11 EESTI
ÜLD

E E S T I

1: 1 100 000

22°00' 22°30' 23°00' 23°30'

59°30'

59°00'

58°30'

Hiiumaa

Saaremaa

KÄRDLA

KURESSAARE

HAAPSALU

Läänemaa

© Eesti Kaardikeskus

EE 11

Eesti Entsüklopeedia

Tallinn
Eesti Entsüklopeediakirjastus
2002

Kolleegium: Maarja Aasmäe, Rein Aro, Raul Kilgas, Tõnu Koger, Anto Raukas, Asmu Saar, Vello Tõnso, Haljand Udam.

Teaduslik peatoimetaja: akadeemik Anto Raukas.

Juhtivtoimetaja: Vello Tõnso.

Tegevtoimetaja: Heidi Tooming.

Toimetused:
Täppisteadused: Rein Aro (toimetuse juhataja), Meeli Kalman.

Loodusteadused: Maarja Aasmäe (toimetuse juhataja), Linda Aru, Elo Linask, Anu Nõulik, Taavi Pae, Asmu Saar, Anu Sillaots, Arvi Tampuu.

Ühiskonnateadused: Ülo Karu, majanduskandidaat Tiia Püss, Helve Roosve, ajaloo-kandidaat Urve Teistre, Vello Tõnso (toimetuse juhataja).

Kirjandus ja kunst: Riina-Ester Aro, Ainu Januson, Ivar-Anton Karros, Ebeli Nahkur, Alo Põldmäe, Mall Põldmäe, Urve Tammjärv, Heidi Tooming, filoloogiakandidaat Haljand Udam (toimetuse juhataja), Mari Vallikivi.

Keeletoimetus: Ene Hanson, Endla Hint, Eha Karlep (toimetuse juhataja), Anneliis Lember.

Korrektuur: Õie Kilter, Eda Posti.

Tekstitöötlus: Pille Kasatkin, Signe Sula.

Illustratsioonid: Jüri J. Dubov (peakunstnik), Elo Kuks, Evi Sagris, Maie-Hele Segerkrantz.

Kaas ja tiitel: Jüri Kaarma.

Makett: Margit Plink, Evi Sagris, Maie-Hele Segerkrantz.

Teostus: Margit Plink.

Kõik õigused seadusega kaitstud.
All rights reserved.

© Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002
http://www.ene.ee

ISBN 9985–70–115–1

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas, Laki 26, november 2002.
Printed in Estonia

SAATEKS

Eestlase tee vaimuvalguse juurde on olnud pikk ja raske. 1208—27 saksa ordurüütlite ja taanlaste vastu sõdinud eestlased alistati ja edaspidi moodustasid nad madalaima seisuse — talupoegkonna. Haridust saada oli raske, kuid inimestes avardus looduse- ja ühiskonnatunnetus ning teadmisi jagus lihtrahva ärksamale osale ka mõisnikelt. Juba 16. saj. hakkas ilmuma maakeelseid kirikuraamatuid. Pärisorjuse kaotamine Eestimaa kubermangus 1816 ja Liivimaa kubermangus 1819 ning Tartu ülikooli taasavamine 1802 soodustasid üldist kultuuri tõusu.

Esimesed Eestit hõlmavad teatmeteosed olid võõrkeelsed. 18. saj. tähtsaim saavutus oli August Wilhelm Hupeli entsüklopeedilise sisuga 3-köiteline teos „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland" (1774—82) ja selle lisaköide, kus on rikkalik andmestik Eesti- ja Liivimaa ajaloo, geograafia, rahvastiku, põllumajanduse, tööstuse, kaubanduse ja looduse kohta. Rakendades ulatuslikku korrespondentide võrku, andis Hupel välja ka raamatud „Nordische Miscellaneen" (1781—91) ja „Neue Nordische Miscellaneen" (1792—98) — hindamatu väärtusega almanahhid Eesti ajaloost ja loodusest.

Esialgu takistas eestikeelsete teatmeteoste üllitamist oskussõnade puudumine. Esimesed paljusid teadusvaldkondi hõlmavad oskussõnad ilmusid meil enam kui kaks sajandit tagasi Otto Wilhelm Masingu 1795 ilmunud raamatus „ABD ehk Luggemise-ramat lastele, kes tahavad luggema õppida" ning tema väljaantud talurahvalehtedes „Pühhapäewa Wahheluggemissed" (1818) ja „Marahwa Näddala-Leht" (1821—23 ja 1825) — need olid lehed, mis pirrutule valguses loeti ribadeks. Rohkesti eesti keelt tänini ilmestavaid termineid juurutas Friedrich Reinhold Kreutzwald oma väljaandes „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on". Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat, mille esitrükk ilmus 1869 ja teine 1893, andis meile võimaluse kasutada juba enam-vähem tänapäevast eesti teaduskeelt.

Esimesed katsed ilmutada Eestis omakeelset entsüklopeedilist teatmeteost tehti 20. sajandi alguses. 1900 alustas Karl August Hermann „Eesti Üleüldise teaduse raamatu..." väljaandmist. Esimese kolme aasta jooksul avaldati 12 vihikus täht A. 1906 ilmus teise köite esimene vihik, kus jõuti märksõnani „Brasiilia", millega väljaandmine kahjuks katkes. 1908—09 ilmus 7 vihikut (A—def) Jakob Martin Muide „Hariduse sõnaraamatust".

1930 hakati koostama 8-köitelist „Eesti entsüklopeediat", mis ilmus 1932—37 56 vihikuna ja sisaldas 75 754 artiklit. Sellele järgnes kohe väga populaarseks osutunud „Väike entsüklopeedia" (1937—39). Järgmine suurtähis oli 9 köidet „Eesti nõukogude entsüklopeediat" 1968—78. Praegu tööst olevast „Eesti entsüklopeediast" on ilmunud 13 köidet ja kaardiköide, ilmumas on märksõnaline Eesti köide, uus kaardiköide, maailma elulugude köide ja lisadega registriköide (11., 12. ja 14. köite kohta). Esimene köide ilmus 1985. Sellest ajast on muutunud nii eesti keel kui ka meel, kõnelemata põhjalikult muutunud maailmapildist. On ilmselge, et Eesti lugeja, olgu kooliõpilane või -õpetaja, riigijuht või mälumängur, vajab ammendavat ja kontsentreeritud teatmeteost Eesti kohta. Selleks kavandatigi käesolev Eesti üldköide. Omaaegse traditsiooni jätkuks ilmus 2001 täielikult uuendatuna „Väike entsüklopeedia 2002".

Esimesed entsüklopedistid, 28-köitelise prantsuse entsüklopeedia (1751—72) väljaandjad seadsid endale tähtsaimaks ülesandeks võidelda teaduse ja progressi nimel despotismi, teistesse seisukohtadesse sallimatu suhtumise, vaimupimeduse ja skolastikaga. Sama püüavad ka tänase „Eesti entsüklopeedia" tegijad ning see ülesanne pole kergem kui 250 aastat tagasi — võtkem kas või Eesti lähiajaloo ja nüüdismajanduse tõlgendamine, kus võimalikke interpretatsioone on palju. Me oleme püüdnud köites säilitada maksimaalse objektiivsuse.

Eesti keel on tänapäeval palju sallivam kui aastakümneid tagasi. Tekib küsimus, millist eesti keelt peab kasutama „Eesti entsüklopeedia", kas kaasa minema „Eesti keele sõnaraamatu: ÕS 1999" (1999, ²2001) peaaegu kõike lubava rahvakeelega või olema pisut konservatiivsem ja püüdma säilitada ilusat ning kõigiti korrektset eesti keelt. Vastus saab olla vaid üks — entsüklopeedia kui kõige usaldusväärsem infoallikas peab säilitama eesti keele parema osa ja olema selles vallas keele puhtuse kandja, mida haritud lugeja respekteeriks. Järelikult peab entsüklopeedia valima võimalikest ÕS-i lubatud variantidest eesti keele struktuurile kõige sobivama, mis enamikul juhtudel langeb kokku varemõpituga ja on loodetavasti haritud kasutajale ka hästi vastuvõetav.

Eesti rahva vaevaga kätte võidetud taasiseseisvus nõuab tuumakat sisu — aatelisust ja kõrgvaimsust. Neid väärtusi aitas hoida eestlaskond eksiilis, kus avaldati rohkesti eestikeelseid originaalteoseid, edendati teatritegevust ja korraldati laulupidusid. Palju paguluses ilmunut on jäänud kodumaal tundmatuks, sealhulgas Bernard Kangro ja Valev Uibopuu toimetatud neljaköiteline koguteos „Meie maa. Eesti sõnas ja pildis" (Lund, 1955—57) ning ülevaated Harju-, Järva-, Viru-, Pärnu-, Võru-, Saare- ja Läänemaast ning Tartu linnast.

Suuri, kõiki valdkondi hõlmavaid ülevaateteoseid ei saa koostada kabinetiteadlased ega ainult kirjastuste toimetajad. Entsüklopeedia pole üksnes kõiki ainevaldkondi valgustav teatmeteos, vaid ka rahva vaimse võimekuse peegeldaja, tema elujõu näitaja, kuivõrd entsüklopeediat oma maa ja rahva kohta on suutelised koostama ja välja andma ainult suure vaimsusega tegijad.

Üks informatsiooni allikaid on autoreile teaduslik kodu-uurimine. Eesti rahvusliku kodu-uurimise idee sai 20. saj. alguses impulsse naaberriigist Soomest. Asutati mitu koordineerivat kogu, milleks olulise panuse andsid Eesti Rahva Muuseum ja Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo (hiljem kodumaa tundmaõppimise) toimkond. Viljakalt juurdus kodu-uurimise mõte Eesti Üliõpilaste Seltsis, kus sellele anti selgelt sõnastatud patriootilised eesmärgid. Kodu-uurimise ideed väärtustas ajakiri „Kodu" (1908—14). Ilmus hulk toekaid kogumikke, sh. Eduard Virgo „Oma maa" (I—III, 1911—13), Villem Reimani toimetatud „Eesti kultuur" (I—IV, 1911—15) ja Mihkel Kampmaa (a-ni 1936 Kampmann) „Eesti kodumaa I" (1918). Hoogne kodu-uurimuslik tegevus tipnes koguteose „Eesti" maakondlike köidete „Tartumaa" (1925), „Võrumaa" (1926), „Setumaa" (1928), „Pärnumaa" (1930), „Valgamaa" (1932), „Saaremaa" (1934), „Läänemaa" (1938) ja „Viljandimaa" (1939) väljaandmisega. Just kodu-uurimisest võrsus ka Eesti linnauurimise tippteos „Tartu" (1927), millele nagu maakonna köidetelegi pole tänini ligilähedaseltki võrdset. 1940. a. sündmused ja sõda jätsid meid ilma Harju-, Järva- ja Virumaa köidetest, neljaosalisest Tallinna-uurimusest ning 1938 August Tammekannu juhtimisel alustatud 400 kaardist ja kartogrammist koosnevast Eesti kaardistikust (atlasest). Nii suured ülesanded pole Eesti Vabariigile praegu veel jõukohased, kuid tuult juba koguneb tiibadesse. Esimene õnnestumud katse oli 1996 ilmunud koguteos „Virumaa", mis koos 2001 ilmunud „Muhumaa" ja 2002 ilmunud „Saaremaa" I köitega sisendavad usku edaspidiseks.

Omaaegses Eesti NSV-s nägid trükivalgust ülevaateteosed „Eesti järved" (1968), „Eesti metsad" (1974), 11-köiteline „Eesti NSV floora" (1953—84), „Eesti NSV taimkate" (1965), „Eesti NSV kalad" (1984), „Eestimaa asustus" (1980), „Eesti esiajalugu" (1982), „Tartu ülikooli ajalugu, I—III" (1982), „Eesti arhitektuuri ajalugu" (1965), „Eesti kunsti ajalugu, I—II" (1970—77), „Eesti kirjakunst 1940—1970" (1973), „Eesti muusika, I—II" (1968—75), „Eesti ballett" (1984) jpt. Viimase kümne aasta jooksul on tulnud neile erinevatest valdkondadest tublisti lisa, kuid sünteesiva ülevaateni, mis oleks oma tasemelt, mahult ja ülesannetelt võrreldav omaaegse koguteosega „Eesti", pole seni kahjuks jõutud. Just seda suurt lünka täidab käesolev „Eesti entsüklopeedia" 11. köide. Selle koostamisel on lähtutud vajadusest koguda ühiste kaante vahele kogu Eestit käsitlev ainestik, mis oleks täiuslikum kui seniavaldatu. Teos sisaldab kaasaegset ajalookäsitlust ning mitut Eesti vaimumaailma uut valdkonda, mida tavaliselt koguteostes ei käsitleta. Kuivõrd kavandatu on teoks saanud, sellele annab hinnangu juba raamatu kasutaja. Mõningad vajakajäämised ja osade ebaühtlus johtuvad raamatu piiratud mahust, mis ei võimaldamud kogu esitatud materjali ära kasutada. Köide on mõeldud laiale lugejaskonnale ning temast peaks kujunema tõhus abimees koolide õppetöös, majanduse edendamisel, riigi juhtimisel ja kultuuri suunamisel.

Täname kõiki autoreid tulemusliku töö eest ja paljusid ametiasutusi uudseima materjali edastamise eest. Eriti avaldame tänu EV Välisministeeriumile, Eesti Rahvusraamatukogule, Eesti Akadeemilisele Raamatukogule, Eesti Rahvusarhiivile, Eesti Filmiarhiivile, Eesti Rahva Muuseumile, Eesti Kirjandusmuuseumile, Eesti Kunstimuuseumile ja Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumile.

Anto Raukas

Üldandmed

Riigi nimi	Eesti Vabariik
Pindala	45 228 km²
Rahvaarv (31. III 2000)	1 370 052
sh. mehi	631 851
naisi	738 201
Eesti kodanike arv	1 095 734
Pealinn	Tallinn
Haldusjaotus	15 maakonda
Omavalitsusüksused	42 linna 205 valda 14 linna-osa
Piiratud omavalitsusega üksused	eesti keel
Riigikeel	kroon
Rahaühik	EST
Riigitähis	24. veebruar (1918)
Iseseisvuspäev	

Eesti paikneb Euroopas Läänemere idarannikul. Eesti (Eestimaa) nimi tuleneb arvat. sõnast „aistid". Aistideks nimetasid germaanlased Visla jõest kirdes elavaid rahvaid, pms. balti hõime. Esimesena, 1. saj. on neid maininud Rooma ajaloolane Publius Cornelius Tacitus teoses „Germania" (*Aestii*, *Aestiorum gentes*), hiljem, 6. saj. Rooma poliitik Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus (*Aesti*, *Haesti*) ja 9. saj. Karl Suure kroonik Einhard (*Aisti*). 9. saj. lõpul on aistide maad korduvalt nimet. *Estland*'iks ja *Estmere*'ks. Nende nimedega on kõrvutatavad muistsete skandinaavlaste *Eistr*, *Eisrir* ja *Eistland*, mis tähistavad Soome lahest lõuna pool asuvat rahvast ja maad. Eesti ladinakeelsest nimest *Estonia* (esineb ka Henriku Liivimaa kroonikas) tuleneb Eesti nimi paljudes nüüdiskeeltes. Kindlalt piiritletud maa-ala nimena ilmub „Eesti" kasutusele 1219: Taanile kuulus Eestimaa provints, mis hõlmas muistse Harju- ja Virumaa (koos Narvaga). Eestimaa jäi Taani valduseks kuni Saksa Ordule müümiseni 1346, v. a. 1229–38. Ordu võimu all moodustas Taanile kuulunud Eestimaa osa lääniõiguslikult Harju-Viru rüütelkonna. 1561 alistus rüütelkond Rootsi kuningale. Liivi sõjaga sai Rootsi ka Järva- ja Läänemaa ning 1584 ühendati nimet. 4 Põhja-Eesti mk-a eestlaste vürstkonnaks ja hiljem hertsogiriigiks, mis sisuliselt oli Rootsi Eestimaa provints. Põhjasõja järel sai Eestimaast üks Vene keisririigi kubermange. Eestlaste asualaga seostub ka Liivimaa mõiste. Algselt tähendas Liivimaa (lad *Livonia*, *Lyvonia*, sks *Livland*, *Liefland*) liivlaste maad, s. o. maa-ala, kuhu paganlikke Baltimaid ristiusustama tulnud sakslastest rüütlid ja preestrid 12. saj. lõpul ja 13. saj. algul kõigepealt ilmusid. Kinnitanud algselt kanda Väina liivlaste juures, laiendasid usutoojad-kolonisaatorid oma vallutusi eestlaste ja latgalite maadele ning hakkasid kogu alistatud ala nimetama Liivimaaks. Liivimaa peamiseks feodaalseks riiklikuks moodustiseks kujunes pärast Mõõgavendade Ordu liitumist Saksa Orduga 1237 tekkinud Liivimaa Ordu, mille valdusi koos Riia peapiiskopkonna, Tartu piiskopkonna, Saare-Lääne piiskopkonna ja Kuramaa piiskopkonnaga on a-st 1347 (kui ordu valduseks sai Tallinna piiskopkond) kuni a-ni 1561 nimet. ka Vana-Liivimaaks. Rootsi võimu ajal moodustati Lõuna-Eestit ja Põhja-Lätit hõlmav Liivimaa kub. Usutoojatelt pärineb ka paavst Innocentius III-lt saadud Vana-Liivimaa pühendnimi Maarjamaa.

Maarjamaa hõlmas kogu Läänemere idaranniku, alates Leedu suurvürstiriigi piiril Läänemerre suubuvast Püha Aa (läti *Sventāja*, leedu *Šventoji*) jõe suudmest kuni Narva jõeni.

Haldusjaotus ja asulastik 1. I 2002

Maakond	Halduskeskus	Pindala (km²)	Rahvaarv[2] (tuh. in.)	Omavalitsusi			Asustusüksusi				
				valdu	linnu	kokku	linnu	aleveid	alevikke	külasid	kokku
Harjumaa	Tallinn	4 333,13	525,7	19	7	26	7	1	28	395	431
sh. Tallinn	–	158,3	400,4	–	–	–	–	–	–	–	–
Hiiumaa	Kärdla	1 023,26	10,4	4	1	5	1	–	2	182	185
Ida-Virumaa	Jõhvi	3 364,05	179,7	16	7	23	7	1	14	207	229
Jõgevamaa	Jõgeva	2 603,83	38,3	10	3	13	3	–	11	223	237
Järvamaa	Paide	2 622,79	38,8	14	2	16	2	–	11	196	209
Läänemaa	Haapsalu	2 383,12	28,6	11	1	12	2	–	6	232	240
Lääne-Virumaa	Rakvere	3 464,58	67,8	14	4	18	4	–	17	363	384
Põlvamaa	Põlva	2 164,77	32,7	13	2	15	2	–	7	255	264
Pärnumaa	Pärnu	4 806,68	91,2	20	3	23	3	4	9	323	339
Raplamaa	Rapla	2 979,71	37,6	13	1	14	1	3	13	263	280
Saaremaa	Kuressaare	2 922,19	36,0	15	1	16	1	–	7	493	501
Tartumaa	Tartu	2 992,74	149,6	19	3	22	3	–	23	324	350
Valgamaa	Valga	2 043,53	35,8	11	2	13	3	–	7	149	159
Viljandimaa	Viljandi	3 422,49	58,0	14	4	18	6	–	8	253	267
Võrumaa	Võru	2 305,44	39,9	12	1	13	2	–	10	565	577
Eesti (kokku)	Tallinn	43 432,31[1]	1370,1	205	42	247	47	9	173	4423	4652

[1] Ilma Peipsi järve Eestile kuuluva osa (1529 km²) ja Võrtsjärve (266,3 km²) pindalata. Nendega kokku on Eesti pindala 45 227,63 km².

[2] 2000. a. rahvaloenduse andmed. 1. I 2002 esialgseil andmeil rahvaarv kokku 1361,0.

Piiratud omavalitsusega üksuse staatus on 8 Tallinna ja 6 Kohtla-Järve linnaosal.

Eesti nimi mõningates teistes nüüdiskeeltes

An Eastóin — iiri
Eesti, Viro — soome
Eistland — islandi
Észtország — ungari
Estija — leedu
Estland — hollandi, norra, rootsi, saksa, taani, flaami
Estoni — albaania
E-stô-ni — vietnami
Estonia — hispaania, inglise, itaalia, moldova, poola, rumeenia, indoneesia, suahiili, baski, bretooni, katalaani, kõmri (uelsi)
Estônia — portugali
Estonie — prantsuse
Estonija — horvaadi, sloveeni
Estonio, Estonujo — esperanto
Estoniya — aseri, usbeki
Estoniÿa — türkmeeni
Estonsko — tšehhi
Estónsko — slovaki
Estonya — türgi
Estteeana — saami
Igaunija — läti
Естония — bulgaaria
Естонія — ukraina
Естонија — serbia, makedoonia
Эстони — mongoli
Эстония — vene, kasahhi, kirgiisi, tadžiki
Эстонія — valgevene
Έδθόνια — uuskreeka
Latiniseeritult
Àishāníyà — hiina
Estoniyya — heebrea
Esutonia — jaapani
Etsatoniya — birma
Istūniyā — araabia

ASEND

Eesti asend Euroopas ja Läänemere vesikonnas

Geograafias mõistetakse asendi all mingi koha, maa vms. territoriaalset suhet temast väljaspool asuvate loodusobjektidega või muude ajalooliselt kujunenud objektidega. Riigi geograafilise mõiste sisuks on selle riigi ja teda ümbritsevate geograafiliste objektide ja muude tegurite vahelised ruumilised suhted, mis võivad olla looduslikud, majanduslikud ja poliitilised. Eristatakse geograafilise asendi matemaatilis-kartograafilist ning poliitilis- ja inimgeograafilist aspekti. Geograafilise asendi järgi võib Eestit käsitleda nii Põhja-, Kirde- kui ka Ida-Euroopa maana. Et Eesti ei ole kuigi kaugel Leedus Vilniuse läh. tähistatud Euroopa keskpunktist, võib Eestit käsitleda ka Kesk-Euroopasse kuuluvana või Ida-Euroopa läänepoolse piirimaana. Loodusgeograafiliselt kuulub Eesti põhjapoolse parasvöötme maana Läänemere vahetu ja Atlandi ookeani kaudse mõju piirkonda. Geograafilisele laiusele vastavalt muutub aasta vältel päeva ja öö pikkus, mis kajastub selgesti väljendunud aastaaegades. Eesti asub nn. pikapäevavöötmes, mis võimaldab põllukultuuride kasvatamisel päikesekiirgust täielikult ära kasutada. Läänemeri on põhjapoolses Euroopas lääne ja ida vaheline looduslik sisepiir. Eesti jt. Baltimaad on laiaulatusliku Ida-Euroopa lauskmaa äärealana avatud itta, seega looduslikult kuulub Eesti Ida-Euroopasse. Sajandeid on Ida-Euroopa valdavalt slaavi rahvaste asualana kuulunud Vene kultuuri ja õigeusu kiriku mõjusfääri. Eesti ja Läti on aga orduaegadest peale kuulunud majanduslikult ja usuliselt Saksa, täpsemini baltisaksa kultuuriruumi. Sellesse ruumi kuulumist ei muutnud oluliselt ka Baltimaade sattumine Vene impeeriumi, sest säilis baltisaksa aadli seisuslikel privileegidel põhinev Balti erikord. Seda on rõhutanud eriti Saksa autorid, nimetades Balti kub-e „Venemaa Saksa Läänemere provintsideks" (*Deutsche Ostseeprovinzen Russlands*). Eesti iseseisvudes ja pärast Vabadussõda vähenes Kesk-Euroopa (Saksa) orientatsioon ja asendus Põhjala geopol. suunaga. Edgar Kant esitas idee Eesti kuulumisest Rootsi-keskssesse Baltoskandiasse. Kui NSV Liit Eesti Vabariigi annekteeris, hakati Eestit poliitiliselt käsitlema Ida-Euroopasse kuuluvana. Taasiseseisvunud Eestit tavatsetakse majanduslikult ja poliitiliselt lugeda Põhjala riigiks, kellel on tihedad sidemed Soome ja Rootsiga. Samal ajal on Eestil kui Euroopa Liidu kandidaatriigil laialdased suhted kogu Euroopaga ning strateegiliselt peetakse Eestit lähitulevikus EL-i ja NATO idarajariigiks. Kitsamalt tuntakse Eestit kui üht Läänemere idaranniku riiki, täpsemini kolmest Balti riigist (Eesti, Läti, Leedu) põhjapoolseimat. Läänemeri eraldab Skandinaavia poolsaart Kesk- ja Ida-Euroopast ning on Taani väinade kaudu ühenduses Põhjamerega (Atlandi ookeaniga). Eestlastele on nende kodumaast läände jääv meri Läänemeri, mere taga elavatele rootslastele ja taanlastele Idameri (*Östersjön, Østersøen*), Idamere on omaks võtnud ka rootslastega tihedalt lävivad soomlased (*Itämeri*) ning juba endale Põhjamere (*Nordsee*) paika pannud sakslased (*Ostsee*). Laiemalt tunneb maailm Läänemerd Balti merena (ingl *Baltic Sea*), mis lätlastele on *Baltijas jūra*, leedulastele *Baltijos jura*, poolakatele

morze Bałtyckie chk *Bałtyk* ning venelastele *Балтийское море* chk *Балтика*. Läänemeri on kodumereks üheksale Euroopa riigile, mis moodustavad Läänemere maade pere (Eesti, Leedu, Läti, Poola, Rootsi, Saksamaa, Soome, Taani, Venemaa), milles Eesti koos Läti ja Leeduga moodustab kitsama, Baltimaade rühma chk Baltikumi. Läänemeri ja tema osad — Soome laht ning Liivi laht — ümbritsevad Eestit põhjast ja läänest, osalt ka edelast. Nii moodustab Eesti Liivi ja Soome lahe vahelise looduslikult raskesti piiritletava poolsaarelise maa, millele lisandub vastu Läänemere avaosa asuv Lääne-Eesti saarestik. Idas ulatub Eesti terr. laia Narva jõeni ja avara Peipsi järveni, nende taha jäävad VF-i Looderegiooni läänealad, Venemaa on Eesti naabriks ka kagus. Lõunas on Eestil maismaapiir Lätiga. Lähimad ülemeremaad on põhja pool Soome (Tallinna kohal on kaugus Eesti põhjarannikult Soome lähimate väikesaarteni u. 60 km) ning läänes Rootsi (kaugus Saaremaa läänerannikult Gotlandini u. 150 km). Eesti keset on võimalik selgitada territooriumi kartograafilisel modelleerimisel. Kuna 9,2 % Eestist moodustavad saared, johtub sellest Mandri-Eesti ja kogu Eesti saarelis-mandrilise raskuskeskme erinevus. Eesti keset on selgitanud Kallio Kildema (1960. a-te lõpul, 1981) ja Lev Vassiljev (1985). Mandri-Eesti kese asub Põltsamaast kirdes Mõhküla ja Adavere vahel (u. 58°41′ pl. ja 25°54′ ip.), saarelis-mandriline kese Järvamaal Võhmast kirdes Viljandimaa piiri läh. Sagevere ja Arkma vahel (u. 58°39′ pl. ja 25°36′ ip.). Väinamerd jm. rannikumerd kaasa arvates kandub saarelis-mandriline kese Vändrast itta (u. 58°40′ pl. ja 25°05′ ip.). Võrtsjärve ja Peipsi osa arvestamata asub Mandri-Eesti kese Pilistvere ja Adavere vahel Räsna k. maal (u. 58°40′ pl. ja 25°49′ ip.). Maastikul on Mandri-Eesti keskpunkt tähistatud (1985) Tallinna—Tartu mnt. ääres Adavere Kalmemäele toodud rahnule raiutud tekstiga.

Eesti põhiosa asub 58° ja 59° pl. vahel. Geograafilisest laiusest johtuvalt on Eestis kesksuvel päikesetõusu ja -loojangu vahe enam kui 18½ tundi ning südatalvel pisut üle 6 tunni. Kuna Päikese tõusu- ja loojangunurk on Eesti

Eesti äärmustipud ja kese.
Rist tähistab Mandri-Eesti keset (Adavere lähedal, 58°41′ pl., 25°54′ ip.)

laiusel suhteliselt väike, on siin suhteliselt pikk hämarikuaeg ja ööpimedus piirdub juunis ainult paari tunniga. Eestit läbib keskse meridiaanina 25° ip. ja siinne kohalik aeg on 1ʰ40′ maailmaajast ees. Vastavalt sellele kuulub Eesti Ida-Euroopa ajavööndisse. Ida-Euroopa aeg kehtis Baltimail 1940. a. sügiseni ja taaskehtestati suveajaga ühitatult 26. III 1989. 2000. a. kevadel loobus Eesti suveajale minekust ja sattus sel viisil samasse vööndisse enamiku Kesk-Euroopa maadega (sh. Läti ja Leeduga), kuid jäi 1 tunni võrra maha Soomest, Valgevenest, Ukrainast ja teistest samadel pikkustel asuvatest maadest, ajavahe Venemaa Euroopa-osaga oli aga +2 tundi. 2002. a. kevadel suveaeg taastati.

B: M. Haltenberger. *Gehört das Baltikum zu Ost-, Nord- oder zu Mitteleuropa?* — ACUT A VII (1925); E. Kant. *Estlands Zugehörigkeit zu Baltoskandia.* Trt., 1934; K. Inno. *Eesti geopoliitiline ja geoökonoomiline asend.* — Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, II. Stockholm, 1955; S. Nõmmik. *Eesti NSV territooriumi geograafiline asend ja administratiiv-territoriaalne jaotus.* Trt., 1961; В. Тармисто. *О некоторых особенностях экономико-географического положения Эстонской ССР.* Таллин., 1968; K. Kildema. *Kus on Eesti kese, kui suur on Eesti läbimõõt.* — Eesti Loodus, 1981, 7; L. Vassiljev. *Eesti NSV pindala ja geograafiline keskpunkt.* — Eesti Loodus, 1985, 7.

Osatähtsus Euroopas

	Pindala (tuh. km²)	%	Rahvastik (mln. el.)	%
Eesti	45,2	0,45	1,37	0,2
Balti riigid	175,1	1,75	7,44	1,1
Balti riigid ja Põhjamaad	1 497,8	14,95	31,53	4,5
Euroopa	10 250 000	100,0	u. 693,0	100,0

Balti riikide pindalas ja rahvastikus on Eesti osatähtsus vastavalt 25,8 ja 18,4 %, Balti riikide ja Põhjamaade osas vastavalt 3,0 ja 4,3 %.

Eesti nähtuna satelliidilt „Landsat" (skanneri *Thematic Mapper* pildistused)
Koostanud Urmas Peterson, Tartu Observatoorium

Eurimage Landsat 5/7 Copyright ESA, Distributed by Eurimage

PIIR

Eestit ümbritseb põhjast ja läänest Läänemeri ning idast Euroopa järvede seas suuruselt 4. kohal olev Peipsi järv. Ühine maismaapiir on Eestil lõunas Läti Vabariigiga (Eesti-Läti piir) ning kirdes ja kagus Venemaa Föderatsiooniga (Eesti-Vene piir). Mõlema piiri kulgemise kirjeldamist (ka piiritähiste numeratsiooni) alustatakse Eesti-Läti-Vene piiri kokkupuutepunktist, mis asub Pedetsi jõe ja Lätioja (Laikupe) ühinemise kohal (57°31′ pl., 27°21′ ip.), see kolmikpunkt on ühtlasi Eesti Võru mk-a Misso v-a Parmu k., Läti Alūksne mk-a Mārkalne v-a ja VF-i Pihkva obl-i Petseri raj-i Laura kn. piiri kokkupuutepunkt. Eesti ja Läti okupeerimiseni 1940 asus kõnealune kolmikpunkt nüüdsest linnulennul ligi 25 km idakirdes Kudepi (Kūdupe, Kudeb) jõe keskjooksul (seal asus ka Eesti piiritulp nr. 1, ja kuna numeratsiooni pole muudetud, on Parmu k. juures tulp nr. 47).

Eesti ja Läti piir algab piiritulbast 46+1379 ja kulgeb üldjoontes läände: Parmust lääneloodesse Kellamäe MKA-ni, sealt läbi Paganamaa Peetri jõeni (Eesti lõunapoolne äärmuskoht), seejärel loodesse ning pöördub Mõisaküla lähedalt lääneedelasse, kus lõpeb Liivi lahe rannikul Iklas (tulp nr. 442). Mitmel pool järgib piir ojasid ja jõgesid: Lätioja (Laikupe), Vaidavat (ülemjooksul Murati järvest väljavoolul 3,5 km ja Vastse-Roosas 1,5 km), Pärlijõge (2 lõiku, 2,6 km), Kolgat (Lambri; 3,6 km), Peeli jõge (mitmes lõigus, 3,2 km), Peetri (6,3 km), Koiva (Gauja; 26 km), Pedeli (2,8 km), Atse (3 km) ja Ruhja jõge (2,5 km) jmt. Piirijoonele jäävad ka Murati (750 m) ja Väike-Palkna järv (500 m) ning Kikka järv jt. Paganamaa järved (kokku u. 1800 m) ning Pupsi järv (600 m).

Eesti poolel on tähtsaim piiriasula Valga linn, piiri lähedal asub ka Mõisaküla linn. Piiriäärsed on Võrumaal Misso, Haanja, Rõuge, Varstu ja Mõniste v. (kokku 25 piiriküla), Valgamaal Taheva, Karula, Tõlliste, Hummuli ja Helme v. (15 küla), Viljandimaal Karksi ja Abja v. (9 küla) ning Pärnumaal Saarde, Tali ja Häädemeeste v. (11 küla). Lätis piirnevad Eestiga Alūksne, Valka, Valmiera ja Limbaži mk. (kokku 17 piiriäärset valda ning Valka ja Ainaži linn, 5 km kaugusel Eesti piirist asub Ape linn). Raudtee ületab Eesti-Läti piiri Valgas ja Mõisakülas. Maanteel on tolli- ja piiripunktid Muratis-Veclaicenes (Riia—Pihkva mnt.), Valgas-Valkas ja Iklas-Ainažis (Tallinna—Riia mnt.). Kohalikud piiripunktid on Vastse-Roosa, Holdre, Lilli, Mõisaküla ja Jäärja läh. ning Valga kesklinnas.

Eesti Vabaariigi ja Venemaa Föderatsiooni vahelist kontrolljoont loetakse riigipiiriks ja seda käsitletakse kolme lõiguna: 1) maapiir Eesti-Läti-Vene piiri kolmikpunktist Pihkva järveni, 2) järvepiir Pihkva, Lämmi- ja Peipsi järvel ning 3) piir Narva jõel.

Maapiir kulgeb kolmikpunktist Piusaäärse Võmmorskini üldjoones põhjakirdesse ja mööda Piusat itta, teeb suure kaare ümber Saatse ja jätkub loode suunas Pihkva järve Kulje orglaheni. Värska lahe suudme idakaldal ümbritseb Eesti terr. enklaavina Venemaale kuuluvat Dubki (Tupka) kaluriküla. Vooluvetest jälgib piir Parmult Kiviora veskini (8 km) Pedetsi jõge, Miikse (Meeksi) oja (5 km ulatuses Vaniku paisjärvest väljavoolul), Piusat (15 km Võmmorski ja Rääptsova vahel), Mollozvat (Mustoja; koos Pattina veehoidlaga 6,5 km) ning Kuuliska oja — Kulje lahte (2 km). Piir lõikab Pabra (1,35 km) ja Vaniku paisjärve (0,55 km pikkuse joonena).

Eesti poolel on kagupiiriäärsed vallad Võrumaal Misso, Vastseliina ja Meremäe (kokku 31 piiriküla) ning Põlvamaal Värska (18 piiriga külgnevat küla). Venemaa poolel külgnevad piiriga Pihkva obl-i Petseri raj-i Laura, Pankjavitsa, Petseri, Krupi ja Kulje kn., Eesti piiri lähedal (2 km) asub Petseri linn. Petseri läh. ületavad piiri Valga poolt (tollipunkt Võrus) ja Tartu poolt (piiri- ja tollijaam Oraval) Petseri rdt-sõlme kaudu Pihkvasse suunduvad rdt-liinid. Riia—Pihkva mnt-l on ajakohane Luhamaa-Sumilkino tolli- ja piiripunkt, Tartu ja Räpina poolt Petserisse sõitjad ületavad piiri Koidula-Kunitšnaja Gora tolli- ja piiripunktis. Kohalik piiripunkt on Saatse ja Krupi vahel.

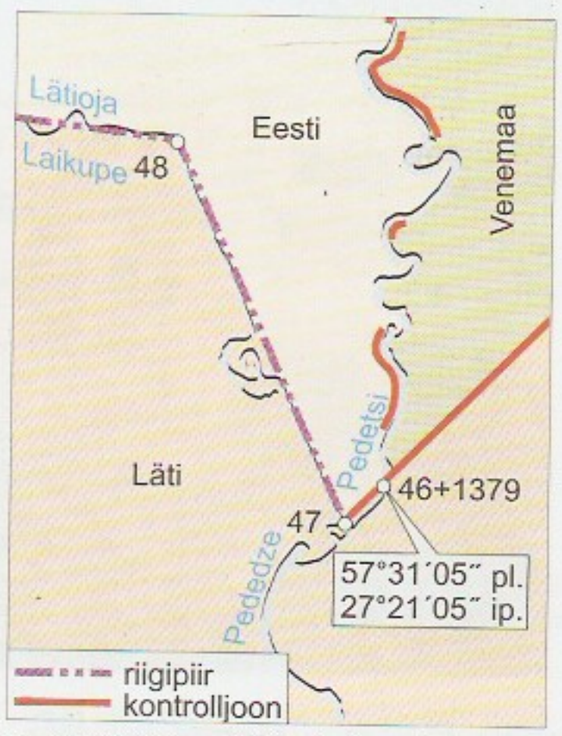

Eesti-Läti-Vene piiri kolmikpunkti asendi skeem

Ajalooliseks looduspiiriks on Eesti ja Venemaa vahel olnud Peipsi järv. Selle lõunaosas — Pihkva järves — algab pidev piirijoon Popovitsa lahest (Värska lahe suudmest idas; sellest kirdes kulgeb ka u. 2 km pikkune järvepiir ümber Kulje lahe ja Dubki lahe vahelise pool-

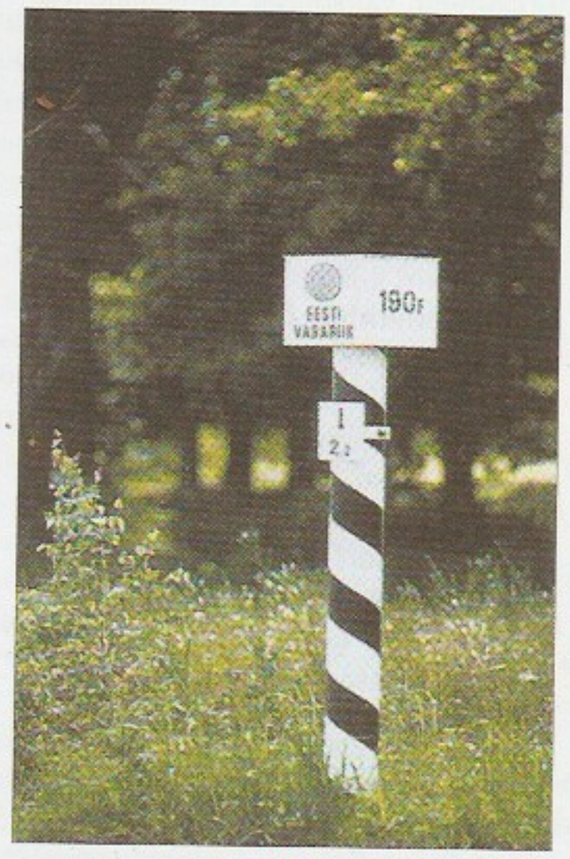

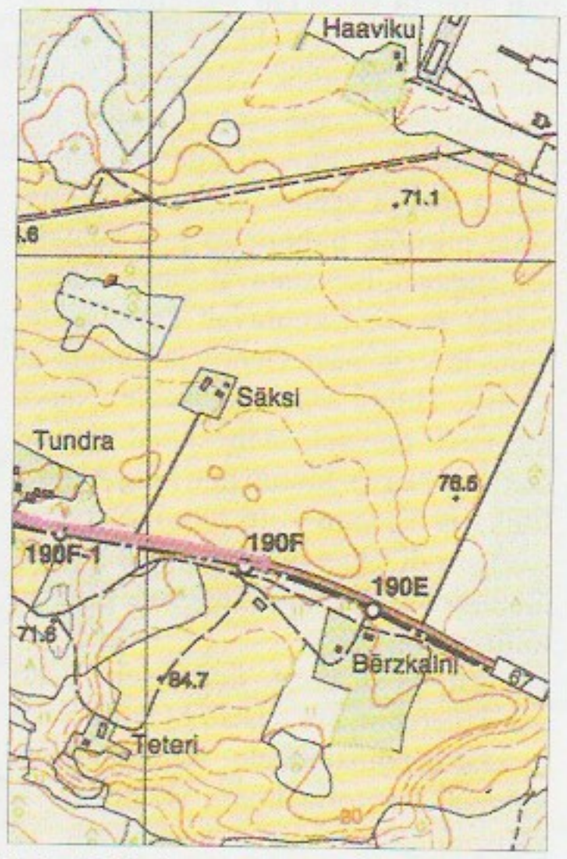

Eesti Vabariigi piirivalvetulp 190F Valga lähedal Mõniste mnt. serval ja sama piirivalvetulp kaardil (fragment Eesti põhikaardi lehest Valga 55.02;1:20000, 2000 © Maa-amet © Piirivalveamet)

Eesti mähtuna satelliidilt „Landsat" (skanneri *Thematic Mapper* pildistused)
Koostanud Urmas Peterson, Tartu Observatoorium
Landsat 5/7 Copyright ESA, Distributed by Eurimage

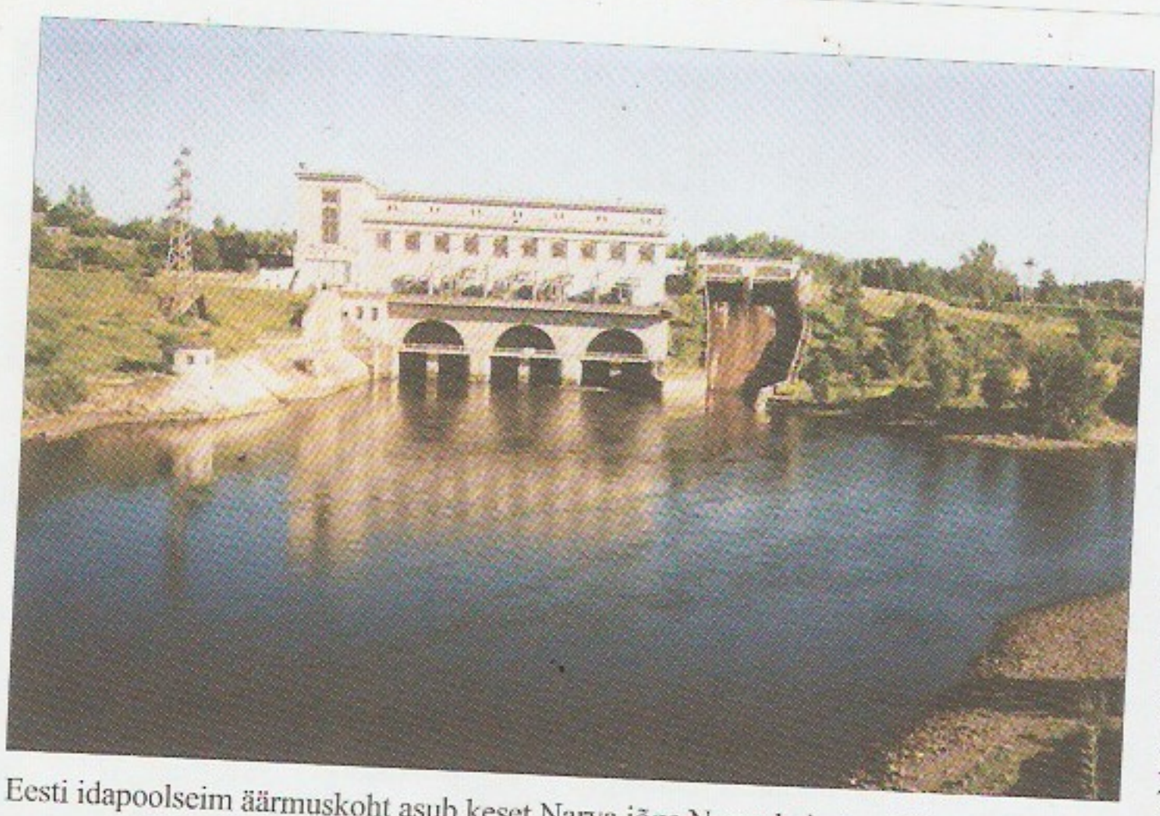

Eesti idapoolseim äärmuskoht asub keset Narva jõge Narva hej-st u. 300 m allavoolu

saare) ja kulgeb sealt läbi Kulkna kurgu, mis põhjasuus on alla 0,7 km lai. Suhteliselt kitsas (laiemas kohas 7,7 km, kitsamas — Mehikoorma kurgus — 1,7 km) on ka 30 km pikkune Lämmijärv. Peipsi Suurjärve osa ilmestab tema laius: Varnja—Raskopeli joonel 32 ning Kallaste ja Mustvee laiusel vastavalt 34 ja 49 km. Piirissaare idarannast möödub piir u. 1 km kauguselt ja käändub sealt põhjaloodesse 48 km pikkuse sirgena punkti 58°47,2′ pl. ja 27°21,5′ ip. (sellele lähim rand on Kodaveres, 15,6 km), kust käändub 122° nurga all kirdesse ja kulgeb 32 km pikkuse sirgena Peipsi järve kirdenurka Narva jõe lähtesse. Peipsi Eesti-poolse ranna äärde jäävad Kallaste ja Mustvee linn ning 14 valda (sh. saareline Piirissaare v.), neis on kokku 5 järveäärset alevikku ja 38 küla. Venemaa-poolsel rannikul on tähtsaim asula Peipsist 2 km kaugusel asuv Gdovi (Oudova) linn.

Narva jõel ja veehoidlal kulgeb Eesti-Vene piirilõik üldjoontes piki suhteliselt sügavat, laevatatavat sängi. Suurematest saartest kuuluvad Permisküla, Suur- ja Väikesaar, Georgi ja Kannisaar Eestile, Holmi saar Venemaale. Narva jõe Eesti-poolsel, läänekaldal asuvad Narva ja Narva-Jõesuu linn ning Alajõe, Illuka ja Vaivara v. (6 küla). Narva ja Ivangorodi vahel on Narva jõel 3 piiriületuskohta (Narva-Ivangorodi piiri- ja tollipunkt).

Põhjast ja läänest ümbritseb Eesti terr-i merepiir, see vastab Mandri-Eesti ja saarte rannajoonele. Rannajoonega külgneb territoriaalmere vöönd, mille välispiir jääb rannast keskmiselt 12 meremiili kaugusele. Territoriaalmere piiri otspunktideks on Narva-Jõesuu ja Ikla ning selle pikkus on u. 780 km; territoriaalmeri hõlmab ligi 24 000 km² suuruse veeala. Eesti ja VF-i vahelise territoriaalmere piiri kulgu ei ole veel täpselt kindlaks määratud. 1990. a-te algul tekkis Eestil ja Lätil vaidlusi Liivi lahel kulgeva merepiiri üle, küsimus seostus eeskätt räimepüügiala (nn. Ruhnu süviku) kuuluvusega. 1920.—30. a-il Eesti ja Läti vahel kindlat merepiiri ei olnud. Enne taasiseseisvumist oli Liivi lahes kavandatud territoriaalvee laiuseks Eestil 4 ja Lätil 3 meremiili ja suur osa lahest pidi jääma neutraalalaks. Aug. 1996 ratifitseerisid Eesti ja Läti parlament merepiirilepingu, mille põhjal Liivi laht jaotati kaheks territoriaalmere osaks, kusjuures Läti sai Eesti poolelt endale kalapüügirajooni. Territoriaalmere välispiirist kaugemale ulatuvad need majandusvööndisse kuuluvad veed, mille kohta kehtivad Eesti ja Soome vaheline mereala piiri leping (Soome lahe ja Läänemere põhjaosa kohta; 18. X 1996) ning Eesti ja Rootsi vahel sõlmitud kokkulepe (Läänemere merealapiiri kohta; 2. XI 1998).

Piiri kujunemine. Eesti terr. vastab üldjoontes eestlaste ajaloolisele ja geograafilisele asualale, mida piiritlevad nüüdne Läti-Eesti riigipiir ja Vene-Eesti kontrolljoon. Eesti-Läti piir jälgib suures osas eestlaste Sakala ja Ugandi, liivlaste Metsepole ning latgalite Tālava ja Atzele mk-a vahelist piiri. Vana-Liivimaal oli eestlaste asuala lõunapiiriks lääneosas Riia peapiiskopkonna Liivi poole (*Līvu gals*) põhjaserv ning idaosas Tartu piiskopkonna ja orduriigi Alūksne komtuurkonna piir, nende vahelt algas eestlaste asustus — Karksi ja Helme khk-a maad. 1620. a-il läks Põhja-Liivimaa Rootsi võimkonda ning moodustus Liivimaa kub. (Rootsi Liivimaa), mis 1690—1710 jagunes siseмiselt Eesti ja Läti majandusdistriktiks. Põhjasõjas Venemaaga liidetud Liivimaa kub-st oli 1713—22 eraldatud Tartumaa (kuulus siis Peterburi kub-u). Brömsebro rahuga (1645) loovutas Taani temaga 1573 liidetud Saaremaa Rootsile, esialgu sai Saaremaast Liivimaasse kuuluv poolsõltumatu haldus-keskus, mis 1740. a-il muutus otse Vene keskvalitsusele alluvaks prov-ks, 1765 hakkas see taas Liivimaale alluma ja kujunes aegapidi Liivimaasse kuuluvaks maakonnaks. Vene võimu all jagunes eestlaste asuala põhjapoolseks, Eestimaa kub-ks (Harju, Järva, Lääne ja Viru mk.) ning lõunapoolseks, Liivimaa kub-u kuuluvaks osaks (Saare, Pärnu, Tartu mk., hiljem eraldusid viimastest Viljandi ja Võru mk.). Pärast keisrivõimu lagunemist õnnestus Eesti rahvuslikel jõududel ühendada Liivimaa eesti asustusega maakonnad Eestimaa kub-ga (12. IV 1917). 1917. a.-lõpul taasühendati Eestiga ka Narva linn (oli a-st 1719 Peterburi kub-s).

Pärast Eesti ja Läti iseseisvumist kerkis päevakorda kahe riigi vahelise piiri kindlaksmääramine ja etnilisi iseärasusi arvestades mõne piirilõigu muutmine. Üsnagi teravaks kujunes Valga linna ühte või teise riiki kuulumise määramine. Piiriküsimust ei suutnud lahendada ka rahvusv. vahekohus (esimees Briti komissar Balti riikides kolonel Stephen George Tallents), mille 1. VII 1920 toimunud lõppistungil jäid pooled eri arvamusele: Eesti pool nõudis kogu Valgat Eestile, lätlased olid nõus ka linna poolitamisega. Asja otsustas oma äranägemise järgi Tallents: moodustada 2 eraldi linna, mida eraldab tema määratud piir. Tallentsi otsus hakkas kehtima 17. VII 1920.

Ligi aasta varem oli Eesti taotlenud, et 13 segarahvastikuga Läti valda liidetaks Eestiga: Vana-Laitsna (*Veclaicene*) Võrumaaga, Õpiku (*Ipiķi*), Laatre (Mõisaküla), Araveste (*Arakste*), Metsküla (*Lode*) ja Heinaste (*Ainaži*) Pärnumaaga ning Valga, Paju, Sooru, Luke (*Lūgaži*), Hoomuli (Omuli), Põdeli (*Pedele*) ja Härgmäe (*Ērģeme*) kavandatava Eesti Valgamaaga (RT 1919, 45).

Piirikõneluste tulemusena loobus Eesti siiski valdavast osast nimet. valdadest, kuid Eestisse arvati Rogosi (Ruusmäe) v-a ulatuvad Vana-Laitsna v-a eendid, Valgast põhja poole jääv Paju ja Sooru ala, u. 10 km pikkune Mõisaküla kagusse jääv nn. Laatre eend ning Heinaste lähedalt Ikla ja Metsapoole ida-idaosa. Eesti loovutas Lätile Vaste-

Roosast kagusse jääva väikese ala. Piirivaidlused lõppesid 31. III 1927, mil kirjutati alla vastavale deklaratsioonile. Eesti ja Venemaa piiril on ammuseks vaidlusaluseks küsimuseks olnud Petserimaa (Setumaa) kuuluvus. Nagu teada, on Petserimaa 13. saj. Pihkva valdusse jäänud ala, mille lääne- ja keskosas elavad setud, keda on kaua aega mõjutanud vene õigeusk. Eestimaa kub-s toimunud omavalitsuse areng avaldas mõju ka setudele, kes 1. VII 1917 esitasid Eestimaa Maapäevale palve ühendada Pihkva kub-u Petseri, Lobotka, Pankjavitsa ja Irboska v. ning Petseri linn Eestimaaga. 1918 käsitlesid Saksa okupatsioonivõimud ka valdavat osa Petserimaast Eestis tegutsenud 60. armeekorpuse halduses oleva alana. Pärast sakslaste lahkumist 1918. a. nov-s hakkas EV neid piire Petserimaal oma riigipiiriks pidama. Petserimaad on nimet. ka Asutava Kogu poolt 4. VI 1919 vastu võetud ajutises põhiseaduses. Kogu Petserimaa ning Narva jõe idakalda vallad tulid Eesti piiresse Tartu rahulepingu jõustumisega 1920. Tuues ettekäändeks Vene NFSV-s Pihkva obl-i moodustamise 23. VIII 1944 (selle koosseisus ka Petseri raj-i), nõudis Moskva tollaselt ENSV-lt tema Petseri mk-a likvideerimist. Siiski õnnestus ENSV võimudel saavutada valdavalt setudest elanikega Mäe ja Meremäe v-a ning Järvesuu, Saatse ja Petseri v-a setu külade arvamine Võrumaasse. Pisut hiljem nihutati 1920. a. piir tagasi Narva jõele: Jaanilinn (Ivangorod) lahutati Narva linnast, Narva, Piiri ja Raja v. Virumaast; ENSV-poolne otsus langetati 21. XI 1944, ENSV ÜN Presiidiumi seadlus, mis määras kindlaks ENSV ja VNFSV Leningradi obl-i vahelise piiri, allkirjastati 18. I 1945. Vastav NSVL ÜN Presiidiumi seadlus allkirjastati 24. XI 1944. ENSV ja VNFSV vahelise piiri lühikirjelduse avaldas ENSV ÜN Presiidium otsusena 3. X 1946.

Eesti taasiseseisvudes peeti loomulikuks 1920. a. Tartu rahu järgsete piiride taastamist, selle pol. avalduseks oli tollase EV Ülemnõukogu 1991. a. 12. sept. otsus, mis tunnistas piiriküsimust käsitlevad ENSV ÜN Presiidiumi aktid õigustühiseks (RT 1991, 32, 389). Sellest lähtudes hakati Eesti poolel EV ja VF-i vahelist faktilist piiri käsitlema majanduspiirina, hiljem kontrolljoonena. 1990. a-il oli tavaks Eestis väljaantavatel Eesti kaartidel näidata mõlema piiri kulgu, esimestel aastatel rõhutati enam 1920.—44. a. piiri, hiljem olemasolevat faktilist piirijoont, mis on olnud aastaid kestnud Eesti-Vene piiri-

Eesti piiri pikkus (km)

Maapiir	682
Lätiga	343
Venemaa Föderatsiooniga	339
sh. kagulõik Vana-Petserimaa ulatuses	135,5
Peipsi järve lõik	126,7
kirdelõik Narva jõel ja veehoidlal	80
Territoriaalmere piir	769
Lätiga	312
Rootsiga	68
Soomega	272
Venemaaga (valvatav lõik)	117
Rannajoon	3793
mandri rannajoon	1242
saarte rannajoon	2551

1930. a-il oli Eesti-Läti piiri pikkus 356 km ning Eesti ja NSV Liidu piiri pikkus 277 km (sh. Peipsil 147 km). Piiri kogupikkus oli 4037 km.

kõneluste teemaks ja mille alusel on koostatud piirileping koos piirikirjeldusega, kuid seda ei ole valitsused seni veel kinnitanud ega parlamendid ratifitseerinud.

B: *Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta.* — Akadeemia, 1991, 8; U. Helme. *Piir tahab taastamist.* — Aja Pulss, 1992, 10; E. Mattisen. *Eesti-Vene piir.* Tln., 1993; A. Selart. *Eesti idapiir keskajal.* Trt., 1998; Teatmik 2002 *Elu Eestis.* Tln., 2002.

TERRITOORIUM

Riigi Maa-ameti andmeil (2001) on Eesti pindala 45 227,63 km², millest 43 432,31 km² (ligi 96,03 %) on 15 maakonna kogupind, ülejäänu moodustavad Peipsi järve Eestile kuuluv osa ja Võrtsjärv. Mererannast kui territoriaalmere lähtejoonest keskmiselt 12 meremiili kaugusele ulatuvat territoriaalmere vööndit riigi pindalas ei näidata. Sama kehtib rannast veelgi kaugemale ulatuva, Eesti vastutada oleva lennujuhtimisala ja majandusvööndi veeala kohta (selle sees vastutab Eesti merepäästeoperatsioonide tegemise eest). Koos territooriumiga valdab Eesti ka tema kohal olevat õhuruumi ja oma maapõue. Senised andmed Eesti pindala kohta põhinevad NSV Liidu riikliku maade arvestuse pidamiseks tehtud rajooni pinnaarvestusel, selle aluseks oli maafondi põhikaardi (1:10 000) kartomeetria. 1993—96 koostati Riigi Maa-ameti ja Rootsi firma *SSC Satellitbild* koostöölepingu alusel „Eesti baaskaart" (mõõt 1:50 000). Kaardi aluseks oleva digitaalse andmebaasi koostamisel on peale satelliidiandmete kasut. olemasolevaid fotoplaane, topokaarte jm. andmeid. Digitaalse kartograafilise andmebaasi läbitöötamisel (1999) ilmnes, et Eesti maakondade kogupindala on senistest andmetest erinevalt 46 km² võrra suurem. Kuna suurjärvede pindala muutumise kohta andmeid veel pole, siis ei ole Eesti terr-i uut, korrigeeritud üldsuurust veel teada. Ka ei ole andmeid valdade ja linnade pindala osas tehtud muudatuste kohta (seepärast on „Eesti entsüklopeedia" 11. köites piirdutud 2001. a-st pärit pindalaandmetega).

Nüüdissuurusele enam-vähem vastava ulatuse sai Eesti 30. III 1917, kui Venemaa Ajutine Valitsus korraldas ümber Eestimaa kub-u administratiivse juhtimise ning liitis eesti asustusega Põhja-Liivimaa mk-d Eesti külge. Pärast Vabadussõda anti Tartu rahulepingu alusel (2. II 1920) Eesti piiresse u. 630 km² Narvatagusest ja Petserimaa, toimus ka mõningaid territoriaalseid muudatusi Eesti-Läti piirialadel. Uutes piirides oli Eesti terr-i suurus enamiku teatmeallikate

Maakondade pindala (km²) erinevate allikate põhjal

Maakond	1931[1]	1938[2]	1940[3]	1942[4]
Harjumaa	5 683	5 683	5 720	5 433,8
Järvamaa	2 986	2 986	3 033	3 037,5
Läänemaa	4 780	4 780	4 656	4 564,5
Petserimaa	1 891 (206)	1 891	1 582	1 582,2
Pärnumaa	5 228	5 231	5 022	4 789,8
Saaremaa	2 964	2 969	2 969	2 841,1
Tartumaa	7 019 (1222)	7 019	5 812	5 878,9
Valgamaa	1 511	1 521	1 570	1 587,2
Viljandimaa	4 057	4 057	4 085	4 001,6
Virumaa	7 387 (300)	7 387	7 000	6 613,4
Võrumaa	4 043 (85)	4 043	3 917	3 610,7
Kokku	47 549 (1813)	47 567	45 366	43 940,7

[1] *Eesti 1920—30. Arvuline ülevaade.* Tln., 1935. (Sulgudes Peipsi järve Eesti-osa.)

[2] *Väike entsüklopeedia.* Trt.-Tln., 1937—39.

[3] *Eesti entsüklopeedia täiendusköide.* Trt., 1940. (Arvestamata Võrtsjärve ja Peipsi järve osa.)

[4] *Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland*, 1942, 9—10. (Andmed ilma suuremate siseveekogudeta.)

järgi 47 549 km². „Eesti entsüklopeedia" 1. täiendusköite (1940) andmeil (lk. 215) oli Eesti pindala pärast lõplikku piiriõiendamist Lätiga 47 450 km². See näit püsis 1944.—45. a. piirimuutmiseni, siis loovutas tollane ENSV Moskva nõudel 1182 km² vastmoodustatud VNFSV Pihkva obl-le ning Jaanilinna (Ivangorodi) ja Narva jõe idakalda vallad Leningradi obl-le. Väiksemaid piiritäpsustusi ja mõnd km² hõlmavaid maavahetusi tehti Pihkva obl-ga ka 1957 (ENSV ÜN Presiidiumi otsus 9. IX 1957). Taasiseseisvunud Eestis asuti seisukohale, et kõik Tartu rahuga Eesti piiresse arvatud alad tuleb Eestile tagastada. Viimastel aastatel on Eesti pool loobunud oma senisest seisukohast kahe piiri olemasolu kohta ja asunud käsitlema kontrolljoont piirina. Eesti ja VF-i 1996—98 peetud piiriläbirääkimiste tulemusena valmistati ette piirilepingu tekst, piiri kulgemise kirjeldus ning kaardid. Need dokumendid parafeeriti 5. III 1999 Petroskois, kuid on seni valitsuste tasemel allkirjastamata.

SUURUS

Eesti mandriosa loodepoolseim koht — Põõsaspea neem

Maailma ulatuses on Eesti väike riik, olles 192 riigi hulgas pindalalt ja rahvaarvult maailmas vastavalt 130. ja 144. kohal, Euroopas aga 28. ja 35. kohal. Pindalalt paikneb Eesti Bhutani ja Taani, rahvaarvult Botswana ning Trinidadi ja Tobago vahel (2000). Asustustiheduselt (32 in. 1 km² kohta) on Eesti maailmas 134. ja Euroopas 39. kohal, Euroopas on Eestist hõredamini asustatud vaid enamik Põhjamaid ja Venemaa.

Eesti ulatus läänest itta on üle 300 ja põhjast lõunasse 245 km. Suurima ulatusega on Eesti terr. edela—kirde sihis: Sõrve sääre otsast (Vesitükimaast) on Narvani 393 km. Mandriosas on pikim loode—kagu-sihiline vahemaa — Põõsaspea neemelt Misso taha (Pedetsi-äärse Eesti-Läti-Venemaa piiri kolmikpunktini) — 293 km — ning edela—kirde sihis Ikla rannast Narvani — 279 km. Kui võtta Mandri-Eesti nurgapunktideks loodes Põõsaspea neem (A), kirdes Narva-Jõesuu (B), edelas Ikla (C) ja kagus Pedetsi kolmikpunkt (D), siis on vastavad vahemaad A—B 258, C—D 182, A—C 158 ja B—D 219 km. Mõned rööbikusihilised vahemaad: Ramsi neem — Vasknarva 248, Matsalu lahe idasopp — Raja k. Peipsi ääres 184 ja Pärnu lahe idarand Reiu kohal — Emajõe suue Praagal 155 km. Meridionaalselt on Muuga sadamast Läti põhjatipuni Mõisaküla lähedale 156 km ja Letipea neemest Eesti lõunatipuni Nahale 226 km. Läänе-Eesti saarestikus on Tahkuna neemest Sõrve sääreni 137 ja Vilsandist Kuivastuni 94 km. Kui kujutada Eesti pindala lihtsate geomeetriliste kujunditena, vastaks riigi mõõtmetele ring, mille raadius on 119,9 km ja ümbermõõt 754,4 km, või ruut, mille külje pikkus on ligi 212,7 km. Kui sellise ringi keskpunkt oleks nt. Võhma linnas, asuksid ringi äärel Pakri neem, Mäetaguse, Mehikoorma ja Virtsu. Pindalaruutu pole Eesti terr-le võimalik paigutada, kuid teoreetilise ruudu üheks küljeks võiks olla Paldiski—Sillamäe joon.

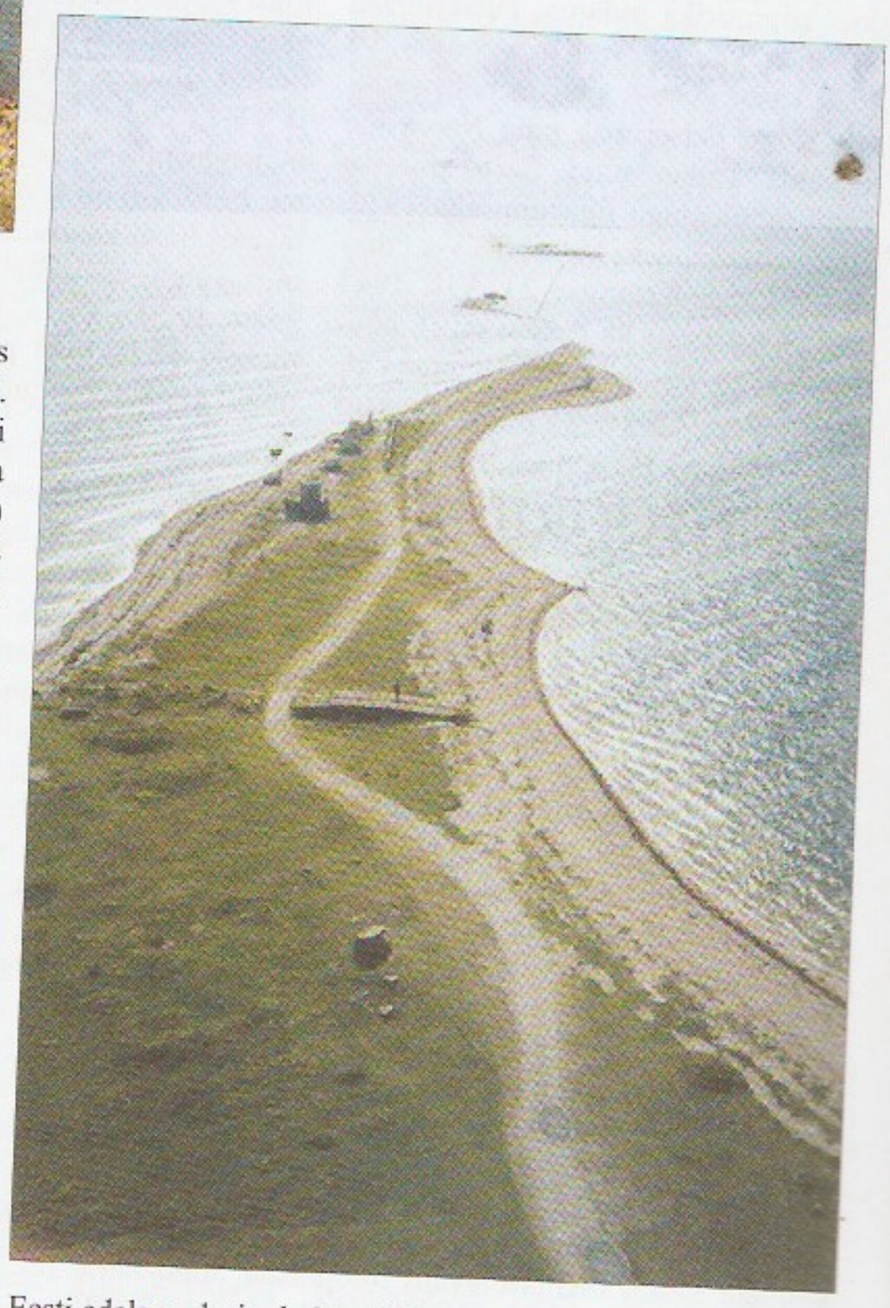

Eesti edelapoolseim koht — Sõrve säär

RANNAJOON

Mandri-Eesti Läänemere rannajoone pikkus on 1242 km, sellest 600 km moodustab Soome lahe rand, alates Narva jõe suudmest Põõsaspea neemeni, 234 km Loode-Eesti rand — Põõsaspeast Puise ninani —, 220 km Edela-Eesti rand — Puisest Torila otsani — ja sealt edasi 188 km ümber Pärnu lahe ja mööda Häädemeeste randa Iklani. Kui arvestada ka kõigi saarte ümbermõõtu, suureneb Eesti rannajoone kogupikkus 3793 km-ni. Saarte kogurannajoonest — 2551 km — kuulub 1381 km (54,1 %) neljale suurimale saarele. Mandri-Eesti rannajoon on hästi liigestunud, pikem õgurand

on kirdes Türsamäest Kalvini, õgusaid lõike on ka Pärnu lahe rannikul ning Tahkuranna ja Ikla vahel. Põhjarannikul on tuntumad (idast läände) Vergi, Käsmu, Pärispea, Juminda, Kaberneeme, Neeme, Viimsi, Paljassaare, Kopli, Kakumäe, Lohusalu ja Pakri ps. ning Narva, Kunda, Käsmu, Eru, Hara, Kolga, Kaberneeme, Ihasalu, Muuga, Tallinna (sh. Kopli ja Kakumäe), Lohusalu, Lahepere, Pakri (Paldiski) ja Keibu laht. Liigestatuselt on eriti ilmekas Vergi neeme ja Tsitre nina vaheline põhjaranniku osa, mida tuntakse Lahemaa rannikuna. Põhjaranniku tuntuimad saared on Mohni, Rammu, Prangli, Aegna, Naissaar, Väike- ja Suur-Pakri ning Osmussaar, kaugemal Soome lahes on Vaindloo ja Keri. Üldse on Eestil Soome lahes 107 saart, mille kogupindala on ligi 64,5 km² ja rannajoone kogupikkus üle 198 km. Mandri lääne- ja edelarannikusse lõikuvad suurematena Haapsalu, Matsalu ja Pärnu laht, selgepiirilisemad on Noarootsi ja Tõstamaa ps. Rannalähedasi saari on Väinameres ja Suures väinas 227, nende kogupindala on üle 10 km² ja rannajoone kogupikkus üle 139 km; suurimad on Tauksi, Kesselaid, Hobulaid ja Liialaid. Liivi lahe kirderannikul on loendatud 120 saart (4,6 km², kogurannajoon 80 km), suurimad on Manilaid ja Kõrksaar (Kõrgesaar). Liivi lahe avaosse jäävad Kihnu ja Ruhnu koos neid ümbritsevate laiukestega (102 saart, 28,2 km², rannajoont 84,5 km). Eesti suurimad saared Saaremaa, Hiiumaa, Muhu ja Vormsi kuuluvad Väinamere, Liivi lahe ja Läänemere avaosa vahelisse Lääne-Eesti saarestikku, milles on loendatud kokku 965 saart ja laidu (4027 km², ligi 2050 km rannajoont). Liigestatud rannajoon on iseloomulik ka Saare- ja Hiiumaale, esimesest eenduvad suured Sõrve ja Tagamõisa poolsaar, tuntud on ka Elda, Ninase, Panga, Pamma, Kübassaare, Vätta jmt. poolsaar, suurimad on Kaugatuma, Kihelkonna, Taga- ja Küdema laht ning Suur Katel, väiksemad tuntud lahed on Triigi, Kõiguste, Sutu ja Sepamaa laht. Hiiumaad liigestavad läände sirutuv Kõpu ja põhja eenduv Tahkuna poolsaar. Eriti lauskrannikul ei ole rannajoon aegade jooksul püsiv olnud. Loode-Eestis, kus on täheldatav maatõus, toimub rannalähedaste saarte poolsaarestumine ja lahesoppide maastumine.

Saarte rannajoone pikkus (km)

Saaremaa	854	Vilsandi	27,8
Hiiumaa	310	Prangli	26,4
Vormsi	109	Naissaar	24,2
Muhu	108	Suur-Pakri	23,3
Kassari	56	Ruhnu	23,3
Kihnu	36,6	Väike-Pakri	18,7
Abruka	30,6	Vohilaid	15,8

Eespool toodud arvandmed pärinevad August Loopmannilt ning on saadud pms. NSV Liidu topograafiliste kaartide (1:50 000, 1:25 000) kartomeetrilisel läbitöötamisel. Varem on rannajoont ja saarte arvu uurinud August Tammekann (1922, mõõtis mandri rannajooneks 1159 ja saarte omaks 2241 km) ja Jaan Rumma (1923, üle 800 saare, 4180 km). Nüüdisajal, kui on ilmunud ja ilmumas uusi ajakohase mõõdistamise alusel koostatud mere-, topo- jm. kaarte, on hakatud koostama saarte registrit ning uute andmete töötlemine muudab kindlasti senist rannajoone ja saarte arvandmestikku.

B: A. Loopmann. *Eesti meresaarte nimestik*. Tln., 1996.

ÄÄRMUSTIPUD

Maakondade äärmuslaius ja -pikkus

Maakond	Põhjalaius		Idapikkus	
	põhjas	lõunas	läänes	idas
Harjumaa	59°42′/59°41′	58°59′	23°44′	25°57′
Hiiumaa	59°06′	58°41′	22°02′	23°11′/23°03′
Ida-Virumaa	59°28′	58°52′	26°42′	28°13′
Jõgevamaa	58°58′	58°28′	25°45′	27°10′
Järvamaa	59°18′	58°36′	25°12′	26°10′
Läänemaa	59°18′/59°15′	58°32′	23°04′/23°24′	24°12′
Lääne-Virumaa	59°49′/59°38′	58°56′	25°48′	26°57′
Põlvamaa	58°16′	57°49′	26°34′	27°49′
Pärnumaa	58°45′	57°52′	23°37′	25°18′
Raplamaa	59°14′	58°39′	24°04′	25°20′
Saaremaa	58°40′/58°38′	57°47′/57°54′	21°46′/21°50′	23°27′/23°19′
Tartumaa	58°41′	58°07′	26°05′	27°32′/27°29′
Valgamaa	58°10′	57°34′	25°35′	26°38′
Viljandimaa	58°41′	57°58′	24°58′	26°11′
Võrumaa	57°58′	57°30,5′	26°22′	27°33′

Saartega maakondadel on kaldjoone ees kaugeima väikesaare näit, joone taga mandri või maakonna põhisaare näit.

Riikide ja nende allüksuste ning mandrite, saarte, merede, järvede jm. loodusobjektide geograafilise asukoha hindamiseks kasut. nende geograafilisi koordinaate. Väiksematel objektidel ja geograafilistel kohtadel piisab koha määramiseks laius- ja pikkuskraadi näidust, suurtel üksustel esitatakse aga terr-i või akvatooriumi äärmuskohtade — põhja- ja lõunatipu ning lääne- ja idatipu — koordinaadid. Eesti ja tema maakondade äärmustippude koordinaadid on lisatud tabelitena. Eesti põhiosa asub 57°30′ ja 59°40′ pl. vahel, kahe meridiaankraadi vahel väheneb laiuskraadi pikkus 59,85 km-st 56,24 km-ni, 58° pl. kohal on pikkuskraad 58,86 km ja 59° pl. kohal 57,42 km. Vastavalt kahaneb ka pikkusminuti ulatus (57°30′ pl-l 997,5, 58° pl-l 947,7, 59° pl-l 955,3 ja 59°40′ pl-l 937,3 m). 1 laiuskraadi pikkus on Eesti laiustel 110,94 km ning laiusminuti pikkus 1849 m.

Asmu Saar

Äärmustippude koordinaadid

Põhjas:	merel Vaindloo saare põhjaots	59°49,28′ pl., 26°21,58′ ip.	Eesti piirini ulatuvad ka Läti põhjatipp – Mõisakülast kagus – 58°06′ pl. ja 25°12′ ip. – ning VF-i põhiterr-i (arvestamata Kaliningradi obl-t) läänetipp – Pedetsi jõe vasakpoolse nimetu oja ääres, Kiviora veskist u. 1 km loodes Kiviora ja Stukalovo k. vahel – 27°19′ ip. ja 57°35′ pl.
	mandril Purekkari neem (Pärispea ps.)*	59°40,52′ pl., 25°41,85′ ip.	
Lõunas:	Peetri jõe kallas Naha talust 2 km kagus (Mõniste v., Karisöödi k.)	57°30,5′ pl., 26°37′ ip.	
Läänes:	merel Nootamaa saare läänerand	21°45,9′ ip., 58°19,38′ pl.	
	mandril Ramsi neem (Noarootsi ps.)	23°24,29′ ip., 59°01,54′ pl.	
Idas:	Narva jõgi Narvas Joaoru kohal	28°12,60′ ip., 59°22,20′ pl.	

RIIGIKORD. PÕHISEADUS

Iseseisva Eesti riigi tekkimine Vene impeeriumi ühe kubermangu asemele sai võimalikuks pärast Venemaa keskvõimu nõrgenemist 1917. a. rev-des. 28. XI 1917 tegi omavalitsuslik Eestimaa Kub-u Ajutine Maanõukogu (Eestimaa Maapäev) otsuse Eestimaa kõrgema võimu kohta. Sellega kuulutas ta end Eesti ainsaks kõrgema võimu kandjaks ja määras, et „igasugused määrused, käsud ja dekreedid, tulgu nad kelle poolt tahes", kehtivad ainult siis, kui Maanõukogu on need heaks kiitnud. Kuigi kogu kubermangu võim korraldati ümber parlamentaarse vabariigi põhimõtete järgi, jäi riikliku iseseisvuse küsimus veel lahtiseks. Olukorras, kus Venemaal puhkenud kodusõja ning Nõuk. Venemaa ja Saksamaa vahelise sõjategevuse tõttu Eesti maa-alal püsiv riigivõim puudus, avaldas Maanõukogu täidesaatva organi ülesandeid täitev Eestimaa Päästmise Komitee (Päästekomitee) 24. II 1918 manifesti kõigile Eestimaa rahvastele, kuulutades sellega Eesti iseseisvaks riigiks. Dem. parlamentarismi põhimõtetele rajatava riikluse lõplik põhiseaduslik vormistamine jäeti demokraatlikult valitavale Eesti Asutavale Kogule.

Otseste, üldiste ja ühetaoliste, proportsionaalsuse põhimõtte alusel ja salajasel hääletamisel toimunud valimistega moodustatud 120-liikmeline Asutav Kogu alustas tööd 23. IV 1919. Täites samal ajal ka parlamendi funktsioone, koostas ta EV esimese põhiseaduse ja kiitis selle 15. VI 1920 heaks. Põhiseaduse järgi oli Eesti dem. parlamentaarne vabariik. Kõrgemate riigiorganite suhetes sai juhtiva seisundi ühekojaline 100-liikmeline Riigikogu nime kandev parlament. Riigipea institutsioon puudus, tema ülesanded olid jagatud Riigikogu esimehe ja valitsuse juhi — riigivanema — vahel. „Põhiseaduse kriisi" olukorras, pärast mitut katset põhiseadust muuta võeti okt. 1933 rahvahääletusel vastu põhiseaduse muutmise seadus, mis oli vabadussõjalaste liikumises osalejate koostatud ja millega loodi riigivanema nimetust kandva, otsestel üldvalimistel valitava laiade võimupiiridega riigipea institutsioon. Valitsus oli riigivanema juures asuv tööorgan. Riigikogu liikmete arvu vähendati 50-ni.

Täidesaatva riigivõimu tugevdamise suunda ilmutas ka põhiseadus, mille koostas ja kiitis 28. VII 1937 heaks 1936. a. selleks moodustatud Rahvuskogu. Uus põhiseadus jõustus 1. I 1938. Selle järgi oli Eesti iseseisev ja sõltumatu vabariik, kus kõrgeima võimu kandja oli rahvas. Vabariigi presidendi nimetusega ja avara pädevusega riigipea valiti üldjuhul üldiste, ühetaoliste ja otseste valimistega salajasel hääletusel. Kahekojaline Riigikogu koosnes 80-liikmelisest üldistel valimistel valitavast Riigivolikogust ja 40-liikmelisest Riigivanemast, mis koosnes sinna oma ametikoha tõttu kuuluvatest, kohalike ja kutseomavalitsuste valitud ning presidendi nimetatud isikutest.

Taasiseseisvunud Eestis kehtiva riigikorra õiguslikuks aluseks on EV põhiseadus, mis on vastu võetud 1992. a. 28. juuni rahvahääletusel. Põhiseaduse eelnõu koostas Põhiseaduse Assamblee, mis moodustati EV Ülemnõukogu 20. VIII 1991

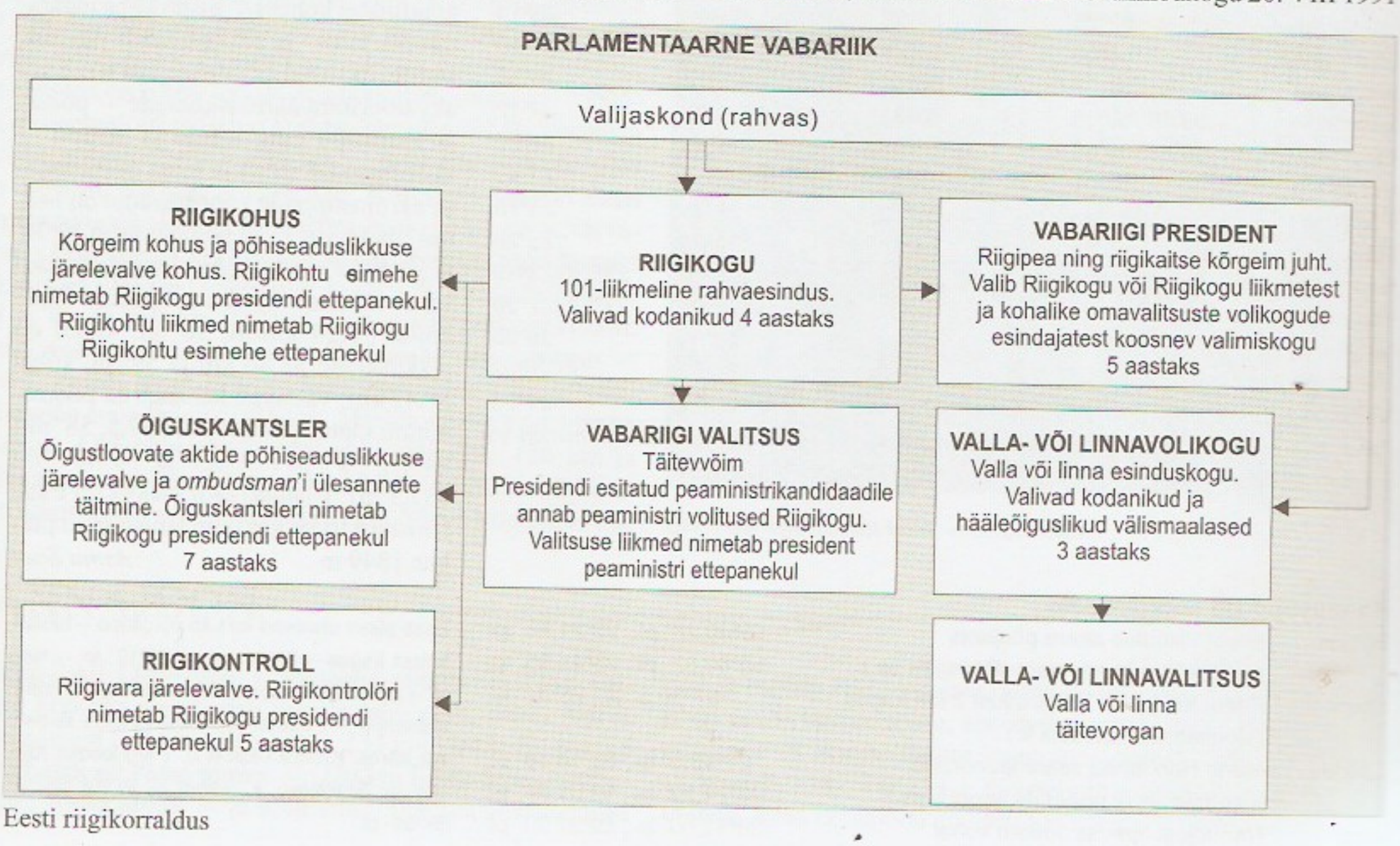

Eesti riigikorraldus

Eesti Vabariigi põhiseaduse komisjon 1936—37

otsuse „Eesti riiklikust iseseisvusest" alusel ning mille koosseisu kujundasid delegeerimise teel EV kõrgeim seadusandlik riigivõimuorgan EV Ülemnõukogu ning EV kodanikkonna esinduskogu Eesti Kongress. Ülemnõukogu määras oma 1991. a. 3. sept. otsustega Põhiseaduse Assamblee 60-liikmeliseks. 30 assamblee liiget valis oma liikmete hulgast EV Ülemnõukogu ja 30 liiget oma liikmete hulgast Eesti Kongress. Assamblee pidas esimese istungi 13. IX 1991 ja lõpetas töö 30. istungiga 10. IV 1992, esitades EV põhiseaduse eelnõu koos põhiseaduse rakendamise seaduse eelnõuga. Rahvahääletusel osalenud 446 708 hääleõiguslikust kodanikust hääletas eelnõu põhiseadusena vastuvõtmise poolt 407 867 in.

Põhiseadus kujutab endast ühtset, alatise kehtivusega, kirjutatud konstitutsiooni, mis on koostatud ja kehtestatud rahva osavõtul. See on Eestis kõrgeim juriidiline õigusakt, ta sätestab riigivõimu korralduse, kõrgeimate riigiorganite pädevuse ja vastastikused suhted ning põhiõigused, vabadused ja kohustused. Suures osas — põhiseaduslike institutsioonide laadis ja nimetustes, deklareeritavates põhimõtetes ning seaduse tekstilises ülesehituses — on järgitud Eesti põhiseaduslikke traditsioone. Põhiseadus koosneb preambulast ja 15 peatükist, kusjuures preambula ja I peatükk (üldsätted) sätestavad põhiseaduse lähteseisukohad ja üldised põhimõtted, XV peatükk on pühendatud põhiseaduse muutmisele. Tähtsust on omistatud Eesti põhiseadusliku riigikorra õiguslikule järjepidevusele, rõhutades rahva tahet kindlustada ja arendada riiki, mis on välja kuulutatud 24. II 1918, ning viidates samuti 1938 jõustunud põhiseaduse §-le 1, mille alusel uus põhiseadus võeti vastu rahvahääletusel. Eesti riikluse õiguslikku järjepidevust rõhutab ka uues põhiseaduses riigi põhieesmärkide ja -ülesannete käsitlus, mis suuresti ühtib Eesti varasemate põhiseaduste käsitlustega.

Riigivalitsemise vormi poolest on Eesti parlamentaarne vabariik. Riigipea on president, kes valitakse viieks aastaks kaudsetel valimistel (valib parlament või valimiskogu). Presidendi institutsioonil on parlamentaarsele vabariigile omaselt nõrk võim. Tal ei ole tavaolukorras seaduste andmise ja algatamise õigust, hädadekreetidena antud seadusjõulised seadlused vajavad Riigikogu esimehe ja peaministri kaasallkirja. Presidendi suhted Riigikogu, valitsuse ja tsiviilametnikkonnaga on õiguslikult korraldatud selliselt, et teda enamasti ei kaasata aktiivsesse poliitikasse. Seadusandlikku võimu teostab ühekojaline 101-liikmeline Riigikogu, mis valitakse iga nelja aasta järel proportsionaalse valimissüsteemi põhimõtete alusel üldiste, ühetaoliste ja otseste valimistega salajasel hääletamisel. Riigikogu kui rahva esinduse ja seadusandlikku võimu teostava organi otsustamispädevus on piiratud vaid nende riigielu küsimuste osas, mis põhiseadusega on antud presidendi, valitsuse, teiste riigiorganite või kohalike omavalitsuste otsustada.

Täidesaatev võim kuulub Riigikogu ees vastutavale vabariigi valitsusele, mida juhib peaminister. Valitsus kujundatakse parlamentaarsuse põhimõttel: presidendi väljavalitud peaministrikandidaat peab saama Riigikogult nõusoleku valitsuse moodustamiseks. Valitsuse nimetab ametisse president, tema teeb peaministri ettepanekul ka muudatusi ametisse nimetatud valitsuse koosseisus. Valitsus vajab Riigikogu usaldust, aga kui valitsusele on avaldatud umbusaldust, siis võib president valitsuse ettepanekul välja kuulutada Riigikogu erakorralised valimised. Kohtusüsteem on kolmeastmeline: esimese astme kohtud on maa- ja linnakohtud ning halduskohtud, teise astme kohtud on ringkonnakohtud apellatsioonikohtutena, kõrgeim kohus on Riigikohus kassatsiooni- ja põhiseadusliku järelevalve kohtuna. Kohtunikud nimetab ametisse president, Riigikohtu liikmed ja Riigikohtu esimehe nimetab Riigikogu. Kohus on oma tegevuses sõltumatu ja mõistab õigust kooskõlas põhiseaduse jt. seadustega. Kohtunikuamet on eluaegne.

Vastavalt põhiseadusele on Riigikogu, presidendi, valitsuse ja kohtute tegevus korraldatud võimude lahususe ja tasakaalustatuse põhimõttel.

Riikliku korralduse vormilt on Eesti unitaarne riik. Põhiseaduse § 2, rõhutades Eesti maa-ala, territoriaalvete ja õhuruumi lahutamatust ja terviklikkust ning Eesti riikliku korralduse ühtsust, välistab riigisiseste iseseisvate või autonoomsete riiklike moodustiste tekkimise võimaluse.

Seadusega sätestatud haldusjaotuse järgi jaguneb Eesti terr. maakondadeks, valdadeks ja linnadeks. Maakonnas kui haldusüksuses teostavad riiklikku haldamist maavanem ja valitsusasutused. Eestis on ühetasandiline kohalike omavalitsuste süsteem, kohaliku omavalitsuse üksused on vallad ja linnad. Nendes teostavad omavalitsuslikku haldamist linnade ja valdade omavalitsusorganid — volikogud ja valitsused. Kohalikud omavalitsused tegutsevad seaduste alusel iseseisvalt ning otsustavad ja korraldavad kõiki kohaliku elu küsimusi.

Põhiseaduse järgi rajaneb Eesti riik vabadusel, õiglusel ja õigusel ning tema esmane põhieesmärk on sisemise ja välise rahu kaitse. Riik peab kindlustama praegustele ja tulevastele põlvedele nende ühiskondliku edu ja üldise kasu ning tagama eesti rahvuse ja kultuuri säilimise läbi aegade.

Määratledes Eestit kui iseseisvat ja dem. vabariiki, kus kõrgeima riigivõimu kandja on rahvas (põhiseaduse § 1), ehitab põhiseadus riigivõimu üles rahva suveräänsuse põhimõtetest lähtudes. Rahvas teostab kõrgeimat riigivõimu hääleõiguslike kodanike kaudu rahvahääletuse ja Riigikogu valimisega (§ 56). Võimude lahususe ja tasakaalustatuse põhimõtte (§ 4) elluviimisel on rahva poolt otseselt valitud Riigikogule antud teiste kõrgeimate riigiorganite suhtes juhtiv koht ning rahvahääletusel vastuvõetud õigusaktidele teiste õigusaktidega võrreldes kõrgem õigusjõud.

Rõhutades preambulas riigi rajanemist õigusel ja §-s 3 riigivõimu teostamist üksnes põhiseaduse ja sellega kooskõlas olevate seaduste alusel, tunnustab põhiseadus õigusriigi ja seaduslikkuse põhimõtteid. Nendele põhimõtetele on rajatud nii põhiseaduslike institutsioonide omavaheliste suhete süsteem kui ka kogu õigusloome ja õiguse rakendamise põhiseaduslik korraldus. Põhiseaduse kohaselt (§ 13) on igaühel õigus saada riigilt ja seaduselt kaitset, ühtlasi kaitseb seadus igaühte riigivõimu omavoli eest.

Dem. õigusriigina tunnustab Eesti rahvusv. õiguse üldtunnustatud põhimõtteid ja norme kui Eesti õigussüsteemi lahutamatut osa (§ 3). See printsiip väljendub põhiõigusi, vabadusi ja kohustusi käsitlevas põhiseaduse osas (II ptk.) ning reeglis, mille kohaselt juhul, kui Eesti seadused vm. õigusaktid satuvad vastuollu Riigikogus ratifitseeritud välislepingutega, kohaldatakse välislepingu sätteid (§ 123).

Põhiseadus tagab Eestis eesti keelele riigikeele staatuse (§ 6) ning seadustab riigivärvideks sinise, musta ja valge (§ 7). Riigilipu ja riigivapi kuju sätestab seadus.

Põhiõiguste, vabaduste ja kohustuste sätestamisel eristab põhiseadus õigusi, vabadusi ja kohustusi, mis kuuluvad „kõigile ja igaühele", s. t. nii Eesti kodanikele kui ka Eestis viibivatele välisriigi kodanikele ja kodakondsuseta isikutele, ning neid, mis kuuluvad ainult Eesti kodanikele.

Kodakondsuse omandamine sünniga toimub Eestis vereõiguse (*ius sanguinis*) põhimõttel: igal lapsel, kelle vähemalt üks vanem on Eesti kodanik, on õigus Eesti kodakondsusele sünnilt (§ 8). Sünniga omandatud Eesti kodakondsust ei tohi kelleltki ära võtta, samuti ei tohi kelleltki Eesti kodakondsust võtta tema veendumuste pärast. Kodakondsuse naturalisatsiooni korras saamise, kodakondsuse kaotamise ja taastamise tingimused ning korra sätestab kodakondsusseadus.

Põhiseadus kuulutab kõik inimesed seaduse ees võrdseks, tulenevalt rahvusv. õigusest. Korrates rahvusv. õiguse üldtunnustatud sätteid, keelab põhiseadus (§ 12) kedagi diskrimineerida rahvuse, rassi, nahavärvuse, soo, keele, päritolu, usutunnistuse, pol. vm. veendumuste, varalise ja sotsiaalse seisundi või muude asjaolude tõttu. Põhiseadus keelab ja kuulutab karistatavaks rahvusliku, rassilise, usulise, pol. ja ühiskonnakihtidevahelise vihkamise, vägivalla ja diskrimineerimise õhutamise.

Õiguste, vabaduste ja kohustuste sätestamisel lähtub põhiseadus dem. riikidele omasest traditsioonilisest käsitlusest, deklareerides kõigi nüüdisajal tunnustatud isiklike, pol., ühisk. ja maj. õiguste ja vabaduste põhiseadusliku kaitse.

Põhiseadus kohustab seadusandlikku, täidesaatvat ja kohtuvõimu neid õigusi ja vabadusi tagama ning paneb põhiseadusliku järelevalve ülesanded kohtule. Igaühel on õigus pöörduda oma õiguste ja vabaduste kaitseks kohtusse ja oma kohtuasja läbivaatamisel võib igaüks nõuda mis tahes asjassepuutuva seaduse, muu õigusakti või toimingu tunnistamist põhiseadusevastaseks. Kohus järgib põhiseadust ja tunnistab põhiseadusevastaseks mis tahes seaduse, muu õigusakti või toimingu, mis rikub põhiseaduses sätestatud õigusi ja vabadusi või on muul viisil põhiseadusega vastuolus.

Seadusandluse korraldamisel rõhutab põhiseadus muude seaduste põhiseadusele allutatuse põhimõtet (§ 102) ja loetleb seadusi, mida saab vastu võtta ja muuta ainult Riigikogu koosseisu häälteenamusega. Nende nn. konstitutsiooniliste seaduste hulka kuuluvad valimisseadus, kodakondsusseadus, riigieelarveseadus, rahvahääletuse seadus jt. riigielu seisukohast tähtsamad seadused (§ 104). Õiguse algatada seaduseelnõu annab põhiseadus Riigikogu liikmele, Riigikogu fraktsioonile, Riigikogu komisjonile ja valitsusele.

Õigus panna seaduseelnõu vm. küsimus rahvahääletusele on Riigikogul. Rahvahääletusele ei luba põhiseadus panna eelarve, maksude, riigi rahaliste kohustuste, välislepingute ratifitseerimise ja denonsseerimise, erakorralise seisukorra

Põhiseaduse Assamblee liikmeid Toompea lossi sisehoovis 1992

kehtestamise ja lõpetamise ning riigikaitse küsimusi. Rahvas teeb otsuse hääletamisest osavõtnute häälteenamusega. Kui seaduseelnõu seda enamust ei saa, kuulutab president välja Riigikogu erakorralised valimised.

Rahanduse ja riigieelarve alal sätestab põhiseadus, et Eesti raha emissiooni ainuõigus on Eesti Pangal, kes korraldab raharinglust ja seisab hea riigi vääringu stabiilsuse eest, annab aru Riigikogu ees ja tegutseb seaduse alusel. Määrates kindlaks riigieelarve menetlemise ja vastuvõtmise üldised põhimõtted, teeb põhiseadus valitsusele ülesandeks esitada riigieelarve eelnõu Riigikogule hiljemalt kolm kuud enne eelarveaasta algust. Kui Riigikogu ei ole riigieelarvet vastu võtnud kahe kuu jooksul pärast eelarveaasta algust, kuulutab president välja Riigikogu erakorralised valimised.

Teiste riikide ja rahvusv. org-dega suhtlemise korra sätestab sellealane seadus. Põhiseadus kehtestab sealjuures põhimõtte, et Riigikogus ratifitseeritud välislepingud on Eesti õigusaktide suhtes ülimuslikud ja Eesti riik ei sõlmi välislepinguid, mis on vastuolus põhiseadusega (§ 123). Lepingud, mis muudavad riigipiire, nõuavad muudatuste tegemist Eesti seadustes, seovad Eesti rahvusv. org-de või liitudega, panevad Eestile sõjalisi või varalisi kohustusi või mille ratifitseerimine on ette nähtud, ratifitseerib ja denonsseerib Riigikogu. Nende lepingute ratifitseerimiseks, millega muudetakse riigipiire, on nõutav Riigikogu koosseisu kahekolmandikuline häälteenamus.

Sätestades riigikaitse korralduse alused, kehtestab põhiseadus Eesti kodanikele kohustuse osa võtta riigikaitsest ning isikutele, kes keelduvad kaitseväeteenistusest usulistel või kõlbelistel põhjustel, kohustuse läbi teha asendusteenistus. Põhiseadus määrab kindlaks kaitseseisukorra ja erakorralise seisukorra väljakuulutamise tingimused ja üldise korra, jättes nende konkreetsema sätestamise sellekohase seaduse ülesandeks. Põhiseaduse järgi on riigikaitse kõrgeim juht vabariigi president, kelle juures on sel alal nõuandva organina tegev Riigikaitse Nõukogu. Rahuajal juhib Eesti kaitseväge ja riigikaitseorg-e kaitseväe juhataja, sõjaajal kaitseväe ülemjuhataja, kelle nimetab ametisse ja vabastab ametist Riigikogu presidendi ettepanekul.

Põhiseaduse muutmise korra järgi on EV põhiseadus jäik seadus, tema muutmise kord on märksa keerulisem lihtseaduste muutmise korrast. Õigus algatada põhiseaduse muutmist on vähemalt viiendikul Riigikogu koosseisust ja presidendil. Esitatud eelnõu arutatakse Riigikogus kolmel lugemisel, kolmandal lugemisel otsustatakse põhiseaduse muutmise viis. Põhiseadust saab muuta seadusega, mis on vastu võetud kas rahvahääletusel või mille on vastu võtnud Riigikogu kaks järjestikust koosseisu või Riigikogu kiireloomulisena, kusjuures I peatükki „Üldsätted" ja XV peatükki „Põhiseaduse muutmine" saab muuta ainult rahvahääletusega. Põhiseaduse muutmise seaduse eelnõu rahvahääletusele panemiseks on nõutav Riigikogu koosseisu kolmeviiendikuline häälteenamus. Otsuse käsitleda eelnõu kui kiireloomulist saab teha Riigikogu neljaviiendikulise häälteenamusega ja põhiseaduse muutmise seadus võetakse sel juhul vastu Riigikogu koosseisu kahekolmandikulise häälteenamusega. Selleks, et põhiseadust saaksid muuta Riigikogu kaks järjestikust koosseisu, peab seaduse eelnõu saama Riigikogu koosseisu enamiku toetuse ja Riigikogu järgmine koosseis peab ta esimesel lugemisel muutmatult vastu võtma oma koosseisu kolmeviiendikulise häälteenamusega.

B: R. Maruste. *Põhiseadus ja selle järelevalve*. Tln., 1997; *Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee*. Tln., 1997; *Taasvabanenud Eesti põhiseaduse eellugu*. Trt., 1997; K. Merusk, R. Narits. *Eesti konstitutsiooniõigusest*. Tln., 1998. *Advig Kiris*

RIIKLIK SÜMBOOLIKA

Eesti Vabariigi suur ja väike vapp

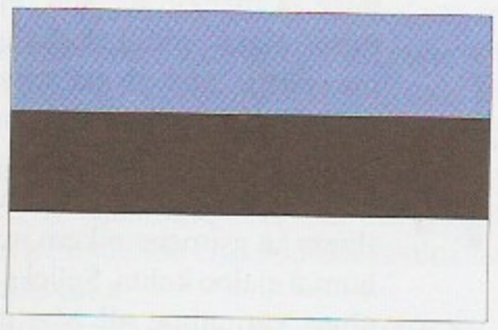

Eesti Vabariigi riigilipp

Eesti riigilipp on ühtlasi rahvuslipp. Ta on kolmest võrdse laiusega horisontaalsest värvilaiust koosnev ristkülik, mille ülemine laid on sinine, keskmine must ja alumine valge.

Lipu laiuse ja pikkuse suhe on 7:11, lipu normaalsuurus on 1050×1650 mm. Vabariigi presidendi lipp kannab keskel suurt riigivappi. Riigivõimu teostava asutuse lipp on riigilipp, millele asutus võib asetada erimärgi. Erimärgi kujutise ja selle koha riigilipul kinnitab valitsus. Algselt korporatsiooni „Vironia" ja EÜS-i värvideks olnud sinimustvalge värvikolmiku põhjal valmistatud esimene lipp pühitseti 4. VI 1884 Otepääl. Järgmiste aastakümnete jooksul kujunes sinimustvalge lipp Eesti rahvuslipuks. Esimest korda võeti vastu Eesti riigilipu määrus EV Ajutise Valitsuse koosolekul 21. XI 1918. 27. VI 1922 määrati EV Riigikogu „Riigilipu seadusega" Eesti riigilipu normaalmõõtmed ja värvid. 1937 fikseeriti sinine, must ja valge riigivärvideks ka uues EV põhiseaduses. Pärast Eesti vägivaldset liitmist NSV Liiduga 1940. aastal keelati ka Eesti riigi sümbolid. Eesti lipu hoidmist ja veel enam heiskamist pidasid uued võimud kuriteoks. Uuesti toodi Eesti rahvusvärvid avalikkuse ette 1987.—88. aastal alanud Eesti taasiseseisvumise ajal. Vabaks pääsenud Eesti ajalooline rahvuslipp sai eestlaste kõigi ürituste tähiseks. Tippsündmus oli Eesti lipu taasheiskamine Pika Hermanni torni 24. II 1989. Sammhaaval taastati sinimustvalge lipu seisund. ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi 1988. a. 23. juuni seadlusega tunnistati sinimustvalge värviühendus Eesti rahvusvärvideks; 20. X 1988 kinnitatud „Eesti rahvussümbolite rakendamise põhimääruses" räägiti juba samades värvides Eesti rahvuslipust, mida võis heisata kõrvuti ENSV lipuga.

ENSV 1990. a. 8. mai seadusega „Eesti sümboolikast" lõpetati ENSV lipu ja vapi kasutamine ning sinine, must ja valge said taas Eesti riigivärvideks. EV 1990. a. 7. aug. seadusega „Riigilipu ja riigivapi kohta" tuli EV riigilipuna ja riigivapina kasutusele aug-ni 1940 Eestis kehtinud riigilipp ja riigivapp. EV-l on suur vapp ja väike vapp. Suurel vapil on kuldsel kilbil kolm sinist sammuvat ja otsavaatavat (pr. *passant gardant*) lõvi. Vapi kilpi ümbritseb külgedelt ja alt kaks kilbi allosas ristuvat tammeoksa. Väikese vapi kilp ja vapikujund on sama mis suurel riigivapil, kuid tammeoksteta.

Eesti vapi motiiv pärineb 13. saj-st, mil Taani kun. Valdemar II annetas Tallinna linnale kolme lõviga vapi. Sama motiiv kandus hiljem Eestimaa kub-u vapile. Ajalooline vapikujund oli aluseks ka EV Riigikogu 1925. a. 19. juuni seadusega kehtestatud Eesti riigivapile. Pärast Nõuk. võimu kehtestamist võeti Eestis kasutusele ENSV lipp ja vapp, nende kirjeldus anti 25. VIII 1940 kinnitatud ENSV konstitutsioonis. Ajalooline EV vapp taastati 1990. a. 7. aug. seadusega.

Eesti hümn kujunes 19. saj. II poolel, eesti rahva ärkamisajal, s. o. ajal, mil toimus kiire tõus rahvusliku eneseteadvuse, kultuuri, majandus- ja ühistegevuse arengus, kujunes eesti rahvusterviklikkus kui pol. jõud. Isamaa-armastust ja vabadusaadet väljendasid muuhulgas sel ajal ilmunud rohked laulud, mida lauldi laulupidudel ja muudel koosviibimistel. Laulu „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" sõnad kirjutas 1869. a. alguses üks eesti rahva ärkamisaja juhte Johann Voldemar Jannsen. Tal oli selle isamaalise ülistuslaulu kirjutamisel eeskujuks ilmselt Reigi koguduse õpetaja G. F. Rinne 1868 ilmunud laul „Hioma- ehk issamaa laul". Nii Rinne kui ka Jannseni tekstid olid kirjutatud laulmiseks viisiga, mille saksa päritolu Soome helilooja Fredrik Pacius oli loonud 1848 Johan Ludwig Runebergi rootsikeelse oodi „Vårt land" („Kodumaa") jaoks. Selle oodi esimesest ja viimasest (11.) salmist kujunes hiljem Paavo Cajanderi tõlkes Soome rahvushümn „Maamme". Laul „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" ilmus trükis esimest korda kogumikus „Eesti rahva 50-aastase Jubelipiddo-Laulud" apr. 1869 ning selle esiettekanne koorilauluna toimus Tartus esimese üldlaulupeo teisel päeval, 19. VI 1869 meeskooride esituses. Pidulik ja ülevaid isamaalisi tundeid sütitav laul sai eestlaste hulgas kiiresti populaarseks ning seda lauldi ja mängiti edaspidi msg. rahvuslikel üritustel. Seda laulu lauldi ka esimese sinimustvalge lipu õnnistamisel 4. VI 1884 Otepääl. Siitpeale kuulusid nii sinimustvalge lipp kui ka laul „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" kui Eesti rahvuslikud sümbolid üheskoos rahvaürituste juurde. Teadaolevalt esitati laulu „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" esimest korda püsti seistes ja paljastatud peadega V üldlaulupeol Tartus 19. VI 1894. Ka kaks aastat hiljem Tallinnas toimunud VI üldlaulupeol toimiti samamoodi ning 1896. a. 27. juuli „Postimehes" nimetati seda laulu esmakordselt eesti rahva hümniks.

Seega oli ühislaulul „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" rahva hulgas hümni tähendus juba 19. saj. lõpus.

23. II 1918 Pärnus ja päev hiljem Tallinnas väljakuulutatud Eesti iseseisvusmanifesti tekst lõpeb laulu „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" viimase salmi sõnadega. Nii võib iseseisvusmanifesti pidada kaudselt seda laulu kui hümni seadustavaks dokumendiks. Vabadussõjas pidasid sõdurid ja väecülemad iseenesest mõistetavalt laulu „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" hümniks. Nii seisis ülemjuhataja J. Laidoneri 15. VIII 1919 sõjaväeorkestritele antud päevakäsus nr. 476 („Sõdur" 1919, nr. 23): „... Hümnus on Eesti rahvale kõrgemaks pidulikuks lauluks, mida sõjaorkester ainult sellekohastes oludes võib mängida. Sellepärast keelan ära sõjaorkestril mängida popurriisid, kuhu hümnus on sisse põimitud ..." Kuigi EV-s ei olnud laulu „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" kui riigihümni kehtestamise ja kasutamise kohta õigusakte, olid kujunenud tavad selle kohta, kuidas peab käituma ametlikel üritustel hümni laulmise ja mängimise ajal. Hümni kõlamise ajaks pidid kohalolijad tõusma püsti, mehed paljastama pea ja vormikandjad tõstma käe auandmiseks vormimütsi juurde; hümni lõppemisel ei tulnud aplodeerida. EV algaastail ilmus ka esimene pikem uurimus Eesti hümni ajaloo kohta. Selleks oli M. Kivialuse varjunime all Martin Morrisoni „Meie Hümnuse käekäik" (Tallinn, 1919).

Eesti vägivaldse NSV Liiduga liitmise järel keelasid võimud selle laulu rangekaristuse ähvardusel. Aseaineks loodi pärast sõda (1945. a.) tellimustöönа

MU ISAMAA, MU ÕNN JA RÕÕM

Johann Voldemar JANNSEN — Fredrik PACIUS

Hoogsalt

f

Mu i - sa - maa, mu õnn ja rõõm, kui kau - nis o - led
Sa o - led mind ju sün - ni - tand ja ü - les kas - va -
Su ü - le Ju - mal val - va - ku, mu ar - mas i - sa -

p

sa! Ei lei - a mi - na ii - al teal see
tand; sind tä - nan mi - na a - la - ti ja
maa! Ta ol - gu si - nu kait - se - ja ja

suu - re, lai - a il - ma peal, mis
jään sull' tru - iks sur - ma - ni; mull'
võt - ku roh - kest' ön - nis - ta, mis

mull' nii ar - mas o - leks ka, kui sa, mu i - sa - maa!
kõi - ge arm-sam o - led sa, mu kal - lis i - sa - maa!
ii - al et - te võ - tad sa, mu kal - lis i - sa - maa!
mis mull' nii ar - mas o - leks, kui mu i - sa - maa!
mull' kõi - ge arm-sam o - led, kal - lis i - sa - maa!
mis ii - al et - te võ - tad, kal - lis i - sa - maa!

Eesti Vabariigi hümni noodid ja tekst

ENSV hümn („Jää kestma, Kalevite kange rahvas...", viis G. Ernesaks, sõnad J. Semper).
Tegelikult kujunes eestlastele hümni asendajaks ja inimesi ühendavaks protestilauluks G. Ernesaksa viisistatud L. Koidula „Mu isamaa on minu arm". Seda laulsid laulupidudel koos kooridega ka vaatajad seistes ja paljastatud päi nagu hümni puhul kombeks. NSVL-i lagunemisega kaasnenud Eesti taasiseseisvumise ajal ilmusid 1980. a-te lõpul spontaanselt taas avalikkuse ette ligemale pool sajandit keelu all olnud Eesti rahvuslipud ning rahvaüritustel hakati laulma traditsioonilist Eesti hümni.

Mitmel korral on üritatud leida olemasoleva asemele uut hümni, kuid kõik sellised katsed on lõppenud tulutult ja ikka on jäädud juba traditsioonilise „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" juurde, tajudes seda kui eestlasi pika aja jooksul toetanud isamaa-armastuse sümboolset väljendust.
B: A. Taska. *Sini-must-valge 100 aastat.* Tln., 1992; T. Oja, E. Medijainen. *Eesti vapid ja lipud 16. sajand — 1940.* Tln., 1993; A. Taska. *Eesti vapp.* Tln., 1993; *Eesti lipp.* Tln., 1999.

Ivo Manfred Rebane

PÜHAD JA TÄHTPÄEVAD

Rahvuspüha (ja puhkepäev)	
24. veebruar	iseseisvuspäev, Eesti Vabariigi aastapäev
Riigipühad (ja puhkepäevad)	
1. jaanuar	uusaasta
ülestõusmispühade-eelne reede	suur reede
esimene kevadise pööripäeva järgne täiskuupühapäev	ülestõusmispühade 1. püha
1. mai	kevadpüha
50 päeva pärast 1. ülestõusmispüha (10. mai ja 14. juuni vahemikus)	nelipühade 1. püha
23. juuni	võidupüha
24. juuni	jaanipäev
20. august	taasiseseisvumispäev
25. detsember	esimene jõulupüha
26. detsember	teine jõulupüha
Riiklikud tähtpäevad	
6. jaanuar	kolmekuningapäev
2. veebruar	Tartu rahulepingu aastapäev
14. märts	emakeelepäev
maikuu teine pühapäev	emadepäev
14. juuni	leinapäev
2. november	hingedepäev
novembrikuu teine pühapäev	isadepäev
16. november	taassünni päev

POLIITILINE SÜSTEEM

Erakonnad (1. I 2002)

Erakondade õiguslikud alused

Erakondade tegevus on õiguslikult reguleeritud põhiseaduse, erakonnaseaduse (1994) ning mittetulundusühingute seadusega (1996), mille kohaselt „erakond on Eesti kodanike vabatahtlik poliitiline ühendus, mille eesmärgiks on oma liikmete ja toetajaskonna poliitiliste huvide väljendamine ning riigivõimu ja kohaliku omavalitsuse teostamine ..."
Seadused seavad erakondade tegevusele järgmised piirangud: 1) erakondade koosseisus ei tohi olla sõjaväeliselt korraldatud või sõjaväelisi harjutusi harrastavaid ühinguid; 2) keelatud on mõne muu riigi erakonna või tema struktuuriüksuse tegutsemine Eestis; 3) keelatud on sellised erakonnad, mille eesmärgid ja tegevus on suunatud Eesti põhiseadusliku korra vägivaldsele muutmisele.
Erakondade liikmeile kehtivad järgmised piirangud: 1) liikmeteks saavad olla ainult teovõimelised vähemalt 18-aastased Eesti kodanikud; 2) erakonna liikmete arv peab olema vähemalt 1000; 3) erakondadesse ei tohi kuuluda mõne ametikoha täitjad (õiguskantsler, riigikontrolör, kohtunikud, prokurörid, politseiametnikud, kaitseväelased ja piirivalveametnikud); 4) erakondadel ei tohi olla kollektiivliikmeid; 5) president peatab oma erakondliku kuuluvuse.

Erakondade teke

Eesti nüüdiserakondade tekkelugu ulatub jaan-i 1988, mil teatati ametliku võimuga opositsioonis oleva Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP) asutamisest.
Sellest ajast alates on Eestis eksisteerinud ligi 40 erakonda, 2001. a. lõpuks oli neist alles 16.
Olemasolevad erakonnad jaotuvad tekkimise alusel kolme rühma:

1. Erakonnad, mis on tekkinud iseseisvalt:

Erakond	Asutamisaeg	Liider	Liikmeid
Põllumeeste Kogu	apr. 1992	Kalju Põldvere	1600
Vene Ühtsuspartei	okt. 1997	Alfrida Liivak	1300
Kristlik Rahvapartei	nov. 1998	Aldo Vinkel	2400
Vabariiklik Partei	okt. 1999	Kristjan-Olari Leping	1100

2. Erakonnad, mis on tekkinud erakondade liitumisel:

Erakond	Asutamisaeg	Liitunud erakonnad	Liider	Liikmeid
Reformierakond	nov. 1994	Liberaaldem. Partei	Siim Kallas	2800
Isamaaliit	nov. 1995	Isamaa ja ERSP	Mart Laar	2800
Rahvaerakond Mõõdukad	nov. 1999	Rahvaerakond ja Mõõdukad	Toomas Hendrik Ilves	3200
Eestimaa Rahvaliit	juuni 2000	Maarahva Erakond, Perede ja Pensionäride Erakond ja Maaliit	Villu Reiljan	6200
Demokraadid – Eesti Dem. Partei	okt. 2000	Arengupartei ja Sinine Erakond	Jaan Laas	1600

3. Erakonnad, mis on võrsunud mõnest varasemast pol. org-st:

Erakond	Asutamisaeg	Alusorganisatsioon	Liider	Liikmeid
Keskerakond	okt. 1991	Rahvarinne	Edgar Savisaar	5700
Sots-dem. Tööpartei	jaan. 1992	Eestimaa Kommunistlik Partei	Tiit Toomsalu	1100

Vene Erakond Eestis	okt. 1994	Ühendatud Rahvapartei
Ühendatud Rahvapartei	okt. 1994	Vene Dem. Liikumine
Iseseisvus-partei	nov. 1999	Tuleviku Eesti Erakond
Vene Balti Erakond	juuni 2000	Ühendatud Rahvapartei
Uus Eesti Ühendus	mai 2001	Arengupartei
Vabariigi Eest — Res Publica	dets. 2001	Res Publica

Nikolai Maspanov	1200
Viktor Andrejev	1500
Olavi Tutt	1200
Sergei Ivanov	1300
Ülo Nugis	1200
Rein Taagepera	1700

Erakondade poliitiline liigitus

Poliitiliselt jaotuvad Eesti erakonnad mööda vasak-parempoolsuse skaalat. Eristav kriteerium on sotsiaal- ja majandusprobleemide vahekord. Parempoolsed erakonnad pööravad enam tähelepanu majandusprobleemidele, vasakpoolsete parteide tegevuse keskmes on sotsiaalvaldkond. Kui täpsuse mõttes jagada skaala neljaks, lisades sellesse parem- ja vasaktsentri, siis parempoolsust iseloomustab avatud turumajanduse mudel ning paremtsentrismi sotsiaalse turumajanduse mudel, vasaktsentrismi ja vasakpoolsust saab eristada erakondade enesemääratluse järgi. Skeemil paigutuvad praegused erakonnad selliselt:

Vasakpoolsed	Vasaktsenter	Paremtsenter	Parempoolsed
Vene Ühtsuspartei	Dem. Partei Mõõdukad	Isamaaliit	Kristlik Rahvapartei
	Sots-dem. Tööpartei	Iseseisvuspartei	Põllumeeste Kogu
	Uus Eesti	Keskerakond	Reformierakond
	Vene Erakond	Koonderakond	Vabariiklik Partei
	Ühendatud Rahvapartei	Mõõdukad	
		Rahvaliit	
		Vene Balti Erakond	

Erakondade ideoloogiline liigitus

Erakondade paigutus maailmavaate järgi:

Sots-dem. — Mõõdukad, Sots-dem. Tööpartei, Vene Erakond, Vene Ühtsuspartei

Üleminev (sots-dem-lt liberaalsele) — Demokraadid — Eesti Dem. Partei, Iseseisvuspartei, Keskerakond, Rahvaliit, Uus Eesti, Ühendatud Rahvapartei, Ühendus Vabariigi Eest — Res Publica

Liberaalne — Reformierakond, Vene Balti Erakond

Üleminev (liberaalselt konservatiivsele) — Isamaaliit

Konservatiivne — Kristlik Rahvapartei, Põllumeeste Kogu, Vabariiklik Partei. Võib eristada ka kahte kõrvalmõõdet: rahvuslust, mis iseloomustab vene erakondi, Isamaaliitu, Põllumeeste Kogu ja Vabariiklikku Parteid, ning agraarideoloogiat, mis iseloomustab Rahvaliitu ja Põllumeeste Kogu.

Erakonnad valimistel

Taasiseseisvunud Eestis on toimunud kolme Riigikogu koosseisu valimised — 1992 (VII koosseis), 1995 (VIII) ja 1999 (IX). Praegu tegutsevad erakonnad olid nendel valimistel esindatud järgmiselt (erakonnad on esitatud tähestikulises järjekorras):

Dem. Partei — ei ole osalenud

Isamaaliit

1992. a. — valimisliit Isamaa (Kristlik-Dem. Erakond, Kristlik-Dem. Liit, Konservatiivne Rahvaerakond, Liberaaldem. Partei ja Vabariiklaste Koonderakond), 100 828 häält, 22,00 %, 29 kohta

1995. a. — Isamaa ja ERSP Liit, 42 493 häält, 7,85 %, 8 kohta

1999. a. — 77 917 häält, 16,09 %, 18 kohta

Keskerakond

1992. a. — valimisliit Rahvarinne (Rahvarinne, Rahva-Keskerakond, Eesti Naisliit ja Eestimaa Rahvuste Ühendus), 56 124 häält, 12,25 %, 15 kohta

1995. a. — 76 634 häält, 14,7 %, 16 kohta

1999. a. — 113 378 häält, 23,41 %, 28 kohta

Koonderakond

1992. a. — valimisliit Kindel Kodu (Koonderakond ja Maaliit), 62 329 häält, 13,60 %, 17 kohta

1995. a. — valimisliit Koonderakond ja Maarahva Ühendus (Koonderakond, Maaliit, Maarahva Erakond, Perede ja Pensionäride Erakond ja Põllumeeste Kogu), 174 248 häält, 32,23 %, 41 kohta

1999. a. — 36 692 häält, 7,58 %, 7 kohta

Kristlik Rahvapartei

1999. a. — 11 745 häält, 2,43 %, kohti ei saadud

Põllumeeste Kogu

1992. a. — 13 356 häält, 2,91 %, kohti ei saadud

1995. a. — osales valimisliidus Koonderakond ja Maarahva Ühendus

1999. a. — 2421 häält, 0,50 %, kohti ei saadud

Eestimaa Rahvaliit

1995. a. — valimisliit Koonderakond ja Maarahva Ühendus

1999. a. — Maarahva Erakond, 35 204 häält, 7,27 %, 7 kohta

Rahvaerakond Mõõdukad

1992. a. — valimisliit Mõõdukad (Maa-Keskerakond ja Sots-dem. Partei), 44 577 häält, 9,73 %, 12 kohta

1995. a. — valimisliit Mõõdukad (Maa-Keskerakond ja Sots-dem. Partei), 32 381 häält, 5,99 %, 6 kohta

1999. a. — Mõõdukad, 73 630 häält, 15,21 %, 17 kohta

Reformierakond

1995. a. — 87 531 häält, 16,19 %, 19 kohta

1999. a. — 77 088 häält, 15,92 %, 18 kohta

Sots-dem. Tööpartei

1992. a. — valimisliit Vasakvõimalus, 7374 häält, 1,61 %, kohti ei saadud

1995. a. — valimisliit Õiglus (Eesti Dem. Tööpartei ja Õigusliku Tasakaalu Erakond), 12 248 häält, 2,27 %, kohti ei saadud

1999. a. — erakonna kandidaadid esinesid Ühendatud Rahvapartei nimekirjas

Tuleviku Eesti Erakond

1995. a. — 13 907 häält, 2,57 %, kohti ei saadud

1999. a. — erakond oma nimekirjaga ei kandideerinud

Vene Erakond Eestis

1995. a. — valimisliit Meie Kodu on Eestimaa! (Vene Erakond ja Ühendatud Rahvapartei), 31 763 häält, 5,87 %, 6 kohta

1999. a. — 9825 häält, 2,03 %, kohti ei saadud

Vene Ühtsuspartei

1999. a. — erakonna kandidaadid esinesid Ühendatud Rahvapartei nimekirjas

Ühendatud Rahvapartei

1995. a. — valimisliit Meie Kodu on Eestimaa! (Ühendatud Rahvapartei ja Vene Erakond), 31 763 häält, 5,87 %, 6 kohta

1999. a. — 29 682 häält, 6,13 %, 6 kohta

Riigikogu erinevates koosseisudes esindatud, kuid hiljem tegevuse lõpetanud erakonnad

1992. a. valitud Riigikogu (VII koosseis):

Eesti Ettevõtjate Erakond — 10 946 häält, 2,39 %, 1 koht

Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei — 40 260 häält, 8,79 %, 10 kohta

Valimisliit Rohelised (erakond „Eesti Rohelised" jt.) — 12 009 häält, 2,62 %, 1 koht
Sõltumatud Kuningriiklased (Rojalistlik Partei jt.) — 32 638 häält, 7,12 %, 8 kohta
Valimisliit Eesti Kodanik (Eesti Vabariigi Partei jt.) — 31 553 häält, 6,89 %, 8 kohta
1995. a. valitud Riigikogu (VIII koosseis):
Vabariiklaste ja Konservatiivide Rahvaerakond (valimistel Parempoolsetena) — 27 053 häält, 5,00 %, 5 kohta
1999. a. valitud Riigikogu (IX koosseis):
Koonderakond — 36 692 häält, 7,58 %, 7 kohta

Erakonnad valitsustes

Riigikogu on siiani (jaan. 2002) moodustanud 7 valitsust. Nende peaminister, valitsemisaeg, juhtpartei ja erakondlik koosseis on esitatud kõrvalolevas tabelis.

Peaminister	Valitsemisaeg	Juhtpartei	Partnerid
Mart Laar	21. X 1992 – 4. XI 1994	Isamaa	Mõõdukad, ERSP
Andres Tarand	4. XI 1994 – 17. IV 1995	Mõõdukad	Isamaa, ERSP, Vabariiklaste ja Konservatiivide Rahvaerakond, Reformierakond
Tiit Vähi	17. IV 1995 – 6. X 1995	Koonderakond ja Maarahva Ühendus	Keskerakond
Tiit Vähi	6. X 1995 – 17. III 1997	Koonderakond ja Maarahva Ühendus	Reformierakond (nov-ni 1996), Arengupartei (nov-st 1996)
Mart Siimann	17. III 1997 – 25. III 1999	Koonderakond ja Maarahva Ühendus	Arengupartei
Mart Laar	25. III 1999 – 28. I 2002	Isamaaliit	Reformierakond, Rahvaerakond Mõõdukad
Siim Kallas	28. I 2002	Keskerakond	Keskerakond, Reformierakond

B: *Vabariigi presidendi ja Riigikogu valimised 1992*. Tln., 1992; *Riigikogu valimine 5. märts 1995*. Tln., 1995; *Riigikogu valimine 7. märts 1999*. Tln., 1999; R. Toomla. *Eesti erakonnad*. Tln., 1999; T. Alatalu. *Eesti poliitika 2000. Ladvik ja rahvas, sündmused ja skandaalid*. Tln., 2000; M. Graf. *Parteid Eesti Vabariigis 1918—1934. Koos eellooga 1905—1917 ja järellooga 1934—1940*. Tln., 2000; R. Palmaru. *Huvigrupid Eesti muutuval poliitikamaastikul*. I—II. Tln., 2000. *Rein Toomla*

VALIMISSÜSTEEM

Riigikogu valimised

Eestis rakendatav valimissüsteem on pärit a-st 1992, mõningal määral on seda täiendatud 1995. a. ja 1999. a. Riigikogu valimiste eel.

Eesti valimissüsteem on proportsionaalne, kuid sellest põhimõttest on pisut kõrvale kaldutud: ühelt poolt on kehtestatud 5 %-line valimiskünnis ja teiselt poolt jagatud kompensatsioonimandaate (modifitseeritud d'Hondti jagajate reast lähtudes). Valimiskünnis toimib nii, et need nimekirjad, mis saavad valimistel vähem kui 5 % häältest, kaotavad oma hääled. 1992. a. valimistel läks kaduma 80 040 häält ehk 17,1 %. Sellest on maha arvatud hääled, mis olid antud kahele isikumandaadiga Riigikokku saanud kandidaadile (üks Ettevõtjate, teine Roheliste erakonnast). 1995. a. valimistel oli kaotsiläinud hääli 68 596 ehk 12,6 %, 1999. a. valimistel 40 648 ehk 8,3 %.

Valimisringkonnad

Proportsionaalsele valimissüsteemile omaselt on Eesti valimisringkonnad mitmemandaadilised, seejuures on nad võrdlemisi suured. Eesti terr. on jaotatud 11 või 12 valimisringkonnaks, igat ringkonda esindab 8 või 9 Riigikogu liiget. Ringkondade hulk ning nende piirid ja suurus on määratud üsna suvaliselt. 1992. a. valimistel oli 12 ringkonda ja nt. Tallinn oli jagatud neljaks valimisringkonnaks, järgmistel kordadel oli ringkondi 11 ning Tallinn jagunes kolmeks. Maakondadest oli nt. Ida-Virumaa 1992 omaette, kuid 1995 ja 1999 koos Lääne-Virumaaga. Lääne-Virumaa seevastu oli 1992 koos Järvamaaga, mis muudel kordadel oli koos Viljandimaaga. Ringkondade suurus ehk mandaatide hulk arvutati kõikidel kordadel lihtkvoodi ja suurema ülejäägi põhimõttel, võttes aluseks hääleõiguslike kodanike hulga mõni kuu enne valimisi.

Kandidaadid

Valimisseaduste kõige suuremad muudatused seonduvad kandidaatide ülesseadmisega. 1992. a. valimistel piiranguid peaaegu ei olnud. Kandidaadid võisid end üles seada nii üksiküritajatena kui ka nimekirjades, kusjuures nimekirja moodustamine oli vaba. Ainsaks piiranguks võis pidada kautsjonit, mis tollal moodustas poole Riigikogu liikme kuupalgast. 1995. a. valimisteks piirangud suurenesid. Üksikkandidaadid said end ise endiselt üles seada, kuid kõik nimekirjad pidid esindama kas erakondi või erakondade valimisliite. Kautsjoniks oli kaks alampalgamäära. 1999. a. valimisteks keelustati erakondade valimisliidud, seega parteisid sunniti osalema oma nime all või loobuma oma nimest, kandideerimaks mõne teise erakonna koosseisus. Kautsjon oli niisama suur kui eelmisel korral. Muudatusi ei tehtud ka üksikkandidaatide suhtes. Kõigil juhtudel pidid erakonnad, nende liidud või kodanike ühendused esitama valimisteks oma kandidaatide hierarhilise nimekirja, mis valimiste kestel ei muutunud ja mis hiljem võeti aluseks kompensatsioonimandaatide jagamisel. Samal ajal esitati üleriigiline nimekiri kõigis ringkondades kandideerivate isikute kohta ning selles nimekirjas muutus järjestus vastavalt valimistulemustele. Hääletamisel pidi valija tegema valiku erinevate kandidaatide vahel, märgistades ära oma eelistuse. Sellisel moel on tegemist avatud nimekirjalise süsteemiga.

Valimishäältest parlamendikohtadeni

Riigikogu liikmeks on võimalik saada kolmel viisil: isikumandaadiga, ringkonnakvoodiga ja kompensatsioonimandaadiga.

a) Isikumandaadi kaudu saab kandidaat parlamendi liikmeks teatava hulga häältega, kvoodiga, mis arvutatakse valemi abil:

$$\text{kvoot} = \frac{\text{ringkonnas kehtivad hääled}}{\text{ringkonnale antud mandaatide arv}}.$$

Kõik kandidaadid, kes saavad selle hulga või enam hääli, osutuvad valituks isikumandaadi kaudu. Niimoodi valituks osutunute hulka näitab järgnev tabel:

Valimiste aasta	Isikumandaatide arv	Keskmiselt vajalik häälte arv	Suurim häälte arv	Väikseim häälte arv
1992	17	7074	16 904	4221
1995	15	8948	17 189	5570
1999	11	7363	14 320	5252

Üksikkandidaatidele on see tee ainus võimalus saada valituks.

b) Ringkonnakvootide arv selgitatakse iga ringkonna iga nimekirja (või erakonna) puhul eraldi. Nimekirjast valituks saamine sõltub sellest, mitu isikukvooti nimekiri saab. Selle teadasaamiseks liidetakse nimekirjale antud hääled. Seejärel tehakse kindlaks, mitu täisisikukvooti sellesse häältehulka mahub, ja saadud arv kohti antakse nimekirja edukamatele kandidaatidele.

1992. a. valimisseadusc järgi ei olnud niimoodi valituks osutunute isiklik häältehulk tähtis, kuid alates 1995. a-st kehtib täiendus, et kandidaat, kes niimoodi saab valituks, peab igal juhul koguma ise vähemalt 10 % isikukvoodi häältehulgast. Siiski ei saa neid kohti iga erakond, vaid ainult see, kelle nimekiri on kogu riigi ulatuses saanud vähemalt 5 % häältest.

Ülevaade ringkonnamandaatide osast Riigikogu valimistel:

Valimiste aasta	Ringkonnamandaadi saanud kandidaatide arv	Suurim häälte arv	Väikseim häälte arv
1992	34	4178	51
1995	44	5942	617
1999	54	4945	471

Ringkonnamandaatide jagamise nõrk külg on see, et kuna kohad võidetakse ainult täiskvootide alusel, siis kõiki sellele ringkonnale ettenähtud kohti ei täideta. Kõige äärmuslikum oli olukord 1992. a. valimiste ajal Ida-Virumaal, mis moodustas omaette 5-mandaadilise valimisringkonna, kuid valituks osutus seal kandideerinud poliitikutest ainult kaks, ülejäänud kolm kohta langesid kompensatsioonimandaatide alusel neile kandidaatidele, kes olid üles seatud mujal.

c) Kompensatsioonimandaadiga Riigikogu liikmeks saanuid on siiani olnud kõige rohkem:

Valimiste aasta	Kompensatsiooni-mandaatide arv	Suurim häälte arv	Väikseim häälte arv
1992	60	2985	69
1995	52	4335	98
1999	46	2452	64

Valija seisukohast kõige keerulisem võimalus.

Kompensatsioonimandaatide jagamisel tuleb arvestada, et erakond tervikuna peab riigi ulatuses saama vähemalt 5 % kehtivatest häältest ja erakonnal peab juba enne valimisi olema hierarhiline üleriigiline kandidaatide nimekiri, mis valimiste kestel ei muutu.

Kohti jaotatakse nn. võrdlusarvude alusel, mis saadakse, kui erakonnale antud hääled jagatakse modifitseeritud d'Hondti jagajate reas samal positsioonil oleva näitajaga. Seda selgitab näide 1992. a. valimiste Mõõdukate nimekirja 6. kohal olnud kandidaadi valituks saamisest. Mõõdukad said neil valimistel kogu riigis 44 577 häält.

Modifitseeritud d'Hondti jagajate rida on: 1, $2^{0,9}$, $3^{0,9}$, $4^{0,9}$, ...$101^{0,9}$. Kuuenda koha näitaja $6^{0,9}=5{,}015753$. Seega $44\,577:5{,}015753=8887{,}400$. Vastus ongi selle kandidaadi võrdlusarv. Võrdlusarvud seatakse ritta. Välja jäetakse need kandidaadid, kes on osutunud valituks kas isikumandaadi või ringkonnamandaadi kaudu, ning vabad kohad täidetakse nende kandidaatidega, kelle võrdlusarvud on suuremad. Niimoodi Riigikogu liikmeks saamise peamine eripära on see, et vähimalgi määral ei ole vajalik kandidaadile endale antud häälte hulk. Teoreetiliselt on võimalik, et partei nimekirjas kõrgel kohal olles võib osutuda valituks isik, kes ei saa ühtegi häält.

Kohalike omavalitsuste volikogude valimised

Kohalikke, s. o. linnade ja valdade volikogude valimisi on samuti toimunud kolmel korral — 1993, 1996 ja 1999. Kohalikud valimised sarnanevad oma korralduselt paljuski Riigikogu valimistega. Erinevalt Riigikogu valijaskonnast saavad kohalikel valimistel hääletada ka välismaalased, kel on alaline elamisluba ja kes vähemalt viis aastat on elanud selles linnas või vallas. Kandidaat peab olema vähemalt 18-aastane. Kandidaate võivad üles seada erakonnad ja kodanike valimisliidud. Kohalikke valimisi on võimalik edasi lükata — seda saab teha juhul, kui kandidaate on sama palju või vähem, kui volikogus on kohti. Kordushääletamisi on toimunud 1993. a. 11 ja 1996. a. 7 omavalitsuslikus üksuses.

1993. a. valimistel eristati volikogu liikmed kandidaatide hulgast ainult ühte põhimõtet järgides — nimekirjale antud hääled liideti kokku, ja kui nimekiri oli saanud hääli üle 5 %,

Vabariigi Valimiskomisjon ja valimiskogu Eesti Vabariigi presidendi valimisel „Estonia" kontserdisaalis sept. 2001

järjestati kandidaadid vastavalt neile isiklikult antud häälte hulgale ning, kasutades modifitseeritud d'Hondti jagajate abil saadud võrdlusarve, selgitati kõik kohad. Erinevalt Riigikogu valimistest olid kokku pandud ringkonnamandaadi ja kompensatsioonimandaadi põhimõtted.
1996. ja 1999. a. valimistel kasutati Riigikogu valimiste sarnaselt isikukvoodi põhimõtet ja järelejäänud kohad jagati nii, nagu 1993 tehti kõigi kohtadega.

Ehkki kohalikel valimistel on raske valituks osutuda väga väikese häältearvuga, sai 1993. a. valimistel üks kandidaatidest volikogu liikmeks 0 häälega.

B: R. Taagepera, M. Shugart. *Häältest mandaatideni: valimissüsteemide mõjud ja mõjutajad.* Tln., 1989; *Vabariigi presidendi ja Riigikogu valimised 1992.* Tln., 1992; *Riigikogu valimine 5. märts 1995.* Tln., 1995; *Riigikogu valimine 7. märts 1999.* Tln., 1999; *Riigikogu valimised 1999.* Trt., 1999. *Rein Toomla*

RIIGIKOGU

Riigikogu on Eesti seadusandliku võimu esindusorgan, mille valimisega rahvas teostab hääleõiguslike kodanike kaudu kõrgeimat riigivõimu. Riigikogu 101 liiget valitakse vabadel valimistel proportsionaalsuse põhimõtte alusel, valimised on üldised, ühetaolised ja otsesed ning hääletamine on salajane. Õigus valida on hääleõiguslikul Eesti kodanikul, kes valimise päeval on vähemalt 18-aastane. Riigikogu liikmeks võib kandideerida hääleõiguslik Eesti kodanik, kes on valimise päeval vähemalt 21-aastane. Riigikogu korralised valimised korraldatakse Riigikogu eelmistele valimistele järgneva neljanda aasta märtsikuu esimesel pühapäeval. Riigikogu erakorralised valimised kuulutab välja president, kui 1) presidendile ei ole neljateistkümne päeva jooksul, arvates peaministrikandidaadi ülesseadmise õiguse üleminekust Riigikogule, esitatud valitsuse koosseisu, 2) seadus-eelnõu, mille Riigikogu on pannud rahvahääletusele, ei saa poolthäälte enamust, 3) Riigikogu ei ole riigieelarvet vastu võtnud kahe kuu jooksul pärast eelarveaasta algust. President võib Riigikogu erakorralised valimised välja kuulutada ka valitsusele või peaministrile umbusalduse avaldamise korral.
Riigikogu liikmete volitused kehtivad valimistulemuste väljakuulutamise päevast. Enne oma kohustuste täitmisele asumist annab Riigikogu liige ametivande — tõotab jääda ustavaks EV-le ja tema põhiseaduslikule korrale. Riigikogu liige kasutab nn. vaba mandaati, s. t. ta võib Riigikogusse valituna muuta oma erakondlikku kuuluvust ja teda ei saa tagasi kutsuda. Ta ei kanna õiguslikku vastutust selle eest, kuidas ta hääletab ja milliseid pol. avaldusi ta teeb Riigikogus või selle organites. Oma volituste ajaks on ta vabastatud kaitseväeteenistuse kohustusest. Riigikogu liige kasutab saadikupuutumatust: teda saab kriminaalvastutusele võtta ainult õiguskantsleri ettepanekul Riigikogu koosseisu enamuse nõusolekul. Riigikogu liige ei tohi olla üheski muus riigiametis. Riigikogu liikme ametipalga,

Riigikogu (end. kubermanguvalitsuse) hoone (Toompeal; 1766—73, arh. J. Schultz)

pensioni ja muud sotsiaalsed tagatised, samuti piirangud muu töötulu saamisel sätestab seadus, mida tohib muuta Riigikogu järgmise koosseisu kohta.
Riigikogu liikme volituste peatumise (seoses tema nimetamisega valitsuse liikmeks või seoses Riigikogu esimehe asumisega presidendi ülesannete täitmisele) või ennetähtaegse lõppemise korral asub tema asemele asendusliikmena esimene Riigikogusse valimata jäänud kandidaat, kes valimistel kuulus Riigikogust lahkunud liikmega samasse üleriigilisse nimekirja. Asendusliikmel on oma volituste ajal Riigikogus kõik Riigikogu liikme õigused ja kohustused. Asendusliikme volitused lõpevad siis, kui Riigikogu liikme volitused taastuvad (nt. ta vabastatakse valitsuse liikme kohustustest).

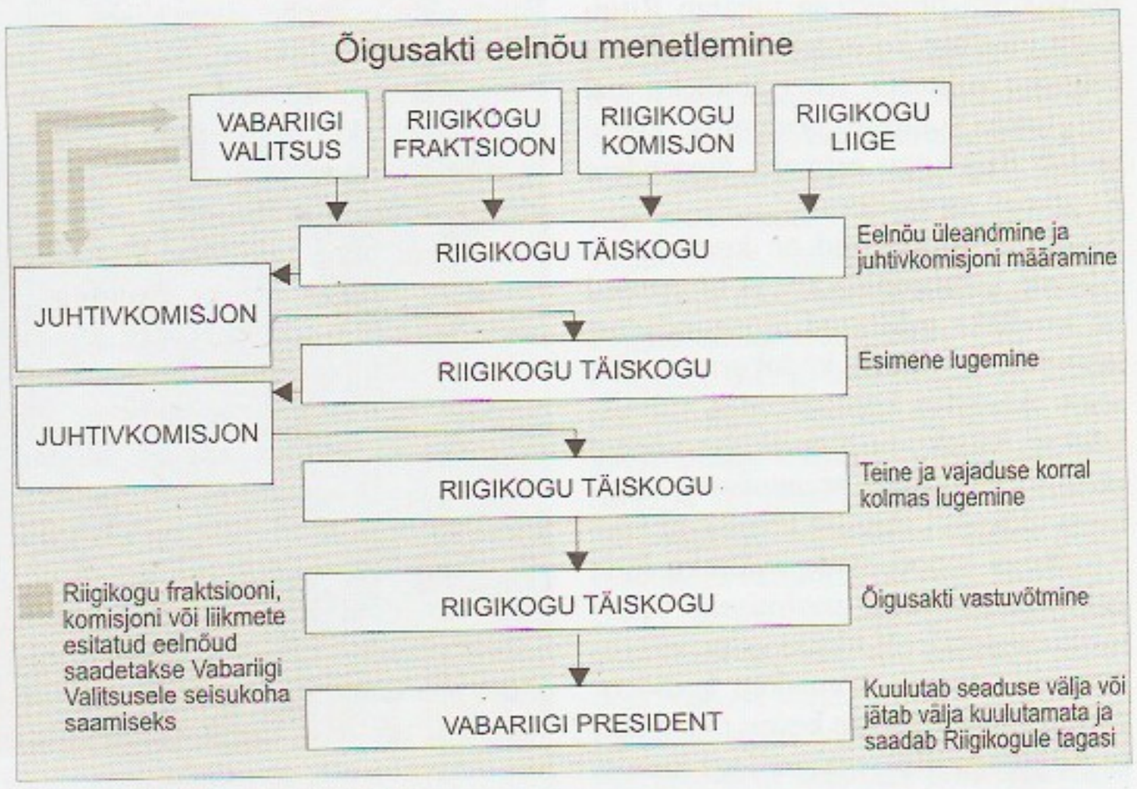

Õigusakti eelnõu menetlemine

Riigikogu istungite saal (1920—22, arh-d H. Johanson ja E. Habermann, renoveeritud 1997)

Riigikogu tööd juhib ja korraldab kolmeliikmeline juhatus, mis koosneb Riigikogu esimehest ja kahest aseesimehest. Juhatuse valivad Riigikogu liikmed endi hulgast üheks aastaks. Juhatus korraldab Riigikogu esindamist, jaotab alatiste komisjonide kohad Riigikogu fraktsioonide vahel, kinnitab alatiste komisjonide koosseisu ja selle muudatused, registreerib Riigikogu fraktsioonid ja nende koosseisu muudatused, määrab menetlusse võetud eelnõudele juhtivkomisjone, koostab ja esitab Riigikogule kinnitamiseks Riigikogu täiskogu töönädala päevakorra projekti ja täidab muid Riigikogu tööd korraldavaid ülesandeid. Riigikogu esimees juhatab Riigikogu istungeid, kutsub kokku Riigikogu juhatuse koosoleku, esitab Riigikogu juhatuse koosoleku päevakorra projekti ja juhatab Riigikogu juhatuse koosolekuid. Riigikogu esimehe volitusel, tema äraoleku ajal või tema volituste peatumise korral täidab Riigikogu esimehe ülesandeid Riigikogu aseesimees.

Riigikogu tööorganid on komisjonid. Alatiste komisjonide arv ja nimetused on kindlaks määratud töösuundadest lähtuvalt Riigikogu kodukorra seadusega. Alatistes komisjonides valmistatakse Riigikogu menetlusse võetud seaduseelnõud ette arutamiseks Riigikogu üldkogul. Ajutise komisjoni võib Riigikogu moodustada avalikku huvi pakkuva küsimuse uurimiseks (uurimiskomisjoni) või üksikküsimuse otsustamiseks. Ajutise komisjoni koosseis, ülesanded ja volituste kestus määratakse Riigikogu otsusega, millega komisjon moodustatakse. Erikomisjoni moodustab Riigikogu seaduse alusel, kuid võib seadusest või välislepingust tulenevate ülesannete täitmiseks moodustada ka oma otsusega, milles määratakse komisjoni koosseis, volituste ulatus ja tegevusest aruandmise kord. Iga Riigikogu liige, v. a. Riigikogu esimees ja aseesimehed, kuulub ühte alatisse komisjoni ja võib olla teistes alatistes komisjonides asendusliige. Komisjoni esimesel istungil valivad komisjoni liikmed endi hulgast salajasel hääletamisel esimehe ja aseesimehe. Esimees juhib ja korraldab komisjoni tööd, tema volitusel või äraoleku ajal täidab neid ülesandeid komisjoni aseesimees.

Vähemalt viis Riigikogu liiget, kes on Riigikogusse valitud ühe nimekirja järgi, võivad moodustada fraktsiooni ning see valib oma liikmete hulgast esimehe ja aseesimehe. Põhiseadusega on Riigikogu fraktsioonile antud seaduste algatamise õigus. Fraktsiooni õigused komisjonide koosseisu kujundamisel ja Riigikogu töö kavandamisel ning küsimuste arutamisel ja hääletamisel Riigikogus sätestab Riigikogu kodukorra seadus.

Riigikogu pädevuse sätestab põhiseaduse § 65. Selle kohaselt võtab Riigikogu vastu seadusi ja otsuseid, otsustab rahvahääletuse korraldamise, valib presidendi, ratifitseerib ja tühistab põhiseaduses loetletud tunnustega välislepinguid, annab peaministrikandidaadile volitused valitsuse moodustamiseks, võtab vastu riigieelarve ja kinnitab selle täitmise aruande, nimetab presidendi ettepanekul ametisse Riigikohtu esimehe, Eesti Panga nõukogu esimehe, riigikontrolöri, õiguskantsleri ja kaitseväe juhataja või ülemjuhataja, nimetab Riigikohtu esimehe ettepanekul ametisse Riigikohtu liikmed, nimetab Eesti Panga nõukogu liikmed, otsustab valitsuse ettepanekul riigilaenude tegemise ja riigile muude varaliste kohustuste võtmise, esineb avalduste ja deklaratsioonidega ning pöördumistega Eesti rahva, teiste riikide ning rahvusv. org-de poole, kehtestab riiklikud autasud, sõjaväelised ja diplomaatilised auastmed, otsustab valitsusele, peaministrile või ministrile umbusalduse avaldamise, kuulutab riigis välja erakorralise seisukorra, kuulutab presidendi ettepanekul välja sõjaseisukorra, mobilisatsiooni ja demobilisatsiooni. Riigikogu võib lahendada ka muid riigielu küsimusi, mis ei ole põhiseadusega antud presidendi, valitsuse, teiste riigiorganite või kohalike omavalitsuste otsustada.

Riigikogu peab aastas kaks korralist istungjärku, need toimuvad põhiseaduse § 67 kohaselt jaanuarikuu teisest esmaspäevast juunikuu kolmanda neljapäevani ning septembrikuu teisest esmaspäevast detsembrikuu kolmanda neljapäevani. Erakorralised istungjärgud kutsub kokku Riigikogu esimees presidendi, valitsuse või vähemalt viiendiku Riigikogu koosseisu ettepanekul väljaspool korraliste istungjärkude tööaega. Riigikogu täiskogu arutab ja otsustab küsimusi Riigikogu istungitel. Riigikogu istung on avalik, kinniseks võib istungi kuulutada Riigikogu kahekolmandikulise häälteenamusega tehtud otsuse alusel, istung stenograafeeritakse ja protokollitakse.

Istungi päevakorraküsimuste arutamise korra määrab kindlaks Riigikogu kodukorra seadus. Seaduseelnõu arutatakse vähemalt kahel lugemisel, riigieelarve ja lisaeelarve eelnõu ning riigieelarve muutmise seaduse eelnõu arutatakse kolmel lugemisel.

Riigikogu teeb otsuseid hääletamise teel, kusjuures Riigikogu liige hääletab isiklikult ja hääletamine on avalik, välja arvatud Riigikogu kodukorra seaduses sätestatud valimiste ja ametisse nimetamise juhud. Lihtseadused ja muud Riigikogu aktid võetakse vastu poolthäälte enamusega, konstitutsiooniseadusi saab vastu võtta ja muuta ainult Riigikogu koosseisu häälteenamusega, s. t. vähemalt 51 poolthäälega.

Täidesaatva riigivõimu kontrollimiseks võib Riigikogu rakendada peale uurimiskomisjonide ka arupärimist ja küsimuste esitamist ning umbusaldusküsimuse tõstatamist. Riigikogu liikmel on õigus pöörduda arupärimisega valitsuse või selle liikme, Eesti Panga nõukogu esimehe, Eesti Panga presidendi, riigikontrolöri, õiguskantsleri ja kaitseväe juhataja või ülemjuhataja poole küsimuses, mis puudutab selle organi või ametiisiku võimkonda reguleerivate õigusaktide täitmist, kusjuures üksikasjade kohta teabe saamiseks võib Riigikogu liige esitada kirjaliku küsimuse. Arupärimisele tuleb vastata Riigikogu istungil 20 istungipäeva jooksul, kirjalikule küsimusele aga kirjalikult 10 tööpäeva jooksul. Umbusalduse avaldamise võib algatada vähemalt viiendik Riigikogu koosseisust, umbusalduse avaldamiseks peab otsuse poolt hääletama Riigikogu koosseisu enamus. Valitsusele või peaministrile umbusalduse avaldamise korral peab valitsus lahkuma, kui president ei kuuluta välja Riigikogu erakorralisi valimisi.

Advig Kirs

PRESIDENT

Eesti Vabariigi presidendi residents (Kadriorus; 1937—38, arh. A. Kotli)

Eesti riigipea on president, kes valitakse ametisse viieks aastaks. Kandidaadiks võib üles seada vähemalt neljakümneaastase sünnijärgse Eesti kodaniku. Presidendiks ei tohi üht isikut valida järjest rohkem kui kaheks ametiajaks. Presidendikandidaadi ülesseadmise õigus on vähemalt viiendikul Riigikogu koosseisust, valimiskogus valimise puhul vähemalt kahekümne ühel valimiskogu liikmel.

President valitakse kaudsetel valimistel kas Riigikogus või, kui seal kolme hääletusvooruga presidenti valida ei õnnestu, siis valimiskogus. Valimiskogu koosneb Riigikogu liikmetest ja kohalike omavalitsuste volikogude esindajatest. Iga kohaliku omavalitsuse volikogu valib valimiskogusse vähemalt ühe Eesti kodakondsusega esindaja. Riigikogus valitakse president salajasel hääletusel, valituks tunnistatakse kandidaat, kelle poolt hääletab vähemalt kaks kolmandikku Riigikogu koosseisust. Valimiskogus valitakse president valimiskogu liikmete häälteenamusega. Täpsema valimiskorra ja kohalike omavalitsuste volikogude esinduskvoodid määrab „Vabariigi Presidendi valimise seadus". President astub ametisse ametivande andmisega Eesti rahvale Riigikogu ees.

Presidendi pädevus on loetletud põhiseaduses (§ 78). Ta esindab Eestit rahvusv. suhtlemises, nimetab ja kutsub tagasi valitsuse ettepanekul Eesti diplomaatilised esindajad ning võtab vastu Eestisse akrediteeritud diplomaatiliste esindajate volikirjad, kirjutab alla ratifitseerimiskirjadele ja annab diplomaatilisi auastmeid.

President on Eesti riigikaitse kõrgeim juht. Ta teeb Riigikogule ettepaneku kaitseväe juhataja või ülemjuhataja ametissenimetamiseks, ka sõjaseisukorra, mobilisatsiooni ja demobilisatsiooni ning erakorralise seisukorra väljakuulutamiseks; kuulutab Eesti vastu suunatud agressiooni korral välja sõjaseisukorra ja mobilisatsiooni ning nimetab ametisse kaitseväe ülemjuhataja; nimetab ja vabastab ametist kaitseväe juhtkonna vastavalt valitsuse ja kaitseväe juhataja ettepanekule ning annab sõjaväelisi auastmeid. Rahuaja riigikaitse seaduse kohaselt on presidendi juures riigikaitsealane nõuandev organ Riigikaitse Nõukogu, mille koosseisu kuuluvad Riigikogu esimees, peaminister, kaitseväe juhataja (sõjaajal kaitseväe ülemjuhataja), kaitseminister, siseminister, välisminister ja Riigikogu riigikaitsekomisjoni esimees. Nõukogu istungi kutsub kokku ja istungit juhatab president.

Seadusloomes on presidendil õigus algatada põhiseaduse muutmist, muude seaduste osas tal seda õigust ei ole, kuid edasilükkamatute riiklike vajaduste korral, kui Riigikogu ei saa kokku tulla, võib president anda seaduse jõuga seadlusi, nn. hädadekreete. Sellised seadlused kannavad Riigikogu esimehe ja peaministri kaasallkirja, nendega ei saa kehtestada, muuta ega tühistada põhiseadust ega konstitutsioonilisi seadusi, riiklikke makse kehtestavaid seadusi ega riigieelarvet.

Seaduste väljakuulutamise ja sellega kaasneva edasilükkava veto kaudu on presidendil võimalus teataval määral Riigikogu seadusloomet kontrollida ja mõjutada. Vastavalt põhiseadusele kuulutab seadused välja president, aga ta võib jätta seaduse, mille Riigikogu on vastu võtnud, välja kuulutamata ja saata selle koos motiveeritud otsusega Riigikogule uueks arutamiseks ning otsustamiseks. Juhul, kui Riigikogu kiidab tagasisaadetud seaduse muutmata kujul uuesti heaks, kuulutab president seaduse välja või pöördub Riigikohtu poole ettepanekuga tunnistada seadus põhiseadusega vastuolus olevaks. Kui Riigikohus tunnistab seaduse põhiseadusega kooskõlas olevaks, siis kuulutab president seaduse välja.

Parlamentaarse vabariigi riigipeana ei saa president sekkuda pol. tegevusse ning sisuliselt mõjutada Riigikogu ja

Ametist lahkuv president Lennart Meri ja uueks presidendiks valitud Arnold Rüütel ning nende abikaasad Helle Meri ja Ingrid Rüütel 8. okt. 2001

valitsuse tegevust. President kuulutab välja Riigikogu korralised ja põhiseaduses sätestatud juhtudel ka erakorralised valimised, ta kutsub kokku Riigikogu uue koosseisu ja avab selle esimese istungi ning teeb Riigikogu esimehele ettepaneku Riigikogu erakorralise istungjärgu kokkukutsumiseks. Valitsuse moodustamisel on presidendil aktiivne roll, kuid selle täitmisel on ta oluliselt sõltuv Riigikogu erakondlikust koosseisust, sest valitsusel peab olema Riigikogu usaldus. President määrab peaministrikandidaadi ning teeb talle ülesandeks uue valitsuse moodustamise; ta nimetab ametisse valitsuse koosseisu, mille esitab talle Riigikogult valitsuse moodustamiseks volituse saanud peaministrikandidaat; ta teeb peaministri ettepanekul muudatusi ametisse nimetatud valitsuse koosseisus; ta vabastab valitsuse ametist, kui uus valitsus ametisse astub, ja vabastab ametist ministri, kellele Riigikogu on avaldanud umbusaldust.

President osaleb ka riigi kõrgema tsiviilametnikkonna kujundamisel. Ta teeb Riigikogule ettepaneku Riigikohtu esimehe, Eesti Panga nõukogu esimehe, riigikontrolöri ja õiguskantsleri ametissenimetamiseks, nimetab Eesti Panga nõukogu ettepanekul ametisse Eesti Panga presidendi ning Riigikohtu ettepanekul kohtunikud.

President annab riiklikke autasusid. Tal on õigus vabastada süüdimõistetuid nende palvel armuandmise korras karistuse kandmisest või kergendada karistust. Presidendi pädevusse kuulub õiguskantsleri kriminaalvastutusele võtmise algatamine, presidenti ennast saab aga kriminaalvastutusele võtta ainult õiguskantsleri ettepanekul Riigikogu koosseisu enamuse nõusolekul.

Presidendi volitused lõpevad ametist tagasiastumisega, teda süüdi mõistva kohtuotsuse jõustumisega, tema surma korral ja uue presidendi ametisse astumisega. Kui president on püsivalt võimetu oma ülesandeid täitma või ei saa neid täita ajutiselt või on tema volitused enne tähtaega lõppenud, siis lähevad tema ülesanded ajutiselt Riigikogu esimehele. Presidendi ülesandeid täitval Riigikogu esimehel ei ole õigust Riigikohtu nõusolekuta välja kuulutada Riigikogu erakorralisi valimisi ega kasutada vetot. *Advig Kiris*

VALITSUS JA VALITSUSASUTUSED

Valitsus teostab täidesaatvat riigivõimu EV põhiseaduse ja muude seaduste alusel, tehes seda vahetult või valitsusasutuste kaudu. Valitsuses on kuni 15 liiget. President võib peaministri ettepanekul nimetada ametisse ka ministreid, kes ei juhi ministeeriumi. Nende ministrite ülesanded määrab kindlaks peaminister oma korraldusega ja nende tegevusega seonduvad kulutused kaetakse Riigikantselei eelarves eraldi selleks ettenähtud vahenditest. Peaministri ettepanekul võib president nimetada ühe ministri juhtima kahte ministeeriumi. Peaministriametiga ministriametit ühitada ei saa.

Ametisse astumine ja volituste lõppemine

Valitsuse nimetab ametisse president kolme päeva jooksul alates päevast, mil põhiseaduse § 89 lõike 2 alusel Riigikogult valitsuse moodustamiseks volituse saanud peaministrikandidaat on esitanud valitsuskoosseisu. Valitsus (või minister) nimetatakse ametisse presidendi otsusega ning ta astub ametisse Riigikogu ees ametivande andmisega.

Valitsus astub tagasi, kui 1) kutsutakse kokku Riigikogu uus koosseis, 2) peaminister astub tagasi, 3) peaministri surma korral, 4) Riigikogu on avaldanud valitsusele või peaministrile umbusaldust ja president ei ole kolme päeva jooksul valitsuse ettepanekul välja kuulutanud Riigikogu erakorralisi valimisi, 5) Riigikogu ei kiida heaks valitsusepoolset usaldusküsimusega seonduvat seaduseelnõu. Peaminister astub tagasi, kui valitsus ei ole ministrite volituste lõppemise tõttu otsustusvõimeline ega muutu otsustusvõimeliseks 21 päeva jooksul otsustusvõime kaotamisest arvates. Ta võib tagasi astuda ka omal algatusel, tehes oma otsuse teatavaks valitsuse istungil.

Uue valitsuse ametisseastumise korral vabastab president tagasiastunud valitsuse oma otsusega. Tagasiastunud valitsus jätkab tegevust, kuni uus valitsus on ametisse astunud.

Ministri volitused lõpevad, kui 1) ta astub tagasi, 2) tema surma korral, 3) president teeb peaministri ettepanekul sellekohase otsuse, 4) Riigikogu avaldab talle umbusaldust, 5) jõustub teda süüdimõistev kohtuotsus, 6) valitsus astub tagasi. Minister esitab tagasiastumisavalduse presidendile peaministri kaudu. Peaministril on ka õigus teha presidendile ettepanek vabastada minister ametist. Minister vabastatakse ametist presidendi otsusega.

Ametisse astunud peaminister nimetab oma korraldusega kaks ministrit, kes teda tema äraolekul asendavad, ning määrab kindlaks asendamise korra. Kui minister ei saa haiguse vm. takistuse tõttu ajutiselt oma ülesandeid täita, paneb peaminister oma korraldusega tema ülesanded mõnele teisele ministrile. Ministri volituste lõppemisel paneb peaminister oma korraldusega tema ülesanded mõnele teisele ministrile kuni uue ministri ametisse nimetamiseni.

Valitsuse töökorraldus

Valitsus otsustab tema pädevusse kuuluvaid küsimusi istungil, mida juhatab peaminister. Otsustusvõimeline on valitsus siis, kui istungist võtab osa peale peaministri või teda asendava ministri vähemalt pool valitsuse koosseisust. Istungid on kinnised, kui valitsus ei otsusta teisiti. Sõnaõigusega võtab valitsuse istungist osa ka riigisekretär ning võivad osa võtta õiguskantsler ja oma ülesannetesse kuuluvais asjus riigikontrolör. Valitsus teeb otsused peaministri või asjaomase ministri ettepanekul istungil osalevate valitsusliikmete häälteenamusega. Häälte pooleksjagamise korral on otsustav hääl peaministril. Valitsuse istungid protokollitakse ning protokollile kirjutavad alla istungi juhataja ja riigisekretär.

Valitsuse liikmed (alates 28. I 2002)

peaminister	Siim Kallas
haridusminister	Mailis Rand
justiitsminister	Märt Rask
kaitseminister	Sven Mikser
keskkonnaminister	Heiki Kranich
kultuuriminister	Signe Kivi
majandusminister ning teede- ja sideminister	Liina Tõnisson
põllumajandusminister	Jaanus Marrandi
rahandusminister	Harri Õunapuu
siseminister	Ain Seppik
sotsiaalminister	Siiri Oviir
välisminister	Kristiina Ojuland
rahvastikuminister	Eldar Efendijev
regionaalminister	Toivo Asmer

Üksikküsimuste arutamiseks võib valitsus moodustada ministrite, ministeeriumidevahelisi ja asjatundjate komisjone, seaduse alusel ka muid komisjone ja nõukogusid.

Valitsus annab seaduse alusel määrusi ja korraldusi. Valitsuse määrusele (õigustloovale aktile) kirjutavad alla peaminister, asjaomane minister ja riigisekretär, korraldusele (üksikaktile) peaminister ja riigisekretär. Nii määrused kui ka korraldused avaldatakse RT-s.

Peaminister

Peaminister esindab valitsust ja juhib selle tegevust. Ta juhatab valitsuse istungeid, kirjutab alla valitsuse õigusaktidele, nõuab ministritelt seletust nende tegevuse kohta, annab üksikküsimuste otsustamiseks korraldusi, teeb presidendile ettepaneku muuta valitsuse koosseisu ja täidab muid talle põhiseaduse jt. seadustega pandud ülesandeid.

Riigisekretärid (1944–92 eksiilis)

1921–40	Karl Johannes Terras
1944; 1949–53	Helmut Maandi
1945–49	Artur Mägi
1953–71	Heinrich Mark
1971–90	Arved Ruusa
1990–92	Katrin Nyman-Metcalf
1992–95	Ülo Kaevats
1995–99	Uno Veering
alates 1999	Aino Lepik von Wirén

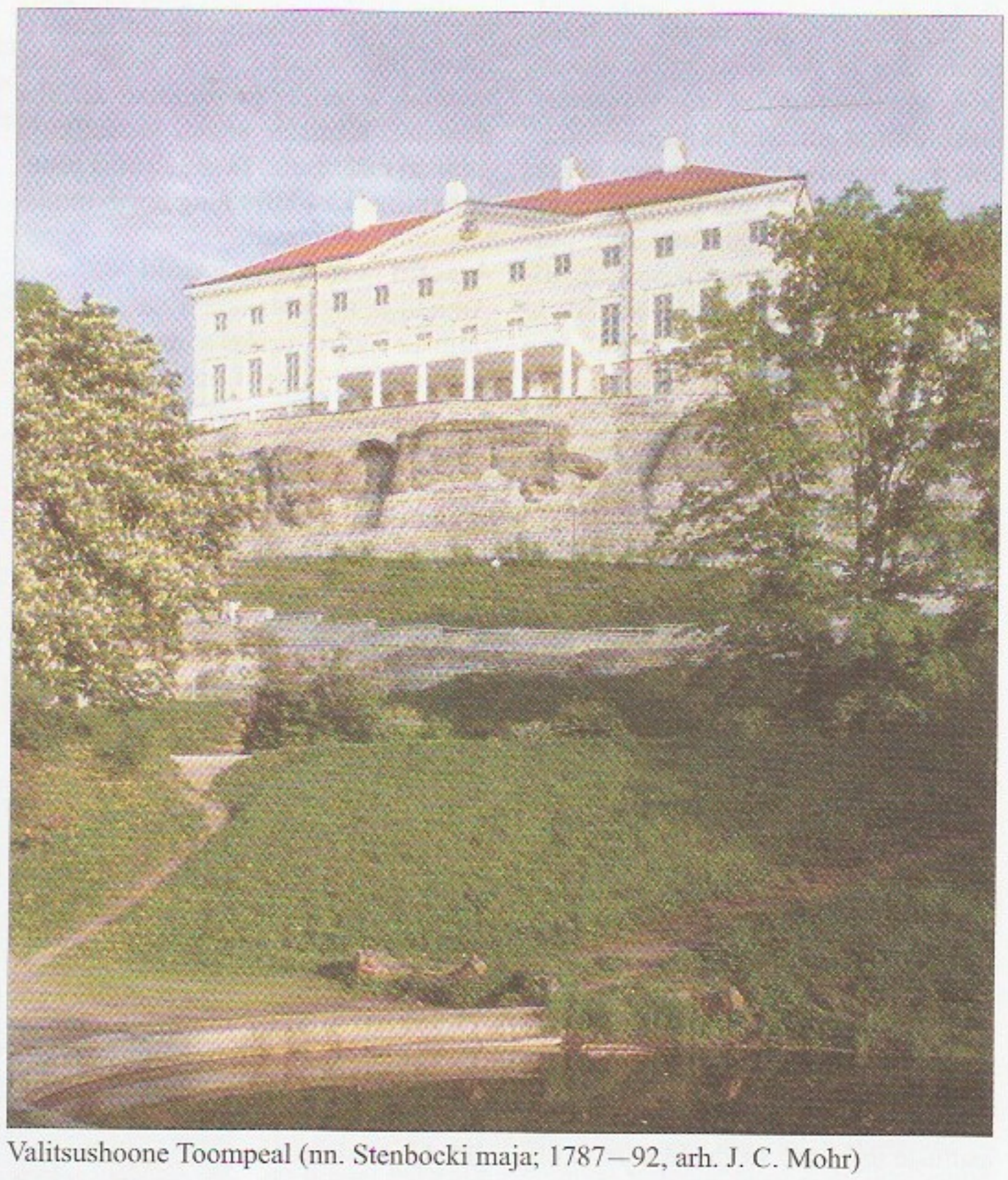

Valitsushoone Toompeal (nn. Stenbocki maja; 1787—92, arh. J. C. Mohr)

Täidesaatva riigivõimu asutused

Täidesaatva riigivõimu asutused jagunevad valitsusasutusteks ja valitsusasutuste hallatavateks riigiasutusteks. Valitsusasutused on ministeeriumid, Riigikantselei ja maavalitsused, ka ametid ja inspektsioonid ning nende kohalikud täidesaatva riigivõimu volitusi omavad asutused. Neid rahastatakse riigi eelarvest ja nende põhiülesanne on täidesaatva riigivõimu teostamine.

Ministeeriumid, Riigikantselei, maavalitsused, ametid ja inspektsioonid ning muud seadusega ettenähtud valitsusasutused moodustatakse, korraldatakse ümber ja kaotatakse seaduse alusel. Ametite ja inspektsioonide kohalikud asutused ministri korraldusega.

Valitsusasutused on aruandekohustuslikud valitsuse või asjaomase ministri või riigisekretäri ees, kes suunab ja kooskõlastab nende tegevust ning teostab nende üle teenistuslikku järelevalvet. Valitsusasutustel on põhimäärus (v. a. maavalitsusel), eelarve ja väikese riigivapi kujutisega pitsat ning sümboolika. Eelarveliste vahendite kasutamisest annavad nad aru seaduse ja valitsuse määrusega kehtestatud korras. Nad annavad akte ja sooritavad toiminguid seaduse, valitsuse määruse või korralduse või ministri määruse või käskkirja alusel. Ametite, inspektsioonide ja muude ministeeriumi valitsemisalas olevate riigiasutuste eelarved kinnitab, neid muudab ja nende täitmist kontrollib minister. Ministeeriumi ja Riigikantselei põhimääruse kinnitab valitsus, ameti ja inspektsiooni ning nende kohalike asutuste põhimäärused minister.

Valitsusasutuste haldamisel võib olla riigieelarvest rahastatavaid asutusi, kuid nende põhiülesanne ei ole täidesaatva riigivõimu teostamine, vaid nad teenindavad valitsusasutusi või täidavad teisi riiklikke kultuuri, sotsiaal- vm. valdkonda kuuluvaid ülesandeid. Valitsusasutuse hallatavaid riigiasutusi moodustab, korraldab ümber ja nende tegevuse lõpetab valitsus või valitsusasutus. Nad kuuluvad valitsuse määratud ministeeriumi valitsemisalasse või Riigikantselei või maavalitsuse haldamisele. Nende põhimääruse kinnitab valitsus, minister, riigisekretär või maavanem.

Ministeeriumid

Ministeeriumid moodustatakse valitsemisalade korraldamiseks, valitsemisalad määratakse seadusega. Valitsusasu-

Valitsushoone istungitesaal

tusena täidab ministeerium seadusest tulenevaid ja valitsuse antud ülesandeid. Ministeerium on oma valitsemisalas olevatest ametitest ja inspektsioonidest ning muudest riigiasutustest kõrgemal seisev organ. Oma põhimäärusele vastavalt jaguneb ministeerium osakondadeks jm. struktuuriüksusteks, Ministeeriumi struktuuri võivad kuuluda nõunikud, kelle ülesanded ja alluvuse määrab minister. Välismin-i struktuuri kuuluvad EV diplomaatilised esindused, konsulaarasutused ja eriülesannetega missioonid.

Minister

Minister juhib ministeeriumi, ta korraldab selle valitsemisalasse kuuluvate küsimuste lahendamist, annab selleks määrusi ja käskkirju. Ta vastutab põhiseaduse, ministeeriumi valitsemisala korraldavate teiste seaduste, Riigikogu otsuste, presidendi seadluste, valitsuse määruste ja korralduste täitmise eest. Minister võib oma ministeerumi valitsemisalas moodustada nõuandva õigusega komisjone ja nõukogusid, ta määrab ise nende ülesanded ja töökorra. Minister valvab ministeeriumi struktuuriüksuste ja ministeeriumi valitsemisalasse kuuluvate valitsusasutuste ning neis töötavate ametiisikute, samuti muude ministeeriumi hallatavate riigiasutuste tegevuse seaduslikkuse ja otstarbekuse üle. Minister nimetab ametisse ja vabastab ametist kantsleri ettepanekul ministeeriumi osakonnajuhatajad, ministeeriumi valitsemisalas olevate ametite ja inspektsioonide peadirektorid ja teiste riigiasutuste juhid. Ta nimetab ametisse ja vabastab ametist ka endale vahetult alluvad nõunikud. Minister kinnitab ministeeriumi valitsemisalas olevate riigiasutuste eelarved, määrab riigiasutuste struktuuri, asjaajamise korra ja töökorralduse ning kinnitab valitsusasutuste teenistujate koosseisud. Minister teeb valitsusele ettepanekuid ministeeriumi valitsemisala küsimuste otsustamiseks ning annab valitsusele aru ministeeriumi tegevusest. Ta vastutab riigivara säilitamise ja heaperemeheliku kasutamise eest.

Kantsler juhib ministeeriumi struktuuriüksuste tööd, koordineerib ministeeriumi valitsemisalas olevate riigiasutuste tegevust ja korraldab ministeeriumi asjaajamist. Tal on õigus ministri poolt kinnitatud eelarve alusel ja tema järelevalve all käsutada ministeeriumi eelarvelisi vahendeid. Kantsler teeb ministrile ettepanekuid asekantsleri ja osakonnajuhatajate teenistusse võtmiseks ja teenistusest vabastamiseks ning nimetab ise ametisse ja vabastab ametist ministeeriumi koosseisu kuuluvad ametnikud jm. töötajad, v. a. need, keda nimetab ametisse ja vabastab ametist minister. Kantsler annab kaasallkirja ministri määrusele. Ta annab oma pädevuse piires käskkirju ning hoiab ministeeriumi vapipitsatit.

Ametid ja inspektsioonid

Ametid ja inspektsioonid on ministeeriumide valitsemisalas tegutsevad valitsusasutused. Ametil on juhtimisülesanne, tema pädevusse kuulub riiklik järelevalve ning riikliku sunni kohaldamine, inspektsiooni põhiülesanne on riikliku järelevalve teostamine. Ameteid ja inspektsioone juhivad peadirektorid, kelle nimetab ametisse ja vabastab ametist minister kantsleri ettepanekul.

Riigikantselei

Riigikantselei korraldab valitsuse ja peaministri asjaajamist ning tehnilist teenindamist, samuti valitsuse ja peaministri suhtlemist Riigikogu jt. põhiseaduslike institutsioonidega. Ta annab välja RT-t, kontrollib valitsuse õigusaktide eelnõude vastavust põhiseadusele jt. seadustele, korraldab riigi ja kohaliku omavalitsuse sümboolikaga seonduvat ning arhiivindust, samuti riigiasutuste asjaajamisalaste õigusaktide eelnõude koostamist, koordineerib riigiametnike ja kohaliku omavalitsuse ametnike koolitust ja atesteerimist. Riigikantselei peamised struktuuriüksused on osakonnad. Tema haldusse võivad kuuluda valitsuse teenindamiseks vajalikud asutused ning tema haldusalas on ka Rahvusarhiiv.

Riigikantseleid juhib riigisekretär, kelle nimetab ametisse ja vabastab peaminister oma korraldusega. Valitsuse tagasiastumine ei ole tema ametist vabastamise aluseks. Riigisekretäril peab olema juriidiline kõrgharidus. Tal on Riigikantselei juhtimisel samad õigused, mis ministril ministeeriumi juhtimisel. Ta nimetab ametisse ja vabastab ametist Riigikantselei peadirektori ja struktuuriüksuste juhid, annab Riigikantselei ja selle juures olevate asutuste tegevuse korraldamiseks käskkirju ning on aruandekohustuslik valitsuse ja peaministri ees. Ta annab arvamuse ministeeriumi kantsleri ametisse nimetamisel ja ametist vabastamisel. Riigisekretär hoiab riigipitsatit ja protokollib selle kasutamist.

Maavanem ja maavalitsus

Maavanem esindab riigi huve maakonnas ning hoolitseb maakonna tervikliku ja tasakaalustatud arengu eest. Maavanema nimetab peaministri ettepanekul viieks aastaks ametisse valitsus kooskõlastatult maakonna kohalike omavalitsuste esindajatega. Peaministri esitatud kandidatuuri kooskõlastamiseks kutsub siseminister kokku maakonna kohalike omavalitsuste esindajad, kelle hulka kuuluvad igast omavalitsuse üksusest üks volikogu liige ja vallavanem või linnapea. Maavanema kandidatuur loetakse kooskõlastatuks, kui seda toetab üle poole omavalitsuse esindajatest.

Maavanemad (15. V 2002)

Harju	Orm Valtson
Hiiu	Hannes Maasel
Ida-Viru	Rein Aidma
Jõgeva	Margus Oro
Järva	Theo Aasa
Lääne	Jaanus Sahk
Lääne-Viru	Marko Pomerants
Põlva	Mart Madissoon
Pärnu	Toomas Kivimägi
Rapla	Kalle Talviste
Saare	Jüri Saar
Tartu	Jaan Õunapuu
Valga	Rein Randver
Viljandi	Helir-Valdor Seeder
Võru	Mait Klaassen

Maavanem juhib maavalitsuse tööd ja annab oma tegevusest aru riigi valitsusele. Ta koordineerib ministeeriumide ja teiste riigi täitevvõimuasutuste ning kohalike omavalitsuste koostööd maakonnas. Ta teavitab valitsust ja kohalikke omavalitsusi regionaalpoliitikast ning muudest täidesaatva riigivõimu ja kohalike omavalitsuste suhete küsimustest, teeb valitsusele ja ministeeriumidele ettepanekuid maakonnas asuvate riigiasutuste töö korraldamiseks, sõlmib valitsuse volitusel halduslepinguid kohalike omavalitsustega nendepoolsete riiklike kohustuste täitmiseks.

Ta suunab ja koordineerib maavalitsuse haldamisel olevate riigiasutuste tegevust, nimetab ametisse ja vabastab ametist maavalitsuse koosseisu kuuluvaid riigiteenistujaid ning maavalitsuse haldamisel olevate riigiasutuste juhte, kinnitab nende riigiasutuste eelarved ja kontrollib nende täitmist. Maavanem kuulutab välja kohaliku omavalitsuse volikogu täiendavad valimised. Maavanemal on õigus valvata selle järele, et maakonna kohalike omavalitsuste volikogude ja valitsuste üksikaktid oleksid seaduslikud ning kohalike omavalitsusüksuste kasutuses või valduses olevat riigivara kasutataks seaduslikult ja otstarbekalt. Seaduse või valitsuse määruse täitmiseks annab maavanem oma allkirjaga korraldusi.

Maavalitsus on maavanemat teenindav ning tema juhtimisel töötav valitsusasutus, mis korraldab maavanema asjaajamist ja tehnilist teenindamist. Ta

...nitab ette maavanema korralduste eelnõusid ja muid ...avanema nõutud dokumentide projekte, kontrollib maa...anema korralduste täitmist ja korraldab tema suhtlemist ...itsusasutuste, kohalike omavalitsusasutuste ning teiste juriidiliste isikutega. Maavalitsuse kantselei ja osakondade põhimäärused kinnitab maavanem. Maavalitsuse kantselei tööd juhib maasekretär, kellel on juriidiline kõrgharidus ning kelle nimetab ametisse ja vabastab maavanem. *Ülo Karu*

RIIGIKONTROLL

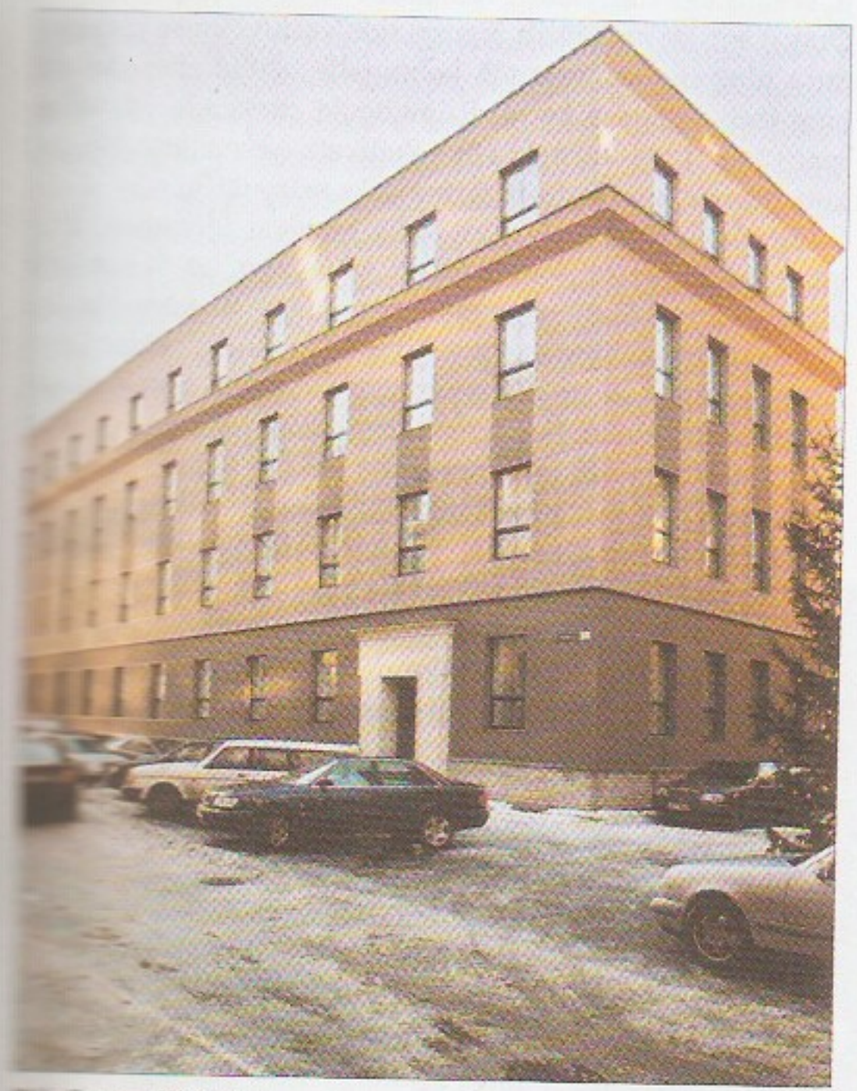

Riigikontrolli hoone

Riigikontrolli loomise otsuse tegi Maapäev Vabadussõja ajal 27. XII 1918, hiljem nimetas Riigikogu riigikontrolöri ja kontrollnõukogu liikmed (viimased olid ühtlasi Riigikontrolli osk-de juhatajad). 5. II 1919 sätestati riigikontrolliseadusega Riigikontrolli peamiseks ülesandeks „... kõigi asutuste, ametkohtade, ettevõtete ja majapidamiste järele valvamine nende käes olevate riigi varadega ümberkäimise, nende eelarvete täitmise ja nende majapidamise seaduspärasuse ja otstarbekuse suhtes". Riigikontrolli tegevuse katkestas Eesti okupeerimine 1940. a. Omariikluse taastamise ajal võttis EV Ülemnõukogu 6. VI 1990 vastu uue riigikontrolliseaduse ja 8. XI 1990 alustas Riigikontroll taas tööd. Praegu kehtiv riigikontrolliseadus võeti vastu 29. I 2002.

Riigikontroll on sõltumatu majanduskontrolli teostav riigiorgan, kes kontrollib riiklike ja riigiga seotud asutuste (nt. ministeeriumide, kohtute, riigi enamusosalusega äriühingute, kohalike omavalitsuste, sihtasutuste, Eesti Panga) ja isikute tegevust ning valvab, kuidas kasut. riigilt ja EL-ilt saadud vahendeid.

Riigikontroll hindab kontrollitavate sisekontrolli, finantsjuhtimist ja -aruandeid, majandustegevuse õiguspärasust ning tulemuslikkust.

Riigikontrollil on õigus teha valitsusele ettepanekuid seaduste, määruste jm. õigusaktide koostamiseks, muutmiseks ja tühistamiseks.

Riigikontrolör

Riigikontrolli juhib riigikontrolör, kelle nimetab ametisse ja vabastab ametist Riigikogu presidendi ettepanekul. Riigikontrolöri volitused kestavad 5 aastat. Riigikontrolöriks saab nimetada Eesti kodaniku, kelle vanus ei ületa 65 aastat, kes valdab vabalt riigikeelt, on akadeemilise kõrgharidusega ning tunneb riigihaldust ja majandust. Riigikontrolöril on oma ametkonna juhina samad õigused, mis on seadusega antud ministrile ministeeriumi juhina. Oma ülesannetesse kuuluvais asjus võib riigikontrolör sõnaõigusega osa võtta valitsuse istungitest. Tema põhiülesandeid on esitada Riigikogule eelmise eelarveaasta riigieelarve täitmise aruande arutamise ajal ülevaade riigi vara kasutamise ja säilimise kohta.

Riigikontrolörid

1919	Aleksander Oinas
1919–20	Karl August Einbund (Kaarel Eenpalu)
1921–26	Aleksander Oinas
1926–29	Johannes Friedrich Zimmermann
1929–40	Karl Johannes Soonberg-Soonpää
1944	Oskar Gustavson
1990–97	Hindrek-Peeter Meri
1998–	Juhan Parts

Töökorraldus

Riigikontrollil on kolm osakonda: tulemusauditi, finantsauditi ja tegevusriskide auditi osk., neid juhivad peakontrolörid. Sisuliselt neljanda osakonna moodustavad 8 tugiteenistust, mida juhib Riigikontrolli direktor.

Tulemusauditi osk-a ülesanne on hinnata, kas avaliku sektori vahendeid kasut. riigi ülesannete täitmiseks säästlikult, tõhusalt ja mõjusalt (kuidas võimalikult palju väärtust luues võimalikult vähe kulutada).

Finantsauditi osk-a ülesanne on anda hinnang asutuse majandustegevuse kajastamisele finantsaruannetes, lähtudes õigusaktidest ning aruandluse rahvusvaheliselt tunnustatud põhimõtetest.

Tegevusriskide auditi osk-a ülesanne on uurida nende meetmete piisavust, mis peavad vältima korruptsiooni, riigi varaga tehtavaid ebaseaduslikke tehinguid ja riigi vara kahjustamist.

Kontrollimise tulemuste kohta koostatakse aruanne, mis sisaldab tähelepanekuid, järeldusi ja ettepanekuid kontrollitava tegevuse täiustamiseks ning ilmnenud õigusrikkumis(t)e kõrvaldamiseks. Aruannet tutvustatakse enne avalikustamist asjassepuutuvatele isikutele, kes peavad esitama aruandes toodu kohta Riigikontrollile kirjalikult oma arvamuse. Kontrolli tulemused koos kontrollitava arvamusega esitatakse Riigikogule, presidendile, valitsusele ja avalikkusele.

Riigikontroll hoiab kontrollimisel teatavaks saanud riigi-, äri- ning pangasaladust. Kui Riigikontroll on leidnud olulisi õigusrikkumisi, esitab ta materjalid uurimisorganile.

Riigikontroll suhtleb iseseisvalt välisriikide kõrgeimate kontrollorganitega ning on riikide kõrgeimate kontrollasutuste rahvusv. org-de INTOSAI (*The International Organisation of Supreme Audit Institutions*) ja EUROSAI (*The European Organisation of Supreme Audit Institutions*) liige. A-st 1996 kuulub Eesti riigikontrolör EUROSAI juhatusse. *Ülo Karu*

ÕIGUSKANTSLER

Õiguskantsleri amet loodi Eestis 1. I 1938 kehtima hakanud põhiseadusega Skandinaavia riikide eeskujul. Õiguskantsleri määramist põhjendati vajadusega tagada riigivõimu seaduslikkus ja anda õigusabi presidendile. Õiguskantsler oli ministri õigustega kõrge ametnik, kes oli aruandekohustuslik presidendi ees ning esitas oma tegevuse ülevaated teadmiseks Riigivolikogule ja Riiginõukogule. Põhiseadusest lähtuvalt andis riigihoidja (president) 7. IV 1938 välja õiguskantsleri tegevuse korraldamise seaduse. Konstantin Päts nimetas põhiseaduses sätestatud eriõiguse alusel oma käskkirjaga sellele ametikohale 1. IX 1938 Riigikohtu administratiivosk-a esimehe Anton Palvadre. Esimene ülevaade, mille õiguskantsler Riigivolikogule tegi, jäi sõjaeelses Eestis ainsaks. Ülevaates sisalduvad ettepanekud õiguskantsleri tegevuse korraldamise seaduse puudujääkide kõrvaldamiseks jäid paraku täitmata. Pärast Eesti okupeerimist 1940 õiguskantsleri amet 25. juulil kaotati.

18. IX 1944 ametisse nimetatud Jüri Uluotsa valitsuse (nimet. ka O. Tiefi valitsuseks) juures oli õiguskantsleriks Richard Övel. EV eksiilvalitsuse juures oli 1949—81 õiguskantsleriks Artur Mägi

Õiguskantsleri institutsioon taastati taasiseseisvunud Eestis 1992. a. põhiseadusega. Põhiseaduse kohaselt on õiguskantsler oma tegevuses sõltumatu ametiisik, kelle nimetab Riigikogu presidendi ettepanekul ametisse 7 aastaks. Õiguskantsleri pädevuse ja õigusliku seisundi määravad põhiseadus (12. ptk.) ning õiguskantsleri seadus (jõustus 1. VI 1999). Õiguskantsler valvab selle järele, et Riigikogu seadused ja välislepingud, presidendi seadlused ning valitsuse, ministrite ja kohalike omavalitsuste määrused vastaksid põhiseadusele jt. seadustele. Põhiseaduse (§ 139 lõik 1) alusel toimub järelevalve õigusaktide üle pärast nende jõustumist, ainult välislepingute puhul kehtib nn. eelkontrolliõigus. Kui kontrollitavad aktid ei ole kooskõlas põhiseaduse vm. seadusega, teeb õiguskantsler akti vastuvõtnule ettepaneku seaduserikkumine 20 päeva jooksul kõrvaldada. Kui seda tähtajaks ei tehta või lükatakse ettepanek tagasi, siis esitab ta taotluse Riigikohtule tunnistada akt või selle seadusvastased sätted kehtetuks. Kord aastas teeb õiguskantsler Riigikohtus ülevaate seadusandliku ja täidesaatva riigivõimu ning kohalike omavalitsuste õigustloovate aktide kooskõlast põhiseaduse jt. seadustega (ülevaade avaldatakse ka RT Lisas).

Õiguskantsler analüüsib õigusaktide vastuvõtmise ja muutmise ning riigiasutuste töö kohta talle tehtud ettepanekuid ning teeb vajaduse korral Riigikogule ettekande või täidesaatvatele riigiasutustele või kohalikele omavalitsustele isikute õiguste ja vabaduste tagamiseks märgukirju.

Sisuliselt on õiguskantsleril kaks erinevat ülesannet. Esimene ülesanne on kanda hoolt selle eest, et õigusaktid oleksid kooskõlas põhiseadusega ning et kõrvaldataks õigusaktidevahelised vasturääkivused ja lüngad. Teine ülesanne on riigiasutuste või -ametnike töö kohta esitatud kaebuste lahendamine. See nõuab tegelemist juhtumitega, kus nn. üksikaktiga või toiminguga on isikute õigusi, eelkõige põhiõigusi või -vabadusi, rikutud, ning on *ombudsman*'i (õigusvahemehe) ülesanne. 1. juunini 1999 piirdus õiguskantsleri õigus riigiasutuselt nende väärhaldusjuhtude korral järelepärimisega koos seaduse selgitamisega või kaebuse suunamisega kõrgemale järelevalveorganile koos ettepanekuga teavitada õiguskantslerit asja lahendamiseks tehtud otsusest.

1. VI 1999 jõustunud õiguskantsleri seaduse kohaselt on väärhaldusalastes küsimustes menetlusse võtmise ja menetlemise kord täpselt reglementeeritud. Kui riigiasutus või -ametnik on rikkunud isiku põhiseaduslikke õigusi või vabadusi, võib õiguskantsler algatada menetlust isiku kaebuse põhjal või enda algatusel (nt. ajakirjanduses avaldatud informatsiooni põhjal või riigiasutuse inspekteerimise põhjal).

Isikud võivad nüüd pöörduda õiguskantsleri poole ka küsimustes, mis traditsiooniliselt kuuluvad halduskohtu pädevusse, v. a. juhud, mis puudutavad varalisi vaidlusi. Seadus ei luba võtta menetlusse asju, mis on kohtueelses või kohtulikus

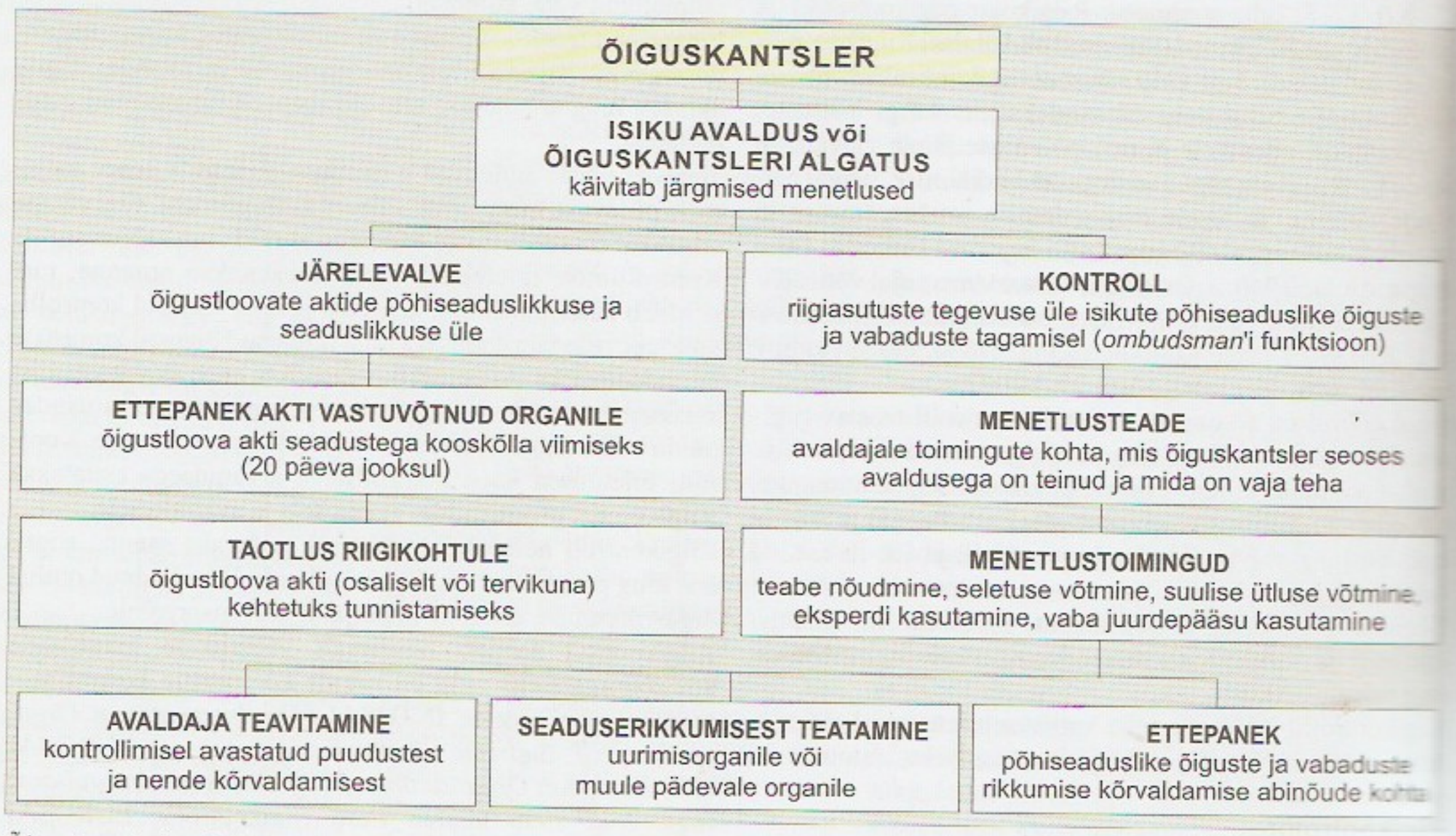

Õiguskantsleri pädevus

menetluses või mille kohta on jõustunud kohtuotsus või mis käsitleb kohalike omavalitsuste väärhaldust (viimaste järele valvamine on maavanema või halduskohtu pädevuses).
Õiguskantsler võib kaebuse suunata lahendamiseks seaduses ettenähtud järelevalveorganile (nt. vangide kaebused suunata Justitsmin-le) või võtta nad menetlusse (nt. vangi kaebuse, mille prokurör on jätnud lahendamata või mille lahendamisel on rikutud seadust). Esimesel juhul jääb õiguskantsleri kohustuseks järelevalve juhtumi seadusliku lahenduskäigu üle, teisel juhul järgnevad menetlustoimingud: teabe nõudmine, seletuse või suulise ütluse võtmine riigiasutuselt või ametnikelt ja riigiametnikelt, kel on väärhalduse kohta olulist teavet, tutvumine asjassepuutuvate dokumentidega jm. materjalidega ning riigiasutuse tegevuse kontroll kohapeal.
Menetluse tulemusena vormistab õiguskantsler ettepaneku kõrvaldada seaduserikkumine või võtta süüdiolevad ametisikud distsiplinaarvastutusele. Kui ettekirjutust tähtajaks ei täideta, teeb õiguskantsler ettepaneku asjaomase riigiasutuse järelevalveorganile, valitsusele või Riigikogule ning esitab avalikkusele teadaande, milles teeb oma ettepanekud. Kuriteofaktide ilmnemise korral saadab õiguskantsler materjalid uurimisorganile. Tema pädevuses on ka teha ettepanek Riigikogu liikme või põhiseaduses ettenähtud ametiisikute kriminaalvastutusele võtmiseks. Pärast seda, kui õiguskantslerile lisandusid *ombudsman*'i (õigusvahemehe) ülesanded, on tema poole pöördumiste arv tunduvalt kasvanud. Igal aastal teeb õiguskantsler Riigikogus oma tegevusest ülevaate ning see avaldatakse trükitud kujul eriväljaandena.
Õiguskantsleril on sõnaõigus Riigikogus ja valitsuse istungitel ning Riigikohtu üldkogul. Tema õiguslik seisund võimaldab mõjutada nii seadusloome kvaliteeti kui ka riigi ja kohalike omavalitsuste halduspraktikat.
1993–2000 oli õiguskantsler Eerik-Juhan Truuväli, a-st 2001 on Allar Jõks.

B: *The Legal Chancellor of Estonia as the Guardian of Law and Ombudsman*. Tln., 2001. *Enn Markvart ja Ülo Karu*

KOHALIK OMAVALITSUS

Vastavalt põhiseadusele (§ 154) otsustavad ja korraldavad kõiki kohaliku elu küsimusi kohalikud omavalitsused, kes tegutsevad seaduste alusel iseseisvalt. Neile kuulub õigus ja võime seaduse piires ja kohalike elanike huvides korraldada ja juhtida valdavat osa nende vastutusalasse kuuluvast ühisk-aelust. Väljastpoolt võib kohalikule omavalitsusele panna kohustusi ainult seaduse alusel või temaga kokkuleppel. Riiklike kohustustega seonduvad kulud kaetakse riigieelarvest. Kohalik volikogu (esinduskogu) valitakse otsestel, ühetaolistel ja üldistel valimistel salajase hääletuse teel. Kohalikul volikogul võivad olla alluvad täitevorganid. Elanikel on võimalik mõjutada esinduskogu ka pöördumisega tema poole, referendumitega jm. otseste seadusega lubatud kodanikuosaluse vormidega. Kõrvuti seadusandliku, täidesaatva ja kohtuvõimu organitega on ka kohalikud omavalitsused kohustatud tagama elanike õigusi ja vabadusi (põhiseaduse § 14). Põhiseaduse (§ 79) järgi osaleb omavalitsuse volikogu presidendivalimistes, kui presidenti ei valita Riigikogus: Riigikogu esimees kutsub sel juhul kokku valimiskogu, millesse iga kohaliku omavalitsuse volikogu valib vähemalt ühe Eesti kodanikust esindaja.

Luunja valla nõukogu 1895

Kohaliku omavalitsuse areng

Kohalik omavalitsus (kogukondlik haldus) on olnud ajalooliselt Eesti ühisk-a ühtsimaid aluseid nii Eesti riikluse loomise ajal 20. saj. alguses kui ka selle taasloomise ajal sajandi lõpus. Eesti kogukondliku halduse juured peituvad külas ja külakonnas, mis olid lepinguliselt ühinenud kihelkondadeks, mille valdav osa oli omakorda ühinenud maakondadeks. Läbinud ajaloolisi muudatusi, on need üksused ka tänapäeval omavalitsusliku elukorralduse aluseks.
Näiteks oli Tartu I a-tuh. II poolel Tarbatu khk-a linnus. 10.—11. saj. said Tartu ja Tallinn tuntuks esimeste Eesti linnadena: Tartu Ugandi mk-a keskusena (esmamaining 1030) ning Tallinn Rävala mk-a keskusena (esmamaining 1154). Võõrvõimule allutamise järel sai Tallinn 1248 Lübecki linnaõiguse, hiljem kehtestati see linnaõigus ka Narvas, Rakveres jm. Osale linnadele (Tartule, Uus-Pärnule, Haapsalule, Paidele, Viljandile jmt.) kandus Riia kaudu siia jõudnud Hamburgi linnaõigus (nimet. ka Riia õiguseks).
18. saj. lõpus ja 19. saj. alguses toimus Euroopas kogukondliku halduse kiire areng. Selle olulisi tegureid oli Karl vom und zum Steini koostatud Preisi vallaseadus, mille alusel ka maal toimiv kohalik omavalitsus muutus omaette õiguslikuks subjektiks. Eesti alal tekkis taas ka maapiirkondades avaram võimalus kohalike elanike (talurahva) omavalitsemiseks pärast 1816. ja 1819. a. talurahvaseadust. Sõna „vald" oli olnud juba paar sajandit kasutusel, kuid koos uue seadusega hakkas senine mõisa võim siirduma valla organitele. Alles 1866. a. vallaseadus andis ka talupoegadele võimaluse kohalike asjade otsustamisel oluliselt kaasa rääkida. Lisaks valla täisealiste meeste üldkoosoleku vormi kasutamisele hakati valima vallavolikogu, -valitsust ja -vanemat. Sellest ajast alates võib Eesti alal rääkida kaasaegsetel põhimõtetel toimivast kohalikust omavalitsusest. 1877 kehtestati Eestis Vene (1870. a.) linna-

Eesti Omavalitsusliitude Ühenduse rahvusvaheline seminar Tallinnas 2000

seadus, millega loodi uus alus linnade omavalitsustele, sh. lõpetati rae tegevus. Järk-järgult omandasid eestlased ka linnade kohaliku omavalitsuse organites enamuse. Tallinnas toimus see 1904. a. valimistega, mille tulemusena volikogus said enamuse eestlased. Koos vene valimisblokiga moodustasid nad ka linnavalitsuse, milles abilinnapeaks sai Konstantin Päts. Eestlaste võimuletulek kohalikes omavalitsustes oli oluline eeldus omariikluse tekkeks. Omavalitsuste osa Eesti riikluse kujunemises tuli eriti ilmekalt esile 1917, mil Vene Ajutine Valitsus oli lõpuks heaks kiitnud nn. Eesti autonoomia seaduse. Selle järgi ühendati Eesti valla-, linna- ja maakonnaomavalitsuste alusel esimest korda üheks tervikuks.

1920. a. põhiseaduses on omavalitsust määratletud kahe olulise tunnuse kaudu: kõigepealt otsevalitav volikogu ning teiseks oma maksude kehtestamise õigus (see õigus saabki olla ainult otsevalitud esinduskogul). Järgmistel aastatel tehti kehtivates seadustes väikesi muudatusi, koostati ka uued volikogude valimise seadused, kuid põhimõtteliselt oma kohaliku omavalitsuse seadusteni jõuti alles esimese iseseisvusaja lõpus. 1937 võeti vastu vallaseadus ning 1938 linnaseadus ja maakonnaseadus. Enne maakonnaseadust oli vastu võetud uus põhiseadus, mis erinevalt 1933. a. põhiseaduse muudatustest sätestas taas kohaliku omavalitsuse ka teisel (maakonna) astmel. 1938. a. põhiseaduse järgi oli kohaliku omavalitsuse korraldav organ esinduskogu, mis valiti üldisel, otsesel, ühetaolisel ja salajasel hääletamisel. Valida said kohaliku omavalitsuse piirkonda kuuluvad hääleõiguslikud kodanikud, kel oli selles piirkonnas püsiv elu- või töökoht. Teise astme omavalitsuste korraldus ja nende esinduskogude kujundamise alused määrati seadusega. Lubati korraldada omavalitsuste liite ja ühisasutusi, anda oma piirkonna kohta seaduse alusel ja piires määrusi, võtta seaduse alusel oma ülesannete täitmiseks makse ning kehtestada koormisi. Kohalike omavalitsuste üksikasjalikum korraldus ja järelevalve nende üle määrati seadusega.

1920.—30. a-il tehti Eestis ka haldus-territoriaalne reform. Eesmärgiks seati alla 2000 elanikuga valdade ühendamine, sest neis kulus rohkem kui pool valla eelarvekuludest halduskuludeks. Reformi teostamiseni jõuti alles 1. IV 1939, kui valdade arvu vähendati 365-st 248-ni; neile lisandus 33 linna (senised alevid, v. a. Võõpsu, nimetati linnadeks).

1920 asutati Eesti Linnade Liit. Selle põhikirja § 1 kohaselt asutati liit „Eesti linnade ja alewite majandusliste ning kultuuriliste ülesannete wõimsamaks täitmiseks, nende tegewuse ühtlustamiseks ja ühiste kasude kaitseks". 1921 asutati maakondi ja valdu koondav Eesti Maaomavalitsuste Liit. Anti välja ajakirju „Eesti Linnad ja Alevid" (1927—38), „Eesti Linnad" (1938—40) ja „Maaomavalitsus" (1927—40). Pärast Eesti okupeerimist omavalitsusliidud likvideeriti. Eesti kohalik omavalitsus kaotati sisuliselt 17. VIII 1940 (vormiliselt olid vallad ja mk-d olemas 1950. a-ni). Paljusid kohaliku omavalitsuse seniseid juhte ja töötajaid represseeriti. 25. VIII 1940 kehtestatud ENSV konstitutsiooni § 3 kuulutas: „Kõik võim ENSV-s kuulub linna ja maa töötavale rahvale töötava rahva saadikute nõukogude kaudu." Vaatamata nn. valimiste põhimõtte tunnustamisele kujunesid senised kohalikud omavalitsused valdavalt riikliku tsentraliseeritud võimu tahte korraldajateks kohtadel, alludes kehtivale pol. korrale.

Saksa okupatsiooni ajal (1941—44) andis Põhja Tagala sõjavägede juhataja kindral von Roques 15. IX 1941 „Volituse Eesti Omavalitsuse juhtidele". Eesti Omavalitsuse juhiks sai dr. Hjalmar Mäe. Omavalitsused teostasid ametitoimetusi sõjavägede juhataja nimel seniste seaduste ja määruste järgi, kuivõrd okupatsioonivõimud ei olnud neid tühistanud või muutnud. Volitatud isikutel oli õigus sõjavägede juhataja kirjalikul nõusolekul üksikutel kordadel anda seadusjõulisi määrusi.

9. XII 1941 võttis kindralkomissar K. S. Litzmann dokumendi „Tsiviilvalitsuse sisseseadmine Eestis" alusel endise EV maa-ala kindralkomissarina tsiviilvalitsuse üle. Nimetati sakslastest piirkonnakomissarid (piirkondi oli 7) ja Eesti Omavalitsuse direktorid (nende endistele tegevusaladele). Eestlastest maavanematele (11) ja linnapeadele (7) tehti ülesandeks jätkata oma endiste ülesannete täitmist Eesti kindralkomissari piirkonna maakondades ja linnades. Dem. kohalike omavalitsuste tegevuse taastamine ei olnud tollastes oludes võimalik. Valla-, linna- ja maakonna asutused täitsid osaliselt kohalikku elu korraldavaid tsiviilülesandeid (nt. anti 21. IV 1942 välja vallavanemate võimupiiride laiendamise määrus), kuid olid selgelt allutatud okupatsioonivõimule. Järgnenud uus Nõuk. okupatsioon ei taastanud Eestis kohalikku omavalitsust, vaid lisaks senisele nõuk. korra praktika jätkamisele tehti ka haldus-territoriaalseid muudatusi, mis omakorda lõhkusid seniseid ajaloolisi kogukondliku halduse territoriaalseid aluseid ning traditsioone. 1952—53 oli Eestis 3 oblastit. Moodustati uusi rajoone ja liideti neid, tuhandeid külasid tunnistati perspektiivituks, loodi monofunktsionaalseid asulaid jm.

Kohaliku omavalitsuse taastamine

Koos taasiseseisvumisega algas ka kohaliku omavalitsuse taasloomine. Oluline oli 8. VIII 1989. a. ENSV ÜN otsus teha haldusreform. 10. XI 1989 võeti vastu kohaliku omavalitsuse aluste seadus ja täpselt kuu hiljem toimusid esimesed kohalike volikogude valimised, mis olid ligi poole sajandi järel esimesed vabad valimised. Täiesti demokraatlikud need veel ei olnud, sest kodanikkond oli määratlemata ning valimistel võisid osaleda (küll piiratumalt

ta nn. valimiste
sele kujunesid
avalitsused val-
iseeritud võimu
htadel, alludes

(1941—44) an-
ägede juhataja
IX 1941 „Voli-
juhtidele". Ees-
sai dr. Hjalmar
stasid ametitoi-
taja nimel se-
aste järgi, kui-
d ei olnud neid
. Volitatud isi-
le juhataja kir-
kutel kordadel
asi.
komissar K. S.
siviilvalitsuse
usel endise EV
ina tsiviilvalit-
test piirkonna-
li 7) ja Eesti
(nende endis-
stlastest maa-
adele (7) tehti
ndiste ülesan-
komissari piir-
nnades. Dem
gevuse taasta-
des võimalik
asutused täit-
elu korralda-
anti 21. IV
võimupiiride
d olid selgelt
mule. Järgne-
on ei taasta-
alitsust, vaid
praktika jät-
-territoriaal-
rda lõhkusid
ondliku hal-
d ning tradit-
is 3 oblastit.
liideti neid,
ati perspek-
tsionaalseid

aastamine
algas ka ko-
omine. Olu-
NSV ÜN-i
0. XI 1989
litsuse alus-
m toimusid
ade valimi-
di järel esi-
iesti demo-
d, sest ko-
ning vali-
piiratumalt

...aastatel aastakümnetel) okupatsiooniväe esindajad.
1989—93 toimis Eestis kahetasandiline kohalik omavalitsus, mis esmatasandi moodustasid vallad, alevid ja linnad ning teise tasandi 15 maakonda ja 6 suuremat vabariiklikku linna. Kohaliku omavalitsuse reformi taktika kohaselt lähtuti valdade, alevite ja linnade valmisolekust täita omavalitsuslikke ülesandeid. Pidi olema koostatud kohaliku omavalitsuse nn. oma õiguslik baas ehk põhimäärus ning ette valmistatud eelmaj. seisundit ja arenguvõimalusi analüüsiv arenguplaan. Vastavalt sellele andis ÜN Presiidium neile haldusriikliku ekspertkomisjoni ettepanekul omavalitsusliku staatuse esimesed olid Kuressaare linn ja Muhu v. 1. X 1990). Too ajal valitud kohaliku omavalitsuse reformi paindliku taktika kohaselt ei antud omavalitsuslikku staatust VF-i õigusjärglasele Paldiskile, kus seni ei olnud võimalik toimida kooskõlas dem. ühiskonna ülesehitamise põhimõtetega (nt. kodakondsus polnud määratletud). Seal toimus ettevalmistustöö eraldi, Paldiski oli vahelahendusena 1993—96 Keila linnaosa.

Kohalikud omavalitsused täitsid enda taasloomise ajajärgul ka Eesti riikluse taasloomise ülesannet. Näiteks arutas 2. II 1990 kogunenud Eesti kõigi tasandite rahvasaadikute täiskogu Eesti riigi staatuse küsimust. Vastuvõetud deklaratsioonis sätestati: „...Täiskogu pöördub: NSV Liidu Ülemnõukogu poole ettepanekuga alustada eesti rahva seaduslike esindajatega läbirääkimisi Eesti riigi iseseisvuse taastamiseks. Täiskogu kuulutab: Iseseisva Eesti Vabariigi taastamise eesmärgil ja lähtudes Tartu rahulepingu kehtivusest alustab Eesti oma esindajate kaudu konstruktiivseid läbirääkimisi kõigi osapooltega, kellest oleneb iseseisva Eesti Vabariigi taastamine „de facto"". Ka mitmel muul juhul osalesid kohalike omavalitsuste ja nende liitude esindajad tegusalt Eesti riikliku iseseisvuse tagamiseks vajalike riigiõiguslike ning ka sise- ja välispol. küsimuste lahendamisel.

Kohaliku omavalitsuse korraldus

Kohaliku omavalitsuse põhiseaduslikud tagatised sisalduvad eelkõige põhiseaduse §-des 154—160, mis vastavad 28. IX 1992 Riigikogus ratifitseeritud Euroopa kohaliku harta põhisätetele, mida arvestati juba ka põhiseaduse koostamisel. § 154 on kohaliku omavalitsuse lähtealus, § 160 määrab põhimõtte, et kohalike omavalitsuste korralduse ja järelevalve nende tegevuse üle sätestab sellekohane seadus. Kohaliku omavalitsuse korralduse seadus võeti vastu 1993. Selle järgi on kohalik omavalitsus põhiseaduses sätestatud omavalitsusüksuse — valla või linna — demokraatlikult moodustatud esinduorganite õigus, võime ja kohustus seaduste alusel iseseisvalt korraldada ja juhtida kohalikku elu, lähtudes valla- või linnaelanike õigustatud vajadustest ja huvidest ning arvestades valla või linna arengu iseärasusi.

Kohalik, riigi terr-i haldusjaotusel põhinev omavalitsus teostab demokraatlikult moodustatud esindus- ja võimuorganite kaudu, kohaliku elu küsimustes ka rahvaküsitluse või rahvahääletuse teel.

Kohalik omavalitsus rajaneb järgmistel põhimõtetel: 1) kohaliku elu küsimuste iseseisev ja lõplik otsustamine ning korraldamine, 2) iga elaniku seaduslike õiguste ja vabaduste kaitstuslik tagamine, 3) seaduste järgimine oma ülesannete ja kohustuste täitmisel, 4) valla- ja linnaelanike õigus osaleda kohaliku omavalitsuse teostamisel, 5) vastutus oma ülesannete täitmise eest, 6) tegevuse avalikkus, 7) avalike huvide osutamine soodsaimatel tingimustel.

Omavalitsusorganid on volikogu ja valitsus. Volikogu on kohaliku omavalitsusüksuse esinduskogu, mille valivad valla või linna hääleõiguslikud elanikud kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seaduse alusel. Valitsus on volikogu moodustatav täitevorgan.

Valdade ja linnade jagunemine elanike arvu alusel 1. I 2002

Elanike arv	Valdade ja linnade arv	ja osatähtsus (%)	Nende elanike arv	ja osatähtsus (%)
kuni 1000	26	10,5	18 805	1,3
1 001—1 500	45	18,3	55 729	3,9
1 501—2 000	49	19,9	83 608	5,8
2 001—2 500	25	10,1	54 915	3,8
2 501—3 000	22	8,9	59 430	4,1
3 001—4 000	24	9,7	83 062	5,8
4 001—5 000	17	6,9	76 070	5,3
5 001—7 500	19	7,7	114 215	7,9
7 501—10 000	5	2,0	42 231	2,9
10 001—15 000	3	1,2	36 189	2,5
15 001—20 000	6	2,4	101 418	7,1
20 001—50 000	3	1,2	115 776	8,1
50 001—100 000	1	0,4	72 144	5,0
100 001—250 000	1	0,4	105 449	7,3
üle 250 000	1	0,4	418 846	29,2
Kokku	247	100,0	1 437 887	100,0

Igal vallal ja linnal on oma põhimäärus. Omavalitsusüksuse ülesanne on korraldada vallas või linnas sotsiaalabi ja -teenuseid, vanurite hoolekannet, noorsootööd, elamu- ja kommunaalmajandust, veevarustust ja kanalisatsiooni, heakorda, territoriaalplaneerimist, valla- või linnasisest ühistransporti ning teede ja tänavate korrashoidu, juhul kui need ülesanded ei ole seadusega antud kellegi teise täita. Omavalitsusüksus korraldab koolieelsete lasteasutuste, põhikoolide, gümnaasiumide ja huvialakoolide, raamatukogude, rahvamajade, muuseumide, spordibaaside, turva- ja hooldekodude, tervishoiuasutuste ning teiste kohalike asutuste ülalpidamist, kui need on omavalitsusüksuse omandis. Osa nende asutuste kulusid võidakse katta riigieelarvest või muudest allikatest. Omavalitsusüksus otsustab ja korraldab ka neid kohaliku elu küsimusi, mis on talle pandud teiste seadustega või mis ei ole seadusega antud kellegi teise otsustada ja korraldada, samuti neid riiklikke kohustusi, mis tulenevad riigiorgani ja volikogu vahelisest lepingust. Seaduse alusel kohalikule omavalitsusele pandud kohustustega seonduvad kulud kaetakse riigieelarvest.

Vastavalt põhiseadusele (§ 155), mille kohaselt on kohaliku omavalitsuse üksused vallad ja linnad, said 1993. a. alevid oma volikogude ettepanekul kas valla või linna staatuse, kusjuures nad jäid iseseisvateks kohaliku omavalitsuse üksusteks. 1. I 2002 oli Eestis 205 valda ja 42 linna. Elanike arvult suurimad omavalitsusüksused olid 1. I 2002 Tallinn (409 103 el.), Tartu (105 449 el.), Narva (72 144 el.), Kohtla-Järve (47 105 el.) ja Pärnu (46 653 el.), väikseimad Ruhnu (78 el.), Piirissaare (103 el.), Vormsi (317 el.), Torgu (437 el.) ja Alajõe (457 el.) vald.

Eestis oli 1. I 2002. a. 47 linna, kuid omavalitsusüksused on neist 42. Suhteliselt kompaktsed on ka 8 valla staatuses alevit. Kokku on Eestis asulaid üle 4500. 1970. a-te keskel, kui algas mitteperspektiivsete asulate kaotamise kampaania, oli Eestis 7100 asulat. 1999 algas haldusreformi ja haldusterritoriaalse reformi ettevalmistamine. Põhiseaduse alusel ei tohi kohaliku omavalitsuse üksuste piire muuta nende omavalitsuste arvamust ära kuulamata.

Põhiseaduse (§ 156) kohaselt on kohaliku omavalitsuse esinduskogu volikogu, mis valitakse vabadel valimistel kol-

meks aastaks. Valimised on üldised, ühetaolised ja otsesed, hääletamine salajane. Hääleõiguslikud on selle omavalitsuse maa-alal püsivalt elavad isikud, kes on vähemalt 18-aastased. Valla ja linna volikogu valitakse nn. konstitutsioonilise seaduse — volikogude valimise seaduse — alusel. Kokku valiti 1999 volikogudesse 3351 liiget. Valimisaktiivsus on aastatega kahanenud. 1996. a. hääletas 52 % ja 1999. a. 49,85 % hääleõiguslikest elanikest. Üle 25-liikmelised volikogud on Tallinnas (64), Tartus (49), Kohtla-Järvel (41), Pärnus (33), Narvas (31), Rakveres (28) ja Viljandis (27). Volikogu väikseim koosseis on 7 liiget. Pärast 1999. a. valimisi oli 7 liiget 11 vallas.

Volikogu valib oma esimehe ja aseesimehe(d) ning vallavanema või linnapea ja kinnitab valla- või linnavalitsuse. Vallavanemal või linnapeal on valituks osutumise päevast volitus moodustada valitsus, mis omakorda saab volitused ametisse kinnitamise päevast. Volikogu võib moodustada komisjone, ainus kohustuslik komisjon on revisjonikomisjon. Seadus sätestab valla- ja linnavolikogu ainupädevuse.

1. I 1996 jõustus avaliku teenistuse seadus, mis määratles nii riigi kui ka kohaliku omavalitsuse ametiasutuste ülesanded — avaliku võimu teostamise — ja sätestas nende finantseerimise (riigi või kohaliku omavalitsuse eelarvest). 2000. a. oli Eestis üle 5000 kohaliku omavalitsuse teenistuja.

Kohalikul omavalitsusel on iseseisev eelarve, mille kujundamise alused ja korra sätestab seadus. Tal on õigus kehtestada ja koguda makse ning määrata koormisi. Kohaliku eelarve peamised tuluallikad (vt. ülemist tabelit) on 1) üksikisiku tulumaks, millest 56 % laekub elukohajärgse valla või linna eelarvesse, 2) maamaks, mis tervenisti laekub kohalikku eelarvesse, kusjuures valla- ja linnavolikogudel on õigus maamaksu diferentseerida 0,1—2,5 % maa maksustamise hinnast, 3) loodusvarade (põlevkivi, liiva, kruusa, vee jm.) kasutamise tasu, mis osalt laekub kohalikku eelarvesse. Üle 90 % Eesti valdadest ja linnadest saavad riigieelarvest toetust oma tulubaasi ühtlustamiseks. Riigieelarvest tehakse valdadele ja linnadele ka üld- ja sihtotstarbelisi eraldisi ning investeeringuteks määratud eraldisi.

Valla- ja linnavolikogul on vastavalt kohalike maksude seadusele õigus kehtestada kuni kaheksa kohalikku maksu: 1) isikumaks, 2) müügimaks, 3) reklaami- ja kuulutusemaks, 4) mootorsõidukimaks, 5) teede ja tänavate sulgemise maks, 6) loomapidamismaks, 7) lõbustusmaks ja 8) paadimaks. Valla- ja linnavolikogul on õigus võtta laenu nii siseriigist kui ka välismaalt. Laenu võtmiseks on seaduses sätestatud piirangud, mille kohaselt laenu üldsumma (koos intressidega) ei tohi ületada 75 % laenuvõtmise aasta eelarvest ning laenu tagasimaksmiseks ei tohi ühelgi aastal kuluda üle 20 % laenuvõtmise aasta eelarvest. Kohaliku eelarve peamised kuluartiklid (vt. alumist tabelit) on haridus-, sotsiaalhoolekande-, teedehooldus- ja ühistranspordi- ning valitsemiskulud.

Kohalikel omavalitsustel on õigus moodustada omavahel liite ja ühisasutusi. Eestis oli 2001. a. kolm üleriigilist kohaliku omavalitsuse üksuste liitu — Eesti Linnade Liit (ELL), Eesti Maaomavalitsuste Liit (EMOL) ning Eesti Omavalitsusliitude Ühendus (Ühendus). Kaks viimast otsustasid 2002 ühineda. ELL otsustati taasluua 19. IX 1989 Tartus ning EMOL 23. II 1989 Tallinnas; mõlema liidu tegevus taastati täielikult 1990. Samal aastal loodi ka Eesti Valdu Asutav Liit (EVAL, selle tegevus lõppes koos kohaliku omavalitsuse staatuse omistamise lõppemisega). Esimene maakondlik kohalike omavalitsuste liit asutati Tartu mk-s ning nende ühendus 1993. Üleriigilised liidud moodustasid 1994 Omavalitsusliitude Koostöökogu, mis peab läbirääkimisi valitsu-

Kohalike eelarvete tulude struktuur 2001. a.

Tuluallikas	Summa (tuh. kr.)	Osatähtsus (%)
füüsilise isiku tulumaks	3 942 133	36,3
maamaks	397 451	3,6
kohalikud maksud	69 934	0,6
muud maksud	5 204	0,1
riigilõiv	497	0,0
segatulud	77 373	0,7
varadelt saadav tulu	1 619 112	14,8
finantstulud	34 140	0,3
laekumine majandustegevusest	323 955	3,0
eraldised riigieelarvest	2 434 151	22,3
arvlemised jm. laekumised	1 081 713	9,9
laenud	738 016	6,8
kulude katteks suunatud jäägid	177 953	1,6
muud	1 519	0,0
Kokku	10 903 151	100,00

sega riigieelarvest kohaliku omavalitsuse üksustele määratava toetuse suuruse ja jagamise põhimõtete ning sotsiaalmaj. valdkondi reguleerivate õigusaktide üle.

Eesti kohaliku omavalitsuse üksused või nende liidud osalevad mitme rahvusv. organisatsiooni töös. Tähtsaimad on Euroopa Nõukogu Euroopa Kohalike ja Regionaalsete Omavalitsuste Kongress (CLRAE — *Congress of Local and Regional Authorities of Europe*), Rahvusv. Kohalike Omavalitsuste Liit (IULA — *International Union of Local Authorities*), mille liikmeks on ELL, ja Läänemeremaade Linnade Liit (UBC — *Union of Baltic Cities*). Enam kui poolte Eesti valdadel ja linnadel on otsesidemed Soomega, paljudel Rootsiga ja ligi paarikümnel vallal, linnal ja maakonnal Saksamaaga, sidemeid on ka Taaniga jmt.

Kohaliku halduse korraldamine, sellekohaste õigusaktide eelnõude ettevalmistamine ja selle järele valvamine kuulus 1990. a-st Riigikantselei munitsipaalosk-a pädevusse. 1991 moodustati Vabariigi Valitsuse Haldusreformi Komitee, mille koosseisu kuulusid valitsuse esindajad, ELL-i, EMOL-i ja EVAL-i juhid ning teiste asjaomaste institutsioonide esindajad. Komitee alluvuses moodustati nii haldusreformi läbiviimise kui ka selle üle järelevalve teostamiseks vajalikud struktuuriüksused. Hiljem viidi kohalike omavalitsuste tegevusega seonduvad küsimused riigiministri asetäitja haldusalasse ning edaspidi kuni tänapäevani on kohaliku omavalitsuse ja regionaalse halduse küsimused kuulunud siseministri haldusalasse. Ministeeriumis on 2 sellealast osakonda.

Kohalike eelarvete kulude struktuur 2001. a.

Kulu liik	Summa (tuh. kr.)	Osatähtsus (%)
üldvalitsemine	884 428	8,5
riigi- ja korrakaitse	95 050	0,9
majandus	2 153 277	20,6
kultuur ja kunst	647 634	6,2
sport ja puhkus	353 618	3,4
tervishoid	136 441	1,3
sotsiaalhoolekanne	895 085	8,6
muud kulud	17 566	0,2
arvlemised ja ülekanded	169 643	1,6
laenud	722 413	6,9
haridus ja teadus	4 383 485	41,9
Kokku	10 458 640	100,0

§ 50 alusel ettenähtud kultuuriomavalitsused, hariduse õigusaktides ettenähtud õpilasomavalitsused, ülikoolide omavalitsus ja ajalooliselt tuntuima omavalitsusena kiriku omavalitsus.

B: W. Gisevius. *Kohaliku omavalitsuse poliitika Saksamaa Liitvabariigis*. Tln., 1993; *Eesti Linnade Liit 1920—1995*. [Koostanud S. Mäeltsemees, S. Lääne ja T. Kirss.] Tln., 1995; R. Maruste. *Põhiseadus ja selle järelevalve*. Tln., 1997; K. Merusk, R. Narits. *Eesti konstitutsiooniõigusest*. Tln., 1998; *Euroopa Nõukogu ja kohalik omavalitsus*. Tln., 1999; *Kohalik omavalitsus*. Tln., 2000; V. Olle. *Kohalikust omavalitsusest Eesti Vabariigis 1918.—1940. a.* Trt., 2001.

Sulev Mäeltsemees ja Sulev Lääne

ÕIGUSSÜSTEEM KOHUS

Eesti kohtusüsteemi loomisele pandi alus 18. XI 1918 ajutiste kohtute sisseseadmise määrusega. Selle akti põhjal alustati taas 1917. a. oktoobripöördeni Eestis paiknenud kohtuasutuste tegevust ja tehti endisesse kohtusüsteemi muudatusi. Sõjaolukorra tõttu asusid talitsi kohtud esialgu linnades. I astme kohtutena töötasid rahukohtud, I ja II astme kohtutena rahukogud. 1918. a. detsembris moodustati väljakohtud ja sõjakohtud, maal tegutsesid vallakohtud ja linnades vaeslastekohtud; kohtusüsteemi kuulusid ka hoolekandekohtud ning kohtu ülesandeid täitvad lepituskojad ja notariaal-i komisjonid. Erinevad kohtud kasutasid erinevaid protsessiseadusi. Haldusasjad määrati 1919 rahukohtute, ringkondade ja Riigikohtu pädevusse. Riigikohus hakkas tegutsema 1920. Kohtunikuks võis saada vähemalt 25-aastane õigusteaduskonna lõpetanud EV kodanik. Alates põhiseaduse muutmisest 1933. a. nimetas kohtunikud ametisse riigivanem.

1938. a. kohtute seadustiku kohaselt tegutsesid EV-s jaoskonnakohtud, ringkonnakohtud, Kohtukoda ja Riigikohus. Jaoskonnakohtud käsitlesid esimese astme kohtutena elatise- ja pärandinõudeid, kui nõudesumma ei olnud suur, ning kriminaalasju, mille puhul karistus ei ületanud kaheaastast vangistust. Jaoskonnakohus vaatas läbi osa kaebusi ka administratiivkohtuna. Jaoskonnakohtus arutas kohtunik asju ainuisikuliselt. Ringkonnakohtud käsitlesid esimese astme kohtutena kohtuasju, mis kuulusid jaoskonnakohtute pädevuse, ja osa haldusasju ning teise astme kohtuna jaoskonnakohtu otsuseid. Ringkonnakohus arutas asju vähemalt kolmeliikmelises koosseisus. Ringkonnakohtud asusid Rakveres, Tallinnas, Tartus ja Viljandis. Nende asjade puhul, mida ringkonnakohus arutas esimese astme kohtuna, vaatas tema otsuseid läbi teise astme kohtuna Kohtukoda. Kohtukoda vaatas esimese astme kohtuna läbi allpool seisvate kohtute prokuröride, nende abide ja kohtunike süüasju. Haldusasjadega Kohtukoda ei tegelnud. Kohtukoja juures tegutses kohtuameti kandidaatide instituut. Kohtuameti kandidaadid pidid läbima kandidaadiaja, mille jooksul võidi neid nimetada kohtunikuks, kohtu-uurijaks või prokuröriks. Riigikohus oli eelkõige kassatsioonikohus, ta oli jagatud tsiviil-, kriminaal- ja administratiivosakonnaks. Riigikohtu üldkogu teostas kohtu haldusvõimu ja järelevalvet kohtute tegevuse üle, lahendas kohtutevahelisi alluvus- jm. vaidlusi, esitas riigivanemale kinnitamiseks kohtunikke ja lahendas muid organisatsioonilisi küsimusi. Riigikohtu pädevusse oli antud ka kohtumõistmine riigivanema, ministrite, Riigikohtu ja Kohtukoja kohtunike, prokuröride ja nende abide süütegude puhul.

Riigikohtu esimene koosseis president Lennart Meriga 27. mail 1993

ENSV-s kehtestati NSV Liidu kohtusüsteem. Tegutsema hakkasid ENSV Ülemkohus, rahvakohtud (haldusüksustes) ja sõjaväekohus. Kohtu ülesandeks oli kaitsta eelkõige NSV Liidu ühisk-akorda ja majandussüsteemi ning asutuste ja organisatsioonide õigusi ja seaduslikke huve; kodanike õiguste ja vabaduste kaitse oli formaalsus. Menetlustest eristati I astme kohtu menetlust, kassatsioonimenetlust, järelevalvemenetlust ja kriminaalasja uuendamise menetlust (uute asjaolude ilmnemise puhul). Tsiviil- ja kriminaalasju arutati kollegiaalselt, I astme kohtus võtsid asja arutamisest osa rahvakaasistujad.

EV põhiseaduse kohaselt mõistab õigust ainult kohus. Kohus on oma tegevuses sõltumatu ning tegutseb põhiseaduse jt. seaduste alusel. Kohtusüsteem koosneb maa- ja linnakohtutest, halduskohtutest, ringkonnakohtutest ja Riigi-

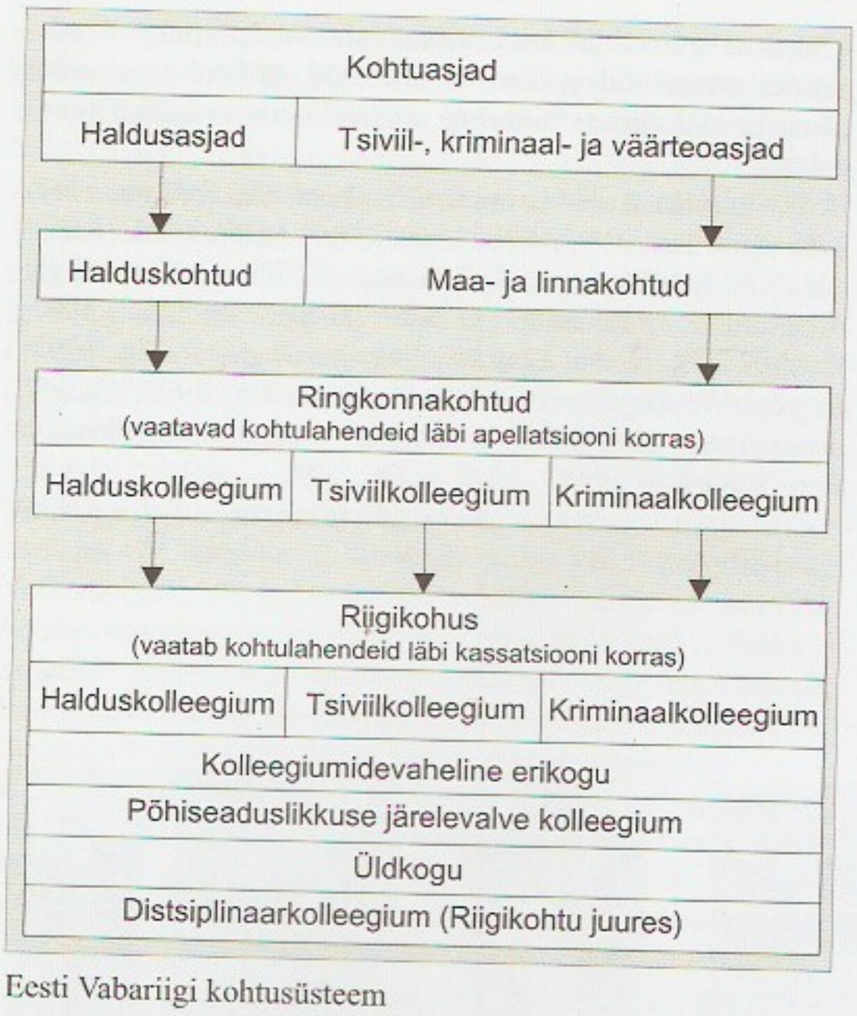

Eesti Vabariigi kohtusüsteem

kohtust. Erakorraliste kohtute moodustamine on keelatud.
Maa- ja linnakohtud ning halduskohtud on I astme kohtud. Maa- ja linnakohtud arutavad kõiki tsiviil-, kriminaal- ja väärteoasju, halduskohtud seadusega nende pädevusse antud haldusasju. Kuni 2001. a-ni tegutsesid halduskohtunikud üldiselt maa- ja linnakohtute juures, halduskohtud moodustati vajaduse korral ja halduskohtu puudumise korral võisid maa- ja linnakohtu kohtunikud arutada ka halduskohtu pädevusse kuuluvaid asju.
II astme kohtud on ringkonnakohtud. Ringkonnakohus vaatab apellatsiooni korras läbi esimese astme kohtu lahendeid. I ja II astme kohtud on loetletud seaduses, nende täpse asukoha ja kohtunike arvu määrab justiitsminister.
Riigikohus kui riigi kõrgeim kohus vaatab kohtulahendeid läbi kassatsiooni korras. Seaduses sätestatud juhtudel ja korras vaatab Riigikohus kohtulahendeid läbi teistmise ja kohtuvigade parandamise menetluses ja on ühtlasi põhiseaduslikkuse järelevalve kohus. Riigikohtus tegutsevad tsiviilkolleegium, kriminaalkolleegium, halduskolleegium ja põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegium. Riigikogu üldkogu otsustab, millisesse kolleegiumi riigikohtunik kuulub, määrab kolleegiumidevahelise roteerumise korra ja tähtajad ning nimetab kolleegiumi esimehe. Põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegiumi kuulub 9 riigikohtunikku ja selle esimees on Riigikohtu esimees. Riigikohtu üldkogusse kuuluvad kõik riigikohtunikud. Üldkogu otsused võetakse vastu kohalolevate riigikohtunike häälteenamusega. Riigikohtu üldkogu vaatab seaduses sätestatud alustel läbi kohtulahendeid ja lahendab tema pädevusse antud kohtutegevuse organisatsioonilisi küsimusi.
I astme kohtus lahendab kohtunik asju ainuisikuliselt või kohtumenetluse seadustega sätestatud juhtudel kollegiaalselt ühe kohtuniku ja vähemalt kahe rahvakohtuniku või halduskohtus kolme kohtuniku osavõtul. Rahvakohtunikul on õigusemõistmisel kohtunikuga võrdsed õigused. Ringkonnakohtu kolleegiumi istungil asjade apellatsiooni korras arutamisest ja Riigikohtu kolleegiumi istungil asjade kassatsiooni korras läbivaatamisest võtab osa vähemalt kolm kohtunikku.
Kohtu ülesanne on kaitsta igaühe õigusi ning vabadusi Eesti põhiseaduse jt. seaduste kohaselt. Kodanikul on õigus saada kohtulikku kaitset, kui talle põhiseadusega tagatud õigusi ja vabadusi on rikutud. Õigust mõistetakse põhimõttel, et Eesti kodanikud on seaduse ja kohtu ees võrdsed ning välisriikide kodanikel ja kodakondsuseta isikutel on Eesti terr-l Eesti kodanikega võrdne õigus saada kohtulikku kaitset, kui Eesti rahvusv. lepingud ei nõua teisiti. Igaüks võib kasutada oma

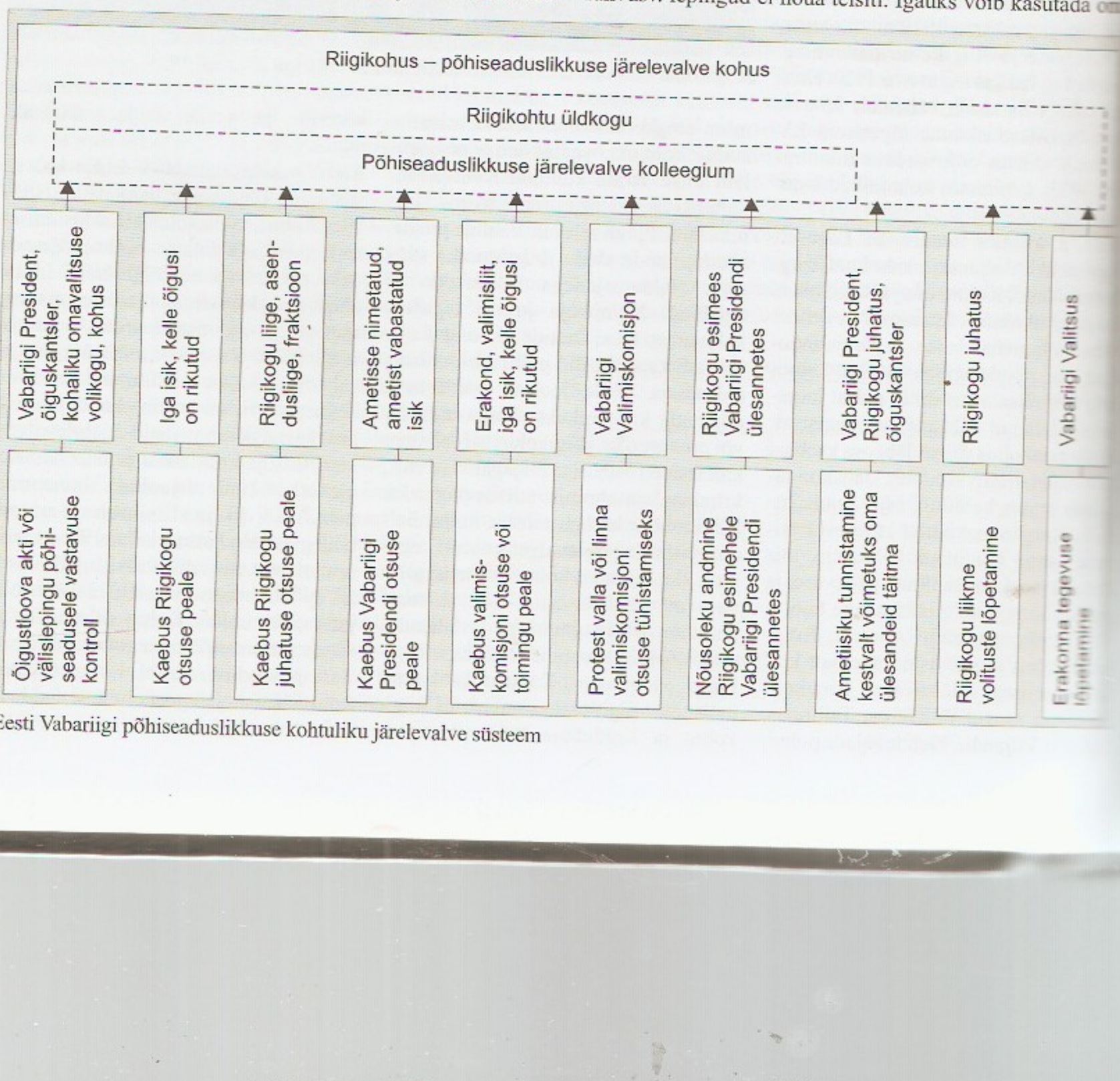

Eesti Vabariigi põhiseaduslikkuse kohtuliku järelevalve süsteem

õiguste ja vabaduste kaitseks õigusabi õiguse kohtumenetluse staadiumides. Kinnipeetavalune ei pea oma süütust tõendama ning kedagi ei tohi kuriteos süüdi tunnistada enne, kui on jõustunud tema süüdimõistev kohtuotsus. I ja II astme kohtutes jaotatakse asju kohtunike vahel tööjaotusplaani alusel, lähtudes juhusliikkuse põhimõttest. Kohtuistungid on avalikud. Kohus võib istungi või osa sellest kuulutada kinniseks üksnes seaduses loetletud juhtudel. Kohtuotsused kuulutatakse avalikult. Kellelgi ei ole õigust sekkuda õigusemõistmisesse. Kohtul lasub põhiseadusest tulenev kohustus jätta kohtuasja lahendamisel kõrvaldamata mis tahes seadus vm. õigusakt, kui see on vastuolus põhiseadusega, ning Riigikohus tunnistab kehtetuks mis tahes seaduse vm. õigusakti, kui see on vastuolus põhiseaduse sätte ja mõttega.

Kohtunikuks võib olla iga 25—70-aastane Eestis elav ja eesti k-t oskav Eesti kodanik.

Kohtunikuna võib töötada akadeemilise õppe õigusteaduse õppekava täitnud, eesti k-t oskav, kõrgete kõlbeliste omaduste ning kohtunikutööks vajalike võimete ja isikuomadustega Eesti kodanik. Kohtunikukandidaat läbib ettevalmistustähtsustuse, mis kestab kuni 2 aastat ja lõpeb kohtunikueksami sooritamisega. Kohtunik ei tohi töötada väljaspool kohtunikuametit mujal kui õppe- ja teadustööl. Kohtunik ei või olla Riigikogu ega kohaliku omavalitsuse esinduskogu liige, erakonna liige, äriühingu asutaja, osanik, juhatuse või nõukogu liige, pankrotihaldur ega vaidlevate

Riigikohtu üldkogu saal (Tartus Toomemäel)

poolte valitud vahekohtunik. Kohtunikud nimetatakse ametisse eluks ajaks. Esimese ja teise astme kohtunikud nimetab Riigikohtu üldkogu ettepanekul ametisse president, Riigikohtu kohtunikud nimetab Riigikohtu esimehe ettepanekul ametisse Riigikogu. Maa- ja linnakohtu ning halduskohtu esimehe nimetab justiitsminister sama kohtu kohtunike seast viieks aastaks, ringkonnakohtu esimehe sama ringkonnakohtu kohtunike seast seitsmeks aastaks. Riigikohtu esimehe nimetab Riigikogu ametisse presidendi ettepanekul üheksaks aastaks. Kohtunikku saab ametist tagandada üksnes kohtuotsusega.

Kõik Eesti kohtunikud kuuluvad kohtunike täiskogusse. Täiskogu koguneb vähemalt korra aastas, et arutada õigusemõistmise probleeme ning muid kohtute ja kohtunikutööga seotud küsimusi.

18. XI 1991 asutati Eesti Kohtunike Ühing. Selle eesmärgid on ühendada kohtunikke kutseorganisatsiooni, seista kohtute ja kohtunike sõltumatuse eest, kaitsta kohtunike isiklikke, tööalaseid ja sotsiaal-maj. õigusi ning seaduslikke huve, kujundada ja hoida kohtunike kutse-eetika taset ning uurida Eesti terr-l tegutsenud kohtute ajalugu. Ühingu tegevus rajaneb demokraatia põhimõtteil, liikmete omaalgatusel ja ühisk. tegevusel. Eesti Kohtunike Ühingusse kuulub üle 70 % kohtunikest ja ühing on alates 1995. a-st Rahvusv. Kohtunike Ühingu liige.

B: *Kohtud Eestis: minevikus ja tänapäeval*. Trt., 1994; *Eesti kohtunikud*. Trt., 1996.

Hannes Kiris

PROKURATUUR

Esimene EV prokurör nimetati ametisse Eesti Ajutise Valitsuse esimesel istungil 10. XII 1918. Ajutiste kohtute asutamine otsustati 18. XI 1918. a. määrusega, mille kohaselt prokuröri ametkond asus Kohtuministeeriumi juures. Eesti prokuratuuri süsteem loodi 1920. Prokuratuur koosnes kohtuministrist ning kahest talle alluvast ja rööbiti tegutsevast asutusest — Riigikohtu ja Kohtukoja prokuratuurist. Riigikohtu prokuratuuri ülesandeid täitsid riigikohtu prokurör ja tema abid, Kohtukoja prokuratuuri ülesandeid Kohtukoja prokurör ning tema vanem- ja nooremabid. Prokuratuur arenes koos kohtusüsteemi arenguga, prokuröride kutsealase ettevalmistusega tegeles Kohtukoja juures asuv kohtuameti kandidaatide instituut. 1938. a. kohtute seaduse kohaselt täitsid prokuratuuri ülesandeid kohtuministri kui pea- ehk kindralprokuröri järelevalvel ja juhtimisel Riigikohtu, Kohtukoja ja ringkonnakohtute prokurörid ja abiprokurörid. Iga nimetatud kohtu juures asus prokurör koos abiprokuröridega. Prokuratuur täitis kohtulikke, kohtuhalduslikke ja halduslikke ülesandeid. Prokuratuur esitas ringkonnakohtule või Kohtukojale alluvais kuriteoasjades süüdistusi, valvas algmenetluse järele ning süüdistas ringkonnakohtu ja Kohtukoja istungil. Prokurör võis anda politseile üldisi juhtnööre süütegude uurimiseks ja nende kohta andmete kogumiseks. Kohtus süüdistajana esinemine oli prokuratuuri kohustus, mitte õigus. Seaduslikkuse üle valvas prokurör, andes oma arvamuse kriminaalasjade kohta teise astme kohtus ja Riigikohtu kriminaalosakonnas. Ta esitas oma arvamuse ka mõningate administratiiv- ja tsiviilasjade kohta, nt. enne otsuse tegemist Riigikohtu administratiivosk-a istungil või tsiviilmenetluses abielulahutuse, dokumentide võltsimise ja ametnikult kahjutasu nõudmise arutamistel ning asjus, kus olid ilmsiks tulnud kriminaalasjaolud. Prokurör oli kohustatud valvama seaduste täitmise järele, teatama seaduses ilmnenud puudustest valitsusele, kohtuasutuse või -ametniku väärtoimingutest kohtu esimehele, kohtule või oma ülemusele. Prokuröriks võis saada vähemalt 25-aastane õigusteaduskonna lõpetanud EV kodanik. Alates 1933. a-st nimetas prokurörid ametisse riigivanem, erinevalt kohtunikest olid prokurörid tagandatavad.

Vabariigi Valitsus

Erakonna tegevuse lõpetamine

Riigiprokuratuuri hoone

Pärast Eesti okupeerimist loodi ENSV prokurörile alluv prokuratuuriorganite süsteem ja mitu eriprokuratuuri (nt. sõjaväeprokuratuur, transpordiprokuratuur), mis allusid vaid NSV Liidu peaprokurörile. Prokuratuuri tegevuse põhisuunad olid järgmised: järelevalve seaduste täitmise üle riigivalitsemisorganite, ametiisikute ja kodanike poolt, seaduste täitmise üle juurdlus- ja eeluurimisorganites, seaduste järgimise üle asjade arutamisel kohtutes ning karistuste ja sunnivahendite täitmisel kinnipidamis- ja eelvangistuskohtades, võitlus sotsial. omandi kaitset käsitlevate seaduste rikkumise vastu ning kuritegevuse jm. õigusrikkumiste vastu, kuritegude uurimine, kuriteo toimepannud isikute vastutusele võtmine, kuriteo eest vastutuse vältimatuse tagamine, õiguskaitseorganite tegevuse kooskõlastamine, osavõtt seadusandluse täiustamisest ja Nõuk. seaduste propageerimisest.

EV taastamise ja põhiseaduse vastuvõtmise järel hakkas 1993 kehtima „Prokuratuuri seadus", millega määrati prokuratuuri asend riigiasutuste süsteemis, prokuratuuri ülesanded ja korraldus ning lahendati prokuröriteenistuse olulisemad küsimused. Prokuratuurisüsteemi ei seotud taasiseseisvunud Eestis enam organisatsiooniliselt kohtusüsteemiga, nagu oli olnud 1940. a-ni. Prokuratuur määratleti täitevvõimu asutuseks, mis kuulus iseseisva ametina justiitsministri valitsemisalasse. Prokuratuur koosnes Riigiprokuratuurist ning maa- ja linnaprokuratuuridest. Prokuröriks võis saada iga vähemalt 25-aastane Eesti kodanik, kellel oli TÜ või vähemalt selle tasemele vastav juriidiline kõrgharidus. Riigiprokuratuuri juhtis riigiprokurör, kelle nimetas ametisse justiitsminister ja kelle volitus kestis viis aastat. Teised prokurörid nimetas ametisse riigiprokurör tähtajatult. Riigiprokurör võis neid ka ametist vabastada. Prokuratuuri põhiülesandeks sai järelevalve politsei tegevuse ja kriminaalasjade kohtueelse menetlemise üle, riikliku süüdistuse esindamine kohtutes, järelevalve vabaduse võtmisega seonduva karistuse ning meditsiiniliste ja kasvatuslike sunnivahendite kohaldamise seaduslikkuse üle.

20. V 1998 hakkas kehtima „Prokuratuuriseadus", mis mõneti muutis senist prokuratuuri korraldust ja prokuröriteenistust ning sõnastas ümber prokuratuuri ülesanded.

Prokuratuuriseadusest tulenevalt on prokuratuur justiitsministri valitsemisalas olev valitsusasutus, mille ülesanded on kuriteoteadete registreerimise ja kohtueelse kriminaalmenetluse seaduslikkuse järelevalve, riikliku süüdistuse esindamine, järelevalve jälitusametkondade jälitustegevuse seaduslikkuse üle ja rahvusv. koostööst tulenevate ülesannete täitmine. Kohtueelse kriminaalmenetluse järelevalve annab prokurörile ms. õiguse alustada kriminaalmenetlust, vajaduse korral teha üksikuid menetlustoiminguid, tühistada või muuta uurija ebaseaduslikke ja põhjendamatuid määrusi, anda uurijale täitmiseks kohustuslikke kirjalikke juhiseid, teatada distsiplinaarkaristuse määramise õigust omavale isikule uurija või pädeva politseiametniku tegevuses ilmnenud distsiplinaarsüüteo tunnustest ning sanktsioneerida uurija toiminguid. Prokurör kinnitab kuriteo toimepannud isikule esitatava süüdistuse ja uurimise lõpuleviimise järel süüdistuskokkuvõtte ning saadab kriminaalasja kohtusse. Kohtus esindab prokurör riiklikku süüdistust, võtab osa tõendite uurimisest, esitab arvamuse kohtuliku arutamise ajal tekkivate küsimuste kohta ning kaalutlused kriminaalseaduse kohaldamise ja kohtualusele mõistetava karistuse kohta. Kui prokurör jõuab veendumuse, et kohtuliku uurimise andmed ei kinnita kohtualusele esitatud süüdistust, on ta kohustatud süüdistusest loobuma. Riikliku süüdistuse esindamisel võib prokurör esitada proteste esimese astme kohtu otsuste ja määruste peale ringkonnakohtule ja ringkonnakohtu otsuste peale Riigikohtule, ta võib esitada Riigikohtule teistmisavaldusi ja avaldusi kohtuvea parandamiseks. Prokurör ei osale haldus- ja tsiviilkohtumenetluses.

Prokuratuuri juhib riigi peaprokurör. Prokuratuur jaguneb Riigiprokuratuuriks ja temale alluvateks maa- ja linnaprokuratuurideks. Maa- ja linnaprokuratuurid moodustab justiitsminister, lähtudes tõhusa ja säästliku justiitshalduse nõuetest. Riigiprokuratuuri ülesandeid täidavad riigi peaprokurör ja riigiprokurörid, maa- ja linnaprokuratuuri ülesandeid maakonna või linna vanemprokurör, maa- või linnaprokurörid ja abiprokurörid. Maa- või linnaprokuratuuri juhib maakonna või linna vanemprokurör. Abiprokurör tegutseb kas maa- või linnaprokuröri või maakonna või linna vanemprokuröri juhendamisel ega või õppeteenistuse või katseaja korras täita prokurörile pandud ülesandeid esimese astme kuriteo asjades.

Prokuröride arv määratakse seadusega. 1999 määrati riigiprokuröride arvuks 20 ning maa- ja linnaprokuröride koguarvuks 164. Prokurörid on oma ülesannete täitmisel sõltumatud ning tegutsevad ainult seaduse alusel ja oma veendumuse järgi. Riigiprokuratuuri prokurörid esindavad riiklikku süüdistust Riigikohtus ja ringkonnakohtutes ning täidavad teisi seadusega neile pandud ülesandeid, maa- ja linnaprokuratuuri prokurörid valvavad kriminaalasjade kohtueelse menetluse seaduslikkuse järele, esindavad riiklikku süüdistust maa- ja linnakohtutes ning täidavad teisi neile seadusega pandud ülesandeid. Täpsemalt on prokuratuuride ülesanded piiritletud justiitsministri kinnitatud põhimäärusega. Kaks korda aastas esitab maakonna ja linna vanemprokurör riigi peaprokurörile maa- ja linnaprokuratuuri tegevusaruande, riigi peaprokurör esitab kaks korda aastas prokuratuuride tegevuse koondaruande justiitsministrile. Justiitsminister teostab prokuratuuri üle teenistuslikku järelevalvet, mis ei puuduta prokuratuuri tehtud otsustusi ega tohi kahjustada

sõltumatust. Prokuratuuris kuulub teenistuslik järelevalve riigi peaprokurörile, maa- ja linnaprokuratuuris maa- või linna vanemprokurörile. Vähemalt üks kord aastas toimutakse kokku prokuröride üldkogu, mis on kõigi prokuröride koosolek.

Prokuröriks võib nimetada teovõimelise vähemalt 21-aastase eesti keelt valdava kõrgete kõlbeliste omadustega Eesti kodanik, kellel on akadeemiline õigusteaduslik kõrgharidus ning kellel on selleks tööks vajalikud võimed ja isikuomadused. Prokuröride karjääri süsteem on kujundatud nii, et maakonna või linna vanemprokuröriks ja riigiprokuröriks võib nimetada isiku, kes vahetult enne ametisse nimetamist on vähemalt kolm aastat töötanud prokurörina, riigi peaprokuröriks isiku, kes vahetult enne ametisse nimetamist on vähemalt kolm aastat töötanud riigiprokurörina või maakonna või linna vanemprokurörina. Oluliselt on muutunud prokuröride ametisse nimetamise kord. Riigi peaprokuröri nimetab ametisse vabariigi justiitsministri ettepanekul, kuulanud ära Riigikogu õiguskomisjoni arvamuse. Justiitsminister nimetab ametisse maakonna ja linna vanemprokuröri riigi peaprokuröri ettepanekul. Riigiprokuröri, maa- ja linnaprokuröri ja abiprokuröri nimetab minister ametisse prokuröride konkursi- ja atesteerimiskomisjoni ettepanekul. Konkursi- ja atesteerimiskomisjon teeb oma ettepaneku avaliku konkursi tulemuste alusel. Haldusülesandeid täitvad prokurörid — riigi peaprokurör ning maakonna ja linna vanemprokurörid — nimetatakse ametisse viieks aastaks, teised prokurörid määramata ajaks. Abiprokurör läbib õppeteenistuse, mis kestab kaks aastat ja lõpeb prokurörieksamiga.

Prokuröri sõltumatuse tagamiseks ei tohi ta olla äriühingu asutaja, juhtimisõiguslik osanik, juhatuse või nõukogu liige ega välismaa äriühingu filiaali juhataja, samuti erakonna liige. Väljaspool teenistuskohustusi võib ta töötada vaid õppe- ja teadustööl.

Prokuröri võib kaasata haldusülesannete täitmisele. Prokuratuuriseaduse kohaselt võib justiitsminister, kuulanud ära riigi peaprokuröri arvamuse, nimetada prokuröri tema nõusoleku korral Justiitsministeeriumi või Riigiprokuratuuri koosseisus ettenähtud ametikohale prokuratuuride haldamise ülesannete täitmiseks.

Hannes Kiris

ADVOKATUUR

19. saj. lõpul oli Eesti- ja Liivimaal advokaate väga vähe. Aastal 1866 asus Vandeadvokaatide Nõukogu Peterburis ega olnud saksameelne. Venemaa kohtureformi raames 1864 kehtestatud advokatuuriseadus oli tolle aja progressiivseimaid. Advokatuur loeti kohtupalati juures tegutsevaks iseseisvaks korporatsiooniks. Sellest said nii mõnedki Eesti hilisemad õigusteadlased tõuke minna õppima õigusteadust Tartu ülikooli ja teistesse ülikoolidesse. 1917. a. rev. lõpetas Peterburis Vandeadvokaatide Nõukogu tegevuse.

Eestis tegutsesid advokaadid seadusliku järelevalveta 14. aprillini 1919, mil RT-s (nr. 24) avaldati esimene advokatuuri puudutav määrus. Sellega kohustati kõiki vandeadvokaate ja nende abisid ning eraadvokaate registreerima end 1. maiks 1919 kohalike rahukogude juures. Eesti Advokatuurile pandi alus 14. VI 1919, kui korraldati Tallinnas Kohtukoja ruumes esimene vandeadvokaatide üldkoosolek. Sel valiti vandeadvokaatide kogu, koostati vandeadvokaadiks vastuvõtmise tingimused ja kinnitati uus vandetõotuse tekst. 14. VI 1919 peetakse Eesti Advokatuuri loomise kuupäevaks.

1. II 1920 oli registreeritud 43 vandeadvokaati ja 15 abi. Järgmistel aastatel kasvas nende arv ülemäära kiiresti. See tõi kaasa tööpuuduse ja maj. raskused ning ebaausa võistluse ja sellega kaasnevad väärnähtused, mis ohustasid advokatuuri mainet. Sellest tulenevalt võis 1928. a. üldkoosoleku otsuse kohaselt edaspidi ühel vandeadvokaadil olla ainult kaks abi, et tagada tegelikku järelevalvet nende töö üle. 1933. a. oli vandeadvokaate 213 ja abisid 280. Advokatuuri kasvu tuli veel kord pidurdada. Nõukogu suurimaid ja raskeimaid töid oli advokaatide kutse-eetika nõuete täitmise järele valvamine ja distsiplinaarasjade arutamine.

Uus advokatuuriseadus jõustus 1938. a. ja kehtis 1941. a. lõpuni.

Rahvakomissaride Nõukogu esimehe J. Lauristini allkirjastatud 29. X 1940. a. määrusega kinnitati ENSV Kohtu Rahvakomissariaadi põhimäärus, mille alusel oli Kohtu Rahvakomissariaadi ülesanne organiseerida advokatuuri ja juhtida selle tegevust vastavalt advokatuurimäärustikule ning ette valmistada advokatuuri kaadrit.

Kohtu rahvakomissar Aleksander Jõeäär alustas kohtute, prokuratuuri ja advokatuuri ümberkujundamist Nõuk. mudeli järgi. Rahvakomissaride Nõukogu 25. II 1941. a. määruse alusel asutati 1. III 1941 ENSV Advokaatide Kolleegium. Määruses oli ette nähtud kohandada ja avaldada eesti keeles NSVL Advokatuuri määrustik ning likvideerida senine advokatuur ühes tema organitega alates 1. III 1941. Kohtu rahvakomissar moodustas Advokatuuri Organiseerimise Büroo, kes pidi kujundama nõukoguliku, riigi kontrollile allutatud advokaatide kolleegiumi vastavalt 1939. a. määrustikule. Advokaatide kolleegiumi liikmeks võis olla ka isik, kel ei olnud juriidilist kõrgharidust, kuid kes oli töötanud vähemalt ühe aasta kohtus, prokuratuuris või mõnes muus õigusorganis. Kõrgharidusel, mida nõuti juba 1840. a-st, ei olnud enam tähtsust.

NSVL Kohtu Rahvakomissariaadil ja liiduvabariigi kohtu rahvakomissaril oli õigus kolleegiumi vastuvõetud advokaate tagandada. Seda õigust kasutasid ENSV rahvakomissarid agaralt. 1. III 1941 kutsus Advokatuuri Organiseerimise Büroo kokku esimese ENSV Advokaatide Kolleegiumi liikmete üldkoosoleku. Selles osales 114 advokaati (soovi-avaldusi kolleegiumi liikmeks saamiseks esitati 473, neist rahuldati 145). Juunis 1941 alanud II maailmasõda ja Saksa okupatsiooni algus lõpetasid vastloodud Advokaatide Kolleegiumi tegevuse. Pärast Nõuk. vägede naasmist Eestisse 1944. a. sügisel võttis Kohtu Rahvakomissariaat kohalejäänud advokaadid arvele ja väljastas neile ajutised tõendid. 1947 algasid Advokaatide Kolleegiumis puhastused, milles advokaatide kaader vahetus pms. pol. põhjustel. 1959 oli 110 advokaadist tööle jäetud 81, neist oli kõrgharidus $^2/_3$-l. Kokku heideti 1944—51 ENSV Kohtumin-i nõudel advokatuurist välja 71 advokaati.

22. I 1990 toimunud Advokaatide Kolleegiumi presiidiumi istungil otsustati tunnistada nende 71 advokaadi väljaheitmine põhjendamatuks.

1990. a. alguses oli kolleegiumis 183 kõrgharidusega advokaati. Pandi maksma *numerus clausus*'e põhimõte ning sealtpeale otsustab üldkoosolek igal aastal, mitu uut advokaati järgmisel aastal vastu võetakse.

Uue advokatuuriseaduse koostamine algas 1990. a. sügisel. Põhiprobleem oli, kas lähtuda 1938. a. Eesti advokatuuri seadusest või juhinduda kaasaegsetest, lääneriikides kehtes-

tatud seadustest. Võitjaiks jäid esimese variandi pooldajad. Erinevalt 1938. a. seadusest otsustati koondada seaduse ja põhikirja tekstid eraldi aktidesse. 10. XII 1991 võttis Ülemnõukogu vastu EV seaduse Eesti Advokatuuri kohta. 19. ja 20. II 1992 korraldati advokaatide üldkoosolek, mis lõpetas Eesti Advokaatide Kolleegiumi tegevuse ning tunnistas selle õigusjärglaseks Eesti Advokatuuri. Sellega oli 1. III 1941 likvideeritud Eesti Advokatuur taastatud. Õiguse ja majanduse põhjapanevad muutused on viimasel kümnendil toonud kaasa ka Eesti Advokatuuri kiire arengu ja liikmeskonna noorenemise. 1. III 2002 oli advokatuuri liikmeid juba 415 (neist alla 50-aastasi advokaate 76,2 %).

Advokatuur on oma tegevuses lähtunud paljuski järjepidevusest ning säilitanud aastate jooksul kujunenud (ja end õigustanud) eesmärgid ja organite struktuuri. 1. I 2001 jõustunud advokatuuriseaduse kohaselt on advokatuur advokaatide omavalitsuslikel põhimõtetel tegutsev kutseühendus, mille ülesanne on korraldada õigusteenuse osutamist ja kaitsta advokaatide õigusi. Advokatuur on avalik-õiguslik juriidiline isik, ta juhindub oma seadusest, oma organite õigusaktidest, rahvusv. õiguse normidest ja tavadest ning headest kommetest. Advokatuur tegutseb oma organite — üldkogu, juhatuse, esimehe, revisjonikomisjoni, aukohtu ja kutsesobivuskomisjoni — kaudu. Advokatuuri kõrgeim organ on üldkogu, kuhu kuuluvad advokatuuri kõik liikmed. Hääleõiguslikud on vandeadvokaadid ja vandeadvokaadi vanemabid. Üldkogu otsused võetakse üldjuhul vastu avalikul hääletamisel. Üldkogu valib esimehe, juhatuse ja revisjonikomisjoni liikmed ja asendusliikmed ning aukohtu advokaatidest liikmed ja asendusliikmed. Ta kinnitab advokatuuri majandustegevuse aastaaruande, kiidab heaks advokatuuri kodukorra ja advokaadi kutse-eetika nõuded, lahendab juhatuse otsuste ja esimehe toimingute kohta esitatud kaebusi, kinnitab sümboolika ja otsustab muid advokatuuriseaduses ja kodukorras sätestatud küsimusi. Esimees esindab advokatuuri kõigis õigustoimingutes, korraldab juhatuse tööd ning juhatab juhatuse istungeid. Juhatus on advokatuuri alaliselt tegutsev juhtorgan, kes juhib advokatuuri, valitseb tema vara ja korraldab tema raamatupidamist, otsustab kutsesobivuskomisjoni otsuse alusel advokatuuri vastuvõtmise ning vandeadvokaadi ja vandeadvokaadi vanemabi nimetuse andmise, valvab advokatuuri liikmete kutsetegevuse ja kutse-eetikanõuete täitmise järele, kinnitab aukohtu otsused advokatuurist väljaheitmise kohta, korraldab advokaatide täiendõpet ja advokaatidepoolset riikliku õigusabi osutamist ning täidab muid advokatuuriseadusest tulenevaid või advokatuuri juhtimisega seonduvaid ülesandeid. Advokatuuri organid on ühisk. alustel pidevalt tegutsevad struktuuriüksused, mille raames advokaadid osalevad seadusloomes, kolleegide teadmiste kontrollimisel ja erialaste oskuste täiendamisel.

Advokatuuri üldkoosolek jõustas 1. juunist 1999 advokatuuri eetikakoodeksi. EL-i „Advokaatide eetikakoodeksi" preambulas on loetletud advokaadi püsiväärtused. Ta peab teenima õigluse huve ja ühtlasi nende isikute huve, kelle õigusi ja vabadusi ta on usaldatud maksma panema ja kaitsma. Seejuures ei ole tema kohuseks mitte üksnes oma klienti kaitsta, vaid olla talle ka nõuandjaks. Advokaadile seab tema roll seetõttu erinevaid õiguslikke ja moraalseid kohustusi (mis mõnikord võivad osutuda vastuolulisteks) kliendi ees, kohtute jm. võimuorganite ees kliendi kaitsmisel või esindamisel, advokaadi kutse ees üldiselt ja iga advokaadi ees eraldi. Vaba ja sõltumatu advokaadiameti olemasolu on oluline vahend, mis peab kaitsma inimõigusi, hoolimata valitsevast riigivõimust ja muudest ühiskonna huvidest.

1992. a. okt-s võeti Eesti Advokatuur Rahvusv. Advokaatide Assotsiatsiooni (*International Bar Association*) täieõiguslikuks liikmeks.

1999. a. nov-s võttis EL-i liikmesriikide advokatuure ühendav kogu (*Council of the Bars and Law Societies of the European Union* — CCBE) Eesti Advokatuuri oma vaatlejaliikmeks. *Aare Tark*

Vannutatud Advokaatide Nõukogu esimehed

1919—25	Jaan Teemant
1926—37	Alfred Maurer

Advokatuuri Nõukogu esimehed

1938—40	Alfred Maurer

Advokaatide Kolleegiumi Presiidiumi esimehed

1944—45	Aleksander Narusbek
1945—46	kt. Sinaida Krutikova
1946—50	Teodor Unt
1950—51	Ervin Aunapuu
1951—52	Oskar Valvet
1952	Oskar Aid
1952—59	Oskar Valvet
1959—62	Teodor Unt
1962—66	Ene Paul
1966—72	Artur Saks
1972—90	Lembit Liiva
1990—92	Jaak Oja

Advokatuuri esimehed

1992—94	Jaak Oja
1994—2001	Aare Tark
2001—	Üllar Talviste

KURITEGEVUS

Inimeste elu, tervist ja vara ründavad kuriteod kui õigusvastase tegevuse üks vorm peegeldab nende toimepaneku aja ühiskondliku kooselu aluseid ja ühiskonnaliikmete elutingimusi. Ülevaate Eesti õiguskaitseasutustes 1904—2000 registreeritud kuritegude arvu muutumisest annab joonis (lk. 43, ülal). Joonisel toodud kuritegevuskõver näitab esmajoones töövõtjate ja töötute (tavaliselt keskmised ja vaesemad elanikkonna kihid) toimepandud kuritegusid. Seevastu tööandjate, riigiametnike ja omavalitsustöötajate (tavaliselt jõukamad elanikkonna kihid) kuriteod (majanduskuriteod, korruptsioon jms.) statistikas pahatihti ei kajastu.

Analüüsides õiguskaitseasutustes 20. saj. registreeritud kuritegude dünaamikat, selgub, et tsaariaja lõpul oli Eestis kuritegevuse tase mõnevõrra madalam kui iseseisvuse algaastail (1919—23) ning et Nõuk. ajal (1950—80) oli Eestis registreeritud kuritegude arv 5 korda väiksem kui 1919—39 (võrreldavuse tagamiseks on kuritegude üldarvus kasutatud ainult seda osa, mis läheb statistikasse praeguselgi ajal) ja 7 korda väiksem kui taasiseseisvunud Eestis, sajandi puhul viimase aasta registreeritud kuritegude arvust isegi 10 korda väiksem. 2000. a. politseis registreeritud kuritegude arv 57 799 oli 20. saj. kõrgeim.

Seda erinevust ei saa seletada Nõuk-aegses miilitsas registreeritud kuritegevuse võimalike moonutustega, sest nõukogude ajal oli tegemist nivelleerimispoliitikast tuleneva suhteliselt väikese tuluerinevusega ja peaaegu tööpuuduseta ühiskonnaga. Ka polnud miilitsa töö halvem iseseisvusaegse politsei omast, samuti soodustas kuritegude avastamist

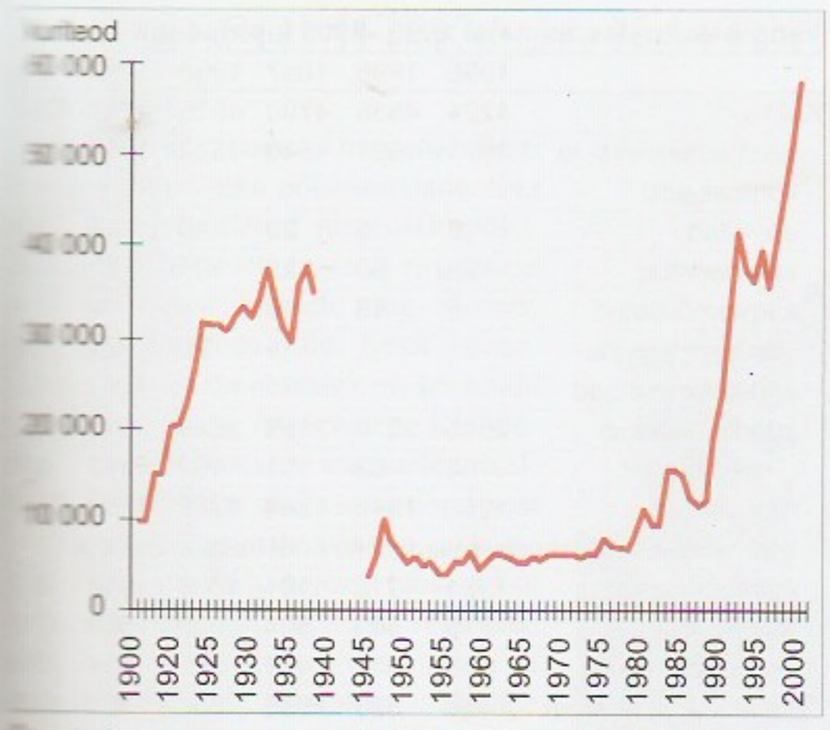

õiguskaitseasutustes aastatel 1904—2000 registreeritud kuriteod

tsialistaarühiskonnale omane inimese avatus riigi ees.
Nõuk. ajal kuritegevus ikkagi kasvas. Et see ei sobinud enam ideoloogiaga, mille kohaselt pidi sotsialismi ehitamisega kaasnema kuritegevuse vähenemine, siis olid kuritegevuse andmed salastatud.
Taasiseseisvumine tõi koos vabadusega kaasa ka palju probleeme: majandusraskused, elanikkonna järsu varalise kihistumise ja tööpuuduse. Sellel sotsiaalsel taustal kasvas plahvatuslikult kuritegevus ning riigivõimul on olnud raskusi elanike turvalisuse tagamisega.

Kuritegude avastamine

Kuritegude avastamine on politsei peamine tööülesanne. See on kuritegusid toimepannud isikute kriminaalvastutusele võtmise ja karistamise eeldus.
Alljärgnev joonis kujutab ajavahemikus 1965—2000 registreeritud ja avastatud kuritegude suhet. Joonis näitab, et avastamata kuritegude arv kasvab. Esimene kuritegude järsk tõus toimus Moskva olümpiamängude ajal 1980 (Tallinnas korraldati olümpiaregatt). Siis registreeriti selle aja kohta kuritegude rekordarv — 11 125, millest jäi avastamata 2212 (vrd. 1965—79 registreeritud 150—600 kuriteoga).
Avastamata kuritegude teine järsk tõus oli 1983. a., kui avastamata jäi 5025 kuritegu. Järgmise, 1989. a. tõusulaine ajal jäi avastamata juba 11 906 kuritegu. Edaspidi on avas-

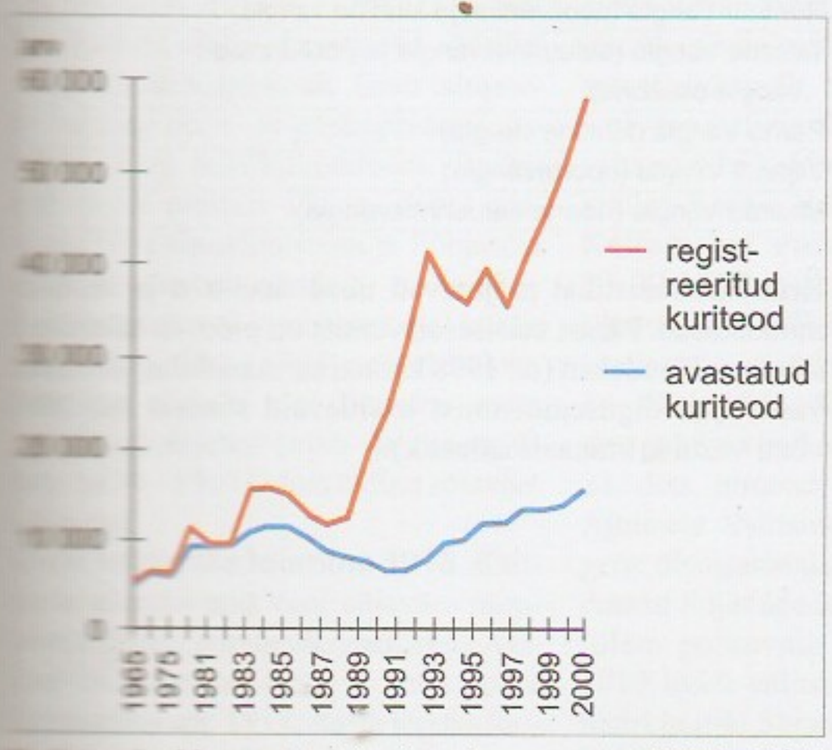

registreeritud ja avastatud kuritegude arv aastatel 1965—2000

tamata kuritegude arv kogu aeg suurenenud, 1999. a. oli see 38 294. 20. saj. viimasel kümnendil on Eesti politsei suutnud avastada 13 000—15 500 kuritegu aastas. Avastatud kuritegude arv on siiski aasta-aastalt suurenenud. 1991. a. avastas politsei 6350 kuritegu ehk 20 %, 1999. a. 13 245 kuritegu ehk 25,7 % ja 2000. a. 15 317 kuritegu ehk 26,5 % (kuritegudeta, mis pandi toime eelnevatel a-tel). Valdav enamik ehk ¾ kuritegusid toimepannud isikuid ei satu õiguskaitseasutuste uurimisobjektiks.

Kuritegudes süüdistatavad isikud

20. saj. viimastel aastatel on kuritegudes süüdistatavate arv kasvanud. Üle poole neist isikuist ei õpi ega tööta. See on üliliberaalse majanduspoliitika paratamatu ebasoovitav kaasnähtus. Eestlaste osatähtsus kuriteos süüdistatavate hulgas oli 2000. a. 53 %, mis on tunduvalt väiksem kui eestlaste osa rahvastikus, see näitab eestlaste väiksemat kuritegelikku aktiivsust.

Kuritegudes süüdistatavate isikute keskmine arv ajavahemikus 1961—2000

Aasta	Kõik süüdistatavad	Neist ei õpi ega tööta arv	% süüdistatavatest
1961—70	5087	889	17,5
1971—80	5613	1454	25,9
1981—90	7389	1653	22,4
1991—2000	9747	5059	51,9

Prokuratuuri töö

Eestis kehtib nn. Mandri-Euroopa kohtueelse uurimise süsteem, mis on põhimõtteliselt erinev Angloameerika süsteemist. Eriti suur töökoormus lasub politseinikel ja prokuröridel, kelle töö edukusest sõltub paljuski kohtute töö kriminaalasjade menetlemisel.

Prokuratuuri ja uurijate töö aastatel 1995—2000

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Algatatud kriminaalasju	38507	34139	39103	43548	49087	56836
Kohtusse saadetud kriminaalasju	5878	6009	6184	5948	5807	6597
neis süüdistatavaid	9772	9577	9857	8374	9041	9518

Kohtute töö

Samal ajal kui esimese astme kohtutes süüdimõistetud isikute arv on kasvanud, on vabadusekaotusliku karistuse osatähtsus pidevalt vähenenud.

Esimese astme kohtutes jõustunud kohtuotsuste alusel süüdimõistetute keskmine arv ajavahemikus 1961—2000

Aasta	Süüdimõistetute üldarv	Vabaduse-kaotusega karistatuid	Vabadusekaotusega karistatuid süüdimõistetuist %-des
1961—70	3602	2431	67,5
1971—80	4518	2648	58,6
1981—90	5286	2334	44,2
1991—2000	7542	1854	24,6

Eelnevast tabelist nähtub, et kohtud ei ole karistuspoliitikat 1997.—2000. a. oluliselt muutnud. Veidi on vähenenud vanglakaristuse osatähtsus. Veerandile süüdimõistetuist kohaldati reaalne vanglakaristus, ligi pooltele tingimisi vabadusekaotus ning ülejäänuid karistati rahatrahviga.

Jõustunud kohtuotsuste alusel süüdimõistetud isikute arv aastail 1997–2000

	1997	1998	1999	2000
Süüdimõistetuid	9054	8225	8780	10 261
neist karistatud				
vabadusekaotusega	2401	2027	2133	2 333
arestiga	299	274	308	469
rahatrahviga	2295	2382	2274	2 910
tingimusliku vabaduse-kaotusega	4000	3540	4016	4 465
teataval ametikohal töötamise või tegutsemisalal tegutsemise õiguse äravõtmisega	4	2	4	8
karistuse kandmisest vabastatud	55	–	45	87
Õigeksmõistetuid	308	331	358	297

2000. aastal mõisteti vabadusekaotuslik karistus süüdimõistetuist 22,7 %-le, rahatrahv 28,4 %-le ja tingimuslik vabadusekaotus 43,5 %-le. 4 isikule mõisteti eluaegne vabadusekaotus ja 16 isikule kriminaalkoodeksis ettenähtud karistuse alammäärast väiksem karistus. Õigeksmõistetute arv 2000. a. vähenes. Vabadusekaotusega karistatuist määrati karistusaja pikkuseks kuni 1 aasta 740 isikule (31,7 %), 1 kuni 2 aastat 915 isikule (39,2 %), 2 kuni 3 aastat 228 isikule (9,5 %), 3 kuni 5 aastat 183 isikule (7,8 %), 5 kuni 8 aastat 218 isikule (9,3 %), 8 kuni 10 aastat 23 isikule (0,9 %) ja 10 kuni 15 aastat 34 isikule (1,5 %).

2000. a. mõisteti kohtutes süüdi 1617 alaealist ehk 15,8 % kõigist süüdimõistetutest (1999. a. 1532 ehk 17,4 %; 1998. a. 1502 ehk 18,2 %; 1997. a. 1667 ehk 18,4 %; 1996. a. 1551 ehk 18,2 %), $^2/_3$-le neist kohaldati tingimisi vabadusekaotus. Reaalse vabadusekaotusliku karistuse osakaal oli nende hulgas 18 % (1999. a. 17, 1998. a. 18, 1997. a. 16, 1996. a. 18 %).

Varavastaste kuritegude eest süüdimõistetute arv suurenes 2000. a. (5971 isikut), võrreldes 1999. a. arvuga (5660 isikut), 5,5 %. Avaliku korra ja ühiskonna julgeoleku vastaste kuritegude eest süüdimõistetud isikute arv (1999. a. 1154 isikut; 2000. a. 2211 isikut) suurenes koguni 92 %. Eriti suurenes nende süüdimõistetute arv, kes juhtisid mootorsõidukit alkoholi- või narkojoobes. Isikuvastaste kuritegude eest süüdimõistetute arv (1999. a. 556; 2000. a. 512) vähenes 7,9 % võrra.

Vanglaasutustes kinnipeetavad

Esimest korda vabadusekaotuslikku karistust kandvate isikute osa vangide hulgas vähenes ajavahemikus 1995—2000 6 % (1995. a. 24 %-st 2000. a. 18 %-ni, s. o. 174 isiku võrra). Kuid 2000. a. oli 1025 vangi (31,7 % kinnipeetavaist) vanglas juba vähemalt neljandat korda. Eestlaste osatähtsus oli vabadusekaotuslikku karistust kandvate isikute hulgas ainult 29 %, mis näitab, et eestlaste toimepandud kuriteod on tavaliselt kergemad. Naiste arv on süüdimõistetute hulgas 1990. a-te lõpus pidevalt suurenenud, 2000. a. moodustas see 4,0 %. Vanglaasutustes on raskusi kinnipeetavate tööhõive korraldamisega.

Vanglaasutustes aastatel 1995–2000 kinnipeetute arv

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Kokku	4224	4638	4790	4379	4712	4796
neist eeluurimis- ja kohtualused	1671	1691	1540	1323	1639	1541
arestitud	8	8	20	16	13	11
interneeritud	25	50	29	31	20	8
surmamõistetud	5	13	- 10	–	–	–
eluaegse vangla-karistuse kandjad	...	...	11	20	24	26
süüdimõistetud	2515	2876	3159	2999	3016	3236
neist naised	54	69	101	108	113	125
eestlased	1253	1345	1384	1289	1288	1372
Süüdimõistetud vabadusekaotuslike karistuste arvu järgi						
esimest korda	1031	1212	1191	1008	942	857
teist korda	510	565	501	630	589	735
kolmandat korda	518	571	471	557	534	619
neljandat ja enamat korda	456	528	996	804	951	1025

Vange vabastati 1998. aastal rohkem, kui saabus uusi süüdimõistetuid. 1995—97 ja 1999—2000 oli olukord vastupidine.

Kinnipeetavate vabastamine vanglaasutustest aastatel 1995–2000

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Vabastatud	1331	1279	1079	1579	1326	1518
neist tähtaja lõppemisel	1123	1121	880	1028	979	1130
tingimisi enne tähtaega või seoses karistuse kergendamisega	193	148	182	540	341	351

Eestis alluvad vanglad Justiitsmin-i vanglate osakonnale (varem allusid vanglate ametile). 1. VI 2000 oli kinnipeetavaid 4770, neist süüdimõistetuid 3298, eeluurimis- ja kohtualuseid 1445, arestituid 14 ja väljasaadetavaid 13.

1. VI 2000 vanglais viibinud isikute arv

Vangla nimetus	Kinnipeetavaid
Keskvangla (eeluurimisvangla, kinnine vangla ja vanglate haigla)	999
Harku Vangla (naistevangla)	110
Murru Vangla (kinnine vangla)	1539
Ämari Vangla (kinnine vangla)	520
Rummu Vangla (poolkinnine ja kinnine vangla)	530
Tallinna Vangla (eeluurimisvangla ja poolkinnise vangla osakond)	780
Pärnu Vangla (kinnine vangla)	71
Viljandi Vangla (noortevangla)	67
Maardu Vangla (noorte eeluurimisvangla)	120

Kriminaalstatistikat mõjutavad uued seadused ja seadus- muudatused. Pärast taasiseseisvumist on pidevalt täiendatud kriminaalkoodeksit (nt. 1998 kaotati surmanuhtlus) ja võetud vastu teisi õigusemõistmist käsitlevaid seadusi (nt. 2001 võeti vastu kriminaalseadustik).

Ando Leps

KAITSEPOLIITIKA JA KAITSEVÄGI

Kaitsepoliitika

[illegible] 1996 Riigikogus kinnitatud Eesti riigi kaitsepoliitika põhisuundade ning 2001. heaks kiidetud julgeolekupoliitiliste aluste kohaselt tugineb riigikaitse oma kaitsestruktuuridele ning rahvusv. kaitsealasele koostööle. Eesti kaitsepoliitika peamine eesmärk on ära hoida agressiooni Eesti riigi vastu. Kallaletungi korral osutatakse vastasele totaalkaitse põhimõtetel aktiivset ja passiivset vastupanu kõigi vahenditega ja kogu riigi ulatuses. Riigikaitset teostatakse tsiviilkontrolli põhimõtetest lähtudes. Riigikaitse rajamisel arvestatakse, et kaitsestruktuuride juhtimine, väljaõpe ja logistika võimaldaksid teha koostööd Euroopa julgeolekut tagavate kaitseorganitega ning osaleda rahvusv. rahuvalve-, rahutagamis-, humanitaarabi- ja päästeoperatsioonides.

Oma julgeoleku ja riigikaitse arendamisel ja tugevdamisel on Eestil eesmärk saada Põhja-Atlandi Lepingu Org-i (NATO) ning EL-i täisliikmeks. Seetõttu osaleb Eesti a-st 1994 NATO programmis „Partnerlus rahu nimel" (PfP) ning on a-st 1999 riigikaitse kavandamisel lähtunud NATO liikmelisuse tegevuskava (MAP) eesmärkidest. Nov. 2001 valitsuse heaks kiidetud kaitsejõudude lühiajalise arengukava (a-ni 2006) elluviimine võimaldab täita NATO-ga liitumisest tulenevaid kohustusi. Eesti kavatseb osaleda ka EL-i ühises julgeoleku- ja kaitsepoliitikas. Eestil on tihe koostöö Läti ja Leeduga, samuti NATO jt. Läänemere riikidega.

Kaitsejõudude ajalugu

Muistses Eestis koguti sõjaretkele minekuks ühe või mitme maakonna vabatahtlikest meestest malev. Pärast muistset vabadusvõitluses (1208—27) saadi kuulsust osalesid eestlased sõdades teiste rahvaste rikide lippude all. Eesti talupoegade ühinemisel ordu- ja piiskopiväes (abiväed) ning aadlilipkondades. Rootsi aja lõpus võeti eestlasi 17. saj. lõpul garnisonides palgasõduritena ja Põhjasõja ajal moodustati nendest maamiilits. Vene impeeriumi kuulumise ajal kehtis Eesti alal 1796—1874 nekrutikohustus ning sõdade ajal lisandus maavägiteenistuskohustus (maa- ja meremiilits). 1874—1917 kehtis üldine sõjaväekohustus.

Eesti kaitseväe loomine 1918. Kaitseväe aluseks said Vene sõjaväes moodustatud eesti rahvusväeosad. Vene Ajutise Valitsuse loal asuti 1. eesti polku formeerima apr. 1917. Aasta lõpuks loodud 4 jalaväepolku, ratsapolk, suurtükiväebrigaad ja tagavarapataljon olid koondatud 1. eesti diviisi. Iseseisvusmanifestis (24. II 1918) lubati Eesti sõjaväge vähendada sisemise korra alalhoidmiseks vajaliku määrani. Eesti diviis kujundati Eesti sõjaväeks, sõjaväelaste arv vähenes. Sõjaministriks ja Eesti sõjaväe juhatajaks määrati Andres Larka. Saksa okupatsioonivõimud saatsid Eesti sõjaväe 5. apr-ks 1918 laiali. Saksa okupatsiooni ajal tegutses suvest 1918 *Bürgerwehr* — Omakaitse. Eesti sõjaväelased lõid põrandaaluse omakaitseorg-i.

Taara kasarm Võrus

11. XI 1918 moodustati Tallinnas riigi kaitseks Eesti Kaitse Liit (Kaitseliit). 16. nov. otsustas Ajutine Valitsus kokku kutsuda Eesti rahvaväe, mille ülesanne oli kaitsta riiklikku iseseisvust ja hoida avalikku korda. 21—35-aastastest vabatahtlikest komplekteeritava rahvaväe suuruseks määrati 25 000 meest. Rahuajaks kavandatud sõjaväe org-s nähti ette üks diviis, milles on 6 jalaväepolku, suurtükiväepolk, ratsaväepolk ja inseneriväepataljon. 21. XI 1918 alustati vabatahtlike kokkukutsumist ja 29. nov. kuulutati välja üldmobilisatsioon.

Kaitsevägi Vabadussõjas. Alates 27. XI 1918 oli Konstantin Päts pea- ja sõjaminister, kellele allus Peastaap, mille ülemaks sai kindralmajor A. Larka. 14. XII 1918 loodi operatiivstaap, mida asus juhtima polkovnik Johan Laidoner. 23. dets. nimetati J. Laidoner otseselt Ajutisele Valitsusele alluvaks sõjavägede ülemjuhatajaks. 23. II 1919 moodustati Sõjavägede Ülemjuhataja Staap (ülem polkovnik Jaan Soots). 14. X 1919 loodi valitsuse otsusega sõjaministri juurde Sõjanõukogu.

Vabadussõja käigus kujunes Eesti kaitseväe sõjaaegne koosseis. Lõunarindel moodustati 2. ja 3. diviis. Põhil. sundmobilisatsiooniga formeeritud polkude kõrvale loodi suurelt osalt vabatahtlikest koosnevad löögiväeosad: Kalevlaste Maleva, Scoutspataljon, Kuperjanovi partisanide pataljon, Sakala partisanide pataljon ja soomusrongid. Kaitseliitlastest ja vabatahtlikest moodustati kaitsepataljonid. Maiks 1919 oli olemas 9 jalaväepolku, peale selle üksikud pataljonid (sh. Peipsi rannakaitsepataljon), kaitsepataljonid ning kooliõpilaste roodud ja pataljonid. Ratsaväes oli 2 ratsapolku ja üksik eskadron. Suurtükiväes oli 3 suurtükiväepolku, 2 kindluse raskedivisjoni ja 5 iseseisvat patareid, kokku kuulus neisse 102 suurtükki. Soomusrongide divisjonis oli 5 (hiljem 6) laiarööpmelist ja 4 kitsarööpmelist soomusrongi, tagavarapataljon, soomusautode kolonn (5, sõja lõpuks 9 soomusautot) ning jalaväeüksused. Aug. 1919 nimetati soomusrongide divisjon diviisiks, dets-s reorganiseeriti tema jalaväeosad polkudeks. Enamik jalaväeüksusi komplekteeriti territoriaalsel alusel, teiste väeliikide üksused aga kogu Eestist pärit meestega. 25. maiks oli Eesti sõjaväes u. 70 000 sõjaväelast. Relvastust ja laskemoona saadi Soomest ja Suurbritanniast, endistest Vene ladudest ja sakslastelt ülevõetuna ning sõjasaagina.

Inseneriväe koosseisus loodi nov. 1918 lendurite poolrood, dets-s lennurood ning märtsis 1919 lennuväe salk. Lennuväes oli 1919. a. lõpul 40 lennukit.

Merejõudude loomisel ning sõjas rakendamisel oli eestvedajaks 21. XII 1918 sõjalaevade ülemjuhatajaks määratud kapten Johan Pitka. Juunis 1919 oli Läänemerel 2 miiniristlejat, 2 suurtüki-

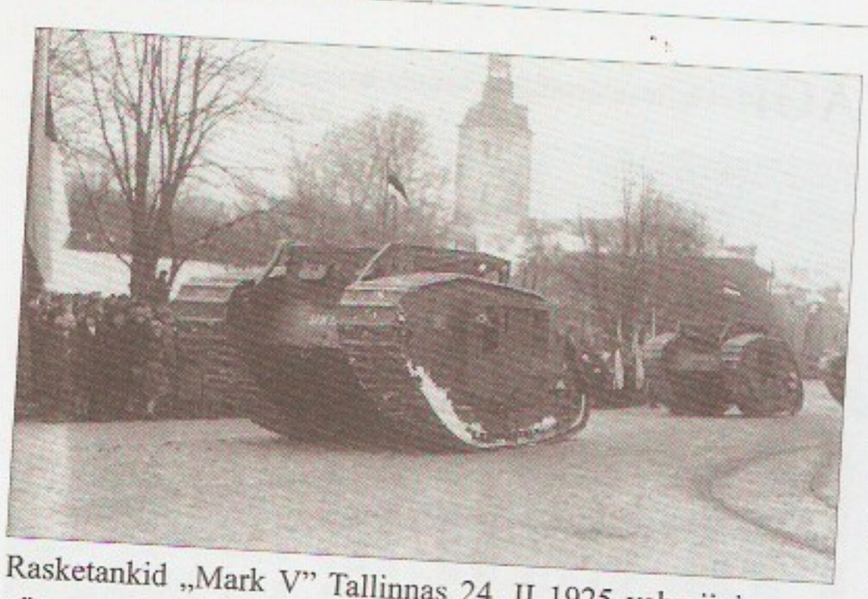

Rasketankid „Mark V" Tallinnas 24. II 1925 vabariigi aastapäeva paraadil

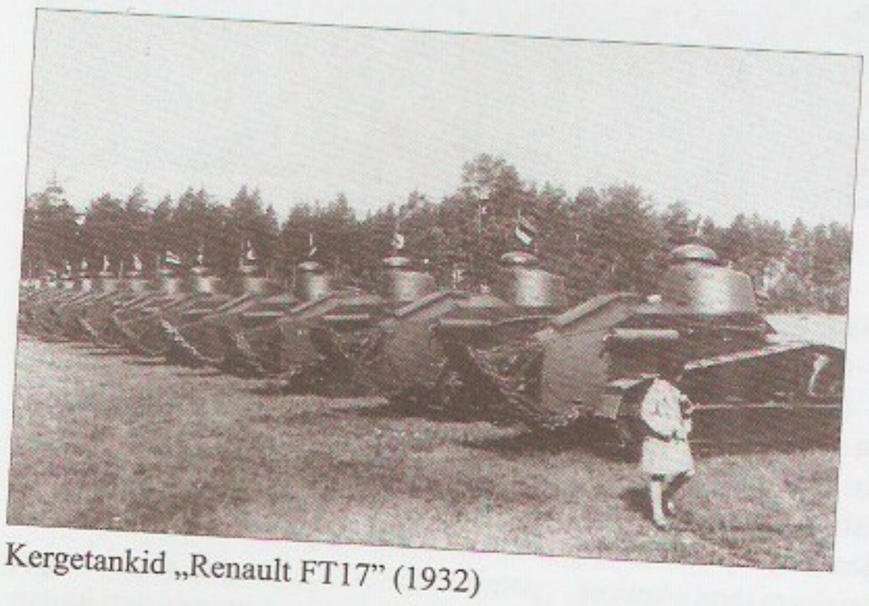

Kergetankid „Renault FT17" (1932)

laeva, vahilaev, 2 traalerit, 3 dessant- ja veolaeva ning abilaevad. 31. I 1919 loodud Peipsi laevastiku divisjonis oli 4 suurtükilaeva. Mai lõpuni tegutses meredessantpataljon. Merejõudude juhatajale allutati 13. V 1919 ka rannakaitsepatareid. 2. XII 1919 moodustati Läänemere laevastiku divisjon. Ohvitseride ettevalmistamiseks alustas 3. IV 1919 tegevust Sõjakool, mille sõjaaegne I lend tegi läbi vaid 4-kuulised lipnike kursused.

Eesti sõjavägi 1920—40

Riigikaitse põhimõtted ja eesmärgid. Eesti kaitsejõude valmistati ette kaitsesõja pidamiseks eelkõige NSV Liidu, 1930. a-te lõpus ka Saksamaa vastu. Ootamatu sissetungi ohu tõttu vajati idapiiril kiiresti toimivat mobilisatsiooni katet. Oluliseks peeti maismaa- ja mereühendusteede alalhoidmist, et saada abi sõbralikelt riikidelt. Poliitiline kaitsekoostööleping oli olemas Lätiga (liiduleping 1923) ja 1930. a-il tehti salajast merekaitsekoostööd Soomega.

26. II 1920, mil sõjaväes oli 74 769 meest, alustati demobilisatsiooni. Jaan-s 1921 kinnitatud koosseisu järgi jäeti teenima 18 871 meest.

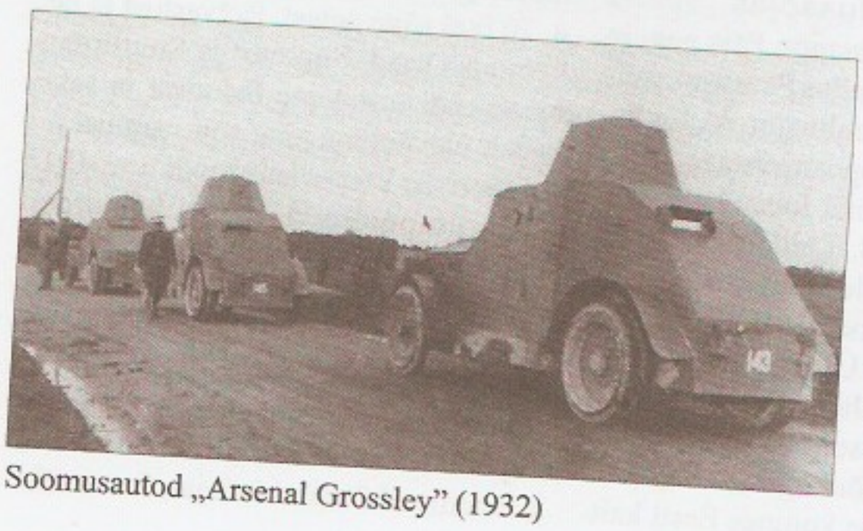

Soomusautod „Arsenal Grossley" (1932)

Juhtimine. Esimese põhiseaduse kohaselt oli relvajõudude kõrgemaks juhiks valitsus. Sisuliselt juhtis sõjaväge sõjaminister, kes võis olla tsiviilisik. Ministri abi määrati kõrgemate sõjaväelaste hulgast. Märtsis 1920 kaotati ülemjuhataja ametikoht ja ühtlasi tema staap. Kindralleitnandiks ülendatud J. Laidoner ja staabiülem J. Soots arvati erru. Ülemjuhataja staabi asemel hakkas tööle Sõjavägede Staap, mille koosseisu kuulusid Kindralstaabi Valitsus ja Korraldusvalitsus. 1920—35 oli vaheldumisi Kindralstaabi ja Sõjavägede Staabi ülemaks kindralmajor Juhan Tõrvand. Sõjavägede Staap kaotati 1926, tema valitsused säilitati.

Sõjaväe organisatsioon. 1920. a. II poolel ja 1921. a algul vähendati Vabadussõjaaegsete rindeüksuste koosseisu jalaväepolkudest kujundati kuude polku ühendatud 12 pataljoni, suurtükiväepolkudest divisjonid, ratsaväeüksustest üks ratsapolk. Soomusrongide diviisist arvati välja jalaväepolgud ja see muudeti soomusbrigaadiks.

1921—23 sõjaministriks olnud kindralmajor J. Soots seadis korda Eesti rahuaegse sõjaväekorralduse. Väeosad paigutati ümber algsetesse formeerimispiirkondadesse. 5 jalaväepolgu kõrvale loodi 3 üksikpataljoni. Suurtükiväedivisjonides moodustati 3 suurtükiväepolku. 1922 suurendati idapiiril paiknenud 1. ja 7. jalaväepolku. Taaselustati merejõud ja tugevdati merekindlusi. 1923 jagati soomusrongide brigaad kaheks soomusrongirügemendiks ning moodustati eraldi Auto-tankidivisjon. 1923 mindi maaväes üle 1,5-aastasele sundteenistusele. 3. XI 1922 muudeti vanemohvitseride astmed euroopalikeks ja 24. nov. nimetati ka väeosad ümberroodud kompaniideks ja polgud rügementideks.

Sõjavägi täitis 1920. a-te algul (piirikütipataljonide ja tavaväeosadega) ka piirivalve ülesandeid. 1922. a. 30. mai seadusega siseministrile allutatud elukutseline piirivalve võttis sõjaväelt piiri kaitsmise kohustused lõplikult üle 20. V 1923.

1924 suurendati jalaväes rügementide arvu 7-ni. Suurtükiväerügemendid asendati väiksemate suurtükiväegruppidega. Inseneriväes loodi pioneeripataljon ja sidepataljon, lennuväes lennuväerügement (Tallinnas). Tallinnas paiknenud sõjaväeringkonna staabist loodi Ranna-, Õhu- ja Sisekaitse Staap, millele allutati Tallinna garnisoni väeosad, sh. lennuvägi.

Sõjaväeõppeasutused. Okt. 1920 läks Tondil asuv Sõjakool üle rahuaja programmile. Õppetöö kestis 2—3 aastat. 1920—23 töötas Sõjaväe Tehnikakool ning 1921—23 Mereväe Kadettide Kool. Lipniku ettevalmistusega sõjaaegsetele ohvitseridele anti 1920—27 Sõjakooli juures korraldatavatel üheaastastel alalisväe ohvitseride kursustel täiendõpe. Staabiohvitseride ettevalmistamiseks alustasid 12. IX 192 õppetööd Kindralstaabi kursused. 29. VIII 1923 moodustas valitsuse otsusega Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, millesse koondati Kindralstaabi kursused (a-st 1925 Kõrgem Sõjakool), Sõjakool, alalisväe ohvitseride kursused ja Alg-ohvitseride Kool (Lahingukool). Osa ohvitsere õppis välisriikide kõrgemates sõjakoolides, pms. Prantsusmaal, samuti Soomes, Poolas, Belgias, Suurbritannias, hiljem ka Saksamaal ja Lätis.

Kaitsekulutused. 1920. a. riigieelarvest 52,5 % moodustanud Sõjamin-i eelarve vähenes 1924. a-ks u. 20 %-ni. Kaitsekulutuste osa oli riigi väiksuse ja suurema ohustatuse tõttu Euroopa riikide keskmisest suurem. Pärast kommunistide riigipöördekatset (1. XII 1924) pöörasid poliitikud riigikaitsele suuremat tähelepanu. 1925. ja 1926/27. eelarveaastal suurendati kaitsekulutusi: Sõjamin-i eelarve küündis 24 %-ni riigieelarvest. 1925 suurendati kutsealuste hulka kolmandiku võrra. Riikliku toetuse abil algas Kaitseliidu kiire areng

eelarveaastal hakkasid kaitsekulutused aeglaselt tõusma. Majanduskriisi a-il 1930/31—1933/34 vähendati riigi eelarvet 33 % ja erakorralist 69 % (1933/34 oli neist kokku 13,1 mln. kr.). 1934/35. eelarveaastal hakkasid kulutused kasvama ja 1939/40. a. saavutasid maksimumi, 76 mln. kr. ehk 24,7 % riigieelarvest.

Kaitseväeteenistus. 25. III 1926 Riigikogus vastu võetud kaitseväeteenistuse seaduse järgi oli kaitseväeteenistus sunnitud kõigile EV meeskodanikele 17. kuni 55. eluaastani. Teenistust teostati alalises kaitse-, käsutus-, reserv- ja maaväes. Kolm viimast moodustasid tagavaraväe. Reservmaakaitsevägi olid jagatud kolme järku. Alalisse kaitseväe kutsuti sundaega teenima 20-aastaseks saanud noormehed. Vabatahtlikke võeti ajateenistusse 17-aastaselt. Alalises kaitse- ja käsutusväes kestis teenistus kokku 5 aastat. 31. III 1937 kehtestatud sõjaväeteenistuse seadusega kaotati eeltoodu lihtsustamiseks senine tagavaraväe jaotus. Nüüd nimetas sõjaväeteenistus riigikaitseliseks kasvatuseks ja õppuseks, tegelikuks sõjaväeteenistuseks ning teenistuseks reservis.

Sõjaväe rahuaegne organisatsioon 1928—40. 1930. aastal lähtunud Eesti sõjaväe rahuaegne ja sõjaaegne organisatsioon ning koosseis pandi üldjoontes paika 1927—28. Õ/a. 1928 kehtima hakanud seaduse järgi oli sundusliku ajateenistuse kestuseks kaitseväes 12—18 kuud. Maaväe senisele teenistusele üleminekul korraldati ümber selle organisatsioon. Kaitseväe rahuaegne organisatsioon pidi tagama meeskodanike sõjalise ja erialase väljaõppe, mobiliseerima katte mobilisatsiooni ajal ning kiire ja kavakohase ülemineku sõjaaegsele organisatsioonile. Alates 1. X 1928 hakkasid uue organisatsiooni järgi nähti jala-, suurtüki-, tank- ja soomusväes ette a) katteüksused — alati lahinguvõimelised üksused või allüksused, mille ülesanne oli riigi piiride julgestamine (piirikate), mobilisatsiooni läbiviimise ajal nendes üksustes pidid teenima rahuajal ainult noorte õppuse läbiteinud sõdurid, b) kaadriüksused ehk allüksused, mis pidid rahuajal lahinguvõimelised. Nende ülesandeks oli rahuajal noorsõdurite väljaõpe ja mobilisatsiooni eelnõud. Mobilisatsiooni korral pidid kaadrijalaväepataljonid täiendamise abil paisuma jalaväerügementideks. Garnisonides moodustati ka vahiüksused, et ajateenijaid mitte määrata valveteenistusse (kaotati 1930).

Sõjaväejuhatuse moodustasid sõjaminister ja sõjaministri abi ning keskasutused: Sõjavägede Staap, Varustusvalitsus, Sõjavägede Tervishoiuvalitsus, Sõjaringkonnakohus, Sõjaprokuratuur ning laskeväe (jalaväe), suurtükiväe, ratsaväe ja merevägede inspektuur.

1. IV 1929 nimetati osa sõjaväeasutusi ümber kaitseväeasutusteks: Kaitsemin., Kaitsevägede Staap. 1937 pöörduti taas endiste nimekujude juurde: sõjavägi, Sõjamin. jne.

Kutsealused juhtimist teostasid diviisiülemad, merevägede juhataja ja õhukaitse ülem. 3. diviisi staap kolis Pärnust Tallinna. Eraldi maaväe juhatust ega staapi polnud. Vabariigi maa-ala oli jaotatud kolme diviisi piirkonnaks.

Jalaväes oli 2 jalaväerügementi (katterügemendid) ja 12 üksikut jalaväepataljoni, suurtükiväes 5 suurtükiväegrupi, ratsaväes Ratsarügement (Tartus). Soomusväes oli üks soomusrongirügementi (1. Tapal ja 2. Valgas) ning üks auto-tankirügement. 1934 liideti soomusrongirügementide ühiku rügemendiks. Auto-tankirügemendi 1. kompanii viidi 1935 Jõhvist Tallinna, kuid 2. kompanii jäeti Valka. Inseneriväes oli Sidepataljon (Tallinnas) ja Pioneeripataljon (Võrnus).

Kaitseväelased puhkehetkel

Suuskurid taktikalistel õppustel (1931)

Sõjaväelased jalgratastega

Lennuväes kaotati 1930 Lennuväerügement ja moodustati kolm üksikut lennuväedivisjoni (1. Rakveres, 2. Tartus ja 3. Tallinnas), Lennubaas ja Lennukool. Loodi ka Õhukaitse Juhatus, millele allutati lennuvägi ja faktiliselt 1930 moodustatud õhukaitse suurtükiväegrupp. 1932—39 eksisteeris merelennusalk.

Mereväes ja merekindlustes (merejõududes) oli Merejõudude Staap, Merejõudude baas, Merelaevastiku divisjon (Tallinnas) ja Peipsi laevastiku divisjon (Tartus), Merekindluste Staap ja kolm merekindluste komandantuuri (Aegnasaare, Naissaare, Suurupi). Apr. 1940 muudeti Merelaevastiku divisjon Merelaevastikuks, milles oli allveelaevade, vahilaevade ja traalerveeskajate divisjon. Kaotati Merekindluste Staap.

Muudatused (a-st 1934). Okt. 1933 vastu võetud uus põhiseadus nägi kaitseväe kõrgemas juhtimises ette ka kaitsevägede juhataja ning Riigikaitse Nõukogu olemasolu. Juba 1934. a. märtsi riigipöörde eel algasid kaitseväe juhtivkoos-

seisus, muudatused. 7. III 1934 määrati Kaitsevägede Staabi ülemaks kindralmajor Nikolai Reek. 12. märtsil nimetati ametisse kaitsevägede ülemjuhataja kindralleitnant Johan Laidoner. 1934

Eesti sõjaväe väekoondiste ja väeosade isikkoosseis 1. IX 1939

Väekoondis, väeosa, asukoht	Nimekirjas
1. diviis	**2691**
1. jalaväerügement*, Narva	1270
4. üksik jalaväepataljon*, Jõhvi, Vasknarva	133
5. üksik jalaväepataljon, Rakvere	80
Soomusrongirügement*, Tapa	467
1. tankitõrjekompanii*, Narva	81
1. suurtükiväegrupp*, Narva	340
2. suurtükiväegrupp, Rakvere	148
2. diviis	**3524**
7. jalaväerügement*, Võru, Petseri	1477
2. üksik jalaväepataljon, Tartu	94
3. üksik jalaväepataljon, Valga	125
8. üksik jalaväepataljon, Võru	68
Kuperjanovi Partisanide Pataljon, Tartu	86
Ratsarügement*, Tartu	705
2. tankitõrjekompanii*, Võru	80
3. tankitõrjekompanii*, Tartu	55
3. suurtükiväegrupp*, Tartu, Nursi, Petseri	353
4. suurtükiväegrupp, Tartu	255
3. diviis	**2505**
6. üksik jalaväepataljon, Pärnu	65
9. üksik jalaväepataljon, Pärnu	78
10. üksik jalaväepataljon, Tallinn	269
Kalevi üksik jalaväepataljon, Tallinn	288
Sakala Partisanide Pataljon, Viljandi	110
Scouts üksik jalaväepataljon, Haapsalu	91
Vahipataljon, Tallinn	431
Auto-tankirügement*, Tallinn, Valga	390
Pioneeripataljon, Nõmme	422
5. suurtükiväegrupp, Viljandi	185
Maaväes kokku	**8720**
Sõjavägede Staap	
Sidepataljon, Tallinn	591
Õhukaitse	
1. lennuväedivisjon*, Rakvere	89
2. lennuväedivisjon*, Tartu	92
3. lennuväedivisjon*, Tallinn	89
Lennukool, Tallinn	78
Õhukaitse suurtükiväegrupp*, Tallinn	235
Õhukaitses kokku	**812**
Merejõud	
Merelaevastiku divisjon*, Tallinn	238
Peipsi laevastiku divisjon*, Tartu	54
Mereväe õppekompanii, Tallinn	74
Merekindlused	**639**
Aegna saare komandantuur*	335
Naissaare komandantuur*	163
Suurupi komandantuur*	128
Merejõududes kokku	1369

*katteväeosa või katteallüksusega väeosa

Eesti Sõjaministeeriumi ja sõjaväe isikkoosseis 1924–40

Asutus või koondis	1. XII 1924	5. X 1928	1. IX 1939	1. VII 194
Sõjaministeerium*	1 154	901	582	75
Sõjavägi				
Juhatus ja staap**			851	1 01
Sõjaväe Õppeasutused	816	443	820	82
Maavägi	7 648	13 429	8 720	10 56
Õhukaitse (lennuvägi)	370	473	812	1 05
Merejõud	1 181	1 626	1 369	1 94
Kokku sõjaväes	10 015	15 971	12 572	15 39
Kokku Sõjamin-s ja sõjaväes	11 169	16 872	13 154	16 15

*Sõjamin. ja selle alla kuuluvad asutused: Sõjaväe Varustusvalitsus, sanitaarasutused, 1924 a 1928 ka Sõjavägede Staap (Kindralstaap).

**Arvestatud kokku Sõjavägede juhataja, Sõjavägede Staap (Kindralstaap), väeliikide inspektuur Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon ja Vabariigi Presidendi juures olevad sõjaväe ametiisik Sõjavägede Staabi alla kuulus 1935. a-st ka Sidepataljon.

moodustati 8 kaitseväeringkonna juhatust, mis allusid diviisijuhatustele.

Koos riigikaitse moderniseerimise plaani elluviimisega algasid muudatused sõjaväe organisatsioonis. Mais 1939 moodustati 3 tankitõrjekompaniid ja Saaremaakaitse Juhatus. Veebr. 1940 loodi 2. ja 3. diviisi üksustest 4. diviis (juhatus Viljandis) ja märtsis Tallinnas 6. suurtükiväegrupp. Apr. 1940 kavandati maaväe ja õhukaitse rahuaegses organisatsioonis suuri muudatusi ning alustati ratsarügemendi ja soomusväe ümberkorraldamist.

Sõjaaegne organisatsioon ja koosseis. 1928. a. sõjaaegne organisatsioon ja koosseisud kehtisid (väikeste muudatustega) Eesti sõjaväes a-ni 1940. Peale tegevüksuste olid väljaõppeks ette nähtud tagavaraüksused. Maaväe üksuste arv pidi mobilisatsiooni korral oluliselt suurenema. Lennuväes, mereväes ja merekindlustes pidi suurendatama vaid koosseisu ning sõjalaevade arvu.

Sõjaaegse organisatsiooniga kaitseväe ja Sõjamin-i koosseis hõlmas 1928. a. sept. andmetel kokku 96 107 in. 1933—35 otsustati riigi maj. kandejõudu arvestades vähendada kaitseväe sõjaaegset koosseisu, kuid see jäi ellu viimata. Sõjaväe ja Sõjamin-i sõjaaegses koosseisus oli 1940 ette nähtud 5208 ohvitseri, 15 448 allohvitseri ja 85 093 sõdurit, kokku 105 749 meest. Mais 1940 kavandati koos rahuaegse sõjaväe ümberkorraldamisega ja seoses uue relvastuse hankimisega oluliselt muuta ka sõjaaegset organisatsiooni.

Mobilisatsioonisüsteem. 1939 kehtinud mobilisatsiooni üldplaan nr. 2 nägi ette kogu riigi terr-l mobiliseerida väeosade sõjaaegse koosseisu komplekteerimiseks 3637 ohvitseri ning 85 600 allohvitseri ja sõdurit (15 aastakäiku). Reservis oli kuni 60 aasta vanuseid ohvitsere 4532 ja ohvitserikohtadele määratavaid muid reservväelasi 1528. Kuni 45 aasta vanuseid allohvitsere ja sõdureid oli reservis u. 155 045. Neist arvestati kasutuskõlblikeks 131 780. Vanemaid, kuni 55-aastasi reservväelasi o u. 60 000. Hobuseid pidi rekvireeritama 20 868. Plaani kohaselt pidi mobilisatsioon lõpetatama kolme päevaga.

Tegevteenistuse aeg. Teenistusaeg pikkus 1928—39 muutus, majanduskr si aastatel lühendati seda kulude kokkuhoiu tõttu ja pärast 1934. a-t pikendat A-st 1928 oli teenistusaeg jala-, suurtüki- ja ratsaväes 12 ning mereväes merekindlustes 18 kuud, 1940 vastav 18 ja 24 kuud. Pikem oli teenistusaeg sidepataljonis, auto-tankirügemendi telegrafistidel ja raadiotelegrafistidel, a pirantidel ning täiendusallohvitseridel.

Sõjaväe komplekteeritus isikkoosseisuga. 1930. a-te I poolel tekk sõjaväes teenistusaja lühendamise tõt isikkoosseisu puudujääk. Seejärel avad das kutsealuste hulgale mõju ka I m ilmasõja ning Vabadussõja-aegne sõ dimuse langus. 1928 oli kaitseväe ar taseks ajateenijate sissekutseks 95 ja 1935. a. 7940 noort. 1. IX 1939 o sõjaväe määratud koosseisust (15 7 in.) tegelikult nimekirjas 80 % ja koh 71 %. Puudu oli põhil. ajateenijaid ja üleajateenijaid (kaadriallohvitsere). Presidendi 20. IV 1939. a. otsus pikendada teenistusaega 18 kuule rakend oktoobrikuu sissekutsega. Sõjaväe isik koosseis suurenes 1. nov-ks peaaeg veerandi võrra, ulatudes 15 812-ni.

Katteväeosad 1939. Maaväe katte väeosad olid põhil. idapiiri ääres ase vates diviisides. Idapiiri katteks võe sept. 1939 välja panna kokku u. 230 jalaväelast ja 450 ratsaväelast, 450 pii valvurit ning lisaks Kaitseliidu kat üksused. Maaväe katteüksused pid olema tegevusvalmis 3 tundi, merekin luste patareid 30 minutit pärast eri ralduse või mobilisatsioonitelegram saamist.

Iisaatse suurtükiväegrupi peale oli ent. 1939 pandud Tallinna tähtsamate objektide kaitsmine õhutõrjekahuritega. Iisaatset tugevdati 1939. a. lõpul. Lennuväes oli sept. 1939 38 lennukit, sh 16 lahingulennukit (neist 10 töökorras, enamik vananenud mudelid.

Kaitseliit. 1930. a-il kasvas Kaitseliidu staatilihtsus riigikaitses. Moodustati uusi üksusi mobilisatsiooniks ja piirivalveks. 1939. a. lõpus oli Kaitseliidus 57 malevat, kokku 42 673 liiget. Kaitseliidu osad olid abiorg-d Naiskodukaitse (moodustati 1925), „Noored Kotkad" (1930) ja „Kodutütred" (1932).

Relvastus. Eesti sõjaväe relvastus ja varustus pärines suurelt osalt Vabadussõjast. 1920 saadi varustust juurde Saksamaalt ja võeti üle Loodearmee relvastus. 1930—32 uuendati lennukipark ja 1933—37 laevastiku koosseisu. Vananenud relvastuse müük 1936—39 võimaldas hankida uut relvastust.

Eesti sõjaväe relvastus 1940. a. keskel

Kiväärid	96 110/40 459*
Püss- ja spordipüssid	1180
Pistolid ja revolvrid	4224
Pistolkuulipildujad	323
Kergekuulipildujad	1855/564*
Raskekuulipildujad	1720/612*
Lennuk-, soomukite- ja allveelaevamürkkuulipildujad	241/47*
Kahurid	125 000
Seitsmejämiinid	11 050
Miinisuurtükid	242/23*
Miinipaigutajad	34
Laevale saatesuurtükid	9
Seitsmejakahurid	48
Seitsmejapüssid	15
Õhutõrjekahurid	23/24*
Merekindluste suurtükid	45
Lahingusuurtükid	23/1*
Soomusmasinate suurtükid	18/4*
Tankid ja tanketid	16+6
Soomusautod	21
Soomusrongide lahingu-vagunid ja platvormid	58
Miinilaevad	40/2*
Vahtlaevad (maaväes ja õhukaitses)	133
Autod ja bussid	301
Motorrattad	35
Sõidulaevad	10
Motorpaadid	2
Võrklaevad	5
Mootorpaadid	8

*Hinnad, mis kuulusid välisriikidele ja -firmadele endisel maalseil kasutusele.

Tabelite koostamisel on kasut. Eesti Rahvusarhiivi (Riigarhiiv) fondide 495 (Sõjavägede Staap), 496 (Kindralstaap) ja 498 (Varustusvalitsus) materjale.

1938 valminud riigikaitse moderniseerimise plaan nägi ette 6 aasta jooksul 28 mln. kr. eest uue relvastuse ja varustuse ostmise ning piirikindlustustööd. 1939—40 saadi vaid osa tellitust kätte. Suurem mahajäämus teistest riikidest oli jalaväe raskete saaterelvade ja lennuväe osas.

Okupatsiooniaastad

Pärast seda, kui NSV Liidu sõjavägi oli 17. VI 1940 Eesti okupeerinud, anti paljud Eesti sõjaväelinnakud Punaarmee käsutusse. Presidendi 27. juuni seadusega kaotati Kaitseliit. NSV Liidu kaitserahvakomissari 17. aug. käskkirja ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu 29. aug. otsusega reorganiseeriti maavägi Eesti territoriaalkorpuseks (22. territoriaallaskurkorpuseks), mis kuulus NSVL Balti erisõjaväeringkonna koosseisu. Merejõud, sh. merekindlused, määrati Punalipulise Balti laevastiku koosseisu. Pärast Saksamaa kallaletungimist NSV Liidule 1941 alustasid paljud endised sõjaväelased ja kaitseliitlased relvavõitlust metsavendadena. Aug-s loodi vabatahtlik relvaorg. Omakaitse. Eesti vabatahtlikud osalesid Saksamaa poolel sõjas algul julgestusgruppides ning ida-, kaitse- ja politseipataljonides. Aug. 1942 alustati vabatahtlikest Relva-SS koosseisu kuuluva Eesti leegioni formeerimist. Mais 1943 nimetati väekoondis 3. Eesti SS-vabatahtlike brigaadiks ja 24. I 1944 20. Eesti SS-vabatahtlike diviisiks. Pärast üldmobilisatsiooni loodi piirikaitserügemendid ning teised üksused. 1944. a. algul teenis Saksa sõjaväes eesti rahvusväeosades üle 52 000 mehe. Soome armees võitles Eesti vabatahtlikest moodustatud 200. jalaväerügement.

28. IX 1941 eemaldati Punaarmee 22. territoriaallaskurkorpuses teeninud eestlased rindelt. Suurem osa kaadrisõjaväelastest hukkus NSV Liidu vangilaagrites. NSVL Riikliku Kaitsekomitee 18. XII 1941. a. otsusega alustati Uuralis Punaarmee 7. eesti laskurdiviisi ja veebr. 1942 249. eesti laskurdiviisi formeerimist. Sept. 1942 moodustati 8. eesti laskurkorpus (komandör kindralleitnant Lembit Pärn), mille väeosades oli 1942. a. lõpul 27 300 meest. 20. IX 1944 üritas Otto Tiefi valitsus eesti rahvusväeosadest Eesti sõjaväge organiseerida, kuid seda ei võimaldanud Punaarmee pealetung. Pärast seda, kui Punaarmee oli Eesti taas okupeerinud, jätkas osa sõjaväelasi võitlust metsavendadena. NSV Liidu relvajõududesse kuulunud Eesti kaardiväe Tallinna laskurkorpus saadeti 1946 laiali, kuid Eesti kutsealustel oli võimalik teenida Eesti pinnal 22. kaardiväe eesti üksikus laskurbrigaadis (kuni 1951) ja 118. kaardiväe eesti laskurdiviisis (1951—56).

Eesti sõjaväe isikkoosseis 1. IX 1939

	Arv
Ohvitserid	1 299
Kaadriallohvitserid ja -sõdurid	2 176
Ajateenijad	8 044
Õpilased	314
Riigi- ja vabateenijad	739
Kokku	12 572

Kaitseväe taastamine

Kaitsejõudude taasloomine algas Kaitseliidust, mille tegevus taastati rahvaalgatuse korras 17. II 1990. Pärast Eesti taasiseseisvumist võttis Ülemnõukogu 3. IX 1991 vastu otsuse kaitsejõudude moodustamise kohta. Kaitseteenistuse seadus võeti vastu 27. I 1992. Riigikaitse küsimustega tegeles esialgu Riigikantselei riigi- ja piirikaitse osakond. 31. X 1991 hakati valitsuse korralduse alusel moodustama Kaitsejõudude Pea-

Eesti mereväe lipulaev „Admiral Pitka"

staapi. Peastaabi juhtimisel alustati kaitseväe taasloomist.

1992 formeeriti Kuperjanovi, Kalevi ja Viru üksik-jalaväepataljon ning esimene õhuväe üksus Raadiotehniline Õhukaitsepataljon. Väeosad paigutati Eestist lahkuvalt Vene sõjaväelt ülevõetud sõjaväelinnakutesse, mis vajasid korrastamist. 28. IV 1992 arvati Kaitseliit kaitsejõudude koosseisu. 1992—93 tegutses Läänemaa Vabatahtlike Jäägrikompanii. 1993 formeeriti vahipataljon, sidepataljon ja kolm jalaväekompaniid.

Ohvitseride kiireks ettevalmistamiseks korraldati 9. XII 1991 Kaitseväe ohvitseride kursus. Juulini 1997 oli 3—9-kuulise kursuse lõpetanud 11 lendu. Okt. 1992 algas ohvitseride ettevalmistamine Eesti Riigikaitse Akadeemia Kaitsekolledžis (Tallinnas). Allohvitseride väljaõppeks taasasutati dets. 1992 Lahingukool. Kokkuleppel Soome, Rootsi, USA, Saksamaa ja teiste riikidega saadeti sõjaväelasi õppima ka sealsetesse sõjakoolidesse ja msg. täienduskursustele.

13. IV 1992. a. seadusega taasloodi Kaitsemin. Esimesed laskurrelvad osteti 1992—93 Rumeeniast ja Hiinast. 1993 sõlmiti Iisraeli firmaga TAAS suuremahuline leping relvastuse ja varustuse tarnimiseks. Seejärel hangiti relvastust, tehnikat ja varustust veel Hiinast ja Bulgaariast ning saadi abina Norrast, Rootsist, Saksamaalt, Soomest, Šveitsist, Taanist ja USA-st.

Eesti sõjaväelaste rahuvalvealast väljaõpet alustati 1992 Põhjamaades. Märtsis 1995 läks esimene Eesti jalaväerühm Taani pataljoni koosseisus Horvaatiasse rahuvalvemissioonile. 1994 loodi rahuvalve ülesanneteks Eesti Rahuvalve Üksikkompanii ja alustati Balti riikide ühise pataljoni (BALTBAT) loomist.

1994 loodi taas **mere- ja õhuvägi**. 13. IV 1994 loodi Peastaabi mere- ja õhuväeosk-st vastavalt Mereväe Staap ning Õhuväe Staap. Mereväebaasiks on okt-st 1994 Tallinna Miinisadam.

Mais 1997 korraldati kaitseväe or[g]nisatsioon ümber. Tartu, Pärnu ja P[õ]üksik-jalaväekompanii reorganisee[r]üksik-jalaväepataljonideks. Raadio[t]niline õhukaitsepataljon nimetati üm[b]õhutõrjedivisjoniks ning arvati ma[a]koosseisu. Autokompaniist moodus[t]tagalapataljon. Moodustati ka Talli[n]Garnisoni Komandantuur (kaotati 20[0]Käivitati kaitseväe ühtne väljaõppes[ü]teem. Mereväes asutati 1. meredi[v]jon (a-st 1998 Miinilaevade divisj[o]Rahuvalve Üksikkompaniist forme[e]ti Rahuoperatsioonide Keskus. 13. [I]1998 kinnitati kaitseväe praegune st[r]tuur. 1998 reorganiseeriti Põhja jalav[ä]pataljon Suurtükiväegrupiks ja õhuv[õ]moodustati Õhuseiredivisjon.

Valitsuse 17. III 1998. a. määrus[e]moodustati Riigikaitse Akadeemia K[a]sekolledži asemele Kaitseväe Ühe[n]tud Õppeasutused, mille koosse[i]oleva Kõrgema Sõjakooli I kadetti[k]sus oli alustanud õppetööd juba s[e]1997.

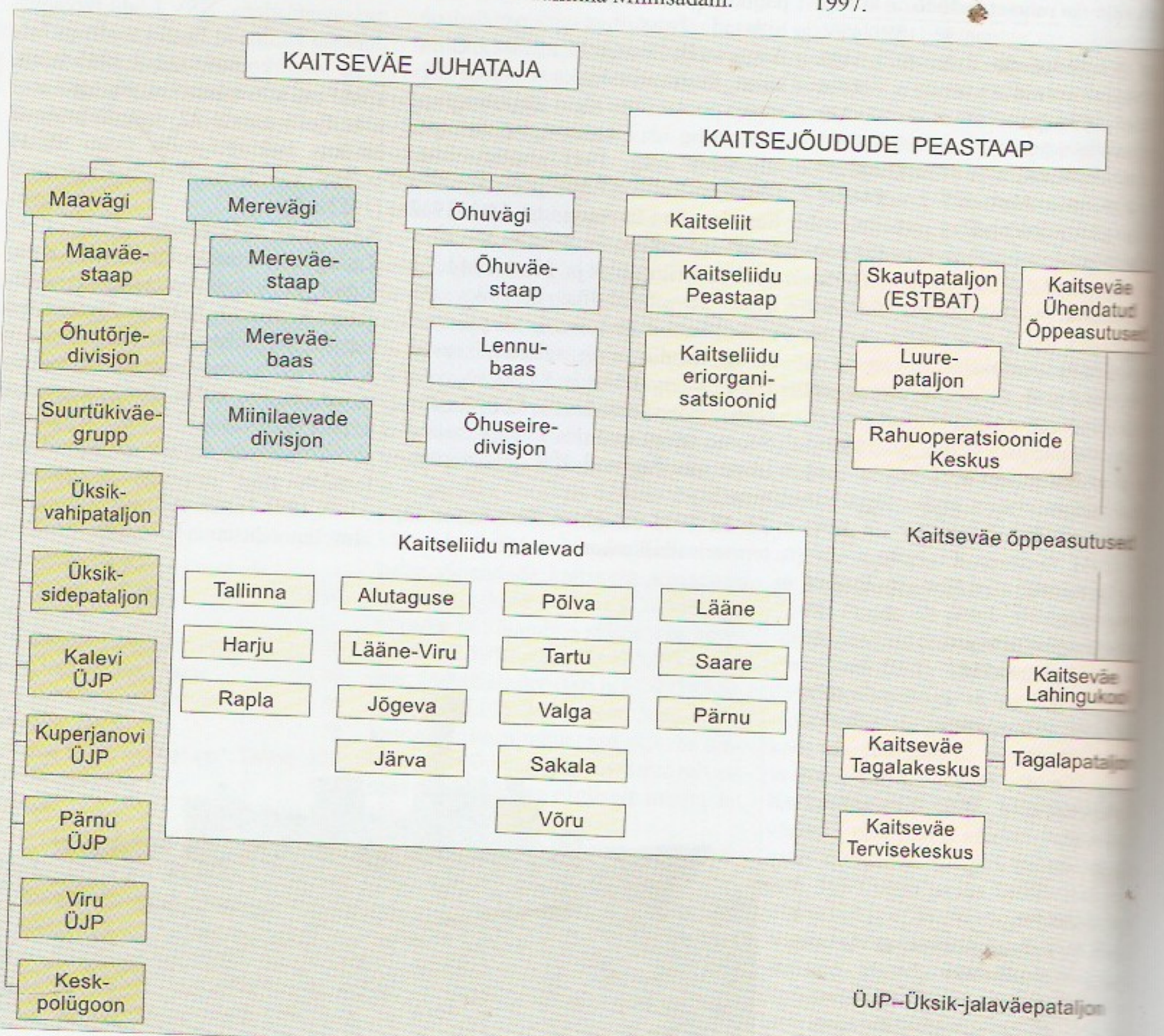

Eesti kaitsejõudude struktuur

Soomusveok BTR80 väljaõppel

2000 sätestati Maaväe Staabi ümberkujundamine. 2001 moodustati Kaitseväe Tugilakeskus ning alustati Eesti Vabatahtlike Üksikkompanii alusel Skautpataljoni (ESTPAT) loomist. 2002. a. alustati Tartu Üksik-jalaväepataljoni.

Kaitseväe üldiseloomustus

Riigikaitse ja kaitsejõudude korraldamise aluseks on põhiseaduse V peatükk, rahuaja riigikaitse seadus (vastu võetud 12. VI 2002), sõjaaja riigikaitse seadus (28. IX 1994), kaitseväeteenistuse seadus (14. III 2000), Eesti sõjalise julgeoleku strateegia (28. II 2001) ning kaitsejõudude struktuuri ja arengueesmärkide keskpika ajajärgu kava (nov. 2001). Eesti kaitsejõudude koosseisu rahuaegne ajal kaitsevägi ja Kaitseliit. Sõja ajal antakse kaitseväe ülemjuhatuse alluvusse ka Sisemin-i valitsusalas olevad sõjaväestatud asutused ja üksused – piirivalve ja päästeüksused. Juhtimine. Kaitseväe ja Kaitseliidu tegevust juhit on rahu ajal kaitseväe juhataja, sõja ajal kaitseväe ülemjuhataja. Kaitseväe juhataja tööorgan ja riigikaitse valitsemise operatiivjuhtimisorgan on Kaitsejõudude Peastaap. Maa-, mere- ja õhuväel on oma juhatus ja staap. Staabid ja väeliikide staabid töötavad ühtsetel põhimõttel. Kaitseväe arengute kohaselt luuakse operatiivstaap (Peastaabis) ja 4 territoriaalset juhtimisorganit: Põhja ja Lõuna kaitseringkonnad ning Tallinna ja Lääne-Eesti eriülesannete piirkonna staabid.

Sisemin. kavandab ja viib ellu riigikaitsepoliitikat, korraldab riigikaitset ning tagab mobilisatsiooni ettevalmistamise, kaitsejõudude rahastamise, varustamise ja tegevuse kontrollimisega.

Kaitseväeteenistus. Seaduse järgi kutsutakse Eesti kodanikud 16. kuni 60. eluaastani kaitseväeteenistuskohustusele. Nad jagunevad kutsealusteks, ajateenijateks ja reservväelasteks. Ajateenistusse kutsutakse noormehed, kes on vähemalt 19-aastased, ja see läbitakse kuni 30-aastaseks saamiseni. Vabatahtlikke võetakse teenistusse 18-aastaselt. Ajateenistuse pikkus on 8—11 kuud. 1992—2000 oli teenistusaeg 12 kuud. Rahuvalves ja Skautpataljonis teenivad vaid lepingulised sõjaväelased. Kutsealuste ja reservväelaste arvestusega tegelevad maakondades ja linnades Kaitsemin-le alluvad 4 riigikait-

Suurtükiväelased väljaõppel Soomes (105 mm haubitsaga)

Eesti kaitseväe isikkoosseis 1. I 2001

Väeliik, asutus	Arv
Ülemjuhatus ja Peastaap	215
Maavägi	2535
Merevägi	384
Õhuvägi	211
Väeliikidevahelised üksused	921
Õppeasutused	509
Kokku:	4775
Reservväelased	
Ohvitserid	618
Vanemallohvitserid ja sõdurid	1099
Vanemohvitserid	360
Kaptenid/majorid	2139
Teenistujad	559
Kokku:	4775

Allikas: Kaitsejõudude Peastaap

120 mm miinipilduja meeskond tegutsemas

Rahvusvahelised rahuvalveõppused *Baltic Challenge* '97

se osk-a ja nende bürood. Kaitseväe reservina arvestatakse u. 50 000 reservväelast.

Organisatsioon. Kaitsevägi jaguneb maa-, mere- ja õhuväeks, osa üksusi ja asutusi on keskalluvusega. Peaväeliik on maavägi, millest suurema osa moodustab jalavägi. Rahu ajal on kaitseväe koosseisus operatiiv- (sh. alalise ja kõrgendatud valmisolekuga ehk kiirreageerimisüksused), õppe- ja toetusüksused. Maaväes on 7 väljaõppepataljoni. Õhu-

Kaitseväe paraad 24. II 2001

Kaitseväe auvahtkond

väe koosseisus on lahinguvalve- (õ
seire), kiirreageerimis- (õhuturve
tõrjeüksused (õhukaitse), mereväes
reväebaas ning mereväeüksused. K
kohaselt on pärast mobilisatsiooni
ratiivstruktuuride alluvuses ma
põhiline üldotstarbeline (manöövr
üksus jalaväebrigaad, territoriaalka
üksused — jalaväepataljonid —, Ka
liidu jt. allüksused, toetusüksused
õhuväe- ja mereväeüksused. Mere
üksused täidavad ka rannakaitse üle
deid. Kaitseliidus on Peastaap ja 15
levat, kokku u. 8700 liiget, peale
on sama palju liikmeid eriorg-des.

Eesti kaitseväe väeosad ja asutused 2002

Väeosa, asukoht	Formeerimise a
Maavägi	
Maaväe Staap, Tallinn	
Kuperjanovi Üksik-jalaväepataljon, Võru	
Kalevi Üksik-jalaväepataljon, Jägala	
Viru Üksik-jalaväepataljon, Jõhvi	
Pärnu Üksik-jalaväepataljon, Pärnu	
end. Üksik-jalaväekompanii	
Üksik-vahipataljon, Tallinn	
Suurtükiväegrupp, Tapa	
end. Põhja Üksik-jalaväepataljon	
Õhutõrjedivisjon, Tallinn	
end. Raadiotehniline Õhukaitsepataljon	
Üksik-sidepataljon, Tallinn	
end. Kaitsejõudude Peastaabi Sidekompanii	
Kaitsejõudude Keskpolügoon	
Õhuvägi	
Õhuväe Staap, Tallinn	
Lennubaas, Ämari	
Õhuseiredivisjon, Tallinn	
Merevägi	
Mereväe Staap, Tallinn	
Mereväebaas, Tallinna Miinisadam	
Miinilaevade divisjon, Tallinn	
end. 1. Meredivisjon	
Keskalluvusega üksused ja asutus	
Luurepataljon, Tallinn	
Skautpataljon (ESTBAT), Paldiski	
end. Rahuoperatsioonide Keskus Paldiski	
end. Eesti Rahuvalve Üksikkompanii	
Kaitseväe Tagalakeskus, Tallinn	
end. Tagalapataljon, Tallinn	
Kaitseväe Tervisekeskus, Tallinn	
Kaitseväe Kesklaod, Tallinn	
Sõjaväe õppeasutused	
Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, Tartu	
Kõrgem Sõjakool, Tartu	
Tehnikakool	
Kaitseväe Lahingukool, Võru	

Relvastus ja sõjatehnika. Eesti jalaväepataljonide põhirelvastuseks on lasmörad, miinipildujad ja tankitõrjerelvad. Sidepataljonil on isikkoosseisu raadiojaamusveokid. Suurtükiväegrupi relvastuses on haubitsad ja Õhutõrjerelvastuses õhutõrjekahurid. Õhuväel on 2 transpordilennukit ning 1 sidelennuk. Mereväe miinilaevade koosseisus on staabi- ja varuslaev, 2 miinijahtijat, 2 miinitraalerit, 1 abivahi-laeva ning abilaev (miinisõnnik).

Haridus. Kaitseväe ühtse väljaõppeasutuse ülesanne on sõjaaja üksuste

Eesti Kaitseväe relvastus ja sõjatehnika 2002

Jalaväerelvastus
- 9 mm pistolid PM (Venemaa)
- 9 mm pistolkuulipildujad „Mini-Uzi" (Iisrael)
- 5,56 mm automaadid „Galil" AR ja SAR (Iisrael) ja M 16A1 (USA)
- 5,56 mm kergekuulipildujad „Galil" ARM ja „Negev" (Iisrael)
- 7,62 mm automaadid AK4 (Rootsi)
- 7,62 mm iselaadivad vintpüssid M14 (USA)
- 7,62 mm snaipripüssid „Galil" (Iisrael)
- 7,62 mm ühtsed kuulipildujad MG3 (Saksamaa) ja Ksp 58 (Rootsi)
- Tankitõrjerelvad
- 84 mm granaadiheitjad B300 (Iisrael), „Carl Gustaf" (Rootsi), M69 (Hiina)
- Tankitõrjeraketikompleksid MAPATS (Iisrael)
- 120 mm raskdivsuurtükid PV1110 (Rootsi)
- 120 mm raskdivsuurtükid M40A1 (Iisrael)

Haubitsa- ja suurtükiväe relvad
- 120 mm miinipildujad „Tampella" (Iisrael)
- 120 mm miinipildujad 2B11 (Bulgaaria)
- 155 mm haubitsad H61-37 (Soome)

Õhutõrjerelvad
- 23 mm paaris-õhutõrjekahurid ZU23-2 (Iisrael)

Lennukid
- 8 transporditeokit BTR80 (Venemaa)
- 14 transporditeokit BTR70 (NSV Liit)
- 2 transporditeokit BTR60 (NSV Liit)
- 2 luurelennukit BRDM2 (NSV Liit)

Lennukid ja helikopterid
- 2 kerget transpordilennukit An2 (NSV Liit)
- 1 side- ja luurelennuk „Wilga 35" (Poola)
- 3 kerget helikopterit Robinson R44

Laevad
- 1 staabi- ja varustuslaev „Admiral Pitka" (Eesti)
- 2 miinitraalerit „Lihula" ja „Sulev" (Saksamaa)
- 2 miinijahtijat „Kalev" ja „Olev" (Saksamaa)
- 2 abilaevat „Suurop" ja „Ristna" (Soome)
- 1 abivahi-laev „Ilmarine" (Eesti)

Kaitseväe sidepataljoni kasarm Tallinnas (Juhkentalis)

kompleksne ettevalmistamine. Ajateenijate väljaõpe on jagatud õppekursusteks, alates baaskursusest kuni Kaitseväe Lahingukoolis toimuvate nooremallohvitseride ja reservohvitseride ettevalmistuskursusteni. Jalaväepataljonid täidavad rahu ajal väljaõppekeskuste ülesandeid. Aastas õpetatakse välja u. 3000 ajateenijat. 2002 alustati maaväe peamise reservüksuse — jalaväebrigaadi — terviklike allüksuste (pataljonide jt.) väljaõpet (lõpetatakse 2006). Kaitseväe ohvitsere valmistab ette Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste Kõrgem Sõjakool (Tartus), erialaohvitsere Tehnikakool.

Sõjaline koostöö. NATO rahupartnerlusprogrammi raames on a-st 1994 osaletud paljudel NATO PfP õppustel, loodud regulaarsed sidemed NATO komiteede, staapide ja juhatustega. A-st 1995 osaletakse programmis PARP, mille eesmärk on edendada partnerriikide kaitsevägede NATO vägedega koostegutsemist. A-st 1998 on Eestil NATO-s ametlik esindus. Juulis 1997 viidi Eestis läbi suured rahvusv. rahuvalveõppused *Baltic Challenge* '97. Eesti vetes on toimunud mitmed rahvusv. miinitõrjeõppused (suurimad nov. 2001).

Balti riikide kaitsealases koostöös on käivitatud NATO riikide ja Põhjamaade toetusel mitu ühisprojekti: Balti riikide ühine jalaväepataljon Balti Pataljon (BALTBAT), Balti Mereväeeskaader (BALTRON), Balti Õhuseiresüsteem (BALTNET) ja Balti Kaitsekolledž (BALTDEFCOL). BALTBAT-i staap ja osa allüksusi paiknevad Lätis Adažis. Pataljoni allüksused osalevad rahvusv. rahuvalvemissioonidel. 1998 loodud BALTRON koosneb Eesti, Läti ja Leedu mereväe laevadest ning Tallinnas paiknevast ühisest staabist ja sidekeskusest. Põhiülesanne on miinitõrjeoperatsioonid ja territoriaalvete julgeoleku tagamine. Staabiohvitseride väljaõppeks loodud Balti Kaitsekolledž alustas tööd Tartus 1999. BALTNET-i programmi järgi luuakse riikide õhuseirekeskused ja piirkondlik koordinatsioonikeskus (Leedus).

Eesti osaleb aktiivselt rahvusv. rahuvalvetegevuses. 2002. a. algul olid Eesti rahuvalvajad missioonil Bosnias (SFOR) ja Kosovos (KFOR) ning vaatlejana Lähis-Idas (UNTSO). Eesti kaitsevägi osaleb ka OSCE julgeoleku- ja usaldusmeetmete elluviimises.

Eestil on kahepoolsed kaitsealased koostöölepingud 20 riigiga. Paljud riigid on andnud Eesti kaitsejõudude ülesehitamiseks vajalikku ainelist ning väljaõppealast abi.

B: A. Luts. *Heitluste keerises*, I. Lund, 1975; F. Limberg. *Isamaa eest*. Cardiff, 1980; M. Õun. *Eesti sõjalaevad 1918—1940*. Tln., 1998; A. Pajur. *Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918—1934*. Tln., 1999; Ü. Uluots. *Nad täitsid käsku. Eesti ohvitseride saatus*. Tln., 1999; F. Gerdessen, T. Kitvel, J. Tilk. *Aeg, mehed, lennukid. Eesti lennunduse arengulugu kuni 1940. aastani*. Tln., 2001; M. Õun. *Eesti sõjavägi 1920—1940*. Tln., 2001.

Urmas Salo

Kaitsejõudude Peastaabi ülemad

1991—94	kolonel Ants Laaneots
1994—95	kolonel Arvo Sirel (kt.)
1995—96	kolonel Vello Loemaa (kt.)
1996—97	kolonel Oskar Mark (kt.)
1997—99	kindralmajor Ants Laaneots
1999—2002	kolonelleitnant Aarne Ermus
2002—	kolonel Alar Laneman

Kaitseväe juhatajad

1993—95	kindral Aleksander Einseln
1995—96	kolonel Vello Loemaa (kt.)
1996—2000	kindralleitnant Johannes Kert
1999—2000	kolonel Urmas Roosimägi (kt.)
2000	kolonel Märt Tiru (kt.)
2000—	viitseadmiral Tarmo Kõuts

PIIRIVALVE

Eesti Vabariigi piir Narva lähedal Komarovkas (1920. aastad)

Eesti Vabariigi iseseisvumise algpäevil tehti riigipiiri valvamine ülesandeks Kaitseliidule. Piirivalve loojaks oli admiral Johan Pitka, peaülesanne oli salakaubaveo tõkestamine. 20. XI 1918 tööd alustanud Piirivalve Peavalitsust juhtis staabikapten Leopold Tõnson. Pärast lühiajalist allutamist Rahandusmin-le valvas piiri alates 1. II 1919 kuni Vabadussõja lõppemiseni ja esimestel rahuaastatel Eesti sõjavägi: Rannavalve-, Side- ja Päästejaamade Valitsus (mereväeleitnant Johannes Herm), Piirivalve Valitsus (8 piirikütipataljoni, ülem kolonel Siegfried Pinding) ning mere- ja maaväe väeosad. Inimeste üle piiri liikumise kontrollimiseks töötas sõjavägede ülemjuhataja alluvuses veebr-st 1919 maini 1921 Piirikontrolli Valitsus. 30. V 1922. a. seadusega allutati Eesti piiri valvamine siseministrile. Piirivalve tegelikuks formeerijaks ja kauaaegseks ülemaks sai 1. XI 1922 ametisse määratud kolonelleitnant (a-st 1932 kindralmajor) Ants Kurvits. Seda päeva tähistatakse Eesti kutselise piirivalve päevana. Maiks 1923 oli riigipiiri valve sõjaväelt üle võetud. Organisatsiooniliselt oli piirivalve jaotatud esialgu 8, hiljem 5 jsk-ks: Tallinna, Lääne, Petseri, Peipsi ja Narva jsk. Vahetuks teenistuse korraldajaks olid 2—11 piirivalvuriga mehitatud kordonid ja postid. Eesti piirivalvel tuli põhjas ja läänes valvata ja kaitsta merepiiri 1159 km, idas Eesti ja NSV Liidu piiri 276 km, lõunas Eesti-Läti piiri 365 km ulatuses. Piirivalve põhitegevuseks oli merepiiril võitlus salakaubandusega ja idapiiril seadusevastase piiriületusega. Väiksemates piiripunktides täitis piirivalve tolli ja merepiiril rannavalve kohustusi. Piirivalve algaastail oli piirivalvurite eluolu üsna vilets. 1923—39 ehitati 41 kordonihoonet ja kümn kõrvalhooneid, rajati muruplatse ja puukoole. Ohvitseride üleajateenijate vaimse kultuuri ja ainelise heaolu tõstmise loodi Piirivalve Ohvitseride Kogu (16. II 1923) ja Piirival Üleajateenijate Kogu (16. VI 1927).

A-il 1923—39 avastati 4491 salakaubaveojuhtumit, sh. 3- korral salapiiritusevedu (konfiskeeriti 252 927 l piiritu 1923—39 tabati idapiiril 4651 piiririkkujat. Traagiline va juhtum leidis aset 8. II 1938, mil Peipsi järve jääl üle p tulnud Nõuk. piirivalvurid tapsid Ninasi kordoni üle Arthur Pungase ja piirivalvur Voldemar Kaio.

5. VI 1936 võeti Riigivanema dekreediga vastu piirival seadus, mis asendas seni kehtinud tsaariaegse piirivalve k puse seaduse. Piirivalvureid koolitati Irboska õpperajoo toimuvatel kursustel ja kaitseväes. Vahetult enne NSV L okupatsiooni juunis 1940 kuulus Eesti piirivalve isikk seisu u. 1000 meest (50 ohvitseri ja 950 üleajateenij kellest 28,4 % oli töötanud piirivalves üle 10 aasta, 35,3 5—10 aastat ja 36,3 % kuni 5 aastat. Eesti riigipiiri kaits 163 kordonisse ja posti kuuluvad professionaalsed p valvurid.

Piirivalve taastamine

Nõuk. impeeriumi lagunemisega algas ka Eesti piirival taastamine. Juba 1989. a. hilissügisel olid ENSV võim sunnitud NSV Liidus vohava spekulatsiooni ja kuritege tõkestamiseks looma Eestisse sisenevatele maanteedele r raudtee- ja lennujaamadesse kontrollpunktid. See oli esi samm Eesti piirivalve taasloomisel.

Tõelise hoo sai piirivalve taasloomine sisse 1990, kui r asutatud Eesti Kodukaitses moodustati kodanikualga korras 15. X 1990 majanduspiiri kaitseteenistus (A Öövel, Henn Karits). Kaitseteenistuse staabile allusid es 8 maakondlikku staapi (Pärnumaa, Viljandimaa, Valga Võrumaa, Põlvamaa, Tartumaa, Jõgevamaa, Ida-Viru Esimesed piiriteenistuslased — 70 piiriinspektorit (k kaitsjad ja kaitseliitlased) — alustasid majanduspiiril 26. X 1990. 8. IV 1991 moodustati Piirikaitseamet (1991– peadir. A. Öövel).

Piiriteenistuslaste peaülesanne oli siseturu kaitse ja migr siooni kontroll majanduspiiri kontrollpunktides. Isikk seisu koolitamiseks avati 9. II 1991 sõjaväeliselt korralda Remniku Piirivalve Õppekeskus (PVÕK), kus õpetati mõ kuulisel kursusel nii ajateenijaid kui ka piiriinspekt Suveni 1994 lõpetas Remniku PVÕK kokku 3051 p kaitsjat. 1991. a. lõpul kuulus p valvesse 1500 in., kellest ajateen moodustasid 80 %.

Eesti taasiseseisvumise järel on p rivalve keskjuhtimisorgan kan mitut nimetust: Eesti Tolli- ja P kaitseamet, Riigi- ja Piirikaitsea ja Piirivalveamet. Juunist 1993 a sept-ni 2000 juhtis Eesti piirival kontradmiral Tarmo Kõuts, a 2000 on Piirivalveameti peadir i nel Harry Hein, staabiülem on k Aare Evisalu.

1993 võttis valitsus vastu piirva kontseptsiooni. 30. VI 1994 võe gikogus vastu riigipiiri seadus ja p valveseadus. Eesti piirivalve v piiri, mille pikkus on 1450,2 k

Lipu andmise tseremoonia 1. XI 1932 piirivalve 10. aastapäeva puhul

452,2 km (kontrolljoont) ja 357,3 km.

Sisemin-i valitsemisalas paramilitaarne riigivõimu täitev organ, mis koosneb 8 piirivalveringkonnast (Põhja, Ida-Viru, Peipsi, Lõuna, Valga, Pärnu, Saaremaa, Hiiu-) ja piirivalveasutustest (Piirivalveüksikdivisjon, piirivalve lennusalk, piirivalveüksikdivisjon jt.) ning vahetult ringkonnavaist 42 kordonist ja 39 piirimaalt. Piirivalve kasutuses on 12 sõjalaeva, 22 piirivalvekaatrit ja 2 õhusõidukit, 51 teenistuskoera, veepiiri valvesüsteem jms. Tallinnas tegutseva Merevalvekeskuse ülesanne on mere- ja järvepiiri valve koordineerimine ning merepääste korraldamine.

Piirivalveametnike rea-, allohvitser- ja ohvitserkoosseisu koolitatakse kaitseväe ohvitsere koolitas 1992—99 ka Tartu Ülikooli Sõjateaduste akadeemia, end. Eesti Riigikaitse Akadeemia) ja piirivalve õppeasutuses (Piirivalvekool, Neeme Teeninduskeskuse Kool, Narva-Jõesuu Õppekeskus). Koolitust on saadud ka Soomes, Rootsis ja USA-s. Eesti piirivalve rahvusvahelise suhtlemise aluseks on kooskõlastatud Soome, Venemaa, Ungari, Poola, Leedu ja Läti piirivalvega jmt. Euroopa Liidu riikide piiride valvet ja piirikontrolli teostava ametkonnaga. Piirialast koostööd naaberriikidega korraldavad ja piirivahejuhtumeid lahendavad Eesti piiriesindajad. Piirivalve tegevuspiirkonnaks on piiriäärsed vallad ja linnad, piiriveekogude Eestile kuuluvad osad, territoriaal- ja sisemeri koos seal asuvate saartega, majandusvöönd ning rahvusv. liikluseks avatud lennujaamad ja sadamad. 2000 kontrolliti piiripunktides 13,1 mln. piiriületajat ja 1,9 mln. autotranspordivahendit, avastati 156 võltsitud dokumendiga isikut, peeti kinni 82 tagaotsitavat autot ja 414 salakaubavedajat. 2000 oli piirivalves ligikaudu 2800 töötajat, neist 350 olid ohvitserid, 650 allohvitserid ja 1000 reamehed. Piirivalve seltskondlikku tegevust edendavad 1993 taastatud Piirivalve Ohvitseride Kogu (esimees kolonelleitnant Juhan Saar) ja Piirivalve Orkester (asut. 1992, dirigent leitnant Arvi Miido). Populaarseks ürituseks on saanud a-st 1993 Pärlseljal korraldatavad sportlikud ja meelelahutuslikud Piirivalve perepäevad.

Piirissaare kordoni vaatlustorn (1999)

B: *Piirivalve 1922—1932*. Tln., 1932; *Eesti piirivalve ohvitserkonna taasloomine*. Tln., 1997; *Piirivalve päevik = Estonian Border Guard: 1990—2000*. Tln., 2000.

Lembit Võime

POLITSEI

Tallinnas tunti politseikohut juba keskajal. Linnaraad valis valitsuskohtu oma liikmete hulgast ja see lahendas lihtsamaid asjaajamisi. Politseikohus püsis veel 19. saj. Tallinnas käsutas linna- ehk politseisoldateid. Kuni pärisorjuse kaotamiseni valvas maal heakorra ja julgeoleku järele mõisnik, kes täitis mõisapolitsei ülesandeid oma ametnike kaudu. Pärisorjuse kaotamise järel lubati talupoegadel luua oma valitsuskondi. Selle protsessi käigus kujunes välja vallapolitsei, kelle võim mõisamaadele ei laienenud, vallapolitsei omandi piiritas mõisapolitsei. Politseikohtutena tegutsesid linnaraad haagikohtunik ja kihelkonnakohus (talurahvakohtud). Liivimaa kub-s kihelkonnakohtunik ja sillakohus.

Eestis oli politsei loomisel olulise tähtsusega 1781 välja kuulutatud politseikorraldus. Linnades loodi politseivalitsus, mida juhtis politseimeister ehk linna politseiülem. Politsei ülalpidamise kulud kattis magistraat. Politseiülem allus kubermanni, kes võis kohut mõista väiksemate süüasjade puhul. Linnades olid politseimeistrid ametis Tallinnas ja Tartus. Nad jagunesid politseijsk-deks, need omakorda kvartaliteks. Kvartali töid juhtis pristav (komissar), kvartali tööd ülevaatajad (kvartalinnavail pidasid vahti linnavahid ehk kardavoid (end. vahtmeistrid).

Riigivastase kuritegevusega võitlemiseks loodi Venemaal 1827 salapolitsei (sandarmeeria). 1888. a. politsereformiga jagunesid Eesti kub-de politsei ümber Venemaa eeskuju järgi. Salapolitsei politseikohus kaotati, maakondade ja suuremate linnade politseivalitsused allutati Sisemin-le. Maakonna politseivalitsuse ülem ehk kreisiülem ja linna politseiülem määrasid väiksemaid süüasju kuni rahukohtunike ametissenimetamiseni. 1888. a. reform vähendas oluliselt mõisapolitsei võimupiire. Kaotati haagikohtuniku ametikoht ning silla- ja kihelkonnakohus. Senise seisusliku politsei asemele loodi tsentraliseeritud riigipolitsei. Politseidepartemangu tähtsaimaid osakondi oli kaitseosk., mis võitles pol. kuritegude vastu (ohranka).

Tsaarivõimu kukutamise järel kadus politsei mõiste mõneks ajaks käibelt. Vene Ajutise Valitsuse ajal loodi ka Eestis omavalitsusmiilits. Enamlaste riigipöörde järel läksid politseiülesanded punakaardi ehk sõjaväelise miilitsa kätte. EV väljakuulutamise päeval, 24. II 1918 tegutses Tallinnas ka Eesti miilits. Juba järgmisel päeval alanud Saksa okupatsioon tõi kaasa Saksa politsei tegutsemise Eesti alal.

Eesti politsei loomise päevaks peetakse 12. XI 1918. Siis korraldas Tallinna miilitsaülemaks määratud Aleksander Hellat politseijsk-de ülevõtmise lahkuma hakkavatelt Saksa okupatsioonivõimudelt. 12. nov. tähistatakse Eestis politsei päeva. Ametlikult kandis politsei kuni 1. I 1920 miilitsa nimetust ning tegutses Vene Ajutise Valitsuse 17. XII 1917 vastu võetud „Ajutise miilitsaseaduse" alusel. Eesti Asutav Kogu võttis 17. XII 1919 vastu „Politsei korralduse", mille järgi politsei „hoiab alal seltskondlikku julgeolekut ja korda, kaitseb kõiki ja igaühte vägivalla, tooruse ja omavoli eest". Senise omavalitsusmiilitsa asemele loodi riiklik politsei, mida juhtis Sisemin-le alluv Politsei Peavalitsus.

Maakondades ja suuremates linnades asutati politseiringkonnad, mida juhtis politseivalitsus. Maakonna politseiülem asus maakonnalinnas, linna politseiülem vastavas linnas, raudteepolitsei ülem asus Tallinnas. Politseiringkond jagunes jaoskondadeks, mille eesotsas olid jaoskonnaülemad, ja jaoskond omakorda rajoonideks (eesotsas rajooniülemad).

Politseinikud laskeharjutusel (1930. aastad)

„Eesti Vabariigi kriminaalpolitsei korraldusega" asutati 5. I 1920 Kohtumin-le alluv kriminaalpolitsei. Seda juhtis Kriminaalpolitsei Peavalitsus. Kriminaalpolitsei osk-d loodi 12 suuremas linnas, kriminaalpolitsei abipunktid 14 väiksemas keskuses. Niimoodi hõlmas kriminaalpolitsei kogu riiki.

„Eesti Vabariigi kaitsepolitsei korraldusega" asutati 12. IV 1920 Sisemin-le alluv kaitsepolitsei, seda juhtis Kaitsepolitsei Peavalitsus. Kaitsepolitsei ülesanne oli võidelda nende kuritegudega, mis olid sihitud „kehtiva demokraatliku vabariigi ja ühiskondliku korra kukutamiseks". Kaitsepolitsei jsk-d avati 12 suuremas linnas.

Kolm politsei peavalitsust oma suureks paisunud koosseisu ja mõningal määral detsentraliseeritud juhtimise ning dubleerimisega koormasid üle niigi pingelise riigieelarve. Sisemin. sai jaan. 1924 valitsuselt ülesande koostada erinevate politseiharude ühendamise kava. Riigikogu võttis 20. V 1924 vastu „Välis-, kriminaal- ja kaitsepolitsei ühendamise ajutise kava", mis hakkas kehtima 1. V 1924. Kogu politsei allutati Sisemin-le, politseid juhtis ühtne Politsei Peavalitsus (1929—38 kandis see nimetust Politseivalitsus, 1938—40 Politseitalitus). See politseireform pani aluse paljudele hilisematele ümberkorraldustele. 4. XI 1925 võttis valitsus vastu „Politseiasutuste kujundamise määruse", mis hakkas kehtima 1. I 1926. Vastavalt sellele määrusele jagunes Eesti politsei välis-, kriminaal- ja pol. politseiks. Politsei üldjuhiks oli Politsei Peavalitsuse dir. (politseidir.).

Politsei Peavalitsuse osakondade tööd korraldasid vastavad politseiinspektorid. Maakondades ja linnades loodi politseiprefektuurid. Ümberkorralduste tulemusena oli 1940. a. kevadeks kujunenud 9 prefektuuri: Tallinna-Harju, Tartu-Valga, Viru-Järva, Viljandi-Pärnu, Petseri-Võru, Lääne, Saare, Narva ja Raudteede politseiprefektuur. Tallinna-Harju ja

III politseikoerte võistlused (1996)

POLIT

Petseri-Võru prefektuuri koosseisu kuulus ka ratsapolits
Politseiprefektuuri ametkonna moodustasid a-st 1926 p
fekt, abiprefektid, komissarid (end. jaoskonnaülemad), k
taablid (end. rajooniülemad), allkonstaablid, vanemkom
kud ja kordnikud. Kriminaal- ja pol. politsei ametnikeks
komissarid, abikomissarid, vanemassistendid, assiste
vanemagendid ja agendid.

1920. a. teenis politseis 2250 politseinikku, neist väl
litseis 1828, kriminaalpolitseis 299 ja kaitsepolitseis
1938. a. kuulus politseisse 1791 isikut, sh. välispolitse
1486, kriminaalpolitseisse 157 ja pol. politseisse 112. P
seikoolis töötas 1938. a. 5 politseiametnikku. Eesti poli
töötas kolm naispolitseinikku, kes kõik olid lõpetanud P
seikooli kõrgema klassi. Eestis hoiti rõhutatult kurssi väi
arvulise, ent tõhusalt töötava politsei kujundamisele.

1924. a. mässukatse ajal tapsid enamlased Tallinnas 5 p
seinikku. Kokku hukkus eelmisel iseseisvusajal teen
ülesandeid täites 25 politseinikku. 12. XI 1998 avati Rah
kalmistul mälestusmärk EV eest langenud politsein
12. XI.2000 avati samas mälestuskivi Tallinna-Harju p
fektuuri politseinikele, kes kaotasid elu Venemaa va
laagreis.

Politseikool avati Tallinnas 1925 aadressil Lai 48. Otsus
tõuke Politseikooli loomiseks oli andnud 1924. a. mä
katse. Kuni selle ajani, s. o. a-il 1921—24 õpetati politsei
välja 3—8-nädalastel kursustel. 1925—40 lõpetas Poli
kooli kõrgema klassi (konstaablid ja sellele ametik
vastavad teised politseiametnikud) päevase õppevormi 5
alama klassi (kordnikud jt.) 532 isikut. Eksternidega ko
nimeliselt teada 1315 lõpetajat. Kõrgemasse klassi ast
nõuti algul vähemalt 9-õppeaastast haridust, 1930. a-il
keskharidust. Alamasse klassi astujad pidid olema väh
algharidusega. Kõrgemas klassis kestis õppeaeg 6 k
mõnel hilisemal aastal ka 9 kuud, alamas klassis 4 k
Politseikooli dir. oli a-il 1925—40 õigusteadlane Ed
Mets. 1922 pandi alus kriminaal- ja politseimuuseumile
1925 kuulus politseimuuseum Politseikooli juurde. 19
okupatsiooni tõttu lakkas politseimuuseum olemast,
varade saatus on teadmata.

Politsei kaitsevahendid ja relvastus. Külmrelv
kandis politsei esimestel aastatel Vene mereväe kom
kuid et see oli rohkem iluasi, võeti see peagi kasut
Ratsapolitsei kandis mõõka, kõrgemad politseiamet
kandsid seda piduliku riietuse juures. Tääki kasutati
relvana u. 10 aastat, s. o. 1923—33. Siis võeti löögire
kasutusele kumminui. Kasutati erinevaid tulirelvi,
kujunes põhiliseks tulirelvaks Belgia brauning FN,
kaliiber oli 7,65. 1936 võeti kasutusele ka gaasipüstol
Vormiriietuse osas tehti muudatusi 6 korda. Vormiriietus
jeldused on pärit a-ist 1919, 1920, 1922, 1925, 1931 ja
Viimati mainitud aastal kehtestati politseiametimärgi k
mise kohustus. Konstaablid ja neist kõrgemad politseiam
kud kandsid rinnal politseimärki, kordnikud, vanemkord
ja allkonstaablid numbrimärki. Kriminaal- ja pol. po
ametnikud kandsid ametimärki varjatult. Politseimärk j
litsei numbrimärk asendasid ettenäitamisel ametitunnis
Politseis tegeldi agaralt kehakultuuri ja spordiga, politse
hulgas oli tuntud sportlasi, nt. jooksjad Julius Tiis
Eduard Prööm, kuulitõukaja Arnold Viiding, vasar
Koit Annamaa, laskur Eduard Sihv, kiiruisutaja Alek
Mitt ning korvpallur Erich Altosaar, kes kandis Be
OM-il Eesti delegatsiooni lippu.

Eesti politsei loomise ja arengu kohta on rohkesti and
dets. 1921 ilmuma hakanud „Eesti Politseileht". A-st

kandis ka nimetusi „Eesti [illegible]" ja „Politseileht".

politseiametnikke hakati arreteerima [illegible] pärast Eesti Vabariigi okupeerimist 1940. a. ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsustas 11. IX 1940 [illegible] välis- ja kriminaalpolitsei [illegible] üle tööliste-talupoegade [illegible]". 14. VI 1941. a. küüditamisse kaasa rõhuva enamiku politseinikest. Vangilaagreist jõudsid koduseid tagasi vaid vähesed.

Taasloomine Eesti politsei. Eesti [illegible] käigus valmistati ette politsei taasloomist. EV Ülemnõukogu otsustas 20. IX 1990 vastu „Politseiseaduse". Vastavalt sellele jagunes politsei teenistuslikult väli-, kriminaal-, [illegible] ja kaitsepolitseiks. Järgmistel [illegible] politsei struktuur ja töökorraldus. „Politseiseadust" muudeti ja [illegible] 20. IV 1993. 14. V 1998 võeti [illegible] vastu „Politseiteenistuse seadus".

Taasloodud politsei alustas tööd 1. III 1990. Sisemin-le kuuluva Politseiameti [illegible] politseipeadir. Politsei koosseisu [illegible] politseiasutustest ja politseiõppeasutustest. Politseiasutused on Politseiamet, Kaitsepolitseiamet, politseiprefektuurid ja üleriigilised spetsialiseeritud politseiasutused. Kaitsepolitseiamet [illegible] Politseiameti koosseisu kuulunud [illegible] politsei büroost 1993, peadir. on [illegible] Jüri Pihl.

[illegible] prefektuur on Politseiameti kohalik [illegible] riigivõimu volitusi omav [illegible]. Prefektuure on 17: Harju, Hiiu-, Ida-Viru, Jõgeva, Järva, Lääne, Lääne-Viru, Narva, Põlva, Pärnu, Rapla-, Saare, Tallinna, Tartu, Valga, Viljandi-, Võru.

Üleriigilised spetsialiseeritud politseiasutused on Politseiameti halduses olevad Kriminaalpolitsei, Julgestuspolitsei, Kohtuekspertiisi ja Kriminaalteaduse Keskus.

Politseiametnikkonda kuuluvad: 1) kõrgemad politseiametnikud (politseipeadir., politseipeadir-i asetäitja, politseidir., politseiprefekt, politseiasedir., politseiaseprefekt, politseinõunik, ülemkomissar, komissar); 2) vanempolitseiametnikud (politseijuhtivinspektor, juhtivassistent, juhtivkonstaabel, politseivaneminspektor, vanemassistent, vanemkonstaabel, politseiinspektor, assistent, konstaabel), 3) noorempolitseiametnikud (politseinooreminspektor, nooremassistent, nooremkonstaabel). Assistendi nimetust kasut. ainult Kaitsepolitseiametis.

Politseiõppeasutused. 5. VI 1990 asutati Paikuse Politseikool. 1. III 1991 avati Tallinnas NSVL Sisemin-i miilitsa-erikeskkooli alusel EV Sisemin-i Politseiakadeemia. Aasta pärast reorganiseeriti see kool Eesti Sisekaitse Akadeemia Nõmme Filiaaliks ja 1993 ühendati Eesti Sisekaitse Akadeemiaga. Filiaali alusel avati 1. VII 1993 Tallinna Politseikool, mis 25. VIII 1997 liideti Paikuse Politseikooliga. Sestpeale kannab kool nimetust Politseikool. Kõrgemat politseiharidust saab omandada Politseikolledžis, mis kuulub Sisekaitseakadeemia koosseisu (1992 asut. Eesti Sisekaitse Akadeemia nimetati 1993 Eesti Riigikaitse Akadeemiaks ja 1998 Sisekaitseakadeemiaks).

Politsei taasloomise aastal oli Eestis 5393 politseinikku (koos kaitsepolitseinikega). 1995 töötas Politseiameti alluvuses 4911, nov. 1999 4239 ning märtsis 2002 3550 politseinikku. Naispolitseinikud moodustavad politseinike üldarvust rohkem kui veerandi.

Politsei kasutab erivahendeid ja tulirelvi. Erivahendid jagunevad passiivse ja aktiivse kaitse vahenditeks ning politseioperatsioonide abivahenditeks. Passiivse kaitse vahendid on kaitsekiivrid, soomus- ja muud kuulikindlad vestid, soomus- ja muud löögikindlad kilbid ning muud kaitsevahendid, mida ei kasutata aktiivseks kaitseks, nt. tulekindel eririietus ja sööbivate ainete eest kaitsev näokate. Aktiivse kaitse vahendid on kumminui, rahustussärk või -tool, pisargaas, gaasipüstol, elektrišoki relv, käerauad ja teenistusloomad. Tulirelvaks on politseinikel „Makarovi" püstol. Tulirelva võib politseinik kasutada konkreetses olukorras äärmise abinõuna, kui teisiti ei saa elu ja tervist ohtu panemata täita oma teenistusülesandeid.

Politsei taasloomisest kuni a-ni 2001 on teenistusülesandeid täites langenud 17 politseinikku. 15. XII 1995 avati Mäol mälestusmärk nüüdis-Eestis teenistuskohuseid täites langenud politseinikele. Politsei tegevust kajastas 1992—2000 ilmunud kuukiri „Politsei".

B: M. Krikk. *Nemad juhtisid Eesti politseid 1918—1940.* Tln., 1998; *Taasiseseisvunud Eesti politseijuhid.* [Koostanud M. Krikk.] Tln., 1998; M. Krikk. *Eesti politsei loomine ja areng 1918—1940.* Tln., 2001; *Uus algus: meenutusi Eesti politsei taasloomisest.* [Koostanud K. Liiva.] Tln., 2001; M. Krikk. *Eesti poliitiline politsei 1920—1940.* Tln., 2002. *Mai Krikk*

Politseijuhid 1918—40

Politsei Peavalitsus	
1918—19	Eduard Alver
1919—20	Mihkel Ostrat
1920—21	Karl Laurits
1921	August Ott
1921—23	Hans Kuben
1924—25	Hugo Mölder
1925—34	Nikolai Reiman (Nigul Reimo)
Politseivalitsus	
1934—35	Friedrich-Roman Kuusekänd
1935—38	Richard Veermaa
Politseitalitus	
1938—40	Johan Sooman
Kriminaalpolitsei Peavalitsus	
1920—24	Jakob Kuns
Kaitsepolitsei Peavalitsus	
1920	Helmut Veem
1921	Eduard Alver
1921—23	Eduard Lensin
1923—24	Johan Sooman

Politseiameti peadirektorid a-st 1990

1990—92	Jüri Nurme
1992—94	Igor Amann
1994	Uuno Ellen
1994—95	Hermann Simm
1995—97	Ain Seppik
1998—	Harry Tuul

PÄÄSTETEENISTUS

Päästeteenistuse ülesanne on ohuolukorras ja õnnetuse puhul [illegible] inimesi, vara ja keskkonda. Päästeteenistuse [illegible] põhjustas see, et 20. saj. II poolel kaasnes tehnika [illegible] arenguga msg. liiki õnnetuste arvu järsk kasv, millega [illegible] tuletõrje ei suutnud enam toime tulla. [illegible] riikides asutati päästeteenistus 1970. a-il tuletõrje [illegible] Rootsis 1973 ja Soomes 1975). Eestis moodustati [illegible] sept. 1991 Sisemin-i valitsemisalas, nov-s [illegible] oma määrusega maa- ja linnavalitsustele ettepaneku oma päästeametite moodustamiseks, dets-s kiideti heaks EV ühtse päästeteenistuse kontseptsioon, mais 1992 kaotati EV Tuletõrjeamet ning tema ülesanded anti üle Päästeametile.

1992 vastu võetud kodanikukaitseseadus määras ära päästeteenistuse üldised põhimõtted. Päästetegevust reglementeeriv päästeseadus võeti vastu 1994 (viimane redaktsioon 2000). Eesti päästeteenistuse moodustavad tuletõrje alusel loodud maakondade päästeteenistused, mis alluvad maavanema-

Põhja-Eesti häirekeskuse töösaal (2000)

tele. Maavanem hoolitseb maakonnas päästeala tervikliku ja tasakaalustatud arengu eest, suunab ja kooskõlastab päästetöid tegevate asutuste ja isikute tegevust ning kinnitab nende koostööplaanid.

Maakonna päästeteenistusse kuuluvad kesk- ja tugikomandod. Vabatahtliku tuletõrje, kohalike omavalitsuste päästeasutuste ja ettevõtete päästeallüksuste kaasamiseks võib maavanem sõlmida vastavad lepingud, millega määratakse kaasatavate kohustused ja õigused. Maakonna päästeteenistuse ülesanded on tulekahjude, loodusõnnetuste, katastroofide, avariide, plahvatuste, liiklusõnnetuste jm. õnnetuste korral tehtavad tuletõrje- ja päästetööd, õnnetustega kaasnevate ohtude vältimiseks tehtavad tööd ning riiklik tuleohutusjärelevalve. Õnnetuste ohu vähendamiseks tehakse ohtlike ettevõtete ja haldusalade riskianalüüs ning koostatakse selle alusel vajalikud tegutsemisplaanid. Tuletõrjujad-päästjad on varustatud msg. eriotstarbeliste autode, hüdrauliliste, pneumaatiliste jm. suure jõudlusega ja suhteliselt väikesemõõduliste tööriistadega ning eririietuse ja -varustusega, mis kaitseb neid õnnetuskoldes töötamisel.

Siseministrile alluv Päästeamet juhib maakondade päästeteenistuse tegevust ja kooskõlastab vajaduse korral päästetöid suurõnnetuste puhul, loob üleriigilised päästeala arengu kontseptsioonid ja suurõnnetustele reageerimise operatiivplaanid, koostab päästeala õigusloovate aktide eelnõud ja standardite projektid, arendab välja päästeala side- ja infosüsteemid, teeb demineerimistöid — plahvatusohtlike esemete otsimist ja hävitamist, pommiähvarduste ja p mikahtluste kontrolli ja pommiteh kontrolli — ning pärast plahvatuse mumist tegutseb sündmuskohal. P Päästeameti spetsialistide teevad mineerimistöid ka Päästeametile vad sõjaväestatud päästeüksused – linna, Tartu ja Jõhvi üksikpäästeko nii. Viimaseid rakendatakse ka la tuslike, pikka aega ning suurt h päästjaid nõudvate õnnetuste (nt. sa- ja rabatulekahjude, keskkonna tuse jms.) korral. Õnnetusteateid vad vastu häirekeskused, kes saad sündmuskohale tulekustutus- ja p meeskonnad ja kiirabibrigaadid, k davad operatiivsidet ja infotöötlust teavitavad õnnetusest politsei k pidamisteenistust ja Päästeametit.

2000 läksid Eesti häirekeskused t kult üle Euroopa ühtsele hädaab foninumbrile 112 ning alustati h keskuste ümberkorraldamist. Ta linna ja 15 maakonna päästeteen tegevust korraldavad 4 piirkond häirekeskust. Riigipiire ületava to õnnetuste korral tegutsemiseks ja t riikide abi kaasamisvajaduse puh sõlmitud riikidevahelised lepin lepped. Tuletõrjujaid-päästjaid ja p teenistuse spetsialiste valmistava Väike-Maarja Päästekool ja Sise akadeemia päästekolledž. Eesti p teenistus loeb oma tegutsemise seks 7. IX 1919, kui loodi Eesti riigiline organiseeritud tuletõrje – Üleriiklik Tuletõrje Liit. A-st 20 Päästeameti peadir. Mati Raidma.

Ants

VÄLISPOLIITIKA

Diplomaatia (ajalooline ülevaade aastani 1991)

7. IX 1917 otsustati Maanõukogu koosolekul Eesti huvide kaitseks moodustada välisesindus. Välisdelegatsiooni juht Jaan Tõnisson lahkus 1917. a. lõpul Eestist (Petrogradi ja Helsingi kaudu Stockholmi), teised (Ferdinand Kull, Mihkel Martna, Karl Menning, Ants Piip, Karl R. Pusta, Eduard Virgo) järgnesid talle 1918. a. alguses Skandinaavia riikide kaudu Lääne-Euroopasse. Peaülesanne oli tutvustada Euroopa riikidele Eesti iseseisvuse väljakuulutamise taotlust. Välisdelegatsiooni koosseisu arvatud Julius Seljamaa ning Johan Laidoner jäid Petrogradi. Apr. 1918 välisdelegatsioonile üle Soome lahe jää järele saadetud peaministri asetäitja Jüri Vilms vangistati teel ja hukati koos kaaslastega salapärastel asjaoludel.

1918. a. suvel asutati Stockholmis Eesti Informatsioonibüroo, mille juhatajaks kutsuti Gustav Suits, kes koopteeriti ka välisdelegatsiooni liikmeks. Büroo tegevuse eesmärgiks seati Eesti kasuks tehtav propaganda ja võimalike valeteadete kummutamine. Tööd kontrollis ja juhtis välisdelegatsioon. 1918. a. kevadel ja suvel, kui Saksa vägi oli Eesti okupeerinud, oli välisminister Jaan Poska.

1918. a. kevadel tunnustasid Eesti iseseisvust ajut *de facto* Suurbritannia, Prantsusmaa ning Itaalia. L tunnustamine lükkus edasi I maailmasõja lõpuni ja ra

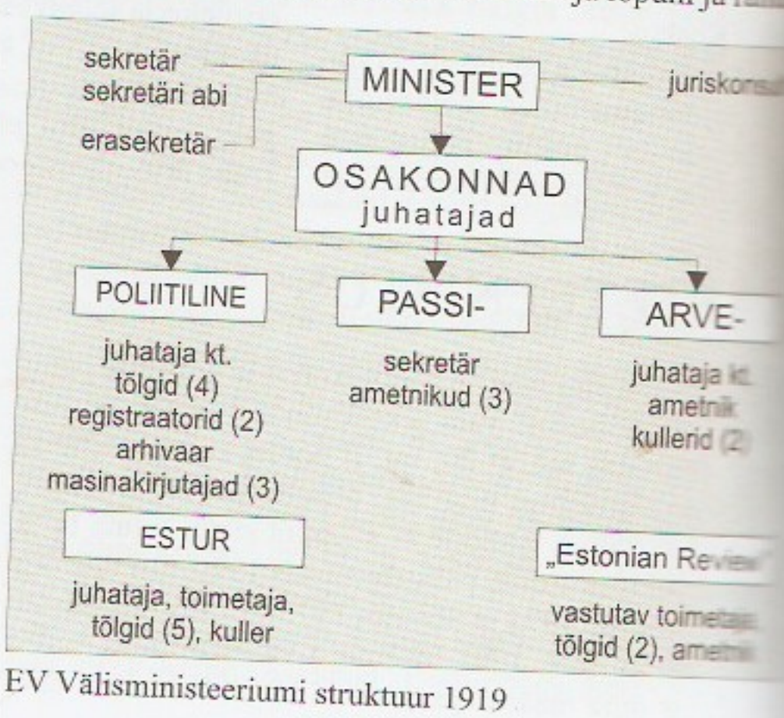

EV Välisministeeriumi struktuur 1919

Esimene Eesti välissaatkond (1918). Vasakult: Eduard Virgo, Ants Piip, Mihkel Martna, Jaan Tõnisson, Karl Menning, Kaarel Pusta, Julius Seljamaa

...ukukutsumiseni. Nov. 1918 ...legatsioon Skandinaavia riikides ...Soome kaudu tagasi kodu... ...Tallinnas alustas samal ajal ...tegevust Eesti Ajutine Valit... ...11.—18. nov. tegutses välis... ...Otto Strandman. Esimese ...dokumendina anti Helsingis ...1918 sealsetele Inglise ja Prant... ...üle kiri palvega saata ...ja takistada sakslasi välja ...vara ning toiduaineid.

...moodustati uus välisdelegat... ...rahudelegatsioon (eesotsas ...mis saadeti Eesti huve kaits... ...algavale Pariisi rahukon... ...Tallinnas juhtisid 1918—19 ...O. Strandman, Konstantin ...Tõnisson, A. Piip ja alates ...a. nov-st Ado Birk. Nemad ning ...delegatsiooniga liitunud ja 1919. a. ...Välismin-i tööle asunud isikud ...Eesti välisteenistusele. Ena... ...välisdelegatsiooni kuulunuist ...endised Eesti ametlikud esin... ...Euroopa riikides.

...ministeeriumi struktuuri muuda...

...töötas Välismin-s u. 30 in. ...jäi see arv ka 1920. ja ...luigi ministeeriumi sisemi... ...mitu korda muutus. 1919 ...suurimaks pol. osk. (12 in.). ...ja arveosk-s töötas 5 in. (neist ...Välismin-le allusid välja... ...Estonian Review" 4-liikmeline ...ning märtsis 1919 asutatud ...Büroo (Estur), millest ...välja Eesti Teadeteagentuur ...ja Välismin-i informatsiooniosk. ...tegutses 8—14 in., kellest osa ...seotud Välismin-ga.

...Tartu rahulepingu sõlmimist tõu... ...välispoliitikas esikohale Vene... ...1920—22 loodeti arendada diplo... ...suhteid ka Ukraina ja teiste ...ministeeriumi kuulunud piirkonda... ...Välismin-s kajastus see kõige... ...selles, et senine pol. osk. jagati ...— lääne ja ida osk-ks (kevadel ...ning 1920. a. II poolel asu... ...eraldi Vene osk. 1920—23 ...Eesti-Vene suhetes keskseks ...tõid eestlaste kodumaale ...Sellekohase palve esitas ...100 000 in. Probleemi lahen... ...asutati Petrogradis, Mosk... ...Omskis jm. komisjonid. Lisaks ...komisjonidele moodustati ...mille ülesanne oli kor... ...Eestile kuulunud valitsus-, ...kultuum- ja teadusasutuste vara ...Välismin-i vastutus... ...ka kaks piirikomisjoni —

Eesti-Vene ja Eesti-Läti piiri kindlaksmääramiseks.

Alates 1921. a. jaan-st tunnustasid Balti riike *de iure* I maailmasõja võitnud Euroopa suurriigid ja seejärel teisedki riigid. See lõi eeldused saatkondade ja konsulaatide võrgu väljaarendamiseks ning Eesti Välismin-s tehtavateks muudatusteks. Senine lääne osk. jagati lääne osk-ks ja Kesk-Euroopa osk-ks. 1921. a. kevadel kuulusid lääne osk-a pädevusse Suurbritannia, Prantsusmaa, Madalmaade, Hispaania, Itaalia, Portugali, Jaapani, USA ja Aafrika riikidega ning Rahvasteliidu ja Rahvusv. Kohtuga seonduvad probleemid. Osakonna juurde kuulusid ka üldiste asjade büroo (õiguslikud küsimused, pärandused jms.) ja rahvusv. org-de büroo. Kesk-Euroopa osk-a valdkonda kuulusid Kesk-Euroopa riigid (Saksamaa, Austria, Ungari, Tšehhoslovakkia, Šveits) ning Skandinaavia, Balti ja Balkani riigid. Ida osk. tegeles Venemaa ja Aasia riikidega. Alates veebr-st 1920 tegutsenud informatsiooniosk. jagunes informatsioonijsk-ks ning pressi- ja propagandajsk-ks. Uuena rajati majandusjuriidiline osk., mille vastutada jäid väliskaubandus ja sellealase informatsiooni kogumine, osalemine rahvusv. majandusnäitustel, lepingute sõlmimine jms. Senine arveosk. nimetati jaoskonnaks, mis allus ministri kantseleile. Sinna kuulusid ka tõlgid, masinakirjutajad, passiametnik ja sekretärid. Välismin-i töö paremaks korraldamiseks võis minister vajaduse korral kokku kutsuda nn. ministeeriumi nõukogu, mis koosnes osakondade ja kantselei juhatajatest.

1923 asutati välisministri abi ametikoht, tema ülesandeks sai ministeeriumi töö ja Eesti välispoliitika järjepidevuse tagamine. Kesksteks kujunesid kolm osakonda: poliitikaga, kaubandusega (majandusega) ning juhtimise ja haldusega tegelev osakond. Osakonnad jagunesid büroodeks. 1930 vastuvõetud Eesti esimese välisteenistuse seaduse põhjal nimetati osakondade juhatajad direktoriteks. Arvestades protokolliküsimuste suurenevat tähtsust, asutati 1936 ministrile ja selle abile alluva protokolliülema ametikoht. 1934 saadeti pensionile Eesti esimene täievoliline saadik Oskar Kallas. Järgnes mitu olulist ümberpaigutust suuremates saatkondades ning kaadrivahetus ministeeriumis. 1930. a-te lõpuks oli Eesti välisteenistusest mgs. põhjustel lahkunud mitu välisdelegatsiooni kuulunud diplomaati (Seljamaa, Virgo, Pusta, Menning). Juhtivatele kohtadele nimetati pisut hiljem Välismin-ga liitunud Friedrich Akel, August Torma, Oskar Öpik, Aleksander Warma, Heinrich Laretei, Karl Tofer, Rudolf Möllerson, Georg Meri jt. Uutena tõusid esile August Rei ja August Traksmaa.

Kui puhkes II maailmasõda ning Eestisse rajati Nõuk. sõjalised tugibaasid, nimetati 1939. a. lõpul Ida- ja Lääne-Euroopa küsimustega tegelemiseks eraldi abidirektor. Lisaks loodi samanim. bürood, mille eesotsas olid juhatajad. Sellise struktuuriga lõpetas Eesti Välismin. 1940 oma tegevuse.

Väikeriigi väheste maj. võimaluste tõttu suudeti ülal pidada 10—11 alalist saatkonda. Mõni saadik esindas aga Eestit mitmes riigis ja nii suudeti maailmasõdade vahel tagada diplomaatiline esindatus kuni 24 riigis. Eesti konsulaarvõrgu arendamine algas juba 1918—19 koos välisdelegatsiooni tegevusega. Maj. kaalutlustel oli kõige rohkem aukonsuleid. 1936 oli Eestil 131 aukonsulit, 1938. a. kevadel üle 150 aukonsuli. Lisaks u. 10 eestlasest aukonsulile töötas tosina võõrkeelse aukonsuli juures

osalise tööajaga eestlasest konsulaarsekretär. 1940. a-ks oli konsulaaresindusi ligi 160.

Välispoliitika põhijooned

Eesti Välismin-i ja välisesinduste peamiseks mureks kujunes vajadus kindlustada Eesti iseseisvust ja julgeolekut. Selleks otsiti garantiisid. Otseseks garantiiks peeti kahepoolset sõjalist liitu mõne suurriigiga. 1920. a-te I poolel loodeti kõige enam Suurbritannia huvile Balti riikide vastu. Eesti oli valmis pakkuma Briti sõjalaevastikule tugibaase Saare- ja Hiiumaal. Poliitikud ja diplomaadid püüdsid võita Suurbritannia tähelepanu ning kooskõlastasid oma pms. välispol. ja maj. samme Londoniga. Suurbritannia valitsuse tegevuse peamisest huvialast jäi Eesti siiski kõrvale. London oli küll huvitatud Läänemere piirkonna stabiilsusest, kuid ei soovinud seda tagada sõjalise jõuga. Huvi puudumist näitas London selgesti pärast 1924. a. 1. dets-i sündmusi, kui Eesti püüdis meelitada Briti sõjalaevastikku visiidile Läänemerele. 1930. a-te II poolel kadus Suurbritannial huvi Balti väikeriikide vastu. 1935. a. juunis sõlmis Suurbritannia kokkuleppe hoopis Saksamaaga, see legaliseeris Saksamaa sõjalaevad ja andis Läänemere Saksamaa ja NSV Liidu kontrolli alla.

Paljud Eesti kõrgemad sõjaväelased ning diplomaadid said 1920.—30. a-il täiendavat väljaõpet Prantsusmaal. Lootusi mingiks siduvaks kahepoolseks lepinguks Prantsusmaaga siiski polnud. Pariisi peamine eesmärk oli kindlustada pigem enda julgeolekut kui pakkuda seda Ida-Euroopale.

Lähemat koostööd Saksamaaga takistas Eestis tehtud suhteliselt radikaalne maareform. Maaseadusest tulenesid Saksamaa kodakondsusesse astunud endiste maaomanike nõudmised, mis kohati ähvardasid põhjustada rahvusv. kohtutüli. A-ks 1931 suudeti äravõetud mõisade eest tasu maksmise küsimus lahendada kahepoolsete kokkulepetega. Pärast seda kui Saksamaal tulid võimule natsid, kadusid Eesti ja Saksamaa suhetes maareformist tulenenud pinged, kuid Berliin ei pidanud Balti riike liitlasteks, vaid pigem takistuseks natside plaanide realiseerimisel.

Peamiseks julgeoleku suurendamise teeks peeti Balti riikide omavahelist sõjalist koostööd. Moodustati sõjalisi kaitseliite ning tehti sõjalist koostööd ka ilma formaalset lepingut sõlmimata. Eriti tõhusalt tegutseti selle nimel 1919—25. 1923 sõlmisid Eesti ja Läti sõjalise lepingu. Selle sisuliseks täitmiseks kahjuks eriti ei pingutatud, sest allakirjutamise ajal loodeti, et lepingust saab ainult vahelüli laiemale, peatselt valmivale kõigi Balti riikide vahelise sõjalise koostöö lepingule. Koostööd loodeti teha ka Poolaga. Eesti üritas ennast tugevamalt siduda Soomega, sest pidas oma strateegilist geograafilist asendit teiste Balti riikide omast paremaks. Soome ja Eesti tegid edukat sõjalist koostööd Soome lahe kontrollimisel.

Eesti oli valmis liituma ka mõne suurriikidevahelise julgeolekut tagava kollektiivse kaitseliiduga. Kõige realistlikum tundus sellise kollektiivse pakti sünd 1934—35 seoses Moskva ja Pariisi vaheliste nn. Ida-Locarno (Ida-pakti) läbirääkimistega. Paraku näisid need kavad taanduvat kas liiduks Moskvaga, milleks Eesti ei olnud valmis.

Plaanitud Ida-pakti loomuliku eeldusena sündis sept. Balti Liit (Balti Antant) ehk Eesti, Läti ja Leedu vaheline pol., konsultatiivse iseloomuga leping. Otsest tagatist Balti riikide julgeolekule see leping ei andnud. Sõjalist koostööd polnud ette nähtud, osapooltel säilisid eriprobleemid ja -huvid naabritega, millesse teised lepingupartnerid ei sekkunud. Kujunes küll Balti riikide formaalne, aga mitte sisuline ja iseseisvust reaalselt kindlustav ühtsus. 1930. a-te II poolel tugevnes Eestis arvamus, et formaalne Balti liit pigem nõrgendab kui tugevdab julgeolekut.

Eesti välispol. põhikontseptsioon nägi ette riigi julgeoleku igakülgset kindlustamist pms. kaudsete vahendite abil. Eriti ge olulisemaks peeti kõigi naaberriikidega heade suhete hoidmist ja parandamist ning osalemist Rahvasteliidu töös. Kaudseid julgeolekutagatisi nähti ka rahvusv. kaubanduse soodustamises. Vahetult pärast iseseisvumist püüti hoida hinna eest lahti Venemaaga kauplemise teid. 1920. a-te lõpus loodeti olla lääneriikidele tugialaks, kust taassisenemine Venemaa turule. Hiljem oli Eesti eesmärk olla võimalikult avatud ja tagada endale juurdepääs eeskätt läänemaailma riikidele. Esialgu näis perspektiiv ahvatlev, sest ka läänemaailma soovisid tulla Venemaa turule. Suurbritannia ning Saksamaa koguni võistlesid õiguse eest kasutada selleks Eestit ja Lätit kui lävepakke.

Balti riigid püüdsid kujundada ühtset maj. tervikut. Eesti pikaajaliste läbirääkimiste peamiseks tulemuseks jäi 1934 a. lõpul sõlmitud tolliliiduleping. Seda täiendati ja muudeti paaril korral.

Pärast iseseisvumist kuulutati Eesti esmaseks välispol. märgiks erapooletus ehk neutraliteedipoliitika. Sama kursi ka Nõuk. Venemaaga 2. II 1920 allakirjutatud Tartu rahu lepingus. Loodeti, et Eesti erapooletus leiab ka rahvusv. tunnustust. 1930. a-il võeti üle Rootsi ja Soome neutraliteedi dikavad ja kohandati need Balti riikide jaoks. Mündi kokkuleppe sõlmimise järel valmis 1938. a. lõpul „Balti neutraliteedi seadus".

Alates 1939. a. kevadest kinnitas Moskva järjekindlalt, et Balti riike varitseb oht ja neile abi andmise küsimus tuleb jätta suurriikide otsustada. Vormiliselt pakuti NSV Liidu, Suurbritannia ja Prantsusmaa ühisgarantiid, tegelikult taandus see NSV Liidu ühepoolseks garantiiks ja tähendas õigust sekkuda Balti riikide siseasjadesse NSV Liidule sobival hetkel. Ettekäändeks toodi väide, et Eesti on varem tegema koostööd Saksamaaga ja see seab ohtu NSV Liidu julgeoleku. Eesti püüdis Moskva survet neutraliseerida sõlmides 7. VI 1939 Saksamaaga mittekallaletungilepingu. Suurematest aktsioonidest hoiduti, Eesti välispoliitika loomustas püüd jääda kõrvale ja olla võimalikult passiivne. Loodeti, et NSV Liidu ja Saksamaa ideoloogilised vastuolud on piisavalt suured ja nende omavaheline kokkulepe väga välistatud.

Sept. 1939 pakkus Moskva sõjalise sekkumisega ähvardades Balti riikidele vastastikuse abistamise lepingut, mis nägi ette neisse riikidesse NSV Liidu sõjaliste tugibaaside

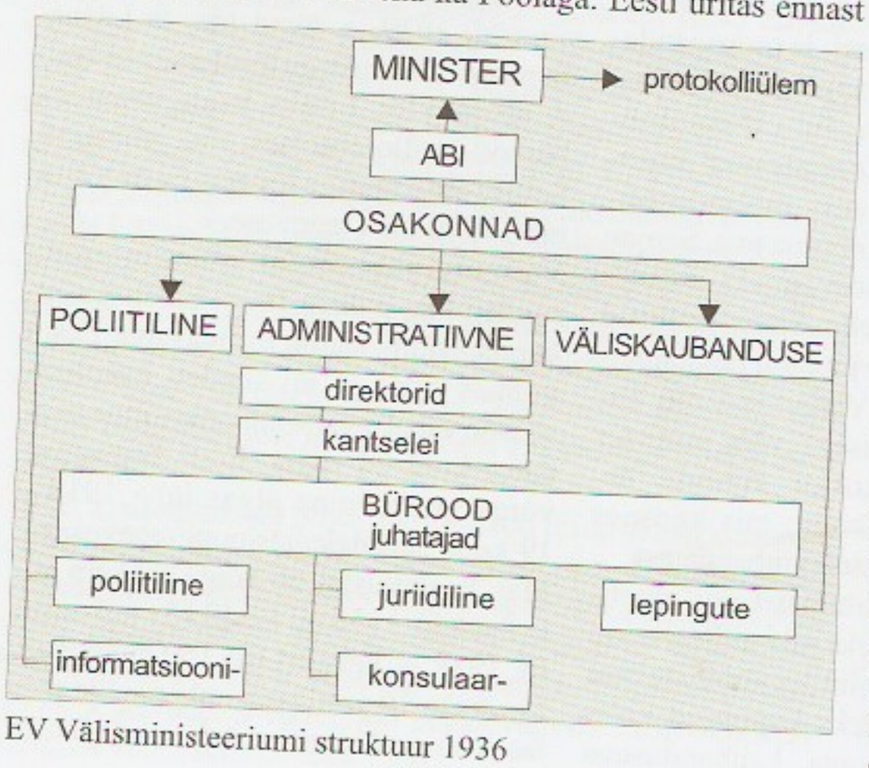

EV Välisministeeriumi struktuur 1936

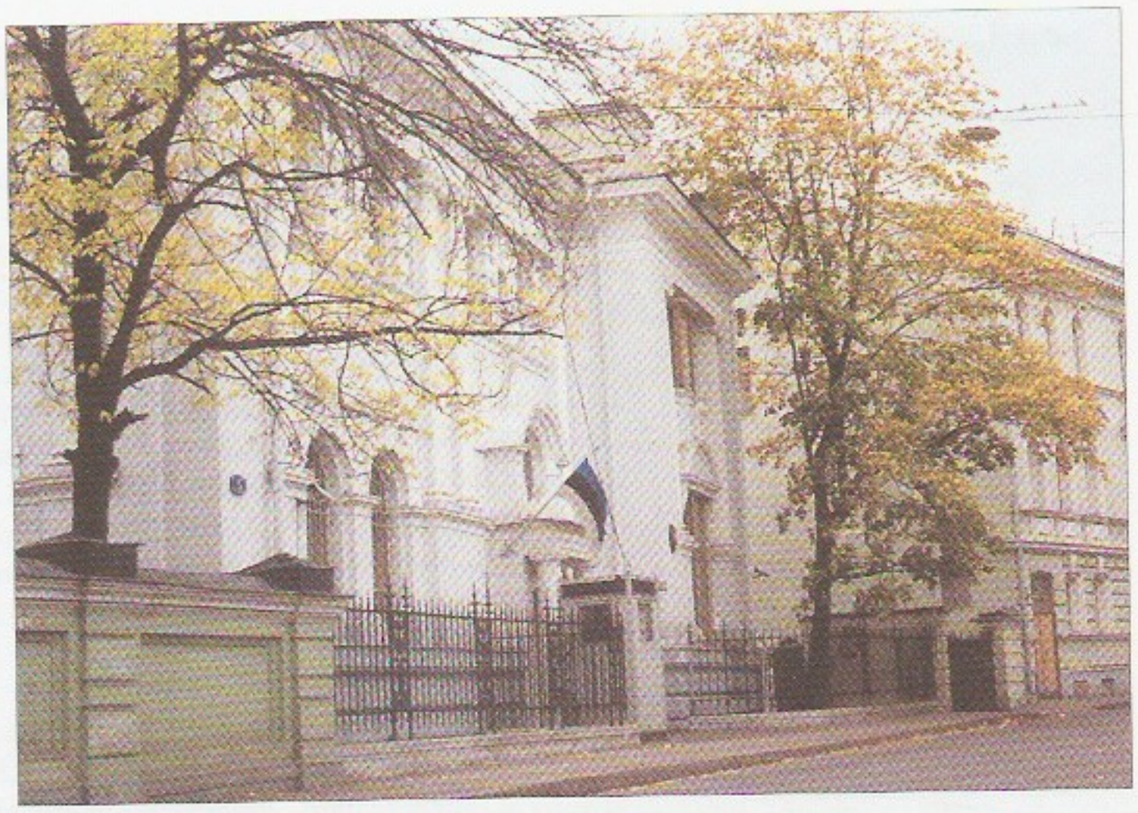

EV saatkonna hoone Moskvas

osakonna käsutusse. Pärast sõda kuulus hoone juriidiliselt veel EV-le, kuigi tema haldamine anti üle erakätesse.

Eesti saatkondade üleandmisest Kaunases, Riias ja Moskvas polnud võimalik keelduda. Eesti riikliku järjepidevuse peamisteks kandjateks jäid Stockholmis moodustatud eksiilvalitsus ja New Yorgis asunud peakonsulaat, kuigi katseid ametliku esinduse taasavamiseks tegid eksiili jäänud Eesti diplomaadid mujalgi. New Yorgi peakonsuli Johannes Kaivu surma järel sai Eesti ametlikuks esindajaks E. Jaakson, keda tunnustas ka USA Riigidepartemang. Koos Läti ja Leedu esindajatega valmistati ette dokumente, mis aitasid Balti riikide okupeerimise teemat hoida rahvusv. suhetes aktuaalsena ning kergendasid taasiseseisvumist ning taastunnustamist. 1991 nimetati E. Jaakson taasiseseisvunud EV suursaadikuks USA-s ning ÜRO-s.

Eesti NSV Välisministeerium

Alates 22. VI 1940 juhtisid Välismin-i tegevust Nigol Andresen ja tema asetäitja Hans Kruus. ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusega 11. IX 1940 nimetati Välismin. ümber ENSV Välisasjade Rahvakomissariaadiks. Välismin-i likvideerimine lõpetati jaan. 1941.

ENSV Välisasjade Rahvakomissariaat taasrajati 17. IX 1944 Võrus. EK(b)P büroo otsusega nimetati 20. X 1944 ENSV välisasjade rahvakomissariks H. Kruus, kes oli ametis märtsini 1950 (a-st 1946 välisminister). Kruusi abidena töötasid Välismin-s Aleksander Aben, Anton Vaarandi jt. Välismin-i ametnikud (Georgi Kimask, Ilo Sildmäe, Eduard Kubjas jt.) täitsid eeskätt NSV Liidu Välismin-i korraldusi, vastutasid välisriikides Eestist pärit pagulaste seas tehtava propagandatöö eest;

EV saatkonna hoone Varssavis

EV saatkonna hoone Londonis

EV saatkonna hoone Washingtonis

koostati propagandistlikke kirjutisi Eesti ajakirjandusele ja TASS-ile, suunati ja kontrolliti raadiosaadet „Kodumaatund".

Pärast H. Kruusi ametist kõrvaldamist (1950) jätkas välisministrina kohakaasluse alusel ENSV MN-i esimees Aleksei Müürisepp. EKP VIII pleenumi otsusele (1950) järgnes puhastus ka ministeeriumi senises koosseisus. 1946 töötas seal 32, 1952 12, 1962 vaid 4 ametnikku.

Alates 1962. a-st täitis välisministri kohuseid ENSV MN-i esimehe asetäitja Arnold Green. Tema asetäitjana töötasid pikemat aega Eero-Lembit Toomaru, protokolli-konsulaarosk-a juhataja Gennadi Pais, 2 vaneminspektorit ja 3 inspektorit. Koostöös Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühingu (VEKSA), Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) jmt. asutusega tegid ENSV Välismin-i töötajad pidevalt väliseestlaste seas propagandat. Välis-Eesti ajakirjandusväljaanded ja kirjandusteosed koondati erifondi. ENSV Välismin. valmistas ette ja suunas NSV Liidu välisesindustesse spetsialiste, kes tegelesid Baltimaadest pärit emigrantidega. Näiteks NSV Liidu saatkonnas Stockholmis töötasid Enno-Lembit Mikkelsaar, Felix Meiner jt. A. Greeni algatusel paluti Moskvalt luba oma esindajate saatmiseks ka Saksamaale, Suurbritanniasse, USA-sse, Kanadasse ja ÜRO juurde. Välismin. pidi täitma mõningat protokollilist rolli, kuid väliskülalisi käis Eesti NSV-s vähe. Suurimateks sündmusteks kujunesid Soome presidendipaari Urho ja Sylvi Kekkoneni (märtsis 1964), Iraani šahhi Mohhamad Reza Pahlavi (1974) ja India peaministri Indira Gandhi (1981) visiit.

Eesti saadikuid 1918–40

Erakorralise saadiku ja täievolilise ministri nimetust kandnud diplomaadid

Friedrich Akel
- Soome 1922–23
- Rootsi, Norra, Taani 1928–33
- Saksamaa 1934–36
- Holland 1934–36

Ado Birk
- NSV Liit 1922–26 (okt-st dets-ni 1925 asendas välisministrit)

Aleksander Hellat
- Läti 1920/21–22 (esmalt asjur)
- Poola 1921–22
- Rumeenia, Ungari 1922
- Kreeka 1922
- Soome 1923–31 (nov-dets. 1927 asendas välisministrit)
- Ungari 1925–27

Oskar Kallas
- Soome 1918/20–22 (esmalt asjur)
- Suurbritannia 1922–34
- Holland 1922–34

Heinrich Laretei
- NSV Liit 1926–28
- Leedu 1928–31
- Rootsi, Taani, Norra 1936–40

Jaan Lattik
- Leedu 1939–40

Johan Leppik
- Poola, Rumeenia 1924–27
- Tšehhoslovakkia 1925–27 (asjur)
- Leedu 1931–36
- Itaalia 1936–40
- Ungari 1937–40
- Austria 1937–38

Johannes (Hans-Johan-Ernst) Markus
- Poola 1935–39
- Rumeenia, Tšehhoslovakkia 1935–3
- Türgi 1939–40
- Ungari, Rumeenia 1939–40

Karl Menning
- Rootsi (Skandinaavia) 1919–21 (es
- Saksamaa 1921/23–33 (esmalt as
- Austria 1921/25–33 (esmalt asjur)
- Ungari 1921–22 (asjur), 1931–33
- Tšehhoslovakkia 1922–25 (asjur)
- Šveits 1921–31 (asjur)
- Läti 1933–37

Rudolf Möllerson
- Soome 1937–39
- Saksamaa 1939–40
- Holland 1940

Ants Piip
- Suurbritannia 1918–21 (esitaja)
- USA 1923–25

Karl Robert Pusta
- Prantsusmaa 1918/21–32 (esmalt esitaja)
- Itaalia 1921–23
- Belgia 1921/23–32 (esmalt asjur)
- Hispaania 1928–32
- Poola, Rumeenia, Tšehhoslovakkia 1932–34
- Rootsi, Norra, Taani 1935

Hans Rebane
- Soome 1931–37
- Läti 1937–40

August Rei
- NSV Liit 1938–40

August Schmidt-Torma
- Itaalia 1931–34
- Rahvasteliit 1931–40
- Suurbritannia 1934–40

Julius Seljamaa
- Nõuk. Venemaa 1918 (esitaja)
- Läti 1922–28
- Leedu 1925–26
- NSV Liit 1928–33

Karl Selter
- Rahvasteliit (Genf) 1939–40
- Vatikan 1939–40
- Šveits (Bern) 1940

Otto Strandman
- Poola, Rumeenia, Tšehhoslovakkia 1927–29
- Prantsusmaa, Belgia, Hispaania, Vatikan 1933–39

Karl Tofer
- Itaalia 1927–31
- Ungari 1927–30
- Poola, Rumeenia, Tšehhoslovakkia 1930–32
- NSV Liit 1933–36
- Saksamaa, Holland 1936–39

August Traksmaa
- NSV Liit 1936–37

Tõnis Vares
- Nõuk. Venemaa 1921–22

Aleksander Warma
- Leedu 1938–39
- Soome 1939–40

	Läti 1928–31
(esitaja)	Oskar Öpik
Taani (asjur-konsul)	Leedu 1936–38
(1922–23 min-s)	Prantsusmaa 1940

Esimesi Eesti diplomaate. Mälestusi Eesti välis- tegevusest 1918. aastal. Trt., 1933; O. Mamers *sõja vahel*. Stockholm, 1957; K. R. Pusta. *Saadiku* Stockholm, 1964, ²1992; H. Laretei. *Saatuse mängu- jäänud märkmeid*. Lund, 1970, ²1992; A. Warma. *kroonika. Ülestähendusi ja dokumente aastatest* Lund, 1971, Tln., ²1993; O.-M. Klaassen. *Eesti konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940*. E. Jaakson. *Eestile. Mälestused*. Tln., 1995, ²2001; *Saadiku saatus*. Tln., 1997. *Eero Medijainen*

(aastast 1991)

Ülemnõukogu võttis 20. VIII 1991 vastu otsuse taastada sõltumatuse. Samal päeval pöördus Ülemnõukogu maailma riikide poole ettepanekuga taastada Eesti Vabariigiga diplomaatilised suhted. Esimestena taastasid Eestiga diplomaatilised suhted Island (22. aug.), Taani (24. aug.), Norra (27. aug.), Rootsi (28. aug.), Saksamaa (28. aug.) ja Soome (30. aug.) (vt. tabel lk. 68). Veel varem (16. VI 1991) oli Eestiga taastanud diplomaatilised suhted Leeduga.

Seejärel, kui 6. IX 1991 tunnustas Eestit NSV Liit (NSV Liidu asemele oli Venemaa Föderatsioon Eesti Vabariiki tunnustanud 24. VIII 1991), tunnustas EV-d lühikese aja jooksul rohkem kui 50 riiki; veel sama aasta 10. sept. võeti vastu Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorg-i (OSCE) ja 17. sept. Ühinenud Rahvaste Org-i (ÜRO) liikmeks.

Hakkas kujunema ja hakati arendama Eesti välisteenistust. Eesti Välisministeerium on Eesti valitsuse ainus haru, mis on töötanud järjepidevalt alates selle asutamisest 1918: osa Eesti välismaal asunud saatkondi ja esindusi jätkas tööd ka Nõuk. okupatsiooni ajal, 1968 asutatud valitsusvälise Eesti Inst-i varjus rajatud välisesindused Kopenhaagenis, Stockholmis, Londonis, Washingtonis, Pariisis ja Helsingis täitsid saatkondade funktsioone kuni 1991 aastani ametlikeks suursaatkondadeks. Alates 12. IV 1990, kui välisministri kohuseid asus täitma Lennart Meri, said need vundamendiks, millele hakati 1991 rajama Eesti Välismin-i aparaati ning arendama välisesinduste võrku. Saatkonnana alustas tööd ka senine Eesti esindus Moskvas. 2002. a. alguses oli Eestil 37 diplomaatilist esindust.

Mitmepoolsed suhted

Pärast taasiseseisvumist oli Eesti olulisimaid välispol. ülesandeid tähtsate Euroopa ja transatlantiliste rahvusv. organisatsioonide liikmeks saamine. Eesti pol. stabiilsuse ja maj. edu tõttu on integreerumine läänemaailmaga olnud kiire. Jõupingutused jätkuvad ka praegu, eelkõige EL-i ja Põhja-Atlandi Lepingu Org-i (NATO) liikmeks saamise nimel.

Julgeolekuorganisatsioonid

Eesti diplomaatia tähtsaimaid ülesandeid on Eesti julgeoleku tugevdamine ja koha kindlustamine Euroopa ning transatlantilises julgeoleku- ja kaitsesüsteemis. Taasiseseisvumise esimestest päevadest alates on Eesti välispoliitika lähtunud tõdemusest, et ühinemine NATO-ga kui dem. riike ühendava kaitseorg-ga annab Eestile kõige kindlama julgeolekugarantii ja võimaldab kõige tõhusamalt tagada vabaduse ja demokraatia jätkuvust. Selles osas on Eesti pol. jõudude seas valitsenud üksmeel. NATO-ga ühinemine on olnud kõigi valitsuste prioriteete, see on ka sõnastatud Riigikogus 1996 vastu võetud „Riigikaitse põhialustes".

Eesti koostöö NATO-ga algas 1991. Põhja-Atlandi Nõukogu riigipeade ja valitsusjuhtide kohtumisel nov. 1991 kiideti heaks „Rahu ja koostöö deklaratsioon", milles sõnastati NATO uued eelistused suhetes Kesk- ja Ida-Euroopa riikidega. Nende elluviimiseks asutati Põhja-Atlandi Koostöönõukogu (NACC), mille liikmeks sai 1991 ka Eesti. See avas Eestile võimaluse kaasa rääkida kontinendi julgeolekuküsimustes. Jaan. 1994 Brüsselis toimunud NATO tippkohtumine kinnitas, et NATO on uutele liikmetele avatud, seal kuulutati ka välja NATO ja tema partnerite vaheline praktilise sõjalise koostöö algatus „Partnerlus rahu nimel" (*Partnership for Peace* — PfP), millega Eesti ühines veebr. 1994. Kinnitati Eesti partnerlusprogramm.

Eestile on väga tähtis PfP-s saadud kaitseväe ülesehitamise alane rahvusv. kogemus. Pidades silmas NATO-ga ühinemist,

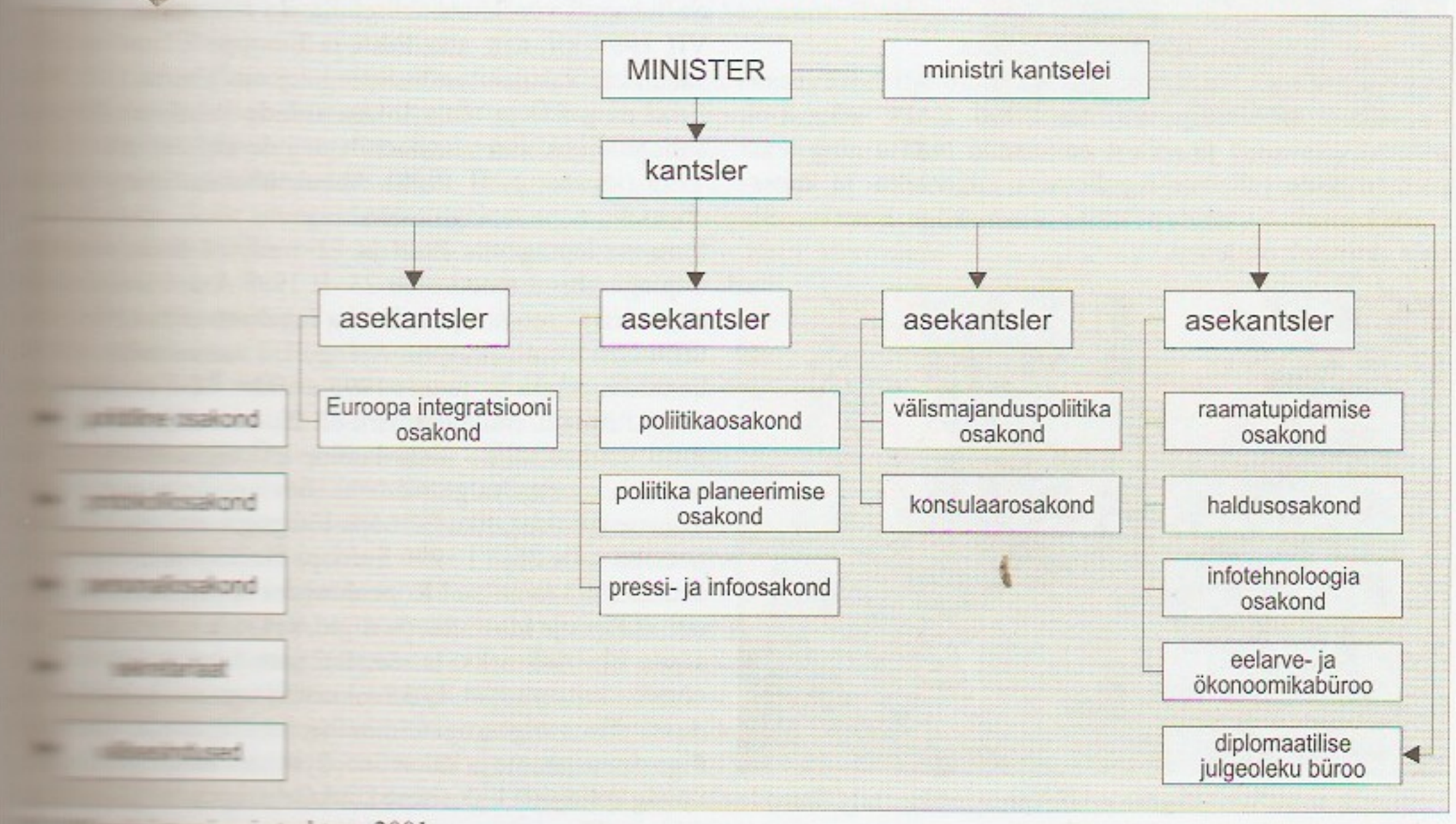

Välisministeeriumi struktuur 2001

EV saatkonna hoone Helsingis

EV saatkonna hoone Helsingis (sisevaade)

on Eesti kaitsejõud igal aastal osa võtnud kuni kahesajast PfP üritusest, alates seminaridest ja õppustest kuni osalemiseni rahvusv. missioonides. Nt. toimus 1997. a. suvel Paldiski piirkonnas õppus *Baltic Challenge*. BALTBAT-i (Balti riikide rahuvalvepataljoni) kuuluvad Eesti jalaväerühmad on osalenud NATO, ÜRO ja OSCE missioonides Bosnias ja Hertsegoviinas, Kosovos ning Lähis-Idas.

1997. a. mais asutati NACC asemele Euro-Atlandi Partnerlusnõukogu (EAPC) ja laiendati PfP-d. EAPC tähtsus on pidevalt kasvanud ja sellest on saanud NATO ning tema partnerriikide vaheliste regulaarsete julgeoleku- ja kaitsealaste konsultatsioonide peamine esinduskogu. Eesti on selle töös aktiivselt osalenud.

Eesti suursaadik Sven Jürgenson USA presidendile Bill Clintonile volikirja üle andmas (14. VI 2000)

Eesti ja NATO partnerluse eesmärk on tugevdada Eesti NATO vahelist sidet ning valmistuda laienemisprotsessi vastavalt 1997. a. NATO Madridi tippkohtumise deklaratsioonis kokkulepitule. Tähtis kahepoolne tagatis NATO-ga liitumisel oli USA-Balti partnerlusharta. USA ning Eesti, Läti ja Leedu president allkirjastasid harta 16. I 1998 Washingtonis. Partnerlusharta sätestab laiaulatusliku koostöö mitmes valdkonnas, sh. majandus-, julgeoleku- ja kaitsealastes.

NATO-suunalise töö tõhustamiseks moodustati 1999 peaministri juhitav valitsuskomisjon. 1999 käivitati Välismin-i eestvedamisel avalikkuse NATO-teemalise teavitamise programm.

NATO-ga koostöö tegemisega ja liitumise ettevalmistamisega seostuvate küsimuste kooskõlastamiseks moodustas Eesti valitsus 1998 ametkondadevahelise asjatundjate komisjoni, kuhu kuuluvad Välismin-i, Kaitsemin-i, kaitseväe jt. asjaomaste puutuvate ametkondade esindajad. Komisjoni moodustamisel oli oluline, sest NATO-le lähenemine hõlmab paljusid riiklikke ja valitsusväliseid asutusi ja organisatsioone.

NATO Washingtoni tippkohtumise kommünikees (apr. 1999) märgiti üheksat NATO kandidaatriiki, sh. Eestit. Kooskõlas ka kandidaatriikide ettevalmistamiseks vajalik tegevusplaan (*Membership Action Plan*, MAP). MAP-ile tuginedes kinnitatakse Eestis NATO-ga ühinemise aastasi riiklikke tegevusprogramme (*Annual National Programme*, ANP).

NATO-le lisaks arendab Eesti suhteid ka teiste julgeoleku küsimustega tegelevate organisatsioonidega. Julgeoleku küsimustega seostuvad inimõiguste, sh. vähemuste õiguste küsimused. Selles osas on oluline, et 14. V 1993 astus Eesti Euroopa Nõukogu liikmeks.

Euroopa Liit

A-st 1991 on Eesti keskendunud eduka, stabiilse ja ühiskonna tugevdamisele. See hõlmab ka liitumist EL-iga. EL tunnustas Eestit iseseisva riigina 27. VIII 1991. 1992 nimetati EL-i juurde ka Eesti alaline esindaja. Eesti täisliikmeks astumise avalduse andis Eesti EL-i Nõukogule üle 28. XI 1995.

Eesti taasiseseisvumisele järgnenud aastate maj. ja pol. on lubanud võrdlemisi kiiret EL-ile lähenemist. Juba VII 1994 kirjutati alla Eesti ja Euroopa Ühenduse vahelisele vabakaubanduslepingule, mis jõustus 1. I 1995. Eesti ning EÜ ja tema liikmesriikide vahelisele Euroopa lepingule ehk assotsiatsioonilepingule kirjutati alla 12. VI 1995 (jõustus 1. II 1998). Vabakaubandusleping muutus üheks Euroopa lepingu osaks.

Euroopa leping viis Eesti ja EL-i suhted uuele tasemele. Lepingu alusel moodustati 23. II 1998 Assotsiatsioonikogu. Nii Euroopa leping kui ka vabakaubandusleping hakkasid tusid ilma üleminekuajata. Areng EL-i suunas muutus konkreetsemaks — juunis 1995 avaldas EL-i komisjon valge raamatu, mille eesmärk oli EL-i kandidaatriikide Eesti seadusandluse ühtlustamine EÜ õigusaktidega. Eesti valitsus koostas valge raamatu soovitustele tuginedes esimese üksikasjaliku Euroopa-integratsiooni tegevusplaani ja esitas selle 26. VI 1996 Euroopa Komisjonile.

Juunis 1993 toimunud Kopenhaageni tippkohtumisel leppitati, et Kesk ja Ida-Euroopa riigid, kes seda soovivad, võivad saada EL-i liikmeks, ja sätestati uute liikmete EL-i vastuvõtmise kriteeriumid: 1) demokraatiat tagavate institutsioonide stabiilsus, õigusriigi toimimine, inimõiguste ja vähemuste õiguste austamine ja kaitsmine; 2) toimiv turumajandus ja võime kohaneda liidusisese konkurentsiga ja turujõududega; 3) suutlikkus võtta endale EL-i liikmelisusega kaasnevaid

(pr *acquis communautaire*), milles on ühtekokku 12 000 seadusakti, jagatud 31 osaks ehk peatükiks. Sõelumise alusel sõnastas Eesti oma seisukohad selle kohta, milliseid samme astutakse Eesti ja EL-i kohustuslike seadusaktide ühtlustamiseks ja milliseid asutusi selleks rajatakse. 1999. a. dets-ks oli Eesti esitanud oma seisukohad 29 peatüki osas ning 2000. a. juuni lõpuks olid ka kõik need peatükid liitumiskõnelusteks avatud. Läbirääkimistel jõuti 2002. a. kevadeks 24 peatüki osas esialgsele kokkuleppele ning need suleti ajutiselt (kokkuleppeid loetakse ajutisteks, sest ühtegi teemat ei loeta lõplikult kokkulepituks enne, kui läbirääkimised on lõpetatud).

Koostöö Läänemere piirkonnas ja Balti koostöö

Piirkondlikku koostööd on tehtud kolmel tasandil: kolme Balti riigi (3B) koostöö, Balti riikide ja Põhjamaade koostöö ning Läänemeremaade Nõukogu (LMN) ja Põhjamõõtme tööplaani raames tehtav koostöö.

Eesti ning Läti ja Leedu suhted on kujunenud kolmepoolse koostööna. Selle juured ulatuvad 1934. a-sse, mil sõlmiti Eesti, Läti ja Leedu üksteisemõistmise ja koostöö leping. Riikide tasemel taastus Eesti, Läti ja Leedu koostöö juba enne nende taasiseseisvumist. 12. V 1990 otsustati asutada Balti riikide valitsuste ja parlamentide vaheline koostööorgan — Balti Nõukogu. Balti riikide koostöö praegused esinduskogud on parlamentidevaheline Balti Assamblee (asut. 8. XI 1991) ja valitsustevaheline Balti Ministrite Nõukogu (13. VI 1994).

Eesti, Läti ja Leedu teevad tihedat julgeoleku- ja kaitsepoliitikaalast koostööd, mida soodustavad piirkonna ühesugune julgeolekuseisund ja ühised suundumused. Praegu on olemas neli suurt ühisprojekti — Balti Mereväedivisjon BALTRON (Balti riikide miinitõrjeoperatsioonid), Balti õhuseirevõrk BALTNET, ühine rahuvalveüksus BALTBAT ja ühine kaitsekolledž BALTDEFCOL (Tartus).

Taasiseseisvumisele järgnenud aastail oli piirkondliku koostöö peamine eesmärk okupatsiooni tagajärgede võimalikult kiire kaotamine, edasistel aastatel sai oluliseks ühtse Balti majandusruumi väljaarendamine ning selle ühitamine Euroopa struktuuridega. 1990. a-te keskpaigast alates on Balti piirkondlike probleemide lahendamist hakatud järjest enam siduma Läänemere piirkonna ja Põhjala regionaalse koostööga. Eesti ja teiste Balti riikide Euroopa-integrat-

Prantsusmaa president Jacques Chirac Viimsis (28. VII 2001)

Saksamaa suursaadik Eestis Gerhard Enver Schrömbgens volikirja üle andmas (23. VIII 1999)

Suurbritannia suursaadik Sarah Squire volikirja üle andmas (28. IX 2000)

Taani kuninganna Margrethe II Saaremaal (23. VIII 2001, mitteametlik visiit)

Euroopa Komisjoni president Romano Prodi ja laienemisvolinik Günther Verheugen, EV president Lennart Meri ja välisminister Toomas Hendrik Ilves (18. VI 2001)

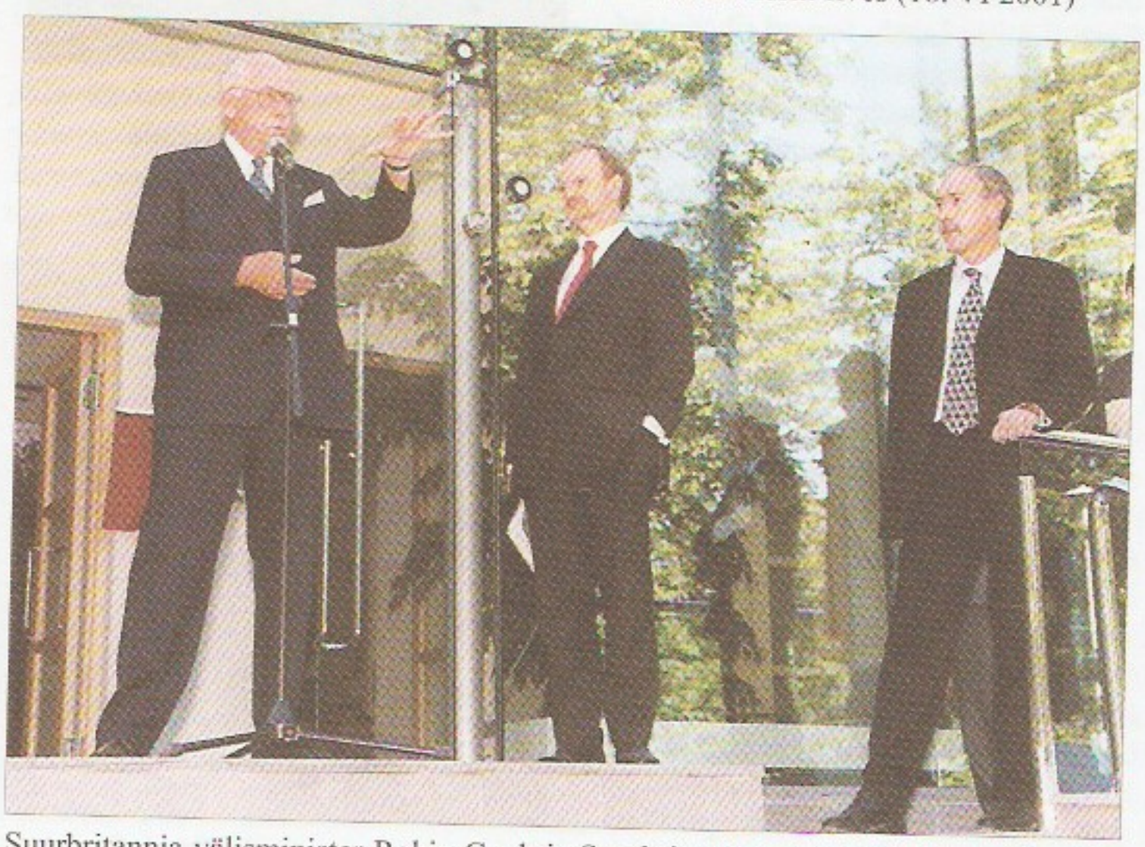

Suurbritannia välisminister Robin Cook ja Suurbritannia suursaadik Eestis Timothy Craddock (28. VII 1999)

siooni seisukohast on väga oluline
de osalemine LMN-i ja kolme
Põhjamõõtme töös.

Eesti on 1992. a. märtsis Kopen
genis asutatud LMN-i asutajaliige
sed liikmed: Island, Leedu, Läti,
Poola, Rootsi, Saksamaa, Soome,
Venemaa ja Euroopa Komisjon).
mised LMN-iga tehtava koostöö
konnad on majandus ja keskkonna
se ning kuritegevuse vastu võitle

Välismajanduspoliitika

Eesti on taasiseseisvumisest
püüelnud avatud ning konkurents
melise majandussüsteemi ülesehi
sele. Välismajanduspoliitika üldine
märk on Eesti ettevõtjale stabiilse
arengut soosivate tingimuste loom
On kasut. rahvusv. õiguse vahend
loodud võimalusi, et Eesti toot
eksportija võiksid pääseda maa
turule. Eeskätt on see tähendanud
neva riikidevahelise maj. integra
niga kaasaminekut. Alates 1991.
on Eesti ühinenud peaaegu 20
dus- ja majandusorg-ga. 13. XI
ühines Eesti Maailma Kaubandus
(WTO).

Nii riiklikud kui ka ettevõtjaid
davad organisatsioonid tegid 199
jõupingutusi, et suurendada Eesti
võtete konkurentsivõimet stabiil
turgudel, eelkõige EL-is. EL-i
riikidest said 1990. a-te keskel
suurimad kaubanduspartnerid (
du $^{2}/_{3}$ kaubavahetusest). See va
bandus tugineb Eesti ja EL-i
Euroopa lepinguga tagatud
õiguslikule pinnale ning avab ma
koostöö süvendamiseks parim
malused. Geograafilisest asendi
loolistest teguritest tulenevalt
til kõige tihedamad majandus
Põhjamaadega. Nende riikidega
ti taasiseseisvumisele järgnenud
sõlminud kõik olulisimad maja
pingud. Eesti suurimad kaubandu
nerid on Soome ja Rootsi. Põhj
osa kogu väliskaubanduses m
1990. a-te lõpus 35 %, Eestisse
nud investeeringutest tuleb Põh
dest 59 %.

Kaubavahetuse mahu poolest jä
Soomele ja Rootsile Saksamaa
Eesti väliskaubanduspartnerite
kus on püsinud ka Venemaa. US
harta raamistiku tõttu on tihed
majandussuhted ka USA-ga.
janduspoliitika vallas on Eesti
lisimad vabakaubanduslepingu
Leedu, Ukraina, Tšehhi, S
Sloveenia, Euroopa vabakaub
konna (EFTA), Poola, Ungari
ga ning Fääri saartega). Nen

julgeoleku- ja majanduspol. küsimusi käsitlevale USA-Balti partnerlushartale. Harta annab Eesti ja USA suhetele kindlad raamid ning sätestab üldised koostööpõhimõtted ja eesmärgid integreerumisel Lääne struktuuridesse.

Eestile on tähtsad ka kahepoolsed suhted Kesk- ja Ida-Euroopa riikidega. Suhetes Poola, Ungari, Tšehhi ja teiste riikidega on olnud taustaks ühised huvid: kommunismi tagajärgede likvideerimine ja reformipoliitika, reintegreerumine Euroopasse, majandussuhete arendamine.

Sajandivahetuseks elavnesid kontaktid Aasia riikidega, eriti Hiina ja Jaapaniga. See avab uusi võimalusi eeskätt majandusalaseks koostööks.

Eesti on hoidnud ja arendanud suhteid ka SRÜ riikidega. Enim tähelepanu on pööratud Eesti reformikogemuste vahendamisele ja arenguabi andmisele (nt. Ukrainale ja Gruusiale). Vahetult pärast taasiseseisvumist oli Eesti välispoliitika pakilisim ülesanne suhete korraldamine NSV Liiduga, hiljem Venemaa Föderatsiooniga. Pärast Venemaa Föderatsiooniga diplomaatiliste suhete taastamist (24. X 1991) keskenduti kahele teemale: piiriläbirääkimistele ja NSV Liidu väeosade Eestist väljaviimisele.

Vene väe väljaviimine. Venemaa nõudis väeosade väljaviimisega seotud küsimuste lahendamist läbirääkimiste ajal sõlmitud lepingutega. Lõplik läbimurre saavutati 1994. a. suvel, kui Eesti ja Venemaa president kirjutasid 26. juulil Moskvas alla Venemaa Föderatsiooni relvajõudude EV terr-lt väljaviimise lepingule. Selle kohaselt lahkusid Vene väeosad Eestist 31. VIII 1994 ning viimased Vene sõjaväe Paldiski tuumaobjekti demonteerinud spetsialistid 30. IX 1994. Lisaks kirjutati Moskvas alla Venemaa Föderatsiooni relvajõudude pensionäride sotsiaalsete tagatiste lepingule.

Ka apr. 1992 alanud töörühmade kohtumised Eesti-Vene piiri küsimustes kujunesid raskeks, sest Vene pool eitas Tartu rahulepingu kehtivust. Eesti jaoks oli oluline Tartu rahulepingust tulenev EV järjepidevuse idee. Läbirääkimiste tulemusena jõuti sellise piirilepingu sõlmimise ideeni, mille aluseks oli tõdemus, et loobumine piirilepingus otsesest Tartu rahu kehtivuse mainimisest ei mõjuta rahvusv. õiguse seisukohast negatiivselt Eesti riigi järjepidevust. Seetõttu kooskõlastati Vene poolega lepingu tekst, mis sisaldab ainult nii maismaa- kui ka merepiiri tehnilist kirjeldust ilma viideteta teistele lepingutele või pol. dokumentidele. Eesti-Vene piiriläbirääkimiste delegatsioonide juhid parafeerisid märtsis 1999 Peterburis piirilepingud koos kõigi vajalike lisadega. Alates parafeerimisest on Eesti pool olnud valmis lepingule alla kirjutama ja seda ratifitseerima (vt. ka „Üldandmed. Piir").

1998 moodustati Eesti-Vene valitsustevaheline komisjon (VVK). VVK-s on tulemuslikult lahendatud kaubandus- ja majandusalase, teaduslik-tehnilise ning sotsiaal- ja kultuurialase koostöö küsimusi, ka keskkonnakaitse ja kalanduse probleeme. VVK on oluline ka riikidevahelise lepingulise baasi täiustamisel.

EV ja Hiina RV vahelise lepingu allakirjutamine 12. VI 2002. Istuvad välisministrid Tang Jiaxuan ja Kristiina Ojuland, seisavad Hiina RV esimees Jiang Zemin ja EV president Arnold Rüütel

Rahvusvahelised lepingud

Rahvusv. leping on kirjalik kokkulepe, mille sõlmivad omavahel kaks või enam rahvusv. õiguse subjekti — riiki või rahvusv. organisatsiooni. Rahvusv. lepinguid sõlmivad riikide nimel nende valitsused või riigipead. Riigipead ja riigid sõlmivad eriti tähtsaid lepinguid. Ametkondade valitsemisalas olevaid küsimusi reguleerivad riikide ametkondadevahelised kokkulepped, üldisi riigihaldust käsitlevaid lepinguid sõlmivad riikide valitsused. Lepingut võib sõlmida kas seda allkirjastades või ratifitseerides, kinnitades sellega ühinedes vm. viisil, mis on kokku lepitud.

Eestis tuleb põhiseaduses ettenähtud juhtudel lepingud ratifitseerida Riigikogus. Rahvusv. leping omandab juriidilise jõu pärast lepingupoolte vahel kokkulepitud korras jõustumist. Lepingupooled teavitavad teineteist diplomaatiliste nootidega oma poole valmisolekust leping jõustada.

Peale kahe- või mitmepoolsete rahvusv. lepingute sõlmitakse ka niisuguseid rahvusv. lepinguid, millega võivad ühineda kõik rahvusv. õiguse subjektid. Neid lepinguid nimet. konventsioonideks.

Rahvusv. lepingute sõlmimisel tuginetakse eelkõige „Rahvusv. lepingute õiguse Viini konventsioonile", millega Eesti ühines 21. X 1991 ja mis jõustus Eesti suhtes 20. XI 1991. Enne selle konventsiooni koostamist (1969) reguleeriti rahvusv. lepingute sõlmimist, tõlgendamist, muutmist, kehtivuse lõppemist jt. olulisi küsimusi pms. rahvusv. tavaõigusega.

Sageli sõlmivad riigid omavahel pol. või deklaratiivseid kokkuleppeid, mida ei soovita teha kohustuslikuks ja mida nimet. vastastikuse mõistmise memorandumiteks ehk deklaratsioonideks. Eesti on aktiivselt osalenud rahvusv. suhtlemises, sõlminud palju kahepoolseid kokkuleppeid ja ühinenud tähtsamate konventsioonidega nii enne 1940. a-t kui ka pärast taasiseseisvumist.

Enne 1940. a. juunit oli EV sõlminud paljude riikidega u. 250 kahe- ja mitmepoolset lepingut ning oli osaline 82 konventsioonis. Kahepoolseid lepinguid oli sõlmitud kõige rohkem Lätiga (42), Suurbritanniaga (26) ja NSV Liiduga (18). Kokku oli kahepoolseid lepinguid sõlmitud 35 subjektiga. Valdkonniti oli sõlmitud kõige rohkem järgmisi lepinguid: 1) pol. lepingud (53) — rahu-, mittekallaletungi-, piiri-, sõprus-, lepitus- ja vahekohtulepingud —, olulisim nende hulgast on 2. II 1920 sõlmitud Eesti-Vene rahuleping; 2) majandus- ja kaubanduslepingud (59); 3) õigusalased lepingud (37) — kriminaal- ja tsiviilõiguses vastastikuse abi andmise lepingud ja kurjategijate väljaandmise lepingud; 4) mereõiguslikud lepingud (31); 5) transpordilepingud (18). Muudes valdkondades oli lepinguid sõlmitud vähem.

Need välislepingud, mis ei ole asendatud hilisemate samasisuliste lepingutega või mille puhul lepingupool või -pooled ei ole väljendanud tahet neid lõpetada, kehtivad ka tänapäeval.

Pärast taasiseseisvumist on EV sõlminud üle 300 kahe- või mitmepoolse lepingu. Esimene leping, mille Eesti sõlmis pärast ametlikku taasiseseisvumist, oli kaubandus- ja majanduskoostöö leping Islandiga (26. VIII 1991).

Eesti on kahepoolseid lepinguid sõlminud rohkem kui 50 riigiga, enim Venemaaga (31), Soomega (20) ja Ukrainaga (19). Läti ja Leeduga on Eesti sõlminud 23 kolmepoolset lepingut.

Kõige rohkem on sõlmitud kaubandus- ja rahanduslepinguid (122), nende hulka kuuluvad vabakaubanduslepingud, kaubandus- ja majanduskoostöö lepingud, investeeringute soodustamise ja kaitse lepingud, kalanduslepingud, topelt maksustamise vältimise lepingud ja tollikoostöökokkulepped. Palju on sõlmitud ka pol. (63) ja transpordilepinguid (51), viimaste hulka kuuluvad põhil. autovedude, lennundus- meresõidu- ja sidelepingud.

Eesti on sõlminud lepinguid ka rahvusv. julgeoleku- ja majanduskoostöö org-dega, nt. EL-iga vabakaubanduslepingu, assotsieerumislepingu ning NATO ja Lääne-Euroopa Liidu (WEU) koostöölepingud.

Ka konventsioonidega ühinemisel on Eesti olnud aktiivne – ühinetud on enam kui 250 konventsiooniga, millest enamik on koostatud ÜRO ja selle allasutuste ning Euroopa Nõukogu egiidi all. Konventsioonides käsitletakse enamasti suuremat valdkondi, mida üksikasjalikumalt reguleeritakse kahepoolsete lepingutega. Põhil. konventsioonidega on reguleeritud inimõigused ning diplomaatilised suhted tervikuna.

EV Välisministeerium

Diplomaatiliste suhete (taas)kehtestamise kronoloogia (31. X 2001)

Riik	EV tunnustamine (kuni 1940)	EV (taas)-tunnustamine (alates 1991)	Diplomaatiliste suhete (taas)kehtestamine (a-st 1991)
Afganistani Islamiriik	RL	7. IX 1991	
Albaania Vabariik	RL	27. VIII 1991	1. I 1992
Alžeeria Dem. Rahvavabariik		27. XII 1991	19. III 1992
Ameerika Ühendriigid	28. VII 1922	2. IX 1991	4. IX 1991
Andorra Vürstiriik		11. IV 1996	11. IV 1996
Angola Vabariik		16. III 1993	10. III 1993
Antigua ja Barbuda		4. VI 1993	4. VI 1993
Araabia Ühendemiraadid		18. IX 1991	
Argentina Vabariik	12. I 1921	25. VIII 1991	27. IX 1991
Armeenia Vabariik		12. IX 1991	23. VIII 1991
Aserbaidžaani Vabariik		4. III 1992	20. IV 1992
Austraalia Ühendus	RL	27. VIII 1991	21. X 1991
Austria Vabariik	26. VI 1921	28. VIII 1991	8. II 1991
Bahama Ühendus		ÜRO	
Bahreini Riik		15. IX 1991	
Bangladeshi Rahvavabariik		9. IX 1991	5. X 1991
Barbados		ÜRO	
Belgia Kuningriik	26. I 1921	27. VIII 1991	5. IX 1991
Belau Vabariik		ÜRO	
Belize		ÜRO	5. V 1992
Benini Vabariik		31. I 1992	
Bhutani Kuningriik		ÜRO	
Boliivia Vabariik	RL	8. IX 1991	
Bosnia ja Hertsegoviina Föderatsioon		20. IV 1992	6. II 1992
Botswana Vabariik		ÜRO	
Brasiilia Liitvabariik	5. XII 1921	4. IX 1991	16. XII 1991
Brunei Darussalami Riik		ÜRO	
Bulgaaria Vabariik	20. V 1921	26. VIII 1991	10. IX 1991
Burkina Faso		16. I 1992	
Burundi Vabariik		6. I 1992	30. VII 1992
Cabo Verde Vabariik		9. IX 1991	1. IX 1991
Colombia Vabariik	RL	6. IX 1991	23. II 1993
Costa Rica Vabariik	RL	1. IX 1991	4. II 1992
Côte d'Ivoire'i Vabariik		ÜRO	

...vabariik		ÜRO	
...Ühendus		ÜRO	
...vabariik	RL	ÜRO	
...vabariik	RL	2. IX 1991	22. X 1992
...Araabia Vabariik	RL	6. IX 1991	2. I 1992
...ea-Guinea		ÜRO	
...vabariik	RL	ÜRO	13. II 2001
		ÜRO	
...Ülem. Liitvabariik	RL	2. I 1992	
		ÜRO	
		16. IX 1991	19. XII 1991
		10. I 1992	
		27. II 1996	30. V 2001
		23. XII 1991	5. II 1992
		ÜRO	
		27. VIII 1991	17. VI 1992
...vabariik	RL	17. IX 1991	3. II 1993
		23. XI 1991	10. II 1992
...-Bissau Vabariik		ÜRO	
		ÜRO	
	RL	ÜRO	
...vabariik	17. VIII 1923	7. IX 1991	11. IX 1991
...Kuningriik	25. III 1921	27. VIII 1991	9. X 1991
...vabariik	RL	ÜRO	
		28. VIII 1991	2. III 1992
	RL	27. VIII 1991	10. IX 1991
		4. IX 1991	9. I 1992
	RL	9. IX 1991	2. XII 1991
		16. IX 1991	5. VII 1993
		1. I 1992	
...vabariik	RL	10. IX 1991	18. VIII 1992
	30. I 1922	22. VIII 1991	26. VIII 1991
	26. I 1921	27. VIII 1991	31. VIII 1991
	26. I 1921	6. IX 1991	10. X 1991
		8. XI 1991	15. II 1994
		13. IX 1991	
...saared		14. IX 1991	24. I 2001
...Ühendvabariik	RL	22. X 1991	9. II 2001
...Kuningriik		ÜRO	
		ÜRO	
	RL	26. VIII 1991	4. IX 1991
		23. XII 1991	27. V 1992
		14. IV 1997	14. IV 1997
		10. I 1996	31. X 2001
...vabariik		ÜRO	
		ÜRO	
...Kaamile-saared		ÜRO	
...Dem.		ÜRO	
...(end. Zaire)			
		24. III 1992	
...Föderatsioon		7. IX 1991	
		6. IX 1991	17. X 1991
	19. V 1922	2. IX 1991	2. X 1991
	RL	9. IX 1991	12. XI 1991
		15. IX 1991	28. X 1994
		1991	12. IV 1996
		12. IX 1991	22. I 1992
...Dem. Rahva-		19. IX 1991	29. III 1995
...vabariik			
	2. III 1921	22. VIII 1991	16. VI 1991

Lesotho Kuningriik		ÜRO	
Libeeria Vabariik	RL	ÜRO	
Liechtensteini Vürstiriik	22. VI 1921	ÜRO	
Liibanoni Vabariik		30. XII 1991	3. IX 2001
Suur Liibüa Araabia Sotsial. Rahva-džamahirija		4. XII 1991	
Luksemburgi Suurhertsogiriik	22. II 1923	27. VIII 1991	29. VIII 1991
Lõuna-Aafrika Vabariik	RL	29. VIII 1991	4. XI 1991
Läti Vabariik	2. III 1921	23. VIII 1991	3. I 1992
Madagaskari Vabariik		4. III 1992	13. IV 1992
Madalmaade Kuningriik	5. III 1921	2. IX 1991	21. X 1991
Endine Jugoslaavia Makedoonia Vabariik		1. XI 1994	10. III 1995
Malawi Vabariik		ÜRO	
Malaisia		11. IX 1991	11. II 1992
Maldiivi Vabariik		26. XI 1993	22. III 1994
Mali Vabariik		25. I 1992	13. XI 1992
Malta Vabariik		26. VIII 1991	1. I 1992
Marshalli Vabariik		ÜRO	
Maroko Kuningriik		24. IX 1991	22. VI 1992
Mauritaania Islami-vabariik		18. IX 1991	18. IX 1991
Mauritiuse Vabariik		ÜRO	24. X 2001
Mehhiko Ühendriigid	RL	5. IX 1991	5. XII 1991
Mikroneesia Liidu-riigid		ÜRO	
Moldova Vabariik		28. VIII 1991	10. XI 1992
Monaco Vürstiriik		ÜRO	
Mongoolia		29. VIII 1991	20. XI 1991
Mosambiigi Vabariik		ÜRO	
Myanmari Liit (end. Birma)		ÜRO	
Namiibia Vabariik		17. IX 1991	
Nauru Vabariik		ÜRO	
Nepali Kuningriik		10. IX 1991	20. IV 1992
Nicaragua Vabariik	RL	2. IX 1991	
Nigeri Vabariik		ÜRO	
Nigeeria Liitvabariik		2. IX 1991	10. XI 1992
Norra Kuningriik	4. II 1921	27. VIII 1991	27. VIII 1991
Omaani Sultaniriik		22. IX 1991	23. XI 1992
Paapua Uus-Guinea Iseseisvusriik		ÜRO	
Pakistani Islamivabariik		8. IX 1991	20. IX 1993
Panama Vabariik	RL	17. IX 1991	13. I 1995
Paraguay Vabariik	RL	1. IV 1992	1. VII 1992
Peruu Vabariik	RL	6. IX 1991	27. VII 1995
Poola Vabariik	31. XII 1920	26. VIII 1991	2. IX 1991
Portugali Vabariik	6. II 1921	27. VIII 1991	1. X 1991
Prantsuse Vabariik	26. I 1921	25. VIII 1991	30. VIII 1991
Rootsi Kuningriik	4. II 1921	27. VIII 1991	28. VIII 1991
Rumeenia	26. II 1921	26. VIII 1991	13. IX 1991
Rwanda Vabariik		31. XII 1992	
Saalomoni Saared		ÜRO	
Saint Christopheri ja Nevise Föderatsioon		ÜRO	
Saint Lucia		ÜRO	
Saint Vincent ja Grenadiinid		ÜRO	
Saksamaa Liitvabariik	9. VII 1921	28. VIII 1991	28. VIII 1991
Sambia Vabariik		25. IX 1996	15. V 1997
Samoa Iseseisvusriik		ÜRO	

(end. Lääne-Samoa)			
San Marino Vabariik		26. VIII 1991	
São Tomé ja Príncipe Dem. Vabariik		28. I 1992	
Saudi Araabia Kuningriik		16. IX 1991	
Seišelli Vabariik		ÜRO	
Senegali Vabariik		17. IX 1991	3. IV 1992
Sierra Leone Vabariik		ÜRO	
Singapuri Vabariik		6. IX 1991	2. II 1993
Slovaki Vabariik	29. XII 1921	29. VIII 1991	30. III 1993
Sloveenia Vabariik		28. VIII 1991	11. XII 1991
Somaalia Dem. Vabariik		ÜRO	
Soome Vabariik	7. VI 1920	28. VIII 1991	29. VIII 1991
Sri Lanka Dem. Sotsialistlik Vabariik		10. X 1991	31. I 1996
Sudaani Vabariik		ÜRO	
Suriname Vabariik		ÜRO	
Suurbritannia ja Põhja-Iirimaa Ühendkuningriik	26. I 1921	27. VIII 1991	5. IX 1991
Svaasimaa Kuningriik		ÜRO	
Süüria Araabia Vabariik		9. IX 1991	19. V 1993
Šveitsi Konföderatsioon	22. IV 1922	28. VIII 1991	4. IX 1991
Zimbabwe Vabariik		17. III 1992	29. VI 1992
Taani Kuningriik	5. II 1921	24. VIII 1991	24. VIII 1991
Tadžikistani Vabariik		25. XII 1991	
Tai Kuningriik	RL	9. IX 1991	27. IV 1992
Tansaania Ühendvabariik		24. VII 1996	24. VII 1996
Togo Vabariik		10. XI 1993	
Tonga Kuningriik		ÜRO	
Trinidadi ja Tobago Vabariik		ÜRO	
Tšaadi Vabariik		10. I 1993	
Tšehhi Vabariik	29. XII 1921	29. VIII 1991	9. IX 1991
Tšiili Vabariik	RL	28. VIII 1991	27. IX 1991
Tuneesia Vabariik		2. IX 1991	29. VI 1992
Tuvalu		ÜRO	
Türgi Vabariik	23. I 1924	3. IX 1991	23. X 1991
Türkmenistan		13. IX 1993	26. VIII 1994
Uganda Vabariik		ÜRO	
Ukraina		26. VIII 1991	4. I 1992
Ungari Vabariik	24. II 1921	24. VIII 1991	2. IX 1991
Uruguay Idavabariik	RL	28. VIII 1991	30. IX 1992
Usbekistani Vabariik		30. IX 1991	10. X 1994
Uus-Meremaa	RL	28. VIII 1991	6. I 1992
Valgevene Vabariik	7. IV 1921	27. XII 1991	6. IV 1992
Vanuatu Vabariik		ÜRO	
Vatikani Linnriik (Püha Tool)	10. X 1921	28. VIII 1991	3. X 1991
Venemaa Föderatsioon	14. II 1920	24. VIII 1991	24. X 1991
Venezuela Bolívari Vabariik	RL	2. IX 1991	11. VII 1994
Vietnami Sotsialistlik Vabariik		9. IX 1991	20. II 1992

RL — riigid, mis enne 1940. a-t Eesti Vabariiki eraldi aktiga ei tunnustanud, kuid kuulusid koos Eestiga Rahvasteliitu;
ÜRO — riigid, mis alates 1991. a-st Eesti Vabariiki eraldi aktiga ei ole tunnustanud, kuid kuuluvad koos Eestiga ÜRO-sse.
Monacoga pole diplomaatilisi suhteid juriidiliselt võimalik sõlmida.

Eesti riigipeade riigi- ja ametlikud visiidid 1991–2002

Tiitel	Nimi	Riik	Kuupäe
1991			
Ülemnõukogu esimees	Arnold Rüütel	Venemaa	23.
Ülemnõukogu esimees	Arnold Rüütel	USA	17.
Ülemnõukogu esimees	Arnold Rüütel	Soome	15.
1992			
Ülemnõukogu esimees	Arnold Rüütel	Prantsusmaa	5.–
1993			
president	Lennart Meri	Poola	5.–
president	Lennart Meri	Jordaania	2.–
president	Lennart Meri	Kuveit	5.–
1994			
president	Lennart Meri	Iisrael	13.–
president	Lennart Meri	Ukraina	15.–
president	Lennart Meri	Taani	12.–
president	Lennart Meri	Kasahstan	10.–
president	Lennart Meri	Hiina	12.–
president	Lennart Meri	Venemaa	
president	Lennart Meri	Vatikan, Itaalia	12.–
1995			
president	Lennart Meri	Soome	16.–
president	Lennart Meri	Rootsi	11.–
president	Lennart Meri	Mehhiko	26. X–
president	Lennart Meri	Iisrael	5.–
1996			
president	Lennart Meri	Läti	23.–
1997			
president	Lennart Meri	Prantsusmaa	12.–
president	Lennart Meri	Ungari	12.–
president	Lennart Meri	Sloveenia	15.–
president	Lennart Meri	Leedu	20.–
1998			
president	Lennart Meri	USA	12.–
president	Lennart Meri	Itaalia	25.–
president	Lennart Meri	Poola	27.–
president	Lennart Meri	Türgi	15.–
1999			
president	Lennart Meri	India	2.–
president	Lennart Meri	Kreeka	23.–
president	Lennart Meri	Island	13.–
2000			
president	Lennart Meri	Tšehhi	29. V–
president	Lennart Meri	Saksamaa	6.–
2001			
president	Arnold Rüütel	Soome	20.–
2002			
president	Arnold Rüütel	Poola	17.–
president	Arnold Rüütel	Norra	9.–

Riigipeade ja teiste kõrgete külaliste ametlikud visiidid Eestisse 1991–2001

Riik	Tiitel	Nimi
1992		
Rootsi	kuningas	Carl XVI Gustaf
	kuninganna	Silvia
Prantsusmaa	president	François Mitterrand
Ukraina	president	Leonid Kravtšuk

	president	Ion Iliescu	11.–12. VII	UNESCO	peasekretär	Federico Mayor	7.–9. VI
	kuninganna	Margrethe II	27.–28. VII	Island	president	Ólafur Ragnar Grímsson	8.–11. VI
	president	Algirdas Brazauskas	15. XII	Norra	kuningas	Harald V	31. VIII – 1. IX
					kuninganna	Sonja	
	president	Richard von Weizsäcker	11.–12. VII	Sloveenia	president	Milan Kučan	24.–25. XI
				1999			
	Tema Püha-dus Paavst	Johannes Paulus II	10. IX	Poola	president	Aleksander Kwaśniewski	23.–25. VIII
				Läti	president	Vaira Viķe-Freiberga	29.–30. VIII
	president	Lech Wałęsa	9.–10. V	Leedu	president	Valdas Adamkus	4.–6. X
	president	Martti Ahtisaari	31. V – 1. VI	**2000**			
	president	Nursultan Nazarbajev	7.–8. VIII	Läti	president	Vaira Viķe-Freiberga	1.–3. V
				Soome	president	Tarja Halonen	16.–17. V
				Kreeka	president	Konstantinos Stephanopoulos	11.–14. X
	asepresident	Al Gore	13. III				
	president	Leonid Kutšma	24.–25. V		Tema Püha-dus Kons-tantinoopoli – Uue Rooma peapiiskop, oikumeeniline patriarh	Bartholomeos	26. X – 1. XI
	peasekretär	Daniel Tarschys	25.–28. V				
	president	Mircea Snegur	2.–4. IV				
	peasekretär	Javier Solana	16.–17. IV				
	president	Václav Havel	18.–20. IV				
	president	Árpád Göncz	2.–4. V	**2001**			
	president	Klaus Hänsch	6.–7. V	Malta	president	Guido de Marco	2.–4. V
				Iirimaa	president	Mary McAleese	24.–26. V
				Euroopa Liit	president	Romano Prodi	17.–18. VI
	president	Oscar Luigi Scalfaro	22.–23. V				
	president	Süleyman Demirel	3.–4. VI	Šveits	president	Moritz Leuenberger	19.–20. VII
	president	Jacques Santer	4. X	Prantsus-maa	president	Jacques Chirac	28. VII
				ÜRO Pea-assamblee	president	Harri Holkeri	6.–7. VIII
	peasekretär	Jose Cutileiro	19.–20. III				
	president	Roman Herzog	15.–16. V	NATO	peasekretär	George Robertson	29. XI

SELTSID, ÜHINGUD JA ÜHISTUD

Ajalooline areng

Seltsid, ühingud ja ühistuid on inimesed asutanud omavahelise kokkuleppe ühiste huvide alusel; need ei taotle maj. kasumit, vaid tegutsevad ühiskonnas ja riikides kehtivate juriidilisest seisundist ega muuda seda. Nende asutamise, liikmeks vastuvõtmise reeglid, eesmärk ja tegevuskava on enamasti fikseeritud põhikirjas. Kui riigi seadused seda nõuavad, tuleb ka põhikiri registreerida ja ametivõimud peavad seda kinnitama. Seltside asutamisele ja tegevusele võidakse seadustega piiranguid.

Eestis, nt. Balti prov-des, oli seltse puudutav seadusandlus 1906. a-ni korrastamata, võimukandjate peahuvi oli ühiskondlike tekke takistamine. Euroopa moderniseeruvad seltsid ühiskonna uute struktuuriüksustena on tekkinud Euroopa seisustele ja seisuslikele korporatsioonidele. Seltsid kujundasid inimeste õigused ja kohustused, peamiseks tegevuseks oli vastastikune abistamine; seisuskuuluvus oli päritav. Kirikuliikmeks kinnistati inimene ristimisega, sektantlikud seltsid olid omaalgatuslikud. Msg. valdkondades kujunesid ühiskondlikule huvikooslustena soodustasid seltsid Euroopas uute ideede, ja vormide uuenemist, vaba mõttevahetuse ja ühistegutsemise põhimõte edenes koos valgustuse ja demokraatia ideedega.

Seltsi mõiste tekkis ja hakkas asutama 18. saj. II poolel haritud saksa kodanlaskonna seas levinud valgustusideed. Esialgu asutati pms. ühiskondlikust enesetäiustamist taotlevaid seltse, nt. lugemisseltse, heategevusühendusi ja klubisid. Klubid kujunesid 19. saj. kõigis linnades populaarseiks suhtlemise ja eneseharimise keskusteks. Maa-aadli huvi põllumajanduse tootlikumaks muutmise vastu andis tõuke suurpõllumeeste seltside tekkele; esimene oli Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet (1792), mis akadeemiataolise keskse institutsioonina edendas põllumajandus- (sh. agronoomia-) alast uurimistööd ja teabelevi. 19. saj. algul kasvas romantismi mõjul baltisaksa haritlaskonna huvi mineviku ja põlisrahvaste kultuuri vastu ning sellest innustununa rajati 19. saj. I poolel mitu teadusseltsi, nt. Õpetatud Eesti Selts (asutati 1838 Tartus, peaülesanne oli eesti keele ja rahvaluule uurimine), mitmest erialasest teaduslikust sektsioonist koosnev Eestimaa Kirjandusühing (1842 Tallinnas) ning Eesti Loodusuurijate Selts (1876 Tartus). 19. saj. II poolel rajas oma teadusseltsid ka enamik Baltimaade väikelinnu. Haritlaste ühtekuuluvustunnet kinnistasid Tartu üliõpilaskorporatsioonid (tähtsaimad „Estonia", „Livonia", „Curonia"). 19. saj. keskpaiku tekkisid esimesed püsivad saksa lauluseltsid (tähtsaimad „Revaler Verein für Männergesang", „Revaler Liedertafel"), neil oli elav kontserdi- ja seltskonnategevus. 19. saj. II poolel baltisaksa seltsiliikumine laienes: rajati erinevaid saksa seisusi koondavaid vabatahtliku tuletõrje org-e (esimene 1862 Tallinnas), valgustuslike ülesannetega käsitöölisteseltse, võimlemis- ja jalgrattaseltse, suurenes jõukamaid kihte ühendavate heategevusseltside (nt. Tallinna Diakonissiselts) ja -sihtasutuste,

samuti asutuste ja organisatsioonide juures olevate toetus- ja matusekassade hulk. Asutati ka elitaarseid jahi-, ratsutamis-, male- jm. harrastusseltse, pms. heategevuse nimel rajati esimesed naisseltsid. 20. saj. alguses kuulusid peaaegu kõik (meessoost) baltisakslased mingisse seltsi või ühingusse. 1905 asutati esimene baltisakslaste partei. Pärast rev-i võttis seltsiliikumine sakslaskonnas uue suuna: algselt saksakeelsete koolide hooldamiseks rajatud seltsid (*Deutsche Vereine*) seadsid eesmärgiks baltisaksa seisusühiskonna uuendamise rahvuslikul alusel. I maailmasõja ajal keelas tsaarivalitsus kõik saksa organisatsioonid. EV-s osa neist taastati, kultuuriautonoomia andis võimaluse mitmekülgseks omaalgatuseks. Riigi pol. elus osalesid baltisakslased 1918 asutatud Baltisaksa Partei juhtimisel.

Pärast pärisorjusest vabanemist (1816–19) hakkas ka eesti talurahvas osalema kiriklike ja ilmalike ülemuste hooldusel msg. uutes ühistegutsemise vormides, nt. piibliseltsides ning palvemajade juures suhteliselt iseseisvates hernhuudi ehk vennastekogudustes. Need soosisid vaba usulist eneseväljendust ja kirjaoskust. Saksa seltsidesse põlisrahva esindajad üldreeglina ei pääsenud. 1860. aastail algas seltsiliikumine ka eestlaste seas, esialgu sakslaste eestkoste all. Omaalgatuslikku tegevust soodustas laulukooride asutamine paljude koolide juurde ning saksa eeskujul orkestrimänguharrastus. Esimesed registreeritud põhikirjaga eesti laulu- (muusika-) seltsid olid 1865 Tartus Johann Voldemar Jannseni juhtimisel rajatud „Vanemuine", 1866 Tallinnas asutatud „Estonia" ja samal aastal asutatud Jüri muusikaselts. „Vanemuine" korraldas mitu üldlaulupidu, 1870 toimusid seltsis esimesed harrastuslikud teatrietendused („Koidula teater"), seal

EÜS-i hoone Tartus
(1901, arh. G. Hellat)

pandi alus üldharivate ja isamaaliste kõnede pidamise traditsioonile. Laulupeod õhutasid rahvuslikult meelestatud eesti haritlasi uute laulukooride, rahvalike orkestrite ja muusikaseltside loomisele.

1870. a-il hakkasid tegutsema eesti rahvuslaste asutatud ülemaalised organisatsioonid, mille eesmärk oli emakeelse hariduse ja rahvuskultuuri edendamine. 1872 asutati pms. kooliõpetajaid koondav Eesti Kirjameeste Selts, mis Jakob Hurda juhtimisel tegeles edukalt keelekorraldusega, algupäraste eestikeelsete õpikute trükki suunamisega ja rahvaluule kogumisega. 1871 alustas tegevust kõrgema emakeelse rahvakooli, nn. Eesti Aleksandrikooli asutamise heaks raha kogumise organisatsioon, mida juhtis Tartus koos käiv Eesti Aleksandrikooli Peakomitee (president Jakob Hurt); rohkete abikomiteede kaudu hõlmas see organisatsioon kõigi maanurkade inimesi. Annetuste kogujad selgitasid emakeelse hariduse tähtsust ja õhutasid sellega rahvusteadvust. 1883. a-ks oli kooli avamiseks vajalik 100 000 rbl. koos. 1870. a-te algul rajati põllum-e uuendamisest ja mõisnike ülemvõimust vabanemisest huvitatud eesti taluperemeeste ja maakooliõpetajate eestvõttel Tartus, Viljandis ja Pärnus esimesed eesti põllumeeste seltsid. Need astusid välja mõisnike eesõiguste vastu, loobudes saksa suurpõllumeesteseltside juhtimisest. Eestlaste esimene iseseisev pol. aktsioon korraldati 1881: 17 eesti seltsi saadikud koostasid valitsusele märgukirja, milles taotlesid Balti kub-de agraarolude ning kohtu- ja omavalitsuste reformimist eestlaste huvides.

Venestamisajal — u. 1880. a-te keskpaigast kuni 20. saj. algusaastateni — kontrollis politsei seltse rangelt: nõuti tüüppõhikirjade järgimist, kõigi seltside põhikirjad tuli kinnitada Peterburis (kinnitas keiser ise või ministeerium). Eesti Aleksandrikooli jaoks kogutud rahaga avasid võimud 1888 Põltsamaal venekeelse linnakooli, venestusmeelsete eesti tegelaste intriigide tõttu suleti 1893 Eesti Kirjameeste Selts. Ometigi asutati 1880.—90. a-tel rohkesti kohalikke eesti seltse (u. 40 muusikaseltsi), Soome mõjul hakati rajama karskusseltse (esimene 1889 Toris). 20. saj. alguseks oli Eestis üle 50 karskusseltsi, korraldati konverentse ja 1897. a-st anti välja karskusalast aastaraamatut. Rahvuslikult mõtestatud karskusliikumist, mille abil loodeti võita eestlaste seas vaesus ja kuritegevus, õhutasid sellal kõik Eesti avaliku elu tegelased, nt. Villem Reiman, Matthias Johann E... Jaan Tõnisson ja Ado Grenzstein. K... kusliikumine oli ühtlasi suunatud ... sade vastu, kellele viinamüük oli ... tuluallikas (nt. sulgesid paljud ... valitsused sellal kõrtse). 19. saj. ... asutati palju uusi põllumeeste se... linnades asutasid oma kultuuris... eestlastest käsitöölised, tekkisid ka ... lastest koosnevad vabatahtliku tule... org-d. Poolehoidu võitis oma-abi ... mõte: asutuste ja organisatsioonide ... de rajati abistamiskassasid, ame... mude soovitusel asutati hulgaliselt ... tastikuse abistamise ja tulekindlus... seltse. Vana talupojakultuur oli ... bumas, seltsid kujunesid kontse... pidude, laulupidude, kõneõhtu... teatrietenduste korraldamise ning ... matukogude tõttu kohaliku kultuu... keskusteks. Ühelt poolt koolide ve... tamise, teiselt poolt saksa kultuur ... kuva domineerimise oludes tuge... emakeelele tuginev avalik tegevus ... sides rahvustunnet ja valmistas ette ... rahvuslikku ja pol. elavnemist. ... soodsatele oludele vaatamata said ... ülemaalised rahvuslikud üritused ... valuule kogumine, laulupeod). Se... liikumine haaras ka väljaspool ... maad elavaid eestlasi: nt. Peterb... tegutsesid 1880. a-st Peterburi ... Heategev Selts ja Kooliselts, ... ennekõike isetegevusliku näite... keskustena.

Vabamas õhkkonnas, Venemaa 19... rev-i päevil ja pärast seda võtsid ... gatuslikud ühendused endale järje... kemaid ülesandeid. Suurema mõ... saavutamiseks püüti liituda ja ... keskorg-e. 1906 seadustati Ve... „kasumit mittetaotlevate" ühe... tegevus, leevendati nende kin... korda ja tüüppõhikirjade nõue... politseijärelevalve nende üle pü... seltsiliikumise uus joon oli ma... **tegevuse** areng, tõuke selleks ... Soome (eriti Pellervo) eeskuju. ... Tõnissoni eestvõttel hakati 190... tama laenu- ja hoiuühisusi. Eesti ... krediidiühistud toetasid rahvusli... tuuriseltse, nende ja korjandus... said „Vanemuine" ja „Estonia" ... juures tegutsesid nüüd kutseli... trupid, esinduslikud hooned. 19... Tartu Eesti Majandusühisus, ... moodustati tarbijaühistuid. Ku... des edenes karjakasvatus, tek... piimaühistuid (1912 asutati ... keskühistu „Estonia"), talun... abiks karjakontrolli-, pulli-, ... vee-, turba-, kartuli- jm. ühis... vakorrale tõusis ka ühistegev... kõlastamine ja ühistutevahe...

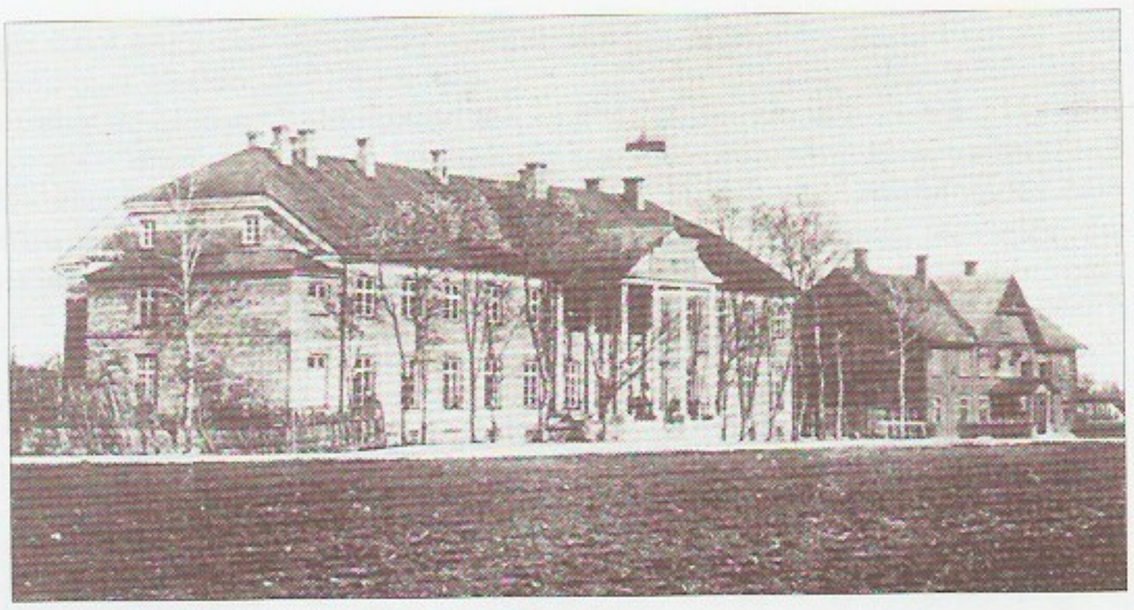

Eesti Aleksandrikooli hoone Põltsamaal

...imuma hakkas „Ühistegevus-

...-i ajal hakkas Eesti ava-
...nõudma emakeelset kooli-
...1906. a. lubas valitsus „ääre-
...emakeelseid erakoole. Kuju-
...maad haarav haridusseltside
...nimetati ka kooli- või noor-
...seltsideks, 1917 oli neid
...Tartus tegutsenud Eesti
...Kasvatuse Seltsil (ENKS) ja
...asutatud Eestimaa Rahva-
...Seltsil oli rohkelt haruseltse,
...haridusseltse tegutses iseseis-
...haridusseltsid rajasid a-ni 1918
...esimese eestikeelse kesk-
...ENKS-i tütarlastegümn-i (1906

...hakkasid lauluharrastu-
...tegutsemisõ ja seltskondliku suhtle-
...asendama varasemaid
...Meelelahutust pakkusid
...ilesannete kõrval ka Eesti
...(1917 oli neid u. 54);
...said „pritsimeeste" puhk-
...ja peod. Eestlaste spordi-
...esimesi avaldusi olid 1890.
...tulekukuringid, 1896 asutati
...jalgrattaselts, 1899 Tartus
...„Taara", 1901 Tallinnas ja
...spordiselts „Kalev". Sellal asu-
...esimene eesti naisselts (1906
...esimesi samme astus töölis-
...).

...uurimisega tegeles 19.
...Eesti Üliõpilaste Selts
...). 20. saj. algusele oli
...eesti haritlaskonna kasv ja
...ühinemade ja eesmärkidega
...ühenduste teke. 1904 alustas
...tegevust kultuuri ja ühis-
...uuenemist taotlev
...(Gustav Suits jt.). „Noor-
...1912, hiljem tegut-
...kirjastusena. Humanitaar-
...ühendamisel oli eriti teenekas
...ja V. Reimani eest-
...maalise organisatsiooni-
...Eesti Kirjanduse Selts; anti
...„Eesti Kirjandus", moo-
...kultuurilooline arhiiv ja
...bibliograafia asutis; rajati eesti
...arhiiv.

...saj. alguskümnenditel tekki-
...ühtlasi nii pa-
...lõhkumispoolsete pol. voolude
...seltside kaudu levis
...ühenduste moodustamise idee. 1905
...esimesed Eesti parteid. Juba
...ühingulisel alusel pärast Veeb-
...1907 esitasid Eesti seltsid rah-
...kultuurilise autonoomia nõu-
...ühendumise ühe iseseisva rahvusriigi

Iseseisvas dem. EV-s avanes seltsiliikumisele roheline tee. Rahvusriik võttis küll mitu seni vabatahtlike ühenduste hooleks olnud ülesannet (nt. emakeelne haridus) enda kanda, kuid säilis vajadus ühiskondlike „oma-abi" ja kodanikuühenduste järele, mis oleksid täiendanud ja kontrollinud riigivõimude ettevõtmisi. Kodanike seltsidesse ja ühingutesse ühinemise vabadus oli Eestis põhiseadusega kindlustatud ning seaduslikult reguleeritud („Ühingute ja nende liitude seadus", „Ühingute, seltside ja nende liitude registreerimise seadus", 1926). Juriidilise isiku õiguste saamiseks tuli selts Sisemin-s registreerida. Pätsi autoritaarsusele kalduva valitsuse ajal seltside õigusi ja tegevusvaldkondi piirati („Ühingute ja nende liitude seadus", 1938).

Uues pol. olukorras seltside arv suurenes ja nende eesmärgid mitmekesistusid, osa seltse liitus. Valitsuse ja avalikkuse silmis ning tegelikus majanduselus oli ülisuur osa maj. ühistegevusel. Ühistegevuse org-de keskus oli Eesti Ühistegeline Liit, kuhu 1940. a. alguses kuulus 1087 msg. ühistut, sh. 143 tarbija- ja majandus-, 125 piima-, 145 masina-, 125 turba-, 199 krediidi- ja 7 keskühistut ning 172 kindlustusseltsi ja -kassat. Tarbijaühistuid koondas 1917 rajatud Eesti Tarbijate Kooperatiiv (ETK), millel oli palju kauplusi, oma tööstusettevõtteid, ühistegevuskool ja ajaleht. Pms. ühistegevuse toel suutis Eesti talu sõja ja suurmõisade jagamise järel toime tulla: suhteliselt edukalt hakati arendama piimakarjandust, varustati toiduainetega Eesti turgu ning toodeti ekspordiks võid, liha ja mune. Ühistegevust („ühistuasjandust") hakati ka teaduslikult uurima, asutati Akadeemiline Ühistegevuse Selts.

Kultuuriseltside seas olid Eestis arvuliselt esikohal haridusseltsid, nende vaimseks keskuseks oli Eesti Haridusliit (1923); ühendus andis välja oma ajakirja ja toetas raamatukogude asutamist. Poolehoidu võitsid uued enesetäienduse ja kutseoskuse omandamise vormid, nt. msg. kursused, õpperingid jm., suuremates linnades asutati rahvaülikoole. Endiselt populaarne harrastus oli koorilaul, Eesti Lauljate Liit koondas u. 800 koori ja seltsi. 1930. a-il ehitati valit-

„Säde" seltsimaja Valgas (1911, arh. G. Hellat)

suse toetusel maale rahvamaju, need kujunesid kohalikeks kultuurikeskusteks.

Juba 1917. a. hakkas Eestis hoogsalt arenema **naisliikumine**. Ehkki naised said Eesti iseseisvudes kõik pol. õigused, osales neid kõrgpoliitikas vähe. Naiste ühendustel, mis tegelesid sotsiaalhoolde, emade ja laste kaitse, naiste kutsehariduse, ebavõrdse töötasu jm. valusate küsimustega, oli oluline roll. Tähtsaimad organisatsioonid olid 1920 asutatud Eesti Naisliit (koondas 1940. a. 91 naisseltsi), 1928 rajatud, pms. taluperenaiste kutseoskuste eest hoolitsev Maanaiste Keskselts (koondas 1939. a. 460 kohalikku organisatsiooni, andis välja ajakirja „Taluperenaine"), Naiste Karskusliit (andis välja ajakirja „Eesti Naine") ning riigivõimuga seostuv Naiskodukaitse (asut. Soome eeskujul). Naisüliõpilasi esindasid juba 1911 rajatud Eesti Naisüliõpilaste Selts, korporatsioon „Filiae Patriae" jmt. selts. Perenaiste kutseoskuste ja kodukultuuri arendamisse suhtuti Pätsi valitsuse ajal kui riiklikku ülesandesse, kutsekodade süsteemis asutati Kodumajanduskoda, koduperenaise tööd tunnustati omaette elukutsena.

Osavõturohkeks kujunes iseseisvas Eestis ka **noorsoo- ja spordiliikumine**. Mõjukaimaks noorsoo-org-ks kujunes (eriti maal) noorte mitmekülgset enesearendamist, sh. kehakultuuri edendav Ülemaaline Eesti Nooresoo Ühendus (ÜENÜ, asut. 1936), millel oli 250 osakonda. Maanaiste seltsid, ÜENÜ jmt. selts püüdsid elustada talurahvakultuuri traditsioone (rahvarõivad, rahvatants), neid toetas ka Eesti Maanoorte Liit. Palju liikmeid oli rahvusv. noorteühendustel, naiste ja meeste kristlikel ühendustel ning skautide-gaidide org-l. Lisaks viimastele asutati Eestis noorkotkaste ja kodutütarde ühendused. Spordiliikumist suunas 1922 rajatud Eesti Spordiliit (hiljem Eesti Spordi Keskliit), mis koos maakondlike spordiliitude ja Eesti Noorte Spordiliiduga ühendas msg. spordialadega tegelevaid sektsioone ja seltse. 1920–40 ilmus „Eesti Spordileht". Spordivõistlused said armastatud vaatemängudeks, tippsportlastesse suhtuti kui rahvuskangelastesse. Koolides ja noorsooühendustes võitis populaarsust võimlemine. Eesti organiseeritud **töölisliikumise** algaasta oli 1917. Töölisliikumise olukorra muutis keeruliseks NSV Liit, kes püüdis Eesti seesmisi sotsiaalseid vastuolusid kasutada oma riikliku mõjuvõimu suurendamiseks. Tööliskonna enamiku poolehoid kuulus siiski Eesti Sots-dem. Parteile, kes toetas Eesti iseseisvust ja oli esindatud parlamendis. Rohkesti astuti aü-tesse, asutati tööliste kultuuri- ja spordiorg-e, nt. Eesti Tööliste Haridusliit (1931), Eesti Töölismuusika Liit, Eesti Töölisspordiliit, Tallinna Töölisteater.

Esimesel iseseisvusajal tekkis palju msg. erialaseid, kutsealaseid või harrastusühendusi ning heategevuse ja sotsiaalhooldusega tegelevaid koondisi, hulgaliselt poolehoidjaid oli ka mitmel ususektil (metodistidel, baptistidel jm.). Oma organisatsioone asutasid kunstnikud ja teadlased. Iseseisvusaja lõpul loodi riigi toetusel ETA. TÜ ja TTÜ üliõpilas- asutasid uusi korporatsioone, nendega olid mõneti op- sioonis üliõpilasseltsid, nt. vaimsele vabadusele suu- „Veljesto". Ka kooliõpilased moodustasid huviühen- Rahvusvähemustel olid Eestis oma organisatsioonid, aitasid kaasa nende identiteedi säilitamisele.

Pärast Eesti annekteerimist hävitas (või reorganiseeris) N võim peaaegu kogu Eesti omaalgatuslike ühenduste v Tegevust alustasid Nõuk. ideoloogiat kandvad pol. org-d (EKP, ELKNÜ) ja ühiskondlikud org-d (lo ja ametiliidud). Omaalgatust võimaldasid mingil m harrastusorg-d (kala- ja jahimeeste ning filatelistide se aiandus- ja mesindusseltsid), järelevalve all tegutsevad rid, asutuste klubid ning spordiühendused „Kalev" ja „J Klubides harrastati koorilaulu ja rahvatantsu, tegeldi ra liku käsitööga, eriti suure tähendusega olid eestlaste laulu- ja tantsupeod. Omaalgatuse traditsioonide ho oli eriti tähtis ülemaaline kodu-uurimis- ja loodus liikumine. Rahvuskultuuri aitasid säilitada ja edenda kunstiloojate liidud, Emakeele Selts, Geograafia Selts, Loodusuurijate ja Looduskaitse Selts, Eesti Raamatu Eesti seltsielu elustus 1987. a., omaalgatus väljus ko alt ning politiseerus. Rahvaühenduste (Eesti Muinsus Selts, Rahvarinne, Kodanike Komitee jt.) toel sai teoks taasiseseisvumine.

Pärast taasiseseisvumist hakati seltse massiliselt taast uusi looma, igal aastal on msg. elualadel tekkinud sadu kasumihuvita seltse ja sihtasutusi. 2000. a. o Eestis registreeritud 13 182 msg. ühingut ja 357 sihta Dem. riigi ja kodanikualgatusele tugineva nn. ko sektori suhted on alles kujunemas.

B: M. J. Eisen. *Karskusliikumise ajalugu.* Trt., 1914; I. T *Eesti ühistegevus ja rahvuskultuur.* Tln., 1938; H. Kru *Aleksandrikool.* Trt., 1939; F. Tuglas. *Eesti Kirjamees* Tln., 1957; H. Rannap. *Muusikaseltsid Eestis.* Tln. R. Põldmäe. *„Vanemuise" selts ja teater 1865–1880.* Tln. E. Karu. *Muusikaseltside asutamisest Eestis 19. sajandi poolel.* — Eesti talurahva majanduse ja olme arengujoon 20. sajandil. Tln., 1986; I. Jürjo. *Lesegesellschaften baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung.* — Ze der Ostforschung, 1990, H. 4; 1991, H. 1; E. Jansen, J. A *Seltsid ja ühiskonna muutumine.* Trt.-Tln., 1995; A. *Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutunud kultuuri* Tln., 1996; F. Kinkar. *Eesti haridusseltside ajaloost.* Trt. I. Jürjo. *Die Klubs in Reval im Zeitalter der Aufklär* Reval. Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jah Lüneburg, 1997; L. Vahtre. *Karskusseltside osast Eesti sünniprotsessis.* — Akadeemia, 1997, 5; E. Jansen. *liikumisest.* — Eesti rahvakultuur. Tln., 1998.

Ea

KULTUURIAUTONOOMIA

Kultuuriautonoomia on õigussubjekti õigus juhtida iseseisvalt kultuurielu. Kitsamas, Eestile olulisemas tähenduses on kultuuriautonoomia rahvusriigis elava rahvusvähemuse omaalgatusliku organiseerumise vorm, mis kehtib kogu riigi territooriumil ja tagab rahvusrühma püsimise ja arengu. Kultuuriautonoomia tähtsaimad tunnused on kultuurioma-valitsus, rahvusvähemuskeelne asjaajamine ja hariduskorraldus. Kultuuriautonoomia abil saavad hajusalt paiknevad rahvusvähemused oma kultuuri säilitada ja arendada, teoreetilise aluse panid sellele 19. ja 20. saj. vahetusel eeskätt Austria sots-dem-d, nn. austromarksistid.

EV tunnistas kultuuriautonoomia põhimõtet sünni 24. II 1918 „Manifestis Eestimaa rahvastele". V kultuuriautonoomia teostamiseks andis EV esi seadus (1920). 1938. a. kehtima hakanud põhisea lisid rahvusvähemuste põhiõigused.

Eesti valitsus arvestas ka rahvusvähemuste sei ettepanekuid. Kehtestati liberaalne kodakonds hariduskorraldus, selles näitas Eesti üles omaal eeskuju, mis leidis tunnustamist rahvusv. avalik

Eesti juudi kogukonnale (1927) tunnustati EV teeneid kultuuriautonoomia andmisel

esindajaid oli ka Eesti rahvaesindustes. juurde asutati 1919 kultuuriosk-d, mille juhasekretärid) määras valitsus rahvusvähemuste ettepanekul. Rahvussekretäri ametikoht oli le, venelastele, rootslastele ja lätlastele, sellest.

võttis Riigikogu vastu „Vähemusrahvuste kulseaduse", mis oli tollal maailmas ainuvähemuste õigusi tagav dokument. Seda Eesti rahva visiitkaardiks vabade rahvaste nemisel. Kultuuriomavalitsuste tegevusalasse rahvusvähemuse emakeelsete avalike ja organiseerimine, valitsemine ja järelevalve kultuurialade eest hoolitsemine ning sellekovalitsemine. Hoolekandeküsimusi seadus ei

õigusega tunnistati rahvusvähemusteks ja rootslased ning kõik teised Eestis kelle üldarv ei olnud väiksem kui 3000. tegutsesid iseseisvalt, alludes seamäärustele samas korras nagu maaomavalitsuste üle teostas järelevalvet maakondade territoriaalsest omaomavalitsused vabatahtlikkuse nimekiri, kuhu võisid end kanda vähemalt rahvusest Eesti kodanikud. Eesti kodaja sellekohast soovi avaldanud kustutati

organid olid kultuuvalitsus. valiti kolmeks aastaks, ja kultuurivalitsus. Mõlemad asusid Tallinnas. Kui kultuurinõukogu valimistel osales alla poole rahvusvähemuse valimisnimekirjadesse kantuist, kultuurinõukogu kokku ei kutsutud ja uus taotlus kultuuriomavalitsuse moodustamiseks võidi vabariigi valitsusele esitada alles kolme aasta pärast.

Kultuurinõukogu liikmete arvu määras EV valitsus valimiste peakomitee ettepanekul ja see võis ulatuda 20-st 60-ni. Kohalike küsimustega tegelemiseks võis kultuurinõukogu moodustada maakonna kultuurihoolekogusid. Kultuurinõukogul oli õigus kehtestada oma rahvusvähemuse liikmetele avalikke makse ja anda Sisemin-i kontrolli all sundmäärusi, mis olid kohustuslikud kõigile kultuuriomavalitsuse liikmetele. Kultuurinõukogu oli kultuuriautonoomia piiresse jäävate küsimuste osas otsustav, kultuurivalitsus aga täidesaatev organ. Vabariigi valitsus võis kultuurinõukogu laiali saata, uued valimised tuli korraldada kolme kuu jooksul.

Kultuuriomavalitsus pidi lõpetama oma tegevuse, kui seda pidas vajalikuks $^2/_3$ kultuurinõukogu liikmetest, kui sellest rahvusvähemusest inimeste arv riigis langes alla 3000 või kui nimekirja kantud täiscaliste kodanike arv langes rohkem kui poole võrra viimasel rahvaloendusel selgunud täisealiste üldarvust.

Ehkki rahvusvähemuste kultuuriomavalitsuse seadus oli mõeldud ajutisena, kuni eriseaduse kehtestamiseni, jäi see Eesti okupeerimiseni (1940) ainukeseks rahvuste suhteid korraldavaks seaduseks. Selle alusel kasutasid kultuuriautonoomia võimalusi sakslased, kelle 41-liikmeline kultuurinõukogu valiti 1925. a. sügisel (kultuuriomavalitsuse tegevuse alustamiseks anti luba 4. XI 1925), ja juudid, kelle 27-liikmeline kultuurinõukogu valiti 1926. a. kevadel (kul-

tuuriomavalitsus sai tegutsemisloa 16. VI 1926). Rootslased ja venelased, kes mõnes omavalitsusüksuses moodustasid enamuse, lahendasid oma kultuuriprobleeme territoriaalse omavalitsuse kaudu. Sakslaste ja juutide osakaal Eesti majandus- ja hariduselus ületas kaugelt nende osakaalu rahvastikus. Kultuuriomavalitsused said toetust ka riigilt.

Saksa ja juudi kultuuriomavalitsused asusid korraldama ja juhtima nende rahvuste hariduselu, selleks loodi kultuuriomavalitsustele alluvad haridus- (kooli-) osk-d. Kultuuriomavalitsused tegelesid avalike ja eraõppeasutuste organiseerimise, valitsemise ja järelevalvega. Neile allutati ka varem tegevust alustanud koolid. Saksa kultuuriomavalitsuse töö jaotati viie ameti vahel, kultuuriomavalitsust juhtis 1925—33 VI Riigikogu (Riiginõukogu) liige Harry Koch. Suuremates linnades alustasid tööd kohalikud saksa kultuurikuratooriumid.

1933/34. õ.-a. oli Eestis 19 saksa algkooli, 12 saksa keskkooli, 2 saksa kutsekooli ja 4 saksa täienduskooli. Juudi kultuuriomavalitsuse eesotsas seisis Grigori (Hirsh) Aisenstadt. Tartus, Valgas, Narvas, Pärnus, Rakveres ja Viljandis asutati juudi kultuurihoolekogud. 1933/34. õ.-a. oli Eestis 3 juudi algkooli ja 2 juudi keskkooli.

Eestis oli kultuuriautonoomiavastaselt meelestatud jõude, kes aktiviseerusid parlamentarismi kriisi ajal. Kultuuriautonoomiat peeti ülidemokraatlikkuse viljaks, mis annab vähemustele iseotsustamisõiguse nii kultuuri vallas kui ka teatava pol. ja halduslikku sõltumatuse, loob „riigi riigis" ja kujutab seega ohtu integratsiooniprotsessile. 1930. a-te keskel ja II poolel jäi Eesti riigi poliitika kultuuriautonoomia suhtes põhialustelt endiseks, kuigi mõni uus seadus kitsendas kultuuriomavalitsuste tegevust. 1933. a. lõpul saa
saksa kultuurinõukogu valitsuse ning mõningate baltisa
tegelaste ja organisatsioonide vahel kujunenud pinge
õhkkonnas ümbervalimiseks laiali.

Saksa kultuuriomavalitsuse tegevus lõpetati 1. I 1940, a
nimekirja kantud täisealiste kodanike arv langes 1934
rahvaloenduse andmetega võrreldes rohkem kui poole v
Saksa õppekeelega koolid suleti juba okt. 1939. Juudi ra
vähemuse kultuuriomavalitsuse tegevus lõpetati juulis
NSV Liidu ideoloogiale ja rahvuspoliitikale oli kul
autonoomia vastuvõetamatu. Koos kõigi rahva omaalg
sel loodud organisatsioonidega suleti ka rahvusvähem
seltsid, raamatukogud jt. kultuuriasutused.

Pärast Eesti taasiseseisvumist asuti uue kultuuriauton
seaduse koostamisele. Lähtuti 1925. a. kultuuriaut
miaseadusest. Seadus võeti 26. X 1993 Riigikogus v
Rahvusvähemuste kultuuriomavalitsusi võivad moodus
need rahvusvähemused, kus on üle 3000 in. Vähem
heterogeensus, arv, nimekirjade koostamisega kaasnev
probleemid on seni kultuuriomavalitsuste moodus
takistanud. Esimesena on hakanud kultuuriautonoomia
lema Ingerimaa soomlased. Kultuuriautonoomia kon
mine tänapäeva Eestis on endiselt päevakorral, selle
kaasatud ka rahvusvähemuste esindajad.

B: *Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918—*
[Dokumente ja materjale.] Tln., 1993; E. Gurin-Loov. *Ta*
juudi gümnaasium. Tln., 1998; E. Müüripeal, A. Neljas. *Ko*
autonoomia (1925—1940 ja alates 1993). — Eesti r
raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tln., 19

Vä

RELIGIOON. KIRIKUD JA USUELU

Ajalooline areng

Eestlaste esivanemate usuline maailmapilt oli animistlik: austati loodushaldjaid (isad-emad) ja surnud esivanemaid, mõjuvõimsad ja lugupeetud olid nõiad ja targad.

Kristluse mõju jõudis eestlasteni niihästi idast (õigeusk) kui ka läänest (katoliiklus). Õigeusu kiriku mõju jäi sajanditeks suhteliselt tagasihoidlikuks, piirdudes pms. Setumaaga, ülejäänud maa ristimine toimus roomakatoliku kiriku juhtimisel. Järjekindlam ristiusustamine algas 13. saj. alguses piiskop Alberti juhtimisel Mõõgavendade Ordu abil. Koos kogu maa vallutamisega (1227) olid ka eestlaste esivanemad vormiliselt ristiusustatud. Ometigi säilisid eelkristlikud uskumused ja usutavad eestlaste rahvausundis veel sajandeid.

13. saj. alustas kristlik kirik kirikute ja kloostrite ehitamist. Kloostreid oli keskajal praeguse Eesti terr-l kokku 22. Tegutsesid munga- ja nunnaor
tsistertslased, dominikaanid, fr
kaanid, birgitiinid jt. Kiriklikult j
maa Tallinna ja Saare-Lääne nin
piiskopkonnaks, mis vastas e
maa jagamisele Taani riigi ja
vendade Ordu (hiljem Liivima
vahel.

Luterlik reformatsioon saabus E
Liivimaale 1523. Martin Luther
puhastusideed leidsid esmalt p
du linnades. Tallinnas juhtisid r

Valjala kiriku ristimisnõu (a-st 1270)

Birgitta kloostri pitsat

250 aastat eestikeelset Piibli
Mälestusmärk asub Jüri kiriku

Lõunaeestikeelne Uus Testament (1727, Riia)

vaimulikud Johannes Zacharias Hasse. 1524 jõudis Tartusse (juhid Herman ja Melchior Hoffmann), Paide ja Narva.

Liivimaal kehtivaks usu- 1555 kirjutas Augsburgi ka Liivimaa ordumeistri Wiesuguse põhimõtte rakendakohaselt valitseja usuline ka tema alamate usu- (*cuius regio, eius religio*), eestlastele usuvahetust. Uut püüti rahvale lähemale tuua usukirjanduse vahendusel. säilinud tunnistajaks 1535 trükist ilmunud Wandradti ja Johann Koelli ja eestikeelne katekismus. väldanud Liivi sõja tagaeestlastele rasked. Uued püüdsid kindlustada ka oma rajasid Tartusse, Narva, ja Viljandisse õigeusu kirikasutusele teistele kihooneid. 1561—1629 kuulnud Lõunapüüdis roomakatoliku kirik mõju, mistõttu piirati lutegevust. Et Rootsi oli luterlik kirik riigikirik, sõja lõppu kirikuelu riikka Rootsi kuningriiki Eestimaal. Kohaliku kirikuks saabus 1627 Eestisse Gustav II Adolfi eri- Johannes Rudbeckius. Pärnus ja Narvas asu- 1686. a. Rootsi kihakkas kehtima ka Eesti- ja 1692, 1694). Kirikuelu korkaasnes eestikeelse usulise trükkimine. Eriti olulised 1686 ilmus Adrian lõunaeestikeelne Testament. Põhjaeestikeelne Uus trükiti 1715. Eestikeelse kirmärkimisväärsed ka Stahli ja Joachim Rossihniuse koduraamatud, samukirikulauluraamatud kirikute juurde rajama Hoolimata püüdest muuta maarahvale omaseks usuks, täkirikuõpetajad, et ristiusk jäi vahetusel suure osa eestsiski vaid väliseks kombe-

1710. a. katk ning sellele laastasid maad ja Venemaaga tehtud kapitulatsiooniga sai Eestimaa rüütelkirikuelu puudutavaid eeskonsistooriumid ei koosnenud enam ainult vaimulikest — üheks esimeheks määrati rüütelkonna esindaja. Luterlik vaimulikkond hakkas sõltuma aadlist. Alles 1832. a. kirikuseadus muutis luterliku kiriku vaimulikud kohalikust aadlist sõltumatuks. Peterburi rajati kindralkonsistoorium, millele allusid provintsiaalkonsistooriumid, mille eesistujad määras keiser kohaliku aadli seast.

Pärast Põhjasõda levis kohaliku vaimulikkonna seas Halle pietism. 1729 jõudsid Eestisse esimesed hernhuutlased. Nende rajatud vennastekoguduse liikumine oli Eestis järgmisel poolteisel sajandil üks olulisimaid usuliikumisi. 1736 külastas vennastekoguduse liikumise rajaja krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorff Tallinna. Ta leidis poolehoidjaid nii pietistlike vaimulike kui ka aadlike seast. Zinzendorff korraldas korjanduse kirikuõpetajate Anton Thor Helle ja Eberhard Gutsleffi toimetatud põhjaeestimurdelise Piibli trükikulude katteks. See esimene täielik Piibel ilmus trükist 1739.

Vennastekogudused pöörasid tähelepanu kristlike usutõdede ning nn. südame-

Põhjaeestikeelne Uus Testament (1729)

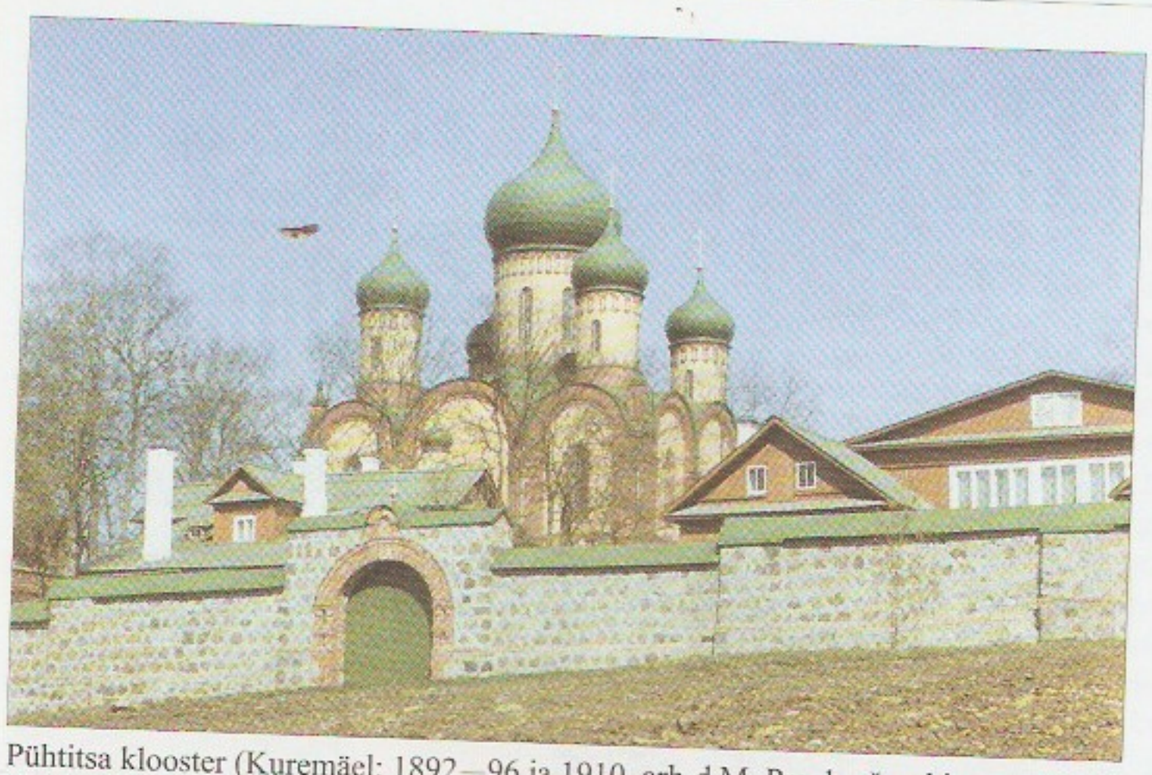

Pühtitsa klooster (Kuremäel; 1892—96 ja 1910, arh-d M. Preobraženski ja A. Poleštšuk)

usu õpetamisele talupoegadele ja rajasid palvemaju. Nad võitlesid ka mittekristlike ja katoliiklike uskumuste ja tavade ning uute pahede (joomine, suitsetamine jm.) vastu ning lõid uue rahvuslik-kristliku kultuuritraditsiooni (laulu- ja pasunakoorid). Vennastekoguduse tegevust eestlaste rahvusliku ja kultuurilise iseteadvuse kujundamises on raske üle hinnata.

Vennastekoguduse usuline innukus kajastus ka talurahvarahutustes, mille paljud juhid (nt. Tallima Paap) olid vendade hulgast. 1743 vennastekoguduse tegevus keelustati. Katariina II tühistas 1764 selle tegevuskeelu ning andis vennastekogudusele õiguse tegutseda võrdsetel alustel luterliku kirikuga. 1832. a. kirikuseadus keelustas vennastekoguduse palvetundide vabavormilised usu tunnistamised ning armulaua jagamise palvetunnilistele. Vennastekoguduste tegevust pärssisid ka 1857 esitatud nõuded, mille kohaselt tuli vennastekogudustel muuta palvekoosolekud lahtiseks. 19. saj. tärkas Läänemaal taevaskäijate liikumine.

1840. a-tel hakkas Eestis suurenema Vene Õigeusu Kiriku (VÕK) tähtsus. Vene tsaaririigi riigikirik aitas 1840, 1844 ja 1845 viljaikalduse ja epideemiate all kannatanud õigeusklikke. 1843 ilmusid trükist VÕK katekismus ja palveraamat. 1845—48 osalesid paljud Lõuna-Eesti ja Pärnumaa talupojad usuvahetusliikumises, nad lootsid luterlikust kirikust riigi kirikusse minnes saada maad ja kaitset mõisnike omavoli eest.

Et usuvahetusliikumise ajal puhkes ka talurahvarahutusi, piiras VÕK Põhja-Eestis usuvahetusliikumist. Läänemaal oli suurem usuvahetusliikumine 1883—87. Vene riigikirikust lahkumine oli seadusega keelatud. 1860. a-te ümberasumisliikumisele andis 1861 usulise värvingu prohvet Maltsveti liikumine.

19. saj. II poolel toimusid eestlaste elukorralduses muutused. Talude ostmine, sellega seonduv maj. olude paranemine ja eneseteadvuse tõus panid aluse rahvuslikule ärkamisele, milles olid tegevad ka luterliku kiriku vaimulikud (Jakob Hurt, Villem Reiman, Jaan Bergmann jt.).

19. saj. II poolt iseloomustab ka usuelu elavnemine ja mitmekesistumine. Luterlik kirik hakkas korraldama usuõpetust koolides, asutati heategevusühinguid ning puuetega inimeste koole. 1890. a-il asutati Piibliselts ning hakati pidama eripühasid (nt. surnuaia- ja misjonipühad). Ühtlasi jõudis Eestisse mitu uut usulist äratusliikumist, mis leidsid poolehoidu eelkõige vennastekoguduste tugialadel Läänemaal ning saartel.

1873 Vormsis ja Noarootsis rootsikeelse elanikkonna seas alanud usuäratusliikumine levis peagi priilaste usuliikumisena ka eestlaste sekka (Ridala ärkamine 1879—82). 1884 ristiti Haapsalu läh. Ungru ojas Eesti esimesed baptistid. Baptistidega liitus peagi ka osa priilasi, kelle tegevus ei olnud tsaaririigis ametlikult lubatud. 19. saj. lõpul ja 20. saj. I poolel oli baptism Eestis üks kõige kiiremini kasvavaid usuliikumisi. Eesti baptistide kogudusi ühendav liit asutati 1900.

Peale baptismi jõudis 19. saj. lõpul Eestisse teisigi uusi protestantlikke usuliikumisi. 1890. a-tel hakati organiseerima evangeeliumi kristlaste vabakogudusi, 1897 asutati esimene seitsmenda päeva adventistide kogudus. 1905 kuulutati tsaaririigis välja ususallivuse manifest.

Järgnevail aastail tekkis mitu uut usu- kumist. 1908 levis Eestisse metodist- 1909 nelipühilus.

Tsaaririigi lagunemine (1917) ning Ees- ti iseseisvumine (1918) tõid muudatu- ka Eesti kiriku- ja usuellu. 1917 pee- Tartus luterliku kiriku 1. kirikukong- ress, mis määratles luterliku kiriku „vaba rahvakirikuna". 1919 peetud 2. ki- rikukongressil moodustati Eesti Evan- geeliumi Lutheri Usu Kirik (EELK). 1920 valiti kiriku eluaegseks piiskopi- Jakob Kukk. Enamik kirikuõpetaja- olid aga saksakeelsed.

1917 pühitseti ametisse esimene eest- sest õigeusu kiriku piiskop Platon (Pa- Kulbusch). 1919 toimus esimene Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku (EAÕK) ülem- kogu. 1920 kuulutas VÕK patriarh Ti- hon EAÕK iseseisvaks ning a-st 1923 kuulub EAÕK kui iseseisev kirik Kon- tantinoopoli patriarhaati. 1923 jagu- EAÕK kaheks piiskopkonnaks — Tal- linna Eesti piiskopkonnaks ja Narva Vene piiskopkonnaks.

1923 korraldatud rahvahääletuse tu- musel võeti usuõpetus koolidele koh- tusliku, õpilastele vabatahtliku aine- kooli õppekavasse. 1925 võeti Riigi- kogus vastu „Usuühingute ja nende lii- tude seadus", mille kohaselt olid kõik usuühingud ning nende liidud riigi- võrdsed. 1925. a. perekonnaseisu- järgi võisid Kohtumin-s ja Sisemin- gistreeritud usuühingute vaimulikud gutseda ka perekonnaseisuametnike. 1934 riigivanema dekreediga väljaan- lutatud „Kirikute ja usuühingute s- dus" andis kahele suurimale kirik- (EELK ja EAÕK) omavalitsuslikud gused, see omakorda andis riigile lu- se sekkuda kirikupoliitikasse. Mõle- kiriku kirikupead kuulusid oma am- poolest Riiginõukogusse. 1939 nim- das siseminister EELK Konsistoo- nõudmisel moraalsete eksimuste pä- EELK peapiiskopi Hugo Bern- Rahamäe. Uueks piiskopiks valit- rektor Johan Kõpp.

1917—40 alustasid Eestis tegevust usurühmad ja -organisatsioonid, m- hoova tunnistajad, Päästearmee, N- Meeste Kristlik Ühing ja Noorte N- Kristlik Ühing. 1933 registreeri- usuliste usuühing „Hiis". 1920- a-il tegutses Eestis ka budistl- Vahindra (Karl Tõnisson).

II maailmasõja eel läks enam- kust saksakeelsest elanikkonnast S- maale, sh. 65 luterliku kiriku k- õpetajat.

Pärast nõuk. võimu kehtestam- tis (1940) ning Eesti inkorpo- NSV Liitu muutus ka Eesti usu-

Tiibeti usujuht XIV dalai-laama Tendzin Gjatsho Otepääl (1991)

Tema Pühadus Paavst Johannes Paulus II Tallinna Raekojas (15. IX 1993)

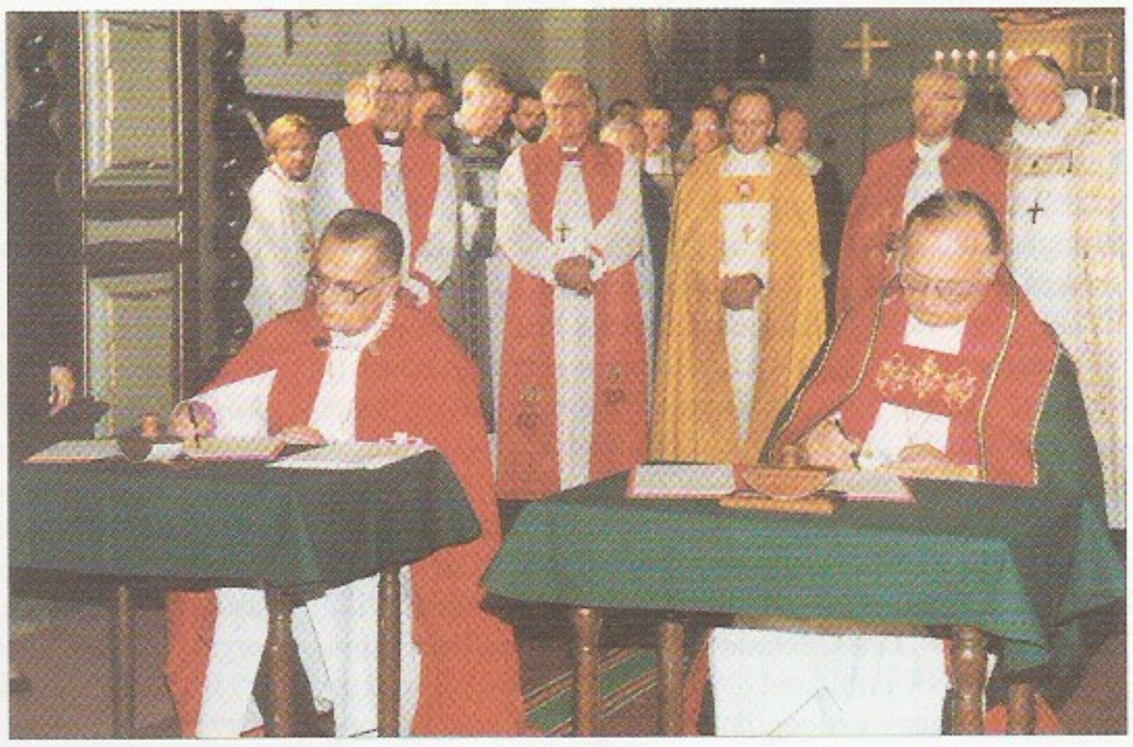

Porvoo deklaratsioonile allakirjutamine Tallinna Piiskoplikus Toomkirikus (8. IX 1996)

vennastekogudus, taara-
Jehoova tunnistajad, Pääste-
tegevus keelati, TÜ usutea-
suleti, koolides usuõpetus
kirikute ja usuühingute vara
EAÕK võeti Moskva Pat-
kanoonilisse jurisdiktsiooni.
läbi Saksa okupatsiooni
usuõpetus koolides, hävi-
judi kogukond ning põle-
EAÕK lahkus Moskva
alluvusest. Endine EAÕK
kond jäi VÕK osaks.
Nõuk. sõjaväe eest Eestist
ning enam kui pool Eestis
kirikute vaimulikest, nende
metropoliit Aleksander ja
piiskop Johan Kõpp. Viimane
antud volituste alusel 1958
luterliku kiriku kõigi organite
kuulus Eesti Evangee-
Usu Kirikusse (E.E.L.K.)
Rootsis, Saksamaal, Põhja-
Ameerikas ning Austraalias
II maailmasõjale järg-
nimeil oli nii luterlikul ki-
teistel kirikutel ja kogudus-
tähtis roll rahvusliku
alalhoidmisel. 1990 valiti
peapiiskopiks Udo Petersoo.
EAÕK oma tegevuse

Eestisse NSVL Rahva-
1946 Ministrite) Nõu-
Usukultusasjade Nõu-
korraldama riigi ja usu-
1945 kehtima haka-
korraldamise ajutine
kirikute tegevust.
loomustab riigi ak-
usuühingute tege-
kiriku vastu sunni-
kirikus püsis risti-
arv 1950. a-ni suh-
kuid 1950. a-te
usutalituste arv riigi
vähenema.
kirikute siseellu
peapiiskopi alles
kristlaste, baptis-

Usuasjade Nõukogu Eestis 1945–90

	jacks
1945–46	Nellet Karsakov
1946–51	Aleksei Tarassov
1951–61	Pavel Kapitonov
1961–86	Jan Kanter
	usuühingute jacks
1965–85	Johannes Kivi
1985–86	Aleksander Veiderpass
1986–???	Meinhard Teder
1987–88	Leopold Pilp
1988–90	Rein Ristlaan

tide, nelipühilaste ning priilaste kogudused ähvardati sulgeda ning seepärast ühendati nad 1945 Üleliidulise Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Liiduga (ÜEKBL).

1945 saatis Moskva Patriarhaadi esindaja ülempiiskop Grigori (Tšukov) Eestisse jäänud EAÕK Sinodi laiali ning moodustati VÕK Eesti Piiskopkonna Nõukogu. Eesti õigeusklikud kuulusid nüüdsest VÕK liikmeskonda. Metropoliit oli 1968—90 Aleksius. Oma põhikirjalise järjepidevuse säilitas EAÕK Sinod eksiilis.

1946—82 oli keelatud usulise kirjanduse trükkimine ja levitamine ning piiblite sissetoomine. 1947. a-ks olid usuühingute hooned riigistatud, 1948 hakati sulgema vennastekoguduse palvemaju. 1949 keelati leeriõpetus. Usutalitusi võis korraldada üksnes selleks ettenähtud hooneis.

Nõuk. ametivõimudel oli ka otsustav sõnaõigus vaimulike ametissemääramisel ning nende ametist vabastamisel. Nõuk. julgeolekuorganid jälgisid jutluste sisu, kirikuid kasutati sise- ja välispol. eesmärkidel.

1960. a-il hoogustunud ateistliku propagandaga suruti religioon Nõuk. Eesti ühiskonna äärealadele. Inimesi kiusati usuliste veendumuste tõttu taga. Usklikke naeruvääristati ajakirjanduses. Kirikutel ja kogudustel nappis vaimulikke. A-ni 1989 oli Eestis ainus teoloogilist kõrgharidust andev õppeasutus 1941 asutatud EELK Usuteaduse Inst.

Tänapäev

1980. a-te lõpul põimusid rahvuslik ja usuline taasärkamine. 1989 asutasid suuremad Eestis tegutsevad kirikud — EELK, VÕK, Eesti Metodisti Kirik, Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liit, Seitsmenda Päeva Adventistide Eesti Liit, Rooma-Katoliku Kirik Eestis — Eesti Kirikute Nõukogu. Samal aastal kuulutati jõulud ja ülestõusmispühad ametlikeks pühadeks. 1990 kaotati NSVL MN Usuasjade Nõukogu voliniku amet ning asutati Kultuurimin-i juurde usuasjade talitus.

Eesti taasiseseisvumine tõi muutusi ka usu- ja kirikuellu. EV põhiseaduse 40. paragrahvi kohaselt on igal inimesel usu- ja südametunnistuse vabadus. Riigikirikut ei ole. Eesti usuelu on mitmekesistunud. Poolehoidjaid on leidnud uued usulised liikumised. Mitu Nõuk. ajal keelustatud usuühingut, nt. Eesti Evangeelne Vennastekogudus (1989), Eesti Islami Kogudus (1990), Eesti Jehoova Tunnistajate Koguduste Liit (esimene kogudus 1991) ning Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda (1995), alustasid taas tegevust. Eesti evangeeliumi kristlased ning baptistid iseseisvusid 1989 ning asutasid Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu (EKBKL). Taastati vanu ja rajati uusi nelipühilaste kogudusi. 1991 asutati Eesti Kristlik Nelipühi Kirik (EKNK; a-ni 1993 Eesti Kristlik Kirik). Lisaks nelipühilaste kirikule on Eestis ka nelipühilaste üksikkogudusi ning a-st 1997 tegutseb Eesti Evangeeliumi Kristlaste Nelipühilaste Koguduste Liit. Kõige suurem kirik on u. 177 000 liikme ning 169 kogudusega EELK. 1994 valiti EELK peapiiskopiks Jaan Kiivit jun.

Vabamates oludes hakati kirjastama usulist kirjandust (nt. kirjastus „Logos") ja taasilmuma hakkas usualane perioodika, nt. ajaleht „Eesti Kirik" (ilmunud ka 1923—40, taas a-st 1990) ja ajakiri „Teekäija"(ilmunud ka 1904—17 ja 1919—40, taas a-st 1989). Mitu usuorg-i rajasid oma töötegijate ettevalmistamiseks õppeasutusi, asutati nt. EKBKL Kõrgem Usuteaduslik Seminar (1989), „Elu Sõna" Piiblikool seminar (1990), Eesti Metodisti Kiriku Teoloogiline Seminar (1994) ja EKNK Piiblikool (1994). 1992 asutati paljusid usutunnistusi hõlmav teoloogiline erakõrgkool Tartu Teoloogia Akadeemia. 1990. a-il rajasid kirikud allasutusi, nt. EELK Pühapäevakooliühenduse (1990), EELK Diakooniakeskuse (1991) ja EELK Meremisjoni (1993). 1991 taastati [illegible] ainena koolides usuõpetus. Jõulu- ja ülestõusmis[illegible] jumalateenistusest teeb ETV otseülekande.

1993 taastas Eestis õiguslikul alusel oma tegevuse E[illegible]

1996 taastati EAÕK kuuluvus Konstantinoopoli pa[illegible] di võimkonda (peatati 1978). 1999 valiti EAÕK a[illegible] metropoliidiks piiskop Stefanus (Christakis Charala[illegible]

EAÕK tegevuse taastamine kodumaal põhjustas VÕK [illegible] piiskopkonna ja EAÕK vahelise kirikutüli. VÕK Eesti p[illegible] kopkond püüdis end määratleda EAÕK õigusjär[illegible] soovides saada omandireformiga tagastatavat kir[illegible] Eestis tegutseb mitu Moskva patriarhaati kuuluvat ku[illegible] nende koguduste piiskop on a-st 1990 Kornelius (V[illegible] Jakobs). Moskva patriarhile allub Kuremäel paikn[illegible] asutatud Pühtitsa Jumalaema Uinumise Nunnakloost[illegible] organiseerusid vanausuliste kogudused (neist vanim [illegible] 1710) Eesti Vanausuliste Koguduste Liiduks.

1990. a-te usuline elavnemine ilmneb nii koguduste [illegible] usutalituste arvu suurenemises. Paljud uued kogudu[illegible] kirikud — Viimse Aja Pühade Jeesuse Kristuse Kir[illegible]

Eestis tegutsevad kirikud, koguduste liidud ja üksikkogudused 21. III 2002. a.

Kirikud	Liikmeid	Vaimu[illegible]
Eesti Evangeelne Luterlik Kirik	177 233	[illegible]
Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik	18 000	metropo[illegible]
		19 preest[illegible]
		3 diako[illegible]
Rooma-Katoliku Kirik	3 500	
Eesti Kristlik Nelipühi Kirik	u. 3 500	
Uusapostlik Kirik Eestis	2 086	
Eesti Metodisti Kirik	1 880	
Eesti Karismaatiline Episkopaalkirik	302	
Koguduste liidud		
Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liit	u. 6 092	
Eesti Vanausuliste Koguduste Liit	5 000	
Eesti Jehoova Tunnistajate Koguduste Liit	3 846	
Seitsmenda Päeva Adventistide Eesti Liit	1 868	
Eesti Kristlike Vabakoguduste Liit	1 000	
Eesti Täisevangeelsete Koguduste Liit	u. 800	
Eesti Evangeeliumi Kristlaste Nelipühilaste Koguduste Liit	700	
Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda	u. 200	
Üksikkogudused		
Eesti Islami Kogudus	1 467	
Viimase Aja Pühade Jeesuse Kristuse Kiriku Tallinna Kogudus	482	
Ukraina Kreeka-Katoliku Kiriku Tallinna Kogudus	312	
Eesti Juudi Kogudus	80 perekonda	
Eesti Evangeelne Vennastekogudus	u. 150	
Tallinna Bahā'ī Kogudus	u. 150	
Krishna Tunnetuse Tallinna Kogudus	100	
Eesti Budistlik Kogudus „Drikung Kagyu Ratna Shri Keskus"	21	
Tiibeti Budismi Nyingma Eesti Kogudus	15	

Allikas: Siseministeeriumi Usuasjade osakond

(mormoonid; asut. 1991), Krishna Tunnetuse (1991), Uusapostlik Kirik Eestis (1991) karismaatilist kristlikku kogudust esindavad uusi traditsioone. Lisaks erinevatele kristlikeja kirikutele tegutsevad Eestis ka islami kogudused (vanim asut. 1856) ning kaks kogudust. Viimastele lisaks tegutseb ka Lääne Vennaskonna Sõprade (FWBO) Eesti Ühendus. budistlik katusorg. Mahajaana Inst., kuhu peale religioossete ühenduste kuuluvad ka Eesti Akaorientaalselts ja Eesti Tiibeti Kultuuriselts.

Riigikogus vastu „Kirikute ja koguduste seadus", peab Eestis tegutsevate kirikute, koguduste ja liitude kohta registrit Sisemin.

Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude kuuluvad 8 kirikut, 8 koguduste liitu, 69 üksikkogudust ja üks klooster. Lisaks neile tegutseb Eestis teisigi usuühendusi.

Pärast taasiseseisvumist on Eestit külastanud mitme usutraditsiooni kõrgemad vaimulikud juhid — XIV dalai-laama (1991, 2001), Moskva patriarh Aleksius II (1993), paavst Johannes Paulus II (1993) ja Konstantinoopoli patriarh Bartholomeos (2000).

B: K. Veem. *Eesti vaba rahvakirik*. Stockholm, 1988; V. Ilja. *Vennastekoguduse (hernhuutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eestis) 1730—1743*, I—II. Tln., 1995; O. Sild, V. Salo. *Lühike Eesti kirikulugu*. Trt., 1995; T. Paul. *Eesti piiblitõlke ajalugu*. Tln., 1999; I. Au, R. Ringvee. *Kirikud ja kogudused Eestis*. Tln., 2000; V. Salo. *Riik ja kirikud 1941—1991*. Trt., 2000; R. Altnurme. *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944—1949*. Trt., 2001.

Ringo Ringvee

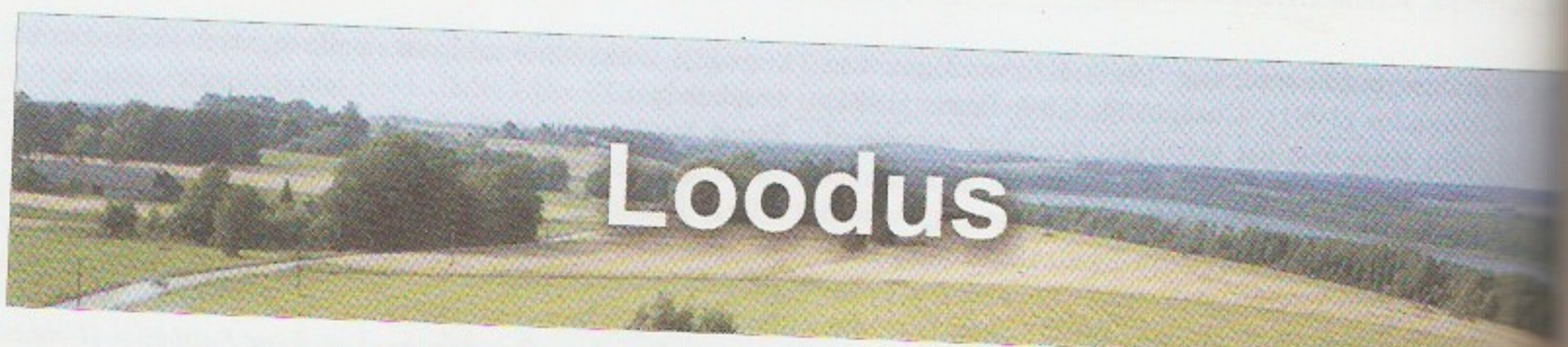

GEOGRAAFILINE UURIMINE

Vanimad teated Eesti kohta

Muinaskreeklased, -roomlased jt. antiikmaailma kultuurrahvad ei teadnud Euroopa põhjaaladest eriti palju. Kaugete põhjamaadega kaubeldi pms. jõgesid mööda mitmete rahvaste ja hõimude vahendusel, metsavööndist toodi karusnahku ja Läänemere rannikult merevaiku.

Vana-Kreeka maateadlased (Hekataios, Herodotos jt.) tundsid hästi Musta mere põhjarannikut ning selle tagamaad. Nende kujutluse järgi ümbritses Euroopat põhja poolt maailmameri. Selle üheks osaks peeti ka nüüdset Läänemerd. Kaugete põhjamaade elanikke nimetasid muinaskreeklased hüperborealasteks ja see nimetus jäi kauaks ajaks püsima.

Euroopa põhjaaladest jõudsid vähesed teated ka Massaliasse (nüüdsesse Marseille'sse), mille ärihuvide piirkonda jäävaid Lääne- ja Põhja-Euroopa maid püüdis lähemalt tundma õppida Massaliast võrsunud meresõitja ja teadlane Pytheas. U. 330—325 e. Kr. sooritas ta mereretke Albioni, nüüdsesse Britanniasse, ning sealt edasi põhja poole, kus ta jõudis Thule saareni. Pytheaselt pärinevad ka ilmselt vanimad andmed Läänemere kohta.

Kreeklastega võrreldes tundsid muinasroomlased Euroopa põhjaalasid paremini. Roomlased olid vallutanud suure osa Lääne- ja Kesk-Euroopast ning puutusid ka tihedamini kokku põhjapoolsete rahvaste ja hõimudega. Rooma riigi õitseajal ulatus Rooma kultuuri mõju kaugele põhja ja itta ning see kajastub ka Eestist leitud arheoloogilises aineses.

1. saj. p. Kr. on Tacitus maininud Eesti ja eestlaste nimetuse aluseks olnud hõimusid *aestii*. Arvat. nimetasid germaanlased aestideks (ilmakaare *ost*, *east* järgi) kõiki neist ida pool Läänemere rannikul elavaid inimesi, nii balti kui ka läänemeresoome hõimusid. Hiljem, kui siinseid rahvaid hakati täpsemalt eristama, jäi see nimetus püsima ainult eestlaste kohta.

Antiikautorite maailmapildi võttis kokku Klaudios Ptolemaios oma kreekakeelses teoses „Geograafia" (u. a. 150). Põhja-Euroopa osas on Ptolemaiose-aegsed teadmised üsnagi lünklikud: Skandinaavia (*Scandia*) on saar või saarestik, Läänemere kagurannik aga täiesti liigestamata. Ptolemaiose loetletud rahvastest arvab Plinius Vanem *leuonoi* olevat liivlased ja Lennart Meri söandab *phirasaisoi* samastada virulastega.

Frangi riigist pärinevad vanimad teated Eestiga vahetu suhtlemise kohta. Nimelt leidub Ethicus Isteri „Kosmograafias" teade, et varakeskajal on tehtud mereretk Madalmaadelt Taani ja Rootsi kaudu *Rifarrica* „saarele". Kohanime *Rifarrica* on samastatud Muinas-Eesti Rävala mk-a ning varakeskaegse Tallinna (Revala) nimetusega.

Aestidest on juttu vanades ingliskeelsetes kirjandusmälestisteski. Kui Orosiuse maailma-ajalugu inglise keelde tõlgiti, täiendati seda uuemate geograafiliste ja ajalooliste andmetega ja käsikirjas on ka jutustus sellest, et Wulfstan tegi mereretke Läänemere lõunarannikult itta. Läänemeri on Wulfstanil *Estmeria* ja ka *lacus Estorum*. Wisła suud[u] ida poole jäävat maad nimet. *Estland*'iks.

Eesti ja eestlaste kohta leidub rohkesti teateid Skandi[naavia] ruunikirjades, saagades, annaalides ja kroonikates. Sk[and]inaavia allikais mainitakse paljusid Eesti kohanim[esid]: *Eysysla* (Saaremaa), *Adalsysla*, *Refali*, *Refaland*, R[ävala] (Rävala), *Dagaithi* (Hiiumaa), *Rotalia*.

Tihedad olid sidemed Venemaaga ning ajuti (1030—[1116]) kuulus Kagu-Eesti isegi muistse Vene riigi koosseisu. V[ene] Vene kroonikais leidub Eesti kohta mitmekülgset a[ndme]tikku, seal nimet. eestlasi, vahel ka teisi soome-ugri rah[vaid] tšuudideks.

Muinas-Eesti asulatest on Kiievi kroonikas esimesena n[imet]atud Tartut (*Jurjev*, 1030) ja Otepää (*Medvežja Golova*, 11[05]—1116). Kindlasti ulatuvad muinasaega ka Tallinna ve[ne]aegsed nimed *Kolõvan* ja *Ledenets* ning Narva nimi *Ru[gelan]* (1054).

Keskajal jõudsid teated Eesti kohta Vahemere maa[de]le. Sitsiilias Roger II õukonnas töötanud araabia geograaf [Mu]Abdallah Muhammad al-Idrisi maailmakaardil (115[4]) on märgitud arvat. Eesti (*Astlanda*), Tallinn (*Koluvan*) ja [Pärnu] (*Bernu*) jõesuu.

Feodaalse killustatuse ajajärk

Geograafilised andmed Eesti kohta levisid sõja- ja m[issio]nikede kaudu. Selle ajajärgu tähtsaim allikas on Henriku [Liivi]maa kroonika, milles leidub Eesti alalt u. 65 kohanime [ja] rohkesti muidki geograafilisi andmeid. Eriti väärtus[likud] on teated Eesti terr-i jaotuse, keskuste, külade, teede [ja] asustusega seotu kohta. Pisut hilisemat aega käsitleb [Liivi]maa vanem riimkroonika, milles kirjeldatakse 129[0.] toimunud sündmusi. Geograafilisi andmeid sisaldav[ad] 14. saj-st teada olevad Bartholomäus Hoeneke, Herm[ann] Wartberge jmt. kroonika. Väga väärtuslik allikas Eesti [geo]graafia kohta on 13. saj-st pärinev „Taani hindamisraa[mat]", milles loetletakse ligi 500 Põhja-Eesti küla nime ja a[nd]nende suurus adramaades. On säilinud ka Tallinna p[iiskopi] vakuraamatu katkend (u. 1330. a-st) ning Tallinna [ja] 1435.—1507. a. vakuraamat. Saare-Lääne piiskop[kond] on olemas Lihula, Koonga, Audru ja Koluvere a[met]lik piiskopimaade 1518.—44. a. kataster. Geograafilisi a[nd]mid sisaldavad ka tolleaegsed läänikirjad, valduste p[iir]müügi ja pärandamise tõendid, piirilepped jm. ürik[ut]. Ti[h]tilisi eesmärke täitsid meresõidu juhised, nüüdisaja[st] raamatute eelkäijad.

Ajajärgu lõpu poole ulatus Eestisse Lääne-Euroopast [le]sansi mõju, siinsetelt õpetatud meestelt jõudis [in]formatsioon aga ka Lääne-Euroopasse. Ilmselt pärinevad [se]Liivimaad puudutavad andmed, mis on avaldatud [ma]kosmograafiates, nt. Sebastian Münsteri 1544 ilm[unu]ses, mis sisaldab ka Liivimaa kirjelduse (autor [on] linnas elanud humanist, hilisem Greifswaldi ülikooli [rek]Nikolaus Glossenius).

ja 17. saj.

sõja ajal olid Vana-Liivimaa kohta geograa- ...ngumisest huvitatud eelkõige sõdivad riigid, ...mma. Rohkesti andmeid leidub tolleaegsetes Vene ...kirjutes. Poola poolelt väärib nimetamist Stefan Bathory ...ograafi Maciej Strubyczi 1576—77 koostatud ladina- ...-Liivimaa kirjeldus („Livonia descriptio historico- ...”). Mainimisväärt on ka Balthasar Russowi ...saksakeelne Liivimaa kroonika („Chronika der Prouintz ...”), millest 1578—84 ilmus kolm trükki. Väärtus- ...ograafilisi andmeid sisaldab Johannes Renneri alam- ...käsikiri „Liivimaa kroonika” („Liflendischer ...boker...”, Bremen, 1582, ilm. 1876).

...esist uurimist soodustas Tartu ülikooli asuta- ... Geograafiaalaseid töid avaldasid Friedrich ... Johann Gutslaff. Rootsi aja lõpul tehti Eestis ...ehkestsioon, sellega seoses hakati mõisa- ja küla- ...ma ning sellest ajajärgust on säilinud ...kaart. Hakati koostama ka täpseid merekaarte.

...ajal ja järel oli erilise tähelepanu all Baltimaade ...hüdrograafiline uurimine. Tähtsat osa hakkas ...omama Venemaal Peeter I algatusel 1725 rajatud ...Eesti geograafilisel uurimisel kujunes 18. saj. ...uurituseks A. W. Hupeli 3-köiteline teos „Topo- ...Nachrichten von Lief- und Ehstland” (1774—82) ...(1789), milles esimest korda anti Eesti ...kirjeldus.

...kuni 1918

...hõlmasid Eestit suured triangulatsioonitööd (Carl Friedrich Tenner, Wilhelm Struve) ning kaartide koostamine (Carl Gottlieb Rücker, Johann Heinrich Schmidt). Üks Eesti geograafilise uurimise algatajaid oli Moritz von Engelhardt, kellele kuulub tähtis koht ka Eesti geoloogilisel uurimisel. Eesti geograafia kohta ilmus 19. saj. mitu üldistavat teost. Herbord von Bienenstammi Balti kub-de kirjeldus on tänapäevalgi arvestatav. Oluline oli Gustav Blumbergi õpetajatele määratud metoodiline töö „Baltische Heimathskunde” (1869—1905). Vene Geograafia Seltsi asutamisega (1845) sai alguse läänemeresoome hõimude uurimine, mille eestvedaja oli Karl Eduard von Baer. Avaldati meteoroloogia-, hüdrograafia- jt. teadustöid.

Pärast 1918. aastat

TÜ muutumisega eestikeelseks õppeasutuseks tekkis esimest korda võimalus rahvusliku geograafiateaduse kujunemiseks. Eestlastest õppejõudude August Tammekannu ja Eduard Markuse tegevuse tulemusena hoogustus märgatavalt Eesti looduse uurimine. Majandusgeograafia alal oli peamine õpetlane Edgar Kant. Pärast II maailmasõda (tähtsaimad geograafid olid Eestist lahkunud) tegeldi uurimistööga pms. TRÜ-s ja TA instituutides. Põhisuunad olid Eesti looduslike tegurite ja varude uurimine, tootlike jõudude paigutus ja rahvastiku küsimused. Peamised uurijad olid Endel Varep, Salme Nõmmik ja Vello Tarmisto. Geograafia arengut soodustas Eesti Geograafia Seltsi asutamine (1955).

B: E. Varep, V. Kaavere. *Geograafilise uurimise ajalugu*. — Eesti. Loodus. Tln., 1995; O. Kurs. *Geography in Estonia 17th—20th centuries*. Trt., 1999; A. Raukas, V. Paatsi. *The 20th century milestones of Estonian geography*. — Estonian Geographical Studies, 8. Tln., 2000.

Asmu Saar

...DEETILINE JA KARTOGRAAFILINE UURIMINE

...Liivimaa kaart. Ilmunud 1634 Amsterdamis H. Hondiuse ...„Atlase” flaamikeelses väljaandes

...ga ja Koper- ...sentrilise maailma- ...levimisega 15.—16. ...arenema ka tea- duslik kartograafia. Maakaartide koostamisel võeti kasutusele matemaatilised kaardiprojektsioonid ja geograafilise asendi astronoomilise määramise andmed, trükikunsti leiutamine pani aluse kaartide trükitehnilisele paljundamisele. Euroopa kaartide koostamise aluseks sai Klaudios Ptolemaiose „Geograafia”. Danzigist pärit humanist Alexander Sculteti koostas 1529 esimese Liivimaa kaardi; Läänemere rannik oli sellel veel liigestamata, kuid Eesti ala kohta esines kümmekond kohanime. Sculteti kaarti kasutati korduvalt teiste kartograafiliste teoste, sh. rootslase Olaus Magnuse Põhjamaade kaardi koostamisel. 1573 ilmus Antverpenis astronoomi ja matemaatiku Joann (Johannes) Portantiuse Liivimaa kaart, mis haaras kogu Eesti ala. Sellel oli esitatud ligi 50 kohanime ning näidatud Pärnu lahest läbi Võrtsjärve ja Peipsi järve Narvani ulatuv veetee *Embec*. 1595 ilmus Gerhard (Gerardus) Mercatori „Atlas”, milles oli ka Kölni maamõõtja ja kartograafi Maciej Strubyczi koostatud Liivimaa kaart. Kõigil 16. saj. ilmunud, Ptolemaiose „Geograafial” põhinevatel Läänemere ümbruse kaartidel oli ranniku kaardipilt sisemaa omaga võrreldes tunduvalt detailsem ja täpsem.

Merekaubanduse areng ja Hansa Liidu kaupmeeste Läänemere-sõidud tekitasid vajaduse paremate merekaartide jä-

Läänemere meresõidukaart, Amsterdam, 1669

rele. Euroopas tuntud merekaartide väljaandja, hollandlase Lucas Waghenaeri esimeses mereatlases (1584) oli ka neli Baltimaade ranniku merekaarti.

Rootsi-aegne mõisakaart. Fragment Jõelähtme mõisa kaardist

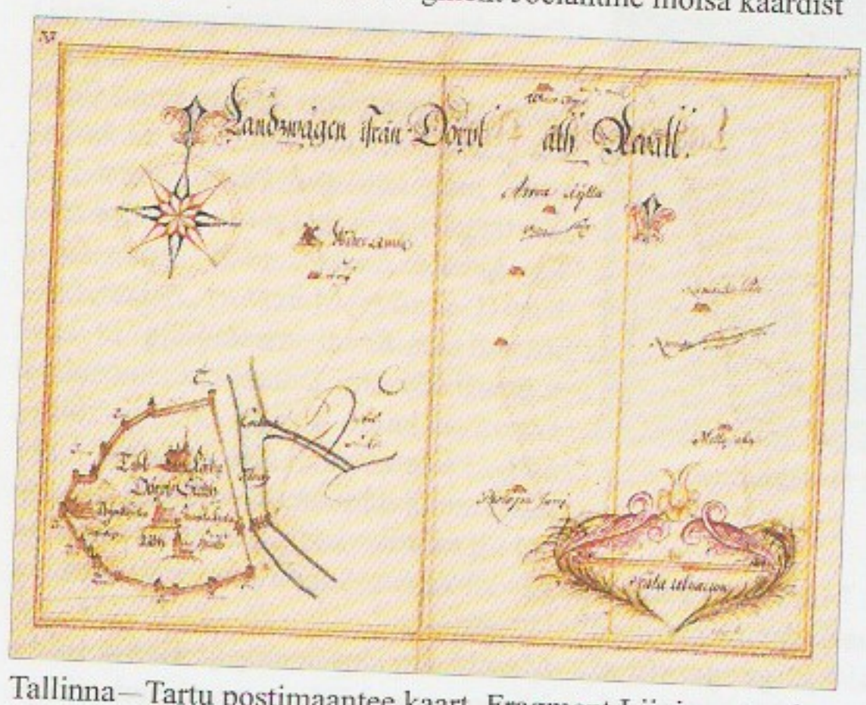

Tallinna—Tartu postimaantee kaart. Fragment Liivimaa teede atlasest (1695)

Rootsi aeg (17. saj.)

Rootsi võimu kehtestamise järel (Põhja- Eestis 1561 ja Lõuna-Eestis 1625) alus- tati kohe ka allutatud maade kaardis- mist. 1626 koostas Anders Bure (An- reas Bureus) Rootsi kuningriigi lää- duste kaardi, mis koosneb 6 lehest ja kus Eesti ala kohta on esitatud lii- 150 kohanime, ranniku kontuur ja lih- täpne hüdrograafiline võrk. Rootsi lai- vastiku ülem Johann Månsson (Hans- koostas 1644 Eesti vete merekaa- Tallinnast pärit admirali Werner von Rosenfeldti ja kapten Petter Gen- koostatud esimene Rootsi merekaar- atlas (1695) sisaldas ka Eesti ran- kaarte.

Rootsi kuningavõimu poolt 1680 väl- kuulutatud suure reduktsiooni tule- sena algas Liivi- ja Eestimaa lai- läänistatud mõisamaade kaardista- Rootsi maamõõtjad asusid (1684 paiku) tegema maavalduste süste- tilist piiristamis- ja kaardistamis- Mõisa- ja talumaade ning linnade suuremõõtkavalised (1:10 400, 1:8250, 1:5200) kaartide järel koostati ka esi- kihelkonna-, maakonna- (kreisi-) ja kubermangukaardid ning postimaanteede kaardid. Kõik need olid käsikirjalised ainult rootsikeelsete kirjadega.

Vene aeg (18. ja 19. saj.)

Eesti ala liitmisel Venemaaga jätkati riigi- ja eramõisa- linnade ja kirikute maade mõõdistamist, nüüd juba ka riigile maamaksu kogumise huvides. Rootsi maamõõ- koostatud Eesti- ja Liivimaa maavalduste ja halduse- kaardid olid geomeetrilise täpsuse poolest tunduvalt ees- geograafilistest joonistest. Venemaal sai kartograafia ars- oluliseks tõukeks Peterburi TA avamine. Keiser Peeter määras kaardistamistööde juhiks senati sekretäri Ivan Kir- vi, kelle toimetamisel ilmusid Liivimaa kub-u kaart (1731), esimene Venemaa atlas („Атлас Всероссийской империи 1734, teine väljaanne 1745), milles algmeridiaaniks valitud impeeriumi läänepoolseima linna Arensburgi (Kuressaare) meridiaan. 1770—72 ilmusid TA geograafiadepar- mangu kartograafia-adjunktide Jacob Friedrich Schmidti ja John (Ivan) Truscotti koostatud Eesti- ja Liivimaa (Tallinna ja Riia) kub-u ning Saaremaa halduskaardid. Neil kaartidel oli Eesti ala kohta antud u. 2800 ladina ja vene keelset kirjutatud kohanime, milles oli rohkesti vigu. Kahjuks on kasutatud nende kaartide koostamisel Rootsi ajast pärinevaid valduste ja haldusalade suuremõõtkavalisi originaale. Alles 1785 pöördus geograafiadepartemang vastava nõudega Eesti- ja Liivimaa kub-uvalitsuste poole. Schmidt koostas ka Soome lahe merekaardi, millest ilmus kaks väljaannet (1770, 1778).

Professionaalsete (kroonu)maamõõtjate tegevus Eesti- ja Liivimaa kub-s sai alguse Senati ukaasi alusel (1774), mille Eestimaa kub-u esimeseks maamõõtjaks määrati sakslane olu Salomon Severin Dobermann. Tema juhtimisel tehti 1781—89 kubermangu- ja maakonnapiiride reguleerimine ning mõõdistamise tööd. Baltimaade kartograafia uue märkimisväärseks sündmuseks oli krahv Ludwig Mellini Liivimaa atlase ilmumine (1810).

Sõjatehnika areng, eriti suurtükiväe üha laialdasem kasutamine, põhjustas detailsema ja geomeetriliselt

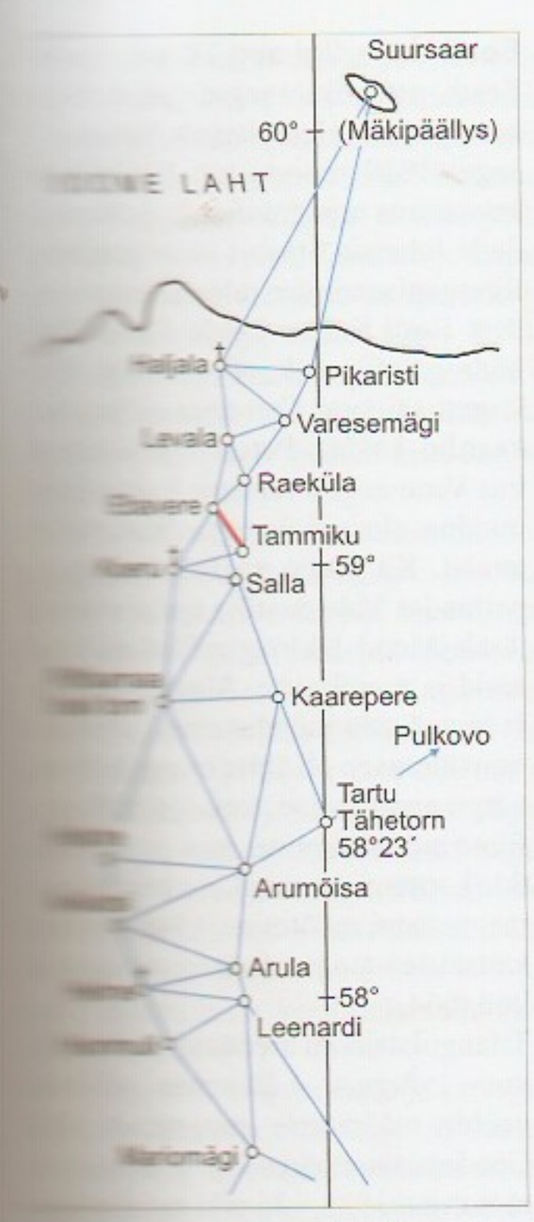

Tartu triangulatsioonivõrk kraadivõrgu suhtes Tartu meridiaani

Mellini Liivimaa atlas. Fragment Saare- ja Muhumaa provintsi kaardist, 1798

Üheverstane Vene topograafiline kaart, 1903. Orissaare ümbrus, fragment

kaardistamise kasutuse- Esimene Euroopa riik, kes topograafilise kaardi Prantsusmaa. Seoses Napo- kavandamisega koguti meid ka Venemaa koostamiseks; Nürnbergis Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ning Venemaa 10-verstased kaardid. topograafiaga algas ka karto- ja kaartide salasta-

topograafia ja sõjatopograafia nurguline astronoomilis- mõõdistamisviisi (trian- kasutuselevõtmine. Eesti- esimesed triangulatsioon- 1811—38 sõjatopograaf Carl Friedrich Tenner, Tartu ast- Wilhelm Struve ning kindralleitnant Theodor Schubert. Olulisim oli Tartu mõõtmine. Tööde ta- see, et võrgud tuginesid punktidele ja puudus normaalmõõt (etalon). hoogustus sõjatopograafia 1812. a. Vene-Prantsuse militaarametkond tunne- topograafiliste kaar- Kindralstaabi juurde

moodustati 1822 Sõjaväe Topograafide Korpus. Selle ülema kindral Schuberti juhtimisel koostati 10-verstane (1:420 000) Venemaa Euroopa-osa kaart (ilmus 1839), mille Eesti ala hõlmav osa põhines (siiski osaliselt) esimeste triangulatsioonitöödega rajatud geodeetilisel alusvõrgul. Liivimaa triangulatsioonivõrgu andmete alusel koostas Carl Gottlieb Rücker Liivimaa spetsiaalkaardi (6 lehel, mõõtkavas 1:184 275, 1839), mis sisaldas ligi 4600 kohanime. Sõjaväetopograafide uue mõõdistamistöö tulemusena koostati 1855—59 ka Eestimaa kohta üksikasjaline 3-verstane (1:126 000) kaart, mida võib pidada esimeseks algupäraseks Eesti ala topograafiliseks kaardiks, kuigi sellel polnud veel näidatud samakõrgusjooni.

19. saj. II poolel alustas topograafide korpus triangulatsioonivõrkude korrastamist: erinevate lähtepunktidega võrkude ühendamist, ühtsele (Besseli) ellipsoidile üleminemist ja täiendvõrkude rajamist. Kujunes kaks erineva lähtepunktiga triangulatsioonivõrku: Põhja-Eestis Pulkovo observatooriumi (1894. a. triangulatsioon) ja Lõuna-Eestis Tartu tähetorni (1911. a. triangulatsioon) astronoomilistele koordinaatidele toetuv võrk. Rekonstrueeritud võrkude alusel toimus uus mõõdistamine (1893—1913), et koostada üksikasjalikumat, juba pinnamoe kujutisega üheverstast (1:42 000) topograafilist kaarti. Eesti ala kohta valmis u. 400 salastatud kaardilehte. See algupärane topograafiline kaart oli olulise tähtsusega (kuigi kaardikirjad olid kirillitsas ja Eesti kohanimed esitatud saksapäraste moonutustega) I maailmasõjas ja Vabadussõjas ning sai EV-s mitmete maakaartide koostamisel lähtekaardiks.

Rahvusliku liikumisega seoses moodustati rohkesti maakoole (1850. a. paiku) ja see tekitas koolikaartide vajaduse. 1859 ilmus Pärnus esimene eestikeelne „Maa kaardi-ramat". 1873 andis Carl Robert Jakobson välja tolle aja kohta väga hea kooliatlase. Maamõõtja Jakob Tülk avaldas 1879 esimese eestikeelse maamõõduõpiku. 3-verstase topokaardi ja maarahva hulgast kogutud kohanimede alusel koostas ajakirjanik Ado Grenzstein esimese eestikeelse maakaardi (1:190 000; koostatud 4 lehest ilmus ainult üks (1883). Esimene eestikeelne gloobus (Hurda-Meyeri-Schulzi „Maailma-kera") jõudis Liivimaa koolidesse 1880.

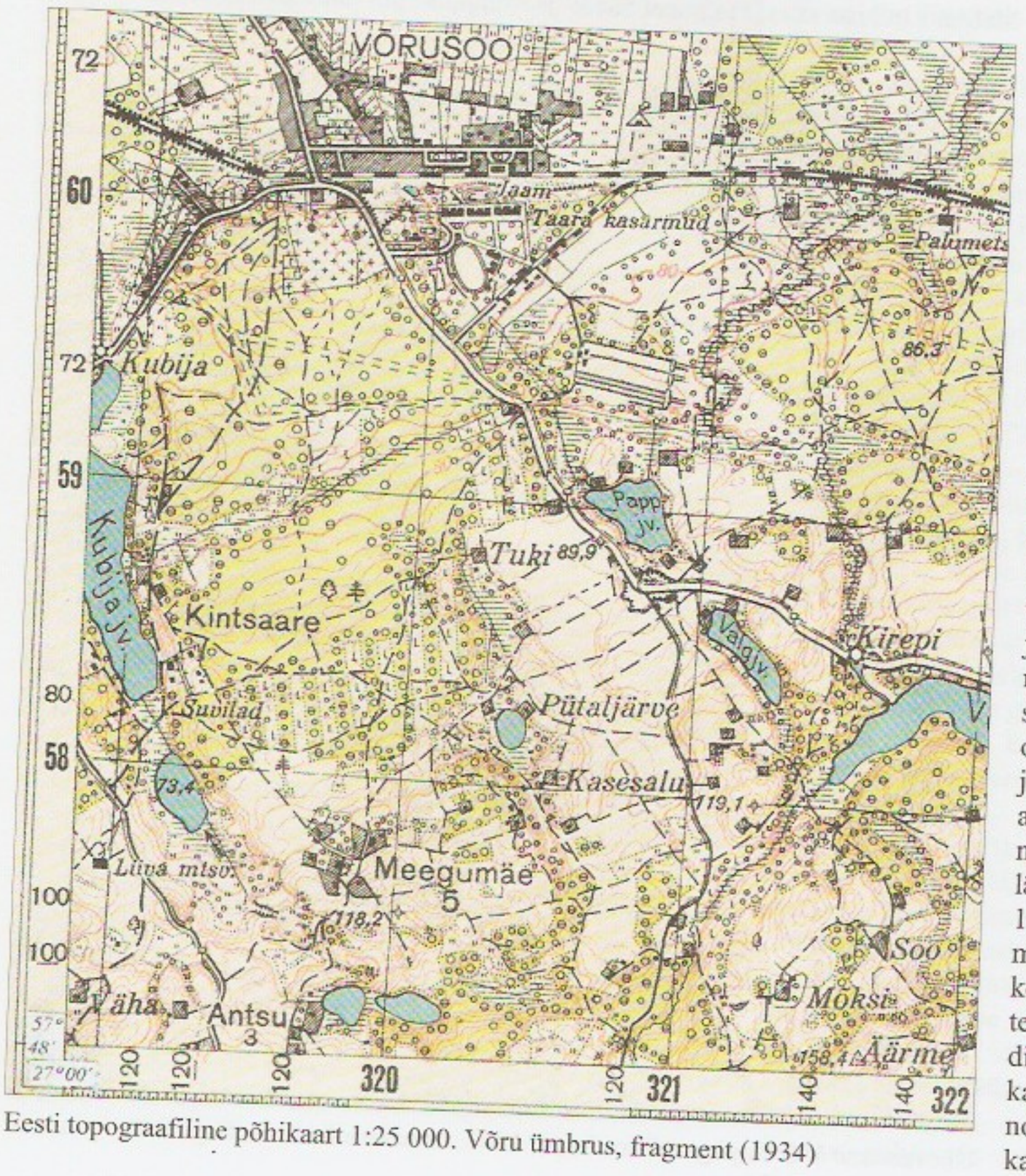

Eesti topograafiline põhikaart 1:25 000. Võru ümbrus, fragment (1934)

Eesti Vabariigi aeg 20. saj. I poo

Eesti omariiklusaegse geodeesia ja kartograafia algus langes Vabadussõja aega: 1919 moodustati Kindralstaabi koosseisus topograafiaosk. ja Merejõudude Juhataja Staabis hüdrograafiaosk. Reorganiseerimise tulemusena sai neist Eesti Kaitsevägede Staabi Topo-hüdrograafia osk. Peale sõja lõppu koguti säilinud üheverstased jm. topokaardid kokku. Petseri- ja Võrumaalt kus Vene-aegne verstane kaart osaliselt puudus, alustati topograafilist mõõdistamist. Ka hüdrograafiaosk. kogus paljundas Vabadussõja ajal venelastelt järelejäänud hüdrograafilisi mõõtmeid ja merekaarte. Alustati sadamate ja laevateede mõõdistamist. Osakonna esmaülesanne oli ühtse triangulatsioonivõrgu arendamine, topo- ja hüdrograafiline mõõdistamine, maa- ja merekaartide koostamine ning kirjastamine, magnetismi mõõtmine jt. iseseisvas kaitseväe topograafiateenistuses vajalikud tööd.

Triangulatsiooni arendamine algas vusv. võrgust. Läänemere piirkonna geoidi määramise programmi (Geodeesiakomisjoni konventsioonimes rajati 1925—35 piki rannikut lahest Tallinnani I järgu (klassi) triangulatsioonivõrk ning ühendati see Soome ja Läti võrkudega. 1930 hakati rajama topo- ja katastrimõõdistamiseks vajalikku ühtset geodeetilist alust (Põllutöömin-i katastri- ja maakorraosk-a katastriametiga). Määrustikohaselt koosnes üleriigiline geodeetiline alus triangulatsioonivõrgust (I, II ja IV järk), polügonomeetriavõrgust ja kõrgusvõrgust. Topo-hüdrograafilised arvutati (kolonel Fritz Oja, 1928) seli 1841. a. ellipsoidile tuginev Gauss-Lamberti konformne kooniline projektsioon, graafia ja suurtükiväe vajadustele lel põhinev riigi koordinaatsüsteem testati 1937, kui algas maareformijärgnev katastriüksuste ümberkruppne. Geodeetilise alusvõrgu tööde simad tegijad olid topo-hüdrograafia osk-st kolonelleitnant Ottomar Dorpat ja kapten Viktor Rosenberg, kauaametist geodeesiainsener Albert Vaning TTÜ prof. Robert Johannson länder.

1923 algasid välitööd uue, 1:25 mõõtkavalise topograafilise põhikaarti koostamiseks. 1936. a-ks oli maa-ala teegiliste alade kohta ilmunud 71 dilehte. 1:50 000 mõõtkavalise topokaardi koostamiseks rektifitseeriti Vene üheverstast kasutades selleks kohati uuden-

fotogramm-meetrilist mõõdistamisviisi. 133-st kavandatud kaardilehest ilmunud merekaartide koostamiseks mõõdeti Peipsi ja mõõdistati sadamaid ja laevasõiduteid. topograafilised ja merejõudude navigatsioonikoostatud. Koostati ja kirjastati üld- ja erikaarte, ülevaate- ja operatiivkaart 1:200 000, Eesti teede kaart 1:400 000 ja lennukaart Eesti vete ja piirnevate veealade merekaarte. ja laevastik varustati täielikult kodumaiste mis leidsid laialdast kasutamist ka tsiviil-

katastriameti põhiülesandeks katastri- maareformiga moodustatud maavalduste ja ühtsel koordinaatsüsteemil põhinev maaplaanide koostamine ning riikliku asutamine. Katastrimõõdistamise andmete umbes 2000 lehest koosnev „Skeemiline mõõdkavas 1:10 000" (1931—44, u. 700 lehte See kaart oli väga tähtis taasiseseisvu- maareformi aegsel maaomandi taas- kartograafilised teosed olid ka Eesti Ühingu eestvõtmisel väljaantud „Eesti kaart mõõdkavas 1:200 000" (1939, 1942) ja Au- koolidele mõeldud seinakaart „Eesti"

Eesti geodeesia ja kartograafia alal saavutanud Euroopa riikidega võrdse taseme. Valdava osa Staabi valduses olevatest topograafilistest triangulatsioonivõrkude andmestiku võttis vastav ametkond.

ajajärk

korraldasid Eestis geodeetilisi töid, topo- mõõdistamist ja kaartide kirjastamist NSVL Mi- Ühingu juures asuv Geodeesia ja Kartograafia Pea- (GKP) ning Relvajõudude Kindralstaap, tehes seda Valitsuse Julgeoleku Komitee (RJK) järelevalve all. Mere- koostas ja kirjastas NSVL Kaitsemin-i ja Mereväe Peavalitsus. Geodeetilise põhi- triangulatsiooni, polügonomeetria, kõrgusvõrgu ja arendamise ja kataloogide koostamisega topoteenistuse üksused ja liidulise alluvu- Leningradis paiknenud geodeesia-kartograafia- eriotstarbelised kaarte koostas ka ENSV TA Geoloogia geodeetilised andmed ja topograafilised kaardid Riias asus GKP Balti Territoriaalne Geodee- Inspektsioon, kes korraldas ka Eestis teh- geodeetiliste tööde järelevalvet ja geodeetiliste topograafiliste andmete arhiivistamist. Inspektsiooni olid GKP ja RJK kehtestatud topograafilis- materjalide salastamise jt. režiimialased inst-

seisukohast lähtudes võiks Nõuk-aegse, kogu põhimõõtkavalise (1:10 000) kaardistamistöö

—56 tehti esmakordne Eesti terr-i aerofototopo- mõõdistamine, selle korraldasid NSV Liidu kesk- maareformi läbiviimiseks. Koos aeropildis- valitud alade mensulimõõdistamisega kaardistati kaardistatavast alast; kaardistamata jäid sõjaväe kasu- või nendega vahetult piirnevad alad.

—89 toimus ENSV Põllumajandusmin-i tellituna põhikaardistamine (põhiliselt aerofototopograafili- tehti riikliku maade arvestuse ja maakorralduse otstarbel. Kaardistati kogu riigi maafond, seejuures linnade ja alevite maa mõõtkavas 1:5000.

3) 1970—89 toimus NSVL Kaitsemin-i korraldatud topograafiline mõõdistamine (98 %-l kaardistatavast alast). Uue, algupärase topograafilise kaardi alusel uuendati ülejäänud mõõtkavade rea kaardid: 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000, 1:500 000 ja 1:1 000 000.

1963. a-ni toimus geodeetiliste võrkude rajamine ja kaardistamine NSV Liidus kehtivas, nn. 1942. a. koordinaatide süsteemis (Krassovski referentsellipsoid ja Gaussi põiksilindriline projektsioon, mida teaduskirjanduses on nimet. ka Gaussi-Krügeri ristkoordinaatide süsteemiks). 1960. a-te külma sõja ajal (seoses rakettrelva täiustamisega) keelustati tsiviilasutustel 1942. a. koordinaatide süsteemi kasutamine ja kehtestati uus, nn. 1963. a. koordinaatide süsteem, mille lähteparameetrid olid täiesti salajased.

Nõuk. ajajärgu kaardistamistulemusi said kasutada vaid vähesed ametkonnad ja ettevõtted. Elanikkonna tarbeks kirjastasid GKP kartograafiaettevõtted suurte moonutuste ja üldistustega kooli- ning turismikaarte. Heal tasemel oli 1977—80 vene ja eesti keeles koostatud „Eesti NSV atlas". Selle ajajärgu kaardistamistulemused olid olulised taasiseseisvunud Eesti majanduse taastamisel, eriti maareformiga seotud maamõõdutööde tegemisel ning uute kaardiseeriate (põhikaart, baaskaart jt.) ettevalmistamisel.

Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi aeg

1990 moodustatud Riigi Maa-amet, kelle ülesandeks sai läbi viia maareform ja korraldada riiklikke geodeetilisi ja kartograafilisi töid, alustas riigi geodeesia- ja kartograafiateenistuse taastamisega. 1991 moodustatud Eesti, Läti ja Leedu geodeesiakomisjoni eestvõtmisel lõpetati Riias GKP Inspektsiooni töö; selle fondides olevad materjalid jagati kuuluvuse järgi laiali. Maa-ametil õnnestus GKP tootmisettevõtetest kätte saada valdav osa Eestile vajalikke kaardioriginaale. Geodeesiakomisjoni algatusel taotleti Nõuk-aegsete geodeetiliste andmete ja kaartide salastatuse lõpetamist. EV Ülemnõukogu 10. II 1992. a. otsuse põhjal lõpetati Eesti terr-i kaartide ning geodeetiliste ja gravimeetriliste andmete salastamine (v. a. riigikaitsega seonduvad), määrati kindlaks nende omandivormid ja tööde rahastamise kord (riik, omavalitsused, eraettevõtlus). Valitsuse 14. IV 1994. a. määrus nr. 138 kinnitas geodeetiliste ja kartograafiliste tööde korraldamise ja juhtimise (ametkondliku) süsteemi. Riigi geodeetiliste tööde ja riigikaartide valmistamise korraldamine sai Keskkonnamin-i haldusalas oleva Maa-ameti ülesandeks, kuid riiklike teemakaartide valmistamise korraldamine jäi vastava ala eest vastutava riigiameti või ministeeriumi (nt. Kaitsejõudude Peastaabi, Veeteede Ameti, Lennuameti, Haridusmin-i, Statistikaameti) hooleks. Erialakaarte koostasid ka Eesti Geoloogia Valitsus ja Eesti Geoloogiakeskus. Riigi kartograafiapoliitika elluviimiseks ja ametkondade tellimuste täitmiseks moodustati 1993 riigiettevõte Eesti Kaardikeskus. Maa-ametile ja Eesti Kaardikeskusele osutasid tõhusat maj. ja tehnilist abi Rootsi jt. välisriigid. Liberaalse turumajanduspoliitika tulemusena asutati erakapitalil põhinevaid kartograafiaettevõtteid (as-d Regio, E.O.Map, Elisor jmt.).

Esimeseks sammuks Nõuk. ajal rajatud geodeetiliste võrkude rekonstrueerimisel ja riigi (ühtse) koordinaatide süsteemi loomisel sai 43 punktist koosneva plaanilise geodeetilise põhivõrgu rajamine; Eestis võeti kasutusele GPS-i (*global positioning system*) mõõtmistehnoloogia. Järgnes Põhjamaade ja Balti riikide koostööprojekt, mille eesmärk oli rajada Baltimaade ühine põhivõrk ja ühendada see Euroopa võrguga. Loodi uuel geodeetilisel võrgul, Euroopa referents-

ellipsoidil GRS-80 ja Lamberti kartograafilisel projektsioonil põhinev koordinaatsüsteem Lambert-EST 92. Riigi geodeetilise põhivõrgu rekonstrueerimine jätkus 1994—97 uue, 212 punktist koosneva Euroopa referentssüsteemi (EUREF 97.56) integreeritud I ja II klassi võrkude (nn. GPS-i võrgu) rajamisega. GPS-i võrgu punktidele toetudes jätkub katastri- ja topomõõdistamiseks jms. töödeks vajalike tihendus- ning mõõdistamisvõrkude rajamine.

1991 jätkati Eesti põhikaardi koostamist uue kaardistamistööde programmi kohaselt. Eesmärgiks seati teha lähema 10—15 aasta jooksul riigi haldus- ja lähialade tehniline (alus-) kaart mõõtkavas 1:10 000 ja topograafiline (trüki-) kaart 1:20 000. Pinnamoe kujutamiseks kasutati Nõuk. ajast pärit 1:10 000 mõõtkavalise topograafilise kaardi kõrgusandmeid. 1995—96 lülitusid programmi (tagastamata välisabina) aeropildistamise teenuse osutajana Rootsi Maamõõduvalitsus ja digitaaltehnoloogia tarnijana Šveitsi riik. Teine oluline programm oli 1993—96 koostöös Rootsi riigiettevõtetega satelliitseire andmete põhjal koostatud Eesti esimene arvutikaart (digitaalkartograafiline andmebaas) ehk 1:50 000 mõõtkavaline (loodusvarade) baaskaart. Nende kahe välisabiprojekti tulemusena sai Eesti endale kaarditootmise digitaaltehnoloogia ja spetsialistide kaasaegse koolituse.

Põhi- ja baaskaardi andmebaaside alusel on valmistatud enamik riigi teemakaartidest (nt. kaitseväe-, katastri- ja lennukaardid) ja mitmed eraettevõtluse kaardid (nt. turismi-, spordi- ja teekaardid) ning saab moodustada riigi infrastruktuuri register- ja infosüsteeme (riigi kohanimeregister, riigimaanteede infosüsteem, maakatastriregister). Maareformi ja katastrimõõdistamise graafilisteks lähtematerjalideks said põhikaardi ortofotod ja aluskaart.

Eesti kaitsejõududele vajalike topokaartide ettevalmistus- ja katsetöid alustati 1993 (NATO partnerlusprogrammi raames, Balti riikides korraga), kaardistamine mõõtkavas 1:50 000 algas 1997.

Omavalitsuskaartide valmistamist (riigi toetusel) alustati 1995 tiheasustusega alade ortofotokaardistamisega mõõtkavas 1:2000, ka seda projekti toetas aeropildistamise teenuse osutamisega Rootsi. Valdava osa Eesti asulate kohta koostatud ortofotod mõõtkavas 1:2000.

Iseseisvuse esimesel viiel aastal loodi riigi geodeesia- ja kartograafiateenistus, käivitati olulisimad tööd ning arendati eraettevõtlusel põhinev kaarditootmine. Järgmistel aastatel oli aga pearõhk kaarditootmise infotehnoloogilisel moderniseerimisel. Valdavaks sai kaugseire andmetel põhinev digitaalkartograafiline kaardistamisviis ja GPS-i tehnoloogia kasutamine. Kaarditurg täitus kodumaist päritolu laiatarbekaartidega.

B: H. Peets. *Liivimaa kaart 1573*. Tln., 1943; G. Želnin. *Развитие основных астрономо-географических работ на территории Эстонской ССР в период 1811—1940 гг.* — ENSV TA Toimetised, 1953, II; E. Varep. *C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardist 1839*. Tln., 1957; E. Varep. *Jooni Eesti kartograafia ajaloost*. Tln., 1960; J. Jagomägi, H. Mardiste. *Surveying and mapping in Estonia*. — GeoJournal, 1994; T. Oja. *Eesti-maa kubermangu ja maakondade piiride mõõdistamine. Eesti kubermangu, maakondade ja linnade piirikaartide koostamine 18. sajandi lõpul*. — Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist, XI. Tln., 1995; H. Potter. *Kaardistamistööd Eesti NSV-s*. — Geodeet, 1995, 7 ja 8; I. Treikelder. *Tsaari Venemaa koordinaatsüsteemid*. — Geodeet, 1996, 11; H. Potter. *Kaitsevägede Staabi Topo- hüdrograafia osakond*. — Sõdur, 2000, 3 (26); H. Potter, I. Treikelder. *Ülevaade geodeesia ja kartograafia alasest tegevusest Eesti alal XVIII ja XIX sajandil*. — Geodeet, 2000, 25; *Liivimaa kaardid. 16.—18. sajand*. — Eesti Rahvusraamatukogu ja AS Regio kalender 2002. Tln., 2001.

Heiki Peets

KÕRGUSSUHTED JA GRAVIMEETRIA

Maapinna kõrguse esimesed täpsemad määramised Eestis on seotud Tartu tähetorni teadlaste 19. saj. I poole töödega, näiteks tegi astronoom-vaatleja Magnus Georg Paucer Emajõe sängi geodeetilise mõõdistamise ja Wilhelm Struve rajas triangulatsioonivõrgud. Geodeetiliste punktide kõrgus määrati trigonomeetrilise nivelleerimisega merepinna keskmise taseme suhtes. Struve määratud kõrgusandmeid kasutas Tallinna gümn-i ülemõpetaja, geograaf Carl Albert Rathlef Baltimaade geograafiat kirjeldava monograafia ning oro- ja hüdrograafiliste kaartide koostamisel (1852). W. Struve andmeid kasutati Eesti ala geograafia kohta koostatavates töödes 1920. a-teni.

19. saj. II poolel võeti maapinna punktide kõrguse määramisel kasutusele tunduvalt täpsem, geomeetrilise nivelleerimise (loodimise) viis. Esimesed loodimistööd tehti Põhja-Eestis (astronoom Carl Ferdinand Müller, 1868—72) Eestimaa Põllumeeste Seltsi ja Lõuna-Eestis (insener Aleksander Brock, 1874—75) Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi tellimusel maakuivendustööde jaoks. Laiaulatuslikud loodimistööd toimusid ka Saaremaal ja Muhus (insener Wilhelm Perrou, 1881—83). Et riiklikku kõrgussüsteemi tollal ei olnud, toimus loodimine suvaliste nivoopindade suhtes. Venemaa kõrgussüsteemi loomiseks rajasid Imperaatorliku Kindralstaabi Sõjaväe Topograafide Korpuse geodeedid piki äsja käiku antud rdt-d Gattšina—Tallinna—Paldiski loodimiskäigu (1871—72; et saavutatud täpsus ±7 mm/km ei rahuldanud, korrati loodimiskäiku 1897). Kõrgusi rajamise tööd jätkusid Tapa—Tartu—Valga rdt-l (1881). Geomorfoloogiline uurimine (Ramsay, 1929) näitas, et Eesti ala (Fennoskandia kilbi lõunanõlval) on pärast jääaega tõusnud kagu—loode sihis 25—100 m. Balti Geodeesiakomisjoni eestvõttel alustati 1932 Läänemere piirkonna neotektoonika protsessi uurimist ja geoidi kuju määramist geodeetiliste ning geofüüsikaliste mõõtmiste alusel. Eestis rajati kõrguste loodimise (nivelleerimise) üleriigiline alusvõrk (1933—), mille eesmärgiks oli maakoore vertikaalliikumise uurimine. Alusvõrgu rajamise määruse kohaselt koosnes kõrgusvõrk alusvõrk täpse loodimise ja väga täpse tehnilise loodimise käikudest, mille reeperid olid ka topograafilise mõõdistamise kõrguselisteks lähtepunktideks. Kõrgusvõrgu lähtepunktiks võeti Tallinna veemõõdujaama keskmine merepinna kõrgus (Tallinna null). Käikude kogupikkuseks kujunes 1800 km, sinna paigutati 1012 seina- ja 22 fundamentaalreperit. Kõrguse määramise täpsuseks saavutati ±0,32 mm/km. Nivelleerimistöid tegi Põllutöömin-i katastri- ja maaraldusosk-a katastriamet ja neid juhtis geodeesiainsener Richard Lutsar. TÜ prof. August Tammekann koostas Eesti kõrgussuhete kaardi mõõtkavas 1:750 000 (kaart „Eesti teadusliku atlase" kaartidest on ainult see ilmunud). Esimesed raskuskiirenduse määramised (gravimeetrilised mõõtmised) tehti 18. saj. II poolel seoses astronoomiliste kohamäärangute täpsustamisega Saaremaal (astronoom

Eesti kõrgtäpse loodimise alusvõrgu skeem

Maapinna vertikaalliikumise kompleksuurimiseks moodustati 1951 TA Füüsika ja Astronoomia Inst-i (a-st 1964 Tartu Astrofüüsika Observatoorium) geodeesiarühm (a-st 1971 sektor). Väärtuslikuks lähtematerjaliks osutusid 1933.—43. a. (esimene kõrgtäpne loodimine) kõrgusvõrgu andmed. Georgi Želnini juhtimisel alustati Eesti kõrgusvõrgu kordusnivelleerimist. Samal ajal tegi I klassi nivelleerimist Narva—Tallinna—Pärnu—Ikla käigul (1948) Geodeesia ja Kartograafia Peavalitsuse (GKP) ekspeditsioon, et ühendada Eesti ala kõrgusvõrk NSV Liidu riikliku Balti kõrguste süsteemiga. Tartu observatooriumi geodeesiarühm kasutas neid andmeid Eesti kordusnivelleerimisena ja jätkas nivelleerimisvõrgu tihendamist (1950—69). Oluline oli mandri kõrgusvõrgu ühendamine Muhu ja Saaremaa võrguga, esialgu mere nivoopinna vaatlustega (nn. kaevuvaatlused, 1963, ±3 mm) ja hiljem uudsel, hüdrostaatilisel viisil (1966, ±0,76 mm). See oli NSV Liidus esimene kõrgtäpse kõrguste ülekandmise hüdrostaatilise nivelleerimise viisi kasutamine selleks loodud metoodika ja aparatuuriga (Lembit Tamme). 1969 kasutati edukalt sama meetodit riikliku kõrgusvõrgu korduvsidumiseks Kroonlinna veemõõduposti nulliga. Riikliku kõrgusvõrgu tihendamine III ja IV klassi nivelleerimiskäikudega toimus topograafilise mõõdistamise ja maaparanduslike uurimistööde ajal. Käikude kogupikkuseks kujunes Eestis 2384 km ja seal oli 1904 kõrgusmärki (reeperit); 1992.—95. a-ks oli neist säilinud 70 %. Maapinna vertikaalliikumise uuringute koordineerimiseks moodustati 1960 Tallinnas Balti neotektoonika komisjon

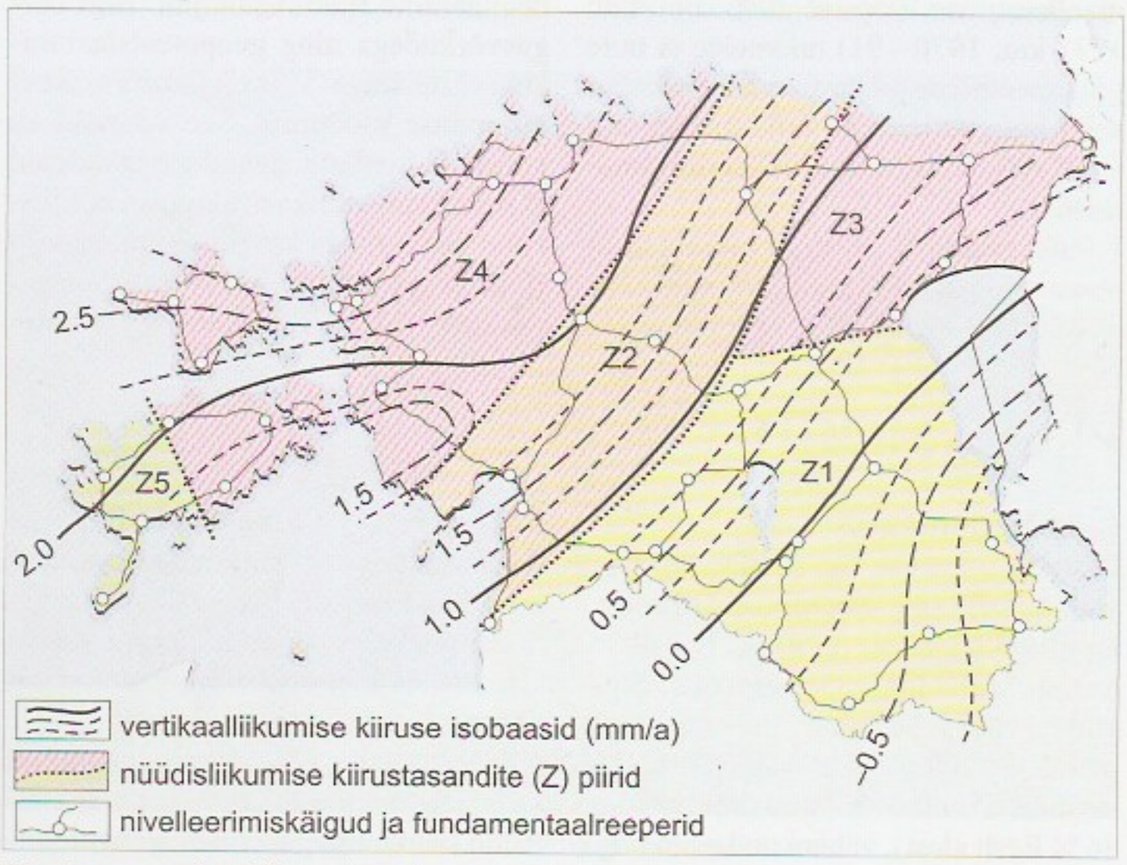

Maakoore vertikaalliikumine Eestis

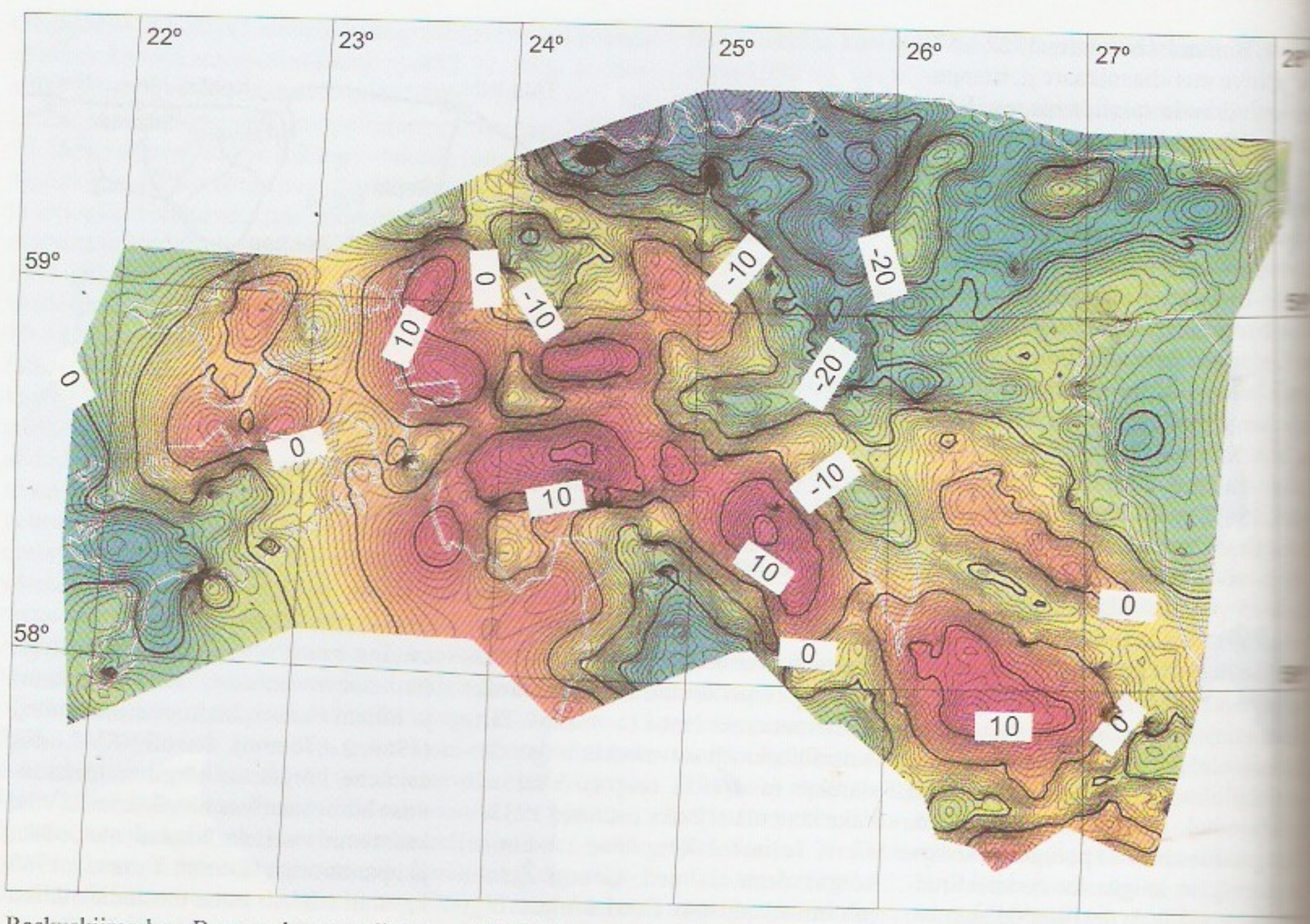

Raskuskiirenduse Bouguer' anomaaliate kaart (H. Sildvee andmebaasi alusel, skaala milligallides, mGal)

(esimees Karl Orviku). Sellega seoses avaldasid Tartu observatooriumi teadlased Eesti ala esimese samatõusujoonte (isobaaside) skeemi, mis sobis hästi Erkki Kääriäineni Soome kohta koostatud (1953) skeemiga. Järeldati, et maakoore vertikaalliikumine toimub geoloogiliste plokkide kaupa. Plokkide liikumise iseärasusi ning isobaaside skeemi täpsustati kolmanda (kordus) nivelleerimise (täpsus 0,46 mm/km, 1771 km, 1970—91) tulemuste ja uute gravimeetriliste mõõtmiste andmete alusel. Lisaks sellele kasutati samaaegseid GKP ekspeditsiooni nivelleerimisandmeid.

Inimtegevuse põhjustatud paikseid maapinnamuutusi on Kirde-Eesti põlevkivibasseinis, Valgas, Pärnus ja Tallinnas uurinud pms. „Eesti Projekti" geodeedid ja TPI geodeesiaõppejõud R. Lutsari juhtimisel. Tallinna Vanasadama piirkond vajus 1961—64 kuni 4 cm/a, Pärnu kesklinnas vajus Pärnu ja Sauga jõega piirnev ala (1980. a. andmed) 5 cm/a.

Maa-ametis on koostatud Eesti kõrgusvõrgu renoveerimise projekt (Ants Torim, 1999), mille eesmärk on senise nivelleerimisvõrgu ajakohastamine ja ühendamine Baltimaade jmt. riigi kõrgusvõrkudega ning geopotentsiaalühikute süsteemiga. Vaja on jätkata raskuskiirenduse mõõtmist. See võimaldaks koostada kindlale ajahetkele taandatud ja maapinna vertikaalliikumise põhjustatud paranditega kõrgusandmekogu.

B: G. Želnin. *Maakoore liikumise uurimisest Eesti NSV territooriumil.* — Tähetorni kalender, 1971. Tln., 1970; V. M… *Gravimeetriliste uurimiste ajaloo… tis.* — Teaduse ajaloo lehekülgi E… II. Tln., 1976; L. Vallner. *Изучение … рактера современных вертик… движений. Изучение движений … балтики.* Trt., 1981; E. Tammiksaar, … *Rathlef — oro- ja hüdrograafilised … did.* — Geodeet, 1993, 4; H. Sil… J. Paesalu. *Raskuskiirenduse uuri… Eesti territooriumil.* — Eesti Füüsi… si aastaraamat 1994. Trt., 1995; H. Si… vee, H. Jürgenson. *Kohaliku geoidi … sed Eestis.* — Geodeet, 1997, 14, … 15; H. Sildvee. *Gravity measurem… Estonia.* — Reports of the Finnish … detic Institute, 1998, 3, Masala; A. T… *Eesti kõrgusvõrgu renoveerimine.* — … deet, 2000, 21.

Heiki …

PINNAMOOD

Üldiseloomustus

Eesti pinnamood on tasane, kõrgusvahed väikesed. Maapinna keskmine absoluutkõrgus on u. 50 m, ligi 40 % terr-st jääb kõrgusvahemikku 50—100 m, vähem kui kümnendik maa-alast ulatub üle 100 m. Valdavad on madalad tasandikud ehk madalikud (hõlmavad u. 46 % Eesti alast), vähem on lavamaid ja lainjaid tasandikke (37 %) ning kõrgustikke (15 %). Nii nagu Ida-Euroopa lauskmaa teisteski piirkondades, vahelduvad ka Eesti alal kõrgustikud ja lavamaad madalike, nõgude ja orunditega. Looduslikku mitmekesisust suurendavad rohked järvenõod. Eesti lõuna- ja põhjaosas asuv kõrgem ala, mis kujult sarnaneb tõmbitipulise põhja poole suunatud kolmnurgaga, erineb arenguooliselt ja loodusoludelt madalamatest osadest. Eesti kõrgeim koht on Ha… gustikul asuv Suur Munamägi (… Eriti madal ja tasane on Lääne-… mis hõlmab Lääne-Eesti … Lääne-Eesti madaliku ja Pärnu … liku, maapinna kõrgus ületab … paarikümmet meetrit.

Kujunemine

Eesti pinnamood on kujunenud … vate tekketegurite toimel. Pin…

tekkeviisi järgi nelja rühma: geogeensed, biogeensed ja antropogeensed. Kõik need erinevad üksteisest nii tekkemehhanismi poolest kui ka selle poolest, millisel geoloogilisel ajal nad on kujunenud. Kvaternaarse arengu etapil valdasid geogeensed tegurid, seejärel lisandusid geoloogilised, hiljem bioloogilised ning viimastel aastatuhandetel ka inimtegevusest juhtunud protsessid.

Geogeensed pinnavormid on meteoriidikraatrid. Kaalis on säilinud 9 kraatrit (Ø 110 m, vanus vähemalt 400 aastat) ja Ilumetsas 3 kraatrit (läbimõõt Ø 80 m, vanus 6600 aastat). Kardla (Ø 4 km, vanus 450 mln. aastat), Neugrund (Ø 7 km, vanus 550 mln. aastat) ja Isõrikmäe kraater (Ø 40 m, vanus 7500 aastat) on üksikkraatrid. Tõenäoliselt on meteoriidikraater on ka Ilumetsa.

Valdav osa pinnavorme on kujunenud **geoloogiliste välisjõudude** (mandrijää, tuul, vesi ja raskusjõu) toimel, kusjuures eriti suur tähtsus on viimasel mandrijäätumisel. Liustiku liikumise lõpetamise transgressiivseid (kujunesid liustiku pealetungi ajal), statsionaarseid (kujunenud siis, kui liustik oli pikemaajalises tasakaalus), retsessiivseid (kujunenud siis, kui liustik taandus) ja ülejäänud pinnavorme (kujunemisloomuliisi määramatus jääs). Kujunemise koha järgi eristatakse liustiku serva taguseid (nt. otsamoreen), liustiku serva esiseid ehk liustikuservalisi pinnavorme (nt. glatsiofluviaalseid), kujunemise viisi järgi akumulatiivseid, eksaratsioonivorme (nt. kulutus-kuhje- ehk eksaratsioon-akumulatiivseid (nt. voor) ja kulutus- ehk akumulatsioonivorme (nt. lohkjad). Eesti kõige silmapaistvamad liustikutekkelised pinnavormid — liustiku liikumise suunalised leivapätsikujulised kulutusvormid, mille pikkus ulatub mõnest meetrist 13 km-ni (Vooremaa liustiku voor) ja suhteline kõrgus mõnest meetrist 79 m-ni (Emumägi Otepää lähedal; voor 60 m). Eestis on rohkesti (üle 1000 voori ja voorjat künnist, mis paiknevad enamasti vanade aluspõhjareljeefi nõlvadel või nende nõlvade suhtes, sest need takistasid liustikuvoolude ning sundisid teda oma suunda ja kiirust muutma. Suurimad on Saadjärve (nn. Vooremaa), Võrtsjärve-Ilmatsalu voorestik. Liustikuakumulatiivsetest vormidest on Eestis kõige iseloomulikumad ja hästi pinnaga moreenseljakud (nt. Sakala kõrgustiku ja Ugandi laviamaal) ning

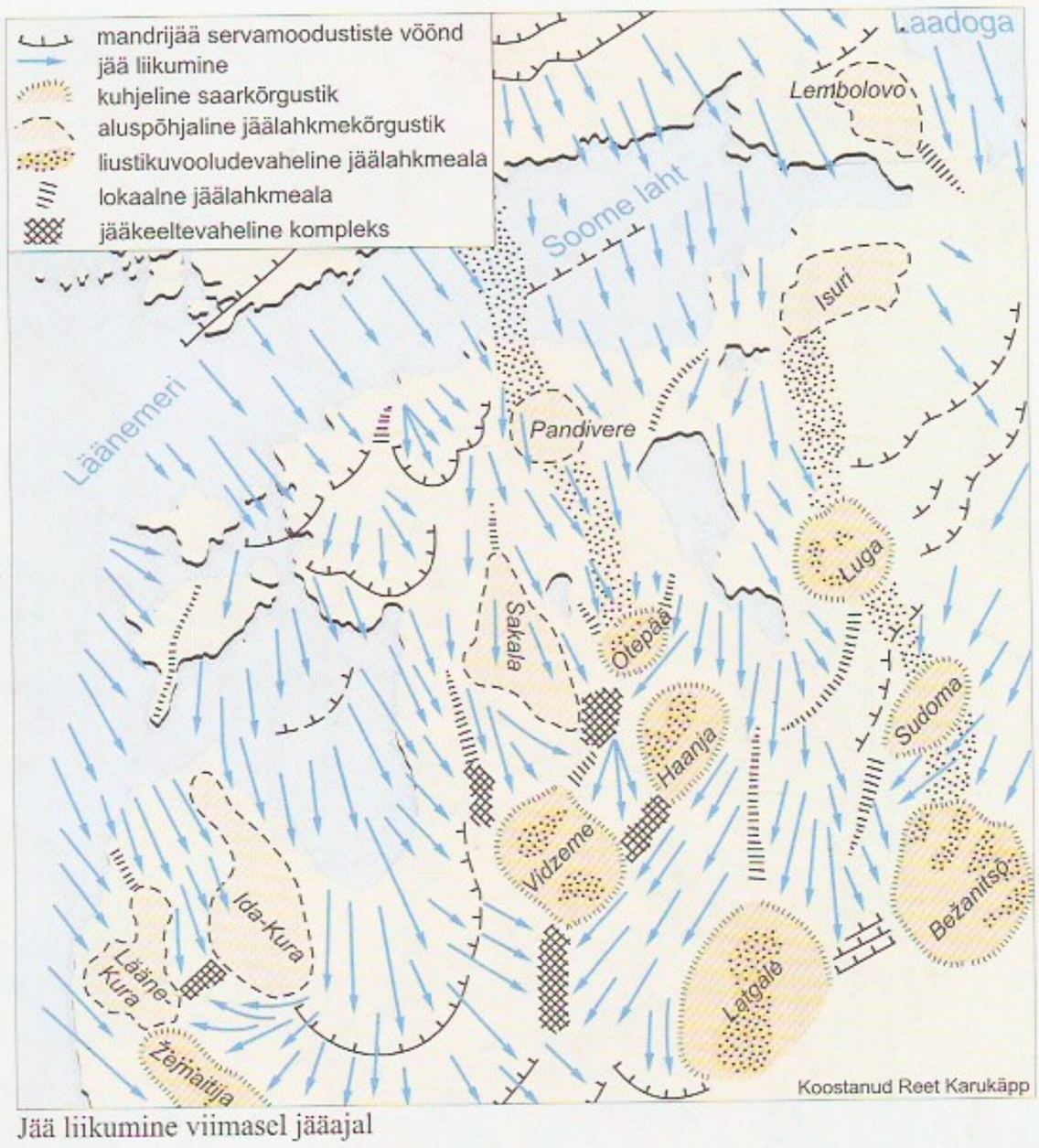

Jää liikumine viimasel jääajal

moreenkünkaid (moodustavad Otepää ja Haanja kõrgustikule iseloomuliku künkliku moreenireljeefi). Neid leidub ka Karula ja Pandivere kõrgustikul, Sakala kõrgustiku lõunaosas jm. Liustiku serva ees kuhjunud otsamoreenidest on suurimad rändpangaselised Vaivara Sinimäed ja S-kujuline Lääne-Saaremaa kõrgustik. Liustikutekkelistest väikevormidest leidub Eestis jääkriime, jääkündevagusid, hõõrdelohkusid, ihkkeeli, kaljuvoori ja msg. kulutusnõgusid. Suured kulutusvagumused on nt. Peipsi ja Võrtsjärve nõgu.

Rohkesti on **liustikusulamisveetekkelisi** pinnavorme, mis jaotuvad liustikujõetekkelisteks ehk glatsiofluviaalseteks ja jääjärvetekkelisteks ehk limnoglatsiaalseteks (ka glatsiolakustrilisteks). Liustikujõetekkelised pinnavor-

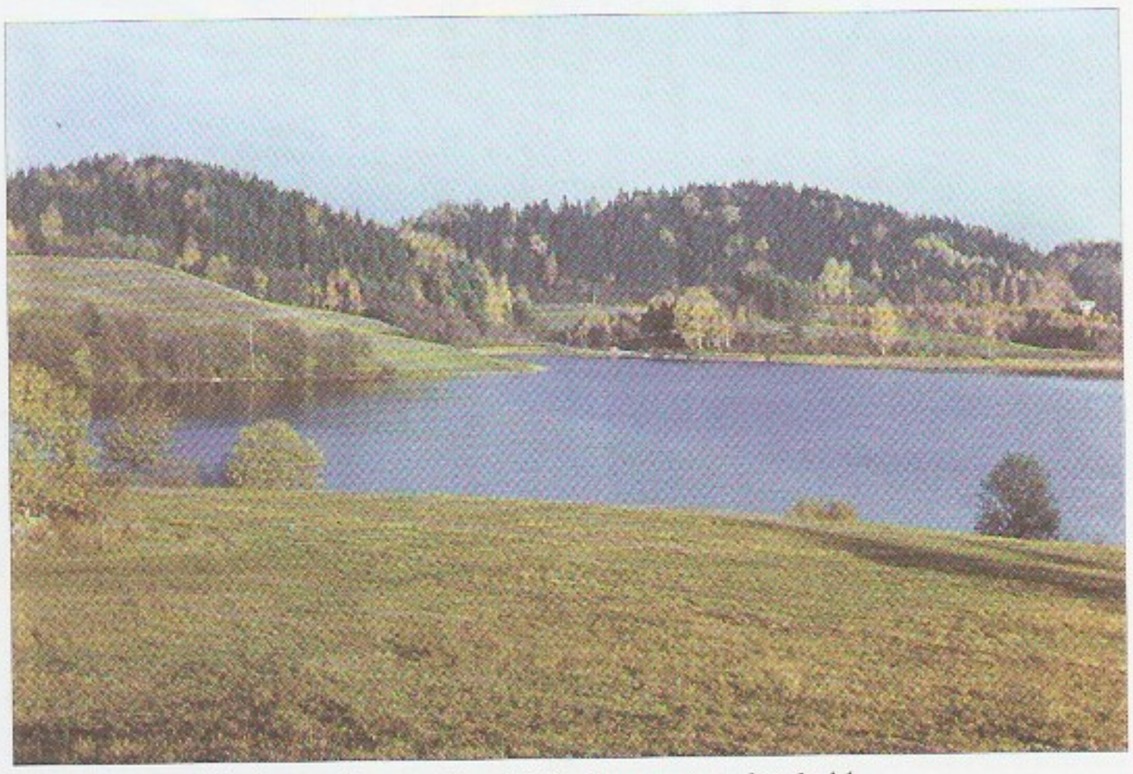
Otepää kõrgustikul on palju ovaalse põhikujuga moreenkünkaid (pildil Tedremägi ja Väike Munamägi nähtuna üle Nüpli järve)

PINNAKATE JA PINNAVORMID
1 : 2 000 000

samuti olla nii liustiku ser- paljud radiaal- ehk pikioo- liustiku serva esised (marginaal- kui ka liustikuvälised ja glatsiofluviaalsed deltad) seas eristatakse kuhje- mõhnad, sandurid, glatsio- deltad, mõhnaterrassid) ja (orud, kulutusnõlvad, ehk virustuslikud sulg- Kõige selgemini väljakujune- asuvad Pandivere kõrgus- Lääne-Eestis. Pikioosid m kõrgused (nt. Neeruti, jõesnõlvalised raudteetammi seljakud, mis moodustavad kilomeetrite pikkusi oosiahe- selt kitsad (mõnekümnest 1 km-ni) ja enamasti väga oosiahelikud (nt. Risti— võõnd u. 60 km, Linnuse— —Lelle—Paluküla— võõnd u. 150 km) tähistavad liustikuservade asendit. Flu- asetsevad künklikul mo- ja enamik neist moodus- ruutkilomeetri suurusi mõh- suurim on 20 km² suurune Ilmaka mõhnastik) ja mõhna- Valdavad on ümarja põhi- 5—25 m kõrgused küngas- Lavamõhnasid leidub roh- Kirde-Eestis, eriti Metsküla— ja Iisaku—Jõuga ümbruses. deltasid on palju (sh. Tallinnas), sandureid

järvetekkelisi pinnavorme ja valdavalt kuhje- kuhjetasandikud, limnomõh- terrassid, kuhjerannavormid on liustiku serva taguseid mõhnu) või liustiku serva (osa mõhnaterrasse). Ku- kõige rohkem mur- abrasioonitasandikke ja msg. (nt. astanguid ja nõlvu). ja murrutusvormide vahe- lamekuvorme (nt. murrutus- Laiaulatuslikke jää- kuhjetasandikke on ainult Ma- Alutagusel, Võrtsjärve ja ning Kõrvemaal.

Järvetekkeliste pinnavormide seas nõlvavoolu- ja sängitekkelisi vorme. Esimesse rühma kuulu- voolusängita ajutise vee- mulde uhtmise (pindmise uht- erosiooni) ja uhtsetete ehk deluuviumi kuh- tulemusena kujunenud pinna- Teise rühma ajutise sängivoolu uuristusega kaasneb pro- setete ehk proluuviumi kuh-

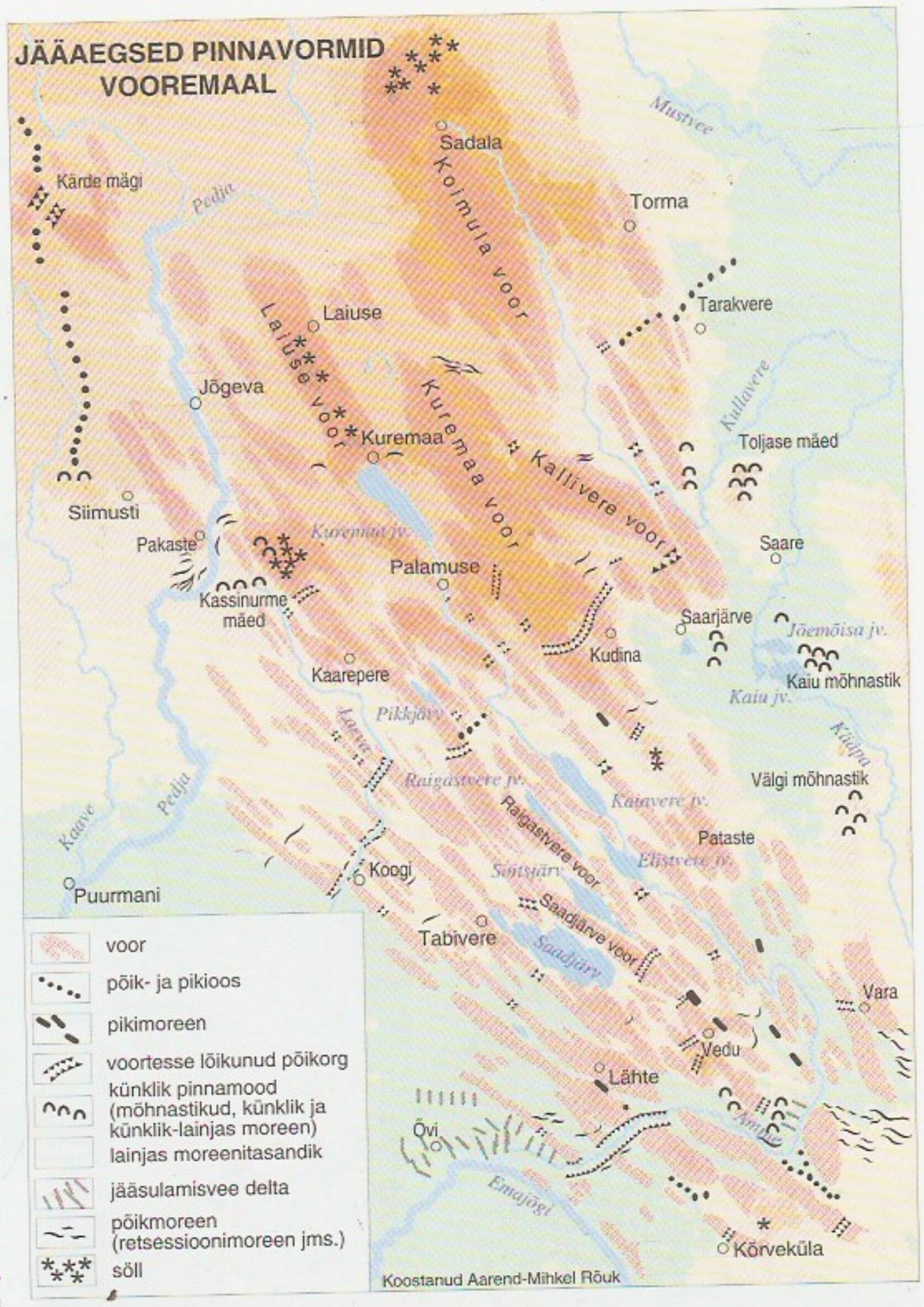

Jääaegsed pinnavormid Vooremaal

Kõige silmatorkavamad liustikutekkelised pinnavormid on voored. Raigastvere voor (Vooremaal)

KARSTIVORMID JA LOOPEALSED (ALVARID)

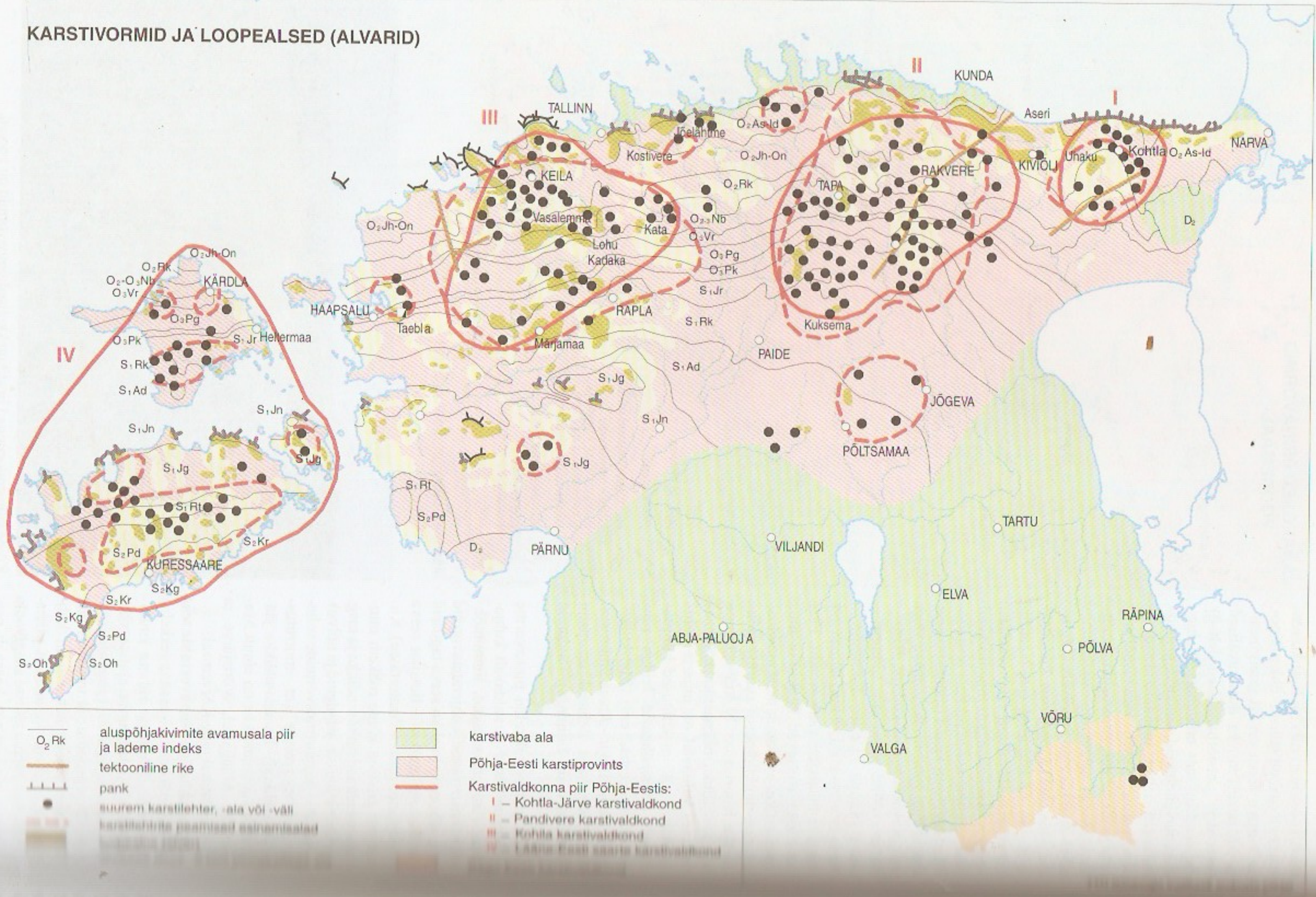

O_2Rk aluspõhjakivimite avamusala piir ja lademe indeks

tektooniline rike

pank

suurem karstilehter, -ala või -väli

karstilohkla peamised esinemisalad

karstivaba ala

Põhja-Eesti karstiprovints

Karstivaldkonna piir Põhja-Eestis:

I – Kohtla-Järve karstivaldkond

II – Pandivere karstivaldkond

III – Kohila karstivaldkond

IV – Lääne-Eesti saarte karstivaldkond

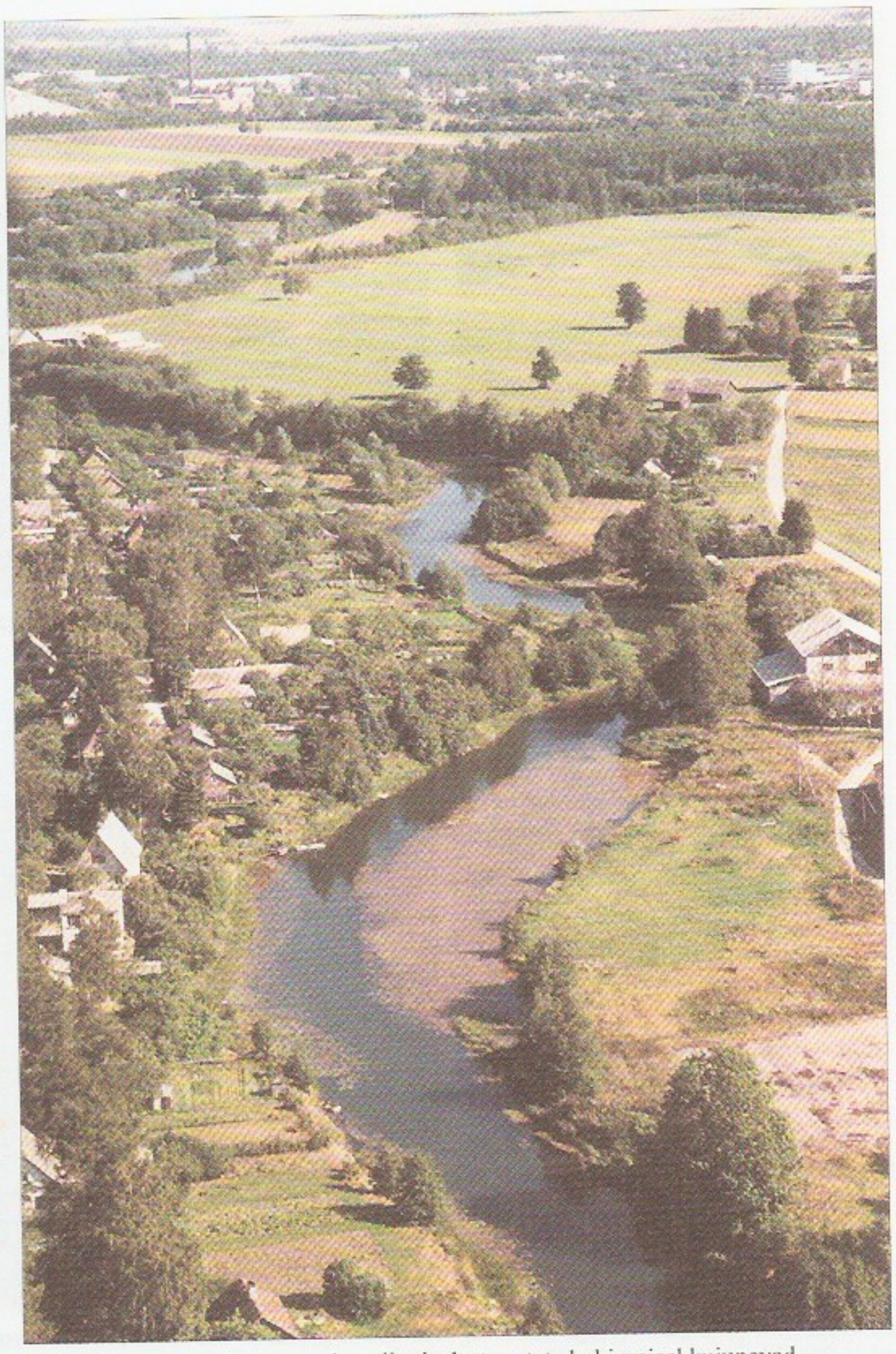

Püsiv jõevool tekitab jõeoru ning alluviaalsete setete kuhjumisel kujunevad kuhjeterrassid. Purtse jõgi

...püsiva sängivoolu tekkelised ...elised vormid (uuristusega ...jõesetete ehk alluviaalsete se... alluuviumi kuhjumine). Esi... pinnavorme on rohkesti ...listi künklikul maastikul, kus ...ette on kuhjunud uhtlehvikuid ...nõlvadel on kuni 10 m ...järakuid ehk ovraage, või kui ...lamendunud ja kamardunud, ...kuid. Püsiva sängivoolu suuri... vormid on jõeorud, need ...sing-, sälk-, mold-, lamm... ...orgudeks. Väiksematest vor... ...lub soote, piirdekõrgendikke, ...- ehk erosiooniterrasse, lamme, ...le ja kuhjeterrasse, hiiukirne ...guid. Jugasid on eelkõige ...ääre suubuvatel jõgedel (Kei... Narva jmt. jõel), mis ületa...astangu (vt. „Looduskaitse.

...- ja **järvetekkelised pinnavor...**-...nud rannanõlval ja rannal ...del kaldanõlval ja kaldal) ...ette purustava ja kuhjava tege...el. Oluliselt on nende teket ...ka rüsijää liikumine. Järsu... ...nal on tekkinud kobedates ...murdusjärsakuid (nt. Saare... ...järve rannal), aluspõhjakivimites ...panku ehk lihtsalt panku (nt. ...). Pankade jalamil leidub ...kuulpaid (nt. Suurupi poolsaa... ...sügavune ja suudmes 2,5 m ...laabas). Järsakute maa suunas ...nende ette kujunenud ...- ehk abrasioonilavad. ...järgi jagunevad rannakuh... ...muiks (kuhjelised ranna... ...vabadeks (maasääred, nool... ...), sulgevaiks (põiksäared, ...) ja lahusolevaiks (rannabar... ...). Ühtesid rannakuhje... ...kuhjelisi terrasse, maasääri, ...ja rannavalle, leidub Eestis ...tesed (tombolod, silmusjad ...) on võrdlemisi haruldased. ...leidub laineviresid, rõõ...

...- ja järveliivade alal on rohkesti ...**pinnavorme**: tuulevire... ...suhkrud, ...ke, ...ärapuhumisnõgusid ja ...tuulekraave ning kuni paari... ...kõrgusi luiteid. Suurimad ...Narva-Jõesuus, Keila-Joal, ...Nõval, Häädemeestel, Saa... ...järve rannas, Hiiumaal Kõpu ja ...poolsaarel ning Peipsi põhja... ...Eisaku rannikuluidetele lei... ...mõõnaliivade alusel kujune... ...luiteid, nt. Iisaku ja Illuka ...

Ordoviitsiumi ja Siluri karbonaatkivimite avamusalal leidub rohkesti **karstivorme**: karre, avalõhesid, karstilohkusid (kurisuid), langatuslehtreid, karstikaevusid, karstikoopaid, karstikraave, karstiorge ja karstihäilusid ning msg. karstijäänukeid (nt. Kostivere karstialal karstiseen). Paljudes kurisutes kaovad ajutised ojad või jõed maa alla (loendatud enam kui 50 kohas), moodustades maa-aluseid jõgesid ehk salajõgesid (Jõelähtme, Kuivajõe, Erra jmt.). Karsti on kõige rohkem intensiivse veevahetusega Pandivere kõrgustikul ning Põhja-Eesti lavamaal klindi ja mattunud orgude lähedal. Suurimad on Kostivere (u. 159 ha), Tuhala, Uhaku, Kata ja Kuimetsa karstiväli.

Krüogeensetest pinnavormidest on tuntuimad kohati enam kui 15 m sügavused glatsiokarstilised sulglohud ehk söllid, mida Vooremaal nimet. oitudeks. Glatsiokarstiliselt on tekkinud ilmselt ka Väike-Palkna, Udsu jmt. sügav järvenõgu.

Gravitatsioonilised pinnavormid on kujunenud pms. raskusjõu toimel ja paiknevad rusukaldena (eriti rohkesti Põhja-Eesti paekalda jalamil). Kohati tekib ka maalihkeid.

Elutekkelised pinnavormid jaotuvad fütogeenseteks ehk taimetekkelisteks (nt. madal- ja siirdesoo ning rabatasandikud ning sealsed väikevormid — älved, laukad, märed, sambla- ja rohumättad, peenrad jms.), zoogeenseteks

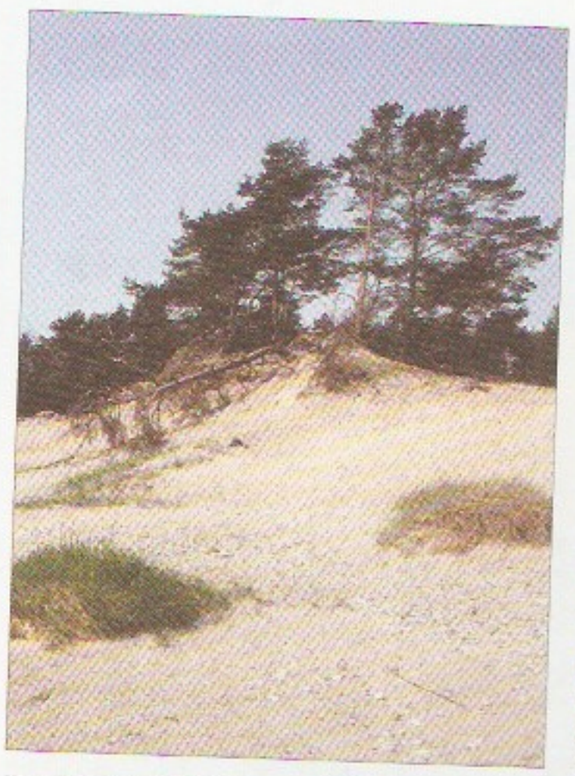

Rannikuluited Saaremaal Järve rannas on tekitanud tuul

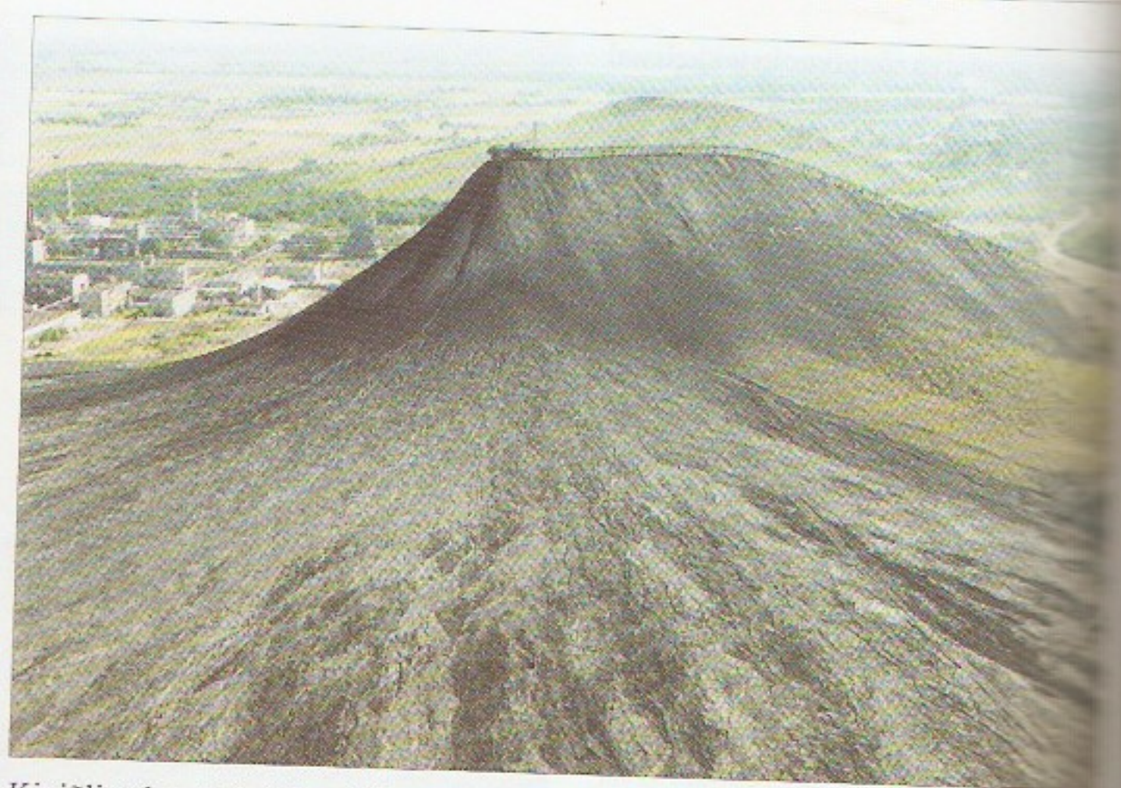

Kiviõli tuhamägi (põlevkivi utmise jääkainete ladestamisel tekkinud tehismäe suhteline kõrgus üle 115 m) on inimtekkeline pinnavorm

ehk loomatekkelisteks (nt. sipelgate kuhilpesad) ja antropogeenseteks ehk inimtekkelisteks ehk tehnogeenseteks (nt. linnamäed, muldkindlustused, terrikoonikud, teede mulded, puistangud, karjäärid, kanalid jpt.). Viimaste hulka võib lugeda ka asulad koos majade ja tehnovõrkudega.

Pinnavormide liigitamine

Pinnamoe suurvormid on kõrgustikud, lavamaad, lainjad tasandikud, madalikud, suured orundid, Põhja-Eesti paekallas ning Lääne-Eesti paekalda läänеosa.

Kõrgustik on laiaulatuslik, ümbrusest kõrgem maapinna osa, kus leidub msg. väiksemaid pinnavorme. Eristatakse lamedaid lausikkõrgustikke (nt. Pandivere), ürgorgudega liigestunud lavakõrgustikke (nt. Sakala) ja künklikke kõrgustikke (nt. Haanja ja Otepää). Tinglikult nimet. kõrgustikuks ka mitut vähem ulatuslikku kõrgemat ala, nt. Ida-Virumaa keskosas paiknevat Jõhvi kõrgustikku (81 m), otsamoreense tekkega piklikku Lääne-Saaremaa kõrgustikku (54 m) ja Vooremaad (144 m). Tekkelt on Pandivere ja Sakala kõrgustik jäälahkmeala kulutuskõrgustikud, Haanja ja Otepää kõrgustik liustikukeelte vahel kujunenud kuhjelised saarkõrgustikud ning Karula kõrgustik mandrijää serva esine kuhjekõrgustik.

Pandivere kõrgustik (3200 km^2) on laugete nõlvadega, pikkamisi kõrgenev hiiglaslik paekühm. Pinnakate on õhuke (hrl. alla 10 m), rohkesti leidub karstivorme, mistõttu kõrgustiku keskosas ei ole jõgesid. Iseloomulikud pinnavormid on oosid ja mõhnad. Kõrgeim pinnavorm on Emumägi (166 m).

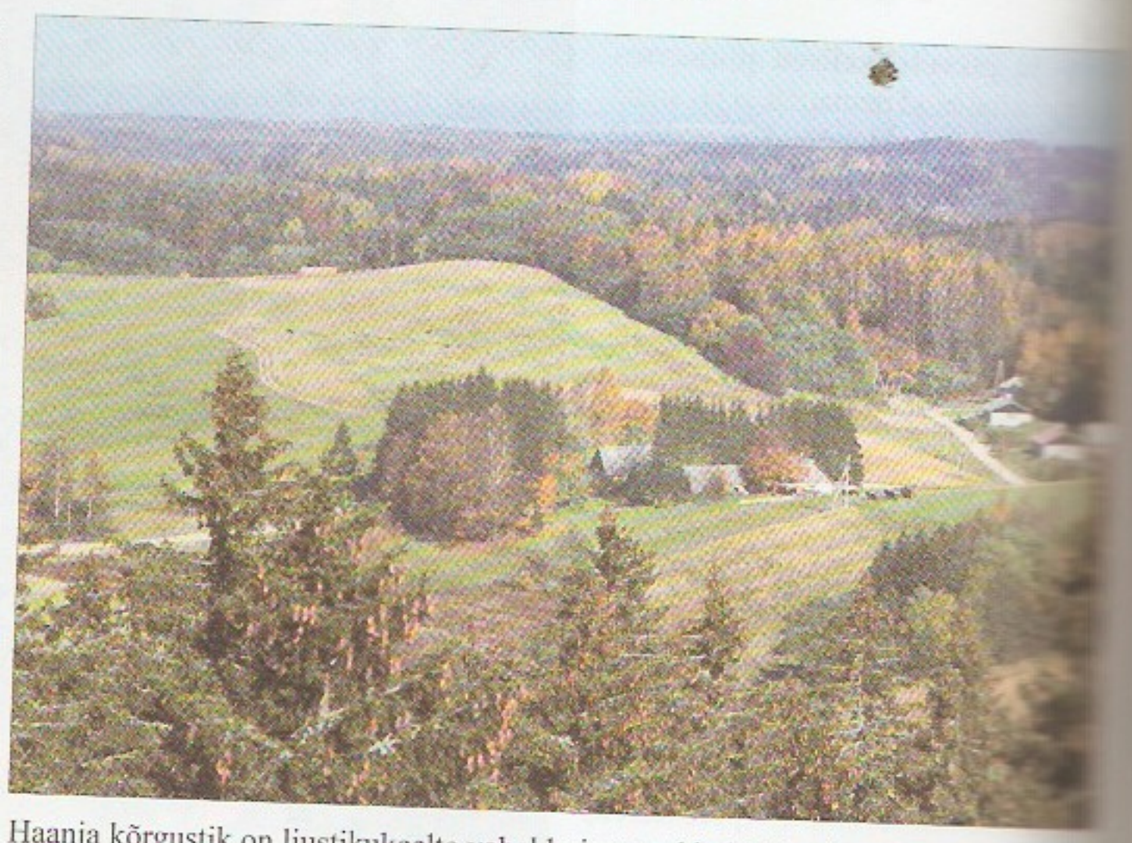

Haanja kõrgustik on liustikukeelte vahel kujunenud kuhjeline künklik saarkõrgustik

Vaika saartel on rohkesti karsti pisivorme karre

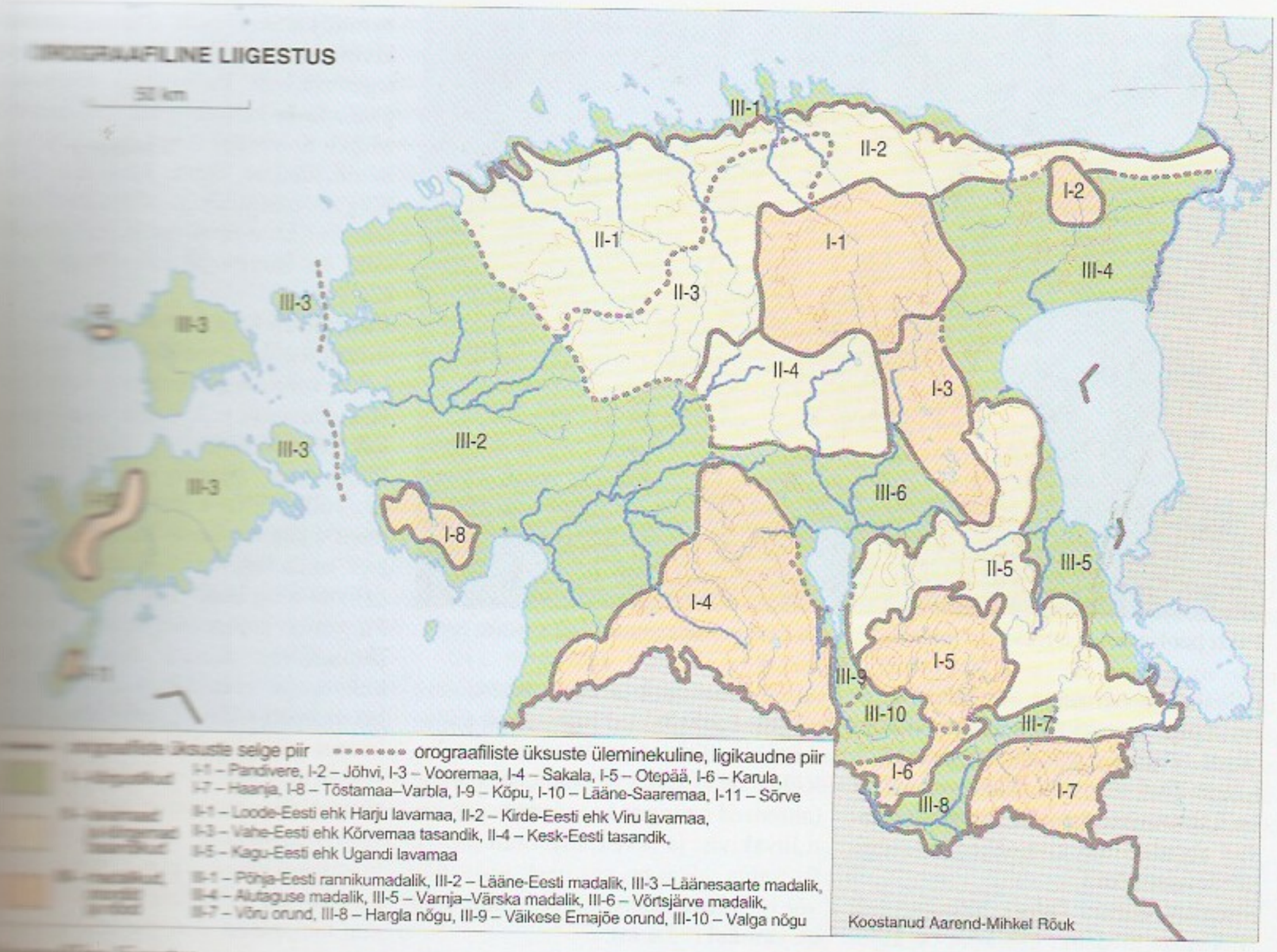

Orograafiline liigestus

Ida-Harjumaal (2250 km²) valdavad lainjad ja kohati rasksomad moreenitasandikud, mida liigestavad Devoni lubjakivisse ulatuvad sügavad ürgorud (Tänassilma—Villa-Ilmatsalu jmt.). Lõunaosas leidub künklikku reljeefi. Kõrgeim pinnavorm on Rutu mägi (146 m).

Alutaguse madalik (u. 2500 km²) on Eesti suurimate absoluutsete ja suhteliste kõrgustega ala (jätkub Lätis Alūksne kõrgustikuna). Üleujutus on irdjääs kujunenud suur- ja keskmised pinnavormid, künkad paiknevad kõrgustiku keskosa aluspõhamoeniliste võnoditena. Rohkesti on järvi (ligi 170). Pinnakatte paksus on kohati üle 150 m. Kõrgeim pinnavorm Kõrvemägi (317 m).

Vahe-Eesti tasandik (1180 km²) piiritleb 100 m samakõrgusjoon. Suurema osa eraldab lääneosast Pühajärve nõgu. Pinnamoe valdavad mõjäätekkelised moreenkünkad ja mõhnastikud. Nõgustiku servaaladel on järverohkeid ürgorge (nt. Ähijärve org, Jõevi org on üle 130. Pinnakatte paksus on enamasti aluspõhamaastikul orgudes 150—200 m). Kõrgeim pinnavorm Kõrvemägi (217 m).

Otepää kõrgustik (300 km²) on tekkelt samaaegne Otepää kõrgustikuga ja lõpeb endast 5—8 km laiust kirde—edela-suunalist maastikku serva ees kujunenud künkavööndit. Otepää kõrgustikust lähtub teda ürgorg. Pinnakatte keskmine paksus on 20—40 m. Kõrgeim pinnavorm on Rebasejärve Suurmägi (337 m).

Karula kõrgustik (ümbrusest kõrgem tasandik, mida iseloomustab lainja. Enamasti (nt. Kirde- ja Kagu-Eestis) aluspõhamaastikku täiuslikumateks lavadeks. Põhja-Eesti lavamaa (ka Viru- ja Kirde-Eesti) ja Harju (ka Loode-Eesti) lavamaa, mille kõrgus on keskmiselt 30—70 m. Põhjast rannikumadalik. Suure ala hõlmavad karstunud paetasandikud ja merelainete uhutud moreenitasandikud. Kirde-Eestis on rohkesti kaevandamise tagajärjel tekkinud tehispinnamoodi.

Ugandi ehk Kagu-Eesti lavamaa paikneb Devoni liivakivil 40—100 m kõrgusel. Enamasti moreenitasandikud ja jääpaisjärvede tasandikud, kohati on mõhnu ja väikevoori.

Kesk-Eesti tasandik on valdavalt 60—80 m kõrgune ning talle on iseloomulikud lainjad moreenitasandikud ja voorestikud (nt. Türi ja Põltsamaa), madalamatel aladel on jääjärvetasandikke.

Kõrvemaa ehk Vahe-Eesti tasandik on enamasti 50—90 m kõrgune. Sel soorikkal jääjärvetasandikul (peaaegu pool alast on soostunud) leidub rohkesti oose (nt. Paunküla ja Voose mäed) ja mõhnu (nt. Viitna ümbrus). Kirdeosas on Valgejõe glatsiofluviaalne delta.

Põhja-Eesti rannikumadalik on kitsas (mõnekümnest meetrist kuni 20 km-ni) poolsaare- ja laherohke madal (kuni paarkümmend meetrit) maariba, mis paikneb Soome lahe ja klindi vahel. Valdavad on kivirohked moreenitasandikud ja liivased meretasandikud. Rannikumadalikku ilmestavad rööbitised luitestunud rannavallid ja nende vahel asuvad väikesed sood. Vööndit läbivad kõigi Põhja-Eesti jõgede alamjooksude terrassilised orud. Põhja-Eesti rannikumadalik hõlmab ka enamiku Soome lahe saartest (Naissaar, Aegna, Prangli jpt.).

Lääne-Eesti madalik on aja jooksul kerkinud merest ning seal on põhil. liivsavise pinnakattega abradeeritud (lainekulutatud) jääjärvetasandikud ja liivased meretasandikud, kõrgemal on ka merelainete uhutud moreenitasandikke. Palju on soid. Leidub voori (Tõstamaa ja Varbla ümbruses), alus-

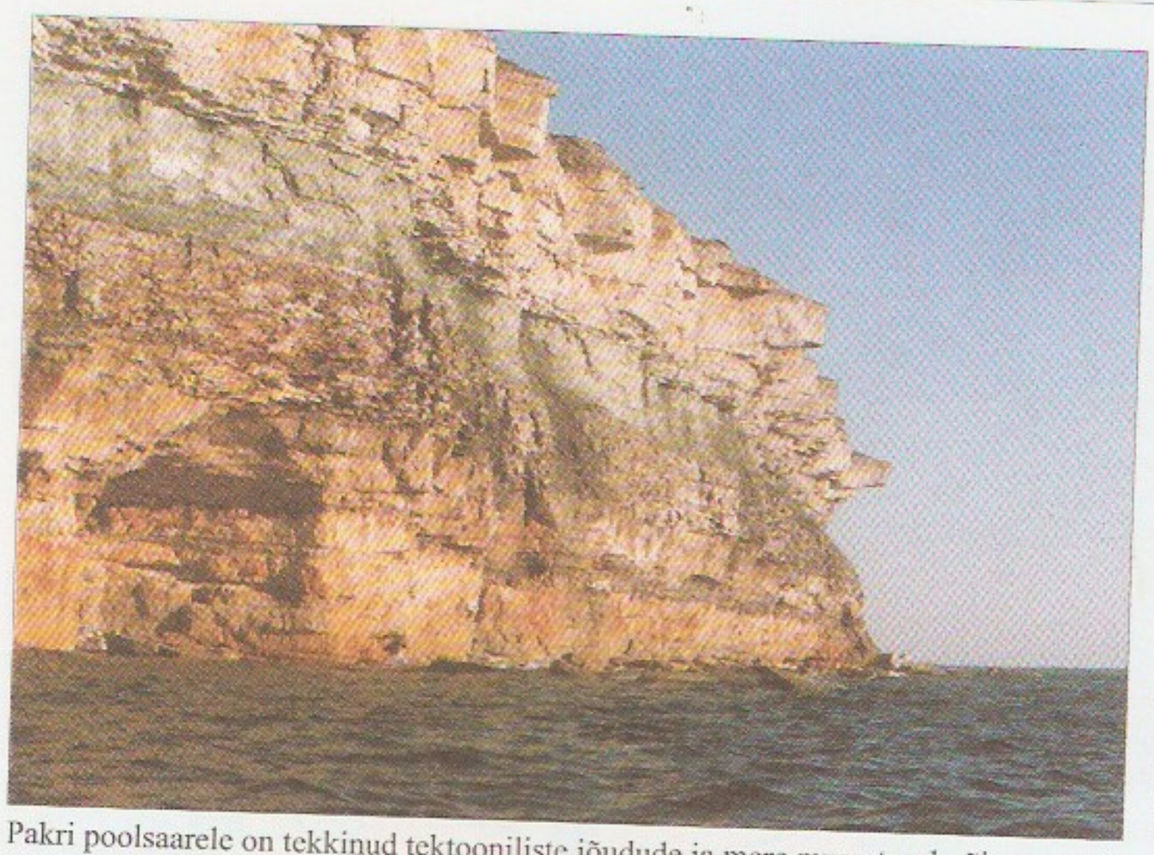

Pakri poolsaarele on tekkinud tektooniliste jõudude ja mere murrutusel võimas pank

põhjalisi biohermseid kõvikuid (Kirbla) ning mandrijää servamoodustisi (Risti—Palivere, Põhja-Pärnumaa).

Lääne-Eesti madaliku läänepoolne jätk on Läänesaarte madalik, mida ilmestavad abradeeritud kivirohked moreeni- ja paetasandikud.

Sisemaal asuvad Peipsi, Võrtsjärve ja Alutaguse madalik, mis kõik on kujunenud liustikukündelistes nõgudes kunagiste jääjärvede hääbumise tagajärjel. Sealsed halva äravooluga, valdavalt 35—50 m kõrgusel paiknevad alad on tugevasti soostunud.

Orundid on kõrgustike vahel paiknevad laugete veerudega suured orutaolised pinnavormid (nt. Sakala ja Otepää kõrgustiku vahel asuv Väikese Emajõe orund ning Otepää ja Haanja kõrgustiku vahel asuv Võru orund). Nende pinnakatte koostis ja paksus ning veeolud erinevad oluliselt ümbritsevatest aladest.

Põhja-Eesti paekallas on hiiglasliku 1200 km pikkuse Balti klindi osa. Paldiskist läänes jätkub astang Pakri saartel, Osmussaarel ja edasi Läänemere põhjas. Paekallas on liigestunud paljudeks klindilahtedeks ja -neemikuteks. Kohati on ta kahe- või mitmeastmeline (alumised astangud koosnevad enamasti liivakivist ja savist, ülemised paest). Paekalda jalam on enamasti rusukalde või mereliste setete all. Kõrgeim koht on Ontikal (55,6 m).

Lääne-Eesti paekallas on madalate pankade ja paekühmude katkendlik ahelik, mis algab Kergu lähistelt, kulgeb läbi Pärnu-Jaagupi, Mihkli ja Lihula Muhu- ja Saaremaa põhjarannikule. Ka Lääne-Eesti paekallas jätkub Läänemere põhjas. Paljudes kohtades leidub pankade ja kühmude ülaosas Jaagarahu lademe korrapäratu kihilisusega urbset dolomiiti, mida kohalikud elanikud nimetavad rahkjaks paeks. See on tekkinud fossiilsete rifimoodustiste (biohermide) kivistumisel. Biohermi all või kõrval paikneb kollakashall või valkjaskollane plaatjas dolomiit ning suuremate pankade jalamil ka Jaani lademe pude sinakashall mergel. Kõvad biohermid kaitsesid enda all ja taga asuvaid kivimeid mandrijää ja mere kulutav tegevuse eest, kujundades sedamood pankade ja kühmude rea (nt. mandri Mihkli Salumägi ning Lihula ja Kirbla kõvik, Suures Väinas Kesselaiul 8 m kõrgune pangajärsak, Muhumaal Üüg pank). Lääne-Eesti paekalda kõrgem koht on Saaremaal asuv Panga pank (21,3 m).

Pinnamoe kujunemise etapid

Pinnamoe kujunemisel saab eristada kolme suurt etappi. Esimene etapp algas Hilis-Devonis, u. 350 mln. aastat tagasi kui kujunesid nüüdisaja maismaaosad. Pleistotseeni alguseni oli valdav kulutus, mille vältel kujunes nüüdispinnamoeski jälgitav kuestalaadne lainjas reljeef, mida liigestasid kõrgustikud, madalikud ning laiad ja sügavad jõeorud. Pinnamoe kujunemise teisel, võimsaimal jäätumistega alanud etapil tekkinud kulutusega (pms. Põhja-Eestis) kandis jää aluspõhja ülaosast minema mitme kümne meetri paksuse setendite kihi. Liustikukündest hoolimata säilis kvaternaarieelse pinnamoe suur- ja väikevormide paigutus. Jääajajärgsel ajal on liustikutekkeline reljeef tasandunud. Positiivsete pinnavormide vahele jäänud lohkudesse ja nõgudesse on kogunenud sapropeel ja turvas, pinnamoe tasandavad ka nõlvaprotsessid. Neotektoonilised liikumised ei ole suutnud luua olulisi kõrgusvahesid ning uusi suuri pinnavorme. Suurimaid kõrgusvahesid — mitmekümne meetri suurusi karjääre ja enam kui 100 m kõrgusi aherainemägesid — on Eestimaa pinnamoe kujunemise kolmandal, veel pooleli jõgugi jätkuval etapil loonud inimene.

B: *Eesti pinnavormid.* Tln., 1977; A. Raukas, A-M. Rõuk, H. Viiding. *Eesti pinnavormide uurimise aktuaalseid probleeme.* — Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1980. Tln., 1984; A. Raukas, A-M. Rõuk. *Pinnamood ja selle kujunemine.* — Eesti Loodus. Tln., 1995.

Anto Raukas

GEOLOOGILINE EHITUS JA ARENGULUGU

Sissejuhatus

Eesti nüüdisaja geoloogilise ehituse põhijooned tulenevad ala paiknemisest globaalsete ja regionaalsete tektooniliste struktuuride suhtes ning on kujunenud pika arenguloo jooksul. Vanimate maakoort moodustavate kivimite vanus arvatakse olevat 3,5 mrd. aastat, kuid Eesti lähiümbruse geoloogilise arenguloo alguseks loetakse aega u. 2 mrd. aastat tagasi. Sealt alates algas Eesti aluskorra (kristalse vundamendi) kujunemine, mis on siinse geoloogilise ajaloo pikim, väga suurte muutustega arengujärk. Selle aja jooksul tekkinud püsivat maakoore osa nimet. kraatoniks. Viimase piires on toimunud küll tektoonilist liikumist (maakoore tõusu ja vajumist, ka lõhede tekkimist), kuid tõelisi kurrutusi ole olnud. Kraatoni edasises arengus on kujunenud pea korra kivimid ja tektoonilised struktuurid, sh. Ida-Euroopa platvorm, Fennoskandia (Balti) kilp jmt. Fanerosoikumis (Vana-, Kesk- ja Uusaegkonnas) oli kraaton Baltika ja mandri osa, mis on triivinud pika teekonna lõunapoolkera pooluselähedastelt laiustelt üle ekvaatori põhjapoolkera. Ürgmandri ränne on mõjutanud oluliselt Eesti ala kivimite settekivimite koostist ning elustiku arengut. Geoloogilise ehituse noorima osa moodustab kvaternaarne pinnakate, mille kujunemise peamised mõjurid olid mandrijäätumised

kaasnevad protsessid ning Läänemere areng. Pinnakatte eelnes pikk jäätumiseelne ood, mille jooksul kujunes ja lahutuskõrgustike ja sügavate liigestunud pinnamood. setete üldmahtu pole võimaleda. Alates Devoni ajastu üle 350 mln. aasta jooksul olnud kulutus. Arvatavasti aeg-ajalt küll mere pealetung, viitavaid setteid pole säi-

Dimitri Kaljo

tekkelugu, ehitus ja

ümbrust hõlmav u. 1 mln. nelinurkne mandrilise maakujunes välja siis, kui sul- Svekofennia ookean. Enne ulatusliku ookeanilise maaainult 5—10 km. Sulgu- olid ürgookeanis tekkinud moniivöötmeid tähistavad vulkaanilised kaarsaarestikud, mandrite ega purdsetetega täitunud vagumused. Svekofennia kurrutuse ajal 1,9—1,8 mrd. aastat tagasi suruti kaarsaarestike ja ääremerede settebasseinid kokku ja kurrutati edelast kirdesse suunduvate kokkusurvejõudude toimel. Kokkusurutud ja „volditud" maakoor paksenes. Moodustus Svekofennia kurdmäestik, mille „juured" olid sügavale (50—70 km) vahevöösse surutud, kuid mägede tipud võisid ulatuda kuni 10 km kõrgusele. Tulevane Eesti ala asus selle mägismaastiku keskosas. Pärastine tugev kulutus kärpis maakoore paksust ning tasandas pinnamoodi. Kurdmäestike sisemust moodustanud vahevöö ülaosa ja maakoore alaosa sulasid geoloogilistes protsessides ning maakoore paksus kahanes laiguti 40—50 km-ni. 1,65 kuni 1,5 mrd. aastat tagasi tungisid magmakuplitest lähtunud hiigelsuured, pms. rabakivide intrusioonid (Viiburi massiiv, Riia massiiv) maapinna lähedale. Maakoore liikumise tagajärjel kerkisid pangasmäed ja tekkisid vulkaanikraatrid ning 1,4 mrd. aastat tagasi oli pidev kulutus tasandanud ala künklikuks tasandikuks (lavamaaks).

Svekofennia mandrikoore püstliikumise ulatus oli suurim selle sünniperioodil. Seismiliste uuringutega on kindlaks tehtud kuni 250 km sügavusele ulatuvaid subduktsioonivöötmete jälgi. Minema on uhutud vähemalt 15 km paksune mäestike pinnakiht. Siiski on Svekofennia maakoor veel nüüdki erakordselt paks (45—65 km). Kesk-Aguaegkonnas rahunesid tektoonilised pinged ja liikumine, tekkis kraaton. Kulutusjärgne tasanduspind — Hilis-Aguaegkonna penepleen — moodustas hilisematele setenditele aluse. Fanerosoikumi kõikuvliikumine tekitas maakoorde laugeid vagumusi, millesse moodustusid settebasseinid (Balti sünekliis), vähemliikuvatest maakooreosadest kujunesid kilbid (Fennoskandia kilp) ja antekliisid (Valgevene ja Voroneži antekliis).

Fanerosoikumis oli maakoore vajumisliikumine ulatuslikum (3—5 km) Svekofennia maakooreplokki piiravate murrangute lähedal, ploki südamikus (Eesti ja lähialad) oli see vaid 1 km piires. Hiliskaledoonia kurrutuse (Siluri ja

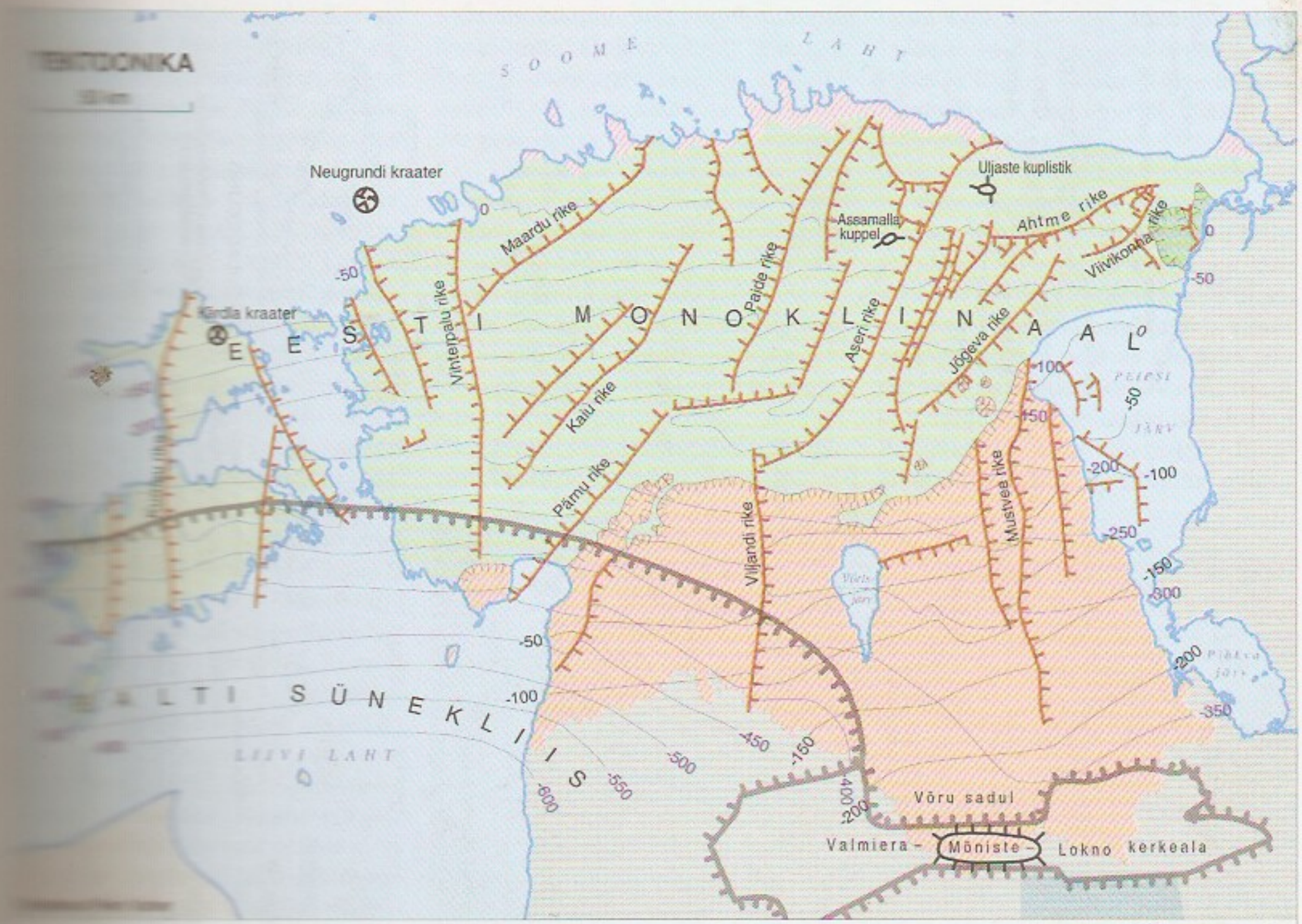

Platvormkatte struktuuripindade samakõrgusjooned (m)

-250 kaledoonia korruses; Kukruse lademe lamam

-100 hertsüünia korruses; Narva lademe lamam

põiksus hertsüünia alumisel piiril

tektooniline rikkevöönd, rike

kraater

kuplistik, kuppel

struktuurielementide piir

ALUSPÕHJA AVAMUSED
1 : 2 000 000

piiril) tektooniliste surve- mõjul toimus mandrisisest mur- ja kerkimisliikumist mitmel fennia mandriosa sisemuses. sid Valmiera—Mõniste— kerkeala ning Aseri, Ahtme jpt. rikked. Hilis-Karboni ja stumisliikumine tekitas uusi ning samal ajal Ordoviit- Siluri ladestu kivimite dolo- ja kuumade lahuste ring- -tsingi sulfiidset minerali-

Svekofennia maakoore- msg. püstliikumine on Läänemere vagumuse ning suubuva jõgedevõrgu alu- Holotseenis ja Holotseenis olnud uberalade maapinna neotek- liikumine kajastab nii kogu mandriosa süvatektooni- kui ka hilises Uusaegkon- staatilist vajumist (mandri-) ja kerkimist (mandrijää).

Väino Puura

1602—1995 on Eestis 24 tuntavat (makroseis- Neist enamik toimus ja Peipsi põhjaosa matõusujoonest loodes. maavärinad (kuni 5 Richteri skaala järgi) on Loode-Eestis, kus maatõusu kuni 3 mm/a. Enamik asus maakoore üle- 5—10 km sügavusel. Tuge- toimus 25. X 1976 läh. merepõhjas (võimsus intensiivsus 6—7 palli alusel, kolde sügavus otseselt tuntavatele maa- seismograafiga registree- inimesele tajumatuid maa- Võrtsjärve nõo põhjaosas läh.). Maavärinate ala geoloogiline liikumine. Nt. mitu toimunud loode—kagu- Pihkva süvamur- Ostrussaare maavärina kirde—edela-suunalises võimdis. Haanja kõrgus- toimunud nõrgad maa- seotud Mõniste asub Liepāja—Riia—

Avo Miidel

ehitus ja kujunemine

tekkinud pealispinnale süvakivimid, s. o. vanused Svekofen- muude- ja magma-

kivimid moodustavad kaks struktuurilt ja kivimiliselt koostiselt erinevat ala, mida lahutab Paldiski—Pihkva süvamurrangute vöönd.

Eesti põhja- ja kirdeosa aluskorras (Tallinna, Alutaguse ja Jõhvi vöönd) paiknevad Lõuna-Soome aluskorraga sarnased amfiboliitse faatsiese moonde- ja magmakivimid. Lõuna-Eesti aluskorras valdavad Kesk- ja Lõuna-Baltikumi kivimitega sarnased granuliitse faatsiese ning Lääne-Eestis amfiboliitse faatsiese kivimid. Mitmekesise koostisega Svekofennia intrusioonide osatähtsus on kõikjal Eesti aluskorras väike. Hiljem kurrutunud aluskorda on tunginud ka rabakivigraniitide intrusioone (1,5—1,67 mrd. aastat tagasi), mis kuuluvad kas Viiburi või Ahvenamaa—Riia allprovintsi koostisse.

Väino Puura

Pealiskorra ehitus ja areng

Stratigraafiline jaotus. Aluspõhja settekivimeist pealiskorra moodustavad Aguaegkonna (Hilis-Proterosoikumi) ja Vanaaegkonna (Vara- ja Kesk-Paleosoikumi) kivimid, mis vastavad Vendi, Kambriumi, Ordoviitsiumi, Siluri ja Devoni ladestutele ning on tekkinud u. 360—570 mln. aastat tagasi. Settelise pealiskorra kihid on väga väikese, 6—13-minutilise nurga all lõuna poole kaldu, mis tähendab kihtide 2—4 m langust 1 km kohta. Settekihindi kogupaksus ulatub 150 m-st (Soome lahe lõunarannikul) kuni 600 m-ni (Edela-Eestis; Ruhnul 770 m). Eesti kagunurgas, Valmiera—Mõniste—Lokno tektoonilise kerkeala kohal väheneb pealiskorra paksus järsult 350 m-ni.

Ülem-Proterosoikumi ladekonda kuuluvast **Vendi** ladestust on Eesti alal ainult selle kõige ülemise osa, Valdai seeria (ladestiku) kivimeid, need moodustavad kuni 125 m paksuse liivakivi, aleuroliidi, savi ja aleuriitsavi lasundi. Selle avamusala on vaid Soome lahe põhjas, mõnel saarel (nt. Pranglil) ning Lahemaa poolsaarte põhjatippudes pinnakatte all (vt. kaart „Aluspõhja avamused"). Kõige täielikum ja paksem on Vendi ladestu läbilõige Kirde-Eestis. Edela suunas lasundi paksus pidevalt väheneb ja Matsalu—Võrtsjärve joonest edelasse jääval alal Vendi kivimeid pole. Eesti alal paiknevaid Vendi kihte käsitletakse Kotlini lademena, mis on jaotatud kolmeks: Gdovi, Kotlini ja Voronka kihistuks (vt. skeem „Aluspõhja kivimite stratigraafiline liigestus").

Alam-Paleosoikumisse kuuluva **Kambriumi** ladestu avamus on Põhja-Eestis klindi jalamil. Ladestu koosneb liivakividest, aleuroliitidest, aleuriitsavidest ja savidest, need moodustavad kuni 150 m paksuse lasundi (kõige paksem Saaremaal). Kambriumi läbilõikes leidub suuri stratigraafilisi lünki, eriti ladestu keskmises osas, kuhu tinglikult loetakse vaid Lõuna-Eestis paiknevad Paala ja Ruhnu kihistu. Kõige laiaulatuslikum on Kambriumi läbilõike kõige alumine, Lontova kihistu, mida tuntakse sinisavina. Üsna laial alal paiknevad ka Alam-Kambriumi Lükati ja Tiskre kihistu, neid pole ainult Kagu-Eestis. Ülejäänud kihistud on väiksemal alal: kuuel neist (Sõru, Socla, Irbe, Ruhnu, Paala ja Petseri kihistul) Põhja-Eestis avamusi pole ja neid on kindlaks tehtud vaid puursüdamikes. Varem täielikult Ordoviitsiumi ladestusse loetud Pakerordi lademe alumistest liivakividest on leitud Kambriumi mikro-

Vasalemma karjääris paljandunud Ordoviitsiumi Keila lademe lubjakivi. Nähtaval on virgmärkidega kaetud kunagine madalmere põhi

Vilsandi läänerannikul paljanduvad Siluri Jaagarahu lademe biohermid

kivistisi, mistõttu osa ladet peetakse nüüd Kambriumi ladestusse kuuluvaks. Lontova kihistus paiknevad Eesti suurimad, Kunda ja Aseri savimaardla, mille savi on kasutatud vastavalt tsemendi- ja keraamikatööstuses.

Ordoviitsiumi lademete avamused paiknevad Põhja-Eestis, Vormsil ja Hiiumaa põhjaosas, kulgedes seal enam-vähem ida—lääne-sihiliste vööndi tena. Alam-Ordoviitsiumi Pakerordi, Varangu ja Hunnebergi lademes on terrigeensed kivimid — liivakivid, aleuroliidid, savid (Varangu lademes) ja kiltsavid (Pakerordi lademe ülemises osas). Ülejäänud Ordoviitsiumi lademed koosnevad karbonaatkivimeist, s. o. enamasti organismide skeletiosistest ja lubimudast tekkinud mudalis-detriitsetest lubjakividest, mis sisaldavad erineval määral savi-ainest, pms. õhukeste mergli vahekihtidena. Mida lõuna poole, seda enam kivimite savisisaldus suureneb ja lubjakivid asenduvad merglitega. Kohati on lubjakivid hilisemas arengus dolomiidistunud, kuid settelisi dolomiite Eesti Ordoviitsiumis ei ole. Ordoviitsiumi ladestu paksus kõigub 70—180 m vahel, olles suurim Kesk-Eesti läbilõigetes. Ordoviitsiumi setendites on kõige olulisemad maavarad: Pakerordi lademe fosforiidid ja Kukruse lademe põlevkivi. Lasnamäe lademe lubjakive on sajandeid kasutatud ehituspaena. Keila ja Oandu lademe lubjakive (Vasalemmas) ja Kesk-Ordoviitsiumi lubjakive (Kunda leiukohas) kasut. killustikuna.

Ordoviitsiumi ladestu on jaotatud 18 lademeks, seejuures varem Latorpi lademena käsitletud üksus on nüüd jaotatud Hunnebergi ja Billingeni lademeks, samas endised Idavere ja Jõhvi lademed on ühendatud Haljala lademeks. Ordoviitsiumi ladestu liigestamine globaalseteks ladestikeks ja ladejärkudeks on praegu korrastamise järgus (märgatavalt on muudetud Kesk- ja eriti Ülem-Ordoviitsiumi alumise piiri asendit).

Siluri ladestu lasub rööpselt Ordoviitsiumi ladestul ja avaneb Kesk-Eestis ning Lääne-Eesti saartel. Ladestu koosneb väga erinevaist karbonaatkivimeist. Mudalis-detriitsete lubjakivide kõrval leidub ka lubiliivast tekkinud lausdetriitseid lubjakive, aga ka puhtast lubimudast moodustunud afaniitseid lubjakive. Rohkesti on niihästi settelisi kui ka sekundaarseid dolomiite, eriti idapoolsetes läbilõigetes. Lõuna-Eestis valdavad savikivimid — merglid, karbonaatsed savid ja kiltsavid. Kõige paksem (450 m) on Siluri läbilõige Sõrve poolsaarel, seal on ta ka kõige tüsedam. Ida pool on Siluri setendid Devoni eel tugevasti ära kulutatud ja Ülem-Siluri kivimeid paikneb mandril ainult väga väikesel alal Tõstamaa poolsaare läänеosas. Siluri ladestus on mitu suurt ehitusdolomiidi ja killustiku leiukohta: Raikküla lademes Rõstla, Jaagarahu lademes Anelema ja Tagavere mõhn. Paadla lademes Kaarma. Juuru lademe karplubjakivi on kasutatud aastakümneid Tamsalu ja Rakke lubjatehases. Siluri ladestu koosneb 10 lademest

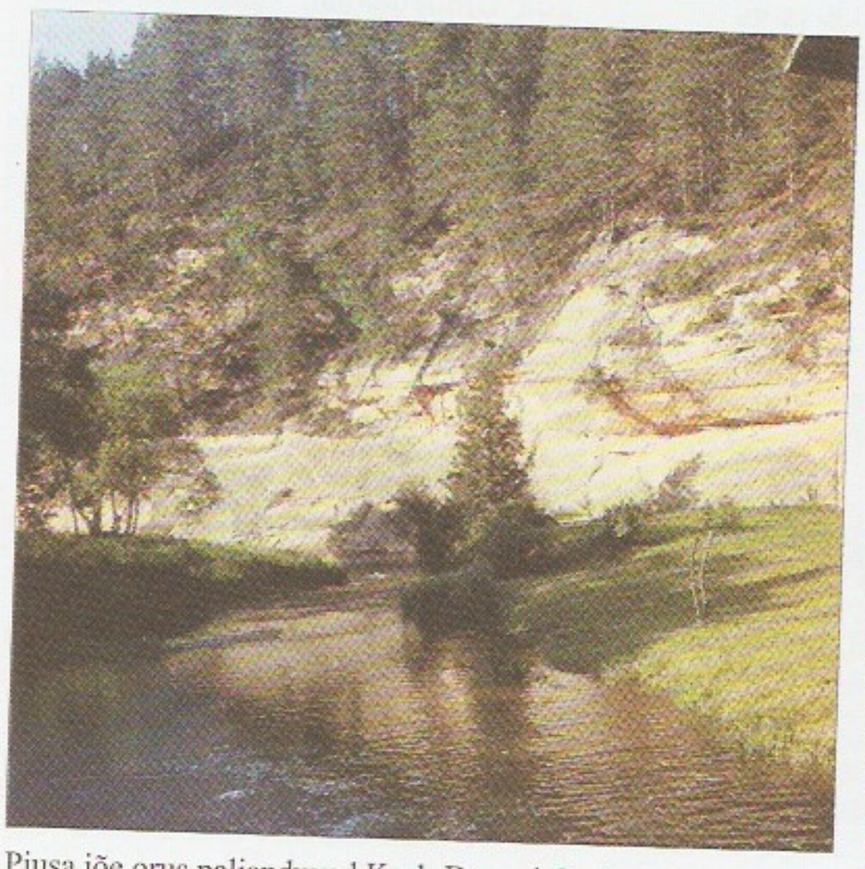

Piusa jõe orus paljanduvad Kesk-Devoni Gauja lademe heledavärvuselised liivakivid

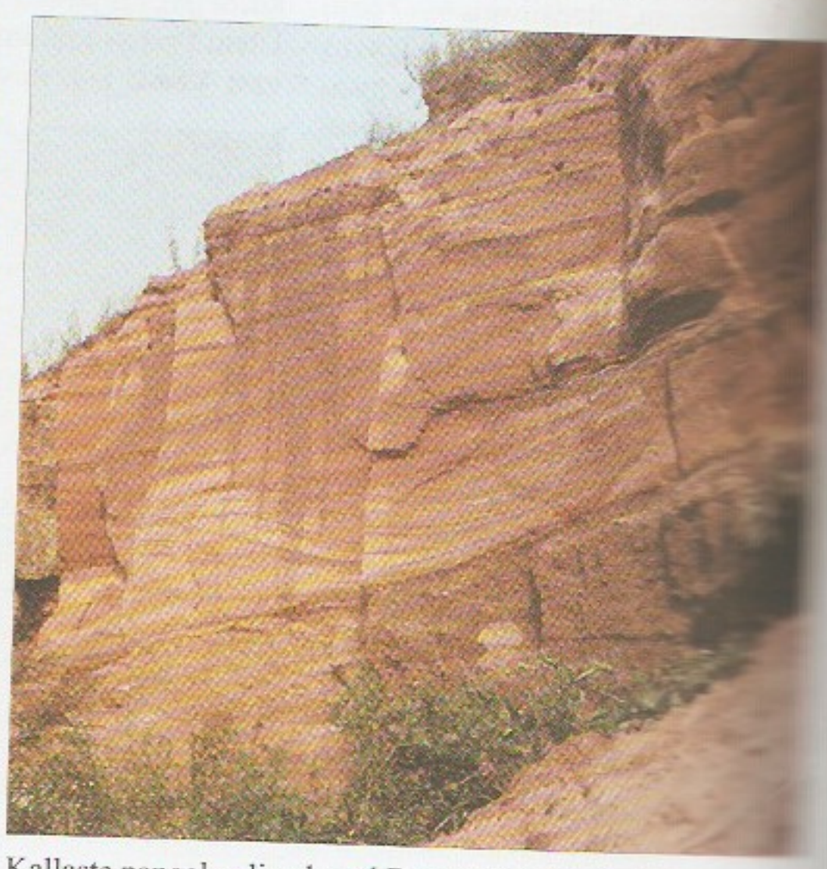

Kallaste pangal paljanduvad Devoni ladestu Arukülа lademe punasevärvuselised liivakivid

Aluste ligestumine Ülem- ja Alam-Siluriks on tinglik. Devoni setted settekivimid lasuvad põikselt Siluri ja paiguti Ordoviitsiumi kihtidel. Avamused kulgevad idakirde- ja läänelõuna-sihiliste võönditena lõuna pool Pärnu—Mustvee vööndi. Kuni uusi Devoni avamus on Narva jõe keskjooksul. Noorima Devoni kihtide avamusala on Eesti kagunurgas. Ülem-Devoni ladestud (Tilžė, Ķemeri, Rēzekne) paiknevad Kesk-Eestis ega ulatu tänapäevase avamusalani. Paleobasseini lääneosa algab Kesk-Devoni Pärnu lademega. Domineeriv kivimitüüp on liivakivi. Heledavärvuselised kivimid on tüüpilised Pärnu, Gauja ja Amata lademele; punakas Burtnieki lademes valdavad punasevärvuselised kivimid. Narva lademes leidub lisaks savisid ning dolomiite. Ülem-Devoni lademeis (Pļaviņase, Dubniki, Daugava) leidub savikivimite ja dolomiitide kõrval ka lubjakive, kuid lademe levikuala Eestis on Eestis väga väike. Ülem-Devoni Fammenjärgu (Famenne) setendeid Eestis ei ole. Devoni settekihtide paksus ulatub 450 m-ni. Tuntuimad maavarad on Devoni leiduvad, mis paiknevad Gauja lademes.

Heldur Nestor

Vendist, paleogeograafia ja kliima. Pealiskorra kivimite kujunemine Vendist kuni Devoni lõpuni toimus Eestis Põhja-Euroopa platvormi põhjaosa piirnevail aladel tüüpilistes platvormse arengu tingimustes Paleobalti (ka Baltoskandia) basseinis. Selle ligikaudu 300 mln. aasta kestel toimus mitu suurt muutust maakoore liikumises: rannajoon kord liikus mandri suunas, kord sellest eemale, muutusid vee sügavus ja setete koostis ning struktuur. Kõik need Ida-Euroopa platvormi äärealadel toimunud olid ajuti ka selle sisemusse ulatuvad mered olid tingitud setete kuhjumist ja kulutamist ning rannajoone asendit oluliselt mõjutasid tektoonilised liikumised, mõnikord mastaabilised muutused ja kliima soojenemine ning sellest tuleneva ariidsuse ja humiidsuse vaheldumine. Vaid ajuti (Vormsi eal, Llandovery ajajärgul) ulatus ookeanivee sügavamas osas nn. mustad kildad, mille koostis viitab anaeroobsele keskkonnale.

Setted, mis tähistavad mingites kindlates keskkonnatingimustes moodustunud settekivimite kooslusi (koos iseloomulike fossiilidega), moodustavad enam-vähem rannajoone kulgemisele paralleelsed vööndeid. Sõltuvalt merepõhja pinnamoest ning settimisprotsessidest võib faatsieste paigutus olla ka ebaregulaarne. Stratigraafilises ülevaates (vt. „Stratigraafiline tabel") on esitatud andmed lademete kivimilise koostise kohta. Järgnevalt vaatleme eri ajastute arengulugu (vt. lk. 104, 105). Neist selgub, et Vendis, Kambriumis ja Ordoviitsiumi alguses (Tremadocis) kuhjusid meie alal liivad ja savid, milles osa sisaldas konglomeraate ja virgmärke. Ordoviitsiumi keskel, st ala oli siis väga madala rannalähedase mere all. Lauskmaalt tulnud sinisavid on platvormil ladestunud laialdaselt, mis tähistab Kambriumi ajastu mere olulist ulatumist ja sügavnemist, kuid see jääb siiski ulatusliku tasandiku piiresse. Kliimaatiliselt kuulusime sel ajal parasvöötmesse.

Ülem-Ordoviitsiumi Arenigist ja kogu Siluri vältel oli Eesti alal vaid madal lahekujuline meri, mis Ordoviitsiumi lõpuks taandus ja osalt hiljemgi ulatus kaugele itta praegusest piirist. Selles meres valdas karbonaatne sedimentatsioon, tekkisid rohkem või vähem savikad lubjakivid (mergelid). Sel ajavahemikul paiknesid faatsiesed meres ringjoonelises suunas. Ordoviitsiumi ajastu jooksul liikus Baltika ürgkontinent ekvatori suunas ja kliima järjest soojenes. Gondvana mandril ulatuslik jäätumine, mis hõlmas ajutiselt ka Balti aladel. Siluri algus

Aluspõhja kivimite stratigraafiline liigestus

	Ladestu	Ladestik	Ladejärk	Lade (l), kihistu (k)	Vanusepiir (mln. a. tagasi)
Devon	Ülem-		Frasnes	– – – – –	364
				Daugava l. Dubniki l. Pļaviņase l.	
					370
	Kesk-		Givet	Amata l. Gauja l. Burtnieki l.	
					380
			Eifel	Aruküla l. Narva l. Pärnu l.	
					391
			Ems	*Rēzekne l.*	
				– – – – –	400
	Alam-		Praha	*Ķemeri l.*	
				– – – – –	412
			Lochkov	*Tilžė l.*	
				– – – – –	417
Silur	Ülem-		Přídolí	Ohesaare l. Kaugatuma l.	
					419
			Ludlow	Kuressaare l. Paadla l.	
					423
	Alam-		Wenlock	Rootsiküla l. Jaagarahu l. Jaani l.	
					428
			Llandovery	Adavere l. Raikküla l. Juuru l.	
					443
Ordoviitsium	Ülem-		Ashgill	Porkuni l. Pirgu l. Vormsi l.	449
			Caradoc	Nabala l. Rakvere l. Oandu l. Keila l. Haljala l. Kukruse l.	458
	Kesk-		Llanvirn	Uhaku l. Lasnamäe l. Aseri l. Kunda l.	470
			Arenig	Volhovi l.	477
	Alam-		Tremadoc	Billingeni l. Hunnebergi l. – – – – –	485
				Varangu l. Pakerordi l.	495
Kambrium	Ülem-			– – – – –	
				Tsitre k. Ülgase k.	
				– – – – –	
				Petseri k.	
				– – – – –	505
	Kesk-			*Paala k.*	
				– – – – –	
				Ruhnu k.	
				– – – – –	518
				Irbe k. *Soela k.*	
				– – – – –	
	Alam-			Tiskre k. Lükati k. *Sõru k.*	
				– – – – –	
				Lontova k. (l.)	
				– – – – –	545
Vend	Ülem-			*Voronka k.* *Kotlini k.* *Gdovi k.*	
				– – – – –	600±20

Kursiivis antud üksused ei avane maapinnal
– – – – – stratigraafiline lünk

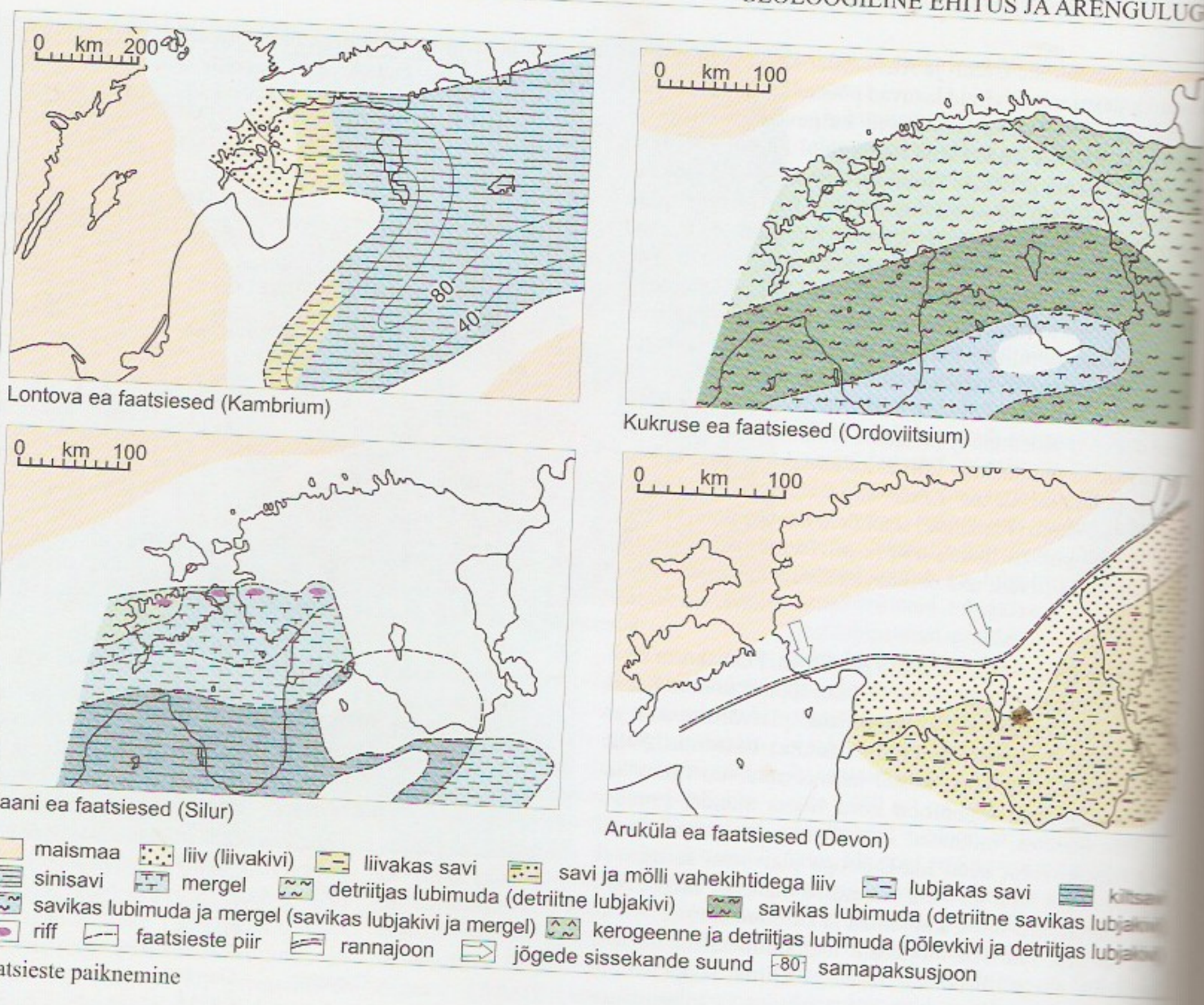

Lontova ea faatsiesed (Kambrium)

Kukruse ea faatsiesed (Ordoviitsium)

Jaani ea faatsiesed (Silur)

Aruküla ea faatsiesed (Devon)

Faatsieste paiknemine

oli veel suhteliselt jahe (Gondvanal olid vähesed lühemad jäätumised), kuid Siluri II poolel ja Devonis jätkus enamasti kuiv soe kliima.

Devonis muutus Eesti ala olustik põhjalikult, sest tollase mere taandumise ajal kujunes siin ulatusliku nn. *Old Red* mandri ääreala, kus rannalähedases meres ja jõgede deltades settisid pms. liivad. Eriomane oli ka elustik, milles olulist osa etendasid suured rüükalad.

Vanaaegkonna elustik. Elustiku arengu järgi eristatakse **Krüptosoikumit**, mil elasid vähesed pms. skeletita organismid, ja **Fanerosoikumit**, mille alguses (Kambriumi ajastul) algas orgaanilise maailma kiire mitmekesistumine. Vanaaegkonnas täheldati eriti rohket uute organismirühmade (taksonite) ilmumist Kambriumi keskel (prk-de koguarv ületas 500) ja Ordoviitsiumis (prk-i üle 1500). Kui jätta arvestamata suured organismide väljasuremised, siis Vanaaegkonna mereelustiku mitmekesisus jäi püsima u. 1000—1500 prk-a tasemel ja alles Keskaegkonnast alates hakkas prk-de arv pidevalt suurenema, tänapäeval on neid 4500. Kogu Fanerosoikumi jooksul on olnud viis väga suurt organismide väljasuremist, neid võib käsitleda kui ülemaailmseid bioloogilisi katastroofe. Kolm neist oli Vanaaegkonnas: esimene Ordoviitsiumi lõpul (kadus 60 % prk-dest), teine Hilis-Devonis (kadus 57 % prk-dest) ja kõige hävitavam Permi lõpus (kadus 82 % prk-dest ja üle 50 % sgk-dest).

Piirkonniti need üldised seaduspärasused selgelt ei väljendu. Eesti Kambriumi ajastu elustik oli oluliselt mitmekesisem kui Vendi elustik, kuid siinsed valdavalt liiva- ja savikoostisega setted olid mujal laialt levinud vormidele ebasobivad.

Seega oli Kambriumi eluriik suhteliselt vaene. Olulisem[a] Kambriumi kivistised on haruldased rõngussid, teod, kõ[i]tav *Volborthella* ja trilobiidid, rohkesti on käsijalgse[i] akritarhide kivistisi, mis pärinevad eelkõige Hilis-Kam[bri]mist, kus elutsesid ka lingulaadid ja varased konodondid. Ordoviitsiumi elustiku kiire mitmekesistumine on Eest[i] hästi jälgitav, samuti ajastu lõpul toimunud väljasurem[ised]. Sel ajastul ilmusid esmakordselt sammalloomad, rug[osad] ja tabulaadid, lukulised käsijalgsed, mitu uut trilobiit[ide] rühma, ostrakoodid, okasnahksed, dendroidsed graptoliit[id] (*Rhabdinopora*, tuntud ka *Dictyonema* nime all), kitiin[ised] jpt. Ainulaadne on väga hästi säilinud rikkalike kivistis[te] poolest Kukruse lademe põlevkivi, millest on leitud üle 50[0] liigi.

Siluri ajastu elustik oli prk-de koosseisult eelneva ajastu[ga] sarnane, oluliselt rohkem oli koralle ja stromatopoore, [mis] moodustasid ka rifilaadseid kivimkehi. Kiire arengu [ka] läbi msg. kalade ja lõuatute rühmad, sh. kuulus *Phlebolep[is]*. Mujal olid graptoliidid laialt levinud juba Ordoviitsiumi[s]. Eesti alale ulatus rohkete graptoliitide eluks vajalik sügav[a]meri ajuti Vara-Siluris. Siluri keskel jõudsid meie ala[le] lülijalgsete hulka kuuluvad eurüpteriidid.

Devoni ajastu elustik oli Eesti alal muude piirkondadega võrreldes jällegi oluliselt vaesem. Siiski on siinne m[a]punane liivakivi (*Old Red*) kuulus suurepäraste rüü[kalade] kivististe leidude poolest. Esindatud on kõik olulisemad kalade ja lõuatute rühmad, sh. heterostraagid, plakodermid, akantoodid, krossopterüügid ja dipnoid. Selgrootutest on tud väheseid lingulaatide, käsijalgsete, ostrakootide ja m[uid]

...Oluline on mitme taime, ...leiud. *Dimitri Kaljo*

...ehitus ja kujunemine

...stratigraafia. Viimase ...aasta jooksul kujunenud ...ladestu — **pinnakate** — ...väga ebaühtlase paksusega. ...ja Kesk-Eestis on see enamasti ...paljandeil pole kohati üldse ...Lõuna-Eesti tasandikel on ...paksus harva üle 10 m. Suu... ...Haanja ja Otepää kuhjelistel ...(kohati üle 150 m) ja ...mattunud orgudes (Abja orus ...207 m). Kvaternaari setete seas ...Pleistotseeni ehk jääaja setted. ...(pärastjääaja) setted katavad ...enamasti katkendlikult ja õhu-

kese kihina. Peamise kuhjeteguri alusel eristatakse setete geneetilisi tüüpe, nende osakaal geoloogilises läbilõikes on erinev. Kuigi organogeenseid setteid on vähe, on nende tähtsus Kvaternaari stratigraafias kõige suurem.

Kvaternaari lühikese kestuse ja ebasoodsate loomastiku ja taimestiku mattumise ning säilimise tingimuste tõttu ei ole tema stratigraafilisel liigestamisel esikohal mitte loomastiku ja taimestiku arengu jälgimisel põhinev biostratigraafiline, vaid paleoklimaatiline printsiip, s. o. jääaegade ja jäävaheaegade vaheldumine. Holotseen on senini kestev jäävaheaeg. Kvaternaari alumise piiri osas ei saa Eesti uurijad kaasa rääkida, sest Alam-Kvaternaari setteid Eestis ei ole. Holotseeni ja Pleistotseeni piiriks on vastavalt rahvusv. kokkulepetele aeg 10 000 radiosüsiniku aastat tagasi, kui Põhja-Euroopas algas jääajajärgse kliima oluline paranemine ning organogeensete järvesetete kuhjumine ja soode areng.

Pinnakatte stratigraafilisel liigestamisel on juhttasemeks kõige soojema jäävaheaja, Ülem-Pleistotseeni kuuluva Prangli (Lääne-Euroopas Eemi, Venemaal Mikulino, Alpides Rissi-Würmi) jäävaheaja setted. Klassikalised sellised setted on Rõngus moreenidevahelised soo- ja järvesetted ning Prangli saarel moreenidevahelised meresetted. Eestis on ka vanema, Kesk-Pleistotseeni kuuluva Karuküla (Lääne-Euroopas Holsteini, Venemaal Lihvini, Alpides Min-

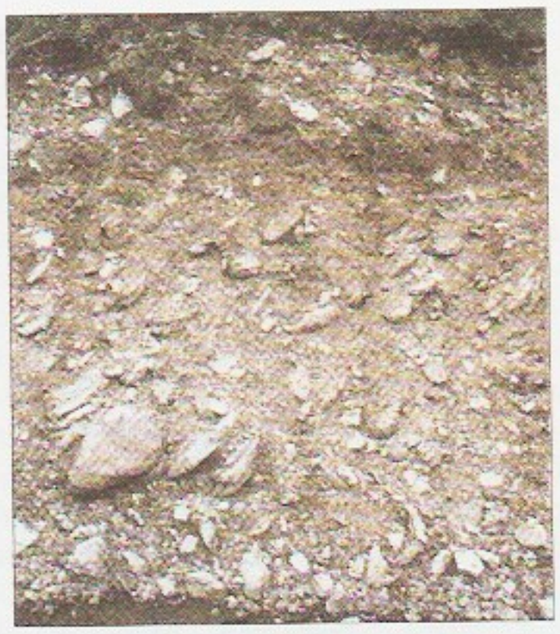

Eesti tüüpiline liustikutekkeline sete on moreen. Läbilõige Saarnakõrve voore moreenist Tallinna—Tartu mnt. ääres

deli-Rissi) jäävaheaja setteid. Nende jäävaheaegade ning kolme Eesti jääaja (Sangaste, Ugandi, Järva) setteid loetakse kihistuteks, neid liigestavaid staadiumi- ja staadiumivaheajasetteid (Ülem-Sangaste, Alam-Ugandi, Kesk-Ugandi, Ülem-Ugandi, Kelnase, Valgjärve, Savala, Võrtsjärve) alamkihistuteks (vt. tabel).

Jääaja lõppu tähistavad hilisjääaja setted jaotatakse pms. palünoloogilise meetodi abil kronotsoonideks ja palünotsoonideks (vt. tabel lk. 106), nende ajalisi piire on täpsustatud radiosüsiniku meetodi abil. Pms. need meetodid on aluseks ka Holotseeni mandriliste setete liigestamisel. Läänemere setete liiges-

...setete stratigraafiline liigestus

...skaala	Kohalik skaala		Paleontoloogiline ja litoloogiline iseloomustus	Olulisemad läbilõiked
...setted	Kihistu	Alamkihistu		
Holo-	vt. Holotseeni setete stratigraafiline liigestus		Mitmesugused kontinentaal- ja meresetted, 11 õietolmuvööd	Kontinentaalsetted Kõrg-Eestis, meresetted Madal-Eestis
Pleistotseen	Järva III_{jr}	Võrtsjärve III_{vr}	Hall moreen Põhja-Eestis, punakaspruun moreen Lõuna-Eestis, liustikusulamisveesetted	Eestis kõikjal
		Savala III_{sv}	Kuiv periglatsiaalne taimestik	Savala, Vääna-Jõesuu, Tõravere (Peedu)
		Valgjärve III_{vl}	Hall moreen Põhja-Eestis, violetthall moreen Lõuna-Eestis, liustikusulamisveesetted	Valgjärve, Kaagjärve, Prangli
		Kelnase III_{kl}	Krüo- ja hüdrofiilne taimestik	Prangli
	Prangli III_{pr}		Kontinentaal- ja meresetted, metsataimkond, õietolmuvööd P_2-P_8	Prangli, Rõngu, Küti, Kitse
	Ugandi II_{ug}	Ülem-Ugandi II_{ug3}	Pruun moreen Põhja-Eestis, hall moreen Lõuna-Eestis, liustikusulamisveesetted	Prangli, Rõngu, Juminda, Saadjärv, Suur Munamägi
		Kesk-Ugandi II_{ug2}	Periglatsiaalne taimestik	Prangli, Keskküla, Valguta
		Alam-Ugandi II_{ug1}	Pruun moreen nii Põhja- kui Lõuna-Eestis, liustikusulamisveesetted	Prangli, Naissaar, Keskküla, Mägiste, Lanksaare
	Karuküla II_{kr}		Kontinentaalsetted, metsataimkond, õietolmuvööd K_I-K_{IV}	Karuküla, Kõrveküla
	Sangaste II_{sn}	Ülem-Sangaste II_{sn3}	Kiltjas moreen Kesk- ja Lõuna-Eestis	Saadjärv, Keskküla

Holotseeni setete stratigraafiline liigestus

Lade	Alam-lade	Krono-tsoon	Indeksid			Õietolmuvööd	Indeks	Läänemere staadiumid	Staadiumide piirid (a. tagasi)
Holotseen	Ülem-Holotseen	Subatlantikum	SA	SA3	1 000	männi-kase (*Pinus-Betula*)	*P-B*	Limnea-meri	
				SA2	2 000	kase-männi-kuuse (*Betula-Pinus-Picea*)	*B-P-Pc*		
				SA1	2 500	kase-lepa (*Betula-Alnus*)	*B-A*		
	Kesk-Holotseen	Subboreaal	SB	SB2	4 000	kuuse (*Picea*)	*Pc*		4 000
				SB1	5 000	tamme (*Quercus*)	*Q*	Litoriina-meri	
		Atlantikum	AT	AT2	6 500	pärna-jalaka-saare (*Tilia-Ulmus-Fraxinus*)	*T-U-Fr*		
				AT1	8 000	jalaka-sarapuu (*Ulmus-Corylus*)	*U-Co*		
	Alam-Holotseen	Boreaal	BO	BO2	8 500	männi-lepa (*Pinus-Alnus*)	*P-A*	Antsülus-järv	8 000
				BO1	9 000	männi (*Pinus*)	*P*		
		Preboreaal	PB	PB2	9 500	kase (*Betula*)	*B*		9 300
				PB1	10 000	kase-männi (*Betula-Pinus*)	*B-P*	Joldia-meri	
Pleistotseen	Ülem-Järva	ÜD	DR3	DR3	10 800	puju-vaevakase (*Artemisia-Betula nana*)	*Ar-Bn*		10 300
		Allerød	AL	Alb	11 300	männi (*Pinus*)	*P*	Balti jääpaisjärv	
				Ala	11 800	männi-kase (*Pinus-Betula*)	*P-B*		
		KD	DR2	DR2	12 200	puju-maltsaliste (*Artemisia-Chenopodiaceae*)	*Ar-Ch*		12 000
		Bølling	BÖ	BÖ		kase-lõikheinaliste (*Betula-Cyperaceae*)	*B-Cyp*	Kohalikud jääpais-järved	

Kasutatud lühendid: KD – Keskmine Dryas, ÜD – Ülemine Dryas

tamisel lisanduvad malakoloogiline ja diatomeeanalüüs. Arvestades ka naaberaladelt kogunenud andmestikku, on Läänemere arengustaadiumide piire täpsustatud. Holotseeni mandriliste setete kohta on koostatud rohkesti kohalikke stratigraafilisi skeeme, sest taimkatte areng on Eesti eri kohtades olnud väga erinev.

Pleistotseeni paleogeograafia ja kliima. Neogeenis tekkisid nüüdisaegsed taimkattevööndid, ainult selle erinevusega, et Euraasias tundravööndit veel polnud. Ka Neogeeni loomastik oli nüüdisaegsele lähedane, ilmusid karu, hüään, kaamel, rebane, koer, hunt, siga, lammas, kaelkirjak, jõehobu jpt. praegu kõigile hästi tuntud loomad. Neogeeni lõpus ja Kvaternaari alguses kliima halvenes järsult ja põhjapoolkeral algas laiaulatuslik mandrijäätumine. Jäätumiste ja jäävaheaegade arvu kohta ei ole ühtseid seisukohti. On andmeid, et Eesti alal oli vähemalt kolm Kesk- ja Hilis-Pleistotseeni jääaega. Jääaegadel oli maakera keskmine t° nüüdisaegsest 3—5 °C jahedam ja merevee tase praegusest märksa madalam, sest suur osa ookeaniveest talletus liustikes. Jäävaheaegade kestus ja paleogeograafilised olud olid erinevad. Kõige põhjalikumalt on uuritud Eemi (Prangli) jäävaheaja olusid (vt. skeemkaart lk. 123). Suvised t°-d olid tollal lähedased nüüdisaegseile, kuid talved olid oluliselt pehmemad, Läänemere piirkonnas arvat. 4—8 °C võrra. Sademeid oli Eesti alal tänapäevasest ligikaudu 200—300 mm rohkem. Läänemere nõos laiunud Eemi meri oli nüüdismerest märksa suurem ja soolasema veega. Ookeaniga oli ta ühenduses mitte üksnes läänes, vaid ka kirdes, ookean ise oli aga 5—15 m nüüdisookeani tasemest kõrgemal. Peale laialehiste puude kasvas Eestis rohkesti ka sarapuu- ja lepametsi. Oli ka valgepöögimetsa, mis sai kasvada ainult praegusest tunduvalt soodsamate kliimaolude tõttu.

Põhja-Euroopa jääkilbi paksus oli hinnanguliselt 2000—3000 m, Eestis võis see viimase suurima mandrijäätumise ajal olla umbes 1500 m. Kui taanduv liustik jõudis Eesti alale, oli suve keskmine t° liustikuserva ees u. 8 °C võrra madalam nüüdist°-st (ligikaudu +6 °C). Taandunud liustiku paksus oli juba väike ja hääbumiskiirus seetõttu suur (120—150 m/a). Samal ajal suurenes liustiku taandumisel neid toitvate sademete hulk, mis lõi mõnel perioodil eeldused jääkeele püsimajäämiseks või isegi ajutiseks pealetungiks. Seda näitavad hästi kujunenud mandrijää servamoodustised vööndid (Haanja, Otepää—Karula, Pandivere, Palivere). Kohati, eriti kõrgustikel, eraldusid sulamise ajal liustikust mõned jääpangad, mis mattusid setete alla ning võisid säilida tuhandeid aastaid. Jääpankadevahelistes jääjärvedes settis viirsavides ja liivades võib leida arktiliste taimede jäänuseid ja külmalembeste limuste kodasid, mis võimaldavad hinnata üksikute liustikukeele aktiviseerumisperioodide vanust ning saada ettekujutuse hilisjääaja kliimast. Eesti äärmises lõunaosas, sh. Haanja kõrgustiku kesk- ja lõunaosas, algas liustiku sulamine u.13 000 radiosüsiniku aastat tagasi, loodeosa vabanes jääst u. 11 000 radiosüsiniku aastat tagasi. Esmalt oli kliima väga karm, arktiline, seejärel asendus lähisarktilisega. Hilisjääajal oli ajajärke, mil keskmine t° võis ajuti tõusta mitme kraadi võrra ning luua soodsad keskkonnaolud taimkatte ja loomastiku arenguks. Need jagavad polaarsete ja iseloomuliku arktilis-alpiinse igihalja roomava roosilise drüüase järgi nime saanud karmi Dryase ea mitmeks osaks. Eristatakse Dryase kolme jahedat kronotsooni (Kvaternaari lühim ajalõik, hrl. mõni tuhat aastat) ning neid eraldavaid soojemaid Bøllingi (12 700—12 200 radiosüsiniku aastat tagasi) ja Allerødi kronotsooni (11 800—10 800 radiosüsiniku aastat tagasi). Nende soojenemiste ajal valdas Eestis mereline kliima, jahenemiste ajal muutus kliima mandrilisemaks. Hilisjääaja hõreda ja laigulise taimkatte all arenema hakanud mullad olid esialgu algelised (õhukesed), kivised ning viljakamad rikkamad kui tänapäeval. Igikeltsa tõttu oli jõgede

rakendatud ja tugeva küljeerosiooni tõttu olid jõed [illegible] ja suhteliselt laiad. Kvaternaari elustiku [illegible] vt. „Taimkate", „Loomastik". *Anto Raukas*

[illegible] ajalugu ja peasuunad

[illegible] geoloogilisi teadmisi rakendasid Eestimaa [illegible] praktiliste vajaduste rahuldamiseks juba siis, [illegible] läheduses leiduvaid kivimeid kasutati töö- ja [illegible] valmistamiseks, rääkimata linnuste ehitamisest [illegible] geoloogilised uuringud algasid 19. saj. [illegible] Tartu ülikoolis rajati 1820 mineraloogiakabinet. [illegible] tegutsenud uurijad olid enamasti Tartu ülikooli [illegible] olid Eduard Eichwaldi ja Friedrich Schmidti [illegible], mis käsitlesid aluspõhja stratigraafiat ja [illegible] ning põhjendasid kvaternaarse jäätumise [illegible] saj. II poolel ja 20. saj. algul külastas Eestit, mille [illegible] kivimid ja kivistised olid maailmas juba [illegible] kui suurepäraselt säilinud uurimisobjektid, [illegible] silmapaistvaid geolooge, eriti Saksamaalt, aga ka lähi- [illegible] ja kaugemaltki (USA-st). Nad avaldasid mitu olu- [illegible] Eesti geoloogilise ehituse ja kivististe kohta.

Enne II maailmasõda oli Eesti teadustöö suures osas koondunud TÜ-sse. Olulisi tulemusi saavutasid, eriti paleontoloogias ja kvaternaarigeoloogias, Hendrik Bekker (esimene eestlasest geoloogiaprof.), Artur Luha, Karl Orviku, Paul William Thomson, Armin Öpik jmt. Rakenduslike uuringute edendamiseks asutati 1937 Eesti Geoloogiline Komitee, mis tegeles geoloogilise kaardistamise ning fosforiidi- ja põlevkivimaardlate uuringutega. Samal aastal asutatud Loodusvarade Inst-s alustati hüdrogeoloogilisi ning ehitus- ja ballastmaterjalide uuringuid, kuid mõlema rakendusasutuse tegevus katkes Nõuk. võimu tulekuga juba 1940. Pärast II maailmasõda kandus teadustöö keskus ENSV TA (praegu TTÜ) Geoloogia Inst-i (asut. 1947) ja rakendusgeoloogiaalane tegevus 1957 asutatud ENSV Geoloogia Valitsusse (praegu Eesti Geoloogiakeskus). TÜ geoloogiaosk. on alates 1950. a-st ette valmistanud geolooge (kokku lõpetanuid üle 450), mistõttu Eestis on paljudel geoloogia erialadel piisav hulk spetsialiste, ja kuigi kõik geoloogiaasutused (v. a. TÜ geoloogiainst.) on oma koosseisu vähendanud, on geoloogilise uurimise temaatika kooskõlas nüüdisajal maailmas valitsevate suundadega. *Dimitri Kaljo*

MAAVARAD

[illegible]

[illegible] **maare** on maapõues leiduv orgaaniline või [illegible] aine, mida kaevandamise ja töötlemise tehno- [illegible] taseme puhul on võimalik majanduslikult [illegible]. Maavarad liigitatakse tahkeiks, vedelaiks [illegible] kasutusotstarbe ja koostise järgi kütteaineteks, [illegible] ja mittemetallilisteks maavaradeks. Eestis on [illegible] ja mittemetalliliste maavarade leiukohti [illegible]. Maapõueseaduse (vastu võetud 9. XI 1994) [illegible] Eestis maavarade hulka dolomiidi, fosforiidi, [illegible] järvemuda, kristalliinse ehituskivi, kruusa, liiva, [illegible] meremuda, põlevkivi, savi ja turba lasund, mis on [illegible] riiklikus registris. Tinglikult loetakse Eestis [illegible] ka diktüoneemaargilliit ja maagiilmingud. [illegible] kivim või setend, mis ei ole maavarana arvele [illegible].

[illegible] tähtsaimad on põlevkivi, mida kaevanda- [illegible] energia tootmiseks ja keemiatööstuse tarbeks, [illegible] ehitusmaterjalid (lubjakivi, dolomiit ehk [illegible], liiv, savi jms.), mida vajatakse tööstuse ja ehituse [illegible]. Suur osa sadakse aiandusturba ekspordist. Eesti [illegible] tõelik teave oma maavarade kohta ning [illegible] reguleerib maavarade uurimist, kasutamist ja [illegible] pikaajalist kasutamist.

[illegible] iseloomustus

[illegible] on Eesti tähtsaim maavara, see paikneb [illegible] piires u. 3000 km² suurusel alal [illegible]. Suhteliselt paksud kihid asuvad Tapa [illegible]. Uusi- [illegible] on põlevkivi tekkinud Hilis-Ordoviitsiumis. [illegible] moodustavad Kukruse lademe Kiviõli kihis- [illegible] on 7 kukersiidikihti (A—F_1) ja nende vahel [illegible] (vt. joonis lk. 108). Selle kihindi [illegible] põhja- ja idaosas 2,7—2,9 m ning väheneb [illegible]. Läbilõikes on ka tootsast kihindist [illegible] kukersiidikihte (F_2, G, H), aga nende orgaa- [illegible] on väike. Põlevkivi sisaldab 30—70 % [illegible], mis koosneb mikroskoopilise vetika *Gloeo-* [illegible] jäänustest. Umbes võrdses koguses on karbonaatset ja terrigeenset ainet. Kuiv põlevkivi on suhteliselt kerge kivim ja olenevalt osiste sisalduse vahekorrast kas hele-, kakao- või kollakaspruun. Põlevkivi küttevääртus oleneb tema orgaanilise aine sisaldusest. Suurima küttevääртusega põlevkivi on maardla põhja-, kesk- ja idaosas (tootsas kihindis 9,0—10,5 MJ/kg, arvutatuna puhastele kukersiidikihtidele on see 12,5—13,5 MJ/kg). Põlevkivimaardlat piiritletakse viimasel ajal põlevkivi energiatootluse näitaja järgi (piirväärtus 35 MJ/m²). Teine tähtis põlevkivi kvaliteedi näitaja on õlisaagis, mis on erinevatel kihtidel erinev (35—70 %). Kahjulik komponent on väävel, mida on põlevkivis keskmiselt 1,5 %. Väävliühendid reostavad põlev-

Maavarade varu (aastabilansi järgi)

Maavara	Ühik	1998[1]	2001[1]
põlevkivi	mln. t	2 272,97	1 186,00
fosforiit	mln. t	–	–
lubjakivi			
tsemendilubjakivi	mln. m³	12,80	11,60
tehnoloogiline lubjakivi	mln. m³	16,83	14,30
ehituslubjakivi	mln. m³	121,77	96,00
dolomiit (dolokivi)			
tehnoloogiline dolomiit	mln. m³	0,83	0,83
viimistlusdolomiit	mln. m³	2,96	2,96
ehitusdolomiit	mln. m³	27,80	27,30
savi			
tsemendisavi	mln. m³	15,71	15,60
keraamiline savi	mln. m³	13,07	11,40
kruus	mln. m³	20,40	24,70
liiv			
tehnoloogiline liiv	mln. m³	3,77	3,70
ehitusliiv	mln. m³	119,45	138,40
meremuda (ravi otstarbeks)	tuh. t	2 441,9	2 439,9
järvemuda			
järvemuda ravi otstarbeks	tuh. t	1 076,9	1 075,9
järvemuda põlluväetiseks	tuh. t	10 490,2	10 490,2
järvelubi	tuh. m³	1 062,0	1 139,0

[1]1. jaan. seis. NSV Liidus bilansiline — A+B+C_1, iseseisvas Eestis — aktiivne tarbevaru

Põlevkivi paiknemise ala jaotus ja hõivatus 2002. a. (Eesti Geoloogiakeskuse andmeil)

kivi põletamisel oluliselt keskkonda. Et põlevkivi ja paas on erineva tihedusega (vastavalt 1,3—1,5 ja 2,0—2,5 t/m³), siis on enamikus kaevandustes (Estonia, Viru) ning Aidu karjääris kasut. raskestes magnetiitsuspensioonides gravitatsioonilise rikastamise meetodit, Ahtmes märgsetitamist. Enne rikastamist sõelutakse välja peenpõlevkivi (läbimõõt kuni 25 mm), mida kasut. energeetikatoormena. Rikastamisprotsessil saadud orgaanilise aine rikast kontsentraati (tüki- ehk tehnoloogilist põlevkivi) kasut. termiliseks töötlemiseks. Et põlevkivi kaevandamise ja töötlemisega kaasneb hulk keskkonnaprobleeme (põhja- ja pinnasevee ning õhu reostus), siis tuleb püüda teda asendada taastuvate loodusvaradega.

Fosforiit on helekollane kuni tumehall msg. terajämedusega liivakas sette- mis moodustus Hilis-Kambriumi ja Ordoviitsiumi Pakerordi ea vältel (Kalle- vere kihistu). Fosforirikkad on lubi- käsijalgsete (brahhiopoodide) kodade poolmed ja nende tükid (detriit), mis koosnevad fluorkarbonaatapatiidist (fo- foranhüdriidi P_2O_5 sisaldus puhtas poolmetes on 35—37 %). Käsijalgsete kodade poolmete ja detriidi sisaldus on tootsas kihis 10—80 % ja fosfo- anhüdriidi sisaldus 3—27 %. Tootsa kihi paksus on 1,5—12,1 m, keskmi- 2—3 m. Eesti fosforiit on mehaani- või floteerimisel suhteliselt kergesti kastatav. Saadud kontsentraati on põle- kasutatud vähemäärtusliku fosforiidi jahu saamiseks. Vähesel määral on see lisatud superfosfaadile (apatiidi- superfosfaadi tootmiseks Koola poo- saarelt). Laborikatsete varal on tõen- tud, et oobolusfosforiidist võib saada liitväetisi. Eesti uuritud fosforiidivara on suur, kuid enamasti passiivne (ko- prognoosvaru (kõik kokku üle 8 mld t P_2O_5). Fosforiidimaardlatest on tä- likus registris Tsitre, Toolse, Aseri, Rakvere maardla (siin ja kõigi järgnevate maavarade puhul 1. I 2001. a. seisu- Maardu maardla on kaevandatava vä- vähesuse tõttu arvelt maha võetud.

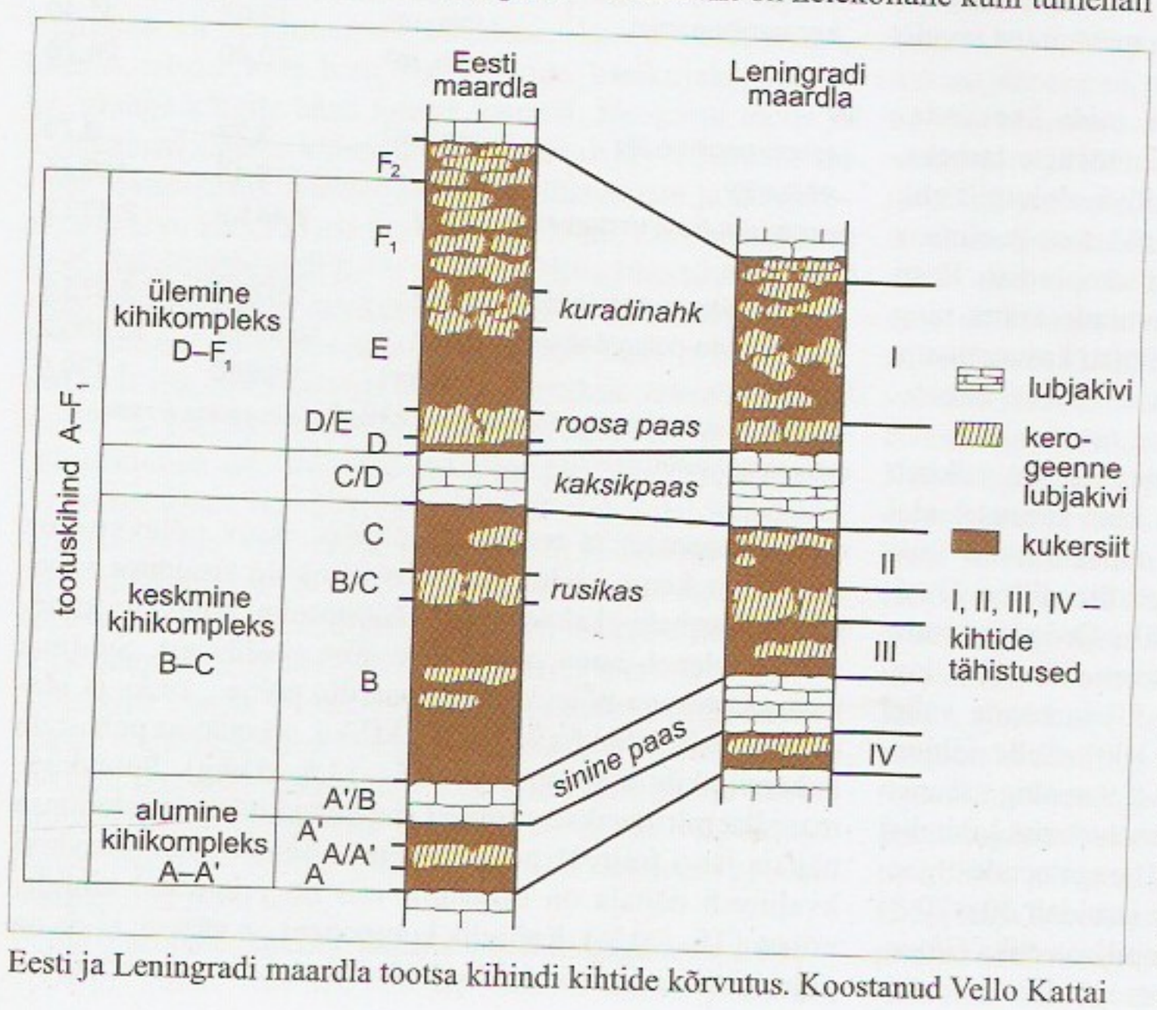

Eesti ja Leningradi maardla tootsa kihindi kihtide kõrvutus. Koostanud Vello Kattai

Paas on Põhja- ja Kesk-Eesti aluspõ- maavara. Enamik Ordoviitsiumi ja Siluri ning osa Ülem-Devoni setet- olid karbonaatsed, millest hiljem

Tavalisim pae erim on **lubjakivi**, [illegible]milises koostises on kuni 56 % [illegible] 44 % CO_2. Looduses on lubja[illegible]sanditena glaukoniiti, dolomiiti, [illegible]roksiide jmt. mineraali. Lubja[illegible]rvus on olenevalt lisanditest val[illegible]kashall või hall. Tootsa kihi [illegible] võib olla väga suur, kuid kasu[illegible] puurdutakse hrl. ülemise 2—6 [illegible]. Üleriigilise tähtsusega maardlad [illegible]. Ungru-Sepaküla ja Väo (ehi[illegible]), Aavere, Karinu, Metsla, Va[illegible]ma ja Võhmuta (tehnoloogiline [illegible]) ning Kunda (tsemendilubja[illegible]). Kohaliku tähtsusega maardlaid [illegible] maavarade registrisse kan[illegible]. **Dolokivi** sisaldab kuni 21,7 % [illegible] % CaO ja 48 % CO_2. Lisan[illegible]m on dolokivis räni- ja savimine[illegible] rauahüdroksiide jms. Dolokivi ja [illegible] on värvuselt sarnased. Ena[illegible]t dolokivist on tekkinud lubjakivi [illegible]tumisel. Puhas dolokivi on [illegible] haruldasem kui dolomiidistu[illegible]t lubjakivi. Enim dolokivi on tek[illegible] Tootsa kihi optimaalne [illegible] 6—7 m. Üleriigilise tähtsuse[illegible]maardlad on Anelema (ka klaasitoo[illegible]), Koonga ja Orgita-Haimre (chitus[illegible]), Kurevere (ehitus- ja tehnoloogiline [illegible]), Kaarma (viimistluskivi) ning Hel[illegible] (lubjasitoore). Kohaliku tähtsuse[illegible]maardlaid on riiklikus maavarade [illegible] 24.

[illegible]. Liiv on peenepurruline [illegible], mille peensusmoodul on 1,3 ja [illegible], savi- ja tolmusisaldus mitte [illegible] ning milles rohkem kui 5 mm [illegible]sakesi on alla 35 %. Põhi[illegible]ineraalid on kvarts ja päevaki[illegible]. Ehitusliiva kasutatav liiv ja kruus on tek[illegible]ilised. Kvaternaaris tuule, mand[illegible]ilisele sulamisvee toimel. Tehno[illegible]ne liiv (liivakivi) on tekkinud [illegible]. Selles peab olema vähemalt [illegible], mitte üle 0,6 % Fe_2O_3 [illegible] üle 4,0 % Al_2O_3. Üleriigilise [illegible]ga maardlad on Piusa ja Kaku [illegible]loogiline liiv) ning Pannjärve ja [illegible] (ehitusliiv). Kohaliku täht[illegible]maardlaid on riiklikus regist[illegible]. Kiltsa on jämepurruline setend, [illegible] üle 5 mm läbimõõduga osa[illegible]% ja rohkem ning savi ja tolmu[illegible] alla 20 %. Kõige rohkem on [illegible] vahelisi üleminekuvorme [illegible] ja liivkruusa. Üleriigilise [illegible]ehituskruusamaardlaid ei ole, [illegible] tähtsusega maardlaid on riik[illegible] 119.

[illegible] põhil. savimineraalidest, [illegible] suurim läbimõõt on [illegible]. Liamiina on savis aleuriitset [illegible] 0,01—0,1 mm) ja liivateri.

Üleriigilise tähtsusega maardlad

Savi iseloomulikud tunnused on plastilisus ja voolitavus. Savi plastsusarv peab olema 7 või rohkem ja kihipaksus üle ühe meetri. Suurem osa Eesti savisid on kergsulavad (sulamistº alla 1350 °C), raskelt sulavaid (1350—1580 °C) on vähem. Kambriumi sinisavi ja Kvaternaari ajastul tekkinud savid on kergelt sulavad, raskelt sulavaid on ainult Kesk- ja Ülem-Devonis tekkinud savide hulgas (Joosu ja Küllatova leiukoht). Värvuselt on Kambriumi sinisavi sinakasroheline või rohekassinine, Devoni savid enamasti punakaspruunid ja Kvaternaari savid hallikad või kollakashallid. Tootsa kihi paksus kõigub suurtes piirides: 2—3 m-st kuni mitmekümne meetrini. Üleriigilise tähtsusega maardlad on Aseri, Kallavere ja Kunda (Kambriumi sinisavi) ning Arumetsa, Joosu ja Küllatova (Devoni savi). Kohaliku tähtsusega maardlaid on riiklikus registris 40.

Turvas on kõrgemate taimede jäänustest koosnev orgaaniline setend (maavarana kihipaksus alates 0,9 m-st), milles mineraalainete sisaldus ei ületa 35 % kuivainest. Eesti asub soode ja turba tekkeks soodsas kliimavöötmes. Soode teke algas Holotseeni alguses ja jätkub tänapäevani (22,3 % Eesti pindalast katavad sood). Sood jagatakse tekketingimuste ja turvast tekitava taimestiku koostise järgi madalsoodeks (57 % kõigi soode pindalast) ja kõrgsoodeks ehk rabadeks (31 %). Vahepealne sootüüp on siirdesoo (12 %). Soid (üle 1 ha suurusi turbamaid) on ligi 10 000. Turbas eristatakse kümmet lagunemisastet, kuid põhilisi erimeid on 2: vähe- ja hästilagunenud turvas. Turbakihi paksus on keskmiselt 4—5 m, kuid on ka 7—8 m paksusi kihte (kõige paksem 16,6 m). Turba keemiline koostis sõltub soo tekkeoludest ja turvast moodustanud taimedest. Riiklikus registris on 6 üleriigilise tähtsusega maardlat: Ellamaa, Endla, Epu-Kakerdi, Lavassaare, Puhatu ja Sangla. Kohaliku tähtsusega maardlaid on riiklikus registris 266.

Järvelubi (**järvekriit**) on pude Kvaternaaris tekkinud karbonaatne setend, mille kihipaksus on üle 0,5 m ja CaO sisaldus mitte alla 40 % kuivainest. Värvus on valkjaskollane, kollakasvalge või helebeež, koostises valdab kaltsiumkarbonaat (75—95 %). Lisandeina on järvelubjas turvast, liivateri jms. Eestis on järvelubja kihipaksus enamasti alla 2 m, harvemini 2—3 m. Riiklikus registris on 1 üleriigilise tähtsusega maardla — Varangu.

Järvemuda (**sapropeel**) on Kvaternaaris järvedesse settinud tumedavärvuseline püdel aine. Järvemudas on üle 35 % orgaanilist ainet ja setendi kihipaksus on 0,5 m ja rohkem. Järvemuda sisaldab B_1-, B_2-, B_{12}- ja D_1-vitamiini, foolhapet ning bioloogiliselt aktiivseid mikroelemente, mille tõttu teda kasut. meditsiinis. Uurimisandmete kohaselt on Eestis järvemuda 1100 järves, geoloogilisi uurimistöid on tehtud 140 järves ja uuringuid Ülemiste, Harku, Kahala ja Ermistu järves ning Värska lahes. Kahes viimases olev järvemuda on arvel **ravimudana**. Ravimudale esitatavad nõuded on kehtestatud Eesti valitsuse määrusega. Peale selle uuritakse järvemuda, mis lasub turbalasundi all. Praegu on riiklikus registris arvel 2 sellist kohaliku tähtsusega maardlat.

Meremuda on raviomadustega meresete, mille kihipaksus on üle 0,3 m. See on sinakashall, pehme, väga kleepuv savitaoline mass, millel on väävelvesiniku lõhn. Oma bioloogiliste omaduste tõttu on meremudal msg. haiguste puhul hea ravitoime. Praegu on riiklikus registris arvel 1 üleriigilise tähtsusega maardla (Mullutu-Suurlahes) ja 3 kohaliku tähtsusega maardlat.

Peale ülal mainitute on hulk nn. perspektiivseid maavarasid, mida tänapäeval maavarade nimistusse ei arvata, kuid mis tulevikus võivad huvi pakkuda. Sellised on **diktüoneemaargilliit** ehk **graptoliitargilliit** (nimet. ka diktüoneemakildaks) ning mitme metallimaagi — **raua**, **polümetallide**, **uraani**, **transuraanide**, **molübdeeni**, **vanaadiumi**, **kulla** jmt. — ilmingud.

Kasutamise ajalugu

Põhja-Eestis kasutati **paasi** (paekivi ehk paas on lubjakivi ja dolokivi rahvapärane ühisnimetus) ehitiste rajamiseks juba keskmisel kiviajal. Kunda kultuuri kuuluvate Kunda Lammasmäe ja Narva Joaoru asulakohtade arheoloogiline uurimine on tõestanud, et sealsed asukad kasutasid paasi enam kui 8000 aastat tagasi. Seda vajati majapidamises ahjude, põrandate, leede jms. rajamisel. Paekivi oli sobiv ehitusmaterjal ka muinaslinnuste rajamisel. 13. saj. suurenes pae kui ehitusmaterjali tähtsus veelgi, sest siis hakati kasutama kivide sidumiseks lubimörti. 1873 hakati Kundas tootma tsementi. Esmalt kasutati selleks kohalikku järvelupja, millest vormiti plonnid, mis sisaldasid u. 3 osa järvelupja ja 1 osa järvesavi. Plonne kuumutati ja seejärel jahvatati need peeneks. 1890. a-il hakati tsemendi toormena kasutama lubjakivi ja sinisavi. 1905 rajati Aserisse tsemendivabrik, mis tegutses 1928. a-ni. Tollase intensiivse paekasutuse tõttu on Põhja- ja Kesk-Eestisse jäänud hulganisti ammendatud paemurde. Paasi viidi ka meritsi Soome, Lätti, Saksamaale, Venemaale, Rootsi jt. maadesse. 1841—42 murti Kernu läh. Saunja kihistu püriidikirjadega dolomiiti Peterburi Talvepalce ehituseks. Üha enam hakati ilusamat kivi (nt. Vasalemma marmorit) kasutama viimistlustöödel ja ausammaste rajamisel. Eriti hoogustus pae kasutus pärast II maailmasõda, kui rajati palju suuri kivimurde (karjääre), enamik kaevandatud kivist purustati killustikuks. Kogu ajaloo vältel on ehitiste rajamisel kasut. ka **kristalliinset ehituskivi**, mida nimet. põllu- või raudkiviks. Sõjaväeobjektide ehitamisel (nt. Osmussaarel) hävitati palju suuri rändrahne. Ammusest ajast on kasut. **liiva ja kruusa**, põhil. teede katmiseks. 1897 rajati Tallinna (pärastise tehase „Silikaat" asukohta) lubiliivtoodete tehas, mis tootis ka silikaattelliseid. Nõuk. ajal rajati kohalikku liiva ja kruusa tarbivaid suuri betoonitööstusi (1950. a-il hakati tootma ka silikaltsiiti). Aluspõhjalist Devoni liivakivi (Piusa karjäär) on ammusest ajast kasut. klaasitööstuses (Järvakandis). **Savidest** on Eestis kasutatud Kambriumi sinisavi (Põhja-Eestis), Devoni savi (Lõuna-Eestis) ja Kvaternaari savi (kogu Eestis). Parimate omadustega on kaks esimest. Eestis oli varasemal ajal hulganisti tellisetehaseid (enne II maailmasõda ligi 160), kus käsitsi või poolkäsitsi valmistati kõrgekvaliteedilist toodangut. Tehti ka katusekive. Nõuk. aja lõpuks jäi vaid kolm suuremat keraamikatehast (Aseri, Tallinna ja Võru).

Esimesed kirjalikud teated **kukersiitpõlevkivi** kohta pärinevad a-st 1777 August Wilhelm Hupelilt. 18. ja 19. saj. ilmus mitu uurimust põlevkivi kohta ja sellega tehti ka esimesi praktilisi katseid. 1916 koostati uurimistulemuste alusel põlevkivitööstuse arengukava ja pärast Eesti iseseisvumist 1918 algas kaevandamine. Esialgu kasutati põlevkivi vaid tahke kütusena (eelkõige tsementitööstuses). 1924 ehitati Kohtla-Järvele esimene õlivabrik. Samal ajal hakati põlevkivi kasutama ka elektrijaamades. Pärast II maailmasõda intensiivistati põlevkiviuuringuid ja üha enam kasutati põlevkivi elektrienergia saamiseks: 1980. a-te algul kaevandati üle 30 mln. t põlevkivi, millest üle $^4/_5$ kasutati energeetikas ning ülejäänud osa keemia- ja tsementitööstuses. 1980. a-il hakkas kaevandamise maht vähenema. Aastatepikkune ekstensiivne põlevkivi kaevandamine ja kasutamine on tekitanud laialdase keskkonnareostuse (reostatud on põhja- ja pinnavesi, pinnas ja õhk).

Fosforiidi kui maavara kohta tegi esimesed katsetused 1868 baltisaksa keemik Carl Schmidt, kes järeldas, et see sobib väetiste tootmiseks. Vara-Ordoviitsiumis tekkinud ja ooboluskonglomeraadina tuntud fosforiiditoorme geoloogiline uurimine ja kaevandamine algas hiljem. 1920 asutati as. „Eesti Vosvoriit", see alustas Tallinna läh. Ülgasel geoloogilist fosforiidiotsingut. Piiritleti Ülgase maardla ja 1924 alustasid seal tööd esimene kaevandus ja rikastusvabrik. See tootis taimekasvu vähesel määral soodustavat fosforiidijahu. 1940 ehitati Maardu mõisa alale kaevandus ja rikastusvabrik. Pärast II maailmasõda intensiivistati geoloogilist uurimistööd kogu Põhja-Eestis ning piiritleti varem tuntud maardlad Aseri ja Saka, 1960.—80. a-il leiti uued maardlad Narva, Tsitre, Toolse ja Rakvere. Viimane on Euroopa suurim. Aasta-aastalt suurendati kaevandamise mahtu ja kavandati uute kaevanduste rajamist Toolsesse ning Rakverre. Rahvusvastuseisu tõttu (nn. fosforiidisõda 1980. a-te lõpus), mille ajal põhjustanud keskkonda ja rahvuslikku identiteeti ähvardavat oht, uusi kaevandusi ei rajatud ning 1991 lõpetati kaevandamine ka Maardus.

Eestis on ligi 200 aasta jooksul ravimudana kasut. **meremuda.** U. 1800 ehitas Saaremaal Kihelkonna v-s Kiirassaare k-s kohalik talumees oma koju mudavanni. 1824 tegi Saaremaal Rootsikülas dr. David Hieronymus Grindel esimesed uuringud muda keemilise koostise kohta, samal aastal avati seal ka mudaravila. 1825 hakati muda kasutama Haapsallus, 1838 Pärnus ja 1840 Kuressaares. 1920. a-il saavutas Eesti mudaravi rahvusv. tuntuse. Pärast II maailmasõda ehitati Pärnusse, Haapsallu ja Värskasse suured sanatooriumid. **Järvemuda** on geoloogiliselt uuritud paljudes kohtades. Põhil. on muda soovitatud kasutada väetisena, kuid eriti hoogu pole see saavutanud.

Järvelupja on uuritud mitmel otstarbel. Esimene kasutusala oli tsementitööstus. Järvelubjaga lubjatakse happelisi muld, teda kasut. koolikriidina, loomasööda lisandina jm.

Turvast on ammusest ajast kasut. koduses majapidamises kütteks ja loomakasvatuses alusturbaks. 1913 rajati Ülemiste Turbatööstus. Pärast seda on turbatööstused rajatud Ellamaale ja Lavassaarde (1919), Ulilasse ning Lehtsesse (1925), Tootsi (1939), Orule (1964) ja Puhja (1976). Intensiivne turbamaardlate geoloogiline uurimine algas 1960. a-te lõpupoolel. Ligi 30 aasta vältel uuriti igakülgselt läbi Eesti turbamaardlad ja määrati varu. Nõuk. ajal kasutati vähelagunemata turvast rohkesti loomakasvatuses allapanuks ja hästilagunenud turvast briketi tootmiseks.

Kasutamise nüüdisseisund

Eesti taasiseseisvumisega tekkis uus maj. olukord. Esimestel aastatel kahanes maavarade kaevandamine ja kasutamine mitmekordselt. Taasiseseisvunud Eesti sai NSV Liidu päranduseks suhteliselt heal tasemel maapõueuuringute ja suure keskkonnareostuse ja palju rikutud pinnast (nagu ka risus karjääridena). Rahva seas oli tekkinud umbusk kõige vastu, mis on seotud maapõuega, ja praegugi on suhtumine

kaevandamine (aastabilansi järgi)

	Ühik	1997	2000
	mln. t	16,48	9,97
	mln. t	–	–
ndlubjakivi	mln. m³	0,42	0,37
oogiline lubjakivi	mln. m³	0,02	0,06
lubjakivi	mln. m³	0,60	0,96
(dolokivi)			
oogiline dolomiit	mln. m³	–	–
lusdolomiit	mln. m³	0,001	0,001
dolomiit	mln. m³	0,20	0,21
ndisavi	mln. m³	0,03	0,04
iline savi	mln. m³	0,07	0,10
	mln. m³	0,29	0,42
oogiline liiv	mln. m³	0,02	0,04
liiv	mln. m³	0,80	0,82
uda (ravi otstarbeks)	tuh. t	0,80	0,80
uda			
uda ravi otstarbeks	tuh. t	0,80	0,50
uda põlluväetiseks	tuh. t	–	–
	tuh. m³	–	–
unenud turvas	mln. t	0,48	0,61
unenud turvas	mln. t	0,59	0,15

tasakaalustamata. Nõuk-aegsest ülimahukast kaevandamisest on jõutud teise äärmusse, tööstus sust alles tõusmas. Eesti toodetele pole veel turgu. Tehtud on ettepanekuid isegi põlevkivi kaetamise katkestamiseks. Üha enam suletakse kaevandusi (Tammiku ja Sompa) ning karjääre (kavas on sulgeda Aidu karjäär). Põlevkivi kaevandamise aastamaht üha Samal ajal pole energiatööstuses põlevkivi praegu ndada. Viimaste aastate jooksul on põlevkivivaru ud, lähtudes kihindi A—F_1 energiatootlusest. enam ei kaevandata ja ka selle geoloogiline uuri-

ja dolokivi) kasutamise alal on toimunud pööre. Ehituskivi, mida varem kaevandati enaku tootmiseks, kasut. nüüd üha enam ehitiste Suuresti on tõusnud huvi viimistluskivi vastu, valitud kihte, tehakse paest kaminaid, vaase, Tsementitööstuses kasutatava pae kaevandaemas. Uuenenud on lubjatööstus: varasemate asemel toodetakse nüüd suure valgesusega lupja. Alates 4. V 1992 on paas meie rahvus-

kaevandamine on oluliselt vähenenud ja uus võimaldab selle säästvat kasutamist. Paljudes on kruusa varu kas lõppenud või otsakorral. uuesti suurenemas **klaasiliiva** kaevandamine. Paua maardla on hakatud seda liiva kaevandama ka Tõtma maardlast.

kaevandamist jätkatakse tsemendi- (Kunda) ja keraa- (Aseri) tarbeks. Uue suunana on arendaemiseid ehk kergkruusa tootmist. Selle tarbeks kaeVõhma või Häädemeeste lähedal asuvast Arumetsa

klemakse väikeste kogustena Haapsalu ja Värska järvest jmt. kohast. **Järvelupja** praegu ei

Narva (Sirgala) karjääris jätkub kukersiidi kaevandamine

Piusa liivakarjääris kaevandatavat Devoni klaasiliiva kasutatakse Järvakandis klaasi valmistamiseks

Suur osa Lavassaare maardlas kaevandatavast turbast läheb ekspordiks

Turba kaevandamise ulatus on taasiseseisvunud Eestis vähenenud. Praegu kaevandatakse valdavalt vähelagunenud turvast, mida kasut. enamasti kasvu- ja väetusturbana. Valdav osa kaevandatud turbast eksporditakse Saksamaale, Hollandisse, Prantsusmaale jmt. riiki. Endiselt jätkavad tegevust Tootsi ja Sangla-Puhja turbabriketitööstused. Uudse tootena tehakse kütteks tükkturvast.

Maavarade kaitse

Nüüdisajal tagatakse maavarade kaitse „Eesti maapõueseadusega" ja sellel põhinevates õigusaktides sätestatuga. Maapõueseadus näeb ette, et kinnisasja omanik ei tohi oma tegevusega kahjustada maardlaid ja et riigi omandisse kuuluvat maavara sisaldavale maatükile tohib ehitist rajada vaid valitsuse kehtestatud korras. Samuti võib maavara kaevandamise loa andja (Keskkonnamin. või maakonna keskkonnateenistus) kehtestada tingimusi, et tagada kõikide maavaravarude otstarbekas kasutamine. Keskkonnaministri määrusega on kehtestatud järve- ja meremuda kaitse kord, mis keelab maardlate piires msg. maavara kahjustava tegevuse.

B: A. Luha. *Eesti NSV maavarad.* Tln., 1946; *Eesti maapõuerikkusi.* [Koostanud R. Raudsep, V. Räägel.] Tln., 1992; *Estonian mineral resources.* Tln., 1994; *Geology and mineral resources of Estonia.* Tln., 1997; V. Kattai, T. Saadre, L. Savitski. *Eesti põlevkivi: geoloogia, ressurss, kaevandamistingimused.* Tln., 2000.

Rein Raudsep

KLIIMA

Kliimat kujundavad tegurid

Eesti paikneb Ida-Euroopa lauskmaa loodenurgas 57°30′ ja 59°50′ pl. vahel mereliselt kliimalt mandrilisele ülemineku vööndis. Suure geograafilise laiuse tõttu on siinsele kliimale iseloomulik päikesekiirguse ja õhut°-i tunduv aastaajaline kõikumine. Eesti alal on pikk, tavaliselt püsiva lumikattega talv.

Suuresti erineb aastaajati ka valge ja pimeda aja pikkus. Suvisel pööripäeval on Lõuna-Eestis päeva pikkus 18 tundi ja Põhja-Eestis enam kui 18,5 tundi. Talvisel pööripäeval kestab valge aeg vastavalt 6,5 ning 6 tundi.

Eesti nagu kogu Euroopa kliimat mõjutavad Atlandi ookean, Põhja-Atlandi hoovus ja Islandi miinimum. Viimane kujutab endast tsüklonite kujunemise piirkonda, kus paljuaastane keskmine õhurõhk on naaberaladest madalam. Valitsevate läänetuultega kandub niiske mereline õhumass Atlandi ookeanilt suhteliselt kaugele mandri siseosasse. Külmal poolaastal toob see endaga kaasa tunduvalt soojema, soojal poolaastal aga mõnevõrra jahedama ilma. Selle tulemusena on aasta keskmine õhut° siin märksa kõrgem kui ida pool samade laiuskraadide kontinentaalsema kliimaga aladel. Valdav osa Eestis mahalangevatest sademetest pärineb Atlandilt. Olulisi kliimaerinevusi kujundab kohalik aluspind. Mere mõjul on rannikuvööndis õhut°-i ööpäevane ja aastane amplituud väiksem kui sisemaal. Mere termilise inertsuse tõttu on aastaringi kõige soojem ja kõige külmem aeg nihkunud ajaliselt hilisemaks. Rannikualal on pilvisus ja sademete hulk väiksemad ja lumikatte kestus lühem. Ühtlasi on seal päikesepaistet rohkem, õhk niiskem ja tuule kiirus suurem.

Kõrgustike kliima erineb madalamate alade omast. Kõrguse suurenedes keskmine õhut° langeb, pilvisus ja sademete hulk aga suurenevad ning lumikatte kestus pikeneb ja paksus suureneb. Esineb märkimisväärseid mikroklimaatilisi erinevusi.

Läänemeri on peamine Eesti-siseste õhut°-i erinevuste kujundaja. Sügisel ja talvel hoiab ta rannikualad tunduvalt soojemana kui sisemaa

Tsüklonaalne tegevus

Tsüklonaalne tegevus hõlmab tsüklonite ehk madalrõhkkondade ja antitsüklonite ehk kõrgrõhkkondade tekkimise, arenemise, liikumise ja hääbumise. Aastatas mõjutab Eesti ilma u. 130 tsüklonit ja poole vähem antitsükloneid.

Ligi $^{2}/_{3}$-l päevadel aastas on ilm madalrõhkkondade mõju all, seda enim sügisel ja talvel. Nad põhjustavad ilma suuri muutlikkust, tugevat tuult, sademeid ja järsku t°-i kõikumist. Enamik tsükloneid tekib Atlandi ookeani põhjaosa kohal ning liigub erinevaid trajektoore pidi üldsuunas läänest itta. Eesti ilmastikku mõjutavad ka Vahemere piirkonnas tekkinud lõunatsüklonid. Nende keskmine osatähtsus on 10–15 % ja nende esinemissagedus on suurem suvel.

Eesti ilmastikku mõjutavate kõrgrõhkkondade kolm peamist tekkepiirkonda on Fennoskandia (pms. talvel), Azooride saarte ja Vahemere piirkond (pms. suvel) ning Ida-Euroopa lauskmaa.

Tsüklonite liikumisega kaasnevad atmosfäärifrondid (eri õhumasside kokkupuutepinnad), mis mõjutavad Eesti ilmastikku ligi pooltel päevadel aastas. Rohkem on neid sügisel ja eeltalvel, kõige vähem suvel. Külma frondi läbiminekuga kaasneb õhut°-i järsk langus, sooja frondiga aga tõus. Külmfronte esineb suhteliselt rohkem suvel, sooje aga külmal poolaastal. Aastaringi vikuna on umbes pooled frondid külmad ja kolmandik soojad, ülejäänud on hääbuvad okslusioonifrondid. Üle poole kõigist frontidest saabub Eestisse läänekaartest.

Eestis on parasvöötme mereline ja mandriline õhk enam-vähem võrdse osatähtsusega. Sealjuures on kontinentaalse õhumassi esinemissagedus suurem talve II poolel, kevadel ja suvel ka peale. Aeg-ajalt on talvel ja kevadel ka külma kuiva arktilise õhumassi [illegible]

Tõravere aktinomeetriajaama (58°15′ pl., 26°28′ ip.) kiirguskliimanäitajate keskmised väärtused 1966–98

	Üldpilvisus (pallides)	Päikesepaiste kestus (tundides)*	Otsene kiirgus horisontaalsele pinnale (MJ/m²)	Hajus kiirgus (MJ/m²)	Summaarne kiirgus (MJ/m²)	Aluspinna albeedo	Aluspinnas neeldunud päikesekiirgus (MJ/m²)	Kiirgusbilanss (MJ/m²)
6,9	8,1	35,8	10,0	37,4	47,4	0,62	17,2	–29,8
6,2	7,6	63,0	32,4	79,5	111,9	0,66	35,9	–18,9
5,3	7,1	122,2	101,7	152,2	253,9	0,49	126,0	30,0
4,6	7,0	168,2	171,9	204,2	376,1	0,23	291,9	161,7
3,9	6,5	247,6	291,9	261,8	553,7	0,20	440,5	278,4
4,0	6,4	263,6	321,7	278,9	600,6	0,22	470,3	312,6
4,2	6,5	261,4	300,7	283,0	583,7	0,22	457,8	304,3
4,2	6,6	218,4	226,4	229,7	456,1	0,21	358,9	224,3
5,2	7,3	131,2	111,7	150,9	262,6	0,21	207,1	106,2
6,1	7,6	80,4	48,6	83,3	131,9	0,21	103,7	25,4
7,4	8,5	30,9	10,6	36,4	47,0	0,32	31,3	–16,0
7,4	8,3	24,8	4,9	24,1	29,0	0,51	13,9	–29,2
5,5	7,3	1647,5	1632,5	1821,4	3453,9	0,26	2554,5	1349,0

*1967.–98. a. andmete põhjal

võivad suvel tuua
pilvja ulatuvat palavat
Jaak Jaagus

Päikesekiirgus

Päeva jooksul maapinnale jõudva päikesekiirguse hulk oleneb päeva pikkusest, päikese kõrgusest, pilvisusest ja atmosfääri puhtusest. Eesti kiirgusolude territoriaalse varieeruvuse põhjustavad pms. pilvisuse iseärasused. Erinevused on suuremad soojal aastaajal, kui sisemaal on soodsamad olud rünkpilvede tekkeks ja seega on võrreldes rannikualaga päikesepaistet vähem. Aastas on päikesepaistet keskmiselt 1600—1900 tundi, mis on 36—44 % selle suurimast võimalikust väärtusest.

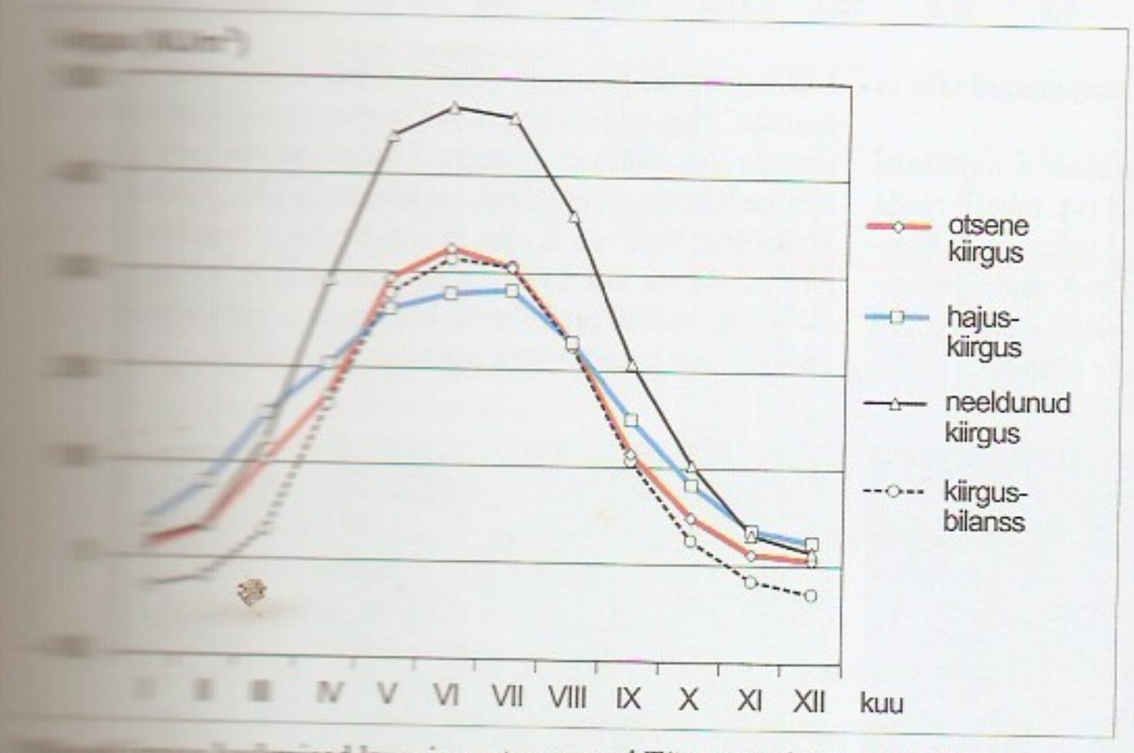

kiirguse keskmised kuu- ja aastasummad Tõravere aktinomeetriajaama mõõtmisandmete põhjal

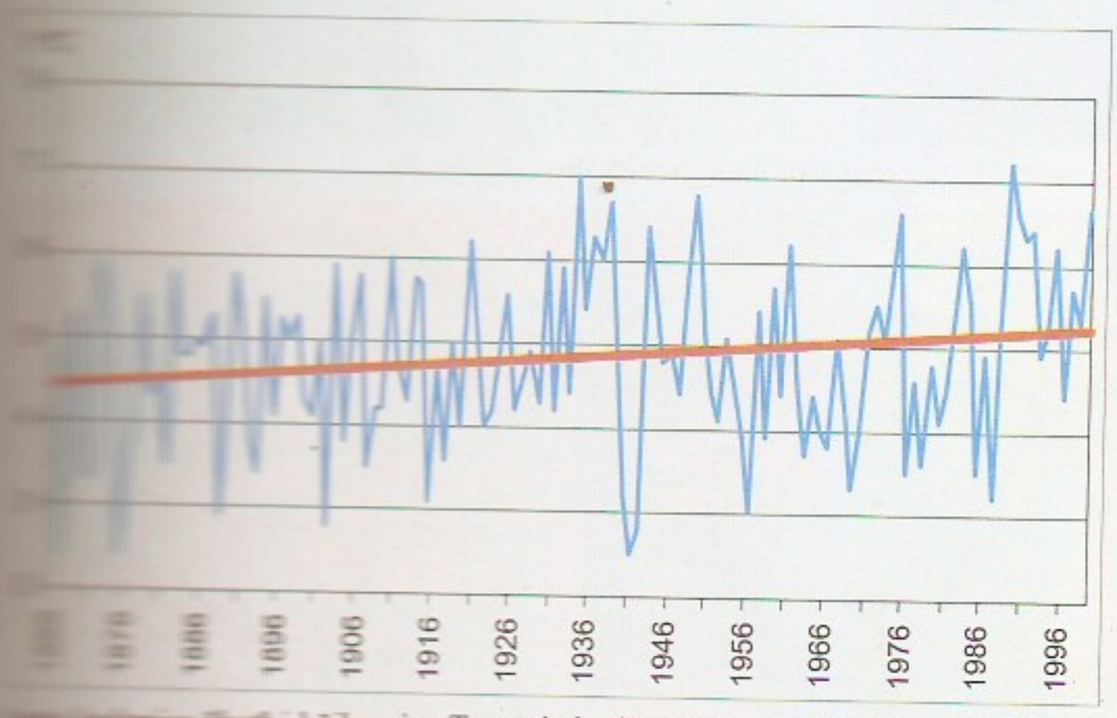

[illegible]°-i kõikumine Tartus ja keskmise õhut°-i lineaarne suund

Kiirguskliimaandmed 1966.—98. a. kohta on esitatud Tõravere aktinomeetriajaama mõõtmistulemuste abil. Tõraveres tehtud mõõtmise andmeil saab maapind päikese summaarset kiirgust (otsese ja hajusa kiirguse summa) aastas ligi 3500 MJ/m². Otsest kiirgust on selles 48 %. Suvekuudel on otsese kiirguse osatähtsus keskmiselt 50—54, talvel vaid 17—30 %. Maist aug-ni jõuab maapinnale ligikaudu $^2/_3$ summaarse kiirguse ja 70 % otsese kiirguse aastasummast. Osa maapinnale langenud päikesekiirgusest neeldub pinnases, osa hajutatakse tagasi atmosfääri. Nendevaheline suhe oleneb aluspinna omadustest: vesi neelab kuni 95 % päikesekiirgust, värske kohev lumi aga ainult 5—6 %. Maapinna kiirgusbilanss kujuneb päikesekiirguse ning aluspinna ja atmosfääri soojuskiirguse koosmõjul. Kogu aasta vältel saadab maapind rohkem soojuskiirgust atmosfääri, kui ta sealt vastu saab. Kiirgusbilanss on suurema osa aastast positiivne. Vaid nov-st veebr-ni kaotab maapind rohkem kiirgusenergiat, kui ta päikeselt ja atmosfäärist juurde saab. *Viivi Russak*

Õhutemperatuur

Eestis on 20. saj. globaalse kliimasoojenemise tõttu aasta keskmine õhut° tõusnud. 1866—99 on aasta keskmine

Kuude ja aasta keskmine õhutº 1966–99 (°C)

Vaatlusjaam	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Aasta
Pakri	–3,9	–4,4	–1,1	3,3	8,8	13,9	16,6	16,0	11,5	6,9	1,9	–1,5	5,6
Kuusiku	–5,7	–5,8	–1,8	3,8	10,2	14,6	16,3	15,1	10,2	5,4	0,5	–3,5	4,9
Tallinn	–4,9	–5,2	–1,5	3,5	9,6	14,5	16,6	15,6	10,7	6,0	1,1	–2,5	5,3
Kunda	–5,3	–5,6	–1,6	3,3	9,0	14,0	16,3	15,4	10,8	6,1	1,0	–2,7	5,0
Jõhvi	–6,8	–6,8	–2,2	3,5	9,8	14,5	16,3	15,1	10,1	5,1	–0,2	–4,2	4,6
Narva	–7,0	–6,8	–2,0	3,8	10,1	14,9	16,8	15,5	10,3	5,4	–0,1	–4,2	4,7
Pärnu	–4,9	–4,9	–1,3	3,9	10,9	15,6	17,5	16,6	11,7	6,6	1,4	–2,6	5,8
Kihnu	–3,5	–4,3	–1,5	3,0	9,6	14,6	17,1	16,9	12,6	7,9	3,1	–0,6	6,2
Kuressaare	–2,6	–3,9	–1,1	3,5	9,9	14,6	16,8	16,3	12,0	7,4	2,9	–0,7	6,2
Sõrve	–2,1	–2,9	–0,7	3,0	8,5	13,6	16,3	16,3	12,5	8,1	3,7	0,4	6,4
Vilsandi	–1,9	–2,8	–0,4	3,5	8,8	13,4	16,5	16,6	12,6	8,1	3,8	0,5	6,6
Ristna	–1,9	–2,9	–0,6	3,0	8,1	13,2	16,3	16,2	12,2	7,8	3,5	0,3	6,2
Kärdla	–3,2	–3,9	–1,0	3,3	8,8	13,8	16,3	15,8	11,4	6,9	2,4	–0,9	5,8
Nigula	–4,7	–5,0	–1,4	3,9	10,1	14,5	16,5	15,5	10,7	6,0	1,2	–2,5	5,4
Tiirikoja	–6,5	–6,7	–2,5	2,9	9,7	14,7	16,6	15,4	10,3	5,4	0,1	–3,9	4,8
Väike-Maarja	–6,7	–6,7	–2,4	3,3	9,9	14,4	16,1	14,9	9,8	4,8	–0,5	–4,4	4,4
Türi	–5,9	–5,8	–1,6	4,0	10,6	15,0	16,6	15,3	10,2	5,4	0,3	–3,7	5,1
Jõgeva	–6,5	–6,5	–2,1	4,0	10,6	15,0	16,5	15,2	10,0	5,2	0,0	–4,2	4,7
Tartu	–6,3	–6,1	–1,8	4,5	10,9	15,2	16,8	15,6	10,5	5,5	0,2	–3,9	5,1
Viljandi	–5,9	–5,6	–1,3	4,4	11,0	15,2	16,8	15,7	10,5	5,6	0,3	–3,6	5,2
Valga	–6,1	–5,6	–1,1	4,8	11,3	15,4	16,9	15,7	10,5	5,6	0,3	–3,9	5,2
Võru	–6,2	–5,7	–1,1	4,9	11,5	15,7	17,2	16,0	10,8	5,8	0,3	–3,9	5,4

õhutº tõusnud 0,7 ºC võrra. Põhiliselt on soojenenud talv ja kevad (vt. joonis lk. 113).

20. saj. viimase kolmandiku (1966—99) õhutº-i mõõtmisi saab vaadelda ilmajaamade andmete alusel (vt. tabel). Nelja aastaaja kuu keskmised isotermid on kantud vastavatele kaartidele (vt. joonised). Need on interpoleeritud vaid olemasolevate andmete põhjal. Kajastamata jäävad tº-i erinevused Lõuna-Eesti kõrgustikel, kus ilmajaamu pole olnud.

Läänemeri on peamine õhutº-i Eesti-siseste erinevuste ... jundaja. Sügisel ja talvel hoiab ta rannikualad tunduvalt soo... jemana kui sisemaa. Isotermid kulgevad siis põhja—lõuna... sihiliselt selliselt, et läänes on soojem ja idas külmem. Jaan... keskmine õhutº on Kesk- ja Ida-Eestis vahemikus –6 kuni –7 ºC, samas kui Lääne-Eesti saarestikus on see –2 kuni –4 ºC. Rannikul on külmim kuu veebr., mil keskmine õhut... on kuni ühe kraadi võrra madalam kui jaan-s.

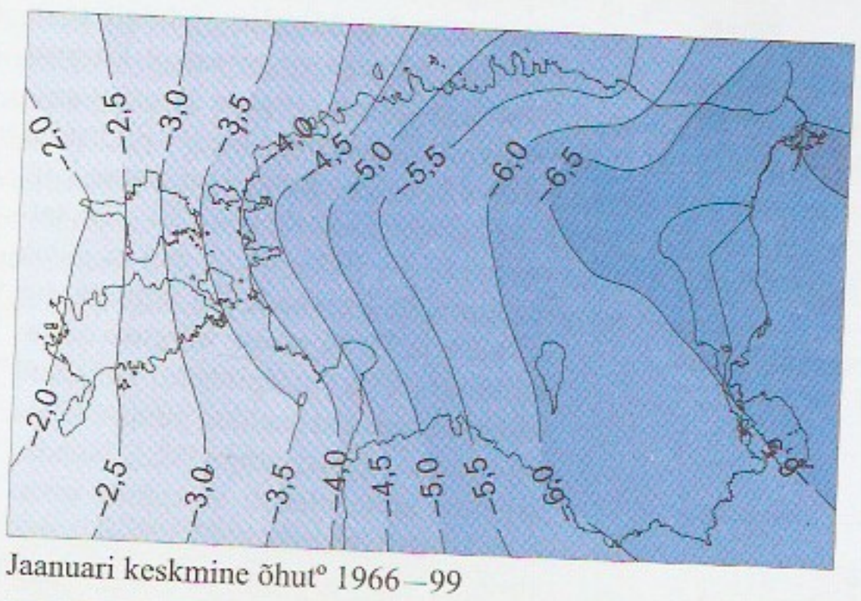

Jaanuari keskmine õhutº 1966—99

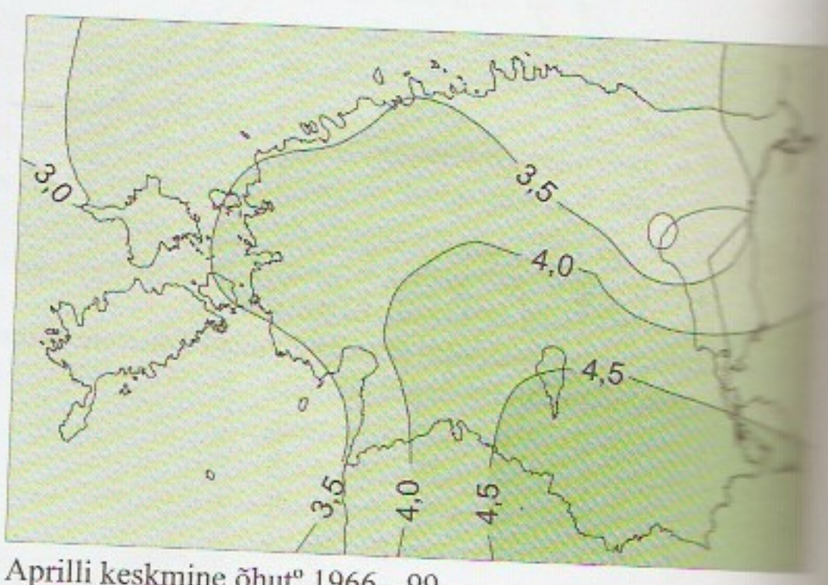

Aprilli keskmine õhutº 1966—99

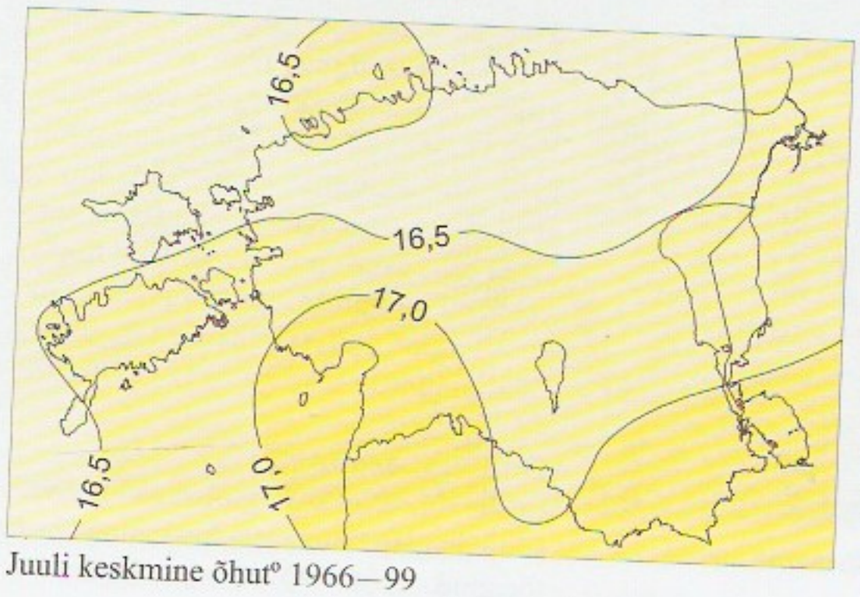

Juuli keskmine õhutº 1966—99

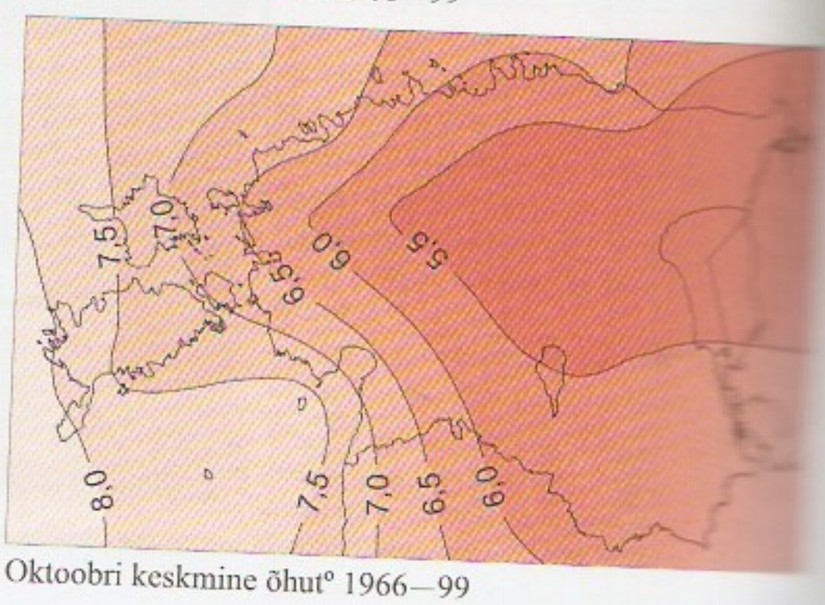

Oktoobri keskmine õhutº 1966—99

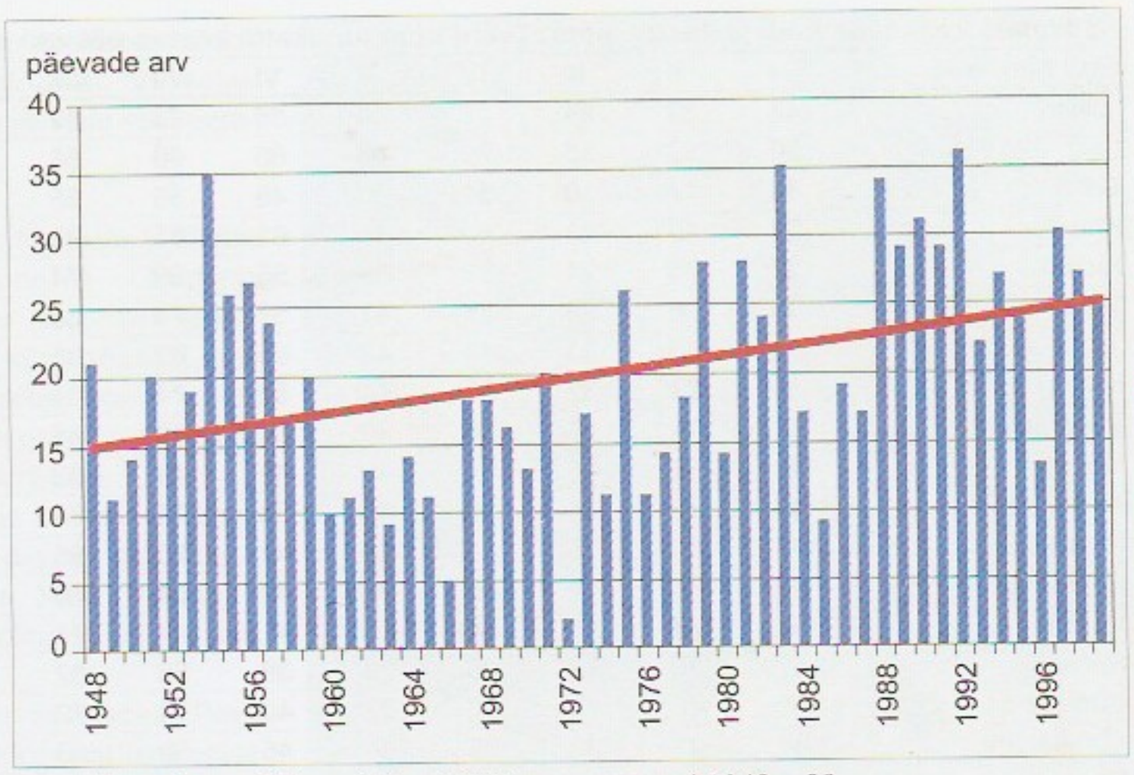

Tormipäevade arv Vilsandis ja selle lineaarne suund 1948—99

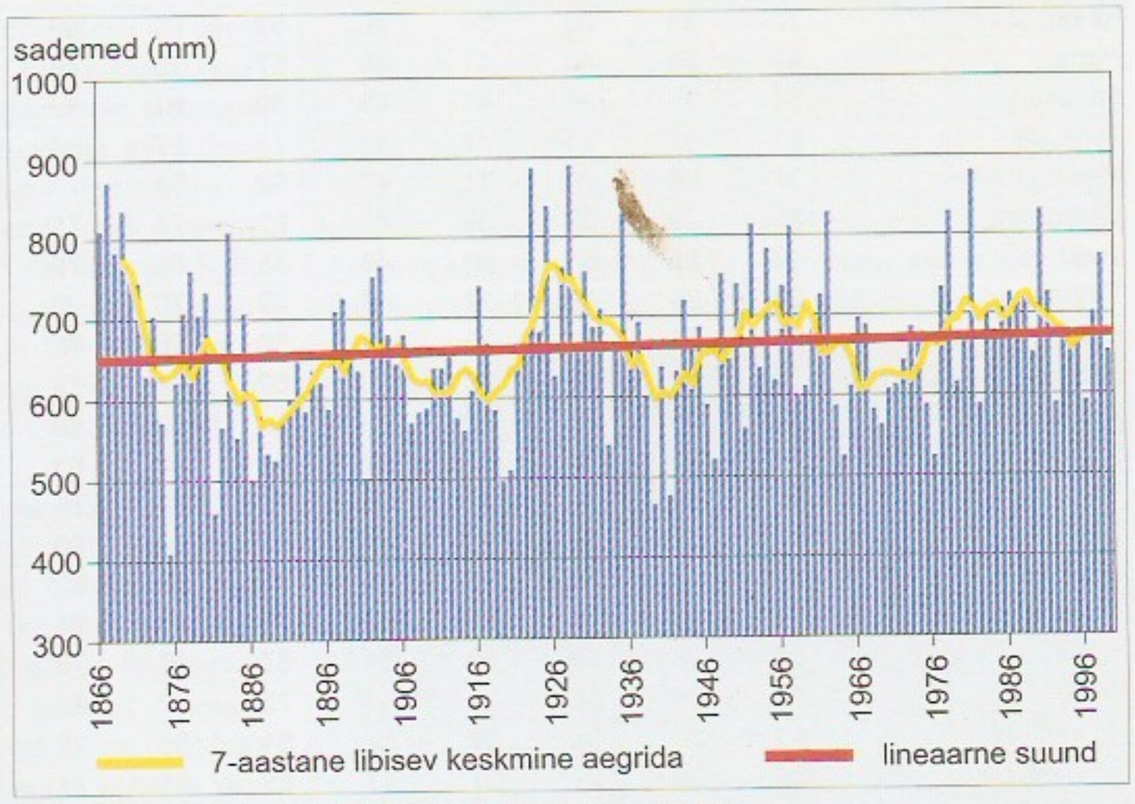

Sademete keskmise aastasumma aegrida 1866—99 (mm)

Ilmajaamu ja -poste

sooneb sisemaa märgatavalt meri. Seetõttu jäävad ranjäänud Eestiga võrreldes Maikuu keskmise t°-i erivad 3,5 °C. Suvel need kaovad. Juuli keskmine t° 16 ja 17,5 °C vahel. Jahedaisuvad kõrgustikel, kõige soomadalaveeliste Pärnu lahe ja rannikul. Aasta keskmine ulatub rannikus 4,4 kuni 6,6 °C, maKõrgustikel ja kõrgeim Läänerannikul.

t°-i maksimum on 35,6 °C 1992 Võrus), miinimum aga °C (17. I 1940 Jõgeval). Vegeperioodi pikkus on 180—195 ning külmavaba perioodi pikpäeva. Pikimad on need rannikul, lühimad Kirde-

on aasta keskmine tuule 4 m/s, rannikul üle 6 m/s. ilmel on ilmne sesoonsus. talvel on tuul tugevam kui suvel. Tuule kiirus on suvähim juulis, sisemaal Tuuleroosides väljenduvad suurema sagedusega lääne- ja läänekaarte tuuled, väiksema sagelõuna- ja idakaarte tuuled.

suurimad erinevused on sisemaal rannikul tormituule sageduses. saab rannik tormituult, mille kiirus on üle 15 m/s, harva, vaid mõni kord aastas, aga rannikul ja saartel on keskmiselt 20—30 tormipäeva. Tormide sagedus on viimastel aastatel märgatavalt suurenenud (vt. joon.).

Päikesepaiste, pilvisus ja sademed

Eestipärase niiske kliima vööndis, kus aastaringselt ülekaalus summaarse auramõju. Suhteline suhteline õhuon 80—83 %. Suurem on see ja vähim mais, keskmiselt 70 %. Rannikualadel on õhuvähem kui sisemaal, eriti soojal

Päikesepaiste hulk pilvisus on Eestis palli. Kõige pilvisem on ja detsembris (8—9 palli), kõige aprillis-juunis (5—6 palli). Päikesepaiste hulk pilvisus märgatavalt sisemaal. Viimase 45 aasta andmed näitavad, et kogu Eesti päikesepaiste suurenenud varaühes 3,2 palli.

Päikesepaiste hulga sademete hulka 1966—90 võime vaadelda Eesti ilmaja -postide andmete alusel Sajude andmete alusel sademete aasta-

Sademete keskmine kuu- ja aastasumma (mm) ning lumikatte kestus päevades 1966–98

Ilmajaam, -post	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Aasta	Lum
Tallinn	48	32	34	38	40	56	75	82	77	76	69	57	684	106
Saku	50	33	35	39	46	66	90	88	90	84	72	57	745	107
Pakri	38	27	30	31	30	48	58	65	62	64	58	49	553	97
Kuusiku	52	40	42	40	45	61	85	82	81	82	76	62	742	117
Kunda	32	23	24	32	39	55	69	74	67	60	47	37	560	112
Sämi	38	28	29	35	41	57	78	88	80	65	55	46	640	114
Jõhvi	36	30	33	41	42	65	83	85	85	76	63	48	685	132
Narva	35	27	32	37	44	57	74	84	82	70	54	45	642	124
Vihterpalu	47	34	37	36	40	51	70	81	80	82	72	61	690	88
Nigula	43	32	36	37	40	49	73	82	74	77	71	58	673	105
Konuvere	49	37	41	39	45	58	74	76	76	78	70	60	704	107
Rohuküla	37	29	35	31	35	46	70	65	73	70	61	52	602	98
Heltermaa	42	32	35	34	36	42	64	70	74	74	68	54	621	103
Kärdla	44	33	35	34	40	41	66	71	77	74	78	59	646	97
Ristna	47	35	37	35	36	38	56	62	68	72	78	63	628	82
Uue-Lõve	53	40	44	40	37	49	74	72	81	83	85	69	728	94
Kuressaare	41	31	33	35	34	45	59	63	71	72	72	55	613	87
Sõrve	35	25	27	30	33	45	56	58	62	65	62	48	547	76
Ruhnu	39	25	29	36	39	49	57	60	61	63	59	47	563	78
Kihnu	32	23	26	34	40	52	61	59	69	60	59	42	549	85
Pärnu	49	35	40	41	40	57	75	73	71	76	74	63	693	108
Vanaküla	51	35	36	41	45	59	81	89	87	79	65	57	724	116
Tahkuse	51	37	41	41	45	73	87	84	79	83	72	62	747	98
Rannu-Jõesuu	37	28	28	31	47	62	74	71	60	53	52	43	587	116
Vasknarva	35	29	33	39	45	62	75	75	76	65	57	46	635	124
Tudu	46	35	34	39	45	58	86	76	77	70	66	57	686	122
Tiirikoja	38	29	30	37	47	59	76	70	67	58	51	46	609	122
Praaga	31	24	26	33	47	56	76	75	69	55	44	39	576	108
Mehikoorma	36	29	29	38	52	69	74	79	64	52	47	43	612	104
Väike-Maarja	38	28	32	35	43	65	82	89	79	75	60	47	671	104
Jõgeva	41	31	33	37	49	64	82	83	68	66	57	48	660	110
Tõrve	46	36	36	39	50	71	77	75	66	66	63	55	675	109
Türi	47	34	39	41	47	67	88	90	80	75	69	58	735	111
Massumõisa	50	36	40	39	55	75	83	82	78	74	71	56	736	110
Viljandi	52	38	38	39	52	75	77	84	75	74	66	58	726	110
Tõrva	50	38	38	40	54	67	77	79	72	67	68	55	707	110
Valga	49	35	36	39	54	75	77	82	72	68	64	56	706	106
Konnuvere	48	36	34	37	57	81	85	76	71	66	64	60	713	101
Võru	38	29	29	37	51	69	81	77	69	57	53	45	635	101
Räpina	39	31	30	40	53	72	82	83	68	55	53	46	653	101
Koorvere	45	35	36	44	60	75	83	87	71	61	59	54	710	109
Tõravere	37	29	30	36	55	68	74	80	68	59	53	43	632	102
Kääpa	42	32	31	36	51	64	73	66	67	59	55	49	622	101
Mauri	49	38	37	43	58	75	86	82	75	70	63	57	733	109

summa kaart (vt. joonis). Sademete keskmine aastasumma varieerub 550—800 mm piires. Kõige vähem sademeid langeb hrl. rannikuvööndis. Eriti kuiv on seal kevadel ja suve I poolel. Sademeterohkeimad alad paiknevad kõrgustikel ja lääneranniku st 30—60 km kaugusel, rannajoonega rööbiti olevas sademetevööndis. Seal sajab suhteliselt rohkem sügisel ja eeltalvel. Eestis mõõdetud suurim sademete aastasumma on olnud 1157 mm (1990 Velise jõe keskjooksul Nääri vaatluspostis), kuusumma 351 mm (1987 aug. Haanjas) ja ööpäevasumma 148 mm (14. VII 1972 Saaremaal Metskülas).

Eesti sademete režiim on muutlik. Kuivad ja märjad päevad, kuud ja aastad vahelduvad ning keskmisele lähedast sademete hulka esineb suhteliselt harva. Minevikus on täheldatud sademeterohkete ja -vaeste perioodide reeglipärasemat

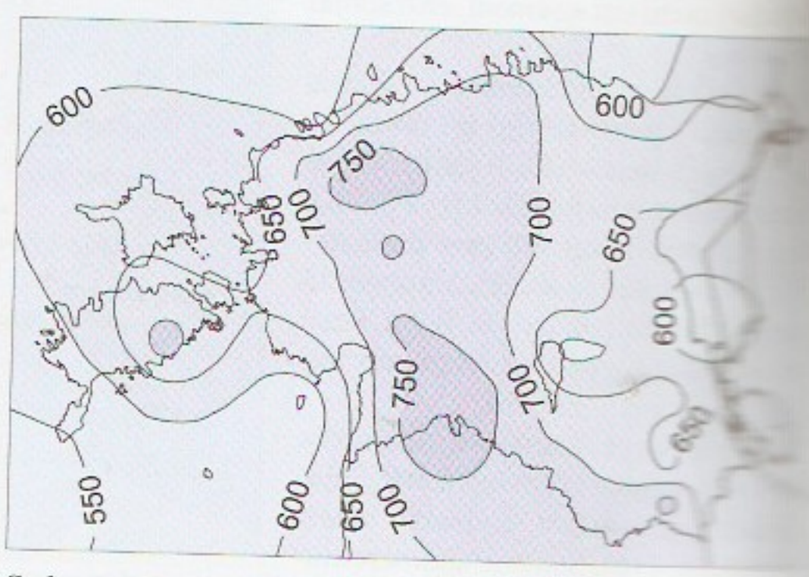

Sademete keskmine aastasumma 1966—98 (mm)

(vt. joonis). 7-aastane libisev keskmine näitab
hulga 25—30-aastast kõikumist. See kajas-
ilmekamalt jõgede äravoolu ja järvede veetaseme
kõikumises.

on iseloomulik väga suur territoriaalne ja ajaline
Lumikatte keskmine kestus on 75—135 päeva
(vt. joonis). Kõige lühem on see Saaremaa lääne-
aga Haanja ja Pandivere kõrgustikul. Lumi-
kestus on suures negatiivses korrelatsioonis talvise
on viimase sajandi jooksul lühenenud (vt. joonis).
pole siiski statistiliselt usaldusväärne.
kliimanäitaja peale lumikatte kestuse on lumi-
paksus. See on aga piirkonniti sedavõrd muutlik, et
sõltuvuspärasusi on raske esile tuua. Siiski ilmneb, et
on lumikate tavaliselt õhem ja kõrgustikel paksem.

aastaajad

eristatakse kaheksat klimaatilist aastaaega. Peale
suve, sügise ja talve vaadeldakse klimaatiliste aasta-
kevadtalve ja varakevadet ning hilissügist ja eel-

periood on **kevadtalv**. Selle algus on päev,
valitseb sulailm ja väheneb lumikatte paksus.
loetakse ka hilisemad talvise lume sulamise
lumikattega ja külmailmadega kevadised
juhul kui neid püsiva lumikatte lagunemisest
ajavahemik ei ületa oluliselt nende endi kestust.
lõplikku kadumist algab **varakevad**. Selle
maapinna sulamine ja soojenemine. Taime-
perioodi algusega saabub **kevad** kitsamas
näitab ööpäeva keskmise õhut°-i püsiv tõus üle
ööpäeva keskmise õhut°-i püsivat tõusu üle +13 °C
alguseks.
keskmise õhut°-i püsiv langemine alla +13 °C on
alguseks. Valmivad õunad ja suviviljad. Sagenevad
ja sademetega ilmad, saabuvad öökülmad. Kui
vegetatsiooniperiood lakkab ja ööpäeva keskmine
langeb püsivalt alla +5 °C, algab **hilissügis**. Sagenevad
ning lauspilvised ja vihmased päevad. Esimese
lumikatte moodustumise ja esimeste külmailmadega
Ööpäeva keskmine õhut° langeb eeltalve saa-
alla 0 °C. Püsiva lumikatte tekkega määratletakse
mõttes **talve** ehk päristalve algus. Kui lumikatte
eelneb lumeta külmailmade ajajärk, pee-
algust talve alguseks. Kui
lumi jääb püsima kogu talveks,
vel aastal eeltalvine aastaaeg

aastaaegade piirkondlikud
on märkimisväärsed ja neid
Läänemere mõju (vt.
lk. 118 ja tabelid lk. 119). Ke-
ja varakevad saabuvad kõige
Saaremaa läänerannikul. Valda-
mere soojendava toime
lumikate õhuke ja kaob kii-
Kõige hiljem laguneb lumikate
varakevad Pandivere kõrgus-

aga rannikul mere aeglase
mõttu pikaks venima. Päris-
ja suvi algavad kõige varem
See toimub keskmiselt
Põhja-Eestis ja enam

Lumikatte keskmine kestus on 75—135 päeva aastas. Õhu järsk külmenemine tekitab sageli puudele ja põõsastele härmatist

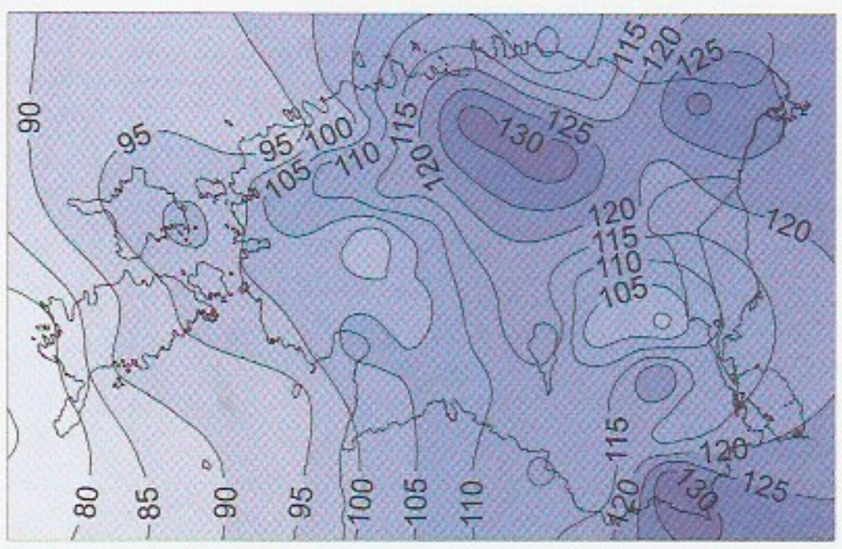

Lumikatte keskmine kestus päevades 1966—98

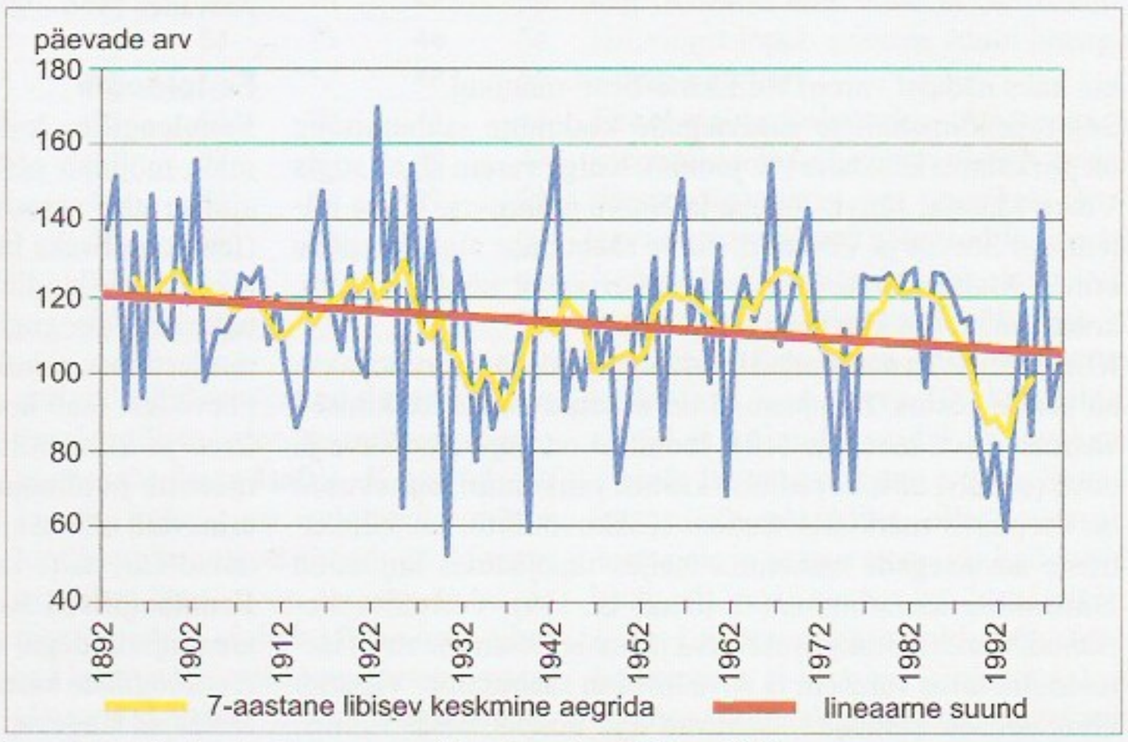

Lumikatte keskmise kestuse aegrida päevades 1892—1998

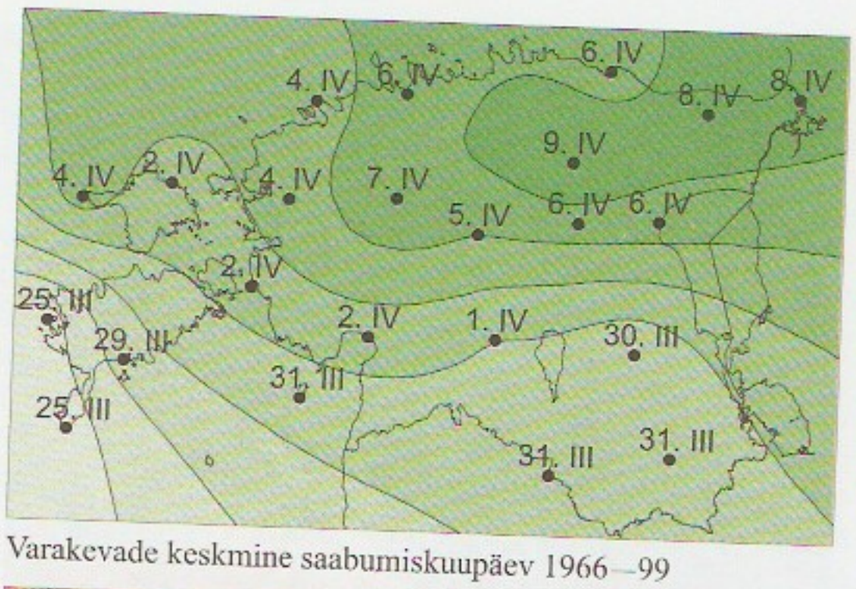

Varakevade keskmine saabumiskuupäev 1966—99

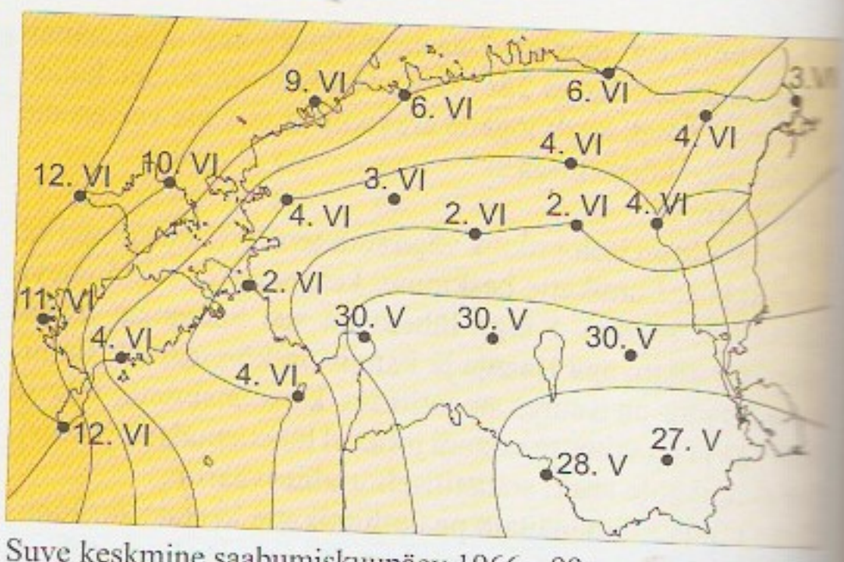

Suve keskmine saabumiskuupäev 1966—99

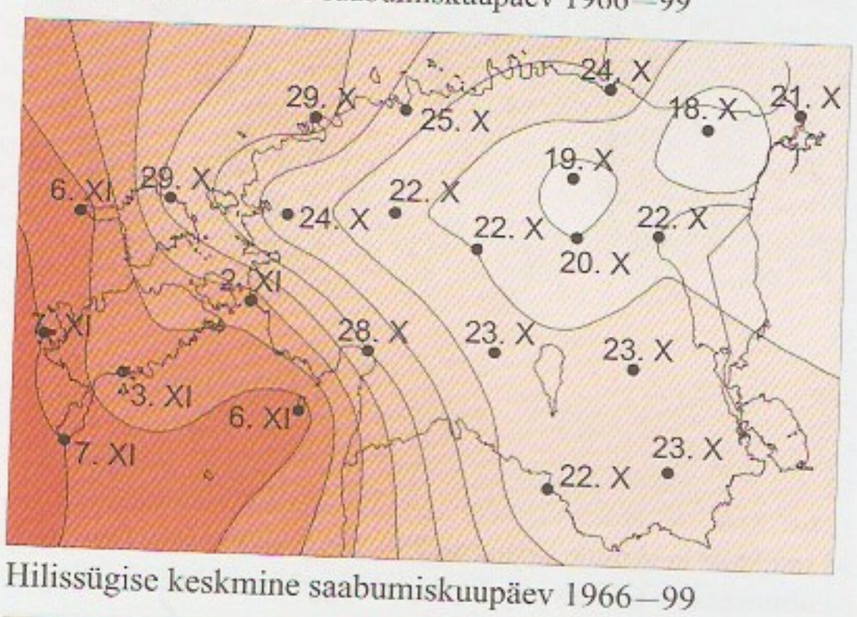

Hilissügise keskmine saabumiskuupäev 1966—99

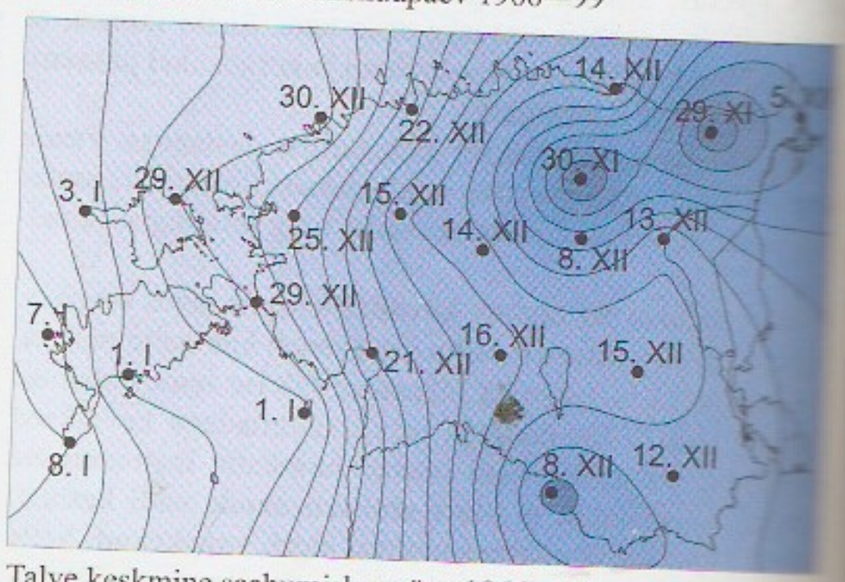

Talve keskmine saabumiskuupäev 1966—99

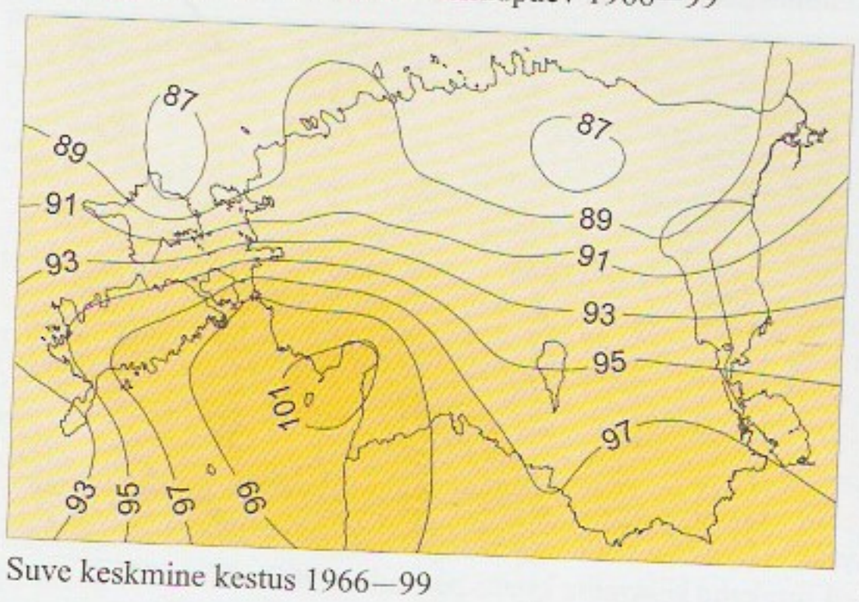

Suve keskmine kestus 1966—99

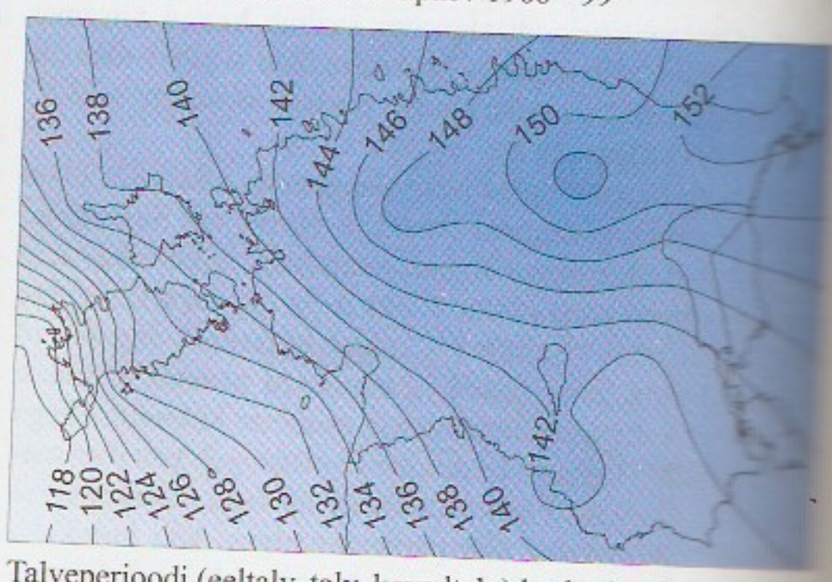

Talveperioodi (eeltalv, talv, kevadtalv) keskmine kestus päevades 1966—99

kui kaks nädalat varem kui Lääne-Eesti rannikul.

Sügisaja klimaatiliste aastaaegade keskmine saabumisaeg on piirkonniti lähedane (vt. joonis). Kõige varem algab sügis Väike-Maarja, Jõhvi, Jõgeva ja Narva ümbruses, kõige hiljem aga Sõrves ja Vilsandil. Talve saabumise alguskuupäev erineb Mandri-Eesti ja lääneranniku vahel kõige rohkem, kohati enam kui kuu aega (vt. joonis).

Klimaatiliste aastaaegade alguskuupäevade järgi arvutatakse ka nende kestus. Ilmajaamati on esitatud nende keskmised väärtused (vt. tabel lk. 119). Joonistel on kujutatud suve ja talve (eeltalv, talv, kevadtalv) kestust piirkonniti, erinevused on seejuures märkimisväärsed. Kokkuvõtlikult on klimaatiliste aastaaegade esinemine neljas ilmajaamas kujutatud klimaatilise aastaringina (vt. joonis lk. 119). Võrreldes ülejäänud Mandri-Eestiga on Narva jaamale (sisemine ring) iseloomulik talve varasem ja suve hilisem saabumine. Vilsandi klimaatilised aastaajad saabuvad aga hoopis teises rütmis, valdavalt suure hilinemisega.

Jaak Jaagus

Fenoloogia

Fenoloogiline kalender. Külma ja sooja aastaaja vaheldumine mõjutab oluliselt looduse ilminguid. Taimede [illegible] ajalise ehk sesoonse arenemise järku nimet. [illegible] (fenoloogiliseks faasiks). Fenofaaside esinemine ja [illegible] algus allub kindlale seaduspärasusele, mis tuleneb [illegible] teguritest, geograafilisest asendist, kõrgusest (mere[illegible] mullastikust, taimkatteüksusest jms. Fenofaaside alg[illegible] päevadest saab koostada fenoloogilise kalendri. Fe[illegible] lised ja klimaatilised aastaajad kattuvad mõningate [illegible] meetrite ja nimetuste osas, kalendrina kirjeldavad [illegible] erinevaid nähtusi. Eestile iseloomulikke fenofaase [illegible] datud Türi näite varal (vt. tabel lk. 120).

Fenoloogilised aastaajad. Elus- ja eluta looduse [illegible] arengujärkudega, ühtlase ilmastikuga perioode käsitletakse fenoloogiliste aastaaegadena. Fenoloogilised ja klimaatilised aastaajad langevad üldjoontes kokku. Fenoloogias [illegible] peale kindla järgnevuse ja kestusega aastaaegade ka [illegible]

[illegible] aastaaegade keskmine saabumiskuupäev 1966–99

	Kevad-talv	Vara-kevad	Kevad	Suvi	Sügis	Hilis-sügis	Eeltalv	Talv
	24. II	30. III	21. IV	30. V	2. IX	23. X	10. XI	15. XII
	22. II	31. III	21. IV	27. V	2. IX	23. X	10. XI	12. XII
	22. II	31. III	21. IV	28. V	2. IX	22. X	9. XI	8. XII
	24. II	1. IV	21. IV	30. V	2. IX	23. X	11. XI	16. XII
	25. II	5. IV	23. IV	2. VI	1. IX	22. X	10. XI	14. XII
	26. II	6. IV	23. IV	2. VI	31. VIII	20. X	8. XI	8. XII
	26. II	6. IV	26. IV	4. VI	1. IX	22. X	10. XI	13. XII
	26. II	8. IV	23. IV	3. VI	1. IX	21. X	7. XI	5. XII
	24. II	6. IV	25. IV	6. VI	2. IX	24. X	11. XI	14. XII
	24. II	6. IV	25. IV	6. VI	3. IX	25. X	12. XI	22. XII
	23. II	4. IV	27. IV	9. VI	7. IX	29. X	14. XI	30. XII
	24. II	7. IV	24. IV	3. VI	1. IX	22. X	9. XI	15. XII
	23. II	2. IV	22. IV	30. V	9. IX	28. X	14. XI	21. XII
	26. II	31. III	26. IV	4. VI	13. IX	6. XI	20. XI	1. I
	26. II	2. IV	25. IV	2. VI	9. IX	2. XI	17. XI	29. XII
	24. II	29. III	24. IV	4. VI	10. IX	3. XI	18. XI	1. I
	22. II	4. IV	29. IV	12. VI	11. IX	6. XI	18. XI	3. I
	19. II	25. III	27. IV	11. VI	13. IX	7. XI	27. XI	7. I
	20. II	25. III	28. IV	12. VI	11. IX	7. XI	29. XI	8. I
	29. II	9. IV	24. IV	4. VI	29. VIII	19. X	8. XI	30. XI
	27. II	8. IV	24. IV	4. VI	30. VIII	18. X	7. XI	29. XI
	24. II	4. IV	23. IV	4. VI	2. IX	24. X	13. XI	25. XII
	23. II	2. IV	27. IV	10. VI	4. IX	29. X	16. XI	29. XII

[illegible] aastaaegade keskmine kestus 1966–99 (päevades)

	Kevad-talv	Vara-kevad	Kevad	Suvi	Sügis	Hilis-sügis	Eeltalv	Talv
	35	21	39	95	51	19	34	72
	38	21	36	99	50	19	32	72
	38	21	37	97	50	18	28	76
	37	20	39	95	51	19	35	70
	40	18	40	91	51	19	34	73
	40	17	39	90	50	19	30	80
	40	20	39	89	52	19	33	75
	42	15	41	90	49	18	28	83
	42	19	42	88	52	17	33	73
	42	19	42	89	52	18	41	63
	41	22	43	90	52	16	46	56
	42	17	40	90	52	18	35	71
	38	21	38	101	49	17	37	65
	35	26	39	101	54	14	42	56
	36	23	39	99	54	15	42	59
	34	26	40	98	54	15	44	54
	42	25	44	91	56	12	46	50
	35	33	45	95	55	20	41	43
	34	34	45	91	57	22	40	43
	40	15	41	86	51	20	22	91
	41	16	41	88	49	20	21	90
	39	19	42	90	53	19	43	61
	39	25	45	86	55	18	43	56

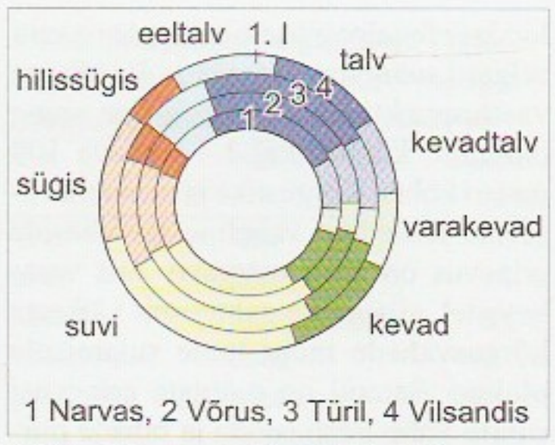

1 Narvas, 2 Võrus, 3 Türil, 4 Vilsandis

Klimaatiline aastaring 1966—99

[illegible] aastaaegu, mille esinemine [illegible] kindel (nt. kevadtalv, [illegible], [illegible]).

[illegible] algab **eeltalvega**, mil [illegible] lumi ning püsiva lumi[illegible] moodustumisega algab **talv**. Tai[illegible] on väliselt puhkeseisundis, ka [illegible] tegevus aeglustub. Lumi[illegible], maapinna seisundi ja päeva [illegible] põhjal eristatakse erinevaid perioode. Talve teisel poolel eristatakse fenoloogilises kalendris mitteregulaarse aastaajana **kevadtalve**. Kevadtalvele (veebr., märts) on iseloomulik püsiv lumikate ja selged ilmad. Hoolimata madalast õhut°-st on algamas tedre- ja metsisemäng, saabub künnivares, tihased laulavad ja metsloomade tegevus on elavnenud. Varase, pilvise, sulailmade ja lumikatteta kevade korral võib kevadtalv ära jääda.

Lumikatte sulamise ja kase mahlajooksu algusega saabub **varakevad**. Algab elutegevuse kiire areng: kase, sarapuu ja sinilille õitsemine ning talirukki vegetatsiooni uuenemine. Vahtra õitsemisega algab **kevad**. Kevadel esineb öökülmi, õitseb enamik taimeliike ja puid, saabuvad rändlinnud ja poegivad loomad.

Õunapuude õitsemise lõppemise, rukki loomise ja piiritaja saabumisega algab **suvi**. Suvi lõpeb (aug-s, sept-s) puulehtede kolletumise alguse ja esimeste öökülmadega. Mittereeglipärase aastaajana eristatakse **südasuve**, mis algab pärast jaanipäeva pärna õitsemise ajal, kui ööpäeva keskmine õhut° on püsivalt üle 15 °C. Valmivad suviõunad ja karusmarjad. Südasuvi lõpeb aug-i I dekaadil, kui ilmad halvenevad, päev lüheneb ja saabuvad pimedad augustiööd. Vihmaste ja jahedate ilmadega ei pruugi südasuve esineda.

Ilmade jahenemise ja öö pikenemisega algab **sügis**. Rändlinnud kogunevad ja lahkuvad. Algab lehtede värvumine ja teraviljade koristus. Lehtede hulgalise varisemise ning hanede ja luikede suurrändega algab **hilissügis**. Lõpeb rukki kasv ja algab enamiku taimede puhkeaeg. Koevad siig, lõhe ja meriforell. Hilissügis lõpeb esimese suure lumega eeltalve alguses.

Fenofaaside kulgemine. Aastaaegade ja fenofaaside kulgemine oleneb maastikust, ilmastikust jpt. teguritest. Erinevad aastaajalised nähtused kulgevad isemoodi. Fenofaaside piirkonniti kulgemise vaatlustulemused näitavad, et kevadised fenofaasid levivad Eestis keskmiselt 3—6 päeva 100 km kohta, soojal ja külmal kevadel ja suvel on faaside ilmumise kiirus erinev. Faasid levivad lõunast põhja, olles vastavalt aastaajale ja aasta iseloomule kallutatud kirde või loode suunas (vt. joonised lk. 121). Loodesuunalise kalde põhjustab Läänemere t°-režiim, kirdesuunalise aga Pandivere kõrgustik oma suhteliselt jahedama õhut°-ga. Kõrgustike mõju

looduse fenoloogilisele arengule on eriti selgesti märgatav Haanja ja Pandivere vaatluspunktides. Fenoloogiline areng pidurdub kõrgustikel 1—3 päeva 100 meetri kohta. Kõrgustike ja neid ümbritsevate tasandike vaheline fenofaaside erinevus on hästi märgatav just varakevadel, siis on ka suhteliselt väikeste kõrgusvahede mõju lume sulamisele oluline. Samuti on märgata erinevusi suurte Vahe-Eesti soode ja rabade piirkonnas.

Sesoonsuse tüübilt on võimalik jagada Eesti nelja piirkonda: 1) varaseima fenoloogilise arengu ja väikese varieeruvusega Lõuna-Eesti, 2) mere tugevama mõju ja suurema varieeruvusega Lääne- ja Kesk-Eesti, 3) mere tugeva mõjuga (looduse areng sõltub Läänemere seisundist) Lääne-Eesti saared ning 4) hiliseima fenoloogilise arengu ja suurima varieeruvusega Kirde-Eesti. Suuremates linnades on aastaajaline areng 1—4 päeva ümbritsevast loodusmaastikust ees.

Aastaaegade pikaajalised muutused. Looduse kevadine ja suvine areng on viimase viiekümne aastaga keskmiselt 2—5 päeva varasemaks nihkunud (vt. joonis lk. 122). Kõige enam on muutunud varakevadiste faaside algusaeg (3—5 päeva dekaadi kohta) ja kõige vähem sügiseste faaside algusaeg. Pikaajaliste aegridade ajaline muutumine on viimastel aastatel suurenenud, eriti on suurenenud varaste (soojade) kevadete ja suvede hulk. Nt. 70 % Türil vaadeldud äärmusfaase on esinenud viimase 15 aasta jooksul. Samas on hiliseid (külmi) kevadeid ja suvesid olnud vähem ning absoluutsed faasimiinimumid olid 1955. *Rein Ahas*

Kliimavaldkonnad

Eestis eristatakse läänemerelist ja Sise-Eesti kliimavaldkonda. Esimene hõlmab Lääne-Eesti saarestiku ja rannikuvööndi. Lääne-Eestis on selle vööndi laius suurem (20—40 km), põhjarannikul ta kitseneb ida suunas, hõlmates pms. Põhja-Eesti rannikumadaliku. Eelkõige avaldub kahe valdkonna erinevus t°-irežiimis, kaudselt ka kõigi teiste ilmaelementide puhul.

Sise-Eesti valdkonnas eristatakse suurema soojusvaruga Lõuna- ja Lääne-Eesti allvaldkonda ning Põhja-Eesti allvaldkonda. Nende eraldusjoon kulgeb loode—kagu-suunaliselt umbkaudu Põõsaspea neemest Vooremaani ja sealt käändub Peipsi rannikul kirdesse. Sellest joonest lõuna pool ületab aktiivsete t°-de keskmine summa 1750 °C, põhja pool jääb aga alla selle. Kliimanäitaja saadakse, kui summeeritakse kõikide

Looduse fenoloogiline kalender Türil 1948.–95. a. andmete põhjal (EMHI andmebaas)

Liik	Fenofaas	Keskmine algus	Varaseim ilmumine	Hiliseim ilmumine
arukask	mahlajooks	5. IV	7. II 1989	24. IV 1966
sarapuu	õitsemine	11. IV	23. II 1990	6. V 1966
(tali)rukis	vegetatsiooni uuenemine	17. IV	28. III 1959	4. V 1956
hall lepp	pungade pakatamine	19. IV	1. IV 1968	7. V 1971
sinilill	õitsemine	20. IV		
mänd	viljade varisemine	23. IV	1. IV 1971	30. IV 1978
aed-õunapuu	pungade puhkemine	3. V		
arukask	õitsemine	10. V	24. IV 1990	4. VI 1955
arukask	lehtimine	10. V	22. IV 1990	6. VI 1955
vaher	õitsemine	12. V	26. IV 1990	4. VI 1955
mänd	kasvu algus	12. V	3. V 1959; 1966; 1980	24. V 1976
nurmenukk	õitsemine	14. V		
keskmine ristik	kõrsumine	14. V		
aed-õunapuu	esimene leht	17. V		
kuusk	kasvu algus	18. V	8. V 1959; 1960	30. V 1978
toomingas	õitsemine	19. V	29. IV 1990	8. VI 1955
võilill	õitsemine	20. V		
oder	tärkamine	21. V		
kuusk	tolmlemine	21. V	12. V 1975	9. VI 1976
tamm	lehtimine	22. V	6. V 1990	14. VI 1955
kaer	tärkamine	23. V		
metsmaasikas	õitsemine	29. V		
aed-õunapuu	õitsemine	29. V	8. V 1990	22. VI 1955
tamm	õitsemine	30. V	6. V 1984	28. VI 1987
harilik sirel	õitsemine	31. V	2. V 1978	24. VI 1955
mänd	tolmlemine	31. V	18. V 1975	14. VI 1976
pihlakas	õitsemine	1. VI	16. VI 1990	26. VI 1955
(tali)rukis	loomine	4. VI	22. V 1989; 1990	20. VI 1955
kaer	kolmas leht	4. VI		
kaer	võrsumine	10. VI		
põldtimut	loomine	15. VI		
kaer	kõrsumine	15. VI		
keskmine ristik	loomine	17. VI	6. VI 1963	8. VII 1964
keskmine ristik	õisiku moodustumine	19. VI		
kartul	tärkamine	19. VI		
(tali)rukis	õitsemine	20. VI	6. VI 1993	10. VIII 1987
kartul	külgvõrsete ilmumine	30. VI		
keskmine ristik	õitsemine	2. VII		
põldtimut	õitsemine	5. VII		
kaer	loomine	10. VII		
pärn	õitsemine	13. VII	8. VI 1948	28. VII 1987
(tali)rukis	piimküpsus	14. VII	2. VII 1989	31. VII 1982
arukask	seemnete varisemine	20. VII	10. VII 1975; 1979	14. VIII 1989
kartul	õitsemine	24. VII	4. VII 1989	18. VIII 1989
(tali)rukis	vahaküpsus	31. VII	18. VI 1983	30. VIII 1987
kaer	piimküpsus	31. VII		
oder	vahaküpsus	8. VIII	24. VII 1975	20. VIII 1989
kuusk	seemnete varisemine	10. VIII	1. III 1980	18. XII 1982
(tali)rukis	täisküpsus	13. VIII	28. VI 1988	6. IX 1987
kaer	vahaküpsus	18. VIII		
pihlakas	täisküpsus	23. VIII	10. VIII 1974	3. IX 1984
harilik sarapuu	pähklite valmimine	7. IX	25. VIII 1973; 1978	1. X 1982
harilik vaher	lehtede värvumine	11. IX	20. VIII 1981	25. IX 1982; 1983
harilik tamm	tõrude varisemine	13. IX	2. IX 1970	26. IX 1982

[illegible]kastan	lehtede värvumine	14. IX	3. IX 1964	26. IX 1960
[illegible]	lehtede värvumine	19. IX	15. VIII 1981	15. X 1965
[illegible]	lehtede värvumine	23. IX	3. IX 1969	10. X 1965
[illegible]	lehtede värvumine	24. IX	7. IX 1969	16. X 1965
[illegible]	lehtede värvumine	28. IX	9. IX 1973	17. X 1965
[illegible]	lehtede värvumine	4. X	12. IX 1973	25. X 1965
[illegible]	lehtede varisemise lõpp	16. X	5. X 1966; 1973	27. X 1963; 1975
[illegible]	lehtede varisemise lõpp	19. X	6. X 1949	4. XI 1967
[illegible]	lehtede varisemise lõpp	19. X	1. X 1973	1. XI 1977
[illegible]	lehtede varisemise lõpp	22. X	10. X 1969	3. XI 1963
[illegible]	lehtede varisemise lõpp	26. X	11. X 1961	8. XI 1962
[illegible]	lehtede varisemise lõpp	28. X	12. X 1973	10. XI 1975; 1977
[illegible]	vegetatsiooni katkemine	31. X	10. X 1992	23. XI 1978

[illegible]tlinde saabumine Türile Eesti Loodusuurijate Seltsi [illegible]loogiasektsiooni 1948.–96. a. andmete põhjal

	Keskm. algus	Muutus (päeva aastas)	Varaseim ilmumine	Hiliseim ilmumine
[illegible]	19. III	–0,2	28. II 1959	14. IV 1956
[illegible]	23. III	–0,2	5. III 1961	12. IV 1956
[illegible]	26. III	–0,1	3. III 1979	10. IV 1958; 1996
[illegible]	30. III	–0,3	1. III 1990	14. IV 1980
[illegible]	1. IV	–0,1	14. III 1977	18. IV 1970
[illegible]	4. IV	–0,1	16. III 1959	16. IV 1958; 1969
[illegible]	7. IV	–0,1	30. III 1978	18. IV 1977
[illegible]	10. IV	–0,2	24. III 1992	25. IV 1949; 1986
[illegible]kurg	11. IV	–0,1	2. IV 1989	24. IV 1956
[illegible]tuke	2. V	–0,1	22. IV 1995	13. V 1974
[illegible]	21. V	0,0	10. V 1963	30. V 1991
[illegible]	21. V	0,0	10. V 1989	31. V 1980

Põllu- ja aiatööde algusaegu Türil Eesti Meteoroloogia ja Hüdroloogia Instituudi andmete põhjal 1948–95

Liik	Töö	Keskm. algus
oder	külv	8. V
kaer	külv	11. V
kartul	mahapanek	21. V
mustikas	korje	10. VII
põldtimut	seemnete koristus	20. VII
punane sõstar	korje	23. VII
must sõstar	korje	25. VII
karusmari	korje	1. VIII
pohl	korje	14. VIII
(tali)rukis	lõikus	17. VIII
kaer	koristus	31. VIII
jõhvikas	korje	13. IX
kartul	koristus	21. IX

ööpäevade keskmine õhut° perioodil, mille jooksul selle väärtus on püsivalt üle + 10 °C.

Kliimastsenaariumid

Kliimaolude ennustamiseks koostatakse kliimastsenaariume. Kõige lihtsam on ekstrapoleerida seni toimunud kliima muutumise suundi tulevikule. Selle kohaselt peaks Eesti kliima jätkuvalt soojenema ja seda eelkõige talve ning kevade arvel. Lumikatte kestus peaks vähenema.

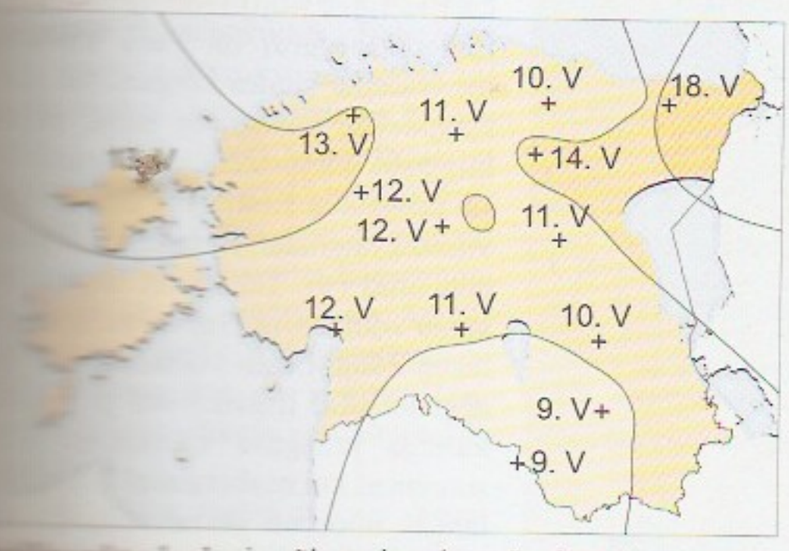

[illegible] keskmine õitsemise algus. Isofeenide vahe

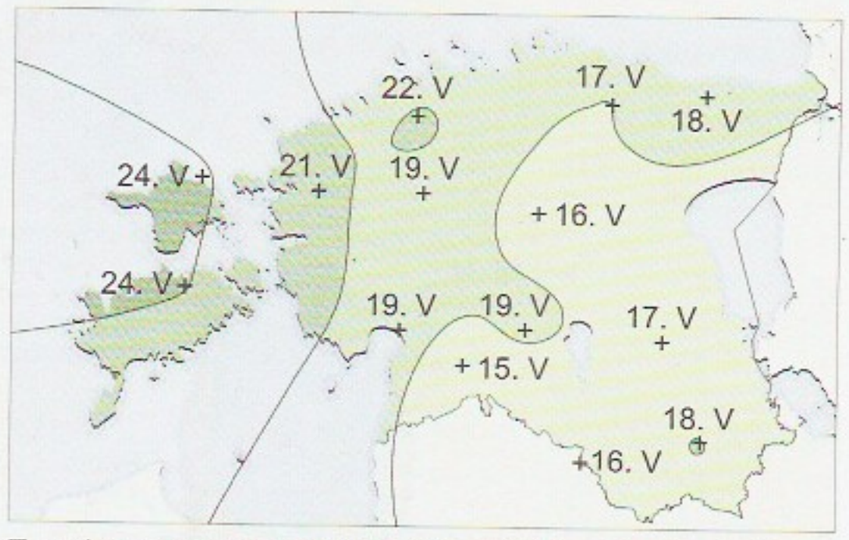

Toominga keskmine õitsemise algus. Isofeenide vahe 3 päeva

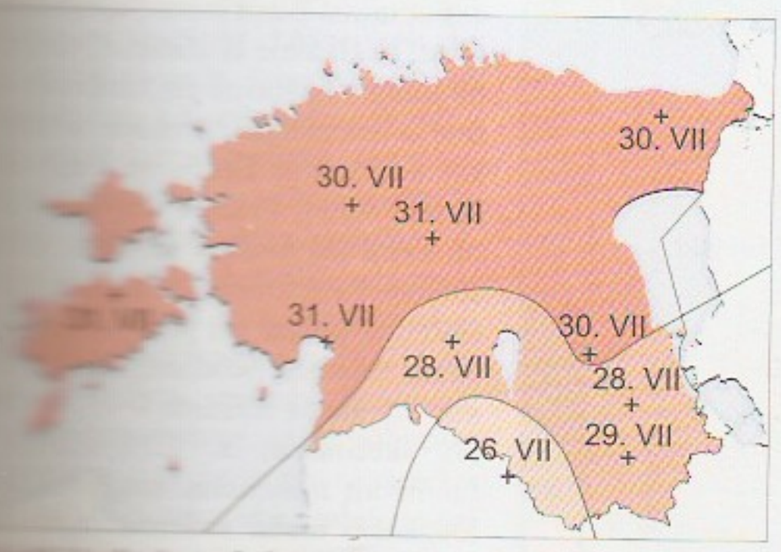

[illegible] keskmine vahakõpsuse saabumine. Isofeenide vahe

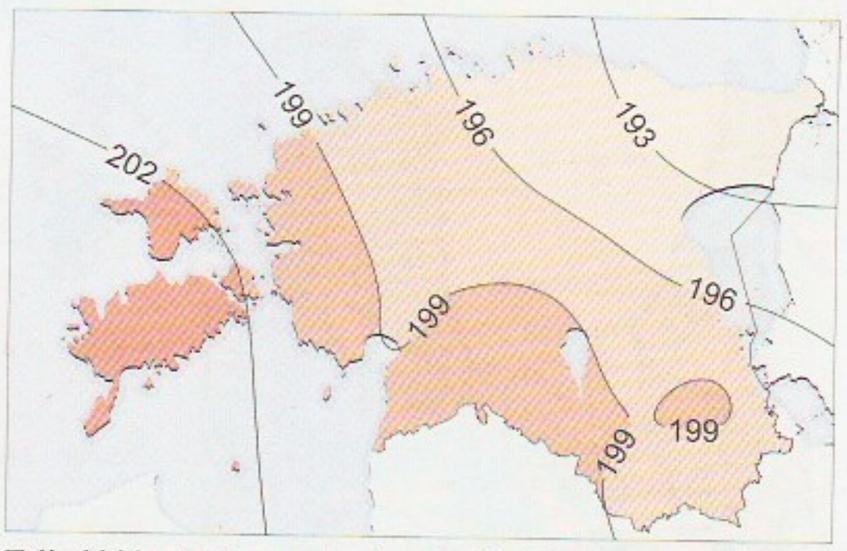

Talirukki keskmine vegetatsiooniperioodi pikkus päevades. Isofeenide vahe 3 päeva

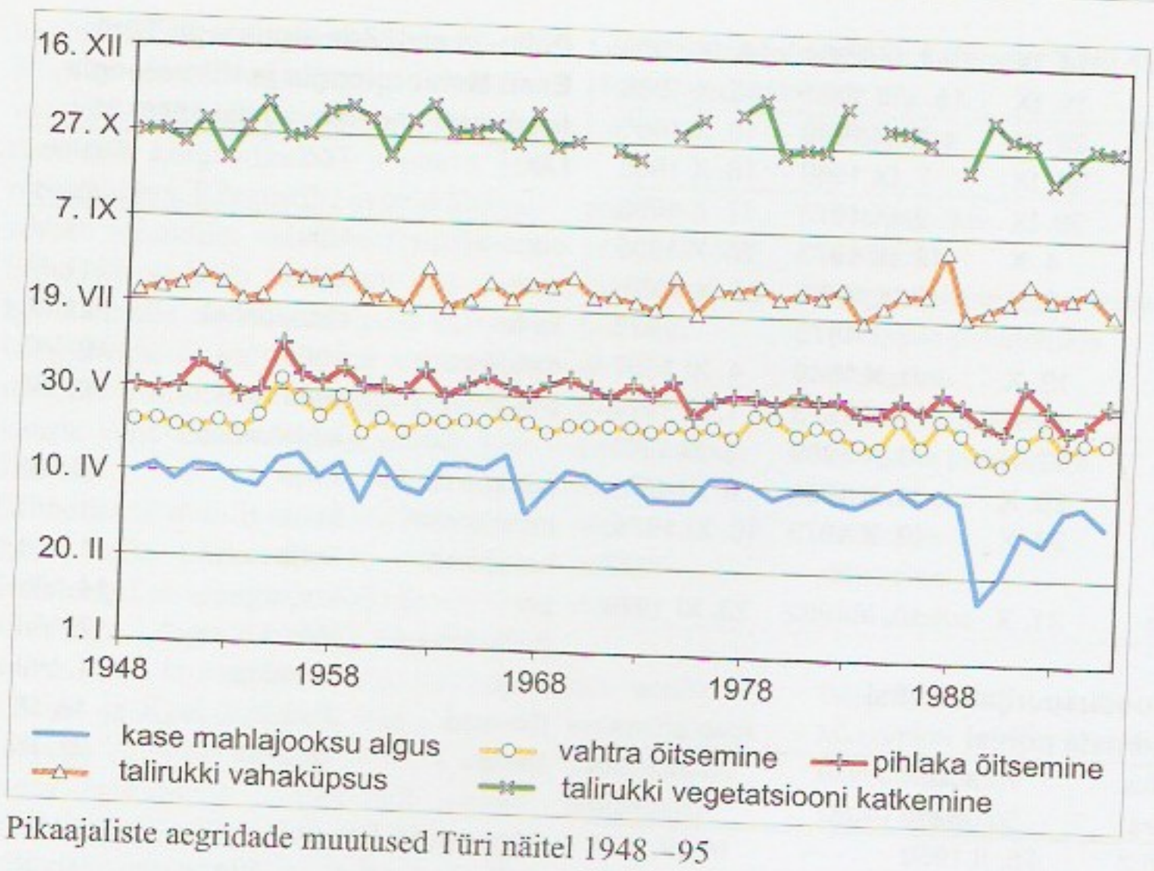

Pikaajaliste aegridade muutused Türi näitel 1948–95

Lineaarsed projektsioonid ei osutu pikemas perspektiivis kuigi usaldusväärseks. Võimalikke kliimastsenaariume koostatakse **kliimamudelite** abil. Peale kliimaandmete võetakse neis sisendandmetena arvesse ka atmosfääris toimuv kasvuhoonegaaside ja mõne saasteaine kontsentratsiooni eeldatav kasv ning väljundina saadakse õhut°-i, sademete jmt. kliimanäitaja muutus.
Kliimamudelid annavad vastukäivaid tulemusi, eriti sademete kohta. Kõik mudelid

prognoosivad õhut°-i jätkuvat tõusu. Suurim soojenemine peaks toimuma külma poolaasta, eriti talve arvel. Junist sept-ni eeldatakse märksa väiksemat t° tõusu. Sademete aastasumma suurenemist eeldatakse 5–30 % ulatuses, mis peaks samuti toimuma põhil talvel. Kuigi sademete prognoosid on ebaselged, jäävad oletatavad muutused senise loodusliku muutlikkuse piiresse. Tõenäoline on, et talvel on sademeid rohkem ja üha suurem osa neist langeb vihmana. *Jaak Jaagu*

B: *Tartu kliima ja selle muutumine viimastel kümnenditel.*[Artiklite kogumik]. Trt., 1990; *Eesti. Loodus.* Tln., 1995; *Climate change studies in Estonia.* Tln., 1998; *Uurimusi Eesti kliimast.* — Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis, 85. Trt., 1999; R. Ahas. *Spatial and temporal variability of phenological phases in Estonia.* — Dissertationes Geographicae Universitatis Tartuensis, 10. Trt., 1999; *Eesti looduse aastaraamat.* — Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis, 90. Trt., 2001.

LÄÄNEMERI

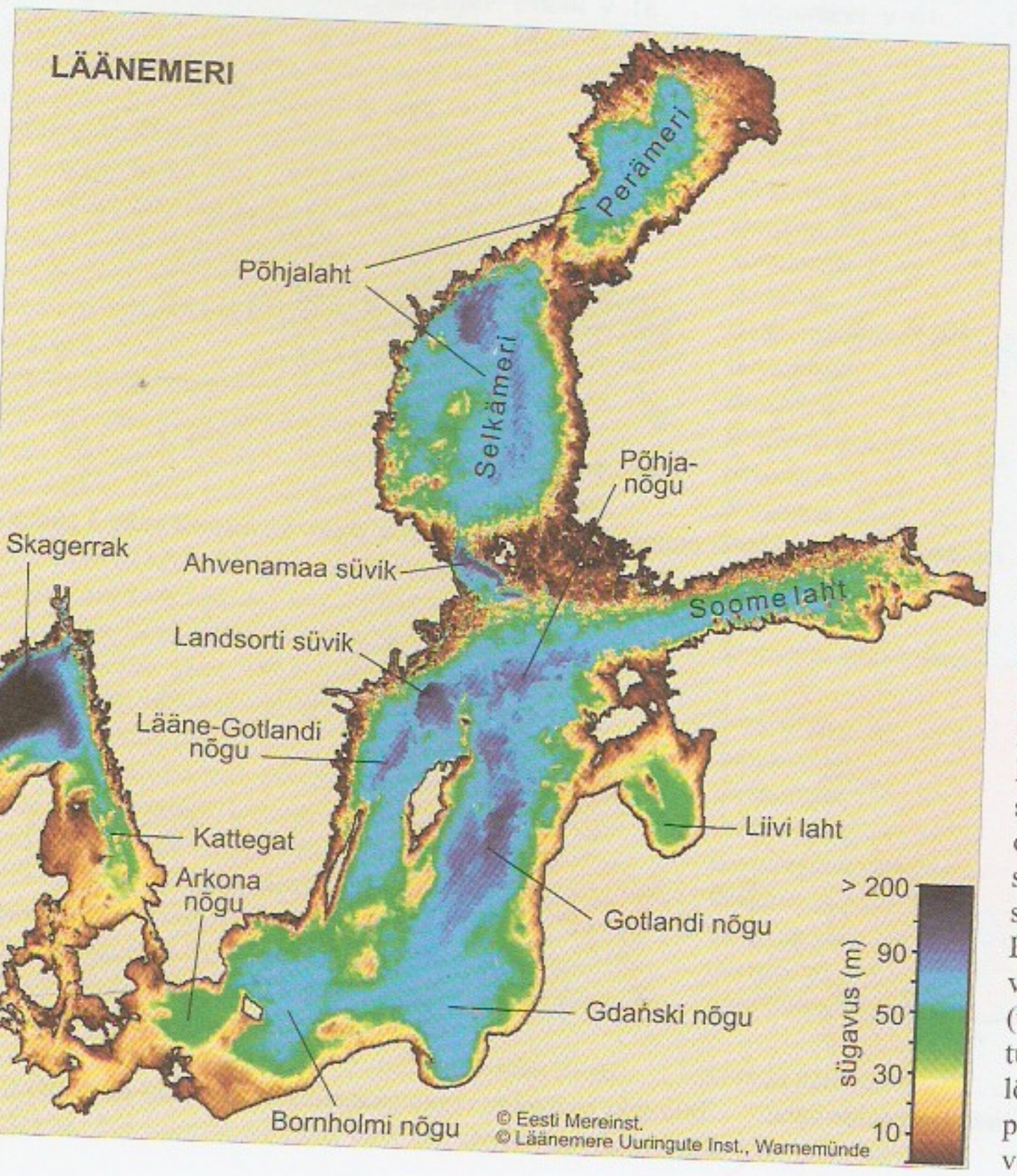

Läänemere kujunemine

Enne jääaega(u) oli Eesti maa[illegible] meretaseme suhtes kõrgem, kui ta on tänapäeval. Läänemere kohal paiku[illegible] hiiglaslik jõesüsteem, mille osaks [illegible] ka tänapäeva Eesti kuni 200 m sügavused kvaternaarseisse setteisse matt[illegible] nud orud (sh. Tallinnas). Soome lahe kohal voolas Ürg-Neeva, millesse suubusid Põhja-Eestis voolanud jõed. Jääaegadel olid liustikuvool ja liustiku kulutus praeguse Läänemere kohal suuremad kui naaberaladel. Kujuneva lauges nõos oli jäävaheaegadel mage veekogu, u. 240 000–380 000 aasta tagasi Holsteini ja u. 90 000–125 000 aastat tagasi Eemi meri. Neist esimesed arvat. Eesti alale ei ulatunud, teine oli nüüdis-Läänemerest tunduvalt suurem ja ookeaniga ühenduses nii läänest kui ka kirdest. Eestis on Eemi meresetteid leitud Prangli saarelt. Kliima oli Eemi jäävaheajal nüüdsest mõnin[illegible] soojem. Paleoklimaatiliste rekonstruksioonide põhjal oli juuli keskmine Eestis lähedane nüüdisaegsele, kuid talvine t° ületas nüüdset 4–8 °C (vt. skeemkaart lk. 123). Kliima oli tunduvalt merelisem ning vesikond lõunaosas ületas sademete hulk [illegible] päevase sademete hulga 200–500 mm võrra.

...kui toimus viimase mandri-...ne, oli Läänemere nõos ...kujunemine tihedas seoses ...arenguga. Eesti alal algas arvat. ...sojaperioodil, u. 13 000 aastat ...jääpaisjärvede teke. Pärast lius-...tumist Pandivere kõrgustikult ...aastat tagasi ühinesid Lõuna-...jääpaisjärv ja nõo idaosas paikne-...jääpaisjärv ühtseks **Balti ...järveks**, mida enamik uurijaid ...Läänemere esimeseks staadiumiks. ...jääpaisjärve sügavus ja piirid muu-...tuliselt. U. 10 500 aastat tagasi toi-...Balti jääpaisjärve ajutisel peale-...rannajoon Sakala ja Pandi-...kõrgustiku loodenõlvul vastavalt ...ja kuni 70 m kõrgusele. U. ...aastat tagasi toimus Kesk-Root-...mäest põhja pool vee läbi-...Soome lahe ookeani. Lühikese aja ...alates järve veepind mitme-...meetri võrra ja ühtlustus maa-...tasemega. Tekkis nõrgalt riim-...**Joldiameri**, mis eksisteeris ligi-...aastat. Joldiamerd peetakse ...arenguloo suurimaks regres-...(mere taandumiseks) ja selle ...ei ole ümbritsenud kõikjal kaetud noo-...mere- või suurjärvesetetega.

...ajastu ja alguses oli Läänemere ...Joldiamere ja **Antsülusjärve** ...–8000 aastat tagasi) vaheline ...üleminekujärk Ehheneis-...Antsülusjärve esimene faas oli ...Vee pealetung kulmi-...u. 9000–9000 aastat tagasi ja ...poolsaarel 45 m ü. m. Pal-...laheides kattis vesi vanemaid ...ja järvesetteid, mille dateerimine ...täpselt määrata ka Antsü-...arengujärke. Antsülusjärve ajal ...Läänemaa looraalne, soe ja kuiv. Ran-...taimestus rohkesti männimetsa ja ...

...aastat tagasi toimus Taani ...piirkonnas maapinna aeglase ...tagajärjel uus vee läbimurre ...ja algas tänapäevani kestev ...vee sissetung. Läänemere aja-...perioodile seda esimese tõeliselt ...järgi **Litoriinamere** (8000–...aastat tagasi) tekkeks. Antsülus-...Litoriinamere vahele jäi lühike ...iseloomuline üleminekufaas – ...Vee soolsus suurenes ...ja saavutas jääajajärgse maksi-...ulatuses Eesti rannikuvees 8–15 ‰. ...kõrgus muutus korduvalt, ...taandumine, mida põhjustas ...jääkilbi kerkimine, asendus ...Litoriinamere uue pealetungiga. ...Litoriinamere rannavorme Ees-...saarestiku saartel, kuni 25 m kõrgusel

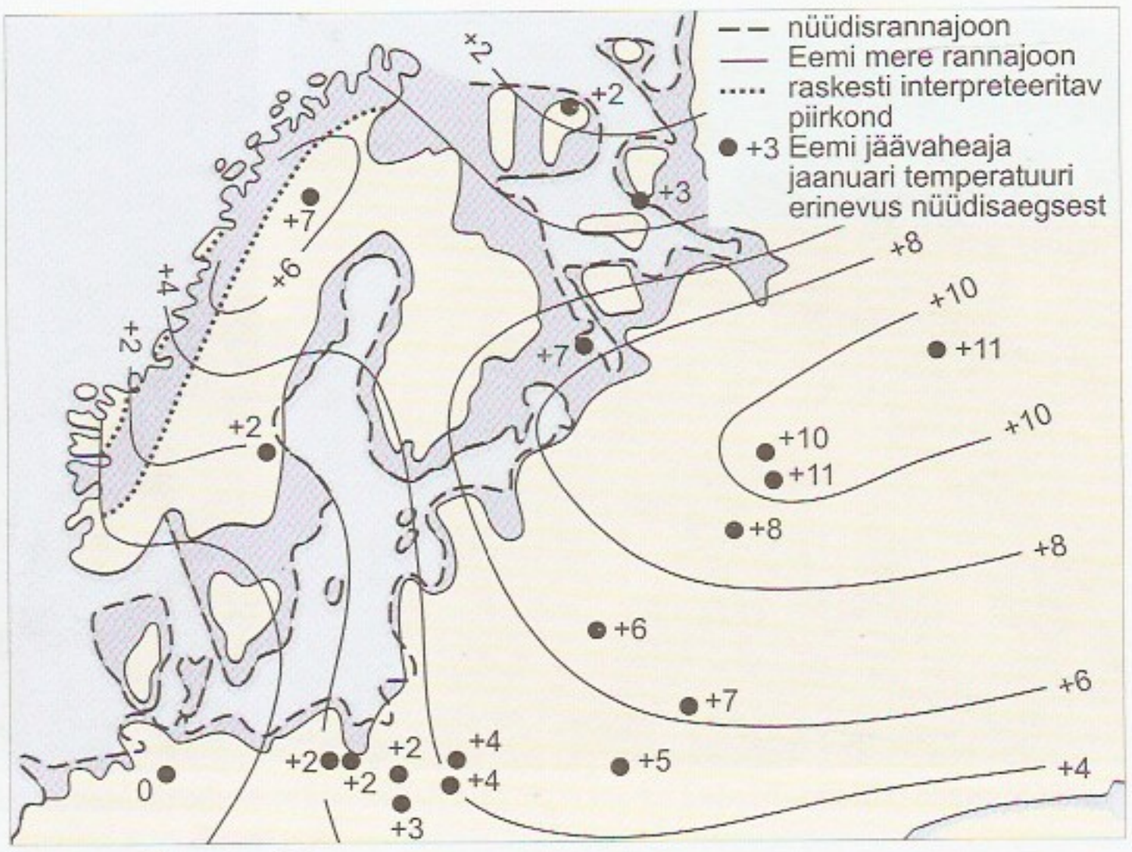

Meri Eemi jäävaheajal

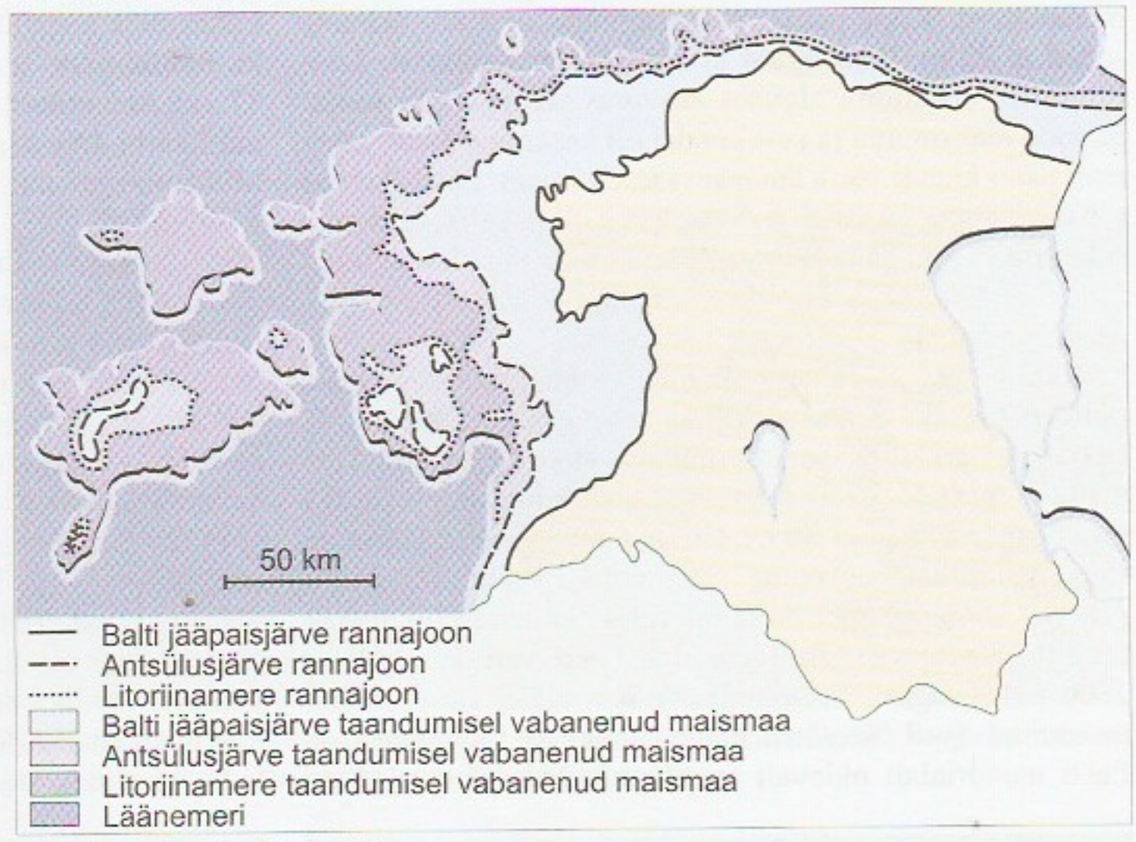

Mere taandumine Eesti alalt

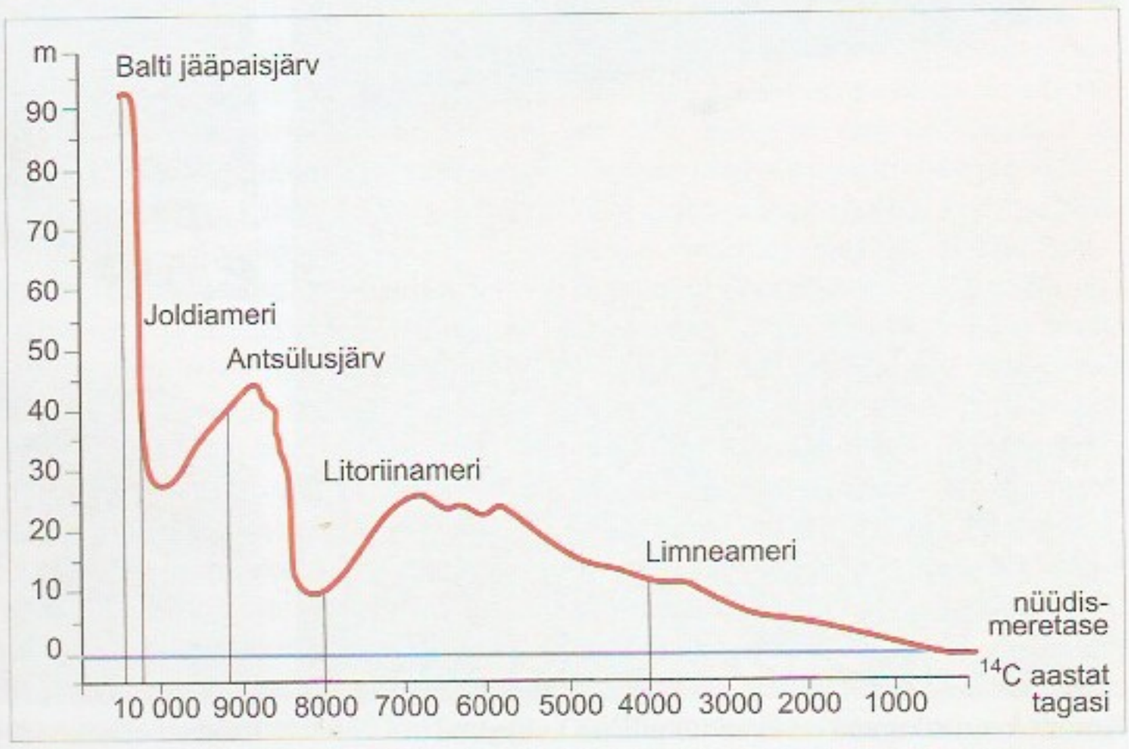

Läänemere veetaseme muutused Kõpu poolsaarel hilisjääajal ja jääajajärgsel ajal

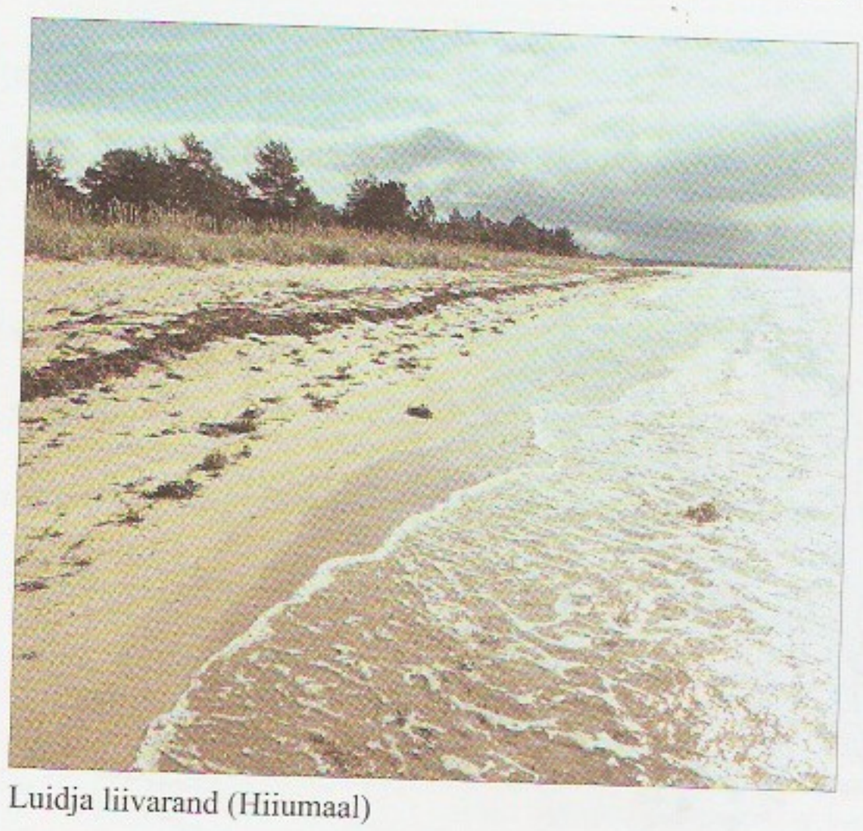

Luidja liivarand (Hiiumaal)

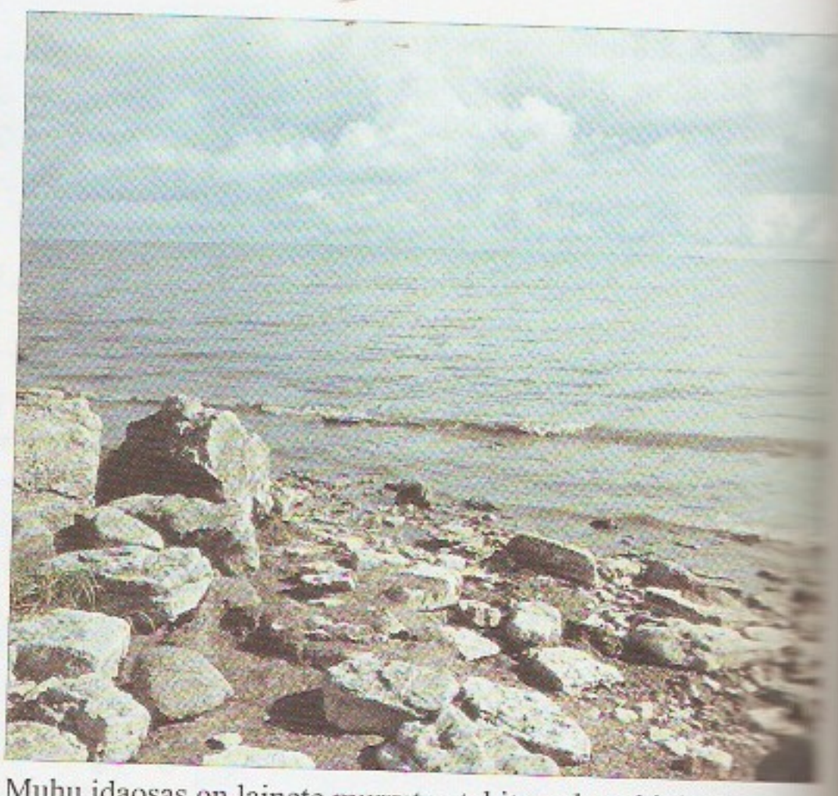

Muhu idaosas on lainete murrutus tekitanud paekivisillutisega randa

merepinnast (Kõpu poolsaarel). Tallinnas on Litoriinamere setted u. 22 m, Iklas aga 4 m kõrgusel merepinnast. Litoriinamere staadiumi alguses saavutas jääajajärgne sooja-periood maksimumi ja suvekuudel oli keskmine õhut° vähemalt paari kraadi võrra tänapäevasest kõrgem. Eestis kasvas rohkesti tamme-segametsa. Vee-elustik oli rikkalik, valitsesid suhteliselt sooja- ja soolaseveelised liigid: ranniklased (teod) *Littorina littorea* ja *Littorina saxatilis,* söödav rannakarp *Mytilus edulis* jt.

U. 4000 aastat tagasi algas ookeanitaseme aeglane alanemine, mille põhjuseks peetakse kliima jahenemist ja mandrijää kasvu polaaraladel. See tõi endaga kaasa Taani väinade madaldumise ja Läänemerre voolava soolase vee hulga vähenemise. Praegugi jätkuvat magestunud veega Läänemere staadiumi nimet. veekogule iseloomuliku punnteo *Lymnaea peregra baltica* järgi **Limneamereks**. Sellele iseloomulike tüüpiliste mageveevormide ränne Eesti vetesse algas u. 2500 aastat tagasi. Staadiumi algusest alates on merevesi muutunud 5—8 ‰ võrra magedamaks ja Läänemeri on Eesti mandrialalt pidevalt taandunud. Mõned uurijad on

Läänemere arenguloo kõige hilisema staadiumina eristatakse ka **Müüamere** staadiumi, mille alguseks peetakse 16.–17. saj. Ameerikast saabunud laevade välispinnal olnud limuurikkarbi *Mya arenaria* Läänemerre rännet. Eestis ei peeta Müüamere eristamist põhjendatuks. *Anto Raukas*

Eesti ava- ja rannikumeri

Eestit piirab läänest ja loodest avameri, põhjast Soome lahe edelast Liivi laht. Läänesaarte ja mandri vahel asub Väinameri. Rannikumeri on enamasti madal. Saaremaast läänes leidub kuni 30 km kaugusel laevadele ohtlikke karisid ja madalaid — Suurkuiv, Mustpank, Uuskuiv. Hiiumaast loodes paikneb laiaulatuslik Hiiu madal. Mere keskel, Gotlandi nõos, on vee sügavus kuni 246 m. Soome lahte, mis lõunasuunas sügavneb, liigestavad Eesti põhjaranniku keskosa sügavad lahed (Tallinna, Muuga, Kolga, Hara) ja poolsaared (Viimsi, Ihasalu, Juminda, Pärispea, Käsmu) ning enamasti viimaste jätkuks olevad saared (Naissaar, Prangli, Aegna, Keri) ja madalad (Tallinna madal, Uusmadal, Kuradimuna). Lahe suudmes, vastu avamerd, ulatub vee sügavus kuni

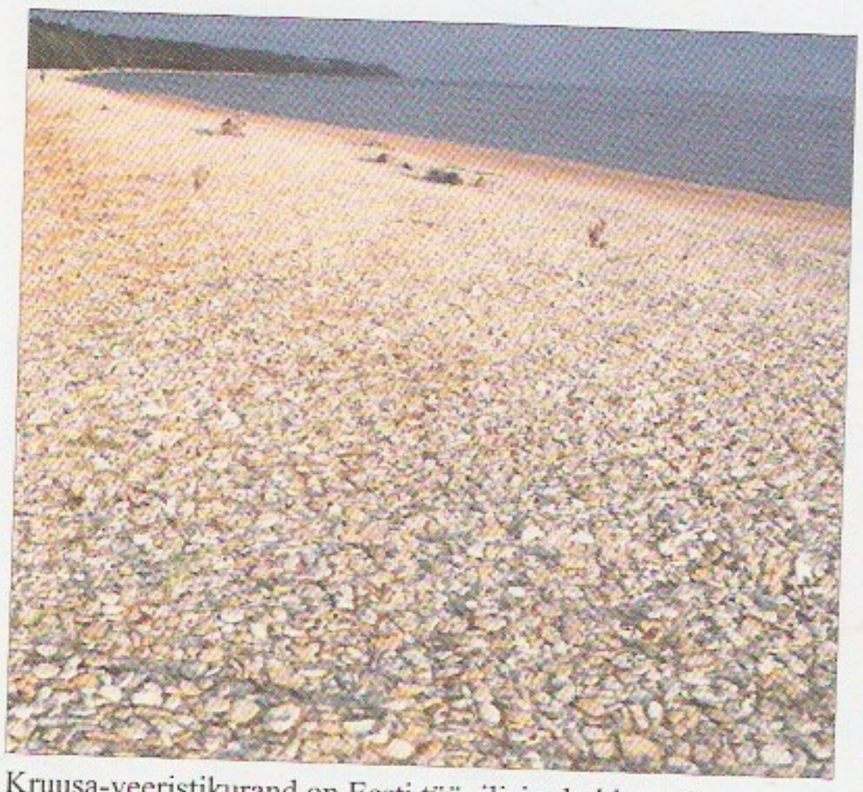

Kruusa-veeristikurand on Eesti tüüpilisim kuhjerand (Toila rand)

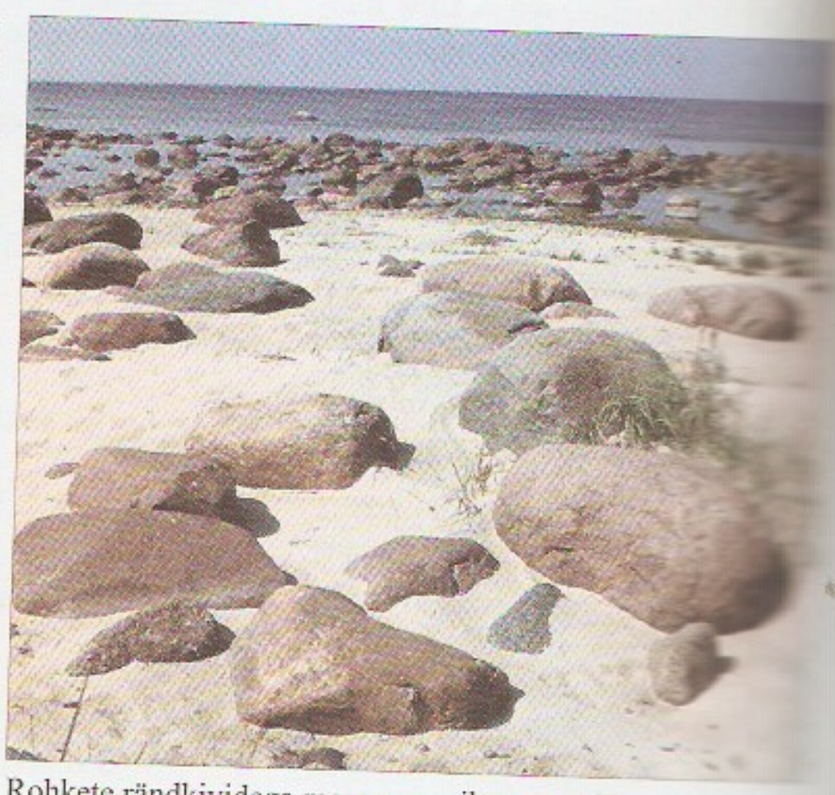

Rohkete rändkividega moreenrannik on tüüpiline Põhja-

[illegible] meresaared

	Pindala (km^2)	Rannajoon (km)
[illegible]	2673	854
[illegible]	989	310
[illegible]	198	108
[illegible]	92,9	109
[illegible]	19,3	56
[illegible]	18,6	24,2
[illegible]	16,4	36,2
[illegible]	12,9	18,7
[illegible]	11,6	23,3
[illegible]	11,4	23,3
[illegible]	8,8	30,6
[illegible]	8,8	27,5
[illegible]	6,4	26,4
[illegible]	4,7	14,0
[illegible]	3,9	15,8

[illegible] Keri ja Prangli saare läh. on [illegible] 110–115 m. Liivi laht sügavneb [illegible] lahe keskosa suunas. Ruhnu[illegible] kagus ja edelas küünib vee [illegible] 60–65 m-ni. Väinameri on [illegible] (keskmiselt 5 m, Suures [illegible] 24 m) ja liigestunud ranna[illegible].

[illegible] rannik ja saared

[illegible] on mandril 1240 ja saartel [illegible]. Tugevasti liigestunud nüüdis[illegible] ehitust ja arengut mõjuta[illegible] (Loode-Eestis 2–3 mm [illegible], vana pinnamoe ja varasemate [illegible] iseärasusi ning erinev avatus [illegible]. Järsakrand on kujunenud [illegible] mõju all olevasse paekaldas[illegible] mitmel pool veepiiril olevasse [illegible] setetest pinnakattesse. [illegible] leidub Põhja- ja Lääne-Eesti [illegible] veepiirini ulatuvates osades, [illegible] Kakumäel, Rannamõisas, [illegible], Pakri saartel ja Os[illegible] ning Kessulaiul, Muhu ja [illegible] põhjarannikul ning Saaremaa [illegible]. Pinnakattesse murrutu[illegible] on Laulasmaal, Valge[illegible], Saaremaal Järve rannas jm. [illegible] on Eestis lauskjat moreen[illegible] ja mõnevõrra vähem kamardu[illegible]. Pankade naabruses ja [illegible] Haeska-, Sõrve säärel ning [illegible] on veeristiku- ja kruusa[illegible]. Mandril Narva-Jõesuus, Piri[illegible], Kloogal ning Pärnu [illegible], Hiiumaal Tahkuna ja Kõpu [illegible] põhjarannikul ning Saare[illegible]. Neis [illegible] on ulatuslik liiva[illegible].

[illegible] rannapõhja kallakus on väike ja [illegible] on laugrannik. Tekke[illegible] on valdav õgvenduv lahte[illegible]-kuhjerannik, vähem lei[illegible] murrutusrannikut ja [illegible].

Pankrand ulatub veepiirini kohati nii Põhja- kui ka Lääne-Eestis. Saaremaa põhjarannikul asuv Panga pank

Eesti madalate lahtede ja poolsaartega liigestunud rannikul on palju lauget kamardunud randa. Lääne-Saaremaal asuv Säärdevahe nukk

Eesti u. 1500 meresaarest (kogupindala u. 4130 km^2) on ligi $^4/_5$ pisisaared, mille pindala on väiksem kui üks hektar. Neist 60 % paikneb Lääne-Eesti saarestikus. Rohkesti on saari Soome lahes Eesti rannikumere keskosas. Saarterikas on ka Kihnu ümbrus. Vt. ka „Üldandmed. Rannajoon".

Hüdroloogiline iseloomustus

Läänemeri on Musta mere järel suuruselt maailma teine riimveekogu (pindala koos Kattegatiga 420 000 km^2, maht suurem kui 20 000 km^3). Atlandi ookeanist eraldab teda üleminekupiirkond (Skagerrak, Kattegat ja Taani väinad). Läänemere ökosüsteemide kujunemist on mõjutanud kitsaste ja madalate Taani väinade kaudu toimuv suhteliselt vähene veevahetus. Jõgedest tuleb Läänemerre aastas keskmiselt 440 km^3 magedat vett (moodustab 2 % kogu Läänemere ruumalast) ning Taani väinade kaudu sama palju soolasemat (15–17 ‰) vett, seega on vee viibeaeg 20–30 aastat. Läänemere avaosa ning Soome lahe läänеosa vesi on soolsuse ja tiheduse järgi püsivalt kihistunud. Halokliin (kiht, milles soolsus vertikaalselt järsku muutub) eraldab ülakihi (6–8 ‰) ning süvakihtide vett (Bornholmi nõos kuni 18 ‰, Gotlandi nõos kuni 13 ‰) ning takistab oluliselt nende vertikaalset segunemist. Talvel jahtub vesi halokliini ülemise ääreni (Bornholmi nõos 50–60 m, Gdański nõos ja Gotlandi nõos 70–80 m ning Põhjanõos 70–90 m). Soolase vee juurdevool Taani väinadest on pulseeriv, sõltub ilmastikuoludest. Suure sissevoolu ajal (nt. 1914, 1951, 1970, 1976, 1993) täitub Kattegat soolase veega ning Arkona nõkku tuleva vee soolsus ulatub 22–

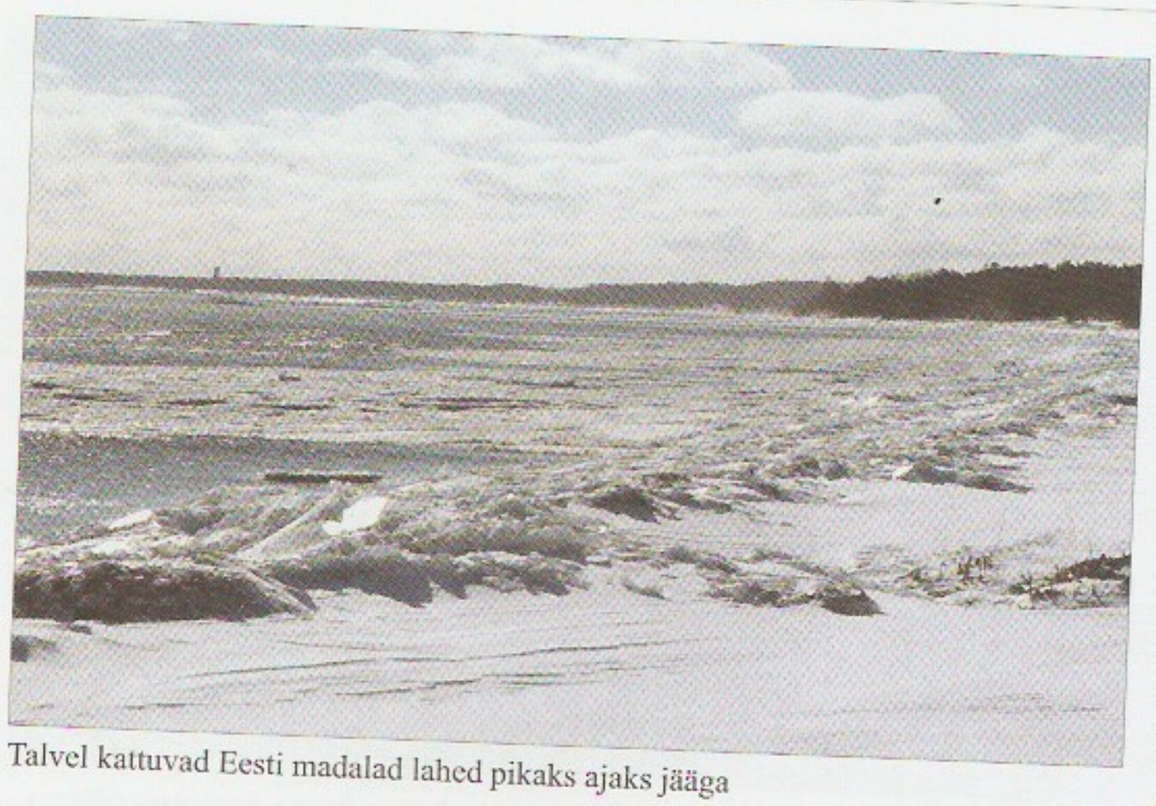

Talvel kattuvad Eesti madalad lahed pikaks ajaks jääga

23 ‰-ni. Sissevoolu puudumisel on süvikutes stagnatsioon, siis soolsus ja hapnikusisaldus kahanevad ning tekib väävelvesinik. Liivi ja Põhjalahes ei ole kihistumine nii märgatav, sest madalate künniste tõttu tuleb avamerest juurde ülakihi magedamat vett. Need lahed võivad talvel jahtuda põhjani ning hapnikupuudust ei teki. Ülakihi soolsus kahaneb Põhja ja Soome lahe soppide suunas 1–2 ‰-ni.

Vee t° on mere avaosas talvel 2–3 °C, lahtedes u. 0 °C. Põhjalahe põhjaosas (Perämeres) püsib jää üle poole aasta. Suvel on veet° pinnakihis termokliinini (kiht, milles t° vertikaalselt järsult muutub, tavaliselt 10–20 m veepinnast) lõunaosas 16–18 °C, Põhjalahes 13–14 °C, termokliinist allpool 2–4 °C ja halokliini all aasta ringi u. 5 °C. Lainete kõrgus on tugeva tormi korral avamerel kuni 10 m, Soome lahes kuni 6 m ja Liivi lahes kuni 3 m.

Avameri ja selle jätk Soome laht erinevad hüdroloogiliselt suuresti Liivi lahest ja Väinamerest. Märgatavaid erinevusi on ka neis igaühes sügavamate ja rohkem avatud osade ning madalate lahtede vahel. Avamerega kitsaste väinade kaudu ühenduses olevas Liivi lahes ja Väinameres on nõrgem lainetus, suurem veet°-i ja -taseme kõikumine, väiksem vee soolsus ja läbipaistvus ning paksem ja püsivam jääkate kui avameres. Suur on jõevee, eriti Daugava ja Pärnu jõe mõju. Suvel on neis veet° 2–3 °C kõrgem kui Saare- ja Hiiumaast lääne ja põhja pool olevas avameres. Eriti soe (18–19, mõnel suvel 20–22 °C) on vesi Haapsalu, Matsalu ja Pärnu lahes ning Saaremaa lõunarannikul. Väinameri soojeneb juuliks-aug-ks põhjani, 15–20 m sügavuseni, Liivi laht soojeneb 10–20 km kauguseni rannast põhjani. Madalaveelised mereosad soojenevad kevadel kiiresti ning sügisel ka jahtuvad palju kiiremini kui avameri. Väinameri ning Liivi lahe põhja- ja idaosa on Eesti rannikumere kõige pikaajalisema jääkattega mereosad. Nad jäätuvad igal talvel. Kõige varem tekib jää Lääne-Eesti madalates lahtedes — esimene jää hrl. nov-i lõpul ja püsijää mõni nädal hiljem. Üleni jääs on Liivi laht u. 60 %-l talvedest. Jääoludelt on talved suuresti erinevad. Pärnu laht on väga soojadel talvedel olnud jääkattes 80, erakordselt külmadel talvedel aga kuni 180 päeva. Jõevee rohke sissevoolu tõttu on Liivi lahe avaosa vee soolsus 5–6 ‰. Veetase on Läänemere idaosas kevadel madalam (10–20 cm alla keskmise) ja sügisel kõrgem (10 cm üle keskmise). Palju suuremad on aga lühiajalised tugevate tuulte põhjustatud veetaseme muutused, nt. püsivad idatuuled alandavad ja läänetuuled tõstavad veetaset. Eesti rannikumere suurimad veetasemete erinevused (3,7 m) on olnud Pärnu lahes: 1967. a. ulatus veetase 253 cm üle ja 1959. a. 120 cm alla keskmise veetaseme. Väinade kaudu toimub avamere ja lahe vaheline veevahetus. Tugevate tormide ajal ulatub hoovuste kiirus väinades kuni 100 cm/s, hrl. on see 20–30 cm/s.

Sügavamas avameres ja Soome lahe lääneosas on juulis ja aug-s veet° pinnakihis keskmiselt 15–17 °C (väga soojadel suvedel 18–19 °C). Pinnakihist u. 20 m allpool püsib veet° 3–5 °C vahel. Mõnikord ajavad maatuuled pindmise vee Soome lahe ja avamere rannikult eemale ja selle asemele kerkib sügavamalt 10–15 °C külmem vesi. Väinamere ja Liivi lahe randades selliseid t°-ilangusi ei ole. Sügav meri jahtub sügisel aegamööda, mistõttu jää hakkab seal moodustuma palju hiljem kui Väinameres ja Liivi lahes. Soojadel talvedel jäävad avameri ja Soome lahe läänеosa jäävabaks. Eesti rannikumere vee soolsus väheneb mere keskosas 6,5–7 ‰-st kuni 4 ‰-ni (Narva lahes). Veetaseme muutused on väiksemad avamere rannikul ja suurenevad Soome lahe idaosa suunas. Avameres on lainekõrgus tormi ajal 5–6 m, erakordse läänetormi ajal kuni 10 m.

Jüri Elken ja Heino Mardiste

Elustik ja seda mõjutavad tegurid

Väikese ja muutliku soolsuse tõttu on Läänemeres nii merelise kui ka mageveelise päritoluga organismide levik pidurdatud. Liikide (eriti lõunapoolsete) levikut piirab ka talvine madal t°. Sellest tõttu on liikide arv Läänemeres suhteliselt palju väiksem kui normaalse soolsusega meredes. Paljud liigid elavad pideva soolsus- ja t°-i stressi oludes ning nende tundlikkus keskkonna muutuste (nt. eutrofeerumise, toksilise reostuse) suhtes on suurenenud. Merelised liikide arvukus ja kasvukiirus vähenevad koos soolsuse vähenemisega ida ja põhja suunas.

Läänemeri on jagunenud nõgudeks, mida devahelist veevahetust piiravad künnised ja hüdrograafilised frondid. Keskkonnategurite (nt. soolsuse, põhjaerosioni, hoovuste, toitainete sisalduse, merepõhja laadi) püsivate erinevuste tõttu on piirkonniti kujunenud iseloomulikud elustikuga ökoloogilised allsüsteemid. Eesti veed ulatuvad Ida-Gotlandi, Läänemere põhjaosa, Soome lahe ja Liivi lahe allsüsteemi. Bioproduktsioon on suurim rannikuvööndis (eriti saarestikes) muude süvikute nõlvadel paiknevate veekihtide intensiivse segunemise vööndites. Bioproduktsiooni suurenemist 1960.–80. a-tel on seostatud merekeskkonna muutumise, sh. eutrofeerumisega, mis viimasel kümnendil on peatunud. Organismide nilise aine tootjate hulgas on ka mõned seid fütoplankterite liike (nt. *Nodularia spumigena*), mis eritavad teistele organismidele mürgiseid ühendeid.

Läänemere **taimestik** on liigivaene. Sellele põhiosa moodustavad vetikad. Mõned seid õistaimeliike loetakse teisteks mereasukateks. Nii nagu teised taimed vajavad ka meretaimed fotosünteesiks valgust (oluline on nii vette tungiva valguse energia hulk kui ka spektraalne koostis). Spektri punane osa neeldub juba mõne meetri sügavuses, ja kui klorofüll neelab põhil. punast valgust saavad rohelised taimed (fütoplankton, rohe- ja mändvetikad) kasvada

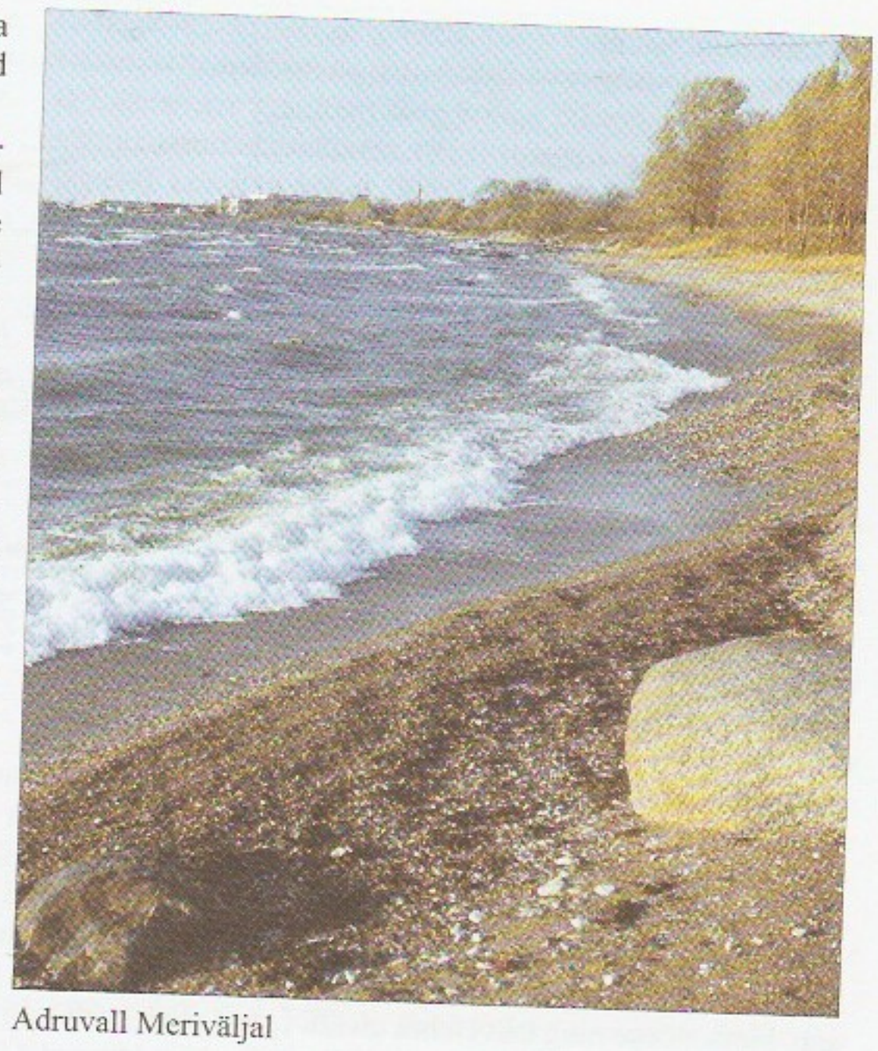

Adruvall Meriväljal

rannaäärses vees. Sügavamal kasvavad pruun- ja punavetikad saavad fotosünteesida seetõttu, et nad sisaldavad lisaks klorofüllile täiendavaid värvipigmente.

Juurtega taimed saavad toitaineid nii veest kui ka juurte abil põhjasetetest. Nad kasvavad ainult suure lainetuse eest kaitstud rannikulahtides lahtedes ja rannakäärudes. Rannikumere rannikulahtisi kaitstud alasid asustavad pms. kare mändvetikas (*Chara aspera*), kamm-penikeel (*Potamogeton pectinatus*), niitjaspenikeel (*P. perfoliatus*), niitjas penikeel (*P. filiformis*) ning lahtiste pruun- ja punavetikate kooslused. Väga madalas rannavees kohata harilikku haneheina (*Zostera palustris*) ja harilikku heinmuda (*Ruppia maritima*). Soolasemat vett (soolsus vähemalt 5—6 ‰) eelistavad kärjesilm (*Ranunculus baudotii*), pikk merihein (*Zostera marina*) ja haruldane keerd-heinmuda (*Ruppia cirrhosa*).

Ankurdavad toitaineid veest kogu kehapinnaga, merepõhi on neile ainult kinnitumiskohaks. Nad kinnituvad risoidide, rhizoidide jm. moodustiste abil hämmastavalt tugevasti kivistele aluspõhjadele ja taluvad sel viisil üsna suurt lainetust.

Vähem soolase veega kohastunud) meretaimi leidub Läänemere lõunaosas, suuremat soolsust eelistavate liikide arv väheneb järk-järgult ida ja põhja suunas. Kattevahelise vee soolsus on 30 ‰, on loendatud 422 liiki makrovetikaid. Põhjalahe põhjaosas on see arv vaid 42. Nõrga soolsusega aladel leidub ka vähest soolsust taluvaid mageveeliike, kuid neid on arvuliselt vähem kui väljalangenud soolsusega liike. Üsna palju on liike, mis on riimveega hästi kohanenud ning mida on arvukalt või isegi massiliselt ka kõrgema soolsusega piirkondades — pruunvetikatest põisadru (*Fucus vesiculosus*), *Sphacelaria arctica* ning niitja taldvetika (*Pilayella* on massiliselt vohama hakanud keskkonda eelistavad *Pilayella* ja *Ectocarpus*, punavetikatest *Furcellaria lumbricalis* ning *Polysiphonia*'d ja *Ceramium*'i liigid, rohevetikatest *Cladophora* ja *Enteromorpha* liigid.

Läänemere taimi on kääbustunud: nad on Läänemeres väiksemad kui nende liigikaaslased ookeanis. Ka Eesti rannikumeres püüres võib üht ja sama liiki taim olla suuruselt väga erinev. Nt. kasvab Eesti vetes väga levinud punavetikas karvane vetik (*Furcellaria lumbricalis*) Sõrve poolsaare lähedal 8—11 cm, lahtedes ainult 4—5 cm kõrguseks (Väinamerel ja Briti saarte ümbruses on ta 30 cm kõrgune).

Kääbusliike on Läänemeres napilt — meri-särjesilm (*Ranunculus baudotii*), sõõr-särjesilm (*R. circinatus*; vähesed leiud), tömp-kardhein (*Ceratophyllum demersum*; Läänemerest leitud 1984 Matsalu lahes), tähkjas vesikuusk (*Myriophyllum spicatum*; talub väga erineva soolsusega vett), kamm-penikeel (*Potamogeton pectinatus*; kümmekonnast penikeelsest liigist kõige sagedam liik), harilik hanehein (*Zostera palustris*; teda levitavad veelinnud), keerdheinmuda (*Ruppia cirrhosa*; puhta vee indikaatortaim), harilik heinmuda (*R. maritima*), pikk merihein (*Zostera marina*; Eesti vetes enamasti 30—40 cm kõrguseks) ja merisalat (*Najas marina*; vähesed leiud).

Taimedel on mitmekülgsed kasut. Läänemere taimedest agariku lahtist (kasutatakse agari tootmiseks, a-st 1967), põisadrut (väetamiseks) kasvatatakse kaks korda rohkem lämmastikku kui loomasõnnikut ja meriheina (nt. polsterdamiseks ja täitematerjaliks).

Läänemere **loomastiku** moodustavad eri ajajärkudel sissetoodud organismid: riimveelised ja merelised glatsiaalrelikt-liigid Läänemerre rännanud liikide järglased, kes asustavad peamiselt Põhjalahe, Soome lahe ja Liivi lahe sügavaid alasid, merelised boreaalsed liigid ning mandriveekogudest pärinevad liigid (vt. „Loomastik" — „Mereselgrootud",

„Kalastik" ja „Selgroogsete fauna kujunemine"). Lühikese eksisteerimisaja tõttu ei ole Läänemeres jõudnud tekkida endeemseid loomaliike.

Käesoleval ajal on zooplanktoni produktsioon Liivi ja Soome lahes suurem kui avameres. Eesti vetes domineerivad mere avaosas eurühaliinsed merelised ja riimveelised aerjalalised *Pseudocalanus minutus elongatus*, *Temora longicornis*, *Acartia bifilosa* ja *Eurytemora affinis*. Suvel saavutavad suure arvukuse vesikirbulised *Bosmina coregoni maritima*, *Evadne nordmanni* ja *Podon*'i liigid ning keriloomad *Synchaeta baltica*, *S. monopus* jmt. Soome ja Liivi lahes on ülekaalus riimveelised *Acartia bifilosa* ja *Eurytemora affinis* ning lahtede rannavööndis mageveeliigid *Keratella quadrata*, *K. cochlearis*, *Daphnia cucullata*, *D. cristata*, *Mesocyclops leuckarti* jmt. Lahtede süvavees on reliktset aerjalalist *Limnocalanus grimaldii*. Ka zoobentose produktsioon on Liivi ja Soo-

Karerohevetikas *Cladophora glonverata*

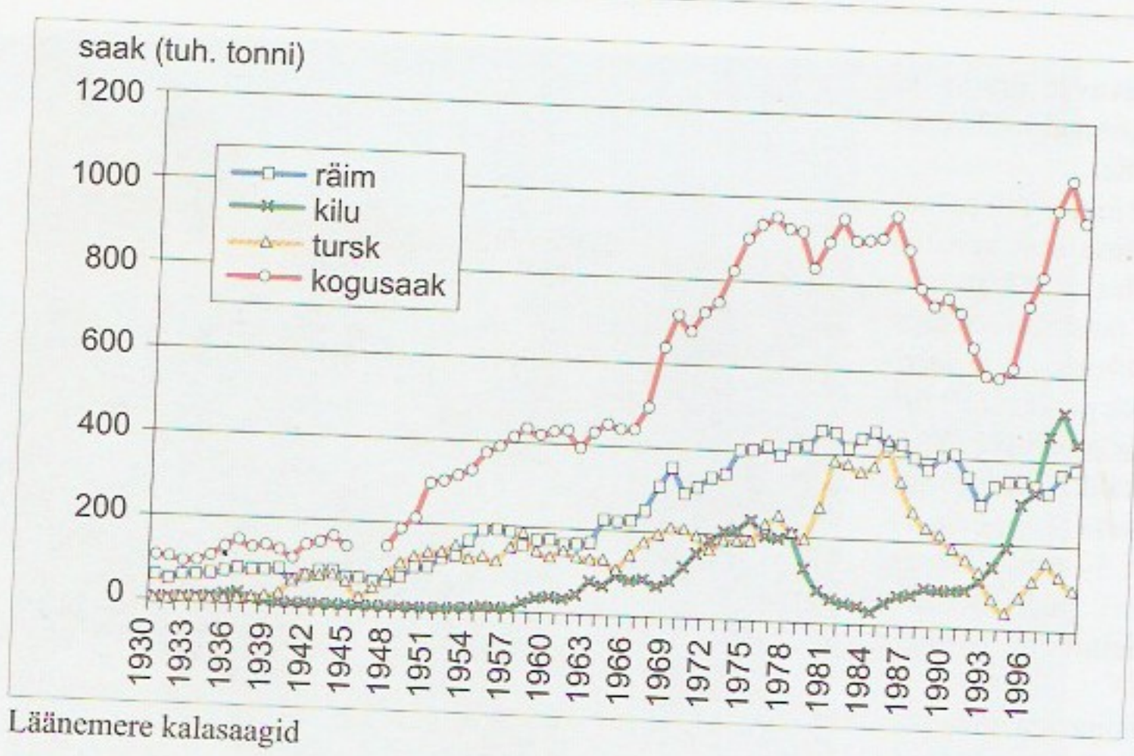

Läänemere kalasaagid

Eesti keskmine aastane kalasaak Läänemerest (tonnides)

Liik	1934–38	1996–2000
jõesilm	64	
räim	9 373	45 24
kilu	1 661	34 42
lõhe ja meriforell	94	2
merisiig	198	2
meritint	88	
angerjas	415	
särg	164	27
vimb	208	14
tuulehaug	–	24
tursk	827	104
koha	576	15
ahven	579	30
muud	878	16
Kokku	15 898	82 47

*Püütud valdavalt Eesti majandusvööndis lõuna pool

me lahes suurem kui mere avaosas. Eesti merevetes domineerivad balti lamekarbi (*Macoma baltica*) kooslused, avameres ja Soome lahes on ka söödava rannakarbi (*Mytilis edulis*), küüraka harjaslabalase (*Pontoporeia femorata*) jmt. biotsönoose ning Liivi lahes tavalise harjaslabalase (*P. affinis*) ja merekilgi (*Saduria entomon*) kooslusi. Mere ökosüsteemides kuulub tähtis koht põhjalähedastes veekihtides vabalt liikuvatele lõhkjalalistele (*Mysis mixta, M. relicta, Neomysis integer* jt.). Eutrofeerumine on põhjustanud põhjaelustiku koosseisu muutusi ja rannikupiirkondade biomassi suurenemist. Sügavatel aladel oleneb zoobentose seisund hapnikuoludest: süvavee stagnatsiooni ajajärgul hävib ta hapnikupuuduse tõttu, aga pärast soolase hapnikurikka vee järjekordset juurdevoolu koloniseeritakse sügavad alad uuesti.

Läänemeres elab u. 440 liiki selgroogtuid, ainult merelised on neist karikloomad, kammloomad ning siil-, kerass- ja hulkharjasussid. Merelise päritoluga kalaliike on Eesti vetest leitud 30. Siirdekalu on 10 liiki, rannikumeres elab ka u. 20 liiki mageveekalu. Merega kui elukeskkonnaga on seotud palju linnuliike, neist enamiku moodustavad pms. kurvitsaliste ja haneliste seltsi kuuluvad linnud. Üle Läänemere kulgeb tähtsaid lindude rändeteid, läbirändajatest on eriti arvukad aul (mitu miljonit isendit), sinikael-part, valgepõsk-lagle ja rabahani (kõiki üle 100 000 isendi). Imetajatest on Läänemeres loivalisi (hall- ja viigerhüljes) ning vaalalisi (pringel), viimastest on laiksilm-, küür- ja valgevaal eksikülalised.

Läänemeri on noor meri ning tema elustik täieneb pidevalt uute liikidega. Viimasel ajal on uute liikide sisseränne kiirenenud, sest neid tuuakse väljapoole nende levikupiire laevade ballastveega. See võib põhjustada suuri ökosüsteemide muutusi.

Elustiku peamine mõjutaja on kliima, kuid järjest enam annab tunda valglas elava u. 85 mln. inimese tegev… väärtuslike kalavarude ülepüük, eut… feerumist põhjustavate toitesoolade … ohtlike ühendite merrejuhtimine. Ta… tatud on lõhe looduslik paljune… (suur osa lõhepüükidest põhineb … vatatud noorjärkudel) ning turs… väärtuslike rannikukalade varu … nemine. Mereimetajate arvukus on … palju vähenenud, nad saavad eksis… da ainult kaitse all. Ohtlik inimtege… mõjutab ka merelinde (vt. „Loo… kaitse").

Koguva kalurid kevadisel räimepüügil

Kalandus

Viimastel kümnenditel on Läänem… kalaproduktiivsus suurenenud ning … tab praegu tunduvalt maailma… keskmist. Läänemere pindala on … ilmamere pindalast alla 0,1 %, … kalasaak maailmamere kalasaagi… 1 % (suurim saak oli 1997. a. … 1 068 000 t). Üle 90 % saagist m… tavad kolm kalaliiki: räim, kilu ja … Eesti aastane kalasaak Läänemer… 95 % räim ja kilu) oli enne 1940. … tavaliselt vähem kui 20 000 t, kuid … renes 1950. a-tel kiiresti ning … 35 aasta kestel on kõikunud … 60 000—90 000 t vahel, 1976. ja 1997. … ulatus üle 95 000 t. Mereäärse … ga tõttu on kalandus olnud Eesti … tähtis majandusharu. U. 95 % … vetes püütud kalast saadakse … merest, ülejäänud sisevetest. … Eesti (1932—37 ja uuesti alates … 1955) püüdnud kala väljaspool … merd, suurimad saagid (üle 350 … olid 1970. a-te II ja 1980. a-te I …

Seire

Rahvusvaheliselt koordineeritud … seire on Läänemerel kestnud …

rand(ite) u. sajandi, ta rakendus Rahvusv. Mereuurimise [illegible] (ICES, asut. 1902) moodustamisega. 1979 algas [illegible] nimetes programmikohane Läänemere seire. [illegible] nimete alusel on a-st 1980 koostatud 5-aastaste [illegible] Läänemere seisundi hinnanguid. 1994 käi[illegible] keskkonnaseire programm, mis hõlmab ka [illegible]. A-st 1995 toimub töö kolme allprogrammi „[illegible]", „Ohtlikud ained" ja „Rannikumere elus[illegible]" nimetes. 1998 kinnitati Helsingi konventsiooni [illegible] seire programm (COMBINE), mis sisaldab [illegible] ka rannikumere seiret; suur osa Eesti [illegible] merseirepogrammist on lülitatud HELCOM-i [illegible] andmevahetusse. 1999 vastuvõetud „Kesk[illegible] reguleerib ka Läänemerel tehtavat [illegible].

[illegible], mereökkonna ja ressursside haldamine

[illegible] kasutamisel põhinevad rannikuriikide [illegible], turismi- ja puhkemajandus, meretransport ning [illegible] elu. Et saada merega seonduvate proble[illegible] tarvilikku teavet, on kõigis ranniku[illegible] merauuringute inst-d (TÜ Eesti Mereinst.). [illegible] tegeldakse ka TÜ geograafia inst-s, TTÜ [illegible] inst-s, Eesti Geoloogia Keskuses jm.

[illegible] (ja lõuna Põhja-Atlandi) uurimist kooskõlastab [illegible] nälle sekretariaat asub Kopenhaagenis. ICES-i täis[illegible] on Põhja-Atlandi rannikuriiki ning teaduslikud [illegible] Soomelin, Peruu, LAV jmt. riik. Eesti sai selle [illegible] täisliikmeks 1994. Töö on jaotatud seitsme teaduskomitee (okeanograafia, mere elupaikade, elusvarude, ressursside haldamise, kalapüügi tehnoloogia, marikultuuri ja Läänemere komitee) ning kolme rakenduslikke soovitusi välmiva (merekeskkonna, ökosüsteemide ja kalanduse nõustamise) komitee vahel. ICES-i iga-aastastel teaduskonverentsidel osalevad kogu maailma tippmereteadlased.

Eesti on ühinenud 1974. a-st kehtiva (1992. a. uuendatud) Läänemere keskkonna kaitse konventsiooniga (Helsingi konventsiooniga) ning 1973. a. Gdański konventsiooniga, mille eesmärk on kalapüügi ja elusressursside säilitamine Läänemeres ja Beltides. Gdański konventsioon on aluseks Läänemere Rahvusv. kalanduskomisjoni tegevusele (komisjon arutab kalavaru kasutamist ja kaitset ning annab liikmesriikidele sellekohaseid soovitusi). Eesti on ühinenud ka Londoni 1973. ja 1978. a. konventsiooniga, mille eesmärk on vältida laevade põhjustatud merereostust.

Tähtsamad valitsusvälised teadusorg-d on *Baltic Marine Biologists* ning *Baltic Oceanographers*.

B: A. Järvekülg, I. Veldre. *Elu Läänemeres.* Tln., 1963; *The Baltic Sea.* Amsterdam, 1981; T. Trei. *Taimed Läänemere põhjal.* Tln., 1991; *Third Periodic Assessment of the State of the Marine Environment of the Baltic Sea, 1989—1993.* HELCOM, 1996; A. Loopmann. *Eesti meresaarte nimestik.* Tln., 1996; E. Ojaveer, J. Elken. *On regional subunits in the ecosystem of the Baltic Sea.* 1997; *Fishes of Estonia.* [Toim-d E. Ojaveer, E. Pihu ja T. Saat.] 2002; *Background document Baltic Sea Environment.* — Proc. 64B. *Robert Aps, Mart Kangur, Evald Ojaveer, Toomas Saat ja Tiiu Trei*

[illegible]EEKOGUD

[illegible] Kiirestikuline jõgi voolab moreenist [illegible] tagaplaanil on kõrge ja järsk [illegible]

Jõgedevõrgu kujunemine

Pärast mandrijää taandumist tekkisid jõed ennekõike Lõuna-Eestis, kus asuvad Eesti vanimad jõeorud (Piusa, Ahja, Võhandu jmt.). U. 12 600 aastat tagasi langes praeguse Pihkva järve lõunaosas pärast mandrijää taandumist liustiku ees olnud jääjärve tase 70—75 m-ni ü. m. ning Piusa, Võhandu ja Ahja jõe orus hakkasid kujunema terrassid (vt. joonis lk. 130). Liustiku edasise taandumise ja Peipsi jääjärve veetaseme languse tagajärjel tekkisid sügavad (33—45 m) orud. See protsess kulges väga kiiresti ning u. 200—300 aasta jooksul olid orud oma põhijoontes välja kujunenud. Väljavool Peipsi jääjärvest kulges esialgu Väikese Emajõe kaudu lõunasse, hiljem Emajõe ja Viljandi oru kaudu läände. Seega on need orud Ahja, Võhandu ja Piusa orust nooremad. Lõunast Peipsisse ja Võrtsjärve suubuvate orgude sügavnemine jätkus Holotseeni alguseni, jääaja lõpul jäi suurjärvede lõunaosa suures osas kuivaks. Nende orgude põhi on järvede praegusest veetasemest kuni 16 m madalamal. Ebaühtlase maatõusu tõttu, mis oli kõige suurem loodes, hakkas Holotseenis Võrtsjärve ja Peipsi pind taas tõusma. Ülesüvenenud orgudes algas jõe- ja järvesetete kuhjumine ning intensiivne soostumine (turba paksus jõgede alamjooksudel on kuni 10 m). Selline jõgede areng jätkub Lõuna-Eestis nüüdki.

Põhja-Eestis hakkasid jõed tekkima paar tuhat aastat hiljem kui Lõuna-Eestis ja nende arengus saab eristada kaht järku. Esimeses järgus tekkisid Tallinnast idas paiknevates klindilahtedes liustikujõedeltad. Teine arengujärk algas klindi tõusuga merest ja jätkub tänini. Selles järgus on olnud intensiivne uuristus ja sügavate (kuni 35 m) orgude teke. Ida-Eesti kõrgem klint kerkis varem kui Lääne-Eesti rannik, kuigi lääne pool oli maatõus kiirem. Ida pool kerkis maa Balti jää-

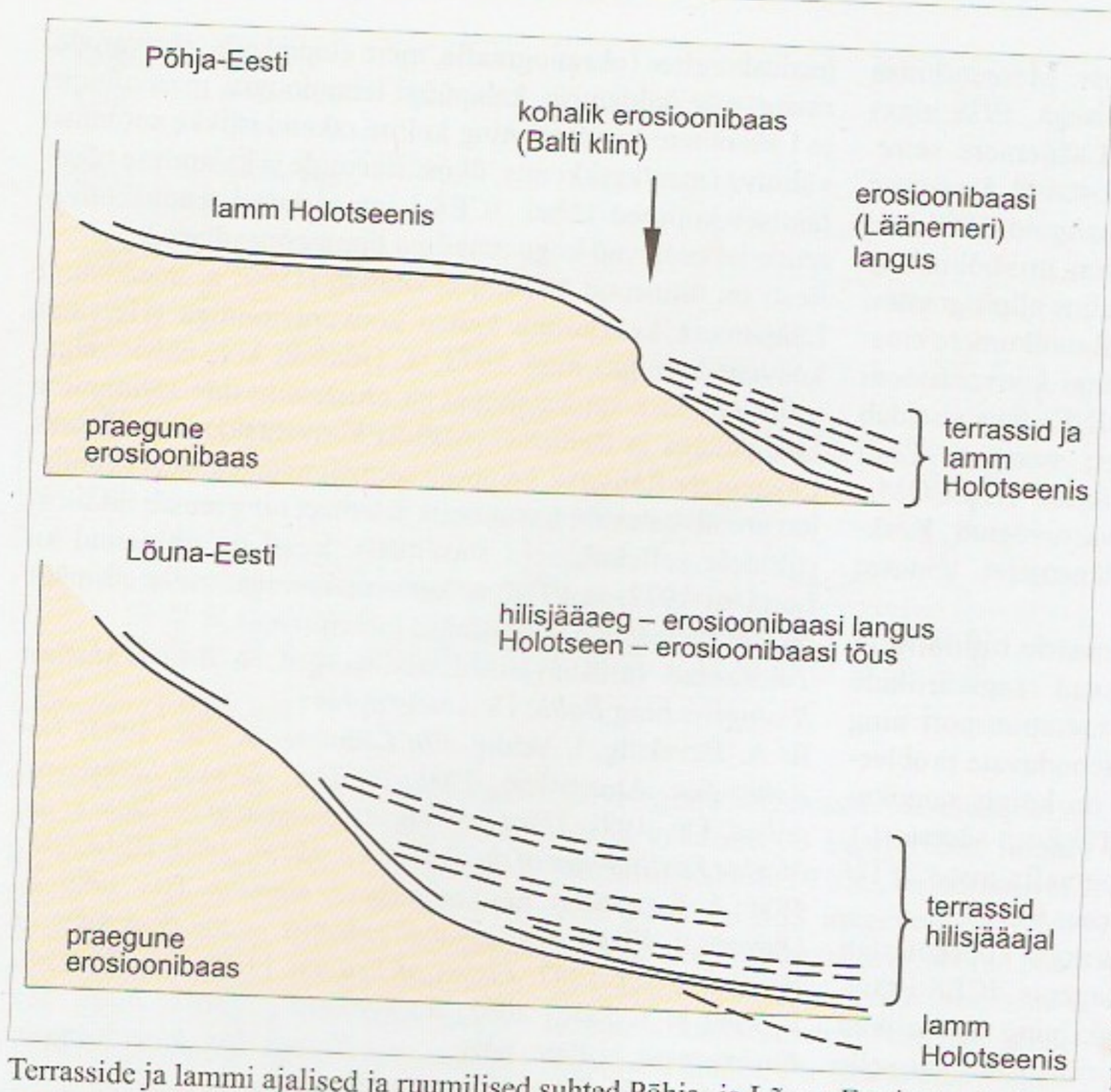

Terrasside ja lammi ajalised ja ruumilised suhted Põhja- ja Lõuna-Eesti orgudes ja nende sõltuvus maatõusust ja erosioonibaasi muutumisest

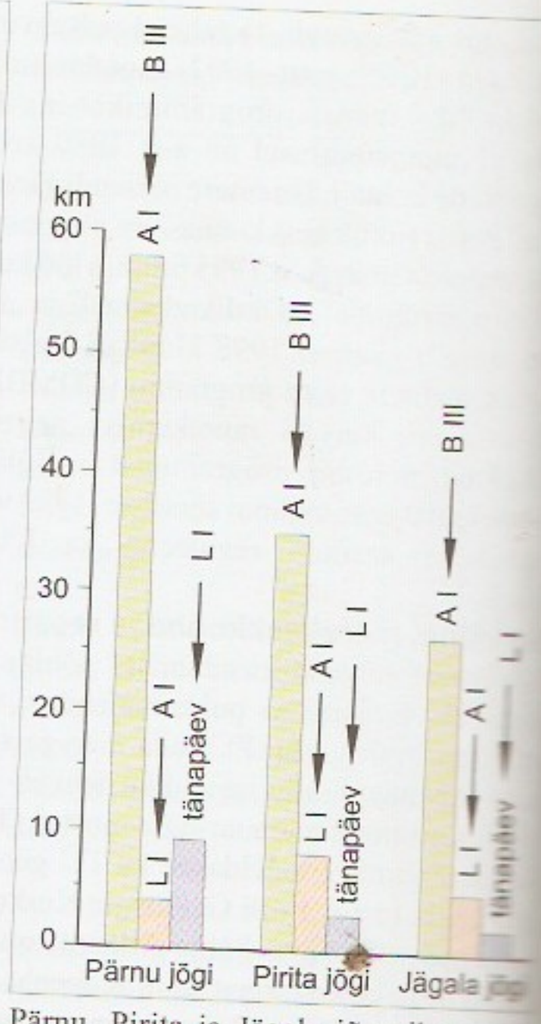

Pärnu, Pirita ja Jägala jõe pikenemine pärast mere taandumist (B III, A I ja L I tähistavad Balti jääpaisjärve, Antsülus- järve ja Litoriinamere pealetungi etapp

paisjärve, lääneosas pms. Antsülusjärve taandumise ajal. Kõige varem hakkasid klinti uuristama Selja jõgi, Valgejõgi jt. idapoolsed jõed. Läänepoolsed Pirita ja Jägala jõgi uuristusid Antsülusjärve, veelgi läänepoolsemad jõed Litoriina- ja Limneamere taandumisel. Seega toimus Põhja- ja Lääne-Eesti jõgede areng koos mere taandumisega, mistõttu nende pikkus pidevalt suurenes (vt. joonis). Eriti ilmekalt nähtub see tasase pinnamoega Kasari ja Pärnu jõgikonnas. Põhja-Eestis on klint koos jugadega jaganud jõed kaheks erinevalt arenevaks osaks. Eraldusjoone on tekitanud klindijärsaku ülemist osa moodustavad, uuristusele vastupidavad karbonaatkivimid. Meretaseme alanedes tekki-

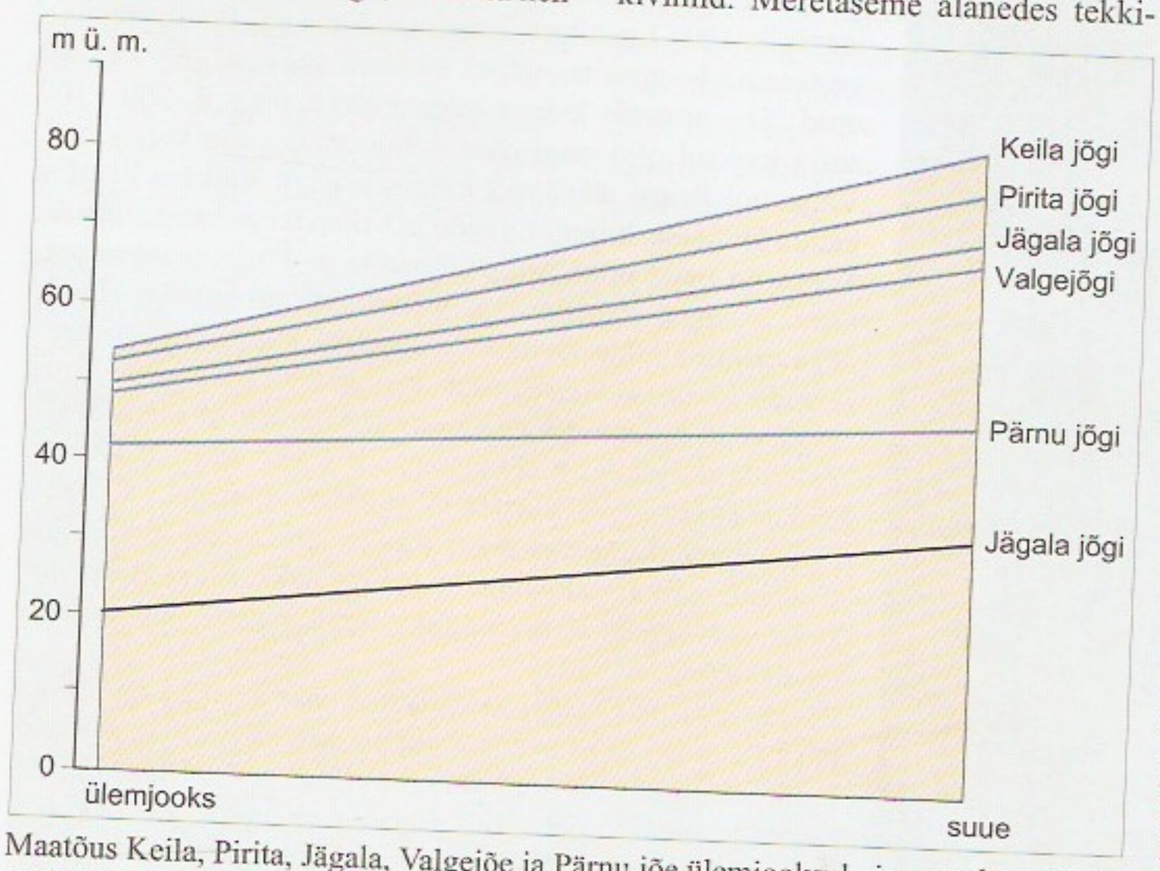

Maatõus Keila, Pirita, Jägala, Valgejõe ja Pärnu jõe ülemjooksul ning suudmes alates Balti jääpaisjärve (B III) pealetungist tänapäevani. All (musta joonega) võrdluseks maatõus Jägala jõel Antsülusjärve (A I) pealetungist tänapäevani; ühtlasi näitab see maatõusu vähenemist aja jooksul

nud terrassid on ainult klindist põhja- pool olevais orgudes. Klindist lõuna- paiknevale alale ei ole Läänemere vee- taseme muutused mõju avaldanud nii- sealseis orgudes on vaid terrassides lamm (vt. joonis). Põhja-Eesti alal on pidevalt sügavnesid, sest maa tõuseb seal katkematult ja meri alanes. Mere- ajutised pealetungid jõgede arengut ei pidurdanud, kuid maatõus avaldas suurt mõju. Balti jääpaisjärve ranna- samatõusujooned näitavad, et loodes voolavate jõgede alamjooksu ala on sel- lest ajast tänapäevani (u. 10 200 aasta jooksul) kerkinud 20—30 m rohkem kui ülemjooksu ala (vt. joonis). Edelas- ja läände suunduvate jõgede alam- ja ülemjooksu puhul on maatõusu erine- nevus väiksem. Loodesse suunduvate jõgede puhul kallutas maatõus mere- pinda kagusse, mis koos muude geo- loogiliste teguritega põhjustas jõe ala- jooksul madalate, liigniiskuse all lasu- natavate ja terrassideta lammorgude tek- ke (vt. joonis). Liivi lahte ja Väinamere voolavate jõgede arengus on maa- tõusu mõju väiksem, küll aga on Pärnu jõgikonna arengut mõjutanud Pärnu- Kunda joonel asuv aktiivne tektooniline rikke vöönd. Nimelt süvendavad Pärnu jõe parempoolsed lisajõed (Õdaste, Vändra jt.) oma orge kerkiva maakoore- ploki loodeserval, kuna vasakpoolsed lisajõgede (Navesti jt.) vool on takis-

voolavad vastu maatõusu.
Valgejõe alamjooksu oru
. – Eesti Geograafia
1962. Tln., 1963;
Juuni Piusa oru geomorfo-
. – Eesti Geograafia Seltsi aasta-
1965. Tln., 1966; A. Miidel.
geoloogia ja areng. – Eesti
Koostanud A. Järvekülg.] Trt.,
Avo Miidel

Veekoridorid

Territoorium asub kogu Eesti Läänemere rannikumaa. Eestit läbib Soome lahe ja Väinamere – Liivi lahe veelahe. Eesti territoorium jääb ka ligi pool Euroopa suurima järvede hulka kuuluvast Peipsi järvestikust (sh. 34,1 % selle vesikonnast Eesti territooriumil 47 800 km²). Et Peipsil ei ole Narva jõe kaudu väljavool merre, tuleb käsitleda Narva jõge ja Peipsi järve — Narva jõe reliefiorgu. Samal ajal on Narva jõgi nii hüdroloogiliselt kui ka bioloogiliselt Peipsi järve suubuvatest jõgedest silmapaistvalt erinev ja vaadeldav Soome lahe rannikumaa osana. Johtuvalt eelnevast võib Eesti mandriosa jaotada kolmeks — Peipsi järve, Soome lahe ja Liivi lahe vesikonnaks (käsitletakse Väinamere – Liivi lahe vesikonna koosseisus). Veeljanda, saarte vesikonna moodustab Lääne-Eesti saarestik, kuigi see on ajaloost nii Väinamerre, Liivi kui ka Läänemere avaosse. Eesti läänepiiril on Läti Salaca (Salatsi) jõe ülemjooksu lähistel ning Gauja (Koiva) ülemjooksu lähiosa (sh. peaaegu kogu Gauja jõgikond). Eestisse ulatub ka Daugava jõgikonna äärmisest põhjaosast Pededze jõe ülemjooksuala. Nii Gauja kui ka Daugava valgala kuulub Liivi lahe vesikonda, Eesti piires neist kokku 1580 km². Veekoridoride (Arvi Järvekülg, „Eesti loodus") aga eristab Eestis koguni kaheksa: 1) Peipsi-Võrtsjärve, 2) Emajõe, 3) Väinamere, 4) Liivi lahe, 5) Pärnu ja 6) Saaremaa vesikonna ning Peipsi järve vesikond, mis paikneb 16 187 km², üle-Eesti vesikond, mis jaguneb Venemaa (3560 km²) ja Läti (3560 km²) vahel. Veekoridoride (Loopmann 1994) põhineb teine käsitlus vesikondade ja alamvesikondade kohta (Eesti vesikond, 9 alamvesikondi; ERT II 2001, 36, 206).

Eesti suurim veelahkmeala on Pandivere kõrgustik, sealt algavad jõed suubuvad Soome lahte, Liivi lahte ja Peipsi järve. Otepää ja Sakala kõrgustik on Peipsi järve ja Liivi lahe vaheliseks jõgedele.

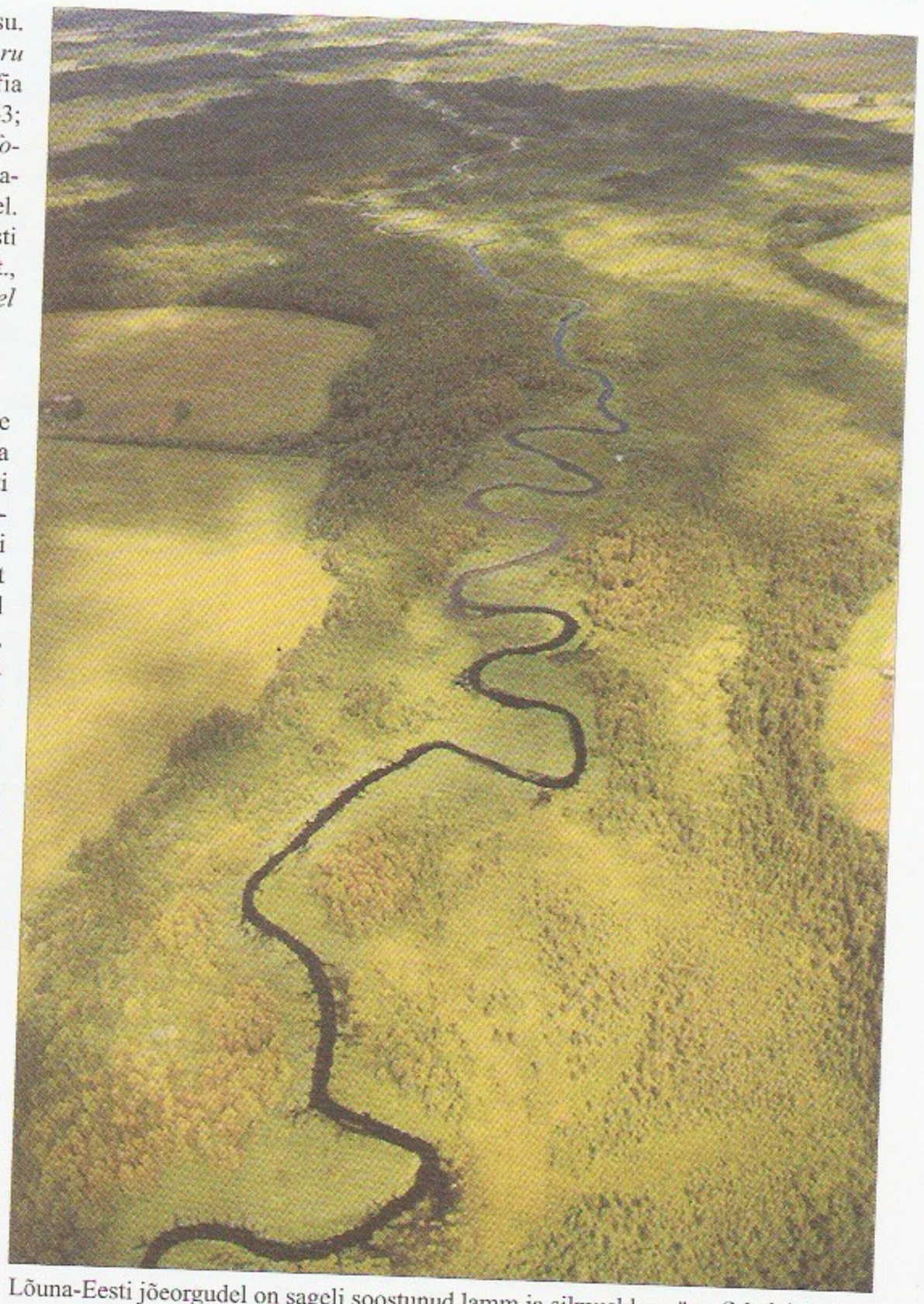

Lõuna-Eesti jõeorgudel on sageli soostunud lamm ja silmusklev säng (Mädajõgi)

Pärnu jõgi Sindi-Lodjal

VESIKONNAD

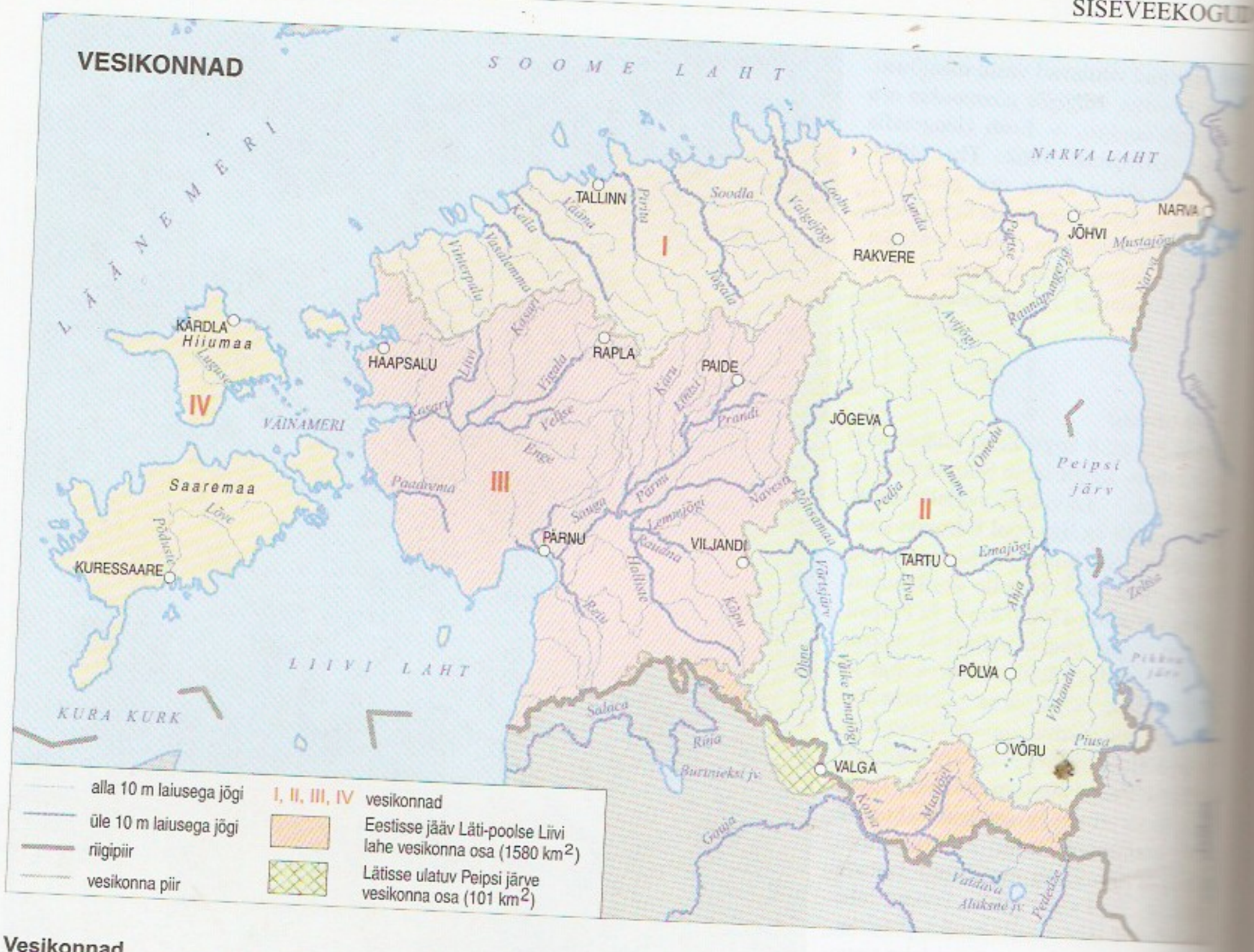

Vesikonnad

	Soome lahe	Peipsi järve	Liivi lahe	Saarte	Eesti kokku
	I	II	III	IV	
Pindala (km²)	10 350	16 187	14 550	4 140	45 227
Vooluveekogude arv	417	623	563	152	1 755
Vooluveekogude kogupikkus (km)	3 985	6 260	6 397	887	17 500
Vooluveestiku tihedus (km/km²)	0,38	0,39	0,44	0,21	0,39
Järvede arv	210	560	240	100	1 110
Aastane äravool (km³)	2,7	3,9	4,4	1,1	12,1

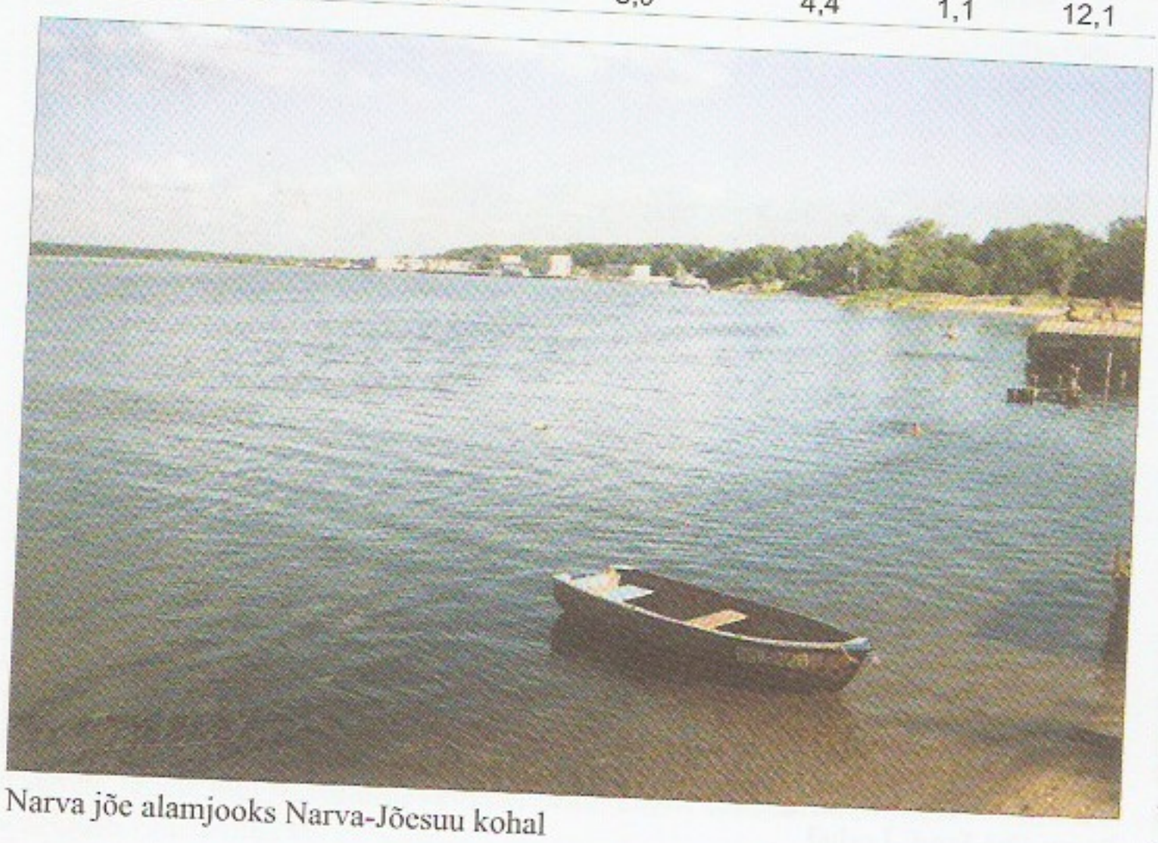

Narva jõe alamjooks Narva-Jõesuu kohal

Vesikondadest lähtutakse ka jõgede vooluvete nimestikulisel kodeerimisel. Seda tehakse vastupäeva järjekorras ning jõgikonna piires järgneb peajõe koodile lähtele lähima lisajõe kood. Alates 1995 on kasutusel 5-kohalised koodid. Nt. kannab koodi 10001 Mologa jõgi (on Saatsest kagus Eesti-Vene piiril, suubub Pihkva järve), koodi 10002 Pita sa jõgi, koodi 10003 Piusasse suubuv Avinurme kõige kaugemal suubuv Avijõgi. Narva jõe kood on 10622, Pärnu jõe kood 11235, Eesti lõunapoolseima Liivi lahte suubuva Ikla peakraavi kood 11526. Mandri-Eestis on suurimad valgalad Misso v-s Pabra järve suubuval Punaojal (11602) ja järve läbivu Lämmi jõe ülemjooksul (11603), mõlemad Gauja vesikonnas ja kuuluvad Peipsi järve vesikonda.

Arvestuslikke vooluveekogusid on 1995. aastal 152 (Saaremaal 104, Hiiumaal 40, Muhus 7, Vormsis 1). Suurim järv (11755) on Muhus Suurde väina suubuval väikesel Värava ojal, mis on Eesti vooluveekogude nimestikus esimene veekogu.

Jõed

Eesti jõgede arv oleneb nende arvele võtmise alampiirist. Vooluveekogude ametlikus nimestikus (kinnitatud 1995)

20 pikimat jõge

Jõgi	Pikkus (km)	Valgala (km²)	Vooluveestik (m) kogupikkus (km)	tihedus (km/km²)	Langus (m)	Lang (m/km)	Vooluhulk suudmes (m³/s)
Võhandu	162	1420	599	0,42	86	0,55	10,2
Pärnu	144	6920	3367	0,49	78	0,54	65,0
Põltsamaa	135	1310	557	0,42	72	0,53	12,0
Pedja	122	2710	1195	0,44	67	0,55	10,9
Keila	116	682	282	0,41	75	0,65	6,4
Kasari	112	3210	1324	0,41	62	0,55	30,0
Piusa[1]	109	796	240	0,30	212	1,94	5,8
Pirita[2]	105	799	352	0,44	75	0,71	6,0
Emajõgi[1]	101	9740	2739	0,28	4	0,04	70,0
Navesti	100	3000	1456	0,49	57	0,57	26,9
Jägala	97	1573	665	0,42	82	0,85	12,9
Vigala	95	1580	657	0,42	61	0,64	14,1
Ahja	95	1070	442	0,41	87	0,92	6,9
Õhne[1]	94	573	267	0,47	62	0,66	4,8
Halliste	86	1900	917	0,48	76	0,88	17,1
Valgejõgi	85	453	155	0,34	107	1,26	3,9
Mustjõgi[1]	84	1823	519	0,28	29	0,35	13,4
Väike Emajõgi[1]	83	1380	576	0,42	81	0,98	10,7
Narva[3]	77	814	388	0,48	30	0,39	378,0
Reiu	73	917	443	0,48	49	0,67	7,9

[1] valgala suurus Eesti terr-l: Piusa 508, Emajõgi 9639, Õhne 565, Mustjõgi 994 ja Väike Emajõgi 1287 km²

[2] põhiline osa Pirita jõe veest suunatakse Tallinna veega varustamiseks Ülemiste järve

[3] Narva jõe puhul on antud Peipsi järve ja mere vahel paiknev jõe vasaku kalda valgala. Narva jõgikond kokku on 56 225 km², sellest Eesti piires 17 145 km²

Hüdroloogiline uurimine

Esimesed veetaseme kohta on esimesed teated Tartust, kus a-st 1802 algab Emajõe veeseisu pidev vaatlemine. Äravoolu andmete pikim rida (a-st 1902) on saadud Narva jõest. Narva jõe andmeid ei saa Eesti jõgede äravoolu iseloomustamisel otsesesti kasutada, sest jõgikonnast paikneb Eestis vaid 30,5 %. Jõgede süstemaatiline hüdroloogiline uurimine algas 1922, millal moodustati Sisevete Osakond Tartus, üle 20 aasta juhatas seda August Veiner (Wellner). Enne Eesti Vabariigi aega olid jõgede mõõtepostid ajutised, sellised, kus tehti pms. vaatlusi, ülejäänutes määrati veetase 6-st 1950 mõõdetakse peaaegu kõigis postides nii veetaset kui hulgimõõtmisi, enamikus tehakse ka jäävaatlusi ning mõõdetakse sademeid ja veetemperatuuri. Riikliku vaatlusvõrgu töö korraldamisega ning andmete kontrolli ja arhiveerimisega tegeleb alates 1945 Eesti Meteoroloogia Büroo.

Suurema osa jõgede äravoolu saab andmete ülempooksul paiknevate mõõtepostide andmeil, selliseid on umbes 40. Rahvusvahelisteks võrdlusuuringuteks saab hästi kasutada seirevõrgu andmeid, kus on vaatlusi olnud 1931–60 või 1961–90 (veelgi pikemad vaatlusreaga on ainult mõlema 30 aasta andmed). Igas Vilandri-Eesti vesikonnas on vähemalt üks pika vaatlusreaga jõepost. Vaatlusseeriate arv läheneb kümnele. Vesikonnas paiknevad selliseid Emajõel ja Võhandul, Soomaa rabamassiivist jõgedest Purtse ja Keila jõel ning Liivi lahe vesikonnas Pärnu ja Kasari jõel, Saaremaal on Lõve jõel 67 aasta pikkuse vaatlusreaga Lõve post. Need jõepostid on koos Narva jõega Eesti jõgede veerežiimi ja äravoolu määramise tugikohtadeks. Erinevatel aegadel tegutsenud jõepostidest on 75 posti vaatlusrea pikkus vähemalt 15 aastat ja nende andmed peegeldavad hästi peamiste jõgede veerežiimi.

Erihüdroloogilisi vaatlusi tehakse rabades, allikatel ja karstialadel. Männikjärve rabas Toomal 1950 alanud vaatlused kestavad tänini. Vaatlusandmed võimaldavad koostada suure täpsusega rabaveebilansi, sest peale pindmise äravoolu mõõtmise on tehtud ka põhjaveevaatlusi.

Vähemalt 30 ja 60 aasta pikkuse vaatlusperioodiga äravoolumõõtepostide arv jõgedel

Periood	Mõõtepostide arv	Valgala kokku (km²)	Osakaal terr-st (%)
1931–60	14	22 370	49
1961–90	37	24 420	54
1931–90	11	18 810	42

Emajõgi Tartus

Vigala jõgi Konuveres

vooluhulga mõõtmise tehakse raba veetaseme, auramise, sademete, turbalasundi temperatuuri ja külmumise ning lume mõõtmisi. Laekuvad andmed on ülemaailmsest seisukohast unikaalsed, sest pika aja jooksul ja järjepidevalt tehtud soohüdroloogilisi vaatlusi on teada vähestest kohtadest.

1970. a-il korraldati tollase Eesti Riikliku Hüdroloogiateenistuse juhataja Tiit Eipre eestvõttel mõne aasta jooksul Pandivere kõrgustikul kui ühel Eesti tähtsaimal põhjaveealal äravoolu erivaatlusi. Ajutised mõõtepostid töötasid suurematel allikatel ja valdavalt põhjaveelise toitega jõgede ülemjooksul. Saadud tulemused võimaldasid oluliselt täpsustada hüdroloogiliselt ja veemajanduslikult väga olulise Pandivere kõrgustiku veebilanssi ning pinna- ja põhjavee vahelisi seoseid. U. 20 aasta jooksul, alates 1950. a-te keskpaigast uuriti põllum-maade kuivendamise projekteerimisaluste koostamiseks äravoolu väikevalgaladelt Kärde-Tooma sooalal, Oidremal ja Kuusikul. Väikevalgalade reostuskoormuse uuringuteks on 1990. a-il rajatud mõõtelävendid Navesti

Keila jõgi Kohila lähedal

ja Kasari jõgikonda. Seoses Tallinna veevarustussüsteemi uuringutega töötasid 1975—95 Pirita ja Jägala jõgikonnas 7 mõõteposti, need andmed on kasutatavad ka äravoolu analüüsimisel. A-st 1959 on Eestis suvise miinimumäravoolu täpsustamiseks tehtud rohkesti ekspeditsioonilisi mõõtmisi. Käesolevaks ajaks on kogunenud ligi 10 000 vooluhulga üksikmõõtmist, need hõlmavad pms. Eesti põhjapoolset osa, kus suvise miinimumäravoolu periood limiteerib veemajandust.

Jõgede toitumine

Eesti jõed toituvad põhja-, vihma- ja lumesulamisveest, igaüks toiteallikas annab ligikaudu 1/3 aastasest äravoolust. Põuasel suvel ja pikal ning külmal talvel toituvad jõed pikemat aega ainult põhjaveest. Territoriaalselt on erinevate piirkondade jõgede toiteallikate omavaheline suhe suuresti erinev. Karstiala jõgedel (Põltsamaa, Kunda, Esna, Valgejõgi) ja Kagu-Eesti sügavates ürgorgudes voolavatel jõgedel (Ahja, Võhandu, Piusa) ulatub põhjaveelise toitumise osatähtsus 50—60 %-ni aastasest äravoolust. Enamik Põhja-Eesti jõgesid algabki allikatest, millest tuntuimad on Pandivere kõrgustikku ümbritsevad veerikkad karstiallikad. Kogu jõgikonnaga Lääne-Eestis paiknevate jõgede (Velise, Vihterpalu, Vändra, Reiu, Sauga) äravoolus on põhjavee osatähtsus 10—20 %. Lumesulamisvesi tekitab kevadise suurvee ja põhjustab üleujutusi, eriti siis, kui märtsis-apr-s lisandub rohkesti sademeid. Pehmele ja lumevaesele talvele järgneval kevadel suurvett peaaegu pole, sest lume veevaru jääb talviste sulade tõttu väikeseks. Lumesulamisveel on suurim osatähtsus Alutaguse jõgedel, sest talv on seal pikim, lumikate paksim ja lume veevaru suurim. Lumesulamisvee osa aastases äravoolus on väike saartel (lühema ja pehmema talve tõttu) ja Pandivere kõrgustikul (lumesulamisvee kiirema põhjavette infiltreerumise tõttu).

Vihmavee osatähtsus jõgede äravoolus sõltub suvise poolaasta sademete režiimist. Tuntavaim on vihmaveest põhjustatud veetaseme tõus ja äravoolu suurenemine sajuse sügise korral. Rohked vihmad põhjustavad mõnikord sügisel suure üleujutusi, nagu oli viimati 1978. Suvise 2—3-päevase intensiivse vihmaga kaasnevad aga lühiajalised tulvad. Viimaseid esines mitmel korral 1980. a-te keskel. Piirkondades, kus sademetevee filtratsioon põhjavette on väike, jõuab see kiiremini jõesängi ja jõgede toitumises on vihmaveel suurem osa. Niisugune piirkond on esmajoones Lääne-Eesti madalik, kus Kasari jõgikonnas on põhjavette jõudev veehulk viimase tõttu Eesti väikseim. Lõuna-Eesti kõrgustikelt lähtuvatel jõgedel (Väike Emajõgi, Võhandu, Piusa, Halliste, Raudna jt.) on vihmavee põhjustatud äravool märgatavalt suurem sest jõgede ülemjooksu järsem lang põhjustab niisugustes kohtades vihmavee kiirema äravoolu.

Jõgede veerežiim

Jõgede veerežiimis saab eristada pikaajalisi ja aastasiseid muutusi. Veetaseme pikaajaliste muutuste hindamiseks peab olema vaatlusandmeid vähemalt 60—70 aasta kohta. Selgub, et avaldub Eesti veeoludes tsükliline muutlikkus (vt. joonis lk. 135). Eristada saab lühema ja pikema kestusega tsükleid. Kõige selgemini on jälgitav umbes 30-aastane muutlikkus, millele järgnevad 6- ja 3,5-aastase kestusega tsüklid. 20. saj. on kuivad perioodid olnud ajavahemikud 1933—47 ja 1963—76; kolmas veevaene periood algas 1992. a. Märjad ehk veerikkad perioodid on olnud 1900—10, 1948—62 ja 1977—91. Samataoline veetaseme pikaajaline kõikumine ilmneb ka järvedel, eriti Peipsil ja Võrtsjärvel.

Erinevate piirkondade jõgede veerežiimis ja äravoolu aastases ajalises jaotuses ilmneb kohalike tegurite mõju, millest

…jõgede toitumine

…ogine rajoon. …ni–veemõõtepost	Äravool (mm/a)	Toitumine põhjaveest (mm/a)	(%)	vihmaveest (mm/a)	(%)	lumeveest (mm/a)	(%)
…jõed							
…ärve–Peipsi	232	117	50	41	18	74	32
…ärtsjärv – Himmiste	253	123	49	50	20	80	32
…ärtsjärv–Kavastu	258	132	51	56	22	70	27
…ärved							
…ärtsjärv–Emajõgi – Tõlliste	253	63	25	108	43	82	32
…ärtsjärv–Tõrva	252	101	40	80	32	71	28
…ärved							
…ärtsjärv–Ülenuse	255	63	25	90	35	102	40
…ärtsjärv–Tudulinna	266	50	19	97	36	119	45
…ärtsjärv							
…ärtsjärv–Pajusi	324	196	60	31	10	97	30
…ärtsjärv–Sänni	369	199	54	70	19	100	27
…ärtsjärv–Vanaküla	272	158	58	30	11	84	31
…ärved							
…ärtsjärv–Kuke	289	101	35	92	32	96	33
…ärtsjärv–Tenuse	307	85	27	122	40	100	33
…ärved							
…ärtsjärv–Võnnja	273	28	10	149	55	96	35
…ärtsjärv–Kõrve	284	41	14	124	44	119	42
…ärved							
…ärtsjärv–Tartu	269	44	16	137	51	88	33
…ärtsjärv–Piirissaar	287	73	25	121	42	93	33
…ärtsjärv–Alasi	290	82	28	114	39	94	33

…muud veeolude muutumist iseloomustavad näitajad
…ennuste keskmine, b – erinevus sajandi keskmisest)

	Sademed (mm/a)		Narva jõe äravool (m^3/s)		äravoolutegur (äravool/sademed)		Võrtsjärve madalaim veetase (m)	
	a	b	a	b	a	b	a	b
…97	656	11	422	33	0,36	0,04	33,41	0,36
…06	611	–56	382	–7	0,35	0,03	33,03	–0,02
…15	684	17	465	76	0,38	0,06	33,57	0,52
…24	661	–6	340	–49	0,28	–0,04	32,86	–0,19
…33	705	38	412	23	0,32	0,00	33,05	0,00
…42	625	–42	262	–127	0,24	–0,08	32,58	–0,47
…51	720	53	476	87	0,37	0,05	33,28	0,23
…60	591	–76	359	–30	0,34	0,02	32,86	–0,19

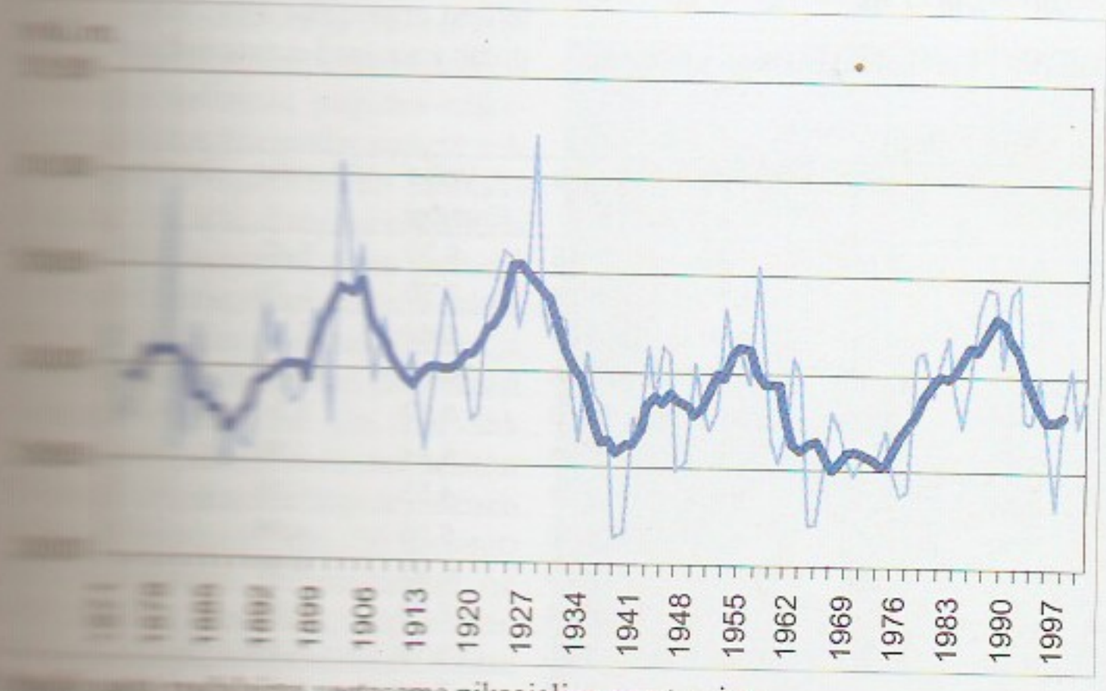

…maksimaalse veetaseme pikaajaline muutumine
…ärtsjärve lähim keskmine)

olulisimad on karst, soostumine ja maakasutus. Järved oma suure mahu tõttu ühtlustavad jõgede äravoolu ja veetaset. Neil jõgedel, kus äravoolu mõjutavad suured järved (Narva jõgi, Emajõgi) või on tegemist suure põhjaveelise toitumisega (Pandivere kõrgustikult algavad jõed), on veetaseme kõikumine väike.

Aastas kõigub jõgede veetase võrdlemisi korrapäraselt. Jõgede veerežiimi aastase tsükli võib jagada mitmeks iseloomulikuks osaks. Eesti jõgedel saab eristada nelja veerežiimi faasi ehk hüdroloogilist perioodi ning neile vastavat veetaset: 1) talvine madalvesi, 2) kevadine kõrgvesi, 3) suvine madalvesi, 4) sügisene kõrgvesi.

Kõige märgatavam on kevadine kõrgvesi, põuase suve lõpul ka madalvesi. Sügisene suurvesi oleneb suve lõpu ja sügise sademete rohkusest ning väikesest auramisest. Talvel on vett jõgedes taas vähe, kuid enamikul aastatel rohkem kui suvise madalvee ajal. Põhjaveelise toitumise ja pehmetel talvedel ka sulade tõttu ei jää jõed päris kuivaks. Küll võivad väga väikesed jõed jääda kuivaks põuastel suvekuudel.

Olulisim on määrata suurvee aega ja pikkust, sest ükskõik missuguse aastaaja suurvee ajal on jõgede veetase kõrgeim, voolukiirus suurim, jõesängi kulutus tugevaim ja lammorgudes lammi üleujutus. Mõnikord võib jõgi eriti kõrge veetaseme korral kahjustada rajatisi (tamme, paise, sildu, teid) ja hooneid. Kesk- ja Lääne-Eestis on jõeorud madalad ja suurvesi valgub laialdasele alale. Suuremad üleujutusalad on Halliste jõe alamjooksul (Riisa üleujutused), Emajõe ülemjooksul (alates Võrtsjärvest kuni Kärevere sillani), Kasari jõe alamjooksul ning Peipsi ja Võrtsjärve madalatel rannikualadel. Riisa üleujutusala pindala on kõrgeima veetaseme korral (1928) hinnatud 175 km^2 suuruseks. Emajõe üleujutusala pindala ulatub ligi 100 km^2-ni. Väiksemad üleujutused võivad tekkida ka kevadel jäämineku ajal jääummistuste tõttu.

Jõgede äravool

Eesti terr-i jõgede aastane äravool on keskmiselt 12 km^3. Sademete keskmisest aastasummast — 667 mm — moodustab äravool 260 mm ehk 39 %. Aastati võib äravoolu ja sademete suhe muutuda. Veebilansi põhielementidest muutub auramine kõige vähem ja seetõttu ilmnevad jõgede äravoolu erinevused selgemini, kui nähtub sademete ajaline muutlikkus. 20. saj. veevaestel perioodidel on äravoolutegur olnud keskmiselt 0,34, veerikastel perioodidel aga 0,43.

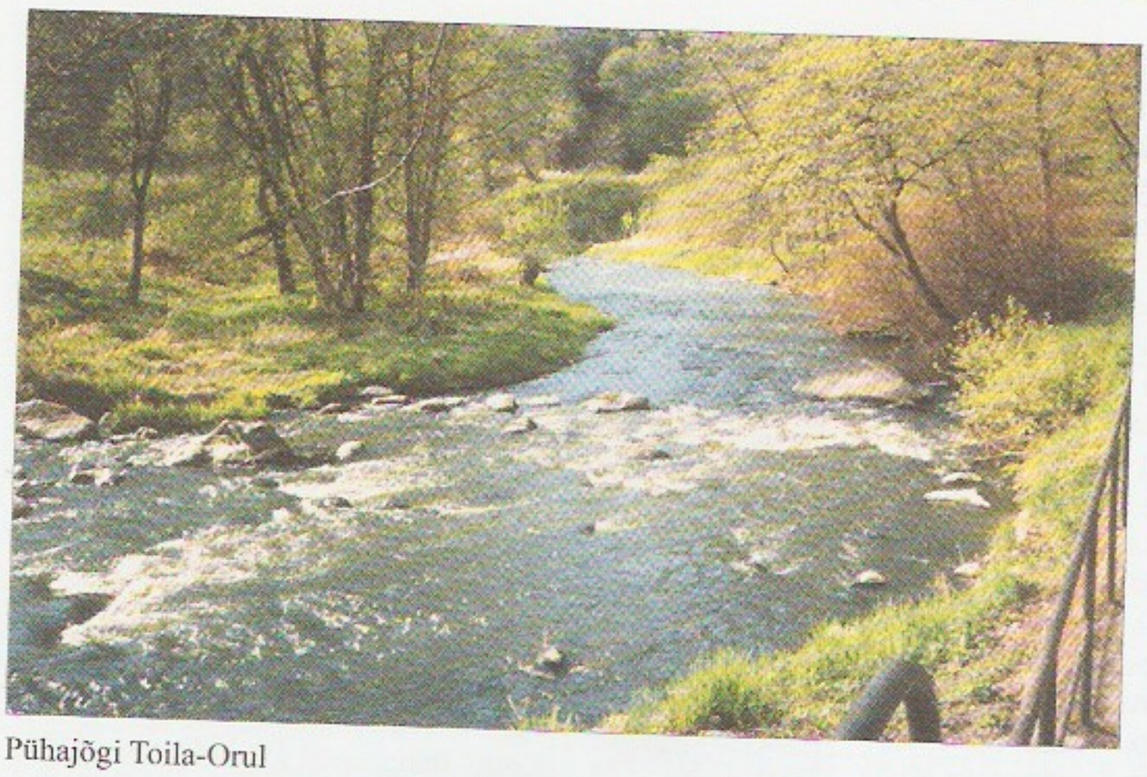

Pühajõgi Toila-Orul

Aastaajaliselt avaldub äravoolu muutlikkus selgemini Eesti läänepoolmikul. Väiksemad on erinevused Pandivere piirkonna jõgedel ning eriti ühtlane on Emajõe ja Narva jõe äravoolu aastasisene jaotus. Territoriaalselt on suurim äravool Pandivere kõrgustikult ja selle lähiümbrusest (Kunda jõgi, Põltsamaa jõgi, Valgejõgi ja Pärnu jõgi) ning Loode-Eestist (Keila, Vääna ja Kasari jõgi). Eesti keskmisest väiksem on äravool Kagu-Eestis (Piusa, Võhandu ja Ahja jõgi, Väike Emajõgi) ning saarte ja mandri rannikuala väikestel jõgedel ning suurtest soostikest.

Omapärane on Emajõe äravoolurežiim tema alguses, Võrtsjärvest väljavoolul. Kõigil teistel jõgedel on suurim äravool apr-s, kuid seal on see kevadise suurvee ajal kõige väiksem; suurim kuu keskmine vooluhulk on aga juunis. Pede suudmes olev paisutus on põhjustanud jõe väga väikese languse (4 cm 1 km kohta) ja keskmiselt kümmekond päeva aastas voolab Emajõgi seetõttu oma alguses hoopis vastassuunas — Võrtsjärve poole.

B: A. Velner. *Eesti hüdrograafia ülevaade.* — Sisevete uurimise andmed, I. Tln., 1922; A. Loopmann. *Eesti NSV jõgede nimestik.* Tln., 1979; *Eesti NSV jõgede, ojade ja kraavide ametlik nimestik.* Tln., 1986; A. Järvet. *Eesti jõgede äravoolu uuritus.* — Eesti Loodus, 1996, 8; *Eesti jõed.* [Koostanud A. Järvekülg.] Tln., 2001.

Arvo Järvet

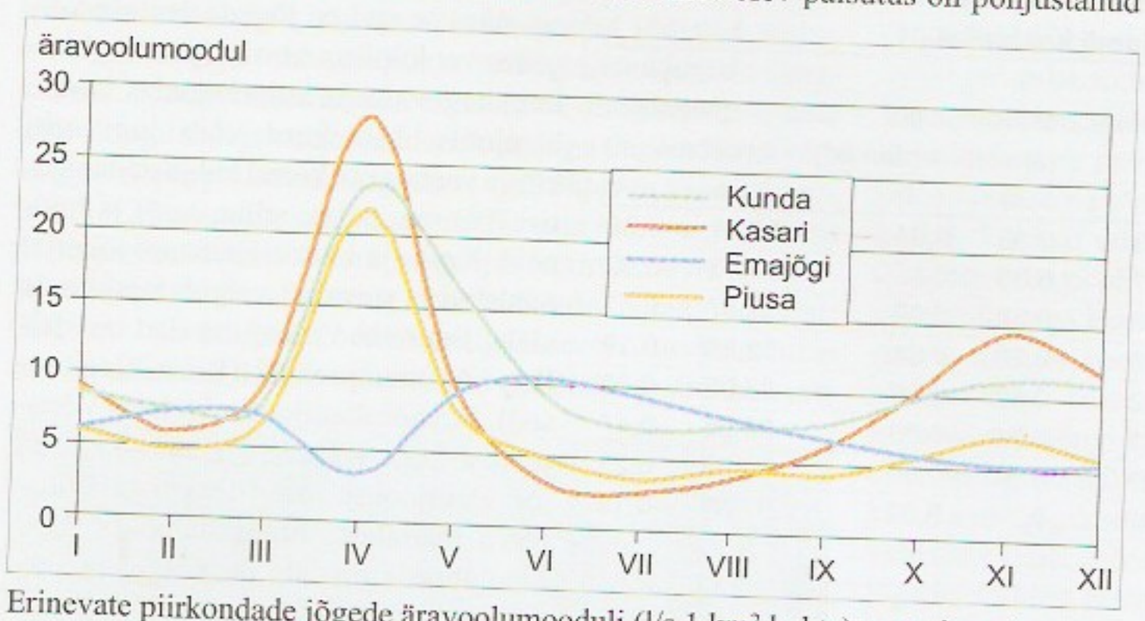

Erinevate piirkondade jõgede äravoolumooduli (l/s 1 km² kohta) aastasisene jaotus

Jõgede hüdrobioloogilised tüübid

Vesikupp

Vee toitelisustaseme ja orgaaniliste ainete (pms. humiinainete) sisaldus alusel jaotatakse Eesti jõed 8 hüdrobioloogilisse tüüpi (tüpoloogia autor Arvo Järvekülg): oligohumoossed-oligotroofsed (vähetoitelised orgaanilise aine vaesed jõed; 4 % jõgedest), polühumoossed-oligotroofsed (vähetoitelised orgaanilise aine küllased; 1 %), oligohumoossed-mesotroofsed (keskmise toitelised orgaanilise aine vaesed; 37 %), polühumoossed-mesotroofsed (keskmise toitelised orgaanilise aine küllased; 13 %), oligohumoossed-eutroofsed (rohketoitelised orgaanilise aine vaesed; 19 %), polühumoossed-eutroofsed (rohketoitelised

Jõgede kuu keskmine äravoolumoodul (l/s 1 km² kohta)

Kuu	Kunda	Keila	Pärnu	Kasari	Reiu	Purtse	Jägala	Väike Emajõgi	Võhandu	Emajõgi	Piusa
jaanuar	8,74	9,05	7,95	8,93	8,00	5,29	7,46	6,30	6,42	6,05	5,8
veebruar	7,52	6,36	5,66	5,78	5,23	4,63	5,78	5,59	5,76	7,33	4,7
märts	8,14	8,81	9,16	9,45	9,25	6,71	6,36	9,69	7,78	7,16	6,9
aprill	23,21	26,60	26,58	28,13	27,13	28,59	20,18	20,79	15,35	3,43	21,8
mai	16,80	11,37	11,30	9,58	8,87	13,01	11,93	8,97	8,84	9,09	8,3
juuni	8,98	4,52	4,49	3,15	2,16	4,31	5,36	4,44	4,59	10,34	4,7
juuli	6,89	3,48	3,64	2,54	2,30	3,03	3,88	4,53	4,34	9,17	3,5
august	7,30	4,39	5,09	3,62	3,48	4,11	4,10	5,05	4,88	7,87	4,0
september	7,63	6,12	6,84	5,90	6,86	5,71	5,73	5,93	6,23	6,77	4,7
oktoober	9,85	9,93	10,19	10,17	9,60	9,08	8,14	7,38	6,99	5,71	5,8
november	11,15	13,69	13,26	14,14	12,81	10,94	10,26	9,16	6,86	5,15	7,4
detsember	11,05	11,67	10,25	11,65	11,21	7,86	9,40	7,14	6,83	5,47	5,8
Keskmine	10,61	9,67	9,49	9,45	9,26	8,61	8,21	7,91	7,07	6,96	6,8

Tuhala jõgi suurvee aegu

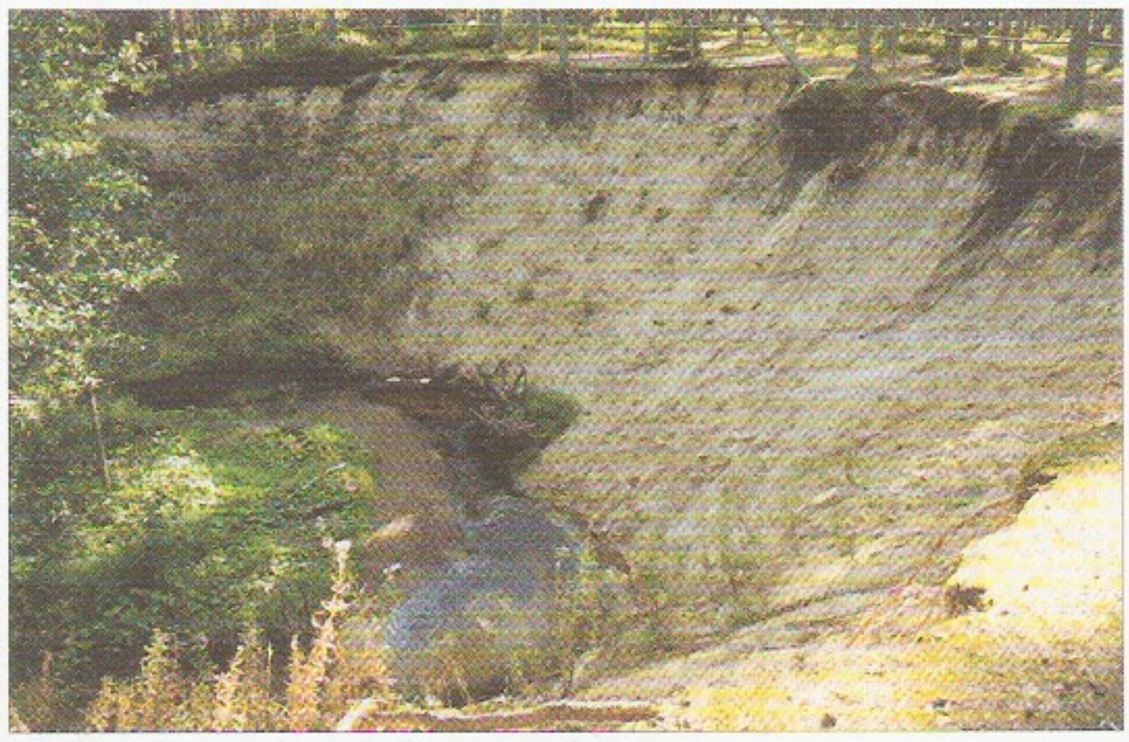

Mereliiva lõikunud Vanajõgi (Hiiumaal)

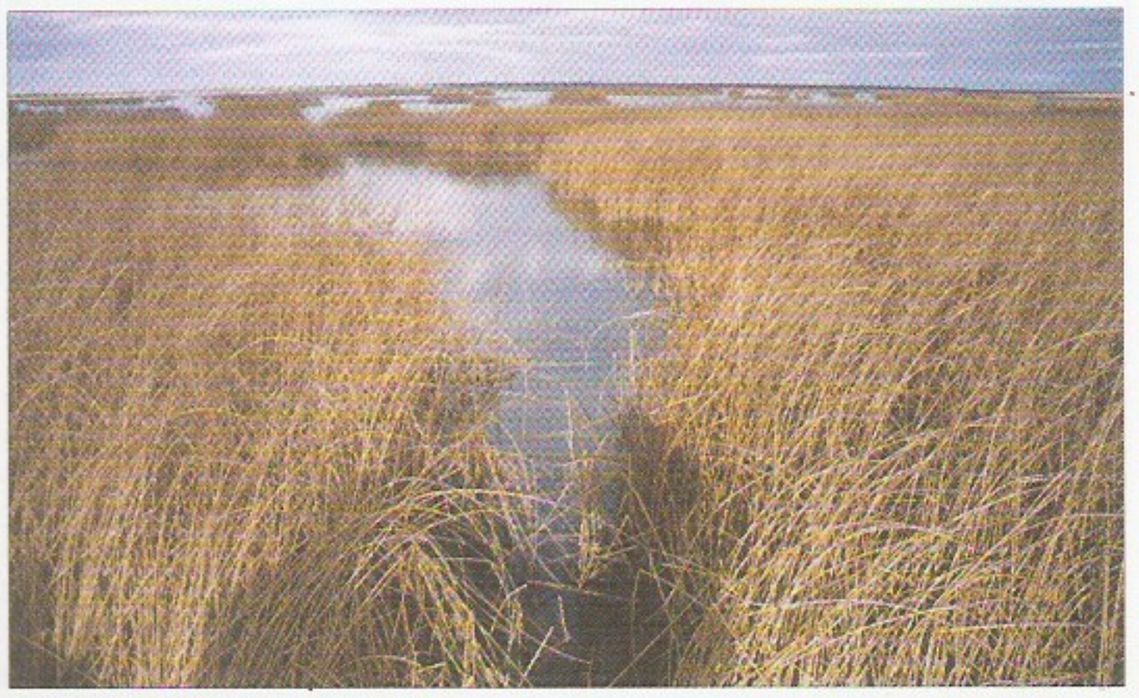

Roostik Kasari jõe alamjooksul

orgaanilise aine küllased; 13 %), -hüpertroofsed (liigtoi- orgaanilise aine vaesed; 8 %) -hüpertroofsed (liig- orgaanilise aine küllased; Mandri-Eesti vesikonda- oligohumoossed-meso- jõed. Hiiumaal ja Saaremaal -mesotroofsed jõed. -oligotroofsete ja polü- -oligotroofsete jõgede osa- suurim Hiiumaal, samas Liivi Väinamere vesikonnas selliseid . Oligohumoosseid-hüper- jõgesid on palju Väinamere neid ei ole aga Hiiumaal ja

Eesti jõgedes on bakterplank- väga erisugune. Füto- üsna liigirikas (üle 400 , kuid heterogeenne (koosneb -, mis vool on jõepõhjalt lahti kiskunud); plank- on üsna väike, suurem järvedest ja paisudest allapoole .

hakkab välja kuju- jõgede aeglase voo- Mikrofütobentose paljudes jõgedes keskmine on enamasti räni- *Achnanthidium minutissimum*. -taimestiku koosseisu kuulub , 22 liiki samblaid vetikaid. Õistaimedest -lillast vesikuppu (*Nuphar* ja vegetatiivset jõgitak- *erectum* ja *S.* spp.), *Equisetum fluviatile*), järve- *Schoenoplectus lacustris*), hari- (*Hippuris vulgaris*), (*Phragmites australis*) ja (*Sagittaria sagittifolia*), -vesisammalt (*Fontinalis* vetikatest rohevetikat *Cladophora glomerata* ja eriviburveti- -taimestiku liigirikkus , paljudes väike- -taimestiku arengut val- Põhjaloomi on kindlaks liiki. Põhjaloomastik on -ajal hujumemisjärgus ja koos- enamasti on ta suhte- ning asustustiheduse ja -poolest keskmine. Biomassist suure osa jõe kirpvähk -poolest), keda on teistest -arvukamalt. Jõgedes elutseb ja 47 liiki (50 taksonit) -taimed ja arvukamad on , lepumuim, särg, ahven, -, jõeforell, lutt ja viidikas. Kaitse (LK II), hurjas ja tõugjas (LK III). Kaitsealuse tüpo-

loogia järgi on Eestis enim forelli-, haugi-, särje-, ahvena- ja särje-haugi-jõgesid. Mõnes jões on säilinud üli-haruldast ebapärlikarpi (*Margaritifera margaritifera*; LK I). Jõed ja nende ümbrus on pesitsus- ja toitumispaigaks paljudele lindudele; poolveelise elu-viisiga imetajaist võib jõgedel kohata

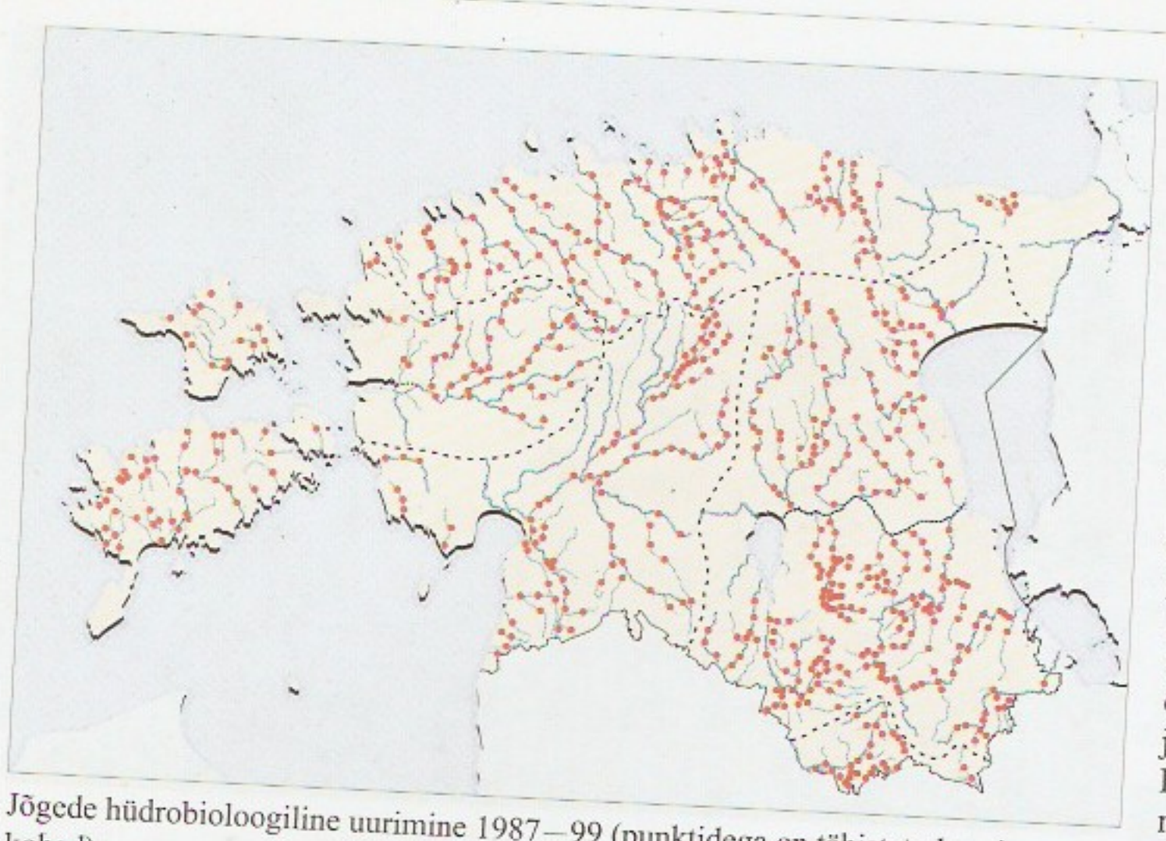

Jõgede hüdrobioloogiline uurimine 1987–99 (punktidega on tähistatud uuringute kohad)

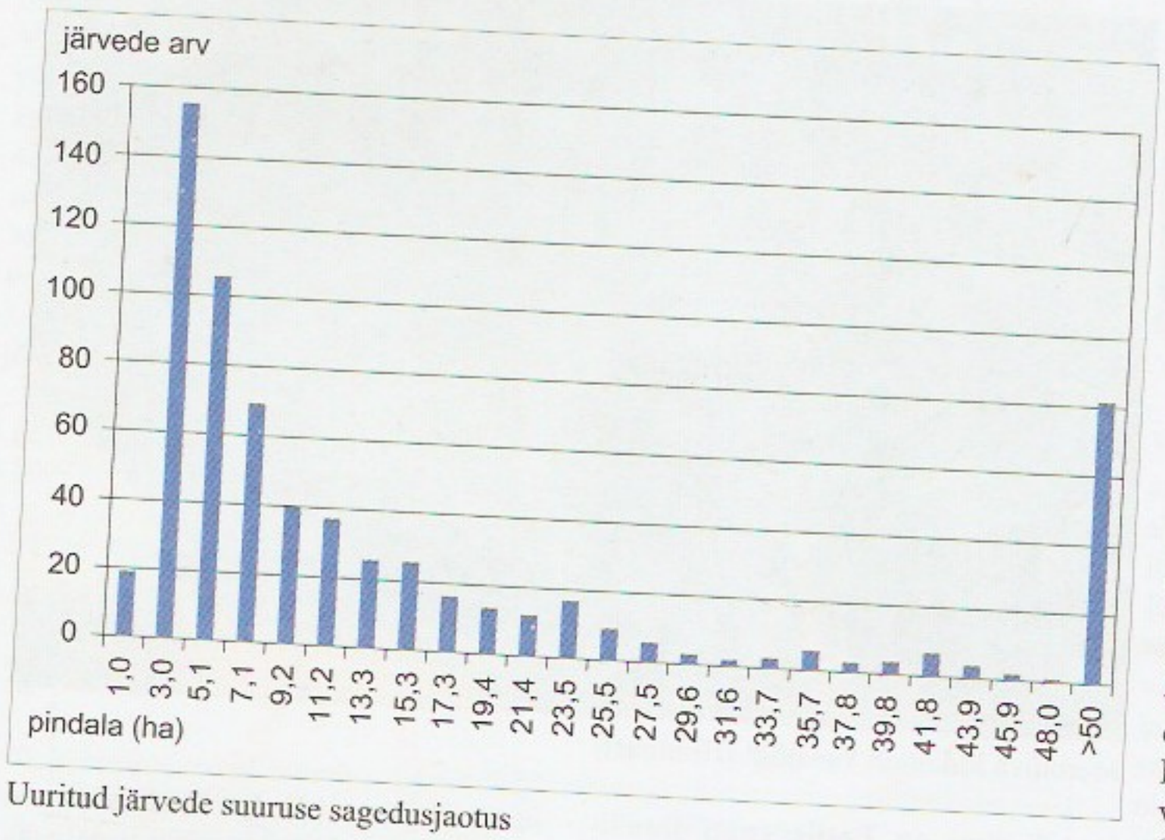

Uuritud järvede suuruse sagedusjaotus

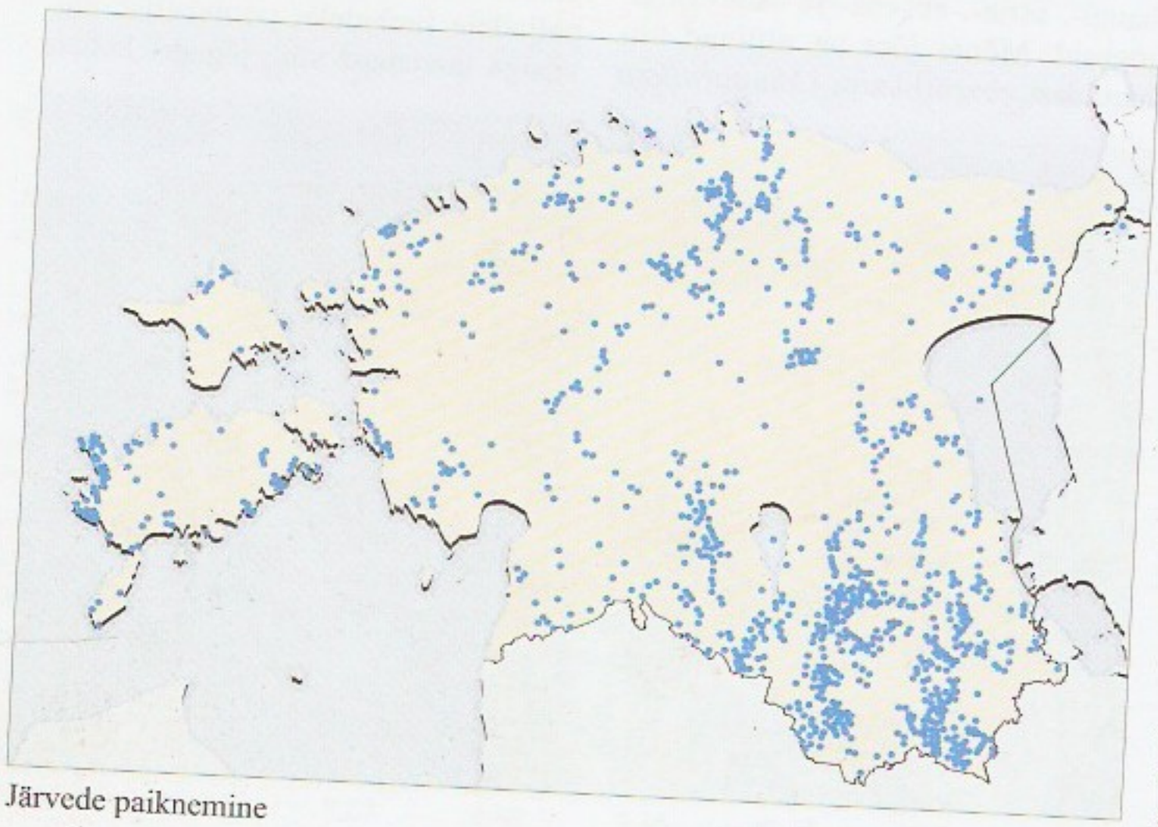

Järvede paiknemine

väga arvukat kobrast (u. 10 000 isend-
dit), mügrit, ondatrat (viimastel aastatel
on tema arvukus vähenenud) ja vähe-
arvukat saarmast (LK III). Veel hiljaaegu
väikeste metsajõgede ääres elutsenud
euroopa naaritsa (LK I) on ameerika
naarits ehk mink välja tõrjunud ja ta on
hävimisohus.

Hüdrobioloogiline uuritus. Erinevalt
järvedest on Eesti jõgesid väga vähe
uuritud. Mahukad sellealased varase-
mad uurimistööd tehti 1947–50 Emä-
jõel, TRÜ ja TA Zooloogia ja Botaanika
Inst-i koostööd juhtis Heinrich Riikoja.
1962–65 uurisid TRÜ teadlased ja üli-
õpilased Jüri Ristkoki juhtimisel Emä-
jõe vanajõgesid. EPMÜ Zooloogia ja
Botaanika Inst-s algas jõgede süste-
maatiline hüdrobioloogiline uurimine
1987, 1991 moodustati jõgede biolo-
gia rühm. 1987–2000 on tehtud uuri-
guid u. 300 jõel rohkem kui 650 lõigu
kompleksselt on uuritud u. 180 jõge.
Tulemused on üldistatud monograafias
„Eesti jõed" (2001).

B: H. Haab, T. Trei. *Veesamblad Eesti
jõgedes.* — Eesti TA Toimetised. Bio-
loogia, 42, 1993; *Eesti jõgede ja järve-
seisund ning kaitse*. [Toim. A. Järve-
külg.] Tln., 1994; *Eesti jõed*. [Koostanud A. Järvekülg.] Trt., 2001.

Arvi Järvekülg

Järved

Eestis on ligi 1200 rohkem kui ühehek-
tarilise pindalaga järve. Kokku võtavad
nad enda alla enam kui 2130 km² ehk
4,8 % kogu Eesti pindalast. Suurema
osa järvede kogupindalast hõlmavad
Peipsi, Võrtsjärv ja Narva veehoidla,
väikejärvede all on vaid 176 km² ehk
8,5 %. Looduslikke järvi on tuhandeid
ja nad paiknevad võrdlemisi ebaühtlaselt. Enamik neist on mandrijäätekkelised. Eestis tuleb iga 100 km² kohta
keskmiselt 3 järve.

Morfomeetria ja hüdrobioloogia. Eesti järved on väikesed ja madalad.
Pooled neist on pisemad kui 3 ha, 46
järve on suuremad kui 100 ha ja 10
suuremad kui 50 ha. Ainult 46 järve
on sügavamad kui 15 m. Sügavamad
järved paiknevad Kõrg-Eestis. Järve-
valgalad ja veevahetus on väikesed.
Enamasti vahetub vesi 2–4 korda aas-
tas, umbjärvedes aga 3–5 aasta tagant.
Iga-aastane veetaseme kõikumine on
0,5–0,7 m, veerikastel ja veevaesemat
aastatel on veetaseme muutus 1–2 m.
Võrtsjärve veetaseme ja -mahu kõik-
mine on väga suur, eri aastatel regist-
reeritud miinimum- ja maksimumtase-
me vahe on 3,8 m ja mahuerinevus 3,0
kordne. Peipsi veetase kõigub 1,5 m.

Sügavaimad järved

	Sügavus (m)	Pindala (ha)
[illegible]järv	38	13,5
[illegible]-Pikna	31,9	4,5
[illegible]	30,2	6,2
[illegible]järv	29,7	6
[illegible]	27,6	43,5
[illegible]järv	27,5	3,9
[illegible]järv	26,8	44,1
[illegible]järv	26	8,3
[illegible]	25,4	64,9
[illegible]	25,3	43,4
[illegible]	25	710
[illegible]-Kiiujärv	25	3,6
[illegible]	25	3,6

Temperatuurirežiim ja stratifikat- [illegible] Eesti järvedes seguneb vesi täie- [illegible] kuni kuus korda aastas (selliseid järvi [illegible] dimiktilisteks). Kevadine segu- [illegible] toimub reeglina apr-mais ja [illegible]-nov-s, kui kogu veesamba [illegible]4 °C. Mõnes järves (nt. Verevi [illegible] vesi kevaditi ei segune, vaid [illegible] ainult sügiseti, kuid nii ei ole [illegible]. Suvel võib veesamba [illegible] vägagi erinev. Suurtes ja [illegible] tuulele avatud järvedes (nt. [illegible], Võrtsjärves, Ülemistes, Vagu- [illegible]) on veet° suhteliselt ühtt- [illegible] Ülemistund väikejärvedes on pin- [illegible] t°-kihtide t°-i erinevus tihti [illegible] Eesti tajutav t°-ikihistus on [illegible] järvedes, kus suvekuu- [illegible] t° 20–25 °C, kuid 3– [illegible] hakkab langema kuni 10° [illegible]. Osas järvedes (nt. Koo- [illegible], Holstre Linajärves, [illegible]) ei segune vesi igal aastal [illegible] nimet. mero-

Hapnikurežiim. Eesti suurjärvede hapnikurežiim on enamasti [illegible] veemass on hapnikuga ühtlaselt küllastu- [illegible] Võrtsjärves mõnel talvel täheldatud hapniku- [illegible] talvenat kalade suremist (ummuksilejäämist). [illegible] on suhteliselt halvad hapnikuolud. Ideaalset [illegible] lisa lagu veesamba hapnikusisaldus on lähedane [illegible], praegusel ajal enam ei ole. Enamikus väike- [illegible] suvel vee põhjakihtides hapnikuvaegus ja pinna- [illegible] ülekküllastunud (kuni 200 %). Mikrobioloo- [illegible] tulemusena võib mõne veekogu vee põhja- [illegible] väävelvesinikku ja ammoniaaki, mis muudavad [illegible] organismide eluks ebasobivaks.

Veetemperatuur. Aasta jooksul on Eesti väikejärvede [illegible] muutlikud. Suvel on pooltes järvedes [illegible] väiksem kui 1,5 m. Kõige väiksem vee läbi- [illegible] registreeriti 1977 tugevalt reostunud Papp- [illegible] Kõige läbipaistvam (13,5 m; mõõdetud horisontaal- [illegible] Suur Sinijärv. Eesti järvede vee värvus on [illegible] ainete ja aluotsiga kollakasroheline või rohekas- [illegible] Harilikest on punakaspruuni ja tumepruuni veega [illegible] Kõige tihemini veesisese valguskliima kujundajad [illegible]

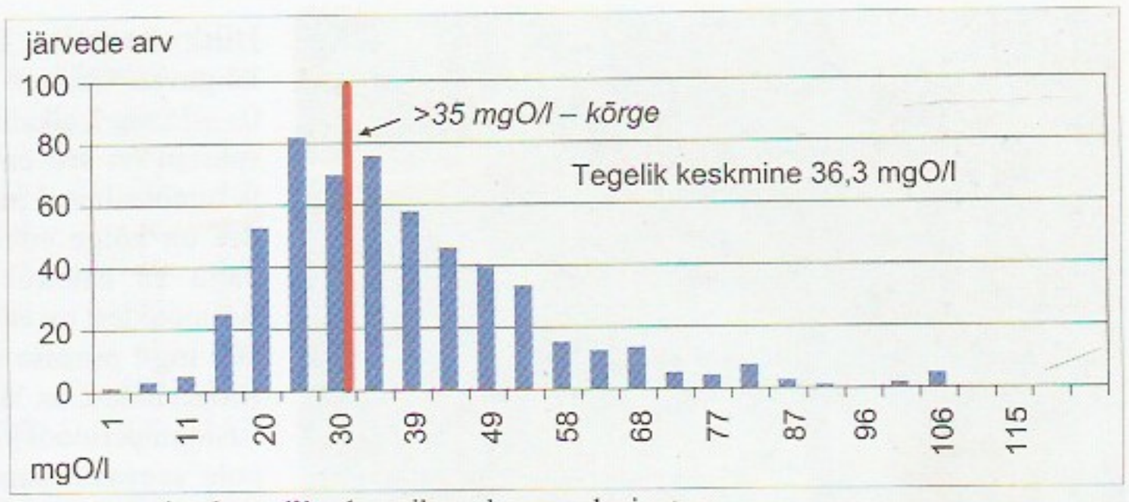

Järvede suvine keemilise hapnikutarbe sagedusjaotus

Järvede suvine vee läbipaistvuse sagedusjaotus

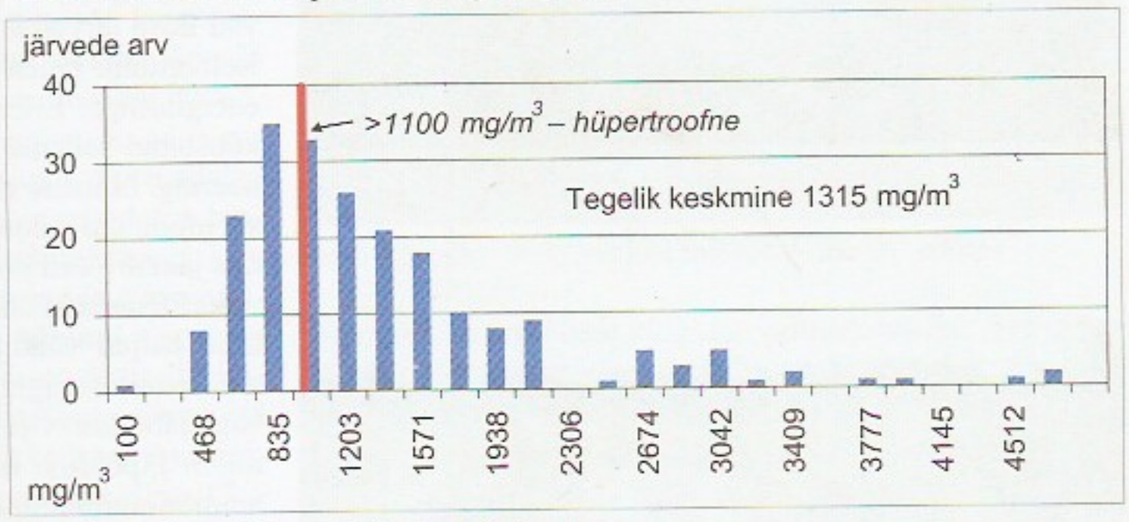

Järvede suvine üldlämmastiku sagedusjaotus

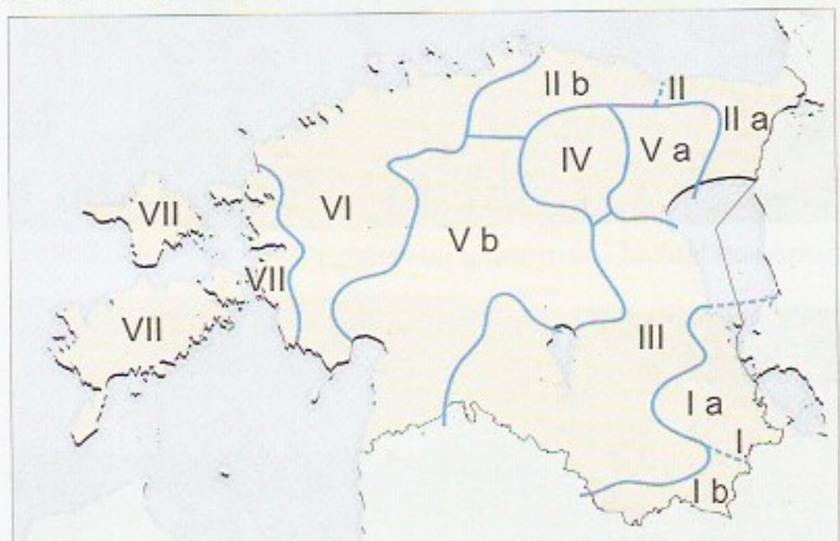

I – Kagu-Eesti oligo- ja düstroofsete järvede valdkond (I a – Põlva-Räpina allvaldkond, I b – Mõniste-Misso allvaldkond); II – Kirde-Eesti oligo- ja düstroofsete järvede valdkond (II a – Kurtna allvaldkond, II b –Põhja-Kõrvemaa allvaldkond); III – Kõrg-Eesti eutroofsete järvede valdkond; IV – Pandivere alkalitroofsete järvede valdkond; V – Vahe-Eesti düstroofsete järvede valdkond (V a – Alutaguse allvaldkond, V b – Kesk- ja Edela-Eesti allvaldkond); VI – Madal-Eesti düseutroofsete järvede valdkond; VII – Lääne-Eesti halotroofsete järvede valdkond

Eesti limnoloogiline rajoneering

Äntu Sinijärv (alkalitroofne järvetüüp)

Nohipalo Mustjärv (atsidotroofne järvetüüp)

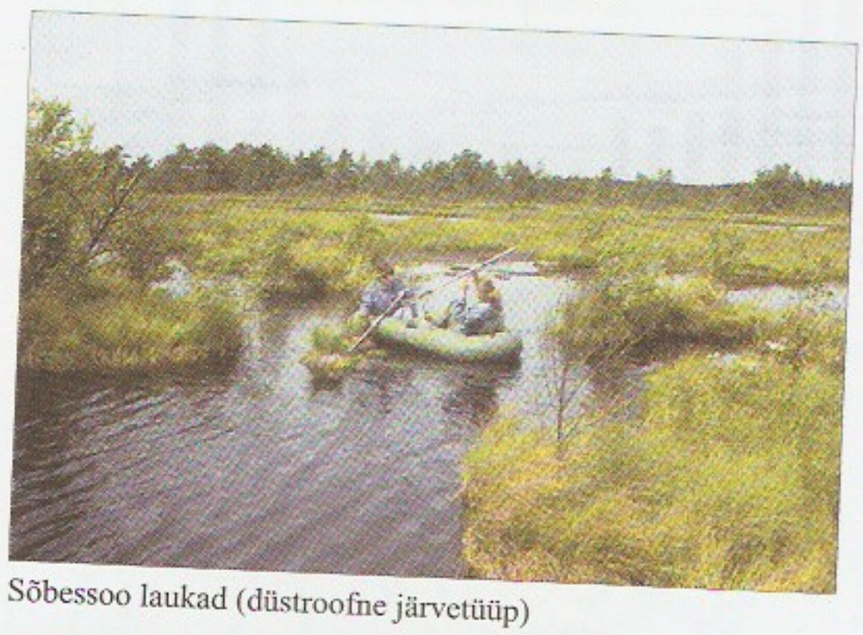

Sõbessoo laukad (düstroofne järvetüüp)

Rõuge Valgjärv (kalgiveeline eutroofne järvetüüp)

Hüdrokeemia. Eesti järvede hüdrokeemilised näitajad kõiguvad suurtes piirides, nt. on üldaluselisus (HCO_3^-) 0—415 mg/l, alkalitroofsetes järvedes koguni kuni 1000 mg/l. suurem on see enamasti vee põhjakihtides. Rabajärvedes ja mineraalmaal paiknevates pehme veega pruunides järvedes on kõige enam sulfaatioone. Sulfaate ja kloriide on palju ka halotroofsetes ja tugevalt reostunud järvedes. Katioonidest on esikohal kaltsium, mille sisaldus jääb 0,5—100 mg/l piiresse (halotroofsetes järvedes kuni 150 mg/l). Biogeenidest on lämmastiku hulk keskmiselt suur ja vegetatsiooniperioodi jooksul muutub tugevasti. Fosfori kogused pole seevastu suured ning fütoplanktoni ja suurtaimede arengut piirab fosfor.

Orgaanilise aine hulk ja koostis on väga erinev. Soo- ja rabajärvedes on dikromaatse oksüdeeritavuse näit 100—120 mgO/l (enamasti on neis järvedes ülekaalus huumiinained). Heledaveelistes järvedes on orgaanilist ainet üldjuhul vähe; kui dikromaatne oksüdeeritavus on üle 35 mgO/l, loetakse seda juba kõrgeks.

Järvevee vesinikueksponent (pH) on vahemikus 3,5—10, valdav pH on 6,5—8,5 (seega on tegemist nõrgalt aluselise veega). Põhjalähedaste veekihtide pH on madalam. Eesti tumedaveelistele järvedele on iseloomulik väga madal looduslik pH tase.

Järvetüübid. Eesti järvede, eriti väikejärvede ökosüsteemid on väga mitmekesised. Aare Mäemetsa loodud klassifikatsiooni järgi (1951—70 kogutud andmestiku põhjal) jaguneb vad Eesti järved 8 tüübiks ja 27 alamtüübiks. Igal tüübil on iseloomulik fauna ja floora kompleks ja eriomane aine- ja energiaringe. Erinevat tüüpi järvede paiknemise põhjal on koostatud seitsme valdkonnaga Eesti limnoloogiline rajoneering. Lihtsuse mõttes ja arvestades ka poole sajandi jooksul toimunud muutusi, on praegu kasutusel uuem tüpoloogia, mis jaotab Eesti järved 12 tüübiks.

Alkalitroofseid ehk **lubjatoitelisi** järvi on Eestis väga vähe, kuid paljud väikejärved on selle staadiumi läbinud oma varasemas arengujärgus. Lubjatoitelistes järvedes on vesi väga läbipaistev ja kogulämmastiku sisaldus suur (üle 450 mg/m^3), põhiosa moodustavad nitraadid. Väga palju on ka ammooniumlämmastikku (üle 300 mg/m^3). Lämmastiku suurest sisaldusest hoolimata on neis järvedes esmastoodang siiski samasugune nagu oligotroofsetes järvedes, sest fosfori hulk on väike ja ta on lubiainetega seotud. Suurtaimestik on esikohal rikkalik, kuid liigivaene, pms. mändvetikate koosnev põhjataimestik. Põhjaloomastik on vormirikas, kalastik liigivaene — pms. ahven, särg ja haug, vähem kuller.

Düstroofsete ehk **huumustoiteliste** ja **atsidotroofsete** ehk **happetoiteliste** järvede iseloomulikud jooned on suur allolevate orgaanilise aine (pms. humiinainete) sisaldus, tumeda värvusega vesi ja madal pH. Happetoiteliste järvede pH tase on väiksem kui 4, kuigi nad paiknevad mineraalmaal. Humiinainete rohkus tuleneb intensiivsest veevahetusest metsa- ja soorikaste aladega. Vee värvus vaheldub tumepruunist punakaspruunini. Need järved on selgelt kihistunud ning hüpolimnionis ei ole enamasti hapnikku. Happetoitelised järved erinevad huumustoitelistest järvedest suurema taimse hõljumi massi poolest. Suurtaimedest koosneb veesisest taimestikku neis ei ole. Tähtsaim võõnd on ujuvlehtedega taimestik, kus valitsevad kollane vesikupp (*Nuphar lutea*) ja väike vesikupp (*N. pumila*) ning nende hübriid. Nii düstroofsetes kui ka atsidotroofsetes järvedes on põhja- loomastik liigivaene ja paljusid loomarühmi neis pole. Ka kalastik on liigivaene, pms. on ahvenat ja haugi, mõnes järves ka kokre. Kõigil kaladel on iseloomulik tume värv

	Uuritud järvede arv	%	Oletatav arv	%
	31	4,1	60	5,2
	20	2,6	20	1,7
	34	4,4	40	3,4
	40	5,2	45	3,9
	40	5,2	60	5,2
eutroofsed	38	5	45	3,9
eutroofsed	176	23	200	17,2
	122	15,9	170	14,7
mikseutroofsed	104	13,8	220	19,0
	71	9,3	120	10,3
	43	5,6	60	5,2
	44	5,7	120	10,3
	766	99,8	1160	99,9

järved asuvad enamasti rabades. Esmased rabaon jäänukid soonõos laiunud suurematest veekogudest. Nii on raba arenedes vähenenud. Teisesed rabaon tekkinud raba arengu hilisemas järgus, kui laukad või lasundilised vooluteed on väljunud rabaservalt. Ilmselt lupjetoitelistest järvedest on düstroofsetes järvedes orgaaniliste ainete sisaldus tunduvalt väiksem ning on läbipaistvam. Nad on madalad ja hüpolimnion puudub. järved on äärmiselt elustikuvaesed.

või mikketoitelised järved jagunevad kalgiveeeelisteks. **Kalgiveeliste eutroofsete** järvede läbipaistvus kuni 5 m läbipaistvusega eutroofsed järved, hapnikuta hüpolimnioniga järved ja nn. eutroofsed järved. Viimased on suured ja madalad hapnikurežiim ning mõõdukas bioKalgiveelistel rohketoitelistel järvedel on Sissekantavad biogeenid on enamasti ja põllum. päritolu. Taimse hõljumi kogus on liigirikkus suur. Suurtaimestik on üldiselt liigijärvedest on kalgiveeliste eutroofsete (ja järvede põhjaloomastik rikkalikem ja vormiParimad järved on parimad kalajärved (saagikus 15—

eutroofsete järvede hulka kuuvalguta ja vähese veevahetusega pisikesed, järvedest kujunenud veekogud. Need järved hajusalt, rohkem on neid Lõuna-Eestis. jooksul on enamik pehmeveelisi eutroofhüpertroofseiks (ülitoitelisteks).

düseutroofsete ehk **segatoiteliste** järmitmekesine, ta hõlmab endisi eutroja poolhuumustoitelisi järvi ning ja makrofüütseid järvi. Segatoitemadalikel, orundites ja nõgudes erinevad. Nendele järvedele iseloomuseletatakse mõõduka mineraliseerumisega ning humiinainete mõjuga. Ka järved jagunevad kalgi- ja pehmeveelisteks. segatoitelistes järvedes on taimse hõljumi hulk liigiline koosseis teiste järvedega võrreldes Segatoitelistes järvedes on keskmisest rohkem liike. Suurtaimestikul on mõningast sarnasust rikketoiteliste järvede suurtaimestikuga. Põhjasegatoitelistes järvedes rikkalik. Enamik Eesti rohketoitelistes ja segatoitelisSegatoitelistes järvedes on enaPehmeveeliste segatoiteliste järvede

Petajärv (pehmeveeline eutroofne järvetüüp)

Pindi Kärnjärv (kalgiveeline miksotroofne järvetüüp)

rühm on kalgiveeliste rühmast mitmekesisem. See rühm hõlmab mõningaid väga tumeda veega eutrofeerunud toitainevaeseid järvi, kus on väga suur orgaanilise aine ja väga väike mineraalainete sisaldus, helekollase veega järvi ning mõõduka mineraal- ja orgaanilise aine sisaldusega järvi. Sellele järvetüübile kuulub ka Eestis taimse hõljumi rekord — 900 g/cm^3. Kuid võrreldes kalgiveeliste segatoiteliste järvede suurtaimestikuga on selle tüübi taimestik liigivaesem. Ka põhjaloomastik pole eriti rikkalik ning selles puuduvad eriomased liigid. Paljude järvede sagedase ummuksilejäämise tõttu on kalastik üsna vaene. Enamik seda tüüpi järvi on nn. kogrejärved. Peale kogre elavad neis ka särg, ahven, linask ja haug.

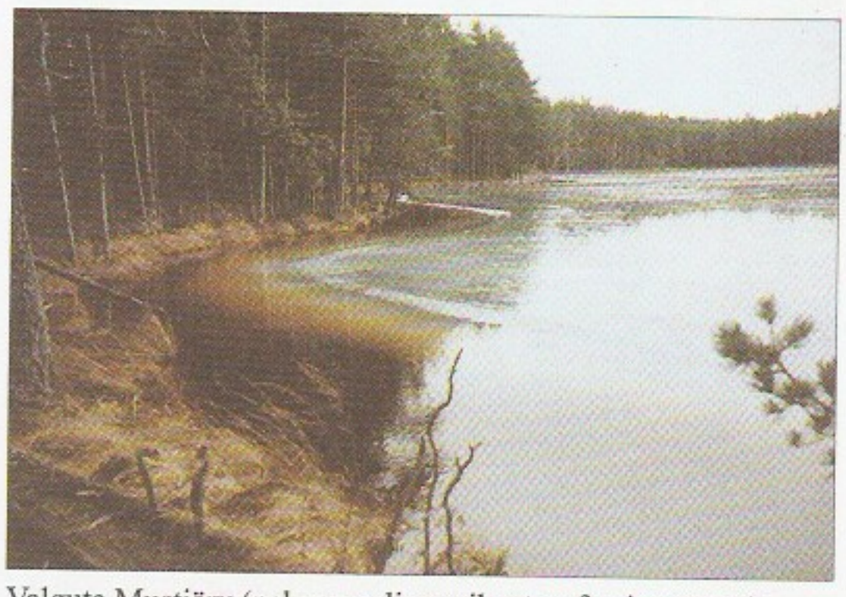

Valguta Mustjärv (pehmeveeline miksotroofne järvetüüp)

Vellavere Külajärv (hüpertroofne järvetüüp)

Elistvere järv (makrofüüdijärv)

Hüpertroofsetes ehk **ülitoitelistes** järvedes varieeruvad morfomeetrilised näitajad. Inimmõju tõttu on neis suur esmastoodang. Eesti järvede omapära on see, et nende hüpertrofeerumine ei johtu enamasti hajureostusest, mille puhul lisanduvad vette mineraalsed biogeenid, vaid punktreostusest, mille puhul satuvad vette bioloogiliselt kergesti lagunevad orgaanilised ained. Ülitoiteliste järvede vesi on vähe läbipaistev ja värvuselt rohekaskollane. Rohketoitelistest järvedest eristavad neid suur orgaaniliste ainete sisaldus (dikromaatne

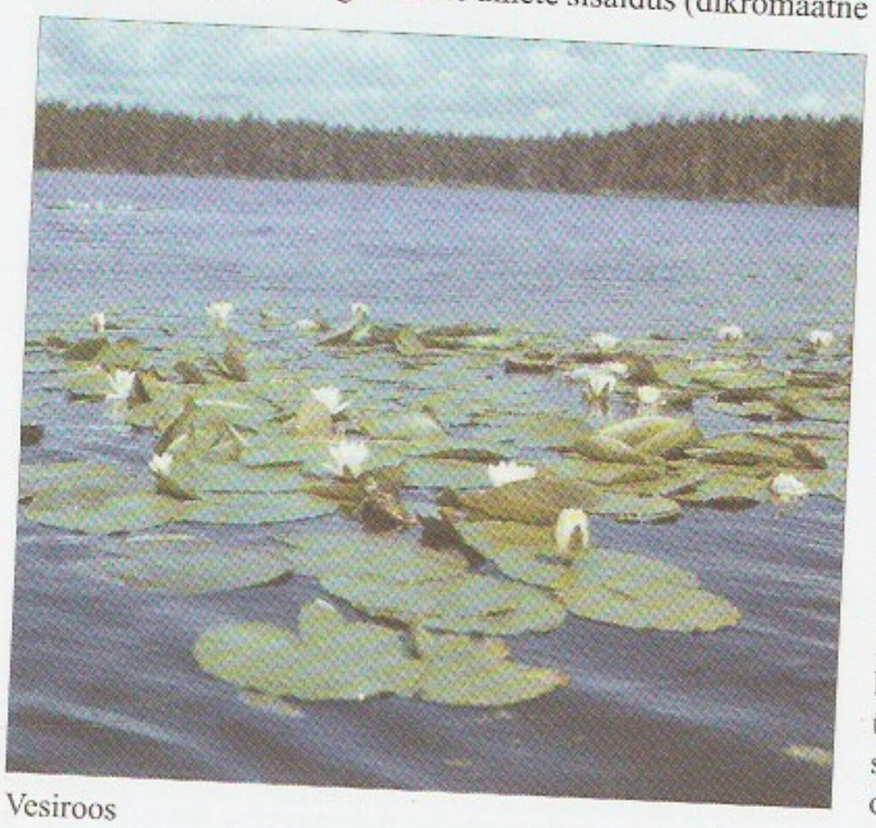

Vesiroos

oksüdeeritavus on ≥35 mgO/l), hele vesi, suur fosfori hulk (rohkem kui 80—100 mg/l) ja sagedane veeõitseng. Selgepiirilise suvise kihistumise puhul kaob hapnik juba 2—3 m sügavuses. Ülitoitelised järved võivad ummuksile jääda ka suvel. Nende elustik on eutroofsete järvede elustikust oluliselt vaesem.

Rangelt võttes ei moodusta **makrofüütsed** ehk **suurtaimestikuga** järved eraldi tüüpi, kuid neid saab morfomeetriliste ja hüdrokeemiliste näitajate poolest selgesti piiritleda. Enamikul juhtudel on nad tekkinud järvedest, mille veetaset on inimene alandanud. Nende järvede ühine tunnus on peamiste tootjate — suurtaimede — suur katvus (rohkem kui ¾ järve pindalast). Rikkalik taimestik loob põhjaloomastikule soodsa elukeskkonna, ülekaalus on siiski litoraaliliigid. Kalastiku koosseis ja arvukus sõltub suuresti järve sügavusest.

Oligotroofseid ehk **vähetoitelisi** järvi on Eestis vähe (rangelt võttes pole Eestis enam ühtegi sellist järve). Nende järvede helerohelise või sinakasrohelise vee läbipaistvus on ≥ 4 m. Neis on väga vähe orgaanilisi ja mineraalaineid. Vähetoiteliste järvede puhverdusvõime on ülimalt nõrk ja seepärast on nende ökosüsteeme kerge tasakaalust välja viia. Biogeenide, eriti fosfori sisaldus on väike. Vähetoitelistes järvedes kasvavad Eesti kõige haruldasemad veetaimed, nad moodustavad lahnarohu-vesilobeelia koosluse. Järvede vähese tootlikkuse tõttu on kalastik tagasihoidlik, liigirikkamad on suure pindala ja veemahuga järved. Vähetoitelistes järvedes on eutrofeerumise tulemusena muutunud põhjaloomastiku koosseis.

Semidüstroofsed ehk **poolhuumustoitelised** järved paiknevad pms. liivastel toitainevaestel aladel. Suurem osa neist järvedest on Haanja kõrgustikul. Poolhuumustoitelised järved on kujunenud vähetoitelistest või soolatoitelistest järvedest, kui neile on lisandunud mõõdukalt humiinaineid. Need on kollakas või helepruun, mõõduka läbipaistvuse, keskmise orgaanilise aine hulga, vähese mineraalsuse ja väga väikese puhverdusvõimega vesi. Eutrofeerumisest hoolimata on neis paljudes säilinud mitmekesine ning huvitav fauna ja flooram. Tüüpilistel poolhuumustoitelistel järvedel on vähetoiteliste järvedega sarnane suurtaimestik. Puhtaveeliste poolhuumustoiteliste järvede kalastik on suhteliselt liigivaene.

Halotroofsed ehk **soolatoitelised** järved on enamasti Eesti noorimad järved. Nad on kas osaliselt või täielikult merest eraldunud kunagised lahed. Suvel soojenevad nad tugevasti, tihti tõuseb veet° 25—35 °C-ni ja pH on suurem kui 9. Talvel on nendes järvedes suurtes kogustes väävelvesinikku. Soolatoiteliste järvede suurtaimestik on suhteliselt liigivaene, kuid seda on ohtralt ja selle katvus suur. Soolatoiteliste järvede madalusest tulenevad taimestikuohtrus ja tugev läbisoojenemine soodustavad põhjaloomastiku arengut, aga kohutav talvine hapnikupuudus ja põhjamudas tekkiv mürgine väävelvesinik pärsivad seda. Madalates ja merega ühenduse kaotanud järvedes on kalastik liigivaene ja vähene, suurtes palju liigirikkam. Kalastiku koosseis on väga muutlik, igal kevadel muudavad seda merest sisseujuvad kalad.

Peipsi elustik. Peipsi planktonis on rohkesti eutroofsetele veekogudele omaseid liike. Taimhõljum on liigirikas (üle 800 liiki) ja tema biomass oli 1970. aastateni suur (kuni 90,7 g/m³). Suurtaimestikus on täheldatud 120 liiki; loomhõljumis on u. 145 liiki, esindatud on keriloomad, vesikirbulised, aerjalalised ja limused. Põhjaloomi on u. 360 liiki; ülekaalus on surusääsklaste vastsed, väheharjasussid ja limused. Põhjaloomade keskmine hulk (ilma suurte karpideta) on 2637 isendit 1 m² kohta. 1930. a-il Peipsisse sattunud rändkarp (*Dreissena polymorpha*) on praegu väga arvukas

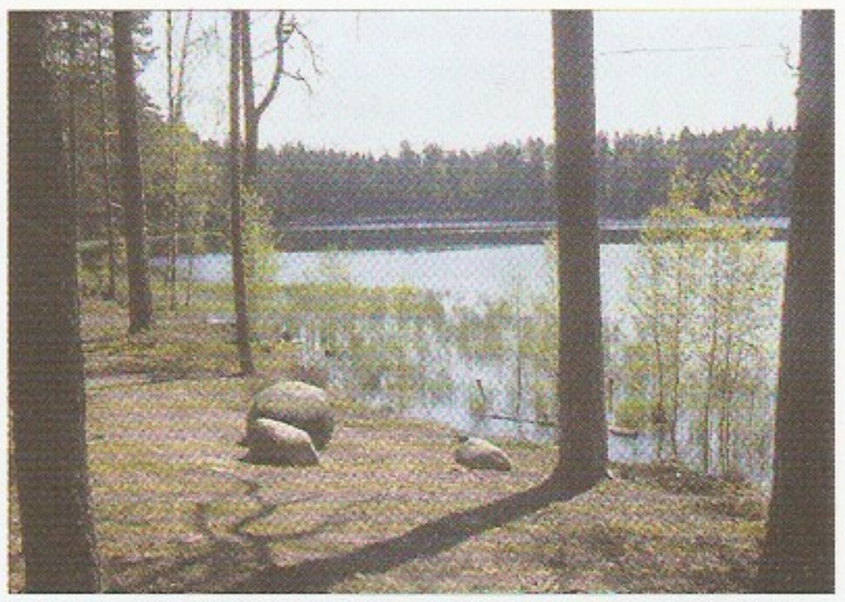

Nohipalo Valgjärv (oligotroofne järvetüüp)

Tänavjärv (semidüstroofne järvetüüp)

usside (*Annelida*) määraja. — A Guide to the Estonian Annelida" (1999), „Lake Peipsi. Geology" (1999, koostajad ja toimetajad Avo Miidel ning A. Raukas), „Lake Peipsi. Hydrology. Meteorology. Hydrochemistry" (2001, toimetaja Tiina Nõges), „Lake Peipsi. Flora and Fauna" (2001, toimetajad E. Pihu ja Juta Haberman) ning E. Pihu ja Aleksei Turovski „Eesti mageveekalad" (2001).

B: I. Kask. *Eesti järvede arvust ja järvenõgude klassifikatsioonist.* — Eesti NSV saarkõrgustike ja järvenõgude kujunemine. Tln., 1979; A. Loopmann. *Suuremate Eesti järvede morfomeetrilised andmed ja veevahetus.* Tln., 1984; Aare Mäemets. *Eesti NSV järved ja nende kaitse.* Tln., 1977; Aime Mäemets. *Antropogeense eutrofeerumise mõju eri tüüpi jär-*

Mullutu-Suurlaht (halotroofne järvetüüp)

vede suurtaimestikule (makrofloorale). — Eesti NSV järvede nüüdisseisund. Trt., 1982; A. Raukas, A. Jaani, A. Mäemets. *Suurjärved.* — Eesti. Loodus. Tln., 1995; A. Mäemets, L. Saarse. *Väikejärved.* — Eesti. Loodus. Tln., 1995; *Peipsi.* [Toim. A. Raukas ja E. Pihu.] Tln., 1999.

Ingmar Ott, Ervin Pihu ja Tarmo Timm

Siseveekogude seire

Eestis on pikka aega jälgitud siseveekogude hüdroloogia ja elustiku muutusi. 1994. a-st tehakse seda riikliku keskkonnaseire programmi kohaselt. Siseveekogude seire alamprogramm hõlmab allprogrammidena Peipsi järve ja Võrtsjärve hüdrokeemilist ja elustiku seiret, väikejärvede seiret, jõgede hüdrokeemilist ja hüdrobioloogilist seiret ning Narva veehoidla hüdrokeemilist ja elustiku seiret.

Siseveekogude seire peab tagama, et oleksid täidetud järgmised ülesanded:

jälgida, et pinnavee kvaliteet vastaks kehtestatud nõuetele;

pidev operatiivne ülevaade peamiste ja seiratavate siseveekogude hüdroloogilise seisundi ja veetemperatuuride kohta;

iga-aastane ülevaade jõgede hüdroloogilise, hüdrokeemilise ja hüdrobioloogilise seisundi kohta; jõgesid jälgitakse valgalade kaupa, kusjuures hüdrobioloogilisi uuringuid tehakse eri valgaladel pikema ajaperioodi järel;

iga-aastane kompleksne ülevaade Peipsi järve ja Võrtsjärve hüdroloogilise, hüdrokeemilise ja hüdrobioloogilise seisundi kohta;

iga-aastane kompleksne ülevaade väikejärvede hüdroloogilise, hüdrokeemilise ja hüdrobioloogilise seisundi kohta;

perioodiline ülevaade suurjärvede oluliste rannikukahjustuste kohta.

Peipsi järve ja Võrtsjärve jälgitakse 14 seirejaamas, kõigi näitajate andmerida algab 1992. a-st. Väikejärvede andmerida algab samast aastast, seirejärvi on olnud 7—16 (Nohipalo Mustjärv, Nohipalo Valgjärv, Pühajärv, Rõuge järv, Uljaste järv, Viitna Pikkjärv, Soodla veehoidla, Valguta Mustjärv, Äntu järv, Saadjärv, Haanja Väikjärv, Õisu järv, Ähijärv, Mullutu-Suurlaht, Tõhela järv, Saaremaa Karujärv, Tänavjärv). 2001. a. võeti vaatluse alla ka Kurtna järvestiku Konsu, Valg- ja Martiska järv. Andmerida sisaldab 58 vee abiootilist ja planktoni näitajat ning andmeid põhjaloomastiku ja -taimestiku kohta.

A-st 1994 tehakse 25 jõestikus hüdrobioloogilist seiret. See hõlmab kokku 119 jõge. Seirejaamu on 269 (tööd teostab EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Inst.). Kompleksete hüdrobioloogiliste uuringutega püütakse saada ülevaadet Eesti jõgede ökoloogilise seisundi ja neis toimuvate pikemaajaliste muutuste kohta. Uuringud hõlmavad jõgede elustiku kõiki põhikomponente ning organismide elukeskkonda, jõgede ökoloogilist seisundit ja kalanduslikku väärtust iseloomustavaid keemilisi, hüdroloogilisi, bioloogilisi jm. näitajaid. Jõgesid uuritakse suvisel madalveeperioodil iga viie aasta järel (igal aastal tavaliselt 23—24 jõge 52—56 seirejaamas, sealjuures määratakse või mõõdetakse peajõe 5—11 eriilmelises 200 m pikkuses lõigus 42 näitajat ja lisajõgede alamjooksul 27 näitajat). Seiretööde I tsükliga (1994—98) loodi jõgede uurimiseks usaldusväärne lähtealus. II tsükkel algas 1999 ja lõpeb 2003.

Arvi Järvekülg ja Anu Sillaots

Jõgedel paiknevad hüdrobioloogilise seire jaamad

Siseveekogude majanduslik kasutamine

Ülemiste järv koos Pirita-Jägala-Soodla veehaardesüsteemiga (kokku 1864 km²) on Tallinna peamine joogiveeallikas. Narva jõgi varustab joogi- ja tarbevee Narva linna, jõele rajatud veehoidlad saavad Balti ja Eesti sej. oma jahutusvee, Keila jõgi varustab tarbevee Keila, Kohila ja Salutaguse tööstusettevõtteid. Laevatatavaid jõgesid on Eestis üle 200 km, neist tähtsaimad on Emajõgi kogu ulatuses (Võrtsjärvest Peipsini), Narva jõe ülem- ja keskjooks (Peipsist Kulguni) ning alamjooks (Narvast Soome laheni). Veel hiljaaegu laevatati ka Pärnu jõe alamjooksul (Rummu jõe suudmest Pärnu laheni). Eesti jõgede hüdroenergeetiline tähtsus on tühine, praeguseks on töökorras kümmekond väikest hüdroelektrijaama ja mõ-

Siseveekogude tööndusliik kalasaak (t) 1992–95 (A) ja 1996–2000 (B)

Kala	Peipsi (Eesti osa)		Võrtsjärv		Muud järved		Kokku
	A	B	A	B	A	B	A
jõesilm	–	–	–	–	8	15	8
rääbis	11	97	–	–	–	–	11
peipsi siig	23	39	–	–	0,1	0,1	23
peipsi tint	747	870	–	–	–	–	747
haug	48	91	25	24	3	2	76
angerjas	–	0,1	39	33	0,3	0,5	39
särg, nurg (üle 15 cm)	89	172	–	–	3	7	92
säinas	1	1	1	0,4	0,2	0,1	2
latikas	167	133	85	65	1	3	253
luts	12	31	4	3	0,2	–	16
ahven (üle 15 cm)	549	706	6	7	4	2	559
koha	440	517	26	28	0,3	0,2	446
muud (pms. peenkala)	175	44	100	105	0,5	2	275
Kokku	2261	2702	285	266	20	32	2566

vesiveskit, mitut hüdroisotsiina ennistatakse. 1992—2000 siseveekogude töönduslik kalasaak 1052—3086 t aastas, see moodustas kalasaagist (milles oli valdav osa merekalad) kõigest 2,5—5 %. Põhiosa siseveekogude kalasaagist annavad Peipsi (85—92 %) ja Võrtsjärv (6—14 %), ülejäänud 1—2 % saadakse jõgedest ja väiksematest järvedest. Liigilisest lähtudes on tähtsaimad tööstuskalad Peipsis tint, ahven, latikas, särg ja haug, Võrtsjärves latikas, angerjas, koha ja haug. Eesti jõgedest ja ojadest on kalanduslikult tähtsamad Läänemerre suubuvad, väärtuslikele siirdekaladele kudemist võimaldavate jõesuudmete ülespaisutamise tõttu jõed ja ojad. Nüüdisajal käib lõhe Eesti kudemas 10 jões, meriforelli lõpmule poolesajas jões ja ojas, jõeforelli 30 jões ja 13 ojas ning vimb 50 jões. Hinnastuslik kalapüük Eesti siseveekogudes on arvatavasti 300—400 t aastas, püütakse pms. haugi, ahvenat, kohta, särge, latikat ja lutsu. Suurimad: Peipsi, Võrtsjärv, Roosna-Alliku, Karilatsi jt. Kalamajandite basseinides ja tiikides kasvatatakse turukaladena aastas 150—200 t meriforelli ning Ilmatsalu, Haassalu, Ilmjamme ja Kuldre kalamajandites 20—60 t karpkala. Põlula Taimekasvatuskeskuse ja kümmekonna

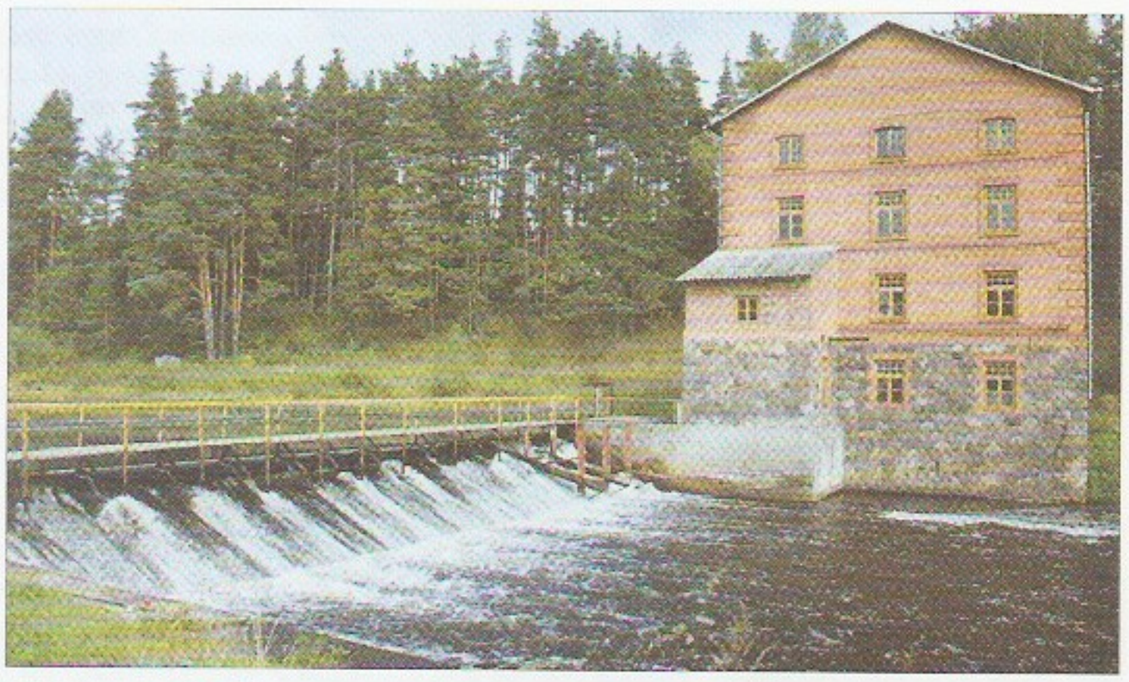

Kiidjärve vesiveski

kalamajandi basseinides, sumpades ja tiikides kasvatatakse veekogudesse asustamiseks lõhe, meriforelli, jõeforelli, merisiia, haugi, koha, karpkala jt. kalade maime ning 1—2-aastaseid isendeid (kokku 113 000—691 000 tk. aastas). Jõevähki leidub rohkem Saare- ja Hiiumaal, sest seal pole seni olnud vähikatku. Viimasel ajal püütakse Eesti jõgedest ja järvedest (pms. Saaremaal ja Kagu-Eestis) 7000—9000 jõevähki aastas. Tuhandeid jõevähke veetakse välja Rootsi jmt. välisriikidesse.

Ahvenasaak

Siseveekogudel on ka suur puhke- ja turismimajanduslik tähtsus (vt. „Turism").

Ervin Pihu

MEREVESI

Tekkimine ja põhjaveekihid

Kaasaegse aluse veevahetuse seisukohast moodustab Eesti maismaaosa merepiirkondadest suhteliselt sõltumatu arteesiabasseini. Kivimite erineva filtratsioonitakistuse tõttu lasuvad siin vaheldumisi vettandvad ja vettpidavad kihid, mis liigestatakse veeladememeteks, veeladestikeks ja veepidestikeks (vt. joonised). Kõige peal on pinnasevee ladestik (Q+Pz), millesse kuulub Kvaternaari ladestu setendeis ja osalt alus-

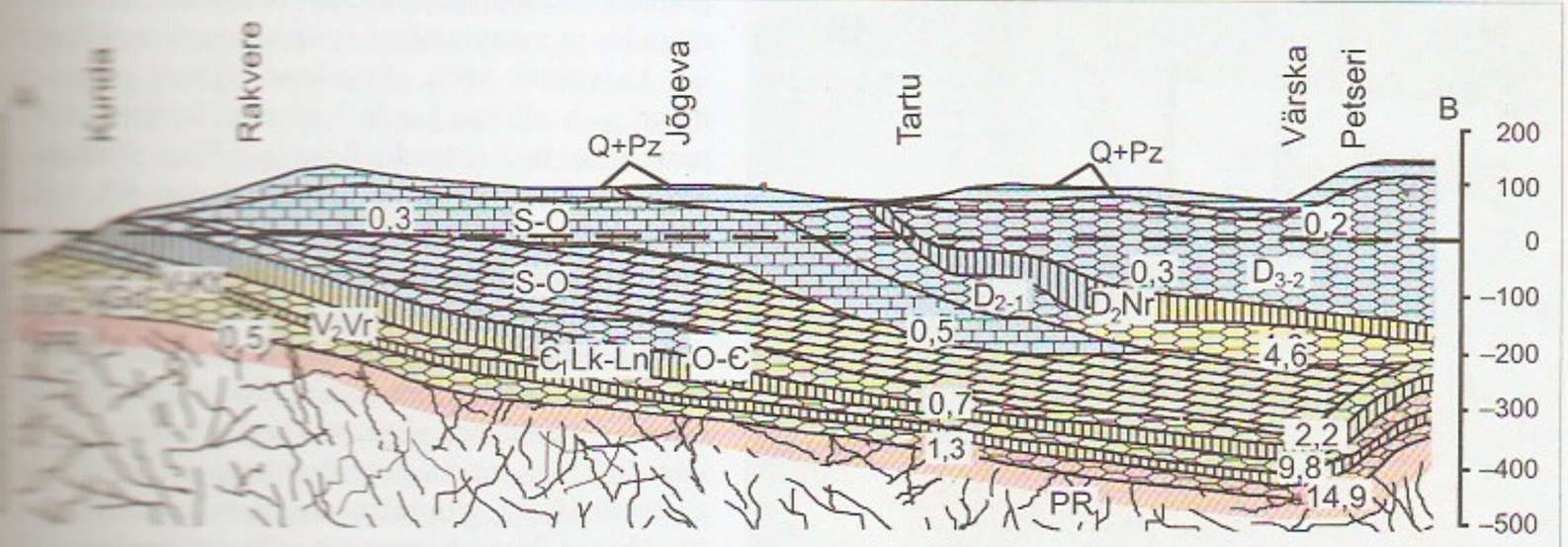

Kvaternaari ladestu setendid (liiv, kruus, saviliiv, moreen jms.)

liivakivi, aleuroliit

regionaalne veepidestik (savi, mergel, argilliit)

lubjakivi ja dolomiit

regionaalne veepidestik (tihe savikas lubjakivi, mergel, domeriit)

aluskorra moondekivimid (gneisid, amfiboliidid jms.)

S-O veeladestiku või -pidestiku indeks ja eraldusjoon

mage HCO_3-tüüpi vesi

mage Cl-HCO_3-tüüpi vesi

soolakas SO_4-Cl-tüüpi vesi

soolakas või soolane Cl-tüüpi vesi

0,5 vee mineraalsus (g/l)

Hüdrogeoloogiline lõikelõige: Kunda—Rakvere—Jõgeva—Tartu—Värska—Petseri

Autor Leo Vallner

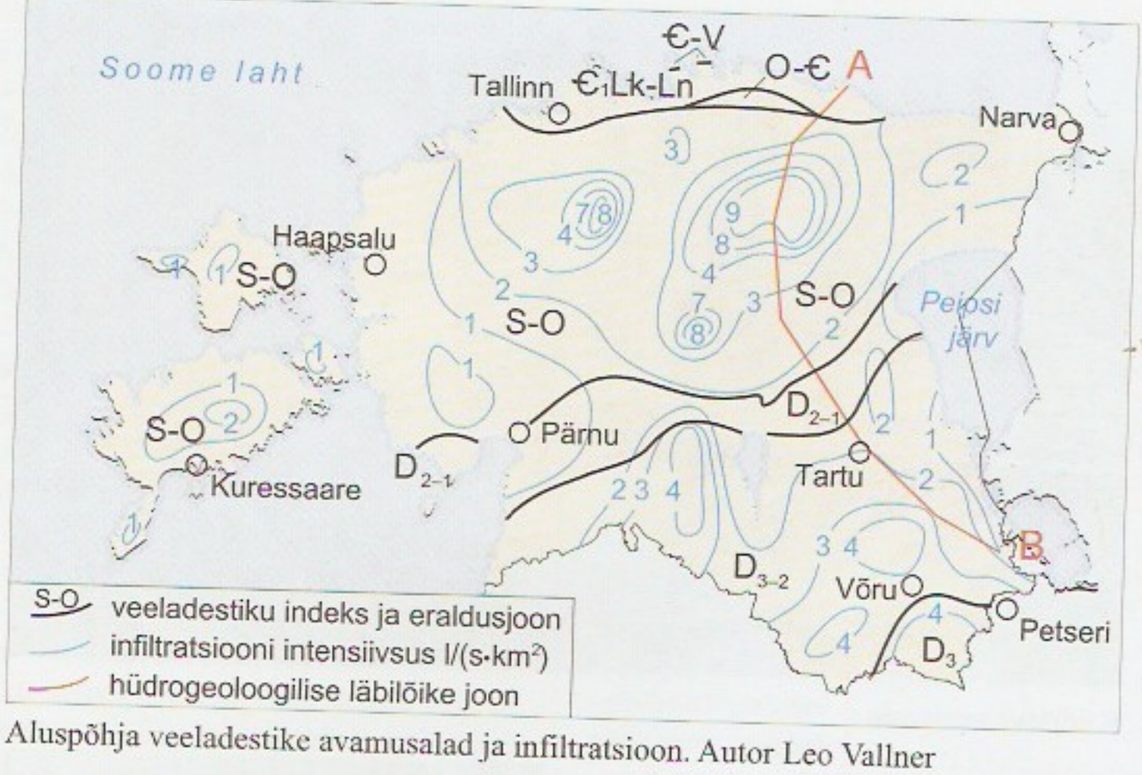

Aluspõhja veeladestike avamusalad ja infiltratsioon. Autor Leo Vallner

põhja pealmistes kihtides sisalduv (enamasti surveta) põhjavesi. Ülalt esimese, ainult aluspõhjakivimeist koosneva veeladestiku moodustavad Eesti kaguosas paiknevad Ülem-Devoni dolomiidid ja dolomiidistunud lubjakivid (D_3). Järgmine, valdavalt liivakividest ja aleuroliitidest koosnev Ülem-Kesk-Devoni veeladestik (D_{3-2}) on peamine ühisveevarustuse allikas Häädemeeste—Põlva joonest lõunas, vähemal määral ka Elvas, Viljandis, Tartus ja Kallastel. Ülalt esimese regionaalse veepidestikuna toimivad Lõuna-Eestis Kesk-Devoni Narva lademe savikad kivimid (D_2Nr). Need lasuvad Kesk-Alam-Devoni veeladestikul (D_{2-1}), mille vett kasut. Lõuna-Eestis. Põhja- ja Kesk-Eestis ning Lääne-Eesti saartel kasutatav vesi pärineb pms. Siluri-Ordoviitsiumi veeladestikust (S-O), mis koosneb msg. lõhestumuse

Tuhala Nõiakaev. Välja voolab lubjakivide karstiõõnsuste vesi, mis veerohkel ajal muutub siin ajutiselt survelisecks

ja karstumusega lubjakivi- ja dolomiidikihtidest. Rohkem kui 150 m sügavusel asetsevatel karbonaatkivimitel on väga suur filtratsioonitakistus ja nad moodustavad regionaalse Siluri-Ordoviitsiumi veepidestiku. Selle all paikneb liivakividest ja aleuroliitidest koosnev Ordoviitsiumi-Kambriumi veeladestik (O-€), mille vett kasut. pms Haapsalu—Iisaku joonest põhjas. Järgneb peaaegu üle kogu Mandri-Eesti ulatuv regionaalne Lükati-Lontova veepidestik (C_1Lk-Ln), mis koosneb samanimeliste kihistute savikaist kivimeist. Sügavamal asub Kambriumi-Vendi veeladestik (€-V), mille liivakivides ja aleuroliitides eristatakse Ida-Eestis Ülemist, Voronka (V_2Vr) ja alumist, Gdovi (V_2Gd) veeladet. Nende vahele jääb Kotlini veepidestik (V_2Kt). Lääne-Eestis ja saartel on vettandvad Kambriumi ladestu Lontova, Sõru ja Voosi kihistiku liivakivid. Kambriumi ja Vendi kihid on ühisveevarustusele tähtsad kogu Põhja-Eestis Haapsalust Narvani. Kambriumi ja Vendi veeladestik lasub kristalsetest kivimitest koosneval aluskorral, millelemises, lõhestumata osas sisalduvat vett ei kasutata.

Põhjavee bilanss ja looduslik kvaliteet

Eesti ala kivimite poorides ja lõhedes on põhjavett ligikaudu 2000 km³. Uut põhjavett tekib sademevee maasse imbumise (infiltratsiooni) tagajärjel u. 3,2 km³/a või 100 mm, mis pindala kohta moodustab keskmiselt 70 mm/a või 2,4 l/(s·km²). Kõige intensiivsem on põhjavee toitumine tugevasti karstunud karbonaatkivimitest koosnevatel Põhja-Eesti kõrgustikel, kuid ka Lõuna-Eesti kõrgustikel ületab see keskmise kuni kaks korda. Põhjavesi liigub kõrgemalt aladelt madalamate suunas ja väljub veekogudes. Kvaternaarsetendeis ja aluspõhja ülemistes kihtides voolab lähimate lahtiste veekogude poole valdavalt surveta põhjavesi, mille tase jääb enamasti maapinnast mõne meetri sügavusele. Allapoole, vettpidavate kihtide vahele imbunud põhjavesi on surveline ja liigub suuremate jõgede kesk- ja alamjooksu poole, kuhu suubub tõusvate vooludena. Jõeorgudes, järvenõgudes ja mereranniku voolab surveline põhjavesi kohati ise kaevudest välja. Jõgedesse voolab põhjavett kokku 88 m³/s, sh. allikate kaudu 7 m³/s. Allikaid on kokku u. 300, neist suurimad (Prandi, Roosna-Alliku, Võlingi, Simuna, Varangu, Lavi, Imastu jt.), mille deebit ehk vooluhulk on 200—300 l/s, asuvad Pandivere kõrgustiku nõlvul. Väljamerre tungib põhjavett 8 m³/s, maa-alune veevahetus Läti ja Venemaaga on väiksem kui 1 m³/s. Väljapumpamine mahub põuest tarbevee saamiseks ja kaevanduste kuivendamiseks oli 2000. a. keskmiselt 3 m³/s. Põhja-Eestis kuuluvad pinnakate ja aluspõhi aktiivse (tugeva) veevahetuse vööndisse kuni Lükati-Lontova veepidestikuni ja Lõuna-Eestis Siluri-Ordoviitsiumi regionaalse veepidestikuni. Põhjavee looduslik rõhtne liikumiskiirus võib selle vöö maapinnalähedases tugevasti lõhestunud lubjakivides ulatuda mitme kilomeetrini aastas, sügavamal võib see kahaneda mõne meetrini aastas. Allpool asetseb passiivse (nõrga) veevahetuse vöö, kus rõhtne voolukiirus on 10^{-2}—10^{-1} m/a. Aktiivse veevahetuse vöös on mage ja enamasti HCO_3-Ca-Mg-tüüpi põhjavesi, milles lahustunud mineraalsoolade sisaldus (mineralisatsioon) hrl. 0,3—0,5 g/l (vee keemilise koostise tüüpi tähistatakse makrokomponentide loeteluga nende sisalduse kahanevas

kusjuures anioonid märgitakse enne katioone ... ei võeta ioone, mille osa on väiksem kui 20 %-...).

... rannikupiirkondades leidub ka muistse Lito-... mõjustustega Cl-HCO_3-tüüpi vett, mille mineraal-... kuni 2 g/l. Passiivse veevahetuse vöö ülaosas on ... või soolakas ja selle mineraalsus on 1—10 g/l, ... leidub see HCO_3-Cl-Na-Mg-Ca-tüüpi ja Kagu-... SO_4-Cl-Ca-Na-tüüpi; allosas on Cl-HCO_3-Na-Mg-...-tüüpi soolakas või soolane vesi, mille mineraalsus ... g/l. Sügavate kihtide soolakas või soolane põhja-... leidub keskmisest rohkem ka mikroelemente (fluori, ... kaadmiumi, liitiumi jmt.), pärineb enamasti ...-eelsetest ajastutest. Eesti põhjavesi, eriti Devoni ..., sisaldab sageli kahevalentset rauda 0,3—1,0 mg/l ... paiguti rohkem kui 350 mg/l, mis ületab EL-i ... kontsentratsiooni. Põhjavee t° on ülemistes kih-... 30 m sügavusel 6—7 °C (kõikumine aasta jooksul ... miljul 1—2 °C). Sügavuse suurenedes põhjavee ... ja ulatub Pärnus ning Kagu-Eestis 450—500 m ... kuni 15 °C.

...tamine

... Eestis tarbitud joogiveest moodustas põhjavesi ... enamuse pumbati 65 mln. m³ vett ligikaudu 15 000 ... abil, mille sügavus oli valdavalt 25—150 m. ... ja enamikus linnades ja asulates kasut. joogiveena ... põhjavett, ainult Tallinnas ja Narvas tarbitakse joogi-... töödeldud pinnavett rohkem kui põhjavett. ... ja soolast ravitoimega põhjavett ehk mineraalvett ... ja lauaveena. Selle leiukohad on Värskas, ..., Pärnus, Ruhnus, Kuressaares, Kärdlas, ... Narva-Jõesuus jmt. kohas.

...

... karakteristikuid (vaba- ja survepinna ... väljapumpamise hulk, ärajuhtimine kõlvi-...misel, keemiline koostis, bakterioloogilised ... omadused, t° jms.) registreeritakse süste-... nõnest nädalast kuni kümnete aastateni ulatuva ... kestel. Eesmärk on põhjavee omaduste ning ...-muutuste selgitamine ja veehaarete töö tõhususe hin-... Seirele valitud kaevudes mõõdetakse hrl. 1—10 ... vahetust ja neist võetakse kvaliteedianalüüsideks ... uuritu ...st veeproove. Kulumõõturite jt. meetodi-...ga kaevudest väljapumbatavat ja kuivendami-... veehulka. Seire objektideks on kogu Eesti ... tervikuna (regionaalne seire), olulisimad ... (Tallinn, Ida-Viru, Tartu, Pärnu) ... reostuskolded või veehaarded. Seireandmesti-... saab arvutada põhjaveekihtide hüdrogeoloo-...-parameetrid ning kavandada põhjavee kasutamist, ... Esimest korda seirati Eestis põhjavee pinda ... 1911 seoses kuivendussüsteemide ...-uuringutega. 1938 tehti samalaadset seiret ka TÜ ... Süstemaatiline põhjavee seire ..., mil Aseris hakati mõõtma Kambriumi-Vendi ... kõrgust. 1948—55 tegi ENSV TA ... 114 vaatluspunktis kõikide peamiste põhja-... regionaalset seiret. Edaspidi arendas ja täiendas ... riikli geoloogiateenistus, ent seda on teinud ka ..., lisajuures eri ajal on jälgitud ligikaudu 1300 ... ning sadakonda allikat. 2001. a. seiras ... (EGK) põhjavee taset 343 punktis ... 34 kaevust ning allikast. Põhjavee välja-... peab Keskkonnamin-i Info- ja Tehno-

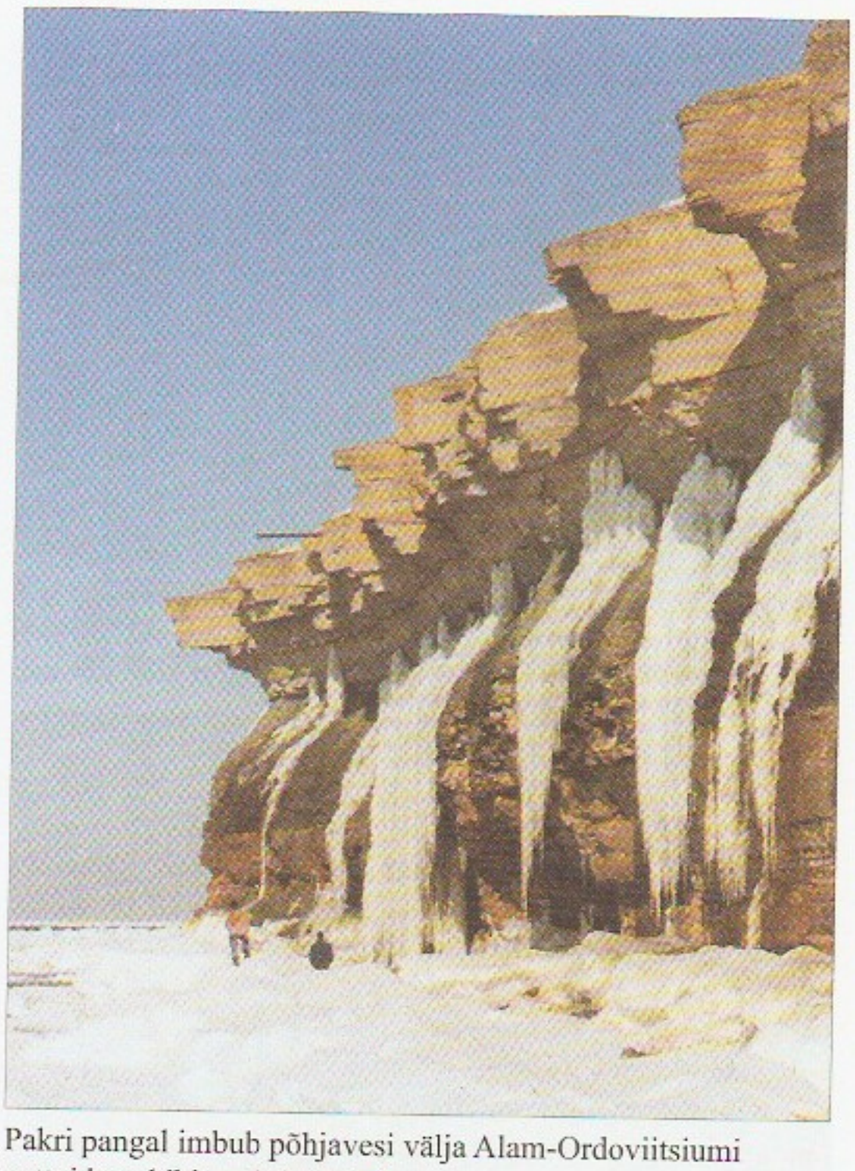

Pakri pangal imbub põhjavesi välja Alam-Ordoviitsiumi vettpidava kihi pealt ka talvel

keskus. Seire näitab, et talvel pärast püsiva lumikatte tekkimist alaneb põhjavee vabapind looduslikes oludes enamvähem püsivalt kuni märtsi alguseni. Kevadise lumesulamise ajal vabapind tõuseb hrl. apr-i lõpuni. Hiliskevadel ja suvel ületab aurumine enamasti põhjavee toitumise sademete varal ja vabapind alaneb kuni sept-i keskpaigani. Sügisesel saju- ja jahenemisperioodil põhjavee tase tõuseb kuni püsiva külma saabumiseni. Põhjavee vabapinna aastane kõikumine on kõige suurem karstunud kõrgustikel (nt. Pandivere kõrgustikul keskmiselt 4—6 m) ja kõige väiksem soode turbasetendeis (0,1—0,2 m). Survelistes põhjaveekihtides on rõhu aastane

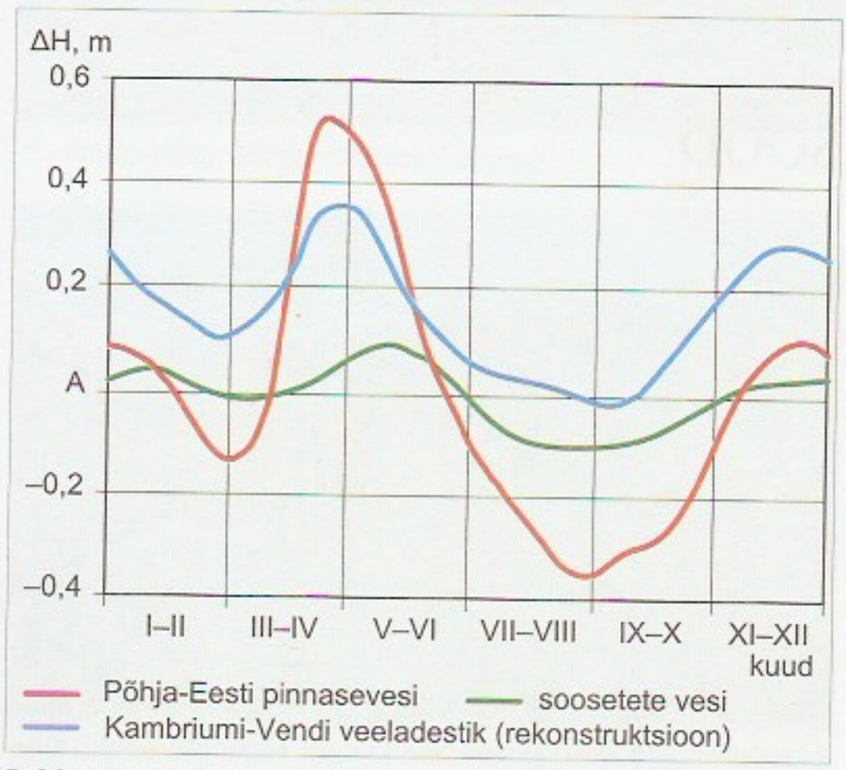

Põhjavee taseme looduslik kõikumine (ΔH) vaatlusrea aastate keskmise (A) suhtes. Autor Leo Vallner

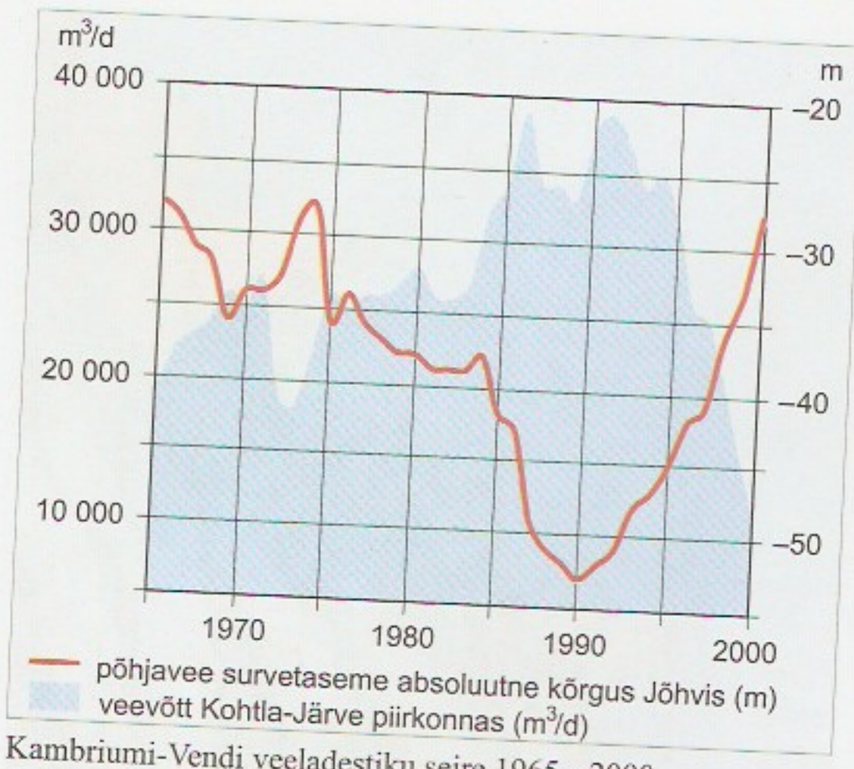

Kambriumi-Vendi veeladestiku seire 1965—2000. Autor Leo Vallner

kõikumine samalaadne, ent amplituud üldiselt väiksem. Seireandmete statistilise töötlusega on määratud põhjavee taseme, kliimaelementide ning hüdroloogiliste ja geomorfoloogiliste karakteristikute vahelised kvantitatiivsed seosed. On selgitatud, kuidas veevarustuse tarbeks ja kaevanduste kuivendamiseks maapõuest väljapumbatud vee hulgast sõltub msg. kihtide põhjavee rõhk (tase) ja milline on rõhu alanemise pindalaline jaotumine erinevate pumpamisrežiimide puhul.

Kaitse

Kaitseabinõud peavad tagama põhjavee reostamise ja liigkulutamise vältimise ning nende tagajärgede kõrvaldamise või leevendamise. Põhjavee kaitse võib ainult siis tõhus olla, kui kindlalt jälgitakse põhjavees olevate reoainete piirsisalduse norme ja litohüdrosfääri kasutamise korda. Kaitsemeetmete kasutuselevõtmine peab tuginema järjekindlatele hüdrogeoloogilistele uuringutele. Põhjavee kaitseks reostamise eest tuleb põhjaveekihtidest isoleerida võimalikud punktreostuse allikad (keemiatööstuse ettevõtted, kütusemahutid, kanalisatsiooniseadmed, jäätmehoidlad jms.). Hajareostuse (atmosfääri paisatavad kahjulikud tahked ained ja gaasid, põllum-s biotõrjeks kasutatavad mürgid jms.) levikut ja intensiivsust saab vähendada keskkonnasõbraliku tehnoloogia abil. Põhjavee liigkulutamise tõkestamiseks tuleb jälgida, et maapõuest väljapumbatav veehulk poleks suurem kui kehtestatud põhjaveetarbevaru. Litohüdrosfääri reostumist saab vähendada reoaine väljapumpamisega maapõuest. Eestis on seda tehtud Tapa lähikonnas, kus on väga suur põhjavee petroolireostus. Vt. ka „Vee kasutamine ja kaitse".

Seisund ja selle prognoos

Intensiivse väljapumpamise tõttu oli 2001. a. Kambriumi-Vendi veeladestiku põhjavee survetase alanenud Kohtla-Järve piirkonnas kuni 41 m ning Tallinnas 14 m allapoole merepinda. Seepärast võib seal merevesi edaspidi tungida rannikul asuvatesse puurkaevudesse ja muuta väljapumbatava põhjavee soolakaks. Tööstus- ja kommunaalreostus on eriti õhilekked, on Tallinnas, Tartus, Kirde-Eesti tööstuspiirkonnas, Kärdlas, Paldiskis, Pärnus jm. kohati jõudnud maapinnalt põhjaveekihtidesse. Endiste sõjaväebaaside maa-alal on põhjavett tugevasti reostanud lennukikütus jt. kahjulikud ained (Tapal, Ämaris, Tartus jm.). Põllum-s 1980. a-tel kasutusväärad agrotehnilised võtted ja ebaõige sõnnikumajandus on põhjustanud põhjavee nitraatreostuse, mis on paiguti ülal veel tuntav Siluri-Ordoviitsiumi veeladestiku avamusalal, eriti Pandivere kõrgustikul, Põltsamaa ja Rapla ümbruses. Hoolimata kohatisest liigintensiivsest väljapumpamisest ja paiksete reostuskollete olemasolust on põhjavee seisund Eestis siiski üldiselt täiesti rahuldav. Kui kaitsemeetmete rakendamine väldib litohüdrosfääri edaspidise reostamise ja põhjaveevaru ülekulutamise, siis saab ka tulevikus rahuldada Eesti joogiveevajaduse pms. põhjaveega. Suurt osa väljapumbatavast põhjaveest tuleb töödelda, et see vastaks EL-i kvaliteedinormidele (eemaldada liigne raua- ja kloorisisaldus jne.).

Uuringud ja andmestik

Eesti põhjavee uurimise, seire ja arvestusega tegeleb siinmaatiliselt Eesti Geoloogiakeskus (EGK), kus peale lokaalsete probleemide käsitlemise koostatakse ka regionaalseid tüüptavaid hüdrogeoloogilisi kaarte. Põhjaveeuuringute materjalid, sh. seire andmestik, on koondatud EGK juures asuvasse Eesti Geoloogiafondi. Puurkaevude rajamise loa annavad kohalikud omavalitsused, kaeve projekteerivad ja puurivad erafirmad.

B: Ü. Heinsalu, L. Vallner. *Põhjavesi ja allikad.* — Eesti. Loodus. Tln., 1995; V. Karise, R. Perens, L. Savitskaja, L. Vallner. *Hydrogeology.* — Geology and mineral resources of Estonia. Tln., 1997; *Põhjavee seisund 1997—1998.* [Toim. L. Savitskaja.] Tln., 1999.

Leo Vallner

SOOD

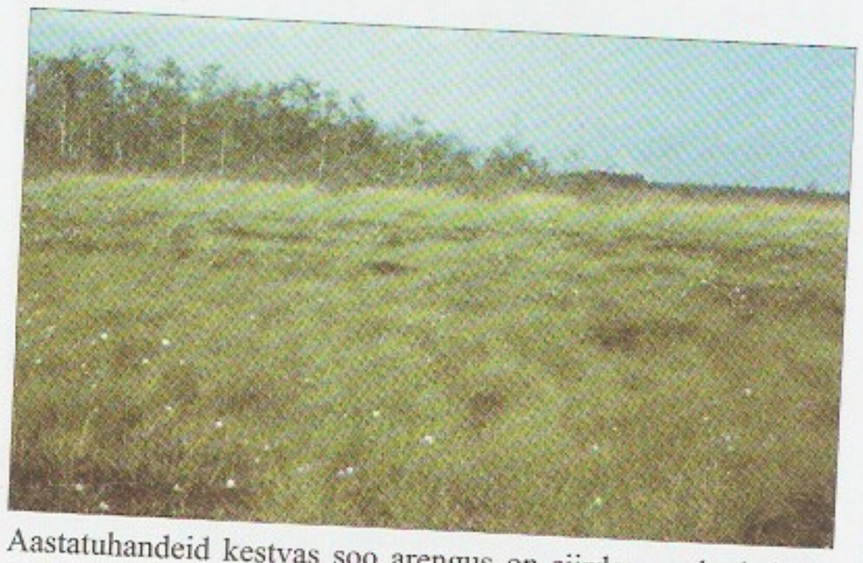

Aastatuhandeid kestvas soo arengus on siirdesoo ainult lühiealine rabastaadiumile eelnev vaheaste. Nigula rabas II ja IV peaksi (rabasaare) vahelisel alal olev rohu-siirdesoo

Soo on iseloomuliku taimkattega püsivalt liigniiske ala, kus suur osa surnud taimeosade massist väljub ainult ringest ja kuhjub turbana, mis on sootaimedele kasvu substraadiks. Soo ja soostunud ala eraldamisel lähtutakse hrl. kokkuleppelisest turbakihi paksusest: Eestis loetakse soostunuks alad, kus turba paksus on alla 0,3 m. Eesti sood jagatakse madal-, siirde- ja kõrgsoodeks ning rabadeks, mis on ühtlasi soo arengujärgud nooremast vanema suunas.

Hüdroloogia

Veeringe ja toitumisolude alusel jaotatakse sood ombrotrofseiks ehk sademetoitelisteks (rabad) ja minerotroofseiks ehk arutoitelisteks (madalsood ja siirdesood). Sademetoitelised sood saavad oma vee ja toitained sademeist. Arutoitelised sood saavad lisaks sademeveele osa vett ja toitaineid ka valgla kõrgemates piirkondades mineraalsesse pinnasest

ja mineraalainetega rikastunud sademeveest ning ja pinnaveest.

ehk toitelisus

alusel jaotatakse sood eutroofseteks ehk rohke-, mesotroofseteks ehk kesktoitelisteks, oligo- ehk vähetoitelisteks ja düstroofseteks ehk huu-. Rohketoitelised on madalsood, kus vee pH ning vee toitainete sisaldust iseloomustav vabade kontsentratsioon ehk erielektrijuhtivus on suhteliselt üle 80 µS). Vähetoitelised on rabad, rabavee pH on alla 4 ja erielektrijuhtivus u. 30 µS (rabalaugaste vee pH vahemikus 4—5 ja rabajärvedes koguni üle 5). Raba tasane kohati olla huumustoiteline. Kesktoitelised on kus vee pH on 4—5 ja erielektrijuhtivus enamasti

ja soo tüübid

pärineb mägialadelt, veetaimede seast ja soja- ihaljaste põõsaste hulgast. Nüüdissoode suhtelise on soos kujunenud liigid arvatavasti vaid jõhvikas ja valge nokkhein.

valdavad rohttaimed ja samblad, puude ja liike on vähe (mänd, kuusk, sookask, sanglepp, paakspuu, sinine kuslapuu, lodjapuu, madal kask, taimed on mõningal määral kohastunud turba substraadi iseärasustega, s. o. vähese aeratsiooni, juhtivuse ja pideva kõrguskasvuga. Kõik soos taimed on mitmeaastased, neil on tugev õhu- võimaldab omastada vees lahustunud hapnikku, ebasarikjas juurestik ja valdavalt vegetatiivne ning nende talvituvad taimeosad ja uuenemis- paiknevad turbas. Kuivadelt kasvukohtadelt pärine- morfsetel puhmastaimedel (sookail, kanarbik, jmt.) õhukude pole, nende juurestik paikneb madalamas, õhurikkas kihis ja soopinna kasvades vartele lisajuured.

keskmine veetase pinna lähedal ja ulatub kui 0,5 m, hooajaline veetaseme kõiku- kuni 1 m. Sootaimekooslused on tundlikud veetaseme muutuse suhtes, 5-cm-ne ühe- muutus pika aja jooksul (5—10 aastat) võib olla taimekooslus häviks ja asenduks teisega.

eristuvad põhil. toitumisolude ja niiskus- järel. Minerotroofsete, s. o. nõlva-, pinnase- või toituvate soode hulgas eristatakse taimekoosluste (survelise põhjavee tõttu toitaineterohked), ja **madalsoometsi**. Limnogeensete ehk madalsoode seas eristatakse **õõtsiksoid** **lammi-** ehk **luhasoid** (üleujutusaladel) ning ja jõgede kallastel). Aastatuhandeid kesta madalsoode ja rabade lühiealine vaheaste on **siirde-** kasvavad rabataimed, mätastevahelisel madalsootaimed. Sademetoitelised sood ehk valdavalt liivaaladele või metsapõlengu- õhukese, kuni 0,5 m paksuse, veest turbakihiga **nõmmrabadeks** ja **sügavaturbalis-** lage- ja puisrabad ning rabametsad). Ra- eriilmeliste taimekooslustega mikro- mätad, peenrad, lohud, älved, laukad) alusel lage- ja puis-mätta-, -älve- ning -laukarabasid. need omavahel ja moodustuvad puis-peenra-älve-, -peenra-lauka- või laukalised Soode kuivendamise tulemus on inim- kus turvast enam ei teki ja olemasolev intensiivselt.

Kuivendamise tulemusena on suur osa meie allikasoid hävinud. Halliste jõe oru nõlval Kõvaküla juures paiknev allikasoo on üks väheseid säilinuid

Madalsookaasik Endla järve ääres

Sookailu-rabamännik, esiplaanil sinikas

Ligi kolmandik Eesti soid on tekkinud järvede kinnikasvamise tagajärjel. Õõtsiksoo kinnikasvava Tulijärve ümber (Endla soostik)

Tupp-villpea mätastega älves Endla soostikus Punarabas

Paiknemine

Eestis on 9836 enam kui 1 ha suurust turbamaad (looduslikud ja kuivendatud sood kokku), s. o. 1 009 100 ha ehk 22,3 % riigi pindalast. Soode paiknemine enam-vähem ühesuguste kliimaoludega alal sõltub pinnamoest, jõgedevõrgu tihedusest ja pinnakatte veeläbilaskvusest. Eestis on soode paiknemist mõjutanud ka Läänemere areng ja neotektoonilised protsessid. Nii on läänesaartel ja -rannikualal ülekaalus väikesed, rannajärvede ja laguunide kinnikasvamisel kujunenud õhukese turbalasundiga madalsood. Rabasid on seal vähe. Lääne-Eestis Limneamere ja Balti jääpaisjärve levikupiiride vahelisel alal valdavad suured madalsood ja rabad. Edela-Eesti tasandikunõgudes paiknevad liivadega kaetud savikail setteil üle 500 ha, paljudes kohtades kuni 20 000 ha suurused lagedad, 5—7 m paksuse turbalasundiga ja iseloomuliku järsu rabanõlvaga peenra-älve- ja peenra-laukarabad. Kesk-Eestis jääpaisjärvede tasandikualal on enamasti paarisajahektarised väikerabad. Karbonaatsel, õhukese moreenkattega Põhja-Eesti lavamaal paiknevad suhteliselt väikesed segatoitelised sood. Pandivere kõrgustik on soodevaeseim piirkondi, kuid kõrgustikult valguva vee tõttu on nõlvaalad laiaulatuslikke soostikke, kus suuri rabasid ümbritsevad neid liidavad laialdased madal- ja siirdesooalad. Peipsi põhja pool olev Alutaguse madalik on üsna soine (suurim on Puhatu soostik), sh. valdavad rabad, ainult madalik loodeosa on soodevaene. Emajõe lähte- ja suudmeala jõelammil paiknevad laiaulatuslikud madalsoometsad ja turvas-madalsood (Sangla ja Laeva soostik ning Emajõe Suursoo). Peipsi madaliku lõunaosas on liivaalal kuni 7 m paksune turbaga rabad ning järve veetaseme aeglase tõusu tõttu võib mitmemeetrist turbakihti leida ka Pihkva järve rannalähedasest akvatooriumist. Vooremaal on toitainerohke nõlvade mõjul voortevahelistesse nõgudesse tekkinud madalsoid ja järveäärseid õõtsiksoid. Lõuna-Eesti kõrgustikel asetsevad nõgudes väikesed, kuid enamasti paksulasundilised madalsood, kõrgustikevahelistel liivatasandikel valdavad rabad. Rabad jaotatakse **Ida-Eesti tüüpi kumerrabadeks** ja **Lääne-Eesti tüüpi platoorabadeks**. Erinevalt kumerrabadest on platoorabale omane tasane keskosa ja suhteliselt jõesud rabanõlvad (rabarind). Soomaal asuva Kuresoo rabade lõunanõlv on kohati ligi 8 m kõrge. Ida-Eesti rabades leiduvat hanevitsa Lääne-Eesti rabades ei leidu, seevastu on viimastes palju raba-jänesvilla. Tasasest keskosast on rabad äravool raskendatud, seega on platoorabade keskosa märjemad ning nad on enamasti lagedad ja raskemini läbitavad ning neil pole Ida-Eesti kumerrabadele iseloomulikku rabakeskmega kontsentrilisust.

Akrotelm ja katotelm

Sooveetasemest kõrgemal olevat soo pindmist osa (2—3 m kuni u. 0,6 m), mille moodustavad taimede maapealsed ja maa-alused osad, nimet. **akrotelmiks** ehk **turbatekkekihiks**. Selles toimub taimse orgaanilise aine moodustumine. Surnud taimeosi ehk varist hakkavad lagundama mikroorganismid. Erinevalt mineraalmaa taimekooslustest ei suuda lagundajad

Puis-laukaraba Endla soostikus Männikjärve rabas

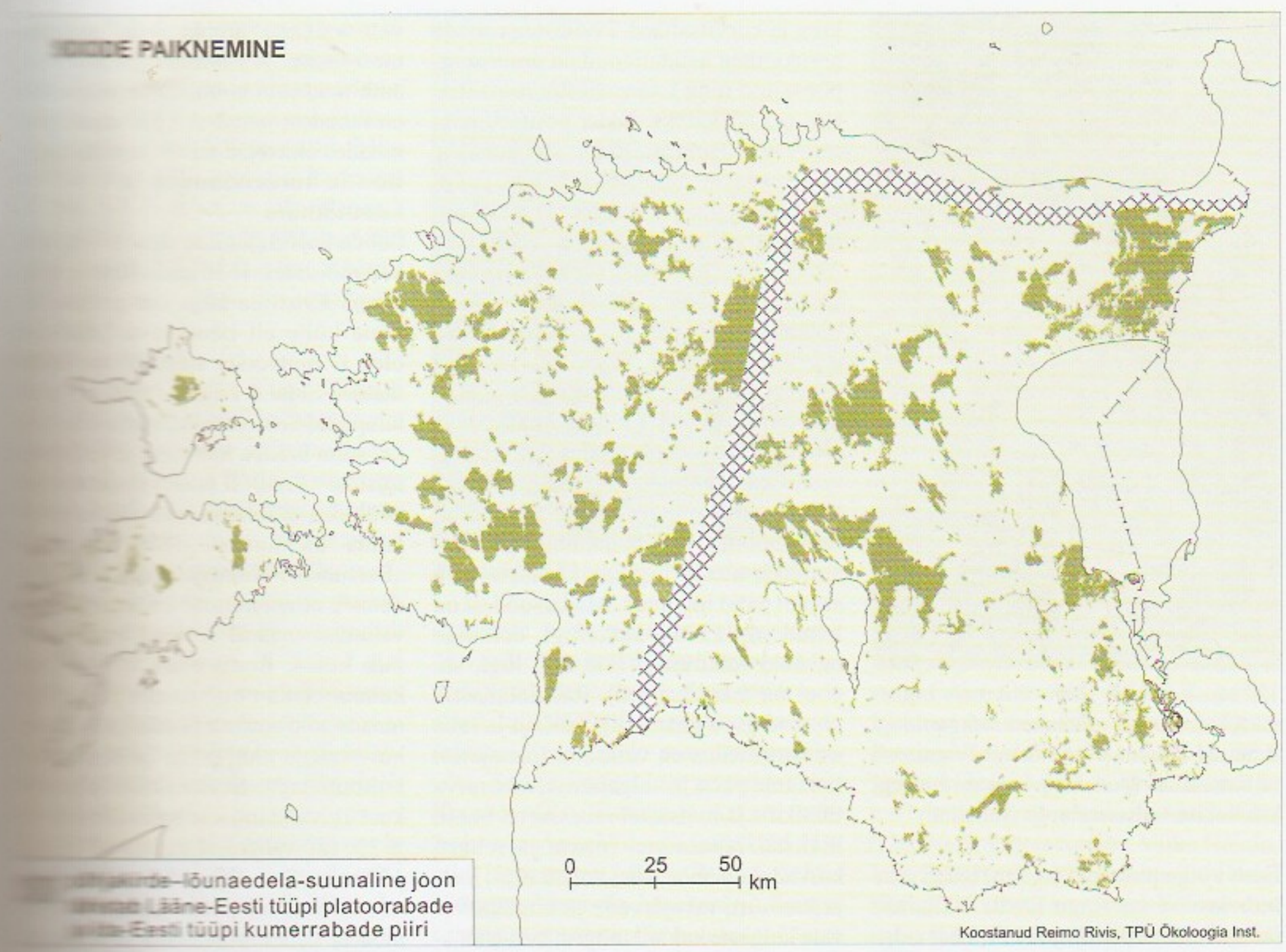

paikneb

esmastoodangust ebasoodsate tempera- niiskusolude tõttu täielikult jagu saada. Mõned soo- turvad, turbasamblad) on oma keemilise koostise mikroorganismide suhtes resistentsed, sest ei ole eriomaseid mikroobe. Nt. madalsoometsades tuodetud ainest mineraliseeruda kuni 95 %, lagundatakse turbasammalde juurdekasvust ena- 20—30 %. Turbatekkekihi alumise piiri vanus aastast (rabaälveis) kuni paarisaja aastani Selles kihis toimub orgaanilise aine moodustu- lagundamine, taimse materjali tihenemine koostise muutumine. Aeroobse lagunemise on vesi ja süsihappegaas. Surnud taimejäänuste turbatekkekihis iseloomustatakse kihi vee- kaudu: filtratsioonikoefitsient võib poole väheneda kuni 10 000 korda. Sooveed anaeroobsetes oludes olevat turbalasundi **kuivelmiks**. Selles toimub turba lagunemine aeglasemalt. Turba lagusaadusena eraldub (nt. metaan), mille hulk sõltub veetasemest, t°-st fermentatsioonisubstraadist. Kõige vähem vaid kuivadest rabamätastest (2—4 g/m² aastas), kõige enam õlveist ja kõige enam eraldub seda märgades (üle 40 g/m² aastas). Turba keemilised omadused sõltuvad taimejäänuste liigilisest ja lagunemisastmest.

ja turba juurdekasv

nõuded kliima (sademehulk peab ületama pinnamood, pinnakate ja hüdrogeoloogilised kas maismaa soostumisel või vee- järvede, lagunemisastmega madalsooturvaste mahumass on u. 160 g/dm³, vähem lagunenud rabaturvaste oma 120 g/dm³. Madalsoo- ja rabaturvaste massijuurdekasv ehk akumulat- sioonikiirus on keskmiselt 1,0 ja 1,6 t/ha aastas.

mültumisel. Maismaa soostumise tagajärjel on tekkinud u. $^2/_3$ suuremaid (üle 100 ha) soid, sh. Eesti vanimad, ligi 10 000-aastased sood, mis paiknevad Kagu-Eestis. U. $^1/_3$ suuremaid soid on tekkinud veekogude kinnikasvamisel, pms. Lääne-Eesti madalikul ja läänesaartel ning Põhja-Eesti lavamaal, kohati ka Kirde-Eestis ja Kagu-Eesti kõrgustikel. Laialdane soostumine algas u. 8500 aastat tagasi, järvede kinnikasvamine u. 6500 aastat tagasi. Soo arengu algul kujunevad enamasti eritüübilised madalsookooslused, mõnel juhul (nt. paiguti Lääne-Eestis ja Kagu-Eestis) on rabailmeliste koosluste teke alanud otse liival. Turba kuhjumisel soo pind kerkib ja soostumine levib ümbritsevale alale. Madalsoo veidi nõgus pind aegamööda tasandub (soo laienemisel kiireneb turba kasv selle keskosas). Samblakattesse tulevad padjandiliselt kasvavad, soojust halvasti juhtivad suure veeimamisvõi- mega (u. 1300 % kuivkaalust) turbasamblad (*Sphagnum*). Keskkond muutub happeliseks, seetõttu suudavad mikro- organismid taimi vaid osaliselt lagundada. Soo keskosas turba juurdekasv kiireneb ja soo pind hakkab kumerduma. Ka vee liikumise suund muutub ja kättesaadavate toitainete hulk väheneb järsult (jäävad ainult sademeveed ja tolm). Raba äärealale kujuneb vesine servamäre. Raba laienedes moodustuvad kontsentriliste vööndite na älved ja laukad.

Turba lineaarne kõrguskasv oleneb turba botaanilisest koos- tisest ja lagunemisastmest. Madalsooturbail on juurdekasv enamasti väiksem (0,3—0,9 mm/a, harva üle 2 mm/a) kui rabaturbail (0,9—1,7 mm/a, kuid mitte üle 2,7 mm/a). Kõrge-

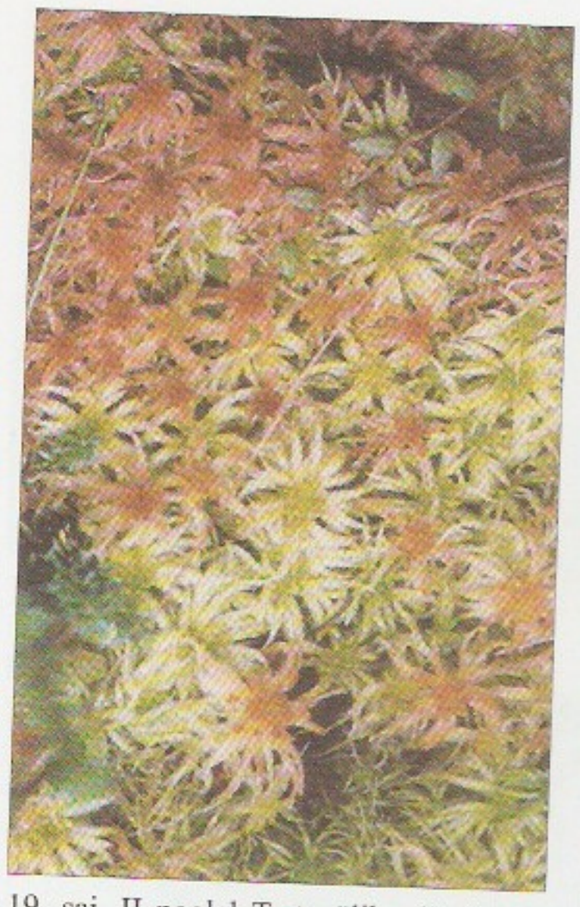

19. saj. II poolel Tartu ülikoolis botaanikaprofessorina töötanud sfagnoloogi Edmund Russowi kirjeldatud Warnstorfi turbasammal (punakas) kasvab läbisegi kitsalehise turbasamblaga (roheline)

Eesti kõige paksem (16,6 m) teada olev turbalasund on Kagu-Eestis Vällamäe jalamil olevas pisikeses (u. 1,6 ha) sulglohu- ehk söllisoos. Eesti soode keskmine turbalasundi paksus on 3—4 m. Turbavaru hinnanguline suurus on 2,37 mrd. t (40 % niiskusesisalduse korral), sh. vähelagunenud sfagnumturvast on 0,37 mrd. t. Turbakihi all oleva sapropeeli ehk järvemuda olemasolu on teada 272 järvetekkelises soos ja selle koguvaru on ligi 65 mln. t. Järvelubja koguvaru on u. 2,6 mln. t.

Soode marjavarus kuulub tähtsaim koht jõhvikale. 1970. a-il loendati u. 70 sood, kus 25 750 hektaril võib jõhvikasaak olla vähemalt 50 kg/ha. Jõhvikavarust ligi 50 % annavad Emajõe Suursoo ja Muraka raba. Rohuteaduslikult huvipakkuv on rabas kasvav huulhein.

Loomastik ja linnustik

Väljakujunenud loomakooslusi on vaid suurtes ja vanades soodes, väikeste soode loomastik koosneb valdavalt naaberbiotoopide liikidest. Rabade loomastik eristub kõige selgemini ja sarnaneb lähisarktilise tundra loomastikuga. Siin elutseb rohkesti liike, keda meie oludes mujal ei kohta. Imetajate seas pole ühtegi ainult soodes elutsejat. Soid kasutavad elupaiga ja poegimiskohana tihti põder, metskits, metssiga ja valgejänes. Hundi, rebase ja mägra kohalolu sõltub nende toitumisvõimalustest. Madalsoode linnustik on liigirikas, liike on u. 140, neist ligi 100 on pesitsejad, sh. soo-kurg ja kurvitsalised. Põõsastega soode arvukaimad haudelinnud on pruunselg-põõsalind ning Lääne-Eestis rootsiitsitaja ja kadakatäks. Teder pesitseb enamasti tihedama puistuga sooservades. Lagesoole on tüüpilised kiivitaja, punajalg-tilder, mustsaba-vigle ja suurkoovitaja. Osa haudelinde on kaksikbiotoopsed ja hangivad toitu ka mineraalmaal või veekogudel. Roomajatest kohtab sooservades (ka soosaartel) arusisalikku ja rästikut ning kohati vaskussi ja nastikut (pms. Lääne-Eestis). Kahepaiksetest elavad soodes rohukonn ja rabakonn, sooveekogudes on tähnikvesilikku. Soodes on väga palju ämblikke (301 liiki), paljud neist tegutsevad samblapinnal (nt. huntämblik ja hiidämblik), nende liigiline koosseis võib aastati palju muutuda. Madalsoodest on leitud üle 1500 putukaliigi, eelkõige on neid rohurindes (üle 860 liigi, sh. pool on mardikalised). Rabaloomastik on madalsoo omast liigivaesem ja raba asustustihedus on väiksem. Imetajatest kohtame põtra ja valgejänest, rabaserva tihnikuis ja metsastel rabasaartel hunti, liivastel rabasaartel mäkra ja rebast, kuivadel rabanõlvadel kohati uru-, leet- ja karihiirt, rabajärvede ja kinnikasvavate laugaste kaldail mügrit, kuivenduskraavides ja rabaojades ondatrat ja kobrast. Rabades võib kohata üle 80 linnuliigi, neist pooled on alalised asukad, pesitsejaid on 30 ringis. Ainult rabades pesitsejaid on vähe: rabapüü (ainsa liigina ei ole rändlind), rüüt, väikekoovitaja, hallõgija ja rabapistrik. Kaladest on rabajärvedes enamasti ahvenat ja haugi. Rabadest on leitud 187 (valdavalt väikest) ämblikuliiki, kusjuures mesofauna arvukusest moodustavad ämblikud kuni kolmandiku. Putukaliike on rabadest leitud u. 1200, neist ainult rabades elutsejad on 49 haruldast liiki.

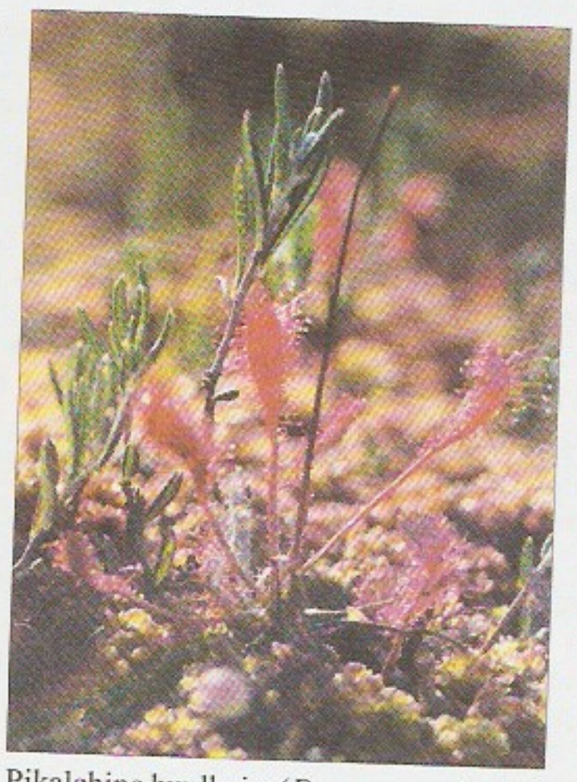

Pikalehine huulhein (*Drosera anglica*) ja harilik küüvits (*Andromeda polifolia*) lillaka turbasambla vaibal. Riisa raba (Soomaal)

Soode kuivendamine ja kasutamine

Soode kuivendamine algas 17. saj. esmakätt mõisades. 1650 andis Rootsi kuninganna Kristiina käsu kuivendada Tallinna külje all (tänapäeva Lillekülas) olev 6 ruutversta suurune soo heinamaaks. Sajand hiljem (1769. a.) pidid talupojad Saaremaal kohustuslikus korras sohu kraave kaevama ja heinamaid rajama. 18. saj. II poolel kasutati vimakööкides ja rehetubades põletusmaterjalina ka turvast. 1858 märgitakse „Eestimaa Põllumajanduse Seltsi Teadetes", et sookultuur on suuremal või vähemal määral levinud kogu Eestimaa kub-s. Eestis osati 19. saj. lõpul kultuurtehnikute nõuannete järgi mõnemaade soid edukalt lahtise kraavitusega kuivendada ning põllu- ja heinamaaks kultuuristada. Soometsade tulemuslikust kuivendamisest andis ülevaate 18. ja 19. saj. vahetusel toimunud IV Eesti põllum-näitus: 17-aastase kuivendamise tulemusena oli puidu juurdekasv soometsas kahekordistunud ja kultuurid end tasunud.

1908 asutasid Liivimaa Üldkasulike ja Ökonoomilise Sotsieteedi liikmed (mõisnikud) Balti Sooparandusseltsi. 1909 rajas selts Endla soostiku kirdeossa katsetetud Tooma tallu Vene keisririigi esimese sookatsejaama ning hakkas välja andma oma ajakirja. I maailmasõja järel ilmunud ajakirjas „Sookultuur" propageeriti madalsoost kultuurheinamaa tegemist ja avaldati vastavasisulisi uurimistöö tulemusi. 19. saj. lõpuks kuivendatud soode pindala arvatakse mõnesaja hektariga, maailmasõdade vahel muudeti Eestis põhil. kultuurheina- ja karjamaaks ligi 2000 ha madalsood. Laialdane soode kuivendamine algas 1950. a-il. Enam kui kolmekümne aastaga kuivendati põllum-e tarbeks üle 900 000 ha maad, sellest u. 120 000 ha oli sood (turba paksus üle 40 cm), u. 30 000 ha soo servaalasid. Metsamaad kuivendati 560 000 ha, sellest 155 000 ha oli soostunud ja 158 000 ha soometsa (kokku turvasmuldadel metsa 313 000 ha). Turba kaevandamiseks on Eestis kuivendatud u. 30 000 ha soid.

Soode kaitse

1938 võeti kaljukotka kaitsmiseks kaitse alla Ratva raba. 1957 asutati Lk Viidumäel (et kaitsta allikasood) ja Nigula rabas ning taimestiku- ja loomastikukaitsealad Muraka rabas. Ka

Turbapätsid Pääsküla raba turbaväljal

taimkatte vastu piirdus regionaalsetes ülevaadetes esitatud kirjeldustega. Mitmekülgne soouurimine algas 1950. a-te algul, kui NSV Liidu riiklike plaanide raames algas soode maj. kasutuselevõtt. Soode linnustikku uurisid Erich Kumari, Olav Renno ja Arkadi Irdt, ämblikke Asta Vilbaste, putukaid Harald Habermann, Hans Remm, Juhan Vilbaste, Vambola Maavara ja Kaupo Elberg, taimestikku ja taimkatet Maret Kask ja Hans Trass, palünoloogiat ja soode arengut Karl Veber, Leonida Orviku, Aino Sarv, Helgi Kessel ja Evald Ilves, soode levikut ja rajoneerimist Kallio Kildema ja Hilja Allikvee (Kurm). Rahvusvaheliselt tuntud soodeuurijaks kujunes Viktor Masing (soode taimkatte liigitus, soomaastiku hierarhilise struktuuri käsitus, rabakonsortsiumid, soode kaitse teaduslikud alused ja kaitse vajaduse populariseerimine). Soode veeringet on uurinud August Loopmann ja vee koostist Helle Simm. Soode (eeskätt rabade) taimkatet, bioproduktsiooni, arengut, süsinikuringet ja turba juurdekasvu uurib Mati Ilomets, soode maastikulise uurimisega tegeleb Kiira Aaviksoo, rabade mikroreljeefi arengut ja süsiniku- (metaani-) ringet uurib Edgar Karofeld, jääksoodes turbatekke taastamist Elve Lode, palünoloogiaga tegelevad Tiiu Koff ja Siim Veski. Mitmekümne aasta vältel on tehtud laiaulatuslikke soode metsandusliku (Uno Valk, Peeter Kollist, Vaike Hainla, Jaan Pikk jt.) ja põllum. (Uno Tomberg, Herbert Niine jt.) kasutuselevõtuga seotud (valdavalt rakenduslikke) uuringuid. 1961 valmis Eesti turbafondi teatmik koos soode kaardiga. 1971—87 selgitas Eesti Geoloogia Valitsuse turbarühm (H. Allikvee, Mall Orru jt.) maakonniti soode turbavarud.

B: A. Truu, H. Kurm, K. Veber. *Eesti NSV sood.* Tln., 1964; *Eesti sood.* [Toim. U. Valk.] Tln., 1988; M. Orru. *Eesti turbavarud.* Tln., 1992; *Eesti sood.* Kaart 1:400 000. Trt.: Regio, 1993; M. Orru. *Eesti turbasood = Estonian mires.* Tln., 1995; V. Masing. *Ürgsed sood kui loodusmälestised.* Tln., 1997; K. Aaviksoo, H. Kadarik, V. Masing. *Kaug- ja lähivõtteid 30 Eesti soost. Esimene raamat telmatograafiast.* Tln., 1997.

Mati Ilomets

KVELLASTIK

kindlasti olema nüüdisaegsest väiksem ning veeläbilaskvus suurem. Et Devoni ladestu liivakivid sisaldavad vähe aluseid ning raud- ja alumiiniumoksiidi kelmedki kvartsiteradel on õhukesed, pidi jääajaeelne taimkate olema neil liigivaesem ja väiksema produktiivsusega kui Ordoviitsiumi ja Siluri kivimitel. Erandiks olid Kagu-Eesti Ülem-Devoni lubjakivid, kus produktsiooni- ja mullatekkeprotsess tõenäoliselt ei erinenud muudel lubjakividel toimunust. Leetumine ei pruukinud olla lausaline, kuid keemiliselt vaestel ja koredatel liivadel olid leetmullad (*Podzols*) kindlasti peamised. Üsna tõenäoliselt oli rohkesti ka diferentseerumata profiiliga küllastunud ja küllastumata liivmuldi (*Arenosols*). Tihedate

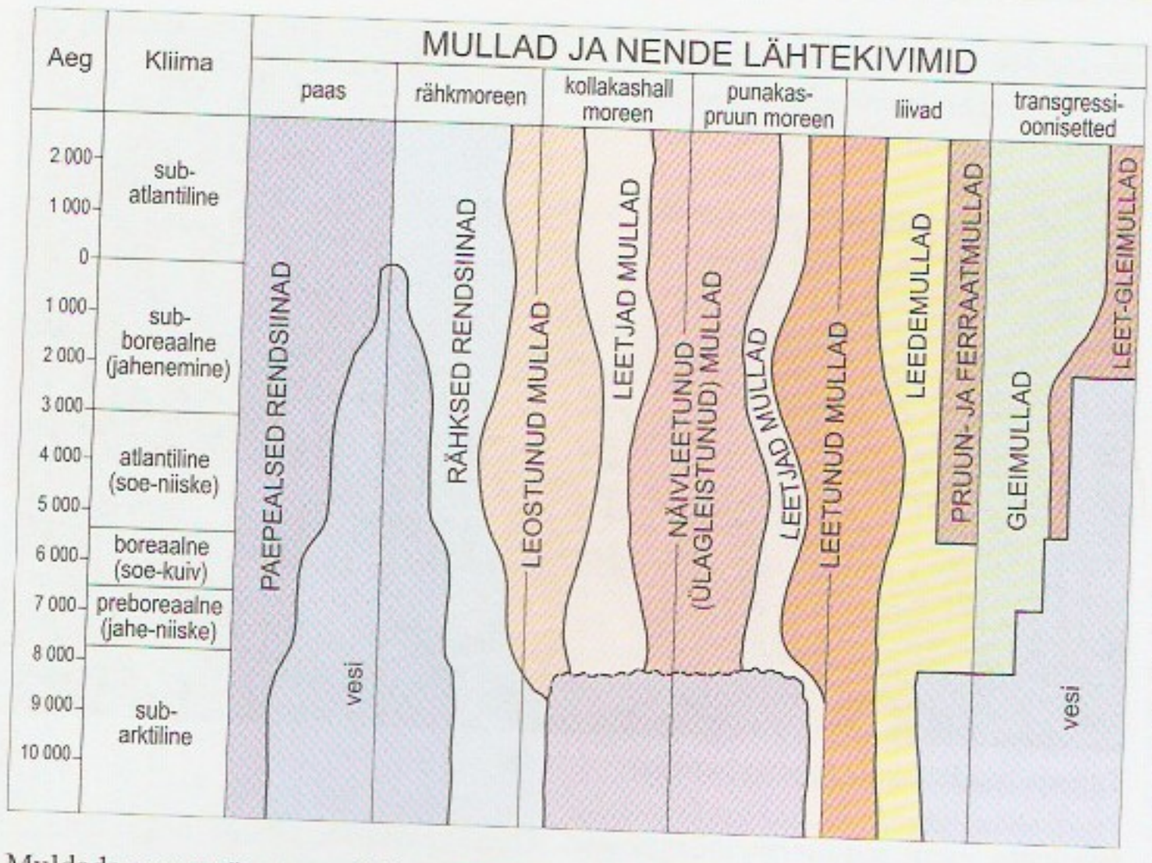

Muldade areng pärast mandrijää taandumist. Koostanud Loit Reintam

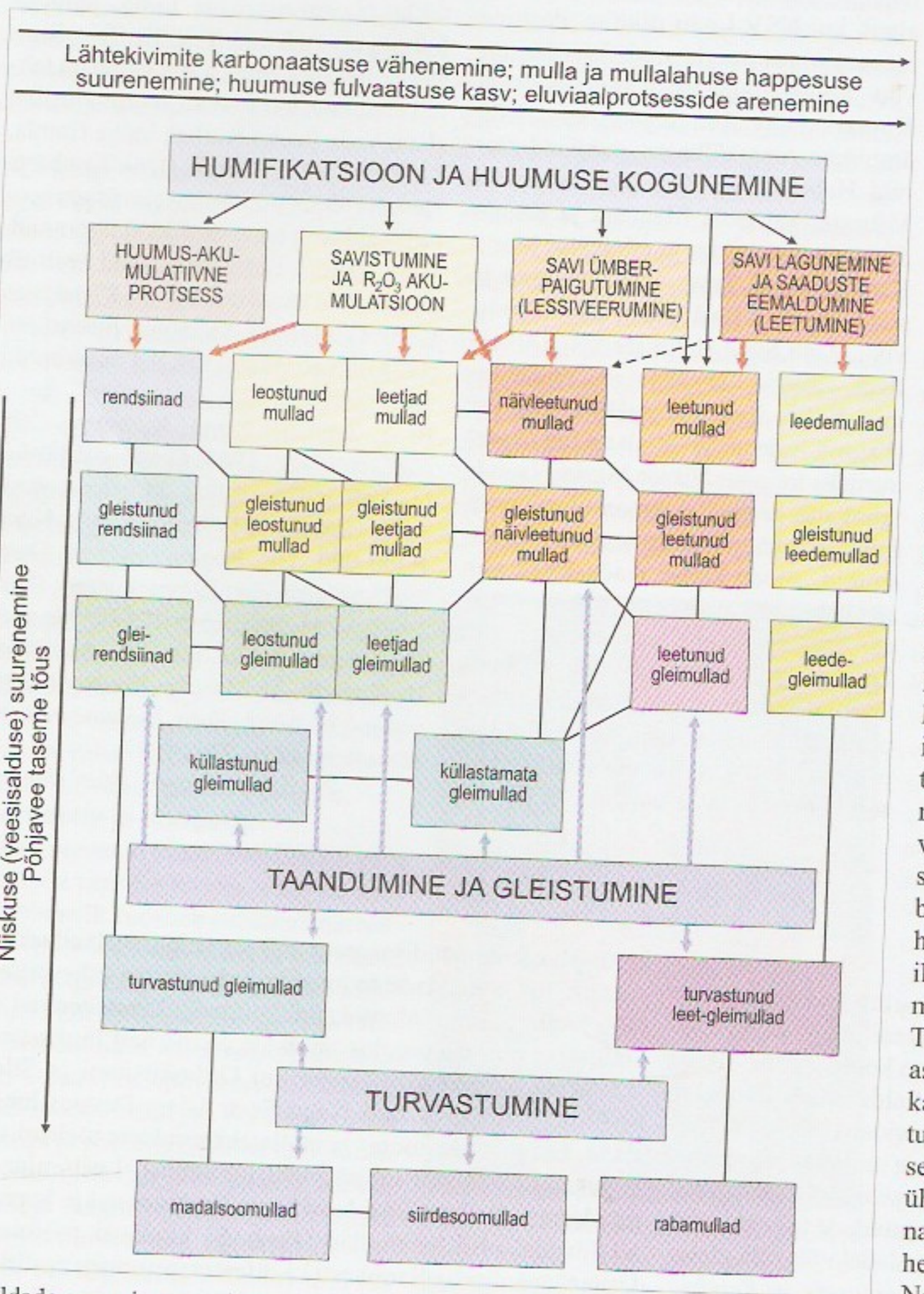

Muldade areng ja geneetilised seosed. Koostanud Loit Reintam

põimjaskihtide kohale võis koguneda ka ülavett ning see võis põhjustada seal ülagleistumist. Nii Devoni ladestu savidel kui ka lubjakivide tüsedamal murendil võisid kujuneda näivleetunud mullad (*Stagnic Luvisols*). Raske on oletada, kas jääajaeelsel ajal toimus sügavgleistumist ja leidus gleimuldi (*Gleysols*) ning soomuldi (*Histosols*) (vt „Muldade tüübid").

Mandrijää taandumisel maismaastus Kõrg-Eestis valitses tundrasarnane ta mestik ning liustiku ees olnud jääpais järvedest katmata moreen oli eeldat vasti veel osaliselt läbi külmunud. To nasele veega küllastunud ja seetõttu külmunud moreeni muldkattele olid ise loomulikud tundra-gleimullad (*Gelic Gleysols*) (joonis). Samas on aga väl tõenäoline, et maapinna lähedale ulm nud paes või üle 70 % korest sisaldan moreenis üldse jääd moodustus. Sell tulenebki, et arktiliste kuivade roh maade kooslused levisid jääpaisjärve ajal nii tundra- ja tundra-gleimuldad kui ka mitmesugustel karbonaatse ja koreselistel rendsiinadel (*Leptos Regosols*) ning liivadel (*Arenosols*). Li vadel võis juba toona alata ka leet mine, sest sambla- ja puhmastaim jäänused pidid seda ju vaestel kivim põhjustama. Pandivere ja Sakala kõ gustiku tundra-gleimuldade profiil võis pindmise ja keltsapealse külgv luga eemalduda ibet ja tolmu, sell moodustusid arvatavasti viirsavid. Kõ pool lasuvast külmunud moreenist e viisil kergemaks ning mõneti ka va semaks muutunud tundra-gleimuldad gleihorisondist ongi nähtavasti kuju nenud nüüdismuldade lessiveerunud näivleetunud ja leetunud horisont ning paljudele neist on iseloomuli kahekihilisus. Karbonaatsetel kivim hakkasid krüoariidsete rohumaade all ilmselt arenema rendsiinad ning liiva tel kivimitel küllastumata ja küllast nud vähediferentseerunud mullad. Ka võis alata ka pruunmuldade teke. Või sid kujuneda Al-Fe-huumuslikud ilu busleetmullad (*Entic Podzols*), mille hiljem arenesid juba tüsedad huumu illuviaalprofiiliga leede- ja leetun mullad (*Densic* ja *Carbic Podzols*). Tundrate ja krüoariidsete rohumaade asendumisel preboreaalsete kase- ja kase-männisegametsadega mõjutas produktsiooniprotsess ja sellega ses ka mullateke. Mõlema puhul on üha olulisemaks lähtekivimite karbonaatsus, tundraajajärgul kujunenud ke hekihilisus ning mulla niiskusrežiim. Neil liivadel, millel tundrajärgus le vasid samblad ja kanarbikulised, mõ

alustaimestik, mis ilmestavad moreenialade kuusikuid ja kuuse-segametsi tänini. Kuigi muinaspõllundus arenes esmalt veekogudelähedastel paestel ja liivastel aladel, kus mets oli hõredam ning harimine algeliste riistadega hõlpsam, on praeguseks enim üles haritud just kunagisi moreenil kasvanud kuusemetsade alasid. Pinna paljastumine ilmastikumõjudele ning nende toimet puhverdava metsakõdu kadumine pidid juba maaviljeluse algusest peale soodustama leostumist ja lessiveerumist. Sõnniku, koristus- ja majapidamisjäätmete, komposti jms. kasutamine põhjustas aktiivsete orgaanilis-mineraalsete komplekside kogunemise muldade huumushorisonti ja mullaharimine viis need sügavamale. Ehkki mullatekkes osaleva orgaanilise aine hulk väheneb ning taimede ja mulla vahel toimuv aineringe muutus järjest avatumaks, pole põhjust arvata, et põllustamine põhjustanuks mullatekkes eriti olulisi muutusi, on ju metsa- ja põllumullad tänini sarnased. Siiski on mulla peente osakeste ümberpaigutumist (lessiveerumist) enim püsimaaviljelusega aladel. Seda täheldatakse isegi Lääne-Eesti kuivendatud glei-savimuldadel, eriti aga Kõrg-Eestis leiduvatel ja juba varem selgelt eluviaalsetel muldadel. Võib arvata, et seepärast on kohati suurenenud perioodilise ülavee sagedus ning hoogustunud näivleetumine.

Eeldatavasti kujunes tänapäevane muldkate oma mitmekesisuses lõplikult välja atlantilise kliimastaadiumi jooksul. Loodusolud (lähtekivimite karbonaatsus, sagedane kahe- ja mitmekihilisus, liigirikas mitmerindeline taimkate, sesoonselt vahelduv vee- ja soojusrežiim jne.) soodustasid savistumist, lessiveerumist, ferrolüüsi ning ülagleistumist ja selle kohal toimuvat ferrallitisatsiooni (vt. joonis). Tõenäoliselt olid rendsiinad, leostunud, leetjad ja näivleetunud mullad ning nende gleistunud alltüübid juba varem olemas, kuid lõplikult diferentseerusid nad just sel ajajärgul. On tõenäoline, et atlantilise kliimastaadiumi soojamaksimumi ajal kulgesid nii akumulatiivsed kui ka eluvio-akumulatiivsed mullaprotsessid hoogsamalt kui varasematel ja hilisematel ajajärkudel. Seevastu pidi aga eluviaalprotsess (leetumine) olema vähem intensiivne. Leetumine kui protsess, mis peegeldab mulla primaarsete ja sekundaarsete mineraalide hüdrolüüsi (lagunemist) ja saaduste lihtainetena horisondist eemaldumist, sai areneda juba preboreaalsete männi-kasemetsade alal, kus olid üksnes vaesed ja vett hästi läbilaskvad liivad ja liivakad saviliivad. Atlantilises kliimastaadiumis võis see küll mõneti vaibuda, kuid hiljem on see siiski jätkunud ning toimub suurel osal liivadel tänini. Tundraajajärgul tekkis rohkesti gleimuldi ning neid on Läänemere taandumise tõttu lisandunud, kuid maatõusust johtuv põhjavee taseme alanemine vähendab nende teket. Tundraajajärku võib pidada ka soomuldade kujunemise alguseks, kuid selle kulminatsiooniks on atlantilise kliimastaadiumi soojamaksimum. Eestile on jääajaeelsest ajast alates olnud kõikidel ajajärkudel iseloomulikud mis tahes lähtekivimitel tekkinud rendsiinad, leede- ja leetunud liivmullad ning gleimullad (joonis). Polügeneetiliste leostunud, leetjate ning näivleetunud muldade areng võis mullatekketegurite muutumise taustal olla mitmekesisem.

Loit Reintam

Muldade tüübid

Rohkem kui poole Eesti ala geoloogiliseks aluspõhjaks on karbonaatkivimid ning nendest pärineva murendmaterjali tõttu on ligi 75 % mulla lähtekivimeist karbonaatsed (joonis). Muldadele on iseloomulik rohke kivisus. Kolmandiku muldkattest moodustavad gleimullad ja üle viiendiku soomullad (tabel). Eriti palju on neid metsamaadel. Üle kuuendiku kogu

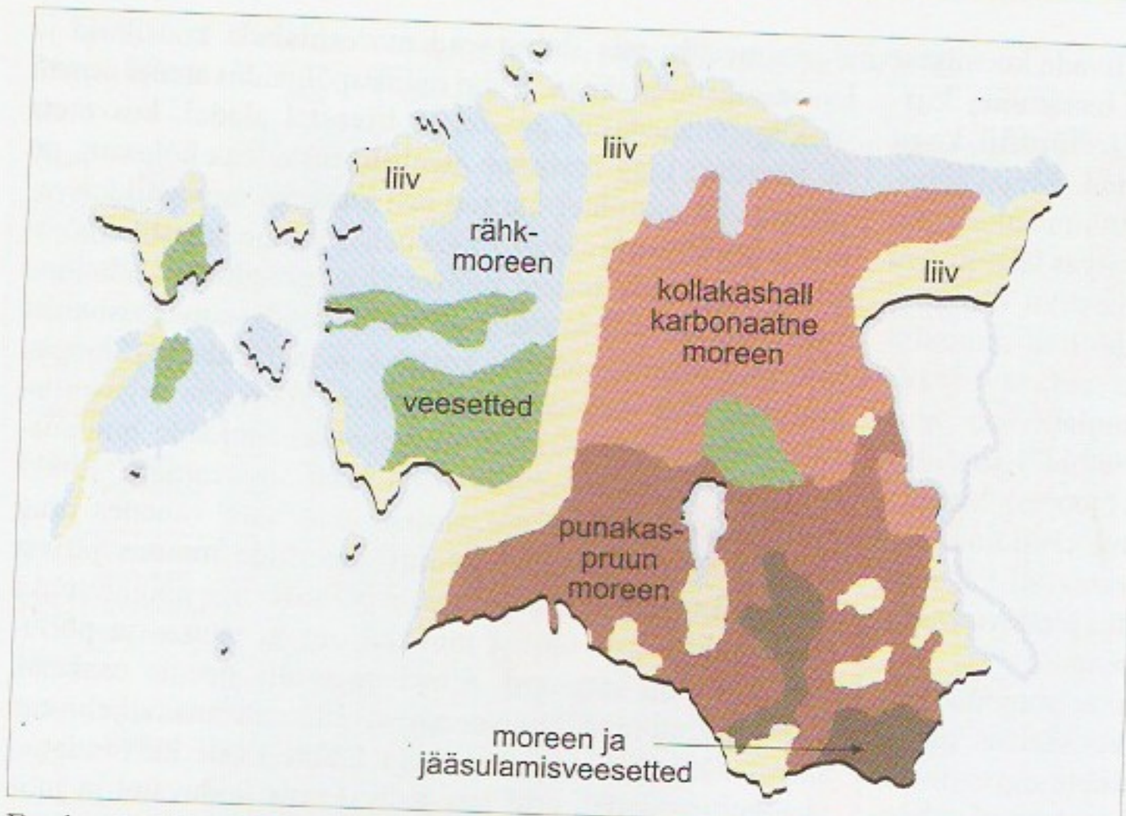

Eesti muldade lähtekivimid. Koostanud Loit Reintam

Eestist hõlmavad gleistunud mullad. Lähtekivimite mitmekesisuse ja mullas toimuvate muutuste tõttu on lõimis vaheldusrikas nii territoriaalselt kui ka mullaprofiilis. Liivmuldi on 26,7 % terr-l, saviliiv- ja liivsavimuldi on vastavalt 17,0 ja 27,8 % ning savimuldi 4,8 %. 50 % saviliiv-, 38 % liivsavi-

Mullatüüpide jaotumine (%)

Mullad		Eestis kokku	Metsa-maal	Haritaval maal
1. paepealsed rendsiinad	(Kh)	1,2	0,8	0,8
2. rähksed rendsiinad	(K)	4,7	1,9	9,0
3. leostunud (Ko) ja leetjad mullad	(Kl)	6,6	2,6	16,0
4. näivleetunud mullad	(LP)	5,9	1,6	15,1
5. leetunud mullad	(Lk)	3,0	2,7	3,3
6. leedemullad	(L)	1,6	3,8	–
A. Kuivad ja parasniisked mullad kokku		23,0	13,4	44,2
7. gleistunud rendsiinad	(Kg)	1,6	0,6	2,1
8. gleistunud leostunud (Kog) ja leetjad (Klg) mullad		7,3	3,1	12,0
9. gleistunud näivleetunud mullad	(LPg)	3,6	2,0	6,2
10. gleistunud leetunud mullad	(Lkg)	2,0	1,6	1,9
11. gleistunud leedemullad	(Lg)	0,9	2,2	–
B. Gleistunud mullad kokku		15,4	9,5	22,2
A + B. Automorfsed mullad kokku		38,4	22,9	66,4
12. glei-rendsiinad	(Gk)	1,4	0,7	0,9
13. leostunud (Go) ja leetjad gleimullad		10,0	10,0	7,0
14. küllastunud (G(o)) ja küllastumata (G(l)) gleimullad		11,1	10,1	8,2
15. leetunud gleimullad	(LkG)	2,9	4,1	0,8
16. leede-gleimullad	(LG)	2,2	5,1	–
C. Gleimullad kokku		27,7	30,0	16,9
17. turvastunud gleimullad	(Gl)	4,7	5,3	2,5
18. turvastunud leet-gleimullad	(LGl)	1,6	3,1	–
D. Turvastunud mullad kokku		6,3	8,4	2,5
19. madalsoomullad	(M)	13,8	16,1	7,8
20. siirdesoomullad	(S)	3,7	6,9	0,1
21. rabamullad	(R)	5,7	13,7	–
E. Soomullad kokku		23,2	36,7	7,9
C + D + E. Hüdromorfsed mullad kokku		57,2	75,1	27,3
22. lammimullad	(A)	1,4	1,0	0,8
23. sooldunud rannamullad	(As)	0,7	0,3	–
24. erosiooniala mullad	(E, D)	2,1	0,1	5,5
25. muud		0,2	1,0	–

ja 32 % savimuldi paikneb haritavatel maadel, liiv- ja turvasmullad (23,7 %) on ülekaalus metsamaadel. Liivmuldade osatähtsus on suurim Hiiumaal, keskmisest rohkem liivmuldi on Saare-, Pärnu-, Viru-, Valga-, Põlva- ja Võrumaal. Glei-savimuldade pindala on suurim Pärnu-, Lääne- ja Raplamaal, näivleetunud savimuldi on rohkesti Võru- ja Valgamaal. Suure produktsioonivõimega leostunud ja leetjad liivsavimullad on ülekaalus Järvamaal, palju on neid ka Viru-, Jõgeva- ja Raplamaal. Viljakad leetjate ja näivleetunud liivsavi- ja saviliivmuldade kompleksid on iseloomulikud Viljandi- ja Tartumaa punakaspruuni karbonaatse liivsavimoreeni alale.

Kivisuse astme määramisel on aluseks mullas leiduvate rahnude, pangaste, munakate ja kamakate mõõtmed ja hulk (joonis). Haritava maa keskmine peenkivisus (kivide läbimõõt 1–20 cm 30 cm tüseduses mullakihis on 55 m³/ha, suurim – üle 130 m³/ha – on peenkivisus Lääne-, Saare- ja Harjumaal. Üle 50 m³/ha on peenkivisust Hiiu-, Lääne-, Viru-, Järva- ja Raplamaal. 10 % haritavat maad (üle poole sellest Võru-, Valga- ja Põlvamaal) paikneb erosiooniohtlikel üle 3°-listel nõlvadel. Saartel ja Lääne-Eestis on muldade tuulekandeohtu suurendanud liiv- ja turvasmuldade kuivendamine ja maade siivistamine ning Lääne-Viru- ja Põlvamaa tasandikel suurte põllulohkude kujundamine. Vee- ja tuuleerosioon on oluliselt vähenenud põldude sügavjätmisel, kuid suurenenud mitmel pool metsa lageraie tõttu. Haritava maa keskmine boniteet on 43 punkti (VI bonitiidi klass). Keskmisest kõrgema bonitiidiga muldi on Järva-, Jõgeva-, Lääne-Viru-, Viljandi-, Tartu- ja Raplamaal. Madalaim on boniteet Hiiu-, Võru- ja Läänemaal (joonis).

Kujunemise, ehituse ja omaduste poolest eristuvad Eesti mullad tüüpideks.

Rendsiinad (karbonaatmullad) on karbonaatseil lähtekivimeil kujunenud, enamasti liivsavilõimisega põhjamoreenilikud või parasniisked mullad, mille põhiline paiknemisala on Põhja- ja Loode-Eestis ning saartel, kuid esineb ka Pandivere kõrgustikul, Kesk-Eesti Vooremaal ja Kagu-Eesti kõrgustikul. Rendsiinade puhverdusvõime lämmastiliste saasteainete suhtes on suur, fosfori suhtes aga väike. Koresusest tulenev hea veeläbilaskvuse tõttu on põllumaa nõrgalt kaitstud. Rendsiinadel kasvavad metsad on altid tuuleheitele, haigustele, vad kergesti ning on raskesti uuendatavad. Paepealsed rendsiinad

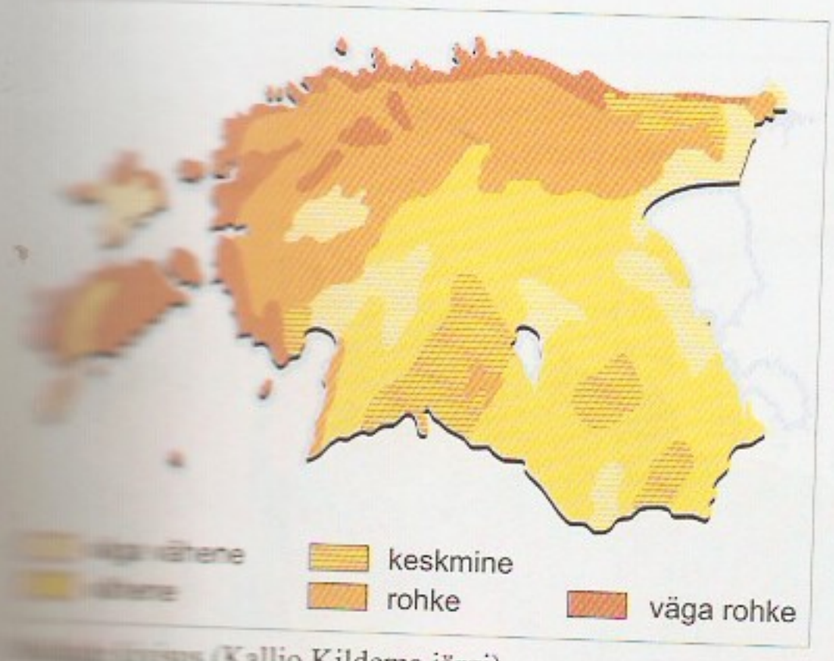

Kallio kivisus (Kallio Kildema järgi)

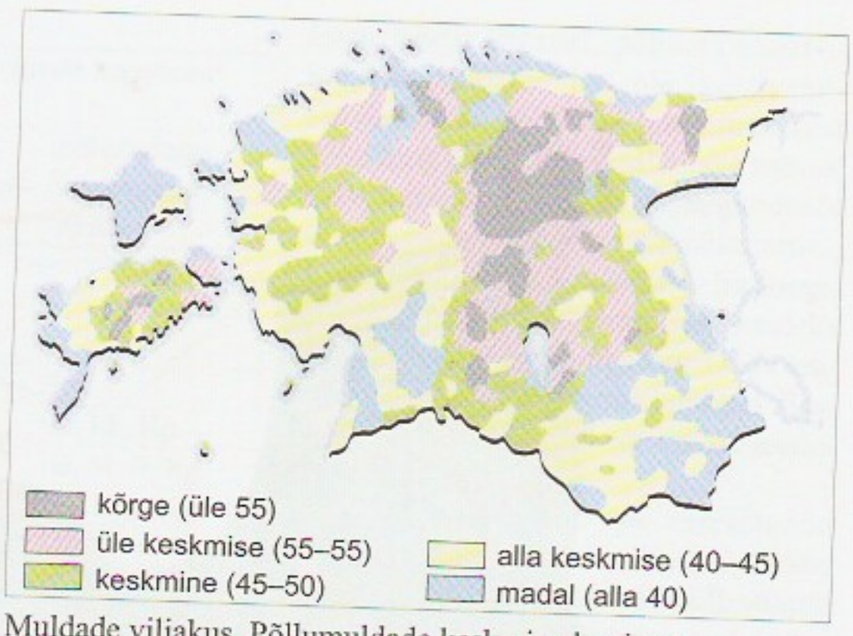

Muldade viljakus. Põllumuldade keskmine boniteet (100-punktilises süsteemis). Koostanud Loit Reintam

kujunenud loopealsetel avaneval massiivsel kuni 30 cm paksustel setetel. Nad on ja toitaineterikkad, kuid õhukese mullakihi, aluspõhja ning kivisuse tõttu väikese (kaugelt aktiivveemahutavusega ja põuakartlikud ning enamasti VII—X hindeklassi. Rähksed rendsiinad *Leptosol, Skeletic Regosol*) on kujunenud rähkkoreselistel liustikujõe- ja rannasetetel, nad karbonaatsed ja kivised ning õhukese ja lihtsa Rohumaade ja metsade all on nad huumusrikkad mullaharimise tagajärjel aga huumusesisaldus 4—2 %-ni). Olenevalt peeneselise mullakihi tüsedusest on nende aktiivveemahutavus (enamasti alla 100 mm, harvem kuni 120 mm) ja boniteet erinevad. Õhukesed ja keskmise sügavusega rähksed rendsiinad kuuluvad vastavalt VII—VIII ja V—VI hindeklassi. Gleistunud rendsiinad (*Gleyic Leptosol*) asuvad madalamatel pinnavormidel, nad on kevaditi ja sügiseti lühikest aega veega üleküllastatud ja suvel sageli põuakartlikud.

Tüüpiline korešerikkal moreenil

Leostunud (*Cambisol*) ja **leetjad** (*Luvisol*) **pruunmullad** on kujunenud kollakashallil ja punakaspruunil karbonaatsel moreenil, neid on kõige rohkem Kesk- ja Lõuna-Eestis, kohati ka Põhja- ja Lääne-Eestis. Nende pms. liivsavimuldade profiilis on savistunud horisont ning palju vaba mittesilikaatset rauda. Suur aktiivveemahutavus (150—200 ja enamgi mm) tagab hoogsa aineringe ja suure tootlikkuse nii looduslikel kui ka kultuurkõlvikutel. Leostunud ja leetjad liivsavimullad on Eesti parimad ja kuuluvad enamasti III—V hindeklassi. Gleistunud leostunud (*Gleyic Cambisol*) ja gleistunud leetjad (*Gleyic Luvisol*) mullad on ajuti kõrgele tõusva põhjavee tõttu mõnda aega veega üleküllastatud ja vajavad haritavatel maadel kuivendamist, rohumaadel ja metsades mitte. Leostunud ja leetjaid muldi ohustab raskete põllu- ning metsatöömasinate tallamine, sest see vähendab taimede mullavee omastatavust ja tootmisvõimet ning nõrgendab vastupanu keemilistele mõjutustele. Karstunud koreda aluspõhja tõttu on põhjavee kaitstus kohati vähene.

Näivleetunud mullad on moodustunud kahekihilistel (saviliiv liivsavil ja savil) ning raske lõimisega lähtekivimitel, kuhu perioodiliselt koguneb ülavett, mis mõjutab mullaprotsesse. Lähtekivimi ja profiili ehitusest olenevalt esineb pruune näivleetunud (*Stagnic Luvisol*) ja heledaid näivleetunud muldi (*Planosol*). Näivleetunud muldi on suurte massiividena pms. Lõuna-Eesti lavamaal, kuid ka Pandivere kõrgustikul ja voortel. Nende muldade ülemistes horisontides on palju vabu rauaühendeid. Viljakus (V—VII hindeklass) oleneb liivsavimoreeni katvate kergemate kihtide lõimisest ja tüsedusest ning ajutise ülavee kestusest. Näivleetunud mullad sobivad hästi metsakasvatuseks (neil kasvavad metsad on väga tootlikud) ja kultuurrohumaadeks. Ajutine ülavesi segab mullaharimist ja saagikoristamist, seetõttu vajavad need mullad põllumaana kasutamisel sügavkobestamist ning kohati ka drenaažkuivendust. Sügavkobestamine on mullakaitse seisukohast oluline, sest suurendab aktiivveemahutavust, mulla õhusisaldust ja vastupanu raskete masinate tallamisele. Gleistunud näivleetunud muldade (*Gleyic Planosol*) profiilis püsib ülavesi pikka aega ning nad vajavad nii drenaažkuivendust kui ka sügavkobestust.

EESTI MULDKATE

...evikuga)	Eesti muldade klassifikatsioon			Muldade kooslused	
	nimetus	tähistus	lõimis	nr. kaardil	põhimullaga kaasnevad mullad
	paepealsed mullad ehk paepealsed rendsiinad	Kh	liivsavid, saviliivad	1	
	rähkmullad ehk rähksed rendsiinad	K		2	Kg
				3	G, Kh, Kg
				4	G, M, R, Kg
	leostunud mullad	Ko	liivsavid	5	Kl, Kog, Klg, K
				6	Kl, G, M, R, K
	leetjad mullad	Kl	liivsavid	7	Ko, M, G
			liivsavid, saviliivad	8	Klg, Ko, Kog, LP'
	heledad näivleetunud mullad	LP"	liivsavid, savid	9	Kl, Klg, G, LP'
	pruunid näivleetunud mullad	LP'	saviliivad, liivsavid	10	LP", G, M, R
			saviliivad, liivad, liivsavid	11*	L, M, G, Kl, Ko
	leetunud ja leedemullad	L	liivad	12	Lg
				13	M, Lg
				14	R, Lg
	gleimullad	G	liivad, saviliivad	15	
				16	K
				17	M, R, K
			liivad	18	LG, L, Lg
			liivsavid	19	
				20	Kog, Klg, Kg, K
				21	M, R, K
			savid	22	
	leet-gleimullad	LG	liivad	23	Lg
				24	Lk, R, G, Lg
	madalsoomullad	M	turvas	25	
				26	G
				27	R, Lg
	raba- ja siirdesoomullad	R; S	turvas	28 ja 29	
	põlevkivikarjääride puistangualade mullad ja pinnased				

...kooslust mullad: *Gleyic Cambisols* (CMg) – gleistunud leostunud ... (LVg) – gleistunud leetjad mullad (Klg), *Gleyic Podzols* (PZg) – gleis... (Lg), gleistunud rähkmullad ehk gleistunud rähksed rendsiinad (Kg).
...ennast erodeeritud või erosiooniohtlikud ja kõrgendike jalamil paiknevad
Koostanud Igna Rooma ja Loit Reintam

...(*Albeluvisol*) on mõ... Ülemo-Eesti lubjavaesel ...moreenil, kuid liivadel ...neid kogu Eestis. Nad ...humus- ja toitaine... ...veeläbilaskvuse ja väikese ...leetunud muldade vee... (Dl mm) ja neelamis... ...tiseid ja nad ei suuda ...suga palju saasteaineid ...pinnavett. Nad kuuluvad ...-VIII hindeklassi. Gleistu... (*Gleyic Podzol*) liivmul... ...-VIII hindeklassi) on huumus-

illuviaalsed ning kõrgele tõusva põhjavee tõttu lühikest aega veega üleküllastatud. Liivsavil paiknevad gleistunud leetunud saviliivmullad (*Gleyic Albeluvisol*) on nagu gleistunud näivleetunud mulladki ajuti ülavee mõju all, kuid sellest kõrgemal paiknevas kihis läbiuhutavad ja leetunud. Leetunud muldade viljakuse ja keskkonnakaitsevõime suurendamiseks on vaja neid lubjata.

Leedemullad (*Podzol*) on rohttaimedeta männimetsade mullad, nad on kerge lõimisega, happelised ja mineraalselt ning keemiliselt vaesunud. Neid leidub kogu Eestis liivadel, põllumajanduslikel kõlvikutel neid ei ole. Leedemullad kaitsevad põhjavett saastamise eest vähe ning on tundlikud tallamise suhtes, seda tuleb arvestada metsamajanduses ning puhkealade koormuse määramisel. Leetumise vähendamiseks ja bioloogilise aineringe hoogustamiseks tuleks metsades kõrvu männiga kasvatada arukaske jt. kuiva kasvukoha lehtpuid. Eesti parimad männikud kasvavad leedeliivmuldadel.

Leet-gleimuldadest on turvastunud leet-gleimullad (*Carbic Podzol*, *Histic Podzol*) kestvalt veega üleküllastunud ning metsakõduga turvastunud (10—30 cm), nad asuvad gleistunud leedemuldade ja leede-gleimuldade (*Gleyic Podzol*, *Carbic Podzol*) rabamuldadeks ülemineku piirkonnas. Need mullad on Eesti happelisimad ning kõigi nende profiilile on iseloomulik tugevasti tihenenud huumus-illuviaalne Bh- (Bhs-) horisont ehk nõrgkivi. Nõrgkivi on tekkinud põhjaveest tõusva kapillaarvöötme piirile ning takistab puujuurte sügavamale tungimist. Sealt võib siseneda põhjavette nii leetumisel tekkinud sadenemata metallorgaanilisi ühendeid kui ka õhust või inimtegevusest pärinevaid aineid. Põhjavesi ei ole gleistunud leede-, leede-glei- ja turvastunud leet-gleimuldade alal peaaegu üldse kaitstud. Liivadel olevad leetunud gleimullad (Lääne- ja Vahe-Eestis, Hiiumaal, Peipsi ääres jm.) erinevad leede-glei- ja turvastunud leet-gleimuldadest ainult huumushorisondi (A, AT) olemasolu poolest. Nad on samuti happelised ja keemiliselt vaesed, nad kuuluvad VII—IX hindeklassi. Keemilised saasteained satuvad hõlpsasti Bh-horisondi all olevasse põhjavette. Mõnevõrra paremad on moreenil paiknevad leetunud gleimullad, kuid neid on Eestis väga vähe.

Leostunud ja **leetjad gleimullad** (*Calcaric*, *Mollic* jt. *Gleysol*) on pidevalt veega üleküllastatud, savistunud horisondiga mullad, nad paiknevad Põhja-, Lääne- ja Kesk-Eestis karbonaatsel moreenil ja neid õhukeselt katvatel keskmise ja raske lõimisega veesetetel. Nende produktsioonivõime (perspektiivselt IV—VI hindeklass) on suur ning võib suhteliselt hästi säilida ka ebakvaliteetselt tehtud kultuurtehniliste tööde korral. Nad vajavad põllumajanduskõlvikutel ja sageli ka metsamaadel kuivendamist. Põhjavett suudavad nad õhust lähtuva ja inimtegevusest tuleneva saastamise eest kaitsta märksa tõhusamalt kui leetunud gleimullad, kuid pärast kuivendamist suhteliselt maapinna lähe-

dal olevasse põhjavette on väetistel ja taimekaitsevahenditel nende ebaotstarbeka kasutamise korral lühem tee kui läbi parasniiskete muldade. Leostunud ja leetjad gleimullad on sobivad rohumaaks, sest põllukultuuride all võib kuivamisel tekkida vertikaallõhesid, mis pärast saagi koristamist avavad tee sügisvihmadele ning mullad võivad lessiveeruda. Selle vastuabinõuna teatakse seni ainult seemneumbrohtude tõrjumise võttena tuntud kõrrekoorimist, see aitab ka säilitada mulla keemilisi varusid ja on hea keskkonnakaitse seisukohast.

Küllastunud ja **küllastumata gleimullad** (*Eutric* ja *Dystric Gleysol*) on mullatekkes granulomeetriliselt, keemiliselt ja mineraalselt liigestamata profiiliga ja pidevalt veega üleküllastatud mullad liivadest savideni, nad paiknevad Madal-Eestis veesetetel. Nende tootmisvõime (IV—VII hindeklass) ning keskkonnakaitseline olemus tulenevad pms. lõimisest, nad vajavad kuivendamist kõigil kõlvikutel. Liivsavide ja savide puhul võib ka pärast kuivendamist koguneda pinna- ja ülavett ning põllumaadel võivad nad lessiveeruda. Gleiliivmullad võivad aga kuivendamisel muutuda põuakartlikuks, läbiuhutavaks ja tuulekandealtiks. Nende muldade kultuuristamisel ja kasutamisel tuleb pöörata suurt tähelepanu mulla füüsikalise ja hüdrofüüsikalise seisundi eripärale.

Glei-rendsiinad (*Rendzic Gleysol*) on õhukesed, kivised ja nõrga kaitsevõimega liigniisked mullad, nad paiknevad Põhja-Eestis pael ja rähkmoreenil. Perioodiliti võivad nad aga olla põuakartlikud. Glei-rendsiinasid ei tohiks üldse kuivendada, vaid nad peaksid olema kaitse- ja hoiumetsade, vähemal määral pealtparandatava rohumaa all.

Turvastunud gleimullad (*Molli-Histic Gleysol*) kujutavad endast gleimuldade ja madalsoomuldade vahepealseid muldi. Looduslikult katab neid vähem kui 30 cm paksune turvas, mis pärast kuivendamist kiiresti kahaneb ja võib sootuks kaduda. Inimmõjule on need mullad vähe vastupidavad ning neid tuleks maj. ja loodushoiulistest huvidest lähtudes hoida kultuurrohumaade ja metsade all.

Soomuldadele (*Histosol*) on iseloomulik rohkem kui 30 cm paksune turbakiht ning neid on kõikjal Eestis, kõige rohkem Lääne-Eestis, Peipsi ääres, Vahe-Eestis ja Alutagusel. Vähe on soomuldi Pandivere kõrgustikul, suuri massiive pole ka Kagu-Eesti kõrgustikel. Madalsoomullad (*Eutric Histosol*) toituvad põhja- ja üleujutusveest. Põllu- ja metsamajanduses on vaja neid kuivendada. Kuivendatud madalsoomullad sobivad hästi rohumaaviljeluseks, sest selline kasutusviis takistab turvasmulla ärapuhumist, ülemäärast mineralisatsiooni ning iga-aastasest harimisest johtuvat väetiste ja taimekaitsevahendite uhtumist põhjavette. Siirdesoo- ja rabamullad (*Dystric Histosol*) toituvad sademeist, on happelised ja madalsoomuldadest keemiliselt märksa vaesemad. Nad on mageveevaru säilitajad ning seetõttu suure keskkonnakaitselise tähtsusega. Siirdesoode ja rabade veevaru säilitamine on majanduslikult väga oluline, turbatootmise aladelt ärajuhitav vesi säilitatakse ja seda kasutatakse teisal. Turba tootmine siirdesoodest ja rabadest peab toimuma kindla korra järgi ning seda ei tohi lubada kontrollimatult ja kõikjal. Ammendatud turbavaruga alad tuleb taas taimestada ja lülitada tootmisprotsessi.

Lammimullad (*Fluvisol*) paiknevad perioodiliselt üleujutatavatel jõelammidel ja järvetasandikel. Nad on otseses seoses veekogude ning naaberalade veerežiimi ja keskkonnapuhtusega. Lammimullad sobivad kõige paremini looduslike rohumaade alla, sest neil pole võimalik rakendada ühtki agrotehnilist võtet, mis jätaks jõe või järve mõjutamata. Süvendatud jõgede lammidele tuleks rajada kultuurrohumaid, vältimaks nende alade umbrohtumist ja tootmise väljalangemist. Jõge tuleks kaitsta kaitseribaga.

Sooldunud rannikumullad (*Salic Fluvisol*) on Lääne-Eesti ja saarte lauskrannikul paiknevad noored mullad, nad sisaldavad mereveest neelatud soolasid. Nad ei sobi kultuurkõlvikuteks ega suuda ka rannalähedast merd kaitsta naaberalade valguvate saasteainete ning metallorgaaniliste ühendite eest. Seda asjaolu tuleb Lääne-Eestis ja saartel mis tahes glei- ja leet-gleimulla parandamisel ja majandamisel silmas pidada.

Erodeeritud ja **deluviaalmuldi** on eelkõige Haanja, Otepää ja Karula kõrgustikul, vähesel määral ka voortel, Lõuna-Eesti oruveerudel ja mujal. Erodeeritud mullad on tekkinud mis tahes kuivade või parasniiskete muldade uhtumisel, kusjuures eriti uhutud on need, mille lõimises on rohkesti tolmuosakesi. Erodeeritud muldade tootmisvõime on samatüübiliste erodeerumata muldade tootmisvõimest kuni pool hindeklassi võrra väiksem. Erosiooniohtlikud on kõik mullad, mis paiknevad üle 3°-listel nõlvadel või veerudel. Deluviaalmullad asuvad kõrgendike jalameil ja nõgudes, nad on küll sageli rikkad huumuse ja toitainete poolest, kuid neisse võivad kuhjuda uhutavad taimekaitsevahendid, väetiste liigjäägid jms. Erosiooni tõkestamiseks on kallakutel vaja vähendada lageraiet ja mullaharimismasinate liikumist piki kallakut ning rakendada mullakaitselist agrotehnikat.

Mullastikuvaldkonnad

Looduslike olude (geoloogilise ehituse, mulla lähtekivimite, pinnamoe, veeolude, taimkatte), mullastiku (mullakooslused) ning maa põllu- ja metsamajandusliku kasutamise ja paranemise alusel eristatakse Alfred Lillema järgi Eestis 8 mullastikuvaldkonda, mille piire ja nimetusi on täiendatud hilisemate uurimuste põhjal (joonis). Valdkonnad jagunevad 19 allvaldkonnaks ning mullastiku suuremõõtkavalise kaardistamise tulemusena 116 mikrovaldkonnaks. Põhja-Eesti rendsiinade ja gleimuldade valdkond (I) haarab umbes kolmandiku Eesti pindalast, asub pacaluspõhjal ning selles on iseloomulikud muldade suur kivisus, gleistunud, glei- ja soomuldade rohkus ning looduslike kõlvikute laialdane levik. Kesk-Eesti leostunud ja leetjate muldade valdkond (II) hõlmab Eesti alast umbes viiendiku. Vooremaa lõunaosas ulatub ta osalt ka Devoni aluspõhjale. Iseloomulikud on suured parasniiskete ning glei- ja soomuldade massiivid. Suurem osa valdkonnast on põllustatud ning siin asuvad Eesti parimad põllumaad. Lõuna-Eesti näivleetunud ja leetunud muldade valdkond (III) hõlmab samuti umbes viiendiku Eestist. Ta asub Devoni aluspõhjal, suur osa maast on põllustatud. Metsad (nagu Kesk-Eestiski) on säilinud pms. leede-liivmuldadel. Lääne-Eesti glei- ja soomuldade valdkond (IV) haarab pisut vähem kui kümnendiku Eestist, ta asub jääajajärgsete veekogude setetel. Tasase pinnamoe ja kõrge põhjaveeseisu tõttu on ligikaudu 80 % valdkonnast veega üleküllastatud ning seetõttu on iidsetest aegadest peale enamik kuivendatud. Vahe-Eesti (V) ja Peipsi-äärne leede-, liiv-glei- ning soomuldade valdkond (VI) on mullastiku ja maa kasutuse poolest sarnased, nad hõlmavad kokku vähem kui kümnendiku Eestist. Suur on soostunud ja soomuldade osakaal, põllum. asustus on hõre. Klindiesine kiviste leetunud ja leedemuldade valdkond (VII) haarab paekalda ja mere vahelise kitsa riba ning on põllumajanduslikult vähe kasutatud. Rohkesti on puhkealasid ja looduskaitseobjekte. Kagu-Eesti erosiooniala valdkond (VIII) haarab ligikaudu 5 % Eestist ning paikneb Haanja, Otepää ja Karula kõrgustikul. Varem on see ala olnud põllumajanduslikult tihedasti asustatud, praeguseks on maaharimine seal oluliselt vähenenud. Suur osa valdkonnast on looduskaitse all.

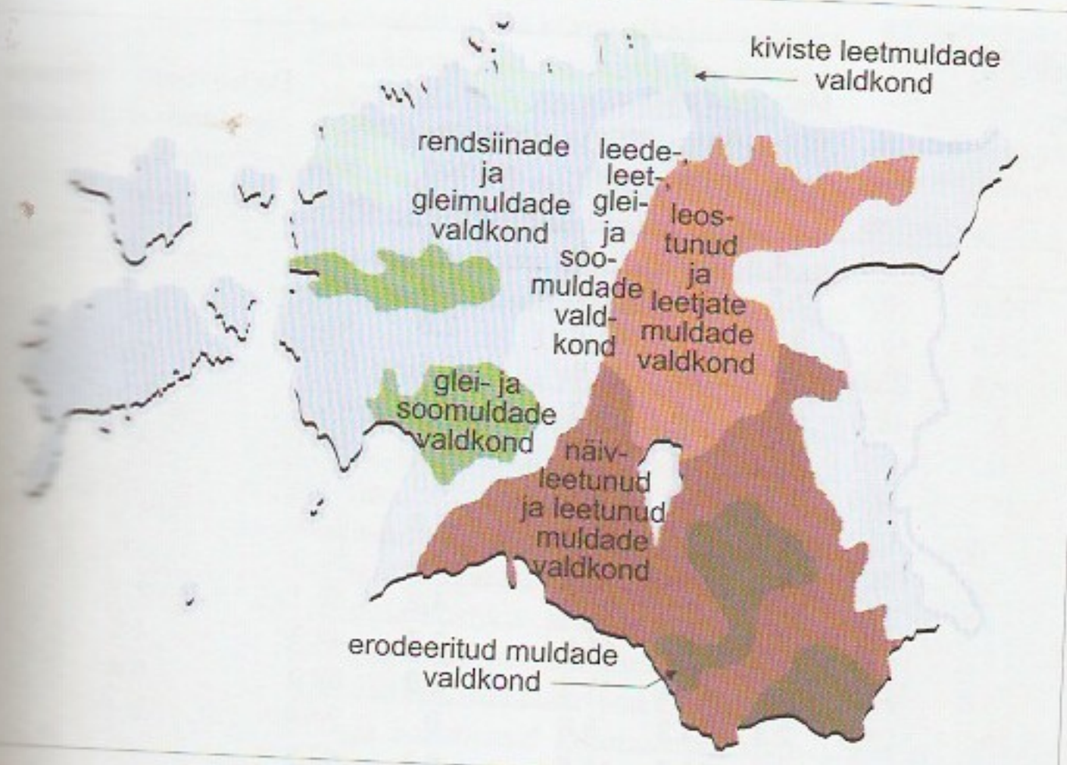

Mullastikuvaldkonnad

Mullastiku uurimine

Esimesed andmed Eesti ala muldade kohta pärinevad Salomon Guberti 1845. a. tööst. Tartu ülikoolis pidas esimese mullaalase loengu 1806 Johann Wilhelm Krause ning 1829 hakati Tartu ülikoolis õpetama mullateadust iseseisva kursusena. Esimese Eesti muldade ülevaatekaardi koostas 1923 Anton Nõmmik, kes avaldas ka hulgaliselt andmeid muldade koostise ja omaduste kohta. Alfred Lillema mullastikukaart valmis 1946 ning 1947 tegi ta esimese mullastiku rajoneerimise. Aastakümnete jooksul on mullastiku uurimisega tegeldud EPMÜ-s (Osvald Hallik, Endel Kitse, Paul Kuldkepp, Raimo Kõlli, Enn Leedu, Loit Reintam, Hugo Roostalu, Endel Turbas jt.), Eesti Maaviljeluse Inst-s (Richard Kalmet, Rein Kask, Heino Kärblane, A. Lillema, Arnold Piho, Evald Raudväli jt.), Eesti Põllumprojektis (Heino Kendra, Ragnar Kokk, Rein Lehtveer, Igna Rooma, Toomas Teras, Vambola Valler, Vello Voiman jt.), Eesti Maaparandusprojektis (Arnold Paas, Rudolf Pant, Heino Samel jt.), Eesti Metsainst-s (Endla Asi, Ragnar Sepp) ja Tartu ülikoolis (Agu Kongo, I. Rooma). Eesti Põllum-projektis valmis 1992 kogu Eesti suuremõõtkavaline kaart, selle digitaliseerimine lõpetati 2001. Kaasaegne Eesti mullastikukaartide komplekt (mõõtkavas 1:100 000 kuni 1:2 500 000) on koostatud 1988—98. Neist digitaliseeritud kaart 1:1 000 000 (I. Rooma ja L. Reintam) on osaks Euroopa mullastikukaardist, millel on mullad esimest korda esitatud rahvusvaheliselt kasutatava FAO/ISRIC klassifikatsiooni järgi.

Loit Reintam

MAASTIKULINE LIIGESTATUS

Eesti ala on küll väike, kuid maastikuliselt mitmekesine. See tuleneb maastike aluseks olevate, viimase mandrijäätumise ajal ja järel moodustunud, erineva kivimilise koostise ja loodusliku pinnavormide rohkusest. Vee liikumine ja ainese ümberpaiknemine ning sellest lähtuvalt muld- ja taimkatte kujunemine on neil toimunud erinevalt. Igal kivimilisel alusel on kujunenud iseloomuliku koosluse ja kasutuseeldustega maastik. Maastikuline liigestatus avaldub pinnavormide, mullakoosluste, veekogude ja rajatiste kaudu.

Liige üldisema ettekujutuse maastike erinevustest annab nende jaotamine **maastikurajoonideks**. Need on pinnamoe suurvormidel (kõrgustikel, lavamaadel, nõgudes jms.) või neile suurtel geoloogiliselt erinevatel osadel sarnastes kliimatingimustes kujunenud geokompleksid ehk geosüsteemid, mis võivad hõlmata tuhandeid ruutkilomeetreid. Jääajajärgsel ajal on maastikke kujundanud erinevad tegurid (nt. lainetus, liustumine, soostumine, erosioon, karstumine). Rajoonisiseste erinevuste alusel eristatakse allrajoone ehk paikkondi.

Väiksemad hierarhilised maastikuüksused on **paigastikud**, **paigased** ja **paigad**. Paik on ühel pinnavormi osal või väikevormidel kujunenud ühesuguse pinnakatte, veerežiimi, mikrokliima, mulla ja taimkattekooslusega väikseim maastikuüksus. Paigas on keskmise suurusega pinnavormil (künkal, nõlvas, väikesel tasandikul, orus jms.) kujunenud geokompleks. Paigastik on suuremal pinnavormil (paetasandikul, moreentasandikul, mõhnastikul jms.) kujunenud maastikuüksus. Igas paigastikutüübis valdavad mingid kindlad paigased.

Looduskasutuse ja -kaitse kavandamisel on paigastikud enamasti suuruselt (mõnekümnest hektarist mitmesaja hektarini) sobivaimad maastikuüksused. Iga maastikurajoon on asendist ja arengust johtuvalt mingite kindlate paigastike kogum. Eesti alal on eristatud 19 paigastikutüüpi (vt. tabel lk. 166) ja 46 alltüüpi. Maastikurajooni paigaseline ja paigastikuline struktuur on kõige iseloomulikum selle tuumikalal. Servaalal vahelduvad paigased naabermaastikurajoonide tüüpiliste üksustega ja moodustavad siirdevööndi, kus joonelised piirid on rajoonimise eesmärgist tulenevalt kokkuleppelised.

1995—99 TÜ Geograafia Inst-s koostatud tüpoloogilise maastikukaardi (Ivar Arold, Kalle Remm) alusel on täpsustatud ja täiendatud varasemat, Endel Varepi 1978 koostatud Eesti maastikulist liigestust. Digitaalkaardil (1:100 000) on eristatud rohkem kui 19 000 geokompleksi (liigitatud 19 tüüpi), 25 maastikurajooni ja nende piires omakorda 121 allrajooni ehk paikkonda. Maastikurajoonide piiritlemisel on peale pinnaehituse arvestatud ka aineringet, pinna- ja põhjavee liikumist ning muld- ja taimkatte koostist, mistõttu varasemate rajoonimisskeemidega võrreldes on piirid mõnevõrra muutunud.

Eesti ala üldiseloomustamisel on maastikurajoone mitmeti ühendatud. Enamasti on suurimate maastikuüksustena, olenevalt sellest, kas jääaja lõpul jääsulamis- ja merevesi ala kattis või mitte, eristatud **Kõrg-** ja **Madal-Eestit**.

Maastikurajoonide tüpoloogiline liigitus

Maastikurajoonid on kujunemise, pinnaehituse ja veeolude alusel jaotatud kuueks tüpoloogiliseks rühmaks (vt. kaart lk. 168—169). Linnad kuuluvad küll kogu oma alaga sinna maastikurajooni, kus nad asuvad, kuid linnade piires pole paigastikke eristatud. Pisisaared on kaardi väikese mõõtkava tõttu maastikuliselt määratlemata. Suuremad veekogud on andmebaasis arvestatud eraldi.

Maastikurajoonide maakatteline jaotumus

Maastikurajoon	Pindala (km²)	Maakattetüübid (%)									
		Põllum. alad			Metsased alad					Põõsastikud, looduslikud rohumaad ja karjamaad	Hoonestatud alad
		haritavat maad >75 %	haritavat maad <75 %	põllum. alad kokku	leht-mets	okas-mets	sega-mets	ülemine-kulised metsaalad	metsa-alad kokku		
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Haanja kõrgustik	816	7,1	29,0	36,1	3,7	20,6	31,4	3,6	59,3	2,1	0,7
Otepää kõrgustik	1247	17,3	25,9	43,2	3,5	13,5	27,2	2,0	46,2	8,6	0,8
Karula kõrgustik	275	6,1	19,8	25,9	1,8	25,3	32,6	2,5	62,2	9,5	0,2
Vooremaa	977	42,3	5,7	48,0	9,5	8,3	16,9	3,0	37,7	9,5	2,3
Pandivere kõrgustik	2415	35,5	5,7	41,2	4,8	14,8	15,9	5,0	40,5	15,4	1,9
Sakala kõrgustik	2792	26,4	11,6	38,0	7,7	15,8	23,1	5,0	51,6	7,5	1,3
Harju lavamaa	3948	25,4	7,6	33,0	7,1	18,4	20,0	7,6	53,1	8,6	1,9
Viru lavamaa	1727	27,2	6,1	33,3	15,5	11,2	15,7	7,6	50,0	9,9	4,0
Kesk-Eesti lavamaa	1488	35,4	4,1	39,5	12,6	8,1	25,2	4,2	50,1	7,5	1,2
Ugandi lavamaa	2630	33,6	9,8	43,4	4,6	17,2	15,8	3,7	41,3	11,6	2,0
Palumaa	827	15,9	9,8	25,7	1,3	40,4	11,3	9,0	62,0	8,4	0,8
Irboska lavamaa	73	40,5	20,8	61,3	2,3	13,3	8,8	0	24,4	12,1	1,3
Soome lahe ranniku-madalik	1003	8,6	7,7	16,3	6,7	31,7	15,6	8,3	62,3	3,9	10,0
Lääne-Eesti ranniku-madalik	6035	18,0	6,0	24,0	17,2	12,1	16,7	12,5	58,5	6,4	0,7
Liivi lahe ranniku-madalik	872	14,4	11,5	25,9	8,2	24,8	20,3	9,6	62,9	2,7	3,0
Saaremaa	2914	10,3	8,1	18,4	17,3	22,8	11,5	7,9	59,5	15,0	0,7
Hiiumaa	1122	9,0	6,6	15,6	20,9	27,8	18,0	4,8	71,5	8,6	0,6
Alutaguse madalik	3345	4,7	3,7	8,4	9,7	28,5	26,4	13,3	77,9	2,9	0,5
Peipsi madalik	807	14,4	3,8	18,2	14,9	13,0	15,8	10,9	54,6	5,8	0,3
Võrtsjärve madalik	1747	10,4	3,8	14,2	19,9	11,3	14,5	9,8	55,5	6,5	0,1
Kõrvemaa	3130	10,6	3,8	14,4	5,3	28,1	26,4	13,3	73,1	4,9	0,8
Soomaa	1545	10,9	5,1	16,0	7,6	29,6	18,2	14,4	69,8	3,4	0,3
Metsepole madalik	258	17,8	5,8	23,6	10,8	14,7	25,1	10,3	60,9	4,6	0
Valga nõgu	764	21,4	7,4	28,8	1,6	23,6	23,0	4,6	52,8	15,0	2,1
Võru-Hargla nõgu	985	13,2	12,2	25,4	2,0	35,1	16,4	6,3	59,8	11,4	1,4
Osatähtsus Eestis (%)		18,1	9,7	27,8	8,7	20,4	19,7	7,2	56,0	8,0	1,6

Tabel on koostatud EL-i „CORINE Land Cover'i" programmi maakattetüüpide põhjal. Maakattekaardi alus on kaugseire teel saadud maapinna kujutis

Koostanud Kiira Aaviksoo

Kõrvemaa maastikurajoon on valdavalt soode ja lodumetsade ala. Põhja-Kõrvemaa maastikku ilmestavad kohati mõhnad ja mõhnastikud

Kuhjekõrgustikud on jääaegadest pärit kuhjelistel pinnavormistikel kujunenud maastikud. Kuhjekõrgustike suhteline kõrgus on mõnikümmend kuni paarsada meetrit. Neile on omane paks pinnakate ja suurte kõrgusvahedega (Haanjas kuni 88 m) mesoreljeef. Selle moodustavad erineva kujuga kõrgendikud (künkad, künnised, seljakud ja vallid), mida üksteisest eraldavad orud ja sopilised nõod ning väiksemad tasandikud. Kõrgendikevahelistes nõgudes on palju järvi ja nende kinnikasvamisel tekkinud pisisoid. Selle tüüpi on Haanja, Otepää ja Karula kõrgustik ning Vooremaa.

Kulutuskõrgustikud ehk aluspõhjalised kõrgustikud on kõrgustikud, mille pinnakate on õhuke. Selliste maastike arengut on väga tugevasti mõjutanud aluspõhja maapinnale lähedus ja pinnamoelt on need valdavalt tasandikud. Kõrgendikest kuhjekõrgustikest erinevalt on kulutuskõrgustike kivisus ja mikrokliima ühtlasem. Seda tüüpi on Pandivere ja Sakala kõrgustik.

Kõrgustikevahelised nõod. Niisuguste nõgude pinnamoelt on määravalt kujundanud jääaja liustikuvoolud ja hiljem liustike sulamisvesi. Jõekaldaile ja jääjärvedesse kuhjunud setted on moodustanud liivikuid, millel kasvab männimets. Pindmiselt läbipestud moreenitasandikud on valdavalt ülesharitud. Maastikurajooni suurusjärku on Valga nõgu ja Võru-Hargla nõgu.

...ehk lavajad tasandikud on kõrgustike ja madalike ...nevad keskmise kõrgusega (enamasti 40—80 m) ja ...pinnakattega alad, mida paljudes kohtades aluspõhja ...järved tükeldavad lavadeks. Nende pinnaehituse ...on kujundanud enam-vähem rõhtsa lasumusega ...aluspõhi ja sellest pärinev aines, mis moo... moreense pinnakatte põhiosa. Asukohast ...lavade pinnamoodi oluliselt kujundanud liustiku ...tulutustegevus.

...hma kuuluvad Põhja-Eestis Harju ja Viru lava... ...kõrgustikust lõunas asuv Kesk-Eesti lava... ...Kesk-Eesti tasandik), Ugandi (Kagu-Eesti) lavamaa, ...ja Irboska lavamaa.

...ud ja rannikumadalikud on alad, kus nüüdis... ...lagunemine algas jääajajärgsel ajal, kui maa vaba... ...alt. Neile on omane liustiku- ja selle sulamisvee... ...liste pinnavormide põimumine. Väinamere ...rannikualasid (sh. meresaari) on kujundanud ...liustikuvooluga kaasnenud kulutus- ja kuhje... ...lebomulik on moreense ja aluspõhjalise tuumi... ...kagu-suunaliste madalate lamedate künniste ...vaheldumine. Nõgudesse on settinud viirsavid ...nud laguunid, seejärel järved ja hiljem nende ...tekkinud sood. Künnised moodustavad üha ...poolsaari ja saari ning liigestavad lahtesid ja ...enam Saaremaa lääne- ja lõunarannikul ning ...poolsaare rannikul). Rannajoone taandudes on ...mõnda aega rannavööndiks. Olenevalt ranna... ...mõlva kujust ning sellest tulenevalt tormi... ...ndevee piiril kujunenud rannaastangud ...kruusast ja liivast rannaterrassid, ranna... ...kivised murrutatud moreenitasandikud. Neil ...paljudes kohtades kivikülve ning nüüdisrannas ...liivsillutist ja rüsijää kokkulükatud kivivalle. ...kujunemisel on tähtis osa olnud jääjõgede ja ...kantud ainesel. Kerkival rannikul paiknevates ...Suur Katel, Pärnu laht, Narva laht), kus veetase ...tõuseb, on peale rannajoone üldise taandu... ...ka liivaranna purustamist ja rannaastangute ...rühkimist. Sellesse tüpoloogilisse rühma kuu... ...lahe ehk Põhja-Eesti rannikumadalik, Lääne... ...madalik, Liivi lahe rannikumadalik ning Saare... ...maastikurajoon.

...ud soostunud madalikud hõlmavad Madal-Eesti ...nud jääaja lõpul või ka jääajajärgsel ajal ...veekogude põhi ja osa neid on seda praegugi. Sinna ...peamised setted tasandasid veekogu põhja ...vettpidavaid kihte, mille tõttu veekogud ...ja hakkasid hiljem ulatuslikult soostuma. ...tekkinud rannavallide taha. Kohati mitme... ...moodi erinevate veeolude, muldade ning ...tõttu ooside ahelikud, voored ja mõhnad. Sel... ...kuuluvad Alutaguse madalik, Peipsi mada... ...madalik, Kõrvemaa, Soomaa ja Metsepole ...

...

...kaardil (1:100 000) ...paigastikutüüpi ja 46 alltüüpi. Iga maastiku... ...tüüpilisemad paigased ja paigastikud hõlmavad ...Sarnaladel naaberüksuste tunnused harilikult ...vahe võib joonelisi piire määrata mõnevõrra ...

...jaotamine tüpoloogiliste üksuste kaupa, millel ...tunnuseeldused, võimaldab paremini avada

Looduses on paigastike piirid enamasti üleminekulised, aga klindipaigastikke moodustav paekallas (pildil Toila ja Ontika vahel) eraldab selgelt Soome lahe kitsast ja metsast rannikumadalikku ning Viru lavamaad

kordumatute maastike (maastikurajoonide ja -provintside) olemust ja nende struktuuri mitmekesisust.

Paetasandikud on paese aluspõhjaga, vähem kui 1 meetri paksuse pinnakattega tasandikud, mida liigestavad mõne meetri kõrgused paekühmud, kulutusnõod ja rannikul klibused rannavallid. Paljudes kohtades on karstivorme (karstilehtrid, karstikraavid; nt. Kostiveres). Õhukestel paepealsetel muldadel (alla 30 cm) on looniidud ja -kadastikud (alvarid) ning madalad vähetootlikud loometsad (männikud, kuusikud). Paksemate huumusrikaste, kuid kiviste rähkmuldadega alal on põllud, salumetsad ja liigirikkad puisniidud (Laelatu). Merepiiril paikneb pank- või kaljurannavöönd. Paetasandikke on Põhja- ja Lääne-Eestis. Harjumaal Rebala paetasandikul on tuvastatud metsavööndi vanimad põllulapid (u. 2000 aastat).

Moreenitasandikud on saviliivase ja liivsavise moreense pinnakattega (üle 1 m) lainjad tasandikud, kus kohati leidub moreenist kühmi, voorjaid künniseid ning madalaid mold- ja lammorge. Paealuspõhjaga aladel on halli põhitooniga karbonaatsel moreenil Põhja- ja Lääne-Eesti viljakaimad huumusrikkad (huumust 2,7—3,1 %) leostunud ja leetjad (ka rähksed) mullad. Valdavalt põllud, mujal on pms. salukuusikud ja -kaasikud või pärisaruniidud. Liivakivise aluspõhjaga Lõuna-Eesti aladel on enamasti punakaspruunil karbonaadivaesel, paljudes kohtades kahekihilise lõimisega (saviliiv liivsavil) moreenil kujunenud näivleetunud ehk kahkjad mullad (huumust 1,9—2,4 %), mis on samuti suures osas üles haritud. Looduslikus taimkattes on valdavad tootlikud laanekuusikud või pärisaruniidud.

Murrutatud moreenitasandikud asuvad mere või suurte jääjärvede all olnud aladel. Kõrgematelt kohtadelt on seal lained pindmised peenemad setted ära uhtunud, mistõttu need

Maastikurajoonide paigastikuline struktuur

Maastikurajoon	Pind-ala (km²)	Paigastikud (%-des)																		
		Paetasandik	Moreenitasandik	Murrutatud moreenitasandik	Jääjärve- ja järvetasandik	Jääjõetasandik	Meretasandik	Jõetasandik	Tehnogeenne tasandik	Sootasandik	Orustik	Voorestik	Moreen-küngastik	Oosistik	Luitestik	Rannavallistik	Mõhnastik	Moreenkattega mõhnastik	Märgi mineraal-mail (%-des)*
		1	2	3	4	5	6	8	9	10	12	13	14	15	16	17	18	19	
Haanja kõrgustik	816		10,9	1,4	1,4	10,2		0,2		14,7	4,9		12,9	0,4			8,0	34,8	1,2
Otepää kõrgustik	1247		19,3	7,4	1,2	7,1		0,2		10,1	6,1		11,3	0,3			5,1	31,5	2,4
Karula kõrgustik	275		9,6	1,2	0,8	7,9		0,1	0,4	19,5	0,5		14,9				22,0	21,6	2,9
Vooremaa	977		14,0	17,9	5,1	0,8		0,8		20,3	0,6	35,8		0,3			1,0	1,2	16,1
Pandivere kõrgustik	2415	3,8	57,0	14,0	2,5	4,2		0,3	0,3	9,1	0,7	1,7	2,6	2,1			1,0	0,1	9,1
Sakala kõrgustik	2792		23,1	36,1	14,8	2,3		0,6	0,2	13,5	4,0	1,5	1,6	0,1	0,1	0,2	1,2		22,6
Harju lavamaa	3948	11,4	18,0	28,6	12,8	1,0	2,1	1,1	0,7	20,5		0,1	0,1	0,1	0,1	0,8			37,1
Viru lavamaa	1727	21,5	13,6	16,4	22,4	2,8	0,7	0,4	2,4	14,8	0,6			0,4		0,6	0,2		45,3
Kesk-Eesti lavamaa	1488	1,1	22,0	44,6	5,0			0,7	0,2	23,5	0,3	2,1	0,1						27,8
Ugandi lavamaa	2630		28,8	31,7	9,3	4,5		1,4	0,6	11,3	5,4	2,0	0,8				1,6	0,8	11,4
Palumaa	827		9,0	32,0	22,8	7,4		0,4	0,5	13,0	9,3		0,2	0,2			3,9		10,7
Irboska lavamaa	73		75,7	26,3						2,6	6,2		0,6				0,8		4,1
Soome lahe rannikumadalik	1003	0,3		2,9	10,5	0,9	41,2	2,0	0,3	7,7	0,6				3,5	9,0			40,5
Lääne-Eesti rannikumadalik	6035	5,2	0,8	21,8	30,5		7,4	1,3	1,4	26,8				0,3	0,1	2,7			57,7
Liivi lahe rannikumadalik	872			12,6	18,6		39,4	2,9	0,1	11,4	1,2				3,5	5,4			62,9
Saaremaa	2914	13,9		28,2	26,7		14,7		0,4	7,4			0,3	0,3	0,8	5,4			48,6
Hiiumaa	1122	2,9		9,4	25,3		40,3		0,3	9,6				0,4	2,0	9,2			57,6
Alutaguse madalik	3345	0,8	1,0	12,6	36,6	1,1		1,6	4,8	36,7	0,1	0,3	0,1	0,2	0,7	2,0	0,2		43,4
Peipsi madalik	807		3,0	26,9	23,2	0,3		1,0	0,4	42,1	0,8					1,6			30,7
Võrtsjärve madalik	1747		1,1	5,8	26,5	0,3		5,0	2,1	37,1	0,2	5,6		0,1	0,2	0,6			26,6
Kõrvemaa	3130	1,7	3,3	10,2	33,4	4,4	0,4	2,3	0,4	37,7	0,4	1,2	0,3	1,1	0,1	1,1	1,4		38,4
Soomaa	1545			9,2	51,4	0,2	1,4	1,1	0,3	32,3	2,0	0,1			0,2	1,3			53,0
Metsepole madalik	258		0,1	56,0	7,9		3,5	0,9		25,2	0,3	5,6	0,1			0,4			60,8
Valga nõgu	764		18,7	18,6	22,6	10,8		4,9	0,5	14,9	4,3	0,1	1,3		0,3		1,8		24,8
Võru-Hargla nõgu	985		6,1	10,2	35,2	14,0		0,2	0,7	17,6	8,4		2,1	0,2			3,8	0,2	19,6
Osatähtsus Eestis (%)		3,9	11,3	19,4	20,6	2,3	4,9	1,3	1,0	20,5	1,5	1,5	1,0	0,4	0,4	1,7	1,0	1,7	38,4

*märgi (gleimuldadega) mineraalmaid rajoonis (%-des)

Märkus: linnade territooriumi ning pisisaarte ja klindipaigastike (11) osatähtsust pole tabelis näidatud. Järvetasandikud (7) on liidetud jääjärvetasandikega (4). Koostanud Ivar Arold

piirkonnad on kivisemad ja kuivemad. Madalamaid osi on kõrgemalt alalt neile peale uhtunud savikad setted tasandanud ja need piirkonnad on vettpidavamad ning märjemad. Paelavadel valdavad leostunud ja leetjad ning gleimullad. Viimastel on kuivendatud põllumaad või salukaasikud ja -kuusikud ning soostunud kaasikud. Rannajooneni ulatuvail tasandikel on kivirohke moreenrannavöönd. Lõuna-Eesti madalamatel moreenitasandikel on ülekaalus näivleetunud gleistunud ja gleimullad, kus kasvavad vastavalt laane-kuusikud ja soostunud kaasikud. Haritavad maad on ka enamasti kuivendatud.

Jääjärvetasandikud on Madal-Eestile omased märjad rõhttasandikud, mille pinnakatteks on jääaja lõpul seisuveekogudes settinud peenliiv, liiv, saviliiv ja liivsavi (sh. viirsavi). Suuremad viirsavialad on Kasari ja Pärnu jõgikonnas, Soomaal ning Võru nõos. Valdavad leostunud, küllastunud ja leetjad gleimullad. Peale viljakate drenaažkuivendusega põldude leidub seal soostunud sõnajalakaasikuid ja -kuusikuid, sanglepikuid ning soostunud niite. Suurtel märgadel liivaaladel (Kõrvemaal, Alutagusel, Palumaal) on nõrgkivistel leetunud glei- ja leedegleimuldadel soostunud kaasikuid ja rabastuvaid männikuid. Laiaulatuslikel aladel on mängdest järvetasandikest kujunenud sood (Emajõe Suursoo, Puhatu soostikust).

Jääjõetasandikud on liivast ja veeriselisest kruusast pinnakattega kaldpindsed või rõhttasandikud. Eesti suurim liivkruusaväljade vöönd asub Põhja-Eestis, ta ulatub Männiku Kundani. Elva ja Võru ümbruses, Valgejõel jm. toitainevaestel kuivadel liivadel kujunenud leetunud ja leedemullidel kasvavad pohla- (palumets) või kidurad sambliku- ja kanarbikumännikud (nõmmemetsad) ning laiguti on nõmmeniite. Paeveeriselisel kruusal on tekkinud karbonaatsed mullad, mida katavad salu- ja sürjametsad. Madal-Eestis (Hiiumaal jm.) on merelained suure osa neist ümber kujundanud meretasandikeks.

Meretasandikud on varasemail, praeguseks sisemaale jäänud rannikuil või nüüdisrannikuil asuvad, meresetteist kuhjatega tasandikud, kus leidub rannavalle ja madalaid luiteid. Rannavööndis võib olla pioneerkooslustega (nt. merihumal-liiva-vareskaeraga) klibune või liivane rannatasand. Mõnedel sooldunud rannikumuldadel laiuvad rannaniidud, veepiiri lähedal on roostikke. Pilliroog ja kadakas tungivad edas-

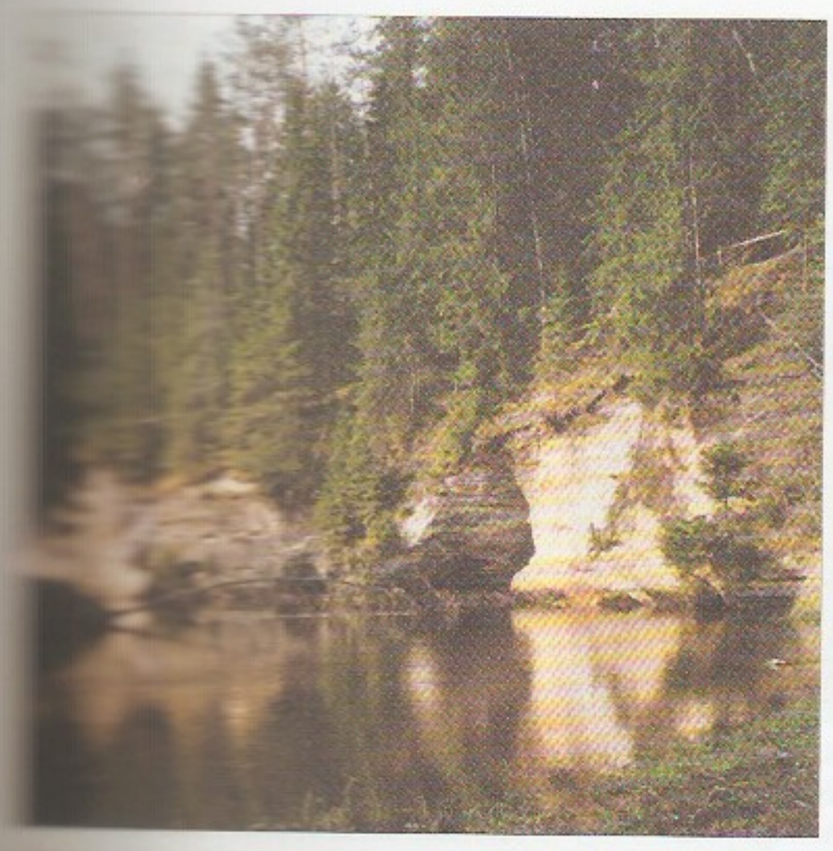

...ikud on kujunenud ürgorgudes. Taevaskojas ...ja jõe kaldakaljudel liivakivid, millesse vesi on ...puid

... rannikuniitudele. Rannavööndist ... muldadest olenevalt loometsa (klibul), ... puudega salumetsa (Puhtus, Abru- ... liivastel leetunud ja leedemuldadel on samb- ... männikud, märgadel liivastel gleimuldadel ... kaasikud või rabastuvad männikud.

...ikud on suurte järvede (Peipsi ja Võrtsjärve) ... alal moodustunud metsarohked maastikud. ... on valdavalt saviliiv ja tolmjas liiv, ... limuste kodasid. Madala asendi ja väga tasase ... valdavad leede-glei- ja leetunud gleimullad, ... on lausaline tsementeerunud nõrgkivihorisont. ... liigniiskus pidurdavad metsa kasvu. ... kaasikud, männikud ja segametsad ... männikud.

...ikud on suuremate jõgede (Emajõe, Halliste, Ka- ...sandikud, mille üleujutusalal on neile ise- ...-ja taimkate. Pinnamoodi liigestavad liivased ... Gleistunud liivsavistel lammimuldadel ... jäänud lammimetsa (humala- ... vähestes kohtades, nt. Pedja jõgikon- ...). Märgadel lammi-glei- ja madalsoo- ... robuga lamminiite ja -pajustikke. Soo- ... moodustavad ka läbivoolulise toitainerikka ... lammi-loodumetsi.

...ikud on paigastikud, mis on kujune- ... maavarasid kaevandades või ... kattes inimene. Kõige suuremad on ... lahtisel kaevandamisel katendikihtide ... lainja pinnaga lavad, mida üksteisest ... väljaveoteede kohtadesse jäetud moldjad ... Puistangumuldadel kasvavad üsna hästi ... Väga vaevaliselt taimestuvad järjest ... Mahajäetud freesturbavälja- ... (Nigula rabas).

... on rohkem kui 30 cm paksuse turbase kat- ... Suuremad sootasandikud asuvad pinnamoe ... väiksemaid leidub kõr- ..., jõeorgudes, rannavallistikes,

ooside ja luitestike taga ning Peipsi ja Võrtsjärve lõunaosa vajuval rannikul. Pindalalt suurimad on tarna-, pilliroo-tarna- ja puuturbaga madalsood (rohusood), mis Ida-Eestis on liigivaesed, Lääne- ja Põhja-Eestis aga liigirikkad. Madalsoomets on enamasti kidur, kuid kuivendatud aladel on see palju tootlikum (kõdusookuusik). Lodude õhukesel turbakihil kasvab kõrgetüvelisi sangleppi. Orgudes ja astangute jalameil on pilliroga allikasoid. Sügavate järvede kinnikasvamisel on tekkinud õõtsiksoid (Endla nõos, Sangla soostikus). Rabade servadel ja madalsoode keskel on rohusiirdesoid ja männikuid. Rabade turbasamblad (Eestis 34 liiki) hoiavad kinni suurel hulgal vett, mis samblamätaste liitumisel tekkinud rabapeenarde vahele kogunedes tekitab älveid ja laukaid. Leidub lage-, puis- ja kidura männimetsaga rabasid. Eesti haritavast maast moodustavad kultuuristatud sood 7—8 %.

Klindipaigastikud on Põhja-Eesti klindi osad, mida üksteisest eraldavad jõeorud ja klindilahed. Need astangupaigastikud on ühe- või mitmeastmelised. Paljudes kohtades on järsk seinand lamendunud rusunõlvaks. Kõrgema, paese astme jalamil asuv rusunõlv on paekamakaline, seal kasvab valgusvaene laialehine pangamets: jalakas, künnapuu, saar, vaher, pärn, sanglepp ja hall-lepp, on ka toomingat ja kuuske. Alusmetsas kasvab ohtralt laanesõnajalgu ja mets-kuukresse. Seinandi lõhedes on üksikuid põõsataolisi puid ja kaljutaimi. Murrutuse tagajärjel tekkinud astanguid käsitletakse pankadena (Pakri). Rannapiiril on kohati vaid mõne meetri kõrgusi alumisi liivakiviastmeid (Suurupis). Väiksemaid astanguid leidub ka Lääne-Eesti rannikumadalikul (Kirblas) ja Saaremaal. Tüüpilise klindipaigastiku kaitseks on

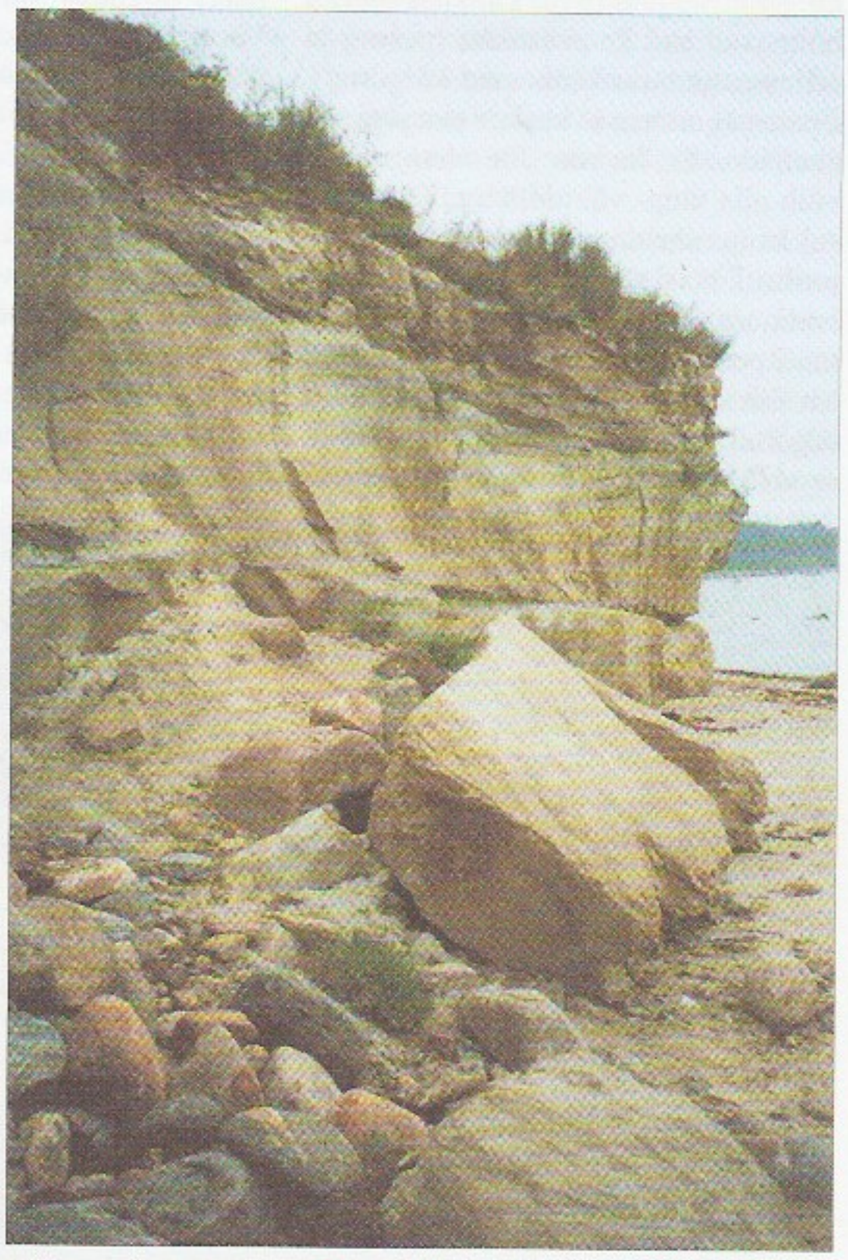

Klint asub veepiiril või sellest isegi kilomeetreid eemal. Suurupis on lainete murrutada klindi alumine liivakivist aste

Haanja kõrgustiku liiva- ja lubjakivist koosnevale aluspõhjale on jää kuhjanud kuni 180 m paksuselt setteid. Talu Rõuges moreenkünka nõlval. Esiplaanil iseloomulik punakaspruunil moreenil kujunenud erodeerunud näivleetunud mullaga põld

moodustatud Saka-Ontika-Toila maastikukaitseala (astangu kõrgus Ontikal 56 m). Klindipaigastikud on Eesti kõige muljetavaldavamad loodusmälestised, kuid nende pindala on kokku vaid mõni ruutkilomeeter ja selle tõttu on nad (järjekorra nr. 11) tabelist välja jäetud.

Orupaigastikud võivad olla kümnete kilomeetrite pikkused. Laiemas mõttes hõlmavad nad ka orustikke (peaorg ja sellesse suubuvad lühemad külgorud). Enamasti on nende keskne osa jõgi või aheljärvestik, ka soo. Jõe ülemjooksul võib olla säng- või moldorg, keskjooksul kanjonilaadne (Valgejõgi) ja alamjooksul taas sängorg või terrassiline lammorg või jälle sängorg (Ahja). Struktuuri poolest on paesesse aluspõhja või liivakividesse lõikunud, kaldakaljudega ürgorud ning soostunud põhjaga moldorud (Mädajõgi) erinevad. Orustiku erikujulisi osi käsitletakse allpaigastikena. Nende taimekooslused vahelduvad vastavalt muldadele ja veeoludele. Tinglikult võib orustikuna käsitleda ka kõrgustiku küngastevahelisi, üksteisega ühenduses olevaid nõgusid.

Voorepaigastikud on valdavalt moreenist koosnevatel voortel ja nendevahelistes nõgudes kujunenud maastikud. Voorte suhteline kõrgus ja suurus on väga erinevad, nende lagedel on kohati voortega samasuunalisi pisikünniseid — meerdeid, madalaid moreenkühme ja mõhnu ning sulglohke. Viljakate muldadega voored on enamasti põllustatud või seal kasvavad kõrged salu- või laanekuusikud, voortevahelistes nõgudes on soostunud kaasikuid ja rohumaid. Voorestikke on Eesti kesk- ja põhjaosas: Vooremaal, Türi ja Paide vahemikus, Pandivere kõrgustiku lõunaosas, Sakala kõrgustiku servaaladel ja Võrtsjärve madalikul Kolga-Jaani ümbruses.

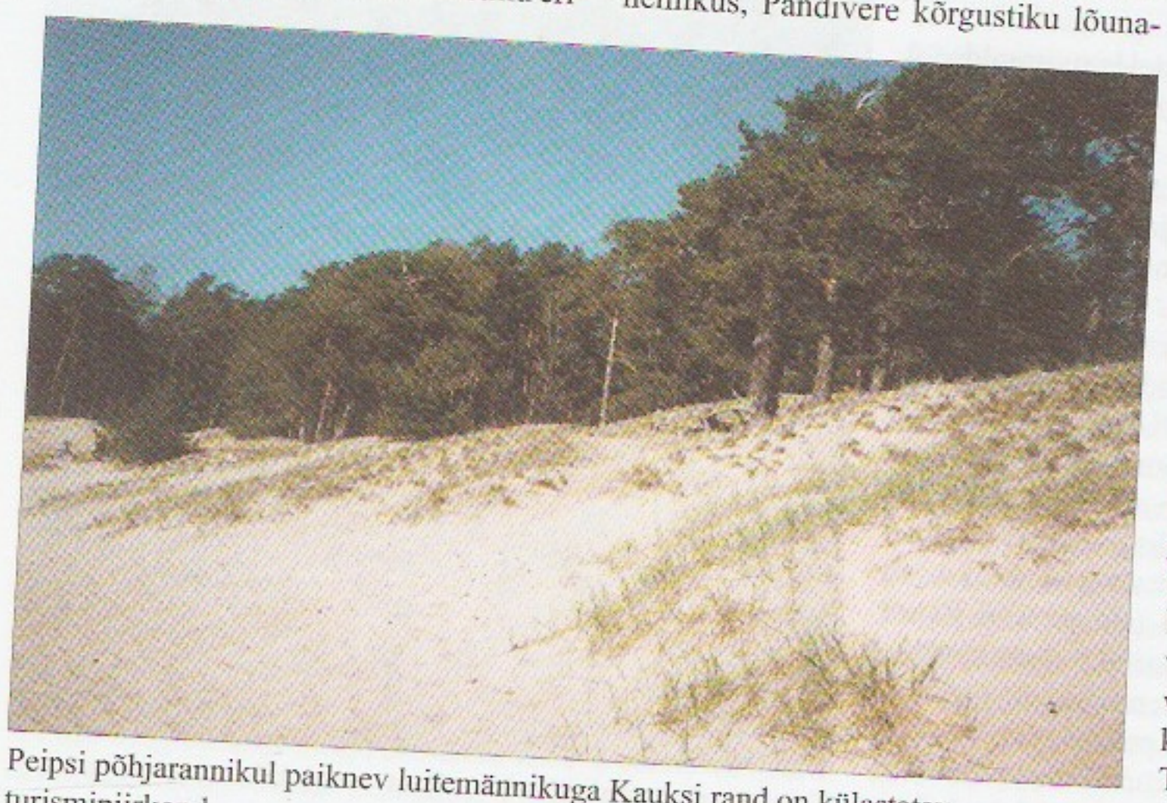

Peipsi põhjarannikul paiknev luitemännikuga Kauksi rand on külastatav turismipiirkond

Moreenkünkapaigastikud on madalatel moreenist koosnevatel küngastel ja künnistel ning nendevaheliste niiskete mineraalmaade ja soiste nõgude alal kujunenud maastikud. Nad paiknevad kõrgustike servaaladel või nende naabruses, vähem on neid morcenitasandike vahel. Enamasti on mullad ja taimekooslused sarnased voorestiku omadega, kuid maastikumuster on pinnamoest johtuvalt erinev. Peale salumetsa kasvab ka sürjametsa.

Oosipaigastikud on kujunenud kuni kümnete kilomeetrite pikkustel oosidel, oosmõhnadel ja nendega seonduvatel mõhnadel. Enamasti katab oose mets. Põhja-Eesti oosid koosnevad valdavalt veeriselisest kruusast, millel on rähk- ja leostunud mullad, kus kasvab salumetsa, laiguti ka sürja- ja loometsa. Kõige enam oose on Pandivere kõrgustikul ja Kõrvemaal (Aegviidu ümbruses). Vormsil ja Hiiumaal on merelainetus madalaid oose ümber kujundanud rannavallideks. Mõnest oosist on saanud laid (Hiiumaast kagus). Lõuna-Eestis on oose vähe ja nad on lühikesed, koosnevad valdavalt kvartsirikkast liivast, mille leedemuldadel kasvab palu- ja nõmmemännikuid.

Luitepaigastikud on Eesti kõige kuivemad maastikud. Nad on kujunenud valdavalt endistel ja praegustel liivastel mere- ja järverannikutel, vähem on neid sisemaal (nt. Alutagusel). Luitestikus on eel- ja vall-luiteid ning korrapäratuid tuiskliivakuhjatisi, harvemini kaarluiteid. Vall-luited on enamasti 75—150 m pikad, 30—50 m laiad ja 5—15 (30) m kõrged. Luidetevahelised nõod on valdavalt kuivad, niisketes kohtades rabastunud. Suur osa luiteid on tekkinud kinnistumata rannavallidest. Lahjadel leedemuldadel kasvavad hõredad jänesekate puudega sambliku- ja kanarbikumännikud, laiguti on nõmmeniite, vahelige- ja hall-luitekooslusi. Eesti suurimad luitestikud on Häädemeestel, Narva-Jõesuus, Lohusalus, Peipsi põhjarannikul, Kõpu ja Tahkuna poolsaarel ning Alutagusel.

Rannavallipaigastikud paiknevad järvede või jääajajärgse mere ning Peipsi ja Võrtsjärve alt vabanenud aladel. Need on madalatel, 1—3 m kõrgustel veeristiku- (klibu-), kruusa- ja liivavallidel ning nendevahelistes nõgudes kujunenud maastikud. Kohati (Hiiumaal, Tahkuna poolsaarel, Loode-Eestis Nõva ja Kirde-Eestis Vasknarva ümbruses ning Põhja-Eesti klindilahtedes) leiame

Moreenkattega mõhnapaigastikud moodustavad kauneid ja vahelduvaid maastikke. Esiplaanil sopilise kaldajoone ja saartega Kavadi järv, metsaste kuplite taga on Võru

20–30 m laiusi ning vae- meetri kõrgusi rööbitisi palu- nõmmeniiduga liivavalle, asuvad sama laiad või laie- niitude või siirdesoo- ja Mõnes kohas on märgade üksikuid laiemaid ja pike- liivavalle. Paeklibu- salu- (nt. Puhtu pool- ja loometsi ning -kadastikke. hulka loetakse nendega samased merre ulatuvad maa- poolsaarel). Mõnel pool poolsaarel) koosnevad ranna- rannikule kuhjub pide- ja liiva ning ranna- sujuvalt, siis tekib vallide merepinnasandik (rannikuterrass), sarnaneb rannavallide

Mõhnapaigastikud on kujunenud jääaja mandrijääpaate aladel, mis asuvad Pandivahelise liine- ja põhjapiiril (Mänt- Lõuna-Eesti kõrgustikel ja Viru-Eesti põhjaosas (Viitna), ning metsamaad. Mõhnad on pikliku- paiknevad ümara põhi- lühikesed selja- koosnevad põimjaskihilisest liivast ja liivast (fluvio- mõhnad). Mõhnade- on enamasti väga sopi- soostunud, osa neist järvenõod. Kõige järve- Kurtna mõhnastik, kus u. on 40 väikejärve. Karbo- on kujunenud leetjad ja rähkmullad, mida katavad sürjamännikud, kohati Liivastel leetunud kasvavad kuivad samb- ja pohlamännikud, niiskemates on puhmarindes ülekaalus

Moreenkattega mõhnapaigastikud eri- mõhnastikest 1–3 m moreenkatte poolest ja sarna- moreenkünga stikega. suuri alasid Otepää, Haanja kõrgustiku kõrgemates osa- sademeid kui tasan- Temiste püsib kauem ja mikro- erinevused on suured. võivad koosneda erine- Geoloogiaalases kirjan- sellist ala künkliku Kõrgustike keskosa suurtel ja lõunistel leidub mikro- nõlvadel jäärakuid. (Kanka ümbruses) lohulised ja järsunõlva- 10–20°). Enamik jääaja

lõpu järvi on kinni kasvanud, praegused järved on valdavalt sopilised (Pühajärv). Kuigi maaharimine neil küngastikel on raske ja kulukas, hõlmavad põllud siiski alast ligi viiendiku. Kõrgustike keskosas on metsasus ligi 60 %. Kasvab salu- ja laanemetsa, kõrgemate ja kuivemate kuplite lagedel ka sürjametsa.

Ivar Arold

Maastike uurimine

Eesti maastikuteadusele pani aluse Johannes Gabriel Granö. Topograafilisi kaarte (1:42 000) analüüsides lõi ta maastikuosiste (pinnavormide, veekogude, taimkatte, asulate) morfoloogilise käsitluse süsteemi ning eristas kahe-, kolme- ja nelja-elemendi-maastikke. Uurimistulemused avaldati 1922 ajakirjas „Loodus" (nr-d 2–5).

Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkond andis 1925–39 välja mahukaid maakondlikke koguteoseid, milles käsitleti ka maastikke.

August Tammekann uuris Kirde-Eesti lavamaad (1926), hiljem ka Kõrg- ja Madal-Eesti paleogeograafiat, Otepää kõrgustikku ja Balti klinti (1940). Ta koostas maastikuteaduse seisukohast olulise Eesti pinnakatte kaardi. Väikesi maastikuüksusi (mõhnastikke, liivikuid, soid) uuris Eduard Markus. Ta võttis ms. kasutusele kompleksprofiilide ja ridade meetodi. Üldgeograafiliselt oli oluline Edgar Kanti uurimus „Bevölkerung und Lebensraum Estlands" (1935).

Mitmekülgsemaid Eesti maastike käsitlusi hakati avaldama pärast II maailmasõda, kui olid ilmunud maastikukomponentide klassifikatsioonid ja ülevaatekaardid. 1946 avaldati Alfred Lillema koostatud Eesti mullastikukaart (1:400 000) ja 1958 ilmus trükis „Eesti NSV mullastik". Samal aastal ilmus August Karu ja Lembit Muiste „Eesti metsakasvukohatüübid". 1958 alustati keskmisemõõtkavalise geoloogilise kaardi koostamist ja Kallio Kildema avaldas „Eesti pinnavormide ja nende koosluste liigituse" ning hiljem, 1968. a. Eesti maastikulise liigestuse skeemi. 1984 ilmus Erich Lõhmuse põhjalik metsakasvukohatüüpide käsitlus.

Eesti esimese maastikulise (geomorfoloogiale tugineva) rajoneeringu ja enim esinevate maastikutüüpide skeemi avaldas 1959 Endel Varep.

Väino Lepasepa eestvedamisel hakati mullastiku kaardistamisel 1962 rakendama maastikulist põhimõtet. Eesti pinnavormistiku kui maastike aluste uurimisel on olnud olulised Anto Raukase, Endel Rähni, Karl Orviku, Kalju Kajaku, Reet Karukäpa, Endel Hangu, Ivar Aroldi, Aarend-Mihkel Rõugu jmt. tööd. Eesti rannikuid on põhjalikult uurinud Kaarel Orviku. Lääne-Eesti saarte maastikulise uurimise pioneere on Urve Ratas (Sepp), ta on avaldanud ka mitu Soome lahe saari käsitlevat tööd. Põhja-Eesti rannikumadalikku on käsitlenud Elle Linkrus. Soid on põhjalikumalt uurinud Viktor Masing, Hans Trass, Kiira Aaviksoo, Mati Ilomets ja Edgar Karofeld.

20. saj. lõpul süvenes territooriumide maastikuökoloogiline käsitlus, milles on osalenud U. Ratas, Jüri Jagomägi, Ülo Mander, Tõnu Oja, Jaan-Mati Punning, Are Kont, Mart Külvik, Kalev Sepp, Toomas Kokovkin, Valdo Kuusemets, Krista Lõhmus, Ain Kull jmt.

J. Jagomägi on välja töötanud ökoloogilise planeerimise metoodika, mida on kasutatud mitme looduskaitseskeemi

MAASTIKE LOODUSLIK LIIGESTATUS

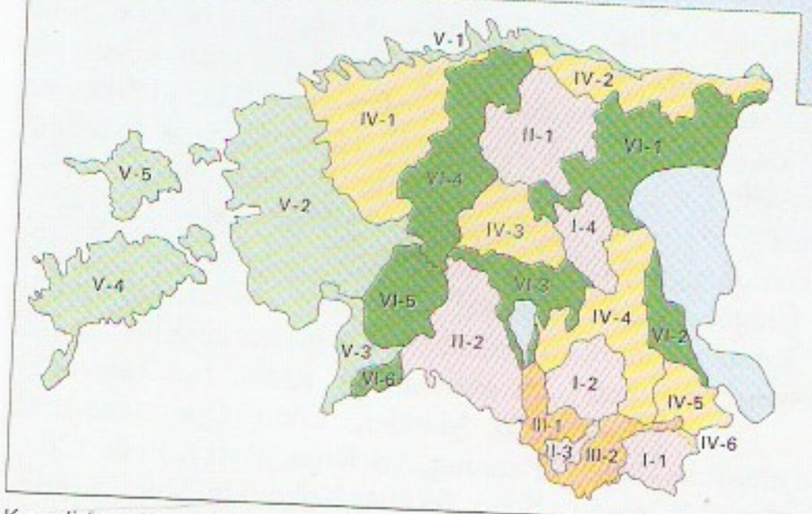

Maastikurajoonide tüpoloogiline liigitus:
I. Kuhjekõrgustikud: I-1 Haanja, I-2 Otepää, I-3 Karula, I-4 Voore
II. Kulutuskõrgustikud: II-1 Pandivere, II-2 Sakala.
III. Kõrgustikevahelised nõod: III-1 Valga, III-2 Võru-Hargla.
IV. Lavamaad: IV-1 Harju, IV-2 Viru, IV-3 Kesk-Eesti, IV-4 Ugandi,
IV-6 Irboska lavamaa.
V. Meresaared ja rannikumadalikud: V-1 Soome lahe rannikumadalik, V-2 Lääne-Eesti rannikumadalik, V-3 Liivi lahe
V-4 Saaremaa, V-5 Hiiumaa.
VI. Sisemaised soostunud madalikud: VI-1 Alutaguse,
VI-2 Peipsi madalik, VI-3 Võrtsjärve madalik, VI-4 Kõrvemaa,
VI-6 Metsepole madalik.

Kaardi fooniks on üldistatud maakattetüübid, mis on eristatud "CORINE Land Cover'i" nomenklatuuri järgi. Euroopa Komisjoni PHARE
Koostanud: Kiira Aaviksoo, Rein Kask, Andrus Meiner, Valentina Sagris.
Maastikurajoonid on eristanud Ivar Arold, kaardi kujundanud Mari-Liis Otsing ja Anne Laas.

Tartu Ülikooli
geograafia instituut
2001

koostamisel. I. Aroldi geomorfoloogiaalased uurimistööd (Eesti looderannik, Vooremaa, Võrumaa) on maastikukaartide koostamiselt laienenud Eesti ala terviklikuks maastikuliseks käsitluseks.

B: K. Kildema. *Maastikulise uurimise suundi Eestis*. Tln., 1968; U. Sepp (Ratas). *Hiiumaa maastikuline iseloomustus*. Tln., 1974; E. Varep (koos V. Maavaraga). *Eesti maastikud*. Tln., 1984; I. Arold. *Eesti maastikud*. Trt., 1991; I. Arold. *Estonian Landscapes*. Trt., 1993; U. Ratas, E. Nilson. *Small islands of Estonia*. Tln., 1997; I. Arold. *Eesti maastikuline liigestatus*. Trt., 2001.

Ain Kull ja Ivar Arold

TAIMKATE

Eesti kuulub geobotaaniliselt põhjapoolkera parasvöötme metsavööndi salu-okasmetsade ehk nn. segametsade alavööndi põhjaosse. Praeguses kliimastaadiumis oleksid ilma inimese vahelesegamiseta siin kõige iseloomulikumad taimekooslused salukuusikud, kuid need on peaaegu kõikjal muudetud põllumaaks.

Taimkatte kujunemine

Periglatsiaalne taimkate jääaja lõpus. Mandrijää paigutine sulamine algas Eestis u. 13 500 aastat tagasi, jääserva lõplikuks taandumiseks kulus 1700–2000 aastat. Selle-aegse arktilise kliimastaadiumi kestel oli aasta keskmine t° praegusest tunduvalt madalam ning hoopis vähem oli ka sademeid. Esimestena said varadrüüase kliimaallstaadiumis kasvama hakata valguslembesed taimed, mis lepivad lühikese suvega ning saavad hakkama alles kujuneva muldkattega toitevaestel liivadel, kruusadel, savisetetel või lubjakiviplatoo lõhedes. Taimkatte arengut mõjutasid peale kliimategurite ka intensiivne pinnamoe kujunemine, nt. moreeni väljasulamine jääst ja reljeefi tasandumine, jääpaisjärvede pindala vähenemine ning jõcorgude teke. Viirsavidest leitud taimede tolmuterade ja eoste põhjal on tuvastatud, et esimestena levisid Eestisse tüüpilised tundrataimed — eeskätt drüüas (*Dryas octopetala*), kivirikud (*Saxifraga* spp.), kollajas selaginell (*Selaginella selaginoides*), ädallill (*Parnassia palustris*), rabamurakas (*Rubus chamaemorus*), kollad *Lycopodium appressum*, *L. pungens* ja *L. alpinum*, vaevakask (*Betula nana*) ning arktilised pajud *Salix polaris*, *S. reticulata*, *S. herbacea* ja *S. myrtilloides*. Märkimisväärsel hulgal oli kuiva- ja soolalembesi liike. Tollastest kserofüütidest on tuvastatud nt. *Eurotia ceratoides*, *Polycnemum* sp., hanemalsad *Chenopodium glaucum* ja *C. botrys* ning efedra (*Ephedra distachya*) ja mesokserofüütidest astelpaju (*Hippophae rhamnoides*); halofüütidest leidus ogamaltsu *Salsola kali*, *S. foliosa* ja *S. ruthenica*, soolarohtu (*Salicornia europaea*) ning *Kochia prostrata*'t. Praegusel ajal kasvavad *Salsola foliosa* ja *Kochia prostrata* Euraasia jaheda ja kontinentaalse kliimaga steppide sooldunud muldadel, tollal Eestis kasvanud põõsaslepa (*Alnaster fruticosus*) levila piirdub Ida-Siberi kontinentaalsete piirkondadega, efedra on aga poolkõrbetaim.

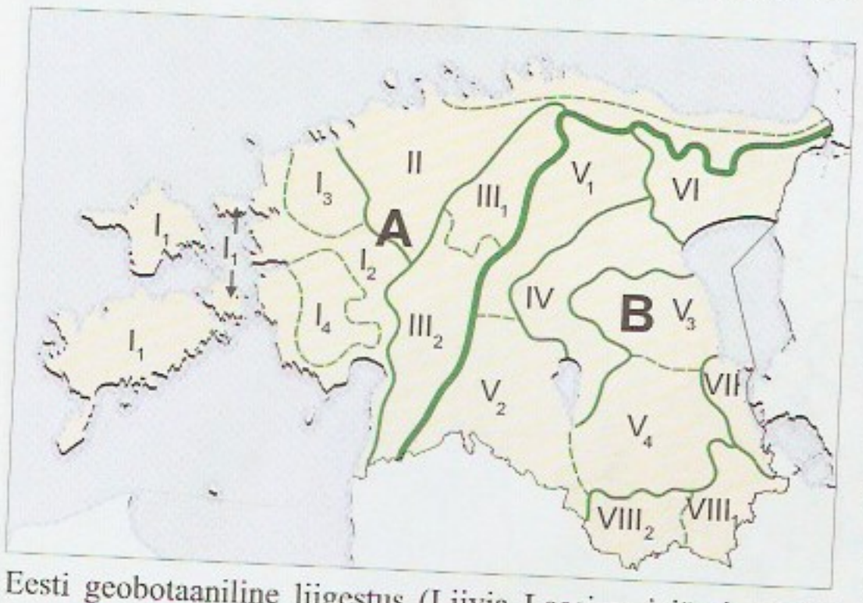

Eesti geobotaaniline liigestus (Liivia Laasimeri järgi, 1965) **A — Lääne-Baltikumi** geobotaaniline allprovints: **I.** Lääne-Eesti niitude ja puisniitude rajoon: 1) saarte aruniitude ja arupuisniitude allrajoon, 2) mandri lääneosa aruniitude ja arupuisniitude allrajoon, 3) Loode-Eesti soostunud niitude ja soode allrajoon, 4) Kasari jõgikonna ja Pärnu soode allrajoon; **II.** Loode- ja Põhja-Eesti rannikuvööndi aruniitude rajoon (klindi allrajoon märgitud katkendjoonega); **III.** Vahe-Eesti rabade ja lodumetsade rajoon: 1) lodumetsade allrajoon (Kõrvemaa), 2) rabade allrajoon (Soomaa). **B — Ida-Baltikumi** geobotaaniline allprovints: **IV.** Pedja jõgikonna soode ja lammiaruniitude rajoon; **V.** Ida- ja Kesk-Eesti kuusikute ja kuusesegametsade rajoon: 1) Pandivere kõrgustiku allrajoon, 2) Sakala kõrgustiku allrajoon, 3) Vooremaa allrajoon, 4) Otepää kõrgustiku allrajoon; **VI.** Kirde-Eesti rabade ja lodumetsade rajoon (Alutaguse); **VII.** Emajõe alamjooksu ja Peipsi edelaranniku lammisoode rajoon; **VIII.** Kagu-Eesti liivaste männimetsade rajoon: 1) moreenkuplistiku ja Piusa oru allrajoon, 2) Mõniste männimetsade allrajoon.

Böllingi allstaadiumis kliima mõnevõrra soojenes ja muutus veelgi kuivemaks ning sellepärast on õietolmudiagrammidele hästi täheldatav uute liikide ilmumine. Kiiresti suurenes pujude *Artemisia* spp. rohkus, lisandus maltsalisi (*Chenopodiacea*), lõikheinalisi (*Cyperaceae*) jt. rohundeid; vähem oli kõrrelisi (*Poaceae*) ja kanarbikulaadseid (*Ericales*). Ilmusid juba ka sammaltaimed ning esimesed puud — sookask (*Betula pendula*), lepad (*Alnus*), pihlakas (*Sorbus aucuparia*), siberi kuusk (*Picea obovata*) ja sarapuu (*Corylus avellana*). Tasapisi kujunes välja taimkate, milles põhjapoolsemad nõlvadel valitsesid tundralaadsed taimekooslused, soojemate lõunapoolseid rähanõlvu katsid valguslembesed stepilaadsed kooslused ja savikamaid nõlvu sookaseharvikud, milles põõsarinne koosnes pajudest (kahevärvine paju — *Salix phylicifolia*, mustikpaju — *S. myrtilloides*, lapi paju — *S. lapponum* jt.). Pandivere, Sakala ja Otepää kõrgustiku alal kasvas kiduraid männitukki, milles leidus ka arukaski (*Betula pendula*). Niisugust taimkatet on nimetatud „külmaks metsastepiks" (V. P. Gritšuk) või „pargitundraks" (J. Iversen), kindlasti ei sarnanenud need taimede esikooslused ühegi praegu olemasoleva taimekooslusega, sest taimedevaheline konkurents oli vaba kasvuruumi tõttu veel nõrk, kasvukohtade mullad välja kujunemata ning kooslused n.-ö. stabiliseerumata. Arktilise kliimastaadiumi lõpus, keskboreaalses allstaadiumis, muutus ilmastik jahedamaks ning sellega kaasnes tundrataimede leviku laienemine, metsataimestik aga mõnevõrra taandus.

U. 11 800 aasta eest hakkas kliima märgatavalt soojenema, mis tähistab subarktilise kiimastaadiumi algust. Selle esimeses allstaadiumis, allerödis, algas Eesti ala metsastumine. Kõigepealt suurenes kiiresti kase, seejärel ka männi arvukus. Algul Eesti kaguosaga piirdunud vähearvuka siberi kuuse (*Picea obovata*) levila laienes Soome laheni. Kliima mõnevõrra maks muutumist tõendab mitmete ksero- ja halofüütide

soostunud kui ka kuivadele kasvukohtadele. Taimestikku lisandus rohkesti liike roosõieliste (*Rosaceae*), tulikaliste (*Ranunculaceae*), nelgiliste (*Caryophyllaceae*), ristõieliste (*Brassicaceae*), kivirikuliste (*Saxifragaceae*), tatraliste (*Polygonaceae*), sarikaliste (*Apiaceae*) ning korvõieliste (*Asteraceae*) sgk-st. Sel ajal kasvas Eesti alal juba palderjani (*Valeriana officinalis*), pajulilli (*Epilobium* spp.), teelehti (*Plantago* spp.), nõgest (*Urtica* sp.) ja madaraid (*Galium* spp.), veetaimedest männas- ja vahelduvaõiest vesikuuske (*Myriophyllum verticillatum*, *M. alterniflorum*), jõgitakjat *Sparganium* sp., konnarohtu *Alisma* sp. ja vesikuppu *Nyphar* sp.

Hilisdrüüase allstaadiumis muutus kliima uuesti jahedaks ja kuivaks. Selle aja setteis on taas suurenenud keskdrüüase allstaadiumile iseloomulike kserofiilsete ja tundrataimede tolmuterade hulk ning kahanenud järsult puude ja allerõdis ilmunud rohttaimede tolmuterade ohtrus. Jälle saavutasid ülekaalu pargitundrailmelised avamaakooslused, kuid need olid tunduvalt liigirikkamad ja tihedamad kui keskdrüüases.

Vara-Holotseeni taimkate. Vara-Holotseeni preboreaalne kliimastaadium (10 000—9000 aastat tagasi) oli eelmisest soojem (juuli keskmine õhut° u. 10—12 °C). Sellal hakkasid Eestis kiiresti levima eeskätt kaasikud, aga ka männikud. Need metsad olid üpris hõredad ja kidurad, vähesel määral kasvas neis ka haaba (*Populus tremula*), sarapuud ja jalakat (*Ulmus glabra*), veelgi harvemini kuuske. Veekogudes leidus kohati ohtralt vesiroose (*Nymphaea* spp.), vesikuppe, hundinuie (*Typha* spp.), tähkjat vesikuuske, penikeeli (*Potamogeton* spp.), jõgitakjat jt. taimi. Boreaalses kliimastaadiumis (9000—8000 aastat tagasi) oli Eesti alal soe ja kuiv. Kliimastaadiumi algul oli aasta keskmine õhut° enam-vähem sama kõrge kui praegu, lõpus aga isegi 1—2 kraadi võrra kõrgem. Hoogsalt hakkas suurenema männikute pindala ning arvat. kujunesid kasvukohaoludest johtuvalt välja eri tüüpi männikute peamised jooned. Lõuna- ja Kagu-Eesti liivastel aladel kasvas tõenäoliselt kuivemate palumännikutega sarnanevaid metsi, rähkse moreeniga aladel võis vähesel määral olla ka hiljem salumännikuteks arenenud metsakooslusi, rannikupiirkonnas aga oli põlengualadele kasvanud nõmmemännikuid. Põhja- ja Loode-Eesti lubjakivi-lavamaal, kus pinnakate oli väga õhuke või kohati täiesti puudus, olid männikud tõenäoliselt üpris sarnased praeguste loomännikutega. Nende

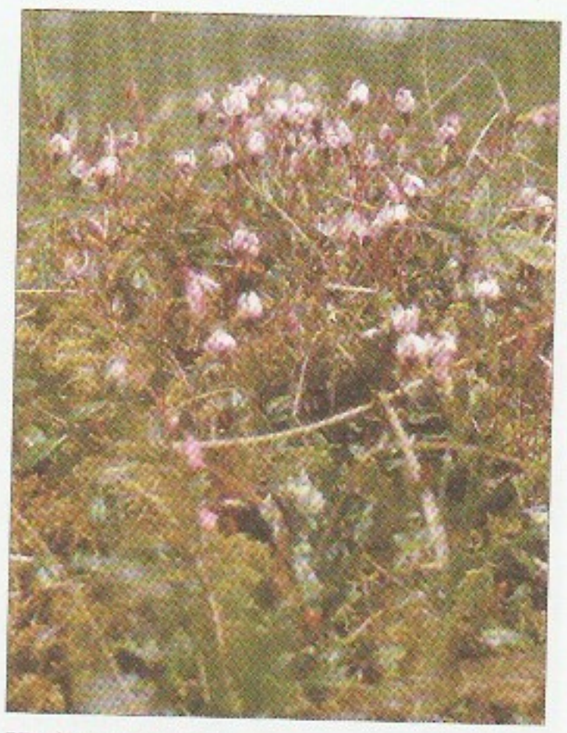

Harilik jõhvikas

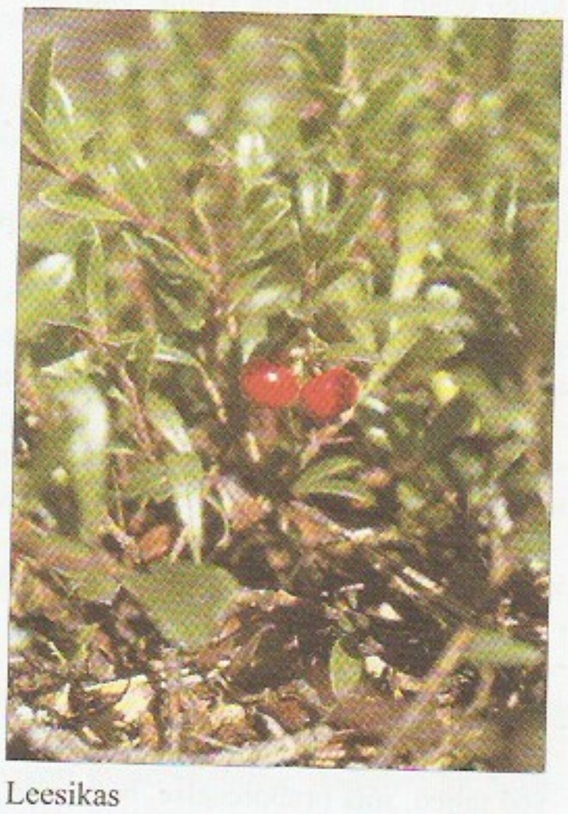

Leesikas

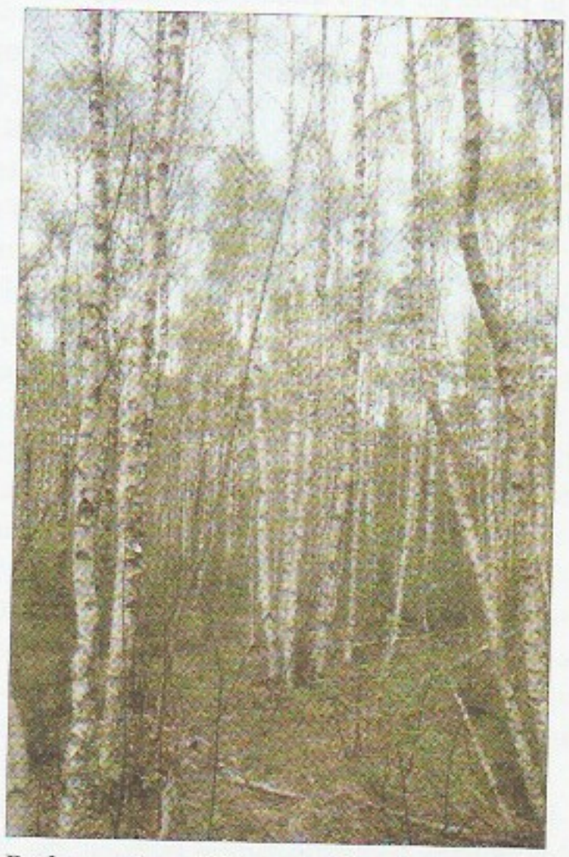

Preboreaalses kliimastaadiumis hakkasid levima kaasikud

metsade alustaimestus valitsesid leesikas (*Arctostaphylos uva-ursi*), samblad ja samblikud. Kaasikuid oli eelkõige jõgede ja järvede madalikel, eriti Eesti idaosas. Boreaalse kliimastaadiumi taimkatet iseloomustab peaaegu täielik kuusikute puudumine; kuuse tolmuterasid leidub uuesti alles staadiumi lõpuosa turbalasundite setetes.

Boreaalse kliimastaadiumi teisel poolel hakkasid madalad järved sooja ja eelnevast niiskema kliima mõjul kiiresti soostuma. Madalsood, milles valitsesid pruunsamblad, lubjalembesed tarnad jt. lõikheinalised ning hõreda põõsarinde moodustas sookask, hõivasid aegamööda laialdasi alasid. Staadiumi lõpupoole hakkasid välja kujunema lammimetsad, mille puurindes oli esialgu kõige enam sangleppa (*Alnus glutinosa*), vähem halli leppa (*A. incana*) ja künnapuud (*Ulmus laevis*).

Vara-Holotseenist pärinevad ka Eesti esimesed inimtegevuse jäljed. Mesoliitikumi asulaid on leitud Pärnu jõe kallastelt, Kunda järve setteist ja Emajõe jõgikonnast. Tolleaegne inimene tegeles eelkõige kalapüügi ja jahindusega ning oma asula lähiümbruses korilusega. Põllukultuure Eestis sel ajal veel ei tuntud, koduloomadest peeti vaid koera. Hõreda ja väikesearvulise asustuse tõttu oli inimese mõju looduslikule taimkattele sellal tühine. Harvad teerajad, väheldased lagendikud ja puisniidutaolised alad siin-seal laagripaikade lähiümbruses, kohati ka suuremad põlendikud, mille algne taimkate võrdlemisi kergesti taastus — sellised olid peamised jäljed, mis preboreaalse, boreaalse ja peaaegu kogu atlantilise kliimastaadiumi kestel märkisid inimese olemasolu. Asustuse paiknemine sõltus paljuski suhteliselt kiiresti muutuvast rannajoonest, sest Vara-Holotseenis vaheldusid praeguse Läänemere kohal Joldia- ja Ehheneismere ning Antsülusjärve staadium; oluliselt mõjutas asustust ka kliima pehmenemisega seostuv metsade areng.

Kesk-Holotseeni taimkate. Kesk-Holotseen (8000—2500 aastat tagasi) jaotub klimaatiliselt kaheks staadiumiks: atlantiliseks ja lähis- ehk subboreaalseks. Atlantilise staadiumi (8000—5000 aastat tagasi) kliima oli nüüdisaegsest tunduvalt niiskem ja soojem. Sellega seoses algas sooalade kiire rabastumine, märgatavalt suurenes lepa, eriti sanglepa levik; männikute pindala vähenes, samal ajal aga laienesid kuusikud. Kõrgema pinnamoega piirkondades muutusid valdavaks laialehiste puude ülekaaluga metsad, kus jalaka, pärna *Tilia* sp., tamme (*Quercus robur*), saare (*Fraxinus excelsior*), vahtra (*Acer platanoides*), raagremmelga (*Salix caprea*) ning paiguti ka valgepöögi (*Carpinus betulus*) kõrval kasvas kuuske. Laialehised puud saavutasid atlantilises kliimastaadiumis Eesti alal oma suurima leviku. Jõeorgudes, järvekallastel jm. madalates kohtades oli palju tihedaid lammimetsi, kus peale künnapuu, jalaka, tamme ja pärna kasvas rohkesti nii halli leppa kui ka sangleppa, vähem saart, kaske ja vahtrat. Kõrge põhjaveega aladel laiusid sanglepa- ja kaselodumetsad. Saartel võis kasvada harilikku pööki (*Fagus sylvatica*). Nõmme- ja palumännikuid leidus eelkõige Ida- ja Kagu-Eestis.

Teistest mõnevõrra erineva ilmega olid Põhja- ja Loode-Eesti õhukese muldkattega lubjakivi-lavamaad. Paljudes sealsetes metsades valitsesid männi kõrval laialehised puud (pms. tamm), kuid need metsad olid võrreldes paremates oludes kasvavatega hõredad ja valgusrikkad. Loode-Eesti paeala männi-tamme segametsadest ongi inimtegevuse kaasabil kujunenud praegused liigirikkad puisniidud ja loopealsed.

Atlantilise kliimastaadiumi lõpus muutus kliima kuivemaks ning asendus peagi suhteliselt sooja subboreaalse kliimaga, mille kestuseks loetakse vahemikku 5000—2500 aastat tagasi. Selle kliimastaadiumi esimest poolt iseloomustab Eesti kaguosast alanud kiire kuusikute laienemine ning ulatuslike kuusest ja laialehistest puudest (eriti tammest) koosnevate segametsade olemasolu. Kesk-Holotseeni lõpus saavutas kuusk Eesti alal oma suurima leviku. Varjutaluva liigina oli ta seni valitsenud tammest tunduvalt konkurentsivõimelisem ning tõrjus tamme paljudest kasvukohtadest välja; paiguti taandus kuuse ees ka lodumetsades kasvav sanglepp. Subboreaalse kliimastaadiumi lõpupoole hõivas kuusk isegi kuivemad ja liivasema mullalõimisega alad, seal kujunesid liigivaesed jänesekapsa- ja samblakuusikud. Sellest kuusemetsade levikujärgust on tolmuterade analüüsidest leitud ka valgepöögi, kohati isegi hariliku pöögi tolmuteri. Ühtlasi hakkas sel ajal suurenema rabamännikute pindala. Kuiva kliima tõttu rikastus taimestik paljude stepi päritolu liikidega; need leidsid sobiva kasvukoha luidetel ja loometsades.

Harilik jänesekapsas on võrdlemisi suure ökoamplituudiga liik

Subboreaalse kliimastaadiumi lõpus, s. t. III a-tuh. keskel e. Kr. jõudsid Eestisse ida poolt kammkeraamikakultuuri hõimud, kes olid nagu siinsed vanemad asukadki küttijad ja kalastajad ning mingeid tõendeid maaviljelusest nende asulakohtade väljakaevamisel ei ole leitud. Sellest hoolimata peetakse võimalikuks, et nad võisid maaviljelusalgeid ja loomade kodustamist siiski mingil määral tunda; arvatakse, et kammkeraamikute laiaulatuslikule levikule aitas juba kaasa ka aletamine ja raied.

Hilis-Holotseeni taimkate. 2500 aastat tagasi alanud ja praeguseni kestnud Hilis-Holotseeni iseloomustab eelnevast niiskem ja jahedam subatlantiline kliima. Ajajärgu alguses kuusikud mõnevõrra taandusid ja suurenes lepikute pindala, ent pisut hiljem, umbes meie ajaarvamise alguses, saavutas kuusk Eesti alal oma teise levikumaksimumi. Mõnevõrra laienesid ka männikud, mis kasvasid üldjoontes samades piirkondades, kus praegugi asuvad peamised männimetsade massiivid — liivase lõimisega kivimiga muldadel (eriti Kagu-, Põhja- ja Lääne-Eestis) ning õhukese muldkattega looaladel. Subatlantilises kliimastaadiumis suurenes varasemaga võrreldes oluliselt turba juurdekasv; rabamännikute arvel laienes rabade pindala, rohkesti tekkis juurde uusi rabasid. Rabametsade soostumine suurendas rabastunud metsade osatähtsust, järvede veetaseme tõusuga kaasnes madalsoode pindala suurenemine. Laialdaste lamminiitude taimkate oli valdavalt puisniidu, madalsoid katsid enamasti kaasikud. Metsade areng on pinnasest, veerežiimist, mullastikust ja muudest teguritest olenevalt kulgenud küllaltki erinevalt. Kõige silmatorkavamad on Kõrg- ja Hiiu- ja mere alt hiljem vabanenud Muhu- Eesti vahelised erinevused. Nt. on männi osatähtsus Lääne- ja Loode-Eestis

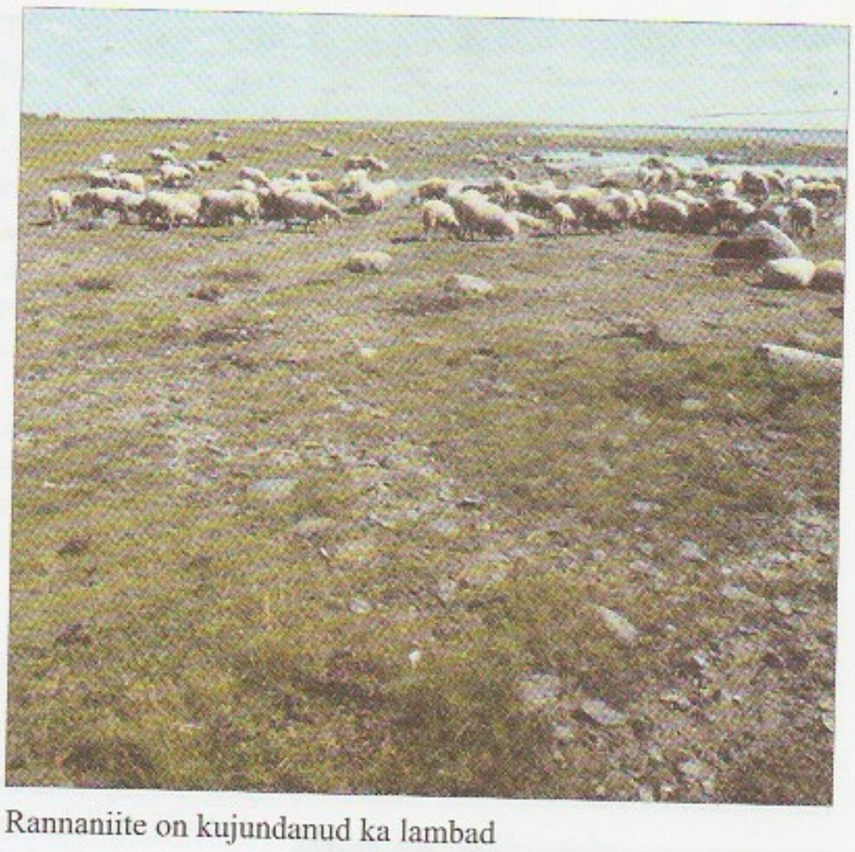

Rannaniite on kujundanud ka lambad

ja vee-erosioon. Samal ajal võimaldas üha laienev söödiviljelus mullaviljakuse taastumist: pärast ühe- või paarikordset kasutamist mõneks aastaks sööti jäetud põld kattus rohukamaraga, ning kui seda kasutati karjamaana, sai muld rammu sõnnikust. Ilmselt tekkisid sel ajal Lääne-Eestis, saartel ja Põhja-Eesti lavamaal esimesed algelised põlispõllud, mida rannakülades väetati lisaks adruga. Metsade koosseisus võis inimtegevusest tulenevaid muutusi ilmneda sellal ka Lõuna-Eesti kõrgustikel, kus aletamise järel vallandus järsematel nõlvadel mullaerosioon, hoogustus tuulekanne, pääsesid liikvele luited ja kiirenes erosioonist mõjutatud järvede eutrofeerumine. Seoses taimkatte muutumisega muutusid ka mullatekkeprotsessid ja muldade omadused.

Keskmisel rauaajal (5. saj. II pool kuni 9. saj.) oli Kesk-, Ida- ja Lõuna-Eestis endiselt laialt kasutusel aletamine, kuid siingi muutus söödi- ja söödi-kesaviljelus järjest olulisemaks, ning et üha enam hakati maad väetama, suurenes ka põlispõldude pindala. Sellel ajajärgul hakkas lisaks senistele kokkusurutult paiknevatele küladele ja linnusasulatele tekkima varem asustamata või hõredalt asustatud piirkondadesse hajaasustus. Üksikpered kultuuristasid eeskätt kõrgustikke. Keskmise rauaaja lõpust pärinevad vanimad Eesti ala vikatileiud. Vikateid kasutati nii heina kui ka vilja ja peenema võsa niitmiseks. Vikati kasutuselevõtuga seostub niitude ja puisniitude laienemine.

Nooremal rauaajal (10. saj. kuni 13. saj. algus) oli kogu Eestis valdav juba põlispõldudele ja maa väetamisele tuginev maaviljelus. Selle ajajärgu algusest on teada esimesed rauast sahaterad. Põldudel kasvatati otra, hernest, kaera, nisu, põlduba, naerist ning ilmselt ka lina ja kanepit. 11. saj. lõpus hakati kasvatama talirukist, mis ei tähendanud mitte ainult uue viljeluskultuuri juurdetulekut, vaid muutust kogu maaharimisviisis: algas üleminek seni valdavalt kaheväljasüsteemilt kolmeväljasüsteemile. Talirukis oli ilmastiku suhtes vastupidav ja andis püsivamat saaki. Koos väetamisega võimaldas see põldude senisest tõhusamat kasutamist. Lõuna-Eestis väetati põlde Lääne-Eestiga võrreldes siiski vähem ning seal oli põlispõldude kõrval endiselt oluline osa alemaadel.

I a-tuh. p. Kr. olid peaaegu kõigis viljakasvatuseks sobivates paikkondades looduslikud taimekooslused asendunud inimtegevusest mõjutatutega või siis juba üksnes selle

Kurdleheline kibuvits

Kõrvenõges

Võõrkakar (*Galinsoga* sp.)

najal püsivatega. Tolleaegses põllummaastikus olid üsna selgelt eristunud niituderohke gleistunud ja gleimuldadega Madal-Eesti ning märksa enam arenenud põllundusega Kõrg-Eesti. Niitude ja puisniitude osatähtsus ulatus I a-tuh. lõpus taimkattes 10 %-ni. 13. saj-ks oli maa metsasus vähenenud 60 %-ni varasemast, ehkki algeliste põlluharimisviiside tõttu ei olnud põldude all oleva maa pindala kuigi suur. Arvatakse, et koos söötidega moodustas see Eesti üldpindalast u. 4,5 %, karjatamiseks kasutati kahtlemata hoopis laiaulatuslikumat ala.

Varasel rauaajal alanud metsaalade kasutuselevõtuga kujunesid muinasaja lõpuks üldjoontes välja nüüdisaegse põllum-maastiku piirjooned. Hulk tänapäeval tüüpilisi taimekooslusi, nt. lagedad või kadakatega kattunud loopealsed ning paljud liigivaesed kuusikud ja männikud, on juba mitu tuhat aastat tagasi alanud inimmõju tagajärg. Enne kui loopealsetele laienes inimtegevus, kasvasid seal valdavalt hõredad liigirikka alustaimestuga metsad, mille all oli pika aja jooksul kujunenud õhuke huumusrikas muld. Pärast maa ülesharimist kandis tuul suvel läbikuivanud mulda sageli põllulappidelt ära. Mõne aja pärast jäeti põllud sööti ja neil hakati karjatama loomi. Pikaaegne karjatamine ja halvenenud keskkonnaolud (mikrokliima, niiskusrežiim) takistasid uue metsa võrsumist ning nii kujunes loopealsetel omapärane madalakasvuline taimkate.

Viljakatel muldadel kasvanud laialehiste metsade asendumisele subboreaalse kliimastaadiumi lõpus, eriti aga subatlantilise kliimastaadiumi alguses kuuse-lehtpuu segametsadega aitas samuti inimene oma majandustegevusega (aletamise ja raietega) üsna tõhusalt kaasa. Need liigivaesed kuusikud, mida praegu kasvab rohkesti Kesk- ja Ida-Eestis, Sakala kõrgustikul ning Ugandi lavamaal, tekkisid arvat. just aletamise ja raiete tagajärjel. Sadade aastate jooksul toimunud korduv aletamine põhjustas järk-järgult muldade vaesumise ja endise koosseisuga taimkate ei saanud muutunud mullastikuoludes ning halvenenud kliima tõttu enam taastuda. Koos muldade viljakuse vähenemisega kadusid nendelt aladelt ka laialehistele metsadele tüüpilised taimed.

Keskajal (13.—16. saj.) karjatati loomi endiselt rannaniitudel ja loodudel, metsas, võsas, sooservadel ning kesa-, söödi- ja kõrrepõldudel. Metsamaad raadati ikka aletades. Metsa kulus järjest enam ka ehitus-, tarbe- ja küttepuudeks, laevaehituseks, tarade püstitamiseks ja teede täiteks. Mõnel pool, nt. Läänemaal, hakati heast palgimetsast ja küttepuudest juba puudust tundma. 14.—15. saj. piirikirjeldustes on mainitud (kuivendus)kraave.

Uusajal (17. saj-st 19. saj. keskpaiganii) laiendati teraviljakasvatust märgatavalt ja seega suurenes ka põldude pindala. Üha enam hakkasid senist maastikku ja taimkatet mõjutama kuivenduskraavid, mida rajati mõisapõldudele ja -heinamaadele. 18. saj. II poolel hakati Eestis kuivendama soostunud alasid. Lisaks toimus sellal enneolematu metsade laastamine: saeveskid ja manufaktuurid, klaasi, potase ja pigi valmistamine ning tõrva- ja viinapõletamine nõudsid väga palju puitu, rohkesti veeti seda välja, eriti Rootsi. 18. saj. lõpus oli Eestimaa kub-u metsasus vähenenud 28,5 %-ni ja Liivimaa kub-u metsasus 50,5 %-ni.

Alates 19. saj. II poolest tugevnes inimese mõju loodusele veelgi. Üha enam metsamaid hariti üles, soostunud metsamaid kuivendati, laiendati teedevõrku, kasvasid linnad. 1887. a. hinnati Eestimaa kub-u metsasuseks 19,8 % ja Liivimaa kub-u metsasuseks 24,4 %. 1897—1917 kuivendati üle 100 000 ha maad, millest suurema osa moodustas siiski metsa- ja üldkuivendus; põllumaid kuivendati 15 000 ha ja heinamaid 20 000 ha. Kui 1920. a-il müüdi talud pärisele ja mõisnike suurmaavaldused kaotati, muutus maa-asulastik tunduvalt hajutatumaks. Maastikupilti ilmusid nn. kompostheinamaad: nende rajamiseks mõeti kuivendati, raiuti maha mättad ja võsa ning kogu ala kaeti kompostväetisega. Heinatöömasinate laiaulatusliku kasutuselevõtmisega kaasnes puisniitude kividest koristamine ja puudest lagedaks raiumine. Puid ja põõsaid jäeti enamasti kasvama üksnes kraavide ja piirdepeenarde äärde.

Pärast II maailmasõda on seoses tööstuse arengu, suurmajandite tegevuse ja põllum-e mehhaniseerimisega maastikupilt ja taimkatte kasvukohaolud tõsiselt palju muutunud. Üksnes tehnogeensed setted katavad tänaseks Eesti terr-st ligikaudu 7 %. 1980. a-il kaevandati põlevkivi tootmisel tekkiva aherainega aastas 400—500 ha maad ning igal aastal teisaldati põlevkivialadelt 550 mln. m^3 pinnast. Kokku on põlevkivi kaevandamisega praeguseks rikutud või muudetud ligikaudu 10 000 ha suurune ala. Enamik sellest on küll rekultiveeritud metsaga ja 110 ha on rekultiveerituna uuesti põllum-s kasutusse, kuid nende maade kvaliteet on ilmselgelt kesine.

moodustasid kuivendatud sooalad kokku u. ... ha, järgnise kümmekonna aastaga kuivendati enam ... ha. 1987. a-ks oli kuivendatud 180 000 ha soo- ... kattunud alasid ja 238 000 ha soostunud ... jaoks liigniiskeid alasid. Võttes arvesse ka ..., oli kuivendusest mõjutatud maade üldpindala ... mln. ha.

... seoses on oluliselt muutunud ka taimestiku ... Kõige rohkem leidub inimese sissetoodud ja väga ... liike (arheofüüte) meie niidukoos- ... Tüüpilt niidukooslustes kasvavad kunagised tulnuk- ... lamba-aruhein (*Festuca ovina*), harilik kerahein ... lõhnav maarjahein (*Anthoxanthum* ... pillikmut (*Phleum pratense*), harilik raudrohi ..., roomav tulikas (*Ranunculus repens*) ... (*Medicago lupulina*). Võib oletada, et mõni ... algselt ka ürgsetes metsades, nt. kerahein ... spp.) hõredamates lehtmetsades. Inim- ... on edasi liikunud paljud meie praegused ... ja teiste tallatud paikade taimed, millest mõni on ... looduslikes taimekooslustes. Niisugused on nt. ... spp.), pujude (*Artemisia* spp.), maltsaliste ... ja teelehtede (*Plantago* spp.) liigid, vii- ... ristlehine teeleht (*P. lanceolata*), mille tolmu- ... turbalasundis seostatakse esimeste põllu-

... *Metsade arenemine Eestis postglatsiaalses* ... — Eesti Metsanduse Aastaraamat, 1927, 2; H. Ligi. *... maakasutus Eestis XVI—XVII sajandil.* Tln., ... *Eesti NSV taimkate.* Tln., 1965; E. Ilves jt. *... metsade arenemisfaaside vanuse määramine ra- ... meetodil Kuiksilla soos.* — Metsanduslikud ... Tln., 1967; J. Eilart. *Eesti taimestiku kujunemise* ... — Eesti Loodus, 1969, 7; J. Iversen. *The development ... nature since the Last Glacial*. København, 1973; ... Eesti ettejahugu. Tln., 1982; A. Ratt. *Mõnda maa- ... Eestis läbi aegade.* Tln., 1985; A. Raukas. ... *aastamiljonitel.* Tln., 1988; L. Jaanits. *Põllu- ... Põllute kujunemine. Põllumajanduse kujunemine* ... — Eesti talurahva ajalugu, 1. Tln., 1992; ... *Talaitshoonna väljakujunemine.* — Eesti talu- ... Tln., 1992; A-M. Rõuk. *Inimtegevus ja selle* ... — Eesti. Loodus. Tln., 1995; R. Pirrus, A. ... *Late-Glacial Stratigraphy in Estonia.* — Proceedings ... Academy of Sciences. Geology, 1996, 45, 1; L. ... — Palaeoecological events during the last ... Chichester, 1996.

Jaanus Paal

... palju üheaegselt palju keskkonnategureid, mis ... osa muutusi tuleneb taimkattest enesest. ... tähelda, et üldjoontes samasuguse ... ja ehitusega taimkatet on paljudes paika- ... ilmast seda, et palju on ka enam-vähem ... keskkonnatingimusi (keskkonnategurite komp- ..., millele on iseloomulik seda ümbrusest ... olude (mikrokliima, pinnamood, muld, ... ja mis on seetõttu eluks sobiv tai- ... mingile kindlale valimile, nimetatakse kasvu- ... tähenduses ka elupaigaks, ... ökotoobiks. Ühesugused kasvukohad rüh- ... kasvukohatüüpideks ja need omakorda suure- ... klassifikatsiooniüksusteks — tüübirühmadeks ja ...

Lõhnav maarjahein (vasakul) ja aas-rebasesaba (*Alopecurus pratensis*)

Kasvukohatüüpide kõrgeimate klassifikatsiooniüksustena on Eestis eristatud seitset taimkonda: metsa-, niidu-, soo-, kalju- ja liiviku-, magevee-, merevee- ning kultuur- ja ruderaaltaimkond.

Metsataimkond

Metsataimkond hõlmab Eestis kõige suuremat ala (kokku 44,5—47 %) ning see jaotatakse arumetsade, lammimetsade, soostuvate metsade, soometsade ja kõdusoometsade kasvukohatüübiklassideks.

Arumetsad kasvavad kuivadel kuni niisketel mineraalmuldadel ning neis eristatakse mulla toiterikkuse ja veeolude alusel mitut tüübirühma.

Loometsad ja -põõsastikud on omased õhukestele huumusrikastele karbonaatsetele muldadele, mis on kujunenud massiivsel pael või selle murenemisel tekkinud rähal. Mullad kuivavad põua ajal kergesti läbi. Enamasti mändidest koosnev hõre puurinne varjutab alustaimestut vähe ning selles kasvavad koos nii kuivalembesed taimed (nt. leesikas — *Arctostaphylos uva-ursi*, nõmm-liivatee — *Thymus serpyllum*), kaltsifiilsed niidu- ja stepitaimed (nt. lubikas — *Sesleria caerulea*, angerpist — *Filipendula vulgaris*, verev kurereha — *Geranium sanguineum*) kui ka niiskematele kasvukohtadele omased taimed (nt. sinill, longus helmikas — *Melica nutans* ja sulg-aruluste — *Brachypodium pinnatum*). Loometsade levila piirdub läänesaarte ning Lääne-, Loode- ja Põhja-Eesti paealadega.

Nõmmemetsad on iseloomulikud kõige kuivemate ja vaesemate leedemuldadega luidetele ja liivikutele, kus põhjavesi ulatub harva kõrgemale kui 2 m.

Need metsad on hõredad ja aeglasekasvulised. Alustaimestu moodustavad kuivust hästi taluvad taimed (nt. kanarbik — *Calluna vulgaris*, harilik kukemari — *Empetrum nigrum*, samblikud). Puurindes valitseb mänd. Nõmmemetsi on Põhja-, Loode- ja Kagu-Eestis, läänesaartel ning Peipsi põhjarannikul.

Palumetsad kasvavad tüsedatel liivasetetel kujunenud leedemuldadel, mis on toiterikkamad ja veega paremini varustatud kui eelmise tüübirühma mullad. Neid metsi leidub eeskätt mõhnastikel, sanduritel ja moreenkühmudel. Alustaimestus on tüüpilised pohl (*Vaccinium vitis-idaea*), mustikas (*V. myrtillus*) ja tihe samblakate, puurindes valdab

Palumets

mänd, kuid on ka kuuse, kase ja haavaga segapuistuid. Palumetsi on pms. Kagu- ja Lõuna-Eestis, vähem Kirde-, Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel.

Laanemetsad moodustavad niiskus- ja toitetingimustelt metsataimkonna keskse rühma. Liigivaesed laanemetsad on kunagiste taigametsade läänepoolsed jäänukid. Puurindes on põhiliik enamasti kuusk, kuid rohkesti on ka msg. segapuistuid. Liigirikkad kuuse- ja kuuse-segametsad on kujunenud varasematest tamme-segametsadest, mille kasvuala on vahepeal olnud põllustatud ja hiljem taasmetsastunud. Alustaimestikus on ohtrasti jänesekapsast (*Oxalis acetosella*), liigivaestes metsades on tüüpilised leseleht (*Maianthemum bifolium*), laanelill (*Trientalis europaea*), mustikas ja kattekold (*Lycopodium annotinum*). Laanemetsi on kogu Eestis.

Sürjametsad on liigirohked okas- või lehtmetsad, mis kasvavad ooside, moreenküngaste, voorte ja vallilaadsete

Mustikas on palu- ja kõdusoometsade sage taim

otsamoreenide karbonaadirikastel, kuid suvel läbikuivavatel muldadel. Sürjametsas kasvavad kõrvuti nii happeliste toorhuumuseliste muldadega kohastunud taimed (nt. jänesekapsas, pohl ja mustikas) kui ka enam-vähem neutraalseid pehmehuumuselisi muldi eelistavad salutaimed (nt. sinilill — *Hepatica nobilis*, kevadine seahernes — *Lathyrus vernus*). Sürjametsi leidub Lõuna-, Kagu- ja Kesk-Eestis, Rapla- ja Läänemaal ning Pandivere kõrgustiku jalamil.

Salumetsad on omased lainjatele tasandikele, voortele, oosidele ja laugjate nõlvade jalameile, kus nad kasvavad parima toitelisusega ja kogu aasta jooksul veega hästi varustatud muldadel, mis on kujunenud karbonaadirikkal moreenil. Soodsate lagunemistingimuste tõttu on metsakõdu horisont väga õhuke või pole seda üldse, mullale on iseloomulik tüse huumushorisont. Peapuuliik võib olla nii kuusk kui ka kask, mõnikord aga haab, paljudes salumetsades on laialehiseid puuliike. Põõsarinne on lopsakas ja liigirohke. Tamme valitsemisega salumetsi on väikeste puistutena eeskätt Lääne-Eestis ning Saaremaal, enamasti on need tekkinud puisniitude taasmetsastumisel. Enamik varem salumetsaga kattunud alasid on praeguseks põllustatud või asendunud kuusikute ja kuuse-segametsadega. Alustaimestus kasvab rohkesti nemoraalseid liike, nn. salutaimi (nt. sinilill, koldnõges — *Galeobdolon luteum*, püsik-seljarohi — *Mercurialis perennis*, naat — *Aegopodium podagraria*, saluhein — *Milium effusum*). Teistest üsnagi erineva kasvukohatüübi moodustavad Põhja-Eesti panga rusukalletel kasvavad salumetsad (pangametsad), kus valitsevad laialehised puud, alustaimestus aga kuukress (*Lunaria rediviva*), laanesõnajalg (*Matteuccia struthiopteris*), laiuv sõnajalg (*Dryopteris expansa*) jmt. taim. Neil kasvukohtadel on ka haruldasi samblaid.

Lammimetsad on üleujutusalade metsad, mis kasvavad jõecorgudes ja madalatel järveäärsetel aladel tulvavete kohalekantud ainese setteil. Jõgede voolusängi kõrval võib setete paksus olla kuni üks meeter ning need setted võivad pikkamööda kuhjudes moodustada kaldavalle, milles orgaanilise ainese poolest rikkamad settekihid vahelduvad vaesematega. Lammimetsade ökoloogiline seisund, liigiline koosseis ja struktuur olenevad lammiterrassil paiknemise kohast. Kaldavallidel kasvavate metsade puurinne koosneb laialehistest liikidest. Põõsarinne on liigirikas, puutüvede ja põõsaste ümber

Võsaülastega salumets

Sinilill on Eestis väga tavaline, teda kasvab nii loo-, salu- kui ka sürjametsas

keerduvad sageli humala (*Humulus lupulus*) väädid. Jõest kaugemal, kaldavallide taga madalamatel lammialadel paiknevad lammi-lodumetsad, mis on valitseva puuliigi (sanglepp — *Alnus glutinosa*) kui ka alustaimestu poolest sarnanevad tavaliste lodumetsadega.

Soostuvad metsad kasvavad tasase või nõgusa pinnamoega aladel, kus mulla turbahorisondi tüsedus ei ületa 30 cm.

Soovikumetsade ökoloogilised tingimused sõltuvad eelkõige põhjavee tasemest, selle liikuvusest ja taimedele vajalike toiteainetega rikastatusest. Nad kasvavad nii küllastumata, küllastunud kui ka turvastunud gleimuldadel. Puistumates kasvukohtades valitsevad puudest sanglepp või kased (*Betula pubescens*, *B. pendula*), vähemsoostunud paikades on põhiline puuliik kuusk, mõnikord haab või saar. Leostunud või küllastunud gleimuldadel on alustaimestik lopsakas ja koosneb suurtest sõnajalgadest (naistesõnajalg — *Athyrium filix-femina*, laiuv sõnajalg, ohtene- ja suga-sõnajalg — *Dryopteris carthusiana* ja *D. cristata*) ning kõrgetest rohunditest (seaohakas — *Cirsium oleraceum*, soo-koeratubakas — *Cre*

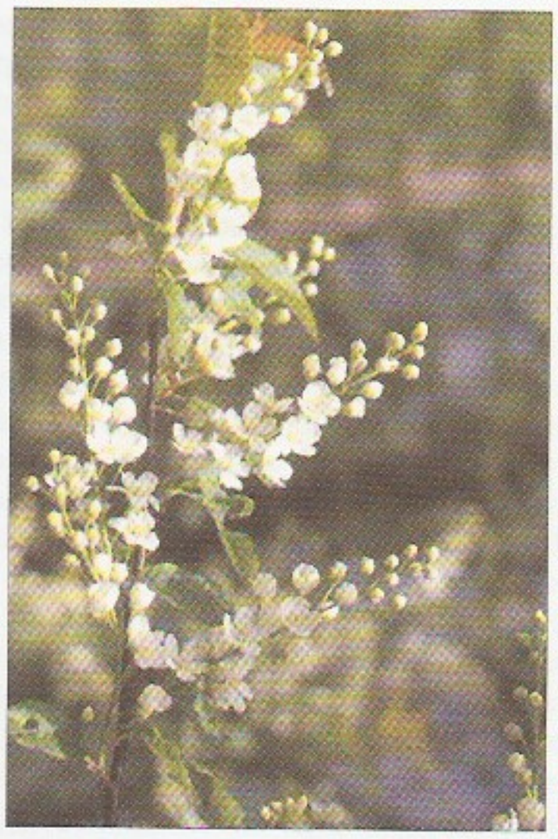

Lodumetsa põõsarindes kasvab rohkesti toomingat (*Padus avium*)

vits — *Andromeda polifolia*). Samblarindes valitsevad turbasamblad (*Sphagnum* spp.), mätastel kasvab ka metsasamblaid. Sellist rabametsa, milles puurinne on puude suurest vanusest hoolimata väga hõre (liituvus alla 0,3) ja madal (alla 3 m), nimet. puisrabaks (vt. „Sootaimkond").

Kõdusoometsad on kujunenud sügavaturbalistest madal- ja siirdesoodest pikaajalise kuivendamise tulemusena. Esimese kuivendusjärgse metsapõlvkonna moodustavad looduslikult uuenenud männid ja kased; need kasvasid kiduralt samal kohal juba enne kuivendamist. Järgmistes metsapõlvkondades omandab ülekaalu kuusk. Puude juurestik paikneb vaid mulla pindmises osas, seetõttu on palju tuulemurdu, mis moodustab aja jooksul mätliku mikroreljeefi. Kõdusoometsade alustaimestu on liigivaene ja sarnaneb niiskusrežiimist olenevalt palu-, laane- või salumetsa omaga.

Niidutaimkond

Niitude (rohumaade) ehk niidutaimkatte all mõistetakse puudeta või väheste puudega ala, mille taimkate koosneb valdavalt mitmeaastastest rohtsetest parasniiskete kasvukohtade taimedest ja kus on kujunenud rohukamar. Niidutaimestu moodustavad erineva päritoluga liigid: selles on nii tüüpilisi metsataimi, stepi päritoluga taimi kui ka umbrohtusid. Niidutaimkonda kuuluvad aruniitude, lamminiitude, soostuvate niitude ja rannaniitude klass.

Aruniidud on kuivadel või niisketel mineraalmuldadel

tes lohkudes säilivad veel kaua toiterikkamale madalsoole omased taimed (tarnad, sookastik, ojamõõl — *Geum rivale*, pilliroog — *Phragmites australis*), need vahelduvad turbasamblamätastega, millel kasvavad tüüpilised rabataimed. Puurindes asendub sookask männiga.

Rabametsad katavad suurte rabade nõlvu ja äärealasid, rabasaari ning väiksemaid rabasid. Puurinde moodustavad kidurakasvulised männid, hajusalt kasvab sookaski, põõsarinnet tavaliselt ei ole. Hästi on arenenud puhmarinne (nt. kanarbik, sookail — *Ledum palustre*, sinikas — *Vaccinium uliginosum*, küü-

Puisraba

Looniidud (alvarid) on väga õhukese (mõnest sentimeetrist paarikümne sentimeetrini) muldkattega ja suhteliselt tasase pinnamoega paealadel. Kohati on karstumist. Valdavalt on sealsed kasvukohad kuivad või väga kuivad, ajuti, eelkõige kevaditi võivad sulglohud ja karstialad olla veega täitunud. Muldadest on iseloomulikud kuivad või gleistunud paepealsed ja rähksed rendsiinad. Enamasti on looniidud tekkinud sekundaarselt inimtegevuse (raiete, karjatamise) mõjul varasemate loometsade asemele, esmatekkelisi (primaarseid) looniite leidub kõige õhema mullaga, tugevasti läbikuivavatel aladel. Taimedest on tüüpilised harilik ja valge kukehari (*Sedum acre* ja *S. album*), koldrohi (*Anthyllis vulneraria*), kuldkann (*Helianthemum nummularium*) ja hobumadar (*Galium verum*), niiskemates paikades ka lubikas (*Sesleria caerulea*), vesihaljas tarn (*Carex flacca*) ja sinihelmikas (*Molinia caerulea*). Looniite on karbonaatkivimite avamustel Põhja-Eesti lavamaal, Lääne- ja Pärnumaal ning saartel.

Nõmmeniite leidub lainja või enamvähem tasase pinnamoega sanduritel, lamedatel rannavallidel ja kinnistunud luidetel. Iseloomulikud on õhukesed kuni keskmise sügavusega leetunud liivmullad. Nõmmeniidud on kujunenud raiete või põlengute tagajärjel nõmmemetsadest, esmased nõmmeniidud on tekkinud lahtiste luidete ja liivikute taimestumisel. Taimkate on tavaliselt hõre ja madalakasvuline, selles valdavad liivataimed: nõmm-liivatee (*Thymus serpyllum*), nõmmnelk (*Dianthus arenarius*), käokannus (*Linaria vulgaris*), lamba- ja liiv-aruhein (*Festuca ovina* ja *F. sabulosa*) jmt. taim. Nõmmeniite leidub pms. läänesaartel ning Põhja-, Loode- ja Kagu-Eestis.

Paluniidud paiknevad kõrgematel tasandikel, lamedatel kühmudel ja künnistel leetunud, gleistunud leetunud või näivleetunud saviliiv- ja liivsavimuldadel. Paluniidud on kujunenud palumetsadest, harvemini laanemetsadest, neid on ka endistel põllumaadel. Kooslused on suhteliselt liigivaesed, tüüpilised liigid on võnk-kastevars (*Deschampsia flexuosa*), harilik kastehein (*Agrostis capillaris*), punane ja lamba-aruhein (*Festuca rubra* ja *F. ovina*) ning jusshein (*Nardus stricta*). Paluniite leidub suhteliselt väikeste laikudena Kagu-Eesti lavamaal ja Kesk-Eesti tasandikul, mujal vähe.

Sürjaniidud on omased madalatele karbonaadirikastele moreenkühmudele, künnistele, kuplitele ja oosidele. Nad on kujunenud sürjametsadest või kuivematest salumetsadest. Muldadest on tüüpilised keskmised või tüsedad rendsiinad, samuti kerge lõimisega leostunud või leetjad mullad. Lisaks mulla omadustele olenevad nii sürjaniitude kui ka pärisaruniitude taimkate ja nende liigiline koosseis inimese maj. tegevusest ning sellest, millise loodusliku metsa kasvukohale on niit tekkinud. Iseloomulikud liigid on mägitarn (*Carex montana*), arukaerand (*Helictotrichon pratense*), aas- ja mägiristik (*Trifolium pratense* ja *T. montanum*), madal mustjuur (*Scorzonera humilis*) ja angerpist (*Filipendula vulgaris*).

Pärisaruniidud asuvad pms. tasasel või lainjal reljeefil. Mulla niiskus võib üsna suures ulatuses varieeruda; need niidud kasvavad keskmise sügavusega

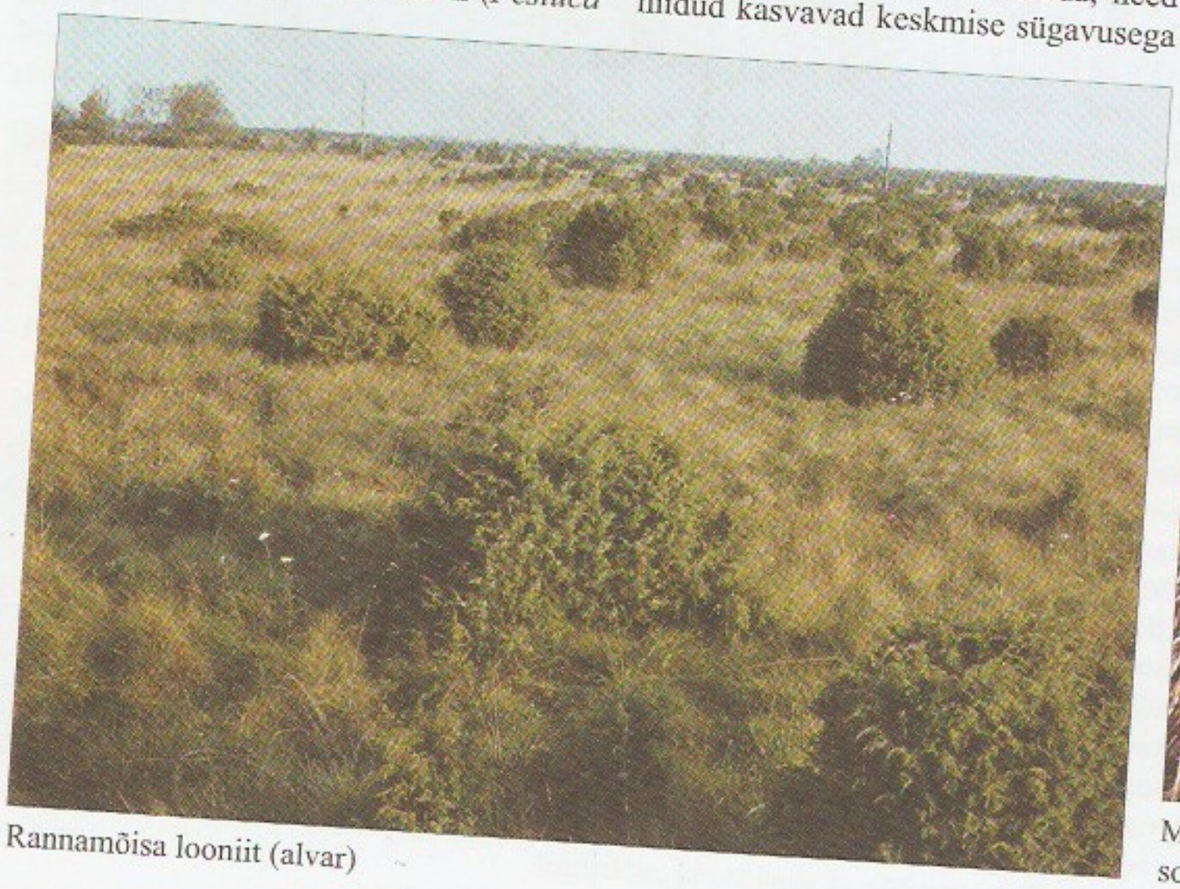

Rannamõisa looniit (alvar)

Mägiristik kasvab nii loo- kui ka sürjaniitudel

rähksel rendsiinal, leostunud, leetjal ka gleistunud leetjal mullal. Pärisaruniidud on enamasti **puisniidud**, kus rinde liituvus võib olla kuni 0,3. on kujunenud salumetsadest, harvem liigirikkamatest laanemetsadest. arukasele ja haavale kasvab kohati me ning saart. Rohurinne on väga liigirikas, seda jaotatakse deks kooslusetüüpideks. Ohtraimad kõrrelised (lamba- ja punane nurmikad — *Poa* spp., kasteheinad *Agrostis* spp., keskmine värihein *Briza media*, maarjahein — *Anthoxanthum odoratum* jt.), rohkesti kasvab liblikõielisi (ristikud — *Trifolium* spp., humal- ja sirplutsern — *Medicago lupulina* ja *M. falcata*, aas-seahernes — *Lathyrus pratensis* jt.) ja rohundeid (rilik härghein — *Melampyrum nemorosum*, võililled — *Taraxacum* spp., kortslehed — *Alchemilla* spp. jt.).

Lamminiidud ehk luhad paiknevad jõgede ning järvede üleujutatavatel midel. Neile on iseloomulikud kamar-, lammi-glei- või lammi-soomullad. Lamminiitude taimkate lopsaka kasvu tagavad tulvavee

Mätastarna (*Carex cespitosa*) soostuvates metsades, madalsoo lamminiitudel kui ka madalsoo

kui ka sademeveest. Veepeegel on vegetatsiooniperioodil maapinnast 10—30 cm sügavamal. Põõsarindes on tüüpilised hundi- ja lapi paju (*Salix rosmarinifolia* ja *S. lapponum*), kohati madal kask (*Betula humilis*), rohurindes kasvavad nii madalsoodele kui ka rabadele iseloomulikud liigid ning lisaks neile siirdesoodele omased taimed, nt. alpi jänesvill (*Trichophorum alpinum*) ja suga-sõnajalg (*Dryopteris cristata*). Samblarindes on madalsoode lehtsamblad enamasti asendunud turbasammaldega.

Rabad (sademetoitelised sood) on kujunenud kas esmaselt, soode arengu jooksul turbalasundi kasvades, või teiseselt, liivase lõimisega mullas vettpidava nõrgkivi tekkimise tagajärjel — niisuguseid rabasid nimet. nõmmrabadeks. Raba üldine ilme ja taimkatte struktuur olenevad mikromaastikest. Selle järgi, milline on mikromaastike vahekord, eristatakse rabade alltüüpe, nt. mättaraba, peenra-älveraba ja älvelaukaraba. Lisaks eristatakse Eestis lääne- ja idatüüpi rabasid. Läänetüüpi rabadel on nõlv suhteliselt järsk, raba keskosa aga enam-vähem tasane, soo mikromaastike jaotusmuster on korrapäratu, tunnustaimed on raba-jänesvill (*Trichophorum cespitosum*), vahelmine huulhein (*Drosera intermedia*), porss (*Myrica gale*) ja punane turbasammal (*Sphagnum rubellum*). Idatüüpi rabad on kumerad, neil ei ole selgesti väljakujunenud järsku nõlva, mikromaastikud paiknevad enamasti kontsentriliselt hüdroloogilise keskme ümber, taimedest on iseloomulikud hanevits (*Chamaedaphne calyculata*) ja pruun turbasammal (*Sphagnum fuscum*). Kõigis rabades on hästi arenenud puhmarinne, samblarindes valitsevad turbasamblad.

Kalju- ja liivikutaimkond

Kalju- ja liivikutaimkond hõlmab mulla lähtekivimi lõhedes või alles kujunevatel algelistel muldadel kasvavaid puurindeta taimkattelaike või taimekooslusi.

Kaljude tüübirühm. Eesti ulatuslikem kaljune ala on Põhja-Eesti pank, väiksemaid paekivipaljandeid on ka Lääne-Eestis ning Lõuna-Eestis Peetri jõe orus. Paekaljudel kasvab mitut haruldast sõnajalga, nt. paas-kolmissõnajalga (*Gymnocarpium robertianum*), habrast põisjalga (*Cystopteris fragilis*) ja müür-raunjalga (*Asplenium ruta-muraria*), palju on eriomaseid samblaliike. Devoni liivakivi paljandeid leidub peamiselt Lõuna- ja Kagu-Eestis ürgorgude järskudel veerudel Võhandu ja Piusa jõe kallastel. Ka liivakivikaljudel

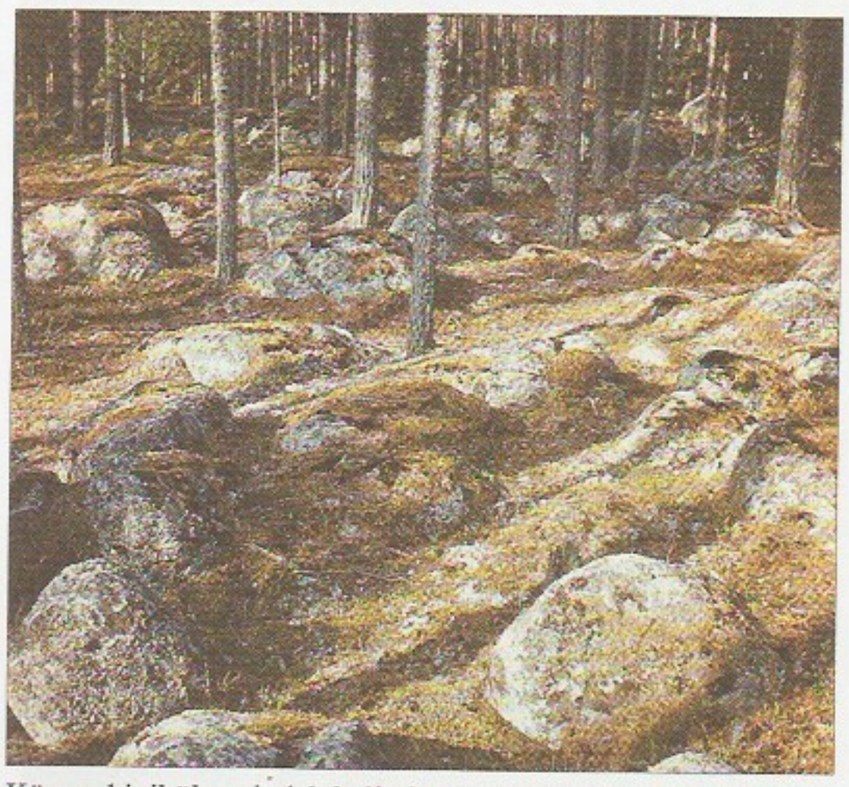

Käsmu kivikülv esindab kaljude tüübirühma rändrahnu kasvukohatüüpi

Odalätsi luide — kinnistunud liiviku kasvukohatüüp

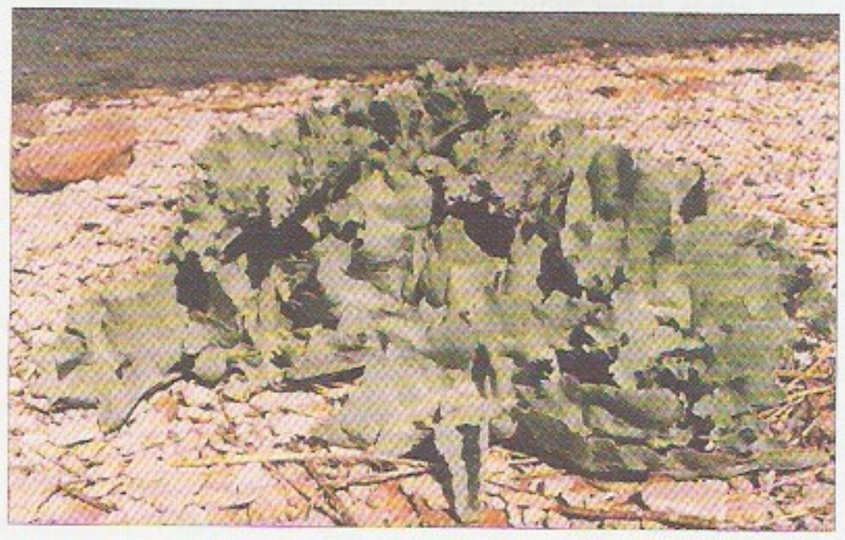

Merikapsas (*Crambe maritima*) kasvab paiguti Lääne-Eesti kliburannal

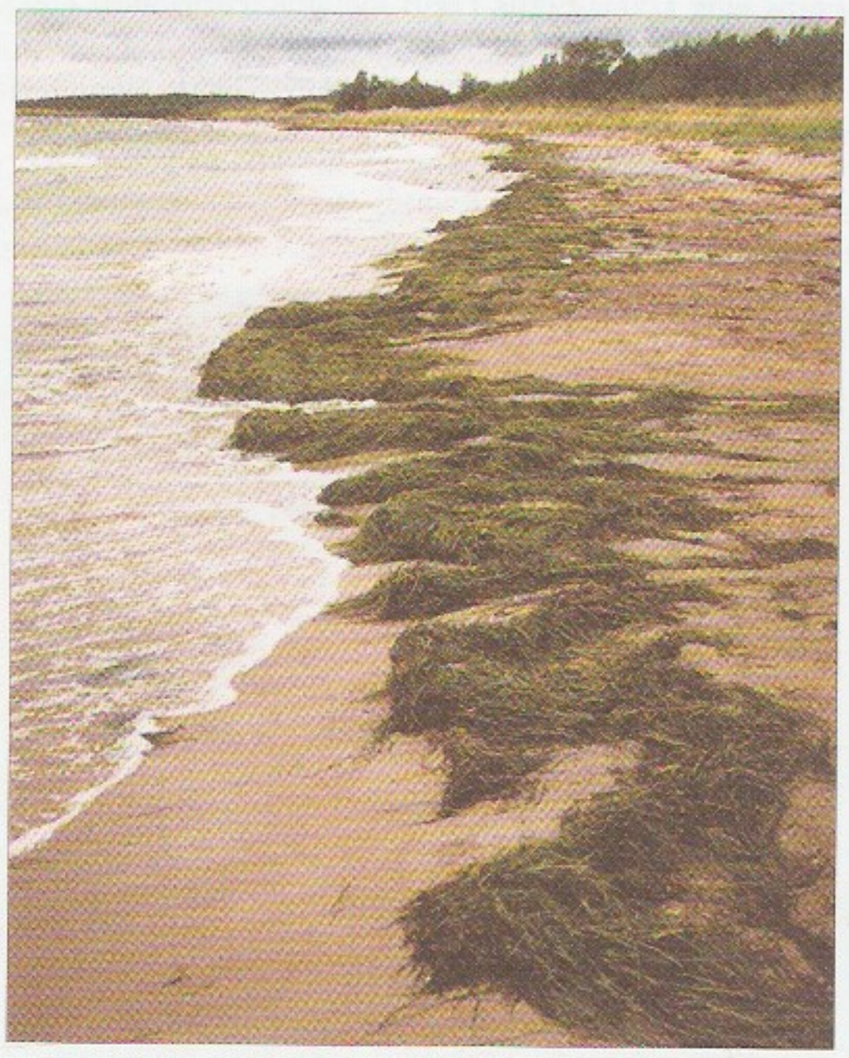

Meriheina heidis Harilaiul. Merihein kasvab sublitoraalis pehmetel põhjadel

võib kasvada habrast põisjalga, lisaks sellele nt. kadakl… (*Cerastium holosteoides*), harilikku kukeharja (*Sedum ac…* salunurmikat (*Poa nemoralis*) ning harilikku ja põld… (*Artemisia vulgaris* ja *A. campestre*). Paiguti leidub E… mandrijääga siia kandunud rändrahne, mille läbimõõt u… mõnikord 10 meetrini; kohati on mitme hektari suu… nn. kivikülve. Rändkividel moodustavad taimkatte p… samblikud ja samblad.

Liivikud hõlmavad lainete ja tuule mõjul tekkinud l… teid, mandrijää sulamisvee setitatud tasandikuliivikuid … sandureid. Luiteid rühmitatakse selle järgi, kuivõrd t… on nende pinna kinnistanud. Kinnistumata luiteid on e… kätt rannikuil, nende tunnusliigid on liiv-vareskaer (*Le… arenarius*), rand-luidekaer (*Ammophila arenaria*), liiv… hein (*Festuca sabulosa*), liivtarn (*Carex arenaria*) ja … ogaputk (*Eryngium maritium*), seal leidub ka liivhi… (*Racomitrium canescens*) ja liiv-karusambla (*Poly… piliferum*) kogumikke. Kinnistunud liivikutel on tai… tunduvalt liigirohkem, peale nimetatud liikide kasvab … nõmmnelki (*Dianthus arenarius*), sininukku (*Jasione … tana*), aas-karukella (*Pulsatilla pratensis*), hobu… (*Galium verum*) ning rohkesti samblikke.

Mageveetaimkond

Järvede tüübirühm. Järvi rühmitatakse enamasti vee… duva orgaaniliste ja mineraalsete ainete hulga ja va… põhjal (vt. „Mageveekogud. Järvetüübid").

Jõgede tüübirühm. Jõgede taimestu kujunemine s… pms. voolu kiirusest, vee sügavusest ja põhja isel… väikejõgede taimede arengut mõjutavad tugevasti v… olud. Jõgede taimekooslused moodustavad kaks suurt r… 1) soontaimede ja mändvetikate tüübirühm, 2) samm… suurvetikate tüübirühm. Kumbagi tüübirühma kuulub … hulk kooslusetüüpe, mille keskkonnaolude erinevus … siiani Eestis üksikasjalikult uuritud. Esimese tüüb… kooslustes on sagedasemad liigid kollane vesikupp (*… lutea*), konnaosi (*Equisetum fluviatile*), sale tarn (*C… acuta*), järvkaisel (*Schoenoplectus lacustris*), harilik … rohi (*Alisma plantago-aquatica*), jõgitakjad (*Sparg… spp.), pilliroog, penikeeled (*Potamogeton* spp.) ja … vetikas *Chara fragilis*. Teise tüübirühma kooslustes v… harilik vesisammal (*Fontinalis antipyretica*), kare… (*Cladophora glomerata*), punavetikad (*Batrachosper… spp.) ja eriviburvetikad (*Vaucheria* spp.).

Mereveetaimkond

Riimveelises Läänemeres sõltub taimede areng e… veekihi paksusest ja sellest tulenevatest valgusolu… iseloomust ning kasvukoha avatusest tuultele ja l… vähemal määral ka vee soolsusest. Põhjataimkatte l… alumine piir on mere avaosas 20—25 m, Lääne-Eesti … nikuvees 18—20 m, lahtedes 5—10 m. Siinses k… on lähtutud nn. Helsingi komisjoni (HELCOM) … avaldatud seisukohtadest (vt. „Meri. Taimed").

Hüdrolitoraal hõlmab rannanõlva osa keskmisest v… kuni paguvee alampiirini. Selle vööndi taimkatet m… tugevasti lained ja talvine jää. Taimekooslused ei … enamasti välja kujunenud, on esikoosluste laike, mil… dustavad soolarohi (*Salicornia europaea*), rand-… (*Suaeda maritima*), rand-ogamalts (*Salsola kali*), hall… malts (*Halimione pedunculata*), valge ja kollakas … (*Agrostis stolonifera* ja *A. straminea*) ning liiv-… (*Cakile maritima*). Paljudes madalates lahtedes … hüdrolitoraali ka roostikud.

Sublitoraal ulatub paguvee alampiirist põhjataimes… piirini. Pehmel põhjal kasvavad pms. kare m…

pikk merihein (*Zostera marina*), keerd- *spiralis*), kamm-penikeel (*Potamogeton* agurik (*Furcellaria lumbricalis*), kõval põhjal põissadru (*Fucus vesiculosus*), agariku kinnituv *lumbricalis* f. *lumbricalis*) ning pruun-

veekehas kasvav taimestik (fütoplankton) ainult ülemistes veekihtides, kus on – mere avaosas kuni 50 m sügavuseni, m sügavuseni. Fütoplanktoni liigiline koos- muutuvad aastaajast sõltuvalt tugevasti. eim on see talvel, mil valdavad räni- likum aga kevadel, eriti lahtedes, kuhu vad biogeenseid aineid. Suvel võib sageli sinivetikate paljunemist, mis põhjustab

ja ruderaaltaimkond

on suhteliselt vähemuutuvad, valdavalt heintaimedega kattunud alad (kõlvikud), mille liigilise koosseisu ja liikide ohtrussuhete kuju- ülige määravam rohumaa majandamise viis. veerehiim ei ole esmatähtsad, sest looduslikku muudetakse väetamise ning kuivendamisega; üksnes kiirendavad või aeglustavad kul- viljakujunemist. Seetõttu võivad erinevatel sama tüüpi kultuurrohumaad, väetiste hulka ja viisi muutes võib aga sama tüüpi mullal erinevaid rohumaakooslusi. Kasutusviisi põhjal kultuurrohumaid üldiselt karjamaadeks ja heina- viimastel aastakümnetel on paljud kultuur- mitmeniitelisteks ja neid saab kasutada heinamaana.

hõlmavad põldude ja söötide kasvukoha-

tüübirühma kuuluvad ka köögiviljaaiad.

ja prahipaikade tüübirühma kasvu- kultuurtaimede kõrval ka umbrohu- ja prahitaimi — *Plantago* spp., võililli — *Taraxacum* spp., — *Anthriscus sylvestris*, karedat kõrvikut harilikku tõlkjat — *Bunias orientalis*, — *Sinapis arvensis* ning koera-pöörirohtu —

tüübirühma kuuluvad pae-, kruusa-, liiva- ja puistangud.

Eesti NSV taimkate. Tln., 1965; H. Krall jt. *rohumaade tüübid ja tähtsamad taime-* Tln., 1980; E. Lõhmus. *Eesti metsakasvukohatüü- Eesti sood*. [Koostanud U. Valk.] Tln., 1988; *taimkatte kasvukohatüüpide klassifikatsioon*. Tln.,

Jaanus Paal

vajavad taimekooslused

kaitse vajadused võivad olla väga erinevad. need kas teaduse, keskkonnakaitse või rek- lähtudes. Lühidalt öeldes vajavad kaitset nii- vajadused. 1) milles kasvab haruldaste või liikide populatsioone, s. t. kooslused, unikaalsed genofondi; 2) mis on varasemates laiemalt levinud taimkattetüüpide kaha- tõttu; 3) mis esindavad huvipakkuvaid ökosüsteemistaadrume; 4) millel on omapärane liigiline koosseis, liikide ohtruse vahekord, vmt.); 5) mis kasvavad selle tüübi kasvukohal, pakkudes seega täiendavat

Võilill kuulub niidu- ning kultuur- ja ruderaaltaimkonda

teavet koosluste ökoloogilise amplituudi kohta; 6) mis on meie taimkatte tüübirikkuse näidised; 7) mis on silmapaistvalt produktiivsed, nt. plusspuude kooslused; 8) milles kasvab hea produktiivsusega looduslike marja- (mustikas, pohl, jõhvikas vm.), mee- või ravimtaimede populatsioone; 9) mis on loomade, eeskätt haruldaste või ohustatud liikide olulised elupaigad; 10) millel on kõrge esteetiline ja rekreatiivne väärtus; 11) mis on tähtsad maastiku kaitse ning ökosüsteemide tasakaalu tagamise seisukohast, nt. luiteid kinnistavad taimekooslused, msg. kaitsemetsad; 12) mis on pikaajalise teadusliku uurimistöö paigad (statsionaarid, seirealad jm.); 13) millel on kultuurilooline (nt. muististega, kultuurisündmustega või -tegelastega seotud puistud) või õppeotstarbeline tähtsus (eri viisil majandatud taimekoosluste, eriti puistute näidised).

Kaitset vajavate taimekoosluste paremaks tuvastamiseks ning kaitse korraldamiseks on vajalik sõnastada selgelt mõis-

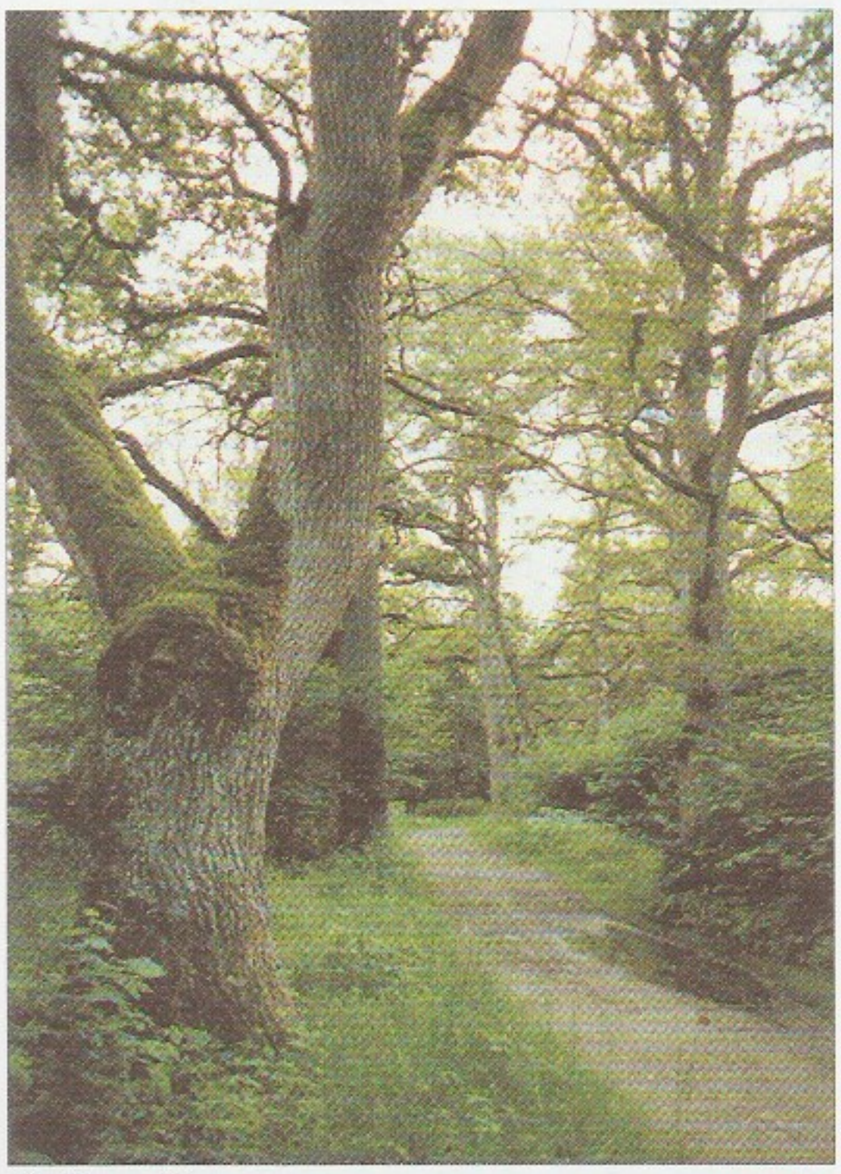

Vinni tammik

Haruldased ja ohustatud metsakooslused (H – harulduse kategooria, O – ohustatuse kategooria)

Tüübirühm ja kooslus	H	O	Levik
Loometsad			
leesikaloo-kaasik	1.	2.	Hiiumaal, Lääne-Eestis
leesikaloo-tammik	1.	2.	Saaremaal
kastikuloo-tammik	3.	2.	Saaremaal, Lääne-Eestis, harva Põhja-Eestis
kastikuloo-saarik	3.	2.	Saaremaal, Lääne-Eestis, harva Põhja-Eestis
lubikaloo-tammik	2.	2.	Saaremaal, Lääne-Eestis, harva Põhja-Eestis
lubikaloo-saarik	1.(2.)	2.	Saaremaal, Lääne-Eestis, harva Põhja-Eestis
Sürjametsad			
sarapuu-tammik	4.	3.	Saaremaal, Lääne- ja Kesk-Eestis, harva Põhja-Eestis
sarapuu männi-tamme segamets	4.	3.	Saaremaal, Lääne- ja Kesk-Eestis, harva Põhja- ja Lõuna-Eestis
Salumetsad			
sinilille-tammik	3.(4.)	3.	Saaremaal, Lääne- ja Kesk-Eestis, harva Põhja-Eestis
sinilille-saarik	3.	2.	Saaremaal, Lääne- ja Kesk-Eestis, harva Põhja- ja Loode-Eestis
naaditammik	3.	2.	enamasti Mandri-Eestis
naadisaarik	4.	3.	enamasti Mandri-Eestis
naadi jalaka-vahtra-pärna segamets	2.	2.	Lõuna-Eesti ürgorgude veerudel, Põhja-Eesti panga rusukaldel
kuukressi-jalakastik	2.	2.	Põhja-Eesti panga rusukaldel
kuukressi-saarik	2.	2.	Põhja-Eesti panga rusukaldel
kuukressi-lepik	1.	1.(2.)	Põhja-Eesti panga rusukaldel
kuukressi-pärnik	1.	1.	Põhja-Eesti panga rusukaldel
Lammimetsad			
humala jalaka-künna-puu-saare-pärna-tamme segamets	1.(2.)	1.	väikeste tukkadena, Alam-Pedja, Soomaa, Kirde- ja Kesk-Eesti jõgede lammidel
Soovikumetsad			
sõnajala-sanglepik	4.	3.	väikeste tukkadena, enamasti jõgede ja ojade kaldail
sõnajala-saarik	3.	2.	üksikute puistutena soostuvatel aladel
sõnajala-tammik	1.	1.	Pärnumaal, Ida-Virumaal
Lodumetsad			
soovõha-saarik	3.	2.	enamasti Kirde- ja Edela-Eestis
ranniku-lodusang-lepik	4.	3.	paiguti Pärnu- ja Läänemaal ning Lahemaal
lammi-lodukaasik	3.	2.	väikeste tukkadena, suuremate jõgede lammidel
lammi-lodusang-lepik	3.	3.	väikeste tukkadena, suuremate jõgede lammidel
lammi-lodusaarik	3.	2.	väikeste tukkadena, suuremate jõgede lammidel
raudpaju-tuhkrupaju põõsastik	3.	3.	väikeste laikudena, Kasari jõe suudmealal, Emajõe Suursoos, Peipsi edelarannikul

Koostanud Jaanus Paal

Haruldased ja ohustatud sookooslused (H – harulduse kategooria, O – ohustatuse kategooria)

Kasvukohatüüp ja kooslus	H	O	Levik
Rohketoiteline madalsoo			
ääristarna	3.	2.	Lääne- ja Loode-Eestis, mujal harva; levila kirdepiiri lähi
padutarna	3.	2.	Lääne-Eestis
raudtarna	4.	3.	pms. läänesaartel, mandril vähestes kasvukohtades; levila põhjapiiril
mõõkrohu	3.	2.	pms. läänesaartel, mandril vähestes kasvukohtades; levila põhjapiiril
mustja sepsika	2.	2.	Lääne-Saaremaal, Hiiumaal; levila põhjapiiril
tumeda nokkheina	1.	1.	Loode-Eestis
lubika–pääsusilma	4.	3.	pms. Lääne-, Kirde ja Põhja-Eestis ning läänesaartel
Allikasoo			
pruuni sepsika–skorpionsambla	3.	2.	Lääne-Eestis ja läänesaartel
tõmbiõielise loa	1.	1.	Lääne-Saaremaal; levila kirdepiiril
raudtarna	3.	2.	pms. läänesaartel, harvem mandril; levila põhjapiiril
Vähetoiteline madalsoo			
kollase tarna	4.	3.	pms. Ida-Eestis

Koostanud Jaanus Paal

Haruldased ja ohustatud niidu- ja rannikukooslused (H – harulduse kategooria, O – ohustatuse kategooria, var. – variant)

Kasvukohatüüp ja kooslus	H	O	Levik
Kuiv looniit			
nõmm-liivatee–lood-jõhvsambla (kukeharja var.)	2.	2.	kohati Saare- ja Hiiumaal, Põhja-Eesti lavamaal
kanarbiku–arukaerandi	2.	2.	Saaremaa lääneosas
Niiske looniit			
lubika–vesihalja tarna (kaljupuju var.)	2.	2.	kohati Saaremaal ja Hiiumaal, Lääne-Eesti rannikul; levila põhjapiiril
põõsasmarana–lubika kooslus	2.	2.	Loode-Eestis, harva Lääne-Eestis; Euroopa levila põhjaosas
Kuiv pärisaruniit			
lubika–mägitarna	3.	2.	pms. Lääne- ja Loode-Eestis, mujal harva
madala mustjuure–hariliku härgheina	3.	2.	pms. Lääne- ja Loode-Eestis, mujal harva
Niiske pärisaruniit			
kõrveköömne–sinihelmika	3.	2.	Lääne-Eesti rannikupiirkonnas
madala mustjuure–kahkja tarna	4.	3.	pms. Lääne- ja Põhja-Eestis, läänesaartel
Rohketoiteline soostuv niit			
ääristarna	3.	2.	Lääne- ja Loode-Eestis, mujal harva; levila kirdepiiril
raudtarna	4.	3.	pms. läänesaartel, mandril Lääne- ja Põhja-Eestis; levila põhjapiiril

	4.	3.	pms. Lääne-, Kirde- ja Põhja-Eestis, läänesaartel
	1.	1.	Hiiumaal ja Vormsi saarel, Põhja-Eestis
	3.	2.	Lääne-Eestis ja läänesaartel
	1.	1.	Põhja-Eesti väikesaartel ja rannikul, Matsalu lahe lõuna-rannikul; levila põhjapiiril
	3.	2.	suurematel saartel (nt. Hiiumaal Salinõmmes) ja Väinamere laidudel, mujal harva; levila kirdepiiril
	3.	2.	Lääne-Eesti saartel väikestel aladel; pioneerkooslus
	2.	2.	Lääne-Eesti saartel; üsna levila kirdepiiril
	2.	2.	väikestel aladel kogu Eestis; levila põhjapiiril
	3.	2.	Soome lahe ja Väinamere saartel; levila idapiiril
	2.	2.	Vilsandi ja Vaika saartel; levila idapiiril
	2.	2.	Saare- ja Hiiumaal; levila kirdepiiril
	4.	3.	Põhja- ja Lääne-Eestis; levila kagupiiril
	4.	3.	Lääne-Saaremaal ja Lääne-Eesti väikesaartel; levila põhjapiiril
	1.	1.	Saaremaal ja Hiiumaal, Põhja-Eestis; balti lõosilm on neoendeem
	2.	2.	Saaremaa ja Hiiumaa lõuna-rannikul; levila põhjapiiri lähedal
	3.	2.	Lääne-Eesti saartel ja lääne-rannikul; levila kirdepiiril
	3.	2.	Saaremaa lõunaosas, Väina-mere saartel, lääneran-nikul; levila loodepiiril
	4.	3.	Lääne-Eesti saartel ja lääne-rannikul; levila kirdepiiril
	2.	2.	Lääne-Eesti saartel
	1. (2.)	1.(2.)	Lääne-Eesti saartel ja lääne-rannikul; levila kirdepiiril
	2.	2.	Aksi ja Koipsi saarel, Põhja-Eesti rannikul; levila lõunapiiril

Jaanus Paal

haruldase ning ohustatuse kriteeriumid. Kui mingi on haruldane, ei tähenda see tingimata tema kadu-ohus olla. Nt. Põhja-Eesti panga rusukalletel paiknevad tihedad lumikressi kasvukohatüübi pangametsad ega ranna-niidud kasvavad suhteliselt haruldased samblikesünuusid looduslikule raske ligipääsetavuse või vähese inimmõju tõttu ohustatud. Samal ajal võivad mõned laialdaselt levinud kooslused sattuda inimtegevuse või mingite muude tegurite tõttu vägagi ohustatud seisundisse. Sellises olukorras olid 1950—70 tehtud laiaulatuslike kuivendustööde tulemusena nt. paljud Eesti märgalad. Taimekoosluste hävimist võib põhjustada ka senise pikaaegse inimmõju lakkamine: nt. võsastuvad lammi- ja puisniidud kiiresti, kui lakkavad korrapärane niitmine ning karjatamine (vt. „Pärandkooslused").

Harulduse alusel jagatakse kooslused — täpsemalt nende tüübid — viide kategooriasse: 0 kategooria — hävinud või tõenäoliselt hävinud, s. o. kooslused, mida ei ole Eestis pärast 1933. a-t tuvastatud; 1. kategooria — väga haruldased, s. o. kooslused, millel on teada ainult 1—5 kasvukohta või mille üldpindala on väiksem kui 10 ha; 2. kategooria — haruldased, s. o. kooslused, millel on teada 6—15 kasvukohta või mille üldpindala on metsade puhul väiksem kui 50 ha ning rohumaade ja soode puhul väiksem kui 100 ha; 3. kategooria — üsna haruldased, s. o. kooslused, mida on 16—40 kasvukohas või mille üldpindala on väiksem kui 300 ha; 4. kategooria — potentsiaalselt haruldased, s. o. kooslused, mis satuvad 5—10 aasta jooksul tõenäoliselt ühte eelmistest kategooriatest, kui neile ebasoodsa(te) teguri(te) mõju ei lakka, ning kooslused, mille esinemissagedus on väike, ent mille kohta ei ole piisavalt teavet, et otsustada, millisesse kategooriasse see kooslusetüüp kuulub.

Ohustatuse alusel jagatakse kooslused kolme kategooriasse. 1. kategooria — väga ohustatud, s. o. kooslused, mille hävimise risk on väga suur ühel järgnevaist põhjustest: 1) viimase 10 aasta jooksul on sellesse tüüpi kuuluvate koosluste kogupindala vähenenud 75 %, 2) kooslused on ebasoodsate tegurite tugeva mõju all, nende kestmisel väheneb seda tüüpi koosluste pindala järgneva 10 aasta jooksul tõenäoliselt kuni 75 %, 3) kooslused paiknevad äärmiselt killustatult ja seetõttu ei suuda säilitada neile iseloomulikku struktuuri (liigilist koosseisu, liikide ohtrusvahekorda, rindelisust, mosaiiksust, aineringet), 4) kooslused kuuluvad harulduse 1. kategooriasse. 2. kategooria — ohustatud, s. o. kooslused, mille hävimise risk on suur ühel järgnevaist põhjustest: 1) viimase 10 aasta jooksul on sellesse tüüpi kuuluvate koosluste kogupindala vähenenud 50 %, 2) kooslused on ebasoodsate tegurite mõju all, nende kestmisel väheneb seda tüüpi koosluste pindala järgneva 10 aasta jooksul tõenäoliselt kuni 50 %, 3) koosluste killustatus on viimase 10 aasta jooksul suurenenud kuni kolm korda, 4) kooslused kuuluvad harulduse 2. või 3. kategooriasse. 3. kategooria — ohualtid, s. o. kooslused, mis on üsna ohustatud ühel järgnevaist põhjustest: 1) viimase 10 aasta jooksul on sellesse tüüpi kuuluvate koosluste kogupindala vähenenud 25 %, 2) kooslused on ebasoodsate tegurite mõju all, nende kestmisel väheneb seda tüüpi koosluste pindala järgneva 10 aasta jooksul tõenäoliselt kuni 25 %, 3) koosluste killustatus on viimase 10 aasta jooksul suurenenud kuni kaks korda, 4) sellesse kategooriasse tuleks arvata ka kooslused, mida Eestis on üsna palju ja üsna laialdasel pindalal, kuid mis on haruldased ja/või tugevasti ohustatud naabermaades — nn. vastutuskooslused.

B: J. Paal. *Rare and threatened plant communities in Estonia.* — Biodiversity and Conservation, 1998, 7; J. Paal. *Haruldased ja kaitset vajavad taimekooslused.* — Loodusliku mitmekesisuse kaitse viisid ja vahendid. Trt., 1999.

Jaanus Paal

Pärandkooslused ehk poollooduslikud kooslused on loomapidamise tagajärjel pika aja jooksul ümber kujunenud looduslikud kooslused, mida pole küntud vähemalt 50 ja pealtparandatud (väetatud, täiendavalt heinaseemet külitud) vähemalt 20 aastat. Nende püsimiseks on tarvilik mõõdu-

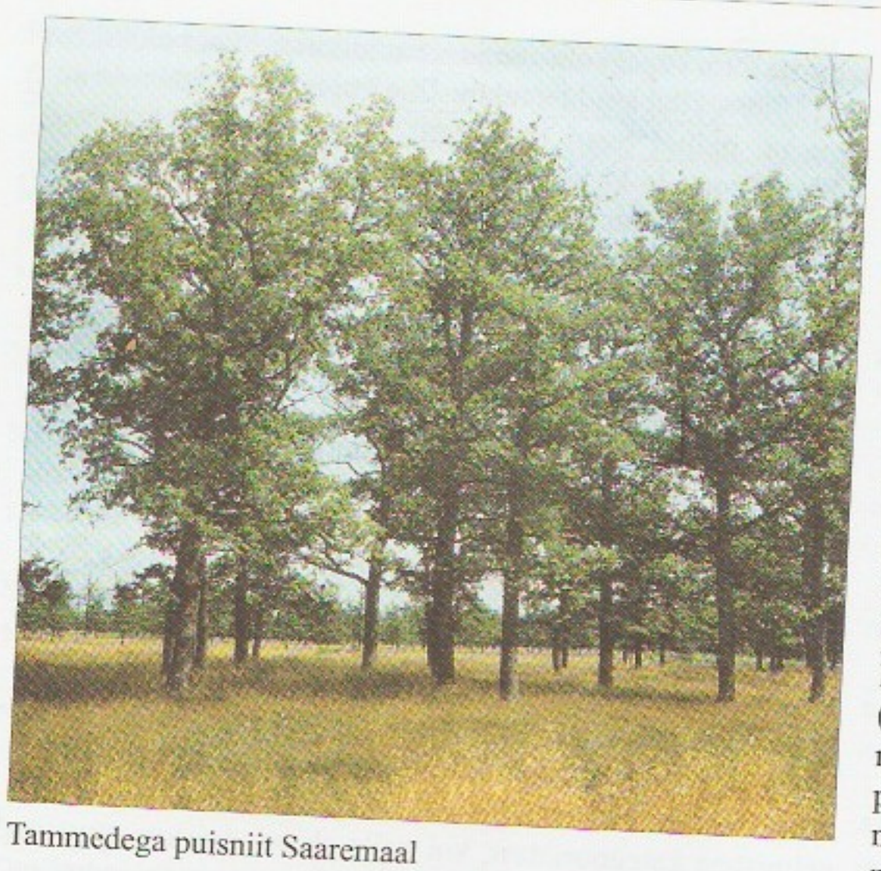

Tammedega puisniit Saaremaal

kas inimmõju (iga-aastane niitmine, karjatamine ja puudepõõsaste valikraie). Põllum- ja katastriüksusena nimet. neid looduslikeks rohumaadeks. Kõikjal metsavööndis, kus on peetud loomi, on pärandkooslused tavalised. Niidetavad pärandkooslused on eriti iseloomulikud Põhja-Euroopale. Pärandkooslus on Eestile omane traditsioonilise talurahvakultuuriga seotud maastikutüüp.

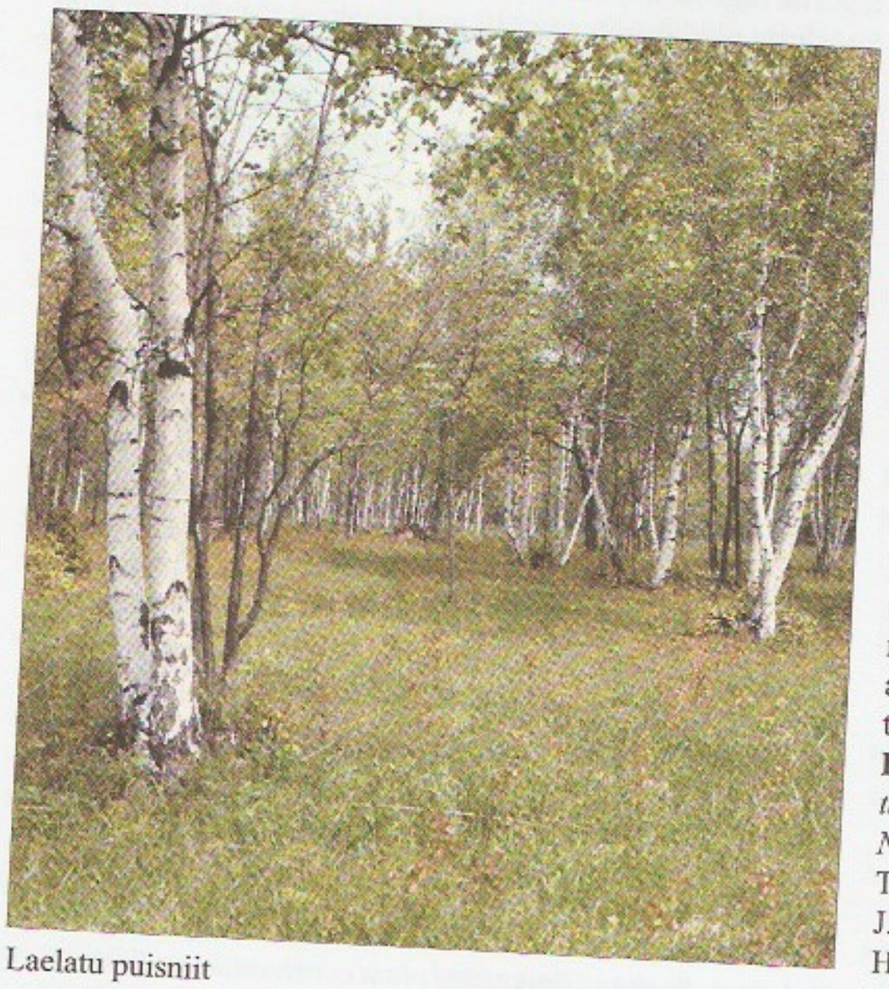

Laelatu puisniit

TAIMKA

Eesti tuntuimad pärandkooslused on looniidud (alvar
pärisaru-, puis-, lammi-, ranna- ja paluniidud ning soostu
niidud ja sooniidud. **Puisniit** on Eesti vanim inimtekkeli
maastiku- ja kooslusetüüp. Puisniiduilmeline maastik ku
nes noorema kiviaja asulakohtade ümber. Tänapäevase ilm
andis pärandkooslustele loomapidamine (hakati varuma leh
vihtasid ja karjatama loomi), veelgi mõjusam oli vil
kasutuselevõtt 1500—2000 aastat tagasi. Pärandkoosl
kujunes ka mahajäetud, karja- või heinamaadena kasut. a
põldude asemele.

Pärandkoosluste kogupindala oli suurim 20. saj. alul
1,8 mln. ha), hiljem on see pidevalt vähenenud (nüüdse
ligi 20 korda). 1940—80 oli vähenemine eriti kiire, se
põhjustas nii põllum-e kollektiviseerimine, mis tõi k
põllustamise ja metsastamise, kui ka käsitsitööst loobum
Mittemajandatavad kooslused võsastuvad või roostu
(ranna- ja lamminiidud) 3—10 aastaga (looniidud aegl
malt). 2000. a. oli Eestis keskmise ja kõrge väärtusega
pärandkooslusi kuni 75 000 ha, sellest puisniite 3500, lam
niite 15 000, rannaniite 7000, loopealseid 8000, soostu
niite u. 10 000 ja pärisaruniite u. 30 000 ha. Suurim
säilinud kaitsealused pärandkooslused asuvad Matsalu
Alam-Pedja LKA-l, Soomaa RP-s ning Tagamõisa ja K
MKA-l. Teiste Euroopa maadega võrreldes on meil pära
kooslusi suhteliselt palju. Varem kasutati ranna- ja loo
pms. karjamaana, teisi kooslusi aga heinamaana, kus pära
heinategu samuti loomi karjatati.

Tänapäeval on enim ohustatud rohkesti käsitsitööd nõu
puisniidud ning looniidud (neid on peale Eesti säilinu
Rootsis, Ingerimaal ja Kanadas). Pärandkooslused on v
liigirikkad, nt. kasvab Läänemaal Laelatu puisniidu m
paigas ühel ruutmeetril kuni 76 ning Pärnumaal Vahe
puisniidul kuni 74 liiki soontaimi. Kolmandik kaitseal
taimeliikidest eelistab kasvukohana pärandkooslusi.

Pärandkooslused on mikrokooslusest kuni maastikuni
lised loodusliku mitmekesisuse suurendajad. Neid k
puhkemajanduses (majandatud kooslusel on enamasti
esteetiline väärtus) ja mahepõllunduses (hein on v
eriti lammastele ja eesti tõugu hobusele, ta sisaldab
mikroelemente, vitamiine ja ravitoimega aineid). 1950—
algatasid pärandkoosluste kaitse ning põhjendasid seda
Pork, Heljo Krall ja Liivia Laasimer. Uuesti tõusis p
koosluste kaitse päevakorrale 1990. a-il, kui nende s
inventeeriti (viimati 1999—2000). Siis tehti ettepanek
alla võtta mitu paremini säilinud pärandkooslust (sh.
nurme) ja hakati soovitama pärandkoosluste taastamist.
asutati poollooduslike koosluste uurimiseks, kaits
tutvustamiseks Pärandkoosluste Kaitse Ühing.

B: H. Krall jt. *Eesti NSV looduslike rohumaade
tähtsamad taimekooslused.* Tln., 1980; H. Aug, R. Kokk
NSV looduslike rohumaade levik ja saagikus. Tln.,
T. Kukk, K. Kull. *Puisniidud.* — Estonia Maritima,
J. Paal jt. *Eesti märgalade inventeerimine 1997. a.* Trt.,
H. Luhamaa, T. Kukk, I. Ikonen. *Läänemaa pärand
Trt., 2001.

Tooma

SEENESTIK

Eestimaal u. 4000 liiki seeni, [illegible] liihbeniseerunud [illegible] koos veti- [illegible]. Teiseente ja mõne [illegible] uurimise tulemu- [illegible] arv tõusta vähemalt [illegible] seenelaike kasvab [illegible] u. 1300 [illegible] (*Ascomycota*) [illegible], kandseeni (*Basidio-* [illegible], neist mosteliselaadseid [illegible] ja nõgiliselaadseid [illegible] 90 liigi. Seeneliigi- [illegible]-rikkamad Lääne-, [illegible]-Eesti (nt. kasvab ainult [illegible] PR-i liiki). Ainult [illegible]-Eestis kasvab 13 [illegible]. Eestis on palju harul- [illegible]. Isejuhtumad on üle 50 [illegible] liigi, millest enamik [illegible], tõelisi endeeme [illegible] on oluline tähtsus, [illegible] ja põõsad toituvad [illegible], u. t. mad on seentega [illegible].

[illegible] on u. 400 liiki, neist [illegible] ja korjamiseks [illegible]. Noores samblikukeha [illegible] sõltuvate seente [illegible]biomass võib küündida [illegible] ha kohta. Eestist [illegible]viljakehaga seen on hiid- [illegible] (*Langermannia gigantea*), selle [illegible] 16 kg. Vähe- [illegible] seeni ka kasvatatakse [illegible] (*Pleurotus ostreatus*) [illegible] (*pericua*). Mürgiseid [illegible] nakeid mürgistusi on [illegible] lesvadikingrits (*Gyro-* [illegible], punakas narmasnutt [illegible] ja mõned võõdikud [illegible]). Surmajuhtumeid [illegible] ühe punalt-rõhelise kärbse- [illegible] (*Amanita phalloides*) või valge [illegible] sõõmise tagajärjel. [illegible]toof (1986) [illegible] (pms. Narva [illegible]-Eestist) seente mõõ- [illegible] nafuuktiivse tsee- [illegible] ei ku- [illegible].

[illegible] põhjustab inimeste hai- [illegible] ja nuha kandi- [illegible], aiapalu ja idiinne seenhai- [illegible] ligi on kultuurtaimede [illegible], neist nt. kartuli [illegible] tekitaja *Phy-* [illegible] ühendab kartuli- [illegible]. Puistutes teki- [illegible] seltsilise hulka kuuluvat [illegible] enamik [illegible] harvutaelikust

Limatünnik (*Sarcosoma globosum*)

Tavavahelik (*Paxillus involutus*)

Kuld-kübarnarmik (*Hydnellum aurantiacum*)

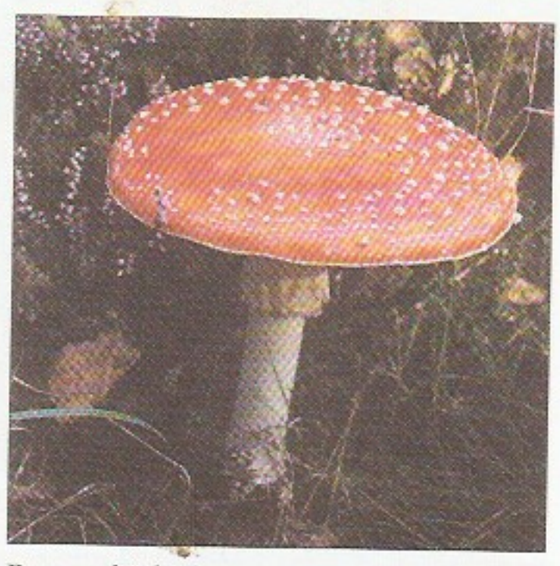

Punane kärbseseen (*Amanita muscaria*)

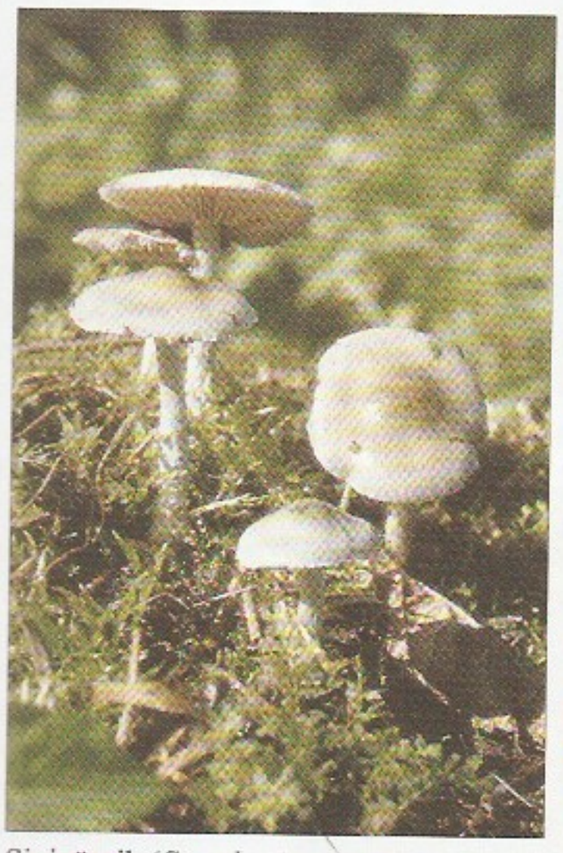

Sinivärvik (*Stropharia aeruginosa*)

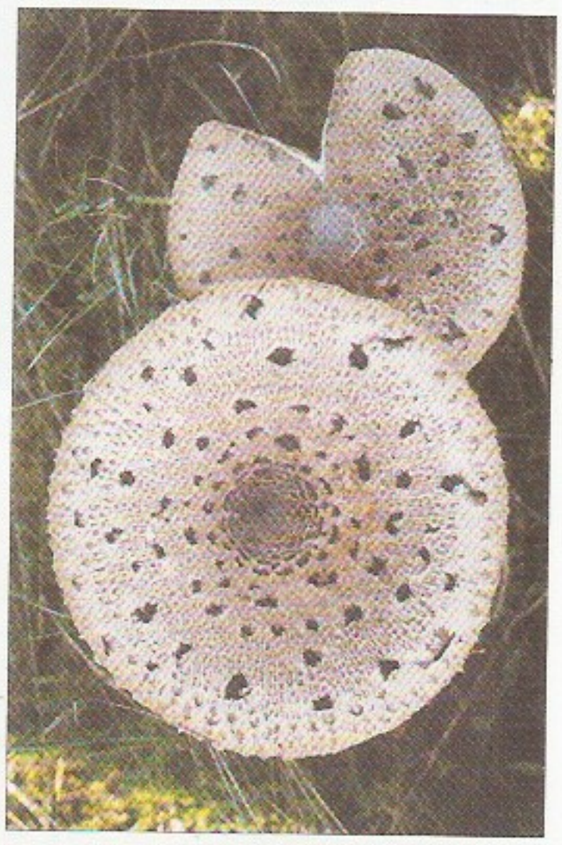

Suur sirmik (*Macrolepiota procera*)

(*Phellinus tremulae*), suurt kahju tekitab kuuse-juurepess (*Heterobasidion annosum* ehk *H. parviporum*). 20. saj. levis väga jõudsalt majavamm (*Serpula lacrymans*), ta on kahjustanud paljusid puitehitisi.

Eesti etnobioloogias on seente kohta vähe andmeid, ainult tuletacla (*Fomes fomentarius*) on rohkelt kasutatud. Söögiks korjati vanasti vaid väheseid liike (eriti vähe söödi seeni läänesaartel). Alles 20. saj. II poolel hakati läänesaartel rohkem seeneliike korjama. Eestis puuduvad mujal Euroopas nii tavalised rahvajutud seene- ehk nõiaringide kohta, küll on aga jutte nn. rahaaugutulede kohta (tegelikult põhjustab helendust külmaseen — *Armillaria*).

Tekstis ja illustratsioonidel toodud seente asend süsteemis

Riik: seened (*Mycota*)
- hmk.: kottseened (*Ascomycota*)
  - selts: liudikulaadsed (*Pezizales*)
    - kevadkogrits (*Gyromitra esculenta*)
    - limatünnik (*Sarcosoma globosum*)
    - kroonliudik (*Sarcosphaera crassa*)
    - liiv-maakeel (*Geoglossum arenarium*)
    - kellukmürkel (*Morchella semilibera*)
- hmk.: kandseened (*Basidiomycota*)
  - klass: tüsiskandseened (*Teliosporae*)
    - selts: nõgiliselaadsed (*Ustilaginales*)
    - selts: roosteliselaadsed (*Uredinales*)
  - klass: lavaseened (*Hymenomycetes*)
  - kuuse-juurepess (*Heterobasidion parviporum* ehk *H. annosum*)
  - roheline kärbseseen (*Amanita virosa*)
  - valge kärbseseen (*A. phalloides*)
  - punane kärbseseen (*A. muscaria*)
  - kuld-kübarnarmik (*Hydnellum aurantiacum*)
  - külmaseened (*Armillaria*)
  - punakas narmasnutt (*Inocybe erubescens*)
  - austerservik (*Pleurotus ostreatus*)
  - šampinjonid (*Agaricus*)
  - sinivärvik (*Stropharia aeruginosa*)
  - tavavahelik (*Paxillus involutus*)
  - suur sirmik (*Macrolepiota procera*)
  - haavataelik (*Phellinus tremulae*)
  - tuletael (*Fomes fomentarius*)
  - kadakatarjak (*Oxyporus philadelphi*)
  - majavamm (*Serpula lacrymans*)
  - vöödikud (*Cortinarius*)

Kõik liudikulaadsete all märkimata Eestis kaitsealused seeneliigid
- klass: puguseened (*Gasteromycetes*)
  - hiidmuna (*Langermannia gigantea*)
- rühm: teisseened (*Deuteromycetes*)

Riik: esiviburlased (*Stramenopila*)
- hmk.: munasseened (*Oomycota*)
  - kartuli lehe- ja mugulamädaniku tekitaja (*Phytophthora infestans*)

Koostanud Erast Parmasto

Kaitsealused seeneliigid

Eesti PR-is on 90 seeneliiki. Teiste Euroopa maadega võrreldes on Eestis seente punasesse raamatusse arvamise kriteeriumid palju rangemad, sellest ka nende suhteliselt väike arv. Berni konventsiooni lisa (seni veel kinnitamata) Euroopas erilist kaitset vajavate seente nimestikus on 14 Eestis kasvavat liiki. LK II kaitsekategoorias on 24 seeneliiki: sellerheinik (*Tricholoma apium*), tume hundiseenik (*Boletopsis leucomelaena*), Fechtneri kivipuravik (*Boletus fechtneri*), kollane kivipuravik (*B. suspectus*), mõru kivipuravik (*B. radicans*), punajalg-kivipuravik (*B. erythropus*), leht-kobartorik (*Grifola frondosa*), krookustorik (*Hapalopilus croceus*), kroonliudik (*Sarcosphaera crassa*), kährikseen (*Sparassis crispa*), sireli-lambaseenik (*Albatrellus syringae*), ebe-limanutt (*Hygrophorus chrysodon*), liivmaakeel (*Geoglossum arenarium*), kellukmürkel (*Morchella semilibera*), tammepässik (*Inonotus dryophilus*), kuldpiimane riisikas (*Lactarius chrysorrheus*), ripsriisikas (*L. mairei*), roosa riisikas (*L. controversus*), valge sirmik (*Macrolepiota nympharum*), sääris-sirmik (*Chamaemyces fracidus*), taigapässik (*Inonotopsis subiculosa*), siberi tatik (*Suillus sibiricus*), mugultorik (*Polyporus tuberaster*) ja lehise-õõspuravik (*Boletinus cavipes*).

III kaitsekategoorias on 6 seeneliiki: lilla mütsnarmik (*Bankera violascens*), pruunikas mütsnarmik (*B. fuligineoalba*), sarvharik (*Clavulinopsis corniculata*), must narmik (*Phellodon niger*), haavanääts (*Junghuhnia pseudozilingiana*) ja kadakatarjak (*Oxyporus philadelphi*).

Kadakatarjaku (esmakirjeldatud Eestis) levik

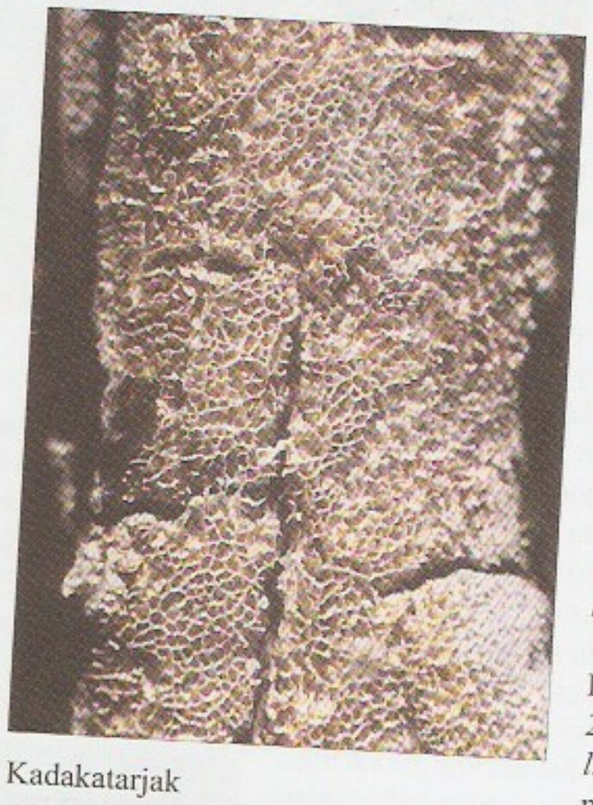

Kadakatarjak

Seente uurimine

Esimesed teaduslikud andmed E… seenestiku kohta trükiti 1777, es… kokkuvõtte seentest avaldas He… Dietrich monograafias „Blicke in … Cryptogamenwelt der Ostseepro… zen" (1856–59). Dietrichi eksik… kogus oli 900 seent. Väga viljakas … Elmar Leppiku uurimistöö a-il 192… 43. Eestis on praeguseks ilmunud … 2000 mükoloogiaalase kirjutise. Vä… sel poolsajandil on peamine uur… keskus EPMÜ Zooloogia ja Bota… Inst., mille herbaariumis on 160 … eksemplari, neist rohkem kui kol… dik on kogutud Eestist. TÜ-s on mü… loogia õppetool. Tegutseb Eesti Mü… loogia Selts (a-ni 2000 Eesti L… duseuurijate Seltsi sektsioon). Pe… mükoloogilisi teaduskirjutisi avald… aperioodiline väljaanne „Folia Cry… gamica Estonica" (a-ni 2001 on ilm… vihikut).

B: L. Järva ja E. Parmasto. *Eesti seen… koondnimestik*. Trt., 1980; L. Jär… I. Parmasto ja M. Vaasma. *Eesti seen… koondnimestik. 1. täiendusköide* (19… 1990). Trt., 1998; L. Järva, K. Kala… B. Kullman jt. *Eesti seente levikat… 2. Kaitsealused ja Eesti Punase raa… liigid*. Trt., 1999; *Eesti seenestik*. [K… nud K. Kalamees.] CD-ROM. Trt. …

Erast P…

Samblikud

Eesti samblike nüüdisfloora … teliselt liigirikas. See tuleneb … maastike ja taimekoosluste mitmek… susest, samblikele sobivate substra… (lubjarikka pinnase ja kivimite, … äärsete graniidirahnude jms.) … sest ning samblike levikut soodust… tegurite (nt. rändlindude Eestit läbi… rändeteede) olemasolust. Samb… floora hõlmab üle 900 liigi, … 800 on nn. tõelised samblikud … lihheniseerunud seened, mis on … vetikate ja/või tsüanobakteritega … dates sümbiootilistes suhetes) … sadakond liiki kuulub samblikel… vavate lihhenikoolsete seente … Suursamblikke (leht- ja põõsa… likke) on üle 300 liigi, väiksus… vähemärgatavaid pisisamblikke … riksamblikke) on ligi 600 liiki. Sa… likuliigi leidumine Eestis on kõi… — neid on küll varasemate … nimekirjades mainitud, aga tõen… herbaarmaterjalid puuduvad. … ei ole pärast 1950. a-t enam le… neid peetakse Eesti floorast hä… või tõenäoliselt hävinuks. Eesti … (1998) nimekirjas on ainult … likud (kokku 109 liiki): 0 (hä…

kategoorias on 18 liiki, 1. (eriti ohus- 6 liiki, 2. (ohualtid) kategoorias 23 liiki, kategoorias 40 liiki, 4. (tähelepanu vajavad) 21 liiki ja 5. (määratlemata) kategoorias üks

areng algas arktilises ja subarkti- Kesk-Dryases (12 000—11 000 aastat jääpaisjärvest ja Balti jääjärvest vaba- levis arktilisi, arktoalpiinseid ja subarktilisi lasvasid samblikud Kagu-, Lõuna- ja Kesk- ka põhja ja lääne suunas. Sellised Eesti klindipealsel kasvav arktiline neer- *arcticum*) ning saartel ja rannikul kas- (*Flavocetraria nivalis*) ja läikiv (*Melanelia stygia*). Preboreaalse kliimastaa- kase-segametsades kujunema boreaalne rändrahnudel kasvavad hüpoarktoalpiinsed põhja ja lääne suunas, arktoalpiinsed liigid aga tihestes pagulates. Boreaalses kliimastaadiumis tagasi) sarnanes Eesti samblikufloora samblikuflooraga. Suur osa selle nt. habesamblikud (*Usnea*), narmas- (*Bryoria*), hallsamblikud (*Hypogymnia*), lagu- (*Parmeliopsis*) ja hõlmasamblikud (*Platismatia*), mere ajuni. Nagu kogu elustikus, toimus ka atlantilises kliimastaadiumis (8000—5000 muutusi, eeskätt koos salumetsade levi- liikide sissetung. Osa tollastest laia- samblikest kasvab Eestis ka nüüdisajal, on karmimad ja kasvukohtade arv Subboreaalses kliimastaadiumis (5000—2500 tõttu Eestisse ida- ja kagupoolsete alade steppide) liike. Sel ajal levis meile ka mitu kasvavat lubjalembest liiki, nt. särasamb- (*Fuscopannaria fulgens*, *F. braceata*), stepi-naastsamblik ja vahasamblik (*Squamarina lentigera*). uuenduslik kliimastaadium põhjustas alguses vähe muutusi, kuid olukord muutus kii- hakkas loodusmaastikku ümber kujun- inimtegevuse suhtes väga tundlike liikide arvukus on vähenenud või on nad meie hoopis kadunud. Ökoloogiliste nõudluste väga mitmekesine rühm ja selles on inimtegevuse suhtes vastupidavaid liike ning (nn. poleotolerantseid) liike, mis asustavad nt. harilik korpsamblik ehk seinakorp ja hõga-tõmmusamblik (*Phaeophyscia*

Samblike taluvus inimtegevuse, eriti õhu- väga erinev, seepärast sobivad neist paljud Eestis uuritakse õhusaastatust nii leviku kui ka samblikukoosluste mitme (liigilise koosseisu, ohtruse, katvuse) abil. 1960. Hans-Voldemar Trassi väljatöötatud indeksi abil saab määrata erineva saaste- ning jälgida nende ajalist ja ruumilist Tartu, Kohtla-Järve, Viljandi jmt. linna kaardid.

Samblike uurimine. Samblike uurimisel on kutseliste tähtis osa harrastusuurijatel. 1778 Fischer Liivimaa kubermangu 25 samblikuliigi 1805 andis David Hieronomus Grindel sama 38 liigist koosneva nimekirja. 1856 Dietrich ülevaate pms. Põhja-Eestist leitud

Alpi põdrasamblik (*Cladina stellaris*) katab maapinda palumetsas

Karik-porosamblik (*Cladonia fimbriata*)

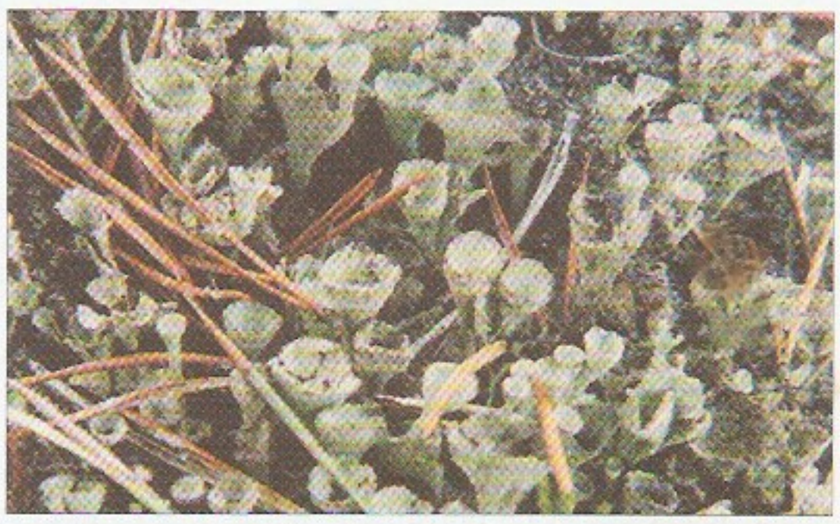

Tera-porosamblik (*Cladonia chlorophaea*)

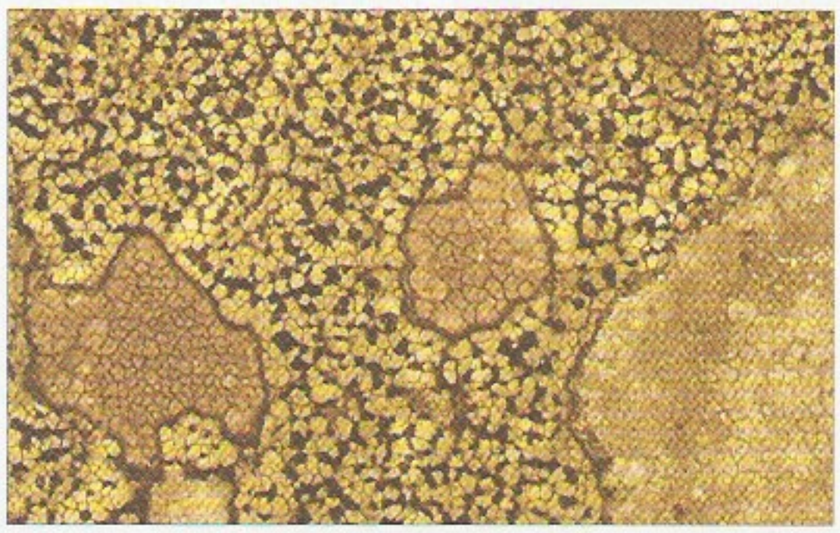

Harilik kaartsamblik (*Rhizocarpon geographicum*) ja pisisamblikud kivil

84 samblikuliigi kohta. 1870 ilmus Andreas Bruttanil raamat „Lichenen Est-, Liv- und Kurlands", milles autor loetles 394 (nüüdissüsteemi järgi 461) liiki samblikke. Tallinna ümbruse samblikke uurisid 20. saj. alguses Paul Wasmuth ja Kaasani

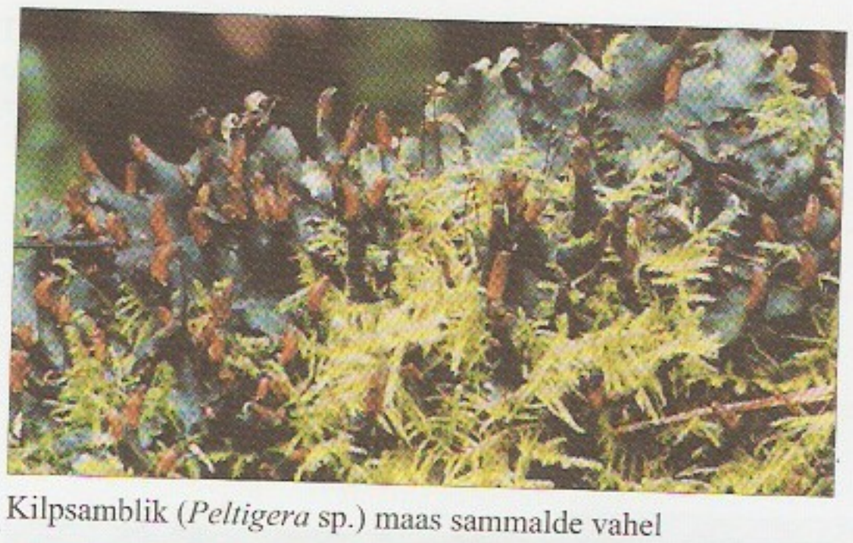

Kilpsamblik (*Peltigera* sp.) maas sammalde vahel

Eesti tavalisimad epifüütsed samblikud puuoksal: harilik hallsamblik (*Hypogymnia physodes*), hall hõlmasamblik (*Platismatia glauca*; keskel) ja hall karesamblik (*Pseudevernia furfuracea*)

TAIMESTIK

Floristilise liigestuse alusel kuulub Eesti holarktilise taimestikuriikkonna boreaalse allriikkonna Euro-Siberi regiooni. Sellele regioonile on iseloomulikud laiade lääne—ida suunas venitunud areaalidega, põhil. Euro-Siberi, vähemal määral tsirkumboreaalsed (holarktilised) Euroopa ja Euraasia taimeliigid.

Esimese floristilise liigestuse esitas 1925 Karl Reinhold Kupffer, kes jagas Eesti saarte, Siluri ja Devoni allvaldkonnaks. 1935 osutas Teodor Lippmaa edela-lõunast kirdepõhja suunas kulgevale floristilisele piirile, mis ühtib üldjoontes hilisjääaegse jääjärvede ja mere pealetungi kõige laiaulatuslikuma piiriga. T. Lippmaa järgi jaguneb Eesti taimegeograafiliselt lääneranniku ja saarte lääne-allvaldkonnaks, lääneranniku ja saarte ida-allvaldkonnaks, põhjaranniku, Häädemeeste, Loode-Eesti, Vahe-Eesti ja packalda allvaldkonnaks ning Pandivere, Alutaguse, Lahkme-Eesti ning Kagu-Eesti valdkonnaks.

Vetikad

Eesti nüüdisaegne vetikastik hakkas kujunema 13 000—12 000 aastat tagasi, kui mandrijää taandus. Kuid vetikaid oli ka jäävaheaegadel ja varem, nad on olnud osalised Eesti põlevkivi moodustamises — kukersiidimaardla tekkis Hilis-Ordoviitsiumis mere põhja settinud vetikarikkast mudast.

Vetikastiku kujunemist on mõjutanud nii looduslikud protsessid kui ka inimtegevus. Vetikad levisid jõgede valgalade kaudu, õhus levisid nad spooridena. Vetikaid on levitanud ka loomad (eriti linnud). Piirkonnas, kus oli Balti jääpaisjärv, on säilinud selle vetikaliike. Veekogudes on säilinud vetikaid kõigist jääajajärgseist kliimastaadiumidest, kuid igas veekogus sõltub vetikastiku koosseis selle veekogu omadustest. Suur osa ikkesvetikatest ning mõned räni- ja sinivetikad kuuluvad haruldasse arktoalpiinsesse flooraelementi, neid vetikaid on rabades ja vähetoitelistes järvedes, kuid [illegible] suurenedes on nende levik ja mitmekesisus vähenenud. [illegible] eutrofeerusid (rikastusid toitesooladega) veekogud [illegible] sajanditega võrreldes tunduvalt, see on põhjustanud [illegible] algrohevetikate rohkuse ning sagedase suvise veeõitse[illegible]. Eesti vetikate täielikku nimestikku pole siiani koostatud, liikide koguarv pole teada. Magevees (järvedes, jõgedes, väikeveekogudes) on arvestuslikult 3000—3500, pinnases õhus (nt. puutüvedel jm. niiskes keskkonnas) 500—[illegible] liiki vetikaid; osa vetikaid leidub kõigis elupaikades. Sinivetikaid ehk tsüanobaktereid on u. 400, ketasränivetikaid 100, sulgränivetikaid 800—1000, koldvetikaid 50—70, viburvetikaid 50—70, silmviburvetikaid 150, vagurvetikaid 50—70 ja neelvetikaid 50—70 liiki; rohevetikaid on 1300—1500 liiki, neist 600—700 liiki on desmidiaalid. Makrofüütide ehk vee suurtaimede hulka kuuluvaid punavetikaid on Eestist leitud 27 liiki ja punavetikaid 2 liiki (Peipsist ja Kõiguste lahest).

Valdav osa Eesti vetikastikust on mikrovetikad, nende läbimõõt on alla 0,1 mm, mõne sinivetika limakoloonia [illegible] mõõt on 1—5 mm, mõnel isegi kuni 10 cm (järvepalli — *Nostoc*). Palja silmaga nähtavad on ka niidi- või pätsikujulised rohevetikad, mis kinnituvad vees kividele (vetikas — *Ulothrix*) või ujuvad kogumikena taimede vahel (vetikas — *Cladophora*); radiaalsetest hargnevatest [illegible] koosneva järvepalli (*C. aegacropila*) läbimõõt võib [illegible] 20 cm.

Eesti rannikuvees võib mikrovetikaid olla kuni 12[illegible]. Kõige rohkem on ränivetikaid (ligi 600 liiki, neist suurem[illegible] on bentilised ehk põhjaeluviisilised), rohevetikaid ([illegible] liigi) ja sinivetikaid (u. 130 liiki). Soome lahes on [illegible] vetikaliike üle kahe korra rohkem kui Liivi lahes [illegible]

ülikooli professor Konstantin Mereschkowsky (tuvastas u. 350 samblikuliiki). 1920.—30. a-il tundsid Eesti samblik[illegible] floora vastu huvi Soome teadlased. 1931 üllitas Veli Räsänen raamatu „Die Flechten Estlands, I", milles on käsitlet[illegible] 262 samblikuliiki. Esimene eestlasest lihhenoloog on [illegible] Lippmaa, kelle mahukas samblike kogu on hoiul TÜ-s. Viimastel aastakümnetel on lihhenoloogiaga tegeldud TÜ-s (H.-V. Trass, Tiina Randlane, Andres Saag, Inga Jüriado, Piret Lõhmus, Ave Suija), Tallinna botaanikaaias (Siiri Lõ[illegible] Taimi Piin, Enel Sander), TPÜ Ökoloogia Inst-s (Eva Nõ[illegible] son), Rahvusv. Keskkonnabioloogia Keskuses ja Eesti Ma[illegible] koolis (Jüri Martin, Ludmilla Martin, Marina Temina). Suu[illegible] rim samblikekogu (üle 65 000 säiliku, neist 26 000 säilik[illegible] Eestist) on TÜ-s.

B: H. Lippmaa. *Eesti põõsas- ja lehtsamblikke.* — Eesti Loo[illegible] 1937, 5; H. Trass. *Eesti NSV kladooniate (põdrasamblik[illegible]) määraja.* — Abiks loodusvaatlejale, 39, 1958; H. Trass. *Lich[illegible] sensitivity to the air pollution and index of poleotolerance.* — Folia Cryptogamica Estonica, 3, 1973; Ю. Мартин. *Лих[illegible] индикационное картирование загрязнения атмосферы воздуха.* — Международная школа по лихеноиндикации. Тлн., 1984; T. Randlane. *Puuhabemed.* Trt., 1992; *Eesti [illegible] samblikud.* [Koostanud H. Trass ja T. Randlane.] Trt., [illegible] *Second checklist of lichenized, lichenicolus and allied fungi of Estonia.* [Koostanud T. Randlane ja A. Saag.] — Folia Cryptogamica Estonica, 35, 1999.

Tiina Randlane ja Hans-Voldemar Trass

1909 ja 1912), Pühajärve (Aleksander Audova, 1918) ja Võrtsjärve kohta (K. M. Levander, 1911—13; Max Mühlen ja G. Schneider, 1920) ning kirjeldatud Saaremaa lääneranniku planktonit (Ervin Taube, 1911). Enne II maailmasõda uurisid Eesti väikejärvi Robert Vinkel-Voore, H. Skuja, I. Jacobson ja Karl Mölder. Regulaarseid vaatlusi rannikumere eri osades tegid 1920. ja 1930. aastail TÜ teadlased eesotsas Heinrich Riikojaga. Tolleaegsed uurimistööd keskendusid pms. mikrovetikate liigilisele koosseisule ja ökoloogilistele külgedele. Teodor Lippmaa 1936. a. ilmunud töö annab ülevaate 23 enamlevinud makrofüüdist ja nende klassifikatsioonist. Eestiga piirnevate merealade põhjataimestiku uuringuid on teinud ka teiste maade teadlased: N. Svedelius (1902) on uurinud Hiiumaa piirkonna makrofüüte, O. Eklund (1927—28 ja 1929) ning J. Gröntved (1927) Hiiumaa ja Vormsi rannikumerd, E. Häyren (1930. a-il) Tallinna, Paldiski, Pakri ja Vormsi rannikumere põhjataimestikku.

Pärast II maailmasõda on vetikaid uuritud TÜ-s (Erich Kukk, Kalle Olli), EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Inst-s (Maia Pork ja Viive Kõvask 1970. a-teni, hiljem Reet Laugaste, Ingmar Ott, Peeter Nõges, Tiiu Trei; samas instituudis uuritakse ka jõgede vetikaid — Kai Piirsoo ja Sirje Vilbaste), Eesti Mereinst-s, TPÜ-s (Henn Kukk, Georg Martin) ning TPÜ Ökoloogia Inst-s (Aina Leeben). Mullavetikaid on määranud TÜ teadlased E. Kukk ja Jaan Toom. Setete diatomeeanalüüsiga on tegelnud M. Pork ja TTÜ-st Atko Heinsalu. Peipsi järve põhjasetete vetikaid on uurinud ka Peterburi teadlane N. Davõdova.

Eesti teadlased on osalenud ka teiste maade vetikauuringutes (E. Kukk Venemaal ja Soomes, H. Kukk Venemaal, Soomes ja Poolas, K. Olli Soomes, R. Laugaste Gruusias ja Türkmenistanis, I. Ott Türkmenistanis ja Poolas, P. Nõges Türkmenistanis ja Soomes).

B: M. Pork. *Eesti NSV mändvetiktaimed* (Charophyta). — Abiks loodusvaatlejale, 16, 1954; M. Pork, V. Kõvask. *Vetikad.* — Võrtsjärv. Tln., 1973; M. Pork. *The Diatom Communities in Estonian Lakes. Some Aspects of Botanical Research in Estonian S.S.R.* Trt., 1975; T. Trei. *Taimed Läänemere põhjal.* Tln., 1991; R. Laugaste, M. Pork. *Diatoms of Lake Peipsi-Pihkva: a floristic and ecological review.* — Hydrobiologia, 1996, 338.

Andres Jaanus, Henn Kukk ja Reet Laugaste

Rohevetikate mass Tihemetsa tiigil 2000. a. suvel

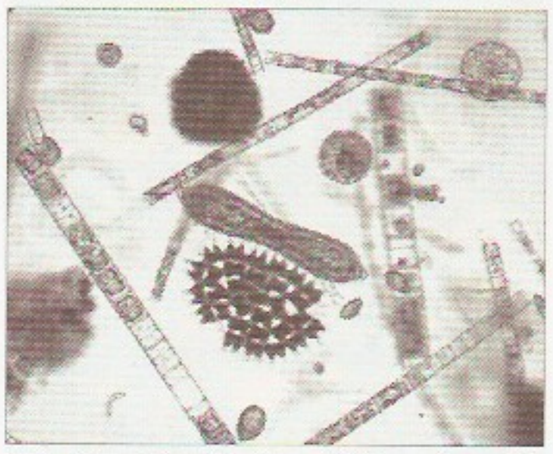

Pühajärve fütoplankton 2000. a. kevadel, valdavad ränivetikad

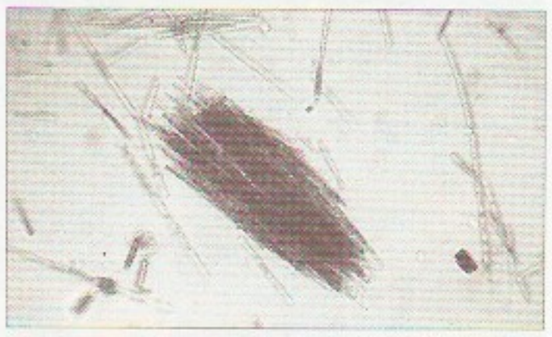

Sinivetikas *Aphanizomenon flos-aquae*, niidi läbimõõt 5—6 µm

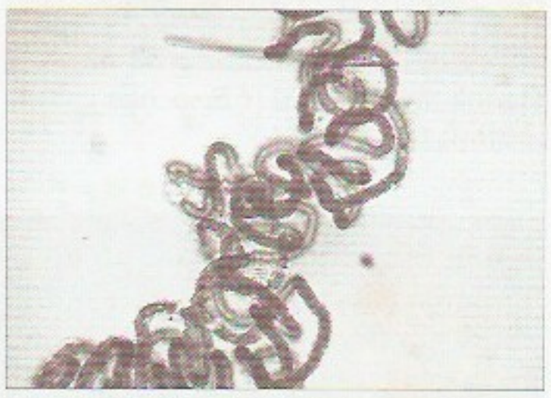

Mere sinivetikas *Nodularia spumigena*

Sinivetikate õitseng Soome lahel 1997. a. juulis

Harilik lehviksammal (*Ptilium crista-castrensis*)

Kilpjalg (*Pteridium aquilinum*) on levinuim sõnajalgtaim, teda kasvab kuivades metsades, võsastikes, raiesmikel, teede ääres jm.

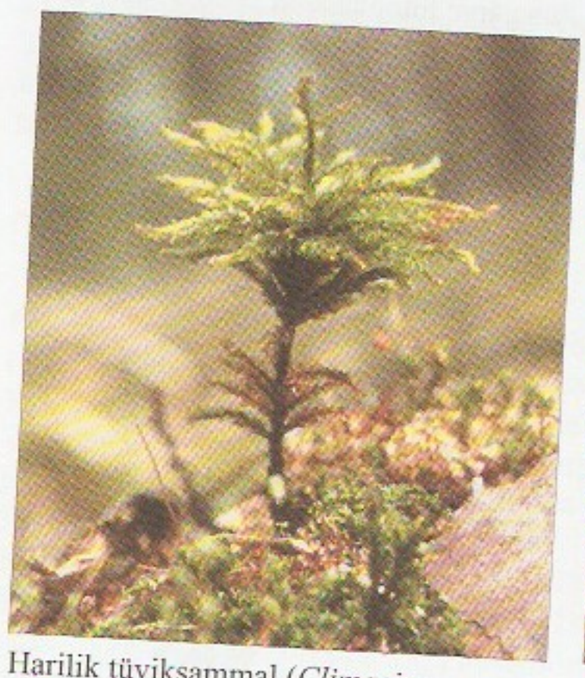

Harilik tüviksammal (*Climacium dendroides*)

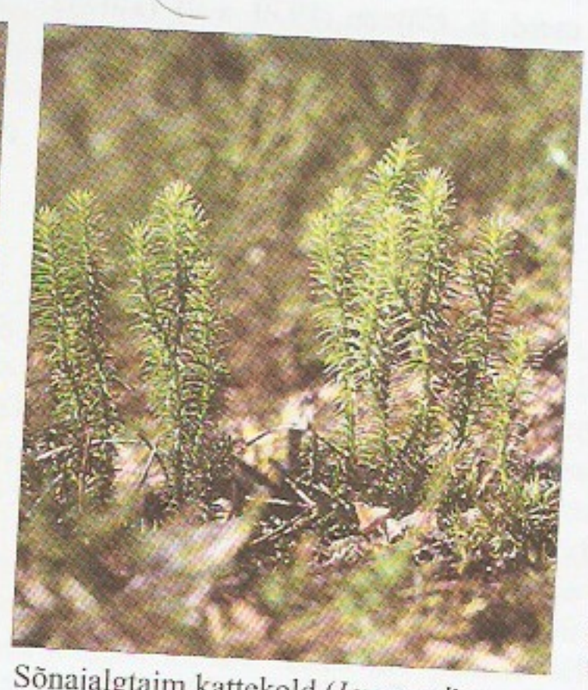

Sõnajalgtaim kattekold (*Lycopodium annotinum*) on Eesti tavalisim kollaline

Karusammal (*Polytrichum* sp.)

Kõrgemad taimed

Eestist on leitud samblaliike 543, p… maiseid sõnajalgtaimi 50, palja… netaimi 4 ja õistaimi 1386 liiki. P… maised soontaimed (sõnajalg-, p… seemne- ja õistaimed) on tulnud … alale inimese otsese kaasabita … jääaega, neid on kokku 1440 liiki, … 97 alamliiki (osal liikidel on 2 … alamliiki), esindatud on 113 sugu… ja 443 perekonda. Pärismaisteks … deks peetakse ka neid soontaimi … arheofüüte), mis on jõudnud E… inimese kaasabil enne 18. saj. … paika.

Liigirohkeim sugukond on kor… sed (353 liiki, sh. 210 nn. pisil… lille — *Taraxacum* — ja hundituba… *Hieracium* — prk-st; s. o. 24,6 % … de üldarvust), järgnevad lõikhein… (95; 6,6 %), kõrrelised (92; 6,4 %) … roosõielised (89; 6,2 %). 37 sugu… on üks liik, 18 sugukonnas kaks … sugukonnas kolm liiki. Suurim … lille prk. (165 liiki), järgnevad … tubaka (81) ja tarna (*Carex*; 69 … Kultuurtaimi (s. o. tahtlikult … dud ehk introdutseeritud kultiveer… taksonid, sh. metsakultuuride … gid, arboreetumite ja botaanika… kollektsioonides kasvatatavad … vähemalt 6000 liiki (neist 1700 … puittaimed; koos teisendite ja sor… on Eestis vähemalt 35 000 ta… Inimtegevusega kaasnevad tu… metsistunud kultuurliigid ning … liigid, neid on teada 740, tavalisim… kanada pujukakar ehk kanada õ… (*Conyza canadensis*) ja lõhnav … mel (*Chamomilla suaveolens*). T… taimed satuvad Eestisse pms. … autode ning laevadega, neid … tavaliselt prahipaikadel ja … del (nt. Siversi puju — *… sieversiana*, reini jumikas — *C… rea rhenana*). Juhuslikult … tujad levivad küll algsest … või istutamiskohast välja, … kasvukohas nad iseseisvalt … ei paljune või ei püsi seal … põlvkonna (nt. kõrvits — *C… pepo*, mungalill — *Tropaeolu… jus*). Püsivalt metsistujad … iseseisvalt, kuid kasvavad … inimmõjuga aladel (nt. … king — *Aconitum napellus*, … *Tulipa gesnerana*). Sissetoodud … taimedest on 125 taksonit (nt. … vesikatk — *Elodea canadensis*, … lehine kibuvits — *Rosa … väikeseõiene lemmalts — … parviflora*) naturaliseerunud, … vad ja paljunevad looduslikes … lustes.

soontaimed
andmetel)

Lathyrus pratensis)
ristik (*Trifolium*

Filipendula ulmaria)
Vicia cracca)
Prunella vulgaris)
Dactylis glomerata)
Rosa sylvestris)
Sorbus aucuparia)
Achillea millefolium)
Ranunculus acris)
Urtica dioica)
Veronica
Deschampsia
Fragaria vesca)
Festuca rubra)
Plantago major)
Potentilla erecta)
Galium album)
Trifolium repens)

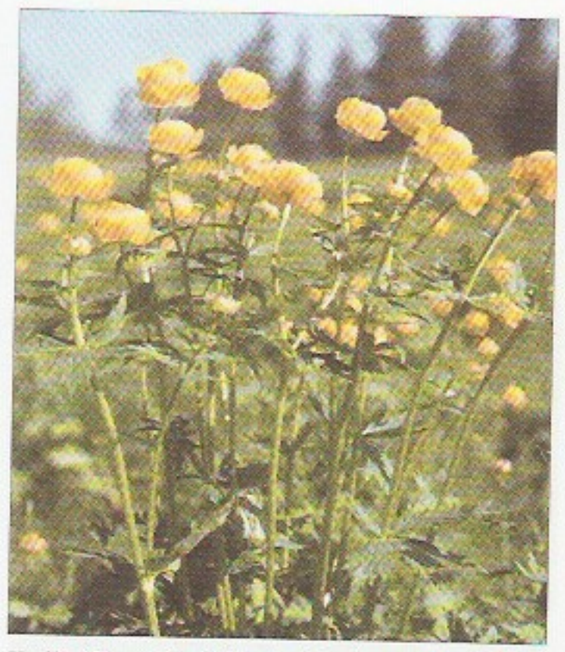

Tulikaline harilik kullerkupp (*Trollius europaeus*) kasvab Mandri-Eestis paiguti, kuid saartel on teda vähe

Huulõieline harilik pune (*Origanum vulgare*), rahvakeeli vorstirohi, kasvab nii kuivades metsades, võsastikes, loodudel kui ka teeservadel (paremal ülal)

Kuldkanniline harilik kuldkann (*Helianthemum nummularium*) kasvab enamasti puisniitudel (kõrval)

Eesti pärismaise taimestiku kümme liigirikkaimat sugukonda

Sugukond	Liike	Perekondi	% liikide arvust
korvõielised (*Asteraceae*)	353	40	24,6
lõikheinalised (*Cyperaceae*)	95	12	6,6
kõrrelised (*Poaceae*)	92	40	6,4
roosõielised (*Rosaceae*)	89	17	6,2
liblikõielised (*Fabaceae*)	59	12	4,1
nelgilised (*Caryophyllaceae*)	50	16	3,5
ristõielised (*Brassicaceae*)	48	30	3,3
mailaselised (*Scorphylariaceae*)	47	12	3,3
tulikalised (*Ranunculaceae*)	37	11	2,6
käpalised (*Orchidaceae*)	36	19	2,5

Koostanud Toomas Kukk

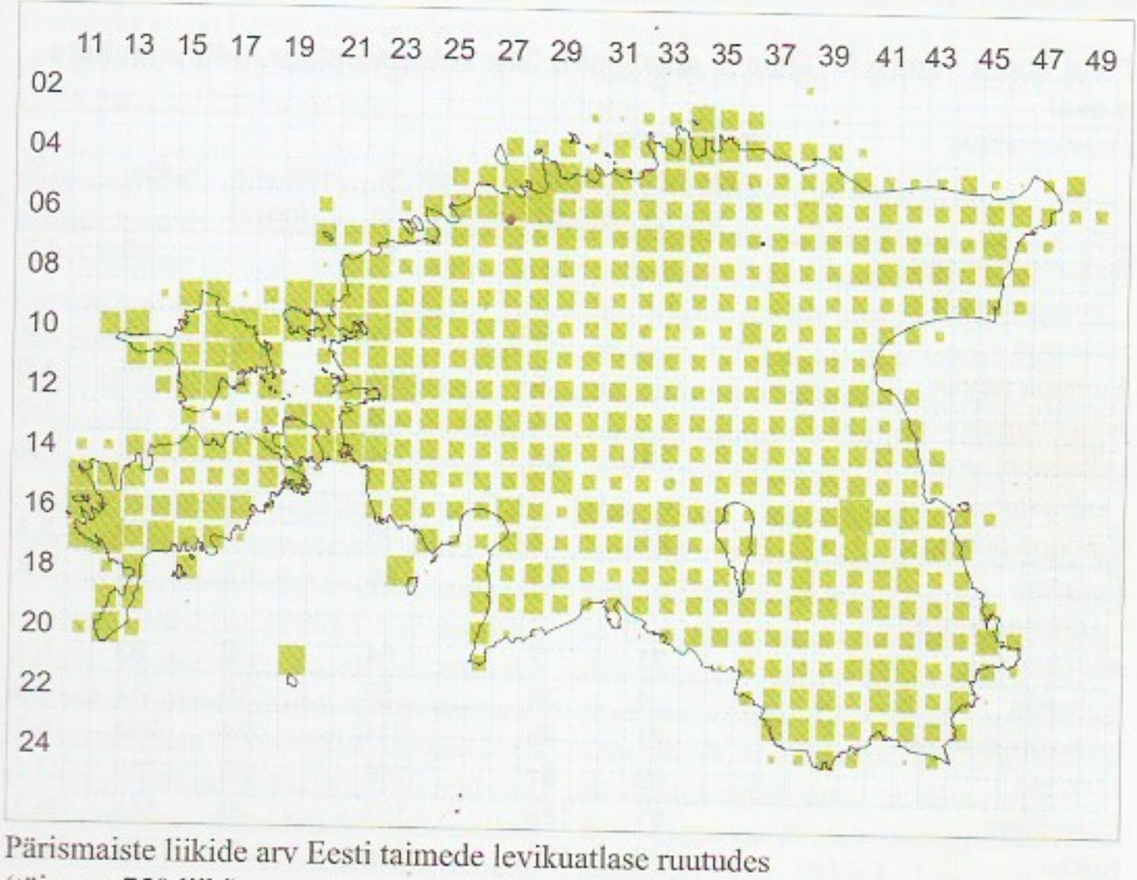

Pärismaiste liikide arv Eesti taimede levikuatlase ruutudes (täisruut 750 liiki)

liikide ja alamliikide hulgas piltpil kõige rohkem inimmõju suhtes 49,1 % liiliarvust; nt. heinangervaks, järgnevad apo- inimmõju eelis- 38,2 %; nt. põdrakanep *angustifolium*, vaarikas, antropofüüdid ehk 222; 13,8 %; nt. rukki- vereurmarohi ning hemero- inimtegevusega seotud ehk inim- 138; 9 %; nt. lehitu pisi- *Chamaenerion angustifolium*, soohiila-

taimestikust leidub ühisosaliga Euro-Siberi 28,6 % liikide ja alamliiEuroopa (355; 23,1 %) takmetsaliikidel on rannikutaimed ühiselemendi liigid. on tsirkumpolaarse taimestikust kas- 25 % liikide ja alamEestis oma areaali *Vaccinium vitis-idaea*- (128 takso- *Rubus saxatilis*, *Rubus humulifolius*, juma- *Juniperus communis*), põhja- (121; *Empetrum nigrum* — *Orobanche*, allik- *Callitriche hermaphroditica* — *Sparganium angustifolium*, *Potamogeton alpinus*, *Potamogeton gramineus*, *Potamogeton praelongus*, *Potamogeton rutilus*, *Potamogeton trichoides*, *Utricularia intermedia*, *Utricularia minor*, *Utricularia ochroleuca*, *Utricularia vulgaris*, *Zannichellia palustris*, *Zostera marina*, *Zostera noltii*, *Zostera* sp. pursa — *Myrica gale*, *Potentilla crantzii*) (52; nt. metspipar

Nelgilise tõrvalille (*Lychnis viscaria*) vars on kleepuv

Kõrreline aaskaerand (*Helictotrichon pubescens*) on niitude ja metsalagendike taim

Kellukaline harilik kellukas (*Campanula patula*) on tavaline inimmõju

— *Asarum europaeum*, seaohakas — *Cirsium oleraceum*). Kõik arktoalpiinse flooraelemendi liigid on Eestis oma areaali lõuna- või kagupiiril (nt. pungkirburohi — *Polygonum viviparum*, alpi võipätakas — *Pinguicula alpina*). Areaali põhja- või kirdepiirile jõudnud taksonite ülekaal tõendab Eesti taimestiku põhil. euroopalikku päritolu. Eesti endeemid (tegelikult neoendeemid) on tekkinud pärast jääaega, neid on 52 ja enamik neist on võilille, hunditubaka ja viirpuu (*Crataegus*) prk-a pisiliigid. Eesti tuntuimad endeemid on saaremaa robirohi (*Rhinanthus osiliensis*) ja eesti soojumikas (*Saussurea alpina esthonica*).

Eesti taimestik on temaga samal laiuskraadil paiknevatest samasuurustest aladest märkimisväärselt liigirikkam, sest Eesti asub Ida- ja Kesk-Euroopa taimegeograafilise provintsi piirialal. Liigirohkust soosivad lubjarikas muld, mitmekesine kliima (nii mereline kui ka sisemaine mandriline) ning (pool)looduslike ehk pärandkoosluste paljusus. Liigirikkamad on Lääne-Eesti mandriosa ja saared, liigirikkus kahaneb oluliselt ida suunas. Põhja—lõuna suunas liikide arv märkimisväärselt ei muutu. Senini kasut. Teodor Lippmaa (1935) taimegeograafilist rajo
mis põhineb teatavate liikide
kaartidel.

Eesti PR-i (1998) nimekirjas
taksonit soontaimi (s. o. 20,6 %
arvust), 0 (hävinud või tõenäoli
nud) kategoorias on neist 27 ja
ohustatud) kategoorias 31 liiki
maltaimi on PR-is 199 liiki
kategoorias 10 ja 1. kategoo
LK-aluseid soontaimeliike
186, neist kuulub I kaitse
riasse 23 (vt. tabel ptk-st „L
Kaitsealused liigid ja kaitse
kavad"), II kaitsekategooriasse
III kaitsekategooriasse 41 liiki

Eesti floora koosseis (liigid ja alamliigid) flooraelementide ja kultuurisuhete alusel

Flooraelement	Kultuurisuhe					
	Antropo-füüdid	Apo-füüdid	Heme-radiafoorid	Hemero-foobid	Kokku	%
tsirkumpolaarsed rannikutaimed			10		10	0,7
ebaselge		1	11		12	0,8
Euroopa rannik		2	13		15	1,0
arktomontaansed		2	9	4	15	1,0
tsirkumpolaarsed katkestunult	1	16	34	25	76	4,9
Euroopa põhjaosa	24	7	46	2	79	5,1
Euraasia kontinentaalsed	1	23	46	12	82	5,4
endeemid	11	2	64	6	83	5,4
Euraasia	4	38	59	16	117	7,6
tsirkumpolaarsed	21	95	111	24	251	16,3
Euroopa	99	61	166	29	355	23,1
Euro-Siber	51	186	185	20	442	28,7
Kokku	212	433	755	138	1537	100,0

Koostanud Toomas Kukk

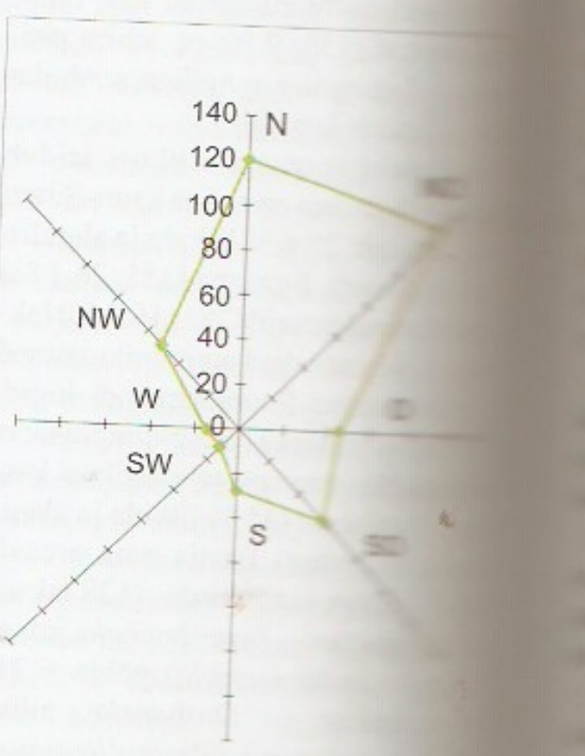

Eestis areaalipiirile jõudvate
arv

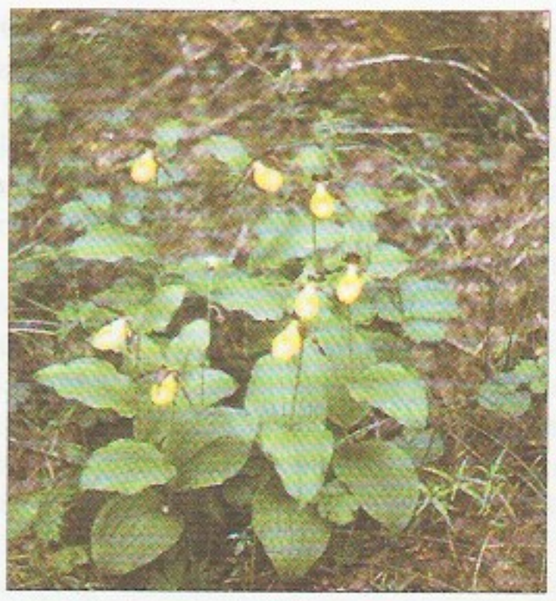

Käpaline kaunis kuldking on võetud EL-i „Loodusdirektiivi" II lisasse, ta on LK III kaitsekategooria ja Eesti PR-i 4. kategooria liik

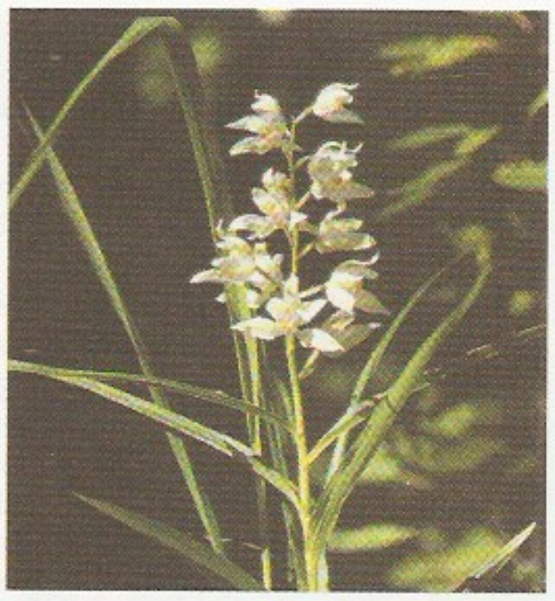

Käpaline valge tolmpea (*Cephalanthera longifolia*) on LK II kaitsekategooria ja Eesti PR-i 3. kategooria liik

Jumalakäpp on Eestis oma levila kirdepiiril, ta on LK II kaitsekategooria ja Eesti PR-i 4. kategooria liik

Käpaline soohiilakas on LK II kaitsekategooria ja Eesti PR-i 3. kategooria liik

kategooriasse 23 ja III kategooriasse 2 liiki. EL-i „Loodusdirektiivi" II lisas (liigid, mille kaitse eesmärgiks alade moodustamist) on 14 taimeliiki, neist liht-võtmehein (*Botrychium simplex*) leiti viimati 1960.

Taimeliikide hulgas on kõige rohkem ohustatuid (72 liiki; 23,3 % kõigist hinnatud liikidest), järgnevad kahepoolmelised (40; 27,5 %) ning ranniku- ja limuslased (40; 13,3 %). Peamised ohutegurid taimede ja taimekoosluste võsastumine (mõjutab 25,9 % ohustatud liikidest), põllumajandustegevus (70; 22,6 %), metsandus (38; 12,3 %) ja veekogude reostamine (40; 12,9 %). 24 pärismaist liiki on ohustatud, nende hulgas hiis-tähemheina, linatutra (*Carex buxbaumii*), soo-erikat (*Erica tetralix*), kuldtähtsambat, maistepuna (*Hypericum maculatum*) ja vesikat (*Crassula aquatica*). Viimase 50 aasta jooksul on kadunud hinnanguliselt 50 liigi, sh. nokktarna (*Carex buxbaumii*) ja virgiinia kukehari (*Botrychium virginianum*) populatsioon on samal ajavahemikul 4 või enam korda, peamiselt on mägi-kadakkaer (*Cephalanthera rubra*), iiba-kiviürt (*Woodsia ilvensis*), väike pisikäpp (*Epipogium aphyllum*) ja linikas (*Agrostemma githago*). Ohustatud liiki (nt. vesi-lobelia *Lobelia dortmanna*, järv-kõrkjas *Equisetum lacustre*, muda-nuga *Isoëtes echinospora*) kasvab peamiselt järvedes, neid on võimalik kaitsta ainult veekogude rangeima kaitse korral. Madalsootaimi ohustab kuivendamise soonii-

Tabel. Loodusdirektiivi" II lisas olevad taimeliigid (a – Eesti kaitsekategooria, b – PR-i kategooria)

	a	b
Liht-võtmehein (*Botrychium simplex*)		0
Kahepoolmelised:		
Kuldking (*Liparis loeselii*)		
Käpaline kaunis kuldking (*Liparis laterifolia*)	II	1
Käpaline soohiilakas (*Liparis sibirica*)	I	2
Käpaline valge tolmpea (*Cephalanthera longifolia*)		4
Ranniku- ja limuslased:		
Jumalakäpp (*Epipogium aphyllum*)		
Mägi-kadakkaer (*Cephalanthera rubra*)	II	3
Iiba-kiviürt (*Woodsia ilvensis*)	I	1
Liivtulikas:		
Liivtulikas (*Agrostemma githago*)	III	4
Rohttaimed:		
Nõmm-liivatee (*Jasione montana*)	II	3
Soo-kurereha (*Pulsatilla patens*)	III	4
Sõnajalad:		
Hiis-tähemheina (*Carex buxbaumii*)		
Soo-erikat (*Erica tetralix*)		2
Taimeparasiidid:		
Kõrreline maistepuna (*Hypericum hirsutum*)	II	2
Vesikat (*Crassula aquatica*)	-	4

tude aeglane kinnikasvamine, rannikutaimi ohustab rannaniitude roostumine ja niidutaimi niitude võsastumine ning ülesharimine. Peaaegu kadunud on põlised linaumbrohud.

Pms. taimestiku kaitseks on asut. nt. Viidumäe LKA ja Tagamõisa MKA. Sissetoodud taimedest ohustavad looduslike koosluste liigirikkust naturaliseeruvad liigid. Teave sissetoodud liikide kohta on koondatud soontaimede nn. musta raamatusse (2001), see sisaldab loendi looduslikke kooslusi rohkem või vähem ohustavatest soontaimedest. Musta raamatu eriti ohtlike, kiiresti levivate ja suurekasvuliste liikide loend (nn. must nimekiri) sisaldab 56 liiki, millest osa suhtes tuleb rakendada tõrjemeetmeid, sellised on nt. Sosnowsky karuputk (*Heracleum sosnowskyi*), tõlkjas ehk rakvere raibe (*Bunias orientalis*) ja hobuoblikas (*Rumex confertus*). Paljud liigid, nt. karvane võõrkakar (*Galinsoga ciliata*), paljas võõrkakar (*G. parviflora*) ja tuulekaer (*Avena fatua*), on kujunenud põldude ja aedade ohtlikeks umbrohtudeks. Sissetoodud liikide hulgalt on Eesti samal tasemel Kesk-Euroopa piirkondadega, kõige rohkem naturaliseerunud taimi kasvab Tallinna ja Tartu ümbruses (samades piirkondades kasvab rohkesti ka ohustatud pärismaiseid liike). Et vältida genofondi saastamist, ei tohiks pärismaiste liikide istutusmaterjali tuua välismaalt sisse.

B: T. Lippmaa. *Eesti geobotaaniline rajoneerimine*. Trt., 1935; L. Laasimer. *Eesti NSV taimkate*. Tln., 1965; *Eesti NSV*

floora, 1.–11. kd. Tln., 1953–84, registrid 1998; *Flora of the Baltic Countries*. [Peatoim. V. Kuusk.] Trt., 1. osa 1993, 2. osa 1995; *Eesti Punane Raamat*. [Koostanud ja toim. V. Lilleleht.] Trt., 1998; T. Kukk. *Eesti taimestik*. Trt.-Tln., 1999; *Eesti sammalde määraja*. [Koostanud N. Ingerpuu ja K. Vellak.] Trt., 1999; *Eesti taimede määraja*. [Toim. M. Leht.] Trt., 1999.

Taimestiku ja taimkatte uurimine

Esimesed teaduslikud andmed Eesti taimestiku kohta avaldas 1729 Johann Christian Buxbaum. Esimesed liikide nimekirjad koostasid August Wilhelm Hupel (1777) ja Jakob Benjamin Fischer (1778, 1784 ja 1791), need loendid sisaldasid kokku ligikaudu 670 liiki. 19. saj. I poolel olid olulisimad botanofiilide David Hieronymus Grindeli (1803), Wilhelm Christian Friebe (1805), Johan Wilhelm Ludwig von Luce (1823, 1829), Johann Gottlieb Fleischeri (1839), Ferdinand Johann Wiedemanni ja Franz Eduard Weberi (1852) koostatud taimestiku ülevaated. 19. saj. II poolel algas elav lokaalfloora (väiksemate maa-alade taimestiku) uurimine, sellega tegelesid nii kutselised botaanikud kui ka botanofiilid, nt. Alexander von Bunge, Johannes Klinge, Eduard Lehman, Edmund Russow, Friedrich Schmidt, Peter von Glehn, Leopold Friedrich Gruner, Gerhard Pahnsch, Heinrich Dietrich, rootslased Karl Johan Skottsberg, Tucho Vestergren ja Hugo Dahlstedt. 20. saj. alguseks kujunes enam-vähem täielik ülevaade taimestiku liigilisest koosseisust (u. $^4/_5$ tänapäeval teada olevatest liikidest). Eesti taimestiku parimateks tundjateks kujunesid Gustav Vilbaste (Vilberg) ja Karl Eichwald ning nn. kriitiliste taimeperekondade alal Albert Üksip, Bernhard Saarsoo ja Theodor Nenjukov. Esimese eestikeelse taimemääraja — „Kodumaised õiskasvud" (1907, ilmus ainult 1. vihik) — avaldasid Eugen Niclasen ja Juhan Aidas. Esimene terviklik taimemääraja („Eesti taimestik koolidele", 1922, täiendatud trükk 1925) ilmus G. Vilbastelt. Populaarne määraja oli Leonid Enari jt. „Kodumaa taimestik" (1943). TA Zooloogia ja Botaanika Inst-i (ZBI, hilisema EPMÜ inst-i) ja TRÜ (TÜ) koostöös on ilmunud „Eesti taimede määraja" (1966, ümbertöötatult 1999). ZBI botaanikud on avaldanud „Taimede välimääraja" (1972, ²1975) jt. käsiraamatuid. 11-köiteline „Eesti NSV floora" ilmus 1953–84 (registrid 1998, 1. ja 2. kd. 2 trükki) 27 autori (sh. Silvia Talts, K. Eichwald, Linda Viljasoo, Vilma Kuusk, Maret Kask, A. Üksip jt., peatoimetajad August Vaga ja Liivia Laasimer) ühistööna. Eesti taimede järgi tehtud originaalillustratsioonide põhiautoreid oli Guara Muuga, rohkesti oli illustratsioone ka Eduard Maaserilt, Salme Tuulselt, Melanie ja Eevart Arrakult, A. Üksipilt jt. „Eesti NSV floora" on Põhja-Euroopas üks põhjalikemaid floorakäsitlusi — selles on vaadeldud 2028 liiki, lisaks looduslikele ka tähtsaid kultuurtaimi ja tulnukaid. 1934 avaldas Andres Mathiesen ning 1967 ja 1987 Endel Laas puittaimede käsiraamatu „Dendroloogia".

Viimase mõnekümne aasta jooksul on uuritud kriitilisi taimeperekondi (Vello Jaaska, Malle Leht, Silvia Sepp, Tatjana Oja, Toomas Kukk), adventiivtaimestikku ehk tulnukaid (Alide Remmel, Tõnu Ploompuu), dendrofloorat (Aleksei Paivel, Jüri Elliku, Heldur Sander), haruldaste liikide bioloogiat (Tiiu Kull, Ülle Püttsepp, Ülle Reier, [illegible] Tuulik), veetaimestikku (Aime Mäemets, Helle [illegible] Tiiu Trei), taimestiku kaitset (Ülle Kukk, V. Kuusk, [illegible] Reitalu, Aino Kalda, Jaan Eilart), aerobioloogiat ([illegible] Saar) jm. Valmimisel on Eesti taimede levikuatlas ([illegible] ZBI botaanikute osalusel) ja „Balti floora" („Flora of the Baltic Countries", koostöös Läti ja Leedu botaanikute peatoim. V. Kuusk, koostajaid Haide-Ene Rebassoo [illegible] 1. ja 2. kd.). Brüoloogid (samblateadlased) Nele [illegible] puu, A. Kalda, Leiti Kannukene, Heljo Krall, Mare [illegible] Kai Vellak on avaldanud „Eesti sammalde määraja" ([illegible]). Esimesed põhjalikud uurimused taimekoosluste kohta [illegible] tanud Läänemere maade floora parim tundja Karl [illegible] Kupffer (1909, 1912). Tema on ka koostanud Baltimaade [illegible] mese taimegeograafilise rajoneeringu (1925). 1935 [illegible] Teodor Lippmaa floristilise rajoneeringu, mida kasut[illegible] T. Lippmaa ja L. Laasimeri juhendamisel kaardistati [illegible] 55 Eesti taimkate mõõtkavas 1:42 000 (1965 avaldas [illegible] simer selle tulemused). Kaardistamisel osales 67 inimest [illegible] remal pindalal kaardistasid nt. Aleksander Tomson-[illegible] L. Laasimer, Joosep Eplik, Maia Pork, Kaljo Pork ja [illegible] Aasamaa. Esimese Eesti taimekoosluste määraja avaldas [illegible] Marvet (1970). 1960. a-st on taimkatteteaduses kasut[illegible] rohkem matemaatilisi meetodeid (Toomas Frey, Jaan [illegible] Heino Tooming, Tõnu Möls, Olevi Kull, Kalevi Kull [illegible] kontinuaalset (pidevuslikku) lähenemist taimekoosluste [illegible] (Erich Lõhmus, Jaanus Paal), uuritud liikide kooselu[illegible] mist, liigifondi jm. taimeökoloogilisi süvaprobleeme ([illegible] Zobel, Kristjan Zobel, Meelis Pärtel, Rein Kalamees, [illegible] Sammul, Jaan Liira) ja taimkatteteaduse teoreetilisi [illegible] musi (Viktor Masing, Hans Trass), tegeldud soote[illegible] maastiku- ja paleoökoloogiliste probleemidega (V. [illegible] Jaan-Mati Punning, Urve Miller, Tiiu Koff, Leili [illegible] Siim Veski, Are Kont, Mati Ilomets, Elle Roosaluste, [illegible] Aaviksoo jt.), niiduteadusega (K. Pork, H. Krall, [illegible] Rebassoo, Viiu Hein, K. Kull, T. Kukk), linnahaljastega (H. Sander) ning dendrokronoloogiaga (Aare Läänelaid). Floristilis-taimegeograafilise uurimistöö suunaandja on [illegible] (asut. 1947). TÜ botaanika ja ökoloogia inst-s tegeldakse [illegible] pms. taimeökoloogia ja geobotaanikaga, TPÜ Ökoloogia Inst-s maastiku- ja paleoökoloogiaga. Paleoökoloogiat [illegible] -botaanikaga tegeldakse ka TTÜ Geoloogia Inst-s.

Suurim Eesti soontaimede herbaarium on ZBI-s (u. [illegible] herbaarlehte), rikkalikud kogud on ka Eesti Loodusmuuseumil (üle 50 000), TÜ-l (45 000) ja Tallinna Botaanikaaias (10 000). Suurimad samblaherbaariumid on TÜ-l ([illegible] säilikut) ja ZBI-l (15 000). Esinduslikud eraherbaariumid olid Rudolph Lehbertil, G. Vilbastel ja H. Aasamaal. [illegible] botaaniline bibliograafia (1637–2000) sisaldab [illegible] 9500 artiklit ja raamatut.

B: L. Laasimer. *Eesti NSV taimkate*. Tln., 1965; V. [illegible] *Botaanika ajaloost Eestis*. — Teaduse ajaloo lehekülg[illegible] X. Tln., 1994; V. Masing jt. *Vegetation Science in* [illegible] — Consortium Masingii. Trt., 1995; T. Kukk. *Eesti* [illegible] Trt.-Tln., 1999.

Toomas Kukk

LOOMASTIK

Loomastik on paljude Maa teiste [illegible] võrreldes suhteliselt liigivaene ja [illegible] jääajajärgse aja lühiduse ning [illegible] viiksusest ja geograafilisest [illegible]. Loomastik koosneb [illegible] ülekaalus on transpaleaarsed [illegible], Euro-Siberi ja [illegible] liigid. Neile lisaks [illegible] reliktseid ja arktilis-alpiini [illegible] arktilise fauna relikte [illegible] ning immigrante Ponto-[illegible]. Ohtralt on vee-elulisi [illegible], suurimaistu- ja metsa-[illegible] selgrootuid ja 105 liiki [illegible]. LK-alustest selgroogsetest [illegible] I ja II kategooriasse [illegible] liik ning III kategooriasse [illegible] selgroogsetest kuulub [illegible] liiki, II 56 liiki ja [illegible].

[illegible] on Eestis esindatud [illegible].

Maismaaselgrootute rühmi ja [illegible] arv neis	
[illegible] (Nematoda)	173
[illegible] (Oligochaeta)	47
[illegible]	76
[illegible] (Isopoda)	22
[illegible] (Araneae)	522
[illegible]	91
[illegible]	5
[illegible]	11
[illegible]	5
[illegible] (Diplopoda)	22
[illegible] (Chilopoda)	11
[illegible]	u. 10 000
[illegible] (Protura)	1
[illegible] (Collembola)	82
[illegible] (Diplura)	1
[illegible] (Thysanura)	4
[illegible] (Blattoptera)	5
[illegible] (Orthoptera)	39
[illegible] (Dermaptera)	2
[illegible] (Psocoptera)	36
[illegible] (Mallophaga)	10
[illegible]	4
[illegible] (Homoptera)	616
[illegible] (Heteroptera)	367
[illegible] (Thysanoptera)	38
[illegible] (Coleoptera)	3273
[illegible] (Strepsiptera)	1
[illegible] (Raphidioptera)	4
[illegible] (Planipennia)	45
[illegible] (Mecoptera)	6
[illegible] (Lepidoptera)	2191
[illegible] (Hymenoptera)	1570
[illegible] (Diptera)	u. 1700
[illegible] (Siphonaptera)	36

Maismaaselgrootud. Maismaaselgrootuid on Eestis sedastatud 9 klassi ja 11 000 liiki, neist u. 90 % moodustavad putukad. Maismaaselgrootute liike on 6—7 korda rohkem kui vees elavaid liike. Pinnases on isendiliselt ja osalt ka liigiliselt ülekaalus ainuraksed (ühel ruutmeetril kuni mitu miljardit isendit), ümarussid (üle 50 mln.), lestad (kuni 250 000), keriloomad (200 000), väheharjasussid (üle 100 000, neist on isendiliselt enim vagellimuseid — *Enchytraeidae* —, massi poolest vihmausse — *Lumbricidae*, 14 liiki) ja tiivutud putukad hooghännalised (üle 100 000 isendi). Pinnases on ka teiste putukate vastseid ja valmikuid, sada- ja tuhatjalgseid, loimureid, tigusid ja kakandeid. Pinnaseloomad osalevad mullatekkeprotsessis. Osa selgrootuid kahjustab taimejuuri. On ka röövvorme, kes hävitavad teisi pinnaseloomi.

Põldkimalane (*Bombus pascuorum*)

Maapinnapealsetes elupaikades — otse pinnasel, samblas, rohttaimede, puude ja põõsaste peal ning nende kudedes jm. — kuulub putukatele selgrootute hulgas nii liikide kui ka isendite arvult esikoht. Eriomane loomastik on seente viljakehades, eriti rohkesti on seal seene-

Lapsuliblikas (*Gonepteryx rhamni*) on esimesi kevadisi lendajaid

Väike-aasatriinu (*Hippodamia tredecimpunctata*) elutseb pms. niisketel aladel

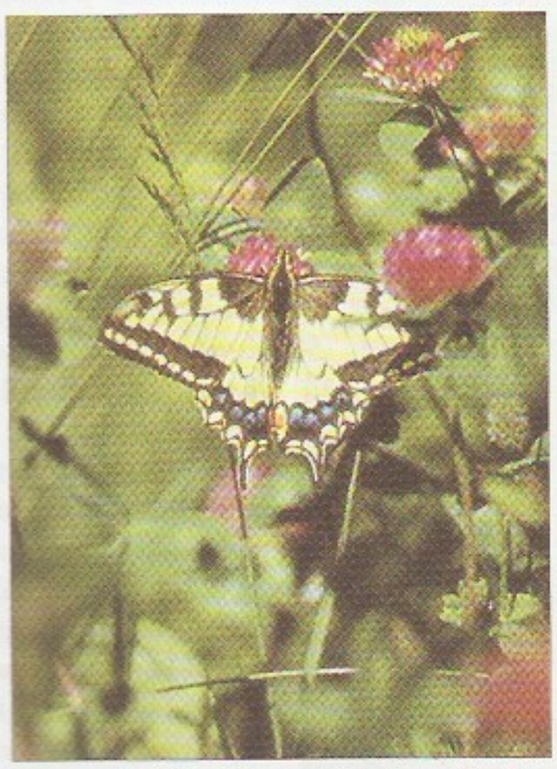

Pääsusaba (*Papilio machaon*) on Eesti ilusaimaid liblikaid

Lutikas *Elasmucha* sp.

sääsklaste (*Mycetophilidae*) vastseid, mitme mardikasgk-a esindajaid ja ümarusse. Selgrootuid elutseb ka selgroogsete laipades ja väljaheidetes, mida nad koos mikroorganismidega lagundavad. Paljud maismaaselgrootud kahjustavad kultuurtaimi ja on põhilised metsakahjurid. Enamiku õistaimede tolmlemine poleks mõeldav ilma putukateta. Parasiit- ja röövputukad, kõik ämblikud ja paljud röövlestad hävitavad kahjureid ja säilitavad looduslikku tasakaalu. Metsakahjurite peamised hävitajad on sipelglased (*Formicidae*), parasiitkiletiivalistest käguvamplased (*Ichneumonidae*) ja mõne teise sugukonna esindajad, kärbestest vastsekiinlased (*Tachinidae*). Elamuis on peamised inimkaaslejad toakärbes (*Musca domestica*), prussakas (*Blatella germanica*), voodilutikas (*Cimex lectularius*) ning soomuklane (*Lepisma saccharina*), sageli elab majades ka ämblikke, lesti, mardikaid ja pisiliblikaid, viimastest on tavalisim riidekoi (*Tineola bisselliella*). Putukate ja lestade hulgas on inimese, imetajate loomade ja lindude välis- ja siseparasiite: kõik täid, väivid, kirbud, kahetiivalistest pistesääsklased (*Culicidae*), kihulased (*Simuliidae*), parmlased (*Tabanidae*) ja osa habesääsklasi (*Ceratopogonidae*). Varem tavaline inimesekirp (*Pulex irritans*) on alates 1960. a-test haruldane. Lestadest levitavad laanepuuk (*Ixodes persulcatus*) ja võsapuuk (*I. ricinus*) inimestel puukentsefaliiti ja borrelioosi ning veistel babesielloosi. Imetajate, sh. koduloomade siseparasiidid on kolme kiinide sgk-a — ninakiinlaste (*Oestridae*), maokiin (*Gasterophilidae*) ja nahakiinlaste (*Hypodermatidae*) vastsed. Surmavalt mürgiseid selgrootuid Eestis ei ole lamiskohal põhjustavad valu ja paistetust mesilane herilased.

Nagu kogu Eesti elustik, nii kujunes ka maismaaselg liigiline koosseis pärast jääaega sisserände teel. Imm tuli pms. lõunast ja idast. Geograafilise leviku järgi o kaalus transpalearktilised, holarktilised, Euro-Siberi roopa liigid. Neile lisaks on kosmopoliitseid ja kagu aladelt tulnud liike. Muutused liigilises koosseisus — immigrante tuleb juurde ja osa liike taandub Eest Palju liike on Eestis oma leviku piiril. Osa putuka tavalised ja arvukad, ei ela Eestis pidevalt, vaid s igal või mõnel aastal lõunast. Tuntuimad on rändliblik admiral (*Vanessa atalanta*) ja ohakaliblikas (*V. cardui*) alal tekkinud liike ning kindlasti ainult Eestis elava (endeeme) ei ole teada. Eestis täheldatud ja kirjeldat liigid on osutunud hiljem ka mujal olevateks või tõe neid leitakse kuskilt.

B: E. Merivee, H. Remm. *Mardikate määraja.* Tln. A. Vilbaste. *Eesti ämblikud* (Aranei). *Annoteeritud* Tln., 1987; K. Elberg. *Maismaaselgrootud.* — Eesti Tln., 1995; J. Viidalepp, H. Remm. *Eesti liblikate* Tln., 1996.

Kaupo

Ämblikuvõrk

Kuklaste pesad Akstes

Mageveeselgrootud. Eesti magevetes on seni 2485 vabaltelavat liiki, neist on ainurakseid 341 ja rakseid 2144 liiki.

Järvede loomne hõljum (zooplankton) koosneb pm kirbulistest ja aerjalalistest vähkidest ning mikro test keriloomadest ja ripsloomadest. Nende elus enamasti 1—10 g/m³. Jõgede ja järvede põhjaloom (zoobentoses) leidub kõige rohkem msg. enamasti õhus elavate putukate vastseid, kelle sagedaim ja keim rühm on surusääsklased. Tavalised on ehmesti ühepäevikulised, vooluvetes ka kihulased ja ke madalas vees, eriti väikeveekogudes on neile kiililisi, lutikalisi ja mardikalisi. Limustest on pea vormirohked ka herneskarplased (*Pisidiidae*), mõõtmetega on jõekarplased (*Unionidae*) ja (*Dreissena polymorpha*). Viimaste elusmass küündida sadadesse grammidesse ruutmeetri koh ajal kui muude põhjaloomade elusmass kokku jääb ti vahemikku 1—50 g/m². Tavalised on ka vähe kaanid, vesilestad, vähkidest vesikakand (*Asellus* ja kirpvähid (*Gammarus*).

Madalas taimestikurikkas vees on põhjaloomastik rohke. Järvede sügavamas, taimedeta ja hapnikuv on vähe liike põhjaloomi — surusääsklaste vast *Chironomus plumosus*), järve-klaasiksääse (*C. flavicans*) vastseid ja mõningasi väheharjasusse. herneskarplasi jt.

Mageveeselgrootutel on oluline tähtsus keskk näitajatena ja kalade toiduna. Inimtoiduks kasut vähki (*Astacus astacus*). Rändkarbi tühje kodasid kodulindude söödaks. Meditsiinis on kasut. nüüd dast apteegikaani ehk kirjukaani (*Hirudo medicinalis* LK II kaitsekategooria). Mitme vastsena vees ela valise (sääsklaste, kihulaste jt.) valmikud on v

B: J. Haberman. *Zooplankton.* — Peipsi. Tln., 1999. *Zoobentos.* — Peipsi. Tln., 1999.

Tarmo

Eesti mereselgrootute rühmad ja liikide arv neis	
	86
(Rhizopoda)	65
(Heliozoa)	21
	63
	192
	3
	4
	47
	1
	105
(Nemathidae)	85
	20
	u. 250
(Chaetognatha)	6
(Nematomorpha)	1
	112
	56
	56
(Bryozoa)	6
	111
	19
(Oligochaeta)	90
(Aphanoneura)	2
(Chelicerata)	158
(Hydracarina)	156
(Araneï)	2
	234
(Cladocera)	79
(Copepoda)	70
(Ostracoda)	72
	1
(Amphipoda)	4
(Decapoda)	1
	1
	u. 1105
(Collembola)	5
	54
	45
(Heteroptera)	39
(Plecoptera)	22
(Trichoptera)	179
(Lepidoptera)	4
(Megaloptera)	4
(Coleoptera)	u. 190
(Diptera)	563
	480
(Odonata)	35
(Ephemeroptera)	15
	17
	16

Eesti mereselgrootute rühmad (v. a. siseparasiidid) ja teada olev liikide arv neis	
Ainuraksed (*Protozoa*)	30
sh. juurjalgsed (*Sarcodina*)	5
viburloomad (*Flagellata*)	1
ripsloomad (*Ciliata*)	24
Käsnad (*Porifera* ehk *Spongia*)	1
Ainuõõssed (*Coelenterata*)	7
sh. hüdraloomad (*Hydrozoa*)	5
karikloomad (*Scyphozoa*)	2
Kammloomad (*Ctenophora*)	1
Lameloomad (*Plathelminthes*)	8
sh. ripsussid (*Turbellaria*)	8
Ümarloomad (*Nemathelminthes*)	103
sh. keriloomad (*Rotatoria*)	100
ümarussid (*Nematoda*)	2
siilussid (*Kinorhyncha*)	1
Kärssussid (*Nemertini*)	3
Keraskärssussid (*Priapulida*)	1
Rõngussid (*Annelida*)	40
sh. hulkharjasussid (*Polychaeta*)	8
väheharjasussid (*Oligochaeta*)	25
kaanid (*Hirudinea*)	7
Sammalloomad (*Bryozoa*)	2
Limused (*Mollusca*)	31
sh. teod (*Gastropoda*)	21
karbid (*Bivalvia*)	10
Lülijalgsed (*Arthropoda*)	212
sh. vähid (*Crustacea*)	119
neist vesikirbulised (*Cladocera*)	19
karpvähilised (*Ostracoda*)	38
lõpushännalised (*Branchiura*)	1
aerjalalised (*Copepoda*)	26
vääneljalalised (*Cirripedia*)	1
müsiidilised (*Mysidacea*)	6
põnguskilbilised (*Cumacea*)	1
kakandilised (*Isopoda*)	8
kirpvähilised (*Amphipoda*)	16
kümnejalalised (*Decapoda*)	3
sh. ämblikulaadsed (*Arachnida*)	30
neist ämblikulised (*Aranei*)	1
pärislestalised (*Acariformes*)	29
sh. putukad (*Insecta*)	63
neist hooghännalised (*Collembola*)	2
lutikalised (*Heteroptera*)	2
mardikalised (*Coleoptera*)	5
ehmestiivalised (*Trichoptera*)	1
kahetiivalised (*Diptera*)	53
Kokku	439

Koostanud Arvi Järvekülg

meres elutsevad karikloomad, kammloomad, siilussid, keraskärssussid ja hulkharjasussid. Loomastiku koosseisus on esikohal avarasoolased mageveevormid, vähem on mere- ja riimveevorme. Et Läänemeri on noor, puuduvad selle faunas autohtoonsed (kohal tekkinud) liigid ja fauna koosneb ainult sisserännanuist. Valdav osa mageveevormidest pärineb Läänemere oma vesikonna siseveekogudest. Mere- ja riimveevormide hulgas moodustavad enamiku Atlandi ookeani boreaalse (põhjapoolkera parasvöötmelise) fauna esindajad, kellest enamik rändas Läänemerre Litoriinamere staadiumis. Vähem on arktilise fauna liike, kes tulid Läänemerre hilisjääajal (Joldiamere või Balti jääpaisjärve staadiumis), praegu kujutavad nad endast jäänukasurkondi. Üsna rohkesti on ka Ponto-Kaspia fauna riimvee- ja mereliike (nad on Läänemerre jõudnud erineval ajal ja viisil) ning kaugete merede hilistulnukaid. Selgrootute faunas on kindlas ülekaalus boreaalsele kliimavöötmele ainuomased liigid — kõrg- ja panboreaalsed liigid. Merevormide hulgas on kõige rohkem idaatlantilise ja amfiatlantilise (mõlemal pool Atlandi ookeani paikneva levilaga) ning mageveevormide seas transpalearktilise ja holarktilise levilaga liike. Madalamates kohtades on ülekaalus boreaalse merelise karbiliigi — balti lamekarbi (*Macoma baltica*) — kooslus ja sügavamates kohtades arktiliste vähkide — riimveeliste *Saduria entomon*'i ja tavalise harjaslabalase (*Pontoporeia affins*) ning merelise *P. femorata* — kooslused. Mageveekooslused asustavad põhil. kõikuva soolsusega madalaveeliste taimestikurikaste lahtede (nt. Matsalu ja Haapsalu lahe) siseosi.

B: А. Ярвекюльг. *Донная фауна восточной части Балтийского моря*. Таллин, 1979; A. Järvekülg. *Veeselgrootud.* — Eesti. Loodus. Tln., 1995.

Arvi Järvekülg

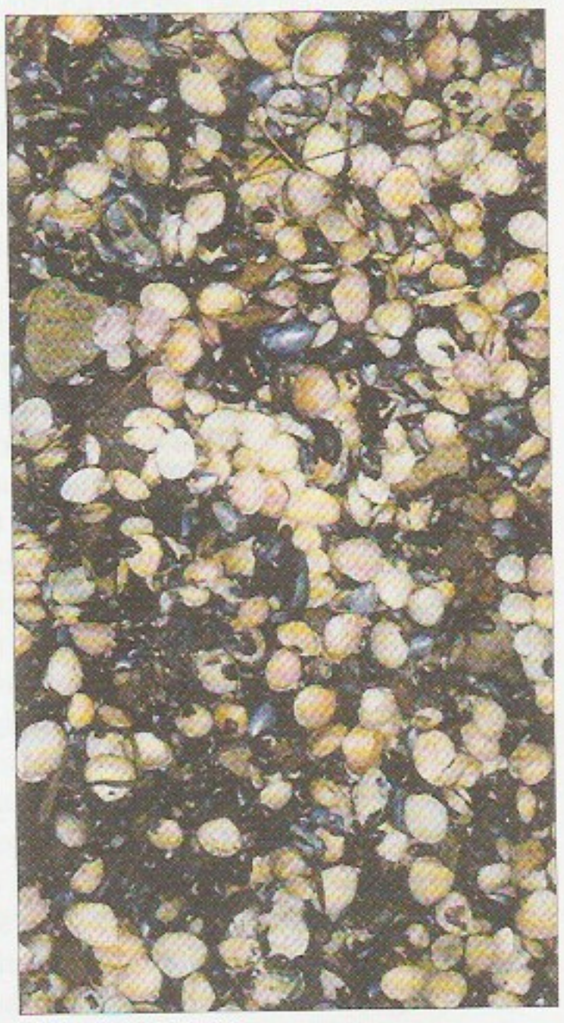

Merekarbid Pirita rannas

Eesti selgrootute loomade uurimine. Selgrootute uurimise alguseks loetakse August Wilhelm Hupeli teose „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland" teise köite ilmumist 1777 ja temaga koostööd teinud Jakob Benjamin Fischeri 1778. a. ilmunud tööd. Kuni I maailmasõjani tegutsesid sel alal pms. baltisaksa teadlased, kes töötasid Tartu ülikoolis või olid tegevad Loodusuurijate Seltsis. Silmapaistvad veeselgrootute uurijad olid Eduard Eichwald (peamised uurimisobjektid ainuraksed ja keriloomad), Maximilian Braun (sisevee- ja mereloomad, parasiitussid), Max von zur Mühlen, Julius von Kennel ja Guido Schneider. M. Braun avastas laiussi arengutsükli; tema ja J. von Kennel on kirjeldanud Eestist avastatud uusi ripsussiliike. Maismaaselgrootuid uurisid Johann Friedrich von Eschscholtz, Heinrich Kawall, Georg von Seidlitz ja Harald von Rathlef (mardikad), Gustav Flor (nokalised, kirjeldas paljusid teadusele uusi liike), Adolf Eduard Grube (ämblikulaadsed), Heinrich Moritz von Willkomm (metsakahjurid), Maximilian Sagemehl (astlalised), M. von zur Mühlen (võrktiivalised), Franz Sintenis (putukad, eriti kahetiivalised ja liblikad), Wilhelm von Nolcken, Karl August Teich, Burchard von Schrenck, Woldemar von Dehio ja Friedrich von Hoynigen-Huene (liblikad), Wladislaw von Szeliga-Mierzeyewski (kiilid, mardikad) jt. Pärast I maailmasõda avaldasid oma uurimistulemusi sakslastest Wilhelm Petersen ja Georg von Rehekampff (liblikad), Irene Jacobson (ainuraksed), Paul Lackschewitz (kahe-, võrk- ja ehmestiivalised) ning enne ja pärast II maailmasõda Erik Thomson (suurliblikad), eestlastest olid kahe maailmasõja vahel tähtsaimad selgrootute uurijad Kaarel Leius (Karl Zolk) (kahjurputukad), Hans Kauri (ämblikud, kiilid, liblikad), Heinrich Riikoja (veeselgrootud), Harald Haberman (veeputukad, mardikad), Arnold Jüris (kiilid), Johannes Lepiksaar ja Robert Voore (Vinkel) (vähid) ning Villem Voore (Vinkel) (kalaparasiidid), Alfons Dampf uuris koos teiste maade entomoloogidega Eesti rabaputukaid.

Pärast II maailmasõda suurenes selgrootute loomade uurijate arv tunduvalt. Eriti soodsalt mõjus see, et H. Habermani eestvõtmisel asutati 1947 ENSV TA Bioloogiainst. (vahepeal TA Zooloogia ja Botaanika Inst., nüüdne EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Inst.). Alates 1940. aastaist on selgrootuid loomi käsitleva diplomi- või lõputööga lõpetanud TÜ u. 100 zooloogi. Tuntuimad veeselgrootute uurijad on olnud H. Riikoja, Jüri Ristkok ja Alide Lumberg (siseveeselgrootud), Õilme Tölp, Ado Seire ja Külli Kangur (surusääskede vastsed), Aare Mäemets (siseveevähid), Ivar Veldre (vähid, mereselgrootud), Arvi Järvekülg (vähid, Läänemere idaosa põhjaloomastik, jõgede selgrootud), Tarmo Timm (väheharjasussid), Viivi Timm (siseveelimused), Henn Timm (siseveeselgrootud), Ellen-Juta Haberman (zooplankton) ja Taavi Virro (keriloomad). Tuntuimad maismaaselgrootute uurijad on Eino Krall (mulla- ja taimeümarussid), T. Timm (väheharjasussid), H. Haberman ja Ermer Merivee (mardikad), Hans Remm (putukad, eriti kahetiivalised, liblikad ja mardikad), Zinaida Albrecht (sihktiivalised), Asta Vilbaste (ämblikud, puugid), Juhan Vilbaste (tirdid, lutikad, hulkjalgsed, teod), Vambola Maavara (sipelgad, metsakahjurid, rabaputukad), Kaupo Elberg (kahetiivalised), Evi Remm (kahetiivalised, veeputukad), Jaan Viidalepp (suurliblikad), Mati Martin (liblikad), Olavi Kurina (seenekahjurid), Mikk Heidemaa (kiletiivalised), Jaan Luig (kiletiivalised, liblikad), Tõnu Kesküla (liblikad) ja Märt Kruus (liblikad, pargikahjurid). Taimekahjureid on uurinud EPA (EPMÜ) entomoloogid Salme Rubel (naksurlased), Leida Leivategija (aiakahjurid), Kaljo Voolma, Ilmar Süda (mardikad) ja Heino Õunap (mardikad, kahetiivalised). Loomade [illegible] siitide uurimisega on tegelnud pms. Harda Tünder (Tel[illegible] Kasesalu ja Aleksei Turovski (kalaparasiidid), Vilmi [illegible] (linnuparasiidid), Jüri Parre ja Arvid Kaarma (kodu[illegible] parasiidid) ning Toivo Järvis (selgroogsete loomade [illegible] koduloomade parasiidid).

Kahe sajandi vältel on Eesti ala selgrootuid uurinud [illegible] harrastusteadlasi, neist on silmapaistvaimad W. Pe[illegible] Curt Krausp (limused), Tõnu Möls (liblikad) ja Georg [illegible] der (mardikad).

Uurimused on ilmunud monograafiatena (autorid G. [illegible] G. von Seidlitz, W. Petersen, H. Haberman, Z. Al[illegible] A. Vilbaste, J. Vilbaste, E. Thomson, H. Remm, J. [illegible] lepp, A. Järvekülg ja E. Krall) ning ajakirjades jt. jät[illegible] annetes. Eestis on loomastiku uurimise poolest tä[illegible] väljaanded — „Sitzungsberichte der Naturforscher-[illegible] schaft bei der Universität Dorpat" (hiljem erinevate [illegible] tustega, a-st 1955 „Looduseuurijate Seltsi aastar[illegible] sama seltsi „Abiks loodusevaatlejale", „TRÜ toi[illegible] Zooloogia-alaseid töid", „Hüdrobioloogilised u[illegible] „Eesti TA toimetised. Bioloogia" (aastast 1997 „Bi[illegible] Ökoloogia").

Peamised selgrootute loomade kollektsioonid asu[illegible] EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Inst-s ja TÜ Zooloo[illegible] seumis ning Tallinna Loodusmuuseumis. On e[illegible] Kokku on u. 1 mln. säilikut.

B: H. Riikoja. *Zooloogiline uurimistöö Eestis 19[illegible]* – Eesti Loodus, 1938, 6; H. Riikoja. *Eesti NSV [illegible] fauna uurimise küsimusi*. – Loodusuurijate Seltsi aas[illegible] 1955; H. Haberman. *Entomoloogilise uurimise ohak[illegible] anded Eesti NSV-s*. – Loodusuurijate Seltsi aastaraa[illegible] L. Kongo. *Loodusteaduslike uurimistööde ajalugu E[illegible] aastani*. Tln., 1987; K. Elberg. *Entomofaunistic r[illegible] Estonia: the past, the present and the future*. – Proceed[illegible] XXIV Nordic Congress of Entomology. Trt., 1999.

Kaupo Elberg

Selgroogsed

Eesti selgroogsete faunas on esindatud sõõrsuude, [illegible] kahepaiksete, roomajate, lindude ja imetajate klass[illegible] koosseisu mõjutavad meri, metsa ja märgalade [illegible] mägede puudumine. Selgroogsete fauna sai kujune[illegible] alles viimase jääaja lõppedes.

Selgroogsete fauna kujunemine. Loomastik[illegible] nemist aitavad selgitada luuleiud. Neid võib leida [illegible] veekogude setetest ja pinnasest, samuti arheo[illegible] muististest. Kultuurikihist leitud loomaluud on p[illegible] jäänused või pärinevad ohvriloomadelt, seega on [illegible] se valik tegelikust loomastikust. Arheoloogilised [illegible] annavad küll rohkesti uurimismaterjali, aga usa[illegible] pildi saab ikkagi siis, kui vaadelda neid koos [illegible] setetest leituga. Loomajäänuste põhjal on võimalik [illegible] rueerida, millised muutused on aja jooksul toim[illegible] koosseisus, arvukuses ja leviku ulatuses.

Jääaja lõpu ja esimeste inimasulate tekke vahelise [illegible] alal elanud loomade kohta on väga vähe and[illegible] aga võib paleoklimatoloogide, botaanikute ja [illegible] loogide uurimustele tuginedes oletada, et tol[illegible] ja subarktilise taimestikuga lagemaastikul ela[illegible] tundraloomastiku liigid, nt. põhjapõder, ulukh[illegible] piison. Ilmselt asustas Euroopa kirdeosa siis [illegible] maailmajao viimane mammutipopulatsioon ning [illegible] teid võis noorema drüüase ajal sattuda ka Ees[illegible] tõestavad kahest (Puurmani ja Laeva) piirk[illegible]

kujunemine

	Õietolmuvöö	Läänemere arengu-staadium	Loomastiku kujunemine	Inimkultuuri periood
	männi-kase	Limnea-meri	halljänes, rändrott, piison (lühiajaliselt)	ajalooline aeg
	kase-männi-kuuse			rauaaeg
	kase-lepa			
	kuuse		koduloomad, tarvas kaob, ahm	pronksi-aeg
	tamme	Litoriina-meri		neoliitikum ehk noorem kiviaeg
	pärna-jalaka-saare		sookilpkonn, naarits, lehtmetsaliikide loomastik (tippaeg), metskass, tuhkur	
	jalaka-sarapuu			mesoliitikum ehk keskmine kiviaeg
	männi-lepa	Antsülus-järv		
	männi kase		metskits, tarvas, metssiga, hirv, karu, hunt, põder, kobras, põhjapõder	
	kase-männi	Joldia-meri		
	puju-vaevakase	Balti jääpais-järv	karu, hunt, põder, kobras, põhjapõder	paleoliitikum ehk vanem kiviaeg
	männi			
	männi-kase			
	puju-maltsaliste	kohalikud jääpais-järved		
	kase-lõkheinaliste			

Soiste alade laienemise tõttu sai Eesti alal elada ka sookilpkonn, muistsetest inimasulatest on leitud tema rüüjäänuseid.

Läänemere pärastjääaegne esimene soolakaveeline arengustaadium — Litoriinameri — tõi vee-elustikku suuri muutusi. Soolase vee pealetung soodustas planktoni paljunemist ning see omakorda suurendas planktontoiduliste kalade, eriti heeringa (räime) arvukust. Kalade järel tulid Läänemerre Atlandi ookeani kalasööjad mereimetajad (nt. grööni hüljes ja pringel). Tollal Läänemeres tavaline grööni hüljes asustab tänapäeval ainult Atlandi ookeani põhjaosa ja Jäämerd.

Litoriinamere staadiumi ajast pärineb enamik meie merekalu, sh. tursk, lest, kammeljas ja kilu. Võimalik, et tol ajal saabus Läänemerre uus heeringa (räime) asurkond ning seepärast võib tänapäeval eristada kaht räime alamliiki: kevad- ja sügisräime.

Subboreaalse kliimastaadiumi keskpaigas hakkas Litoriinameri mageda vee hulgalise juurdevoolu tõttu muutuma riimveelisemaks Limneamereks. Rikkalikud heeringa (räime) ja hüljeste luujäänused viitavad, et tollel ajal olid nende liikide jaoks endiselt soodsad olud. Randalhülge luuleide on kogu Läänemere ümbrusest vähe teada, kuid nagu kinnitavad Saaremaa muistsete hilispronksiaegsete Asva ja Ridala asulakohtade leiud, oli randalhüljest tol ajal ka Lääne-Eesti saarestikus.

Et kliima oli muutunud kontinentaalseks, olid metsad rohkem avatud. Metsastel aladel võis nüüd elada rohkem rohusööjaid loomi. Koos idast levinud kuusemetsadega tuli ilmselt Eestisse ahm. Sellest ajajärgust on pärit ka Võhandu jõe äärest Kääpa asulakohast saadud ulukhobuse luuleiud.

Subboreaalse kliimastaadiumi I poolel hakati Eestis tegelema maaharimise ja karjakasvatamisega. Inimasulaid ümbritsevad avatud kultuurmaad said paljude loomaliikide uuteks elupaikadeks. Sellised maastikud olid soodsad ka metsades elavatele loomadele, nt. valgejänesele, metskitsele, mägrale, tuhkrule, rebasele ja hundile.

Eesti vanimad koduloomade — veise, sea, kitse ja lamba — leiud on teada Kagu-Eesti ja Saaremaa hilisneoliitilistest asulakohtadest. Pronksiaegsete asulakohtade nn. jäätmefaunas valdavad juba koduloomade luud, sh. hobuse omad. Need leiud näitavad karjakasvatajate toidueelistusi ja osutavad sellele, et huvi küttimise vastu oli vähenenud.

haugi, harjust, särge ja lutsu.

Preboreaalse kliimastaadiumi lõpupoole täienes Eesti kalafauna soojalembesemate nn. Ponto-Kaspia päritolu mageveekaladega. On leitud nt. koha, latika ja linaski luid. Üks varasemaid sisserändajaid võis olla säga.

Lehtmetsadele iseloomulike liikide (metssiga, metskits, hirv, ürgveis) luid on teada juba 9600 (^{14}C) aasta tagant. Võrreldes põdra- ja koprajäänuste esinemissagedust lehtmetsaelanike omadega, nähtub, et esimesed olid loomastikus ülekaalus. Suurima arvukuse saavutasid lehtmetsade liigid atlantilise kliimastaadiumi ajal, kui valitses suhteliselt soe ja niiske kliima. Tollest ajast alates suurenes ka poolveelise eluviisiga imetajate kopra, saarma, mügri ja vesiroti arvukus. Kiskjalistest lisandusid metsnugis, tuhkur ja metskass.

Subatlantilise kliimastaadiumi alguses olid Eestis ülekaalus kuusikud ja üha rohkem rändas ida poolt siia taigale iseloomulikke loomi. Sel ajal oli ahm Eestis tavaline. Suured kuusemetsad olid meelepärased ka oravale ja metsnugisele, kelle arvukus tollal kasvas. Kuusikute leviala laienemisega tekkis omamoodi põhja- ja lõunaboreaalsete metsade vaheline ülemineku ala. Need loomaliigid (tarvas, punahirv, metssiga ja metskass), kelle eluks sobisid rohkem laialehised metsad, taandusid lõuna poole.

Subatlantilise kliimastaadiumi II poole algust iseloomustavad pehmem merelisem kliima ja inimtegevusest johtuv avamaastike laienemine. See mõjutas lõunapoolsete liikide, nt. metssea, metskitse ja punahirve taaslevikut Eesti alale. Euroopa piisoni leiud Lõuna-Eestist lubavad arvata, et tema saabus siinsetele metsastunud aladele just seepärast, et kliima muutus ja kujunes sobiv biotoop. See liik asustas Eestis lõunapoolseid metsi suhteliselt lühikest aega.

U. 800—900 aastat tagasi oli palju väga külmi talvi. Neid talvi iseloomustab nn. hundinuhtlus. Külmad ja lumerohked talved, küttimine ja huntide suur arvukus tegid punahirve, metskitse ja metssea arvukuse peaaegu olematuks. Umbes sellel ajal saabus Eestisse rändrott.

19. saj. keskpaigast alates muutus kliima jälle veidi pehmemaks, mistõttu Eestis suurenes põtrade ja metskitsede arvukus, kuid intensiivse küttimise tõttu vähenes pruunkarude ja hundi arvukus ning hävis täielikult kopra populatsioon. Kirjalike allikate järgi saabus 19. saj. Eestisse halljänes. 20. saj-t iseloomustab nn. fauna võltsimine (võõrliikide sissetoomine). Nüüdseks on meie loomastikus tavalised liigid kährik, ondatra ja mink. 20. saj. keskpaigas taasasustati Eestisse kobras ja punahirv.

Eesti selgroogsete fauna kujunemise uurimine. Pinnasest või veekogu setetest leitud loomaluid hakkasid geoloogid uurima 19. saj. lõpupoole (Heinrich Kawall ja Constantin Grewingk), kuid materjali kogunes tollal üsna vähe. Suurema hoo sai sellealane uurimistöö alles 1930. a-il, kui tehti väljakaevamisi Kunda Lammasmäe kiviaja asulakohal. Sealsed loomade luujäänused määras TÜ tollane assistent zooloog Johannes Lepiksaar, kellest hiljem kujunes rahvusvaheliselt tunnustatud faunaajaloolane. Tema oskus viia loomastiku kujunemise uurimisel kokku zooloogia, geoloogia, arheoloogia jmt. teadusala andmeid on tähelepanuvääriv ja üksnes vähestele uurijatele jõukohane. Pärast seda kui J. Lepiksaar siirdus 1944 Rootsi, kasutati loomaluude määramisel Venemaa ja Läti teadlaste abi (V. Tsalkin, V. Lebedev ja Janis Sloka). 1950. a-tel keskendus loomaluude määramisele zooloog Kalju Paaver, kes analüüsis oma kauaaegse uurimistöö jooksul suurema osa Eesti arheoloogilistest muististest pärit imetajate luuleide. K. Paaveri doktoritöö (1965) käsitleb Baltimaade imetajate fauna kujunemist ja muutlikkust Holotseenis.

1990. a-te alguses alustas Ajaloo Inst-s fauna ajaloo alaseid uuringuid Lembi Lõugas ja koduloomade arengut käsitlevaid uurimusi Liina Maldre. L. Lõugase doktoriväitekiri hõlmab põhil. vee-eluliste selgroogsete (kalade ja hüljeste) jääajajärgset kujunemist Eesti vetes, kuid sisaldab andmeid ka teiste selgroogsete kohta.

B: К. Паавер. *Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене*. Тарту, 1965; J. Lepiksaar. *The Holocene History of Theriofauna in Fennoscandia and Baltic Countries*. — Striae, 1986, 24; L. Lõugas. *Post-Glacial development of vertebrate fauna in Estonian water bodies: a palaeozoological study*. Trt., 1997. *Lembi Lõugas*

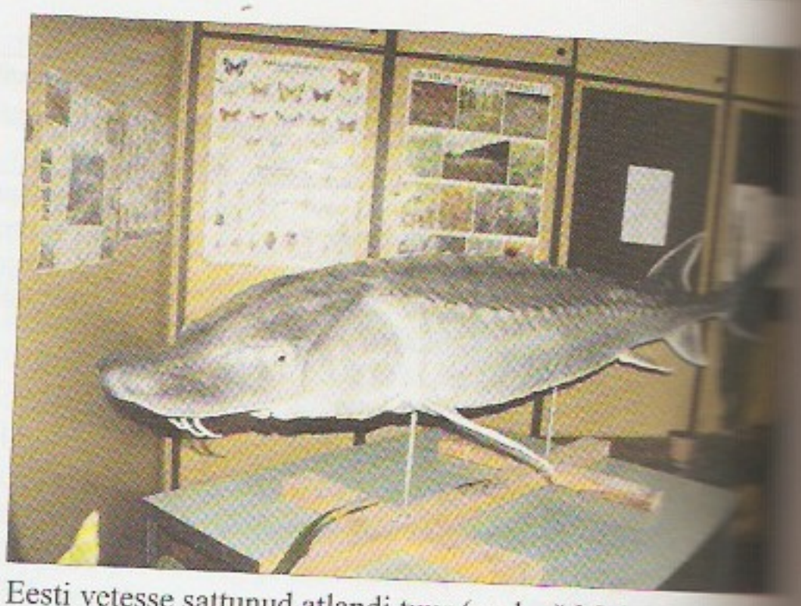

Eesti vetesse sattunud atlandi tuur (mulaaž Muhu koolis

Kalad

Eesti kalastikku kuulub 3 liiki sõõrsuude ning 75 liiki luukalade klassist. Esindatud on 29 sgk-a. Osa liike meres, osa magevees, kogudes, peale nende on siirdekalu. Magevee- ja merekalad levisid Eesti pärast jääaega.

1998. a. ilmunud „Eesti punases raamatus" on 2 (26 variatsiooni) ohustatud kalu, neist enamik Ohustatuse järgi jaotatakse nad 5 kategooriasse nud või tõenäoliselt hävinud) kategoorias on 1. (eriti ohustatud) kategoorias merisiia siirdevorm säga ja harjus, 2. (ohualtid) kategoorias sügisrääm meres kudevad vormid ja meriforell, 4. (tähelepan kategoorias tippviidikas, rääbis, peipsi siig, võldas meritint ja jõeforell, 5. (määratlemata) kategoo jas, hink, merivarblane, suurtobias, pullukala, vingerjas, nolgus, võikala, meripühvel ja meri kaitsekategooriasse kuuluvad atlandi tuur ja säga kategooriasse harjus ja tõugjas. Peamine ohust veekogude seisukorra halvenemine.

Mageveekalad. Mageveekogudes elab või käib mas 3 sõõrsuuliiki ja 40 luukalaliiki. Eesti alale võib neid jagada 6 rühma. I rühma kuuluvad rääbis, siig ja meritint, nad olid Põhja-Euroopas jääaega ning asustasid 13 000—10 500 aastat tagasi jää taganemisel tekkinud jääjärvi. II rühma kuuluvad kalt külmaveelised Põhja-Euroopa kalafauna esindajad Läänemere alale 10 500—8200 aastat tagasi, peas ja Antsülusjärve ajal. Varasemad, enim külma nõudjad olid ojasilm, harjus, haug, särg, teib, säinas, viidikas, luts, ahven, kiisk, ogalik ja luukarits. mõõdukamat t°-i eelistavad turb, roosärg, linask, dikas, nurg, latikas, koger, hink, vingerjas, III rühmas on soojemat vett eelistavad mageveekalad mudamaim, vimb, säga ja koha, nad tulid Musta ja Kaspia merre suubuvate jõgede (Dnepr, ülemjooksudelt, mis peaaegu puutusid kokku suubuvate Visla, Neemeni ja Daugava ülemjooksudega. Põhiline tulek oli 9500—8200 aastat tagasi, ja magedaveelise Antsülusjärve ajal. IV rühma atlantilise päritoluga anadroomsed (merest jõgedesse minevad) siirdekalad. Lõhi, meriforell ja tuur dest jõesilm tulid meie alale arvatavasti 10 500—8 tagasi Joldiamere ajal, kui ookeani ja Läänemere hea ühendus. Osa noori meriforelle ei läinud merre tagasi, neist kujunesid paikselt elavad V rühma kaladest tuli meres kudev angerjas tüüpiliste merekaladega juba Joldiamere ajal.

madunõel. Vähem arvukad ja väiksema levikuga on pisimudilake, must mudil, väike mudil, suurtobias, merivarblane, pullukala ja merinõel. Neil liikidel ei ole suurt maj. väärtust, kuid paljudest neist toituvad röövkalad. Harva on leitud võikala, neljapoiselutsu, suttlimuskit, kirjumudilat, meripühvlit ja raudkiiska. Eksikülalised on anšoovis, mõõkkala, pollak, makrell ning soomus- ja merilest. Loetletud liikidest võib ogalik elada ja sigida mageveeski, kuid tavaliselt ei rända ta merest kuigi kaugele. Jõgede alamjooksule tulevad ka noored lestad.

Klassikalisi siirdevorme (kalu ja sõõrsuid, kellel osa elutsüklist kulgeb magevees, osa meres) on 10. Anadroomseist kaladest (need, kes tulevad kudema merest jõkke) on Eestis merisutt (väheарvukas, kudejõgesid Eestis ei teata), jõesilm (koeb peaaegu kõigis merre suubuvais jõgedes), tuur (haruldane, vanasti kudes tõenäoliselt Narva jões), lõhi (kümmekond kudejõge), vinträim (kudemisest Eesti jõgedes andmeid pole), meriforell (üle 50 kudejõe), merisiia siirdevorm (koeb Pärnu, võib-olla ka Narva jões) ja vimb (teada 15 kudejõge). Meritint võib kudeda nii jões (tähtsaim Pärnu jõgi) kui ka magestunud lahes, tavaliselt jõesuudme läheduses. Katadroomseist kaladest (need, kes rändavad sigima mageveest merre) on Eestis angerjas.

Enamik siirdekalu on olulised püügikalad. Keelatud on püüda tuura. Lõhe ja meriforelli arvukust suurendatakse kalakasvandustes, nt. lasti 2000. a. veekogudesse 160 000 lõhe ja 30 000 meriforelli noorkala.

Lisaks päris mere- ja siirdekaladele on rannikumerest leitud 26 liiki mageveekalu, kuid riimvees sigivad neist siiski vähesed (ahvenlased, haug, karplastest säinas ja nurg). Neist mitut liiki püütakse merest kümneid ja isegi sadu tonne (vt. „Meri", kalasaakide tabelid).

Mart Kangur

Eesti kalad

Klass: **sõõrsuud** (***Cyclostomata***)
- Sgk.: **silmlased** (***Petromyzontidae***)
  - merisutt (*Petromyzon marinus*)
  - jõesilm (*Lampetra fluviatilis*)
  - ojasilm (*Lampetra planeri*)

Klass: **luukalad** (***Osteichthyes***)
- Sgk.: **tuurlased** (***Acipenseridae***)
  - tuur (*Acipenser sturio*)
- Sgk.: **heeringlased** (***Clupeidae***)
  - räim (*Clupea harengus membras*)
  - kilu (*Sprattus sprattus balticus*)
  - vinträim (*Alosa fallax fallax*)
- Sgk.: **anšoovislased** (***Engraulidae***)
  - anšoovis (*Engraulis encrasicholus*)
- Sgk.: **lõhilased** (***Salmonidae***)
  - lõhi (*Salmo salar*)
  - meriforell (*Salmo trutta trutta*)
  - jõeforell (*Salmo trutta trutta* morpha *fario*)
  - vikerforell (*Oncorhynchus mykiss*)
  - rääbis (*Coregonus albula*)
  - peled (*Coregonus peled*)
  - merisiig (*Coregonus lavaretus lavaretus*)
  - peipsi siig (*Coregonus lavaretus maraenoides*)
- Sgk.: **harjuslased** (***Thymallidae***)
  - harjus (*Thymallus thymallus*)
- Sgk.: **tintlased** (***Osmeridae***)
  - meritint (*Osmerus eperlanus eperlanus*)
  - peipsi tint (*Osmerus eperlanus eperlanus* morpha *spirinchus*)
- Sgk.: **hauglased** (***Esocidae***)
  - haug (*Esox lucius*)
- Sgk.: **angerlased** (***Anguillidae***)
  - angerjas (*Anguilla anguilla*)
- Sgk.: **karplased** (***Cyprinidae***)
  - särg (*Rutilus rutilus rutilus*)
  - teib (*Leuciscus leuciscus leuciscus*)
  - turb (*Leuciscus cephalus cephalus*)
  - säinas (*Leuciscus* (*Idus*) *idus idus*)
  - lepamaim (*Phoxinus phoxinus phoxinus*)
  - roosärg (*Scardinius erythrophthalmus*)
  - tõugjas (*Aspius aspius aspius*)
  - mudamaim (*Leucaspius delineatus delineatus*)
  - linask (*Tinca tinca*)
  - rünt (*Gobio gobio gobio*)
  - viidikas (*Alburnus alburnus*)
  - tippviidikas (*Alburnoides bipunctatus*)
  - nurg (*Blicca bjoerkna bjoerkna*)
  - latikas (*Abramis brama*)
  - vimb (*Vimba vimba vimba*)
  - nugakala (*Pelecus cultratus*)
  - koger (*Carassius carassius*)
  - hõbekoger (*Carassius auratus gibelio*)
  - karpkala (*Cyprinus carpio*)
- Sgk.: **hinklased** (***Cobitidae***)
  - trulling (*Noemacheilus barbatulus*)
  - hink (*Cobitis taenia taenia*)
  - vingerjas (*Misgurnus fossilis*)
- Sgk.: **sägalased** (***Siluridae***)
  - säga (*Silurus glanis*)
- Sgk.: **tuulehauglased** (***Belonidae***)
  - tuulehaug (*Belone belone belone*)
- Sgk.: **tursklased** (***Gadidae***)
  - neljapoiseluts (*Enchelyopus cimbrius*, ka *Rhinonemus cimbrius*)
  - luts (*Lota lota lota*)
  - pollak (*Pollachius pollachius*)
  - tursk (*Gadus morhua callarias*)

Sgk.: **ogaliklased** (***Gasterosteidae***)
ogalik (*Gasterosteus aculeatus*)
luukarits (*Pungitius pungitius*)
raudkiisk (*Spinachia spinachia*)
Sgk.: **merinõellased** (***Syngnathidae***)
madunõel (*Nerophis ophidion ophidion*)
merinõel (*Syngnathus* (*Siphonostoma*) *typhle*)
Sgk.: **ahvenlased** (***Percidae***)
koha (*Sander lucioperca*)
ahven (*Perca fluviatilis*)
kiisk (*Gymnocephalus cernuus*)
Sgk.: **ridakalalased** (***Stichaeidae***)
suttlimusk (*Lumpenus lampretaeformis lampretaeformis*)
Sgk.: **võikalalased** (***Pholididae***)
võikala (*Pholis gunnellus*)
Sgk.: **emakalalased** (***Zoarcidae***)
emakala (*Zoarces viviparus*)
Sgk.: **tobiaslased** (***Ammodytidae***)
väike tobias (*Ammodytes tobianus*)
suurtobias (*Hyperoplus lanceolatus*)
Sgk.: **mudillased** (***Gobiidae***)
must mudil (*Gobius niger*)
väike mudilake (*Pomatoschistus minutus minutus*)
pisimudilake (*Pomatoschistus microps microps*)
kirjumudil (*Coryphopterus flavescens*)
Sgk.: **makrellased** (***Scombridae***)
makrell (*Scomber scombrus*)
Sgk.: **mõõkkalalased** (***Xiphiidae***)
mõõkkala (*Xiphias gladius*)
Sgk.: **võldaslased** (***Cottidae***)
merihärg (*Triglopsis* (*Oncocottus*) *quadricornis quadricornis*)
nolgus (*Myoxocephalus scorpius scorpius*)
meripühvel (*Taurulus bubalis*)
võldas (*Cottus gobio*)
Sgk.: **merivarblaslased** (***Cyclopteridae***)
merivarblane (*Cyclopterus lumpus*)
Sgk.: **pullukalalased** (***Liparidae***)
pullukala (*Liparis liparis barbatus*)
Sgk.: **kammellased** (***Scophthalmidae***)
kammeljas (*Psetta maximus*)
Sgk.: **lestlased** (***Pleuronectidae***)
soomuslest (*Limanda limanda*)
merilest (*Platessa platessa*)
lest (*Platichthys flesus trachurus*)

Ihtüoloogiline uurimine. Eestis algas sellealane tegevus Karl Ernst von Baeri 1851—52 organiseeritud ekspeditsioonidega, mille ülesandeks oli välja selgitada, miks Peipsi järves ja Eesti rannikuvees kalasaagid vähenevad. Nende uurimuste tulemusena kehtestati Peipsil 1859 kalapüügiseadus (Eesti alal esimene kalakaitseseadus). Mitu Baeri järeldust on pädevad ka nüüdisajal. 19. saj. II poolel trükiti Tartus saksakeelsed raamatud Eesti ja tema naaberalade karpkalalaste morfomeetria (Benedykt Nalech Dybowski „Versuch einer Monographie der Cyprinoiden Livlands", 1862) ning kalastiku liigilise koosseisu ja kalade põhitunnuste kohta (Georg Seidlitzi „Die Fische (*Pisces*) der Ostseeprovinzen Russlands", 1877), Viljandis aga esimene eestikeelne kalaraamat (Johann Gustav Spuhl-Rotalia „Kodumaa kalad", 1896). 20 saj. I poolel ilmunud ülevaatlikest uurimistöödest on tähtsaimad Max von zur Mühleni (1850—1918) ja Guido Schneideri (1866—1948) monograafia „Der See Wirzjerw in Livland" (1920), kus käsitletakse ka Võrtsjärve ja Emajõe kalu ning kalandust, Heinrich Riikoja käsiraamat-määraja „Kodumaa kalad" (1927) ja selle täiendatud väljaanne „Eesti NSV kalad" (1950). Ka kahe maailmasõja vahel avaldati perioodikas Johannes Lepiksaare, Aleksander Määri, Robert Voore (Vinkeli), Villem Voore (Vinkeli) jmt. autori artikleid Eesti kalanduse ja mõne kalaliigi kohta. Pärast II maailmasõda kalandusalane uurimistöö tõhustus ja avardus. Eesti merebioloogilise uurimistöö keskuseks kujunes Läänemere Kalamajanduse TUI Tallinna Osk., millest sai 1991 Eesti Mereinst. Selle tegevust kooskõlastab Rahvusv. Mereuurimise Nõukogu (ICES; Eestit esindavad Evald Ojaveer, Tiit Raid, Toomas Saat jt.). Looduslike siseveekogude uurimine on koondunud TÜ-sse, Eesti TA (a-st 1997 EPMÜ) Zooloogia ja Botaanika Inst-i ning selle koosseisu kuuluvasse Võrtsjärve limnoloogiajaama, kalakasvatusalased uurimistööd EPMÜ Loomakasvatusinst-i. Suuremad ja üldistavat laadi teosed on Neeme Mikelsaare käsiraamat-määraja „Eesti NSV kalad" (1984), Ervin Pihu kalade bioloogiat käsitlev raamat „Matk kalariiki" (1987), Tiiu Tohverti ja Tiit Paaveri „Kalakasvatus Eestis" (1999) ning E. Pihu ja Aleksei Turovski "Eesti mageveekalad" (2001). Põhjalikumalt on uuritud majanduslikult tähtsamate ja väärtuslikumate kalade liigilist kuuluvust, bioloogiat, varude seisundit ning nende kasutamise ja kaitsega seostuvaid küsimusi. Sellealased on räime (Linda Rannak, E. Ojaveer, T. Raid), kilu (Ivar Veldre, Robert Aps), lõhe ja meriforelli (L. Rannak, Johanna Arman, Mart Kangur), merisiiga (Ilmar Sõrmus), jõeforelli ja harjust (Aarne Liiv, Rein Järvekülg), meritinti (Veera Kople, Heli Špilev), angerjat (Andu Kangur), latikat (Henn Haberman), vimba ja koha (Vai… emakala (Henn Ojaveer) nin… (N. Mikelsaar) käsitlevad uu… 20. saj. viimaseil kümnendeil … tus Eesti jõgede ja ojade (M. … R. Järvekülg jt.) ning järvede … uurimine (A. Kangur, Ain Jär… Krause, Väino Vaino, Markus … E. Pihu jt.). Uurimistööde tule… lurakendamine (esmajoones … berkorraldamine) muutis … tuntud Võrtsjärve 1967—71 … ja latikajärveks (M. Kangur, … ning Peipsis hävimisohus olnud … sai 1978—83 tähtsaimaid töö… ja peamine väljaveoartikkel (E. … Kalakasvatus hoogustus Eestis … lõpul. Tiigikaladest on enim … vikerforelli (Ilme Post jt.) ja … (Mare Puhk, T. Paaver jt.). R… tähelepanu pööratud ka kalade … loogiale (T. Saat, E. Ojaveer) … kudele (Aare Kirsipuu), aine… (Kalle Laugaste), ökotoksi… (Arvo Tuvikene) ja geneetikale … ver, Riho Gross) ning kalahai… -parasiitidele (Harda Tell, … salu, A. Turovski, Vello Kada… Bogovski, Mari-Liis Viilma… 1951 organiseeris Jüri Ristkok … vet Eestit haarava ihtüoloogi… kudemisaegu jälgiva) vaatlus… tegutseb praegugi. Uuritud … kalastiku kujunemist jääaja… vani (J. Lepiksaar, T. Paaver, … Lõugas jt.) ning kalapüüniste … viiside kujunemislugu (Gu… Alice Moora, Arved Luts jt.). … Kõrgkoolikursusena on Eesti … loogiat õpetatud pms. TÜ-s … oja, J. Ristkok, T. Saat jt.). … kümnendil ka Eesti Mere… (E. Ojaveer, H. Ojaveer jt.) ja … (T. Raid).

Kahepaiksed

Eestis on 11 liiki kahepaiksed … 3 — harilik mudakonn (*Pelo… cus*), kõre ehk juttselg-kärnkonn … *calamita*) ja rohekärnkonn (*B… — on meil oma levila põhja… ti kahepaiksed kuuluvad kas … Sabakonnalistest (*Caudata*) … 2 vesilikuliiki: tavaline ja … kuga tähnikvesilik (*Triturus … pikkus kuni 11 cm) ja … mandriosas hajusalt levinud … (*T. cristatus*; pikkus kuni 14 … konnalisi (*Anura*) on Eesti … Kagu-Eesti liivase pinnase … elab kaevuva eluviisiga … konn (pikkus kuni 8 cm), … tab iseloomulikku tugevat … lõhna. Kudemisajal häälitse…

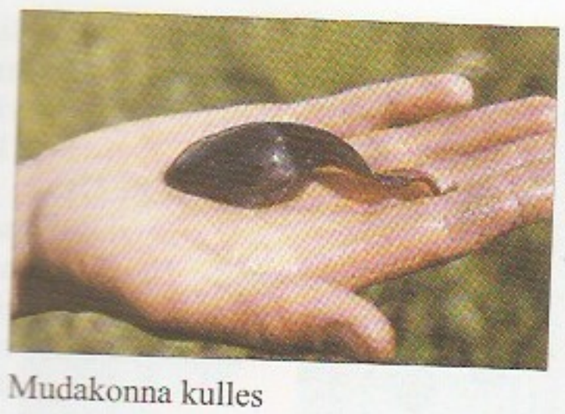

Mudakonna kulles

Rohukonn

Harilik kärnkonn

Järvekonn

rohekärnkonn ja mudakonn, III kaitsekategoorias rohu-, raba-, vee-, tiigi- ja järvekonn ning harilik kärnkonn.

Roomajad

Eestis elab 5 liiki roomajaid. Nad kuuluvad soomuseliste (*Squamata*) seltsi. Sisalikuliste (*Sauria*) alamseltsist on Eestis 3 liiki: arusisalik (*Lacerta viviparia*), kivisisalik (*L. agilis*) ja harilik vaskuss (*Anguis fragilis*). Arusisalik (pikkus kuni 15 cm) on tavaline ja teda võib kohata kõikjal. Kivisisalik (pikkus kuni 25 cm) on Eestis oma levila põhjapiiril, isoleeritud asurkondi elab kuivadel liivastel aladel. Jalutu sisalikuline — vaskuss (pikkus kuni 50 cm) — on varjatud eluviisiga, elab hajusalt Mandri-Eestis ja suurematel saartel pms. liivase pinnase ja rohke taimestikuga aladel. Arusisalik ja vaskuss on munaspoegijad, kivisisalik sigib munadega.

Maoliste (*Serpentes*) alamseltsist elab Eestis 2 liiki — harilik nastik (*Natrix natrix*) ja harilik rästik (*Vipera berus*). Harilik nastik (pikkus kuni 120 cm) eelistab elada niiskeis kohtades, seepärast on ta tavaline ja arvukas rannikualadel ning saartel. Merest kaugemal elab nastikut hajusalt veekogude läheduses. Nastik tegutseb päeval, ta ujub hästi ja püüab saaki sageli vees, teda on kohatud ka heinaküünides ja vanades lautades närilisi jahtimas. Eesti ainuke mürkmadu on harilik rästik (pikkus kuni 75 cm), tema iseloomulik tunnus on seljal olev siksakiline muster (mõnel isendil puudub). Rästik on Eestis kõikjal tavaline, teda ei ole vaid mõnel saarel. Rästikud kogunevad talvituma mõnikord suurte seltsingutena. Sageli on nende talvitumiskohad aastaid ühed ja samad. Nastik sigib munadega, rästik on munaspoegija.

Kivisisalik on Eesti PR-i (1998) 3. (haruldased) kategoorias ja LK II kaitsekategoorias, kõik ülejäänud roomajad on III kaitsekategoorias.

B: P. Ernits. *Kahepaiksete ja roomajate kaitsest Eestis.* — Eesti loomariigi kaitsest. Tln., 1992; P. Ernits, F. Jüssi. *Kahepaiksed ja roomajad.* — Eesti. Loodus. Tln., 1995.

Riinu Rannap

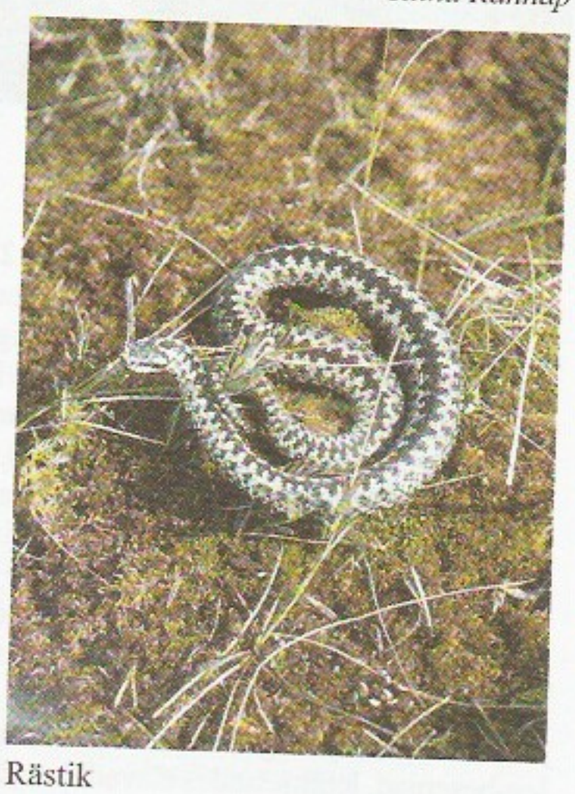

Rästik

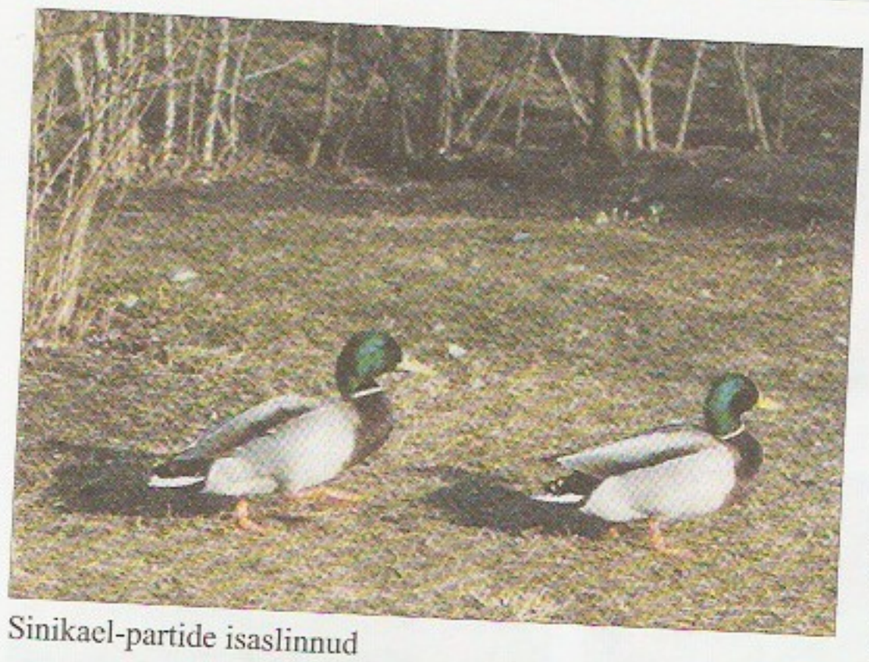

Sinikael-partide isaslinnud

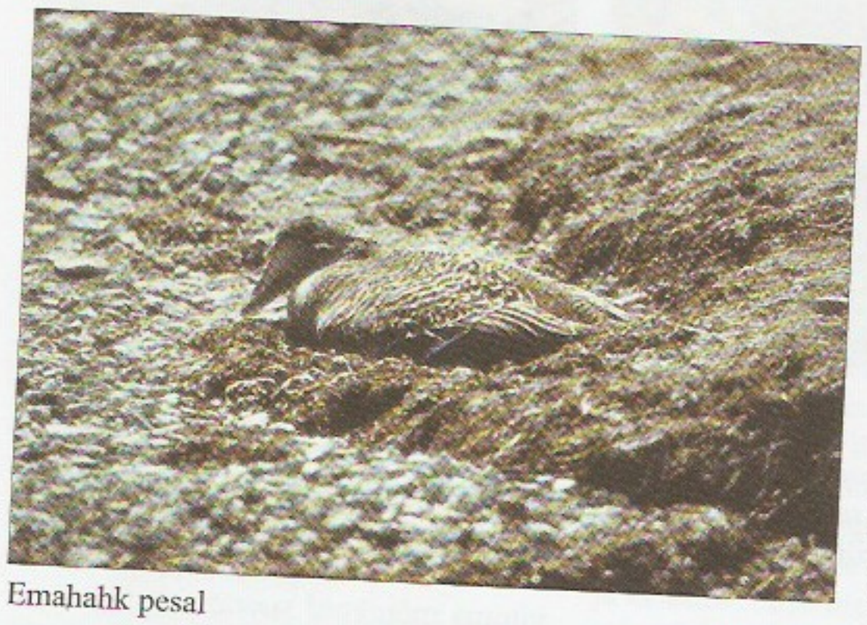

Emahahk pesal

Väikekajaka pesa

Linnustik

Eestis on kohatud 340 linnuliiki, neist 225 on haudelinnud (209 püsivalt, 9 ebaregulaarselt ja 7 juhuslikult pesitsevat). Pesitsejatest on ainult kuni veerand paigalinnud, ülejäänud rändlinnud. Palju pms. põhjapoolse levikuga liike on meil vaid läbirändajad (iga-aastasi 36 ja ebaregulaarseid 8 liiki, juhuslikke 1 liik). Mõned linnud on kas tali- või suvikülalised. Eesti linnuliikidest enamik (127) kuulub värvuliste seltsi. Järgnevad kurvitsalised (71 liiki), hanelised (37), haukalised (27), kakulised (12), toonekurelised (10) jt.

Eesti nüüdislinnustik on kujunenud põhil. pärast viimast jääaega, kui koos kogu elustiku rikastumisega tuli meile järjest uusi liike. Arktilistele tundra- ja rannikulindudele järgnesid okas- ja segametsade linnud, hiljem saabusid soojalembesemad, lehtmetsades elavad linnud ning inimkaaslejad.

Osa asustusajalooliselt varaseimate liikide levial
aga põhja poole. Praegustest haudelindudest kuulu
osa (60 %) laia levilaga loomastikutüüpidesse (pale
se, holarktilisse ja kosmopoliitsesse). Palju on ka
Turkestani (11 %) ja Euroopa päritolu liike (9 %)
on säilinud arktilise, Siberi ja Vana Maailma fau
esindajaid. Läbirändajaist kuuluvad pooled (50 %)
faunatüüpi. 20. saj. on linnustik täienenud uute
viimase 50 aasta vältel on oma levilat laiendanud
pesitsema hakanud vähemalt 17 linnuliiki, nt. na
kukkurtihane, kühmnokk- ja laululuik, tutt-tiir ja
Osa lindude (sh. valge-toonekure, haha, sookure
hõbekajaka ning musträsta) arvukus on viimas
kasvanud, kuid paljude (sh. väikepistriku, väike
väänkaela, balti risla, rohunepi ja tõmmukajaka
tugevasti kahanenud. Loodusolude muutumise
gevuse tagajärjel on mitme linnuliigi (nt. järvekaur
madukotka, siniraa, rabapüü) arvukus vähenenud
Haudelinnuna on meilt kadunud varem suhteliselt
rabapistrik.

Ligi pool meie haudelinnustikust (valdavalt
eelistab elupaigana puistuid ja põõsastikke,
kõige hanelised ja kurvitsalised) on seotud sisev
kümnendik eelistab madalsoid ja niite (valdavalt
mererannikut ja saari (pms. kurvitsalised ja ha
kultuurmaastikku. Vaid 3 % meie linnuliikidest
nult rabades. Kõige liigirikkamad ja tihedamalt
laialehised lehtmetsad (kuni 1800 paari 1 km² koh
lindudest on arvukaimad pesitsejad metsvint (1,5
haudepaari), salu-lehelind (0,8–2 mln.) ja
(0,5–1 mln.). Suhteliselt linnuvaesed on lage
paari 1 km² kohta), kuid seal pesitseb palju ainult
paigale omaseid liike (rabapüü, põldrüüt, hallõgija
väikekoovitaja, varem ka rabapistrik). Kõikjal E
linavästrik, põldlõoke, kuldnokk, metsvint ja sa
Eesti PR-is (1998) on 0 (hävinud või tõenäoliselt
kategoorias 2, 1. (eriti ohustatud) kategoorias 7, 2
kategoorias 8, 3. (haruldased) kategoorias 19, 4.
väärivad) kategoorias 11 ja 5. (määratlemata)
linnuliiki. LK I kaitsekategooriasse kuulub 9
kurg, konnakotkad, meri-, madu-, kalju- ja kala
pistrik ning rabapüü), LK II kaitsekategooriasse
kaitsekategooriasse 177 linnuliiki. Jahilindudeks
tud 37 liiki, enim kütitakse Eestis parte ja hane

Linnustiku uurimine. Mõningaid teateid ja
Eesti linnustiku kohta on avaldatud alates 17. saj-st
sem uurimine algas 19. saj. lõpus ja 20. saj. algus
tud uurijad olid nt. Valerian Russow, Ernst von
Harald Loudon, Paul Wasmuth ja Oscar
I poole tuntuimad linnustiku uurijad olid
Mihkel Härms ja Eerik Kumari. 20. saj. II
Eesti ornitoloogiaalase uurimistöö keskuseks
ja Botaanika Inst. (praegu EPMÜ alluvuses).
lisaks E. Kumarile Sven Onno, Ahto Jõgi,
Jüri Keskpaik, Heinrich Veromann, Vilju
Kuresoo jmt. Ornitoloogiaalase uurimistööga
ka TÜ-s (Ruth Ling, Raivo Mänd, Peeter
Matsalu (Valdur Paakspuu, Eve Mägi, Taivo
Nigula (Henn Vilbaste, Agu Leivits jt.) ja
alal (Leo Aumees, Arvo Kullapere jt.). Linnu
ja kaitse propageerimisel on tegusad olnud
Fred Jüssi, Tiit Leito, Eerik Leibak jt. Kanal
Ene Viht, hanelisi Aivar Leito. Eesti linnu
on palju kaasa aidanud harrastusornitoloogid

Kalakajakas

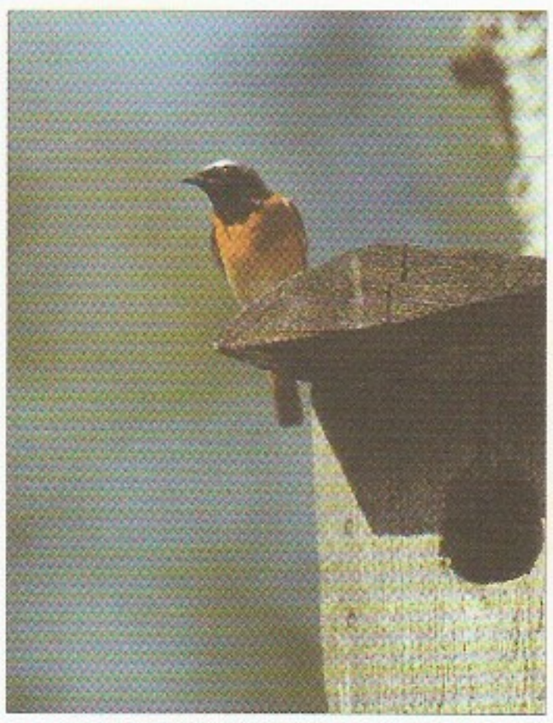

Lepalind

Kühmnokk-luige pere

laululuik (*C. cygnus*)
rabahani (*Anser fabalis*)
lühinokk-hani (*A. brachyrhynchus*)
suur-laukhani (*A. albifrons*)
väike-laukhani (*A. erythropus*)
hallhani ehk roohani (*A. anser*)
kanada lagle (*Branta canadensis*)
valgepõsk-lagle (*B. leucopsis*)
mustlagle (*B. bernicla*)
punakael-lagle (*B. ruficollis*)
ristpart (*Tadorna tadorna*)
viupart (*Anas penelope*)
rääkspart (*A. strepera*)
piilpart (*A. crecca*)
sinikael-part (*A. platyrhynchos*)
soopart ehk pahlsaba-part (*A. acuta*)
rägapart (*A. querquedula*)
luitsnokk-part (*A. clypeata*)
punapea-vart (*Aythya ferina*)
tuttvart (*A. fuligula*)
merivart (*A. marila*)
hahk (*Somateria mollissima*)
kuninghahk (*S. spectabilis*)
kirjuhahk (*Polysticta stelleri*)
aul (*Clangula hyemalis*)
mustvaeras (*Melanitta nigra*)
tõmmuvaeras (*M. fusca*)
sõtkas (*Bucephala clangula*)
väikekoskel (*Mergus albellus*)
rohukoskel (*M. serrator*)
jääkoskel (*M. merganser*)

Selts: **haukalised (*Accipitriformes*)**
Sgk.: **haugaslased (*Accipitridae*)**
herilaseviu (*Pernis apivorus*)
must-harksaba (*Milvus migrans*)
merikotkas (*Haliaëtus albicilla*)
madukotkas (*Circaëtus gallicus*)
roo-loorkull (*Circus aeruginosus*)
välja-loorkull (*C. cyaneus*)
soo-loorkull (*C. pygargus*)
kanakull (*Accipiter gentilis*)
raudkull (*A. nisus*)
hiireviu (*Buteo buteo*)
karvasjalg-viu ehk taliviu (*B. lagopus*)
väike-konnakotkas (*Aquila pomarina*)

Kalju- ehk maakotkas

suur-konnakotkas (*A. clanga*)
kaljukotkas (*A. chrysaëtos*)
Sgk.: **kalakotkaslased (*Pandionidae*)**
kalakotkas (*Pandion haliaëtus*)
Selts: **pistrikulised (*Falconiformes*)**
Sgk.: **pistriklased (*Falconidae*)**
tuuletallaja (*Falco tinnunculus*)
punajalg-pistrik (*F. vespertinus*)
väikepistrik (*F. columbarius*)
lõopistrik (*F. subbuteo*)
rabapistrik (*F. peregrinus*)
Selts: **kanalised (*Galliformes*)**
Sgk.: **metsislased** ehk **püülased (*Tetraonidae*)**
laanepüü (*Bonasa bonasia*)
rabapüü (*Lagopus lagopus*)
teder (*Tetrao tetrix*)
metsis ehk mõtus (*T. urogallus*)
Sgk.: **faasanlased (*Phasianidae*)**
nurmkana (*Perdix perdix*)
põldvutt (*Coturnix coturnix*)
faasan (*Phasianus colchicus*)
Selts: **kurelised (*Gruiformes*)**
Sgk.: **ruiklased (*Rallidae*)**
rooruik (*Rallus aquaticus*)
täpikhuik (*Porzana porzana*)
väikehuik (*P. parva*)
rukkirääk (*Crex crex*)
tait (*Gallinula chloropus*)
lauk (*Fulica atra*)
Sgk.: **kurglased (*Gruidae*)**
sookurg (*Grus grus*)
Selts: **kurvitsalised (*Charadriiformes*)**
Sgk.: **merisklased (*Haematopodidae*)**
merisk (*Haematopus ostralegus*)
Sgk.: **naaskelnoklased (*Recurvirostridae*)**
naaskelnokk (*Recurvirostra avosetta*)
Sgk.: **tülllased (*Charadriidae*)**
väiketüll (*Charadrius dubius*)
liivatüll (*Ch. hiaticula*)
roosterind-tüll (*Ch. morinellus*)
rüüt (*Pluvialis apricaria*)
plüü (*P. squatarola*)
kiivitaja (*Vanellus vanellus*)
Sgk.: **kurvitslased (*Scolopacidae*)**
suurrisla ehk suurrüdi (*Calidris canutus*)
leeterisla ehk leeterüdi (*C. alba*)
väikerisla ehk väikerüdi (*C. minuta*)
värbrisla ehk värbrüdi (*C. temminckii*)
kõvernokk-risla ehk kõvernokk-rüdi (*C. ferruginea*)
meririsla ehk merirüdi (*C. maritima*)
risla ehk rüdi (*C. alpina*)
plütt (*Limicola falcinellus*)
tutkas (*Philomachus pugnax*)
mudanepp (*Lymnocryptes minimus*)
tikutaja ehk taevasikk (*Gallinago gallinago*)
rohunepp (*G. media*)
metskurvits (*Scolopax rusticola*)
mustsaba-vigle (*Limosa limosa*)
vöötsaba-vigle (*L. lapponica*)
väikekoovitaja (*Numenius phaeopus*)
suurkoovitaja (*N. arquata*)
tumetilder (*Tringa erythropus*)
punajalg-tilder (*T. totanus*)
lammitilder (*T. stagnatilis*)
heletilder (*T. nebularia*)
metstilder (*T. ochropus*)
mudatilder (*T. glareola*)
vihitaja ehk jõgitilder (*Actitis hypoleucos*)
kivirullija (*Arenaria interpres*)
veetallaja (*Phalaropus lobatus*)
Sgk.: **änlased (*Stercorariidae*)**
laisaba-änn (*Stercorarius pomarinus*)
söödikänn (*S. parasiticus*)
pikksaba-änn (*S. longicaudus*)
Sgk.: **kajaklased (*Laridae*)**
väikekajakas (*Larus minutus*)
naerukajakas (*L. ridibundus*)
kalakajakas (*L. canus*)
tõmmukajakas (*L. fuscus*)
hõbekajakas (*L. argentatus*)
jääkajakas (*L. hyperboreus*)
merikajakas (*L. marinus*)
kaljukajakas (*Rissa tridactyla*)
Sgk.: **tiirlased (*Sternidae*)**
räusktiir ehk räusk (*Sterna caspia*)
tutt-tiir (*S. sandvicensis*)
jõgitiir (*S. hirundo*)
randtiir (*S. paradisaea*)
väiketiir (*S. albifrons*)
mustviires (*Chlidonias niger*)
valgetiib-viires (*Ch. leucopterus*)
Sgk.: **alklased (*Alcidae*)**
lõunatirk (*Uria aalge*)
alk (*Alca torda*)
krüüsel (*Cepphus grylle*)
Selts: **tuvilised (*Columbiformes*)**
Sgk.: **tuvilased (*Columbidae*)**
kodutuvi (*Columba livia* var. *domestica*)
õõnetuvi (*C. oenas*)
kaelustuvi ehk meigas (*C. palumbus*)
kaelus-turteltuvi ehk pargi-tuvi (*Streptopelia decaocto*)
turteltuvi (*S. turtur*)
Selts: **käolised (*Cuculiformes*)**
Sgk.: **kägulased (*Cuculidae*)**
kägu (*Cuculus canorus*)
Selts: **kakulised (*Strigiformes*)**
Sgk.: **kaklased (*Strigidae*)**
kassikakk (*Bubo bubo*)
lumekakk (*Nyctea scandiaca*)
võõtkakk (*Surnia ulula*)
värbkakk (*Glaucidium passerinum*)
kodukakk (*Strix aluco*)
händkakk (*S. uralensis*)
habekakk (*S. nebulosa*)
kõrvukräts (*Asio otus*)
sooräts (*A. flammeus*)
karvasjalg-kakk (*Aegolius funereus*)
Selts: **öösorilised (*Caprimulgiformes*)**
Sgk.: **öösorlased (*Caprimulgidae*)**
öösorr (*Caprimulgus europaeus*)
Selts: **piiritajalised** ehk **pikatiivalised (*Apodiformes*)**
Sgk.: **piiritajalased** ehk **piirpääsukesed (*Apodidae*)**
piiritaja ehk piirpääsuke (*Apus apus*)
Selts: **siniraalised (*Coraciiformes*)**
Sgk.: **jäälindlased (*Alcedinidae*)**
jäälind (*Alcedo atthis*)
Sgk.: **siniraaglased (*Coraciidae*)**
siniraag (*Coracias garrulus*)
Sgk.: **vaenukägulased (*Upupidae*)**
vaenukägu ehk toonetuvi

Metsisekukk

roo-ritsiklind (*L. luscinioides*)
kõrkja-roolind (*Acrocephalus schoenobaenus*)
aed-roolind (*A. dumetorum*)
soo-roolind ehk putke-roolind (*A. palustris*)
tiigi-roolind (*A. scirpaceus*)
rästas-roolind (*A. arundinaceus*)
käosulane (*Hippolais icterina*)
vööt-põõsalind (*Sylvia nisoria*)
väike-põõsalind (*S. curruca*)
pruunselg-põõsalind (*S. communis*)
aed-põõsalind (*S. borin*)
mustpea-põõsalind (*S. atricapilla*)
rohe-lehelind ehk nõlva-lehelind (*Phylloscopus trochiloides*)
kuld-lehelind (*Ph. proregulus*)
vööt-lehelind (*Ph. inornatus*)
mets-lehelind (*Ph. sibilatrix*)
väike-lehelind ehk silksolk (*Ph. collybita*)
salu-lehelind (*Ph. trochilus*)
pöialpoiss (*Regulus regulus*)

Sgk.: **kärbsenäplased (*Muscicapidae*)**
hall-kärbsenäpp (*Muscicapa striata*)
väike-kärbsenäpp (*Ficedula parva*)
must-kärbsenäpp (*F. hypoleuca*)

Sgk.: **vilbaslased** ehk **timallased (*Timaliidae*)**
roohabekas ehk roovilbas (*Panurus biarmicus*)

Sgk.: **sabatihaslased (*Aegithalidae*)**
sabatihane (*Aegithalos caudatus*)

Sgk.: **tihaslased (*Paridae*)**
sootihane ehk salutihane (*Parus palustris*)
põhjatihane (*P. montanus*)
tutt-tihane (*P. cristatus*)
musttihane (*P. ater*)
sinitihane (*P. caeruleus*)
rasvatihane (*P. major*)

Sgk.: **puukoristajalased (*Sittidae*)**
puukoristaja (*Sitta europaea*)

Sgk.: **porlased (*Certhiidae*)**
porr (*Certhia familiaris*)

Sgk.: **kukkurtihaslased (*Remizidae*)**
kukkurtihane (*Remiz pendulinus*)

Sgk.: **peoleolased (*Oriolidae*)**
peoleo (*Oriolus oriolus*)

Sgk.: **õgijalased (*Laniidae*)**
punaselg-õgija (*Lanius collurio*)
hallõgija (*L. excubitor*)

Sgk.: **vareslased (*Corvidae*)**
pasknäär (*Garrulus glandarius*)
harakas (*Pica pica*)
mänsak (*Nucifraga caryocatactes*)
hakk (*Corvus monedula*)
künnivares (*C. frugilegus*)
vares (*C. corone*)
ronk ehk kaaren (*C. corax*)

Sgk.: **kuldnoklased (*Sturnidae*)**
kuldnokk (*Sturnus vulgaris*)

Sgk.: **varblaslased (*Passeridae*)**
koduvarblane (*Passer domesticus*)
põldvarblane (*P. montanus*)

Sgk.: **vintlased (*Fringillidae*)**
metsvint (*Fringilla coelebs*)
põhjavint (*F. montifringilla*)
koldvint (*Serinus serinus*)
rohevint (*Carduelis chloris*)
ohakalind (*C. carduelis*)
siisike (*C. spinus*)
kanepilind (*C. cannabina*)
mägi-kanepilind (*C. flavirostris*)
urvalind (*C. flammea*)
hele-urvalind (*C. hornemanni*)
vööt-käbilind (*Loxia leucoptera*)
kuuse-käbilind (*L. curvirostra*)
männi-käbilind (*L. pytyopsittacus*)
karmiinleevike (*Carpodacus erythrinus*)
männileevike (*Pinicola enucleator*)
leevike (*Pyrrhula pyrrhula*)
suurnokk-vint ehk suurnokk (*Coccothraustes coccothraustes*)

Sgk.: **tsiitsitajalased (*Emberizidae*)**
lapi tsiitsitaja ehk keltsalind (*Calcarius lapponicus*)
hangelind (*Plectrophenax nivalis*)
talvike (*Emberiza citrinella*)
põldtsiitsitaja (*E. hortulana*)
põhjatsiitsitaja (*E. rustica*)
rootsiitsitaja (*E. schoeniclus*)
halltsiitsitaja (*Miliaria calandra*)

Koostanud Vilju Lilleleht

Karu

Imetajad

Eesti nüüdisaegne imetajatefauna on kujunenud põhil. pärast jääaega (viimase 10 000—12 000 aasta vältel), kui siinsele alale tuli loomi lõunast ja idast (vt. „Selgroogsete fauna kujunemine"). Vähesel määral on Eestis Euro-Siberi metsade loomaliike — põtra, valgejänest ja lendoravat. Neist kaks esimest jõudsid meie alale juba varases preboreaalses kliimastaadiumis. Enim on laialehistele metsadele iseloomulikke

Metskitsed

liike, kes tulid siia hilispreboreaalses või boreaalses kliimastaadiumis. Pärast sooja atlantilist kliimastaadiumi kliima jahenes ja Eesti alale jäid ainult vähenõudlikud liigid, suurem osa siirdus mujale. Kui kliima taas soojenes, tuli osa neist (metskits, metssiga ja punahirv) tagasi. Osa Euro-Kasahhi steppide ja metsasteppide liikidest levis Eesti alale siis, kui inimtegevuse tagajärjel tekkisid ava-kultuurmaastikud. Sellised stepiliigid on põld-uruhiir, juttselg-hiir ja hiliseim tulnuk halljänes. Enamikul Eesti nüüdisaegsetel liikidel (nt. mutil, karihiirel, mägral, karul, oraval, hundil, rebasel, kärbil ja nirgil) on suur ökoloogiline amplituud ja väga lai levila. Inimkaaslejad imetajad on Eestis koduhiir, rändrott ja kodurott; kaks esimest võivad soojal ajal elada ka väljaspool hooneid, kuid kodurott saab elada vaid inimasulais. Viimasel ajal on kodurotti ainult Kagu-Eestis ja kitsal alal Peipsi ääres (kuni Narva jõe suudmeni).

Nüüdisajal on Eestis kindlaks tehtud 64 imetajaliiki. Esindatud on putuktoiduliste, käsitiivaliste, näriliste, jäneseliste, kiskjaliste, loivaliste, vaalaliste ja sõraliste selts. Nimekirjale lisanduvad eksikülalistena 3 vaalaliiki — küürvaal ehk pikkloib-vaal, silmikdelfiin ehk afaliin (mõlemaid kohati Eesti merevetes 19. saj.) ja valgevaal (nähti meie vetes 20. saj. algul ja 1985. a.). Viimastel aastakümnetel puuduvad andmed unilaste kohta. Ajakirjanduses leidub üks teade selle kohta, et on nähtud kunelit (*Glis glis*). Kuigi Johannes Lepiksaar (1986) oletab, et atlantilises kliimastaadiumis on kunelit Eesti alal olnud, ei ole seda veel tõestada suudetud. Tõendusmaterjal puudub ka pähklinäpi kohta; 40 aastat pole kohatud lagritsat ja vaalalist pringlit. Kääbus-karihiire kohta on vaid ajakirjanduses avaldatud leiuteade.

Eestisse on introdutseeritud ondatra (1947) ja kährikkoer (1950), reaklimatiseeritud on kobras (toodi 1957 Jänijõe piirkonda, Kagu-Eestisse tulid koprad Venemaalt, taastumine toimus nelja iseseisva asurkonna kaudu) ja punahirv (mitu korda 19. ja 20. saj.). Mink ehk ameerika naarits on Eestis levinud iseseisvalt — farmidest põgenenud mingid kohanesid looduses hästi ja tõrjusid omamaise euroopa naaritsa välja; hävimisohus euroopa naaritsa aitab loodusesse (Hiiumaale) taasasustada Tallinna Loomaaed (esimesed isendid lasti Hiiumaal lahti 2000. a.).

Haruldaste imetajatena on LK I kaitsekategoorias lendorav ja euroopa naarits, II kaitsekategoorias kõik käsitiivalised, unilased ja hülged ning III kaitsekategoorias siilid, karihiired, vesimutt, pringel, kivinugis, kärp, nirk, ahm ja saarmas. Eesti PR-is (1998) on 1. (eriti ohustatud) kategoorias euroopa naarits, 2. (ohualtid) kategoorias viigerhüljes ja lendorav, 3. (haruldased) kategoorias lagrits, pähklinäpp, brandti, tiigi-, habe- ja nattereri lendlane, suurvidevlane ning kääbus- ja hõbe-nahkhiir, 4. (tähelepanu vajavad) kategoorias hallhüljes ja saarmas, 5. (määratlemata) kategoorias soo- ja võsa-uruhiir ning laane-karihiir.

Imetajate uurimine. Esimesed olulised imetajateuurimused avaldasid Eestis 19. saj. lõpukümnendeil ja 20. saj. alguses baltisakslased Oskar Löwis of Menar, Gotthard Schweder, Karl Grevé, Harald Loudon, Adelbert Krüdener, Georg Seidlitz ja Paul Wasmuth. Enamik uurimusi käsitles jahiulukeid. Mitmes loomastiku ülevaates on ka andmeid imetajate kohta. Tollastest töödest on olulisimad G. Seidlitzi „Verzeichniss der Säugethiere, Vögel, Reptilen und Amphibien der Ostseeprovinzen, mit Bezugenahme auf die Sammlung der

Naturforscher-Gesellschaft zu D
(1861), P. Wasmuthi „Tabellari
turgeschichte der Säugetiere de
provinzen (mit besonderer Be
tigung des Gouvernements E
(1908) ja K. Grevé „Säugetie
Liv- und Estland. Ein Beitrag z
matkunde" (1909). Constan
wingk ja Alexander Rosenb
aluse paleoterioloogiale. I
sõja lõpuni ilmus terioloogili
kandja „Neue Baltische Wa
blätter".

1920. a-il tegutses esimene
terioloog Edwin Reinwaldt,
mused käsitlevad pisiimetajaid
maailmasõjani keskendusid E
jad pms. jahiulukite bioloogia
geograafiale. Johannes Lepik
gitas Eesti teriofauna ajalugu
II maailmasõda rajasid teriolo
reetilise aluse Juhan Aul, K
ver ja Harry Ling, neilt il
monograafia „Eesti NSV
Pisiimetajaid on uurinud Lin
K. Paaver, Matti Masing, An
jutin, Peeter Ernits, Uudo T
Kirk, Lauri Lutsar jmt., loiva

Halljänes

Siil pesas

Kaal, Harri Valdmann, Tiit Maa-
H. Ling, Tiit Randveer ja Jüri
kobrast) Nikolai Laanetu.
K. Paaver (temalt ilmus 1965
периферии и изменчивость
Lembi Lõu-
ökoloogiliste
teoreetiliste aluste ja kor-
Valdmann jt.).
Selts, a-st 1982 ilmub hääle-
perioodiliselt) ja a-st 1991 „Folia

Trt., 1931; K. Paaver. *Eesti*
loomastikust. — Loodusuurijate
M. Kaal. *Pruunkaru.* Tln.,
Eesti imetajate määramista-
Tln., 1983; M. Masing. *Lend-*
Metskits. Tln., 1989; A. Kirk.
Metssiga. Tln., 1997.

Kopra kuhilpesa Karula rahvuspargis

Sgk.: **unilased (*Myoxidae*,** ka ***Gliridae*)**
pähklinäpp (*Muscardinus avellanarius*)
lagrits (*Eliomys quercinus*)
Sgk.: **hüppurlased (*Zapodidae*)**
kasetriibik (*Sicista betulina*)
Sgk.: **hiirlased (*Muridae*)**
rändrott ehk hallrott (*Rattus norvegicus*)
kodurott ehk mustrott (*R. rattus*)
koduhiir (*Mus musculus*)
juttselg-hiir (*Apodemus agrarius*)
väike-metshiir (*A. uralensis*)
kaelushiir (*A. flavicollis*)
pisihiir (*Micromys minutus*)
ondatra ehk piisamrott (*Ondatra zibethicus*)
harilik mügri ehk tavamügri ehk vesirott (*Arvicola terrestris*)
harilik leethiir, ka tava-leethiir (*Clethrionomys glareolus*)
põld-uruhiir (*Microtus arvalis*)
kuhja-uruhiir (*M. levis*)
niidu-uruhiir (*M. agrestis*)
võsa-uruhiir (*M. subterraneus*)
soo-uruhiir (*M. oeconomys*)
Selts: **jäneselised (*Lagomorpha*)**
Sgk.: **jäneslased (*Leporidae*)**
valgejänes (*Lepus timidus*)
halljänes (*L. europaeus*)
Selts: **kiskjalised (*Carnivora*,** ka ***Fissipedia*)**
Sgk.: **kärplased (*Mustelidae*)**
metsnugis (*Martes martes*)
kivinugis ehk kodunugis (*M. foina*)
tuhkur ehk metstuhkur ehk tõhk (*Mustela putorius*)
euroopa naarits (*M. lutreola*)
mink (*M. vision*)
kärp (*M. erminea*)
nirk (*M. nivalis*)
mäger (*Meles meles*)
ahm (*Gulo gulo*)
harilik saarmas, ka udras (*Lutra lutra*)
Sgk.: **karulased (*Ursidae*)**
karu ehk pruunkaru (*Ursus arctos*)
Sgk.: **koerlased (*Canidae*)**
hunt ehk hallhunt ehk susi (*Canis lupus*)
rebane ehk punarebane (*Vulpes vulpes*)
kährikkoer ehk kährik (*Nyctereutes procyonoides*)
Sgk.: **kaslased (*Felidae*)**
harilik ilves ehk tava-ilves (*Felis lynx*)
Selts: **loivalised (*Pinnipedia*)**
Sgk.: **hülglased (*Phocidae*)**
hallhüljes (*Halichoerus grypus*)
viigerhüljes ehk viiger (*Pusa hispida*)
Selts: **vaalalised (*Cetacea*)**
Sgk.: **delfiinlased (*Delphinidae*)**
harilik pringel (*Phocoena phocoena*)
Selts: **sõralised (*Artiodactyla*)**
Sgk.: **sigalased (*Suidae*)**
metssiga (*Sus scrofa*)
Sgk.: **hirvlased (*Cervidae*)**
põder (*Alces alces*)
punahirv (*Cervus elaphus*)
metskits ehk kaber (*Capreolus capreolus*)

Eksikülalised

Selts: **vaalalised (*Cetacea*)**
Sgk.: **delfiinlased (*Delphinidae*)**
silmikdelfiin ehk laiksilmvaal ehk afaliin (*Tursiops truncatus*)
Sgk.: **vaguvaallased (*Balaenopteridae*)**
küürvaal ehk pikkloib-vaal (*Megaptera novaeangliae*)
Sgk.: **narvallased (*Monodontidae*)**
valgevaal (*Delphinapterus leucas*)

Anne Kirk

Jahindus

Jahinduse ajalugu. Jahindus on ammustest aegadest peale olnud inimeste oluline elatusallikas. Et esiajal olid jahipidamisvahendid algelised ja inimasustus hõre, siis küttimine loomastikku eriti ei ohustanud. Maaviljeluse ja karjakasvatuse tekkimise ning tehnoloogia arenguga hakkas loodusmaastik järjest vähenema ja ulukite arvukus kahanema. Ka kaugetel aegadel rakendati jahipidamisele kitsendusi, algselt rahvapärimuste ja -kommete ning suuliste keeldude, hilisemal ajal kirjalike käskude kaudu. Eesti esimesed looduskasutuse õigused ja piirangud on kirja pandud 13.—14. saj. Otseselt jahipidamist käsitlevad seadused on pärit 15. saj-st: 1429 andis Saksa kun. Sigismund Eestis jahiõiguse (koos mõningate piirangutega) Saksa Ordule. Kuramaa piiskop Paul keelas 1465 maasulastel suurulukite, hiljem ka väikeulukite küttimise. Nende seaduste ilmumise ajaks oli ulukite varu vähenenud, juba sadu aastaid polnud nähtud grööni hüljest, piisonit, tarvast ja punahirve, kobras oli väljasuremisohus. Ilmselt oli üks selle põhjusi röövküttimine.

Kui tekkis pärisorjus, hakati Lääne-Euroopa eeskujul piirama talupoegade õigusi. 1507 võeti Volmari maapäeva otsusega talurahvalt relvakandmise õigus. 1561 andis Poola kun. Sigismund II August privileegiga jahiõiguse Liivimaa aadelkonnale.

Rootsi ajal tehti jahiõiguses suuri muudatusi. 1664. a. metsaseadus piiras põtrade, metssigade ja metskitsede küttimist. Sel ajal oli kiskjate, eriti huntide arvukus väga suur. Hundid ründasid nii koduloomi kui ka inimesi. Dionysius Fabricius (trükis avaldatud esmakordselt 1792) ja Johann Fischer (trükis esmakordselt 1791) viitavad oma üleskirjutistes sellele, et Liivimaal ei ole metssigu. Christian Kelch peab põtrade arvukuse vähenemise põhjuseks metsade hävimist, huntide rohkust ja salaküttimist. 1656. a. patendiga keelati omavoli vähendamiseks riigimõisade metsades põtrade, metssigade ja metskitsede küttimine. Salaküttimise vastu võitlemiseks nägi 1664. a. jahiseadus ette, et kolmandik trahvisummast läheb pahateo ülesandjale, ülejäänud aga maakohtule ja kuningakassale. Sama seadus keelas ka jäneste ja lindude loata jahtimise, kehtestas trahvimäärad, jahikeeluajad ja jahimehe õigused. Talupojad võisid küttida ainult röövloomi. Sel ajal pääses hea kütt teoorjusest. Mõis võis pidada üht või kaht elukutselist jäägrit. 17. saj. võeti kasutusele amb ja tulelukuga püss, 18. saj. püünisrauad ja 19. saj. tagantlaetavad püssid.

Alates 18. saj-st on ulukite arvukuse ja jahipidamise kohta rohkem teavet, sh. Wilhelm Christian Friebelt (1794), August Wilhelm Hupelilt (1777), Jakob Benjamin Fischerilt (1791) ja Karl Grevélt (1910). Baltisakslaste ornitoloogia- ja terioloogiaalased uuringud olid suuremalt jaolt jahindusliku kallakuga. 18. saj. lõpul hakkas kahanema karu, ilvese, metsnugise, saarma ja põdra arvukus; ahm kadus meie alalt üldse, taandudes põhja poole. Huntide arvukus suurenes 19. saj. lõpuni. Mõisades rajati hirveaedu.

Venemaa 1882. a. jahiseadus toimis üldiselt hästi, ta kehtis I maailmasõjani. Eesti Vabariigi algusaastail valitses jahinduses anarhia. Hakati välja töötama jahiseadust, see võeti vastu 1934. Pärast II maailmasõda (1945) asutati ENSV Riiklik Jahiinspektsioon. 1964 viidi jahiinspektsioon ENSV Metsamajanduse ja Looduskaitse Min-i Looduskaitse Valitsuse alluvusse ja muudeti 1972 jahimajanduse osk-ks (selle tööd suunas 1988. a-ni Jaan Naaber). Praegu kooskõlastab riiklikku jahindustegevust Eesti Keskkonnamin-i metsaosk. (a-st 1988 suunab sellealast tegevust Kaarel Roht). 1967. a. loodi riigi jahialad, neid on 11 ning neid juhib Eesti Riigimetsade Majandamise Keskus.

1945 kehtestati jahimäärustik. 1947 täiendati seda mitme lisamäärusega. Samal aastal kinnitati jahipidamiseeskiri ja moodustati 7 jahikaitsepiirkonda (sh. Matsalu ja Vaika). 1967 valmis „Eesti NSV jahipidamise põhimäärus". EV jahindust suunab 1994 vastu võetud jahikorralduse seadus.

Ajakirja „Eesti Jahimees" esikaas

Seltsiline ja klubiline tegevus

tuli Tartus Alexander Theodor [illegible] dendorfi, Karl Eduard von [illegible] krahv Friedrich Bergiga eesotsa Tartu-Võru Ulukikaitse Selts miskoosolek. Paljudele katsetele mata ei andnud Venemaa valitsus seltsile tegevusluba, sama saatus ka Eestimaa Jahiseltsi. Küll asutati 1869 Pärnu Jahimeeste Selts, 1891 Eestimaa Jahimeeste Selts, Liivimaa Jahimeeste Seltsi ja Jahisõprade Seltsi, 1905 Kuramaa Jahiseltsi, 1913 Tartu Jahisõprade „Wibulane" jmt. seltsi põhikiri. Eesti Vabariigis asutati 1920. aastatel piirkondlikke jahiseltse ja Kütisalku (paljude tegevus lõpetas

Jahiajad

Jahiuluk/aasta	1934	1959	1982	1995
laanepüü	15. VIII – 14. I	1. IX – 31. X	20. VIII – 31. X	20. VIII – [illegible]
nurmkana	15. IX – 31. X	1. – 31. X	1. – 15. X	1. IX – [illegible]
haned	25. VII – 31. V	10. VIII – äralennuni	20. IX – 31. X	20. VIII – (30. XI suunveeg
mäger	15. VIII – 31. XII	1. – 30. XI	7. XI – 31. I	1. X – [illegible]
jänesed	1. X – 29. II	1. XI – 31. I	15. X – 31. I	1. X – [illegible]
metssiga	keelatud	1. X – 31. XII	1. VI – 31. I	aasta ring
põder	keelatud	1. X – 15. XII	1. X – 30. XI	15. IX – [illegible]
metskits:				
sokk	1. VII – 30. IX	20. VII – 15. VIII	15. VII – 15. VIII ja 1. – 31. IX	1. VII – [illegible]
kits	1. X – 14. XI		1. IX – 31. X	1. IX – [illegible]
hunt	aasta ringi	aasta ringi	aasta ringi	aasta ring
rebane	aasta ringi	aasta ringi	aasta ringi	aasta ring
kährik	aasta ringi	aasta ringi	aasta ringi	aasta ring
ilves	aasta ringi	aasta ringi	aasta ringi	aasta ring
karu	keelatud	keelatud	7. XI – 28. II	1. X – [illegible]
kobras	keelatud	keelatud	15. VIII – 30. XI	1. VIII – [illegible]
			1. – 15. III	1. VIII – [illegible]

Koostanud Kaarel Roht

na Jahindusklubi. Selts haldas ligi 80 % Eesti terr-st. Eesti Jahimeeste Seltsi esimees oli 1987. a-ni Feliks Nõmmsalu. 1994. a. jahikorraldusseaduse kehtestamisega tekkis üle 200 piirkondliku jahiseltsi ja jahiala.

Eesti jahikultuuri ja -traditsioone on aidanud juurutada perioodilised ja aperioodilised väljaanded. 1901 hakkas ilmuma Liivi-, Eesti- ja Kuramaa jahisõprade seltside ja Balti Puhtavereliste Koerte Kasvatajate Seltsi väljaanne „Baltische Waidmannsblätter", mis 1905. a-st jätkas nime all „Neue Baltische Waidmannsblätter"; see jahindust oluliselt mõjutanud väljaanne ilmus 1914. a. lõpuni ning lõpetas tegevuse sõja tõttu. Selle väljaande suunda jätkas 1921—40 ilmunud metsandus- ja jahinduskuukiri „Eesti Mets". 1921—23 ilmus ajakiri „Eesti Kütt" (tegi mõningast koostööd „Eesti Metsaga"). 1991—2000 andis Eesti Jahimeeste Selts välja ajalehte „Jahimees", 2001. a-st üllitab ta ajakirja „Eesti Jahimees". Jahimeeste käsiraamatuid on koostanud Madis Treumann (1924), Franz Reidolf (1938) ja Tiit Randla (1979). Ilmunud on kogumikud „Jaht ja ulukid" (I 1963, II 1967). A-st 1997 on välja antud jahiulukite miniteatmikke („Jänesed", „Metskits", „Kobras" ja „Metssiga").

Jaan Naaber

Jahipidamine ehk küttimine ehk jaht on uluki jälitamine, püüdmine, taba-

küttimine 1954–95 (ülal loendatud, all kütitud loomade arv)

	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995
	2 500	6 604	9 581	9 267	9 400	11 000	16 000	6 200
–	215	387	2 070	5 441	4 707	5 164	5 400	1 195
–	–	–	–	148	280	450	900	1 200
–	–	–	–	5	23	57	70	131
	11 500	25 016	45 392	59 535	34 000	39 000	58 500	37 000
–	53	863	2 359	16 390	1 919	8 117	9 600	6 354
	250	1 526	4 860	8 184	7 600	9 500	14 000	11 000
–	4	249	1 009	4 977	4 228	5 760	7 000	3 896
	120	159	181	243	350	500	840	660
–	–	2	1	1	6	24	55	34
	80	13	9	188	110	100	190	700
	50	6	9	109	144	88	85	302
	110	81	80	319	370	580	940	1 100
–	–	24	22	48	108	60	60	108
	9 400	10 098	7 026	5 196	4 100	5 200	6 300	8 900
–	3 250	8 027	7 331	1 615	1 103	2 130	1 100	3 326
	2 800	5 103	4 758	4 747	3 000	3 900	6 500	7 200
–	1 420	3 994	4 931	1 730	757	5 724	3 000	1 723
	70 000	11 335	65 429	10 239	60 500	3 800	24 000	–
–	7 900	15 850	4 216	15 210	5 976	2 757	1 200	2 116
–	–	69 291	46 141	70 449	46 000	39 000	28 000	–
–	–	4 020	2 408	6 377	2 549	2 112	900	1 045
	3 000	3 855	2 813	2 923	3 600	4 200	5 000	7 100
–	210	1 026	124	549	1 048	2 300	700	817
	1 500	1 417	652	409	340	400	800	1 400
–	11	102	3	–	–	–	–	1
–	–	–	–	–	250	900	2 600	6 700
–	–	–	–	–	5	24	200	838
	3 500	4 458	2 781	2 960	1 500	2 100	2 700	–
–	83	74	113	114	1	3	–	–
	70 000	88 726	39 177	40 106	11 000	11 500	14 400	–
–	6 894	4 371	88	301	–	–	–	–
	28 000	45 171	30 295	42 903	27 000	24 000	24 000	–
–	1 764	1 064	374	676	228	229	100	132
	7 000	39 644	14 652	35 980	7 700	7 300	10 700	–
–	–	–	–	116	–	17	–	61
–	–	–	–	–	–	–	–	–
–	–	–	–	–	–	–	–	10 202
–	–	–	–	–	–	–	–	–
–	–	–	–	–	–	–	–	1 500
–	–	–	–	–	–	–	–	–
–	–	–	–	–	–	–	–	1 510

Jahitseremoonia: jahi lõpetamine

mine või surmamine. Jahipidamine on jahinduse haru. Jahipidamise aluseks on jahikorralduse seadus (1994; kehtib kuni jahiseaduse vastuvõtmiseni). Seaduse ülesanne on maareformi ajajärgul jahimaade ja jahiulukivaru kasutamise reguleerimine, ta kinnitab olemasolevate jahimaade kasutamise korralduse ja annab õigusliku aluse erajahipiirkondade moodustamiseks. Jahikorralduse seaduse põhjal on vastu võetud jahieeskiri (1995). See on õigusakt, mis sätestab ohutu jahi nõuded, kehtestab jahilubade väljastamise korra, jahiajad ehk jahikalendri ja jahipidamisviisid ning loetleb lubatud jahipidamisvahendid. Seega reguleerib jahieeskiri jahimehe käitumist ja tegutsemist jahimaadel.

Eesti jahiulukite nimekirja (2001. a.) kuuluvad järgmised liigid: põder, punahirv, metssiga, metskits, karu, ilves, hunt, rebane, kährik, mäger, mink, tuhkur, metsnugis, valgejänes, halljänes, kobras, ondatra, kormoran, hallhaigur, rabahani, suur-laukhani, hallhani, kanada lagle, valgepõsk-lagle, viupart, rääkspart, piilpart, sinikael-part, soopart, rägapart, luitsnokk-part, punapea-vart, tuttvart, merivart, hahk, aul, mustvaeras, tõmmuvaeras, sõtkas, laanepüü, nurmkana, jahifaasan, lauk, tikutaja, metskurvits, kalakajakas, naerukajakas, hõbekajakas, merikajakas, kodutuvi, kaelustuvi, hallrästas, künnivares, hallvares ja ronk. Aegade jooksul on jahiulukite nimekirja mitu korda muudetud. 1934. a. jahiseadus jagas jahiloomad kahte rühma: kasulikud ja kahjulikud. Kasulike jahiloomade hulka kuulusid lendorav, toonekured, luiged, lagled, sookurg, kakud (v. a. lume- ja kassikakk), kahjulike jahiloomade nimistus olid saarmas, euroopa naarits, kärp, nirk, lume- ja kassikakk (nüüdisajal on kõik need loomad LK). 1959 oli lubatud küttida tedre- ja metsisekukki, tutt-pütti, harakat, pasknääri, varblasi, metstuvisid, oravat, kärpi, nirki, saarmast, kanakulli, raudkulli ja roo-loorkulli, keelatud oli küttida hallhane, punahirve, kobrast, karu, jahifaasanit ja hahka (nüüdisajal on teder, metsis, kanakull, raudkull, roo-loorkull, kärp, nirk ja saarmas LK). 1959. a. nimistuga võrreldes oli 1982. a. nimistus suuri muudatusi: enam ei tohtinud jahtida saarmast, euroopa naaritsat, oravat, kärpi, nirki, metsist, tetre, hahka, laglesid ja õõnetuvi, kuid jahiulukiteks olid kuulutatud kaelushakk, punahirv, karu, kobras ja hallhani.

Jahikalender määrab ametlikud jahipidamisajad. Tabelis „Jahiajad" on vaatluse all Eesti 1934., 1959., 1982. ja 1995. a. jahikalendrid. Tabel peegeldab nii jahiloomastiku (vrd. nt. metssea- ja karujahi aegasid) kui ka jahieetika osas toimunud muudatusi.

Eestis on lubatud jahipidamisviisid hiilimisjaht (jahimees hiilib sobivale laskekaugusele), varitsusjaht (jahimees ootab uluki ilmumist sobivale laskekaugusele), peibutusjaht (uluk

meelitatakse sobivale laskekaugusele, matkides uluki kuju), ajujaht (ulukid aetakse jahimeeste ette), uru koer sunnib uluki pesast lahkuma või püüab ta pesa otsijaht (koer otsib üles peidus oleva uluki ja ajab ning uluki püüdmine selleks ettenähtud püünistes Jahipidamisel on lubatud kasutada järgmisi vaben ja vintrauaga tulirelva (v. a. täisautomaatrelv), poo tulirelva, mille salve mahub 2 padrunit, püüniseid ondatramõrda, piirdevõrku, kopra elupüügi k kohe surmavat püünisrauda), piirdelippe, peibu ja optilisi sihikuid (v. a. laser- ja öösihik). Jahim abistada jahikoerad. Keelatud on jahtida selliste moodustega, mis kahjustavad või hävitavad uluki konda, tekitavad ulukile piinu või viivad ta ah (taldrik- ehk astmerauaga, linnuliimiga, iselas

Jahiulukite loendus ja küttimine 1996–2001 (ülal loendatud, all kütitud loomade arv)

Uluk/aasta	1996	1997	1998	1999
põder	6 300	6 600	7 700	8 700
	1 241	1 452	1 761	2 190
punahirv	1 200	1 200	1 100	1 400
	146	123	173	175
metskits	35 000	29 000	29 000	29 000
	4 585	3 773	3 829	3 348
metssiga	10 000	8 500	10 300	11 000
	2 313	2 386	3 265	3 479
karu	600	600	600	600
	40	28	37	30
hunt	500	300	300	200
	196	143	118	96
ilves	1 200	1 200	1 200	1 100
	146	177	216	181
rebane	–	–	–	–
	3 955	3 156	4 179	4 506
kährik	–	–	–	–
	1 393	1 516	1 497	1 925
valgejänes	–	–	–	–
	956	817	594	646
halljänes	–	–	–	–
	1 879	1 753	1 489	1 782
metsnugis	–	–	–	–
	643	608	633	811
saarmas	–	–	–	–
	7	3	3	–
kobras	7 400	9 000	9 000	10 000
	906	1 196	1 439	1 674
laanepüü	–	–	–	–
	122	212	100	105
nurmkana	–	–	–	–
	47	17	8	31
pardid	–	–	–	–
	9 280	11 159	12 305	14 126
haned	–	–	–	–
	2 207	1 822	2 032	3 265
metskurvits	–	–	–	–
	61	164	267	352
ondatra	–	–	–	–
	–	–	–	–
mink	–	–	–	–
	–	–	–	–
tuhkur	–	–	–	–
	–	–	–	–

Koostanud Kaarel Roht

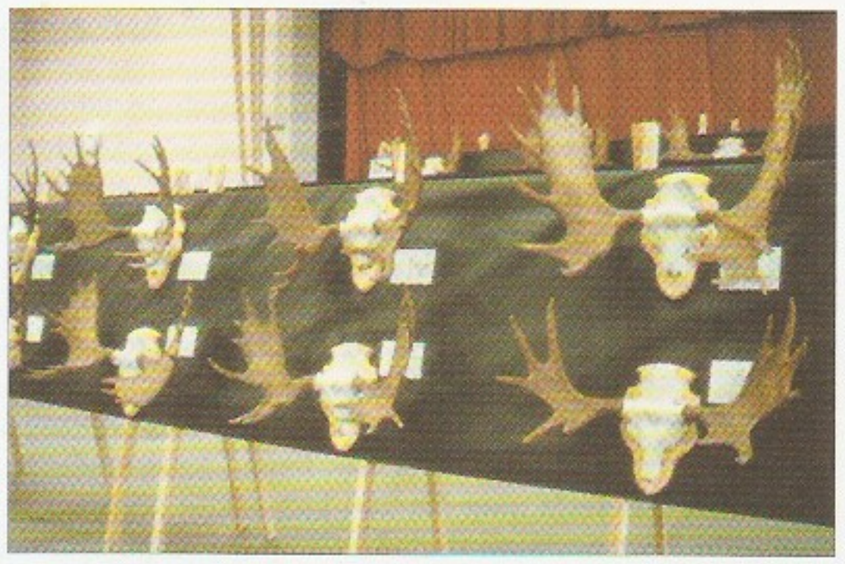

Jahitrofeede näituse väljapanek (põdrasarved)

mürgiga, silmusega, püünisauguga, vibu-
ga, püstoliga, revolvriga ja tulirelvaga,
või lasersihik, kunstliku valguse või
ei või jälitada ega lasta mootorsõidukilt,

Vabadusajal kujutab jahipidamine endast roh-
tegevust kui elatusvahendi hankimist. Jahti
trofeed. Rahvusv. reeglite järgi hinna-
ja kihvu, kiskjaliste koljusid ja nahku
näitusi. Eesti ulukitelt saadud tro-
rahvusv. reeglite kohaselt metskitse,
sarvi, metssea kihvu, karu, hundi ja
karu, hundi, ilvese, rebase, kähriku ja
jahimeestest on maailma tipptrofee vää-
ehk sai 214,84 CIC punkti) küttinud
Tiemant.

algusest. — Jahimees, 1993, 3—5;
looduse kaitse. — Eesti. Loodus. Tln.,
sõjajärgses Eestis. — Jahimees, 1996,
12, 1997, 1—5; I. Rootsi. *Mets, ulukid, inimene — suhted läbi aegade.* — Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist, XII. Tln., 1998.

Kaarel Roht

LOODUSHOID

Looduskaitse ajalugu

Inimese iseloomulik tihe seotus loodusega. Looduse kui väärtusmärke, see eeldas looduse tajumist, seoste tajumist ja tundmist ning looduse edasiandmist. Eestlane on austanud kivi, sageli on need olnud kultuspaigad. Ka tänapäeva maastikku ilmestavad vanade asulate ümbrusse rajatud puudesalud, millest paljud tähistavad kalmistuid.

Looduskaitse ajalugu algab valitsejate kehtestatud looduskaitsepiirangutest ning metsaraiekeeldudest. Näiteks lasi Tarto linn. Erik VI Menved Naissaarel, Aegnal ja Vilsandil metsamiile, et säilitada puitu Revali kindluse ja linnuse ehituseks. 1864 lähenes Eesti alale Rootsi metsaseaduste mõju. Seaduste tulgus oli ka mets-õunapuude, pihlakate, kadakate ja muude viljapuude raiumise keeld.

Suurt ja suuri mõjutusi baltisakslastelt, kelle hulgas oli palju loodusuurijaid (Karl Ernst von Baer, Alexander von Middendorff, Gregor Helmersen jt.). 19. saj. keskel Saksamaal tekkinud looduskaitselised levisid baltisakslaste kaudu Eesti. Looduskaitselist materjali hakati koguma ka Eesti Kirjanduse Seltsi muuseumi. Eesti alal leiduvate hiiglaslike rändkivide kõrvale kõlbis uurijate, eriti G. Helmerseni arvates ka eluta looduse objektide kaitse vajadusest. Tartus Loodusuurijate Seltsis sellekohase

Viimsi rahutorni ülevaatajana ametisse Saare-maalt pärit loodushuviline Artur Toom, kes hakkas kohe rahutornile pesi. 1909. a., kui Rootsis asutati looduskaitsepiirkondi, rentis A. Toom Kihelkonna kirikumõisalt Viidumäe, et kaitsta sealseid linde. A. Toomi algatusel asutati Looduseuurijate Ühing, hakates ise saari rentima (Kihelkonna pastoraadiga sellekohase lepingu sõlmimise aega — 14. VIII 1910 — peetakse looduskaitse teadlikkuse algukseks. Praegu kuulub see Viidumäe Viidumäe RP koosseisu.

Looduskaitseline tegevus 1920 Looduskaitse Ühingu moodustamisega. TÜ professor Aleksander Eichwaldi eestvõtmisel hakati arvele võtma looduskaitse. 1924 asutati esimesed kaitsealad (Kastre-

Peravallas, Harilaiul, Abruka salumetsas ja Hiiumaal Tahkuna jugapuu kasvualal).

Paljudes Euroopa riikides (sh. Saksamaal, Soomes, Poolas) kehtestati 20. saj. I kolmandikul LK-seadused. LK-seaduse ettevalmistamisega tegeldi ka Eestis, kuid selle vastuvõtmiseni esialgu veel ei jõutud. 1930. a-te loodushoiuline selgitustöö tugines sellealastele ajakirjadele — „Loodus", „Eesti Loodus", „Loodusvaatleja", „Eesti Mets", „Eesti Looduskaitse" ning „Loodushoid ja Turism".

1935 võeti vastu Eesti esimene LK-seadus, mis korraldas looduse kaitset mitte ainult kaitsealadel, vaid ka mujal riigis. Selle seaduse alusel moodustati Looduskaitse Nõukogu (esimees Teodor Lippmaa) ja Riigiparkide Valitsus (juhataja Peeter Päts). 1936 alustas tööd esimene riiklik LK-inspektor — Gustav Vilbaste. Ta koostas LK-registri, kuhu koondas andmed kõigi kaitsealuste objektide kohta. Registrisse tehtud kanded kinnitati Riigiparkide Valitsuse dir-i või LK-

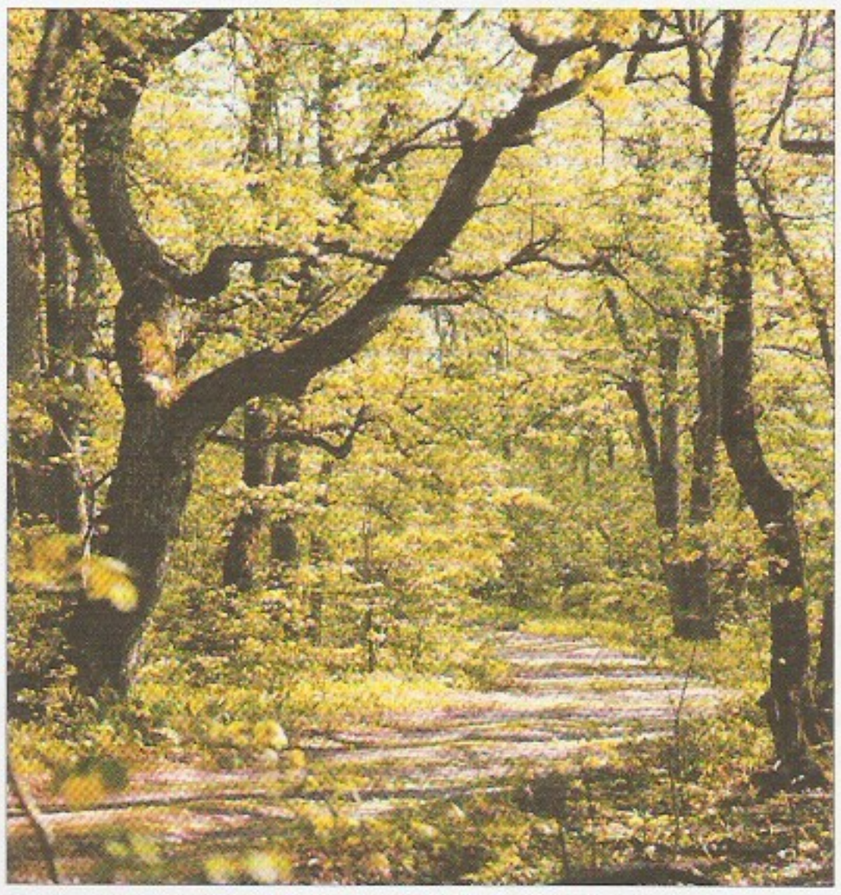

Puhtu laialehist metsa kaitsti juba enne II maailmasõda

inspektori allkirjaga. Ühtekokku oli registris 549 sissekannet, viimane tehti 22. II 1941 Mäo mõisapargi elupuude kohta. G. Vilbaste algatas kaitsealuste objektide looduses tähistamise ja organiseeris ülemaalise usaldusmeeste võrgu. Valdavalt kooliõpetajatest ja metsameestest koosnev LK-usaldusmeeste arv ületas 500.

1938 võeti vastu teine LK-seadus (loodushoiuseadus), mille reguleerimisala laienes turismile, avalikele parkidele, iluväljakutele ja kodukaunistamisele; moodustati sellealane valitsemisasutus — Loodushoiu ja Turismi Inst. (kaotati 1940), mille eesotsas seisis dir. P. Päts. 1940. a-ks oli Eestis kokku 47 metsa-, taimestiku-, raba-, linnu-, tervismuda- ja geoloogilist kaitseala ning üle 200 kaitsealuse põlispuu ja rändrahnu. Kaitse alla oli võetud ka 80 parki ning hulk taime- ja loomaliike.

1940. a. juunipöörde järel ja II maailmasõja ajal looduskaitseline tegevus üldiselt soikus, kuid 1941—42 oli taastatud LK-inspektori ametikoht. Ka kohe pärast II maailmasõda riiklikul tasandil looduskaitsega ei tegeldud. Esimeseks loodusvarade kasutamist piiravaks toiminguks võib pidada 7 jahikeelupiirkonna (Vigala, Matsalu, Vilsandi, Kursi-Kärevere, Tudulinna, Kuressaare lahed ja Vooremaa järved) moodustamist 1947. a. ENSV TA Zooloogia ja Botaanika Inst-i algatusel loodi 1950 Puhtu taimestiku-loomastiku kaitseala. 1951 hakkas taas tegutsema TA Loodusuurijate Seltsi LK-sektsioon. Tõhusat tööd tegi 1955 Eesti NSV TA juurde moodustatud Looduskaitse Komisjon, mida pikka aega juhtis Eerik Kumari. Nende ühise tööna valmistati ette LK-seaduse eelnõu. Seadus jõustus 7. VI 1957, olles NSVL-is esimene omataoline. 11. VII 1957 ilmus Eesti NSV MN-i määrus 4 riikliku LK-ala (Matsalu, Nigula, Viidumäe ja Vaika) ning 28 muu kaitseala (tollal keeluala) loomise kohta. Sama aktiga moodustati MN-i juures asuv Looduskaitse Valitsus (juhatajad Voldemar Telling, Villem Voore ja Heino Luik).

1958. a. hakkas uuesti ilmuma „Eesti Loodus" (esimene toimetaja Erast Parmasto), mis on olnud agar loodushoiu propageerija. Samal aastal alustas tegevust Tartu üliõpilaste LK-ring, mille asutajaid ja kauaaegseid juhendajaid oli Jaan Eilart. 1966 asutati Eesti Looduskaitse Selts, mille eesotsas oli 1966—96 J. Eilart. 1973 ilmus E. Kumari koostatud mahukas raamat „Looduskaitse".

Eesti esimene PR koostati 1976—79 ENSV TA Looduskaitse Komisjoni algatusel ja eestvedamisel. 1982 ilmus PR-i rahvaväljaanne (autor E. Kumari). Teise PR-i nimekirjad koostati 1988. Kolmas PR ilmus 1998. Valmimas on geoloogilisi objekte hõlmav „Eesti ürglooduse raamat".

1957 jõustunud seadus reguleeris LK-tegevust a-ni 1990. 1962. a. muudeti Looduskaitse Valitsus Metsamajanduse ja Looduskaitse Peavalitsuseks, 1966 reorganiseeriti see Metsamajanduse ja Looduskaitse Min-ks (1966—88 minister Heino Teder, ministeeriumi valitsusalas olevat Looduskaitse Valitsust juhtis H. Luik), 1988 Riiklikuks Looduskaitse ja Metsamajanduse Komiteeks ja 1989 Keskkonnamin-ks. Rajoonides korraldati loodushoidu ministeeriumi allasutuste — metsamajandite — kaudu. Neid oli kokku 22, igas metsamajandis 1—2 LK-inspektorit. Iga 10 aasta järel tehtud metsakorraldustööde ajal koguti teavet kaitstavate objektide ja alade kohta. Nende tööde tulemusena koostati metsamajandite maa-alal asuvate kaitsealade ja muude looduskaitse all olevate objektide ülevaatlik plaan. Sellised plaanid koostati ka suuremate kaitsealade kohta, mis ei olnud metsamajandite alluvuses.

1957. a. LK-seaduse alusel jätkus ka kaitsealade loomine: 1971 moodustati Lahemaa RP (agaraimad organiseerijad olid

Edgar Tõnurist, J. Eilart, Feliks Nõmmsalu, H. Luik ja [illegible] Ranniku), 1981 võeti kaitse alla 28 sood (kogupind[illegible] 100 000 ha), Pandivere kõrgustiku edelanõlvale moo[illegible] Endla LKA. 1976 sai Matsalu Riiklik LKA rahvusv[illegible] ala (ehk Ramsari-ala) staatuse. 1990 alustas tööd UN[illegible] rahvusv. programmi „Inimene ja biosfäär" täitev Lää[illegible] saarestiku biosfäärikaitseala.

1988 võttis ENSV Ülemnõukogu vastu riikliku kes[illegible] ja looduskaitsealase dokumendi „Vabariiklik kes[illegible] programm", mis käsitles ka klassikalist looduskaits[illegible] jõustus „Seadus Eesti looduse kaitsest".

Taasiseseisvunud Eesti hakkas agaralt osalema rahvus[illegible] konna- ja looduskaitses, hoogustus keskkonda ja loodu[illegible] puudutav seadusloome (vt. ka „Rahvusvahelised kes[illegible] alased kokkulepped"). 1991 asutati Eestimaa Loodu[illegible] (ELF), selle aktiivsel osalusel loodi 1993 Soomaa ja [illegible] RP ning 1994 Alam-Pedja LKA.

EV põhiseaduse (1992) ning teiste oluliste seaduste [illegible] reformi seadusе (1991) ja asjaõigusseaduse (1993) [illegible] mine nõudis LK-korralduses muutuste tegemist. Juun[illegible] võttis Riigikogu vastu Eesti viienda looduskaitse[illegible] — „Kaitstavate loodusobjektide seaduse" (lüh. KLO[illegible] Sellest seadusest on juhindunud viimaste aastate LK-[illegible] töö. 1. I 2002 oli Eestis 351 kaitseala, neist 139-l [illegible] uuendatud kaitse-eeskirjad. Koostatakse kaitsealade [illegible] korralduskavu (esimesena sai selle 1994 Matsalu [illegible] Looduskaitse seisukohast kõige väärtuslikumad, [illegible] kaitsmisel kõige olulisemad alad on arvatud või [illegible] kaitsealuse maana riigi omandisse. 1993 kaotati [illegible] tähtsusega LK-objektide staatus, need objektid [illegible] võrdväärseks nn. riikliku tähtsusega objektidega.

1992 osales Eesti ametliku delegatsiooniga (dele[illegible] juht Arnold Rüütel) Rio de Janeiros toimunud ÜR[illegible] konnakonverentsil, kus allkirjastati „Kliimakon[illegible] ja „Bioloogilise mitmekesisuse konventsioon". [illegible] nes Eesti Ramsari, Berni ja CITES-i ehk Washing[illegible] ventsiooniga. 1997. a-st süvenes koostöö EL-iga [illegible] Eesti seaduste lähendamine EL-i LK-direktiividele [illegible] hakkas 1992. a. korraldama LIFE Eesti program[illegible] EL-i looduskaitselistes dokumentides peetakse [illegible] liseks looduses vabalt elavate liikide ja väljaspool [illegible] alasid olevate looduslike elupaikade kaitse kom[illegible] EL-i LK-direktiivide alusel on Eestis hakatud e[illegible] ja liikide kaitseks välja valima *Natura 2000* [illegible] 2000. a. kinnitas Eesti valitsus riikliku program[illegible] Natura 2000", milles on tegevuskava a-teks 2000—[illegible] 1995 võeti vastu „Säästva arengu seadus", mille[illegible] Eesti tulevane keskkonnaalane tegevus. 1997 kin[illegible] kogu Eesti keskkonnastrateegia. Selles dokumen[illegible] keskkonnakorralduse ja -kaitse üldsuunad ning [illegible] kaheetapilisena (a-teni 2000 ja 2010). Peale kesk[illegible] peaeesmärgi — tagada elanikkonnale tervislik elu[illegible] maj. arenguks vajalikud loodusvarud, põhjusta[illegible] res loodusele olulist kahju — peab olema tagatud [illegible] ja maastike mitmekesisuse kaitse. Keskkonnastrate[illegible] koostati a-tel 1997—98 riiklik dokument „Eesti [illegible] tegevuskava", 1998 kiitis valitsus selle heaks. Kes[illegible] tegevuskavas on järjestatud vajalikud meetmed, mi[illegible] täitjad ja esitatud rahastamisplaan kahes järgus (1[illegible] ja 2001—06).

Eesti tähtsaim LK-autasu on 1989. a-st antav Eesti [illegible] nimeline preemia, selle on saanud Fred Jüssi (1[illegible] Mäemets (1990), Rein Maran (1991), Viktor Masing (1[illegible] Mari Reitalu (1993), Madis Aruja (1994), Ilse Ru[illegible]

Eestiga seotud keskkonnakonventsioone (vastuvõtmise aasta ja koht; Eestis ratifitseerimise aasta)	
Ohtlikest jäätmetest ja nende kõrvaldamisest	1989 Basel; 1992
Rahvusv. Mereuurimise Nõukogu asutamisest	1964 Kopenhaagen; 1993
Kalapüügist ja elusressursside säilitamisest Läänemeres ja Beldis	1973 Gdańsk; 1993
Tulevasest mitmepoolsest koostööst kalanduse valdkonnas Atlandi ookeani loodeosas	1978 Ottawa; 1993
Rahvusv. märgaladest, eriti veelindude elupaikadena	1971 Ramsari; 1993
Loodusliku loomastiku ja taimestiku ohustatud liikide rahvusv. kaubanduse kohta	1973 Washington; 1993
Ühine protokoll Viini ja Pariisi konventsiooni rakendamise kohta	1988; 1994
Tsiviilvastutusest tuumakahjustuste eest	1963 Viin; 1994
Bioloogilise mitmekesisuse konventsioon	1992 Rio de Janeiro; 1994
ÜRO kliimamuutuste raamkonventsioon	1992 New York; 1994
Läänemere piirkonna merekeskkonna kaitsest	1992 Helsingi; 1995
Rahvusv. järvede ning piiriveekogude kaitsest ja kasutamisest	1979 ja 1992 Helsingi; 1995
Osoonikihi kaitsest ja protokoll osoonikihti lõhkuvate ainete kohta	1985 Viin ja 1987 Montréal; 1987 ja 1996
Euroopa taimestikust ja loomastikust ning nende elupaikade kaitsest	1979 Bern; 1992
Laevadelt lähtuva merereostuse vältimisest ja seda täiendav protokoll ning viis lisa	1973 ja 1978 London; 1992
Tsiviilvastutusest naftareostuse põhjustatud kahjustuste korral	1969 Brüssel; 1993
Naftareostuse põhjustatud kahjustuste kompenseerimise fondi asutamisest	1971 Brüssel; 1993
Juurdepääsust keskkonnainfole	1998 Århus; 2001

alade kui veelindude elupaikade kaitse), Washingtoni konventsioon (CITES) loodusliku loomastiku ja taimestiku ohustatud liikide rahvusv. kaubandust, Rio de Janeiro konventsioon bioloogilist mitmekesisust, Berni konventsioon Euroopa taimestiku ja loomastiku ning nende kasvu- ja elupaikade kaitset, Bonni konventsioon looduslike rändliikide kaitset.

6. Atmosfääri saastamise ennetamise ja vältimisega, kliimamuutustega ning osoonikihi hõrenemisega tegelevad konventsioonid.

7. Tuumaküsimusi käsitlevad konventsioonid.

Loodushoidu käsitleb ka UNESCO maailma kultuuri ja looduspärandi kaitse konventsioon; Eesti ühines sellega 1995. a.

B: *Loodus ei tunnista riigipiire.* Tln., 1990; A. Kratovitš ja J.-M. Punning. *The Driving Forces of the Formation of Environmental Policy of the Baltic Countries.* — AMBIO, 30, 2001.

Andres Kratovitš

„Kaitstavate loodusobjektide seadus"

Eesti LK-alases töös juhindutakse 1994. a. vastuvõetud „Kaitstavate loodusobjektide seadusest" (lüh. KLOS; 2001 tehti seadusesse mõningaid muudatusi). KLOS kehtestab erilist kaitset vajavate loodusobjektide kaitse alla võtmise korra ja kaitse olemuse ning sätestab maaomanike ja -valdajate ning teiste isikute õigused ja kohustused kaitstavate loodusobjektide suhtes. Seadus hõlmab kaitsealasid, kaitstavaid looduse üksikobjekte, kaitsealuseid liike, kivistisi ja mineraale. **Kaitsealad** on RP-d, LKA-d, MKA-d (sh. kaitsealused pargid) ja programmialad. **Kaitstavate looduse üksikobjektide** hulka kuuluvad üksikud puud, puude rühmad, kivid, kivikülvid, joad, astangud, järved, mäed, karstivormid jm. Kaitse alla võetud üksikobjekti ümber moodustatakse kuni 50 m raadiuses kaitsevöönd. Maavaldaja on kohustatud üksikobjekti seisundi ja selle ümbruse korrastamise eest hoolt kandma. **Kaitsealused liigid** jagunevad KLOS-i alusel kolme kaitsekategooriasse.

I kaitsekategooriasse kuuluvad enamasti vähenenud arvukuse ning kriitilise piirini rikutud elupaikadega, suures hävimisohus olevad liigid, kelle edasine säilimine Eesti looduses on ohutegurite toime jätkumise korral kaheldav. I kategooria kaitsealuste liikide nimekiri on KLOS-is.

II kaitsekategooriasse kuuluvad väga väikese levilaga või väheste elupaikadega liigid, kelle arvukus ning levik

Eestis on vähenenud. Selle nimekirja kinnitab vabariigi valitsus.

III kaitsekategooria liikide nimekirja kinnitab keskkonnaminister. Need liigid on veel suhteliselt tavalised, kuid ohu jätkumisel võib nende arvukus kriitiliselt väheneda.

KLOS-iga kehtestatakse ka liikide kaitse kord. Kaitsealuste liikide elu-, sigimis- ja pesitsuspaikade, rändeteede ning kasvukohtade kahjustamine on keelatud. Ainult Keskkonnamin-i loal võib neid uurida, märgistada, loodusest ära tuua ning teaduslikul ja õppe-kasvatuslikul eesmärgil kasutada. I kaitsekategooria liikide puhul tuleb luba taotleda ka loomade sigimis- ja pesitsuspaikade filmimiseks, pildistamiseks ning neis loomade häälte salvestamiseks. I kaitsekategooria liigi kasvu- või elukohta moodustatakse kaitseala. I ja II kaitsekategooria liigi täpse kasvukoha või elupaiga avalikustamine on keelatud, kui liik võib selle tagajärjel ohtu sattuda. II ja III kaitsekategooria liigi püsielupaiga säilimiseks moodustatakse LKA, kui muude kaitseabinõudega pole võimalik tagada selle liigi säilimist.

Riinu Rannap

Kaitsealused liigid ja kaitsekorralduskavad

KLOS-i alusel on Eestis kaitse alla võetud 536 taime-, seene- ja loomaliiki.

I kaitsekategooriasse (lüh. LK I) kuulub 23 taime- ja 12 loomaliiki. Mitmel taimeliigil, sh. pisilinal (*Radiola linoides*), nõtkel näkirohul (*Najas flexilis*), lääne-sõrmkäpal (*Dactylorhiza praetermissa*) ja Ruthe sõrmkäpal (*Dactylorhiza ruthei*), on Eestis teada vaid üks väike lokaalasurkond. LK I loomadest on ebapärlikarp (*Margaritifera margaritifera*) säilinud Eestis ilmselt ainult ühe jäänukasurkonnana ning euroopa naaritsa (*Mustela lutreola*) looduslik asurkond on käesolevaks ajaks Eestis hävinud (mitme rahvusv. projekti toetusel ja Tallinna loomaaia juhtimisel püütakse Hiiumaale luua euroopa naaritsa asurkonda). Pms. vanu metsi asustavad must-toonekurg (*Ciconia nigra*) ja lendorav (*Pteromys volans*) on Eestis vähearvukad ning nende elupaiku ohustab vanade looduslike metsade hävimine. Väga ohustatud loomaliikide kõrval kuulub LK I-sse ka selliseid liike, kes 1990. a-te alguses olid Eestis väga haruldased või tugevasti ohustatud, kuid tänu kaitsemeetmetele on nende olukord käesolevaks ajaks tunduvalt paranenud. Selliste liikide hulka kuulub nt. merikotkas (*Haliaëtus albicilla*).

Euroopa naarits (LK I)

Kõre ehk juttselg-kärnkonn (LK II)

Karvane lipphernes (LK II)

Rohekärnkonn (LK II)

Rand-ogaputk (LK II)

Tõmmu käpp (*Orchis ustulata*; LK II)

II kaitsekategooriasse (lüh. LK II) on arvatud 145 taime-, 24 seene- ja 57 loomaliiki. Nimekirjas on 9 sõnajalgtaime, neist oligotroofsete järvede liik järvlahnarohi (*Isoetes lacustris*) on veekogude eutrofeerumise tõttu väga ohustatud. Ainsana paljasseemnetaimedest on LK II-s harilik jugapuu (*Taxus baccata*), mis on Eestis subatlantilise kliimastaadiumi relikt. LK II nimekirja kuulub 112 liiki katteseemnetaimi ja 23 liiki sammaltaimi, viimastest kasvavad väike ebatähtlehik (*Anastrophyllum hellerianum*) ja roheline kaksikhammas (*Dicranum viride*) põlismetsas vanade puude tüvedel ja on enim ohustatud samblaliigid. Mõne kaitsealuse seeneliigi kohta on teada vaid väheseid leiukohti ning nad on Eestis oma levila

Laululuik (LK II)

Jäälind
(LK II)

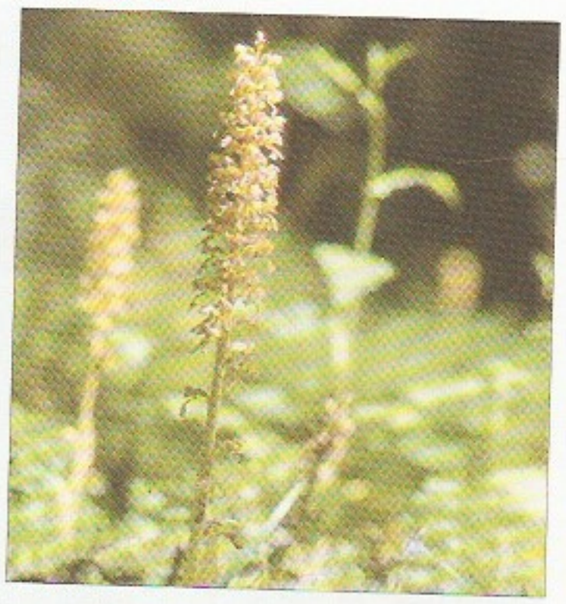

Pruunikas pesajuur
(*Neottia nidus-avis*; LK III)

Aas-karukell
(LK III)

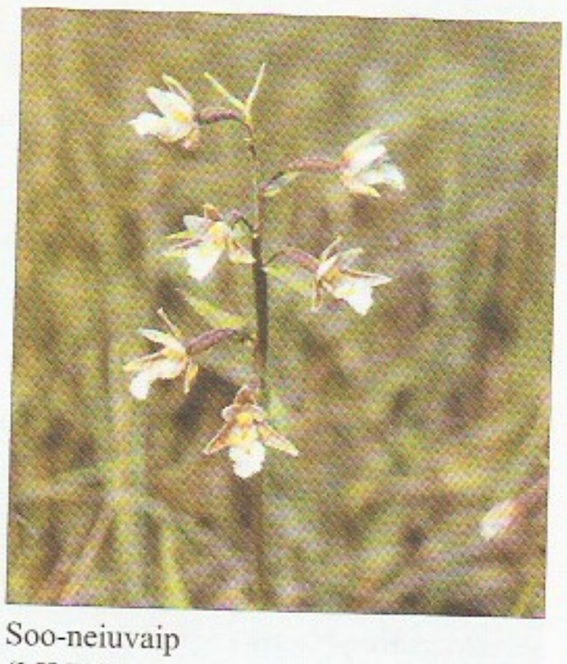

Soo-neiuvaip
(LK III)

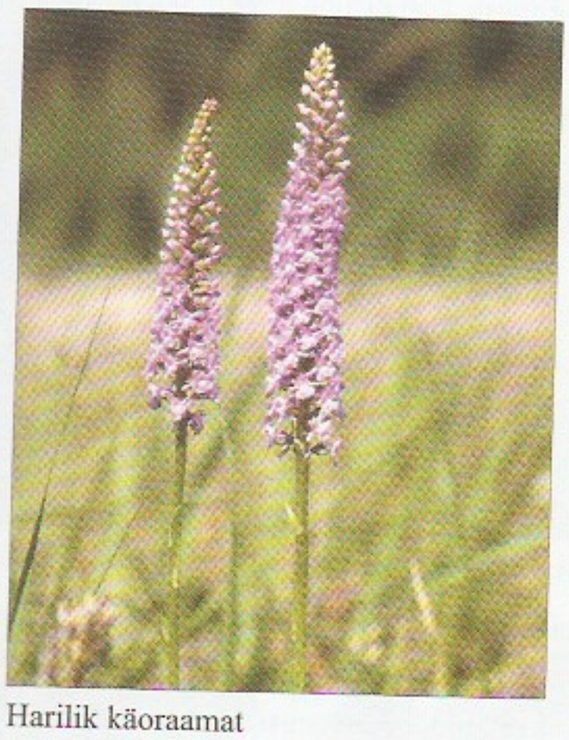

Harilik käoraamat
(*Gymnadenia conopsea*; LK III)

Ööbik
(LK III)

test kuulub sellesse kaitsekategooriasse kivisisalik (*Lacerta agilis*), kes on Eestis oma levila põhjapiiril; lindudest on seal 34 ja imetajatest 15 liiki.

III kaitsekategooriasse (lüh. LK III) kuulub 43 taime- ja 6 seeneliiki. Kaitsealuste taimeliikide hulgas on 4 sõnajalg-, 37 soon- ja 2 sammaltaime. Loomaliikidest kuulub III kaitsekategooriasse 26 selgrootut ja 201 selgroogset. Kui liigi säilimist pole võimalik tagada seni rakendatud kaitseabinõudega, võib keskkonnaminister KLOS-i põhjal nõuda kaitsealusele liigile **kaitsekorralduskava** koostamist. Kaitsekorralduskava on liigi kaitseks ja säilimiseks vajalike tegevuste eelisjärjestamise ja kavandamise alus. Liigi kaitsekorralduskavad kinnitab keskkonnaminister; nt. oli 2002. a-ks kinnitatud kaitsekorralduskava suur-konnakotkale (*Aquila clanga*), hallhülgele (*Halichoerus grypus*), kaunile kuldkingale (*Cypripedium calceolus*), metsisele (*Tetrao urogallus*) ja harilikule kobarpeale (*Ligularia sibirica*).

B: *Eesti looduskaitse.* [Koostanud K. Sepp.] Tln., 1996; Ü. Kukk. *Eesti kaitstavad taimeliigid.* Trt., 1999; *Eesti suurkiskjate ohjamine ja kaitse.* [Koostanud Asko Lõhmus.] — Eesti ulukid, 8, 2001.

Riinu Rannap

I kaitsekategooria liigid

Muda-lahnarohi (*Isoetes echinospora*)
Karedahambaline osi (*Equisetum trachyodon*)
Haruline võtmehein (*Botrychium matricariifolium*)
Põhja raunjalg (*Asplenium septentrionale*)
Ida-kiviürt (*Woodsia ilvensis*)
Sudeedi põisjalg (*Cystopteris sudetica*)
Odajas astelsõnajalg (*Polystichum lonchitis*)
Brauni astelsõnajalg (*P. braunii*)
Kollane käoking (*Aconitum lasiostomum*)
Põhja-lipphernes (*Oxytropis sordida*)
Pisilina (*Radiola linoides*)
Püsiksannikas (*Swertia perennis*)
Sinine kopsurohi (*Pulmonaria angustifolia*)
Püramiidjas akakapsas (*Ajuga pyramidalis*)
Silmjärvikas (*Littorella uniflora*)
Harilik kobarpea (*Ligularia sibirica*)
Mägi-kadakkaer (*Cerastium alpinum*)
Nõtke näkirohi (*Najas flexilis*)
Lehitu pisikäpp (*Epipogium aphyllum*)
Lääne-sõrmkäpp (*Dactylorhiza praetermissa*)
Ruthe sõrmkäpp (*D. ruthei*)
Leeder-sõrmkäpp (*D. sambucina*)
Jalgtarn (*Carex rhizina*)
Ebapärlikarp (*Margaritifera margaritifera*)
Must-toonekurg (*Ciconia nigra*)
Merikotkas (*Haliaëtus albicilla*)
Madukotkas (*Circaëtus gallicus*)
Kaljukotkas (*Aquila chrysaëtos*)
Suur-konnakotkas (*A. clanga*)
Väike-konnakotkas (*A. pomarina*)
Kalakotkas (*Pandion haliaëtus*)
Rabapistrik (*Falco peregrinus*)
Rabapüü (*Lagopus lagopus*)
Lendorav (*Pteromys volans*)
Euroopa naarits (*Mustela lutreola*)

Kaitsealad ja kaitsekorraldus-kavad

Eesti kaitsealade võrgustik on kujunenud 90 aasta jooksul. KLOS-i järgi on kaitsealad kas inimtegevusest puutumatuna hoitavad või erinõuete kohaselt kasutatavad alad, millel säilitatakse, uuritakse ja tutvustatakse loodus- või kultuuriobjekte, taime-, looma- või seeneliike, kooslusi, ökosüsteeme, maastikke ja nende mitmekesisust. Seadus jagab kaitsealad neljaks tüübiks: rahvuspargid, looduskaitsealad, maastikukaitsealad (looduspargid) ja programmialad. Kaitsekorra eripära ja rakendatavate piirangute ning kohustuste ulatuse järgi jagatakse iga kaitseala vajaduse korral neljaks vööndiks: loodusreservaadiks, sihtkaitsevööndiks, piiranguvööndiks ja programmiala üldvööndiks. **Loodusreservaat** on otsesest inimtegevusest puutumata loodusega ala, kus kooslused arenevad üksnes looduslike protsesside tulemusena. Majandustegevus ja loodusvarade kasutamine on seal keelatud. Keelatud on ka inimeste viibimine loodusreservaadis, v. a. järelevalve- ja päästetöödel ning selleks kehtestatud korras teadustööl. Loodusreservaatide pindala on suhteliselt väike ja paljud neist on raskesti ligipääsetavad, seal on inimpelglike ohustatud liikide elupaigad või kasvukohad. Reservaatides paiknevatel seirealadel jälgitakse keskkonnamuutusi. **Sihtkaitsevöönd** on kaitseala osa, kus on lubatud ainult kaitse eesmärgi saavutamisele kaasaaitav või kaitstavat loodusobjekti mittekahjustav tegevus. Kaitse eesmärgi järgi eristatakse kaht tüüpi sihtkaitsevööndeid. Loodusliku sihtkaitsevööndi kaitse eesmärk on tagada koosluste (sood, metsad jne.) areng loodusliku protsessina. Hooldatava sihtkaitsevööndi kaitse eesmärk on poollooduslike koosluste (puisniidud, niidud, loopealsed jne.) ning ohustatud liikide elu- ja kasvutingimuste (valgustingimused, puistu koosseis) säilitamine. Kaitse-eeskirjaga kooskõlas võib sihtkaitsevööndis harvendada puu- ja põõsarinnet, korjata marju ja seeni, pidada jahti ja püüda kala. Hooldatavatel sihtkaitsevööndites tuleb poollooduslike koosluste ilme ja liigilise koosseisu tagamiseks kohustuslikus korras nt. niita, karjatada ja põõsarinnet harvendada, kuid ainult kaitse-eeskirjaga kehtestatud ja kaitsekorralduskavaga täpsustatud ulatuses. **Piiranguvöönd** on kaitseala eripärase eluta looduse objekti säilitamiseks ning maastiku kaitseks ja rekreatsiooniks määratud majanduslikult kasutatav kaitseala osa. Majandustegevuses tuleb arvestada kaitseala kaitse-eeskirja nõudeid. Kui kaitse-eeskiri ei luba, on piiranguvööndis keelatud rajada uusi maaparandussüsteeme, muuta veekogudes vee taset ja kahjustada nende kaldaid, kaevandada maavarasid ja maa-ainest, rajada energiapuistuid, teha uuendusraiet, ladustada jäätmeid, kasutada looduslikul rohu- ja metsamaal väetisi ja mürkkemikaale, püstitada uusi ehitisi, pidada jahti ja püüda kala. **Programmiala üldvöönd** on programmiala osa, mis jääb eespool nimetatud vöönditest välja. Selles vööndis maj. tegevuse suhtes erinõudeid ei kehtestata. Üldvöönd liidab programmiala vööndid ühtseks tervikuks.

Rahvuspark on kaitseala, kus säilitatakse, kaitstakse, uuritakse ja tutvustatakse elusloodust, maastikke ja kultuuripärandit ning kus keskkonnakasutus on alalhoidlik. Rahvuspark jaguneb kehtestatud kaitsekorra alusel üheks või mitmeks loodusreservaadiks, sihtkaitsevööndiks ja piiranguvööndiks. Eestis on neli rahvusparki: Lahemaa, Karula, Soomaa, Vilsandi. **Looduskaitseala** on kaitseala, kus säilitatakse, kaitstakse ja uuritakse looduslikke protsesse, haruldasi või ohustatud taime-, seene- ja loomaliike ning nende kasvukohti ja elupaiku. Looduskaitseala võib jaguneda üheks või mitmeks loodusreservaadiks, sihtkaitsevööndiks ja/või piiranguvööndiks. Eestis oli 44 looduskaitseala. Maastik**kaitseala** on haruldase või Eestile omase muliku loodusmaastikuga või pärandkultuurmaastikuga kaitseala. Maastikukaitseala sünonüümina kasutatakse ka kohta ka nimetust „looduspark". Eri tüüpidena käsitletakse kaitse all tud parke, arboreetumeid ja botaanikaaedu. MKA võib olla jaotatud mitmeks sihtkaitsevööndiks ja piiranguvööndiks. 1. I 2002 oli Eestis 90 MKA peale selle oli 445 kaitsealust parki ja arboreetumit. **Programmiala** on alal lele on kehtestatud erinõuded ja -piirangud sutamist suunatakse säästva arengu mõtetest lähtuva programmi või projekti alusel. Programmiala terr. võib jaguneda üheks või mitmeks loodusreservaadiks, sihtkaitsevööndiks, piiranguvööndiks ja programmiala üldvööndiks. Eestis on 5 rammialad on Lääne-Eesti saarestiku sfäärikaitseala ja Pandivere veehoidla. Pärast KLOS-i jõustumist alustati kaitsealade reformi, millega kaasnes kõigi kaitsealade kaitsekord (-eeskiri) takse iga kaitseala tüüp, vajadusel täpsustatakse ala piir, jaotatakse vöönditeks ja koostatakse kaitsekorraldusplaan. 1. I 2002 oli Eestis LK-registris 351 kaitseala (arvestatud ei ole looduspargi seid parke ega programmialasid). Kehtestatud ajastatud kaitse-eeskiri oli kinnitatud 1 kaitsealale.

Kaitsealade kaitsekorralduskoostamine on tänapäeval laialdane sel ja autoriteetsete rahvusvaheliste satsioonide soovitatud võte. Kaitsekorralduskava on plaanitavate tegevuste elu. Vajalikud tegevused ja nende maht antakse ajalises järjestuses koos tava maksumusega. Kaitsekorraldusplaan koostatakse kuni 10 aastaks. Enamik kaitsekorralduskavad koostati Matsalu LKA-le ja 1996 Matsalu LKA laiendamise (hõlmab Matsalu LKA, Nõmmemaa valgala ja Virtsu-Laelatu-Puise ala). Kaitsealade kaitsekorraldusplaanid kinnitab keskkonnaminister. 31. XII 2002 olid kinnitatud Matsalu, Alam-Pedja, Piusa koobastiku LKA, Soomaa, Põhja-Kõrvemaa ja Õisu MKA kaitsekorralduskavad.

Matsalu LKA. Kumari laid

Halliste puisniidul

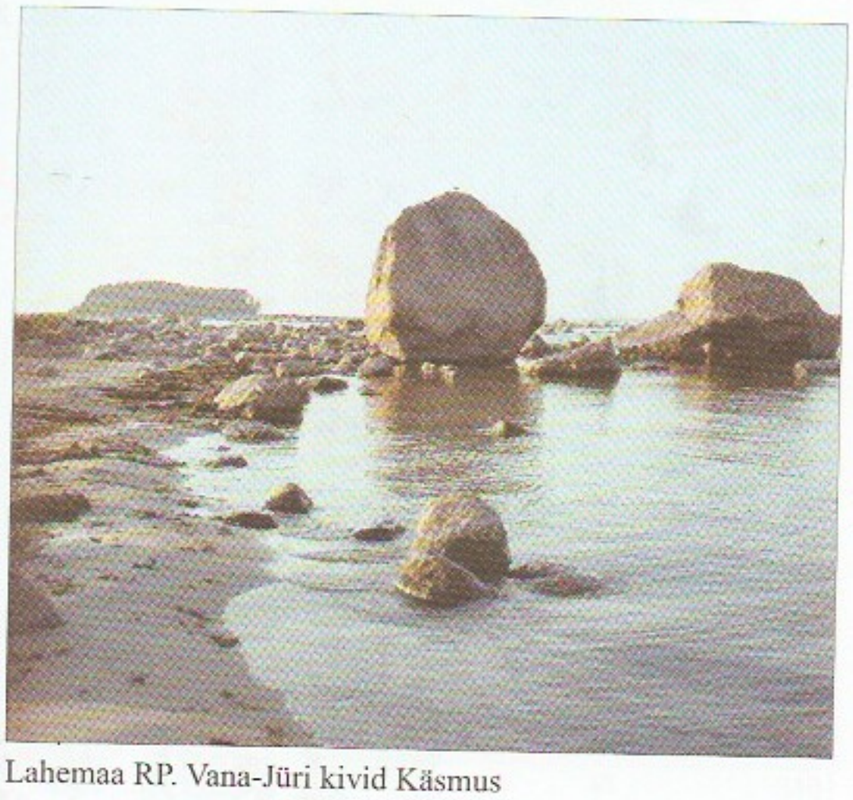

Lahemaa RP. Vana-Jüri kivid Käsmus

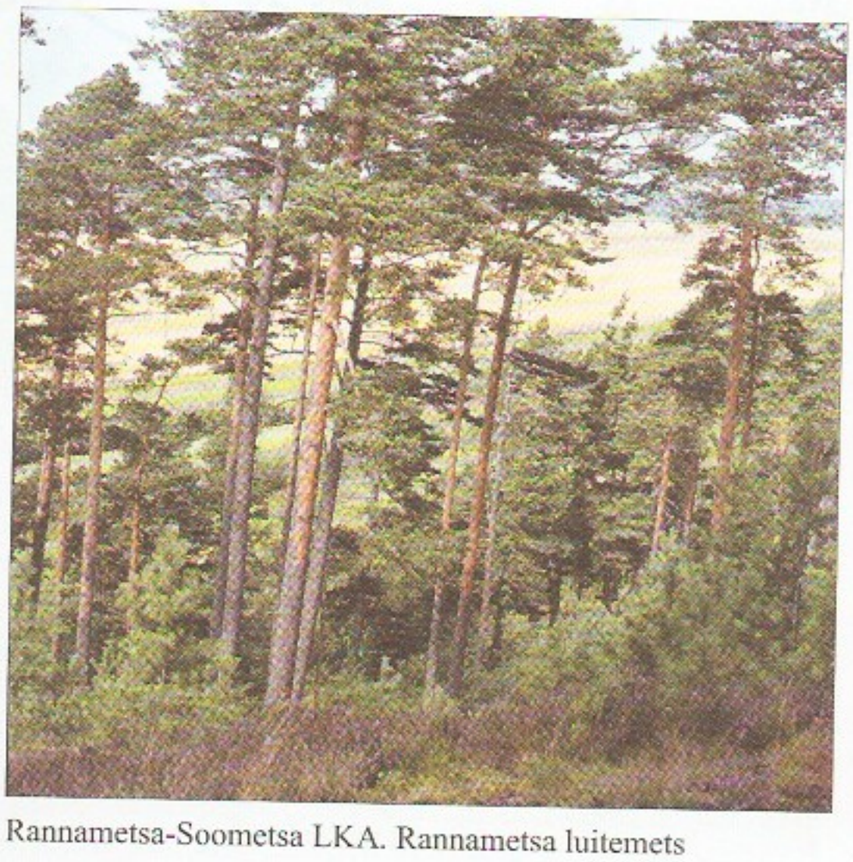

Rannametsa-Soometsa LKA. Rannametsa luitemets

EESTI KAITSEALAD
2002. aasta
rahvuspark
1940. aasta

integreeritud kaitse-
Karula rahvus-
2001—2005.
Jüri Jõnn ja Tiit Sillaots

	Maakond	Pindala (ha)
	Va, Võ	11 045
	L-V, Ha	72 500
	Vi, Pä	36 890
	Sa	23 757
	Põ	188
	Ta, Vi, Jõ	25 850
	Ta	355
	Ha	50
	Ha	72
	Ra, Pä	5 226
	Jä, L-V, Jä	7 591
	Vi	268
	Vi	57
	Ha	164
	Hi	201
	Pä	1 095
	L-V	439
	Lä	4 599
	Põ	33
	Lä	48 610
	I-V	13 059
	Lä, Pä	1 011
	Pä	4 656
	Ha	110
	L-V, Ha	5 058
	I-V, L-V	343
	Ha	253
	Vi	2 043
	Hi	3 135
	Põ	46
	I-V	12 320
	Pä	9 860
	Hi	86
	Vi	30
	Ra	71
	Lä	4 795
	I-V, L-V	4 525
	Pä	3 847
	L-V	82
	Pä, Ra	2 820
	Hi	1 664
	Ha	92
	Ra	32
	Vi	62
	L-V	2 429
	Põ	63
	Sa	1 846
	Sa	378
	I-V	10 053
	Põ	1 124
	Vi	113
	Ta	265

Andsu järvede	Võ	52
Ebavere	L-V	40
Elva-Vitipalu	Ta, Va	924
Emumäe	L-V	536
Haanja looduspark	Võ	16 900
Hiiumaa laidude	Hi	2 663
Järvevälja	I-V	582
Kaali	Sa	83
Kallaste	Hi	115
Kallukse	L-V	231
Kasti	Sa	193
Kaugatoma-Lõo	Sa	500
Kellavere	L-V	155
Kirikumäe	Võ	367
Kisejärve	Võ	481
Kivinõmme	I-V	379
Kolga lahe	Ha	1 924
Kostivere	Ha	97
Kukka	Hi	151
Kullamäe	Vi	5
Kõnnumaa	Ra	5 713
Kõpu	Hi	1 150
Kõrgessaare	Hi	71
Käina lahe – Kassari	Hi	3 552
Laukesoo	Ha	2 061
Lihula	Lä, Pä	6 015
Letipea	L-V	601
Loodi looduspark	Vi	3 462
Luhasoo	Võ	916
Luidja	Hi	55
Läänemaa-Suursoo	Lä, Ha	9 056
Meelva	Põ	2 073
Meenikunno	Põ	2 651
Mukri	Ra	2 147
Mustoja	Põ	2 830
Muti	Vi	82
Naissaare looduspark	Ha	1 883
Narva jõe kanjoni	I-V	14
Navesti	Vi	181
Neeruti	L-V	1 271
Nõva	Lä, Ha	1 466
Ohesaare	Sa	6
Ontika	I-V	1 212
Oru pargi	I-V	75
Osmussaare	Lä	480
Otepää looduspark	Va	22 430
Paganamaa	Võ	868
Pakri	Ha	1 451
Panga	Sa	26
Pangodi	Ta	383
Papioru	Vi	4
Paunküla	Ha	617
Pilkuse	Ra	473
Pirita	Ha	523
Piusa	Võ	1 237
Prangli	Ha	131
Põhja-Kõrvemaa	Ha	12 890
Pähklisaare	Ta	643
Rakvere tammiku	L-V	23
Rannamõisa	Ha	66
Rava	Jä	17
Rutu	Vi	328
Salajõe	Lä	5

Soomaa RP. Riisa rabasse suunduv laudtee

Sarve	Hi	679
Sepaste	Hi	13
Smolnitsa	I-V	240
Teringi	Vi	262
Tihu	Hi	1 231
Tilga	Hi	40
Tudusoo	L-V	2 754
Tuhala	Ha	188
Tuhu	Lä, Pä	3 660
Türisalu	Ha	27
Uue-Võidu	Vi	51
Vaivara	I-V	79
Valgejärve	Ha	148
Valgesoo	Põ	352
Varesemäe	Vi	23
Verijärve	Võ	78
Viitna	L-V	312
Viljandi	Vi	310
Vormsi	Lä	1 975
Vulbi	Jä	10
Väike-Palkna	Võ	25
Vääna	Ha	407
Õisu	Vi	528
Üügu	Sa	10
Vanade eeskirjadega kaitsealad		
Aandu karstiala	Ra	16
Aardla järve KA	Ta	132
Aasumägi	Ra	7
Abruka salumets	Sa	92
Aegna	Ha	299
Aela-Viirika soo-KA	Ra	2 618
Alatskivi parkmets	Ta	21
Alliku liigi-KA	Vi	74
Allikukivi koopad ja allikad	Pä	16
Alu liigi-KA	Pä	27
Ammassaare mägi	Ra	7
Angasilla mägi	Ra	20
Anumägi	Va	18
Aruküla koopad	Ta	1

Anija LKA

Atla ehk Matsi raba	Ra	1 032
Audru liigi-KA	Pä	4
Audru roostik	Pä	70
Aula karstiala	Sa	4
Avaste mägi	Ra	17
Emajõe-Suursoo soo-KA	Ta	18 131
Erra-Liiva männik	I-V	1
Esna allikad	Jä	157
Estonia mägi	Ra	28
Hageri karstiala	Ra	2
Hageri-Sutlema rannamoodustised	Ra	17
Hiie tammik	Ra	14
Hino järve KA	Võ	563
Holdre männikud	Va	24
Ihamaru ürgmets	Põ	154
Ikepera liigi-KA	Vi	34
Ilumetsa kuusik	Põ	3
Ilumetsa ürgmets allikaga	Põ	1
Imsi järve KA	Ra	2
Jalase küla KA	Ra	3 252
Jalgsema karstijärved	Jä	37
Jõempa kurisud	Sa	9
Jõepere veskiallikad	L-V	3
Jägala juga	Ha	6
Järve luitestik	Sa	490
Järvselja loodus-kaitsekvartal	Ta	17
Kaansoo liigi-KA	Pä	81
Kabjamägi	Jõ	10
Kabli linnujaam	Pä	44
Kalbuse liigi-KA	Vi	128
Kalevipoja künnivagu	Ta	11
Kalli-Nedremaa puisniit	Pä	80
Kalmistu paljand	Ta	2
Kanahaua sulglohk	Ta	5
Kapa männik koos puiesteega	Ra	1
Karksi ürgorg	Vi	153
Kassinurme linnamägi	Jõ	1
Kaubi kaasik	Va	2
Kavilda ürgorg	Ta	56
Keema järved	Võ	123
Kesu soo-KA	Ra	2 147
Kiigumõisa allikad	Jä	247
Kivikupitsa mägi	Pä	12
Kivimurru männik	Jõ	54
Kivisaare liigi-KA	Vi	70
Koiva männikud	Va	179
Koiva puisniit	Va	238
Kolga oja ja luited	Pä	125
Koolma KA	Põ	40
Koonga tammik	Pä	14
Koorküla järved	Va	212
Kosemäe mets	Pä	47
Kuimetsa karstiala	Ra	22
Kuivajõe säng ja kaskede puiestee	Ha	22
Kuningvere järv ja kaasik	Ta	34
Kuremaa KA	Jõ	21
Kurgja-Linnutaja talu maa-ala	Pä	103
Kurtna KA	I-V	2 557
Kõrvemaa MKA	Ha, Jä	20 719
Kübassaare laialehine mets	Sa	61
Kürema kivikülv	Lä	7
Laagri nahkhiirte talvitumispaik	Ha	20
Laidu saar	Sa	17
Laiksaare männik	Pä	2
Langevoja juga	I-V	2
Lehmja tammik	Ha	10
Lehtsaare metsise liigi-KA	Vi	230
Lepakõrve ja Küdema kurisud	Sa	13
Lepna tammik	Sa	16
Liigikaitseala (Tõstamaal)	Pä	25
Linnulaht	Sa	284
Linnuraba KA	Ra	1 854
Linnutaja linnamägi	Jõ	
Loode nina	Sa	
Loode tammik	Sa	
Lustimägi	Va	
Lümandu liigi-KA	Ra	
Lüsingu vee-säilitusala	Jä	
Lüütre oja KA	Vi	
Mahtra soo-KA	Ra	
Maiorg	Ta	
Malluste männikud	Va	
Manilaid ja Hanilaid	Pä	
Marjalaid	Lä	
Matsi-Kärneri tammik	Ra	
Metsapoole KA	Pä	
Mihkli salumägi	Pä	
Mihkli tammik	Pä	
Muraka luited	Vi	
Mõdriku-Roela KA	L-V	
Mädajõe KA	Põ	
Mädapea tammik	L-V	
Mäetaguse tammik	I-V	
Mäksa kuusikud	Ta	
Mäkumägi	Ta	
Märjamaa järtad	Ra	
Mügramägi	Ta	
Naissoo tammik	Pä	
Niidiaia tammik	Ra	
Niidu mets	Pä	
Niklusemägi	Va	
Nätsi-Võlla soo-KA	Pä	
Odalätsi allikad	Sa	
Odalätsi luitestik	Sa	
Oja liigi-KA	Vi	
Oore männikud	Va	
Ooslamaa KA	Sa	
Padaoru KA	I-V	
Pae karstiala	Ra	
Paeala (Luigal)	Jõ	
Pahnimägi	L-V	
Paka mägi	Ra	
Palamulla karstiala	Ra	
Pamma maalinn	Sa	
Pangodi mäed	Ta	
Parmu männikud	Va	
Peetri jõe liivakivikallas	Võ	
Peetri jõe paljand	Võ	
Piirissaar	Ta	
Piiumetsa soo-KA	Ra, Jä	
Pikassilla palu	Va	
Pikkjärv	Va	
Porsiku kadakad	Lä	
Prandi allikad	Jä	
Päinurme tammik	Jä	
Pärdi mägi	Pä	
Pärnu jõe saare KA (Türil)	Jä	
Pärnu rannaroostik	Pä	
Rabivere raba	Ra	
Raeküla männikud	Pä	
Rannaniidi pangad	Sa	
Reastvere linnamägi	Jõ	

Vooremaa KA	Jõ, Ta	9 882
Võhandu jõe ürgorg	Põ	709
Võhma kivikülv	Sa	109
Võhmetu-Lemküla KA	L-V	810
Võidumägi	Võ	10
Võlumäe-Linnamäe KA	L-V	434
Võnsi männik	Ha	8
Vääna-Posti nahkhiirte talvitumispaik	Ha	55
Vääna-Viti nahkhiirte talvitumispaik	Ha	33
Õvi kivikülv	Ta	8
Äntu allikajärved	L-V	395
Ülgase KA	Ha	21

Ha – Harjumaa, Hi – Hiiumaa, I-V – Ida-Virumaa, Jõ – Jõgevamaa, Jä – Järvamaa, KA – kaitseala, L-V – Lääne-Virumaa, Lä – Läänemaa, Põ – Põlvamaa, Pä – Pärnumaa, Ra – Raplamaa, Sa – Saaremaa, Ta – Tartumaa, Va – Valgamaa, Vi – Viljandimaa, Võ – Võrumaa

Kaitsealad täidavad reeglina mitut eesmärki (nii rahvusv. kui rahvuslikke). Nt. moodustati 1981 nn. soode sõja tulemusena suuremate soode ja soostike säilitamiseks 28 kaitseala. Paljud sookaitsealad on nüüdseks saanud uued kaitse-eeskirjad ning nad täidavad ka muid kaitse-eesmärke, mitu sookaitseala on liidetud teiste kaitsealadega (nt. on selliselt moodustatud Soomaa RP). Luuakse kaitsealasid, mille esmane kaitse-eesmärk on metsa-, niidu- jt. koosluste kaitse. Paljude kaitsealade moodustamisel arvestatakse EL-i "Linnudirektiivi" ja "Loodusdirektiivi" nõuetega.

Rahvusv. võrgustikest on tuntuimad Ramsari-alade ehk rahvusv. tähtsusega märgalade võrgustik, kuhu kuulub Eestist 10 ala, biosfäärikaitsealade võrgustik, kuhu kuulub Lääne-Eesti saarestiku biosfäärikaitseala, ja tähtsate linnualade (ingl. lüh. IBA) võrgustik. EL-iga ühinemisel tuleb rajada EL-i „Loodusdirektiivist" ja „Linnudirektiivist" tulenev *Natura 2000* alade võrgustik. Igal võrgustikul on oma eesmärk (eesmärgid) ja seetõttu on sellesse kuuluvate alade valimise kriteeriumid erinevad. Erinevused väljenduvad nii väärtustes kui ka kaitse korraldamises.

Eesti metsalooduse kaitse. See projekt käivitus 1999 Taani ja Eesti keskkonnaministeeriumi vahelise koostööleppingu (1991) alusel. Eesmärk on tõsta „Metsanduse arengukava" alusel rangelt kaitstavate (mittemajandatavate) metsade osatähtsust Eesti metsade kogupindalast 4%-ni, et tagada inimpelglikele haruldastele ja ohustatud liikidele kaitse-, kasvu-, elu- ja leviku-

Kõrgete tüvemätastega sanglepad

Jämedamõõtmeline sammaldunud lamapuit

Harilik kopsusamblik (*Lobaria pulmonaria*)

Jämedate mändidega põlenguala Märjamaa lähistel

Vanas puistus voolav metsaoja Võrumaal Hintsikol

paiku. Eestis säilinud põlismetsad on bioloogiliselt väga mitmekesised.

Vääriselupaik on ala, mida inimtegevus ei ole veel oluliselt mõjutanud. Seal on ohustatud, ohualteid, haruldasi ja tähelepanu vajavaid liike rohkem kui mujal. Enamik neist liikidest on kohanenud vaid väheste kasvukohtade või elupaikadega. Vääriselupaiga kujunemisel on olnud olulised soodus geograafiline asend, erilised pinnaseolud, niiskusrežiim jm. Eestis on vääriselupaiku enamasti loodusmetsades, pankadel ja järsakutel, väikesaartel, looaladel, veekogude lähiümbruses, üleujutuste piirkonnas, allikalistel ja põlengualadel, tuulemurdudel ning puisniitudel ja -karjamaadel. Metsa loodusliku arengu jooksul tekib palju ökonišše, vanas puistus on igas vanusejärgus elusaid puid, erinevas lagunemisastmes nii lamavaid kui ka seisvaid surnud puid, häile ning aukude, õõnsuste, rippsamblike ja puiduseentega puid. Vääriselupaikade tunnus on suur bioloogiline mitmekesisus. Vääriselupaigaks võib olla nii üksainus hiiglaslik puu, millel elab haruldase liigi elujõuline populatsioon, kui ka mitmeid hektareid hõlmav metsaala. Piltidel on vääriselupaiga **tunnuseid** harilik kopsusamblik ja ime-kübarnarmik, sammaldunud lamapuit, seentega puutüügas, sanglepad ja põlenguala.

Ime-kübarnarmik (*Hydnellum mirabile*)

LOO

Rahvusvahelise tähtsusega alad ehk Ramsari-alad

võeti veelindude ja nende
kaitseks vastu Ramsari
(see käsitleb rahvusv. tähtsusega
alasid). Konventsiooniga

Rahvusvaheliselt tähtsad alad

Linnuala

Alam-Pedja märgala
Audru polder
Emajõe suudmeala ja Piirissaar
Eru laht
Haapsalu-Noarootsi lahed
Haldi rannik
Hari kurk
Hiiumaa laiud
Hullo ja Sviby laht
Häädemeeste-Võiste rannik
Kahtla-Kübassaare rannik
Kallaste-Kodavere rannik
Karala-Pilguse rannik
Kasti laht
Kura kurk
Kuressaare laht
Kõrgessaare-Mudaste rannik
Käina laht
Kärevere luht
Küdema laht
Lahepera ja Lohusalu laht
Lahepera järv
Laukasoo
Lihula soo
Lõu laht
Lõuna-Saaremaa jäänukjärved
Marimetsa raba
Matsalu laht
Meelva raba
Meenikunno raba
Mustjõe luht
Mustvee-Omedu rannik
Nehatu soo
Nigula, Kodaja ja Rongu rabad
Nätsi-Võlla raba
Ohepalu-Udriku sood
Paldiski laht
Pammana poolsaar
Puhatu soo
Pärnu laht
Riguldi-Rannaküla mereosa
Riksu rannik
Risti nasv
Ropka-Ihaste luht ja Aardla järv
Räpina polder
Siiksaare-Oessaare lahed
Soomaa sood
Sutu laht
Suur väin
Tagamõisa poolsaar
Vanamõisa laht
Vilsandi saaristu
Väike väin

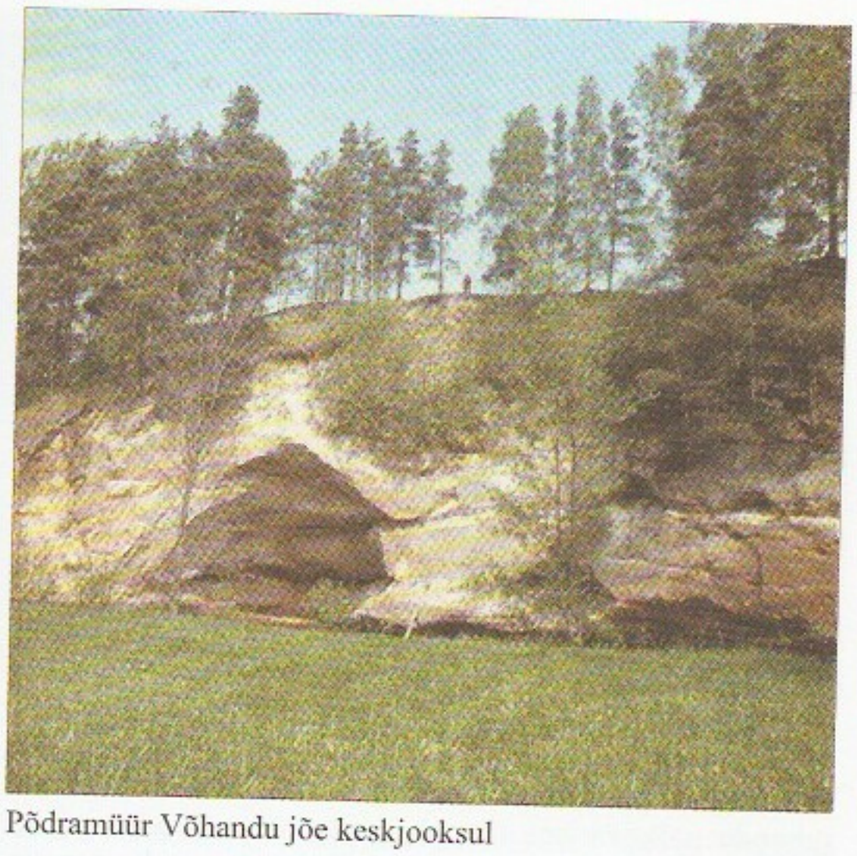

Põdramüür Võhandu jõe keskjooksul

Karstiseen Kostivere karstialal

mäe ja Lasnamäe vana paemurru paljand (kõik Tallinnas), Tsitre ja Turjekeldri paljand (Harjumaal), Tõrma paljand (Lääne-Virumaal), Aluoja joa astang ja Sõtke paljand (Ida-Virumaal), Jädivere, Laukna ja Päärdu paljand (Raplamaal), Lõu ja Soeginina pank (Saaremaal), Hendrikhansu, Lopa, Viljandi lossimägede ja Suislepa paljand (Viljandimaal), Helme paljand ja ohvrikivi ümbrus (Valgamaal), Kalmistu paljand (Tartus) ning Peetri jõe dolomiidipaljand (Võrumaal). Ainsa pinnakatte paljandina on nimekirja lülitatud Timmkanal (Pärnumaal).

Nende objektide kaitse kohta leiab teavet LK-registrist.

Kõik loetletud objektid on registreeritud ja kirjeldatud „Eesti ürglooduse raamatu" andmebaasis.

B: Ü. Heinsalu. *Eesti NSV koopad.* Tln., 1987.

Heldur Nestor

Rändrahnud ja kivikülvid

Suured rändrahnud on kivimiplokid, mis mandrijää on põhjapoolsetelt aladelt lahti rebinud ja Eesti alale kandnud, nad on saanud siinse maastiku lahutamatuks koostisosaks. Erinevalt väiksematest rändkividest, mida on põldudelt hulgaliselt koristatud ja purustatudki, on suured rahnud (ümbermõõt üle 10 m) enamasti paigale ja kahjustamata jäänud. Neist suurimaid — nn. hiidrahne (ümbermõõt üle 25 m) — on ligi 80,

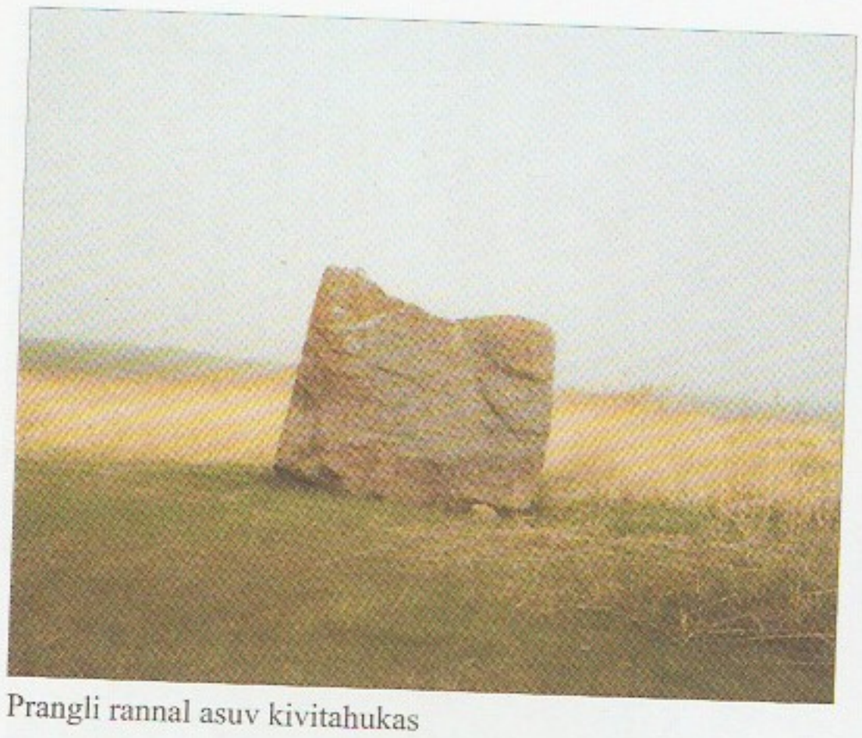

Prangli rannal asuv kivitahukas

enamasti on need hästi tuntud ja looduskaitse all. Suurte rahnude paiknemises ilmneb seaduspära: tihedamini on neid Eesti põhjaosas (rannikualadel ja läänesaartel), sisemaa suunas rahnude hulk väheneb. Rahnude kivimilises koostises valdavad happelise koostisega magmalised süva- ja moondekivimid (graniidid, graniitgneisid). Põhjaranniku suurte rahnude hulgas valdavad rabakivid, Lõuna-Eestis nende osakaal kahaneb, sest sinna on jõudnud rohkem jääkandele vastupidavamaid kivimeid — migmatiite, peenecteralisi graniite jms.
Meie esivanemaile mõistatuslike maastikuelementidena tundunud suured rändrahnud on kandunud folkloori. Peaaegu igaühel neist on oma nimi ja paljudega seostuvad legendid. Enamasti kajastavad need üleloomulike jõudude tegevust: Lääne-Eestis pms. Vanakurja, Ida-Eestis rohkem Kalevipoja ettevõtmisi. Rahnudega seostuvaid pärimusi on ka võõramaiste valitsejate ja väejuhtide, õnnetute armastuslugude, inimliku halastuse ilmingute jms. kohta. Suured rändrahnud tekitasid looduse suhtes aupaklikkust, see on neid säästnud inimtegevuse mõju eest. Suured rahnud on olnud ka ajaloolised maastikuorientiirid, neid on kasut. piiritähiste, meresõidumärkide ja reeperitena.
Suurte rändrahnude registreerimist ja kaitse propageerimist alustas Eestis 19. saj. Gregor Helmersen. Suure panuse andis Eesti Looduseuurijate Selts, koostades sellealase [illegible] (Herbert Viiding). Täielik ülevaade suurte rändrahnu[illegible] on koondatud „Eesti ürglooduse raamatusse".
Kivikülvid on maastikul olevad rändrahnurikkad [illegible] ka nemad pälvivad loodushoidu. Üks kivikülvi tüüp[illegible] liste rahnutükkide kogum — on tekkinud suure m[illegible] pealsel lagunemisel või külmunud olekust lah[illegible] Tuntuimad niisugused kivikülvid on Palmse K[illegible] ja Kärdla läh. asuvad Helmerseni kivid.
Teistsugused kivikülvid on tekkinud siis, kui m[illegible] mererannal rahnud kokku lükanud. Niisugused [illegible] leidub palju nüüdisrannal, aga ka vanade, pea[illegible] riinamere rannaastangute jalamil, nt. Pakri p[illegible] Käsmus.
On ka otseselt moreenist välja pestud kivirohk[illegible] mida rüsijää hiljem ei ole kuhjanud (Saaremaa ja [illegible] alvarite kivikülvid, Viljandimaal Õisu rahnukü[illegible] Erivormina käsitletakse jõelist (nt. Pirita org[illegible] sulamisvee toimel moreenist välja pestud rahn[illegible] (Tartumaal Õvil).
Eesti ilmekaimad kivikülvid on registreeritud ja [illegible] „Eesti ürglooduse raamatus".

Meteoriidikraatrid

Meteoriidikraatrid on ringjad pinnavormid [illegible] tuurid), mille on maapinnale langedes tekitan[illegible]

Meteoriidikraatrite paiknemine

kosmosekehad. Eristatakse 1) väiksemaid **löögi-lehtreid**, mis on põhiplaanilt ovaalsed ja asi[illegible] (seda põhjustab meteoori langemise suund) [illegible] võib olla säilinud meteoriidikilde, 2) suuremaid [illegible] **kraatreid** (impaktstruktuure), milles maaga k[illegible] meteoriit silmapilkselt pihustus ja koos p[illegible] süvendist välja paiskus.
Eestis on 6 erivanuselist meteoriidikraatrit (või [illegible] Plahvatuskraatreist suurim, ligi 7 km läbimõ[illegible] **grundi ringstruktuur** asub Eesti territoriaalv[illegible] re ja Paldiski vahel merepõhjas Neugrundi m[illegible] avastati 1996, ta on tekkinud Vara-Paleosoi[illegible] tekkeaega selgitatakse. **Kärdla plahvatuskraat[illegible]** maal, Kärdlast mõni km kagu suunas (∅ 4 k[illegible] 0,5 km). Kraater on tekkinud Ordoviitsiumi [illegible] (teistel andmetel u. 470) mln. aastat tagasi ja [illegible] remate setete alla. Seda on uuritud puuraukude [illegible] Üldtuntud on Saaremaal asuv **Kaali meteo[illegible] rühm**. Peakraatril (∅ 110 m) on löögi- ja pl[illegible] tunnused. Seda ümbritsevad 8 väiksemat meteo[illegible] on tüüpilised löögikraatrid, kust on leitud [illegible]

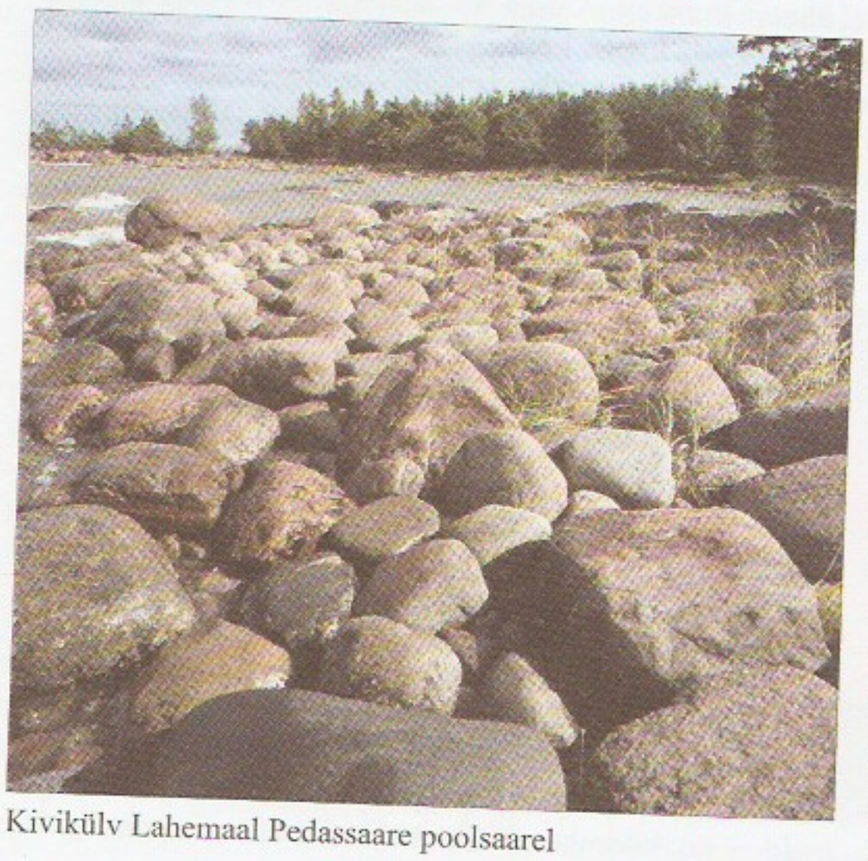

Kivikülv Lahemaal Pedassaare poolsaarel

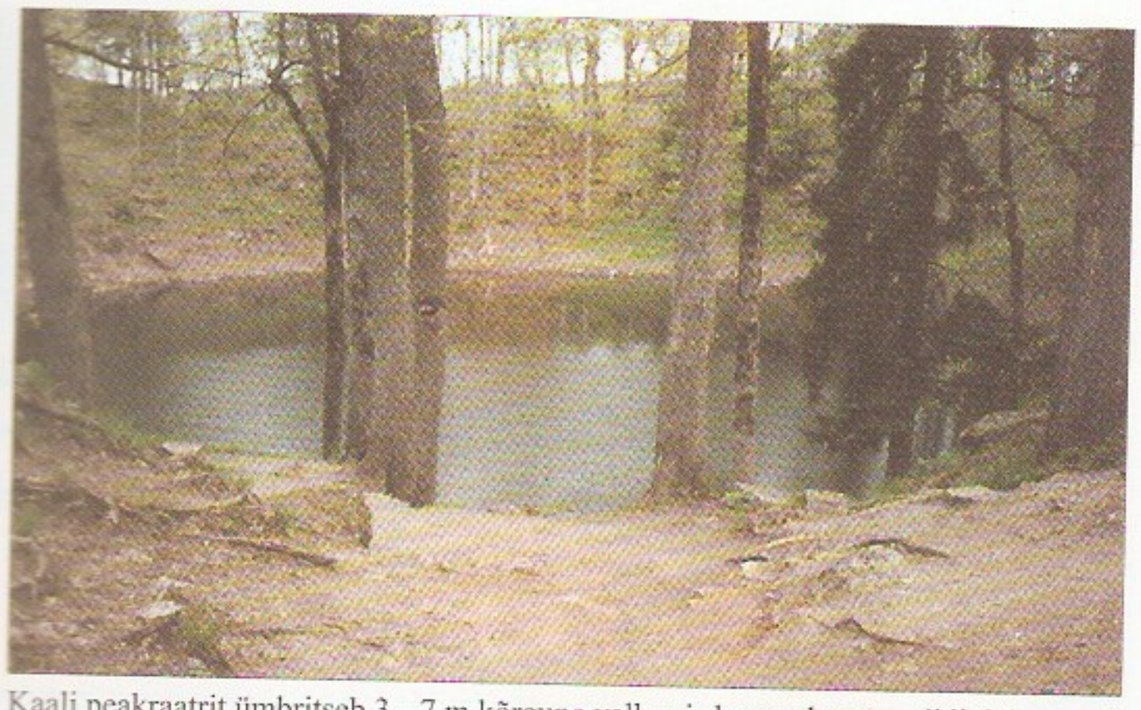

Kaali peakraatrit ümbritseb 3—7 m kõrgune vall, mis koosneb meteoriidiplahvatusel ülespaiskunud pinnasest (dolomiidiplokkidest). Kraatri nõos asub Kaali järv

kesekihilised savikad karbonaatkivimid, Ordoviitsiumi liivakivid ja kiltsavid (Billingeni, Hunnebergi, Varangu ja Pakerordi lade). Mõnel juhul koosneb joaastang või -astmestik ainult karbonaatkivimitest (Narva, Treppoja jmt. juga). Klindi madalamatel astangutel asuvad joad on tekkinud Kambriumi terrigeenseisse setendeisse (Türisalu, Ahermu jmt. juga).

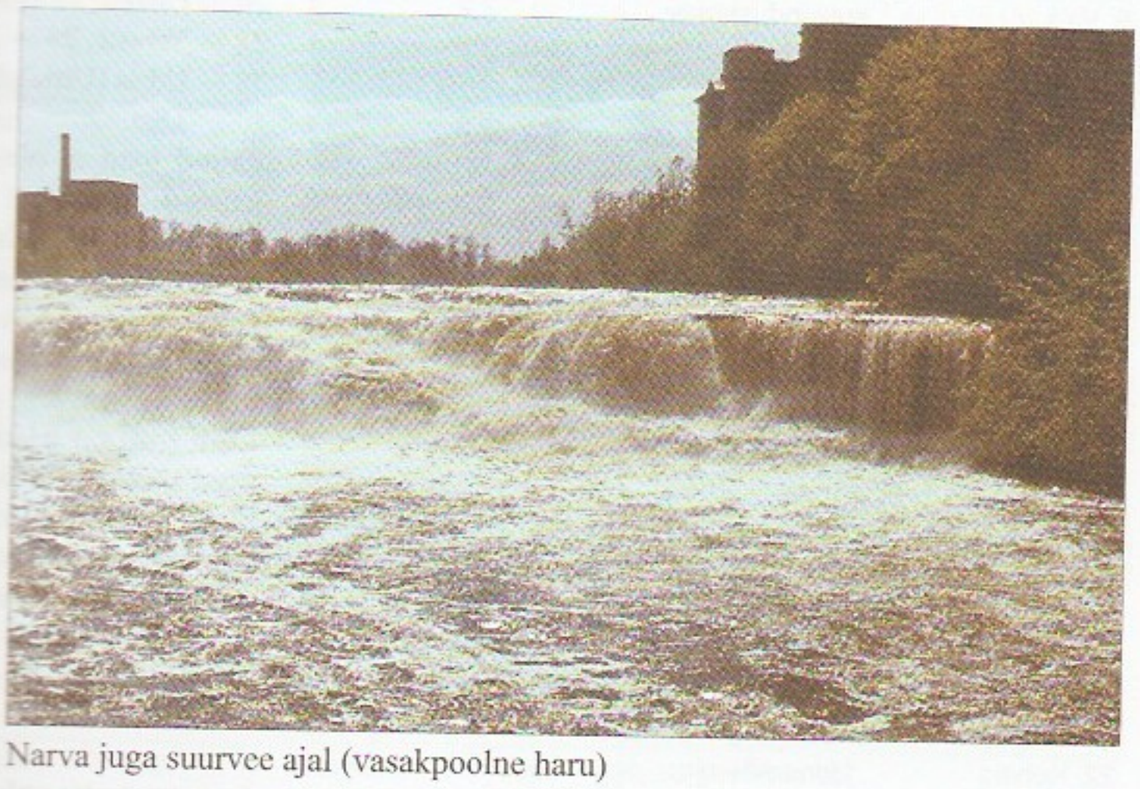

Narva juga suurvee ajal (vasakpoolne haru)

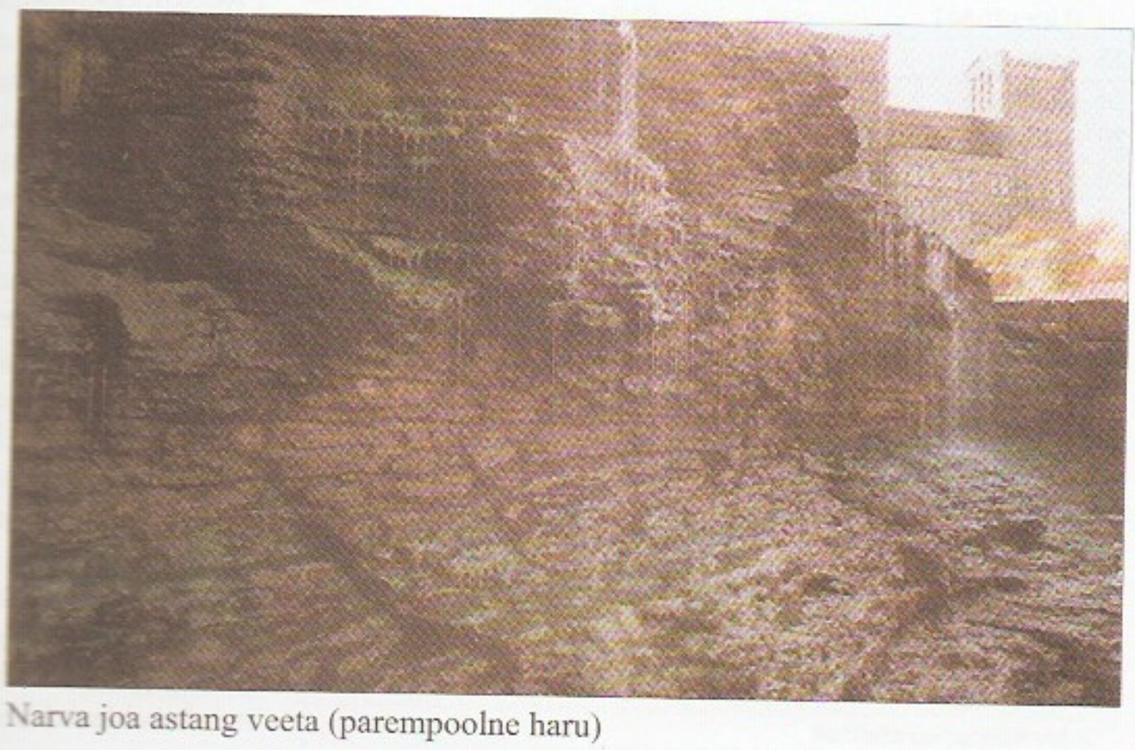

Narva joa astang veeta (parempoolne haru)

Joad

Juga ja selle number skeemil	Vooluveekogu, millel asub	Kõrgus (m)	Astangute arv
1. Madise	kuivenduskraav	1,5	1
2. Paldiski	kuivenduskraav	4,5–5,0	1
3. Pakri	kuivenduskraav	5,5–5,8	1
4. Kaasiku	kuivenduskraav	7,0–7,5	1
5. Valli	kuivenduskraav	2,2	1
6. Raja (Põllküla)	Põllküla oja	2,0–2,5	1
7. Vanaaseme (Kersalu)	Kersalu oja	2,5–3,0	1
8. Treppoja	Treppoja	5,6	6
9. Tornimäe	kuivenduskraav	2,0–3,0	1
10. Keila	Keila jõgi	5,7	1
11. Türisalu	Türisalu oja	2,5	1
12. Vahiküla	Vääna jõgi	4,5	4
13. Harku	Harku oja	1,3	3
14. Hundikuristik	Hundikuristiku oja	3,8	1
15. Purde	Purde oja	4,5*	>1
16. Jõelähtme	Jõelähtme jõgi	2,1	18
17. Jägala	Jägala jõgi	8,1	1
18. Turjekelder	Turjekeldri oja	6,0	1
19. Vasaristi	Vasaristi oja	3,6	3
20. Nõmmeveski	Valgejõgi	1,2	1
21. Joaveski	Loobu jõgi	5,1	6
22. Kohina (Linnamäe)	Linnamäe oja	2,5	1
23. Aseri	nimetu oja	1,4–1,6	1
24. Uhaku	Erra jõgi	1,2	1
25. Ahermu	Ahermu oja	1,2	1
26. Saka	kuivenduskraav	20	>5
27. Karjaoru	Ontika pea-kraav	8,0	2
28. Valaste	Kaasikvälja peakraav	26,1	1
29. Aluoja	Mägara oja	5,0–5,8	5
30. Ukuoru	Ukuoja, uus säng	7	1
31. Langevoja	Langevoja	3,9	1
32. Udria (Utria)	Utria (Kaasiku) oja	3,2	1
33. Orasoja	Orasoja	1,1	1
34. Tõrvajõe	Tõrvajõgi	2,2	1
35. Narva	Narva jõgi	6,5	1

* Sulev Künnapuu andmeil

Põhja-Eesti joad: 1 — Madise, 2 — Paldiski, 3 — [illegible] 4 — Kaasiku, 5 — Valli, 6 — Raja (Põllküla), 7 — [illegible] aseme (Kersalu), 8 — Treppoja, 9 — Tornimäe, 10 — [illegible] 11 — Türisalu, 12 — Vahiküla (Vääna), 13 — Harku, 14 — Hundikuristik, 15 — Purde, 16 — Jõelähtme, 17 — Jägala, 18 — Turjekelder, 19 — Vasaristi, 20 — [illegible] veski, 21 — Joaveski, 22 — Kohina (Linnamäe), 23 — [illegible] 24 — Uhaku, 25 — Ahermu, 26 — Saka, 27 — Karjaoru, 28 — Valaste, 29 — Aluoja, 30 — Ukuoru, 31 — Langevoja, 32 — Udria (Utria), 33 — Orasoja, 34 — Tõrvajõe, [illegible]

Paljud joad ei ole oma esialgsel tekkekohal[illegible] jooksul taandunud ülesvoolu. Niisugusel juhul[illegible] kujunenud järskude veerudega kuni 20 m sügav[illegible] (Keila, Jägala, Narva jmt. joal). Seda protsessi [illegible] tanud kivimite lõhestatus. Jägala juga taandub [illegible] kiirusega 17,3 cm/a. Keila juga taandus 1862–[illegible] miselt 9,7 cm/a.

Eesti joad on tekkinud Holotseenis. Lääne-Eesti [illegible] need arenema valdavalt 9300–3000 aastat tagasi. Et joad on esteetiliselt, maastikuliselt ja looduslikult [illegible] likud, on enamik jugasid võetud kaitse alla (teave[illegible] ris) ja neid on kirjeldatud „Eesti ürglooduse raamatus". **B:** A. Aaloe, A. Miidel. *Eesti pangad ja joad*. Tallinn, 1959; A. Miidel. *Mitu juga on Eestis*. — Eesti Loodus, 1[illegible]

Looduskaitsealused ja suurimad puud

Eestis algatas üksikpuude riikliku looduskaitse [illegible] Vilbaste, kui ta sai 1936 riiklikuks LK-inspektoriks [illegible] aluste objektide esimesse nimestikku võttis ta 8[illegible] 1940. a-ks oli nende arv kasvanud 202-ni. Suur[illegible] puudest on kaitse all tänini.

1950. a-tel kooskõlastas puude looduskaitse [illegible] ENSV TA Looduskaitse Komisjon. 1957. a. [illegible] LK-seadus lubas teha otsuseid nii vabariikliku [illegible] liku omavalitsuse tasandil (määrati vabariikliku [illegible] tähtsusega LK-objektid). Mõnes rajoonis oli LK-[illegible] tunduvalt rohkem kui mujal ja enamasti sõltus [illegible] aktivistide tegevusest. 1959. a. koondnimekirjas [illegible] alust puud (täielik nimekiri on avaldatud „ENSV [illegible] teatmikus", 1960).

EV-s kajastuvad üksikpuude ja puude rühmade [illegible] testatud LK-nõuded „Kaitstavate loodusobjektide [illegible] Selle kohaselt võetakse kaitse alla puud, mis [illegible] tud, haruldased, suuremõõtmelised või teaduslik[illegible]

ja mis ilmestavad maastikku ... on kõik need eeldused). Enam ei teh... ja kohaliku tähtsusega kaitse all olevatel ... võimad puu ümber moodustatakse kuni ... jõuranguvöönd; kui puu kasvab eramaal, ... luvilistel päikese tõusust kuni loojan...

Looduskaitse all on 534 üksikpuud ja puuderühma, neist 45 Harjumaal, 13 Hiiumaal, 20 Ida-Virumaal, 18 Jõgevamaal, 14 Järvamaal, 18 Läänemaal, 30 Lääne-Virumaal, 26 Põlvamaal, 53 Pärnumaal, 47 Raplamaal, 45 Saaremaal, 55 Tallinnas, 43 Tartumaal, 23 Valgamaal, 47 Viljandimaal ja 37 Võrumaal. 1996. a-st on Eesti jämedaimate ja kõrgeimate puude kohta korjanud süstemaatiliselt andmeid loodushoiuline ühendus

... puud (omamaised liigid)

...	Tüve ümbermõõt (cm; sulgudes mõõtmise kõrgus, m)	Maakond, vald või linn	Asukoht
...	821 (1,3)	Võrumaa, Urvaste	Tamme-Lauri talu
...	764 (1,3)	Harjumaa, Raasiku	Raasiku rdtj-a juures
...	680 (1,3)	Saaremaa, Mustjala	Liiküla, Täri talu
...	633 (1,3)	Võrumaa, Vastseliina	Viitka-Meeksi tee, Sarnito talu
...	631 (1,3)	Järvamaa, Paide	Sargvere park
...	608 (1,3)	Jõgevamaa, Pala	Lümati k.
...	447 (1,3)	Jõgevamaa, Puurmani	Jüriküla, Jaani-Hansu
...	431 (1,3)	Jõgevamaa, Puurmani	Pikknurme metskond, kvartal 165
...	430 (1,0)	Pärnumaa, Surju	Kilingi metskond, kvartal 68
...	430 (1,3)	Harjumaa, Kiili	Kurna park
...	424 (1,3)	Tartu	botaanikaaed
...	390 (1,3)	Võrumaa, Urvaste	Siiriuse–Otepää tee
...	374 (0,4)	Tallinn	Tööstuse t. 58
...	213 (1,3)	Viljandimaa, Paistu	Saviküla, end. Väike-Saadu talu
...	206 (1,3)	Raplamaa, Raikküla	Metsküla, Lokuta talu

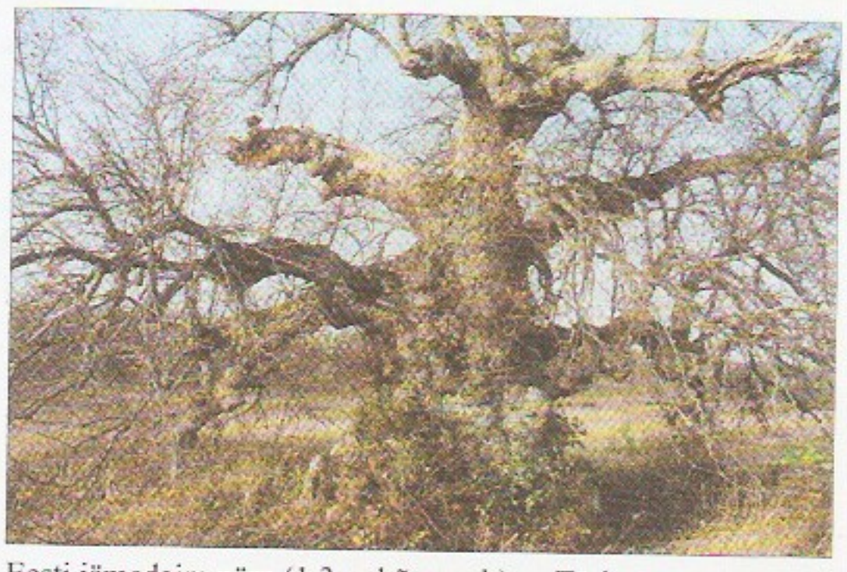

Eesti jämedaim pärn (1,3 m kõrguselt) — Täri pärn

Eesti jämedaimad puud (võõramaised liigid)

Liik või perekond	Tüve ümbermõõt (cm; sulgudes mõõtmise kõrgus, m)	Maakond, vald või linn	Asukoht
kallaspappel (hävis 2002)	710 (1,3) ja 713 (1,0)	Saaremaa, Põide	Veere küla, Põlde talu
must pappel	698 (1,3)	Tallinn	Liivalaia t., Kaasani kirik
hõbepappel	695 (1,3) ja 658 (0,5)	Ida-Virumaa	Narva-Jõesuu
euroameerika pappel	545 (1,0)	Ida-Virumaa, Toila	Toila kooli park
läänepärn	510 (1,3)	Tallinn	Harjumäe park
harilik hobukastan	481 (1,3) ja 443 (0,6)	Tallinn	J. Vilmsi 2
euroopa lehis	440 (1,3)	Tartumaa, Kambja	Kambja vana koolimaja juures
harilik pöök	325 (1,3)	Läänemaa, Lihula	Matsalu mõisapark

Koostanud Hendrik Relve

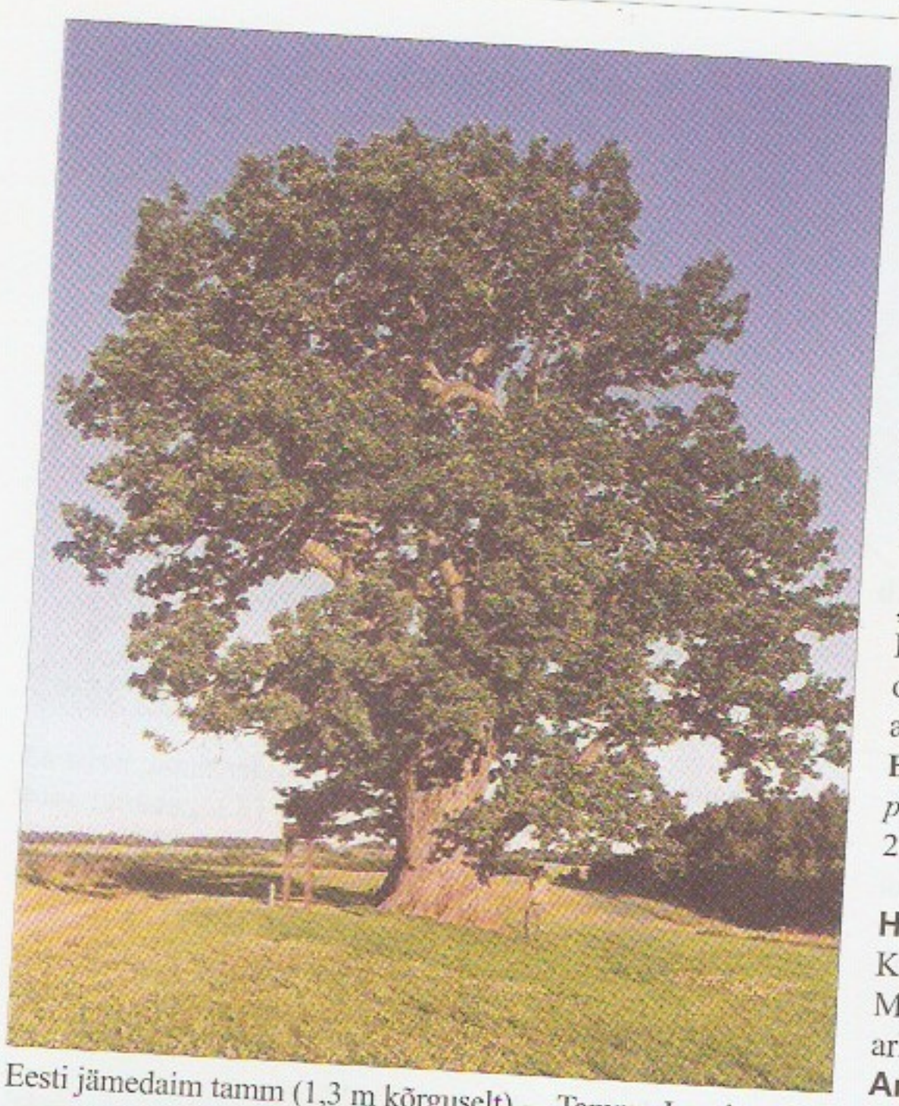

Eesti jämedaim tamm (1,3 m kõrguselt) — Tamme-Lauri tamm

Eesti kõrgeimad puud (omamaised liigid)

Liik	Kõrgus (m)	Maakond, vald või linn	Asukoht
harilik kuusk	43,8	Tartumaa, Meeksi	Järvselja metskond, kvartal 224
harilik mänd	42,7	Tartumaa, Meeksi	Järvselja metskond, kvartal 261
harilik haab	40,0	Tartumaa, Meeksi	Järvselja metskond, kvartal 243
arukask	36,5	Tartumaa, Meeksi	Järvselja metskond, kvartal 257
harilik pärn	35,5	Jõgevamaa, Tabivere	Elistvere mõisapark
harilik vaher	33,0	Viljandimaa, Paistu	Loodi Püstmäe
harilik tamm	32,6	Lääne-Virumaa, Vihula	Sagadi mõisapark
harilik jalakas	31,8	Viljandimaa, Pärsti	Heimtali ürgorg
harilik saar	31,5	Pärnumaa, Audru	Audru mõisapark
harilik jalakas	31,4	Pärnumaa, Tali	Laiksaare metskond, Arumetsa
künnapuu	31,3	Pärnumaa, Tali	Laiksaare metskond, Arumetsa
sanglepp	30,5	Tartumaa, Meeksi	Järvselja metskond, kvartal 257
harilik saar	29,8	Ida-Virumaa, Mäetaguse	Mäetaguse mõisapark
hõberemmelgas	29,0	Harjumaa, Raasiku	Raasiku rdtj-a läh.
harilik pihlakas	20,0	Valgamaa, Otepää	Otepää–Palupera tee, Ando talu
harilik toomingas	15,0	Harjumaa, Kose	Raveliku k., Urga talu
harilik kadakas	13,5	Tartumaa, Võnnu	Ahunapalu kalmistu

Koostanud Hendrik Relve

Eesti kõrgeimad puud (võõramaised liigid)

Liik	Kõrgus (m)	Maakond, vald või linn	Asukoht
euroopa lehis	43,0	Viljandimaa, Paistu	Loodi Püstmäe
harilik ebatsuuga	41,0	Valgamaa, Sangaste	Sangaste loss park
euroopa nulg	36,0	Hiiumaa, Pühalepa	Suuremõisa mets
läänepärn	34,5	Haapsalu	Haapsalu linnapark
berliini pappel	31,8	Tallinn	Sakala t. 32

Koostanud Hendrik Relve

„Metsaordu", kes on inventeerinud üle 2000 puu. LK-alused puud. Tuvastatud on palju sellised on erakordsed mõõtmed või kuju, kuid pole alla võetud.

B: H. Relve. *Puude juurde.* Tln., 1998; H. Relve. *puud.* Tln., 2000; T. Eskola. *Tamme-Laurin tapa* 2001.

Haljastud ja nende kaitse

KLÕS käsitleb arboretumeid, parke, alleid jm MKA eri tüüpidena. Paljud LK-alused haljastu arhitektuurimälestisena muinsuskaitse all.

Arboreetumid ja nende kaitse. Kodu- ja puittaimede kollektsioone nimet. üldjuhul Peale nende on Eestis ka dendroaedu (liigirikkad lektsiooniaiad), puukool-aedu ning näidisistandi Arboreetumeid on Eestis pms. 3 tüüpi: liigiline puistuline ja parkarboretum. Liigilist arboreetu botaanikaaedades ja ta on koostatud ökoloogilise noomilisel põhimõttel. Puistulisel arboreetumil metsanduslik tähtsus. Parkarboreetumite aluse omamaiste puude salu, mida täiendatakse võõ de ja põõsastega. Eestis on sellised paljud mõned eraarboreetumid. Eestis on arboreetu nii teaduslikel kui ka harrastuslikel eesmärkidel botaanikaaedade koosseisus kui ka omaette ole Võõrpuutaimede kollektsioonide loomine algas kui rajati TÜ botaanikaaed, mis jäi enam kui miseks puittaimede introduktsiooni keskuseks. algul hakati rajama uusi kollektsioone, neist Tartus Saksa Aiandusseltsi aed, Tallinnas Wilhelm eraviisilise botaanikaaiana käsitletav aed ja Eesti dusseltsi aed. 1920. a-il hakati rajama Järvselja ja Jaan Rõuk hakkas Järvamaale Villevere park-dendraariumi. 1923 alustati Raadi dendro Põltsamaa arboreetumi rajamist, 1926 asutati Kuusnõmme metsandikus võõrpuuliikide katse Viljandimaal Pärsti kooli arboreetum. 1929 Pedagoogiumi aiast kujunes 1930. a-te lõpuks girikkaim aed – Kadrioru puukool-aed (508 alustas Saaremaal kollektsiooni rajamist Georg Mihkel Rand ja 1932 Juhan Alas. 1926 ja Voltveti (Tihemetsa) puittaimede kollektsioonist 1950. a-il puittaimede kollektsioonide rajamist 1950 hakati Luual rajama nn. vormide aeda ja parki (Alfred Ilvese juhtimisel), 1959 Kloostri Botaanikaaeda ja 1971 Tartus Tähtvere dendro liselt asutati eraarboreetumeid. Eestis on väh taimede kollektsiooni, kus on üle 100 taksoni ei ole arvestatud viljapuid, marjapõõsaid, roos 1983–2001 uuriti neist põhjalikult 47 ja alla

Alleed ehk puiesteed ja nende kaitse. Eesti linna- ja põllum-maastikku ilmestavad enam kui 300 aastat msg. puiesteed. Need on rajatud mõisa- ja linnaparkide kujunduselementidena ning puid on istutatud ka linnatänavate, mõisade ja talude juurde viivaid teid ning asulatevahelisi maanteid ääristama. Enamasti kasvavad puiesteedel puud kahes reas, kuid on ka nelja- ja isegi kuuerealisi (Pärnus Ringi t. puiestee lõik Kuninga ja Võimlemise t. vahel) puiesteid.

Esimesed Eesti puiesteed rajati 17. saj. Tallinna-lähedaste suvemõisade juurde viivateks juurdepääsuteedeks. Linnatänavatele tekkis puiesteid 19. saj. algul. Suurimad puiesteed on Tallinnas (nt. vanalinna ümbritsevale esplanaadile rajatud ringpuiestee, mille üks lõik on Kaarli puiestee), Pärnus, Sindis, Tartus ja Viljandis. Puiesteede rajamiseks on kasut. pms. kodumaiseid puid — harilikku vahtrat, arukaske, harilikku kuuske, harilikku mändi, harilikku saart, harilikku pärna, harilikku tamme ja harilikku jalakat — ning võõramaistest puuliikidest lehiseid, ebatsuugat, siberi seedermändi, harilikku hobukastanit ja suurelehist pärna.

Tuntuimad mõisapuiesteed on Kukruse, Palmse, Sagadi, Aaspere, Olustvere, Vana-Vigala ja Audru mõisas. Olustvere puiesteede pikkus on 5,5 km. Kukrusel on 950 m pikkune lehiseallee, kus puude kõrgus küünib 30 m-ni. Suursugused on ka Ida-Virumaal Järve puiestee, Harjumaal Aruküla lehiste ja harilike hobukastanitega puiesteed, Jõgevamaal Kuremaa, Luua ja Saare mõisaparkide puiesteed, Läänemaal Liivi puiestee, Lääne-Virumaal Laekvere pärnaallee ja Määri kaseallee ning Raplamaal Haimre lehiseallee. Omaaegsete asundustalude juurde rajatud puiesteedest on tähelepanuväärseim Raplamaal Metsuri külas Laane asundustalu tammeallee.

2000. a. oli maakondades kaitse all 38 puiesteed. 20 neist oli kaitse all koos pargiga: Hiiumaal Suuremõisa, Jõgevamaal Kurista, Luua, Roela ja Saare, Läänemaal Vanamõisa ja Suuremõisa, Põlvamaal Mooste, Rasina ja Peri, Pärnumaal Pootsi, Raplamaal Härgla, Järlepa ja Raikküla, Tartumaal Vana-Kirepi, Valgamaal Taagepera, Karula, Hellenurme, Paju ja Puka pargis olev puiestee. Iseseisvalt oli kaitse all 18 mõisaalleed: Hiiumaal Soonlepa, Ida-Virumaal Kukruse, Järvamaal Karinu, Kabala, Koigi, Purdi ja Roosna-Alliku, Lääne-Virumaal Aaspere, Neeruti, Palmse, Sagadi ja Vihula, Raplamaal Vana-Vigala, Tartumaal Luunja ning Viljandimaal Abja, Olustvere, Lahmuse ja Tarvastu allee.

Pargid ja nende kaitse. Kui kadus vajadus kindlusmõisade järele, hakati Eesti mõisades arendama ilu- ja tarbe-

Kehtna park

Harilik sirel on taluhaljastu populaarseim puittaim

Üksikvorm Tihemetsa pargist

aiandust, rajati esimesi pargiilmelisi puistuid ja istutati teede äärde puid. Tekkis selliseid kooslusi, mida Eestimaal enne ei tuntud. Eesti parkide arengus eristub neli järku.

Mõisade aeg. Parke hakati rajama 17. saj. 18. saj. lõpust kuni 1919. a-ni oli parginduse areng tõusuteel. 19. saj. II poolel mõisamajandid rikastusid ning see kajastus ka parginduses. Paljudele parkidele said saatuslikuks 1905. a. sündmused, mis tõid kaasa nii mõisade põletamise ja rüüstamise kui ka parkide laastamise.

1919–40. 1920. a. algas mõisade riigistamine ja tükeldamine. Paljud pargid jaotati mitme omaniku vahel. Parke hooldati vähem, neid rüüstati ja neis langetati puid. Koolide ja teiste asutuste kätte läinud pargid olid paremas olukorras, neid hooldati ja täiendati.

1940–90. Enamik säilinud mõisaparke käis alla, palju parke hävis 1940. a-te ränkadel talvedel. Süvenes hoolimatus, par-

kidesse rajati msg. tootmis- ja põllum-hooneid (sh. [illegible]). Pargid, mis kuulusid jõukatele ühismajanditele, [illegible] puhkekodudele või sanatooriumidele, olid enamasti [illegible] tud. Kohati parke ka uuendati ja taastati.

1991–21. saj. algus. 20. saj. viimasel kümnendil [illegible] pargid hääbusid. Erakätesse sattunud parkides [illegible] hooldatakse ja korrastatakse. Linnaparkides [illegible] kohati projekte, mis kutsuvad esile loodushoidjate [illegible] Koolidele ja teistele lasteasutustele kuuluvate [illegible] kord on enam-vähem rahuldav.

Eesti parginduses on alati arvestatud maastiku [illegible] seal paiknevaid veekogusid. 18. saj. oli kahekümne [illegible] sas ansamblit siduvaks elemendiks veekogu [illegible] ja park moodustasid terviku. Parkides tehtavad [illegible] istutus- ja hooldustööd olid laiaulatuslikud ja [illegible] paljude parkide juurde rajati hirve- ja faasaniaedu – [illegible] eeldas pargiomanike laia silmaringi ja sellekohaseid [illegible] misi, samuti puukoolide, vilunud aednike ja aiakunstnike [illegible] olemasolu. Võõramaalastest aednike käe all sirgus [illegible] huvilistest eestlastest spetsialiste, kes said hiljem [illegible] kogu Tsaari-Venemaal. Eestis tegutsenud pargikunstnikest [illegible] on kuulsaimad Walter Moritz von Engelhardt, kes [illegible] rueeris 1893 Luua, 1895 Visusti, sajandivahetusel [illegible] 1904 Inju ja Kärstna pargi, ning Georg Kuphaldt, kes [illegible] das Pärnu ja Tallinna haljasalasid ja Toila-Oru [illegible] ning rekonstrueeris Polli (1880) ja Kohu (1885), Kadrioru [illegible] ja Olustvere mõisapargi (1903); tema käe all on [illegible] saanud nt. Tallinna tuntuimaid haljastajaid Hans [illegible] Parkide rajamisega pandi kaudselt alus eestlaste [illegible] maailmavaatele: hakati rajama taluparke ja [illegible] kollektsioone. Arvatakse, et haljastuskultuuri [illegible] arenemine 18.–19. saj. lõi eeldused rahva [illegible] hoiuliste mõtete tekkimisele.

19. ja 20. saj. vahetusel oli Eestis u. 1500 mõisa- [illegible] (kiriku-) parki (1950. a-il oli neist alles 1200, [illegible] oli tegemist vaid asukohta märkivate üksikute [illegible] linnaparki ning 200 maastikulise ja arhitektuurilise [illegible] ga taluparki või ehisaeda. Suuremad ja uhkemad [illegible] eramõisadel (riigimõisade rentnikud ei raisanud [illegible] raha ümbruse kaunistamiseks).

17. ja 18. saj. valitses Eesti parkides korrapärane [illegible] kuid 18. saj. lõpul hakkas juurduma Inglise [illegible] rist lähtuv vabaplaneering. Mõnikord oli ühes [illegible] kasut. mitut stiili (tavaliselt oli häärberi ümbrus [illegible] rangemas stiilis, pargi kaugemates osades aga [illegible] stiil). 19. saj. rajatud või ümberkujundatud [illegible] tab erisuguste kujunduselementide rohkus. [illegible] linud parkidest pärinevad vanimad 18. saj. I [illegible] parkidest on säilinud vaid mõned põlispuud, [illegible] Kadrioru ja Saare park (Jõgevamaal). 18. saj. lõpust [illegible] test on Eestis säilinud palju parke; 60–80 %-l [illegible] oli pindala 1–5 ha, 25–30 %-l 5–10 ha ja 10 %-l [illegible] Pargid olid tollal suured ka seetõttu, et paljud [illegible] sid looduslike metsatukkade ja veekogudega [illegible] nt. Palmse (277 ha), Toila-Oru (105), Porkuni [illegible] Vigala koos nn. hirveaiaga (91), Pada (55) ja Sangaste [illegible] park. Ka väiksemates maastikuparkides (nt. Viitna, [illegible] Abja, Kaubi, Karksi, Polli, Pornuse, Põõgle, Uhaku, [illegible] Vana-Kariste, Vana-Tänassilma ja Vana-Võidu, Vana-Vigala, [illegible] Keila-Joa, Raplamaal Ingliste ja Alu ning Pärnumaal [illegible] pargis) kasutati oskuslikult jõeorge.

Eesti mõisapargid ei olnud eriti liigirohked, [illegible] duslikemad Kehtna, Luua, Olustvere, Polli, Rannu, [illegible] Sangaste, Toila-Oru, Taagepera, Uue-Antsla, Vana-[illegible]

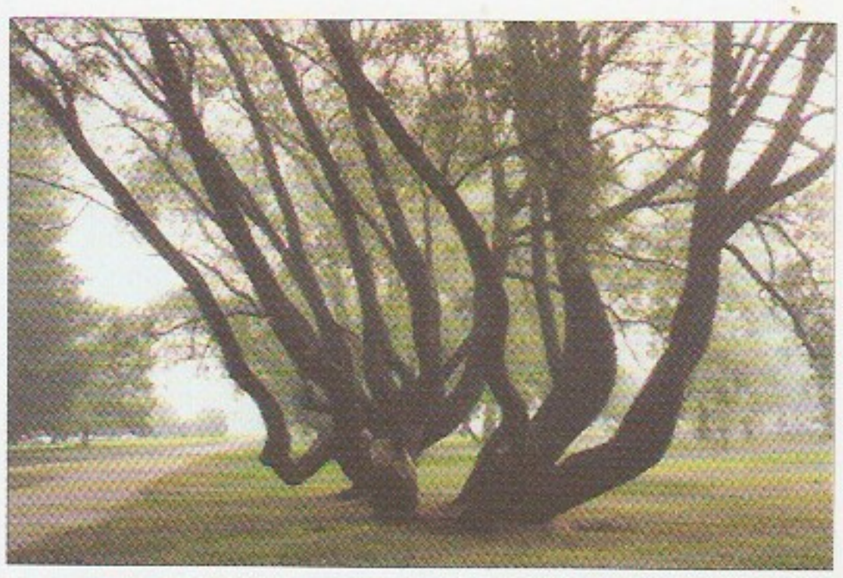

Vanad pajud Kadrioru pargis

1935 hallata Kadrioru park ja 1936 Toompea lossiaed. Et neile parkidele pöörati riiklikku tähelepanu, on nad siiani hästi säilinud.

Linnahaljastust ja linnade piiresse jäävaid haruldusi kaitsesid „Looduskaitse seadus" (1935) ja „Loodushoiu seadus" (1938). Viimase alusel võeti 1938 vastu määrus riigiparkide heakorra kohta, see puudutas ka Kadrioru parki, Toompea lossiaeda ja Iru linnust. 1938 võeti kaitse alla Lasnamäe paekallas, et kaitsta 11 ha-l mägi-kadakkaera (*Cerastium alpinum*), püstkivirikku (*Saxifraga adscendens*) ja alpi nurmikat (*Poa alpina*).

„ENSV looduskaitse seaduse" (1957) järgi võeti objekte kaitse alla nii riiklikul kui ka kohalikul tasandil, nt. võttis Pärnu linn kohaliku kaitse alla 4 parki ja 2 metsaala. 1959. a. võeti riikliku kaitse alla 12 linnaparki, Kuressaare läh. asuv Loode tammik ja Tartus Aleksander Kurvitsa selektsiooniaed.

2000. a. lõpus oli 23 linnas 81 LK-alust haljastusobjekti (kogupindala 2650 ha); kõige rohkem oli neid Tallinnas (22 objekti), Pärnus (15), Põltsamaal ja Tartus (kummaski 7). Linnade piires on ka 4 MKA-d (linnas oleva osa kogupindala 1170 ha): Pirita ürgoru (asut. 1957; suurus 523 ha, sellest 30 ha Jõelähtme vallas), Pärnu (1958; 360 ha), Viljandi (1964; 310 ha, sellest u. 20 ha Viiratsi vallas) ja Rakvere tammiku MKA (1999; 29 ha). Kaitse all on 9 metsaparki ja parkmetsa (kogupindala 1042,3 ha), Tartus asuv haruldaste taimede kasvukoht, Rakvere Vallimägi (ühtlasi ka arhitektuurimälestis), Tallinnas asuv katsekultuur, Tartus paiknev selektsiooniaed, 46 parki, aeda ja skväär ((haljakut), 9 puiesteed ja 9 eraaeda (neist kaks on rajatud 1930. a-il). Silmapaistvaimad LK-alused linnahaljastud on Tallinnas Kadrioru park (60 ha, puittaimi u. 200 taksonit), nn. ringpuiestee, Hirvepark (end. Eestimaa Aiandusseltsi aed) ning kunagistel bastionidel paiknevad Lindamäe, Harjumäe ja Rannaväravamäe park, Tartus Toomemägi ja Raadi park koos arboreetumiga, Pärnus Rannapark (46 ha, puittaimi 165 taksonit) ja puiesteed, Haapsalus, Kuressaares, Paides ja Viljandis lossipark, Kundas ja Jõhvis linnapark (42 ha).

B: E. Kant. *Tartu. Linn kui ümbrus ja organism. Linnageograafiline vaatlus, ühtlasi lisang kultuurmaastiku morfoloogiale.* Trt., 1927; E. Viirok. *Ülevaade Tallinna linna puiestikest.* — Tartu Ülikooli Metsaosakonna toimetised, 22. Trt., 1932; H. Tamm. *Põhja-Eesti pargid.* Tln., 1972; E. Brafmann. *Pargid Eestis*. Tln., 1980; V. Masing. *Structure of green areas in Estonian towns*. — Selected studies on geography. Tln., 1980; E. Brafmann. *Parkide kujunemine Eestis kuni 1940. aastani*. — Ehitus ja Arhitektuur, 1982, 1; V. Ranniku. *Pargid Eestis*. — Eesti Mets, 1994, 1; J. Maiste. *Eestimaa mõisad*. Tln., 1996; A. Järve, K. Lootus. *Viron historiallisista puutarhoista*. — Sorbifolia, 1997, 28 (1);

H. Sander. *Arboreetumid Eestimaal.* — Eesti Mets, 1998, 6; H. Sander. *Research on Urban Forests and Urban Trees in Estonia.* — Urban Forestry in the Nordic and Baltic Countries. Tln.-Copenhagen, 1998; *Linnade haljastud ja nende kaitse.* [Toim. H. Tamm.] Trt.-Tln., 2001; *Linnametsad ja linnametsandus Eestis.* — Akadeemilise Metsaseltsi toimetised, XVI. Trt., 2001; H. Sander. *Eesti puittaimede kollektsioonid aastail 1918—1940.* — Eesti Loodusmuuseumi töid, IV. Tln., 2001; H. Sander, U. Timm. *Linnahaljastute, maaparkide, arboreetumite ja võõrliikide metsakultuuride looduskaitsest Eestis.* — Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat, 80. kd. Tln., 2001; U. Sinijärv. *Pargid rikastavad maastikku.* — Eesti Loodus, 2001, 7—8; *Eesti dendrofloora uuringud.* I—VII. Tln., 1997—2001; *Dendroloogilised uurimised Eestis.* I—III. Tln., 1990—2002.

Jüri Elliku ja Heldur Sander

Eesti punased raamatud

Eesti ohustatud ja hävinud elustikuliikide punaseid raamatuid (nimekirju) koostab ja peab Eesti TA Looduskaitse Komisjon. **Esimene Eesti punane raamat** valmis 1976—79. Ametlik PR oli 4 eksemplaris ja koosnes üksikutest 4 ohustatuse astet (ohukategooriat) tähistavatest eri värvusega lehtedest. Lehtedel oli lühidalt esitatud haruldaste ja kaitset vajavate taksonite (liikide ja alamliikide) olukorra hinnang, nende levik, asurkonna suurus, elupaik, rakendatud ja ettepandavad kaitseabinõud jms. Ohustatuks tunnistati kokku 259 liiki. Eerik Kumari koostatud nn. populaarne PR avaldati 1982, selles käsitleti lisaks ametlikus PR-is toodud liikidele kõiki tolleaegseid LK-aluseid liike. **Teise Eesti punase raamatu nimekiri** valmis 1985—88. Vastavalt sel ajal NSV Liidus kehtinud LK-nõuetele tuli kõik PR-i arvatud liigid kaitse alla võtta. Nende samade nõuete kohaselt võis looduskaitse alla võtta ainult PR-i arvatud liike. Seetõttu oli põhiraamatu kõrval lisaraamat, kuhu kanti need liigid, mis oli ka vaja kaitse alla võtta, kuigi nad meil tegelikult hävimisohus polnud. Nõuetele vastavat uut liikide kaitsmise korraldust ei jõutud kehtestada. Põhiraamatusse oli arvatud 315 liiki, need jagunesid 6 ohukategooriasse. Nimekirjad on toodud Eesti Entsüklopeediakirjastuse väljaandes „Eesti A & O" (1993).Teise PR-i nimekirjad olid aluseks 1986—93 koostatud Läänemere piirkonna PR-i Eestit käsitlevale osale. **Kolmanda Eesti punase raamatu** koostas 1995—98 Keskkonnamin-i ettepanekul jälle Eesti TA Looduskaitse Komisjon. Selles peeti ka arvestust läbivaadatud ja hinnatud liikide kohta. Looduskaitselise seisundi hinnang anti vähemalt 8600 liigile (vaatluse all olid kõik tähtsad elustikurühmad). Neist tunnistati PR-i vääriliseks 1315 taksonit (u. 15 %), mis jaotati 6 ohukategooriasse. Viimases PR-is on ka lisaandmed liikide elupaikade ja kasvukohtade, ohutegurite ning KLOS-i kehtestatud kaitsekategooriatesse kuuluvuse kohta. Kõige suurem oli ohustatud liikide osatähtsus sammaltaimede (38 %), samblike (33 %), selgroogsete (28 %) ja soontaimede (21 %) hulgas. Eesti loodusest hävinuteks tunnistatud 103 liigi hulgas on kõige enam selgrootuid, soontaimi, samblikke ja sammaltaimi (neid ei ole viimase 50 aasta jooksul leitud). Hävinud liikideks võib pidada nt. punakurk-kauri (*Gavia stellata*), habekakku (*Strix nebulosa*), atlandi tuura (*Acipenser sturio*), mustlaik-apollo Saaremaa alamliiki (*Parnassius mnemosyne osiliensis*), põderpõrnikat (*Lucanus cervus*), suur-võrajooksikut (*Calosoma sycophanta*), soo-erikat (*Erica tetralix*) ja liht-võtmeheina (*Botrychium simplex*). Eriti ohustatud on 12 liiki, sh. euroopa naarits (*Mustela lutreola*), krüüsel (*Cepphus grylle*), madukotkas (*Circaetus gallicus*), siniraag (*Coracias*

Eesti punasesse raamatusse kantud taksonite arv

Elustikurühm	Aasta		
	1979	1988	1998
seened	–	12	90
samblikud	–	40	109
vetikad	–	5	14
sammaltaimed	–	40	199
soontaimed	155	169	309
selgrootud	4	20	489
selgroogsed	100	69	105
Kokku	259	355	1315

Koostanud Vilju Lilleleht

Taksonite jaotumine ohukategooriatesse

Kategooria	Aasta		
	1979	1988	1998
0 (hävinud või tõenäoliselt hävinud)	–	62	104
1. (eriti ohustatud, kaduvad)	74	78	112
2. (ohualtid)	–	65	132
3. (haruldased)	171	118	542
4. (tähelepanu vajavad)	–	–	206
5. (määratlemata)	14	22	219
6. (ohuvälised)	–	10	–
Kokku	259	355	1315

Koostanud Vilju Lilleleht

Punase raamatu (1982) rahvaväljaanne kaas

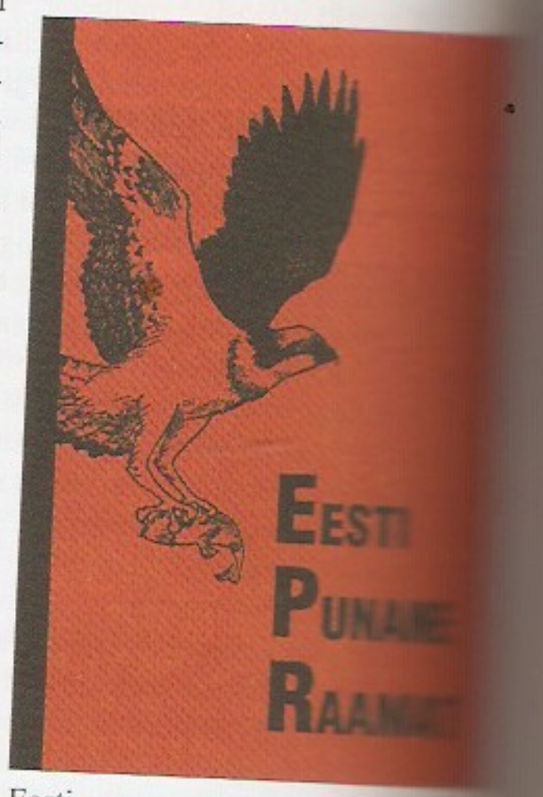

Eesti punase raamatu (1998. aasta)

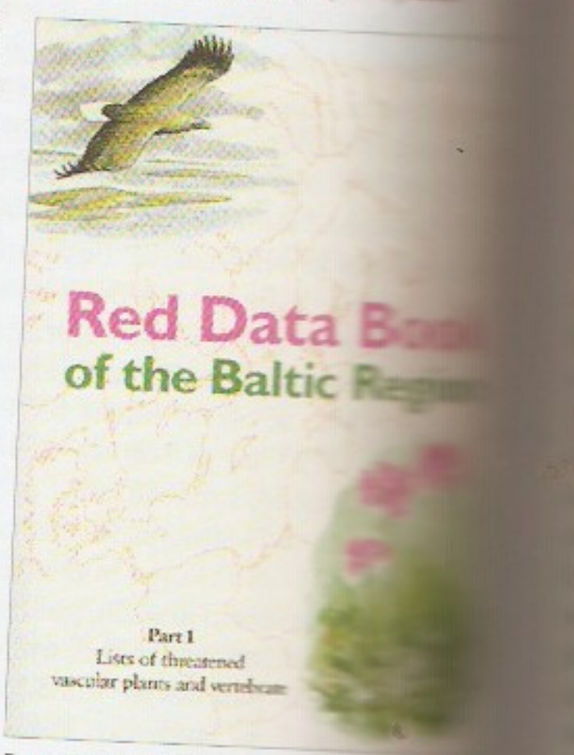

Läänemere ala punase raamatu

garrulus), rabapistrik (*Falco peregrinus*), rabapüü (*Lagopus lagopus*), kaur (*Gavia arctica*), sinikael-part (*Clangula hyemalis*), ebapärlikarp (*Margaritifera margaritifera*), soomurakas (*Numenius arquatus*), kollane käoking (*Acrocephalus

ning Kvaternaari ladestu setteisse mattunud olulisi orgaanika leiukohti. Iga maastikul üle vaadatud objekti kohta on koostatud standardne ankeetpass, milles on vajalik teave ja asukohaskeem. TTÜ Geoloogia Inst-s oleva andmebaasi koopiad asuvad Keskkonnamin-s, maakondade keskkonnatalitustes ja TÜ geoloogia inst-s, kus korraldatakse andmebaasi edasist täiustamist ja selle materjali teaduslikku töötlemist (objektide tähtsuslik kategoriseerimine ja selleks vajaliku klassifikatsiooni loomine). Selle alusel korrastatakse objektide kaitsemeetmeid. Kavandatud on ka mõne loodusmälestiste rühma (suurte rändrahnude, koopastruktuuride jms.) monograafiline uurimine ning „Eesti ürglooduse raamatu" andmebaasi põhiosa trükisena avaldamine.

Enn-Aavo Pirrus

Eluslooduse seire

Seda keskkonnaseire allprogrammi nimet. ka looduse mitmekesisuse seireks (hõlmas 2001. a. 46 seireprojekti u. 850 seiratava alaga). Vaatlusi korratakse ühe kuni seitsme aasta järel. Igal seireprojektil on kinnitatud eesmärk, ülesanded, seireobjektid, -jaamad, -metoodika ja -parameetrid ning aruandlusviis. Elusloodus seire jaguneb kolmeks suuremaks projektirühmaks (tasandiks).

1. Maastike mitmekesisuse seire sisaldab kolm seireprojekti: rannikumaastike seire, põllum-maastike seire ja maastike kaugseire.

2. Elupaikade ja koosluste seire sisaldab 20 projekti: loopealsete, nõmmede, luhaniitude, puisniitude, rannaniitude, põlluservade, rabade, madalsoode ja arumetsade taimekoosluste seire; põldude ja niitude, madalsoode ja rabade ning mõne metsatüübi linnustiku seire; kultuurniitude tolmeldajate putukate, niitude maapinnal elutsevate putukate ja pisiimetajate, puisniitude astlaliste kiletiivaliste, rannaniitude liblikate, mõne metsatüübi maismaalimuste ja ööliblikate ning loodusmetsade saproksülobiontsete putukate koosluste seire; surnud puidu ja saproksüülsete seente seire.

3. Liikide mitmekesisuse seire sisaldab 23 projekti: ohustatud ja kaitsealuste taime-, sambla- ja samblikuliikide ning EL-i direktiividega kehtestatud kaitsekohustusega liikide seire; ulukite, sõraliste, hüljeste, nahkhiirte, saarma, kopra, lendorava, röövlindude, kotkaste, musta-toonekure, metsislaste, hanede, luikede, sookure ja rähnide asurkondade seire; kesktalvine veelinnuloendus ja randa uhutud lindude loendus; kahepaiksete, ohustatud putukate (sh. kuklaste), ebapärlikarbi ja jõevähi populatsioonide ning mulla bioloogiline seire.

Enamiku liikide ja koosluste seireobjektide regulaarset jälgimist nõuavad nii EL-i „Loodusdirektiiv" ja „Linnudirektiiv" kui ka Berni konventsioon (Euroopa taimestiku ja loomastiku ning nende elupaikade kaitse konventsioon; 1979), Washingtoni konventsioon (CITES), Ramsari konventsioon ja bioloogilise mitmekesisuse konventsioon (1992). Seire all on suurem osa Eesti PR-i (1998) enim ohustatud liikidest. Eesti LK-seadus nõuab kõigi kaitsealuste liikide seiret.

Elusloodusе seiret teostavad mitmed organisatsioonid ja asutused, sh. Eesti Ornitoloogiaühing, EPMÜ Keskkonnakaitseinst., EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Inst., TÜ botaanika ja ökoloogia inst., TÜ hüdrobioloogia ja loomaökoloogia inst., Tallinna Botaanikaaed, TPÜ Ökoloogia Inst., Eesti Loodusmuuseum, Keskkonnamin-i Info- ja Tehnokeskus, Eesti Terioloogia Selts, mitu LK-ühingut ja LK-ala.

B: T. Frey jt. *Ökoloogilise seire rakendamine Eestis.* Tln., 1992; *Eesti looduse mitmekesisuse riiklik seire 1994—1998.* [Toim. L. Klein.] Tln., 2000.

Lauri Klein

Looduse mitmekesisuse seire allprogrammi struktuur

1.	**Maastike mitmekesisuse seire tasand**
1.1.	Rannikumaastikud
1.2.	Maastiku kaugseire püsialadel
1.3.	Põllumajandusmaastikud
2.	**Elupaikade mitmekesisuse seire tasand**
2.1.	Aruniitude taimekooslused, loopealsed
2.2.	Aruniitude taimekooslused, nõmmed
2.3.	Aruniitude taimekooslused, päris-aruniidud (sh. puisniidud)
2.4.	Luhaniitude taimekooslused
2.5.	Rannaniitude taimekooslused
2.6.	Kultuurniitude tolmeldajate kooslused
2.7.	Põlluservade taimekooslused
2.8.	Puisniitude astlaliste kooslused
2.9.	Rannaniitude liblikate kooslused
2.10.	Maapinnal elutsevate putukate ja pisiimetajate kooslused niitudel
2.11.	Soode taimekooslused, rabad
2.12.	Soode taimekooslused, madalsood
2.13.	Madalsoode ja rabade linnustik
2.14.	Surnud puit ja saproksüülsed seened loodusmetsades
2.15.	Arumetsade taimekooslused

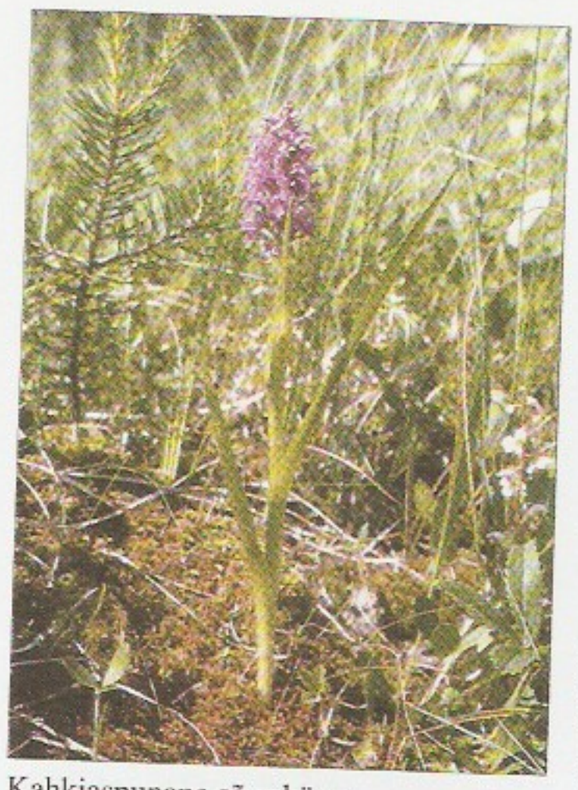

Kahkjaspunane sõrmkäpp
(*Dactylorhiza incarnata*; LK III)

Arukäpp (*Orchis morio*; PR 3., LK III)

Laialehine neiuvaip
(*Epipactis helleborine*; LK III)

2.16. Valitud elupaikade (niidud ja põllud) linnustik (suvine punktloendus)
2.17. Valitud elupaikade linnustik (talvine transektloendus)
2.18. Valitud metsatüüpide ööliblikate kooslused
2.19. Valitud metsatüüpide maismaa-limuste kooslused
2.20. Loodusmetsade saproksülo-biontsete putukate kooslused

3. Liikide mitmekesisuse seire tasand

3.1. Ohustatud soontaimede liigid
3.2. Kaitstavad soontaimed ja kasvu-kohadirektiivi liigid
3.3. Ohustatud samblaliigid
3.4. Kaitstavad samblad ja direktiiviliigid
3.5. Ohustatud samblikud
3.6. Ulukid
3.7. Sõralised
3.8. Hülged
3.9. Saarmas ja kobras
3.10. Lendorav
3.11. Nahkhiired
3.12. Röövlinnud
3.13. Kotkad ja must-toonekurg
3.14. Metsislased
3.15. Haned, luiged ja sookurg
3.16. Kesktalvine veelinnuloendus
3.17. Randa uhutud lindude seire
3.18. Rähnid
3.19. Kahepaiksed
3.20. Ohustatud putukad
3.21. Ebapärlikarp
3.22. Jõevähk
3.23. Mulla bioloogiline seire

Keskkonnastrateegia ja tegevuskava

Eesti on koos teiste riikidega valinud säästva arengu tee, mille teostamiseks peab majandus- ja sotsiaalelu olema tasakaalus loodusvarade ja keskkonna säästliku kasutamisega (vt. „Säästev areng ja *Agenda 21*"). Et rahalisi vahendeid on vähe, peab neid kasutama otstarbekalt, eristades tähtsamad probleemid vähemtähtsatest.

1990. a-te keskel oli Eesti üks väheseid Euroopa riike, kellel puudus ametlik parlamendi ja valitsuse heakskiidetud keskkonnastrateegia.

1996—97 võtsid keskkonnastrateegia koostamisest osa kuus ministeeriumi, kõrgkoolid, mitu teadusasutust, keskkonnaametnikud, sõltumatud ja välisekspertid, valitsusvälised keskkonna-org-d ja ekskeskkonnaministrid — kokku üle 200 inimese. 1997 kiitis Riigikogu dokumendi „Eesti keskkonnastrateegia" heaks, valitsusele tehti ettepanek üldistada pärast viie aasta möödumist strateegia tulemused ja vajaduse korral seda kaasajastada ja täiendada.

Keskkonnastrateegia eesmärk … rata riigi pol. ja maj. oluko… tuvalt Eesti looduskasutuse … konnakaitse arengu suunad, … ning põhiülesanded a-teni 200… ja 2010. Määrati 10 olulist … valdkonda:

1) Eesti elanike ajalooliselt … keskkonnateadlikkuse elustamine … litamine, keskkonnahoidliku … edendamine;

2) keskkonnahoidliku tehnoloogia … tamise edendamine;

3) energeetika negatiivse … mõju vähendamine;

4) tootmisest ja transpordist … õhusaaste vähendamine, esmajoones … tuste ja sõidukite kvaliteedi … ning ühistranspordi ergutamise …

5) NSVL-i sõjaväe ja tootmise … reostuse keskkonnaohtlikkuse … mine, rikutud maastike para…

6) toorme ja materjalide säästlik… tamise ergutamine, jäätmetekke … damine, jäätmete taaskasutamise … dustamine, jäätmekäitluse …

7) põhjaveevaru senisest tõhusam… tamine ja kaitsmine;

8) veekogude ökoloogilise … ning vee-elustiku taastumisvõime … litamine või ennistamine;

9) liikide, koosluste ja maastike … kesisuse säilitamine;

10) linna- ja tootmiskeskkonna … vusse viimine tervisekaitse … arengu põhimõtetega.

„Eesti keskkonnastrateegia" … neljast peatükist. I peatükis … keskkonna ja loodusvarade … ning kaitse üldeesmärgid, … ning kaitsva ja reguleeriva … lähtekohad. Aluseks on … ka rahvusv. loodushoiu … ditsioonid. II peatükis … eelneva analüüsi tulemusena … esmatähtsad keskkonnaprobleemid. … peatükis esitatakse esmatähtsad … konnaalased eesmärgid, … liselt nende saavutamise … ded. Otsesele eesmärgile, … pms. puhta õhu ja vee … ja clustiku säilitamine, … saavutamise eeltingimusena … säästva eluhoiaku kujundamine, … keskkonnahoidliku tootmis- … ja olmetehnoloogia evitamine. … Eraldi on esitatud Eesti … ge enam mõjutava valdkonnaga … geetikaga — seotud küsimused. … tükk on pühendatud nende … saavutamiseks vajaliku … ralduse meetmetele. … seadusandlust ja institutsioone … haldus- ja majandushoob…

Säästva arengu aluseks on eesmärgistatud ja pikaajalised muutused investeeringutes, ressursikasutuses, uute tehnoloogiate rakendamisel, inimeste tarbimisharjumuste muutmisel ja sotsiaalse turvalisuse pakkumisel.

Säästev areng ei tähenda mitte lihtsalt majandustegevuse piiramist keskkonna säilitamise nimel, vaid seda, et mis tahes tasandil langetatavad arenguotsused ei tohi tulevikus põhjustada lahendamatuid sotsiaal-, majandus- ega keskkonnaprobleeme.

1992 kiideti Rio de Janeiros ÜRO keskkonna- ja arengukonverentsil heaks ülemaailmne säästva arengu tegevuskava a-ni 2030 — *Agenda 21*. See dokument koosneb neljast osast (I — sotsiaalsed ja maj. mõõtmed, II — arenguressursside kaitse ja otstarbekas majandamine, III — mõju- või huvirühmade osa ja selle suurendamine, IV — rakendusabinõud) ja 40 peatükist. Riigid arenevad erinevalt ja ka nende võimalused on erinevad, seepärast ei saa luua globaalset, kõigile sobivat arengumudelit. *Agenda 21* annab riikidele arengu kavandamiseks strateegilised lähtekohad:

1) maj. kasvu ergutamine ja selle kvaliteedi muutmine;
2) inimkonna elukvaliteedi parandamine ja põhiliste vajaduste rahuldamine;
3) stabiilse rahvaarvu tagamine ning inimeste hoiakute ja harjumuste muutmine;
4) ressursibaasi kindlustamine ja säilitamine, arvestades keskkonna taluvuspiire;
5) jäätmete ja saasteainete hulga vähendamine.

Rio de Janeiros väljendas Eesti ühena 173 riigist valmisolekut täita kokkuleppeid ja suunata oma arengut *Agenda 21* kohaselt.

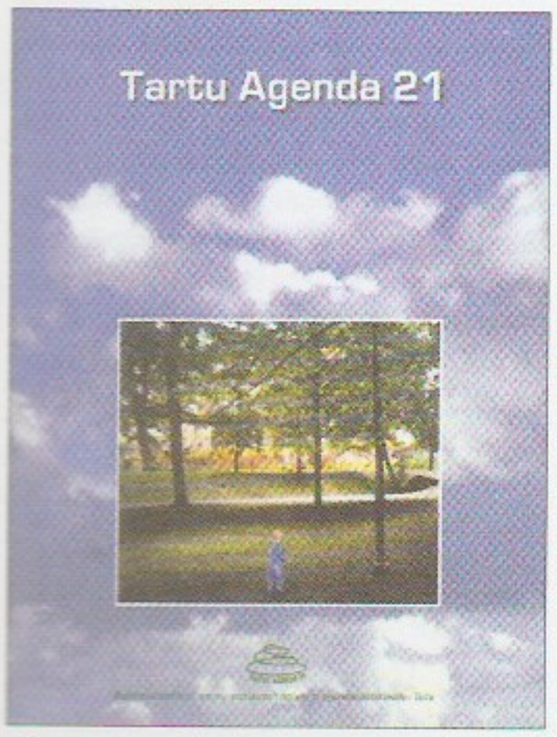

„Tartu *Agenda 21*" kaas

Säästva arengu põhimõtted kajastuvad õigusaktides. 1995 võeti vastu „Säästva arengu seadus" (muudeti 1997), 1996 moodustati Eesti valitsuse juurde säästva arengu komisjon. 2000 alustati valitsuse algatusel Eesti säästva arengu riikliku strateegia „Säästev Eesti 21" loomist.

Väga oluliseks peetakse *Agenda 21* 28. peatükki „Kohalik *Agenda 21*", sest säästva arengu põhimõtted teostuvad pms. kohalike omavalitsuste tegevuse tulemusena. Eestis on kohalikest omavalitsustest esimestena valminud „Kuressaare *Agenda 21*" (1997) ja „Tartu *Agenda 21*" (1998).

Eesti liitus 1996 (selle algatamise ajal) Läänemere *Agenda 21*-ga; ta osaleb kõigi selle sektorite (energeetika, kalandus, metsandus, põllum., transport, turism, ruumiline planeerimine, haridus ja tööstus) töös, täidab sektoriüleseid tegevuskavasid ja vastutab koos Taaniga energeetikasektori töö tulemuslikkuse eest.

Siiski on nii Eestis kui ka kogu maailmas säästva arengu osas seni vähe saavutatud ning 2002. a. toimuval ÜRO säästva arengu maailmakonverentsil (Rio + 10) Johannesburgis tehti regioonide ja riikide aruannete alusel kokkuvõtteid kümne aasta töö tulemustest ning määratleti uued eesmärgid.

B: *Säästev areng ja Eesti energeetika.* [Toim. T. Lausmaa.] Tln., 1997; *Tartu Agenda 21.* [Koostanud I. Alakivi.] Tõravere, 1999; *Kohalik Agenda 21.* [Koostanud I. Alakivi.] — Teabeleht, 1999, 1—5.

Ülle Vaht

Vee kasutamine ja kaitse

Eesti aastane pinnaveevaru inimese kohta on 7040 m^3. Põhjavett on kokku u. 2000 km^3. See lasub pms. viies veekihis. Ülemine põhjaveekiht on üldjuhul Eestis halvasti kaitstud. 2001 oli Eesti veevõtt 1,494 mln. m^3, sellest pinnavesi u. 80 %. Enamikku võetavast pinnaveest kasut. elektrijaamades jahutusveeks, suurema osa võetavast põhjaveest (u. 80 %) moodustab põlevkivikaevandusaladelt ärapumbatav vesi. 1992. a-st on Eesti veevõtt vähenenud 45 %. 2001. a. kasutati vett u. 1,265 mln. m^3, sellest läks olmesse 3,6 %, tootmisse 3,4 %, jahutamiseks 87,3 %, põllum-sse 0,3 %, kalakasvatusse 4,5 % ja muuks otstarbeks 0,9 %. 1992—2001 vähenes põllum-e veekasutus 1,2 %-lt 0,3 %-le, veekasutus 1 in. kohta 1679 m^3-lt 885 m^3-le. 1992. a. kasutati inimese kohta päevas 190 l ja 2001. a. 90 l olmevett (EL-is peetakse normaalseks 150 l vett inimese kohta päevas).

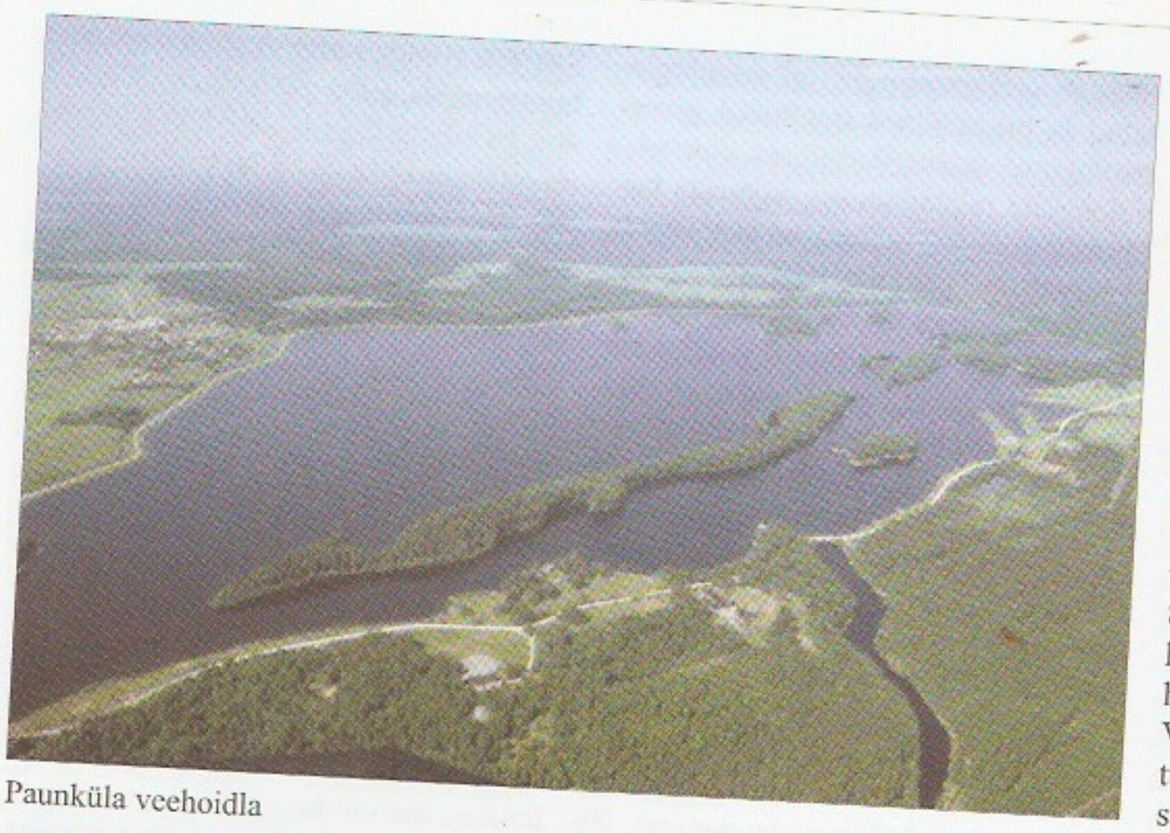

Paunküla veehoidla

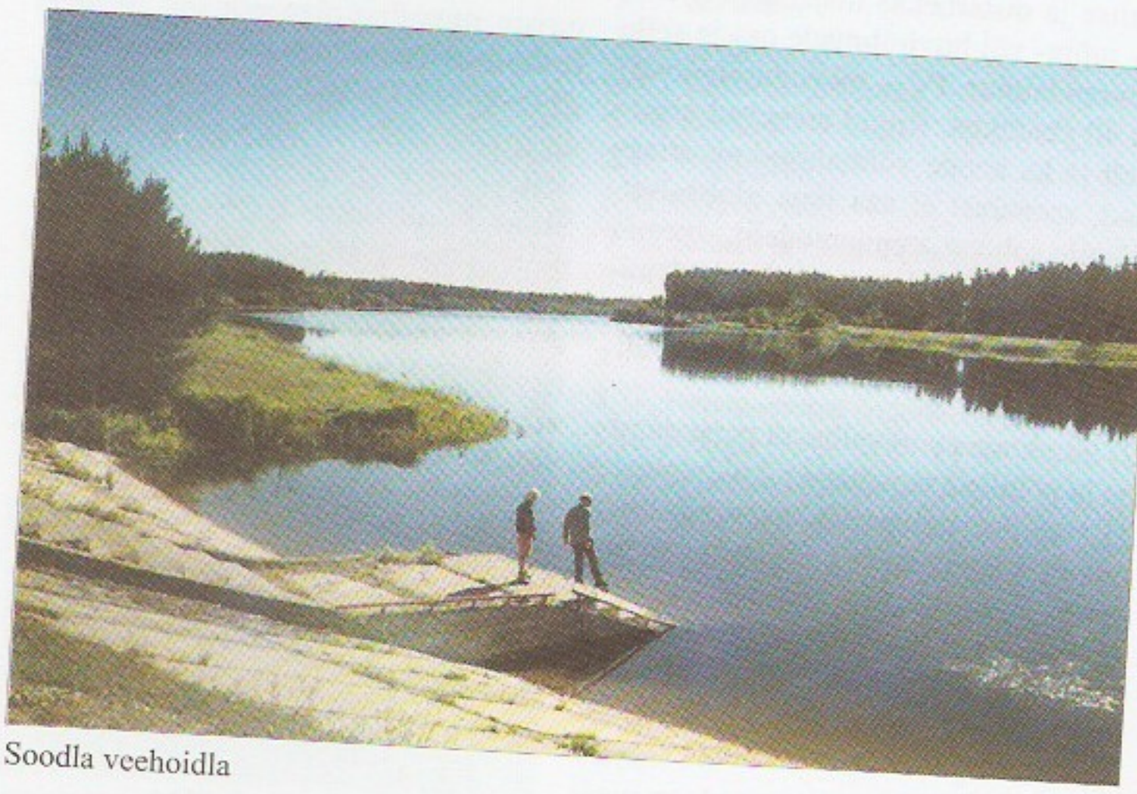

Soodla veehoidla

Heitvesi on inimkasutuses olnud ja loodusesse tagasi juhitud vesi (see võib olla puhastatud või puhastamata). Veekogusid ja pinnast kasut. heitveesuublana. 2001. a. heideti veekogudesse ja pinnasesse 1,497 mln. m^3 vett. Sellest moodustas puhastamist mittevajav vesi (pms. jahutusvesi) u. 80,3 %, puhastatud vesi 19,0 % ja puhastamata vesi 0,5 %.

Eesti joogivesi ei vasta mitme näitaja (nt. baariumi, raua, floori, magneesiumi, kloriidioonide ja väävelvesiniku) osas Eesti joogivee standardile ega EL-i sellekohases direktiivis esitatud nõuetele. Et Eesti põhjavesi on metallide suhtes agressiivne, on 60 % veetorustikest amortiseerunud. Eesti põhjavesi vajab töötlemist ja stabiliseerimist, selleks on vaja ehitada veetöötlusjaamu.

Reoveepuhastus. 1994. a-st on valminud üle 100 veekaitseehitise (reoveepuhastid jm.), selle tulemusena on orgaaniline reostuskoormus seitsmepäevase biokeemilise hapnikutarbe (BHT_7) näitaja osas 1994—2001 alanenud 5711 t-lt 1674 t-le. Fosfori ja lämmastiku osas ei ole nii suurt reostuskoormuse vähenemist saavutatud.

2000. a. lõpus oli Eestis 826 reoveepuhastit, neist 796 olid väikesed (läbilase 10—1000 m^3/ööpäevas) ja 30 suured (läbilase enam kui 1000 m^3/ööpäevas). Lisaks oli 500—600 kohtpuhastit (tootmisreovee eelpuhastamiseks) ja kuni 70 000 omapuhastit (imbkaevud, filterkraavid jm.), mille jõudlus on kuni 10 m^3 reovett ööpäevas. Rohkem kui 5000 elanikuga linnade reoveepuhastite keskmine vanus on 16 aastat, s. t. et enamik puhasteid on vananenud ja vajavad uuendamist. 4 puhastit on ehitatud 1990—95, 9 puhastit 1980—90 ja 11 puhastit 1970—80. Narva ja Paldiski puhastid on ehitatud enne 1970. a-t. EV Statistikaameti andmeil on Eesti

kanalisatsioonivõrgu pikkus [illegible] — linnades 2000 km, valdades [illegible] U. 60 % kanalisatsioonivõrgu[illegible] amortiseerunud. Ligi 70 %-l E[illegible] nikest on võimalus suunata [illegible] kanalisatsiooni. Aastas tekib E[illegible] 300 000 t reoveesetet, ainult [illegible] kohtades töödeldakse seda [illegible] kohaselt.

Veevarustus. Kõigis Eesti l[illegible] enamikus väikeasulates on [illegible] tussüsteem. Suuremates l[illegible] tab tsentraalset veevarustu[illegible] 80—94 %, maa-asulates 59 % [illegible] konnast. Väikseim on selle l[illegible] hulk Võrumaal (43 %) ja s[illegible] Virumaal (88 %). Kogu Eesti [illegible] tustorustiku pikkus on üle [illegible] sellest on Tallinnas 775 [illegible] veevarustustorustik on amort[illegible] (Kirde-Eestis on veekadu 35 %[illegible] judes piirkondades tuleks see [illegible] või välja ehitada. U. 1300 p[illegible] on ühendatud ühisveevärki, [illegible] vudest vajab rekonstrueerimist [illegible] ja tamponeerimist 100. Juurd[illegible] puurida 90 kaevu.

Joogivee töötlemise seadmeid[illegible] 23, neist enamik on väikese võ[illegible] ja vananenud. Nüüdisnõuetele [illegible] veetöötlusjaamad on nt. Tall[illegible] ressaares, Raplas, Otepää, P[illegible] veres, Valgas ja Paides.

Veepoliitika. Vee kasutamise [illegible] poliitika peamine eesmärk [illegible] vee säästev (s. o. jätkusuut[illegible] tamine ning vee hea seisu[illegible] rannikumere, veekogude ja p[illegible] seisund sõltub kliimast, ge[illegible] (sh. hüdroloogilistest) tingi[illegible] haja- ja punktreostusest.

Veepoliitikat suunatakse pm. [illegible] guse" kaudu. „Veeõigus" on [illegible] tamist ja kaitset korraldav[illegible] normide kogum. Esimesed [illegible] veekaitset puudutavad õ[illegible] olid kirjas Balti eraseaduse[illegible] 1856—64). II maailmasõja [illegible] „Veeõiguse" aluseks oli võ[illegible] eraseadus. „Veeõigusega" [illegible] veekogude omandust (ja[illegible] keks, ühiskondlikeks ja e[illegible] olevaiks veekogudeks) ja [illegible] tega seonduvaid küsimusi. [illegible] tis 368 veeühistut, need [illegible] veejuhtmete paigaldamise[illegible] de kuivendamise ja niisutami[illegible] EV põhiseaduses on mitu õ[illegible] (nt. §-d 3, 5, 32, 34 ja 53), [illegible] on koostatud vee kasutamist [illegible] käsitlevad õigusaktid.

Eraõiguslikest aktidest [illegible] „Eesti Vabariigi asjaõigus[illegible] les on reguleeritud kinnis[illegible]

tavate ohtlike ainete kohta. Kohalikud omavalitsused peavad kehtestama või kinnitama ühisveevärgi ja -kanalisatsiooni arendamise kava, ühisveevärgi ja -kanalisatsiooniga liitumise eeskirja ning liitumistasu maksmise korra ja tingimused, tegema otsuse vee-ettevõtja määramise kohta, koostama ühisveevärgi ja -kanalisatsiooni kasutamise eeskirja ja veevarustuse ning määrama heitvee ärajuhtimise teenuse korra.

Eesti veekaitsele oluline dokument on „Läänemere kaitse konventsioon" (1974), milles on avatud olulised veekaitsealased mõisted ning toodud Läänemere kaitse põhimõtted ja kohustused. Konventsioonis on esitatud õigusnormid kahjulike ainete leviku ning maal ja merel paiknevate reostusallikate kohta. Helsingi Komisjon (HELCOM) on välja töötanud soovitused kõigi võimalike reostusallikate mõju vähendamise ja reostuse vältimise kohta.

Muudest vee kasutamise ja kaitsmisega seonduvatest õigusaktidest on olulisimad „Säästva arengu seadus", „Ranna ja kalda kaitse seadus", „Haldusõigusrikkumiste seadustik", „Kemikaaliseadus", „Keskkonnajärelevalve seadus", „Planeerimis- ja ehitusseadus", „Saastetasu seadus", „Keskkonnakasutusest laekuva raha kasutamise seadus", „Kohaliku omavalitsuse korralduse seadus", „Kaitstavate loodusobjektide seadus", „Jäätmeseadus", „Maapõueseadus", „Kriminaalkoodeks", „Rahvatervise-seadus", „Keskkonnamõju hindamise ja keskkonna auditeerimise seadus" ja „Keskkonnaseire seadus".

Põhjavesi ja suurte veekogude vesi on riigi omandis ja seetõttu koostatakse iga vesikonna kohta veemajanduskava, mis tagab vee senisest otstarbekama majandamise ja kaitse. Keskkonnategevuskavast tulenevate veekaitse programmide koostamisega tegeleb Keskkonnamin-i veeosakond.

Riikliku pinnaveeseire põhjal paranes 1994—2001 paljude siseveekogude ja rannikumere seisund. Ebarahuldavas seisundis on pms. Soome lahte suubuvad jõed (nt. Keila, Vääna, Purtse ja Pühajõgi). Halvas seisundis on paljud väikejõed, sest väikese isepuhastumisvõime tõttu on nad väga reostustundlikud. Suur osa järvi (sh. Tallinna peamine joogiveeallikas Ülemiste järv) on muda täis settinud ning seetõttu reostavad nad ennast juba ise. Ülemine põhjaveekiht on asulate piirkonnas peaaegu igal pool reostunud, paikkonniti oli 20. saj. lõpus elanikkonna haigestumist (nt. Kuressaares, Keilas ja Tamsalus) kollatõppe, düsenteeriasse jmt. vee kaudu levivasse haigusse. Peamine reostus on pärit suurtest punktreostusallikatest (nt. prügilatest). U. 1 % Eesti pinnasest koos seal sisalduva põhjaveega on reostunud.

Reostuskoormus 1992–2001 (tonni aastas)

	1994	1995	1996	1997	1998	2001
	5 710	4 480	4 174	3 838	3 122	1 674
	353	321	304	303	279	193
	3 610	3 500	3 200	3 173	2 976	3 148
	87 840	92 940	64 650	85 225	85 724	96 242
	13 880	14 000	10 550	12 011	8 432	8 745
	76	93	70	83	68	38

Õhusaaste (mln. m³ aastas)

	1994	1995	1996	1997	1998	2001
	1850	1700	1698	1670	1494	
	1430	1373	1306	1284	1199	
	350	257	322	316	272	
	247	163	237	243	217	
	0,007	0,007	0,009	0,011	0,008	
	70	70	70	70	22	

B: *Veekaitse ja kasutamise korraldus.* — Keskkonna ülevaade. Eesti. Tln., 1996; *Soome lahe seisund ja tulevik.* [Toim-d T. Raia ja P. Marksoo.] Tln., 1998; *Vesi.* — Eesti keskkonnaseisund XXI sajandi lävel. Tln., 2000. *Marko Tuurmann*

Jäätmehooldus

Jäätmehoolduse all mõistetakse eelkõige jäätmekäitlust, s. o. jäätmete kogumist, sorteerimist, vedu, töötlemist ning taaskasutamist või kõrvaldamist (ladestamist prügilatesse, põletamist vms.). Nüüdisaegse jäätmehoolduse eesmärk on jäätmete tekke ning neist tuleneva tervise- ja keskkonnaohu vältimine, olmes ja tootmises tekkinud jäätmete ohtlikkuse vähendamine ning jäätmete võimalikult rohke taaskasutamine kas materjalina või energia saamiseks. Neil põhimõtteil rajanevad jäätmehoolduse peasuunad on väljendatud „Eesti keskkonnastrateegias".

Kuni 1980. a-te lõpuni piirdus Eesti jäätmehooldus pms. jäätmete veo ja prügilatesse ladestamisega ning mõnd liiki teisese toorme (vanapaberi, tekstiili, vanametalli jms.) kogumise ja taaskasutamisega. 1990. a-te algusest aga on jäätmeprobleemi teadvustatud üha rohkem keskkonnaprobleemina ning jäätmehoolduse juhtimine on antud Keskkonnamin-i pädevusse. 1989 võttis ENSV Ülemnõukogu vastu otsuse ühineda Baseli konventsiooniga, mis käsitleb ohtlike jäätmete riikidevahelist vedu ja nende kõrvaldamise kontrolli.

1992 jõustus ühe esimese keskkonnaseadusena „Eesti Vabariigi jäätmesea-

dus", millega sätestati jäätmekäitluse korraldus, see hõlmas nii olmejäätmeid kui ka ohtlikke jäätmeid. Ohtlikud jäätmed määratleti jäätmetena, mis võivad põhjustada keskkonna- või terviseohtu ning neid peab seetõttu käitlema erimenetlustel. Seoses õigussüsteemi kiire arenguga ja Eesti lähenemisega EL-ile jõustati 1998. a. täielikult uuendatud jäätmeseadus koos sellest lähtuvate rakendusmäärustega.

Jäätmeseaduse järgi vastutab jäätmete keskkonnaohutu käitlemise eest eeskätt jäätmetekitaja või jäätmete valdaja, kes võib käidelda oma jäätmed ise või lasta seda teha jäätmeluba omaval professionaalsel jäätmekäitlejal. Jäätmelubasid, mis annavad ettevõtjale õiguse jäätmete käitlemiseks, väljastavad maakondades asuvad Keskkonnamin-i keskkonnateenistused. Ettevõtjal, kes käitleb ohtlikke jäätmeid teenustööna, peab olema selleks tegevusluba — ohtlike jäätmete käitlemise litsents, mille annab keskkonnaminister. Keskkonnamin-i ülesanne on ka kogu riigi ja maakondade jäätmehoolduse arengu kavandamine, selleks peab ministeerium korraldama kogu riiki hõlmava jäätmekava ja maakondlike jäätmekavade koostamist ning suunama nende täitmist. Kohalike omavalitsuste ülesanne on eeskätt olmejäätmete käitluse korraldamine ning jäätmehoolduse arendamine valla või linna jäätmekava alusel oma haldusterr-l.

Eestis tekib aastas üle 10 mln. t jäätmeid, üle poole sellest kogusest on ohtlikud jäätmed, ülejäänud tavajäätmed. Valdava osa (üle 85 %) üldisest jäätmekogusest moodustavad põlevkivi kaevandamisel ning põlevkivist elektrienergia ja õli tootmisel tekkivad jäätmed. Rohke jäätmeteke tuleneb põlevkivi suurest mineraalainesisaldusest (üle 60 % põlevkivi massist). Elektrijaamades tekkivat tuhka ning õlitootmisel tekkivat poolkoksi ja pigijäätmeid (nn. fusse) loetakse ohtlikeks jäätmeteks kas nende suure leeliselisuse või orgaaniliste saasteainete sisalduse tõttu. Need jäätmed moodustavad ka enamiku tabelis „Jäätmeteke Eestis" toodud ohtlike jäätmete koguhulgast. Muude ohtlike jäätmete hulgas on enim vanaõlisid, lahustite ja värvide jääke, kasutatud katalüsaatoreid jms. Aastasest jäätmete üldkogusest moodustavad olmejäätmed, ühe elaniku kohta on neid viimastel aastatel olnud alla 400 kg aastas. See näitaja on võrreldav Euroopa kide keskmiste näitajatega ning püsinud viimastel aastatel enam-vähem ühesugune. Valdav enamik olmejäätmeid tatakse prügilatesse. Eestis segaolmejäätmeid ei põletata, vähene on ka nende bioloogiline töötlemine.

2001. a. ladestati jäätmeid 173 prügilasse. Neist 125 (u. 50) olid segaolmejäätmete ja muude tavajäätmete 32 prügilasse ladestati ainult tööstusjäätmeid ning lasse lõpnud loomi. Enamikku **tavajäätmeprügilaid** lugeda väikeprügilaiks, kuhu ladestatakse aastas jäätmeid. Suurimasse, Pääsküla prügilasse ladestati 244 400 t jäätmeid. Olmeprügi ladestamisel ohustab konda prügila sisemuses moodustuv ohtlike ainetega tunud nõrgvesi ning jäätmete anaeroobsel lagunemisel prügilagaas, mis sisaldab ühe põhikomponendina hooneefekti tekitavat metaani. Seega on enamik olevaist prügilaist võimalikud keskkonnasaaste allikad tuleb kas sulgeda või põhjalikult renoveerida. Nõuetele keskkonnakaitsenõuetele vastaval prügilal peab veekindel põhjakiht, nõrgvee ärajuhtimiseks drenaažsüsteem ning prügilagaasi kogumise süsteem. Et selliste projektide rajamine nõuab suuri investeeringuid, näeb kogu hõlmav jäätmekava tulevikus ette vähem kui 10 jäätmeprügilat. 2001. a. vastasid kõigile keskkonnanõuetele ainult Väätsa (Järvamaa) ja Uikala (Ida-Viru) tavajäätmeprügila. Projekteerimis- või ehitusjärgus on lähtme vallas asuv Tallinna uus prügila ja Pärnu-Sauga kuse prügila. A-ks 2009 peab valmima oma tegevuspiirkondadega kogu riiki teenindav keskkonnaohutute rajatiste kompleks.

Sillamäe renoveeritav jäätmehoidla

prügilatele rakenduvad eelmistest range- ...uded. Neile vastab täielikult Ida- ..., 2000. a. kasutusse võetud prügila. ... ohtlike jäätmete käitlemise süstee- ... juba 1991. See süsteem peab ... ohtlike jäätmete kogumise ja ... 2001. a. hõlmas see süsteem ...prügila ka kaht piirkondlikku jäätme- ...Tallinnas ja Vaivara v-s), kaht maakonna ...Saaremaal ja Pärnumaal), ligi 100 linnade ... jäätmete kogumise punkti ning üle 40 ...ettevõtte. Osa ohtlikke jäätmeid ... Eestis käidelda ei saa, viiakse töötle- ...sse või hoitakse Eestis, kuni luuakse ...miseks.

...stavad osa üldisest jäätmevoost, ...lust reguleerivad „Pakendiseadus" ...seadus" (1997), mis sätestavad ...mi, kuidas edendada pakendi ...aktsiisi seaduse rakendamine on ...lil põhineb alkoholi- ja karastusjoogi- ...pakendimaterjalide — klaasi, plasti ja ...ringlussevõtt.

... — Eesti keskkonnaseisund XXI sajandi ...*tegevuse tulemuslikkuse ülevaated.* ...York ja Genf, 2001. *Matti Viisimaa*

...–2000 (mln. t aastas)

	Ohtlikud jäätmed	Tavajäätmed
...	7,732	6,782
...	7,476	6,342
...	7,273	6,132
...	7,679	7,007
...	7,361	7,037
...	6,272	6,712
...	5,860	4,988
...	5,966	5,650

... ja ladestamine Eesti prügilatesse

	Olmejäätmete tekke	Olmejäätmete ladestamine
	kg/a inimese kohta	(tuh. t/a)
...	220,9	317,0
...	313,6	468,9
...	350,0	518,5
...	382,5	563,7
...	405,7	592,0
...	383,0	556,0
...	393,3	568,6
...	378,0	543,9

... ning energia ja õli tootmisel

...–2000 (mln. t aastas)

	Põlev-kivituhk	Poolkoks ja nn. fussid	Kokku põlev-kivijäätmeid
...	...	1,233	13,524
...	...	1,270	12,744
...	...	1,227	12,078
...	...	1,293	13,111
...	...	1,374	13,192
...	...	0,931	11,395
...	...	0,631	9,401
...	...	1,015	9,979

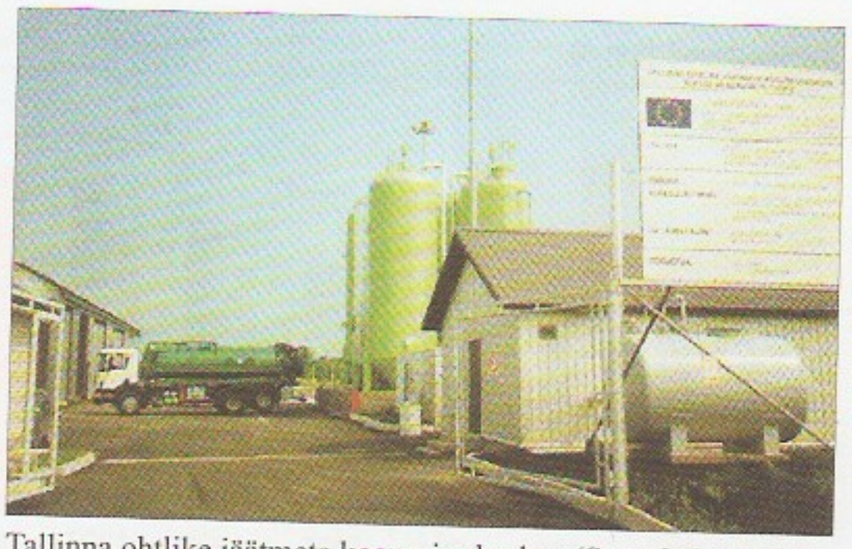

Tallinna ohtlike jäätmete kogumise keskus (Suur-Sõjamäe t.)

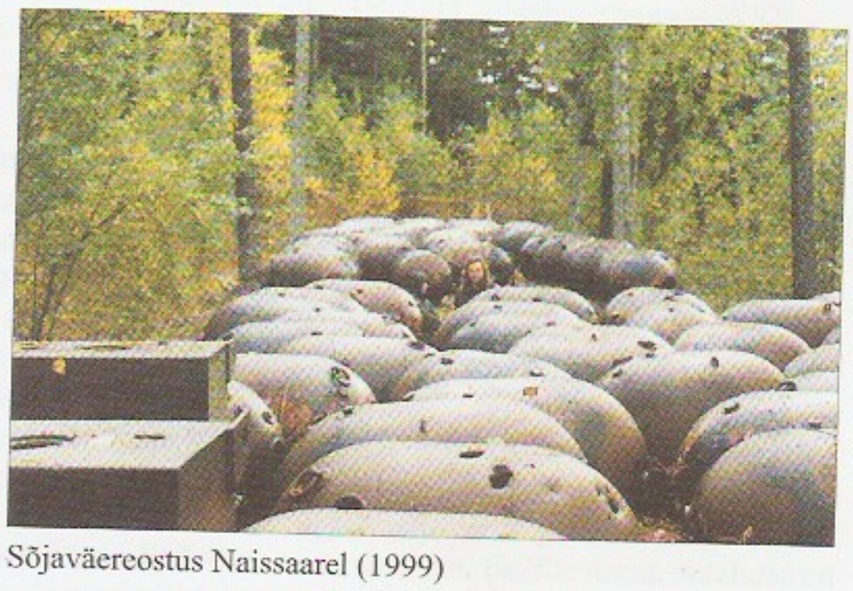

Sõjaväereostus Naissaarel (1999)

Õhkkonnakaitse

Õhk on üks neid keskkonna komponente, mis on pidevas liikumises ega tunnista riigipiire. Ta sisaldab alati msg. aineid ja keemilisi ühendeid. Tema kvaliteeti mõjutavad kahjulikud ained, tahked osakesed, müra ja vibratsioon, ioniseeriv ja mitteioniseeriv kiirgus. Kui ainete sisaldus õhus muutub liialt suureks, loetakse õhk saastatuks. Selleks, et eristada puhast ja saastatud õhku, määratakse saastatuse tase (saasteaine sisaldus ruumalaühikus), mõõtmist teostatakse 1,5—2,5 m kõrgusel maapinnast. Igal ainel on oma saastatuse taseme piirväärtus, mille ületamise korral loetakse õhk saastatuks. Välisõhule ja tööpiirkonnas olevale õhule on ühe ja sama aine puhul kehtestatud erinevad piirväärtused. Välisõhu saaste taseme piirväärtused kehtestab EV keskkonnaminister oma määrusega, tööpiirkonnas oleva õhu saaste taseme piirväärtused määrab valitsus.

Õhku saastavad nii paiksed kui ka liikuvad saasteallikad, saaste liigitatakse paikseks, piirkondlikuks ja ülemaailmseks.

1. Paikne saaste tekib ühe või mitme saasteallika lähemas ümbruses ja piirdub enamasti ühe asulaga. Tavaliselt on tegemist ühe või mitme, pms. just sellele kohale eriomase saasteainega, mida paiskab õhku sealne põhiline saasteallikas; nt. Ida-Virumaal põhjustab saastet põlevkivikeemia ja Kehras tselluloosi tootmine.
2. Piirkondlik saaste hõlmab kõrvuti olevaid suuremaid või väiksemaid terr-e, nt. Läänemere riike. Ka sel juhul on tegemist enamasti kindla rühma saasteainetega (nt. väävliühendid, lämmastikuühendid ja raskmetallid). Eestis tekitavad suurimat piirkondlikku saastet Narva Elektrijaamad.
3. Ülemaailmne saaste haarab kogu biosfääri. Sellised on nt. Maa kliima soojenemine kasvuhoonegaaside välisõhku paiskumise tagajärjel ja osoonikihi hävimine inimese poolt suurel hulgal toodetud ja välisõhku paisatud ainete ning ühendite tõttu.

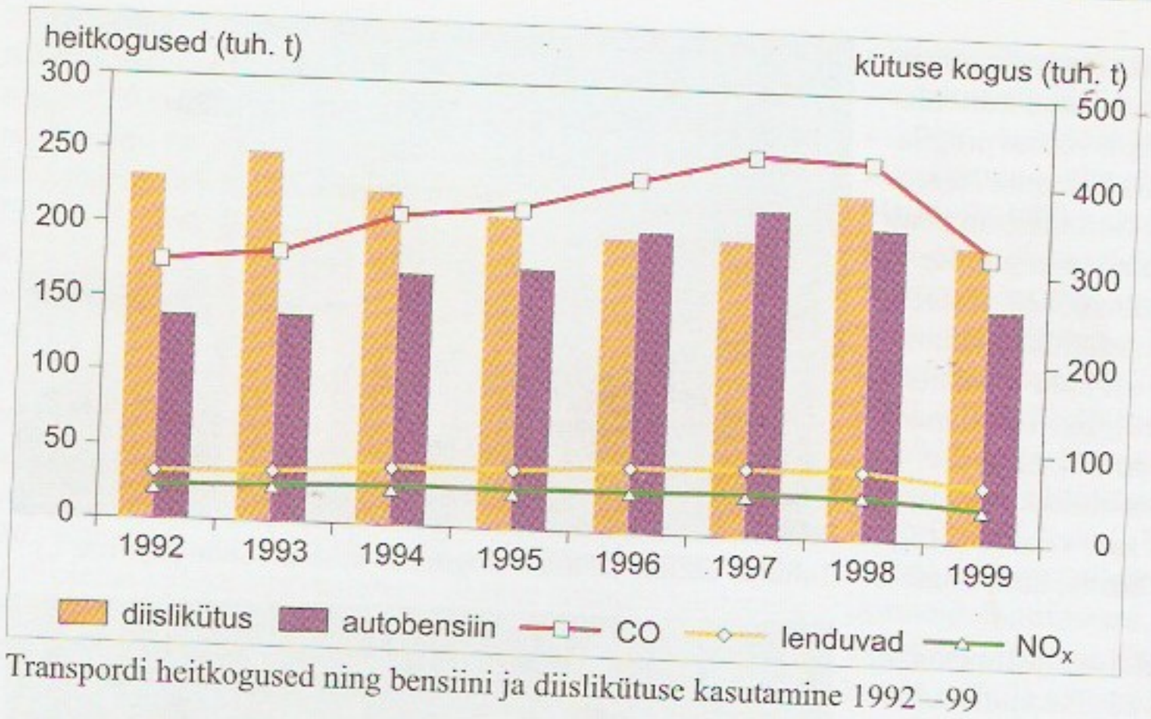

Transpordi heitkogused ning bensiini ja diislikütuse kasutamine 1992–99

Seadusandlus. Esimene välisõhu kaitset käsitlev seadus võeti Eestis vastu 1981. a. Taasiseseisvunud Eestis reguleerivad välisõhu kaitset „Välisõhu kaitse seadus" (1998; täiendatud ja muudetud 1999) ning valitsuse ja keskkonnaministri määrused. „Välisõhu kaitse seaduses" määratletakse sellised mõisted nagu õhu kvaliteet ja saastetase, tuuakse ära msg. kontrollarvud ja nimetatakse saasteallikad; nähakse ette saastet piiravad meetmed, millest peab kinni hoidma tootmises, kaubanduses ja saasteallikate käitlemisel; antakse saasteallika valdaja kohustused ja tegevused nii seire teostamisel kui ka avariijuhtumitel. Seadus kohustab saasteallika valdajaid omama välisõhu saasteluba ja määratleb selle sisu ning taotlemise ja väljaandmise korra. Seadus sätestab rahvusv. nõuetest ja kokkulepetest tulenevad kohustused. Kaudselt puudutavad välisõhu kaitset ka paljud teised seadused, nagu „Säästva arengu sea-

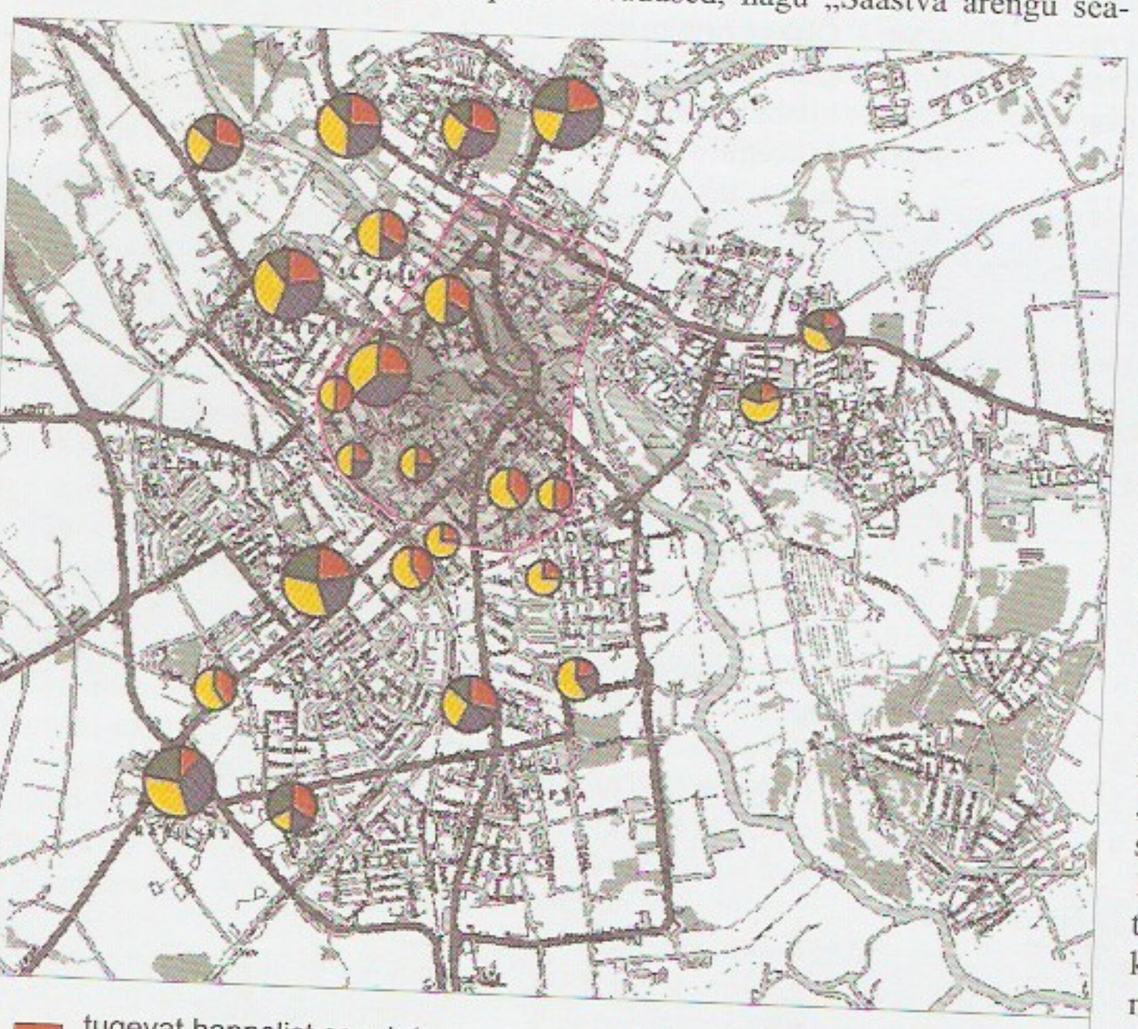

Õhusaaste indikatsioon Tartus, määratud erineva saastetaluvusega samblike järgi (Autor Tiina Randlane, 2001)

dus" (1995, täiendatud 1997), rimis- ja ehitusseadus" (1995), konnajärelevalve seadus" (1997), giaseadus" (1997, 1998), „Kesk seadus" (1998, 1999), „Keskkonna seadus" (1999), „Saastetasu (1999) ja „Saastuse kompleksse mise ja kontrollimise seadus" (20

Rahvusvahelised kokkulepped. Olulisimad rahvusv. kokkulepped välisõhu saastamise vähendamise nikihi kaitset ja kliimamuutusi levad konventsioonid ning nende kuuluvad protokollid.

„Piiriülese õhusaaste kaugleviku konventsioon" (1979). Eesti ühines konventsiooni ja protokolliga. Konventsiooni eesmärk on vähendada õhku paisatavate saasteainete, väävli- ja lämmastikuühendite duvate orgaaniliste ühendite, raskmetallide koguste vähendamine seire ja õhu kvaliteedi hindamise roopa ühisprogrammi (*Cooperative gramme for monitoring and evaluation of long-range transmission of air tants in Europe* – EMEP), mis tab Eestis kolm vaatlusjaama ses, Vilsandil ja Saarejärvel. „Piiriülese toimega tõsiste konventsioon" (1992) ja „Tõ suurõnnetuste ärahoidmise sioon" (1979). Eesti ühines 2000. a. Nende konventsioonide eesmärk on selliste tõsiste ennetamine, mis võiksid viia või teiste keskkonnakomponentide remahulise saastamiseni.

„Osoonikihi kaitsmise Viini sioon" (1985) ja „Osoonikihti davate ainete Montreali protokoll tema lisad" (1987). Eesti ühines dega 1996. a., lisadega 1998. käsitlevad osoonikihi lõhkumist järkjärgulist tarbimisest kõrvaldamist nende osoonikihile vähemohtlike tega asendamist. Montreali näeb ette, et nimekirjades kasutamine lõpetatakse 2000. „ÜRO kliimamuutuste raamkonvent sioon" (1992; Eesti ratifitseeris 1994) ja selle juurde kuulub Kyoto tokoll (Eesti on sellele alla kuid pole ratifitseerinud). Inventide põhitähelepanu on suunatud nn. kasvuhooneefekti põhjustajate side emissiooni vähendamisele.

Õhuseire. Õhuseire andmed on toodud „Keskkonnaseire (1999). Õhuseire on läbi aastate käivitunud riiklikust keskkonnaseire programmist. Õhukvaliteedi hindamiste saamiseks on moodustatud 130 jaamast koosnev võrgustik

...-sidestega õhku saastanud ettevõtted

	1996	1997	1998	1999	2000
	38,9	35,7	29,5	24,7	21,5
	34,4	30	29,7	35,8	25,8
	–	–	0,8	1,1	2,1
	14,1	2,4	1,3	0,5	0,5
	1,2	1	0,5	0,8	0,7
	1,1	0,9	0,8	0,8	0,7
	0,8	0,9	1	0,6	0,3
	0,7	0,5	0,6	0,2	0,4
	0,4	0,4	0,3	0,3	0,4
	0,3	0,3	0,2	0,2	0,1
	7	6,2	5,1	5,5	7

...saastanud ettevõtted (tuh. t)

	1996	1997	1998	1999	2000
	40,6	36,5	31,8	27,5	27,3
	37,7	38,1	35,6	39,5	41,5
	4,6	4,5	3,1	4,6	0,6
					5,5
	4,4	3,1	3,8	3,4	3,6
	3,4	4,3	4,8	3	2
	2,7	3,4	3,5	3,2	0
	2,6	2,2	0,3	0,3	0,8
	2,3	2,8	2,1	0,2	1,9
	1,7	1,6	1,6	1,4	1,4
	17,2	14,5	14,3	11,5	6,9

...ja rahvusv. konventsioonide ...konventsioonist tulenevate ...informatsiooni õigeaegse edas...lt tuleb välisõhu saastetaset ...linnades. Lisaks registreeri...lhukvaliteediga linnades pidevalt ...saastemete kauglevi, registreeritakse ...lingevat saastekoormust, samuti ...õlgkiirgust ning Tahkuse õhu...kompleksselt õhu kvaliteeti. Teosta...lise koostise uuringuid ja rakenda...informatsiooni. EL-i direktiivide järgi ...kloksiidi ja tahkete osakeste ...uduma iga ööpäeva tagant ja plii ...ime kuu tagant informatsiooni. Infor...likkusele kättesaadav.

...järeldub, et ...Kirde-Eestis — see piirkond ...sellest 66,2 % tuleb Eesti ...

...1991—97 punktallikatest lähtuv ...kuni 2,5 korda;

...on seotud Lõuna-Eesti ja ...lub õhusaastet Kesk- ja Lõuna-...a. Lõuna-Eestist võetud lume...pH < 4,5)t kuna Eesti sademete pH ...sademete mõju ökosüsteemidele ...

...*metallisaaste hindamine sam...Euroopa Liidu transpordipoliitika kesk...* [Koostanud N. Kohv, O. Roots jt.] ...sajandi lävel. Tln., 2000.

Jaan Saar

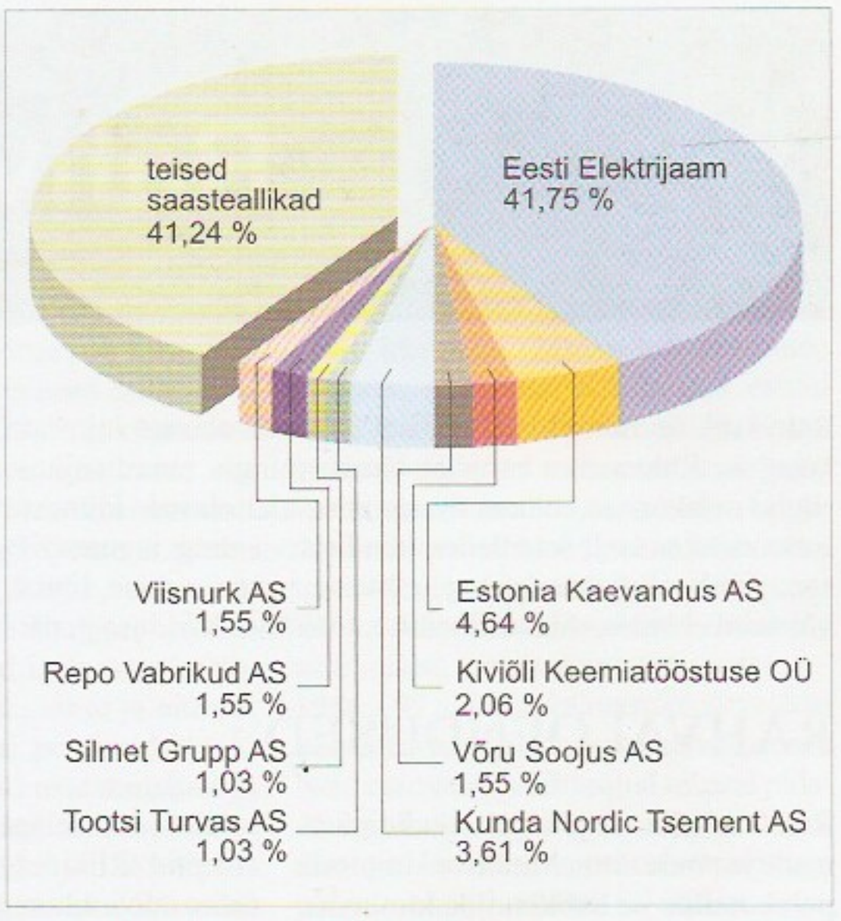

Peamised CO-ga õhku saastavad ettevõtted

Tabelid ja diagrammid Keskkonnamin-i Info- ja Tehnokeskus

Kiirguskaitse

Kiirguskaitse on meetmete kompleks, millega püütakse keskkonda ja inimest kaitsta ioniseeriva kiirguse kahjuliku mõju eest. Eesti kiirguskaitse tugineb kolmele Rahvusv. Kiirguskaitse Komisjoni (ingl ICRP) soovitatud põhimõttele. Need põhimõtted on määratletud „Kiirgusohutuse põhistandardite direktiivis" (*BSSD/96/29 Euratom*):

1) kõik uued tegevusalad, kus võib tekkida ioniseerivat kiirgust, tuleb enne töö lubamist põhjendada ja kavandatud tegevused optimeerida;

2) kiirgusdoos tuleb viia nii väikeseks, kui maj. ja sotsiaalseid tegureid arvestades on vähegi võimalik;

3) kõigi tegevuste tulemusena saadud kiirgusdooside summa ei tohi ületada *BSSD*-s toodud piirväärtusi.

Tavakodaniku aastase kiirgusdoosi piirmäär on 1 mSv, kiirgustöötajal 20 mSv, kuid võib olla ka kuni 50 mSv, kui viie järjestikuse aasta kogu doos ei ületa 100 mSv. Kiirgusdoosid, mida patsient saab ravimisel, võivad olla suuremad, sest kiirgus on patsiendi ravi osa.

Et ioniseerivat kiirgust ei ole võimalik inimmeeltega tajuda, tuleb kõik kiirgusallikad ja kohad, kus neid kasutatakse, tähistada rahvusv. kiirgusohumärgiga. Msg. kiirgusliikide tervisekahjulikkuse arvutamiseks korrutatakse nn. kiirgusfaktor neeldumisdoosiga.

Kiirguskaitse nõuded kehtestatakse õigusaktidega — „Eesti Vabariigi kiirgusseadusega", valitsuse määrustega, ministrite määrustega ja Kiirguskeskuse juhenditega. Võimaliku kiirgusavarii põhjustatud hädaolukorra puhul aitavad kahjustusi minimeerida kogu Eestit hõlmav kiirgusseire automaatjaamade võrk ja varase hoiatamise süsteem. Riiklikul tasemel korraldab kiirguskaitset Kiirguskeskus.

B: European Commission. *Radiation Protection*. Luxembourg, 1996; Eesti Kiirguskeskus. *Kiirgused meis ja meie ümber*, 1—6. Tln.-Trt., 1996—99.

Juhan Kalam

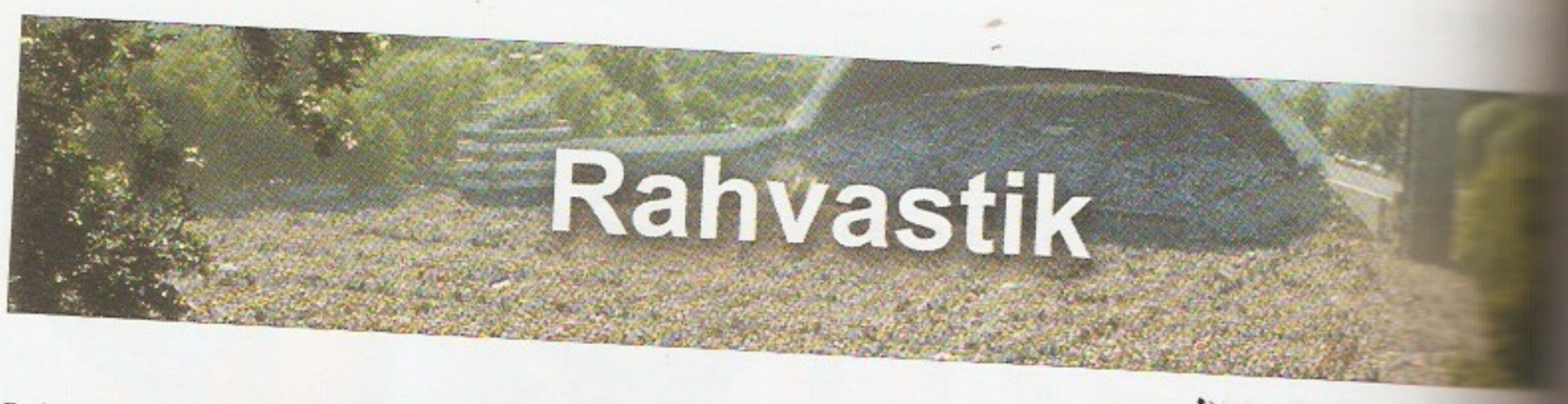

Rahvastik

Rahvastik on mingil laiapiirilisel maa-alal elavate inimeste kooslus. Rahvastiku mõistet kasut. mingis maailmajaos, riigis, maakonnas, suures linnas vms. alal elavate inimeste iseloomustamisel, käsitledes nende arvu ning jagunemist soo, perekonnaseisu, vanuse, rahvuse, usutunnistuse, linnas või maal elamise, asustustiheduse, tööhõive, hariduse jt. näitajate järgi. Rahvastiku mõistele lähedane mõiste **kond**, kuid seda kasut. enamasti väiksemal alal, nt külas, linnaasumis ja üksikelamus elavate inimeste kohta. **Rahvastikuteadus** ehk demograafia on inimeseõpetuse osa ja riigi majanduselus suurel määral statistika uurimise objekt.

RAHVALOENDUSED

Rahvaarv muutub pidevalt sündide, surmade ja rände tõttu. Muutuvad inimeste perekondlik ja leibkondlik kuuluvus, haridus, sotsiaalne ja maj. seisund ning elamisolud. Ühed põlvkonnad asenduvad teistega. Kõiki inimestega seotud muudatusi ei suudeta jooksvalt registreerida, seepärast on aeg-ajalt vaja korraldada rahvaloendusi, küsides inimestelt endilt tegelikkusele vastavaid andmeid kindlal ajahetkel. Enamikus riikides korraldatakse regulaarselt kümne või viie aasta tagant rahvaloendusi n.-ö. traditsioonilisel meetodil, kasutades küsitlejaid. Riikides, kus on olemas usaldatav rahvastikuregister, toimuvad loendused registripõhiselt. Ka registripõhine arvestus vajab loendusega täpsustamist. Tänapäevastele rahvaloendustele on eelnenud lihtsamad loendused. Ajavahemikul 1782—1858, kui Eesti kuulus Venemaa koosseisu, korraldati Eesti alal 7 hingederevisjoni. Eesti- ja Liivimaa kub-u statistikaametid, valmistades ette ülevenemaalist rahvaloendust, korraldasid loendusi Baltimaade linnades. 1881. a. lõpus korraldasid Eesti- ja Liivimaa statistikaametid koos[illegible] loenduse, mida võib pidada [illegible] Eesti rahvaloenduseks. Sellest [illegible] nenud tollastes linnades [illegible] toimunud loendused. Esimene [illegible] maaline rahvaloendus toimus [illegible] med avaldati kubermangude [illegible] dade ja linnade kohta eraldi [illegible] tabelitena.

Pärast pikemat vaheaega [illegible] mine rahvaloendus 1922. [illegible] vunud Eestis. Loenduse korraldas Statistika Keskbüroo ja sel [illegible] elamute ja korterite arvestus. [illegible] sed avaldati üldköitena ja [illegible] kohta eri vihikuna. Järgmine [illegible] dus korraldati 1934, selle [illegible] avaldati nelja köitena ning [illegible] tena ajakirjas „Eesti Statistika". [illegible] 1934. a. loenduse küsimused [illegible] osas sarnased ja üsna põhjalikud.

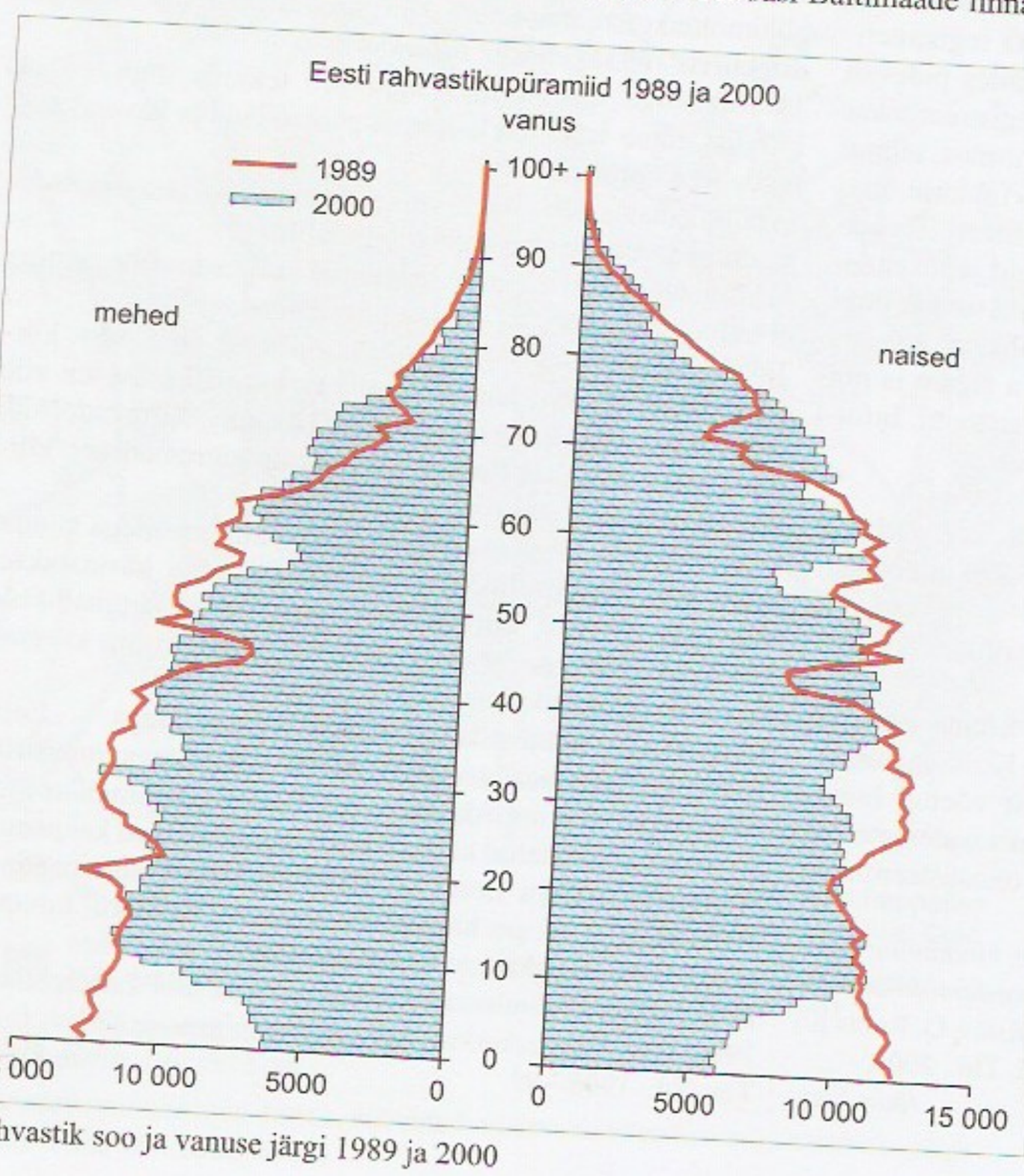

Rahvastik soo ja vanuse järgi 1989 ja 2000

Eestit hõlmanud rahvaloendused

kuupäevad
29. XII 1881[1]
28. I 1897[1]
28. XII 1922
1. III 1934
1. XII 1941

[1] vkj.

Rahvaloenduse märk

1979. a. loenduse kohta eriköidet ei ilmunud, olulisimad tabelid avaldati ajakirjas „Вестник статистики". 1989. a. loendusandmete plaanitud avaldamist takistas NSV Liidu lagunemine ja need avaldas ESA mitmes eestikeelses kogumikus, vene keeles on oluline osa neist ilmunud ka ajakirjas „Вестник статистики". 1959. a. loendusel oli küsimusi suhteliselt vähe (15) ja need esitati kõigile. 1970., 1979. ja 1989. a. küsimuste arv pidevalt suurenes, kusjuures osa neist esitati vaid 25 %-le küsitletutest. Lisandusid küsimused ajutise äraoleku põhjuste, sünnikoha, keelte valdamise, samas asulas pidevalt elamise, eelmise elukoha ja sünnitatud laste arvu kohta. 1989 küsiti teavet ka elamu ja eluruumi kohta. Samal ajal puudusid Nõuk. loendustes küsimused usutunnistuse ja tervisliku seisundi kohta. Koondülevaate 1959, 1970, 1979 ja 1989 Eestis toimunud loendustest annab ESA väljaandel 1995—97 viies osas ilmunud kogumik „Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel".

Taasiseseisvunud Eestis toimus rahvaloendus 31. III 2000. a. seisu põhjal. Küsimuste arv oli suur, kuna need sisaldasid nii 1922. ja 1934. a. kui ka hilisemate, Nõuk. ajal toimunud loenduste küsimusi. Lisaks tuli arvestada rahvusv. soovitusi. Küsimused esitati kõigile sama küsimustiku järgi. Eestis ajutiselt viibivad välismaalased pidid vastama seitsmele küsimusele. Loenduse tulemused avaldatakse kahe aasta jooksul nii paberkandjal (kogumikena) kui ka Internetis. Vastavalt seadustele säilitatakse loenduslehti 100 aastat.

1946—99 on maarahvastiku arvestust peetud ka majapidamisraamatute alusel. Neid raamatuid võib teatud määral pidada leibkonnaregistriteks. Rahvaloendustega võrreldes on nende arvandmete põhjal olnud u. 10 000 in. vähem.

Rahvaarvu muutumine

13. saj. algus	150 000—180 000
16. saj. keskpaik	250 000—300 000
17. saj. keskpaik	120 000—140 000
17. saj. lõpp	350 000—400 000
1712	150 000—170 000
1725	220 000
1750	335 000
1765	400 000
1800	500 000
1858	750 000
1881[1]	889 000
1897	958 000
1911	1 086 999
1922[2]	1 107 000
1934	1 126 000
1939	1 134 000
1941	999 884
1959[3]	1 191 400
1970	1 354 600
1979	1 464 500
1989	1 565 700
2000[4]	1 370 100
2002[5]	1 361 242

[1] 1881. a. piirides 999 500

[2] 1922—41 Tartu rahu järgsetes piirides

[3] 1959. a-st alates 1945. a. määratud piirides

[4] alaline rahvastik 31. märtsil; 1. jaan. arvestusandmeil elanikke 1 439 200

[5] arvestuslik rahvaarv aasta algul

sajandi kohta on kasutada juba täpsemad andmed. 19. saj. II kümnendil kaotati pärisorjus. Pärast teoorjusest vabanemist said eestlased suurema liikumisvabaduse — nad võisid elama asuda linnadesse või rännata teistesse Venemaa kub-desse. Sel ajal ei toimunud Eesti alal otsest sõjategevust. Samal ajal asus Eestisse inimesi Soomest, Lätist ja Venemaalt, linnadesse ka Saksamaalt.

1725 elas Eesti alal 220 000, 1750. a. 335 000 ja 1765. a. 400 000 in. Seejärel rahvaarvu kasv mõnevõrra aeglustus, 1800 oli Eestis 500 000 in. Ka 19. saj. kasvas rahvastik aeglaselt. 1858 oli Eesti alal 750 000, 1881. a. 889 000 in. Sel ajal eestistus enamik maapaikadesse asunud muulastest. Venelaste asustus jäi püsima Peipsi ääres ning rannarootslaste oma saartel ja looderannikul. 19. saj. lõpus ja 20. saj. alguses muutus rahvaarv vastandlike protsesside tagajärjel. Kuna taludes ei jätkunud kõigile perepoegadele kohta, asuti maalt linna või rännati kaugemale Venemaale. Linnadesse tuli seoses rdt-ühenduse saamise ja tööstuse kiire arenguga tööjõudu Venemaa teistest piirkondadest. Eriti kiiresti arenes rasketööstus Eesti linnades I maailmasõja eel ja selle algaastail. 1897 elas Eestis 958 000 in., 1913 oli rahvaarv kasvanud üle 1 mln. I maailmasõja ja Vabadussõja otsesed kaotused olid 15 000 in., pärast rahulepingut opteeris Venemaalt Eestisse 40 000 in. Tartu rahulepingu põhjal Eestiga liidetud ala suurendas rahvaarvu rohkem kui 100 000 võrra. 1922 oli Eestis 1 107 000 in. (1881. a. piirides 999 500). 1934 ulatus rahvaarv 1 126 000 ja 1. I 1939 1 134 000-ni. Rahvaarv muutus suhteliselt väikese

loomuliku iibe (1929. a. suri rohkem kui sündis) ja muutuva positiivse välisrände saldo valitsedes. 1920. a-te alguses ja 1930. a-te lõpus oli rahvastiku iive suurem.

1939 algas rahvaarvu vähenemine ja see kestis II maailmasõja lõpuni. Esmalt toimus baltisakslaste lahkumine (okt-st 1939 maini 1940 oli ümberasujaid ligi 12 800, 1941. a. veebr-s alanud järelümberasumisel lahkus u. 7000—8000 in., neist üle poole olid oma saksa päritolu ja tausta tõestada suutnud eestlased), Nõuk. korra kehtestudes algasid repressioonid: võimuorganid saatsid u. 10 000 in. vangidena või küüditatutena Põhja-Venemaale ja Siberisse. Järgnesid 1941. a. sõjakaotused ja Venemaale evakueerumine, mille tõttu vähenes elanike arv ligi 100 000 võrra. Edasine vähenemine leidis aset seoses ohvreid nõudnud õhurünnakutega, mobilisatsiooni ja Saksamaale tööteenistusse saatmisega ning rindejoone lähenedes eestlaste põgenemisega läände. Kokku vähenes elanike arv ligi 200 000 võrra.

Seoses Jaanilinna ja Narva-[illegible] dade ning suurema osa Petseri[illegible] tamisega Venemaa koosseis[illegible] elanike arv 80 000—90 000 [illegible] tudes 1941. a. loenduse [illegible] 1945—90 suurenes rahvaarv [illegible] seetõttu, et Eestisse tuli [illegible] NSV Liidu piirkondadest [illegible] iive oli positiivne. 1990 [illegible] vu vähenemine. 1990. a-te [illegible] rändesaldo on nii ida- kui [illegible] nalise rände tulemus.

IIVE. RÄNDED

Rahvastiku loomulik iive. Rahvastiku koguiive koosneb loomulikust iibest, mis on sünni- ja surmajuhtude vahe, ning rändeiibest ehk rändesaldost, mis kajastab saabunute ja lahkunute arvu vahet. Esimesi hinnanguid Eesti alal sündimuse ja suremuse kohta saab teha alates 1660. a-test, toetudes maakoguduste meetrikaraamatutele. Registreerimisandmed on neis tihti lünklikud ja ebatäpsed ning eriti surmajuhtumid on alaregistreeritud. 17. saj. lõpukümnenditest on säilinud meetrikaid ka linnadest. Nii oli Heldur Palli arvutuste kohaselt sündimuse üldkordaja Karuse, Vändra, Noarootsi ja Rõuge khk-s sel ajajärgul 35—40 ‰ (sünde 1000 el. kohta aastas). Tallinna Oleviste, Niguliste ja Pühavaimu ning Toomkoguduse meetrika andmeil ulatus 17. saj. lõpul ja 18. saj. algusaastatel sündimus isegi 45—48 ‰-ni. Ilmselt ristiti linnas ka maal sündinud lapsi. Rahvastikukriisivälistel aastatel, kui polnud ikaldust, nälga, epideemiaid ega sõjakaotusi, võis suremus ulatuda 30 ‰-ni. 1782. a-st on kasutada Venemaa kub-de hingederevisjonide andmeid, mis võimaldavad täpsemini hinnata rahvastikutaastet. Sündimuse üldkordaja oli 1782—1845 kõrgeim 1796. a. — 42 ‰ — ning langes selle aja lõpuks kiiresti — 29 ‰-ni. Kuna tol ajajärgul domineeris välisteguritest põhjustatud suremus, siis kõikus suremuse üldkordaja veelgi enam: 1789 oli see näit 48,8 ‰ ja 1797 langes 21,9 ‰-ni. Ajavahemikul 1782—1845 oli tervelt 10 aasta vältel rahvastiku loomulik iive negatiivne ja rahvaarv vähenes. Nii sündimuse kui ka suremuse üldkordajad hakkasid kiiresti vähenema 19. saj. lõppveerandil. 1871—75 oli sündimus veel keskmiselt 33,7 ‰ aastas, 1876—80 — 31,6 ‰ ning 1881—85 — 30,3 ‰. 1910—14 oli sündimuse üldkordaja langenud 25,0 ‰-ni, 1920—24 oli kordaja 19,6 ‰ ning alates 1934. a-st alla 16 ‰. Juba 1920. a-il langes sündimus alla taastenivood. Ka suremus langes kiiresti: 1876—80 oli see 21,2 ‰ ja ajavahemikul 1911—13 keskmiselt aastas 18,5 ‰. Seejärel langes suremuse üldkordaja 1930. a-il 14—15 ‰-ni. Eelkõige nakkus- ja parasitaarhaiguste ning õnnetuste tagajärjel [illegible] mus suur: 1926—27 [illegible] vastsündinust esimesel [illegible] ning II maailmasõja [illegible] (1938—39) 82. Negatiivne [illegible] iive registreeriti 1919—20 [illegible] Ka II maailmasõja aastatel [illegible] 44 Eestis registreeritud [illegible] juhtude alusel) oli rahvastik [illegible] lik iive negatiivne. Sündimus [illegible] daja stabiliseerus 1950. a-te [illegible] oli 1980. a-teni ligikaudu [illegible] mel ehk 15—16 ‰. Suremus [illegible] daja kõikus samal ajal [illegible] mikus. 1990. a-il halvenes [illegible] tajad oluliselt. 1998 langes [illegible] üldkordaja 8,5 ‰-ni ning [illegible] kordaja kasvas 13,4 ‰-ni. [illegible] loomulik iive on alates 1991. a. [illegible] negatiivne.

Sündimust on sõja järel [illegible] linnastumine, elustandard [illegible] vanurite järjest vähenev [illegible] oma lastest jmt. tegurid. [illegible] sündimuse dünaamikale [illegible] nud kiire inflatsioon ja [illegible] langus, tööpuuduse süvenemine, [illegible] üldine maj. ebakindlus. Kahanes [illegible] on muutunud tänapäevased [illegible] rimisvahendid. Summaarne [illegible] kordaja (keskmine laste arv [illegible] sel aastal fikseeritud sündide [illegible] kordajad jääksid muutumatuks, [illegible] suremust ei arvestata) oli [illegible] lõpust 1990. a-ni suhteliselt [illegible] kõikudes 1,92—1,93 lapse [illegible] (1960. a-te keskel) langes [illegible] (1987—88). 1990. a-il langes [illegible] kordaja väga kiiresti — [illegible] (1999), mis oli üks madalam [illegible] näite. Piirkondlikult oli summaarne [illegible] dimuskordaja kõige väiksem [illegible] maal (1,07) ja Tallinnas [illegible] rim Jõgeva- ja Viljandimaal [illegible] naise kohta (1997. a. andmed). [illegible] Vanemate rahvuse järgi [illegible] sündide arvu registreeriti [illegible]

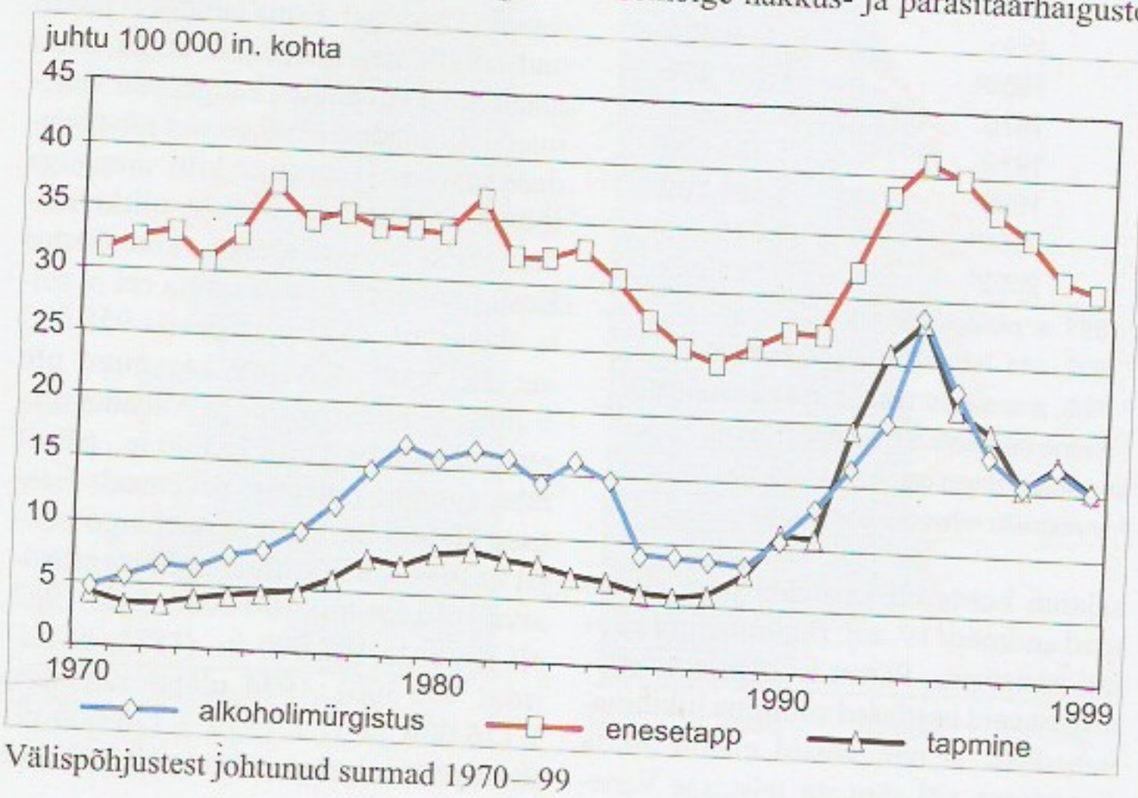

Välispõhjustest johtunud surmad 1970—99

ema ja isa eri rahvusest. sündimuse erinevusi saab täpse- ja selle lähiaastate andmete alu- on eesti naistel olnud sündimus viimasel sündimuse kõrgajal summaarne sündimuskordaja 2,42 ja Isiklikult on eestlaste suurem sündimus domineerivad eestlased suurem.

sündimute jaotus sünnijärjekorra täpsemini 1947—50) olid 44 % teisesed sünnid ning 31 % a-te I poolel oli aga esmas- %-ni ja teiseste sündide oma ja järgnevana sündinute osakaal moodustasid esmassünnid juba teisesed sünnid 32,4 % ning ületa 18 % elussündide a-te II pooleni vähenes kiiresti ema keskmine vanus. 1970 oli see 22,7 eluaastat. Seejärel on ema keskmine vanus hakanud kasvama, a. 23,8 eluaastat.

sündimute üldarvus hakkas suurenema vallaslapsi 4—5 % vastsündinutest, Eestis oli vallaslapsi 1923. a. Sõjajärgsetel aastatel (1946—50) sündimute osakaal kiiresti ning moo- 1960. a-te algul vähenes Seejärel on vallaslaste ja vabaabielust suurenenud. 1999. a. sündis vastsündinutest. Sõjajärgsetel 17 kaksikutesünnitust kohta ornakorda 9 kolmikute- Eestis registreeritud 11 920 1999 oli 10 000 sünnituse Eestis on üks peamisi pere- 1950. a-te algul tehti 100 40 aborti, 1960. a-te I poolel aga abortidega). peremplaneerimisvahendid kätte- vähenes kiiresti. Sellele vaa- aastas 100 sünnituse kohta (15—49-aastase) naise

II maailmasõja järel olnud (pärilike tegurite, suremus ning oluliselt on õnnes- põhjustatud suremust (v. a. olnud pikaajaline. Sure- paremini keskmine eluiga. meeste keskmine eluiga 66,2 elu- A-iks 1979—80 oli 64,2 eluaastani. Erandiks meeste eluiga veidi pikenes, see piiramise poliitikaga, mille suremus. Meeste eluea a. (61,7 eluaastat), 1999. a. Kuigi naiste keskmine 65,4-ni). 1964—65 oli see 74,5 eluaastat, a. 76,1 eluaastat), jääb riikide naiste kesk- ja naiste keskmine eluea vahe maailma suurimaid.

Sagedasimate surmapõhjuste hulgas domineerivad vereringeelundite haigused, mis on viimastel kümnenditel põhjustanud üle poole surmajuhtudest. Surmapõhjuste seas on 2. kohal kasvajad. Väga suur on suremus õnnetusjuhtumite, mürgistuste ja traumade tagajärjel. 1990—94 kasvas standarditud suremuskordaja neil põhjustel 1,6 korda. 1994. a. suri alkoholimürgistusse 6 korda rohkem inimesi kui 1970. a. Eestis on ajalooliselt olnud väga suur suitsiidide arv. 1990. a-il kasvas kiiresti ka tapmiste arv. 1970. a. registreeriti Eestis iga 100 000 in. kohta 32 enesetappu ja 4 tapmist, 1994 41 enesetappu ja 28 tapmist, 1999. a. aga 31 enesetappu ja 15 tapmist. Mehed surevad välispõhjuste tõttu üle 3 korra sagedamini kui naised. Kuni 45-aastaste meeste hulgas on välistegurid peamine surmapõhjus. 1990. a-te II poolel hakkasid suremusnäitajad mõnevõrra langema, eeskätt vägivaldsete surmade vähenemise tõttu.

Imikusuremust kasut. ühiskonna sotsiaalse ja maj. arengu ning tervishoiusüsteemi hindamise olulise näitajana. II maailmasõja järel on imikusuremus kiiresti vähenenud. Veel 1946—50 suri igal aastal 1000 vastsündinud lapsest 107. 1951—55 suri keskmiselt aastas tuhandest 66 last ning alates 1960. a-ist vähem kui 30. Laste suremus jäi kogu Nõuk. ajal suhteliselt suureks, olles väikseim 1988, kui suri 12,5 last 1000 elussündinu kohta. 1990. a-il hakkas laste suremus järjekindlalt vähenema, osaliselt on see seotud sündimuse järsu langusega. 1998 oli imikusuremus esimest korda alla 10 juhtumi 1000 elussündinu kohta (1998. a. 9,3, 1999. a. 9,5). Tuleb arvestada, et 1992 hakati Eestis kasutama Rahvusv. Tervishoiuorg-i sünnidefinitsiooni, mille kohaselt registreeritakse elussündidena ka kõik alakaalulised (500—999 g) ja 1. elunädalal surnud imikud (varem alates 1000 g sünnikaalust) ja võetakse arvesse ka muul põhjusel 1. elunädalal surnud. Definitsiooni muutus suurendas imikusuremuskordajat.

II maailmasõja järel põhjustas Eesti rahvaarvu iivet põhil. sisseränne. Rahvastiku loomulik iive oli 1945—98 kokku vaid 194 200 in., enamik neist olid mitte-eestlastest immigrantide järglased. Rahvastiku ebasoodsast vanusestruktuurist tulenevalt on eestlaste osatähtsus rahvastiku loomulikus iibes olnud väike. Sündimust ja suremust saab rahvuseti jälgida alates 1958. a-st. Väikese osa sündide ja surmajuhtumite puhul ei ole rahvuse kohta andmeid. Elussündinute rahvus on registreeritud ema rahvuse järgi. 1958—98 moodustas loomulik iive kokku 141 400 in., sh. eestlaste loomulik iive vaid 18 200 in. ehk 12,9 %. Eestlaste arv on suurenenud ka teistest NSV Liidu piirkondadest sisserännanud eestlaste tõttu. Segarahvusest perede lapsed võivad täisealiseks saades dokumentides muuta oma rahvust võrreldes sünnihetkel registreerituga.

Ränne. Eestlaste väljarändamine Eesti- ja Liivimaalt teistesse Venemaa kub-desse algas 1830.—40. a-il. 1897. a. rahvaloenduse andmeil elas Venemaal väljaspool Eesti etnilisi piire u. 110 000 eestlast, valdavalt Peterburi ja Pihkva kub-s. 19. saj. II poolel algas eestlaste väljarändamine teistesse maadesse, eelkõige USA-sse, kus I maailmasõja eel elas u. 10 000—15 000 eestlast. Nii 1881. kui ka 1897. a. rahvaloendus kinnitasid, et Eesti tollasel terr-l oli eestlaste osatähtsus kogurahvastikus suhteliselt stabiilne, vastavalt 89,8 ja 90,6 % (1881. a. loenduse maa-alal). Eestlaste arv oli kasvanud ligi kümnendiku võrra. Samas oli venelaste arv kasvanud 9000 võrra ehk ligi 32 %. Seoses valitsuse venestamispoliitikaga saabus osa neist siia väljastpoolt (vt. „Rahvuskoosseis").

I maailmasõjas mobiliseeriti Vene armeesse Eesti alalt üle 100 000 mehe, kellest üle 10 000 hukkus. Sõja ajal tuli

Tallinna suurtehastesse töölisi nii maalt kui ka väljastpoolt Eestit. Rahvastiku ränne hoogustus pärast sõda ning Eesti iseseisvumise järel. Tartu rahulepingu tulemusena opteeris Eestisse u. 40 000 in., valdavalt eestlased. Venemaa terr-le jäi edasi elama 154 600 eestlast, neist valdas emakeelt 139 500 (1926. a. loenduse andmeil).

1920. a-te I poolel registreeriti rändekäibeks 70 000—75 000 in. aastas. Seejärel hakati elukohajärgset ning riigipiiriületajate ja väljarände arvestust pidama Riigikogu poolt juunis 1930 vastuvõetud „Isikutõestamise ja liikumise" seaduse kohaselt. 1930. a-te alguse statistika andmeil oli nii sisse- kui ka väljasõitnuid 200 000—260 000 aastas. Samas oli negatiivne rändesaldo 1923—38 kokku vaid ligi 6200 in. Eesti rahvastik oli suhteliselt paikne.

Seoses II maailmasõja puhkemisega toimus Saksamaa algatusel 1939. a. okt-st 1940. a. maini laiaulatuslik erikorras Saksamaale (pms. vallutatud Poola alale) ümberasumine, lahkus ligi 12 800 in. (pms. baltisakslased). Vastavalt Saksamaa ja NSV Liidu 10. I 1941. a. kokkuleppele jätkus sakslaste ja nende teisest rahvusest pereliikmete äraminek. Kokku lahkus ümberasumise käigus Saksa arhiivides olevate andmete järgi hinnanguliselt 21 400 in. (sh. u. 5000 eestlast). 1940. a. juunis hakkas Eestisse saabuma hulgaliselt Nõuk. sõjaväelasi ja tsiviilisikuid (kuni sõja puhkemiseni saabus hinnanguliselt 130 000 in.). II maailmasõja ajal läks Eestist ära väga palju inimesi, tuhanded lahkusid kas Nõuk-poolseid repressioone kartes või viidi väevõimuga itta. 1943—44 läksid Rootsi eestirootslased ning nende sugulased, hinnanguliselt 7000—8000 in. Vältimaks mobiliseerimist Saksa sõjaväkke, põgenes 5000—6000 meest Soome. Osa neist siirdus hiljem Rootsi või naasis Eestisse. Saksamaale põgenenute arv on hinnanguliselt ligi 42 000. Rootsi põgenes kokku u. 25 000 in. Lahkuti ka Saksa laevadega, millest „Moero" jmt. uputati. Paljud Eestist paadipõgenikena lahkunud hukkusid tormisel Läänemerel.

Osa Eesti sõjaeelsest rahvastikust jäi seoses piirimuutustega elama Vene NFSV terr-le. 1944. a. aug-s arvati suurem osa Petserimaast Pihkva obl-i ja nov-s Narva-tagused vallad koos Jaanilinnaga Leningradi obl-i koosseisu. 1941. a. dets-s elas neis piirkondades kokku üle 67 500 in. 1945. a. alguses oli Eesti hinnanguline rahvaarv (nüüdispiirides) 854 000, see moodustas vaid 75,3 % 1939. a. alguses Eesti tollasel terr-l elanud rahvastikust. 1941 ja 1949 küüditati suur hulk Eesti elanikke, valdavalt eestlasi — kokku u. 30 000 in. —, NSV Liidu kaugaladele. 26. III 1941 võttis ENSV Rahvakomissaride Nõukogu vastu määruse nr. 526 „Ühise passisüsteemi sisseseadmise kohta ENSV-s", millega Eestis kehtestati NSV Liidu passisüsteem. Eesti muutus avatuks kõigile NSV Liidu kodanikele. Eestist väljarändamine asendus sõjajärgsetel aastatel intensiivse sisserändega NSV Liidu teistest piirkondadest. Oma kõrgema elatustasemega ja plaanimajanduse oludes kunstlikult tekitatud tööjõudefitsiidiga muutus Eesti paljudele ligitõmbavaks rändepiirkonnaks. 19. VII 1946. a. määrusega nr. 576 tühistati ENSV MN-i varasemad määrused, mis olid piiranud Eestisse sissesõitu ja sissekirjutust. Tööjõu migratsiooniks loodi kõik vajalikud eeldused. Hilisema passimäärustiku kohaselt tuli linnades 3 ja maal 7 päeva jooksul ennast kohalikus miilitsaorganis sisse või välja kirjutada. Rändeandmed olid lünklikud. Eesti Statistikavalitsus hakkas linnalistesse asulatesse sisse- ja väljakirjutamise aadresslehtede talongide andmeid statistiliselt töötlema 1946. a. ning maa-asulate omi alles 1955. a. II poolaastal. Eriränne ei olnud statistiliselt hõlmatud. Seega pole rändeandmetes arvestatud vangistatuid, sundasumisele saadetuid (küüditatuid), Nõuk. armee ajateenijaid ega kinnipidamiskohtadest ja sõjaväest vabanenuna taas Eestisse asunuid. [illegible] ole rändeandmetes väljastpoolt Eestit Sillamäele [illegible] ega sealt lahkunud isikuid. Paldiski migratsioonid puuduvad alates 1979. a-st. Ka Eesti-sisese rände [illegible] oli lünklik. Ametlikud migratsiooniandmed [illegible] anda rände intensiivsusele vaid üldhinnangut.

1945. a. hakkasid Eestisse hulgi saabuma Nõuk. [illegible] dudest demobiliseeritud ning Nõuk. tagalasse [illegible]. Samuti tuli siia rohkesti varem mujal NSV Liidus [illegible] eestlasi. Sõjajärgsetel aastatel saabus Eestisse [illegible] eeskätt Venemaalt, pms. Leningradi, Pihkva, Novgorodi [illegible] Eestile lähemast oblastist. Nii II maailmasõja [illegible] sõja järel saabus Eestisse u. 40 000 ingerlast. Eestist [illegible] ingerlased 1942. a. talvel sakslaste poolt sõja [illegible] tisse. 1944 kutsus Soome valitsus nad Soome, [illegible] ja NSV Liidu rahulepingu põhjal saadeti ingerlased [illegible] välja ja paigutati Kalinini obl-sse. Sealt tulid [illegible] Eesti taludesse tagasi, kust enamik neist [illegible] Siberisse. Osa ingerlasi eestistas oma nime ja [illegible] desse. 1959. a. loenduse andmeil oli Eestisse [illegible] soomlast (ingerlast). Järsult suurenes sisseränne [illegible] Eestisse tuli Kasahstanist ja Nõuk. Kesk-Aasia [illegible] end. volgasakslaste perekondi, kellest suurem [illegible] 1973—77 Saksamaale.

Eesti oli NSV Liidu intensiivse rahvastikurände [illegible] kuhu asuti massiliselt elama ja kust ka hulgaliselt [illegible] olles siin elanud lühemat või pikemat aega. Sõjajärgsele rändele on eelkõige iseloomulik ülisuur rändekäive. [illegible] masolevatel migratsiooniandmetel kirjutati Eesti [illegible] tesse asulatesse 1946—88 sisse 929 900 ja [illegible] 1956—88 155 200 in., kokku 1 085 100 väljastpoolt [illegible] saabunud in. Samal ajal kirjutati Eesti linnadest [illegible] välja 668 200 ja maa-asulaist 98 600 isikut, [illegible] 766 800 Eestist lahkunud isikut. Linnarahvastiku [illegible] saldo moodustas 1946—88 261 700 ja maarahvastiku [illegible] rände saldo 1956—88 56 600 in. Need andmed [illegible] et migrantide paigastumine oli vähene ning Eesti [illegible] vaid väike osa sissesõitnuist. 1989. a. loenduse [illegible] tõendavad, et sõjajärgse välisrände saldo on tegelikult [illegible] suurem ja just linnalistes asulates. 1946—88 [illegible] rahvastiku iive linnades ja alevites keskmiselt [illegible] 1956—88 maa-asulates 1714 in. 1000 linna või [illegible] ma asunu kohta oli lahkujaid 719 ja paigalejääjaid [illegible] vastavalt 635 ja 365. Seega oli migrantide [illegible] suurem kui linnas. Ka Eesti-sisene ränne oli [illegible] registreeriti 1956—90 siserändena 1,266 mln. [illegible] linna ja 927 000 sissekirjutust maale. Need [illegible] peegelda täpselt siserände tegelikku mahtu.

Eestisse elama asumise motiive analüüsis ESA [illegible] jõu liikumise uuringu ning 1989—91 elamis- [illegible] andmetel. Mõlemal juhul oli valdavaks Eestisse [illegible] motiiviks perekondlik põhjus (elama asumine [illegible] nemate või laste juurde jne.). 1975. a. uuringus [illegible] teisel kohal rahulolematus endise elukoha [illegible] ning tööga seotud asjaolud (noore spetsialisti [illegible] mine jm.). 1989—91 oli teisel kohal sõjajärgsete [illegible] kolmandal elamispinna saamisega seotud asjaolud, [illegible] töölesuunamine ja Eestisse õppima asumine. Sõjajärgne riiklik elamuehitus ja elamispinna [illegible] andsid heakorrastatud korterite saamisel eelised [illegible] le. Eelisolukorras olid ka Nõuk. armee [illegible] üleajateenijad, reservi arvatud ja erru [illegible] üleajateenijad, kes võisid valida elukoha ja [illegible] vajadused tuli kohalikel täitevkomiteedel [illegible]

	Lahkunud	Rändesaldo
	118 862	30 502
	71 059	40 501
	93 398	42 493
	98 629	31 760
	85 864	28 398
	67 073	28 152
	62 871	7 510
	85 773	–71 441
	15 895	–10 216

polnud võimalik täielikult katta Eesti oma tööjõuga, ja see lõi täiendavad eeldused rahvastiku migratsiooniks.

1990. a-te I poolel asendus sisseränne väljarändega. Seoses Vene sõjaväe lahkumisega ning endiste liidulise alluvusega tehaste tootmise vähenemisega moodustas ESA andmetel 1990—98 negatiivne rändesaldo 85 000 in. Kuna kõik Eestist lahkunud isikud ei registreerinud ennast ametlikult välja, siis oli tegelik lahkujate arv tunduvalt suurem. Paljud noored on läinud lääneriikidesse õppima või tööle. 1. VII 1990 jõustus immigratsiooniseadus, mille kohaselt hakati Eestisse sisserändamist piirama kvootidega. Kvoodiks kehtestati 0,1 % alalisest elanikkonnast. 1997 vastuvõetud „Välismaalaste seaduse" parandustega vähendati aastast sisserände piirarvu 0,05 %-ni Eesti alalisest elanikkonnast. Sisserände piirarv ei kehti EL-i, USA, Jaapani jmt. riigi kodanike suhtes.

MAARAHVASTIK

1992, seejärel said nad 1993 valla või linna staatuse. Vt. ka „Haldusjaotus".

Linnarahvastik on suurenenud positiivse loomuliku iibe, positiivse rändesaldo (nii maa ja linna kui ka välismaa ja Eesti linnade vaheline liikumine), linnapiiride laienemise ja uute linnaliste asulate moodustamise tõttu. Kokkuvõttes on linnarahvastiku osatähtsus kasvanud: 1897. a. oli see 19,2 % ja 2000. a. 69,2 % (67,4 % nüüdsete omavalitsuslinnade järgi). 1951 oli maa- ja linnaelanike arv Eestis võrdne. 2000. a. loenduse andmeil elas linnades 68,0, alevites 1,15 ja alevikes 10,06 % kogurahvastikust. Erinevatel ajajärkudel on linnarahvastiku kasv toimunud erinevate allikate varal. 19. saj. keskpaigani kasvas linnarahvastik aeglaselt. Linnade arv ei muutunud, rahvast lisandus kohalike inimeste maalt linna siirdumise tõttu. Tallinna jmt. linna tööstuslik areng kiirenes pärast esimeste raudteede rajamist, sadama olemasolu oli varem soodustanud ka Pärnu ja Narva kasvu. 19. saj. viimasel kolmandikul ja 20. saj. I ja II kümnendil kasvas 12-s Eesti linnas elanike arv pms. teistest Venemaa piirkondadest saabunute varal. Linnadesse tuli elanikke ka nende tagamaalt. Teatud osa andis positiivne iive. 1897—1922 kasvas linlaste arv võrreldavates piirides (hoolimata I maailmasõja ja okupatsioonide põhjustatud inimkaotustest) kahekordseks. 1920. ja 1930. a-tel linnarahvastiku kasv jätkus, kuigi tunduvalt aeglasemalt. Tööstuse mõju oli vähenenud. Linnad täitsid vallaelanike infrastruktuuri vajadusi. Loomulik iive oli linnades negatiivne. Ka välisränne saldo ei suurendanud linnaela-

muutumine nn. vanades linnades

1897	1922	1934	1959	1970	1979	1989	2000
64 600	122 400	137 800	279 900	362 500	428 500	479 000	400 400
42 300	50 300	58 900	73 500	91 500	104 400	113 400	101 200
16 600	26 900	23 500	27 600	57 000	72 800	81 200	68 700
13 000	18 400	20 300	35 700	44 600	49 600	52 400	45 500
7 700	9 400	11 800	18 000	20 500	22 400	23 100	20 800
5 900	7 700	10 000	14 300	17 700	19 000	19 800	17 100
4 600	3 400	4 500	9 600	12 100	14 200	16 200	14 900
4 200	5 100	5 300	10 600	15 200	16 800	17 500	14 900
10 900	9 500	10 800	13 300	17 000	18 500	17 700	14 300
3 200	4 300	4 600	8 300	11 000	13 000	14 600	12 100
2 500	3 000	3 300	5 800	7 700	9 600	10 800	9 600
900	1 100	900	3 400	7 000	7 300	7 700	4 200
176 200	261 500	291 800	499 900	663 300	776 100	853 300	723 700

1970–89 tasandatud andmed

Linna- ja maarahvastiku muutumine

Rahvaloenduse või arvestuse aasta	Kokku linnades ja alevites	Linnades	12 vanas linnas	Valdades (1959–89 külanõukogudes)
1881	129 500	129 500	129 500	767 300
1897	176 200	176 200	176 200	796 300
1922	318 100	294 800	261 500	791 900
1934	349 800	323 000	291 800	767 500
1940	362 700	362 000	295 100	750 200
1943				695 000
1947				544 000
1951	490 800[1]	443 700	368 000	528 900
1959	671 400	628 400	499 900	521 300
1970	876 600	822 600	663 300	477 700
1979	1 016 800	947 700	776 100	447 700
1989	1 118 800	1 053 800	853 300	446 800
Ümberarvestus[2]	1 090 200	1 090 200		475 400
31. III 2000	923 200	923 200	723 700	446 800

Andmed on ümardatud, alates 1959. a-st on näidatud alalist rahvastikku. Alates 1970. a-st on rahvaarv tasandatud.

[1] Sillamäe alevita

[2] nüüdse jaotuse – 42 linna ja 205 valla – järgi. 5 vallasiseses linnas elas 8700 in.

Linna- ja vallarahvastiku (a-ni 1989 maarahvastik) muutumine 1922–2000

Aasta	Linnarahvastik		Vallarahvastik
	1934. a. piirides	1945. a. järgsetes piirides	1934. a. piirides
1922	301 600[1]	297 200	789 200
1934	347 800[2]	342 400	764 500
	349 800[1]		767 500
1959		675 500[1]	
1970		881 200[1]	
		873 900[3]	
1979		1 022 200[1]	
		1 016 800[3]	
1989		1 118 800[2]	
31. III 2000		923 200[4]	

[1] faktiline rahvastik

[2] alaline rahvastik

[3] tasandatud alates 1970. a-st („Rahvastikustatistika Teatmik

[4] koos vallasiseste linnadega 931 900

nike arvu. Põhiline oli uute linnade ja alevite moodustamine ja maaelanike siirdumine linnadesse. Nagu Eestis tervikuna, vähenes 1940–45 ka linnarahvastik sõjapurustuste, rahulike elanike vangistamise ja väljasaatmise, sakslaste ja rootslaste lahkumise ning eestlaste pagulusse siirdumise tõttu.

1940. a-te II poolel toimus linnarahvastiku kiire suurenemine positiivse loomuliku iibe, välisrände, linnapiiride laienemise ja uute linnaliste asulate (eriti alevite) moodustamise tulemusena. Alevi või linna õigused said 1930. a-te lõpul Kirde-Eestis kujunenud tööstuskeskused. 1950–80 linnastumine jätkus. Ligikaudu võrdse osa moodustasid välisränne, maalt linna asumine ja positiivne loomulik iive. 1950. a-tel jätkus uute linnade ja alevite moodustamine. Lisaks tööstuse arengule soodustas linnade kasvu ka haldusfunktsioonide täitmine (1950 loodi 39 maarajooni). Suuremad linnad laiendasid piire, kuna nende äärealadel arenes hoogsalt eramuehitus. 1980. a-il linnastumine aeglustus. Linna–maa rände[illegible] nullilähedaseks, maarahvastik stabiliseerus. L[illegible] suurenes välisränne ja positiivse loomuliku iibe [illegible] 1990. a-il, seoses elanike arvu üldise väh[illegible] linnaelanike arv vähenema. Loomulik iive [illegible] negatiivseks ja linnad kaotasid elanikke v[illegible] Vähenes ka linnarahvastiku osatähtsus.

Analüüsides linna- ja maarahvastiku d[illegible] et valdade rahvastik suurenes 19. saj. lõpu[illegible] dame pidevat vähenemist kuni 1980. a-te a[illegible] stabiliseerus ja hakkas kasvama (1983–9[illegible] taas vähenenud 1980. a. alguse tasemeni. L[illegible] kasvas pidevalt 1990. a-te alguseni, siis [illegible] ma. Vastavalt nüüdsele haldusjaotusele ela[illegible] 1 090 200 ja valdades 475 400 el. Linnam[illegible] vastavalt sellele 69,9 % kogurahvastikust. 2[illegible] andmetel on linnarahvastiku osatähtsus 67,4[illegible] suslike linnade järgi). Linnarahvastiku osa l[illegible] oli suurim 1987, mil linnades ja alevites ela[illegible] alalisest rahvastikust.

ASUSTUSTIHEDUS

Eesti alalise rahvastiku keskmine asustustihedus vähenes 1989. ja 2000. a. rahvaloenduse vahel 34,6-lt 30,3-le el/km² ning maakondade ulatuses (maismaapindala) vastavalt 36-lt 31,5-le el/km². Rahvastik paikneb ebaühtlaselt. Ligi 56 % rahvastikust elab Põhja-Eesti kolmes maakonnas — Harjumaal ning Lääne- ja Ida-Virumaal —, kuigi need maakonnad hõlmavad vaid veerandi Eesti terr-st. Selle põhjuseks on asjaolu, et kolm neljast suurimast linnast — [illegible] Kohtla-Järve — asuvad Põhja-Eestis. Kõige [illegible] tihedusega maakonnad olid 2000. a. Saare-, [illegible] Raplamaa, kus asustustihedus ei ületanud [illegible] vastiku keskmine tihedus oli samal ajal [illegible] oli see Harju- ja Tartumaal (vastavalt 20 ja [illegible] väiksem aga Hiiumaal ja Ida-Virumaal ([illegible]

SOOLINE JA VANUSELINE KOOSSEIS

2000. a. loenduse andmeil elas Eestis 631 851 meest (46,1 %) ja 738 201 naist (53,9 %). Poisse sünnib pisut rohkem kui tüdrukuid (1990. a-il nt. keskmiselt 106 poissi 100 tüdruku kohta). Poiste ja meeste suremusnäitaja ületab vastassoo oma kõigis vanuserühmades. Sünnierinevustest tulenevad rahvastiku sooproportsioonid tasakaalustuvad 30. eluaastateks. Rahvastiku soolist koosseisu mõjutavad ka sõjad ning rahvastiku ränne. 1897. a. loendusel [illegible] 47,9 % ning see näitaja jäi ligikaudu samale[illegible] a. loendusel (47 %). 1959. a. rahvaloendusel [illegible] tähtsus langenud 43,9 %-ni, 1959. a. loendus[illegible] 35–54-aastase (II maailmasõjast enim [illegible] rühm) naise kohta vaid 682 meest. Välismigr[illegible] on aga ülekaalus mehed.

ASUSTUSTIHEDUS

(rahvaloenduse esialgseil andmeil)

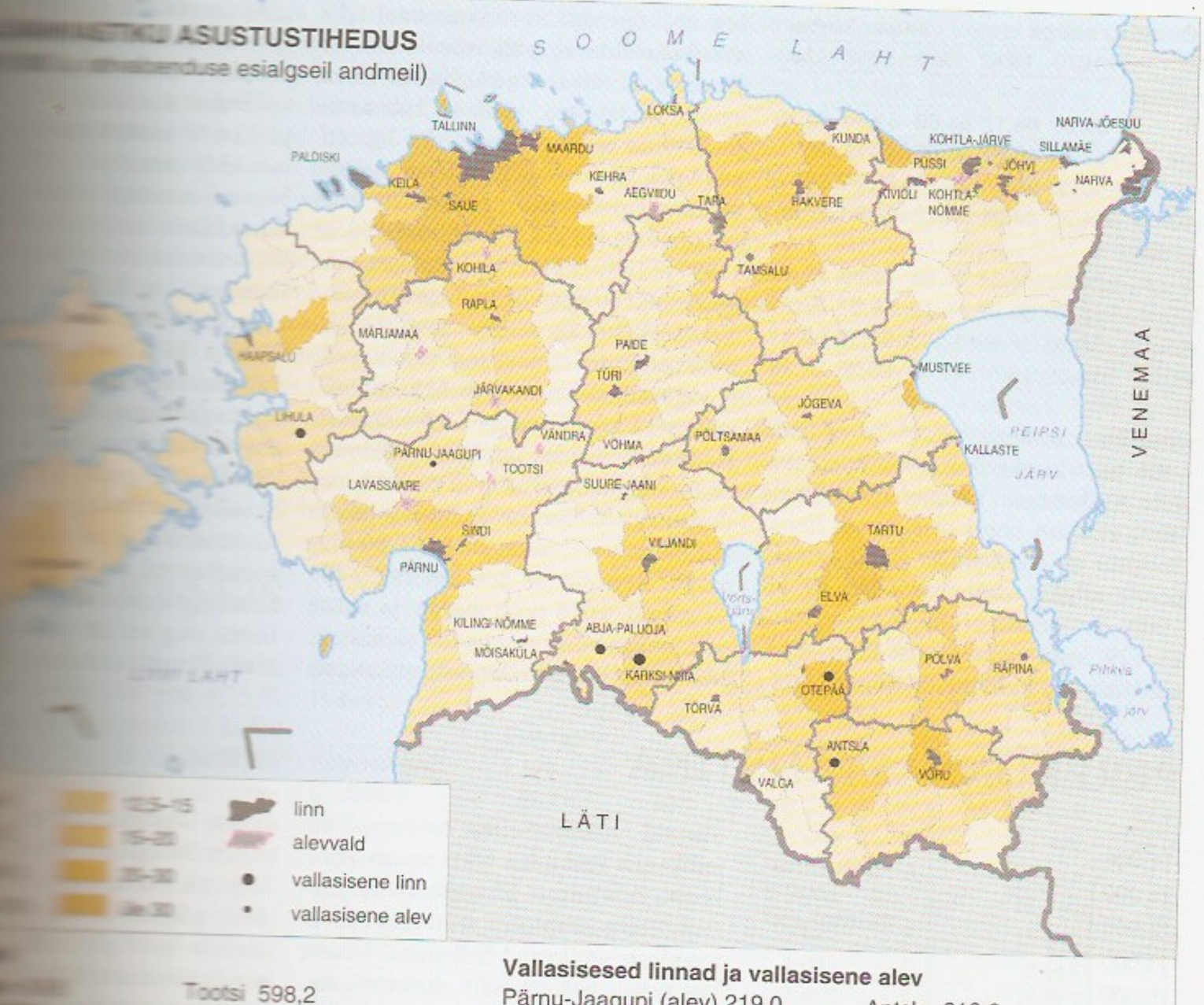

Vallasisesed linnad ja vallasisene alev

Pärnu-Jaagupi (alev) 219,0
Abja-Paluoja 313,7
Lihula 394,7
Otepää 509,5
Antsla 612,0
Karksi-Nuia 695,4

2001

© Eesti Kaardikeskus

Linna- ja maarahvastiku asustustihedus ja asustustihedus maakonniti

	Rahvastik		Pindala	Asustustihedus (el/km²)	
	1989[1]	2000[1]	(km²)	1989[2]	2000
Kokku	1 565 662	1 370 052	43 432,3	36,0	31,5
Linnarahvastik	1 118 829	923 211	674,4	1617,5	1368,9
Maarahvastik	446 833	446 841[3]	42 757,9	11,1	10,5
Harjumaa	605 415	525 682	4 333,1	139,7	121,3
Hiiumaa	11 097	10 440	1 023,3	10,8	10,2
Ida-Virumaa	221 111	179 702	3 364,0	65,7	53,4
Jõgevamaa	45 505	38 297	2 603,8	16,3	14,7
Järvamaa	43 807	38 781	2 622,8	16,7	14,8
Läänemaa	33 389	28 644	2 383,1	14,0	12,0
Lääne-Virumaa	79 690	67 801	3 464,6	23,0	19,6
Põlvamaa	36 238	32 695	2 164,8	16,7	15,1
Pärnumaa	99 720	91 212	4 806,7	20,7	19,0
Raplamaa	39 539	37 593	2 979,7	13,3	12,6
Saaremaa	39 467	35 951	2 922,2	13,5	12,3
Tartumaa	161 813	149 602	2 992,7	54,1	50,8
Valgamaa	41 473	35 796	2 043,6	20,3	17,5
Viljandimaa	65 222	57 974	3 422,5	19,1	16,9
Võrumaa	45 176	39 882	2 305,4	19,6	17,3

[1] rahvaloenduse andmed

[2] 1989. a. rahvaloenduse halduspiirides

[3] vallarahvastik

Koos vallasiseste linnaliste asulate ja alevvaldadega oli linnarahvastik 2000. a. 947 676 in., hõlmatav pindala 740,6 km² ning asustustihedus 1279,6 el/km². Samal ajal oli maarahvastik alevike ja külade arvestuses 422 376 in., vastav pindala 42 691,7 km² ning asustustihedus 9,9 el/km².

Oodatav eluiga teatud vanuse korral

	1970	1980	1990	1998	1999
Mehed					
0	65,38	64,17	64,60	64,40	65,35
20	47,76	46,52	46,65	45,72	46,75
40	30,38	29,30	29,19	28,24	29,12
60	14,92	14,94	14,78	14,83	15,85
Naised					
0	74,02	74,24	74,64	75,45	76,09
20	55,90	56,06	56,19	56,57	57,23
40	36,80	36,96	37,03	37,47	38,01
60	19,08	19,51	19,42	20,25	20,76

koolidesse astumisel ja väike erialade valik maakutsekoolides; naistele sobivate töökohtade nappus maal jms.) läheb rohkem noori naisi maalt linna. Seetõttu on soodsaimas abiellumiseas noorte suhtarv maal ebasoodne. Nt. oli 2000. a. loendusel linnas iga 1000 20—29 aasta vanuse naise kohta 963, valdades aga 1190 meest. Sugudevahelise ebavõrdsuse on täiskasvanud rahvastikus valdavalt põhjustanud meeste ja naiste suremuse ning keskmise eluea suured erinevused. Viimase 100 aasta jooksul on eluea pikkuse vahe kiiresti suurenenud. 19. saj. lõpul erines vastsündinud poisslaste ja tütarlaste eeloleva eluea pikkus 3,6 eluaasta võrra (1897), 1999 sündinud tütarlaste eelolev eluiga on aga juba 10,7 aastat pikem. Vanuse kasvades eeloleva eluea keskmise pikkuse erinevused vähenevad. Nii elavad 65-aastased mehed keskmiselt veel 12,6, naised aga 16,9 eluaastat. Hoolimata meeste tunduvalt lühemast elueast oli kuni 1994. a-ni naiste vanaduspensionile saamise iga 5 aastat lühem kui meestel — vastavalt 55 ja 60 eluaastat. Seetõttu on pensionäridest üle $^2/_3$ naised. 2016 peab meeste ja naiste pensioniiga võrdsustuma (63 eluaastat). Nii elu- kui ka abiellumisea erinevuste tõttu on meestel palju suurem [illegible] sus olla abielus kuni surmani. [illegible] loenduse andmeil oli [illegible] vanemate seas abielus 71 % [illegible] ja 33,6 % naistest, leski oli [illegible] eas 13 % meestest ja 45,2 % [illegible] Meeste enneaegne surm [illegible] rahvastikukriisid on kaasa [illegible] te üksiknaiste arvu kiire [illegible] loendusel oli 70-aastaste [illegible] seas 1000 naise kohta [illegible] 2000. a. loenduse andmeil [illegible] Paljudel vanurieas naistel [illegible] lijaid ega lähisugulasi. Sugude [illegible] ebavõrdsused avaldavad [illegible] tiku abielulisusele, sündimusele, [illegible] musele, haridussüsteemile, [illegible] struktuurile. Vanemaealiste [illegible] soovahekord süvendab [illegible] elamisega kaasnevaid [illegible] leeme ning tekitab vajadust [illegible] sotsiaalhooldussüsteemi.

PEREKONNASTATISTIKA

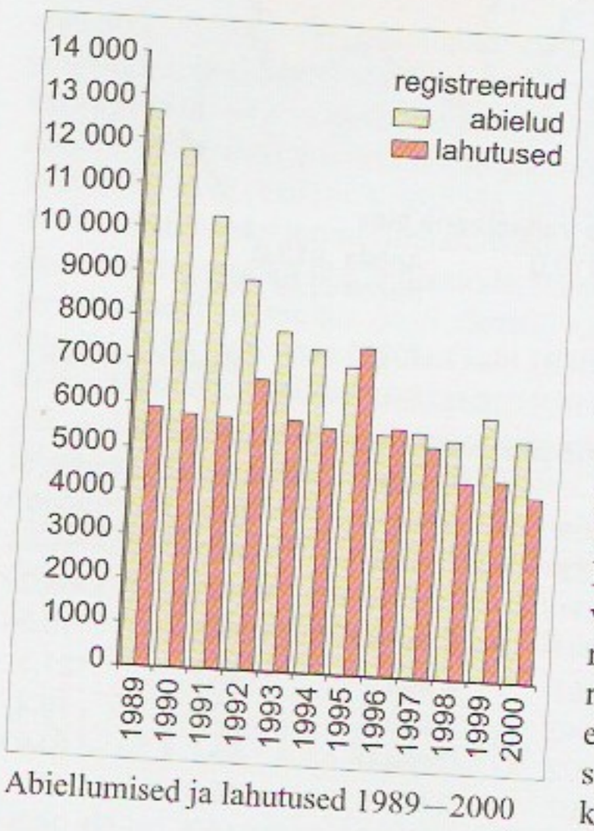

Abiellumised ja lahutused 1989—2000

Perekondade ja leibkondade kooselu ega inimeste perekonnaseisu enamikus riikides jooksvalt ei registreerita. Vastavad andmed saadakse rahvaloendustega. Eesti alalt on neid andmeid võimalik kasutada veidi rohkem kui 100 aasta kohta. Paaril viimasel kümnendil on leibkondade ja perekondade tüüpe selgitatud ka valikuuringutega. Pikaajaliste arengusuundade väljatoomist raskendab perekonna ja leibkonna erinev mõistmine, sageli ka nende mitteeristamine varasematel rahvaloendustel. Leibkonna mõiste on perekonna mõistest laiem, kuna see hõlmab ka ühises eluruumis elavaid ja ühist eelarvet omavaid, kuid perekondlikes sidemetes mitte olevaid isikuid. Sellest tulenevalt on leibkonna keskmine liikmete arv perekonna keskmisest liikmete arvust suurem. Teine probleem erinevate rahvaloenduste andmete võrdlemisel on see, kas pidada üksi omaette eluruumis elavaid isikuid leibkonnaks või mitte.

2000. a. rahvaloendusel moodustasid leibkonna eluruumis koos elavad ja majanduslikult ühte kuuluvad (ühist eelarvet omavad) isikud. Institutsioonides elavad ja sealt ülalpidamist saavad isikud omaette leibkonda ei moodusta. Perekond on seaduslikus abielus olevate või sugulussidemetega seotud, vähemalt kahest isikust koosnev inimeste rühm. Perekonna moodustavad ka koos elavad vabaabielupartnerid ja nendega sugulussidemetes olevad isikud. Perekonda kuuluvad ka lapsendatud lapsed. Rahvaloenduste kokkuvõtetes tuuakse välja leibkonnas (perekonnas) elavate isikute arv, leibkondade jagunemine liikmete arvu järgi, leibkonna (perekonna) keskmine suurus ja leibkondade arv. Täiendavalt avaldatakse eraldi elavate perekonnaliikmete ja üksi elavate isikute arv.

19. saj. lõpul ja 20. saj. I poolel olid Eesti leibkonnad maal suured ja erinesid liikmete arvult perekondadest. 20. saj. II poolel leibkonna ja perekonna suurus praktiliselt ei erinenud, kuna teenijaid ja muud palgalist tööjõudu maal enam ei kasutatud. Leibkonnas elasid koos sugulased või hõimlased. 1897 oli Eesti alal 148 800 sugulusel põhinevat leibkonda (peret) ja 12 300 üksikisiku leibkonda. Keskmine leibkonna [illegible] 4,9 in. 20. saj. I poolel [illegible] ka perekonna keskmine [illegible] Selle põhjus oli eelkõige [illegible] olevate laste arvu vähenemine, [illegible] see, et vähenes selliste leibkondade [illegible] kus elas koos mitu põlvkonda. [illegible] leibkonna keskmine suurus [illegible] 3,9 isikuni. 1959—89 [illegible] ei arvestatud üksikuid [illegible] dadena. Lisades need [illegible] arvule saame järgmised [illegible] oli leibkondi kokku [illegible] mine suurus 2,7 in.; [illegible] kokku 573 300, keskmine [illegible] in.; 1989 oli leibkondi [illegible] keskmine suurus 2,6 in. [illegible] tis 585 200 leibkonda, [illegible] 2,4 in. 20. saj. II poolel [illegible] et leibkonna keskmine [illegible] ja linnas võrdne.

Perekonnad jaotatakse [illegible] tudes perekonna suurust [illegible] perekonnast. Perekonna [illegible]

Perekondi (leibkondi) [illegible] liikmete arvu järgi [illegible] kohta)

Liikmete arv	1959	1970	1989
2	394	381	396
3	301	300	304
4	185	220	220
5	78	70	59
6	28	22	14
7	9	5	4
8	3	2	1
9	1	1	1
10 ja enam	1	1	1

laps; 10 % — vallalised, kaks last; 5 % — vallalised, kolm ja enam last; 5 % — abielus, lasteta; 14 % — abielus, üks laps; 27 % — abielus, kaks last; 14 % — abielus, kolm ja enam last.

1934. a. oli meestest abielus 53,7 ja 1959. a. 62,8 %, aga 1970. a. 65,4 ja 1989. a. 65,5 %. Sama tendents ilmneb ka naiste osas. 1934. a. oli täiskasvanud naistest abielus 41,1 ja 1959. a. 48,2 %, 1970. a. oli vastav näitaja 52,6 ja 1989. a. 55,0 %. 1989. a. loenduse andmetel oli vallalisi mehi 24,6 ja naisi 17,9 %, leskmehi oli 2,9 ja lesknaisi 17,1 %. Lahutatuid oli vastavalt 6,8 ja 9,8 %. Linnaelanike abielulisus on suurem kui maaelanikel. 1989. a. andmetel oli nii meestest kui ka naistest kõige rohkem abielus 30—34-aastasi, 1979. a. oli selleks vanuseks 25—29 aastat. Valdavalt ollakse esimeses abielus. Pärast II maailmasõda on suurenenud korduvabielude arv. Üldse ei ole abielus olnud 5 % meestest ja 15 % naistest.

RAHVUSKOOSSEIS

Suuremad rahvusrühmad 1934., 1989. ja 2000. a. rahvaloenduse andmeil

Rahvus	1934		1989		2000	
	Rahvaarv	%	Rahvaarv	%	Rahvaarv	%
Kogurahvastik	1 126 413	100,0	1 565 662	100,0	1 370 052	100,0
Eestlased	992 520	88,1	963 281	61,5	930 219	67,9
Venelased	92 656	8,2	474 834	30,3	351 178	25,6
Ukrainlased	92	0,0	48 211	3,1	29 012	2,1
Valgevenelased	...	...	27 771	1,8	17 241	1,3
Soomlased	1 088	0,1	16 622	1,1	11 837	0,9
Juudid	4 434	0,4	4 631	0,3	2 145	0,1
Sakslased	16 346	1,5	3 466	0,2	1 870	0,1
Lätlased	5 435	0,5	3 135	0,2	2 330	0,2
Muud rahvused	13 842	1,2	19 711[1]	1,5	24 220[2]	1,8

[1] sh. 4058 tatarlast, 3008 poolakat, 2568 leedulast, 1669 armeenlast, 1238 aserit, 1215 moldovlast, 1178 tšuvašši, 985 mordvalast, 881 karjalast, 665 mustlast, 606 grusiini, 595 usbekki jne.

[2] sh. 2582 tatarlast, 2193 poolakat, 2116 leedulast, 1444 armeenlast, 850 aserit, 645 moldovlast, 542 mustlast jne.

seisu muutusi mõjutasid eestlaste eneseteadvuse tõus, mis vähendas eestlaste saksastumist, ning valitsev venestamispoliitika. Nii oli veel 1881. a. rahvaloendusel linnades saksa emakeelega eestlasi 7,9 % kõigist eestlastest (maal ainult 0,4 %). Venestamisega kaasnes venelastest ametnike juurdevool ning vene rahvusest tööliste ilmumine linnadesse. Rahvuskoosseisu on mõjutanud ka rahvuste vanuselise struktuuri ning loomuliku iibe erisused. 1945. a-ni oli Eesti rahvastiku rahvuskoosseis suhteliselt homogeenne. Eestlased moodustasid 1881. a. loendusel 92,9 ning 1934. a. loendusel 88,2 % alalisest rahvastikust (tollaste loenduste maa-alal). Teistest suurematest rahvusrühmadest olid 1934. a. rahvaloendusel esindatud venelased — 8,2 % (eriti Venemaaga piirnevatel aladel), sakslased — 1,5 % — ja rootslased — 0,7 %. 1. XII 1941. a. loendusel oli eestlasi 90,8 % rahvastikust. Kuna maarahvastik on olnud ja on ka tänapäeval valdavalt eestlased, siis muutus 19. ja 20. saj. eriti linnade rahvuskoosseis. 19. saj. I poolel oli linnades sakslasi hinnanguliselt 40—50 %, eestlasi 30—40 % ning muid rahvusi 10 % ümber. 1897. a. rahvaloendusel oli linnaelanikest eestlasi juba 67,8, sakslasi 16,3, venelasi 10,9 ja juute 2,3 %. 1920.—30. a-il valdasid eestlased veelgi enam ka linnades, moodustades 1934. a. loendusel 85,3 % linnarahvastikust. II maailmasõja järgsetel aastatel muutus rahvastiku rahvuskoosseis kiiresti celkõige massilise migratsiooni tulemusena. 1959. a. loendusel oli eestlasi 74,6 % kogurahvastikust, 1989. a-ks oli eestlaste osatähtsus aga vähenenud 61,5 %-ni (ehk kokku 963 281 eestlast, vt. tabel). 1989. a. loendusel registreeriti Eesti elanikena kokku 121 rahvuse esindajaid.

Teistest rahvusrühmadest on Eestis enim esindatud venelased, ukrainlased ja valgevenelased. 1934 elas Eestis 92 656

venelast, neist 50 080 Eesti nüüdisterr-l. 1941. a. 1. dets-ks oli venelaste arv Eestis vähenenud 72 848-ni. Neist elas Petserimaal 37 282, Virumaal 14 107 ja Tartumaal 11 276. 1959. a. loenduse andmeil elas Eesti nüüdisterr-l juba 240 227 ja 1989. a. 474 834 vene rahvusest in. ehk 30,3 % kogurahvastikust. 2000. a. loendati Eestis 351 178 venelast (25,6 % rahvastikust). 1934. a. elas Eestis 92 ukrainlast, 1989. a. loenduse andmeil oli neid 48 271 ehk 3,1 % kogurahvastikust, 2000. a. 29 012 (2,1 %). 1934. a. loendusel Eestis valgevenelasi ei registreeritud (neid ei elanud üldse või olid nad arvatud venelaste hulka). 1989. a. oli Eestis 27 771 valgevenelast. 1989. a. loenduse andmeil kuulus rohkem kui $^2/_3$ Eestis elavatest ukrainlastest ja valgevenelastest segarahvuselistesse perekondadesse.

Mitte-eesti elanikkond on valdavalt koondunud linnadesse, eelkõige Tallinna ja Kirde-Eesti tööstuslinnadesse ning Peipsi äärde. Linnarahvastikus oli eestlasi 1989. a. loendusel 51,2 ja venelasi 39,0 % ning maarahvastikus vastavalt 87,5 ja 8,5 %. Veel 1959. a. loendusel oli tallinlaste seas eestlasi 60,2 %, 1989. a. loendusel aga juba alla poole — 47,4 %. 1990. a-il hakkas eestlaste osatähtsus jälle suurenema ja oli 2000. a. loenduse andmeil 53,7 %.

Rände tõttu on Eesti rahvastikule iseloomulik suur välissündinute osatähtsus. Alaliste elanike sünnikoha andmeid küsiti 1989. a. loendusel. Eestis elas siis 406 628 in. (ehk 26,0 % kogurahvastikust), kes olid sündinud väljaspool Eestit ja keda võiks lugeda esimese põlvkonna immigrantideks. Nende seas oli ka 40 271 eestlast. 38 % väljaspool Eestit sündinud eestlaste sünnikohana oli näidatud kas Pihkva või Leningradi obl. Seega olid osa neist sünnijärgsed Eesti kodanikud, kes olid sündinud Petserimaal. Võrdluseks: Lätis oli välissündinuid 1989. a. 25,7 ja Leedus 10,0 % elanikkonnast. Euroopa riikidest on Eestiga võrreldes suurem välissündinute osakaal vaid Luksemburgis. Venelastest oli Eestis sündinud 42,9, ukrainlastest 21,1 ning valgevenelastest 21,2 %. Arvestades ka sissesõitnute teist ja kolmandat põlvkonda, moodustas 1989. a. loendusel välispäritolu rahvastik enam kui 35 % kogurahvastikust. 2000. a. oli 80,7 % Eesti elanikest sündinud. Sünnimaa järgi elas 2000. a. Eestis [illegible] 1 117 700, 1944/45 loovutatud aladel sündinuid [illegible] maad, Ukrainat, Valgevenet ja Lätit näitasid [illegible] vastavalt 184 700, 25 100, 14 900 ja 4300 isikut, [illegible] 13 500 in. 1990. a-te väljaränne ja negatiivne [illegible] on rahvastiku rahvuskoosseisu toonud suuri [illegible] enam on vähenenud venelaste arv. Ka eestlaste [illegible] nenud. 2000. a. loendati Eestis 930 219 eestlast [illegible] vähem kui 1989. a. rahvaloendusel). 1991—98 [illegible] 118 300 elussünnist oli 84 900 lapsel (71,8 % [illegible] arvust) ema eestlane. Kõrgema keskmise vanuse [illegible] eestlaste hulgas rohkem surmajuhtumeid ning [illegible] gatiivsest loomulikust iibest (–42 700 in.) [illegible] ajavahemikul eestlased enamiku (–23 000).

Rahvuse üheks põhitunnuseks on emakeele [illegible] loenduse andmeil kõneldakse Eestis emakeelena [illegible] keelt. Eestlastest pidas eesti keelt oma emakeeleks [illegible] küsitletutest ning venelastest vene keelt emakeeleks [illegible] Samas pidas vaid 41,1 % ukrainlastest oma emakeeleks [illegible] ukraina keelt ning 56,8 %-l ukrainlastest oli emakeeleks [illegible] vene keel. Valgevenelastest oli valgevene keelt emakeeleks [illegible] vaid 28,7 %-l (vene keel oli emakeeleks 69,7 % valgevenelastest). 1989—2000 suurenes eesti keelt emakeele [illegible] või teise keelena oskajate osatähtsus 67,4 %-lt [illegible] kogurahvastikust. Vene keelt valdas emakeelena [illegible] keelena 58,9 % rahvastikust. Vaid 13,7 % venelastest [illegible] 1989. a. loendusel, et valdab eesti keelt vabalt [illegible] ning 1,3 % venelastest pidas oma emakeeleks [illegible] 2000. a. oskas 39,7 % venelastest eesti keelt emakeele [illegible] või teise keelena.

2000. a. loendus korrigeeris rahvastiku rahvuskoosseisu [illegible] meid oluliselt. EV kodanikest valdas 2000. a. emakeelena [illegible] vene keelt 49,2, inglise keelt 29,4, eesti keelt [illegible] keelt 11,9 ja soome keelt 11,8 % küsitletuist. [illegible] rahvusest elanikke ja eriti segaperekondades [illegible] tifitseerib end eesti rahvusest isikutena.

USULISED ERINEVUSED

Eestis nagu teistes Põhjamaades ei ole religiooni mõju suur. Kirikus käiakse pms. usupühadel ja pühapäeviti. Levinud on hingedepäeva tähistamine haudadel küünalde süütamisega. Agaramalt tegutsevad mõned väiksemad usulahud (nt. Jehoova tunnistajad). See johtub sellest, et juba a-st 1926 on perekonnaseisukirjade pidamine korraldatud riiklikul tasandil, ja asjaolust, et üle poole sajandi ei õpetatud koolides usuõpetust. Vanadest traditsioonidest on taastatud uute ehitiste ja rajatiste, lippude jms. kiriklik sisseõnnistamine. Kaitseväes, haiglates ja vanglates teenivad kaplanid jt. vaimulikud. Usklike tegeliku arvu teadasaamist raskendab asjaolu, et suhtumist religioonisse peetakse Euroopa tavade kohaselt delikaatseks küsimuseks. Seetõttu oli 2000. a. loendusel religiooni puudutavatele küsimustele vastamine vabatahtlik.

1897. a. oli Eesti alal protestante 84,2, õigeusklikke 14,3, vanausulisi 0,7, juudi usundi tunnistajaid 0,5 ja katoliiklasi 0,4 %. Ligikaudu samasugune jaotus oli 1922. a. loenduse andmetel: luterlasi 78,3, õige- ja vanausulisi üle 19, baptiste 0,5, juudiusulisi 0,4 ja katoliiklasi 0,2 %. 1937. a. oli EELK koguduste liikmeid 851 060 ja EAÕK [illegible] Vahepealse ligi poole sajandi kohta tõesed [illegible] 2000. a. rahvaloenduse andmeil tunnistas [illegible] vanemate seast (1 031 285 in.) kindlasse [illegible] mist 31,8 % küsitletuist. Usu suhtes [illegible] sid 37,0 ja ateistid 6,7 % vastanuist, [illegible] vastata 15,8 % ja ei soovinud vastata 8,7 %. [illegible] jaist moodustasid luterlased 14,8 %, [illegible] baptistid 0,6 %, katoliiklased 0,5 %, [illegible] 0,4 %, nelipühilased 0,3 % ja vanausulised [illegible] usundeid märkis 0,9 % ning usundi jätte [illegible] vastanuist. Kokku oli usundeid 76. Kindlat [illegible] 26,3 % eestlastest, 42,0 % venelastest [illegible] rahvuste esindajaist.

1990. a-te II poolel oli kõige rohkem luterlasi [illegible] oli EELK-s 166 kogudust ja neisse kuulus [illegible] Järgnesid õigeusu ja baptistide kogudused. [illegible] on veel nelipühilastel, metodistidel, jehoovatunnistajatel [illegible] listel. Kokku oli kogudustel 220 000 liiget.

...ALNE JA TÖÖALANE KOOSSEIS. TÖÖALANE JAOTUS

...majandus- ja sotsiaalsuhete ...linnastumine, haridustaseme kasv ...rahvastiku sotsiaalses ja tööalases ...ühiskonna arengule on ka rahvastiku ...struktuuri aastatega põhjalikult muu-

...ülevaatlikumat oli Eesti ala rahvastiku ...ühtlemisi ühtlane. Vabad talupojad ...põllumassi. H. Palli andmeil polnud ...Seejärel algas rahvastiku kihis- ...võis 1—2 % elanikkonnast ...millesse kuulusid valdavalt sakslas- ...lihtsad, raehärrad, rüütelvennad, ...Keskkihti kuulusid käsitöölised, ...sõjasulased jt., kelle arv ...7000 ehk 2—3 % rahvastikust. ...Kolmanda suurima rühmi- ...millesse kuulusid teenija- ...ning maal elav alamal seisev ...teenijatüdrukud). Alamrahvast võis ...4—5 % rahvastikust. Valdav osa ...jagunes mitmeks kihiks. ...sotsiaalselt staatuselt ...kuni pärisorjusele. 1558.— ...talurahvas neljaks kihiks: ...vabadikud (popsid), sulasrahvas ...mõisateenijad (mõisasulased, ...Lõpul oli pärisoriseid talupoegi, ...ligikaudselt üle 90 % rahvas- ...moodustas tol ajal u. 75 % ...kokku u. viiendiku. Mõisa ...vähe talupoegi. Aadlike ...ligikaudselt 1—1,5 % ning ...sellid, teenijad jt.) oma ...talurahvaseadus (1816, ...vähise vabaduse, kuid maa jäi

...rahvaloenduste andmed. ...loendus fikseeris suu- ...kes moodustasid 89,2 % ...ja maal 96,1 %. Mõisnike ...linnas 28,9 % ning maal ...vaimulikud jms. moodustasid ...1934. a. loenduse andmeil ...kalandusega) 68,2, ...ning kaubanduses (koos ...panganduse ja kindlustusega) ...tegevuses (riigivalitsemine, ...sõj., riigikaitse) oli hõivatud ...moodustasid u. 46, teenistujad ...aktiivsest rahvastikust. Töö- ...a-il suhteliselt väike. Vaid ...a-il (1932—33) ületas tööbör- ...oli üle 8000 kuus, see moodustas ...oli üle 1 %. Lisaks tuleb arvestada ...Viimased jäid linnades asuvate ...oli 1932. a. veebr-s valdades ja ...andmeil oli maal töötute ...loendus fikseeris töötute arvuks ...neist tööd 26 000. Töötuse ...a-te lõpul tekkis Eestis juba

Eesti okupeerimine 1940 ning II maailmasõjale järgnenud rahvamajanduse kiire industrialiseerimine ja kollektiviseerimine tõid suuri muutusi omandisuhetesse ning majanduse struktuuri. Rahvastik linnastus kiiresti. Muutus ka rahvastiku sotsiaalne koosseis. 1959.—89. a. loendustel fikseeriti töötava rahvastikuna töölised, teenistujad ja kolhoosnikud, arvates tööliste hulka ka nt. sovhoositöötajad. Seetõttu on Nõuk-aegsed rahvastiku sotsiaalse koosseisu andmed rahvusvaheliselt võrreldamatud. 1959. a. loenduse andmeil moodustasid töölised 55,2 % töötavast rahvastikust, teenistujad 23,6 ning kolhoosnikud 20,6 %. 1989. a. rahvaloendusel olid need suhtarvud järgmised: töölised 56,0, teenistujad 34,0 ning kolhoosnikud 9,8 %.

1987. a. tööjõu-uuringu alusel oli Eesti rahvamajanduses rakendust leidnud 697 900 in-st 33,0 % hõivatud tööstuses, 9,1 põllumajanduses, 7,7 veonduses ning 9,7 % ehituses. Rahvuseti oli tööhõive küllaltki erinev. Nii olid tööstustöötajatest 42,8 % ning veondustöötajatest 43,9 % eestlased. Samas olid põllum-töötajatest 85,4 % eestlased (kokku oli eestlaste osa töötavas rahvastikus 58,7 %). Lisaks jaotati rahvamajandus tegevussfääriti materiaalse tootmise harudeks, kus oli 1989. a. hõivatud 71,8 % töötajatest, ning mittetootmisharudeks, kus leidis rakendust 28,2 % töötajatest. 1980. a. lõpul hakati looma alternatiivseid turumaj. ettevõtlusvorme. 1989. a. oli kooperatiivides, ühis- ja väikeettevõtetes, individuaaltöösfääris ja talumajapidamises hõivatud 23 000 in. ehk 2,7 % registreeritud hõivatutest.

1995. a-st korraldab ESA Rahvusv. Tööorg-i metoodikale tuginevaid tööjõu-uuringuid, mis võimaldavad tagasivaateliselt hinnata ja rahvusvaheliselt võrrelda rahvastiku sotsiaalses ja tööalases koosseisus alates 1989. a-st toimunud muutusi. Siirdeaja reformide tulemusena on kiiresti vähenenud majanduslikult aktiivse rahvastiku osakaal. Tööjõus osalemise määr (kõigi hõivatute ja töötute summa ning 15—64-aastaste, s. t. tööealiste inimeste suhe) on kahanenud 78,9 %-st (1989. a.) 71,9 %-ni (1998. a.), sh. meeste tööjõus osalemise määr 83,8 %-st 77,8 %-ni ning naiste oma 74,3 %-st 66,4 %-ni. Naiste väiksem tööjõus osalemise määr on seotud nende senise varasema pensionile minekuga. Samuti oli Nõuk. ajal naiste hõivatus turumaj. ühiskonnale omase tasemega võrreldes äärmiselt suur. Rahvastiku maj. aktiivsuse langus on osaliselt seotud ka sotsial. käsumajanduse (kunstlikult) ülepaisutatud ja ebaefektiivse hõive vähenemisega. Tööhõive määr (hõivatute ning kogu 15—64-aastase rahvastiku suhe) vähenes 78,5 %-st (1989. a.) kuni 64,7 %-ni (1998. a.). Siirdereformide tagajärjel on tekkinud uus sotsiaalne kiht — töötud —, kelle osakaal suurenes samal ajavahemikul vähem kui 1 %-st 10,0 %-ni. A-ks 2001 oli töötute osatähtsus suurenenud 13,9 %-ni. On tekkinud ka varjatud tööpuudus: üle 20 000 in. sooviksid töötada ja oleksid valmis töö olemasolu korral seda ka kohe alustama, kuid nad on ühel või teisel põhjusel aktiivseist tööotsinguist loobunud (nn. heitunud isikud). Muutunud on majandussektori järgi hõivatute hulk. 1989. a. oli majanduse primaarsektoris (põllum., jahindus, metsamajandus, kalandus, mäetööstus) hõivatud 189 700 in. (22,6 %), sekundaarsektoris (töötlev tööstus, energeetika, gaasi- ja veevarustus, ehitus) 298 500 in. (35,6 %) ja tertsiaalsektoris (teenindus) 349 900 in. (41,8 %), aga a-ks 2000 (II kvartali andmed) oli primaarsektorisse alles jäänud vaid 42 300 in. (7,0 %), sekundaarsektorisse 209 000 in. (34,7 %) ning ainult teeninduses oli töötajate arv kasvanud — 352 700 in. (58,3 %). Tegevusalade järgi olid töö-

tajate arvult suurimad töötlev tööstus — 139 200 töötajat (23,0 %), hulgi- ja jaemüük jms. — 77 100 töötajat (12,8 %), veondus, laondus ja side — 62 900 töötajat (10,4 %) — ning ehitus — 47 300 töötajat (7,8 %). Kunagisse suurimasse tegevusvaldkonda põllum-sse oli alles jäänud 39 800 töötajat (koos jahi- ja metsamajandusega). Hariduses oli hõivatud 47 400 in. (7,8 %) ning riigivalitsemises ja -kaitses 34 100 in. (5,6 %; 2000. a. II kvartali tööjõu-uuringu andmed).

Hõivatutest võib 43 % lugeda tinglikult nn. valgekraedeks ehk teenistujateks ning 57 % sinikraedeks ehk töölisteks. Naised moodustasid valgekraedest 61 %. Samas on nn. tootvad sinikraed üha enam asendumas teenindavate sinikraedega (1995. a. andmed). Ametialade järgi on 1990. a-il suurenenud vaid teenindus- ja müügitöötajate arv: 1989. a. oli see 56 300 ja 2000. a. II kvartalis 65 100. Teiste ametialade töötajate arv on kiiresti vähenenud. Suurimad [illegible] rühmad on seadusandjad, kõrgemad ametnikud ja [illegible] tippspetsialistid — kokku 157 400 in., [illegible] listid ja tehnikud ning ametnikud — 103 [illegible] oskus- ja käsitöölised — 102 100 in. Valdav [illegible] on palgatöötajad — 91,2 %. Kasvab palgatöötajate ja üksikettevõtjate arv (48 800), [illegible] 8,1 % hõivatutest (2000. a. II kvartali andmed). [illegible] töötajaskonnast on ka palgata peretöötajad. [illegible] osa täiskasvanud elanikkonnast moodustab [illegible] mitteaktiivne rahvastik. 2000. a. II kvartali [illegible] oli 15—74-aastastest mitteaktiivseid 407 800. [illegible] need inimesed kas pensionieas (43,8 %), õppurid [illegible] õppel (27,2 %), haiged või invaliidid (12,1 %) [illegible] laste või teiste pereliikmete eest (9,8 %).

HARIDUSTASE JA -HÕIVE

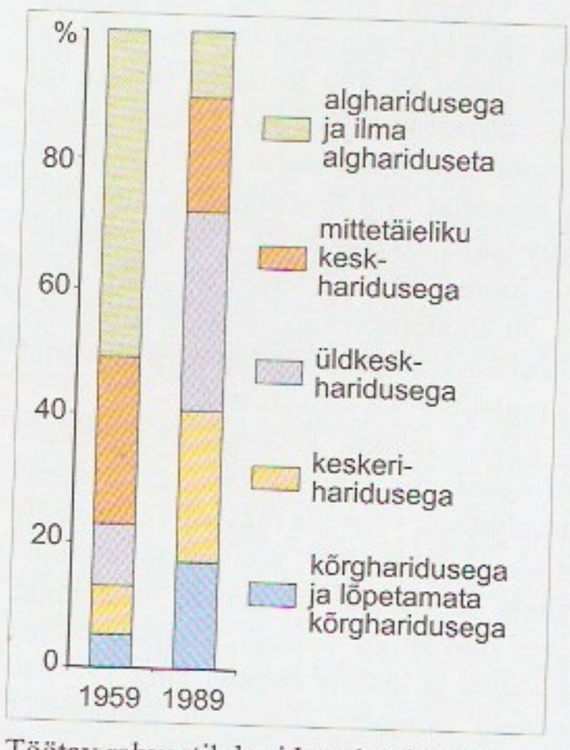

Töötav rahvastik hariduse järgi 1959 ja 1989

Eestis on hariduse väärtustamine sügavalt juurdunud ja pikaajaline traditsioon. 1897. a. loenduse andmeil oskas Eesti alal lugeda 94,9 % üle 10 aasta vanustest elanikest, seejuures 96,7 % eestlastest. 20. saj. II poolel on kiiresti kasvanud kutse- ja kõrgharidusega inimeste arv. 1959. a. loenduse andmeil oli 4,9 %-l töötavatel inimestel kõrg- või lõpetamata kõrgharidus, 1989. a. oli neid inimesi juba 16,6 %. Kiiresti kasvas keskeriharidusega inimeste arv ja osakaal: 1959. a. oli neid hõivatute hulgas 7,6 ja 1989. a. 24,5 %. Ka üldkeskharidusega inimeste osa suurenes jõudsalt: 1959. a. oli neid 8,5 % ning 1989. a. juba 30,3 %. Mittetäieliku keskharidusega, alghariduse ga ning hariduseta täiskasvanud elanikkonna osatähtsus on kiiresti vähenenud ka seetõttu, et madalama haridustasemega eakam elanikkond väheneb pidevalt. Elanikkonna hariduskoosseisu on mõjutanud ka rahvastiku ränne. Haridustase on linnas ja maal mõneti erinev, ka erineb see soo ti ning rahvuseti. 1989. a. loenduse järgi oli kõrg-, lõpetamata kõrg- ning keskeriharidus 43,6 %-l linnas ning 33,8 %-l maal töötavatel inimestel. Naised pürgivad kõrg- ja keskerihariduse poole aktiivsemalt: hõivatud naistest oli sellise haridusega 46,6 ja meestest 40,6 %. Küllaltki palju inimesi omandas hariduse töö kõrvalt. 1959. a. loenduse andmetel oli neid inimesi 21 300, 1979. a-ks oli see arv suurenenud 41 700-ni. 1989. a. loenduse andmeil vähenes nende inimeste arv, kes ühitasid töötamist õppimisega, 28 500-ni. Rahvuste järgi pürgivad kõige enam kõrghariduse poole juudid: 1989. a. loendusel oli kõrg- ja lõpetamata kõrgharidus iga 1000 10-aastase ja vanema elaniku kohta 552 juudil, 118 eestlasel, 133 venelasel ning 146 ukrainlasel. Mõnevõrra mõjutas seda näitu ka rahvuste erinev vanusestruktuur. Siirdeajal on kiiresti kasvanud nii riiklikes kui ka eraülikoolides õppijate arv: 1990. a. õppis neis 25 900, 2000. a. juba 42 250 in. Riiklikes ja erarakenduskõrgkoolides õppijate arv oli 2000. a. õppeaasta algul 8600. 1993. a. õppis ühes või teises vormis 74,3 % kõikidest 14—19-aastastest noortest, 1997. a. juba 79,8 %. 20—24-aastaste seas oli õppureid 1993. a. 15,3 ja 1997. a. 22,4 %. Oodatav keskmine õpiaeg on 6—40-aastaste vanuserühmas kasvanud 14,8 aastani (2000/01. õ.-a. andmed). Noorte pürgimist parema hariduse poole põhjustab haridust soodustav tööturu konjunktuur. Tööhõive ja töötuse määr ning hõivatute palgatase on kiiresti diferentseerunud, sõltuvalt töötajate haridu slikust ja erialasest ettevalmistusest. Nii on tööjõu-uuringute andmeil kolmanda taseme haridusega (kõrgharidus ja keskeriõpe) 15—74-aastastest inimestest hõivatud [illegible] 84,9 ja naistest 73,6 %, [illegible] haridusega (üldharidus [illegible] kutseõpe) 66,[illegible] % (meestest 59,5 %) ning [illegible] dusega (üldharidus [illegible] (meestest 34,1 ja naistest [illegible] jõu-uuringute andmed) [illegible] pigem on hõivatute hariduse [illegible] kui antud töö nõuaks. Nõuk. [illegible] küsitletutest, et nende hariduse [illegible] tehtavaks tööks vajalikku, [illegible] 3,9 % vastas, et töö nõuab [illegible] haridustaset. 81,5 % [illegible] küsitletud, et töö ja haridus [illegible] kooskõlas. Ka töötus on [illegible] vuses haridustasemega: [illegible] kõigi 15—74-aastaste [illegible] 9,6 %, sh. kolmanda [illegible] sega inimeste hulgas [illegible] haridusega 10,5 ning [illegible] haridusega 16,1 % (1989. a. [illegible] tööjõu-uuringu andmed). Nõuk. ajal rakendati [illegible] tasu nivelleerivat palgapoliitikat, [illegible] tulemusena palgaskaala [illegible] nud haridust ega ersiline [illegible] 1989. a. märtsis toimunud [illegible] andmeil oli Eesti keskmine [illegible] kuus. Kuigi kõrgharidusega [illegible] palk oli keskmiselt [illegible] 258 rbl. —, ei jäänud [illegible] ka madalama haridusega [illegible] keskeriharidusega töötajad [illegible] miselt 219 rbl., keskharidusega [illegible] 228 rbl., mittetäieliku [illegible] töötajad 232 rbl. ning [illegible] töötajad 200 rbl., kuna [illegible] tasustati keskmisest [illegible] haridustasemega [illegible] kultuuritöötajaid. [illegible] paigaks oli tööjõu-uuringute [illegible] kõrgharidusega töötajate [illegible] kõrgem kui kõigi [illegible] tasemega hõivatute [illegible]

TAASTE ARENG

iseloomustatakse taaste
oodatava eluea pikkuse
Need näitajad sõltuvad
(taaste tüüp) kui ka
(sõda, nälg, epi-
rahvastiku asendumine on
põlvkonna teisega asendumise
Eristatakse brutotaastet
ei arvestata suremust enne
netoasendumist, milles
Taaste netokordaja mõõdab sta-
ja suremuse vanuse-
kaua, nimelt põlvkon-
Eesti rahvastik hakkas
Venemaa piirkondadega
abiellumisiga, vallaliste
perekond ja mada-
märgatavalt sure-
kui suremus ning
oli iive negatiivne või
traditsiooniline taaste
1934 oli sündimus
–34 oli rahvastiku taaste
populatsiooni algust. Eriti
Sellise olukorra jätku-
vähenema 1940. a-te
arengut mõjutas
inimkaotusi ja millele
suurenes ootamatult
Teatud osas oli
1960. a-te kesk-
Uuesti tõusis päevakorda
oli eestlaste iive nega-
suurenes, sest sündimus
fertiilsus ületas muulaste
a-te algul suur, säilitasid
a-te keskel suure-
vähenes, saavutati sel
võrreldes suhteliselt
a-st on nii kogu elanik-
negatiivne. Taastet mõjutab
abiellumise, kui püsivad on
20. saj. algul olid
oli vähe. 1930. a-te algul
Inimades. 1934. a. oli täis-
Inimades 49 ja valdades
perekonnad dünaamilise-
suurendas ka sündimus- ja
esmaabiellunud mees
Sünnitati enamasti
andmetel oli täiskas-
Väljaspool abielu sündis
muutus. Abiellumisiga
arv. 1995. ja 1996. a.
arvu. Suurenes abortide
sünnituse kohta 150 aborti).
Summaarne sündimus
a.).

Esimesed suremustabelid Eesti elanike kohta koostati 1897. a. loenduse andmete alusel (Sergei Novoselski, Kārlis Balodis). Keskmine eluiga ulatus 43 eluaastani. Kuni 1970. a-teni pikenes keskmine eluiga laste, eriti rinnalaste suremuse vähenemise tõttu. 1970—2000 on keskmine eluiga stabiliseerunud, meeste osas isegi kohati lühenenud (langenud 1950. a-te tasemele). Naised elavad Eestis meestest 11 aastat kauem.

Rahvastiku taastootmise netokordaja on alla 1 (1999. a. 0,59), s. t. järgmised põlvkonnad on väiksemaarvulised. 1990. a-te II poolel on iive stabiliseerunud ja taastenäitajad paranenud.

Rahvastiku taaste ebarahuldavale olukorrale juhtis juba enne I maailmasõda tähelepanu Nikolai Köstner, 1935. a. arutati madala iibe probleeme rahvusliku kasvatuse II kongressil, mille tulemusena rakendati mõningaid abinõusid lastega perekondade toetamiseks. 1960. a. lõpul esitas ajalehe „Edasi" loominguliste kohtumiste klubi iibeprobleemi laiale üldsusele arutamiseks. 1987. a. algul võeti vastu määrus Eesti demograafilise olukorra parandamiseks. 2000. a. algul valmis rahvastikuministri büroo eestvõttel pere- ja lastepoliitika kontseptsioon, mida soovitatakse aluseks võtta riiklike toetuste andmisel. Vt. ka „Tervishoid", „Rahvastikuteadus".

B: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959. года. Эстонская ССР.* M., 1962; K. Laas. *Rahvastikuprotsessidest Eestis*. Tln., 1978; A. Kelam. *Eesti NSV perekond: sotsioloogiline portree*. Tln., 1980; A. Kuddo. *Population losses — World war II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report*. Tln., 1991; K. Laas. *Eesti linnastumine*. — Akadeemia, 1992, 9; E.-M. Tiit. *Eesti rahvastik ja selle probleemid*. — Akadeemia, 1993, 8, 9, 10; *Eesti statistika aastaraamat*, 1993—2000; A. Marksoo. *Sündimuse geograafiast Eestis*. — Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 27. Tln., 1993; L. Tepp. *Rahvastikuränne Eestisse ja Eestist välja*. — Eesti Statistika, 1994, 9; *Tööturg Eesti Vabariigis 1918—1940*. Tln., 1994; A. Kuddo. *Emering Labour Markets*. — World Developments Studies 2, UNU/WIDER. Helsingi, 1995; *Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel*, I—V. Tln., 1995—97; H. Palli. *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712*. — Academia, 1996, 6; H. Palli. *Eesti rahvastiku ajalugu 1712—1799*. — Academia, 1997, 7; M. Ainsaar. *Eesti rahvastik Taani hindamisraamatust tänapäevani*. Trt., 1997; R. Noorkõiv. *How Estonia's Economic Transition Affected Employment and Wages (1989—1995)*. — Policy Research Working Paper No 1837, The World Bank, Washington DC, 1997; J. Uibu. *Eesti rahvastiku tervis XXI sajandi künnisel*. Tln., 1997; *Rahvaloendused Eestis*. Tln., 1997; H. Kulu. *Eestlaste tagasiränne 1940—1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel*. Helsingi, 1999; R. Eamets jt. *Employment and labour market in Estonia*. — European Training Foundation. Trt., 1999; K. Katus, A. Puur jt. *Rahvastiku vananemine Eestis*. Tln., 1999; *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*. Tln., 1999; *Eesti tööjõu-uuringud 1995—2000*. Tln., 2000; *2000. aasta rahva ja eluruumide loendus, I. Faktiline ja alaline rahvastik, rahvastiku paiknemine, soo- ja vanuskoosseis*. Tln., 2001; *II. Kodakondsus, rahvus, emakeel ja võõrkeelte oskus*. Tln., 2001; *III. Sünnikoht ja ränne*. Tln., 2002; *Haridus. Usk*. Tln., 2002.

Arvo Kuddo ja Kaljo Laas

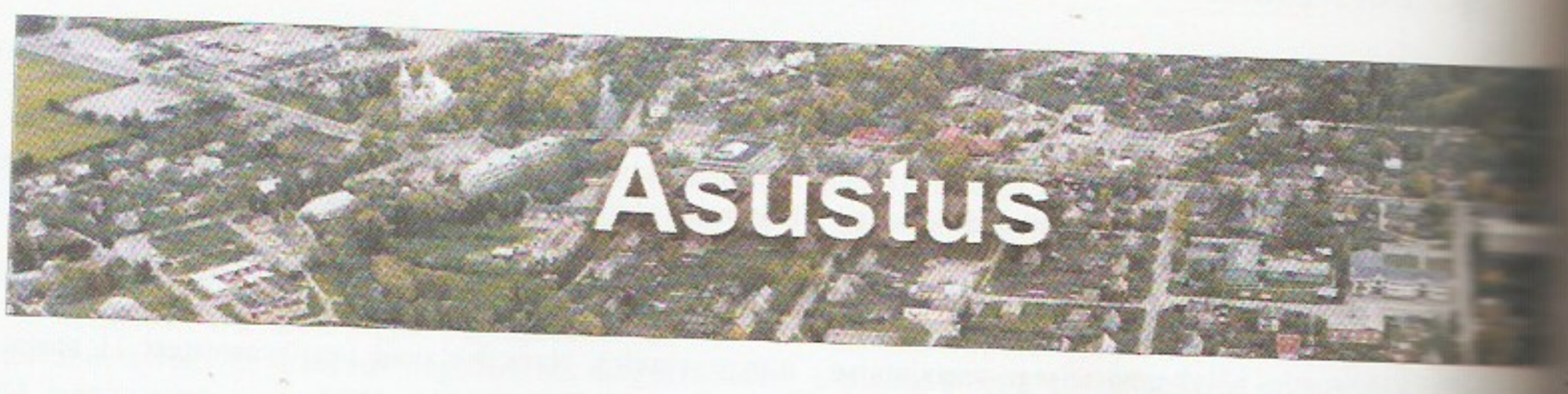

Asustus

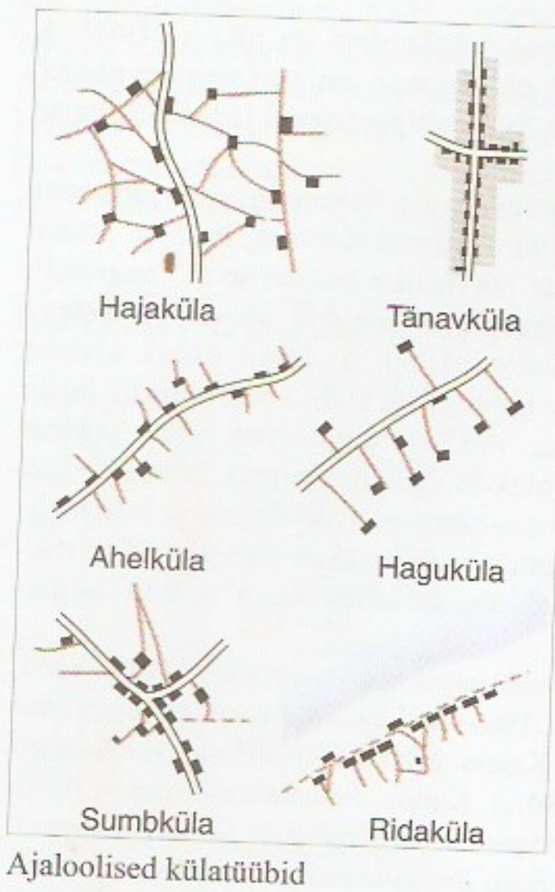

Ajaloolised külatüübid

Asustus on mingi kindla terr-i, eeskätt inimese alaliseks elamiseks sobiliku maa-ala kattumus asulavõrguga. Asulavõrk on nüüdisilme omandanud aegade jooksul. Asustusüksused on tiheda hoonestuse ja tuhandete elanikega **linnad**, neist väiksemad on kuni mõne tuhande elanikuga **alevid**, kohaliku keskuse funktsiooni täitvad, keskmiselt paarisaja elanikuga **alevikud** ning pms. põllum. tootmisega seotud **külad**. Viimased võivad oma hoonestuse paiknemiselt olla haja- või sumbkülad, eristatakse ka ahel-, hagu-, rida- ja tänavkülasid. Asustust, nagu rahvastikkugi, võib jagada linna- ja maa-asustuseks, kuni 1996. a-ni käsitleti linnaasustusena linnu ja aleveid ning maa-asustusena alevikke ja külasid, seoses alevike arvamisega linnaasustuse rühma jäid maa-asulateks ainult külad.

Nagu haldusüksusedki, kat[illegible] tusüksused kogu riigi pin[illegible] kokku hõlmavad 692,4 km² [illegible] kondade koguterr-st). Pin[illegible] on Tallinn — 158,3 km² (22,9 [illegible] koguterr-st). Tallinnale jä[illegible] (84,5 km²), Kohtla-Järve [illegible] Tartu (38,8 km²), Paldiski [illegible] Pärnu (32,2 km²). Nimet[illegible] vad üle 50 % linnade kog[illegible] seima pindalaga linnad [illegible] Võhma (mõlemad 1,93 k[illegible] Tapa (17,4 km²) suhteliselt [illegible] seletatav Nõuk. ajal nend[illegible] tud militaarmaaga. Mõne [illegible] Viljandi, Maardu) pind[illegible] järvede pinna. 9 alevit hõ[illegible] 48,2 km²; suurim on Kõ[illegible] maastikus asuv Aegviidu [illegible] väikseim turbabriketitehase [illegible] (1,76 km²). Alevike ja k[illegible] ole teatmikes välja toodu[illegible]

Kehtnast loodes asuv Kumma on tüüpiline sumbküla

Asulate arv ja keskmine pindala (km²) maakonniti 2000

Maakond	Külad ja alevikud			Linnad ja alevid		
	Külade ja alevike pindala	Arv	Ühe küla või aleviku keskmine pindala	Linnade ja alevite pindala	Arv	Ühe linna või alevi keskmine pindala
Harjumaa	4 084,7	423	9,66	247,5	8	30,94
Hiiumaa	1 018,8	184	5,54	4,5	1	4,50
Ida-Virumaa	3 190,1	221	14,43	174,0	8	21,75
Jõgevamaa	2 588,5	234	11,06	15,3	3	5,10
Järvamaa	2 603,0	207	12,57	19,8	2	9,90
Läänemaa	2 368,7	238	9,95	14,4	2	7,20
Lääne-Virumaa	3 422,6	380	9,01	41,9	4	10,47
Põlvamaa	2 155,6	262	8,23	9,2	2	4,6
Pärnumaa	4 747,0	332	14,29	60,7	7	8,67
Raplamaa	2 962,7	276	10,73	17,0	4	4,25
Saaremaa	2 907,2	500	5,81	14,9	1	14,95
Tartumaa	2 942,1	347	8,48	50,6	3	16,87
Valgamaa	2 017,9	156	12,93	25,7	3	8,57
Viljandimaa	3 394,1	261	13,00	28,4	6	4,73
Võrumaa	2 289,7	575	3,98	15,7	2	7,85
Kokku	42 691,7	4596	9,29	739,6	56	13,21

de alged. I a-tuh. keskel hakati rajama ülikutele turvalisi linnuseid (parimini uuritud on nt. 1000 m² suurune Rõuge). Peale väikeste ülikulinnuste olid olemas ka kõrgete ringvallide ja paljude ehitistega suuremad linnused, nagu Varbola Jaanilinn, Muhu, Valjala jmt. Kokku oli 13. saj. algul Eesti alal üle saja erineva suuruse, ehituslaadi ja vanusega linnust, hinnanguliselt elas tollal Eestis 150 000—180 000 in. Asulate arv võis ulatuda mõne tuhandeni. Suurem osa terr-st oli asustatud, asustamata alasid võis olla Soomaal, Alutagusel jm.

Linnade teke ja areng

Feodalismiajastul diferentseerusid asulad linnadeks ja küladeks ning tekkisid nendevahelised süsteemsed sidemed. 12. saj. lõpuks — 13. saj. alguseks olid linnalise ilme omandanud Tallinn, Tartu ja Viljandi ning tõenäoliselt mõni teinegi asula. Vormiliselt on linnaõigustega asulate kujunemine seotud Saksa ja Taani vallutajate sissetungiga. Vallutatud aladel hävitasid sissetungijad enamiku varafeodaalseid linnaalgetega asulaid, sest need olid põliselanike peamisteks vastupanukolleteks, ja ehitasid mõnel pool varemetele enda jaoks uued, hästi kindlustatud linnused ja lossid, mille kaitse all hakkasid taas arenema asulad. Suurimad neist said 13. saj. linnaõigused. Kõigil keskaja Eesti linnadel olid võimsad arhitektuurilise dominandi tähtsusega linnused. Tallinn, Tartu, Pärnu, Narva, Viljandi ja Haapsalu olid ümbritsetud ka tugeva kaitsevööndiga, mis koosnes müüridest, tornidest, vallidest ja kraavidest, Paidel ja Rakverel sellist kaitsevööndit polnud. Linnade ümber tekkisid varakult oma sotsiaalse sisu ja arhitektuurilise ilme poolest erinevad eeslinnad. Need olid alamkihtide elupaigaks, kuid siin-seal leidus ka esinduslikke linnakodanike väljasõidukohti, parke ja suvemõisu. Linnarahvastik kasvas jõudsalt. 1372 võis Tallinnas elada u. 4000 in. ja ta oli 14. saj. üks Baltimaade suurimaid linnu. Oma suuruselt ja arengutasemelt ei jäänud Tallinnast oluliselt maha Tartu. Teised tollased Eesti linnad olid väiksemad — mõnisada kuni paar tuhat elanikku.

16. saj. ilmnesid Eesti linnaehituses uued, renessanss-stiili jooned. Tervikuna oli 16. saj. linnadele raske aeg. Laastavas Liivi sõjas said mitmed linnad tugevasti kannatada. Pika aja jooksul ei tekkinud uusi linnu. Sajandi II poolel said linnaõigused Kuressaare (1563) ja Valga (1584). Uus sõdade laine tabas Eestit 17. saj., millal kogu Eesti läks Rootsi võimu alla. Nälja ja taudide tagajärjel vähenes Eesti rahvastik $^2/_3$ võrra. Tunduvalt vähenes linnarahvastik, mitmed linnad (Viljandi, Rakvere, Haapsalu, Paide) kaotasid linnaõigused ja muutusid mõisnike omandiks. 18. saj. algul liideti Balti ala Vene keisririigiga, see põhjustas maj. ja pol. muudatusi, mis tekitasid põhjapanevaid nihkeid asulastiku arengus. Eestis algas suhteliselt rahuliku arengu ajajärk. Hakkasid arenema manufaktuurid ja põllum., eriti loomakasvatus. Linnaõigused said Paldiski (1783) ja Võru (1784), sellega lõppes nn. vanade linnade rühma moodustumine. 1782 oli Eesti alal rahvastiku hinnanguline arv 417 000, sh. linnades 23 000. Sellele järgnenud 90 aasta jooksul linnarahvastik peaaegu kolmekordistus,

Rapla sai linnaõiguse 1993. a.

ulatudes 1862/63 64 100-ni. 1897 oli rahva arv suurenenud 958 000-ni, 12 vanas linnas elas kokku 180 900 in., neist 32,5 % Tallinnas, 22,8 % Tartus ja 15,8 % Narvas. Kapitalistliku formatsiooni kujunedes algas vanade linnade ümbersünd. 19. saj. keskel muutusid senised kaubandus- ja käsitöölinnad ühtlasi tööstuskeskusteks, raudteesõlmedeks, kuurortideks ja koolilinnadeks, kusjuures eri linnades avaldusid funktsioonid erineval määral. 1920.—30. a-iks oli Tallinn saanud Eesti ainsaks suureks kaubandus- ja tööstuslinnaks, ühtlasi riigi tähtsaimaks liiklussõlmeks ning rahandus- ja halduskeskuseks. Enne I maailmasõda tekkinud sõjatööstus laostus sõja järel kiiresti. Kuid rasketööstuse languse halvavat mõju suutis teatud määral hüvitada linna muutumine pealinnaks, millega kaasnes tema administratiivse mõjupiirkonna tunduv laienemine.

Kõige varem asus vanadest linnadest industrialiseerimise teele Narva. Ühtlasi oli Narva vanadest linnadest ainus, kus tööstus omandas ülekaaluka seisundi, muude funktsioonide (kaubanduse, transpordi) osatähtsus oli seal suhteliselt väiksem kui mujal. Narva eraldumist teistest vanadest linnadest aitas suurendada asjaolu, et ta ei olnud maakonna keskus. Ülejäänud linnu (v. a. Paldiski) võis iseloomustada kui maakonnalinnu — kohalikke haldus- ja majanduskeskusi. Muidugi oli maakonnalinnadel ka omapärasusi (Tartus ülikool, Haapsalus ja Kuressaares kuurordid, Pärnus sadam ja kuurort, Valgas raudteesõlm).

Alevid ja linnad pärast 1917. aastat

15. VII 1917 võttis Venemaa Ajutine Valitsus vastu aleviseaduse, millega sai võimalikuks alevite kui uut liiki haldusüksuste teke. Alev allus maakonnavalitsuse järelevalvele ja oli seotud ka maakonna celarvega. Eestis alustati aug-i algul Nõmmel ja Jõhvis ettevalmistusi aleviõiguste saamiseks. Nõmme asutati alevina 12. IX 1917 ja Jõhvi 29. IX 1917. Alevi nimetuse taotlemist alustati ka Narva-Jõesuu, kinnitati Tapa ja Türi aleviõigused. 1919. a. algas viks 3 alevikku, 1920 asutati 6 alevit. 1921 lat. 1922. a. rahvaloenduse põhjal elas 18 ligi 34 500 in. 1923 lisandusid alevite Jaani ja Elva, 1924 Keila ning 1927 Mustla Nõmme, Põltsamaa, Tapa, Tõrva ja Türi 1936 sai linnaõigused ka Otepää (Nuustaku Narva-Jõesuu omaette linnaosana Narva 1934 toimunud rahvaloenduse andmeil oli 17 linna (neis ligi 319 500 el.) ning 15 19. V 1938 muudeti kõik alevid peale Võ tavalt linnaseadusele said kõik linnad astme anti Tallinnale, I astme linnaks sai Tartu, Pärnule, Nõmmele, Rakverele ja Viljandile nad said III astme. 1938. a. linnadesüstee II maailmasõja lõpul, millal NSVL Ülem moodustas 23. VIII 1944 VNFSV koos mille piiresse arvati ka enamik Petser naga; uus piir kooskõlastati kahepoolse ja määrati Eesti poolt piirikirjeldusega 1945. a. sept. ilmusid Eesti kaardile alguseks oli neid 18, 1948 lisandusid Sompa, 1949 Lavassaare, Sillamäe ja Tu ja Viivikonna, 1951 Maardu ning 1954 Vastavalt üleliidulisele määrangule dustatud asulad töölisaleveiks, linna rortaleveiks, nimet. liigituse kaotamisega töölis-, 2 kuurort- ja 7 linna tüüpi alevit. veel Põlva ja Väike-Maarja (viidi 1965 1971 Võsu ning 1973 Saue. 1990 sai Nõmme, 1991—93 olid alevid Oru ning ja Sompa. 1993 kaotas aleviõigused

20. saj. algul oli mõisu (peamõisu) 1047, neist 507-l oli kõrval- või karjamõisu. Üldse oli kõrvalmõisu 114, karjamõisu 884, poolmõisu 62, kokku oli mõisaüksusi 2107. 1916 arvestati mõisamajapidamiste koguarvuks 1460, neis elas enam kui 103 000 in. Nii oli mõisadel 1920. a-te maareformini asustusüksuste süsteemis üsnagi kaalukas osa. Pärast 1920. a-te maareformi hakati mõisakeskusi ja mõisamaadele loodud külasid nimetama asundusteks, kasutati (eriti riigimõisade puhul) ka endiselt mõisa nimetust. Nõuk. ajal paigutati paljudesse mõisasüdametesse sovhooside ja kolhooside keskused, neisse ehitati kontor-klubisid, ühisk. hooneid, koolimaju, lasteaedu, korruselamuid, viljakuivateid, ladusid, garaaže, remondihoove jms. Kujunesid nn. agrolinnakud, mida asustusüksuste süsteemis hakati nimetama asundiks. Statistilises arvestuses oli asund kontsentreeritud hoonestusega, kindla domineeriva majandusharulise profiiliga plaanipäraselt arenev maa-asula (kolhoosi või sovhoosi keskus, osakonna keskus, metsamajandi keskus, tootmisettevõtte, raudteejaama, sanatooriumi, puhkekodu, spordibaasi jms. juurde tekkinud asula), mille elanikkonna enamik oli tegev antud majandis, ettevõttes või asutuses. Mõnel juhul oli asund täiesti uus või mõnest külast või asundusest eraldunud uueilmeline asustatud koht, mis kandis sama nime, mis küla või asundus, mille terr-l ta oli tekkinud. Mõned asundid olid nime saanud majandi nimetuse või lähima küla või asunduse nime järgi.

Maa-asulate arvestus ja selle korrastamine 1970.—80. aastail

1970. a-te keskpaigani olid maa-asula tüüpideks küla, asundus, asund, aedlinn ja alevik. 1970. a. rahvaloendusel registreeriti Eestis 7047 maa-asulat, sh. üle 600 asunduse, ligi 160 asundit ja üle 80 aleviku. Ülejäänud olid enamasti külad, omaette asustatud kohtadena märgiti kaugemaid üksikelamuid, metsavahikordoneid jm. inimelupaiku. Väga palju oli korduvaid külanimesid. Nii oli 1960. a-il üle 50 Aru ja Aruküla, u. 35 Metsa ja Metsaküla, üle 30 Mõisa ja Mõisaküla, ligi 30 Mäed ja Mäeküla. Suuri raskusi oli liit- ja lihtnime määramisel, kaartidel ja ametlikes materjalides esines üks ja sama asulanimi kord nii, kord naa. Johtuvast tõstatus vajadus kohanimesid korrastada. Kohapeal sündinud ettepanekud leidsid vahel ka mõistliku vormistatud lahendi: Nt. nimetas ENSV Ülemnõukogu Presiidium oma 29. VII 1967. a. seadlusega Mõisa k. Avinurme asulaks.

Maa-asulate arv 1923

Harjumaa	904	(806)
Järvamaa	394	(334)
Läänemaa	753	(720)
Petserimaa	660	(652)
Pärnumaa	515	(508)
Saaremaa	565	(501)
Tartumaa	887	(864)
Valgamaa	123	(112)
Viljandimaa	400	(390)
Virumaa	898	(826)
Võrumaa	785	(775)
Kokku	6884	(6450)

Sulgudes arv ilma nimekordusteta.

Üleriikline asumite nimestik. Tln., 1923; L. Uuet. *Eesti haldusjaotus 20. sajandil*. Tln., 2002.

Alates 1956. a-st nõuti külanõukogudelt 1. jaan. seisu põhjal esitatava maarahvastiku aruande juurde maa-asulate nimekirju majapidamisraamatute ja ajutiselt külanõukogu terr-l elunevate isikute nimekirja alusel. Maa-asulate nimekirju koostati ka msg. ühekordsete arvestuste (nt. valimisringkondade ja -jaoskondade määramisel) ja rahvaloenduste käigus. Maa-asulate nimekirjad erinesid nii asulate arvu ja nimede kui ka majapidamiste ühte või teise külla jaotumise poolest. Täitevkomiteedes polnud majavalduste kindlat loetelu asulate viisi, asulate omavahelised seosed ja piirid polnud täpselt fikseeritud. Et asulanimede ja kategooria määratlemisel, nimede õigekirjutamisel ja piiride muutmise arvestusel polnud järjekindlust ning et külanõukoguametnikud lähenesid arvestuse korraldamisele erinevalt, tekkis msg. raskusi. Nende kõrvaldamiseks avaldati ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi 1. XI 1974. a. seadlus „Eesti NSV asulate, linnade, alevite ja külade kategooriasse arvamise korra kohta" ning ENSV MN-i 31. III 1975. a. määrus nr. 117 „Eesti NSV maa-asulate arvestuse korrastamise kohta".

Üritusse kaasati laialdaselt kohalikke spetsialiste ja haritlasi. Maa-asulate arvestuse korrastamisel laekunud ettepanekud arutati üldsuse osavõtul läbi ning kiideti külanõukogu istungjärgul heaks. Külanõukogude täitevkomiteed esitasid vastavad materjalid rajoonide täitevkomiteedele 1. nov-ks 1975. Maa-asulate arvestuse korrastamist suunasid ENSV MN Riiklik Ehituskomitee, ENSV MN juures asuv Statistika Keskvalitsus ja ENSV Põllum-ministeerium, kes soovitasid arvestada olemasoleva hoonestuse, teestiku, side- ja elektriliinide asetust, maakasutus- ja haldusüksuste piire ning perspektiivset

muutumist, asulate nimede kooskõlas olemist ajalooliste traditsioonidega ja elanike arusaamadega ning asustuse arengu ettenägemist. Alevike elanike arvu määramisel lähtuti 1975. a. alaliste elanike üldarvust. Külade kategooriasse arvati hajusa hoonestusega asulad ning kompaktse hoonestusega, vähem kui 300 alalise elanikuga asulad. Seni asundatena arvestatud asulad võeti nimekirja kas alevike või küladena. Asundused võeti nimekirja kas samanimelise külana või nimetati ümber, kui sama nimega küla oli olemas, või liideti olemasoleva külaga. Välditi seniste asulate jaotamist kujundatavate külade vahel. Piirnevad või kokkukasvanud asulad püüti liita, kui teed, elektri- ja sideliinid, teenindus ja haljastus olid ühised. Peeti silmas postiside, arstiabi, veterinaarteenistuse jms. korraldamist ning seda, et asula kõigile majapidamistele oleks juurdepääs tagatud tagasi- ja ümbersõiduta. Samanimelisuse puhul kaaluti asulate liitmist, endise nime taastamist, olemasoleva nime asendamist teisendiga või uue nime andmist. Asulanimedest eelistati laiemalt tuntud ja ajalooliste traditsioonidega nimesid. Asulate liitmise ja nime muutmise küsimusi otsustati üldsuse osavõtul, et kohalik elanikkond nimed omaks võtaks. Külanõukogudes ja rajoonides läbi töötatud nimekirjad suunati edasiseks täpsustamiseks ENSV Ehituskomiteesse ja „Eesti Maaehitusprojekti". Alevike ja külade nimekirja projekti läbivaatamiseks moodustati komisjon, mille töös osalesid Ecro Toomaru (ENSV MN-ist), Lembit Tepp (statistikavalitsusest), Rein Reinholm (Ehituskomiteest), Ago Kerge ja Maia Saarelcht (mõlemad „Eesti Maaehitusprojektist") ning looduskaitsetegelane ja kultuuriloolane Veljo Ranniku, keeleteadlased Henn Saari ja Valdek Pall, geograafid Endel Varep ja Asmu Saar jmt. 1976. a. lõpus jõuti nimestike koostamisega lõpule ning ENSV MN-ile esitati Eesti NSV alevite ja külade nimekirja projekt (I kd. — nimekiri, II kd. — seletuskiri, III kd. — kooskõlastused + kaardiplanšett ja kartoteek). Nimekirja kinnitas ENSV Ülemnõukogu Presiidium 25. II 1977 oma seadlusega (ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja, 1977, 11, 127). Nimekirjas oli 3444 asulat: 167 alevikku ja 3277 küla. Maa-asulate nimistu toodi ära ka teatmikus „Eesti NSV territooriumi administratiivne jaotus ja maa-asulad seisuga 1. jaanuar 1978", kusjuures selles puudusid 1977. a. likvideeritud Käravete ja Variku k. ning Tartuga liidetud Aruküla alevik, näidatud oli Aravete aleviku ja 4 küla arvamine Albu kn-st Ambla kn-sse. Teatmiku andmeil oli 1. I [illegible] 166 alevikku ja 3275 küla.

Maa-asulad 1990. aastail

Pärast Eesti iseseisvuse taastamist astuti [illegible] Saare- ja Hiiumaal, samme 1977. a. korrastatud külanimede ennistamiseks. Saare maa[illegible] külade endiste nimede ennistamise määruse („Meie Maa" 17. VII 1992). 1994 algasid [illegible] korraldamisel tööd maalise asulatevõrgu ja [illegible] täiendavaks läbivaatamiseks, kõiki vallavolikogude esitada omapoolsed ettepanekud, neid esitas [illegible] Nõuandva tööorganina moodustati Vabariigi Valitsuse nimekomisjon (RT I 1994, 79, 1351), alustas [illegible] nimeseaduse koostamiseks. Peale üldsätete [illegible] ette kohanimede korraldamise, kohanimedele [illegible] nõuete ja kohanimede kasutamise osad. Kohanimeseadus võeti vastu 11. XII 1996 (RT I 1997, 1, 3). [illegible] suse korraldusega (17. VI 1997) moodustati [illegible] valitsemisalas tegutsev nõuandev Kohanimekomisjon. Tema tööd suunab ja juhib Sisemin-i kohaliku omavalitsuse ja regionaalarengu osk. (Elvi Sepp), nõukogusse [illegible] dajaid Keskkonnamin-st, Teede- ja Sideamet-ist, [illegible] keskusest, Maa-ametist, Keeleametist, Muinsuskaitseinspektsioonist, Eesti Omavalitsusliitude Ühendusest, [illegible] Keele Inst-st (EKI), kaardikirjastusest „Regio", [illegible] Entsüklopeediakirjastusest. Nõukogu nimestiku [illegible] dusasutuseks on EKI, keda esindab toponoomikakeskuse Peeter Päll.

Kohanimeseadusega pandi alus ka Riigi Kohanimeregistri loomisele. Kohanimeseaduse esimene [illegible] dus oli „Alevite, alevike ja külade nimistu" (kinnitati Vabariigi Valitsuse 18. XII 1997 [illegible] nr. 244; RT I, 95—97, 1577). Uusi asulanimesid [illegible] gist Hiiu- ja Saaremaa valdadest. Suhteliselt palju [illegible] dusi tehti Võru Inst-i taotlusel Võru ja Setu maakonnas, [illegible] osa kohanimesid muudeti murdekeelseks. Vormile [illegible] rootsipärane nimekirjutus (Sviby senise Svibyle, [illegible] Noarootsis aga kakskeelne nimistu (Aulepa/Dagö, [illegible] Birkas, Saare/Lyckholm, Tuksi/Bergsby jt.). [illegible] 1. I 1999 jõustus uus „Vallasiseste linnade, alevite ja külade nimistu" (RT I 1998, 112, 1853), mille omavalitsuste taotlusel 24 vallast 93 asulanime [illegible]

Maa-asulate (alevikud + külad) arvu muutumine 1970—99

Maakond/rajoon	Rahvaloendus			1. I 1995		1. I 1998	
	1970	1979					
Harjumaa/Harju raj.	617	345	(28+317)	358	(*17)	399	(28+371)
Hiiumaa/Hiiumaa raj.	161	90	(2+88)	90		184	(2+182)
Ida-Virumaa/Kohtla-Järve raj.	353	185	(14+171)	180	(*11)	221	(14+207)
Jõgevamaa/Jõgeva raj.	396	217	(12+205)	225	(*8)	229	(12+217)
Järvamaa/Paide raj.	338	163	(8+155)	189	(*23)	199	(11+188)
Läänemaa/Haapsalu raj.	350	161	(7+154)	226	(*72)	238	(6+232)
Lääne-Virumaa/Rakvere raj.	666	315	(16+299)	334	(*29)	368	(17+351)
Põlvamaa/Põlva raj.	426	225	(7+218)	230	(*5)	237	(7+230)
Pärnumaa/Pärnu raj.	591	242	(9+233)	309	(*67)	325	(9+316)
Raplamaa/Rapla raj.	433	201	(10+191)	201		270	(12+258)
Saaremaa/Kingissepa raj.	528	263	(7+256)	491	(*233)	500	(7+493)
Tartumaa/Tartu raj.	504	326	(22+304)	327	(*1)	347	(23+324)
Valgamaa/Valga raj.	314	154	(7+147)	154		154	(7+147)
Viljandimaa/Viljandi raj.	479	261	(7+254)	262		261	(8+253)
Võrumaa/Võru raj.	867	291	(10+281)	291		568	(10+558)
Kokku	7023	3439	(166+3273)	3867	(*466)	4500	(173+4327)

*Maakonna (või valla) otsusega moodustatud külade arv. 1995. a. maa-asulate nimistus oli ka 14 kaotatud küla, mida andmeis ei ole näidatud.

Suuremad alevikud ja külad (31. III 2000)

Alevik	Vald	Elanike arv	Küla	Vald	Elanike arv
Saku	Saku	4605	Kiiu	Kuusalu	844
Laagri	Saue	4187	Peetri	Rae	834
Rummu	Vasalemma	3532	Lehtmetsa	Anija	799
Jüri	Rae	2614	Lohkva	Luunja	782
Kadrina	Kadrina	2456	Püünsi	Viimsi	738
Kose	Kose	2260	Järve	Kohtla	706
Loo	Jõelähtme	2202	Valkla	Kuusalu	651
Väike-Maarja	Väike-Maarja	2200	Ääsmäe	Saue	646
Tabasalu	Harku	2193	Mammaste	Põlva	635
Haabneeme	Viimsi	2103	Pringi	Viimsi	611
Paikuse	Paikuse	2038	Vana-Vigala	Vigala	580
Aseri	Aseri	1896	Luige	Kiili	569
Aruküla	Raasiku	1852	Ardu	Kõue	566
Viimsi	Viimsi	1762	Himmaste	Põlva	562
Tõrvandi	Ülenurme	1604	Koosa	Vara	552
Kehtna	Kehtna	1600	Orgita	Märjamaa	547
Nõo	Nõo	1487	Karksi	Karksi	542
Audru	Audru	1460	Lehola	Keila	537
Sõmeru	Sõmeru	1378	Uulu	Tahkuranna	535
Viiratsi	Viiratsi	1373	Vana-Võidu	Viiratsi	531
Raasiku	Raasiku	1334	Kolga	Kuusalu	527
Koeru	Koeru	1322	Võisiku	Põltsamaa	526
Haljala	Haljala	1259	Randvere	Viimsi	519
Kuusalu	Kuusalu	1254	Jõhvi	Jõhvi	517
Turba	Nissi	1110	Türi-Alliku	Türi	515
Uuemõisa	Ridala	1096	Koluvere	Kullamaa	507
Orissaare	Orissaare	1085	Papsaare	Audru	507
Sauga	Sauga	1084	Räni	Ülenurme	502
Tabivere	Tabivere	1083	Libatse	Halinga	498
Voka	Toila	1083	Imavere	Imavere	494

HALDUSREFORMI MAAKONNITI 2000

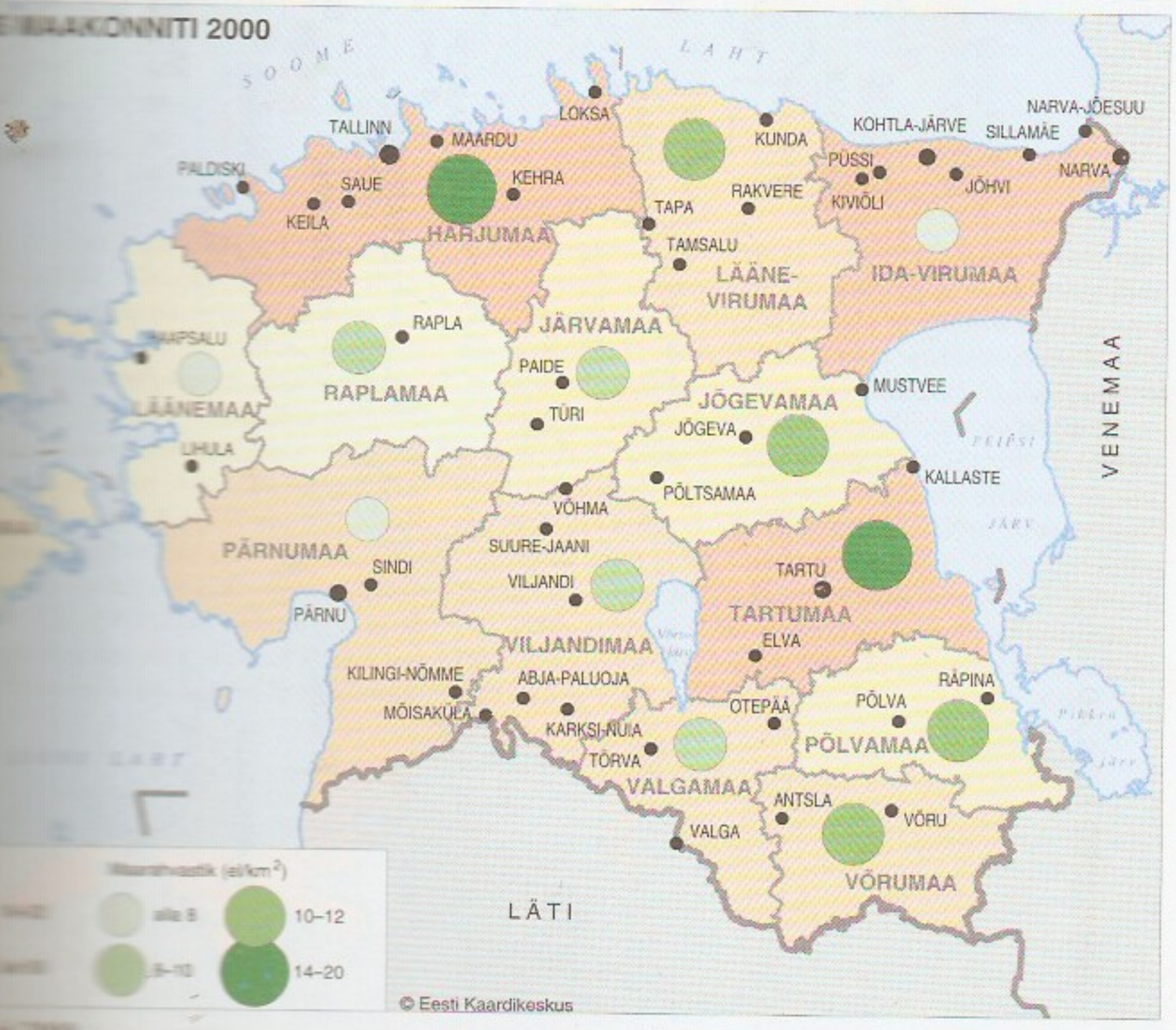

LINNALISED ASULAD

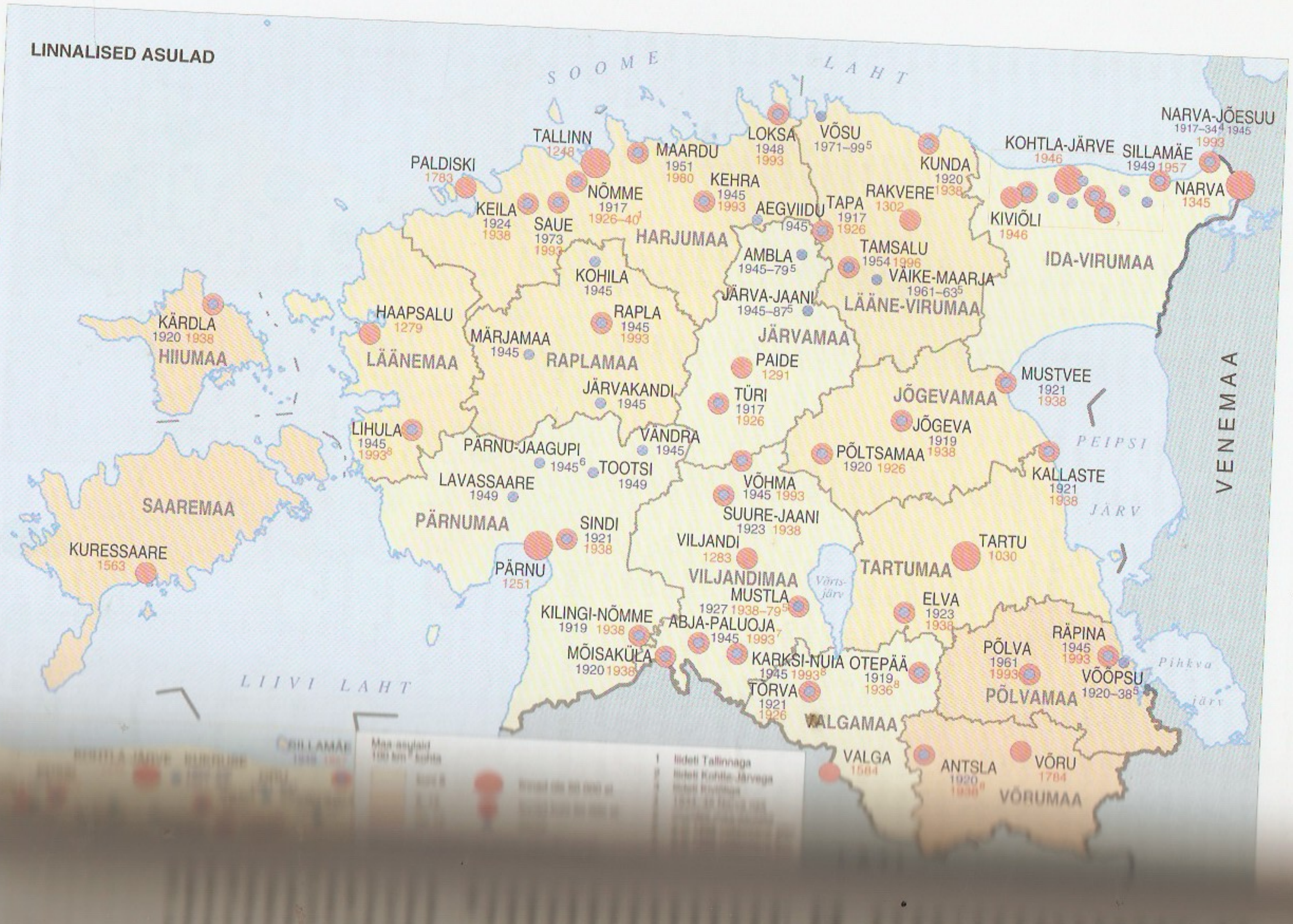

...maakonniti ja suurusrühmiti (31. III 2000)

...maakond	501–750 el.	751–1000 el.	1001–1500 el.	1501–2000 el.	Üle 2000 el.	Kokku	Väikseim ja suurim alevik (elanike arv)			
...	2	7	5	2	8	28	Karjaküla	367	Saku	4605
...	1	1	–	–	–	2	Kõrgessaare	517	Käina	868
...	3	3	1	1		14	Erra	245	Aseri	1896
...	6	1	1	–	–	11	Kamari	199	Tabivere	1083
...	2	1	3	–	–	11	Käravete	300	Koeru	1322
...	2	1	2	–	–	6	Paralepa	239	Uuemõisa	1096
...	4	1	4	–	2	17	Kiltsi	281	Kadrina	2456
...	5	–	–	–	–	7	Võõpsu	235	Kanepi	657
...	3	2	2	–	1	9	Are	417	Paikuse	2038
...	3	1	–	1	–	13	Hageri	177	Kehtna	1600
...	3	–	2	–	–	7	Leisi	335	Orissaare	1085
...	8	–	3	1	–	23	Kureküla	155	Tõrvandi	1604
...	1	1	–	–	–	7	Õru	207	Puka	770
...	1	2	1	–	–	8	Õisu	360	Viiratsi	1373
...	1	3	–	–	–	10	Vana-Antsla	323	Väimela	824
...	45	24	24	5	11	173	Kureküla	155	Saku	4605

...maakonniti ja suurusrühmiti (31. III 2000)

...maakond	25–50 el.	51–100 el.	101–200 el.	201–300 el.	301–400 el.	401–500 el.	501–600 el.	Üle 600 el.	Kokku	Suurim küla (elanike arv)	
...	76	104	67	25	12	3	5	7	395	Kiiu	844
...	44	15	5	1	1	–	–	–	182	Suuremõisa	321
...	65	44	12	7	2	–	1	1	207	Järve	706
...	67	72	32	9	4	5	1	–	223	Võisiku	526
...	48	60	21	9	4	3	1	–	196	Türi-Alliku	515
...	65	28	10	8	1	1	1	–	232	Koluvere	507
...	69	70	45	10	7	2	–	–	363	Vao	440
...	57	79	31	7	7	3	1	1	255	Mammaste	635
...	74	76	49	11	10	4	2	–	323	Uulu	535
...	48	57	26	10	6	–	2	–	263	Vana-Vigala	580
...	121	61	18	5	2	1	–	–	493	Kudjape	459
...	95	100	48	12	7	4	2	1	324	Lohkva	782
...	46	44	24	9	6	1	–	–	149	Linna	469
...	59	98	49	12	8	3	2	–	253	Karksi	542
...	95	40	21	10	7	–	–	–	565	Osula	345
...	885	948	458	145	84	30	18	10	4423	Kiiu	844

... Tln., 1973; E. Toomaru. ... Nõukogude Õigus, 1975, ... *administratiivne jaotus ja maa-asu...* Tln., 1978; L. Volkov. *Eestimaa ... talunõukogude ja maa-asulate ... a. rahvaloenduse andmeil. ... asustusteemi areng*. – Ehitus ... *Historisches Ortslexikon*. Teil ... Köln-Wien, 1985; *Eesti ... rahvastik 1989*, I. Tln., ... *ja territoriaaljaotuse klassifi-... Eesti valdade rahvastik ... 1. jaanuar 1995*. Tln., ... *The Estonian urban system in transition.* – Acta Wasaensia, 45, 1995; H. Puhk. *Estonia Estonorum. Eesti 1940. Ajalooline geograafia*. Toronto, 1996; *Gazetteer of Estonia*. – Names approved by the United States Board on geographic names. Bethesda, 1996; H. Palli. *Eesti rahvastiku ajaloo lühiülevaade*. Tln., 1998; *Eesti haldus- ja asulajaotuse klassifikaator*. Tln., 1998; *Valdade rahvastik majapidamisarvestuse andmetel 1. jaan. 1997*; sama *1. jaan. 1998*; *Vallarahvastik 1. jaanuar 1999*. [ESA aastakogumik.] Tln., 1999; *Eesti. Haldus- ja asustusjaotus 1999 1:300 000*. [Kaart.] Tln., 1999; *Vallarahvastik 1. jaanuar 2000*. [ESA aastakogumik.] Tln., 2000; Ü. Liitoja-Tarkiainen. *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil*. Trt., 2000; R. Mällo. *Eesti sotsiaal- ja majandusgeograafia*. Tln., 2000; *Eesti Vabariigi haldus- ja asustusüksuste klassifikaator (EHAK)*. Tln., 2000.

Asmu Saar

Haldusjaotus

Territooriumi haldusjaotus on seotud riiklike huvidega ja selle korraldamisele on alati pööratud suurt tähelepanu. Riigi pol. asutuste ja tegevusvormide muutumine toimub majandussüsteemi arenemise alusel. Seega on terr-i haldusjaotuse lähtealuseks pol. ja maj. juhtimise ühtsuse põhimõte, mis nõuab haldusjaotuse maj. põhjendatust. Teine põhimõte, millele terr-i haldusjaotus toetub, on loodusolude ja ajalootegurite arvestamine. Arvestatakse loodusvarade olemasolu ja paiknemist, mis kohati määravad haldusüksuste piirid. Halduskorralduses tuleb arvestada ka selliseid looduslikke takistusi nagu siseveekogud, suured sood ja metsaalad. Ajalootegurid ilmnevad celkõige asustuse iseloomus, tootmise paiknemises ja terr-i majandusgeograafilises asendis.

Aegade jooksul kujunevad mõningates asulates kiirema arenemise eeldused. Need asulad hakkavad ümbruskonnas etendama juhtosa ning toimivad maj., pol. ja kultuuriliste keskustena. Nad moodustavad koos ümbritsevate, alluvusseisundis asulatega territoriaalseid asustussüsteeme. Need süsteemid ei hävi ühiskondliku korra muutudes, vaid täiustuvad uute elementidega. Haldusjaotuse objektiivseks territoriaalseks aluseks on seega kindlal looduslikul ja ajaloolisel alusel kujunenud asustussüsteemid.

Eesti põhihaldusüksus on maakond. Maakondi on 15, enamik neist on nn. vanad, ajalooliselt kujunenud maakonnad. On ka uusi maakondi (Jõgevamaa, Põlvamaa, Raplamaa), mis on moodustatud territoriaalsete üksustena (rajoonidena) 20. saj. keskpaiku suuremate vanade maakondade liitealale. Uued maakonnad on ka saarelise asendiga Hiiumaa ning Kirde-Eestile iseloomuliku infrastruktuuriga tööstuslik Ida-Virumaa. Maakonnad on valitsuse otsealluvuses, nende täitevvõimu esindavad peaministri nimetatud maavanemad, kelle alluvuses töötavad maavalitsused.

Haldusjaotuse teise, omavalitsusliku tasandi moodustavad 205 valda ja 42 linna, osalise omavalitsusega üksused on ka 8 Tallinna halduslinnaosa. Seadus lubab moodustada ka osalise omavalitsusega osavaldu. Omavalitsusorganina tegutseb vallas või linnas kohalikel valimistel valitud volikogu, mis nimetab ametisse täitevorgani — valla- või linnavalitsuse, mille eesotsas on vallavanem või linnapea.

Geograafiliselt on Eestit nii loodusolude kui ka majanduse paiknemise alusel käsitletud mitmeti, on eristatud Põhja- ja Lõuna-Eestit, Lääne-Eestit ja läänesaarestikku ning Loode-, Kirde-, Edela- ja Kagu-Eestit, tihti on välja toodud ka Kesk-Eesti. Riigivõim on eristanud 5 piirkonda: **Põhja-Eesti** (hõlmab Harjumaa), **Kesk-Eesti** (Järvamaa, Lääne-Virumaa, Raplamaa), **Kirde-Eesti** (Ida-Virumaa), **Lääne-Eesti** (Hiiumaa, Läänemaa, Pärnumaa, Saaremaa) ja **Lõuna-Eesti** (Jõgevamaa, Põlvamaa, Tartumaa, Valgamaa, Viljandimaa, Võrumaa). See jaotus on aluseks ka riigi klassifikaatori koodistikus, kus Eesti koodiks on EE, Põhja-Eestil EE001, Harjumaal EE00101 ja edasi nt. Aegviidu v-l EE00101001, Tallinna linnal EE00101026 ja Lõuna-Eestis Tartumaal asuval Tartu linnal EE00503022 (RT I, 2001, 36, 208).

Haldusjaotuse kujunemine

Eesti haldusjaotuse alged ulatuvad muinas[aega]. [Halduse] kujunemine algas muinaskihelkondadest, [mis] looürikuist teada olevalt olemas juba 12. saj. [Iga] oli kihelkond ühte hõimu kuuluvate elan[ike]majandushuvidega külade liit. Kihelkonnas [oli] keskne linnus ja kihelkonna juhiks oli vanem. [Ter]ses oli Eesti alal 40—45 kihelkonda. Lähe[mad] kihelkondade liidud panid 13. saj. alguse [muin]Enne Baltimaade ristiusustamist oli Eesti [jaga]maakonda (Henriku Liivimaa kroonikas *provincia*(Rävala), Harjumaa, Järvamaa, Virumaa, Sa[kala]maa, Sakala ja Ugandi — ning 6 ühe kihel[konna]maakonda — Alempois, Nurmekund, Mõhu, [Vaiga]tagana ja Soopoolitse. Suuremad muinas[maakonnad] Ugandi, Järva jt.) on nüüdsete maakondade e[elkäijad] kuulusid Vana-Liivimaa Eesti alasse Taani [vallu]maa (hõlmas Harju-, Järva- ja Virumaa; 12[38] Stensby lepingu järgi Saksa Ordule, 1346 [müüs] ülejäänud Põhja-Eesti valdused samuti Saksa [Ordu]piiskopkonna moodustav Kagu-Eesti [ning] piiskopkonnana Lääne-Eesti. Lõunapoolne [osa] Pärnu jõgikonna ja Sakala kõrgustiku ala. [Kuressaare] Hiiumaa kirdeosa, Muhu ning Saaremaa [lääs]kuulusid Saksa Ordu valdustesse. 14. saj. [jagu]ordu Kesk-Eesti valdused diötseesina Tartu [piiskopi]Põhja-Eestist moodustus diötseesina Tallinna [piiskopi]Vene-Liivimaa sõja lõpul läksid Lõuna-Eesti [Poola]polski vaherahu (1582) alusel Poolale ning [Liivi]Eesti Pljussa vaherahuga (1583) Rootsile. [Poola]riiklikuks moodustiseks oli 1570—77 Liivi[maa]mida valitses Ivan IV soosikuna Holsteini [hertsog]tema kuningriigi pealinnaks oli Põltsamaa. [Ta]valdas Põhja-Eestit Rootsi. Lõuna-Eesti [jagu]dusena Pärnu ja Tartu presidentkonnaks [(ka]vojevoodkonnad). Poola-Rootsi 1600.—29 [sõja]Altmargi vaherahuga, Poola loovutas Dünaburg[i]asuvad alad Rootsile. Taani-Rootsi 1643.—45 [sõja]pes Brömsebro rahuga, millega Taani loovutas [Rootsi]valduses olnud Saaremaa. A-st 1645 oli [Saare]võimu all. Rootsi ajal kujunes välja ka Eesti [jaga]maa ja Liivimaa kub-ks. Eestimaa kub. hõlmas [Harju]Liivimaa kub-u kuulusid Lõuna-Eesti maa[konnad]Pärnumaa, Tartumaa ja Saaremaa ning Läti [alad]Cēsise mk.

Vene keisririigis säilitasid Eestimaa ja Liivimaa [kub-d]aegse staatuse, kuid Põhjasõja ajal moodustati [Eesti]1704 Narva mk-a ja arvasid selle Ingerimaa [koos]1710 Peterburi kub-ks) koosseisu, sellest [saadik]aega ka Tartumaa. 1722 Narva mk. [kaotu]linn jäi endiselt Peterburi kub-u, kus oli [1775]konnalinn. Olulisemaid terr-i haldusjaotus[muu]asehalduskorralduse ajal 1783—96. See [ühen]Venemaa sisekubermangudes juba [1775 saa]

Kaisma vallamaja

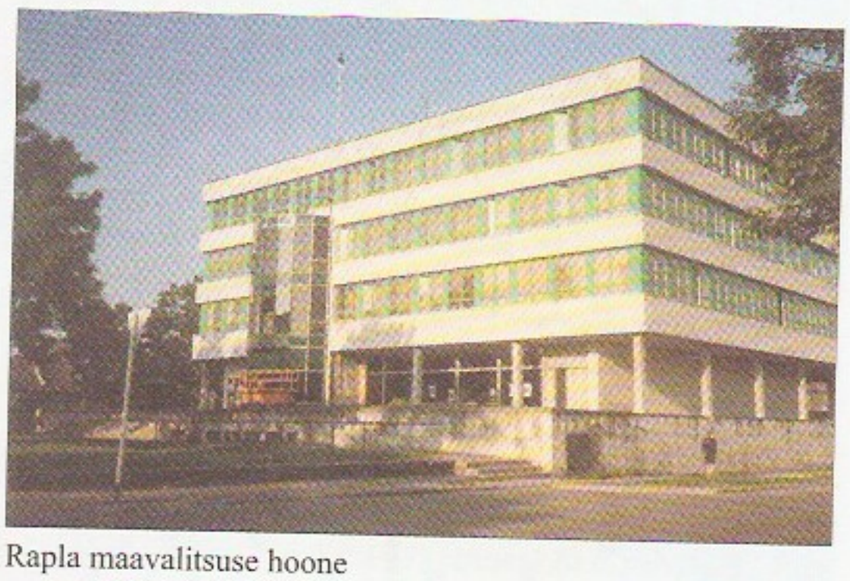

Rapla maavalitsuse hoone

reform avalikustati EV presidendi 1938. a. 7. okt. otsusena nr. 88 (RT 1938, 87, 776), see jõustus 1. IV 1939. Uue valdade süsteemi järgi jäi 365 vallast alles 248 (nüüdispiires 355-st 238). Uues haldussüsteemis jäid läbi vaatamata maakondade piirid, kuid neid muudeti siiski 20 kohas. Suuremad muutused hõlmasid Pärnu- ja Viljandimaa (senine Karksi v. liideti Viljandimaaga) ning Tartu- ja Võrumaa piiri (Krüüdneri ja Vastse-Otepää v. liideti Võrumaaga).

Haldusjaotus 1940–90

Eesti annekteerimine NSV Liidu poolt 1940 tähendas omavalitsuste kaotamist, vabastati ametist kõik maavanemad ja suur osa linnapeasid, lõpetati kohalike volikogude tegevus, riigivõimuorganeiks said töötava rahva saadikute nõukogud.

Haldusjaotusesse tehti mitu muudatust: lõpetati Pakri ja Naissaare vallavalitsuse tegevus, mõlema valla maa läks Nõuk. sõjaväe kasutusse. 27. VII 1940 liideti Nõmme Tallinnaga. 25. VIII 1940 vastu võetud ENSV konstitutsiooni järgi koosnes Eesti 11 maakonnast ning Tallinna, Tartu, Narva ja Pärnu linnast (neid linnu hakati käsitlema kui vabariikliku alluvusega linnu). 31. III 1941 muudeti Balti laevastiku baasina kasutatav ja peaaegu tsiviilelaniketa Paldiski 5. vabariikliku alluvusega linnaks. Saksa okupatsioon ei toonud haldusjaotusesse muudatusi. II maailmasõja viimased aastad tõid NSV Liidus kaasa paljude uute oblastite moodustamise, nii kanti 5. VII 1944 VNFSV kaardile Brjanski, Kaluga ja Novgorodi obl., hiljem lisandus veel mitu oblastit, sh. Kostroma, Tomski, Vladimiri ja Pihkva obl. (23. aug.). Viimane akt puudutas ka Eestit, sest loodava Pihkva obl-ga liideti enamik Eesti Petserimaast. Et Novgorodi ja Pihkva obl. moodustati suures osas Leningradi obl-st (esimesse läks 3 oblasti linna ja 27 rajooni, teise peale Pihkva linna 17 rajooni), siis püüti oblastit loodes

HALDUSJAOTUS 1939

mine 1945

Külanõu-	Külanõukogusid keskmiselt vallas	Moodustamise kuupäev
77	2,48 (2,66)	8. VIII
42	3,23	8. VIII
51	2,43 (2,55)	13. IX
60	2,73 (2,86)	16. VIII
42	2,63 (2,8)	13. IX
108	2,51	13. IX
24	2,67	13. IX
62	2,95	13. IX
34	3,13	13. IX
77	2,57	13. IX
637	2,70 (2,76)	–

arvu 1951–89 (1. jaan.)

Külanõu-	Aasta	Rajoone	Külanõukogusid
641	1976	15	206
319	1981	15	193
287	1985	15	189
239	1989	15	191
235			

nov. 1944 liideti Leningradi piirkond ning Narvataguse Eesti Jaanilinn (NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi 24. XII 1944 „Narva jõe idakaldal asuvate territooriumide ülemineku kohta Leningradi obl-i koosseisu" ja NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi 1945. a. 18. jaan. seadlusega Petseri mk. likvideerituks ning Narva-tagused vallad Võrumaaga, Narva jõgi piiriks ning Narva-tagused vallad

Eestis külanõukogud. Eeltööd 1945. a. esimestel kuudel. Algul koosseisu suurendamist, ülevõimine, talupoegade müügi- ja nende täitmise kontroll, elanike töökohustuste kogumine ja arvukad pulgalist koosseisu. See- taotluselt ettepanekule keskmiselt paar-kolm küla- 1000 el. ja 250 majapida- 650 külanõukogu, kuid ühe külanõukogusid oli Tartu- Kihnus jt. saareval- moodustatud. Keskmiselt

Oblasti-	Rajoone
1	14
3	12
1	13

pealinnana vabariikliku

oli 1 valla kohta 2,7 külanõukogu, Järvamaal oli see näitaja suurim — 3,2, Läänemaal väikseim — 2,4. Muudest haldusjaotuse muudatustest olid 1945 olulisimad Tallinna haldus-piiride laiendamine, Tallinna jaotamine 4 linnarajooniks (18. V 1945) ning 17 aleviku muutmine aleveiks (enamik sept-s, mõned dets-s), vastavalt üleliiduliselt kehtivale määrangule liigitati Abja-Paluoja, Ambla, Järva-Jaani, Lihula, Märjamaa, Pärnu-Jaagupi ja Vändra linna tüüpi aleveiks, Järvakandi, Kehra, Kohila, Kohtla, Küttejõu, Nuia, Rapla, Räpina ja Võhma töölisaleveiks ning Aegviidu kuurortaleviks. 1946 eraldati Läänemaast Hiiu mk. ning Kohtla-Järve ja Kiviõli muudeti linnadeks. 1947 sai Kohtla-Järve vabariikliku alluvusega linna staatuse. 1948 lisandusid töölisalevite nimistusse Ahtme, Sompa ja Loksa, 1949 Sillamäe.

1949 algas senise maakondliku jaotuse lammutamine ja valmistumine Eesti terr-i rajoonimiseks, mis pidi tähendama üleminekut üleliidulisele haldussüsteemile. Selle aktsiooni algsammuks oli kahe uue maakonna moodustamine: 25. II 1949 loodi Virumaa idaosast Jõhvi mk. (Jõhvimaa) ning Tartumaa põhja- ja Viljandimaa kirdeosast Jõgeva mk. (Jõgevamaa). Samal ajal nihutati Virumaa piiri läände, Virumaaga liideti Loksa ja Tapa ümbruse osi. Rajoonide moodustamise ettevalmistused algasid 1949. a. kevadel. Haldusjaotuse uus järk tähendas sisuliselt seniste maakondade ja valdade kaotamist ning nende asendamist rajoonide ja külanõukogude võrguga. Ettevalmistamisel esitati mitmeid kavu, töös osalesid spetsialistidena paljude erialade asjatundjad. 1950. a. 26. sept. seadlusega jaotati Eesti 39 rajooniks, 2 kirdepoolseima valla terr. allutati Narva linnanõukogule. Samal ajal muudeti väikesaartel olnud vallad külanõukogudeks ja kaotati Paldiski vabariiklik alluvus. 39 rajoonist koosnev jaotus ei jäänud püsima kauaks: 1957 jaotati Loksa raj. Harju, Rakvere ja Tapa raj-i vahel. Samal aastal reorganiseeriti ka Pärnu raj. Pärnu linnapiirkonnaks. Järgmine laiaulatuslik rajoonide kaotamine toimus 24. I 1959: 37 rajoonist kaotati 12. 14. X 1960 toimus Kirde-Eesti põlevkivipiirkonna territoriaalne ümberkorraldamine: avaldati seadlus „ENSV põlevkivibasseini territooriumil ühtse administratiivkeskuse loomise kohta". Kaotati Jõhvi ja Ahtme linn ning Sompa alev, kaotati Jõhvi raj., moodustus ulatuslik Kohtla-Järve linna piirkond (hõlmas mitmest lahusosast koosneva Kohtla-Järve linna, Kiviõli linna, Püssi ja Viivikonna alevi ning 14 külanõukogu; 1. VII 1961). 14. IV 1961 kaotati Lihula ja Räpina raj., 1962. a. 1. apr. kadusid Keila, Tapa ja Väike-Maarja raj., 1. I 1963 Abja, Elva, Põltsamaa ja Vändra raj. ning 15. I 1963 Märjamaa raj. 1. I 1963 loodi taas Pärnu raj. ning 15. XII 1964 18 külanõukogu ühendav Kohtla-Järve raj. 1. I 1965 oli Eestis 6 vabariikliku alluvusega linna ja 15 rajooni.

ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi 3. V 1952. a. seadluse põhjal moodustati Eestis Tallinna, Tartu ja Pärnu obl., need kaotati 25. IV 1953. Moskvas kinnitatud dateeringud annavad Eesti oblastite eksisteerimise ajaks 10. V 1952 — 28. IV 1953. Oblastite moodustamine oli üleliiduline aktsioon, mis toimus nii Baltimail (Leedus moodustati 1950. a. juunis Kaunase, Klaipėda, Šiauliai ja Vilniuse obl., kõik 4 kaotati mais 1953; Lätis olid 1952—53 Daugavpilsi, Liepāja ja Riia obl.) kui ka Taga-Kaukaasias jm.

Rohkesti muudeti rajoonide piire 1954. a., mida võib nimetada ka külanõukogude reformi aastaks: 17. VI 1954. a. seadlusega vähendati külanõukogude arvu 641-lt 320-le, seejuures liideti tervikuna teistega 275 ja jagati teiste vahel 48 külanõukogu, tuli kasutusele üle 40 uue nime, toimus 8 ümbernimetamist. Nii need kui ka külanõukogude võrgu järgmised muudatused põhjustas suurelt osalt põllum. majandite

HALDUSJAOTUS 1946–50
enne maarajoonide moodustamist

HALDUSJAOTUS
pärast rajoonide moodustamist 26. IX 1950

SOOME LAHT
LÄTI NSV
VENE NFSV
TALLINN
Maardu
Loksa
PALDISKI
KEILA
HARJU
Kehra
Aegviidu
TAPA
KUNDA
RAKVERE
Tamsalu
Väike-Maarja
VÄIKE-MAARJA
Kohila
Rapla
RAPLA
Järva-Jaani
PAIDE
HAAPSALU
Märjamaa
MÄRJAMAA
Järvakandi
VÄNDRA
Vändra
TÜRI
Lihula
LIHULA
Pärnu-Jaagupi
Tootsi
PÕLTSAMAA
Võhma
JÕGEVA
MUSTVEE
KALLASTE
Lavassaare
PÄRNU LPK
SINDI
PÄRNU
SUURE-JAANI
VILJANDI
TARTU
MUSTLA
ABJA
KILINGI-NÕMME
Abja-Paluoja
MÕISAKÜLA
Karksi-Nuia
ELVA
OTEPÄÄ
PÕLVA
Räpina
TÕRVA
VALGA
ANTSLA
VÕRU
KOHTLA-JÄRVE
KIVIÕLI
Püssi
Sompa
JÕHVI
Ahtme
Viivikonna
SILLAMÄE
Narva-Jõesuu
NARVA
NARVA LPK
K-JÄRVE LPK
PEIPSI JÄRV
© Eesti Kaardikeskus

SOOME LAHT
LÄTI NSV
VENE NFSV
TALLINN
Maardu
Loksa
PALDISKI
KEILA
HARJU
Kehra
Aegviidu
TAPA
KUNDA
RAKVERE
Tamsalu
Väike-Maarja
Kohila
Rapla
RAPLA
Järva-Jaani
PAIDE
HAAPSALU
Märjamaa
MÄRJAMAA
Järvakandi
VÄNDRA
Vändra
TÜRI
Lihula
Pärnu-Jaagupi
Tootsi
PÕLTSAMAA
Võhma
JÕGEVA
MUSTVEE
KALLASTE
Lavassaare
PÄRNU LPK
SINDI
PÄRNU
SUURE-JAANI
VILJANDI
TARTU
MUSTLA
ABJA
KILINGI-NÕMME
Abja-Paluoja
MÕISAKÜLA
Karksi-Nuia
ELVA
OTEPÄÄ
PÕLVA
Räpina
TÕRVA
VALGA
ANTSLA
VÕRU
KOHTLA-JÄRVE
KIVIÕLI
Püssi
JÕHVI
Ahtme
Viivikonna
SILLAMÄE
Narva-Jõesuu
NARVA
NARVA LPK
PEIPSI JÄRV
© Eesti Kaardikeskus

arvu vähenemine ja taotlus ühitada haldus- ja majandipiire. Järgmine külanõukogude arvu vähendamine ja piiride muutmine toimus 3. IX 1960: kaotati 64 külanõukogu. 18. I 1963 kaotati 10 külanõukogu. 1. I 1965 oli Eestis 238 külanõukogu. Oluline külanõukogude arvu vähendamine ja piiride muutmine toimus 1971—73, osalt ka 1976. 1. jaan-ks 1977 oli külanõukogude arv vähenenud 194-le ja 1981 193-le. 1982—83 vähenes külanõukogude arv veel 4 võrra ning 1984—86 oli see 189 (kõigi aegade väikseim).

Eesti praegune haldussüsteem

Nõuk. aja lõpul (1989. a. rahvaloenduse ajal) oli Eestis 6 vabariiklikku linna, 4 linnarajooni (Tallinnas) ja 15 maarajooni, 33 linna, 23 alevit ja 191 külanõukogu, viimastes 3436 maa-asulat. 1. I 1990 hakati maarajoone käsitlema maakondadena, kusjuures 22. I 1990 nimetati Kingissepa mk. Saaremaaks, 19. II 1990 Haapsalu ja Paide mk. vastavalt Lääne- ja Järvamaaks ning 26. III 1990 Kohtla-Järve ja Rakvere mk. vastavalt Ida- ja Lääne-Virumaaks. Jätkus uute külanõukogude moodustamine: Kaarma (1989), Orissaare (1990), Laeva (1991). 1990—91 said 9 külanõukogu endale kunagise piirkonna vana nime (nt. Esna nimetati Karedaks, Riidaja Põdralaks, Pürksi Noarootsiks). See protsess jätkus ka vahepeal valla staatuse saanud omavalitsusüksuste osas: 1991 sai Alaküla v-st Räpina v. ja Mehikoorma v-st Meeksi v., 1992—93 ennistati ajalooline nimi 6 vallale, 1995 nimetati Uulu v. Tahkuranna v-ks, 1997 Polli v. Karksi v-ks ja 1998 Raja v. Kasepää v-ks. Omavalitsusliku haldussüsteemi taastamise ja haldusreformi käigus (1990. a-st) muudeti külanõukogud valdadeks, sellega kaasnes neile ka omavalitsusliku staatuse dokumendi andmine (esimesena sai selle 1. X 1990 Muhu v., sama aasta lõpuks olid valla staatuse saanud veel 9 ning 1991. a. 103 endist külanõukogu). Omavalitsusliku staatuse said 1990. a. ka 6 linna ja 3 alevit, 1991. a. 14 linna ja 17 alevit. 1993 moodustati 5 uut valda (Kaiu, Kernu, Kiili, Saksi, Torgu). Pms. pol. ja rahvuslikel kaalutlustel toimus senise mitmeosalise Kohtla-Järve varasemate üksuste ennistamine: 1990 eraldati alevina eestlaste enamusega Kohtla-Nõmme, 1991 taastati Jõhvi linnaõigused ja nimetati ta Ida-Virumaa maakonnalinnaks. Samal aastal moodustati Oru alev. Nähti ette ka Ahtme linna ning Kukruse ja Sompa alevi taasloomine, kuid 1993 otsustas Riigikogu säilitada Kohtla-Järve jagamatuna, see tähendas ülal nimet. asulate edasist käsitlemist Kohtla-Järve linnaosadena. 1. I 1992 oli Eestis 35 linna, 27 alevit, 79 valda ja 114 külanõukogu. Vastavalt 2. VI 1993 vastu võetud „Kohaliku omavalitsuse korralduse seaduse" said endised vabariiklikud linnad linna staatuse ja alevid valla staatuse. Alevitel oli siiski võimalus valida linna ja valla staatuse vahel ning 12 alevit soovis saada linnaks, 11 jäid alevvaldadeks (neist sai Tamsalu 1996 linnaks ning Pärnu-Jaagupi muutus Halinga v-a siseseks aleviks, 1999 sai Võsu Vihula v-ga ühinedes alevikuks). Varem olid haldusüksused eranditult kõik linnad ja alevid, 1993 anti aga võimalus eristada asustusüksusena ka vallasisest linna ja alevit. Eristamaks seniseid, pms. maarahvastikuga nn. maavaldu uutest, ühe asulaga linnarahvastikuga valdadest, nimet. vajaduse korral viimaseid ka alevvaldadeks. Valitsuse 1996. a. 24. sept. määrus nr. 233 sedastas, et linn, alev ja alevik on linnalised asulad, küla aga maa-asula. 22. II 1995 vastuvõetud „Eesti territooriumi haldusjaotuse seadus" sätestab, et Eesti terr-i haldusjaotuse üksused on [illegible] linn. Maakonnas teostatakse riiklikku haldamist. [illegible] jaguneb valdadeks ja linnadeks. Vallas ja [illegible] takse kohalikku omavalitsust. Vald võib jaguneda [illegible] küladeks jm. territoriaalüksusteks.

Haldusjaotus ja haldusreform

Arenevas ühiskonnas ei saa haldusjaotus jääda [illegible] muutumatuks. See ilmnes ka 1997, kui [illegible] büroos valmisid esimesed haldusreformi [illegible] et Eestis on palju väikese rahvaarvuga maj[illegible] omavalitsusüksusi, ja kõne alla tuli omav[illegible] vähendamine. Üheks lihtsaimaks sammuks [illegible] valdades alevi või linna liitmine ümbritseva [illegible] dega). Nii muudeti 1996 Pärnu-Jaagupi alev [illegible] siseseks aleviks ja 1998 Abja-Paluoja linn Abja [illegible] linnaks. 1999 muudeti vallasisesteks linnadeks [illegible] ja Karksi-Nuia ning ühendati Kuressaare v. [illegible] Võsu v. Vihula v-ga. 1999 kirjutas võimule [illegible] koalitsioonileppesse soovi teostada haldusreform [illegible] kohalike omavalitsuste valimisteks. 1. det-ks [illegible] minud ainult maakondade ettepanekud halduse[illegible] 2001. a. kevadel-suvel valmis Sisemin-i ettepanek [illegible] valla-linna asemele 106 omavalitsusüksust. [illegible] valitsus korralduse „Haldusterritoriaalse korraldu[illegible] se algatamine valdade ja linnade osas", mille [illegible] üksikasjalikud kavad 91 omavalitsusüksuse [illegible] 2001, 80, 1102). Valitsus pidas võimalikuks [illegible] üksuste sundliitmist, kuid paljude linnade ja [illegible] kogud olid selle vastu, ka teatas Reformierakond [illegible] üksnes kohalike omavalitsuste vabatahtlikku [illegible] tähendas reformi edasilükkumist. Peetakse [illegible] paarikümne valla ja linna vabatahtlikku [illegible] kohalikeks valimisteks.

B: E. Krepp. *Valdade majanduslik olukord ja [illegible] ümberkorraldus Eestis.* — TÜ Majandusgeograafia [illegible] Üllitised, 1938, 25; O. Kurs. *On general [illegible] development of the administrative division of the [illegible]* — Estonia. Geographical Studies. Tln., 1972. [illegible] *graafid Eesti haldusüksuste ja haldusjaotuse [illegible]* Geograafia Seltsi aastaraamat, 25. Tln., 1990. [illegible] *haldusjaotus 20. sajandil.* Tln., 2002. Teatmik. [illegible] *administratiiv-territoriaalne jaotus 1946 (1. [illegible]* *NSV-s kehtiva ja enne maarajoonide moodustamist [illegible]* *administratiiv-territoriaalse jaotuse võrdlus[illegible]* *Eesti NSV administratiiv-territoriaalne jaotus [illegible]* *ber 1955.* Tln., 1955; *Eesti NSV administratiiv-territoriaalne [illegible]* *jaotus seisuga 1. jaanuar 1960.* Tln., 1960 (ja [illegible] mata); *Eesti NSV territooriumi administratiivne [illegible]* *1. juuli 1961.* Tln., 1961; *Eesti NSV territooriumi [illegible]* *tiivne jaotus seisuga 1. juuli 1963.* Tln., 1963 (ja [illegible] *tooriumi administratiivne jaotus seisuga 1. jaanuar* [illegible] 1964; *Eesti NSV territooriumi administratiivne [illegible]* *1. jaanuar 1967.* Tln., 1967; *Eesti NSV administratiiv-[illegible]* *seisuga 1. august 1972.* Tln., 1972; *Eesti NSV administratiiv-[illegible]* *territoriaalne jaotus seisuga 1. märts 1978.* Tln., 1978; *[illegible]* *NSV territooriumi administratiivne jaotus jaanuari [illegible]* *1. jaanuar 1978.* Tln., 1978; *Eesti Vabariigi haldus-[illegible]* *üksuste klassifikaator.* Tln., 2000.

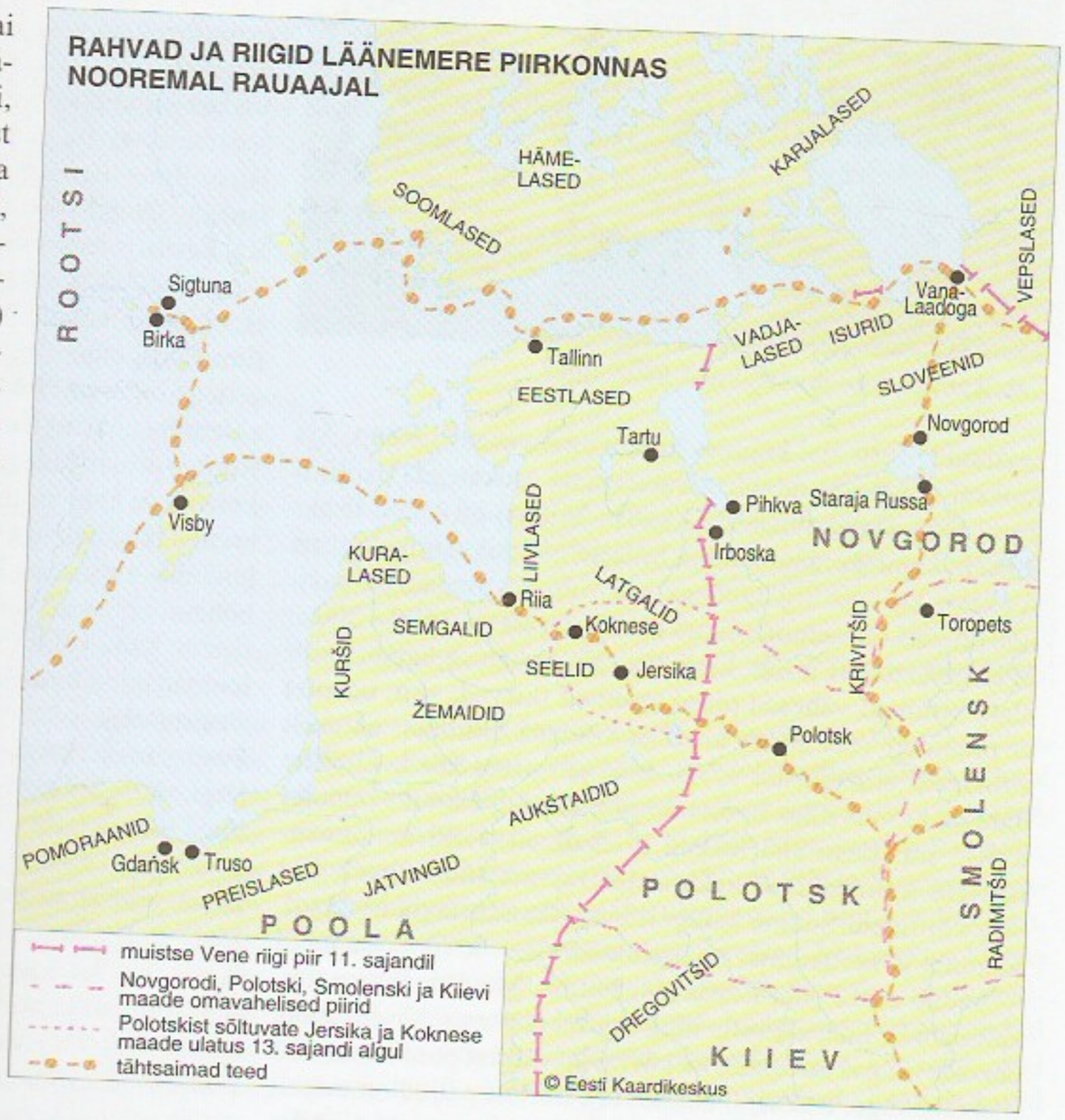

Läänemere idarannikuni ning piki seda Põhjalahest Visla suudmeni. Arvat. seondus kultuuri levik hõimude laialiasumisega. Paljudes kohtades (Riigikülas, Akalis, Kääpal) on uued ja vanad asukad elanud kõrvuti. Tuntakse ka väikesi kalmistuid (Kõnnu, Kõljala, Valma, Tamula). Hilisneoliitikumis tuli Eestisse lõuna poolt taas uusi asukaid, kellest arvat. osa rändas edasi Soome. Need olid venekirve- ehk nöörkeraamikakultuuri hõimud, kes pidasid koduloomi (kitse, lammast, siga, veist) ja tundsid algelist maaviljelust. Algul oli neil vististi poolpaikne eluviis, mistõttu nende asulais ei tekkinud tüsedat kultuurkihti. Nende kalmistuis on hrl. kuni 3 (Ardu), harvemini kümmekond (Sope) matust. Iseloomulikud leiud on silmaga kivikirved (nn. venekirved) ja nöörijälgede või kuuseoksmustriga

Truuta tarandkalme kaelakee (Urvaste k.)

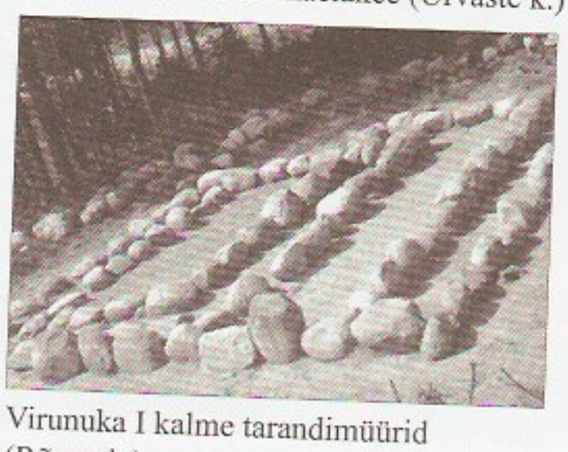

Virunuka I kalme tarandimüürid (Rõuge k.)

Lahtikaevatud kivikirstkalmed Jõelähtmes

savinõud. Eesti alal kujunes hiljem oma venekirvetüüp. Aja jooksul segunesid tulnukad varasemate asukatega. Neoliitikumi lõpu asulakohtadest (Akalist, Villast) on leitud lisaks hilisele kammkeraamikale ja hilisele nöörkeraamikale üsna rohkesti ka tekstiilijälgedega või riibitud pindadega savinõusid, mis on iseloomulikud **pronksiajale** (u. 1500—500 a. e. Kr.). Alates II a-tuh. keskelt e. Kr. vahetuse kaudu Eesti alale sattunud vähesed pronksesemed (kirved, sirp, odaots) ei muutnud veel siinse ainelise kultuuri üldilmet: endiselt valitsesid siinsel alal kivi-, luu- ja sarvesemed. Oluline muutus toimus alles nooremal pronksiajal, I a-tuh. I poolel e. Kr., mil Eesti alal levisid kivikalmed. Neid monumentaalseid kalmeehitisi hakati siin rajama tõenäoliselt kas otse või Edela-Soome kaudu tulnud Skandinaavia eeskujul. Vanimat ja arvukaimat kivikalmevormi — kivikirstkalmeid — leidub eriti Põhja-Eestis (Jõelähtme, Muuksi, Jabara jmt. kalmistud), Lääne-Eestis ning saartel (Loona). Kivikalmete panuste hulgas on luunõelte kõrval ka väikesi pronksesemeid (habemenuge, ehteasju, naaskleid), millest paljud on mujalt toodud. Skandinaavia mõjule osutab ka teine, meil küll üsna harv kivikalmevorm — laevkalme (Sõrves) —, kuhu surnud on maetud põletatult. Põletusmatuseid leidub ka kivikirstkalmetes, mõne kivikalme alt on leitud isegi varasemaid põletusmatuseid (Ilmandu, Vehendi). Maaviljeluse edusammudele osutavad muistsed põllujäänused, vanimad (Saha-Loo) pärinevad arvat. pronksiajast. Nooremal pronksiajal tekkisid Eesti vanimad kindlustatud asulad (Asva, Iru, Ridala), kus tegeldi pronksi töötlemisega. Sellele osutab ka Tehumardilt avastatud katkiste pronksesemete peitleid. Nii muististe iseloomus kui ka arvukuses on Põhja-Eesti rannikuvööndi ja tublisti leiuvaesema sisemaa vahel märgata erinevusi. Need erinevused on püsinud ka **rauaaja** vanimal ajajärgul (I a-tuh. II pool e. Kr.), mida on nimet. varaseks ehk eelrooma rauaajaks. Lisaks kivikirstkalmetele (Rebala) hakati siis ehitama nelinurkseist tarandeist koosnevaid kalmeid (Kõmsi), mis mõnikord ühendati varasema kivikirstkalmega (Kurevere). Arvat. pärineb hilisest pronksi- ja varasest rauaajast ka osa väikeste lohkudega kultusekive, mis paiknevad varajaste kivikalmetega samades piirkondades. Varase rauaaja jooksul suurenes aegamisi raudesemete (nugade, naasklite, kirveste) valmistamine, tehti ka raudehteid (käevõrusid, karjasekeppnõelu). Arvat. algas juba sellal ka raua toot[illegible] soomaagist (Tindimurul).

Ajajärk Kristuse sünnist u. a-ni 400 on Eest[illegible] ma ehk Rooma rauaajana. Olulisim võimu- ja [illegible] oli Euroopas sellal Rooma keisririik, mille vali[illegible] kogu Lääne- ja Lõuna-Euroopa. Kesk-Euroopa [illegible] ja olid Rooma keisririigi olulisimaks vastas[illegible] hõimud. Mõneks sajandiks kujunes Euroopa [illegible] biilsus, mis soodustas elavamat kaubandus[illegible] suhtlemist Vahemerest Läänemereni ulatuval [illegible] kasvas antiikautorite huvi põhjapoolsete maa[illegible] tu. Rooma ajaloolane ja kirjamees Publius C[illegible] mainib põhjapoolsete rahvaste hulgas ka *Aestio*[illegible] nimelist rahvast, kelleks ta pidas germaanlus[illegible] Vislast kirde pool asuvaid balti hõime. Ole[illegible] seostub eestlaste ja Eesti nimega. Tacitus [illegible] laste silmis äärmiselt mahajäänud *fenne*, kell[illegible] laplasi; *fennid* võisid siiski olla üldse Soome-[illegible] Ka Eestis tõusis vaadeldaval ajajärgul esi[illegible] loomine lõunapoolsete rahvastega, see kulge[illegible] Baltimaade kaudu, Visla suudmealaga otse [illegible] ilmus uusi ehteliike, millest üks olulisimaid [illegible] sellega on arvat. tehtud muudatusi ka rõi[illegible] ehtetüüpi on pärit Kesk-Euroopast, o[illegible] on jõ[illegible] Rooma provintsidest. Ajajärgu teisel poolel [illegible] kohalikku ehtevormi. Rooma provintsidest p[illegible] arvukaimad helmed, mida on kõige rohkem 3[illegible] leidudes. Eestist on leitud ka ligikaudu 40 R[illegible] hõbemünti, need on siia jõudnud mitme v[illegible] Eestist välja võidi tol ajal viia karusnahku [illegible] loomanahku, mida Roomas vajati suurel hulg[illegible] varustuseks.

Eesti vanema rauaaja kultuur on tuntud p[illegible] järgi, mille hulgas on lisaks ehetele keraam[illegible] maid töö- ja tarberiistu. Huvipakkuv on, et s[illegible] v. a. mõni erand. Peamine kalmevorm on [illegible] Need olid suguvõsa kalmistud, kuhu matt[illegible] jooksul. Ajajärgu kestel tekkis palju uusi kal[illegible] Kesk- kui ka Lõuna-Eestis, see annab tu[illegible] laienemisest ja rahvastiku juurdekasvust. P[illegible] oli maaviljelus; ale- ja söödimaade kõrval [illegible] põlispõlde. Arenes sepatöö, sh. pronksehe[illegible] rauda sulatati kohalikust soomaagist. Vanem[illegible] kohti on seni välja selgitatud üsna vähe. Arv[illegible] suhteliselt väikesed. Kuigi väheseid asustu[illegible] ka mõnelt linnamäelt, näib siiski, et linnu[illegible] üldiselt ei elatud.

Tarandkalmeid oli ka suures osas Põhja-Lä[illegible] rauaajal moodustas koos Eestiga ühise [illegible] etnilise piirkonna. Selle piirides saab e[illegible] kultuurirühmi. Tarandkalmesarnaseid kiv[illegible] Soomes. Varasemad uurijad on selle p[illegible] rahvastik siirdus sel ajal Eestist Soome. Ees[illegible] Soome ka mõned ehtetüübid.

Aastail 400 kuni 800 oli Eestis kesk[illegible] esimene pool on Euroopas tuntud rah[illegible] na, mil muutus põhjalikult Euroopa pol[illegible] Varisenud Lääne-Rooma riigi asemel t[illegible] keskustena germaani riigid, neist olulisim [illegible] riik. Järk-järgult levis põhja poole risti[illegible] ja Aasia piirimail, oli oluline osa püsi[illegible] riigil. Lõuna- ja Kesk-Euroopas toimu[illegible] mõningast vastukaja ka põhjapoolses Eu[illegible] suurt rahvaste ümberasumist siinsel alal [illegible]

Eesti esiajaloo viimane ajajärk, noorem rauaaeg, kestis u. **800. a-st 13. saj. alguseni**. Arheoloogilise ainese kõrval heidavad sellele valgust ka kirjalike ajalooallikate teated, mistõttu võib seda ajajärku pidada juba poolajalooliseks. Ajajärgu esimene osa (800—1050) on Põhja-Euroopas tuntud viikingiajana, mil ajalugu mõjutasid oluliselt Rootsist, Norrast ja Taanist lähtunud viikingiretked. Viikingiaeg lõppes 10. saj. II poolel ja 11. saj. algupoolel, kui võeti vastu ristiusk. Ligikaudu samal ajal kujunes Läänemere lõunarannikul Poola riik. Ida-Euroopas sai oluliseks Vana-Vene riik, kus 10. saj. lõpul võeti Bütsantsist vastu ristiusk. Eesti ja teised Baltimaad ning Soome jäid nendest muutustest kõrvale ja neil aladel jäid veel paariks sajandiks püsima senise ühiskonnakorralduse põhistruktuur ja ideoloogia. See ei tähendanud siiski seniste struktuuride täielikku püsimist. Ka Eestis süvenes rahvastiku sotsiaalne ja varanduslik kihistumine, Baltimaade lõunaosades aga hakkasid kujunema riiklikud

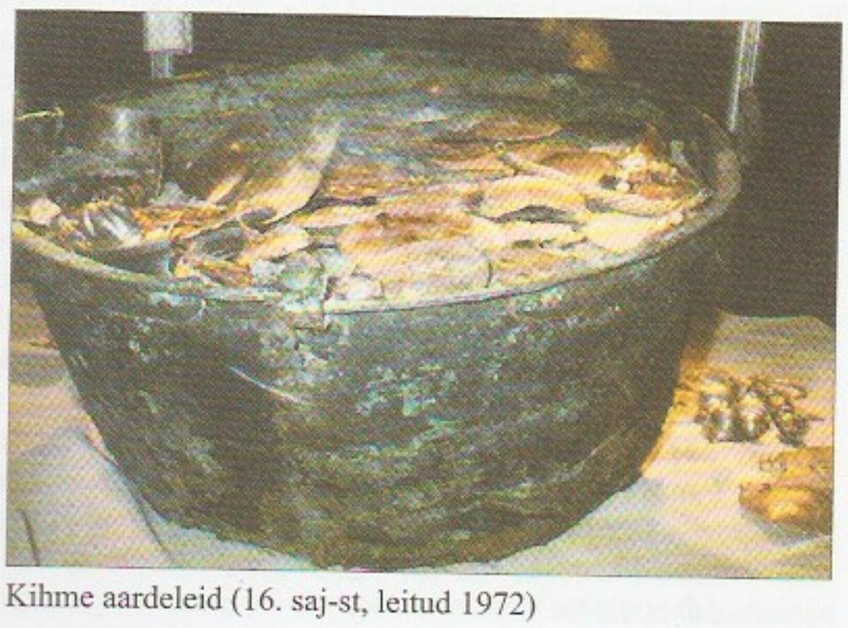

Kihme aardeleid (16. saj-st, leitud 1972)

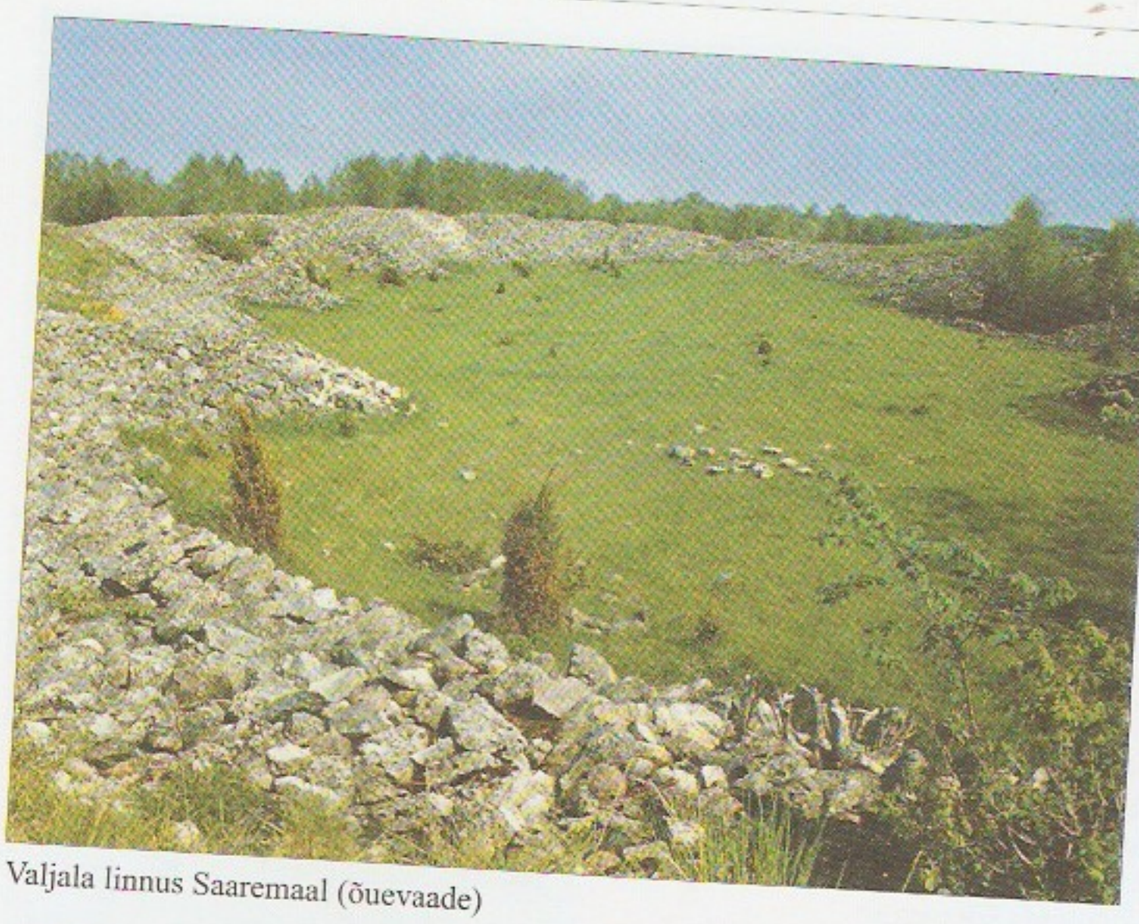

Valjala linnus Saaremaal (õuevaade)

moodustised. Levisid ristiusu ideoloogia elemendid, mis segunesid kohaliku rahvausundiga. Ent erinevalt lääne- ja idapoolsetest naaberaladest ei saanud ristiusk Baltimaadel valitsevaks.

Läänemere piirkonna eri osade vaheliste arenguerinevuste tõttu kujunesid Eesti ja teised Baltimaad ida- ja läänepoolsete naabrite vaheliseks pingealaks. Pinget suurendasid omalt poolt Venemaal levinud kreekakatoliku (õigeusu) ja läänepoolse roomakatoliku kiriku vahelised süvenevad vastuolud, mille üheks väljenduseks oli nn. kirikulõhe — skisma (1054). Roomakatoliku kirikupeade silmis olid Eesti ja teised Baltimaad Euroopas paganluse viimaseks bastioniks. Neile aladele suunatud kristlik missioon võrdsustati Lähis-Idas Kristuse haua vabastamiseks peetava ristisõjaga. Paavstivõim õhutas eriti Skandinaavia maade kuningaid minema paganlikku Eestisse pühasse sõtta. Eesti vastu näitas erilist huvi üles Taani, mille kuningad lasksid end 11. saj. lõpust alates tituleerida Eestimaa hertsogitena. 1165 määras Lundi peapiiskop ametisse isegi eestlaste piiskopi. Oma sihid olid Eestis ka rootslastel. Märkimisväärseid tulemusi Taani ega Rootsi vallutuskatsetel ja misjonitööl Eestis siiski ei olnud. Ühtlasi on ajalooallikates alates 11. saj. lõpust teateid eestlaste ja teiste Läänemere idaranniku rahvaste sõjakäikudest Rootsi ja Taani. Tunnistust neist sõjakäikudest annab Sigtuna põletamine 1187.

Oluliselt mõjutasid Eesti arengut ka idapoolsel naaberalal toimuvad sündmused. Vana-Vene riigi tekkimisega ja seniste idapoolsete läänemeresoome alade sattumisega selle koosseisu muutus Eesti kultuuriline ja etniline idapiir Eestit Venemaast eraldavaks pol. piiriks ning sellisena on see püsinud tänapäevani, kuigi Vene valitsejad pole tahtnud seda piiri tunnustada. Vana-Vene kroonikate andmeil tegid Vene vürstid alates 11. saj-st üle piiri palju kordi sõjakäike, mille eesmärgiks oli mitte ainult andami kogumine, vaid ka pol. ülevõimu kehtestamine. Venelaste sõjakäigud ei piirdunud mitte ainult Kagu-Eestiga, vaid ulatusid ka Loode-Eestisse. Ent nii nagu läänepoolsed kuningadki, ei saavutanud ka Vene vürstid Eestis sellel ajajärgul püsivaid sõjalis-pol. tulemusi. Mõnevõrra tulemusrikkamaks osutus vene õigeusu vaimulike misjonitöö. Õigeusu mõjust annavad märku ristripatsid, lisaks on nii eesti k-s kui ka teistes läänemeresoome ning balti k-tes kirikuslaavi k-st pärit laensõnu (nt. rist, raamat, papp).

Eestis hakkas 11. saj. senise surnupõletamise kombe kõrval üha enam tavaks saama laibamatmine.

Eesti arengut ähvardas nooremal rauaajal seega kasvav välisoht. Muistne vabadusvõitlus 13. saj. algul oli eelneva pika võitlusperioodi lõppvaatus. Suureneva ohu tõttu oli väga oluline maa kaitse korraldamine. Selle kõige nähtavamaks tulemuseks oli linnustevõrgu ning sellega seonduva piirkondliku ja maakondliku jaotuse väljakujunemine. Sellised linnused, nagu Otepää, Tartu, Viljandi, Varbola ja Valjala, olid mitte ainult puhtsõjalised rajatised, vaid ühtlasi piirkondlikud pol. keskused.

Edenev majandus soodustas asustuse tihenemist ja rahvastiku iivet. Majan-

dusę aluseks oli maaviljelus
oli põlispõldude harimine
sel määral säilis ka
viljelus. Kündmisel
konksatra. Alates
mine viljakultuur
kliima- ja mullastik
liselt ühtlast saaki ja
minekuks kaheväljasüsteemile
väljasüsteemile. Rukki
peamine toiduvili ja
tatud leib eestlase
maaviljelusega
mille osatähtsus oli
ses Eestis. Käsitöö
metallitöö, eriti relvasepp
mistamine. Rauda
kohalikust soomaagist
kümnendite uurimistöö
selgunud mitu rauatootmis
seerunud piirkonda, eriti
maal. Savinõude
11. saj. kasutusele
Oluliselt suurenes
tähtsus, mida soodustas
kulgesid Skandinaavia
Euroopa vahelised
võõrsilt saadud
annavad kaubanduse
ligi 20 000 Eestist
münti (varaseimad
hilisemad Lääne- ja
olu). Suur osa
chetena. Kaubandus
oludelt soodsaisse
tusse, Otepääle,
lus sellise asula
mest sellisest
Tooniandvaks
ühiskonnas ülikond
on mainitud
kas. Ülikkonna
esmajoones
nooremal rauaajal
(nt. Kostivere
kumate panustega
Ka linnuste
kasutasid pms.
ülikutel, nt.
Lembitul, oli
Lembituga on
Leole nime
päeval tuntakse
Ülikkonna
vat. ka orje.
ja sotsiaalne
tagasihoidlikuks.
kultuurilt ei
rahvast.

Põhiliseks
puks kujunenud
mille ühes nurgas
suu ees oleva
leega. Ahjus

rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. — Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Tln., 1956; Л. Ю. Яншс. *Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги.* Таллин, 1959; E. Tõnisson. *Eesti aardeleiud 9.—13. sajandist.* — Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik, II. Tln., 1962; H. Moora, H. Ligi. *Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts.* Tln., 1970; J. Selirand. *Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.—13. sajand).* Tln., 1974; J. Selirand, E. Tõnisson. *Läbi aastatuhandete.* Tln., ²1974; *Eesti esiajalugu.* Tln., 1982; V. Lõugas, J. Selirand. *Arheoloogiga Eestimaa teedel.* Tln., ²1989; М. Ауп. *Археологические памятники второй половины 1-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии.* Таллинн, 1992; P. Ligi. *Vadjapärased kalmed Kirde-Eestis (9.—16. sajand).* — Vadjapärased kalmed Eestis 9.—16. sajandil. Muinasaja teadus, 2. Tln., 1993; V. Lang. *Varane maaviljelus ja maaviljelusühiskond Eestis: ääremärkusi mõningate arengutendentside kohta*, P. Ligi. *Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal.* — Mõlemad: Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Muinasaja teadus, 3. Tln., 1995; V. Lang. *Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas*, 1.—2. kd. — Muinasaja teadus, 4. Tln., 1996; V. Lang. *Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo—Palmse piirkonnas Virumaal.* — Muinasaja teadus, 7. Tln., 2000; V. Lang, A. Kriiska. *Eesti esiaja periodiseering ja kronoloogia.* – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 5/2. Tln., 2001; S. Laul. *Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e. Kr. — 500 p. Kr.).* — Muinasaja teadus, 9. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad, 7. Tln., 2001.

Lembit Jaanits ja Evald Tõnisson

SAJANDI ALGUSEST 18. SAJANDI ALGUSENI

k-s *seniores*, *meliores*, ka *divites* — rikkad, harva *nobiles* — õilsad, aadlikud), 2) harilikud vabad ühiskonnaliikmed, 3) orjad (enamasti sõjavangid). Vanem tähendas niihästi pealikut kui ka tähtsaima ühiskonnakihi liiget. Eestlaste usulised tõekspidamised seisnesid usus hingedesse ja vaimudesse (metsa- ja veevaimud, kaitsevaimud — haldjad), hauapanused osutavad, et nad uskusid ka hauatagusesse ellu. Au sees oli esivanemate kultus, austati loodusobjekte (hiisi, veekogusid). Polüteistlikust jumalatesüsteemist jälgi ei ole, ainus nimepidi tuntud jumal on saarlaste Tarapita. Arheoloogilise materjali (laibamatuste levik põletusmatuste asemel, ristikujuliste ripatsite kaasapanek haudadesse) järgi pole võimalik määrata, kui tuntud ja levinud oli ristiusk. Pole tõendeid (ei arheoloogilisi ega keelelisi), mis kinnitaksid õigeusu kiriku misjonitöö mõju Eestis (erinevalt Lätist). Lundi peapiiskopi alustatud Taani misjon piirdus ilmselt eestlaste piiskopi Fulco ametisse nimetamisega u.1165, tema tegevusest Eestis pole mingeid jälgi.

Keelelaenude järgi otsustades oli eestlastel olnud pikaajalisi kontakte skandinaavlastega, Skandinaavia saagade ja ruunikirjade järgi otsustades tegid skandinaavlased (eeskätt rootslased) Eestisse sõjakäike (arvat. juba 7. saj.). Pärast Inglismaale tehtud viikingiretkede lõpetamist (1075) asus Taani oma võimu laiendama itta, Läänemere lõunarannikule. Kun. Knud VI korraldas Eestisse sõjaretki 1196 või 1197 ja 1206. Norralased võtsid 12. saj. lõpul ette retke Läänemaale. Eestlased ise tegid 12. saj. lõpul sõjaretki läände: nad

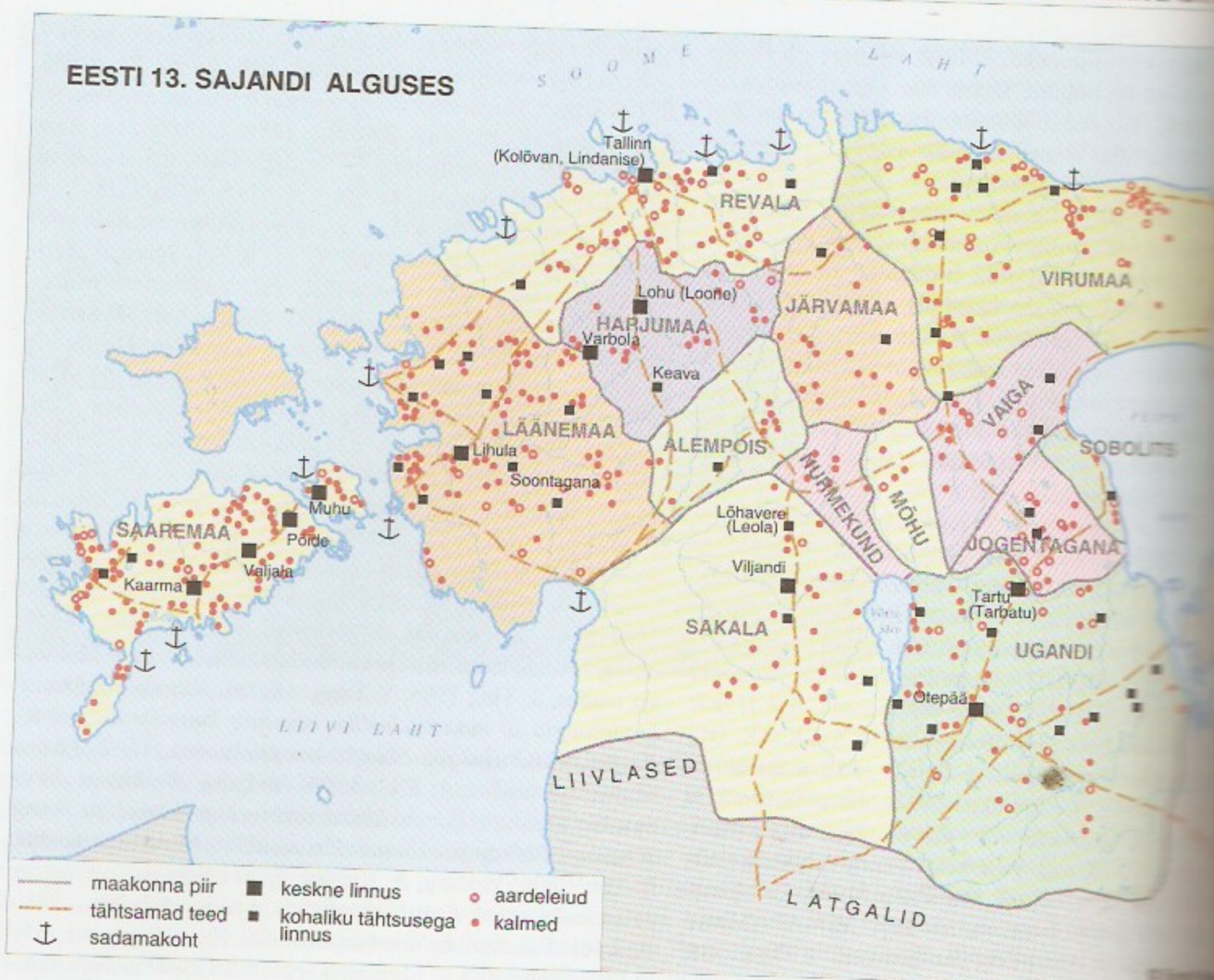

ründasid 1170 Ölandi saare rannikut ja 1203 Taani (tänapäeva Lõuna-Rootsi) rannikut, tõenäoliselt nemad hävitasid 1187 Sigtuna. Pärast 6.—7. saj-t algasid kontaktid idaslaavlastega, kes jõudsid lõuna poolt Pihkva ja Novgorodi alale. Eesti jt. läänemeresoome keeltes on palju slaavi sõnalaene (põllum-e, ehituse, rõivastuse jm. vallast). Slaavlaste etnonüüm „vene" on tõenäoliselt laenatud vanapõhja keelest. Kirjalikud jäljed sõjaliste kokkupuudete kohta venelastega ulatuvad Vene kroonikate järgi 11. saj. algusesse. Kiievi suurvürst Jaroslav (Juri) Vladimirovitš vallutas 1030 Tartu linnuse ja ehitas selle asemele Jurjevi linnuse (enda nime järgi). Tema poeg Izjaslav tegi retki Eestisse 1054 (Keava linnusele) ja 1060. 1061 ajasid eestlased Vene vallutajad välja. Uuesti tegid venelased retki Eestisse alles 1111, 1113, 1116 (Otepää linnusele), 1130, 1132 ja 1134. 1177 korraldasid eestlased suure sõjakäigu Pihkvasse, 1179 tegi Novgorod neimaretke (vist Kirde-Eestisse). 1190 sõdisid pihkvalased eestlastega Pihkva järvel, 1191 hävitasid novgorodlased Tartu ja 1192 Otepää linnuse.

Muistne vabadusvõitlus (1206–27)

1143 rajati esimene Läänemere-äärne Saksa linn Lübeck. 12. saj. III veerandil rajasid saksa kaupmehed tugipunktid Ojamaale (Gotlandile) ja Novgorodi, 12. saj. II poolel alustasid nad kaubaretki Väina suudmesse liivlaste juurde. Bremeni peapiiskopi algatusel tulid kaupmeestega koos saksa misjonärid, neist Meynard pühitseti 1186 liivlaste piiskopiks. Paavst Innocentius III kuulutas arvat. 1193 ja 1199 liivlaste vastu ristisõja, ometi ei tohi tema algatust ülehinnata, sest vallutuse tõukejõuks olid sakslaste pol. ja kaubandushuvid. Kolmas liivlaste (Riia) piiskop — piiskop Albert — rajas tugipunktina Riia linna (1201), asutas Kristuse Sõjateenistuse Vendade (Mõõgavendade) Ordu (1202) ja alistas liivlased (1206).

Eestlaste vabadusvõitlus algas 1206, kui Taani [illegible] mar II tegi sõjaretke Saaremaale, aga ei suut[illegible] tada. 1208 suundusid sakslaste agressioon ja [illegible] laste vastu: Mõõgavendade Ordu koos kät[illegible] latgalitega rüüstas Ugandit. Piiskopi vägi (k[illegible] sõitjatest) liitus agressiooniga 1210. Eest[illegible] mitme maa jõud: 1210 võitis Sakala ja Ugan[illegible] lahingu, 1211 võitlesid 5 maad ebaõnnestu[illegible] Sakslaste retked ulatusid Kesk-Eestisse. Ka [illegible] Pihkva vürstid alustasid eestlastevastaseid s[illegible] 1212), et võistelda sakslaste vallutuse ja m[illegible] ja katkust kurnatud eestlased sõlmisid 12[illegible] laste ja latgalitega kolmeks aastaks vaherah[illegible] Sakala ristituna minema Riia piiskopi võ[illegible] rüüstasid, alistasid ning ristisid sakslased [illegible] Ugandi ja Sakala ning 1216 Lääne- ja Kes[illegible] tagana, Järvamaa), eestlaste 1215 korraldat[illegible] tane sõjakäik nurjus. Kui 1216 ründas Ug[illegible] taotlesid ja said ugalased sõjalist abi saksl[illegible] otsisid liitu venelastega, taotlesid abi Novg[illegible] sid 6 maalt 6000-mehelise maleva, mille [illegible] Sakala vanemaid Lembitu. 21. IX 1217 Vi[illegible] lahingus (Madisepäeva lahing) lõi saksl[illegible] laste ja latgalitega (kokku 3000 meest) [illegible] (langes 1000—1400 meest). Sakala, Järv[illegible] alistusid uuesti. Kartes, et ta ei suuda [illegible] (eriti seepärast, et pol. vastased takistasid S[illegible] sõitjate saabumist), palus piiskop Albert [illegible] abi, lubades territoriaalseid loovutusi. Juun[illegible] Taani kun. Valdemar suure laevastikuga L[illegible] sem Tallinn) ja võitis eestlasi lahingus. A-il [illegible] tasid taanlased 4 Põhja-Eesti maad. Leed[illegible]

Otepää linnamägi

Varbola linnuse väravakäik

Ümera lahingu paik, tähistatud ristiga (Mellini atlas)

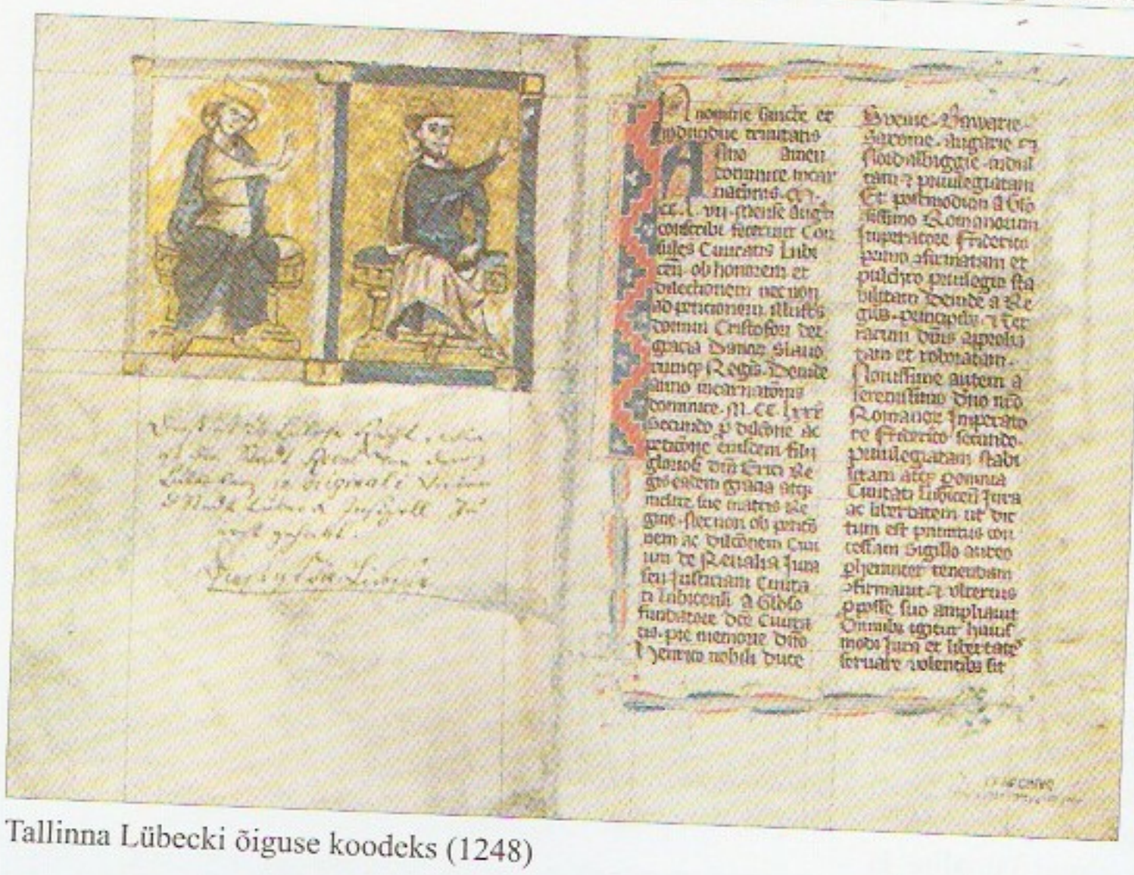

Tallinna Lübecki õiguse koodeks (1248)

kirikliku võimu alla kuulusid ühtlasi Kesk-Eesti ordualad, aga Saare-Lääne piiskopi diötseesi Lääne-Eesti ordualad. Mõlemad piiskopid allusid Riia peapiiskopile. Põhja-Eesti kuulus Lundi peapiiskopile alluva Tallinna piiskopi diötseesi. Kõik piiskopid allusid Rooma paavstile.

Eestis juurutati läänisüsteem: maaisandad (eriti Taani kun., vähim ordu) jagasid maavaldusi vasallidele, pms. sakslastele (ka Taani alal). 13.—14. saj. sattus vasallide hulka ka eestlasi (Taani valdustes u. 1240 mõningail hinnanguil u. 10 %). Feodaalid rajasid mõisu, eriti 13. saj. II poolest alates. Vallutuseelsel ajal tähendas mõis arvat. külakogukonna ühismaadest eraldi seisvat talu. Maaisandate kätte jäänud maavaldused jagunesid ametkondadeks, talupoegade mak-

13. saj. Eesti linnad

Eesti nimi	Saksa nimi	Linnaõigus ja selle saamise aasta	Ringmüür
Tallinn	Reval	Lübecki 1248	oli
Tartu	Dorpat	Riia 13. saj.	oli
Pärnu (Uus-Pärnu)	Pernau	Riia 13. saj. keskel	oli
Viljandi	Fellin	Riia 13. saj. keskel	oli
Narva	Narva	Lübecki 1345	oli
Pärnu (Vana-Pärnu)	Pernau	Saare-Lääne 1251	ei olnud
Haapsalu	Hapsal	Riia 1279	oli
Rakvere	Wesenberg	Lübecki 1302	ei olnud
Paide	Weissenstein	Riia 1291	ei olnud

Paide ordulinnus. Vallitorn

sustusringkondadena [illegible]. Vallutajad nõudsid talupoegadelt meid (eriti vilja), linnuste ehitamist, mõisade tekkimist. Pärast seda kui ordu oli [illegible] Saule lahingus lüüa, [illegible] maa enda; 1241 alistus [illegible] jal uuesti. Pärast ordu [illegible] lüüasaamist (1260) [illegible] maa vastuhakk lämmatati. [illegible] 1343—45 toimus Jüriöö [illegible] nikad mainivad selle [illegible] (sotsiaalsed, pol., religioossed) [illegible] lased alustasid 23. [illegible] ööl 1343 relvastatud [illegible] mõisu ja Padise kloostri [illegible] vägi (10 000 meest) [illegible] Seejärel piiras läänlaste [illegible] salut. Ülestõusnud tapsid [illegible] sakslased, moodustasid [illegible] raadi (valisid 4 kuningat), [illegible] lomaatilised välissuhted. [illegible] Soomest Rootsi võimuleid [illegible] ülestõusnutele hilines, [illegible] sõdimud Liivimaa ordumeistriga. Taani ala sakslaste kuningas [illegible] eestlaste vastu. Mõni [illegible] nud seepärast kogu ülestõusu provokatsiooni. Ordumeistri [illegible] desse läbirääkimistele [illegible] kuningad reetlikult tapma. [illegible] malev sai Tallinna all 14. [illegible] väelt lüüa. 24. VII (jaanipäeval) [illegible] algas ülestõus Saaremaal. [illegible] alistas Saksa Ordu [illegible] 1343. a. lõpul ning Saaremaa [illegible] käiguga 1344. a. lõpul ja [illegible] 16. V 1343 andis Harju-Virumaa Taani Põhja-Eesti [illegible] ordumeistri kaitse alla. Taani [illegible] ei suutnud oma võimu [illegible] müüs 1346 Harju- ja Virumaa Ordule, kes pantis [illegible] Ordule.

13. saj. tekkisid Eestis [illegible] 9. Tallinnas (müüriga [illegible] 35,3 ha) oli 15.—16. saj. u. [illegible] Tartus (27,6 ha) u. 5000—[illegible] linnad olid väiksemad, [illegible] rahvastik (u. 15 000—20 [illegible] dustas oletatavasti 6—8 [illegible] Mõnigi linn on tekkinud [illegible] se või kaubakoha lähistele, [illegible] tollest ajast teada 14. [illegible] sed olid ühinenud kutseliitudeks [illegible] tsunftidesse (1337. a. on [illegible] esimesena maininud Tallinna [illegible] te tsunfti). Käsitöö [illegible] linnaturule, välja veeti [illegible] Linnamajandus põhines [illegible] transiitkaubandusel. Tähtsad [illegible] veo- ja transiitkaubad olid [illegible] karusnahad ja nahad, [illegible] (läänest) sool, kalev, [illegible]

oli vili, eeskätt 10 000 sälitist, Uus-Pärnu olid Tallinna Saksamaa polnud olid ühinenud moodustasid linna oma- patritsiaaditaolist. kontrollida rae tegevust. maisandast üpris sõltu- immigrandid (Tallinna keel (13. saj. ka ühiskihtides (Tallinnas mittesakslased) ja soomlaste ees). Eestlaste oli tavaline linna-

seisuslike ja sotsiaal- alluvad eestlased; saksa eestlased ei saksas- tugev. Talurahva põhi- kasutatavatest adratalu- (vabakirja valdavad ja raharenti maksvad vabadikud jms.) ja kasvuga kaasnes teo- 3—6 teopäeva nädalas. laastu seletatakse tavaliselt mõjuga, eriti 15. saj. halvenes: 14. saj. 15. saj. sunnismaistati pagenute väljaandmise

lepinguid), 16. saj. I poolel kogu talurahvas, tekkis pärisorjus. Pagenute väljaandmise küsimus oli 15. ja 16. saj. linnade (eriti Tallinna) ja mõisnike vaheliseks tüliobjektiks.

Sisepoliitikat iseloomustasid 4 seisuse (piiskopid, ordu, vasallid, linnad) pinged ja kodusõjadki. Vasalkond oli tekkelt erisugune. Taani kun-a ja piiskoppide vasallid koondusid rüütelkondadesse (Taani vasallid võib-olla enne 1250. a-t). 14.—15. saj. samastus vasall rüütliga, 15. saj. lõpul hakati nimetama rüütlit aadlimeheks. Vasalkonnad ilmutasid tihti pol. iseseisvust, nad saavutasid läänide pärimisõiguse laiendamise naisliinile ja suguvõsa kõrvalmeesliinidele (Põhja-Eestis 1397, Tartu piiskopkonnas 15. saj. keskel, Saare-Lääne piiskopkonnas u. 1524). Liivimaa Ordu kui sõjaliselt tugevaim taotles hegemooniat ning ei respekteerinud Riia peapiiskoppi. 1297—1492 kestis ordu, Riia linna ja Riia peapiiskopi vaenus. 1298 ründas ordu Saare-Lääne ja 1396 Tartu piiskopkonda. Kuid ordu oli ka peamine koondav jõud, kelle eestvõttel loodi 1304 seisuste konföderatsioon ja 14. saj. II poolel seisustepäevad, millest 1422 kasvas välja Liivimaa maapäev.

Välispoliitikas peatasid lüüasaamised 1234 ja 1242 (Jäälahing) Saksa agressiooni Venemaale. Edaspidi oli ordul ja Tartu piiskopkonnal sõjalisi kokkupõrkeid Leeduga (1259—62, 1270, 1298, 14. saj. I poolel, 1410—11), Novgorodiga (1262, 1268, 1367, 1421, 1443—48) ja Pihkvaga (1268, 14. saj. I poolel, 1407—09, 1421, 1458—68). Ordu konflikt Pihkvaga paisus 1481 sõjaks teisi Vene vürstiriike alistanud Moskva riigiga. 1492 ehitas Moskva riik Ivangorodi kindluse. 1501—02 toimus uus sõda Moskvaga (1501 venelaste rüüsteretk, 1502 orduväe võit Smolina lahingus). 1503 Pihkva ja Novgorodiga sõlmitud vaherahu kehtis mitu korda pikendatuna 1558. a-ni. Saksa orduriigi sekulariseerimine (1525) muutis Liivimaa orduriigi iseseisvaks.

Kirikukihelkondade (parohhiate) arv kasvas (16. saj. lõpul 83). Vaimulikel ordudel oli Eestis 16. saj. algul 12 kloostrit (neist 9 linnades). 16. saj. asendus eestlaste põline eesnimetraditsioon kristlikuga. Katoliku kirikukalendri ja pühakute kindel juurdumine eesti rahvatraditsioonis tunnistab ristiusu omaksvõtmist, kuigi segi oma muistsete uskumustega. 1422., 1428. ja 1437. aasta ning 16. saj. alguse reformikatsetega püüti paganausku täielikult välja juurida ning tõsta hingekarjasetegevuse taset. 1521 jõudis Riiga ning 1523 Tallinna, Narva ja Tartusse reformatsioon. 1524 toimusid Tallinnas, 1525 Tartus ja Viljandis ning 1526 Pärnus pildirüüsted. 1524 sõlmisid linnad (Riia, Tallinn, Tartu) reformatsiooni kaitseks liidu, 1525 lõid ordu, piiskopid ja vasallid liidu selle vastu. Linnades võitis reformatsioon, Liivimaa Ordu ning katoliku kiriku org. säilisid, maal kehtis põhimõte „kelle maa, selle usk".

Vene-Liivimaa sõda (1558–83)

Jaan. 1558 tegi Vene vägi Eestisse rüüsteretke, mais vallutas ta Narva, juunis Tartu linna koos piiskopkonnaga ning aug. 1560 Viljandi. 2. VIII 1560 purustasid venelased Härgmäe (Ērģeme) lahingus Liivimaa Ordu väliväe. Harju- ja Läänemaa talupojad tõusid okt. 1560 üles saksa mõisnike vastu. Sõjaliselt jõuetud Liivimaa riigid otsisid välisabi. Saare-Lääne piiskop müüs piiskopkonna sept. 1559 Taani kun-le, too andis selle oma vennale hertsog Magnusele, kes sai uueks piiskopiks. 1561 määras kun. Frederik II Saaremaale Taani aschalduri, 1564 ostis ta ka Saaremaal orduvaldused ning 1573 allutas Saaremaa-valdused otse Taani riigile. Harju-Viru rüütelkond ja Järvamaa aadel koos Tallinna linnaga alistusid 4.–6. VI 1561 Rootsi kun-le Erik XIV-le, kes kinnitas nende eesõigused. Ordumeister otsis 1559 Poola-Leedu abi. 28. XI 1561 alistusid ordumeister Gothard Kettler ja orduvasallid Poola kun-le ja Leedu suurvürstile Zygmunt II Augustile. Suurvürst kinnitas feodaalide eesõigused ürikuga „Privilegium Sigismundi Augusti". Liivimaa Ordu lakkas 5. III 1562 olemast, ordu aladest moodustati Üle-Väina hertsogkond, mille inkorporeeris 1566 Leedu ja 1569 (Lublini uniooniga) Poola-Leedu uniooniriik.

Leedu (1569. a-st Poola-Leedu) oli sõjas Venemaaga (a-st 1561) ja Rootsiga (a-st 1563), Rootsi Taaniga (1563–70), Venemaa Rootsiga (a-st 1570) ja Taaniga (a-st 1575). Rootsi, Poola ja hertsog Magnuse sõjavägi koosnes kohalikest saksa palgasõduritest. 1560 oli sõjategevus loid. Rootslased vallutasid 1563–64 taanlastelt Läänemaa. Hertsog Magnus lähenes 1569 Vene tsaarile ning sai selle käsilasena 1570 Liivimaa kun-a tiitli (residents Põltsamaal). Vene valduste keskus oli Tartu. 1570–71 piiras Magnus Vene väega Tallinna. 1572. a. lõpul algas Vene pealetung, 1574. a-ks langesid Rootsi Kesk-Eesti linnused venelaste kätte, 1575 ründasid venelased Poola valdusi, talvel 1575–76 vallutasid nad Läänemaa (mis oli 1575 üle antud taanlastele) ja rüüstasid Saaremaad. 1577 oli kogu Mandri-Eesti (peale Tallinna) Vene võimu all. Kogu maa oli laastatud, ainult Narva linn oli vallutusest kasu saanud, sest muutus Vene transiitkaubanduse keskuseks. Vene vägi vallutas 1577 enamiku linnuseid hertsog Magnuselt, kes oli otsinud kontakte Poola kun-ga. Poola sõjavägi paiskas Vene väe 1578–82 kogu Liivimaalt välja. Jam Zapolski vaherahuga (1582) loovutas Venemaa oma vallutused Poola-Leedule. Ka Rootsi tõrjus 1581 alanud pealetungiga 1582 venelased Eestist välja. Venemaa loobus oma vallutustest Pljussa vaherahuga 1583 (ja pärast 1590–95 toimunud Rootsi-Vene sõda Täyssinä rahuga 1595).

Rootsi, Poola ja Taani võimu all (1583–1625)

Põhja-Eesti oli Rootsi, ülejäänud Mandri-Eesti Poola-Leedu ja Saaremaa Taani valduses. Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa ühendati 1584 Eestimaa vürstkonnaks, mille aadel moodustas nüüd Eestimaa rüütelkonna. Kuningas soosis saksa aadlit: aadli omavalitsus oli ringkonnad (eesotsas kuberneriga) kõrval samavõrdne maapäevadega. Aadlimaad olid maksuvabad. Riigimaad (endised piiskopi- ja kloostrivaldused) jagunesid linnuseläänideks, mis olid erakätes olnud mõisad ning läänistas riigiteenistuse (sõjateenistuse) eest uusi. Sõdades olid talud hävinud (paiguti 40–80 %), uusasukate hulgas oli soomlasi ja saarlasi. Saaremaa oli vähem kannatanud ja tihedam oli seal suurem. Saaremaa aadel koondus Arensburgi (enne 1645. a-t). Taani kun. läänistas maid Kuressaare alevik oli 1563 saanud linnaõigused. Liivimaa oli 1561 alistumisel saanud kun. Zygmunt Augustilt laialaulatusliku saksa omavalitsuse ning usuvabaduse. Vastuseks daalidele anti õigusi talurahva üle. Uus kun. Stefan Bathory soovis 1582 Liivimaad ühtsustada Poola-Leeduga ja nõrgestada saksa ülemkihi mõjuvõimu. Liivimaa jagunes Tartu, Pärnu ja Võnnu (Läti alal) presidiaalkohtuteks (ringkonnakohtuteks voodkonnaks). Aadel sai seisusliku organisatsiooni (rüütelkonna peamees, provintsi maapäev). Poola võim piiras mõisu valdusõigusi ja pol. hoiakut silmas pidades sellega saksa feodaalide maavaldustu. 3/4 võrra tati eelistatavalt poolakatele ja leedulastele. Riigimõisad koondati staarostkondadeks (lossideks). Riigitalupoegade koormised olid kindlaks määratud, olid laostunud. Valga alevik sai 1584 linnaõigused. Jesuiitide hakkas Poola võim taastama Liivimaal katoliku usu. sundit: Võnnus (Cēsises) rajati Liivimaa piiskopkond 1583 vastureformatsiooni keskusena jesuiitide kolleegium (a-st 1585 kolleegium). Selle juures töötas 1603–11 ja 1611–25 jesuiitide gümnaasium. Jesuiitide eesmärk oli rahva seas katoliikluse levitamisel edu. Nad arendasid ka keelset vaimulikku kirjandust.

Stefan Bathory surma järel valiti 1587 Poola kuningaks tema troonipärija Sigismund (Poolas Zygmunt III, kes oli Zygmunt Augusti tütrepoeg), kes 1592 sai ka Rootsi kuningaks. Tema vastu lell hertsog Karl (a-st 1604 kun. Karl IX) kuningas Sigismundi (1599–1600 ka Eestimaal), alustas 1600 Poola-Rootsi pärast sõda ning vallutas 1600–01 selle. Osa Liivimaa sa aadlist läks Rootsi poole üle. Poola väed vallutasid Pärnu, valdused tagasi, vaherahu (1611–17) tuntud ka Altmarki korra. Rootsi kun. Gustav II Adolf lõpetas Poola-Rootsi sõja rahuga sõja Venemaaga, pärast Poolaga sõlmitud vaherahu (1618–20) vallutas ta 1621 Lõuna-Eesti (peale Tartu), kehtinud vaherahu 1625 kogu Liivimaa. Altmarki vaherahu (1629) kindlustas Rootsile kogu Liivimaa. Sõjad (lühikeste vaheaegadega) kestnud sõjad. Sõjad (eriti 1601–02) olid vähendanud rahvaarvu (hinnanguliselt 250 000-lt 100 000-ni).

Rootsi aeg (1625–1710)

17. saj. oli suurriigiks muutunud Rootsi suurvõimu lise võimsuse, majanduse ja kultuuri õitseng. Rootsi maakonda moodustasid Eestimaa, 2 Lõuna-Eesti ringkonda koos Põhja-Lätiga Liivimaa kub-u. 1629 moodustati Liivi maa kindralkub-u (kuhu kuulus ka vallutatud Pihkva) keskuseks kavandati Tartu.

Brömsebro rahuga (1645) sai Rootsi Taanilt Saaremaa, kuulus edaspidi pooliseseisva haldusüksusena Liivimaa seisu. Kuigi 1561 olid kinnitatud Eestimaa aadli eesõigused, kavatses Rootsi võim reformida kogu provintsi haldust, teemi, talurahva olukorda jm. Karl IX [illegible] panekud tõrjus Liivimaa maapäev tagasi. Gustav II Adolf nõudis 1626 Eestimaa maksustamist (enamikus

suurfeodaalist. Tallinna ja Tartu käsitööliste väikegildid ei tahtnud tunnistada kaupmeeste suurgildide taotlust olla kogu kodanikkonna esindajaks. 17. saj. viimasel veerandil kindlustas riik Tallinna, Tartu, Narva, Pärnu ja Kuressaare moodsa bastionide süsteemiga.

Rootsi riigi maavaldused olid enamasti läänistatud suurfeodaalidele. Riigipäev otsustas 1680 maid tagastada, teostada reduktsiooni. Eestis toimus see põhil. 1685—88. Aadli kasut. maast (adramaades) redutseeriti Eestimaal 53—54, Liivimaal 83, Saaremaal 30 %. Liivimaa kub. jagati 1690 Eesti ja Läti distriktiks (kummagi eesotsas oli majandusasehaldur). Et leevendada aadli suurt nördimust, renditi redutseeritud mõisad välja pms. endistele valdajatele. Provintsist saadavad riigi tulud mitmekordistusid. Riigimaad kaardistati ja boniteeriti. Sõdade ajal suurenenud talurahva liikumisvabadust reguleeriti Eestimaal 1645 ja Liivimaal kindralkuberner Clas Totti maapolitseikorraldusega 1668. Pärast reduktsiooni asus riigivõim kindlaks tegema riigimõisade talupoegade seisundit ja normeerima koormisi. Kuningas kaotas 1681 Liivimaa ja 1687 Eestimaa kroonumõisades (need moodustasid mõisade enamiku) kroonutalupoegade pärisorjuse (eraõigusliku omandi mõttes). Sunnismaisus ning talupoegade seotus mõisaga säilisid. Riigimõisa rentniku ja talupoja suhted (sh. kodukariõigus) reguleeriti reglementidega 1691 ja 1696, talupoeg sai õiguse esitada kaebusi (seda mõnevõrra juba Liivimaa 1630. a. kohtureformi põhjal). Õigust otsides läksid talupojad mõnikord kuningani välja. Riiklik seadusandlus avaldas kaudset mõju ka aadlivalduste talupoegade olukorrale. Talupoegade maakasutus- ja pärimisõigus kindlustus praktikas. See kõik tõi positiivseid nihkeid talurahva õigusteadvusse ja Rootsi võimusse suhtumisse, Rootsi aeg omandas rahva ajalooteadvuses vana hea Rootsi aja maine.

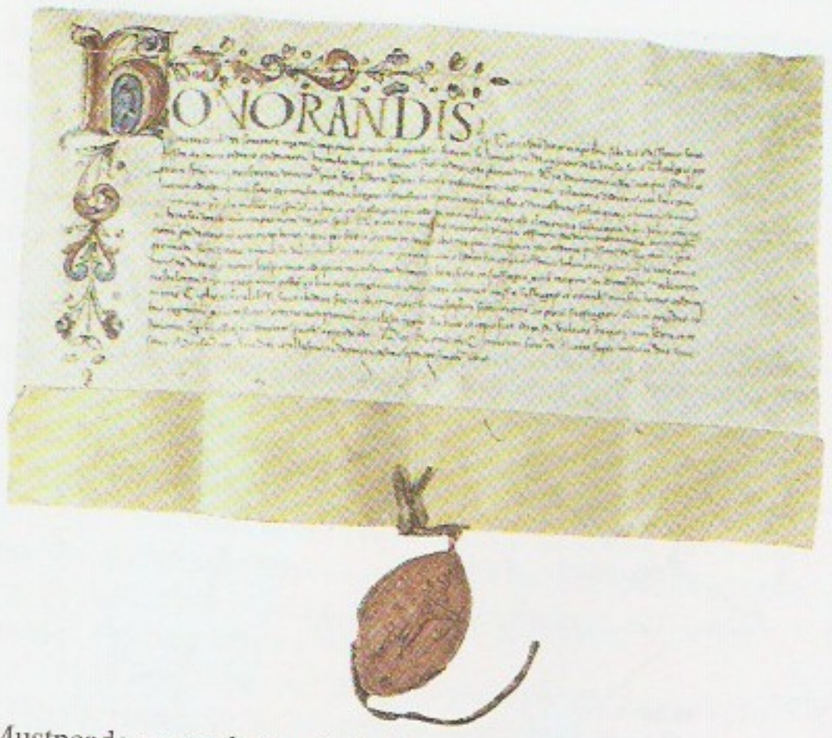

Mustpeade vennaskonna ürik (1487)

Olulised olid kultuurielus toimunud muutused. Püüdes tugevdada luteri kiriku seisundit, edendas riigivõim haridusolusid: 1630 asutati Tartu gümn., selle alusel 1632 Tartu ülikool (*Academia Gustaviana*, teine Rootsi riigi ülikool). See tegutses a-ni 1656 ja taas 1690—1710 (*Academia Gustavo-Carolina*), a-st 1699 Pärnus. 1631 avati Tallinna gümn. Kirikuvõimud (eriti Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer) üritasid rajada kihelkondadesse kirjaoskuse arendamiseks rahvakoolide võrku. Tuntuimaid koole oli 1684—86 Tartus tegutsenud eesti talurahvakool, kus koolitati koolmeistreid. Rootsi 1686. a. kirikuseadus sätestas rahvakoolide rajamise Eesti- ja Liivimaale. Tuntud kooliliikumise arendaja oli Bengt Forselius. Talvel 1686/87 oli Liivimaa Eesti-osas vähemalt 38 ja Eestimaa kub-s 11 talurahvakooli. 1631—1710 ilmus vähemalt 45 eestikeelset vaimulikku raamatut nii põhja- kui ka lõunaeesti k-s, sh. 1689 lõunaeestikeelne Uus Testament. 1631 asutati Tartus ja 1635 Tallinnas trükikoda. 1656—58 toimus Vene-Rootsi sõda. Vene vägi okupeeris Tartu jm. alasid, mis Vallisaari vaherahuga (1660) jäid Vene võimu alla. Pärast Poolaga 1660 sõlmitud Oliwa rahu Rootsi tugevnes ning Venemaa loobus 1661 Kärde rahuga oma valdustest. 1695—97 laastas Eestit ikaldustest tekkinud Suur Nälg, mis tappis 70 000—75 000 in. (350 000—400 000-st).

Põhjasõda (1700—21)

Rootsi vastu moodustasid 1699 Venemaa, Saksimaa ja Taani koalitsiooni. Seda toetas osa separatistlikku Liivimaa aadlit (eesotsas Johann Reinhold von Patkuliga). Venemaa taotles osa Karjalat ja Ingerimaad, et pääseda Läänemerele, Eesti- ja Liivimaa määras koalitsioonilepe (järgnev, 1709. a. lepe ainult Liivimaa) Poolale (Saksi kuurvürst oli ühtaegu Poola kun. August II). Sõda algas veebr. 1700 Saksi väe tungimisega Liivimaale (Riia vastu), kuid edutult. Venemaa, sõlminud rahu Türgiga, asus sept. 1700 piirama Narvat. Rootsi kun. Karl XII, võitnud Taani, tõi väe Eestisse ning [illegible] lahingus 30. XI 1700 Vene väe. Pärast seda [illegible] vägi Leetu ja Poolasse (1701—06), Saksimaale [illegible] ja Venemaale (1708—09). Kõrvaliseks jäänud [illegible] Ingerimaa sõjaväljal lõi Vene vägi Boris Šeremetev misel 1701 Erastvere ja 1702 Hummuli lahingus von Schlippenbachi juhitud Rootsi väge ning [illegible] (eriti 1703). A-st 1701 moodustati Rootsi [illegible] talupoegade maakaitseväe maamiilitsa pataljonid. Liivimaalt mobiliseeriti u. 25 000 meest, neist [illegible] last. 1704 vallutas Vene vägi Tartu ja Narva, [illegible] oli Eesti alal venelaste käes, nad tegid 1707 [illegible] Eesti metsiku rüüsteretke ning purustasid 1700 [illegible] tsaar Peeter I oli veel 1707 valmis sõlmima [illegible] et saab Ingerimaa ning 1703 rajatud Peterburi [illegible] sellega ei nõustunud. Pärast Poltava lahingut [illegible] Vene vägi suvel 1710 Pärnu, Kesk- ja Lääne-[illegible] maa. Saksa aadel ja linnad toetasid nüüd Venemaad, võim oli sõja puhkedes 1700 lõpetanud [illegible] ei tagastanud mõisu (alles 1719 tühistas Rootsi [illegible] Ulrika Eleonora reduktsiooniga tehtud [illegible] tsaar omalt poolt lubas restitutsiooni — [illegible] võetud maaomandi tagastamist, aadli ainuõigus [illegible] kinnitamist rüütlimõisade suhtes ning aadli [illegible] se ja linnade olemasoleva õiguskorra kinnitamist, [illegible] rüütelkondade ja linnade kapitulatsioonide [illegible] alistumislepingutena, mis pidid saama Eesti- [illegible] annekteerimise riigiõiguslikuks aluseks. Liivimaa [illegible] (Riias) ja Eestimaa rüütelkond koos Tallinna [illegible] Harkus) saavutasid oma eesõiguste kinnitamise [illegible] kapitulatsooniaktid ei puudutanud. Vene [illegible] Liivimaad juba liidendatud alana: Venemaa [illegible] mangudeks (1708) määrati Tartumaa ja Virumaa [illegible] linnaga) Loode-Venemaad hõlmava Ingerimaa [illegible] seisu. 1713 moodustati Liivimaast ja Smolenski [illegible] kub., Eestimaa kub. loeti 1719 Peterburi [illegible] kub-u üheks prov-ks. 10. IX 1721 sõlmitud [illegible] rahulepinguga loovutas Rootsi Venemaale [illegible] koos Saaremaaga, Ingerimaa ja osa Karjalat. [illegible] seal säilitada Rootsi-aegsed privileegid ja [illegible] tada reduktsiooniga võetud mõisad. 1720 [illegible] võim restitutsioonikomisjonid, mis asusid 1721 [illegible] liideti Tartumaa Liivimaaga, Narva jäi [illegible] Saaremaa oli 1731—83 eriseisundis prov-[illegible] seisus.

Põhjasõda on jätnud Eesti rahvatraditsiooni [illegible] jälje. Juttu on Rootsi Raudpeast (Karl XII, [illegible] ja peninukkidest ehk koerakoonlastest (arvat- [illegible] goliidsed Vene sõjamehed). 1708. ja 1709. [illegible] sõja rüüstamisega tõi nälja. 1710—12 [illegible] katk, mis hävitas üle poole rahvastikust. Rahvas [illegible] on katku isikustatud (inimese, looma või [illegible] katkuvaim).

VENE AEG

Vene võimu aeg a-ni 1860

Peeter I otsis baltisaksa rahvusvähemuse, eriti aadelkonna toetust. Mõisad tagastati endistele valdajatele, ka mõnele Rootsist tagasi tulnud rootsi aadliperekonnale. Riigi kätte läinud maavaldusi läänistati kohalikele aadlikele ja Vene võimukandjatele. Peeter I andis (1710, 1723) Balti aadlile Vene aadli õigused, vabastades nad pealegi teenistuskohustusest. Baltisakslased leidsid [illegible] haldusaparaadis ja sõjaväeteenistuses. [illegible] kasvas: nende käes olid kohalik [illegible] ja politsei ning osaliselt kontroll [illegible] Rüütelkondade liikmeskonna piiritlesid [illegible] mis valmisid Liivimaal 1747, Eestimaal [illegible] 1741.

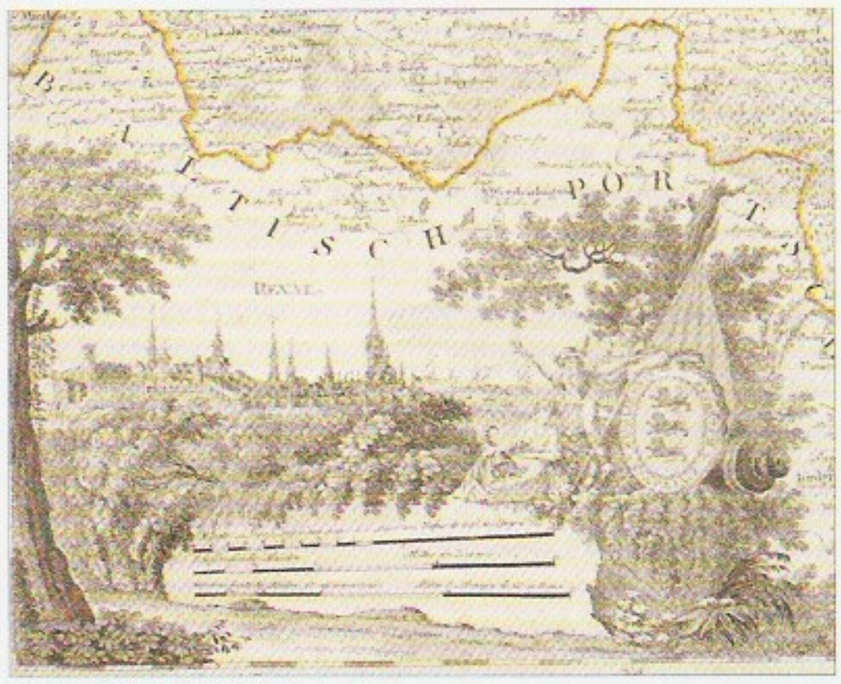

Tallinn 1795 (Mellini atlas)

Pärisorjusest vabanemise aeg

Ei tohi üle hinnata talurahvaliikumise mõju agraarpoliitikale, samuti humaanseid ideid kandvate, pärisorjust taunivate ja radikaalseid reforme nõudvate baltisaksa valgustajate mõju. Enamik baltisaksa mõisaomanikke ei mõistnud agraarreformide vajalikkust ega vajadust muuta oma tootmine majanduslikult tõhusamaks. Määrav oli tsaarivalitsuse arusaamine ja püüe reformida talurahva olukorda, sissejuhatavalt ja katseliselt Balti prov-des. Balti kub-de kroonutalupoegade osas kehtis Rootsi 1696. a. majandusreglement, eramõisniku ja tema talupoegade vahekordade reguleerimisel jättis Vene riigivõim mõisnikule vabad käed. Kummatigi tunnistati tegelikkuses kogu talurahva põhimõttelist omandiõigust. Liivimaa kindralkuberner George von Browne andis 1765 keisrinna nõudmisel Liivimaa maapäeva otsuste vormis välja kaks patenti, mis kehtestasid talupoegadele soodustusi. Talupoeg sai omandiõiguse oma vallasvarale (väljaarvatud talu raudvara), koormised pidi normeeritama ning neid ei lubatud tõsta, kodukariõigust piirati, talupoeg sai õiguse kaevata mõisniku peale sillakohtusse. Need määrused tähendasid talurahva vabanemise algust ning talurahvaküsimuses Vene riigivõimu ja Balti aadli rivaliteedi algust. Liivimaa maapäev otsustas 1765 rajada talurahva kihelkonnakoolid ja uue koolitüübina suuremates mõisades mõisakoolid ehk külakoolid. Külakoolid hakkasid vähehaaval tekkima ka Eestimaal.

1790. a-tel arutati Liivi- ja Eestimaa maapäevadel talurahva olukorra parandamist. Eestimaa maapäev võttis 1802 vastu regulatiivi (nn. „Iggaüks"), millega talupoeg sai vallasvarale omandiõiguse ja talukoha põlise kasutamise õiguse (korraliku pidamise korral); otsustati asutada talupoegade kihelkonna- ja vallakohtud. Keiser Aleksander I asutas 1802 nii Eesti- kui ka Liivimaal mõisnike krediitkassa. Maapäeval vastuvõetud ja 1804 keisri kinnitatud Liivimaa talurahvaseadus (täiendusparagrahvid 1809) kindlustas talupojale talu suhtes päranda-tava kasutusõiguse ning talu vallas- ja kinnisvarale omandiõiguse. Talu koormised pidi kindlaks määratama vastavalt maa pindalale ja kvaliteedile. Nii Eesti- kui ka Liivimaal loodi uus talurahvakohtukorraldus (valla-, kihelkonna- ja maakohus), kodukariõigust piirati. Vallakohus (Eestimaal kaotati 1817, Saaremaal seati sisse 1819) oli talurahva tulevase omavalitsuse algrakuke. Talupoeg jäi sunnismaiseks, kuid mõisnik ei tohtinud teda enam maast lahutada ega maata võõrandada. Taluperemehed (erinevalt vabadikest ja sulastest) vabastati kodukarist ja nekrutikohustusest. Eestimaa 1804. a. talurahvaseadus parandas talurahva õiguslikku seisundit vähem.

See põhjustas 1805 Kose-Uuemõisas rahutusi.
Riigivõimu mõjutusel võttis Eestimaa rüütelkond 1816 ja Liivimaa rüütelkond 1819 vastu pärisorjust kaotavad talurahvaseadused, millega talupoeg sai isikliku vabaduse, kuigi ainult järk-järgult, 14 aasta jooksul ja koos liikumisvabaduse piirangutega. Talupojad said kohustuslikus korras perekonnanimed (Liivimaal 1826. ja Eestimaal 1836. a-ks). Mõisnikud säilitasid kodukariõiguse ning kontrolli talurahva omavalitsuse ja kohtu üle. Talumaal moodustati mõisade kaupa seisuslike omavalitsusüksustena vallad. Kogu maa kuulutati mõisniku piiramatuks eraomandiks. Talupoja senine maakasutusõigus ja koormisenormid kadusid. Talupoeg oli sunnitud vaba lepingu põhimõtete kehtimisest hoolimata tegelikkuses rentima mõisnikult lühiajaliseks kasutamiseks maad, tasudes teotööga. Taluperemehed kasutasid mõisateoks maata talupoegi. Vilja- ja viinahindade langus tõi mõisamajanduse kriisi. Uuendused (meriino lambad, kartul, ristikhein) suurendasid mõisa tööjõuvajadust.
Talurahva vastuhakkudest on tuntuim 1841 puhkenud nn. Pühajärve sõda.
18. saj. tekkisid religioossed liikumised, 1730. a-tel (eriti pärast 1736. a-t) levis hernhuutlus ehk vennastekoguduse liikumine, mis haaras kogu Eesti, eriti hoogsalt Saaremaa. 1740. a-te alul oli Eestis u. 12 000 hernhuutlast. Põhja-Eestis levis hernhuutlus enam vaimulikkonnas ja aadli hulgas, Lõuna-Eestis oli ta rahvaomasem (kogudusejuhtide hulgas oli eestlasi, tekkis eestikeelset käsikirjalist vaimulikku kirjandust). See usuline ärkamine edendas talurahvas vagadust ning kirjaoskust, kuid suretas vanapärast rahvakultuuri. 1743—64 oli hernhuutlus Eesti- ja Liivimaal keelatud ning levis salaja. 1845—48 siirdus hingemaa saamise kaalutlustel Vene kirikuvõimude soosimisel 17 % Lõuna-Eesti talurahvast (Saaremaal 29,8, Pärnumaal 27,7 %) luteri usust vene õigeusku. Loodi õigeusu kirikute ja koolide võrk. Tagasiminek luteri usku oli seadusega keelatud.
Maapäev võttis vastu Liivimaa talurahvaseaduse, mille keiser 1849 kinnitas. Seadus kindlustas talupoja maaga, lahutades mõisniku eraomandiks oleva maavalduse juriidiliselt talu- ja mõisamaaks (Liivimaal $^1/_5$ ja hiljem Eestimaal $^1/_6$ talumaast jäeti mõisateenijate varustamiseks mõisniku käsutusse). Talumaad tohtis rentida või müüa ainult talupoegadele. Teorendi asemel eelistati raharenti, eesmärgiks seati maa müümine talupoegadele vaba turu tingimustel eraomandiks, mis oli põhimõtteliselt lubatud juba 1804. a. seadusega. Eestimaa 1856. a. talurahvaseadus oli sisult Liivimaa omale lähedane (samuti nagu 1865. a. Saaremaa seadus), ta nägi ette talude krunti mõõtmise. Talupoegadele jäi arusaamatuks, miks Eestimaa seadust rakendatakse järk-järgult, ning see ajendas tõrkumisi ja vastuhaku (1858 nn. Mahtra sõja). Rahva rahutus avaldus ka prohvet Maltsveti (Juhan Leinbergi) 1860—61 juhitud usuliikumises, sh. ümberasumises Krimmi ning tõotatud maale viiva nägemusliku valge laeva ootamises. 1855, 1859 ning 1860. ja 1880. a-il rändas talurahvast Venemaale. Talurahva liikumisvabadust avardas 1863 kehtestatud passiseadus, 1865 kaotati mõisnike kodukariõigus, 1866. a. vallakogukonnaseadus kaotas mõisa võimu talurahva omavalitsuse üle.
Pärast Põhjasõja lõppu (1710) oli linnarahvastiku arv Eestis arvat. u. 5000, 1782 a. 23 500 (5 % rahvastikust), 1863. a. 64 000 (8,7 %). Eestlased said linnades ülekaalu 19. saj. II poolel (Tallinnas 1820. a. eestlasi 34,8 %, 1871. a. 51,8 %). 1877 kehtestatud Vene linnaseadus kaotas seisusliku saksa omavalitsuse. Peterburi rajamine oli ahistanud Tallinna ja Tartu väliskaubandust, Pärnu kaudu kulgev metsa ja lina eksport oli elavam. 1782 kaotati Balti ja Vene [illegible] line tollipiir. 18. saj. rajati manufaktuure ([illegible] veski, Rõika-Meleski peeglitöökoda, Põltsamaa [illegible] manufaktuurid). 1830.—40. a-il hakati rajama [illegible] vaid vabrikuid (Kärdla, Sindi ja Kreenholmi [illegible] Tallinna ehitati 1870. a-il masinatehased, [illegible] tsemendivabrik. 1870 avati Tallinna ja Peterburi [illegible] raudteeliiklus.
1816. ja 1819. a. talurahvaseadused sätestasid [illegible] asutamise. 1802 avati kohaliku saksa ülikooli [illegible] ülikool. Selle mõju eesti kultuurile oli kaudne. [illegible] Õpetatud Eesti Selts), kuid sealt tulid esimesed [illegible] lased. 1739 ilmus eestikeelne Piibel, hiljem [illegible] välja andma eestikeelset kalendrisarja, 1766 [illegible] eestikeelne ajakiri, 1821—23 ja 1825 esimene [illegible] 1710—1800 (pms. 18. saj. viimasel veerandil [illegible] keelset raamatut, 19. saj. I poolel ilmus neid [illegible]

Ärkamisaeg (1860. aastad – 1885)

Suure Prantsuse rev-i, saksa rahvusluse ja [illegible] mõjul algas 19. saj. keskel eestlaste [illegible] mis kulges üldjoontes nii nagu teistelgi Ida-[illegible] rahvastel (tšehhidel, soomlastel, lätlastel jt.) [illegible] oma riiki ega iseseisva riikliku eksistentsi [illegible] aluse eestlaste etnilisele eneseteadvustamisele [illegible] alanud talude massiline päriseksostmine ja [illegible] omanike kihi tekkimine. Eesti rahvusliku [illegible] tärkav maaharitlaskond (koolmeistrid, kõstrid [illegible] jad) ja keskkiht (taluperemehed), hiljem ka [illegible] ja äriettevõtjad, kes kõik püüdlesid sotsiaalse [illegible] Rahvuslik liikumine sai alguse majanduslikult [illegible] Lõuna-Eestist, eeskätt Viljandimaalt, kus [illegible] sed rahvusliku liikumise keskused (Holstre, [illegible] jt.). Haritlased tegid rahvuslikku selgitustöö, [illegible] lasi osa võtma avalikust elust ning sõnastasid [illegible] likud ja kultuurilised nõudmised. 1857 võttis [illegible] demar Jannsen eestlaste omanimetusena kasutusele „eestlane". Jannsen rajas järjepideva eesti [illegible] (andis 1857—63 Pärnus välja nädalalehte „Perno [illegible] a-st 1864 Tartus „Eesti Postimeest"), visandas [illegible] rahvusideoloogia esimesed piirjooned ja korraldas [illegible] suured kultuuriüritused. 1860. a-il levis Lõuna-Eestis [illegible] tuslik palvekirjadeliikumine, mida juhtisid [illegible] ja talupojad (Johann Köler, Adam ja Peeter [illegible] Adamson, Märt Jakobson). Nn. Peterburi [illegible] rahvasõprade (J. Köler, Aleksander Jürjen, [illegible] Friedrich Dankmann) toetusel õnnestus talupoegade [illegible] nal 1864 keiser Aleksander II-le üle anda [illegible] milles taotleti soodsamaid maa ostu- ja rendi[illegible] kaotamist, eesti keele kasutamise laiendamist [illegible] allutamist Vene haridusmin-le ning seda, et [illegible] valiks kogudus.
Suur rahvuslik ettevõtmine oli eesti õppekeelega rahvakooli (seda nimetati Eesti talurahva [illegible] Aleksander I auks Eesti Aleksandrikooliks [illegible] Eesti Aleksandrikooli jaoks raha korjamise [illegible] oli 146) kujunes ülemaaline organisatsioon, mille [illegible] peakomitee (1870—84, president Jakob Hurt, [illegible] rahvuslike ideede levitamise ja kultuuriürituste [illegible] sega. Tähtsat osa eestlaste rahvuslikus liikumises [illegible] msg. seltsid, mis asutati baltisaksa ja Soome [illegible] kogu maal; kihelkondades asutati laulukoore [illegible] 1865 asutas Jannsen Tartus laulu- ja mängu[illegible]

kub-de Suur-Vene keskusega ühteliitmist, nende autonoomia kaotamist ja sealse halduskorra ühtlustamist Sise-Venemaa omaga. Slavofiilid Juri Samarin ja Ivan Aksakov põhjendasid seda vajadusega vabastada eestlased ja lätlased sakslaste rõhumise alt, võita need rahvad Venemaa poolele ning hoida ära nende saksastumine. Poleemikas J. Samariniga kaitses Tartu ülikooli ajalooprof. Carl Schirren Balti erikorda ja aadli ajaloolisi privileege Saksamaal ilmunud teoses „Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin" (1869), millest sai baltisaksa ülemkihtide pol. usutunnistus.

Jõuvahekordade muutumine Euroopas, Saksamaa ühendamine (1871) ja kujunemine keiser Wilhelm II valitsemisajal [1888—1918] suurvõimuks suurendas järsult Baltimaade strateegilist tähtsust Läänemere kontrollijana autonoomse Soome ja mässulise Poola-Leedu vahel. Saksa keisririigi ekspansionistlik välispol. kurss põhjustas Vene riigi julgeolekuprobleemide esiletõusmise. Vene valitsusringkonnis kardeti baltisakslaste separatismi ja nende võimalikku orienteerumist Saksamaale, samuti seda, et sakslastel õnnestub eestlasi ja lätlasi saksastada. Eestlaste rahvuslikku liikumist käsitas valitsus pms. seoses Vene-Saksa suhetega ega pidanud seda esialgu Vene riigile ohtlikuks. Balti kindralkub-u likvideerimine 1876 oli selge märk valitsuse poliitika muutumisest.

Eriti sõjaka ilme omandas vene rahvuslus keiser Aleksander III valitsemisajal [1881—94] Sinodi ülemprokuröri Konstantin Pobedonostsevi ja mõjuka Moskva publitsisti Mihhail Katkovi õhutusel. Aleksander III oli esimene Vene keiser, kes troonile astudes jättis Balti aadli seisuslikud privileegid kinnitamata. Keisri käsul viis senaator Nikolai Manassein 1882—83 Liivi- ja Kuramaal läbi üldise revisjoni, mille käigus esitasid talupojad senaatorile hulgaliselt kaebusi ja palvekirju. Kogutud materjali põhjal esitas Manassein 1884 keisrile kohalikke olusid teravalt arvustava aruande koos reformiettepanekutega. Aruanne sai järgneva venestamise üheks lähtepunktiks. 1885 nimetas keiser ametisse uued kindralkubernerid: Eestimaale fanaatilise venestaja vürst Sergei Šahhovskoi (a-ni 1894) ja Liivimaale Mihhail Zinovjevi (a-ni 1895). Järgnesid reformid.

1888 ühtlustati Balti kub-de politseikorraldus ülevenemaalisega, senine seisulik politseiorg. asendati riikliku politseiga. Maakondades ja linnades asutati politseivalitsused, mis allusid kubermanguvalitsusele. Mõisnikud säilitasid politseivõimu ainult mõisamaal, vallapolitsei jäi alles. 1889 kehtestati mõne erandiga Vene kohtusüsteem, millega kaotati seisuslikud kohtud ja maksvusele pääses kodanike formaalõigusliku võrdsuse põhimõte; kohtuprotsess muutus avalikuks, loodi advokatuur. Vallakohtud kui madalaim kohtuinstants jäid alles, teise astme kohtutena rajati ülemtalurahvakohtud, kõrgemaks instantsiks said rahukohtunikud, rahukogud ja ringkonnakohtud, viimaste juurde loodi prokuratuur. Erinevalt Venemaast polnud rahukohtunikud valitavad, vandemeeste institutsiooni ei loodud. Talurahvaasutuste reformiga seati talurahva omavalitsuse (valla) tegevuse ja agraarseaduste täitmise üle järelevalveks ametisse talurahvaasjade komissarid, kelle nimetas kohale siseminister. Valdade reorganiseerimise ja liitmisega tekkis uus elujõuline ja maksuvõimeline vald; valdade arv vähenes 1891—93 1100-st 360-ni. 1892 kehtestati uus linnaseadus, millega kaotati valijate kuuriad, maksutsensus asendati varandusliku tsensusega. See pakkus tõusvale eesti kodanlusele edaspidi võimalusi murda linnaomavalitsustes saksa ülemvõim.

19. saj. II poole reformidega kärpis valitsus tunduvalt Balti kub-de autonoomiat. Eestis kujunes niisugune halduskorral-

dus, mis jäi põhijoontes püsima kuni monarhia kokkuvarisemiseni 1917. Liberaalse suunitlusega reformid lammutasid keskaegset feodaal-aadellikku korda ning soodustasid ühiskonna uuenemist, ent põlisrahvaste õigused sellega oluliselt ei laienenud. Baltisaksa mõisnike võimu alt sattusid nad Vene bürokraatliku kroonurežiimi otsese surve alla. Siiski ei läinud valitsus Balti kub-de poliitilis-õigusliku korra reformimisel lõpuni. Maaomavalitsuse reformi ja Vene semstvokorralduse sisseseadmist, mida eestlased eriti ootasid, ei tulnud. Kohaliku provintsiaalautonoomia üks nurgakive — rüütelkondade (privilegeeritud maa-aadli seisuslikud korporatsioonid) ainuvõim — jäi kubermanguomavalitsuses püsima kuni 1917. a-ni, sest valitsus nagu Balti aadelgi ei soovinud eestlaste ja lätlaste osalust maapäeval, seda oleks võinud tõlgendada nende pol. õiguste laiendamisena. Rüütelkondade juhtida ja valitseda jäi ka luteri kirik, mida oli eriti keeruline venestada. Mõisnike maj. eesõigusi puudutasid reformid vähe. Valitsus kasutas reforme venestamispoliitika vahendina. Kõrgematele ametikohtadele hakati sakslaste asemele määrama venelasi, kes kohalikke olusid ja kohalikku keelt ei tundnud. Alam- ja mõnikord ka keskastme ameteisse pääses nüüd rohkem vene keelt valdavaid eestlasi.

Kõige valusamalt riivas eestlaste huve kultuuriline venestamine, see puudutas keelekasutust, kooli, kirikut, ajakirjandust ja seltsielu. Vene keel sai riigi- ja omavalitsusasutuste asjaajamiskeeleks. 1885 kaotasid mõisnikud kontrolli luteri maakoolide üle, need allutati haridusmin-le. Ainult usuõpetus jäi pastorite ja kirikuvalitsuse valve alla. Koolide üle järelevalveks seati sisse rahvakoolide direktori ja inspektori ametid. 1887 kehtestati alg- ja keskkoolis õppekeeleks vene keel. Vallakoolis lubati kahel esimesel õppeaastal õpetada emakeeles, ent 1892. a-st nõuti venekeelset õppetööd esimesest klassist alates. Eesti keel oli lubatud ainult emakeele ja usuõpetuse tundides. Venestamise huvides soosis valitsus uusi koolitüüpe: ministeeriumikoolid, linnakoolid, kroonualgkoolid. Need olid täielikult Vene koolibürokraatia võimu all ja neid peeti üleval valdavalt riigi rahaga. [illegible] õpetajad, kes ei vallanud vene keelt, vallandati [illegible] asendati venelastega. Koolide juhtimine ja kontroll [illegible] ametnike kätte (eesotsas oli Riia õpperingkonna [illegible]). Koolireformi tagajärjeks oli hariduselu tagasi[illegible] tamise taseme langus. 1889—94 muudeti ka Tartu [illegible] rektor Anton Budilovitši juhtimisel järk-järgult [illegible] vene keel (v. a. usuteaduskonnas), saksa professorid [illegible] tulid vene õppejõud, üliõpilaskonnas suurenes [illegible] piirkondadest tulnute osakaal. 1889 kaotati [illegible] noomia ja privileegid. 1893 nimetati Tartu [illegible] ümber Jurjeviks ja ülikool Jurjevi ülikooliks. [illegible] valve eesti organisatsioonide üle tugevnes. [illegible] Aleksandrikooli peakomitee ja 1893 EKS. Tsensuur [illegible] eriti rangeks. Venestamispoliitikas oli tähtis [illegible] kirikul, mis nautis riigikiriku eesõigustatud seisundit [illegible] luteri kirikuga eestlaste hingede pärast ägedat võitlust. [illegible] mud soosisid talupoegade siirdumist luteri[illegible] Põhja-Eestis elavnes see 1880. a-il. S. Šahhovskoi [illegible] toel asutati uusi õigeusu kogudusi, riigi kulul [illegible] ja koolimaju. Tallinna Toompeale rajati Vene [illegible] sümbolina Aleksander Nevski peakirik [illegible] asutati Pühtitsa nunnaklooster. Et õigeusust [illegible] mine oli keelatud, käivitasid võimud 1880.—[illegible] Eestis mitusada „usuprotsessi" kirikuõpetaja [illegible] lubasid usuvahetajatel osa saada luteri kiriku [illegible] Venestamisreformidega hakkas Vene mõju [illegible] tervikuna tugevnema, laiemalt levisid vene kultuur [illegible] ning ühiskondlik-pol. mõte. Kõige edukam [illegible] haldusalal, sest halduskord oli iganenud [illegible] kaasajastada. Reformide tagajärjel liideti Eesti [illegible] Vene impeeriumiga.

Pol. survele vaatamata muutus kodanikuühiskond [illegible] kumine 1890. a-il massiliseks. Asutati uusi [illegible] meeste, laulu- ja mängu-, karskus- ja tuletõrje[illegible] tulekindlustus- ja abistamiskassasid, mis [illegible]

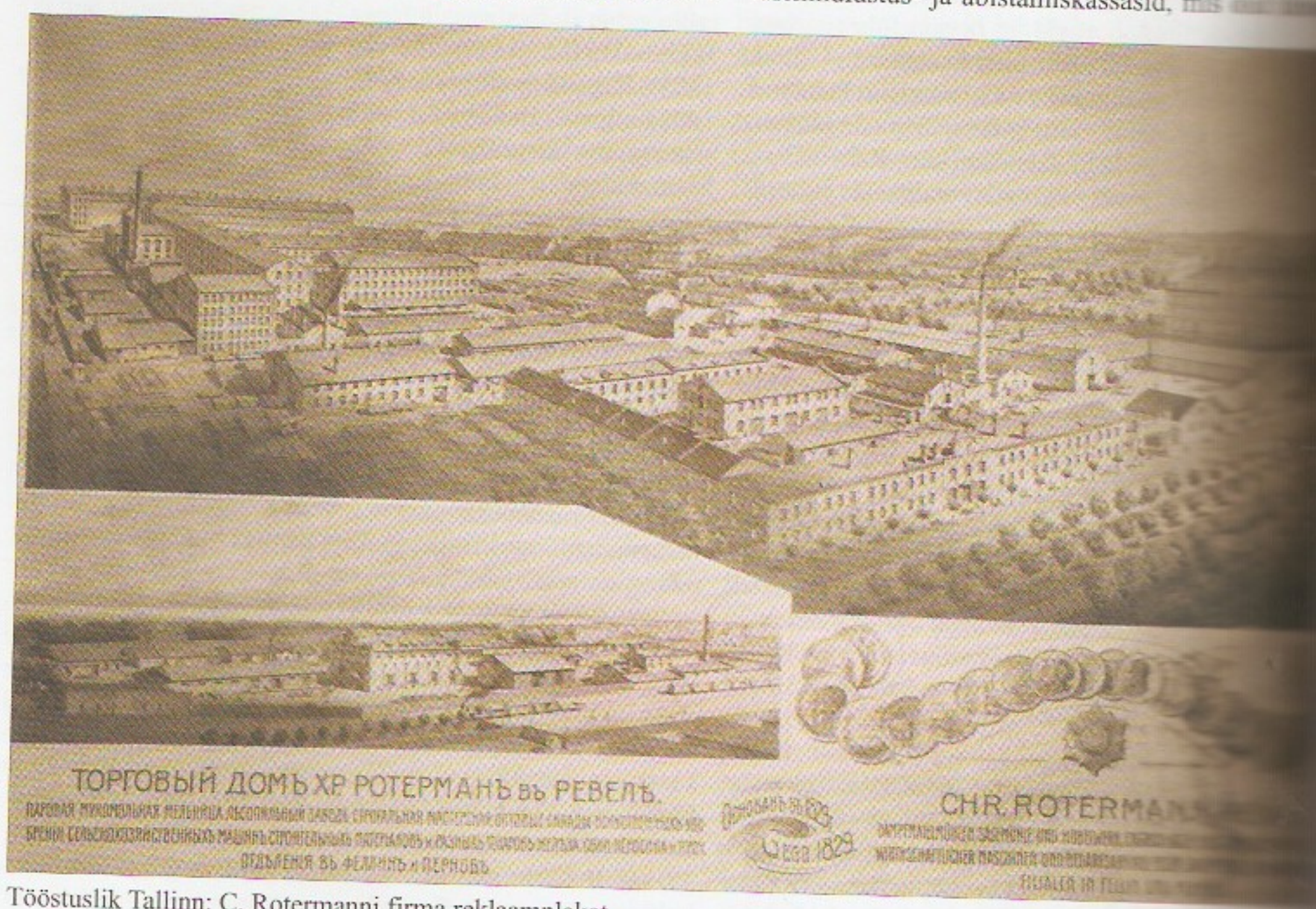

Tööstuslik Tallinn: C. Rotermanni firma reklaamplakat

„Russalka" (1902, kujur Amandus Adamson) — mälestussammas, mis on püstitatud 1893 Soome lahes hukkunud Vene soomuslaeva „Russalka" mälestuseks

Vene riigi sadamate hulgas oli Tallinn välja- ja sisseveo kogukäibelt 1896—1900 4. kohal. Tallinn ja Narva olid pms. sisseveosadamad, Pärnu oli põhil. väljaveosadam. 1860. a-il võeti sidevahendina kasutusele telegraaf, 1880. a-il telefon, 19. saj. lõpul jõudis Eestisse kino.

1863—97 kasvas Eesti rahvaarv 723 000-lt 985 872-le (*de facto* rahvastik, koos Narvaga), neist oli eestlasi 89,1, venelasi 4,7 ja sakslasi 3,6 %. Vene riigi teistes piirkondades elas 120 000 eestlast. Linnarahvastik kasvas 8,7 %-st 19,2 %-ni. Linnad eestistusid: 1897 olid linnaelanikest 67,8 % eestlased. Linnades elas $^3/_4$ sakslastest, üle poole venelastest ja 13 % eestlastest. Linnadesse kandus üha enam ühiskonnaelu raskuspunkt: sinna koondus rahvuslik haritlaskond, seal kujunesid moodsa ühiskonna alged ning avaldus kõige selgemini uus, kultuuriline ja pol. pluralism. Suurimad linnad olid Tallinn, Tartu, Narva ja Pärnu. Usutunnistuselt oli Eestis protestante (valdavalt luterlased) 84,2, õigeusklikke 14,3, vanausulisi 0,7, juudiusulisi 0,5 ja katoliiklasi 0,4 %. 1897 oskas lugeda 94,9 % üle 10 aasta vanustest inimestest, eestlastest 96,7 %. Põllum-s töötas 64,2, tööstuses ja ehituses 14,6, kaubanduses, transpordis, sides ja teeninduses 14,0 % rahvastikust. Ühiskonna vaimse, pol. ja maj. eliidi moodustasid pms. sakslased ja venelased, alamrahvas — talupojad ja töölised — olid valdavalt eestlased. Kuid eestlastest ettevõtjate, kaupmeeste, käsitööliste ja kinnisvaraomanike arv kasvas kiiresti. Talude päriseksostmisega süvenes talurahva sotsiaalne kihistumine, tekkis kolm peamist kihti: maaomanikud, rentnikud ja maatud (mõisatöölised, talusulased).

19. saj. II poolel toimus eestlaste kultuuris murrang. Senise talupoegliku rahvakultuuri kõrvale tuli eestlastest haritlaskonna loodud rahvuslik kirjakultuur, tekkisid eesti kirjandus, muusika, teater ja kujutav kunst. Ärkamisaegses eesti kirjanduses valitses rahvusromantiline suund. 1857—61 ilmus saksa keeles ning 1862 eestikeelse rahvaväljaandena Friedrich Reinhold Kreutzwaldi rahvuseepos „Kalevipoeg". Rahvustunnet õhutasid ka Lydia Koidula, Ado Reinvaldi, Friedrich Kuhlbarsi jt. isamaalaulud. J. Hurda ja M. J. Eiseni algatusel hakati agaralt koguma rahvaluulet. Esimesed eesti heliloojad (Aleksander Kunileid-Saebelmann, Friedrich Saebelmann, Karl August Hermann, Aleksander Thomson, Johannes Kappel) viljelesid pms. koorilaulu. Kujutavas kunstis said J. Köleri kõrval tuntuks kujurid August Weizenberg ja Amandus Adamson. Ajaloolistes jutustustes idealiseeriti muistset vabadust (Eduard Bornhöhe, Andres Saal). Ajalehtede trükiarvud olid väikese rahva kohta suured, ulatusid 10 000-ni.

EESTI 19. SAJANDI II POOLEL

kujunes välja rahva- ja
astus kesk- ja ülikooli.
äideemiline haritlaskond,
ajandivahetusel 200-ni.
Eestimaa ülikoolide õppejõu-
Karl August Hermann
ilmaailmse kuulsusega
Karl von Baer, Hermann

ja surveaeg (1900–14)

hoog rauges ja valitsuse
Valitsus hoidis senist
põhimõttest, et Vene mõju ja
ning baltisaksa mõju vähen-
ügused ei laieneks. Balti
Eestimaal Aleksei Bellegarde
Pahlen (1901–05) – tun-
ja püüdsid laveerida koha-

ühiskondlik-rahvuslik tõus,
". 1896 sai „Postimehe"
mitmekülgne aatemees ja
ideoloogе Jaan Tõnisson,
eeskätt oma jõule. 20. saj.
ühiskond tervikuna valitsuse ja
valdavad pol. voolud olid
liberaalses rahvusluses eris-
Mõõdukad (J. Tõnisson,
Oskar Kallas) koondusid Tar-
Nad pooldasid isevalitsusliku
parlamentaarseks – konstitutsioo-
Venemaal Lääne-Euroopa ees-
reformidele ja pol. võitluse
kartes, et aktiivne
esile kutsuda valitsuse
rahva hävitamise. Tallin-
–05) juures sotsialistidega
Konstantin Päts, Jaan Teemant,
dem. vabariiki ja mõis-
Rahvuslike aadete
majandusküsimustele
valimisvõitluses saa-
Päts juhtimisel 1904 Tallinnas
liks eestlaste kätte. See
pol. võit. 1914 valitsesid
Vene-aegsed eestlastest
Lender (1906–13) ja Jaan
volikogudes
kus võimaluste piires

likumine, mis tugines
üliõpilastele ja koolinoor-
Friedrich Leberecht aluse
(VSDTP, 1898) Tallinna
teistes linnades, 1904
Ülevenemaalise ja rangelt
parteiprogrammi. Peeter Speek ja
sihiga ajalehe „Uudi-
Eesti kõige pahempoolsem
sots-dem-d–föde-
oli isevalitsuse kuku-
rahvaülestõusuga), kaugem

eesmärk aga sotsialism, võimu üleminek proletariaadile, plaanimajanduse kehtestamine ning ekspluateerimise ja eraomandi kaotamine. Erinevalt tsentralistidest pidasid föderalistid oluliseks rahvuslikkust, nad propageerisid sotsialismi ja rahvusluse sünteesi, rõhutasid Venemaa riikliku korralduse reformimisel ja sots-dem. partei ülesehitamisel autonoomia ja föderalismi põhimõtete rakendamise vajadust. Nad pooldasid tolerantsust ja pluralismi ning partei juhtimise dem. meetodeid. Marksismile lisaks kujundasid föderalistide vaateid austromarksism ja bernsteinlus. Föderalistid panid Eestis aluse dem. sotsialismi traditsioonile.

Jaan. 1905 algas esimene Vene rev., mille puhkemisele andis tõuke Venemaa häbistav lüüasaamine Jaapaniga peetud sõjas (1904–05). Rev. oli pol., rahvuslik ja agraarne, seda põhjustasid uueneva ühiskonna vajaduste ja Venemaa tegeliku olukorra vahelised ning isevalitsuse ja rahva, ettevõtjate ja tööliste, mõisnike ja talupoegade, impeeriumi koloniaalrežiimi ja diskrimineeritud vähemusrahvuste vahelised vastuolud. Eestis oli rev. suunatud nii isevalitsuse kui ka baltisaksa ülemkihtide vastu, selle põhjustasid pms. pol. vabaduse puudumine, feodaalkorra jäänused, Balti aadli seisuslikud privileegid, maapuudus ja rahvuslik rõhumine. 1905. a. rev. oli Eesti ajaloos pöördepunktiks. Eesti rahvas ärkas poliitiliselt ja astus aktiivse jõuna avalikku pol. võitlusse. Vabadusliikumine, milles põimusid sotsiaalne ja rahvuslik alge, haaras suuri inimhulki ja võttis enneolematu ulatuse. Esimest korda puhkesid Eestis pol. (üld)streigid, korraldati suuri meeleavaldusi ja rahvakoosolekuid ning astuti valitsuse vastu relvavõitlusse. 1905. aasta virgutas pol. pluralismi õitselepuhkemist, rahvusliku identiteedi uute vormide otsinguid ja sotsiaalse mentaliteedi muutumist. Eestis levisid laialt populistlikud ideed ja msg. sotsiaalsed utoopiad, marksistlik sotsialism ja anarhistlik mässumeelsus. Rev-s osalesid eesti rahva kõik kihid, ent põhijõuks olid sots-dem-de juhitud suurettevõtete töölised, haritlased ja üliõpilased.

Rev-isündmused arenesid Eestis samal ajal Venemaa keskustes toimuvaga. Vastukajana 9. jaan-i Peterburi Verisele Pühapäevale algas 12. jaan. Tallinna tööliste üldstreik, kus esitati pms. maj. nõudmisi – 8-tunnist tööpäeva, miinimumpalga kehtestamist, trahvide kaotamist ja sotsiaalkindlustuse parandamist. Streik levis kiiresti teistesse linnadesse, jaan-s streikis kokku 15 000 tööstustöölist, kuid nende nõudmised jäid rahuldamata. Veebr-s puhkes uus streigilaine, Tallinna ja Tartu tööliste üldstreigid sundisid vabrikante mingil määral järeleandmisi tegema. Streikidega kaasnesid pol. meeleavaldused ja koosolekud, kokkupõrkes politsei ja sõjaväega oli inimohvreid. Veebr-s ühinesid Tartu üliõpilased ülevenemaalise üliõpilaste pol. streigiga, ülikool suleti. Maal algas talurahva mõisnikevastane võitlus, jaan-st märtsini puhkes ligi 120 mõisas mõisatööliste streike ja rahutusi. Sots-dem-d kutsusid rahvast üles isevalitsust kukutama ja dem. vabariiki kehtestama, kõige levinum oli loosung „Maha isevalitsus!". 1905. a. apr-s võttis VSDTP III kongress kursi relvastatud ülestõusu ettevalmistamisele. 1. mai demonstratsioonid olid Eestis esimene suur pol. meeleavaldus.

Rev. edenes lainetena tõusujoones, saavutades kõrgpunkti 1905. a. sügisel. 14. okt. ühinesid Tallinna töölised ülevenemaalise pol. üldstreigiga, millest Eestis võttis osa 20 000 tööstustöölist ja raudteelast, s. o. ¾ nende üldarvust. 16. X 1905 tulistas sõjavägi Tallinna Uuel turul tööliste pol. manifestatsiooni; 94 in. tapeti, üle 200 sai haavata.

Vabadusliikumise survel andis Nikolai II 17. okt. manifesti, mis lubas rahvale kodanikuõigusi ja -vabadusi ning seadus-

1905. a. põletatud Lohu mõis (Harjumaal)

Karistussalklased 1905. a. rev-i ajal

andliku riigiduuma kokkukutsumist. Sellega algasid kaheksa nädalat kestnud „vabaduspäevad", mil Eestis asutati esimesed legaalsed erakonnad. Mõõdukad liberaalid (J. Tõnisson, V. Reiman, H. Koppel, O. Kallas) asutasid 26. nov. Tartus Eesti Rahvameelse Eduerakonna (ERE, 1905. a. 1000 liiget), mis üldriiklikes küsimustes võttis omaks Vene liberaalide peapartei — konstitutsiooniliste demokraatide (kadettide) — programmi, milles nõuti dem. riigikorra kehtestamist ja Asutava Kogu kokkukutsumist. Föderalistid (P. Speek, Gottlieb Ast, Karl Ruga, Eduard Vilde) asutasid põhiolemuselt marksistliku programmiga Eesti Sots-dem. Tööliste Ühisuse (ESDTÜ), mille liikmeskond ulatus dets-s 10 000-ni. VSDTP-sse kuuluvad sots-dem-d (Karl Ast, August Rei, Hans Pöögelmann, Aleksander Kesküla, Nikolai Janson) hakkasid tegutsema avalikult (1905 oli liikmeid 1000). Nende seas eristus kaks kallakut: töölistele tuginevad enamlased ja haritlastele tuginevad vähemlased. Baltisaksa aadel ja linnakodanlus asutasid konservatiivse Balti Konstitutsioonilise Partei (tegutses Liivimaal) ja Eestimaa Konstitutsioonilise Partei (Christian Mickwitz), kes taotlesid tugevat tsaarivõimu. VSDTP kõrval tekkisid Eestis mitme ülevenemaalise partei — kadettide, 17. Oktoobri Liidu (oktobristide), sotsialistide-revolutsionääride (esseeride), Bundi (juudi partei), Õiguskorra Partei — väikesearvulised organisatsioonid, kuid need ei etendanud kohalikus elus märkimisväärset osa. Paremäärmuslikel Vene parteidel oli Eestis vähe toetajaid. Peaaegu kõik Eesti parteid ja liikumised olid valitsusega opositsioonis, nõudsid demokraatiat ja kodanikuõigusi, venestamise lõpetamist, rahvusliku enesemääramise õigust, autonoomiat ja omavalitsust. Vene [illegible] muutmise ja Eestile autonoomse osariigi staatuse [illegible] esitas 1905. a. kevadel esimesena sots-dem-de [illegible] juht P. Speek. 1905. a. lõpul moodustati [illegible] valiti Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu.

27. nov. algas Tartus üle-eestimaaline rahvaesinduse saadikut) koosolek, mis avapäeval lõhenes [illegible] koosolekuks. Ülikooli aulas peetud koosolekul [illegible] J. Teemant, võeti 29. nov. vastu rev. otsused, [illegible] üles isevalitsust kukutama ja moodustama rev. [illegible] maaküsimus pidi lahendatama sotsiaaldemokraatide põhjal. „Bürgermusse" seltsi saalis J. Tõnisson [illegible] peetud mõõdukate koosolek nõudis põhiseadus[illegible] ja ähvardas valitsust passiivse vastupanuga.

Nov-dets. 1905 valis rahvas omal algatusel [illegible] otsuste järgi u. 50 vallas uue omavalitsuse, mida [illegible] nimetati vabariigiks. Paljudes valdades seati [illegible] algatusel vallakoolis sisse emakeelse õpetuse, [illegible] boikoteeris tsaariametnikke, keeldus maksudest [illegible] ja nekrutite andmisest, moodustas omakaitseüksusi. [illegible] mõisavara hävitamine. Mõisnike relvastus [illegible] nimetas rahvas mustsajaks. 11. dets. toimus [illegible] keldris talurahva ja Tallinna tööliste esindajate [illegible] kutsuti üles alustama võitlust maal, kus sõjaväe [illegible] 12. dets. siirdusid tööliste (osa neist oli relvastatud) [illegible] maale, kus nendega liitusid kohalikud talupojad. [illegible] stiihiline mäss, mis haaras pms. Harju-, Lääne-, Pärnumaa; liikumise keskused olid Kohila, [illegible] Järvakandi ja Märjamaa. Rüüstati valitsusasutusi, [illegible] keisri pilte ja riiklikku sümboolikat, ametnikke [illegible] kud põgenesid linnadesse. Ühe nädalaga [illegible] purustasid, põletasid või rüüstasid mässajad [illegible] või osaliselt 160 baltisakslastele kuuluvat mõisa- [illegible] eramõisadest) ja 40 viinavabrikut. Mõisnike [illegible] kahju ulatus 3,2 mln. rublani, hävis ajaloolis[illegible] riliselt väga väärtuslikke esemeid. Kuigi põlesid [illegible] sots-dem-e, ei kiitnud ükski Eesti erakond [illegible] avalikult heaks.

Rev-i suur ulatus Eestis ja Lätis, avalik [illegible] terroristlikud aktid, partisanisõda, pol. [illegible] haaramise katsed ja sotsialistide suur mõju [illegible] palju muret. 22. nov. kuulutati Liivimaal, [illegible] ja Harjumaal ning 24. dets. kogu Eestimaal [illegible] kord. 26. nov. otsustas Venemaa MN rakendada [illegible] erakorralisi abinõusid. 28. XI 1905 andis [illegible] luua Baltimaade ajutise kindralkuberneri [illegible] rüütelkonnad olid juba varem nõudnud. [illegible] Vassili Sollogub (1905—06) ja tema järel[illegible] Möller-Zakomelski (1906—09) said suured [illegible] liikumise mahasurumiseks kasutas valitsus [illegible] sõjaväge (kuni 19 000 meest). Tsiviilvõim [illegible] võimule, kehtestati piiramatu sõjalis-politsei[illegible] ja terror.

Karistussalgad, keda abistasid ja suunasid [illegible] kud, lasksid ilma kohtu ja juurdluseta 1906 [illegible] 300 in., sõjakohtud mõistsid surma veel ligi [illegible] lust sai 600 in., sadu pandi vangi või saadeti [illegible] sele ja sunnitööle. Veretöö poolest said end [illegible] Vladimir Bezobrazovi ja Karl von Sivers [illegible] viimane korraldas jaan. 1906 Viljandis [illegible] lasti 53 in., sh. alaealisi. Eestis ja Lätis tapeti [illegible] kogu Vene impeeriumis kõige rohkem [illegible] pidasid sõjakohtud ligi 100 protsessi, [illegible] oli üle 800. 1905—06 võtsid võimud Eesti [illegible]

1905. a. 16. oktoobri veretöö ohvrite matus Tallinnas Rahumäe kalmistul

lätlaste venestamiseks ning Eesti ja Läti koloniseerimiseks vene talupoegade ja ametnikega. Ent valitsusel puudusid jõud ja aeg neid plaane ellu viia. Antisemiitlikke meeleolusid Eestis lõkkele puhuda ei õnnestunud. Stolõpini surmaga (1911) venestamise uus laine vaibus. Stolõpini suur agraarreform puudutas Eestit vähe, sest siin oli valitsev talundiline maakasutus; ent 18 000—20 000 eestlast rändas Siberisse. Pärast ususallivuse manifesti ilmumist (1905) siirdus tuhandeid eestlasi õigeusust luterlusse tagasi. 1908 asendati sõjaseisukord tugevdatud järelevalvega, 1909 kaotati kindralkuberneri ametikoht, tugevdatud järelevalve nõrgenes järkjärgult ja lõppes 1911 (v. a. Tallinnas); kuberneride erivolitused jäid kehtima I maailmasõjani.

Suuri, kuid hiljem asjatuks osutunud lootusi pandi Eestis Vene impeeriumi parlamendile — Riigiduumale. Eestist valiti sinna ühtekokku 20 saadikut, sh. 13 eestlast; neist tuntuimad olid J. Tõnisson, Anton Jürgenstein, Oskar Rütli ja Jaan Raamot. Baltisakslased I ja II Riigiduumas (1906; 1906—07) esindust ei saanud. 1907. a. 3. juuni valimisseadusega said nad III ja IV

Vene Riigiduuma Eestist valitud saadikud (1906—17)

I Riigiduuma (1906)	II Riigiduuma (1906—07)
Karl Hellat	Anton Jürgenstein
August Lubi	Tõnis Jürine
Pavel Paptšinski	Mart Murten
Oskar Rütli	Karl Parts
Jaan Tõnisson	Paul Pärn
III Riigiduuma (1907—12)	**IV Riigiduuma (1912—17)**
Otto Benecke	Oskar Brasche
Oskar Brackman	Karl von Brevern
Alfred von Schilling	Otto von Engelhardt
Martin Schultzenberg	Jüri Oras
Aleksander Terras	Jaan Raamot

Peeter I ausammas (kujur Leopold Bernstamm) püstitati Peetri platsile (nüüd Vabaduse väljak) 1910. a. Eesti Venemaaga ühendamise 200. aastapäeva puhul. Võeti maha 1922. a.

Riigiduumas (1907—12; 1912—17) kolm kohta eestlaste kahe koha vastu (vt. tabel). I Riigiduumas kuulusid eestlased autonomistide-föderalistide fraktsiooni, hiljem ühinesid nad enamasti kadettidega. Baltisakslased töötasid koos mõjuvõimsa keskparteiga — oktobristidega. Enamik Eesti ja Läti saadikute esitatud reformieelnõusid jäi Vene parteide ükskõiksuse, ülevenemaaliste küsimuste eelistamise ja Balti aadli agara vastutegutsemise tõttu Riigiduuma bürokraatlikes labürintides seisma. Valitsusele esitatud arupärimised Eestis ja Lätis 1907, 1908 ja 1910 toime pandud terrori üle ei andnud tulemusi. Vene Riigiduuma ei suutnud lahendada Baltimaade teravaid probleeme, kuid andis võimaluse teadvustada neid Vene avalikkusele ja maailmale.

Vene sõjaplaanides oli Baltimaadel eriti tähtis koht Peterburi kaitse seisukohast. Vene kindralstaabis kardeti, et sõja korral teeb vaenlane dessandi Eesti saartele. I maailmasõja eel rajati Eestisse rohkesti sõjalisi objekte, sh. Vene Balti laevastiku sadam ning Vene-Balti, Bekkeri (1912) ja „Noblessneri" (1913) sõjalaevatehas (kõik Tallinnas), põhjarannikule asuti ehitama hiiglaslikku Peeter Suure merekindlust. Soome lahel Tallinna—Porkkala neeme joonel kulges Peterburi merekaitse peapositsioon. 1914 moodustas väliskapital 28 % tööstusettevõtete põhikapitalist, tööstustööliste arv ulatus 1913. a. 38 000-ni. Linnarahvastiku osatähtsus oli 22 %. 1897—1913 Tallinna elanikkond kahekordistus ja ulatus 116 000-ni, eestlased moodustasid linnarahvastikust 70 %.

Esimene maailmasõda (1914—18)

Aug. 1914 puhkes I maailmasõda. Baltimaade tähtsus Vene impeeriumi sõjalis-strateegilise tugialana kasvas veelgi. Enne maailmasõda polnud suurriikidel kaugeleulatuvaid plaane Läänemere piirkonnas *status quo* radikaalseks muutmiseks. Sõja ajal tõusis Saksamaa idapoliitikas kesksele kohale nn. dekompositsioonipoliitika, mille mõte seisnes selles, et eraldada Vene riigi läänepoolsed ääremaad ja muuta need Saksamaast sõltuvateks puhverriikideks. Nn. idapartei, kuhu kuulusid mõjukad sõjaväelased ja tööstурid, ei lootnud saavutada võitu läänes ja pooldas seda, et Venemaa purustataks esimesena. Kindralfeldmarssal Paul von Hindenburgi meelest tuli Poola ja Baltimaad muuta Venemaa-vastase sõja tugialadeks. Baltisakslased tegid Saksamaal agarat kihutustööd, et Baltimaad annekteeritaks ja ühendataks Saksamaaga. Selleks moodustasid nad Balti Usaldusnõukogu (*Baltische Vertrauensrat*), kes püüdis Saksamaa pol. jõude ja äriringkondi veenda Baltimaade annekteerimise kasulikkuses. Suursaksa Ühing (*Alldeutscher Verband*) nõudis Saksamaa idapiiri nihutamist Narva jõe — Peipsi järve — Pihkva järve joonele. Saksamaa idapoliitikat mõjutas ka Aleksander Kesküla, kes teavitas Saksa valitsust Vladimir Lenini plaanidest sõlmida Saksamaaga eraldi rahu ja tunnustada rahvaste enesemääramise õigust. Ta oli esimene eestlane, kes tõstatas Eesti küsimuse rahvusv. areenil; Venemaast eraldunud Suur-Eesti pidi tema arvates kuuluma Rootsi egiidi all moodustatud Põhja- ja Baltimaade föderatsiooni.

Sõja ajal suurenes Vene avalikkuses järsult huvi Baltimaade vastu. Valitsuselt nõuti resoluutseid meetmeid Saksa mõju väljajuurimiseks. Niisuguse kampaania ajal sulges valitsus baltisaksa seltsid, koolid ja ajalehed ning keelas ametiasutustes ja avalikes kohtades saksa keele kõnelemise; riigisakslased ning Balti aadli ja vaimulikkonna tegelased, keda võimud süüdistasid salajases koostöös Saksamaaga, saadeti välja. Eesti inim- ja materiaalsed ressursid rakendati impeeriumi sõjamasina teenistusse; üle 90 % suurtööstusest töötas sõja heaks. Vene väkke võeti 100 000 eestlast, kellest sai 8000—10 000 meest surma ning iga viies haavata. Vene sõjaväes teenis I maailmasõja ajal kuni 3000 [illegible] ohvitseri.

1915. a. hõivas Saksa vägi Poola, Leedu ja [illegible] jõudis Riia lähedale, kus rinne stabiliseerus. [illegible] Põhjarinde lähitagala. Läänemerel käis [illegible] Saksa laevastiku põhijõud olid Põhjamerel ja Ve[illegible] täitis üksnes kaitsеülesandeid. Aug-s tulistasid [illegible] ginud Saksa sõjalaevad Kuressaaret ja Pärnut[illegible] vallandus paanika. Eestisse valgus suur hulk [illegible] sõjaväelaste üldarv kasvas 1917. a. Eestis 2[illegible] süvenesid majandusraskused ja rahva rahu[illegible] Eesti rahvuslaste juhid hoidsid Vene-Saksa [illegible] maa poolele, sest leidsid, et Eesti ühendamine [illegible] tooks kaasa eestlaste saksastumise. Eestlas[illegible] tasuks Vene-isamaalise patriotismi, sõjalise v[illegible] suse eest annab Vene valitsus neile pärast [illegible] õigusi ja eeskätt kauaoodatud omavalitsuse. [illegible] sus umbusaldas Baltimaade rahvaid ja kahtlus[illegible] maast lahkulöömise kavandamises. Vene v[illegible] plaane eestlaste vara evakueerimiseks, mis t[illegible] paljaksröövimist. 1915—17 saadeti osa Tart[illegible] Sise-Venemaale, kuhu kavatseti evakueerida [illegible] Sõja ajal jäid Eestis põhilisteks pol. voolud[illegible] sotsialism. Sots-dem-d tahtsid riigikorda m[illegible] rev-ga. Liberaalid lähtusid rahvusliku ühtsus[illegible] ja lootsid valitsuse reformidele. „Noor-Eesti" [illegible] koondus kuukirja „Vaba Sõna" (1914—[illegible] Vilms, Hans Kruus), propageeris evolutsioonil[illegible] püüdes ühitada sotsialismi ja rahvuslust. Eestla[illegible] huvide kaitseks ning valitsusele surve avald[illegible] Eesti-meelsed tegelased 1915 ülemaalise org[illegible] Ajutise Põhja-Balti Komitee, mille KK-d (asu[illegible] J. Tõnisson; maakondades ja valdades moo[illegible] komiteed. Tallinnas olid eestlaste pol. kesk[illegible] sus ja Ülevenemaalise Linnade Liidu Tall[illegible]

Keisrite kohtumine Paldiskis 4.—5. VII [illegible] helm II, prints Adalbert, Nikolai II ja [illegible] Nikolajevitš

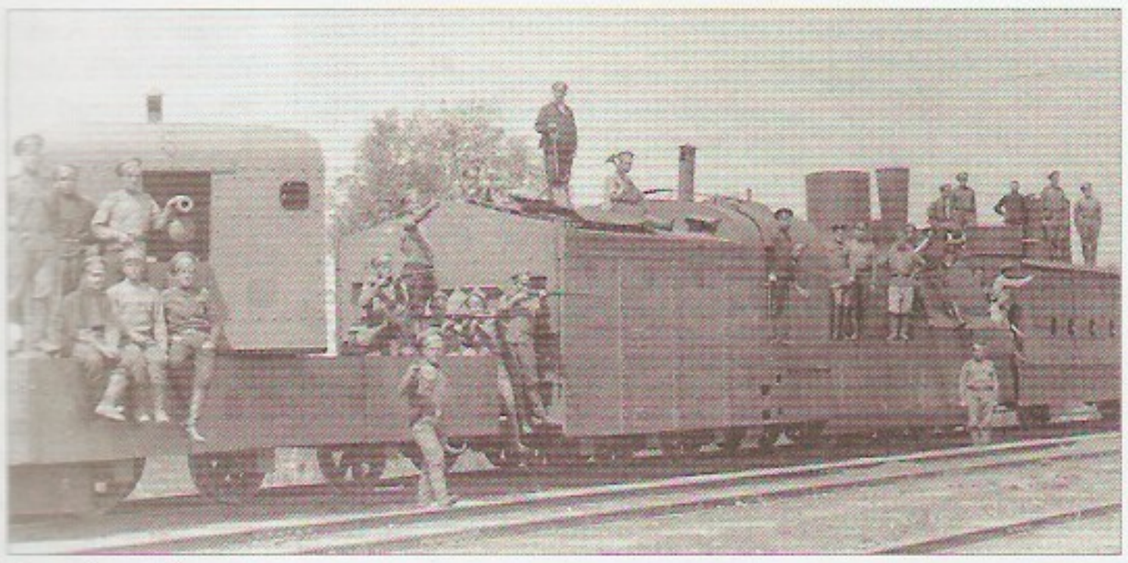

I maailmasõja aegne soomusrong

oli ostetud 83 % talumaast. Umbes 51 000-le ostutalule kuulus eraomandina 42 % kogu maafondist ja 58 % põllum. maast, koos rendile võetud maaga 55 % maafondist ja 75 % põllum. maast. Täiesti ilma maata oli $^1/_3$ talurahvast (200 000 in.). Talumajandid andsid $^2/_3$ põllum-toodangust. Talude väljaostu võlg ulatus 45 mln. rbl-ni. Suurmaaomanikele — mõisnikele, riigile, kirikule, linnadele, rüütelkondadele (kokku 1130 mõisa) — kuulus 58 % kogu maafondist, 25 % põllum. maast ja 80 % metsadest. Enamik 800 eramõisast oli baltisaksa aadlike käes, eestlased olid omandanud u. 50 rüütlimõisa. Eestimaa eramõisade keskmine suurus oli 1700 tiinu (1 tiin = 1,0925 ha), suurimad perekonnavaldused ületasid 100 000 tiinu. Põllum-s oli põhiline piimakarjandus. Kiiresti kasvas eestlaste osatähtsus tööstuses ja kaubanduses, nad saavutasid ülekaalu väikeettevõtjate ja linnade kinnisvaraomanike hulgas, Eesti kapitaliga rajati või osteti esimesed vabrikud. 1899 Tartus peetud I Eesti põllutöökongress oli J. Tõnissoni algatusel pannud aluse eestlaste maj. ühistegevusele: asutati piima-, masina-, karjakontrolli-, ostu-, müügi-, panga-, kindlustus- jt. ühistuid. Kogu maa kattus ühistute tiheda võrguga, nende üldarv ulatus 1917 üle 1000. Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühisuse asutamisega (1901) pandi alus Eesti pangandusele. Eesti ühispangad (1914 oli neid 100, liikmeid 50 000) aitasid eestlastel vabaneda baltisaksa krediidiasutuste sõltuvusest. 1903 läks Liivimaa Linnade Hüpoteegi Seltsi juhtimine sakslastelt eestlastele. Asutati Eestimaa Põllumeeste Kesksclts (1910), Põhja-Liivimaa Põllutöö Kesksclts (1911) ja Tallinna Ühistegevuse Edendamise Selts (1915).

Eestlaste koguarv I maailmasõja eel oli peaaegu 1,2 mln., neist $^5/_6$ elas Eestis. Parema elu ja töö otsinguil ning maapuuduse tõttu rändas väga palju eestlasi välja Venemaale (valitsus soodustas seda) ja vähemal määral Ameerikasse. 1917 elas väljaspool Eestit ligi 200 000 eestlast, neist üle 100 000 Loode-Venemaal, pms. Peterburis ja Peterburi kub-s. 40 % kõrgharidusega eestlastest töötas Venemaal. Venemaal tegid haritud eestlased tõhusat karjääri, olid ülikoolide professorid, kõrgemad sõjaväelased või mõisavalitsejad. Eestist tulnud tõid endaga Venemaale kaasa lääneliku põlluharimise tehnoloogia ja töömoraali. Venemaa Euroopa-osas, Siberis, Kaukaasias jm. olevais Eesti asundustes (neid oli 350) rajasid nad mitukümmend tuhat enamikus heal järjel olevat talu ja elasid seal jõukamalt, kui oli võimalik kodumaal. Tööjõupuuduse leevendamiseks tõid mõisnikud Venemaalt Eestisse saksa töölisi koos perekondadega.

Noor eesti haritlaskond ja rahvuskultuur kujunesid kahe suurrahva — saksa ja vene — kultuuri mõju ja surve all. 19. saj. oli valdav saksa haridus, 20. saj. algul vene haridus. Eesti tekkivat kõrgkultuuri mõjutas vahetult euroopaliku Peterburi akadeemiline ja modernistlik kultuur. Mitmel alal, nt. muusikas ja kujutavas kunstis, oli vene koolkondadel eesti kutselise kunstielu sünniloos määrav tähtsus. 1906 lubati Baltimaadel avada eesti, läti ja saksa õppekeelega erakoole. 1906 avati Tartus eesti õppekeelega Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastekool. Eesti haridusseltside (1910 oli neid 75) algatusel asutati paarkümmend emakeelset kooli, sh. keskkooli. 1917 oli Eestis 37 keskkooli, milles õppis 13 000 õpilast, neist 7000 eestlased. 1900—15 viiekordistus eesti üliõpilaste arv ja ulatus 1000-ni, kõrgharidusega eestlasi oli u. 800. Akadeemilise haritlaskonna juurdekasvu kiiruselt jõudsid eestlased maailmas esimeste hulka; peamised õppimiskohad olid Tartu, Peterburi, Riia

ja Moskva. Väljaspool Eestit õppis I maailmasõja ajal üle poole kõigist eesti üliõpilastest. Tähtsat osa eesti haritlaskonna rahvuslikul ja seltskondlikul kasvatamisel etendasid üliõpilasorg-d: seltsid EÜS (1883), EÜS-i Ühendus (1906), Peterburi EÜS (1907), Moskva EÜS (1907) ja Riia EÜS (1909) ning korporatsioonid „Vironia" (1900), „Fraternitas Estica" (1907), „Sakala" (1909), „Ugala" (1913), „Rotalia" (1913) jt. 1915 oli organiseerunud $^2/_3$ eesti üliõpilastest. Paljud eesti päritolu teadlased (Ludvig Puusepp, Johann Heinrich Tammann, Johan Vilip, Michael Vittlich (Mihkel Vitsut), Friedrich Martens) said Venemaa teadlaskonda kuuluvana rahvusvaheliselt tuntuks. 1901—17 oli Tartu ülikoolis 22 eestlasest õppejõudu, sh. meditsiiniprof-d Aleksander Paldrok ja Heinrich Koppel, slaavi keelte prof. Gotthilf Leonhard Masing, praktilise usuõpetuse prof. Johan Kõpp, eesti k-e lektorid K. A. Hermann ja Jaan Jõgever.

Eesti kultuur muutus professionaalsemaks. Arenes eesti kirjakeel (J. Aavik, J. V. Veski), väljapaistvaid tulemusi saavutati rahvaluule kogumisel, uurimisel ja publitseerimisel (J. Hurt, Matthias Johann Eisen, O. Kallas). Eesti kirjandusse tulid prosaistid E. Vilde, August Kitzberg, Ernst Peterson-Särgava, Friedebert Tuglas ja Oskar Luts ning luuletajad G. Suits, Juhan Liiv, Anna Haava, Karl Eduard Sõõt ja [illegible]. Kujutavas kunstis paistsid silma Ants Laikmaa, [illegible] Raud, Konrad Mägi ja Nikolai Triik, muusikas [illegible] Rudolf Tobias, Mart Saar ja Aleksander Läte[illegible], arhitektid Georg Hellat ja Karl Burman. Spordis tõid Eesti[illegible] raskejõustiklased Georg Lurich, Aleksander [illegible] Hackenschmidt ja Martin Klein.

Põhjalikke kultuuriuuendusi taotleva haritlaskonna „Noor-Eesti" (1905) juhid G. Suits, F. Tuglas, [illegible] Bernhard Linde kutsusid eestlasi üles [illegible] euroopalikku kultuuri ilma saksa ja vene vahe[illegible] duma kultuuriloomingus rahvuslikult [illegible]. eestlased otsisid uusi kultuurikontakte Läti[illegible] romaani, anglosaksi ja Skandinaavia kultuu[illegible] tihedad kultuurisuhted kujunesid neil soome[illegible] kutselised eesti teatrid: Tallinnas „Estonia" (1[illegible] „Vanemuine" (1906) ja Pärnus „Endla" (1[illegible] enesetunnet tõstis uute esinduslike teatrimaja[illegible] 1907 asutati Eesti Kirjanduse Selts, 1909 Eesti [illegible] seum. Ent uus eesti eliit ei tõrjunud välja vana[illegible] ülemkihtidel oli endiselt tähtis osa nii ühiskon[illegible] majanduses kui ka kultuuris.

ISESEISVUSE AEG 1918—40

Eesti iseseisvuse sünd (1917—20)

1917. a. alguseks oli Vene impeerium jõudnud sõjalise ja maj. kokkuvarisemise äärele. Veebr-i lõpul puhkes teine dem. rev. ning see kukutas Romanovite dünastia. Monarhistlikust Venemaast sai vabariik, kus oli kaksikvõim — Ajutine Valitsus ja nõukogud. 1. märtsil algas Tallinna vabrikutes üldstreik, 2. märtsil kukutasid töölised ja sõjaväelased Tallinnas keisrivõimu, rahvas rüüstas kohtu- ja politseiasutusi ning lõbumaju ja vabastas vangid, korrakaitseks moodustati rahvamiilits, põrandaalused pol. ühendused hakkasid tegutsema avalikult. 3. märtsil valiti Tallinnas ja seejärel mujal tööliste ja soldatite saadikute nõukogud, kus esialgu olid ülekaalus esseerid, mõnel pool ka menševikud. Tallinna nõukogusse saatsid oma esindajad ka linnavolikogu ja Eesti seltsid; venelaste ja eestlaste vahekord oli nõukogus 6:4. Eestis moodustatud nõukogud tuginesid Vene sõjaväele ning Tallinna ja Narva suurkäitiste paljurahvuselisele tööliskonnale. Kohalik riigiaparaat ja omavalitsused läksid eestlaste kätte: 5. märtsil nimetas Ajutine Valitsus Eestimaa kub-u komissariks Tallinna linnapea J. Poska, kes määras eestlaste seast ametisse maakondade komissarid ja miilitsaülemad. Liivimaa kub-u komissariks nimetati lätlane Andrejs Krastkalns. Ajutine Valitsus kaotas mõned kõige silmatorkavamad usulis-rahvuslikud kitsendused, ent ei tahtnud rahuldada eestlaste [illegible] nõudeid.

Demonstratsioon Tallinnas 18. VI 1917

Pol. vabaduse oludes [illegible] suur hulk pol. [illegible] komiteesid ja liite. [illegible] Tallinna Eesti Liit, Eesti [illegible] Eduerakonna põhjal [illegible] Eesti Dem. Erakond (E[illegible] J. Tõnisson). Talumees [illegible] moodustati Eesti Maarahva [illegible] Jaan Hünerson, August [illegible] ma), Julius Grünberg [illegible] rahva Liit (ETRL, Tõnu [illegible] Birk). Radikaalsotsialistid [illegible] Tööerakonna (ETE, J. Vilms, [illegible] Laaman), sots-dem-d-[illegible] Sots-dem. Tööliste Partei [illegible] M. Martna, August Rei, [illegible] Hellat), esseerid Eesti [illegible] volutsionääride Partei (E[illegible] G. Suits, Jaan Kärner, [illegible] (Jaan Anvelt, Viktor Kingissepp, [illegible] gelmann) jäid ülevenemaalise koosseisu.

Kõik eesti rahvuslikud [illegible] nad taotlesid Ajutiselt Valitsuselt võimalikult avarat omavalitsust (kubermangu noomiat). 26. märtsil [illegible] Tauria palee ees autonoomia [illegible] seks 40 000 eestlase (peamiselt [illegible] väelased) meeleavaldus. [illegible] kinnitas Ajutine Valitsus [illegible] maa kubermangu administratiiv-[illegible] semise ja kohaliku omavalitsuse [illegible] korra kohta", millega [illegible] noomia sugemetega [illegible] maa kub. (Põhja-Eesti [illegible] kub-u põhjaosa (Lõuna-Eesti [illegible]

Eesti Päästekomitee (1918)

poolsed parteid Eestis ligi 3/4 häältest, sh. enamlased 40,4 %. Eesti juhtivad poliitikud kaldusid nov-dets. 1917 üha enam Venemaast lahkulöömise poole. Kaaluti mitut riikluse varianti: koos Soome või Põhjamaadega või Läti ja Leeduga liitriiki, Eesti (Balti) ja Skandinaavia föderatsiooni, Venemaa või Saksamaa protektoraati. 15. XI 1917 kuulutas Maanõukogu end Eestis kuni Asutava Kogu kokkukutsumiseni kõrgeimaks võimuks. Selle aktiga teatati esimest korda avalikult eestlaste õigust määrata ise oma saatust ja astuti esimene tegelik samm omariikluse suunas. Kuigi enamlased ajasid Maanõukogu jõuga laiali, tegutses see oma organite (juhatuse, vanematekogu ja maavalitsuse) kaudu illegaalselt edasi. 1917. a. lõpul siirdus delegatsioon (J. Tõnisson, J. Vilms, J. Poska, J. Seljamaa) Lääne-Euroopasse, et ära hoida Saksa okupatsiooni ja selgitada seal eesti rahva taotlusi. Nähes, et enamlastega pole võimalik koos töötada, langetas Maanõukogu vanematekogu ja kõigi parteide (v. a. enamlased) esindajate nõupidamine 31. XII 1917 põhimõttelise otsuse rajada iseseisev Eesti riik. Esseerid tulid välja G. Suitsu koostatud Eesti Töövabariigi projektiga, mille enamlased tagasi lükkasid. Ka rüütelkonnad deklareerisid eraldumist Venemaast (Eestimaal 30. nov., Liivimaal 17. dets.) ja palusid Saksamaalt kaitset.

21.—22. I 1918 toimunud Eesti Asutava Kogu valimistel said omariiklust pooldavad erakonnad vahetulemuste järgi otsustades peaaegu 2/3 häältest, enamlastele antud häälte arv vähenes 37,1 %-ni. Pettunud enamlased katkestasid valimised ja kehtestasid 27. jaan. linnades sõjaseisukorra. Kogu aadelkond kuulutati lindpriiks ja u. 500 baltisakslast saadeti Siberisse asumisele. Sellega andsid enamlased Saksamaale täiendava ettekääande Eesti okupeerimiseks. 1. I 1918 mindi Vene riigis vanalt, Juliuse kalendrilt üle uuele, Gregoriuse kalendrile, ajaarvamist lükati 13 päeva edasi ja 1. veebr. loeti 14. veebr-ks.

Veebr. 1918 Brest-Litovskis peetud Nõuk. Venemaa ja Saksamaa rahukõnelused katkesid ja Saksa vägi alustas 18. veebr. idarindel suurpealetungi. 19. veebr. otsustas Maanõukogu vanematekogu kuulutada Eesti iseseisvaks, kiitis heaks iseseisvusmanifesti teksti (koostaja Juhan Kukk) ja moodustas suuremate parteide esindajatest erivolitustega Eesti Päästekomitee, kuhu kuulusid K. Päts (esimees), J. Vilms ja Konstantin Konik. Lagunenud Vene sõjaväe riismed ja väikesearvuline Punakaart taganesid, Eesti diviis jäi sõjategevuses erapooletuks. Nõuk. aktiiv evakueerus Balti laevastiku laevadega Tallinnast Helsingi kaudu Petrogradi (nn. jääretk). Enne Saksa väe kohalejõudmist võtsid Eesti ohvitseride moodustatud üksused Eesti linnad ja tähtsad maakeskused oma

Eesti Vabariigi 1. aastapäev (1919)

kontrolli alla, võim läks endistele Eesti omavalitsustele. 24. II 1918 avaldas Päästekomitee Tallinnas Maanõukogu vanematekogu „Manifesti kõigile Eestimaa rahvastele", milles Eesti Maapäev, tuginedes rahvaste enesemääramise õigusele, kuulutas Eesti tema ajaloolistes ja etnilistes piirides iseseisvaks dem. vabariigiks, mis on Vene-Saksa sõjas erapooletu. Manifestis viidati eestlaste kustumatule tungile iseseisvuse järele ja soovile saada kultuurrahvaste pere väärilisteks liikmeks. Eestis lubati kehtestada kodanikuõigused ja -vabadused, lahendada dem. alusel pakilised ühiskondlikud probleemid ning anda rahvusvähemustele kultuuriautonoomia. Esimest korda kuulutati Eesti iseseisvaks riigiks, see tähendas eestlaste uusimas ajaloos suurimat pööret. 24. veebr. nimetas Päästekomitee ametisse koalitsioonilise Eesti Ajutise Valitsuse (esimees K. Päts), kes pidas esimese istungi. Samal päeval jõudis Tallinna Saksa vägi ja okupeeris nädalaga kogu Eesti; baltisakslased tervitasid seda suure vaimustusega. 3. märtsil Brest-Litovskis sõlmitud Saksa-Vene rahulepinguga säilitas Venemaa Eesti- ja Liivimaa üle suveräniteedi, kuid need alad läksid ajutiselt Saksa politseiväe kontrolli alla, „kuni seal maa kohalikud asutused tagavad ühiskondliku julgeoleku ning kehtestatakse riiklik kord".

Saksa sõjaväevalitsus, mille eesotsas oli kindral Adolf von Seckendorff, ei tunnustanud Eesti iseseisvust ja kehtestas sellise halduskorra, kus võtmepositsioonidele määrati Saksa ohvitserid ja baltisakslased. Okupatsioonivõimud jälitasid Nõuk. aktiviste ja rahvuslasi, ligi 5000 in. arreteeriti, ligi 400 in. hukati. Eesti rahvusväeosad saadeti laiali. Enamlaste natsionaliseeritud vara, sh. mõisad, tagastati omanikele, suur hulk rekvireeritud vara veeti Saksamaale. Tartu venekeelne ülikool suleti (selle alusel oli Voronežis asut. uus ülikool) ja sügisel avati saksa õppekeelega *Landesuniversität*, mida enamik eesti üliõpilasi boikoteeris.

Baltisaksa ülemkihid tegid Saksa valits
Saksamaast sõltuv Balti hertsogiriik, mi
dati Preisimaaga personaalunioonis olev
sid nad kokku provintside seisuslikud maa
versammlung'id), kus baltisakslased olid
tega võrreldes suures ülekaalus. Maanõu
moodustati Balti Maanõukogu (*Landesrat*)
palus Saksa keisrit moodustada Balti
riik. Brest-Litovski rahulepingu Berliini
(27. VIII 1918) loobus Nõuk. Venemaa
võimust Eesti üle. 22. sept. tunnustas Wilhelm
nimel Eesti- ja Liivimaad iseseisva piirkonna
kuulutas *Landesrat* Riias, et luuakse ühendriik
ning moodustati selle 4 sakslasest, 3 lätlasest ja
koosnev regentnõukogu, mille etteotsa sai
marssal parun Adolf Pilar von Pilchau.
Nõuk. Venemaal formeeriti eestlaste kommunistlikke
neist ja läti punastest küttidest said Punaarmee
13.—15. juulil Moskvas peetud VSDT(b)P
konverentsil otsustati võidelda Eesti nõuk. võimu
Välisdelegatsiooni jõupingutuste tulemusena
Suurbritannia, Prantsusmaa ja Itaalia valitsus
Eesti Maapäeva ajutiselt *de facto*. Sellega
Saksa mõju vähendamist ja püüdsid kehtestada
võimu riikides, mis jäid Venemaa ja Saksamaa vahele.
1918 langesid Keskriigid sõjaliselt kokku. Saksamaa
tus ja 11. nov. sõlmiti Compiègne'i vaherahu,
mille kohaselt Saksa vägi ei tohtinud Eestist
lääneliitlaste loata. Revolutsiooniliseks muutunud
üksused hakkasid siiski kodumaale tagasi pöörduma.
1918 alustas tegevust Eesti Ajutine Valitsus. Loodi
tati Petrogradis eesti enamlastest koosnev Eesti
Rev-ikomitee, kes pidas Eesti Ajutist Valitsust

Venemaa valitsus Bresti rahu
Punaarmee pealetungi läände, et
Euroopas rev-i. 19. nov.
August Winnig Riias riigi-
lepinguga üle ja seda võib
tunnustas Eesti Valitsust.
Narvale (22. nov.) lõi Saksa
punased Pihkva ja Vene val-
kiirtult Eestisse. 28. nov. tungis
kütipolgud, Eestisse ja vallutas
EV sõda Nõuk. Venemaa vastu
lisulutasid Eesti enamlased Narvas
nime all välja piirkondliku oma-
Ivan Anvelt). Punaarmee tungis
kiiresti edasi, vallutas $^{2}/_{3}$ Eestist
Tallinna, Paide, Põltsamaa, Viljandi
algul moodustasid eestlased kuni $^{1}/_{3}$
Kokku teenis Punaarmees u. 6000
jätkasid enamlased Nõuk. võimu
mõisadest loodi ühismajandid,
kirikuõpetajad kuulutati lind-
terrorit.
oli majanduse laostanud,
ilmselt napilt, vabatahtlike mobi-
ja kommunistlik õõnestustöö
ei uskunud, et edukas sõja-
ning Eesti riigi püsimajäämine
relvajõud oli Kaitseliit (nov.
asusid kodumaad kaitsma
ühispalved. 27. nov. kinnitas Maa-
(pea- ja sõjaminister K. Päts,
tunnustas Eesti iseseisvust relva
välja sõjaseisukorra ja sund-

mobilisatsiooni, surus otsustavalt maha kommunistliku vastasrinna ja pöördus abi saamiseks lääneriikide poole. Sõjaväe juhtimiseks moodustati peastaap, operatiivstaap ja sõjavägede ülemjuhataja koht, ülemjuhatajaks sai J. Laidoner, operatiivstaabi ülemaks Jaan Soots. Vabatahtlikest moodustati löögiüksused: Julius Kuperjanovi ja Sakala partisanide pataljon, Kalevlaste Malev ja *Scouts*-rügement; Johan Pitka juhtimisel formeeriti soomusrongid ja korraldati mereväge. 12. dets. saabus Tallinna Briti laevastikueskaader admiral Edwyn Alexander Sinclairi juhtimisel, see tagas Eesti julgeoleku merelt ja tõi relvi. Soome abistas Eestit 20 mln. Soome marga suuruse laenu ja vabatahtlikega (3500 meest). Relvi, sõjavarustust ja toiduaineid saadi pms. Suurbritannialt ja USA-lt. Välisabi tõstis rahva meeleolu.

1919. a. jaan-i algul toimus sõjas murrang. Eesti vägi asus vastupealetungile ja vabastas veebr-i alguseks kogu Eesti. Üks veriseimaid lahinguid peeti 31. jaan. Valga läh. Paju mõisa all, kus kuperjanovlased koos soomlastega saavutasid võidu läti punaste küttide üle. Rinne kindlustus Eesti etnilisel piiril. Veebr-s puhkes Saaremaal pms. maj. põhjustel laiaulatuslik mäss, mille karistussalk karmilt maha surus (ohvreid oli kokku üle 200). Lüüasaamisega mitte leppides koondas Punaarmee väejuhatus Eesti vastu tugeva jõu — kuni 80 000 meest — ja alustas veebr-i lõpul pealetungi Lõuna-Eestile. Ägedad kaitselahingud kestsid vahelduva eduga maikuuni, kuni vaenlase hoog rauges. Poola, Läti ja Leedu said aega korraldada oma sõjajõude.

Samal ajal maa kaitsmisega korraldati riiklikku ülesehitustööd. 5.—7. IV 1919 toimusid Eesti Asutava Kogu valimised, kus eraldi nimekirjadega osales 10 parteid ja rühma. Ülekaaluka võidu saavutasid radikaalset maareformi pooldavad pahempoolsed sotsial. erakonnad, kelle poolt anti $^{2}/_{3}$ häältest. Proportsionaalse esindatuse alusel said sots-dem-d 120-st

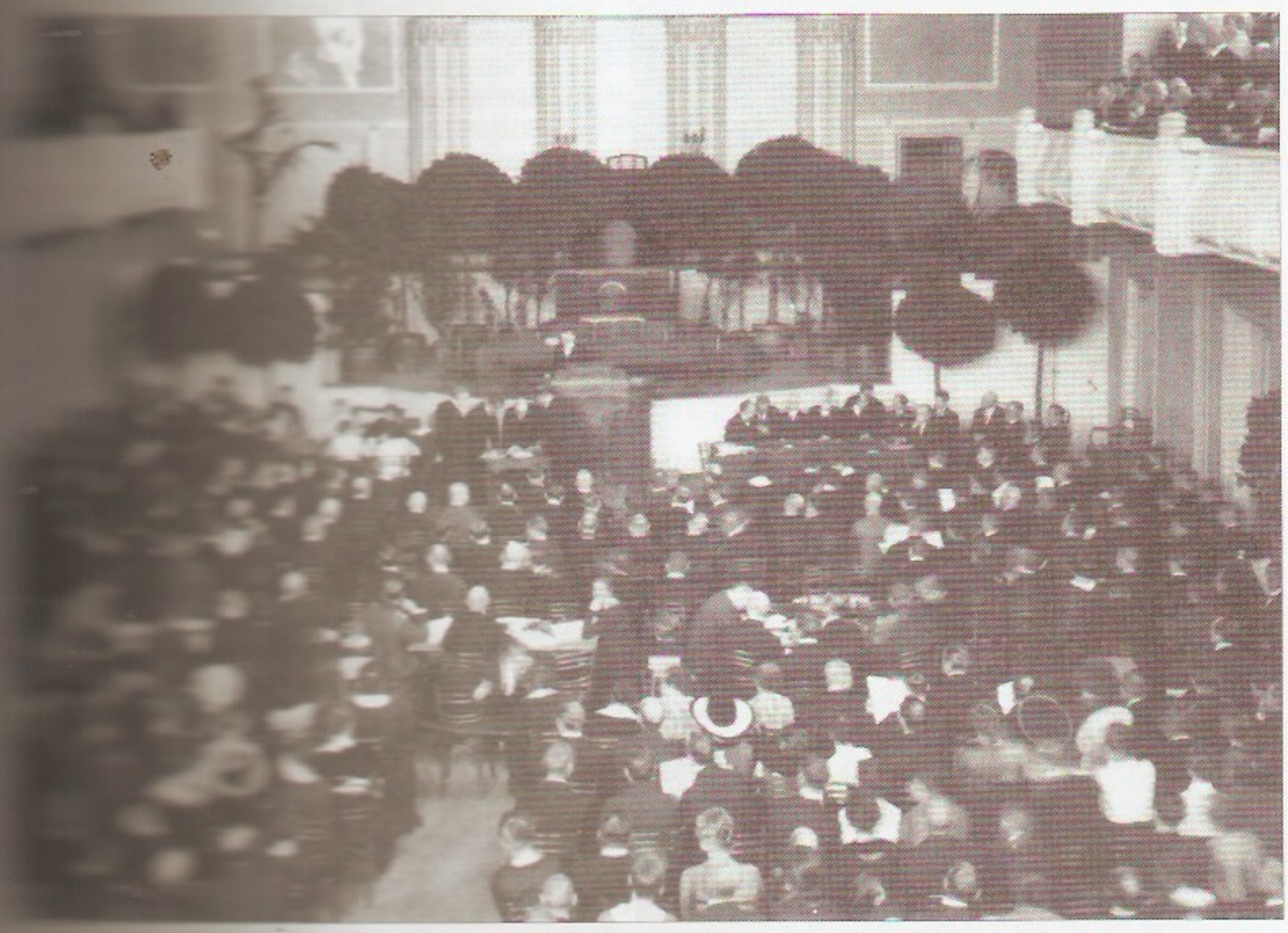

"Estonia" kontserdisaalis 23. IV 1919. Kaarel Parts avakõnet pidamas

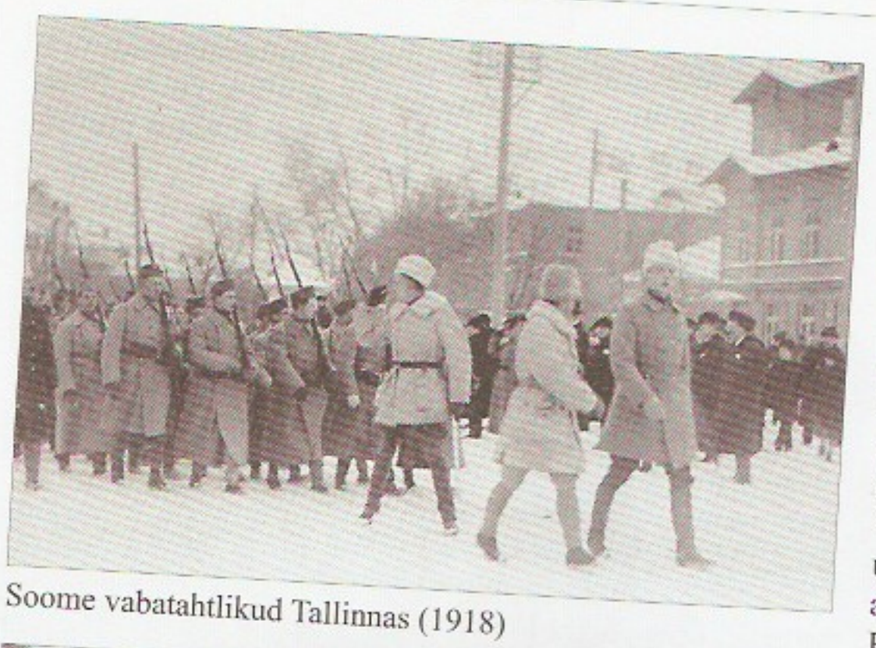

Soome vabatahtlikud Tallinnas (1918)

Asutava Kogu esimees August Rei soomusrongi „Uku" külastamas (1919)

Kergetankid „Renault FT 17" Tallinnas sõjakooli õuel (1919)

Jaan Poska kirjutab 2. II 1920 alla Eesti-Vene rahulepingule

saadikukohast 41, Tööerakond 30, Rahvaer… 8, esseerid 7, Kristlik Rahvaerakond 5 ning … 4 kohta. Asutav Kogu tuli kokku 23. apr. ja … sots-dem-i A. Rei. Esimese korralise, vasak… suse moodustas tööerakondlane Otto Stran… 1920 töötanud Asutav Kogu pani Eesti rii… aluse. 19. V 1919 kiideti heaks Eesti rii… deklaratsioon, selles selgitati maailmale … lahkulöömise ajaloolisi põhjusi. 4. juunil … valitsemise ajutine kord. 10. okt. võeti vas… dus, millega kaotati baltisaksa mõisnike … 1920 EV esimene põhiseadus. Asutav Kogu … uue õiguskorra, seisused kaotati, kirik lah… alus ühtluskooli põhimõttest lähtuvale h… Piiramatute volitustega Asutav Kogu tegut… kinnitas ametisse valitsusi, võttis vastu … avaldusi, saadikud esitasid valitsusele … Mais 1919 algas Eesti väe suurpealetung … kandus Eesti naaberaladele. Selleks ajaks … vägi kasvanud üheks võimsaimaks Venemaa … nevaks sõjaliseks jõuks: sõjaväes oli 86 … I järgus 32 000 meest. Rahvaväkke kuulus… soomusrongidiviis ning Läänemere ja Peipsi … sõjaväel oli 300 suurtükki ja 2000 kuulipilduj… rongi, 6 soomusautot, 28 lennukit ning 29 sõja… Eesti sõjaväe koosseisus võitlesid sel ajal … Põhjakorpus (2750 meest), Läti brigaad (1500 … sakslastest koosnev Balti pataljon, Ingeri p… Rootsi vabatahtlike kompaniid. Viru rindel … pus eestlaste toel Petrogradi lähedale, kuid … Lõunarindel vallutas Eesti vägi 26. mail … punastest Põhja-Läti.

Konflikt tekkis Eestil seni Lätis paikne… vastu võidelnud Saksa väega, millesse kuul… *Landeswehr* ja Saksa vabatahtlikest koos… kindral Rüdiger von der Goltzi juhtimisel. … tasid Läti rahvusliku valitsuse ja tahtsid … baltisakslaste juhitud ja Saksamaast sõltu… tas ka Eestit ning 5. juunil puhkes Põhja-Läti … sõda, millest Eesti poolel võttis osa 16 000 … lel 20 000 meest. Võnnu (Cēsise) all 19.–… otsustavas lahingus saavutas Eesti vägi kind… juhtimisel suure võidu ja jälitas sakslasi … sõjalise missiooni vahendusel tehti 3. juuli … tagajärjel tuli Lätis taas võimule Kārlis Ulm… valitsus. Saksamaa mõju Balti piirkonnas … Kui Eesti lõunapiir oli kindlustatud, kandis … põhiraskus taas idapiirile. Okt. 1919 toetas … jõududega Loodearmeeks laiendatud Vene … puse (juht kindral Nikolai Judenitš) pealetung … selle nurjumise järel taandus Loodearmee … tunud ja Eesti iseseisvusse vaenulikult … osade võitlejad interneeriti. Okt-s aitasid … Läti väel tõrjuda Saksa marioneti Pavel … Saksa-Vene väe pealetungi Riiale.

1919 taotles Eesti delegatsioon Pariisi … Eesti iseseisvuse *de iure* tunnustamist, … vastutegutsemise tõttu lõppes see … käsitasid Balti küsimust Vene küsimuse … seati sõltuvusse Venemaa sündmuste … Nõuk. valitsus riigi rasket sise- ja … tades Eesti okupeerimise plaanist, 5. juunil … Eesti Töörahva Kommuuni Nõukogu. … märgid olid saavutatud ja sõjatüdimus …

Eesti delegatsiooni liikmed ja eksperdid (näoga vaataja poole, vasakult): Aleksander Oinas, Julius Seljamaa, Jaan Poska, Jaan Soots, Viktor Mutt, Ants Piip, Rudolf Paabo (Paap)

kuldrbl. (11,6 t kulda). Rahulepingu alusel opteeris ametlikult Venemaalt Eestisse 38 000 eestlast. Nõuk. Venemaa täitis rahulepingu sätteid valikuliselt ja rikkus seda allakirjutamise hetkest peale, takistati eestlaste opteerimist, suur osa evakueeritud varadest, sh. TÜ-le kuulunud varad, jäi Eestile tagastamata, lubatud kontsessioonid (nt. metsa osas) jäid paberile, segakomisjonid ei lahendanud ühtegi tüli. Tartu rahu võimaldas enamlastel kujutada end väikerahvaste enesemääramise kaitsjatena, manipuleerida nn. rahupoliitikaga ja varjata oma tegelikke agressiivseid kavatsusi. Venemaa vajas rahu blokaadi läbimurdmiseks ja käsitas seda kui ajutist järeleandmist. 1920. a. jaan-s kinnitas Lenin, et peagi luuakse Nõuk. Eesti, kes sõlmib Venemaaga uue rahulepingu.

Iseseisvus võideti kätte eesti rahva ülimate pingutuste hinnaga, inim- ja materiaalsete ressursside täieliku mobiliseerimisega. 13 kuud kestnud sõjas sai Eesti poolel surma 5000 ja haavata 14 000 in. (neist 2600 jäi invaliidiks), teiste riikide kodanikest sai surma 600 ja haavata 1000 in.; Punaarmees hukkus ligi 2000 eestlast. Mõlemapoolse terrori ohvriks langes 1000 in. Kokku ulatuvad eestlaste kaotused I maailmasõjas ja Vabadussõjas 20 000 surmasaanuni. Tasuda tuli suured sõjavõlad, sh. Suurbritanniale 1,1 mln. £ ja USA-le 12 mln $.

Esimest korda pärast muistse iseseisvuse kaotust 13. saj. said eestlased oma maal

Rahulepingu järgi Eestile määratud kulla toomine Eesti panka (16. III 1920)

Eesti Vabariigi valitsus (1919). Vasakult: istuvad rahandusminister Juhan Kukk, siseminister Aleksander Oinas, pea- ja sõjaminister Otto Strandman, välisminister Jaan Poska ja kohtuminister Jüri Jaakson, seisavad põllutööminister Theodor Pool, töö- ja hoolekandeminister Anton Palvadre ja haridusminister Johannes Kartau

peremeheks, Eesti astus iseseisva riigina maailma areenile. Poole sajandiga olid eestlased kujunenud maarahvast riiklikuks rahvuseks.

Sisepoliitika

Demokraatia ajajärgu (1920—34) pol. spektrit iseloomustab ühiskonnagruppide erihuvide suur lahknevus ja erakondade rohkus (II Riigikogusse pääses 26 parteist ja rühmast 14). See põhjustas ägeda valimisvõitluse ja teravad parlamendivaidlused, mida hakati nimetama „lehmakauplemiseks". Riigikogu valimistel 1920, 1923, 1926 ja 1929 said pahem- ja parempoolsed enam-vähem ühepalju hääli ning tsenter oli kergelt ülekaalus. Pol. ümberrühmitumise tõttu tugevnes 1932 valitud V Riigikogus parempoolne tiib (agraarparteid). Valijate aktiivsus viie esimese Riigikogu valimistel (1920—32) oli üsna stabiilne, kõikudes vahemikus 67—74 %, mis teiste Ida-Euroopa maadega võrreldes oli üsna suur näitaja.

Paremerakondadest olid tugevaimad Põllumeestekogud (K. Päts, J. Laidoner, J. Hünerson, J. Soots, Karl Einbund, Jüri Uluots, J. Teemant, A. Tupits, A. Jürman (Jürima), K. Ipsberg), mille juht K. Päts oli kõige sagedamini valitsuse eesotsas, ja Kristlik Rahvaerakond (Friedrich Akel, Jaan Lattik, Heinrich Bauer, Hugo Bernhard Rahamägi, Johan Kõpp, Nikolai Kann). Keskparteidest olid mõjukad paremtsentristlik Eesti Rahvaerakond (J. Tõnisson, Jüri Jaakson, Jüri Poska, A. Birk, Rudolf Gabrel, Peeter Põld, Adam Bachman, O. Kallas), vasaktsentristlik Eesti Tööerakond (O. Strandman, Johan Kukk, K. Konik, J. Seljamaa, Ants Piip, Ado Anderkop, Theodor Pool, Christian Kaarna, Eduard Laaman) ning Asunike, Riigirentnike ja Väikepõllupidajate Koondis (Oskar Köster, Rudolf Penno, Johannes Zimmermann, Otto Tief, Karl Soonberg). Vasakparteidest olid mõjukad evolutsioonilist sotsialismi ja legaalset tegevust pooldavad Eesti Sotsdem. Tööliste Partei (A. Rei, M. Martna, Karl Ast, Aleksander Oinas, A. Hellat, Leopold Johanson, Otto Sternbeck, Aleksander Jõeäär, Karl Virma) ja Eesti Iseseisev Sotsial. Tööliste Partei (H. Kruus, Erich Joonas, Karl Freiberg, Jaan Piiskar), mis 1925 ühinesid Eesti Sotsial. Tööliste Parteiks. Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP, eraldus 1920 vormiliselt VK(b)P-st) kuulus ühe sektsioonina Kommunistliku Internatsionaali koosseisu ja toetus Nõuk. Liidule, kus asusid partei põhibaasid. Illegaalse EKP (J. Anvelt, H. Pöögelmann, V. Kingissepp, Jaan Kreuks, Otto Rästas, Rudolf Vakmann) eesmärk oli EV põhiseadusliku korra likvideerimine, Eesti sovetiseerimine ja ühendamine Nõuk. Liiduga. Riigikokku pääses EKP variorg-de abil. Riigikogu tribüüni kasutasid kommunistid populistliku propaganda tegemiseks. EKP mõju all olid mõned pahempoolsed parteid ning rida aü-id ja töölisorg-e. V Riigikogu valimiste eel ühinesid Rahvaerakond, Kristlik Rahvaerakond, Tööerakond ja Majandusrühm Rahvuslikuks Keskerakonnaks, agraarparteid ühinesid Põllumeestekogude ja Põllumeeste, Asunikkude ning Väikemaapidajate Koondiseks (mitteametlikult Ühinenud

Põllumeeste Erakond). [illegible] teid osutusid ebapüsivaks [illegible] peagi.

Ükski erakond ega blokk [illegible] lamendis absoluutset [illegible] sionaalne valimisviis [illegible] litsioonivalitsuste moo[illegible] domineerisid parempoo[illegible] parteid. Ebapüsivate [illegible] lagunemine tekitas sage[illegible] kriise, see oli iseloomu[illegible] Ida-Euroopa maadele. [illegible] sest (1918—33) oli 18 [illegible] kui aasta. Riigivanem[illegible] (viiel korral), J. Tõ[illegible] ral), J. Teemant (neljal [illegible] A. Birk, K. Einbund ([illegible] J. Jaakson, Juhan Kukk, [illegible] ja O. Strandman (vt. tabel [illegible] 1920. a-te I poolel ä[illegible] julgeolekut NSV Li[illegible] munistlik õõnestustege[illegible] dustasid majanduse ü[illegible] raskused ja majandus[illegible] tekitatud sotsiaalsed p[illegible] nistide mõju töölisliik[illegible] ja Riigikogu valimistel [illegible] juhitud Töörahva Ühine[illegible] ning Tallinnas mun[illegible] 33,2 % häältest. Riigi [illegible] seks rakendas valitsus [illegible] (sõjaseisukorra), mis [illegible] (üle 10 aasta) või osa[illegible] iseseisvusaja, ja repre[illegible] sid, sh. sõjakohtute m[illegible] nuhtlust. 1918—40 p[illegible] ja nende toetajate üle 9[illegible] kohtualuseid oli üle 2[illegible] 1. XII 1924 tegid k[illegible] veldi juhtimisel Ta[illegible] riigipöördekatse, mi[illegible] mehe. Putši inspireer[illegible] see valmistati ette N[illegible] pidid edu korral appi [illegible] üksused. Ootamatuse [illegible] vallutasid mässajad Ta[illegible] strateegiliselt tähtsad [illegible] suruti nad kiiresti [illegible] jäi vandele truuks, t[illegible] rajatega ei ühinenud. [illegible] mise järel vähenes k[illegible] Eestis järsult, aü-u- ja [illegible] haarasid juhtimise s[illegible] tis Riigikogu vastu r[illegible] duse, Kaitseliit reo[illegible] 1929.—33. a. ülemaailmse [illegible] kriis süvendas sots[illegible] pol. ühenduste vas[illegible] bilisceris parlamendi [illegible] tuginevat pol. süsteemi [illegible] valitsusevahetust, [illegible] nil kerkis esile äärmuslik [illegible] kaalne ja antiparlamentaarne [illegible] kumine — Eesti Vaba[illegible]

sed valimistoimingud tühistati. 2. X 1934 lõpetas siseminister valitsuse samme kritiseerinud Riigikogu istungjärgu. Riigikogu ei kutsutud 1934. a. sügisest enam kokku, ent teda ei aetud ka laiali, vaid sunniti „vaikivasse olekusse", seadusandlik võim koondus dekreediõigust omava riigipea kätte. 6. III 1935 keelati lõplikult erakondade ja pol. ühingute tegevus. Eesti pol. elus algas nn. vaikiv ajastu, millele oli iseloomulik parlamentaarse demokraatia lammutamine ja autoritaarse valitsuskorra järkjärguline sisseseadmine. Riigi juhtimine läks triumviraadile — riigivanem K. Pätsile, sõjavägede ülemjuhatajale J. Laidonerile ja siseminister K. Eenpalule, kes võtsid kogu vastutuse riigi juhtimise eest enda peale. Kehtis kaitseseisukord, kodaniku- ja pol. õigused olid kitsendatud, valitsuse tegevuse kritiseerimine ajakirjanduses keelatud, trükitooted allutati järeltsensuurile ja suleti opositsioonilisi väljaandeid. Ametliku ideoloogia levitamiseks ja avaliku elu riiklikuks suunamiseks asutati 1934 Riiklik Propagandatalitus. Pol. vaakumi täitmiseks loodi 1935 valitsuse abiorg-na Isamaaliit (J. Soots, Oskar Suursööt, Ants Oiderma, Anton Uesson, Hugo Kukke, hiljem J. Uluots) kui ainupartei prototüüp. Uue korra toetajaskond kujunes Põllumeestekogude ja Eesti Rahvuslaste Klubide alusel, ent valitsuse poole läksid üle ka paljud vanade parteide ja vabadussõjalaste aktivistid. Diktatuuri kehtestamist soodustas hulkade pettumine liberaalses esindusdemokraatias, seetõttu läksid nad meelsasti kaasa valitsuse uue, ülesehitava kursiga, mida soosis üldine maj. tõus. Autoritaarse korra kehtestamist õigustas Päts väitega, et rahvas on haige ja teda tuleb ravida. 1935. a. dets-s tuli ilmsiks vabadussõjalaste mässuplaan, arreteeriti ligi 800 in., sellega anti vabadussõjalaste liikumisele lõplik hoop.

Likvideerinud demokraatia ja surunud maha pol. vastased, hakkas valitsus tegusalt ellu viima ulatuslikku reformide programmi, mille üldsuund oli konservatiivne ja tsentraliseeriv. Uue korra ideelisteks alusteks olid etatism, rahvuslus, solidarism, korporatiivsus ja majanduse riiklik reguleerimine. 1934—36 loodi Pätsi ideede järgi 15 polüfunktsionaalset avalik-õiguslikku kutsekoda (kokku sai neid 17), millesse inimesed olid koondatud elukutse, mitte maailmavaate alusel. Kutsekojad pidid täitma riigiorganite, erakondade, aü-te, kasvatusasutuste jms. ülesandeid. 1935 moodustati kodade tegevuse koordineerimiseks ja majanduse riiklikuks planeerimiseks Riigi Majandusnõukogu. Omavalitsusreformid (1934, 1937—38) kärpisid omavalitsuste võimu valitsuse kasuks, ülikoolireform (1937) piiras ülikoolide autonoomiat, koolireformidega (1934 ja 1937) rõhutati kutsehariduslikku suunda, kirikureform (1934—35) tugevdas autonoomse kiriku keskvõimu. Tasalülitanud kodanikualgatuse, organiseeris valitsus rahvuslikke propagandakampaaniaid: nimede eestistamine (u. 340 000 eestlasest eestistas oma nime u. 200 000), Eesti lipu levitamine, kodukaunistamine, eestikeelse raamatu 400. juubeli puhul raamatuaasta (1935), Vabadussõja mälestusmärkide püstitamine. Ausse tõsteti rahvaarvu suurendamine, rahvuslik optimism ja tööeestlus, kirjanduses väärtustati positiivsust, ajalookäsituses hakati järgima uut, eestilist orientatsiooni. Opositsioon autoritaarse režiimi vastu oli lai ja ulatus kommunistidest vabadussõjalasteni. Eriti ebapopulaarne oli nn. vaikiv olek Tartu vaimu kehastava humanitaarharitlaskonna hulgas.

1934. a. 12. märtsi riigipööre ei lahendanud nn. konstitutsioonikriisi. Formaalselt kehtiv 1933. a. põhiseadus polnud kooskõlas riigis kujunenud pol. realiteetidega. 1936. a. veebr-s toimunud referendumiga kiitis rahvas heaks (474 218:148 824) K. Pätsi ettepaneku moodustada uue, rahvavalitsuslikul

Eesti Vabariigi valitsus (9. V 1938 — 12. X 1939). Istuvad (vasakult) sõjaminister Paul Lill, põllutööminister Artur Tupits, peaminister Kaarel Eenpalu, välisminister Karl Selter ja majandusminister Leo Sepp. Seisavad riigisekretär Karl Terras, haridusminister Aleksander Jaakson, propagandaminister Ants Oiderma, teedeminister Nikolai Viitak, kohtuminister Albert Assor, sotsiaalminister Oskar Kask, siseminister Richard Veerma ja riigikontrolör Karl-Johannes Soonpää

alusel seisva põhiseaduse koostamiseks kahekojaline Rahvuskogu. Veebr. 1937 kokkutulnud valitsusmeelne Rahvuskogu, mille valimisi opositsioon boikoteeris, koostas Pätsi eelnõu alusel EV kolmanda põhiseaduse, mis 28. VI 1937 kodade ühisistungil vastu võeti ja mis 1. I 1938 jõustus (vt. „Riigikord. Põhiseadus").

Uus põhiseadus taotles stabiilsust ja võimude (parlamendi, valitsuse ja presidendi) tasakaalustamist, tugevdas seaduslikkuse järelevalvet ja suurendas ametnike vastutust. Tüpoloogiliselt kuuluvad Eesti 1933. ja 1937. a. põhiseadus poolpresidentaalsesse (dualistlikku) segasüsteemi. 1937. a. põhiseaduses on tuntavad Ida-Euroopa riigiõiguslikud mõjud, eriti sarnasus Poola 1935. a. põhiseadusega. 1937. a. põhiseaduse rakenduspraktika jäi väliste tegurite tõttu lühiajaliseks, selle riigiõiguslikku ressurssi ei kasutatud demokraatia taastamiseks ära; erakondade tegevust ei lubatud, kuigi põhiseaduse § 18 seda võimaldas.

29. XII 1937 kuulutas Päts lõppenuks üle kolme aasta nn. vaikivas olekus viibinud V Riigikogu volitused. 1938. a. veebr-s toimunud Riigivolikogu valimistel, kus opositsiooni tegevus oli kitsendatud, sai valitsuse poolt moodustatud põhiseaduse elluviimise Rahvarinne 46,6 % (koos salakandidaatidega üle poole) häältest ja 54 saadikukohta, sellesse mittekuulunud said 53,4 % häältest, ent tänu enamusvalimistele vaid 26 kohta, viimastest 10 ühines Rahvarindega. Valitsusmeelseid saadikuid oli 66, opositsioonilisi 14 (8 sotsialisti ja 6 demokraati). Tartus valiti kõik 4 saadikut opositsiooni kandidaatide hulgast. 24. IV 1938 valisid valijamehed vabariigi presidendiks ainsana kandideerinud Pätsi, kes nimetas ametisse uue valitsuse eesotsas K. Eenpaluga. Sellega lõppes uuele korrale üleminek, põhiseaduslik kord taastus, riik väljus pol. kriisist. Eestis oli välja kujunenud isikuvõimu režiim, mida valitsuse ideoloogid nimetasid tasakaalustatud riigikorraks ja juhitavaks demokraatiaks. See oli Euroopas teiste samalaadsete hulgas üks mõõdukaimaid. Riigikogu kokkukutsumine ja opositsioonitegelaste pääsemine parlamenti tähendas nn. vaikiva oleku lõppu ja teatud sammu demokraatia suunas. Kodanikuõiguste piiramisest hoolimata säilis märkimisväärne intellektuaalse eneseavaldamise võimalus ning kultuuri- ja teadusloomingu vabadus, mida laialdaselt kasutati.

VI Riigikogu jäi presidendi ja valitsuse varju ning kiitis heaks peaaegu kõik valitsuse eelnõud. 1938 võttis Riigikogu vastu amnestiaseaduse, mille alusel vabanesid vanglast pol. vangid (104 kommunisti ja 73 vabadussõjalast). Samal ajal (1936—38) hukati NSV Liidus Eesti juhtkommunistid. Opositsioon nõudis valitsuselt kodanike põhiõiguste taastamist ja erakondliku tegevuse taaslubamist, kuna pol. kriis riigis oli ületatud. Valitsus põhjendas erakon-

dade mittelubamist sise- ja
oleku kaalutlustega. De
kuvarisemist ja autori
Eestis ja teistes Ida-Eu
riikides on seletatud
traditsioonide ja pol. de
muste vähesusega. Ter
elu jõudsalt edasi, rahv
riigiga, majandus ja
tõusuteel, sotsiaalolud
suurt edu saavutati
fessionaalkultuuri ja
loomisel.

Välispoliitika

EV välispoliitikat mä
likkus ja väikeriigi
maailmas, kus juht
võimsad suurriigid.
tagada riigi iseseis
Kõigepealt tuli maa
matul Eestil tõestada
ja suutlikkust iseseis
rida. Eesti oli huvitatud
kõigi riikidega, esmajoo
ja lähemate naabritega.
Eesti poliitikud
suhteid Venemaaga,
kauplemisega suurt
kommunistliku re
seid suhteid „kodan
maldanud. Eesti
koostööle ja integ
kelle abiga oli saavutatud
keda peeti edaspidigi
räänsuse tagajaks.
pol. eliidile oli kõige
liitlane Suurbritannia,
dem. traditsioonidega
saanud eestlastele
korralduse eeskujuks.
püüdis Suurbritannia
vastu ja taotles
Läänemerel.

Lääne suurriigid
se vastavalt oma
tikale, omistamata
iseseisvat väärtust.
teegiline huvi Balti
nes nende Nõuk-
Ühest küljest olid
teisest küljest hüppelaud
Kuigi Suurbritannia ja
huvitatud Balti riikide
sid nende valitsused
ses selgelt mõista,
olekutagatisi neile
korral pole neil
II poolel Suurbritannia
Baltimaade vastu
tus saada suurriikidelt
kasupüüdmatut abi ja
ma iseseisvusaja lõpus
nud Saksamaa võidule
tanniaga Baltimaade

majanduses. Suhted Weimari
radikaalne maareform ja

20) jättis Vene valgete vastu-
tunnustamise küsimuse otsustamata.
Venemaa järel Soome ja Poola.
ja teisi Balti riike alles siis, kui
mittebolševistlikku Venemaad
saadi tunnustus Suurbritannialt,
ja Belgialt. Neile järgne-
1921 võeti Eesti Rahvasteliitu.
formaalselt täieõiguslik subjekt.
alustada nullist, puudusid
ja diplomaatide kaader. Esimesel
ja välisesindused, Eesti dip-
riikide diplomaatilistesse korpus-
liitumised 187 lepingut 33 riigiga
lepingus. 1939. a. oli Eestil
konsulaati (sh. 9 peakonsulaati).
ja tugines Versailles'
Baltimaade suured naabrid
ajal kavandatud rangele
välispoliitikat võimalik rajada.
mis aitasid kindlustada julge-
konflikte Euroopas. Kollektiivse
tugineti Rahvasteliidule (eel-
ja Prantsusmaale), mille põhikiri
toetama. Samal eesmärgil
kirjutas Eesti koos NSV
riigiga alla agressiooni määratle-
konventsioonile, mis keelustas
mis tahes asjaoludest.
piirkondlik poliitilis-sõja-
Skandinaavia maad, Soome,
riikide erihuvide ja
Põhjamaad ei soovinud võtta
väikeste ja nõrkade Balti
ringkondi, kes pidasid Balti
suurriikidkku poliitikat ja taotles
Pealegi oli Poolal pingeline
suhtes. Eestil seevastu olid
Balti liidu sõlmimist takistas
aktiivne vastutegevus regio-
oma piiridel. Neil põhjustel
sõlmida suurt Balti liitu ja

eriline koht Soomel. Soome
ja tuge. Vabadussõja ajal ja
ideel Eestis lai poolehoid.
suurt midagi anda, saadi seal
Soome lahe lõunaranniku
tõhusalt Eesti iseseisvus-
piirriikide poliitikast ning
maade, eriti Rootsiga.
on ebakindel ja liit
pealegi ei suuda
mingiga mikumii kaitsta. Eesti ja
ühtsele piiritusevedu Eestist
suhtlemine Eestis, Eesti valitsu-
ja Soome traditsiooniliselt head
Eesti ja Soome ametlikud
vihjamisi jahedad, mitte-
vahel oli seevastu väga

Eesti ja Läti koostöö sai alguse ühises võitluses riikliku iseseisvuse eest, kui Eesti Lätit tõhusalt toetas. Suhteid lõunanaabriga pingestas piiriküsimus eesti-läti segarahvastikuga Valgas, kuid see reguleeriti rahumeelselt 1920. a. 1. XI 1923 sõlmis Eesti Lätiga pol. ja sõjalise koostöö lepingu, mida 1934 pikendati määramata ajaks. 12. IX 1934 kirjutati Genfis alla Eesti, Läti ja Leedu üksmeele ja mittesõjalise koostöö lepingule (Balti antant). Balti liidu raames saavutati edu välispoliitika kooskõlastamises ning organisatsioonide ja üksikisikute teaduse- ja kultuuri-, spordi- ning turismialastes suhetes. Sõjalis-pol. liitu ja tolliuniooni luua ei õnnestunud, maj. koostöö kavad jäid ellu viimata, sest väikeriikidena oli Baltimaadel üksteisele vähe pakkuda. Oma osa etendasid selles majanduskriis ja Euroopas 1930. a-il süvenenud riikide maj. eraldatus.

Kõige lähem ja vahetum oht Eesti iseseisvusele lähtus Venemaalt. Eesti suhted idanaabriga olid väliselt korrektsed, ent tegelikult üsna pingelised ja ebastabiilsed. 1920—39 reguleeris neid suhteid lepingute süsteem, mis tugines Tartu rahulepingule. 1920—21 kulges peamine osa Nõuk. Venemaa kaubavahetusest Läänega Eesti kaudu. Nõuk. kauba vedu läbi Eesti saavutas kõrgpunkti 1922, seejärel vähenes järsult. 1920. a-te I poolel lähtus Nõuk. Venemaa (NSV Liit) maailmarev-i-ideest ja püüdis Tartu rahulepingut rikkudes Eesti iseseisvust sisemise õõnestustööga hävitada (mässukatse 1. XII 1924). 1920. a-te II poolel suhted paranesid. 1927 sõlmiti piiritülide rahumeelse lahendamise konventsioon, 1929 Eesti ja Nõuk. Venemaa kaubaleping, 1932 mittekallaletungileping, mille kehtivust 1934 pikendati 1945. a-ni, ja lepituskonventsioon. Kaubandussuhteid püüdis Moskva kasutada Balti riikidele pol. surve avaldamiseks ja nende vahele kiilu löömiseks.

Saksamaa tugevnemine ja natside võimuletulek muutis Euroopa jõudude vahekorda. 1930. a-te I poolel tehtud katsed sõlmida Ida-Euroopas kollektiivse julgeoleku lepinguid, sh. idapakti, mis oleks taganud ka Balti riikide puutumatuse, ebaõnnestusid. 1935 sõlmitud Suurbritannia ja Saksamaa mereväelepinguga läks Läänemeri Saksamaa sõjalaevastiku mõjupiirkonda. Eesti jäi kahe totalitaarse suurvõimu — natsliku Saksamaa ja stalinliku NSV Liidu — vahele. Eesti pidi arvestama mõlemaga. Saksamaaga kui Euroopa määrava pol., sõjalise ja maj. suurvõimuga tuli vältimatult teha koostööd, kuigi olid teada natside ekspansionistlikud plaanid võita eluruumi idas. NSV Liiduga polnud koostöö tema diktaadipoliitika tõttu võimalik. Saksamaas nähti jõudu, kes suudab NSV Liitu ohjeldada, temalt lootis Eesti pol. ja sõjaline juhtkond toetust NSV Liidu kallaletungi puhul. NSV Liidus kardeti, et Balti riikidest võib saada vaenlase tugiala. Moskva püüdis näidata end väikeriikide suure sõbrana ning pakkus neile omapoolseid julgeolekutagatisi. Balti riikidele hakati üha tungivamalt peale suruma sõjalist liitu, et saada seal sõjaväebaase. 1938. a. alguses muutus olukord Eesti-Vene piiril järsult pingeliseks seoses idanaabri provokatsioonidega, mis nõudsid inimohvreid. NSV Liidu 28. III 1938 esitatud noodiga andis Nõuk. valitsus Eestile ja Lätile mõista, et ta ei luba Saksamaa domineerimist Balti piirkonnas. 1938. a. dets-s deklareeris Eesti neutraliteeti, kuid sellel puudusid reaalne jõud ja rahvusv. tunnustus.

1939. a. kevadel ja suvel toimusid Suurbritannia, Prantsusmaa ja NSV Liidu kolmepoolsed läbirääkimised, kus arutati Balti riikide julgeoleku tagamist. Läänеriigid olid enda julgeoleku huvides nõus andma Balti riigid NSV Liidu huvisfääri, kui selleks oleks leitud sobiv vorm. Moskva pakkus omapoolset garantiid, jättes endale õiguse ise ühepoolselt otsustada,

millal ja missugust abi Balti riigid vajavad. Kartes Nõuk. ülemvõimu kehtestamist, lükkasid Balti riikide valitsused niisuguse pakkumise tagasi. 7. VI 1939 sõlmis Eesti mitte-kallaletungilepingu Saksamaaga, püüdes sellega tõestada, et keegi teda ei ohusta ja NSV Liidu garantiid on tarbetud. Saksamaa väliselt heatahtlik hoiak Eesti suhtes tõi kaasa kahe maa poliitikute ja sõjaväelaste aktiivsema suhtlemise, mis põhjustas kriitikat dem. maades ja soodustas Eesti välispol. isolatsiooni. Eesti avalik arvamus jäi Saksamaa-vastaseks. Eestis oli jõude, kes kriisiolukorras lootsid kas Suurbritanniale, Saksamaale või Venemaale.

Majandus

Riiklik iseseisvumine andis eestlastele võimaluse otsustada oma maa ressursside kasutamise üle ise. Peamiseks probleemiks oli majanduselu ümberkorraldamine sõltumatu riigi vajadusi arvestades, uute turgude leidmine ja integreerumine maailmamajandusse. Alustada tuli äärmiselt ebasoodsas olukorras: sõdades ja okupatsioonides laastatud majanduse taastamiseks polnud piisavalt raha, siseturg oli kitsas, rahva ostujõud väike, välismajandussidemete väljavaade ähmane. 1920—23 domineeris valitsuse majanduspoliitikas tööstuslik suund. Kergekäeliselt antud suured riiklikud laenud eksporttööstuse arendamiseks ei õigustanud end, sest Nõuk. Venemaa turg jäi tegelikult suletuks. Suur osa vastloodud ettevõtteid läks peagi pankrotti, finantsmahhinatsioonid ja spekuleerimine võtsid suure ulatuse, tekkis rahanduskriis. 1924 asus Otto Strandmani valitsus toetama põllum-t ja siseturu vajadusi rahuldavat tööstust. Mittevajalikud suurettevõtted suleti või toodanguliiki muudeti. Kodumaist tööstust kaitsti kõrgete sisseveotollidega. 1920. a-te II poolel arenes tööstus tõusujoones ja saavutas kõrgseisu 1928—30. Ülemaailmne majanduskriis jõudis Eestis haripunkti 1932—33, kõige enam kannatasid väljaveo tarvis tootvad majandusharud. Suurtööstuse toodang vähenes kolmandiku, talude tulu poole võrra. Töötute arv ulatus 25 000-ni, seda püüti leevendada hädaabitöödega.

1930. a-il rahuldas tööstus pms. siseturgu, sest riikide maj. eraldatuse ja kõrgete tollibarjääride tõttu oli maailmaturg ahenenud. 1930. a-te II poolel industrialiseerimine hoogustus, seda soodustas ka sõjacelne kõrgkonjunktuur. Loodi uusi ettevõtteid, ajakohastati tehnoloogiat. Kõige kiiremini arenes Eesti põlevkivikeemiatööstus. Saksamaa suured tellimused tõid kaasa õli- ja bensiinitootmise järsu suurenemise. Valitsuse majanduspoliitikale avaldasid 1930. a-te II poolel mõju maj. natsionalismi ideed (Friedrich List), hakati soosima Eesti kapitali. Riigi reguleeriv osa majanduses suurenes, laienes ja tugevnes riiklik sektor. Majandusminister Leo Sepa juhtimisel rakendati protektsionismi ja kavamajandust, mis tekitas rahutust äriringkondades. Eesti tähtsamad tööstusharud olid tekstiili-, keemia-, toiduaine-, metalli-, paberi- ja puidutööstus, mineraalainete töötlemine ning nahatööstus. Tsaariajaga võrreldes muutus Eesti tööstuse struktuur uute tarbekaupade tootmisega palju mitmekesisemaks. Eestis toodeti lennukeid, võidusõidupaate, raadioaparaate ja moodsaid sidevahendeid, külmutusseadmeid ning elektrimasinaid. Eesti tööstuse moderniseerimine ja restruktureerimine sai võimalikuks välisinvestorite (pms. Saksamaa, Suurbritannia ja Skandinaavia maade) abiga. Tööstuse osakaal ulatus rahvatulus 1938. a. 32 %-ni, tööstustöölisi oli 53 000, sellega saavutati Vene-aegne tase. Transpordis kasvas mootorsõidukite osa, suurenes kaubalaevastik.

Tööstuse edusammudele vaatamata jäi Eesti põllum-maaks. Põllum-s oli 1934. a. hõivatud 60,2 % rahvastikust. Maareformiga, mis oli Ida-Euroopa radikaalseimaid, võõrandati

baltisaksa mõisnike maaomand koos hoonete
inventariga. Maareform tähendas baltisaksa
kestnud pol. ja maj. võimu pöördumatut
Võõrandatud maal rajati 56 000 talu ja
talundite arv 140 000-ni. Eesti muutus
Esmajoones said maad Vabadussõjast
ohvitserid. Tasuta said maad 2200 isikut.
väljaostumaksu; 1939 oli nende ostuvõlg
riikide survel hakati võõrandatud maa
maksma tagasihoidlikku hüvitist. Maata
põllum. keskklass. Maareform alandas
ja vähendas vasakäärmuslaste mõju.
suurus oli 23 ha, töö tehti oma perega.
kasutati vähe. Põllum-e peamine haru oli
piimakarjakasvatus. Põllum. arenes
loomade arv kasvasid isegi kriisiaastail.
1930. a. II poolel; suurenes põldude
kasutamine, laienes ühistegevus. Riik
maade ülesharimine, maaparandus),
ja munade kokkuostu ja väljaveo („Võie
eksport", „Eesti Munaeksport") ning
(„Riigi Viljasalv"). Teravilja sisseveost
tööjõupuudust püüti korvata võõrtööliste
ja Poolast) sissetoomisega. Tervikuna
I maailmasõja eelse taseme. Kõgutoodang
39 taimekasvatuses u. 1,5 ja loomakasvatuses
Majanduse piiratud mahu tõttu oli suur
dusel. Eesti eksportis põllum-saadusi,
tiiltooteid, paberit, tselluloosi, vineeri,
siini, tsementi, klaasi, kunstsarve,
maiustusi), toorainet ja pooltooteid,
gut ja toorainet. 1920. a-te lõpul eksporditi
kuni 40 %, 1930. a-il 20—25 %. Tööstuskaupade
kogueksportis 1920.—30. a-il 36—44 %,
diks 28 % põllum-e kogutoodangust: või,
olid Lääne-Euroopas nõutud kaup. 1936
kaubandussidemed rohkem kui 100 riigiga,
esikohal Suurbritannia (eriti väljaveos) ja
veos), 1937 ületas Saksamaa üldkäibelt
kümne aastaga oli Eesti saavutanud rahvus
koha.

Loodi riigi rahandussüsteem. Riiklikud pangad
Eesti Pank, Pikalaenu Pank ja Maapank — laenud
gi- kui ka eraettevõtteid ja viisid ellu riigi
1918. a-st olid rahvuslikuks vääringuks
Rahvasteliidu tagatisega saadud välislaenu
naela) abil tehti rahareform ja 1928 kehtestati
ja sent, pandi kehtima kuldvaluuta
devalveeriti ja viidi Briti naela alusele,
tugeva impulsi. Riigieelarve puudujääk
Välislaenude saamine näitas Eesti rahvusvahelise
Eesti elatustase jäi arenenud läänemaade
maade omast tunduvalt maha, kuid oli
sel tasemel ja ligilähedaselt sama kõrge kui
Poolas ja Lätis, ent kõrgem kui Balkani
ja sotsiaalkindlustuse olukord küll paranes,
kõiki töövõtjaid ja jäi ebapiisavaks. Kõrge
oskuseta tööliste elujärg. Kriisivälistel
elukutsest ja tööalast sõltuv, esines
ni. Paraku jäi EV eluiga liiga lühikeseks,
kõiki omariiklusest tulenevaid võimalusi.

Kultuur

Iseseisvuse kättevõitmisega vabanesid
venestamise ja saksastamise ohust. Eesti

kirjanduse tippteoseid („Maailmakirjandus", „Nobeli laureaadid" jm. sarjad), hulgaliselt ilmus ajalehti ja ajakirju („Looming", „Eesti Kirjandus", „Akadeemia", „Ajalooline Ajakiri", „Tänapäev", „Varamu", „ERK" jt.). Väljapaistev saavutus oli 8-köitelise „Eesti Entsüklopeedia" (1932—37), maakondlike koguteoste, msg. biograafiliste leksikonide ja bibliograafiate ning Eesti ajaloo üldkäsitluste väljaandmine. Eesti kirjanikest olid silmapaistvad A. H. Tammsaare, Eduard Vilde, F. Tuglas, Mait Metsanurk (Eduard Hubel), August Gailit, Albert Kivikas, August Mälk, Karl Ristikivi, August Jakobson, Hugo Raudsepp, luuletajad Marie Under, Henrik Visnapuu, G. Suits, Heiti Talvik ja Betti Alver. Eesti helikunsti arendasid Mart Saar, Heino Eller, Evald Aav (kirjutas esimese eesti ooperi „Vikerlased"), Eduard Tubin, Artur ja Eugen Kapp, Cyrillus Kreek. Kunstnikest oli esileküündivaim graafik Eduard Viiralt.

Haritlaskond koondus kutseühingutesse, asutati õpetajate, inseneride, kirjanike, ajakirjanike, kunstnike, heliloojate, näitlejate jm. liite, ühinguid ja seltse. 1934—36 loodi avalik-õiguslikud kutsekojad õpetajatele, inseneridele, arstidele, loomaarstidele, rohuteadlastele ja agronoomidele. Üliõpilased ja vilistlased kuulusid üliõpilasseltsidesse ja korporatsioonidesse.

Iseseisva Eesti kultuurielu oli elav ja mitmekesine, kogu maa oli kaetud seltside, rahvamajade ja avalike raamatukogude tiheda võrguga, agaralt külastati teatrit ja kino. 1940 oli 90 000 raadiot, mis vastas Soome tasemele. Iga viie aasta tagant peeti üldlaulupidu (1938 oli 17 500 esinejat).

Kultuuri vaba ja avatud arengu oludes ületati ühekülgne Saksa ja Vene orienteeritus, tugevnesid kultuurisidemed Lääne- ja Ida-Euroopa ning Põhjamaadega, eriti tihe oli läbikäimine Soomega, võimaluste piires edendati kultuurikontakte NSV Liiduga; huvi viimase vastu kasvas eriti 1930. a-te lõpul. Eesti võttis osa msg. rahvusv. kultuuriorg-de (PEN-klubi, Vaimse Koostöö Org. Rahvasteliidu juures) tööst, oluliseks peeti Eesti tutvustamist välismaal. Eesti kultuuris levisid Lääne-Euroopa mõjud ja moevoolud, mis avaldusid ka igapäevaelus, eriti linnades.

Rahvusv. ulatuses oli unikaalne vähemusrahvuste kultuuriautonoomia seadus (1925). See korrastas rahvussuhted õiguslikult ja andis rahvusvähemustele (vähemalt 3000 in.) kultuuriomavalitsuse loomise õiguse, mida kasutasid saksa ja juudi rahvusrühmad. Kompaktse asustusega venelased ja rootslased lahendasid oma rahvuskultuurilisi probleeme territoriaalsete omavalitsuste kaudu, ka neil olid omakeelsed koolid. Eesti mõjukaim rahvusvähemusrühm olid baltisakslased. Nende osatähtsus riigi majanduses ja ühiskonnaelus, teaduses ja kultuuris oli kaugelt suurem kui nende osa rahvastikus. Ka iseseisvusajal jäid nad oma laialdaste rahvusv. sidemetega paljuski Euroopa vahendajaks Eestile ja Eesti imago kujundajaks välismaal. Saksa kultuur oli eestlastele kõige lähem läänelik suurkultuur, mille mõju hakkas Eestis 1930. a-il taas tugevnema.

Esimesel iseseisvusajal ehitati üles euroopalik ühiskond, integreeruti Euroopasse majanduslikult ja kultuuriliselt, eestlased said kaasaja Lääne tsivilisatsiooni kuuluvaks natsiooniks. Sellel põhjal suutsid nad üle elada järgneva poole sajandi pikkuse okupatsiooni ja taastada iseseisvuse.

Iseseisvuse häving (1939—40)

II maailmasõjaga seonduvas rahvusv. kriisis langes Eesti Jossif Stalini ja Adolf Hitleri sobingu ohvriks. 1939. a. suvel lähenesid Saksamaa ja NSV Liit teineteisele ja 23. VIII 1939 sõlmisid nad Moskvas mittekallaletungilepingu (Molotovi-

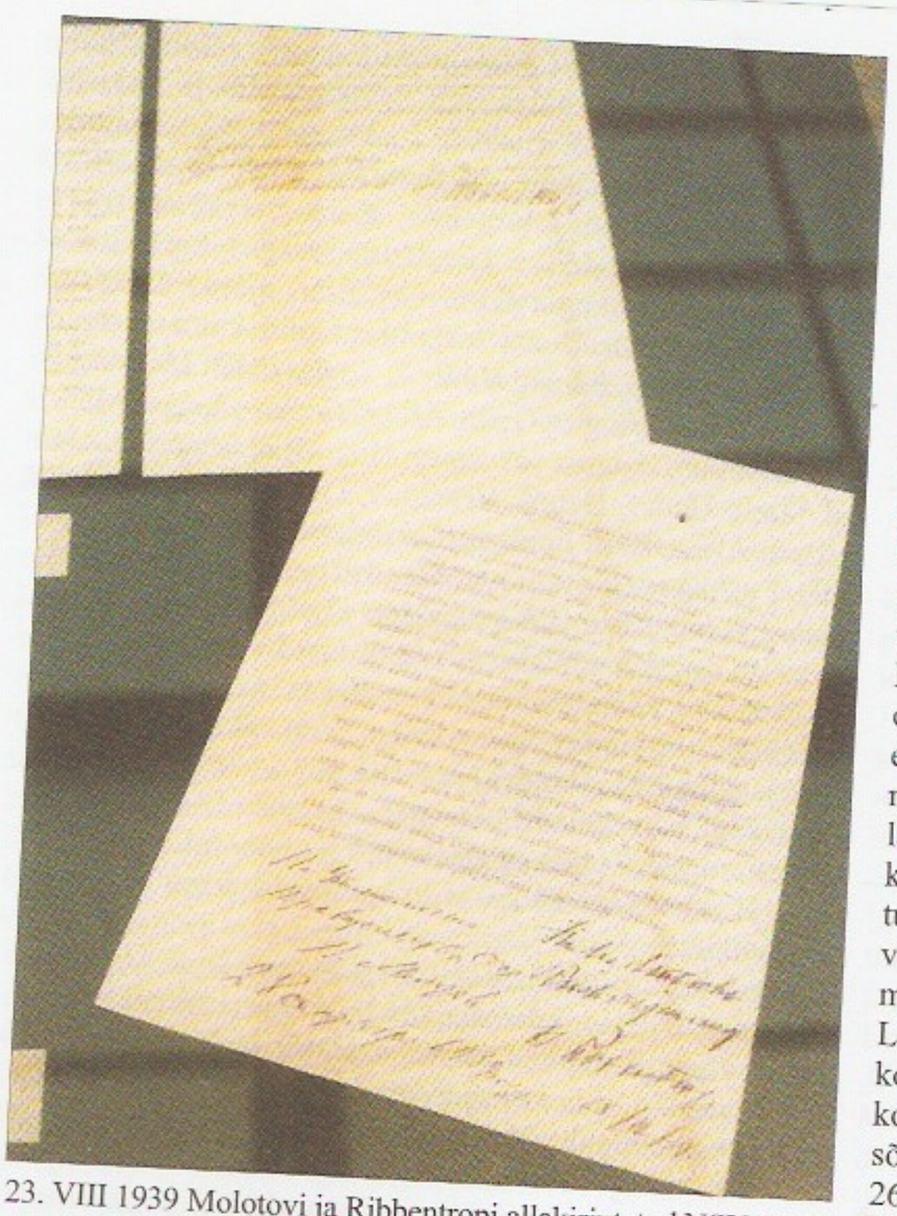

23. VIII 1939 Molotovi ja Ribbentropi allakirjutatud NSV Liidu ja Saksamaa mittekallaletungilepingu salajane lisaprotokoll ja üks selle täiendav protokoll (allkirjastati 28. IX 1939 Moskvas)

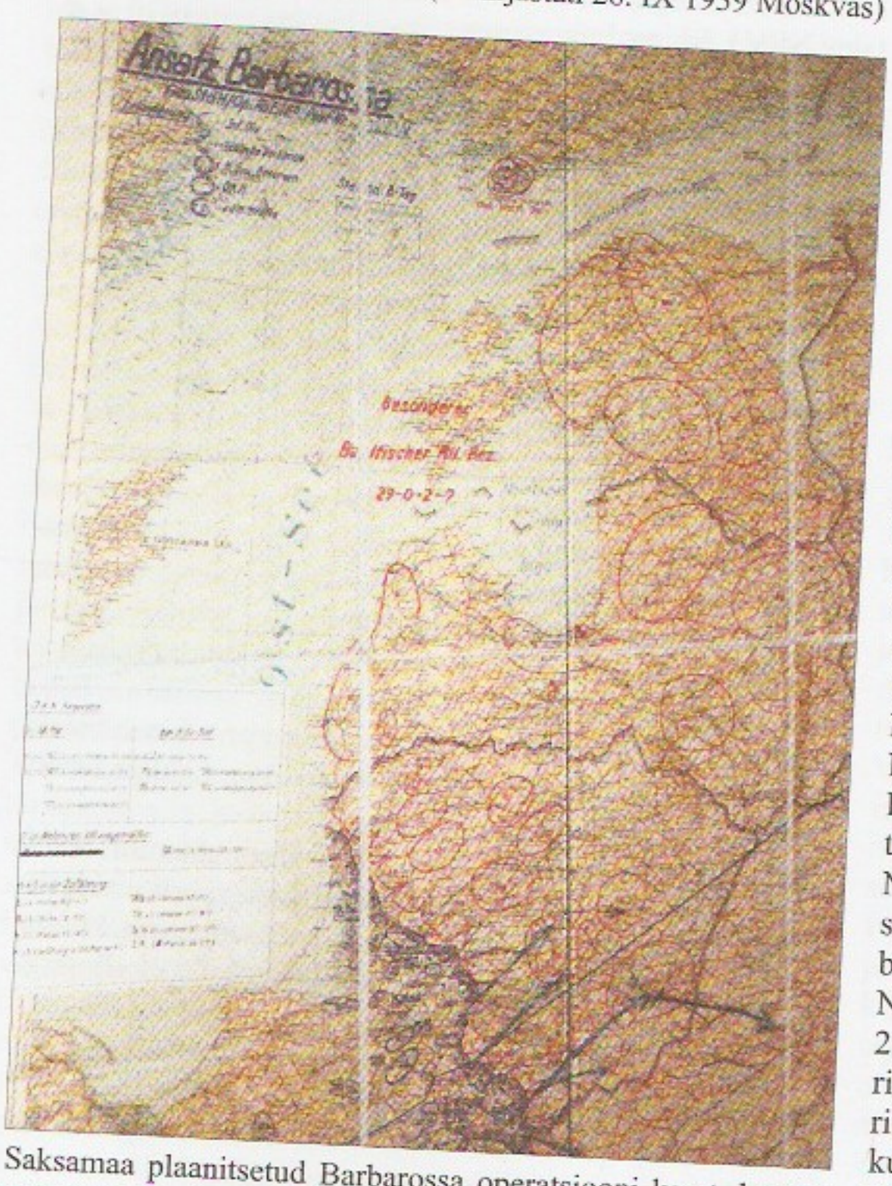

Saksamaa plaanitsetud Barbarossa operatsiooni kaart, kus on näidatud 20. juuniks 1940 NSV Liidule kavandatud kallaletungi suund

Ribbentropi pakt), mis muutis kogu rahvusvahelise olukorra soodustas II maailmasõja vallapäästmist. Kremli juhtidele andis võimaldas Hitleril 1. sept. tungida kallale Poolale, järel pidada edukat välksõda Läänes. Lepingu salaprotokolliga ning hiljem, 28. IX 1939 sõlmitud Piirilepinguga ja Saksamaa sõprus- ja piirilepinguga jagasid nad diktaatorit Ida-Euroopa huvipiirkondadeks. Nõukogude Liidu vabad käed Soomes, Eestis, Lätis, Leedus ja Bessaraabias (kuulus Rumeeniale), Poola jagati kahe vahel. Pärast Poola riigi hävitamist hakkas Stalin koostöös Saksamaaga samm-sammult ellu viima oma agressiivseid plaane Baltikumis. Sept-i keskpaiku oli Eesti piiride lähedale koondatud 160 000-meheline Punaarmee väeosade rühmitus. Ruselt ületas Eesti relvajõud (16 500) kümmekonna korra. Eesti valitsus jäi äraootavale seisukohale ja püüdis vältida Liiduga konflikti, isegi osalist mobilisatsiooni ei kuulutatud. Erinevalt Soomest, Lätist ja Leedust välja kuulutatud ettekäändeks interneeritud Poola allveelaevade Orzeli põgenemise Tallinna sadamast 18. sept., blokeeris Punalaevastik Eesti merelt, tema lennukid tegid luurelende Eesti kohal. Sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner oli tuld õhuruumi rikkujate pihta mitte avada. 24. sept. kutsus välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov Eesti välisministrile Karl Selterile ultimatiivse nõudmise sõlmida Liidu ja Eesti vahel vastastikuse abistamise pakt. Sõjaväebaasid kohaselt Eestisse rajataks Nõuk. sõjaväelennuväljad ja korral lubati kasutada jõudu, mis tõenäoliselt viinuks sõda. Berliin soovitas Moskva nõudmisele järele anda. 26. sept. toimunud valitsuse istungil ning Kaitseväe ja riigikaitsekomisjonide ühisel koosolekul (millest võtsid osa ka opositsiooni esindajad) otsustati Nõukogude Liidu nõudmised vastu võtta; peamised argumendid olid sõja ja Poola saatuse vältimine, välisabi puudumine, Eesti sõjaline nõrkus (eriti lennuväe osas). 27. sept. tungis Nõuk. merejõud Narva lahes oma kaubalaevade kaitseks ja süüdistasid selles tundmatut allveelaeva. Et vältida suutmatusele kaitsta oma neutraliteeti. Seda protesti kasutas Nõuk. valitsus Eestile lisanõudmiste esitamiseks. Eesti juhtkond sondeeris mitmeid kanaleid, et leida saamise võimalusi. Veel 28. sept. pöörduti Eesti valitsuse poole ettepanekuga, et Saksamaa garantiil koos NSV Liiduga võtaks Eesti neutraliteedi kaitse oma peale ja Eesti sõjavägi allutataks Saksa-Nõukogude juhtimisele.

27.—28. sept. pidas Eesti delegatsioon läbirääkimisi A. Rei, J. Uluots ja A. Piip Kremlis mõlemad korrad J. Stalini, V. Molotovi ja A. Mikojaniga. 28. sept. kirjutasid K. Selter ja V. Molotov Moskvas alla Eesti ja NSV Liidu vastastikuse abistamise paktile ja selle salaprotokollile. Sõlmiti ka uus kaubanduskokkulepe, mis tühistas NSV Liidu ja Eesti kaubavahetuse tunduvalt soodsamad tingimused. Kümneaastase kehtivusajaga pakt kohustas mõlemaid osapooli teineteist abistama Euroopa suurriigi kallaletungi korral. NSV Liit kohustus müüma Eestile sõjavarustust soodustatud tingimustel. Eesti pidi võimaldama Nõukogude baaside ehitamist Saare- ja Hiiumaale ning Paldiski. NSV Liit võis Euroopas käimasoleva sõja lõppemisel paigutada 25 000-mehelist garnisoni. Pakti ellurakendamisel pidid pooled riivata poolte suveräänseid õigusi, eriti nõuti Eestilt NSV Liidu riiklikku korda. Tegelikult oli Eesti ja NSV Liidu vastastikuse abistamise pakt ebavõrdne leping, mis rikkus tõsiselt EV suveräänsust, kaotas tema neutraliteedi ja muutis NSV Liidu protektoraadiks. Samataolised lepingud sõlmisid NSV Liiduga Läti ja Leedu. Soome [illegible]

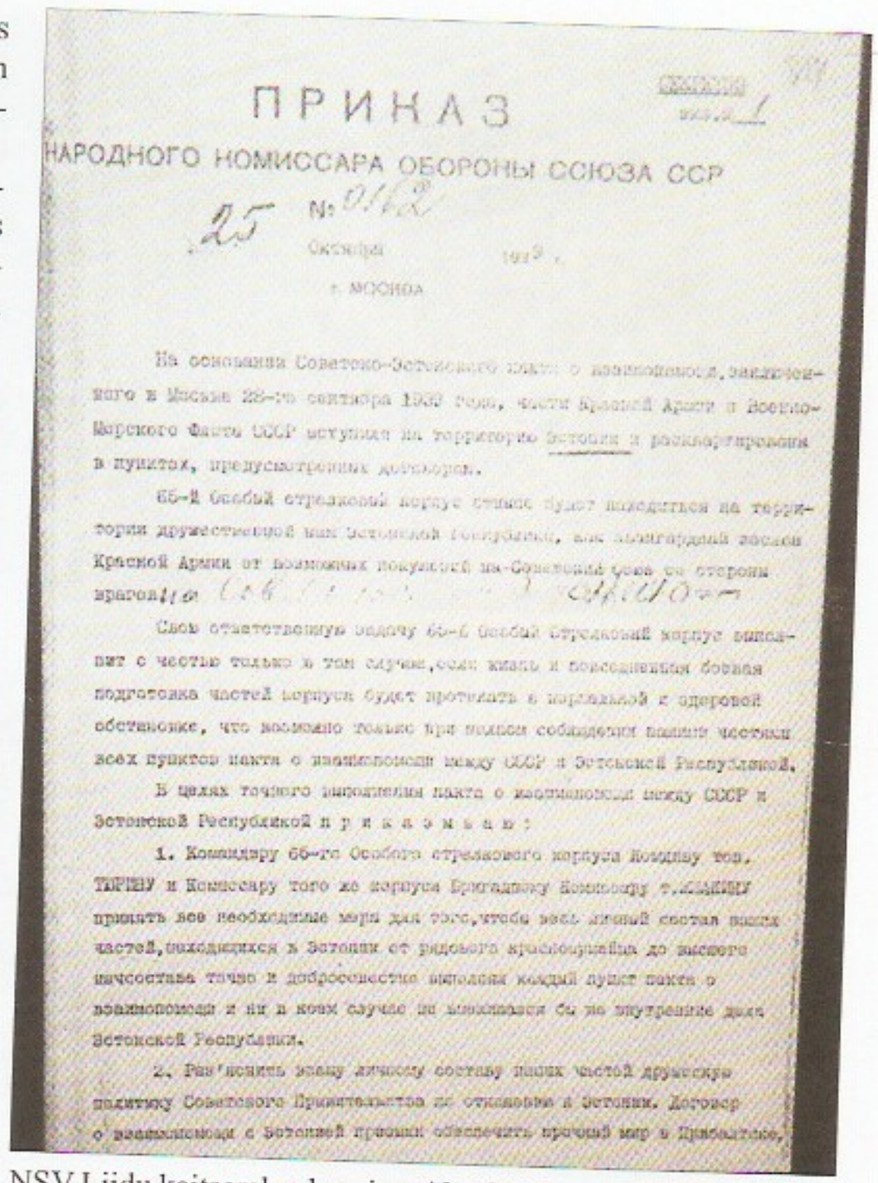

ПРИКАЗ

НАРОДНОГО КОМИССАРА ОБОРОНЫ СОЮЗА ССР

25 № 0162

Октября 1939 г.

г. МОСКВА

На основании Советско-Эстонского пакта о взаимопомощи, заключенного в Москве 28-го сентября 1939 года, части Красной Армии и Военно-Морского Флота СССР вступили на территорию Эстонии и расквартированы в пунктах, предусмотренных договором.

65-й Особый стрелковый корпус отныне будет находиться на территории дружественной нам Эстонской Республики, как авангардный эшелон Красной Армии от возможных покушений на Советский Союз со стороны врагов.

Свою ответственную задачу 65-й Особый стрелковый корпус выполнит с честью только в том случае, если жизнь и повседневная боевая подготовка частей корпуса будет протекать в нормальной к одеровой обстановке, что возможно только при полном соблюдении нашими частями всех пунктов пакта о взаимопомощи между СССР и Эстонской Республикой.

В целях точного выполнения пакта о взаимопомощи между СССР и Эстонской Республикой п р и к а з ы в а ю:

1. Командиру 65-го Особого стрелкового корпуса Комдиву тов. ТАРЧЕНУ и Комиссару того же корпуса Бригадному Комиссару т. КОЛЕСНИКУ принять все необходимые меры для того, чтобы весь личный состав наших частей, находящихся в Эстонии от рядового красноармейца до высшего начсостава точно и добросовестно исполнял каждый пункт пакта о взаимопомощи и ни в коем случае не вмешивался бы во внутренние дела Эстонской Республики.

2. Разъяснить всему личному составу наших частей дружескую политику Советского Правительства по отношению к Эстонии. Договор о взаимопомощи с Эстонией прочно обеспечить прочный мир в Прибалтике,

NSV Liidu kaitserahvakomissari käskkiri nr. 0162 (25. X 1939) Eestis paiknevatele baasiväeosadele

Baltisakslaste lahkumine Eestist (1939).
Ümberasujate kraamiga autod Tallinna sadamas

18. X 1939 avatakse Eesti riigipiir Punaarmeele.
Nõuk. väeosad saabuvad baasidesse

Talvesõjas vastupanu ja säilitas [illegible] et järeleandmistega on [illegible] ja rahvast ning oodata Saksa- [illegible] lahkelt langetati Eesti saa- [illegible] ringis. President ratifitseeris [illegible] mida võimaldas keh- [illegible] 2. X 1939 Riigikogu [illegible] istungil ja Riigi- [illegible] reageeris toimunule mit- [illegible] hulgas süvendasid K. Pätsi [illegible] kaitsta kodumaad iga [illegible] ei kuulutatud, oli Eesti [illegible] vastupanu, millega [illegible] arvestas. NKVD val- [illegible] võtmiseks. Kriitilises [illegible] avalikkust väitega, et [illegible] põhjendasid NSV Liidu [illegible] huvidega ja levitasid [illegible] Opositsioon nõudis rahvusli- [illegible] demokraatia taastamist. [illegible] valitsus tagasi ja [illegible] valitsus, kus välisminist- [illegible] andis ähmaseid [illegible] valitsemiskord. 1939. a. [illegible] ja Riigivolikogu täien- [illegible] kandidaadid valit- [illegible] ja püsilepinguga (28. IX [illegible] ühe lepinguosalise [illegible] Eesti ja Saksamaa [illegible] Ümberasumise (*Um-* [illegible] u. 14 500 in., kellest [illegible] Poznańi piirkonda. [illegible] ajal 1941 lahkus veel [illegible] eestlasi, kes suutsid [illegible] Saksamaaga. Balti- [illegible] rahvuslased rõõmustasid, oli [illegible] NSV Liit Saksamaa nõus- [illegible] rõhutatult korrektselt, [illegible] kui ka varjatult ja esitas [illegible] paigutatud väekontin- [illegible] alla võeti rohkem [illegible] Soome Talvesõjas kasutas [illegible] õhurünnakuteks Soome [illegible] Eesti-vastase pahameele, ek- [illegible] Eesti terr-i. Eesti rahvas [illegible] lingest kaasa, sadu eestlasi [illegible] Soome sõjaväkke. Sõda tekitas [illegible] sisepol. olukord [illegible] ümberkorralduste" lõpule- [illegible] Stalin ette 1940. a. juunis, [illegible] keskendunud sõjategevusele [illegible] (14. juunil langes Pariis) [illegible] tugevdamiseks. Selleks ajaks olid [illegible] Punaarmee jõud (ligi $^1/_2$ [illegible] Eestis lahinguvalmis, [illegible] Samal päeval esitas [illegible] Eestile ja Lätile ultimaa- [illegible] abistamise paktide [illegible] sõjaväebaasides, mis ähvardavat [illegible] sisetungi ähvardusel nõuti

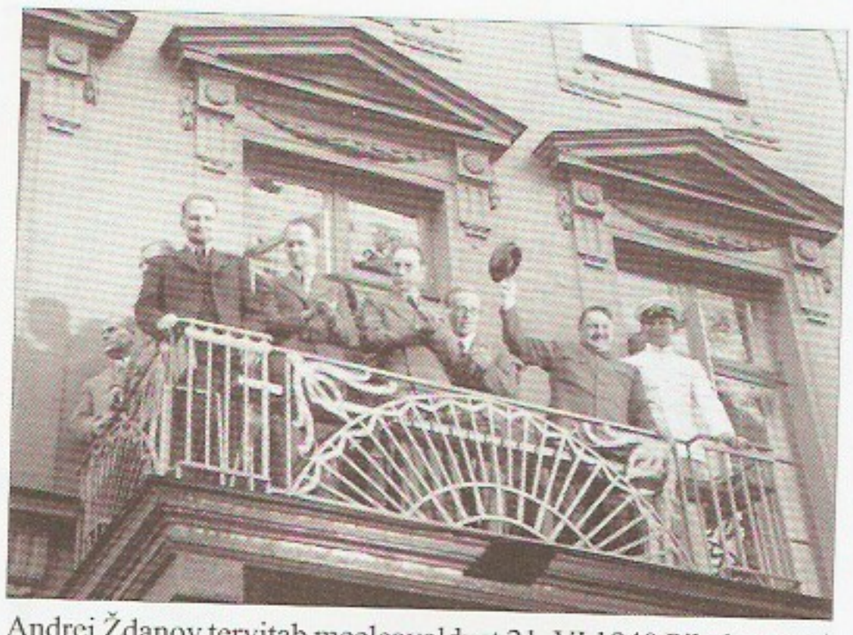

Andrei Ždanov tervitab meeleavaldust 21. VI 1940 Pikal tänaval NSV Liidu saatkonna rõdul

neilt uute, Nõuk-meelsete valitsuste moodustamist ja Punaarmee takistamatut sissepääsu. Kuna sõjaline vastupanu polnud pärast baaside lepingut võimalik ja abi polnud kuskilt loota, võttis Eesti valitsus 16. juunil ultimaatumi vastu. 17. juunil tulid Punaarmee üksused (ligi 100 000 meest) Eestisse ja okupeerisid koos baasivägedega kogu riigi. 17. juunil kirjutas Laidoner Narvas alla dokumendile, millega Eestile dikteeriti sissetungirežiimi tingimused; 42 000-meheline Kaitseliit desarmeeriti. Valitsus lootis, et sõjalist kokkupõrget vältides õnnestub vähemalt osaliseltki iseseisvus säilitada.

NSV Liidu ultimaatumit täites astus J. Uluotsa valitsus 16. juunil tagasi ja Konstantin Päts hakkas moodustama uut valitsust. 19. juunil saabus Eestisse NSV Liidu eriesindaja, ÜK(b)P sekretär ja Leningradi parteijuht Andrei Ždanov, kelle kätte läks tegelik võim Eestis. Tema käsul korraldasid Eesti kommunistid (neid oli u. 130) Nõuk. sõjaväelaste osalusel ja Punaarmee soomusmasinate kaitse all [illegible] liste „spontaanseid" meeleavaldusi, mis Tall[illegible] platsile kogunes 3000—5000 in.) kasvasid [illegible] hakuks. Samal päeval nimetas president Pä[illegible] antud käskkirjaga ametisse Ždanovi ettekirjutu[illegible] suse, mille juhiks sai poeet ning arst Johannes [illegible] ja tema asetäitjaks ajalooprof. Hans Kruus. Ne[illegible] koosnes pahempoolsetest sotsialistidest ja [illegible] polnud ühtki kommunisti. Moskva juht[illegible] ja Nõuk. saatkonna juhtimisel asus Varese [illegible] tama Eesti riiklust. Pätsi kattevarjuna kasu[illegible] juures formaalselt järgida EV põhiseadust. Ta[illegible] omavalitsusametnike asemele määrati kom[illegible] Liidust tulnud inimesi, kes polnud EV ka[illegible] liit, Kaitseliit, Haridusliit jmt. organisatsio[illegible] parteina lubati tegutseda KP-l, loodi relv[illegible] kaitse. Eestis alustas tegevust Nõuk. salap[illegible] Järgmise sammuna olid Moskva stsenaa[illegible] lamentide" üheaegsed „valimised" Eestis, L[illegible] (14.—15. VII 1940), nendega püüti Balti r[illegible] annekteerimist maailma silmis seaduspär[illegible] tis K. Päts oma otsusega VI Riigikogu la[illegible] valimised, andes nende korraldamise J. V[illegible] Valimiste läbiviimisel rikuti jämedalt EV p[illegible] tehti ümber senikehtinud valimisseadus. R[illegible] moodustatud, kommunistide juhitud Eesti T[illegible] Liidu (ETRL) vastaskandidaadid (neid e[illegible] ringkonda 80-st) taandati kui „rahvavaenl[illegible] loobuma. Valijaid sunniti ähvarduste abil [illegible] võtma, valimistoiminguisse sekkus Punaarm[illegible] musi võltsiti. Ametlike tulemuste järgi osal[illegible] diga pseudovalimistel 84,1 % hääleõigusli[illegible] 92 % hääletas ETRL-i kandidaatide poo[illegible] moodustatud nukuparlament hakkas me[illegible]

21. juuni 1940. Rahvakogunemine Vabaduse platsil

– 25. VIII 1940) koos kaastöötajatega pärast 21. VI 1940. Istuvad (vasakult) põllutööminister Nigol Andresen, siseminister Maksim Unt, peaminister Johannes Vares, peaministri asetäitja ja sõjavägede ülemjuhataja Gustav Jonson. Taga seisavad (vasakult) riigikontrolöri abi kohtuminister Boris Sepp, teedeminister Orest Kärm, sõjaminister Tõnis Rotberg, haridusminister Neeme Ruus, valitsuse nõunik Johannes Klesment ja riigisekretär Karl Terras

...ETRL-i valimisplat... ...kehtestamisest ja NSV ... Riigivolikogu ootamatult ... juulil EV Eesti NSV-ks, ... NSV Liidu koosseisu. ...anduseks" ning pan...ks.

...lukkasid Nõuk. julgeole... ...juhtivaid poliitikategelasi ja ... K. Pätsi ametist ja 30. juulil ... Venemaale, J. Laidoner ...vormistas NSVL Ülem... ...inkorporeerimise) NSV Liidu ...iseisev EV oli *de facto* ...ele ja mõne kommunisti ...ga sarnane seisund

Annekteerimisega rikkus NSV Liit rahvusv. õigust ja Balti riikidega varem sõlmitud kahe- ja mitmepoolseid lepinguid, mida ta ei olnud muutnud ega tühistanud. Nõuk. propaganda katsed kujutada anneksiooni Balti rahvaste vaba tahte avaldusena jäid väheveenvaks. Lääne dem. riigid ei tunnistanud *de iure* Balti riikide annekteerimist. Suurbritannia ja Prantsusmaa valitsused pidasid seda väiksemaks paheks kui Saksamaa okupatsiooni. 23. VII 1940 sõnastas USA riigisekretäri kohusetäitja Sumner Welles, tuginedes Henry Lewis Stimsoni doktriinile (mitte tunnustada vägivalda kasutades või sellega ähvardades toimunud territoriaalseid muutusi), USA Balti riikide annekteerimise mittetunnustamise poliitika. Balti riikide esindustel lubati USA-s tegevust jätkata, nende aktivad pankades külmutati, nende varasid ei antud NSV Liidule välja. See doktriin kestis 50 aastat ja seda arvestasid teised lääneriigid. Rahvusv. õiguse järgi kestsid Balti riigid ajutiselt okupeerituna õiguslikult edasi.

...DE JA SAKSA OKUPATSIOON (1940—91)

...ista (1940—41)

...iseisev areng katkes ja ... totalitaarne kommu...lõigil elualadel. 25. VIII ...konstitutsiooni, mis oli ...konstitutsiooni koopia. Selle ...ja töörahvaste sõtsial. riik, mille ...ülemnõukogud, majanduse ...ja tootmisvahendite ühiskondlik omandus. Ühiskonnas oli juhtiv osa KP-l, kõrgeim riigivõim kuulus formaalselt Ülemnõukogule, täidesaatev võim Rahvakomissaride Nõukogule. Kodanikuõigused tagati „töörahva huvidele vastavalt ja sotsial. korra kindlustamiseks". Vormiliselt olid Eesti NSV-l küll riigi tunnused ja isegi NSV Liidust välja astumise õigus, kuid tegelikult oli Eesti unitaarse impeeriumi provints, mis allutati üleliidulisele juhtimisele ja rangele kontrollile. EK(b)P lülitati territoriaalse organisatsioonina ÜK(b)P koosseisu ja tema kõrgem organ KK Büroo

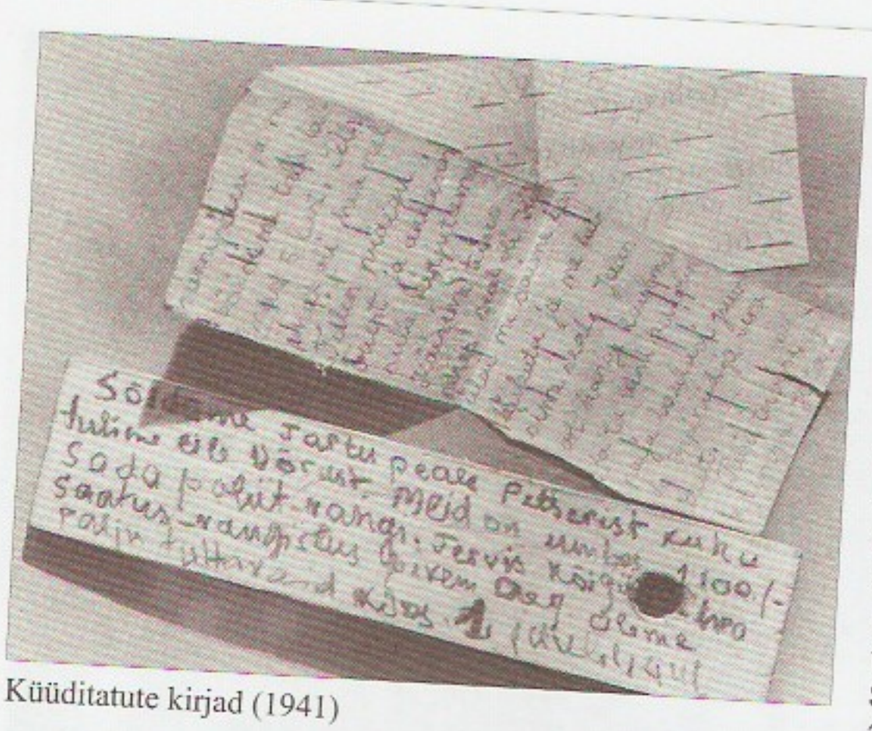

Küüditatute kirjad (1941)

oli Poliitbüroo kuulekas käsutäitja. Moodustati okupatsioonivõimu kohalikud organid, EKP esimeseks sekretäriks sai Karl Säre, Ülemnõukogu Presiidiumi esimeheks J. Vares, valitsuse juhiks Johannes Lauristin. Juhtivatele kohtadele määrati kommuniste ja töölisi, sh. NSV Liidust tulnud venelasi ja Venemaa eestlasi, kes olid Nõuk. režiimile eriti lojaalsed. Eestis pandi kehtima üleliidulised seadused, kohaldati Vene NFSV õigusnorme. Kodanikuühiskond lammutati, enamik iseseisvusajal tegutsenud ühinguid ja seltse suleti kui „kontrrevolutsioonilised", nende varad sundvõõrandati. Hakati teostama nn. kultuurirev-i, ainus lubatud ideoloogia oli marksismi-leninismi stalinlik tõlgendus. Mittekommunistlik ajakirjandus suleti, kehtestati range pol. tsensuur, asuti hävitama raamatuid ja Vabadussõja mälestusmärke. Kirikuvarad võõrandati, vaimulikke kiusati taga. EV sõjajõud võeti 22. eesti territoriaallaskurkorpusena Punaarmee koosseisu, enamik vanemohvitsere vangistati ja suur osa neist mõrvati. Eesti eraldati välismaailmast, katkesid kultuurisidemed Läänega ja põhjanaabritega.

Okupandid rakendasid Eestis massilist terrorit, esmajoones asuti süstemaatiliselt hävitama Eesti pol., sõjalist ja maj. eliiti. Nimekirju Eestis represseerimisele kuuluvate isikute kohta hakkas NKVD koostama juba 1930. a-tel. Suur osa iseseisva Eesti valitsuse, parlamendi ja riigikohtu liikmeist ning sõjaväe juhtkonnast arreteeriti, saadeti laagritesse ja mõrvati, väike osa päästis end põgenemisega Läände. Igaüht võis kuulutada rahvavaenlaseks, mõista süüdi NKVD tribunalides või represseerida kohtuväliselt. Juunis 1941 (suurem aktsioon oli 14. juunil) küüditasid okupandid perekondade kaupa Venemaa eri osadesse u. 10 000 in., neist üle 3000 mehe (perekonnapead) arreteeriti ja saadeti otse vangilaagritesse, kust vähesed tulid tagasi; ebainimlikes oludes suri ka suur osa küüditatud naisi ja lapsi. Esimese Nõuk. okupatsiooni ajal tapeti kokku kuni 12 000 in. Terrori eest põgenes inimesi metsa; tekkis konspireeritud vastupanurühmi (Päästekomitee).

Pangad, tööstus-, kaubandus- ja veondusettevõtted ning suured majad natsionaliseeriti kompensatsioonita, majanduse juhtimine tsentraliseeriti, vabaturumajandus asendati riikliku plaanimajandusega. Eesti kroon asendati rublaga kroonile äärmiselt ebasoodsa vahetuskursiga, osa hoiuseid konfiskeeriti, Eesti riigi varad, sh. kulla, omastas NSV Liit, välissaatkonnad võeti võimaluse korral üle.

Talunike laostamiseks ja sotsiaalsete pingete õhutamiseks külas tegi Nõuk. võim 1940—41 maareformi. Eramaaomand, mis ületas 30 ha, ning kirikute, usuühingute, riigi ja omavalitsuste maaomand (kokku 24,3 % haritavast maast) võõrandati ning arvati riigi maafondi. Pool sellest kesteti tükkidena 52 000-le maata või vähese maaga talunikule. Uusmaasaajate pisitalud polnud elujõulised, nende suurus oli kõigest 11 ha. 1941 pandi talude põhjal sundmüügi kohustus riigi määratud maksud ja lisaks kehtestati põllum-maks. Talupoegade asemele all loodi masina-traktorijaamad ja kolhoosid, mis pidid maal saama sotsialismi tugipunktideks, mistama põllum-e kollektiviseerimist; asutati sovhoose ja kolhoose. Eesti sovetiseerimise käigus maa kallaletung NSV Liidule. 1940. a. sügisel endised Eesti diplomaadid Rootsis võitlesid dem. lääneriikide abiga aidata kaasa Eesti taastamisele.

Saksa okupatsioon (1941—44)

22. VI 1941 ründas Saksamaa NSV Liitu. *Wehrmacht* kiiresti edasi ja armeegrupi üksused vallutasid Lõuna-Eesti suurema armee jäi kaheks nädalaks püsima Kesk-Eesti joonel ja Nõuk. võimud jõudsid Põhja-Eestis mobilisatsiooni. Regulaarväele lisaks alluvad hävituspataljonid (kuni 10 000 sid nn. põletatud maa taktikat ja tapsid u. Aug-i alguses jõudis Saksa vägi Soome Punaarmee 8. armee kaheks, 28. aug laevastiku laevadega evakueeriti Tallinnast 60 000 in. (197 laevast uppus 53, hukkus 33 000 mobiliseeritut viidi Põhja-Venemaa tööpataljonidesse, kus neist teel ning surid ligi pooled.

Sõja Eestisse jõudes kukutasid metsavennad tades Nõuk. võimu ja taastasid iseseisvuse veel enne sakslaste kohalejõudmist. neil u. 450 kokkupõrget Punaarmee ja suuremad lahingud peeti Kilingi-Nõmme Kaitseliidu eeskujul loodud Omakaitse maaliseks 40 000-meheliseks (dets. siooniks, mis pidas korda ning püüdis Nõuk. diversante; Nõuk. aktiviste korras. Kokku astus Saksa okupatsioonilikult Omakaitsesse, Saksa sõjaväkke ja 50 000 eestlast. 22. eesti territoriaalkorpuse Porhovi piirkonna lahingus rängalt liitus surma või haavata 2000, vangi langes ülejäänud saadeti tööpataljonidesse.

Esialgu tervitasid paljud eestlased sakslasi. Hellitati lootust, et Nõuk. võimu kaotuse omariiklus. Peagi tuli pettuda, sest natsiriike kui NSV Liidu okupeeritud osa seisvuse taastamisest midagi kuulda. või saadeti idarindele, igasugune pol. alade riigiminister Alfred Rosenberg SS-i juht Heinrich Himmler olid seisukohal, tuleb germaniseerida, sakslastega kolmanda Suur-Saksamaa koosseisu. Koos Läti arvati Eesti kindralkomissariaadina *Reich*'i Idaprovintsi (*Reichskomissariat*). Okupatsioonivõimu kõrgeim esindaja komissar Karl Sigismund Litzmann. Tsiviilvalitsusele allus eestlastest koosnev (*Selbstverwaltung*), mille eesotsas oli Hjalmar Mäe, kellel polnud aga tegelikku poolehoidu.

Saksa okupatsioonivõimu esindajad 1941. Taga vasakul Eesti omavalitsuse juht Hjalmar Mäe, esireas vasakul Eestimaa kindralkomissar Karl Litzmann

20. eesti diviis toodi Eestisse, kus see komplekteeriti meeste ja relvastusega, aug-s naasis kodumaale 1800 soomepoissi, 3000 16—17-aastast noorukit (sund)värvati lennuväe abiteenistusse. Paljud eestlased nägid rahvuslikes üksustes EV taassünni eeldust. 1944. a. märtsis oli Saksa väes 52 000 eesti meest. Kokku käis Saksa sõjaväest läbi 70 000 eestlast, neist 20 000 vabatahtlikku. Saksa ja eesti üksuste visa vastupanu tõttu löödi kõik Punaarmee suurpealetungid Narva rindel 1944. a. I poolel tagasi. „Tannenbergi" kaitseliini Sinimägedes, kus suvel toimusid erakordselt verised lahingud, ei suutnud Nõuk. vägi läbi murda. Eestlaste vastupanu halvamiseks pani Nõuk. lennuvägi toime terrorirünnakuid tsiviilobjektidele. Maatasa tehti ajalooline Narva, tugevasti said kannatada

Eesti leegionäride vannutamine (1944)

Soomepoisid (1944)

Põgenemine Tallinna sadamast (20. IX 1944)

Vormsi rannarootslased siirdumas Rootsi minevale laevale (12. IX 1944)

Põgenike paadid Gotlandil (1945)

Tartu ja Jõhvi. Tallinna [illegible] mitamise ohvrite arv [illegible] neist 800 sai surma. [illegible] natada 5073 hoonet, sh [illegible] 20 000 linlast jäi [illegible] läbi murda Kirde-Eesti [illegible] armee aug-s edukat [illegible] Eestis ja vallutas 25 [illegible] Saksa väejuhatus [illegible] jätta. Sakslaste tagalakaitse [illegible] ti üksused, mis hävitasid [illegible] Pealetungist Tallinnale [illegible] 8. eesti laskurkorpus, [illegible] sid eestlaste vastu Aegviidu [illegible] lahingus.

Inglise-Ameerika [illegible] sitsioonilised jõud [illegible] patsioonivõimudele [illegible] panu, moodustati [illegible] panurühmi (Vaba Eesti [illegible] mis levitasid natsio[illegible] kommunismivastasust [illegible] märtsis moodustasid [illegible] koordineeriva keskkomitee (esimees Kaarel Otto Tief), mis tegi [illegible] ti iseseisvuse taastamise [illegible] abiga ja tuginevalt Atlandi [illegible] arreteeris Saksa julgeolek [illegible] aktiivset Rahvuskomitee [illegible] minister J. Uluots. Ise[illegible] järgi täitis ka presidendi [illegible] püüdis taastada senised [illegible] neid. 18. sept. nimetas [illegible] põhjalise koalitsioonivalitsuse [illegible] tegelik juht peaminister [illegible] O. Tief. See valitsus [illegible] kestmist ja eraportselanide [illegible] sõjas ning püüdis [illegible] linna kaitset, kuid [illegible] 22. sept. jõudis Eesti [illegible] salk koos Punaarmee [illegible] linna ja nov-i lõpuks [illegible] taas okupeeritud. Eesti [illegible] sõjatee lõppes 1945. [illegible] 20. eesti diviis [illegible] põhjapiiril, 7500 [illegible] 1944. a. suvel põgenes [illegible] patsiooni eest Läänemaa [illegible] kokku oli seal ill[illegible] 10 % eestlastest. Rootsi [illegible] leppe alusel saadeti [illegible] 7000 eestiroots[illegible] maailmasõjas olid [illegible] deporteeritute ja põgenike [illegible] ses Eesti halduster[illegible] 300 000 in., mis oli [illegible] EV sõjaeelsest elanikkonnast [illegible] on Euroopa maade [illegible] Rindel hukkus [illegible] 10 000 Nõuk. poolel [illegible] oma suuremad [illegible] Vene enamusega [illegible] Narvataguses [illegible]

ülekaalus venelased, Venemaa eestlased ja eesti laskurkorpuses teeninud. Ametikohale määramisel polnud tähtis asjatundlikkus, vaid pol. ustavus ja ankeedi puhtus (perekonna minevik ja välismaaga sidemete puudumine). Seetõttu oli uue kaadri hulgas rohkesti ebapädevaid ja vähese haridusega inimesi ning karjeriste. Venemaa eestlased ei tundnud kohalikke olusid ja hakkasid Eesti elu ümber korraldama Vene mustri järgi. EK(b)P KK I sekretär (1944—50) Nikolai Karotamm soosis Eestis kasvanud kommuniste, kes hellitasid lootust mõningasele autonoomiale, püüdsid vältida äärmuslikke repressioone ja säilitada rahvuskultuuri. Erineva päritolu ja taustaga rühmitiste ja isikute vahel käis varjatud võimuvõitlus. ENSV Ülemnõukogu uus koosseis „valiti" 1947, kohalikud võimuorganid (töörahva saadikute nõukogud) 1948, rahvakohtunikud 1949. Ühe kandidaadiga (need kinnitati parteikomiteedes) valimised olid propagandistlik lavastus, mis pidi andma totalitaarsele režiimile dem. ilme. Valijate hirmutamise ja tulemuste võltsimisega saavutati alati peaaegu 100-protsendiline valimistest osavõtt ja sama suur poolthäälte protsent, mis pidi demonstreerima rahva jäägitut toetust kommunistliku partei poliitikale, „kommunistide ja parteitute vääramatule blokile".

1940. a-te lõpul tugevnes taas Stalini kultus, millega kaasnes terrori uus laine ja uute vaenlaste otsimine. Sisevõitlus NLKP-s ja EK(b)P-s omandas erilise teravuse, mida Moskva võimuladvik kasutas pol. puhastuse läbiviimiseks. EK(b)P juhte süüdistati leebes suhtumises kodanlikesse natsionalistidesse, klassivõitluse tähtsuse alahindamises ja vääras kaadripoliitikas. EK(b)P KK VIII pleenumil 1950. a. märtsis vormistati Venemaa eestlaste ja venelaste võit nn. juunikommunistide ja korpusemeeste üle, EK(b)P I sekretäriks sai Venemaa eestlane Ivan (Johannes) Käbin. Pleenumile järgnes rahvuskaadri kõrvaletõrjumine juhtivalt töölt, parteist väljaheitmine ja represseerimine.

Eesti rahvas osutas sovetiseerimisele ja terrorile spontaanset vastupanu. Mobilisatsioonide (nii Saksa kui ka Nõuk.) ja repressioonide eest varjas end metsas hulk mehi (nende arv koos naiste ja lastega ulatus kümnete tuhandeteni). Ligikaudu paarkümmend tuhat metsavenda pidas Nõuk. võimu vastu relvastatud partisanisõda. Eesti metsavendade võitlus oli osa II maailmasõja järel Ida-Euroopat haaranud NSV Liidu vastasest partisanisõjast. Metsavendluse pol. motiiviks oli Eesti iseseisvuse taastamine Lääne abiga, oodati uue sõja puhkemist ja vabanemist NSV Liidu okupatsioonist. Metsavennad püüdsid takistada Nõuk. võimu juurdumist maal, nad ründasid Nõuk. asutusi ja aktiviste, kauplusi ja ladusid. Kohalike elanike toetusel kontrollisid nad laialdasi piirkondi. Partisanide vastu võitlesid sõjaväe regulaarüksused, NKVD (MGB) eriväeosad, miilits ja Nõuk. aktiiv (nn. rahvakaitsepataljonid). Metsavendade salgad olid väikesed, keskne juhtimine puudus. 1946 asutati Läänemaal metsavendade org. — Relvastatud Võitluse Liit —, mis hõlmas 38 valda neljas maakonnas, 1949 selle staap purustati. Neljal korral meelitasid võimud amnestiaga mehi metsast välja tulema, ent mõne aja pärast väljatulnud arreteeriti. 1940. a-te lõpul relvastatud vastupanu nõrgenes, sest puudus ühtne pol. juhtimine, metsavennad kandsid lahingutes raskeid kaotusi, Läänest abi ei tulnud, kohapeal tugevnes Nõuk. võim. 1949. a. suurküüditamisega kaotasid metsavennad oma varustusbaasid ja 1950. a-te alguses hakkas vastupanu hääbuma, enamik veel ellu jäänud võitlejaid pani relvad maha. Korea sõja ajal (1950—53) hakkasid Lääne luuretalitused Balti põrandaaluste vastu huvi tundma, ent oli juba hilja. Tosin aastat kestnud ebavõrdses võitluses hukkus ligi 4000 ja julgeolekuvägede

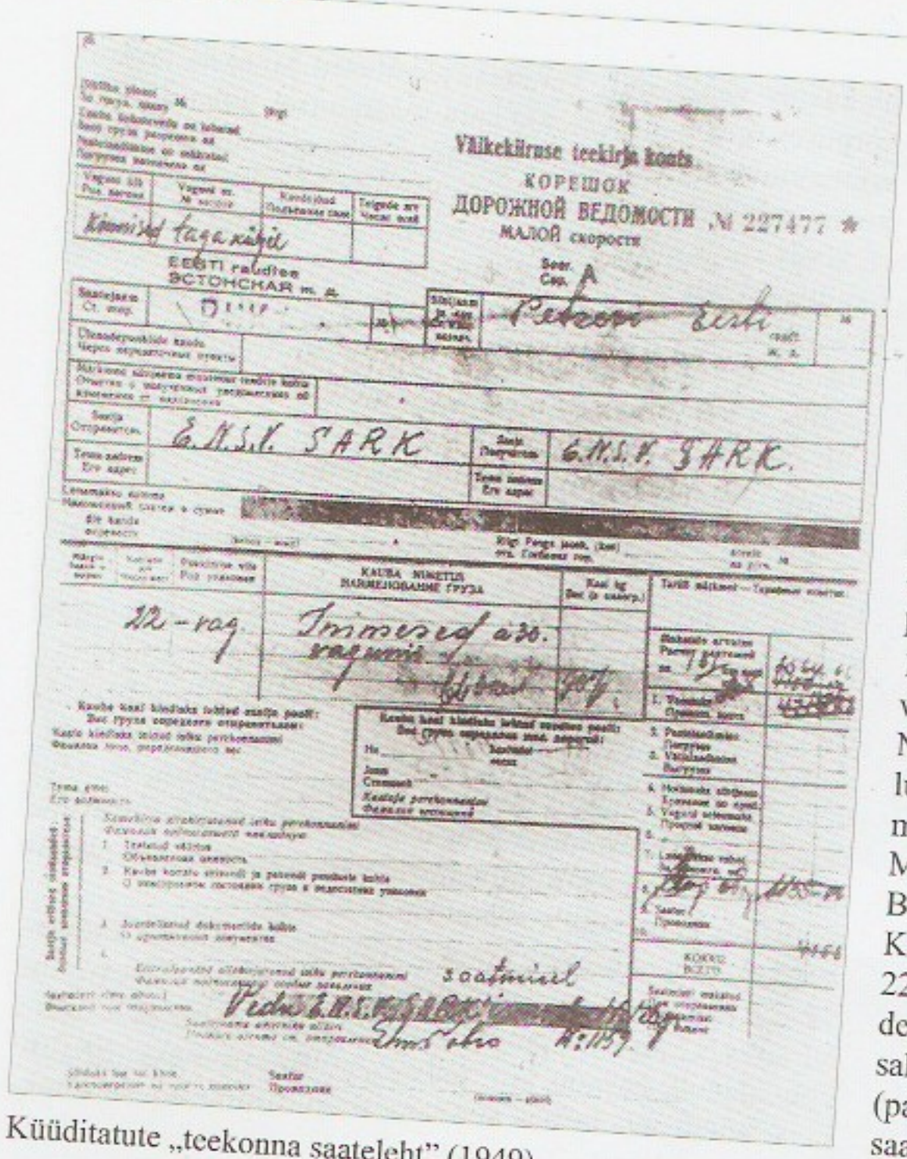

Küüditatute „tcekonna saateleht" (1949)

kätte sattununa 2700 in. Metsavendluses ja sellele kaasaaitamises süüdistatuna arreteeriti 16 000 in.

Nõuk. doktriin nägi ette sotsialismi ehitamise kolme peamist ülesannet: industrialiseerimine, põllum-e kollektiviseerimine ja kultuurirev.

Eesti majandus integreeriti NSV Liidu majanduskompleksi, mida arendati viie aasta plaanide alusel. Majandus allutati kesksele juhtimisele ja detailsele planeerimisele, tööstuse ja kaubanduse erasektor kaotati. Eesti majanduse peaülesandeks seati industrialiseerimine. Eriti jõuliselt arendati põlevkivitööstust, energeetikat ja masinaehitust. Moskva suurte investeeringute tõttu edenes tööstus kiiresti, sõjacelne tase saavutati ametliku statistika andmeil juba 1946. Leningradi tagamaaks muudetud Kirde-Eestis rajati uusi kaevandusi ja töölisasulaid. Eesti suurtööstuse tööjõud ja osalt ka tooraine veeti sisse, toodang veeti välja. 1948 valmis Kohtla-Järvelt Leningradi kulgev gaasijuhe, Tallinna jõudis gaas 1952. Sillamäel kaevandati ja töödeldi uraani tuumarelva jaoks. Eesti tööstuse kiirendatud arendamise tegi võimalikuks tööjõu suur sissevool pms. Venemaa loodeosast, Ukrainast ja Valgevenest. Siberisse viidud eestlaste asemele tuli ainuüksi a-il 1945—49 Eestisse 200 000 migranti, kelle abil koloniseeriti ja venestati Kirde-Eesti. Narva ja Paldiski elanikel keelati kodulinna naasmine. Eestisse rajati rohkesti sõjaväebaase (kokku oli Eestis 1565 objekti), errulainud sõjaväelased jäid põhil. Eestisse. Eestisse jäi ka tööstussaaste ja üha kasvav hulk võõrtöölisi. 1945—53 kasvas linnaelanike osa 31,3 %-st 52,51 %-ni. Peale immigrantide asusid linna talupojad, kelle majapidamine oli üleminekul „sotsial. suurpõllum-le" laostunud. Nõuk. propaganda reklaamis seda kõike kui sõbralike vennasvabariikide omakasupüüdmatut abi, mille toel mahajäänud agraarmaa muutub võimsaks tööstusriigiks.

Põllum-s viidi 1944—47 taas läbi maareform, see oli vahe-astmeks teel kolhoseerimisele. Reformiga jaotati ümber u. 30 % põllum. maast (ligi 25 % põllumaast), talu suuruse ülemmääraks sai 30 ha. Riiklikku maafondi [illegible] lahkunud ja välismaale põgenenud isikute [illegible] kolonistide ja peremeheta jäänud maa. [illegible] juurdelõigeteks ja uute talude rajamiseks. Uustalude keskm. suurus oli 13,2 ha (sh. põld [illegible] polnud elujõulised. 1947 anti talunikele [illegible] mise akt. Taludele pandi põllum-saadus[illegible] sundkohustus, kusjuures kokkuostuhinnad [illegible] madalad. 21. V 1947 tegi ÜK(b)P KK [illegible] „Kolhooside loomisest Leedu, Läti ja Eesti [illegible] anti kollektiviseerimiskäsk. Kehtestati üliõpilaste [illegible] „kulakutalude" puhul ületasid nende [illegible] täitevkomiteedes hakati koostama „kulakute" [illegible] kuhu kanti talunikud, kes kasutasid palgatöö[illegible] 1948 oli mustas nimekirjas 2700 „kulakute" [illegible] vastase elemendi" talu. Kollektiviseerimine [illegible] NSV Liidu 1930. a-te mudeli järgi, mis [illegible] luse kui klassi likvideerimist". Metsavendlus [illegible] murdmiseks ja talurahva hirmutamiseks [illegible] MN 29. I 1949 määruse uueks ulatuslikuks [illegible] Baltimaades.

Kavandati saata Eestist välja 7500 pere[illegible] 22 000 in., „reservi" jäeti veel 1906 pere. [illegible] deporteeriti loomavagunites Lääne-Siberi[illegible] sahstani 20 700 in., neist 80 % olid naised [illegible] (paljud perekonnapead olid juba varem [illegible] saadetuist suri u. 3000. See oli suurim ühe[illegible] kogu Eesti ajaloo vältel. Küüditamise pani[illegible] sõjavägi, miilits ja parteiaktivistid. Hirm [illegible] mise ja uue küüditamise ees sundis [illegible] tervete külade ja valdade kaupa kolhoo[illegible] moodustati üle 2100 ühismajandi. 1949 [illegible] se astunud talude osa 5,8 %-st 80 %-ni. Kol[illegible] 0,25—0,60 ha õueaiamaad ja lubati [illegible] 1948—50 asutatud kolhooside tulemus[illegible] perede kolhoosi astumist ning tootmis[illegible] tasuta äravõtmist kujutas Nõuk. propa[illegible] Tegelikult kulges see maksude mitmel[illegible] teerimiste ja repressioonide sunnil. 1951—53 [illegible] lektiviseerimine lõpule. Sellega anti Eesti [illegible] hoop. Töö oskamatu organiseerimise [illegible] eiramine) ning madalate kokkuostuhindade [illegible] kolhoosides sümboolne. Talupoegadel [illegible] hoida isiklik majapidamine. Vaatamata [illegible] tegutsemistahet nagu ajaloos varemgi [illegible] leida paremaid äraelamisvõimalusi.

Kultuurirev-i sildi all hävitati süstemaatiliselt [illegible] tuuri. Pärast EK(b)P KK VIII pleenumi [illegible] maale jäänud intelligentsi tagakiusamine [illegible] kunstnike, heliloojate, teadlaste, õppejõudude [illegible] inimeste hulgas „avastati" hulk „kodanlikke" [illegible] „kosmopoliite", „dekadente" ja „formalisti[illegible] välja loomingulistest liitudest ja vallandati [illegible] rahvavaenlasteks ja saadeti GULAG-i laagritesse [illegible] mased sõjaeelsed ühingud ja seltsid. Kaitsemaks [illegible] sotsial. realismi normide ranget järgimist [illegible] nõuk. massikultuuri. Uuesti hoogustus [illegible] mälu ja traditsioonide hävitamine. Püüti välja [illegible] mis vähegi võis meenutada iseseisvat Eesti [illegible] sed Eesti-aegsed mälestus- ja ausambad, [illegible] nimetati ümber tänavaid jne. Sõjajärgsetel [illegible] baarselt suur osa EV-s ilmunud kirjanduse, [illegible] raamatut, „vaenulikud" trükiväljaanded [illegible] Ajalookäsitluste põhisisuks sai Eesti [illegible]

...Eesti ohjeldamatu mustamine. ...ade avalik tähistamine keelati. ...ühiskonnaelust, vaimulike ...ja ateismi propagee-...konstitutsioonis „sotsialismi ...totalitarismi sisseseadmist

...(1953—87)

...sulaaeg tõi kaasa olude mõnin-...repressioonidest, kärbiti julge-...inimeste isiklik turvalisus. ...tagasi ellujäänud küüditatud ja ...reformidega said liiduvaba-...1960. a-il kujunes võrdlemisi ...arvu vähendati 39-lt 15-...641-lt (1950. a.) 189-le (1986.

...NLKP XX kongressil ...vahetus ei toonud Eestis ...Kodanlike natsionalistidena ...rehabiliteeriti, ent endist ...ei saanud; Venemaa eestlased ...kuni 1986. a-ni. I sekretär ...elada kõik Kremlis toimunud ...kohaliku eripära suhtes. ...Karl Vaino. Et parteisse ...karjääri tegemist ja juhti-...astus parteisse suur osa Eesti ...EKP-sse kuuluvate ...nad selle liikmeskonnast ...722) 51,9 %.

...rahvuskommunistide noort ...sotsialism" ja euro-...et Nõuk. süsteemi ja ...liberaliseerida seestpoolt. ...domineerisid vastupanu-...põrandaaluseid noorsoo ...(Eesti Noorte Malev, ...Eesti Vabadusvõitlejate Liit), ...mitusada noort anti ...jätkus vastupanu 1960.

...Tööstuse ja ehitu-...territoriaalse juhtimisega, ...1957 loodud ENSV ...A. Veimer) allutati esi-...ehituse harud. 1964 andsid ...ettevõtet üle 70 % ...kontrollis kohalikku ma-...tsentraliseeritud varustamise ...ergutas kohalikku ...korraldada, majandus-...kapitalimahutused võimaldasid ...ehitustööstuse kõrval said jalad ...Tootmise mehhaniseerimi-...1958—61 suurenes Eesti ...1,7 korda.

...Investeeringute suu-...ehituline baas ja süvenes ...põllum.-saaduste kokkuostuhinda ...elektrifitseeriti, laien-...mineraalväetisi. 1958 ...maksma kolhoosnikele ...masina-traktorijaamad, põllum-masinad müüdi kolhoosidele. Eesti põllum. toibus kollektiviseerimise laastavatest tagajärgedest ning 1960. a-te lõpuks oli mitmel alal saavutatud sõjaeelne tase.

Sunnitud kohanemist püsivana näiva Nõuk. süsteemiga soodustas rahva elatustaseme märgatav kasv, mis ületas tunduvalt NSV Liidu keskmise. Palgad suurenesid, kasvasid hoiused, toidukaupade valik oli kogu Nõuk. aja parim, ehitati eramuid ning soetati autosid ja moodsat mööblit. Eestisse tungis läänelik elulaad ja tarbimiskultuur. Seda soodustas loobumine Stalini aja täielikku isolatsiooni poliitikast ja kontaktide loomine välismaailmaga, esmajoones NSV Liidu satelliitriikide ja Soomega, see toimus aga julgeolekuorganite kontrolli all. Tallinna—Helsingi laevaliini avamine 1965 tõi Eestisse hulga välisturiste. Välismaaga lubati pidada kirjavahetust, piiratud ulatuses said eestlased reisida piiri taha ja väliseestlased said võimaluse külastada kodumaad, eeskätt Tallinna.

N. Hruštšovi tagandamine ja Leonid Brežnevi võimuletulek (1964) märkisid destaliniseerimise ja liberaliseerimise hääbumise algust. Majanduses mindi üle tsentraliseeritud juhtimisele, peaaegu kogu Eesti tööstus allutati üleliidulistele ministeeriumidele. NSV Liidu invasioon Tšehhoslovakkiasse ja nn. Praha kevade lämmatamine 1968 tähendas sulaaja lõppu ning tekitas Eesti ühiskonnas pettumuse. Neostalinistlik pol. reaktsioon tugevnes, vabamõtlemise avaldused suruti maha, tsensuur karmistus. Süvenes poliitiline ja administratiivne kontroll, režiim bürokratiseerus veelgi, valitses ringkäendus ja ametiäride kinnimätsimine, haritlaste vastuvõtmist parteisse kitsendati.

1970. a-te II poolel tugevnes venestamissurve, mille ideoloogiliseks aluseks oli tees, et rahvad lähenevad kuni nende ühtesulamiseni ja kujuneb „ühtne nõuk. rahvas". 1978. a. okt-s võttis NSVL MN vastu määruse vene keele õpetamise parandamisest liiduvabariikides ja sellega algas üldine kakskeelsuse (emakeel ja vene keel) kampaania ja rahvuskeelte kasutamise ahendamine. Moskva direktiivide täitmiseks võttis EKP KK büroo 19. XII 1978 vastu otsuse „Vene keele omandamise ja õpetamise edasisest täiustamisest", mis sisaldas üksikasjaliku venestusabinõude plaani. Selle ellurakendamise käigus hakati asutuste ja ettevõtete asjaajamises üle minema vene keelele, vene keelt hakati õpetama lasteaias ja algkooli esimeses klassis, suurendati segakoolide ja segalasteaedade ning kõrgkoolide venekeelsete õpperühmade arvu. Nõuk. patriotismi ja sotsial. internatsionalismi propagandaga kaasnes võitlus natsionalismi, „rahvusliku piiratuse", „imperialismi ideoloogilise diversiooni" ja isegi Soome televisiooni vaatamise vastu. Parteidokumentides kõneldi ideoloogilise võitluse teravnemisest ja Baltimaade asumisest selle võitluse eesliinil. Ametlik propaganda hakkas taas rõhutama suure vene rahva — „vanema venna" — abi eesti rahvale. Venestamise ja rahvusliku identiteedi hävitamise poliitika kutsus eestlastes esile laialdase rahulolematuse ja tugeva vastupanu.

1960. a-te lõpul ja 1970. a-te I poolel tekkisid Eestis illegaalsed dem. liikumised, mis püüdsid informeerida maailma avalikkust okupeeritud Eesti olukorrast. Eesti Dem. Liikumine (Tunne Kelam, Mati Kiirend, Sergei Soldatov, Artjom Juškevitš) ja Eesti Rahvusrinne (Kalju Mätik) saatsid 1972 ÜRO peaassambleele memorandumi (see jõudis Läände 1974) nõudega taastada Eesti iseseisvus. 1975. a. Helsingi nõupidamise järel tekkis NSV Liidus erimeelsete (dissidentide) liikumine, mis protestis elementaarsete inimõiguste rikkumise vastu. Sel ajal elavnes Eestis vastupanuliikumine, mis lõi sidemed teistes Baltimaades tegutsevate analoogiliste

liikumistega ja Venemaa dissidentidega. Baltimaade vabadusvõitlejad saatsid kirju ÜRO-le ja lääneriikide valitsustele, juhtides tähelepanu inimõiguste rikkumisele ja Balti riikide okupeeritud staatusele. 23. VIII 1979 saatsid 45 Eesti, Läti ja Leedu vabadusvõitlejat NSV Liidu, Saksamaa LV, Saksa DV ja Atlandi hartale allakirjutanud riikide valitsustele ning ÜRO peasekretärile läkituse (Balti apell), milles nõuti Molotovi-Ribbentropi pakti õigustühiseks tunnistamist ja Balti riikide iseseisvuse taastamist rahvusv. õiguse alusel. 1978—87 anti välja 25 kogu põrandaalust kroonikat „Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis". Avalike opositsionääride tegevusele tundis eesti rahvas kaasa, ent repressioone kartes ei juletud avalikult meelt avaldada. Peamiseks vastupanuvormiks jäi passiivne vastupanu, eesti rahvuse ja kultuuri säilitamisele suunatud tegevus. 1980. a. sept-s leidsid Tallinnas aset noorte stiihiliselt puhkenud pol. meeleavaldused, mis aeti laiali. 40 tuntud haritlast allkirjastasid avaliku kirja („40 kiri"), mis levis laialdaselt Eestis ja välismaal. Kirjas juhiti tähelepanu venestamise negatiivsetele tagajärgedele (rahvuslikud kokkupõrked, eestlaste ebakindlus tuleviku suhtes), eesti kultuuri ja keele ahistamisele ning lahendamata sotsiaal- ja majandusprobleemidele. Mitmeid kirja autoreid tabas tagakiusamine. 1980. a-te algul tugevdas KGB repressioone ja ajutiselt õnnestus tal aktiivne vastupanu lämmatada. 1981—84 mõisteti pol. protsessidel vangi ja asumisele vabadusvõitlejad Mart Niklus, Enn Tarto, Jüri Kukk (suri 1981 Vologda vangilaagris), Veljo Kalep, Viktor Niitsoo, Tiit Madisson, Lagle Parek, Heiki Ahonen, Arvo Pesti ja Erik Udam. Eestlasi sunniti osalema NSV Liidu sõjalistes avantüürides; Afganistani sõjas osales üle 1000 Eestist pärit mehe.

Uus majandusreform kaotas 1965 rahvamajandusnõukogud, taas mindi üle majanduse tsentraliseeritud harukondlikule juhtimisele, suurem osa Eesti tööstusest allutati Moskva ministeeriumidele. 1960. a-te II poolel ja 1970. a-tel oli Eesti tööstuse juhtimine killustatud 19 üleliidulise ministeeriumi ja keskametkonna ning 23 liidulis-vabariikliku ja vabariikliku ministeeriumi vahel. 1980 andis vabariikliku alluvusega tööstus ainult 12,9 % tööstustoodangust. 1960. a-te II poolest alates tehti katseid viia tööstus intensiivarengu teele, ridamisi korraldati majanduseksperimente ja kampaaniaid (töötajate materiaalne ergutamine, suurte tootmiskoondiste moodustamine), kuid radikaalset pööret ei toimunud, ekstensiivareng jätkus. Eesti tööstus oli tasakaalustamata ja seesmiselt nõrgalt seotud. Tööstustööliste arv suurenes a-il 1945—87 52 400-st 195 000-ni, ent eestlaste osa selles vähenes 40 %-ni. 1989 andis kogutoodangust 60,2 % tööstus ja 19,5 % põllum.

Maal rajati suuri riiklikke majandeid (sovhoose), millega hävitati ajalooline asustus (külad) ja perifeerne infrastruktuur, eramajapidamine vähenes. Suurfarmide rajamisega halvenes järsult ökoloogiline olukord. Kolhooside muutmisega riiklikeks majanditeks said neis töötavad talupojad riigitöölisteks. 1970. a-il viidi Eesti põllum-s läbi eksperimente, millest tähtsaim oli agrotööstuskomplekside rajamine. Rajoonide tasandil funktsioncerisid need suhteliselt edukalt, ent kogu Eesti põllum-e juhtimiseks moodustatud ENSV Agrotööstuskomitee ei õigustanud end. 1970. a-te lõpuks oli Eesti põllum-toodangu juurdekasv aeglustunud ja erasektori toodang vähenenud. Masinate, väetiste ja jõusööda hinna tõusuga tõusis põllum-toodangu omahind. 1970.—80. a-il suurendati põllum-saaduste kohustuslikku väljavedu (üleliidulisse fondi), mis tõi Eestis kaasa toiduainete nappuse. Eesti majandusnäitajad olid siiski märksa paremad kui NSV Liidus tervikuna, tema osatähtsus majan[illegible] osatähtsus rahvastikus.

1970. a-te lõpul ilmnesid selgelt sotsiaalse [illegible] nähud, mis 1980. a-il süvenesid ja haar[illegible] elu. Katsed viia majandus intensiivse [illegible] tusid, majanduskasv aeglustus, süven[illegible] mahajäämus lääneriikidest, suurenes tarbe[illegible] defitsiit, kasvas inflatsioon, elatustase ja [illegible] sid. Moskva ametkondade koloniaalne [illegible] tõi kaasa loodusvarade raiskamise ja k[illegible] Kirde-Eesti jõudis ökoloogilise katastroof[illegible] vee ja õhubasseini mürgitamine kujune[illegible] miks. Ühiskonnas levisid alkoholism, kur[illegible] gused jms. Massilise vene kolonistide [illegible] põlisrahva — eestlaste — osatähtsus 1945. [illegible] 97,3 %-st 61,5 %-ni. Eestis elas 963 000 [illegible] muulast, pms. venelast. Linnad venestusid [illegible] elas linnades ja alevites 71,6 % Eesti rah[illegible] oli sealhulgas vaid 51,1 %. Tekkis oht, et [illegible] oma põlisel kodumaal peagi vähemusr[illegible] välispäritoluga rahvastikku ei olnud Eesti [illegible] sulandama, enamik muulasi konsolideeru[illegible] ja moodustas omaette kogukonna. Juure[illegible] lähtusid esmajoones materiaalsest hea[illegible] nõuk. rahva liikmeteks, kellele eestlaste [illegible] jäid võõraks. 1970. a-te keskel elas linn[illegible] korterites 81 % muulasi ja 55 % eestlasi. [illegible] kuulekalt alluv Eesti juhtkond ignoreeris [illegible] aitas kaasa kriisi süvenemisele.

Eesti kultuuris põimusid rahvuslikud ja [illegible] suunad nõukogulike moonutustega. Kuigi [illegible] autonoomia lootused ei täitunud, saavutati [illegible] duses märkimisväärne loominguvabadus. [illegible] eesti kultuur stalinismi kütkeist. Tsensuur [illegible] realismi kaanoneid tõlgendati üsna vabalt, [illegible] kultuuri traditsioone ja Lääne moevoole, [illegible] latu vahel hägustus. Moskvas põlu all [illegible] sed leidsid Eesti jt. Baltimaade kultuurid [illegible] 1964 toimus Tallinnas esimene NSV Liidu [illegible] levisid angloameerika massikultuur, [illegible] ning kunstis avangardism. Suur mõju [illegible] kujunemisele oli Soome televisioonil. Kodumaalt lahkusid mitmed silmapaistvad [illegible] (Arvo Pärt, Neeme Järvi jt.). Suur nõudmine [illegible] järele, raamatute trükiarv oli hiigelsuur. [illegible] sõnameistreid", „XX sajandi raamat" „Noorus[illegible] gu" Raamatukogu" jmt. 1960. a-te algul [illegible] kassetipõlvkond (Paul-Erik Rummo, Jaan [illegible] Unt, Hando Runnel, Viivi Luik, Mats Traat [illegible] Luules viljeldi vabavärssi, muusikas dodekafoo[illegible] avangardismi. Eesti kultuuri side Lääne[illegible] ei katkenud, kuigi oli takistatud. Muusikas [illegible] Veljo Tormis, A. Pärt ja N. Järvi. Jaan Kross [illegible] ajalooliste romaanidega. Väga elav oli [illegible] (kino- ja teatrikülastused), mille näitajate [illegible] maailma esimeste hulka. Kultuuri suundum[illegible] liku meelsuse väljendajateks olid üldhuvilised [illegible] saateid ETV, värvussaateid hakati edastama [illegible] mus Tallinnas Moskva OM-i purjeregatt. Olulisimad teadussaavutused sündisid mat[illegible] duste alal (Endel Lippmaa, Karl Rebane, Wa[illegible] Viktor Palm, Peeter Saari jpt.). Tugevnes [illegible] giline surve ja stagnatsioon tunda humanit[illegible] siingi oli väljapaistvaid tulemusi (Juri Lotman [illegible]

...aras alal hoida emakeelne ...liides, sh. kõrgkoolis. Muu...-õpetuslega üldhariduskoolides. 1956 ...maks, 1959—63 kehtestati 8-kl. üldine keskharidus. Impeeriumi ...ning teaduse ja tehnika rev. ...kaasa kvantitatiivse kasvu. 1946 ...teadusasutuses töötas 1987 ligi ...üldarv oli u. 7000. 1987 ...kultuuri kõigis sfäärides 231 500 ...ga in. (eestlasi oli neist 62,2 %), ...

...pilgenenud elujõulisi kolooniaid ...ja Austraalias. Nende hulgas oli ...Ernst Öpik, Lauri Vaska jt.) ja ette...Harry Männil jt.), kes kuulusid asu...ühiskondlikuheliselt tuntud. Eestlus glo...arenes edasi eesti kultuur (Marie ...Eduard Tubin), töötasid eesti koolid. ...Eestis loodud organisatsioo...ülemaailmne Eesti Kesknõukogu, ...Ühendriikides, Eesti Kesknõukogu ...Euroopas, Eesti Rahvusnõukogu ...et teadvustada Balti küsimust ...kultuuriüritused olid ülemaailmsed ...-nimelised 1972 Torontos). 1980. a-te ...u. 150 000 eestlast, neist Vene...Kanadas u. 60 000.

...allakirjutamist tegi USA president ...et USA pole muutnud oma seisu...küsimuses. President Reagani ...Balti küsimuses elavnes. 1981 ...Balti Erikomitee ja 11. juunil võeti ...1982 kuulutas Ronald Reagan ...päevaks. 13. I 1983 võttis Euro...algatusel vastu resolutsiooni ...toetuseks. 1985. a. juulis ...Balti tribunal, mis kutsus ...hukkamõistusi tõstatama Balti riikide ...rahvusv. foorumitel.

...seisvuse taastamine

...linis ja kokkuvarisemine Ida...murenemine ja jõudude vahe...demokraatia kasuks lõid okupee...ühekorra. 1980. a-te II poolel ...režiimile opositsioonilised ...rahvuslik taassünd ning puhkes ...nov., mida jõudsalt toetas ...Eri piiista riiki kokkuvarisemi...peasekretäriks saanud Mihhail ...(perestroika) ja avalikustamise ...Molotovi muumuutus ei toonud esialgu ...muutmist, kes uuendusliku retoo...

...Nõuk. süsteemi üksikute kül...lastepoliitika, looduskeskkonna ...1986—87 (Evald Laasi, Mati Hint, ...vallandus massiline protes...ökoloogiliste kaevandamise (see toonuks ...keskkonna- ja migrantide sissevoolu uue ...vastu, tekkis roheline liikumine. ...Tallinnas Hirvepargis esimene suur, ...meeleavaldus, mille korraldas Molotovi-Ribbentropi pakti avalikustamise Eesti grupp (T. Madisson, L. Parek jt.). Võimud vastasid laimukampaania ja repressioonidega, mõned rahvuslikud aktivistid saadeti riigist välja. Sept-s tegid neli ühiskonnateadlast (Siim Kallas, Tiit Made, Edgar Savisaar ja Mikk Titma) ettepaneku viia Eesti täielikule isemajandamisele. Kaugemate pol. tagamaadega majandusautonoomia idee („Isemajandav Eesti" — IME) saavutas suure populaarsuse, IME probleemnõukogu sai uute ideede generaatoriks. Hoogustus muinsuskaitseliikumine, dets-s asutati kodanikualgatuse korras Eesti Muinsuskaitse Selts (esimees Trivimi Velliste), mis kiiresti politiseerus. Esimest korda toodi avalikult välja sinimustvalge lipp (Võrus). Eesti taasiseseisvumisel kujunes 1988. aasta murranguliseks. Dem. rahvusliku liikumise katalüsaatoriks sai keelatud ajalooliste tähtpäevade tähistamine. 2. veebr. (Tartu rahu aastapäeval) ja 24. veebr. (EV 70. aastapäeval) toimusid meeleavaldused. Tähtsat osa vabadusliikumise ideoloogia loomisel etendas loominguline intelligents — kirjanikud, kunstnikud ja teadlased. 1.—2. apr. toimus Eesti loominguliste liitude juhatuste ühispleenum, kus nõuti pol. õiguste laiendamist, maj. ja kultuurilist iseseisvust ning ENSV vanameelse juhtkonna tagasiastumist. Apr-s tekkis legaalne dem. rahvaliikumine — Rahvarinne perestroika toetuseks (asutajad E. Savisaar, Marju Lauristin) —, mis sai hiljem eeskujuks teistele impeeriumi osadele. Vastukaaluks eestlaste rahvuslikule liikumisele tekkis suvel Moskva vanameelsete mahitusel impeeriumimeelseid muulasi ühendav ENSV Töötajate Internatsionaalne Liikumine (eesotsas Jevgeni Kogan), mis sotsialismi kaitsmise sildi all oli riigikeele (eesti k.) ja kodakondsuse kehtestamise vastu ning nõudis muulastele Eesti asjus vetoõigust. Interliikumise tugipunktideks olid venekeelse töötajaskonnaga suurettevõtted, mis olid üleliidulises alluvuses. Nendest moodustati ettevõtete rühmitus Töökollektiivide Ühendnõukogu (esimees Sergei Petinov), mis organisatsiooniliselt ja rahaliselt toetas Interliikumist. Sellele vastukaaluks tekkis valdavalt eestikeelseist ettevõtteist koosnev Töökollektiivide Liit (esimees Ülo Nugis), mis suuresti toetas Rahvarinde pol. taotlusi.

10.—14. juunil laulis valdavalt noorsugu (kokku u. 100 000 in.) Tallinnas nn. öölaulupidudel vaimustunult isamaalisi laule (laulev revolutsioon). Pol. vastasseis süvenes. USA ja NSV Liidu kokkuleppega seotud Moskva ei saanud lubada rahva vastu relvi kasutada ja pingete maandamiseks pani ta K. Vaino asemele reformimeelse Vaino Väljase.

EKP uus juhtkond võttis üle Rahvarinde seisukohad ja esitas need 9.—11. sept. EKP KK XI pleenumil oma programmina, see tõstis reformikommunistide autoriteeti. Massimeeleavaldused kulmineerusid 11. sept. Rahvarinde suurejoonelisel üritusel „Eestimaa laul", millest võttis osa kuni veerand mln. in. ja kus avalikult nõuti Eesti iseseisvumist. Rahvarinne (1988. a. lõpul ligi 1000 tugirühma) distantseerus kommunistlikust parteist ning võttis 1.—2. okt. oma I kongressil vastu Rahvarinde harta ja üldprogrammi, mis kavandas Eesti ühiskonna ümberkorraldamise demokraatia, isikuvabaduse ja humanismi põhimõtete alusel. Rahvarinne valis järkjärguliste reformide tee ja seadis esialgu eesmärgiks suveräänsuse (laia autonoomia) konföderatsioonis liidulepingu alusel. Rahvusliku vabadusliikumise radikaalset suunda esindas 1988. a. aug-s asutatud Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP, 1988—93 esimees L. Parek), mis lähtus Eesti riigi õigusliku järjepidevuse ideest.

EKP juhtkond püüdis Rahvarinde ja Interliikumise lepitamisel etendada arbiitri osa, ent kaotas üha enam kontrolli sündmuste käigu üle. Reformistliku ning konservatiivse

impeeriumimeelse, pms. muulastest koosneva tiiva vaheline lõhe EKP-s süvenes. Moskva tsentralistlike püüete tõrjumiseks (seoses nn. konstitutsiooniparandustega) ja Eesti suveräänsuse toetuseks koguti Eestis Rahvarinde eestvedamisel 860 000 allkirja. Opositsioonilised meeleolud jõudsid ka Moskvale seni kuulekasse ENSV Ülemnõukogusse. Juunis legaliseeris ENSV Ülemnõukogu Presiidium (esimees Arnold Rüütel) rahvussümboolika — sinimustvalge värvikombinatsiooni, rukkilille ja suitsupääsukese. 16. nov. võttis ENSV Ülemnõukogu V. Väljase eesistumisel vastu Eesti NSV suveräänsuse deklaratsiooni, millega Ülemnõukogu kuulutas end kõrgeima võimu kandjaks ja teostajaks ning deklareeris oma seaduste ülimuslikkust Eestis, Eesti staatus NSV Liidus pidi määratama liidulepinguga. See oma aja kohta pretsenditu akt demonstreeris eestlaste kindlat enesemääramise tahet ja tekitas sensatsiooni kogu maailmas, andes ühtlasi märku Nõuk. impeeriumi lagunemise algusest. 29. nov. tühistas NSVL Ülemnõukogu Presiidium selle kui NSV Liidu konstitutsioonile mittevastava, ent ENSV juhtkond ei võtnud suveräänsusdeklaratsiooni tagasi. Sellega sai alguse Tallinna ja Moskva konflikt ning algas ENSV juhtkonna järkjärguline distantseerumine Moskvast. Ülemnõukogu 16. nov. istungjärgul asendati valitsusjuht Bruno Saul Indrek Toomega. Dets-s tunnistas ENSV Ülemnõukogu stalinismiaegsed kohtuvälised repressioonid inimsusevastasteks kuritegudeks ja rehabiliteeris 1940.—50. a-il deporteeritud isikud. Viimased poliitvangid M. Niklus ja E. Tarto vabanesid Venemaa vangilaagritest. Ülemnõukogu seadustas eesti keele kui riigikeele ja 18. I 1989 võeti vastu keeleseadus. 24. II 1989 tähistati Nõuk. okupatsiooni ajal esimest korda ametlikult EV aastapäeva, mis seadustati iseseisvuspäevana, ja Pika Hermanni torni heisati rahvuslipp.

1989. a. veebr-s hakati rahvusradikaalsete jõudude eestvõttel EV kodanike ja nende järglaste registreerimiseks moodustama EV kodanike komiteesid. Kodanike komiteede liikumine tugines EV õigusliku [illegible] kodanikkonna ja omandi järjepidevuse [illegible] läbi NSVL Rahvasaadikute Kongressi [illegible] korda Nõuk. ajal oli võimalus valida [illegible] Võidu saavutas Rahvarinne, kes sai 36 [illegible] saadikute Kongressi tegevusel oli oluline [illegible] demokratiseerimisele ja keskvõimu nõrgendamisele. Kongress moodustas erikomisjonid [illegible] paktile (MRP) ajaloolis-õigusliku hinnangu [illegible] mees Aleksandr Jakovlev, aseesimees [illegible] 9. IV 1989 toimunud nn. Thbilisi veresündmuste [illegible] miseks (esimees Anatoli Sobtšak, aseesimees [illegible] Aasmäe). MRP komisjoni tegevus aitas [illegible] teadvustada aastakümneid mahasalatud [illegible] rimise tõsiasja ning muuta Balti piirkonna [illegible] rahvusv. probleemiks. Thbilisi sündmuste [illegible] uurimine pärssis mõneks ajaks oluliselt [illegible] rakendada kasvava dem., rahvusliku ja [illegible] vastu relvajõude, sh. Eestis. Oluline osa [illegible] protsessis oli NSV Liidu Rahvasaadikute [illegible] alaliselt tegutseva Ülemnõukogu Eesti [illegible] val kohalolekul Kremlis ja Eesti saadikute [illegible] parlamendirühmituse Regioonidevaheline [illegible] (kaasesimehed Juri Afanasjev, Jegor Jakovlev, Viktor Palm, Gavriil Popov ja Andrei Sobtšak). [illegible] see tagas Vene NFSV viivitamatu tunnustuse [illegible] vusele 1991. a. aug-s. Seoses vanameelsete [illegible] kogu riigis korraldasid Interliikumisega [illegible] teed juulis ja aug-s vene töötajaskonnas [illegible] pol. streike, nõudes ENSV juhtkonnalt [illegible] enesemääramisest ja suveräänsuse tunnistamist. 1989. a. II poolel andis vabadusliikumine [illegible] kommunistliku süsteemi kiire kokkuvarisemise [illegible] pas. Maailmas äratas tähelepanu 23. VIII [illegible] 600 km pikkune Balti kett, mis ühendas Tallinna

Rahvarinde korraldatud „Eestimaa laul" Tallinna Lauluväljakul (11. IX 1988)

16. XI 1988 kinnitati ENSV Ülemnõukogu erakorralisel istungjärgul Eesti NSV suveräänsusdeklaratsioon (istungi lõpp)

EESTI NÕUKOGUDE SOTSIALISTLIKU VABARIIGI ÜLEMNÕUKOGU

DEKLARATSIOON

EESTI NSV SUVERÄÄNSUSEST

Eesti rahvas on Läänemere kallastel oma maad harinud ja kultuuri arendanud enam kui viis tuhat aastat. 1940. aastal sai rahvuslikult homogeensest, suveräänsest Eesti Vabariigist Nõukogude Liidu koostisosa, seejuures nähti ette suveräänsusgarantiide säilimine ja rahvuse õitseng. Stalinismi- ja stagnatsiooniaja sisepoliitika ignoreeris neid garantiisid ja seisukohti. Selle tulemusena on Eestimaal kujunenud eestlastele kui põhirahvusele ebasoodus demograafiline situatsioon, looduskeskkond on paljudes vabariigi piirkondades katastroofiolukorras, majanduse jätkuv destabiliseerumine mõjub negatiivselt kogu vabariigi elanikkonna elatustasemele.

Eesti NSV Ülemnõukogu näeb raskest olukorrast vaid ühte väljapääsu — Eestimaa edasine areng peab toimuma suveräänsuse tingimustes. Eesti NSV suveräniteet tähendab, et talle kuulub tema kõrgeimate võimu-, valitsemis- ja kohtuorganite näol kõrgeim võim oma territooriumil. Eesti NSV suveräniteet on terviklik ja jagamatu. Selle kohaselt peaks vabariigi edasine staatus NSV Liidus olema määratud liidulepinguga.

Eesti NSV Ülemnõukogu ei ole nõus NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi poolt arutusele pandud nende NSV Liidu konstitutsiooni muudatuste ja täiendustega, mis väldivad Eesti NSV konstitutsioonilise õiguse enesemääramisele. Toetudes rahvusvahelistele paktidele majanduslike, sotsiaalsete ja kultuurialaste õiguste ning kodaniku- ja poliitiliste õiguste kohta 16. detsembrist 1966, mis on ratifitseeritud NSV Liidu poolt, ja teistele rahvusvahelise õiguse normidele, deklareerib Eesti NSV kõrgeim rahva võimu esindav organ, Eesti NSV Ülemnõukogu, oma seaduste ülimuslikkust Eesti NSV territooriumil.

Muudatused ja täiendused NSV Liidu konstitutsioonis jõustuvad edaspidi Eesti NSV territooriumil nende heakskiitmisel Eesti NSV Ülemnõukogu poolt ning vastavate muudatuste ja täienduste tegemisel Eesti NSV konstitutsioonis.

Eesti NSV Ülemnõukogu kutsub üles kõiki, kes on sidunud oma saatuse Eestimaaga, konsolideeruma demokraatliku ja sotsialistliku Eesti ühiskonna ülesehitamiseks. Suveräänsuse juriidiline ja faktiline realiseerimine tähendab ühtlasi seda, et Eestimaa rahvas ei nõustu tulevikus ühegi seadusega, mis oleks diskrimineeriv mistahes teise Eesti NSV-s elava rahvuse esindajalle.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees
A. RÜÜTEL

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär
V. VAHT

Tallinn, 16. novembril 1988

Suveräänsusdeklaratsioon (1988)

23. VIII 1989, Molotovi-Ribbentropi pakti 50. aastapäev. Balti riikide rahvarinnete organiseeritud, Tallinnast Vilniuseni ulatunud inimkett „Balti tee" (enam kui 600 km, 2 mln. in.)

Eesti Kongressi istungjärgu avamine (11. III 1990)

jt. informeerisid maailma avalikkust Balti riikide sündmustest. Pagulasorg-d (Ülemaailmne Balti Kesknõukogu, BATUN, Ülemaailmne Eesti Kesknõukogu, Eesti kesknõukogud USA-s, Kanadas, Rootsis jt.) aktiviseerisid oma tegevust läänеriikide valitsusringkondades.

A-ile 1990—91 oli iseloomulik institutsionaliseeritud struktuuride sihikindel tegevus Eesti iseseisvuse taastamisel, mida sotsioloogiliste küsitluste andmeil 1990. a. mais pooldas üle 96 % eestlasi ja 26 % muulasi. 2. II 1990 võttis kõigi tasandite rahvasaadikute täiskogu (3090 saadikut) vastu deklaratsiooni Eesti riikliku iseseisvuse küsimuses. Täiskogu pöördus NSV Liidu Ülemnõukogu poole ettepanekuga alustada eesti rahva seaduslike esindajatega läbirääkimisi Eesti riigi iseseisvuse taastamiseks. ENSV Ülemnõukogu rehabiliteeris u. 60 000 Nõuk. võimu poolt represseeritud isikut ja tühistas ENSV konstitutsioonis kommunistliku partei juhtivat osa sätestanud paragrahvi.

24. II — 1. III 1990 toimusid Eesti Kongressi valimised, millest võttis osa u. 600 000 EV kodanikku ja kodakondsuse taotlejat (u. 90 % hääleõiguslikest kodanikest). See oli Eesti ajaloos suurim kodanikualgatus. Eesti Kongressile valiti EV maa-alalt 464 ja välismaalt 35 hääleõigusega delegaati, kes esindasid 31 parteid, seltsi, ühendust ja liikumist. Sõltumatud said 109, Rahvarinne 107, Eesti Muinsuskaitse Selts 104, ERSP 70 ja EKP 39 kohta. Eesti Kongress oli esimene EV kodanike täievoliline esinduskogu, mis tuli kokku pärast

Impeeriumimeelsete katse hõivata Ülemnõukogu ja valitsuse hoonet (15. V 1990) on ebaõnnestunud

Eesti okupeerimist ja annekteerimist NSV
Oma esimesel istungjärgul 11.—12. III
ress manifestiga kõigile maailma riikidele
vaks Eesti rahva tahte taastada iseseisev
pidevuse alusel, lähtudes Tartu rahu
nõuti anneksiooni lõpetamist, okupats
võimu üleandmist EV põhiseaduslikule
okupatsiooni tekitatud kahjude hüvitamist.
tegevuskava EV iseseisvuse taastamise
ja tegi ettepaneku võtta Balti riikide
oleku- ja koostöönõupidamise (CSCE)
lee päevakorda. Eesti Kongress kuulu
riigivõimu taastajaks ja väljendas
riigivõimu kohustused enda peale.
valmisolekut teha üleminekuajajärgul
nõukogu ja tema moodustatud valitsu
vaks organiks valis Eesti Kongress 78-
tee, mille I koosseisus domineerisid
esindajad. Eesti Komitee juhatuses
ülekaalus rahvusradikaalid. Eesti
võimu teostajaks, sest tal puudus
tegutses ta Ülemnõukogu ja valitsuse
18. III 1990 toimusid ENSV Ülem
valimised uue valimisseaduse järgi,
jatele reserveeris vaid neli kohta. 105
seisvuslased 3/4. Rahvarinde pooldajad
ühisosa Eesti Kongressiga oli 44 saadikut
nõukogu Presiidiumi esimeheks valiti
kogu juhatajaks Ülo Nugis. Rahvarinde
E. Savisaar. Nii sai Eesti parlamentaarne
valitsuse, mille komplekteerimise
rahvusv. avalikkuselt. ENSV (EV) Ülem
Läänes kui Eesti elanike seaduslikku
nõukogu ja valitsus hakkasid tegutsema
organid, ignoreerisid keskvõimu ja NSV
Nii etendas ENSV (EV) Ülemnõukogu
Ajutise Valitsuse ajal 1917 valitud
23.—25. märtsil toimunud EKP XX
partei lõplikult kaheks. Iseseisev EKP
I sekretär Enn-Arno Sillari) võttis
tiale lähedase programmi, mis pooldas
õiguste andmist kõigile püsielanikele.
katkestanud sidemeid Moskvaga ja
huve. NLKP platvormile jäänud EKP
koosnes pms. muulastest, oli edasi
väljaastumise tulemusena vähenes EKP
110 000-lt 25 000-le (sellest iseseisev
(NLKP) — 20 000), sh. eestlaste
4000-le ja venelaste arv 55 000-lt
duselus säilitas endine parteinomenklatuur
mõju, kasutades oma eeliseid riigivõimu
30. III 1990 võttis ENSV (EV) Ülem
staatuse kohta vastu otsuse, milles
tunnistati Eestis ebaseaduslikuks
alates ning kuulutati välja EV
integrum) ja üleminekuajajärk, mis
seaduslike riigivõimuorganite moodustamiseni.
Eesti sümboolikat käsitlev Ülem
ENSV asemel võeti riigi nimena
dena taastati sinine, must ja valge
põhiseaduse paragrahvid 1, 2, 4, 5
et „Eesti on iseseisev ja sõltumatu
riigivõimu kandja on rahvas". Peagi
lipp ja vapp. Ülemnõukogu tunnustas

juhtide Eesti-vastast tegevust koordineerisid ENSV Töökollektiivide Ühendnõukogu ja Vabariiklik Streigikomitee. Vastukaaluks Kaitseliidule ja Kodukaitsele moodustati nn. töölismalevaid.

1991. a. jaan-i algul pol. olukord Baltikumis teravnes. Ajal, kui maailma tähelepanu oli pööratud Lahesõjale, otsustas Moskva kasutada jõudu, et kukutada Balti riikide valitsused. Vene NFSV juhtkond oli Balti riikides sõjalise jõu kasutamise vastu ja tegi 12. jaan. sellekohase avalduse. 12. jaan. kirjutasid A. Rüütel ja Vene NFSV Ülemnõukogu esimees Boriss Jeltsin Moskvas alla Vene NFSV ja EV riikidevaheliste suhete aluste lepingule, millega tunnustati teineteist suveräänsete riikidena ja rahvusv. õiguse subjektidena. 13. jaan. ründasid Nõuk. dessantväelased ja eriüksus „Alfa" Vilniuse teletorni (hukkus 14 in.). Jeltsin tegi välkvisiidi Tallinna; Balti riikide ja Venemaa ühisavalduses tunnustati üksteise suveräänsust. Leedu ja Läti veriste sündmuste kordumise kartusel hakati Toompeale rajama barrikaade ja moodustati Erakorraline Kaitsenõukogu, millesse kuulusid A. Rüütel, Ü. Nugis ja E. Savisaar.

Maailma avalikkuse poolehoid Balti rahvaste vabaduspüüetele suurenes jaan-i sündmuste tõttu, tugevnes ka Balti riikide koostöö. Ulatuslikumalt ja teravamalt kui varem kerkis Balti küsimus rahvusv. organisatsioonide (Europarlamendi, Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee, G 7) päevakorda. USA ja Euroopa Nõukogu ähvardasid lõpetada NSV Liidule antava majandusabi, kui rünnakud jätkuvad. 25. jaan. võttis USA Kongressi Senat vastu resolutsiooni, milles mõisteti hukka sõjalise vägivalla kasutamine ja avaldati toetust Balti riikide iseseisvuse taastamisele.

M. Gorbatšov otsustas korraldada NSV Liidu säilitamise küsimuses üleliidulise referendumi. Balti riigid otsustasid vastata sellele oma referendumitega, boikoteerides samal ajal üleliidulist. 3. III 1991 toimus välisvaatlejate osavõtul referendum Eesti riikliku iseseisvuse taastamise küsimuses. Sellest võttis osa 82,9 % valimisõiguslikest elanikest ja 77,8 % neist hääletas iseseisva Eesti poolt (peaaegu kõik eestlased ja u. 30 % muulastest). Rahvaküsitluse tulemused suurendasid Ülemnõukogu ja valitsuse legitiimsust dem. maailma silmis. Eesti poliitikute peamine mure oli, kuidas võita iseseisvus rahumeelsel teel, veenda Moskvat tegema järeleandmisi, säilitada siserahu ja Eesti territoriaalne terviklikkus ning hoida alles elulised majandussidemed.

Eesti diplomaatia jõupingutused olid suunatud sellele, et hankida Eesti iseseisvumisele rahvusv. tunnustust. Pärast Saksamaa taasühinemist 1990. a. okt. olid Balti riigid jäänud ainsaks II maailmasõjas okupeeritud piirkonnaks, kus okupatsioon polnud vastavalt Atlandi hartale lõpetatud. Nõuk. välisteenistus tegi kõik, et kõrvaldada Balti probleem rahvusv. areenilt ja näidata seda NSV Liidu siseküsimusena. Moskva demarši tõttu eemaldati Baltimaade välisministrid 1990. a. nov-s Pariisis toimunud CSCE tippnõupidamiselt. Korduvatest katsetest hoolimata ei õnnestunud Eestil 1990—91 Moskvaga täisväärtuslikke läbirääkimisi pidada. Lääne suurriigid lähtusid oma huvidest ja globaalsest jõudude tasakaalust. Neil olid esikohal head suhted NSV Liidu ja Gorbatšoviga. Balti rahvaste taotlused leidsid rohkem mõistmist Põhjamaades ja Ida-Euroopa riikides ning piirkondlikul tasandil, rahvusv. organisatsioonides, CSCE-s ja Põhjamaade Nõukogus, kuna väikeriigid olid rohkem huvitatud regionaalsest julgeolekust ja uue, neile soodsama jõudude tasakaalu loomisest Euroopas. Soome puhul oli Eestile eriti tähtis mitteametlik toetus.

Taasiseseisvumise eel eraldus Eesti samm-sammult NSV Liidust, seati sisse majanduspiir. Desovetiseerimise käigus hakkas tsiviilühiskond taastuma, hakkas tekkima pluralistlik, Lääne tüüpi pol. süsteem. Ülemnõukogu võttis vastu iseseisvumist ettevalmistavaid akte (omandi-, maa-, omavalitsus-, haldusreform jms.). Algas üleminek turumajandusele ja väikeerastamine, taastati talusid. 1989. a. dets-s taasasutati Eesti Pank ja hakati tegema ettevalmistusi oma raha kasutuselevõtuks. 1990. a. lõpul oli Eestis 1000 as-i, 6000 kooperatiivi, 55 rendiettevõtet, 231 ühisettevõtet ja 3670 talu.

AASTAST 1991

lagunevat impeeriumi. Eestis toetas neid Interliikumine. Tallinna saabus Pihkvast dessantdiviis, kes hõivas teletorni. Eesti juhtkond keeldus putšistidele allumast, vabatahtlikud valmistusid kaitsma tähtsamaid objekte, Vabaduse väljaku meeleavaldusel nõuti iseseisvuse taastamist. 20. VIII 1991 võttis EV Ülemnõukogu kokkuleppel Eesti Kongressiga vastu otsuse „Eesti riikli-

Riigipöördekatse NSV Liidus (20. VIII 1991).
Tallinna saabusid Pihkva dessantdiviisi üksused

Dessantväelased ja vabatahtlikud kaitsjad Kloostrimetsas osaliselt hõivatud teletorni ees (21. VIII 1991)

kust iseseisvusest", millega kinnitati riiklikku iseseisvust ning taotleti EV diplomaatiliste suhete taastamist. Sama otsus nägi ette, et EV Ülemnõukogu ja Eesti Kongress moodustavad Põhiseaduse Assamblee, mis koostab EV uue põhiseaduse. Riigipöördekatse nurjumise järel kehtestas Eesti valitsus kogu riigis kontrolli olukorra üle. Eesti diplomaatiline (taas)tunnustamine kulges kiiresti. Esimeste välisriikidena tunnustasid Eestit 22. aug. Island ja Leedu; Lätilt saadi tunnustus 23. aug., Venemaalt (B. Jeltsinilt), Taanilt ja Ungarilt 24. aug., paljudelt EL-i riikidelt 25.—27. aug., Soomelt 28. aug., USA-lt 2. sept. ja NSV Liidu Riigiõukogult 6. sept. 1991. a. lõpuks oli Eesti iseseisvust tunnustanud ligi sada riiki. 10. sept. võeti Eesti Euroopa julgeoleku- ja koostöönõupidamise liikmesriigiks, 17. sept. ÜRO liikmeks.

Taasiseseisvunud Eesti sai poole sajandi pikkusest totalitarismi ajast kaasa raske pärandi, ühiskond oli sügavas kriisis. NSV Liidu majandus varises kokku, tootmine vähenes katastroofiliselt, tekkis terav energiakriis, hüperinflatsioon ulatus 1992. a. 1200 %-ni. NSV Liit omandas Eesti elanike hoiused — u. 2 mrd. rbl. — ja 80 mln. USA $ Eesti raha, mis oli NSV Liidu Välismajanduspangas. Mõnevõrra leevendas olukorda lääneriikidelt saadud humanitaar- ja muu abi.

1991—94 rajati Eesti riikluse alused, viidi läbi radikaalsed pol. ja maj. reformid. 60-liikmeline normiloova õiguseta Põhiseaduse Assamblee (juhataja Tõnu Anton), mille koosseis kujundati delegeerimise teel võrdselt EV Ülemnõukogu ja Eesti Kongressi saadikutest, alustas tööd 13. IX 1991. Põhiseaduse tegemisel lähtuti parlamentaarse vabariigi põhimõtetest, peamine vaidlus-

objekt oli parlamendi [illegible] võimkond. 28. VI [illegible] seadus rahvahääletuse[illegible] 66,3 % hääleõigusliku[illegible] väliseestlased), nende[illegible] Põhiseadus jõustus [illegible] neljas põhiseadus [illegible] väljakuulutatud EV [illegible] pidevusest.

29. I 1992 astus E. S[illegible] valitsus tagasi, uue [illegible] Tiit Vähi. Sept-s lõpe[illegible] Ülemnõukogu ja Eesti [illegible] 1992 toimusid Riigi[illegible] valimised. Kõige [illegible] põhjalikke reforme [illegible] lubanud paremtsentr[illegible] „Isamaa", kes sai 29 [illegible] tagatisi lubanud „Kon[illegible] varinne said vastu[illegible] Riigikogu valis esi[illegible] Presidendiks valis [illegible] Meri. Taasiseseisvu[illegible] põhiseadusliku [illegible] ERSP, „Isamaa" ja „M[illegible] sioonileppe alusel M[illegible] võttis VII Riigikogu [illegible] siooni põhiseadusli[illegible] tamise kohta, sell[illegible] märtsis väljakuulutatu[illegible] järk lõppenud. Dek[illegible] et praegune EV [illegible] samane 1918. a. 24 [illegible] lutatud EV-ga, mis [illegible] Liidu agressiooni [illegible] poreeriti ebaseaduslik[illegible] seisu. Riigikogu avaldu[illegible] kes okupatsiooni [illegible] EV-d jätkuvalt [illegible] Samal päeval lõpe[illegible]

Võimu vahetumine T[illegible]

ja õigused, ning päästis Eesti vastu valla propagandasõja, süüdistades teda venekeelse vähemiku inimõiguste rikkumises. Majandussuhteid kasutas Venemaa Eestile pol. surve avaldamiseks (topelttollid) ja ta oli vastu Balti riikide soovile astuda NATO-sse.

1990. a-te II poolel Eesti elu stabiliseerus ja majandusreformid jätkusid. VIII Riigikogu valimistel (1995. a. märtsis) toimus nihe vasemale. 5 % künnise ületas ja Riigikokku pääses 7 valimisliitu. Kõige rohkem hääli sai valimisliit Koonderakond ja Maarahva Ühendus – 32,2 %. Riigikogu juhatuse esimeheks valiti Reformierakonna esindaja Toomas Savi. Koonderakonna liider T. Vähi moodustas valitsuse, kes jätkas senist pol. põhijoont. 1996 valis valimiskogu EV presidendiks teist korda L. Meri.

IX Riigikogu valimised toimusid 1999. a. märtsis. Parlamenti pääses 7 erakonda. Kõige enam hääli sai Keskerakond – 24,4 %. Riigikogu juhatuse esimeheks valiti taas T. Savi. Koalitsioonivalitsuse (Mõõdukad, Isamaaliit ja Reformierakond) moodustas Isamaaliidu liider M. Laar.

1994 hakkas majandus elavnema ja järgmistel aastatel oli Eesti majanduskasv üks Kesk- ja Ida-Euroopa kiireimaid. Riigi kogutoodang suurenes, inflatsioon pidurdus ja elatustase hakkas tõusma. Väikeste ja keskmiste ettevõtete erastamine viidi lõpule, suurettevõtete erastamine jõudis lõppjärku, omandireform venis. Eesti majanduses hakkasid tähtsat osa etendama rahvusv. korporatsioonid ja suurpangad. 1993–99 vähenes pankade arv 21-lt 6-le. Eriti kiire oli telekommunikatsiooni ja arvutivõrgu (Interneti) areng. Elustiil läänestus veelgi, levisid tarbijalikkus, hedonism ja postmodernistlik kultuur, ajakirjandus muutus kommertslikuks. Maailmamajanduse konjunktuuri muutused ja Venemaa maj. kokkuvarisemine tekitasid Eestis 1997–99 järsu languse (börsikrahh 1997) ekspordiks tootvas tööstuses ja põllum-s. 2000 majanduskasv taastus, seoses maailmaturul toimunud naftahinna tõusuga suurenes Venemaa naftatransiit Muuga sadama kaudu.

1995 sõlmis Eesti EL-iga assotsieerumislepingu, esitas avalduse EL-i astumiseks ja hakkas oma õigusnorme viima kooskõlla EL-i õigusnormidega. 1996 sõlmisid Balti riigid omavahelise vabakaubanduslepingu. 13. XII 1997 otsustas EL-i Nõukogu alustada Eestiga kahepoolseid liitumisläbirääkimisi. Jaan. 1998 kirjutati alla USA, Eesti, Läti ja Leedu vahelisele partnerlushartale. 31. märtsil algasid Eesti EL-iga liitumise läbirääkimised. 1999 parafeeriti EV ja VF-i vaheline piirileping, millele allakirjutamiseks pole Venemaa olnud veel valmis. Eesti arendas tihedat koostööd teiste Balti riikidega ning Läänemere maadega ja Põhjamaadega. Kolmandasse aastatuhandesse astus Eesti poliitiliselt stabiilse, dem. ja areneva Euroopa riigina. *Toomas Karjahärm*

EV presidendid

1938–40	Konstantin Päts
1992–2001	Lennart Meri
2001–	Arnold Rüütel

EV valitsuse juhid 1918–40 ja 1944

1918–19	Konstantin Päts, pea- ja siseminister
1919	Otto Strandman, pea- ja sõjaminister
1919–20	Jaan Tõnisson, peaminister
1920	Ado Birk, peaminister
1920	Jaan Tõnisson, peaminister
1920–21	Ants Piip, riigivanem
1921–22	Konstantin Päts, riigivanem
1922–23	Juhan Kukk, riigivanem
1923–24	Konstantin Päts, riigivanem
1924	Friedrich Karl Akel, riigivanem
1924–25	Jüri Jaakson, riigivanem
1925–27	Jaan Teemant, riigivanem
1927–28	Jaan Tõnisson, riigivanem
1928–29	August Rei, riigivanem
1929–31	Otto Strandman, riigivanem
1931–32	Konstantin Päts, riigivanem
1932	Jaan Teemant, riigivanem
1932	Karl (Kaarel) Einbund (Eenpalu), riigivanem
1932–33	Konstantin Päts, riigivanem
1933	Jaan Tõnisson, riigivanem
1933–38	Konstantin Päts, riigivanem, sept-st 1937 riigihoidja
1938–39	Kaarel Eenpalu, peaminister
1939–40	Jüri Uluots, peaminister
1944	Otto Tief, peaministri asetäitja ja siseminister

Okupatsiooniaegsed valitsusjuhid (1940–91)

1940	Johannes Vares, ENSV peaminister
1940–41	Johannes Lauristin, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees
1941–44	Hjalmar Mäe, Eesti Omavalitsuse juht
1947–51	Arnold Veimer, ENSV MN-i esimees
1951–63	Aleksei Müürisepp, ENSV MN-i esimees
1963–84	Valter Klauson, ENSV MN-i esimees

1984–88	Bruno Saul, ENSV MN-i esimees
1988–90	Indrek Toome, ENSV MN-i esimees
1990–91	Edgar Savisaar, EV valitsuse esimees

EV eksiilvalitsuse peaministrid presidendi ülesannetes

1944–45	Jüri Uluots
1945–63	August Rei
1963–70	Aleksander Varma (Warma)
1970–90	Tõnis Kint
1990–92	Heinrich Mark

Taasiseseisvunud EV peaministrid (a-st 1991)

1991–92	Edgar Savisaar
1992	Tiit Vähi
1992–94	Mart Laar
1994–95	Andres Tarand
1995–97	Tiit Vähi
1997–99	Mart Siimann
1999–2002	Mart Laar
2002–	Siim Kallas

Allikas: *Valitud ja valitsenud*. Tln., 1999

B: Üldteosed: H. Kruus. *Eesti ajalugu kõige uuemal ajal*, I—II. Trt., 1927–28; *Eesti rahva ajalugu*. Trt., 1932—35, Tln., ²1996—97; *Eesti ajalugu*, I—III. Trt., 1935—40; *Eesti Vabadussõja ajalugu 1918—1920*, I—II. Tln., 1937—39, ²1996—97; *Eesti rahva kannatuste aasta*, 1. ja 2. kd. Tln., 1943, ²1995; *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*, 1.—10. Stockholm, 1954—62, ja 11.—15. Tln., 1964—72; *Eesti NSV ajalugu*, I—III. Tln., 1955—71; G. von Rauch. *Geschichte der baltischen Staaten*. Stuttgart, 1970, München, ²1977, ³1990, e. k. 1995; V. Niitemaa, K. Hovi. *Baltian historia*. Helsinki, 1991; T. Raun. *Estonia and Estonians*. Stanford, ²1991; *Eesti talurahva ajalugu*, 1. Tln., 1992; R. Misiunas, R. Taagepera. *The Baltic States. Years of Dependence, 1940—1990*. Berkeley, ²1993, e. k. 1997; *Deutsche geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Berlin, 1994; *Eesti ajalugu. Kronoloogia*. Tln., 1994; J. Hiden, P. Salmon. *The Baltic Nations and Europe. Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century*. London, 1994; *Eesti ajalugu ëlulugudes*. Tln., 1997. **Bibliograafiad:** E. Blumfeldt, N. Loone. *Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917*, I—IV. Trt., 1933—39; A. Buchholtz, A. Spreckelsen. *Bibliographie der Archäologie Liv-, Est- und Kurlands von den Aufängen bis 1913*. — Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. Arbeiten des Baltischen Vorbereiten den Komitees für den XVI Archäologischen Kongress in Pleskau 1914. Riga, 1914; *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710—1960*. Köln-Wien, 1970; *Bibliographia Studorium Uralicorum 1917—1987. I. Archeology*. Москва, 1988; *Nõukogude Eesti arheoloogia bibliograafiline nimestik 1940—1988*, 1. ja 2. kd. Tln., 1988; *Eesti arheoloogia bibliograafia 1986—1996*. Tln., 2000; *Riigikogu bibliograafia: (1919—1940, 1990—1999)*. Tln., 2000. **Allikad ja allikapublikatsioonid:** C. Kelch. *Liefländische Historia. Oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth-, Lief- und Lettlandes*. Reval, 1695; *Continuation 1690 bis 1707*. Dorpat, 1875; *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. Bd. 1—12 (1093—1472)*. Reval, Riga und Moskau, 1853—1910; Zweite Abteilung. Bd. 1—3 (1495—1510). Riga und Moskau, 1900—14; *Livländische Güterurkunden*. Bd. 1 (aus den Jahren 1207—1500). [Hrsg. von H. von Bruiningk und N. Busch.] Riga, 1908, Bd. 2 (aus den Jahren 1501 bis 1545). [Hrsg. von H. von Bruiningk.] Riga, 1923; *Punased aastad: Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis*, I. Trt., 1932; *Põhiseadus ja Rahvuskogu*. Tln., 1937; *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Trt., 1939; J. Renner. *Livländische Historien, 1556—1561*. Lübeck, 1953, ²1995; *Heinrichs Livländische Chronik*, 2. Auflage. [Bearb. von L. Arbusow und A. Bauer.] Hannover, 1955; *Henriku Liivimaa kroonika*. Tln., ³1982, ⁴1993; *Революция 1905—1907 гг. в Эстонии*. [Сборник документов и материалов.] Таллин, 1955; *Eesti NSV ajaloo lugemik*, I—II. Tln., 1960, 1964; B. Russow. *Liivimaa kroonika*. Stockholm, 1967, ²1993; *Rahvakongress. Eestimaa Rahvarinde kongress 1.—2. oktoobril 1988*. [Materjalide kogumik.] Tln., 1988; *Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni*. [Dokumente ja materjale.] Tln., 1989; *The Soviet-German Secret Agreements of 1939 and 1941 in Retrospect. A Selection of Materials*. Hamburg, 1989; *1940. aasta Eestis*. [Dokumente ja materjale.] Tln., 1990; *Baaside lepingust anneksioonini*. [Dokumente ja materjale.] Tln., 1991; *World War II and Soviet Occupation in Estonia. A Damages Report*. Tln., 1991; *Vastupanuliikumine Eestis 1944—1949*. [Dokumentide kogu.] Tln., 1992; *Poliitilise mõtte ajaloost Eestis aastatel 1930—1940*. [Dokumente ja materjale.] Tln., 1995; *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940—1988*, I—II. Tln., 1996—98; *Eesti ja Soome suhted 1920—1925*. [Dokumentide kogumik.] Tln., 1997; *Venestamine Eestis 1880—1917*. [Dokumente ja materjale.] Tln., 1997; *Rahvusväeosade loomisest Eestis. Mälestusi ja kirju aastatest 1917—1918*. Trt., 1998; *Eesti ja Läti suhted 1920—1925*. [Dok... mik.] Tln., 1999; *Eesti ... poliitika 1918—1920*. [D... gumik.] Trt., 1999; *Ko... riik*, I—II. Trt., 1999, 2... *Eestist Venemaale 19... ditamine Eestist Vene... ditamine 1949*, 2. osa. T... *Kongress. Siis ja prae... Имперская политика ... мике в начале XX века*. ... ментов и материал... *Eesti suhted Leedu ja P... verentsid 1920—1925*. [D... gumik.] Tln., 2001; *K... Venemaale 1941 & 19...* 2001; *Küüditamine ... 1941 & 1940—1953*. ... *1941 & küüditamised*. ... 2001. **Uurimused:** A. T... *gesetzgebung Livlands ... dert*, I Berlin, 1899, ... Gernet. *Geschichte und ... lichen Agrarrechts in ...* 1901; H. Kruus. *Linn ja ...* 1920; L. Arbusow jun. ... *der Reformation in Liv... land*. Leipzig, 1921; ... hansen. *Siedlung und ... Esten im Mittelalter*. ... J. Kõpp. *Eesti Üliõpi... I, 1870—1905*. Trt., ... H. Sepp. *Narva põ... a. 1700*. Tln., 1930; ... *Estlandliste der „Lib...* Kopenhagen-Reval, ... *mine aasta. Ülevaade ... esiajast 1917.—1939*. ... *des ja mälestusis*. Trt., ... *Wirtschaftliche Lage ... bietes am Ausgang ... derts, I. Allgemeine ... produktion und ...* 1935; E. Laaman. *Eesti ... Tln., 1936—38 (6 ...* ²1964, ³1990—97 (6 ... *Eesti ühiskond. Sell... iseloom*. Trt., 1936 (... *Eestis 1695—1697*. ... *Tõnisson tõös ja ...* H. Kruus. *Eesti Ajal...* G. von Rauch. *Die ... und das Eindringen ... klärung in Livland ...* 1943; V. Niitemaa. *... in der Politik der ... Mittelalter*. Helsinki, ... *Die Binnenhandel ... ländischen Städte ...* 1952; E. Kuujo. *... schaftliche Stellung ... Alt-Livland*. Helsinki, ... *Der Herrenhof ... hundert*. Lund, ...

rahu. Tln., 1988, ²1989; R. Helme. *1812. aasta Eestis ja Lätis*. Tln., 1990; S. Vahtre. *Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208—1227*. Tln., 1990; R. Marandi. *Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929—1937*, I—II. Uppsala, 1991, 1997; M. Graf. *Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini*. Tln., 1993; M. Ilmjärv. *Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Balti riigid ja Soome 1934—1940*. — Academia, 1993, 3; P. Johansen, H. von zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln-Wien, ²1993; J. Kahk. *Talude päriseksostmise aegu*. Tln., 1993; R. Taagepera. *Estonia. Return to Independence*. San Francisco, 1993; V. Ilja. *Vennastekoguduste (hernhuutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730—1743*. Helsinki, 1995; M. Laar. *Raamat Jakob Hurdast*. Trt., 1995; *Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini*. [Artiklite kogumik.] Trt.-Tln., 1995; I. Jürjo. *Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tln., 1996; A. Soom. *Mälestusi. Artikleid*. Trt., 1996; T. Tannberg. *Maakaitseväekohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806—1856)*. Trt., 1996; T. Karjahärm, V. Sirk. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850—1917*. Tln., 1997; E. Medijainen. *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918—1940*. Tln., 1997, ²1997; V. Niitsoo. *Vastupanu 1955—1985*. Trt., 1997; E. Sarv. *Õiguse vastu ei saa ükski*. Trt., 1997; B. Meissner, D. Loeber, C. Hasselblatt. *Die Deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses*. Hamburg, 1997; *Virallista politiikkaa — epävirallista kanssakäymista: Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860—1991*. Jyväskylä, 1997; *Kaks algust. Eesti Vabariik — 1920. ja 1990. aastad*. Tln., 1998; T. Karjahärm. *Ida ja lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850—1917*. Tln., 1998; T. Lukas. *Tartu toomhärrad 1224—1558*. Trt., 1998; M. Salupere. *Tõed ja tõdemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus*. Trt., 1998; A. Selart. *Eesti idapiir keskajal*. Trt., 1998; *Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century*. Turku, 1998; J. Ant. *Eesti 1939—1941: rahvast, valitsemisest, saatusest*. Tln., 1999; O. Kuuli. *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917—1991*. Tln., 1999; M. Laidre. *Üks hä tru ja öige sullane: elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654—1700*. Trt., 1999; M. Laur. *Eesti ala valitsemine XVIII sajandil*. Trt., 1999; A. Pajur. *Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918—1934*. Trt., 1999; R. Toomla. *Eesti erakonnad*. Tln., 1999; *Vita academica, vita feminea*. Trt., 1999; M. Graf. *Parteid Eesti Vabariigis 1918—1934 koos eellooga (1905—1917) ja järellooga (1934—1940)*. Tln., 2000; A. Kasekamp. *The Radical Right in Interwar Estonia*. London, 2000; Ü. Liitoja-Tarkiainen. *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil*. Trt., 2000; T. Karjahärm, V. Sirk. *Vaim ja võim. Haritlaskond Eestis 1917—1940*. Tln., 2001; *Muinasaja loojangust omariikluse läveni: pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks*. Trt., 2001; R. Pullat. *Versailles'st Westerplatteni: Eesti ja Poola suhted kahe maailmasõja vahel*. Tln., 2001.

Lembit Jaanits, Enn Tarvel ja Toomas Karjahärm

MAJANDUSE ARENGULUGU 1940. AASTANI

Eestis algas maaviljelus 2500. a. paiku e. Kr. Pronksiaja II poolel kujunes peamiseks elatusalaks karjakasvatus. Elatuslisa andsid maaviljelus (kõplapõllundus), küttimine ja kalapüük. Majanduse areng kiirenes, kui Eestisse jõudsid rauast tööriistad, aga eriti pärast seda, kui kohapeal õpiti ise rauda sulatama (u. 2000 aastat tagasi). Metallist tööriistade kasutuselevõtt soodustas põllum-e arengut. Viljeluse alla võeti järjest uusi alasid ning sellega seoses toimus ulatuslik sisekolonisatsioon. Põldude rajamine muutis elanikud paiksemaks. Levisid alepõllundus ja söödiviljelus. Vanemal rauaajal muutus põlluharimine koos karjakasvatusega elanike peamiseks elatusalaks. Sellega kaasnes rahvastiku kasv ja asustuse laienemine. Keskmisel rauaajal põhjustasid Eesti aladele korraldatud sõjaretked majanduse languse, kaitseks hakati ehitama linnuseid. Muinasaja lõppjärgus (9. saj-st) jõudis majandus uuesti tõusuteele. Jõudsalt arenesid maaharimine ja karjakasvatus. Muinasaja talud asetsesid enamasti rühmiti, külades. Talumajapidamise keskmine suurus oli arvat. 7—8 inimest. Künnipõllunduse arengule aitas kaasa rauast teraga ader, mis võeti kasutusele 7.—8. saj. paiku. Algul kasvatati pms. otra, 11. saj-st viljeldi üha rohkem talirukist, mille kasvatamisega hakkas senise kaheväljasüsteemi kõrval levima kolmeväljasüsteem. Põllukultuuridena kasvatati ka kaera, kaunvilju ja kiutaimi. Loomapidamises kasvatati veiseid, hobuseid, lambaid, kitsi, sigu ja kanu. Maaharimine koos karjakasvatamisega oli talumajapidamise eksisteerimise põhialus. Oma osa oli ka küttimisel, kalapüügil ja metsmesindusel. Tegevuse kõrvalharud olid kaubitsemine, eriti Saaremaal ja mandri rannikualadel, ning käsitöö. Keskajal jäid põlluharimise viisid ja tööriistad endiseks, kaubandus ja meresõit koondusid linnakodanike kätte.

Esimesed andmed kaubavahetusest naabritega pärinevad mesoliitikumist. Pronksiajal muutus tihedamaks kaupade vahetamine Kesk-Rootsi, Ojamaa ja Lõuna-Soomega. Rauaaja alguses elavnes suhtlemine idanaabritega. Keskmisel rauaajal suundus elanike kaubandushuvi Rooma impeeriumi aladele. Kaubeldi esmajoones balti hõimude vahendusel. Järgmiste sajandite jooksul kujunes Eestist ida ja lääne vahelise kaubanduse transiitmaa. Kaubanduse osatähtsus majanduselus hakkas tõusma 12. saj. seoses kaubavahetuse elavnemisega kogu Euroopas. Läänest toodi Eestisse hõbedat, pronksi, rauda, soola, relvi, peenemaid riidesorte ja luksuskaupa, vastu viidi karusnahku ja vaha. Kauba hinda arvestati hõbeda kaalu järgi.

Käsitöö alal jäi keskajani valitsevaks kodune külakäsitöö. Muinasaja lõpul kujunesid hinnatud käsitöömeistrid, kes olid keskendunud kindla toote valmistamisele. Nad elasid liiklusteede sõlmpunktides paiknevates linnustes ja asulates, mis olid ühtlasi kaubitsemiskohad. Seal elas rohkem rahvast, kergem oli hankida tooret ja oma tooteid müüa. Suuremates linnustes töötasid oma käsitöömeistrid — sepad, pottsepad, puusepad, pronksivalajad jt. Enamikust [illegible] test arenesid hiljem linnad.

Keskajal eraldus käsitöö põllum-st ja [illegible] majandusharuks. Linnakäsitöölised koondu[illegible] ametitesse ehk tsunftidesse. Tallinnas oli [illegible] kivi- ja kujuraiduritel, seppadel, kingsepp[illegible] meestel ning õllekandjatel. Iga tsunft t[illegible] ehk skraa alusel. Konkurentsi vältimise[illegible] väljaspool tsunfte käsitöölisi ei tegutse[illegible] tasid endale suuri rikkusi. Üha enam r[illegible] rikaste kätte, kes hakkasid vaba raha k[illegible] laenama. Rahaväljalaenajatest kujunesi[illegible] teke hõlbustas oluliselt mlaj. tegevust.

Uute tootmisvormide tekkimisele and[illegible] saj. maadeavastused, mille tulemusena [illegible] kaubavahetus. 16. saj. suurenes Euroopa [illegible] ja väärtuselt nii jõudsasti, et seda sajandi [illegible] kui kaubandusliku rev-i sajandit. 16. saj. [illegible] et tootmise organisatsiooni vanad vormid [illegible] sellist toodangu kasvu, mis rahuldaks [illegible] nõudlust. Gildid, mis kontrollisid toot[illegible] nades, valmistasid tooteid enamasti [illegible] nõudsid vanade töömeetodite järgimist. [illegible] reguleerida gildide tegevust ja kehtes[illegible] standardeid ei saatnud edu. Maakäsit[illegible] et osta suurt kogust toormaterjali; nad p[illegible] käsitsi valmistama suurt kaubavaru, mi[illegible] turgudel. Nii algas jõukate kaupmeeste [illegible] mine, et koos organiseerida tootmist ja [illegible] Enamasti tegutsesid nad tekstiili alal, [illegible] (talupoegi) toormaterjaliga ja mõnikord [illegible] müües kodus valmistatud toodangut k[illegible] koordineerimiseks ja kontrollimiseks [illegible] keskustesse — nii tekkisid manufa[illegible] 17. saj. valdavaks. Manufaktuuris oli l[illegible] kasutati ka lihtsamaid masinaid, mis [illegible] loomade, tuule või vee jõul. Veejõud[illegible] (jahu)veskites, kasutades vesiratast. [illegible] sine areng võimaldas vesiratta kasu[illegible] kasutada üha uutel tootmisaladel: ri[illegible] saagimisel, vase tagumisel jm. Eest[illegible] villa-, paberi- ja püssirohuveskid. [illegible] keskuseks kujunes 17. saj. Narva, m[illegible] teed. Narvas tegutsesid tahinööri-, l[illegible] ning vasetöötlemismanufaktuur ning [illegible] misveski. Tallinnas töötas sae- ja m[illegible] ka paberimanufaktuur. Seoses e[illegible] rajati 17. saj. järjest rohkem tellisel[illegible] Tihenes jahuveskite võrk, alustati [illegible] Uute masinate ja aurujõu kasutusele [illegible] 18. saj. siirduda kaupade masstootmi[illegible] valgustusaja vaimne õhkkond ja h[illegible]

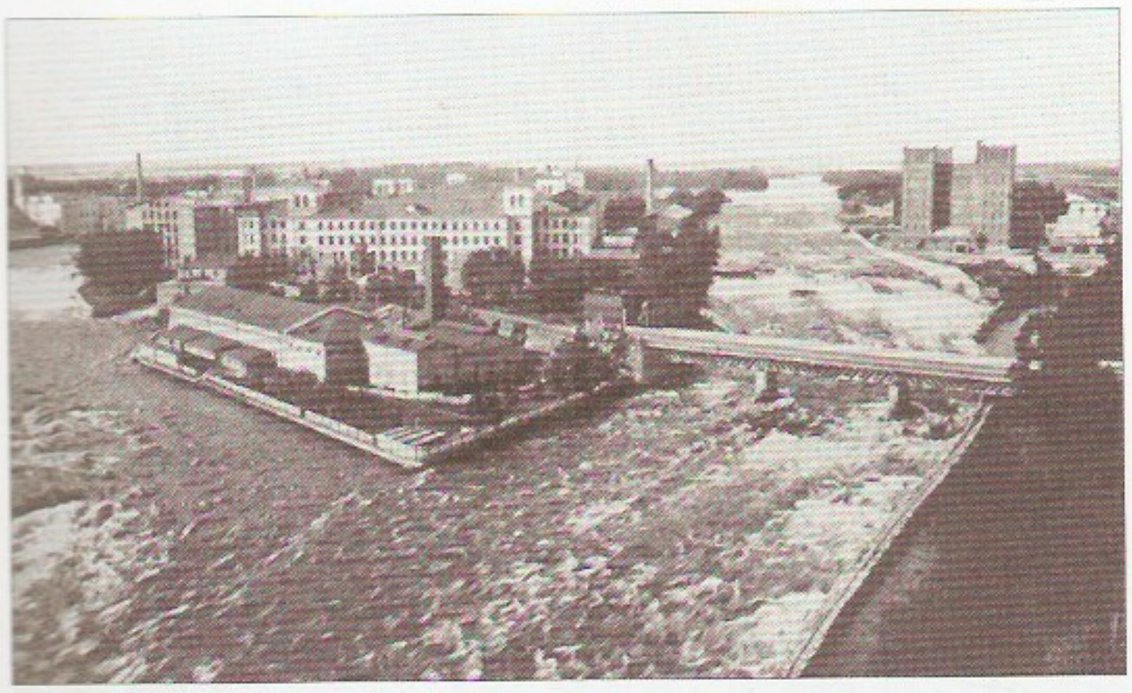

Kreenholmi Manufaktuur (1860. a-d)

tööstuse laienemisele. Tööstuse areng kiirenes märkimisväärselt 1890. a-il, kui rakendati hoogsalt rahandusminister krahv Sergei Witte Venemaa tööstuse arenguprogrammi. Neil aastail rajasid Peterburi, Moskva ja kohalikud baltisaksa äri- ja raharingkonnad koos välisinvestoritega Eesti terr-le mitu suurt aktsiaettevõtet: vagunitehase „Dvigatel" (1898), elektromehaanikatehase „Volta" (1899), Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabriku (1898), tselluloosivabriku „Waldhof" (1898), tsementitehase „Asserin" (1899) jmt. Rekonstrueerimise tulemusena muutusid suurettevõtteiks A. M. Lutheri vineeri- ja mööblivabrik (asut. 1883), E. Osse ja Ko tselluloosivabrik (1893), E. Johansoni paberivabrik (1887), F. Wiegandi (1859) ja F. Krulli (1865) masinatehas, Narva kalevi- (1819) ja linavabrik (1851), Kunda tsementivabrik (1870) jmt. Vahetult enne I maailmasõda rajati Tallinnasse riiklike tellimuste täitmiseks väliskapitali osalusega kolm suurt laevatehast — Vene-Balti (1912), Bekkeri (1912) ja „Noblessner" (1913).

1890. a-il muutusid valitsevaks kapitalistliku tootmise uued organisatsiooni-

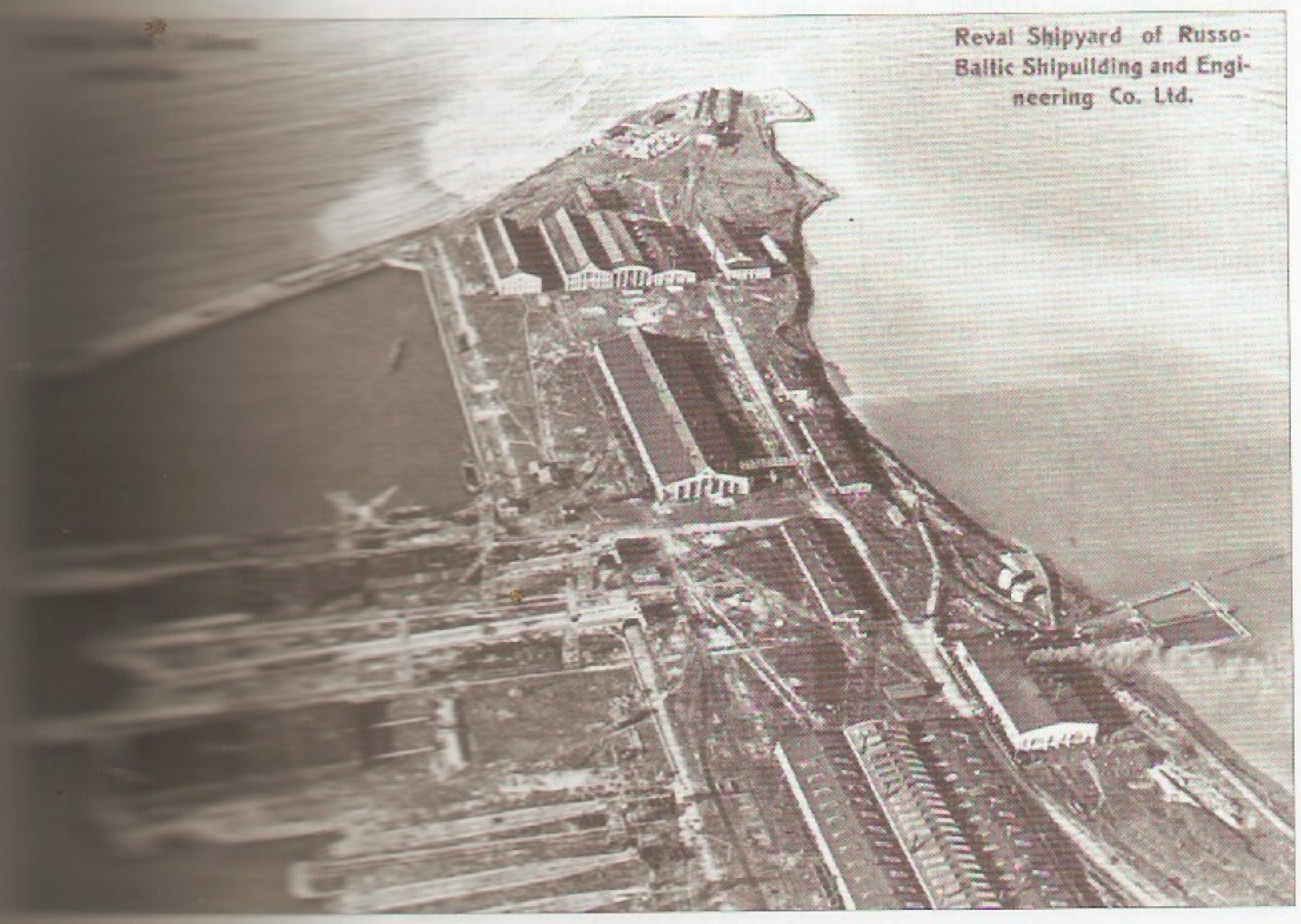

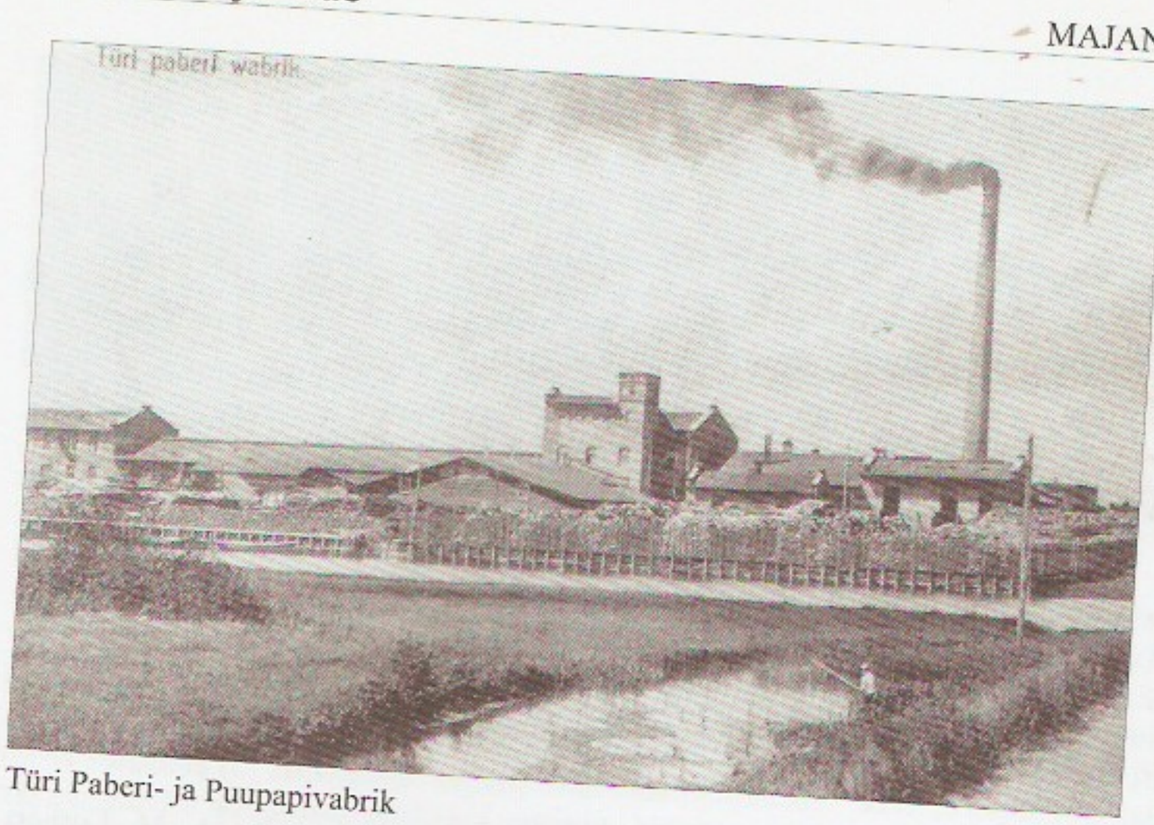

Türi Paberi- ja Puupapivabrik

lised vormid — aktsiaselts ja osaühing. Sellega kaasnesid kaasaegse tehnoloogia ja seadmete kasutuselevõtmiseks tehtavate investeeringute suurenemine, ettevõtete juhtimise paranemine, tööliste arvu suurenemine ja toodangu tõus. Tööstust iseloomustas tootmise ja tööjõu kõrge kontsentratsioon. 1900. a. oli 500 ja enama töölisega ettevõtteid 9 (3 % tööstusettevõtete üldarvust), kuid nad andsid tööd 66 %-le vabriku-töölistest (22 000). 1913 oli selliseid ettevõtteid 15 (7 % ettevõtete üldarvust) ning neis töötas ligi $^2/_3$ kõigist tööstustöölistest (42 000). Ainuüksi Kreenholmi Manufaktuuris töötas üle 10 000 töölise. Suurtööstus paiknes põhil. Narvas ja Tallinnas, mõlemad olid tähtsad sadamalinnad ja raudteejaamad. Teistes linnades oli ülekaalus väiketootmine. Linnade kõrval omandasid järjest suurema tähtsuse sellised tööstusasulad nagu Sindi, Kärdla ja Kunda.

Enamikul suurtööstusettevõtteil, mis rahuldasid ülevenemaalise tööjaotuse raames Venemaa siseturu nõudlust, oli side kohaliku turuga nõrk või puudus üldse. Eesti ala varustasid tarbekaupadega omamaise väike- ja kesktööstuse ning käsitööonduse kõrval Riia ja Peterburi ettevõtted ning välisfirmad.

Määravat osa suurtööstuse rajamisel etendas Eesti geopol. asend. Sadamad (Tallinn, Narva, Pärnu) olid raudtee kaudu ühendatud Peterburi, Moskva ja Kesk-Venemaa tööstusrajoonidega ning seetõttu toimus nende kaudu märkimisväärne osa Venemaa väliskaubandusest. Eesti sadamad olid eelkõige impordisadamad. Sisse veeti pms. puuvilla, kivisütt, koksi, põllutöömasinaid, tööstusseadmeid, rauda, terast ja väetisi, välja pms. teravilja, piiritust ja puitu. Kuna läbi Eesti toimus oluline osa ida-lääne transiidist, siis rajati siia imporditava ja ka eksporditava tooraine (metsamaterjali, vilja) töötlemise ettevõtteid, sisustati need importmasinatega ja kütusena kasutati põhil. Inglismaalt sisseveetud kivisütt. Nii oli tootmine Eestis tulusam kui Sise-Venemaal, sest hoiti kokku veokulusid. Toodangu müümise seisukohast oli tähtis Peterburi lähedus. Eestis oli maata talurahvana olemas ka odav, kuid suhteliselt haritud, kirjutamis- ja lugemisoskusega tööjõud tööstuse jaoks. Lisaks neile tegureile aitas ka tsaarivalitsuse tööstust kaitsev tollipoliitika meelitada Eesti alale välisinvestoreid. 1914 moodustas Saksa, Prantsuse-Belgia ja Inglise kapital 28 % tööstusettevõtete põhikapitalist. Välisinvestorite huviobjektiks olid pms. tekstiili-, tselluloosi-, vineeri- ja õlletööstus.

1890—1913 toimus tööstuse struktuuris hulk muutusi. 1890. a-te alguses olid Eesti kuus tähtsaimat tööstusharu tekstiili-, metalli- ja masina-, puidu-, mineraalainete töötlemise, toiduaine- ning paberi- ja tselluloositööstus. Tekstiilitööstus andis 84 % tööstustoodangust. Järgmise 10 aasta jooksul oli tekstiilitööstuse kasv teiste tööstusharude kasvust aeglasem, seetõttu vähenes tema osatähtsus tööstustoodangu struktuuris a-ks 1900 53 %-ni. Metallitööstuse areng oli väga kiire ja tema osatähtsus kasvas 21 %-ni. Toiduainetööstus tõusis kolmandaks, jättes selja taha puidutööstuse. Paberitööstuse osakaal suurenes 4 %-ni, ehitusmaterjalitööstuse osatähtsus oli endiselt 3 %.

Vaatamata sellele, et 1913 langes tekstiilitööstuse osatähtsus veelgi, valmistas ta 36 % tööstustoodangust ning andis tööd 41 %-le tööstustöölistest, hoides endiselt mõlema näit
Tähtsaim tootmisharu
valmistas ülevenem
raames puuvillast lõng
na tekstiiliettevõtete
terburi ja Moskva sis
Eesti puuvillatööstuse
maalises puuvillat
pidevalt. 1900. a.
Puuvillamanufaktuur
Ketramise ja Kudum
Venemaa puuvillase
villase riide kogutoo
olid vastavad näitaja
1 mln. mehelise Ven
dus mundrite ja tekk
väevarustuse pakkel
Eesti kalevi-, puuvill
toodangule kindla
tööstuse haruna
algul kunstsiidriide
ehitati Hiiumaale
Prantsuse ja Inglise
tanud kunstsiidriide
misvabrik „La V
kujunema 700—800
tevõte. Rinde läbe
evakueeriti ja selle
katkes.

Metalli- ja masin
tada 19-protsendi
koha, vaatamata 20
nud seisakule. Sell
võtted (F. Krulli ja
tehas, „Volta" elek
„Dvigateli" vagu
laevatehas jt.) va
tu ja -masinaid,
ja piiritusvabrikut
lisatsiooni- ja v
seadmeid, aurukat
kauba- ja reisiva
elektriaparaate ja -
Kiiresti arenes 20
tselluloositööstus
toodangu mahult
ses paberi nõudlu
tekstiilitooraine
tuselevõtmisega
olevatele tehastele
taliga tselluloosite
alustas tööd 1900
Puidutööstuse
struktuuris oli
des küll suurem
diline tõus jäi
Rohkete saeveski
seks suurettevõt
mis ühena väh
oma toodangut
nete töötlemise
as. „Port Kunda"
menditehas, Tam
tehas, hulk

Kehra Tselluloosi- ja Paberikombinaat (1930. a-te lõpul)

1928. a. sõjajärgse kõrgseisu. Tööstuse rekonstrueerimine ja moderniseerimine sai teoks pms. välisinvesteeringute abil. Kõige tähtsam tööstuse arengumootor oli eksport, mida 1920. a-te II poolel soodustasid maailmaturu kõrged hinnad ja kaubanduslepingute sõlmimine enamsoodustuse põhimõttel.

1920. a-il oli endiselt esikohal tekstiilitööstus, andes 20—22 % tööstustoodangust. Suurim tekstiilitööstuse haru oli puuvillatööstus, kus olid esikohal tootmise restruktureerinud Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik ja Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur. Tsaariaegses Eestis puudus puuvillavabrikute omavaheline konkurents, sest Venemaa turul jätkus ruumi mõlemale, EV väikesel siseturul olid need kaks ettevõtet aga rivaalid, kuigi Kreenholmis oli rakendatud vaid $^1/_3$ tootmisvõimsusest. Olukord muutus 1928, kui puuvilla töötlevad suurettevõtted leppisid kokku siseturu jaotamises ning rajasid partneritena Riiga ja Klaipėdasse puuvillakudumisvabrikud, mis sisustati suures osas Kreenholmi jõude seisvate masinatega. Kahe suurima puuvillavabriku tegevusega seondus mitme väiksema riidekudumisvabriku asutamine ja isegi uute tootmisharude — niidi-, trikotaaži-, suka-, kinda-, kardina-, paela- ja pitsitööstuse — tekkimine. Turule tulid laias värvigammas ja sortimendis tekstiiltooted.

Toidu- ja maitseainetööstus kasvas teiseks tähtsaimaks tööstusharuks, andes 16—22 % tööstuse kogutoodangust. Tavapäraste tootmisharude — jahu-, leiva-, pärmi-, vorsti-, kalakonservi-, õlle- ja piiritustööstuse — kõrvale kerkis maiustustetööstus, mis seni oli eksisteerinud käsitööndusena, sellel alal kujunes suurimaks ettevõtteks vendade Karl ja Kolla Vellneri kompveki- ja šokolaadivabrik „Kawe" (nüüdse „Kalevi" eelkäija), mille toodang jõudis 1925. a. välisturule. Eesti ettevõtted hakkasid valmistama kunstvõid (margariini), makarone ja nuudleid, tubakasaadusi, likööre ja napse.

Kahele suurimale tööstusharule järgnesid paberi- ja tselluloosi-, täielikult uuenenud metalli- ja masina- ning ehitusmaterjalitööstus. Kõrvu töötleva tööstusega arenesid edukalt nii eraviisiline kui ka riiklik põlevkivi- ja turbatööstus, mis varustas vabrikuid ja tehaseid ning raudteed kütusega. Põlevkiviõlitööstus tekkis peaaegu ühel ajal põlevkivitööstusega, esimene suurem katsetehas ehitati 1921 Kohtlasse, 1924 ehitati samasse õlivabrik.

1920. a-te lõpul veeti ligi 40 % tööstustoodangust välja. Kõige suurema osa eksporttoodangust moodustasid tekstiiltooted, nende tähtsaimad müügiturud olid Saksamaa, Taani ja Läti. Paberi ja tselluloosi põhilised tarbijad olid Suurbritannia, Prantsusmaa ja USA. Kolmanda tähtsaima eksportartikli moodustasid puidutooted.

Ülemaailmne majanduskriis (1929—33) avaldas tugevat mõju Eesti tööstusele, mis väliskaubanduse ja -investeeringute kaudu oli integreerunud maailmamajandusse. Kasvasid tollipiirangud ja järjest rohkem tekkis piiranguid ka väliskaubanduses. Iga riik püüdis oma majandust kaitsta, kehtestades importkaupadele kõrged tollid ja subsideerides oma toodangu eksporti. Lõppkokkuvõttes viis see protektsionismi ja isevarustamise tugevnemisele maailmamajanduses. Eesti kriisiaegne majanduspoliitika seadis sihiks tootmiskulude vähendamise, impordi piiramise, eelarvekulutuste miinimumini viimise,

eelarve ranges tasakaalus hoidmise ja majanduse riikliku toetamise. Maailmakaubanduse kokkuvarisemise tagajärjel langes kõige enam eksportharude toodang. Tööstuse kriisijärgne elavnemine algas 1934, seda soodustas Eesti krooni devalveerimine (1933), mis tõi kaasa tootmiskulude ja müügihindade vaheliste kääride vähenemise ja lõi tööstusele paremad tingimused. Et valitsuse abiga suudeti majanduskriis ületada, juurdus üha enam arvamus, et riiklik sekkumine majandusse on vajalik ka tulevikus. Usuti, et valitsuse juhtimisel on võimalik luua tugevat majandust, mis peab vastu vapustustele, eramajandus aga ei suuda kriitilistes olukordades hakkama saada. Valitsus asus energiliselt tegutsema ka ettevõtja rollis. 1935. a. sügiseks koostati majanduse üksikasjalik arengukava ja riiklik investeerimisprogramm a-iks 1936—37. Kavandati rajada kriisidele vastupidav kohalikel loodusvaradel põhinev töömahukas tööstus, et saavutada maksimaalne tööhõive. Esmatähtsaks kuulutas valitsus põlevkivi-, turba-, põlevkivikeemia-, tulekindla ehitusmaterjali ja sulfaattselluloositööstuse arendamise. Selle kõrval asetati rõhk põllu- ja aiasaaduste konservimise arendamisele ja uute toodanguliikide (kondenspiima, piimapulbri, marmelaadi, puuviljakeediste) tootmise organiseerimisele. Põllum-e toodangu suurendamiseks oli kavas ulatuslikult üles harida uudismaa ning muuta maaparandustöödega põllu-, karja- ja heinamaad viljakamaks. Nende eesmärkide saavutamiseks plaaniti spetsialistide väljaõpet nii kodu- kui ka välismaal ja kutseharidussüsteemi loomist.

1930. a-te II poolel suurenes põlevkivikeemia-, sulfaattselluloosi-, tulekindla ehitusmaterjali ja fosforiiditööstuse intensiivse riikliku investeerimise tulemusena märkimisväärselt riigi osalus tööstuses. 1937. a. majandusloenduse andmetel moodustas riigile ja omavalitsustele kuuluvate tööstusettevõtete vara väärtus 13 % Eesti suur-, kesk- ja väiketööstuse vara koguväärtusest. Need ettevõtted andsid 6 % toodangust ja neis oli ametis 9 % tööstustöötajate üldarvust. Suurtööstuses (20 ja enama töölisega ettevõtted) olid näitajad veelgi suuremad: vastavalt 14,8 ja 11 %.

Et muuta äritegevust paindlikumaks, kujundati 1936 riigi põlevkivi- ja turbatööstus ümber 95-protsendilise riigiosalusega aktsiaseltsideks „Esimene Eesti Põlevkivitööstus" ja „Eesti Turbatööstused". Viimase kanda oli põhiosa energiamajanduse arendamisel. Elektrifitseerimise hoogustamiseks rajati Lehtsesse uus turbatehas, mille võimsus oli 80 000 m³ turvast aastas, laiendati Ellamaa jõujaama, ehitati mitu elektrijaama ja reorganiseeriti kahjudega töötav as. „Virumaa Elekter", mille aktsiatest kuulus 50 % riigile. Elektrienergiatoodang suurenes ajavahemikus 1934—38 1,7 korda (89 mln. kWh-st 155 mln. kWh-ni). Eesti kavakindlaks elektrifitseerimiseks ja sellega seoses olevate ülesannete täitmiseks asutati 1939 as. „Elektrikeskus", mille aktsiatest kuulus riigile 80 %.

Rajati riiklikud as-d „Telliskivi Tehased", Kehra sulfaattselluloositehas, Tootsi briketitehas ja Maardu fosforiiditehas. Metsamaterjali töötlemine ja turustamine koondati riikliku as-i „Eesti Metsatööstus" ning ehitusmaterjalide müük siseturul riikliku kaubandusühingu „Ehituskivi" kätte. Riik ei tegutsenud üksnes loodusvarade kasutamise, vaid ka metallitööstuse alal. Riigi Sadamatehased tegid laevaremonditöid, valmistasid raadiosaate- ja -vastuvõtujaamu, turbalõikusmasinaid, sildkraanasid, koppsüvendajaid, trammi- ja rongivaguneid, neete, polte, mutreid jms. Sõjamin-i alluvuses olev „Arsenal" valmistas relvi ja sidevarustust sõjaväele, aga ka eratellimusel rahakaste, hobuserakmete metallosi, telefoniosi jm. 1937 omandas valitsus „Eesti Dvigateli" aktsiad. Kõigi riigiasutuste rahastamiseks ja vabade summade otstarbekamaks kasutamiseks asutati [illegible] as. „Keskkassa" ja riigi[illegible]vuse kooskõlastamiseks [illegible]duse üldküsimuste arutamiseks Riigi Majandus[illegible]. Tootmisvahendite [illegible]arendamise tulemusena [illegible]toodang 1930. a-te II poolel [illegible]resti. Tööstuse ekstensiivne [illegible]ne, laiaulatuslik ehitustegevus [illegible]maade intensiivne [illegible]kaasa tööjõupuudus[illegible]leevendada tööliste [illegible]last ja Leedust ning [illegible]ratsionaliseerimisega. Vaatamata loodus[illegible]seonduvate tööstus[illegible]tempole andsid [illegible]tööstus 1939 endisel [illegible]osa tööstustoodangust [illegible]15 %. Märgatavalt [illegible]levkiviõli- ja kunstsiid[illegible]keemiatööstuse toodang [illegible]kolmandale kohale. Ka[illegible]ja masina- ning põllumajandusmasinate [illegible]1930. a-il müüdi tööstus[illegible]järjekorras siseturul, [illegible]eelkõige kõrgete tollimaksude [illegible]ahenenud. Välja veetud [illegible]tööstuse toodangust. Tähtsamaks [illegible]portkaupadeks olid [illegible]ja paber, jättes selja [illegible]puidutooted. Eksporditi [illegible]lusid ka põlevkiviõli, [illegible]tsement, tikud, klaas[illegible].

Põlevkivi- ja tooröli toodang 1918–39 (tuh. t)

Aasta	Põlevkivi		Tooröli	
	Kokku	Sh. riiklikes kaevandustes	Kokku	Sh. riiklikes ettevõtetes
1918—19	10,0	10,0		
1920	46,0	46,0		
1921	95,0	95,0	0,1	0,1
1922	142,0	139,0	0,3	0,3
1923	216,0	206,0	0,4	0,4
1924	230,0	228,0	0,3	0,3
1925	288,0	239,0	3,0	3,0
1926	432,0	334,0	5,8	5,8
1927	398,0	226,0	4,2	4,2
1928	446,0	318,0	6,6	6,6
1929	518,0	356,0	11,3	5,4
1930	498,0	297,0	10,0	6,3
1931	500,0	271,0	17,1	6,8
1932	502,0	253,0	36,6	9,0
1933	500,0	209,0	37,6	10,4
1934	589,0	237,0	46,9	11,0
1935	604,0	250,0	47,3	11,8
1936	765,0	364,0	63,3	22,9
1937	1122,0	416,0	111,7	30,0
1938	1473,0	588,0	140,2	49,0
1939	1642,0	666,0	180,1	60,5

Laenupoliitika

Valitsus toetas [illegible]aastatel tööstust [illegible]tulenes kapitalitu[illegible]nes lootusel taastada [illegible]Venemaaga. Odav[illegible]likku laenu anti suure[illegible]mata tähelepanu [illegible]korrale ja laenude [illegible]Kuna Venemaa turg [illegible]Lääne turgudele [illegible]nn. lahtiste kraanide [illegible]laenude kinnikülmu[illegible]kokkuvõttes rahaline [illegible]mus valitsuse laen[illegible]tööstusettevõtetele [illegible]krediite vähendati [illegible]senti ja alustati väli[illegible]1925—29 tööstusesse [illegible]mln. kr. oli valdavalt [illegible]ja väliskapital. Välismaa [illegible]Eesti tööstuse vastu [illegible]Rahvasteliidu Finantskomitee [illegible]positiivne hinnang [illegible]kohta. 1926. a. algas [illegible]jandusse investeeritud [illegible]aktsiakapitalina ning [illegible]laenudena 3,7 mln. [illegible](2,4 mln. £) tööstusse [illegible]

...st, kes peale ...ellistusesse teh- ...ja kapitalimahu- ...ja puhvritööstu- ...ldustas Eesti ...tusesse mahu- ...kapitalina nipp- ...aastatel 1932. ...st, millest 4/5 oli ...investeeritud ...ja kodumaisest tööstu- ...ligi 30—40 mln. ...ustuse koguka- ...ispoliitika ...ingutel aastatel. ...et nn kriisi ...a-te lõpuks) ...vastu- ...nõudel põhinev ...ngaks maksi- ...ülismõju-

...ajal 1930. ...välisvõlga ...oluga nii ...1939 oli ...välisvõlga ...mln. kr. ning ...mille tagasimaks- ...ca 23,5 mln. kr. ...ühel Suur- ...Hollandi. Suu- ...tustus, mille

võlg Saksamaale, Suurbritanniale, Hollandile ja Rootsile ulatus 17,6 mln. kr-ni. See moodustas 41 % tööstusettevõtetel lasuvast välisvõlast.

Tollipoliitika

Eesti valitsus soodustas tööstuse arengut ka tollipoliitikaga. Pärast sõjaolukorrast johtuva litsentsisüsteemi kaotamist kehtestati 1924 kõrged tollid sisseveetavatele tööstuskaupadele, et kaitsta kodumaist tööstust välismaise konkurentsi eest. Samal ajal jäid tööstusliku toorme tollid madalaks, sest ligi pool vajaminevast toorainest tuli importida. Kuna Eesti masinatööstus ei suutnud toota tööstusele vajalikke seadmeid, jäi tööstuslike masinate ja seadmete sissevedu peaaegu tollivabaks. Sellise poliitikaga loodeti vähendada tootmiskulusid ja suurendada riigi konkurentsivõimet. Majanduskriisi aastail, kui ekspordivõimalused vähenesid, tõsteti kodumaisele tööstusele siseturu kindlustamiseks importkaupade tolle veelgi. Tekstiilkaupade puhul tähendas see sisuliselt keelutolle. Eesti tööstuse kaitse poliitika, mis jätkus 1930. a-te II poolel, ei olnud erandlik, protektsionism ja isevarustamine valitsesid tollal peaaegu kõigi riikide majanduspoliitikas.

Tööstuse osakaaluks Eesti kogutoodangus hinnati 1920. a-te lõpul 19 %, 1930. a-te lõpuks oli see kasvanud 32 %-ni. Endiselt oli valitsev tegevusala põllum. ja see majandusharu andis ka valdava osa rahvatulust.

Väliskaubandus 1920–39 (mln. kr.)

Aasta	Import	Eksport	Käive
1920	22,2	19,6	41,8
1921	47,4	24,2	71,6
1922	61,3	52,8	114,1
1923	100,1	61,8	161,9
1924	78,5	75,3	153,8
1925	96,5	96,6	193,1
1926	95,6	96,2	191,8
1927	96,4	105,8	202,2
1928	131,4	127,1	258,5
1929	123,0	117,5	240,5
1930	98,4	96,4	194,8
1931	61,2	71,1	132,3
1932	36,9	42,6	79,5
1933	39,0	45,5	84,5
1934	55,3	69,0	124,3
1935	68,7	80,1	148,8
1936	86,8	83,2	167,0
1937	111,1	106,0	217,1
1938	107,2	103,9	211,1
1939	101,4	118,2	219,6

B: O. Karma. *Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis.* Tln., 1963; M. Pihlamägi. *Eesti industrialiseerimine 1870—1940.* Tln., 1999; E. Tomson. *Eesti majandusajalugu 20. sajandil.* Trt., 1999.

Maie Pihlamägi

...1922–39 (mln. kr.)

1922	1924	1926	1928	1930	1932	1934	1936	1938	1939
...	...	...	2,4	3,1	2,3	2,6	5,6	5,9	6,8
1,9	3,2	3,4	3,0	2,1	2,1	2,1	3,7	5,6	6,2
4,1	3,7	3,6	3,8	4,9	3,2	3,6	6,7	9,4	9,8
0,8	1,2	0,8	2,0	2,1	3,0	5,0	3,5	9,6	11,6
1,7	2,2	1,6	1,8	1,3	1,2	0,9	1,5	1,2	1,3
6,3	7,4	9,4	11,1	11,0	13,0	16,1	20,0	22,7	23,7
2,8	3,8	5,4	5,5	4,4	1,7	4,5	4,8	6,1	6,0
4,6	5,9	7,3	8,7	7,4	3,3	6,4	6,5	5,0	5,4
0,9	1,6	1,9	2,0	2,6	1,7	1,8	2,1	2,6	2,7
6,7	7,7	8,7	8,3	8,9	7,8	7,6	9,7	13,0	14,2
		1,5	2,1	2,7	1,0	1,1	1,7	2,0	2,0
...	...	...	2,0	2,2	2,4	2,9	3,5	4,5	4,6
29,8	36,7	43,6	52,7	52,7	42,7	54,6	69,3	87,6	94,3

...1923–38 (tuh. kr.)

1923	1925	1927	1929	1931	1933	1935	1937	1938
25 386	40 503	38 387	45 076	27 317	18 625	30 482	39 984	38 343
0	5	1 930	6 532	9 090	6 075	8 453	8 361	10 026
6 284	11 216	8 011	6 422	3 273	1 261	1 812	2 383	2 066
11 409	18 753	16 264	20 857	7 423	5 049	9 462	10 877	9 027
3 499	4 762	5 631	5 235	3 158	2 108	3 963	5 101	4 731
46	154	226	378	188	305	469	932	869
318	1 173	950	926	284	141	164	150	145
997	1 939	1 499	864	452	137	25	7	329
			39	140	439	498	1 169	993
		92	139	122	318	695	4 180	4 983
		1	152	452	572	1 481	1 693	1 132
2 833	2 501	3 783	3 532	2 735	2 220	3 460	5 131	4 042

MAJANDUS 1940—90

Eesti annekteerimisega ja inkorporeerimisega NSV Liidu koosseisu 1940 kaasnesid olulised muutused majanduses. Seni valdavalt turgude juhitud, Euroopale orienteeritud majandus asendati plaanimajandusega, kusjuures see plaanimajandus oli suunatud NSV Liidu pol. ja maj. eesmärkide saavutamisele, mis sageli olid vastuolus Eesti kohalike huvidega. Valdavalt viie aasta peale koostatud plaanid (nn. viisaastakud) jäid pms. propagandistlikeks ning agiteerivateks kampaaniateks ega kujunenud majanduselu korraldavaks aluseks.

Kaotati eraomandus, inimestele kuulunud varad ja ettevõtted riigistati (eksproprieeriti, natsionaliseeriti). Vahetult pärast II maailmasõda (1944—47) teostati maareform ja alustati põllum-e kollektiviseerimist (formaalset ühistulisele vormile tuginevate kolhooside ja riigimajandite — sovhooside — moodustamist). Paljud endised omanikud ja ettevõtete juhid kas vahistati, saadeti asumisele (Siberisse) või põgenesid (pms. Rootsi ja Saksamaale) enne Nõuk. vägede naasmist Eestisse 1944.

II maailmasõjas kandis Eesti majandus suuri kaotusi. Paljud Tallinna, Tartu ja Narva tööstusettevõtted olid sõja järel varemeis. Põllum-e kogutoodang moodustas 1945 vaid 60 % 1940. a. tasemest. 1940. a-te II poolel algas Eesti majanduse pingeline ümberkujundamine, millel kogu NSV Liidu üldiste maj. eesmärkide kõrval oli ka pol. eesmärke.

Rohked sõjajärgsed investeeringud Eesti majandusse, tööstusettevõtete taastamine ja rajamine teenisid ka propagandistlikke eesmärke: pidid näitama teiste NSV Liidu vabariikide abi Balti riikide sõjast räsitud majanduse taastamisel. NSV Liidu hõivatud maa-alade ümberkujundamiseks vastavalt Moskva keskvõimude kavadele kasutati pärast sõda ka läbi Balti riikide sadamate (Saksamaalt, Soomest jm.) reparatsioonidena saabuvaid tehnilisi vahendeid ja tööstussisseseadet. Rohkete investeeringutega, eeskätt tööstusse, tekitati Eestis ligi 50 aastat kestnud tööjõu defitsiit, mis soosis tööjõu sissevoolu pms. Venemaalt, Valgevenest ja Ukrainast. Ettevõtete juhtkonnad komplekteeriti valdavalt migrantidega (kohalik juhtivpersonal oli kas küüditatud või osaliselt emigreerunud), see kindlustas Moskva keskvõimule parema kontrolli Eestis toimuva üle. Nn. industrialiseerimise kampaania täitis ilmselt suurel määral ka venestamiseesmärki.

Juba 1948 läks käiku Kohtla-Järve gaasitehas, mis hakkas varustama gaasiga ka Leningradi. 1949 valmis Kohtla-Järve sej. Need olid esimesed ulatuslikumad, suuresti looduskeskkonda kahjustavad sammud Eesti põlevkivivaru kasutamisel kogu NSV Liidus.

1950. a-id Eesti majanduses iseloomustas pärast sõda alustatud ümberkujunduste lõpuleviimine. Põllum-s toimus esialgu väikestena moodustatud kolhooside ja sovhooside ühinemine ja algas põllum. tootmise kontsentreerumine. 1940. a-te lõpu 2898 ühismajandist oli 1958 liitumise tulemusena järel 805 ja 1980. a-te lõpus ligikaudu 300. Energeetika suurehitus oli Balti sej., mis hakkas voolu andma 1959 (lõplikult valmis 1966). Endistest töökodadest arendati mitu üleliidulisi vajadusi rahuldavat suurettevõtet — Tallinna Elavhõbealaldite Tehas NSV Liidu raudtee varustamiseks alalditega ja hiljem elektroonikadetailide tehaseks ümberkujundatud Pöögelmanni-nim. Elektrotehnika Tehas, Võru Gaasianalüsaatorite Tehas, Rõngu ja Puurmanni elektrotehnikatehased jm. Nende investeeringute tulemusena saavutas Eesti 1940. a-te II poolel defitsiidis olnud väliskaubandusbilanss tasakaalu. Osa vastutust nn. üleindustrialiseerimise, tööjõu liiase sissevoolu, rahvastiku struktuuri muutuse ning selle [illegible] tekkinud etniliste ja sotsiaalsete pingete [illegible] langeb ka kohalikele juhtidele.

1960. a-id iseloomustasid kogu NSV [illegible] toimunud muutused. 1950. a-te lõpu ja [illegible] majanduskasvu pidurdumise järel [illegible] dusharulisele juhtimisele ning vahepeal [illegible] eksisteerinud rahvamajanduse nõukogud ([illegible] majanduse Nõukogu) kaotati. Enamik [illegible] allutati otse üleliidulistele ministeeriumidele [illegible] mude osa oma terr-l oleva majanduse [illegible] Samal ajal asuti propageerima ettevõtete [illegible] küll tõstis nende huvi tootmistulemuste [illegible] gane iseregulatsioon pakkumispoolel ei [illegible] nõudlusele keskusest kindlaksmääratud [illegible] sakaaluliste hindade tõttu. Endiselt jäi [illegible] pms. tsentraalne (ja tarbijaist ning [illegible] kaugemale jääv) plaan. Pakkumise ja nõudluse [illegible] sioonide ületamiseks rakendati hiljem [illegible] likke meetmeid ja kahandati isemajandusliku [illegible] majandustegevuse korraldamisel.

Enamiku 1960. a-te kestel oli Eesti [illegible] tasakaalus, kuid nagu kogu kõnealuse [illegible] piirdus väliskaubandus pms. ostuga teistest [illegible] dest ja müügiga neile.

1970. a-tele oli iseloomulik vastuolu [illegible] võtete ja kogu ühiskonna huvide vahel. [illegible] dustegevuse hindamiseks võeti kasutusele [illegible] töötlemismaksumuse) mõiste, et kahandada [illegible] maksimeerimises (vahetarimise suurendamises) [illegible] tuvat ressursside raiskamise motivatsioon. [illegible] propagandistlik eesmärk oli tõsta nii töö [illegible] toodangu kvaliteeti, koostati ka ulatuslikke [illegible] nika progressi kompleksprogramme. Kuid [illegible] edu ei saavutatud. Majandusareng jäi endiselt [illegible] kasvutempo aeglustus, Eesti väliskaubandus [illegible] defitsiiti. Kasvas looduskeskkonna koormus. [illegible] 1980. a-ks jõudis põlevkivi kaevandamine [illegible] t-ni. Põhiosa sellest kulus elektrienergia [illegible] 19 000 GWh), millest omakorda ligi [illegible] (11 000 GWh) eksporditi teistesse NSV Liidu [illegible] se. Märkimisväärsete keskkonnakahjustustega [illegible] ligi 270 000 t mineraalväetisi (toimematerjali [illegible] tult). Masinate ja seadmete osas jõuti [illegible] mootorite tootmine 309 000-ni, ekskavaatorite [illegible] 2250-ni jne.

1970. a-te lõpuks ja 1980. a-te algupoolel [illegible] toodete valmistamisel mahud, mis mitu korda [illegible] 2000. a. reaalsete turgude nõudluse. Mõnedes [illegible] 1970. a-te lõpu jaoks iseloomulike tootmiste [illegible] vaatorite jm.) valmistamine on sajandivahetuseks [illegible] lõppenud. See oli arvatavasti NSV Liidu [illegible] teerituse kõrgeim tase Eestis.

1980. a-tele oli iseloomulik NSV Liidu [illegible] dusarengu ideoloogia ning elanike ignoreerimine [illegible] kuhjuvate sotsiaalsete pingete vastu [illegible] ne. Kuigi pärast Gorbatšovi võimuletulekut [illegible] keskvalitsus mitu eklektilist reformi [illegible] paania, võitlus mittetöiste tulude vastu, [illegible] miskooperatiivide loomise ning teenindus- [illegible] need kahandada ühiskondlikke pingeid. [illegible] kasvamas mure, et eestlased muutuvad [illegible]

Kokkuvõetult iseloomustas Eesti majandust 1940—90 allutatus NSV Liidu pol., maj. ja sotsiaalsetele eesmärkidele. Majandusarengut juhiti riiklike plaanide abil, turg kui oluline regulaator ei toiminud, puudus era- ja ülekaalutses riiklik omandus. Enamiku Eesti majandusarengu seisukohast olulisi otsuseid tegi keskvõim Moskvas tema enda huve silmas pidades. Ka need vähesed otsused, mida sai teha kohapeal, tuginesid sageli vääratele signaalidele. Nii soosisid kõrged põllum-saaduste kokkuostuhinnad suure ja NSV Liidu oludes kasumliku põllum-sektori teket, odavad kütusehinnad halva soojapidavusega majade ehitamist (ja kütuse raiskamist) ning odavad transpordikulud tuginemist kaugelt sisseveetavaile loodusvarudele. Siiski ei olnud kõik need otsused täiesti valed — oma aja oludes võimaldasid nad saavutada häid tulemusi. Eestit peeti NSV Liidu üheks kõige enam arenenud piirkonnaks ning üheks väliskülastajatele näidatavaks „vaateaknaks", mille kaudu demonstreerida Nõuk. korra saavutusi. Reaalse turumajanduse oludes vajasid aga paljud 1940.—90. a. majandusarengu tulemused olulist ümberhindamist ja neil aastail kujunenud majanduse struktuur nõudis põhjalikku ümberkorraldamist, et vastata turumajanduse nõudmistele.

Teet Rajasalu

Krooni keskmine kurss Eestile oluliste valuutade suhtes

	Eküü/euro*	FIM*	USD	SEK
1992 juuni — detsember	15,999	2,701	12,107	2,114
1993	15,470	2,314	13,223	1,702
1994	15,349	2,487	12,983	1,681
1995	14,819	2,625	11,465	1,608
1996	15,074	2,621	12,035	1,795
1997	15,668	2,672	13,867	1,816
1998	15,783	2,633	14,074	1,771
1999	15,647	2,632	14,704	1,778
2000	15,647	2,632	16,981	1,853
2001	15,647	2,632	17,479	1,692

*1999 eküü asemele tulnud euro ja Soome marga (FIM) kursid on alates 1999. aasta algusest fikseeritud (1 EUR = 5,95 FIM = 15,6466 EEK)

Allikad: Eesti Panga bülletäänid ja nende põhjal tehtud arvutused

vuse välisvaluutade vastu ning võib ringluses olevate kroonide hulka muuta ainult vastavalt kulla ja konverteeritava välisvaluuta varu muutumisele. Esimestel rahareformijärgsetel aastatel rakendati mõningaid piiranguid finantskonto tehingutes, kuid alates 1990. a-te II poolest on kapitali liikumine peaaegu täiesti vaba. Rahareformi ajal valiti valuutakursi mehhanismiks range **valuutakomitee süsteem**, mis piiras Eesti Panka aktiivse rahapoliitika teostamisel — see süsteem ei võimalda näiteks avaturu operatsioone ringluses oleva raha hulga muutmiseks, intresside juhtimist kommertspankadele laenamise kaudu jms. Eesti Pank ei tohi laenata valitsusele, kommertspankadele võib ta laenata vaid süsteemse kriisi vältimiseks. Baasraha pakkumine seati sõltuvusse Eesti Panga välisvarude suurusest, vahetuskurss hinnati krooni selleaegsest ostujõu pariteedist odavamaks (mõningatel hinnangutel 4—5 korda), mis ühelt poolt soodustas väliskaubandus- ja maksebilansi jooksevkonto tasakaalustamist, teiselt poolt tekitas aga teatava inflatsioonisurve ning eeldused hindade ja nominaaltulude kiireks kasvuks.

Stabiilse rahvusv. vääringuga kroon sai usaldusväärseks mõõdupuuks, mis võimaldas majandusel kohaneda välistur-

gude hinnaproportsioonidega ning teha investeerimisotsuseid, mis muutsid majanduse struktuuri ja kujundasid majanduse välisturgudel võistlusvõimeliseks. Krooni kursi stabiilsus, vaba konvertecritavus, rahapoliitika läbipaistvus ning tulude ja kapitali vaba väljaviimise võimalus suurendasid välisinvestorite usaldust ja soodustasid väliskapitali paigutamist Eesti majandusse.

Rahapoliitika raamistiku põhijooned, sh. Eesti krooni kurss Saksa marga suhtes, on püsinud a-st 1992 muutumatuna. Rahapol. keskkonna mõningase karmistamisega 1997 suudeti vältida süsteemset kriisi Eesti finantssektoris kogu maailma rahandusturge tabanud Aasia kriisi ja ka 1998 puhkenud Venemaa rahanduskriisi ajal. Järk-järgult kommertspankade omakapitali suhtes suurenenud nõuded, rangemad likviidsusnõuded ja kohustusliku tagavara arvutamise muudatused sundisid väiksemaid ja ebaprofessionaalsemaid kommertspanku ühinema ja tervikuna suundus pangandus konservatiivsemale laenupoliitikale. Mitme kommertspanga pankrot ei kasvanud süsteemseks kriisiks. Eesti rahapoliitika pidas vastu ka välistele spekulatiivsetele kroonivastastele rünnakutele.

Oluline valuutakursi mehhanismi täiendus oli krooni väärtuse sidumine 31. XII 1998 (lisaks Saksa margale) euroga (1 EUR = 15,6466 EEK). See kurss on võrdväärne Eesti krooni ametliku kursiga Saksa marga suhtes (1 DEM = 8 EEK). Krooni sidumine euroga on võimaldanud jätkata valuutakomitee süsteemile tuginevat vahetuskurssi ka pärast Saksa marga asendamist euroga (alates 1. I 2002). Valuutakomitee põhimõtetele tuginev rahapoliitika nõuab valitsuselt ranget fiskaalpoliitikat. Valitsuse kontrollile alluvad peamised majanduspoliitika abinõud, mis mõjutavad nt. inflatsiooni, tööhõivet ja maksebilanssi. Valitsus vajab välislaenude võtmiseks Riigikogu nõusolekut ning laenata võib ainult avalikú sektori investeeringute katteks. Kuna [illegible] võimul erineva pol. taustaga valitsused, [illegible] hoiduda ebareaalsete sotsiaalsete tagatiste [illegible] katsetest elavdada majandust avaliku sektori [illegible] investeeringute suurendamise teel.

1990. a-il on Riigikogu kinnitatud eelarved [illegible] tasakaalus. A-ni 1997 koostati mitmel aastal [illegible] mis määrasid kindlaks üleplaaniliste tulude [illegible] 1997 kanti osa erakorralistest tuludest sellele [illegible] biliseerimisfondi. 1999 koostati negatiivne [illegible] nägi ette aastaks kavandatud kulutuste [illegible] maksutulude alalaekumisega. Probleemsele [illegible] omavalitsuste võime oma kulutusi kontrollida [illegible] lõpul tuli rakendada lisapiiranguid kohalike [illegible] laenuvõtmisele.

Lähiaastate eelarve struktuuri ja majanduspoliitika [illegible] tav eelarveprognoos (a-iks 1999—2003) [illegible] sektori konsolideeritud eelarve kolmeosaline [illegible] (ehk keskvalitsuse eelarve, mis moodustab [illegible] suse tuludest ja kuludest), kohalikud eelarved [illegible] ja eelarvevälised fondid (pms. sotsiaalfond [illegible] tuseks, mis moodustab 18—19 % üldvalitsuse [illegible] ravikindlustus, mis moodustab 11—12 % [illegible] dest). A-st 2000 kuuluvad sotsiaalfond ja [illegible] konsolideeritud riigieelarve koosseisu.

Maksupoliitika. Eelarve tulud moodustavad [illegible] tuludest. Tulenevalt erastamisest ja riigi [illegible] ettevõtluses vähenevad riigi omanikuhuvid. [illegible] erastamise lõppemisel väheneb ka riigivara [illegible] tulu. Kokkuvõtlik maksukoormus on olnud [illegible] 37 % SKT-st. Maksupoliitikat iseloomustab [illegible] dada kaudsete maksude ja kahandada otsese [illegible] tähtsust.

Valitsussektori tulud, kulud, eelarve tasakaal ja võlg

	1995	1996	1997	1998
Tulud ja toetused kokku (mln. kr.)	16 601	20 332	25 990	28 138
Neist (protsentides):				
maksudest saadavad tulud	85,6	87,9	86,2	89,4
sh. füüsiliste isikute tulumaks	21,6	21,4	20,2	22,2
ettevõtete tulumaks	6,3	4,4	4,7	6,8
sotsiaalkindlustusmaksed	24,8	25,9	24,7	26,5
käibemaks, müügimaks	24,8	25,9	25,7	22,8
aktsiisid	6,9	8,5	9,2	9,9
muu maksutulu	1,2	1,7	1,6	1,2
ettevõtluselt ja varalt saadav tulu	5,8	2,8	4,6	3,1
trahvid ja muu mittemaksuline jooksev tulu	4,4	6,6	6,3	3,7
kapitalitulu	3,4	2,7	2,8	3,3
toetused	0,8	0,0	0,1	0,4
Kulutused ja netolaenud (mln. kr.)	16 977	21 344	24 580	28 365
Neist (protsentides):				
jooksvad kulutused	88,6	86,2	87,5	88,3
sh. palk ja töötasu	17,1	16,2	15,9	14,9
muud kaupade ja teenuste ostud	37,8	32,5	31,7	33,3
siirded kodumajapidamistele	28,5	27,2	28,0	27,1
siirded kasumit mittetaotlevatele institutsioonidele	...	6,7	9,5	8,9
muud jooksvad kulutused	5,3	3,7	2,3	4,1
kapitalikulutused	10,0	12,9	11,4	11,4
sh. põhivara ost	8,2	12,4	10,7	10,7
antud netolaenud	1,4	0,9	1,1	0,3
Ülejääk (+), puudujääk (–) (mln. kr.)	–376	–1 011	1 410	–227
Ülejääk või puudujääk (% SKT-st)	–0,9	–1,9	2,2	–0,3
Üldvalitsuse võlg aasta lõpuks (% SKT-st)	8,6	8,6	6,7	5,9

Allikas: ESA

eriti mõjutanud tööstaaži osatähtsus. 1998 käivitus pensionikindlustuse III sammas, mis põhineb vabatahtlikel tulumaksuvabadel (kuni 15 % ulatuses brutopalgast) paigutustel kindlustusseltsidega sõlmitud pensionikindlustuslepingutesse või pensionifondide osakutesse. Käivitumas on ka kogumiskindlustuse põhimõtetele tuginev pensionikindlustuse II sammas. Pensionireformi eesmärk on asendada jooksvad väljamaksed järkjärguliselt kogumiskindlustusega, mis põhineb eelnevatel sissemaksetel, ning motiveerida inimesi säästma vanaduspäevadeks.

Muutunud on puuetega inimeste sotsiaaltoetuste süsteem ja töövõime kaotusega seonduvate pensionide süsteem, mis asendab senist invaliidsuspensionide süsteemi. Täiendatud on lastega perede toetuste süsteemi, mis peaks vähemalt osaliselt korvama laste kasvatamisega seostuvaid kulusid, eriti paljulapselistes peredes. Lastetoetuste suurus ei sõltu perekondade sissetulekutest. Muude sissetulekute nappust hüvitab teataval määral toimetulekutoetus. Suureneb sotsiaalprobleeme lahendavate eelarveväliste fondide ja mittetulundusühingute osa.

Tervishoiukulutusi rahastatakse valdavalt ravikindlustuse summadest haigekassa kaudu. Aasta-aastalt väheneb kindlustatavate raviteenuste maht ning riigieelarvest rahastatavate tervishoiukulude osatähtsus. Raviteenuste paremaks osutamiseks täiendati riigi omanduses olevate tervishoiuasutuste süsteemi eraomanduses olevate raviasutustega.

Hariduse rahastamisel kahandab riik enda osatähtsust, piirdudes haridustellimusega ainult sotsiaalselt vajalikus mahus. Suureneb õppurite endi (või nende vanemate) panus. Koolidele makstakse iga õpetatava lapse eest (nn. pearaha süsteem), kõrgkoole rahastatakse, andes neile tellimusi nn. riigieelarveliste üliõpilaste õpetamiseks nendel erialadel ja sellisel arvul, mida riiklikul tasemel vajalikuks peetakse. 1990. a-il tekkis palju nii kesk- kui ka kõrgastme eraõiguslikke haridusasutusi, mis rahastavad oma tegevust õppemaksust. Ka avalik-õiguslikes ülikoolides omandab tasuline õpe järjest suuremat osatähtsust. Üliõpilaste riiklikud stipendiumid on asendunud kommertspankadest saadavate õppelaenudega, kusjuures riik võtab endale ülesande laene tagada ning tasub ka kommertsintressi ja laenu saaja makstava intressi vahe.

Korrakaitsekulutuste kokkuhoiu huvides on toimunud mitu politseireformi, riigivalitsemiskulude kokkuhoiu eesmärgil on käivitatud haldusreform.

Eesti fiskaalpoliitikat iseloomustab seega eelkõige maksupoliitika mõningane omanäolisus (proportsionaalne tulumaks, sisseveotollide kauaaegne puudumine ja investeeringute vabastamine tulumaksust). Vajadus sobitada maksusüsteemi EL-i nõuetega võib aja jooksul omapära kahandada. Kulutusi hoitakse kokku pms. struktuursete reformide abil, mis tõhustavad eelarveliste vahendite kasutamist. Raha kasutamise läbipaistvuse suurendamiseks ja riigi kulutuste kontrollimise tõhustamiseks on riigikassa igapäevased laekumised, väljamaksed ja päevajääk muudetud Interneti kaudu kõigile nähtavaks.

Hinna- ja konkurentsipoliitika, omandireform ja erastamine on omavahel tihedalt seotud. Hinnakujunduse liberaliseerimisega alustati 1990. a-te alguses. See eeldas efektiivse turu olemasolu, riigi osa kahandamist majandustegevuses, riikliku omandi valdavat asendamist eraomandiga ning motiveeritud omanike ja eraettevõtjate teket. Omandireformiga otsustati ka heastada vähemalt osaliselt paljudele endistele omanikele Nõuk. ajal osaks saanud ebaõiglus ja tagastada nende õigusvastaselt võõrandatud vara. Omandireform teos-

tati mitmes etapis. 1991–93 erastati pms. väikeettevõtted (väärtus kuni 0,6 mln. kr.) ja katseliselt 7 suuremat tööstusettevõtet. 1992 asutati Saksa *Treuhand*'i taoline Erastamisagentuur, mis teostas pms. rahvusv. oksjoneid korraldades suurerastamise (rohkem kui 0,6 mln. kr. väärtusega ettevõtted). Üldjoontes viidi suurerastamine lõpule 1996 ja järgnevail aastail jätkus vaid üksikute ettevõtete müük. Mõnevõrra erinevalt erastati sellised monopoolsed infrastruktuuri ettevõtted nagu lennukompanii „Estonian Air", Eesti Merelaevandus ja Eesti Telekom. Elamufondi erastamisel kasutati erastamisväärtpabereid (EVP), mida jagati elanikele pms. töötatud aastate ja ka kompensatsioonina tagastamisele kuuluva vara (ka maa) eest. Elamufondi osas rakendati võimalust mööda restitutsiooni, s. o. tagastamist endistele omanikele või nende järeltulijatele. Kui see polnud võimalik, siis kasutati kompensatsiooniks erastamisväärtpabereid. Restitutsioonil ja erastamisväärtpaberitega kompenseerimisel põhines maareform, mille tulemusena tekkis taas maaeraomand. Huvide konfliktid ja maa kinnistamise protseduuride põhjendamatu keerukus muutsid maareformi aeganõudvaks ja probleemirohkeks ning see on siiani lõpetamata. Vaieldavaid küsimusi on ka elamufondi tagastamise osas (eriti seoses Saksamaale järelümberasunute varade tagastamisega ja omanikele tagastatud majades elavate üürnike õigustega).

Omandireform ja liberaalne välismajanduspoliitika tekitasid enamikus majandusvaldkondades piisava konkurentsi ja võimaldasid hinnapoliitikat liberaliseerida. Hindade taset ja nende põhjendatust kontrollinud Hinnaamet reorganiseeriti 1993 Konkurentsiametiks, mis jälgib konkurentsi toimimist, hoiab ära hinnamoonutusi põhjustavad kartellikokkulepped ning pakkumise liigse koondumise nende kaupade ja teenuste osas, kus välisturg ei saa tõhusat konkurentsi pakkuda. Valitsus reguleerib elektrienergia hinna taset (Eesti Energia on turgu kontrolliv monopoolne ettevõte, mille rakendatavate hindade põhjendatust peab kontrollima Energiaturu Inspektsioon). Kontsessioonilepingu lõppemiseni (2000. a.) monopoolses seisundis olnud Eesti Telefoni hinnapoliitikat ja telefonitariife sai riik kontrollida, kiites heaks või lükates tagasi ettevõtte äriplaani. Mõningate kohalike tariifide, hindade ja nende piirmäärade kontrollimise õigus on ka kohalikel omavalitsustel (vee ja kütte hinnad, bussipiletite hinnad, mõnes linnas üüri piirmäärad jm.).

1990. a-te I poolel põhjustas hindade taseme kiiret tõusu kohanemine maailmaturu hinnatasemete ja proportsioonidega. Oluliselt mõjutas seda ka mõningate varem subsideerimise tõttu moonutatud hindade (põllumajandussaaduste hinnad, üürid, transporditariifid jm.) lähenemine tegelikule tootmiskulude tasemele. 1990. a-te lõpul inflatsioonitempo kahanes ja näiteks tarbijahindade tase ületas 2000. a. I poolel 1999. a. I poole taset vaid 3,1 %. Järjest suurem osatähtsus hinnataseme muutumises oli maailmaturult sisestuvail hinnasignaalidel ja kaudselt Eesti hinnataset mõjutavail majanduspol. otsustel. Varem oli nii tarbija- kui ka tootjahindade kasv kiirem ekspordi- ja impordihindade kasvust, kuid alates 1999. a. II poolest olukord muutus. Euro nõrgenemine [illegible] ka Eesti kroon nii USA dollari kui ka [illegible] ning see viis ekspordi- ja impordihinnad [illegible] ritest johtuv kütuste hinna kallinemine [illegible] deerima kütuseaktsiiside kiire tõstmise [illegible] tud alkoholiaktsiisid tõstsid liialt alkoholi [illegible] suure illegaalse alkoholi turu, mistõttu [illegible] laekuma pidanud aktsiisi- ja käibemaksu [illegible] oma tegevusmahtu vähendama sunnitud [illegible] holitootjate tulumaksust. Seega hakkas [illegible] maksupoliitika oluliselt mõjutama [illegible] tagasiside hindade muutumiselt sundis [illegible] maksupoliitikat.

Tööjõu- ja tööturupoliitika. 1990. a-ll [illegible] hõive määra kahanemine ning hõivatute [illegible] nemine. Tööpuudus tekkis 1990. a-te [illegible] piirkondlik eripära — suurem on see Kag[illegible] suhteliselt väike näiteks Tallinnas. 1990 [illegible] kondlikud erinevused mõnevõrra vähenen[illegible] pikaajaline töötus. Vaatamata töötuse [illegible] kutsealal kvalifitseeritud tööjõust napp[illegible] tööjõu sissetoomist piiravad migratsioon[illegible] sioonikvoodid ja välismaalaste töölu[illegible] kus. Töötuid võtavad arvele piirkondl[illegible] tused, kes vahendavad tööpakkumisi [illegible] korraldavad nende ümberõpet ja koolitust. Tööturupoliitikat iseloomustab passiv[illegible] halise toetamise) suhteline nõrkus ja [illegible] tugevus. Kuigi töötu igakuist abiraha [illegible] a. jaan-st 400 kroonini, on see ikkagi [illegible] kuupalgast. Väike töötu abiraha peaks [illegible] otsimise ja leidmise ning ümberõppe [illegible] sellele on mõnes suure töötusega piirkon[illegible] jõudu ka erilist kvalifikatsiooni mitteo[illegible] abiraha madal tase oli tõenäoliselt ka [illegible] töötuist jäi pika aja jooksul varjatuks [illegible] lustuse laiendamine töötuks tunnistamis[illegible] töötuna registreerima.

Suhteliselt suur tähtsus on aktiivsel [illegible] ümberõppel ja ettevõtluskoolitusel. K[illegible] kust püütakse suurendada stardirahade [illegible] ettevõtete rajamiseks. Suure töötusega [illegible] tatakse uute töökohtade loomiseks [illegible] vahendeid. Palga alammäär lepitakse [illegible] tööandjate ja valitsuse esindajate kolmep[illegible] mistel. Kuupalga alammäär on [illegible] 1600 kr., alates 1. I 2002 1850 kr.) ja [illegible] nõrgad.

Kokku võttes on Eesti majanduspoliitika [illegible] majanduses kahandada ja anda osa funkt[illegible] Riigi säilivate funktsioonide tõhusamaks [illegible] ulatuslikke reforme. Säilitamaks püüdu[illegible] säästmaks kulutusi, eelistatakse nõrku[illegible] Konkurentsivõime tagamiseks püütakse [illegible] vähendada.

Hindade muutus eelmise aastaga võrreldes (%)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Tarbijahinnaindeks	1076,0	89,8	47,7	29,0	23,1	11,2	8,0
Tööstustoodangu tootjahinnaindeks	–	75,2	36,3	25,6	14,8	8,8	4,0
Ehitushinnaindeks	–	–	–	34,7	18,7	10,1	7,0
Ekspordihinnaindeks	–	–	–	15,2	11,4	7,6	2,0
Impordihinnaindeks	–	–	–	–	–	–	–

Allikas: ESA

ettepanekust oma rahani. *aastateks 1998—2002.* *1989—1999.* Tln., 1999; *Eesti* Trt., 1999; *Eesti Vabariigi ma-* Tln., 1999; *Erastamine Eestis:* Tln., 1999; *Eesti uue aasta-* *tuhande lävel: väikerahva võimalused ja valikud.* Tln., 2000; *Eesti Vabariigi majanduspoliitika tulemuslikkus ja Euroopa Liit.* Tln., 2000; *Riskid Eesti majanduses.* Trt., 2000; *Euro ja Eesti.* Tln., 2001; *Foreign direct investments in the Estonian economy.* Trt., 2001; *Muutused Eesti majanduses Euroopa Liiduga ühinemisel.* Trt., 2001.

Teet Rajasalu

POLIITIKA

on tagada riigi kui terviku ja *areng.* Ühe või teise piirkonna *vastuolu* või kokkuvarisemise ohu *piirkondlike* erisuste tasa-

regionaalpoliitika vajadus seoses 20. saj. *territoriaaldustega,* mis muudavad *struktuuri,* rahvastiku soolis-vanu- *poolt.* Keskvõimu sihipärase *tõttu* on muudatustega kaasne- *elanikkonna* sissetuleku kahanemine *rahvastiku* soolis-vanuselise struktuuri ebaproport- *piirkonnas* põhjustanud elanike

Ainult tasakaalustatud regionaal- *Ühtlased* loodusolud, väikesed vahe- *rändes* ning hajaasustus. Eesti-sisesed *peamiselt* pealinnapiirkonna ja muu *Pealinnapiirkonda* (Tallinna *moodustab* 37 % Eesti rahvastikust, *ja* 58 % põhivarasse tehtavatest *SKT* moodustas 1998 ligi-

järgmised indikaatorid: *sissetulek* leibkon- *ja investeeringud* (vt. tabel). *(Tartumaa* ja Pärnumaa) *mahajäänumad* on Ida- ja Võrumaa. Pealinna- *piirkondade* vahelised erinevu- *ja tööjõu* määra osas vasta- *majandustegevuse* valdkonnas käibe- *investeeringutes* u. 4-kordsed. *märkimisväärseid* regio- *suuremate* elanike rändevoogu- *keskustesse.* Kuna rahvas- *kohaliku* loomuliku iibe vähenemine *jätkub,* viib nooremaealiste ära- *piirkondadest* mitmes maa- *võime* kadumiseni. Demo- *põhjustab* tõenäoliselt oma- *mahajäämuse.*

ja tööstussektori kahanemine ning *idaturgudelt* lääneturgu- *linnade* ja Lääne-Eesti (Hiiu, *ülemat* arengut. Kirde- ja *arengutsoonilt* maha jäänud. Re- *rahvastiku* koon- *suurendab* regio-

Uuesti Eestis esimest korda *kontseptsioonis".* Eesmärgiks *majandustegevuseelduste* loomist, mis *elanikel* oma tööga elatist

teenida ning tagaksid elementaarse sotsiaalse infrastruktuuri taseme ja elamisväärse elukeskkonna. ENSV Plaanikomitee territoriaalplaneerimise osk-a põhjal asutati Majandusmin-i regionaalse arengu osk. 1990 koostati esimene regionaalpoliitika kontseptsioon. Kuna regionaalpoliitika loomise tõukejõududeks olid eelkõige ühiskonnas tekkinud sotsiaalsed vajadused, seati sihiks piirkondlikult tasakaalustatud tööhõive, sissetulekute, keskkonna- ja elamistingimuste, teenuste, elukvaliteedi ja elustandardi arendamine. Lähtudes Eestis kujunenud rahvastiku- ja poliitilis-sotsiaalsest olukorrast, seati üheks eesmärgiks ka riigi territoriaalse tervikliikkuse säilitamine, koostati regionaalpol. tsoneering, mis peegeldas omavalitsusüksuste sotsiaal-maj. hetkeolukorda ja arengutaset, ning kehtestati erisoodustused Narva piirkonna ettevõtetele. 1991. a. eesmärgid olid maapiirkondade majandusstruktuuri mitmekesistamine, omavalitsusliku algatusvõime saavutamine depressioonialadel ning taastootmise tagamine taandarenenud ja kehvade arengueeldustega piirkondades. Alustati asundustegevust, vähemarenenud piirkondade ettevõtetele kehtestati tulumaksusoodustused. 1992 moodustati Riigikantselei kohaliku omavalitsuse ja regionaalse arengu osk. Alustati koostööd Rootsi Riikliku Teaduse ja Tehnika Arengu Ametiga (NUTEK), selle raames hakati korraldama konsultantide ja ettevõtjate koolitamist ning Eesti ja Rootsi ettevõtluskontakte.

1993 asutati koostöös NUTEK-iga Kagu-Eesti ettevõtluskeskus, hiljem ka Viljandimaa ja Virumaa ettevõtluskeskus, Euroopa Liidu PHARE-programmi raames moodustati ärinõuandlate kett. 1994 töötati välja regionaalpol. kontseptsioon, mis sai aluseks hilisemale regionaalpol. tegevusele. Regionaalpoliitikat käsitati kui riigi poliitika osa, mis täiendab ja seostab omavahel teisi harupoliitikaid ning kooskõlastab riigiasutuste tegevust. Et soodustada kohalikku algatusvõimet, kavandati luua elujõulist ettevõtlust võimaldavad tingimused riigi kõigis piirkondades, arendada kogu riiki hõlmav kommunikatiivne infrastruktuur, toetada maamajanduse ümberstruktureerimist ja arengupiirkondade toimetulekuvõimet ning tagada esmaste teenuste kättesaadavust. Moodustati regionaalpoliitikaalast tegevust koordineeriva ministri ametikoht. Rakendati msg. regionaalpol. meetmeid: maavalitsuste arendusrahad ning ettevõtlustoetused, mitteriiklike ettevõtluskeskuste toetamine, üleriigilise tähtsusega arenguprojektide toetamine. 1995 moodustatud Regionaalpoliitika Nõukogu (a-st 1997 valitsuse asjatundjate komisjon) põhiülesandeks sai riigi regionaalpoliitika põhimõtete väljatöötamine ja nende rakendamise koordineerimine. Valitsuse korraldusega otsustati kolmele Kagu-Eesti maakonnale anda arengupiirkonna staatus. 1996 alustasid tegevust 6 regionaalpoliitika programmi: ääremaade, saarte, piirialade, külaliikumise toetamise, ühefunktsiooniliste asulate ja Ida-Virumaa programm. 1997 hakkas regionaalpol. meetmete haldamisega tegelema EV Siseмin., loodi Eesti Regionaalarengu Sihtasutus. 1998 käivitus Kagu-Eesti programm, mille eesmärgiks sai kolme Kagu-Eesti maakonna erinevate arendusprojekti-

Regionaalsed erinevused maakonniti (2000)

	Ettevõtete netokäive (tuh. kr. 1 el. kohta)	Hõivatute arv (tuh. in.)	Leibkonna-liikme keskm. netosissetulek kuus (kr.)	Töötuse määr (%)	Investeeringud põhivarasse (tuh. kr. 1 el. kohta)
Harjumaa (sh. Tallinn)	172,9	254,2	2771,3	11,5	16,3
Hiiumaa	36,5	5,2	1997,9	9,5	10,7
Ida-Virumaa	66,2	75,9	1629,7	21,1	6,5
Jõgevamaa	24,7	13,6	1586,9	17,0	7,7
Järvamaa	51,3	18,3	1880,7	15,8	7,0
Läänemaa	34,1	12,9	1871,3	14,9	9,3
Lääne-Virumaa	59,6	28,4	2000,6	13,6	12,3
Põlvamaa	25,6	10,4	1412,6	23,0	7,1
Pärnumaa	51,7	40,3	1934,8	11,1	9,8
Raplamaa	38,7	15,0	2013,4	16,4	8,3
Saaremaa	38,2	16,7	1801,0	12,2	7,5
Tartumaa	62,8	62,8	2181,3	11,4	13,6
Valgamaa	36,1	14,8	1632,2	12,6	8,9
Viljandimaa	40,6	25,9	1754,6	11,6	6,8
Võrumaa	35,8	14,2	1709,5	15,8	5,0
Eesti kokku	96,1	608,6	2183,8	13,7	12,2

Allikas: ESA

de toetamine. Alustati regionaalpoliitika sobitamist EL-i strukturaalpoliitika põhimõtetega.

Kogu Eesti terr-i hõlmava maj. restruktureerimise jooksul on eristunud enam ja vähem edukad piirkonnad. Siirdeajajärgu regionaalarengut iseloomustavad ühelt poolt põllum-e restruktureerimise ja kokkutõmbumise tõttu enamiku maapiirkondade suured raskused, teiselt poolt suuremate linnade edukam kohanemine uue majanduskeskkonnaga (v. a. Ida-Virumaa) [illegible] guerinevused [illegible] seal paiknevate [illegible] edukamalt on [illegible] nad, mille teenindus- [illegible] kult kasvanud ja [illegible] enam õnnestunud [illegible] Lääne turgudele. [illegible] tõttu edukaimad [illegible] maa, kus tugeva [illegible] lisavõimalusi ka [illegible] ühefunktsioonilisi [illegible] Võhma, Oru) ja [illegible] tuskeskust (Püssi, [illegible] tunud ümberstruktu[illegible] Võru-, Valga-, [illegible] on piirkonnad, [illegible] tugevalt kokku [illegible] väikeste sissetulekute [illegible] duse taseme poolest [illegible] olukorras. Kuigi [illegible] arenenud suhteliselt [illegible] davad geograafilised [illegible] nevad tegurid [illegible] teid. Väikesaartel [illegible] kuva väljarände [illegible]

B: M. Rei. *Regionaalpoliitika kujundamine [illegible] dus ja Eestis*. Tr[illegible]

VÄLISMAJANDUSSUHTED

Välismajandussuhted on Eestile eriliselt tähtsad. Väikeriigis on piiratud hulk loodusvarasid, tööjõudu ja kapitali, seega ei saa paljusid vajalikke kaupu kohapeal toota ning need tuleb sisse vedada. Ka on nõudlus koduturul väike ning kodumaised firmad peavad osa oma toodangust müüma välisturul, majanduskasvu peamiseks hoovaks on eksport. Lisaks kaupadele liiguvad riikide vahel ka teenused ja kapital, mille osa riikidevahelistes tehingutes on viimastel aastakümnetel järjest kasvanud.

Eestil on pikaajalised väliskaubandustraditsioonid. Nende kujunemisele on kaasa aidanud soodne geograafiline asend. Keskajal kuulus mitu Eesti linna Hansa Liitu ja osales seetõttu riikidevahelises kaubanduses. Väliskaubandus oli aktiivne ka EV-s 1918—40, mil peamised kaubanduspartnerid olid Lääne-Euroopa riigid.

NSV Liidu koosseisus toimusid välismajandustehingud peaaegu ainult teiste liiduvabariikidega ning kunstlikult kehtestatud hindade alusel. Seetõttu arvestati ka investeeringute tegemisel üleliidulisi plaane, lähtumata maailmaturu nõudlusest ja hindadest. Selle tulemusena kujunes Eestis tugev tööstus ja põllum., mille toodang suunati liiduvabariikide turule.

Alates taasiseseisvumisest (1991) on toimunud järkjärgulised muutused nii Eesti kaubavahetusstruktuuris kui ka kaubanduspartnerite osas. Liberaalne kaubanduspoliitika andis tugeva tõuke väliskaubanduse arengule. Kaubavahetuse ümberstruktureerimisele aitasid kaasa õigeaegsed reformid ja aktiivne majanduslepingute sõlmimine. Eesti välismajandussuhete jaoks oli väga tähtis lahkumine rublatsoonist ja oma raha kasutuselevõtmine.

Eesti väliskaubanduspoliitikat [illegible] väliskaubandusrežiim ja riigi väh[illegible] vaba liikumine ja välisinvesteeringute [illegible] ritud vahetuskurss ja valuutakomiteer [illegible] kaubandus- ja majanduskoostööleping[illegible] riikidega.

Eesti väliskaubandusrežiim on [illegible] Enamikus maailma riikides kaitstakse [illegible] tollide, -kvootide jm. meetmetega. Eesti [illegible] meetmeid üldiselt rakendatud ei ole. [illegible] ekspordipiirangud ja kõrged impordi[illegible] järel rakendati a-ni 1995 madalaid tolle[illegible] mootorsõidukite sisseveoks, a-st 2000 [illegible] tollid mõningate põllum-saaduste impo[illegible] datakse imporditolle vaid nende riikide [illegible] sõlmitud vabakaubanduslepingut.

Väliskaubanduspoliitika põhimõtteid [illegible] likult vähene sekkumine ettevõtjate [illegible] gutesse. Riigi peamine ülesanne on [illegible] hõlbustamine, tagades neile soodsa [illegible] ning toetades neile teenuste osutamist. [illegible] annavad võimaluse lisakapitali saamiseks [illegible] tasakaalustamiseks, on valitsuse poliitika [illegible] liberaalne. Puuduvad ka piirangud kapitali [illegible] tegutsevatele välisfirmadele on tagatud [illegible] võrdsed õigused.

Avatud väliskaubanduspoliitikat [illegible] poliitika. Krooni sidumine Saksa [illegible] euroga), kasutades valuutakomiteer [illegible] rahvusvaluuta usaldusväärsuse. Püsti[illegible]

Eestiga vabakaubanduslepingu sõlminud riigid

	Lepingu jõustumise aeg
Balti riigid (Läti ja Leedu)	1. IV 1994
Euroopa Liit[1]	1. I 1995
Ukraina	14. III 1996
EFTA[2]	1. X 1997
Tšehhi	12. II 1998
Slovakkia	13. III 1998
Türgi	1. VII 1998
Taani ja Fääri saared	1. XII 1998
Poola	1. I 1999
Sloveenia	1. III 2001
Ungari	1. III 2001
Bulgaaria	1. I 2002

[1]Euroopa Liidu liikmed on Austria, Belgia, Hispaania, Holland, Iirimaa, Itaalia, Kreeka, Luksemburg, Portugal, Prantsusmaa, Rootsi, Saksamaa, Soome, Suurbritannia ja Taani.

[2]EFTA ehk Euroopa Vabakaubanduse Assotsiatsiooni liikmed on Island, Liechtenstein, Norra ja Šveits.

Sõlmitud vabakaubanduslepingutega on Eesti eksportööridele a-st 1999 avatud kokku ligi 600 mln. tarbijaga turg. Läbirääkimisi vabakaubanduslepingu sõlmimiseks on alustatud Rumeeniaga.

topeltmaksustamise vältimise lepinguid on Eesti sõlminud enam kui 20 riigiga. Eesti välismajandustegevust mõjutavad ka lepingud, mis on sõlmitud rahvusv. organisatsioonidega ja riikide ühendustega. Nende hulgas on kolm Lääne- ja Kesk-Euroopa riike ühendavat liitu: Euroopa Vabakaubandusassotsiatsioon (EFTA — *European Free Trade Association*), Kesk-Euroopa Vabakaubandusleping (CEFTA — *Central European Free Trade Agreement*) ning EL. Neist mõjukaim, suurima liikmete arvuga ning tihedaima liikmetevahelise koostööga on EL. Rahvusv. majandusorg-dest on ulatuslikem Maailma Kaubandusorg. (WTO — *World Trade Organization*). Tihe koostöö toimub Eestil nii Rahvusv. Valuutafondi (IMF) kui ka Maj. Koostöö ja Arengu Org-ga (OECD). Viimasesse kuuluvad muuhulgas kõik EL-i liikmed ning seetõttu võib ka Eesti liitumine OECD-ga muutuda mõne aja pärast aktuaalseks. Lisaks osaleb Eesti msg. maj. eriorganisatsioonide tegevuses.

Euroopa Liit

Eesti ja EL-i suhted said ametlikult alguse aug. 1991, kui EL tunnustas kolme Balti riigi iseseisvust. Eestiga sõlmitud kaubandus- ja koostöölepingule kirjutati alla mais 1992, see jõustus märtsis 1993. 1994 sõlmiti Eesti ja EL-i vaheline vabakaubandusleping, mis jõustus 1. I 1995. 28. XI 1995 esitas EV valitsus avalduse astuda EL-i liikmeks. 1. veebr-st 1998 kehtib Eesti ja EL-i vahel assotsieerumisleping ehk Euroopa leping, mis sisaldab vabakaubanduslepingu sätteid, kuid milles nähakse ette ka pol. dialoogi, majandus-, kultuuri- ja finantskoostööd ning õigusnormide ühtlustamist. Vastavalt Euroopa lepingule ei rakenda EL mingeid tollipiiranguid Eesti tööstustoodete impordile, kuid piirangud on säilinud Eesti põllum- ja kalatoodete viimisele EL-i riikidesse. 31. III 1998 avati Eesti ja EL-i vahelised liitumisläbirääkimised. Nende esimeses osas (nn. sõelumises) vaadatakse läbi EL-i seadusandlus ja selgitatakse, kuivõrd Eesti seadusandlus sellele vastab. Sõelumisele järgnevad sisulised läbirääkimised. Eesti peab EL-iga liitumise päevast tema seadusandluse täielikult üle võtma ja seda rakendama, v. a. erandite puhul, milles on liitumisläbirääkimistel kokku lepitud, samuti peab Eesti täielikult üle võtma EL-is kehtestatud tollitariifid jm. väliskaubandust reguleerivad meetmed.

Maailma Kaubandusorganisatsioon (WTO) on ainus rahvusv. organisatsioon, mis reguleerib riikide omavahelist kaubandust. WTO on võrsunud 1947 Genfis sõlmitud Üldisest Tolli- ja Kaubanduskokkuleppest (GATT — *General Agreement on Tariffs and Trade*) ning ta alustas oma tegevust 1. I 1995. Eesti sai WTO liikmeks 13. XI 1999. WTO lepingutega on reguleeritud üle 90 % maailmakaubandusest ning määratud rahvusv. kaubanduse põhireeglid. WTO peamised põhimõtted on kaubanduse liberaliseerimine tollitariifide alandamise ja mittetariifsete kaubandusbarjääride kaotamisega ning kohustus kohelda kõikide WTO liikmesriikide kaupu võrdsetel tingimustel. WTO-ga liitudes kohustus Eesti täitma WTO asutamise lepingu põhimõtteid, peale selle lepiti ühinemisläbirääkimistel kokku kaubandusmeetmete (tollimaksude, riiklike toetuste jm.) maksimummäärad, mida Eesti tohib rakendada. Eesti ettevõtjatele mõjub WTO liikmelisus positiivselt — eelkõige tagab organisatsiooni kuulumine eksportijaile kõigi WTO liikmete turgudel võrdse kohtlemise ja soodsamad tollimäärad ning ühtlasi stabiilse majanduskeskkonna. WTO teavitamissüsteem kohustab riike teatama oma kaubandusrežiimi muutustest ja võimaldab Eesti ettevõtjatel tutvuda partnerriikide kaubandustingimustega. Eesti liikmelisus suurendab riigi usaldusväärsust välisriikide valitsuste ja ettevõtjate silmis ning aitab seeläbi kaasa ekspordi ja välisinvesteeringute

kasvule. Ühinemisega on Eesti saanud võimaluse osaleda aktiivselt WTO töös, kaubandusreeglite kujundamises ning WTO liikmete omavahelistes kaubandusvaidlustes.

Rahvusvaheline Valuutafond (IMF — *International Monetary Fund*) on enam kui 180 liikmega rahvusv. organisatsioon, mille eesmärk on arendada rahvusv. rahandusalast koostööd, aidata kaasa majanduskasvule ja vahetuskursside stabiilsuse säilitamisele ning anda riikidele ajutist finantsabi maksebilansi tasakaalustamiseks. Eesti on IMF-i liige a-st 1992 ning on saanud mitmel korral majandusreformide läbiviimiseks tugilaenu. Koostöö toimub pms. pol. dialoogi vormis. IMF aitas oma toetuse ja nõuannetega kaasa 1992. a. rahareformi ja sellele järgnenud majandusreformide õnnestumisele ning on toetanud jätkuvalt Eesti majanduspoliitikat. Raha- ja majanduspoliitika kujundamisel on Eesti juhindunud IMF-iga kokkulepitud majanduspol. memorandumitest ja majanduspoliitika hinnangutest, ta on järginud ka IMF-i koostatud statistilise informatsiooni standardeid.

Peale IMF-i teeb Eesti (eelkõige Eesti P
tööd muude rahvusv. finantsorg-dega —
Rahvusv. Arvelduspanga (BIS), Rahvus
ni- ja Arengupanga (IBRD) ning Euroopa
ja Arengupangaga (EBRD).

Majanduskoostöö ja Arengu Orga
Organization for Economic Cooperation
on 29 tööstuslikult arenenud riigi foorum
analüüsida, arendada ja täiustada va
sotsiaalpoliitikat. Eesti esitas 22. X 199
valitsusega OECD-le ühisdeklaratsioon
soovi Balti Regionaalprogrammi (BRP)
tulevikus OECD-ga liitumiseks. Alates
1998. a., on programmi raames korral
verentse, koostatud ülevaateid Balti r
võimaldatud konsultatsioone. Eesti o
Investeeringute ja Multinatsionaalsete
(CIME — *Committee on International Investment and Multinational Enterprises*) investeeringute
ning kavas on osaleda ka muude k

Eksport ja import

NSV Liidu koosseisus toimus peaaegu
vahetus teiste liiduvabariikidega. Veel
Eesti kaubavahetusest endise NSV Liidu
kuid järgmisel aastal hakkasid kaubandus
muutuma. 1992 vähenes Eesti väljaveo
Eesti krooni kehtestamine ja esialgne
ergutas eksporti ning aitas kaasa kau
orienteerimisele idast lääne. A-st 1995
käive kasvanud ligi viis korda. Ekspo
olnud kõikuv, keskmiselt on põhiekspo
kasvanud 19 % aastas. Kasv aeglustus
kui tekkisid probleemid SRÜ turgudel.
väikesest tagasiminekust, on oodata
kasvu ka järgmistel aastatel.

Väliskaubanduse analüüsimisel tuleb
kaubandust.

Põhieksport sisaldab Eesti kaupade
kaupade taasväljavedu; **üldeksport**
pordile ka väljavedu tolliladudest.
importi vabaks ringluseks, töötlemiseks
bimiseks; **üldimpordis** on kajastatud
sissevedu tolliladudesse. Kuna tolli
sealt eksporditud kaup ei ületa Eesti t
kaubanduse käive Eesti väliskaubandus
Eesti ekspordib kaupu ligi 140 riiki,
olid a-ni 1997 Soome, Rootsi ja Venemaa
on olnud Venemaa turg, mida mõjutavad
kui ka makseraskused. Venemaa osa
nerite seas on langenud u. 23 %-st
Soome ja Rootsi osatähtsus ekspordis
kaudu 20 %, aga 2001. a. moodustas

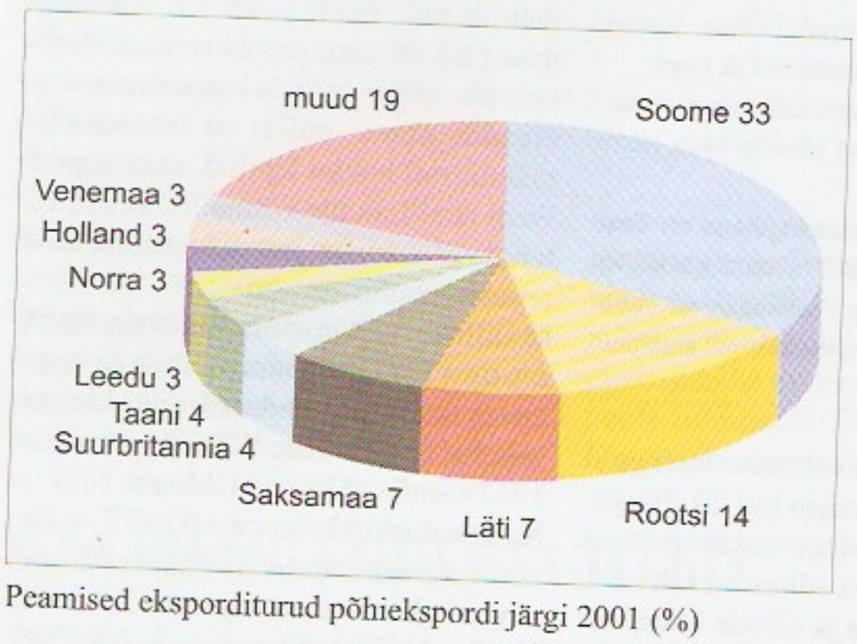

Peamised eksporditurud põhiekspordi järgi 2001 (%)

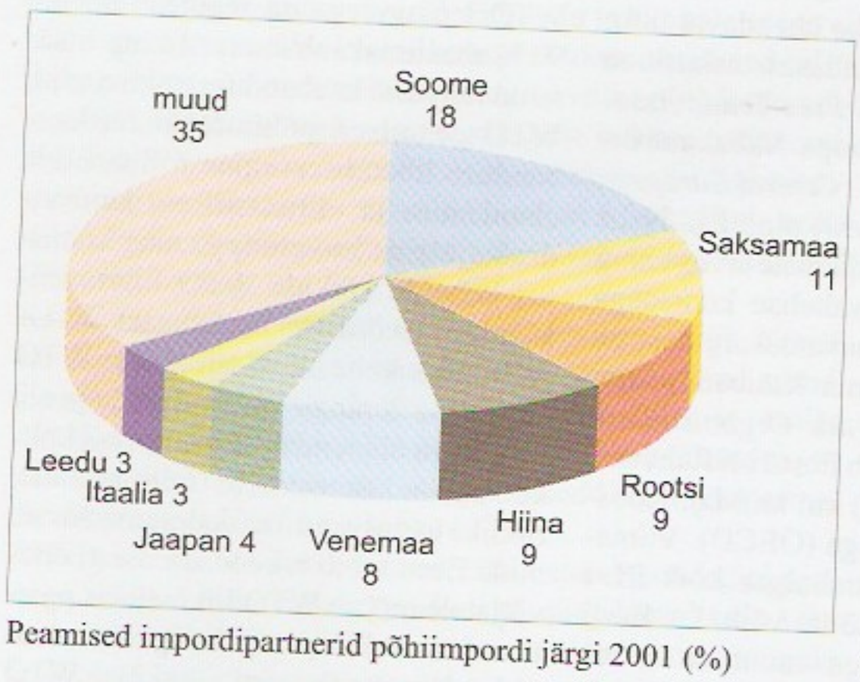

Peamised impordipartnerid põhiimpordi järgi 2001 (%)

Väliskaubanduse maht 1993–2001 (mrd. kr.)

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	
Üldeksport	10,6	16,9	21,1	25,0	40,8	45,6	
sellest *põhieksport*	–	15,6	19,0	21,3	29,5	35,2	
Üldimport	11,8	21,5	29,1	38,9	61,7	67,4	
sellest *põhiimport*	–	–	27,4	34,9	48,9	55,2	
Üldkaubanduse käive	22,4	38,4	50,2	63,9	102,5	113,0	
Põhikaubanduse käive	–	–	46,4	56,2	78,4	90,4	
Üldkaubanduse saldo	–1,2	–4,6	–8,0	–13,9	–20,9	–21,8	
Põhikaubanduse saldo	–	–	–8,4	–13,6	–19,4	–20,0	

Allikas: ESA

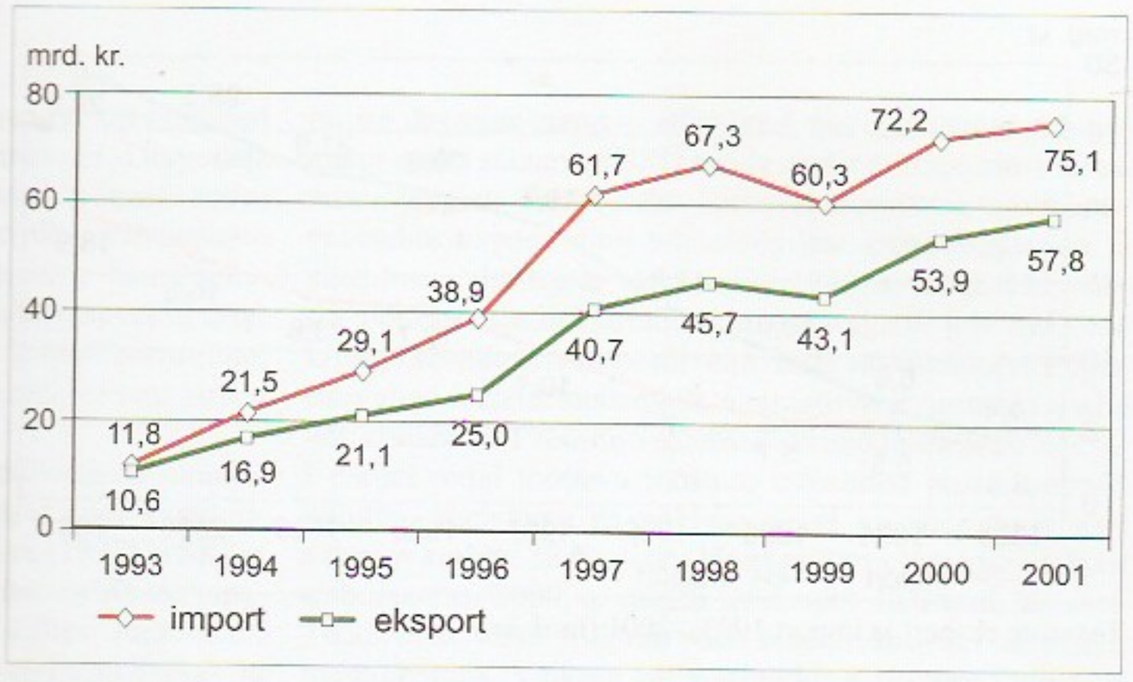

Kaupade põhieksport ja -import 1993—2001 (mrd. kr.)

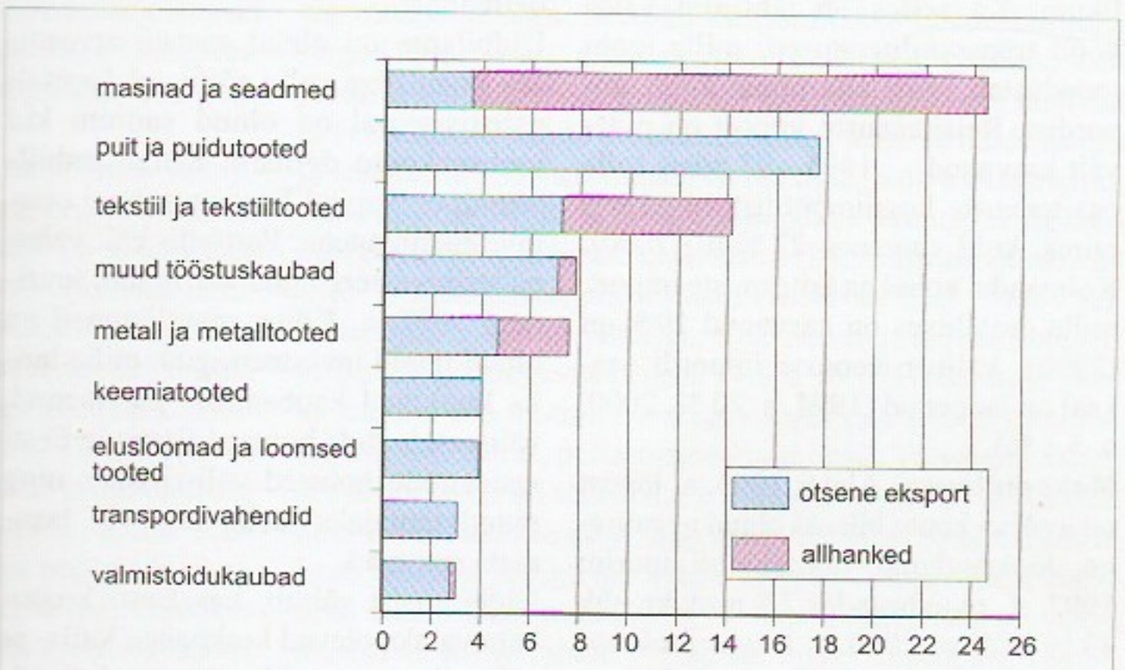

Põhieksport kaubarühmade järgi 1999 (%)

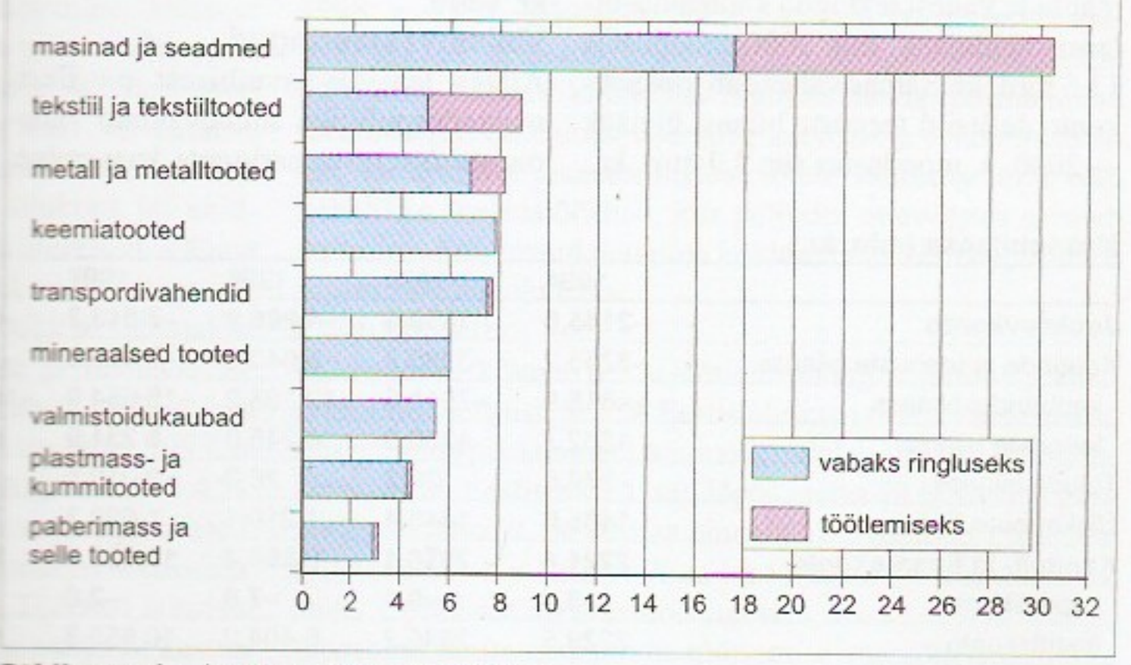

Põhiimport kaubarühmade järgi 1999 (%)

port, mis on kasvanud 4,4 mrd. kr-st (1993) 25,5 mrd. kr-ni (2000). Ligi poole teenuste ekspordist moodustavad transporditeenused. Teisel kohal on reisiteenused, mille osatähtsus on 36—37 %. Äriteenuste ekspordi osatähtsus on ligikaudu 10 %, muude teenuste maht on suhteliselt väike. Oluliselt on ekspordis langenud ehitusteenuste maht ja osatähtsus — 7 %-st (1995) 2,5 %-ni (2000).

Teenuseid imporditi 2000. a. 15,5 mrd. kr. eest (1993. a. 3,4 mrd. kr. eest). Võrreldes ekspordiga on teenuste im-

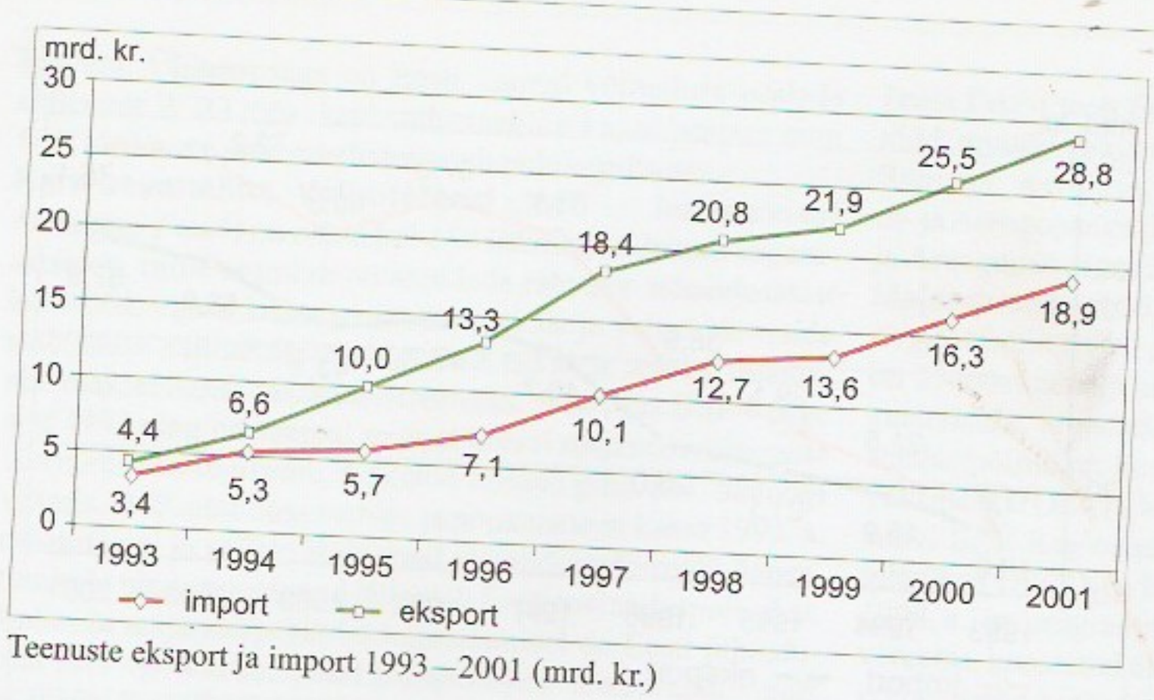

Teenuste eksport ja import 1993–2001 (mrd. kr.)

pordi maht ning kasv olnud tagasihoidlikum. Ka selles on tähtsaim valdkond transporditeenused, mille maht moodustab veidi alla poole kogu impordist. Reisiteenuste import on pidevalt kasvanud – 1995–97 püsis selle osa teenuste koguimpordist 16–18 % piires, kuid suurenes 22 %-ni (2000). Kolmandal kohal on äriteenuste import, mille osatähtsus on kasvanud 19 %-ni (2000). Valitsusteenuste impordi osakaal on langenud (1994. a. 20 %, 2000. a. 5,4 %).

Maksebilanss. Alates 1993. a. lõpust on jooksevkonto bilanss olnud negatiivne. Jooksevkonto defitsiit oli suurim 1997. a., moodustades 7,8 mrd. kr. ehk 13 % SKT-st. 2000. a. langes jooksevkonto defitsiidi ja SKT suhe 6,7 %-ni, moodustades 5,7 mrd. kr. Defitsiidi põhjus on kaupade impordi ja ekspordi mahtude vahest tekkinud kaubandusbilansi puudujääk, mis 2000 moodustas 13,5 mrd. kr. Samas vähendab jooksevkonto defitsiiti teenuste bilansi ülejääk – 2000. a. moodustas see 9,9 mrd. kr., kattes üle kahe kolmandiku kaubandusdefitsiidist.

Üldbilanss on olnud aastate arvestuses positiivne selle tõttu, et kapitali netosissevool on olnud suurem kui jooksevkonto defitsiit. Kõige stabiilsemalt on kapital Eestisse tulnud otseinvesteeringutena. Portfelli- ehk väärtpaberiinvesteeringud on olnud suurimad 1997. a. Kõige muutlikumad on olnud muud investeeringud, mille hulka kuuluvad kaubandus- jm. laenud, välisresidentide hoiused Eestis ja Eesti residentide hoiused välisriikides ning muud tähtajaks laekumata või tasumata summad.

Üldbilansist sõltub, kas Eesti krooni kattevaraks olevad keskpanga kulla- ja välisvaluutareservid suurenevad või vähenevad. 2000 suurenesid need ligi 2,3 mrd. kr. ja 2001 vähenesid 0,7 mrd. kr. võrra.

Välisinvesteeringud

Alates taasiseseisvumisest on Eesti majanduspoliitika suundi olnud välismaiste otseinvesteeringute kaasamine,

Maksebilanss (mln. kr.)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Jooksevkonto	**–2145,6**	**–1810,6**	**–4 806,9**	**–7 813,2**	**–6 752,0**	**–4 335,8**
Kaupade ja teenuste bilanss	–3253,2	–3285,2	–6 043,2	–7 423,0	–7 669,2	–4 482,7
kaubandusbilanss	–4615,9	–7615,5	–12 288,2	–15 654,9	–15 718,4	–12 938,7
teenuste bilanss	1362,7	4330,3	6 245,0	8 231,9	8 049,2	8 456,0
Tulude bilanss	–378,0	28,2	26,2	–2 010,5	–1 164,0	–1 505,8
Ülekannete bilanss	1485,6	1446,4	1 210,1	1 620,3	2 081,2	1 653,5
Kapitali- ja finantskonto	**2221,4**	**2836,1**	**6 396,4**	**10 953,3**	**6 869,8**	**6 742,4**
kapitalikonto	–8,1	–9,1	–7,8	–2,0	25,2	17,8
finantskonto	2229,5	2845,2	6 404,2	10 955,3	6 844,6	6 724,6
Otseinvesteeringud	2789,4	2283,8	1 329,9	1 781,2	7 989,7	3 208,2
Portfelliinvesteeringud	–183,4	–255,1	1 784,4	3 655,1	–23,4	156,0
Muud investeeringud	–376,5	816,5	3 289,9	5 519,0	–1 121,7	3 360,4
Vead ja täpsustused	319,8	174,9	–361,1	–368,8	8,6	–225,2
Üldbilanss	**395,6**	**1200,4**	**1 228,4**	**2 771,3**	**126,4**	**2 181,2**
Reservid	**–395,6**	**–1200,4**	**–1 228,4**	**–2 771,3**	**–126,4**	**–2 181,2**

Allikas: Eesti Pank

VÄLISMAI

a-st 1989 on Eestisse
kr. välismaiseid
(seis 31. XII 2001).
gud on Eesti majandu
aidanud mitme tegur
olnud olulisimaid
võimalusi, ühtlasi
rahvusv. tasemel
ning uusi töö- ja
Eesti välisosalusega
vad väga suures
siis aitavad nad
sakaalustada. Väli
musena on tekkinud
kasvanud riigi
Eesti ettevõtete
Osa investeeringuid
uutesse tööstusharudesse.
Välisosalusega ettevõtted
hinnanguliselt ligi
dist ja välismaised
võtted toodavad
SKT-st. Välismaised
gute sissevool
valt jooksevkonto
des seega riigi
biilsust.
Riikidest on aktiivsemad
olnud Rootsi (39,5 %
guist) ja Soome (25,0 %
USA (9,5 %) ja Hollan
vusalade järgi on
guid tehtud rahandus-
sesse (20 %), veon
sidesse (22 %) ning
bandusse (14 %).
Eesti on välismaised
vesteeringuid ligi 7,5
sellest 41 % on läinud
torisse. Riikide
investeeringutest
34 % Lätisse.

rimise järgmine etapp — ettevõtted, mis olid varem põhilise müügimahu suunanud SRÜ turule, pidid korrigeerima turustusstrateegiat. Takistuseks osutusid ettevõtete likviidsete vahendite nappus ning tehnoloogilise arendustegevuse ja uuenduste rahastajate väike valik. 1999. a. jooksul kiirenesid töötleva tööstuse struktuuri muutused, mis johtusid Vene kriisiga seonduvast ekspordivõimaluste vähenemisest. Paljud ettevõtted leidsid toodangule alternatiivsed turustuskanalid või kohandasid tootmismahtusid turunõudlusele. 1999. a. I poolel pidid töötleva tööstuse ettevõtted peale tootmiskulude vähendama ka põhivaradesse investeerimist, mis vähenes keskm. 32 %. Aasta lõpus töötleva tööstuse olukord stabiliseerus. 2000. a. müüdi toodangut 40,6 mrd. kr. eest. Töötleva tööstuse struktuur püsis sajandivahetusel suhteliselt muutumatuna. Väikese käibe ning kitsa siseturu tõttu pole Eesti ettevõtetel võimalik saavutada vajalikku kapitali kontsentratsioonimäära. Seetõttu eksporditakse Lääne-Euroopa turgudele pms. nn. nišitooteid või osaletakse rahvusv. tööjaotuses allhanketöödega. Lisaks tootmistegevusele müüvad ja vahendavad paljud tööstusettevõtted teiste firmade kaupu ja teenuseid. 1999 saavutasid Eestis müügiedu tööstusharud, mille käibest üle 90 % andis põhitegevus. Põhitegevuse osakaal oli töötleva tööstuse keskmisest (84,5 %) väiksem toiduaine- ja ehitusmaterjalitööstuses (vastavalt 76,3 ja 80,4 %). Suhteliselt kitsalt spetsialiseerunud puidu- ja kergetööstusettevõtetes (põhitegevus keskm. 94,8 ja 96,7 %) ostetakse sisse ka suurem osa tootmise abitegevustest (arvutite ja tootmisseadmete hooldus, puhastusteenused jms.). Tööstustöötajate arv sõltub suuresti tööstusharu müügiedust. 2000. a. jooksul turuolukord muutus ning nõrgemad ettevõtted pankrotistusid. Eesti tööstuse arengu üks eeldusi on tööjõuturu võime kohaneda reaalsektori muutustega, s. t. et madalseisus olevatest tööstusharudest vabanev tööjõud leiaks rakenduse mujal. Töötlevas tööstuses kokku kasvas töötajate arv 2000. a. 6 %. Üha vähem inimesi on hõivatud toiduainetööstuses; 2000. a. töötas seal 17 % töötlevas tööstuses hõivatutest, 1998. a. 21 %. Töötajate arv on suurim tavapäraselt tööjõumahukas kergetööstuses (21 %), millel on madalatest palkadest tulenev kulueelis. Suhteliselt kapitalimahukad tööstusharud on ehitusmaterjali-, keemia- ja toiduainetööstus. Tavapäraste rasketööstusettevõtete vähesuse tõttu võib kohalikku masinatööstust, kus paljudes ettevõtetes seisneb tootmine sisseveetud detailide kokkumonteerimises, hinnata pigem tööjõumahukaks.

Puidutööstus

Puidutööstus hõlmab puidu töötlemist ning tselluloosi, paberi ja mööbli tootmist. See on Eestis oluline ja vana tööstusharu, mis põhineb pikaajalistel traditsioonidel ja kohaliku tooraine olemasolul. Eestis oli 20. saj. lõpul metsa all ligikaudu pool maismaa pinnast, metsamaa pindala oli ligikaudu 2 mln. ha. Puidutööstuses ja selle allharudes töötas u. 16 000 in. ja see andis 19 % Eesti tööstustoodangust.

Esimesed suuremad puidu töötlemise ettevõtted olid vee jõul töötavad sae- ja paberiveskid. 1644—1710 Tallinnas tegutsenud paberiveski oli Eesti esimene paberimanufaktuur. 1734 rajati Räpina paberivabrik. 1783 asutas kaupmees J. F. Jürgens mööblivabriku, mis tegeles pms. peeglite raamimisega. 1823 hakkas F. W. Wistinghausen ehitama Ülemiste paberivabrikut. Vabrik alustas tööd 1839; peale vesiratta võeti seal kasutusele 36-hobujõuline aurumasin ja 1843 hakkas tööle Pariisist tellitud paberimasin. 1893 rekonstrueeriti Ülemiste paberivabrik tselluloosivabrikuks. Raamatukaupmees

Imavere saeveski laoplats (1998)

Imavere saeveski juhtimispult (1998)

AS Ökoehitus (Võnnu, 2001)

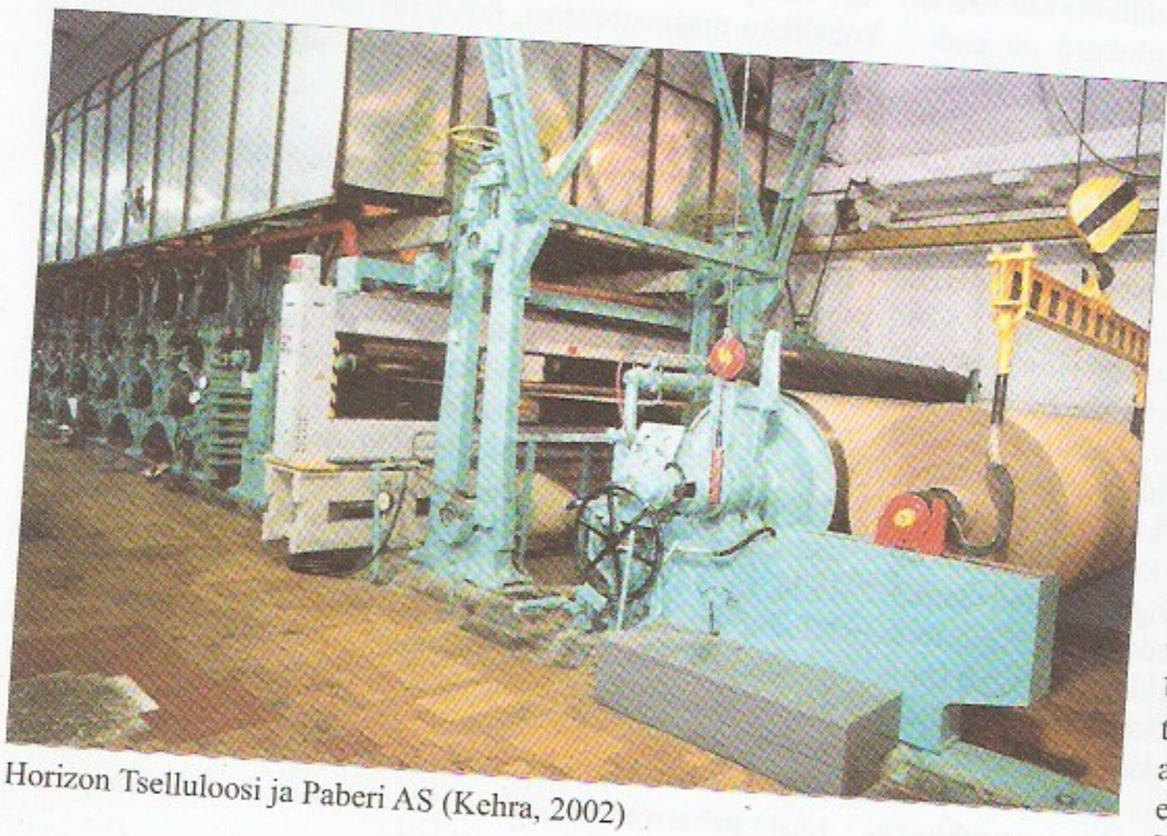

Horizon Tselluloosi ja Paberi AS (Kehra, 2002)

Georg Eggers asutas [illegible] nufaktuuri. 1886 [illegible] Härjapea jõe suurim [illegible] veski — paberivabrik [illegible] a-ni 1895 ja andis [illegible] linna Paberivabrik E. [illegible] rajatud auruveskist [illegible] Vineeri- ja Mööbli[illegible] seal valmistama [illegible] üle 1300. 1912 ehitati [illegible] osk. 1899 rajati Pärnu [illegible] „Waldhof" filiaal, [illegible] suurimaks tselluloosi[illegible] I maailmasõja ajal [illegible] EV-s jätkus puidu[illegible] ekspordis olid metsa[illegible] lisel kohal. 1927 [illegible] ri- ja Puupapivabrikus [illegible] luloositehas, tööd [illegible] Paberivabrik E. [illegible] ja puumassivabrik [illegible] asut. 1899), as-i „Tal[illegible] papivabrik (asut. [illegible] Kehra tselluloosi[illegible] paberiliikidest valmistati trüki-, kirja- ja kartongpaberit. Väärtuselt moodustasid tooted ligikaudu [illegible] tähtsuselt 60—70% [illegible] veost (1933). Oluline [illegible] masti saeveskites, [illegible] mööblivabrikutes ja [illegible] tikuvabrikutes. [illegible] töötajaga saeveskid [illegible] veskit. Suurim puidu[illegible] oli A. M. Luther [illegible] vabrik. Põhilisteks [illegible] turgudeks olid Suurbritannia, Taani ja Prantsusmaa. [illegible] sid suured tsükliliste [illegible] tulenesid majanduselu [illegible] langusest ja kaitsetollide [illegible] kasvas jõudsalt [illegible] rekordiline 466 mln [illegible] jali), seejärel jäi [illegible] kaudu 250 mln. m³ [illegible] Eesti NSV puidu- ja [illegible] dangust valmistati [illegible] dik Tallinnas, [illegible] neeri, mööblit, [illegible] tselluloosi, pappi, [illegible] ettevõte oli [illegible] tööstus", kuhu [illegible] nim. Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinaat (nüüdne [illegible] Tselluloosi- ja Paberivabrik ja Rakvere Puidutööstuscenter [illegible] teeringuid ja tapet. [illegible] Uued tööstusettevõtted [illegible] tsentraalsetele piirkondadele [illegible] arvestati teiste NSV Liidu [illegible] elanikke. Tähtsamad [illegible] Tallinna Vineeri- ja [illegible]

1925	1935	1950	1960	1970	1980	1985	1990	1995	2000
305,7	229,5	578,0	891,0	798,0	637,0	668,0	500,0	363,8	1436,5
4,3	11,0	11,3	23,1	32,6	30,3	32,0	23,0	11,2	18,4
–	–	–	–	3,2	3,8	13,4	19,5	11,0	17,8
–	–	–	0,4	22,8	100,2	103,7	153,3	128,4	175,8
16,2	71,4	45,5	95,1	118,1	86,5	104,1	68,4	6,7	54,4
38,3	18,8	37,7	86,8	105,0	93,1	90,3	77,3	5,9	52,4
–	–	–	–	–	4,9	4,2	4,8	0,4	1,9

AS, Viisnurga AS ja Tarmeko AS.

Uuteks harudeks on puidutööstuses kujunenud palkmajade tootmine (valdavalt Saksamaa turule) Mountain Loghome'i OÜ-s ja Ökochituse AS-is ning uste ja akende tootmine Viljandi Akna ja Ukse AS-is ning Haapsalu Uksetehase AS-is. Puidutööstuse ettevõtete tootmisvõimsuste rakendatuse tase on võrreldes teiste tööstusharudega suhteliselt kõrge (üle 70 %), kuid toodangu kvaliteedi parandamist takistab amortiseerunud tehnoloogia, eelkõige tselluloosi- ja paberitööstuses. Puidutööstuse osakaal töötleva tööstuse toodangu müügis on aasta-aastalt suurenenud, sest tootmine põhineb kohalikul metsaressursil ning toodang turustatakse pms. Lääne-Euroopas. Puidutootmise edasist laiendamist takistavad ettevõtete hinnanguil majanduskeskkonna ebakindlus ning kvalifitseeritud tööjõu puudus. Eriti kiiresti kasvas puidu eksport soodsa turukonjunktuuri tõttu a-il 1997 ja 1998 (vastavalt keskm. 65 ja 25 % kuus).

Keemiatööstus

Keemiatööstus, eriti põlevkivi töötlevad harud ja väetiste tootmine, on aastaid olnud Eesti olulisimaid tööstusharusid. Suhteliselt heal tasemel on olnud ka valdavalt ekspordisuunitlusega tarbekeemiatoodete, ravimite ning plast- ja kummitoodete valmistamine.

Eesti esimesed keemiatööstuse ettevõtted rajati 19. saj. alguses. Neis valmistati pms. vaskvitrioli, pliisuhkrut, äädikat ja värvaineid. Sajandi II poolel tegutses pms. Narva ja Pärnu ümbruses hulk keemiamanufaktuure. Suurimate hulgas olid Narvas asuvad kaupmeeste J. Volcki ja G. Gerdau ettevõte (tootis äädikat, vaskvitrioli ja värve) ja Bergmanni äädikamanufaktuur, Tallinnas asuv Eggersi ettevõte (tinasuhkur, värvained) ja Pootsi mõisas Pärnumaal paiknev keemiamanufaktuur. 1896 moodustati esimene keemiatööstuse as., R. Mayeri keemiavabrik, mis töötas a-ni 1920.

1930. a-il arenes keemiatööstus tähtsuselt kolmandaks tööstusharuks. 1927 alustas tegevust Eesti Kunstsarve Vabrik O. Kerson & Co, mis varustas nööbi- ja kammitööstust toormega. 1920. a-il asutati hulk kosmeetika-, seebi-, laki-, liimi- ja farmaatsiatehaseid. Kosmeetika- ja kodukeemiavahendeid, konserve, kastmeid, essentse jm. tootis as. „Odor". Kummitööstusele pandi alus 1924 asut. as-i „Põhjala" kummivabrikuga. Keemiatööstuse harude hulka arvati ka tikutööstus, mis sai alguse 1860. a-il ning arenes tõusujoones I maailmasõjani, mil välisturuga ühenduse katkemise tõttu tekkis kemikaalipuudus. 1920. a-il kasutati toorainena kodumaist haava-

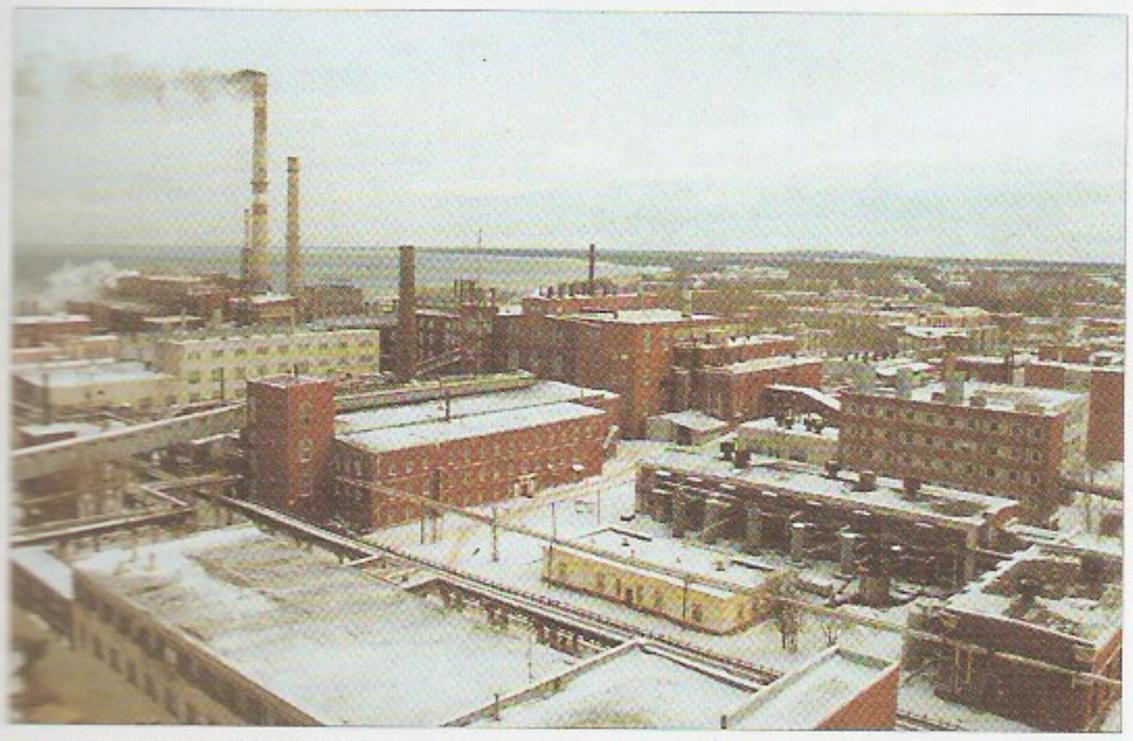

AS Silmet (Sillamäe, 1997)

puitu, kemikaalid veeti sisse. Suur osa toodangust eksporditi. 1923 töötas Eestis 4 tikuvabrikut (Tallinnas, Viljandis, Pärnus ja Paides).

Nõuk. ajal tarvitasid keemia- ja naftakeemiatööstus põhil. kohalikku põlevkivi ja fosforiiti, sisse veeti apatiiti, püriiti, metanooli, plaste, maagaasi jm. Suur osa toodangust turustati väljaspool Eestit. Keemiatööstuse harud olid naftakeemia-, põlevkivikeemia-, tarbekeemia-, põhikeemia- ning laki- ja värvitööstus, plastmass- ja laiatarbekummitoodete valmistamine. Suuremad ettevõtted olid „Eesti Fosforiit", V. I. Lenini nim. Kohtla-Järve Põlevkivikeemia Tootmiskoondis, Kiviõli Põlevkivikeemiatehas, „Flora", „Orto", Tallinna Keemia- ja Farmaatsiatehas, „Salvo", „Polümeer", „Estiko", „Põhjala" jmt.

Alates Eesti taasiseseisvumisest on keemiatööstuse osatähtsus vähenenud. 2000 moodustasid keemiatooted 7,6 % Eesti tööstustoodangust. Keemiatööstuse ettevõtted turustasid toodangut 3,1 mrd. kr. eest. Kemikaale ja keemiatooteid valmistati 2291 mln. kr. ning kummi- ja plasttooteid 785 mln. kr. eest. Seoses varasemate oluliste kaubanduspartnerite Venemaa ja teiste SRÜ riikide majandusraskustega, maailmaturu negatiivsete hinnamuutustega ja konkurentsivõime vähenemisega nii sise- kui ka välisturul (hinna ja kvaliteedi suhe) on Eesti keemiatööstuse arengus toimunud mõningane taandareng. Lõpetatud on mittetõhusate fosforväetiste tootmine, vähenenud on põlevkivikeemiasaaduste — benseeni ja karbamiidi — ning mitme tarbekeemiatoote ja ravimi valmistamine. 1997 hakkas AS Kemivesi valmistama uut toodanguliiki koagulanti. Keemiatööstuse olemasolevad tootmisvõimsused lubavad väli- ja sisenõudmise kasvades enamiku toodete valmistamist oluliselt suurendada.

Enamiku suurem[illegible] võtete toodangul [illegible] või on väga väike[illegible] keemiatööstuse [illegible] lustest (2000. a. k[illegible] sh. kummi- ja plast[illegible] gimahust) ja [illegible] tegutsenud suurem[illegible] ettevõtted on kem[illegible] Keemiagrupi AS [illegible] AS Nitrofert, AS [illegible] vesi, lakke ja värv[illegible] Sadolin ja AS Balti[illegible] pesuvahendeid t[illegible] Flora Liit, kummi- ja [illegible] valmistavad Tallinn[illegible] Tehase AS, Estiko [illegible] plast ning ravimeid [illegible] Farmaatsiatehase AS.

Ehitusmaterjalitööstus

Ehitusmaterjalide [illegible] haliku toorme — [illegible] savi, liiva ja kru[illegible]

Keemiatööstuse toodang 1950–2000

	1950	1960	1970	1980	1985	1990
Mineraalväetised, ümber arvutatuna 100 %-lisele toimeainesisaldusele (tuh. t)	77,9	464,6	25,5	267,9	243,5	215,5
sh. lämmastikväetised						
fosforväetised				119,2	111,8	105,8
Väävel (tuh.t)				123,3	115,3	100,0
Väävelhape (tuh. t)	–	3,3	5,2	4,4	3,6	1,0
Pesupulber (tuh. t)	–	131,7	173,0	–	–	–
Laki- ja värvitooted (tuh. t)	0,2	0,5	1,9	26,5 7,8	34,5 8,7	36,5 6,7

Viru Keemiagrupi AS-i rajatised Kohtla-Järvel (1997)

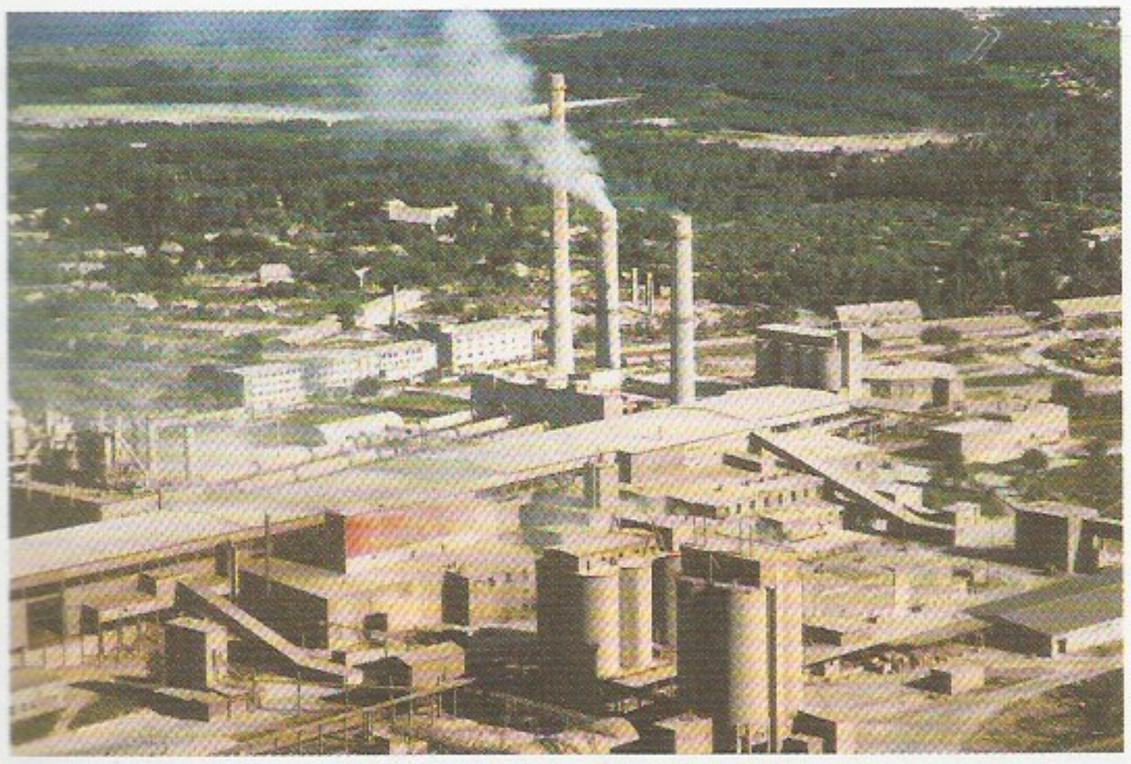

AS Kunda Nordic Tsement (1997)

ja keskkonda saastav tööstusharu. Suurte paneelelamute ehitamise ajajärgul arenes eriti jõudsasti monteeritavate raudbetoontarindite ning silikaltsiitplokkide ja -paneelide tootmine. Pärast II maailmasõda rajati Tallinnas ja Tartus raudbetoontoodete tehas, elamuehituskombinaat jt. ettevõtteid. Olulisimad olid Narva Ehitusmaterjalide Kombinaat, mis tootis seinamaterjale ja -plokke sealsete soojuselektrijaamade põlevkivituhast, tsemenditehas „Punane Kunda" ja tootmiskoondis „Silikaat". Peale riiklike ettevõtete valmistati ehitusmaterjale koondise Eesti Kolhoosiehitus (EKE) ettevõtetes. ENSV ajajärgu lõpuosas hakati suuremat tähelepanu pöörama ka viimistlusmaterjalide tootmisele.

Taasiseseisvusaja alguses 1990. a-il ehitusmahud vähenesid. Suurelamuehitus peaaegu seiskus. Selle aja ehitusmaterjalitööstust iseloomustab aktiivne erastamine ja koondumine. Mõnevõrra suutsid suurelamuehituse vähenemist korvata väiksemate elamute ehitamine ja uuendamistööd. Mitu ettevõtet olid majanduslanguse ajal tootmise sulgenud (nt. 1996 lõpetas USA firmale GGI erastatud ettevõte „Järvakandi Tehased" lehtklaasi tootmise). 1994 hakkas mitu välisinvestorit mahutama kapitali ehitusmaterjalitööstusesse. Investeeringuid tehti ettevõtete tootmistehnika ajakohastamisse ja keskkonnakaitsesse. Koos investeeringutega kasvas ka eksport. Suuremate (50 ja enama töötajaga) ehitusmaterjale tootvate ettevõtete toodangust moodustas eksport 2000. a. üle 40 %. Klaastoodete osas oli ekspordi osatähtsus 60 %. Põhiline eksportkaup oli kivist, kipsist, tsemendist, asbestist jms. materjalist tooted. 2001 eksporditi tsementi, kipsi ja kivitooteid 181 mln. kr., keraamikatooteid 71,3 mln. kr. ning klaasi ja klaastooteid 444 mln. kr. eest. Hoolimata ehitusmaterjalide väljaveo olulisusest, ületab a-st 1994 ehitusmaterjalide sissevedu väärtuselt väljaveo. 20. saj. lõpul andis lõviosa toodangust kümmekond suurettevõtet. Ehitusmaterjalitööstuses töötas 2000. a. 3500 in., suhteliselt palju on väikese töötajate arvuga ettevõtteid.

Peamised tooterühmad (ja tootjad) on tsement (Atlas Nordic Cement Ltd. OY-le kuuluv AS Kunda Nordic Tsement), betoonisegud ja betoonist ehitusmaterjal (AS Tarim, Rudus Eesti AS, AS E-Betoonelement, OÜ Est-Stein-B, AS

	1925	1935	1950	1960	1970	1980	1985	1990	1995	2000
				192	699	937	943	889	106	135,3
						608	584	693	78	134,1
			109	310	337	267	255	203	31	16,9
	68	40	91	101	964	1 213	1 094	938	418	329,1
						34 226	36 039	23 724	45	–
			–	–	61	58	72	69	–	–
						28	10	33	306	377,0
	124,3	956,9	470	1832	1932	1 987	2 297	1 638	1489	–
	4,9	15,4	71,1	190,3	196	210	212	185	16,8	21,2

Elcoteqi üldvaade (2001)

Loksa Laevatehase sisevaade (2002)

Lasbet), tellised ja katusekivid (AS Optiroc, AS Silikaat), lehtklaas (AS Elvex) ja tehnilised klaastooted (AS Glaskek, AS Klaasmerk), lubi (Rakke Lubjatehase AS), kivi- (AS Saare Dolomiit, OÜ Väokivi-E, Packivitoodete Tehase OÜ) ja keraamikatooted (AS Siker, AS Fibo ExClay Eesti, AS Saviton).

Metalli-, masina- ja aparaaditööstus

Metalli-, masina- ja aparaaditööstus on Eesti tähtis tööstusharu. 2000 andis see

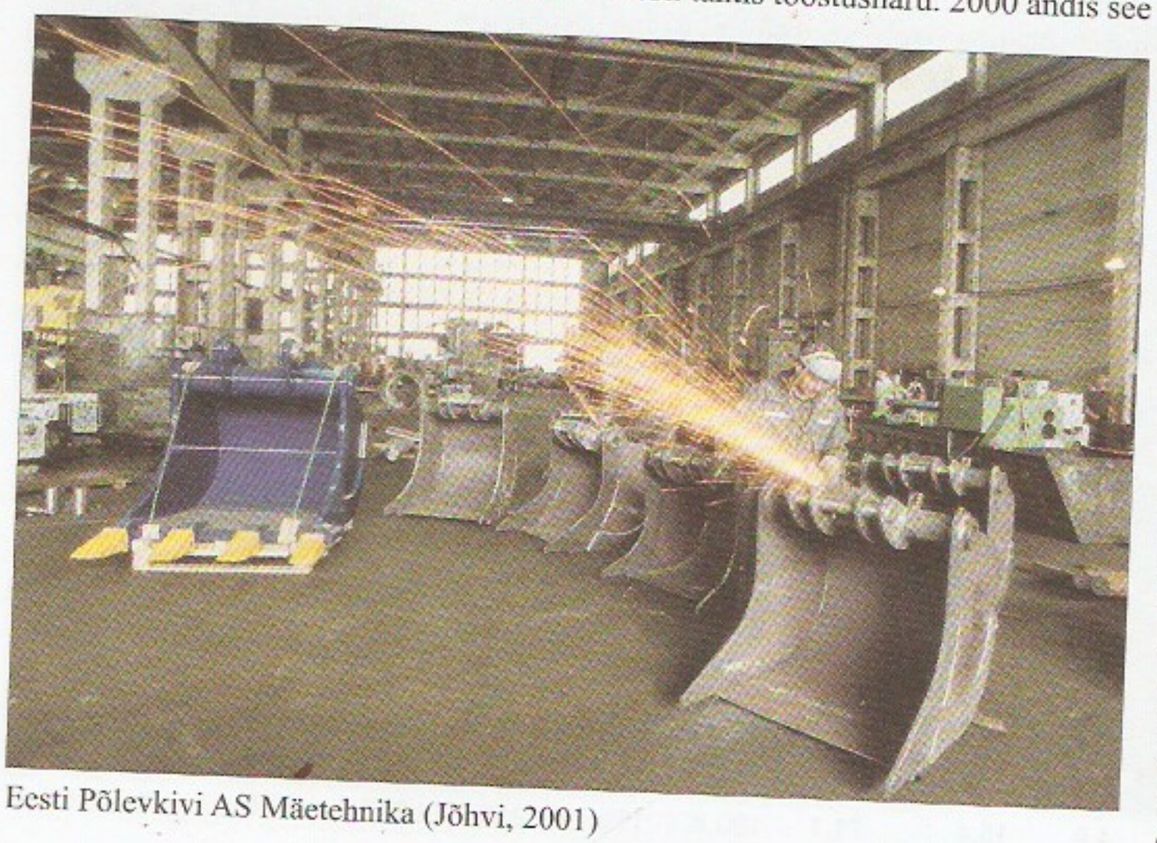

Eesti Põlevkivi AS Mäetehnika (Jõhvi, 2001)

tööstusharu 17 % [illegible]
toodangust, varustus[illegible]
jõust, hõlmas 18 % [illegible]
valmistas 35 % Eesti [illegible]
Eesti metallitööstus [illegible]
19. saj. II poolel, [illegible]
üks masinatehas. [illegible]
gens Tallinnas mehaanika[illegible]
rajas F. Wiegand Rail[illegible]
koja, 1861 toodi see [illegible]
laiendati ja ettevõtet[illegible]
tehas. 1890 rajati [illegible]
ehitustehas, 1891 [illegible]
raudteetöökoda. [illegible]
alustasid tööd vag[illegible]
Mõisaküla raudteetehas [illegible]
nikatehas „Volta" [illegible]
uus masinatehas. 20 [illegible]
Eestis aparaaditööstus [illegible]
tu telefonivabrik. Sa[illegible]
nendil kujunes sead[illegible]
tega suurimaks ette[illegible]
Laevaehitus- ja Mehaa[illegible]
(asut. 1912), tunduvalt [illegible]
tehas (1912), 1913 [illegible]
Tehaste AS.
Eesti iseseisvuden[illegible]
metallitööstus oma [illegible]
tooraine ja kütusega [illegible]
Tehased töötasid [illegible]
või jäid seisma. To[illegible]
masinaid kohaliku [illegible]
tarbeks. Ainsana [illegible]
duskeskkonnaga F. [illegible]
kus valmistati põl[illegible]
seadet, lokomobiile, [illegible]
külmutusseadmeid, [illegible]
piiritusvabrikute [illegible]
mitu 30—40 töötaj[illegible]
a-te II poolel asutati [illegible]
ja „Standard-Radio" [illegible]
dise Bekkeri laevat[illegible]
oü. RET, telefoni ja [illegible]
vastuvõtujaamu ning [illegible]
nejaamu ehitas as. „[illegible]
Nõuk. ajajärku [illegible]
lise turu jaoks toot[illegible]
kus. Toodeti suure[illegible]
seadmeid NSV Liit[illegible]
tarvis. Toodangu hulk [illegible]
rimootorid, muundu[illegible]
raadiovastuvõtjad, [illegible]
med, raadioaparaa[illegible]
elektriradiaatorid. [illegible]
olid silmapaistvad [illegible]
linna Elektrotehnika [illegible]
durid, pooljuhtvool[illegible]
seadmed), tootmisk[illegible]
tode turvavööd ja [illegible]
asjad), tootmiskom[illegible]
paranduseksperi[illegible]
natehas (naftaap[illegible]
seadmed, ultrahe[illegible]
(katlaseadmed, p[illegible]

leivatööstuse arenguks. Suurimad jahuveskid paiknesid Tallinnas. Leivatööstuse mehhaniseerimise kohta on varajasimaid andmeid Tartust a-st 1864, mil alustas tööd kaupmees C. Kelleri leivavabrik. Tallinna asutas esimese mehhaniseeritud leivavabriku 1866 J. Pfaff. Oma ala vanimate esindajate hulka kuulus ka 1893 ehitatud Kreenholmi mehhaniseeritud leivavabrik, 1870. a-il alustas Tallinnas tegevust makaronivabrik, tärklisetööstuse alal tegutses mitu väiksemat ettevõtet, ainus suur oli Rotermanni tärklisevabrik. Lihatöötlemise arengusse tõi murrangu tapamajade asutamine, esimene rajati Narvas 1875, järgmine 1889—90 Rakveres. 19. saj. lõpul hakkas Eestis omaette tööstusharuks kujunema ka kalatööstus (Leesmanni kiluvabrik). Piimatööstuses oli oluliseks uuenduseks koorelahutaja kasutuseletulek 1880. a-il. Sel ajal piirdus piimatööstuse areng mõisamajanditega (24 piimatööstuse ettevõtet). Varasemad piimatööstuse ettevõtted olid keskendunud juustu valmistamisele, hiljem hakkas laiemalt arenema ka võitööstus. Peamine põllum. tööstusharu oli 19. saj. II poolel viinatööstus. Eestis rajati esimesed auru jõul ning sellele vastava tehnika abil töötavad viinavabrikud 1860. a-te alguses (Raadi mõisa viinavabrik 1862). Viinatööstus oli raudtee paiknemise tõttu koondunud pms. Põhja-Eestisse, kuid olenes ka kartulikasvatuse ulatusest. Viinatööstuse laienedes hakati ehitama ka piiritusvabrikuid, suurim oli 1875—76 rajatud Piiritusvabrikute AS-i Tallinna piiritusvabrik. A-ni 1879 tegutses hulk napsi- ja liköörivabrikuid. Pärast 1861. a. aktsiisiseaduse kehtestamist suurenes märgatavalt õllevabrikute arv, sest neile nähti ette aktsiisisoodustused. Lõuna-Eesti suurimad õllevabrikud asusid Tartus ja selle ümbruses ning Viljandis ja Pärnus. Esikoht kuulus Tartus asunud Schrammi õllevabrikule (1883, 30 töölist), Tallinnas oli suurim J. Pfaffi õllevabrik (42 töölist).

Iseseisvusaastail toimusid toiduainetööstuses suured muudatused. Peamised harud olid jahu-, leiva-, liha-, pärmi-, kalakonservi-, õlle- ja piiritusetootmine. 1920. a-test alates avati mitu hilisemale lihatööstusele aluse pannud tapamaja, sh. 1924 „Estonia" tapamaja, millest hiljem sai Tallinna Lihakombinaat, ja 1937 „Eesti Lihaeksport". 1920. a-te alguses taastati piiritusetootmine, mis 1914 oli keelustatud (seoses sõja puhkemisega olid piirituse, viina ja õlle müük ning ettevõtted seiskunud). Suurim piiritusvabrik oli Tallinna „Rosen & Ko", likööri- ja napsivabrikutest olid suurimad Tallinna oü-u „Emlo" liköörivabrik ja oü-u „Veritas" likööri- ja napsivabrik ning Viljandi oü-u „Alko" likööri- ja veinitehas. 1920. a-te algul rajati Eestis maiustuste tööstus, suurimaks ettevõtteks kujunes 1921 asut. kompveki- ja šokolaadivabrik „Kawe", mis 1928 vedas kolmandiku oma toodangust välja. Uus tootmisharu oli ka tubakatööstus, selle suurim ettevõte oli as. „Laferme" (1921).

Nõuk. ajal omas toiduainetööstus suurt tähtsust. Peale Eesti elanikkonna tuli tal varustada ka NSV Liidu suurlinnu, pms. Moskvat ja Leningradi. Toiduainetööstus oli 1984 suurim tööstusharu, ta andis ligi kolmandiku kogu tööstustoodangust ja hõlmas kuuendiku tööstuses töötajatest. Põhilised tööstuse allharud olid liha-, piima- ja kalatööstus. Suurtööstuseks arenesid kala- ja leivatööstus, milles EV ajal olid tegutsenud pms. väikeettevõtted. Hoogsalt investeeriti uute tootmisvõimsuste rajamisse. Suurimad ettevõtted olid Tallinna, Tartu, Võhma ja Rakvere lihakombinaat, Tallinna, Tartu, Viljandi, Rakvere ja Kohtla-Järve piimatoodete kombinaat, kalatööstuse tootmiskoondis „Ookean" ja mitu kalakombinaati ning Tartu puu- ja köögiviljakonservitehas. Tähtsad toiduainetööstuse harud olid ka konserv- ja kondiitritööstus ning õlle- ja karastusjookide tööstus.

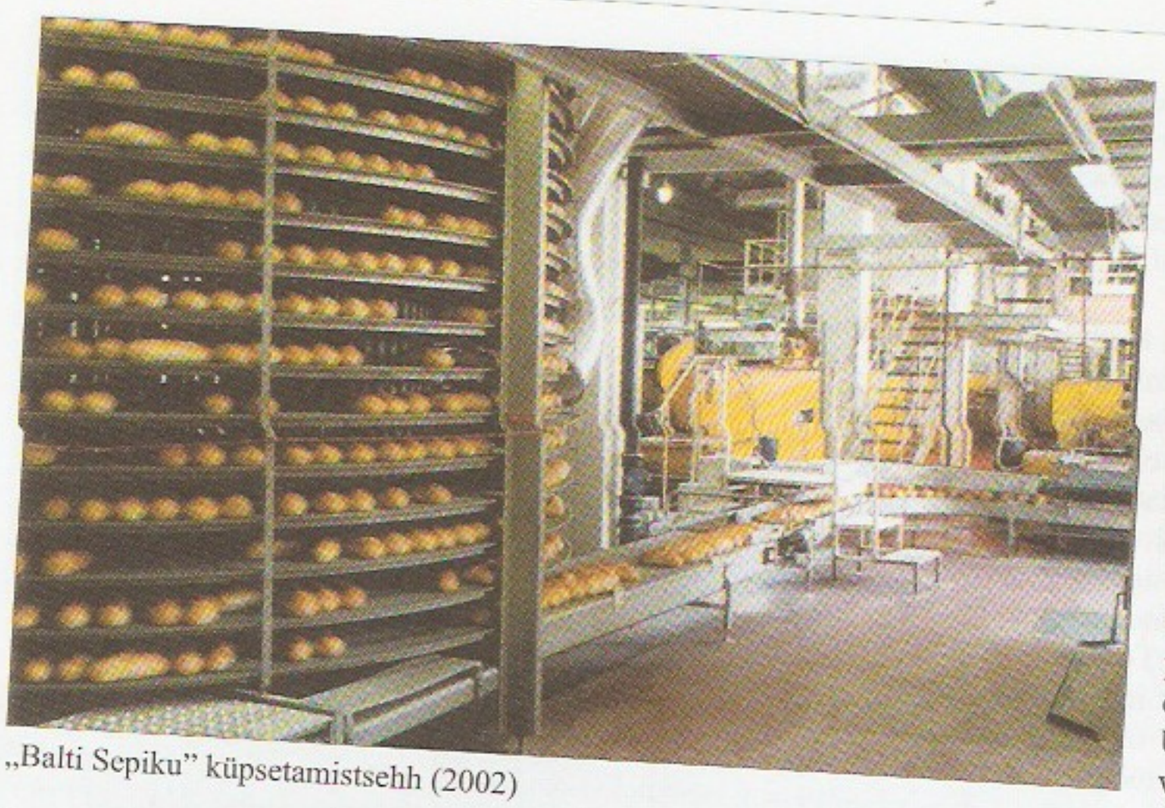

„Balti Sepiku" küpsetamistsehh (2002)

Taasiseseisvumisjärgsel ajal on toiduainetööstuses valitsenud pinev konkurents, mis tuleneb liberaalsest impordipoliitikast, ekspordiraskustest ja siseturu jaoks ülemäärastest tootmisvõimsustest. Kuigi toiduainetööstuse osa tööstuse kogumahus on 1991–2000 vähenenud, on ta jätkuvalt Eesti kaalukaim tööstusharu. 1993. a. moodustas toiduainete müük 37,7 %, 2000. a. 21,5 % kogu tööstustoodangu müügist. Taandarengut on põhjustanud eelkõige ekspordivõimaluste vähenemine ja suhteliselt halvad põllum-aastad 1998 ja 1999. A-tel 1991–2000 on toiduainetööstuses pidevalt vähenenud ka töötajate arv. Suurim vähenemine toimus 1999 (20 %), mil mitu toiduainetööstuse ettevõtet pankrotistus. 2000 töötas toiduainetööstuses 16 000 in. Suurima töötajate arvuga sektorid olid piimatööstus (3121), kalatööstus (4697) ning leiva- ja pagaritööstus (2728).

Olulisel kohal toiduainetööstuse arengus on eksport. 2000 eksportisid toiduainetööstuse ettevõtted oma toodangust 27 %, enamiku kogu ekspordist moodustavad piima- ja kalatooted. Olulised ekspordipartnerid on endiselt Venemaa ja Ukraina, kuigi pärast taasiseseisvumist kaotas Eesti suurema osa oma sealsest varasemast turust. Venemaa osakaal Eesti toiduainete ekspordis on vähenenud 44,9 %-st (1993) 4,2 %-ni (2000). 1997 ja 1998 Venemaad tabanud rahanduskriis mõjutas oluliselt ka Venemaale ja Ukrainasse eksportinud ja investeerinud Eesti kala-, liha- ja piimatööstuse ettevõtteid. Majandusraskuste tõttu läksid neist pankrotti või pidid oma tegevuse lõpetama nt. Tallinna Lihakombinaat, Võhma Lihakombinaat ja Pärnu Piimatoodete Kombinaat. Toiduainete ekspordipartneritena on tähtsal kohal ka Läti, Leedu ja Holland.

Seoses liberaalse majanduspoliitikaga kasvas toiduainete sissevedu Eestisse ja sellega kaasnes [illegible] aineturul. Suurema [illegible] mest saab Eesti [illegible] mal ajal kasvab [illegible] Põllum-saaduste [illegible] esikohtadel Sak[illegible] (9,2 %) ja Taani [illegible] osatähtsus põllum[illegible] oli 61,5 %. Kal[illegible] aine (80–85 %[illegible] räim ja kilu.

EL-i riikidesse [illegible] 1990. a-il väljaspool [illegible] tavad tollid ja k[illegible] põllum-toodangu[illegible] dusleping Läti [illegible] Ukraina (1996), S[illegible] veenia (2001), P[illegible] (2001). Eesti ja EL [illegible] juunis 2000 s[illegible] jõustunud uut k[illegible] dav EL-i MN-i [illegible] tati suuremad [illegible] ja lossipulbri, [illegible] hapu- ja rõõsa [illegible] sikate jm. marjade [illegible] väljaveole. Nende [illegible] datakse senise 20 [illegible] mel 0 %-list. Kom[illegible] lihatoodete, juust[illegible] munade ja õunte [illegible] tama ekspordi [illegible] Toiduainetööstus [illegible] liselt suur toot[illegible] suuremat ettevõtet [illegible] tööstuses 86 % [illegible] ses 75 %, piim[illegible] tööstuses 41 %. T[illegible] mesel kümnendil [illegible] ettevõtted mõni[illegible] parandamisse, t[illegible] märkide tugevdam[illegible] 1999 olid Eesti [illegible] tööstuse ettevõtet[illegible]

Toiduainetööstuse toodang 1925–2000

	1925	1935	1950	1960	1970	1980	1985	1990	1995	2000
Liha (k. a. toidurupskid, tuh. t)			8,8	55,1	98,6	150,3	173,2	150,0	70,0	80,0
Vorsttooted (tuh. t)										
Või (tuh. t)	7,2	13,3	5,2	16,7	31,7	45,0	48,5	40,0	20,0	20,0
Piim (tuh. t)			9,5	17,2	21,6	30,4	32,0	30,0	20,0	20,0
Juust (tuh. t)	0,1	0,34	14,2	71,4	115,8	157,6	154,4	150,0	100,0	100,0
Konservid (mln. tingkarpi)			0,9	3,2	8,9	12,1	15,2	15,0	10,0	10,0
sh. lihakonservid (tuh. t)			9,5	61,9	151,3	316,8	337,1	300,0	200,0	200,0
kalakonservid (tuh. t)						2,6	4,1	4,0	4,0	4,0
Mahl (tuh. hl)						81,9	86,3	80,0	50,0	50,0
Leiva- ja saiatooted (tuh. t)						52,3	57,8	60,0	60,0	60,0
Kondiitritooted (tuh. t)						189,2	173,4	160,0	100,0	100,0
Tärklis (tuh. t)	1,8	2,6	9,8	18,4	35,4	46,5	47,9	50,0	50,0	50,0
Karastusjoogid (tuh. hl)						2,6	2,4	1,0	1,0	1,0
Toorpiiritus (tuh. hl)	34,3	42,1	97,5	159,9	248,6	399,0	459,0	460,0	460,0	460,0
Viin jt. piiritusjoogid (tuh. hl)						145,0	129,0	80,0	80,0	80,0
Õlu (tuh. hl)	118,5	49,5				223,0	204,0	140,0	140,0	140,0
						889,0	923,0	780,0	780,0	780,0

Sindi vabriku lõngavalmistamistsehh (1999)

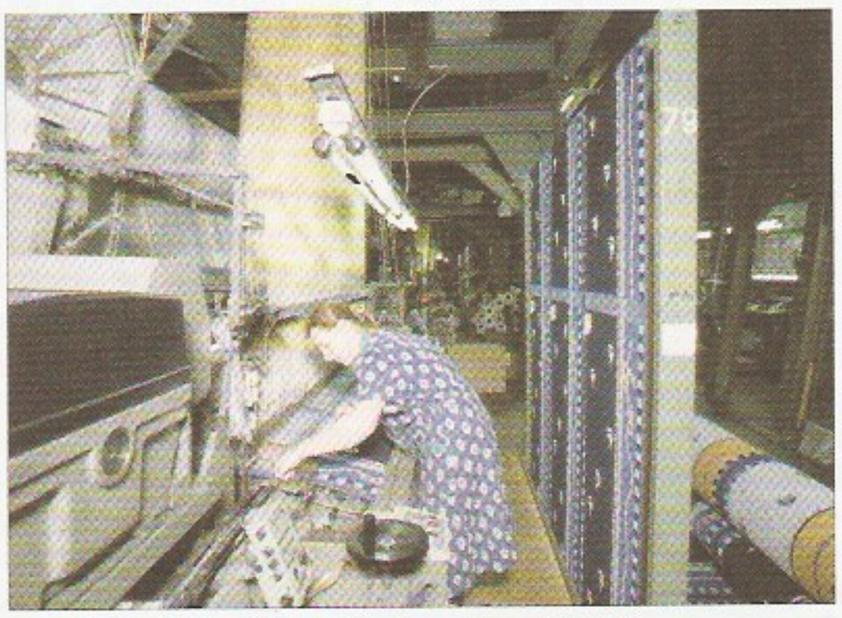

Kreenholmi Manufaktuuri froteeosakond (1999)

saremaa Liha- ja AS, AS Mulgi Meier, maadi AS, lihatööstuses maadi AS, Valga Liha- ja pagaritööstuses AS Eesti ja AS Pere Leib ning AS, AS Eesti Coca-Cola

tuse, rõivaste tootmise ning getööstus on Eesti kauaaegsete mis on pakkunud tööd pal- kergetööstuses 19 000 in. ning tööjõukulust. Eesti kergetööstuse suur osatähtsus, mitmes ette- tööjõukust. Kergetööstuse kui sellest sõltub pms. tööjõu hinnast. Eesti väliskaubanduses. valmistooted ja tooraine staapelkiud), trikotaažist 8,9 % Eesti impordist. Eks- kergetööstustooted 13,3 %. Olulisi- tekstiilist valmistooted ja

Eestis kõigil aegadel olnud enne 19. saj., kui Narvas 1829) ja Simlis asutati kalevivabrik. Kreenholmi Manufaktuur, oma puuvillatööstusettevõte puuvillatööstusettevõtteid. moodustasid Kreenholmi Manu- järgmise sajandi alguses alal arenes edukalt Narva linavabrik, mis kes- tootmisele, hiljem tootis ka suurettevõte Balti Puuvilla 20. saj. alguse tekstiilitööstus tervikuna, selles moodustas ligikaudu poole

Eesti tähtsaim tööstus- riide, silmkoe- voodi- ja aluspesu, Balti Puuvillavabrik alustas tootmist. 1919 tegevust as-ks „Eesti Niidivabrik". suurettevõtted Kreen-

holmi Manufaktuur, Balti Puuvillavabrik, Eesti Niidivabrik ja Sindi Kalevivabrik kaubanduslik-tööstusliku as-i „Kreenbalt", mis sai ainuõiguse nende toodete müügiks siseturul. Eesti trikootööstuse rajaja on Oskar Kilgas, kelle trikoo- ja sukavabrik alustas tööd 1923. 1930 loodi as. „Eesti Siid". 1922 hakati kalevitööstuse ettevõtete algatusel rajama ülerõivaste õmblemise tööstust. Linatöötlemiskeskused olid peale Narva ka Mõisaküla, Viljandi ja Rakvere.

Nõuk. ajal andis kergetööstus viiendiku tööstuse kogutoodangust, heal tasemel olid tekstiili-, õmblus- ning naha- ja jalatsitööstus. Toodangu mahult oli esikohal puuvillatööstus. Tootmise arendamise põhisuundadeks seati tootmismahu suurendamine ja tootmise automatiseerimine. Eelisarendati trikotaažitööstust. Tootmises domineerisid suurettevõtted.

1925	1935	1950	1960	1970	1980	1985	1990	2000
					206,3	237,8	213,4	126,4
25,1	19,2	26,8	121,9	217,3	178,4	197,8	169,2	121,4
		0,001	0,003	0,004	7,1	7,5	7,1	0,022
0,8	1,3	0,003	0,008	0,008	8,0	11,4	10,5	7,1
					6,9	8,6	6,5	—
		—	—	0,001	5,9	12,5	20,2	5,0
		1700	5600	13 700	18 539	22 178	22 979	10 027
					400	451	418	365
					305	291	302	54
					1 890	1 651	1 703	435
		2200	8500	8 300	14 140	15 497	18 700	4 544
282,7					7 792	7 547	9 023	1 443
		1200	3900	6 900	5 791	5 758	7 209	653
					3 268	4 714	6 111	1 866

Tulenevalt ekstensiivsest arengust toodi ettevõtteisse tööjõudu sisse. Põhilisteks turgudeks olid teised NSV Liidu piirkonnad. Rohkem kui 1000 töötajaga ettevõtted olid puuvillakombinaat Kreenholmi Manufaktuur (puuvillane lõng, toor- ja viimistletud riie ning vatt), koondis „Lembitu" (valmisriided), Tallinna Naha- ja Jalatsitootmiskoondis „Kommunaar", „Baltika" (meeste ja naiste ülerõivad), Tallinna Trikotaažitootmiskoondis „Marat" (puuvillane ja siidpesu, pealistrikooesemed), puuvillakombinaat Balti Manufaktuur (bjass, satään, tehniline pakkeriie ja lausriie), V. Klementi nim. Tallinna Õmblustootmiskoondis (kleidid, pluusid, mantlid), Nahkgalanteriikombinaat „Linda" (naha- ja karusnahatooted) jmt.

Taasiseseisvuse algus oli ka kergetööstusele raske. Tunduvalt vähenesid tellimused end. NSV Liidu piirkondadest. Kuid välisinvesteeringud ja uute turgude leidmine võimaldasid tekstiilitööstusel hakata uuesti kiiresti arenema. Riietusesemete ja nahktoodete valmistamisel on ajakohastumine võtnud rohkem aega. Tulenevalt Eesti töötajate üle viie korra väiksemast nominaalpalgast paigutas mitu Põhjamaade ettevõtet osa oma tootmisest Eestisse. Koostöö Põhjamaadega toimus nii otseste välisinvesteeringute kaudu kui ka allhangetena Lääne-Euroopa ettevõtetele. Seoses tööjõu hinna erinevustega on õmblustöökojad arenenud ka väljaspool Tallinna ja Harjumaad. Oluline informatsiooni hankimise ja müügivõimaluste loomise tee on olnud osalemine rahvusv. messidel.

Tulenevalt Eesti ja EL-i vahelisest vabakaubanduslepingust (1994) on Eesti tekstiiltoodete ja rõivaste müük EL-i kvoodi- ja maksuvaba. See on oluliselt avardanud kergetööstuse ekspordivõimalusi.

Tekstiilitööstus on Eestis arenenud 2 ettevõtte toel. Need on Tallinnas asuv AS Baltex 2000 (end. Balti Manufaktuur) ja Narvas asuv Kreenholmi Valduse AS. AS Baltex 2000 kuulub Singapuris paiknevale Tolaram Group'ile, toodab puuvillast riiet, lõnga ja niiti. Ettevõte veab põhilise osa oma toodangust Itaaliasse, Portugali, Hispaaniasse, Suurbritanniasse, Prantsusmaale ja Saksamaale. Tolaram AS-i omandusse kuulub ka Sindis asuv puuvilla töötlemise ettevõte Qualitex, mis toodab puuvillast lõnga, trikooriiet ja trikootooteid. Pärast Eesti taasiseseisvumist (1991) andis orienteeritus USA ja Lääne-Euroopa turgudele võimaluse [illegible] tuuri erastamiseks juba 1994. Suurim [illegible] firma Borås Wäfveri AB, mis on [illegible] Valduse AS-i ainuomanik. Kreenholmi [illegible] ettevõtted toodavad lõnga, toor- ja viimistletud [illegible] pesu, kardinaid, laste mähkmeid ja [illegible] rätikuid, laudlinu ja salvrätte ning [illegible]. Maailmaturu konjunktuur on tugevasti [illegible] tootmist, seetõttu oli lina töötlemine [illegible] kustes. Suurim linatöötlemisettevõte [illegible] OÜ. AS Wendre on spetsialiseerunud [illegible] magamiskottide, madratsite ja voodiõmblemise [illegible] ja sokke toodavad AS Suva, Vändra Sokivabrik, aluspesu AS Linette ja AS Marat.

Riietusesemete tootmine ja karusnahatöötlemine [illegible] jõudsalt 1990. a-te keskpaigani [illegible] siinsete ettevõtete tootmistegevuse [illegible] selle sektori konkurentsivõime [illegible] kuid ettevõtete ja investorite huvi [illegible] olnud ka uue sajandi esimestel aastatel [illegible] võtted on raskuste ületamiseks [illegible] moodustamisse, uutesse toodetesse ja [illegible] loomisse. Suuremad riietusesemete [illegible] AS Klementi ja AS Sangar STC. Eesti [illegible] dang on mitmekesine, toodetakse [illegible] ülikondi, särke, haiglarõivaid, kindaid, [illegible] jopesid, tuulepluuse jm. Rõivatööstuse [illegible] täidetakse kaubamajakettide tellimusi [illegible] kollektsioone, väikeettevõtete [illegible] allhanketööd. Edukad on kudumite [illegible] valmistajad, eriti maapiirkondades. Nahka töötlevad ja nahktooteid valmistavad [illegible] Sport Eestis (slaalomisaapad), Põltsamaa [illegible] Narva AS Nakro (kroomnahatooted).

B: O. Karma. *Tööstuslikult revolutsioonilt [illegible] lutsioonile Eestis.* Tln., 1963; H. Gustavson. *[illegible] lihatööstuses vabariigi päevil kuni [illegible] aastal.* Tln., 1994; *Eesti toiduainetööstus.* Tln., [illegible] mägi. *Eesti industrialiseerimine 18[illegible]*

ENERGEETIKA

Ahtme SEJ (1997)

Eesti energeetika [illegible] teinud läbi [illegible]. Kiirelt kasvu [illegible] damiseks algas [illegible] kivielektrijaamade [illegible] siivne põlevkivi [illegible] kasutamine. Energeetikakult madalad [illegible] tu ja keskkonnasõbralikud [illegible] energiaressursside [illegible] Liidu loodeosa [illegible] energiatarbe [illegible] maks. Taasiseseisvumise [illegible] järsult energiatarbimine [illegible] arengus toimub [illegible]

Kütuste ja energia [illegible]

Energeetika [illegible] ge üldisemalt [illegible] energia, mida [illegible] gialiikideks muundamine [illegible]

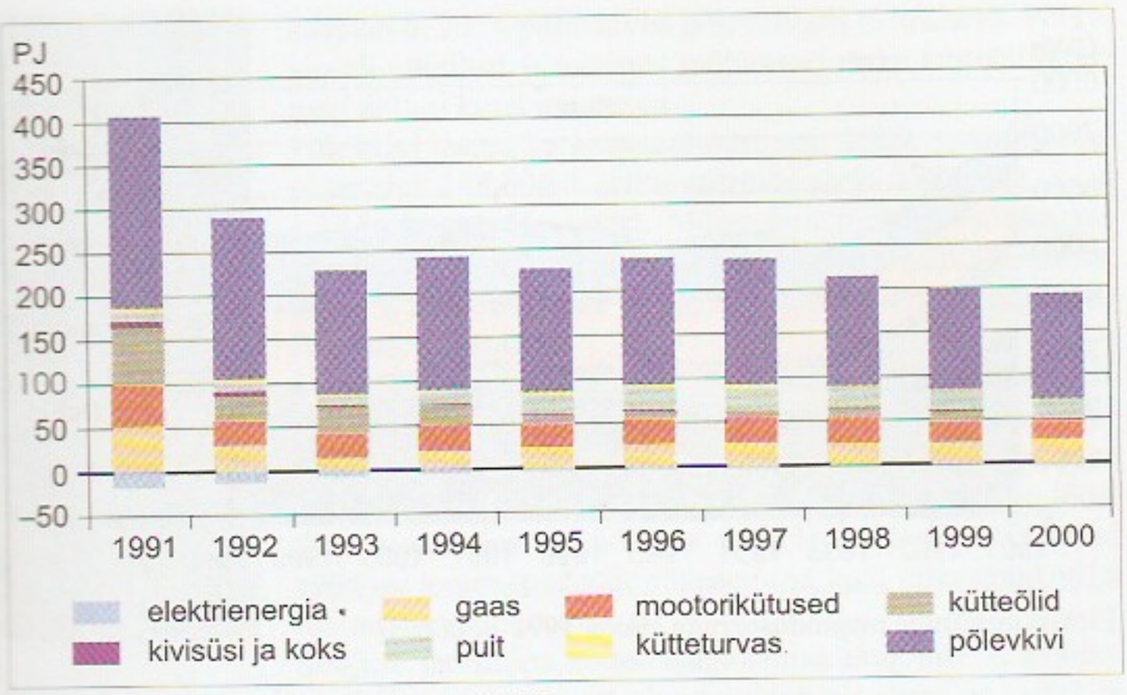

Primaarenergiaga varustatus 1991—2000

biilsena, kuid seoses kerge vedelkütuse kõrge hinna ja aktsiisimaksuga kütteõlide tarbimine väheneb. Suurenenud on küttepuidu osatähtsus nii primaarenergia tootmises kui ka lõpptarbimises. Suur osa erametsast varutud küttepuudest kasut. oma tarbeks.

Elektrienergeetika

Elektrienergeetikas toimunud muudatused seonduvad eelkõige kodumaise nõudluse ning ekspordi vähenemisega. Selle tulemusena vähenes elektritoodang 1991—2000 42 %, kodumaine tarbimine 25 % ja netoeksport (ekspordi ja impordi vahe) 81 %.

Jaamade omatarve on 1990. a-il proportsionaalselt tootmisega vähenenud, kuid võrgukaod on suurenenud. Enne Eesti taasiseseisvumist olid maapiirkondades elektri edasimüüjateks majandid, kusjuures nende terr-i jaotusvõrkude kaod arvestati tarbimise hulka. Pärast majandite lagunemist sõlmisid maapiirkondade elektritarbijad müüjatega otselepingud ja kohalikud jaotusvõrgud läksid Eesti Energia haldusse. Maapiirkondade võrgukadusid hakati arvestama üldkadudena. Seoses tööstuse ja tootmise struktuuri ja mahtude põhjaliku muutumisega muutus ka põhiliste elektritarbijate paiknemine, mis sageli ei vasta võrkude projekteeritud läbilaskevõimele ning suurendab võrgukadusid. Kadude suur hulk seondub ka madalpinge jaotusvõrgu ebapiisava tehnilise taseme ning nn. kommertskadudega.

Elektrienergiat toodetakse põhil. põlevkivist. 1990. a-te II poolel hakati Iru Elektrijaamas seoses kütuste hinnataseme stabiliseerumisega rohkem kasutama elektri ja soojuse koostootmisel teisi kütuseid — gaasi ja vedelkütust. Vedelkütuseid kasut. ka põlevkivielektrijaamades, kus neid vajatakse põhil. katelde sissekütmiseks.

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
[illegible]	5,916	4,927	5,288	5,074	5,417	5,581	5,579	5,286	5,422
[illegible]	3,492	1,817	1,506	1,005	1,1	1,184	0,528	0,734	1,187
[illegible]	0	0,221	0,315	0,245	0,24	0,21	0,138	0,138	0,258
[illegible]	1,394	1,124	1,146	1,086	1,116	1,153	0,983	0,916	0,922
[illegible]	1,029	1,47	1,527	1,773	1,71	1,51	1,569	1,47	1,240
[illegible]	11,831	9,117	9,152	8,693	9,103	9,218	8,521	8,268	8,513

[illegible] kütused ja energiaallikad 1991—2000 (TJ)

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
[illegible]	125 993	100 307	105 472	95 181	97 930	97 893	87 416	85 832	83 582
[illegible]	938	467	368	420	405	381	393	541	347
[illegible]	117	120	74	120	149	72	198	181	182
[illegible]	557	400	319	163	381	670	1 257	1 434	8
[illegible]	0		341	94	358	709	871	1 134	2 975
[illegible]		267	1 127	1 007	1 070	1 308	1 193	923	1 787
	4	8	10	10	8	12	18	18	21
[illegible]	128 609	101 569	107 711	96 995	100 301	101 045	91 346	90 063	88 902

[illegible] generation- ja biogaas, puit, kerge vedelkütus ja diislikütus

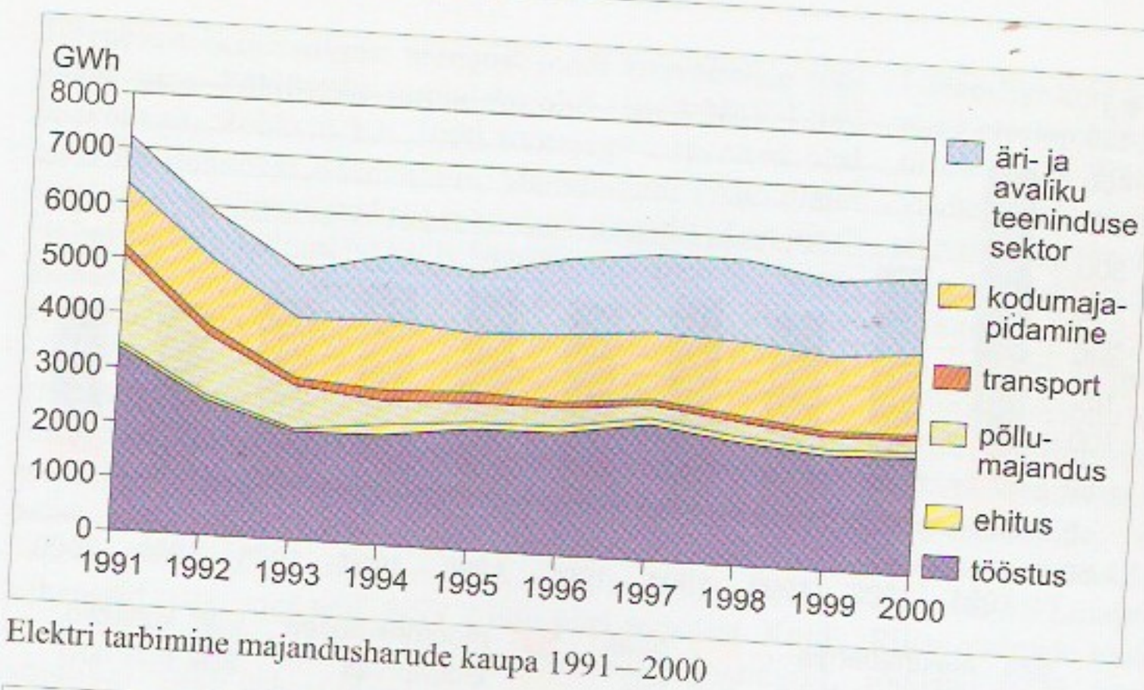

Elektri tarbimine majandusharude kaupa 1991–2000

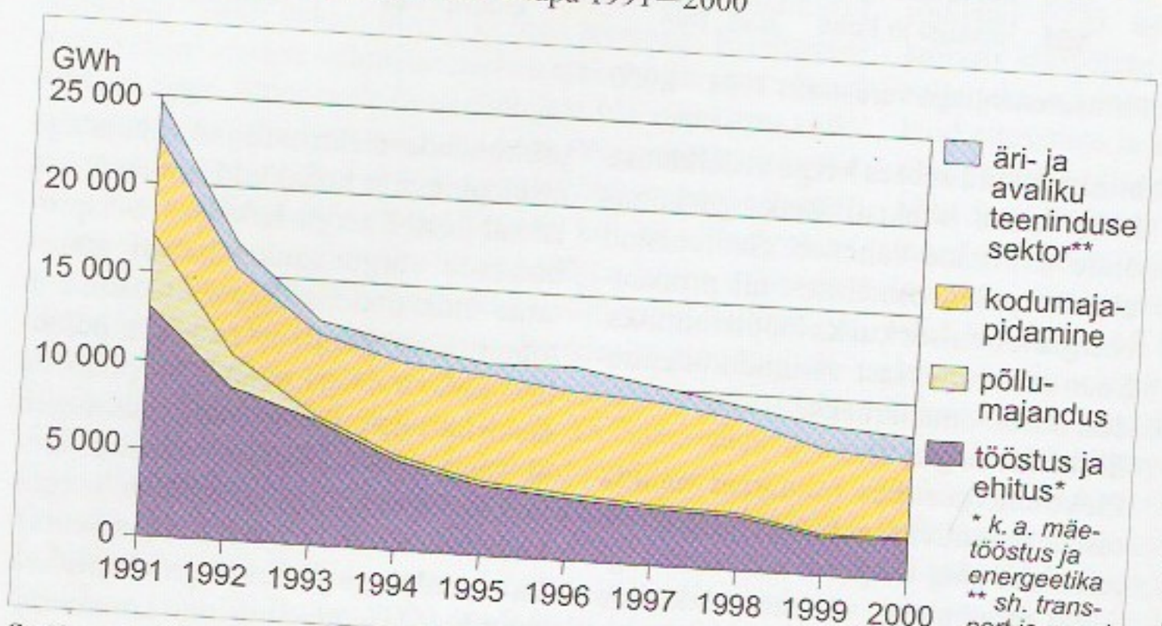

Soojuse tarbimine majandusharude kaupa 1991–2000

Hüdro- ja tuuleenergiat ning ka turvast on kasut. elektri tootmiseks vähe. Turba tootmiseks ebasobivatel aastatel on lisaks kasut. puitu. Muudest kütustest kasut. elektri tootmisel musta leelist (tselluloositööstuse vedel jääkprodukt), mida rahvusvaheliselt loetakse põlev-osa päritolu tõttu biokütuseks.

Suurem osa elektrist saadakse Eesti ja Balti sej-st, kus siiani on kasutusel põlevkivi tolmpõletamisega aurukatlad. Et põhiliste elektrijaamade läheduses vajatakse soojust ainult Narva ja Tallinna varustamiseks ning jaamadega seonduva infrastruktuuri soojavajaduse rahuldamiseks, toodetakse suurem osa

Põlevkivi kaevandamine ja põlevkiviõli tootmine 1991–2000 (mln. t)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Põlevkivi kaevandamine	19,6	18,8	14,9	14,5	13,3	14,7	14,4
sh. karjäärides	9,6	9,5	7,1	6,8	6,2	6,8	6,8
kaevandustes	10,0	9,3	7,8	7,7	7,1	7,9	7,6
Põlevkivi import	2,6	2,0	1,8	1,8	1,5	0,8	1,5
Põlevkiviõli tootmine	0,240	0,273	0,266	0,301	0,313	0,343	0,367

Allikas: Keskkonnaministeerium

Põlevkivi kasutamine 1991–2000 (TJ)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Elektrienergia tootmine	166 035	126 993	100 307	105 472	95 181	97 930	97 893
Soojuse tootmine	21 947	24 489	14 712	14 376	12 607	13 040	11 740
Teisteks kütuseliikideks muundamine	19 886	24 406	23 849	27 692	27 696	30 286	30 847
Kadu	642	205	57	8	168	8	3
Tarbitud mitteenergee-tilisteks vajadusteks	5 685	4 544	1 020	752	2 086	1 144	1 059
Lõpptarbimine	5 689	4 455	2 117	3 442	3 102	2 923	2 188
Tarbimine kokku	219 884	185 092	142 062	151 742	140 840	145 331	143 730

Allikas: ESA

kütte- ja õlikiviks.

põlevkivi rikas-

ja Kiviõli õlitehase

kasut. põhil. elektrijaamade

kahes tahke soojuskand-

ja kasutamine on

põlevkivi kaevandamise

korda. Järsk põlev-

suurenev sesoonsus

alakoormuse ning

suurenemise, mis

elektrijaamad: elektri ja soo-

põlevkivist. 2000. a.

Põlevkivi kaevandamine Estonia karjääris (1997)

kasutati u. 20 % põlevkivist põlevkiviõli tootmiseks. Põlevkiviõli nõudlust ja tootmist mõjutavad raske kütteõli hinna ning dollari kursi muutused.

Põlevkivi kasut. ka tsementitööstuses. 2000. a. tarbiti seal põlevkivi 148 000 t (küttevääruse järgi 1787 TJ), s. o. 1,12 % kogu põlevkivist. Mõnevõrra rohkem tarvitatakse põlevkivi tehnoloogilise soojusvajaduse rahuldamiseks, 2000. a. moodustas see u. 1,8 % põlevkivi kogutarbimisest.

Soojusmajandus

Soojuse tootmine ja tarbimine muutusid 1990. a-il oluliselt. Kokkuvõtlik soojuse tarbimine vähenes ligi 3 korda. Väga suur langus toimus tootmisega seonduvais majandusharudes: põllum-s vähenes soojuse tarbimine üle 28 korra ning tööstuses ja ehituses ligi 6 korda. Seda langust on põhjustanud eelkõige tootmismahtude vähenemine, kuid vähenenud on ka tootmise energiamahukus.

Soojuse tarbimine kodumajapidamise ning äri- ja avaliku teeninduse sektoris on olnud suhteliselt stabiilne. 1992 ja 1993 põhjustasid mõningast soojuskulu vähenemist kütuste ja energia hindade järsk tõus ning elanikkonna maksevõime langus, millest tõenäoliselt tulenes alakütmine. Järgnevat tarbimise tõusu saab seletada elanike maksevõime paranemisega ja kütmistaseme normaliseerumisega. Kodumajapidamiste soojatarbimise alanemist pärast 1997. a-t seostatakse energiasäästumeetmetega ja kaugkütte osatähtsuse mõningase langusega.

Valdav osa tarbitavast soojusest saadakse kaugküttest. 2000 müüdi kaugküttetarbijatele 7383 GWh energiat (91 % kogu tarbitud soojusest). Peale kaugkütte kasut. elamute jm. hoonete kütteks kohalikke küttevahendeid: tarbijate omanduses olevaid katlaid, ahjusid, pliite jm. individuaalseid kütteseadmeid.

Eesti Energeetika Inst-i andmetel moodustas 1998 kohalikus kütuses puit u. 76, gaas 11, kivisüsi 6, kerge vedelkütus 4 ning turvas ja turbabrikett 3 %. Kokku moodustavad kohalikus küttes tarbitud kütused u. poole soojuse tootmiseks kulutatud kütustest.

Soojuse tootmisel on kütusekasutus piirkonniti üsna erinev. Põlevkivi kasut. ainult Ida-Virumaal ja põhil. elektrijaamade läheduses. Gaasi kasutamine on otseses seoses gaasitorustike olemasoluga. Eestis tervikuna on 1990. a-il vähenenud kütteõlide, põlevkivi ja kivisöe ning suurenenud gaasi, puidu ja turba kasutamine.

1993—2000 on kodumaiste kütuste (põlevkivi, küttepuud, hakkepuit, turvas, põlevkiviõli) kasutamine soojuse tootmisel pidevalt suurenenud. 2000 toodeti 23 % soojusest puidust ja 14 % põlevkiviõlist. Imporditavatest kütustest kasutati kõige enam maagaasi, sellest toodeti 38 % soojust. Pidevalt väheneb raske kütteõli tarbimine. 1999. a. saadi raskest kütteõlist 22 % toodetud soojusest, 2000. a. 12 %.

Taastuvad energiaallikad

Taastuvaist energiaallikaist saadavad energialiigid on tuuleenergia, hüdro- ja laineenergia, biomassi (puit, põhk jms.) energia, päikeseenergia, geotermiline energia, olmejäätmed jm. energiaallikad, mis on kõik otseses või kaudses seoses Maale langeva päikesekiirgusega. Ka turvas on aeglaselt taastuv bioloogiline energiaallikas, kuid tema kasutamisele pole siiani laiendatud neid seadusest tulenevaid soodustusi, mis toetavad teiste taastuvate energiaallikate rakendamist (neist toodetud elektrienergia ostu kohustus ja kõrgem energiavõrku ostmise hind).

Taastuvatest energiaallikatest on Eestis ülekaalukalt esikohal puit. Selle osatähtsus primaarenergia bilansis oli 2000. a. 11 %. Vee- ja tuuleenergia rakendamises tehtud mõningatele

edusammudele vaatamata oli nende osatähtsus 2000. a. u. 0,07 %. Puidu kasutamisel on esirinnas Tartu- ja Pärnumaa, järgnevad Viljandi-, Harju- ja Lääne-Virumaa. Frees- ja tükkturvas kasut. põhiosas ära nende tootmispiirkondades — 68 % nendest kütustest tarbitakse Pärnu- ja 24 % Tartumaal.

Puidu tootmisel ja kasutamisel ilmastik järske toodangumahtude muutusi ei põhjusta, kuid turbakütuste tootmist võib vihmane ja ebasoodus suvi mitmekordselt vähendada. 2000 moodustasid frees- ja tükkturvas kogu kütusebilansist 2,7 %, 1998. a. vihmasel suvel toodeti neid kütuseid aga üle nelja korra vähem. Puidu- ja turbakatelde arv on 1990. a-te lõpus mõnevõrra vähenenud, aga kokkuvõtlik toodang püsib samal tasemel. See viitab katelde otstarbekamale koormamisele.

Eestis on mõningaid kogemusi biogaasi tootmise ja rakendamisega. 1980. a-il ehitati esimesed kaks biogaasiseadet: Pärnu läh. Sanglas ja Haapsalu läh. Avastes. Need on töötamise lõpetanud. 1995 käivitati biogaasi tootmine Tallinna Pääsküla prügilas. Tekkivat kuni 65-protsendilise metaanisisaldusega biogaasi kasut. u. 1000 korteri kütmiseks. Pääsküla prügila biogaasist toodetakse aastas 12—18 GWh soojust. Biogaasi tootmise seadmed töötavad ka Tallinna ja Narva veepuhastusjaamas.

Hüdroenergia kasutamise kõrgaeg oli enne II maailmasõda. 1936 moodustas veejõumasinate võimsus 18,2 % jõumasinate koguvõimsusest. Hüdroelektrijaamade koguvõimsus oli 9343 kW ja nende aastatoodang 28 770 MWh, s. o. 28,6 % elektrijaamade kogutoodangust. Põlevkivienergeetika arenedes tunnistati veejõud perspektiivituks ja hüdrojaamad määrati kadumisele. Veejõu rakendamise uus tõus algas pärast Eesti taasiseseisvumist. Mitme jaama taastamise järel jõudis hüdrojaamade koguvõimsus 2000. a-ks 11,8 MW-ni ja nende toodang u. 7000 MWh-ni. Juurde võetakse veejõudu kasutusele u. 0,3—0,4 MW aastas.

Eesti hüdroenergia varudest on erilisel kohal Narva jõgi, kus Ivangorodis töötab 1955. a. käivitatud ja Venemaale kuuluv 125-megavatise võimsusega Narva hej. Eestis loetakse praktiliselt rakendatavaks hüdroenergeetiliseks võimsuseks (ilma Narva jõeta) u. 30 MW, sellele võib lisanduda Narva jõele kavandatav Omuti hej.

Eestis on suhteliselt head tingimused **tuuleenergia** rakendamiseks: u. 140 km² on selliseid alasid, kus tuule kiirus on 10 m kõrgusel 6 m/s või enam. Tuuletingimuste poolest oleks selle ala energeetiline võimsus 504 MW. Praegu töötab vaid üks tuuleagregaat Hiiumaal Tahkunas (käivitati 1997, võimsus 150 kW), selle toodang oli 1997. a. 50 MWh, 1998. a. 324 MWh ja 2000. a. 337 MWh. Praegu uuritakse ja tehakse ettevalmistustöid tuulikute paigaldamiseks Sõrve ja Pakri poolsaarele jm.

Laiaulatuslikku **päikeseenergia** rakendamist ei kavandata, katsetusi siiski tehakse. Olulisim ettevõtmine on Vändra haigla päikesekollektorite süsteem, mis toetab nii haigla kütte- kui ka soojaveevarustust. On ehitatud ka päikesekollektoreid suvise sooja vee tootmiseks.

Energeetika arengusuunad

Eesti energeetika põhineb ka lähitulevikus põlevkivil, millest toodetud elekter katab kodumaise tarbimise, võimaldab eksporti ja tagab riigi strateegilise energeetilise sõltumatuse.

Teisalt kaasnevad põlevkivi kaev[illegible] suured keskkonnamõjutused. Atm[illegible] heitmetest põhjustab energiasektor [illegible] selle kasvuhoonegaasi väljalaske p[illegible] Probleemsed on ka atmosfääri sa[illegible] tuhk.

Energeetika kahjuliku keskkonnam[illegible] vusv. lepetest on tähtsaim Eesti ja S[illegible] (1993), mille kohaselt Eesti peab a-ks 2[illegible] emissiooni 1980. a. tasemega võrr[illegible] emissiooni 1987. a. tasemest ma[illegible] kinnipidamine eeldab lähiaastatel p[illegible] noloogia täiustamist. 1998 ühines E[illegible] allakirjutatud protokolliga, mille k[illegible] kasvuhoonegaaside heitkoguseid v[illegible] siooni tase on siiski juba pikka aega K[illegible] kohustusest madalam (2000. a. 44 %). 1997 vastuvõetud energiaseaduse k[illegible] valitsemisalas moodustatud kaks k[illegible] duse üldkorraldusega otseselt seo[illegible] Järelevalve Inspektsioon ja Energ[illegible] mese pädevusse kuuluvad eelkõige k[illegible] mete tehniline ja ohutusalane j[illegible] normide koostamine. Teise ülesan[illegible] turu järelevalve (kütuse ja energ[illegible] andmine, nende tegevuse kontrol[illegible] dade kooskõlastamine, kütuste ja ener[illegible] jms.).

Peamine energiapol. riiklik dokum[illegible] majanduse riiklik arengukava", mis [illegible] põhiülesanneteks tagada tarbijat[illegible] optimaalsete hindadega kättesaa[illegible] kütuse- ja energiamajanduse aren[illegible] kogutoodang saaks suureneda EL-i [illegible] tasemeni. See on esimene riiklik [illegible] käsitlev dokument, kus kavandatak[illegible] suunamist ainult energiapol. vahe[illegible] turumaj. regulatsioonimehhanism[illegible] tika, energia ja kütuste hinna kuju[illegible] dardite väljatöötamise ja rakenda[illegible] mise, oskusteabe arendamise, ener[illegible] otstarbekate skeemide ja riiklike sih[illegible] Koostatud on energiasäästu sihtp[illegible] taastuva energia rakendamise sih[illegible] peetakse vähendada edaspidi põle[illegible] energia bilansis, suurendades va[illegible] allikate osatähtsust.

Energeetika ees seisvatest probleem[illegible] kivielektrijaamade rekonstrueeri[illegible] mise tõhustamine koos kahjuliku [illegible] vähendamisega. Kõrvuti muutuste[illegible] peetakse otstarbekaks uute, eelkõige [illegible] tootvate elektrijaamade ning taastuv[illegible] töötavate jaamade rajamist, mis [illegible] mise detsentraliseerimisele ja pii[illegible] rimat tähtsust omistatakse energia s[illegible]

B: *Viiskümmend aastat Eesti energia[illegible] lik areng ja Eesti energeetika.* Tln., 1997.

Algas üldine maj. tõus, mille põhjuseks olid välissidemete laienemine ja uute kultuurtaimede levik. Talirukki kasvatamisega loodi eeldused üleminekuks kolmevälja-kesasüsteemile, ühtlasi sai sõnnikut otstarbekamalt kasutada. Maaviljeluses tarvitati rauast sahaotsaga atra, sirpi ja pikema teraotsaga vikatit. 13. saj. oli Eesti alal 21 000—22 000 adramaad, põllupinda võis olla 210 000—220 000 ha, teravilja kogusaak 45 000 tonni. Põllum. oli kujunenud valdavaks elatusallikaks.

Pärast seda kui Eesti ala oli vallutanud Saksa Ordu (1208—27), kaotasid eestlased palju oma õigustest. Esialgu ei röövinud ristiusu levik ja orduvõim eestlaste isiklikke vabadusi, taluperemees jäi algul oma maa valdajaks. Ta võis tavaõiguse alusel pidada sulaseid ja orje. Samal ajal võitlesid ordu ja piiskopid maavalduste pärast. Piiskopid kaitsesid oma õigusi, läänistades maavaldused põhil. rüütlitele, kes laenasid seda tasu eest vasallidele (läänimeestele). Läänistati ka ordualadel. Üha enam maavaldusi läks eestlaste pärisomandusest nn. vaibeõiguse, ostu-müügi või vägivalla teel üle vasallidele. Vaibeõiguse kohaselt läksid läänihärra omandusse ja jäid vasalli kasutusse need maatükid, mis jäid senise omaniku surma, lahkumise ja pärijate puudumise tõttu kasutamata. Paljud külad jäid tühjaks ja maavaldused omaniketa sõdade, näljahäda või katku tagajärjel. Läänimaid tekkis juurde ka metsaalade ülesharimisega. Oluline mõju oli ristiusuga kaasneval kümnisemaksul, mis asendati hiljem mõõdumaksuga (nn. hinnus). Läänivaldajale teotegemine (3—4 korda aastas) oli esialgu tagaplaanil. Maksukoormus kasvas kiiresti 13. saj. lõpul. Suureks koormaks oli taludele nn. vakupidude kohustus, mis sundis kohalikke elanikke ülal pidama, söötma ja jootma maahärrat ja tema saatjaskonda. 14. saj-ks halvenes talurahva maj. olukord märgatavalt. Põuastel või liiga sademerohketel aastatel ei suutnud talud makse maksta. Tekkis võlaorjus. Katastroofiliste tagajärgedega oli 1315. a. ikaldus või suur näljahäda, mis põhjustas massilist surma.

14. saj. keskpaiku algas mõisade õitseng. Vabad eestlased kaotasid maaomandi ja liikumisvabaduse. Tekkis sunnismaisus, mille haripunkt oli 15. saj. Tühjaksjäänud talude taasasustamiseks andis läänihärra uusasukatele laenu (loomi, seemnevilja ja raha). Laenutingimused olid sageli sedavõrd rasked, et osa talupidajaid ei suutnud võlgu tasuda. 15. saj. II poolel algas koos eramõisavalduste suurenemisega kiire teokohustuste ja maksude kasv. Teokohustus kehtestati adramaade alusel. Teokohustusest kõrvalehoidmisel tuli esimesel korral trahviks maksta lammas, teisel korral karistati kõrvalehoidjat vangistusega ja kolmandal korral peksuga. Pikaajaline maj. ja sotsiaalne kriis muutis oluliselt eestlaste eluolu. Sunnismaised talupojad sattusid üha enam vasallide mõju alla ja kaotasid aja jooksul oma õigused. Orduaja lõpuaastad (1561—77) tõid talupoegade olukorrale mõnevõrra leevendust ja mõned jõukamad talupojad suutsid end vabaks osta. Sunnismaisus ei olnud veel arenenud pärisorjuseks. Talupoeg oli õigussubjekt: tal olid õigused vallasvarale ja talule. 16. saj. muutus talupoeg pärisorjaks. Pärast Vene-Liivimaa sõda oli põllum. täielikult laostunud. Sõja, nälja ja taudide ohvriks langes 17. saj. algul kaks kolmandikku kogu Eesti rahvast. 16. ja 17. saj. vahetusel muutus talupoegade maj. olukord veelgi halvemaks. Talurahvas oli täielikus sõltuvuses mõisast. Talupoegade koormised suurenesid. Mõisad muutusid tootmist ja kaubandust juhtivateks keskusteks: nad ostsid talusaadusi ja müüsid talupidamiseks vajalikke kaupu. 1695—97 tabasid Eestit ikaldus ja nälg. Rahvaarv vähenes

Põllumajandus- ja käsitöönäitus Tartus (1901)

nälja tagajärjel 350 000-lt 280 000-le. Vene riigi koosseisus aadlivõim tugevnes. Rüütelkondadele kindlustati baltisaksa mõisnike feodaalseisuslikud privileegid. Riigivõim jättis aastakümneteks mõisnike ja talupoegade maj. ja õiguslike suhete korraldamise täies ulatuses kohaliku aadli hooleks. Aadelkond kujunes maa tegelikuks valitsejaks, kelle alluvuses olid maa haldus, politsei ja kohus. Nn. Rootsi ajaga võrreldes sõltus talupidamine üha rohkem mõisast. Kogu 17. ja 18. saj. majanduselu oli rajatud teraviljakaubandusele. 17. saj. lõpul oli hinnangute järgi põllumaa pind kuni 330 000 ha ja teravilja kogusaak kuni 120 000 t. Eestist veeti aastas välja 30 000—40 000 t vilja, pms. rukist ja otra. 18. saj. II poolel kaubalisrahalised suhted laienesid, mõisad hakkasid otsima lisasissetulekuallikaid. Lisaks teravilja müügile hakati tulu saama viinapõletamisest. Sajandi viimasel veerandil hakkasid mõisad teraviljakasvatust laiendama. Selleks suurendati teokoormisi ja mõisastati talumaid. Talust ilmajäänud talupojad asustati kaugetele Venemaa uudismaadele. Tekkis sügav majanduskriis. Senine agrotehnika ja maj. suhted (pärisorjus) ei võimaldanud suurendada põllum-e tootlikkust ega toita kasvavat rahvastikku. 18. saj. lõpul vähenes teravilja väljavedu 10 000 t-ni aastas. Algelised esiisadeaegsed, väga vähe muutunud tööriistad, lohkudest ja kinkudest tükeldatud põllud, väikesed veokid ja halvad teed muutsid töö väheviljakaks. Laudad olid 18. saj. lõpuni kerged puitehitised ja pidasid halvasti sooja. Sagedasti loomad haigestusid ja surid. 1802. ja 1804. a. talurahvaseadusega suurenes riigivõimu ja vähenes mõisnike osa talude ning mõisade maj. ja õiguslike suhete reguleerimisel. Seadusega kehtestati talude koormised, mis sõltusid maa suurusest ja viljakusest (boniteedist). Kindlaksmääratud kohustused kanti vakuraamatusse. Loodi vallakohus. Talupoegadele jäi omandiõigus vallasvarale ja nad said talu pärandatava kasutusõiguse. Kuigi talupoegade müümine ja pantimine maast lahus keelati, säilis pärisorjus. Talupidajad ootasid seadusest enamat ja 1805 puhkesid talurahvarahutused. Tärkava kapitalismi oludes leidsid ka mõisnikud, et kasulikum on pärisorjus vormiliselt kaotada. 1816. ja 1819. a. talurahvaseadusega tunnistati talupoeg vabaks. Talumaa jäi aga mõisniku omandisse ja talupidaja oli sunnitud nõustuma mõisa määratud renditingimustega. Säilisid ihunuhtlus ja mõisniku loata maalt lahkumise keeld. Balti riikidesse levis Saksa noorema põlvkonna mõisnike kaudu A. D. Thaeri ratsionaalse majapidamise õpetus. Siirdumine kolmevälja-kesasüsteemilt uute kultuuridega 4—5-välja-süsteemile tõi kaasa külvikorras ja mullaharimise tehnoloogias murrangu, suurenes töönõudlus ja vajadus uute töövahendite järele. 19. saj. I poolel hakati Eestis kasvatama kartulit ja ristikut. Aurujõu kasutuselevõtt põhjustas tööstuse elavnemise ja linnastumise kiirenemise. Linn ja tööstus vajasid rohkem toitu. See sundis mõisnikke kasutusele võtma uusi töö tootlikkust suurendavaid vahendeid. Peagi ilmnes, et teorent ja

moodsate masinate
sobi kokku. Talu
masinate kasutamise
mõisnikel oli
vahendite soetamise
saabunud aeg üle
1849.—65. a.
teoorjus ja algus
ne. Talumaade
nikud raha
oli paljudes
tud hõlmader ja
põllum-e tõusuaeg
külvipind 593
tuse arenedes
kultuuride,
19. saj. viimasel
maaparandus
tuurrohumaade
krahv Friedrich
aretamist, mille
kõrre talve- ja
misele. Talupidajate
ringi laiendamisel
nt. peeti 1874
Jakobsoni
võistlus, et
eeliseid võrreldes
vajadus ühistegevuse
piimaühing
Restus, esimene
Tartumaal
Esimene
se vastutuse
ühing") asutati
algatusel Tartus
maal Kõo v-s
— alampõllumajandus
Kuuste Põllumajandus
seks oli pärisorjuse
ning Lõuna-Eesti
50 % maad.
38,6 ha.
Enne iseseisvumist
86 000 talu,
34,1 ha. 1919.
dati kõik
mõisad ja
majapidamistest
nud sõjavägede
perekondade
asustajate,
te kasutusvõimalusi
826 000 ha
musena
nike ja
kui 30 000
rahuldamata.
hobust, 465
lehmad), 55
siga. 1930.
nenud 998
204 000 ja
del ja

sõjaeelsest tasemest), veiseid peeti 466 300, sigu 218 000. Sõjas hävisid 3278 talu hooned. Kehtestati põllumtoodangu riigile andmise normid. 1943 vähenes teravilja kogutoodang 366 900 t-ni. Samal aastal kehtestati teravilja riigile andmise kohustus, mille järgi tuli kogu oma vajadusest ülejäänud saak anda riigile. See võimaldas tõsta linnaelanike leivanormi 300 g-ni päevas. Kehtestati noorte töökohustus ja viljakoristustöödele suunati kõik, kes polnud seotud sõjatoodangu valmistamisega. 1945. a-ks oli külvipind vähenenud 695 500 ha-ni, veiste arv 410 800-ni ja sigade arv 201 000-ni. Teravilja kogutoodang oli 306 500 t ja piima kogutoodang 393 300 t.

1947—50 viidi Eestis läbi sundkollektiviseerimine. Loomad, põllutöömasinad, inventar ja tootmishooned ühistati. Kolhoosnikul oli õue-aiamaa (0,6 ha) ja karjamaa (1,5 ha) kasutamise õigus ning ühe lehma, mullika, sigade ja lammaste pidamise õigus. Loodi 2213 kollektiivmajandit (kolhoosi), sh. 100 kalurikolhoosi, ja 127 riigimajandit (sovhoosi). Sõja, küüditamise ja kollektiviseerimise tagajärjel vähenes põllum-s töötavate inimeste arv sõjaeelsega võrreldes enam kui 2,5 korda. 1951—57 prooviti juurutada võõraid kultuuritavasid ja tootmismeetodeid. Kolhoosidele määrati riiklikud põllum-saaduste müügi kohustused, kirjutati ette külvipinnad ja algaastatel ka tootmistehnoloogia (nt. kartuli kasvatamine ruutpesiti). Töötasu arvestati normipäevades ja maksti pärast riiginormide ja masina-traktorijaamade (MTJ) teenustasu mahaarvamist naturaaltasuna (vili, kartul jms.). Mullaharimis-, külvi- ja koristustööd tehti MTJ-ide abiga. 1955 oli Eestis 5291 traktorit ja 1164 teraviljakombaini, see ei suutnud aga korvata järsku tööjõu vähenemist põllum-s. Teravilja kogusaak langes sajandi madalaimale tasemele — 228 400 t-ni. Algas laiaulatuslik maapiirkonna elektrifitseerimine: 1955 tarbiti põllum-s 25,6 mln. kWh elektrit, 1965 juba 167,7 kWh. 1958 oli sovhoosides elektrifitseeritud 96 % ja kolhoosides 59 % tootmishooneid.

1958—65 majandustegevus elavnes. 1958 müüdi MTJ-ide põllutööriistad kolhoosidele. 1959 kehtestati Eesti NSV määrusega kolhoosides töötasu maksmine rahas (esimesena NSV Liidus). 1965—78 oli põllum-e industrialiseerimise ajajärk, mis Eestis algas varem kui mujal NSV Liidus (kuulutati välja 1972); hoogustus suurfarmide ja keskasulate ehitamine, milles peaosa täitsid kolhoosidevahelised ehitusorg-d (KEK-id). 1960—80 kasvas põllum-e kogutoodang ühe töötaja kohta 3,1 korda (võrreldes 1973. a. hindadega). Eesti oli saavutanud NSV Liidus kõige kõrgema tootlikkuse taseme: toodangu-ühiku kohta kulutati 40—45 % vähem mineraalväetisi ja kütust ning veerandi võrra vähem sööta, võrreldes NSV Liidu keskmisega. Sisse veeti oma taimekasvatustoodanguga võrreldes 25 % teravilja ja jõusööta ning välja veeti kogutoodanguga võrreldes 35—38 % liha ja piima. 1979—88 oli põllum-e arengus seisaku ajajärk. Lakkas varude suurendamise abil saavutatud tootmise juurdekasv. Tehnoloogias ei toimunud kvalitatiivseid muutusi.

1988—89 algasid Eestis struktuursed muutused: üleminek üheparteiliselt Nõuk. võimult ja riiklikult juhtimiselt ning riigiomandilt omavalitsuslikule pluralistlikule juhtimisele, majandus-

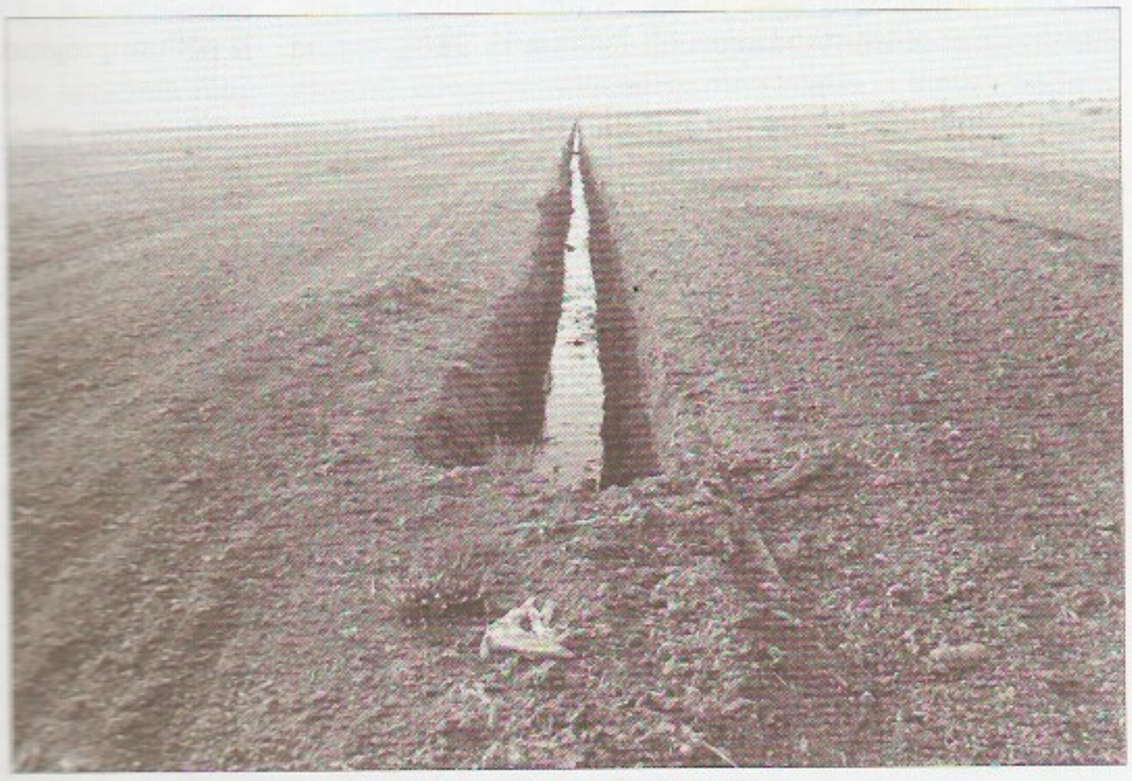

Kollektorkraav maaparandusobjektil. Jõgevamaa (1987)

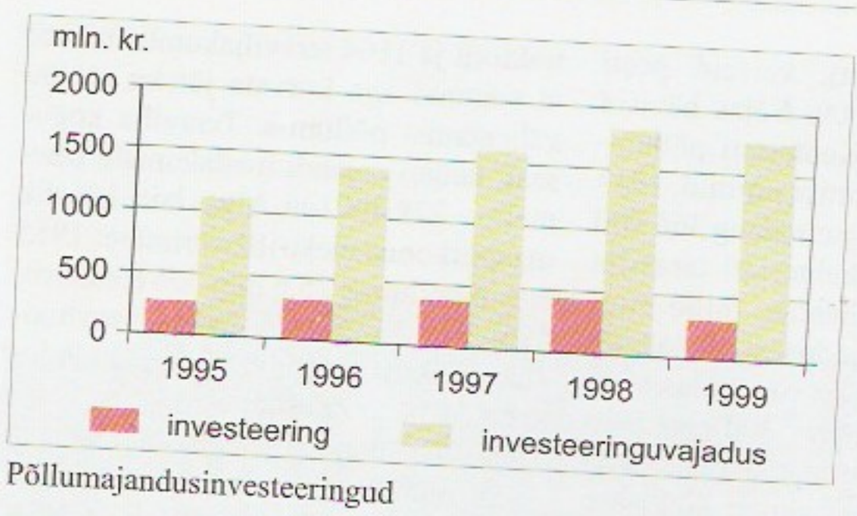

Põllumajandusinvesteeringud

demokraatiale ja turumajandusele. 1988 võeti Eestis esimest korda NSV Liidu ajaloos vastu pretsedenditu määrus, millega lubati talunikest põllum-tootjatele müüa tootmisvahendeid — traktoreid, veoautosid, põllutöömasinaid. Määrus andis tõuke talude taasrajamiseks. 1989 võttis tolleaegne ENSV Ülemnõukogu vastu **taluseaduse**, mis andis talude rajamiseks juriidilise aluse. Enne talude rajamise algust oli Eestis 360 kollektiiv- ja riigimajandit, mille keskmine suurus oli 3600 ha haritavat maad. Eesti põllum. oli orienteeritud NSV Liidu turule. Sisse veeti üle miljoni tonni teravilja ja välja veeti enam kui kolmandik loomakasvatustoodangust (elusloomi, piima ja lihasaadusi). Süsteemsed muutused algasid 1991, kui ENSV Ülemnõukogu kuulutas välja taasiseseisvumise. Võeti vastu omandireformi aluste seadus ja maareformi seadus. Seaduste peamine sisu oli õigusjärgse omandi tagastamine ja kompenseerimine. Kompenseerimine tähendas ka seda, et kollektiivmajandid, kellel ei olnud võimalik õigusjärgsetele omanikele vara tagastada, andsid hüvituseks nt. loomi. 1992 võeti vastu põllum-reformi seadus, millega pandi alus süsteemsele tegevusele endiste ühismajandite kaotamisel ja uute omandivormide tekitamisel. Eesti majanduse, sh. põllum-e arengu nurgakivideks on olnud 1992 läbi viidud rahareform (loodi tugev konverteeritav ja sõltumatu rahvuslik valuuta), range fiskaalpoliitika (tasakaalus eelarve ja vähe maksusoodustusi), liberaalne hinna- ja kaubanduspoliitika ning kiire erastamine. 1994—95 oli põllum-e ja toiduainetööstuse erastamise kõrgaeg. Reformide ja kunagise NSV Liidu turu kokkuvarisemise tulemusena vähenes põllum-e osatähtsus sisemajanduse kogutoodangus 1991. a. 15 %-lt 1999. a. 3,3 %-ni. Tööhõive oli põllum-s vähenenud kaks korda. Toiduainetööstuse osatähtsus Eesti tööstustoodangus oli 2000. a-ks 28 %, see on suurim sektor. Toiduainetööstusest [illegible] 27 %, liha- ja kalatööstus kumbki 15 %. [illegible] poliitika abinõu oli 1993. a. tulumaksu[illegible] duse alusel), samal aastal asutati Põllum[illegible] diteerimise Fond (PMKF), mille kaudu [illegible] põllum-tegevuse ja maaettevõtluse jaoks. [illegible] meestele kütuse aktsiisi hüvitus, 1997 [illegible] ja kapitalitoetus, 1998 otsetoetused ja [illegible] külvipinna ja lehmade arvu järgi. 1999 [illegible] dati. 2000 võeti vastu maaelu ja põllu[illegible] seadus. 1997 võttis Euroopa Nõukogu [illegible] Eestiga liitumiseelseid läbirääkimisi. Põllu[illegible] ris on loodud toidu kvaliteedi ja ohutus[illegible] ning kohaliku tootmise EL-i nõuetega [illegible] vajalikud institutsioonid. 1999 oli Eesti [illegible] põllum-ettevõtet. Põllum-ettevõtetest [illegible] osa aktsiaseltsid ja osaühingud. Ühistu[illegible] Keskmisel talul on 25,3 ha ja ettevõtte [illegible] Töötajaid on talus keskmiselt 1,5 ja põllu[illegible] 1999 oli talude valduses 47 % põllumaa[illegible] on piim (28 %), sealiha (16 %) ja teravili[illegible] ringuid tehti põllum-sse kõige enam [illegible] Tegelik vajadus oleks 1 mrd. kr. aastas. [illegible] avaldas Eesti põllum-tootmisele mõju [illegible] kriis. Põllum-saaduste hinnad langesid [illegible] vähenesid tulud. 1999 tehti põllum-sse [illegible] 200 mln. kr.

B: A. Ratt. *Mõnda maaviljeluse ajaloost. Ülevaade põllumajanduse mehhaniseerimise* 1999.

Põllumajanduse juhtimine

Eestis juhib põllum-tegevust Põllumajandusministeerium (asutatud 12. XI 1918). Ministeeriumi põhiülesanded on põllum- ja maaelualane nõustamine, [illegible] mine ning põllum- ja maaelupoliitika [illegible] maapiirkondade areng, sealse asustuse [illegible] ettevõtluse edendamine. Ministeeriumi [illegible] põllum-saaduste tootmise ja töötleme[illegible] korraldamine, riigireservi toiduained [illegible] toiduteravilja riikliku seemnevaru [illegible] tagamise ja järelevalve korraldamine [illegible] ria, maaparanduse, põllum-teaduse, [illegible] -nõustamise ning tõu- ja sordiaretuse [illegible] ja põllum-programmide juhtimine.

Põllumajandusettevõtete arv 1. jaan. seisu põhjal

	1994	1995	1996	1997	1998
Ühistud ja riigiettevõtted	1 013	983	873	854	803
Põllum. abiettevõtted	95	87	52	44	31
Talud	10 153	13 513	19 767	22 722	34 671
Talude keskm. suurus (ha)	24,8	23,1	20,8	22,0	21,7

Põllumajanduse osatähtsus sisemajanduse kogutoodangus (SKT), tööhõives ja väljaveos 1992–2000

	1992	1993	1996	1997	1998
Põllum-e ja jahinduse osa SKT-s (mln. kr.)	1665,9*	2123,1*	2722,6	2779,5	2810,0
Osatähtsus SKT-s (%)	11,7	9,3	5,2	4,3	3,9
Hõivatud põllum-s ja jahinduses (tuh. töötajat)	114,6	91,9	52,1	44,8	40,0
Tööhõive (%)	15,0	13,0	8,1	6,9	6,0
Põllum-saaduste väljavedu (mln. kr.)	973,5	2498,6	3227,6	3391,3	3470,0
Põllum-saaduste väljaveo osatähtsus (%)	17,5	23,5	15,2	11,5	8,0

* koos metsamajandusega

** 2000. aasta 9 kuud

Põllumajandusministeeriumi hoone (Tallinnas Laial tänaval)

sida taimehaigusi. Keskus teeb põllumuldade agrokeemilisi analüüse, et selgitada väetise- ja lubjatarvet ning määrata kemikaalidest saastatud alasid, ning väetiste, kasvusubstraatide ja kompostide kvaliteedi laboratoorseid analüüse. Keskuse koosseisu kuuluvad Viljandi Sordikatsekeskus ning Võru, Saku ja Rõhu katsepunkt, kus tehakse riiklikke sordivõrdluskatseid.

Jõudluskontrolli Keskus teeb põllum-loomade jõudluskontrolli, määrab toorpiima kvaliteeti ja hindab loomade geneetikat. Jõudluskontroll on karja informatsioonisüsteem, mis hõlmab jõudluse või jõudlusele osutavate tunnuste süstemaatilist mõõtmist ja registreerimist. Jõudluskontrolli tegemiseks kogub, töötleb ja säilitab Jõudluskontrolli Keskus põllum-loomade põlvnemis- ja jõudlusandmeid. Jõudluskontrolli Keskus müüb loomade kõrvamärke ja väljastab asendusmärke ning märgistab loomi. Kõrvamärke müüakse veiste, sigade, kitsede ja lammaste jaoks. Hobuseid märgistatakse elektronkiibi süstimisega kaelalihasesse.

Jäneda Õppe- ja Nõuandekeskus korraldab põllumnõustajate, põllum-koolide õpetajate ja põllum-tootjate massi-, grupi- ja individuaalnõustamist ning täiendkoolitust, arendab nõustamisvahendeid ning kogub ja töötleb põllum. andmeid.

Maaparandusbürood korraldavad maaparandussüsteemide rajamist ja korrashoidmist maapiirkonnas ja annavad maaparandusobjektide ehituslubasid, kontrollivad maaparanduse vajaduseks antud riikliku toetusraha sihipärast kasutamist ja teostavad riiklikku järelevalvet, korraldavad maaparandusalaste info- ja arhiividokumentide säilitamist, toetavad maaparandusühistute ja liitude tegevust ning peavad maaparandusalaseid andmekogusid ja annavad ekspert-hinnanguid. **Maaparanduse Ehitusjärelevalve ja Ekspertiisibüroo** teostab projekteerimistööde ekspertiise ja maaparandusehitustööde järelevalvet, teeb ettepanekuid uute tehnoloogiliste ja ehitusmaterjalide juurutamiseks maaparanduses, tehniliste põhinõuete ja teiste normatiivdokumentide koostamiseks ja uuendamiseks, peab maaparandusalaseid andmekogusid ja korraldab maaparanduse litsentsikomisjoni tööd.

Kai Maran

KÕLVIKUD 2000

1 : 2 000 000

söödaks, praegusel ajal kasvatatakse seda õli tootmiseks. Rapsiõli saab kasutada toiduõli valmistamiseks ja tööstuses, isegi mootorikütusena. Kujunenud on rapsiseemne kokkuostu ja õlipressimise tööstusharu. Kõrvaltoodang (õlikoogid ja -srotid) on väärtuslik valgurikas loomasööt. 1990. a-te keskel kasvatati Eestis suhkrupeeti, et sellest suhkrut toota, kuid odav importsuhkur muutis selle mittetasuvaks. Kiulina kasvatamine on Eestis tunduvalt vähenenud, sest kohalik linatööstus on hääbunud, kuigi vajadus linakiu järele on olemas. Enne II maailmasõda kasvatati kiulina paljudes Lõuna-Eesti taludes ja see oli talunikele heaks tuluallikaks. Kiulina kasvatamine, koristamine ja saagi koristusjärgne töötlemine toimus tollal käsitsi ja oli töömahukas. Linakiu ketramine lõngaks ja linase kanga kudumine andis inimestele rakendust talviseks ajaks.

Avamaa köögivili. Maa erastamise järel on Eestis osa talusid ja ühistuid spetsialiseerunud köögivilja kasvatamisele. Köögivilja saagikus oli 1990. a-te II poolel tunduvalt väiksem kui 1980. a-il. 1999 toodeti köögivilja 31—38 kg 1 elaniku kohta, s. o. u. 2,5 korda vähem kui 1980. a-tel. Köögivilja kasvatamine on töö- ja energiamahukas tootmisharu, ka pole kliimaolud Eestis selleks sobivad. Köögiviljasaaduste turul valitseb tihe konkurents.

Kartuli kasvupind oli 20. saj. lõpuks võrreldes 1980. a-tega u. 2 korda vähenenud, aastatoodang 1 inimese kohta oli 220—340 kg. Ka saagikus oli a-ks 2000 langenud ja püsib suhteliselt madalal tasemel. Kartulit enam ei ekspordita.

Söödakultuurid. Eestis kui traditsioonilisel loomakasvatusmaal on söödakultuuride osatähtsus põllukülvikordades alati olnud suhteliselt suur, hõlmates 50—60 % põllupinnast. Suurema osa söödakultuuride kasvupinnast võtsid 21. saj. algul enda alla mitmeaastased kõrrelised ja liblikõielised heintaimed põldheinana. Vähesel määral kasvatati üheaastast raiheina, segatist jm. Söödajuurviljade (kaalikas, sööda- ja poolsuhkrupeet) kasvupind oli võrreldav avamaa köögivilja kasvupinnaga. Silomaisi kasvatamine oli tähtsal kohal 1960.—80. a-tel, 1990. a-tel kaotas see tähtsuse.

Ervi Lauk

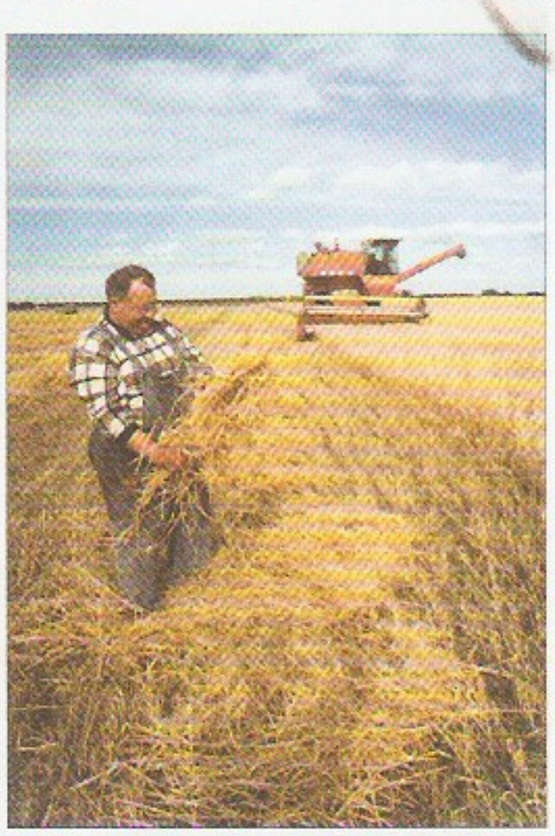

Agronoom Ants Pihlakas Rae vallas teravilja koristuskadusid määramas (1998)

Põllukultuuride kasvupind ja saagikus 20. saj. kahel viimasel aastakümnel

Põllukultuur	Kasvupind (tuh. ha)				Saagikus (t/ha)			
	1980	1990	1995	2000	1980	1990	1995	2000
rukis	60,7	65,9	32,0	28,9	2,13	2,70	1,82	2,10
talinisu	43,1	21,2	13,4	21,7	2,25	2,50	1,90	2,37
suvinisu	12,8	4,8	25,2	47,2	2,22	2,58	2,05	2,02
oder	268,8	263,7	186,5	165,1	2,14	2,27	1,50	2,10
kaer	46,7	33,4	38,5	53,3	2,15	2,80	2,08	2,20
segavili	12,2	8,0	8,7	12,5	1,85	2,59	2,15	1,90
tatar	0,0	0,0	0,0	0,5		0,03	0,64	1,11
kaunvili	0,4	0,1	3,7	3,9	1,26	1,37	1,71	1,71
lina (leotamata linavarred)	0,2	2,0	0,2	0,2*	1,65	0,95	0,87	
suhkrupeet	0,0	0,0	0,4				30,20	
raps	0,0	0,6	6,0	28,8		1,78	1,16	1,34
köögivili (avamaal)	0,2	5,2	4,6	3,8	19,30	16,60	10,56	12,02
kartul	72,3	45,5	36,9	30,9	15,90	13,60	14,56	15,28
söödajuurvili	5,9	11,1	10,8	2,5	31,6	48,02	22,43	19,60
ühe- ja mitmeaastased heintaimed	553,2	654,2	483,1	410,3	4,12	3,51	3,30	2,23
Kokku	1087,6	1116,3	850,7	809,8				

*kasvatati ainult õlilina

Eesti peekonsiga põrsastega. Kehtna seakasvandus (1999)

Loomakasvatus

Eesti põllum-e olulisimaid tootmisharusid on loomakasvatus. See hõlmab piima- ja lihaveise-, sea-, linnu-, lamba-, kitse-, hobuse-, koera-, küüliku- ja karusloomakasvatuse ning kalakasvatuse ja mesinduse. Loomakasvatuse toodangu moodustavad piim, liha, kala, rasv, vill, suled, munad, mesi, vaha ja toornahad ning nende töötlemisel kõrvaltoodanguna valmistatavad looma-

Eesti muna-lihavutid (2001)

Liha, piima ja kanamunade toodang 1990–2000

Aasta	Lihatoodang (tuh. t)					Piima-toodang (tuh. t)	Kana-munade toodang (mln. tk.)
	kokku	veiseliha	sealiha	lamba- ja kitseliha	linnuliha		
1990	182,5	63,0	95,1	2,5	21,6	1208,0	547,1
1991	151,8	52,0	75,2	2,2	22,1	1092,8	559,7
1992	107,9	45,4	50,1	1,8	10,3	919,3	456,0
1993	83,7	42,6	34,7	1,2	5,1	807,1	345,8
1994	69,4	31,0	30,5	1,3	6,5	771,8	359,4
1995	67,7	25,8	35,4	0,8	5,6	706,9	326,7
1996	58,6	22,1	31,7	0,5	4,3	674,8	300,8
1997	53,4	19,0	29,5	0,5	4,4	717,1	295,7
1998	60,0	19,3	32,4	0,4	7,9	729,5	305,2
1999	61,1	21,7	31,3	0,4	7,7	643,6	275,4
2000	51,0	14,4	28,2	0,4	8,0	628,7	255,3
2001	56,5	13,9	31,8	0,4	10,2	687,2	275,0

Loomade arv 1990–2000 (aasta lõpu seis)

Aasta	Veised (tuh.)	Sead (tuh.)	Lambad ja kitsed (tuh.)	Hobused (tuh.)	Linnud (mln.)
1990	757,8	959,9	139,8	8,6	6,54
1991	708,3	798,6	142,8	7,8	5,54
1992	614,6	541,1	124,2	6,6	3,42
1993	463,2	424,3	83,3	5,2	3,23
1994	419,5	459,8	61,5	5,0	3,13
1995	370,4	448,8	49,8	4,6	2,91
1996	343,0	298,4	39,2	4,2	2,32
1997	325,6	306,3	35,6	4,2	2,60
1998	307,5	326,4	30,8	3,9	2,64
1999	267,3	285,7	30,9	3,9	2,46
2000	243,8	268,3	31,4	3,6	2,53
2001	260,6	340,1	30,0	4,0	2,30

söödad — liha-, lõssi- ja vadakupulber vatuses tekkiv sõnnik niline väetis taime Eesti valitsuse 199 reformi aeglase ed vatussaaduste toot põllum-poliitika lum-loomade arv saaduste kogutoo korda.

Piimakarjakasvatus kõige tähtsam põllu naselt muu põllum nes piimatootmine (42,5 %). 2000. a selt 4658 kg piima kui 1990. a.). Vei oli veelgi suurem 27,7 % 1991. a. tootjad ei suutnud jahinna tõttu kon odava veiselihaga kasvatatakse eesti ja eesti maatõugu herefordi tõugu ve Sealiha osatähtsus kogu lihatoodangus vähenes 1990. a-il tatakse pms. eesti peekonitõugu sigu hämpširi tõugu sigu.

Lamba- ja kitseliha lihakogused ei ole 2000. a. oli lambaliha 69 % olid eesti eesti valgepealise lambalt keskmiselt Hobusekasvatus sporthobustele. Pu buse- ja traavlihu hobust, tori hobu hobust. Hobuste a 2000 rohkem kui Karusloomakasvatus reformi käigus enam kasvatusharud. On loomafarmides 42 kasvatati üles 13 26 rebaste sugaloomi loomi 41 824, ja 11 370. Vähemalt jasid (3200) ja ma). 1990 tooden 89 157 sinirebase nahka. Nahkade vähenenud hõbe 53 ja minkidel Linnukasvatusmaailma ja linnuliha – vähenenud vastavalt võrra. Linnuliha 2000. a. lihatoodang suureneb (pms.

...-ja kalkuniliha tootmine ...lõpetatud, väikesearvulisi ...taluperedes. Vutikasvatus (far- ...ühib Eesti vutimunade ja -liha ...muna-lihavutte ja prantsuse ...haruks on jaanalinnu- ...Kumumune toodavad Eestis 15 ...toodang kana kohta on ...pruunikoorelisi mune ...munevaid kanu (*ISA brown*, *Hisex* ...valgekoorelisi mune mune- ...*2000*).

...*loomakasvatus 20. sajandi vii-* ...kasvatus, 2001, 1. *Harald Tikk*

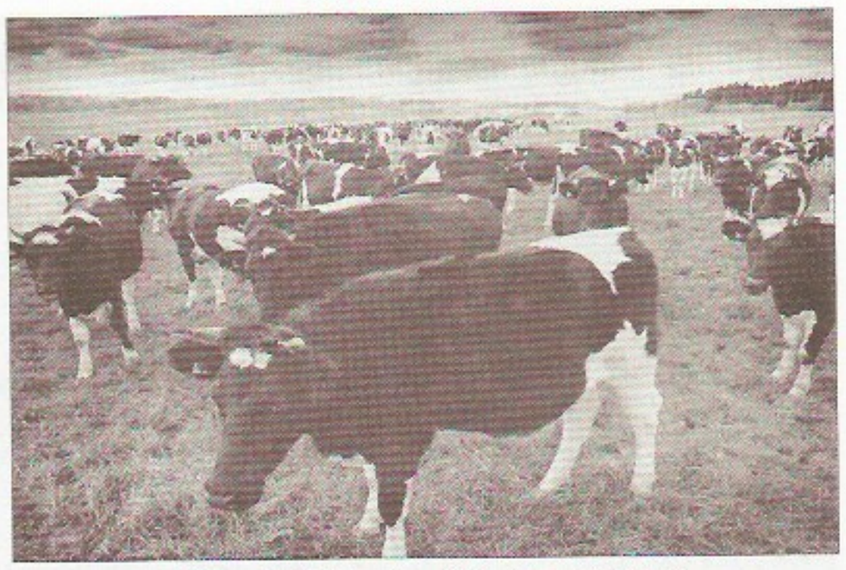

Eesti mustakirju veis. Tõdva kari Harjumaal (1998)

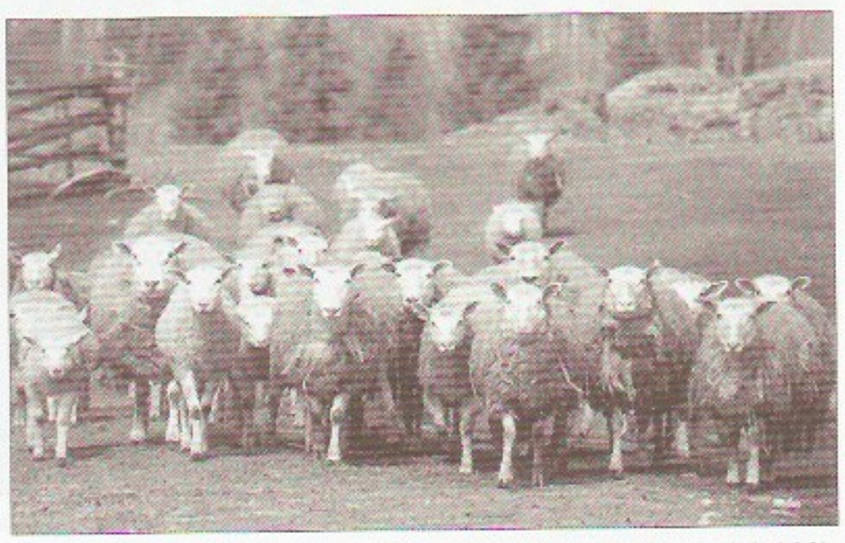

Eesti valgepealine lammas. Vanatalu lambad Võrumaal (2000)

...2,25 mln. ha, sellest oli ...ja ajutiselt metsata 0,14 mln. ...ligi poole Eesti pindalast, seega ...poolest neljas riik. 20. saj. ...0,8 mln. ha katastrimetsi, ...nõlistest lähtudes tuleks lisada ...1930. a-il oli neid üle ...katastrimetsade põhjal ...ning metsamaa pindala ...vähel. Tõenäoliselt vähenes ...1930. a-te lõpuni ja hak- ...suurenema, algul pms. loo- ...hiljem ka kuivendatud soode

...harilik kuusk, arukask, ...ja hall lepp. Kõvade leht- ...haru ja harilik saare) puistuid on ...kuid nende osatähtsus on

vähenenud: 20. saj. alguses moodustasid nad 70 % metsadest, sajandi lõpus 52 %. Tugevasti on suurenenud kaasikute ja lepikute osa. Majanduslikult tähtsaimad on mänd, kuusk ja

...*Mapper* piltidest

Landsat 5/7 Copyright ESA, Distributed by Eurimage

Okaspuude osatähtsus metsades, klassifitseeritud hägusate hulkade meetodil (2000 mai, „Landsat" *TM*-i pilt

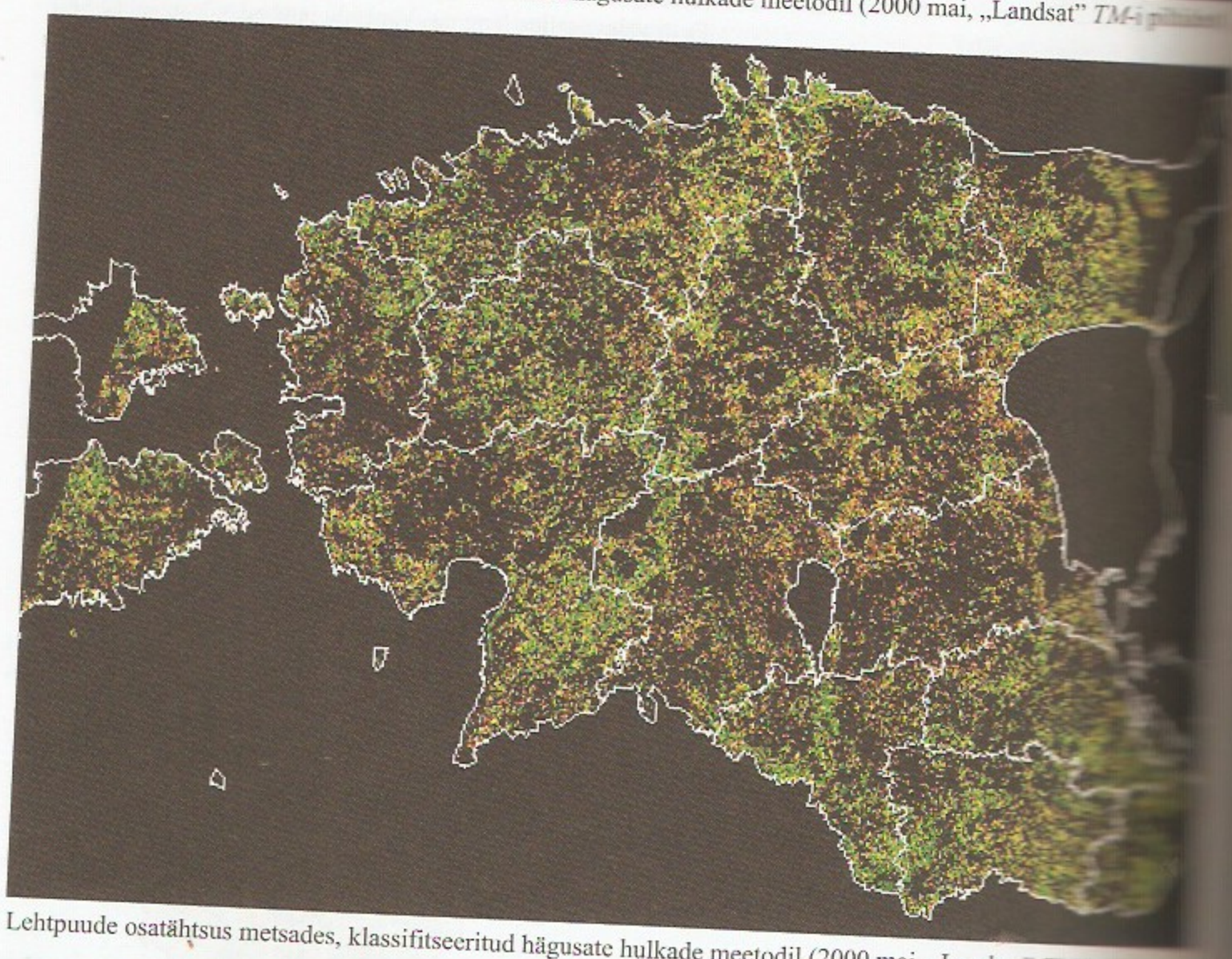

Lehtpuude osatähtsus metsades, klassifitseeritud hägusate hulkade meetodil (2000 mai, „Landsat" *TM*-pilt

arukask, kuid selline hinnang sõltub puidutööstuse hetkeseisust ja võib kiiresti muutuda.

Enamik Eesti metsi on segametsad, sestõttu jaguneb metsas leiduva puidu kogus puuliigiti teisiti kui enamuspuuliikide viisi eristatud puistute tagavara: [illegible] moodustab männipuit 28, kuusepuit [illegible] puit 9, halli lepa puit 8 %, teised [illegible] vanus on hea (männikutel 63, [illegible]

Metsamaa jagunemine enamuspuuliigi järgi

Enamuspuuliik	Pindala (tuh. ha)	% kogu-pindalast	Üldtagavara (tuh. tm)	% üld-taga-varast	Tagavara (tm/ha)	Tagavara jooksev juurdekasv (tm/ha aastas)
mänd	763,7	34,0	145,7	35,5	191	4,59
kuusk	413,2	18,4	80,5	19,6	195	6,13
kased	683,7	30,4	109,1	26,5	160	4,58
haab	122,1	5,4	26,1	6,4	214	6,12
sanglepp	64,0	2,8	11,9	2,9	186	4,71
hall lepp	171,0	7,6	32,8	8,0	192	7,27
teised	31,7	1,4	4,8	1,1	151	4,21
Kokku	2249,4	100,0	410,9	100,0	183	5,15

metsakorraldusorg. moodustati 1919 (Metsade Peavalitsuse metsakorralduse osk.). Sellest ajast kuni 1990. a-te keskpaigani oli metsade korraldamine riigi monopol, mis tagas metsadest hea ülevaate, nende majandamise kavandamise ühtsetel alustel ja riikliku metsapoliitika elluviimise. 1998 moodustati riigile kuuluv OÜ Eesti Metsakorralduskeskus, kuid metsade korraldamisega tegelevad ka paljud eraettevõtted. Metsade majandamist reguleerivad „Metsaseadus" (1998), „Asjaõigusseadus" (1993), „Kaitstavate loodusobjektide seadus" (1998) jmt. seadust ning „Metsaseaduse" alusel välja antud alama astme õigusaktid. 1997 võttis Riigikogu vastu Eesti keskkonnastrateegia ja Eesti metsapoliitika, millele tugineb 2000. a-l koostatud Eesti metsanduse 2001.—2010. a. arengukava. Eesti on ühinenud mitme metsandust käsitleva rahvusv. konventsiooniga.

Emapuud raiesmikul. Pärnumaa (1997)

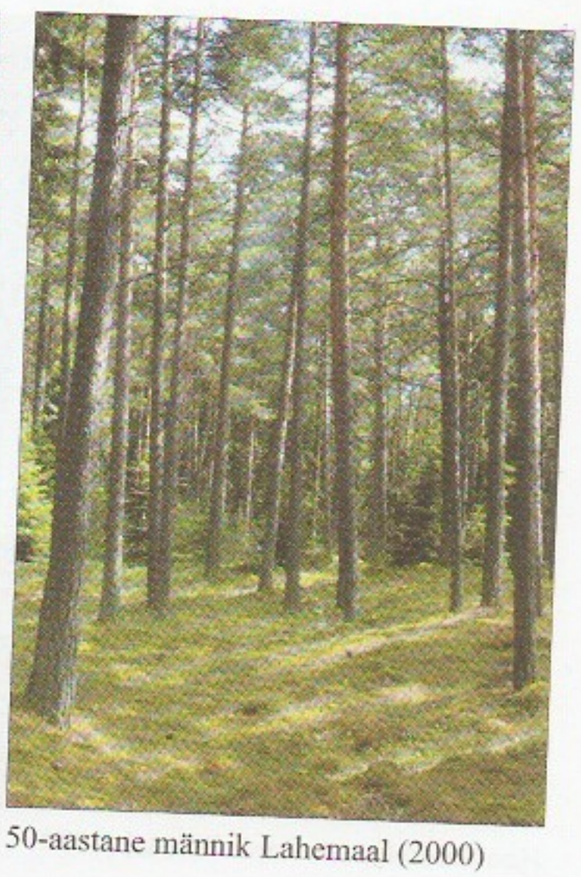

50-aastane männik Lahemaal (2000)

Kvartalisihid Lahemaal Vihulas (1999)

Metsa uuendamiseks tehakse kaitse- ja tulundusmetsades uuendusraiet (1999 raiuti 92 % lageraiena, 8 % turberaiena); hoiumetsades uueneb mets looduslikult. Uuendusraiega kõrvaldatakse väga vanad, halvas seisundis olevad või muul põhjusel sobimatud puistud, raiestikele rajatakse metsakultuur (enamasti männi külv või istutus, kuuse istutus) või lastakse neil looduslikult uueneda (kask, haab, lepad). Turberaiega luuakse metsa uuenemiseks soodsad valgusolud. Uuendusraie maht on alates 1993. a. madalseisust (4458 ha) pidevalt suurenenud (2000. a. 22 601 ha), raiutud puidu kogus oli vastavalt 1,07 ja 4,45 mln. tm. 1999 uuendati metsa kokku 8135 ha (6136 ha rajati kultuure, 1999 ha-l aidati kaasa looduslikule uuenemisele). Kokku on Eestis 20. saj. rajatud ligikaudu 0,8 mln. ha metsakultuure. Nõuk. ajal kultiveeriti umbes $^3/_4$ raiestikest, et säilitada okaspuistute enamust. Lehtpuidu maj. tähtsuse suurenemise ja bioloogilise mitmekesisuse tagamise vajaduse tõttu ei peeta seda enam otstarbekaks.

Metsa kasvatamine seisneb hooldus- ja valikraies ning metsamaade parandamises. Hooldusraiet tehti 1999. a. järgmiselt: valgustusraiet — vähem kui 6 cm läbimõõduga tüvedega metsas peapuuliigi valgus- ja toitumisolude parandamiseks ning liigilise koosseisu reguleerimiseks — 8906 ha (raiuti 3200 tm likviidset puitu), harvendusraiet — metsa tiheduse ja koosseisu reguleerimiseks ning lähitulevikus looduslikult välja langevate puude puidu ärakasutamise võimaldamiseks — 40 039 ha (1,5 mln. tm), sanitaarraiet — surnud ja surevate puude eemaldamiseks — 30 340 ha (0,4 mln. tm).

Valikraiet tehti püsimetsana majandatavates puistutes 4571 ha (0,2 mln. tm).

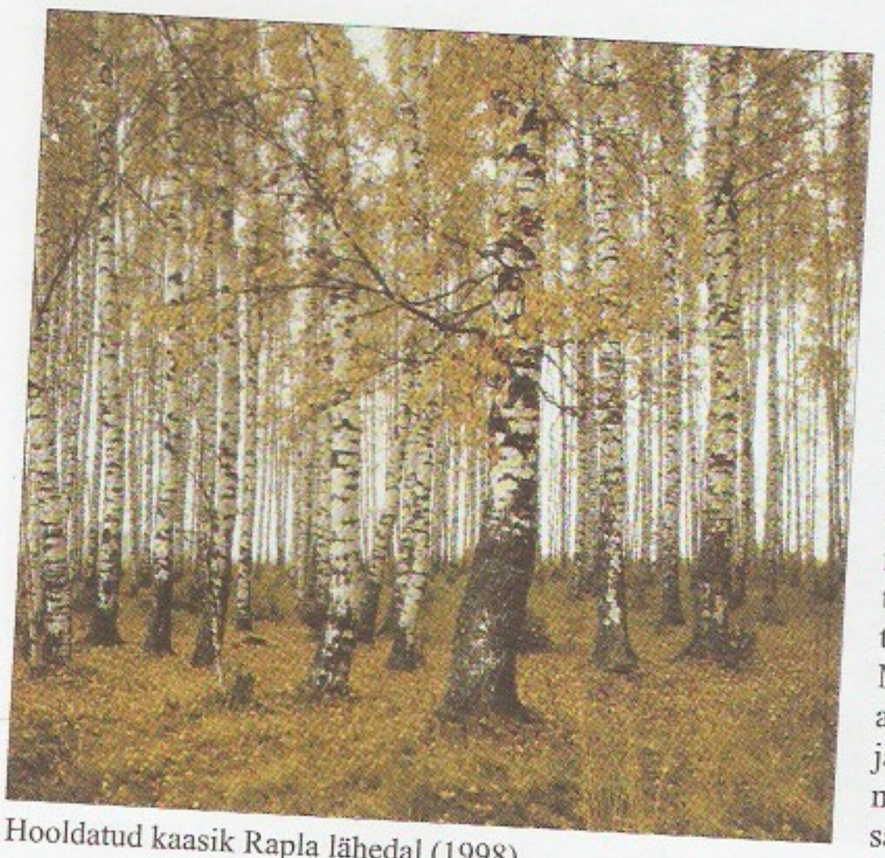

Hooldatud kaasik Rapla lähedal (1998)

Kõiki raieid kokku võttes raiuti 1999 [illegible] järgi 6,7 mln. tm likviidset puitu. Raie [illegible] a-il on toimunud pms. erametsades [illegible] varal. Metsanduse arengukava järgi [illegible] tase uuendusraie pindala riigimetsades [illegible] 3,28 mln. tm, muudes metsades [illegible] 7,31 mln. tm (kokku 32 880 ha ja [illegible] jooksul on Eesti metsades raiutud [illegible] mln. tm puitu.

Metsamaade parandamiseks on alates [illegible] tud 0,5 mln. ha, seega umbes pool Eesti [illegible] maadest. Enamiku ülejäänud metsamaade [illegible] kas majanduslikult tasuv või keskkonnaliselt [illegible] (veevaru kaitse, hea jõhvikamaa, harulduse [illegible] hinnaline turismiobjekt). Tänapäeval on [illegible] peamine olemasolevate kuivendussüsteemide [illegible] dega ehitatud metsateede renoveerimine [illegible] alustatud metsamaade väetamine lõpetas [illegible] tasuvus oli ebaselge. Kokku on Eestis [illegible] metsamaid. 1998. a. metsaseadus keelab [illegible] kaalutlustel metsa väetamise otsetoimeliste [illegible] tega, v. a. taimlates ja istandustes.

Metsa kasutamine. Enamik puitu [illegible] (1993. a. 44 %, 2000. a. 69 %), mida [illegible] langil mootorsaagidega raietöölised, [illegible] masinaid. Taasiseseisvumise-eelsest [illegible] veost on selle ebaratsionaalsuse ja [illegible] loobutud. Riigimetskondades on [illegible] või allettevõtjate poolt raiutud puidu [illegible] ja 1999. a. 52 %), vähenenud on raiel[illegible] müük.

Metsade bioloogilise mitmekesisuse [illegible] tis range kaitse all 4,4 % metsamaast [illegible] reservaatide ja kaitsealade sihtkaitsevööndites [illegible] tavad ning tegelikult hooldamata metsad [illegible] ha). Sellele lisandub lähiajal u. 50 000 [illegible] metsakaitsealade võrgustiku projekti [illegible] millega rangelt kaitstavate metsade [illegible] 7 %-ni.

Metsa kõrvalkasutuses on 20. saj. [illegible] tähtsuse on kaotanud koduloomade [illegible] tegemine metsaaladel ning vaigutamine. [illegible] metsast seente ja marjade korjamine. Metsa[illegible] tulu moodustab Eestis praegu 13—[illegible] tulust. Oluline on metsamarjade [illegible] Marjakorjamist on võimalik laiendada, [illegible] aastal korjatakse ära 15—25 % jõhvikate [illegible] ja kuni 40 % pohlasaagist. Keskkonna [illegible] metsad paiknevad looaladel ja [illegible] sad), veekogude ääres (veekaitsemetsad, [illegible] kaitsemetsad) jm.

Nõustamisteenistus on teadusuuringute, õppetöö korralduse ja tegevpõllum-e vaheline ühenduslüli, mille abil õppe- ja uurimistöö tulemused peavad nõustajate kaudu jõudma tegevpõllumeheni ning tootjate probleemid nõustajate kaudu teadus- ja õppetöö korraldajateni.

Nõustamistoetus on rahaline abi, millega osaliselt kaetakse selle nõustamisteenuse maksumus, mida osutab atesteeritud konsulent ettevõtjale nõustamislepingu alusel tema majandustegevuse tasuvuse suurendamiseks või toodangu kvaliteedi parandamiseks.

Alates 1997. a-st on Eestis atesteeritud 183 konsulenti. 2000 kasutas nõuandetoetust 2021 tootjat, kes sõlmisid 2357 lepingut. Nõuandetoetus võimaldab kasutada riiklikku nõustamisraha põllumtootjatele kõige vajalikumate ja sobilikumate nõustajate palkamiseks. Üks toetuse saamise tingimusi on, et osa nõuande maksumusest tuleb tasuda tootjal endal. Selline nõuandetoetuse skeem paneb nõuande tarbijatele endile suuremad kohustused nõustajate valikul ja ülesannete määratlemisel. Nõuande maksumuse määravad tootja ja nõustaja kokkuleppeliselt, vastavalt tööde mahule ja kvaliteedile.

Rühmanõustamine sisaldab erialaseid (taimekasvatus-, loomakasvatus-, majandusalaseid jms.) üritusi. Rühmale antav teave peab olema otseselt seostatav praktilise tegevusega ja võimaldama rakendada pakutut tootmises. Rühmanõustamise rahastamise vajaduse üle otsustavad maakonna spetsialistid, kes oskavad selgemini määratleda piirkonna tootjate vajadusi.

Nõuandeteenistuse projektiviisiliseks arendamiseks on Põllumajandusmin-le antud vahendeid õppepäevade (vabariiklikud, maakondlikud), massiürituste

Nõustamistegevuseks saadud raha (EEK)

	1997	1998	1999	2000
	5 606 301	6 652 040	6 046 990	6 040 000
	2 509 481	1 900 000	1 539 000	1 540 000
	782 820	3 935 255	4 507 990	4 096 477
	1 810 000	2 710 000	3 578 400	2 625 000
	190 519	400 000	500 000	575 000

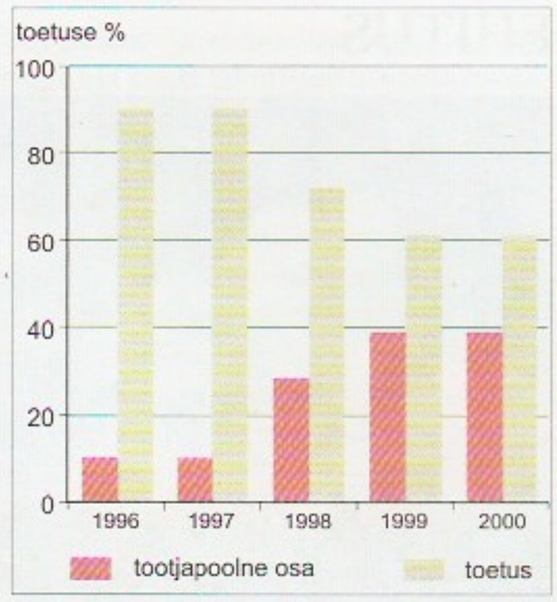

Nõuandetoetuse osatähtsuse vähenemine a-il 1996—2000

ja õpiringide tegevuse toetamiseks ning publikatsioonide väljaandmiseks. Projektide rahastamise aluseks on konkreetsetele oludele vastava, riiklikult toetatava nõustamistegevuse vajadus. Projektid näitavad nii nõustajate potentsiaali kui ka vajadust nõuande järele. Põllum-nõustamise arendamise võistlust on läbi viidud viimasel viiel aastal. 1998 esitati võistlusele 170, 1999. a. 286 ja 2000. a. peaaegu 400 projekti. 2000. a. lõpetati Eesti ja Taani koostööprojekt, mis tutvustas uudset, kompleksset nõustamisviisi, mille korral töötavad koos nt. taimekasvatus-, majandus- ja loomakasvatuskonsulent.

Nõustamise kvaliteedi kontrollijaks on Eestis nõuannete kasutaja (põllumtootja ja kalakasvataja). Nõuandetegevuse kasulikkuse hindamiseks korraldatakse nõuandeküsitlust. Küsitluse eesmärk on selgitada tootjate huve ja vajadusi, nõustamisteenuse tulemusi ning konsulendi vastavust kliendi vajadustele. Saadav teave on vajalik nõustamisteenuse kvaliteedi tõstmiseks ja edasise tegevuse kavandamiseks.

Põllum-e madalseis on vähendanud tootjate võimalusi nõustamist kasutada. Tagasilanguse üks ilming on olnud ka paremate konsulentide lahkumine nõuandetegevusest madala töötasu tõttu. 2000. a. moodustati nõuandevaldkonna asjatundjatest ja ekspertidest töörühm, kelle ülesanne on pakkuda lahendusi põllum-nõustamise edasiseks toimimiseks.

Illar Lemetti

EHITUS

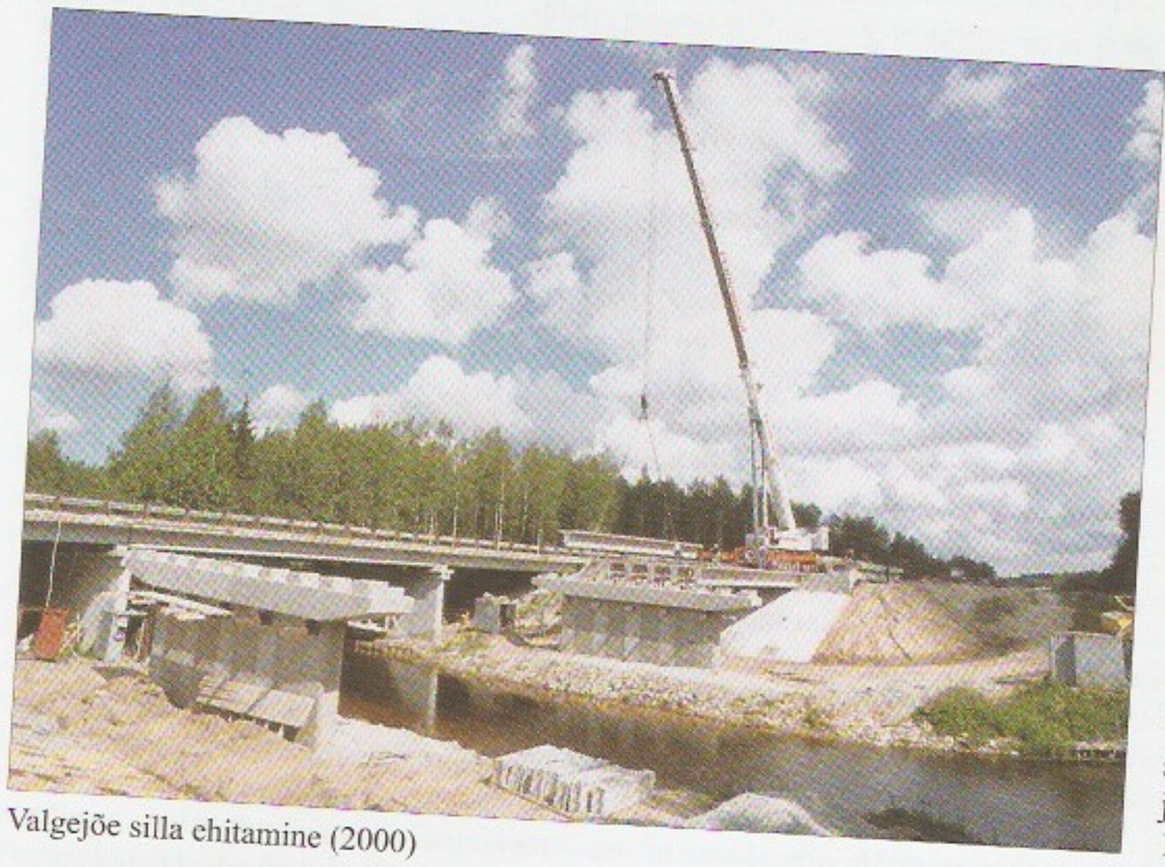

Valgejõe silla ehitamine (2000)

Eestis on põliselt ehitatud kohalikest materjalidest — puidust ning sellele lisaks Põhja-Eestis ja saartel paekivist, Lõuna-Eestis maakivist, savist ja hiljem põletatud savitellistest. Lubimörti hakati kasutama 13. saj. Kivist ehitati kapitaalsust nõudvate hoonete (linnuste, kirikute, linnamajade) seinad ja võlvlaed. Kivimajade laed tehti puittaladele, sageli paeplaatkattega, katused valmistati keraamilistest katusekividest. Puitmajadel olid rõhtpalkseinad, pennsarikad ja õlg- või rookatused. 19. saj. hakati ceskätt linna- ja mõisamajadele tegema ka püstprussidest seinu, sajandi lõpu poole kasutama tsementbetooni (Kunda tsementitehas hakkas toodangut andma 1873) ning malm- ja terastarindeid. 20. saj. alguses ehitati hulk silmapaistvaid raudbetoonehitisi: Kasari jõele valmimise ajal maailma pikim raudbetoonist sild (1907), Tallinna Lennusadama ainulaadse koorikkatusega angaarid, mitu tehasehoonet. Hoonete kiviseinad olid soojustamata, laed tehti sageli betoonist ja asetati terastaladele, katusekatteks hakati kasutama tõrvapappi. Põhiliste ehitusmaterjalide (tsement, lubi, tellised, klaas) tööstuslik tootmine algas 1870. a-il. Enne I maailmasõda oli Eestis 19 suurtööstuslikku tellisetootmisettevõtet (suurimad Tallinnas, Loksal, Sindis), 2 tsementitehast (Kundas ja Aseris), 160 lubjapõletusahju (suurim Tamsalus), 170 kivilöövi ja 2 suuremat aknaklaasitehast (Vändras ja Järvakandis). Nendes ettevõtetes oli hõivatud ligi 3000 töölist.

EV ajal hakati ehitama ratsionaalsemaid tarindeid — puitsõrestikseinu, tellistest kergseinu —, täiustati tehnosüsteeme, suuremad hooned varustati keskkütte ning sooja veega. Ehitustöö jäi siiski käsitööndusliikuks, tehases toodeti peaasjalikult vaid aknad ja uksed. Valmis silmapaistvaid ehitisi (Tallinna Kadrioru staadion, paljud koolihooned, elamud, sillad) ja linnaosi (Tallinna kesklinnas). 1930. a-id iseloomustasid ehituse hea kvaliteet ja kõrge ehituskultuur. Ehitustööstus arenes eriti jõudsalt omariikluse viimastel aastatel. Ehitusettevõtete arv kasvas 1933—39 15 korda, töötajate arv neis 7 korda. Valdavad olid keskmise suurusega ettevõtted.

II maailmasõjas hävis palju ehitisi, mõni linn (Narva) ja linnaosa (Tallinnas, Tartus) p… tegevus soikus. Esimestest sõjajä… 1950. a-teni ehitu… pandud rask… ja tööstuse taastu… duse arengu kes… mini arendati … mille toodang … ehituse vajadust… algas ehituse, … kasv. Elamuehitu… rakendada üle… stalinistlikku a… duliste tüüpp… ka ühiskondlik… Tehniliselt olid … sarnased (paek… justamata tel… 1954 algas ehitu… seerimine. Hak… tavaid raudbe… vahelaepaneele, … kassiposte ja … (gaaskukeroom… tusdetaile — … paneele — mu… 1961 valmisid Tal… mesed suurpa… järgnes hoogne … lidest elamute … nades, 1973 … Väike-Õismäel … ehitati põhil. 2-… toonplokkidest … paneelidest vahe… tustegevust juht… remas osas k… ning koondis „… (EKE). Lisaks … kõigist ehitus… tusorg-d. Omaett… linna ja Tartu … kus toodeti … teeriti neist … NSV Liidu … määrasid rangel… ruumide kuban… likult odavalt. P… (terase, katuse… oli reglemente… sutada standar… olid ühesugu… mavõõtmeis. … arhitektide … maaehituses, … ranged. Pea… sed olid Eesti … jekt, Eesti M… Maaehituspro… munaalprojekt ja … Tallinna filiaal …

Ehitustööd 1994–2000 (jooksevhindades, mln. kr.)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Ehitatud omal jõul Eestis	2909	4200	5682	7147	9502	8396	9162
sellest elamuid	292	370	409	641	888	791	912
mitte-eluhooneid	1831	2743	3598	4376	5870	4885	5258
tehnoehitisi (rajatisi)	786	1087	1675	2130	2744	2720	3710
sh. remonditööd	1582	2582	3074	3743	5484	4886	5246
Ehitatud välisriikides	383	870	684	781	1469	546	627
Ehitusettevõtjaid	2391	2166	2124	2400	2309	2493	2964
Ehitushinna indeks	100	136	161,5	177,8	191,6	195,4	200,3

Ühepere-, kahepere- ja ridaelamuid (keskm. aastas)

	Tuh. eluruumi	Eluruumide pind (tuh. m²)
	0,6	29
	1,5	98
	2,2	160
	1,1	82
	1,0	81
	0,9	78
	0,7	66
	0,7	71
	0,3	35
	0,3	35
	0,5	57
	0,6	71
	0,6	77
	0,6	76
	0,6	82
	0,8	108
	0,6	78
	0,5	65
	0,4	56

...ja püsivuse, kuid ilmastingimuste ...ilmas puudulikuks, mistõttu ...ehitusmeetodid on hakanud lagunema. ...vest Nõuk. majandussüsteemis ...ülimalik oli kasutada võimalikult ...monoliitbetoontarindeid, terase kasutamiseks oli vaja

...ehitamine; tornkiiveri paigaldamine

eriluba, nüüdisaegseid isoleer- ja viimistlusmaterjale ei tuntud. Siiski ehitati ka oma aja kohta tehniliselt kõrgetasemelisi ehitisi, nt. Tallinna Laululava (1960) ja teletorn (1979). Püstitati (soomlaste abiga) mõni kõrghoone (1972 hotell „Viru" ja 1980 hotell „Olümpia", mõlemad Tallinnas).

Pärast taasiseseisvumist 1991 kaotati seni kohustuslikud NSV Liidu ehitusnormid. Hakati rakendama põhil. Soome ehitusjuhendeid ja joonduti Soome ehituskvaliteedi nõuete järgi. Paljud Eesti ehitajad olid Soome ehituslaadiga tuttavad sellest ajast, kui Soome ehitusfirmad olid Eestis töötanud (hotelli „Viru", jalatsivabriku „Kommunaar" ja mitme nn. olümpiaobjekti ehitus), pealegi olid Soome ehituseeskirjad ja -juhised hõlpsasti kättesaadavad ja keelesarnasuse tõttu ka arusaadavad. Ehituses hakati kasutama uusi, seni kättesaamatuid kvaliteetseid materjale (kohtraudbetooni, terast, viimistlusmaterjale, tehnosüsteemide detaile) ja rakendama nüüdisaegset oskusteavet.

1991 hakati koostama Eesti oma projekteerimisnorme ning ehituseeskirju, mis tänaseks põhinevad valdavalt euronormidel (*Eurocode*). Normid on avaldatud ehitusteabekartoteegis (ET-kartoteek). 1995 kehtestati „Ehitus- ja planeerimisseadus".

Ehituskvaliteedi kohta Eestis nõudeid kehtestatud ei ole. Kasut. Soome ehitustööde üldisi kvaliteedinõudeid (RYL, *Rakennustöiden Yleiset Laatuvaatimukset*), mis on a-st 1994 eesti keeles avaldatud. Eestis on ehitustegevust korraldanud a-ni 1992 Ehitusmin., hiljem Keskkonnamin., seejärel Majandusmin. Ehitust alustades tuleb esmalt taotleda omavalitsuselt projekteerimisluba, mis väljastatakse vastavalt kehtivale detailplaneeringule. Projekt esitatakse kooskõlastamiseks ning selle põhjal antakse välja ehitusluba. Kohustuslik on ehitusjärelevalve. Valminud ehitise kohta antakse pärast selle kontrollimist kasutusluba. Rekonstrueerimistööde puhul kuuluvad projekti koostisse ka lammutus- ja jäätmekäitlusprojekt.

1991 loodi Eesti riiklik ehitusregister, millesse kantakse kõik alustatud ehitised ning valminud hooned ja rajatised.

A-st 1991 kaotati järk-järgult riiklikud ehitusorg-d, nende asemele tekkisid erafirmad. Sama toimus ehitusmaterjalide tootmise ja ehitusprojekteerimise valdkonnas. Ehituse alal tegutsevate ettevõtjate hulk oli 1994—98 püsivalt 2100—2400. 2000. a. oli Eestis ehitusala ettevõtteid 2964 (koos füüsilisest isikust ettevõtjatega). Nendest olid 1358 väikesed, vähem kui 5 töötajaga, vaid 11-s oli töötajaid enam kui 200. Suuremad töövõtufirmad olid Merko Ehitus, Eesti Ehitus, EMV ja FKSM. 1992 hakati osutama tähelepanu ehitiste energiasäästlikkusele. 1995 avaldati piirdetarindite projekteerimise juhis, milles soojapidavusnõuded on Põhjamaade tasemel, piirdetarinditelt nõutakse varasemast mitu korda väiksemat soojakulu. A-st 1994 on paljude olemasolevate hoonete soojakulu oluliselt vähendatud tehnosüsteemide ümberehitamise ja piirdetarindite lisasoojustamise teel. Uusehitised on reeglina energiasäästlikud.

Tekkinud on ehitusalased liidud: 9. II 1991 loodi Eesti Ehitusinseneride Liit (EEL, asutajaliikmeid 124, 2000. a. liikmeid 286), 1991 asutati (1993 reorganiseeriti) Eesti Ehitusettevõtjate Liit (1997. a. liikmeid enam kui 100), 1993 Eesti Ehitusmaterjalide Tootjate Liit (2001. a. liikmeid 34), 1994 Eesti Projektbüroode Liit (2001. a. liikmeid 42).

1992 asutati Ehitusteabe Fond. Selle loomisel osales Soome samataoline fond *Rakennustietosäätiö*. Fond avaldab Soome RT-kartoteegil põhinevat ehitusinfokogumikku ETF-kartoteeki. 1997 loodi ehitusinfo levitamiseks Ehituskeskus. Avaldatud on kümneid ehitusalaseid originaal- ja tõlkeraamatuid.

Ilmub mitu ehitusalast ajakirja („Ehitaja", „Ehituskaar"); ehitusalast infot levitavad ka muud perioodikaväljaanded. Avaldatakse ehitusinfokogumikku (ET-kartoteek, seni 11 köidet).

Taasiseseisvumise järel on Eestis ehitatud vähem kui varasematel aastatel. Eriti on vähenenud elamuehituse maht. Suurte paneelelamurajoonide rajamine lakkas juba enne 1990. a-t. Suuri korruselamuid ehitatakse vähe ja eelistatavalt Tallinna kesklinna. Tallinna asumites ja väiksemates linnades ehitatakse pms. pere- ja ridaelamuid, kuid ka nende ehituse aastamaht on väiksem kui enne 1990. a-t. Elamuehituse maht on mitu korda väiksem, kui oleks elamute taastootmiseks vajalik. Samal ajal on paranenud ehituskvalitcet. 1994—2000 on ehitusse tehtavad investeeringud kasvanud 3,2 mrd. kr-st 9 mrd. kr-ni, ka ehitusmaht on järjekindlalt kasvanud, kuid ehitus moodustab siiski SKT-st vaid väikese osa — 1997. a. 6,3, 1998. a. 6,7, 1999. a. [illegible]. Olemasolevate ehitiste (elamute, büroo- ja [illegible]nete, teede ja sildade) hulk võrreldes [illegible] korda väiksem kui arenenud [illegible] mahtude vähenemisega on 2000. a. [illegible] 1990. a-ga võrreldes vähenenud 60 %, [illegible] kohta on aga suurenenud 3,4 korda ([illegible]). Ehitusalane koolitus algas Eestis 1918 [illegible] 1934 alustati TÜ tehnikateaduskonnas [illegible] valmistamist, 1936 jätkus see Tallinna [illegible] 1938 Tallinna Tehnikaülikool, ENSV-[illegible] niline Inst.). Ehitustehnikuid koolitati [illegible] Õhtutehnikumis; sellest on mitme [illegible] saanud Tallinna Tehnikakõrgkool, mille [illegible] rakendusinseneri kutse.

VEONDUS

Veondust kui majandusharu, mis tegeleb kaupade ja inimeste veoga, võib jaotada ühelt poolt veoste laadi järgi kauba- ja sõitjateveoks, teiselt poolt teede ja veovahendite järgi raud-tee-, maantee-, mere-, sisevee-, õhu-, toru- ja elektritranspordiks. Eestis on kasutusel kõik nimet. veondusliigid. Kõik transpordiliigid (v. a. torutransport, mida haldab Majandusmin.) on Teede- ja Sidemin-i haldusalas.

2000 moodustas veonduse SKT 4,1 mrd. kr., vabariigi SKT-st 5,4 %, kusjuures suurim osatähtsus oli maanteetranspordil (51 %). 2001 oli veonduses hõivatud 31 800 töötajat.

Veonduse tähtsamad näitarvud on kaubaveol veomaht (t) ja veosekäive (tkm), sõitjateveol sõitjate arv (S.) ja sõitjakäive (skm). Nii kaubaveomahult (80 %) kui ka veosekäibelt (50 %) oli Eestis 2000. a. esikohal raudteetransport. Sõitjateveol on nii sõitjate arvu (94 %) kui ka sõitjakäibe (70 %) alusel suurima tähtsusega maanteetransport.

Meretranspordi kaubaveomaht ja -käive on viimastel aastatel vähenenud, sest laevakompaniid on oma laevu välismaale müünud.

Raudteetransport

Eesti raudteevõrk on põhil. tupikvõrk, [illegible] siitliiklust. Ainult Koidula—Valga liin [illegible] ühendust Venemaa ja Läti vahel. Suurim [illegible] —Tapa—Narva raudteeliinil, kus toimub [illegible] mate ja Venemaa vaheline transiitkaup[illegible]. Eesti raudtee rööpmelaius on 1520 [illegible] lõikudel 1524 mm (5 jalga). Esimene [illegible] tee valmis 1870 ning hoogne raudtee-[illegible] 1924 elektrifitseeriti esimene raud[illegible] liinidel kasut. alalisvoolu, mille pinge [illegible]. Eestis 1447 km avalikke raudteid, 1970. a. [illegible] 1026 km. 2000. a. lõpus oli avalike [illegible] kus 968 km, sellest elektriraudteed [illegible] 104,9 km.

Raudtee-ettevõtja õigusi ja kohustusi [illegible] majandamisel ning reisijate ja kaup[illegible] järelevalvet raudtee-ettevõtjate üle [illegible] (1999).

Sõitjakäive 1993–2000 (mln. skm)

	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Raudteetransport	722	537	421	309	261	236
sellest: riigisisene vedu	494	390	319	231	188	188
rahvusv. vedu	228	147	102	78	73	48
Maanteetransport	2538	2314	2048	2091	2238	2265
sellest: riigisisene vedu	2292	2028	1728	1256	1898	1855
sh. linnatransport[1]	1260	913	742	713	728	616
rahvusv. vedu	246	286	319	280	344	410
Tramm ja troll[1]	508	261	250	253	262	261
Meretransport	247	286	244	272	302	372
sellest: riigisisene vedu	14	11	12	11	12	13
rahvusv. vedu	233	275	232	261	290	359
Jõetransport	0	0	0	0	0	0
Õhutransport	228	159	138	158	209	227
sellest: riigisisene vedu	4	1	1	1	1	1
rahvusv. vedu	224	158	137	157	208	226
Kokku	4243	3557	3101	3083	3272	3361
sellest: riigisisene vedu	3312	2691	2311	2307	2357	2319
rahvusv. vedu	931	866	790	776	915	1043

[1]Alates 1. I 1994 on Tallinna linnatranspordi mahtude arvestuse metoodika muutunud: enne arvestati ühe kuukaardi kohta [illegible] 2001 muutus kuukaart võrreldes üksikpiletiga suhteliselt odavaks, mille tõttu suurenes järsult kuukaartide ostmine ja seega [illegible] sõitjate arv.

Allikas: ESA, Tallinna Linnavalitsus

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
3 822	3 377	3 610	3 894	4 805	5 788	7 020	7 788
548	527	519	488	503	468	546	406
3 274	2 850	3 091	3 406	4 302	5 320	6 475	7 382
2 430	2 133	2 304	2 681	3 649	4 516	5 945	6 955
1 056	1 415	1 549	1 897	2 773	3 791	3 929	3 689
502	518	449	442	510	538	760	632
554	897	1 100	1 455	2 263	3 253	3 166	3 057
26 012	27 154	16 316	28 928	26 536	24 776	19 234	...
11	9	11	10	12	12	13	...
26 001	27 145	16 305	28 918	26 524	24 764	19 221	4 304
0	1	–	0	0	0	2	1
1	1	1	1	5	3	4	5
30 891	31 948	21 476	34 720	34 119	34 358	30 186	...
1 061	1 055	979	940	1 025	1 018	1 321	...
29 830	30 893	20 497	33 780	33 094	33 340	28 866	14 748

maht suurem, sest statistiline aruandlus ei hõlma väikesi autoveoettevõtjaid ja neid ettevõtjaid,

ka mandri ja saarte vahelises parvlaevaühenduses üleveetud veoauto- ja autorongikoormad.

statistikas enam Eesti laevafirmade välismaale renditud laevade vedude mahtu ja veosekäivet.

järelevalvet Raudtee- parandada raudtee infra- raudteevedude tõhusust, 1. I 2002 oli Raudtee- raudtee infrastruk- (2), veeremi remondiks (15). Veomahult on AS Eesti Raudtee ja Edela- pms. eksport-, import- Raudtee erastamiskonkursi (BRS). Talle kuulub 66 % AS Eesti Raudtee haldab Narva, Tapa—Tartu—Koidula —Võru—Valga, Tallinn— Edelaraudtee AS asutati 1997 osadest ning tegeleb Edelaraudtee AS erastati Suurbritannia raudteefirma Eesti ettevõtete investorid. Edelaraudtee Tallinn-Viike—Rapla—Viljandi Raudteefirm Riisipere—Haap- veduses.

Elektriraudtee tütarettevõttena ning sõitjatevedu elektrirongi- selle aktsiate omanik Eesti (a-st 1999) AS EVR sõitjatevedu. AS Põlevkivi põlevkivi veoga.

sõitjast veetakse raudteel raudteevedude osakaal kümnendi lõpu vähenenud seoses Vene- autobusside eelistamise ja a-st 1998 on siiski märgatav

ühendusega jäi 1. VIII 1998 „Baltic Ekspress" (Tallinn— reisirongi-otseühendus Läti Eesti rahvusv. reisirongi- otseühendus ainult Moskvaga, juunis 2002 taastati ühendus Peterburi ja Minskiga (ühendab ka Riia ja Vilniusega), neid liine teenindab EVR Ekspress.

Eesti transpordifirmade tehtavast tasulisest maismaakaubaveost moodustas 2000. a. raudteekaubavedu valdava osa (74 %). Seejuures olid 81 % vedudest rahvusvahelised, millest omakorda moodustasid 89 % transiitveod. Raudteel veeti 98,6 % maismaa transiit-, 7,5 % eksport- ja 65,1 % importveostest.

Transiitvedu toimub pms. ida—lääne transpordikoridoris, sellest ligikaudsel hinnangul 61 % läbi Narva, 34 % läbi Orava (Petseri suunal) ja 5 % läbi Valga. Veomahud on viimastel aastatel kasvanud pms. transiitvedude varal, millest põhilise osa moodustavad naftasaadused. Eesti-sisesel veol on suurema osatähtsusega põlevkivivedu. Raudteega veetakse sisse rohkem naftasaadusi ja metalle, välja rohkem väetisi, metsamaterjali ja keemiakaupa.

SRÜ liikmesriikide, Aserbaidžaani, Gruusia, Eesti, Leedu ja Läti vahel on sõlmitud kokkulepe kasutada vaguneid neid riike hõlmava raudtee ulatuses ühiselt.

Enamik raudteeveeremist ei vasta tänapäeva nõuetele, aga ettevõtetel napib raha nende väljavahetamiseks.

AS Eesti Raudtee on a-st 1992 Raudteede Koostööorg-i (OSShD) liige ning 1993 taastas ta järjepidevuse alusel oma liikmelisuse Rahvusv. Raudteeliidus (UIC). Venemaa ja Lätiga on sõlmitud rahvusv. raudteeotseühenduse kokkulepped ning raudteealased ajutised piirikokkulepped. Viimaste alusel toimub piirijaamades rongikoosseisude üleandmine-vastuvõtmine ning tehniline järelevaatus. A-st 1999 on AS Eesti Raudtee Euroopa Raudteede Ühenduse (CER) liige.

Maanteetransport

1. I 2002 oli siseriikliku autokaubaveo tegevusloa saanud 682 ja rahvusv. autokaubaveo tegevusloa 1352 autoveoettevõtjat. Autovedudega tegelevate ettevõtete erialaliit on Autoveoettevõtete Liit, kuhu kuulus 41 autoveoettevõtjat, neist 29 tegeles reisijateveoga. Rahvusv. autovedudega tegelevaid ettevõtteid (364) ühendab Eesti Rahvusv. Autovedajate Assotsiatsioon (ERAA), mis on a-st 1992 Rahvusv. Autovedajate Liidu (IRU) liige.

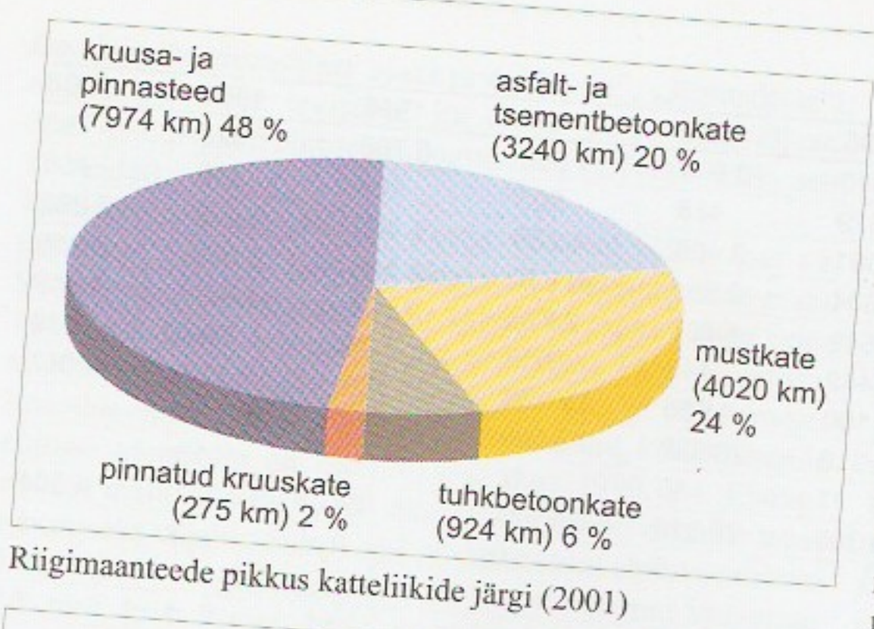

Riigimaanteede pikkus katteliikide järgi (2001)

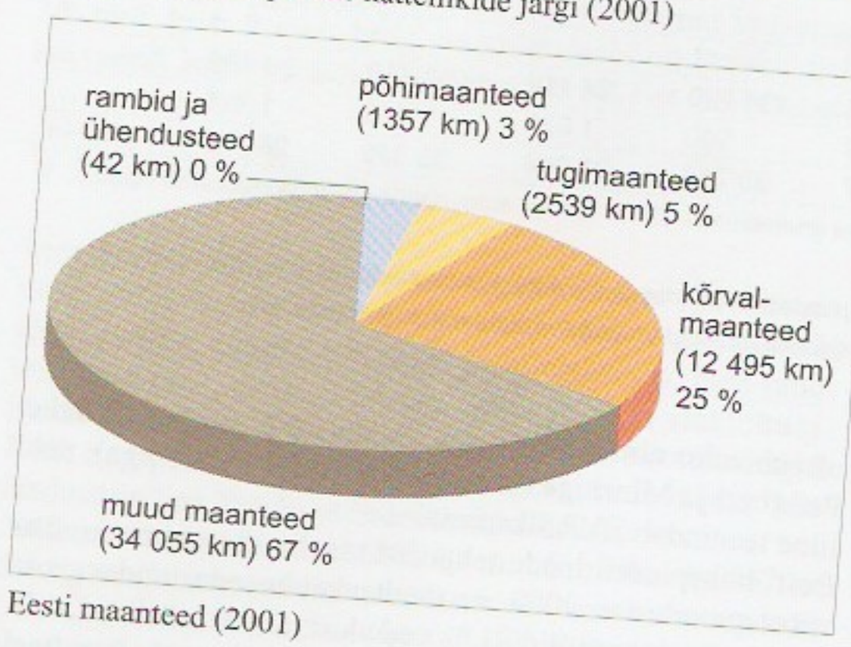

Eesti maanteed (2001)

2002. a. alguses oli 239 linnadevahelist ja 21 rahvusv. bussiliini. Maakonnasisestel liinidel korraldavad reisijatevedu maavalitsused ning valla- ja linnasisestel liinidel valla- ja linnavalitsused.

Sõiduautode arv kasvas 1990. a-te alguses pms. kasut. autode sissetoomise varal, eelmise sajandi lõpus kasvas esmaregistreeritud autode hulgas tunduvalt uute autode osatähtsus, 2001. a. oli uusi autosid 47,6 %, sh. sõiduautosid 53,1 %. Bussisõitjate arv väheneb, kuigi 1990. a-te lõpus vähenemine pidurdus. Aeglaselt kasvab reisijate arv rahvusv. liinidel. Autokaubaveol on siseriiklike vedude maht jäänud püsima, rahvusv. vedude maht kasvab. Kõige rohkem viiakse Eestist kaupa veoautodega Venemaale, Lätisse ja Soome, tuuakse aga Lätist, Soomest, Venemaalt ja Rootsist. Eesti autod töötavad ka välismaal. 2000. a. vedasid Eesti autod väliskriikides 455 000 t kaupa, kõige enam Saksamaal, Soomes ja Venemaal.

2000 oli Eestil sõlmitud rahvusv. maanteeliikluse kokkulepe 27 ja kooskõlastus 4 riigiga. Eesti autovedajad vedasid kaupu ligi 40 riiki. 336 ettevõtjat teostas vedusid TIR-karnetiga.

Eesti sõidukite arv

	Sõidukite arv 31. XII					
	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Kokku autosid (v. a. eriautod)	397 885	456 051	484 731	510 740	537 877	545 925
sh. sõiduautod	337 812	383 444	406 598	427 678	450 954	458 700
bussid	6 340	7 009	6 829	6 457	6 306	6 196
veoautod	53 733	65 598	71 304	76 605	80 617	81 030
Haagised	...	...	29 275	32 916	35 785	36 950
Mootorrattad ja motorollerid	...	...	4 680	5 337	6 118	6 686

[1]2001 kustutati liiklusregistrist palju sõidukeid, millele oli Eestis enne 1. XI 1993 välja antud mootorsõidukite ja nende haagiste tehnilised talongid ja registreerimistunnistused. 2002 on see protsess jätkunud.

Allikas: „Transport ja Teed"

Rahvusv. kaubavedu toimub pms. mitmepoolsete veolubade või CEMT-i (Euroopa Transpordi Konverents) aastalubade alusel.

2002 oli Eestil 21 regulaarset rahvusv. bussiliini, mis oli ühendus 9 riigiga. Neist seitsmel liinil ka teise riigi bussifirma (pms. liinid Soome, Läti ja Venemaa riikidesse, Soome ja Venemaale).

Eesti maanteede kogupikkus oli 1. I 2002 58 787 km, sellest riigimaanteid 16 433 km (27,9 %), kohalikke maanteid 34 055 km (67,5 %). Maanteede tihedus 360 km/1000 km², sh. riigimaanteede tihedus 361 km/1000 km². Riigimaanteedest moodustavad 51,5 % asfaltbetoonkatte, maanteedel on 917 silda, üldpikkus 20 km. Kõrgeima klassi riigimaanteedest I klassi teid 91,3 km (0,6 %), II klassi teid 11915 km 0,1 km (0,0 %), III klassi teid 1191,5 km (7,3 %), IV klassi teid 1664,5 km (10,1 %), V klassi teid 1630 km ja neid, mis ei vastanud ka V klassi nõuetele, 9430,7 km (57,4 %); 699,7 km maanteedest on alevis või alevikus.

Liiklustihedus on suurim järgmistel maanteelõikudel: Narva mnt-l Tallinna läh. 16 810, Tallinna läh. 11 720, Tallinna—Tartu mnt-l Järve ning Jõhvi vahel 9760 autot ööpäevas. Tähtsamaid mnt-id on Tallinna, Kohtla-Järve, EV riigimaanteid haldab Riigi Maanteeamet, kelle riigieelarvest rahastatavad maakondlikud osakonnad, mis korraldavad techoidu maakonnateedel. Maanteeamet tegutseb ameti halduses 15 teedevalitsust, neil 15 hooldepiirkonda ja 15 meistripunkti.

Mere- ja siseveetransport

2002. a. alguses oli meretranspordi [illegible] 49 ettevõtjal ja laevade agenteerimise [illegible]

SP Transit tolliladu (2000)

ettevõtjad on ette-
lähe järgi AS Eesti Mere-
AS Tallinna Sadam, AS Eesti
service, töötajate arvu järgi
Tallinna Sadam, AS Hansatee
iseerimise AS.
registris oli 1. I 2001. a.
ja 29 kaubalaevad. Laevade
puhasmahutavus 44 577 ja
registris oli
283 556, puhasmahutavus
laikati alla 12 m pikkusi
registrisse, 2001. a. lõpus oli

rahvusv. liinidel. Põhiline
kabel laevaliinil: Tal-
Stockholm. 2000 kasutas Eesti
liinilt sissetulnud või välja-

parvlaevaliikluses teenindati
kasutas Saaremaa (Virtsu—
Ruhnu—Heltermaa) ning

lähtesoleval ajal ei litsent-
tähtsus. Ettevõtteregistri
liigi ettevõtja põhitegevus,
ettevõtjale. Suurim neist
siseveeteid on Eestis
— millest 320 km on navigat-
ühenduses. Siseveetrans-
Narva jõel ja Emajõel) kasutas
125 000 t kaupa, põhil.

moodustavad põhilise osa
suuremahulised välis-

Vaade Muuga sadamale (2000)

Kauba laadimine Tallinna sadamas laevale „Georg Ots" (2000)

Omandivormilt on nii riigi-, munitsipaal- kui ka erasadamaid. Riigile kuuluvatest sadamaettevõtetest on suurim (kauba- ja sõitjakäibe poolest) AS Tallinna Sadam, mille koosseisu kuuluvad Vanasadam, Muuga sadam, Paljassaare sadam ja Paldiski Lõunasadam. Suuremad sadamad on ka eravalduses

rahvusvaheline reisiliiklus (tuh. sõitjat)

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
1268,8	1269,9	2141,6	2534,0	2836,2	3163,2	3454,4	3508,9
1084,8	1104,8	2004,7	2361,3	2623,9	2879,2	3102,6	3130,1
158,9	157,6	109,5	137,8	165,2	200,3	232,8	248,8
3,0	13,0	1,7	2,0	0,5	14,4	48,7	48,7
12,1	21,5	25,7	32,9	46,6	69,3	70,3	81,3	
...	...	...	553,4	664,6	745,4	771,4	768,9
1234,1	1272,1	2131,3	1978,1	2189,8	2425,7	2617,9	2682,9
1078,2	1088,3	1999,0	1846,4	2027,7	2230,6	2394,1	2441,2
137,7	148,2	105,9	130,8	158,7	185,0	216,5	230,8
1,0	10,2	1,2	0,4	0,5	9,8	6,9	10,0
17,2	25,4	25,2	0,5	2,8	0,3	0,4	0,9
2502,9	2569,0	4272,9	4512,3	5026,0	5588,9	6072,3	6191,8

transiitkaubavedu (tuh. t)

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
9846	8788	9900	11 275	14 757	18 364	23 723	26 116
1040	2315	4046	7 329	10 608	13 627	17 674	22 792
4409	2654	1438	1 426	1 322	1 289	2 031	804
2777	1613	1602	478	180	147	118	373
300	894	925	496	1 002	997	1 181	1 104
165	380	638	396	455	622	1 264	1 210
229	352	428	229	780	577	354	226
932	580	824	824	800	1 105	1 101	393

Virtsu sadam (2000)

Eesti tähtsamate sadamate kaubavedu 1996–2001 (mln. t)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Muuga	7,7	10,6	15,0	20,0	22,0	25,4
Vanasadam	3,4	4,0	3,7	3,8	4,2	3,5
Paljassaare	2,5	1,9	1,9	1,7	1,8	2,0
Paldiski	0,5	0,6	0,8	0,9	1,2	1,5
Kokku AS Tallinna Sadam	**14,1**	**17,1**	**21,4**	**26,4**	**29,2**	**32,4**
Vene-Balti	2,0	2,8	2,3	2,7	3,5	2,9
Miiduranna	0,2	0,7	1,0	1,4	2,2	1,7
Pärnu	0,5	1,1	1,6	1,7	2,2	1,9
Kunda	0,6	1,1	1,3	1,5	1,7	1,7

Allikad: AS Tallinna Sadam, Pärnu Sadam, Kunda Sadam, Vene-Balti Sadam, Miiduranna Sadam

Sadamate kaudu kulgev kaubavedu (tuh. t)

Aasta	Kokku	sealhulgas			
		eksport	import	transiit	
				välja	sisse
1993	11 604,0	1253,0	505,0	4 759,0	5087,0
1994	11 788,0	2446,0	997,0	5 043,0	3302,0
1995	14 675,0	3966,0	1842,0	7 373,0	1494,0
1996	17 688,0	4168,0	2245,0	9 296,0	1979,0
1997	23 239,0	5622,0	2860,0	13 141,0	1616,0
1998	27 357,4	5855,5	3137,0	16 869,2	1495,2
1999	34 356,7	7630,8	3001,4	20 957,1	2766,0
2000	39 802,0	9358,0	3323,0	25 997,0	1119,0

Allikas: ESA

olevad Kunda sadam, Bekkeri ja Vene-Balti sadam (mõlemad Tallinnas) ja Loksa sadam ning munitsipaalvalduses olevad Pärnu sadam, Paldiski Põhjasadam ja Miiduranna sadam.

Eesti suurim sadam on Muuga sadam, mis anti käiku 1986 ja oli mõeldud esialgu põhil. NSV Liidu teravilja sisseveo jaoks. Tänapäeval on sadam omandanud laia tegevusala: käideldakse naftasaadusi, kivisütt, väetisi, metalle, teravilja, autosid, konteinereid jpm. kaupu. Eriti kiiresti on kasvanud läbi sadama naftasaaduste vedu. Sadamas on 6 naftasaaduste terminali. 2000 anti käiku uus konteinerterminal. Ehitatakse uut metalliterminali. Tallinna Vanasadam on tegutsenud pms. reisisadamana, mille neli reisiterminali teenindavad aastas ligi 6 mln. sõitjat. Kaubasadamana käitleb põhil. msg. segakaupa, konteinereid ja metalle. Paljassaare sadam on muutunud endisest kalasadamast paljusid kaupu, eriti naftasaadusi, kivisütt ja puitu käitlevaks sadamaks. Paldiski Lõunasadam on endine Nõuk. Liidu sõjasadam, mis on pärast Eesti taasiseseisvumist ümber ehitatud kauba- ja reisisadamaks. Tal on parvlaevaühendus Rootsi sadama Kappelskäriga. Kaupadest käideldakse seal põhil. puitu ja vanametalli. Sadam areneb kiiresti oma soodsa asendi tõttu:

ta on peaaegu
te poolt puhu
tud. Puuduseks
raudtee väike
ülesaamiseks
Tallinnast
ühenduse
Tallinnas laev
Vene-Balti
saaduste
asuv Bekkeri
põhil. ekspordile
dakse puitu,
jt. kaupu.
ekspordiga.
ja puidutooted,
portkaupu
mille kaudu
da tsemendi
kaupu.

Saarte ja
seisukohast
Virtsu, Kuivastu,
ja Sviby sadam,
as-ile „Saarte
parvlaevakai
Pärnu maavalitsus
Sõru sadam
ja Käina v-le.

Eestis on
likud veeteede
tasu (üldtasu
tasu), millest
riigieelarvesse.
testanud
sadama
Valitsuse
arengu
ellu Veeteede
on meresõiduohutuse
graafia- ja navigatsioonialase
nistus ning
Amet peab
ja sellealase
ma üldkasutatavate
sioonimärkide
mist ja
kumise ja
mise teenust
merel osutab
Keskus.

Inimelu ja
duva
ning lühilainel
A-st 1992 on
(IMO) liige.

Õhutransport

2002 oli Eesti
11 ettevõtjal.
osutaja on AS
lusid firma
ja Fokker 50
1. VI 2002
registris 159

del. 2001 toimus 55 200 ülelendu, 30 800 maandumist ja õhkutõusu. Lennuliiklustasude hulka kuuluvad marsruudi navigatsioonitasu, terminali navigatsioonitasu, maandumistasu, parkimistasu, reisijatasu ja starditasu. Tsiviillennunduses teostab lennuohutuse, -julgestuse ja -pääste alal riiklikku järelevalvet Lennuamet, mis peab ühtlasi tsiviilõhusõidukite registrit ning osaleb lennunduspoliitika, lennundusalaste riiklike programmide ning õigusaktide ja normdokumentide koostamises.

AS Lennuliiklusteeninduse ülesanne on tagada ohutu lennuliiklus, osutada lennuliiklusteenuseid ja kontrollida õhuruumi kasutamist Eesti lennujuhtimispiirkonnas.

Linnatransport

Linnades toimub sõitjatevedu pms. autotranspordiga (busside ja taksodega), Tallinnas on kasutusel ka trammid, trollid ja elektriraudtee. Elektriraudtee avati (Tallinna ja Pääsküla vahel) 1924, elektritrammiliiklus 1925 ja esimene trolliliin 1965. Rohkem kui 55 % linnaliinide sõitjatest veetakse Tallinnas. 1. I 2002 oli Tallinnas lisaks bussi- (54), trammi- (5) ja trolliliinidele (8) 13 taksobussiliini.

Tallinna suurimad linnasiseste vedudega tegelevad ettevõtted on Tallinna Autobussikoondis, Tallinna Trammi- ja Trollibussikoondise AS ja Elektriraudtee AS.

Taksoteenust pakub Tallinnas 20 firmat, millest suurimad on Tulika Takso AS, Esra KO ja Linnatakso.

Linnasisese reisijateveo eest vastutavad linnade valitsused. Linnasisene ühistransport töötab Tallinnas, Tartus, Kohtla-Järvel, Narvas, Pärnus, Haapsalus, Kiviõlis, Kuressaares, Maardus, Paides, Põlvas, Püssis, Rakveres, Viljandis, Võrus ja Valgas.

Jüri Laving

vähenes. Eestist veeti välja loomakasvatussaadusi (võid, lihatooteid), põllum. toorainet (lina), tekstiiltooteid, paberit jm. Majanduse kõrgajal kasvas jõudsalt sissevedu. 1927 olid sisseveos esikohal tekstiilitööstuse saadused ja puuvill, järgnesid nisu ja nisujahu, keemiatooted, metall, tööstusseadmed jms. Riikidest oli väljaveos esikohal Suurbritannia, järgmine Saksamaa. Sisseveo osas oli suurim tähtsus Saksamaal, järgnes Venemaa.

Pärast II maailmasõda arenes Eesti kaubandus NSV Liidu majanduse osana vastavalt viisaastakuplaanidele. Kaubandus jagunes riiklikuks, kooperatiivseks ja kolhoosikaubanduseks. Riiklikud kaubandusorg-d said oma kauba pms. ENSV Kaubandusmin-i alluvuses toimivaist hulgibaasidest ning kooperatiivkauplused Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklikule Liidule (ETKVL-ile) alluvast ETKVL-i Rajoonidevahelisest Tallinna Kaubanduslikust Baasist. Riiklike jaekaubandus- ja toitlustusettevõtete tööd juhtisid kaubandusvalitsused, kaubastud ja toitlustustrustid. Tallinnas korraldas kaubanduslikku tegevust Tallinna Linna RSN TK Kaubastute Valitsus, millele allus u. 80 % Tallinna kauplustest ja toitlustusettevõtteist. Riiklikud kaubandusorg-d olid ka Narvas, Pärnus, Rakveres, Tartus ja 1977. a-ni Viljandis. Rööbiti riikliku kaubandusega tegutsesid ETKVL-ile alluvad kaubandusorg-d. Maapiirkondades, väiksemates linnades ja asulates tegutsesid ainult ETKVL-i kauplused. Muud suuremad jaekaubandusega tegelevad organisatsioonid olid Balti Raudtee Eesti Raudteekond, Eesti Merelaevandus, Vabariiklik Raamatukaubastu jmt. Riiklikke hulgikaubandusettevõtteid oli 7: Bakaalkaupade Hulgikaubanduse Kontor,

Rõivaste Hulgikaubanduse Baas, Jalatsite Hulgikaubanduse Baas, Kultuurikaupade Hulgikaubanduse Baas, Majapidamistarvete Hulgikaubanduse Baas, Pudukaupade Hulgikaubanduse Baas ja Tekstiilkaupade Hulgikaubanduse Baas. Need varustasid kogu vabariigi kaubandusvõrku kas otse või oma allorganisatsioonide kaudu.

1970.–80. a-id iseloomustas pidevalt kasvav kaubanappus. Suur erinevus oli NSV Liidu ja kapitalistlike riikide kaupade kvaliteedis. NSV Liit vedas küll tarbekaupu mõnel määral sisse, kuid kuna hinnad olid kindlaks määratud ja importkauba hinnad kohaliku kauba hindadega peaaegu samal tasemel, oli importkaubast suur puudus. See tekitas spekulatsiooni. 1985. a. NSV Liidus alanud muutustega tekkisid liiduvabariikides isemajandamisilmingud ja esimesed turumajanduse tunnused. See võimaldas Eestil siirduda tsentraliseeritud ametkondlikult juhtimiselt iseregulatsioonile. Majandusreformiga anti kaubandusettevõtetele maj. ja organisatsiooniline iseseisvus. 1987 algas eraettevõtluse areng, hakkas tekkima väikekooperatiive. 1988–89 süvenes nõudluse ja pakkumise vastuolu. Seda põhjustas kaubatagavarade tunduvalt aeglasem kasv võrreldes elanike rahaliste sissetulekutega, mistõttu ringluses oli palju katteta raha. Vaba rahamassi vähendamiseks soodustati kooperatiivide ja individuaaltöö korras valmistatud toodangu müüki, avati neile eraldi kauplusi. 1980. a-te lõpust kuni rahareformini (1992) tekkis juurde hulk valuutakauplusi. Ka kaotati valuutakauplustesse pääsu piirangud, varem tohtisid neisse siseneda pms. välismaalased. Paljud inimesed leidsid võimaluse töötada ajutiselt välismaal, mõni kohalik ettevõte, kellel oli valuutatulusid, premeeris oma töötajaid väikeste välisvaluutasummadega; nendest inimestest said valuutakaupluste kliendid. 1988 anti kaubandusorg-dele võimalus arendada otsesidemeid välismaa kaubandusorg-dega (bartertehingud). 1989. a. alguses hakati piirama suure nõudlusega kaupade väljavedu. Piirangud kehtestati nii organisatsioonidele kui ka eraisikutele. Turistidel ja küllasõitnutel keelati siit mõningaid kaupu (kohvi, musta ja punast kalamarja, televiisoreid, külmikuid jms.) kaasa võtta. Mitmele kaubale (autode tagavaraosadele, karusnahkadele) kehtestati 20–100-protsendiline tollimaks, mõningaid kaupu lubati üle piiri viia vaid piiratud väärtuses. Seoses esmaste tarbekaupade nõudluse suurenemisega ja nende ostu paanikaga kehtestati talongisüsteem. Samm hindade liberaliseerimise poole olid esimesed alkohoolsete jookidega kauplevad kommertskauplused, mis avati 1989. a. nov-s. Kommertskauplustes müüdi kaupa riiklikest hindadest kõrgemate hindadega, mille määras komisjon. 1989. a. lõpus kinnitati Eestis ühtne ostukaart, mis tuli esitada enamõutavate kaupade ostmisel ja mis tõendas, et inimene on Eesti elanik.

1990. a. suurenes kaubandusettevõtete tegevusvabadus nii hindade kehtestamisel (puu- ja köögiviljakaubanduses, ühiskondlikus toitlustamises) kui ka ärisuhete korraldamisel, nt. hakkasid toidukaupade kauplused aktiivselt põllum-saadusi kokku ostma. Kohalike omavalitsuste roll kaubanduse korraldamisel ja reformimisel suurenes oluliselt. Teine detsentraliseerimise vorm oli riiklike väikeettevõtete loomine ja müügipindade rentimine eraisikutele. Hulgikaubanduses avaldus detsentraliseerimine kõrvuti rentimisega ka riiklike aktsiaseltside moodustamises. Turusuhete arengus oli oluline ettevõtluse ja omandivormide mitmekesisus. 1990 oli Eestis 27 oma kaupluste võrguga kaubandussüsteemi, sh. EV Kaubandusmin., Eesti Raudteekonna Töölis-Varustuse Osk., Eesti Merelaevanduse Valitsus, EV Materiaalsete Ressursside Min. ja EV VAZ-autode Tehnohoolde Keskus. Kaubandusmin-i haldusalas oli 19 [illegible] (hulgibaasid, kombinaadid, arvutuskeskus) [illegible] allus 56 kooperatiivi jt. tööstus- [illegible] Kaubakäive kasvas pms. hinnatõusu [illegible] kaupade hinnad tõusid üle kahe korra. [illegible] tõus ei toonud aga küllust kaubalettidele, [illegible] suurenes oluliselt talongide eest [illegible] tik. Kuid ka talongisüsteem ei suutnud [illegible] pakkumise tasakaalu. 1990. a. lõpus [illegible] müügilt täielikult. Kartus hindade tõusu [illegible] üldine ebastabiilsus tekitasid olukorra, mil [illegible] varuks peaaegu kõiki kaupu. Tööstusettevõtted [illegible] miseks ja tasakaalustamiseks hakati [illegible] (lõhnaõli, juveeltooteid), müüma [illegible] Selleks loodi kommertskaupluste võrk, [illegible] jonikauplusi. Tururegulatsiooni ühe [illegible] loeti oma raha võimalikult kiiret [illegible] sularahaväljamaksed kasvasid kiiresti, [illegible] tootmine vähenes. Turule tuleva kaubamassi [illegible] võrreldes suurte sularahaväljaksetega [illegible] olukorda raharingluses ja tarbekaupade [illegible] massi pideva suurenemise tõttu süvenes [illegible] spekulatsioon ja ilmnesid varimajanduse [illegible] dati rohkem tasulisi teenuseid, rakendati [illegible] püsikaupade müügi korraldust ja [illegible] aü-te väljaantud ostulubade alusel, et [illegible] nõudmist ja pakkumist, mis oli [illegible] eesmärk.

1991. a-t iseloomustas kõrge [illegible] mida omal ajal hindade ja palkade [illegible] reguleerimisega) kunstlikult ülal [illegible] liberaliseerudes kiiresti nõrgenema. [illegible] tasakaalustamata turgu oluliselt, [illegible] lust. Varasematel aastatel kogunud [illegible] ostujõu languse tõttu pidevalt oma [illegible] täiendavalt sularaha. Tööliste ja [illegible] dati 1,9 korda, pensione ja toetusi [illegible] põllum-saaduste varumiseks ja [illegible] 1991 lasti toidukaupade hinnad [illegible] rahuldanud ikkagi nõudlust ja tuli [illegible] piirangud ka esmatähtsatele toidukaupadele [illegible] piim. Turumajandus käsumajanduse [illegible] Tootmise langus osutus nõudluse [illegible] remaks. Toidukaupade fondid (NSV [illegible] jaotuse süsteem: igale liiduvabariigile [illegible] kaubakogused, fondid, millest [illegible] rolliti) kaotasid 1. VII 1991 kehtivuse. [illegible] oma raha ootusel kaupa lattu või leidis [illegible] bartertehingute korras. Tööstuskaupade [illegible] nemine jätkus. Üha kiirenev inflatsioon [illegible] pade kallinemisest ning oodatav [illegible] kõikide tööstuskaupade pideva [illegible] kaitseks oli 1991 kaupade väljaveol [illegible] ja litsentsidega, kuid nov-i alguses [illegible] väljaveo piirangud täielikult. Selle [illegible] rimisele üle 207 kauba ja toote. [illegible] kvoodid ainult 12 kaubale (liha, [illegible] vähendati eeldusel, et tootjad [illegible] Liidust rublade eest võimalikult [illegible] tootmise jätkamiseks sisse tuua. [illegible] siseturu ressursi arvelt. Tarbekaupade [illegible] määravat osa hulgibaaside otsesidemed [illegible] vastavate üksustega. Turukaitse ja [illegible] vormid tegid läbi märgatavaid [illegible]

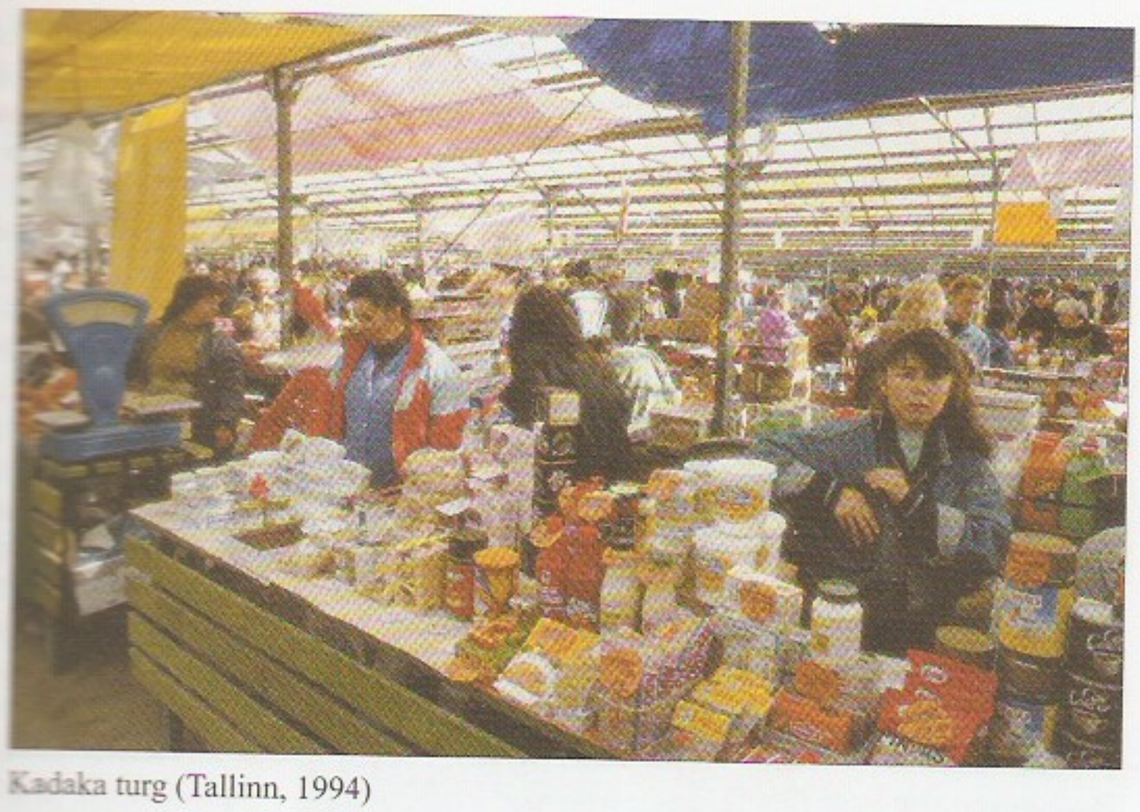

Kadaka turg (Tallinn, 1994)

jaid, kes vajasid hädasti väliste vahendite (laenude ja liisingute) abi. Elanike maksevõime vähenemise tõttu lõpetasid 1998 paljud tööstuskaupade kauplused liisinguga müügi ning jaemüügi kasvutempo aeglustus. 1998 avaldasid läbimüügi kasvutempole pidurdavat mõju pankade laenuintresside tõus, liisinguga müügivõimaluste kahanemine ning Venemaa majanduskriisi mõjul suurenenud tööpuudus ja ostujõulise elanikkonna vähenemine. Jaemüügis vähenes 1998. a. võrreldes 1997. a-ga pms. liisingutingimuste karmistumise tõttu mootorsõidukite ja nende varuosade müük püsihindades 34 %. 1998. a. jaemüügi kasvutempo aeglustumine oli tarbimisbuumi pidurdumise mõttes küll positiivne, kuid importkauba müügi kasvu pidurdumise kõrval tähendas see ka nõudluse vähenemist kodumaiste ettevõtete toodete ja teenuste järele ning mõjutas negatiivselt tööhõivet, eriti kui väljavedu ei suurenenud.

1999. a. hakkas jaemüügi kasvutempo taas tõusma. Müüdi 25,8 mrd. kr. eest, juurdekasv oli nii püsi- kui ka jooksevhindades 6 %. Vähenes mootorsõidukite, nende varuosade ja kütuse müük, pidurdus import. Kaubandusettevõtete majandusseisu tugevnedes avanes neil võimalus korraldada soodusmüüke ja suuri allahindlusi, mis ühtlustasid kaupluste ja turgude hindu ning meelitasid kauplustesse rohkem ostjaid. 3—4 aastat tagasi oli turgude hinnatase kaupluste omast märgatavalt madalam, mis meelitas ostjaid kauplustest turgudele. Ostujõu kasvades hakkasid elanikud rohkem tähelepanu pöörama kauba kvaliteedile ja ostmise mugavusele ning soovitasid oste üha rohkem suurtes kaubakeskustes, mistõttu turu ja muu mitteregistreeritud käibe osatähtsus vähenes. Toitlustusteenuste müük moodustas 1999. a. riigis tervikuna 1,7 mrd. kr. (peale toitlustusäride tegelesid toitlustusega ka hulgifirmad, kauplused ja majutusettevõtted), võrreldes 1998. a-ga oli vähenemine püsihindades 15 %. Majutusteenuste müük suurenes 1999. a. võrreldes eelmise aastaga püsihindades 9 %. Jaemüügi kasvu suurendas 1999. a. ka välisturistide arvu kasv, reisifirmad võtsid vastu 3,2 mln. välisturisti (juurdekasv 1998. a-ga võrreldes 9 %). Eesti Panga maksebilansi andmetel oli turismiteenuste eksport 1999. a. 10,4 mrd. kr. (10,3 % rohkem kui eelmisel aastal).

2000. a. hakkas jaemüügi kasvutempo tõusma, inimesed võtsid taas tarbimislaenu, suurenes luksuskaupade nõudlus, taastus uute sõiduautode müügi maht. Majanduslanguse perioodile iseloomulik kulutuste tegemisest hoidumine asendus majanduskasvust tuleneva optimistlikuma tarbimisega. Kiiremat majanduskasvu võimaldas eelkõige soodne välismajanduskeskkond, mis lõi eeldused kaupade ja teenuste ekspordi olulisecks suurendamiseks. Positiivne mõju oli ka kõrgel dollarikursil, mis suurendas Eesti kaupade konkurentsivõimet rahvusv. turgudel.

2000. a. kasvas jaemüük püsihindades 10 % ja jooksevhindades 14 %, moodustades 26,5 mrd. krooni. Käibe kasvu peamisteks põhjusteks võib pidada keskmise palga tõusu ning kaubakeskuste ja avaturgude hindade lähenemisest tulenevat käibe kandumist turgudelt suurtesse kauplustesse. Käivet aitasid tõsta ka uued laenuvõimalused — kaupade ostul oli esimene sissemaks väike. Kõige rohkem kasvas sõiduautode müük,

Järve selveri sisevaade (2001)

mida mõjutasid suures osas soodsad liisingutingimused. Jaemüüki suurendas ka välisturistide siinsete ostude suurenemine, väliskülastajate arv kasvas aastaga 4 %. Enim tõhustasid müüki hulgikaubandusettevõtted. Hulgilaod müüsid kaupa 59,6 mrd. krooni eest (aasta varem 46,9 mrd. krooni eest). Hulgikaubandusvõrk edenes jõudsalt — ehitati ja uuendati ladusid. Hulgikaubandus koondus Skandinaavia kapitali kontrolli alla (SuperNetto). Toitlustusteenuste müük kasvas 2000. a. püsihindades 6 %, majutusteenuste müük 18 % ning mootorsõidukite hoolduse ja remondi teenuste müük 1 %.

2000. a. kasvas lisandväärtus kaubanduses 7,7 %. Finantsaruandlusega hõlmatud hulgi- ja jaekaubandusettevõtted teenisid 2000. a. 96,3 mrd. kroonise käibe juures 2,3 mrd. kr. kasumit, mis on 3,7 korda rohkem kui 1999. a. Kaubanduse käibe rentaablus oli 2000. a. 2,4 %. Tööviljakus (käive ühe töötaja kohta) on alates 1999. a. II poolest kasvanud. 2000. a. oli kasv võrreldes 1999. a-ga 20 %, kasum ühe töötaja kohta kasvas samal ajal 3,8 korda. Ettevõtete arvu ja kasumi kasvust hoolimata töötajate hulk kaubanduses aasta jooksul eriti ei muutunud. Kaubanduses hõivatud inimeste osa kogu hõivest moodustas 2000. a. 13,9 %. Jae- ja hulgikaubanduses oli hõivatud 84 500 in., sellest palgatöötajaid 70 400 in., võrreldes 1999. a-ga vastavalt 2,8 ja 6,3 % vähem. 1997 oli kaubandusettevõtetes palgatöötajate arv 7300 võrra suurem, mis näitab, et hoolimata uute kaubakeskuste avamisest suleti palju väikesi ettevõtteid ning töötajate arv tervikuna vähenes. Reaalpalk tõusis jae- ja hulgikaubanduses 5,2 %. Palgatõus oli kaubanduses toimunud kaupade müügi suurenemise, tööviljakuse kasvu ja miinimumpalga tõstmise tulemus.

Koos majanduskasvu ning sisemaise nõudluse taastumisega hakkas 2000. a. alguses suurenema eratarbimine. Jätkuvalt suurenes mööbli, majatarvete ja kodumasinate nõudlus ning kasvas uute autode müük. Tarbimise kasvu soodustas tähtajaliste kroonihoiuste intressimäärade alanemine, mis aasta lõpuks oli jõudnud inflatsioonist ette. Positiivselt mõjus eratarbimise arengule ka laenude kergem kättesaadavus ning liisingutingimuste paranemine. Aastaga kasvas eratarbimine 8,2 %. Kokku võttes oli 2000. a-te algus kaubandusele soodne, elanike suurenenud sissetulekud tõid kaasa eratarbimise kasvu, suurenesid krediidivõimalused ning arenes kaubandusvõrk, mis lõi võimalused jaekäibe kiireks kasvuks.

Tihenev konkurents kaubandusturul annab tunnistust kaubandusest kui perspektiivikast tegevusvaldkonnast.

Kaubanduses toodetud lisandväärtus kasvas 2000. a. võrreldes 1993. a-ga püsihindades 39,9 % ja moodustas 11,09 mrd. kr. ehk 14,5 % SKT-st (1993. a. 3,04 mrd. kr., 15,2 %). Restoranides ja hotellides toodetud lisandväärtus oli 2000. a. 1 mrd. kr. ja kasvas võrreldes 1993. a-ga 46,4 %, moodustades SKT-st 1,3 % (1993. a. 1,4 %)

1990. a-te alguses suurenes pidevalt seoses majanduse liberaliseerimisega ja msg. regulatsioonide puudumisega kaupade müük väljaspool kauplusi — turgudel ja tänavatel. See vähendas kaupluste kaubakäivet ja seega nende tulusid. Sajandi viimastel aastatel vähenes tänavakaubanduse osa tunduvalt. Tarbijale on oluliseks muutu
kvaliteet, tagatise
les valdkonnas
võetud rohkesti
ebaseadusliku
kõrge. Eesti
küsitluse and
tarbijate välja
teenuste või
bija jaoks küm
määravaks selle
letuist väitis, et
sellist kaupa või
riiklikud maksud
küsitletuist jäi
erapooletuks.
tõttu on võrdle
osakaal alkoholi-
kütuse turul.
Kaubandusvõrgu
alguses viis
väikepoodide
vule. 1992. a.
risse kantud
võtet ja nende
eraomanduses
1993. ja 1994. a.
registrisse kantud
tavalt 6107 ja
1993—94 tekkis
keskmise suurus
duses jõudis
juba 1995. a.,
bandusettevõtted
1996). Seejärel
aeglustus, sest
aeg hakkas läbi
eelistasid tarbijad
maju ja kaubakeskusi
väljaspool keskusi
ja müügikeskuste
suuremates linnades
hästi läbimõeldud
Kaupluste arv
a-il 1993—2000
5460-ni. Maapiirkondade
te arv selle ajaga
1226-ni. Jätkub
navakaubanduse
mine. Suur
väiksemaid kaupluseid
lale kaubalingile
on vähenenud
laia segasortimendiga
osa, kuigi
jätkuvalt ülekaalus.
Üldiselt on
bega ja suurema
luste arv. 2000. a.
andmetel kaupluste
Turumajanduse
tunnuseid on
tarbijale valikuvõimaluste
kaupluste teke.

Pirita selver (2001)

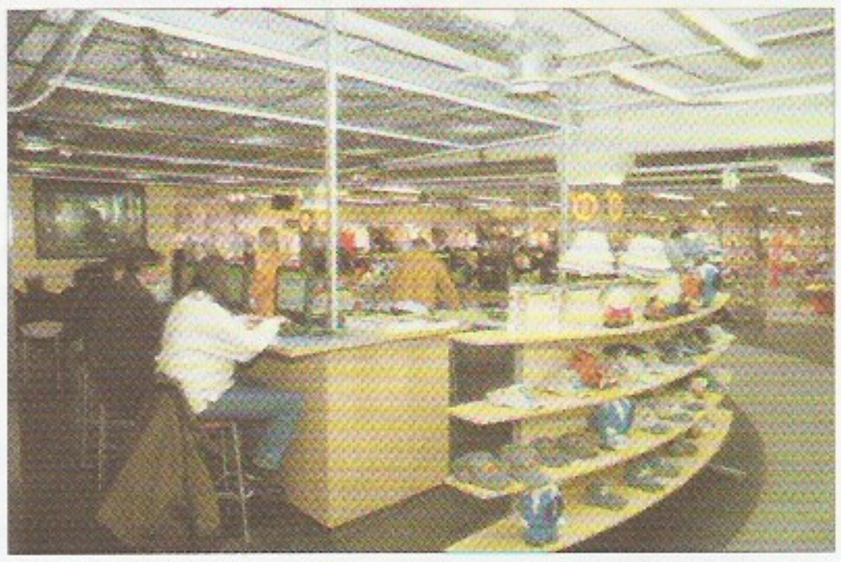

Tallinna Kaubamaja interneti-kohvikkauplus (2001)

Üldiselt on jaekaubanduse areng Eestis viimastel aastatel seoses kasvava konkurentsiga olnud kiire. Jätkub kaubanduskeskuste ja hüpermarketite rajamine ning suuremad kaubakeskused ja mõningad kaupluseketid laiendavad juba olemasolevaid müügipindu. Võistlus tugevneb ka väikeste kaupluste vahel, mille osatähtsus on endiselt suur. Uudse suunana on Eestis tekkimas nišikauplused, mis müüvad kindlale sihtgrupile mõeldud kaupu või teatavaid tooteliike.

Viive Metsis

1950, Tartus 500 ja Narvas 200 abonendiga keskjaam — ning Tallinna—Narva ja Narva—Narva-Jõesuu kaugtelefoniliin. Teised telefonirajatised olid mõisnike, eraseltside või Riia Telefoniseltsi valduses.

1918. a-t, kui tehti otsus määrata postitalituse juhiks (komandandiks) Hindrek Rikand, loetakse Eesti Posti asutamise ajaks. Hakati taastama endisi ja looma uusi postiasutusi.

22. XI 1918 tulid müügile esimesed iseseisva Eesti postmargid. 1918. a. lõpust võeti postiasutustes vastu ajakirjanduse tellimusi ja 1919. a. algusest oli võimalik saata postipakke. 17. IV 1919 tulid müügile postkaardid. 1924 toimus postikanne 53 linnas ja alevis. 1930 võttis EV Riigikogu vastu „Posti, telegraafi, telefoni ja raadio seaduse". Maal arenes posti- ja kirjatalude võrk. Neist sai maarahvas kätte tellitud ajakirjanduse jm. saabunud posti, neis soetas ta postimaksevahendeid, andis edastamiseks tähtkirjad ning ostis tempelmarke. Postiametkonnas oli 1939. a. hõivatud 1824 töötajat, posti- ja kirjataludes postitöötajaid ei olnud. Post-

Lasnamäe postitöötlemiskeskuses (2000)

Sideasutuste areng 1918–39

	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1939
Posti-telegraafi-telefonikontoreid	82	107	111	115	118	124	118
Iseseisvaid telefonivõrke	2	2	2	2	2	2	–
Maakonna telefonivõrke	–	9	9	9	9	9	–
Raadiojaamu	–	1	1	1	1	1	–
Postiagentuure	3	15	37	59	82	128	592
Posti-telefoniagentuure	–	1	3	5	9	10	–
Telefoniagentuure	–	1	3	3	4	8	–
Telefoni kollektiivkeskjaamu	–	–	7	26	48	58	–
Telefoni kõnepunkte	–	2	5	30	47	64	–
Postitalusid (telefoniga)	–	–	–	–	–	–	1193
Kirjatalusid (telefonita)	–	–	–	–	–	–	1772
Kokku	87	138	178	250	320	404	3675

kontorite ning posti- ja kirjatalude vaheline postivedu toimus valdade korraldusel ja kulul.

Postkontorites osutati kõiki posti-, telefoni- ja telegraafiteenuseid, postiagentuurides osutatavate teenuste arv oli väiksem. Postitöötajail oli riigiametniku seisund.

1939 oli postikorraldus Eestis samal tasemel kui Euroopa arenenud riikides. 1940—41 olulisi muudatusi postikorralduses teha ei jõutud. Tõhustati postivahetust Moskvaga, teenindati sõjaväeosi. Endised postitalituse juhtivtöötajad asendati uutega. Suuremat tähelepanu hakati pöörama ajakirjanduse kui põhilise propagandavahendi kvaliteetsele kojutoimetamisele. Saksa okupatsiooni ajal 1941—44 allus Eesti postiametkond Saksa postitalitusele. 1. XII 1941 võeti kasutusele Saksa postitariifid. Postmarke anti välja omavalitsuste algatusel või Saksa võimude loal. Hiljem tulid käibele Saksa postmargid, millel oli ületrükk „Ostland".

Nõuk. võimu ajajärgul korraldati kogu postitööd Moskvast. Katkestati Eesti Postitalituse suhted välismaaga, lõpetati tema kuuluvus Ülemaailmsesse Postiliitu (UPU).

1945. a. lõpul, Nõuk. võimu algusjärgus, oli Eestis 1 postkontor (Tallinnas), 11 sidekontorit (10 maakondades ja 1 Narvas), 206 sidejsk-a, 404 sideagentuuri ja 1 postiveojsk. Posti- ja kirjatalusid oli 2547. Postiteede pikkus oli 11 920 km, postivedusid tehti 16 postivaguni, 35 auto ja 14 mootorrattaga. 1950 kirja- ja postitalud kaotati. Posti hakkas laiali kandma üle 2000 kolhoosside kirjakandja. See tagas maal põhilise propagandavahendi — ajalehe — korrapärase kättetoimetamise. 1956 kujundati Tallinna Postkontorist Peapostkontor. 1963 nimetati linnade ja rajoonide sidekontorid sidesõlmedeks, veidi hiljem muudeti sideagentuurid sidejaoskondadeks.

Nõuk. võimu ajal ehitati palju sideasutuste hooneid. Suurenes paigaldatud postkastide arv, kasvasid postisaadetiste mahud.

Taasiseseisvunud Eestis kaotati 1991 Sidemin. ning 1. VI 1991 hakkasid tegutsema iseseisvad riiklikud ettevõtted Eesti Post ja Eesti Telekom. Kaotati üleliidulised postkatsioonid.

Hakati üles ehitama rahvusvahelist sidevõrgustust, sõlmiti kommertslepinguid talitustega, kommertsalustel postivedu. Eesti NSV postivedu ei toimunud enam ainult Moskva põhjal algas 2. III 1992 Tallinna ja Stockholmi vahel. Tallinna ja Helsingi vahel selles oli avatud lennupostiliin vusv. postiveo limiteeritud meie välisposti põhiline punktideks Helsingi, Stockholm, äärne Frankfurt ja Kopenhaagen. mene lennupostisaadetised maale 29. III 1992. A-ni 1992 suunduvad postisaadetised vabariikidesse enamik a-st 1993 läksid postisaadetised desse otse.

Taasiseseisvumisel puudus postimaterjal, vääringus postmarkide ning kasutusele kummitemplid, läbilastud pabermärgid. 1991 laskis Eesti Post taasiseseisvumise olid kunstnik Velle 9 erineva nominaaliga 1991 järgnesid muse kujundatud diga margid. Arvelatsiooni ja kroonide algul käibele Esimene kroonimark — merelindudega käibele 3. X 1992, mene Rootsi. väljaanne.

Esimesed postmargid ja Rootsis. Eesti Maa", trükiti 1992. a. lõpus.

Samal ajal hakkas kirjade, pakkide ja põhiosa posti kättetoimetamisest Selle korvamiseks uute teenuste Alustati postitrahtidel, vastuvõtmist jm.

Postiteenuste osatähtsus 1919–39

Saadetised (mln. tk.)	
kirjad	
ajakirjandus	
postipakid*	
rahasiirded	

*1919. a. kohta andmed puuduvad

Postiasutuste arv aastail 1939–99

Aasta	Postitöötajatega asutusi			Elanikke 1 asutuse kohta		
	kokku	linnas	maal	kokku	linnas	maal
1939	710	63	647	1586	6 000	1156
1964	674	117	557	1929	6 641	939
1999	514	99	415	2811	10 100	888[1]

[1]Peale 415 postiasutuse osutas postiteenust ka 87 ilma postitöötajata postipunkti.

Postiteenused 1990–2000

	1990	1995	1999	2000
Kirju (mln. tk.)	72,9	31,8	55,7	59,5
Postipakke (mln. tk.)	0,8	0,1	0,1	0,2
Rahakaarte (mln. tk.)	...	0,5	0,2	0,2
Pensione ja toetusi (mln. korda)	5,3	5,6	4,2	4,2
Kojukantavaid perioodikaväljaandeid (mln. tk.)	372,1	71,7	80,0	83,0
Postkontoreid	17	17	17	17
Sidejaoskondi	604	561	517	468
Tühjendatavaid postkaste	4766	3789	3611	3548

Allikas: ESA

Posti töötlemine ja vedu on oluliselt kiirenenud, 85 % postitatud kirjadest toimetatakse adressaadini ühe päevaga. 1994 käivitus ajakirjanduse tellimisel elektroonne andmete edastamise ja töötlemise süsteem.

Kiiresti on arenenud logistikateenused, eriti ELS Ekspress — saadetiste edastamine uksest ukseni. Interneti areng on võimaldanud tuua turule pangateenused reaalajas ning hübriidkirjateenuse (e+post), kus osa kirja teekonnast on elektroonne.

Jätkub postivõrgu ümberkorraldamine. Suletakse väikesi sidejaoskondi, nende asemel avatakse liikuvaid teeninduspunkte, kauplustes, raamatukogudes, koolides ja taludes postipunkte ning supermarketites postilette. 1999. a. lõpus töötas 87 postipunkti ning reorganiseeriti Hiiumaa ja Jõgevamaa piirkondlikud keskused. 1991. a. sideseadus andis riiklikule postitalitusele postmarkide väljalaskmise ainuõiguse, muud teenused muutusid konkurentsile avatuks. *Tarmo-Jaan Tõeleid*

KATSIOON

Telekommunikatsioonteenuseid 1 elaniku kohta (%)

	1998	1999	2000	2001
Telefoniteenuse tihedus	34,5	35,4	36,2	44
Digitaliseerituse tase	48,2	55,7	72,0	78
Mobiiltelefoniteenuse tihedus	17,1	27,0	37,0	52
Interneti hoste	1,2	2,1	2,7	3,7

9. II 2000 vastuvõetud ja 1. I 2001 täielikult jõustunud telekommunikatsiooniseadus kehtestas telekommunikatsioonituru täpse regulatsiooni. Seaduse põhieesmärk on avada telekommunikatsiooniturg vabale konkurentsile. Sätestati telekommunikatsioonivõrkude liigid — telefoni-, mobiiltelefoni-, lülitatav lairiba-, püsiliini- ja raadiosidevõrk. Samuti liigitati osutatavad teenused — telefoni-, mobiiltelefoni-, sidumis-, juurdepääsu-, püsiliini- ja raadiosideteenus. Kokku oli 1. I 2002 telekommunikatsioonivõrkude operaatoreid 115 ja teenuse osutajaid 284.

Telefonivõrgu opereerimise ja telefoniteenuse osutamisega tegeles Eestis a-ni 2000 põhil. Eesti Telefoni AS. 1993—2000 loodi moderniseeritud ülekandevõrku (telefonivõrgu osa, mille abil toimub võrgu sõlmede vaheline sõnumite edastus) ehitades fiiberoptilistel kaablitel ning raadiosideliinidel põhinev uus süsteem. Kogu andmeedastus on digitaalne ja kasutusel on SDH (*Synchronous Data Hierarchy*) või ATM-i (*Asynchronous Transfer Mode*) tehnoloogia. Moodustatud on kaks fiiberoptilist ringi, millega taga-

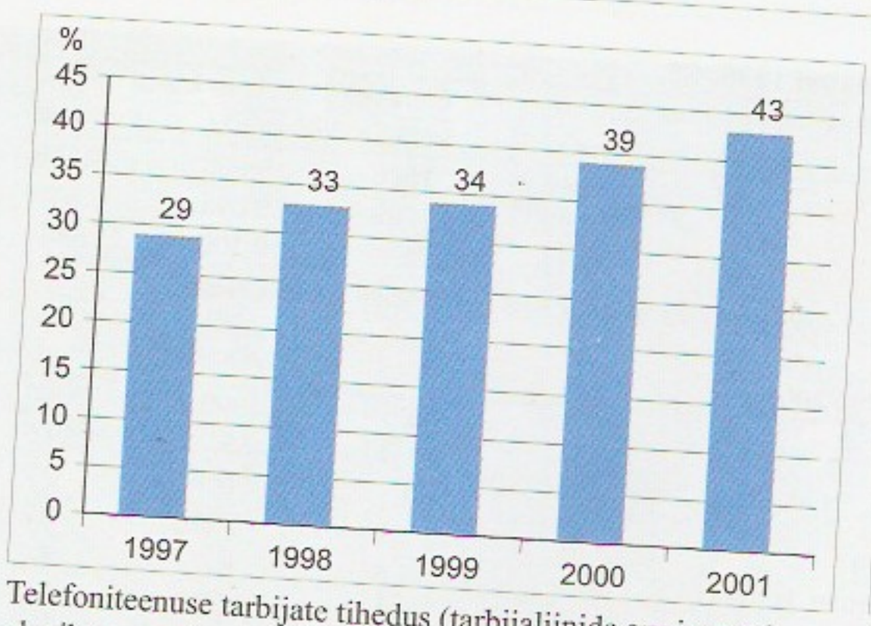

Telefoniteenuse tarbijate tihedus (tarbijaliinide arv jagatud elanike arvuga)

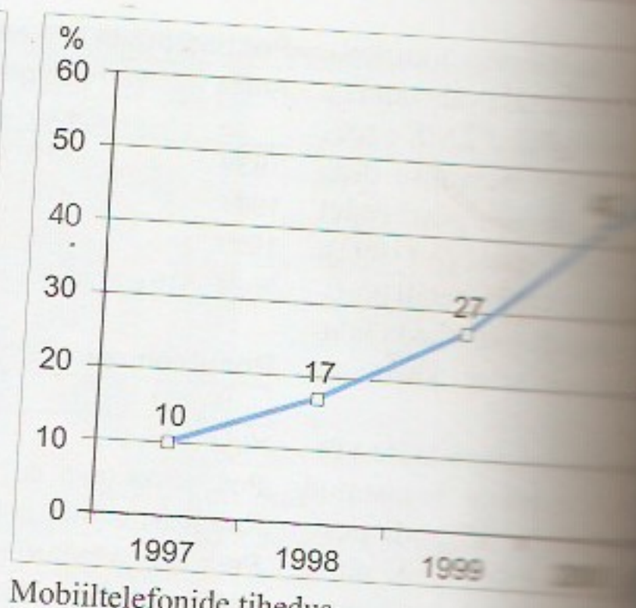

Mobiiltelefonide tihedus

takse võrgu osadevaheline katkematu ühendus. Eesti Telefoni AS-i ülekandevõrku kasutavad ka teised telefonivõrkude operaatorid, mobiiltelefonivõrkude operaatorid, andmesideteenuse osutajad ning ringhäälinguorg-d.

Teistes riikides opereeritavate telekommunikatsioonivõrkudega on Eesti võrgud ühendatud Eesti Telefoni AS-i (Soome, Rootsi, Venemaa, Läti), Unineti AS-i (Soome), Pangea Networks Eesti OÜ, Linx Telecommunications Eesti OÜ ning Eesti Raudtee AS-i fiiberoptiliste kaablite abil.

Ka mobiilside operaatorid kasutavad oma võrgus asuvate tugijaamade ühendamiseks suuremahulisi (kuni 34 Mbit/s) ülekandevõrke (põhil. raadiosideliine).

Seoses telefoniteenuseturu vabastamisega konkurentsiks tuli Eestis 2001. a. jooksul turule 26 telefonivõrgu operaatorit ja 41 telefoniteenuse osutajat. Suurimad olid Eesti Telefoni AS, Unineti AS ja Levicom BroadBand (Tele2). Seoses telekommunikatsioonituru avanemisega 1. I 2001 vähenes Eesti Telefoni AS-i turuosa aasta jooksul 9 % siseriiklike kõnede osas ja 30 % rahvusv. kõnede osas (kõneminutite põhjal).

Telefoniteenuse tarbijate arv oli 2001. a. lõpus 587 000. Samaaegselt võrgu mahu kasvuga on telefonivõrku digitaliseeritud. 2001 oli digitaaltelefonijaamadega ühendatud 78 % kõigist tarbijaliinidest.

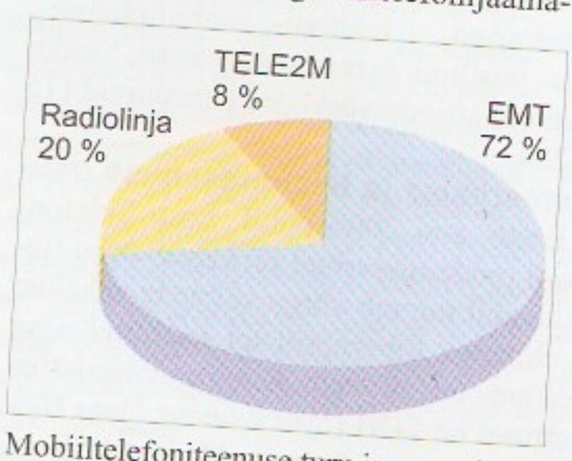

Mobiiltelefoniteenuse turu jagunemine 2000. a. (aasta netokäibe alusel)

Mobiiltelefonside. A-ni 1994 tegutses Tallinna piirkonnas kaks raadiotelefonivõrku, mis põhinesid endises NSVL-is loodud süsteemil „Altai". Kasutati ainult autotelefone, tarbijaid oli vähem kui 400.

1991 hakati arendama mobiiltelefonisüsteemi NMT-450, see lõpetas töö 1. XII 2000. Seoses digitaalse mobiilsidestandardi GSM kinnitamisega üleeuroopaliseks alustati selle võrkude rajamist ka Eestis.

Eesti mobiilsideturul tegutseb kolm operaatorit: 1991 tegevust alustanud Eesti Telekomi tütarfirma EMT AS (a-ni 2001 Eesti Mobiiltelefon), 1995 alustanud *Elisa Communications Group*'i kuuluv Radiolinja Eesti AS ning a-st 1997 tegutsev Tele2 Eesti AS (varem AS Ritabell).

Mobiiltelefonside areng on olnud kiire: 1997 oli mobiiltelefon u. 10 %-l elanikkonnast, 2001 juba 51 %-l; see on üleminekuriikide hulgas kõrgeim näitaja ning võrreldav Lääne-Euroopa keskmisega. 2000. a. ületas mobiiltelefonide tihedus tavatelefonide tiheduse.

Mobiilside operaatorite käive ulatus 2000. a. u. 2,2 mrd. kroonini, sellest 1,94 mrd. krooni on mobiiltelefoniteenuse käive.

Mobiiltelefonivõrkude operaatorid on sõlminud mitme riigi samalaadsete ettevõtetega lepingud, mille kohaselt ühe riigi mobiiltelefonivõrgu tarbijad saavad vastastikku kasutada teiste riikide mobiiltelefonivõrkude sideteenuseid.

2001 oli EMT-l 196 uitühenduse partnerit 85 riigis või piirkonnas, Radiolinjal vastavalt 160 ja 75 ning Tele2 Eestil 90 ja 50. Uitühendus (ingl *roaming*) on mobiil- ja tavatelefonivõrkude teenus, mis võimaldab reisil olles kasutada mobiiltelefoni kohalikus mobiiltelefonivõrgus, eri riikide mobiiltelefonivõrkude operaatorite vastastikused
alusel toimub
damine.

2001. a.
arengusuund
teenuse *General*
(GPRS) kats
See teenus
rust 26 kuni
tata mitte
andmete hulk
Üha rohkem
nust platvorm
kohamääramine
parkimise eest
Andmeside
likult kasvanud
depääsu teen
helistamisteen
2001. a.
ja sissehelistam
tarbijate arv
renes 2001
arv, aasta lõp
ühendused
digitaalse tar
Digital Sub
loogiat, mille
on andmete
misel olulise
Raadiosi
ringhäälingu
ringhäälingu
alane suurim
häälingu Saa
ja televisioon
teenust Eesti
sioonile ja
Kuid raadio
ka eraringhä
Ajavahemikus
ala 68–73
lingu otsuste
nud sagedus
tamisega.
digitaalse

Televisioon ning eraõiguslikud Kanal 2, TV 3 ja AloTV (Tartus).

Kaabellevivõrke on rajatud põhil. linnadesse ja suurematesse asulatesse. Tegevusloaga kaabellevivõrke oli 2001. a. lõpus 68, neis kokku ligi 190 000 tarbijat. Kaabellevivõrgud on muutumas multifunktsionaalseteks, s. t. nende abil on samal ajal võimalik edastada televisiooni- ja raadioprogramme ning osutada telefoni- ja andmesideteenust (Internet).

Jüri Jõema

millele allusid töökorralduse liinis vabariikliku alluvusega linnade ja maakondade (a-st 1950 rajoonide) 21 rahandusosk-a. Rahandusmin-s tegelesid rahandustöö eri lõikude juhtimisega peale ministri 2—3 ministri asetäitjat. Kollegiaalseks juhtimislüliks oli Rahandusmin-i Kolleegium. Ministeeriumi põhiülesanne oli koostada riigieelarve ning organiseerida selle täitmist. Riigieelarve koostamise aluseks võeti rahvamajanduse arendamise plaani projektist tulenevate ülesannete rahaline tagamine ning teiselt poolt ministeeriumide ja kohalike nõukogude täitevkomiteede taotlused.

Riigieelarve eelnõu esitas ENSV MN ENSV Ülemnõukogule, kes pärast seda, kui plaani-eelarvekomisjon oli projekti analüüsinud, selle kinnitas. Aasta jooksul olid valitsusel laialdased õigused eelarvet muuta.

Liiduvabariigis laekuvatest tuludest ei koostatud tasakaalustatud riigieelarvet. Kõik laekunud tollikulud kanti täielikult NSV Liidu eelarvesse. Ka suurim tululiik — käibemaks — oli NSV Liidu eelarve tulu. ENSV-le jäetud käibemaksuosa moodustas kuni poole siin laekunud käibemaksu summast. Riigieelarvesse lisavahendite saamise taotlustega pöördus Eesti NSV valitsus igal aastal NSVL MN-i poole.

Eesti Vabariigi rahandus a-st 1992

EV 1992. a. põhiseaduse kohaselt võtab Riigikogu vastu iga aasta kohta riigi tulude ja kulude eelarve. Valitsus esitab riigieelarve eelnõu Riigikogule hiljemalt kolm kuud enne eelarveaasta algust ning valitsuse ettepanekul võib Riigikogu eelarveaasta kestel vastu võtta lisaeelarve. Ettepanekule riigieelarvet või selle eelnõu muuta nii, et see põhjustab tulude vähendamist, kulude suurendamist või kulude ümberjaotamist, tuleb algatajal näidata kulude katteks vajalikud tuluallikad. Riigikogu ei tohi kustutada ega vähendada neid riigieelarvesse või selle eelnõusse võetud kulusid, mis on ette nähtud muude seadustega. Riigieelarve koostamise ja vastuvõtmise kord ning samuti riiklikud maksud, koormised, lõivud, trahvid ja sundkindlustusmaksed sätestatakse eraldi seadusega. Vastuvõetud riigieelarve jõustub eelarveaasta alguses. Kui Riigikogu ei võta riigieelarvet eelarveaasta alguseks vastu, võib iga kuu teha kulutusi ühe

Riigieelarve kulude jaotus haldusalade vahel (%)

Finantseeritavad haldusalad	1940/41	1994	1996	1998	2001
Riigikogu, president, Riigikontroll, Riigikantselei	1,7	3,4	2,8	2,5	1,5
Justiitsmin.	3,5	4,1	4,1	3,9	2,3
Kaitsemin.	20,8	4,7	5,0	5,8	3,9
Keskkonnamin.		4,7	2,8	2,5	1,4
Haridusmin.	26,9	19,4	17,9	17,7	7,5
Kultuurimin.			5,1	5,2	3,5
Majandusmin.	5,2	5,0	1,3	1,5	0,9
Põllumajandusmin.	4,3	3,6	2,7	3,1	2,2
Rahandusmin.		3,5	5,6	4,5	3,7
Sisemin.	5,2	8,7	13,0	12,5	6,8
Sotsiaalmin.	7,0	16,0	16,0	18,2	26,4
Teede- ja Sidemin.*	23,3	10,6	9,6	9,4	5,3
Välismin.	0,8	1,2	2,1	2,1	1,2
Riigivõla teenindus	1,3	1,5	1,5	2,1	0,6
Muud kulud ja eraldised		13,6	10,5	9,2	32,8
Kokku	100	100	100	100	100

*A-ni 1940 kajastati kõiki tulusid (sõidupiletite müügist laekunud summad jms.).

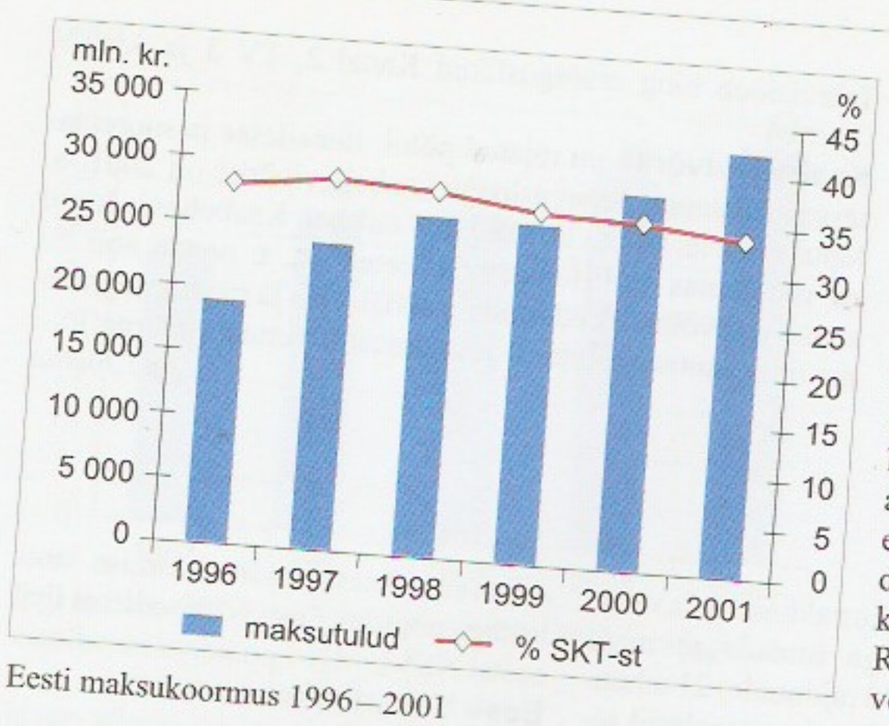

Eesti maksukoormus 1996–2001

kaheteistkümnendikuni eelmise eelarveaasta kulutustest.

Riigi rahanduse korraldust määravad eelkõige finantsõiguse normid, millega sätestatakse riigile vajalike rahaliste vahendite hankimisel, jaotamisel ja kasutamisel tekkivaid suhteid (riigitulud, stabiliseerimisfond, krediteerimine, riiklik kindlustus jms.).

Valitsuse rahandusinstitutsioon on EV Rahandusmin. Kõik valitsuse kulud (sh. investeeringud ja ülekanded) ja tulud kajastuvad eelarvetes. Eelarve on rahalise fondi moodustamise ja kasutamise plaan (hrl. aasta kohta), millele on antud seaduse jõud.

Riigieelarve ja kohalikud eelarved on kõikehaaravad, neil on palju tuluallikaid ning neid kasut. msg. vajadusteks. Seevastu eelarvevälised fondid (Metsakapital, Eesti Kultuurkapital jmt.) on sihtotstarbeliselt määratud kindel tuluallikas.

Taasiseseisvunud EV riigieelarveseadus 1993 ja see jõustus 1. I 1994. 9. VI riigieelarveseadus, mis jõustus 1. I riigieelarve koostamise, vastuvõtmise ja Riigieelarve määrab kindlaks eelarve tulud ning nende arvel riigi ülesannete kulutused. Eelarveaasta tulud ja kulud arvesse brutoarvestuses. Riigieelarve ette ministeeriumide haldusalade datakse läbi Rahandusmin-s ning kuud enne eelarveaasta algust Riigikogus arutatakse eelnõu võetakse riigieelarve vastu seadusena sed kohalike omavalitsuste eelarved seadusega.

Rahandusmin. teostab riigieelarve mise üle järelevalvet. Iga riigieelarve asutus peab riigieelarve täitmise aruande kohta Rahandusmin-le aruande. aastale järgneva aasta 1. juuniks ja Riigikontrollile arvamuse andmiseks. Eesti maksukoormus on 36,2 %-st SKT-st (2000). Võrdluseks: nud 33,7 %-ni SKT-st (2000). Võrdluseks: maksukoormus 61,5 %, Taanis 59,2 %, maal 36,6 % ja EL-i liikmesriikide SKT-st.

B: *Ülevaade riigi majanduse olukorrast ja põhieesmärkidest.* Tln., 2000.

Valitsuse kulud finantseerimisallikate kaupa 1993–2000 (mln. kr.)

	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Riigieelarve	3362,3	6215,7	8767,2	13 311,8	13 264,9	13 316,0
Kohalikud eelarved	2361,3	2134,4	3307,1	4 757,6	5 932,0	6 410,0
Eelarvevälised fondid[1]	2667,7	4738,6	6682,2	9 798,9	10 420,8	10 881,2

[1]1999 ja 2000 ainult sotsiaalkindlustusfondid
Allikas:ESA

Eesti valitsemissektori tulud 1993–2000 (mln. kr.)

	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Tulumaksud	2869,5	3426,6	4642,7	5244,7	6568,4	8153,2
Tarbimismaksud	2396,3	3919,7	5249,9	7001,3	9087,1	9202,8
Sotsiaalmaksud	2604,2	3876,3	5128,2	6395,5	7935,9	8876,1
Muud maksud	95,2	206,8	238,2	387,6	411,3	449,8
Muud laekumised[1]	974,5	1718,0	2439,5	2467,7	3592,2	2981,8

[1]1993–95 arvestus erines järgnevatest aastatest.
Allikas: ESA

PANGAD

EV-s oli enne 1940. a-t ajakohane pangasüsteem. Peale Eesti Panga, mis asutati 1919. a., tegutses nelja liiki rahaasutusi: kommertspangad kui suuremad ja universaalsemad, ühispangad, linnapangad ning laenu- ja hoiuühistud. Eesti vägivaldne ühendamine NSV Liiduga 1940 tõi kaasa pangasüsteemi natsionaliseerimise ja tsentraliseerimise.

Tsentraliseeritud pangasüsteem kujunes lõplikult 1959, kui NSVL Põllumajanduspank liideti NSVL Riigipangaga. NSVL Riigipangal oli ENSV-s vabariiklik kontor ja igas rajoonikeskuses osakond. Valitsusele alluv Riigipank oli NSV Liidu suurim pank, lisaks juhendite ja plaaninäitajate koostamisele haldas ta kogu [illegible] 80 % laenuturust. A-st 1962 [illegible] sade võrk. Eestis töötas u. 200 [illegible] peaülesanne oli koguda elanike [illegible] tada loterii- ja riigilaenutehingud [illegible] finantseerimise ja krediteerimisega [illegible] pank, millel oli Eestis vabariiklik [illegible] ja kaheksa volinikupunkti rajoonides. Tallinnas avati 1973 ka NSVL Välispank, mille kaudu toimus väliskaubandusarvelduste ning krediteerimine.

...ne 2000. a. lõpus (%)

AS Eesti Hansa-pank	AS Eesti Ühispank	AS Sampo Pank	AS Eesti Krediidi-pank	Tallinna Äripanga AS	AS Preatoni Pank	Kokku
0	0,01	0	0	0,01	0	0,01
9,36	0,23	0,28	9,52	75,31	0	6,77
4,92	0,37	1,31	34,85	4,94	100,0	9,06
85,39	99,29	98,26	49,14	19,74	0	83,73
0,29	0,10	0,14	0,85	0	0	0,2
0	0	0	5,65	0	0	0,23

ent 1992. a. lõpuks olid tema varad kasvanud 3,1 mrd. kroonini ja 2000. a. sügisel ületasid 15 mrd. kr. Eesti Panga põhiülesanded on Eesti krooni kattevara haldamine ning raha- ja pangasüsteemi juhtimine.

„Eesti pangaseadus" võeti vastu EV Ülemnõukogus 28. XII 1989. See oli raamseadus, millega määrati kindlaks Eesti pankade tegevuse maj. ja õiguslikud alused. Jaan-st 1995 jõustunud „Krediidiasutuste seadus" sätestas pankade tegevusele juba konkreetsed nõuded ja piirangud, lähtudes EL-i pangandusalastest õigusaktidest ja arvestades ka Eesti uut arengutaset. 9. II 1999 võttis EV Riigikogu vastu „Krediidiasutuste seaduse" uue redaktsiooni ning „Hoiu- ja laenuühistute seaduse". Nende seadustega valis Eesti oma pangasüsteemi jaoks universaalpanganduse mudeli. Panganduse ja väärtpaberiäri kohustusliku lahususe puudumine on võimaldanud pankadel domineerida kogu rahandussektoris. Pangad on omandanud keskse rolli finantsvahenduses ning otse või pangaväliste tütarettevõtete kaudu juhtpositsiooni ka teistes turulõikudes.

Taasiseseisvunud EV pangandus alustas kahes suunas: asutati uusi kommertspanku ja üleliiduliste pankade kontorid muudeti aktsiaseltsidena tegutsevateks iseseisvateks kommertspankadeks. Madalate kapitalinõuete ning järelevalve nõrkuse tõttu kasvas pankade arv plah-

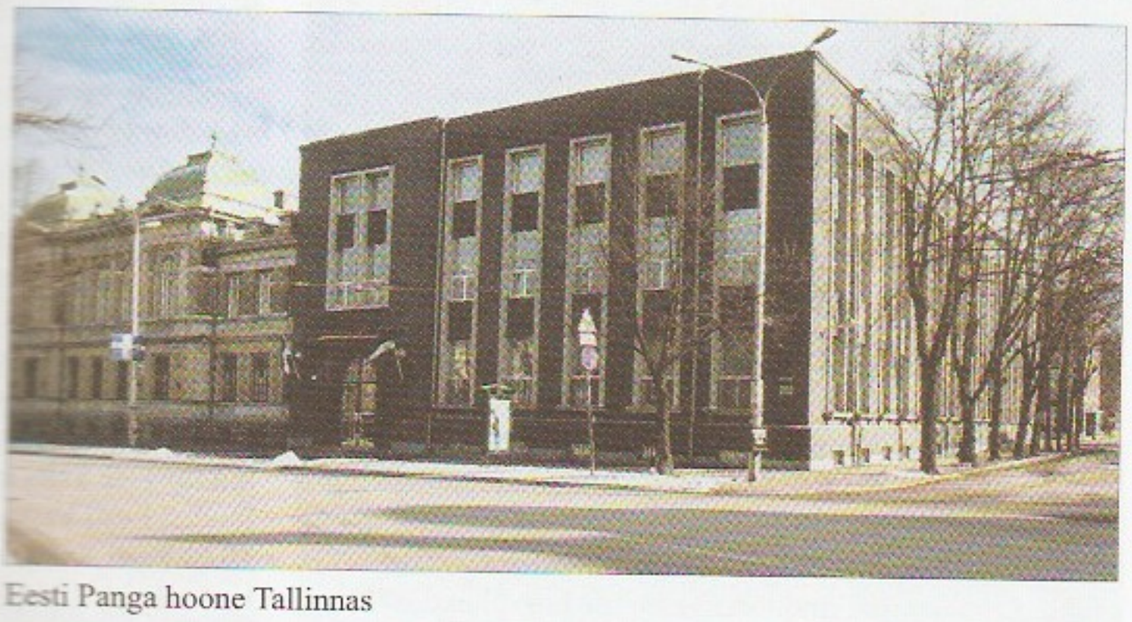

Eesti Panga hoone Tallinnas

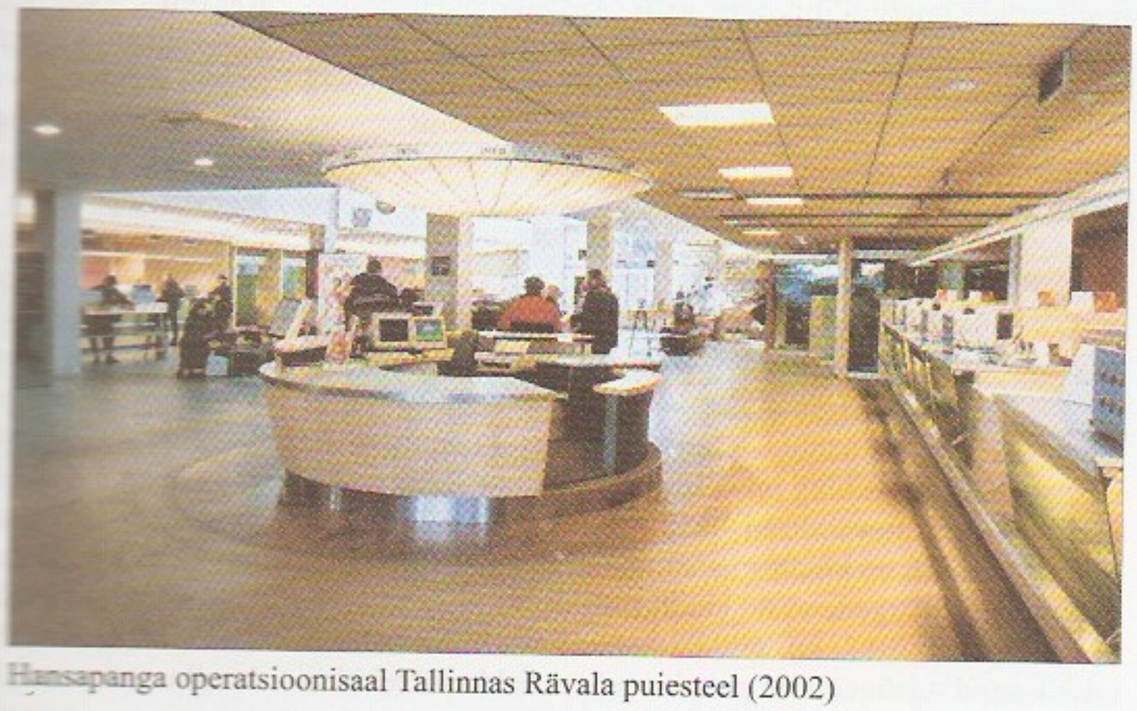

Hansapanga operatsioonisaal Tallinnas Rävala puiesteel (2002)

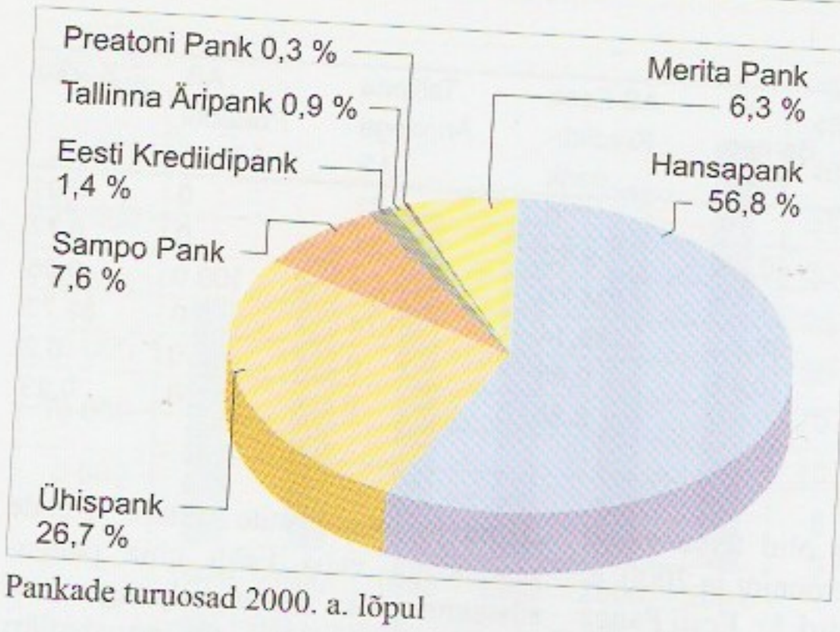

Pankade turuosad 2000. a. lõpul

vatuslikult. 1992. a. lõpus tegutses Eestis juba 42 kommertspanka, kuid nad olid suhteliselt väikesed. 30. X 1992 oli 5 panga põhikapital 0,5 mln. kr. ja ainult 8 panga põhikapital ületas 6 mln. kr. Pangad olid väikesed ka aktsionäride arvult: vähem kui 10 osanikku oli 11 pangal, kusjuures ERA Pangal ja Balti-Ameerika Pangal oli vaid üks osanik.

1992. a. sügisel puhkes Eestis panganduskriis. 18. nov. kehtestati moratoorium kolmele pangale: Tartu Kommertspangale, Balti Ühispangale ja Põhja-Eesti Aktsiapangale. Nende süveneva mittelikviidsuse põhjustasid riskijuhtimisvead, millele kahel viimasel lisandus valuutakontode külmutamine pankrotistunud Venemaa Välismajanduspangas. Tartu Kommertspank pankrotistus, teised saneeriti Põhja-Eesti Pangaks. 1993. a. algul ei uuendanud Eesti Pank likviidsusraskustes olevate ja ebapiisavalt aktsiakapitali omavate pankade tegevuslitsentsi ning 10 maapanka ühinesid Eesti Ühispangaks.

Sellega oli pool aastat kestnud panganduse[illegible] ja kommertspankade arv vähenes 2 korra[illegible]. Juhtimisvigade ja kapitali kasvunõuete [illegible] jätkus ka järgmistel aastatel pankade [illegible] tistumine, kusjuures 1994. a. pankrotis[illegible] ning 1996. a. alguses liitus neli panka [illegible]. Sel ajal (1993—97) kasvasid kiiresti pan[illegible] tulukus.

1998. a. suvel puhkenud Venemaa finants[illegible] 1997. a. okt-s toimunud börsilanguse tagajärg[illegible] Eesti panganduses tõsise likviidsus- ja s[illegible] lest tuldi välja juhtpankade ühinemise ja [illegible] giliste investorite kaasamisega. Hansa[illegible] Hoiupank ning Eesti Ühispangaga Tallinna [illegible] panga rekapitaliseerisid Rootsi suurpan[illegible] panga ja Eesti Investeerimispanga ühinemi[illegible] Panga strateegiliseks omanikuks sai Eesti [illegible] 2000. a. Soome Sampo-Leonia grupile. [illegible] leidnud Eesti Maapank, ERA Pank ja Eesti [illegible] pankrotistusid. Eestis tegutsevad 2 suurpan[illegible] (Hansapank ja Eesti Ühispank) üle 80-pro[illegible] ga, kaks keskmist panka (Sampo Pank ja [illegible] 2001 Merita Pank)) ning 3 väiksemat pan[illegible] pank, Tallinna Äripanga AS ja Preatoni [illegible] moodustasid nende varad kokku ligi 5[illegible] aktsiakapitalist kuulus 83,9 % mitte[illegible] residentidele. Mitteresidentidest investo[illegible] suurema osa välisriikide krediidiasutu[illegible] vas 2000. a. jooksul 52,6 %-st 67 %-ni. [illegible] olid Eestis 3 väliskrediidiasutuse esin[illegible]

B: *Eesti Pank 1919—1929*. Tln., 1929. [illegible] *1999*. Tln., 1999.

KINDLUSTUS

Kindlustustegevuse sisu on vastavalt EV kindlustustegevuse seadusele (2000) kindlustus- või edasikindlustuslepingute sõlmimine või jõus hoidmine, kindlustuslepinguga seonduvate konsultatsioonide andmine, kindlustuslepingu sõlmimise vahendamine, kindlustusandja vara hooldamine, säilitamine, inventeerimine või rentimine kindlustustegevuse tarbeks ja kindlustuslepingust tulenevate toimingute täitmine. Kindlustuse vormid on vabatahtlik, kohustuslik ja sundkindlustus ning kindlustustegevuse põhiliigid kahjukindlustus, elukindlustus, edasikindlustus ja kindlustusvahendus. **Kindlustusandja** on juriidiline isik, kellel seadusega kehtestatud korras on õigus kindlustustegevuseks. **Kindlustusvõtja** on füüsiline või juriidiline isik, kes sõlmib kindlustusandjaga kindlustuslepingu ja kellel seaduse või kindlustuslepingu järgi lasub kindlustusmaksete (-preemiate) tasumise kohustus ning kellele kindlustusandja on kohustatud kindlustusjuhtumi saabudes välja maksma kindlustussumma või -hüvitise. **Kindlustatu** on kindlustusvõtja ise või kolmas isik, kelle huvides kindlustusleping on sõlmitud. **Soodustatud isik** on füüsiline või juriidiline isik, kellele makstakse kindlustusjuhtumi saabumisel välja kindlustussumma, kui kindlustuslepingus on nii ette nähtud. **Kindlustuse objekt** on füüsiliste isikute elu ja tervis ning füüsiliste ja juriidiliste isikute vara, varalised ja mittevaralised huvid, õigused ja kohustused. **Kindlustusrisk** on kindlustusjuhtumi saabumise tõenäoline oht, mille tagajärgede vastu kindlustatakse.

Eestis tegutsesid 17. saj. gildide juures vastastikuse abistamise kassad tuleõnnetuste puhuks, hiljem hakkasid tekkima aktsiaseltsid. Esimesele Venemaa [illegible] (1827) anti tegevusõigus ka Baltimaade [illegible] maa Vastastikune Tulekindlustusselts [illegible] Kindlustuse Aktsiaseltsiga „Polaris" [illegible] Tulekindlustuse Selts tegutses a-st [illegible] lustuse Aktsiaseltsi EKA nime all. [illegible] kindlustuse Selts andis oma asjaajamise [illegible] loodud Eesti Vastastikune Tulekindlustus[illegible] 1920 Eesti Kindlustuse Seltsina. Mõned [illegible] kud seltsid: 1864 Tallinnas, 1865 Tartus, [illegible] Rakveres, 1906 Narvas, 1913 Kuressaares. [illegible] omavalitsuste juurde sunduslikud tuleka[illegible] hiljem tegutsesid vastastikuste tulekindlus[illegible] all. Peale nende seltside tegutsesid [illegible] Venemaa kindlustusseltsid. Saksa [illegible] tegevus lõpetati ja asemele astusid [illegible] (*Allianz, Nord-Deutsche* jt.). Inseneride [illegible] nende tegevus lõpetati, 1921 asu[illegible] *Nord-Deutsche*. 1919 algas kindlustusseltsi[illegible] ne: 1919 Eesti Lloyd's, 1920 EKA, „Polaris" [illegible] ja Tartumaa (hiljem OMA), 1920 Eesti [illegible] 1922 edasikindlustusselts „Ariadne". [illegible] riigivanema dekreedi kujul välja [illegible] seaduse — „Kindlustusasutiste seadus". [illegible] tati Eesti kindlustusandjatele esmakordselt [illegible] heakskiidetud kindlustustegevusvormid. [illegible] 1940 oli Eestis 19 kindlustusseltsi ja [illegible] kindlustuskassat. Pärast Nõuk. võimu [illegible]

1996—97 oli Eestis 23 kindlustusseltsi, neist 7 elu- ja 16 kahjukindlustusseltsi. 2000 tegutses ainult 6 elu- ja 7 kahjukindlustusseltsi.

1999 oli kindlustusturul üks raskeimaid aastaid. Pankrotistus 5 kindlustusseltsi: kolm varakindlustusseltsi — Ühiskindlustus, Polaris-Vara ja ASA Kindlustus — ning kaks elukindlustusseltsi — Polaris-Elu ja AB Elukindlustus. Pankrotte põhjustasid 1992. a. kindlustusseaduse nõrkus järelevalve meetodite osas ning kindlustusseltside omanike ja juhtide väärad juhtimisotsused, mida võimendasid väikepankade pankrotid. Kindlustusvõtjatel suuri kaotusi ei tekkinud, sest enamiku pankrotti läinud kindlustusseltside lepinguid võtsid üle teised kindlustusandjad, sh. liikluskindlustuse lepingud Eesti Liikluskindlustuse Fond ja elukindlustuslepingud Seesam Elukindlustuse AS. Polaris-Vara kahjukindlustuslepingud võttis üle AS Sampo Eesti Varakindlustus.

Kindlustustegevus oli a-ks 2000 saavutanud mõningase stabiilsuse, enamik kindlustusseltside aktsiaid oli läinud välisinvestorite — Saksamaa Liitvabariigi, Šveitsi, Soome, Rootsi jm. päritolu kindlustusfirmade — valdusse.

Uus kindlustustegevuse seadus juhindub EL-is kindlustustegevusele kehtestatud nõudmistest ja võimaldab tõhusama riikliku järelevalve kindlustusseltside tegevuse üle, reguleerides peale kindlustusandjate esmakordselt ka kindlustusvahendajate tegevust, kusjuures kindlustuskaitset on võimalik saada kindlustustegevuse kõigis rahvusvaheliselt kujunenud liikides ja vormides, sh. kindlustusmaaklerite vahendusel.

Ellen Ridaste

BICO-LEKS Kindlustuse AS-i hoone Tallinnas

TÖÖTURG

Eesti tööturg on 1990. a-il läbi teinud suured ja olemuslikud muudatused. Plaanimaj. tööjõu ettevalmistamine ja jaotamine ning riiklikult tagatud tööhõive on asendunud turumaj. liberaalse tööturuga. Majanduse ümberstruktureerimise tagajärjel on oluliselt muutunud tööhõive ulatus ja struktuur. Ümber korraldatud on aü-te tegevus, taasloodud on turumaj. töösuhted ja institutsioonid. Tööturupoliitikat kujundavad ning töövaldkonda haldavad EV Sotsiaalmin. ning selle valitsemisalas tegutsevad Tööturuamet ja tööhõiveametid. Tööturustatistika peamine abinõu on Statistikaameti a-st 1995 korraldatav tööjõu-uuring, mis toimub Rahvusv. Töö-org-i (ILO) metoodika kohaselt.

2000. a. alguses oli tööga hõivatuid ligikaudu 600 000 in. (1991. a. 800 000). Tööjõus osalemine samal ajal vähenes 74 %-st 66 %-ni; tööhõive kahanes 73 %-st 57 %-ni ning töötus kasvas 1 %-st 13 %-ni (siin ja edaspidi: 15—69-aastase rahvastiku alusel).

Kõige järsemad muutused toimusid 1993—95, mil tekkis ja saavutas arvestatava (10 %) taseme ka tööpuudus. 1990. a-te keskpaigaks olid ühiskondlike muudatuste ning majanduse ümberkorraldamisega seonduvad peamised ja suuremad muutused tööturul lõppenud. 1996—98 võis täheldada mõningast stabiliseerumist. Nii tööga hõivatute (ligikaudu 600 000) kui ka töötute arv (70 000), tööhõive määr (61 %), tööjõus osalemise määr (68 %) ning töötuse määr (10 %) muutusid neil aastatel vähe. Venemaa majanduslanguse (1998) mõju Eesti tööturule ilmnes 1999. a. alguses, kui töötus jõudis 12 %-ni. 2000. a. talvel ületas töötute arv 100 000 piiri ning töötus küündis 15 %-ni. Taas kahanesid rahvastiku maj. aktiivsust iseloomustav tööjõus osalemine ning töötava elanikkonna osatähtsust peegeldav tööhõive.

Tööhõive (tuh. in.)

	1991	1995	2000
Hõivatuid kokku	807,8	656,1	608,6
mehi	421,5	342,3	313,8
naisi	386,3	313,8	294,8
linnaelanikke	570,5	478,5	431,2
maaelanikke	237,3	177,5	177,4
eestlasi	526,8	434,8	402,9
muulasi	281,0	221,3	205,8
Vanus 15—24	103,6	86,6	67,1
25—49	492,4	421,5	391,0
50—69	211,8	147,9	146,3
Maakond			
Harjumaa	332,5	268,9	254,3
sh. Tallinn	266,8	211,0	197,1
Hiiumaa	6,1	5,4	5,2
Ida-Virumaa	118,3	90,0	75,9
Jõgevamaa	20,0	16,0	13,6
Järvamaa	21,6	19,6	18,3
Läänemaa	16,5	13,8	12,9
Lääne-Virumaa	40,5	31,8	28,4
Põlvamaa	16,7	12,5	10,4
Pärnumaa	47,9	41,4	40,3
Raplamaa	19,3	15,9	15,0
Saaremaa	19,0	17,1	16,7
Tartumaa	79,0	67,3	62,8
Valgamaa	18,9	14,3	14,8
Viljandimaa	31,1	26,3	25,9
Võrumaa	20,3	16,6	14,2

Allikas: ESA

1990. a-te I poolel toimunud rahvastik[illegible]
(järsem) langus oli lisaks majanduse [illegible]
ka sotsial. käsumajanduse kunstlikult [illegible]
mittetõhusa hõive kadumise tagajärg. [illegible]
ennekõike pensioniealised. 1990. a-te [illegible]
runud majanduslikult passiivsete osa[illegible]
kasvas kümnendi lõpus taas. Samas v[illegible]
passiivses elanikkonnas pensioniealis[illegible]
toimus see vanaduspensioniea järkj[illegible]
järjel. Passiivsuse kasvu on põhjusta[illegible]
renemine ning rahva (eriti meeste) h[illegible]
kahekordistus haiguse või vigastuse [illegible]
passiivsete isikute arv. Sotsiaalselt o[illegible]
majanduslikult passiivsete hulka ka n[illegible]
küll soovivad töötada, kuid on loobu[illegible]
ei usu enam töö leidmise võimalusse [illegible]
ehk 6 % kõigist passiivseist). See n[illegible]
suurim Kagu-Eestis.

Eesti tööhõive struktuur on lähenemas [illegible]
loomustavale hõivestruktuurile, v[illegible]
eriti põllum-e osa hõives ning ka[illegible]
osa. Suurimad muudatused on toi[illegible]
kus põllum-töötajate (koos jahinduse [illegible]
tähtsus hõivatute koguarvus langes [illegible]
(kusjuures kogu primaarsektori osa[illegible]
20 %-st (1991) 7 %-ni (2000). Järsk [illegible]
piirkondade sotsiaalsete probleemide [illegible]
peamisi allikaid. Töötlevas tööstuses [illegible]
hõivelangus olnud vähem järsk. Sekun[illegible]
hõives langes 1991—94 37 %-st 34 %-[illegible]
sellisena püsinud. Samal ajal on teen[illegible]
sektori) osatähtsus kasvanud 43 %-st [illegible]
on kaubandus-, finantsvahendus-, [illegible]
mis- ja haridustöötajate osatähtsus [illegible]
Pidevalt on vähenenud avaliku sektor[illegible]
tades 1998. a. 31 % kogu tööhõivest [illegible]
vusaladel, kus erastamine on peaaegu [illegible]
erasektor. Nii oli 1998. a. erasektori [illegible]
kaubanduse tööhõives 99, töötlevas [illegible]
ja restoranides 97, ehituses ja põllu[illegible]
henduses 93 %. Samal ajal oli avaliku [illegible]
tööstuses 79, energeetikas 77 ning v[illegible]
kõigist vastaval tegevusalal hõivatut[illegible]
riigiettevõtete (mäetööstuse, energe[illegible]
ettevõtete) erastamine suurendab e[illegible]
kus veelgi. Avaliku sektori osatähtsu[illegible]
ka hariduses ja tervishoius.

Kõigist hõivatuist olid 2000. a. 91 %-[illegible]
ettevõtjad (sh. palgata peretöötajad). [illegible]
tegutseb põllum-s, kust eraettevõtlu[illegible]
saigi. Primaarsektoris hõivatutest [illegible]
(pms. talupidajad) ligi kolmandik[illegible]
nende osatähtsus 5 % ning teenindu[illegible]
des arenenud riikidega on Eestis, [illegible]
tajate osatähtsus suur. Ettevõtjate [illegible]
peatus 1990. a-te keskpaigas.

Tööpuudus, mis veel 1990. a-te alguses [illegible]
on nüüdseks kujunenud arvestatavaks [illegible]
miks. Tööjõu-uuringu andmetel oli [illegible]
naiste töötus 12 %. Samas on töötu[illegible]
tööotsijatest ligikaudu 60 % naised, [illegible]
tööbörside kaudu tööotsijad. Kasuma[illegible]

võimega 16-aastane kuni vanaduspensioniealine isik, kes on tööta, valmis kohe tööle asuma ning otsib tööd. Isik loetakse **tööd otsivaks**, kui ta pöördub tööhõiveametisse vähemalt kord 30 päeva jooksul sooviga kohe tööle asuda ning on valmis osalema tööturukoolituses. **Töötu abiraha** makstakse töötuna arveloleku ajal üldjuhul kuni 270 päeva 400 kr. kuus (a-st 1999). Töötu sotsiaalse kaitse seadus reguleerib ka töötu õppestipendiumi ning ühekordse toetuse maksmist tööhõiveameti kaudu. Laiaulatuslikku töötuskindlustust ega teisi arvestatavaid abiraha saamise võimalusi riikliku süsteemi kõrval veel ei ole.

Eesti tööturupoliitika on olnud valdavalt passiivne. Töötu sotsiaalse kaitse kulutustest moodustasid kulutused töötu abirahadele (koos riigi tasutud töötute sotsiaalmaksuga) 80 %. Aktiivset tööturupoliitikat reguleerib „Tööturuteenuste seadus" (kehtib alates 1. X 2000). Seaduse kohaselt on tööturuteenus tööotsijale töö leidmise ja tööalase arengu soodustamiseks ning tööandjale sobiva tööjõu saamiseks osutatav teenus. Tööturuteenuste liigid on alljärgnevad: 1) teavitamine tööturu olukorrast ja tööturukoolituse võimalustest, 2) töövahendus, 3) tööturukoolitus (kuni 6 kuud), 4) kutsenõustamine, 5) ühekordne tööturutoetus ettevõtluse alustamiseks (10 000 kr.), 6) tööturutoetus tööandjale väiksema konkurentsivõimega töötute (puuetega isikute, noorte (16—24-aastaste), pikaajaliste töötute, isikute, kellel on vanaduspensionieani jäänud kuni 5 aastat, vanglast vabanenud isikute jt.) tööle võtmise korral (makstakse aasta jooksul: esimesed 6 kuud kuupalga alammäär kuus, järgmised 6 kuud 50 % kuupalga alammäärast), 7) hädaabitöö (ajutine tasuline töö, mille tegemiseks pole üldjuhul vaja ettevalmistust ning millele ei kohaldata tööõigusakte).

Töösuhete valdkond on vaatamata loodud piisavale institutsioonilisele raamistikule vähearenenud ning tugevasti minevikumõjuline. Tööturu osapooled (eriti töövõtjate org-d) on vähemõjukad ning varimajanduse osatähtsus on suur.

Aü-te ümberkorraldamine algas 1990. a-te alguses, kui nad loobusid täidesaatva organi, riigivõimu toctaja ning eeliste jaotaja rollist. Põhieesmärgiks seati töötajate töö- ja palgatingimuste mõjutamine kahe- ja kolmepoolsete läbirääkimiste kaudu. Läbirääkimiste põhiobjektideks on olnud kuu alampalga (täistööaja korral 2001. a. 1850 kr.) ning töötu abiraha suurus. Töötajate kuuluvus aü-isse on vähenenud (2000. a. 20 %). Eestis on kaks aü-te keskorg-i (Eesti Aü-te Keskliit ja Teenistujate Ametiliitude Org. — TALO; kokku ligi 125 000 liiget) ja üks tööandjate konföderatsioon (Eesti Tööandjate ja Tööstuse Keskliit), mis hõlmab ligikaudu 6000 ettevõtet (200 000 töötajat). Hoolimata regulaarselt toimuvatest kahe- ja kolmepoolsetest läbirääkimistest on sotsiaalne partnerlus vähearenenud, peaaegu puudub ka osalusdemokraatia.

Peamised töösuhteid reguleerivad õigusaktid on „Töölepingu seadus" (1. VII 1992), „Kollektiivlepingu seadus" (16. V 1993) ja „Kollektiivse töötüli lahendamise seadus" (7. VI 1993). Viimane sätestab ka riikliku ja kohaliku lepitaja kui kollektiivsetele töötülidele rahumeelse lahenduse leidjate tegevuse.

B: *Tööturg Eesti Vabariigis 1918—1940.* Tln., 1994; R. Eamets, K. Philips, T. Annus. *Eesti tööturg ja tööpoliitika.* Trt., 2000.

Toomas Piliste

TARBIJAKAITSE

Turumajanduses erineb reaalsus teooriast — majandustegevuses osalejate, tootjate ja tarbijate jõud ei ole võrdsed. Pakkujatel on tarbijate ees oma suuremate teadmiste ja võimaluste tõttu eeliseid.

Tarbijakaitset tunnustas riiklikul tasandil esimesena USA, kus 1962 deklareeriti tarbija põhiõigused. Nende alusel on koostatud ÜRO tarbijakaitsejuhised.

Esimene samm Eesti tarbijakaitse arendamise vallas astuti 1980. a-te lõpus, kui Eesti Konjunktuuriinst-i töötajatest moodustati algatusgrupp ning asuti tõlkima ÜRO asjaomaseid materjale ja koguma andmeid maailmas toimuvate tarbijakaitseliikumiste kohta.

1988 moodustati Eesti Konjunktuuriinst-i juurde büroo „Tarve", kes koostas tarbijakaitsealaseid seadusi ja normdokumente ning valmistas ette ühiskondlikku tarbijakaitseliikumist. Instituudi juurde asutati Tarbijakaitse Algatusnõukogu ja moodustati ka ENSV MN-i tarbijakaitsealane töögrupp. 1989 ilmus NSV Liidu seaduseprojekt „Toodangu kvaliteedist ja tarbija õiguste kaitsest". Samal suvel esitati Eesti Tarbijakaitse Liidu põhikirja projekt, milles kavandati tarbijakaitseliitu piirkondlike allüksustega kodanike ühendusena. 23. XI 1989 ilmus IME projektide raames tarbijakaitseseaduse projekt, kuid selle vastu kadus peagi valitsusepoolne huvi ning algatusnõukogu ja töögrupp lagunesid.

3. V 1991 otsustas Eestimaa Rahvarinde Volikogu tarbijakaitseliikumist arendada. 26. VI 1991 moodustati Eesti esimene kodanikualgatuslik tarbijakaitseühendus — Elva Tarbijakaitse Ühing, mis praegu kannab Tartumaa Tarbijakaitse Ühingu nime. 12. I 1994 pidas oma esimese koosoleku Eesti Tarbijakaitse Liidu algatuskeskus.

Riiklik tarbijakaitse

Tarbija õiguste seaduslikku kaitset viiakse ellu riiklike vahenditega, milleks on õigusaktid ning järelevalve korraldamine nende täitmise üle. Eesti tarbijakaitse korraldamine EL-i liikmesriikides kehtivate põhitõdede alusel sai alguse tarbijakaitseseaduse jõustumisega 1994. Seadusega sätestati tarbijakaitsepoliitika põhialused, lähtudes ÜRO sellealastest juhistest. ÜRO juhistes on kirja pandud järgmised tarbija õigused: a) olla kaitstud elu-, tervise-, vara- ja keskkonnaohtliku kauba või teenuse eest, b) saada vajalikku ja tõest teavet pakutavate kaupade ja teenuste kohta nende hulgast sobiva valimiseks, c) taotleda oma maj. huvide arvestamist ja osaleda oma ühingute kaudu tarbijakaitsepoliitikaalaste otsuste tegemises, d) nõuda riigilt kaitset oma õiguste ahistamise korral, e) saada hüvitust müüja tekitatud kahju korral.

Tarbijakaitseseadus määratleb tarbija õigused tema ja müüja suhetes kaupade ja teenuste ostmisel ja kasutamisel, müüja kohustused tarbija õiguste tagamisel, müüja vastutuse tarbija õiguste rikkumise eest ning vabatahtlike tarbijaühingute ja -liitude õigused tarbijakaitse korraldamisel.

Tarbijakaitseseaduse § 14 alusel võib tarbija oma õiguste kaitsmise eesmärgil pöörduda linna- või vallavalitsuse, riikliku tarbijakaitsega tegeleva ameti või kohtu poole (otse või tarbijaühingu vahendusel). Tarbijakaitseseaduses ja sellest tulenevates õigusaktides esitatud nõuete täitmist kontrollib EV Majandusmin-i valitsemisalas olev Riigi Tarbijakaitseamet. Tarbijakaitseseadusest tulenevalt esindab amet üksiktarbija seaduslike õiguste kaitset ning tema huve. Ameti peamine tegevusvaldkond on järelevalve tarbijaturul müüdavate kaupade ja teenuste üle, kusjuures pearõhk on asetatud toote ohutusele ja garantiile, tarbijainfo (märgistuse) esitamisele, arveldamise ja mõõtmise täpsusele ning eksitavale reklaamile. Vastavalt toote [illegible] Tarbijakaitseametile pandud kohustus [illegible] turul teostatava järelevalve alast koost[illegible] tõhus infovahetamissüsteem, kuhu [illegible] kud asutused ja organisatsioonid: Poli[illegible] tuur, Konkurentsiamet, Sideamet, Ra[illegible] Toiduamet, Kindlustusinspektsioon, P[illegible] visekaitseinspektsioon, Tehnilise Jä[illegible] Taimetoodangu Inspektsioon, Ener[illegible] Kalaliit, Lihaliit, Toiduainetööstuse Li[illegible] tamisega tegelevad komisjonid, de[illegible] standardikomisjonid jms.

17. V 1999 käivitus Kesk- ja Ida-E[illegible] line ohtlike kaupade kohta kiire te[illegible] TRAPEX, mille koordinatsioonikeskus [illegible] Eesti kontaktkeskus on Riigi Tarbijak[illegible] Budapestist saadud informatsiooni ni[illegible] asutustele (Veterinaar- ja Toiduamet[illegible] Inspektsioonile, Tervisekaitseinspek[illegible] dangu Inspektsioonile). Vastavalt tarbij[illegible] seb Tarbijakaitseamet tarbijate avaldu[illegible] eelse (-välise) instantsina. Ebakindlu[illegible] ennast turgudel ja kommunaalteenu[illegible] tes. Pool tarbijatelt laekunud avaldu[illegible] pool kaupade üle. Enim rahulolematust [illegible] tehnikavahendid ja jalatsid, tehnil[illegible] probleemiks kasutusjuhiste puudum[illegible] kuminev tõlge, jalatsite puhul kvalit[illegible] kliimas kandmiseks.

Tarbijakaitsepoliitika

Eesti integreerumisega EL-i peab [illegible] kaitse viimine samale tasemele, [illegible] riikides. Selle protsessi edukus [illegible] seadusandluse lähendamist EL-i õ[illegible] kaitseasutuste arendamist nõutavale [illegible] arengut on oluliselt edendanud info[illegible] raames tehtav rahvusv. koostöö nii E[illegible] midega, Põhjamaadega kui ka rahvu[illegible] sh. *Consumers International*'iga (a-a[illegible] *national Organization of Consumer[illegible]* ameti juures on tarbijakaitseühingute ja [illegible] omavalitsuste esindajatest moodustatud [illegible] bijakaitsenõukogu (TKN), mis esitab [illegible] poliitika loomiseks ja korraldamiseks [illegible] kooskõlastamiseks ning tarbijakaitse[illegible] list tähtsust omavate küsimuste lahend[illegible]

Tarbijate nõustamine ja informeerimine

Tarbijakaitse valdkonnas on eelkõige [illegible] jate õigust saada koolitust ja nõu[illegible] kättesaadavus ning selle kasutamise [illegible] tegemist kaupade või teenuste ostmi[illegible] olu ning maj. õiguste kaitse. Tarbija[illegible] arendada tarbijais iseseisvust, kriitilisust [illegible] lituses kasutatavate vahendite mitmek[illegible] edastamise võimalikult laiale tarbija[illegible] siseturg esitab tarbijakaitsele suure[illegible] likul ühinemisel EL-iga kasvab tarbija[illegible] veelgi. Teenuste sektori kiire areng [illegible] taseme tõstmist ja oskust nõustab tarbija[illegible] puhul. Oluliseks jääb üldine nõustamis[illegible] tarbija teadlikkust tõstmata ei ole võimalik [illegible] kaitsta.

teismeliste teadmatusele ja vastuvõtlikkusele. Eksitavaks loetakse reklaami, mis ükskõik millisel viisil, kaasa arvatud esitlusviis, petab või tõenäoliselt petab üldsust või mis kahjustab või võib kahjustada konkurenti. Reklaaminõuetega taotletakse tugevdada tarbija majandushuvide kaitset, tõese informatsiooni jõudmist tarbijani ning reklaamija kohustust tõestada oma reklaamisõnumites sisalduvate väidete tõepärasust. Reklaamiseadus, kus on sätestatud ka eksitava reklaami keeld, jõustus Eestis 1. I 1998.

2001. a. maist kehtib Eestis reklaamiseaduse muudatus, mis sätestab võrdleva reklaami omadused ning kasutamise võimalused. Võrdlevaks reklaamiks loetakse mis tahes reklaami, milles on otseselt või kaudselt äratuntavad konkurendi tooted või teenused. Selline reklaam on lubatud, kui ta ei ole eksitav, on objektiivne, ei tekita segadust, ei sea konkurenti halba valgusse, ei kasuta ebaõiglaselt konkurendi kaubamärki jne.

Tarbijakrediidiceskirjaga kehtestatakse tarbija teavitamine laenu tingimustest ja maksumusest, tarbija kui laenuvõtja õigustest ja kohustustest. EL-i liikmesriigid peavad tagama, et krediidilepinguid ei koostataks tarbija kahjuks. Aastane intressimäär tuleb arvutada ühtse matemaatilise valemi järgi.

Ebaausad lepingutingimused. Tavatarbijaga sõlmitav leping tuleb sõnastada lihtsas ja arusaadavas keeles. Kui üldtingimused on loetamatud või mõistetamatud, tunnistatakse õigeks tarbijale sobivaim tõlgendus.

Hindade avaldamine. Müüdava eseme müügi- ja ühikuhind peavad olema kergesti arusaadavad ja selgelt loetavad. Eestis on hindade avaldamine osaliselt reguleeritud kaupluse töö üldeeskirjaga (13. VI 1996).

Turismi valdkonnas on EL-is kehtestatud ühtsed nõuded reisibüroode pakutavale informatsioonile reisipakettide ja lennureiside broneerimise ning lennukis ülebroneerimise kohta. Reisipaketileping peab olema kirjalik ning sisaldama andmed reisi sihtkoha, reisiplaani, majutuse ja hinna kohta.

Väljaspool äriruume sõlmitud lepingud. Kauba või teenuste ostu-müügilepinguist, mis on sõlmitud väljaspool kaupleja äriruume või külaskäigul tarbija koju või töökohta, kui külaskäik ei toimu tarbija otsesel nõudmisel, on tarbijal õigus seitsme päeva jooksul loobuda, saates kauplejale tagasi kirjaliku teatise tehingu(te) tühistamise kohta.

Puhkuseosakute ostmisel peab ostjale olema tagatud täielik teave omandatava õiguse kohta ja lepingu kirjalik sõlmimine. Sellealane juhend käsitleb ostja kaitset lepingute puhul, millega müüakse õigus kasutada üht või mitut kinnisvara ajalise jaotuse alusel, ning reguleerib kinnisvara kasutamise või omandamise õiguse pakkumist tasu eest.

Posti- ja kataloogimüügi (kaugmüügi) korral käsitleb tarbijakaitse lepinguid, mis sõlmitakse sidevahendi — posti, telefoni, arvuti, faksi, televiisori vms. — abil. Tarbijale peab olema tagatud selge teave pakutava kauba või teenuse eest tasumise tingimuste ja korra, ostulepingu lõpetamise õiguse jms. kohta.

Tarbijakrediiti (tarbimislaenu), ebaausaid lepingutingimusi, turismivaldkonda kuuluvaid lepinguid, posti- ja kataloogimüüki ning väljaspool äriruume sõlmitud lepinguid puudutavad juhendid on ühtlustatud võlaõigusseadusega.

Peale eeltoodud valdkondade kuuluvad kohustuslikule kooskõlla viimisele järgmised Euroopa Komisjoni tarbijakaitsealased eeskirjad: vastutus puudulike toodete eest, petliku välimusega toodete ohtlikkus tarbija tervisele ning kaupade müügi tingimused ja tagatised.

Anu Roosalu

TÖÖSTUSOMANDI KAITSE

Tööstusomand (*industrial property*) hõlmab leiutisi, kaubamärke, tööstusdisainilahendusi ja pooljuhtmikrolülituste topoloogiat ning geograafilisi tähiseid ja kuulub intellektuaalse omandi hulka.

Tööstusomandi õiguskaitse süsteemi aluseks on tööstusomandi kaitse Pariisi konventsioon (20. III 1883). Eesti ühines Pariisi konventsiooniga 12. II 1924. Tolleaegsed Eesti seadused võimaldasid registreerida kaubamärke, mudeleid ja mustreid ning patentida leiutisi, kusjuures ekspertiisi tollal ei tehtud, vaid kasutati avaldussüsteemi. Kaubamärgi kaitse aeg vältas omaniku soovist sõltuvalt kuni 10 aastat, mustri või mudeli ainukasutamise tähtaeg oli samuti 10 aastat ning patent kehtis 15 aastat. Kogu süsteem varises kokku 1940 pärast Eesti okupeerimist, EV patendid jm. dokumentatsioon arvati kinnisesse arhiivi. Selleks ajaks oli jõutud registreerida 6587 kaubamärki ja 207 mustrit ning mudelit ja välja anda 2931 patenti.

Patendiamet asutati uuesti pärast Eesti taasiseseisvumist 3. XII 1991, 1. X 1992 hakkas kehtima kaubamärgiseadus ja 1993 väljastati esimene sõjajärgne kaubamärgitunnistus. Sõjaeelses maailmas ei tuntud veel võimalust kaitsta leiutist kui kasulikku mudelit, praegu saab seda teha enam kui 20 riigis, sh. Eestis. 24. VIII 1994 taastas EV oma koha rahvusv. patendisüsteemis, ühinedes taas tööstusomandi kaitse Pariisi konventsiooniga. 1997 esitas Eesti taotluse ühineda Euroopa patendikonventsiooniga ja 29. I 1999 sai ta ühinemiskutse. Ühinemine jõustus 1. VII 2002.

Tööstusomandialast tegevust koordineerib ÜRO süsteemi kuuluv Maailma Intellektuaalomandi Org. (*World Intellectual Property Organization*, lüh. WIPO), mille liige Eesti on alates 5. II 1994.

Leiutis on uue idee teostus, mis võimaldab lahendada mingit tehnilist probleemi. Leiutise objektiks võib olla nt. seade, meetod, aine või mikroorganismi tüvi või nende kombinatsioon, aga ka tuntud seadme, meetodi, aine või mikroorganismi tüve kasutamine uuel otstarbel. Leiutist kaitstakse patendiga, kui see vastab patentsusnõuetele: on uus, omab leiutistaset ning on tööstuslikult rakendatav. Uudsuse ja leiutistaseme nõue on rahuldatud, kui leiutis ei tulene oma ala tehnika teada olevast tasemest. Taseme kindlaksmääramiseks kasut. kogu teavet, mis on avalikkusele kättesaadav kirjaliku või suulise kirjeldamise kaudu, kasutamise läbi või mis tahes muul viisil. Uudsuse kindlaksmääramisel arvestatakse ka varasema prioriteediga patenditaotlustes sisalduvat teavet, s. t. arvestatakse uudsusnõuet. Et tunnistada leiutist patentseks, peab see sisaldama mingit tema valdkonnale uudset ideed koos selle elluviimise tulemustega. Tööstusliku kasutatavuse nõue on rahuldatud, kui leiutist on tehniliselt võimalik toota või majanduses kasutada.

Leiutise objektiks ei ole avastus, teadusteooria, matemaatiline meetod, majandus- jm. mõttetegevuse plaan, reegel, eeskiri, meetod, rajatise, hoone ja maa-ala projekt ning skeem, tingmärk, arvualgoritm ja -programm, disainilahendus, info lihtesitus, taimesort ja loomatõug.

Patendiga ei kaitsta leiutisi, mis on vastuolus avaliku korra ja moraaliga, inimeste või loomade ravimise viise või haiguse diagnoosimise meetodeid ning mikrolülituste topoloogiat.

Patenti võib taotleda ning saada selle omanikuks leiutise autor — see, kes oma tegevusega on leiutise loonud — ja tema õigusjärglane. Kui leiutis on loodud mitme isiku ühise tegevuse tulemusena, siis on need isikud ühisautorid. Kui kaks või enam isikut taotlevad patendi kaitset samale leiutisele üksteisest sõltumatult, siis saab patendi see, kes on taotluse esitanud varem või määratud varem esitatud taotluses. Kui sama leiutise kohta on esitatud kuupäeval esitatud patenditaotlused, loetakse autorsuseks mõlemas taotluses autoreina nimetatud isikud. Autorsus on võõrandamatu ja tähtajatu.

Patendiomanikul on ainuõigus patenti käsutada ning nõuda kõigilt teistelt isikutelt nende õiguste järgimist ning nende tõkestamist kõrvaldamist.

Patendi saamiseks esitatakse Patendiametile taotlus. Kuivõrd Eestis on kasutusel ülevõetud kontrollsüsteem, allutatakse patenditaotlus sisulisele, mille jooksul määratakse kindlaks vastavus patentsusnõuetele. Nende olemasolul kantakse leiutis riiklikku registrisse ning väljastatakse patent. Patent kehtib Eestis 20 aastat patendiametile esitamise päevast arvates, kui tasutakse iga-aastaseid lõive. Patendi toime on territoriaalne. Kehtib ainult Eestis. Leiutist on võimalik kaitsta ka kasulikku mudelina, kui see on uus, sellel on leiutistasemele vastav tase ja seda on võimalik kasutatav. **Kasuliku mudelina** saab kaitsta tehnilise lahenduse ja ainet. Ka sel puhul on nõutud uudsust ja leiutistasemele vastavat astet, kuid leiutis erineb tehnika üldiselt teadaolevast tasemest määratakse kindlaks samuti nagu patendi puhul. Kasuliku kasutatavuse nõue osutub täidetuks samuti nagu patendi puhul. Kõik, mis kehtib patendi kohta ainuõiguse kohta, kehtib ka kasuliku mudeli kohta. Peamine erinevus on selles, et kasuliku mudeli puhul ekspertiisi ei tehta. Patendiamet kontrollib kasutatavuse nõudest kinnipidamist ja vormistuslike nõuete järgimine lasub täielikult taotlejal. Kasuliku mudeli kohta kinni peetud, on tõenäolised probleemid tunnistuse ja seega kaitse tühistamisega. Kaitse jääb enne registreerimistaotluse esitamist võimalik kasuliku mudeli tunnistuse saamine, kuid kaitsedokumendina on see puudulik. Ainult juhul kaitstakse kasuliku mudelina leiutist, kui taotleja loobub keerukuse poolest patendikaitsest. Kasuliku mudeli puhul on patenditaotlust alati võimalik muuta ja täiendada, kuid mitte vastupidi. Kasuliku mudeli kaitse kehtib Eestis 4 aastat registreerimistaotluse esitamise päevast arvates. Registreeringu kehtivust on võimalik pikendada esmalt neljaks ning seejärel veel kaheks aastaks.

Kauba- ja teenindusmärk, üldjuhul kaubamärk, on mida kasut. majandus- ja äritegevuses kaupade ja teenuste eristamiseks teiste füüsiliste ja juriidiliste isikute samaliigilistest kaupadest ja teenustest. Kaubamärgiks võib registreerida graafilise, sõnalise, numbrilise, kujutuslike elementide või tähiste kombinatsiooni. Kaubamärk võib olla kas musta-valgena või värvilisena. Kaubamärk on registreeritud kaubamärk on kaitstud ka sarnase kombinatsioonis, värvilisena registreeritud kaubamärk ka teistsuguses värvikombinatsioonis. Heli- ja liikumismärke ei ole.

Kui ekspertiisi tulemused võimaldavad, registreeritakse kaubamärk Patendiametis ja tehakse vastav kanne kaubamärgitunnistus. Õigus saada kaubamärgi registreerimistaotluse Patendiametisse esitamise päevast kuni 10 aasta möödumiseni registreerimisest arvates. Kaubamärgi kehtivust võib iga kord pikendada

esitatud Patendiametile
lõppu. Eestis regist-
nult Eesti terr-l ja nagu
registreerimise puhul, nii
välisriikides, sõltu-

disaini kaitse seaduse
mis on toote tasa-
Väliskujundusena
kogumit, mille üksi-
vorm, konfiguratsioon,
ja materjal.
disainilahendusi, mis on uued,
on toodete tööstuslik või käsi-

enne registreerimistaot-
päeva pole keegi Eestis ega
või äravahetamiseni sar-
disainilahenduse omanikul on ainu-
registreering kehtib 5 aastat
esitamise kuupäevast.
ja seejärel veel kord viieks
registreerimisel sisulist
nõuetest kinnipidamine
tähtaja seni, kuni kohtu
Tööstusdisainilahenduste
on ette nähtud kaks või-

seadusega kaitstakse Eestis
väljaspool kuuluvaid tooteid.
on elektroonse

funktsiooniga lõpp- või vahetoode, mille elementidest vähemalt üks on aktiivelement ning kõik elementidevahelised ühendused või osa nendest ühendustest on teostatud alusmaterjali sees või pinnal. Mikrolülituse topoloogia on mikrolülituse elementide ning kõigi või osa elementide vaheliste ühenduste mis tahes viisil väljendatud kolmemõõtmelise paigutuse kujutis või selline kolmemõõtmelise paigutuse kujutis, mis on ette nähtud kasutamiseks mikrolülituse valmistamisel, kusjuures vähemalt üks element on aktiivelement.

Eestis on kaitstav mikrolülituse topoloogia, mis on originaalne ega ole olnud maailma üheski osas äri eesmärgil kasutusel üle kahe aasta enne esitamist registreerimiseks riiklikus mikrolülituse topoloogiate registris.

Kaitse saadakse registreerimisega ja antakse 10 aastaks. Omanikul on topoloogia üle täielik õiguslik võim.

Geograafiliste tähistega kaitstakse sellekohase seaduse alusel loodusliku, põllum., käsitööndusliku või tööstusliku päritoluga kaupu ja ka teenuseid.

Geograafiline tähis on 1) kohanimi või vihje alale, mis näitab kauba või teenuse geograafilist päritolu või millega kauba või teenuse mingi tunnus on olulisel määral seostatav; 2) muu sõna, sõnaühend või sümbol, mis on kauba või teenuse päritolualaga olulisel määral seostatav.

Geograafiline tähis võib olla sõnaline või kujunduslik. Tähise õiguskaitse saadakse tema registreerimisel riiklikus geograafiliste tähiste registris, kusjuures tähise kaitse tagatakse riikliku järelevalvega ja riikliku sunni kohaldamisega. Kaitse on tähtajatu ning tema ulatus määratakse registreeringu andmetega. Tähise registreerimise taotlust menetleb ning otsuseid ja registrikandeid teeb Patendiamet, tema annab ka tähise registreerimise tunnistuse.

Matti Päts

Tervishoid

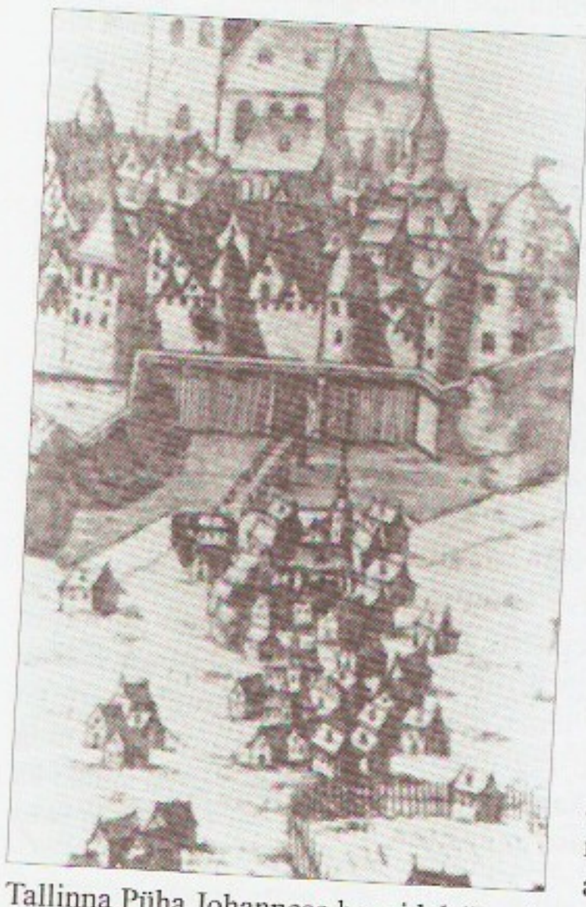

Tallinna Püha Johannese hospidal (Jaani seek). Tänapäeval on sellest Tartu maanteel säilinud vaid osa (raamat „Книга Марсова", 1710)

18. saj. lõpuni. Arheoloogia, folkloori, rahvameditsiini traditsioonide jms. andmeil saab oletada, et juba esiajal tunti Eestis otstarbekaid ravivahendeid ja -võtteid. Ravijad olid pms. nn. targad ehk nõiad, kes tundsid ravimtaimi, teadsid ravimisviise ning oskasid parandada luumurde. Keskne koht oli rahvameditsiinis sauna tervistaval toimel, saunas raviti haigeid ning abistati sünnitajaid. 13. saj. Eestisse tunginud vallutajad tõid kaasa nn. kloostrimeditsiini (mungameditsiini), mis püsis 16. saj. alguseni (reformatsioonini). Kloostrites õpetatava meditsiini peamine sisu oli ravimtaimede kasvatamine ja tundmaõppimine ning meditsiiniliste teostega tutvumine, sageli kasutati ravimisel pühitsetud vett, õnnistatud soola, palveid ja reliikviaid. Kloostritel olid hospidalid ja varjupaigad (seegid, pms. pidalitõbistele, süüfilisehaigetele ja vigastele), ravimisega tegelesid mungad ja vaimulikud. Kuni 16. saj. alguseni oli arstkond kiriku mõju all ja enamik arste olid kleerikud (vaimulikud). Esimene teada olev (u. 1190) liivlaste hulgas ravimisega tegelnud isik oli munk Theoderich. Raviasutustest on kirjalikes allikates esimesena (1237) mainitud Tallinna Püha Johannese hospidali (rahvapäraselt Jaani hospidal ehk Jaani seek). 18. saj-ni oli Tallinnas kokku 7 hospidali ja varjupaika: Jaani, Pühavaimu (mainitud 1334), Nunnavärava (1490), Rohhuse (1521), Uus (1531) ja Toomhospidal (1652) ning Rõugemaja (1522). Hospidale oli ka teistel linnadel. Tartu raviasutustest on 1345 esimest korda mainitud Pühavaimu hospidali ja Püha Jüri pidalitõbiste asutust (nende asutamise aeg võis olla 13. saj. II pool). 1422 asutati esimene apteek — Tallinna Raeapteek (töötab tänini), 1426 avati apteek ka Tartus — Tartu Linnaapteek (töötas a-ni 1565). 16.—17. saj. jagunesid arstiabiandjad linnades tsunftikorra kohaselt mitmesse järku, nende tegevusalad olid ametimäärustega rangelt piiritletud. Alamasse järku kuulusid saunamehed (sks. k. *Bader*; panid kuppu, lasksid aadrit), keskmisesse habemeajajad, rahvakeeles palbrid (sks. k. *Barbier*; tegid lihtsamaid operatsioone), ning kõrgemasse ülikooliharidusega (hrl. ka teaduskraadiga) õpetatud arstid, kes ravisid sisehaigusi. Peale nende tegutsesid nn. ränd-arstid, kes valdasid mõnd kitsast eriala (nt. songalõikajad, põiekivide opereerijad, kaetorkajad, päraku veenilaiendite ravijad, hambakaksajad). Õpetatud arste oli väga vähe, nende hulgast määrati tavaliselt ametisse linnafüüsikus (linnaarst). See ametikoht loodi Tallinnas 15. saj. Esimene dokumentides mainitud linnaarst oli Johann Molner, kellele kuulus ka Raeapteek ja keda peetakse esimeseks raeapteekriks. Linnaarst pidi ravima raesõdureid ja linnaametnikke, tegelema epideemiatõrjega, olema kohtuekspert ja sanitaarinspektor, kontrollima hospidale ning apteeke jms. Tallinna linnaarsti Johann Heinrich Happeli algatusel valmisid 1695 esimene Eesti apteegimäärustik ja -hinnakiri. See oli esimene ametlik samm linnas vohava nurgatohterdamise vastu, sellega kehtestati nii apteekides kui ka linna meditsiinikorralduses juriidilised normid ja seati ravimitega ümberkäimiseks sisse kindel kord. Esimese Toom-

pea arstina [illegible] Costerit, kelle [illegible] konna maa-arst. [illegible] teenindada ka [illegible] eeslinna ning [illegible] lõpul lisandus [illegible] lik arst, kes pid[illegible] Rootsi võimu[illegible] Ametisse asu[illegible] nõutud, piiras[illegible] ja ametivandeni[illegible] saunamehed [illegible] minetanud, aga [illegible] kirurgidena [illegible] teada olev [illegible] Tallinnas 14[illegible] liikmed jagu[illegible] ja õpipoistel[illegible] Esimesed [illegible] linna ämm[illegible] a-st 1330, [illegible] kohta leidub [illegible] Arstid olid [illegible] linnakodanl[illegible] alamkihti a[illegible] meajajad. [illegible] põlve pärand[illegible] talletanud [illegible] ja posijad. [illegible] sõjad põhjus[illegible] nõudsid r[illegible]

Vene tsaaririg[illegible] kord muutus [illegible] ühendamist Ve[illegible] kubermangu [illegible] lusid inspektor[illegible] akušöör ja kir[illegible] täitsid tervi[illegible] kreisiarstid, [illegible] emandad. Ami[illegible] raldusi (nt. [illegible] esindajate [illegible] rimiseks, kuhu[illegible] misest vä[illegible] teaduslikku [illegible] alast kirjan[illegible] tade müüki ja [illegible] hakati linnad[illegible] maa-asulais [illegible] tes 1805. a-st [illegible] dale ja kroonu[illegible] Vastavalt kesk[illegible] haridusmin-i [illegible] inst-d, mees[illegible]

J. Šahhovskaja Tallinnas halastajaõdede ühingu, 1894 hakkas halastajaõdesid koolitama Punase Risti Seltsi Eestimaa kubermangukomitee. Samal aastal asutati õdede kool ka Tartus Mellini erahaigemaja juures.

Sotsiaalse ja maj. olukorra muutumine kapitalismi kiire arenemise tõttu 19. saj. II poolel soodustas raviasutuste arvu kasvu, asutati ka erahaiglaid. Sellest hoolimata jäi talurahva ja tööstustööliste tervishoid viletsaks. Alatasa puhkes epideemiaid (rõuged, koolera, düsenteeria, tüüfus, laste nakkushaigused), palju oli trahhoomi-, tuberkuloosi-, leepra- ning süüfilisehaigeid. Edumeelsed arstid (sh. esimesed eestlastest arstid Friedrich Robert Faehlmann, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Paul Blumberg ja Peeter Hellat) püüdsid olukorda parandada tervishoiualaseid teadmisi levitades. Tartu ülikooli õppejõu Henrik Koppeli algatusel hakkas 20. saj. alguses ilmuma populaarteaduslik ajakiri „Tervis" (1903—09, 1913—15). Esimene tuberkuloosi vastu võitlemise organisatsioon loodi 1901 Tartus Karl Gottfried Konstantin Dehio algatusel. Selts hõlmas kõiki Balti kub-e, ja et Riias oli kõige enam liikmeid, viidi juhatus 1902 sinna üle. 1821 hakkas arst Carl (Karl) Abraham Hunnius analüüsima Haapsalu lahe muda ja kohalike eeskujul kasutama seda mõne haiguse puhul raviks. Tema algatusel ehitas krahv M. De la Gardie 1825 Haapsallu esimese avaliku mudaravila. Abivajajate arvu suurenedes avati uusi asutusi ja 1840 tegutses Haapsalus juba 4 mudaravilat. 1846 avati uus, kaasaegne parun Theodor von Ungern-Sternbergi kümblusasutus ja seetõttu suleti 3 väiksemat. Eesti esimene meremudaravila tegutses juba 1824 Saaremaal Rootsikülas, see kuulus mõisaomanik parun Carl Friedrich von Buxhoewdenile (töötas a-ni 1836). 1840 avati Kuressaares dr. Eduard Gottfried Normanni õhutusel puusepp Jakob Weise ehitatud Weise mudaravimisasutis, 1876 rajas Wladyslaw L. Mierzejewski Roomassaare muda- ja supelusasutise ning kolmandana rajati Kuressaares 1883. a. Carl Wiedemanni ja Georg Wilhelm Carstensi ettevõtmisel uus muda- ja supelusasutis. Pärnus avati esimene muda- ja vesiravila 1840. a-il, Narva-Jõesuus 1876. 19. saj. II poolel hakkasid tööle paiksed hambaarstid. 1843 nimetati Tallinnas (ainsana Eestimaa kub-s) kaht

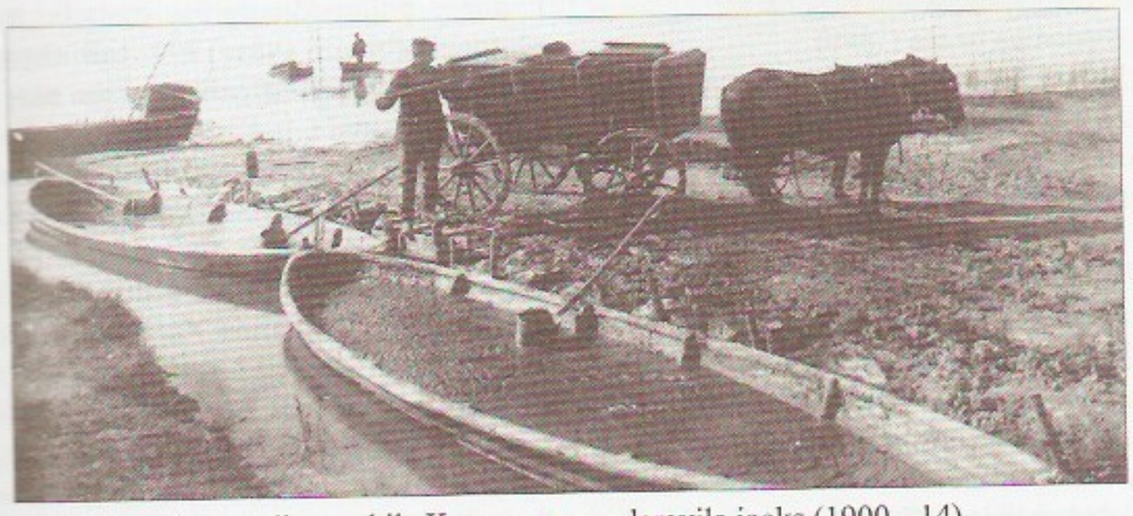

Muda tõstmine paadist veokile Kuressaare mudaravila jaoks (1900—14)

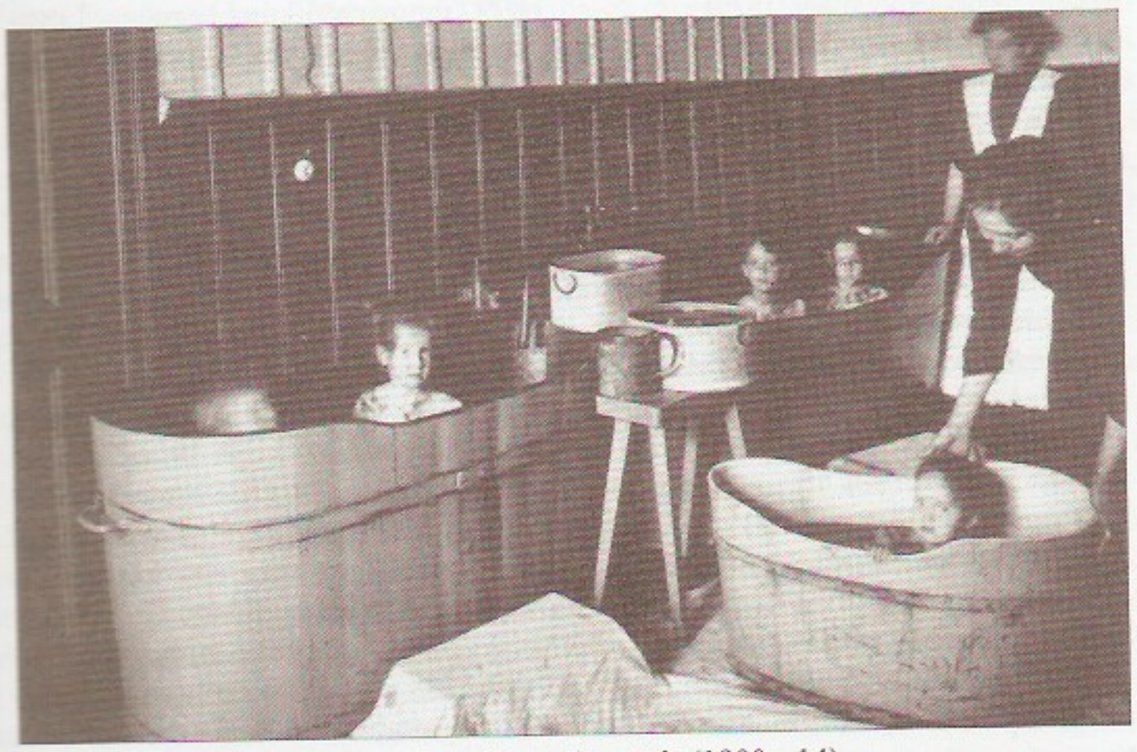

Haiged lapsed Kuressaare mudaravila mudavannis (1900—14)

Haiglaid 18. saj. algusest 20. saj. alguseni (sulgudes asutamisaasta)

Tallinna mereväehospidal (1715)
Tallinna maaväehospidal (1730, ühendati 1827 eelmisega Tallinna sõjaväe-hospidaliks)
Põltsamaa haigla (1766)
Ühiskondliku Hoolekande Kolleegiumi haigla (rahvapäraselt Tallinna Prii-hospidal, 1784). 1917 nimetati Eestimaa Kubermanguhaigemajaks
Tartu sõjaväelaatsaret (1784)
Tartu ülikooli sisehaiguste kliinik (1804)
Tartu ülikooli haavakliinik (1805)
Tartu ülikooli sünnitusabikliinik (1806)
Kuressaare haigla (1809)
Pärnu sõjaväelaatsaret (1811)
Haapsalu hospidal (1813)
Paide haigla (1820)
Viljandi haigla (1827)
Võru haigla (1827)
Tartu sõjaväehospidal (1830, tegutses a-ni 1831)
Rakvere haigla (enne 1832. a-t)
Tartu erasilmaravila (1836, tegutses a-ni 1840)
Tartu ringkonnahaigla (1841)
Kärdla kalevivabriku haigla (1844)
Narva kalevivabriku haigla (1847)
Toomseegi haigla (Tallinnas, 1849, viimast korda mainitud 1871)
Märjamaa haigla (1849)
Valga haigla (1852)
Blokaadilaatsaret (Krimmi sõja aegne välilaatsaret Tallinnas, 1854–55)
Narva Kreenholmi haigla (1857)
Ambla haigla (1864)
Diakonisside haigla (Tallinnas, 1867)
Tartu ülikooli silmakliinik (1868)
Tallinna Kohalik Laatsaret (asut. 1869 Tallinna sõjaväehospidali asemele, I maailmasõja puhkedes nimetati uuesti Tallinna sõjaväehospidaliks)
Lihula haigla (1870)
Räpina haigla (Rahumäel, 1875)
E. von Wahli eravaimuhaigla (Tartus, 1877)
Tartu ülikooli närvi- ja vaimuhaiguste kliinik (1881)
Rapla haigla (1881)
Vanglalaatsaret (Tallinnas Toompeal, 1882, hävis 1917)
J. R. Faure erahaigla (Tartus, 1891)
Muuli leprosoorium (Veerikul, 1891)
Nina leprosoorium (1892)
J. Dsirne günekoloogiahaigla (Tallinnas, 1892, a-ni 1895)
Mellini erakliinik (Tartus, 1894)
Kuuda leprosoorium (1896)
Jämejala vaimuhaigla (1897)
W. Knüpfferi eranaistehaigla (Tallinnas, 1902, a-st 1904 raviti ka vaeseid)
Seewaldi vaimuhaigla (Tallinnas, 1903)
Kadrioru sanatoorium (Tallinnas, 1903)
W. A. Greiffenhageni erahaigla (Tallinnas, 1904), hiljem Harjumäe haigla
Jõhvi haigla (1906)
Väike-Maarja haigla (1906)
Tallinna Eesti arstide erahaigla (1909, a-ni 1911)
Tallinna mereväelaatsaret (1911)
Tartu eraülikooli kliinikud (1911–12)
Tallinna tuberkuloosihaigla (1912)
F. Akeli erasilmakliinik (Roosikrantsi tänava silmakliinik, Tallinnas, 1912)
Punase Risti hospidal (Tallinnas, 1914) ja laatsaretid
Läti põgenike laatsaret (Tallinnas, 1916)
Põhja-Abi laatsaret (Tallinnas, 1916, likvideeriti samal aastal)
Linnadeliidu hospidal (Tallinnas, 1916, edasised andmed teadmata)

hambaarsti, sajandivahetuseni tegutses neid 5—6. 20. saj. alguses hakati eristama hambaarste (arstiteaduskonna lõpetanuid) ja dentiste (ülikooli juures oma erialal eksamineerituid). 1907 asutati hamba-erakliinikuid. Esimesed katsed röntgenikiirtega tehti jaan. 1896 Tartus ülikooli füüsikakabinetis ning märtsis 1896 Tallinnas Peetri reaalkoolis. 1897 võeti Tallinnas Bernhard Laisi fotoateljees kasutusele röntgeniaparaat. Esimese puhtmeditsiinilise otstarbega röntgenikabineti avas 1901 Tallinnas Wilhelm Adolf Greiffenhagen oma majas Roosikrantsi t. ja Kaarli pst. nurgal. 19. saj. II poolel koondusid arstid seltsidesse. Tähtsaimad olid Tartu Meditsiiniline Selts (asut. 1867, andis 1870—77 välja ajakirja „Dorpater medizinische Zeitschrift"), Liivimaa Arstide Selts (asut. 1889, korraldas arstide aastakonverentse), Liivimaa Leepratõrje Selts (asut. 1891, rajas leprosooriume), Narva Meditsiiniline Selts (asut. 1899), Tallinna Praktiliste Arstide Selts (põhikiri 1899, mitteametlikuna tegutses Eestimaa Kirjanduse Ühingu juures juba a-st 1859), Eestimaa Arstide Selts (asut. 1903, korraldas arstide aastakongresse), N. Pirogovi nim. Arstiteaduslik Selts (asut. 1908, tegutses Tartu ülikooli juures) ja Põhja-Balti Arstide Selts (asut. 1912, esimene eesti rahvusest arstide org.). Eestimaa Tiisikuse Vastu Võitlemise Selts (rajati 1908) asutas 1908 Tallinnas Eesti esimese tuberkuloosihaigete hoolduspunkti ja 1912 Tallinna Tuberkuloosihaigla. 1888 asutas dr. Carl Berg esimese arstide abistamiskassa. 1917 asutati Eestis esimene keskastme meditsiinipersonali ühing — Tallinna Velskrite ja I järgu Ämmaemandate Selts. 1888 asutati Tartu ülikooli juurde sanitaarjaam, mis oli Venemaa esimesi. See uuris toiduaineid võltsimise kind-

lakstegemiseks ja
kahjulike ainete
loodi Tallinnas ja
ametikohad. Su
nakkushaiguste
propagandaga,
rite tööd, kont
kanalisatsiooni,
lusi, võõrast
juuksuritöökoo
asutati suurem
bakterioloogi
korraldati ümber
org.: kuberm
1907 avati Tal
ambulatoorium.
suur. 1882 sur
kohta 32,2 in.
Venemaa Euro
Eesti alal 1000-
aastas. Kuigi Eest
kohta 4,5 arsti
belistes ravi
(rohkem kui
oli arstiabi
kättesaadav.
olud ning eb
vähene arstiab
dal sanitaar
nakkushaigus
surid tuhanded
abi andmist
võtjad. 1912
lustusseadus
vabrikute, teh
tööstusettevõtete
ning trammipu
võtteis, kus
20 töölist ja
tatavaid
dumisel
töölist. Töötaja
haigekassade
töötajatele
rahalist toetust
tati 1913
alustas tööd
lõpul töötas
kassad asutati
kannatas
ajal tööstus
seisakute tõttu.
Eesti Vabariig
tis tervishoiu
teeriumi ei
sus (1918—
Hoolekande
Sisemin-i,
kandemin-i
kandemin-i ja
misel 1929
dus- ja Sot
eraldamisel
Hooldekande

Kooliapteegi kapp (1924)

Sotsiaalmin-i alluvusse. Tervishoiualase töö juhtimine oli tervishoiu Peavalitsuse arsti- ning linna- ja maakondade tervishoiuosk-, ministeeriumide, kaitseväe, metite, arstlike org-de, omaasutusi vähe. Haiglatest oli arstide erapraksis, ja Tallinna Ühise Haigekassa tervishoiuosk-d, kelle ülesolid ainult Tallinnas ja Tarvega ja nakkushaiguste ka kooli- ja vaestearsti vastu „Rahva tervishoiu moodustati apteegi- ja rohuInspektuur (a-st 1938 Eesti esimene farmakopöa, ja nende valmistamiseks juhtimine oli jagukonna (nt. hoolekande-, haridusmetkonna) ning kohalike ja heategevate organisatsioonide ja ravimite ja ravimeetodeid. Soodustatud olukorras ja riiklike ettevõtete töötariigiasutuste ja riiklike võimaldava tervisehäire korral kuni töötaja oli riigiasutuse Tasuta arstiabi võimaldati metele. 1930. a. tuli 20 % endal. 1931. a. määrus suuarstiabikulusid, kuid määrust palga suurusest. A-st 1932 ja asutatööl istel 50 % arstiabimetel ja eramõisade ei olnud. Omavalitsusasuarstiabikuludest, kitsam oli ring. Sõjaväelased said nad ambulatoorset ravi ja ravimeid sõjaomavalitsusorganitelt saada kodanikud. Tööstuses toimis kaudu. Selleks võeti töötaja haigekindlustusmaksu. Tööstustagama ettevõtjad, nende lasus haigekassadel. seadus andis haigekassaarstiabi, kulude katteks olid ettevõtjad kohustatud tasuma täiendavat maksu. Haigekassad organiseerisid arstiabi kahesuguse süsteemi alusel. Osa haigekassasid (suurematest Tartu Üldhaigekassa) sõlmis lepingu arstidega, kes haigekassast antud tõendi alusel ravisid töötajaid ja nende perekonnaliikmeid, Tallinna Ühine Haigekassa korraldas aga arstiabi andmist pms. haigekassa teenistuses olevate arstide kaudu. Haigekassasid oli 1920. a. 19 ja 1938. a. 25 (neist 14 ühis- ja 11 ettevõtete juurde asutatud erihaigekassad), neid ühendav keskus oli 1924 asutatud Eesti Haigekassade Liit, mis korraldas iga-aastasi kongresse ja a-st 1925 andis välja igakuist häälekandjat (esimesed 6 numbrit „Haigekassa", hiljem „Töö ja Tervis"). Kuigi haigekassade tegevus hoogustus (1938 oli liikmeid 71 804), hõlmas haigustega kindlustus ainult 20 % ning invaliidsus- ja vanaduskindlustus alla 3 % elanikkonnast.

Haiglaid oli 3 liiki: riigi, omavalitsuse ja erahaiglad, 1936. a. algul oli neid vastavalt 10, 20 ja 23; haiglakohti oli kokku 2983, 10 000 in. kohta 26,4. Tasu alusel eristati I, II ja III klassi palateid. Peale haiglate oli 1936. a. 24 emade ja laste ning 13 tuberkuloosinõuandlat, 85 ambulatoorset arstiabipunkti, 14 eriotstarbelist raviasutust (6 sanatooriumi, 4 vaimuhaiglat ja 4 leprosooriumi, kokku 1700 voodikohta) ja 10 mudaravilat. Lisaks olid ka kaitseväe raviasutused. Järk-järgult suurenes arstide arv. 1921. a. oli arste 10 000 in. kohta 3,3, 1939. a. 8,5. Probleemiks jäi arstide paiknevus, sest 79 % neist praktiseeris linnades. Hambaarste oli 1937. a. 10 000 in. kohta 1,8 (kokku Eestis 205). Enamik arste oli lõpetanud TÜ arstiteaduskonna (1919—39 lõpetas 798 arsti ja 336 rohuteadlast). Tartu Hambaarstikoolil (1921—24) oli 104 lõpetajat. Ämmaemandaid valmistati ette TÜ juures ämmaemandate koolis (1919—39 oli lõpetajaid 207), meditsiiniõdesid 1920 asut. Punase Risti Halastajaõdede Koolis, Tartus 1925 asut. Eesti Õdede Ühingu õdedekoolis (1925—39 lõpetas 132 õde) ja Mellini haigla saksa õppekeelega õdedekoolis (1919—39 lõpetas 166 õde). Tegutsesid arstide seltsid, nende keskorg. oli 1921 loodud Eesti Arstideseltside Liit, mis korraldas aastakonverentse — Eesti arstide päevi, kus käsitleti Eesti tervishoiu- ja meditsiiniprobleeme. Kuna Eesti Arstideseltside Liidu seisukohad ja ettepanekud ei leidnud poliitikute toetust, loodi riigivanema dekreediga 1935 arstide ametliku kutseesinduse ja riikliku ametiühinguna Eesti Arstide Koda. Uude organisatsiooni pidid kuuluma kõik riigis praktiseerivad arstid ja see üllitas igal aastal „Kutsetegevuse õigusega tervishoiu personali ja tervishoiuasutuste nimekirja" (viimane ilmus 1940, seal oli registreeritud 848 arsti). 1936 andis Eesti Arstide Koda välja *Codex Deontologicus Medicorum*'i. Vastavalt 1932 vastu võetud „Tervishoiuper-

Tuberkuloosiravila Maarjamõisa väljal (1938)

sonali kutsetegevuse seadusele" pidid tervishoiu- ja hoolekandevalitsuses olema registreeritud kõik tervishoiupersonali hulka kuuluvad isikud: arstid, hambaarstid, rohuteadlased ja rohuteaduse kandidaadid, apteegiassistendid ja apteegikandidaadid, kliinilise valdkonna, hoolekandeteenistuse ja ämmaemandate kutseala õed, masseerijad ning hambatehnikud. Selleks pidid nad valdama riigikeelt, kuuluma Eesti kodakondsusesse ja olema lõpetanud sellekohase õppeasutuse. 1939 võeti vastu „Raviasutiste ja laboratooriumide seadus". Tervishoiupropagandat tegid eelkõige Eesti Arstideseltside Liidu 1921 asutatud Eesti Tervishoiu Muuseum (avati 1924 Tartus, 1928 asutati ja 1932 hakkas tegutsema alaline osakond Tallinnas) ja a-st 1921 taasilmuv ajakiri „Tervis". Asutati 2 arstiteaduslikku ajakirja („Eesti Arst", ilmus 1921—44, ja „Folia Neuropathologica Estoniana", ilmus 1923—39) ja 2 rohuteaduslikku ajakirja („Pharmacia", asut. 1921, ja „Eesti Rohuteadlane", asut. 1926). 1920.—30. a-il paranesid sanitaarolud: võideti koolera, rõuged ning tähniline ja taastuv tüüfus. Tuberkuloosi, difteeriasse, sarlakitesse, leetritesse ja kõhutüüfusesse haigestumus oli veel suur: 1939. a. oli 10 000 in. kohta 13,5 tuberkuloosi, 11,7 difteeria, 14,6 sarlakite, 65,1 leetrite ja 3,0 kõhutüüfuse juhtu. 1927 võeti vastu „Suguhaiguste vastu võitlemise seadus", 1933 „Nakkushaiguste vastu võitlemise seadus". Nakkushaiguste leviku pidurdamiseks oli sisse seatud haigusjuhtude kohustuslik registreerimine, ravikulud kanti nende haiguste puhul kas täielikult või osaliselt riigi ja omavalitsusorganite arvele. Tehti rõugetevastaseid kaitsepookimisi. Raskeim ja enim inimelusid nõudnud haigus oli tuberkuloos. Kuigi tuberkuloositõrje oli nii Tervishoiu- ja Hoolekandevalitsuse kui ka omavalitsuste ülesanne, oli suur tähtsus heategevatel org-del ja üksikisikutel, kelle tegevuse tulemusena loodi tuberkuloosi vastu võitlemise seltsid, mis omakorda moodustasid 1925. a. Tuberkuloosi Vastu Võitlemise Liidu (a-st 1937 Tuberkuloosi Vastu Võitlemise Sihtasutis). 1939 oli Eestis tuberkuloosihaigete ravimiseks 626 haigla- ja sanatooriumikohta, ravi neis oli tasuline, kuid sõltuvalt haige tervislikust seisundist ja maj. olukorrast oli võimalik ka tasuta ravi. Siiski jäi sageli ravi kättesaamatuks nii kohtade vähesuse kui ka haige maksuvõimetuse tõttu. Suremus vähenes 16,5-lt (1920—24) 14,6-le 1000 el. kohta (1938), kuid oli siiski suur. Surmapõhjuste seas olid esikohal nakkushaigused. Keskmine eluiga oli 1932.—34. a. meestel pikenenud 53,15 ja naistel 59,62 aastani. Imikusuremus (ühe-aastase eani, 1000 sünni kohta) vähenes 119-lt (1922) 85-le (1940). Jätkus juba 19. saj. keskpaiku alguse saanud pidev sündimuse vähenemine: 19,6-st (1920—24) 16,3 (1938) vastsündinuni 1000 el. kohta. Iibelt oli Eesti Euroopas eelviimasel kohal.

Molotovi-Ribbentropi paktile allakirjutamise sügisel) lahkus Eestist ümberasumise [illegible] arsti (Eesti Arstide Koja nimekirjast [illegible] sis), see andis valusasti tunda arstiabi [illegible]

Okupatsioonide aeg. Pärast Nõuk. võimu [illegible] 1940 hakati arstiabi sotsial. alustel [illegible] keskse juhtimisega riiklik tervishoiusüsteem. [illegible] moodustati ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaat (alates Tervishoiumin.), mis hakkas juhtima [illegible] tervishoiuosk-de tööd. Hakati rajama [illegible] eraettevõtteid. 1940 kehtestati riiklik [illegible] tagas töötajatele ainelise kindlustatuse [illegible] tuse juhtudel ning hõlmas kõiki palgatöölisi [illegible] gekassad ja tööõnnetuskindlustusühingud [illegible] ja töötava talurahva õigus saada [illegible] sete raviasutuste patsiendid said kogu [illegible] tasuta, ambulatoorse ravi korral pidi [illegible] (v. a. tuberkuloosihaige) ise. Riiklikud [illegible] arstiabi kõrval oli esimesel Nõuk. võimu [illegible] levinud ka erapraksis, kusjuures [illegible] kehtestatud kindlad tasumäärad. Tervishoiu [illegible] korraldus põhines territoriaalpõhimõttel [illegible] ainult elukohajärgne jaoskonnaarst [illegible] Statsionaarsed raviasutused liigitati [illegible] järgi ümber (Tallinnas avati lastehaigete [illegible] loogiahaigla). Asutati Riikl[illegible]k Peasanitaar- [illegible] kushaiguste Vastu Võitlemise Valitsus [illegible] mioloogiajaamad. Seati sisse kohustuslik [illegible] (rõugete, difteeria, tuberkuloosi ja [illegible] Alustati vastsündinute tuberkuloosivastast [illegible] Loodi rinnapiima kogumise punktid. [illegible] ja selle osakonna asemele asutati [illegible] väljapanekuid) Tallinnas ja Tartus [illegible] 1940 kaotati Eesti Arstideseltside Liit [illegible] tegevuse lõpetas ka Eesti Arstide Kooli [illegible] hakati 1941 välja andma ajakirja „[illegible] lisaks ilmus rahvalik tervishoiuajakiri [illegible] (1941. a. 6 nr-t). 1941 oli Eestis iga [illegible] ja 14,1 keskharidusega meditsiinitöötaja [illegible] te puudus oli suur. Arstiabi andmist [illegible] koondumine linnadesse, olukorra [illegible] ümber paigutama maa-arstijaoskonnad [illegible] sid tegevust Tallinna Õdede Kool ja Tallinna [illegible] mis ühendati 1941 Tallinna Meditsiinikooliga. [illegible] samal aastal avati meditsiinikool ka Tartus [illegible] töötajate ettevalmistamiseks kursused [illegible] meditsiiniõppeasutuste juurde loodi võimalus [illegible] meid eksternina, samuti lubati rahvuslikul [illegible]

Nägemise uurimine diploskoobi abil [illegible]

asutused (ENSV Tervishoiumin-i Neljanda Peavalitsuse Haigla, selle polikliinik ja puhkekodu), ravimisel väljaspool statsionaari kehtisid neile täiendavad soodustused. Arendati ka ametkondlikku (raudtee-, Sisemin-i, tsiviillennunduse, merelaevanduse töötajate) tervishoidu. Oluliseks peeti arvuliste näitajate kasvu, vähem pöörati tähelepanu arstiabi kvaliteedile ja sisule. Pidevalt suurenes arstide, keskastme meditsiinitöötajate ning haiglakohtade arv. Rajati uusi ravi- ja profülaktikaasutusi: tuberkuloosi- ja onkoloogiadispansereid, -osakondi ja -kabinette, struumadispanser (Tartusse), sanitaar-epidemioloogiajaamu, eritranspordiga kiirabijaamu (Tallinna ja Tartu haiglate teenistuses oli ka lennuk), stomatoloogiapolikliinikuid, ravikehakultuuridispansereid ja -kabinette. 1960. a-test alates ehitati linnadesse ja rajoonikeskustesse suuri haigla- ja polikliinikuhooneid. 1971 võeti vastu „ENSV tervishoiuseadus". Haiglavõrgustikku laiendati ms. ka militaar-strateegilistel kaalutlustel (nt. sõjaohu puhuks evakuatsioonihaiglad).

Rakendati uusi diagnoosimis- ja ravimeetodeid: 1956 hakati kasutama radioaktiivseid isotoope, 1958 hakati tegema südameoperatsioone ning 1962 kasutama veresooneproteese ja rakendama kopsukirurgiat. 1965 asutati TRÜ Kirurgiakliinikus tehisneeruosk., 1970. a-il hakati arendama mikrokirurgiat. Eluohtlikus seisundis haigete jaoks rajati Tallinnasse ja Tartusse clustamiskeskus. A-st 1960 vaktsineeritakse kõiki vastsündinuid tuberkuloosi vastu. Röntgen- ja fluorograafiline uurimine ning tuberkuloosi varajaseks avastamiseks tehtavad tuberkuliiniproovid hõlmasid 70 % elanikest. Tunduvalt vähenes nii laste kui ka täiskasvanute tuberkuloosi haigestumine. Üldise järjekindla vaktsineerimisega välditi poliomüeliiti ja difteeriat. Tuberkuloosi, pidalitõve, psüühiliste ja suguhaiguste, kroonilise alkoholismi ja narkomaania puhul rakendati sundravi. Reumat, müokardiinfarkti, hüpertooniatõbe, kroonilisi seedekulgla või hingamiselundite haigusi põdenud, psüühiliselt haiged, diabeedi-, tuberkuloosi-, sugu- ja vähihaiged ning vähieelse seisundiga inimesed kuulusid polikliinikutes ja dispanserites regulaarse arstliku järelevalve alla. 1984 alustati kogu elanikkonna dispanseerimist. 1980. a-te lõpul oli Eestis 14 sanatooriumi, neist 12 tegutsesid aastaringselt ja 2 hooajaliselt, 6 olid lastesanatooriumid. Alates 1940. a-st oli loomulik iive negatiivne, see johtus repressioonide ja sõja põhjustatud suurest suremusest. Sündimus oli sõja ajal ja pärast sõda suhteliselt suur. Esimesel kümnel sõjajärgsel aastal oli väga suur imikusuremus, see mõjutas kogu suremuse registrit, seejärel kuni 1950. a-te keskpaigani surmade arv vähenes, edaspidi rahvastiku vananedes jälle suurenes. Pidevalt vähenes imikusuremus. Loomulik iive suurenes kuni 1960. a-teni eelkõige suremuse vähenemise tõttu. A-st 1970 suurenes sündimus. 1955 seadustati Eestis abordid ning abort jäi rasestumisvastaste vahendite raske kättesaadavuse tõttu pikaks ajaks peamiseks sündimuse reguleerimise viisiks. Abortide arv ületas sündide arvu kuni 1,5-kordselt. Nii meeste kui ka naiste keskmine eluiga 1960. a-ni pikenes, seejärel seiskus. Edaspidi kujunes meeste ja naiste eluea erinevuseks kuni kümme aastat. Surma põhjustena olid ja on siiani esikohal südame- ja veresoonkonna haigused, kasvajad, õnnetusjuhtumid ja mürgistused.

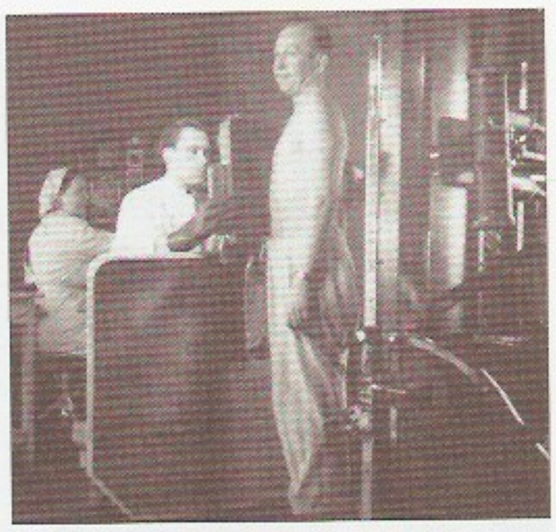

Valga rajoonihaigla röntgenikabinet

TRÜ arstiteaduskonnas valmistati ette arste, sh. stomatolooge, lastearste ja spordiarste, ning proviisoreid, 1970. a. asutati arstide ja farmatseutide täiendus- ja spetsialiseerumisteaduskond. Tegutses 3 meditsiinikooli (Tallinnas, Tartus, Kohtla-Järvel), kus valmistati ette meditsiiniõdesid, velskreid, ämmaemandaid, velsker-laborante ja sanitaararsti abisid. Arstiteadusliku uurimistööga tegelesid peale TRÜ arstiteaduskonna ka 1947 asut. ENSV TA Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Inst., 1952 asut. Tallinna Epidemioloogia, Mikrobioloogia ja Hügieeni TUI (a-st 1988 Tallinna Profülaktilise Meditsiini Inst., 1997 suleti), 1977 asut. (asutaja Arnold Seppo) Metallosteosünteesi Teadusliku Uurimise Laboratoorium ja Kliinik (a-st 1980 A. Seppo nim., a-st 1992 kuni sulgemiseni 1994 A. Seppo Traumatoloogia ja Ortopeedia Keskus) ning 1984 asut. Kardioloogia TUI (a-st 1991 Eesti Kardioloogia Inst.). 1980 asutati Tallinnas Vabariikliku Sanitaarharidusmaja

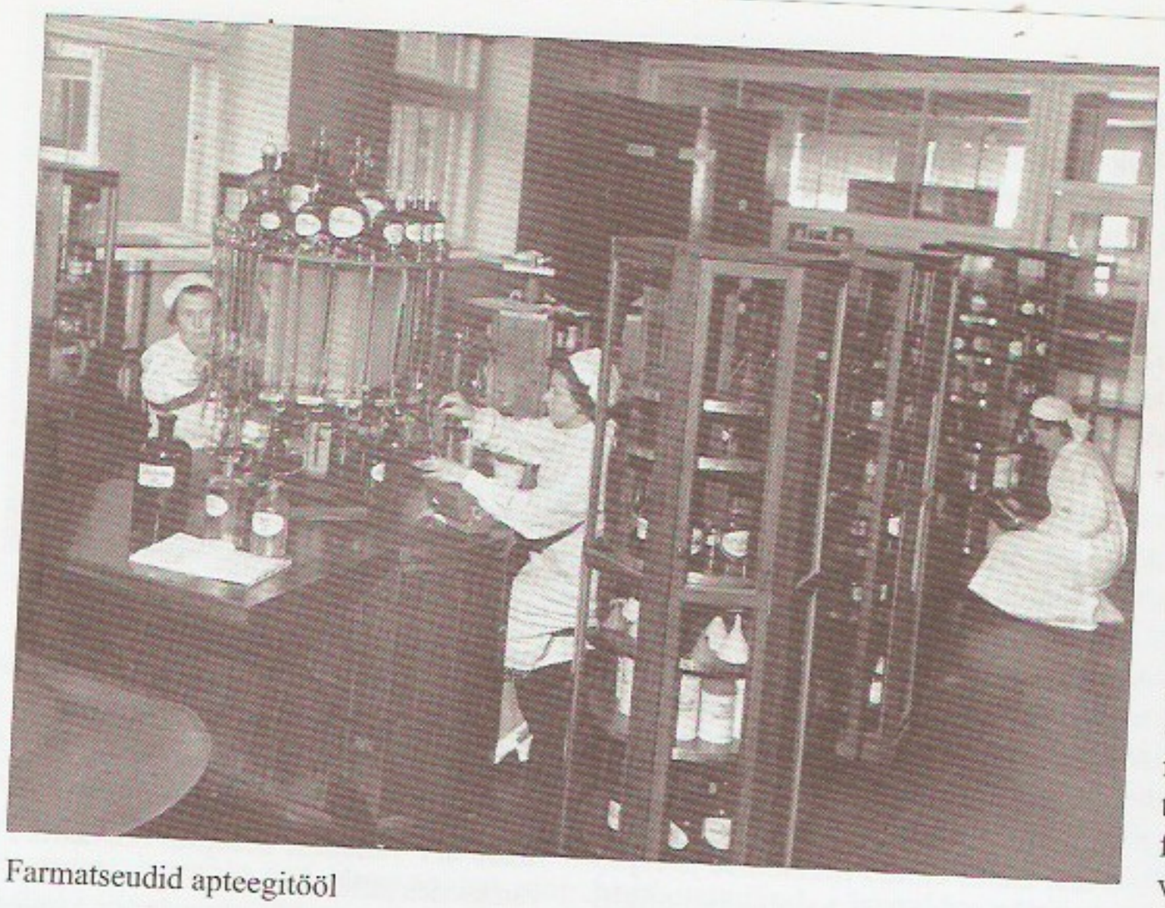

Farmatseudid apteegitööl

Tervishoiumuuseum (a-st 1991 Eesti Tervishoiumuuseum). Tegutses üle 30 arstide jt. meditsiinitöötajate teaduslik-u seltsi, neid kooskõlastas 1968—88 Meditsiiniseltside Nõukogu. 1945—46 ilmus arstiteaduslik ajakiri „Nõukogude Eesti Arst", 1958—88 „Nõukogude Eesti Tervishoid".

Tervishoid taasiseseisvunud EV-s. Tervishoiu reformimise plaane hakati tegema juba enne taasiseseisvumist — 1980. a-te lõpul toimusid arutelud ravikindlustuse rakendamise üle.

1990—93 oli majanduses ja poliitikas keerukate sündmuste aeg. Nõuk. ajal varustati tervishoidu ravimite ja meditsiiniseadmetega Moskva kaudu, nüüd aga langesid need võimalused ära. Loodi elutähtsate vahenditega varustamise süsteem, taotleti humanitaarabi, rakendati mitut abiprogrammi, 1992 võeti Maailmapangalt ravimite ja kõrgtehnoloogilise meditsiiniaparatuuri soetamiseks laenu.

1993 ühendati Tervishoiumin., Sotsiaalhooldusmin. ja Töömin. Sotsiaalmin-ks. Sotsiaalmin-i ülesanne on tervishoiu üldine juhtimine ning järelevalve, v. a. kaitseväes ja kinnipidamiskohtades. Tervishoiuprobleemidega tegelevad tervishoiu ja tervisekaitse osk-d. Tervishoiu planeerimise ja korraldamise muutmine, nii et see vastaks Eesti vajadustele ja riigi maj. olukorrale, tähendas tervishoiusüsteemi täielikku ümberkorraldamist. Põhiprobleemid olid ja on tervishoidu korraldav seadusandlus ja juhtimine, aineline baas ja rahastamine, kaadri õpetamine ja kasvatamine ning tervise väärtustamine (inimeste teadlikkuse, tervisliku eluviisi ja keskkonnaolude tähtsustamine). Esimesed muudatused olid keskvõimu mõju vähendamine tervishoius ja ravikindlustuse sisseseadmine.

1994 võeti vastu tervishoiukorralduse seadus, millega loodi maakonna-, valla- ja linnaarsti ametikoht, sätestati eri tasandite tervishoiualased ülesanded ning tervishoiuasutuste rahastamise kord, 2000. a. võeti vastu inimgeeniuuringute ja 2001 tervishoiuteenuste seadus. Rahva tervishoiu küsimustes valitsust nõustava organina moodustati Riigi Tervishoiunõukogu, mis käis koos ainult ühel korral. Arstiabi korraldus on kolmetasandiline: 1) omavalitsusüksuse korraldatav üldarstiabi, 2) omavalitsusüksuse korraldatav eriarstiabi ja 3) kõrgeim tasand, riigi korraldatav eriarstiabi. Riigieelarvest rahastatakse kiirabi, riiklikke terviseedendus- ja haiguste ennetamise programme, vaegurite abivahendeid ja proteese, kohtupsühhiaatrilisi ekspertiise ja psühhiaatrilist sundravi ning kohtuarstliku ekspertiisi kulutusi, a-st 2002 ka ravikindlustuseta inimeste vältimatut abi. Omavalitsuste ülesanne on ravikindlustuseta isikutele vältimatu arstiabi korraldamine, a-ni 1998 pidid nad rahastama ka tervishoiuasutuste kommunaal- ja remondikulusid. 1998 kattis 68,3 % kogu tervishoiule tehtud kulutustest ravikindlustus, 9,9 % tuli riigi- ja 2,5 % kohalike omavalitsuste eelarvest, 13,2 % tasusid abivajajad ise ja 6,1 % tuli muudest tuludest, eeskätt Eesti Tervishoiuprojekti kaudu.

1993 võeti Eesti Maailma Tervishoiuorg-i (ingl *World Health Organization*, lüh. WHO) liikmeks. 1997 kiitis valitsus heaks Eesti tervishoiu kvaliteedi

poliitika. 1997 [illegible] psühhiaatrilise [illegible] duse katkestamise [illegible] seaduse, 1999 [illegible] tuse seaduse, 200[illegible] Eesti haigekassa[illegible] **Tervishoiu** rahastamise tusseadus võeti [illegible] 1991 ja sellega [illegible] Moodustati 22 [illegible] dades, 6 linnades [illegible] mille ülesandeks [illegible] konnas kohustuslik [illegible] korraldamine. Ravi[illegible] tugines maakonna [illegible] haldusterritooriumi [illegible] andjate (maksustatakse [illegible] makstud summadelt [illegible] talu kaubanduslikus [illegible] füüsilisest isikust [illegible] võtluse kogumishoiu [illegible] kindlustuse maksetelt [illegible] madest tasus haigekassa [illegible] raviasutusele või [illegible] terviseuuringute [illegible] ravikulud, ambulatoorse [illegible] ravimite maksumuse [illegible] se või vigastuse [illegible] töövõimekaotuse [illegible] nituse korral. Kindlustus[illegible] lusid maksu maksmata [illegible] võtjad, talupere [illegible] tegelevad ühisettevõtte [illegible] peetavad pensionifond [illegible] töötuna arvele [illegible] like haigekassa [illegible] korraldamisele [illegible] kindlustuse [illegible] ülesanne oli haigekassa [illegible] summade osalise [illegible] gi piirkondade kindlustus[illegible] võimaluste tagamine [illegible] kalli aparatuuri [illegible] raha laenamine [illegible] sades tehtud kulutused [illegible] korraldas kohustuslik [illegible] Keskhaigekassa [illegible] kassa kaudu. Kindlustus[illegible] asutati nõuandev [illegible] kindlustusnõukogu [illegible] siaalmin-i, tööandjate [illegible] ravikindlustusega [illegible] dajad. A-st 2001 [illegible] lustust Eesti Haigekassa [illegible] kondlikku osalemist. [illegible] 1994 ühtlustati [illegible] tegeleva isiku [illegible] se ravikindlustuse [illegible] kelle eest ükski [illegible] ravikindlustuse ei [illegible] võrdsustatud [illegible] alla 18-aastased [illegible] vormis õppivad [illegible] alla 18-aastased [illegible]

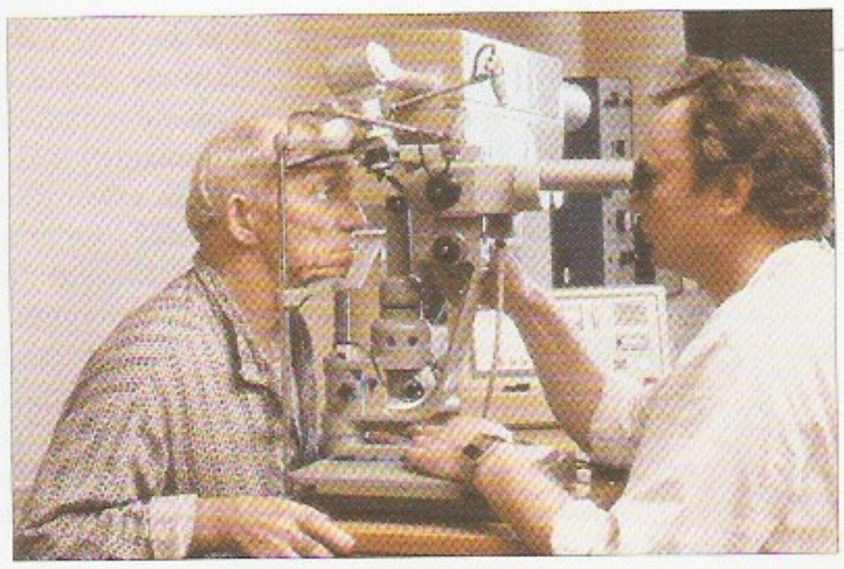
Laseri kasutamine Tartu silmakliinikus (1991)

isikud, alla 3-aastast last
, raŝedad ning Eesti sea-
ja töötuks tunnistatud isikud.
et kindlustatutega võrd-
kindlustatuid: 1998. a. oli
7718 inimese eest, aga nen-
raviteenuseid ja soodusravi-
arvud vastavalt 596 374

on raviasutus-
apteekidele retseptiravimite
ravikindlustushüvitiste
osk-d sõlmivad lepin-
ning tasuvad kindlustatule
kinnitatud hinnakirja
rahastamist ja kvaliteeti kont-
Raviteenuste kvaliteedi
Sotsiaalmin-i juurde moo-
A-st 1999 maksab kind-
hüvitist välja elukohajärgne
kaudu. Piirkondlikud
järelravi. Haigekas-
projektide rahastamiseks,
täitmise tagamiseks,
ning infotehnoloogia
maksavad kind-
korra järgi visiiditasu.
või täielikult tasuliste
ihukirurgia, kehavälise
tervisekontrolli jms.) eest.
registris 1 315 710, 2001. a.
hõlmatud isikut.
Tervishoiuressursside
ja Eesti elanike tervisliku
esmatasandi arstiabi
1991 TÜ arstitea-
koolitama põhjalikuma
Perearstide koolitamiseks
residentuur ja töö-
spetsialiseerumiseks pere-
sotsiaalministri määrustega
määrati kindlaks prak-
perearsti tööjuhend ning
elanikkonnale anti võima-
ministeerium. Perearst annab
ning suunab ta vajaduse
Psühhiaatri, günekoloogi,
haiguste arsti, hambaarsti ja
pole saab pöörduda ka pe-
diagnoosimise ja ravi kõrval
haiguste ennetamise ja tervise
haigustega patsientide jälgi-
moonutamine. 1998 alustasid
2000. a. oli perearsti-
Tallinnas). 2001
Isaks õppis kursustel
Tallinna raviasutused neljaks suur-
Ida-Eesti Regionaalhaigla, kuhu
onkoloogia-, psühhiaatria-,
haiguste haigla, 2) sihtasutus
ja Nõmme lastehaigla,
kuuluvad Järve kesk-
Tõnismäe polikliinik ja Mäe-
Tallinna Keskhaigla, kuhu

kuuluvad Meremeeste, Nõmme, Pelgulinna ja Merimetsa haigla. 2002 kehtestati uus ravikindlustusseadus.

Enamik tervishoiuteenuste osutajaid töötavad avalik-õiguslikus sektoris. Erasektor hakkas tervishoius kujunema 1990. a., kui väljastati esimesed litsentsid. Eraarstid annavad pms. ambulatoorset abi, enim on nende hulgas hambaarste, günekolooge, kõrva-nina-kurguarste, silmaarste ning urolooge. 75 % hambaravist ja 90 % apteekidest on eraomanduses. Erasektori osa on suurenenud märgatavalt pärast 1998. a-t, kui käivitus perearstireform, sest pooled perearstiteenuste osutajad töötavad eraettevõtjaina. Haiglate juhtimiseks on asutatud mittetulundusühinguid, aktsiaseltse ja sihtasutusi. 1999 asutasid Eesti valitsus, TÜ ja Tartu linn sihtasutuse TÜ Kliinikum, millega ühendati Tartu raviasutused ja arstiteaduskonna kliinikud ühtseks ravi- ja õppeasutuseks.

20. saj. viimasest kümnendist alates on seoses haiglaravi tõhustumisega lühenenud haiglaravi kestus ja voodipäevade

Mudavann Kuressaare sanatooriumis (1996)

Pärnu taastusravikeskus „Viiking". Mineraalainete protseduur

arv, pidevalt on vähendatud haiglate ja haiglakohtade arvu. 1994. a. haiglaid litsentseeriti, mistõttu paljud väikehaiglad kaotasid aktiivravi litsentsi ja nad muudeti hooldekodudeks või tervisekeskusteks, kus osutatakse lihtsamaid raviteenuseid. Vähenenud on ka arstide (v. a. hambaarstid) ja õendusalatöötajate arv ning vastuvõtt TÜ arstiteaduskonda. Tervishoiuasutusi hakati andma omavalitsuste valdusse ja erastama. Tervishoiuasutustel on tekkinud hulgaliselt välissuhteid, paljud arstid on saanud täiendada end välismaal. Raviasutused on soetanud nüüdisaegset kõrgtehnoloogilist diagnostika- ja raviaparatuuri, oluliselt on paranenud diagnoosimis- ja ravivõimalused, kasutusele on võetud uusi tõhusaid ravimeetodeid (endoskoopiline kirurgia, tehisliigeste paigaldamine, kehaväline viljastamine ja luuüdi siirdamine), arendatakse telemeditsiini (video abil), mis pakub veelgi avaramaid võimalusi haiguste paremaks diagnoosimiseks ja raviks. 2001. a. tegutses Eestis 13 taastusravikeskust.

NSV Liidus otsustasid kõiki ravimeid puudutavaid küsimusi Moskva keskorganid, Eestis vastavaid riigiorganeid ei olnud. 1991 asutati Tartus Eesti Ravimikeskus, millega 1992 liideti riigiettevõtte Eesti Farmaatsia Tallinnas ja Tartus paiknevad kontrollanalüüsi laboratooriumid. 1993 liideti Eesti Ravimikeskusega riigiettevõtte Eesti Farmaatsia apteegiosk. ja asutati Riigi Ravimiamet. See kuulub Sotsiaalmin-i haldusalasse ja kontrollib ravimite tootmist, sissevedu, väljavedu ja turustamist, lähteainete, narkootiliste ja psühhotroopsete ainete käitlemist ning töötab välja ja viib ellu EV ravimipoliitikat. 1995 võttis Riigikogu vastu ravimiseaduse ja 1997 narkootiliste ja psühhotroopsete ainete seaduse. Eestis võib ravimeid importida ja eksportida ainult Ravimiameti loal. Korrapäraselt ilmub teatmik „Pharmaca Estica", milles on eestikeelne informatsioon kõigi Eestis registreeritud ravimite kohta. 2000. a-ks oli pärast ravimite tõhususe, ohutuse ja kvaliteedi määramist ning heakskiitmist Eesti Ravimiregistrisse kantud 2565 ravimpreparaati (neis 874 eri toimeainet). Iga kahe kuu tagant ilmub arstidele ja proviisoritele tasuta „Ravimiinfo Bülletään".

Suund tervist väärtustavale eluviisile. 1995 võeti vastu „Rahvatervise seadus", millega kehtestati elukeskkonna- ja tervisekaitse põhinõuded ning riigi, kohaliku omavalitsuse, juriidilise ja füüsilise isiku ülesanded tervise kaitsmisel, haiguste ennetamisel ja tervise edendamisel. Tervisekaitsealast järelevalvet teostab Riigi Tervisekaitseinspektsioon (a-ni 1997 Tervisekaitsekeskus), maakondades on endised sanitaar-epidemioloogiajaamad muudetud tervisekaitsetalitusteks. Terviseedenduse arendamise vajadus tulenes elanikkonna suurenevast haigestumusest ja suremusest mittenakkuslikesse haigustesse, millest 50 % võivad olla põhjustatud ebatervislikust eluviisist (vähene liikumine, suitsetamine, toitumine), mida saab muuta. 1994 loodi Eesti Tervisekasvatuse Keskus, kuhu on koondunud peamised terviseedenduse projektide teostajad. Keskuses saavad koolitust linnade ja maakondade terviseedenduse spetsialistid. A-st 1995 eraldatakse ravikindlustuse eelarvest terviseedendusprojektideks ja haiguste ennetuseks raha (0,5–1 %). Esitatavatest projektidest tegi 1995–2000 valiku sotsiaalminist-

Maarjamõisa kliiniku operatsioonisaal (1991)

rit nõustav [illegible]
kogu, a-st 2001 [illegible]
kassa juurde [illegible]
tehtud üleriigiline [illegible]
rimine", „Stu[illegible]
lahti", „Trau[illegible]
väärtustava ja [illegible]
damine", „No[illegible]
edendavad [illegible]
vanud elam[illegible]
uuring". Lisa[illegible]
eelarvest raha [illegible]
liste tervise[illegible]
koostatud [illegible]
programme: „[illegible]
sel teel levi[illegible]
riiklik aren[illegible]
rühmad on [illegible]
veeni süstivad [illegible]
ja noorukite [illegible]
aastani 2005" [illegible]
konna, koolitervishoiu [illegible]
koolitoidu ning [illegible]
vaba aja projektid [illegible]
programm Eesti [illegible]
1998–2005" [illegible]
otseselt kommu[illegible]
getele tagamaks [illegible]
ravimid, tegeldes [illegible]
tamisega riskitegurite [illegible]
registreerimine ja [illegible]
„Alkoholismi ja [illegible]
mise programm [illegible]
(analüüsitakse [illegible]
maania levikut, [illegible]
konda sõltuvusainete [illegible]
julikest tagajärgedest [illegible]
tajaid, sotsiaal- ja [illegible]
tõhustatakse [illegible]
vat ennetustöö[illegible]
haigete ravi [illegible]
davamaks, arendatakse [illegible]
nuseid), „Rahvatervise [illegible]
arendustegevuse [illegible]
(eesmärk on [illegible]
jälgimine teadusliku [illegible]
te abil ning [illegible]
tegurite ja tegevuste [illegible]
tegemine), koordineeritakse [illegible]
programm a-stel [illegible]
tervishoiuteenuste [illegible]
tervishoiuprojekt [illegible]
võeti Maailma [illegible]
Programmi eesmärk [illegible]
rahva tervist, põhi[illegible]
edendamise ja [illegible]
rammidele ning [illegible]
tervishoiuõpetuse [illegible]
kliiniliste õppe[illegible]
histoloogia, [illegible]
misega ning [illegible]
jt. meditsiinilise [illegible]
1996 asutati Ravi[illegible]
kus, mille tegevus[illegible]

ümberõpe ning täiendkoolitus ning nõustamine. [illegible] tervisealase teabe levitamisele ja tervisealase teabe levitamisele ja tervisealase teabe levitamisele ja

Viimastel aastatel on palju haigestutud peaaegu kõikidesse sugulisel teel levivatesse nakkushaigustesse. Tõhustatud on õpilaste ja noorte seksuaalkäitumisalast koolitust ja nõustamist. 1999. a-st alates on süüfilisse ja gonorröasse haigestumine vähenenud, kuid sagenenud on B- ja C-hepatiiti haigestumine (celkõige narkomaanide hulgas). Kahjuks on 2000. a-st mitmekordselt suurenenud HI-viirusega nakatunute arv, peapõhjus on viiruse jõudmine süstivate narkomaanide hulka ja neilt edasi nende partneritele. Veebr. 2001 teatas HIV/AIDS-i programmi nõukogu, et narkomaanide seas on HIV epideemia. 2001 diagnoositi esimesed HIV nakkuse juhtumid imikutel (HIV-positiivsete emade lapsed). 3. III 2002 oli Eestis 2079 HIV-positiivset, neist 9 aidsihaiget. Viimastel aastatel on sagenenud ka borrelioosi ja puukentsefaliiti haigestumine, viimase pidurdamiseks soovitatakse ohus olijaid immuniseerida (1998 immuniseeriti 20 274 in., 2000. a. 21 414 in.). Borrelioosi vastu ei vaktsineerita.

1987—90 olid sündide arvu poolest rekordilised aastad (sündimus 1000 el. kohta oli 14,2—15,7), 1991. a-st alates langes sündimus järsult, langus peatus alles 1999 (sündimus 8,7). 1988. a-st on vähenenud aborti[illegible] on vähenenud imikute suremus (1[illegible] alla aasta vanuselt surnud lapsed [illegible] Paranenud on sünnituseelse ja -jär[illegible] damise kvaliteet. Eesti elanikkon[illegible] samad mis teistes Euroopa riikides [illegible] tajad on südame- ja veresoonkon[illegible] sed kasvajad ning msg. välised te[illegible] suurendanud just väliste tegurite p[illegible] järsk rohkenemine. A-st 1991 on [illegible] 1988—94 lühenes tunduvalt kesk[illegible] valt meeste osas (5,5 aastat). A-st [illegible] uuesti pikenenud. Endiselt on Eesti [illegible] 2000) ja naiste keskmise eluea (7[illegible] loenduse andmeil) erinevus, sest pal[illegible] mürgituste ja õnnetuste tõttu kesk[illegible]

Tervishoid 21. saj. Tervishoiure[illegible] seaduse kohaselt on haigekassa [illegible] institutsioon. Ravikindlustusnõuk[illegible] tus Haigekassanõukogul. „Tervish[illegible] põhjal jagunevad tervishoiuteenused [illegible] ja eriarstiabiks, neile lisandub ise[illegible] kehtestab nõuded tervishoiutöötaj[illegible] tervishoiuteenuste osutajatele tege[illegible] Eriarstiabi plaanitakse vastavalt „E[illegible] kavale" (valmis 2000. a.). 2001. a. [illegible] haiglakohta. Arengukavas on ette n[illegible] arvu tunduv vähendamine ja ülejää[illegible] pikaravi-, taastus- või hooldusk[illegible] Eesti Geenivaramu projekt, mille [illegible] rahvastiku tervise- ja geeniandmed [illegible] Selleks tehakse geeni- ja terviseuu[illegible] põhjustavaid ning mõjutavaid geen[illegible] mused inimeste geneetilist eripära a[illegible] ja ravimeetodite rakendamiseks. A[illegible] ilmnenud rahvastiku vananemisega [illegible] reneb vajadus taastus- ja pikaravi [illegible] järele. Peab jätkuma tervise väärt[illegible] terviseteadlikkuse kasvatamiseks [illegible] arstiabi arendamisest inimeste ter[illegible] piisa. Järjest olulisemaks muutub [illegible] säilitava eluviisi väärtustamisel ning [illegible] võimaluste kasutamisel.

Tervishoiutöötajate arv 1921—2000

Aasta	Arste (sh. eraarste)	Õendusalatöötajaid	10 000 el. kohta arste	10 000 el. kohta õendusalatöötajaid
1921	370		3,3	
1925	670		6,0	
1930	875		7,8	
1935	936		8,3	
1940	882	1 492	8,2	14,1
1945	611	1 739	7,7	19,7
1950	1281	3 945	13,5	35,7
1955	2055	6 356	20,4	54,7
1960	2518	9 466	23,9	77,5
1965	3253	11 315	29,5	87,2
1970	3860	12 870	33,1	93,8
1975	4544	14 549	36,9	101,4
1980	5345	15 579	41,6	105,0
1985	6230	17 960	46,3	114,3
1990	5498	13 810	35,0	87,9
1995	4585	11 416	31,1	77,3
1999	4426	10 196	30,8	70,8
2000*	4414	10 095	32,3	73,9

*2000. a. rahvaloenduse andmeil

Tervishoiuasutuste arv 1940—2000

Aasta	Haiglaid (sh. erahaiglaid)	Haiglakohti (sh. erahaiglates)	Haiglakohti 10 000 el. kohta
1940	58	5 054	47,7
1945	149	5 749	65,3
1950	157	7 301	66,1
1955	236	9 900	85,2
1960	224	11 490	94,0
1965	198	14 285	110,1
1970	188	15 140	110,3
1975	163	16 010	11,6
1980	145	18 410	124,1
1985	126	19 250	124,0
1990	119	18 129	116,0
1995	83	11 994	81,2
1999	78	10 509	71,9
2000*	68	9 828	68,5

*2000. a. rahvaloenduse andmeil

B: I. Brennsohn. *Die Aerzte Livlands*. [illegible] *Die Aerzte Estlands*. Riga, 1922; H. [illegible] *ravimisasutiste minevikust*. — Eesti [illegible] *1920—1935*. Tln., 1937; N. Sarv. *Eesti [illegible] ning Eesti Arstideseltside Liit*. — Eesti [illegible] *Arstiabist ja sotsiaalkindlustusest* [illegible] H. Gustavson. *Esimene Eesti apteegi[illegible]* Eesti Tervishoid, 1966, 1; H. Gustavson. [illegible] *linnas kuni 1816*. Tln., 1969; V. Kalnin. [illegible] — Nõukogude Eesti Tervishoid. 1972. [illegible] H. Pihl. *Sanitaaria Eesti NSV-s*. Tln., 1976; [illegible] *laste endeemilistest haigustest*. Tln., 1979; [illegible] *na meditsiin XIX sajandist kuni 1917*. a. Tln., 1980; [illegible] *Eestis 1917—1950*. Tln., 1981; V. Ilmoja. Tervishoid [illegible] *aastail 1991...1993*. — Eesti Arst, 1994, [illegible] *rahvastik Taani hindamisraamatus*. [illegible] *Eesti rahva tervis*. Trt., 1998; *Tervishoiu[illegible]* M. Lember. *Perearstireform Eestis*. Tln., 1999; *Systems in Transition: Estonia*. Copenhagen: [illegible] Office for Europe, 2000; H. Merilo-Laanik. [illegible] *1960*. Tln., 2000.

Raul Allik

...nesse kohta 1989–2000

	1989	1991	1993	1995	1997	1999	2000*
	3 135	3 666	6 081	5 892	5 585	6 551	8 015
		280	406	628	844	952	1 056
	324	327	364	366	394		
	81	107	183	306	348	425	437
	417	414	518	752	934	1 276	1 314
	537	1 027	1 636	2 049	2 305	3 076	3 582
	4 623	5 726	7 800	9 438	1 744	1 952	1 986
			3 259	3 950	4 960	5 961	6 304
			3 227	3 894	4 496	5 534	5 862
	1 595	1 697	2 330	3 016	3 481	3 591	3 888
	34 467	33 154	30 184	39 503	41 388	44 789	50 185
	2 196	6 016	3 751	4 410	3 803	4 239	4 532
	2 906	3 280	5 235	6 387	6 318	7 880	7 940
	2 705	3 242	4 006	5 692	6 599	8 384	9 230
	1 319	1 525	3 973	4 616	5 639	6 790	7 710
	655	652	624	859	629	801	1 960
		145	196	148	138	124	142
	91	136	162	207	228	255	230
	8 075	7 729	8 213	10 378	9 933	10 502	10 898

...) on muutunud haiguste kodeerimise aluseks olnud liigitus, seetõttu ei ole enne 1997. a-t ...

...võrreldavad.

...ng kõhu- ja nibujätkehaigused närvisüsteemi ja tundeelundite haiguste rühma kuuluvaks.

...nimiste arvu. Haigestunute arv võib olla väiksem, sest inimene võib ühe haigusega käia eri raviasutustes.

...nakushaigusesse 100 000 inimese kohta 1980–2000

1980	1985	1987	1989	1991	1993	1995	1997	1999	2000*
38,8	30,3	23,5	22,9	21,2	29,1	34,8	42,7	41,7	41,4
32,1	2,4	5,6	3,6	4,3	10,8	11,8	27,8	12,8	18,9	
					9,8	17,6	24,5	22,2	41,7
237,7	261,7	83,7	77	62,9	125,1	17,9	12,3	26,2	5,5
42,7	15,5	12,5	8,7	7,1	10,6	10,3	38,8	19,4	30,3
						4,4	20,9	16,9	25,3
38,1	6,7	3,3	3,6	7,4	22,5	69,7	75,4	58,3	42,0
236,3	154,0	102	127,9	146,8	233,1	194,2	135,0	76,5	60,2
			0,2	0,5	0,3	0,7	0,6	0,6	27,1

Kehakultuur ja sport

19. SAJAND

Eestlased on spordirahvas. Seda on kinnitanud olümpiamängudelt ja teistelt maailma suurvõistlustelt võidetud medalid. Juba muistsetel eestlastel olid omad spordimängud, mida nimetati killamängudeks. Killapeod olid neile peaaegu sama tähendusega mis vanadele kreeklastele olümpiamängud. Just killamängud olid kohaks, kus eestlased omavahel kokku said, pidutsesid ning osavus- ja jõumängudes üksteiselt mõõtu võtsid. Harrastati maadlust ja vägikaikavedu, veeti sõrmkooku, suruti kätt ning tõsteti raskusi.

Kehalisi harjutusi hakati Eestis harrastama 19. saj. algul sakslaste vahendusel. 1802 taasavatud Tartu ülikoolis pakuti avalike asutuste hulgas välja vehklemissaali, tantsupõrandat ja ratsutamisrada. Ülikoolide kehalisse kasvatusse suhtuti Euroopas rüütlikasvatuse seisukohast lähtuvalt. 19. saj. I poolel kujunes põhiliseks spordiharrastuseks võimlemine ehk turnimine.

Oluline verstapost on kahtlemata aasta 1805, mil Kanepi õpetaja Johann Philipp von Rothi algatusel võeti kehaline kasvatus kooli õppekavva. 1819 moodustas Tartu ülikooli lektor Karl Eduard Raupach, kes oli 1814—17 Berliinis õppides tutvunud Ludwig Jahni võimlemissüsteemiga, 40—50 osalejaga võimlemisrühmad. 1835 valiti Tartu ülikooli vehklemisõpetajaks Virumaalt pärit Alexander Malström.

1857 alustas Tartu ülikooli prof. Kar[illegible] misharjutuste laialdast propageerimi[illegible] tat hiljem asutati Tallinnas esime[illegible] tus peeti esimest korda turnipidu. [illegible] võimlemisseltsi asutamiseni. Tartu [illegible] mis töötas a-st 1862 Eestimaa esime[illegible] õpetaja J. R. Reinhard.

1867 avati Tartus esimene võimla ja [illegible] suur turnipidu, mille kavas oli [illegible] oli välismaiseid elukutselisi jooksja[illegible] nähtud.

Esimene eestlane, kes hakkas koolilõ[illegible] tusi korraldama, oli Laiuse köster Jaa[illegible] nimetatud Eesti spordiliikumise isa[illegible] koolmeistriks ja hakkas oma õpilaste[illegible] võimlemise harjutusi, sellest kasv[illegible] mispeod. Esimese võimlemispeo korral[illegible] 15. VI 1876, varsti korraldati samasugu[illegible] Vändras (Ants Mett), Paistus (Peeter Ja[illegible] tati Eesti Kirjameeste Seltsi juurde tam[illegible] järgmisel aastal ilmus Juhan Kunila „Ja[illegible] Organiseeritud spordiliikumise võimalik [illegible] vusliku ärkamise ajaga.

Jalgrattavõidusõitjad Haapsalus (1899)

saada Baltimaade esimaadleja Ivan Stupin. Seejärel alustas Ervin maadlejakarjääri tsirkuses. 1894 alustas elukutselise jõumehena tegutsemist G. Vain, aasta hiljem Georg Lurich. 1895 asutas Adolf Andruškevitš Tallinnas jõustikukooli.

Võimlemise, pommitõstmise ja maadlemise kõrval võib Eesti üheks vanimaks alaks pidada jalgrattasõitu. Hakati rajama jalgrattasõiduseltse ja mitmele poole (Tartusse, Tallinna, Rakverre, Saadjärvele, Viljandisse, Valka) ehitati isegi velodroom. Esimeste spordiseltsidena alustasid Eestimaal tegevust just jalgrattasõiduseltsid, mille asutamiseks oli lihtsam saada tsaarivõimudelt tegutsemisluba. Üks esimesi ühinguid asutati 1891 Viljandis. Erilist tähelepanu äratas Saadjärve Jalgratta Sõitjate Seltsi moodustamine 1896, sest tegemist oli esimese maal tegutseva spordiseltsiga, mis Vene riigi terr-l oli loodud. Järgmise aasta 20. juulil avati aga samas Tormi talu maadel 355,6 m pikkuse ringrajaga Saadjärve Rattaaed.

1898 läheb Eesti spordiajalukku kui esimeste tiitlivõitude aasta. Venemaa võistkonnas startinud Georg Hackenschmidt tuli Viinis toimunud mitteametlikel Euroopa meistrivõistlustel raskejõustikus tõstevõistlusel kolmandaks, sellele järgnenud maadlusturniiril krooniti ta aga raskekaalus Euroopa amatööride meistriks.

tikualadel. Sportlasi oli võistlustules 35, publikut kogunes kahel päeval kokku üle kuuesaja. Edukaim oli Gustav Kiilim, kes võitis neli esikohta. Kergejõustikualade hulka kuulus siis ka jalgpalli kauguslöök. Eesti oma olümpia süstis spordiringkondadesse idee minna osalema 1912. a. Stockholmi OM-ile.

Võimud hakkasid „Kalevi" tegevusvabadust piirama, kuna see oli väljunud pol. kontrolli alt. Kui selts avas 27. V 1912 Pirital „Kalevi" maja ja saatis oma vaatlejad seltsi kulul Stockholmi olümpiale, oli konflikt käes. Kuberner Korostovets leidis, et seltsi tegevus ei ole enam kooskõlas põhikirjaga. Kalevlaste ettepanek täiendada põhikirja lükati tagasi.

1913. a. kevadel hakati seltsi tegevust piirama, kuid sellest hoolimata asutati 27. V 1913 Eestimaa Spordiselts „Kalev". „Kalev" ei olnud küll 20. saj. algul Eestimaal ainuke spordiselts (1911 asutati Tartu „Tervis", 1912 VS „Sport" ja Viljandi „Tulevik"), kuid tema teened spordi propageerimisel ning rahvahulkadesse jõudmisel olid võrreldes teistega märgatavalt suuremad.

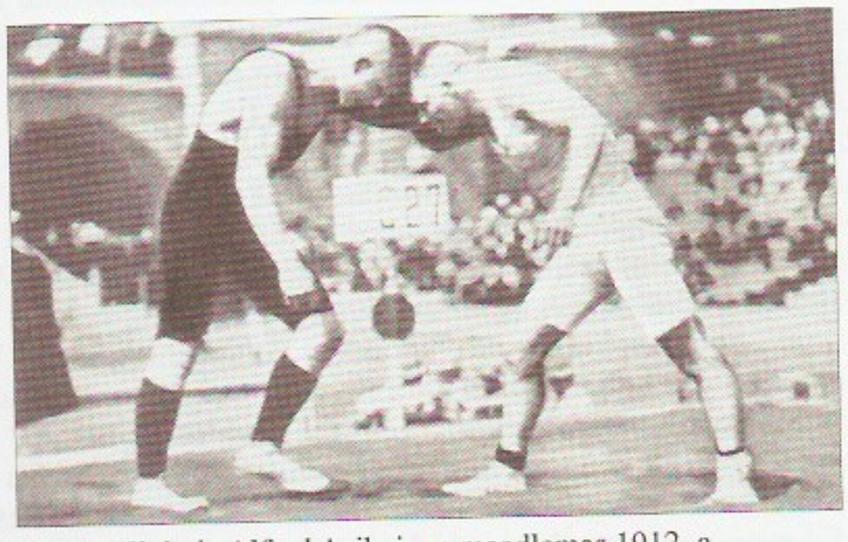

Martin Klein ja Alfred Asikainen maadlemas 1912. a. Stockholmi OM-il

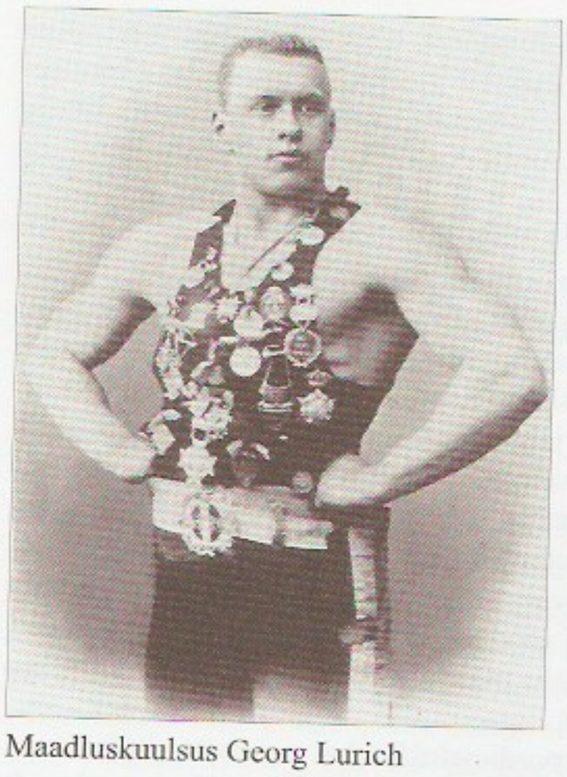

Maadluskuulsus Georg Lurich

1912. a. Stockholmi OM-i päeviks oli Eesti spordiliikumine sedavõrd tugevnenud, et mitmel alal vääriti osavõtukohta. Et jõuda Venemaa koondisse, tuli sportlastel osaleda Riia katsevõistlustel. Selle eeltingimuseks oli aga Venemaa Olümpiakomitee osavõtukutse, mis „unustati" eestlastele saata. Tallinna kalevlased ootasid kutset viimase hetkeni ning jäidki nii mängudest eemale. Küll ei jäänud kutset ootama Tartu „Tervise" juhid, kes saatsid oma sportlased Riiga. Katsevõistlustel osales veel teisigi eestlasi, kes startisid Peterburi, Riia või mõne muu linna klubi sportlasena. Venemaa 169-liikmelisse olümpiameeskonda mahtus eestlasi tosina jagu.

Eestlaste olümpial käiku pärjas olümpiamedali võitmine. Sellega tuli kreeka-rooma maadluse keskkaalus toime Martin Klein — ta võitis hõbemedali. Viljandimaalt pärit, Peterburis prof. Lebedevi juures maadlust õppinud 27-aastane Klein sammus maadlusturniiril võidult võidule, kuni seitsmendaks vastaseks tuli hõimuveli, soomlane Alfred Asikainen, kaalu suurfavoriit. Sellest kohtumisest kujunes maailma maadlusajaloo pikim matš, mis kestis ühtekokku 11 tundi ja 40 minutit ning andis võidu eestlasele. Pärast ränka pingutust ei suutnud aga kurnatud Klein järgmisel päeval finaalis maadelda rootslase Claes Johanssoni vastu ning pälvis kokkuvõttes hõbemedali.

Medalivõidule oli lähedal ka sõudja Mart Kuusik, kes ühepaadil jäi koos kanadalase Everard Butleriga jagama 3. kohta. Tähelepanu äratas eestlastest veel tartlane Elmar Reiman, kes lõpetas olümpiaajaloo traagilisima maratoni (68 jooksjast lõpetas kuumuses vaid 24) küll viimasena, kuid pälvis lohutusauhinnana hõbepokaali. Stockholmis sooritasid oma olümpiadebüüdi ka Eesti spordiajakirjanikud. „Postimehele" tegi mängudelt kaastööd Oskar Kallas ja „Tallinna Teatajale" spordiseltsi „Kalev" esindaja Leopold Tõnson. 1914 ilmus Tõnu Võimula (Daniel Wiedemanni) koostatud jõustikuajakiri „Jõu Ilm", Eesti esimene spordiajakiri.

I maailmasõja eelõhtul elavnes sportlik tegevus kogu Tsaari-Venemaal, kus järjest enam andsid tooni eestlased, kes esindasid Tallinna „Kalevi", Riia „Unioni" või Peterburi „Sanitase" värve. 1913 osaleti Kiievis I Venemaa olümpial, kus eestlastest olid võidukad maadlejad Georg Baumann (kergekaalus) ja Martin Klein (raskekaalus). Veelgi suurem oli edu II olümpial 1914 Riias. Kolm esikohta võitsid kergejõustiklased, kusjuures Johannes Villemson tõusis Venemaa parimaks keskmaajooksjaks. Mängude võistlusprogramm jäi alanud sõja tõttu lõpetamata ning viimase punktiseisu järgi jagas Tallinn Peterburi, Riia ja Kiievi järel Moskvaga neljandat kohta. Eestlaste panus oli aga oluline ka Peterburi ja Riia edukuses.

Eesti rahvuse viisid 20. saj. algul maailmakaardile maadlejad. Järjest enam hoogu kogunud elukutseliste maadluses säras kolmik Georg Lurich, Georg Hackenschmidt ja Aleksander Aberg, kes olid samavõrd aate- kui spordimehed. Tihti on vaieldud, kes oli sellest maailmameistrite kolmikust tugevaim, kas rahvavalgustaja Lurich, filosoof Hackenschmidt [illegible] täiuslik Aberg [illegible] sööbinud legendid [illegible] vislike elu[illegible] Lõvina tuntud [illegible] silmapaistev [illegible] tik, kuid tema [illegible] matud on [illegible] kaugeks. Vaevalt [illegible] Hackenschmidt [illegible] maadlusekskursioonidel [illegible] mis Briti [illegible] Või kuidas [illegible] 18 aastat [illegible] kes 1915. a. [illegible] *Manhattan* [illegible] maadlusturniiril [illegible] sinimustvalgetelt. Suure kolmiku [illegible] endast räägitud [illegible] Vahar, Mart [illegible] kutseliste maadlejate [illegible] seks Euroopa [illegible] alustas oma [illegible] ris. Viimase [illegible] jõukangelane [illegible] Silmapaistvad [illegible] lejate saavutused [illegible] roopa meistrivõistlustel [illegible] seejärel mitu aastat [illegible] luri viimane [illegible] 1915, mil ta tuli [illegible] meistriks.

Samal ajal [illegible] Georg Baumann [illegible] aastane Peterburi [illegible] lane kreeka-rooma [illegible] ride maailmameistrivõistlustel [illegible] kriipsu 1916. a. [illegible] kahandas rahvuse [illegible] tihenema hakkavad [illegible] tid Soomega. Tallinna [illegible] laste osalusel [illegible] võistlusi. Aleksander [illegible] Lossman [illegible] maa rekordeid. [illegible] nemaa meistrivõistlustel [illegible] võit Tallinna „Kalevi" [illegible] lastele.

EESTI VABARIIGIS 1918—40

I maailmasõda, Venemaal toimunud revolutsioon, rinde lähenemine ja Vabadussõda nõudsid oma osa spordirahvaltki. Sportlased ei jäänud omariikluse rajamisel kõrvaltvaatajaiks.

Nii sündis Eesti riigile raskel hetkel 16. XII 1918 Kalevlaste Maleva. Üleskutse moodustada „Kalevi" spordiseltsi liikmetest oma väeüksus tegi Leopold Tõnson, kes sai ka maleva pealikuks. Rindele mindi 27. dets. ja tuleristsed saadi 3. I. 1919 Valkla lahingus. Just see lahing kujunes Vabadussõjas üheks murdehetkeks, mil napilt 30 km kaugusel Tallinnast pandi seisma venelaste pealetung.

Kalevlaste Maleva oli rindel üks vapraimaid üksusi, kes kandis ka raskeid kaotusi. Apr-s langes lõunarindel Eesti spordielu üks pioneere Anton Õunapuu. Kalevlaste [illegible] mõjusid [illegible] kuni 1919. a. [illegible] rahval oli [illegible] koondumine [illegible] Antwerpeni [illegible] Vajadust [illegible] org-i järele [illegible] a-t. Esimene [illegible] tehti 2. VI [illegible]

1922 Tallinnas toimunud tõstmise I MM-i võitjad. Vasakult: Alfred Neuland (Eesti), Saul Hallap (Eesti), Heinrich Graf (Šveits), François Roger (Prantsusmaa) ja Harald Tammer (Eesti)

Tähtis verstapost Eesti spordiliikumise jaoks oli 1923 osavõtt Göteborgi mängudest, mida nimetati isegi vaheolümpiaks. Eestlasi saatis mängudel edu nii raske- kui ka kergejõustikus. Aleksander Klumberg (kümnevõistluses) ja Jüri Lossman (maratonis) kinnitasid oma võitudega kuulumist maailma absoluutsesse tippu.

Lähenes uus olümpia-aasta, ning et Pariisi mängudeks paremini valmistuda, loodi olümpiafond. Eesti registreerus ka 1924 Chamonix's toimunud I taliolümpiast osavõtuks. Üles anti kiiruisutaja Christfried Burmeister, kes aga loobus viimasel hetkel kesise vormi tõttu olümpiale sõitmast. Ometi kanti Eesti nimesilti mängude avatseremoonial ja sinimustvalge lehvis olümpiastaadionil.

Spordihuvi ja -taseme tõus ning Eesti maj. areng võimaldasid Eestil viia 1924. a. Pariisi suvemängudele kõigi aegade suurima delegatsiooni — 44 sportlast. Nende seas oli ka jalgpallimeeskond. Viimasel alal oli Eesti leidnud tunnustamist rahvusv. alaliidus (Rahvusv. Jalgpalliliitu võeti Eesti 1923) ja jalgpallist sai tasahilju populaarseim spordiala. Hoolimata sellest, et sportlikud tulemused maailmas paranesid, suutis Eesti saavutusspordis ajaga kaasas käia. Selle kinnituseks oli Pariisis võidetud kuus olümpiamedalit — üks kuld (maadleja Eduard Pütsep), üks hõbe ja neli pronksi. Seejuures jäid lootused mitmel alal täitumata. Nii peeti tõstjate kolme medalit ebaõnnestumiseks! Riikidevahelises punktiarvestuses suutis Eesti säilitada 14. koha.

Eesti spordiliikumisele olid a-d 1923—28 töised ja tulemuslikud. Sportlaste edu rahvusv. areenil leidis üha enam hindamist riigi tasandil. Selle tunnistuseks oli Baltimaade moodsaima, Kadrioru staadioni ehitamine. Esinduslik staadion avati 13. VI 1926 Eesti-Leedu jalgpallimaavõistlusega. Aasta varem oli Eesti kehakultuuriseadusega asutatud Eesti Kultuurkapitali Kehakultuuri Sihtkapitali Valitsus, mille esimehena hakkas tööle Leopold Tõnson. Samal aastal moodustati kõikide spordiliitude asjaajamist ühendava organisatsioonina Sportbüroo, mille hingeks ja mootoriks oli Johannes Villemson.

Tiitlivõistlustel saatis edu Eesti maadlejaid. 1926 alustas Riia EM-il võidukäiku Voldemar Väli, võites kuldmedali sulgkaalus. Aasta hiljem Budapestis toimunud kreeka-rooma maadluse EM-il tõusis aga Eesti Euroopa parimaks maadlusmaaks. Väli järjekordse kuldmedali kõrvale võideti kaks hõbe- ja kaks pronksmedalit.

Eesti kergejõustiku- ja maadlusmeeskond 1924. a. Pariisi OM-il

Uue olümpiatsükli ettevalmistuses käivitati 1926 olümpialoterii, millest saadud sissetulek läks 1928. a. olümpiaks valmistuvatele sportlastele. Eesti tegelik talimängude debüüt sai teoks Sankt Moritzis. Šveitsi kuurordis startisid kiiruisutajad Christfried Burmeister ja Aleksander Mitt. Parimaks kohaks jäi 15.

Amsterdami suvemängudeks tehtavad kulutused võrreldes Pariisi omadega kahekordistusid. Olümpiameeskonna ettevalmistus läks maksma kokku üle 20 000 kr. Suurimad kulutused tehti kergejõustikule. 20 sportlase olümpiale saatmine läks maksma veel 14 000 kr. Oümpialt võideti viis medalit, sh. kaks kuldset. Olümpiavõitjaks tulid maadlejad Voldemar Väli ja Osvald Käpp. Tähelepanuväärne oli ka esimene meeskondlik medal (pronks), mille võitis purjetamises „Tutti V" meeskond Nikolai Vekšini juhtimisel. Mehed olid olümpiale sõitnud omal käel. Kuid samas oli endistelt positsioonidelt taandunud kergejõustik. Eesti jäi kokkuvõttes 16. kohale.

1920. a-te lõpul toimus Eesti saavutusspordis mõningane tagasiminek. Osalt põhjustas seda põlvkondade vahetus, osalt lähenev majanduskriis. Eestist lahkus Aleksander Klumberg, kes asus tööle Poola kergejõustiklaste riikliku treenerina. Eesti kodakondsusest loobunud ja Soome siirdunud Kalev Kotkas tõusis 1930. a-il maailma tippkõrgushüppajaks. Ameerikasse läksid andekad poksijad Valter Palm, Ervin Klausner ja Boris Põder. Tagasihoidlikuks jäi edukus tiitlivõistlustel, kus isegi maadluses jäädi EM-il (1929) medalita. 1932. a. Los Angelese mängude eel hakkasid silmapiirile kerkima uued talendid (kergejõustikus Gustav Sule ja Arnold Viiding), uut hoogu said juba suurvõistluste karastusega mehed (maadlejad Voldemar Väli ja Eduard Pütsep, tõstja Arnold Luhaäär). Elavnes spordiharrastus maakondades ning suurenes spordiseltside arv.

Kümnendi vahetusel otsustati muuta senist sportlaste olümpiaks ettevalmistamise süsteemi. Tehti jaotus EOK ja alaliitude vahel, EOK ülesandeks jäi kanda hoolt olümpialaste ainelise külje eest. Alaliidud pidid seevastu tagama piisava ettevalmistuse ja koostama meeskonnad.

2. VI 1932 otsustati sportlaste meelehärmiks, et Eesti jääb Los Angelese

Berliini OM-i (1936) kahekordne võitja maadleja Kristjan Palusalu

mängudest
tis maailma
kes 4. ja
Olümpiafondi
kasutada
valmistumisel.
piast siiski
Ameerikas
red Maasik ja
Viimase 4.
Eesti napi
1933 vallandus
peal mõõnaaeg
uued nimed
Kristjan
EM-il pronksile
Luhaäär. Isegi
et EM-ile
ga. Jalgpalli
debüüdi
maavõistlusmängu
olid teel
sid MM-il.
Erik Holst,
Kusmanoff ja
1931—38
dalit (11
Kõige enam
jõustiklaste
Poolast
damisel
ületas
Euroopa
jad kaugushüppaja
gushüppaja
Arnold
Sule. Neist
maailmameistrite
Tallinna
kuldmedali
ning selleks
1934 Torinos
EM-il võideti
tuli Viiding
viskes oli
võitis EM-i
poolraskekaalus.
Tähelepanuväärne
spordiliikumise
raldamine
aegade Eesti
gude õnnestumine
duskomisjoni
ja võimlemisliidu
ühistöö.
tas ülemaailmse
loomise,
kondlikud
gutses olümpiamees
man, poksis
Matsov,
peal ajalehena
dileht" hakkas
jana.

Palusalust sai üks Berliini mängude kangelane, keda kodus tervitasid kümned tuhanded kaasmaalased. President Konstantin Päts kinkis spordisangarile Pillapalusse talu.

Maadleja August Neo sai hõbeda ja pronksi, Voldemar Väli pronksi. Eesti spordiloo esimese ja seni viimase poksis saadud olümpiamedaliga üllatas Nikolai Stepulov. Tõstja Arnold Luhaäär võitis pronksi, selleks pidi meie raskekaallane tõukamise viimasel katsel püstitama uue olümpiarekordi.

Sisukalt debüteeris olümpial korvpallimeeskond. Avamängus alistati Prantsusmaa 34:29. Mõruks pilliks oli vaid kergejõustiklaste suhteliselt kesine esinemine (kaks 8. kohta).

Pärast Berliini mänge avaldas rühm USA teadlasi kirjutise, millega tõestati, et 1936. a. mängude edukaim riik oli Eesti. Aluseks võeti riigi rahvaarv ja mängudel kogutud punktid. Berliinis saavutatud edu vallandas üldise spordivaimustuse ja selle vilju maitsti suurvõistlustel kuni II maailmasõjani.

Kristjan Palusalu tuli maadluses Euroopa meistriks (kokku võideti kolm medalit). EM-i hõbeda võitis ka poksija Stepulov. Tõstja Luhaäär tegi raskekaalus tuule alla maailmarekorditele. Korvpallimeeskond tuli EM-il viiendaks ja Eesti jalgpallurid said MM-i valikmängudes võidu 1:0 Soome üle.

Argentina karika võitnud Eesti vabapüssimeeskond Helsingis 1939. a. laskmise MM-il. Istuvad (vasakult) Johannes Siir, Elmar Kivistik ja Gustav Lokotar, seisavad Alfred Kukk, Harald Kivioja ja August Liivik

Laskurid võitsid Helsingi MM-il maailma ihaldatuima auhinna — Argentina karika. Maailma parimaks laskuriks tõusis Elmar Kivistik. Maavõistluseni jõudnud hokimeeskond alistas Soome 2:1. Maletaja Paul Keres sai suurmeistri tiitli ja Eesti meeskond tuli Stockholmi olümpial seitsmendaks.

Edukaks kujunesid ka kaks järgmist aastat. 1938 selgitati Tallinnas Euroopa

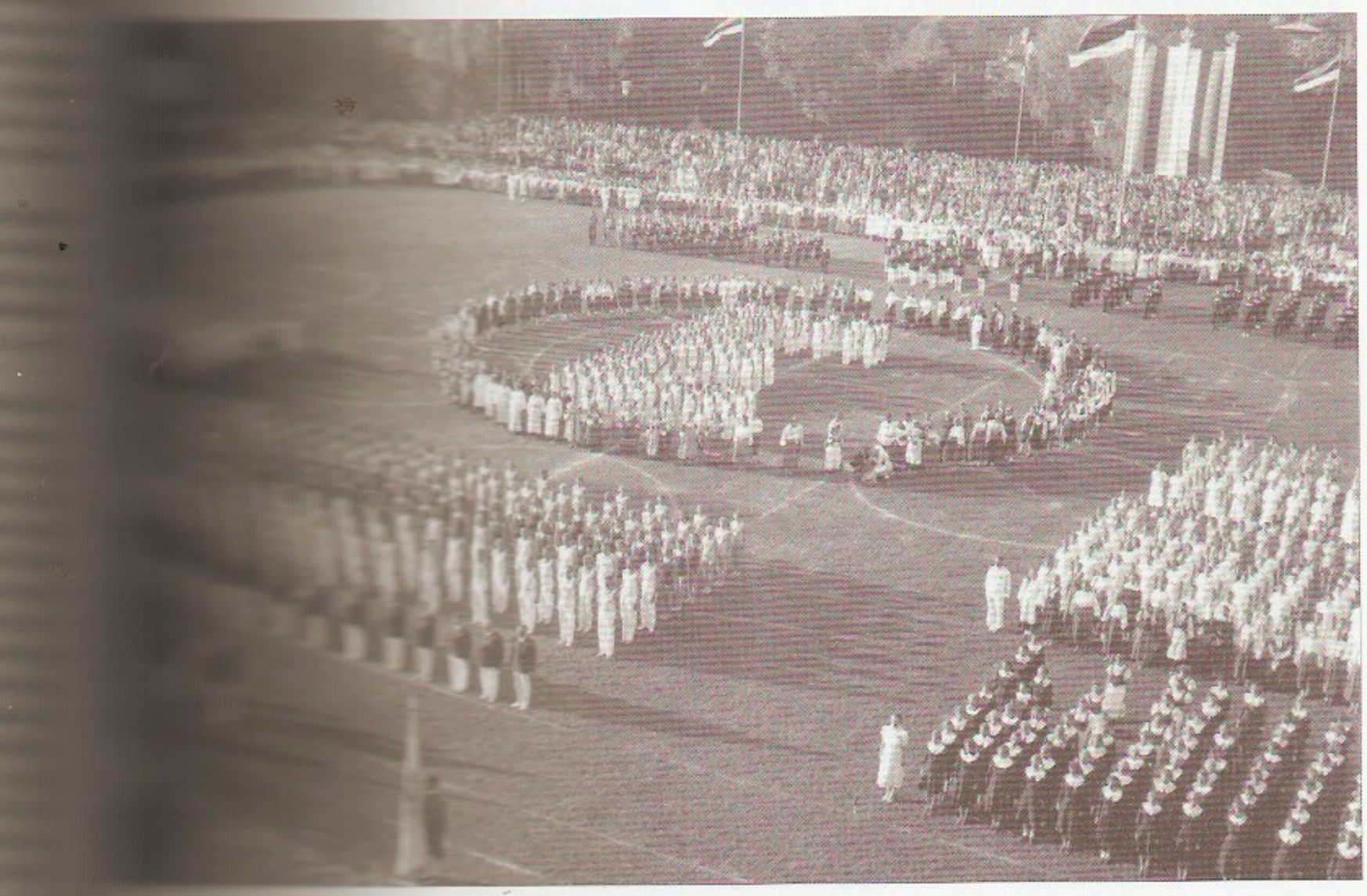

[illegible] 1939

meistrid kreeka-rooma maadluses. Ja kuigi kolme raskema kaalu liidrid eesotsas Palusaluga olid vigastuste tõttu välja langenud, saadi ikkagi kolm medalit. Raskekaalus tõusis troonile Johannes Kotkas. Pariisis kergejõustiku EM-il kaitses kuulitõukes Arnold Viidingu esikohta Aleksander Kreek. Odaviskaja Gustav Sule tõusis aga hiilgava Eesti rekordiga — 75.93,5 — maailma kõigi aegade teiseks. Jalgpalli rahvuskoondis tuli Kadriorus Balti meistriks, püstitades kõigi aegade publikurekordi — 12 000 pealtvaatajat. AVRO maleturniiri võiduga sai Paul Keres õiguse võistelda maailmameistritiitli pärast valitseva meistri Aleksandr Alehhiniga. Tähelepanuväärne oli seegi, et Baltikumi uhkeim, Kadrioru staadion sai betoontribüüni ja katusealuse. Esialgu rõõmustas spordirahvast ka see, et Tõkyõ loobus 1940. a. olümpiast ning mängud pidid toimuma Helsingis.

Uue olümpia künnisel olid eestlased jätkuvalt edukad. 1939 kaitses Johannes Kotkas maadluses [illegible] samaga hakkama Anton Raadik [illegible] Ameerikasse Euroopat esindama. [illegible] eelnenud maakondlikud spordimängud [illegible] spordihuvi jätkuvast kasvust.

Korvpallurid olid taas Euroopa [illegible] spordi MM-il võitis Eesti riikidevahelises [illegible] esikoha. Teist korda võideti ka [illegible] Liivik tõusis maailma esilaskuriks. [illegible] valitsemist Euroopa kuuliringis ning [illegible] tel päevadel saabus rõõmusõnum [illegible] malemeeskond eesotsas Keresega [illegible] pronksmedali. Helsingi suveolümpiaedu, kuid juba mõni kuu hiljem [illegible] spordimaailm meie jaoks kokku. [illegible] sõda jõudis Eestisse.

OKUPATSIOONIAASTAD

Aastad 1940—53 kujunesid spordile kaotusterohkeks. Pärast Eesti okupeerimist NSV Liidu poolt algas 1940. a. suvel spordiorg-de lõhkumine ja sportlaste hävitamine. Hakati arreteerima ESK, EOK ja alaliitude juhte. Massiline arreteerimine algas pärast 18. VII 1940 peetud Eesti-Läti jalgpallimaavõistlust, mille eestlased Kadrioru täismaja ees 2:1 võitsid ning mis kasvas üle meeleavalduseks.

Juulis ilmus viimane „Eesti Spordilehe" number, asemele tuli „Kehakultuur". 1940. a. lõpul kaotati ESK ja EOK, kuigi *de iure* eksisteeris EOK oma viimase liikme surmani (31. I 1958 Karl Selter).

1941 oli ohvriterohke. Punane terror surmas sportlasi kohapeal (Elmar Korko, Eduard Nurk jt.) või saatis surema töötaljoni. Esimesed ohvrid tulid ka lahinguväljadelt.

Punaterrori tõttu hukkusid spordijuhtidest Ado Anderkopp, Otto Sternbeck, Harald Tammer, Friedrich Akel, Johannes Orasmaa jpt., sportlastest Albert Kusnets, Gustav Sule, Egon Roolaid, Aleksander Mitt, Aksel Kuuse, Kristjan Vilberg, Eduard Seren jpt. Traagiliseks kujunes Eestile 1944. a. sügis, mil punavägi uuesti Eestile lähenes ning paljud sportlased ja spordijuhid sünnimaalt lahkusid.

Nii siirdusid alatiseks Läände olümpiakangelased Jüri Lossman, Voldemar Väli ja August Neo, Euroopa meistrid Arnold Viiding, Aleksander Kreek ja Anton Raadik, samuti Elmar Rähn, Nikolai Küttis, Kristjan Lasn, Ernst Idla, Nikolai Karklin jpt. Rääkimata nendest lootustandvatest sportlastest, kes võinuks Eesti spordile lähiaegadel kuulsust võita, kuid kes ajaloosündmuste tõttu ei jõudnud kunagi tiitlivõistlustele: odaviskaja Hans Moks, pikamaajooksja Valdu Lillakas, kõrgushüppaja Viktor Palango, mitmevõistleja Gennadi Gorškov jpt.

Jätkus sportlaste tagakiusamine. Vangilaagritest pidid läbi käima paljud spordisuurused eesotsas Kristjan Palusaluga. Mõnedki tipptegijad küüditati Venemaale (Theodor Andresson, Paul Toomla, Evald Tupits, Leopold Reivardt jmt.).

Korvamatu on kahju, mida Eesti spordiliikumisele ja sportlaskonnale 1940—53 tehti. Rääkimata hilisematest piiratud oludest, kus Eesti sportlastel polnud võimalust jõuda rahvusv. võistlustele iseseisva võistkonnaga. Siiski kuuldi eestlaste spordisaavutustest nii NSV Liidu kui ka paljude teiste riikide koondiste kaudu.

Sporditegevus ei lakanud täielikult ka II maailmasõja päevil. Kodumaal harrastati kõige elavamalt kergejõustikku ja jalgpalli. Jalgpallis peeti Lätiga isegi mitteametlikke maavõistlusi. Piiri taga paistsid eestlased [illegible] 1942—43 oli suurturniiridel maailmatase [illegible] teine, ning Soomes ja Rootsis elanud [illegible] Eesti Rahvakasvatuse Peavalitsuse [illegible] Lossman. Taastati mitmed alaliidud [illegible] ja karikavõistlusi.

NSV Liidu tagalast saadeti 1942 Moskva [illegible] sportlasi, kes hakkasid õppima Moskva [illegible] inst-s. 10. XII 1942 taastati Moskvas [illegible] Spordikomitee, mille etteotsa valiti [illegible] 1943 moodustati spordiühing „Spartak" [illegible] ametiühingute spordiselts „Kalev". [illegible] pärast punaväe Eestisse jõudmist [illegible] saanud spordiaktiiv.

Juba sõjapäevil olid kergejõustikus [illegible] meistrivõistlustel silmapaistva edu [illegible] kuldmedalit (Raivo Armi, Aadu Tamm, [illegible] Johannes Kotkas). Kodus kerkisid [illegible] Veetõusme. 1948 korraldati esimene [illegible] rusvõistlusi hakati pidama teiste [illegible] tiitlivõistlus, kus eestlased uuesti [illegible] oli 1947 Prahas toimunud maadluse [illegible] nes Kotkas raskekaalus oma [illegible] mängisid Euroopa meistriks tulnud [illegible] Joann Lõssov ja Ilmar Kullam. Seega [illegible] Euroopa parimaks korvpalluriks.

1948. a. Londoni OM jäi eestlaste [illegible] Liidu võistkonda mängudele ei kutsutud. [illegible] kümnevõistlejaks tõusnud Heino Lem[illegible] gudega peaaegu samal ajal Tartus [illegible] veidi hiljem Harkivis 7780 punkti. [illegible] ilma parimad tulemused. Kuulitõuke- [illegible] Euroopa rekordi. Kuid tiitlivõistlustel [illegible] Maletaja Paul Keres mängis 1948 [illegible] nud turniiril Haag-Moskva ning jagas [illegible] tähelepanu profipoksija Anton Raadik, [illegible] lähedale maailmameistri tiitlimatšile. Oma jälje jättis spordirahvale 1949. a. [illegible] 1946. a. dets-s moodustatud mässuorganisatsioon [illegible] vahepeal „Kolhoosnikuks". Siiski suutis [illegible] varris olla edasi spordirahvas. Esimesena [illegible] pärast sõda Oslos 1952. a. OM-il hõbemedali [illegible] suusataja Juku Pent. 50 km maratonil [illegible] Helsingis 1952. a. suve-OM-il kuulus [illegible]

ma olümpia eel. Jätkusid Balti spartakiaadid. Alustati uute massispordiürituste Tallinna spordimängude ja maaspordimängude korraldamist (1959). Jätkusid eestlaste kordaminekud MM-il ja EM-il. Eesti korvpallurid kuulusid suurturniiridel nii NSV Liidu nais- kui ka meeskonda. Edu saavutasid kergejõustiklased ja ujujad.

Jätkuvalt kuulus maailma tippu Paul Keres, kes tõi maleolümpiatelt NSV Liidu meeskonnas mängides koju seitse kuldmedalit. Ikka ja uuesti üritas Keres jõuda maailmameistri tiitlini, kuid neljal järjestikusel tiitlipretendentide turniiril saavutas ta teise koha. „Igavene teine" sääras ometi malemaailmas eredamalt kui nii mõnigi maailmameister.

1950. a-te II poolel avanes Eesti võistkondadel võimalus kohtuda mõningatel spordialadel teiste välisriikidega. Korvpallis kohtuti Korea RDV, Bulgaaria ja Tšehhoslovakkiaga. Males ja lauatennises heideldi Ungariga. Pikk oli loetelu aladest, milles kohtuti põhjanaabri Soomega, kergejõustikus toimus esimene taaskohtumine 1957 Tallinnas. Ainulaadne oli 1958 Tallinnas Läti, Leedu ja Saksa DV-ga peetud kergejõustikumatš.

Oluliselt hakkas paranema spordibaaside võrk. Suuremate rajatistena avati Tallinna „Kalevi" staadion (end. Komsomoli, 1955), Järvakandi ujula, Viljandi spordihoone, EPA võimla ja TRÜ staadion. Populaarsust kogus talvine Otepää, kus 1958 selgitati NSV Liidu meistrid suusatamises.

Taas hakati valima Eesti populaarseimaid sportlasi. Esimene laureaat oli 1955 kuulitõukaja Felix Pirts. Soojalt võtsid lugejad vastu 1. I 1958 ilmuma hakanud „Spordilehe", millest kujunes Eesti loetavaim väljaanne. Tulevikku silmas pidades oli tähtis spordiühingu „Noorus" moodustamine 19. III 1960. Kolm aastat hiljem 28. jaan. asutati Eesti Spordimuuseum, millele 1. VII 1967 anti riikliku muuseumi staatus.

1960. a-tel jätkusid NSV Liidu rahvaste spartakiaadid ja uue võistlussarjana lisandus talispartakiaad. Esimene mõõduvõtmine 1962 Sverdlovskis andis Eestile 7. koha. Ainsaks medaliks oli 4 × 10 km teatesuusatamises võidetud pronks. Uue lootusena tutvustas talispartakiaadil ennast kiiruisutaja Ants Antson. Järgmisel aastal arvati Olaf Olmanni ja Boriss Šilkovi õpilane juba NSV Liidu koondisse. Antsoni ja Eesti talispordi 20. saj. triumfiks kujunes 6. II 1964. Sel päeval võitis Antson Innsbrucki taliolümpial 1500 m distantsil kuldmedali. See oligi Antsoni aasta,

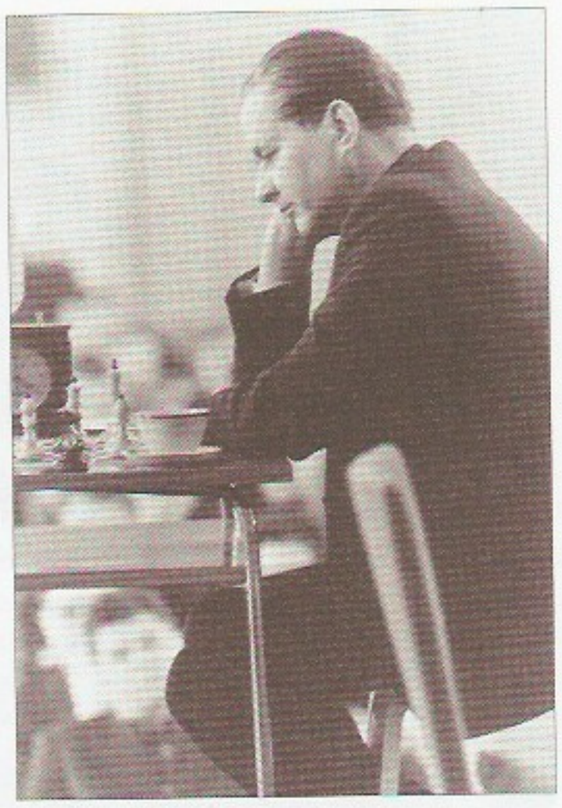

Esimaletaja Paul Keres

sest ta krooniti samal talvel ka absoluutseks Euroopa meistriks ja aasta lõpul valiti maailma parimaks kiiruisutajaks. Antsonile kuulus ihaldatud Oscar Mathiseni rändauhind.

Esimese eestlasest tennisemängijana jõudis maailma tippklassi Toomas Leius, kes juba 1959 oli võitnud esikoha Wimbledoni noorteturniiril. Leius esines edukalt paljudel suurturniiridel ning oli asendamatu mängija NSV Liidu Davise karika meeskonnas. Jalgrattaspordis valitses NSV Liidu parim mitmepäevasõitja Ants Väravas. Korvpallurid Jaak Lipso, Priit Tomson ja Valve Lüütsepp tõusid maailmameistriks. Euroopa ühele parimale mängumehele Lipsole pakuti NBA lepingut, mida ta ei saanud vastu võtta.

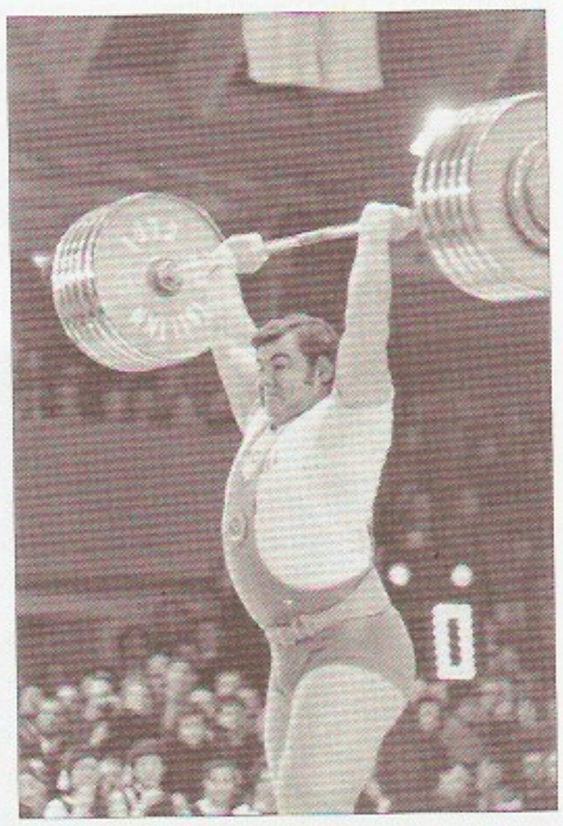

México OM-il 1968 hõbe- ja Müncheni OM-il 1972 kuldmedali võitnud tõstja Jaan Talts

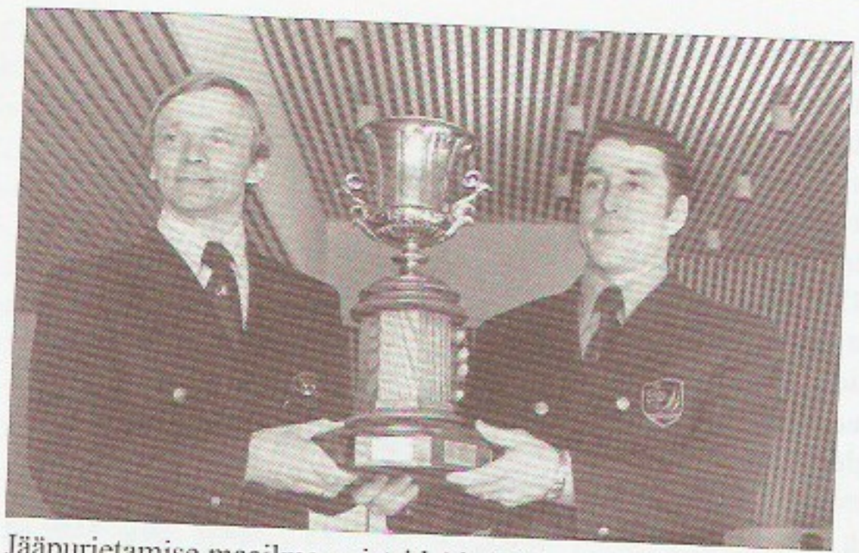

Jääpurjetamise maailmameistrid Ain Vilde ja Mati Kuulmann

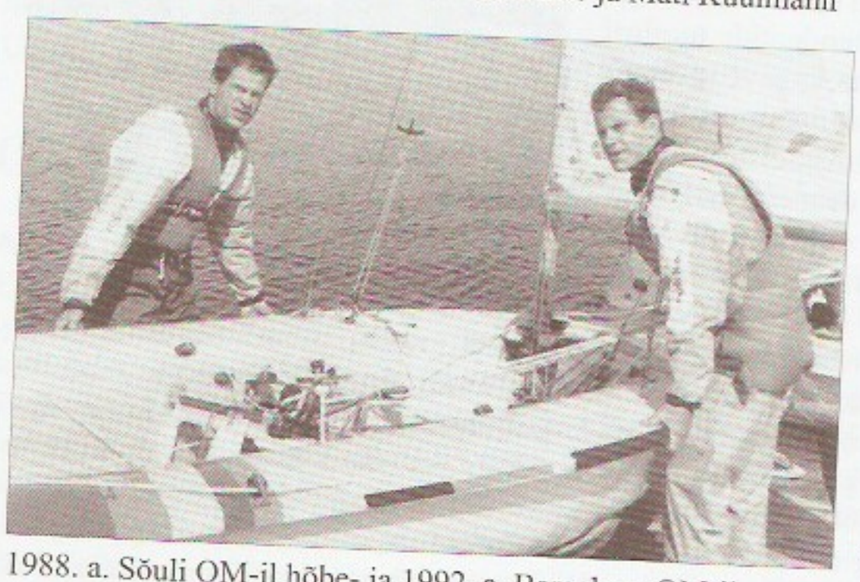

1988. a. Sõuli OM-il hõbe- ja 1992. a. Barcelona OM-il pronksmedali võitnud purjetajad Toomas ja Tõnu Tõniste

Hoogsalt arenes kergejõustik. Mälestusväärsed päevad olid 25. ja 26. VI 1963 Tartus, kus Eesti alistas meeste ja naiste kokkuvõttes Soome 179:161. Lähedal oldi kõigi aegade esimesele võidule Soome meeste üle, kaotati alles viimase alaga 111:112. Kümnevõistluse traditsioone jätkas Rein Aun, kes 1964 üllatas Tōkyō OM-il hõbemedaliga. Keskmaajooksus jõudis maailma paremikku Laine Erik, odaviskes püsis tippkonkurentsis Mart Paama.

Pallimängudes oli edukaim TRÜ korvpallinaiskond, kes kuulus NSV Liidu medalinaiskonnana tegelikult ka maailma paremikku. Korvpallimehed esinesid Tartu ja hiljem Tallinna „Kalevi" nime all edukalt NSV Liidu meistrivõistlustel. Eesti esindusmeeskond hiilgas NSV Liidu rahvaste spartakiaadil kahe järjestikuse medaliga (1967 ja 1971). Sportmängude tähetunniks oli Tallinna „Kalevi" võrkpallimeeskonna NSV Liidu meistri tiitel 1968. Eestlaste kapten Peet Raig jõudis ka NSV Liidu koondisse.

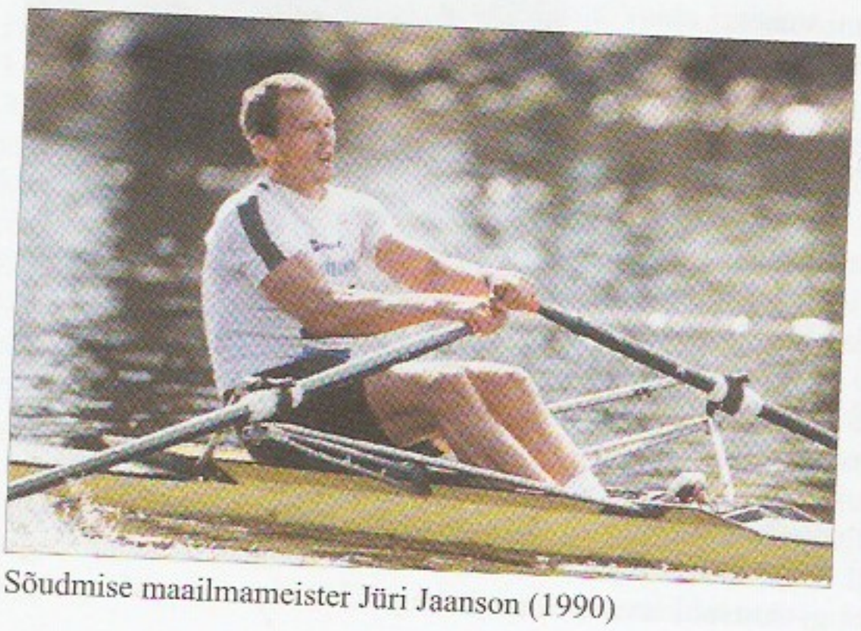

Sõudmise maailmameister Jüri Jaanson (1990)

Tõstja Jaan Talts debüteeris 1966 [illegible] NSV Liidu rahvaste spartakiaadil. [illegible] alistas ta poolraskekaalus poole [illegible] tunnistati esimese ja ainukese [illegible] parimaks sportlaseks. Järgmisel [illegible] rekordite uuendamist, tuli Euroopa [illegible] México OM-il hõbemedali. Oma [illegible] tiitli võitis ta 1969 Varssavis I [illegible] võitmist ja rekordite purustamist [illegible] oli aga olümpiakuld 1972. a. Münchenis. [illegible] 1968 toodi México OM-ilt Eestisse [illegible] aga 1970. a-te algul hakkas saavutuste [illegible] taandareng. Eestlased ei suutnud [illegible] arvult suuremate liiduvabariikide, [illegible] Liidu rahvaste spartakiaadide ja NSV [illegible] luste tulemustes. Samas oli eestlaste [illegible] filtrit, et pääseda NSV Liidu koondisse, [illegible] suutsid, kuid eestlaste kahanev [illegible] pallimängude võistkondade taandumine [illegible] delt olid selge märk algavast [illegible] järjest populaarsemaks ja kogusid [illegible] üritused.

1972. a. Müncheni olümpia oli [illegible] kaks kuldmedalit. Taltsi kõrval [illegible] Leningradis õppinud kõrgushüppaja [illegible] andena kerkis Müncheni järel esile [illegible] Ta noppis esimesi võite meeste [illegible] klassi sõitjana. 1974 avanes NSV Liidus [illegible] giliseks jätkuks sellele oli olümpiavõit [illegible] OM-ilt 100 km meeskonnasõidus. [illegible] võitis esikoha ka tolleaegsel maineka [illegible] vasõidul — Rahutuuril. Maailma [illegible] jäid Pikkuusile kättesaamatuks [illegible] Ka 1980. a. Moskva olümpiakoondise [illegible] võtetega välja. 5000 ja 10 000 m [illegible] püstitanud pikamaajooksja Enn Sellik [illegible] lustel (1976—80) võimetekohase [illegible] tegid katsevõistlused ja tarbetud [illegible] Korvpalluridki ei suutnud 1970. [illegible] Liidu olümpiakoondises. Küll [illegible] Viljar Loor ja veepallur Mait [illegible] panid oma spordikarjäärile [illegible] piakullaga. Jäähokis jõudis NSV [illegible] Riia „Dünamos" ja AKSK-s mängi [illegible] küündis eestlastest esimesena [illegible] Alates 1970. a-ist esinesid rahvus- [illegible] allveesportlased (Peeter Vaik, Jüri [illegible] Anatoli Dalidovitš, Illa Raudik, [illegible] jääpurjetajad (Ain Vilde, Mati Kuulmann, [illegible] Vaiko Vooremaa, Tiit Haagma jm.). [illegible] NSV Liidus alanud „külm periood". [illegible] Rahvusv. mõõduvõtmisi jäi järjest [illegible] läbikäimist Soomega. Viimane [illegible] toimus 1971 Helsingis. Kui Moskva [illegible] 1980. a. OM, anti purjeregatt Tallinnas [illegible] oli seni läbi viidud mainekaid [illegible] dud omamoodi pretsedent: esimest [illegible] ajaloos toimusid võistlused okupeeritud [illegible] lääneriigid seda ka arvestasid. Kogu [illegible] jutas läänemaailma boikotilaine [illegible] tungimisega Afganistani.

20. VII 1980 süütas jääpurjetaja [illegible] spordikeskuses olümpiatule, avamas [illegible] riigi sportlased. Kuus riiki võistlesid [illegible]

…i osalenudki. Olümpia-

…sootuks värskema näo … Pirita purjespordi-
…soodsad treeningu-

…OM-il oli kahtlemata
…võit kolmekordse olümpia-

…eelkõige Lääne
…LV) kõrvalejäämise
…Nagu ka 1984. a.
…idabloki maad. Pal-
…Heino Enden jt.) kadus
…Puuste oli 1983
…ja saavutanud I ker-
…pronksi võitnud vasara-
…uut šanssi.
…järjest väheütlevamaks.
…ja ANSV-d. Kehtestati

vanusepiiranguid ja tulemusi mõjutati kõikvõimalike bürokraatlike reeglitega.

1985 kerkis esile suusakahevõistleja Allar Levandi. 1988. a. Calgary OM-il õnnestus tal võita pronksmedal, mis oli meie esimene suusaalade olümpiamedal.

Maailmaspordis panid endast rääkima trekisõitja Erika Salumäe ja males Kerese mantlipärijaks tõusnud Jaan Ehlvest. Uue ärkamisaja päevadel oli, kellele spordirahval põialt hoida. 1988. a. Sõuli mängud olid viimased, kus eestlased pidid heitlema NSV Liidu koondise värvides. Võideti kaks kulda, korvpallur Tiit Sokku ja maailma parimat nais-trekijalgratturit Erika Salumäed võeti kodus vastu kui rahvuskangelasi ja mõlemale kingiti maja. Olümpialaste vastuvõtul öeldi välja julge unistus: Eesti ise Barcelonasse! Järgmise suveolümpiani jäi neli aastat.

Kohe pärast Sõuli mänge tõsteti päevakorda EOK taastamine ja 14. I 1989 sai see tähtsündmus „Estonia" kontserdisaalis teoks. 29. märtsil valiti EOK presidendiks Arnold Green. 26. apr. viidi EOK põhikiri vastavusse ROK-i põhikirjaga. 17. V 1990 taastati Eesti Spordi Keskliit.

…STTULEK MAAILMA SPORDILIIKUMISSE

…misel 1992.

…umisega 20. VIII 1991 ja
…NSV Liidu Olümpiako-
…iseseisvumistaotlusi.
…-is. Eesti spordile saabusid
…vanadest ja Põhjamaade
…süsteem ehitati uuesti üles
…ustaga. Spordialaliidud
…liikumisse valutult, sest Eestit ei
…1991 jõuti tiitlivõistlustel
…Gelsenkirchenis lühiradade
…oli esimene taasiseseisvumis-
…Kiiresti suudeti komplek-
…ja pärast 56-aastast
…olümpiastaadionil. Tali-
…Allar Levandi, kes lõpetas

…Eesti riigile (37 sportlast)
…medalid. Erika Salumäe
…ja purjetajad kak-
…Tänu teenisid Sõuli hõbeda
…oli noore olümpiakoondise edu
…mine. Uus, oma sportlaste

Märkimisväärseks spordisündmuseks kujunesid 1993 Tallinnas toimunud I Läänemere mängud. Neil osales 10 riigi 1177 sportlast. Saavutusspordi tipphetk oli korvpallimeeskonna EM-i kuues koht. Rasket tööd tagasi maailmakaardile saamiseks alustasid jalgpallurid.

Mitmed Eestis korraldatavad spordivõistlused — Tallinna Mõõga epeeturniir, 1990 Otepääl alguse saanud Suverulli võistlus, Tartu suusamaraton ning Gustav Sule kergejõustiku mälestusvõistlused — leidsid rahvusv. kandepinna.

Ja kuigi Eesti 44-liikmeline delegatsioon jäi 1996 Atlanta suvemängudel medalita, hakkas spordis järjest enam toimima tulevikku suunatud süsteemne tegevus. Leiti juurde sponsoreid sellistele silmapaistvatele sportlastele nagu kümnevõistleja Erki Nool, judoka Indrek Pertelson ning suusatajad eesotsas Kristina ja Katrin Šmiguniga. 1998. a. Nagano taliolümpial üllatasid maailma Eesti meessuusatajad Andrus Veerpalu ja Jaak Mae. Suvel sai aga Budapestis toimunud kergejõustiku EM-il taasiseseivumisaegse suurima võidu kümnevõistleja Nool, tulles Euroopa meistriks.

Eestlased tegid ilma ka palliväljadel. Esimesena koduecstlastest mängis ennast NBA-sse Martin Müürsepp. Jalgpalli rahvuskoondise väravavaht Mart Poom on aga kindlalt kanda kinnitanud Inglismaal Derby *County* väravavahina.

1999 oli Eesti spordile edukas aasta. Olümpiaalade MM-idelt võideti koguni viis medalit. Suusaliidrid Kristina Šmigun ja Andrus Veerpalu said medaleid Ramsau MM-il, Kaido Kaaberma tuli vehklemise MM-il ja Indrek Pertelson juudo MM-il hõbemedalile. Lisaks oli profirattur Jaan Kirsipuu edukas *Tour de France*'il ning rallisõitja Markko Märtin ralli-MM-il. Eesti oli taastanud peaaegu selle positsiooni, kus areng 60 aastat tagasi oli katkenud.

2000. a. Sydney OM-ilt tõi Erki Nool kümnevõistluses kuldmedali ning judokad Aleksei Budõlin ja Indrek Pertelson said pronksmedali. 2001 tulid tiitlivõistlustel medalikohtadele Andrus Veerpalu, Kaido Kaaberma, Heidi Rohi, Aleksei Budõlin, Erki Nool jmt. Salt Lake City OM-il 2002 võitsid murdmaasuusatajad Andrus Veerpalu kuld- ja hõbe- ning Jaak Mae pronksmedali. Viimastel aastatel on lisandunud olulisi spordirajatisi (Lilleküla staadion, Saku Suurhall, Tartu ja Keila veekeskus jmt.). 2001 ühinesid spordi tõhusama juh-

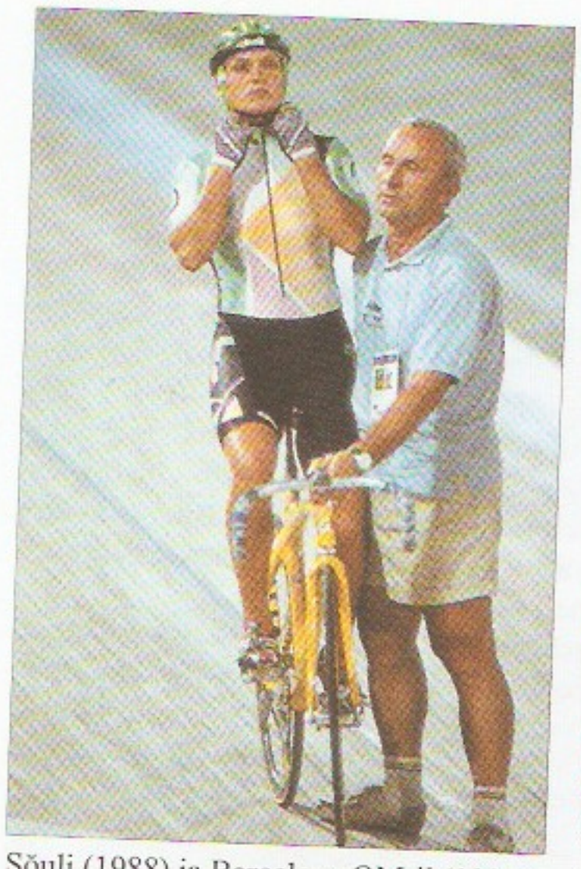

Sõuli (1988) ja Barcelona OM-il (1992) jalgrattaspordi trekisprindis kuldmedali võitnud Erika Salumäe koos treener Vladimir Leonoviga

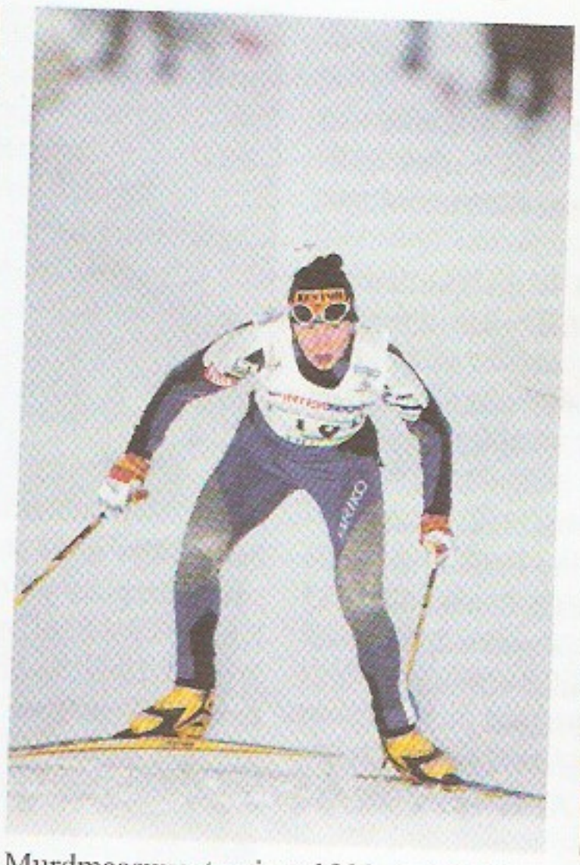

Murdmaasuusatamises 1998. a. MM-il hõbe- ja pronksmedali võitnud Kristina Šmigun

Murdmaasuusatamises (2002) ja maa
Andrus Veerpalu

timise huvides Eesti Olümpiakomitee ja Eesti Spordi Keskliit.

B: *Eesti kehakultuuri aastaraamat.* Tln., 1927—40; *Spordibiograafiline leksikon, 1937.* Tln., 1937; *Kehakultuurlase käsiraamat.* Tln., 1948 ja 1952; *Kehakultuurlase aastaraamat.* [1949—74.] Tln., 1949—75; R. Sepp. *Eesti spordi leksikon. Ülevaateteos Eesti võistlusspordist, Eesti spordisangareist ja Eesti osast maailma spordis.* Stockholm, 1951; *Ujumine. Minevikust tänapäevani.* Tln., 1963; *Uisutamine. Minevikust tänapäevani.* Tln., 1964; *Male Eestis.* Tln., 1965; *Jalgpall. Minevikust tänapäevani.* G. Kristjanson. loost. Tln., sport. Mine A. Männiste. mine. Mine

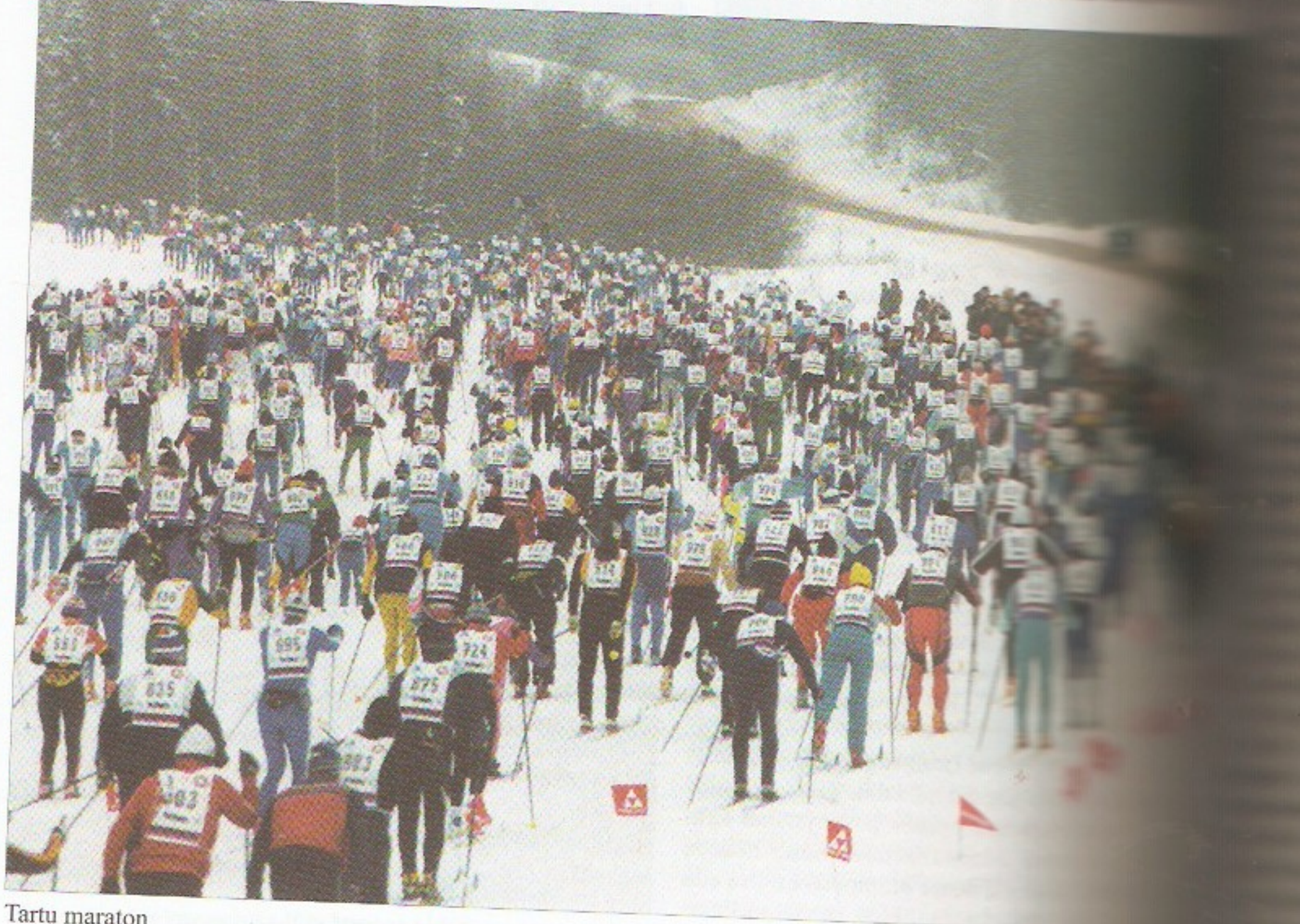

Tartu maraton

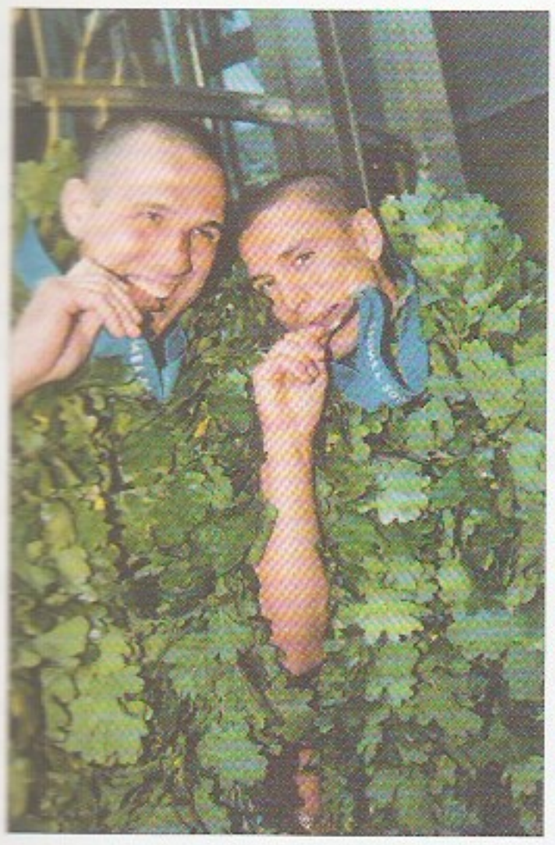

2000. a. Sydney OM-il juudos pronksmedali võitnud Indrek Pertelson (vasakul) ja Aleksei Budõlin

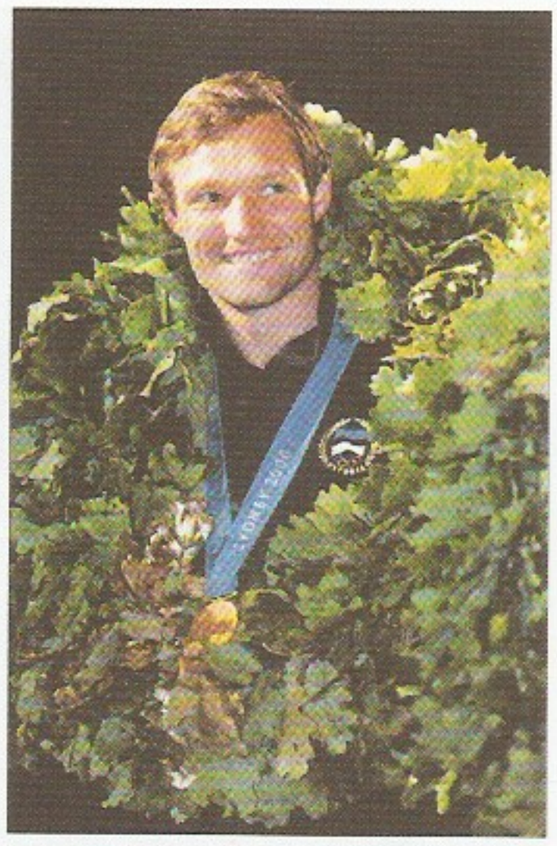

2000. a. Sydney OM-il kuldmedali võitnud kümnevõistleja Erki Nool

Kristjan Palusalu	1936 Berliin, raskekaalus kuld
Voldemar Väli	1936 Berliin, kergekaalus pronks
August Neo	1936 Berliin, poolraskekaalus pronks
Johannes Kotkas	1952 Helsingi, raskekaalus kuld
Vabamaadlus	
Osvald Käpp	1928 Amsterdam, kergekaalus kuld
Kristjan Palusalu	1936 Berliin, raskekaalus kuld
August Neo	1936 Berliin, poolraskekaalus hõbe
Moodne viievõistlus	
Hanno Selg	1960 Rooma, meeskondlik hõbe
Poks	
Nikolai Stepulov	1936 Berliin, kergekaalus hõbe
Purjetamine	
Georg Faehlmann, Nikolai Vekšin, William von Wirén, Eberhard Vogdt	1928 Amsterdam, 6 m klassis pronks
Aleksander Tšutšelov	1960 Rooma, „Finni" klassis hõbe
Nikolai Poljakov	1980 Moskva, „Solingu" klassis hõbe
Tõnu ja Toomas Tõniste	1988 Sõul, 470 klassis hõbe
Tõnu ja Toomas Tõniste	1992 Barcelona, 470 klassis pronks
Suusatamine	
Allar Levandi	1988 Calgary, kahevõistluses pronks
Andrus Veerpalu	2002 Salt Lake City, 15 km klassikas kuld
Jaak Mae	2002 Salt Lake City, 15 km klassikas pronks
Andrus Veerpalu	2002 Salt Lake City, 50 km klassikas hõbe
Sõudmine	
Raul Arnemann	1976 Montréal, roolijata neljasel pronks
Tõstmine	
Alfred Neuland	1920 Antwerpen, kergekaalus kuld
Alfred Schmidt (Ain Sillak)	1920 Antwerpen, sulgkaalus hõbe
Alfred Neuland	1924 Pariis, keskkaalus hõbe
Jaan Kikkas	1924 Pariis, keskkaalus pronks
Harald Tammer	1924 Pariis, raskekaalus pronks
Arnold Luhaäär	1928 Amsterdam, raskekaalus hõbe
Arnold Luhaäär	1936 Berliin, raskekaalus pronks

1964. a. Innsbrucki tali-OM-i võitja kiiruisutaja Ants Antson

Jaan Talts	1968 México, poolraskekaalus hõbe
Jaan Talts	1972 München, I raskekaalus kuld
Ujumine	
Ivar Stukolkin	1980 Moskva, 4×200 m vabaujumises kuld
Ivar Stukolkin	1980 Moskva, 400 m vabaujumises pronks
Veepall	
Mait Riisman	1980 Moskva, kuld
Vehklemine	
Svetlana Tširkova	1968 México, floretis naiskondlik kuld
Georgi Zažitski	1972 München, epees meeskondlik pronks
Vladimir Reznitšenko	1988 Sõul, epees meeskondlik pronks
Võrkpall	
Viljar Loor	1980 Moskva, kuld

Maailmameistrid 1913–2002

Aerutamine	
Juri Poljans	1981 Nottingham, 500 m neljasüstal
Allveesport	
Peeter Vaik	1973 Lokve, tsooniujumises
Illa Raudik	1973 Lokve, tsooniujumises
Illa Raudik	1973 Lokve, naiskonnaharjutuses
Anatoli Dalidovitš	1985 Stechlin, kaardiharjutuses*
Aini Leik	1985 Stechlin, poiujumises
Aini Leik	1985 Stechlin, naiskonnaharjutuses
Anatoli Dalidovitš	1987 Leningrad, kaardiharjutuses*
Anatoli Dalidovitš	1987 Leningrad, meeskonnaharjutuses
Tiina Krutob	1987 Leningrad, kaardiharjutuses*
Einari Talviste	1989 Rijeka, poiujumises
Karmo Maasik	1992 Weltkirche, poiujumises
Karmo Maasik	1992 Weltkirche, täheujumises
Tiina Krutob, Piret Krutob	1992 Weltkirche, kaardiharjutuses*
Einari Talviste	1994 Czarlina, poiujumises
Iluvõimlemine	
Janika Mölder	1989 Sarajevo, rühmkava mitmevõistluses*
Jahilaskmine	
Peeter Vehm	1973 Melbourne, kaevikrajal*
Jalgrattasport	
Aavo Pikkuus	1977 La Fria, 100 km meeskonnasõidus
Erika Salumäe	1987 Viin, trekisprindis
Erika Salumäe	1989 Lyon, trekis[illegible]
Jääpurjetamine	
Ain Vilde	1973 Gull, DN-klass
Mati Kuulmann	1980 Västerås, DN-klass
Tiit Haagma	1984 Krynica Morska, DN-klass
Kabe	
Ardu Treinbuk	1997–98, Brasiilia [illegible]
Karate	
Dmitri Teplõhh	2001 Riia, *shobokan*
Korvpall	
Maret-Mai Otsa	1959 Moskva
Valve Lüütsepp	1964 Lima
Jaak Lipso, Priit Tomson	1967 Montevideo
Priit Tomson	1974 Ponce
Heino Enden	1982 Cali
Kulturism	
Inna Uit	1996 Rimini, kuni 57 kg
Laskejooks	
Indrek Tobreluts	2000 Hantõ-Mansiisk, 10 km
Dimitri Borovik	2001 Duszniki-Zdrój, sprint
Laskesuusatamine	
Kaija Parve	1984 Chamonix, 3 × 5 km teatesõit
Kaija Parve	1985 Egg, 10 km
Kaija Parve	1985 Egg, 3 × 5 km teatesõit
Kaija Parve	1985 Falun, 5 km
Kaija Parve	1986 Falun, 3 × 5 km teatesõit
Kaija Parve	1987 Lahti, 3 × 5 km teatesõit
Kaija Parve	1988 Chamonix, 3 × 5 km teatesõit
Laskmine	
Jaak Kärner	1935 Rooma, vabapüss
Gustav Lokotar	1935 Rooma, vabapüss
Jaak Kärner, Ernst Rull, Endel Rikand, August Liiver	1935 Rooma, vabapüss (Liiver, [illegible])
Villem Jaanson, Gustav Lokotar, Endel Rikand, Eduard [illegible], Johannes Vilberg	1935 Rooma, võistlus
Villem Jaanson, Elmar Kivistik, Gustav Lokotar, Endel [illegible]	1935 Rooma, võistlus
Elmar Kivistik	1937 Helsingi, vabapüss
Elmar Kivistik	1937 Helsingi, võistlus
Harald Kivioja	1937 Helsingi, võistlus
Kristjan Vilberg	1937 Helsingi, võistlus
Elmar Kivistik, Gustav Lokotar, Harald Kivioja, Alfred [illegible]	1937 Helsingi, võistlus
Elmar Kivistik, Gustav Lokotar, Harald Kivioja, Alfred [illegible]	1937 Helsingi, võistlus
Elmar Kivistik, Gustav Lokotar, Harald Kivioja, Alfred [illegible]	1937 Helsingi, võistlus
Elmar Kivistik, Gustav Lokotar, Harald Kivioja, Alfred [illegible]	1937 Helsingi, võistlus
Harald Kivioja, Gustav Lokotar, August Liivik, Ernst [illegible]	1937 Helsingi, võistlus
August Liivik, Gustav Lokotar, Ernst Rull, Elmar [illegible]	1937 Helsingi, võistlus
Kaarel Kübar	1939 Luzern, vabapüss
August Liivik	1939 Luzern, vabapüss
August Liivik, Kaarel Kübar, Elmar Kivistik, Harald [illegible], Gustav Lokotar	1939 Luzern, võistlus
August Liivik, Kaarel Kübar, Elmar Kivistik, Harald [illegible]	1939 Luzern, võistlus
Villem Jaanson, Harald Kivioja, Elmar Kivistik, August [illegible]	1939 Luzern, võistlus

Toomas Hint	1981 Clermont-Ferrand, epees*
Vladimir Reznitšenko	1987 Lausanne, epees*
Kaido Kaaberma	1991 Budapest, epees*
Oksana Jermakova	1993 Essen, epees
Vibulaskmine	
Virve Holtsmeier	1975 Interlaken, harjutuses FITA-1
Võrkpall	
Viljar Loor	1978 Rooma
Viljar Loor	1982 Buenos Aires

Euroopa meistrid 1898–2002

Allveesport	
Boriss Popov	1967 Lago Maggiore, 2300 m
Boriss Popov	1968 Alušta, 1000 m lestadega
Boriss Popov	1968 Alušta, allveeorienteerumises
Aleksander Tulk	1969 Wörther See, 800 m akvalangiga
Imand Kompus	1969 Wörther See, 40 m sukeldumises
Vladimir Dubrovski	1969 Locarno, 800 m lestadega
Vladimir Dubrovski	1969 Locarno, 4×100 m lestadega
Peeter Vaik	1969 Lago Maggiore, 6200 m lestadega
Vladimir Dubrovski, Juhan Suurväli, Peeter Vaik	1969 Locarno, 6200 m lestadega*
Peeter Vaik	1969 Locarno, 1 meremiil lestadega
Peeter Vaik, Juhan Suurväli	1969 Locarno, 4×200 m lestadega
Tiiu Kaaret	1969 Wörther See, 400 m akvalangiga
Illa Raudik	1969 Wörther See, 25 m sukeldumises
Ulvi Indrikson	1969 Lago Maggiore, 6200 m lestadega
Ulvi Indrikson	1969 Lago Maggiore, 6200 m lestadega*
Ulvi Indrikson	1969 Locarno, 1 meremiil lestadega
Ulvi Indrikson	1969 Locarno, 3×100 m lestadega
Imand Kompus	1970 Barcelona, poiujumises
Imand Kompus	1970 Barcelona, tsooniujumises
Imand Kompus, Boriss Popov	1970 Barcelona, meeskonnaharjutuses
Peeter Vaik	1970 Barcelona, 1500 m lestadega
Peeter Vaik	1970 Barcelona, 4×200 m lestadega
Vladimir Dubrovski	1970 Barcelona, 400 m akvalangiga
Vladimir Dubrovski	1970 Barcelona, 800 m lestadega
Vladimir Dubrovski	1970 Barcelona, 4×100 m lestadega
Illa Raudik	1970 Barcelona, 400 m akvalangiga
Illa Raudik	1970 Barcelona, 400 m lestadega
Tiiu Kaaret	1970 Barcelona, poiujumises
Vladimir Dubrovski	1971 Avignon, 3 miili lestadega
Jüri Kravets	1972 Moskva, 6000 m lestadega*
Svetlana Ani	1972 Moskva, 4×100 m lestadega
Svetlana Ani	1972 Moskva, 4000 m lestadega
Jüri Kravets	1974 Potsdam, 4×200 m lestadega
Tatjana Dolotovskaja	1974 Potsdam, 400 m akvalangiga
Anatoli Dalidovitš	1978 Ossiach, poiujumises
Anatoli Dalidovitš	1978 Ossiach, täheujumises
Anatoli Dalidovitš	1978 Ossiach, meeskonnaharjutuses
Anatoli Dalidovitš	1979 Seci, täheujumises
Anatoli Dalidovitš	1979 Seci, meeskonnaharjutuses
Tiina Kompus	1979 Seci, poiujumises
Tiina Kompus	1979 Seci, naiskonnaharjutuses
Anatoli Dalidovitš	1980 Bled, täheujumises
Anatoli Dalidovitš	1980 Bled, meeskonnaharjutuses
Tiina Kompus	1980 Bled, täheujumises
Tiina Kompus	1980 Bled, naiskonnaharjutuses
Anatoli Dalidovitš	1984 Stubenberg, kaardiharjutuses
Aini Leik	1984 Stubenberg, täheujumises
Tiina Krutob, Aini Leik	1984 Stubenberg, naiskonnaharjutuses

Anatoli Dalidovitš	1986 Vidin, kaardiharjutuses
Aini Veskiväli (Leik)	1986 Vidin, täheujumises
Aini Veskiväli (Leik)	1986 Vidin, naiskonnaharjutuses
Einari Talviste	1988 Bergwitz, poiujumises
Tiina Krutob	1988 Bergwitz, kaardiharjutuses
Kristina Nurk	1991 Göteborg, 4×200 m lestadega
Einari Talviste	1993 Hraden, poiujumises
Lauri Ilison, Aleksei Sõssojev	1997 Seci, kaardiharjutuses
Ammusport	
Merike Kahk	2000 Kortrijk, sisevõistlustel
Iluvõimlemine	
Janika Mölder	1988 Helsingi, rühmkavas
Jahilaskmine	
Peeter Päkk	1981 Moskva, kaarrajal*
Urmas Saaliste	1988 Ankara, kaevikrajal*
Juudo	
Indrek Pertelson	1996 Haag, absoluutkaalus
Aleksei Budõlin	2001 Pariis, kuni 81 kg
Jääpurjetamine	
Erik Holst	1931 Riia, 20 m² vabaklassis
William von Wirén	1933 Riia, 20 m² vabaklassis
Etienne Gahlnbäck	1933 Riia, monotüüp XV klassis
William von Wirén	1934 Riia, 20 m² vabaklassis
Etienne Gahlnbäck	1934 Riia, monotüüp XV klassis
Erik Holst	1936 Angerburg, 15 m² vabaklassis
Etienne Gahlnbäck	1936 Angerburg, monotüüp XV klassis
Erik Holst	1937 Riia, 15 m² vabaklassis
Etienne Gahlnbäck	1937 Riia, monotüüp XV klassis
Erik Holst	1938 Tallinn, 15 m² vabaklassis
Etienne Gahlnbäck	1938 Tallinn, monotüüp XV klassis
Endel Vooremaa	1971 Monnickendam, DN-klassis
Endel Vooremaa	1972 Göteborg, DN-klassis
Endel Vooremaa	1973 Niegocin, DN-klassis
Vello Kuusk	1978 Krynica Morska, DN-klassis
Mati Kuulmann	1982 Witten, DN-klassis
Vaiko Vooremaa	1983 Stora Värtan, DN-klassis
Vaiko Vooremaa	1985 Vättern, DN-klassis
Mati Kuulmann	1991 Haapsalu, DN-klassis
Sulev Künnapuu, Jaak Unnuk	1993 Peterburi, monotüüp XV klassis
Ülo Nõu, Ants Joller	1994 Haapsalu, monotüüp XV klassis
Vaiko Vooremaa	1995 Västerås, DN-klassis
Jevgeni Petšonkin, Ergo Kosk	1996 Falun, monotüüp XV klassis
Vello Jürjo, Matti Roosma	1997 Haapsalu, monotüüp XV klassis
Vello Jürjo, Matti Roosma	1998 Haapsalu, monotüüp XV klassis
Peeter Siniväli, Ergo Kosk	2001 Fiskeboda, monotüüp XV klassis
Kergejõustik	
Arnold Viiding	1934 Torino, kuulitõukes
Aleksander Kreek	1938 Pariis, kuulitõukes
Linda Kepp (Ojastu)	1958 Stockholm, 4 × 100 m teatejooksus
Tõnu Lepik	1970 Viin (sise-EM), kaugushüppes
Erki Nool	1996 Stockholm (sise-EM), seitsmevõistluses
Erki Nool	1998 Budapest, kümnevõistluses
Kiiruisutamine	
Ants Antson	1964 Oslo, 1500 m-s
Ants Antson	1964 Oslo, mitmevõistluses

Korvpall	
Ilmar Kullam, Joann Lõssov	1947 Praha
Heino Kruus, Ilmar Kullam, Joann Lõssov	1951 Pariis
Maret-Mai Otsa	1952 Moskva
Heino Kruus, Ilmar Kullam	1953 Moskva
Maret-Mai Otsa	1954 Belgrad
Maret-Mai Otsa, Aino Värk	1956 Praha
Mart Laga	1957 Sofia
Maret-Mai Otsa	1960 Sofia
Valve Lüütsepp	1962 Mulhouse
Tõnno Lepmets, Jaak Lipso	1963 Wroclaw
Jaak Lipso	1965 Moskva
Anatoli Krikun, Tõnno Lepmets, Jaak Lipso, Priit Tomson	1967 Tampere
Priit Tomson	1969 Napoli
Aleksei Tammiste, Priit Tomson	1971 Essen
Heino Enden	1985 Stuttgart
Kulturism	
Ain Paavo	1990 Leningrad, kuni 90 kg
Ain Paavo	1990 Leningrad, vabakategoorias
Jevgeni Senihhin	1991 San Giorgio, kuni 90 kg
Aleksandr Jemeljanov	1991 San Giorgio, vabakategoorias
Olga Kuznetsova	1991 San Giorgio, naised
Vladislav Kuznetsov	1991 San Giorgio, paarisvõistlus
Inna Uit	1991 San Giorgio, *fitness*
Inna Uit	1995 Istanbul, kuni 57 kg
Marek Kalmus	2001 Tallinn, üle 90 kg
Marek Kalmus	2001 Tallinn, absoluutkategoorias
Laskeorienteerumine	
Kirti Rebane, Ruth Vaher	2000 Võrumaa, teatevõistlus
Laskmine	
Matti Jõgi	1978 Suhl, metsloomasihtmärk
Inna Rose	1985 Varna, õhupüstol
Maadlus	
Kreeka-rooma maadlus	
Georg Hackenschmidt	1898 Viin
Oskar Kaplur	1912 Viin, kergekaal
Voldemar Väli	1926 Riia, sulgkaal
Voldemar Väli	1927 Budapest, sulgkaal
Kristjan Palusalu	1937 Pariis, raskekaal
Johannes Kotkas	1938 Tallinn, raskekaal
Johannes Kotkas	1939 Oslo, raskekaal
Johannes Kotkas	1947 Praha, raskekaal
Male	
Paul Keres	1935, kirimalen
Paul Keres	1957 Viin*
Paul Keres	1961 Oberhausen*
Paul Keres	1970 Kamplefstaan
Tõnu Õim	1973–83, kirimalen
Moodne viievõistlus	
Imre Tiidemann	2000 Székesfehérvár
Motokross	
Are Kaurit, Arvo Laksberg, Aivar Korjus, Raimo Kaul	2001 Prantsusmaa, kaheteistkümnes ratastel

	Sõudmine	
	Aino Pajusalu	1961 Praha, paarisaerulisel neljasel
	Aino Pajusalu	1962 Berliin, paarisaerulisel neljasel
	Aino Pajusalu	1963 Moskva, paarisaerulisel neljasel
	Tennis	
	Tiiu Parmas (Kivi)	1970 Sofia, naispaarismängus
	Tõstmine	
	Jaan Talts	1969 Varssavi, raskekaalus
	Jaan Talts	1969 Varssavi, surumises
	Jaan Talts	1969 Varssavi, rebimises
	Jaan Talts	1969 Varssavi, tõukamises
	Jaan Talts	1970 Szombathely, I raskekaalus
	Jaan Talts	1970 Szombathely, surumises
	Jaan Talts	1970 Szombathely, tõukamises
	Karl Utsar	1971 Sofia, rebimises
	Jaan Talts	1972 Constanța, I raskekaalus
	Jaan Talts	1972 Constanța, surumises
	Jaan Talts	1972 Constanța, rebimises
	Jaan Talts	1972 Constanța, tõukamises
	Veemotosport	
	Lembit Aaslav-Kaasik	2001 Eesti–Itaalia, 0-125 klassis
	Vibulaskmine	
	Evé Suits	1970 Hradec Králové, harjutuses FITA-1*
	Eve Suits	1970 Hradec Králové, 30 m-lt
	Eve Suits	1970 Hradec Králové, 70 m-lt
	Endla Vellend	1974 Zagreb, harjutuses FITA-1*
	Võrkpall	
	Viljar Loor	1975 Belgrad
	Viljar Loor	1977 Tampere
	Viljar Loor	1979 Pariis
	Viljar Loor	1981 Varna
	Viljar Loor	1983 Berliin
	Jaanus Lillepuu	1987 Gent

*medal on saadud võistkonna liikmena

Turism ja puhkemajand

Turism on Maailma Turismiorg-i (*World Tourism Organization*) määratluse järgi kuni 12 kuud kestev reisimine väljapoole isiku elu- ja töö- või õppimiskohta. See hõlmab reisimist puhkuse, töö, õppimise, sugulaste külastamise, ravi vm. eesmärgil (v. a. reisimine, mille peamine eesmärk on sihtkoha poolt tasustatav tegevus, nt. tööloaga töötamine). Turismi määratlusele vastavaid reisijaid nimet. külastajateks. Külastajad jaotatakse turistideks (viibivad sihtkohas vähemalt ühe öö) ja ühepäevakülastajateks. Turismi alaliigid on 1) välisturism (riigi mitteresidentide reisimine minevaks turismiks (reisimine 2) siseturism (reisimine elukohariigis elukeskkonda). Eestis määratleti pms. puhkamise ja huvireisimisena.

VENE KEISRIRIIGI AEG

Eestis võib turismi arengu alguseks pidada suvitus- ja ravivõimalusi pakkuvate kuurortide rajamist 19. saj. I poolel. Haapsalu ja Kuressaare kujunesid ravikohtadeks arstide algatusel ja ettevõtjate toetusel, Pärnu ja Narva-Jõesuu kui ravi- ja puhketurismi sihtkohad rajati linnavalitsuse eestvõttel. Laevaühenduse arenemine ja Tallinna—Peterburi rdt. ehitamine (1870) muutis Eesti kuurordid Vene aristokraatide, kaupmeeste ja haritlaste hulgas hinnatud väljasõidupaikadeks. Kuurortide kiire areng jätkus I maailmasõjani. Ravil viibiti keskmiselt 5—6 nädalat, kortereid või suvilaid üüriti hrl. üheks kuuks või kogu suveks.

Haapsalu lahe äärde ehitati 1805 esimesed supelmajad. Linnaarsti Carl Abraham Hunniuse algatusel rajati 1825 Haapsallu merevee- ja mudakümblusasutus (Eesti esimene, hiljem tuntud Bergfeldti mudaravilana, töötas a-ni 1939) ja 1845 teine supelasutus (töötas a-ni 1953). Linlased hakkasid oma maju ja suvilaid puhkajatele välja üürima, pakuti võimalust lahel paadiga sõita. 1840. a-il alustasid esinemist suvemuusikaorkestrid, hiljem ka näitetrupid ja mustkunstnikud. Linna kuulsus kasvas Nikolai II perekonna külastuste tõttu. 19. saj. II poolel oli Haapsalu kogu Venemaal hinnatud ravi- ja puhkekoht (1830. a. registreeriti 260, 1850. a. 952 ja 1857. a. 2023 suvitajat). Linna tuntusele aitasid kaasa Carl Arthur Woldemar Hunniuse kuurorti ja meremuda raviomadusi tutvustavad saksa- (1853) ja venekeelsed monograafiad (1857 ja 1869) ning dr. I. Dobroslavski (1893) ja dr. R. V. Holsti trükised (1908). 1845 seati sisse laevaühendus Peterburiga (varem Tallinna ja Riiaga). 1905 (kui valmis Keila—Haapsalu rdt-lõik) sai Haapsalu rdt-ühenduse Tallinna ja Peterburiga. Kuurort 20. saj. vahetusel kuni 8000 suvitaja. Tallinna olulise org. 1813 rajati mene supelasutus salong, kus olid gu, laste mänguplats kontserdisaal, ter. Ehitati hulk ka võõrastemaju „Hôtel de France" nast tulevate märgatavalt paranes kuid 1880. a-te II rdt-võrgu areng ühendus Kriimi te kuurortidega, lõpust alates puhkas tallinlased.

Pärnu esimese rühm ärimehi, juba 154 suvitaja kohaliku tähtsusega linna maj. ohakom otsustasid linna Oskar Brackmann ravi- ja puhkekoht linnavalitsus asutuse ja ehitas seks vesi- ja mudakümmel veelgi täiustati liivarand ja rajati sus jagas tasuta seks tingimusel, väljaüüritavat ühenduse Riiaga Tallinnaga (läbi ilmasõda suvitaja 3000 in. aastas. Kuressaarde 1840 mudaravila

Kadrioru Supelsalong (Ludwig Bohnstedti projekt, 1861). Asus A. Weizenbergi tänaval praeguste Lahe ja Tormi tänava vahel, hävinud

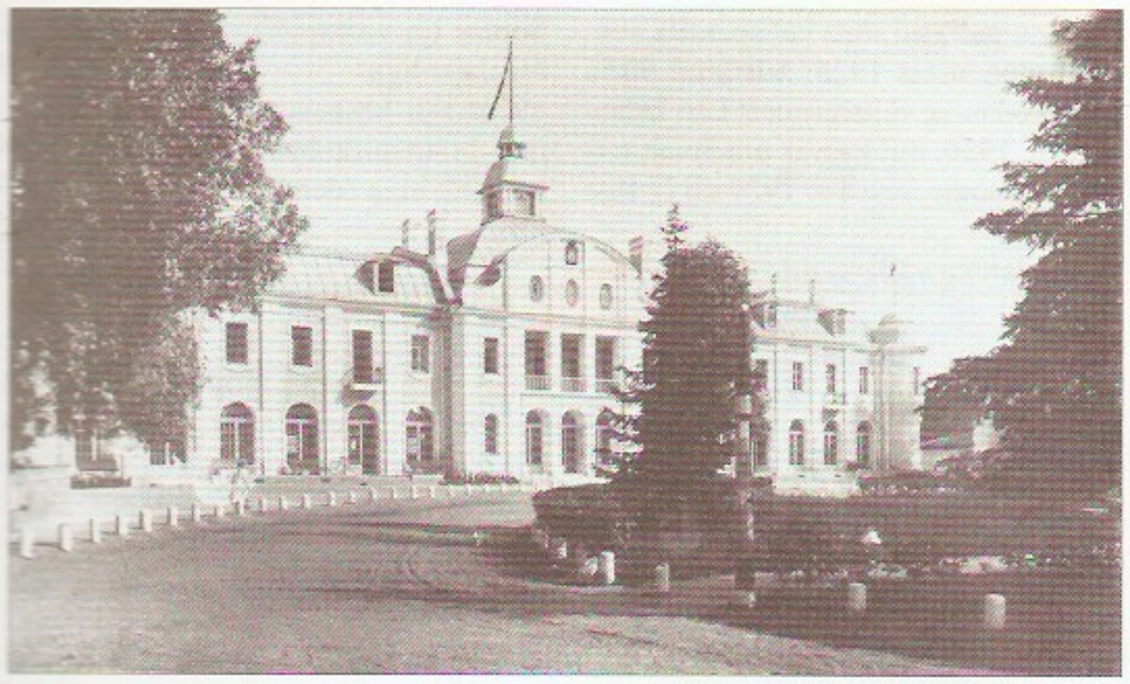

Narva-Jõesuu Kuurhoone Nurme 2 (arh. Marian Lalewicz, 1912; osaliselt säilinud)

2000—3000 in. aastas. Mainekateks suvituskohtadeks kujunesid 19. saj. lõpus ka Toila ja Sillamäe.

Nõmme sai nii suvitus- kui ka lühiväljasõidukohaks 1872, kui Tallinna—Paldiski liinil avati Nõmme rdt-peatus. Nõmme arengut soodustas mõisaomanik Nikolai von Glehn, kes 1873 hakkas rdt-peatuse ümbrusse suvilate ehitamiseks krunte rentima ja 1880 neid ka müüma. 1910 avati Nõmmel esimene sanatoorium (hävis I maailmasõjas). 1914 sai Nõmme suvituskoha õigused. See võimaldas kehtestada suvitusmaksu, mida kasutati Nõmme heakorrastamiseks.

Tallinnas Rataskaevu ja Dunkri tänava nurgal asunud hotell „St. Petersbourg" 19. ja 20. saj. vahetusel

AEG AASTANI 1940

1926–39 Eestisse saabunud väliskülastajad kodakondsuse järgi

Riik	1926	1928	1930	1932	1934	1936	1939
Läti	52 738	82 110	74 809	66 277	61 761	127 056	53 643
Soome	4 528	7 834	13 899	5 587	6 559	12 221	13 286
Saksamaa	3 523	4 299	5 686	3 852	5 072	5 566	5 008
Rootsi	861	1 261	1 361	1 024	1 903	5 432	7 074
Venemaa	2 172	2 373	1 247	1 091	1 074	1 032	778
Suurbritannia	875	1 774	2 799	3 068	1 070	1 414	1 108
USA	596	885	1 102	772	514	801	712
Leedu	877	693	688	563	539	927	1 409
muud riigid	3 689	4 146	5 157	3 382	3 862	5 661	5 310
Kokku	69 859	105 375	106 748	85 616	82 354	160 110	88 328

(ja vastupidi) sai sõita välispassita, seetõttu moodustas 1920. a-il kuni 90 % Eesti kodanike välisreisidest Läti külastamine. 1930. a-il kasvas tunduvalt reisimine Soome, sest a-st 1929 sai Eestist Soome (ja vastupidi) sõita sisepassi ja reisikaardiga.

1920. a-il keskendus turismi arendus ravi- ja suvituskohtade sõjajärgsele taastamisele ning edendamisele, mida juhti-

Eesti elanike välisreisid 1928–39

Sihtkoht	1928	1930	1932	1934	1936	1939
Läti	129 627	130 617	105 278	100 244	106 448	55 231
Soome	...	3 838	4 953	5 447	9 093	10 138
muud riigid[1]	...	9 979	6 528	7 638	9 271	12 056
Kokku	141 176	144 434	116 759	113 329	124 812	77 425

[1]Võib sisaldada vähesel määral ka Soomes ja Lätis käinuid.

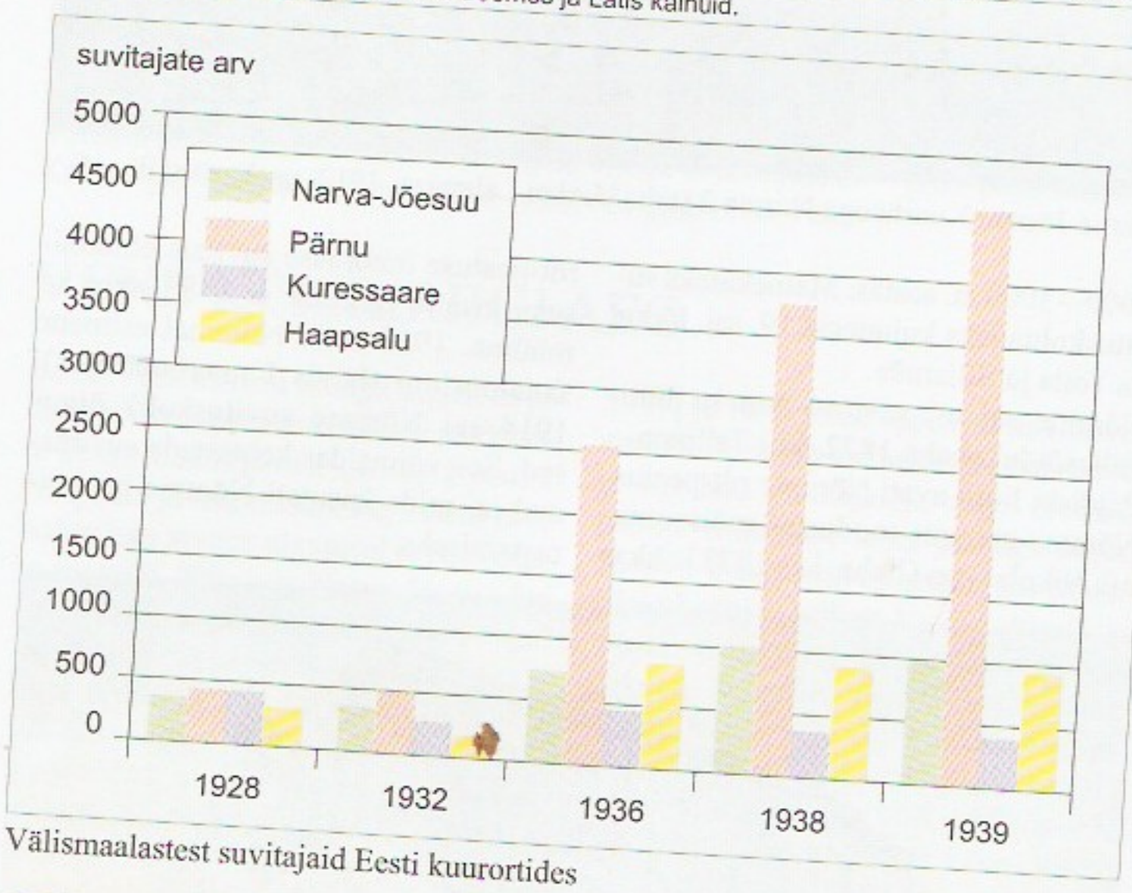

Välismaalastest suvitajaid Eesti kuurortides

Pärnu rand ja rannahoone (1931)

sid kohalikud
raseltsid. Haa
nesid eelkõige
Jõesuu aga pu
kajate ärajäämise
kuurortide, eriti
tavus sõjaeelse
Peale Pärnu, kus
poole suvitajate
sid kuurortides
de nelja suurema
võeti 1930. a-il
damiseks välja
transpordiühendus
nii sise- kui ka
suvituskohad Elva
Toila, Sillamäe
Keila-Joa ja Võ
1930. a-il
(eriti Pärnus) v
Rootsi suvitajad
viisasüsteemi lih
said Rootsi kon
hooajal Eestisse
reisile tasuta v
sata), laevaliine
Pärnu—Stockh
kas Tallinna—
Eesti suurim,
laev „Vironia"
lisandumine (
hotell, 1938 v
Suurim ja tä
eraalgatusel p
Ühing (ETÜ,

...Kivet). ETÜ sai turismi aren-...kohalikelt omavalitsustelt ...ühing matkakodusid ja ...matkajaile odavaid ööbimis-...avaldas reisikirjandust ja ...ETÜ tähtsamates turismi-...võrgu, väiksemates kohtades ...sihtajad. 1934 nimetati ühingu ...hästi kohalikke olusid ning ...turiste) paikades, kus ei ...turismibürood. 1937 oli ETÜ-l ...1939 külastas 4 infobürood ...Petseris) üle 15 000 sise- ja ...ETÜ ajakiri „Turismi Teataja", ...teateid ning tutvustas Eestis ...ETÜ korraldas nii Eesti-...(1939 käis ühingu korral-...välisreisil 3004 in., võeti vastu ...1137 in.). Tihe raudtee-...Eestis kuni 7-päevaseid soodsa ...). Koos raudteevalitsu-...üksikmatkajatele: rongi-...mingil kindlal marsruudil ja

...ühing õpilaste huvi-...ETÜ noortesektsioon ja 1937 Hari-...mis andis infot ja soovi-...koostamiseks ja korraldas ...teemuseid 164 kooli ja noor-

...Eesti Spordi Seltsi „Kalev" ...50 matkamarsruuti sisal-..."Reisur Eestis", jagas matkainfot ja ...) ning 1933—38 tegut-...tutvustas Eesti vaatamisväärsusi ...1934—35 välja 3 numbrit ...").

...riigi välisvaluutatulu allikana ...keskmiselt 3 % Eesti kogu-...lisasissetulekut eriti suvi-...turismi ja sellest laekuva tulu ...Tallinna linnavalitsus, ...Võõrastemajade ja Resto-...Turismi Keskkorraldus ...endine peasekretär Hans ...oli Eesti turismivõimaluste ...reklaamiti Euroopas ja ...reisijuhtides ja -büroode ...välisriikide ringhäälingus ...Reklaambrošüüre anti ...rootsi, poola, tšehhi, ...arv — 125 000 — trükiti ...ja kontrollis majutus-...ekskursioonijuhte, koostas ...neid Eestis. Sihtasu-...ETÜ-ga ja toetas seda ka rahaliselt. ...asutused Tallinna vaekojas, ...ETÜ infobüroo ning siht-...Eesti reisimarsruute, suvi-...Sihtasutus avas oma esimese ...Tallinna sadamas. 1936—38 ...soodustamiseks 8 turistide ...suvel kasutatavad ...Petseris, Kuressaares,

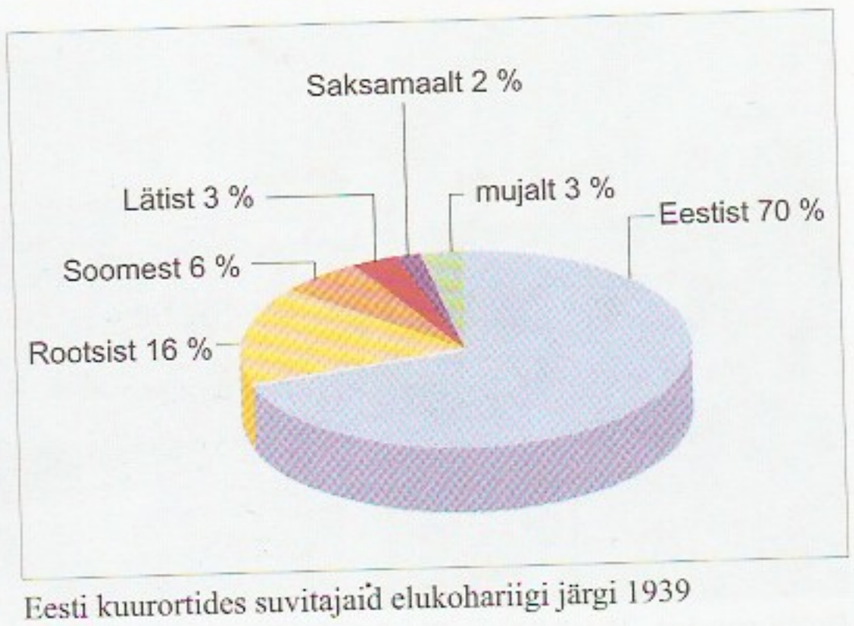

Eesti kuurortides suvitajaid elukohariigi järgi 1939

Sillamäel, Aa koolimajas, Kallivere koolimajas, Vilsandil ja Aegviidus, kokku 127 voodikohta). 1939 kasutas neid 2169 in.

1938 võeti vastu turismi korraldamise seadus. Selle alusel asutati Sotsiaalmin-le alluv Loodushoiu ja Turismi-inst. (1938—40; dir. 1939—40 Peeter Päts), mis kooskõlastas kõigi turismiasutuste tegevust ning võttis sihtasutuselt Turismi Keskkorraldus Eestis üle järelevalve giidide, reisikorraldajate ja majutusettevõtete üle. Sihtasutuse ülesandeks jäi Eesti turismivõimaluste tutvustamine kodu- ja välismaal. Instituut valitses 1939 Sisemin-i juurde loodud Turismi Arendamise Fondi ja andis 1939—40 välja ajakirja „Loodushoid ja Turism".

ETÜ ja sihtasutus Turismi Keskkorraldus Eestis olid a-st 1931 Rahvusv. Turismi Liidu (*Alliance Internationale de Tourisme*) liikmed, Loodushoiu ja Turismi-inst. oli a-st 1939 toetajaliige.

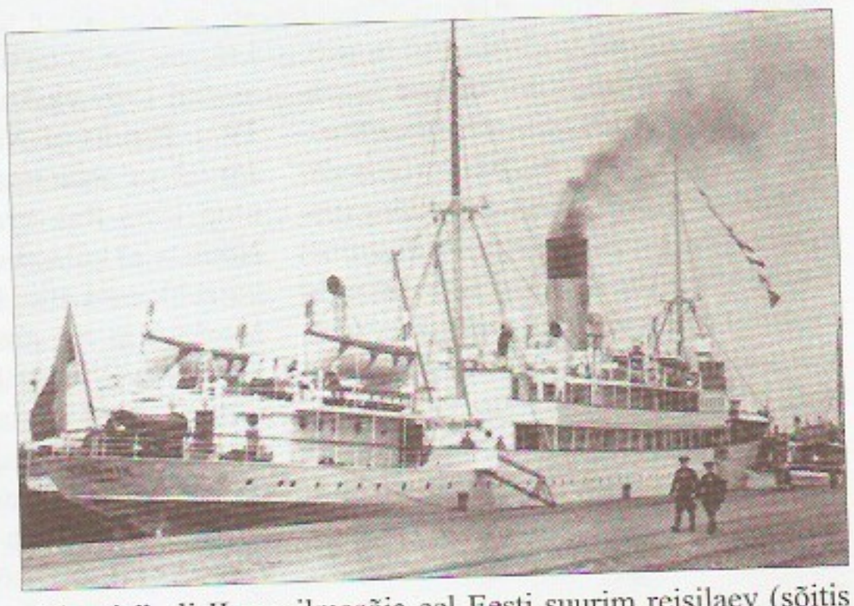
„Vironia" oli II maailmasõja eel Eesti suurim reisilaev (sõitis Tallinna—Stockholmi liinil)

Autoturism. Lõbusõit Sillamäelt Oru lossi (1933)

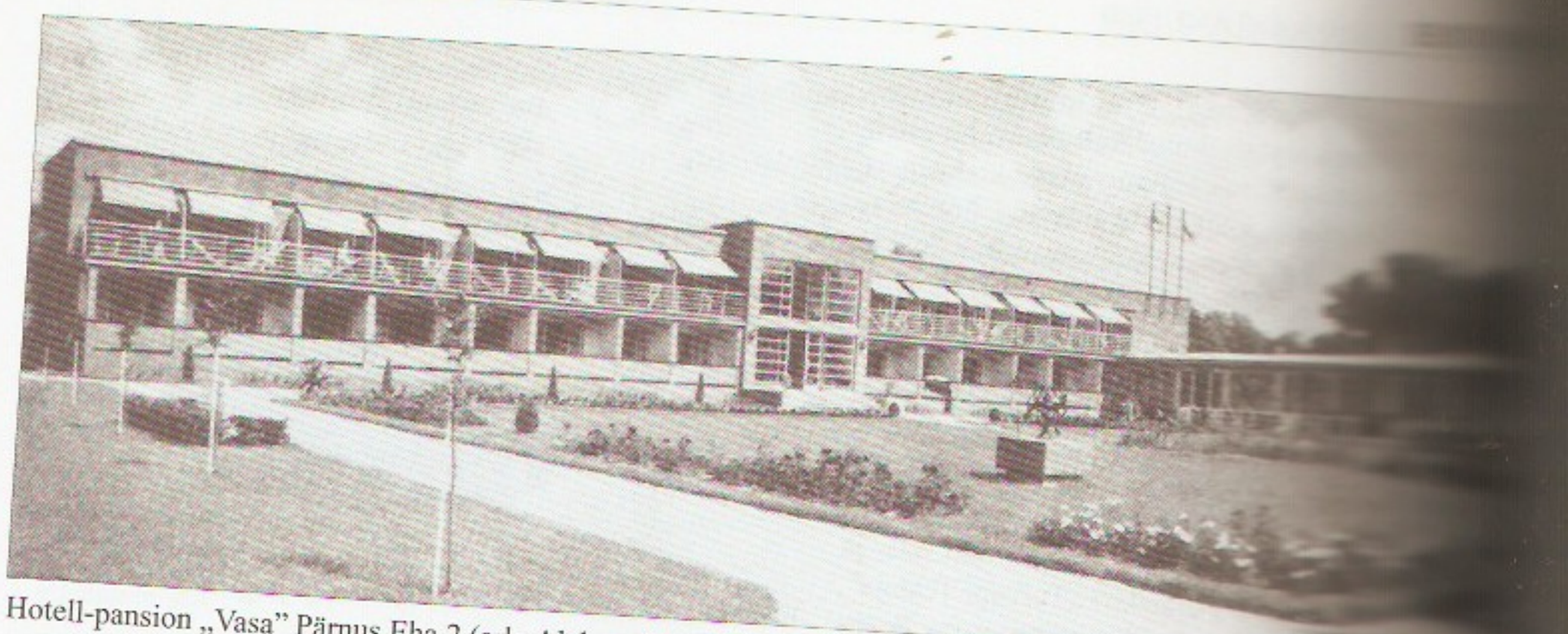

Hotell-pansion „Vasa" Pärnus Eha 2 (arh. Aleksander Nürnberg, 1938) enne II maailmasõda

EESTI NSV AEG

Turismi arendamisel valitsesid ideoloogilised eesmärgid. Turismi mõiste kitsenes (eelkõige organiseeritud) matkamisele, puhkeasutustes puhkamisele ja huvireisimisele.

NSV Liidu organiseeritud siseturismi juhtis ENSV Aü-te Kesknõukogule alluv isemajandav Eesti Vabariiklik Turismi- ja Ekskursiooninõukogu (EVTEN; asut. 1946 Üleliidulise Aü-te Kesknõukogu ENSV Turismi-Ekskursiooni Valitsusena, 1962—69 ENSV Turisminõukogu; esimees 1964—82 Pavel Kuško, aseesimees 1966—90 Guido Vene). Asutuse ülesanne oli massilise organiseeritud reisimise ja matkamise propageerimine, üleliiduliste turismimarsruutide teenindamine, tuusikute (reisipakettide) müümine ja jaotamine ning majutusasutuste ehitamine ja valitsemine. Siseturismi määratleti kui aktiivset puhkust, mille eesmärk on tööviljakuse tõstmine, töötajate ideelis-pol. kasvatamine ning NSV Liidu majandus- ja kultuurisaavutuste tutvustamine. Nõukogu haldas ekskursioonibüroode ja turismibaaside tsentraliseeritud süsteemi ning finantseeris büroode kasumist hooajalisi turismibaase. 1989 lõppes EVTEN-i tegevus, 1990—92 tegutses tema õigusjärglasena 20 reisi- ja ekskursioonibüroost ning majutusasutusest koosnev Vabariiklik Koondis „Eesti Turist", mis korraldas sise- ja välisreise ning teeninidas väliskülastajaid.

Esimene EVTEN-i süsteemi ekskursioonibüroo loodi 1962 Tallinnas. 1966 reorganiseeriti see Tallinna Reisi- ja Ekskursioonibürooks. Peale Nõuk. turistidele Eestis ekskursioonide korraldamise hakati korraldama ka rongi-, bussi- ja lennureise teistesse liiduvabariikidesse. Tallinna büroo filiaalide alusel asutati 1967 ekskursioonibüroo Tartus, 1971 Pärnus ja Narvas, 1975 Kohtla-Järvel ja Saaremaal, 1982 Viljandis ning 1983 Rakvere Reisibüroo Võsul. Nõuk. ajal külastasid Eesti turistid kõige rohkem Lätit, Leedut, Leningradi, Moskvat ja Krimmi. Oluline reisimise vorm oli paljusid sihtpunkte läbiv turismirong. 1966 sõitis Tallinnast esimene turismirong suusatajatega Taga-Karpaatiasse, järgmistel aastatel ulatusid reisid Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasiani. Rong mahutas hrl. 400 sõitjat, keda majutati ja toitlustati [illegible] päeva.

EVTEN-ile [illegible] tellid (Tallinnas [illegible] „Vanalinn") ja [illegible] Valgeranna. [illegible] vabariiklikkel ja [illegible] marsruutidel [illegible] reisivaid või [illegible] vabariikide turism. [illegible] jaotati aü-ühistu [illegible] turismibaas [illegible] turistide kodu [illegible] nas (Pikk 71, [illegible] 1975 Kaukasi [illegible] Üldkasutatavaid [illegible] pinguid, muuseu[illegible] maju rajasid [illegible] ja Loodusk[illegible] korraldasid [illegible] ja kaitsealadele. [illegible] rajati 1966 Ra[illegible] Organiseeritult [illegible] Nõukogude [illegible] tuusikuga puhkus[illegible] riiklikes puhk[illegible] maa, Pühajõe[illegible] kodudes ja [illegible] oli üldkasutatav [illegible] sem). Vabariiklik [illegible] kohast 700 [illegible] re kohtade arv[illegible] 7—14-aastas[illegible] Tuusikuga puhk[illegible] sanatooriumid, [illegible] liku tähtsusega [illegible] kuurortides Pärnu, [illegible] va-Jõesuus ning [illegible] kuurortides-klimaatilistes [illegible] ja Värskas. Progr[illegible] duvabariiklik[illegible] asutustesse [illegible] Eesti töötajat [illegible] poole Eesti [illegible]

Tallinna lennujaam 1950. a-il

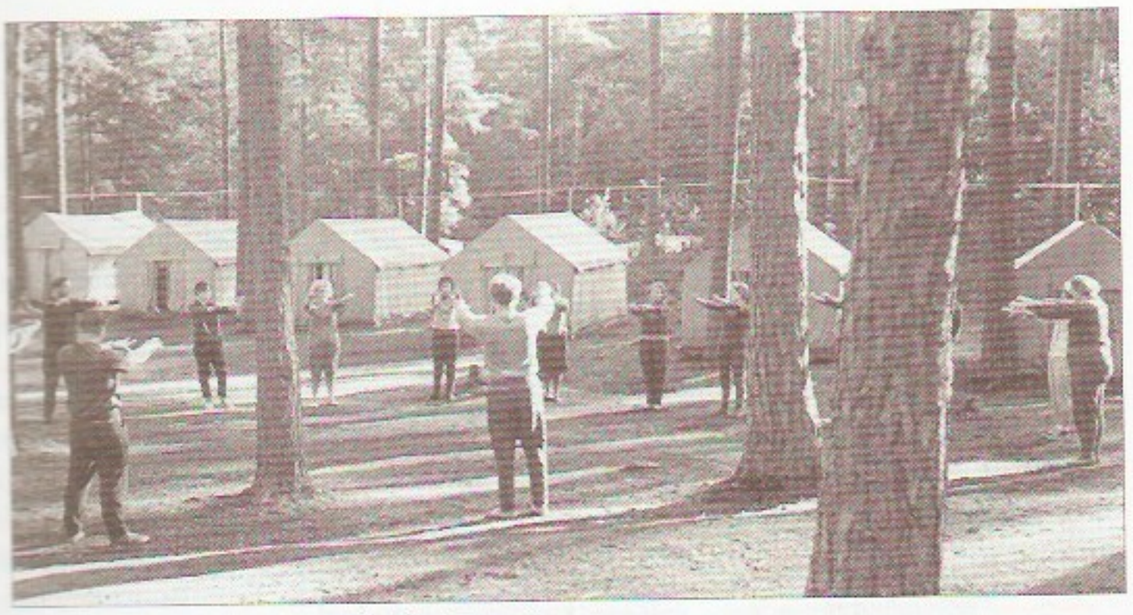

Nõukogude turistid Võru-Kubija kämpingus

Hotell „Kungla" Tallinnas (arh-d Ilmar Puumets ja Herbert Rüütlane, 1970)

sõprussidemeid ja külastada kangelaslinnu.

Välisturism allus rangele kontrollile ja piirangutele. Seda juhtis ENSV MN-i juures asuv Välisturismi Valitsus (1966—89; juhataja 1966—86 Roman Nittim). Üleliidulise as-i „Inturist" Tallinna osk. (1959—91; juhataja 1966—91 Olaf Sööt) teenindas üle 80 % väliskülalistest ning kõiki enda jt. turismiorg-de komplekteeritud reisigruppe. 1965—90 käis Eestis veidi üle 2 mln.

Tallinna—Helsingi laevaliini avamine 1965

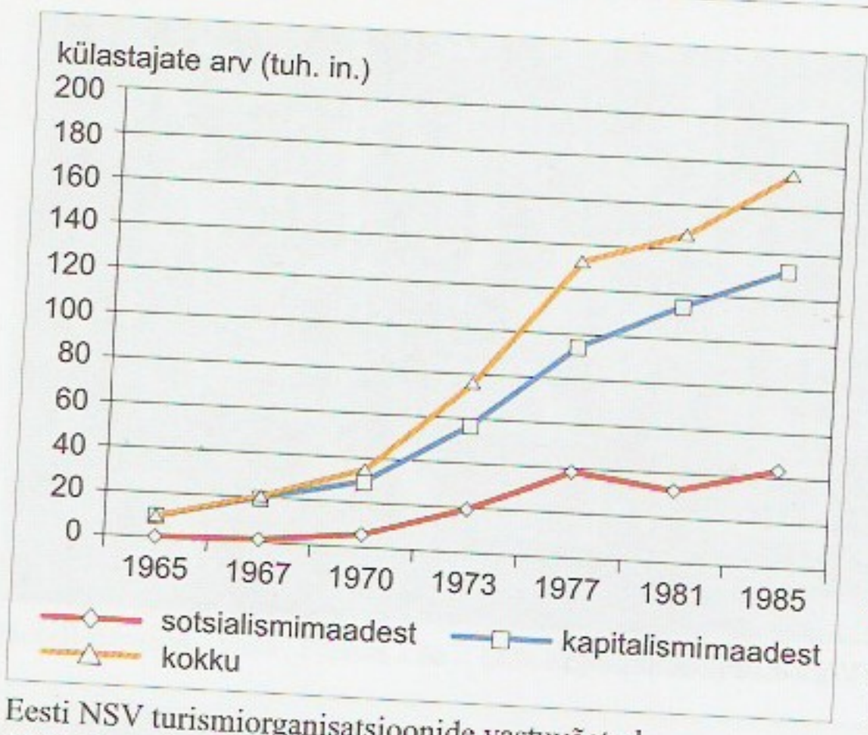

Eesti NSV turismiorganisatsioonide vastuvõetud väliskülastajate arv

väliskülastaja, grupi- või eraviisilisel (küllakutsega) väliskülastajal käis 350 000 Eesti elanikku (neist 70 % sotsialismimaades ja 20 % Soomes). Väliskülastajate vastuvõtmine ja majutamine oli üldiselt lubatud vaid Tallinnas, kus „Inturistile" kuulusid hotellid „Tallinn" (avati 1963) ja „Viru" (avati 1972), kokku oli neis üle 1000 ööbimis- ja üle 1300 toitlustamiskoha. Eriprogrammi alusel võis grupe üheks ööks majutada ka Viljandisse ja Pärnusse, Tartut lubati külastada ühepäevasel väljasõidul. Oma liiklusvahendiga võisid välismaalased reisida järelevalve all mööda Tallinna—Leningradi mnt-d, 1970. a-te lõpust ka Tallinnast Paide ja Türi kaudu Riiga. 1965 taasavati Tallinna—Helsingi laevaliin. 1970. a-il oli Tallinn [illegible] arvult NSV Liidus viies turismilinn. [illegible] külastajaid Soomest (ühe- ja mitmepäevased). 1967 teenindas „Inturist" ka Läänemeri [illegible] peatuvaid laevu (kuni 40 laeva suvel [illegible]). Üleliidulise Leninliku Kommunistliku [illegible] vusv. Noorsooturismi Büroo „Sputnik" [illegible] osk. võttis vastu välisriikide noortegrupe, [illegible] noorte reise NSV Liidus ja välismaal [illegible] noorsoolaagrite (Eestis Narva-Jõesuu, [illegible] kuid. Välisgrupid külastasid Eestit [illegible] Leningradi ja Moskvat või Balti [illegible]. Peale ekskursioonide kuulusid [illegible] ja kolhooside külastused ning [illegible]. Eesti noori lähetati 1980. a-te [illegible] maadesse. 1989 asutati „Sputniku" [illegible] „Virone", mis tegeles valuutavahe [illegible] sõpruskoolide, kultuuri- ja spordi[illegible] 1990—91 u. 10 000 in. aastas).

Välisturismiga tegeles ka Välismaa [illegible] sidemete Arendamise Eesti Ühing, [illegible] tulevaid sõprusdelegatsioone ja [illegible] kaudu tuusikuid huvireisidele Soome [illegible] esinejaid sõpruslinnades jm. toimus [illegible]. Esimene välisreis korraldati 1956 Soome. Välismaa aü-te delegatsioone [illegible] peaaegu kogu Euroopast) teenindas [illegible] linna Inturbüroo (tegutses 1984—[illegible] „Kungla" välisturistide teenindamise [illegible] 92 Daisy Järva). A-st 1988 [illegible] büroo ning Tallinna Reisi- ja Ekskursioonibüroo reise.

TAASISESEISVUNUD EESTI VABARIIGI AEG

Peamiste turismipartnerite struktuur muutus täielikult 1990—92. Turismivahetust endiste liiduvabariikidega ja ka Eesti-sisest reisimist kahandas tunduvalt riigi doteeritud puhkuse- ja turismituusikute jaotamise lõppemine. Eesti ja SRÜ riikide elanike maj. võimaluste muutumise ja viisarežiimi kehtestamise tõttu asendusid vastastikused puhkuse- ja ostureisid pms. sugulaste ja tuttavate külastusega. Tähtsaimaks turismipartneriks sai Soome: piiride avanemise tõttu suurenes kiiresti mõlemas suunas tehtavate huvireiside, sugulaste ja tuttavate külastuste ja tööreiside arv. 1990. a-te keskel moodustasid kuni poole soomlaste saabumistest ühepäevased ostureisid, kümnendi lõpus aga suurenes mitmepäevaste puhkusereiside osatähtsus.

Eesti tuntuse suurenedes oli 1990. a-te lõpus kümnendi algusega võrreldes mitu korda rohkem ka teistest riikidest saabunuid. USA-st tulnutest peatub üle poole Tallinnas Läänemere huvireisi (kruiisi) raames, Suurbritannia kodanikud on peale Läänemere kruiiside eelistanud 3—4-päevast puhkust Tallinnas ning Saksamaa kodanikud ringreise Eestis jt. Balti riikides.

1993. a. saabus Eestisse 1,3 mln., 2001. a. aga juba 3,2 mln. väliskülastajat. 1993 oli Eesti turismiteenuste eksport 1,4 mrd., 2001. a. aga ligi 8 korda suurem — 11,6 mrd. kr. (13 % Eesti kaupade ja teenuste ekspordist). Välisturismist saadav tulu on suurenenud teenuste laiema valiku, nende parema kvaliteedi ja ööbimisega külastajate osatähtsuse kasvu tagajärjel. Turismiteenuste ekspordist teenisid Eesti reisitranspordifirmad 23 % ja majutusettevõtted 5 %, ülejäänu laekus kaubandusele, toitlustusele, meelelahutusele, kohalikule transpordile ning kaudselt ka nende sektorite tarnijatele (nt. ehitusele, põllum-le, toiduaine-, rõiva- ja trükitööstusele). Nimetatud sektorid kokku moodustavad turismimajanduse. Iiri konsultatsioonifirma CHL-i analüüsi järgi oli 1997 Eestis sise- ja välisturismiga seotud 16 % töökohtadest.

1990. a-il tegid Eesti elanikud 75—80 % välisreisidest naaberriikidesse (Venemaale, Soome, Lätisse, Rootsi). Sissetulekute kasvades on suurenenud kau-

Radisson SAS-i [illegible] Ain Padrik ja [illegible]

gemate sihtkoh[illegible] mate puhke- ja [illegible] tamine ning [illegible]

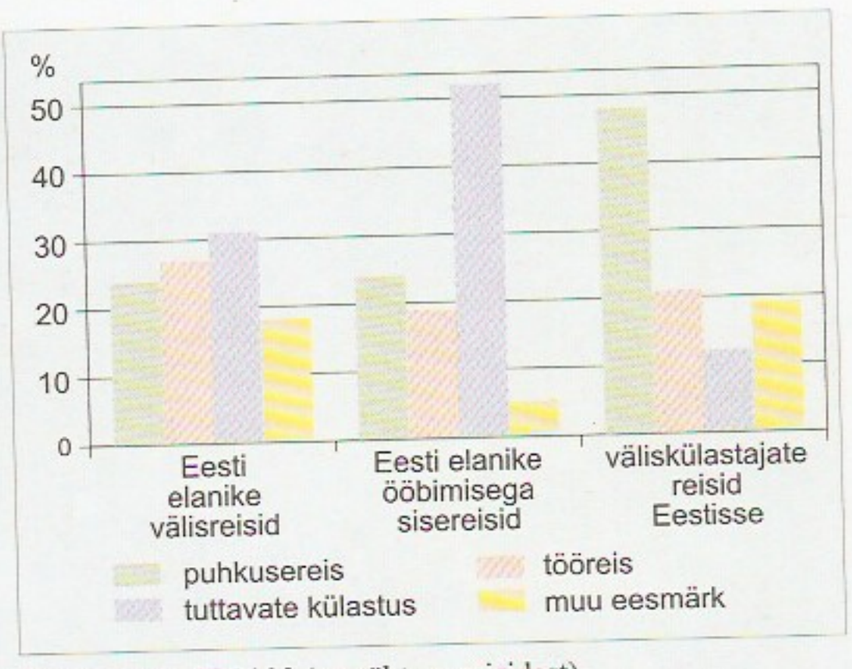

Reisieesmärgid 2000 (osatähtsus reisidest)

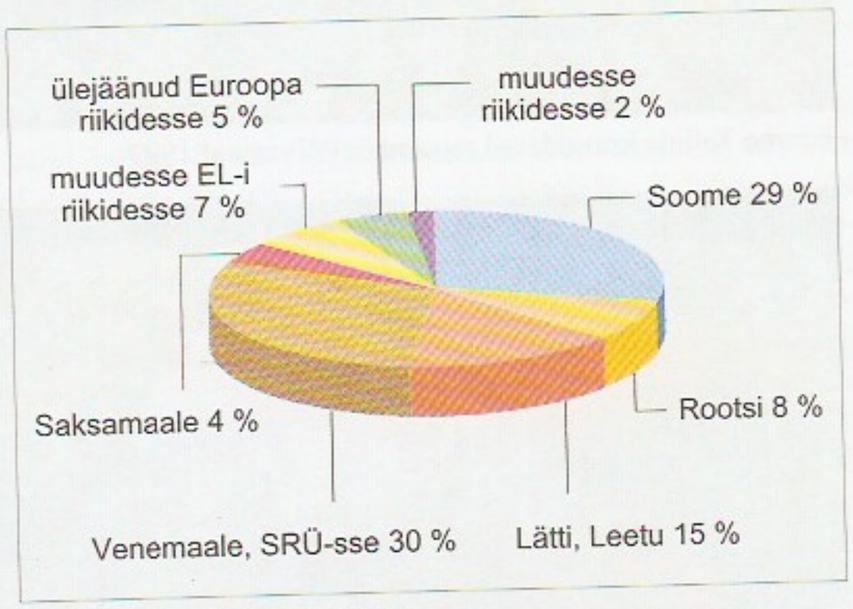

Eesti elanike välisreisid 2000

võtted). A-st 1991 korraldab liit Tallinnas iga-aastast rahvusv. turismimessi „Tourest". Messil kuulutatakse välja aasta parim turismiobjekt ja turismiedendaja. Eesti Turismifirmade Liit on mitme rahvusv. reisifirmade ühenduse liige.

Hotelle, restorane ja baare ühendab Eesti Hotellide ja Restoranide Liit (asut. 1992, a-st 1993 Rahvusv. Hotellide ja Restoranide Assotsiatsiooni liige). 1. IV 2002 oli liidul 53 liiget.

Eestit külastanud välismaalased kodakondsuse järgi 1995–2001

Riik	1995	1998	2001
Soome	1 523 028	1 813 380	1 809 617
Läti	200 000	325 000	450 246
Venemaa	107 000	232 000	281 083
Rootsi	55 106	108 790	109 756
Leedu	46 400	82 593	112 981
USA	22 447	67 442	98 672
Saksamaa	30 445	45 071	70 491
Suurbritannia	10 431	33 263	57 050
Norra	7 063	17 692	27 940
Itaalia	7 300	14 997	18 537
Taani	8 848	18 476	16 190
Prantsusmaa	5 000	9 663	12 157
Jaapan	1 600	5 944	9 595
muud riigid	86 258	134 508	156 008
väliskülastajaid kokku	2 110 926	2 908 819	3 230 323
sh. ööbimisega külastajaid	530 000	825 000	1 320 000
sh. kruiisireisijaid	35 500	92 531	131 537

Timmo Tallide korraldatud ratsamatk Põlvamaal 1999

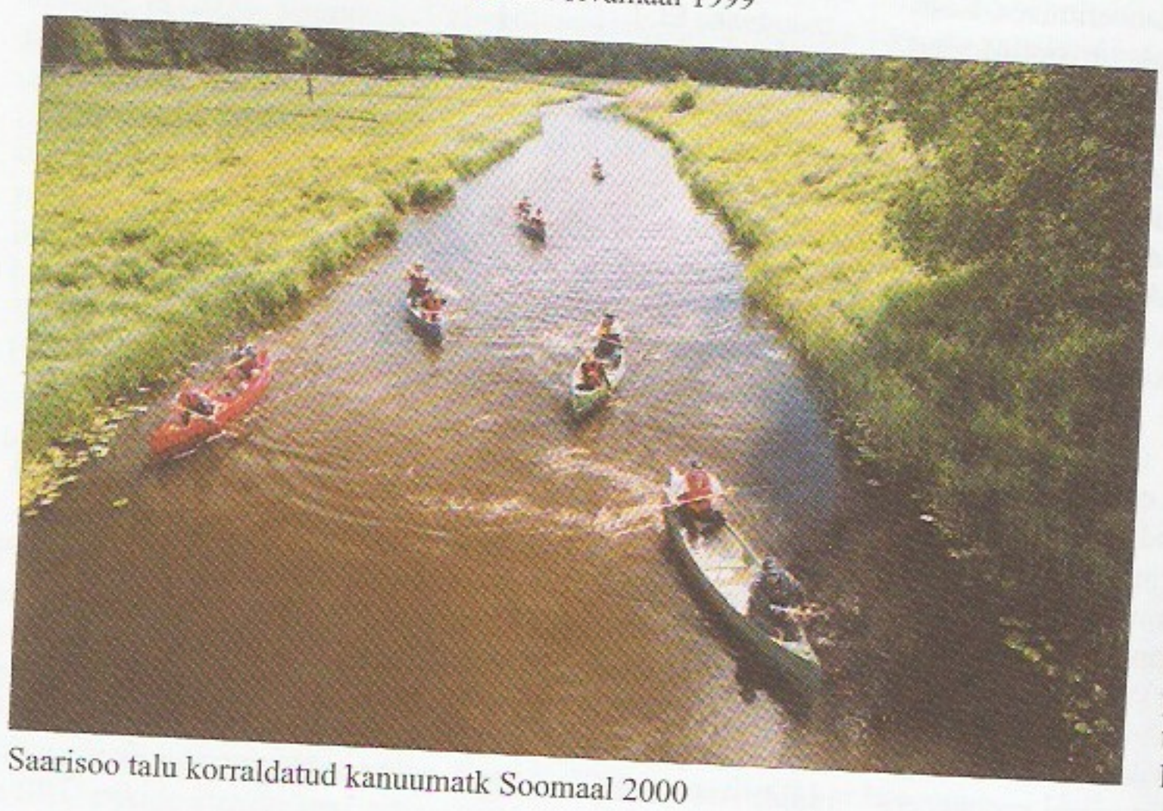

Saarisoo talu korraldatud kanuumatk Soomaal 2000

Mittetulundusühing Eesti Maaturism (asut. 2000) koondas 1. IV 2002. a. 240 maamajutusettevõtet ja maaturismiga kaudselt seotud org-i. Ühingu eesmärk on toetada turismiteenuste pakkumist maal kui üht alternatiivset majandustegevusharu.

Piirkondlikke giidide ühinguid ühendab Eesti Giidide Liit (asut. 1994), kes tegeleb ka giidide koolitusega.

Erihuvidel põhinevat turismi arendab väikesadamaid ja merendusorg-e ühendav Eesti Mereturismi Assotsiatsioon (asut. 1990, 1. IV 2002. a. 16 liiget; arendab ja tutvustab jahi- ja väikesadamaid).

Eelkõige sportlikku matkamist edendab Eesti Matkaliit (asut. 1989, 1. IV 2002 ühendas 11 matkaklubi). A-st 1993 kuulub liit Euroopa Rändurite Assotsiatsiooni.

Ekstreemseid ja sportlikke harrastusi pakkuvaid ettevõtjaid ühendab Eesti Seiklusturismi Assotsiatsioon (asut. 2000).

Eesti Ökoturismi Ühendus (EÖÜ, asut. 1996) edendab looduslikke piiranguid arvestavat ning kultuuripärandi säilimist ja kohalike elanike heaolu toetavat vastutustundlikku reisimist. EÖÜ on koostanud turismiettevõtjatele sellealaseid juhiseid, korraldanud konverentse ja osalenud ökoturismiga seotud arengukavade koostamisel. A-st 2000 koordineerib ühendus EHE märgi („Ehtne ja huvitav Eesti") andmist. EHE-t võivad taotleda turismiettevõtjad oma ökoturismi põhimõtetele vastavatele teenusepakettidele. 1. IV 2002 oli ühendusel 74 üksik- ja 5 juriidilisest isikust liiget. EÖÜ kuulub Rahvusv. Ökoturismi Ühendusse.

tides ja mõisades tuli talupoegi lugema õpetada. Koolid tegutsesid ka väiksemates linnades: Pärnus ja Narvas olid triviaalkoolid, Kuressaares töötas kahe õpetajaga ning Haapsalus, Valgas, Viljandis, Rakveres ja Paides ühe õpetajaga kool. Et neis õppis üsna palju eesti lapsi, pidid koolmeistrid õpetama usuõpetust ka maarahva keeles. Tartus asutati 1630 riigi kulul kolme õpetajaga elementaarkool ehk klassikakool (*schola classica*), hiljem korraldati see ümber ülikooli alluvuses olevaks triviaalkooliks. 1680 asutati Tartus riiklik triviaalkool, mis hiljem ühendati linnakooliga.

Rahvakoolide rajamine

Eesti rahvakoolide rajamisele pani aluse Bengt Gottfried Forselius, kes parandas eesti kirjakeelt, andis 1684 välja aabitsa ja valmistas 1684—88 riigi toel avatud Tartu 2-aastases seminaris ette esimese põlvkonna eesti koolmeistreid. 1686 (seda aastat loetakse eesti rahvakooli alguseks) lõpetasid seminari esimesed kösterkoolmeistrid, tegevust alustas 11 köstrikooli (Kambjas, Kolga-Jaanis, Laiusel, Nõos, Otepääl, Pilistveres, Puhjas, Põltsamaal, Rõngus, Sangastes ja Tartus). 1688. a. kevadtalvel tegutses maal juba 45 kooli, õpetust oli saanud ligi 1100 last. 1687 kohustas riigivõim Liivi-, 1689 Eesti- ja 1695 Saaremaa rüütelkonda asutama igasse kihelkonda vähemalt üht köstrikooli. Nõuti katekismuse, kirikulaulu ja lugemise õpetamist, seega oli õpetus samasugune kui kihelkonnakeskusest kaugemal asuvates küla- ja mõisakoolides. Koolide kaudu pandi alus koduõpetusele, kiiresti mitmekordistus lugeda oskajate arv, tekkis vajadus parema koolikirjanduse järele. Koolidele määratud raamatute kõrgaeg oli 1693—94. Riias ilmus „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat". M. Lutheri väike ehk nn. laste katekismus kandis lõunaeesti murdes tiitlit „Önsa Lutri Katekismus/Ehk Laste öppetus", põhjaeesti murdes „Önsa Luterusse Laste Öppetus". 1693 ilmus 3 trükki lastele mõeldud lauluraamatust „Ehsti-Ma Laulo-Ramat/Tallo-Rahwa Kohli- nink Kirko-Lapsede tarbix". Kõik 17. saj. kasutusel olnud kooliraamatud pakkusid lastele ainult kiriklikku lugemismaterjali.

Vanim säilinud eestikeelne aabits (1694)

Põhjasõja-järgsed aastad

Põhjasõda, nälg ja katk halvasid kooliõpetuse, eriti Põhja-Eestis. Lugemisoskus püsis põhil. kodu- ja leeriõpetuse varal. 1726 oskas lugeda u. 10 % talupoegi. Pärast Vene võimu alla minekut jäi püsima Rootsi-aegne kiriku- ja koolikorraldus. 1720.—30. a-il hakati köstrikoole taastama ja kihelkonnakeskustesse uusi koole asutama. Tsaarivõim ei sekkunud koolikü simustesse, küll aga põhjustas Eesti ala kaheks kubermanguks jagunemine kooliolude erinevuse.

18. saj. II veerandil virgutas vennastekoguduse rahvalähedane tegevus talurahva huvi usu- ning sellega seoses ka haridusküsimuste vastu. Ettevõtlikumad talupojad hakkasid rajama külakoole. Saksamaal Halles hariduse saanud pietismimeelsed vaimulikud tõid Eestisse August Hermann Francke pedagoogilised ideed. Esikohale seati üldise hariduse põhimõte ning eluks vajamine-

vate teadmiste andmine. 1717—40 töötas Järvamaal Albus kohaliku mõisniku asutatud orbudekool. 1730. a-il rajati Jan Ámos Komenský põhimõtete alusel tegutsevaid vennaskonna koole. 1736. a-st on teateid selle kohta, et Räpina, Võnnu ja Rõuge kihelkonnakoolidesse on palgatud ametisse kutselised koolmeistrid; nii hakkasid köstri ja kooliõpetaja amet eristuma. Lugemisoskuse paranemisele aitas kaasa hernhuutlik kirjandus, nt. raamatud „Wiis head jutto ühhe Õppetaja ja usklikko Talupoja wahhel" ja „Jummala Nou Innimesse igawwessest önnistussest". Viimase 1743 ilmunud kolmandale trükile oli juurde köidetud ükskordühega lisaleht, see näitab rehkendamise algtõdede jõudmist taluperedesse.

Rahvakooli reformimise katsed

Rahvakool jõudis uuele arengutasemele 18. saj. viimasel kolmandikul. Küla- ja mõisakoole hakati asutama kavakindlamalt ning kooliõpetuse osatähtsus suurenes. Keskvõimu hariduspoliitika tulemusena korraldati Liivimaal rahvakoolid ümber, 1765 andis kindralkuberner George Browne välja koolipatendi. Selle järgi võisid vanemad, kes oskasid lugeda ja tundsid katekismust, oma lapsi kodus õpetada. Kui õppimisvõimalused puudusid, pidid viie adramaa suurused ja suuremad mõisad asutama kooli. Talupoegadest koolmeistrid soovitati vabastada talvel mõisakohustustest. Igalt kihelkonnalt nõuti kihelkonnakooli asutamist. 1774 väljaantud täiendava juhendi kohaselt ei tohtinud õpilasi koolist vabastada enne, kui nad oskasid lugeda ja tundsid viit katekismuse peatükki. 1784 kehtestati kindel õpetussüsteem Saaremaal, 1787 jõustus uus, täiendav Browne'i koolipatent Põhja-Eestis. Maarahva kooliõpetus püsis eripalgelisena 18. saj. lõpuni, paremini korraldatud koolivõrgu poolest jõudsid teistest ette Tartu- ja Võrumaa. 1788 oli Tartumaal 120, Võrumaal 60, Pärnumaal 30 ning Viljandimaal 60 küla- ja mõisakooli, kihelkonnakoole oli u. 40. Kokku küündis rahvakoolide arv 300 lähedale. Põhja-Eestis oli koole vähem: Virumaal 76, Järvamaal 74, Harjumaal 54 ja Läänemaal (koos Hiiumaaga) 19 kooli. Koos 19 kihelkonnakooliga oli Põhja-Eestis koole 242. Kokku oli Eesti alal 460 000 talupoja kohta ligi 600 kooli. 18. saj. viimasel aastakümnel hakkasid mõned aadlimehed Saksamaa eeskujule tuginedes rajama uut tüüpi suuremaid kogukonnakoole (*Gebietsschulen*), kus hakkasid õppima nende mõisapiirkonna lapsed. Kihelkonnakool muutus mitmel pool kirjutuskooliks. Eesti keeles võeti nende kahe talurahvale mõeldud koolitüübi kohta kasutusele uus nimetus — rahvakool (rahwa-kol). Koolmeistri õigused ja kohustused piiritleti 1786—87. 18. saj. lõpul oskas lugeda Tartu- ja Võru-

Talupoegade lugemisoskus kihelkonniti 18. saj. lõpus

Kihelkond	Aasta	Talupoegade arv	Oskas lugeda
Kodavere	1775	5 069	1733
Kursi	1775	2 168	983
Äksi	1775	3 284	1468
Rõngu	1775	5 000	1306
Puhja	1775	3 014	1578
Kambja	1776	6 819	4095
Rõuge	1776	11 880	5960
Räpina	1777	4 954	2133
Suure-Jaani	1777	6 121	3170
Urvaste	1777	9 157	5560
Tori	1786	2 563	970
Pärnu-Jaagupi	1786	4 709	1804
Saarde	1786	2 607	1020
Vändra	1786	3 237	1694
Audru	1786	1 886	1207
Tarvastu	1786	6 640	4779

Tarvastu kooliõpetajaid (1860)

maal 2/3 talupoegi, koolicalisi veelgi [illegible] liku lugemisvara tõi kooli ja koju [illegible] „Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-[illegible] Selle lugemispalad pakkusid teadmisi [illegible] loodusnähtustest, tervishoiust ja [illegible] metoodikale juhtis koolmeistrite ja [illegible] Otto Wilhelm Masingu „ABD ehk [illegible] tele" (1795). Linlaste õppimisvõimalused [illegible] Venemaa koolimääruse väljaandmise [illegible] alusel kehtestati kogu riigis kahe[illegible] Tallinnas, Pärnus, Kuressaares ja [illegible] silised (viimane klass jagunes kahe[illegible] väiksemates linnades 2-klassilised [illegible] töö toimus saksa keeles, Tallinnas [illegible] ülemrahvakool. Koolides ei nõutud [illegible] käisid ka andekad vaesemate vanemate [illegible]

Rahvaharidus kahe koolireformi vahel (1803—86)

1803 jaotati Venemaa kuueks õppe[illegible] ühtne koolisüsteem: kihelkonna- [illegible] kool, gümnaasium ja ülikool. 180[illegible] sellest sai õpperingkonna (Eesti-, Liivi- [illegible] Pärast 1816. a. Eesti- ja 1819. a. Liivi[illegible] väljaandmist rahvakoolide võrk [illegible] koolid muudeti uut tüüpi koolideks [illegible] lideks. Esimene teise astme rahvakool [illegible] 1834 oli neid juba 15 (Laiusel, Tormaal, [illegible] maa-ala kuulus kahte kubermangu, [illegible] seadused Põhja-Eestis (Eestimaa kub-s) [illegible] (Liivimaa kub-s) erinevad. Eestimaal [illegible] nalt, et iga 1000 hinge kohta tuleb [illegible] rahvakoolide asutamist seadus seal [illegible] Põhja-Eestis ainult 4 luteri usu kihelkonda [illegible] tuli asutada kool iga 500 meeshinge [illegible] kihelkonda 2000 meeshinge kohta. Põhjus [illegible] ja külakoolide vähesust korvata parema [illegible] lidega ning rändõpetajate tööga.

1840. a-il mõjutas kooliolusid uuendama asutama õigeusu kihelkonna- ja ühis[illegible] Eesti jäid kooliõpetuse poolest ka [illegible] nevale tasemele. 1856. a. oli 269 [illegible] kohta 191 külakooli, Lõuna-Eestis [illegible] inimest ja töötas 487 külakooli. 1859. [illegible] Saaremaal juurde tulnud 51 õigeusu [illegible] kooli. Põhja-Eestis oli nende koolide [illegible]

1852. a.			1885. a.		
Eestis kokku	Liivimaa kub. Eesti osas	Eestimaa kub-s	Eestis kokku	Liivimaa kub. Eesti osas	Eestimaa kub-s
43	39	4	73	62	11
44	44	–	92	72	20
87	83	4	165	134	31
784	611	173	1224	699	525
146	146	–	223	202	21
930	757	173	1447	901	546
5	–	5	–	–	–
81	–	81	–	–	–
913	650	263	1297	761	536
190	190	–	315	274	41
1103	840	263	1612	1035	577

ruumist ja rehealusest. Uute koolitubade ehitamiseni jõuti kihelkondades eri aegadel, Lõuna-Eestis 1840., Põhja-Eestis 1850. a-il. Valgust andsid küünlad, hiljem õlilambid. Peergude kasutamine keelati Lõuna-Eestis 1819. Rahvakoolide jaoks avaldati Lõuna-Eestis 1852—61 ja Põhja-Eestis 1854 õpikusari „Koliramat". Tartus Johann Georg Schwartzi toimetatud 8-osaline õpikusari (millest 4 kirjutas ise) laiendas tunduvalt õpilaste teadmisi. Külakoolidesse jõudis ka loodusteaduse, maateaduse ja tervishoiu õpetamine. Carl Körberi toimetatud 4-osaline „Koli-ramat" sisaldas aabitsa, katekismuse, Uue ja Vana Testamendi lood, piiblisalmid ning aritmeetika algkursuse.

Õpikusari „Koli-ramat" (1852—61)

Üldise koolikohustuse kehtestamine (sunduskool) algas 1860. a-tel pärast vallakogukonna seaduse väljaandmist (1866). Koolielu küsimusi ei otsustanud enam mõis, vaid vallavolikogu. Koolis pidid lapsed käima 10.—13. eluaastani. Alguses kestis õppimine ükskaks, hiljem kolm talve.

1860. a-tel algas ülemaaline rahvuslik suurüritus: hakati korraldama eesti õppekeelega kõrgemat tüüpi rahvakooli — Eesti Aleksandrikooli — asutamist. See küll ei õnnestunud, kuid tõstis eestlaste haridusteadlikkust.

1870. a-te keskel hakkas Põhja- ja Lõuna-Eesti õppetöö korraldus ühtlustuma. 1874., 1875. ja 1878. a. kooliseadustega kehtestati kogu Eesti alal rahvakoolide ühtne õppekava. Usuõpetuse, emakeele, rehkendamise ja laulmise kõrval muutus kohustuslikuks õppeaineks maateadus, soovitavaks peeti ajalugu ja vene keelt ning poistele võimlemist ja tütarlastele käsitööd.

1874. a. kooliseadus nõudis, et koolis oleksid jalaga tahvel, suur arvelaud, koolmeistri kateeder, gloobus, Euroopa, Balti kubermangude ja Palestiina seinakaart, üks mänguriist (klaver või harmoonium), pikk joonlaud, õppevahendite kapp ning tindipottidega koolilauad. Koolmeistrile soovitati „kooli kroonika ehk aearaamatu" pidamist.

1872. a-st pidid koolmeistrid kogu Eesti- ja Liivimaa jaoks ettenähtud eeskirjade alusel sooritama kutseeksami. Külakoolmeistril tuli õiendada eksam ka metoodikas, kihelkonnakoolmeistrilt nõuti ka pedagoogika teooria algkursuse tundmist. 1873 ilmusid Woldemar Adolf Hanseni „Kooli-teadus" ja Wilhelm Normanni „Õppetus koli-piddamisest". Ilmusid ka uued õpikud: C. R. Jakobsoni „Uus Aabitsaraamat" (1867), „Kooli Lugemise raamat" I—III (1867—76)

ja „Kooli atlas" (1873). Ajakohast õpetusteooriat rakendasid või tutvustasid ka Gustav Blumberg, Rudolf Gottfried Kallas, F. R. Kreutzwald, Juhan Kurrik, Juhan Kunder, Carl Eduard Malm, Carl Heinrich Niggol ja Karl Jakob Tülk.

Kogu Eesti 731 700 talupoja kohta tuli 1881. a. 70 kihelkonna- ja 1221 luteri usu kooli, 92 õigeusu kihelkonna- ja 223 abikooli. Siinsest talurahvast ei osanud lugeda veidi üle nelja protsendi (üle 14-aastastest). Kirjutada oskas Põhja-Eestis 34 ja Lõuna-Eestis 41 % talurahvast.

19. saj. II poolel suurenes keskhariduse osatähtsus. 1865 muudeti Kuressaare ja Pärnu kõrgem kreiskool gümnaasiumiks. 1872 avati Tallinnas venekeelne Aleksandri Gümn. ja 1881 samasugune kool Narvas. Rüütelkond avas Viljandis 1875 saksakeelse Liivimaa Maagümn-i. 1880 avati Tartu Reaalkool ja 1881 Tallinna Peetri Reaalkool. Avati ka erakoole, nt. Võrus (tegutses 1831—86) ja Viljandis (1844—75). Eragümnaasiumi õigused sai Tartus 1875 asutatud poeglastekool. 1884 avas Hugo Treffner Tartus 3-klassilise II järgu poeglastekooli. Esimene maakeskkool oli 1855 Põltsamaal avatud erakool, mis a-st 1870 andis gümnaasiumiharidust. Kõrgemad tütarlaste linnakoolid asutati Tallinnas (1851), Pärnus (1852), Tartus (1853) ja Kuressaares (1858).

Kool venestuspoliitika mõju all

1880. a-te II poolel algas eesti kooli ajaloos venestamise ajajärk, kehtestati Venemaa kooliseadused. Ümberkorraldused algasid 1885 keisri ukaasiga, mille järgi koolid allutati Rahvahariduse Min-le. Külakool hakkas ametlikus keelepruugis kandma vallakooli nime. Uue määruse alusel lubati vallakoolis emakeeles õpetada ainult kahel esimesel õppeaastal. Palju õpetajaid vallandati vene keele nõrga valdamise pärast. 1891 pikendati õppeaastat, see kestis 15. okt-st 15. apr-ni. Vallakoolis pidid käima kõik 10—13-aastased lapsed kolm talve.

1887. a. hakati asutama uut tüüpi maa-algkoole — ministeeriumikoole (kolmeaastase kursusega 1-klassiline või viieaastase kursusega 2-klassiline). Tsaariaja lõpul töötas Eestis 90 säärast kooli. Kihelkonnakool kui teise astme rahvakool kaotas pärast ministeeriumikoolide loomist oma juhtiva asendi maaharitlaste ettevalmistamisel (1887 oli Eestis 77 luteri usu kihelkonnakooli, 1911. a. 56). Ministeeriumikooli pidas üleval vald, õpetaja palga maksis riik (Haridusmin.). Kui vallakool muudeti ministeeriumikooliks, võidi anda koolimaja ehitamiseks ning inventari muretsemiseks riiklikku toetust. Maale kerkis uusi ajakohaseid koolimaju.

Poiste kehalise kasvatuse tund Saaremaal Pilguse koolimaja

Koolidesse jõudsid venekeelsed õpikud. Eestikeelseist jäid käibele katekismus, piiblilood, laulik, C. R. Jakobsoni „Kooli Lugemise raamat" ja Hans Eineri „Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele". 1905 võeti kasutusele Mihkel Kampmanni „Kooli lugemisraamat", 1907 ka II osa.

1906. a. kevadel anti luba emakeelsete erakoolide asutamiseks ja ülalpidamiseks. Tartus muudeti Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlastekool 1913. a. keskkooliks. Selle eeskujul avati Pärnu Eesti Kooliseltsi II järgu erakool, Otepää Eesti Haridusseltsi II järgu erakool (1907), Viljandi Eesti Haridusseltsi II järgu tütarlaste

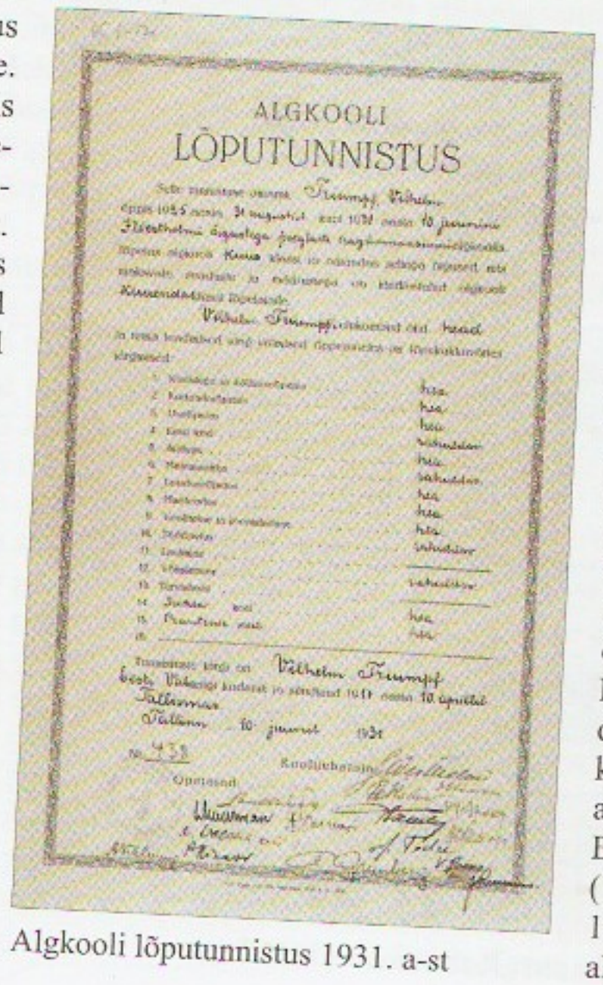

ALGKOOLI
LÕPUTUNNISTUS

Algkooli lõputunnistus 1931. a-st

nuse Haridusse
asulates (K
Narvas ja Ta
Tallinna esi
Elfriede Lende
1907 avas Jak
poeglastekooli,
gümn-i õigused
kroonu poeg
19. saj. lõpul
tütarlastekooli
Gümn. (1895)
Tütarlaste Gümn.
dati keskhari
täieliku kursu
Eesti Vaba
Algkool. P
pikendas As
(9. IX 1919)
kolmelt aast
dustasid esi
klass kõrge
kuju oman
„Avalike alg
võtmist 1920
16. eluaasta
eluaastani)
moodustas
kooli esimese
nimetati kõik
na-, ministeer
koolid ning k
lid 6-kl. alg
tama ühtse
õppeained o
loodusõpetus,
danikuõpetus,
käsitöö, võ
a-st vabata
Esialgu õpet
(1937. a-st)
1923. a. sü
algkooli lõpe

Üldhariduskoolid 1922–39

Õppeaasta	Algkoolid			Keskkoolid		
	koole	õppijaid	õpetajaid	koole	õppijaid	õpetajaid
1922/23	1436	121 888	3846	85	17 294	1638
1928/29	1300	92 839	4061	86	16 341	1493
1934/35	1246	108 841	3956	118	13 140	1911
1938/39	1217	106 944	3843	137	16 008	2227

Tartus, Pärnus ja Narvas tegutsesid ka õhtukeskkoolid.

1934 algas keskkoolide reformimine. Gümnaasiumile lisandus 12. klass. Juurde tuli uus koolitüüp — viieklassiline keskkool ehk progümn., mis tugines algkooli 4. klassile. Keskhariduse teise astme moodustas kolmeklassiline

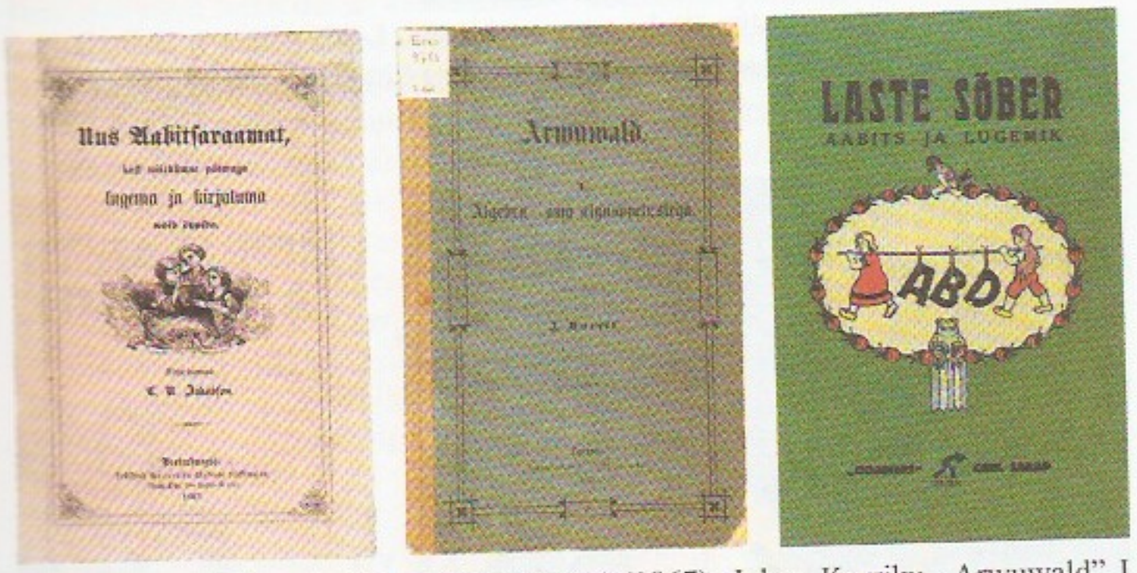

Carl Robert Jakobsoni „Uus aabitsaraamat" (1867), Juhan Kurriku „Arwuwald" I (1879), Johannes Kuulbergi „Laste sõber: aabits ja lugemik" (1923)

Mihkel Kampmanni „Eesti lugemik" (1924), Nikolai Kanni „Saksa keele õpperaamat" (1924), Voldemar Tammani ja Juhan Aaviku „Kooli laulmisraamat" II (1926)

Juhan Langi, August Parise, Vassili Peedi ja Gustav Reiali „Väike looduse sõber" I (1929), Johannes Käisi „Esimesed vaod. Aabits" (1940), lugemik „Elav sõna" II (1935)

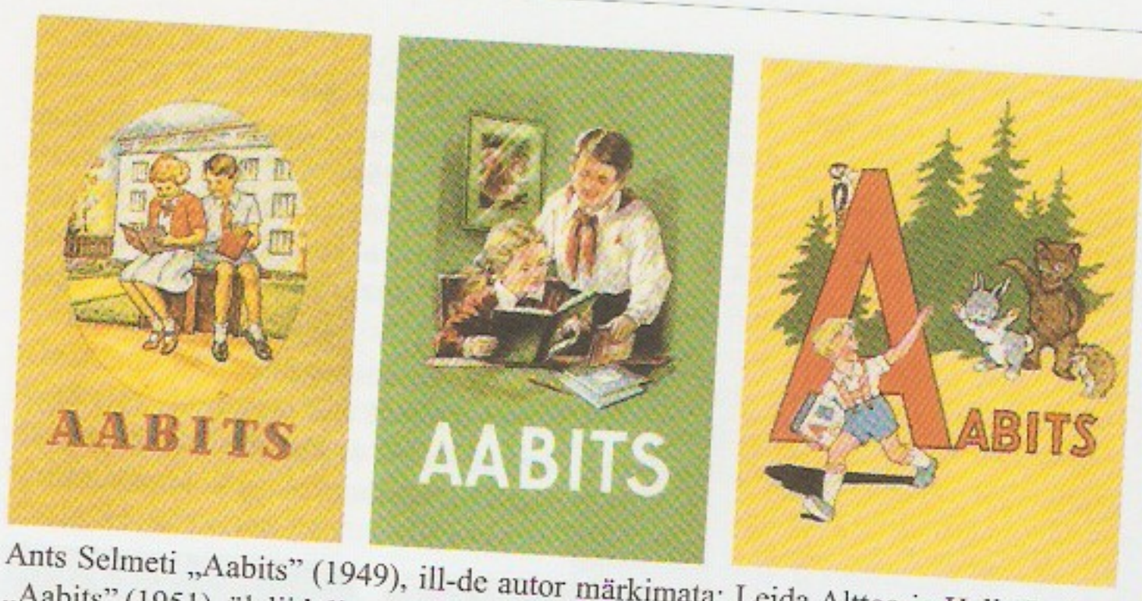

Ants Selmeti „Aabits" (1949), ill-de autor märkimata; Leida Alttoa ja Helle Raigna „Aabits" (1951), üleliidulised aabitsa tüüpill-d; Leida Alttoa ja Helle Raigna „Aabits" (1958), ill. Silvi Väljal

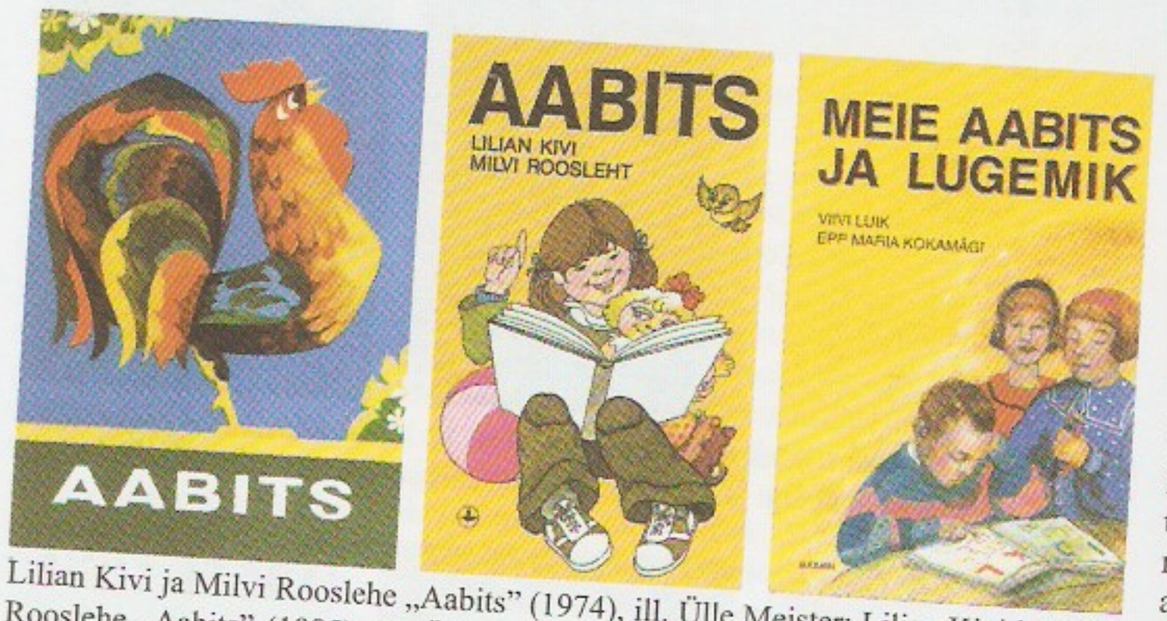

Lilian Kivi ja Milvi Rooslehe „Aabits" (1974), ill. Ülle Meister; Lilian Kivi ja Milvi Rooslehe „Aabits" (1985), ill. Ülle Meister; Viivi Luige „Meie aabits ja lugemik" (1992), ill. Epp Maria Kokamägi

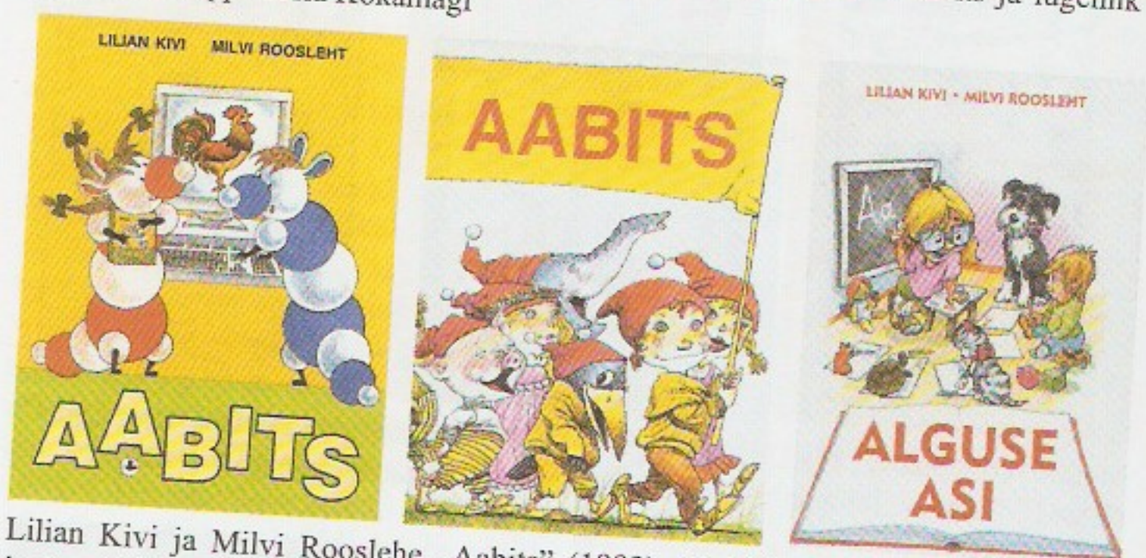

Lilian Kivi ja Milvi Rooslehe „Aabits" (1993), ill. Kaie Lilleorg; Leelo Tungla ja Ene Hiiepuu „Aabits" (1997), ill. Edgar Valter; Lilian Kivi ja Milvi Rooslehe „Alguse asi" (2000), ill. Raivo Tihanov

gümnaasium, kuhu võeti ainult keskkooli lõpetanuid. Seniselt kahejärguliselt üldhariduselt kolmejärgulisele süsteemile siirdumine lõhkus ühtluskooli põhimõtet. Neilt, kes soovisid edasi õppida gümnaasiumis, oli ära võetud kaks tasuta õppeaastat (õppemaksu kehtestatud piirmäär avalikes keskkoolides oli 40—70 kr. aastas), raskem oli edasi õppida maalastel. Tugeva vastuseisu tulemusena võttis valitsus 1937 vastu keskkoolide seaduse muutmise seaduse.

1937 sai eluõiguse täiustatud kolmeastmeline koolisüsteem: algkool, keskkool ja gümnaasium, mis andsid kokku 12-klassilise hariduse (4+5+3 või 6+3+3 õppeaastat). 1934 asutatud keskkoolid jätkasid tööd osalt reaalkoolide, osalt progümnaasiumidena. Et reaalkoolis õppida soovijaid oli palju, kujundati osa progümnaasiume edaspidi reaalkoolideks. 1939. a. sügisel oli Eestis 46 progümnaasiumi (8260 õpilast), 37 reaalkooli (4898 õpilast) ja 45 gümnaasiumi (3515 õpilast). 1919—39 gümnaasiumi lõpetamist
kasid pooled
Eesti NSV aeg 1940–44
kehtestati
Haridust juhiti
seaduste järgi
haridusseadus
kohustuslik
tus ning
tasuta
kehtis
Erakoolid
Uus
naasiumist
jagunes 6-
keskkooliks
kui esimene
lugu, geo
aegsed
moodustati
1941 avati
eesti laste
klasse.
Saksa
EV-aegse
tis Eesti
raat. Eesti
a-st mitmel
koole,
1944–91
tast 7-kl.
rutati see
plaanitud
aluseks sai
ja Nõuk.
jäeti välja
autorite
vene keeles
41 ja 1950.
jate hulgas
õppekava.
keele) õpetamine
ainena
tis pakutav
Euroopa
dusest.
A-st 1956
pol. kasvatus
töökasvatus
iseseisvumisega
Loodi
ühendas
dusega. 1956–
õpetus (I.—9.
kodades ja
ning
põllum-praktikum
kehtestati
1956 asutati
ja pikapäevarühm-
koolid.

Päevaste üldhariduskoolide arv 1940–80

	1940	1950	1960	1970	1980
Algkoolid	1103	542	552	242	72
Mittetäielikud keskkoolid	110	543	416	339	238
Keskkoolid	40	80	149	144	186
Erikoolid	–	5	8	28	43
Kokku	1253	1170	1125	753	539

kaugõppekoolides. Selline õppetöö toimus lihtsustatud õppekava järgi, mille jaoks kirjastati eraldi õpikuid, tavakoolist rohkem kasutati hindamisel arvestust. Sel viisil omandatud keskharidus oli nõrgem kui päevases koolis omandatud, aga hinnetes see ei kajastunud.

1984. a. koolireform muutis hariduse struktuuri, algkooli moodustasid 1.—4. klass, põhikooli 5.—9. klass ning keskkooli 10.—11. klass. Klassi õpilaste suurim lubatud arv vähendati 1.—9. klassis seniselt 35-lt 30-le ning 10. ja 11. klassis 25-le. 1986. a. haridusseadus püüdis tõsta hariduse kvaliteeti. Samal aastal mindi 11-klassiliselt koolilt 12-klassilisele.

Eesti Vabariigi aeg aastast 1991

EV põhiseaduse § 38 tagab igaühele õiguse haridusele. 1992 hakkas kehtima haridusseadus, mis kehtestas koolikorralduse põhimõttelised muudatused. 1993 kehtestati põhikooli- ja gümnaasiumiseadus. Erakoolide tegutsemise korra sätestab erakooliseadus (1998). Esimesed erakoolid asutati 1990. a-te alguses, 2000/2001. õ.-a. tegutses 32 erakooli. Alates 1. IX 2002 toimub õppetöö 2001. a. kinnitatud põhikooli ja gümnaasiumi riikliku õppekava järgi. Riikliku õppekava lähtealus on põhimõte, et Eesti kool seisab eesti rahvuse ja kultuuri säilimise ning arengu eest. Ühtlasi toetatakse Eestis elavate rah-

Hariduse omandanute arv (tuh.)

Õppeaasta jooksul	1980	1985	1990	1995	2000
Põhiharidus	19 137	20 799	18 839	16 879	17 335
päevaõppes	18 285	20 327	18 474	16 343	16 851
õhtu- või kaugõppes	852	472	365	472	484
kutseõppes	–	–	–	64	–
Kesküldharidus	17 499	16 358	14 748	12 139	13 635
päevaõppes	9 840	9 357	9 277	8 787	9 807
õhtu- ja kaugõppes	5 163	3 733	1 073	1 139	1 256
kutseõppes	2 496	3 268	4 398	2 213	2 572
Keskeriharidus	5 839	5 415	4 747	2 293	2 258
koos kesküldharidusega	–	–	–	389	563

Päevaste üldhariduskoolide arv 1990–2000

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Algkoolid	127	196	191	182	177	169	153
Põhikoolid	247	269	270	268	268	256	247
Keskkoolid ja gümnaasiumid	224	228	229	232	231	236	237
Muud tüüpi õppeasutused, kus on üldharidusklasse	1	1	1	1	1	1	2
Kokku	599	694	691	683	677	662	639
neist erakoolid	–	23	23	27	28	26	32

Päevaõppe õpilaste arv (tuh.)

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Õpilasi							
põhikooli alumisel astmel	127,4	125,6	126,8	127,8	126,7	123,4	117,3
I klassis	22	22,8	22	21,2	18,9	17,6	15,2
põhikooli ülemisel astmel	64,9	57	56,5	56,7	58,7	60,1	62
gümnaasiumis	26,5	31,8	32,4	33	32,7	32,4	33
Kokku	218,8	214,6	215,7	217,5	217,6	215,8	212,2
erakoolides	–	2,2	2,5	2,7	2,6	2,6	3,6
erivajadustega laste koolides ja klassides	6,1	5,3	5,4	5,4	5,6	5,7	5,8
Lõpetanuid							
põhikooli lõputunnistusega	18,5	16,3	17,4	17	15,3	17	16,9
keskkooli lõputunnistusega	9,3	8,8	9,4	9,6	9,2	10,1	9,8

Tallinna 46. Keskkool, praegu Pelgulinna Gümn. (ehit. 1960–63, arh-d U. Ivask ja H. Rüütlane)

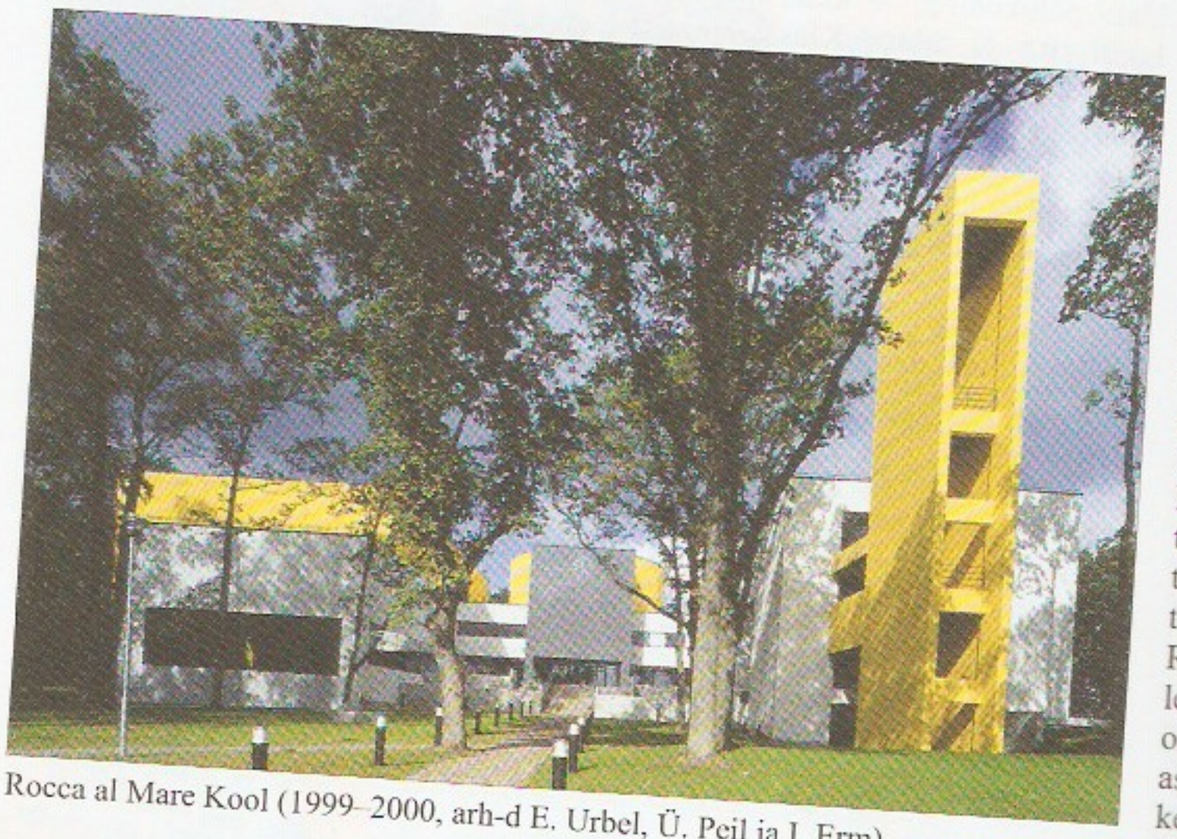

Rocca al Mare Kool (1999–2000, arh-d E. Urbel, Ü. Peil ja I. Erm)

vusvähemuste kultuurilist identiteeti ning arvestatakse Eesti integreerumist Euroopasse.

Taseme järgi jaguneb üldharidus järgmiselt: alusharidus, põhiharidus (hariduse I tase) ja keskharidus (II tase). Üldhariduskoolid on lasteaed-algkool, algkool, põhikool ja gümnaasium. Gümnaasium võib olla omaette asutus või moodustada koos põhikooliga ühe asutuse. Põhikoolis on 1.–9. klass. Eesti põhi- ja keskhariduse riiklik õppekava jaotab põhihariduse kolmeks astmeks: 1.–3., 4.–6. ja 7.–9. klass. Kohustuslikud õppeteemad on riiklikus õppekavas esitatud astmete järgi: I aste 1.–3. klass, II aste 4.–6. klass, III aste 7.–9. klass ja IV aste 10.–12. klass (gümnaasium). Põhikool ja gümnaasium on ühtluskool, milles iga järgmine õppeaasta tugineb vahetult eelmisele ning võimaldab tõrgeteta ülemineku ühest koolist teise.

Koolis toimub õppetegevus päevases õppevormis. Õhtune ja kaugõpe on lubatud koolikohustusliku vanuse ületanud isikutele. Põhikooli ja gümnaasiumi saab lõpetada ka eksternina. Kooli direktor võib moodustada koolieelikute ettevalmistusrühmi, parandusõpperühmi (õpiraskustega õpilastele väljaspool õppetunde õpiabi osutamiseks), pika-

Õpetajate arv 1990 ja 1995–2000

	1990	1995	1996	1997
Põhikohaga õpetajaid	15 957	14 852	15 276	15 342
naisõpetajate osatähtsus (%)	87,1	87,6	87,5	85,9
kõrgharidusega õpetajate osatähtsus (%)	74,1	76,3	77,3	77,3
Kohakaaslusega õpetajaid	960	1 353	1 352	1 210
Kokku	16 917	16 205	16 628	16 552

tahtlik. Õpitulemusi hinnatakse üldhariduskoolis hinnetega „1" ehk „nõrk" kuni „5" ehk „väga hea". Põhikooli lõpus sooritavad õpilased ühtsete materjalide alusel koostatud lõpueksamid, mida hinnatakse koolis. Gümnaasiumi lõpus sooritavad õpilased riigieksamid, mida korraldab Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus.

Koolidel on õppenõukogu, kelle ülesandeks on kooli õppe- ja kasvatustegevuse juhtimine. Õppenõukogu otsused on kõigile kooli töötajatele ja õpilastele kohustuslikud. Kooli järelevalveorgan on hoolekogu, kelle ülesanne on kooli õppe- ja kasvatustegevuse jälgimine. Ta aitab ka luua kooli tööks paremaid eeldusi.

1994 käivitus Avatud Eesti Fondi toetusel lasteaedadele ja algkoolile mõeldud koolitusprogramm „Hea algus".

1997 korraldati u. 100 nn. pilootkoolis

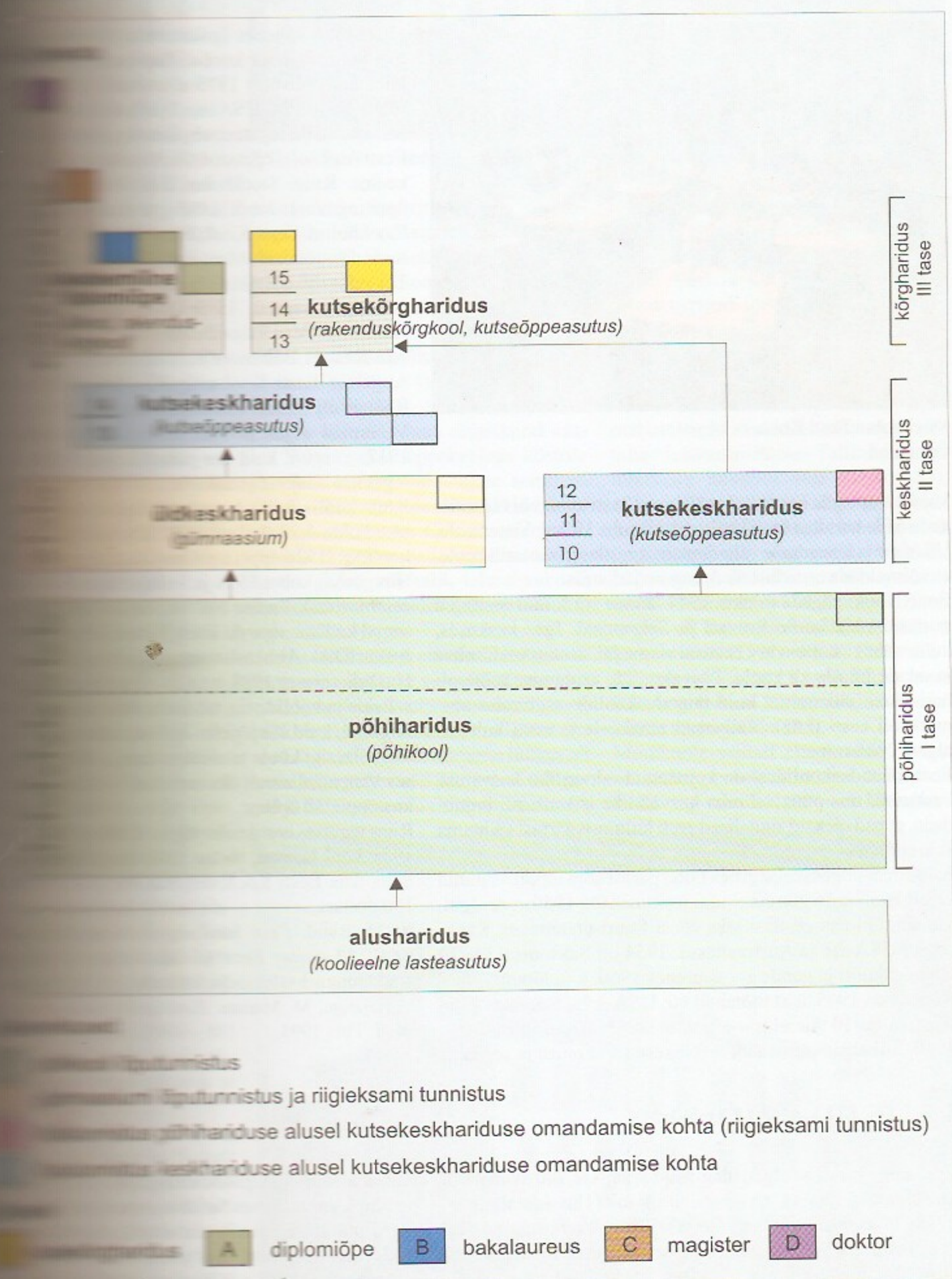

sihtprogrammi „Tiigrihüpe", mille eesmärk on arendada Eesti kooliharidust, rakendades nüüdisaegset info- ja sidetehnoloogiat.

B: P. Põld. *Eesti kooli ajalugu*. Trt., 1933; M. Raud. *Alasi ja vasarate vahel. Koolinõuniku mälestusi*. Stockholm, 1966; L. Andresen. *Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius*. Tln., 1991; L. Andresen. *Eesti aabits. Reformatsioonist iseseisvusajani*. Tln., 1993; *Education in Estonia: historical overview*. Tln., 1996; *Education in Estonia: present [illegible] July, 1996*. Tln., 1996; L. Andresen. [illegible] *googika ajalugu. I. Eellugu ja algus* [illegible] 1997; *Riikliku õppekava rakendamise* [illegible] L. Andresen. *Eesti rahvakooli ja* [illegible] *Kaheksateistkümnes sajand*. Tln., [illegible] *1941: rahvast, valitsemisest, saatusest*. Tln. [illegible] *Eesti koolid 2000*. Tln., 2001.

EESTI KOOLID VÄLISMAAL

Stockholmi Eesti Kool.
Õppetund

Vajadus õpetada eestlastele välismaal eesti keelt või õigemini anda neile haridust eesti keeles kerkis juba 19. saj. Venemaale, USA-sse ja Kanadasse väljarännanud eestlased asutasid koole, et võimaldada oma lastele õpingute jätkamist.

Enne Nõuk. vägede tulekut 1944 läände siirdunud eestlased asutasid oma koole Rootsis ja Saksamaal. Igas keskuses, kuhu vähegi suurem arv eestlasi elama jäi, asutati eesti seltse ja nende juurde ka koole. Päevakoolide asutamise mõte oli haridustee jätkamine, kuid täienduskoolide asutamise eesmärk oli eesti lastele välismaal emakeele ja eesti kultuuri algete õpetamine.

Eesti täienduskoolidest on kujunenud rahvusliku kasvatuse keskused, mis püüavad oma kasvandike isiksust nii kujundada, et nad oleksid suutelised eesti kultuuriväärtusi säilitama ja arendama.

Saksamaa põgenikelaagrites kohe pärast sõja lõppu asutatud 48 algkooli ja 16 gümnaasiumi lõpetasid töö 1950. a-te algul, kui suurem osa eestlasi läks edasi Suurbritanniasse, Kanadasse, USA-sse ja Austraaliasse. 1954 oli Saksamaal üle 20 täienduskooli ja nende arv suurenes 1960. a-te lõpuni.

Rootsis on 1945. a-st töötanud 60, USA-s 25, Kanadas 13 ja Austraalias 10 täienduskooli, mitu kooli oli ka Inglismaal. 1960. a-il algas tagasikäik — väikese sündimuse ja segaabielude tõttu vähenes õpilaste arv. [illegible] töö Suurbritannia koolid. Austraalias [illegible] täienduskoolist oli 1975 alles vaid [illegible] lõpus jäänud 24, USA-sse 7 ja Kanadasse [illegible] Mitu kooli on tegutsenud pikka aega. [illegible] Eesti Algkoolis õpetatud üle 50 aasta. [illegible] keelne. Kuigi Stockholmi Eesti Gümnaasiumi [illegible] õppetegevust, loodi 1985 gümnaasiumi [illegible] Stockholmi Eesti Kool, kus 1995/96 [illegible] Kanadas jõudsid Montréali Eesti Kool [illegible] Täiendusalgkool tähistada oma 40. ja Toronto [illegible] 25. tegevusaastat. 1999 võõtas peale [illegible] Hamiltoni Eesti Täienduskool. USA-s [illegible] lide Keskus Baltimore'is, Connecticuti [illegible] Angelese Eesti Kool ning New Yorgi [illegible] Rootsis oli Lundis Eesti Täienduskool [illegible] Venemaal algas hoogne eesti koolide [illegible] 1917. a. rev-i, kuid see pidurdus peagi [illegible] tegevuse majandusraskuste või õpetajate [illegible] Kõik koolis käivad eestlaste lapsed [illegible] lase kohta 5,27 õpilast, 1927/28. õ-a. [illegible] koolides (1926 õppis eesti koolides Leningradi [illegible] Novgorodi kub-s 55 % ja Velikije Luki [illegible] eesti lastest). Endise NSV Liidu alal [illegible] senud ka Krasnojarski krais, Kiievis, Kaunases, [illegible] Joškar-Olas, Abhaasias asuvas Eesti [illegible] Uus ärkamisaeg 1988. a. andis võimaluse [illegible] seltside ja koolide taastamiseks. Moskvas [illegible] Algkool, kuid see lõpetas õpilaste [illegible] vuse. Teisigi koole tabasid raskused, [illegible] ses Venemaal ainult üks eesti kool — [illegible] kus õppis 30 õpilast.

Riias tegutses eestikeelne algkool [illegible] 1921 kool taastati, töötas 1940. a-ni. [illegible] Selts Riia Eesti Kooli, 1999/2000. õ-a. [illegible] 130 õpilast.

B: M. Raud. *Eesti kool aegade* [illegible] *EKK, 20 aastat Eesti koolide* [illegible] Keskühingu häälekandja bülletään nr. [illegible] V. Rajangu, M. Meriste. *Eesti koolid* [illegible] *maal*. Tln., 1995.

KUTSEHARIDUS

Eesti kutsehariduse alged ulatuvad 18. saj-sse, mil avati mõni kutsekool — Narva navigatsioonikool (18. saj. algus — 1715), Põltsamaal arst Peter Ernst Wilde velskerkirurgide kool (1770. a-d —1785) —, ent need lõpetasid peagi tegevuse. Oskustöölisi õpetati tsunftikäsitöö reeglite kohaselt töökodades. Põllum-s anti tavapäraseid tööoskusi edasi põlvest põlve.

Kutsehariduse järjepidev areng algas [illegible] nenditel, kui suurenes haritlaste [illegible] nesid põllum-e uuendamist edendavat [illegible] riiklik koolisüsteem, mis päädis [illegible] avamisega. 1820. a-il Eestisse [illegible] tõuget tehnikaharidusele ei andnud [illegible]

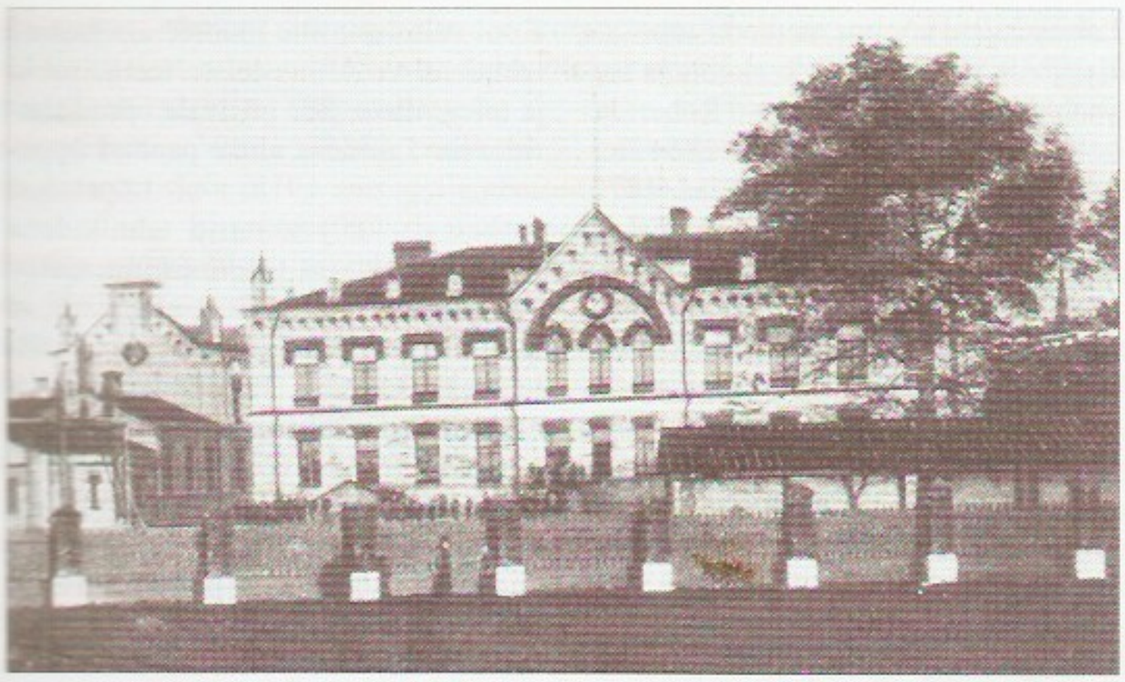

Tallinna Raudtee-tehnikakool (1909)

noormehi koolmeistriks Pärnu estofiilne pastor Johann Heinrich Rosenplänter oma Eesti Koolmeistrite Koolis (1814—18?). Elementaarkoolid said õpetajaid Tartust saksakeelsest riiklikust seminarist (1828—89).

Rühm Järvamaa mõisnikke asutas Ataste seminari (1837—54). Rüütelkond asutas ja pidas ülal Jädivere seminari (1845—63). Liivimaa rüütelkond asutas Valgas saksa õppekeelega köstrite ja kihelkonnakooliõpetajate seminari (1849—90), mida direktor Jānis Cimze järgi on nimet. ka Cimze seminariks. Ainult rüütelkondade ainelise abi ja toetusega oli võimalik talurahvakooli õpetajaid seminarides püsivamalt ette valmistada.

Alates 1860. a-test elavdasid kutsehariduse transpordi- ja sidealased uuendused, linnade ja kaubanduse areng ning põllum-e intensiivistamine. Algatusvõimeliste ja ettevõtlike inimeste hulgas oli nüüd juba palju eestlasi: jõukad talupojad ja linlased, laevu ehitavad randlased, rahvuslikult meelestatud haritlased. Mõju avaldasid tärkav naisliikumine ja kasvav vajadus meditsiinitöötajate järele. Levisid käsitööd ja tööõpetust propageerivad ideed (Adolf Clauson-Kaasi loengud ja käsitöökursused Tartus 1878). Kutsehariduse korraldusega käidi tutvumas Saksamaal ja Põhjamaades. Rahvustunnet ja naiste julgemat osalemist avalikkuses kasvatas Natalie Johanson-Pärna Tallinnas oma tütarlaste käsitöökoolis (1880—85). 19. saj. lõpul ja 20. saj. algul avati palju tütarlaste käsitöökoole, kunstkäsitöö õppetöökodasid ning juurdelõikamis- ja õmbluskoole. Mõnesse rätsepakooli võeti mõlemast soost õpilasi. Hästi tuntud oli Louise Rebenitzi käsitöö- ja kudumiskool (1892—1914). Rahvuslikku laadi taotles Reet Kurrik Suure-Jaani läh. Ängi mõisas korraldatud kudumiskursustel (algasid 1895).

Merekoole asutati alates 1860. a-test rannaäärsete kogukondade ja linnade kulul riigi rahalisel toetusel. Merekoo-

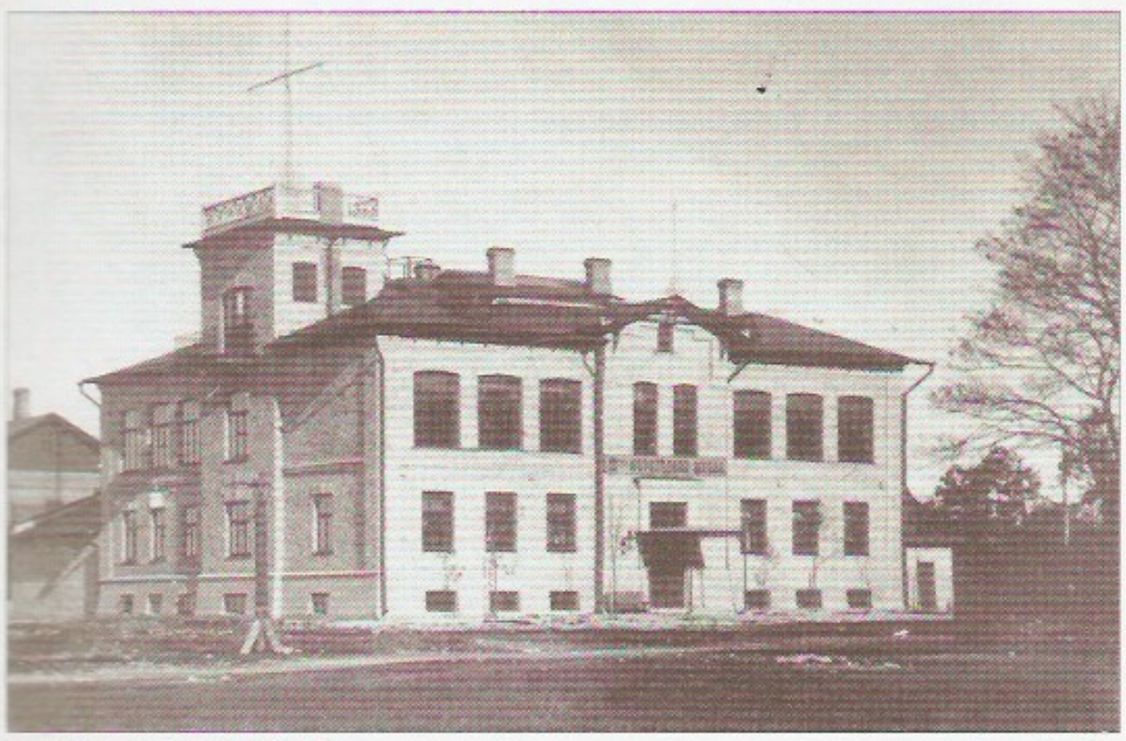

Paldiski merekool (1907)

lide asutajaid nõustas merendustegelane Krišjānis Valdemārs. Merekoole ja laevaehitust propageeris ka Carl Robert Jakobson. Avati viis merekooli: 1864 Heinastes (Ainažis), 1873 Väikülas (1875. a-st Narvas), 1876 Paldiskis, 1884 Käsmus ja 1891 Kuressaares. Õpilasteks võeti merd sõitnud kirjaoskajaid mehi, olenemata seisusest ja vanusest. Valmistati ette nii purje- kui ka aurulaevajuhte rannasõidutüürimehest kaugsõidukaptenini. Võimalust mööda õpetati õpilaste emakeeles: eesti, läti, saksa, vene ja rootsi keeles. Õppetöö tulemuste poolest olid Balti kub-de merekoolid Vene riigis esikohal. Nt. andis 1879—88 kõige enam kaugsõidukapteneid Heinaste kool (81), järgnesid Riia (75), Ventspilsi (52) ja Paldiski kool (41).

Rannarahva vajadustest tulenevalt rajatud merekoole asuti 1880. a-te lõpul venestama. Põhja-Eesti merekoole sunniti üle minema vene keelele. Heinaste ja Kuressaare koolis säilis 1890. a-tel osaliselt emakeelne õpetus. Veelgi enam riivas eesti meremeeste huve 1902. a. merekoolide reform: Eesti merekoolid muudeti alama astme koolideks, mille lõpetanud võisid juhtida ainult kaubaveopurjekaid. Kehtestati õppemaks, laevajuhtide kutseeksameid tohtis sooritada ainult vene keeles.

Merekoolid olid Eestis esimesed püsivalt tegutsenud tehnikaõppeasutused, nende võrk kujunes 1890. a-te alguseks. Merekoolis anti erialaseid tehnikateadmisi ja -oskusi, mis olid vajalikud eelkõige laeva juhtimiseks ja töökorras hoidmiseks.

Hoopis laiemat tehnikavaldkonda hõlmas 1880 avatud vene õppekeelega Tallinna Raudtee-tehnikakooli õppekava. Kool valmistas ette raudtee alamastme tehnikuid-vedurimasiniste, teemeistreid ja telegrafiste. See püsivale tehnikaharidusele Tallinnas aluse pannud õppeasutus tegutses 1918. a-ni. Lõpetanud (vähemalt 760) töötasid tehnikutena raudteel, ehituses, tööstuses jmt. alal.

Talurahva kutsehariduse edendamisel oli tsaariaja lõpuni juhtiv osa eesti põllumeeste seltsidel. 1880. a-te alguseks olid C. R. Jakobsoni, J. V. Jannseni, Mart Miti jmt. osavõtul kujunenud arusaamad talurahvale kohasest põllumharidusest: peeti vajalikuks põllutöökoole-näidistalusid ja põllum-instruktorite ametissepanemist. Ideede teostamist takistasid põllumeeste seltside vaesus, ametivõimude ükskõiksus ja vastutöötamine ning ägenenud venestamine. 19. ja 20. saj. vahetusel kujunes põllum-hariduses kaks suunda: osa avaliku elu tegelasi, sh. osa Eesti Aleksandrikooli kuratooriumi liikmeid ja A. Grenzstein tegid panuse tsaarivalitsuse abile ja nõustusid, et põllutöökoolis on vene õppekeel, teised, sh. J. Tõnisson ja tema pooldajad, pidasid vajalikuks rahva omaalgatust, ühistegevust ja seltside koostööd, et avada eestikeelseid põllutöökoole.

Arenev karjamajandus ja piimandus, bakterioloogia edusammud ja hügieenialaste teadmiste levimine nõudis nii linnas kui ka maal sanitaarolude parandamist. Tütarlaste kihelkonnakoolides hakati õpetama majapidamist ning puhtuse ja korra hoidmist. Baltisaksa ringkondade algatusel ja toetusel tegutses 1876—92 Tartumaal Võnnus 2-aastase kursusega tütarlaste kodumajanduskool, esimesi omataolisi Baltimail ja kogu Vene riigis. 19. ja 20. saj. vahe-

Kehtna Kõrgem Kodumajanduskool (1930). Õpilased kärgedelt mett eraldamas

tusel hakkas korraldama Riigi kuhul juures 1918).

Kaubandus (1862—72) selleks leelklassides reaalkooli Iseseisva linnas ärihi gis neis Meditsiinide 1860. a-tel Eriõppeasu sihtasutuse õdedekool Haritumad sid Tartu kutse, esmalt 1893. a-st ülikooli ja läti keeles. Muusikahar gu, viiulit ja eestlastele nas Eugenie ning Alice kool (1903— gi (Griviali ses valmis 1911 tegut sikaseltsi Õpetajate 1860—80 endises Tartu dagoogikahar gümn-i- ja sid Tartu minar ning lik toetus gikaõppeasu Venestamise vene õppeke õpetajate 1918). Vastl nad suurem liõpetajate des olemas uusi: Lääne (tegutses seminar (1 lakoolihõi rektori jär nariks) ja Lääne lepa semin Pärast 1905 riduse aeg jandusringk läinud lin tavalt. Suur vatebaste) a

õppeasutuse — kunsttööstuskooli —, mis algul oli seltsi, 1916. a-st linna ülalpidamisel ja 1920 muudeti riiklikuks õppeasutuseks.

1916 õppis Eestis 32 kutseõppeasutuses u. 3400 õpilast. Seejuures ei ole arvesse võetud kõiki väikesi koole ja õpetajate seminare. Tööstuse ja põllum-e tarvis kutsekoolide võrku ei kujunenud. Paljusid erialasid õpiti Venemaal, Soomes, Lätis jm.

Tartus jätkas kuni 1918. a. veebr-ni tegevust venekeelne riiklik õpetajate seminar, kus 40 aasta jooksul sai õpetajakutse ligi 600 noormeest, pms. eestlased. 1912 avati Rakveres 4-kl. riiklik vene õppekeelega seminar. Sulgemiseni (veebr. 1918) oli seminari lõpetanud 60 õpilast (neist 40 eestlast). Kõrgemate algkoolide õpetajate ettevalmistamiseks töötas Tartus 1914—17 õpetajate inst. Keskkooliõpetajaid valmistati ette Tartu ülikooli keskkooliõpetajate kursustel (1911—15), eestlasi õppis seal vähe, kuid nende hulgas oli hilisemaid tuntud teadlasi ja pedagooge (nt. Friedrich Puksoo, Taavet Rootsmäe, Juhan Lang, Hendrik Sepp). Ainus naisseminar oli Tartus tegutsev saksakeelne Adolphine Grothi eraseminar (1908—15).

Väino Sirk

19. saj. lõpus ja 20. saj. alguses tegutsenud kutsekoole

Tartu ülikooli joonistuskool (1803—91)

Tartu ülikooli juures tegutsenud saksa, vene, eesti ja läti õppekeelega ämmaemandate kool (1811—18)

C. F. Schmidti muusikakallakuga erakool (1821—45 Hellenurme mõisas)

N. Johanson-Pärna tütarlaste käsitöökool (1880—85 Tallinnas)

L. Rebenitzi käsitöö- ja kudumiskool (1892—1914 Tallinnas)

Heinaste (Ainaži) merekool (1864—1916, tüürimeeste kursustena 1918—19)

Narva merekool (1873—1918)

Paldiski merekool (1876—1915)

Käsmu merekool (1884—1931)

Kuressaare merekool (1891—1915 ja 1919—45)

Tallinna Raudtee-tehnikakool (1880—1918)

Võnnu kodumajanduskool (1876—92)

Tartu Veterinaariainst-i juures tegutsenud veterinaarvelskrite kool (1874—1918)

Mellini erahaigla õdedekool (1894—1939 Tartus)

Eestimaa ämmaemandate kool (Tallinnas, asut. 1901, viidud 1919 Tartu Ülikooli naistekliiniku juurde)

A. Segali ja H. Stuckey muusikakool (1903—19 Tallinnas)

R. Griwingi (Grivinši) muusikakool (1897—1920 Tartus)

Liivi- ja Eestimaa Põllutöökool (1911—16 ja 1918 Tallinnas)

Eesti Aleksandri Alampõllutöökool (1914 Kõo mõisas, nimetati 1919 Eesti Aleksandri Põllutöökeskkooliks ja viidi 1920 Olustvere mõisa)

M. Raamoti kaheaastased põllutöö- ja majapidamiskursused (kool) (1911—18 Sahkapuul)

M. Sapase aiatöö- ja majapidamiskursused (kool) (1911—26 Pärnumaal Liplapi talus)

J. Thomsoni poeglaste kaubanduskool (1905 Tartus, muudeti 1910 Tartu Kooliõpetajate Ühingu Poeglaste Kaubanduskooliks, 1919. a-st linna kaubanduskool)

H. Margensi tütarlaste kaubanduskool (Tartus, asut. 1905, 1916. a-st Tartu II Kooliõpetajate Ühingu Tütarlaste Kaubanduse Kool, a-st 1918 Tütarlaste Kaubanduse ja Majanduse Keskkool)

M. Alksnise kaubanduskool (Valgas, asut. 1906, kuulus a-st 1910 A. Kamsenile, viidi 1914 Viljandisse, a-st 1920 Viljandi Linna Kaubanduskeskkool)

Hansakool, Eestimaa Saksa Seltsi üld- ja kaubandusharidust andnud erakool (1906–14 ja 1918–39 Tallinnas)
Narva Pedagoogika ja Tervishoiu Seltsi Kommertskool (asut. 1910, Saksa okupatsiooni ajal 1918 ülemreaalkool, muudeti 1919 Narva Linna Ühiskommertskooliks)
G. Narusbeki kaubanduskool (Tallinnas, asut. 1906, a-st 1910 Tallinna Linna Poeglaste Kaubanduskool, a-st 1922 Tallinna Linna Poeglaste Kommertsgümn.)
Tallinna Linna Tütarlaste Kommertskool (asut. 1911, 1918 Saksa okupatsiooni ajal lütseum ja *Studienanstalt*, muudeti 1922 Tallinna Linna Tütarlaste Kommertsgümn-ks).
Tallinna Linna Tütarlaste Kaubanduskool (asut. 1912, hilisem Tallinna Tütarlaste Kaubanduskeskkool)
Valga Kooliõpetajate Ühingu Kaubanduskool (1912 – evakueeritud 1917?)
Tartu Kaubandusliku Hariduse Edendamise Seltsi Kommertskool (asut. 1912, a-st 1918 Tartu Eesti Ülemreaal-, Kommerts- ja Kõrgem Põllutöökool, a-st 1919 Tartu Reaal-Kommertskool, a-st 1920 Tartu 1. Kommertskool, hilisem Tartu Kommertsgümn., ja a-st 1924 Tartu Tehnikagümn.)
Pärnu II Kooliõpetajate Ühingu Kaubanduskool (asut. 1913, a-st 1919 Pärnu Linna Ühiskaubanduskool)
Valga Linna Kommertskool (1914 – evakueeritud 1917)
Tallinna Linna Poeglaste Kommertskool (asut. 1915, a-st 1919 Tallinna Linna II Reaalkool, a-st 1923 Tallinna Linna Tehnika Ühisgümn.)
D. Levinovitši hambaarstikool (Tartus, asut. 1909, a-st 1917 J. Saarepera ülalpidamisel, 1924 suletud)
A. Laikmaa ateljeekool (1903–07 ja 1913–26 Tallinnas)
Eesti Kunstiseltsi Tallinna Kunsttööstuskool (asut. 1914, a-st 1916 Tallinna Linna Kunsttööstuskool, a-st 1920 Eesti Vabariigi Tallinna Kunsttööstuskool)

Iseseisvas EV-s hakati rajama kutsekoolide võrku. 5. XII 1918 moodustatud EV Haridusmin-s moodustati kutseoskuse osk., mis töötas kutsekoolide rajamiseks välja põhimõttelise seisukoha: õpetajate palgad ning poole kutsekoolide sisseseadete ja õppevahendite kuludest tasub riik, teise poole sisustamiskuludest ja kõik majandamiskulud kooli asutav selts, ühing või kohalik omavalitsus. Riigi avatud koolide

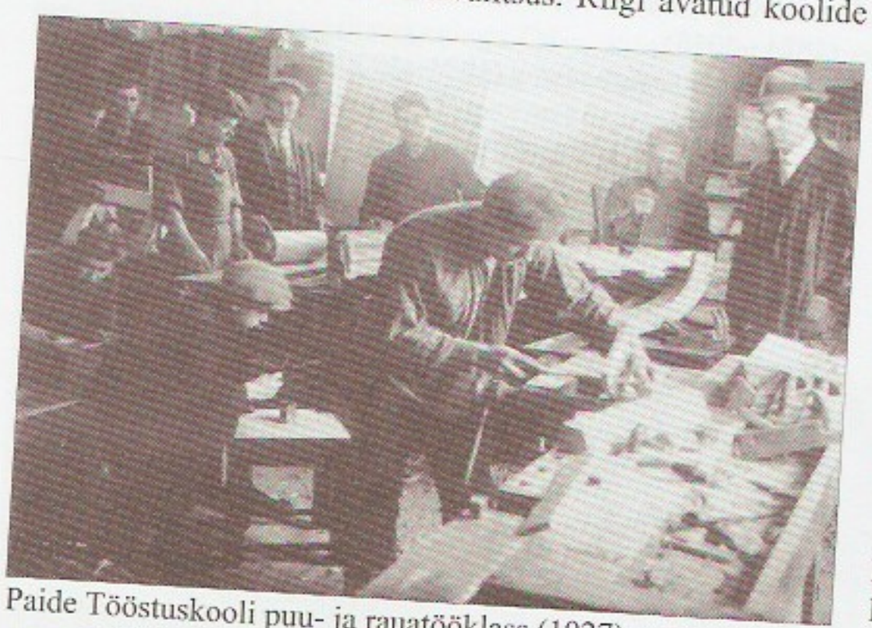

Paide Tööstuskooli puu- ja rauatööklass (1927)

Teodor Ussisoo käsiraamatud kutsekoolidele (ilm. 1930. a-il)

ülalpidamiskulud kandis riik. Esim[illegible] koolid olid tööstuskoolid, kus õpet[illegible] Järgmise kahe aastakümne jooksul [illegible] tööstusõpilaste koole, Tallinna Te[illegible] nikum (1937), põllundus-, aiandus- [illegible] bandus-majandus-, kalandus- (1[illegible] kodutööstus- (1937) ja ametikoole (1[illegible] Pärnumaal (1939) ning muid õppe[illegible] tusliku algkooli lõpetanuid, õpi[illegible] des kohandati õppetöö vajadustele [illegible] mõisamaju. Õppehoonete laie[illegible] seks saadi riigilt toetust. Spetsiaal[illegible] riik ehitama 1930. a-il. Vajalikke õ[illegible] kodumaine tööstus ei tootnud, [illegible] kirjandust saadi Saksamaalt ja S[illegible] välja andma eesti kutsehariduspe[illegible] Paul Tamme, Anni Varma, August [illegible] õpikuid. Erialaõpetajaid valmi[illegible] TÜ, Tallinna Tehnikum, Kehtna K[illegible] kool (1925), pedagoogiumid ja [illegible] taseme tõus ja vajadus õpilaste [illegible] järele viisid 1930. a-te keskel 4-a[illegible] koolide moodustamiseni. 1937. a. [illegible] duse alusel hakati asutama kesk- ja [illegible] koole. Keskastme kutsekoolid [illegible] ja õpiaeg oli neis 1–4 aastat. Kõrg[illegible] – Tallinna Tehnikum, Tartu Tehn[illegible] kõrgema astme majandus- ja kul[illegible] nesid reaalkoolil või kutsekeskk[illegible] Kunsttööstuskoolist moodustati [illegible] kool ja selle algaste Riigi Tarbe- ja [illegible] 1939/40. õ.-a. töötas 177 kutsek[illegible] sh. 46 põllum-, 63 tehnika- ja t[illegible] 30 kodumajandusõppeasutust. Õ[illegible] 52,2 %, naisõpilasi 6225 ehk 47,[illegible] ette põllundustehnikumi, aiandus[illegible] naiskutsekoolide, uute ametikoolide [illegible] kooli avamine.
II maailmasõja puhkemine ja sellele [illegible] andsid tagasilöögi ka kutsehari[illegible] rändega lahkus palju kauaaegseid [illegible] 1940 suleti erakutsekoolid, lühendat[illegible] kaotati erialasid, vallandati ja kõrvald[illegible] ja koolijuhte või paigutati neid õpe[illegible] asutati Tööjõureservide Valitsus [illegible] tööjõureservide (tööstus-, raudtee-, [illegible] se-) koolideks. 1940 käis 167 kutse[illegible] (sh.12 ametikoolis 961 õpilast). Sõ[illegible] tühistasid Nõuk-aegse ja taastasid [illegible] seadusandluse, kuid koolivõrku [illegible] suudetud. Sõjaoludes oli õppetöö [illegible] õppehooned võeti sõjaväe käsutu[illegible] sügisel põgenes rohkesti pedagoo[illegible] hooneid hävis sõjatules nii 1940. [illegible] hakati hariduskorraldust (sh. kutse[illegible] kuks muutma. Kujundati välja kesk[illegible] tööstus-, põllum- jt. tehnikumid. Tall[illegible] siinikeskkoolid, muusikakoolid, pedag[illegible] Juriidiline Kool jt. õppeasutused, mi[illegible] hiljem 8-kl. koolile. Õppeaeg võib[illegible] töölisi koolitasid 2-aastased täiend[illegible] madalamad olid 6-kuulise õppeaja[illegible] maatöölisi valmendati 1–2-aastas[illegible] Endiste laia profiiliga erialade [illegible]

õpetama kitsamaid
ehitustegevuse kasv
esitasid oskustööliste ette-
mida tuli arvestada õppetöö
lõpetati kodumajanduse
hakati õpetama arvepidamist
Töötõureservide vabriku-,
tehase- ja tööstuskoolid (linnades) ning põllunduskoolid (maal) lõpetasid 1950. a-il tegevuse. Nende asemele rajati põllum-e mehhaniseerimise ja ehituskoole. 1960. a-te alguses nimetati kutsehariduskoolid linna- ja maakutsekoolideks, 1968 hakati neid kujundama kutsekeskkoolideks. 1970. ja 1980. a-il andsid keskkooli lõpetanuile kutseettevalmistust tehnikakoolid, õppekombinaadid ja tehnikumid. 1989 oli

Arv	Asukoht	Õpilaste arv
õppeasutust, 1679 õpilast)		
5	Lääne-Saaremaa, Alatskivi, Kambja, Rapla, Vastseliina	199
5	Petseri, Penijõe, Keila, Putkaste, Pürksi	89
8	Helme, Polli, Arkna, Avanduse, Kõljala, Vana-Vigala, Väimela, Vahi	275
4	Olustvere, Väimela, Jäneda, Tallinn	325
6	Polli, Vodja, Arkna, Ravila, Vana-Vigala, Vahi	162
2	Räpina, Türi	210
16	Kuremaa, Kuusiku, Tooma (2), Vaeküla (2), Penijõe, Vodja, Väimela, Vahi, Purila, Õisu (4), Jäneda	419
63 õppeasutust, 6710 õpilast)		
12	Tallinn (3), Kuressaare, Mõisaküla, Narva, Pärnu, Rakvere, Valga, Viljandi, Tartu, Põltsamaa	2297
7	Tallinn (3), Narva, Paide, Tartu, Petseri	447
10	Tallinn, Haapsalu, Kuressaare, Narva, Paide, Petseri, Põltsamaa, Tartu, Valga, Võru	1497
7	Tallinn (3), Tartu, Pärnu, Kohtla-Järve, Narva	272
2	Tallinn, Kuressaare	192
2	Tallinn, Tartu	395
3	Tallinn	202
10	Tallinn, Tartu (2), Narva, Pärnu, Rakvere, Valga, Viljandi, Võru, Kuressaare	946
10	Abja, Järva-Jaani, Lüganuse, Petseri, Puka, Põltsamaa, Saarde, Saksi, Suure-Jaani, Tallinn	462
õppeasutust, 2875 õpilast)		
2	Tallinn, Tartu	216
1	Tallinn	43
11	Tallinn (3), Tartu, Paide, Pärnu, Rakvere, Viljandi (2), Narva, Valga	1983
4	Tallinn (3), Tartu	469
2	Tallinn, Tartu	164
õppeasutust, 1233 õpilast)		
2	Tallinn, Tartu	91
9	Vana-Antsla, Karja, Mõdriku, Orgita, Särevere, Saku, Vasula (kahes viimases kool ja eriklass)	267
7	Tallinn (2), Tartu, Pärnu, Rakvere, Narva, Võru	215
5	Helme, Kehtna, Oru, Tallinn, Ambla	359
4	Kehtna, Oru, Tallinn, Tartu	91
1	Kehtna	85
2	Tallinn (Eesti Naisliidu Kodumajanduse Inst., Eesti Kodumajanduse Inst-i väikelapsekasvatajate haru)	125
10	Tallinn (8), Tartu, Rakvere	**290**
7	Tallinn (5), Pärnu, Narva	**205**
1	Tallinn	**40**

kutseharidust Tallinna Pedagoogium, Tallinna Õpetajate Seminar, Tartu Õpetajate Seminar, Tartu Kõrgem Muusikakool, Tallinna Konservatoorium, Lavakunstikool (Tallinna Konservatooriumi G. Kapp-Ruktechelli eramuusikakool, E. Hirschi eramuusikakool, V. Riivese klaverikunstikool, Kõrgem Kunstikool „Pallas" (Tartus), Tihemetsa Metsatehnikum, õdede kool (Tartu ülikooli juures), Sõjaväe Ühendatud Õppeasutused, Lennukool, Politseikool (kõik 3 Tallinnas) ning

Kutseõppeasutused 1969. a.

	Arv	Asukoht või nimi
I. Kutseharidussüsteemi õppeasutused (1. I 1969)		
Linnakutsekoolid	17	Tallinn (9), Tartu (2), Narva (2), Kallaste, Pärnu, Viljandi, Kohtla-Järve
Maakutsekoolid	7	Paide, Kuressaare, Väike-Maarja, Põltsamaa, Võru, Helme, Järva-Jaani
Erikutsekoolid	3	Kaagvere, Paikuse, Vasalemma
Kokku	27	
II. Keskeriõppeasutused (1969/70. õ.-a. algul)		
Tööstustehnikumid	9	Tallinna Ehitus- ja Mehaanikatehnikum, Tallinna Polütehnikum, Tallinna Kergetööstuse Tehnikum, Tallinna Kalatööstustehnikum, Narva Polütehnikum, Kohtla-Järve Keemiatehnikum, Võru Tööstustehnikum, Sillamäe Mäetehnikum, Õisu Toiduainetetööstuse Tehnikum
Transpordiõppeasutused	2	Tallinna Raudteetranspordi Tehnikum, Tallinna Merekool
Majandusõppeasutused	3	Tallinna Majandustehnikum, Rakvere Majandustehnikum, Tallinna Riikliku ja Kooperatiivkaubanduse Tehnikum
Meditsiinikoolid	3	Tallinna Meditsiinikool, Tartu Meditsiinikool, Kohtla-Järve Meditsiinikool
Kultuuriharidustöökoolid	1	Viljandi Kultuuriharidustöö Kool
Pedagoogikakoolid	2	Tallinna Pedagoogiline Kool, Tartu Pedagoogiline Kool
Muusikakoolid	2	Tallinna Muusikakool, Tartu Muusikakool
Kunstikoolid	1	Tartu Kunstikool
Koreograafiakoolid	1	Tallinna Koreograafiakool
Sovhoostehnikumid	6	Antsla Sovhoostehnikum, Jäneda Sovhoostehnikum, Olustvere Sovhoostehnikum, Kuremaa Sovhoostehnikum, Räpina Sovhoostehnikum, Türi Sovhoostehnikum
Näidissovhoostehnikumid	4	Kehtna Näidissovhoostehnikum, Vana-Võidu Näidissovhoostehnikum, Väimela Näidissovhoostehnikum, Vinni Näidissovhoostehnikum
Metsamajanduse sovhoostehnikumid	1	Palamuse (Luua) Metsamajanduse Sovhoostehnikum
Põllumajanduse mehhaniseerimise tehnikumid	1	Tihemetsa Põllum-e Mehhaniseerimise Tehnikum
EKP KK Nõukogude Parteikool (valmistas põllumajandusele juhtivat kaadrit)	1	EKP KK Nõukogude Parteikool (Kehtnas)
Kokku	37	

Kutseõppeasutuste ja neis õppivate õpilaste arv 1992–2001

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Kutseõppeasutused										
riigi omanduses	61	80	80	74	75	74	71	69	69	69
sh. Haridusministeeriumi alluvuses	45	3	3	59	60	59	56	54	54	54
muud	16	77	77	15	15	15	15	15	15	15
munitsipaalomanduses	25	3	3	3	5	4	3	3	3	3
eraomanduses	1		4	7	10	12	13	14	14	14
Kokku	87	83	87	84	90	90	87	86	86	86
Õpilaste arv										
riigi omanduses	23 573	27 854	26 872	27 932	29 028	28 776	29 208	29 838	29 981	30 181
sh. Haridusministeeriumi alluvuses	19 524	1 365	1 008	24 444	24 924	24 846	25 012	25 746	25 981	26 181
muud	4 049	26 489	25 864	3 488	4 104	3 930	4 196	4 092	4 000	4 000
munitsipaalomanduses	7 000	354	374	405	444	357	228	49		
eraomanduses	114		560	1 059	2 001	2 185	1 751	1 692	1 692	1 692
Kokku	30 687	28 208	27 806	29 396	31 473	31 318	31 186	31 579	31 673	31 873

kutsekeskkoole 43, neis õpetataval 120 erialal õppis rohkem kui 18 000 noort. Ümberkujundusi tehti ka keskeriõppeasutuste võrgus ja õpitavates erialades. Tegevuse lõpetasid Tallinna Juriidiline Kool, Kehakultuuritehnikum jmt. õppeasutus. Õpetama hakati uusi tööstus- ja ehituserialasid, põllum-raamatupidamise eriala jt. 1960. a-il ühendati põllum-tehnikumid ja nende baasmajandid sovhoostehnikumideks. 1989 oli Eestis kokku 37 keskeriõppeasutust (sh. 24 tehnikumi), kus õpetati ligi 100 eriala. 1990. a-il hakati kutsehariduse sisu ning õppe- ja töökorraldust kaasajastama. Uuendati õppekavasid, suurendati erialade arvu, täiendati koolide materiaal-tehnilist baasi, avati uusi õppeasutusi, sh. eraõppeasutusi. 1995. a. juulis vastu võetud „Kutseõppeasutuste sätestas õpilaste astumise kutseõppeasutustesse üldkeskhariduse omandamist. Põhihariduse lik omandada teise taseme kutseõppeasutustes keskeriharidust (4 aastat, pms. kuni Üldkeskhariduse baasil oli võimalik kuid lühema ajaga, vastavalt 1–2 Kutseharidussüsteemi hakati aktiivselt siis tihenes ka rahvusv. koostöö

arendamist ning moodulpõ-
Moodulpõhised õppekavad
valikut nii erialade osas
Uued õppekavad põhinevad
2001 koostatud Eesti Kau-
ja alates 2001. a. aug-st Kutse-

„Kutseõppeasutuse seadus",
õppeasutustes on võimalik omandada
baasil 3 aastat ja üldkeskhari-
ja kutsekõrgharidust (3—4 aastat).
suurendati õppekavades
erialaõpe — 50 % põhihariduse
üldkeskhariduse baasil kutse-
kõrghariduse õppekava üld-

sotsiaalsete partnerite vaheline
Haridusmin., Majandusmin.,
Tööandjate Keskliit, Eesti
Eesti Ametiühingute Keskliit
kujundada tööjõu kvalifikat-
süsteemi viimist a-tel 2001—04.
Riigikogus oli kutseõppeasutusi u. 85.

Toimusid suured muutused omanike ringis. 1994. a. hakati asutama erakutseõppeasutusi, 2001. a. oli 19 erakutseõppeasutust. Tehti ümberkorraldusi riigikoolide osas, mille arv kahanes 80-lt (1993) 58-le (2001). 1997—98 ühendati kutseõppeasutusi Tallinnas ja Saaremaal, 1999. a. Valga-, Võru- ja Viljandimaal ning Tallinnas, 2000. a. Narvas, Pärnus ja Tallinnas ning 2001. a. Lääne-Virumaal. Kutseõppeasutuste võrgu ümberkorraldamise eesmärk on välja arendada kutseõppekeskusi, mis lisaks noorte esmakoolitusele pakuvad koolitust täiskasvanutele ning erivajadustega noortele ja tugiteenuseid teistele sihtrühmadele.

1992—2001 oli õpilaste arv kutseõppeasutustes (2. taseme kutsehariduses) u. 30 000. Õpilaste arv kasvas infotehnoloogia, ärinduse ja teeninduse valdkonnas ja vähenes põllum-e valdkonnas. Hariduse ja tervishoiu valdkonnas viidi koolitus üle kutsekõrghariduse tasemele.

B: A. Kennik. *Keskeriõppeasutuste võrgu kujunemine ja areng Eesti NSV-s aastail 1944—1961.* Tln., 1972; V. Sirk. *Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani.* Tln., 1983; A. Kennik. *Kutseharidusest Eesti Vabariigis 1920.—1930. aastail.* — Eesti TA toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 1992; *Haridus 2000/2001. Aastakogumik.* Tln., 2001.

Ahto Kennik ja Tiina Annus

DUS

ette tsunftide juures.
saabusid Eestisse arvat. koos
ligemad 1230 Ojamaalt kohale
tsunfti kivisepad. Õpiaeg
tehnilist vilumust nõudvatel
kuni 10 aastat, millele
Seejärel võis asuda meistri-
mandivanematest ja raehärradest
olid ranged.
asuti otsima teid, kuidas
ga ning koos sellega ka
Vene põhjused viidi ellu töökal-
Tallinnas poeglaste käsitöökoolis.
lühikeseks. Vabrikutööstuse
tööjõu järele. 1833 asutati
noori sealses kalevivabri-
Narvas avati joonistuskursused.

1839. a. hakati Tartu ülikooli juures korraldama professorite avalikke füüsika-, keemia-, tehnoloogia- ja praktilise mehaanika alaseid loenguid. Järgnenud murrangulised uuendused veonduses (aurulaevad, raudtee) ja sides (telegraaf, telefon) tekitasid 19. saj. keskpaigas nõudmise asjatundjate järele uutel tehnikaaladel, kus varasem kogemus puudus.

Esimesed pidevalt tegutsema jäänud tehnikaõppeasutused olid 19. saj. tööd alustanud merekoolid (Heinastes, Narvas, Paldiskis, Käsmus, Kuressaares). Märkimisväärne samm tehnikahariduse arengus oli raudtee tehnikakooli asutamine Tallinna 1880. Peale vedurimasinistide ja teemeistrite hakati seal õpetama ka telegrafiste, sellega rajati Eestis alus sidetehnikaharidusele. Sajandi lõppu ilmestas majanduse tõus. Aurulaevad sõitsid aasta ringi, see tagas tööstusele kivisöe katkematu juurdeveo ning võimalikuks osutus rajada tööstusettevõtteid ka sinna, kus odavat veejõudu käepärast polnud. Raudteevõrgu laienemine aitas kaasa põllum-e elavnemisele.

Õpilased Päikese horisonti mõõtmas (1936)

Tehnika- ja tööstuskoolid 1938

- Avalikud tööstuskeskkoolid
  - Riigi Tööstuskeskkool (Tallinnas)
  - Tartu Tööstuskeskkool
  - Haapsalu Tööstuskeskkool
  - Kuressaare Tööstuskeskkool
  - Narva Tööstuskeskkool
  - Paide Tööstuskeskkool
  - Petserimaa Tööstuskeskkool
  - Põltsamaa Tööstuskeskkool
  - Valga Tööstuskeskkool
  - Võru Tööstuskeskkool
- Osaajalised tööstuskoolid
  - Tallinna Era-tekstiilitööstuskool
  - Virumaa Kaevanduskool
- Eritüübilised keskastme koolid
  - Tartu Tehnikakeskkool
  - Pärnu Kalanduskool
- Tööstusõpilaste koolid
  - Riigi Tööstusõpilaste Kool (Tallinnas)
  - Tallinna Naistööstusõpilaste Kool
  - NMKÜ Eratööstusõpilaste Kool (Tallinnas)
  - Tartu Tööstus- ja Majandusõpilaste Kool
  - Kuressaare Tööstusõpilaste Kool
  - Mõisaküla Tööstusõpilaste Kool
  - Narva Tööstusõpilaste Kool
  - Põltsamaa Eratööstusõpilaste Kool
  - Pärnu Tööstusõpilaste Kool
  - Rakvere Tööstusõpilaste Kool
  - Valga Tööstusõpilaste Kool
  - Viljandi Tööstusõpilaste Kool
- Naiskutsekoolid
  - Tallinna Linna Naiskutsekool
  - Tartu Naisühingu Kutsekool
  - Narva Linna Naiskutsekool
  - Pärnu Linna Naiskutsekool
  - Rakvere Naiskutsekool
  - Valga Linna Naiskutsekool
  - Viljandi Linna Naiskutsekool
  - Naisseltsi „Võruhõim" Eranaiskutsekool
- Tehnikumid
  - Tallinna Tehnikum
  - Tartu Tehnikum
- Merekoolid
  - Tallinna Merekool
  - Kapten Teäri Eramerekool (Kuressaares)
- Kunstikoolid
  - Riigi Kunsttööstuskool; jagunes 1. VIII 1938 Riigi Tarbe- ja Kujutava Kunsti Kooliks ja Riigi Kõrgemaks Kunstikooliks

Tallinna koolivalitsus otsustas 1912 asutada linnas keskastme tehnikakooli, kuid seda otsust ei suudetud täita. 3 aastat hiljem alustas tegevust poeglaste kommertskool, mis muudeti riiklikuks tehnikagümn-ks. 1921 lõpetasid selle esimesed õpilased, esimese tehnikaala lõpetanud lennuni (tehnika, ehitustehnika) jõuti 1927. a. kevadel.

I maailmasõja ja Vabadussõja üks tagajärgi Eesti majandusele oli tööoskuse tuntav halvenemine, millele 1919 juhtis tähelepanu ülemaaline tööstusettevõtjate kongress, nõudes kiireid samme tööstusalase kutsehariduse taseme tõstmiseks. Esimesena avas M. Lutheri mööblivabrik töötoa tisleritele, seejärel asutas Haridusmin. riikliku puutöötuse õppetöötoa, kus jagati ka maalri- ja rauatööteadmisi. 1925 võttis Riigikogu vastu „Tööstuslike koolide seaduse". Keskastme tehnikakutsekoolid olid seaduse järgi tööstuskoolid, kus õpetati nii teooriat kui ka praktikat (1925 tegutses 9 tööstuskooli). Sama seadus sätestas ka naiskutsekoolide tegevuse (1925 oli 8 naiskutsekooli). Lõpetajad said õppinud töölise kutse. Tööstusõpilaste koolid andsid õpilastele ainult teoreetilisi teadmisi, tegelik tööoskus tuli omandada õppelepingu alusel meistri või õppinud töölise juhendamisel. 1937 võeti vastu uus, „Kutsehariduslike õppeasutuste seadus", millega õpiaeg pikendati neljale aastale ning tööstuskoolid muudeti tööstuskeskkoolideks. Neid asutati 10, tööstusõpilaste koole oli 12. Enamikus tööstuskeskkoolides oli puutöö- ja metallitööosk., oli ka erikallakuga tööstuskeskkoole, nt. koolitati Kuressaares ehitus- ja teedekümnikke. Petserimaa tööstuskeskkooli rajamise eesmärk oli jätkata uusaja tehnika nõuete kohaselt aegade vältel kujunenud ehitus- ja savitööstusalaseid oskusi, seal õpetati ehitus- ja peenkeraamikat, sh. portselanipõletamist. Tartus tegutses ka tehnikakeskkool, kus koolitati maantee ja raudtee teemeistreid.

Tehnikaharidust arendasid ka üldhariduskoolide hulka kuulunud tehnikagümn-d. Need töötasid kas omaette õppeasutustena või gümnaasiumi haruna (1922. a. keskkoolide seaduse põhjal) Tallinnas, Tartus, Abjas ja Tapal (alad: tehnika ja ehitustehnika). Õpiaeg kestis 5 aastat, õppekava sisaldas kolmandiku ulatuses tehnikaaineid. Koostööd tehti Rootsi samalaadsete õppeasutustega ning Eestis hakati tehnikaõpetust korraldama Põhjamaade eeskujul. 1928 võttis Riigikogu vastu seaduse, mille kohaselt tuli riigi tehnikagümn. ümber kujundada tehnikuid koolitavaks õppeasutuseks. Eeskujuks valiti Euroopas levinud kolmeastmeline tehnikaharidussüsteem: alamastme koolid õpetasid oskustöölisi, keskastme tehnikakoolid ehk tehnikumid koolitasid inseneriabisid-tehnikuid ning tehnikaülikool õpetas tehnikaalasid teaduslikul alusel. 1937 avati Tartu Tehnikum. Tehnikakõrgharidusele alusepanemisel oli väga suur osa insenerriühendustel. Sügisel 1917 asutatud Eesti Tehnika Seltsi (ETS) pea[illegible]
damise ja [illegible]
mise kõrval [illegible]
-oskuste le[illegible]
jõu ette[illegible]
hakata [illegible]
suudaksid [illegible]
meistritena, [illegible]
tajatena, [illegible]
ehitus, ele[illegible]
laevaehitus ja [illegible]
valmis 1[illegible]
sioonivõimal[illegible]
misega, mil[illegible]
ETS-i juure[illegible]
kursusi. Õp[illegible]
Esialgu k[illegible]
maamõõtmi[illegible]
keemia. 1[illegible]
otsusega s[illegible]
ETS-i tehn[illegible]
nes kool e[illegible]
alam- ja [illegible]
oli 12 se[illegible]
tehnikud, [illegible]
tegelikarhi[illegible]
võisid pär[illegible]
sooritamis[illegible]
õpetaja õ[illegible]
mesed lõp[illegible]
aastal eel[illegible]
vastu võt[illegible]
danuid. Te[illegible]
töö eesti [illegible]
kirjanduse [illegible]
tulemusen[illegible]
nilise meh[illegible]
nilise keem[illegible]
naamika a[illegible]
1928 aru[illegible]
olukorda. [illegible]
dusastet õ[illegible]
nik, praktil[illegible]
insener. V[illegible]
ma ülikool[illegible]
koostas teh[illegible]
duseeelnõu. [illegible]
lega ei nõu[illegible]
tehnikaharidu[illegible]
lahendamis[illegible]
võttu. 1934 [illegible]
tamist TÜ-s. [illegible]
hoidlikuks, [illegible]
inst. (tänane[illegible]
Tallinna ja Tar[illegible]
oma haridus[illegible]
da — ehitus- [illegible]
ja mehaanika[illegible]
ülikooliõpe[illegible]
teaduskraadi[illegible]
võttu mär- ja [illegible]
1940 moodus[illegible]
1941—44 tehn[illegible]
dati, rõhk [illegible]

arendamist ning moodulpõ-
. Moodulpõhised õppekavad
valikut nii erialade osas
. Uued õppekavad põhinevad
1998—2001 koostatud Eesti Kau-
ja ülnes 2001. a. aug-st Kutse-

„Kutseõppeasutuse seadus",
õppeasutustes on võimalik omandada
baasil 3 aastat ja üldkeskhari-
(3—4 aastat).
suurendati õppekavades
erialaõpe — 50 % põhihariduse
üldkeskhariduse baasil kutse-
kõrghariduse õppekava üld-

sotsiaalsete partnerite vaheline
Haridusmin., Majandusmin.,
ja Tööandjate Keskliit, Eesti
ja Eesti Ametiühingute Keskliit
kiirendada tööjõu kvalifikat-
vastavusse viimist a-tel 2001—04.
oli kutseõppeasutusi u. 85.

Toimusid suured muutused omanike ringis. 1994. a. hakati asutama erakutseõppeasutusi, 2001. a. oli 19 erakutseõppeasutust. Tehti ümberkorraldusi riigikoolide osas, mille arv kahanes 80-lt (1993) 58-le (2001). 1997—98 ühendati kutseõppeasutusi Tallinnas ja Saaremaal, 1999. a. Valga-, Võru- ja Viljandimaal ning Tallinnas, 2000. a. Narvas, Pärnus ja Tallinnas ning 2001. a. Lääne-Virumaal. Kutseõppeasutuste võrgu ümberkorraldamise eesmärk on välja arendada kutseõppekeskusi, mis lisaks noorte esmakoolitusele pakuvad koolitust täiskasvanutele ning erivajadustega noortele ja tugiteenuseid teistele sihtrühmadele.

1992—2001 oli õpilaste arv kutseõppeasutustes (2. taseme kutsehariduses) u. 30 000. Õpilaste arv kasvas infotehnoloogia, ärinduse ja teeninduse valdkonnas ja vähenes põllum-e valdkonnas. Hariduse ja tervishoiu valdkonnas viidi koolitus üle kutsekõrghariduse tasemele.

B: A. Kennik. *Keskeriõppeasutuste võrgu kujunemine ja areng Eesti NSV-s aastail 1944—1961.* Tln., 1972; V. Sirk. *Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani.* Tln., 1983; A. Kennik. *Kutseharidusest Eesti Vabariigis 1920.—1930. aastail.* — Eesti TA toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 1992; *Haridus 2000/2001. Aastakogumik.* Tln., 2001.

Ahto Kennik ja Tiina Annus

RIDUS

ette tsunftide juures.
saabusid Eestisse arvat. koos
1230 Ojamaalt kohale
tsunfti kivisepad. Õpiaeg
tehnilist vilumust nõudvatel
kuni 10 aastat, millele
Seejärel võis asuda meistri-
tsunftivanematest ja raehärradest
olid ranged.
asuti otsima teid, kuidas
ga ning koos sellega ka
Veerl püüdlused viidi ellu töökal-
poeglaste käsitöökoolis.
lühikeseks. Vabrikutööstuse
tööjõu järele. 1833 asutati
noori sealses kalevivabri-
ja Narvas avati joonistuskursused.

1839. a. hakati Tartu ülikooli juures korraldama professorite avalikke füüsika-, keemia-, tehnoloogia- ja praktilise mehaanika alaseid loenguid. Järgnenud murrangulised uuendused veonduses (aurulaevad, raudtee) ja sides (telegraaf, telefon) tekitasid 19. saj. keskpaigas nõudmise asjatundjate järele uutel tehnikaaladel, kus varasem kogemus puudus.

Esimesed pidevalt tegutsema jäänud tehnikaõppeasutused olid 19. saj. tööd alustanud merekoolid (Heinastes, Narvas, Paldiskis, Käsmus, Kuressaares). Märkimisväärne samm tehnikahariduse arengus oli raudtee tehnikakooli asutamine Tallinna 1880. Peale vedurimasinistide ja teemeistrite hakati seal õpetama ka telegrafiste, sellega rajati Eestis alus sidetehnikaharidusele. Sajandi lõppu ilmestas majanduse tõus. Aurulaevad sõitsid aasta ringi, see tagas tööstusele kivisöe katkematu juurdeveo ning võimalikuks osutus rajada tööstusettevõtteid ka sinna, kus odavat veejõudu käepärast polnud. Raudteevõrgu laienemine aitas kaasa põllum-e elavnemisele.

õpilased Päikese horisonti mõõtmas (1936)

Tehnika- ja tööstuskoolid 1938

- Avalikud tööstuskeskkoolid
  - Riigi Tööstuskeskkool (Tallinnas)
  - Tartu Tööstuskeskkool
  - Haapsalu Tööstuskeskkool
  - Kuressaare Tööstuskeskkool
  - Narva Tööstuskeskkool
  - Paide Tööstuskeskkool
  - Petserimaa Tööstuskeskkool
  - Põltsamaa Tööstuskeskkool
  - Valga Tööstuskeskkool
  - Võru Tööstuskeskkool
- Osaajalised tööstuskoolid
  - Tallinna Era-tekstiilitööstuskool
  - Virumaa Kaevanduskool
- Eritüübilised keskastme koolid
  - Tartu Tehnikakeskkool
  - Pärnu Kalanduskool
- Tööstusõpilaste koolid
  - Riigi Tööstusõpilaste Kool (Tallinnas)
  - Tallinna Naistööstusõpilaste Kool
  - NMKÜ Eratööstusõpilaste Kool (Tallinnas)
  - Tartu Tööstus- ja Majandusõpilaste Kool
  - Kuressaare Tööstusõpilaste Kool
  - Mõisaküla Tööstusõpilaste Kool
  - Narva Tööstusõpilaste Kool
  - Põltsamaa Eratööstusõpilaste Kool
  - Pärnu Tööstusõpilaste Kool
  - Rakvere Tööstusõpilaste Kool
  - Valga Tööstusõpilaste Kool
  - Viljandi Tööstusõpilaste Kool
- Naiskutsekoolid
  - Tallinna Linna Naiskutsekool
  - Tartu Naisühingu Kutsekool
  - Narva Linna Naiskutsekool
  - Pärnu Linna Naiskutsekool
  - Rakvere Naiskutsekool
  - Valga Linna Naiskutsekool
  - Viljandi Linna Naiskutsekool
  - Naisseltsi „Võruhõim" Eranaiskutsekool
- Tehnikumid
  - Tallinna Tehnikum
  - Tartu Tehnikum
- Merekoolid
  - Tallinna Merekool
  - Kapten Teäri Eramerekool (Kuressaares)
- Kunstikoolid
  - Riigi Kunsttööstuskool; jagunes 1. VIII 1938 Riigi Tarbe- ja Kujutava Kunsti Kooliks ja Riigi Kõrgemaks Kunstikooliks

Tallinna koolivalitsus otsustas 1912 asutada linnas keskastme tehnikakooli, kuid seda otsust ei suudetud täita. 3 aastat hiljem alustas tegevust poeglaste kommertskool, mis muudeti riiklikuks tehnikagümn-ks. 1921 lõpetasid selle esimesed õpilased, esimese tehnikaala lõpetanud lennuni (tehnika, ehitustehnika) jõuti 1927. a. kevadel.

I maailmasõja ja Vabadussõja üks tagajärgi Eesti majandusele oli tööoskuse tuntav halvenemine, millele 1919 juhtis tähelepanu ülemaaline tööstusettevõtjate kongress, nõudes kiireid samme tööstusalase kutsehariduse taseme tõstmiseks. Esimesena avas M. Lutheri mööblivabrik töötoa tisleritele, seejärel asutas Haridusmin. riikliku puutöötuse õppetöötoa, kus jagati ka maalri- ja rauatööteadmisi. 1925 võttis Riigikogu vastu „Tööstuslike koolide seaduse". Keskastme tehnikakutsekoolid olid seaduse järgi tööstuskoolid, kus õpetati nii teooriat kui ka praktikat (1925 tegutses 9 tööstuskooli). Sama seadus sätestas ka naiskutsekoolide tegevuse (1925 oli 8 naiskutsekooli). Lõpetajad said õppinud töölise kutse. Tööstusõpilaste koolid andsid õpilastele ainult teoreetilisi teadmisi, tegelik tööoskus tuli omandada õppelepingu alusel meistri või õppinud töölise juhendamisel. 1937 võeti vastu uus, „Kutsehariduslike õppeasutuste seadus", millega õpiaeg pikendati neljale aastale ning tööstuskoolid muudeti tööstuskeskkoolideks. Neid asutati 10, tööstusõpilaste koole oli 12. Enamikus tööstuskeskkoolides oli puutöö- ja metallitööosk., oli ka erikallakuga tööstuskeskkoole, nt. koolitati Kuressaares ehitus- ja teedekümnikke. Petserimaa tööstuskeskkooli rajamise eesmärk oli jätkata uusaja tehnika nõuete kohaselt aegade vältel kujunenud ehitus- ja savitööstusalaseid oskusi, seal õpetati ehitus- ja peenkeraamikat, sh. portselanipõletamist. Tartus tegutses ka tehnikakeskkool, kus koolitati maantee ja raudtee teemeistreid.

Tehnikaharidust arendasid ka üldhariduskoolide hulka kuulunud tehnikagümn-d. Need töötasid kas omaette õppeasutustena või gümnaasiumi haruna (1922. a. keskkoolide seaduse põhjal) Tallinnas, Tartus, Abjas ja Tapal (alad: tehnika ja ehitustehnika). Õpiaeg kestis 5 aastat, õppekava sisaldas kolmandiku ulatuses tehnikaaineid. Koostööd tehti Rootsi samalaadsete õppeasutustega ning Eestis hakati tehnikaõpetust korraldama Põhjamaade eeskujul. 1928 võttis Riigikogu vastu seaduse, mille kohaselt tuli riigi tehnikagümn. ümber kujundada tehnikuid koolitavaks õppeasutuseks. Eeskujuks valiti Euroopas levinud kolmeastmeline tehnikaharidussüsteem: alamastme koolid õpetasid oskustöölisi, keskastme tehnikakoolid ehk tehnikumid koolitasid inseneriabisid-tehnikuid ning tehnikaülikool õpetas tehnikaalasid teaduslikul alusel. 1937 avati Tartu Tehnikum. Tehnikakõrgharidusele alusepanemisel oli väga suur osa inseneriühendustel. Sügisel 1917 asutatud Eesti Tehnika Seltsi

korrespondentinst. eestikeelseid ehitustehnilise ja masinaehitusjoonestamise kursusi, laevamehaanikutele pakuti võimalust läbida merekooli kursus. Keeleoskuse süvenedes vähenes võõrsil vajadus emakeelse tehnikahariduse järele.

Eestis hakkas 1950. a-tel olukord tehnikahariduses stabiliseeruma. Tartus avati raudteetehnikum ja kohaliku tööstuse tehnikum kohandati ümber kunstliku vedelkütuse tehnikumiks, kuid pikka iga neil polnud. Veel kord käis ümberkorraldamise laine koolidest üle, kui 1956 kogu majandusvõim koondati Rahvamajandusnõukogu kätte. Paljud koolid suleti ja nende nime muudeti. Ennesõjaaegsest Tallinna Tehnikumist kujunes pärast ümberkujundust polütehnikum, praegusi tähtsaimaid elektri- ja elektroonikaalaseid koolituskeskusi. 1940 asutatud õhtutehnikumist kasvas välja ehitus- ja mehaanikatehnikum. Seal õpetati tööstus- ja tsiviilehitust, arhitektuuri, geodeesiat, metallide lõiketöötlemist, tööriistade tootmist ja autoasjandust, Järvakandi filiaalis klaasi tehnoloogiat ja klaasitööstuse mehaanikat, Kunda filiaalis tsemenditootmise tehnoloogiat ja tsemenditööstuse masinaid ning Kohtla-Järvel ja Tartus ehitusasjandust. 1992 sai kool rakendusliku kõrgkooli õigused ja nimetati Tallinna Tehnikakõrgkooliks. Seal on 4 teaduskonda — transpordi-, masinaehitus-, ehitus- ja arhitektuuriteaduskond — ja lisaks neile avatud ülikool. Aegade jooksul on kõik Tartu tehnikumid tegevuse lõpetanud, ainus Lõuna-Eestis tegutsev tehnikum on Võru tööstustehnikum (praegu Võrumaa Kutsehariduskeskus). Tehnikaharidust on võimalik omandada msg. ametikoolides, kutsekeskkoolides ja tehnikahariduskeskustes. Inseneriharidust annab Tallinna Tehnikaülikool (1941 ja 1944—89 Tallinna Polütehniline Inst.). TTÜ-l on 8 teaduskonda: ehitus-, energeetika-, humanitaar-, infotehnoloogia-, keemia-, majandus-, matemaatika-loodus- ja mehaanikateadus-

Tehnika- ja tööstusalased keskeriõppeasutused 1950/51. õ.-a.

	Õpilasi
Tallinna Arhitektuuri- ja Ehitustehnikum	352
Tallinna Arve- ja Plaanindustehnikum	187
Tallinna Elektromehaanika Tehnikum	714
Tallinna Merekalandustehnikum	138
Tallinna Merekool	413
Tallinna Mäetehnikum	694
Tallinna Tekstiili- ja Õmblustehnikum	303
Tallinna Toiduainete Tööstuse Tehnikum	310
Tartu Ehitustehnikum	219
Tartu Elektromehaanika Tehnikum	381
Tartu Kohaliku Tööstuse Tehnikum	139
Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Tehnikum	123
Kuressaare Ehitustehnikum	116
Narva Õhtune Tekstiilitehnikum	124
Pärnu Turbatööstuse Tehnikum	179
Rakvere Kohaliku Tööstuse Tehnikum	194
Valga Arve- ja Plaanindustehnikum	241
Võru Kohaliku Tööstuse Tehnikum	135

kond. TTÜ õppeasutustena tegutsevad Tallinnas kõrgem majanduskool ning Kohtla-Järvel ja Kuressaares kolledž. Merendusasjatundjaid (hüdrograafe, hüdrometeorolooge, laevajuhte, laevainsener-mehaanikuid, külmutusseadmete asjatundjaid, meretranspordijuhte ja tehnoloogiainsenere) õpetatakse Eesti Mereakadeemias. Põllum-s tarvilikke inselerialasid (ettevõttetehnikat, maaehitust, maamõõtmist, metsatööstust, põllum-energeetikat, põllum-tehnikat ja veemajandust) õpetatakse EPMÜ-s.

B: *Kutseharidus Eestis*. Tln., 1938; *100 aastat tehnikaharidust Eestis*. Tln.,1980; V. Mägi. *Inseneriorganisatsioonid Eesti inseneerihariduse algatajana ja kujundajana.* — Halduskultuur '98. Tln., 1999.

Vahur Mägi

KAHARIDUS

küsimusi. 1805 tegi Tartu ülikooli koolikomisjon ettepaneku hakata koolmeistreid ette valmistama, kuid see ei teostunud. Lõuna-Eestis valmistas koolmeistreid 1804—18 Kanepi kihelkonnakoolis omaalgatuslikult ette pastor Johann Philipp von Roth, Pärnus asutas Johann Heinrich Rosenplänter 1814 3-aastase kursusega nn. koolmeistrite kooli. Koolidest paistsid silma õpetajate koolitamisel Torma, Laiuse, Pilistvere, Põlva, Simuna ja Türi kihelkonnakool.

1828 avati Tartus saksa õppekeelega elementaarkooliõpetajate seminar (137 lõpetanut). Esimene maakoolmeistrite seminar avati 1837 Järvamaal Ataste karjamõisas (u. 70 kas-

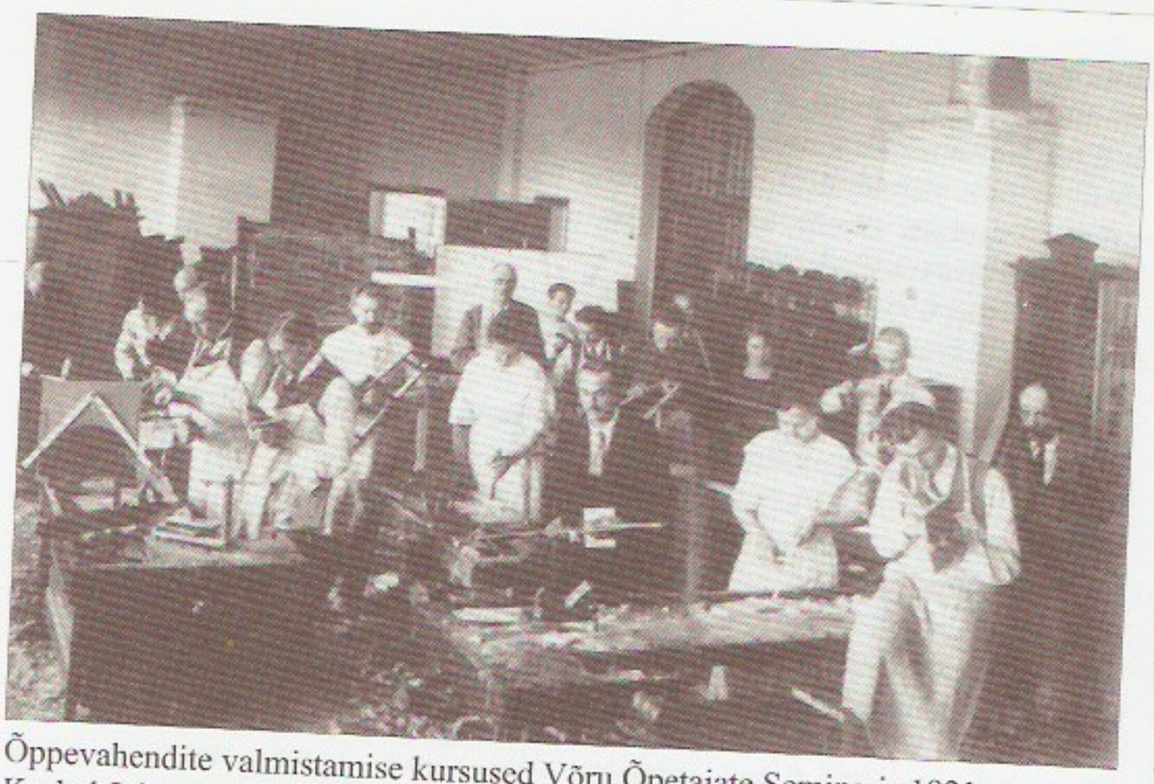

Õppevahendite valmistamise kursused Võru Õpetajate Seminaris 1921. a. Keskel Johannes Käis

vandikku, esimene juhataja Jaan Reinhold Jürgens). 1845 avati õpetajate seminar Vigala khk-s Jädiveres (73 lõpetanut) ja 1854 Läänemaal Kuudal (u. 270 lõpetanut). Õppetöö kestis seminarides 3 aastat, koolid olid rüütelkonna ülalpidamisel, osa kulusid katsid õpilased põllutööga.

Lõuna-Eestis avati esimene kihelkonnakooliõpetajate seminar 1849 Valgas, seda juhtis eesrindlike vaadetega pedagoog Jānis Cimze. Kooli võeti vastu iga kolme aasta tagant, a. 1871 hakati õpilasi vastu võtma igal aastal, 1879 pikendati õpiaeg kolmelt aastalt neljale. 1850. a-te I poolel korraldas Cimze esimesed koolmeistrite täienduskursused. Külakoolmeistrite ettevalmistamiseks avati Tartus 1873 2-aastane seminar (nn. Hollmanni seminar, u. 140 lõpetanut). 1878 asutas riik Tartusse 3-aastase venekeelse seminari (u. 620 lõpetanut). Õigeusu kihelkonna- ja abikoolide olukorra parandamiseks avati 1871 Riias Balti Õpetajate Seminar. 1880 õppis seal 47 eestlast. Saaremaal avati 1868 4-aastane Kuressaare Koolmeistrite Kool. 1872. a-st kandis see nime Kuressaare Abikoolmeistrite Kool ning valmistas ette õpetajaid õigeusu abikoolidele. 1871 avati luteri usu koolide jaoks Kaarma seminar (189 lõpetanut). Rootsikeelsete õpetajate ettevalmistamiseks rajati Noarootsi kihelkonda Paslepa seminar, 1879 muudeti see eestikeelseks.

1912 avati venekeelne Rakvere seminar, algselt ainult õigeusulistele. Et sisseastumiseksamitele tulid enamasti luterlikud eestlased, muudeti otsust ning 16 kohale võeti venelasi ja eestlasi pooleks.

Kõrgemate algkoolide õpetajate ettevalmistamiseks avati 1914 3-aastane Tartu Õpetajate Inst., mis 1917 viidi sõja eest Hersoni.

19. saj. lõpus sulges rüütelkond kõik pedagoogilised õppeasutused, v. a. Kaarma seminar. Õpetajaid valmistati ette ainult kahes venekeelses seminaris Tartus ja Rakveres. 1895 avati pedagoogilisi klasse Jõhvi, Sindi ja Aaspere (Liiguste), hiljem Lohusuu ja Kolga ministeeriumikooli juures. Linnakoolide juures avati pedagoogilisi kursusi. 1905. a-st lubati neis õppida ka naistel.

Eesti- ja Liivimaa õpetajate seminarid (a-ni 1919)

Seminar	Asutati	Suleti
Ataste	1837	1854
Jädivere	1845	1863
Kuuda	1854	1887
Paslepa	1873	1887
Valga (Valmiera)	1849	1890
Tartu (elementaarkooli-õpetajate seminar)	1828	1889
Tartu (Hollmanni)	1873	1887
Tartu	1878	1918
Kaarma	1871	1910
Balti Õpetajate Seminar	1870	1919
Rakvere Õpetajate Seminar	1912	1918
Kuressaare Koolmeistrite Kool	1868	1872
(Kuressaare Abikoolmeistrite Kool)	1872	1881

Pedagoogikaharidus Eesti Vabariigis 1918–40

Õpetajate seminar otsustati avada ka Tallinnas, Võrus ja Läänemaal (Haapsalus). Tartu Õpetajate Seminar alustas uutes tingimustes tööd 1919. a. Eriti oluliseks peeti psühholoogia õpetamist, 1921 osteti Leipzigist eksperimentaalpsühholoogia labori sisseseade. Tallinna Õpetajate Seminaris algas õppetöö 18. X 1919. Rakvere Õpetajate Semi-

kasvatuse ja õppekavaarenduse ning hariduspoliitika küsimusi. Tegevuse üks eesmärke on seotud täiendkoolitusega: tagada teooria rakendamine õpetajate igapäevatöös.

Aastast 1991

EV-s koolitatakse õpetajaid vastavalt kõrgharidusstandardile ja haridusministri määrusega kehtestatud õpetajakoolituse raamnõuetele. Koolitus koosneb üldhariduslikest, erialastest ning üldkasvatusteaduslikest, psühholoogiaalastest ja ainedidaktilistest õpingutest. Õppekava maht on 120—200 ainepunkti. Õpetajaks saab õppida 9 kõrgkooli diplomiõppes (klassiõpetaja ja aineõpetaja) ning bakalaureuse- või diplomiõppele lisanduva koolitusprogrammi raames. Õpetajakoolituse alustamiseks tuleb läbida kutsesobivuskatsed. Koolitus hõlmab üldettevalmistuse (üldained), ainealase ettevalmistuse (ettevalmistus koolis õpetatavateks aineteks) ja pedagoogilise ettevalmistuse (pedagoogilised ained, k. a. pedagoogiline praktika). Koolituse sisu oleneb taotletavast erialast (klassiõpetaja, põhikooliõpetaja, aineõpetaja, eripedagoog). Õpingutele järgneb kutseaasta, mil nooremõpetaja töötab kutse- ja erialale vastava haridusastme õppeasutuses. Nooremõpetajat juhendab mentor, s. o. vastava ettevalmistuse läbinud õpetaja. Kutseaasta lõpus hindab atesteerimiskomisjon, kas nooremõpetaja vastab õpetaja ametijärgule esitatavatele nõuetele, seejärel võib ta asuda tööle tegevõpetajana.

Pedagoogide täienduskoolitust reguleerivad haridusseadus, täiskasvanute koolituse seadus, erakooliseadus ja haridusministri määrused. Täienduskoolituseks on seadusega ette nähtud 3 % palgafondist. Õpetajate tööalane koolitus toimub kas registreeritud õppekavade alusel koolitusluba omavates täiskasvanute koolitusasutustes (nt. keeltekoolides), registreeritud kursustel (nt. avatud ülikoolides) või õppepäevade ja seminaridena, mille kestus on vähemalt 8 akadeemilist tundi (nt. Haridusmin-i õppepäevadel või haridusametite korraldatavatel seminaridel). Koolituse läbinu võib taotleda atesteerimist ja palgajärgu tõstmist.

Õpetajate täienduskoolitus toimub põhil. TPÜ, TÜ ning õpetajate aineseltside juures. 1994 asutatud mittetulundusühing „Omanäoline Kool" korraldab õpetajakoolitust kooliarenduslike projektide raames, 1997. a-st tegeleb õpetajakoolitusega sihtasutus Omanäolise Kooli Arenduskeskus ja 1999. a-st selle raames tegutsev Avatud Meele Inst. *Loone Ots*

1993–2000

1993/94	1994/95	1995/96	1996/97	1997/98	1998/99	1999/2000
					22	
196	272	206	215	186	323	263
329	248	235	214	195	182	283
23	4	31	29	65	70	115
					1	

Dorpatensis, avati 15. X 1632. Tuntud oli ta aga mitteametliku nimetuse järgi kui *Academia Gustaviana*. Ülikool tegutses a-ni 1656 Tartus, 1657—65 Tallinnas, 1690—99 taas Tartus ja 1699—1710 Pärnus (*Academia Gustavo-Carolina*).

Rootsi-aegse ladinakeelse ülikooli struktuuri, ametiisikute kohustused ja õigused, üliõpilaste käitumisnormid ja igapäevase elukorralduse määras kindlaks ülikooli põhiseadus, mis sisaldas ettekirjutusi isegi ühe või teise õppeaine õpetamise kohta.

Ülikooli kollegiaalsed juhtimisorganid olid suur konsistoorium ehk senat (sellesse kuulusid kõik professorid) ja väike

L. Höflinger: ülikooli peahoone (1860, litograafia)

konsistoorium (10 professorit), rektori valis senat. Teaduskondi oli neli: usu-, filosoofia-, arsti- ja õigusteaduskond. Õpetus toimus Euroopa ülikoolide tasemel. Kõik üliõpilased alustasid õppimist filosoofiateaduskonnas, mis andis üldise kõrghariduse ja oli spetsialiseerumise eelaste. Õpiaeg oli 9 aastat, tavaliselt nii kaua siiski ei õpitud, sest enamasti omandati teadmisi mitmes ülikoolis. Õppeaasta jagunes kaheks semestriks, loengute kuulamine oli kohustuslik.

Esimesel Tartu-ajajärgul oli ülikooli koosseisus 11 professorit (2 juura- ja 2 teoloogiaprofessorit, loogika- ja eetika-, astronoomia- ja füüsika-, heebrea ja kreeka keele, ajaloo- ja poliitika-, kõnekunsti- ja poeesia-, geomeetria- ja aritmeetika- ning meditsiiniprofessor). Abiõppejõududena töötasid adjunktid ning teaduste hulka mittekuuluvaid aineid õpetasid meistrid.

1632–65 immatrikuleeriti 1115 ja 1690–1710 591 üliõpilast. 1632–56 olid 91 % üliõpilastest mitteaadlikud,

Tartu ülikooli üliõpilaste arv ja jagunemine elukoha järgi 1802–1916

Aastad	Liivi-maalt	Eesti-maalt	Kura-maalt	Vene-maalt	Riigi teistest kub-dest	Väli-maalt
1802–06	118	64	22	14	11	7
1807–11	189	75	26	34	26	28
1812–16	237	104	39	50	29	15
1817–21	231	122	43	40	16	10
1822–26	349	170	60	62	41	16
1827–31	560	232	91	100	122	14
1832–36	568	207	80	116	149	16
1837–41	567	231	71	106	148	11
1842–46	553	235	63	102	145	8
1847–51	630	233	62	126	200	9
1852–56	678	245	65	139	223	6
1857–61	618	246	80	115	173	4
1862–66	589	269	72	120	126	2
1867–71	658	296	82	140	135	5
1872–76	793	358	90	155	184	6
1877–81	1033	436	113	197	273	16
1882–86	1576	552	143	335	523	23
1887–91	1741	634	140	324	632	11
1892–96	1454	465	96	224	662	7
1897–1901	1706	317	64	113	1206	6
1902–06	1914	330	77	89	1414	4
1907–11	2751	530	118	117	1938	8
1912–16	2487	651	154	125	1550	7

valdav enamik [illegible] üliõpilasi oli ka [illegible] Brandenburgist. [illegible] Kas üliõpilaste [illegible] teada. Üliõpilaste [illegible] esitatud nõudeid [illegible] vanuse kohta. [illegible] nõutud, enamik [illegible] või sai stipendium.

Vene keisririigi [illegible] 1710–1802 [illegible] tusi ei olnud. [illegible] 21. IV 1802 [illegible] dadele alluv [illegible] 1802 sai sellest [illegible] mida pidas [illegible] Min-i ja Riia [illegible] kaudu riik. [illegible] kooli nõukogu [illegible] fessorid) ja [illegible] 5 dekaani).

Ülikoolile [illegible] koolitas gümnaasiumi [illegible] ülikooli pedagoogiline [illegible] see Tartu [illegible] filine seminar, [illegible] rite Inst., mis [illegible] Venemaa [illegible] 1803–91 [illegible] tuskool. 1838 [illegible] tööd Õpetatud [illegible] oma struktuur [illegible] gati filosoofia- [illegible] le- ning [illegible] konnaks.

1802–1918 [illegible] üliõpilast ja [illegible] gute kuulaja. [illegible] oli vajalik [illegible] Stuudium [illegible] a-st 8 semestrit. [illegible] loengute kuulamist [illegible] proviisori astme [illegible] ning apteekri [illegible] semestrit. Õpe[illegible] saksa keeles [illegible] ülikoolidest), [illegible] line üleminek [illegible] A-st 1895 [illegible] keeles, v. a. [illegible] 19. saj. I poolel [illegible] kond Balti-[illegible] ritest olid [illegible] ligi 50 % [illegible] lõpus alanud [illegible] ülikoolist [illegible] nende asemele [illegible] Vahetus piiripunkt [illegible] taseme langus. [illegible] toimusid muutused [illegible] üliõpilasi. Suurem [illegible] ka eesti, läti, [illegible] õpilaste arv. [illegible] ainult 7 ja [illegible]

kui naisüliõpilasi (1938 vastavalt 68,7 ja 31,3 %). Ülikoolis kehtis õppemaks, väike osa üliõpilasi sai taotleda sellest vabastamist ning vähesed (1939. a. 2,6 %) said ka stipendiumi.

TÜ kõrvale sündisid uued kitsama erialase suunitlusega kõrgkoolid. Tallinnas ja Tartus tegutsesid gümnaasiumiharidusel põhinevad pedagoogiumid. 1919 asutati Tallinna Kõrgem Muusikakool, mis a-st 1923 kandis Tallinna Konservatooriumi nime. 1919 asutati ka Tartu Kõrgem Muusikakool. Riigi Tarbekunstikoolist sai 1938 Riigi Kõrgem Kunstikool. Tartus tegutses 1919. a-st Kõrgem Kunstikool „Pallas". 1918 algas õppetöö Eesti Tehnika Seltsi insenerikoolis, mis kandis tehniliste erikursuste nime, 1919. a-st jätkas kool tööd Tallinna Tehnikumina. Erakoolina asutatud Tallinna Tehnikum riigistati 1920. TÜ tehnikateaduskond toodi 1936 üle Tallinna Tehnikumi, mis riigivanema 15. IX 1936. a. seadusega nimetati Tallinna Tehnikainst-ks ning 1. I 1938 jõustunud ülikooliseadusega Tallinna Tehnikaülikooliks. TTÜ-s oli kaks teaduskonda: ehitus- ja mehaanika- ning keemia- ja mäeteaduskond. 1939 alustati vastuvõttu elektrialadele, 1940 moodustati majandusteaduskond. 1921 tööd alustanud Kindralstaabi Kursused, mis 1925 nimetati Kõrgemaks Sõjakooliks, andsid kõrgema sõjandusliku hariduse.

EV-s tegutses ka kaks rahvusvähemuste erakõrgkooli: Vene Akadeemilise Grupi Eestis Politehniline Inst. ja saksakeelne Tartu Usuteadus-Filosoofiline Lutheri Erainst.

Eesti NSV aeg

1940 kehtestati kõrgkoolides NSV Liidu eeskujul kateedri- ja kursusesüsteem ning õppeplaani võeti kõigile üliõpilastele kohustuslikud ideoloogilised õppeained (marksismi-leninismi alused, dialektiline ja ajalooline materialism, poliitökonoomia). Kõrgkoolide nimetused muudeti nõukogudepäraseks — Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolist sai Tartu Riiklik Ülikool (TRÜ), Tallinna Tehnikaülikoolist Tallinna Polütehniline Inst. (TPI). Muudeti õppejõudude koosseisu ning teistsugune oli ka üliõpilaste sotsiaalne taust. Kaotati õppemaks.

Saksa okupatsiooni ajal taastati osaliselt EV-s kehtinud kõrghariduskorraldus. 1942 oli nimekirjas 2325 üliõpilast. Tegelikult oli üliõpilaste arv märksa väiksem.

Pärast Nõuk. võimu taastamist alustas nov. 1944 tööd 5 kõrgkooli: TRÜ, TPI, TRK, Tallinna Riiklik Tarbekunstiinst. ja Tartu Riiklik Kunstiinst. TRÜ-s ja TPI-s oli kokku u. 2500 üliõpilast. Alates 1950. a-ist lisandus neile mitu uut kõrgkooli: 1950 moodustati ENSV Riiklik Kunstiinst. (ERKI) ja 1951 TRÜ põllumajandus-, metsandus- ja loomaarstiteaduskonnast Eesti Põllum-e Akadeemia (EPA), 1952 asutati Tallinna Pedagoogiline Inst. (TPedI) ja 1980 Tallinna Kõrgem Pol. Ehitussõjakool. Suurenes ka õpetatavate erialade hulk. Kõrgkooli õppekava oli jaotatud hrl. 5 kursuseks, mille lõpetaja sai diplomi; õppetöö oli tugevasti ideologiseeritud (selle all kannatasid eriti humanitaarerialad ja rahvusteadused ning mõned loodusteaduse valdkonnad, nt. bioloogia) ja militariseeritud (õppetöö oli ühitatud reservohvitseride koolitamisega), eelistatavalt arendati rakendus-, täppisteaduse ja tehnikaerialasid. Kõrvu akadeemilise kõrgharidussüsteemiga toimis täiendusõppe süsteem, selle üheks osaks olid nn. marksismi-leninismi õhtuülikoolid. 1950. a-te lõpus hakkasid ühingu „Teadus" juures tegutsema rahvaülikoolid.

Hariduspoliitika sihiks oli avada majanduslikult vähekindlustatud noortele juurdepääs kõrgharidusele, see tagati riiklike stipendiumidega. Soodustati ka töö kõrvalt õppimist, kiiresti kasvas kõrgkoolide õhtuste ja kaugõppeosk-de üliõpilaste arv. Märgatavalt suurenes sel ajal ka naisüliõpilaste arv. Kõrgharidus muutus massiliseks. 1985/86. õ.-a. õppis kõrgkoolide päevastes osakondades 14 145, õhtustes 1795 ja kaugõppes 7576 üliõpilast. Naisüliõpilasi oli 59,1 %. Ainsa erakõrgkoolina tegutses EELK Usuteaduse Inst.

Taasiseseisvunud Eestis

1980. a-te lõpus ja 1990. a-te alguses hakati kõrgharidussüsteemi ümber korraldama ja ajakohastama. Kõrghariduse andmist sätestavad järgmised seadused: „Ülikooliseadus" (1995), Tartu Ülikooli seadus (1995), „Kõrgharidusstandard" (1996, selle alusel antakse koolituslubasid ja akrediteeritakse õppekavasid), „Rakenduskõrgkooliseadus" (1998), „Kutseõppeasutuste seadus" (1998). 1998 kehtestati kõrgkoolide akrediteerimise nõuded ning 1999 kinnitati ühtne hindamissüsteem.

Kõrgharidust annab kolm liiki õppeasutusi: ülikoolid, rakenduskõrgkoolid ja kutseõppeasutused (kutsekõrghariduse õppekavade alusel, õppeaeg 3 aastat). Taas on asutatud erakõrgkoole. Olulisima osa kõrgkoolidest moodustavad 6 järjepidevalt tegutsenud avalik-õiguslikku ülikooli (TÜ, TTÜ, TPÜ, EKA, EMA ja EPMÜ), milles on kolmeastmeline akadeemiline õpe: esimene

aste 3—4 aastat kestev bakalaureuseõpe, teine aste 2-aastane magistriõpe ja kolmas aste 4-aastane doktoriõpe. Lisaks bakalaureuseõppele on ülikoolis ka üheastmeline diplomiõpe (nagu rakenduskõrgkoolis), mis kestab 3—4 aastat. Pärast Eesti ühinemist Bologna deklaratsiooniga on hakatud bakalaureuse- ja diplomiõppes nelja-aastaselt õppeajalt üle minema kolmeaastasele õppeajale.

Rakenduskõrgkoolis või ülikoolis diplomiõppe lõpetanu omandab rakenduskõrghariduse, s. o. erialase kvalifikatsiooniga lõppeva kõrghariduse. Eesti esimene riiklik rakenduskõrgkool oli 1991 asutatud Narva Kõrgkool (a-st 1999 TÜ Narva Kolledž). 1991 rajati Tartu Õpetajate Seminar, Viljandi Kultuurikolledž ja Eesti Merehariduskeskus (a-st 1995 Eesti Mereakadeemia), 1992 asutati Eesti Sisekaitse Akadeemia (a-st 1993 Eesti Riigikaitse Akadeemia, a-st 1998 Sisekaitseakadeemia), Virumaa Kõrgkool (a-st 2000 TTÜ Virumaa Kolledž) ja Tallinna Kõrgem Tehnikakool (a-st 1999 Tallinna Tehnikakõrgkool), 1993 Tartu Lennukolledž ja 1998 Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused (Tartus).

Esimesed erakõrgkoolid rajati 1988, 2002. a. tegutses 27 erakõrgkooli. Erakõrgkoolide õppekavad vastasid rakenduskõrgkoolide tasemele. Hiljem lisandusid mõnes erakõrgkoolis ka bakalaureuse- ja magistriõpe. 9 erakõrgkooli hakkas end nimetama eraülikooliks.

1990. a-il kasvas oluliselt üliõpilaste arv. 2001/02. õ.-a. oli Eesti kõrgkoolides 60 409 üliõpilast (sh. magistriõppes 5140 ja doktoriõppes 1508), neist avalik-õiguslikes ülikoolides 37 292 ja eraülikoolides 7913.Välismaalt tulnud üliõpilasi oli 1092. Riikliku koolitustellimuse alusel õppijate õppekulud tasub riik. 2000. a. esitas riik esmakordselt 4 erakõrgkoolile koolitustellimuse (40 õppekohta). 200[illegible] tellimuse 6 avalik-õiguslikule ülikoolile [illegible] 5 rakenduskõrgkoolile (615 õppekohta), [illegible] tusele (1563 õppekohta, kutsekõrghariduse [illegible] koolile (15 õppekohta).

Tasulistes kõrgkoolides või tasulistel [illegible] 1997/98. õ.-a. 28 % üliõpilastest, 200[illegible]

Kõrgkoolide üliõpilaste arv

Aasta	Päevastes osk-des	Õhtustes osk-des	Kaug-õppes	Kokku
1940	4 740	–	–	4 740
1945	3 577	–	194	3 771
1950	6 791	207	1815	8 813
1951	7 007	243	1918	9 168
1952	7 375	238	2541	10 154
1955	8 473	188	3424	12 085
1957	8 024	203	4074	12 301
1959	7 565	424	5292	13 281
1961	8 074	868	6195	15 137
1963	8 867	1516	7474	17 857
1965	10 335	2094	8934	21 363
1967	11 603	2520	8566	22 689
1969	12 070	2878	7564	22 512
1971	12 491	2626	6863	21 980
1973	13 056	2487	6139	21 682
1975	13 948	2592	6828	23 368
1977	14 787	2562	7330	24 679
1979	15 616	2388	7412	25 416
1981	16 005	2172	7377	25 554
1983	15 388	1869	7507	24 764
1985	14 145	1795	7576	23 516
1987	14 242	1601	7441	23 364
1989	17 174	1609	7496	26 279
1990	17 172	1449	7278	25 899
1991	17 061	1166	6653	24 880
1994	20 050	1449	3984	25 483
1997	25 768	1881	2423	30 072
1999	34 106	3484	3031	40 621
2000	39 237	4644	5693	49 574
2001	43 216	5078	8143	56 437

Kraadiõpe

Rootsi-aegses Tartu ülikoolis tuli [illegible] saamiseks kaitsta dissertatsioon, [illegible] kord ka dispuudi alusel. Ülikooli [illegible] (1632—56) on registreeritud 524 [illegible] kaasa arvatud disputatsioonid), kõik [illegible] ja tasemelt üsna ebaühtlased. Ülikooli [illegible] kindlaks magistri- ja doktorikraadi [illegible] kult kaitsesid üliõpilased üksnes [illegible] kaitsti ainult üks doktorikraad). Kraadi [illegible] gutes edu saavutanud ning laitmatu [illegible] kes pidid esitama ka tõendi kirikliku [illegible] alaste teadmiste taseme kohta. Kraadi [illegible] nn. privaat- ja avalikud eksamid, [illegible] pidulikult peetav dispuut.

Vene keisririigi ajal kehtis kolmeastmeline [illegible] kraadide süsteem — kandidaat, magister, [illegible] oli arstiteaduskond, kus oli võimalik [illegible] 1819. a. keisri määruse kohaselt sai filosoofia- [illegible] teaduskonna kuuesemestrilise kursuse [illegible] tanu aasta pärast väitekirja (mahult [illegible] tamise korral taotleda kandidaadikraadi [illegible] pärast magistrikraadi ja siis kolme [illegible] 1834 lühendati aega kandidaadist [illegible] doktorini ühe aastani.

1802—1917 kaitsti Tartu ülikoolis 2067 [illegible] väitekirja, neist arstiteaduskonnas (sh. [illegible] 1732, füüsika-matemaatikateaduskonnas [illegible] teaduskonnas 118 ja õigusteaduskonnas [illegible] kooli taasavamist (1802—10) kaitsti 12 [illegible] oli aastatel 1881—1900, mil kaitsti [illegible] 1841—50 oli kaitsmiste arv väike, sest [illegible] tantidele kõrgendatud nõuded, sh. nõue, [illegible] peab enne kaitsmist olema trükis [illegible] kaitsti kokku vaid 123 väitekirja.

1918—40 oli TÜ-s teaduslike kraadide [illegible] nanõukogude ülesanne. Usu-, õigus-, filoloogia-, [illegible] tika-loodus- ja põllum-teaduskonnas ning [illegible] farmaatsiaosk-s oli võimalik kaitsta [illegible] magistri- ja doktorikraadi. Arsti- ja [illegible] kinnitati kutsenimetused — arst või [illegible] lik aste oli ainult doktor. Magistrikraadi [illegible] endisele kandidaadile ja võeti tarvitusele [illegible] eeskujul.

1919—38 kaitsti TÜ juures 156 doktori- [illegible] väitekirja.

Eesti NSV-s sai teaduskraadi kaitsta [illegible] teadusasutuse juures. Kehtis NSV Liidu [illegible] teem, mille kohaselt olid kasutusel [illegible] teaduste doktori kraad teadusalade [illegible] daadi kraadi taotlemisele eelnes [illegible] või 4-aastane mittestatsionaarne [illegible] tori kraadi taotlemisele võis eelneda [illegible] Doktorikraadi võisid taotleda [illegible] tegutsevad isikud algupärase [illegible] olema koolkonda loov või [illegible] olulisi probleeme. Kraadi taotlemisel [illegible]

kaitsmisnõukogu otsusele sageli ekspertiisi (selle läbisid kõik doktoritööd) ja positiivse otsuse korral väljastas teaduskraadi tõendava diplomi.

1990. a. kinnitas EV valitsus EV teaduskraadide põhimääruse ja teaduskraadide nimetused. Selle aktiga käivitati seni kehtinud teaduskraadisüsteemile alternatiivne akadeemiliste magistri- ja doktorikraadide süsteem, mille kohaselt annavad akadeemilisi kraade ülikoolid ja nende otsused on lõplikud. Endine Nõuk-aegne kandidaadikraad võrdsustati sisuliselt EV doktorikraadiga. Ülikoolides on kolmeastmeline akadeemiline õpe, mille esimene aste on bakalaureuseõpe (kestus kolm kuni neli aastat), teine aste kaheaastane magistriõpe ja kolmas nelja-aastane doktoriõpe.

2001/02. õ.-a. oli Eesti avalik-õiguslikes ülikoolides magistriõppes 5140 magistranti ja doktoriõppes 1508 doktoranti. Ka osa eraülikoole on saanud õiguse magistriõppeks, doktoriõpet neis veel akrediteeritud pole.

B: E. Schmidt. *Kõrgema hariduse areng Nõukogude Eestis*. Tln., 1971; *Tartu ülikooli ajalugu*, I. [Koostanud H. Piirimäe.] Tln., 1982; *Tartu ülikooli ajalugu*, II. [Koostanud K. Siilivask.] Tln., 1982; *Tartu ülikooli ajalugu*, III. [Koostanud K. Siilivask ja H. Palamets.] Tln., 1982; V. Rajangu. *Kõrgharidus Eestis*. Tln., 1995; T. Karjahärm, V. Sirk. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850—1917*. Tln., 1997; *Haridusinstitutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani*. [Koostanud A. Liim.] Trt., 1999; *Higher Education in Estonia*. Tln., 2000; T. Karjahärm, V. Sirk. *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917—1940*. Tln., 2001; *Haridus 2000/2001. Aastakogumik*. Tln., 2001.

Väino Rajangu

Juudi Kirjanduslik-Muusikaline Ühing (1890), hilisem „Limuvia"

test *Chargierten Convent* (lüh. *Ch! C!*), kelle otsustele pidid alluma kõik korporatsioonid ja kellel oli õigus anda luba uute värvekandvate korporatsioonide loomiseks.

Mõningad eestlased said kõrghariduse ka teistes ülikoolides. Nikolai Friedrich Russow õppis 1847—51 Peterburi ülikoolis ja Johann Köler 1848—55 Peterburi Kunstiakadeemias. Tübingenis õppis usuteadust Rapla köstri ja orelimeistri poeg Karl Friedrich Karell, Leipzigi ülikoolis kaitses 1872 doktorikraadi keeleteadlane Mihkel Veske.

Seoses venestamisega 1889 üliõpilaste arv kasvas, eelkõige suurendasid seda Venemaalt ja selle vallutatud aladelt tulnud. Kõige rohkem oli üliõpilasi 1909 (2815 üliõpilast). Eestlaste arv esialgu vähenes, sest neil oli raske saada vajalikku eelharidust. Eriline tähendus ülikooli pürgivatele eesti noormeestele oli Hugo Treffneri eragümn-l (asut. 1883).

Eesti üliõpilaste arv hakkas uuesti kasvama 20. saj. algul. 1914 õppis Tartu ülikoolis 439 eestlast, s. o. 18 % üliõpilaste üldarvust. Kokku õppis Tartu ülikoolis 1889—1916 üle 1000 eestlase, kellele lisandusid vabakuulajad. Vabakuulajate hulgas oli ka naisüliõpilasi, kelle vastuvõtuks anti luba 1905—06.

Korporatsiooni „Ugala" eestseisus ja teiste korporatsioonide esindajad

1905 immatrikuleeriti vabakuulajatena esimesed 43 neiut, 1906 võeti vastu 62 naisüliõpilast, nende hulgas kümmekond eestlast. Naisüliõpilaste vastuvõtt lõpetati 1908, kuid nad said õppida Tartu Eraülikoolis (1908—18). Täieõiguslike üliõpilastena lubati naisi ülikooli vastu võtta a-st 1915 arsti- ja ajaloo-keeleteaduskonda.

Suhteliselt palju eestlasi õppis ka Peterburi ja Moskva ülikoolides ning Riia Polütehnikumis, vähemal määral Helsingi ja Varssavi ülikoolis ning Saksamaa ülikoolides. Eesti üliõpilaskonna kasvu aluseks oli rahva majanduselu edenemine. Eriti oluline oli jõuka talupoegkonna esilekerkimine pärast talude päriseksostmist, sellega kaasnenud tung hariduse järele ja Tartu ülikooli hea maine rahva seas.

Suur probleem eesti üliõpilaskonna jaoks oli eesti keele kasutamine. Saksakeelset haridust saanud haritlaste enamik rääkis igapäevaelus saksa keelt. Paljud pidasid loomulikuks, et eesti üliõpilaskond ja tulevane haritlaskond lähevad üle saksa keelele ja rahvas sulab ühte saksa kultuuriga. Usku eesti keele püsimajäämisse aitas tugevdada esimese Eesti üldlaulupeo õnnestumine 1869. Eesti üliõpilaskonna ühinemise mõtte algataja oli usuteaduse üliõpilane Andreas Kurrikoff. 1870 koguneti „Kalevipoja" õhtutele, 1873—81 käidi koos korporatsioon „Vironia" nime all. 1881 võeti korporatsioonile värvid — sinine, must ja valge —, kuid korporatsiooni registreerimine ei õnnestunud baltisaksa korporatsioonide vastuseisu ja ebapiisavaks loetud liikmeskonna tõttu. 1883

EÜS-i liikmetele värvide andmine 1923. a.

registreeriti teadu
sina „Kalevipoja
nud Eesti Üliõpil
1884 pühitsetud
lipp kujunes rah
riigilipuks. Seltsi
eesti keelt ja ajal
ülikooli eesti kee
August Hermann,
eesti keele õppim
20. saj. algul asut
lasorg-e. 1900 asut
korporatsioon „Vi
loal), 1909 Riia Ees
hilisem EÜS „L
kinnitas Tartu üli
„Ühenduse" asutam
ris Rahvaharidu
„Fraternitas Estica
juba 1904. 1908 e
ratsioon „Sakala"
Min. registreeris
nitas Esticast" lah
sid korporatsiooni
reeriti 1913. Juba
salgakesena asutat
õpilaste org., mis
Peterburi Eesti Üli
eraldus sellest
lia". 1918 asutati
duse üliõpilaste
nitas Liviensis".
Eesti Naisüliõpilas
1917, põhikiri
üliõpilasi osales k
sika- ja teatriselt
1917 peetud esim
ja vilistlaste kon
Ernitsa algatusel
tooliga soome-ug
fiilist professori
singu juhitav toim
nõus, kuid pidas
ei olnud piisavalt
õppejõude. Üliõpi
Gustav Suitsu kõ
seisukoha eesti
dusest. Kui 1918
keelse ülikooli
Landesuniversität
õpilaskond seda
1918 tuli Tallinna
Petrogradi ja Mo
koosolek, kus
konna esindu
te Ring ning
alustaks tööd
osutunud see
armee oli Tartu
Eesti ülikooli
sel oli üliõpi
asjaolu, et suur
vabatahtlikult
väes. 22. IV

riigi kulul hariduse
oli ülikoolis õppimiseks
nendest 470 noormeest teenis
Tartu Ülikool 1. XII 1919,
316. Pärast Vabadussõja
üliõpilaste arv. 1920 oli
690, mehi 554, naisi
TÜ-sse üle 1000 üliõpilase
–700. Kokku õppis ülikoolis
üliõpilast.
kõrgem tehnikaõppeasutus
üliõpilaste arvult TÜ-ga võrreldes
1929. a. (539 üliõpilast),
1936. a. sügisel alustas
I 1938 nimetati Tallinna
TTÜ-s 505 üliõpilast. 1919
Kõrgem Muusikakool nimetati
kõrgema kursuse keskha-
nimetust. 1935. a. lõpul
õpilast. 1924. a. sügi-
kunstikool „Pallas"
väikseim. TÜ-s õppis
soost. 1936/37. õ.-a. oli
üliõpilasi kokku 3721,

naisüliõpilaste korporat-
„Ilmatar" ja EÜS „Veljesto",
korporatsioon „Indla", 1923
, 1924 juudi korporatsioon
üliõpilaste selts „Hazfiro" (regist-
üliõpilaste Selts. 1927 alustas
üliõpilaste Selts, mis 1930 reorga-
„Mõtmine". A-st 1936 tegutses
Riias asutatud üliõpilasselts
tähtsamad korporatsioonid olid
„Fraternitas Aeterna" (1926)
Oriens" (1928). Seoses balti-
1939 tegevuse baltisaksa
tegevust Saksamaal.
ega Tallinnas ühtegi üli-
okupatsiooni ajal (1940—41) kaotati
üliõpilasorg-d (kokku 34).
üliõpilasest lahkus (või oli sun-
Uute üliõpilaste vastuvõtul
elavad „mittetõisest tulust",
lapsed". Nõutav oli tõend üli-
päritolu ning enda ja oma vane-
Pärast Nõuk. okupatsioonist vaba-
algust alustas ülikool tööd 21. X
2025 inimest. Uusi üliõpilasi
immatrikuleerimiseksamitega 133, üle-
olnud teenistuses sõjaväes
ja Omakaitses. Sõjaolukorras üli-
1944. a. üldmobilisatsiooni.
taastanud üliõpilasorg-e, mis
Nõuk. okupatsiooni eest
taastanud eesti üliõpilaste seltse ja

alguse õppetöö ülikoolis (nime-
Ülikooliks) 17. XI 1944. Õppe-
üliõpilast, dets-i keskel oli
inimest, osa neist fiktiivselt.
üliõpilaste arv 817, lisandus 164 kaug-
alustas 2. IV 1945). Mehed

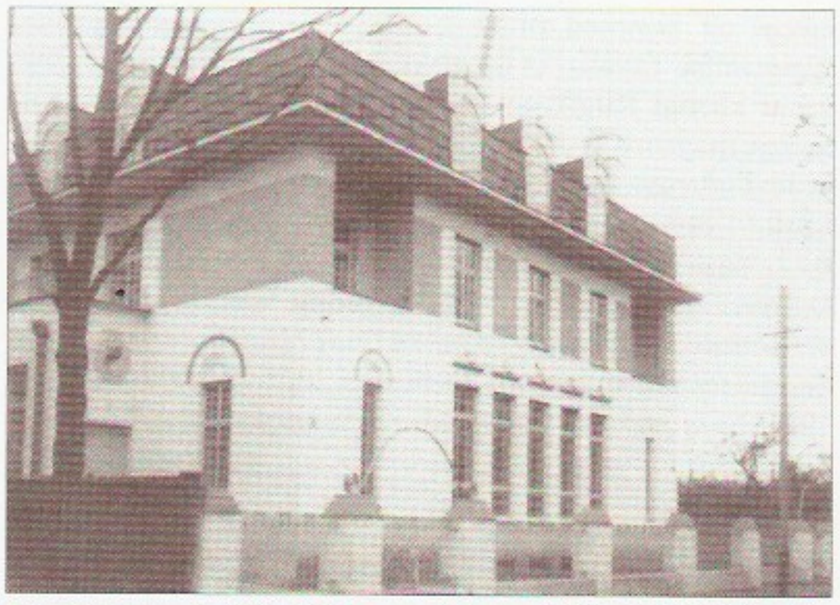

Korporatsiooni „Sakala" konvendihoone (Tartu, Veski 69; ehit. 1910—11, arh. A. Lindgren)

moodustasid üliõpilaskonnast kolmandiku, nende osa vähenes veelgi, sest need, kes olid teeninud Saksa või Soome sõjaväes või kuulunud Omakaitsesse, arreteeriti või eksmatrikuleeriti. Esimestel sõjajärgsetel aastatel oli ülikoolil raskusi riikliku vastuvõtuplaani täitmisega, 1940. a-te lõpust alates oli üliõpilaseks soovijaid rohkem kui vabu kohti. Statsionaarsete üliõpilaste koguarv tõusis 1950 üle 3000. EPA moodustamisega (1951) vähenes TRÜ üliõpilaskond, kuid mitte Tartu üliõpilaskond. 1968 oli TRÜ-s üle 4000 üliõpilase. 1977 oli TRÜ-s 4851, TPI-s 5038, TPedI-s 1445, EPA-s 2219, TRK-s 436 ja ERKI-s 367 statsionaarset üliõpilast. Üliõpilasi oli 1980/81. õ.-a. TRÜ-s 7605, TPI-s 9841, TPedI-s 2894, EPA-s 4051, TRK-s 553 ja ERKI-s 528.

Nõuk. okupatsiooni ajal oli üliõpilaskond allutatud ideoloogilisele ja pol. kasvatustööle. Akadeemilisi vabadusi ei olnud, akadeemilised üliõpilasorg-d olid keelatud. 1989 hakati üliõpilasseltse ja korporatsioone taastama. 1990 kaotati õppe-

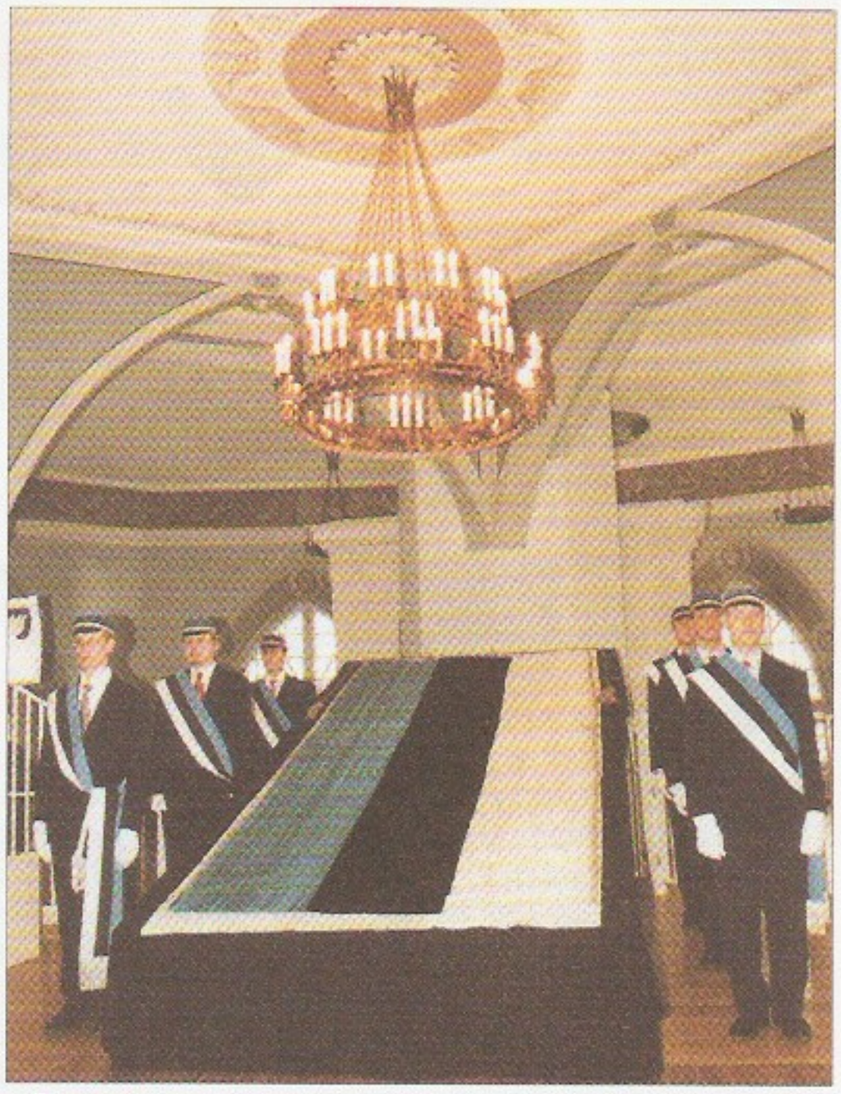

EÜS-i liikmed auvalves lipu juures (1990. a-d)

kavast nn. punased ained, kursuste süsteem asendati ainesüsteemiga. Tavaliseks õpiajaks sai 4 õppeaastat. 6. III 1995 vastu võetud Riigikogu otsusega jagati õppetöö bakalaureuse-, magistri- ja doktoriõppeks. Asutatud on eraülikoole ja avatud rahvusv. õppeasutuste filiaale. 2001/02. õ.-a. omandas Eesti 51 õppeasutuses kõrgharidust 60 409 üliõpilast.

B: J. Vasar. *Tartu üliõpilaskonna ajalugu seoses Eesti üliõpilaskonna ajalooga.* Trt., 1932; A. Tering. *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710.* Tln., 1984; *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*, I–III. Trt., 1994; *Spes patriae. Üliõpilaskond ja korporatsioonid Eestis.* Tln., 1996.

Helmut Piirimäe

Üliõpilasorganisatsioone

	Asutamisaasta	Taastamisaasta	Asukoht
Curonia (korp.)[1]	1808		Tartu
Estonia (korp.)	1821		Tartu
Livonia (korp.)	1822		Tartu
Fraternitas Rigensis (korp.)	1823		Tartu
Baltica (korp.)	1850		Tartu
Arminia Dorpatensis (korp.)	1850		
Eesti Üliõpilaste Selts	1870		
Neobaltia (korp.)	1879		
Fraternitas Academia (korp.)	1881		
Põhjala (selts)	1884		
Vironia (korp.)	1900		
Ühendus (selts)	1906		
Fraternitas Estica (korp.)	1907		
Sakala (korp.)	1909		
Liivika (selts)	1909		
Teutonia (korp.)	1909		
Eesti Naisüliõpilaste Selts	1911		
Rotalia (korp.)	1913		
Ugala (korp.)	1913		
Fraternitas Liviensis (korp.)	1918		
Filiae Patriae (naiskorp.)	1920		
Fraternitas Normannia (korp.)	1920		
Ilmatar (naisselts)	1920		
Leola (korp.)	1920		
Revelia (korp.)	1920		
Usuteaduse Üliõpilaste Selts	1920		

Üliõpilasorganisatsioonide värvikilbid

1920	1989	Tartu
1921	1991	Tartu, Tallinn
1921	1989	Tallinn
1922		Tallinn
1922	1989	Tartu, Tallinn
1922		Tallinn
1922		Tallinn
1923		Tartu
1923		Tartu, Tallinn
1923		Tartu, Tallinn
1923		Tartu
1924	1989	Tartu
1924		Tallinn
1924	1989	Tartu
1924	1990	Tartu
1925	1990	Tartu
Hazfiro (naisselts)	1925	Tartu
Limuvia (korp., asut. 1883 seltsina)	1925	Tartu
Tallinna Eesti Üliõpilaste Selts (liitus 1936 EÜS-iga)	1925	Tallinn
Fraternitas Aeterna (korp.)	1926	Tartu, Tallinn
Saksa Naisüliõpilaste Selts	1926	Tartu
Läti Üliõpilaste Selts (a-st 1930 Mētraine)	1927	Tartu
Fraternitas Ruthenia (korp.)	1928	Tartu
Sororitas Oriens (naiskorp.)	1928	Tartu
Fraternitas Tartuensis (korp.)	1929	1989 Tartu
Baltonia (korp.)	1932	Tartu
Uskliküliõpilaste Ühing	1934	Tartu
Saksa Üliõpilaste Koondis	1936	Tallinn
Väinla (meeskorp.)	1924	Danzig
	1937	Tallinn
Ave (korp.)	1987	Tallinn
Syringa (naiskorp.)	1989	Tallinn

[1]korp. — korporatsioon

EEDAGOOGIKA

Kosejõe Erirežiimilise Internaatkooli õpilased aiatööl (1950. a-d)

ning Kose-Uuemõisa Koolkodu. Kehapuuetega lastele rajati Harglasse vigaste laste kodu ja 1938 Kose-Lükatile Konstantin Pätsi Vabaõhukool.

Annekteeritud Eestis asutati 1941 lisaks Porkuni Kurtide Koolile vaegkuuljate jaoks ka Tartu I eriinternaatkool, praeguse Tartu Hiie Kooli eelkäija. Saksa okupatsiooni ajal reorganiseeriti 1943 Kosejõe Koolkodu internaadiga abikooliks, mis 1992. a-st kannab nime Kosejõe Kool.

II maailmasõja järgses Eestis asutati palju lastekodusid, et ära mahutada vanemateta, kehavigastuste ja psühhotraumadega kodutuid lapsi. Osa lastekodusid kujundati 1950. a-tel ümber internaatkoolideks, 1960. a-il loodi neist lastekodudest nn. eriinternaatkoole. Lihtsustatud õppekavaga koolid olid nt. Raikküla (1958), Palivere (1960), Kohtla-Järve (1962), Meeri (1964) ja Vaeküla (1965) kool. Raskesti kasvatatavate laste jaoks rajati kool Puiatusse, Kaagveresse, Tapale ning kutsekool Sinti. Kehapuuetega lastele avati Orissaares, Helmes, Keila-Joal, veidi hiljem ka Vastseliinas sanatoorne internaatkool; Haapsalus asutatud sanatoorne internaatkool oli mõeldud lastehalvatusepideemia ohvrite jaoks.

Kõrvu internaatkoolidega tegutsesid suuremates linnades lihtsustatud õppekavaga päevakoolid ning klassid. Andekatele lastele avati huvikoole ning süvaõppega (võõrkeele-, matemaatika ja füüsika, kunstikallakuga) klasse. 1953 moodustati Karulas raske ja 1949 Imastus mõõduka vaimupuudega laste asutus. Rajoonikeskustes avati kõnepuuetega laste õpetamiseks polikliinikute juures logopeediakabinetid. 1967. a. hakati lasteaedades moodustama erivajadustega laste rühmi (neist enim kõne-

Kõpu Internaatkool (asut. 1971). Kool töötab ühes majas Kõpu Algkooliga (asut. 1873) ja on mõeldud mõõduka vaimupuudega lastele

ravirühmi). Keha- ja meelepuuetega inimestele loodi keskhariduse omandamiseks Tallinna Kaugõppe Erikeskkool, millel olid konsultatsioonipunktid kogu Eestis.

Mõnikümmend Eesti eripedagoogi, nende seas Karl Karlep, Vladimir Vääranen, Laine Vesker ja Viivi Neare, sai hariduse pms. Moskva kõrgkoolides. 1968 alustati Ester Lepiku juhtimisel ning Heino Liimetsa ja Arnold Koobi eestvedamisel eripedagoogide (tollase nimega defektoloogide) ettevalmistust TRÜ-s.

1970. a-il haridusnõuded pingestusid (kohustuslik keskharidus) ning õpilastele, kellel diagnoositi „vaimse arengu peetus", asutati nn. tasanduskoolid (Tallinnas, Tartus, Pärnus, Kohtla-Järvel) ja -klassid. Õpilasi püüti järele aidata ning saata seejärel tagasi tavaklassidesse. Et see ebaõnnestus, püüti tavakooli (8-kl., hiljem 9-kl. kooli) nõuded täita ühe lisa-aastaga. K. Karlepi ja V. Vääraneni toel avati TRÜ-s eripedagoogikakateeder.

1980. a-te I poolel arendasid lihtsustatud õppega eriinternaatkoolid kutseõpet, nii koolides kui ka lasteaedades laienes logopeediline teenindus, koostati ja trükiti õppekirjandust, viljakalt toimisid ainenõukogud, lisandus teaduskraadiga asjatundjaid. 1982 valmis Kaarel Kotsari ja Ametiühingute Kesknõukogu koostöös riiklik „Kurtide ja vaegkuuljate integratsiooni programm", kuid see jäi suures osas paberile. 1980. a-te II poole vabamates oludes rajati Tallinnas vaimu- ja liitpuuetega laste jaoks kristlik koolkodu (juhataja Milli Kikkas) ning Tartus kõnehäiretega, kuulmispuudega ja autismiga laste jaoks lasteaed „Nukitsamees" (Anne Õun). 1988 peetud õpetajate kongressil jmt. üritusel ning

asendada erivajadustega laste kooli
tavakoolis. Nii puudega laste kui ka
ja asjatundjatelt abi saamiseks
(Lastefond, Lastekaitseliit, Logo
dagoogide Liit). 1988 pidas Eestis
organisatsioon „Rahvusvaheline
Tiina Talvik, Leo Tamm, Laur Kan
1990. a-il laiendati koolikohustus
ning liitpuudega lastele ning suure
suste vastutust. Mõõduka ja raske
kehapuudega, kurtide ning autism
klasse, munitsipaal- ja erakoole jt.
tus, Tallinnas, Rakveres, Võrus).
õpib tavakoolis, lisaks kõneravi
kergete õpiraskustega õpilastele
õppe rühmi ja käitumisraskustega
Kutsekoolidesse võeti nii üksikuid
vajadustega noori kui ka avati
googe-nõustajaid on hakatud ette
väitles end pedagoogikadoktoriks K.
laste koolieelne haridus on kohalike
areneb ebaühtlaselt. Üha kaaluka
tega inimeste org-d ja tugiliidud.
raadi kui ka eraorg-de arengus on
ja sponsoritel (Sorose Avatud Eesti
partnerkoolid, valitsusasutused ja
inimeste väheseid tööle rakenda
Pahkla Camphilli küla ja soodsalt
vajadust täishoolekande järele on
kanne ja nn. toetatud (tugiisikuga)
gidele pakuvad tõhusat abi sotsiaal
psühhosotsiaalse rehabiliteerimise
1996 kinnitati riikliku põhi- ja kesk
alusel on omakorda koostatud kaks
sete võimetega lastele mõeldud
sustatud ja 1999 nn. toimetulekuõppe
on erivajadustega lastega tegelevate
miskomisjonide tegevus. Alates
pedagoogide Liidu väljaandel ajakiri

B: *Porkuni Kurtide Laste Internaatkool*
1966; J. Kõrgesaar, E. Veskiväli. *Eri*
dagoogika tänapäevaküsimusi. Trt.,
koolid. Tln., 1994; A. Kals. *Eesti p*
Trt., 1999.

KOOLIEELNE KASVATUS

Tallinna I lastepäevakodu hoone (ehit. 1928, arh. H. Johanson; praegu Kopli lasteaed)

Esimesed lasteaiad

1. VIII 1840 avas leskproua Elisabeth
Püha Katariina kloostri maa-alal
majas väikelaste hoiu asutuse. 19. saj
asutusi pms. heategevuse ja hoole
seltsid. Kasvandike seas oli palju
lapsi. Lasteaia (*Kindergarten*)
1862 avatud Eestimaa Abistamissel
duse juures asunud Tallinna Väike
1880 eesti lastele lastehoiu. Laste
Pärnus (1878), Tartus, Võrus (189
pidevalt tegutsev lasteaed). Laste
vatust, õppekeeleks oli eesti, saksa
20. saj. algul hakati asutama ema
rajav roll oli selles Tartu Lasteaia

	Lasteaedade ülalpidajad			Laste arv	Kasvatajate arv	
asutused	omavalitsus	selts	eraisik	õ.-a. lõpul	kokku	kutsega
32	12	12	8	1596	66	41
50	15	20	15	2443	87	61
62	16	34	12	3073	110	71
78	19	45	14	3961	137	87
26	8	18		1419	49	
77	18	58	1	3294	118	
83	12	71		3216	114	
99	14	85		3227	129	
100	13	86	riik 1	3312	146	

(aasta lõpuks)

1987	1990	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1999	2000
746	767	698	656	663	671	667	670	663	646
91,3	81,1	63,9	63,7	61,9	60,9	58,4	56,3	51,1	50,6
–	1,9	6,6	5,3	2,7	2,1	1,4	1,2	0,7	0,3
70	56	46	43	53	57	59	61	64	64
75	68	54	55	64	68	72	73	74	77
55	31	26	23	32	37	39	44	45	43

1958 hakati rajama uut tüüpi asutusi — lastepäevakodusid (maal oli neis pms. 1—3, linnas 4—6 rühma, kohti 100—140, suuremate linnade lastepäevakodudes oli 12 rühma ja 280 kohta, Tallinnas, Tartus ja Pärnus mõnes ka ujula). 1970 oli lasteasutusi kokku 644, neist 401 olid lastepäevakodud, kus käis 58 700 last. 1970 käis lasteasutustes 42,5 % lastest (linnas 55,8 %, maal 18 %), 1982. a. juba 60,2 % (linnas 68,5 %, maal 40,1 %). Laste arvu kasv jätkus 1987. a-ni (siis käis 746 lasteasutuses 91 300 last), seejärel hakkas järsult vähenema. 1970. ja 1980. a-il avati erirühmi ja lasteaedu puuetega lastele. Suurenes ujulatega lastepäevakodude arv, neist moodsaim valmis 1990 Kuressaares. 1980. a-te algul oli

Koolieelsete lasteasutuste pedagoogid

	1995	2001
Pedagoogide arv kokku	8093	7510
neist lahkus aasta jooksul	350	218
Kõrgharidusega (%)		
pedagoogiline	20,9	25,6
muu	1,7	1,6
Keskeriharidusega (%)		
pedagoogiline	61,7	62,7
muu	5,3	4,5
Keskharidusega (%)	10,3	5,6

lasteasutustest 42,9 % Haridusmin-i halduses.

Pärast Eesti taasiseseisvumist läksid ametkondlikud lasteasutused üle Haridusmin-i haldusalasse. Lasteaedu ka suleti, sest osa tööstusettevõtteid ja majan-

Tallinna V lastepäevakodu lapsed koos kasvataja Meeta Terriga (1930. a-d)

S. M. Kirovi nim. näidiskalurikolhoosi lasteaia „Piilupesa" magamistuba (1980. a-d)

deid lõpetas tegevuse. 1990—94 vähenes lasteasutuste arv 104 võrra. 1999. a-st liigitatakse lasteasutused lastesõimedeks, lasteaedadeks, erilasteaedadeks ja lasteaed-algkoolideks (esimene lasteaed-algkool asutati 1982 Tallinna Näidislinnuvabriku lastepäevakodu juures). 1. I 2000 töötas 663 munitsipaal- ja 19 eralasteasutust, neis käis kokku 51 100 last (sh. 722 õpilast) — s. o. 52 % 1—7-aastastest lastest.

Töökorraldus

Vanimais eralasteasutustes valitses range kord ning esikohale seati laste eest hoolitsemine. 20. saj. algul suurenes mängu kasvatuslik tähtsus. Lasteaednike ettevalmistuse täiustudes muutus õppe- ja kasvatustöö sihipärasemaks. Tallinnas kehtestati 1924 lasteaedade põhikiri. Töötati nädala töökava järgi, õppeaasta lõpul esitati koolivalitsusele aruanne. Kuigi lasteasutused olid 1918—40 Haridusmin-i haldusalas, ei sätestanud nende tegevust üleriigiliselt ükski dokument. Pärast 1940. a-t tunnetasid ka koolieelsed lasteasutused ideoloogilist survet. Õppe- ja kasvatustöö osas muutus olukord paremaks, sest tööd asusid suunama [illegible] googid. Lea Nurkse tõlkis juhendid ja [illegible] ilmus põhjalik käsiraamat „Koolieelse [illegible] tuses". Kuigi 1987 tuli uue koolieelse [illegible] koostamisel lähtuda üleliidulisest tüüp[illegible] selles ka rahvuslikku omapära.

Eesti taasiseseisvumisega muutus mi[illegible] seisund kui ka nende tööd reguleeriv [illegible] dusseaduse järgi on koolieelsed las[illegible] tused, mis toetavad ja täiendavad pe[illegible] „Koolieelse lasteasutuse seadus" v[illegible] Alushariduse raamõppekava kehtes[illegible]

Koolieelse kasvatuse edendajad

Eesti koolieelse pedagoogika rajaja [illegible] Tema õpilased Tartu Lasteaednike Se[illegible] pedagoogika põhimõtete elluviimi[illegible] kondliku koolieelse kasvatuse tähts[illegible] silma kasvatusteadlased Ella Treffner, [illegible] Õilme Ploompuu—Van Nest ning [illegible] ja Lea Nurkse. Sõjajärgsest ajast on [illegible] metoodikud Anna Mirka, Meeta Ter[illegible] Ernesaks ja Ester Vee. Koolieelsete [illegible] ja organisatsiooniliste küsimustega [illegible] Linda Lilleaas ja Rudolf Selg. Kõrg[illegible] kasvatuse pedagoogide koolitamine [illegible] soodustanud sellealast teadustööd. A-st [illegible] lapse uurimise keskus. Sellealase teadu[illegible] nud Paul Kees, Juhan Sõerd, Kanni [illegible] Muhel, Maie Vikat, Helgi Sarapuu, Tam[illegible] Marika Veisson ja Aino Ugaste (Saar[illegible]

B: M. Torm. *Lasteaednike koolituse k[illegible]* malus ja paratamatus olla õpetaja. Ko[illegible] 1997; M. Torm. *Mõnda Tallinna laste[illegible]* dus, 2000, 1; M. Torm. *Fröbeli ideede [illegible]* 2000, 3.

VABAHARIDUS

Rahvusliku eneseteadvuse tekke aeg

19. saj. lõpu ja 20. saj. alguskümnendi seltsitegevust ajendas eelkõige soov tõsta rahva kultuuri- ja haridustaset ning seeläbi tugevdada eestlaste eneseteadvust. 1860.—70. a-tel pidas iga laulu-, mängu- ja põllumeesteselts oma kohuseks emakeelset maarahva vaimu harimist. 1870. a-te II poolel asutati haridus-, noorsookasvatus- ja raamatukoguseltse. 1889 asutati Toris esimene karskusselts „Täht". Seltside tegevust pärssis tugeva venestamispoliitika pooldaja Aleksander III troonile asumine. Tema valitsusajal palju seltse suleti ning allesjäänute tegevust kontrolliti hoolega.

20. saj. alguses hoogustus haridusseltside loomine. Haridusseltside tegevuse peamiseks eesmärgiks kujunes emakeelsete koolide asutamine, selle kõrval tegeldi ka täiskasvanutele mõeldud vabaharidustööga. Pärast Põhjamaade-reisi avaldas Jaan Tõnisson 1910 raamatu „Põhjamaade rahvaülikoolid", kus ta kirjeldas Taani rahvaülikoolide ideoloogiat ja tegevust. 1906 asutati Tallinnas Eestimaa Rahvahariduse Selts, mille tegevusest võtsid osa Johannes Voldemar Veski ja Ernst Peterson-Särgava. 1917 asutatud Tallinna Rahvaülikooli Seltsi juhatusse kuulusid teiste hulgas Jakob Westholm, Anna Raudkats, Jaan Rumma ja Richard Rägo.

1918—40

Pärast EV loomist kandus vabaharidustöö põhiliselt linnadesse, kus arendati töölisharidust. A-ni 1924 juhiti vabaharidustööd kolmest keskusest: Haridusmin-[illegible] kooli Seltsist ja Tartus asuvast Eesti K[illegible] lõpul kokku kutsutud I haridusko[illegible] keskust — haridussihilisi seltse ühen[illegible] asutati Eesti Haridusliit, mis tegutses [illegible] Eesti Haridusliitu 477 org-i ja kokku [illegible] Haridusliidu häälekandja oli esialgu [illegible] (1927—32), hiljem ajakiri „Areng" [illegible] 1920. ja 1930. a-tel tehtud vabahari[illegible] valdkonnaks:

1) rahvaülikoolide tegevus; Eestis oli [illegible] internaadiga rahvaülikoole (Pürksi, [illegible] asut. 1925, ja Ravilas, asut. 1930) [illegible] rahvaülikoole, mis pakkusid loengu[illegible] loenguid peeti ka seltsides, raamatu[illegible] tegutsesid ka õpiringid;

2) vabaharidustööks vajalike institu[illegible] rahvamajade, raamatukogude, rahvaü[illegible] jms. rajamine ja ülalpidamine;

3) harrastustegevus — laulukoorid, [illegible] orkestrid; olulise koha hõivasid muu[illegible]

Eesti NSV aeg

1940 lõpetati ENSV Rahvakomissaride [illegible] enamiku kultuuri- ja haridusseltside tegev[illegible] majad muudeti kultuurimajadeks, [illegible]

...mida rahastas riik. ...tegutses 32 rahvaüli... ...suurenes rahvaülikoolide ...rahvusv. suhete ...teaduse, tehnika ja ...kultuuri (20), ...pedagoogika ...teadusliku ateismi (3), ...rahvaülikoolideks. Rahvaüli... ...ja vabariiklikud rahvaüli... ...1975 õppis Eesti 247 ...a-il tekkisid asutuste juurde ...noorte- ja pereklubid. 1985 ...). Kõige rohkem oli ...ning pere ja koduga (kokan... ...(58,9 %).

...taaselustamist Põhja... ...haridustöötajate elavnenud ...Hariduse Liit, esimees Peeter ...vabahariduskongress, kus ...VHL-i esimeheks valiti ...Eesmaa.

...vabahariduse rahvuslik prog... ...vabahariduse olemust järgmiselt: ...eneseharimine. See ...loovuse arengule, enese... ...ümbritsevale ning üldkompe...

tentsuse kasvule." 1990. a-te alguses püüti Eestis jäljendada Põhjamaade vabahariduse mudelit, kuid kümnendi lõpuks oli loodud oma mudel. Eesti rahvaõpistud, rahvaülikoolid ja õppekeskused ei ole internaadi tüüpi koolid nagu Põhjamaades, vaid nendes korraldatakse lühemaid ja pikemaid kursusi ning õpiringe. Viimaseid korraldavad kohalikele elanikele ka raamatukogud ja rahvamajad. A-st 1994 tegutseb õpiringide selts „Semud", mis koondab õpiringijuhte. Selts tegeleb ka juhtide koolitusega.

1993/94. õ.-a. õppis vabahariduskoolides kokku 9268 inimest. 1995. a-st on vabaharidustöö kiiresti arenenud. Sellele on kaasa aidanud riigilt saadav rahaline toetus. 1993. a. lõpul anti „Täiskasvanute koolituse seadus" ning 1994 kinnitati täiskasvanute hariduse riigieelarvelise rahastamise kord. 1993 oli vabahariduskoole ja -koolituskeskusi 30, 1999. a. lõpuks juba 64. Õppijaid oli 1999. a. 38 818. Kõige populaarsemad olid 1990. a-te lõpus kultuuri- ja kunstikursused, järgnesid keelekursused. Õpiringe töötas 100—120, nendes osales u. 1000 in. 2001. a. oli õpiringe 66, neis osales 596 in.

64 vabahariduse koolituskeskusest või koolist kuuluvad 61 seltsidele. Riigi kohus on toetada vabaharidust, seda võimalikult vähe ohjates. Vabahariduses kasutatavad õppevormid ja -meetodid on demokraatlikud ning õppija saab õppeprotsessis aktiivselt osaleda. Vabaharidusel on oluline osa Eesti kodanikuühiskonna kujunemisel ja funktsioneerimisel.

B: *Huviklubid.* Tln., 1986; F. Kinkar. *Vabaharidus Eestis (1918—1940).* Tln., 199... K. Laane. *Eesti Haridusliit 1924—1940.* Tln., 1994.

Tiina Jääger

...GELINE AJAKIRJANDUS

...ajakiri „Kasvatus ja Hari... ...Seltsi väljaandel ja ...—18 (7 nr-t). Eesti Töö... ...Vallneri toimetamisel 1918— ...Tallinnas, nr-d 5—13 Petro...

...(EÕL-i) pedagoogika... ...Haridusmin. ajakirja ...Ühistegeliku Kirjastusühingu ...Õpetajate Leht", 1933—40 ...nr-t EÕL-i kooliuuendus... ...(toimetaja Johannes ...valgustasid Eesti Haridus... ...(1927—32) ja „Areng" ...välja kasvatusteaduslikku ...Juhan (Johann-August) ...ning 1932—40 Pedagoo... ...nr-t „Teateid".

...„Õpetajate Kool". 1941 anti välja 3 ...„Õpetajate Õigem Kool". Venestamiskam... ...Haridusmin. välja andma ajakirja „Русский язык в эстонской школе" (1980—89). 1990—93 ilmus selle asemel Haridusmin-i võõrkeeleõpetusealane ajakiri „Lingua". A-st 1989 ilmub „Nõukogude Õpetaja" jälle „Õpetajate Lehena" ning „Nõukogude Kool" ajakirjana „Haridus".

Välis-Eesti õpetajaid ühendav Eesti Õpetajate Keskühing hakkas 1951 välja andma „Bülletääni" (39 nr-t, viimane 1991). Eesti-ainelise koduõppe tarbeks andis Ülemaailmne Eesti Ühing 1953—59 New Yorgis välja seeriat „Kiri-Kool" (46 nr-t) ja Eesti Koolide Keskus USA-s 1978—86 väljaannet „Kodu-Kool" (6 nr-t).

1990—2001 ilmus 34 nr-t ajakirja „Kooliuuenduslane" (toimetaja Kalju Leht), algul Johannes Käisi Seltsi, seejärel riiklike koolituskeskuste (Eesti Hariduse Arenduskeskuse, Haridustöötajate Koolituskeskuse) ja a-st 1995 kirjastuse „Koolibri" väljaandena. 1997 alustas ühendus „Omanäoline Kool" pedagoogikaajakirja „Kooruke ja Iva" üllitamist. Vabahariduse ja täienduskoolituse probleemidele keskendub ajakiri „Maurus" (Eesti Täiskasvanute Koolitajate Assotsiatsiooni „Andras" väljaanne, ilmub 1995. a-st). 1995. a-st ilmub Eesti Emakeele Õpetajate Seltsi ajaleht „Lõrp".

Ilmar Kopso

...NOORTEORGANISATSIOONID

...alged 19. saj. seoses usulise ...noorsooliikumine algas 1870. ...noorteühenduste moodus... ...Saaremaal ja Lääne-Eestis ...nimetuste all ka koguduste noorteühingud. Viimaseid juhendas E.E.L.K. Noorsootöö Sekretariaat (asut. 1928). Eesti Kristlik Üliõpilasühing (asut. 1920) ühines 1925 samalaadsete organisatsioonidega Eesti Kristlikuks Üliõpilasliiduks. Eriline koht kuulus Noorte Meeste Kristlikule Ühingule, mis asutati Eestis 1920 USA

Noorteorganisatsioonide tervitusrongkäik Kadrioru lossi juures 1939. a.

esindajate osavõtul. Tütarlastele mõeldud Noorte Naiste Kristlik Ühing loodi 1921. Tegutsesid ka karskusorg-d: 1922—40 Eesti Noorsoo Karskusliit, Naiste Karskusliit ja Üliõpilaste Karskusühendus. Asutati noorproletaarlaste ühinguid ja organisatsioone: 1905 Tallinnas ja Tartus Venemaa Sots-dem. Töölispartei õpilasorg-d, 1917 Tallinna Sots-dem. Noorte Klubi, 1920 Üle-eestimaaline Noorproletaarlaste Ühing, 1922 Sotsiaalfilosoofiliste Üliõpilaste Selts. Tartus tegutsesid koolinoorte ringid „Võitlus", „Miilang" ja „Amicitia", Pärnus „Taim", Tallinnas „Lindanisa", need olid valdavalt apoliitilised. 1911 kandus Eestisse *sir* Robert Baden-Powelli algatusel 1907 rajatud poiste skaudiorg-de idee. 1912 asutati Pärnu poeglaste gümn-s Eesti esimene skaudirühm. 1920—28 tegutses koolidevaheline Eesti Koolinoorsoo Keskliit. 1923 alustas tegevust Eesti Noorte Punane Rist. 1938 oli Eesti koolides kokku 2529 noorteorg-i.

Eesti 1930. a-te II poole noorsoo-organisatsioone

	Registreerimise aasta	Liikmeid
Eesti Gaidide Malev	1920	3 000
Eesti Noorte Punane Rist	1923	11 000
Eesti Skautide Malev	1920	7 000
„Kodutütred"	1932	17 000
Kristliku Noorsootöö Sekretariaat	1928	5 000
„Noored Kotkad"	1930	13 700
Noorte Meeste Kristlik Ühing	1920	3 000
Noorte Naiste Kristlik Ühing	1921	2 000
Ülemaaline Eesti Noorsoo Ühendus	1919	8 000
Ülemaaline Maanoorte Ühendus	1930	13 500

„Kodutütred" 1930. a-tel

Tuntuim eeskätt koolinoori kon… 1920. a. lõplikult välja kujunenud … mille kõrvale asutati tütarlaste Eesti … osakondi rajati kõikjal Eesti linnades … mereskaudid.

1925 tegutses Eestis ligi 100 erine… org-i: 42 ühingut, 22 seltsi, 9 noorte … koondist, 4 noorsooliitu jne. Lisaks … 39 noorsoo kasvatusseltsi jt. selle… tekkis uusi organisatsioone pide… noorte maatulundusklubid Üle… duseks. Eesti Kaitseliit asutas 19… ning riigikaitselise org-i „Noored … „Noorsepad" (asut. 1920). Tütarlaps… tütred". 1936 kehtestati noorsoo … lõi noorteorg-de tegevusele avara… 1940 senine noorsooliikumise süs… seeriti a-st 1920 illegaalselt tegut… nistlik Noorsooühing (EKNÜ), mis … Üleliidulisse Leninlikku Kommu… ja sai nimeks Eestimaa Leninlik … ühing (ELKNÜ), see ühendas 14—2… juhtimisel asutati 1940/41. õ.-a. …

Eesti noorsoo-organisatsioone 2007–08

AIESEC Eestis
Rahvusv. Majandus- ja Haldusüliõpilaste Assotsiatsioon (pr. k. *Association Internationale des Etudiantes en Sciences Economiques et Commerciales*)
BEST-Estonia
Euroopa Tehnikaüliõpilaste Kogu Eesti osakond (ingl. k. *Board of European Students of Technology*)
Edukate Laste Organisatsioon
Eesti Gaidide Liit
Eesti Keskerakonna Noortekogu
Eesti Noorte Looduskaitse Ühing (ENLÜ)
Eesti Noorte Naiste ja Noorte Meeste Kristlike Ühingute Liit
Eesti Paremtsentristlik Noortefoorum
Eesti Punase Risti Noored
Eesti Pyladese Liit
Eesti Reformierakonna Noortekogu
Eesti Skautide Malev
Eesti Skautide Ühing
Eesti Õpilasomavalitsuste Liit (liikmeiks õpilasomavalitsused)
Eesti Üliõpilaskondade Liit
Juvente Estonia (Eesti Heade Templerite Org.)
„Kodutütred"
„Noored Kotkad"
Noorsooühing Eesti 4H
Noorteklubi „Händikäp"
Noorte Loominguline Ühendus „Varia Art"
Skaudiklubi „Tšaika"
Ühendus Noored Mõõdukad
YFU-Eesti (ingl. k. *Youth for Understanding*)

lapsi. Pioneeriorg-i juurde oktoobrilaste rühmad. Neisse avaldati õpilastele tugevat ELKNÜ liikmed vastu- suvepäevade traditsiooni. Paides. Samal aastal toi- festival, kus osales 15 500

õpilaste Ehitusmalev (EÜE), 1967 rajati Eesti Õpilas- ELKNÜ KK juurde õpilasstaap, ning mis selgitas koolide

ja EV taastamist rajati uusi uuesti Eesti Laste Org., mis Edukate Laste Organisatsioon skaudiliikumine, tegevust Eesti 4H, Punase Risti Noored, Ühing, Noorte Naiste Kristlik Ühing organisatsioonidele tekkis hulga- noorteühinguis saavad noored sil- uusi oskusi ja kogemusi Neis on võimalik saada ning aktiivselt ühiskonnaelus ka koolitust, seminare, ning organiseerivad

noorteühinguis osalemise noortest on organi-

seadus, mille järgi on noor määratleb ka noorteühingu ühendusühing, mille liikme- ja mille eesmärk on noorsootöö ning mis on kantud mittetulun- Haridusministeeriumi noorte- Noorsootöö seadus näeb ette toetuse

Skaudid 2000. a.

noorteühingute noorteprogrammidele ja -projektidele ning noorteühingute aastatoetused ühingutele, millel on vähemalt 500 liiget ja mille kohalikud üksused tegutsevad vähemalt kolmandikul maakonna terr-l.

A-st 2000 aktiivselt tegutsevad olulisimad üle-eestilised hariduslikud noorteühingud on Noorsooühing Eesti 4H, Eesti Skautide Ühing, Eesti Gaidide Liit, Edukate Laste Org., Eesti Noorte Naiste ja Noorte Meeste Kristlike Ühingute Liit, Juvente Estonia ja Eesti Noorte Looduskaitse Ühing.

Lisaks hariduslikele org-dele tegutsevad Eesti suuremate erakondade juures ka pol. noorteühendused ja -sektsioonid. Aktiivselt tegutsevad Ühendus Noored Mõõdukad, Reformierakonna Noortekogu, Keskerakonna Noortekogu jmt. organisatsioon.

Oma organisatsiooni — Eesti Õpilasomavalitsuste Liidu — on moodustanud ka üldhariduskoolide õpilased. Üliõpilasorg-dest tegutsevad aktiivselt Eesti Üliõpilaskondade Liit, AIESEC Eestis, BEST-Estonia jmt.

Kadi Bruus

HARIDUS

arendavat tegevust enne- klassivälise töö kollektiivi- 1163 ringi, milles osales olid need aineringid, Tegutsesid ka laulukoorid, ning spordi- ja laske- karskuskasvatusega. Iga- oskuste süvendamise ringides (nt. aiandus-, ringides).

ümber kujundama ka Huviharidust võimaldasid rin- ja spordikoolid ning poliitilis-ideoloogiliseks loodusalaseks muusika- ja tantsualaseks

ning spordikoolid ning 1984 tegutses Eestis 40 noorte loodusesõpra- maja, 1 noorte turismimaja, noorte tehnikute maja ning 57

laste ja noorte spordikooli. Pärast vastava kursuse läbimist said spordikoolide lõpetajad ka spordiinstruktori või -kohtuniku tunnistuse.

1941 asutati Eesti vanim huvikool — Tallinna Pioneeride Maja —, mis on kandnud mitut nime, a-st 1993 Tallinna Huvikeskus „Kullo".

1968 asutati ENSV Noorte Tehnikute Maja. 1985 osales selle 12 huviringis (sh. noorte liiklusinspektorite, lennuki- ja

Tartu Linna Pioneeride Palee mudeliring 1970. a-tel

Tallinna Huvikeskuse „Kullo" tantsuansambel „Sõleke"

raketimudeliring) u. 500 õpilast. Korraldati ülevabariigilisi võistlusi ning koostati ja kirjastati noorte tehnikaspordiks vajalikke metoodilisi materjale.

1972 asutati ENSV Noorte Meremeeste Klubi (filiaalid Viljandis, Toilas ja Orissaares). Tegutsesid madrus-roolimeeste, allveespordi- ja veemootorispordi- jmt. ring. 1985 osales erialaringides 42 pedagoogi juhendamisel 1200 õpilast.

Matka-, ekskursiooni- ja kodu-uurimishuviliste kooliväline lasteasutus oli ENSV Noorte Turistide Maja (asut. 1955, a-st 1989 Eesti Noorte Turismimaja, a-st 1994 Eesti Noorsootöö Algatuskeskus, a-st 1999 Eesti Noorsootöö Keskus). 1969. a-st korraldati ülevabariigilisi koolinoorte kodu-uurimiskonverentse ja tehti koostööd ENSV TA kodu-uurimismisjoniga.

1952 asutati Tallinnas ENSV Vabariiklik Noorte Naturalistide Jaam (a-st 1965 ENSV Noorte Naturalistide Keskmaja, a-st 1968 ENSV Noorte Loodusesõprade Keskmaja, a-st 1979 ENSV Noorte Loodusesõprade Maja, a-st 1989 Eesti Noorte Loodusmaja, a-st 1994 Eesti Noorte Huvikeskus „Telo"). 1985 osales 16 ringis 19 ringijuhi juhendamisel u. 1500 õpilast. Loodusesõprade Maja juhendas üle Eesti tegutsenud loodushuviliste õpilaste ringe, korraldas loodusesõprade kokkutulekuid, bioloogiaolümpiaade ja koolidevahelist võistlust „Kaitseme loodust".

1980 alustas tööd Õpilaste Teaduslik Ühing (1985 osales 20 sektsioonis u. 2000 õpilast). Korraldati vabariiklikke ja Baltimaade teadusnõupidamisi.

Koolivälised ülevabariigilised lasteasutused allusid ENSV Haridusmin-le ja Kultuurimin-le. Üldhariduskoolides korraldasid klassivälist tegevust direktori asetäitja klassivälise töö alal ja pioneerijuht.

Aastast 1991

EV haridusseadus (1992) määratleb ühe hariduse liigina huvihariduse, mis lisaks üld- ja kutseharidusele loob isiksuse arenguks täiendavaid eeldusi. Huviharidust võimaldavad laste ja noorte huvikeskused, muusika-, kunsti- ja spordikoolid ning asutuste, ettevõtete ja organisatsioonide juures tegutsevad juriidiliste ja füüsiliste isikute asutatud huviringid, klubid ja pühapäevakoolid. Kõige rohkem on koolide juures tegutsevaid huviringe, -koole ja -keskusi.

Huvikooliseaduse (1995) järgi on huvikool haridusasutus, mis lisaks koolis antavale haridusele pakub hariduse omandamiseks täiendavaid võimalusi.

2001 tegutses Eestis kokku 197 huvikooli (s. o. koolitusluba omavat kooli), neist 91 omavalitsuse (õpilasi 11 666) ja 21 eramuusika- ja erakunstikooli ning kunstidekooli (õpilasi 1540), 54 spordikooli (31 munitsi- ja 28 kohaliku omavalitsuse huvi- 1997—2001 avati 9 uut muusikal- erialaõpetuse tase. Haridusmin-i sikakoolide Liit korraldavad iga-a Valgas rahvusv. klaveriansambli vusv. noorte kandlemängijate võ lustele on Põltsamaal ja Võrus ning Värskas ja Haapsalus sümfo Kujutava kunsti valdkonnas on Kunstikool, üleriigiliste näituste Kunstidekool.

54 spordikooli õpilased on jaotu- mis tegutsevad 731 treeneri juhe- Kohalike omavalitsuste huvike- kujutava kunsti, tarbekunsti- ja tasulist), muusika- (66 ringi, neist gi, neist 49 tasulist), tehnika- (53 spordiringid (46 ringi, neist 40 on omavalitsused õppemaksust Suurim ja tuntuim huvikeskus „Kullo", kus tegutsevad koori- kooristuudio „Raduga", tantsu- pilliansambel „Piibar". „Kullol" baas.

Tallinna Kanutiaia Noortemajas lastekool ja laste ärikool ning muusikaansambel „Folkerid" ja jaoks on asutatud muusika- ja Noortemajas osaleb msg. ringi- elavnurk, siidimaali-, klaasimaali- Populaarne harrastus on lennu- ja Eestis tegutseb 2 tehnikamaja — ja Pärnu Noorte Tehnikamaja — Noorte Loodusmaja ja Pärnu 1994 asutati Eesti Noorte Loo- spordi Majast Eesti Noorte Hu- a-ni 2001. „Telos" tegeldi feno- keskkonnaalase uurimistööga ümbrus", tegutses Looduse Kool. mere-projektis ja selle ran- Neis osales Eestis 37 kooli. 2001 noorte osalemist rahvusv. k- Eesti Noorsootöö Keskus. 2001 a- Meremeeste Klubi.

Huvikoolide omanikeks on k- äriühingud ja füüsilisest isikust e- aluseks on õppe- ja ainekavad: õppekavad põhinevad haridusm- kaval, spordikoolide õppekavad s- täituvusnormidel.

Seoses sportliku tegevuse kand- Tallinna munitsipaalspordikoole m- on asutanud oma spordikoolid, m- alusel noortele võimalusi tegelda m- Koolide huviringide olemasolu s- sest omanik eraldab raha huvi- deks ning ringitegevuses vajalike v- Üldhariduskoolides suunavad huvi- juhid, nende lähim koostööpartner on valitsuse esindus. Sageli kujundab traditsioone.

EESTI EUROOPA LIIDU HARIDUS-, TEADUS-, NOORTE- JA LASTES KOOSTÖÖPROGRAMMIDES

Assotsiatsiooninõukogu lepingu järgi on haridus ühenduse ja liikmesriikide täpseid pädevusi, mis annab liikmesriikidele täpseid vabalt otsustada õpetuse sisu ja haridus- ja teadussüsteemi korralduse üle. Leping aitab kaasa liikmesriikide koostöö soodustamisele, soodustades ja toetades assotsieerumislepingust tulenevate EL-i raamprogrammides, eriprogrammides jm. Täpsemad osalemistingimused määrab assotsiatsiooninõukogu otsuste ja Eesti valitsuse sellekohane otsus. Programmides osalemiseks tasuma vajalikud sihtotstarbelistest ning EL-i abiprogrammidest. Assotsiatsiooninõukogu otsuse jõustumine on Eesti alates 2. XI 1998 programmides „Socrates", „Euroopa noored". 31. V 1999 liitus Eesti *Framework Programme*). 20. VIII 2000 langetatud otsuse programmides „Leonardo da Vinci" ning 20. IX 2000 tehtud otsuse „Tempus".

Haridusalased koostööprogramme rakendab Eestis asutatud büroode ja kontaktpunktide võrgustik. Otsuse andnud EL-i koostööprogrammides osalevate riikide ühtsusutusele „Archimedes" ja „Euroopa noored" rahvusagentuuri kontaktpunkt) ja Eesti ühtsusutusele („Leonardo da Vinci" ja „Tempus").

„Leonardo da Vinci" eesmärk on arendada initsiatiivi ja koostöövõimet kutsehariduse tasandeil, parandada kutsehariduse kvaliteedi- ja tõhususnäitajaid, muuta pidev koolitus ja kutsekvalifikatsioonid läbipaistvamaks ning võimaldada nende vastavust tööturu ja nõuetele. 1997—2001 on Eestis osalenud kokku 54 õpilaste, tudengite ja koolitajate vahetusprojekti ning 34 õpetajate lähetusprojekti, mille ühekordse kestusega praktikat ja koolitust on saanud mitmekordne hulk inimesi. Kokku on toetatud 8 pilootprojekti, mille tulemused on kättesaadavad alates a-st 2003. Programmi eesmärk on tugevdada Euroopa riikide koostööd hariduse kõigil tasandeil, tõhustada keeleõpet, julgustada praktilise haridusalase töö uuendamist ning ühist huvi pakkuvate hariduspoliitika valdkondade uurimist. 1998—2001 toetati nt. „Socratese" allprogrammi „Arion" kaudu 30 haridusametniku õpireisi (individuaalsed stipendiumid), allprogrammi „Comenius" kaudu 64 kooli osalemist koolide rahvusv. koostööprojektides, 40 võõrkeeleõpetaja ja 18 haridustöötaja täiendkoolitust (individuaalsed stipendiumid), 8 tulevase keeleõpetaja viibimist välismaal praktikal ning 9 kooli osalemist keeleõppeprojektides. Allprogrammi „Erasmus" kaudu toetati 1999—2001 438 üliõpilase õpinguid ning 138 õppejõu töötamist EL-i kõrgkoolides. 2001. a. alustanud programmi „Grundtvig" detsentraliseeritud allprogrammide kaudu toetati 5 asutuse osalemist haridusalgatuse projektides ja 2 täiskasvanuharidusega tegeleva inimese koolitust.

Programm **„Euroopa noored"** toetab 15—25-aastaste noorte omaalgatuslikku tegevust väljaspool formaalset haridussüsteemi ning noorte ja noorsootöötajate rahvusv. koostööd. 1998—2001 toetati Eestis 85 rahvusv. noorsoovahetust (kokku 2845 noort), 43 noorsooalgatust, 95 Euroopa vabatahtliku teenistuse projekti, 1 Tulevikukapitali projekti ja 13 alaprogrammi 5 projekti (ettevalmistavad kohtumised, tööpraktika, noorsooinfoprojektid jms.). Programmi „Euroopa noored" rahvuslike büroode vahelises koostöös korraldati 1998—2001 hulgaliselt erinevaid alaprogramme ning projektide kvaliteeti toetavaid partnerlusseminare, rahvusv. koolitusi ning õppevisiite, millest võttis osa enam kui 250 Eesti noorsootöötajat.

5. raamprogrammi eesmärk on Euroopa ees seisvate sotsiaalsete ja maj. probleemide lahendamine, sh. tööhõive suurendamine, majanduse konkurentsivõime tõstmine maailmaturul, elukvaliteedi parandamine, keskkonna säilitamine ning kultuuripärandi jäädvustamine ja tutvustamine. 5. raamprogrammi tulemuste põhjal on Eesti koos Sloveenia ja Küprosega edukaimaid kandidaatriike. 2002. a. kevadeks on Eesti osalenud 523 projektitaotluses.

Kaire Sõmer

Teadustegevuse algus

Kui 13.—16. saj. tekkisid Euroopas esimesed traditsioonilised teadusasutused — ülikoolid —, ei olnud Eesti alal selleks veel maj. ega sotsiaalseid eeldusi. Harrastuslikku uurimistegevust viljelesid siin vaid mõned kroonikud (Balthasar Russow, Johannes Renner, Moritz Brandis), arstid (nn. linnafüüsikud) ja apteekrid (Johann Molner, Gilges Riedesel, David Wasmer (Vasmer), Cristopher Linbecker (Linpecker) jmt.) ning kooliõpetajad. Vähesel määral tegeldi eesti ja läti k-e, teoloogia ning kõnekunsti uurimisega Tartu jesuiitide gümnaasiumis (tegutses 1583—1601 ja 1611—25) ja tõlkide seminaris (tegutses 1585—1625).

Sihipärane teadustegevus sai Eesti alal alguse 17. saj., kui Eesti oli Rootsi riigi koosseisus, ühtaegu nüüdisteaduse tekkimisega kogu Euroopas. Uurimistöö keskuseks kujunes 1632 Tartus asutatud ülikool *Academia Dorpatensis* (tegutses 1656—65 Tallinnas, 1690—99 Tartus ja 1699—1710 Pärnus). Rootsi-aegsel ladinakeelsel ülikoolil oli neli klassikalist teaduskonda (usu-, filosoofia-, arsti- ja õigusteaduskond) ja seal töötasid juba kutselised teadlased-õppejõud. *Academia Dorpatensis*'e ülesanded ja talle teaduses kuuluv koht määratleti Rootsi kuninga Gustav II Adolfi allkirjastatud ülikooli asutamise ürikus. Selles dokumendis rõhutatakse, et asutatavas ülikoolis „peab lokkama igakülgne teaduslik töö nii teoloogias, jurisprudentsis, meditsiinis kui ka vabades kunstides (*artes liberales*: grammatika, dialektika, retoorika, aritmeetika, geomeetria, muusika ja astronoomia. — *K. M.*)..., et ta püsiks aegade kestes ning seal tekiks õpetatuse niisutav allikas, mille küllusest ammutagu kõik, kes tahavad põhjalikult osa saada teaduse ehetest". Mõningal määral tegeldi teadusega ka 1631 asutatud Tallinna gümnaasiumis. Et Eesti ala kuulus äärepro vintsina Rootsi riigi koosseisu, siis olenes organiseeritud teadustegevuse tekkimine ja areng siin eeskätt selle riigi vajadustest ning otsesest toetusest.

A-ni 1710 tegutses Tartu ülikoolis ja Tallinna gümnaasiumis üle 80 kutselise õpetlase. Matemaatikaprobleeme lahendasid Joachim Schelen, Gebhard Himsel, Heinrich Julius Woltemate ja Sven Dimberg; viimane käsitles Tartu ülikoolis Isaac Newtoni õpetust juba alates 1693. a-st, s. o. isegi varem, kui seda tehti Inglise ja Rootsi ülikoolides. Astronoomiat hakkas Tallinna gümnaasiumis viljelema G. Himsel ja Tartu ülikoolis Conrad Quensel. G. Himsel koostas kohalikke kalendreid ja fortifikatsiooniõpiku. Arstiteadusega tegelesid Lars Micrander, Lars Braun ja Jacob Friedrich Below. Ülikoolile allus linnaapteek, 17. saj. lõpus asutati nn. anatoomiasaal. Viljeldi ka filosoofiat (Michael Sa han Skytte), de La Ramée vaated. Lii Friedrich M Johan Gezel kreeka keele tati Rootsi ja 19. saj-ni, j raamatut.

A-ni 1710 oli dissertatsioo kooli kasva ri-, üks dok kraadi. Ülik juba 1631) a saksakeelse t teaduspubli ülikooli raa köidet; tead Euroopa maa 17. saj. II p like uurijate olid kroonik Forselius, T Kelch. Esik mine ning k lihtsustamine Gutslaff, Ben seken sen., Joh toimus kolm Piibli tõlkim seoses ka eesti tikat ja mur viis peegeldu nungi koostat matikas „Gra (1693). O guga teadu kel Tartu lih kirjanik ja te 17. saj. tööta õpetlase, nen teaduskraad senud õpetl Rootsi kõrg Tartu ülikoo teadus valdu

18. saj. ja 19. 18. saj. algul tas Rootsi E Eesti- ja Liivi Tartu ülikooli 1710 piduršu

DISPUTATIO PHYSICA
De
PLANTIS

DISSERTATIO PHILOSOPHICA
ATMOSPHÆRAM,
breviter delineatâ exhibens,

Andreas Stregnensise disputatsioon „Taimedest" (1647, juhendaja Johannis Erici Stregnensis); Samuel Flodini dissertatsioon „Atmosfääri lühike kirjeldus" (1709, juhendaja Conrad Quensel); Loodusuurijate Seltsi ajakirja „Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands" 1. kd. (Dorpat, 1857)

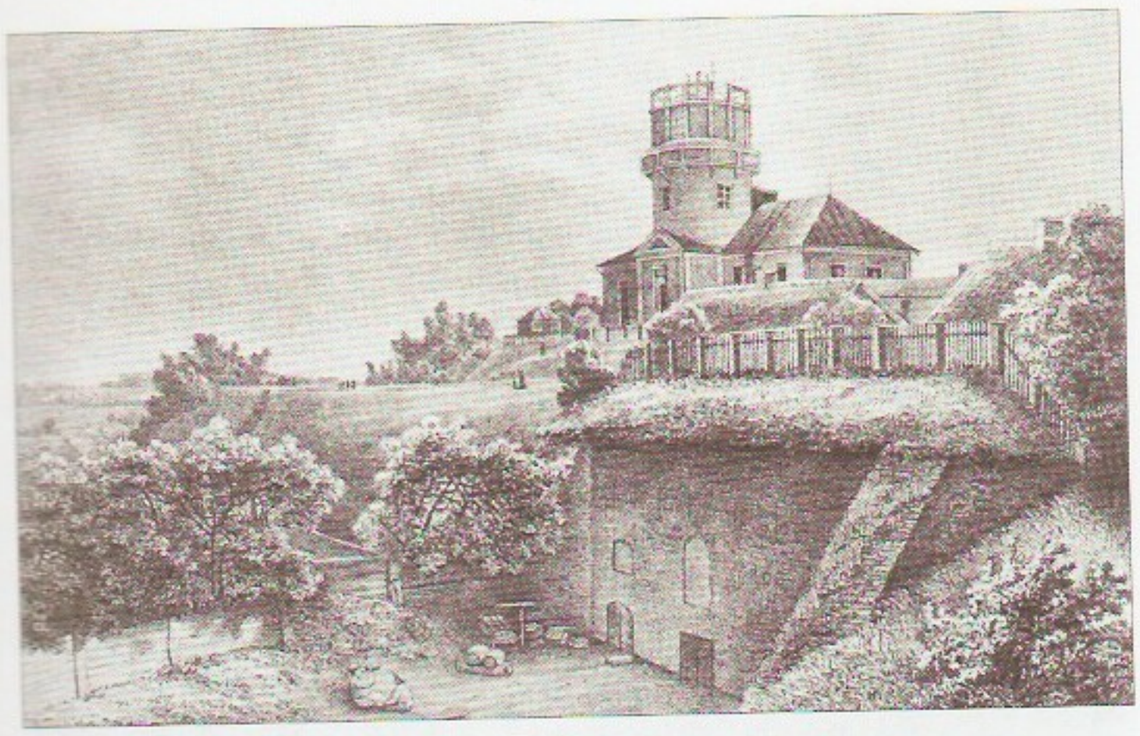

Tartu ülikooli tähetorn (1810, arh. J. W. Krause)

Tartus tegutses 18. saj. lõpus harrastusgeodeetide rühm, mille eesotsas oli Ernst Knorre (mõõtsid Tartu jt. Liivimaa asulate geograafilist laiust). Tallinna toomkooli matemaatikaprof. Carl Ludvig Carpov hakkas esimesena Eesti alal tegema süstemaatilisi instrumentaalseid meteoroloogiavaatlusi. Töös-tus- ja ehitusprobleemide esimesi uurijaid olid Rõika-Meleski peeglitöökoja juhataja Friedrich Amelung ja ehitusmeister Johann Walter.

Baltimaade põllum-teaduse ja maakorralduse arendamise tähelepanuväärseks keskuseks kujunes baltisaksa haritlaste, ärimeeste ja mõisnike algatusel 1792 Riias asutatud teaduste akadeemia tüüpi organisatsioon — Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet. 1786—1801 oli selle sekretär Georg Friedrich Parrot (1802—26 Tartu ülikooli prof.), kelle algatusel viidi sotsieteet 1813 Tartusse, see soodustas tiheda koostöö tekkimist Tartu ülikooliga.

Ühiskondliku mõtte ja sotsiaalfilosoofia arengut Eestis mõjutasid oma uurimuslike publikatsioonidega tugevasti Johann Georg Eisen, Heinrich Johann von Jannau, Johann Christoph Petri ning Lätis tegutsenud Garlieb Helwig Merkel. Kohaliku ajaloo allikmaterjale kogus ja publitseeris Friedrich Konrad Gadebusch. Ta andis välja Liivimaa ajalugu käsitleva 9-köitelise teose „Livländische Jahrbücher" (1780—83).

18. saj. jooksul pühendus Eestis teadusele u. 90 inimest, neist enamik olid sakslased ja baltisakslased.

19. saj. esimestel kümnenditel toimus teadustegevuses otsustav pööre, pandi alus Eesti nüüdisteadusele. Peamiseks teaduskeskuseks kujunes 1802 Tartus taasavatud ülikool. Selle muutumist Venemaa üheks tähtsaimaks õppe- ja teadusasutuseks soodustas ühelt poolt vahetu side Saksamaaga, mis oli sel ajal maailma teaduse esirinnas, ja teiselt poolt koostöö Peterburi teaduskeskustega. Tartu ülikool soodustas Baltimaade kujunemist Lääne-Euroopa ning Venemaa teadust ja kultuurielu vahendavaks piirkonnaks.

Kiiresti hakkasid arenema astronoomia, füüsika, keemia, bioloogia, geoloogia, põllum- ja arstiteadus.

Astronoomia alal tegi alates 1805. a-st esimesi süstemaatilisi vaatlusi astronoom Johann Wilhelm Pfaff, kes rajas Tartusse ajutise astronoomiaobservatooriumi ja toimetas 1806—07 ka esimest Eestis ilmunud teaduslikku sariväljaannet „Astronomische Beyträge". 1808—10 valmis tähetorn, millest Wilhelm Struve juhtimisel (1820—39) sai maailma tuntuimaid astronoomia- ja geodeesiakeskusi. 1817 hakkas ilmuma ajakiri „Observationes astronomicas institutas in specula Universitatis caesarae Dorpatensis ...". W. Struve mõõdistas 1816—19 triangulatsioonimeetodil Liivimaa kub-u, juhendas 1822—27 piki Tartu meridiaani Doonau suudmest Jäämereni tehtud kraadimõõtmisi ja määras 1837 esimesena tähe (Veega) trigonomeetrilise parallaksi. Hüdrograafiliselt mõõdistati Läänemere rannik. Tartu ülikoolis töötas Linnutee ehituse ja dünaamika uurimise algatajaid Johann Heinrich Mädler, kes 1841 algatas Tartus ka korrakindlad meteoroloogilised vaatlused.

Füüsika õpetamisele ja uurimisele pani aluse G. F. Parrot, kes rajas ülikooli füüsikakabineti (1803) ning töökoja, kus valmistati aparaate teaduslike katsete tarvis. Tartu ülikoolis töötasid ka arstiteadlane ja füüsik Johann Fried-

Tartu ülikooli kliinik ja raamatukogu Toomemäel. A. Hageni akvatinta (1827)

rich Parrot ja meteoroloogia rajajaid Ludwig Friedrich Kämtz. Siin tegutses galvanoplastika leiutaja ja elektrimootori konstrueerija Moritz Hermann Jacobi ning alustasid teadlaseteed Emil Lenz ja Venemaa meteoroloogiajaamade võrgu rajajaid, Peterburi Füüsika Peaobservatooriumi esimene dir. Adolph Teodor Kupffer.

Matemaatikat arendasid 19. saj. pms. Tartu ülikooli õppejõud Martin Bartels, Carl Eduard Senff, Karl Peterson ja Ferdinand Minding.

Keemia arengus oli samuti oluline osa taasavatud ülikoolil. 1802 rajatud keemiakabinet oli 1860. a-teni Baltimaade ainuke. Alexander Nicolaus Scherer pani Tartu ülikoolis aluse süstemaatilisele keemia õpetamisele, David Hieronymus Grindel asutas 1803 Venemaa esimese teadusliku farmaatsiaseltsi, koostas üliõpilastele teoreetilise keemia käsiraamatu (1808) ning jätkas Tartus juba Riias alustatud keemia- ja farmaatsia-aastaraamatu „Russisches Jahrbuch der Pharmacie" (1803–08) ning selle jätku „Russisches Jahrbuch für die Chemie und Pharmacie" (1809–10) väljaandmist. Ferdinand Giese eraldas esimesena kiinapuu koorest hiniini. Tema juures alustas õpinguid termokeemia rajajaid Germain Henri Hess. Carl Friedemann Göbel asutas 1844 Tartus farmaatsiainst-i, mis oli Venemaal esimene ja Euroopas esimesi.

Tartu ülikooli arstiteaduskonnast sai Venemaa peamisi arstiteaduse arendamise keskusi. 1803–05 ehitati anatoomikum, 1804–06 alustas tegevust mitu kliinikut ja laboratooriumi, 1847 maa-

Tartu ülikooli Vana Anatoomikum. L. Höflingeri litograafia (1860)

ilma esimene
loogia
said
Karl
ja histo
Reichert,
toomia
selgroogse
ühtsuse
Rathke,
daja
sioloogia
Bidder,
rajajad
Schmiedeberg,
looja
mentaal
mia ja
Pirogov,
Georg
nowski,
edendajaid
ning
Karl
Bioloogia
samuti
tati siin
botaanikaaed,
1822 zooloogi
nesid 1880.
zooloogiam
oluline
rikastus
Venemaa
rich von
aeda esimese
maade geo
Alexander
katet hakkas
vustama
Fülogeneetilis
looja ja esime
ruse) tai
mund Russow,
tuks embrio
von Baer ja
rajajaid Alexander
dorff.

Eesti ala geo
sele pani alus
Paleontoloogia
Eichwald ja
Martin Asmuss,
geoloogia ning
giaga tegeles
koostas Balti
(ilm. 1861,
raalide ja
kogudele ning
ja nende
Tartu ülikooli
117 Vene ring
maade
3/4 oli

teadlased Grigori Sokolski, Aleksandr Zagorski, kirurg N. Pirogov ja füsioloog Aleksei Filomafitski, ajaloolane Mihhail Kutorga). Tunduvalt suurenes Eestis uurimistööga tegelevate haritlaste arv: 1801—25 oli neid 200, 1826—50 240. Neist $^2/_3$ töötas ülikoolis, ülejäänud tegutsesid teadusseltsides või iseseisvalt. Kerkisid esile esimesed eesti rahvusest teadlased: Tartu ülikooli eesti k-e lektor (ülikooli esimene eestlasest õppejõud) Dietrich Heinrich Jürgenson, rahvaluule uurija ja ülikooli eesti k-e lektor Friedrich Robert Faehlmann, eesti k-e uurija Otto Wilhelm Masing, väljaspool Eestit geodeet ja astronoom Karl Friedrich Tenner, põllum-teadlane Jakob Johnson jmt. Organiseeritud teadustegevus laienes ka väljaspool ülikooli. Tegevusvälja avardas loodusteadusliku ja põllum. uurimistööga tegelev Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet. 1818 asutati Johann Wilhelm Ludwig von Luce algatusel sotsieteedi Kuressaare filiaal (Kuressaare Ökonoomiline Akadeemia), hiljem asutati filiaalid ka Valgas ja Viljandis. 1844 rajati Tartus Liivimaa Põllum-e ja Tööstuse Edendamise Ühing. Põllum. uurimis- ja katsetöödeks asutati Põhja-Eestis Eestimaa Põllum. Selts (1839).

Elavnes eesti keele, rahvaluule ja kohalike rahvaste ajaloo uurimine. 1813—32 ilmus Pärnus Johann Heinrich Rosenplänteri toimetusel 20 vihku esimest Eesti-ainelist teaduslikku ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache". 1838 asutati Tartus Õpetatud Eesti Selts ja 1840 hakkasid ilmuma selle toimetised „Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat" (ilmusid a-ni 1943). 1842 asutasid baltisaksa haritlased Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Ühingu, mis aitas kaasa Eesti looduse ja ajaloo uurimisele.

Väljaspool ülikooli tegutsenud harrastusuurijate enamik oli 19. saj. I poolel koondunud teadusseltsidesse. Võimekad teadustegevuse korraldajad olid J. H. Rosenplänter, J. W. L. von Luce, F. R. Faehlmann, D. H. Jürgenson ja Carl Julius Albert Paucker. Tuntuks said ka rahvaluule koguja, Eestimaa Kirjanduse Ühingu asutajaliikmeid Arnold Knüpffer, keeleteadlased Friedrich Reinhold Kreutzwald, Alexander Heinrich Neus ja Carl Russwurm ning publitsistid ja Baltimaade ajaloo uurijad Johann Conrad Philip Willigerod(e) ja Heinrich Georg von Jannau.

Tallinna arstidest tegeles David Harder vaktsineerimise ja Jacob Johann Ilisch vesiravi probleemidega; Haapsalus uuris kurortoloogia rajaja Karl Abraham Hunnius esimesena meremuda raviomadusi, 1825 ehitati sinna mudaravila. Carl Heinrich Kupffer andis Tallinnas 1833—34 iseseisvalt välja esimest venekeelset matemaatika metoodika ajakirja „Учебный математический журнал". Meresõitja Adam Johann von Krusenstern koostas „Lõunamere atlase" (I kd. 1823, II kd. 1826), mis on oma aja parim.

19. saj. II pool ja 20. saj. algus

Teadustegevuse korraldus jäi sel ajajärgul põhil. muutumatuks. Peamised teaduskeskused olid Tartu ülikool ja 1873 kõrgkooliks — veterinaariainst-ks — muudetud veterinaariakool. 1908—18 töötasid Tartus Mihhail Rostovtsevi eraülikool, milles olid arsti- ja füüsikamatemaatikateaduskond, ning Anton Jassinski juhitavad kõrgemad naiskursused, mis valmistasid ette pms. gümnaasiumi võõrkeelte- ja ajalooõpetajaid (1915 ühendati naiskursused ülikooliga). Baltisakslaste separatistlikust teadus- ja kultuuripoliitikast hoolimata hakkas 19. saj. II poolel saksa teadlaste osatähtsus ja Saksa teaduskoolkondade otsene mõju kahanema. 1851—75 oli Eesti alal teadusse astunuist sakslasi 74 %, 1876—1900 44 % ja 1901—17 ainult 17 %. Teadlaskaadri põhiosa andsid Tartu ülikool jt. Venemaa kõrgkoolid, sellega suurenes Vene teaduskeskuste mõju. 1885 hakati järk-järgult kehtestama ühtseks õppe- ja teaduskeeleks vene k-t (Tartu ülikooli õppekeeleks määrati vene k. 1889). Suurenes eesti rahvusest teadlaste arv: 1851—75

Teadlaste jaotumine rahvuse järgi

1601—1700	1701—1800	1801—1825	1826—1850	1851—1875	1876—1900	1901—1917	Kokku
–	1	2	7	15	50	112	187
19	44	82	75	93	90	52	455
43	30	62	46	35	39	2	257
–	–	7	10	9	84	92	202
34	3	1	–	–	4	1	43
5	1	1	–	–	1	3	11
–	–	1	1	6	4	6	18
2	2	13	5	10	19	13	64
2	8	2	3	6	4	27	52
105	89	171	147	174	295	308	1289

alustas teadusega tegelemist ainult 15 eestlast (8,6 % kõigist sel ajavahemikul teadusse tulnutest), 1876–1900 50 (17 %), aga 1901–17 oli neid juba 112 (36,4 %). (Vt. tabel lk. 475) Tuntuimad sellel ajajärgul Tartu ülikoolis töötanud eesti rahvusest teadlased olid keemik Gustav Tammann, arstiteaduskonna dotsendid, pärastised prof-d Aleksander Paldrok ja eestikeelse kõrghariduse rajajaid Henrik Koppel, slaavi keelte prof. Gotthilf Leonhard Masing, eesti k-e lektorid Mihkel Veske, Karl August Hermann ja Jaan Jõgever. Veterinaariainst-s töötasid patoanatoom Johann Valdmann, loomaarstiteadlane Woldemar Gutmann jmt.

19. saj. lõpus ja 20. saj. alguses kujunes Eestis kohalikele ühiskondlikele vajadustele ja võimalustele vastav teaduse struktuur, mis jäi püsima mitmeks aastakümneks. Matemaatikat arendasid Tartu ülikoolis rakendusmatemaatikaprof-tena töötanud Adolf Kneser ja Guri Kolossov, mehaanikateadlane Leonid Leibenzon ning ülikooli kasvandikud Axel Harnack, Theodor Molien, Piers Bohl, Karl Reinhold Kupffer ja Erhard Schmidt. Hoolimata sellest, et ülikooli astronoomiaalane apparatuur oli selleks ajaks juba vananenud, tegutsesid tulemusrikkalt Konstantin Pokrovski ja Erich Karl Wilhelm Schönberg. 1897 rajas Grigori Levitski Tartusse seismograafiajaama, Aleksandr Orlov mõõtis maakoore deformatsioone. Arthur von Oettingen tegi a-st 1865 korrapäraselt meteoroloogiavaatlusi ning asutas Tartus meteoroloogiajaama (a-st 1876 Tartu ülikooli meteoroloogiaobservatoorium) ja 1868 ajakirja „Meteorologische Beobachtungen angestellt in Dorpat im Jahre ...” (ilmus a-ni 1938). Aleksandr Sadovski põhjendas teoreetiliselt elektromagnetlainete impulsimomendi olemasolu. Tartus töötasid meteoroloogid Johann Karl Friedrich Weihrauch ja Boriss Sreznevski, lühikest aega tegutses seal ka seismoloog Boriss Golitsõn. J. K. F. Weihrauchi juhendamisel rajati Eesti- ja Liivimaal laiaulatuslik meteoroloogia- (sademe-) jaamade võrk, kogutud andmed avaldati 1885–1902 ülikooli eriväljaannetes.

Keemikuid hakati ülikoolis ette valmistama 1850. a-il. Füsioloogilise ning mulla- ja vetekeemia alal tegutses Carl Ernst Schmidt, biokeemilist suunda arendas Gustav Piers von Bunge. Wilhelm Ostwald (sai 1909 Nobeli auhinna) ja G. Tammann panid Tartus aluse füüsikalisele keemiale. Lev Pissarževski uuris lahuste elektrijuhtivust, Ivan Kondakov sai 1899 maailmas esimesena kautšukitaolise aine. Tartu ülikooli kasvandik oli ka Venemaal radioaktiivsuse uurimise ja radioaktiivsete maakide töötlemise algatajaid Vassili Borodovski. Arstiteaduse edendamisel kuulus Tartu ülikoolile samuti väga oluline osa. Siinsel arstiteaduskonnal oli 19. saj. lõpus 17 kateedrit, 8 instituuti, 7 kliinikut ja kliiniline apteek. Instituutide ja uurimisbaaside rohkuse ning edukuse poolest oli see teaduskond võrreldav isegi iseseisva meditsiiniakadeemiaga. Alexander Schmidt lõi vere hüübimise fermentatiivse teooria, millega pani aluse kliinilise hematoloogia ja vereülekande edasisele arengule. G. P. von Bunge uuris toitumisfüsioloogia probleeme, Nikolai Lunin rajas 1880 vitamiinide õpetuse alused. Edukalt tegutsesid farmakoloogia ja farmaatsia inst., 1885 rajati bakterioloogiajaam ning 1888 Venemaa esimene sanitaarjaam, üllitati erialaajakirju. Farmaatsiaprof-tena töötasid siin ruteeniumi avastaja Carl Claus ja farmakoloog Georg Dragendorff. Tartu kirurgidest olid teadlastena silmapaistvaimad antiseptika ja aseptika kasutuselevõtja Ernst Bergmann ja maailma esimesi edukate südameoperatsioonide tegijaid Werner Zoege von Manteuffel. Tartus alustas 1909 teadlaseteed ka neurokirurgia loojaid Nikolai Burdenko. August Rauber koostas kogu maailmas tuntud anatoomiakäsiraamatu. 1886–91 töötas ülikoolis nüüdispsühhiaatria rajajaid Emil Kraepelin, kes andis [illegible] farmakoloogiaalase monograafia. [illegible] mistöös ja arstiabi korraldamises [illegible] Pirogovi-nim. Arstiteaduslik Selts [illegible] 1863–64 töötas ülikoolis rakuteoo[illegible] Schleiden, kuid ta sunniti darvinis[illegible] list lahkuma. Samal põhjusel [illegible] von Seidlitz. Tartu ülikooli kasv[illegible] tuntuks Eesti-, Liivi- ja Kuramaa [illegible] hüdrograafia koolkonna loojana. [illegible] fülogeneetilise taimesüstemaatika [illegible] kes oli 1895–1915 Tartu ülikooli [illegible] juhtimisel kujunesid Tartu ülikooli [illegible] ülevenemaaliselt tähtsaks üllitiseks [illegible] nilise uurimise keskuseks. Lühiaeg [illegible] matograafia rajajaid Mihhail Tswett. Jõudsalt arenes zooloogia. 1880. a-il [illegible] giakabinet zooloogiamuuseumiks, [illegible] Kennel, Aleksei Severtsov ja Konstantin [illegible] oli zooloogiamuuseumi kollektsioon [illegible] ja ligi 1200 muud preparaati. Hermann Abich uuris Kaukaasia [illegible] rich Schmidt uuris Eesti ja selle [illegible] ning põhjendas mandrijäätumise [illegible] kujunemises. Petrograafia ja mineraloogia [illegible] nekaks Johann Lemberg ja Franz [illegible] leontoloogilise uurimissuuna rajas [illegible] asutati Tartus Loodusuurijate Selts, [illegible] uurijaid kõigist Balti kub-dest ja [illegible] ilmuma selle seltsi ajakirjad „Archiv für [illegible] Ehst- und Kurlands” (hiljem „Eesti [illegible] ja „Sitzungsberichte der Naturforscher[illegible] pat” (ilm. mitme nimetuse all). Tartu ülikoolis pandi alus ka agro[illegible] seemnekontrollijaamale ja põllumajandus[illegible] xander Petzholdt ja C. F. Göbel [illegible] leeme; Carl Hehn oli põllum-majandus[illegible] kub-de esimeste põllum-keskuste [illegible] Veterinaariainst-s uurisid põllumajandus[illegible] Peter Jessen ja Friedrich Unterberger [illegible] probleeme ja veiste tuberkuloosi. Eduard [illegible] mann. 1900 asutas Karl Happich Tartus [illegible] loogialaboratooriumi, millest kujunes [illegible] uurimise keskusi. Friedrich von Bergmann [illegible] mõisas silmapaistvaid tulemusi [illegible] eesrindlike maaparandusvõtete rakendamisel. [illegible] Filosoofiat arendas 19. saj. II poolel [illegible] Teichmüller, kristliku personalismi [illegible] duse ajalugu ja didaktikat uuris Vilhelm [illegible] teadlastest olid edukaimad agronoomid [illegible] Etienne Laspeyres ja Baltimaade [illegible] helm Stieda. Süvenes rahvuse [illegible] rincq, Vladimir Grabar) ja Vene [illegible] hail Djakonov). Silmapaistvaid [illegible] ja Baltimaade rauaaja uurija [illegible] ajaloo materjalide koguja Carl [illegible] uurija Anton Jassinski, bütsantoloog [illegible] talist, hilisemaid USA bütsantoloogia [illegible] Vassiljev. Tartu ülikoolis alustas [illegible] ja diplomaatia ajaloo uurija Jevgeni [illegible] uurija Jevgeni Šmurlo ning paljud [illegible] Tsereteli. Antiikkunsti, prms. Konstantin [illegible] kunstiajaloolase haridusega Tartu [illegible] Malmberg.

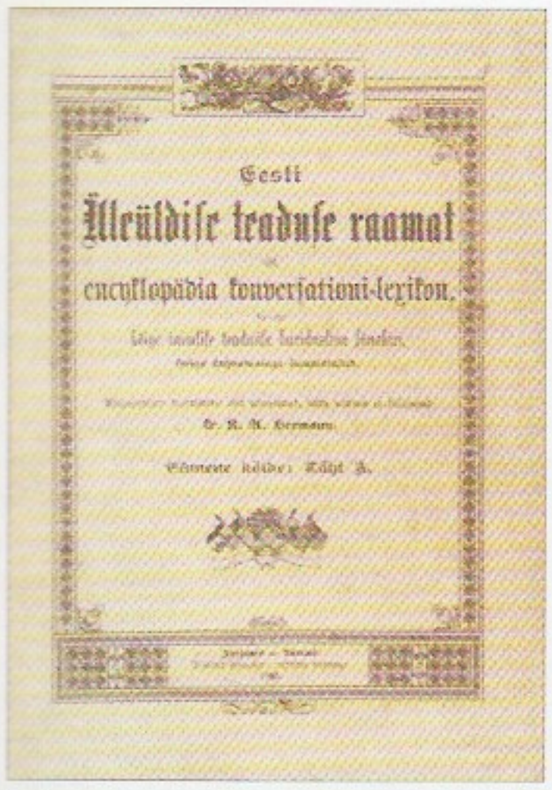
Eesti
Üleüldise teaduse raamat
encyklopädia konversationi-lexikon.
Dr. R. H. Hermann.

Esimene entsüklopeedia, Karl August Hermanni koostatud „Eesti Üleüldise teaduse raamat..." (1. vihik dets. 1900, I kd. 1900—04 ja osa II köitest 1906)

suundade andja Carl Robert Jakobson, põllum-teadlane Aleksander Eisenschmidt, sordiaretaja Mihkel Pill, pomoloog Jaan Spuhl, ornitoloogid Mihkel Härms ja Artur Toom ning arstiteadlane John Blumberg. Eestlastest teadlasi tegutses edukalt ka väljaspool Eestit. Rahvusv. õiguse tuntud eriteadlane oli Friedrich von Martens, Moskva ülikoolis tegutses prof. Ernst Gustav Leyst (Kurski magnetanomaalia avastajaid), Varssavi ülikoolis geofüüsikaprof. Elmar Rosenthal. Peterburis töötasid seismograafide konstrueerija Johan Vilip, sillaehituse eriteadlane Ottomar Maddison, neurokirurg Ludvig Puusepp, arstiteadlane Peeter Hellat ning füsioloog ja biorütmide uurija Nikolai Pärna, Saksamaal astronoom ja optik Bernhard Schmidt, Riias keemik ja tehnoloog Michael Wittlich ning lennukimootorite ehitaja Theodor Kalep, Kaasani veterinaariainst-s Karl Aleksander Holzmann, Moskva ja Kaasani ülikoolis hügieenik Aleksander Rammul, Moskva ja Irkutski ülikoolis psühholoog Aleksander Kaelas.

Eesti teaduse arengut hakkas tugevasti pidurdama 1880. a-il alanud venestamine. Sellega kaasnes ülikoolide autonoomia kärpimine ning mitme teadusala, nagu astronoomia, füüsika, keemia jmt. uurimisbaaside tehniline nõrkus ja mahajäämus teiste Euroopa riikide omadest.

I maailmasõja päevil hakkas teadustegevus Eestis soikuma: enamik siin tegutsenud Saksa jt. maade teadlasi lahkus, paljude suurte teadusseltside tegevus lakkas, Tartu ülikool ja veterinaariainst. evakueeriti koos teadus- ja uurimisasutuste varade ja teadusraamatukoguga Venemaa sisealadele.

Karl Martinson

Iseseisvuse ajajärk 1918—40

Pärast I maailmasõda tekkis Eesti alal iseseisev rahvusvabariik. Juba 19. saj. lõpul oli hakanud suurenema Eesti alalt võrsunud teadlaste arv ja koos sellega ka huvi rahvusteaduste vastu. 1917 Tar-

Riigi Kesklaboratooriumis ja Riiklikus Katsekojas tehtud analüüsid ja uuringud (1919—40)

Aasta	Osakond				
	keemia	mehaanotehnika	elektrotehnika	soojustehnika	kokku
1919	322	–	–	–	322
1925—26	962	475	271	14	1722
1930—31	1329	988	437	28	2782
1936—37	1105	922	537	–	2564
1939—40	674	1166	504	–	2344

TÜ-s 1918—38 antud doktori- ja magistridiplomid

	Doktor	Magister	Audoktor teaduslike teenete eest
Arstiteaduskond	67	–	8
rohuteaduse osakond	12	74	–
Filosoofiateaduskond	16	155	25
Loomaarstiteaduskond	8	–	4
Majandusteaduskond	–	5	6
Matemaatika-loodusteaduskond	29	135	12
Põllumajandusteaduskond	8	21	–
metsaasjanduse osakond	5	6	–
Usuteaduskond	4	31	5
Õigusteaduskond	7	14	3
Kokku	156	441	63

Eesti Statistika. 1939

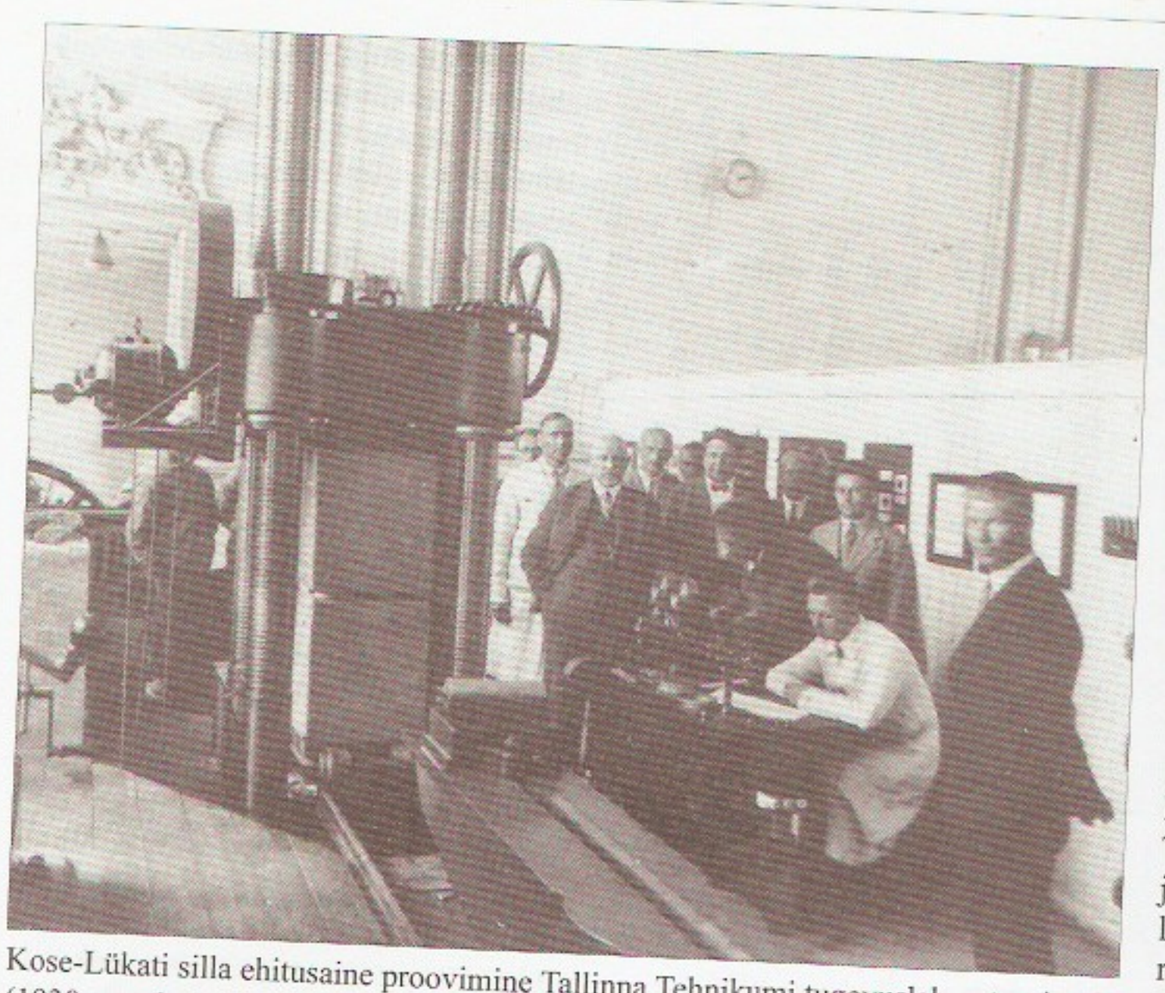

Kose-Lükati silla ehitusaine proovimine Tallinna Tehnikumi tugevuslaboratooriumis (1930; vasakult kolmas Ottomar Maddison)

tus toimunud matemaatikakongressil arutati, et oleks vaja luua seltse, mis koondaksid teadusega tegelevaid inimesi. 1918 (veel Saksa okupatsiooni ajal) asutatigi Eesti Akadeemiline Ühing, vormiliselt Eesti Kirjanduse Seltsi haruselts. Ühingu eesmärgiks seati Eesti teaduse ja teaduslike püüdluste edendamine ning teadlaste koondamine, ka pidi ta kaitsma teaduse huve, aitama kodumaalt eemal viibivatel haritlastel siin rakendust leida ning toetama noori teadlasi. Neid eesmärke oli võimalik täitma asuda alles pärast Saksa okupatsiooni lõppemist, kui hakati rajama rahvuslikku ülikooli, millest pidi kujunema nii eesti haritlaskonna taimelava kui ka keskne teadusasutus. Rahvuslik Tartu Ülikool alustas tööd 1919. a. sügisel ahaste majandusvõimaluste olukorras. Et rahvuslikku teadlaskaadrit, sh. õppejõude, ei piisanud, tuli rakendada välismaalt kutsutud professoreid, osa õppetoole täideti gümnaasiumiõpetajatega. Nii asusid Eestis tööle Soome teadlased Lauri Kettunen, Arno Cederberg, Mikko Tallgren, Johannes Gabriel Granö ja Ilmari Manninen, Rootsi teadlased Søren Andreas Bjerre, Tor Helge Kjellin jmt. Ka tulid pärast Venemaaga rahu-

Tartumaal Äksis rahvaluulet kogumas (1931). Esireas vasakul Oskar Loorits, tagareas vasakult Paul Ariste, Karl Leichter ja Richard Viidalepp Eesti Rahvaluule Arhiivist, esireas vasakult kolmas 86-aastane rahvalaulik Taavet Ansip

lepingu sõlmi
vad teadlased
sepp, A. Ra
kodumaale
pendiumid,
ülikooli lõ
valmistuda
Stipendiumi
välismaal.
valmistumise
Eesti teadl
Villem Ems
ja eriti Eesti
lemist, kõrg
teaduse rah
pingutused
loomiseks.
lise Ühingu
le, võttis
Teaduste
juhtimise ja
lus asutuse
rahaline
jastamine.
nimetama
Haridusmin
liikmeid
uus teadus
tegevus
ka põllum-
põllum- ja
alustas õig
janduse osk.
matemaatika-
nikaosk. (a-st
mis 1936
Tehnikainst-i
annetega
uurimisasutus
(1921), Eesti
alustasid
(1927) ja
Vanima
ses edasi
jätkas ka
kohal ülikooli
line Ajaloo
miline
miline Põllum
miline Filo
deemiline
1924 oli 20
seltsil kokku
asutati 37
vilgas
maalt
tähetorni
tati toimetiste
Universitas
algu 3 sarja
medica".
1920—21
põllum.
kaudu

Riigi Põlevkivitööstuse Kohtla laboratooriumi töötajad (1927, esireas keskel laboratooriumi juhataja Karl Luts)

kuid sealgi tegutsesid valdavalt baltisakslased. Rahvusülikoolina avatud Tartu Ülikool (1. XII 1919) võttis oma esmaülesandeks rahvusliku teadlaskaadri kasvatamise ning asetas esikohale rahvuslikud humanitaar- ja loodusteadused — eesti keele ja kirjanduse, folkloristika, etnograafia, Eesti ajaloo ja arheoloogia, Eesti maastikulise uurimise ja taimestiku süstemaatika. Füüsika, keemia, geoloogia jt. teaduste areng kulges oma loomulikku rada, tuginedes eelnevatele saavutustele, kuid nendegi puhul on täheldatav uurimisainese sidumine kodumaiste olude, looduse ja loodusvarade uurimisega.

Eesti keele uurimisele pani teadusliku aluse Andrus Saareste. Akadeemilise Emakeele Seltsi kaudu korraldas ta murdeainestiku kogumist, tema algatusel loodi ülikooli juurde Eesti Keele Arhiiv (1931) ning alustati ettevalmistusi murdeatlase ja mõistelise sõnaraamatu väljaandmiseks. Eesti oskuskeele loomisel ja korrastamisel on suuri teeneid J. V. Veskil, kelle olulisim saavutus oli 3-köiteline „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat" (1925—37). Keeleuuenduse algataja J. Aavik avaldas mahuka käsiraamatu „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika" (1936). Ilmus ajakiri „Eesti Keel" (asut. 1922).

Eesti kirjanduse esimese ulatusliku ülevaate koostas M. Kampmaa (1912—36, 4 kd.). Ilmus ajakiri „Eesti Kirjandus" (asut. 1906), kirjandusteaduslikke uurimusi avaldas oma toimetistes Akadeemiline Kirjandusühing, tegevust jätkas Eesti Kirjanduse Selts.

Etnograafia alal kujunes uurimistegevuse keskuseks Eesti Rahva Muuseum, selle algsed töösuunad määras I. Manninen, tema tööd jätkasid Ferdinand Linnus, Gustav Ränk ja Eerik Laid.

Ajaloo alal korraldas juhtivalt uuringuid A. Cederberg. Ajaloolasi ühendas Akadeemiline Ajaloo Selts (asut. 1920), mille väljaandel ilmus „Ajalooline Ajakiri" (1922). Seltsi toimetistena anti välja „Eesti biograafiline leksikon" (1926—29, täienduskd. 1940). 1933—39 ilmus Eesti ajaloo bibliograafia „Bibliotheca Estoniae Historica". Alustati kahe suure Eesti ajaloo — „Eesti rahva ajaloo" ja „Eesti ajaloo" — avaldamist. Vabadussõja Ajaloo Komitee üllitas 2-köitelise teose „Eesti Vabadussõda 1918—1920".

Arheoloogia alal pani uurimistööle aluse M. Tallgren. Tema eestvõttel avati TÜ arheoloogiakabinet ja -muuseum ning alustati kinnismuististe arvelevõtmist ja kirjeldamist.

Kunstiajaloo alal alustas T. Kjellin Eesti kunsti ajaloo kavakindlat uurimist, Voldemar Vaga avaldas esimese eestikeelse „Üldise kunstiajaloo" (1937—38).

Filosoofia tõstmisel Eestis professionaalsele tasemele ja eestikeelse oskussõnavara kujundamisel tegi suurt tööd

Alfred Koort, kes koostas esimesed eestikeelsed filosoofiaraamatud.
Psühholoogia alal toimus nii õppe- kui ka teadustöö põhil. ülikoolis. K. Ramul rajas 1922 eksperimentaalpsühholoogia ja pedagoogika laboratooriumi, püsiväärtuslikuma osa tema teadusloomingust moodustavad psühholoogia ajaloo alased uurimused. Rakenduspsühholoogilisi uuringuid tegi Eduard Bakis. Kasvatusõpetuse ja Eesti kooli ajaloo alalt avaldas uurimusi Peeter Põld.
Õigusteaduse alal oli põhiülesanne Eesti õiguskorda käsitleva teaduse arendamine (Nikolai Maim, Jüri Uluots jmt.).
Majandusteadusalaseid uuringuid tehti TÜ-s, Konjunktuuriinst-s, Statistika Keskbüroos, Ratsionaliseerimise Komitees jm. Ilmusid ajakirjad „Eesti Statistika", „Konjunktuur" ja „Majandusteaduslik Ajakiri", 1934 hakati välja andma majanduse aastaraamatut. 1937 avaldati „Eesti majandusajaloo" esimene köide.
Matemaatika alal koondus teadustegevus pms. TÜ matemaatikakabinetti, mille põhjal moodustati 1922 matemaatika-mehaanikainst. Rahvusv. tunnustuseni jõudis Edgar Krahn, kes uuris matemaatilise füüsika ülesannete omaväärtuste minimaalsusomadusi. Gerhard Rägo tegeles matemaatika õpetamise küsimustega, tema õpikute vahendusel kinnistus eestikeelne kõrgema matemaatika sõnavara.
Astronoomias saavutas rahvusv. tunnustuse E. Öpik. Harvardi observatooriumi ülesandel juhtis ta 1931—32 Arizonas meteooride jälgimise ekspeditsiooni. 1923 ilmus esimene, 1924. a. andmetega „Tartu Tähetorni Kalender", jätkus tähetorni teaduslike publikatsioonide seeria (alustatud 1817). 1921 hakkas tähetorn korraldama riiklikku ajateenistust. Seoses sellega arenes astrogeodeesia. Robert Livländeri juhtimisel toimus Tartu, Tallinna jt. punktide geograafiliste koordinaatide määramine ja tähetorni koordinaatide sidumine Balti võrguga. 1926 asutati Tallinnas Eesti Geodeetide Ühing, mis 1927 hakkas välja andma ajakirja „Geodeet".
Füüsika areng jätkus rahvuslikus ülikoolis. Johan Vilipi konstrueeritud ja Hugo Masingu teadusaparaatide töökojas (Tartus) valmistatud seismograafid saavutasid ülemaailmse tuntuse. 1925—39 valmistati 23 seismograafide täiskomplekti, mis seati üles maailma olulisimates seismoloogiajaamades (Berliinis, Kairos, New Yorgis, Pekingis, Wellingtonis jm.). Meteoroloogiaalane teadustöö toimus põhil. Kaarel Kirde juhtimisel. Tänu tugevale kliimauurijate koolkonnale osutus Eesti maailma üheks parimini läbi uuritud ilmastikupiirkonnaks. 1924 allutati Põllutöömin-i meteoroloogiavõrk ülikoolile, sellega suurenes kliimauuringute tähtsus riigi majandustegevusele veelgi. 1925—40 ilmus „Eesti Meteoroloogia Aastaraamat".
Keemia arenes esialgu valdavalt ülikooliteadusena, ent ka riiklike uurimisasutuste ja tööstuslaborite arv suurenes kiiresti. Tegutsesid Eesti Keemikute Selts (1919) ja Akadeemiline Keemia Selts (1923), ilmus ajakiri „Keemia Teated" (1923—37), keemiaalaseid erinumbreid avaldas „Tehnika Ajakiri".
Geograafia alal pani uurimistööle aluse J. G. Granö. Tema algatusel rajati ülikooli geograafiakabinet ja pandi alus geograafia eestikeelsele õpetamisele.
Linnageograafia [illegible] tuntuse Edgar [illegible] Seltsi algatusel [illegible] dav koguteos „[illegible] 1925). 1938 [illegible] lase koostamist. Geoloogiat [illegible] tama juba 19[illegible] samal ajal [illegible] gilist uurimist. [illegible] muuseum ja [illegible] tööde seeria „[illegible] Instituudi T[illegible] list tööd [illegible] loogilisel k[illegible] misel tegi M[illegible] Botaanikas [illegible] tunnustuse T[illegible] kooslusi e[illegible] todi ning lõ[illegible] graafilise l[illegible] fikatsiooni. Zoo[illegible]loogias [illegible] Mihkel H[illegible] suunda. Li[illegible] Heinrich P[illegible] zooloogilise [illegible] ne. Juhan A[illegible] giale, eestlas[illegible] gude segune[illegible] biomeetriat ja [illegible] Arstiteadusel [illegible] ent 1920. a-il [illegible] teha või o[illegible] tati uusi k[illegible] giainst., P[illegible] maatsiainst., [illegible] kasvatuse inst. T[illegible] seltside Liit [illegible] Selts ja TÜ [illegible] likud seltsid, [illegible] Arst" (1922), [illegible] Estoniana" [illegible]

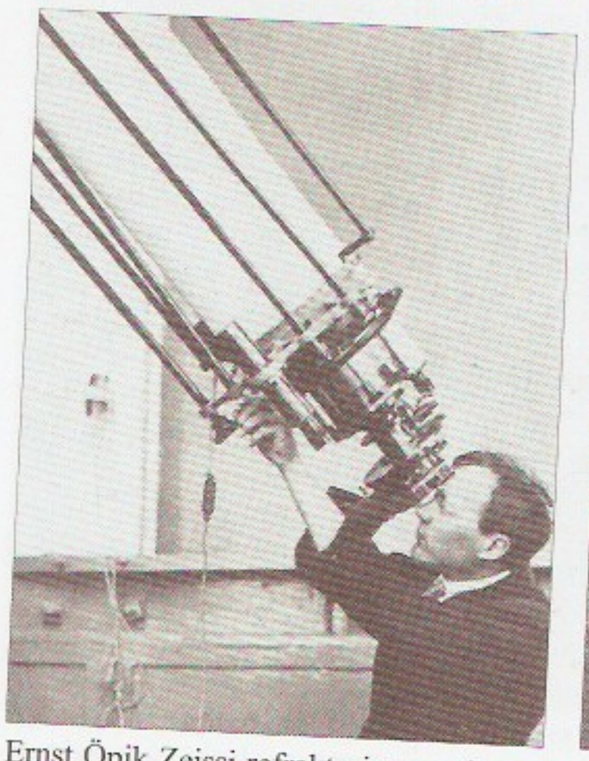

Ernst Öpik Zeissi refraktoriga vaatlemas (1929)

Loodusvarade Instituudi avamine (1937). Avakõnet peab [illegible] rektor Paul Kogerman

(1938). Vasakult: Ernst Öpik, Hugo Kaho, Aleksander Paldrok, Edgar Kant, Karl Schlossmann, Julius Mark, Ludvig Puusepp ja Gustav Suits

ja loodi hulgaliselt

harudeks maahari- ja tõuaretus ning taimekaitse korraldas uurimistegevust haridus- ja katseasjandus- Põllumaj. Selts. Ilmusid aja- „Aed" (1923—40) jmt. ja

alus 1920 TÜ põllum- -a loomisega. 1921 moodustati TÜ õppe- ja katsemetskond. võõrpuuliikide kohanemist ja selgitati puidu tehno- metskonnale Kuusnõmme park koos dendroloogia- arengus oli Akadeemilisel avaldati ajakirja „Eesti

asutati 1919 Tartu Veteri- -st. Teaduskonna loomataudide diag- seerumilaboratoorium ning Teostesid ka veterinaardiag- ja Riiklik Seerumiinst. Akadeemiline Loomaarstitea- ajakiri „Eesti Loomaarstlik Ring- oskussõnastikke ja õpikuid.

ja tehnikateadmiste oman- loodi 1936 Tallinna Tehnikumi (1935) liitmise teel Tallinna Tehnikainst. (a-st 1938 Tallinna Tehnikaülikool). Tartust toodi üle ka õlikivide uurimise laboratoorium. Põlevkivi ja diktüoneemaargilliidi kasutamise võimalusi selgitas Eesti Rahvusliku Jõukomitee (asut. 1936) uurimisbüroo. Eesti elektrifitseerimise üldkava koostamiseks uuriti Narva, Pärnu ja Võhandu jõe hüdroenergiavaru. Tegevust jätkas Riiklik Katsekoda, loodusvarasid ja tooraineid ning nende kasutamist õpiti tundma Loodusvarade Inst-s (1937). Uurimistööd korraldasid ka Mäeamet, Loodusvarade Uurimise Komisjon, Geoloogiline Komitee, Sisevete Uurimise Büroo, Veejõudude Kasutamise Komitee jmt. asutust ja organisatsiooni. Tegutsesid Eesti Tehnika Selts (1917), Eesti Inseneride Ühing (1921), Akadeemiline Tehnika Selts (1936) jmt. ühingut. Ilmusid ajakirjad „Eesti Tehnika Seltsi Ajakiri" (1919—22), „Tee ja Tehnika" (1928—29), „Tehnika Ajakiri" (1930) ja „Tehnika Kõigile" (1936), 1937 hakati välja andma tehnikaülikooli toimetisi. Korrastati tehnikasõnavara ja anti välja tehnika oskussõnastik (1938).

Tartu Ülikooli aulas doktoriväite- (1938, väitleja taga prof. prof. Alfred Koort, paremal kõrval tõlgiks Ferdinand

Teadusliku uurimistöö laienemine, süvenemine ja üha suurenev killustumine asutuste ja organisatsioonide vahel tugevdas arvamust, et on vaja koordineerivat teaduskeskust. 1931 tõstatas Eesti Rahvusliku Vaimse Koostöö Komisjon (asut. 1924) uuesti Eesti Teaduste Asutuse ellukutsumise, 1936 valmis komisjonil TA põhikirja eelnõu. 1938 koostas Haridusmin. põhikirja uue variandi, mis kehtestati riigihoidja 28. I 1938. a. dekreediga kui Eesti TA seadus. Eesti TA oli 20 liikmest koosnev oma tegevuses autonoomne personaalakadeemia, mis seaduse järgi allus Haridusmin-le. Tal oli kaks sektsiooni — humanitaar- ja loodusteaduste sektsioon. Esimesed 12 akadeemia liiget nimetati EV presidendi otsusega. Need olid Julius Mark, Jüri Uluots, Edgar Kant, Oskar Loorits, Gustav Suits, Hendrik Sepp (humanitaarteaduste sektsioon), Ludvig Puusepp, Paul Kogerman, Hugo Kaho, Karl Schlossmann, Aleksander Paldrok ja Ernst Öpik (loodusteaduste sektsioon). Akadeemia presidendiks nimetas president K. Schlossmanni. Järgmisel aastal valiti akadeemia liikmeks veel Teodor Lippmaa. Eesti TA ülesandena nähti ette üldise ja eriti Eestit käsitleva teaduse edendamist, lähtudes eeskätt tegeliku elu vajadustest.

Töö Eesti TA-s algas kohe: määrati uurimisteemad, asutati mitu temaatilist komisjoni, anti uurimistoetusi (O. Looritsale liivi k-e ja rahvamuusika jäädvustamiseks, G. Suitsule F. R. Kreutzwaldi biograafia uurimiseks, E. Öpikule lendtähtede vaatluste korraldamiseks, Alfred Koortile rahvaharidustöö ja maaelanikkonna haridusolude uurimiseks jmt.) ja stipendiume, loodi Eesti Murdeuurimise Inst., registreeriti 3 teaduslikku seltsi ja asutati Kodu-uurimise Selts, moodustati TA väljaannete toimetus, 1940 ilmus esimene aastaraamat. Kokku toimus 1940. a-ni 30 täiskogu koosolekut. Kuigi Eesti TA tegevusaeg jäi lühikeseks, tõestas ta väikerahva suutlikkust osaleda teaduse arengus ja rahvusv. teaduselus. 1918—40 tegutses Eestis teaduse alal ligikaudu 1600 in.,

neist enamik kõrgkoolide õppejõududena või riiklike uurimisasutuste töötajatena. 1932—37 ilmus „Eesti entsüklopeedia" (8 kd., täienduskd. 1940, peatoimetaja Richard Kleis).

Vahur Mägi

Eesti NSV ajajärk

Olukord Eesti teaduses hakkas halvenema juba 1930. a-te lõpus, eriti seoses Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimisega 1939 ja NSV Liidu sõjaväebaaside rajamisega. Lahkusid baltisaksa teadlased ja ka mitmed eesti teadlased. Eesti inkorporeerimine NSV Liidu koosseisu 1940 muutis järsult kogu siinset teadussüsteemi. Mitmed teadusseltsid lõpetasid tegevuse, kõrgkoolide ja teadusasutuste välissidemed katkesid. 17. VII 1940 välja antud dekreedi põhjal lõpetati Eesti TA tegevus 20. VIII 1940. 1940. a. sügisel nimetati Tartu Ülikool Tartu Riiklikuks Ülikooliks (TRÜ), korraldati ümber kogu õppesüsteem ja vallandati paljud õppejõud kui poliitiliselt ebasobivad. 1941 asutati Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega TRÜ juurde Teaduslik Uurimisinst., mis pidi saama Eesti NSV TA eelkäijaks. Saksa okupatsiooni ajal vastloodud instituut kaotati, õppetöö ülikoolides küll toimus (kitsendustega), kuid sõda peaaegu lõpetas ülikoolides ja mõnedes säilinud teadusasutustes ning -seltsides tehtava süsteemse teadusliku uurimistegevuse. Toimus mõningaid keeleteadlaste ja etnograafide uurimisretki (Paul Ariste, Julius Mägiste, Hendrik Sepp), tegeldi pms. kogude korraldamise ja ka evakueerimisega. Sõja ajal emigreerus u. 230 teadlast, üle 300 teadlase hukkus, langes repressioonide ohvriks või nad eemaldati teadustegevusest muudel põhjustel. Pärast sõda asuti ülikoole ja teadusasutusi taastama. Teaduse institutsionaalne struktuur kujundati NSV Liidus kehtivast ideoloogilis-poliitilisest doktriinist ja teaduse organisatsioonist lähtudes. Teadustegevuse rahastamine ja korraldamine allutati ühtsele riiklikule juhtimisele ning seostati üleliidulisega. Loodus- ja ühiskonnateadusalaseid uuringuid koordineerisid üleliidulised ministeeriumid, NSVL TA Presiidium ja selle juures asuv liiduvabariikide akadeemiate koordineerimisnõukogu.

NSV Liidus olemasolevate liiduvabariikide akadeemiate eeskujul asutati 5. IV 1946 ENSV TA. Selle esimeses isikkoosseisus oli 14 tegevliiget ja 10 korrespondentliiget. Liikmete arvu määras ENSV MN ja vähehaaval seda suurendati (1988 oli liikmeid 55). ENSV TA presidendiks määrati Hans Kruus. ENSV TA oli Eesti teadusasutuste süsteemi keskne asutus, mis suunas teaduse põhisuundades tehtavaid aluseuuringuid ja Eesti kohalike, eriomaste teaduslik-tehniliste ja sotsiaal-majanduslike probleemide uurimist. Ülikoolides toimuv teadustegevus oli suhteliselt [illegible] õppetööga. ENSV TA kujundus [illegible] mis järk-järgult suurenes ja laienes. [illegible] 1944 Moskvas asutatud ENSV [illegible] mise Keskinst. (1937 asut. Loodus[illegible] 1946 nimetati Tööstusprobleemide [illegible] riti Energeetika Inst-ks, 1963 [illegible] Inst-ks), põllum. uurimisasutused [illegible] Eesti Rahva Muuseum, Riiklik [illegible] Ajaloomuuseum, kus tehti [illegible] dusseltsid — Õpetatud Eesti Selts, [illegible] Akadeemiline Emakeele Selts, [illegible] tuute: Ajaloo Inst., Bioloogia Inst. [illegible] Botaanika Inst.), Füüsika, Matemaatika [illegible] (a-st 1952 Füüsika ja Astronoomia Inst.), Astrofüüsika ja Atmosfäärifüüsika [illegible] Geoloogia Inst., Keele ja Kirjanduse [illegible] Ehituse ja Arhitektuuri Inst. (a-st [illegible] materjalide Inst.), Eksperimentaalbioloogia [illegible] Inst., Majanduse ja Õiguse Inst. (a-st [illegible] Loomakasvatuse ja Veterinaaria Inst. [illegible] kultuuri Inst., Põllum. Inst. (a-st [illegible] jmt. Asutati ENSV TA Keskraamatukogu [illegible] avati 1947; a-st 1965 ENSV TA Teaduslik Raamatukogu, [illegible] 1997 Eesti Akadeemiline Raamatukogu) [illegible] TA Teaduslik Keskarhiiv.

Vastavalt NSV Liidu teadusstruktuurile [illegible] tehti 1950. a-tel muudatusi ka Eesti [illegible] viidi Eesti NSV TA koosseisust välja [illegible] põllum. kallakuga instituudid — Loomakasvatuse [illegible] naaria Inst., Taimekasvatuse Inst., Mehhanisatsioon [illegible] tuuri Inst. (kaks viimast reorganiseeriti [illegible] paranduse TUI-ks). 1963 viidi TA [illegible] vastavatele ministeeriumidele nõukogu [illegible] did Ehituse ja Ehitusmaterjalide Inst. [illegible] ja Kliinilise Meditsiini Inst. Asutati [illegible] Tallinna Epidemioloogia, Mikrobioloogia [illegible] (1952), ENSV TA Eksperimentaalbioloogia [illegible] Põlevkivi TUI (1958), ENSV TA Kõrgmäestiku [illegible] Riiklik Autoklaavse Silikaatbetooni [illegible] majanduse ja Looduskaitse TUI (1960), [illegible] lise ja Bioloogilise Füüsika Inst. (1988) [illegible] Eksperimentaalbioloogia Inst-i juurde [illegible] 1961 ENSV TA Botaanikaaed, a-st [illegible] aed) ja 1963 Spetsiaalne Konstruktorite [illegible] arendustegevuses osalesid ka ettevõtete [illegible] projekteerimis- ja tehnoloogiainstituut, [illegible] eksperimentaalosk-d.

Aktiivne teadustöö toimus kõigis [illegible] TPI-s, EPA-s, TPedI-s, TRK-s ja [illegible] 1989 oli 6184-st teadusasutuste [illegible] hõivatud ENSV TA süsteemis. [illegible] 24,0 % harukondlikes instituutides [illegible] asutustes. Rahalise jaotuse järgi [illegible] instituudid, nt. 1989 läks u. 50% [illegible] tarbeks eraldatud rahast neile ja [illegible] ülejäänu jagunes teiste teadusasutuste [illegible] leerus ka teadusdoktorite ja -kandidaatide [illegible] suhteliselt suur Eesti NSV TA [illegible] ja -kandidaatide ettevalmistamine [illegible] NSV TA instituutidesse, kuid aktiivne [illegible] ja TPI. 1950—90 suurenes teadustöötajate [illegible] -kandidaatide arv 14 korda (1990 aktiivseid [illegible] daate 2467). Kokku oli teadustöötajaid [illegible]

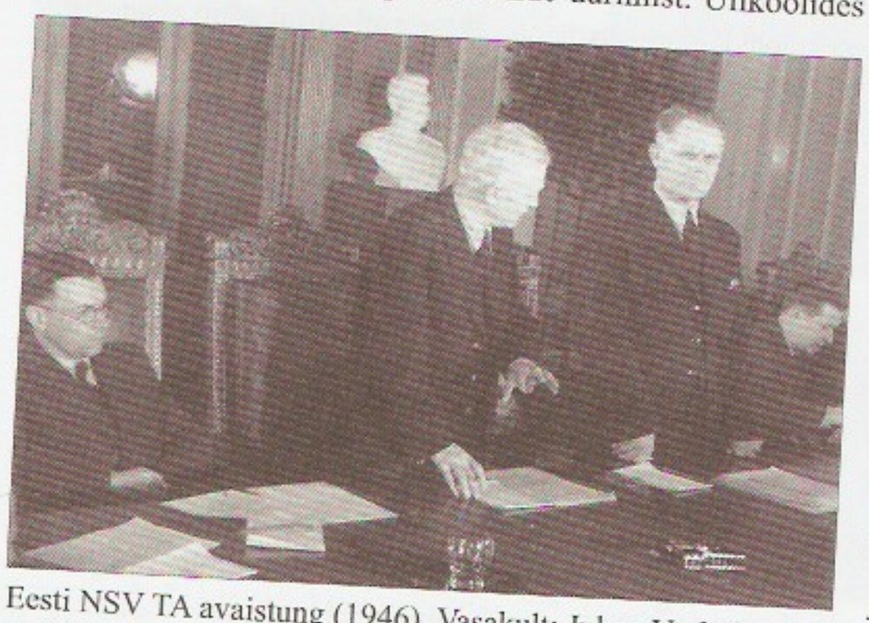

Eesti NSV TA avaistung (1946). Vasakult: Juhan Vaabel, Jüri Nuut ja Hans Kruus

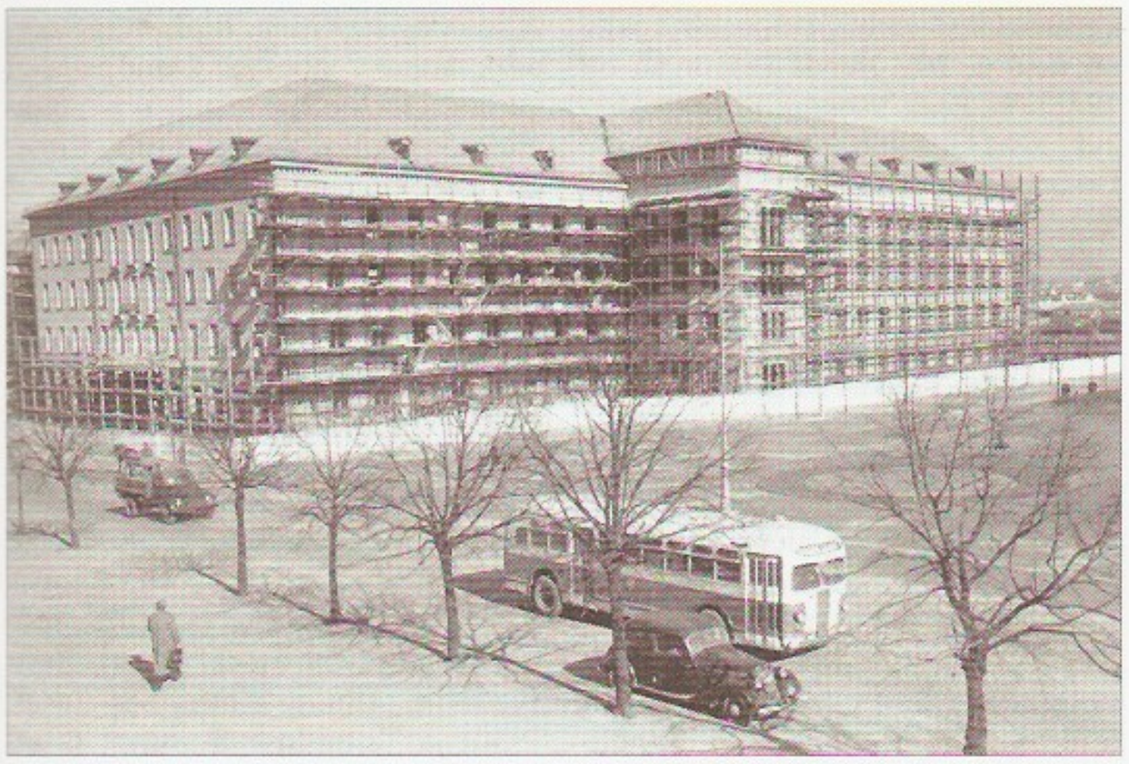

Estonia puiesteele ehitatav Eesti NSV TA hoone (1951)

Teadlaste ja inseneride arv 1950–90

Aasta	Teadlasi ja insenere	Neist doktoreid	%	kandidaate	%
1950	1221	59	4,8	176	14
1955	1618	56	3,5	410	25
1960	2227	66	3,0	623	28
1965	3473	79	2,3	973	28
1970	4707	133	2,8	1610	34
1975	5987	210	3,5	2219	37
1980	6245	290	4,6	2600	42
1985	6959	327	4,7	2975	43
1990	7150	333	4,7	2467	35

Statistikaameti aastakogumik „Teadus 1999". Tln., 2000

25 teaduslik-tehnilise programmi täitmises. Koostati ka 10 vabariiklikku sihtprogrammi, mida juhtis ENSV TA. Need olid põlevkivi kompleksne kasutamine, preparatiivne biokeemia, fosforiidimaardlate ratsionaalne kasutamine, orgaaniline peensüntees, automatiseerimissüsteemid ja arvutustehnilised vahendid mikroprotsessoritel, Eesti NSV maj. ja sotsiaalse arengu prognoosimine ning planeerimine, füüsikalis-keemiline bioloogia ja biotehnoloogia, pooljuhtide heterosiirded, teadusaparaadiehitus ning loodusvarade kasutamine, taastamine ja kaitse. Programmide raames tehti erialadevahelisi uuringuid, ühendades mitmete teadusasutuste ja ülikoolide uurimisrühmi. Programmid ei hõlmanud muidugi kõiki Eestis viljeldavaid uurimissuundi, sealhulgas paljusid loodus- ja ühiskonnateaduste valdkonnas tehtavaid fundamentaaluuringuid.

Sotsiaal- ja humanitaarteadustes käsitleti pms. kohaliku tähtsusega probleeme. Uuringuid mõjustas tugevasti NSV Liidus valitsev kommunistlik ideoloogia ning Nõuk. ajaloo- ja ühiskonnakäsitus, mistõttu uurimistulemused olid enamasti tugevasti moonutatud, sõltumatut ja objektiivset oli vaid faktoloogia tasandil. Enne avaldamist läbisid uurimused range ideoloogilise ja pol. tsensuuri.

Eesti teaduse arendamisel on olnud oluline osa teadusseltsidel. 1940 enamik neist suleti, püsima jäid Akadeemiline Emakeele Selts (a-st 1952 Emakeele Selts), Loodusuurijate Selts ja Õpetatud Eesti Selts (suleti 1950, taasrajati 1988). 1958 taastati Kodu-uurimise Selts ENSV TA Kodu-uurimise Komisjonina (a-st 1988 taas Kodu-uurimise Selts), 1955 asutati ENSV TA juurde Geograafia Selts ning 1968 Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus. Loodi ka uusi seltse — Looduskaitse Selts (1966), Majandusteaduse Selts (1982) jmt., suur osa neist üleliiduliste teadusseltside osakondadena (nt. astronoomia ja geodeesia, geograafia, mikrobioloogia, keemia ja geneetikute selts). Kõige rohkem oli arstiteaduslikke seltse (1985 u. 30). Omaette teadusseltside rühma moodustasid teadus- ja tehnikaühingud, mis koondasid pms. insenere ja tehnikateadlasi ning olid samanimeliste üleliiduliste ühingute

vabariiklikud organisatsioonid (kokku oli neid u. 20). Nende keskorgan oli 1945–91 Eesti Vabariiklik Teaduslik-Tehniliste Ühingute Nõukogu.

Eesti teadlased osalesid rahvusv. koostöös NSV Liidu teadusorg-de kaudu pms. järgmistel aladel: kosmoseuuringud, arvutustehnika arendamine, tahkisefüüsika, teadusaparaadiehitus, keskkonnakaitse, loodusvarade kasutamine, Läänemere kompleksuuringud, orgaaniline süntees, biotehnoloogia, maakoore geoloogiline uurimine, soome-ugri keeled, Baltimaade ajalugu ja teadslugu. Eesti teadusasutustel ja kõrgkoolidel olid regulaarsed teadussidemed ligi 40 välisriigi vastavate institutsioonidega. Eestis toimus palju rahvusv. ja üleliidulisi teaduskonverentse ja nõupidamisi. Eesti teadlasi oli valitud välisriikide akadeemiatesse ja teadusseltsidesse.

Eestis ilmus kaks üleliidulist teadusajakirja – „Советское финноугроведение" (a-st 1965, a-st 1990 „Linguistica Uralica") ja „Горючие Сланцы" („Oil Shale", a-st 1984). Kohalikest teadusajakirjadest olid levinuimad „Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised" (a-st 1952 4 seeriat, 1991 oli 6 seeriat), „Nõukogude Eesti Tervishoid" (1958) ja „Keel ja Kirjandus" (1958). TRÜ väljaanded olid „Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised", „Скандинавский сборник" ja „Реакционная способность органических соединений", populaarteaduslikest ajakirjadest ilmusid „Horisont" (a-st 1967) ja „Aja Pulss" (a-st 1985).

Paljud 1939–45 põgenikena läänemaadesse sattunud eesti teadlased jätkasid teadustegevust ka paguluses. On andmeid 800–900 teadlase kohta, kes II maailmasõja järgsel ajal on töötanud või töötavad praegugi USA, Rootsi, Kanada, Austraalia jmt. riigi kõrgkoolides või teadusasutustes. Välis-Eesti teadlaste uurimused käsitlevad kõige rohkem Eestit ja eestlust (Alfred Kurlents, George Kurman, Aleksander Loit, Julius Mägiste, Gustav Ränk, Paul Saagpakk, Arthur Võõbus jmt.), kuid palju on uurimusi ka loodus-, tehnika- ja põllumajandusteaduse (Endel Aruja, Elmar Järvesoo, Edgar Kant, Paul Kents, Ernst Kilkson, Kaarel Kirde, Adolf Parts, Artur Rühl, Ernst Öpik jmt.) ning arstiteaduse alalt (Alexander Karell, Heldur Meema, Silvia Meema, Aadu Lüüs, Ernst Saareste jmt.). Asutati seltse ning ühinguid, mille eesmärk oli koondada eesti rahvusest teadlasi. Tuntuimad paguluses tegutsevad teadusinstitutsioonid on Eesti Teaduslik Selts Rootsis (asut. 1945), Eesti Teaduslik Inst. Rootsis (1951), Eesti Keele ja Kirjanduse Inst. (asut. 1959 Stockholmis), Eesti Teaduslik Ühing Ameerikas (asut. 1950) ja Tartu Inst. Torontos (asut. 1969).

Arno Köörna

Taasiseseisvunud Eesti teadus- ja arendustegevuse korraldus

1990–2002 on Eesti teadus- ja arendustegevuse korralduses toimunud palju muutusi. Eesti teadus- ja arendustegevuse ning kõrgharidussüsteemi 1990 alanud reformi käigus on loodud otsuste tegemise mehhanism, viidud läbi institutsionaalne reform, kujundatud rahastamissüsteem ja koostatud õigusaktid, mis süsteemi toimimist toetavad. Teadusasutuste töö on ümber korraldatud, on loodud tehnoloogilise arendustegevuse tugiasutused, teadusteemasid evalveeritakse rahvusvaheliselt ja riigisiseselt ning kraadiharidus on viidud vastavusse rahvusv. nõuetega.

Struktuuri muutused. 1990 asutati (valitsuse nõustamiseks teadus- ja arendustegevuse alal) Teadusnõukogu ning kolm riiklikku teadus- ja arendustegevuse rahastamise vahendamise fondi: Teadusfond (teadusuuringute rahastamine), Innovatsioonifond (turule orienteeritud rakendusuuringute ning arendustegevuse rahastamine) ja Informaatikafond (riikliku infosüsteemi väljaarendamine; tegevus lõpetati 1997).

1993 reorganiseeri[tud] Teadus- ja Arendusnõukogu, 1994 võttis [Riigi]valitsuse seadusega [kasu]tusele uuendatud versioon[i] tegevuse korraldu[se] seeris teadus- ja [arendus]struktuuri, korraldu[se] alused ning riiklikud [programmid] sätestas Eesti Teadusfondi [seaduse] muutis selle nimetuse [Sihtasutus] riigiteaduse[fond]. 1997 korraldati Teadusfondi [ümber] sioonifond (praegune [Sihtasutus] asutusteks. Innovatsioonifond [ja] anded ei muutunud, [vaid] edasiseks ülesandeks [jäi] liku konkurentsivõime [arendamise] toetuste (grantide) [andmine]. aastal moodustati [Eesti] teaduse sihtfinantseerimise [ja] struktuursete toetuste [andmise] organ – Teadusagentuur. Et alusuuringute [rahastamine] seostada ning [suunata] hendeid tõhustati [alates] 1996–98 ennustuslikke [uuringuid] misinst-e ülikoolides. [Alates] 2002. a. algusest [moodustati] arendusasutused, [mis] 8 avalik-õiguslikku [ülikooli] 25 avalik-õiguslikku [rakenduskõrgkooli] tused, 28 erakõrgkooli [ja] kud ja 1 kohaliku [omavalitsuse] (vt. skeem lk. 485). Innovatsioonifondi [ülesandeks] tutsioonid, mille [eesmärk] teadus- ja arendustegevuse kommertsialiseerimine. [Alates] kujunemas nii [teadus]tegevuse 1992 on tegutsenud [Tartu] Teaduspark, mis [pakub] teadusmahukate [ettevõtete] le. Et siduda TÜ [teadus]tegevuse tulemusi [ettevõtete] noloogiliste vajadustega, [loodi] sihtasutus TTÜ [Teaduspark] Ida-Virumaa [Teaduspark] siaali parendamiseks [ja] loogiate sümbioosi [soodustamiseks] vatsioonikeskus [Mektory]. tati PHARE programm [Eesti] (*Higher Education* raames TÜ- ja TTÜ geeni-, info- ja [nano]alal kompetentsikeskuste 2000. a. reformis [Teadus]nõukogu ning [Innovatsioon]vatsioonifond Tehnoloogia (ESTAG), mis [ühendati] Arendamise Sihtasutuse on Eesti innovatsioonisüsteemi koordineerimine [ja] deid on ette[nähtud]

Teadlasi ja insenere teadusvaldkonna järgi 1960–99

	Teadlaste ja inseneride arv					
	1960	1970	1980	1990	1995	1999
Loodusteadused	402	1144	1466	...*	1335	1222
Tehnikateadused	593	1103	1644	...	864	697
Arstiteadus	204	315	470	...	550	433
Põllumajandusteadused	189	331	392	...	417	282
Sotsiaalteadused	341	840	1217	...	658	598
Humanitaarteadused	480	949	897	...	679	680
Muud teadused	18	25	159	...	...	...
Kokku	2227	4707	6245	7150	4503	3912

*andmeid ei ole saadud või on need avaldamiseks ebakindlad

Statistikaameti aastakogumik „Teadus 1999". Tln., 2000

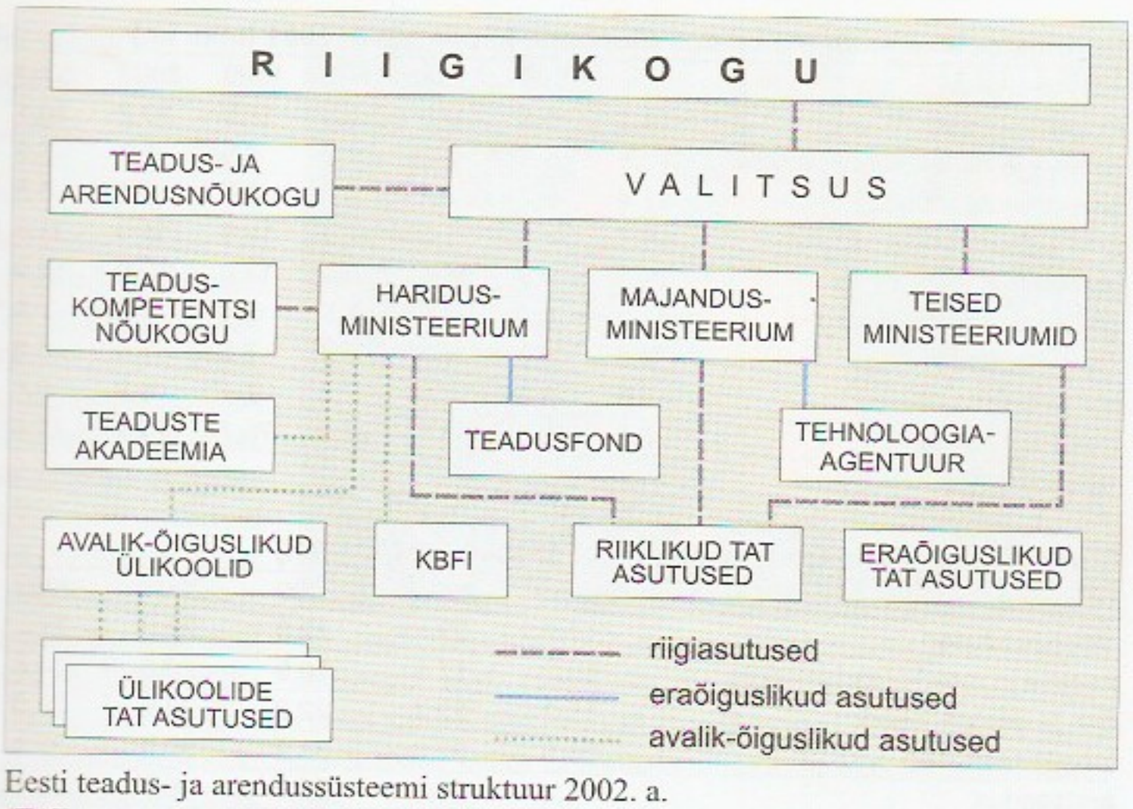

Eesti teadus- ja arendussüsteemi struktuur 2002. a.
(TAT — teadus- ja arendustegevus)

teerium või omavalitsus, oma eelarvest. Uue teadus- ja arendustegevuse korralduse seaduse järgi (kehtib a-st 1998) toimub sihtfinantseerimine teadusteemade alusel, kusjuures ettepanekud teeb selleks Haridusmin-i juurde loodud Teaduskompetentsi Nõukogu. Selle seaduse järgi võib teadus- ja arendustegevust rahastada ka riiklike programmide kaudu.

Ent riiklike programmide osa on seni olnud väike. Ministeeriumid on esita-

rahastamine riigieelarvest 1992–2002 (mln. kr.)

Sihtfinantseerimine	Infrastruktuuri finantseerimine	ETF-i uurimistoetused	Muud sihtotstarbelised toetused	EIF-i toetused	Kokku
		3,0		9,9	70,7
		18,6		25,0	113,3
		30,8		13,2	136,3
		45,0		13,2	167,2
83,9	34,0	58,4	3,0	9,0	198,3
102,3	39,5	68,6	7,7	20,0	238,1
118,3	48,0	72,9	15,5	30,0	284,7
161,4	56,6	76,6	36,8	27,6	359,0
156,0	54,6	71,1	44,3	37,4	363,4
158,0	56,8	71,1	57,8	61,4	405,0
179,0	54,2	77,6	67,8	70,0	448,6

teadlaspreemiad, Eesti TA-le antud toetused ega Eesti Teadusfondi ja Teaduskompetentsi Nõukogu ülalpidamiskulud.
strateegilise kompetentsi ja tippkeskustele antud toetusi, doktorantide stipendiume, V raamprogrammi
arendustegevuse programme.
Eesti Innovatsioonifond, a-st 2000 Eesti Tehnoloogiaagentuur

rahastamine 1992–2000

	Riigi vahendid			Ettevõtete vahendid		Välismaa vahendid		Muud
	mln. kr.	% SKT-st	% riigieelarvest	mln. kr.	% SKT-st	mln. kr.	% SKT-st	mln. kr.
1992	89			2		10		
1993	100	0,4	2,4	19	0,09	4	0,02	10
1994	165	0,6	2,3	21	0,07	15	0,04	16
1995	181	0,4	2,0	33	0,08	24	0,05	15
1996	216	0,4	2,1	31	0,06	33	0,07	26
1997	260	0,4	2,1	33	0,05	56	0,09	39
1998	284	0,4	2,0	89	0,12	30	0,04	12
1999	371	0,5	2,0	138	0,18	50	0,04	14
2000	380	0,4	1,3	140	0,16	73	0,08	24

andmetele on arvestatud ettevõtlussektori küsitluse tulemusi
ülikoolide, teadusasutuste ja kõrgkoolide omavahendid

Uurimistoetuse andmine teadussuundade kaupa 1996–2001 (mln. kr.)

Teadussuund	%	1996	1997	1998	1999	2000	2001
täppisteadused	14,3	8,4	9,8	10,6	11,0	10,2	10,1
keemia ja molekulaarbioloogia	10,3	6,0	7,0	7,5	7,9	7,3	7,3
bio- ja geoteadused	11,4	6,7	7,8	8	8,7	8,1	8,8
tehnikateadused	16,7	9,8	11,5	12,1	12,8	11,9	11,8
arstiteadus	16,9	9,9	11,6	12,2	13,0	12,0	12,0
põllumajandusteadused	11,0	6,4	7,5	8,0	8,4	7,8	7,8
sotsiaalteadused	9,8	5,7	6,7	7,1	7,5	7,0	6,9
humanitaarteadused	9,6	5,6	6,6	7,0	7	6,8	6,8
Kokku	100,0	58,5	68,6	72,9	76,7	71,1	71,5

Sihtasutus Eesti Teadusfond

Sihtfinantseerimine teadusvaldkonniti 1998–2002 (mln. kr.)

Valdkond	1998	1999	2000	2001	2002
täppisteadused	17,2	22,1	22,5	23,2	27,2
keemia ja molekulaarbioloogia	10,2	17,8	18,9	20,6	24,6
bio- ja geoteadused	15,3	22,7	22,9	23,8	28,0
tehnikateadused	25,5	32,8	31,2	30,6	32,1
arstiteadus	14,4	20,5	20,4	19,6	22,3
põllumajandusteadused	13,2	16,0	15,4	14,9	14,4
sotsiaalteadused	7,8	9,9	9,9	10,2	12,6
humanitaarteadused	11,1	14,8	14,3	15,0	17,9
Kokku	114,8	156,7	155,5	158,0	179,0

Teaduskompetentsi Nõukogu

Märkus: 1998 alustati sihtfinantseerimise määramist teemade alusel

nud vaid kolm riiklikku programmi: tervishoiualase teadus- ja arendustegevuse sihtprogramm 1999–2009 (Sotsiaalmin.), mille planeeritud kogumaksumus on u. 50 mln. kr., programm „Eesti keel ja rahvuskultuur" 1999–2003 (Haridusmin.), mille planeeritud kogumaksumus on 26 mln. kr., ja lõunaeesti keele ja kultuuri säilitamise ja arendamise riiklik programm 2000–04 (Kultuurimin.). 1996–99 kulutasid ministeeriumid (v. a. Haridusmin.) teadus- ja arendustegevusele kokku u. 140 mln. kr. Nende riigieelarveliste programmide ja kulude kõrval sai Eesti 1996–99 EL-ilt toetust ligikaudu 45 mln. kr. PHARE HESR-projekti raames. Projekti eesmärk oli ülikoolide ja teadusasutuste integratsiooni ning olemasoleva teaduspotentsiaali arengu soodustamine geenitehnoloogia, materjaliteaduse, keskkonnatehnoloogia ja infotehnoloogia valdkonnas. Eestisse tööleasumise ergutamiseks maksti selle programmi raames välismaalt naasvatele noortele teadlastele tagasipöördumisstipendiume.

Eesti teadus- ja arendustegevuse arenguerisused. Riigisisesed teadus- ja arendustegevuse kogukulutused moodustasid 1993–99 u. 0,6 % SKT-st. Rahvusvaheliselt on see näitaja väike ja moodustab vaid ühe kolmandiku EL-i liikmesriikide vastavast keskmisest (1998. a. 1,8 % SKT-st). A-ks 2006 on kavandatud suurendada teadus- ja arendustegevusele tehtavaid kulutusi 1,57 %-ni SKT-st, mis on juba võrreldav EL-i riikide keskmise tasemega.

Eesti peamine teadus- ja arendustegevusse investeerija on olnud avalik sektor, kuid tema panus teadus- ja arendustegevusse (1998. a. 0,45 % SKT-st) jääb EL-i liikmesriikide keskmisest väiksemaks (1998. a. 0,66 % SKT-st). Teadus- ja arendustegevuse riigieelarveline rahastamine on olnud 1992–99 ligikaudu 2 % ning on toimunud põhil. Haridusmin-i teaduseelarve kaudu, mis on suunatud eelkõige alus- ja rakendusuuringutele. Senine teadus- ja arendustegevuse riiklik rahastamine on taganud mõningate teadusharude alusteaduse kõrge taseme, kuid uute teadmiste tekkimise ja nende põhjal uute tehnoloogiate loomise vaheline seos on nõrk. Eesti tugevaimad teadusliku kompetentsi valdkonnad on loonud edu saavutamise eeldused tahkisefüüsika, bio- ja geenitehnoloogia, info- ja kommunikatsioonitehnoloogia ning materjali- ja tööstustehnoloogia arendamisel.

Ettevõtete osatähtsus teadus- ja arendustegevuses on väike. 1998 moodustasid ettevõtete teadus- ja arendustegevusealased investeeringud ainult 0,12 % SKT-st, see oli teadus- ja arendustegevuse kogukulutustest 20 %. EL-is investeerisid ettevõtted 1997 teadus- ja arendustegevusse keskmiselt 0,98 % SKT-st, see moodustas kogukulutustest 53 %.

Nüüdseks on enamik endisi Eesti TA instituute ühinenud ülikoolidega ning

Citation Index'i
aastatel 1995–99

	1998	1999
	585	623

publikatsioonide arv on
tuli Eesti kohta 439 *Citation*
aga juba 623. Rohkem kui
publikatsioonidest ilmub koos-
Lääne-Euroopa ja USA
tihedam koostöö on Rootsi,
Prantsusmaa ja Suur-
aastatel 1996—99 artikleid
publikatsioonide maht
andmebaasi järgi Eestis
maades, kuid samal tasemel
teadlase kohta on Eestis selli-

teadus- ja arendustegevus-
riikidele oluline nende
seisukohalt. Eestile kui
on oluline osalemine EL-i
programmides, nagu III, IV ja
EUREKA-s jmt. Eesti on
saavutsieerunud liige ning kuu-
(*Innovation Relay Center*)
osales Eesti Kesk- ja Ida-
INCO-Copernicuse program-
ja oli üks edukaimaid
Eesti tiheõigusliku liikmena V
raamprogrammi avatud projekti-
põhjal esitati Eesti osalu-
VIII 2000). Nendest osu-
võimaldav EL-i liikmesriikide
olnud elu kvaliteedi ja
energia-, keskkonna- ja säästva
kursi edukalt läbinud
hinnanguliselt u. 150 mln.
programmist osavõtmise maksu.
rühmad on teinud koostööd
-de ja uurimisrühmadega.
on Eesti TA, kellel
lepinguid 19 riigi teaduste
moodustatud Akadeemilise
on kindlustada rahaliselt
maade teadlastega võrdväärse
võivad osaleda kõik Eesti

majandus-, teadus-,
arendamise kokkulepe
Ukraina, India, Sloveenia,
Kreeka ning Horvaatiaga.
Liidust moodustunud uute
tehtava koostöö edendamise
millesse kuuluvad kõik EL-i
Norra, Šveits, Läti, Sloveenia,

1999 Euroopa Teadusfon-
mõnestavate organisatsioonide
on nüüd võimalik osaleda
programmides ja

evalveerimine. Teadus-
ja Rootsi Kuningliku TA

EV teaduspreemia 2002. a. laureaadid keemia ja molekulaarbioloogia alal: (vasakult) Karin Valmsen, Nigulas Samel (grupi juht), Külliki Varvas, Ivar Järving ja Reet Koljak. Preemia saadi tööde tsükli „Prostaglandiinide biosüntees selgrootutes" eest

EV teaduspreemia 2002. a. laureaadid tehnikateaduste alal: (vasakult) Tarmo Soomere, Uno Liiv, Tarmo Kõuts, Jüri Kask ja Jüri Elken (grupi juht). Preemia saadi Saaremaa süvasadama võimalike asukohtade hüdrodünaamiliste ja geoloogiliste uuringute eest

abiga toimus 1991—92 esimene rahvusv. teadusevalvatsioon. Teise evalvatsiooni viis läbi Eesti Teadus- ja Arendusnõukogu 1994. Hinnati eelkõige teaduse sisulist taset, kuid analüüsiti ka teadussüsteemi tõhustamise võimalusi. Peale selle on tehtud kaks Eesti innovatsioonisüsteemi evalvatsiooni: 1997 Coopers & Lybrand AS-i analüüs ning 1999 Soome eksperdi Hannu Hernesniemi analüüs. 2000. a. kevadel toimus Eestis esimene teadus- ja arendustegevuse korralduse seadusest tulenev teadusevalvatsioon (selle seaduse järgi tuleb seitsme aasta jooksul vähemalt üks kord evalveerida iga teadus- ja arendusasutust).

Teadus- ja arendustegevuse strateegia. Riigikogus 6. XII 2001 heaks kiidetud teadus- ja arendustegevuse strateegia „Teadmistepõhine Eesti" näeb tuleviku Eestit teadmistepõhise ühiskonnana, kus uute teadmiste hankimisel tehtud uuringud, teadmiste ja oskuste rakendamine ning inimkapitali areng on majanduse ja tööjõu konkurentsivõime kasvu ning elukvaliteedi tõusu allikaks. Eesti rahvuskultuuri, looduskeskkonna, majanduse ning ühiskonna jätkusuutliku arenguga seotud uuringute edendamise kõrval näeb strateegia ette Eesti teadus- ja arendustegevuse keskendumist kolmele kõrgtehnoloogilisele võtmevaldkonnale. Need on kasutajasõbralikud infotehnoloogiad ja infoühiskonna areng, biomeditsiin ning materjalitehnoloogiad.

EV teaduspreemia 2002. a. laureaadid põllumajandusteaduse alal: (esireas vasakult) Külli Hiiesaar, Luule Metspalu ja Aare Kuusik, (tagareas) Enno Merivee ja Anne Luik (grupi juht). Preemia saadi tööde tsükli „Entomoloogilised uurimused (1998–2001) keskkonnasäästliku taimekaitse arendamiseks" eest

EV teaduspreemia 2002. a. laureaadid geo- ja bioteaduste alal: (vasakult) Raivo Mänd (grupi juht), Toomas Tammaru, Peeter Hõrak ja Indrek Ots. Preemia saadi tööde tsükli „Baasuuringud evolutsioonilise loomaökoloogia vallas bioloogilise mitmekesisuse kaitse huvides" eest

EL-i liikmes- ja kandidaatriikide kaasahaaramisel kujundamisel olevasse Euroopa teadusruumi (*European Research Area*) on Euroopa Komisjoni meetmete plaanis üks keskseid meetmeid riikide teaduse tippkeskuste väljaarendamine ja Euroopa tippkeskuste võrgu loomine. Tippkeskused selgitatakse mitmeetapilise konkursiga ja nad saavad oma tegevuse tõhustamiseks lisaraha. Eesti teadus- ja arendustegevuse strateegia näeb ette ka Eestis tippkeskuste süsteemi loomist, tippkeskused peaksid kujunema põhilisteks uute ideede ja innovatsiooni genereerijateks. Tippkeskuste väljaselgitamine ja konkursile esitamine kuulub Teaduskompetentsi Nõukogu ülesannete hulka, tippkeskused nimetab oma käskkirjaga haridusminister. 2001. a. lõpus [illegible]
Geeni- ja Keskkonnatehnoloogia [illegible]
Maimets, TÜ), Alus- ja Rakendus[illegible]
Kull, TÜ), Käitumis- ja Tervisetea[illegible]
TÜ), TÜ Füüsika Inst. (Kristjan [illegible]
Folkloristika Keskus (Arvo Kri[illegible]
seum) ning Analüütilise Spektro[illegible]
Lippmaa, Keemilise ja Bioloogi[illegible]
nimetati 7 teadusasutust, mis [illegible]
tippkeskuse nimetust taotleda.
Teadlase silmapaistvat teadust[illegible]
duspreemiaga. 2002 sai pikaaja[illegible]
arendustöö eest teaduspreemia [illegible]
aasta jooksul valminud ja avali[illegible]
teaduspreemia täppisteaduste ala[illegible]
humanitaarteaduste alal Kalevi Kull [illegible]
bioloogia, tehnikateaduste, geo- ja [illegible]
teaduste alal said teaduspreemia [illegible]
lk. 487, 488).

B: F. Dreyer. *Riigi Kesklaborat[illegible]* Tehnika Seltsi Ajakiri, 1922, 8; [illegible]
Tln., 1928; *Tartu Ülikool sõnas ja pildis*. Tln., 1928;
G. Ney. *Eesti teadus ja teadlased [illegible]* kultuuri saavutusi. Tln., 1934; *Eesti [illegible] ülikooli aastaraamat*, I. Trt., 1939; [illegible] *Aastaraamat*. Tln., 1940 ja a-st [illegible]
Akadeemia aastail 1956–1964. Tln. [illegible]
lehekülgi Eestist, 1.–12. kd. Tln. [illegible]
Tartuensis. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool sõnas ja pildis. Lund, 1970; *Eesti [illegible] Tagasivaated. Uurimissuunad*. Lund, 1971; *Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastail 1961–1970*. Tln., 1973; K. Martinson. *Teadlane [illegible] Eesti NSV-s*. Tln., 1973; *Tartu Ülikool [illegible]* Trt., 1975–2001; *Tartu ülikooli [illegible] Album academicum der Universität Dorpat*. Tln., 1984; *Eesti teadlased välismaal*. [illegible] *line teatmik*. Stockholm, 1984; *Eesti [illegible] 1980–1985*. Tln., 1986; K. Martinson. *[illegible] sionaliseerumine Eestis XVII sajandil*. [illegible] K. Riismaa. *Eesti Vabariigi teadlased*. Teaduste Akadeemia Toimetised. [illegible] Tln., 1991; *Tallinna Tehnikaülikool [illegible] Eesti Teaduste Akadeemia. Ülevaade [illegible] gia, 1938–1998*. Tln., 1998; *Eesti [illegible] ülevaade 1996–2000: struktuur ja [illegible] Eesti teaduse biograafiline leksikon*. [illegible] *Nägus ja kebja: Eesti inseneriteaduse [illegible]* Tln., 2001; *Teadmistepõhine Eesti. [illegible] tegevuse strateegia 2002–2006*. Tln., [illegible]

LOODUSTEADUSED

Matemaatika

Esimeste Eestis ilmunud matemaatikat käsitlevate, pms. saksa- ja ladinakeelsete raamatute autorid olid Gebhard Himsel (teos ilmus 1647), Joachim Schelen (1652, 1665), Johannes Megalinus (1655) ja Heinrich Julius Woltemate (1682, 1688). Kõik need esitasid omaaegse matemaatika ja selle rakenduste alal mõndagi uut, kuid midagi uurimuslikku nad veel ei sisaldanud. 18. saj. elavnes mitteakadeemiliste matemaatikaharrastajate tegevus (Johann Daniel Intelmann, Michael Weber jt.). Akadeemilise [illegible]
mistegevusele pani Eestis aluse [illegible]
lis Martin Bartels, kes arendas [illegible]
meetodeid ja muu hulgas tuletas [illegible]
põhivalemid (Bartelsi-Frenet' valemid) [illegible]
uurimus (trükiti 1831 Tartus) on [illegible]
disaegse diferentsiaalgeomeetria [illegible]
Bartelsi-Frenet' valemeid). Diferentsiaal[illegible]
paistvaimaid arendajaid olid [illegible]

...teooria Petersoni-Codazzi vale... ...tulemuslikult ka Thomas ... Friedrich Weihrauch. Teedraja... ...Friedrich Schur, Theodor Molien, ... jt. saj. algul pani Guri Kolossov ...tsioonide teooria uuele uurimis...

...silmapaistvaimad matemaa... ...Edgar Krahn, Jüri Nuut, Jaan Sarv ...käsitles lõpmatuid lineaarvõr... ...E. Krahn mitmemõõtme... ...J. Nuut lineaarset ruumi ...ruumena ning ruumi ja aja prob... ...Lobatševski geomeetria abil, J. Sarv ...teooriat ning A. Humal ...uurisid ka neljavärvi... ...(Hunt, H. Jaakson).

...Lõngu ridade summeeruvusteooria ...mitme uue uurimissuuna aren... ...summeeruvustegurite leidmise meetodi ...ning ühtlasi uuris kahekordseid ...summeerimist. Tema tööd arendasid Simson ...Endel Jürimäe, Tamara Sõrmus, ...Tõnu Tõnnu jmt. Tänapäeval jätkavad ...uurijaid Ivar Tammeraid, Andi Kivi... ...Enno Kolk, Anne Tali, Ants ...Lõnger. Enno Kolk, Anne Tali, Ants ...kompaktsete operaatorite ...lähtse teooria, A. Kivinukk on ...funktsioonide ja nende lähen... ...teooria probleemide kohta. ...Ülo Lumiste, Ülo Kaa... ...mitmelineaarsete operaatorvõrrandite ...meetodite alal. 1960. a-tel sai alguse ...uurimus, mille juhiks kujunes E. Tamme ...ülikool, kes pani Tartus aluse operaatorite ...teooriale üldisele teooriale. Seda on ...Otto Karma, Peeter Oja, Arvet ...Ellamurk jmt.

...uurimissuuna taaselustas Ü. Lu... ...lõpeteooriat homogeensete kihti... ...ja rakendas seda alammuutkondade ...teooria alustas ta koos Vano Mirzojani ...mitmedimensionaalseete alammuutkondade ...teooria rakendusi füüsikalises kalibrat... ...Ü. Lumiste käsitlenud koos Viktor Abra... ...Eestis selle suuna põhilisi arendajaid. ...uurimused diferentsiaalvõrrandite geo... ...meetodiga.

...taaselustasid 1960.—70. a-il Jaak ...uurimused järjestatud poolrüh... ...Gluskini ja Kalle Kaarli uurimused ...Ülo Kaljulaidi uurimus rühmarin... ...lõpmuvidide esituste teooria. 1980. ...Peeter Puusempi uurimused rühmade ...Peeter Normaku uurimused pool... ...Ellen Reifi uurimused polüringoidide ...Tartus on Mati Abel uurinud kattest ...uurimusi (1983) ja topoloogilisi algeb... ...Shmuni algebrate kirjelduse, 1994) ...Shmuni algebrate tõkestatud spektraalseid ...Alexander Mirnakov-Rogozkin on avalda... ...teooria kohta (1991).

...matemaatilise statistika alal tehti esime... ...1970. a-il. Rein Tammeste uuris

juhusliku suuruse mõiste üldistusi kompleksse Hilberti ruumi juhul (1971) ja Tõnu Möls üldisema funktsionaalruumi juhul (1973). Mitmemõõtmelist statistilist analüüsi viljelesid Ene-Margit Tiit ning Tõnu Kollo (1979), Anne-Mai Parring (1980) ja Imbi Traat (1986). E.-M. Tiit, L. Võhandu ja Ivar-Heldur Petersen on rakendanud korrelatsioon- ja faktor-analüüsi meetodeid meditsiini- ja sotsioloogiaalastes uurin-gutes. Tõenäosusteooria piirteoreeme ja juhuslikke välju on uurinud Taivo Arak, kes andis 1981 lahenduse Kolmogorovi probleemile. Kalev Pärna on käsitlenud lähendhulkade koon-duvust tõenäosusteooria funktsionaalruumides (1987).

Matemaatilise planeerimise probleemide uurimist alustasid 1960. a-il Ü. Kaasik ja Rünno Mullari, täisarvulise planeeri-mise meetodeid on käsitlenud Lembit Kivistik. Matemaati-lises loogikas on Rein Prank uurinud konstruktiivse loogika elementaarteooriaid (1981) ja Ants Tauts lõpmatute väljun-ditega mitteklassikalisi keeli (1991).

Arvutiteaduses uuris Enn Tõugu alates 1970. a-ist süsteem-programmeerimist, deklaratiivseid keeli ja tehisintellekti ning juhtis tarkvarasüsteemide PRIZ ja NUT loomist. Jaan Penjam, Merik Meriste jmt. on käsitlenud programmeerimis-keeli ja transleerimismeetodeid. Jüri Kiho on loonud keemia molekulgraafide töötlemise infosüsteemi (1989), Mati Tom-bak on uurinud Boole'i funktsioonide superpositsioone (1995). Arvutilingvistika probleeme on edukalt käsitlenud Ü. Kaasik ja Mare Koit.

Matemaatikaalane teadustöö toimub tänapäeval põhil. TÜ-s, TTÜ-s ja TPÜ-s. Matemaatikuid koondab Eesti Matemaatika Selts (asut. 1987), mis annab välja ka oma aastaraamatut. 1963—84 ilmus TRÜ väljaandel kogumik „Matemaatika ja kaasaeg" (22 kd.).

Ülo Lumiste

Füüsika

Füüsika oli Tartu ülikooli asutamise ajal iseseisvaks teadu-seks alles kujunemas. *Academia Gustaviana*'s (1632—56) valitses veel Aristotelese dogmaatika, *Academia Gustavo-Carolina* ajal (1690—1710) luges Sven Dimberg juba Newtoni gravitatsiooniõpetust ja sellest tulenevat planeetide liikumise teooriat, raamatukokku muretseti Blaise Pascali, Otto von Guericke jpt. töid. On võimalik, et korraldati ka lihtsamaid füüsikakatseid. Füüsikaalane teadustegevus algas Eestis koos Tartu ülikooli taasavamisega 1802. Georg Fried-rich Parrot rajas siin füüsikakabineti (1803) ja teadusriistade valmistamise töökoja, Johann Friedrich Parrot pani aluse maamagnetismi uurimisele, Ludwig Friedrich Kämtz kor-raldas meteoroloogilisi ja geomagnetilisi vaatlusi, Johann Heinrich Mädler alustas 1841 süstemaatilisi meteoroloogilisi vaatlusi ja Arthur von Oettingen asutas 1865 meteoroloogia-jaama. Seismoloogiat arendas Grigori Levitski, kes osales ka Tartu seismoloogiajaama rajamises (1897). Eestis töötavad teadlased olid hästi kursis Euroopa teaduse saavutustega, ent tegelesid ka neid huvitavate üksikprobleemidega, alates säde-lahendusest kuni termomeetri ja muusikateooriani. Tähele-panuväärseim on Aleksandr Sadovski uurimus, mis käsitleb valguse mehaanilist mõju kristallile.

1918—40 oli füüsika areng Eestis tagasihoidlik. Maailmas said tuntuks esimese Eesti füüsikaprof-i Johan Vilipi konst-rueeritud täppisseismograafid, Harald Perlitz arendas metal-lide ja sulamite röntgenstruktuurianalüüsi, loodi eestikeelse füüsikaterminoloogia alused.

II maailmasõja järgses Eestis hakkas füüsikaalane teadus-töö hoogsalt arenema. 1947 alustas tööd ENSV TA Füüsika, Mehaanika ja Matemaatika Inst., nüüdse TÜ Füüsika Inst-i esimene eellane. 1951 suunati Leningradi Riiklikust Ülikoo-

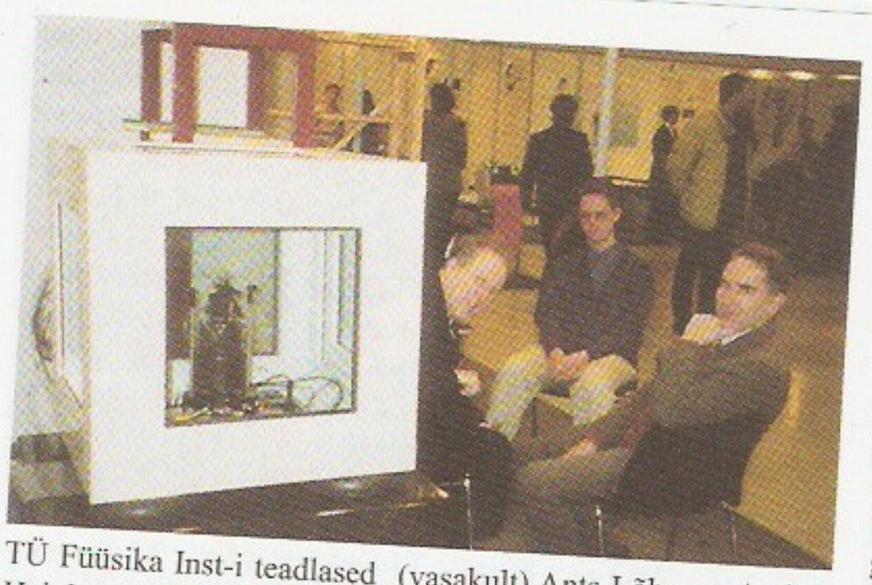

TÜ Füüsika Inst-i teadlased (vasakult) Ants Lõhmus, Andres Heinloo ja Rein Kink demonstreerivad näitusel „Innovatsioon '99" TÜ Füüsika Inst-s loodud teravik-elektronmikroskoopi

Füüsika-matemaatikakandidaadid (vasakult) Anatoli Kuznetsov, Arlentin Laisaar ja Artur Suisalu laseriga töötamas

list TRÜ rektoriks Feodor Klement, kes rajas siin kristallfosfooride luminestsentsi uurimise suuna. Koos Tšeslav Luštšiku jmt. kaastöötajaga asutas ta Tartus luminestsentsilabori, millest sai alguse tahkiste ja molekulide uurimine kui üks Eesti füüsika eelissuundi. Teoreetilist füüsikat edendasid Aksel Kipper, Harald Keres ja Paul Kard, peagi ka Karl Rebane, Nikolai Kristoffel, Harry Õiglane, Madis Kõiv jmt. Tänapäeval on Eestis peamised füüsika uurimis- ja arenduskeskused TÜ, eeskätt TÜ Füüsika Inst., füüsika-keemiateaduskonna eksperimentaalfüüsika ja tehnoloogia, keskkonnafüüsika, materjaliteaduse ja teoreetilise füüsika inst., ning Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Inst. Füüsikat viljeldakse ka TTÜ-s ja TPÜ-s, astrofüüsikat ja atmosfäärifüüsikat Tartu Observatooriumis. TÜ materjaliteaduse inst-s tegutseb koolifüüsika keskus. Ohtrasti kasutatakse Eesti taasiseseisvumisel avardunud võimalusi välismaa uurimiskeskustes töötamiseks.

Eesti füüsikateoreetikud arendavad elementaarosakeste teooriat, relativistlikku gravitatsiooniteooriat, kristallide ja molekulide spektrite teooriat ning ferroelektrikute ja kõrgtemperatuursete ülijuhtide teooriat, lahendavad astrofüüsika ja biogeofüüsika teoreetilisi probleeme.

Tartu füüsikaeksperimentaatorite uurimused hõlmavad eeskätt tahkistes (sh. väärisgaaside krüokristallides) ja molekulides msg. mõjutuste (kiiritamise, temperatuuri ja rõhu muutuste, magnet- ja elektriväljade) toimel asetleidvaid protsesse ja muundeid. Valdavalt kasutatakse nüüdisspektroskoopia meetodeid elektromagnetkiirguse laias vahemikus gamma- ja röntgenikiirgusest kuni raadiosagedusteni. Kasutusel on ka teravik-elektronmikroskoopia, Mössbaueri spektroskoopia, elektronspektro[illegible] elektrondifraktomeetria. Spektro[illegible] rakendatakse laialdaselt laserid[illegible] Lundi ja Hamburgi sünkrotronil[illegible] ainsa molekuli spektrit ning eri[illegible] tahkise pinnal. Nüüdisajal e[illegible] tööstust toetavat materjalifüüsikat[illegible] nõutavate omadustega kilesid, [illegible] Arendatakse laserikiirguse [illegible] tute valguslainete tekitamine). Uur[illegible] vat elektrilahendust.

Biofüüsikas uuritakse klorofüll[illegible] gia- ja laengusiiret, biogeo[illegible] taimkattes ning taimede foto[illegible] füüsikas arendatakse südame[illegible] lihaste uurimise viise. Keemilise ja [illegible] Inst-s on keskendutud aatomi[illegible] netresonantsspektroskoopia, sh. [illegible] pööritamise võtte rakendamisele, [illegible] polümeeride ja kõrgtempera[illegible] ja omadusi; töötatakse ka [illegible] spektroskoopia meetoditega.

Arenenud on aparaatide ja se[illegible] (laserid, sh. ravilaserid, teravik-[illegible] side sisalduse kileandurid, va[illegible] kromaatorid, kosmoselaevade [illegible] mõõturid, krüostaadid, mikro[illegible] infosalvestite, laserite ja kiir[illegible] Keemilise ja Bioloogilise Füüsika [illegible] uuringute Nõukogu koostööpar[illegible] arendatakse ka tuumamagnet[illegible] NSV Liidu avastuste registris[illegible] fotoluminestsentsi nähtus (avastaja [illegible] ter Saari, Vladimir Hižnjakov) ja [illegible] molekulide tekke resonantsmeet[illegible] Elmar Vesman). Avastatud on ka [illegible] mõnede kristallfosfooride lumines[illegible] Ilmas, Georg Liidja, 1963) ning [illegible] teke kristalli elektronsüsteemi eg[illegible] Elango jmt., 1967). On loodud [illegible] meetod — sälkamisspektroskoop[illegible] Kaarli, Anšel Gorohhovski, Jaak [illegible] kasutusel paljudes maailma labo[illegible] aegruumholograafia (P. Saari, R. Kaa[illegible] 1983). Spektraalsälkamise meetodi[illegible] tud fotosünteesi elementaarpro[illegible] Avarmaa, Arvi Freiberg jmt.). Inve[illegible] todil mõõdeti Keemilise ja Bioloo[illegible] täpsusega (suhteline viga 10^{-6}). [illegible] Lippmaa, Jaan Past, Rein Pärver jmt. [illegible] 2000. a. peeti TÜ Füüsika Inst-i [illegible] EL-i toetuse vääriliseks.

Eesti füüsikuid koondab Eesti Füüsika [illegible] korraldab iga-aastasi füüsikaõpet[illegible] koole ning annab välja oma [illegible]

Astronoomia (sh. astrofüüsika, atmosfäärifüüsika)

18. saj. alguseni tegeldi Eesti ala[illegible] tilisel ja õppeotstarbel (Gehhard [illegible] Esimesed astronoomiaprofessorid [illegible] Johan Eriksson. Heliotsentrilist [illegible] Tallinnas G. Himsel ja Tartus Georg [illegible]

spektri meetodit rakendades uurib külmi tähti (pinnatemperatuur väiksem kui 6000 K) T. Kipper, kusjuures erilise huvi all on Noole tähtkujusse kuuluv kiiresti muutuvate omadustega täht FG. A.-E. Sapar, Lilli Sapar, Tiit Nugis, Kalju Annuk ja Indrek Kolka uurivad kuumade tähtede (pinnatemperatuur 10 000—90 000 K) anomaalset keemilist koostist, tähetuult, röntgenikiirguse tekkemehhanisme, üliionisatsiooni jms. Ebaühtlase ehk klombilise tähetuule hüpoteesi põhjal on selgitatud nende tähtede pidevate spektrite omadusi.

Laurits Leedjärv, Peep Kalv, Alar Puss, Izold Pustõlnik ja Vladislav-Venjamin Pustõnski on uurinud kaksiktähti. On defineeritud varjutusmuutlike tähtede uus alamtüüp — gaasvarjutusmuutlikud tähed. A.-E. Sapar, Anna Aret, T. Viik jmt. uurivad pekuliaarsetes tähtedes kiirgusrõhu mõjul tekkivat elementide sügavusjaotust, tähtedevahelise kiirguse nõrgenemist ja kiirguslevi üldisemaid probleeme. Jaan Pelt on loonud mitmes astronoomiaharus vajamineva programmipakme, mille abil leitakse ebaregulaarsetest aegridadest regulaarsusi.

Kosmoloogiaalane uurimissuund hõlmab Universumi makrostruktuuri ja galaktikate ehituse uurimise (Jaan Einasto, Enn Saar jmt.). Koostöös välismaa astronoomidega on galaktikaparvede jaotuses leitud 120-megaparsekine periood (Maret Einasto, Erik Tago), mis viitab juba algses Universumis leidunud korrapärale.

Uuritakse Universumi varast arengut ning galaktikate ja nende parvede teket (Mirt Gramann, E. Saar jt.). Linnutee ja teiste galaktikate uurimisega tegelevad Urmas Haud (vesinikupilvede liikumine), Mihkel Jõeveer (üksik- ja kaksikgalaktikate heledus), Peeter Tenjes (galaktikate ehituse modelleerimine), Jaan Vennik (galaktikate paiknemine ja evolutsioon), Peeter Traat (galaktikate fotomeetrilise, spektraalse ja keemilise koostise modelleerimine) ja Valeri Maljuto (tähtede automaatse klassifitseerimise meetodid). Tegeldakse ka mateeria struktuuri ja gravitatsiooniteooria ning filosoofia süvaküsimustega (Leo Sorgsepp, Väino Unt, Undo Uus).

TÜ ja Tartu Obervatooriumi keskkonna- ja atmosfäärifüüsikaalase teadustegevuse põhiteemad on õhuionisatsioon ja atmosfääri aerosool (Eduard Tamm, Aadu Mirme, Hannes Tammet, Jaan Salm jmt.), fotosünteetiliselt aktiivse kiirguse muutlikkus taimkatte sees (Juhan Ross, Madis Sulev), metsa läbipaistvus (Tiit Nilson), kiirguslevi (Andres Kuusk) ning Eesti keskkonna seire ja ilmastikku kujundavad tegurid ning dünaamiline ilmaennustus (Rein Rõõm, Ain Kallis jmt.). Eestis on juurutatud erüteemse ultraviolettkiirguse pidev seire.Troposfääri pilvisusega seotud probleeme kui kliimateooria arengu alust uurivad Olavi Kärner, Sirje Keevallik ja Viive Russak. Taimkatte peegeldusindikatrisside väljatöötamisega tegelevad T. Nilson, A. Kuusk ja Urmas Peterson.

Astronoome ja astronoomiahuvilisi ühendab Eesti Astronoomia Selts (asut. 1999). Tegutseb mitu harrastusobservatooriumi, sh. Urmas Sisaski muusikatähetorn (Jänedal), Kaali tähetorn, Leo Kalugini tähetorn (Laimjalas) ja Tõutsimäe külatähetorn (juhataja a-ni 2000 Hugo Raudsaar, a-st 2000 Heli Leet).

Tõnu Viik

Keemia

Analüütilise keemia kui iseseisva teadusharu kujunemine sai Eestis alguse 19. saj. I poolel Uurali plaatinamaardlast saadud tooraine analüüsi alastest (Gottfried Osann) ja element ruteeniumi avastamisele viinud uuringutest (Carl Claus). Järgnesid bioloogiliselt aktiivsete ainete, loodusliku vee, mulla, savi, lubjakivi jms. koostise analüüsi alased uuringud

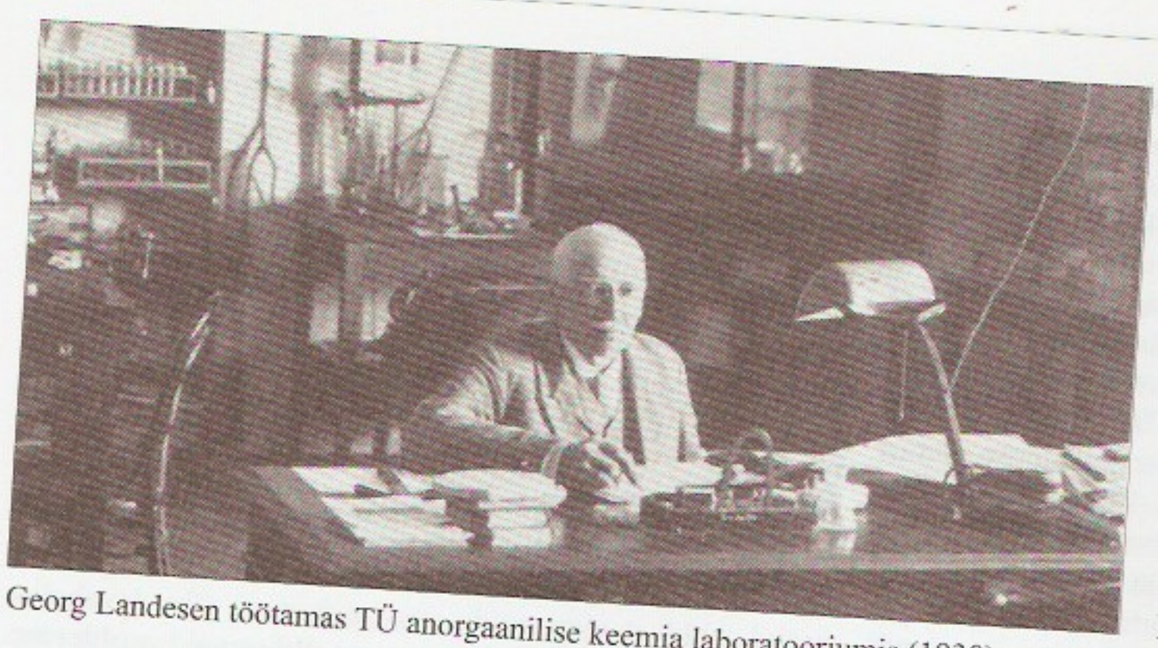

Georg Landesen töötamas TÜ anorgaanilise keemia laboratooriumis (1930)

(Carl Schmidt). 1920.–40. a-il hõlmas analüütiline keemia pms. rakenduslikku laadi uuringuid (Georg Landesen, Michael Wittlich, August Paris). II maailmasõja järgset aega iseloomustab kaasaegsete instrumentaalanalüüsi meetodite rakendamine ja pidev täiustamine kõigis keemia harudes, biomeditsiinis, keskkonnaseires, materjaliteaduses jm. 1960–61 valmistati TPI-s ja Küberneetika Inst-s esimesed tuumamagnetresonantsspektromeetrid (Endel Lippmaa, Anatoli Sügis jpt.) ning 1980. a-tel Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Inst-i ja TRÜ koostöös ioontsüklotronresonantsi massispektromeetrid (E. Lippmaa, A. Sügis, Rein Pikver, Jaan Past, Erik Suurmaa, Ilmar Koppel, Arved Tammik). Edukalt on arendatud kromatograafia ja elektroforeesi meetodeid (Mihkel Kaljurand, Endel Küllik, Mihkel Koel, Ülo Haldna, Jaan Pentšuk jmt.). On loodud keskkonna radiatsioonitaseme määramise termoluminestsentsdetektorid (Mari-Liis Allsalu, Mihkel Kerikmäe, Mihhail Danilkin), keskkonna gaaside ning saasteainete määramise bio- ja elektrokeemilised sensorid (Toomas Tenno, Jaak Järv jmt.) ning mittevesilahuste happeliste ja aluseliste komponentide analüütilise määramise uudsed meetodid (I. Koppel, Ivo Leito, Viljar Pihl jmt.). *Ilmar Koppel*

Anorgaanilise keemia kujunemine algas Eestis samadest uurimustest, millest sai alguse analüütiline keemiagi (Gottfried Osann, Carl Claus, Carl Schmidt). Gustav Tammann uuris polümeersete fosfaatide sünteesi, Julius Kurroli sünteesitud metafosfaati tuntakse Kurroli soolana. 1920. a-il esitas Jaak Kuusk fosforiidi hüdrotermilise töötlemise menetluse, Jaan Kopvillem arendas fosforiidist superfosfaadi saamise viisi.

1960. a-ist alates on TTÜ-s Rein Kuusik, Ernst Aasamäe, Meeme Põldme, Tiit Kaljuvee, Kaia Tõnsuaadu jpt. Mihkel Veiderma juhtimisel uurinud looduslike apatiitide, sh. Eesti fosforiidi struktuuri, koostist ja omadusi. Uuringute eesmärgiks on olnud fosforväetiste ja söödafosfaatide saamise ja sealjuures tekkivate jäätmete kasutamise uute meetodite loomine, sünteetiliste apatiitide saamine ja apatiitide, mono- ja polüfosfaatide termokeemia arendamine. Uuritakse ka põlevkivituha ja lubjakivi kasutamist elektrijaamade heitgaasides sisalduva vääveldioksiidi sidumiseks. On avaldatud põhjapanevaid uurimusi põlevkivi mineraalosa kohta (Ülo Haldna jmt.) ja katlametalli kõrgtemperatuurilise korrosiooni kohta (mineraalosa toimel) (Heinrich Arro, Hendrik Arro, Boris Torpan, Heinrich Vilbok jmt.), Eesti savide koostise ja tööstusliku kasutamise (Erich Jaakson, Nikolai Dilaktorski) ning diktüoneemaargilliidi kohta (Oskar Kirret, Ello Maremäe jmt.). *Mihkel Veiderma*

Orgaaniline keemia sai Eestis alguse 19. saj. keskel Friedemann Göbeli uurimustest, mis käsitlesid looduslikke orgaanilisi ühendeid ja nitrotselluloosi. 1895–1917 Tartu ülikoolis töötanud Ivan Kondakov uuris dieene ning avastas nende polümeerumise. Paul Kogerman jätkas dieenide uurimist, kuid siirdus varsti põlevkivikeemia alale. Pärast II maailmasõda jätkusid küllastumata ühendite uuringud, millest TRÜ-s kujunes feromoonide sünteesimise ja ENSV TA Keemia Inst-s sünteetiliste terpenoidide uurimise suund. Viimases loodi 1970.–80. a-il Koit Läätse juhtimisel telomeerimise tehnoloogia (tsitraali tootmiseks) ja selle alusel msg. lõhnaainete, juvenoidide ja feromoonide sünteesimise menetlused. Viktor Palm lõi füüsikalise orgaanilise keemia arengusuuna, millest said alguse iseseisvad ja praegu toimivad bioorgaanilise keemia (Jaak Järv), füüsikalise keemia ja keemilise füüsika (Uno Mäeorg) ning TÜ-s asutatud ülitugevate ainete Rodima, I. Kamp meetodeid on rand.

Põlevkivikeemia keemia, kütuse- mis uurib pms. aine – kerogeen koostist ning davate ainete tööstuse tootmislusi. Eesti põlevkivi a-tel aluse Paul jätkati Hugo Eiseni, Ilmar juhtimisel põlevkivikeemia suunad olid tüoneemiaühendite vide teke (Georg (Rein Veski, jmt.) ning mast saadava todid (Hans alküülderivaatide tamine (Leevi põlevkivikeemia lisimaid hartusi lealane uurimistöö pms. TTÜ Keemia Inst-s, väheme ja Bioloogilise ilmub mainekas ajakiri „Oil Shale" 1996 Jüri Kann

Bioorgaaniline keemia alguse 1960. aastate kide komplekside ja ensüümikatalüüsi Aaviksaar) 1970. Inst-s hüdrolüütiliste kujunes Keemilise sika Inst-i bioorgaanilise (juhataja A. uurimissuund ensüümide kinetika Maret Paal, Ilmar 1990. a-tel on silmas Siigur) tegelnud funktsionaal-

ensüümkatalüüsi ja närviülejmt.) ning bioaktiivsete ainete uuringuid (Asko Uri). ENSV TA arendatud prostaglandiinide uurimissuunad on olnud preparatiivne biosüntees ja prostaglandiinide saamine (Aleksei Samel, Ivar Järving jmt.) ja keemiline täissüntees (Margus jmt.). 1990. a-tel alustati prostaglandiinide biosünteesi ja koralltaigemaaside uurimist (Külliki sünteesimeetodite arendavõnkedünaamika uurijmt.) ning tetrahüdrofuraani asümmeetrilise sünteesi meetodite

Aavo Aaviksaar ja Ülo Lille

keemiline füüsika. Füüsikalise Tartu ülikoolis 19. saj. II poolel) seonWilhelm Ostwaldi nimega. uurimused, mis käsitlevad W. Ostwaldi rajatud suunda arendama Gustav Tammann. heterogeense süsteemi faamoodustumise kineetika. G. Tammanni Aleksandr Bogojavlenski, Narbutt. I ja II maailmaTÜ juures) füüsikalise keemia Paris ja Adolf Parts, kes uurisid kineetikat ja mehhaast ja lisanditest, ning (nagu ka A. Parts) molekulide ja L. Tiganikku võib pidada keemilise füüsika kui uurimis-

keemilise kineetika ja katafüüsikalise orgaanilise keemia Labori põhilised tegevusmet iseloomustavate suuruste konstantide — mõõtmine mehhanismi ennustamine, orgaakvantitatiivse teooria loomine ja tasakaalukonstantide andmebaapani aluse Vello Past. 1961 labor, kus uuriti elektroodivahetusprotsesside mehhanismi ja elektrilise kaksikkihi probleeme Toomas Tenno jmt.).

füüsikalise keemia ja keemilise TÜ, Keemilise ja Bioloogi- Füüsika Inst. ning TTÜ. Ilmar Koppeli Peeter Burk, Uldo Mölder, Ivo Leito happe ja aluse tasakaalu eksgaasfaasis) ja teoreetiline uurimine, superhappeliste uurimine ning rakendamine, superhappeid ja superaluste arvutipõhiuuemad nüüdistehnoloogias ning elektronstruktuuri toime aine eksperimentidele. Jaak Järve ja tema ensüümkatalüüsi kineetikat ühendite struktuuri ja aktiivsuse sõltuvust ja biosensoreid. Mati Karelson ja tema kaastöötajad uurivad lahuste teooriat, lahustiefekte, keemiliste ühendite ja materjalide struktuuri ja omaduste sõltuvust, uudsete ühendite molekulaardisaini jms. arvutikeemia meetoditega. J. Tamm ja tema uurimisrühm uurivad elektrokatalüütilisi protsesse ning juhtivate polümeerkilede sünteesi ja omadusi. Enn Lusti juhtimisel uuritakse elektroodipinna kristallistruktuuri ning elektrokeemiliste omaduste mõju adsorptsiooniprotsessidele ja elektroodiprotsesside kineetikale. T. Tenno rühma temaatika on seotud reovee puhastamise, hapnikutarbe, fenoolide biolagundatavuse jt. keskkonnaprobleemide uurimisega.

Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Inst-s uuritakse suure lahutusvõimega Fourier' tuumamagnetresonantsspektroskoopia meetodit rakendades keerukate orgaaniliste ja biomolekulide (sh. peptiidide, ensüümide, mitme keskmega kiraalsete ühendite jms.) struktuuri ja iseärasusi (Endel Lippmaa, Tõnis Pehk). Tahkise kvadrupooltuumade mitmemõõtmelist kõrglahutusega tuumamagnetresonantsspektroskoopiat (E. Lippmaa, Ago Samoson, Priit Sarv) kasut. tseoliitkatalüsaatorite, kõrgtemperatuursete ülijuhtide (Ivo Heinmaa, Girš Blumberg, Raivo Stern), pinnakatete, mineraalide jms. struktuuri ja omaduste uurimiseks. Rahvusvaheliselt on tunnustatud A. Samosoni ja E. Lippmaa konstrueeritud originaalne topeltpööritamisega rootor-mõõtepea. Jätkuvad elektronneutriino seisumassi katselisest määramisest (E. Lippmaa jmt., 1985) alguse saanud tuuma- ja elementaarosakeste uuringud. Tuumamagnetresonants-kvantarvutustehnika alal püütakse tuumamagnetresonants-spektraalaparatuuri viia vastavusse kvantloogika nõuete ja kvantmehaanika põhitõdede tegeliku olemusega (E. Lippmaa, Jaan Past, Aavo Sirk, Urmas Suursalu jmt.). Suurte molekulide massispektromeetriat (E. Lippmaa, Juhan Subbi, Rein Pikver) on kasutatud biomolekulide (ensüümsüsteemide, maomürkide jm.) kompleksel uurimisel (Jüri Siigur), seejuures on täiendavalt kasutatud gaasi- ja vedelikukromatograafia ning massispektromeetria meetodite ühitamisel saadud meetodeid (Risto Tanner). Olulist informatsiooni katalüütiliste materjalide struktuuri ja funktsioonide kohta annab nende uurimine ülikauge infrapunaspektromeetria meetodiga. Keskkonnakeemia alal uuritakse mitmetuumalisi aromaatseid süsivesinikke (Uuve Kirso jmt.).

TTÜ-s on füüsikalise keemia alased uuringud koondunud keemia- (Andres Öpik) ja mehaanikateaduskonda (Enn Mellikov) ning nad hõlmavad pms. pooljuhtmaterjalide, tahkete elektrit juhtivate polümeeride jpt. materjalide omaduste uurimist ning disaini. TÜ Füüsika Inst-s keemilise füüsika ja füüsikalise keemia alal tehtavad uuringud hõlmavad molekulaartahkiste laserspektroskoopiat, foononvabade joonte ja ühe lisandimolekuli spektroskoopiat (Karl Rebane), ainete ultraviolett- ja nähtava spektri ribade solventsõltuvust (Indrek Renge) jmt. ala.

Eesti keemikuid ühendab Eesti Keemia Selts (1919 asut. Eesti Keemikute Seltsi õigusjärglane, taasasut. 1989, registreeritud TA-s 1990).

Ilmar Koppel

Geoloogia

Eesti ala geoloogilist uurimist alustati 19. saj. alguses. 20. saj. I poolel käsitles esimese eestlasest geoloogiaprofessorina Eesti ala geoloogiat Hendrik Bekker. Rahvusv. maine saavutasid Armin Öpiku paleontoloogilised uuringud. Artur Luha uuris Saaremaa stratigraafiat, Karl Orviku Põhja-Eesti Ordoviitsiumi lademeid, Paul William Thomson algatas palünoloogia- ja soogeoloogiaalase uurimise. Jaan Kark

avaldas esimese Eesti hüdrogeoloogilise ülevaate. A. Tammekannu juhtimisel koostati Eesti kvaternaarisetete kaart (1935) ja K. Orviku juhtimisel aluspõhja kaart (1937). Vt. ka „Geoloogiline ehitus ja arengulugu", lk. 107.

II maailmasõja ja sellele järgnenud muudatuste tulemusena oli 1940. a-tel geoloogiaalane uurimistöö tagasihoidlik ja teadlasi vähe. Siiski leidis aset kaks arengut soodustanud olulist sündmust — 1945 taastati TRÜ-s geoloogia õpetamine (kateedrijuhataja Karl Orviku) ja 1947 asutati TA Geoloogia Inst. (esimene dir. Artur Luha), millest kujunes Eesti geoloogiateaduse peamine keskus.

Geoloogiliste uuringute temaatika on lähtunud Eesti loodusvarade likest oludest, traditsioonidest ja vajadustest ning viimastel aastatel üha enam maailmateaduse suundumustest. Eesti aluspõhjas leiduvad kivistised on väga hästi säilinud ning see on soodustanud paleontoloogia ja stratigraafia (sh. paleoökoloogia, ökostratigraafia, sündmusstratigraafia jmt. allharu) kujunemist geoloogiateaduse tuumikuks. Tähelepanu keskpunkti on tõusnud korallide ja stromatopooride (Einar Klaamann, Heldur Nestor), käsijalgsete ja trilobiitide (Linda Hints, Ivar Puura, Madis Rubel, Arvo Rõõmusoks, Ralf ja Reet Männil), molluskite (Mare Isakar) ning lõuatute ja kalade kirjeldamine (Elga Mark-Kurik, Tiiu Märss). Puursüdamike liigestamine tähtsustas mikroskoopiliste kivististe uurimist. Algas ostrakoodide (Lembit Sarv, Tõnu Meidla), seejärel konodontide (Viive Viira, Peep Männik), kitiinikute (Ralf Männil, Viiu Nestor, Jaak Nõlvak) ja mikroskoopiliste selgroogsete uurimine (T. Märss).

Puurainese laialdase kasutamisega muutusid paleontoloogilis-stratigraafilised, litoloogilis-fatsiaalsed jmt. uuringud kogu Balti paleobasseini hõlmavaiks. Baltikumi kohta koostati kaks litofaatsieste ja paleogeograafiliste kaartide atlast ja publitseeriti Baltoskandia Ordoviitsiumi arenguloo monograafia (Ralf Männil). Samalaadsed tööd tehti ka Vendi ja Kambriumi (Kaisa Mens, Enn-Aavo Pirrus) ning Siluri (Ago Aaloe, Erika Jürgenson, Dimitri Kaljo jt.) kohta. Kivimite litoloogia (A. Aaloe, Asta Oraspõld, Lembit Põlma jt.) ja geokeemia (E. Jürgenson, Tarmo Kiipli) ning kivimeis leiduvate fossiilsete organismide koosluste levik (ökostratigraafia, L. Hints, D. Kaljo, E. Klaamann, M. Rubel jt.) üldistati (H. Nestor, Rein Einasto) basseini fatsiaalse mudelina. Uuringute põhjal koostati stratigraafilisi skeeme, mida rakendati riiklikus geoloogiateenistuses.

Eesti Geoloogiakeskuse (ja selle eelkäijate) geoloogide tehtud mahukad puurimistööd võimaldasid paremini uurida kristalset aluskorda. Varasemad sellekohased teadmised tuginesid pms. gravi- ja magnetomeetrilistele uuringutele (Voldemar Maasik, Evald Pobul, Heldur Sildvee). 1983 ilmus aluskorrakivimite petrograafia alane monograafia (Vello Klein, Heino Koppelmaa, Mati Niin, Väino Puura jmt.). Soome geoloogidega on täpsustatud kivimikomplekside paiknemist ja vanust (V. Puura, Rein Vaher jmt.). Tektoonika alal on tulemuslikult selgitatud aluskorra ja pealiskorra struktuure (V. Puura, R. Vaher jmt.). Aluspõhja terrigeensete kivimite uurimisel valdab mineraloogiline ja petrograafiline temaatika (K. Mens, E.-A. Pirrus, Herbert Viiding, Anne Kleesment, Kalle Kirsimäe jt.).

Pinnakatte uurimisel on aluspõhja stratigraafia kõrval olnud oluline moreenide (Karl Orviku, Anto Raukas) ja viirsavide litoloogia (E.-A. Pirrus), Läänemere arengu ja setete (Karl Pärna, Helgi Kessel, A. Raukas, Jaan Lutt), karstivormide (Ülo Heinsalu), mandrijää servamoodustiste ja voorte (Avo Miidel, A. Raukas, Endel Rähni, Aarend-Mihkel Rõuk), Peipsi ja väikejärvede kujunemise ja setete (A. Raukas, Leili Saarse jt.) uurimine ning [illegible] ja arenguloo selgitamine (Karl ja [illegible] gilise ehituse kujunemise kohta on [illegible] andnud aluspõhja reljeefi (A. Raukas, [illegible] kivide uuringud (H. Viiding, A. Raukas, [illegible] tiga piirnevate kaugemate alade [illegible] selgitamiseks korraldati 1970. ja [illegible] Ida-Euroopa lauskmaale ja Teravmägede. Vaadeldava ajajärgu alguses koostati [illegible] mides (Karl Orviku) oli võimalik [illegible] liigestuse põhijooni. Viimastel aastatel [illegible] Kvaternaari ja selle osi käsitlevad [illegible] Pirrus, A. Raukas jt.) üldistavad [illegible] tiku. Eeskätt aitavad seda teha [illegible] uuringud (Elsbet Liivrand, Aino Saarse jt.). Stratigraafia huvides on rakendatud [illegible] Liiva, Jaan-Mati Punning, Raivo Raudsep) [illegible] sentsi ja elektroni paramagnetresonants (Anatoli Molodkov) dateerimismeetodil [illegible] süsiniku stabiilsete isotoopide koostise [illegible] mäe, J.-M. Punning, Tõnu Martma jt.) [illegible] klimaatiliste tingimuste muutumist. [illegible] rakendatud ka Ordoviitsiumi ja Silur [illegible] T. Martma, Leho Ainsaar, T. Meidla [illegible] gias (R. Vaikmäe). Artur Verte läbi [illegible] tigraafia, põhjaveevaru paiknemise [illegible] alused, neid on täiendanud Erma Sergo, [illegible] Leonid Savitski jmt.

Maavarade geoloogias on keskendutud [illegible] Baukov, Vello Kattai), fosforiidi (Hiiu [illegible] mägi, Rein Raudsep), turba (Hiiu, [illegible] polümetallide (Aadu Loog, Valter [illegible] uurimisele, tulemused on üldistatud [illegible] liste kokkuvõtetena (S. Baukov, V. Kattai [illegible] Tulemusrikkalt on Eestis uuritud [illegible] varem tuntud Kaali, Ilumetsa jmt. [illegible] (A. Aaloe, E.-A. Pirrus jt.) on [illegible] tekkinud Kärdla ja Vara-Paleosoikumi [illegible] kraater (V. Puura, Kalle Suuroja jt.). [illegible] leviku selgitamisest on tekkinud uus [illegible] korrelatsiooni meetod (A. Raukas) [illegible] meteoriidikraatrite vanust.

1989 asutati Eesti Geoloogia Selts, [illegible] Euroopa Geoloogiaseltside Assotsiatsioon, [illegible] Rahvuslik Geoloogia Komitee, mis [illegible] liidu liige. 1992 asutati Eesti Paleontoloogia [illegible]

B: *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist*, [illegible] *ajaloo lehekülgi Eestist*, IX. Tln., [illegible] *resources of Estonia*. Tln., 1997.

Geograafia

Eestis tekkisid geograafia kui [illegible] Tartu ülikoolis ning need seostusid [illegible] mia, geodeesia, inseneriteaduse ja [illegible] graafia teenindas ka ajalugu ja riigi[illegible] mõjutas geograafiat 1650 Amsterdamis [illegible] Vareniuse teos „Geographia generalis". [illegible] liitmist Venemaaga sai tähtsaimaks [illegible] kuseks 1724 rajatud Peterburi TA, kus [illegible] Eestist võrsunud teadlasi. Tartus tegutsesid [illegible] kasuliku ja Ökonoomilise Sotsietet, [illegible] ja Loodusuurijate Seltsi väljaanne[illegible] fiakäsitlusi. 1802 taasavatud Tartu ülikooli [illegible] geograafiakabinetti, geograafia kuulus [illegible]

laialdase kõlapinna NSV Liidu geograafide hulgas. TRÜ-s arendati ka rakenduslikku territoriaalplaneerimist (Ants Raik), korraldati geomorfoloogia- (Endel Hang), maastike- (Väino Lepasepp, Ivar Arold, Elle Linkrus) ja taimegeograafiaalaseid uuringuid (Viktor Masing) ning käsitleti Väinamere (Heino Mardiste), Peipsi järve (Leo-Peeter Kullus), Eesti rahvastiku, asustuse ja rahvarände (Ann Marksoo), maa-asustuse (Virma Murel), haldusjaotuse (Ott Kurs), sotsiaalgeograafia (Tiina Raitviir), linnakeskuste (Uudo Pragi), inimühiskonna territoriaalkoosluste (Hardo Aasmäe), valgalade kui geosüsteemide modelleerimise (Jüri Roosaare) jm. probleeme. Kuigi okupatsioonivõimud salastasid kartograafilise materjali, õnnestus taastada temaatiline kartograafia (Lev Vassiljev). TRÜ-s (sh. 1968—92 majandusgeograafia kateedris) koolitatud eriteadlased arendasid koos teiste erialade teadlastega uurimistegevust nii Eesti Geograafia Seltsi raames kui ka TA uurimisinst-de süsteemis: tegeldi teoreetilise geograafiaga ja täiendati uurimismeetodeid (Uno Mereste), käsitleti Eesti majandusgeograafiat ja regionaalökonoomikat (Vello Tarmisto), rahvastiku, asustuse ja linnade geograafiat (Kaljo Laas, Harry Paalberg, Rita Ehrlich, Leonid Volkov), kohalikke keskusi ja nende tagamaid (Elvi Sepp), turismigeograafiat (Tiia Karing), mulla-, agro- ja mikrokliimat (Lembit Int, Peeter Karing, Jaan Jõgi), meditsiinigeograafiat (Mati Rahu), paleogeograafiat ja ökoloogiat (Jaan-Mati Punning), maastike ja meresaarte kujunemist (Urve Ratas) ning maastikuliigestust ja põllum-maastikke (Kallio Kildema). Pärast Eesti taasiseseisvumist taastati TÜ-s geograafia inst., kus a-st 1992 uuritakse rahvusv. koostöös Eesti põllum-maastike muutumist ja puhverökosüsteeme (Ülo Mander, Valdo Kuusemets, Ain Kull, Krista Lõhmus, Hannes Palang), käsitletakse kliima muutumist (Jaak Jaagus) ja vetevõrgu arengut (Arvo Järvet), Eesti asustust ja rahvarännet (A. Marksoo, Hill Kulu, Tiit Tammaru), soome-ugri ja turgi rahvaste etnogeograafiat (O. Kurs), linnageograafiat (Jussi Jauhiainen), regionaalarengut (Garri Raagmaa) ning kartograafia ja geograafia ajalugu (H. Mardiste, Vello Paatsi), arendatakse geoinformaatilisi ja kartograafilisi rakendusuuringuid (Tõnu Oja, Jüri Roosaare, Kalle Remm). Eesti Geograafia Seltsis, TPÜ-s ja TTÜ-s pööratakse suurt tähelepanu geoökoloogilistele probleemidele (J.-M. Punning, U. Ratas jmt.), uuritakse inimmõju looduskeskkonnale (Anto Raukas, Leili Saarse, Siim Veski jmt.). Eesti Geograafia Selts kuulub a-st 1992 Rahvusv. Geograafia Liitu. Geomorfolooge ühendav Eesti Rahvuslik Geomorfoloogia Komitee kuulub a-st 1990 Rahvusv. Geomorfoloogia Assotsiatsiooni. Eestis on geograafiaalased uurimused ilmunud „TRÜ Toimetiste" sarjas (1960—88) ning TÜ geograafia inst-i (a-st 1999) ja Eesti Geograafia Seltsi väljaannetena (a-st 1957).

B: *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist*, XI. Tln., 1995; O. Kurs. *Geograafia-asutused Euroopas ja Eestis.* — Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 29. Tln., 1995; E. Tammiksaar. *Geograafia õpetamisest Tartu Ülikoolis aastatel 1802—1891.* — Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 29. Tln., 1995; O. Kurs. *Geography in Estonia 17th—20th Centuries.* — Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 83, 1999; H. Mardiste. *Teaduskraadi kaitsnud Tartu Ülikooli geograafia eriala vilistlased.* — Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 32. Tln., 1999; A. Raukas, V. Paatsi. *The 20th century milestones of Estonian geography.* — Estonia: geographical studies, 8. Tln., 2000.

Ott Kurs

Bioloogia

Eesti bioloogiateadustele panid aluse harrastusuurijad. Esimene Eesti ala loomade, taimede ja mineraalide pikem loend

„Eesti liblikate määraja" (1996) ja „Eesti taimestiku" (1999) kaanepilt

ilmus 1777 August Wilhelm Hupeli teoses „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland". Enamik loendi andmeist pärines Jakob Benjamin Fischerilt. Temalt ilmus ka tunduvalt ülevaatlikum loomastiku käsitlus „Versuch einer Naturgeschichte von Livland" (1. raamat 1778, 2. raamat 1791). Fischeri tööd loetakse esimeseks Eesti ala fauna käsitluseks.

Silmapaistvaks bioloogiakeskuseks kujunes Tartu ülikool: 1802 asutati loodusteaduste kabinet (kuulsaimaid juhatajaid oli Carl Friedrich von Ledebour), 1803 botaanikaaed, 1820 mineraloogia- ja 1822 zooloogiakabinet (loodi loodusteaduste kabineti alusel; tuntuimaid juhatajaid Johann Friedrich Eschscholtz). Botaanikaaed kujunes tähtsaks introduktsioonikeskuseks ning ta rikastus eriti sel ajal, kui tema eesotsas olid C. F. von Ledebour ja Alexander Georg von Bunge. Kohalikku taimkatet hakkas üliõpilastele esimesena tutvustama Ernst Rudolph von Trautvetter, esimesi kohaliku (Tallinna ümbruse) taimestiku kirjeldajaid oli Edmund Russow. Ülemaailmselt said tuntuks väga mitmekülgselt (sh. embrüoloogina) tegutsenud Karl Ernst von Baer ja tema zoogeograafiliste uuringute jätkaja Alexander Theodor von Middendorff. Paleozooloogiat arendasid Eduard Eichwald (luges Venemaal esimesena paleontoloogiakursust) ja rüükalade uurijana tuntud Hermann Asmuss. Võrdleva embrüoloogia rajajaid oli Karl Kupffer.

Väljaspool ülikooli tegutsenud harrastusuurijate enamik oli koondunud teadusseltsidesse, tegevusvälja avardas loodusteadusliku ja põllum. uurimistööga tegelev Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet.

19. saj. II poolel hakkas saksa teadlaste osatähtsus ja Saksa teaduskoolkondade mõju kahanema, algas venestamine. Bioloogias pühendati erilist tähelepanu rakule ja ainurakseile. Tartu ülikoolis töötasid rakuteooria looja Matthias Jakob Schleiden, darvinist Georg von Seidlitz ja fülogeneetilis-anatoomilise koolkonna rajaja E. Russow (kirjeldas esimesena raku mitoosi), samuti telmatoloogia rajajaid Johannes Klinge ning fülogeneetilise taimesüstemaatika rajajaid Nikolai Kuznetsov.

1880. a-il reorganiseeriti zooloogiakabinet Max Gustav Brauni eestvõtmisel zooloogiamuuseumiks, 1886—1922 oli selle dir. Julius Thomas von Kennel.

1853 asutati Tartus Loodusuurijate Selts (LUS), mis koondas nii teadlasi kui ka harrastusuurijaid, samal aastal hakkasid ka ilmuma ajakirjad „Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands" (hiljem „Eesti Loodusteaduste Arhiiv") ja „Sitzungsberichte der Naturforscher Gesellschaft zu Dorpat"

(ilm. mitme nimetuse all, a-st 1854 „Seltsi Aastaraamat"). 1864 asutas
Tallinnas Eestimaa Provintsiaalmuuseum,
moodustati 1941 Eesti Loodusmuuseum.
Pärast I maailmasõda oli Eesti
tus seisus. Suur osa eeskätt vene
nud, teadusseltside tegevus soikunud.
duskeskus oli endiselt TÜ. Botaanika
tuntuse Teodor Lippmaa — sõjaeelse
geobotaanikas, Eesti taimegeograafia
fikatsiooni autor ning looduskaitse
olid tooniandjad Johannes Piiper,
Härms ja Juhan Aul, viimane
1919 alustas tööd TÜ zooloogiamuuseumis,
nõmmes bioloogiajaam, 1924 Eesti
Komisjon. Tööd jätkas LUS: 1920
toloogia-, 1928 botaanika-, 1937
antropoloogiasektsioon. 1922—24
1933 hakkas ilmuma ajakiri „Eesti
Loodusvarade Inst., mille ülesandeks
ainete ja tootmise uurimine, selle
oli bioloogiasektsioon (4 liiget, juhatas
giasektsiooni uurimisobjektid olid
ning rannikufauna, koos metsandus-
kahjustavaid seeni. 1938 moodustati
oli selle liige T. Lippmaa.

Pärast juunipööret (1940) korraldati
seltside töö ümber ja lõpetati Eesti
vandati rajada paljude uurimisinstituutide
kuid alanud sõja tõttu see plaan
ajal jätkus TÜ-s mõningal määral
1942 avati arsti-, loomaarsti- ja
1942 loodusteaduskond). 1944. a
ning 1944. a. lõpus algas uuesti
ja kogusid. Pärast II maailmasõda
ja planeeriti teadustegevust ning
ette tollase NSV Liidu teaduspoliitika
ENSV TA. Selle esimesed bioloogiateaduskonna
Eichfeld, Harald Haberman (1954)
ENSV TA algusaastatel kuulusid
teaduste Osk-a allasutuste hulka
Zooloogia ja Botaanika Inst. (ZBI,
H. Haberman), Zooloogia Muuseum
(LUS). 1956 moodustati TA Tallinna
mentaalbaas, selle alusel omakorda
bioloogia Inst. (dir. 1957—91 Oskar
uuesti välja andma ajakirja „Eesti
taja Erast Parmasto). 1959 rajati
Inst-i juurde botaanikaaed, mis
seisvaks instituudi õigustega teaduslikuks
— ENSV TA Botaanikaaiaks (dir.
1976 asutati Karl Ernst von Baeri
määrab ja annab TA (iga nelja aasta
silmapaistvale loodusuurijale ja
Karl Ernst von Baeri nim. mälestusmedali.
Karl Ernst von Baeri majamuuseum.
1980 asutati TA Keemilise ja
(KBFI), 1986 Vabariiklik Geeni- ja
keskus ja 1989 Termofüüsika ja
mere osk-a alusel Ökoloogia ja
kõrval säilis bioloogiateaduste
Pms. botaanilisi ja ornitoloogilisi
likel LK-aladel. Vanema põlve
endiselt viljakad Karl Eichwald,

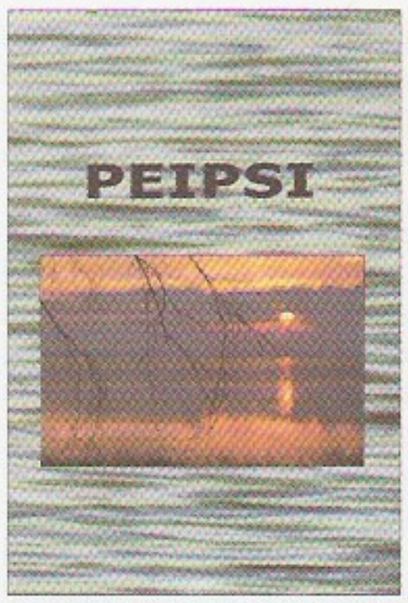

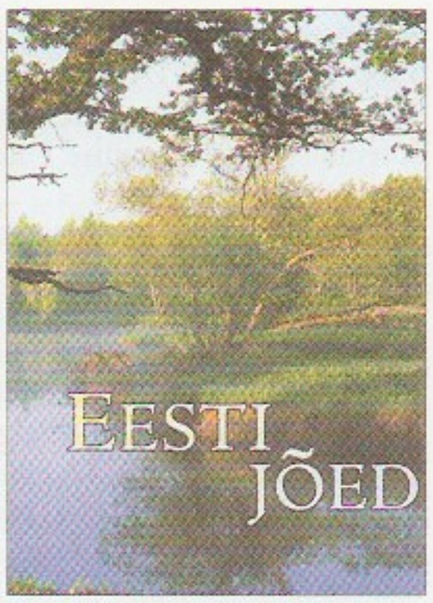

Raamatute „Peipsi" (1999) ja „Eesti jõed" (2001) kaanepildid

ökoloogia ja horoloogia, kaitsealuste ja haruldaste liikide ning msg. koosluste ning ökosüsteemide uurimisega. EPMÜ ZBI-s on tema loomisest peale uuritud taimestikku, loomastikku, seenestikku ning veekogude ja maismaa ökosüsteeme; 1999 taaskäivitus kraadiõpe. ZBI-s antakse välja (kaasates ka teiste asutuste uurijaid) monograafilisi ülevaateid, uurimusi ja määrajaid, nt. „Eesti haudelindude levikuatlas" (1993; Olav Renno), „Eesti liblikate määraja" (1996; Jaan Viidalepp, Hans Remm), „Eesti sammalde määraja" (1998; Nele Ingerpuu jt.), „Eesti punane raamat" (1998; koostanud Vilju Lilleleht), „Eesti taimestik" (1999; Toomas Kukk), „Eesti taimede määraja" (1999; toimetanud Malle Leht), „Eesti väikejärvede eripära ja muutused" (1999; Ingmar Ott ja Toomas Kõiv), „Peipsi" (1999; koostanud Ervin Pihu), „Eesti jõed" (2001; koostanud A. Järvekülg). EPMÜ Eksperimentaalbioloogia Inst-i tegevussuunad on taimefüsioloogia, -geneetika ja -viroloogia ning biokeemia ja biofüüsika.

Tööd jätkavad TÜ ja TA uurimisasutuste põhjal 1985 moodustatud Eesti Biokeskus ja 1990 moodustatud TÜ Molekulaar- ja Rakubioloogia Inst. Viimases töötavad mikrobioloogia ja viroloogia, evolutsioonilise bioloogia, taimefüsioloogia, rakubioloogia, biotehnoloogia, biokeemia, molekulaarbioloogia ja geneetika õppetool. 1997 moodustati TÜ-s geenitehnoloogia ja keskkonnatehnoloogia osk., need osakonnad on loodud ka TTÜ juurde.

Eesti looduse paremaks uurimiseks ning harrastus- ja kutseliste uurijate koondamiseks on olemasolevatesse teadusseltsidesse lisandunud uusi osakondi ja nende juurde tekkinud uusi teadusühinguid, nt. LUS-i juurde 1993 bioloogia filosoofiliste probleemidega tegelev Jakob von Uexkülli Keskus ja 1996 Eesti Malakoloogia Ühing. 1998 asutati Eesti Lepidopteroloogide Selts, mis avaldas 2000. a. kataloogi „Eesti liblikad".

Lisaks Eesti TA kirjastatavatele väljaannetele üllitavad teadusseltsid ja -ühendused oma perioodilisi või aperioodilisi väljaandeid.

Anu Sillaots

TEHNIKATEADUSED

Katsekoda. A-st 1935 tegutses TÜ juures tehnikateaduskond, mis 1936 liideti vast asutatud Tallinna Tehnikainst-ga. 1938 nimetati Tehnikainst. Tallinna Tehnikaülikooliks ja sellega liideti Riiklik Katsekoda. Tööstuse abistamiseks asutati 1937 Loodusvarade Inst., mis kooskõlastas ettevõtete ja uurimislaborite tegevust ning korraldas uue tehnoloogia loomise ja uue toodangu arendamise uuringuid.

Arendamaks arvutustehnikat ja programmeerimist, asutati 1960 Eesti NSV TA Küberneetika Inst., kus uuritakse ka mehaanika probleeme. Küberneetika Inst-st on võrsunud Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Inst., Cybernetica AS ja mitu ettevõtet.

Ka nüüdisajal on peamine tehnikateaduste keskus TTÜ. 1998 liideti TTÜ-ga teadus- ja arendusasutustena mitu Eesti TA instituuti, sh. Küberneetika Inst. Peale TTÜ ja eespool nimetatud teadusasutuste viljeldakse tehnikateadusi ka TÜ-s, EPMÜ-s jmt. teadus- ja arendusasutuses. Tehnikateadusi ja eriti arendustegevust viljeldakse ka ettevõtetes.

1985 asutati Eesti NSV TA Füüsika-Matemaatika ja Tehnikateaduste Osk-a (asut. 1969) põhjal Eesti NSV TA Informaatika ja Tehnikateaduste Osk., mille põhiülesanne on Eesti teaduse ning sotsiaalse ja maj. arengu küsimuste lahendamisele, sh. teadmistepõhise infoühiskonna arendamisele kaasaaitamine ning majanduse konkurentsivõime ja innovatiivse arengu toetamine.

1937 hakkas ilmuma tehnikateadusalaste materjalide kogumik „Tallinna Tehnikainst-i Toimetused" ja 1996 Eesti TA ja TTÜ ühine kogumik „Eesti TA toimetised. Tehnikateadused".

Eesti teadussuundade ja -erialade klassifikaatori alusel (kinnitanud Eesti Teadusfondi Nõukogu 12. VIII 1993) hõlmavad tehnikateadused materjaliteaduse, mehaanika, mäenduse, energeetika, keemiatehnika, biotehnoloogia ja toiduainete tehnoloogia, ehitustehnika ja geodeesia, süsteemitehnika ja infotehnoloogia, masina- ja aparaadiehituse, põllum-tehnika, elektrotehnika, biomeditsiinitehnika ja keskkonnatehnika.

Rein Küttner

Materjaliteadus uurib tahkete materjalide füüsikalisi ja keemilisi omadusi, selleks et luua soovitavate omadustega materjalide ja seadiste valmistamise tehnoloogiat ning neid materjale ja seadiseid valmistada. Olulisimad materjaliteadusealased uurimissuunad on seotud biomaterjalide, päikeseenergeetikas ja optoelektroonikas kasutatavate materjalide, kulumiskindlate pulbermaterjalide ja pinnete ning pooljuhtmaterjalide loomisega ning kohaliku ja teisese toorme (metalli, polümeeri ja kummi) korduvkasutuse uurimisega. 1990. a-il hakkas hoogsalt arenema bio- ja geenitehnoloogia. Üha enam rakendatakse nanotehnoloogiat. Materjaliteadus hõlmab ka materjaliuuringuteks ja katsetusteks vajaliku aparatuuri arendamist. Materjaliteadust on arendatud pms. TÜ Füüsika Inst-s ja Tehnoloogiakeskuses (aatomkihtsadestamine, optilised materjalid nanotehnoloogias, nanomeetrilise lahutusega mõõtmismeetodid), TTÜ-s (elektron- ja pooljuhtmaterjalid, pulbermaterjalid ja pinded) ning Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Inst-s (bio- ja geenitehnoloogia, materjalide füüsikaliste ja keemiliste omaduste uuringud). Juhtivalt on materjaliteadust arendanud Karl Rebane, Endel Lippmaa, Peeter Saari, Raivo Jaaniso, Urve Kallavus, Jüri Krustok, Priit Kulu, Jakob Kübarsepp, Enn Mellikov, Jüri Pirso, Arnold Rosental, Aleksei Tümanok, Andres Öpik jmt.

Andres Öpik

Mehaanika alal hõlmavad uuringud tahkiste pingeseisundite analüüsi ja hüdrodünaamikat. Nikolai Alumäe, Uno Niguli ja Leo Ainola elastsete plaatide ja koorikute teooria alaseid töid on rakendatud 1960 asut. Küberneetika Inst-s praktikasse — dünaamiliste protsesside analüüsis — ning need on pannud aluse mehaanikauuringutele, mis hõlmavad mittelineaarse lainelevi teooriat (Jüri Engelbrecht), sh. üksiklainete (solitonide) tekkemehhanismi ja nende ning mikrostruktuuriga keskkondade vastastikust mõju[illegible] lineaarset lainelevi mitteho[illegible] materjalides ning akustodiag[illegible] loogiaalaseid fraktaalseid pro[illegible] turbulentset levimist (Jaan Kal[illegible] süsteemide termodünaamikat ([illegible] impulsi matemaatilise model[illegible] Tobias) kaudu on jõutud südame[illegible] vate füsioloogiliste protsesside m[illegible] gas, Marko Vendelin, J. Eng[illegible] elastsuse ja tensorvälja optilise [illegible] mise põhjal on loodud klaasi[illegible] metoodika ja seadmed (Hillar Aben[illegible] tud on vedeliku ja konstruktsioo[illegible] ning lainete elastsetelt kehadelt [illegible] Metsaveer, Aleksander Klauson) ja [illegible] valdkonnas ilmneva resonantsi p[illegible] TÜ teadlased on loonud mitteli[illegible] ja koorikute optimeerimise meet[illegible] algoritmid elastoplastsete ja visk[illegible] kute dünaamika uurimiseks (Ülo [illegible] TTÜ teadlaste uuringute tulem[illegible] praktikas. Tulemuslikud on olnud [illegible] süsteemides (kosmoselaevade [illegible] ja soojuskaitsesüsteemides) toim[illegible] lamise ja murdlainetuse ning sa[illegible] dünaamika uurimine (Uno Lä[illegible] ja biotribosüsteemide modelleer[illegible] põrkepurustuse teooria ja desi[illegible] (Aleksei Tümanok, Boris Tamm).

On arendatud dispersse[illegible] aluseid ja loodud dispersse[illegible] misviiside matemaatilise model[illegible] mudeleid (Ülo Rudi).

Mere hüdro- ja ökosüsteemide [illegible] mere vee- ja ainevahetusprotsess[illegible] realade seisundile (Jüri Elken), [illegible] protsesse ja mittelineaarsete lainet[illegible] mere) ning koostatud mere hüdr[illegible] kirjeldamise kolmemõõtmeline [illegible] Arendatakse jääkpingete määr[illegible] (Jakub Kõo) ja uuritakse põllum[illegible] dünaamikat (Mati Heinloo).

On loodud betooni sisepingete [illegible] deformatsioonide mõõtmise alg[illegible] -seadmeid (Olav Sammal).

Mäendus hõlmab mineraal[illegible] ja kaevandamise. Eesti mäendus [illegible] koolkonnast ja arenenud seoses põlev[illegible] 1920 moodustati Kaubandus-Tööstu[illegible] Mäeamet, 1927 kehtestati Eesti mäe[illegible] korraldas mineraaltoorme uurimist [illegible] Komitee. 1940—90 juhtisid mäendust [illegible] nad. Alates 1995. a-st kehtib Eesti [illegible] Eesti põlevkivivaru hindamist alus[illegible] jekteerimisbüroo. 1937 moodustat[illegible] uuris ja hindas kõiki mineraalhuvi[illegible] mineraalressursi uurimist juhtis ja [illegible] Geoloogiamin., lähtudes tööstuslik[illegible] lisi uuringuid tegid Eesti-välised ja [illegible] kud institutsioonid, põlevkivi alal [illegible] ja 1968—92 Skotšinski-nim. Mäen[illegible] Filiaal. On uuritud ja hinnatud [illegible]

nika ühisprojektid (Rein Munter, Juha Kallas, Sergei Preis, Marina Trapido), mis käsitlevad joogi- ja heitvee töötlemist osoneerimise ja täiustatud oksüdatsiooni meetoditega. Põlevkivitöötlemise tehnoloogia täiustamisega on tegeldud nii TTÜ Põlevkivi Inst-s (Viktor Jefimov jmt.) kui ka Keemia Inst-s (Leevi Mölder). Anorgaaniliste ainete tehnoloogia probleemide alal (eeskätt fosforväetiste tootmise alal) on tulemuslikult tegutsenud M. Veiderma uurimisgrupp (TTÜ-s).

Valdek Mikkal

Biotehnoloogia ja toiduainete tehnoloogia on teadusharu, mis ühendab biotehnoloogiat ning toiduaineteadust ja -tehnoloogiat. Eestis on biotehnoloogia eelisuurimissuunad keskkonna biotehnoloogia, mis uurib võimalusi kasutada mikroorganisme jt. organisme keskkonna saastatuse vältimiseks või vähendamiseks (Ain Heinaru, Allan Nurk, Maia Kivisaar, Raivo Vilu) ja seireks (Anne Kahru), fermentatsiooniprotsessid ning nende optimeerimine (Toomas Paalme), geenidiagnostika, mis uurib antikehade (Lilian Järvekülg, Aavo-Valdur Mikelsaar) ja geenijärjestuste kasutamise võimalusi diagnostilistel eesmärkidel ning genotüpiseerimisel (Merike Kelve), milleks on loomisjärgus kõrgtihedusega DNA-kiip (Andres Metspalu), meditsiiniline biotehnoloogia, mis uurib geeniteraapias ja geenvaktsineerimisel kasutatavate ekspressioonivektorite süsteemi konstrueerimise võimalusi (Mart Ustav, Aksel Soosaar), ning taimede ja loomade biotehnoloogia, mis käsitleb geenide siirdamise ning sisse- ja väljalülitamise tehnoloogiate kasutamist paremate omadustega taimesortide (Erkki Truve) ja loomatõugude (Alar Karis) saamiseks.

Toiduaineteaduse ja -tehnoloogia alal uuritakse toiduainete omadusi ning nendega toimuvaid protsesse, et tagada ohutu, tervislik, maitsev ja mitmekesine toit (Raivo Vokk, Aino Kann, Jüri Kann, T. Paalme). Olulisel kohal on piimatoodete tehnoloogia alased uurimistööd (Margus Friedenthal, Tiiu Laht).

Tähtsaimad biotehnoloogia ja toiduainete tehnoloogia teaduskeskused on Biokeskus, TÜ, TTÜ ning Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Inst.

Toomas Paalme

Ehitustehnika ja geodeesia. Ehitusmehaanikale ja selle rakendustele pani Eestis aluse Ottomar Maddison, seda on arendanud N. Alumäe, H. Aben, L. Ainola, J. Engelbrecht, J. Metsaveer, Konstantin Ollik jpt. Rakenduslikku ehitusmehaanikat on arendanud August Komendant, Heinrich Laul, Johannes Aare, Valdek Kulbach, Ülo Tärno, Karl Õiger jpt. Ehituskonstruktsioonide arvutusmeetodeid on täiustanud raudbetoonkonstruktsioonide alal Ferdinand Adoff, Hugo Oengo ja Vello Otsmaa, teraskonstruktsioonide alal Kalju Loorits ja Siim Idnurm, geotehnika alal Enno Soonurm ja Valdo Jaaniso ning põllum-ehitiste alal Jaan Miljan. Kohalike ehitusmaterjalide uurimise algatas samuti O. Maddison, tema tööd on jätkanud Verner Kikas, Värdi Reiman, Toomas Laur jmt. Ehitusfüüsikaalase uurimistöö pioneere on Leo Jürgenson, seda on jätkanud soojusfüüsika alal Endel Jõgioja ja Lennart Sasi ning arhitektuuriakustika alal Helmut Oruvee ja Lauri Mikli. Hüdroloogia ja hüdrotehnika rajajaid on August Velner, tema tööd on jätkanud vesiehitiste alal Vladimir Paavel, Egon Leppik ja Aleksander Maastik, hüdroloogia alal Karl Hommik, Tiit Eipre ja Ain Aitsam, hüdraulika alal Arnold Kõiv, Leo Tepaks, U. Liiv ja Kaido Hääl ning veekogude kaitse ja puhastusseadmete alal Harald Velner ja Heino Mölder. Teekatendite uurimise algatas Oskar Martin, seda jätkas Richard Ambros, praegu tegelevad teekatendite

uurimisega Ants Vaimel, Maano Koppel, Peep Sürje jmt. Geodeesia pioneere oli Robert Livländer, tema tööd jätkasid Herbert Muischneck ja Richard Lutsar. Infotehnoloogiat on ehituskorralduses ja -juhtimises rakendanud Jüri Sutt.
Ehitusteaduses on tänapäeval perspektiivsed uurimisteemad põlevkivituha fraktsioonide kui portlandtsemendi ja paisuva tsemendi komponentide koostis ja sideainelised omadused (V. Kikas, T. Laur), portland-põlevkivitsemendi koostise optimeerimine (Lembi-Merike Raado), puitelamute jt. puitehitiste uuringud (K. Õiger), suureavaliste sillakonstruktsioonide arvutused (V. Kulbach), rippkonstruktsioonide arvutused (Ivar Talvik), hoonete seisundi kompleksuuringud ning ehitiste projekteerimisnormide koostamine ja juurutamine.

Valdek Kulbach

Masina- ja aparaadiehitus. Masina- ja aparaadiehituse-alast teadus- ja arendustööd tehakse pms. TTÜ-s. On uuritud materjalide abrasiiv-erosioonkulumist ja masinate töökindlust (Heino Lepiksoni koolkond ja Ilmar Kleisi koolkond), loodud selleks katsemasinaid ja arendatud metallide energeetilist erosiooniteooriat. 1950. a-te lõpus pandi alus masinaehitustehnoloogiaalastele uuringutele (Aleksander Kruusamägi, Nikolai Štšeglov, Elmar Liiver), millele rajanevad raalprojekteerimise ja raalkonstrueerimise tugitarkvara arendused (Rein Küttner, Jüri Papstel, Andres Kimmel jmt.), hüdro- ja pneumoajamite projekteerimine (Gunnar Grossschmidt, Vello Reedik), lõikeprotsesside uurimine (Arvo Jaanson) jm. Uudsete katseseadmete — tribomeetrite — abil on uuritud materjalide tehnilisi omadusi ja aparaatide hõõrdesõlmede töökindlust (M. Ajaots, Mart Tamre). On loodud ja evitatud uusi kulumiskindlaid pulberkõvasulameid ja pindeid (Leo Valdma, P. Kulu, J. Kübarsepp, J. Pirso) ning loodud löökveski tüüpi jahvatusmasinad (Aleksei Tümanok). Tallinna Elektrotehnika TUI-s loodi ja evitati kõvasulamstantse (Adolf Talkop, Aleksei Hõbemägi, Heinrich Klaasen) ning difusioonkeevituse tehnoloogiat. Tootmiskoondises „Mistra" loodi 1960.—80. a-il lausriide valmistamise nõeltöötlemismasinad (Argo Sillaots jmt.). Tallinna Ekskavaatoritehases projekteeriti 1957—58 Eugen Soonvaldi juhendamisel algupärane drenaažiekskavaator (Heikki-Einar Viirok, Toe Klementi, Eino Mark jmt.), millest sai alguse ketteksavaatorite tootmine tootmiskoondises „Talleks". Eesti NSV TA Erikonstrueerimisbüroos loodi ja täiustati gaasi- ja vedelikukromatograafe (Vesse Joonson, Jüri Veisserik, Vello Tuulik) ning eksimeerlasereid (Arnold Vill). TÜ-s on loodud uudseid aparaate keskkonnauuringute tarvis (aerosoolispektrometrid; Aadu Mirme, Eduard Tamm, Hannes Tammet), teravikmikroskoop (Ants ja Rünno Lõhmus) ja lihaste seisundi hindamise uudne seade — müomeeter (Arved Vain). Füüsika Inst-i aparaadiehituse laboris valmistati 1959—85 100—200-nanomeetrise lainepikkusega ultraviolettkiirguse registreerimiseks tundlikke gaastäitega tajureid (Valdur Tiit, Rimma Šatskina, Silvia Leppik jmt.), 1967—87 topeltvaakummonokromaatoreid (V. Tiit, Roman Mugur jmt.), 1968—89 kosmoseaparaatide tarbeks radiomeetreid (V. Tiit, Neeme Elmet, Enn Eerme jmt.) ja 1989 unikaalne impulssmagnetitega kiirendi (Anatoli Kuznetsov, V. Tiit, Arved Tammik, Elar Vilt jmt.). Spektrofotomeeter sai USA, NSV Liidu ja Prantsuse patendi (1985). TÜ Füüsika Inst-i ja Estla koostöös on valminud raviotstarbeline vaseaurude laser (Rein Kink jmt.).

Enn Hendre ja Valdur Tiit

Elektrotehnika kui teadusharu hakkas Eestis kujunema 1920. a-tel. Elektrialaste uurimistööde algatajaid, Eesti elektrifitseerimise 10 aasta (1937—47 [illegible]
made ning -võrkude rajajaid oli [illegible]
elektrotehnika õppejõud ja [illegible]
Kotri Hangelaid, Evald Malhenbi [illegible]
Nõuk. Eestis olid esimesed [illegible]
teadlased Hans Jänes ja Aleksander [illegible]
sid kõrgepingetehnika (O. Tapupere [illegible]
jmt.) ja elektriajamite ning jõuelektroonika (Ants
Tiismus, Endel Risthein, Georg Sarapuu [illegible]
Jaan Järvik, Raivo Teemets, Tõnu Lehtla [illegible]
peamised elektrotehnikaalased uurimissuunad
ja jõuelektroonika (J. Laugis), programmjuhtimine
(J. Järvik), robotitehnika (T. Lehtla [illegible]
-jaotussüsteemid (O. Liik). Elektroonika
tänapäeval elektroonika (alusepooljuhtide [illegible]
Pooljuhtelektroonika mõõteaparatuur [illegible]
a-te keskpaigas Otto Pikkov ning [illegible]
uuringuid Enn Velmre. Side valdkonnas [illegible]
vateks teadlasteks Vladimir Heinmaa [illegible]
lasermõõtetehnika alal Hiie Hinrikus [illegible]
süsteemitehnika alal B. Tamm, Ilmar Tõnisson,
Ustus Agur jmt. 1970. a-tel hakkas [illegible]
elektroonika (Ants Meister, Ants Lauk [illegible]
Vello Männama, Mart Min), pooljuhtide [illegible]
roonikamaterjalide (Andres Öpik, E. Nõmmik [illegible]
ja süsteemitehnika valdkond (Rainer Sepp [illegible]
allik, Vello Kukk). Tänapäeval on [illegible]
mõõtmised ja meditsiinielektroonika [illegible]
diste modelleerimine (E. Vellmre, [illegible]
Rang), kõrgsagedustehnika (Andres Öpik [illegible]
mide projekteerimine (V. Kukk [illegible]
timine ja diagnostika (R. Ubar, [illegible]
(E. Mellikov).

Biomeditsiinitehnika on [illegible]
kasutab täppis- ja tehnikateaduste [illegible]
bioloogias ja meditsiinis, et selgitada [illegible]
mides (inimorganismis) toimuvaid protsesse,
luua uusi meetodeid ja seadmeid [illegible]
miseks. Eesti esimene sellesuunaline [illegible]
keskus oli TRÜ biofüüsika ja elektroonika
labor (1963—93, teaduslikud juhendajad
Peet-Henn Kingisepp). EV-s on [illegible]
seisva teadusalana tehnikateaduste [illegible]
loodi TTÜ biomeditsiinitehnika [illegible]
kus). Vereringe ja hingamissüsteemi [illegible]
noosimise alased uuringud (Reet Kaarma,
P.-H. Kingisepp, Jana Kivastik, Jaan [illegible]
on viinud uute diagnoosimismeetodite [illegible]
miseni. Mittelineaarse dünaamika [illegible]
malt tulemuslikud südame rütmihäirete [illegible]
energiavahetusprotsesside matemaatilises [illegible]
(Jüri Engelbrecht, Jaan Kalda, [illegible]
Uuritakse elektromagnetväljade [illegible]
bioelektromagnetiliste signaalide [illegible]
(H. Hinrikus, Jaanus Lass, Tanel [illegible]
tüüpi diagnoosimisseadmeid (Kalju [illegible]
jmt.). Bioimpedantsi (bioelektrilise [illegible]
arendatud sünkromuundurite põhjal [illegible]
Biotribosüsteemide uurimine on [illegible]
geste tööd (M. Ajaots, M. Tamre). [illegible]
seadmeid, nagu müomeeter (A. Vain), [illegible]
lihaste biomehaanilisi omadusi, ja [illegible]
ravitakse nahahaigusi (R. Kink).

(energiasäästu eesmärgil) ja korruselamute energeetilist renoveerimist (K. Hääl, Endel Jõgioja, Teet-Andrus Kõiv, T. Laur, L. Sasi).

Kaido Hääl

Süsteemitehnika ja infotehnoloogia põhilised uurimisteemad hõlmavad tehissüsteemide modelleerimise ja analüüsimise optimaalseid viise ning nende süsteemide kavandamise, realiseerimise, katsetamise ja kasutamise meetodeid. Peamised uurimiskeskused on TTÜ, sh. TTÜ Küberneetika Inst., ja Cybernetica AS. Süsteemitehnika- ja infotehnoloogiaalane teadustegevus sai Eestis alguse 1959—61, kui tehases RET valmis Arnold Reitsakase juhtimisel Eesti esimene arvuti M-3, asutati TA Küberneetika Inst. ja TPI automaatika kateeder. Oluliselt on süsteemitehnika- ja infotehnoloogiaalast teadustegevust arendanud H. Sillamaa, N. Alumäe ja B. Tamm. Arvutiteaduses on häid tulemusi saadud programmide koostamise formaalsete meetodite (Jaan Penjam) ja keelte semantika alal (Tarmo Uustalu), automaatjuhtimise valdkonnas keemiaprotsesside modelleerimise (Olav Aarna), reaalajasüsteemide tarkvara (L. Mõtus), hägusjuhtimise (Ennu Rüstern), hüdrosüsteemide modelleerimise (Gunnar Grossschmidt), elektriajamite jõuelektrooniliste juhtimissüsteemide (J. Laugis), mittelineaarsete süsteemide juhtimise (Ülle Kotta) ning süsteemide interaktiivsuse analüüsi alal (Ülo Jaaksoo). Digitaalsüsteemide diagnostika ja loomise alal on olnud tulemuslikud R. Ubari uuringud. Uusi tulemusi on saadud sünteesimeetodite arendamisel (A. Keevallik), eestikeelse kõne analüüsi, kõnetuvastuse ja tehiskõne (Einar Meister), infoturbe ja krüptoloogia (Ahto Buldas, Helger Lipmaa), vektormeetriliste mõõtesüsteemide ja elektrooniliste süsteemide rakenduste (M. Min) ning meditsiinidiagnostika aparatuuri ja meetodite alal (H. Hinrikus). V. Kukk on uurinud sidude projekteerimist, analüüsi ja disaini, Ilmar Arro sidesüsteemides kasutatavaid digitaaltöötluse protsessorsüsteeme ning Enn Tõugu, Jaak Tepandi ja Tanel Tammet tehisintellekti.

Hanno Sillamaa

loogia, biokeemia, mikrobioloogia, geneetika, füsioloogia), 2) farmaatsia, farmakoloogia ja toksikoloogia, 3) kliiniline meditsiin, 4) tervishoid (sh. keskkond, eluviisid, toitlustus, töötervishoid), 5) stomatoloogia, 6) ema ja lapse tervishoid ja arstiabi, 7) taastusravi ja rehabilitatsioon. Arstiteaduslikes uurimistöödes osaleb 2002. a. 360 õppejõudu ja teadurit, peale selle on TÜ arstiteaduskonna projektides rakendatud 104 doktoranti. Rahaga on tagatud üle 180 uurimisprojekti.

A-ni 1991 kooskõlastas arstiteaduslikke uurimistöid Eestis ENSV Tervishoiumin-i Õpetatud Meditsiininõukogu (ÕMN), mida palju aastaid juhatas Pavel Bogovski. ÕMN tegeles mingil määral ka teadustööde tulemuste ning nende praktikasse juurutamise hindamisega. Pärast omariikluse taastamist on seda ülesannet täitnud Tervishoiumin-i Teadusnõukogu (1991—93) ning a-st 1993 EV Sotsiaalmin-i juures tegutsev Eesti Arstiteadusnõukogu. 1993—97 oli selle esimees Jaak Uibu, 1997. a-st on esimees Eero Vasar, kes esindab ühtlasi arstiteadlasi Teaduskompetentsi Nõukogus (TKN). Eesti Teadusfondi arstiteaduse ekspert oli 1990—93 Ain-Elmar Kaasik ja 1993—2000 Arvo Tikk, a-st 2000 on Raivo Uibo.

Asutused ja areng. Eestis on arstiteaduslikku uurimistööd tehtud eelkõige **TÜ arstiteaduskonnas**, mis 19. saj. keskel ku-

junes tolleaegse Vene impeeriumi tähtsaks meditsiinikeskuseks. Mitu uurimissuunda said teedrajavaiks ka rahvusv. ulatuses. 1889 läks ülikool tsaarivõimude survel üle vene õppekeelele, mistõttu lahkus palju seniseid saksa päritolu professoreid ja ülikooli teaduslik tase halvenes. 1919 avatud Eesti ülikooli arstiteaduskonnas tegeldi esialgu pms. õppetööga. Tegusam teadustöö algas Ludvig Puusepa 1921 avatud närvikliinikus, samuti füsioloogiainst-s, mille juhatajaks valiti 1926 Alfred Fleisch. Nende väljapaistvate õpetlaste ümber koondus rohkesti noori arstiteadlasi, kellest kasvasid mitmel erialal teaduskonna õppejõud. 1930. a-tel hoogustus uurimistöö teisteski instituutides ja kliinikutes ning kujunes teadlaste põlvkond, kellest paljud olid omal alal väga kogenud ning saavutasid ka rahvusv. tunnustuse. Kuigi 1940. a-te esimene pool ja osalt ka 1950. a-d olid Eesti arstiteadusele laastavad, suudeti siiski säilitada järjekestvus. TÜ traditsioone kandsid edasi Eduard Aunap, Rudolf Bernakoff, Jüri Haldre, Valter Hiie, Elmar Karu, Mihkel Kask, Georg Kingisepp, Elise Käer-Kingisepp, Kuno Kõrge, Feliks Lepp, Artur Linkberg, Herbert Norman, Heinrich Petlem, Valter Pärtelpoeg, Aleksandra Raatma, Gerhard Rooks, Ants Rulli, Elmar Siirde, Johannes Tammeorg, Alma Tomingas, Voldemar Vadi, Albert Valdes, Nikolai Veiderpass, Leonid Vainer, Voldemar Üprus jt., kes kõik olid alustanud oma teaduslikku ja pedagoogilist tööd juba EV TÜ-s ning jätkasid sõjajärgses TRÜ-s. Ka Ernst Raudam, Jaan Riiv, Valve ja Jüri Saarma, Kaljo Villako, Leida Keres, Selma Laanes, Ülo Lepp, Boris Luik, Eugen Tallmeister jt., kelle akadeemiline seisund kujunes küll juba TRÜ-s, kandsid edasi teaduskonna järjekestvust.

Pikk sõjajärgne aeg oli arstiteaduskonnas teaduslikus mõttes siiski suhteliselt väheviljakas, nt. ei kaitstud 1944—60 ühtki doktoriväitekirja ja õppejõudude hulgas oli vähe ka kandidaaditööde kaitsjaid. Professorite arv vähenes 1960. a-ks 12-ni. Teadustöö madalseisu põhjuseks oli põlvkondade vahetus ja pol. surve (Üleliidulise Põllumajandusteaduste Akadeemia 1948. a. augustistungjärgu jms. mõju), eriti aga asjaolu, et sellel ajajärgul arstiteaduskonnas teadusuuringuid ei rahastatud. Pikka aega suunati NSV Liidus enamik teadustööks vajalikke vahendeid TA-le ja väljaspool ülikoole tegutsevatele uurimisinstituutidele, see mõjus hävitavalt kõrgkooliteadusele ja ei jätnud puudu-

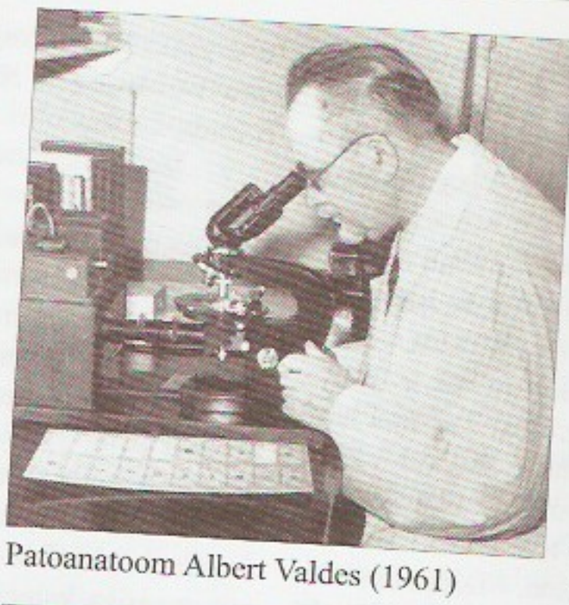

Patoanatoom Albert Valdes (1961)

Artur Linkberg operatsioonil (1957)

tamata ka TRÜ arstiteaduskonda. Alles 1960. a-il hakati kõrgkoolide teadust rahastama ja see lõi mõningad eeldused teadustööks. TRÜ arstiteaduskonna teadustegevuse taastamisele mõjus soodsalt Meditsiini Kesklaboratooriumi rajamine (1961) ning teadurite õppimine sihtaspirantuuris Leningradis (Lembit Allikmets, Kadri Gross, Ülo Hussar, Virve Kask, Ela Lepp, Leo Päi, Õie Reintam, Ado Truupõld, Larissa Uusküla, Nadežda Vihm jt.) ja Moskvas (Koit Ester, Ants Kallikorm, Toomas Karu, Ernst-Karl Kõo, Arne Lepp, Aavo-Valdur Mikelsaar, Udo Reino, Enn Seppet, Raul Talvik, Leo Tamm jt.). 1960. a-te teisel poolel avanes mitmele ülikooli arstiteadlasele võimalus osaleda riikidevaheliste lepingute alusel teaduskoolituses välismaal, nt. Soomes (Ü. Hussar, Ants Peetsalu, U. Reino, Lembit Rägo, Heinart Sillastu, R. Uibo jt.), Rootsis (Jaanus Harro, A.-E. Kaasik, Raul-Allan Kiivet, Jaak Maaroos), Taanis (Udo Tarve), Austrias (Tõnu Kauba, E.-K. Kõo, A.-V. Mikelsaar), Inglismaal (A. Kallikorm), Jaapanis (Toomas Asser, Matti Maimets), USA-s

(L. Allikmets, [illegible] Piirsoo, Rein [illegible] ning see on [illegible] uurimistöö [illegible] riikluse [illegible] did laiendamisel [illegible] nud probleeme. [illegible] TÜ arstiteaduskonna [illegible] T. Asser) [illegible] ja farmaatsia [illegible] kokku 46 [illegible] teaduskonna [illegible] ropoloogia [illegible] teaduskonna [illegible] teaduskraadiga [illegible] teaduskraadiga [illegible] on valitud [illegible] professuuri [illegible] täidavad [illegible] sendid. Vähesel [illegible] johtub [illegible] ülikoolis [illegible] nõuetest — [illegible] mine, et nähtus [illegible] ritavais [illegible] ilmunud [illegible] mahus [illegible] emeriitprofessor [illegible] 1961 asutati [illegible] duslik allüksus [illegible] ratoorium. Selle [illegible] Põldvere, [illegible] 77 A. Kallikorm. [illegible] rajati 1979 [illegible] — üld- ja [illegible] (ÜMPI), mis [illegible] laboratooriumi [illegible] leemlaboratoorium [illegible] ette teadusülesanded [illegible] taas arstiteaduskonna [illegible] tab a-st 1987 A. [illegible] koosseisus [illegible] neetika, immunoloogia [illegible] loogia õppetooli [illegible] ratooriumi ja ÜMPI [illegible] koondada [illegible] potentsiaali ja [illegible] uuringute suundade [illegible] ratooriumi asutamine [illegible] 20 doktori- ja [illegible] ÜMPI asutamine [illegible] uurimistöö suunad [illegible] teadustegevuse [illegible] 1) kohastumise [illegible] protsessides [illegible] ja immunoloogia [illegible] mine, 2) [illegible] loogia probleemid [illegible] likkuse vanusega [illegible] dite väljatöötamine [illegible] bioloogia- ja [illegible] ÜMPI asutamine [illegible] tud molekulaar- [illegible] mi tööülesanded [illegible]

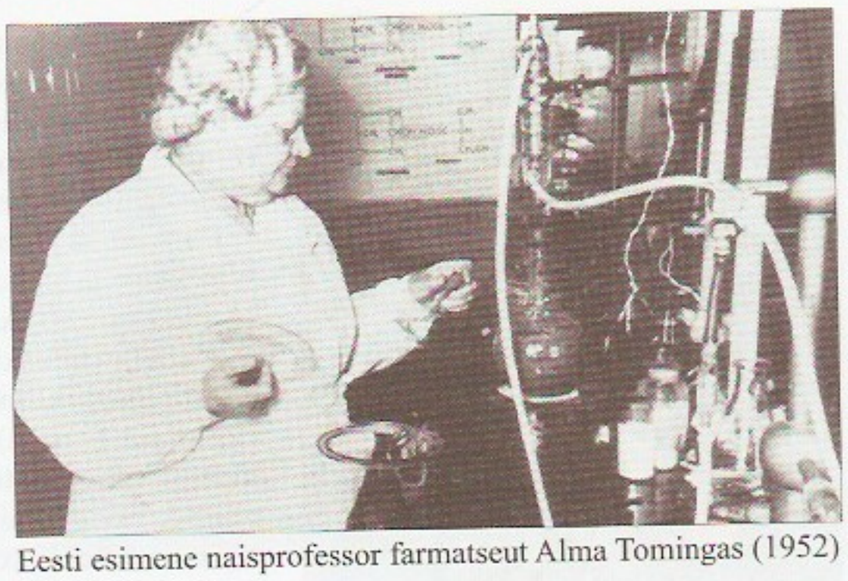

Eesti esimene naisprofessor farmatseut Alma Tomingas (1952)

kujunemises. Viimastel aastatel on suurt tähelepanu pööratud ravimresistentsete tuberkuloositekitajate ja msg. haiglanakkuste uurimisele.

Patoloogilise anatoomia ja kohtuarstiteaduse inst-s (juhataja a-st 1998 Raik-Hiio Mikelsaar) on A. Valdes uurinud katsemeetodite abil ainevahetushäireid. Tema loodud katsemudelid on leidnud hiljem kasutamist kudede taastekke ja düstroofiliste protsesside uurimisel (Leo Pokk ja A. Truupõld). Hiljem on tähelepanu koondunud tuberkuloosi kulu muutuste seaduspärasuste uurimisele (R.-H. Mikelsaar) ning ajukasvajate pahaloomulisuse arenemisele (Andres Kulla). Kohtuarstiteaduse valdkonnas on A. Raatma uurinud äkksurma ja traumatoloogia probleeme. Käesoleval ajal on kohtuarstiteaduse õppetooli peamine uurimisprobleem elundite molekulaarsed muutused (Marika Väli), mida on põhjustanud etüülalkohol.

Tervishoiu inst. (juhataja a-st 1998 R.-A. Kiivet) on arstiteaduskonna allüksustest teinud läbi kõige suuremad muutused. Kauaaegne juhataja Astrid Saava ja R.-A. Kiivet on kujundanud nõukogulikust hügieenikateedrist nüüdisaegse õppe- ja teadusüksuse, milles õpetatakse mitut uut ainet (terviseedendus, meditsiinisotsioloogia jt.) ning tehakse uurimistööd. Uurimistöö põhisuunad on tervise ohutegurite uurimine ja elanike tervise määratlemine, et selgitada, kuidas inimese tervis sõltub sotsiaalsest seisundist, soolistest ja

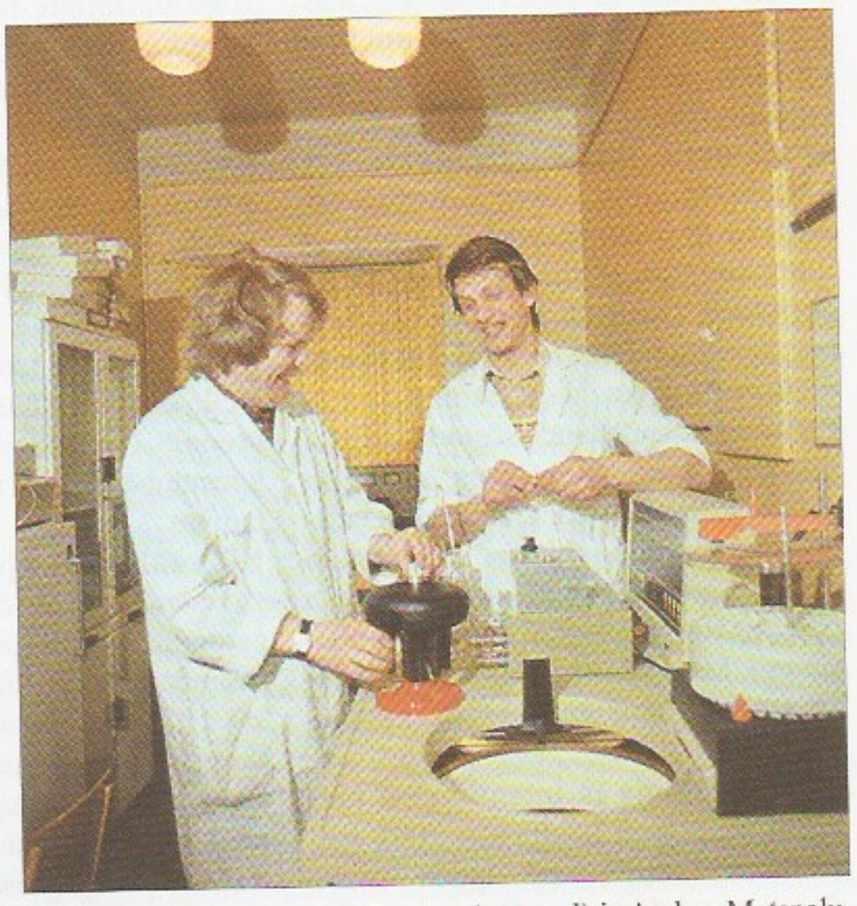

Molekulaarbioloogid Mart Saarma (paremal) ja Andres Metspalu

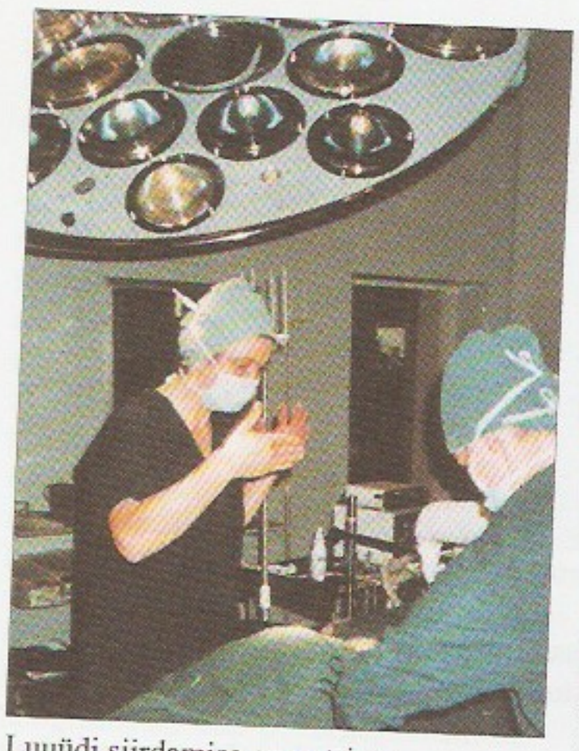

Luuüdi siirdamise operatsioon
(Hele Everaus, 2000)

vanuselistest erinevustest ning tervishoiuressursside kasutamisest (Aidula-Taie Kaasik, Maarike Harro). Instituudis (hügieenikateedris) on varasemal ajal töötanud silmapaistvaid tervishoiuteadlasi, kes on pööranud suurt tähelepanu toitlustus- ja kommunaalhügieeni probleemidele (M. Kask, Malev Uibo). M. Kask oli aastaid viljakas tervishoiupropagandist.

Üld- ja molekulaarpatoloogia inst-i inimese bioloogia ja geneetika õppetooli (juhataja A.-V. Mikelsaar) juures tegutsevad uurimisrühmad, kes tegelevad inimese geneetika ja rakubioloogiaga. Nende uurimisteemad on hulgiteguriliste haiguste (nt. lihasedüstroofia ja ainevahetuslikud talletushaigused, vaimne alaareng) uurimine geneetiliste, tsütoloogiliste ja molekulaarsete märgiste abil. **Immunoloogia õppetooli** (juhataja a-st 1992 R. Uibo) ja immunoloogia uurimisrühma teemaks on autoimmuunsuse (koliidi, tsöliaakia, primaarse biliaarse tsirroosi, reumatoidartriidi) patogeneesimehhanismid ja immunodiagnostika. **Patofüsioloogia õppetooli** (juhataja a-st 1992 E. Seppet) uurimisrühma eesmärk on uurida nii terve kui ka haige inimese rakusisese energiaülekande süsteeme. Patofüsioloogia õppetool jätkab omaaegse patoloogilise füsioloogia kateedri tegevust (varasemad juhatajad Ilo Sibul ja Robert Looga, kes uurisid hingamise ja vereringe regulatsiooni mikrotsirkulatsiooni). Mitu ÜMPI uurimisprogrammi on seotud kliinikutes tehtava uurimistööga.

Anestesioloogia ja intensiivravi kliinikus (õppetooli hoidja a-st 2001 Joel Starkopf) on uuritud ägeda mitme elundi puudulikkuse põhjusi ja selle-puhuseid ravivõimalusi, vastsündinute oksüdatiivset stressi ning sepsise põhjusi ja selle tekitajate levikut organismis. **Hematoloogia ja onkoloogia kliinikus** (juhataja Hele Everaus) uuritakse, kuidas leukeemia ja lümfoomi puhul sõltub keemiaravi ja luuüdi siirdamise tõhusus kasvajakloonist (kasvajatüübist) ja organismi immuunreaktiivsusest.

Kardioloogiakliinikus (juhataja a-st 1992 Rein Teesalu) on uurimisteemaks südame isheemiatõbi: selle diagnoosimine, ravi, vältimine ja prognoosi määratlemine. Kardioloogia valdkonda kuulunud varasemad uurimistööd käsitlesid südame isheemiatõve ohutegureid ja epidemioloogiat, arteriaalset hüpertensiooni ning südamelihase põletikulisi protsesse (J. Riiv, Kaljo Valgma), praegu tehtavad uurimistööd analüüsivad msg. ravimeetodite (trombolüüsi, antiagregantide) toime tõhusust.

Kirurgiakliinikus (juhataja a-st 1992 A. Peetsalu) on gastrokirurgiaalast teadustööd (Johan Sarv, A. Peetsalu) tehtud koos gastroenteroloogidega (K. Villako ja V. Saluperega). Viljakalt on arendatud rindkerekirurgiat (A. Rulli), kardiokirurgiat (A. Kliiman) ning eriti veresoontekirurgiat (A. Linkberg, Endel Tünder, Kaljo Põder, Henno Tikko). 1968 avatud veresoontekirurgia laboris tehtud uuringud olid eelduseks südame isheemiatõve kirurgilise ravi arendamisel (T.-A. Sulling). Omaette suund olid nefroloogiaalased uuringud ning neerude siirdamine (Harri Tihane). Käesoleval ajal on kliiniku põhiline töösuund mulgustunud seediva (peptilise) haavandiga haigete etteplaneeritav uurimine, mis on osa rahvusv. programmist, ning neerusiirdamisele järgneva äratõukereaktsiooni varajane kindlakstegemine.

Kopsukliinikus (õppetooli hoidja Alan Altraja) on tulemusrikkalt uuritud kilpnäärme hormoonide ja türotropiini mõju tuberkuloosi kulule (H. Sillastu) ning hingamiselundite kroonilise põletiku patogeneesimehhanisme (Lea Praks ja Helle Leesik). Nüüdne uurimissuund on krooniliste ahendavate kopsuhaiguste ja kopsutuberkuloosi ravitulemuste tõhustamine.

Kõrvakliiniku (juhataja Mart Kull) varasematest töödest on olulisimad aeroionisatsiooni ja elektroaerosoolide rakendamine (E. Siirde ja Viktor Särgava). Hilisem tegevus on seostunud endoskoopilise laserkirurgilise operatsioonitehnika arendamisega.

Lastekliiniku (juhataja Tiina Talvik) teadus- ja arendustöö põhisuundi on olnud ägeda kopsupõletikuga väikelaste ravi paran[illegible] ainevahetuse [illegible] (L. Keres, Aim[illegible] Soo ja Anne [illegible] vitamiinide [illegible] tikuga lastel [illegible] ravijuhised [illegible] missuund [illegible] ja areng, [illegible] tiivse stressi [illegible] pärilikke ja [illegible] gusi ja puudeid [illegible] diagnoosimist [illegible] rehabilitatsiooni [illegible] **Nahahaigu[illegible]** Silm) on [illegible] met nahale [illegible] aastatel on [illegible] naha ainevahe[illegible] laserravi toime [illegible] **Naistekliinik[illegible]** Karro) teadus[illegible] olnud günek[illegible] (Vootele Mei[illegible] nikus tehtud [illegible] gutest (H. Ku[illegible] ropoloogia kes[illegible] sünnitusealis[illegible] tegurite jaotu[illegible] välist kasva[illegible] **Nakkushaigu[illegible]** hoidja M. M[illegible] mao- ja soolet[illegible] nilovitš), nakk[illegible] Tammepõld[illegible] date viirushai[illegible] da Saar). Pä[illegible] tavad haigused[illegible] haiglanakkus[illegible] tibiootikumide [illegible] **Närvikliinikus** [illegible] uuritud närvi[illegible] (V. Üprus, E. [illegible] kahjustuste [illegible] seid ja pa[illegible] (A.-E. Kaasik, [illegible] ning neist tu[illegible] (Matt Mägi). [illegible] närvihaiguste [illegible] gilise ravi [illegible] T. Asser, Ruth [illegible] tööd on soo[illegible] laboratooriu[illegible] peaajuvere[illegible] siirdus kliin[illegible] rühm (T. Tal[illegible] palju nende [illegible] nud närvikli[illegible] on kliiniku [illegible] olnud kesk[illegible] generatiivsed [illegible] vananemine) [illegible] kvaliteedi [illegible] on olnud kesk[illegible]

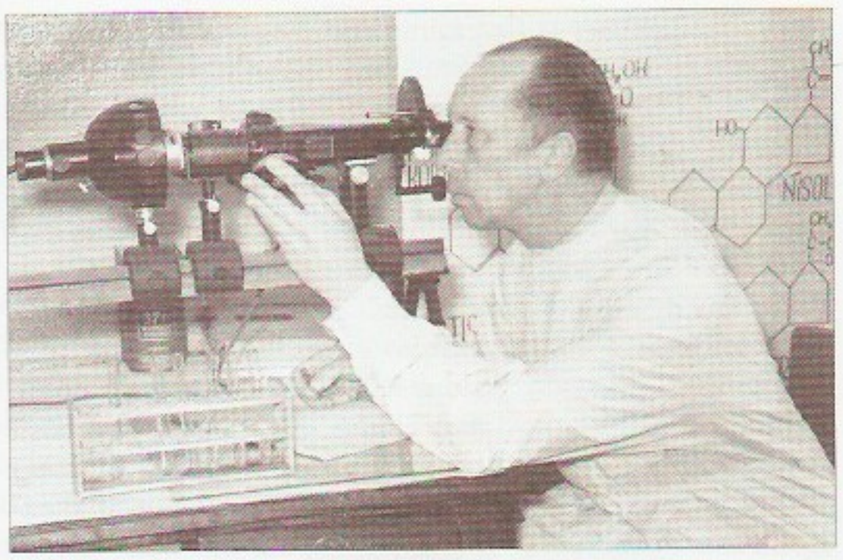

Kuno Kõrge sisehaiguste kliinikus uurimistööl (1960)

Jüri Saarma psühhoneuroloogiakliinikus teaduskatseid tegemas

autasustamiseks esitatud töödele antud teaduslik hinnang objektiivne. Auhinna said omaaegse ENSV edukaimad uurimis- ja töörühmad ning teadlased.

Eesti arstiteaduse kõrgest tasemest annavad tunnistust ka 1991. a. Rootsi TA (arstiteaduse osas Rootsi Arstiteadusnõukogu ekspertrühma) ning 1994. a. Eesti Teadus- ja Arendusnõukogu korraldatud teadus- ja arendustegevuse analüüsi tulemused. Arstiteaduskond esitas Rootsi ekspertiisiks tol ajal riigieelarvest rahastatud uurimisprojektid, mis tehti TÜ üld- ja molekulaarpatoloogia inst-s (ÜMPI-s).

Taastatud omariikluse ajal on TÜ arstiteaduskonna teadustööd oluliselt mõjutanud nüüdisaegse kraadihariduse kujunemine. Arstiteaduskonna nõukogu annab magistrikraade biomeditsiini, farmaatsia ja õendusteaduse ning doktorikraade arstiteaduse ja farmaatsia alal. Doktorikraadi saamise eeldusecks on heatasemelised, *peer review* (sõltumatu retsensiooni) tüüpi eelretsenseeritud artiklid, mis on ilmunud mainekates rahvusv. levikuga teadusajakirjades.

A-ni 2002 on TÜ-s pärast taasiseseisvumist kaitstud 69 arstiteaduse doktoriväitekirja. Erialade kaupa on märgata ebaühtlust. Biomeditsiinilistel (prekliinilistel) erialadel on kaitstud 30, kliinilistel erialadel 39 tööd. Arstiteaduse prekliinilistel erialadel on kaitstud 9 doktoritööd farmakoloogia, 8 mikrobioloogia, 4 biokeemia, 3 tervishoiu, 2 füsioloogia ning mõni töö geneetika ja immunoloogia valdkonnas. Kliinilistel erialadel on sisemeditsiini valdkonda kuuluvate kardioloogia, endokrinoloogia, gastroenteroloogia jmt. alal kaitstud 15 doktoritööd. 7 doktorikraadi on antud pediaatria alal, 7 neuroloogia (sh. lasteneuroloogia), 6 kirurgia ja 2 psühhiaatria alal. Meditsiinidoktori kraad on antud ka sünnitusabi ja günekoloogia alal. Mitu doktoritööd on valminud rahvusv.

koostöö tulemusena. Paarkümmend Eesti arstiteadlast on omandanud doktorikraadi välismaa ülikoolides. Välismaise kraadiharidusega teadlaste osavõtt Eesti teadusprogrammide teostamisest on osutunud väga viljakaks.

Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Inst. (EKMI) asutati 1947 ENSV TA allasutusena. 1963–66 kuulus instituut NSV Liidu Meditsiiniakadeemia meditsiinilis-bioloogiliste (medikobioloogiliste) teaduste osakonna koosseisu. Seda lühikest ajajärku kasutas instituudi juhtkond (dir. P. Bogovski, teadusdir. Valdur Küng) maksimaalselt: põhil. üleliidulise akadeemia kulul ehitati instituudile uus, hästi planeeritud ja terviklik hoonekompleks. Kuni TÜ Biomeedikumi valmimiseni (1999) oli EKMI Eestis ainus arstiteaduslik asutus, mis paiknes kaasaegses, uurimistööks kavandatud hoones. A-st 1966 kuulus EKMI ENSV Tervishoiumin-i alluvusse, nüüd on ta iseseisev riigi teadusasutus. EKMI-s on töötanud ja töötab palju silmapaistvaid arstiteadlasi, nt. patoanatoom V. Küng, pulmonoloog Lii Jannus-Pruljan, gastroenteroloog Natan Elštein, onkoloogid Maret Purde ja V. Rätsep, kutsepatoloogia ja töötervishoiu asjatundjad Naomi Loogna ja Hubert Kahn. Käesoleval ajal (1. I 2002) on instituudis 97 töötajat, neist 46 on teadurid. 1997. a. lõpus liideti EKMI-ga osa (viroloogia) Profülaktilise Meditsiini Inst-st, seoses sellega tuli EKMI-sse juurde 6 teadurit. Instituudi koosseisus on epidemioloogia ja biostatistika, eksperimentaalse ja kliinilise onkoloogia, pulmonoloogia, viroloogia ning arendus- ja teabeosakond, väliskeskkonna kantserogeenide laboratoorium ning töötervishoiu keskus. Teadustegevuse põhisuunad on Eestis põetavate haiguste esinemise seaduspärasuste uurimine ja võrdlus teiste riikidega, hingamiselundite ja seedekulgla haiguste levik, kasvajate immunoloogia, kantserogeneesi mehhanismid, molekulaarepidemioloogia (ka biomarkerite kasutamine vähiriski määratlemises) ning viirushaiguste diagnostika ja levimus, looduslikud viiruskolded ja nende kaardistamine. Töötervishoiu keskuses uuritakse töövõimet, närvisüsteemi ja kutsekahjustuste varajasi avaldusi ning tegeldakse toksikoloogiaga. EKMI teadussaavutuste hulka kuuluvad põlevkivitööstuse toodete ja heitainete mürgisuse ning kantserogeensuse kindlakstegemine ja nende põhjustatud haiguste ärahoidmine. Põlevkivitoodete kantserogeensuse uurimisele ja eksperimentaalsele onkoloogiale pani instituudis aluse P. Bogovski, kes 1968–74 oli Lyonis Maailma Terviseorg-i allasutuse — Rahvusv. Vähiuurimiskeskuse — väliskeskkonna kantserogeenide osakonna juhataja. 1996. a-ni kuulus instituudi koosseisu Pärnus asunud kurortoloogiaosakond, millest nüüdseks on kujunenud munitsipaalalluvuses olev Pärnu Kurortoloogia ja Taastusravi Inst. (juhataja Endel Veinpalu). Kurortoloogiaosakonnas uuriti pms. Eesti ravimudade füüsikalis-keemilisi omadusi ja ravitoimet.

EKMI eksperimentaalse onkoloogia osakonnal on silmapaistvaid saavutusi kantserogeneesi mehhanismide uurimisel. Instituudi juures töötab a-st 1978 Eesti Vähiregister (ainus Eestis pikaajaliselt tegutsenud haigusregister; teaduslik juhendaja Mati Rahu).

Eesti Kardioloogia Inst. (EKI) asutati 1984 üleliidulise korraldusega (selle alusel tuli kõigis liiduvabariikides asutada profülaktilise suunitlusega kardioloogiainst-d). EKI rajati põhil. EKMI allüksuste (profülaktilise kardioloogia osakonna, kardioloogiaosakonna ja lastereumatoloogia osakonna) toel. 2002. a. on instituudis 29 töötajat, neist 18 on teadurid. Koosseisus on kliinilise kardioloogia ja südame rütmihäirete osakond, mis moodustavad kliinilise kardioloogia üldosakonna (juhataja Peeter Laane), ning profülaktilise kardioloogia üldosakond (
kus on täiskasvanute ja laste
ning toitumise ja ainevahetuse
ja nõukogu esimees on Jüri Kaik.
arenduslikke programme, mille
südame- ja veresoonkonna haigus
osakonna põhisuund on südame
kuse kindlakstegemine ning
siooni (koronaarangioplastika) ja
läbiteinute taastusravi ja kontroll
laktilise kardioloogia osakond
na haiguste ohutegurite levikut
vähendamise võimalusi. Tähtsad
eluviisi ning geneetiliste andmete
nud osavõtt Maailma Terviseorg-i
liste haiguste profülaktika
grated Noncommunicable Diseases

Suletud või reorganiseeritud
asutusi. 1994 suleti **A. Seppo**
peedia Keskus, mis oli asutatud
ja Tehnika Komitee määruse
Metallosteosünteesi Teadusliku
Kliinik). Keskus rajati, arendamaks
lase Arnold Seppo leiutatud
ja -meetodeid. Keskuse kliinik
mädapõletike ning raskete põletuste
surma ammendusid keskuses
ning selle ravitegevus anti üle
1997 suleti **Profülaktilise Meditsiini**
1952 (Epidemioloogia, Mikrobio
PMI tegevuse põhisuunad olid
diagnoosimine ja ravi ning
Viimast suunda juhtis teadusdir.
tähtsaks Eesti elanikkonna
liku ja põllum. saaste toime
Teadus- ja Arendusnõukogu
Teaduslikult tulemuslikem osa —
(Ludmilla Priimägi) — liideti
likud funktsioonid tervisekaitse

Teistes teadusasutustes
uurimistööd. **TÜ kehakultuuri**
loogia inst-s uuritakse (Mati
Ööpik) lihasetalitluse adaptatsioon
regulatsiooni, veetustumise mõju
ning lihaskiukeste molekulaarsed
lihaste taastumisel. **Spordipedagoogika**
õpetajate vaimset ja füüsilist
morfofunktsionaalse seisundi ja
olenevust sportlase kehalistest
TÜ molekulaar- ja rakubioloogia
Biokeskuses ja **TÜ Tehnoloogia**
osakonnas tehakse biomeditsiinilise
tööd. Töötavad **biotehnoloogia**
palu) ja **evolutsioonilise biol**
R. Villems). Nende teadustegevus
genoomi uurimine ning valgu
somaalsed geenid) ja energiatel
rilise funktsiooni valkude geenid
juhtimisel eristatakse TÜ Kliinikum
keskuses tuntud ja Eestis sageli
mutatsioone.

TPÜ kehakultuuriteaduskonna
toolis (Tiina Tasmuth) ning **spordi**
Olm) tegeldakse psühhosotsiaalse

teaduskoolitusel. Rahvusv. elektroonilise andmebaasi *Medline* analüüs näitab, et 1994—98 avaldasid Eesti arstiteadlased 464 sellesse andmebaasi lülitatud teadusartiklit (Lätis 140, Leedus 262 artiklit). 85 % väärtpublikatsioonidest põhinevad TÜ arstiteaduskonnas tehtaval uurimistööl. Viimastel aastatel Eestis tehtud uurimistööde tulemusi on rahvusv. levikuga teadusväljaannetes kõige rohkem avaldanud TÜ biokeemia inst., TÜ farmakoloogia inst., TÜ füsioloogia inst., TÜ mikrobioloogia inst., EKMI epidemioloogia ja biostatistika osakond, EKMI väliskeskkonna kantserogeenide labor, ÜMPI, TÜ kehakultuuriteaduskonna spordibioloogia inst., TÜ sisekliinik, TÜ kardioloogiakliinik, TÜ lastekliinik ja TÜ närvikliinik. Enamikku neist on ka suhteliselt hästi rahastatud.

Objektiivsete põhjuste tõttu on Eestis ebapiisavalt tegeldud arstiteadusalaste arendusprogrammidega. Siiski tuginevad teadussaavutustele mitu tervishoiu- ja arstiabisuunitlusega programmi (nt. EV valitsuse 1998. a. 11. aug. korraldusega alustatud „Rahvaterviseala se teadus- ja arendustegevuse sihtprogramm aastateks 1999—2009"). Arstiteaduslikule uurimistööle tuginevad ka elundite siirdamine, kehaväline viljastamine, pärilike haiguste DNA-diagnostika, tervisealaste andmekogude loomine ja korrastamine, elu teise poole haiguste ohutegurite, sh. geneetiliste tegurite uurimine ning eriarstiabi vajaduste ja võimaluste uurimine.

Analüüsides sihtrahastamise ja eriti uurimistoetuste dünaamikat, ilmneb, et arstiteaduse osa rahastamine on küll suurenenud, kuid endiselt ebapiisav. Ilmneb, et arstiteaduse osa moodustab Eestis ainult 14 % riigieelarvelistest eraldistest (Austrias on see 30,5, Rootsis 28, Soomes 26 %).

Arstiteadlaste tunnustamine. 13. IV 1938 nimet. 12 Eesti TA liikmest olid 3 arstiteadlased: mikrobioloog Karl Schlossmann (esimene president), neurokirurg L. Puusepp ja dermato-venereloog Aleksander Paldrok. 1946 valiti ENSV TA liikmeks siseарst V. Vadi ja farmatseut A. Tomingas, 1957 füsioloog I. Sibul. 1987 sai arstidiplomiga R. Villems akadeemikuks biofüüsika alal ja farmaatsiahariduse ga U. Margna taimefüsioloogia alal. 1993 valiti TA liikmeks arstiteadlased P. Bogovski, V. Saks ja A.-E. Kaasik, 2001 Mart Ustav.

Mitut arstiteadlast on tunnustanud välismaa mainekad teadusorg-d ja ülikoolid.

TÜ Füüsika Inst-i ja Estla AS-i koostöös valminud vaseaurude laseriga ravitakse nahahaigusi

P. Bogovski on a-st 1965 ja J. Saarma oli a-st 1974 Venemaa Meditsiiniakadeemia kirjavahetajaliige, A. Lenzner on Venemaa Rahvusliku Meditsiinilis-Tehnilise Ühingu akadeemik (1996). A.-E. Kaasik on Euroopa Teaduste ja Kunstide Akadeemia (2000) ning New Yorgi TA liige (1996), Ameerika Neuroloogiaakadeemia kirjavahetajaliige (1994) ja Briti Kuningliku Meditsiiniseltsi liige (1999), A.-V. Mikelsaar New Yorgi TA liige (1995), L. Allikmets Lublini (1994), A.-E. Kaasik Uppsala (1991) ja E. Leibur Kuopio ülikooli audoktor (1996). Mitu Eesti arstiteadlast (L. Allikmets, P. Bogovski, Jaan Eha, N. Elštein, A.-E. Kaasik, J. Saarma, V. Salupere, H. Sillastu, K. Villako jt.) on olnud või on rahvusv. teadusorg-de juhtorganite liikmed, kuuluvad teadusajakirjade toimetuskolleegiumidesse ning on pälvinud välismaa teadusorg-de medaleid.

B: L. Allikmets. *Arstiteaduskond.* — Tartu Ülikooli ajalugu, III. 1918—1982. [Koostanud K. Siilivask ja H. Palamets.] Tln., 1982; A.-E. Kaasik. *Arstiteadus Eestis: olukord ja perspektiivid.* — Teaduslugu ja nüüdisaeg, VIII. [Toim. A. Köörna, K. Martinson, K. Siilivask, L. Valt, H. Õiglane.] Tln., 1993; A.-E. Kaasik. *Arstiteadus Eestis: uus olukord ja uued perspektiivid.* — Teaduslugu ja nüüdisaeg, X. [Toim. O. Aarna, koostanud K. Martinson.] Tln., 1997; A.-E. Kaasik. *Arstiteadus Eestis: olukord ja perspektiivid. Eesti arstiteaduse olukorrast.* — Eesti Teaduste Akadeemia üldkogu materjalid. Tln., 1999.

Ain-Elmar Kaasik

PÕLLUMAJANDUSTEADUSED

Taimekasvatusteadus

Taimekasvatusteadus on alus- ja rakendusuuringutega tegelev põllum-teaduse valdkond, mille uurimisobjektiks on kultuurtaimed (liigid, sordid ja hübriidid) ning keskkond, milles neid viljeldakse. Eristub kolm põhilist suunda: agrotehniline (tegeleb liikidele ja sortidele sobiliku agrotehnika teoreetiliste aluste ja praktiliste võtete loomisega, produktsiooniprotsessi, külvide hooldusvõtete ja järgnevuse ning taimede toitumise uurimisega), sordiaretuslik ja -katsetuslik (Eesti mullastiku- ja kliimaoludesse sobivate sortide aretus ja valik sordikatsetuse kaudu) ja biotehnoloogiline (uute sortide aretamine).

Esimesed teaduslikult põhjendatud taimekasvatusalased katsed tehti Eestis 1834—39 Vana-Kuuste Põllum. Inst-s, mis oli Venemaa esimene põllum. uurimisasutus. Hoogsalt arenes taimekasvatusteadus 20. saj. I veerandil, kui loodi mitu sellealase uurimistööga tegelevat asutust. Balti Sooparanduse Selts rajas 1910 Tooma sookatsejaama, kus uuriti heintaimede ja põllukultuuride viljelemist soomuldadel. 1960. a-il oli uurimistöö sookatsejaamas eriti hoogne, 1990. a-tel katsejaama tegevus hääbus. Eesti Sordiparanduse Seltsi ja Eesti Seemnevilja Ühistu algatusel rajati 1920 Jõgeva Sordiaretusjaam (algul Jõgeva Sordikasvandus, a-st 1992 Jõgeva Sordiaretuse Inst.), selle esimene dir. oli Mihkel Pill. Tööd alustati kolme osakonnaga: kõrsvilja ja lina osk., heintaimede osk., kartuli, juur- ning kaunviljade osk. Hiljem lisandusid kiu- ja õlitaimede osk. (1938) ja aianduse osk. (1939). 1990. a-te lõpuks oli sealse töö tulemusena parandatud ja aretatud u. 250 uut tera- ja kaunvilja-, kartuli-, heintaime-, kiulina-, kanepi-, maguna-, köögivilja-, söödajuurvilja-, marjapõõsa-, vilja- puu- ja maasikasorti. Intensiivselt on tegeldud agrotehniliste uuringutega ja viljelusküsimustega. Teadustegevust juhivad dir. Mati Koppel, asedir. Vahur Kukk, osakondade juhatajad Ilmar Tamm, Ants Bender, Aide Tsahkna, Maia Raudseping ja aretajad Hans Küüts, Ilme Tupits, Saima Kalev jmt. Raadi mõisas alustas 23. IV 1921 tegevust TÜ taimebioloogia katsejaam. Katsejaama juhatajaist oli tuntuim Nikolai Rootsi (ametis 1923—44). Katsejaamas tegeldi paljude põllukultuuride sortide võrdlemisega ja agrotehniliste uuringutega. Taimekasvatusalased uuringud jätkusid TRÜ põllum-teaduskonna juures ja a-st 1951 EPA agronoomiateaduskonnas, algul Raadi Õppe-Katsemajandis, alates 1963. a-st Eerikal. Taimebioloogia katsejaam jätkab tänapäeval tegevust EPMÜ taimekasvatuse inst-i koosseisus. Uuritakse põhil. kasvufaktorite ning põllukultuuride produktsiooni ja saagi kvaliteedi vahelisi seoseid. Instituudi juhataja on Ervi Lauk, teaduritena töötavad Enn Jaama, Heinrich Vipper, Juhan Jõudu, Jaan Kuht, Hugo Remmelg jmt. 1956 asutati ENSV TA Põllum-e Inst-i alusel Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse TUI (Sakus, a-st 1994 Eesti Maaviljeluse Inst.; dir. Arvi Kallas, teadurid Luule Tartlan, Uno Tamm, Heino Kärblane, Heino Lõiveke, Malle Järvan, Ilmar Karjane, Mati Sepp jmt.). Taimekasvatusuuringuid tehti instituudile alluvates katsejaamades, 2000. a. jätkus uurimistöö veel vaid Sakus, Kuusikul ja Olustveres. Puuviljandusalase teadustöö katsed viidi läbi instituudi Polli katsebaasis (nüüdseks EPMÜ juurde kuuluv Polli Aianduse Inst., dir. Toivo Univer). Taimekasvatusuuringuid tehakse ka Taimetoodangu Inspektsioonile alluvas Viljandi sordikontrollikeskuses (võrdluskatsed kodumaal aretatud ja mujalt sissetoodud sortidega, sortide Sordilehele soovitamine) ja Harkus asuvas EPMÜ Eksperimentaalbioloogia Inst-s (asut. 1957).

Ervi Lauk

Metsateadus

Põllum-tootmise spetsialiseer[illegible] dus 18. saj. iseseisvaks majand[illegible] said omaette uurimisobjektid. [illegible] mis käsitlesid metsade majand[illegible] sar von Campenhauseni metsa[illegible] von Löwis of Menari sulest p[illegible] laarne metsamajanduse käsiraamat [illegible] graafilist uurimust tamme kohta. [illegible] alases ajakirjanduses tekitasid elava [illegible] Siversi 19. ja 20. saj. vahetusel metsa[illegible] kirjutatud tööd. Veelgi suurema [illegible] oma metsamajanduse organiseerimise [illegible] käsitlevate uurimustega Eugen [illegible] EV-s hakkas metsateadust korraldama [illegible] teaduskonna juurde asutatud metsaosa [illegible] olid Andrei Mathiesen, Oskar [illegible] Tähtis oli ka 1921 loodud Kaitse[illegible] selja) õppemetskond. Kaitsti 8 magist[illegible] (A. Mathiesen, K. Veermets, Paul [illegible] Artur Rühl). 1936 moodustati Tõ[illegible] misinst. (dir. Elmar Kohh). Ilmus [illegible] dis ka eestikeelne metsandusalane [illegible] eestikeelsed trükised olid eeskätt [illegible] populaarset laadi käsiraamatud ja [illegible] oli saksa või vene keel. EV ajal [illegible] toimetisi. Kirjastustegevuses oli [illegible] Metsaselts. Väljaannetest olulisem [illegible] aastaraamatud (9 kd.). A-st 1931 [illegible] Mets" väljaandmisel, mahukam [illegible] A. Mathieseni „Dendroloogia" [illegible] teadustööde publitseerimiseks asut[illegible] mused", mille ainuke ennesõjaaegne [illegible] 1930. a. ühines TÜ metsaosa [illegible] Katsemetskonnaga Metsanduslik [illegible] Liiduga (IUFRO), mille liikmeks [illegible] algasid Eesti metsateaduses [illegible] tas metsateaduslike institutsioonide [illegible] ritud teadustöö katkemise. TÜ metsa[illegible] 1944. a. nov-s. Suur metsandusosa [illegible] tas 1946 iseseisva metsandusinst. [illegible] moodustati TA juurde Bioloogia [illegible] ja Botaanika Inst.), mille koosseisu [illegible] Seda juhtisid 1947—52 Valdek [illegible] Valk ning 1953—63 Malev Mangel. [illegible] suund oli metsabioloogia. Esimesi [illegible] (Peeter Kollist, M. Margus, U. Vaga [illegible] tööde kogumikku „Metsandusliku [illegible] 3 köidet. 1963 asutati Eesti NSV [illegible] Looduskaitse Peavalitsuse alluvuses [illegible] Uurimise Laboratoorium (juhatas [illegible] Eesti Metsamajanduse ja Looduskaitse [illegible] 1981—85 oli instituudis üle 100 [illegible] teaduskraadiga. Metsandusprofessor [illegible] looduskaitse põhimõtetega. 1990. [illegible] kasvatuse inst-i juurde metsafütopatoloogia [illegible] kus (juhataja Ülo Tamm). Õppejõud [illegible] (metsafütopatoloogia), Toivo Metslaid [illegible] Taimi Paal (metsabotaanika), Jaak Pae [illegible] Tiit Randveer (jahindus) ja Ü. Tamm [illegible] Metsaselektsioonilise uurimistööga [illegible] metsaentomoloogid on Kaljo Voolma [illegible]

1998 moodustati EPMÜ-s ise- — Metsanduslik Uurimisinst., Tallinnas asuv ökofüsioloogia osk. instituudis ilmub regulaarselt tea- uurimused". Alustatud uurimused" väljaandmist, loostööprojektides. Balti riikide tulemusi publitseeritakse Läti väljaantavas ajakirjas „Baltic metsanduslikus uurimistöös osalenud õppejõud. Rohkete teadus- õpikuid ja käsiraamatuid: (1967 ja 1987), Endel Pihel- metsamajanduses" (1970) ja Olev Henno, „Puude ja põõsaste Teodor Krigul, „Männi- ja kuuse- ja „Metsatakseerimine" (1972), (1962). Andres Kiviste on mise spetsialist. Hardi Tullus ja halli lepa puistute kasuta- töötavaid Eesti metsatead- Ühing, selle väljaandena Metsamees Eksiilis" (1949—76 kokkuvõtlik number ilmus

uurimistöö arengust Eestis. — Tamm. *Metsateaduse minevikust, maaliskaadri aspektist. —* Eesti

Ülo Tamm

põllum-loomi ja -linde, aga järgmisteks allvaldkondadeks: pidamine (tehnoloogia) ja Uurimismeetodid on loom- ringud.

1919. a., kui TÜ-s moodustati ka loomakasvatuse õppe- ning väikelooma- ja linnukas- Eesmeseks õppetooli juhatajaks loomakasvatusteadlasena Teadustöö paremaks korraldami- õppetooli juurde moodustama (õppelabor, teaduslabor, töötas 1920. 1925 moodustati ja linnukasvatuse dotsentuur, 1929 (Elmar Liik; hakkas juha- väikelooma- ja linnukasvatuse kabi- loomahügieeni, agrikultuurkeemia, katsejaamad (1921), 1937 väikelooma- ja linnukasvatuse

tati, 1947 moodustati selle kasvatuse ning väikelooma- ja linnu- loodi TRÜ põllum-teaduskonna asutatud EPA-s sai zootehnika- EPA Raadi õppe-katsemajan- ehitamist, need toetasid veise-, sea- teadusuuringuid. 1960. a-te algu- õppejõudude-teadlaste uurimis- veisekasvatusteadlased Aarne Kurt Kurm, Rein Teinberg ja Olev Ülo Oll, August Muuga ja teadlased Leida Lepajõe, Cere-

lius Ruus ja Harald Tikk ning seakasvatusteadlane E. Liik. 1947 alustas tööd Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria TUI (ELVTUI). Hulga katsejaamade ja -majandite toel oli sealne teadustöö edukas: ilmus rohkem kui 60 teadustööde kogumikku ja hulk kollektiivselt avaldatud loomakasvatusraamatuid. Kaitsti 165 kandidaadiväitekirja (koos veterinaariaga) ja 8 põllum-doktori kraadi (Karl Annuk, Paul Arandi, Ants Ilus, Vambola Laanmäe, Valjo Masso, Adolf Mölder, Arvi Olkonen, Leo Saluste, Leo Vaher) ning 1 bioloogiadoktori kraad (Elmar-Ants Valdmann). 1994 ühinesid ELVTUI ja EPMÜ loomakasvatusteaduskond EPMÜ-sse kuuluvaks teadus- ja arendusasutuseks — Loomakasvatusinst-ks. Aretusosk-s (juhataja O. Saveli) uuritakse eesti veisetõugude aretuslike ja maj. omaduste parandamise võimalusi. Viiakse läbi rakendusuuringuid, et kaasajastada hobuste tüüpi ja suurendada nende jõudlusvõimet. Geneetikalaboris uuritakse DNA markereid, veregruppe ning veres ja piimas leiduvaid pärilikke valgutüüpe. Söötmisosk-s (juhataja Helgi Kaldmäe) uuritakse loomade proteiini- ja energiatarbe rahuldamise võimalusi, et saada suurt toodangut, ning söötade ja lisandite toimet loomade seedeprotsessidele ja ainevahetusele. Koostatakse sobivaid ratsioone ja söötmisviise, määratakse söötade kvaliteeti.

Väikelooma- ja linnukasvatusosk-s (juhataja Aleksander Lember) uuritakse sigade söötmise ja kunstliku seemendamise probleeme, lammaste produktiivsuse parandamist ja linnukasvatusküsimusi (ω-3-rasvhapetega rikastatud vuti- ja kanamunade tootmist, nende mõju inimese tervisele, vuttide tõuaretust). Keemiaosk-s (juhataja Arvo Karus) uuritakse uute ökokeemiliste taimekaitsevahendite sünteesi ja omadusi ning põllum-loomade kudedes ja vereseerumis leiduvate ensüümide polümorfismi.

Kalakasvatusosk-s (juhataja Tiit Paaver) uuritakse karpkalade geneetilisi omadusi ja parasiite, vikerforelli kasvatamist ja kalavaru taastootmist.

Loomakasvatuse tehnoloogia osk-s (juhataja Allan Kaasik) uuritakse piimalehmade pidamise automatiseerimise võimalusi ning loomade tervise ja toodangu kvaliteedi automaatse kontrolli farmides rakendamise võimalusi.

Piimanduslaboris (juhataja Merike Henno) uuritakse piima esmast käitlemist ja kvaliteeti mõjutavaid tegureid. Katsetatakse piimatöötlemisaparatuuri pesemis- ja desoainete uusi retsepte, uuritakse erinevate lüpsiseadmete mõju piima koostisele ja kvaliteedile. Loomakasvatusinst-l on kolm veisekasvatuse suunaga õppe- ja katsefarmi: Eerika, Piistaoja ja Arkna. Eerika katsejaamas toimuvad põhil. üliõpilaste praktikumid ja kraadiõppurite veisekasvatusalased füsioloogilised katsed. Piistaoja ja Arkna katsejaamas tehakse põhil. tootmiskatseid. Loomakasvatusinst-i juures töötab EPMÜ põllum-teaduste ja majandusteaduse doktorinõukogu, kus a-il 1990—2000 on kaitstud 13 doktoridissertatsiooni.

Harald Tikk

Loomaarstiteadus

Esimene kirjalik teade loomade ravimise kohta Eestis sisaldub ühes 1632. a. nõiakohtu protokollis. Veterinaarmeditsiiniga tegeldi juba Rootsi-aegses Tartu ülikoolis. 19. saj. I poolel õpetasid selle teadusharu aluseid Tartu ülikoolis Christian Friedrich Deutsch, Friedrich Hermann Schneider, Peter Pell jmt. Uurimistöö sai alguse Tartu Veterinaariakoolis (1848—73). Uuriti hobuse kabjaseina ehitust ja kasvu ning koduloomade suguelundite ehitust (Friedrich Brauell), infektsioonhaiguste alalt veiste katku puhuseid muutusi, tõrjet ja profülaktikat (F. Brauell, Peter Jessen, Friedrich Unterber-

ger). Tähelepanuväärseid avastusi tehti vere hüübimise (Alexander Schmidt) ja Siberi katku alal (F. Brauell). P. Jessen rakendas veterinaarpraktikasse termomeetri, klistiiripumba ja emakapeegli ning täiustas kirurgilisi operatsioonimeetodeid. Julius Klever avaldas farmakoloogia käsiraamatuid. Tartu Veterinaariakoolis kaitsti 12 magistriväitekirja. Selle järglases, Tartu Veterinaariainst-s (1873—1918), uurisid Alexander Rosenberg, Ludvigs Kundziņš, Karl Kangro, Julius Taeker jmt. loomade onto- ja fülogeneesi. Sergei Putškovski, Nikolai Prozorov ja Jakov Negotin täiustasid anatoomilise ja füsioloogilise uurimise tehnikat. J. Negotin, Ernests Paukuls jmt. käsitlesid südametegevust ja anesteetikumide toimet. Jätkus infektsioonhaiguste uurimine (Eižens Zemmers, Voldemar Gutmann, Alfred Krajewski jmt.). Palju käsitleti desovahendite toimet (Ernst Schröder, Gustav Warrikow jmt.). 1886 asutati instituudi juurde bakterioloogiajaam, mis saavutas koos piimandusosk-ga rahvusv. tuntuse. Viimases uuriti Karl Happichi juhendamisel piimahügieeni ja -tehnoloogiat. Tähelepanuväärseid tulemusi saadi veterinaarimmunoloogia alal, nimelt tuberkuliniseeris V. Gutmann maailmas esimest korda veiseid (1890) ja Otto Kalniņš leiutas malleiini (1891). V. Gutmann võttis 1903 kasutusele uue nabasongade opereerimise meetodi. 1906—17 andis instituut välja oma ajakirja, avaldati õppekirjandust. Instituudi tegutsemise ajal kaitsti Tartus 79 magistriväitekirja. 1919—40 oli TÜ loomaarstiteaduskonna õppejõudude uurimistöö temaatika mitmekesine: Julius Tehver ja Elmar Vau uurisid elundite mikro- ja makrostruktuuri, Vassil Ridala haigusepuhuseid patoloogilisi muutusi, Johannes Kaarde akobaltoosi ja udarahaigusi, Elmar Roots brutselloosi ja udarahaigusi, Ferdinand Laja peale brutselloosi ka marutaudi. Karl Saral rakendas esimesena Eestis traumalise võrkmikupõletiku operatiivset ravi. Michael Hobmaier avastas sigade kopsuusside arengutsükli. Senisest rohkem avaldati õppekirjandust, peamised autorid olid J. Tehver, Aleksander Laas ja Aleksander Rängel. 1919—40 kaitsesid vilistlased TÜ-s 9 ja välismaal 10 doktoritööd, 1941—51 TRÜ-s 2 doktori- ja 5 kandidaaditööd ning välismaal 14 doktoritööd. J. Tehver uuris 1940. a-tel söögitorunäärmeid, V. Ridala sigade haigusi, Rudolf Säre kabja- ja sõratervishoidu jm. 1952—90 kaitsesid EPA vilistlased NSVL-is 16 doktori- ja u. 60 kandidaaditööd ning pagulastena Läänes vähemalt 4 doktoriväitekirja. 1967 rajati loomaarstiteaduskonna juurde Balti Tsonaalne Lindude Haiguste Laboratoorium (hiljem iseseisvus) ning 1970. a-tel veiste leukooside, loomade poegimisjärgse ainevahetuse ning tuberkuloosi ja mükobakteriooside uurimise rühmad. 1991—97 kaitsti 7 doktori- ja 10 magistritööd. 1947 rajati Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Inst. (kaotati 1994). Morfoloogia vallas uuris E. Vau rekordlehmade skeletti ja veresooni, Paul Saks täiustas luude matseratsiooni tehnikat ja uuris koos Valentina Kärneriga loomade suguelundeid ja kana kehaehitust, praegu käsitleb ta (koos Mihkel Jalakaga) lehma vaagna arengut. Hanno Kä… Lambur on vaadelnud sugue… Julius Tehver, Enn Ernits jmt. on … kõrgkooli ajalugu. Veiste füsio… vahetuse uurimise valdkonnas on … Kadarik, Jüri Kumar, Evald … Valge, Elmar-Ants Valdmann jmt. … veterinaargeneetika probleeme. … nalass ja Tiiu Õkva on käsitlenud … Patoanatoomid Nikolai Koslov, … jmt. on rakendanud histoloogilist … toloogilist uurimismetoodikat mag… de ja kalade haiguste korral. N. K… on olnud hanede aspergilloos, tube… Elbi Lepp on käsitlenud kasvikute … makoloog Endel Jürisson on eksperi… jmt. ravimitega. Loomatervishoi… Enno Puusepa, Elfriide Ridala ja … olnud seotud pms. mikrokliima … tegeleb piimakarja tervise seire, … matiseerimise ja piimalehmade … Andres Aland selgitab loomade … on uurinud ensüümide kasutamist … endoskoopia rakendamisega … Hiljar Pärn ja Hans Kavak on … ja kasvikute haigusi, eriti düsp… sialiseerunud kalade haigustele. … transplantatsiooni (Rudolf Säre, … haavu (Kaljo Reidla), traumalist … koepreparaatide kasutamist (K. … nikova) ja jäsemehaigusi (Vladimir … Sepp juurutas Eestis loomade … dud udarahaiguste profülaktika ja … parandamise küsimustega (Johannes … Kaie Metsanurk, Karl Peterson jmt. … infektsioonhaigusi, sh. sus- ja … tuberkuloosi ja marutaudi (Endel … Neeme Kampus, Raivo Lindjärv, … jmt.). 1970.—80. a-tel keskendus … gup Alaots, Evald Nõmm, Juhan … on uuritud veiste, sigade ja uhiste … Järvis, Arvid Kaarma, Jüri Pärn jmt. … edendanud Evald Peebsen ja Aado … alal on edukalt tegeldud lehmade … Lumi, Lembit Majas, Ilmar Mõtsnik … emiste (Kalju Eilart, Toomas Viinalass) … (Madis Aidnik) ning uuritud veiste … koloogilisi haigusi, eriti emakapõletikke … (Mihkel Jalakas, Aavo-Guido Kalbe, … Kurõkin, Ilmar Müürsepp), tegeldud … tehnoloogiaga (Ülle Jaakma, J. Kaart… uuritud sigimishormoone (Andres …

SOTSIAALTEADUSED

Majandusteadus

Üheaegselt Tartu ülikooli rajamisega (1632) ja turusuhete arenguga Eestis tekkis 17. saj. alguses kohalik majandusteadus. Majandusteadus ei olnud Tartu ülikoolis iseseisev õppeaine, vaid teiste erialade koostisosa, nt. pidi ajalooprofessor koos poliitika- ja halduskusimustega käsitlema ka ökonoomikat, matemaatikaprofessor pidi õpetama ka raamatupidamist. Sel ajal olid Euroopas levinud merkantilistlikud seisukohad ning neist lähtuti ka Tartus. Kõrg… saksla…sed, siis käsitleti Saksamaal … mis pärinesid Inglismaalt, Prantsusmaalt … või Itaaliast. Ka pärast Tartu ülikooli … asutatud omaette majandusteaduskond … kameralistikateaduste, rahanduse ja … Sellega pandi alus rahanduse ja … 1865 rajati pol. ökonoomia õppetool …

oli Etienne Laspeyres, kes
agregaatindeksite teooria
rakendatud majandusstа-
väärib ka Friedrich Eberhard
Tartus peetud loenguil tutvus-
rahvamajanduse aluste käsitlust.
tähelepanuväärne ukrainlane
avaldas Tartus mitu teost, käsit-
Saksamaa tööliskiisimust
Inglismaa üldharidust, Venemaa
nimet maareformi kulgu seoses
organiseerimist ja erinevaid rendi-
Marxi ja Friedrich Engelsi maj.

üheks teravaimaks küsimuseks
pärisorjusest, käsitlesid pärisorjuse
nimet saksa majandusteadlased. Nii
pärisorjuse kaotamist ja talu-
Tema õpilane Johann Christoph Petri
peedes on süüdi feodaalkord ja
paljud aadlikud endist korda.
pärisorjuse ja talurahva õiguste küsi-
Livimaa Üldkasulik ja Ökonoomi-
tegutses a-ni 1939. 1850.—60. a-il
Liimeskonnast põllum-e kapitalismi
Võõrkeelseil raamatuil ning aja-
kohalikele elanikele väike mõju.
eestikeelne ajakirjandus ning eest-
tingimustes kaasa rääkima. Sajandi
ja mujalgi oma teostega tähele-
Johnson, kes kõrvu agrotehnika
tähelepanu sotsiaal-maj. küsimustele.
süsteemi, näidates, et teotöö on
maj. kahju mõisnikele enestele.
ülestähendamine (u. 30 tiinu suurune)

nimi tolleaegset intelligentsi esin-
Fuchtmann ja Friedrich Reinhold
majandusharidust, kuid kes läh-
tingimust vabastada talurahvas päris-
nimet, et muidu võib rahva vaesus
tõstis kogu põllum-le.

elevil ka ilmuma hakanud eesti-
„Perno Postimees" (hakkas ilmuma
1864), „Sakala" (1878), „Olevik"
nimet põllum. kui ka maarahva
Johann Voldemar Jannsen andis
agrotehnilisi nõuandeid kõlvikute
ja loomade eest hoolitsemiseks,
ka häid suhteid baltisakslastega.
tähtsamaks rahvamajanduse haruks.
ilmes „Sakalas" ägedalt feodaalsete
mõisnike pakutud agraarküsi-
suurt tähtsust agrotehnikale
mitmekülgselt. Ta pooldas
arengut kogu majanduses, sh.
ajaleht, kus tutvustati lugejaile
probleeme (kapital, kasum,
nimetumi „Olevik". Põllum-s propageeris
kasvatamist ning loomadele
lihendusi (eriti mõisamaade talu-
nimet) avaldas üks Eesti Aleksandrikooli
nimet Jaan Adamson, kes õhutas

ka põllumeeste seltside tegevust. 19. saj. lõpul alustas ühistuliikumise propageerimist Jaan Tõnisson, kelle põhitegevus kandus 20. saj-sse.

20. saj. alguses hakati välja andma eestikeelseid majandusalaseid raamatuid. Neid tõlgiti vene ja saksa keelest, kuid ilmus ka eesti algupärandeid, nagu 1904 kirjastaja ja publitsisti Jakob Ploompuu „Mõned algteadmised rahvamajandusest". Neis väljaannetes pandi pearõhk majanduse ja majandusnähtuste selgitamisele. Mõni termin oli otsetõlge teisest keelest, kuid nende alusel hakkas kujunema eestikeelne majandusterminoloogia.

Ka järgmistel aastakümnetel avaldati Eestis võrdlemisi palju välisautorite teoste tõlkeid. Rahvusliku ülikooli loomisega moodustati seal 1920 õigusteaduskonna juures majandusteaduse õppetool. Algul õpetasid osakonnas pms. välismaalased, kuid 1930. a-il olid enamuses juba eestlased. 1920. a-il kujunes ülikoolis juhtivaks teoreetikuks Mihhail Kurtšinski, kes aga siinsele majanduspoliitikale olulist mõju ei avaldanud. Tartus ilmus temalt kaks monograafiat — „Statistika põhijooni" (1934) ja „Majandusteaduse põhimõisted" (1936). Hoopis rohkem mõjutas siinset majanduspraktikat Nikolai Köstner, kes oli üks Eesti peamisi neoliberalismi esindajaid. 1923—26 oli ta ajakirja „Eesti Majandus" toimetaja. Noorematest majandusteadlastest kerkis esile Eduard Poom, rahvamajanduspoliitika õppejõud TÜ-s ja TPI-s. Pikka aega õpetas kaubatundmist Reinhold Mark.

Teoreetiliste probleemide käsitlemisel järgiti Lääne-Euroopas levinud majandusteooriaid. Ka Eestis propageeriti ühelt poolt reguleeritud majandusteooriaid, teiselt poolt vabaettevõtlust. Levinud olid ka väikekodanliku majandusromantismi ideed, millega püüti leida väljapääsu 1929.—33. a. majanduskriisi tekitatud majandusraskustest. Tunnustatud majandusteoreetikud ja ajakirjandus suhtusid eitavalt marksismi-leninismi ja selle ellurakendamise katsetesse NSV Liidus. 1. I 1938 loodi TÜ-s iseseisev majandusteaduskond.

Kogu EV eksisteerimise ajal olid päevakorras agraarprobleemid: 1919. a. agraarreformi elluviimine, põllum-e tootlikkus, suur- ja väiketalude vahekord. Enamik siinsetest majandusteadlastest (Kaarel Liidak, Jaan Hünerson, Karl Inno, Jaan Tõnisson jt.) pooldas keskmisi ja väiketalusid, mõistes nende all majapidamisi, mida maaomanik ise harib. Väiketalude eelistele osutas ka kohalik ajakirjandus. Väikemajandite puudustest loodeti üle saada ühistegevuse abil. Kõrvuti väiketaludega kavandati ka mõningad suurtalud kui näidismajandid (Konstantin Päts, Leo Sepp, Karl Liidak).

Vaidlusküsimusteks olid tööstuse ja põllum-e vahekord, tööstuse võistlusvalmidus maailmaturul, tööstusettevõtete suurus, väliskapitali olemasolu kohalikus majanduses, protektsionismi ja vabakaubanduse vahekord. Hiljem, kriisiajajärgul hakati propageerima tööstuse laiendamist ning Lääne-Euroopas käibel olevaid konjunktuuriteooriaid, kohandatuna Eesti oludele.

Arvamuste paljus kaotati Eesti okupeerimisega 1940. Sõjaaastail tegelesid majandusteooria esindajad praktiliste sõjamajandusprobleemidega. Järgmise 50 aasta jooksul domineeris üksainus suund — marksism-leninism. See oli dogmade valitsemise aeg, mil iga majandusteaduslik kirjutis pidi sisaldama kohustuslikke viiteid marksismi-leninismi klassikutele, NLKP programmilistele seisukohtadele ja NSV Liidu juhtivate majandusteadlaste artiklitele. Üht-teist sai siiski välja öelda ning seetõttu pole kõik sel ajal kirjutatu väärtusetu.

Laialdaselt arendati majandusteadust 1947. a. loodud ENSV TA Majanduse Inst-s, mis oli tolleaegsete Eesti majandus-

uuringute suunaja. Kahjuks kulus selle kollektiivi liikmetel palju aega otsingutele, kuidas partei ja valitsuse otsuseid Eesti oludes ellu viia. Instituudi tegevuse kõrgperioodil 1987 töötas seal üle 200 in., neist 110 olid teadustöötajad, sh. 7 doktorid ja 71 teaduste kandidaadid. A-ni 1960 olid uurimistemaatikas esikohal tööstusharude, põllum-e ja ehituse ökonoomika probleemid nii ettevõtete kui ka harude tasandil (Eduard Kull, Kaljo Kask, Endel Vint). Pärast 1960. a-t osutati peamist tähelepanu kompleksteemadele, nagu vabariigi rahvamajanduse arendamise ja paigutamise pikaajalise prognoosimise teoreetilised ja rakenduslikud küsimused (Vello Tarmisto), kvaliteedi juhtimise maj. meetodid (Arno Köörna), majandusmatemaatiliste meetodite ja arvutustehnika rakendamise teoreetilised ja praktilised probleemid majandusuuringutes (Ülo Ennuste, Ilja Kaganovitš) jt. Pärast 1975. a-t lisandusid uue keskse teemana vabariigi majanduse juhtimise ja planeerimise ning majandusmehhanismi täiustamise, tehnilise progressi kiirendamise ja majanduse efektiivsuse tõstmise küsimused (Rein Otsason, Olev Lugus, Uno Mikkov). R. Otsasoni juhitud teadlaskollektiiv koostas 1988 esimese „Isemajandava Eesti kontseptsiooni" (IME). Instituudi teadlased koostasid Eesti majanduse lühi- ja pika perioodi arengu mudeleid, mille alusel prognoositi rahvamajanduse kompleksarengut (Teet Rajasalu, Ivar Jõerüüt). Majanduse Inst-i juures töötas mitu aastat Eesti ainus majandusteaduse doktori teaduslikku kraadi andev erialanõukogu.

Pärast Eesti taasiseseisvumist olid olulisimad uurimissuunad majanduse arengu võimalikud arengustsenaariumid, tootmise konkurentsivõime ja majanduse reguleerimise mehhanismi loomine üleminekul turumajandusele (Ülo Ennuste, Teet Rajasalu, Urmas Sepp). Loodi ökoloogilist tasakaalu kindlustav looduskasutuse strateegia ning kütuse- ja energeetikakompleksi majandus-ökoloogilised mudelid (Kalju Habicht, Anton Laur, Koidu Tenno).

Eestis 1995—97 teostatud teadusreformi kestel (TA teadusasutused liideti kõrgkoolidega) muudeti instituut TTÜ Eesti Majanduse Inst-ks. Instituudi uurimistemaatikas on käesoleval ajal põhikohal integratsiooniprotsessid, optimaalne harmoniseerimine ja konvergents EL-iga ühinemise ettevalmistamisel ning Eesti loodusressursside jätkusuutliku kasutamise modelleerimine ja sotsiaalmajanduslik hindamine.

TRÜ majandusteaduskond alustas iseseisva teaduskonnana 1. IX 1968. Majandusteaduskonna olulisim teadussuund oli „Majandusliku analüüsi ja planeerimise metoodika", millel oli mitu alateemat. Suurimat edu saavutati rahanduse ja krediidi valdkonnas, kus ettevõtete rahanduse automatiseeritud süsteemide loomisel (Raimund Hagelberg, Vambola Raudsepp, Arno Susi) saavutati juhtiv koht kogu NSV Liidus. Uuriti kaubanduse valdkondi, mehhaniseeritud raamatupidamise probleeme, meditsiini ökonoomikat (Heiki Müür, Kersti Meiesaar) ning majanduse ja majandusteaduse arengut (Karl-Feliks Sauks, Valner Krinal). Olulisel kohal oli majandusküberneetika õppe- ja teadussuuna käivitamine, millest on alguse saanud rea käesoleval ajal tunnustatud teadlaste-õppejõudude (Vladimir Fainšteini, Tiiu Paasi, Janno Reiljani, Mart Sõrgi, Elvi Ulsti) tegevus. Lepinguliste tööde osas etendas olulist osa kaubanduse laboratoorium (1965—91).

Iseseisvumise ajajärgul on uuritud sotsiaalmaj. arengu strateegiaid EL-iga ühinemiseks valmistumisel, turumajandusele siirdumise protsesside majandusteoreetilist ja empiirilist analüüsi, otsustusprotsessi informatsioonilist toetamist ja siirdemajanduse modelleerimist, panga- ja investeeringute poliitikat jm.

TPI majandusteaduskond iseseisva [illegible] valdkond oli laialdane: Eesti NSV [illegible] prognoosimine ja planeerimine [illegible] nes), töö teaduslik organiseerimine [illegible] duse areng ning kaadri ettevalmistamine [illegible] Statistika ja raamatupidamise [illegible] sel kohal majandusanalüüsi [illegible] Vaabel, Maimu Saarepera, Vello Vatt[illegible] kateedri juhatajaks muutus majan[illegible] täiustamine kateedri peamiseks [illegible] Teaduskonnas loodi andmetöötlus[illegible] ning translaatorite koostamise süsteem [illegible] missüsteemide modelleerimist, [illegible] ruutvormide täisarvulise taandamise [illegible] val uuritakse siirdemajanduse arengu [illegible] tööstuspoliitikat, avaliku sektori [illegible] majanduse seoseid jm.

EPA majandusteaduskond asutati [illegible] kaks uurimissuunda: põllum. majan[illegible] rimine (Heidi Soe, Varri Soo) ja arvutus[illegible] (Vello Rosenberg, Hillar Vallner). Tugi[illegible] uurimistöös matemaatilisi meetodeid [illegible] tarkvara. Loodi programmide kompleks[illegible] süsteem (Jüri Roots) ning uuriti majan[illegible] liste meetodite rakendamist põllum[illegible] Henn Elmet). Viimasel aastakümnel [illegible] esikohal Eesti põllum-e konkurentsi[illegible] dumise võime ning maaelu sotsiaal[illegible]

Õigusteadus

13.—14. saj. levisid Eesti alale Lääne[illegible] likud ideed. 17. saj. loodi Liivimaal [illegible] õigusteaduse arendamiseks (1630 asutati Tartu line gümnaasium). Esimene Eesti alal [illegible] ühendus oli 1632 Tartus asutatud [illegible] õigusteaduskond. 1802 taastatud Tartu [illegible] duskond kujunes Eesti alal õigusteaduse [illegible] ja oli oluline kogu Vene riigile. Tartu [illegible] mitme õigustraditsiooni (Saksa, Vene, [illegible] Lääne-Euroopat eriti 19. saj. I poolt[illegible] Saksa õigusteadus oli Eestis sedavõrd [illegible] tus tegutsenud Christian Julius Lauterbach, [illegible] Christian Dabelow, Walter Friedrich [illegible] von Otto, Friedrich von Bunge, Eduard [illegible] von Bulmerincq, Carl Bergbohm, Wolde[illegible] on leidnud silmapaistva koha Saksa õigus[illegible] Samas jäädvustasid 19. saj. ja 20. sa[illegible] õigusteaduse ajalukku Gustav Ewers, [illegible] Neumann, Alexander von Reutz, Johann [illegible] sandr Filippov, Fjodor Taranovski, Vassili [illegible] 19. saj. kujunes ka põhil. baltisaksa [illegible] tugev Eesti-, Liivi- ja Kuramaa õigus[illegible] nn. kohaliku õiguse koolkond: Johann [illegible] F. von Bunge, Oswald Schmidt, Karl Hal[illegible] tulek õigusteadusse algas teadusliku [illegible] eesti rahvusest õigusteadlasena valis [illegible] Peterburi ülikooli rahvusv. õiguse [illegible] ülikoolis) sai esimesena eestlasest [illegible] torikraadi (1928) Nikolai Maim. [illegible] sid TÜ-s eesti rahvusest õigusteadlasi [illegible] Ants Piip ja Jüri Uluots). 1920. a-t [illegible] mene põlvkond Eesti eriteadlasi, nt [illegible] filosoofia), Artur-Tõeleid Kliimann [illegible]

taas a-st 1988) ja Eesti Juristide Liit (asut. 1989). 1922—40 ja a-st 1991 on korraldatud Eesti õigusteadlaste päevi aktuaalsete seadusloome jm. õigusprobleemide arutamiseks; peatähelepanu on pööratud põhiseaduse teoreetilis-rakenduslikele küsimustele, õigusloomele ning juristide osale õigussüsteemi arendamisel. *Peeter Järvelaid*

Sotsioloogia

Sotsioloogia kui teadusharu ja akadeemiline eriala institutsionaliseerus Eestis märgatavalt hiljem kui Lääne- ja Põhja-Euroopas. Enne 1960. a-id tegelesid sotsioloogia valdkonda kuuluvate küsimustega pms. teoloogid, filosoofid ja loodusteadlased. Tartu ülikooli teoloogiaprofessor Alexander von Oettingen avaldas uurimuse „Die Moralstatistik und ihre Bedeutung für eine Sozialethik" (2 kd., 1869—74), millele muuhulgas toetus Émile Durkheim oma klassikalises uurimuses „Le Suicide" (1897). 1920.—30. a-tel käsitlesid sotsioloogilist temaatikat nt. Hugo Rahamägi, Edgar Kant, Alfred Koort („Max Weberi sotsioloogia küsimuseseadest", 1934) ja Eduard Tennmann („Usk ja majandus", 1938). 1930. a-te lõpus luges sotsioloogiaalaseid kursusi TÜ filosoofia õppetoolis Ilmar Tõnisson, kes oli end sellel alal täiendanud *London School of Economics*'is.

Pärast II maailmasõda, kui Eesti oli NSV Liidu osa, ei olnud võimalik tegelda ühiskonna empiirilise, ideoloogiast sõltumatu uurimisega. Ühiskonna mõningane liberaliseerumine nn. sulaajal siiski vähendas seda keelanud pol. ja administratiivseid takistusi.

Omaette teadusharuna hakati sotsioloogiat käsitlema 1960. a-te I poolel, kui Tallinnas ja Tartus moodustati üksteisest sõltumatult sotsioloogilisi uurimisrühmi. 1965 alustas tegevust Eesti Raadio sotsioloogiateenistus ja TRÜ-s alustati sotsioloogilisi uuringuid. 1967 moodustati TRÜ sotsioloogialabor, mida juhatas Ülo Vooglaid. 1966 loodi ENSV TA Ajaloo Inst-i koosseisus sotsioloogia sektor, mida juhatasid Juhan Kahk ja Erkki Rannik. 1975 sulgesid võimud TRÜ sotsioloogialabori, kuna see oli hakanud taotlema partei ideoloogiat eiravaid eesmärke. Osa selle töötajaid jätkas uurimistegevust TRÜ ajakirjanduse kateedris. 1970. a-te II poolel organiseeriti omaette uurimiskeskusteks, -sektoriteks vms. mitu tegutsevat uurimisrühma. 1989 moodustati ENSV TA juures tegutsenud neljast uurimisrühmast ENSV TA Filosoofia, Sotsioloogia ja Õiguse Inst. (1994. a-st Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Inst., RASI), mis 1998 siirdus TPÜ koosseisu. Alates 1988. a-st on Eestis iseseisvalt tegutsevaid asutusi, mis uurivad sotsioloogiliste meetoditega (pms. küsitlusega) avalikku arvamust, pol. hoiakuid, sissetulekut ja tarbimist. Nendest tuntuimad on AS Emor, ES Turu-uuringute AS ja Saar Poll OÜ, mis tegutsevad eraettevõtetena ja millel on üle-eestiline küsitlejate võrgustik. Nad teenindavad nii ettevõtteid, riigiasutusi kui ka kodu- ja välismaiseid teadlasi.

Oma hariduse muul alal saanud sotsioloogide erialane teaduslik koolitamine algas 1960.—70. a-tel ENSV TA ja TRÜ aspirantuuris. Omaette akadeemilised sotsioloogiaalased koolitusprogrammid avati 1989. a. TRÜ-s (Paul Kenkmann ja Liina-Mai Tooding, a-st 1999 Mikk Titma), 1992. a. Eesti Humanitaarinst-s (Mikko Lagerspetz) ning 1997. a. TPÜ-s (Jüri Kruusvall).

Sotsioloogiline teadustöö on 1960. a-test alates koondunud viie laiema teemavaldkonna ümber, mida kõiki on uurinud rohkem kui üks teadlasterühm. Need on massiteabevahendite sisu, nende auditoorium ja mõju (Marju Lauristin, Peeter Vihalemm, Andrus Saar), noorsoo- ja haridusuuringud (Mikk

Titma, Paul Kenkmann, Jüri Saarniit), elulaad ja perekond (Anu Narusk, Aili Kelam, Ene-Margit Tiit) ning töö ja ühiskonna stratifikatsioon (Marje Pavelson, Rein Vöörmann, Dagmar Kutsar).

Mahukuse ja pikaajalisuse poolest on ainulaadsed keskhariduse omandanute longituuduuring ning üle-eestiline tööd, peret ja vaba aega käsitlenud ankeetküsitlus. Mõlemaid uurimusi alustati 1966 ja neid jätkatakse. 1990. a-tel lisandunud uurimisteemade hulgas on nt. rahvussuhted (Klara Hallik, Jüri Kruusvall, Triin Vihalemm) ja vabatahtlikud organisatsioonid (Aili Aarelaid-Tart, Rein Ruutsoo, Mikko Lagerspetz).

Sotsioloogia teoreetiline areng oli 1960.—80. a-il piiratud marksismi-leninismi kohustuslike raamidega. Praktikas juhindus uurimistöö pigem konkreetsest uurimisülesandest ja -meetodist kui teooriast. Teoreetiline diskussioon on siiani jäänud suhteliselt väheseks; empiiriliste tulemuste tõlgendamiseks on otsitud nn. keskastme (*middle-range*) teooriaid, mis ei taotle väga kõrget üldistustasandit. Laiemate üldistuste jaoks on 1990. a-tel tagapõhja tihti otsitud ühiskondlikku muutust evolutsiooniliselt tõlgendavatest teooriatest. Nende hulgas on mõjukad olnud Ronald Ingleharti väärtuste postmaterialistliku muutuse teooria ning teised moderniseerumise, postmoderniseerumise ning postkommunistliku „siirde" (*transition*) teooriad. Elulaadi, sotsiaalsete probleemide ja kultuuri uurimisel on hakatud rakendama interaktsionismi ja sotsiaalse konstruktsionismi teooriaid. 1990. a-te keskelt alates on seni domineerinud kvantitatiivsete uurimismeetodite kõrval võetud kasutusele ka kvalitatiivseid meetodeid, mis on sotsioloogiat lähendanud teistele kultuuri uurivatele teadustele. Kvantitatiivseid andmestikke on kogutud 1996 asutatud Eesti Sotsiaalteaduste Andmearhiivi, mis tegutseb TÜ sotsiaalteaduskonna juures.

Rahvusv. koostööd alustati 1960. a-tel Vene, Läti, Leedu ja Soome sotsioloogidega. Iseseisvusaastatel on sidemed Venemaa ja Baltikumi riikidega nõrgenenud, lisandunud on koostöö Lääne- ja Põhja-Euroopa ning USA teadlastega. Tähtsaimaks välispartneriks on jäänud Soome, kus mitu Eesti sotsiaalteadlast on end täiendanud ja kaitsnud väitekirja. 1990 asutatud Eesti Sotsioloogide Liit (a-ni 1999 Eesti Akadeemiline Sotsioloogide Liit) koondab u. 60 teadlast ja praktikut.

B: E. Saar, M. Titma, P. Kenkmann. *Estonian Sociology: The Emergence of an Empirical Tradition.* — Mike Forrest Keen & Janusz Mucha: Eastern Europe in Transformation: The Impact of Sociology. Westport & London, 1994; R. Ruutsoo. *Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis.* — Eesti Teaduste Akadeemia. Ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia. 1938—1998. Tln., 1998; M. Lagerspetz, I. Pettai. *Estonian Sociology of the 1990s: In Search of an Identity.* — Mike Forrest Keen & Janusz Mucha: Sociology in Central and Eastern Europe at the Dawn of a New Millennium. Westport & London, 2002. *Mikko Lagerspetz*

Rahvastikuteadus

Eesti rahvastikuteaduses eristub kolm ajajärku.

Esimene ajajärk — 19. saj. II poolest Eesti iseseisvumiseni 1918. Sel ajal käsitlesid Eesti rahvastikuprobleeme Tartu ülikoolis ja Eestimaa ning Liivimaa kub-de statistikaameteis töötavad baltisakslased (August Wilhelm Hupel, Paul Jordan, Bernhard Körber, Friedrich von Jung-Stilling). Eestlastest avaldas sel ajajärgul pikema ülevaate Nikolai Köstner. Analüüsides kasutati 1881. ja 1897. a. rahvaloenduse ning kirikutelt laekunud isikusündmuste andmeid. Mitu ülevaadet vormistati magistritööna.

Teine ajajärk — Eesti Vabariik ja
Sel ajal avaldati regulaarselt
sündmuste andmeid, korraldati
loendust ning 1941 lihtsustatud
artikleid avaldati eelkõige
enamik autoreid olid
Reiman, Anton Tooms),
esindajaid (N. Köstner,
Rahamägi). Ajajärgu lõpul
Sternbergi sulest kokkuvõtlik
kohta. Toimus kaks rahvusliku
1935. a. toimunu avas
ettekande pidas eugeenik
paljud Statistikabüroo töötajad
maale.

Kolmas ajajärk — 20. saj. II
kümnel toimus demograafiaalane
tis ja välismaal (väliseestlased).
viljakamad olnud Alur Reimans
(USA-s). Eestis hakati
pärast 1959. a. rahvaloendust.
II maailmasõja eelseid ja järgseid
1967 hakati prognoose koostama
mann, Kaljo Laas). 1987. a.
demograafia sektor (Arvo
loodi perelabori uuringurühm
Aita Keerberg, Dagmar
geograafiaosk-s uuriti rännet
elanike arvu muutumist
TA Ajaloo Inst-s kujunes
kond ja hakati uurima
Raimo Pullat), samas
konnaprobleeme (Aili
analüüsis Lembit Tepp
õpetas Uno Mereste
ris demograafilisi teadmisi.
majandusteadlaste ja
graafia Assotsiatsioon
Eesti Statistika Selts
Alates 1980. a-te II poolest
demograafiakursust.
TÜ-s, TTÜ-s ja TPÜ-s,
(K. Katus, Allan Puur,
Demograafia Assotsiatsiooni
tud ÜRO Eesti
sündimusuuring (hõlmas
graafia inst-s on uuritud
Uuritud on ka perekonna
rännet ja välismaal
(Jaak Uibu) ning pere-
Rahvusv. rahvastikukonverentsidel
esindanud rahvastikuminister
mann, Katrin Saks),
poliitikaga tegelevaid
B: *Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region. ESTONIA.* — United Nations.

Pedagoogika

Eesti pedagoogikateaduse
ärkamisaegse rahvusliku
arendas rahvusliku ja
son väärtustas kasvatuse ja
nemisel, emakeelset ja

hariduseesmärkide legitimeerimise kohta), õppekava (Viive Ruus, Urve Läänemets), algõpetuse pedagoogika (Leida Talts), sotsiaalpedagoogika (Inger Kraav), psühholoogia rakendused pedagoogikas (Edgar Krull), andragoogika (Talvi Märja) ja ainedidaktikad.

Eesti päritolu pedagoogikateadlasi on ka välismaal. Hilda Taba on rahvusvaheliselt tuntud teadlane õppekava teooria ja õppeprotsessi kujundamise alal, Peep Koorti uurimused kuuluvad koolikorralduse ja didaktika valdkonda (õppeprotsess, õpilaste teadmiste diagnoos, õppekirjandus).

B: A. Elango. *Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloost.* Trt., 1968; [3]1988; A. Elango. *Pedagoogika ajalugu.* Tln., 1974, [2]1984.

Inge Unt

Psühholoogia

1632–1918. Psühholoogia algus Eestis seondub *Academia Gustaviana* (1632—56) ja *Academia Gustavo-Carolina*'ga (1690—1710), kus filosoofiliste disputatsioonide temaatikas esineb selliseid ajastule iseloomulikke psühholoogia probleeme nagu hinge olemus ja tüübid, tajuvõimed, ideede päritolu ning rahvuslik iseloom. Püsivalt juurdus psühholoogia akadeemilises õppekavas peale Tartu ülikooli taasavamist 1802, kui I. Kanti õpilane Gottlob Benjamin Jäsche hakkas lugema empiirilise psühholoogia kursust. Alates sellest on psühholoogia õpetamine Eestis jätkunud ilma suuremate vaheaegadeta. 19. saj. väärivad psühholoogia kursust lugenute seast nimetamist Ludwig Strümpell, kelle unenägude teooria mõjutas oluliselt Sigmund Freudi, ja Gustav Teichmüller, kes sai tuntuks inimese Mina substantsiaalsust ja surematust käsitleva suuna rajamisega personoloogias. Tartu ülikooli rektoril ja füsioloogia prof-l Alfred Wilhelm Volkmannil oli märkimisväärne osa eksperimentaalpsühholoogia kujunemises. Ta kirjutas Rudolf Wagneri füsioloogia käsiraamatusse („Handwörterbuch der Physiologie", 1846) nägemist puudutava peatüki ja näitas katseliselt Weberi seaduse (selle sõnastas 1834 Ernst Heinrich Weber) kehtimist nägemises, tema tulemusi kasutas Gustav Theodor Fechner raamatu „Elemente der Psychophysik" (1860) kirjutamisel. Peale Volkmanni on eksperimentaalpsühholoogia kujunemislooga seotud ka Friedrich Georg Wilhelm Struve, kelle tööd aitasid kaasa nn. personaalsete võrrandite probleemi lahendamisele. Oluline sündmus oli ühe psühhiaatria ja psühholoogia rajaja Emil Kraepelini valimine Tartu ülikooli psühhiaatriaprofessoriks (ta oli selles ametis 1886—91). Wilhelm Wundti õpilasena algatas Kraepelin Tartus eksperimentaalsete uuringute programmi, ta uuris taju, väsimust, und, sõnaassotsiatsioone ja farmakonide mõju psüühikale. Peale Kraepelini lahkumist jätkas eksperimentaalset suunda teine Wundti õpilane Vladimir Tšiž. Kuulmispsühholoogia probleemide uurimisega pälvis rahvusv. tunnustuse füüsikaprof. Arthur Joachim Oettingen. Eestiga oli seotud veel kahe silmapaistva psühholoogi elukäik: geštaltpsühholoogia peaideoloog Wolfgang Köhler sündis Tallinnas ja Würzburgi koolkonna alusepanija Oswald Külpe lõpetas 1886 ajaloolasena Tartu ülikooli. Esimene eestlane, kes tegeles psühholoogiaga professionaalsel tasemel, oli Teichmülleri õpilane Rudolf Kallas, kelle „Mäluõpetuse süsteem" („System der Gedächtnislehre", 1897) vaatleb Eesti regilaulu mnemotehnilisest vaatekohast. Rahvusv. tuntuse omandas Karl Girgensohni rajatud Dorpati religioonipsühholoogia koolkond, mis tegeles usulise kogemuse eksperimentaalse uurimisega. Girgensohni töö jätkajaks kujunes Werner Gruehn. Psühholoogia arengule avaldas märkimisväärset mõju Jakob Johann von Uexkülli programmiline artikkel (avaldati 1899, selle kaasautorid olid T. Baer ja A. Bethe), mis

pani aluse psühholoogia biheivioristlikule suunale. Uexkülli omailma (*Umwelt*) kontseptsioon, mille kohaselt ei ole olemas kõigile organismidele ühist reaalsust, on mitmekülgselt mõjutanud 20. saj. psühholoogia arengut.

Kahe sõja vaheline aeg (1919–40). TÜ kui Eesti rahvusülikooli esimeseks psühholoogiaprofessoriks valiti Aleksander Kaelas, kes oli esimene eesti soost kutseline psühholoog. Ta oli töötanud Moskva ülikooli juures ja tegeles emotsioonide uurimisega. Tema surma tõttu täitmata jäänud koha sai endale Konstantin Ramul, kes rajas 1922 TÜ juurde eksperimentaalpsühholoogia laboratooriumi. 1939 kaitses Ramul Herbarti matemaatilise psühholoogia alal doktoritöö. Psühholoogia õpetamise ja populariseerimise kõrval on Ramulil teeneid ka psühholoogia ajaloo uurijana. Tema artiklid (ilmusid ajakirjas „American Psychologists" 1960 ja 1963) on kaalukad uurimused 17. saj. psühholoogia ja psühholoogiliste mõõtmiste ajaloo vallast. Märkimist väärib TÜ õigusteaduse prof. Andreas Bjerre, kes avaldas mõistva psühholoogia seisukohast lähtuva mõrvapsühholoogiauurimuse (1925). Olulised on Eduard Tennmanni religioonipsühholoogiaalased tööd („Üldine usundipsühholoogia", 1936; „Ekstaas ja müstika", 1936). Kõige märkimisväärsem saavutus psühholoogia valdkonnas oli Juhan Torki „Eesti laste intelligents" (1939), mis kujutab laiaulatuslikku Eesti laste vaimsete võimete uurimust. Torki ideed ja töö tulemused (nt. migratsiooni mõju populatsiooni vaimsetele võimetele) olid uenduslikud ja pakuvad huvi ka tänapäeval.

20. saj. II pool. Nõuk. okupatsiooni ajal Eesti psühholoogide sidemed välismaailmaga praktiliselt katkesid. Seevastu jõudsid mitmed väliseestlased, nt. Theodor Künnapas, Endel Tulving, Jaak Panksepp ja Jaan Valsiner, oma uuringutega maailma tipptasemele. Suureks saavutuseks võib pidada psühholoogia õpetamise rahuldava taseme säilimist Eesti kõrgkoolides. Osa psühholooge sai hariduse Moskvas ja Leningradis. 1968 alustati TRÜ-s psühholoogia kui eriala õpetamist. Rühm aktiivsemaid psühholooge hakkas oma töid avaldama ka rahvusv. väljaannetes. Selle tulemusena kujunes psühholoogiast Eesti sotsiaalteaduste rahvusvaheliselt kõige tuntum ja mõjukam valdkond. Andmebaasi *PsycINFO* põhjal on Eesti rahvusv. publikatsioonide arv praegu ühe elaniku kohta võrreldav nt. Prantsusmaa ja Jaapani omaga. Enim arenenud psühholoogia valdkonnad on tunnetusprotsesside uurimine, kultuuripsühholoogia ja psühhofarmakoloogia. Eesti Psühholoogide Liit (asut. 1989, president Aune Valk) esindab Eestit maailma (*International Union of Psychological Science*) ja Euroopa organisatsioonides (*European Federation of Professional Psychology Associations*). Rahvusvaheliselt aktsepteeritavad psühholoogia kraadiõppekavad (bakalaureuse, magistri ja doktori tasemel) on TÜ-s ja TPÜ-s.

B: К. Рамул. *Психология в Тартуском университете (1802—1918).* — К. Рамул. Из истории психологии. Трт., 1974; Ю. Аллик, П. Тульвисте. *Психология в Тартуском университете.* — Вопросы психологии, 1982, 6; J. Allik. *Psychology in Estonia.* — News from EFPPA, 1992, 6 (3).

Jüri Allik

Semiootika

Kultuurisemiootika kujunemise eeldused tekkisid NSV Liidus 1950. a-te lõpus, kui täppisteaduste ja tehnika, sh. informatsioonitehnika areng sundis võimu leevendama teaduse valdkonna senist dogmaatilist ideoloogilist kontrollimist. Kuid sellegipoolest jäi kultuurisemiootika kuni 1980. a-teni suuresti institutsioonidevälisekс uurimisvaldkonnaks.

Juri Lotman loengul (1979)

Uue teadussuuna arengu lähtealuseks [illegible] teooria ja -tehnika (küberneetika), [illegible] ning strukturalistlike meetodite [illegible] malikuks vaadelda kogu humanitaar[illegible] te süsteemi (märgisüsteemi) ja [illegible] Ühtlasi võimaldas see seada [illegible] kultuuri tasandid, kus on võimalik [illegible] kontrollitavate tulemusteni. Kultuurisemiootika suund, mida praegu tuntakse [illegible] Moskva koolkonda, sai tekkida [illegible] marginaalsele seisundile Nõuk. [illegible] loogiline kontroll oli mõneti nõrgem. [illegible] TRÜ vene kirjanduse kateedri [illegible] likule panusele, mis tegi võimalikuks [illegible] Moskva humanitaarteadlaste [illegible] aastakümnetepikkuse koostöö. Sellele [illegible] gradi filoloogiline traditsioon, mis [illegible] Moskva lingvistikakoolkonna [illegible] alustas J. Lotman TRÜ-s struktuur[illegible] mist. 1962 toimus Moskvas rühm [illegible] ja kirjandusteadlaste algatusel mõ[illegible] se uurimise alane sümpoosium. [illegible] sarjas J. Lotmani raamat „Luuge[illegible] tikast". Samal aastal toimus TRÜ [illegible] algatusel Käärikul esimene semiootika [illegible] kokku Tartu ja Moskva uurijad. Võimalik [illegible] datud ka 1962. a. sümpoosiumi algatus [illegible] semiootilise uurimisvaldkonna [illegible] mõiste „sekundaarsed modelleerivad [illegible] raamatuga algas ühtlasi TRÜ [illegible] kale pühendatud eraldi sarivihikute [illegible] системам" („Töid märgisüsteemide [illegible] leegiumi on kuulunud Lotmani [illegible] Valt, Huno Rätsep, Ivar Kull, [illegible] avaldamine. Teiseks koostöövormiks [illegible] toimusid 1964, 1966 ja 1968 Kääriku [illegible] Tartus. Viimane sedalaadi üritus [illegible] muutunud teaduslikus õhkkonnas. [illegible] kujundajaks oli pms. J. Lotman. [illegible] olid 1974 ilmunud „Kultuuri[illegible] Vjatšeslav V. Ivanov, J. Lotman, [illegible] dimir Toporov ja Boriss Uspenski [illegible] 25 köidet „Töid märgisüsteemide [illegible] kultuurisemiootilist uurimistöö[illegible] kateedri ka TRÜ ajaloo ja semiootika [illegible] juhatas Linnart Mäll, semiootilise [illegible] todite kasutamist Eesti humanitaar[illegible]

asutati Eesti Semiootika Selts. Kultuurisemiootika institutsionaliseerumine TÜ-s on aidanud alustada selle aine õpetamist ka TPÜ-s ja Viljandi Kultuurikolledžis.

B: *Ю. М. Лотман и Тартуско-московская семиотическая школа*. Москва, 1994; *Московско-Тартуская семиотическая школа. История. Воспоминания. Размышления*. Москва, 1998; P. Torop. *Kultuurimärgid*. Trt., 1999; Б. Ф. Егоров. *Жизнь и творчество Ю. М. Лотмана*. Москва, 1999; *Материалы к словарю терминов Тартуско-московской семиотической школы*. — Tartu semiootika raamatukogu, 2. Trt., 1999. *Peeter Torop*

Biosemiootika. Biosemiootika on bioloogiat ja semiootikat ühendav teadusharu, mis uurib märgisüsteeme, s. t. elusloodu ses toimuvat kommunikatsiooni ja infoprotsesse. Semiootiline lähenemine bioloogia probleemidele on kujunenud ja laienenud aste-astmelt, ühelt poolt semiootika ja teiselt poolt teoreetilise bioloogia, etoloogia, bioküberneetika, ökoloogia ning geneetika raames. Sama arenguskeemi on järginud ka biosemiootika kujunemine Eestis.

Eestist oli pärit biosemiootika olulisimaid klassikuid Jakob von Uexküll, kelle loomade käitumisbioloogiat ja omailma („Umwelt und Innenwelt der Tiere", 1909) ning bioloogilist tähendusõpetust käsitlevad tööd („Theoretische Biologie", 1928; „Bedeutungslehre", 1940) on praeguseks kogu maailmas tunnustatud. Uexkülli eelkäijatest olid Eestis tähtsaimad Karl Ernst von Baer ja Gustav Bunge. Tartu-Moskva semiootikakoolkonnas oli side bioloogilise problemaatikaga olemas tänu pms. Vjatšeslav V. Ivanovi asjaomasele huvile ja Juri Lotmani mõnele käsitlusele. Biosemiootikaga seostus peaaju poolkerade funktsionaalse asümmeetria alaste uurimuste sari. J. Lotmani loodud semiosfääri käsitus lähtus samuti bioloogiast alguse saanud ideedest. Nende semiootikat bioloogiaga seostavad uurimused on hiljem pälvinud rahvusvaheliselt väga kõrge hinnangu. Üks Eesti biosemiootika allikas on olnud Vene bioloogia strukturalistlik suund, mida on arendanud Aleksandr Ljubiščev, Sergei Meien ja Julij Schreider. 1978 korraldati Tartus koos Peterburi ja Moskva bioloogiateoreetikute ja semiootikutega konverents „Bioloogia ja lingvistika", mis oli maailma esimesi suuri biosemiootikaalaseid üritusi. Enamik maailma peamisi biosemiootikuid on viimasel aastakümnel pidanud vajalikuks külastada Tartut.

Semiootikaga seotud lähenemist leidub paljude Eesti bioloogiateoreetikute, geneetikute, etoloogide ja teadusloolaste töödes. Selle valdkonna probleemide oluliseks arutluskohaks on olnud teoreetilise bioloogia kevadkoolid, mitu korda on neis otseselt käsitletud biosemiootika probleeme (1977 „Organismi teooria — pühendatud J. von Uexküllile", 1982 „Käitumise teooria", 1995 „Äratundmise teooria", 1996 „Elu keeled", 1999 „Biosüsteemide mälu teooria"). Koolide tulemusi on avaldatud sarjas „Schola Biotheoretica" (nr. 21, 22, 25). Biosemiootikaga tegeleb ka Eesti Loodusuurijate Seltsi Jakob von Uexkülli Keskus (asut. 1993). Eesti keelde on tõlgitud mitu maailma olulisimat biosemiootikaalast tööd (sh. Uexkülli „Tähendusõpetus", 1991, ja „Rännud loomade ja inimeste omailmades", 1999).

Biosemiootikale lähedast ala ökosemiootikat, mis uurib inimese ja looduse suhteid semiootilisest aspektist, on käsitletud ja arendatud pms. 1990. a-il inimgeograafia, kultuuriökoloogia ja kirjandusökoloogiaga seotud töödes. A-st 1997 on biosemiootika TÜ semiootika osk-a uurimistöö oluliseks valdkonnaks. Käsitletakse biosemiootika ajalugu (Kalevi Kull) ja msg. teoreetilisi küsimusi (K. Kull, Timo Maran). Zoosemiootikaalaseid uuringuid tehakse ka Tallinna Loomaaias (Aleksei Turovski). Õppeaineks on biosemiootika TÜ-s (a-st 1993, K. Kull) ja TPÜ-s (a-st 1998, A. Turovski). Thure von Uexküll kui biosemiootik on valitud TÜ audoktoriks.

B: K. Kull. *Organism as a self-reading text: anticipation and semiosis*. — International Journal of Computing Anticipatory Systems, 1998, 1; K. Kull. *Biosemiotics in the twentieth century: a view from biology*. — Semiotica, 1999, 127 (1/4);

terminoloogia sõnastik (Tartu, 1999); TÜ toimetised. 2002. aastaks oli ilmunud 30 kogumikku

K. Kull. *Towards biosemiotics with Yuri Lotman.* — Semiotica, 1999, 127 (1/4); K. Kull. *Umwelt and evolution: From Uexküll to post-Darwinism.* — E. Taborsky (ed.). Semiosis, Evolution, Energy. Aachen, 1999.

Kalevi Kull

Politoloogia

Institutsiooniline areng. Kuni 1980. a-te keskpaigani puudusid Eestis politoloogiat viljelevad teadus- ja uurimisinst-d ning seda ainet ei õpetatud kõrgkoolides. Alles nn. perestroika ja glasnost andsid võimaluse teha analüüse sise- ja välispoliitika sündmustest, pääseda ligi Lääne politoloogilisele kirjandusele ning kaitsta politoloogilistel teemadel väitekirju. Politoloogia kui uue distsipliini sünni juures oli kandev roll TÜ Filosoofiateaduskonna, TA Rahvusv. ja Sotsiaaluuringute Inst-i ning TPÜ sotsiaalteooria õppetooli teadlaskonnal. Väga oluline on olnud ka Skandinaavia ülikoolide (sh. Oslo Ülikooli ja Århuse Ülikooli) abi ja algatused politoloogia institutsionaalsel arendamisel.

TÜ Sotsiaalteaduskonna rajas 1992 Rein Taagepera, kelle eestvedamisel hakati teaduskonnas õpetama politoloogiat, sotsioloogiat, antropoloogiat ja majandust. 1993 loodi eraldi politoloogia osk. (juhataja Raivo Vetik) ning 1995 avaliku halduse ja sotsiaalpoliitika osk. (juhataja Tiina Randma). Viimase institutsionaalsele ja teaduslikule arengule on kaasa aidanud avaliku halduse õppetooli prof. Wolfgang Drechsler. Politoloogia osk-s on kitsamalt õpetatavateks erialadeks pol. teooria, võrdlev politoloogia, rahvusv. suhted ning Balti riikide poliitika ja ühiskonnad. Avalikus halduses on kitsamateks suundadeks avaliku halduse ajalugu ja teooria, riigivalitsemine ning avalik teenistus. Praegu on mõlemas osakonnas doktoriõppe programmid, mis taastoodavad ülikoolidele ja uurimisinst-dele akadeemilist järelkasvu.

Analoogne institutsionaalne areng on toimunud ka TPÜ-s, kus 1993 moodustati riigiteaduste osk. (juhataja Georg Sootla), mis pakub avaliku halduse alast haridust bakalaureuseõppe ja politoloogilist haridust magistriõppe tasemel. 1996 loodi riigiteaduste osk-a juurde Avaliku Halduse Keskus ja Demokraatia Uuringute Keskus. 1998 liitus nendega Rahvusv. ja Sotsiaaluuringute Inst. (asutati 1988 TA instituudina, esimene dir. Priit Järve), mille kolm osakonda — riigivalitsuse, etnopoliitika ja rahvusv. suhete osk. — on otseselt seotud politoloogiliste uurimisprojektidega.

Teadustöö suunad. Eesti politoloogide peamine uurimisteema on võrdlev politoloogia, mille valdkonnas on tehtud parteide- ja parteisüsteemidealaseid uurimusi. On käsitletud Eesti erakondi ja valimisi (T. Raitviir. „Eesti üleminekuperioodi valimiste (1989—1993) võrdlev uurimine", 1996; R. Toomla. „Eesti erakonnad", 1999), Balti riikide valimisseaduste ja sellest tulenevalt kolme riigi erakondade varieeruva institutsionaliseerituse taseme võrdlevat analüüsi (V. Pettai, M. Kreuzer. „Party Politics in the Baltic States: Social Bases and Institutional Context". — East European Politics and Societies, 13 (1), 1999) ning efektiivset erakondade arvu, valimiskünnist rahvuslike esinduskogude valimistel ning Eesti parteisüsteemi arengut ja genealoogiat (R. Taagepera. „Effective Number of Parties for Incomplete Data". — Electoral Studies, 16 (2), 1997; „Nationwide Inclusion and Exclusion Thresholds of Representation". — Electoral Studies, 17 (4), 1998; „Fission and Fusion of Parties in Estonia (1987—1999)". — Journal of Baltic Studies, 31 (4), 2000 (koos B. Grofmani ja E. Mikkeliga)). Monograafiliselt on uuritud paremäärmuslikke liikumisi I ja II maailmasõja vahelisel ajajärgul Eesti pol. kontekstis (A. Kasekamp. „The Radical Right in Interwar Estonia". London, 2000).

Eesti politoloogid on arvestataval [illegible]
uurinud siirdeühiskondade [illegible]
kuühiskonna kujunemist (Andres [illegible]
pol. eliiti ja selle järjepidevust [illegible]
(J. Ruus (koos A. Steeniga). „Ch[illegible]
of Elites? The Case of Estonia". — [illegible]
of Oslo, 1999). Eesti ja teiste Balti [illegible]
liikumist, kodanikualgatust, so[illegible]
sektori kasvuraskusi käsitlevad [illegible]
(koos M. Siisianeniga). „Re[illegible]
Baltic States 1988—1994". — [illegible]
on juba võrreldavad Põhjamaade [illegible]
litoloogiliste uurimustega. R. T[illegible]
poolsete, Venemaa Föderatsioo[illegible]
pol. arengut („The Finno-Ugric R[illegible]
State", 1998).

Politoloogide keskseid uurimisteem[illegible]
suhted ja rahvuspoliitika. Sellel [illegible]
Raivo Vetik („Inter-ethnic Relations [illegible]
Tampere University Press, 1996; [illegible]
kodakondsuspoliitika ja rahvusrii[illegible]
— Vene küsimus ja Eesti välis[illegible]
(„Ethno-political Conflict in Estonia" [illegible]
ker (eds.). Ethnic Conflict in the Post[illegible]
1996) ja Eiki Berg („Ethnic Mobilisation [illegible]
ting Peripherality and Minority Dem[illegible]
— Space & Polity, 5 (1), 2001). Pu[illegible]
demokraatia tüübiga sarnaneb [illegible]
enam, on politoloogid vaadelnud [illegible]
kraatia mudeli ning selle tundeti[illegible]
(V. Pettai. „Emerging Ethnic Democ[illegible]
Latvia". — M. Opalski (ed.). Wester[illegible]
Societies Minorities, Migration and [illegible]
Communist Europe. Ottawa: Forum [illegible]
Politoloogia kui teadusdistsipliin [illegible]
tataval kohal rahvusv. suhete ja p[illegible]
ceskätt muutunud rahvusv. ohuko[illegible]
kivide ja uue välispoliitilise [illegible]
uurimisteema on olnud julgeolek [illegible]
mere piirkonna julgeolek (P. Vares, [illegible]
States: quo vadis?" — Central and [illegible]
Challenge of Transition. [Ed. Regin [illegible]
versity Press M., 1994; K. Jaanus, [illegible]
Cooperation: From Idea to Reality" [illegible]
23 (1), 1995). Eesti pol. ruumi [illegible]
tud ajalise, institutsionaalse, [illegible]
faktori arvestamisel on olnud [illegible]
suhete uurimise kõige uuemaid [illegible]
Berg, Saima Oras. „Writing Post-[illegible]
World Map". — Political Geography, [illegible]
„De-constructing Border Practices [illegible]
Borderland". — Geopolitics, 5 (3), [illegible]
Avaliku halduse uurimist on [illegible]
Tallinnas. TÜ-s on põhitähelepa[illegible]
duse teooria ja ajaloo, riigi[illegible]
mittetulundussektori ja välis[illegible]
sele (W. Drechsler. „Die selbst[illegible]
träge zu ihrer Vergangenheit. Ge[illegible]
Estland, Deutschland und Europa". [illegible]
„Civil service careers in small and [illegible]
of Estonia and the United Kingdom". [illegible]
TPÜ-s on Georg Sootla [illegible]
sioonide ja -struktuuride [illegible]
(G. Sootla jt. „The Role of Local [illegible]

[illegible]". — New Local Government [illegible], Estonian and Norway. Nation. [illegible], 1996).

[illegible]loogiauuringud olnud ka seotud [illegible]valitsusasutuste tellitud rakendusliku [illegible] riiklike programmidega, nt. Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Inst. on uurinud rahvusliku integratsiooni mudeleid (R. Vetik. „Democratic Multiculturalism: a New Model of National Integration". Aland Island Peace Institute, 2001), mille ideed on EV valitsuse „Eesti ühiskonna integratsiooni programmi 2000—2007" kontseptuaalne alus. *Eiki Berg, Raivo Vetik*

[illegible]ARTEADUSED

[illegible] teos on 1224—27 kirjutatud [illegible]. Sellest sai alguse baltisaksa [illegible], mis keskendus Vana-Liivimaa [illegible] välisvaenlaste vastu ja sise[illegible]lt sellest, kelle seisukohast on [illegible], nimevad kroonikad piiskopi-, ordu[illegible]. Tähtsad kroonikad on ka anonüümne [illegible]onika (13. saj. lõpust), Bartholomäus [illegible] riimkroonika (14. saj. keskpai[illegible] Riia peapiiskopkonna punane [illegible].

[illegible] kroonikakirjutus (16. saj. kesk[illegible]) eristus usutunnistuse ja riigi[illegible]. Tähtsad autorid on Balthasar Russow, [illegible] Nyenstedt, Dionysius Fabricius, [illegible] Kelch. Russow ja Kelch olid [illegible] ühiskiid talurahva poole, Nyenstedt [illegible] eest.

[illegible] baltisaksa provintsiaalhisto[illegible]rvad temaatiline ainekäsitlus [illegible] allikakasutus (Friedrich Konrad [illegible] Friebe, Heinrich Johann [illegible] ka ajalooallikate kogumisele ja [illegible] Wilhelm Hupel, Johann Christoph [illegible]. Valgustusajastul sündis pärisorjuse [illegible] traditsioon (Garlieb Merkel, [illegible]ti esimene Eesti-keskne aja[illegible], 1814, ²1830).

[illegible] ajaloostuudium pani 19. saj. aluse [illegible] professionaliseerumisele (Gustav [illegible] Kruse). 1830.—40. a-il tekkis [illegible] mõjul Friedrich von Bunge [illegible] suund, mis keskendus kesk[illegible] ja pol. ajaloo uurimisele ning [illegible]. Ajaloouurimise edenemisele [illegible] Õpetatud Eesti Selts, 1838) ja [illegible] arhiivide korraldustööd.

[illegible] Georg Waitzi (Göttingen) ja Richard [illegible] töödega tunduvalt baltisaksa [illegible] tase ja laienes temaatika [illegible], arheoloogia).

[illegible]- ja venestuspoliitika mõjul kujune[illegible]. saj. reforme käsitlevad [illegible] Balti erikorra kaitsmise vahen[illegible] Julius Eckardt, Friedrich Bienemann [illegible] talurahvaseadusandluse [illegible] von Gernet, Alexander Tobien, Astaf [illegible], Adolf Agthe). Sellele vaatamata [illegible] baltisaksa historiograafias [illegible] suuremates Läänemere maade [illegible] Leonid Arbusow sen., August ja Ernst [illegible] tähelepanu.

Eesti rahvuslik historiograafia tekkis 1860.—70. a-il, oli publitsistlikku laadi ja pööras peatähelepanu muistsele iseseisvusajale ja vabadusvõitlusele (Carl Robert Jakobson, Jakob Hurt, hiljem Heinrich Prants). 19. saj. lõpus rajas Jaan Jung eesti muinasteaduse. Villem Reiman, kes esimesena kasutas laiemalt arhiiviainest ja rakendas allikakriitilist meetodit, pani aluse eesti historiograafia kultuuri- ja kirikuloolisele suunale (Martin Lipp, Johan Kõpp, Olaf Sild jt.), mis rõhutas nn. Rootsi aja tähendust.

20. saj. algul tekkis ka materialistlik suund, mis pööras peatähelepanu lähiajaloo sotsiaalsetele ja maj. protsessidele (Mihkel Martna, Nikolai Köstner, Peeter Ruubel, Jaan Kärner).

Professionaalse taseme saavutas Eesti historiograafia 1920. a-il, kui TÜ-s pms. Soome professorite käe all arendati õppe- ja uurimisainena välja Eesti ajalugu, mida käsitleti tihedas seoses Põhjamaade ajalooga (Arno Rafael Cederbergi koolkond — Hans Kruus, Hendrik Sepp, Otto Liiv, Juhan Vasar, Evald Blumfeldt, Nigolas Loone, Arnold Soom, Rudolf Kenkmaa — ning baltisakslased Georg von Rauch, Max Aschkewitz, Arved von Taube ja Roland Seeberg-Elverfeldt). Iseseisvaiks teadusharudeks kujunesid arheoloogia, etnograafia ja kunstiajalugu. Pandi alus hästi korraldatud arhiivindusele.

Suuremat tähelepanu pöörati keskaja (taani päritolu Paul Johansen hakkas uurima asustusajalugu), 17. saj. (H. Sepp, J. Vasar, O. Liiv, A. Soom) ning 19. saj. ja 20. saj. alguse uurimisele (H. Kruus, Eduard Laaman). Keskne osa uurimistöö edendamisel oli Akadeemilisel Ajaloo Seltsil (1920—40, taastati 1999) ja selle väljaandel ilmunud „Ajaloolisel Ajakirjal" (1922—40 ja a-st 1998). 1930. a-te algul alanud suurte üldkäsitluste koostamise („Eesti rahva ajalugu", 1.— 14. vihik, 1932—37, „Eesti ajalugu", I—III, 1935—40, „Eesti majandusajalugu", I, 1937) katkestas Nõuk. okupatsioon. Selleks ajaks oli aga siiski jõutud välja arendada selge Eesti ajaloo kontseptsioon, mis selgitas ajaloolist kontinuiteeti, väärtustas suurte ja väikeste rahvaste võrdõiguslikkust ja demokraatiat ning oli muistse iseseisvuse ja vabadusvõitluse kõrval aukohale tõstnud 19. saj. ärkamisaja, heroilise Vabadussõja ning riigiloome teemad.

Nõuk. Venemaale emigreerunud vähesed Eesti haridus- ja parteitegelased uurisid 1920.—30. a-tel pms. rev. liikumise ajalugu (Jakob Palvadre).

II maailmasõda pillutas Eesti ajaloolased laiali. Vabas laadis võisid jätkata Läände emigreerunud ajaloolased. Baltisakslastest ajaloolased jätkasid pärast kodumaalt lahkumist (1939) tegevust Saksamaal, kus Baltimaade ajaloo uurimisel on keskne osa 1951 Göttingenis asutatud Balti Ajaloo Komisjonil. Oluline panus Eesti historiograafiasse on olnud P. Johanseni, G. von Rauchi, Hellmuth Weissi, Heinz von zur Mühleni, Gert von Pistohlkorsi jmt. teadlase töödel. Suur osa 1944 Rootsi emigreerunud eesti ajaloolastest (A. Soom, E. Blumfeldt, Ilmar Arens jt.) jätkas uurimistööd arhivaaridena. 1960. a-il kerkis nende kõrvale uus põlvkond eksiilis

olevaid ajaloolasi, kes on Rootsi (Aleksander Loit, Anu-Mai Kõll), USA (Toivo Raun, Rein Taagepera, Tõnu Parming, Olavi Arens, Peep-Peeter Rebane) ja Saksa (Hain Rebas) ülikoolide professoritena või arhivaaridena (Taanis Vello Helk, Rootsis Rein Marandi) edendanud ka Eesti ajaloo uurimist. Nõuk. Eestis tuli ajaloolastel kohanduda režiimiga ja nn. marksistlik-leninliku ideoloogia etteantud mallidega. Nõukogulik politiseeritud ajalookäsitlus lähtus klassivõitluse ideest, püüdis kunstlikult vaadelda Eesti ajaloo sündmusi sünkroonselt Vene ajalooga, tõstis esiplaanile revolutsioonilisust, õigustas imperialistlikku vägivalda ja venestamist ning moonutas eriti lähiajalugu, püüdes kujutada EV riigikorda ja poliitikat rahvavaenulikuna ning sellele vastukaaluks elu Eesti NSV-s õnneliku ja saavutusterohkena. Sellest 1950. a-te algul pealesurutud kontseptsioonist lähtusid kõik Eesti NSV ajaloo üldkäsitlused (esimene ilmus 1952, peatoimetaja Gustav Naan), mille koostamine oli tehtud 1947 asutatud ENSV TA Ajaloo Inst-i ja EKP KK Partei Ajaloo Inst-i ülesandeks. Teaduslikku uurimistööd takistasid tugevasti ka rangelt piiratud arhiivikasutus ja informatsioonilevi ning karm tsensuurikord. Siiski saavutati mitmes uurimisvaldkonnas ja eeskätt vanema ajaloo osas jääva väärtusega tulemusi. 1950. a-te lõpus kerkis esile agraarsuhete ja talurahva ajalooga tegelev suund, mis püsis historiograafias juhtkohal 1990. a-ni (H. Kruus, Artur Vassar, Juhan Kahk, Jaan Konks, Herbert Ligi, Enn Tarvel, Elina Öpik, Tiit Rosenberg, Sirje Kivimäe). 1960. a-te keskpaigas lisandus sellele rahvastikuloo (Sulev Vahtre, Heldur Palli) ja linnade uurimine (Raimo Pullat). Laiema tunnustuse pälvis ka interdistsiplinaarne skandinavistika („Скандинавский сборник", 1956—88). Tulemusrikas on olnud ka keskaegse kroonikakirjutuse (S. Vahtre), kaubanduse (Jüri Kivimäe, Helmut Piirimäe), Tartu ülikooli (H. Piirimäe, Arvo Tering, Villu Tamul, Karl Siilivask, Hillar Palamets), rahvakooli ja hariduse (Lembit Andresen, Liivi Aarma, Õie Elango, Endel Laul, Allan Liim, Jaak Naber, Väino Sirk), rahvusliku liikumise (Ea Jansen), tööstuse ja tööliskonna (Otto Karma, Maie Pihlamägi, Aadu Must), väljarände ja Venemaa eesti asunike (A. Vassar, Viktor Maamägi, Lembit Võime) ning 20. saj. alguse pol. võitluse (Toomas Karjahärm, Herbert-Armin Lebbin, Abe Liebman, K. Siilivask) ja ideedeajaloo uurimine (Erich Kaup).

Hilisemate perioodide ja sündmuste käsitlused kannatasid allikate ühekülgsuse ja seisukohtade etteantuse tõttu paratamatult rohkem ja neil on seetõttu väiksem teaduslik kaal. Vaid osal nende autoreist on õnnestunud pol. olude muutumisel oma Nõuk-aegseid uurimusi täiendada ja seisukohti korrigeerida (Olaf Kuuli).

1980. a-te keskpaigas elavnes huvi paljude varem võimude poolt ebasoovitavaks peetud sündmuste ja isikute vastu. 1980. a-te lõpus ja 1990. a-te alguses kasvas see publitsistlikuks nn. ajaloo valgete laikude — Eesti Vabadussõda, MRP ja Eesti okupeerimine ning annekteerimine NSV Liitu ja selle käigus tehtud massirepressioonid — avalikustamiseks (Küllo Arjakas, Mart Laar, Evald Laasi, Hannes Walter jt.). Koos sellega kummutati ka senine ametlik nõukogulik ajalookäsitlus, mille asemel levis rahva seas romantiseeritud rahvuslik ajalookäsitlus. Nõukogulikku ajalookäsitlust on 1990. a-te algusest peale murendanud ka uued kooliõpikud. Asuti laiendama lähiajaloo allikalist baasi, mis on olnud eelduseks järgnevate aastakümnendite uutele uurimustele.

Pärast EV taastumist kandus põhirõhk jälle akadeemilisele uurimistööle. Korraldati ümber teadusasutuste süsteem, mis tugineb esmajoones kraadiõppele (TÜ-s) ja uurimisprojektidele. Suuresti on teisenenud ajaloolaste kaader. Uurimiskeskusteks on kujunenud arhiivid ja [illegible] arenemas arhiivindus (A. Must, [illegible]). EV-s on ajaloouurimine avatud [illegible] tub üha rohkem üldiste suundumustega. [illegible] mitu traditsioonilist uurimissuunda [illegible] rahvaajalugu (J. Kahk, Mati Laur, [illegible] A. Must, P. Pirsko, T. Rosenberg, E. [illegible] (Veiko Berendsen, Margus Maiste, H. [illegible] dus- ja haridusajalugu (Martin Hallik, E. [illegible] A. Liim, Karl Martinson, H. [illegible] T. Rosenberg, K. Siilivask, V. Sõti, [illegible] Teder, A. Tering; lisandunud on [illegible] S. Kivimäe, Sirje Tamul), kultuuriloo[illegible] M. Laar, Aivar Põldvee, Malle Salupere, [illegible] kirjandusajalugu on uurinud Sergei [illegible] Tõnu-Andrus Tannberg) ning poliitika [illegible] (T. Karjahärm). Avardunud on [illegible] mine (J. Kivimäe, Lilian Kotter, Juhan [illegible] M. Laur, Ivar Leimus, Tõnis Lukas, [illegible] Priit Raudkivi, Anti Selart) ning [illegible] Altnurme, Andres Andresen, Kaur Alttoa, Tiina Kala, Urmas Klaas, Toomas Paul, [illegible] Saard, Pille Valk), sõjaajaloo (Rein Taagepera, Margus Laidre, Ago Pajur, T.-A. Tannberg) (Toomas Anepaio, Peeter Järvelaid, Kaido [illegible] Oluliselt on teisenenud lähiajaloo [illegible] plaanil EV välispoliitika ja diplomaatiline [illegible] Arumäe, Magnus Ilmjärv, Olaf Mertelsmann, [illegible] Made, Eero Medijainen, R. Pullat, [illegible] Mati Graf, Andres Kasekamp, Olaf Kuuli, [illegible] Inda Rajasalu) ja majandusajalugu (Ain Kallis, [illegible] Jaak Valge). Hoogu on võtnud ka [illegible] uurimine, milles on esikohal Nõukogude [illegible] -poliitika (Indrek Jürjo, Lembit Kaur, Kaido [illegible] Aigi Rahi, T.-A. Tannberg) ning [illegible] teemad (Viktor Niitsoo).

B: *Leninlik etapp eesti ajaloo[illegible]* *der deutschbaltischen Geschichts[illegible]* T. Rosenberg. *Juhan Kahk* [illegible] Ajakiri, 1998, 4; T. Rosenberg, *Ajalo[illegible] Eesti ajaloo suurest narratiivist.* — [illegible] Trt., 2001.

Arheoloogia

Elavam huvi Eesti ala kauge [illegible] kui 19. saj. keskel ja II poolel [illegible] Eestimaa Kirjanduse Ühing jm. selle muuseume, kuhu koguti [illegible] dati nende hankimiseks ka [illegible] kaimaks arheoloogiaharrastaja [illegible] mineraloogiaprof. Constantin Grewingk, Richard Hausmann. Viimane koostas [illegible] ülevenemaalise arheoloogiakongressi [illegible] tuse kataloogi, milles andis ülevaate [illegible] kub-de arheoloogilisest ainesest. [illegible] Abja kooliõpetaja Jaan Jung tutvustas [illegible] esimest korda muinasteadust ja [illegible] abil üle-eestilise kinnismuistete [illegible] 1920 asutati TÜ filosoofiateaduskonna [illegible] tool, millele kutsuti Soome arheoloog [illegible] gren, kes 1921 rajas õppetooli juurde [illegible] -muuseumi. Tallgren viis arheoloogia [illegible] ülikoolis heale tasemele. Ta alustas [illegible]

registreerimist, algatas muinsus-
ja koostas Eesti arheoloogia
„Zur Archäologie Eestis"
tööd jätkas 1923—25 Rootsi prof.
järel kujunes mainekaimaks
Moora. Ta avaldas mitu Eesti esi-
ajapuneva uurimuse ka Läti vane-
uurimistöötajaist uurisid Marta Schmie-
rauaaja kivikalmeid ning
kiviaja leiukohti. Arendati kaeva-
kaitsega tegeles Eerik Laid. 1930.
matmiskalmete kaevamist. Pärast II maa-
Liitu annekteerimist oli H. Moora
arheoloogiakateedri juhataja, 1950 kateeder
uurimiskeskuseks sai 1947 Eesti
arheoloogiasektor, mis 1952 viidi
muuseumikogude hooldamiseks
loodustati mõlemast sektorist instituudi
alustas tööd ka geoarheoloogia
Arheoloogiaga on tegeldud ka
mitmes linna- ja maakonna-
arheoloogiaga Eesti Meremuuseumis.
TRÜ-s ka arheoloogide ettevalmista-
Ülo Trummal. 1990 loodi Eesti aja-
arheoloogiaprofessuur, mis 1992 kujundati
Arheoloogiaprofessor oli a-ni 1993
Valter Lang. Õppetooli juures
-muuseum. Eesti arheoloogid
uurida igakülgselt, arendades koos-
loodusteadlastega. 1950. a-il
eestlaste ja naaberrahvaste
keeleteadlaste, folkloristi-
antropoloogidega. 1970. a-te
arheoloogilise ainese alusel koostati
20. saj. II poolel on kogu arheo-
kogunud. Olulisi tulemusi on
Lembit Jaanits, Kaarel Jaanits,
ja leiukaja linnamägede ja asulate
Ain Lavi, Toomas Tamla, Ain Mäe-
Ida-Eesti (Aita Kustin, Vello Lõugas,
Ants Kraut, Marika Mägi) kui ka
(Silvia Laul), Ida-Eesti kääbaskal-
Mare Aun, Priit Ligi), noorema
Siiriand) ja aardeleidude (E. Tõnis-
linnade (V. Trummal, Jaan Tamm,
Mets allik, Anton Pärn, Vladi-
Valk) ja külakalmistute (Heiki Valk,
pillujäänuste (V. Lõugas, V. Lang),
Peets) ja lohukivide uurimisel (And-
on kerkinud esile muistse
uurimine (S. Laul, J. Peets, Marc
ümbruskonna ja looduskeskkonna
Aarend-Mihkel Rõuk), mil-
koostööd. Rakendatakse täie-
uurimismetoodikat (V. Lang).
kinnismuististe arvelevõtt ja
kaitseamet.

Arheoloogia areng. — Leninlik etapp
L. Jaanits. *Nõukogude Eesti ar-*
— Muinasaja teadus. 1. Arheoloogiline
Jaanits. *Muinasteadus Tartu Ülikoolis*
arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi
Muinasaja teadus, 3. Tln., 1995.

Lembit Jaanits

Filosoofia

Filosoofia jõudis Eestisse skolastika kujul kristliku teoloogia koostisosana. 1268 saadeti Tallinna dominiiklaste kloostri munk Mauritius Kölni ülikooli, kus ta õppis Albertus Magnuse juures, ja 1270 lõpetas ta Pariisi ülikoolis doktoristuudiumi. Pärast seda oli ta Tallinnas kloostrikooli lektor.

Filosoofia õpetamine *Academia Gustaviana*'s (1632—56) oli korraldatud nii, et arvestati filosoofia kohta üldises teadmiste süsteemis: aine oli suuresti allutatud teoloogiale ja ta hõlmas ka teadmisi, mida hiljem hakati käsitlema erialateaduste raames. Filosoofiateaduskonna ained jagunesid pärisfilosoofilisteks aineteks (metafüüsika, loogika, retoorika ja moraalifilosoofia) ja natuurfilosoofiaks, mis hõlmas kõiki loodusteadusi. Pärisfilosoofiliste ainete õpetamiseks oli loogika ja eetika professuur. Sellel kohal töötasid Michael Savonius (oli Tartus 1632—50) ja Petrus Lidenius (Tartus 1651—56). Ülikooli põhikiri kohustas õppetöös järgima Prantsuse humanisti Petrus Ramuse aristotelismi- ja teoloogiavastast filosoofiakäsitust, mida toetas igati ülikooli kantsler Johan Skytte. Viimase vaadetega oli kooskõlas ka Paracelsuse vaimus arendatud natuurfilosoofia, mille järgijaid Tartus tegutses (nt. meditsiiniprof. Johannes Raicus, jurist Heinrich Hein, filoloog Johann Georg Gezelius ja ajaloo ning muinsuste prof. Friedrich Menius). Oli aga ka alalhoidlikumaid õppejõude (nt. teoloog Andreas Virginius), kes eelistasid aristotelismi, mis M. Savoniuse lahkumise järel taastas oma mõju. *Academia Gustavo-Carolina* (1690—1710) ajaks oli Aristotelese filosoofia Euroopas oma mõju minetanud, valitsevaks oli muutunud René Descartes'i ratsionalism, mis aga metafüüsika õpetamisel liitus hilisskolastilise aristotelismiga. Avati teoreetilise ja praktilise filosoofia professuurid. Selle ajajärgu silmapaistvaim õppejõud oli 1690—92 teoreetilise filosoofia ja 1692—1700 praktilise filosoofia professoriks olnud Gabriel Sjöbergh, kes avaldas 1692 õpiku „Metaphysica contracta".

18. saj. lõpus algas baltisakslaste haritud ringkondades (nt. Tallinna gümnaasiumi rektor E. A. W. Hörschelmann) Immanuel Kanti filosoofia omaksvõtmine. See süvenes 1802 taasavatud Tartu ülikoolis, kus mitmed mõjukad professorid (J. K. S. Morgenstern, G. F. Parrot jt.) olid Kanti õpetuse pooldajad. Pikemat aega (1802—39) oli ülikooli teoreetilise ja praktilise filosoofia professoriks Kanti õpilane ning tema loogikaalaste loengute trükkitoimetaja (1800) Gottlob Benjamin Jäsche. F. H. Jacobi religioonifilosoofia mõjul teisenes Jäsche kantiaanlus panteismi kriitikaks ja seetõttu ühtlasi Fichte, Schellingi ja Hegeli kriitiliselt tõrjuvaks retseptsiooniks („Der Pantheismus nach seinen verschiedenen Hauptformen", 3 kd., 1826—32). Schellingi natuurfilosoofia levis meditsiiniprof-i K. F. Burdachi vahendusel. Ludwig Strümpell (Tartu ülikooli professor 1845—70), kes oli J. F. Herbarti õpilasena Kanti-järgse spekulatiivse idealismi arvustaja, pööras palju tähelepanu psühholoogiale ja pedagoogikale. Tartu ülikoolis tegutsenud õppejõududest oli filosoofina algupäraseim Gustav Teichmüller (Tartu ülikooli professor 1871—88), kes Leibnizist lähtudes arendas metafüüsilist suunda, mis pälvis kristliku personalismi nime. Ta tõrjus ühteaegu nii darvinismi kui ka positivismi ning rajas teed mõisteajalooalastele uuringutele („Neue Studien zur Geschichte der Begriffe", 3 kd., 1876—79). Tema algatatud personalistlikku mõttesuunda (nn. kriitilist personalismi) edendas professorina (1889—1918) lätlane Jakob Ohse (Jēkabs Osis). Väljaspool akadeemilisi ringkondi tegutses Hermann von Keyserling, kes saavutas üleeuroopalise tuntuse oma kultuurifilosoofiliste esseedega („Das Reise-

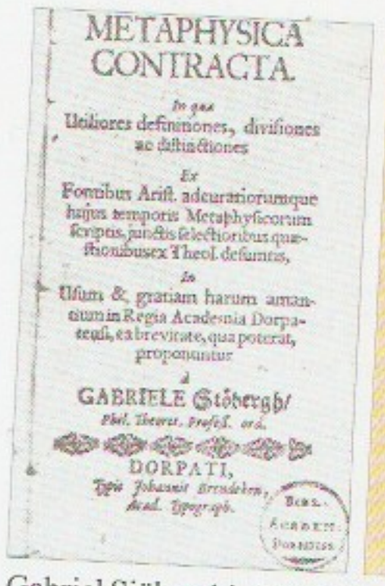
METAPHYSICA CONTRACTA.
In qua
Utiliores definitiones, divisiones ac distinctiones
Ex
Fontibus Arist. aliorumque hujus temporis Metaphysicorum scriptis, junctis selectioribus quæstionibus ex Theol. desumtis,
In
Usum & gratiam harum amantium in Regia Academia Dorpatensi, ex brevitate, qua poterat, proponuntur
a
GABRIELE Stöberghi
Phil. Theoret. Professr. ord.
DORPATI,
Typis Johannis Brandekeri,
Acad. Typogr.

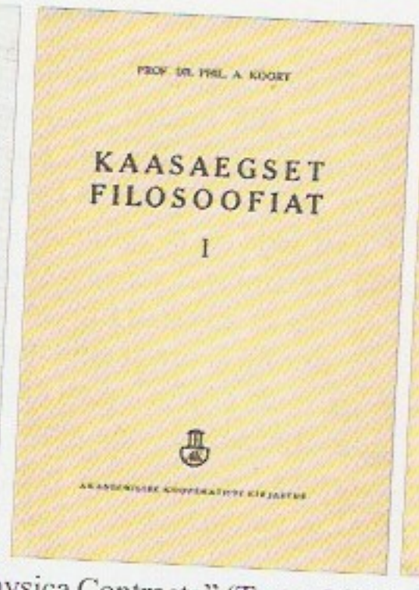
PROF. DR. PHIL. A. KOORT
KAASAEGSET FILOSOOFIAT
I

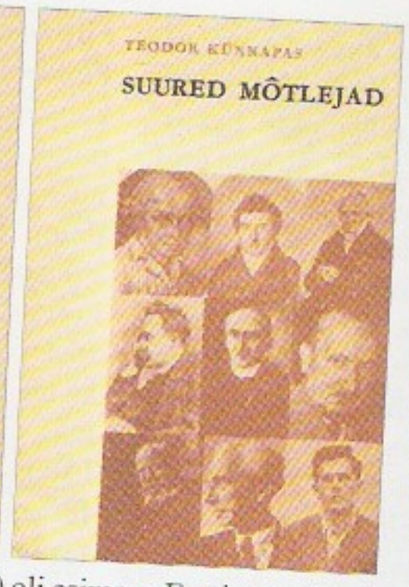
TEODOR KÜNNAPAS
SUURED MÔTLEJAD

Gabriel Sjöberghi „Metaphysica Contracta" (Tartu, 1692) oli esimene Eestis avaldatud filosoofiaõpik; Alfred Koorti „Kaasaegset filosoofiat" (Tartu, 1938); Teodor Künnapase sissejuhatus filosoofia ajalukku „Suured mõtlejad" (Lund, 1966)

tagebuch eines Philosophen", 1919).

Eestlaste rahvuskultuuri seisukohast tähenduslik kokkupuude filosoofiaga osutus võimalikuks alles 19. saj. See seondus oma haritlaskonna kujunemisega ja katsetega sõnastada filosoofilisi mõisteid eesti keeles, kuid piirdus siiski üldise haritustaotlusega ja väljendus pms. publitsistika vormis. Eestlaseks olemise mõtestamisel olid käepärasemad luule, kujutav kunst ja kujunevad rahvusteadused. Kõige laiemalt tunti Kanti mõtteid (populaarses esituses). Maailmavaateliselt olid Eesti haritlaste hulgas tähenduslikud F. Nietzsche, K. Marx ja C. Darwin. Nietzschelt pärinevad käsitused mõjutasid pms. nooreestlasi (F. Tuglas, G. Suits, B. Linde), kes jõudsid äratundmisele, et rahvusliku emantsipatsiooni üks alustingimusi on „filosoofilise kultuuri istutamine" (Peeter Ruubel).

Eesti rahvusliku ülikooli esimeseks filosoofiaprofessoriks valitud eestlasest kutseline psühholoog Aleksander Kaelas suri enne ametisse astumist. 1921—27 oli TÜ-s filosoofiaprofessoriks Saksamaalt pärit Walther Schmied-Kowarzik, kes oli elufilosoofia pooldaja ja püüdis lähtuvalt Diltheyst rajada kirjeldavat filosoofilist psühholoogiat („Diltheys und Sprangers verstehende Psychologie", 1927). Alates 1928. a-st oli filosoofia erakorraline (a-st 1940 korraline) prof. Konstantin Ramul, kes teadlasena tegeles eksperimentaalpsühholoogiaga. Filosoofiat õpetas eradotsendina veel baltisakslane Walther Freymann, kes klassikalise filoloogina huvitus pms. antiikfilosoofiast („Platons Suchen nach der Grundlegung aller Philosophie", 1930) ja kelle teosed olid kasutusel ka kooliõpikutena („Tunnetusteooria põhiprobleemid", 1924). 1927. a-st õpetas TÜ-s Alfred Koort (1939—40 filosoofia erakorraline professor), kes oli esimene eestlasest kutseline filosoof, Diltheyst lähtuva elufilosoofia pooldaja („Beiträge zur Logik des Typusbegriffs", 1936—38; „Sissejuhatus filosoofiasse", 1938; „Kaasaegset filosoofiat", I, 1938). Teoloog Eduard Tennmann järgis personalistlikku traditsiooni („G. Teichmüllers Philosophie des Christentums", 1931). Hebraist Lazar Gulkowitsch avaldas käsitlusi juudi traditsioonilise filosoofia ja keelefilosoofia alalt („Zur Grundlegung einer Begriffgeschichtlichen Methode in der Sprachwissenschaft", 1937). 1922—24 tegutsenud Sotsiaalfilosoofiline Üliõpilaste Selts tegeles pahempoolsuse propageerimisega. 1922—40 tegutses Akadeemiline Filosoofia Selts. Tehti algust filosoofilise klassika eestindamisega.

Olukord muutus põhjalikult 1940, kui Eesti muudeti NSV Liidu osaks, kus filosoofia (nn. marksistlik-leninlik filosoofia, mille kompendiumiks oli 1950. a-te keskpaigani „ÜK(b)P ajaloo lühikursuse" IV peatükk) õpetamine oli muudetud kommunistliku ideoloogilise indoktrineerimise vahendiks. Marksismi-leninismi filosoofiat moodustav dialektiline ja ajalooline materialism kehtestati kõrgkoolide kõikidel erialadel kohustuslikult õpitava ainena (TRÜ-s kestis see a-ni 1990). Filosoofiat erialana (v. a. filosoofia aspirantuur TRÜ-s) Eestis ei õpetatud. Teatav iseseisvus uurimistöö kitsamates valdkondades sai võimalikuks alles 1960. a-tel. Hakkas kujunema uurimis- ja retseptsioonisuundade mitmekesisus, mis nii publikatsioonides kui ka õpetamistegevuses jäi ametlikest seisukohtadest kammitsetuks. Marksismi raames kirjutasid oma töid Mihhail Makarov, Jaan Rebane, Rem Blum jpt. Marksistlikku esteetikakäsitust avardasid oluliselt Leonid Stolovitši tööd. Nõuk. marksistliku ajaloofilosoofia ja angloameerika analüüti-

ja fenomenoloogilist
loodud Mauritiuse
Catholica). Fenomenoloogias
rimisvaldkonnad mõtlemise
lähenemine Vana-Kreeka ja
(Ü. Matjus, T. Luik, Andrus
loogia keskus. Teadusfilo-
metodoloogia (R. Vihalemm, Jüri
loogia (Endla Lõhkivi), katast-
sünergeetika (Leo Näpinen)
Ernst Kuusk). Üheks 1990. a-te
pidada filosoofiliste alustekstide
peale filosoofide kaasatud
Unt, Marju Lepajõe, Anne Lill
Märt Läänemets jmt.).
filosoofia ajaloo uurimine.
pälvinud poststrukturalismi ja
kirjanduskriitikas ja publitsis-
Ülljanga jpt.).

Ida ja Lääne piiril. — Studia
R. Vihalemm. *Teadusfilosoofia*
eripärast ja perspektiividest Ees-
IX. Tln., 1994; E. Parhomenko.
nomenologie in Estland. — Journal
Ü. Matjus. *Filosoofia Väl*is-
kongress. Ettekannete kokkuvõtted.

Eduard Parhomenko

tähenduses — saksa k-e ja kirjanduse
— on Eestis kõigist Lääne-Euroopa
vanemast pikim ajalugu. Tartu ülikoolis
1802—65 saksa k-e nagu teistegi
vaid lektoraadid, mis üldiselt
filoloogiaga. Saksa k-e lektorite hulgas
Gustavus Hehn, kes praktilise keele-
panud saksa k-e vokalismist. Ta oli
grammatiliste meetodi tutvustajaid ning
uusimale uurijaid. Saksa k-e ja võrdleva
uurimisel 1865 sai kateedri esimeseks
Carl Meyer (Tartu ülikoolis 1865—98). Sel
ülesannetuväärne roll üldkeeleteaduse

oli teoreetiline keeleteadus ülikooli
lõpetajaks.
võrdlev-ajaloolise meetodi järjekin-
Julius Heinrich Amelung. 1882—84
Carl von Schroeder, kes õpetas prak-
panud sanskriti k-st ja kirjandusest
uurimistööd üldkeeleteaduse alal.
Oscar Wiedemann, kes pidas loen-
võrdlevast hääliku õpetusest ja germaani
ning käsitles oma uurimistöös
küsimusi. 1867 kinnitati saksa ja
Ernst Johann Woldemar Ma-
kes kirjanduse uurimisel kasutas
meetodit. 1893—1914 töötas kateedris
Leo arendas võrdlevat grammatikat,
ja vanasaksi k-t ja grammatikat ning
ning laensõnu. Esiletõstmist väärivad
eesti k-s sisalduvaist saksa laenudest.
Leo juhtis tähelepanu asjaolule, et
ei avaldu ainult sõnatasandil, vaid
1906—14 oli saksa k-e õppejõud Johann

Ernst Theodor Felsberg (Felsbergs), kes pidas teoreetilisi loenguid põhil. ajaloost ning keskendus praktilise saksa k-e õpetamisele.

Eesti Vabariigi aeg 1918–40. 1920.–30. a-il oli silmapaistvaim õppejõud germaani, romaani ja klassikalise filoloogia alal Ernst Kieckers ning eeskätt saksa ja Austria kirjanduse alal Kurt Schreinert. Peale nende töötas ülikoolis mitu saksa k-e lektorit. Uurimistöös keskenduti saksa k-e varasematele ajajärkudele ja saksa k-t kõnelevate rahvaste enne 20. saj-t ilm. kirjandusele.

Laiemas tähenduses kujunes germanistika Eestis hiljem eeskätt anglistikana. Tsaariaegses ülikoolis piirdus inglise k-e õpetamine lektoraatide tasandil pms. praktilise keeleõppega. Erandiks oli Johann Friedrich Thörner (inglise k-e lektor 1817—35), kes käsitles loenguil ka inglise k-e grammatikat, eriti süntaksit.

1920.—30. a-il oli anglistika areng jõulisem kui kitsamas tähenduses germanistika areng. Selle põhjuseks oli üldine Saksa-vastane meelsus ja inglise k-e osatähtsuse suurenemine kogu maailmas.

Iseseisvunud Eesti esimene inglise k-e lektor oli Jenny Leidig. Maria Kreutzberg koostas 1930. a-il inglise k-e õpikute sarja, mis oli esimene eestlastele mõeldud ja metoodiliselt hästi töödeldud võõrkeelealane õppematerjal. Willy E. Peters avaldas uurimusi foneetika alalt ja organiseeris TÜ-s esimese foneetikalaboratooriumi. Tartu põhjalikule anglistikaalasele uurimistööle pani aluse Heinrich Mutchmann, kes oli inglise filoloogia professor Tartus 1920—38. Tema rahvusvaheliselt tuntud üllitised käsitlesid pms. inglise dialektoloogiat ja foneetikat. Inglise kirjanduse uurimise algatajaid Eestis oli Ants Oras. Suursaavutus oli Johannes Silveti suure „Inglise-eesti sõnaraamatu" ilmumine (1939—40, [2]1948, [3]1989—90, [4]2002).

Sõjaeelses Eestis pandi alus ka skandinavistika arengule. Tulemusrikas oli rootsi k-e külalisprof-i Per Wäino Wieselgreni (TÜ-s 1930—41) tegevus. Tartus valmis tal koostöös Gustav Suitsu ja Paul Aristega suur „Rootsi-eesti sõnaraamat" (1939—40).

Eesti NSV aeg. A-st 1944 on germanistika kitsamas mõttes ja anglistika olnud Eestis tihedasti läbi põimunud, sel olid nii institutsioonilised kui ka uurimistöö loogikast lähtuvad põhjused. 1944 moodustati TRÜ-s Lääne-Euroopa filoloogia kateeder (juhataja J. Silvet), mis 1947 jagati Lääne-Euroopa keelte kateedriks (juhatajad 1947—50 J. Silvet, 1950—51 Kallista Kann) ja Lääne-Euroopa kirjanduse kateedriks (juhataja Villem Alttoa). 1948 moodustati võõrkeelte kateeder, mis hakkas õpetama võõrkeeli kõikides teaduskondades.

1949—55 ei toimunud TRÜ-s romaani-germaani filoloogiasse vastuvõttu, see osakond avati TPedI-s, kus kateeder ühendas saksa ja inglise k-e eriala. TPedI-s õpetati pikka aega saksa ja inglise k-t kas liiterialana või kombinatsioonis, kus teise keele osatähtsus oli märkimisväärne. Eraldi saksa ja inglise k-e kateedrid loodi alles 1966. Saksa k-e kateedri juhatajatena on töötanud 1966—76 ja 1984—86 Maimu Laan, rohkete õpikute autor, 1976—84 Rita Tasa ja 1987—98 Helju Ridali. 1999—2001 juhtis TPÜ saksa k-e õppetooli Wolf Peter Klein. Inglise k-e kateedris on töötanud Alice Ehin (õppejõud ja kateedrijuhataja 1949—68). Koos kolleeg Melanie Raugaga avaldas A. Ehin mitu sarja inglise k-e õpikuid üldhariduskoolidele. A-st 1993 on inglise filoloogia õppetooli juhataja Suliko Liiv. Ingliskeelset kirjandust uuritakse maailmakirjanduse õppetoolis (a-st 1993 juhataja Tiina Aunin).

1956 alustati uuesti vastuvõttu TRÜ võõrfiloloogiasse. A-st 1961 tegutseb TÜ-s saksa k-e kateeder (a-st 1972 saksa

filoloogia kateeder, a-st 1992 õppetool). Seda on juhatanud 1961—63 Kallista Kann, 1963—70 Felix Kibbermann, 1970—91 Juhan Tuldava ja 1991—2002 Karl Lepa. Iseseisev inglise k-e kateeder asutati 1961, see reorganiseeriti 1972 inglise filoloogia kateedriks ja 1992 nimetati inglise filoloogia õppetooliks. Seda on juhatanud 1961—78 Oleg Mutt, 1978—92 Heino Liiv ja a-st 1992 Krista Vogelberg.

Iseseisvate kateedrite asutamisega elavnes teadustöö ja see hoogustus veelgi, kui moodustati saksa ja inglise filoloogia kateedrid, mis ei õpetanud enam keeli kui üldaineid ja said keskenduda eriala arendamisele. Mõlema kateedri teadustegevus on toimunud kogu sõjajärgsel ajal uurimistöö üldteemade ja ühiskogumike avaldamise kaudu. A-st 1962 ilmub kogumik „Töid romaani-germaani filoloogia alalt" (toimetaja O. Mutt), a-st 1969 iga-aastane keeleteaduslike artiklite kogumik „Linguistica" (toimetaja J. Tuldava), a-st 1972 võõrkeelte õpetamist käsitlevate artiklite kogumik „Methodica" (toimetaja O. Mutt, hiljem H. Liiv). Võõrfiloloogiaalane uurimistöö kuulus kahe põhiteema raamesse: lingvistika ja võõrkeelte õpetamise metoodika (juhendaja O. Mutt, hiljem H. Liiv) ning rakenduslingvistika ja tekstide automaatanalüüsi probleemid (juhendaja J. Tuldava).

Kuigi teaduskraadi tuli enamasti kaitsta väljaspool Eestit, jõudis TRÜ-s kandidaadikraadini 16 germanisti ja anglisti. Parimaid tulemusi saavutas prof. J. Tuldava. Ajajärgule tunnuslikult keskendusid tema teaduslikud huvid kvantitatiivlingvistika üldmetodoloogilistele probleemidele, konkreetsed empiirilised uuringud põhinevad valdavalt eestikeelsel materjalil. J. Tuldava algatusel moodustati ülikooli keelestatistikarühm (a-st 1978 rakenduslingvistika uurimisgrupp), kuhu peale võõrfiloloogide kaasati ka eesti filolooge, matemaatikuid ja teiste erialade esindajaid. Tulemusrikkalt uuris saksa-eesti keelekontakte K. Uustalu. Avaldati suur „Eesti-saksa sõnaraamat" (koostajad K. Kann, F. Kibbermann, Elisabeth Kibbermann ja Salme Kirotar) ning „Saksa-eesti sõnaraamat" (koostajad E. Kibbermann, S. Kirotar ja Paula Koppel).

Inglise k-e leksikograafia valdkonnas töötas J. Silvet, kes avaldas „Eesti-inglise sõnaraamatu"(1965). Inglise kirjanduse uurimise ja õpetamise kõrge taseme hoidmisel oli suuri teeneid Cambridge'i ülikooli haridusega Arthur Robert Hone'il ja Asta Luigasel, kes (a-st 1976) toimetas kogumikku „Töid romaani-germaani filoloogia alalt" ja kaitses doktorikraadi („Realism ja naturalism George Elioti loomingus"). O. Mutt käsitles inglise k-e ajalugu ja inglise k-e variante, H. Liiv rakendas statistilisi meetodeid ka inglise k-e ja keeleõpetuse metoodika uurimisel ning arendas inglise ja eesti k-e võrdlevat uurimist. Tõlketeooriat edendasid Urve Hanko ja G. Liiv, kes koostasid mahuka „Inglise-eesti idioomisõnaraamatu" (ilmus 1999). Inglise k-e õpetamise metoodika alal on teenekas Laine Hone, kelle töö vigade analüüsi (*error analysis*) alal ennetas samalaadset rahvusv. suunda, kuid jäi tollase eraldatuse tõttu rahvusv. tähelepanuta. Inglise ja saksa filoloogia kateedri õppejõud (H. Liiv, A. Pikver, N. Toots, L. Hone, A. Kriit, H. Tõevere, V. Liiv jt.) olid toimekad kõrg- ja keskkooliõpikute väljaandmisel, mille tõttu Eestis ei vajatud Venemaal koostatud õpikuid.

TRÜ-s edenes ka skandinavistika, kuigi sellealaseid kateedreid polnud. Rootsi k. oli TRÜ-s fakultatiivaine. J. Tuldava avaldas „Rootsi keele grammatika" ja juhendas „Rootsi-eesti sõnaraamatu" koostamist (ilmus 1979). Oluline oli Ilmar Mullamaa pühendunud tegevus: ta ilmutas „Rootsi keele õpiku" (1985), oli „Rootsi-eesti sõnaraamatu" (1979) koostajaid (teised autorid Ülev Aaloe, Tiina Mullamaa, Anu Saluäär, J.

TÜ saksa filoloogia õppejõud: (I rida [illegible]) Juhan Tuldava, Mari-Ann Palm, Karl [illegible], Kai Kull, Milvi Kaber, Inta Õõpik, [illegible]

Tuldava, Enno Turmen) ning algatas [illegible] ja E. Turmeniga) „Eesti-rootsi sõnaraamat". Välismaal tehtud tööst väärivad esiletõstmist „Eesti-inglise sõnaraamat" (1962) ja [illegible] „Rootsi-eesti sõnaraamat" (1976).

Aastast 1990. Skandinaavia riikide [illegible] skandinavistika erialade õpetamine. [illegible] võtmisel alustati rootsi k-e õpetamist [illegible] a-te alguses lisandusid sellele põhi[illegible] k. A-st 1994 koordineerib TÜ-s [illegible] külalisprof. Stig Örjan Ohlsson, kes [illegible] si sõnaraamatu koostamise rühma [illegible] J. Tuldava). Rootsi k-e õpetamine [illegible] TPÜ-s. Keeleõpetajad on koondat[illegible] mida juhendab põhjala keelte [illegible] spetsialist prof. Jaan Õispuu.

Kitsamas tähenduses germanistika [illegible] hakkas oluliselt suunama võimalus [illegible] keeli kõnelevate rahvastega. Vähe[illegible] sel kunstlikult keelekeskkonda, [illegible] kenduda keele teoreetilistele aspe[illegible] taset on tõstnud õppejõudude [illegible] kaitsmine välisülikoolides. TÜ-s on [illegible] tud süvitsi tegelema kultuuride[illegible] bilingvismi, võrdleva pragmaatika [illegible] uuringutega. Sellealast tööd koo[illegible] juhib Balti Põhja-Ameerika Uu[illegible] tor Raili Põldsaar), Eesti Brii[illegible] direktor Pilvi Rajamäe) ning Kul[illegible] katsiooni Keskuse tegevust. Jõu[illegible] sõnavarauuringud ja leksikograafia [illegible] luvad K. Lepa teosed saksa fra[illegible] sõnavara võrdlusest. Anne Arold [illegible] mese iseseisvumisjärgse ger[illegible] jätkab J. Tuldava kvantitatiivsete [illegible] ditsiooni, ühendades selle võrdle[illegible] Enn Veldi uurib võrdlevalt eesti-ing[illegible] koostanud „Eesti-inglise sõnaraamat" [illegible] lingvistikas on keskne keeleoskus [illegible] Türk, K. Vogelberg). Ingliskeelse [illegible] kirjandusega tegeleb süvitsi dots. [illegible] nud kõrgetasemelist originaalluule [illegible] k-s ning kes on tõlkinud eesti luule[illegible] Visnapuud) inglise k-de. Inglise filoloo[illegible] vad kirjandusteadlased osalevad [illegible]

TÜ inglise filoloogia õppejõud: (I rida vasakult) prof. Krista Vogelberg, Leili Kostabi, Reet Sool, Urve Hanko, Heino Liiv, Pilvi Rajamäe, Ilmar Anvelt, (II rida vasakult) Piibi-Kai Kivik, Raili Põldsaar, Ene-Reet Soovik (2001)

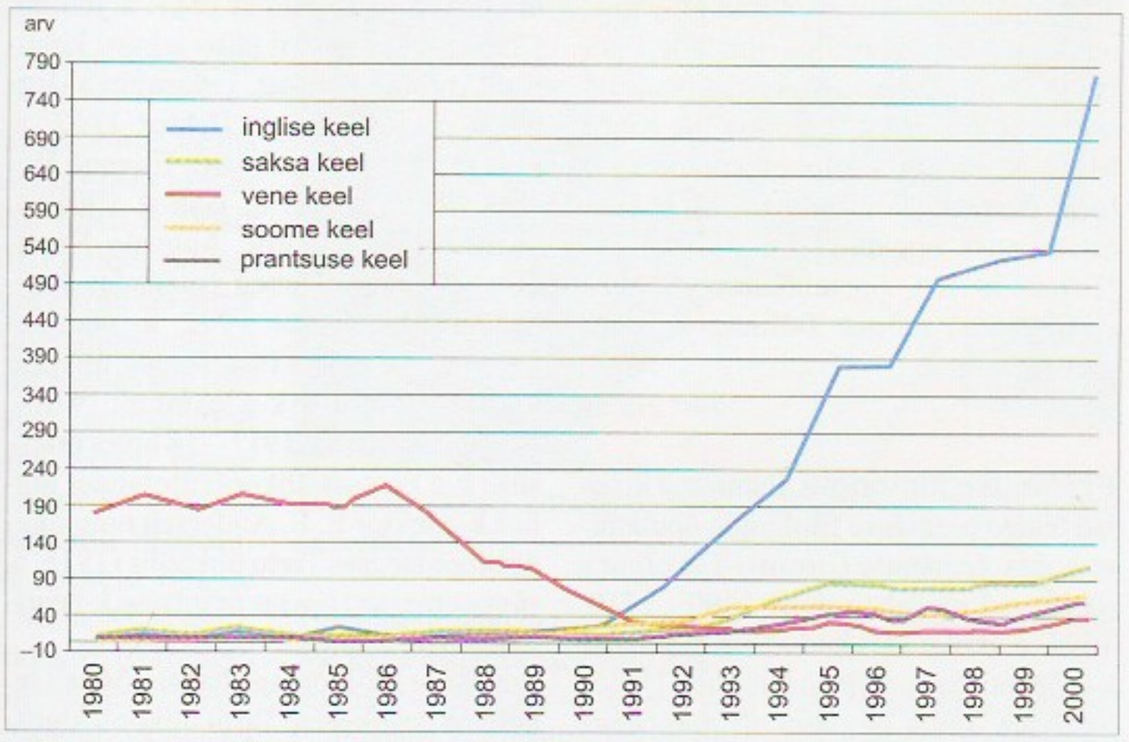

Tõlked eesti keelde 1980—2000. Eesti Rahvusraamatukogu andmed

[3]1987—88).

TRÜ-s õpetas hispaania k-t fakultatiivse ainena Arthur Robert Hone. Tema õpilaste Imbi-Reet Kaasiku, Rina Ombudo, Ilmar Sulsenbergi ja Jüri Talveti koostatud on esimene „Hispaania-eesti sõnaraamat" (1983; täiendatud [2]1999). Esimese „Eesti-hispaania sõnaraamatu" (1994) koostas Kaarel Peerna, kes õppis hispaania k-t Moskva kaugõppekursustel. Hispaania k-t on Tartus õpetanud Ricardo Mateo Durand ning Tallinnas Hella Aarelaid ja esimese eestikeelse „Hispaania keele õpiku" (1979) autor Vassili Juga. Eesti k-de on tõlgitud tähtsaimate Hispaania, Portugali, Kataloonia ja Ladina-Ameerika kirjanike loomingut. Luulet on silmapaistvalt vahendanud Ain Kaalep ja J. Talvet (F. García Lorca, F. Pessoa, S. Espriu, C. Vallejo, V. Aleixandre, O. Paz, Lope de Vega, F. de Quevedo y Villegas, P. Calderón de la Barca jt.), proosat peale A. Kurfeldti Ott Ojamaa, Tatjana Hallap, Jaan Kaplinski, Asta Põldmäe, Ruth Lias, Inna Kustavus, Marin Mõttus ja J. Talvet (B. Gracián y Morales, J. L. Borges, J. Rulfo, G. García Márquez, J. M. Eça de Queiroz, M. de Unamuno, B. Pérez Galdós, R. Gómez de la Serna, M. Delibes, C. J. Cela, J. R. Jiménez, R. M. del Valle-Inclán, J. Amado, A. Carpentier, C. Fuentes, M. Puig, E. Sábato, M. Vargas Llosa, R. Palma). 1981 kaitses J. Talvet Leningradi RÜ-s Hispaania „kuldse ajastu" pikareskse romaani teemal kandidaadiväitekirja. Valik tema uurimuslikke kirjutisi Hispaania ja Kataloonia kirjanduse kohta on ilmunud raamatus „Hispaania vaim" (1995). Tema eestvedamisel asutati TÜ-s 1992/93. õ.-a. hispaania filoloogia eriala, kus on õpetanud Tiiu Grönqvist (Põder) ning Hispaania valitsuse abi korras lektorid Arturo Dueñas Herrero, Mercedes Soto García ja Manuel Cáceres Sánches. TÜ hispaania filoloogia bakalaureuse- ja magistriõpinguid on tõhusalt toetanud Hispaania valitsus, viljakat koostööd on tehtud Granada ülikooliga.

TÜ hispaania filoloogia õppejõud: (vasakult) Manuel Cáceres Sánchez, Jüri Talvet, Klaarika Kaldjärv, Triin Lõbus ja Melitón Mateo Krikk (2001)

TÜ-s õpib hispaania filoloogiat umbes 30 üliõpilast, eriala esimesed lõpetajad on asunud tegutsema õppejõudude, õpetajate ja tõlkijatena. Magistrikraadi on kaitsnud Klaarika Kaldjärv ja Kadri Mets. Romaani filoloogia raames on hispaania k-t ja kirjandust Eesti Humanitaarinst-s õpetanud Lembit Liivak. Hispaania k-t õpetatakse valikulise võõrkeelena mõnes Tallinna ja Tartu gümnaasiumis.

Jüri Talvet

Prantsuse filoloogia. Esimesed kindlad teated prantsuse filoloogia õpetamise kohta *Academia Gustavo-Carolina*'s pärinevad ajavahemikust 1690—1710. 1692. a. paiku sai akadeemia prantsuse k-e õpetajaks rootslane Heinrich Ulrich Schlyter. Tema järglane oli prantslane Jacques Massot. *Academia Gustavo-Carolina* Pärnu ajajärgul (1699—1710) käsitles prantsuse klassikalist kirjandust retoorika- ning poeetikaprof. Jakob Wilde. 1802 Tartus taasavatud ülikoolis sai esimeseks prantsuse k-e lektoriks 1803 Louis Léopold Frédéric Vallet des Barres, kes jäi sellesse ametisse surmani. Tema järglane Charles Pezet de Corval oli lektor 1825. a. veebr-st 1829. a. jaanni ning 1830. a. jaan-st 1861. a. juulini. 1829. a. II semestril täitis lektori kohuseid Antoine Pousset. Lektoritena järgnesid Auguste Saget (lektor 1862. a. jaan-st 1894. a. veebr-ni), Etienne Rocher (lektor 1895. a. jaan-st 1901. a. veebr-ni) ja Frédéric Auguste Saget, eespool mainitu poeg (omandas hariduse Eestis, lektor 1902. a. veebr-st 1909. a. jaan-ni). Tsaariaegse ülikooli viimane prantsuse k-e lektor oli 1910—14 Paul Tacchella. 1917—18 luges prantsuse k-e kursust ülikooli ülesandel inglise k-e lektor E. E. Andersen ning okupatsiooniaegses Tartu ülikoolis (1918. a. sügissemester) õpetas prantsuse k-t naislektor von Siebold.

Prantsuse filoloogiaga hakati tõsiselt tegelema eestikeelse Tartu ülikooli algusaegadel 1919, mil rajati romaani filoloogia professuur ja ülikoolist kujunes Eesti prantsuse filoloogia keskus. Prantsuse filoloogia moodustas romaani filoloogia põhiharu ja oli aluseks ka teiste romaani k-te õpetamisele. Esimeseks professoriks sai mag. Rudolf Gutman, tema surma järel jäi professuur vakantseks.

TÜ prantsuse filoloogia õppejõud: (vasakult) Tanel Lepsoo, Marge Käsper, Tiiu Vilimaa, Anu Treikelder ja Ülo Treikelder (2001)

HUM

A-st 1927 oli Tü- suse k-e lektoraat. ja sõja ajal kaitsel gia kursuse põhim õppejõudu: Lauri 1922—39) ja Lau 1935—46). 1939 lektoriks S. Sirvet sid 1936—37 ning 1940—41 Valeria Nurmekund. Pra vustamisel ja ül Johannes Semp Prantsuse Teadl *Scientifique Fra* 1922), mille e tuuri levitamine Tallinnas tegut *ance française* 1923—38 jõudis lugu ja kirjandu mustega roma kraadini ligi hulgas ka tu lane Aleksan 1930. a-te alg (R. Rolland, Racine) teoste kohta esseid. sed sõnaraam tionnaire esim Villecourt „Pra 1930).

1945 asus Tartu juhtima dots. 1945—66). Temal hendeid ja uu raamat" (1958 avaldatud nel Lauri Leesi p K. Kanni ja N ka „Eesti-pra ²2000). Pärast filoloogia kur kund, 1947—49 1931), 1949—5 linski, 1956—6 peale Tiiu Vilim Lõpetanutest viljakaid pra tajaid ja tõlk Pärsimägi, Ell Kask, Tatjana jmt. Tõlgiti pra sikat ja kaasa Grillet, M. Bu cenar). Prantsu Ain Kaalep. 1978 avati Tü- prantsuse k-e ja T. Vilimaa juhtim luges prantsuse ka dots. Tiiu Tam Anu Treikelder ü

Kaalep, Pent Nurmekund, Larissa ja Juri Jufkin.
filoloogia õpetamist Eestis Prant- pidevalt õpetanud prantsuse lekto- prantsuse filoloogia bakalaureuseõpin- 1998 loodi TÜ juurde prantsuse -sotsas on olnud prantsuse õppejõud Philippe Hâche. Prantsuse filoloogia dots. kaitses oma doktoriväitekirja Pariisi soome ja prantsuse k-e enuntsiatiiv filoloogides omandasid magistrikraadi filoloogia osk-s töötavad õppejõud Marge Käsper, Tanel Lepsoo ja on uus põlvkond prantsuse kirjan- Kaia Sisask, Leena Tomasberg, jmt. 2002 õpib TÜ-s prantsuse magistri- ja doktoriõppes ligikaudu õpetatakse prantsuse k-t erialana ka ja TPÜ-s.

Anu Treikelder

Philippe Hâche loengul (2001)

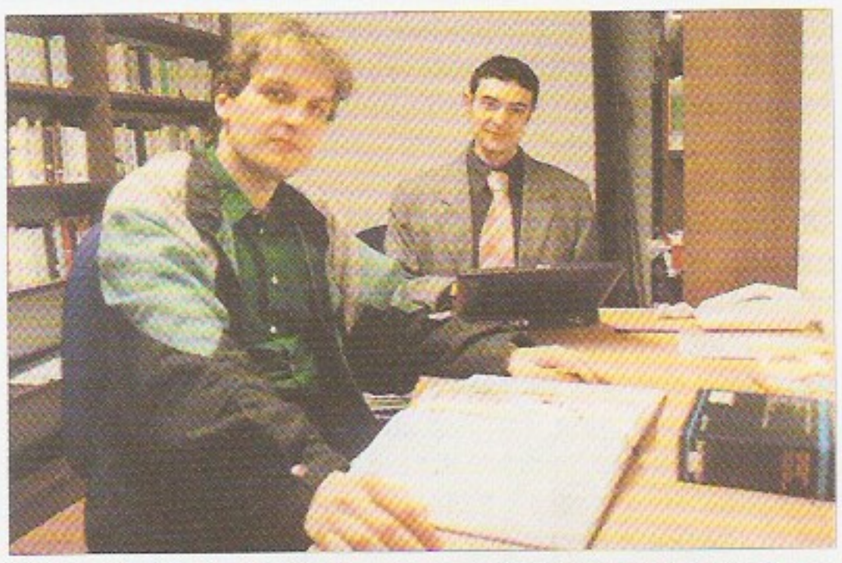

TÜ itaalia keele külalisõppejõud Fulvio Meguschar ja Pietro Lauretta (2001)

keele ja kultuuri uurimine Eestis ebastabiilselt. Samuti jääb lünkli- filoloogia arengust Eestis. 1692. a. kinkis *Carolina*'le 2701 köidet, millest itaalia k-s. Ülikooli Pärnu ajajärgul itaaliakeelset luulet õigusteaduse õpetas itaalia k-t inglise k-e lek- Esimene ametlik Tartu ülikooli 1816—18 naapollane Pascal Ettore 1820—31 Karl Eduard Raupach ja Karl Morgensterni raamatu- Itaalia suurmeeste teoseid (Dante G. Boccaccio, L. Valla, G. Vasari, Tema sulest ilmusid Raffaeli, Correggio ning Itaalia reisikirjeldused. 1866— K. E. Raupachi päralt, 1879—84 Vivo ja 1876—93 Karl Joann Voldemar

filoloogia kateeder, mille korra- Rudolf Gutmann. Pärast R. Gutmanni itaalia k-t Walter Anderson. 1926— lektor Gregor Johann Hermann von loodi korraline itaalia k-e ja kirjanduse nimetati taas lektoraadiks. Sel ajajär- k-t ja kirjandust Renato Fleri, prof. Luigi Bongrgno, Alessandro Volpicelli, Indro Weiss ja prof. Manlio Mangini. 1920. loodi Eesti-Itaalia Ühing, mille kaitses õigusteaduse doktori kraadi a-te lõpul töötas Tallinnas Itaalia oli Indro Montanelli (Tartus Roberto Weiss.

ja kultuuri õppega seonduvad kõige- Aleksander Kurtna, TRÜ-s Pent Nurme- Malle Vardja-Ruumet. Itaalia on viimasel kümnendil TÜ-s pida- Fulvio Meguschar, Daniele Monticelli, Ü. Ploom. Esimene ametlik itaalia k-e ja Eestis oli TÜ-s 1995—98 alle jäignes Gigliola Boeri. 1992 Eesti loodud romanistika õppetoolis (juhataja k-e, kultuuri ja filoloogia õppejõu- D. Monticelli, F. Meguschar,

Tiina Intelmann ja Ü. Ploom (*Ph. D.* 2001, Helsingi ülikool, võrdleva kirjandusteaduse alal).

Itaalia k-e õpikuid on Eestis seni välja antud kaks (autorid L. Fonzari ja Dimitri Tshiskarashvili). Leksikograafia alalt mainitagu Tiina Laatsi itaalia-eesti sõnaraamatut (ilmumas), Mai Eha ja M. Ruumeti eesti-itaalia sõnaraamatut (2001) ja M. Ruumeti itaalia-eesti sõnastikku (2002).

Esimesed eestikeelsed tõlked itaalia k-st pärinevad 20. saj. algusest. Villem Ridala tõlkis „Jumaliku komöödia" esimese laulu ja G. D'Annunzio romaanid „Süütu" („L'innocente", 1913), „Surnud linn" („La città morta", 1920) ja „Nauding" („Il piacere", 1936) ning katkendeid B. Croce „Esteetikast". Juuli Sarv pälvis 1939 „Kihlatute" („I promessi sposi") tõlke eest Itaalia valitsuse preemia. Silmapaistvaimaid tõlkijaid nii enne kui ka pärast II maailmasõda oli Johannes Semper (Dante „Uus elu" — „Vita Nuova", 1924, D. Campana, U. Saba, A. Palazzeschi jmt. luule, „Jumaliku komöödia" kolmas laul ning G. Boccaccio „Dekameron", 1957).

Sõjajärgsete eestinduste suurmeister proosa alal on A. Kurtna (L. Pirandello, I. Svevo, C. Alvaro, D. Rea, L. Sciascia, C. Malaparte, I. Calvino, V. Pratolini jmt.), luule alal on silma paistnud Ain Kaalep (F. Petrarca, G. Ungaretti jmt.) ja Harald Rajamets (Dante „Põrgu", katkendid L. Ariosto, T. Tasso, Lorenzo de'Medici, A. Poliziano, G. Trissino, L. Pulci, M. M. Boiardo, J. Sannazzaro jmt. suurpoeedi teostest „Renessansi antoloogias", 1984). Viljakad tõlkijad on veel Anne Kalling (L. Pirandello, D. Buzzati, E. Morante, A. Moravia, M. Soldati, N. Ginzburg, Itaalia muinasjutud jmt.), T. Laats (I. Calvino, G. D'Annunzio jmt.), Malle Talvet (A. Tabucchi, G. Ungaretti jmt.), Merike Pau (P. P. Pasolini, U. Eco, N. Ginzburg jmt.) ja Ü. Ploom (F. Petrarca,

A. Moravia, G. Bassani, I. Calvino). Nooremad tõlkijad on Janika Sild (B. Croce „Esteetika kui väljendusteadus ja üldlingvistika") ja Eva Kolli (D. Fo, Lunari ja C. Goldoni näidendid). Itaalia välismin-i tõlkepreemiad on pälvinud A. Kalling ja Ü. Ploom.

Kauaaegsel Vatikani Raadio eestikeelsete saadete toimetajal Vello Salol on suuri teeneid Eesti luule tutvustamisel Itaalias. Koos Margherita Guidacciga tõlkis V. Salo itaalia k-de Eesti poeetide antoloogia („Poeti estoni", Roma, 1973 ja 1975). 1973 ilmus V. Salo tõlkes Antonio Possevino kiri Mantova hertsoginnale (kommenteerinud Vello Helk).

Itaalia kirjandust ja kultuuri käsitlevaid artikleid, kommentaare ja uurimusi on avaldanud Villem Alttoa, A. Kurtna, Harald Rajamets, Haljand Udam, Ilmar Vene, Joel Sang, Mihhail Lotman, Rein Raud, Toomas Liiv ja Ü. Ploom.

Eestis tegutseb Dante Alighieri Selts (1988–91 esimees Einar Laigna; 1998 taasloodud seltsi esimees Norman Illis Reintam). 1993 peeti Tallinnas esimene Eesti-Itaalia kultuurikollokvium.

Ülar Ploom

Klassikaline filoloogia

Ülikooli taasavamiseni 1802. 13. saj-st kasutati Eesti alal toom- ja kloostrikoolide õppekeelena ning kiriku- ja asjaajamiskeelena ladina k-t. Klassikalisest filoloogiast kui antiikkeeli, retoorikat ja poeetikat hõlmavast distsipliinist saab Eestis rääkida alates 1630. a-ist, kui Tallinnasse ja Tartusse rajati gümnaasiumid ning Tartusse *Academia Gustaviana* (*AG*). Gümnaasiumides loodi kreeka k-e, retoorika ja poeetika professuurid, *AG*-s kreeka k-e professuur (a-st 1689 kreeka k-e ja ida keelte professuur) ning retoorika ja poeetika professuur, mida kutsuti täitma õppejõude Saksamaa pikaajalise humanismitraditsiooniga ülikoolidest. Klassikaõpetust ja -uurimist kujundas *AG* Uppsala ülikooli konstitutsiooni alusel koostatud põhikiri. Kreeka k-e õpetamisel tuli selgitada antiikautorite teoseid, lugeda Uut Testamenti ja kirikuisade teoseid, et lihvida üliõpilaste kreeka k-e oskust ning valmistada neid ette kreeka k-s disputeerimiseks ja kõnepidamiseks. Kreeka k. käsitlusobjektina esineb kahes *AG*-aegses kõnes (1644 Christian Ihering, 1652 Benjamin Krook), millest nähtub, et keeleuurimises oli tähtis nii keele lingvistiline (keele ajalugu, dialektid, etümoloogia, foneetika) kui ka sotsiaalne külg (Aristotelese mõjul). Mitmekülgseim *AG* gretsist Johan(nes) Gezelius tegutses nii antiiktekstide väljaandja-kommenteerija („Poemata Pythagorea, Phocylidis et Theognidis…", 1646), lingvisti („Lexicon Graeco-Latinum", 1649) kui ka pedagoogina (Jan Ámos Komenský kreeka k-e õpiku „Janua linguarum reserata" üllitamine 1648).

Retoorika ja poeetika professuur keskendus üliõpilaste proosa- ja luulevormis väljendumise oskuse parandamisele, õpetades retoorikareegleid antiikautorite põhjal (Cicero, Thukydides jt.). Praktiliseks väljundiks said ülistus-, tervitus-, leina- ja abstraktsetel teemadel peetud kõned ning dispuudid kõnekunsti (Johan Eriksson, ladinapäraselt Johannes Erici Stregnesis, „Oratio de eloquentia", 1639) ja antiiksete eeskujude (eriti Cicero) üle. Poeetika õpetamisel toetuti Horatiuse, Platoni (inspiratsioonikäsitlus) ja J. C. Scaligeri teostele, Aristotelese vaated (luule kui jäljenduskunst) jäid tagaplaanile. Disputeeriti enim Vergiliuse ja Horatiuse luule põhjal. Õpitu leidis rakendust ka akadeemilises juhuluules, mida on 1632.–56. a-st säilinud üle 21 000 värsirea. *AG* silmapaistvaim retoorika ja poeetika professor, viljakaim juhuluule autor ja dispuutide eesistuja oli Laurentius Ludenius (Lorenz Luden, professor 1635–54), *Academia Gustavo-Carolina* ajast olid tuntud Olaus Hermelin (retoorika ja poeetika professor 1690–[illegible]; rika ja poeetika professor 1695–[illegible]. Klassikaliste keelte grammatilise [illegible] meste eesti k-e grammatikate [illegible] 1648).

Põhjasõda katkestas Eestis akadeemilise [illegible] ning halvas sellega ka klassikalise [illegible] haru. Tallinna gümn-s (a-st 1765 [illegible]) siiski ladina ja kreeka autorite [illegible] printsiibist lähtuvalt. 18. ja 19. saj. [illegible] ringkondades (seoses Pompeji ja Herculaneumi misega) kollektsioneeriva kalliku[illegible] arheoloogia vastu.

Tartu ülikoolis 1802–1918. [illegible] koolis jätkus klassikalise filoloogia [illegible] muinasteadusi haarava distsipliini [illegible] esteetika, ladina ja kreeka ning [illegible] 1813 elokventsi, vanade k-te, filoloogia [illegible] kirjanduse ja kunstiajaloo professuur [illegible] juhtimisel. Saanud hariduse Halle ülikoolis filoloog Friedrich August Wolfi juures, [illegible] lukamad teadustööd (Platoni „Pol[illegible]" kommentaar, Horatiuse satiiride ja [illegible] Tartusse tulekut, arendas K. Morgenstern [illegible] siinse klassikalise filoloogia praktilis[illegible] (1802 ülikooli raamatukogu, 1805 [illegible] 1821 pedagoogilis-filoloogilise seminari [illegible] kujundas laiema ringkonna seas [illegible] filoloogiasse (klassikaline filoloogia [illegible] arendaja ja kõigi teaduste alus; antiik [illegible] ideaal). Peale autorikursuste (Homeros, Platon, Cicero, Horatius) luges K. Morgenstern üldkursusi (Kreeka ja Rooma ajalugu, antiikkultuur, arheoloogia, numismaatika jmt.). Pedagoogilise seminari eesotsas olles kujundas K. Morgenstern gümnaasiumiõpetajate põlvkonda. Tartu 19. saj. I poole klassikalist filoloogia [illegible] pidada Preisi-eeskujuliseks, sest [illegible] järgnenud õppejõude pärines Preisimaalt (K. Morgenstern, Ludolf Stephani, Heinrich Eugen [illegible]). Tegemist oli väga mitmekülgsete [illegible] kule neist oli Tartu vaid hüppelaud [illegible] Saksa ülikoolidesse.

1820 loodi klassikalise filoloogia õpetamise [illegible] ajaloo, klassikalise filoloogia ja pedagoogika [illegible] 1865 klassikalise filoloogia ja kirjanduse [illegible] ning 1875 kolmandana klassikaline filoloogia [illegible] ning Rooma muinsuste professuur. [illegible] dissertatsioonides ei olnud ladina k. enam [illegible] tus klassikaline filoloogia üha enam [illegible] lingvistiliseks ja tekstikriitiliseks. Silmapaistvaid ja tekstifiloloogide (Carl Heinrich [illegible] professor 1861–75, leksikaalsed [illegible] sent 1872–76, Justinuse ja Eutropiuse [illegible] Mendelssohn, professor 1876–96, Agathia[illegible] ja Zosimose editsioonid; Mihhail [illegible] 1896–1918; paleograaf ja papüroloog [illegible] fessor 1905–14, Menandrose k[illegible] kõrval töötasid Tartus ka antiikkunsti [illegible] (professor 1873–79, epohhiloov „Die [illegible] 1878), arheoloog Georg Loeschcke [illegible] jpt. Klassikalise filoloogia lainehuiskus [illegible] sai eeskujuks nt. Helsingi ülikooli [illegible] avamisel. Venestuspoliitika põhjus[illegible]

antiken Synkretismus", trükis 1940), a-st 1943 klassikalise, eriti ladina filoloogia erakorraline professor.

TÜ kasvandik Ervin Roos (1935 *mag. phil.*) töötas assistendina TÜ klassikalise muinasteaduse inst-s ja vanade keelte lektorina. 1944 põgenes ta Rootsi, töötas seejärel Lundi ülikoolis (1951 *dr. phil.*).

1919—33 töötas vanade keelte lektorina 1889—93 Tartu ülikoolis filoloogiat õppinud *cand. phil.* Paul Seeberg-Elverfeldt, kes on avaldanud ladina k-e õpikuid. Klassikalise filoloogia loenguid pidasid veel indoeuroopa keeleteaduse õppetooli prof. *dr. phil.* Ernst Kieckers, filosoofia õppetooli dots. *dr. phil.* Walther Freymann ja emeriitprof. Aleksander Pridik.

Eesti NSV aeg. Pärast II maailmasõda asendati vastavalt ülikooli uuele põhikirjale endised klassikalise filoloogia õppetoolid klassikalise filoloogia kateedriga, mis tegutses 1944—54. Kateedri juhatajaks oli dots. Karl Reitav, kes on avaldanud artikleid Prantsuse, Belgia, Hispaania ja Ladina-Ameerika kirjanduse kohta, redigeerinud tõlkeid (Cervantes, Homeros, Vergilius, Livius) ja koostanud õppevahendi „Valimik rooma autoreid" (1945). Kateedrisse kuulus kunstiajaloolane Lydia Pintman, kes oli klassikalise muinasteaduse inst-s abijõuna töötanud juba a-st 1938 (avaldanud 1947 Vergiliuse eepose „Aeneis" I laulu kommentaar-sõnastiku). Lalla Gross luges ladina k-e üldkursust ning erikursust kreeka k-st ja autoreist ning avaldas T. Liviuse „Ab urbe condita" XXI raamatu kommentaar-sõnastiku (1949). Antiikajalugu õpetas Leningradi RÜ lõpetanud ajaloolane ja klassikaline filoloog Eduard Ertis. Kateedris töötasid ka Leningradi RÜ lõpetanud Sofia Sibul ja Aina Kuk ning TRÜ lõpetanud Endel Prikk; mittekoosseisuliselt õpetasid ladina k-t 1951—52 Ernst Nurm, 1952 Lydia Türk ja 1954 Kaja Noodla.

1949 lõpetati üliõpilaste vastuvõtt klassikalise filoloogia erialale. 1954 kaotati klassikaline filoloogia kui eriala, kateeder liideti Lääne-Euroopa kirjanduse kateedriga (juhatajaks sai prof. Villem Alttoa). Vanu keeli õpetasid dots. Richard Kleis, K. Reitav, L. Gross, Heinrich Freymann, 1960—82 Ülo Torpats ja a-st 1967 Jüri Maadla. Õppetöö piirdus teiste kateedrite teenindamisega ladina k-e algkursuse piires. Klassikalise filoloogia järjepidevuse säilitamiseks koostas R. Kleis individuaalprogrammi, mille alusel õppisid klassikalist filoloogiat lisaerialana J. Maadla, Epp Tamm, Olev Nagel, Anne Lill jmt. Pärast Lääne-Euroopa kirjanduse ja klassikalise filoloogia kateedri kaotamist 1972 ühendati klassikalise filoloogia eriharu võõrkeelte kateedriga. Õppetöös jäi põhiülesandeks ladina k-e algkursuse õpetamine filoloogia-, ajaloo-, õigus- ja arstiteaduskonna üliõpilastele, fakultatiivselt jätkus kreeka k-e algkursuse ning kreeka ja ladina autorite õpetamine. Õppejõududeks olid L. Gross, Ü. Torpats, A. Lill, J. Maadla, O. Nagel ning E. Tamm, kes kaitses *cand. phil.* kraadi klassikalise filoloogia alal Leningradi RÜ juures 1976. 1964 valmis representatiivne tõlkevalimik „Kreeka kirjanduse antoloogia", 1971 „Rooma kirjanduse antoloogia". Silmapaistvad on Astrid Kurismaa Platoni-tõlked („Pidusöök. Sokratese apoloogia", 1985).

Taasiseseisvunud Eesti aeg. 1990 taastati TÜ-s suuresti tänu A. Kaalepile klassikaline filoloogia kui iseseisev eriala, esimene üliõpilaste vastuvõtt toimus 1991. Õppejõududele lisandus

Klassikalise filoloogia professor Anne Lill

Leningradi RÜ klassikalise filoloogia eriala lõpetanud Jaan Unt (avaldanud kommenteeritud tõlked Marcus Aureliuse „Iseendale", 1983, Aristotelese „Luulekunstist", 1982, jmt.). Esimese magistritöö klassikalise filoloogia alal kaitses 1996 Marju Lepajõe (lõpetanud Leningradi RÜ aspirantuuri klassikalise filoloogia alal). Klassikalise filoloogia õppetooli juhatab prof. A. Lill (avaldanud kommenteeritud tõlked Apuleiuse „Metamorfoosid ehk Kuldne eesel", 1994, Aristotelese „Nikomachose eetika", 1997, Theophrastose „Inimtüü-

TÜ klassikalise filoloogia õppejõud: (vasakult) Anne Lill, Epp Tamm, Kristi Viiding, Janika Päll, Jaan Unt, Maria-Kristiina Lotman, Jana Orion (2001)

bid", 2000 (koos Ivo Voldiga), artikleid Kreeka tragöödia kohta, klassikalise kultuuri kajastumisest Eesti kultuuriloos, klassikalise filoloogia ajaloost Eestis ja eestikeelse meditsiiniterminoloogia kujunemisest). Õppetooli uurimissuunad: varane Kreeka kirjandus (E. Tamm, Janika Päll, *mag. artium* 2000), klassikaline kreeka kirjandus (I. Volt, *mag. artium* 2000), meetrika (Maria-Kristiina Lotman, *mag. artium* 1999), (uus)ladina luule Eestis (Kristi Viiding, *mag. artium* 1997, Jana Orion).

Paguluses on tegutsenud klassikalised filoloogid *dr. phil.* Jaan Puhvel, California ülikooli klassikaliste keelte ja indoeuroopa võrdleva keeleteaduse prof. (külalisena pidanud Tartus loenguid a-st 1991, lugenud Homerost, Juvenalist, kreeka ja ladina k-e võrdlevat grammatikat, mükeene k-t ja itali k-i), ning Paavo Roos, Lundi ülikooli prof. (vaasimaalialased loengud Tartus 1993, 1996, 2002).

Arendamaks klassikalist filoloogiat ja sellega külgnevate valdkondade ning antiigi pärandi uurimist ja populariseerimist Eestis, loodi 1996 K. Morgensterni klassikaühing (a-st 1999 Morgensterni Selts), mis on a-st 1997 rahvusv. klassikaföderatsiooni (FIEC) liige.

B: W. Süss. *Karl Morgenstern (1770–1852). Ein kulturhistorischer Versuch*, I–II. Dorpat, 1928; A. Lill. *Karl Morgenstern ja klassikaline humanitaarharidus. Filoloogiaseminar Tartus 1821–1835.* – Akadeemia, 1989, 5; M. Lepajõe. *Latin poetry in 17th century Estonia.* – Mare Balticum – Mare nostrum. Latin in the Countries of the Baltic Sea (1500–1800). Annales Academiae Scientiarum Fennicae, ser. B, tom. 274, 1994; *Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana). Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri.* [Tõlkinud ja kommenteerinud K. Sak.] Trt., 1997; O. Nagel, A. Lill. *Estland. Lateinische Sprache; Klassische Sprachen an der Universität Dorpat; Antike Motive in der Literatur und Übersetzung.* – Der neue Pauly. Realenzyklopädie der Antike. Rezeptions- und Wissenschaftsgeschichte, Bd. 13. Stuttgart–Weimar, 1999.

Marju Lepajõe, Epp Tamm ja Kristi Viiding

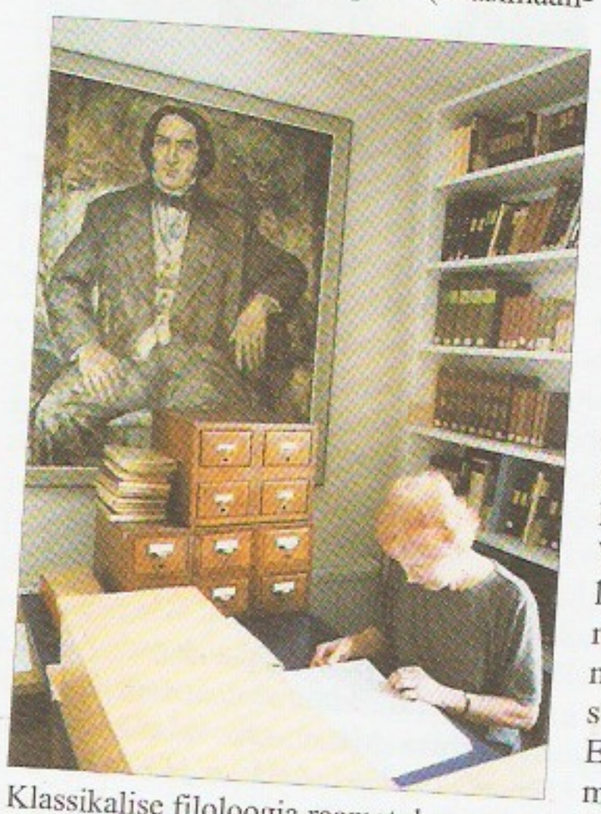

Klassikalise filoloogia raamatukogus

Fennougristika

Esimene Eestis tegutsenud soome-ugri keeleteadlane oli Ferdinand Johann Wiedemann, kes avaldas pms. kirjalike allikate põhjal töid vadja, liivi, mari, udmurdi ja sürjakomi k-e kohta ning arendas soome-ugri ja altai k-te suguluse hüpoteesi. Mihkel Veske tõi Eestisse võrdlev-ajaloolise keeleuurimismeetodi. Kaasani ülikooli soome-ugri k-te õppejõuna käis ta keeleeks-

peditsioonidel
juures, avaldas
soome-ugri
retest ja
uurimuse
suhetest. Ta
poolse Vene
ugrilasi.
TÜ esimene
oli Lauri Kettu
kui ka hiljem
peditsioonidel
mitmekesiseid
läänemeresoome
sageli keele
sionaalset
harmoonia
keeltele. Esimene
fessor oli Julius
TÜ-s 1919–
mordva, udmurdi
avaldas põhjalik
meresoome k-te
1929–44 oli TÜ
prof. Julius Mägiste
meresoome k-te
mari k-t ning
loogilise sõnaraamatu
viimistlemata
tes). TÜ-s töötas
ka Alo Raun, kes
soome-ugri k-te
ristikas sai emeriitprofessor
sevaks Soome
suunitlus.
J. Mark, J. Mägiste,
Tauli emigreerunud
jätkasid seal
vust. A. Raun
na ülikooli prof.
73 Rootsis
ugri k-te õppetooli
fennougristika
tüpoloogilise
tus nii
jeedi k-i
ja nende
dentse
vajadust
kust
uurali
likkust.
Paul Ariste
1933 ja
töötas
Tartu ülikooli
juhataja
vusv. ajakirja
vedenije"
tica Uralica"
P. Ariste
ja eriti
gi
takte

Paul Ariste oma Venemaa soomeugrilastest õpilastega

olid ja on ka praegu naaberrahvad, sõltumata sellest, millist keelt nad kõnelevad; kaugemas plaanis on eestlased geneetiliselt igati tavalised eurooplased. Eesti arheoloogid ei näe mingeid jälgi selle kohta, et läänemeresoome k-te kõnelejad on saabunud 7000 aastat tagasi idast, kuigi Eesti ja teised läänemeresoome keeleteadlased on seda postuleerinud. Antropoloog Leiu Heapost on hiljuti näidanud, et Eesti alal elanud rahva mitmetes antropoloogilistes ja geneetilistes tunnustes on antagonistlikke jooni, mida ei saa pidada mongoliidseks lisandiks ega viimase ja kaukaasialike joonte seguks, ning oletab, et samaaegsed erinevate tunnuste antagonistlikud sagedused (nn. ida- ja läänesagedused) on soome-ugri algrahvastiku originaalse geneetilise struktuuri jäljed (arheoloogilistel koljuluudel esinevat ja Euroopas kunagi laialt levinud lamedat nägu ja esileulatuvaid põsenukke on sageli ekslikult peetud rahva mongoliidsuse tõenduseks). Kõigi nende asjaolude tõttu pole põhjust oletada ka, et Eestis oleks kunagi kõneldud muud kui soomeugrilist keelt.

B: A. Künnap, P. Palmeos, T. Seilenthal. *Põhja ja itta.* Tln., 1974; H. Rätsep. *Akadeemik Paul Ariste.* Tln.,1980; *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia. II and III.* Trt., 2000; A. Künnap. *Contact-induced Perspectives in Uralic Linguistics*. München—Newcastle, 2000 (LINCOM Studies in Asian Linguistics, 39).

Ago Künnap

Slavistika

Eestis kujunes slaavi filoloogia uurimise keskuseks Tartu ülikooli vene keele ja kirjanduse õppetool, mis asutati 1803. Õppetooli esimeseks professoriks oli Grigori Glinka (Tartu ülikoolis 1803—10). Tema asendajaks tuli Andrei Kaissarov (1811—12), kes oli pärisorjuse vastane ja eesrindlike vaadetega teadlane; ta avaldas slaavi mütoloogia käsitluse ja uuris slaavi keeli, sh. vanavene keelt. Järgmised vene keele ja kirjanduse professorid (Aleksandr Vojeikov, 1814—20, Vassili Perevoštšikov, 1821—30, ja Mihhail Rozberg, 1837—67) ei olnud küll nimekad teadlased, kuid arendasid ülikooli sidemeid Vene teadus- ja kultuurimaailmaga. Tartu ülikooli vilistlased olid Vladimir Dal (Dahl), kes koostas fundamentaalse „Elava suurvene keele seletava sõnaraamatu" (4 kd., 1863—66), ja Viktor Grigorovitš, kes oli Venemaal slavistika rajajaid. 1865 nimetati vene keele ja kirjanduse õppetool vene keele ja slaavi keeleteaduse kateedriks, samas jätkus vene kirjanduse ajaloo õpetamine. 1868—73 oli kateedri professoriks Aleksandr Kotljarevski, kes hakkas ülikoolis esimesena

TRÜ vene kirjanduse kateeder 1982. Vasakult: ees Irina Avramets, Svetlana Mõtskina, Ann Malts, Zara Mints, Larissa Volpert, Ljubov Kisseljova, Galina Ponomarjova ja Marja Pljuhhanova, taga Oleg Kostandi, Tamara Etti, Igor Černov, Juri Lotman, Sergei Issakov, Valeri Bezzubov, Peeter Torop ja Pavel Reifman

lugema slavistikaalaseid teaduskursusi. Tema uuringute põhivaldkonnaks oli slavistika ja eriti läänemereslaavlaste ajalugu. 1874—95 töötas Tartu ülikoolis professorina Pavel Viskovatov, kes õpetas ainult kirjandusteaduslikke aineid ja sai tuntuks M. Lermontovi elu ja loomingut käsitlevate uurimustega. Tal oli sidemeid ka Eesti kultuuritegelastega (nt. C. R. Jakobsoni ja M. Veskega). Tema järglane oli 1895—1918 Jevgeni Petuhhov, kokkuvõtliku „Vene kirjanduse" (2 kd., 1911—14) autor. 1880 asutati Tartu ülikoolis slaavi keelte võrdleva grammatika kateeder, kus õpetati ja uuriti ainult slavistikat. 1883—93 juhatas kateedrit Jan Badouin de Courtenay, kes oli nüüdiskeeleteaduse, eeskätt foneetika ja üldkeeleteaduse aluste rajajaid ning on kõige nimekam Tartu ülikoolis töötanud keeleteadlane. Pärast teda juhatasid kateedrit Anton Budilovitš (1892—1901) ja Gotthilf Leonhard Masing (dotsent 1880—1902, professor 1902—17 ja 1919—25), kes oli esimene eesti päritolu slaavi filoloog. 1903—15 töötas Tartu ülikoolis algul dotsendina, hiljem professorina paleograafia, kirikuslaavi ja vanavene keele ajaloo uurija Nikolai Grunski. 1916—18 oli põgusalt vene keele professoriks tuntud slavist Grigori Iljinski, „Slaavi algkeele grammatika" (1916) autor. Tartu ülikooli vilistlased on ka mitu kirjandusteadlast, folkloristi ja etnograafi (S. Vengerov, J. Bobrov, D. Zelenin, N. Piksanov, V. Desnitski jmt.).

TÜ-s oli slaavi filoloogia õppetool, kus 1927—31 oli professoriks Taani slavist Adolf Stender-Petersen ja 1934—44 Peeter Arumaa, leksikograaf ja „Vene-eesti sõnaraamatu" (1940—47) autoreid. Vene keele lektor oli 1919—44 Boriss Pravdin. 1918—21 töötas TÜ-s indoeuroopa võrdleva keeleteaduse professorina Max Vasmer, „Vene etümoloogilise sõnaraamatu" (3 kd., 1953—58) autor.

Pärast II maailmasõda on ülikoolis tegutsenud vene keele kateeder (a-st 1946) ja vene kirjanduse kateeder (a-st 1947). Viimast on juhatanud 1947—49 Valmar Adams, 1949—54 B. Pravdin, 1954—60 Boriss Jegorov, 1960—77 Juri Lotman, 1977—80 Valeri Bezzubov, 1980—92 Sergei Issakov ja a-st 1992 Ljubov Kisseljova. 1950. a-te lõpust alates on see olnud vene kirjanduse ajaloo ja kirjandusteooria uurimise tähtis keskus, mis tänu J. Lotmani strukturalismi ja semiootika valdkonna töödele on saanud tuntuks kogu maailmas. Esialgu kujunes 3 uurimissuunda: 18.—19. saj. vene kirjanduse arengu üldprobleemid (J. Lotman), vene kriitika ja žurnalistika 19. saj. keskel (B. Jegorov, Pavel Reifman) ja vene-eesti kirjandussuhted (V. Adams, S. Issakov). 1960.—80. a-tel kujunes Zara Mintsi algatusel uurimissuunaks ka 19. saj. lõpu ja 20. saj. algu-

...mendatakse keele tüpoloogia ning ...mmatiivse grammatika (I. Külmoja), ...Kaurina Kostandi) ja keele ajaloo ...). Slavistika (slaavi väikekeelte ... ja tüpoloogia uurimise) valdkonnas ..., kes on 1993 asutatud slaavi ...

...tatud „Eesti ja vene keele kõrvutav ... PHL, E. Totsel, G. Tukumtsev). TA ... keelekontaktide sektoris tegeldi ... (A. Reitsak), koostati ...84—94, 4 kd., toimetajad H. Lee... ... Keele Inst-s jätkub „Eesti-vene sõna... ...-st 1997 on ilmunud 2 kd., toimetaja ...

...*Vene ja slaavi filoloogia Tartu ...*, 1982, 9; *Труды по русской ... кафедры русской литературы ... 1958—1990. Указатель содер...*

Sergei Issakov

...kool. Orientalistika on olnud Eestis ...-õpetlaste ja -õpetajatega. Idamaade keelte õppimine ja ...-uurimistöö algasid Eestis 1632 asutatud ... juures. Orientalistika oli õppeaineks ... Ülikooli loomisel. Ilus oli ette nähtud heebrea, kaldea, ...-professuur, sellega oli ühitatud kreeka ... Teisel ametikohal oli 1632—33 Johann ... tõstis professuuri 1636—41 *Aca...* ...-rektor Salomo Matthiae. 1641—49 oli ... Liivimaa superintendent ja Turu piis... Ülikooli Tartu-ajajärgu viimane ... 1650—56 Elof Holstenius. *Acade...* ...-ajal ja hiljem Pärnu-ajajärgul oli Ida... ...keele professoriks 1691—98 Gabriel ... tähelepanu heebrea grammatika... ...-alaste väitekirjade koostamist. 1698 ... Uppendorff, pärast teda õpetas ... ka süüria, kaldea ja uusheebrea ... Viimane orientalistikaõppejõud Ericus ... 1700—10 loenguid vana- ja uusheebrea, ... kirjanduse alalt ja juhendas Vana ... käsitlevate väitekirjade koostamist. ... filosoofiaga tegeles 1705—07 filo... ... Schulten, kes tõlkis koos pastor Jo... ... ladina keelde keskaja juudi teadlase ..., millest Pastelberg avaldas Pärnus ka ... Seda peetakse esimeseks eesti keelde ... Rootsi-aegse ülikooli Pärnu-aja... ... kõige viljakam, seda soodustasid ... ülikooliga.

... ülikool (1802—1918). 1802 taastatud ...-uurimistöö usuteadus... ... juures, vastavate teemadega ... hulgas päritolu teadlased. Usutea... ...-uurimisülikondadeks semitistika ja Lähis... ... filosoofiateaduskonnas aga eelkõige ... ja orientalistika.

... keele kateedri semiidi keelte õppe... ...–20 Johan Wilhelm Friedrich Hezel, ... Gottlieb Rudolph Henzi, 1820—34 Adolf ...—58 Johann Karl Friedrich Keil ... Heinrich Kurtz. 1861 loodi usutea... duskonnas semiidi keelte kateeder, kus õpetasid 1861—70 J. H. Kurtz, 1871—95 Heinrich Ferdinand Mühlau ja 1900—18 Otto Emil Seesemann. Algul dotsendina, seejärel professorina juhatas kateedrit 1873—98 Johann Christoph Wilhelm Volck, kes oli seal õppejõuks olnud juba 1861—64. 1898—1918 juhatas kateedrit prof. Alexander von Bulmerincq. A. F. Kleinert oli 1834 hakanud õpetama pärsia, J. K. F. Keil 1837 sanskriti keelt. 1865 eraldati semitistikast ülejäänud orientalistika, mille õpetamine allutati ajaloo-keeleteaduskonna saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedrile. 1865—98 juhatas seda sanskritoloog Leo Meyer, tema ajal olid sanskriti keele ja võrdleva keeleteaduse eradotsentideks 1884—85 F. Knauer ja 1886 Aleksandr Aleksandrov. 1898—1918 oli samas kateedrijuhataja ning sanskriti keele ja võrdleva keeleteaduse professor Dmitri Kudrjavski, kes avaldas sanskriti õpiku ja lugemiku. Sanskriti lühikursus kuulus filosoofiakursuse õppekavasse. Algul loeti seda keelt ladina transliteratsioonis, D. Kudrjavski eestvõttel juba devanaagaris. Eriti teenekalt arendas indoloogiat 19. saj. II poolel Leopold von Schroeder, kes töötas Tartus 1894. a-ni, siis oli ta sunnitud seoses venestusaja algusega lahkuma. Esimesed eestlastest Ida-huvilised olid seotud Õpetatud Eesti Seltsiga (nt. F. R. Faehlmann ja F. R. Kreutzwald). Tõsisemalt püüdis võrdlevat keeleteadust ja usundilugu uurida Karl August Hermann, ent tema sumeroloogia-, sinoloogia- ja türkoloogiaalased kirjutised ei küündinud teaduslikult aktsepteeritavale tasemele. 19. saj. said Tartu ülikoolis hariduse ka geoloog ja Iraani looduse uurija A. Goebel ning Vene sanskritoloogia rajaja Robert Lenz.

Eesti Vabariigi aeg 1918—40. TÜ-s toimus orientalistikaalane õppetöö erikursuste vormis. Usuteaduskonnas õpetas A. von Bulmerincq 1919—38 heebrea, aramea, süüria, araabia ja etioopia keelt ning tõlgendas Koraani. Tema tööd jätkas 1933. a-st Uku Masing, kes õpetas lisaks loetletud ainetele 1934 sumeri keelt ja 1938—39 taoismi filosoofiat. Eduard Tennmann käsitles 1920—36 India, Hiina, Jaapani, Iraani, Vana-Egiptuse ja semiidi rahvaste usundilugu. Alates 1934. a-st õpetas heebrea, aramea ja akadi keelt ning juudi ajalugu ja avaldas juudi filosoofia alaseid uurimusi Lazar Gulkowitsch. Filosoofiateaduskonnas õpetasid Idamaade keeli võrdleva keeleteaduse professorid: 1930 õpetas Max Vasmer sanskriti, 1921—38 Ernst Kieckers sanskriti, paali, vana- ja uuspärsia keelt ning kommenteeris veedade ja Kālidāsa tekste, 1938—40 õpetas Peeter Arumaa veedade, sanskriti ja vanapärsia keelt. Aarne Michael Tallgren luges 1923 Vana-Idamaade arheoloogiat ja Gustav Suits 1935 Idamaade teatri erikursust. Idamaade ajalugu õpetas vanaaja loengukursuse raames 1921—36 Alexander Pridik. Saksamaal hiina keelt õppinud E. Kieckers kommenteeris 1933—34 Mengzi filosoofiat, Sorbonne'i Elavate Idakeelte Inst-s õppinud Leo Leesment õpetas 1933—34 ja 1937 Hiina õiguse erikursuse raames hiina keelt, nende juures omandas hiina keele algteadmised Pent Nurmekund. 1935 asutati L. Leesmendi algatusel Eesti Akadeemiline Orientaalselts (EAO), mis tegutses 1940. a-ni ja valmistas 1939 ette köite „Akadeemilise Orientaalseltsi Kirjutisi" (selle tiraaž hävitati 1940 Nõuk. võimu käsul). Seltsi liikmeiks olid valdavalt ülikooli õppejõud (1939. a. 30 liiget).

1944.—90. aasta. 1955. a-ni Idamaade keeli ei õpetatud. Villem Ernits õpetas vähestele huvilistele eraviisil sanskriti ja L. Leesment hiina keelt. Järjepidev Idamaade keelte õpetamine ja orientalistikaalane uurimistöö taastus 1956, kui Pent Nurmekund asutas TRÜ orientalistikakabineti ja sai selle teaduslikuks juhendajaks. Hiina keele õpetamist

oli ta alustanud juba 1955. Polüglotina oli P. Nurmekund võimeline õpetama veel teisigi keeli (hindi, jaapani, türgi, araabia, suahiili, mongoli, vietnami, amhaara, vanaegiptuse jmt. keelt). Tema õpetajategevus oli tulemusrikas: 1960. a-il jätkasid mitmed orientalistikakabineti kasvandikud (Ülo Sirk, Linnart Mäll, Ly Seppel, Ott Kurs jmt.) õpinguid suurematesNSV Liidu teaduskeskustes ja on hiljem tegutsenud ka viljakalt ilukirjanduse tõlkijatena. 1966. a-ni õpetas indoneesia keelt Olaf-Mihkel Klaassen, kes on hiljem uurinud Eesti afrikanistika ja orientalistika ajalugu.

1968 hakkas sanskriti, paali ja tiibeti keelt õpetama L. Mäll. A-st 1973 töötas ta orientalistikakabineti teadurina, tegeldes indoloogia, sinoloogia, tibetoloogia ja budoloogiaga. P. Nurmekunna ja L. Mälli korraldamisel toimus TRÜ-s üleliidulisi teaduskonverentse ja suvekoole (olulisimad 1965 ja 1975). 1968–81 ilmus TRÜ Toimetiste sarjas 7 köidet „Töid orientalistika alalt". Orientalistide töid avaldati ka TRÜ teadusväljaannetes „Studia orientalia et antiqua" ja „Töid semiootika alalt". L. Mälli algatusel asutati 1972 TRÜ Üliõpilaste Teadusliku Ühingu (ÜTÜ) ajalooringi orientalistikasektsioon ning 1977 L. Mälli ja Tarmo Kulmari algatusel ÜTÜ orientalistikaring (a-st 1984 võrdleva kultuuriloo ja orientalistika ring). Orientalistikakabinet tegutses 1983–86 kui Ida keelte õppekabinet. 1983–86 tegutses TRÜ-s orientaliste ja semiootikuid ühendav teadusüksus. 1975–85 toimusid orientalistikaringi vilistlaskonverentsid. 1988 taastati EAO (president a-ni 2001 L. Mäll, a-st 2001 T. Kulmar), mis andis 1988–91 välja infolehte „EAO Sõnumitooja". 1980. a-teks oli uurimisteemade ring muutunud laiaks (indoloogia, budoloogia, tibetoloogia, sinoloogia, egüptoloogia, arabistika, assürioloogia, Kolumbuse-eelse Ameerika kõrgkultuurid). Religioonide võrdleva uurimisega on tegelnud T. Kulmar, Sergei Stadnikov, Ülo Valk, Märt Läänemets, Andres Herkel jmt. L. Mäll on avaldanud olulisi humanistlike baastekstide kommenteeritud tõlkeid (sanskriti, paali ja klassikalisest hiina keelest). TÜ ajaloo-osakonnas on Idamaade ajalugu õpetanud Jaan Konks, vanaaja kursuse raames Vana-Idamaade ajalugu Märt Tänava, Aasia ja Aafrika maade ajalugu J. Konks, L. Mäll ja O.-M. Klaassen.

Väljaspool Eestit on orientalistika alal tegutsenud USA-s süürioloog Arthur Vööbus ja muistsete indoeuroopa keelte uurija Jaan Puhvel ning Moskvas austroneesia keelte uurija Ü. Sirk.

Eesti Vabariigis aastast 1991. Idamaade keelte õpetamine TÜ-s jätkub orientalistikakabinetis, orientalistikaalane teadustöö TÜ orientalistikakeskuses (L. Mäll, M. Läänemets, Maret Kark) ja usuteaduskonnas (K. Kasemaa, T. Kulmar, Amar Annus). Asutatud on Eesti Assürioloogia Selts, Eesti-Araabia Selts, Eesti-Tiibeti Kultuuriselts ja Mahajaana Inst. Taastatud on jaapani (Eri Miyano) ja türgi keele õpetamine (Hagani Gajõblõ).

Tallinnas on Idamaade keelte õpetamise keskusteks kujunenud Eesti Humanitaarinst., kus jaapani keele ja kultuuri uurimist on suunanud Rein Raud, ja TPÜ (Lähis-Ida uuringute ja türkoloogiaga tegelev Idamaade Keskus; juhataja Angelina Tšaikovskaja).

B: A. von Bulmerincq. *Orientalistika õpingud Tartu rootsiaegses ülikoolis.* — Usuteadusline Ajakiri, 1932, lisavihk nr. 3; P. Nurmekund. *Lühiülevaade orientalistika ajaloost Tartu Ülikoolis.* — Töid orientalistika alalt, I. TRÜ Toimetised, 201, Trt., 1968; L. Mäll. *TRÜ orientalistikakabineti tegevusest.* — Keel, mida me harime. Tln., 1976; J. Konks. *Andmeid ajaloo õppejõudude õppe- ja teadustöö kohta Tartu Ülikoolis 1919–1940.* — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, X. Trt., 1981; P. Nurmekund. *Orientalistika.* — Tartu ülikooli ajalugu, I, 1982; A. Künnap. *Filoloogia.* — Tartu ülikooli ajalugu, II, 1798–1918. Tln., 1982; T. Kulmar. *hiilgeaeg 1971–1983.* — Tartu ülikooli ajalugu, III, Trt., 1998; T. Kulmar. *Religiooniteadus dusliku uurimisvaldkonnana Eestis.* — 1/2000 (47); M. Hallik, O.-M. Klaassen. *ja Orient.* Trt., 2002.

Teoloogia

Teoloogia ja selle õpetamine kuni

Nagu keskaja Euroopas üldiselt, teoloogilise õpetuse andmine ja tegevus toom- ja kloostrikoolides. ka raamatukogud. 13. saj. lõpp dominiiklaste kloostris koolijuhatajana Albertus Magnuse õpilane.

Dominiiklaste ordu ülemkapiitel tegi et mungad õpiksid kohalikku keelt. tati eesti keeles alates 13. saj. lõpust. provintsiaalkirikukogu maakogudustes lustamist. Samal aastal loodi lisaks kõrgem ladina kool. Reformatsiooni Tallinna senine ladina kool triviaalkooliks, olid Tallinnas, Tartus ja Haapsalus. vajadust püüti rahuldada eestikeelsete misega (Wanradt-Koell 1535, Wanradt ja Tartu raad aga keelustasid need. Tartus gümnaasiumi ning 1585 esimese kolleegiumi ja tõlkide seminari. Samal tide eestikeelne katoliku katekismus, mitmekeelseid teoloogilisi käsiraamatuid. Rootsi võimu ajal oli luterlus riigikiriku akadeemilist gümnaasiumi (Tartus 1631). Kindralkuberner Johan Skytte Tartu gümnaasium kuningas Gustav II 1632 ülikooliks.

Traditsioonipäraselt kujunes ülikoolis usuteaduskond. Õppetöö korralduse ülikooli usuteaduskond, selle järgi oli I usuteadlane (korraline professor) (VT) ajaloolisi raamatuid ja kirikulugu (samuti korraline professor) Uue Testamenti ja kirikulugu, III usuteadlane prohvetiraamatuid, IV usuteadlane fessor) usutunnistuskirju ja poleemikat läbi harjutustöid. Usuteaduskonna õpetasid ka filosoofiateaduskonnas heebrea või Idamaade keeli. Tegelikult oli nii (1632–56) kui ka *Academia Gustaviana* (1690–1710) IV usuteadlase ametikoht õppeülesandeid täitsid teised õppejõud. *Carolina* usuteaduskonnas ei olnud II ja III teoloog ei õpetanud sageli Õppetöö toimus loengute, disputatsioonide teaduskraadid olid kandidaat, litsentsiaat kraadi omandamiseks usuteaduse alal eelnevalt õppinud filosoofiateaduskonnas seal vähemalt magistrikraadi, mis oli Loomulikult pidid usuteaduse üliõpilased fiateaduskonnas heebrea ja kreeka keelt peeti ülikooli astumisel enesestmõistetavaks, kandidaadi astme saamiseks tuli teha tatsiooniga, litsentsiaadi astme ja

cursum (selle sooritasid Tartu [illegible], 1633 Goetschenius ja 1639 [illegible] saamiseks tuli kaitsta dissertat- [illegible] seda 1661 Gezelius ja 1648 [illegible] 1699 Moberg), kraadi [illegible] Rootsi kuningas. Vastavalt ülikooli [illegible] ja usuteaduskonna teoloogiline [illegible] ortodoksia raamidesse. Rektor pidi [illegible] evangeelset õpetust. Professor [illegible] õigesse usku, mis väljendub [illegible], Nikaia ja Athanasiose usutunnis- [illegible] Augsburgi usutunnistuse juurde ja [illegible] õpetusi. Vandetõotusest [illegible], erandiks oli Georg Preussius, kes [illegible] Rootsis levinud religioossest [illegible] roomakatoliku usu ja protestant-

[illegible] töötas sel ajajärgul 18 õppe- [illegible] *Gustaviana* ajal oli I usuteadlase [illegible] Virginius (tööaastad 1632—56). [illegible] õpetasid prof-d Georg Mancelius [illegible] (1639—40), Salomo Matthiae [illegible] (1652—56), III usuteadlase [illegible] prof-d Johann Weideling (1632—33), [illegible] (1633/34—36), Johan Georg Gezelius [illegible] Preussius (1654—56). Adjunktideks [illegible] (1638—47) ja Petrus Svenonis Lidenius [illegible] *Gustavo-Carolina* ajal õpetasid I teo- [illegible] Moberg (1690—95 ja 1698—1705), [illegible] ning Johannes Folcher (1707—10), II [illegible] Jernfeld (1690—95), Olaus Moberg [illegible] (1698—1703), Johannes Folcher [illegible] Brömsi (1707—09). III teoloogi [illegible] emeriteerunud prof-d Olaus Moberg (1690 [illegible] Mollin (1695—98), Gabriel Skragge [illegible] Folcher (1701—03), Ingemund [illegible] ja Nicolaus Wiraeus (1707—10). *Acade-* [illegible] õpetas 30 aasta jooksul niisiis 7 [illegible] oludes (katku- ja nälja-aastad Tar- [illegible] Pärnus 1700—10 kuni ülikooli kao- [illegible] õppetöö senist taset ja vahetasid [illegible] teoloogi professuure, et ained õpetatud [illegible] seas on olnud silmapaistvaid õpetlasi. [illegible] kommenteeris Piibli raamatuid ja tema [illegible] palju disputatsioone, eriti psalmide [illegible] Johannese evangeeliumi eksegeesi alalt, [illegible] Gabriel Elvering olid kiriku- ja dogma- [illegible] kes uurisid eriti apologeete ja juhendasid [illegible], ning Olaus Mobergi valdkond oli [illegible] Tartu ülikooli teoloogid olid teadus- [illegible] tihsaimate protestantlike ülikoolidega.

[illegible] tõttis Tartu ja Pärnu ajajärgul ülikooli [illegible] ilmunud teada olevalt 1389 trükise [illegible] disputatsioone või dissertatsioone [illegible] seal mitukümmend teoloogilise sisu- [illegible] matilist eksamilaadset kõnet). Trükikojad [illegible] superintendendi ametkonnas ja Tallinna [illegible].

[illegible] Pärnus tegutsenud ülikooli tähendust Eesti [illegible] tähtsusele on raske ülehinnata: piisab, kui [illegible] ütlemist, kes olid selles ülikoolis pikemat või [illegible] (peamiselt), oli kiriku teenistuses Liivimaal u. 150 [illegible] u. 90 ulatus, lisaks mitu pastorit Saaremaal ja [illegible] luterlikke õpetajaid Eesti- ja Liivimaal. Ülikooli olemasolu oli aluseks, millelt lähtudes oli võimalik rajada rahvakoolide võrku (a-st 1687 Liivimaal, 1690 Eestimaal, 1695 Saaremaal).

Rootsi võimu ajal panid kirikuõpetajad aluse eestikeelsele vaimulikule kirjandusele. Nimetagem vaid Heinrich Stahli „Käsi- ja koduraamatut" (1632—38), Joachim Rossihniuse „Evangeeliume ja epistleid" (1632) ja katekismust ning Adrian Virginiuse tõlgitud „Vastset Testamenti" (1686), Johannes Gutslaffi Piibli-tõlgete katkeid ning Eberhard ja Heinrich Gutsleffi „Uut Testamenti" (ilmus 1715). Mitmedki varem valminud käsikirjad jõudsid ilmuda alles Vene keisririigi aastatel. Pikk ja keeruline eellugu oli 1739 Tallinnas ilmunud, Jüri pastori Anton Thor Helle ja Tallinna Pühavaimu eesti koguduse õpetaja Eberhard Gutsleffi tõlgitud esimese eestikeelse Piibli tervikväljaandel.

18. saj. jõudsid Eestisse pietistlikud usuvoolud, mis seadsid esiplaanile isikliku vagaduse ja usuelu äratustöö. Seda esindasid ennekõike nn. Halle pietistid, kelle eesotsas olid August Hermann Francke ja Tallinna toomkiriku pastor Christoph Friedrich Mickwitz; hiljem lisandus ka vennastekoguduse liikumine. Eriti edukas oli vennastekoguduse misjonitöö piirkondades, kus Halle pietistid olid enne äratustööd teinud. Vennastekoguduse liikumise suurimaks saavutuseks tuleb pidada eesti rahva ristiusustamise n.-ö. tõelist lõpuleviimist 18. saj. II poolel. Samal ajal saabus välismaa ülikoolides õppinud pastorite kaudu Eesti alale ka ratsionalistlik teoloogia, mis käsitles kiriku- ja usuelu eeskätt mõistuse, „loomuliku" moraali, loodusseaduste ja riikliku otstarbekuse positsioonilt.

Teoloogia 1802—1918. 19. saj. oli teoloogia eelkõige seotud Tartu ülikooli saksakeelse usuteaduskonnaga (1802—1918), kus koolitati pastoreid kogu Venemaa luterlikule kirikule. Siin sai oma hariduse ka eesti soost usuteadlaste esimene põlvkond.

Sajandi kahel esimesel kümnendil valitses teaduskonnas ratsionalism, mis nägi kristlikus religioonis vaid moraalseid väärtusi. Ainsa erandina saab esile tõsta rootsi päritolu dogmaatikut Lorenz Ferdinand Ewersit, kes oli taasavatud ülikooli esimene prorektor ning esindas teoloogias luterlikku ortodoksiat. Tema kõrval oli eksegeet Johann Wilhelm Friedrich Hezel, kes lisaks paljudele muudele teaduslikele kirjutistele (erinevatelt aladelt) avaldas 1809 Uue Testamendi ratsionalismimeelse tõlke. Selle tagajärjel võeti talt 1813 eksegeetiliste ainete lugemise õigus.

1820. a-te alguses reformiti usuteaduskonda pietistlikus vaimus. 1823 vabastati ametist või saadeti emerituuri kõik senised professorid ning kutsuti nende asemele uued õppejõud. Nende seast tuleb esile tõsta dogmaatik Ernst Wilhelm Christian von Sartoriust (Tartus 1824—35), kirikuloolast Andreas Caspar Friedrich Buschi (Tartus 1824—49) ja praktilist teoloogi Julius Piers Ernst Hermann Walterit (1794—1834). Viimase järeltulijaks sai hilisem piiskop Carl Ulmann (Tartus 1835—42), kes ainsa teoloogina oli valitud ülikooli rektoriks. Sellel ajajärgul olid teoloogilistest suundadest esindatud luterlik ortodoksia ja pietism, tunda oli ka F. D. E. Schleiermacheri mõju. Arengu jaoks oli oluline luua side luterlike maakirikutega.

1840. a-tel oli Eesti- ja Liivimaa luterlikes maakirikutes kriis, mille olid põhjustanud vennastekoguduse liikumine ja Vene õigeusu kiriku konversioonikampaania. Tuge leiti just Tartu usuteaduskonnalt. Eriti tuleb selles seoses esile tõsta dogmaatikut Friedrich Arnold Philippit (Tartus 1841—51), praktilisi teolooge Theodosius Andreas Harnackit (Tartus 1847—53 ja 1866—75) ja Arnold Friedrich Christianit (Tartus 1852—65).

Nende kõrval tegutsesid eksegeet Johann Karl Friedrich Keil (Tartus 1838–58) ja kirikuloolane Johann Heinrich Kurtz (Tartus 1849–1870).

Teadustegevuse kõrgpunkt saavutati teaduskonnas kahe kohalikku päritolu õpetlase, dogmaatiku Alexander Konstantin von Oettingeni ja kirikuloolase Gustav Moritz Constantin von Engelhardti ajal. Nende kõrval mängisid olulist rolli moodsat ajaloolis-kriitilist Piibli-uurimist propageerivad eksegeedid Johann Christoph Wilhelm Volck ja Heinrich Ferdinand Mühlau. Teaduskond oli neil aastakümnetel erakordselt ühtne, mis muuhulgas ilmnes Piibli verbaalinspiratsiooni üle peetud diskussioonis, mis sai alguse 1884 Volcki ja Mühlau avalikest loengutest. Sel ajajärgul õppisid Tartus sellised hiljem terves Euroopas tunnustatud õpetlased nagu Nathanael Bonwetsch, Reinhold Karl Gustav Adolf Seeberg ja Adolf Harnack.

1890. a-tel muutus teaduskonnas teravaks järelkasvu probleem. See oli osalt seotud venestamiskampaaniaga, mille käigus sai tavaks nimetada õppejõude ametisse teaduskonna arvamust arvestamata, nagu süstemaatik Johann Hermann Kersteni ja kirikuloolase Jan Kvačala puhul. Teiseks polnud pol. põhjustel enam võimalik kutsuda õppejõude Saksamaalt. Seetõttu langeb sellesse aega suur hulk magistripromotsioone: UT alal Oskar Theodor Alfred Seeberg, Konrad Grass ja Johannes Adam Justus Frey, semiidi keelte alal Alexander von Bulmerincq ja Otto Emil Seesemann, ajaloolise teoloogia alal Alexander Johannes Berendts ja Gotthilf Traugott Hahn ning süstemaatilise teoloogia alal Karl Gustav Girgensohn. 1914–15 järgnes veel kaks habilitatsiooni: kirikuloo alal Arthur Karl Konstantin von Ungern-Sternberg ja UT alal Adalbert von Stromberg.

1916 tehti teaduskonnale korraldus minna õppetöös üle vene keelele. Protesti märgiks astusid professorid ametist tagasi ning teaduskond lõpetas tegevuse. Lühikest aega tegutseti veel Saksa okupatsiooni ajal 1918. a. sügisel. 1919 avatud eestikeelse ülikooli usuteaduskonda asusid tööle Bulmerincq, Grass, Seesemann ja Stromberg, see tagas teatava järjepidevuse .

Teoloogia Eesti Vabariigis aastani 1940 ja pärast II maailmasõda. TÜ avamise järel jätkus usuteaduskonnas teoloogia õpetamine ja teoloogiaalane uurimistegevus. Teaduskond on järjepidevalt tegutsenud tänini, kuigi mitte alati sama nime all ega TÜ koosseisus. Nõuk. okupatsiooni ajal 1940 usuteaduskond suleti. 1941.–44. a. Saksa okupatsiooni ajal tegutses ta Usuteadusliku Inst-na ega olnud ülikooli osa. 1940. a-te lõpupoolel jätkati tegevust algul EELK Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni ja hiljem EELK Usuteaduse Inst-i nime all. TÜ usuteaduskond avati uuesti 1991. aastal. Teaduskonna struktuur on jäänud põhijoontes samaks, erinevused on, et 1940 lõpetas tegutsemise õigeusu õppetool, et a-st 1991 ei ole teaduskond enam konfessionaalne, vaid evangeelne, ja et 2001 asutati luterliku usuteaduse õppetool.

TÜ usuteaduskonna õppejõud 1930. aastate lõpus. Vasakult: ees Siegfried Aaslava ja Johan Kõpp, taga Olaf Sild ja Uku Masing

Selle ajajärgu vältel on TÜ usuteaduskonnas ja ühtlasi EELK Usuteaduse Inst-s õpetanud VT erialasid ja semiidi keeli A. von Bulmerincq, Uku Masing, Jankel Nodel, Evald Saag, Kalle Kasemaa, Helmi Pata, Jürnas Kokla, Vello Salo ja Andres Gross. UT alasid on õpetanud A. von Stromberg, K. Grass, O. E. Seesemann, Kurt Saarsen, Siegfried Aaslava, Ago Viljari, Kaide Rätsep, Toomas Paul, Peeter Roosimaa, Randar Tasmuth, Anne Kull ja Ain Riistan. Ajaloolise usuteaduse alal on töötanud Olaf Sild, Arthur Võõbus, Lembit Tedder, Adolf Horn, Hillar Põld, Voldemar Ilja, Harri Rein, Marju Lepajõe, Andres Saumets, Urmas Petti ja Riho Altnurme. Süstemaatilise usuteaduse alal on tegutsenud Hugo Bernhard Rahamägi, Jaak Taul, Elmar Salumaa, Jaanus Noormägi, Alar Laats, Arne Hiob ja Anne Kull, tegeliku ehk praktilise usuteaduse alal Johan Kõpp, Jaak Varik, Jüri Kimmel, Jaan Kiivit (1906–71), Ago Viljari, Albert Soosaar, Eenok Haamer,

Jaan Kiivit (s. 1940), Laantee, Gustav Piir, Rutiku ja Tõnu Lehtsaar usuteaduse alal Edgar Masing, Robert Kamp, maa, Jaan Kivistik ja Apostelliku õigeusu sid Karp Tiisik (1950–), Martinson (1923–), 1990. a-tel on usuteaduse nud mainekaid kolleege TÜ audoktorid Jürgen Helzer ja Otto Kaarel med Egon Brinkmann, Kramer.

Tähtsaimad akadeemilised olnud *Theologische Zeitschrift zu Dorpat* (1867–1919). Usuteadlaste Selts (1925–), järglane Akadeemiline (asut. 1999). Kalle Kasemaa avaldati teadusliku Toimetiste B-sarjas likus Ajakirjas" (1950–), Nõuk. okupatsiooni ajal „Eesti Evangeeliumi Aastaraamat" ja aastatel „EELK", alustas Inst-i toimetiste ilmumist II maailmasõja järel (Saksamaal ja Kanadas) töötanud olnud nimekaimad Kaddai ja Mihkel Soovik, teadlaste Selts Publications välja eesti- ja inglisekeelsed pers of the Estonian Theological in Exile"). Töötanud teaduse Inst. (asut. 1977) õppejõududena on Salo, Rudolf Kommer, Jaak Taul, Andres Tali ja Mihkel Soovik. Väljaspool EV TÜ gutsenud teoloogid uusprotestantliku dor Alexis Tallinn 40 välja ajakirja ortodoksset-pietistliku Harald Põld. 1950–, saksakeelne usuteaduslik (*Theologisch-Philosophische Akademie*), mille olid Werner Gruehn, Frey, Eduard Sturm. Tänapäeval töötab rakenduskõrgkooli Usuteaduse Inst. ja Kiriku Teoloogiline Eesti Evangeeliumi tide Koguduste Liidu teaduslik Seminar ja deemia.

Eesti iseseisvusaja lisemad esindajad on

TÜ usuteaduskonna õppejõud ja töötajad sügisel 1996. Vasakult: ees Siret Rutiku, Annika Konsap, Tõnu Lehtsaar ja Marju Lepajõe, taga Kalle Kasemaa, Tarmo Kulmar, Karl Laantee, Alar Laats, Martin Tarn ja Sulev Puusaag

of the Estonian Theological Society in Exile, 14. Stockholm, 1963; *Tartu ülikooli ajalugu, I, 1632—1798*. Tln., 1982; O. Sild, V. Salo. *Lühike Eesti kirikulugu*. [Paljundatud käsikirjana.] Trt., 1995; L. Raid. *Tartu Ülikooli usuteaduskond 1632—1940*. Trt., 1995; T. Kulmar. *Tartu Ülikooli usuteaduskond*. — Eesti Kirik. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku häälekandja eksiilis, 49. aastakäik, 1999, nr. 2; T. Paul. *Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetustest kuni 1999. aastani*. — Eesti TA Emakeele Seltsi Toimetised, nr. 72. Tln., 1999; T. Kulmar. *Religiooniteadused ja usundilugu teadusliku uurimisvaldkonnana Eestis*. — Usuteaduslik Ajakiri, 1/2000 (47). Trt., Akadeemiline Teoloogia Selts, 2000; E.-L. Jaanson. *Tartu ülikooli trükikoda 1632—1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia*. Trt., 2000.

Tarmo Kulmar, Urmas Petti ja Alar Laats

Kirjastamine

Väga tõenäoliselt kopeeriti keskajal raamatuid Eestis asunud tsistertslaste kloostrites, kuid sõdade ja usupuhastuse käigus hävisid nii kloostrid, raamatud kui ka andmed neist. Raamatukirjastamine tänapäevases mõttes algas trükitud raamatu levikuga. 16.–18. saj. kirjastasid Eestis raamatuid pms. trükkalid, kirikutegelased, raamatukaupmehed ja autorid ise. 1721 asutati raamatute kirjastuse kassa, mis allutati 1733 Eestimaa luteri kiriku konsistooriumile. 1800 omandas lõunaeestikeelsete raamatute kirjastamise privileegi Michael Gerhard Grenzius, kuid 19. saj. I poolel jäi kirjastustegevus Eestis endiselt juhuslikuks. 1817 Grenziuse trükikoja omandanud Johann Christian Schünmann sai Tartu ülikooli väljaannete kirjastajaks ning üllitas ka olulise osa eestikeelsetest raamatutest. Trükikoja järgmisest omanikust Carl Emil Mattiesenist sai silmapaistev teaduskirjanduse väljaandja. Oluline võõrkeelsete raamatute kirjastaja oli Tallinnas firma „Kluge & Ströhm" (1844–1940). Aktiivseimaks eestikeelsete raamatute kirjastajaks sai 1844 Tartusse kolinud Heinrich Laakmann. Laakmann hakkas raamatute autoritele honorari maksma.

Mõiste „kirjastaja" võeti kasutusele 1884 Ado Grenzsteini uusi ja vähetuntud sõnu sisaldavas „Eesti sõnaraamatus":

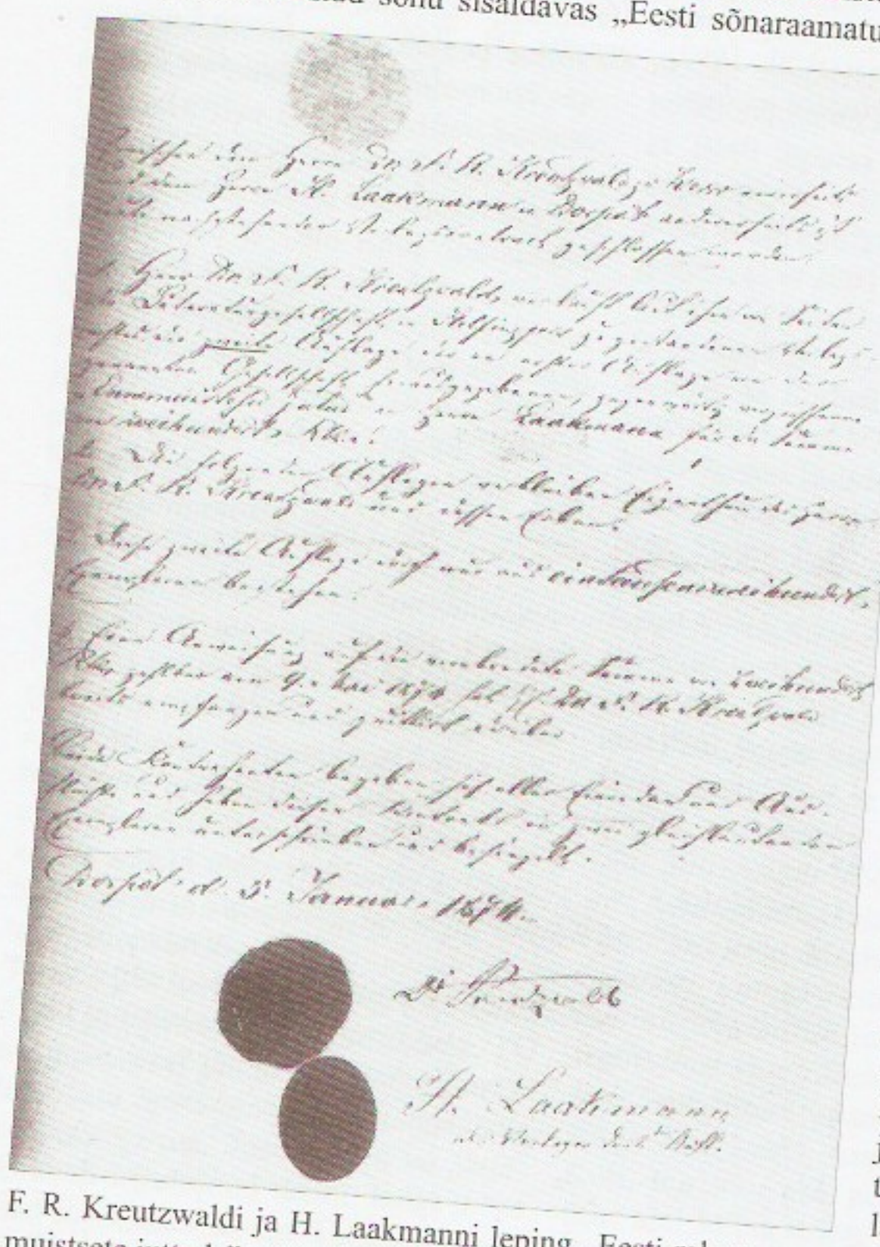

F. R. Kreutzwaldi ja H. Laakmanni leping „Eesti rahva ennemuistsete juttude" väljaandmise kohta (1860)

„kirjastama — mingit kirja oma kulu[ga] — see, kes mingi kirja oma kulu[ga] lõpul vähenes trükikodade kui kirjastajate-raamatukaupmeeste [ning] kirjastajate tähtsus. Kirjastustege[vus] kutsus esile ka vastupidise suund[umise] endale soetama trükikodasid, kuid [nii] kirjastus. Kirjastamisega tegelesid [ka] Eesti Selts ja Eestimaa Kirjanduse [Ühing]. Tallinnas oli esimene Eesti raam[atu]sander Eduard Brandt, kelle 187[9] August Buschi ja tema käest Gust[av] avas Tallinnas „raamatu- ja kirj[astus]gust Matthias Jakobson, seejärel [18]äri hiljem omandas Jakob Ploom[puu]. II poolel tähtsaimad kirjastajad-[raa]Vares ja W. Just, hiljem Mihkel [Ilm]Sööt. Kirjastama hakkasid ka [naised]mehed: Narvas R. Põder ja T. M. [Fran]delberg, Pärnus R. Jacoby, Rak[vere] Leoke. Raamatuid kirjastasid ka [mõ]Järv, Ado Grenzstein, Karl August [Her]jmt. Proletaarne kirjanik Juhan [Lilienb]silmapaistvaks kirjastajaks 1905. a [ma]20. saj. alguseks oli kirjastamine [kau]ärialaks. Mitmed firmad ühinesid [ning] sid firmanimedes peagi asendus [sõna] sed: Tallinnas tegutsesid 1906 [kirjas]J. Muni kirjastus „Teadus", 1913–[17 Ju]Veel suurema tegevuskapitali [omas]jastusühinguid. 1904 alustas [Tartu] „Noor-Eesti", ametlikult sai [see alg]loodi Tallinna Eesti Kirjastus-Ühis[us] algatusel kirjastusühing „Maa". 20. saj. algusse langevad ka [esim]entsüklopeedilisi teatmeteoseid. [1909–]„Eesti Üleüldise teaduse raamat[u]lega aga ainult märksõnani „Ilmus[ik]ilmus seitse vihikut (A – def) [kok]tult Rebane) „Hariduse sõnaraamat[u]oli kirjastustegevus koondunud [pea]kus tegutses üle 30 kirjastuse[ga]. [Tar]As. „Varrak", mille asutas Bernhard [Lan]tegevusaja (1919–24) jooksul [välja]raku" pankrotti jäämist 1928. [aast]kirjastusõigustega kirjastusühing [Loo]nud tegevust 1920.

1923 asus „Looduse" ettevõtmise [juht]kujunes sellest Eesti suurim [kirjas]jaoks avaldati maailmakirjanduse [klas]teoseid. „Loodus" andis välja [Shak]laureaatide sarja ning biograafilise [ja i]„Marseljeesist" „Internatsionaali" [ja]damiseks algupäranditega kunstilise [ilu]

Gustav Pihlaka raamatuäri väljapanek tööstusnäitusel (1930. a-te lõpp)

pms. pol. kirjandust. 1943 moodustati Moskvas sellest toimetusest, NSVL Hariduse Rahvakomissariaadi eesti kirjastusgrupist ning „Rahva Hääle" kirjastusest ENSV Riiklik Kirjastus, mille direktoriks sai Mihkel Jürna.

Saksa okupatsiooni alguses allutati kirjastustegevuse juhtimine Eesti Omavalitsuse haridusdirektorile, hiljem Eesti Omavalitsuse Rahvahariduse Peavalitsuse kirjastusametile, mis juhtis ja kontrollis kirjastamist ja trükindust tihedas koostöös Saksa kindralkomissariaadi kirjastusametiga (*Amt für Verlagswesen*). Need asutused jagasid ka vastavaid lube (iga väljaande jaoks oli seda vaja eraldi taotleda ja u. kolmandik taotlustest lükati tagasi). Kirjastada ja toimetada võisid vaid „kohase haridus- ja kutsetasemega laitmatute elukommetega" eestlased ja sakslased. Esimesed Saksa-aegsed kirjastused olid Eesti Kirjastus (Tallinnas) ja Tartu Eesti Kirjastus, mille peaeesmärk oli õpikuid välja anda. Kirjastusühisus „Agronoom" sai loa põllum. väljaannete ja praktiliste käsiraamatute kirjastamiseks. Hiljem lisandus teisigi kirjastusi, trükiseid võisid välja anda ka kõrgkoolid, kirik ning mõni selts ja asutus.

Rootsis, Saksamaal, Kanadas, USA-s, Austraalias ja Inglismaal moodustusid 1944. a. põgenikelaine järel suured eestlaste kogukonnad, kellel tekkis ka oma kirjastustegevus. Vanimaks väliseestlaste kirjastuseks tuleb siiski pidada „Boreast", mis alustas as-na Suurbritannias tegevust 1939 ning kirjastas pol. ja ilukirjandust. Olulisimad ja suurimad kirjastused asutati Rootsis, kus eesti intelligents oli kõige arvukamalt esindatud. Juba 1944. a. sügisel registreeriti Vadstenas kirjastus „Orto". „Ortolt" ilmus eesti kirjanduse klassika kordustrükke ja uudisteoseid, hiljem suurenes väliskirjanduse tõlgete tähtsus (neist osa oli juba Eestis varem välja antud).

1951 lõid eesti kirjanikud Rootsis vastukaaluks äriliste eesmärkidega „Ortole" oma ühiskirjastuse Eesti Kirjanike Kooperatiivi (EKK), mis avaldas ainult eesti autorite loomingut ja maksis autoritele ka honorari. EKK ümber koondus eesti

Olulisemad pagulaskirjastused

Kirjastus	Aeg	Juht	Koht	Nimetuste arv*
Eesti Kirjanike Kooperatiiv	1951–93	Bernard Kangro	Lund	414 (354)
Orto	1944–73	Andres Laur	Helsingi, Vadstena, Göteborg, Toronto	405 (371)
Vaba Eesti	1949–80	Imant Rebane	Stockholm	79 (57)
Välis-Eesti	1944–75	Edgar V. Saks	Stockholm	33 (11)
Eesti Majandusprodukt (EMP)	1954–77	Lembit Kriisa	Stockholm	69 (19)
Välis-Eesti & EMP	1972–97	Lembit Kriisa	Stockholm	72 (49)
Maarjamaa	asut. 1962	Vello Salo	Rooma, Toronto, Tartu, Tallinn	51 (34)
Kultuur	1946–51	Elmar Jürvetson	Geislingen	27 (14)
	1955–73		New York	28 (19)
Boreas	1939–96	Evald Jakobson Einar Sanden	London, Cardiff	46 (16)
Eesti Vaimulik Raamat	1956–93		Uppsala, Stockholm	39 (1)
Eesti Õppe-raamatufond	1945–83		Stockholm	43 (5)
Eesti Raamat	1946–70	Imant Rebane	Stockholm	26 (10)
Tõrvik	1950–56		Stockholm	13 (–)
Estonia	1946–49		Augsburg	18 (6)
Eddy	1945–48	Eddy Bergmann	Geislingen	14 (1)

*Sulgudes on märgitud ilukirjandusteosed, neist on algupärandid umbes 600.

kirjanike paremik ja kirjastus kujunes välismaistest kõige tuntumaks. Ilukirjanduse kõrval andis see välja ka koguteoseid Eesti ajaloo, kultuuri ja kirjanduse kohta. Rootsis tegutsesid veel „Eesti Raamat" ja „Vaba Eesti", mis andsid välja eestikeelset ilukirjandust ja selle tõlkeid, et tutvustada eesti kirjandust välismaal. „Vaba Eesti" suurim töö oli Andrus Saareste „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu" kirjastamine. 1944 loodud ajalehe „Välis-Eesti" kirjastustoimkond ja 1954 asutatud „Eesti Majandusprodukt" (EMP) ühinesid 1972 kirjastuseks „Välis-Eesti & EMP", mis avaldas ilukirjandust, koguteoseid ja mälestusteraamatuid. Eestikeelseid õpikuid kirjastas Rootsis Eesti Õpperaamatufond, vaimulikku kirjandust „Eesti Vaimulik Raamat" (EVR). 1962 alustas Roomas tegevust Vello Salo kirjastus „Maarjamaa" (a-st 1976 Torontos ja a-st 1993 Tartus). „Maarjamaa" on ilmutanud luulekogusid, sõnaraamatuid, küüditatute nimekirju jm. Saksamaal Geislingenis jätkas Elmar Jürvetson oma vanemate 1926 Eestis asutatud kirjastuse „Kultuur" tegevust, hiljem viis ta selle üle New Yorki ning andis välja ilukirjandust ning käsi- ja sõnaraamatuid. Suurte kõrval tegutses hulk väiksemaid kirjastusi, mille trükiste arv oli tagasihoidlik, nt. Rootsis „Tõrvik", Saksamaal „Eddy" ja „Estonia", Kanadas „Libra", Austraalias „Luuamees". Kirjastasid ka paljud asutused ja org-d, nagu Eesti Rahvusfond ja Eesti Rahvusnõukogu Rootsis, Eesti Teaduslik Selts Rootsis, Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut Rootsis jmt. Maades, kus eestlastel kirjastusi polnud, andsid autorid raamatuid välja ise või kohalikes kirjastustes. 1944—2000 välismaal eestlaste poolt väljaantud trükiste nimetuste arv ulatub üle 3000. Raamatute trükiarv ulatus suurematel kirjastustel 5000-ni, enamasti jäi see aga siiski alla 1000 piiri.

Pärast okupantide vahetumist 1944. a. sügisel jätkus ENSV Riikliku Kirjastuskeskuse viie kirjastuse töö ning asutati veel Rakendustrükiste Kirjastus. Raamatute trükiarv paisutati tohutu suureks, 1944. a. lõpul oli ühe raamatu keskmine trükiarv 13 700. 1. XII 1949 ühendati kõik raamatukirjastused üheks Eesti Riiklikuks Kirjastuseks (esimene direktor Bernhard Haab). 1965. a-ni, kui ta nimetati kirjastuseks „Eesti Raamat", oli kirjastus välja andnud u. 9000 nimetust raamatuid. 1963 viidi kirjastused, polügraafiatööstus ja raamatukaubandus Kultuurimin-i alt ENSV MN Riikliku Kirjastuskomitee (a-st 1973 ENSV [illegible] Polügraafia ja Raamatukaubanduse [illegible] Komitee esimees oli kuni asutuse [illegible] Kaik. 1959 loodi kunstikirjanduse [illegible] Kunstifondi omanduses olev kirjastus [illegible] (a-st 1964 „Kunst"). 1965 eraldati [illegible] tus „Valgus", mille ülesandeks jäi [illegible] populaarteadusliku, teatme- ja [illegible] „Valguse" koosseisu läks ka 1963 [illegible] kogude entsüklopeedia" peatoimetus, [illegible] välja üheksa köidet „Eesti nõu[illegible] 1949 asutatud Ajalehtede-Ajakirjade [illegible] 1965 kirjastuseks „Perioodika". 1975 [illegible] mikirjanduse ja Eesti NSV-d [illegible] andmiseks raamatukirjastamisgrupp [illegible] matut edu eesti lasteraamatute väljaandmisel raamatuekspordi kõrgajal 1984—85 [illegible] riiki, oli lastekirjanduse osa 90 %. 1985 [illegible] Ajakirjade Kirjastusest EKP KK Kirjastus [illegible] tama partei häälekandjaid, vabariiklikke [illegible] see kirjastus ei allunud Kirjastuskomitee [illegible] kirjastuste tegelesid ENSV-s kirjastamisega [illegible] ja organisatsioonid, kellele oli antud [illegible] ENSV TA jt. teadusasutused, kõrgkoolid [illegible] raamatutoodangust ilmus Tallinnas. [illegible] NSV Liidus oli kirjastamine NLKP [illegible] kontrolli ja suunamise all. Kirjastuste [illegible] lised plaanid kooskõlastati EKP KK-s, [illegible] Kirjastuskomitees, NLKP KK-s ja NSV Liidu [illegible] tees. Väljaantavat kirjandust tsenseeris [illegible] Saladuste Kaitse Peavalitsus (Glavlit). [illegible] hakkas nõrgenema NSV Liidu lagunemise [illegible] šovi uutmise ajal. Kirjastuskomitee [illegible] õiguse temaatilisi plaane kinnitada. Komitee [illegible] sel 1988 ja kirjastustegevuse juhtimine läks [illegible] ENSV Riikliku Kultuurikomitee valitsemisalasse, [illegible] kaotati lõplikult 1990.

Kirjastustegevuse vahetuks korraldajaks [illegible] 1988 Riiklik Tootmiskoondis „Linnu[illegible]" [illegible] kirjastused „Eesti Raamat", „Valgus" ja [illegible] miskoondis „Eesti Trükitööstus" [illegible]

Eesti Kirjanike Kooperatiivi koosolek. Vasakult: Ilmar Jaks, Valev Uibopuu, Kalju Lepik, Arvo Mägi, [illegible] Bernard Kangro, Helga Nõu, Karl Ristikivi, Raimond Kolk

Balti raamatumess Tallinnas 1995

Eestis tegutsevaid raamatukirjastusi

Kirjastus	Asutamis-aasta	Spetsiifika
Aleksandra	1991	venekeelsed raamatud
Avita (Bit)	1990	õpikud
Eesti Entsüklopeedia-kirjastus	1991 (1963)	teatmekirjandus, aimekirjandus ja sõnastikud
Eesti Keele Sihtasutus	1997	teatmekirjandus, keeleõpikud, keeleteadus-alased raamatud ja eesti algupärandid
Eesti Piibliselts	1813 (1991)	usukirjandus, teatmeteosed
Eesti Raamat	1940	ilukirjandus
Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus	1994 (1952)	teadusajakirjad ja -raamatud
Elmatar	1993	ilukirjandus, õppekirjandus, äriabiraamatud
Fontese Kirjastus	1997	õppevahendid, majandus-, sotsioloogia-, globaalpoliitika- ja psühholoogiaalane kirjandus
Huma	1990	ilukirjandus ja lastekirjandus, turismi- ja eneseabiraamatud
Ilo	1999	teatmekirjandus
Ilmamaa	1993	filosoofia- ja kultuurialane kirjandus, luule
Johannes Esto Ühing	1994	psühholoogiaalane ja usukirjandus
Juura	1991	õigusalased raamatud
Koolibri	1991	õpikud
Kunst	1957	kunstiraamatud, elulood
Kupar	1987	ilukirjandus
Logos	1990	usuraamatud
Maalehe Raamat	1994	aiandus-, kodundus- ja tervishoiualane kirjandus
Odamees	1990	ilu- ja aimekirjandus
Olion	1989	ilu- ja aimekirjandus
Regio	1990	kaardid
Sinisukk	1992	ilukirjandus ja lasteraamatud
Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus	1961	õpikud ja teaduskirjandus
Tartu Ülikooli Kirjastus	1994	õpikud ja teaduskirjandus
Tea	1988	sõnastikud, õpikud, teatmekirjandus
Tiritamm	1991	lasteraamatud
Tuum	1993	ilukirjandus
Tänapäev	1999	ilu- ja aimekirjandus, lasteraamatud
Valgus	1965	sõnastikud, õpikud, aimekirjandus, põllundus-, aiandus-, kodundus- ja tervishoiualane kirjandus
Varrak	1991	ilukirjandus, lasteraamatud, sõnastikud

Dorling Kindersley ja Eesti Entsüklopeediakirjastuse läbirääkimised (Vilniuses 1999). Paremalt: Peter Hrozienčik (DK), Mari Ets (EE), Andrea Stranovska (DK) ja Arvi Tampuu (EE)

TRÜKINDUS

Eesti esimese trükikoja avas 1631 Tartus Jacob Becker (1632—56 ja 1690—1709 oli see ühtlasi ülikooli trükikoda ning evakueeriti ühes viimasega 1699 Pärnusse ning sealt Põhjasõja tõttu Rootsi). Seal trükiti ülikooli ja autorite kulul ainult võõrkeelseid väljaandeid. 1633 sõlmiti leping Christoph Reusneri Stockholmi kuningliku trükikoja ülestoomiseks Tallinna gümn-i juurde. Kevadel 1634 valmis seal vanim teada olev Tallinna trükis. Põhjasõja alguseks oli oma trükikoda ka Narvas ning mõningaid eestikeelseid raamatuid trükiti Riias Liivimaa luteri kiriku kindralsuperintendendi Johann Fischeri juures (trükkal Johann Georg Wilken). Vene impeeriumiga ühendamise ajaks oli Eestisse

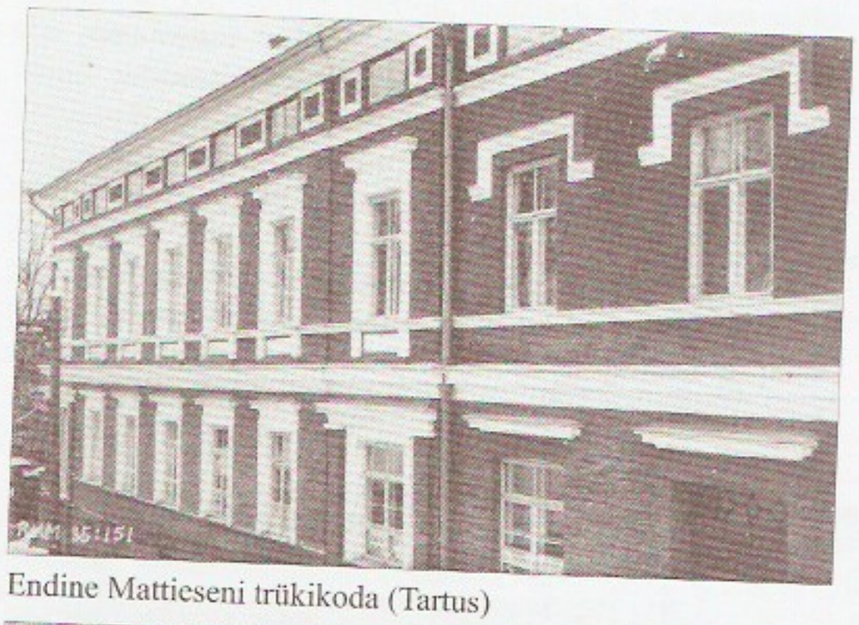

Endine Mattieseni trükikoda (Tartus)

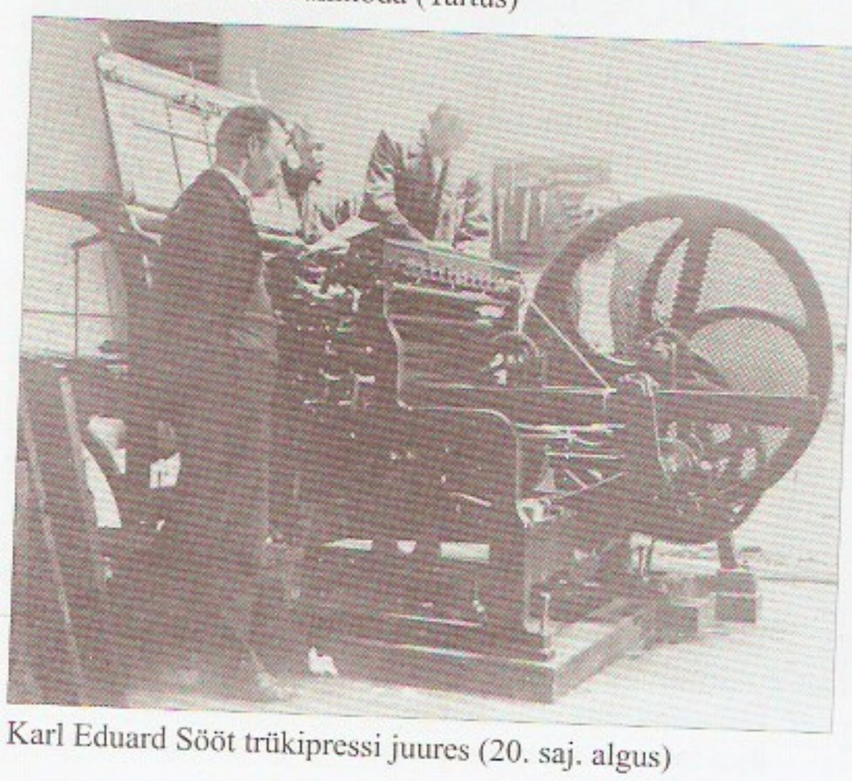

Karl Eduard Sööt trükipressi juures (20. saj. algus)

3 %. Aastas ilmunud raamatute [illegible] raskuste tõttu vähenes, 1990 ilmus [illegible] 1999 oli aga nimetusi juba 3265. [illegible] raamatutest olid eestikeelsed, [illegible] venekeelsed ja 1,3 % saksakeelsed. [illegible] inglise keelest (50 %), vene keelest [illegible] järgi ilmus kõige rohkem ilukirjandust. [illegible] anti välja tehnikakirjandust. Algupärase [illegible] kirjastamine, on ilmunud mõned [illegible] teatmeteosed. 1998 trükiti eesti raamatuid [illegible] oli 263 nimetust, kogutrükiarv [illegible] 3506 nimetust raamatuid (neist [illegible] kogutrükiarv oli 5 456 000.

alles jäänud vaid Tallinna trükikoda. [illegible] seade viidi sõjasaagina Venemaale.
Toonaste trükikodade sisustus ei [illegible] sest: kasutati käsiladu ja käsipressi, [illegible] käsitsi nahktampoonide abil. Tinast [illegible] klišeed telliti Saksamaalt või Rootsist, [illegible] kõrval kasutati ka kohalikku [illegible] nes tiitellehe trükkimine kahe värvi. [illegible] Lääne-Euroopa 18. saj. trükistele [illegible] frontispissi Eestis ei kasut. (v. a. [illegible] tispiss valmistati Peterburis), kuna [illegible] Ei kasut. ka illustratsioone.
Sügisel 1766 rajasid Peter Ernst [illegible] von Lauw Põltsamaa lähedale Kuremaale [illegible] impeeriumi esimese eratrükikoja (sest [illegible] eestikeelne nädalaleht „Lühhike [illegible] Põltsamaa trükikoda Tartusse ning [illegible] pidevus on kestnud tänini — tegu on [illegible] eelkäijatest. Trükikoda asus ülikooli [illegible] oli hangitud paljude keelte tähetüüpe [illegible] poolt Eestit, sh. Peterburi TA-lt [illegible] 18. saj. lõpul, mil 1783. a. ukaasiga [illegible] trükikodasid avada nagu manufaktuure [illegible] ka teise trükikoja. See sai tegutseda [illegible] kodade tegevus keelati, alates 1802. [illegible] lubatud. Sellest ajast kuni sajandi [illegible] Tallinnas pidevalt kaks trükikoda. [illegible] Walther esimese litograafia- ehk kivitrükikoja [illegible] liideti „Lindforsi pärijate” (end. [illegible] Kivitrükki hakati otsemaid kasutama [illegible] ilmus Oleviste kiriku kohta väike [illegible] millele oli lisatud litograafiatehnikas [illegible] tellimusi võimaldas 1791 Lauw' ja Walther [illegible] eratrükkalil Michael Gerhard Greenbaum [illegible] ka teise raamatutrükikoja. Selle [illegible] Emil Mattiesen arendas trükikoja Eesti [illegible] I maailmasõda oli see Eesti parim [illegible] trükikoja 1929, kuid endise omaniku [illegible] sai ettevõte Hans Heidemanni nime. [illegible] nime alla kõik Tartu trükikojad. Pärast [illegible] trükikoja omanikuks oü. „Greif”.
Trükitööstuse kui tööstusharu algus [illegible] mil leiutati trükimasin ja pandi alus [illegible] misele. Eestisse tõi esimese mehaanilise [illegible] 1846 Heinrich Laakmann Saksamaalt [illegible] rikust. Laakmanni trükikojas ja [illegible] valmis enamik selle ajajärgu (1840—

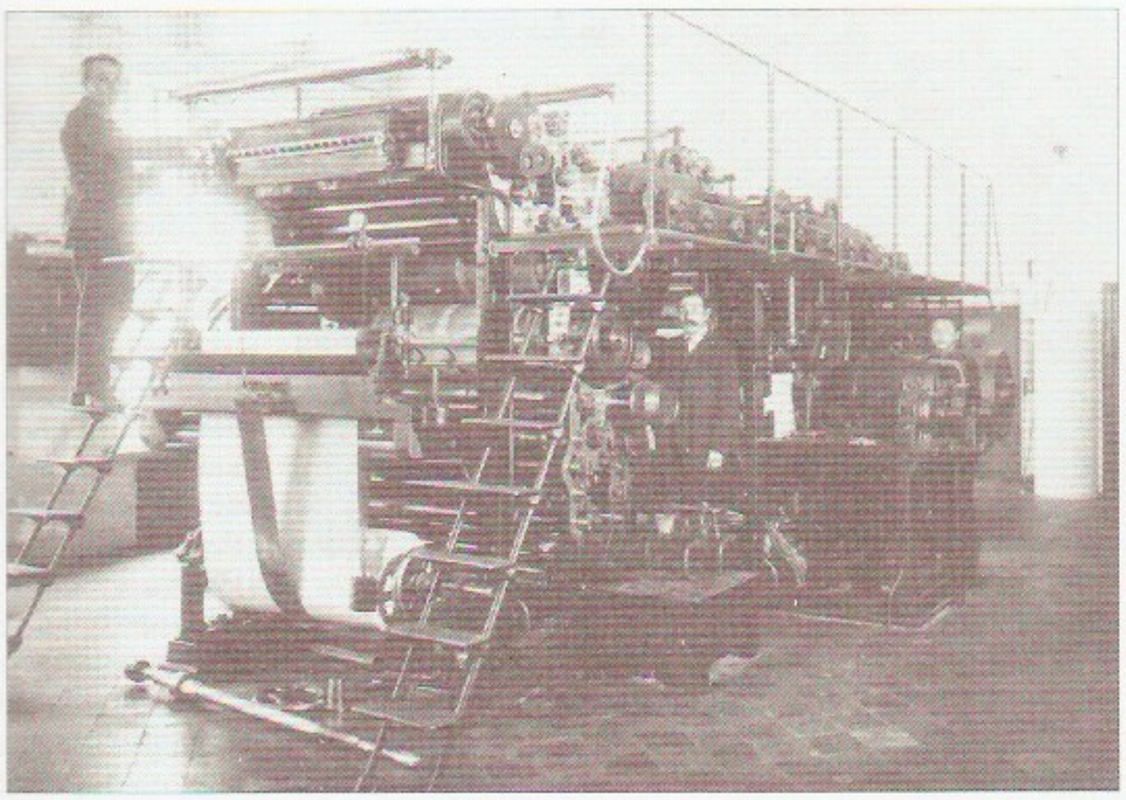

Riigi Trükikoja rotatsioonmasin (1930. a-d)

Tööde maht hakkas uuesti kasvama 1920. a-te alguses. „Päevalehte" väljaandnud Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse algatusel ehitati 1920—22 Tallinnas Pikk 2 uus hoone. Seadmed toodi üle A. Perdi trükikojast, mille Eesti Kirjastus-Ühisus ära ostis. Masinate rakendamine suurendas järsult trükivõimsust ja osutus sedavõrd kasulikuks, et uued trükikojad järgisid seda eeskuju.

1923 oli Eestis registreeritud 50 trükikoda, neist 24 Tallinnas. Viimases paiknes maailmasõdade vahel kokku 62 trükikoda, kuid osa neist vahetas pidevalt omanikku. 1920.—30. a-tel jätkus trükitööstuses kapitali kontsentreerumine. Kõige rohkem endisi trükikodasid neelas 1919 asutatud Riigi Trükikoda, mis rajati algselt raha- ja väärtpaberite trükkimiseks. Edaspidi liideti Riigi Trükikojaga kubermanguvalitsuse, August Mickwitzi (end. Eestimaa Konsistooriumi), Hans Mathieseni ja Narva Grünthali trükikoda. Riigi Trükikoda kujunes üheks suurimaks ja moodsaimaks (1930. a-te lõpus 247 töölist). Seal olid tsinkograafia, ladumise, köitmise, galvanoplastika, stereotüüpia, graveerimise ja joonistamise osk. ning mehhaanika- ja tisleritöökojad, lisaks eraldi ruumid raudteepiletite trükkimiseks, mängukaartide lakkimiseks ning väärtpaberite kontrollimiseks ja säilitamiseks. Trükikojas oli 17 kiirpressi ja 4 ladumismasinat ning eriseadmed paberraha ja markide trükkimiseks, eeskätt täitis ta riigiasutuste tellimusi.

Trükitööde mahult tõusis 1930. a-tel esikohale Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse trükikoda („Päevalehe" trükikoda, hilisem „Kommunist"). Sellel oli 2 rotatsioonmasinat, 6 kiirpressi, 3 tiigel-

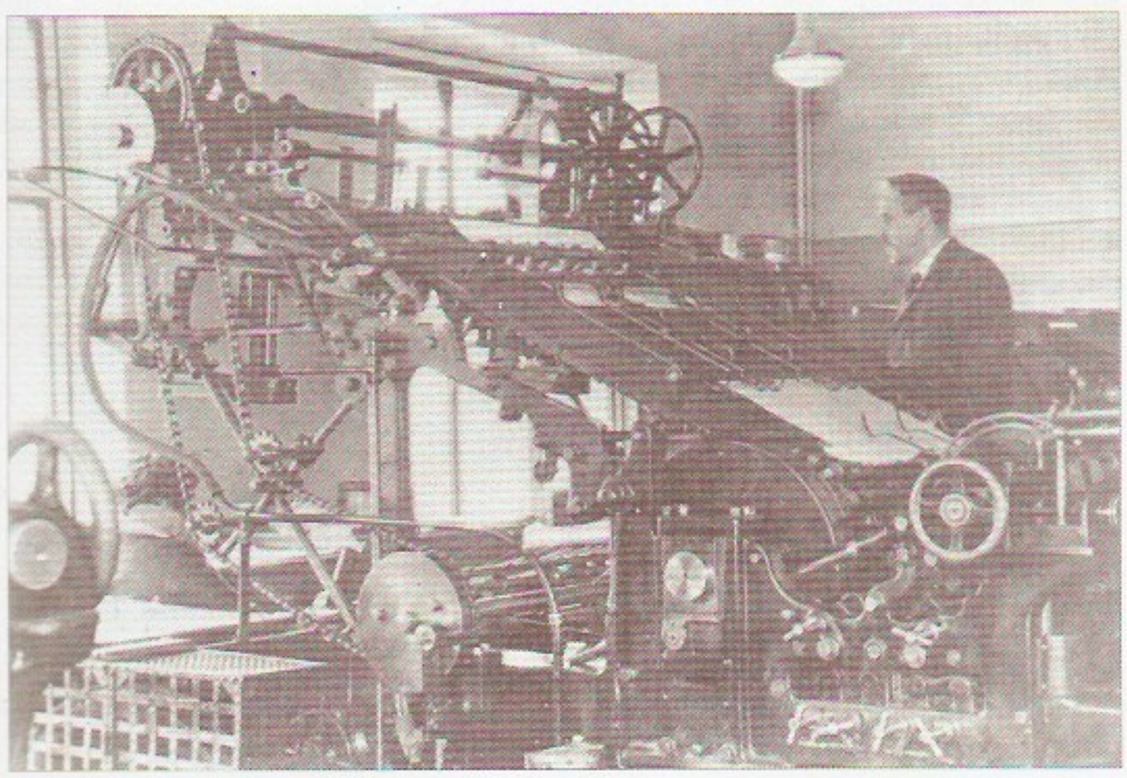

Riigi Trükikoja rahapaja kiirpress (1930. a-d)

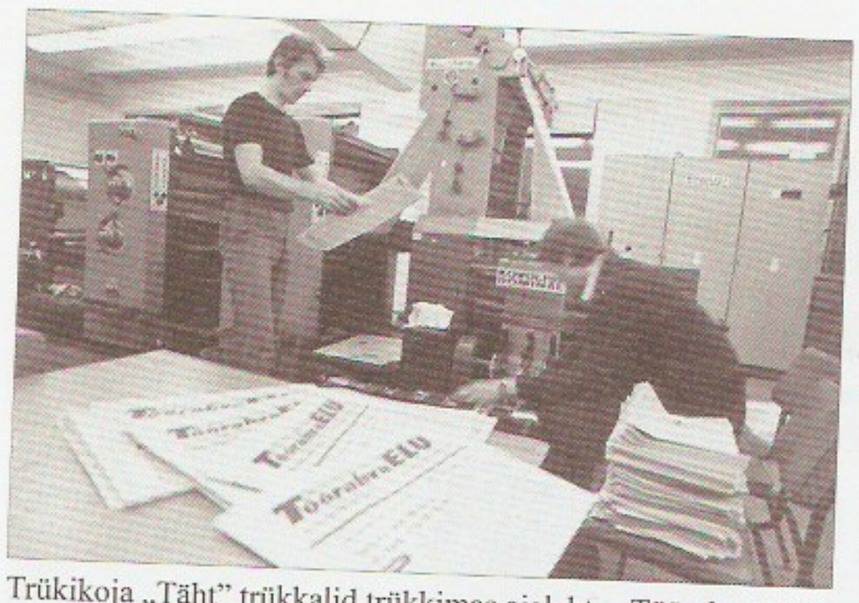

Trükikoja „Täht" trükkalid trükkimas ajalehte „Töörahva Elu" (1980)

pressi ja 2 bostonpressi, laoti linotüüpmasinatega. 1930. a-te lõpul paigaldati automaatkiirpressid ning uus, *König & Bauer*'i vabriku rotatsioonmasin. Vanad seadmed müüdi teistele. Kõik Tallinna trükikojad koondusid erakondadega seotud oü-te kätte ning olid ka nende häälekandjate väljaandjad. Nt. „Vaba Maa" trükkis samanim. ajalehte (Töörakonna häälekandja). Suurte trükikodade kõrval tegutses palju pisiettevõtteid, eriti majanduskriisi ajal, kui paljud töötud trükitöölised muretsesid endale pruugitud seadmed ja kirjad. Need ettevõtted valmistasid blankette, ringkirju, aruandeid ja põhikirju. Ajal, kui paljundusseadmeid veel ei olnud, andsid seesugused tellimused küllalt tööd ega esitanud seejuures trükitehnikale kuigi kõrgeid nõudmisi.

1918—40 tõusis trükikodade tehniline tase: 1930. a-il oli Eestis 10 rotatsioonmasinat, neist 8 Tallinnas ja 2 Tartus. Uued rotatsioonmasinad võimaldasid trükkida ajalehti ja raamatuid mitmevärvilisena. Suurenes ladumismasinate arv, kuigi need olid nii kallid, et nende muretsemine oli jõukohane ainult suurematele trükikodadele, väikestes valitses käsiladu. Ofsettrükimasinad jõudsid Eestisse 1920. a-te alguses, aga alles järgmise kümnendi keskpaigas jõudis ofsettrükk Lääne-Euroopa tasemele. 1936 muretses R. Tohveri ja Ko kivitrükikoda Eesti esimesed sügavtrükimasinad. 1940. a. juunis riigistas Nõuk. võim trükikojad, väikeettevõtted kaotati või ühendati suurematega. 1941 oli Tallinnas 11 trükikoda. II maailmasõda tekitas trükitööstusele suurt kahju. Eestis oli sõja lõpuks säilinud vaid 36 % sõjaeelsest võimsusest. Oli hävinud Riigi Trükikoda ning osa väiksemaid ettevõtteid. Fototehniliste meetodite kiire areng 1940. a-te lõpul soodustas ofsettrüki osatähtsuse kasvu. 1956 demonteeriti viimased kivitrükimasinad. Nõuk. ajal oli trükikodade töös esikohal kogus, kvaliteet oli tehnilise mahajäämuse ja kehva paberi tõttu teisejärguline. 1950. a-te lõpul saadi juurde uusi kiirpresse ning ladumis-, niitõmblus- ja ofsettrükimasinaid. See kõik nõudis tootmispinna laiendamist. 1959 valmis trükikoja „Punane Täht" juurdeehitis, 1968 [illegible] „Okoober" (end. R. Tohveri ja Ko [illegible] 1996). 1971 valmis EKP KK Kirjastus [illegible] as. „Printall"), mis ehitati ajakirjandus [illegible] kus alustati esimesena kogu NSV Liidu [illegible] trükkimist ofsetmenetlusel. Rootsi firma [illegible] tati ajakirjade trükkimiseks 10 värvi [illegible] Uue, ofsettehnoloogial põhineva Tallinna [illegible] järkjärgulise käikulaskmise tõttu 1995. [illegible] kodadel oma tegevussuunda muuta. Trükikoda [illegible] kaotati, „Ühiselu" hakkas valmistama [illegible] matuid. Eesti trükikodade paremaks [illegible] tati 1973 Polügraafiatööstuse Peavalitsus [illegible] „Eesti Trükitööstus", mille põhitootmine [illegible] (1985. a. 17,8 mln. eks-i). Koondus [illegible] 1970.—80. a-tel ehitati uued trükikojad [illegible] Viljandisse ning rekonstrueeriti Kohtla-[illegible] ja Pärnu trükikojad. 1980. a-te lõpul [illegible] asutati eratrükikodasid (esimesena „Grand" [illegible] Nõuk. aja lõpul trükiti ofsetmenetlusel [illegible] on ofsettrükk asendanud kõrgtrüki [illegible] kum ja vähem töömahukas ning [illegible] teeti. Tinalaost on loobutud, kirjatähti [illegible] ja kiirpressid on kasutuselt kadunud. [illegible] matukaante ja reklaamtrükiste valmistamine [illegible] tuselevõtmise tõttu läksid 1990. a-tel [illegible] ja reprotööd kirjastuste ning reprokeskuste [illegible] Suurt tähelepanu on hakatud pöörama [illegible] 2000. a. oli rohkem kui 20 töötajaga [illegible] töötajaga samuti 40 ja kuni 5 töötajaga [illegible] asutati trükikodasid ühendav Eesti Trükiliit, [illegible] kuulus liitu 18 Eesti trükikoda ning [illegible] lide tarnijat. Liikmesfirmad annavad [illegible] nende netokäive on u. 0,6 mrd. kr. [illegible] 2001. a. oli 46 ettevõtte keskmine [illegible] 1 mln. kr. kasumit sai 16 ettevõtet. [illegible] haru eksport üle 100 mln. kr. Eesti [illegible] ajakirjade trükikoda — „Printall" ja [illegible] moodsate köitmisseadmetega [illegible] Raamatutrükikoda ja „Greif". [illegible] polügraafiatööd ja helisalvestiste [illegible] tustoodangust (1,981 mrd. kr.), ekspordi [illegible] 2,3 % kogu tööstusharu toodangust [illegible] a-tel soetasid trükikojad mitmesuguse [illegible] tehnikat ning trükiste ettevalmistamise [illegible] seadmeid, mis võimaldavad anda [illegible] Esindatud on maailma tuntuimad [illegible] *berg*, *MAN Roland*, *Ryobi*, *Mitsubishi*, [illegible] *GOSS* jmt.

B: *350 aastat trükikunsti Tallinnas.* [Koostanud J. Kari.] Tln., 1988; *Raamatuhoidlik [illegible] mise allikad.* [Koostanud J. Eilart.] Tln., [illegible]

raamatud. vaimulike ja vasallide tarvis. Kindlad andmed eestikeelset teksti sisaldava raamatu kohta on pärit 1525. a-st: Lübecki toomdekaani Johannes Brandesi päevaraamatust selgub, et Lübecki raad laskis arestida vaaditäie luterlikke raamatuid *„vas plenum libris luteranis, eciam missas in vulgari liuonico, lettico et estonico"*. Tegemist võis olla Martin Lutheri läkitusega või tema 1524 ilmunud missaraamatu „Eyn weyse Christlich Mess zu halten" tõlkega. Raamatuid pole seni leitud, arvat. põletati need rae käsul.

Vanim tänaseni osalt säilinud eestikeelne alamsaksakeelse paralleeltekstiga raamat on Wittenbergis 1535 trükitud Tallinna Niguliste kiriku pastori Simon Wanradti ja Pühavaimu kiriku eesti koguduse jutlustaja Johann Koelli koostatud luteri usu katekismus, mis aga raekohtu otsusega keelati. Katekismuse lehti kasutati kaanetäitematerjalina ning need leiti 1929 Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogust ühe konvoluutköite kaante vahelt. Kindlasti on teada, et 1554 trükiti Lübeckis Tartu Jaani kiriku pastori Franz Witteni tartukeelne luterlik katekismus, mis sisaldas ka kuus koraali ning tartukeelse ees- ja järelsõna. Ka sellest raamatust pole teada ühtegi eksemplari.

16. saj. kujunes üheks eestikeelse kirjasõna arendamise keskuseks Tallinna Oleviste kiriku juures tegutsenud ladina kool, mis 1528 muudeti kolmeaastaseks triviaalkooliks. Pühavaimu kiriku pastorilt Balthasar Russowilt ilmus 1578 Rostockis esimene tänaseni oma tähtsuse säilitanud Eestimaa ajalugu käsitlev raamat — alamsaksakeelne „Chronica der Prouintz Lyfflandt…". Raamatul oli suur menu, sellest ilmus samal aastal veel teinegi trükk ning 1584 kolmas, täiendatud väljaanne.

Eestikeelseid kirikuraamatuid andsid välja ka jesuiidid, kes Vene-Liivimaa sõja ajal koos Poola vallutustega saabusid Lõuna-Eestisse. Rooma toetusel asutati 1584 Tartusse misjoniresidents, selle alusel järgmisel aastal ka kolleegium ja tõlkide seminar. Rektor Thomas Busaeuse juhtimisel valmis kiiresti katoliku katekismuse käsikiri, mis trükiti 1585 Vilniuses. On teada, et seda trükiti 997 eks-i, ühtegi neist aga leitud ei ole. 1600. a. vallutasid rootslased Tartu ja viisid jesuiidid Rootsi vangi. On tõenäoline, et kõik leitud jesuiitide raamatud hävitati. Siiski on kaudseid andmeid, et katekismust on kasutatud lugemaõppimisel. Samuti on teada, et vähemalt katekismuse lauluraamatu osa oli säilinud veel 17. saj. ning oli eeskujuks tolleaegsetele kirikulaulude tõlkijatele. 1937. a. avastas Otto Freymuth 1622 Braunsbergis (nüüd Braniewo) trükitud ladinakeelse kiriklike kombetalituste käsiraamatu „Agenda Parva", milles on ka läti-, eesti-, poola- ja saksakeelseid lauseid. See on vanim teada olev täielikult säilinud eestikeelset teksti sisaldav raamat. „Agenda Parva" asub Poolas Olsztyni vaimuliku seminari raamatukogus. 1623 ilmus Braunsbergis mahukas tartukeelne katoliiklik käsiraamat „Institutiones Estonicae Catholicae", mille koostaja on 1715. a. Uue Testamendi eessõna järgi jesuiit Wilhelm Buccius. Sellestki raamatust teame üksnes kaudsete andmete põhjal.

Jesuiitide trükitegevuses osalesid ka eestlased, sest kolleegiumi juures olnud tõlkide seminaris õppis eestlasi. Trükised mõjutasid eesti keele ortograafiat ja eestlaste mõtteviisi.

Tähtsamad sündmused eestikeelse kirjasõna arengus leidsid aset Vene-Liivimaa

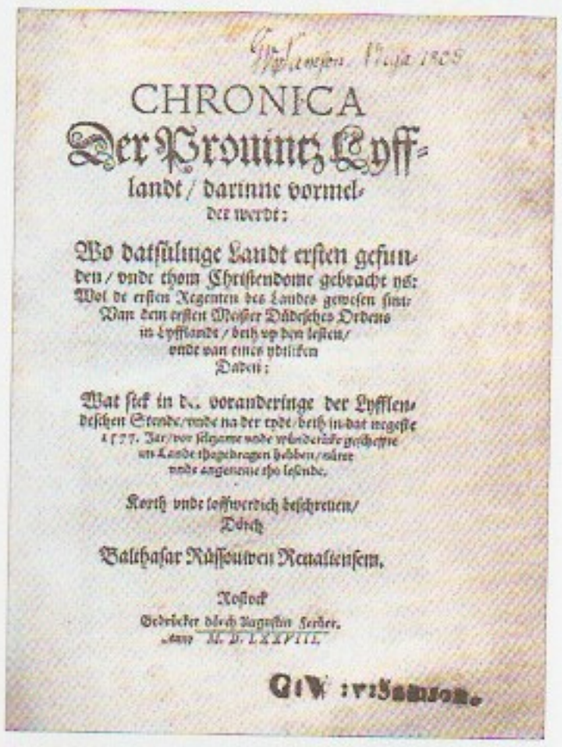
CHRONICA
Der Prouintz Lyff-
landt / darinne vormel-
det werdt:

Wo datsülunge Landt ersten gefun-
den / vnde thom Christendome gebracht nys:
Wol de ersten Regenten des Landes gewesen sint:
Van dem ersten Meister Düdesches Ordens
in Lyfflandt / beth vp den lesten /
vnde van einer yderlicken
Daden:

Wat sick in de voranderinge der Lyfflen-
deschen Stende / vnde na der tydt / beth in dat negeste
1577. Jar / vor seligeme vnde ydtlikerlde geschehen
im Lande thogedragen hebben / nümet
vnde angetagen tho lesende.

Korth vnde lofflyckerich beschreuen /
Dörch
Balthasar Rüssouwen Renalensem.

Rostock
Gedrücket dörch Augustin Ferber.
Anno M. D. LXXVIII.

Balthasar Russowi „Chronica der Prouintz Lyfflandt" (Rostock, 1578)

sõjale järgnenud Rootsi valitsusajal. Raamatu arengu seisukohast on eriti oluline, et Rootsi riik soosis haridust ning nii Tartusse (1632) kui ka Tallinna (1633) asutati kõrgema astme koolide juurde trükikoda.

Tartu ülikooli trükikoja esimene juhataja oli Riiast saabunud postmeister Jacob Becker. Ilmselt olid Beckerile ka uues ametis postiasjad endiselt südamelähedased, sest teada olevalt varaseim Tartu ülikooli trükikojas valminud trükis on postikorraldus 28. IX 1632: „Postordnung, Was massen hinfüro inder…". Eestikeelseid raamatuid ülikooli trükikojas teada olevalt ei trükitud, küll aga Eesti-ainelisi ja Eestit puudutavaid töid. Tallinna gümn-i eestseisjad sõlmisid kooli juurde trükikoja asutamise lepingu Stockholmis 30. VIII 1633. Trükkal Christoph Reusner jõudis koos varustusega Tallinna ilmselt 1634. a. kevadsuvel. Juba sama aasta sept-s ilmus vanim teada olev Tallinna trükis, professorite tervitus edukatelt Moskva rahuläbirääkimistelt naasvale Eestimaa kindralkubernerile Philipp Scheidingile — „Acclamationes votivae…".

Eesti raamatuloo seisukohast on teeneid ka 1588 asutatud Riia linnatrükikojal. Seal trükiti 1630 esimene teada olev eestikeelse tekstiga raamat — Heinrich Stahli „Kurtze und einfältige Fragen, die Grund-Stücke des Christenthums betreffend" („Lühikesed ja lihtsad küsimused ristiusu põhiõpetuse kohta"). 1632 trükiti Riias veel kolm eestikeelse tekstiga raamatut: pastor Joachim Rossihniuse luterlik katekismus „Catechismus Herrn D. Martini Lutheri…", evangeeliumid ja epistlid „Evangelia vnd Episteln…" ning pastor H. Stahli neljaosalise kirikukäsiraamatu „Hand- und Hauszbuch…" esimene osa. Käsiraamatu järgmised osad trükiti juba Tallinnas.

Erinevalt Tartu ülikooli trükikojast oli Tallinna trükikoda trükkali eraomand. Kuigi trükkal sai linnalt ja Eestimaa rüütelkonnalt väikest toetust ning oli kohustatud trükkima gümnaasiumi, linna ja rüütelkonna väljaandeid, pidi ta ise hoolitsema sisseseade täiendamise eest ning oli huvitatud eratellimustest. Tähtsaks tuluallikaks sai trükikojale eestikeelsete kirikuraamatute väljaandmine. H. Stahl, kes 1632 oli Riias trükkinud Lutheri väikese katekismuse, mis oli tallinnakeelse käsiraamatu „Hand- und Hauszbuch…" esimene osa, jätkas tööd ning käsiraamatu teine osa, lauluraamat, trükiti 1637 Tallinnas. See sisaldas 144 saksakeelset kirikulaulu koos eestikeelse proosatõlkega ning on esimene eestikeelne Eestis trükitud raamat.

Et käsiraamat oli mõeldud eeskätt pastoritele, mõisavanematele ning gümnaasiumiõpilastele ja üliõpilastele, kes valmistusid kirikuõpetajaks saama, on raamatu selgitavad osad saksakeelsed. Põhitekst on kahes veerus, esimesel veerul saksa, teisel eesti keeles. Käsiraamatut arendasid hiljem edasi teised autorid ning sellest kujunes 17. saj. kõige suurema levikuga eestikeelne raamat. Sajandi jooksul ilmus sellest 6 trükki, kokku 20 000 eks-i. Stahli „Hand- und Hauszbuch für das Fürstenthumb Esthen in Liffland" („Käsi- ja koduraamat Eesti vürstkonnale Liivimaal") polnud aga ainus laialt levinud raamat. Nt. raamatust „Lühhikesset Katekismuse Küssimesse ja Kostmisse-Sannat" ilmus Villem Reimanni andmetel 15 aasta jooksul 8 trükki. Arvukaid kordustrükke anti välja ka teistest Rootsi aja lõpul ilm. eestikeelseist raamatuist. H. Stahl andis käsi- ja koduraamatule lisaks välja ka eesti- ja saksakeelse jutluseraamatu „Leyen Spiegel" („Ilmiku-te peegel", 2 kd.). Raamat pidi andma igale ristiinimesele võimaluse lugeda sobivaid lõike evangeeliumidest ning sinna juurde kuuluvaid jutlusi. Raamatu trükkis Tallinna trükkal Heinrich Westphal, kasutades selleks kõiki oma trükikoja võimalusi.

Lugemisest ja lugemisoskusest. Eestlaste, talupojaseisusest rahva lugemisoskus ei olnud 16.—17. saj. veel võrreldav Euroopa haritumate riikidega,

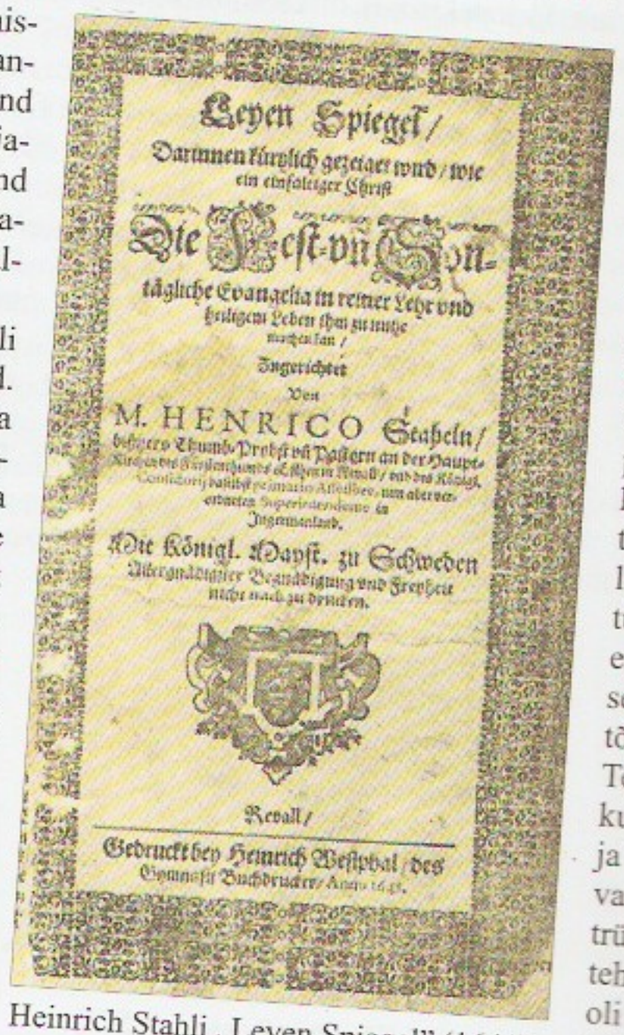
Leyen Spiegel/
Darinnen kürtzlich gezeiget wird/ wie
ein einfältiger Christ
Die Fest-vñ Sontägliche Evangelia in reiner Lehr vnd
heiligem Leben thun zu mutze
machen kan/
Angerichtet
Von
M. HENRICO Stahelin/
Der Königl. Mayst. zu Schweden
Reval/
Gedruckt bey Heinrich Westphal/ des
Gymnasii Buchdrucker/ Anno 1641.

Heinrich Stahli „Leyen Spiegel" (1641)

eeskätt Saksamaalt [illegible] lugejaskond [illegible] 1 mln. [illegible] nast). Kuid ni [illegible] mõlemad [illegible] koosseisu, [illegible] a-il kiiresti [illegible] Rootsis ja [illegible] suurt tähelepanu [illegible] arendamisele. [illegible] kuberner Johan [illegible] kondades [illegible] lastele ka [illegible] taksid.

Eestimaal oli [illegible] se eest võitles [illegible] Jhering, kes [illegible] kismuse õpetamist [illegible] kida eestikeelse [illegible] linnas trükitud [illegible] raamatu" [illegible] härradele, et [illegible] uuest aabitsast [illegible] da (*dasz nie* [illegible] *ABC Büchlein* [illegible] Kahtlemata oli [illegible] ilm. aabitsast. Bengt Gottfrid [illegible] aabits trükiti [illegible] linud. Vanim [illegible] aabits ilmus [illegible] lar asub Lundi [illegible] seal on ka [illegible] aabitsa ainsik [illegible] võib juba [illegible] aja mõõdupuu [illegible] vast.

Piibel – sajand [illegible] keelne Piibel [illegible] kirikutegevuse [illegible] Lutheri sakslastele [illegible] oli eeskujuks [illegible] piiblitele.

Eestis tehti [illegible] tõlkimiseks lit [illegible] algasid Piibli [illegible] semad emeriitsuperintendent [illegible] Eestimaa [illegible] poole mängus [illegible] hulgas seda, [illegible] tikeelsed [illegible] lit, aga ka [illegible] tut, katekismus [illegible] esitas piiskop [illegible] se leida [illegible] tõlketööd tegema. [illegible] Testamendi [illegible] kujul 1648, [illegible] ja selle [illegible] valitsus, [illegible] trükikulud, [illegible] tehtud töö [illegible] oli valminud [illegible] kiri ning [illegible]

Eesti-Ma Rahwa Kalender, ehk Täht-Ramat 1752. Aasta peäle pärrast meie Issanda Jesuse Kristusse Sündimist. Tallinnas Trükkis Jakob Joan Köler.

Köki ja Kokka Ramat, mis Rootsi Kelest Eesti-ma Kele üllespandud on.

A B D ehk Luggemise-Ramat Lastele ku tahawad luggema öppida.

„Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat" (1752); „Köki ja Kokka Ramat" (1781); Otto Wilhelm Masingu „ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele" (1795), tiitelleht

Valgustussajandi vastukajad. Valgustussajandi üks ilminguid oli äsja troonile tulnud, valgustusliku hariduse saanud Katariina II sekkumine Liivimaa aadli ja talupoegkonna suhetesse. Tulemuseks oli esimese eesti talurahva regulatiivi ilmumine, mis 1756 eesti keeles pealkirja all „Avalik Kulutamine" ka ära trükiti.

Teiseks märgiks oli Peter Ernst Wilde eratrükikoja asutamine Põltsamaa lähedal Kuningamäe karjamõisas. Selles tillukeses trükikojas kavatses Saksamaalt saabunud arst ja publitsist P. E. Wilde trükkida kohalike talupoegade jaoks õpetlik-valgustuslikku kirjandust. 1766. a. nov-s hakkaski ilmuma esimene eestikeelne nädalaleht „Lühhike öppetus …", millega algab eesti ajakirjanduse ajalugu. Esimese nädalalehe eluiga kestis napilt aasta. Kuigi Eestimaa erinevatest paikadest on nüüdseks leitud ilmsete kasutamisjälgedega lehenumbreid, ei saa oletada, et leht tolleaegsetes oludes eriti laialt levis. Tähtsat osa eestlaste vaimuilma kujundamisel etendasid 1720. a-il ilmuma hakanud kalendrid, mida hrl. andsid välja trükkalid. Esimese eestikeelse kalendrisarja „Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat" algatas Tallinna trükkal Johann Köhler. Maarahva lugemisvara hulgas olid kalendrid tähtsad sellepoolest, et sisaldasid peale kalendaariumi muudki elutähtsat: nõuandeid ja õpetusi, teavet kodu- ja välismaa sündmustest, sõdadest ja maade avastamisest. Peatselt siginesid kalendritesse ka moraliseerivad jutukesed, proosavalmid ja mõistatused.

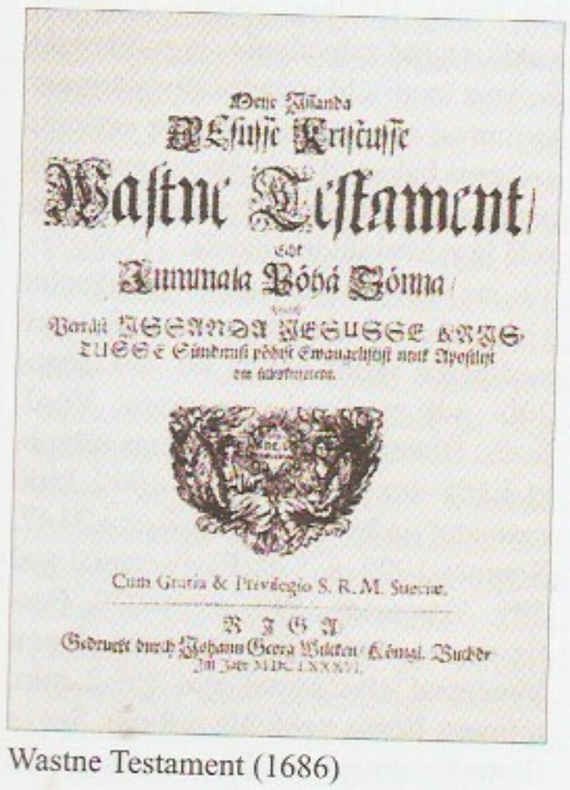
Wastne Testament (1686)

18. saj. lõppkümnenditel jõudis eestikeelne raamat uue arengutähiseni — tarberaamatuni. 1781 ilmus esimene kokaraamat — rootsi majapidajanna Christina Wargi „Köki ja Kokka Ramat, mis Rootsi kelest Eesti-ma Kele üllespandud on". Raamat sisaldab 986 saksa- ja eestikeelse nimetusega retsepti. Tartus trükiti 1796 esimene põllumajanc raamat „Aija-Kalender kummast kik Kärnerit woiwat öppida mis töegga kuu ajal sünnip tehha", väljaandja ja tõlkija Tartu ülikooli eesti k-e lektor Friedrich David Lenz. Need raamatud olid eeskätt mõeldud mõisamajapidamistes töötavatele eestlastele, kuid ei saa välistada ka laiemat kasutajaskonda. Tarberaamatute lisaväärtuseks on eestikeelse oskussõnavara loomine ning selle kaudu keele arendamine.

18. saj. lõpul ilmusid ka esimesed juturaamatud, nt. Kiika mõisa koduõpetaja, Tallinna gümn-i hilisema professori Friedrich Gustav Arveliuse „Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat" ning Karja koguduse pastori Friedrich Wilhelm Willmanni „Juttud ja Teggud kui ka Monningad Öppetussed mis majapidamise pärrast tarwis lähtwad". Just viimase valis lugeja teiste hulgast välja ning seda loeti innukalt vähemalt 60 aastat (4 trükki, 1782—1838). Ilmus ka

„Wagga Jenowewa ajalik elloaeg" (1842), Kreutzwaldi tõlge; Matthias Johann Eiseni „Endise põlve pärandus" (1883), kivitrükk kaanelt; „Lõbu ja Teadus" I (1899)

vaimulikke ja poolvaimulikke elamisõpetusi, mille eesmärgiks oli rahva usuline ja kõlbeline harimine. Raamat polnud talutares enam mingi imeasi, nende kaudu jõudis Eestisse valgustussajandi vaim. Koos soomlaste ja rootslastega kuulusid eestlased sel ajal juba Euroopa kirjaoskajamate ja lugevamate rahvaste hulka.

19. saj. I poolel hakkas eestikeelne raamat vähehaaval vabanema eesti k-t valdavate baltisaksa vaimulike arusaamadest ja suvast ning trükkalite ärihuvist. Järjest rohkem hakkasid kaasa rääkima eestlased ise.

Esimene eestlane, kes võttis eestikeelse kirjasõna edendamisest juhtivalt osa, oli Äksi pastor Otto Wilhelm Masing. Tema „Pühhapäewa Wahhe-luggemissed", mis ilmus 1818, on nii ülesehituselt kui ka sisult ehtne talurahva entsüklopeedia, kus kõik maailma asjad on rahvale arusaadaval kombel ära seletatud. Masing kirjutas oma sõbrale Johann Heinrich Rosenplänterile: „Kuhu ma /.../ iganes lähen, tunglevad inimesed mu ümber, et mulle öelda, et /.../ olen neile midagi andnud, mida veel kunagi polevat olnud." Järgnevalt andis Masing 1821—23 ja 1825 välja ajalehte, mida oli juba võimalik posti teel tellida. Masingu „Marahwa Näddala-Lehe" aastakäike köideti ja säilitati kaua, neid osteti raamatupoodidest pärast väljaandja surmagi ning loeti mitme põlvkonna jooksul. Ometi ei leidnud Masingu nädalaleht ilmumisajal piisavalt tellijaid. Takistuseks oli rahva vaesus, aga kahtlemata ka vennastekoguduse vastutöötamine.

O. W. Masingu valgustuslikku ja ratsionalistlikku suunda jätkasid kõige edukamalt F. R. Faehlmann ja F. R. Kreutzwald.

Sajandi alguses hakkas pikkamööda muutuma ka hariduse sisu: aabitsate ja aabits-katekismuste kõrvale tekkis omakeelne aineõpik. 1806 ilmus esimene aritmeetikaõpik, Saaremaa pastori Peter Heinrich Frey „Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst". Järgnesid poolilmalikud lugemikud, sajandi keskpaiku aga kaks õpikute komplekti, mis rahuldasid kihelkonnakoolide vajadusi: Tartus Johann Georg Schwartzi 8-köiteline „Koli-Ramat" ja Tallinnas Eesti Raamatute Kirjastuskassa väljaandel samanimi. sari. Ilmus ka võõrkeeleõpikuid: 1844 „Weike wenne keli ABD-ramat" ning 1847 Riia Jakobi kiriku õpetaja Otto August von Jannau „Õppetusse-Ramat marahwale, kes saksa kelt tahhab õppida".

Kirjasõna hakkab mõjutama eestlaste igapäevaelu. 19. saj. II poolel hakkasid seni maarahvaks nimetatud eestlased end rahvusena teadvustama. Eriti tõstis rahva eneseteadvust F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg", mille rahvaväljaanne ilmus Kuopios 1862. Eepos kinnitas usku oma rahva väärikusse, äratas huvi ennemuistsete lugude ja laulude vastu, neid hakati koguma ja kirja panema. Sajandi lõpupoole jõudis rahvalooming raamatutena rahva hulka tagasi — ilmusid Jakob Hurda, Mihkel Veske, Matthias Johann Eiseni jt. kokkuseatud rahvaluule- ja jutukogud. Sellega loodi sild vanade rahvapärimuste juurest uue, teiste rahvaste eeskujul arenema hakanud kirjanduse juurde. Nii pandi alus eestlaste rahvaluuleharrastusele ja rahvaluulekogudele.

19. saj. keskpaiku hakkas eestikeelne kirjasõna kiiresti kasvama. Sajandi keskpaiku ilmus aastas 60—80, lõpus 200—300 eestikeelset raamatut. Võrdlusest lähemate naabermaadega selgub, et Lätis ilmus a-tel 1887—1900 3500 raamatut ja brošüüri ning Eestis 3147, Soomes 1900. a. 530, Eestis samal ajal 381, Venemaal 1913. a. 30 079, Eestis samal aastal 773 raamatut. Kogu Venemaal elas samal ajal 159,2 mln. inimest, Eestis veidi üle miljoni. Seega ilmus Venemaal 10 000 in. kohta aastas

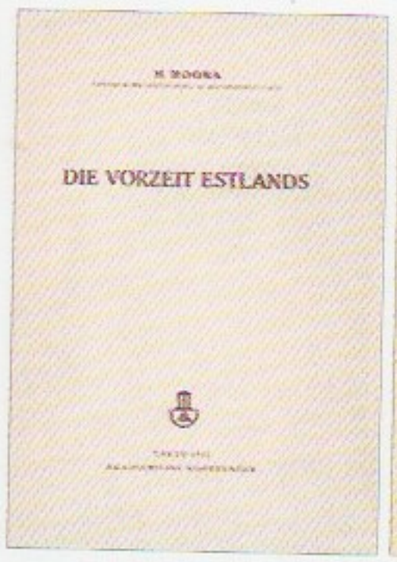

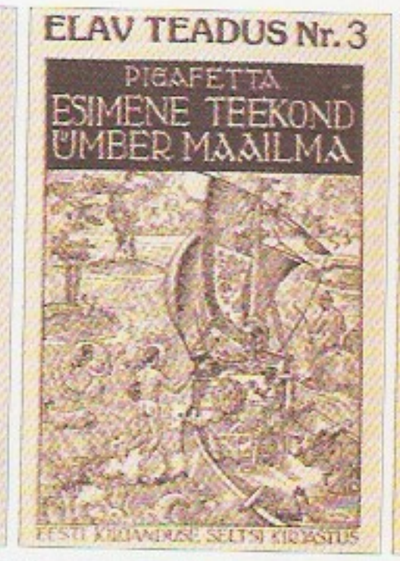

Harri Moora „Die Vorzeit Estlands" (1932); kaks sarja „Elav teadus" (ilmus 1932—40) kaanekujundust

Darwin ja tema õpetus" (1909) ja Ivan Pavlovi „Loodusteadus ja peaaju". J. Depmanilt ilmusid „Komeedid ja tähesaod" ning „Ilmutus kõues ja tormis", milles käsitletakse uue teadmise valguses maailmalõpu probleemi. J. Piiperi „Bioloogilised kirjad" on esimene eestikeelne bioloogia käsiraamat. Materialistliku suunitlusega sari „Lõbu ja Teadus", mida toimetasid Johannes Leopold Jürgens ja Richard Aavakivi, populariseeris Darwini evolutsiooniõpetust. Ajalehe joonealusena ilmus Friedrich Nietzsche „Zarathustra". Tõlgiti August Bebelit, Karl Kautskyt, Paul Lafargue'i ja Karl Marxi. Nii jõudsid Eesti lugejateni 20. saj. alguse vaimuelu peamiste mõjutajate teosed. Selles on suuri teeneid „Noor-Eesti" rühmitise ümber koondunud uuel haritlaspõlvkonnal. Rühmitis andis välja albumit „Noor-Eesti" (I—V, 1905—15) ning ajakirju „Noor-Eesti" (1910—11) ja „Vaba Sõna" (1914—16). Avaldati ka loodus- ja sotsiaalteaduste uuemaid seisukohti tutvustavaid tõlkeid. Eriti edukaks kujunes saksa darvinisti Wilhelm Bölsche „Inimese põlvnemine", millest ilmus kolm trükki. Üheks oma aja keskseks teaduslikuks raamatuks kujunes saksa teadlase Wilhelm Blosi „Prantsuse revolutsioon". Karl August Hermann hakkas välja andma eesti esimest entsüklopeediat — „Eesti Üleüldise teaduse raamatut". Teos ilmus vihikutena: esimese kolme aasta jooksul ilmus 12 vihikus „täht A", 1906 ilmus teise köite esimene vihik, milles jõuti märksõnani „Brasiilia". Sellega väljaandmine katkes.

20. saj. alguskümnendeil jätkus seltside kirjastustegevus, nad võtsid enda kanda paljude vajalike, ent majanduslikult vähetasuvate teoste väljaandmise. Tähtsaimaks rahvusteaduste ja -kultuuri edendajaks ning eestikeelse väärtkirjanduse väljaandjaks kujunes 1907 asutatud Eesti Kirjanduse Selts (EKS).

1918—40. Riiklik iseseisvus tagas rahvuskultuuri kiire arengu. Trükis ilmusid olulised ajaloo-, etnograafia-, keele- ja kirjandusteadusalased väljaanded. Suurt tähelepanu pöörati õppe- ja aimekirjanduse, teatmeteoste ja käsiraamatute väljaandmisele. Rohkesti anti välja eesti kirjanike teoseid, tõlgetena ilmusid maailmakirjanduse tippteosed.

Eesti piiride taha jäi ligikaudu 160 000 eestlast, kes olid alates 19. saj. keskpaigast asunud elama Venemaale. 1937. a-ni tegutsesid eestikeelsed koolid ja ilmusid eestikeelsed raamatud ka Venemaal. 1918—40 ilmus seal 1040 eestikeelset raamatut ja brošüüri.

Eestis sundisid emakeelne haridussüsteem ning maailmavaatelised muutused uuendama õppekirjandust. Kooliõpikud moodustasid ligemale 20 % esimeste iseseisvusaastate trükitoodangust. Hariduselus tehtud ümberkorraldused avaldasid mõju kogu trükitoodangule. Eestikeelses gümnaasiumis ja ülikoolis hariduse saanud haritlaskond valdas küll võõrkeeli, kuid eelistas emakeelset raamatut. Uue haritlaspõlvkonna nõudlikum maitse ja lugemiseelistused muutsid kogu raamatutoodangu ilmet. Kirjastajatel oli kasulik anda välja maailmakirjanduse väärtteoseid, entsüklopeediaid, sõnaraamatuid, käsiraamatuid ning kõrgetasemelist erialakirjandust.

Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimistoimkonna algatusel hakkas ilmuma sari „Eesti. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus", millest 1925—39 ilmus 8 kd.: „Tartumaa" (1925), „Võrumaa" (1926), „Setumaa" (1928), „Pärnumaa" (1930), „Valgamaa" (1932), „Saaremaa" (1934), „Läänemaa: Üldosa" (1938) ja „Viljandimaa: Üldosa" (1939). Koostamisest võttis osa 319 in., neist 112 teadlast, 50 kooliõpetajat ja palju üliõpilasi. Seltsi väljaandel ilmus 1935—40 „Eesti ajalugu" (3 kd., peatoi-

Mait Metsanurga „Ümera jõel" (1934), ill. Hando Mugasto; Anatole France'i „Sylvestre Bonnard'i roim" (1936), sarjast „Nobeli laureaadid"; Knut Hamsuni „August" (1936), sarjast „Põhjamaade romaane"

metaja H. Kruus). 1932 hakkas ilmuma sari „Elav teadus", mis avardas lugejate silmaringi nii reaal- kui ka humanitaarteaduste alal. Sarjas ilmunud 110—130 lk. raamatud olid hästi toimetatud ja kujundatud ning odavad, sest riik toetas nende väljaandmist Kultuurkapitali kaudu. Sarja eriharu moodustasid rahvusteadustealased lühiuurimused: Friedebert Tuglase „Lühike eesti kirjanduslugu" (1934), Gustav Ränga „Vana-Eesti rahvakultuur" (1935), Jaan Roosi „Lühike eesti raamatu ajalugu" (1936) jt.

1926—29 ilmus Akadeemilise Ajaloo-Seltsi koostatud „Eesti biograafiline leksikon", esimene ulatuslikem biograafiline teatmeteos. Rahvuskultuuri küpsuse tähiseks oli „Eesti entsüklopeedia" ilmumine 1932—37. Väljaande peatoimetaja oli Richard Kleis, toimetuskolleegiumi kuulusid Peeter Tarvel (Treiberg) ja Johannes Voldemar Veski. Entsüklopeedia ilmus vihikutena, 1 vihik kuus. Kokku ilmus 56 vihikut, mis moodustasid 8 kd. Entsüklopeedia sisaldas 75 754 artiklit ning oli illustreeritud ühe- ja mitmevärviliste piltide ja kaartidega.

Hakkasid ilmuma „Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused" (*Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis*), seeria A: Mathematica, physica, medica (1921—43), B: Humaniora (1921—44) ja C: Annales (1929—41). Ilmumist jätkasid Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatud (varem „Sitzungsberichte") ja toimetised (varem „Verhandlungen"). Ühtlasi loodi uusi eestikeelseid teadussarju, pms. rahvusteaduste alal, nt. Akadeemilise Emakeele Seltsi, Akadeemilise Kirjandusühingu ja Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised. Nõudlikuma lugeja jaoks avaldati maailma tippkirjandust (50-köiteline Nobeli kirjanduspreemia laureaatide sari) ja EKS-i sarja „Maailmakirjandus" (1936—40). Lisaks ilmusid menukad, laiale lugejaskonnale mõeldud raamatusarjad „Looduse kroonine romaan", „Looduse kriminaalromaan" jt. Ilukirjandus moodustas üldisest trükitoodangust üle 20 %. Anti välja nii algupärast kui ka tõlkekirjandust, ilmusid sarjad „Põhjamaade romaane", „Eesti romaanid", „Sõjaromaane ja memuaare" ning „Lastejutte". Kultuurkapitali toetusel alustas 1927 tegevust Eesti Kirjanikkude Liidu Kirjastus, mis keskendus oma liikmete loomingu avaldamisele.

1927—40 anti välja 40 luulekogu, ligi 20 novellivalimikku, kirjanduskriitilisi töid ja näidendeid. Eesti kultuuri välismaal tutvustamiseks asutati 1928 Kultuurpropaganda Fond. Selle toetusel ilmus 11 võõrkeelset ülevaateteost tuntud eesti teadlastelt, nt. Harri Moora „Die Vorzeit Estlands", Hans Kruusi „Grundriss der Geschichte des estnischen Volkes", Elmar Arro „Geschichte der estnischen Musik", Rudolf Parise „L'art estonien". Mitu mahukat ülevaateteost ilmus müügile vihikutena, nt. „Maailma maad ja rahvad" (1931—32, kokku 18 vihikut), Voldemar Vaga „Üldine kunsti ajalugu" ja „Eesti kunsti ajalugu".

1918—40 ilmus u. 25 000 eestikeelset raamatut, keskmine trükiarv 1500. Ajakirjade arv ligines 300-le, paljud neist teadusliku ja erialase sisuga. Et Eesti raamatuturg oli väga kitsas, oli kirjastajate peaprobleem vähene raamatulevik ja väikestest tiraažidest tulenev raamatute kõrge omahind. Raamatuturu tasakaalustamiseks toetas riik ühiskonna arenguks vajalikku kirjasõna msg. fondide kaudu, millest mõjukaim oli 1925 tegevust alustanud Kultuurkapital.

1927. a-st alates korraldati iga-aastasi kirjandusnädalaid. Kirjanduse propageerimiseks ja raamatute levitamiseks

peeti koosolekuid [illegible] kirjanikega, [illegible] tusi. Suurim [illegible] välja kuulutatud [illegible] jooksul avaldati [illegible] janduses, austati [illegible] raamatutegijaid. [illegible] rati koduraamatukogude [illegible] misele.

1940—44. [illegible] NSV Liiduga [illegible] suuri muutusi ka [illegible] trükivabadusele [illegible] janduse kui ka [illegible] üle valvas kam[illegible] soovis panna [illegible] ja traditsioone [illegible] 1918—40 ilm[illegible] hävitama. Esimesel [illegible] hävitati vähemalt [illegible] matuid.

Avaldati pms. pol[illegible] tati sageli tasuta. [illegible] õpikuid, sealjuures [illegible] rite õpikud nõlgutega [illegible] 1941. a. juulis [illegible] sõja rinne Eestisse. [illegible] võim esitas [illegible] langesid põllu alla. [illegible] jandus, mida [illegible] tama. Kokku [illegible] u. 400 nimetust [illegible] Paberipuudusest [illegible] lite tõttu jäi [illegible] tagasihoidlikuks, [illegible] märkimisväärselt [illegible] kivi „Rohtaed" A. [illegible] A. Gailiti „Elu [illegible] „Mureliku saage" [illegible] ema"). Ilmus [illegible] aasta vintsutuse [illegible] ti rahva kannatuste [illegible] matud olid väga [illegible] teti innukalt. Kogu [illegible] 3000—4000-ni, [illegible] kõigile soovijatele. Sõja aastail [illegible] välja ka Venemaal, [illegible] viidi u. 60 000 [illegible] kui ka sõjamaalt. [illegible] pol. ja tühi Eesti [illegible] aitas sealne [illegible] emakeelega.

Esimesel Nõuk[illegible] mus Eestis [illegible] sõja- ja Saksa okupatsiooni [illegible] u. 1000 raamatu[illegible] dus ilmus sõja-aastail [illegible] raamatut. Suurim [illegible] väljaandeid.

1944—91. [illegible] väed Eestist [illegible] ded eestlased [illegible] keelne kirjandus [illegible]

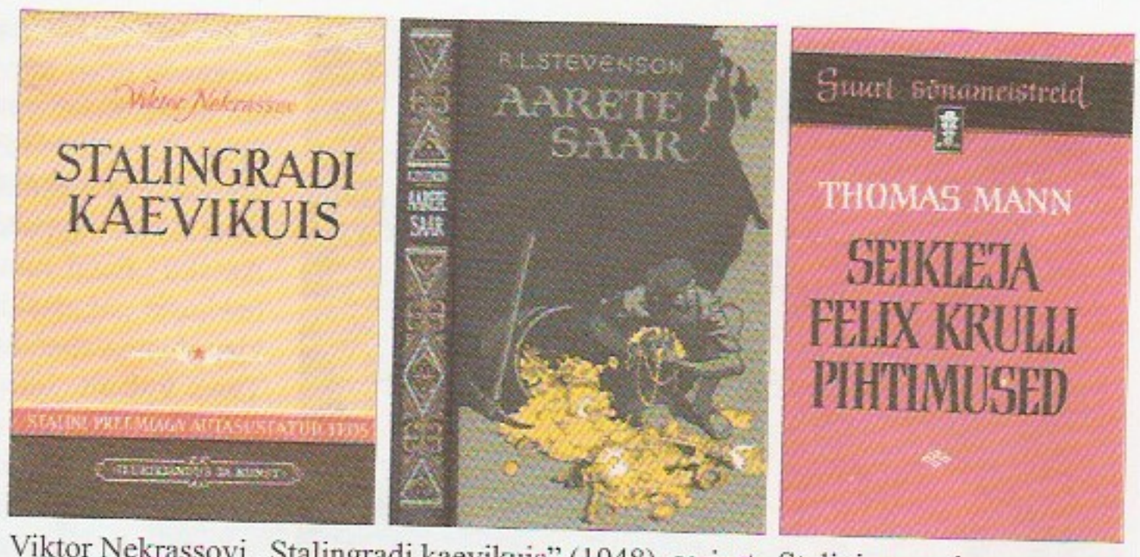

Viktor Nekrassovi „Stalingradi kaevikuis" (1948), sarjast „Stalini preemiaga autasustatud teos"; Robert Louis Stevensoni „Aarete saar" (1958), sarjast „Seiklusjutte maalt ja merelt"; Thomas Manni „Seikleja Felix Krulli pihtimused" (1959), sarjast „Suuri sõnameistreid"

(9 kd., trükiarv 65 000, 51 613 artiklit). 1991 ilmus Eestis 1654 raamatut (kogutiraaž 23 295 700 eks-i) ehk 14,9 raamatut 1 el. kohta. Raamatu keskmine trükiarv oli 14 084.

Eesti raamat paguluses. 1944. a. sügisel lahkus Eestist kuni 80 000 in., enamasti haritlased. Lahkus kolmandik Eesti Kirjanikkude Liidu liikmeskonnast. Pagulasühiskond oli küll ruumiliselt hajutatud, kuid rajas kiiresti oma pol. ja kultuuriinstitutsioonid: teatrid, koolid, msg. seltsid ja organisatsioonid.

Eestikeelseid raamatuid hakati välja andma juba Saksamaa põgenikelaagrites. 1945 ilmus Karlstadis Bernard Kangro luulekogu „Põlenud puu", esimene eesti pagulaskirjaniku uudisteos. Saksamaa laagrites ilmus kuni 1949. a-ni 32 eestikeelset raamatut — ilukirjandust, õppe- ja lasteraamatuid, tarbekirjandust. Raamatuid andsid välja kas ajalehtede toimetused või autorid ise. Hiljem said peamisteks väljaandjateks kirjastused.

Kirjastuselu keskendus Rootsi, kus 14 kirjanikku moodustasid 1950 kirjanike kooperatiivi ja 1951 selle juurde ka kirjastuse, millest sai paguluses tähtsaim eesti autorite teoste väljaandja. Kirjastuse A-sari sisaldas romaane, novelle ja memuaare, B-sari luulekogusid, noorsooraamatuid ja koguteoseid. 1951—94 anti välja üle 400 raamatu, neist u. 300 olid eesti autorite uudisteosed. Stockholmis avaldas kirjastus „Vaba-Eesti" Andrus Saareste „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu" (1958—63).

Teine suurem eestikeelse trükisõna keskus oli Kanada, eriti Toronto. Sinna asus ka 1962 Roomas tegevust alustanud kirjastus „Maarjamaa". Teoloog Vello Salo pidas kirjastuse põhieesmärgiks nende väärtteoste avaldamist, mida Eestis sel ajal avaldada ei saanud. Anti välja üle 50 nimetuse raamatuid, sh. Alo Rauna „Eesti keele etümoloogiline teatmik"

Jaan Krossi „Kolme katku vahel" (1985), tagakaane illustratsioon. Ill. Concordia Klar

„Kalevipoeg" (1954). Ill. Eerik Haamer

(1982) ja Paul Saagpaku „Sünonüümisõnastik" (1992). „Maarjamaa" märgi all ilmusid ka mitu bibliograafiaväljaannet ning Uku Masingu luulekogud.

Lisaks kirjastustele publitseerisid oma tegevuseks vajalikke usulisi, haridusalaseid vm. trükiseid väliseestlaste seltsid ja ühingud. B. Kangro andmetel anti väljaspool Eestit 1980. a-te lõpuni välja üle 2600 eestikeelse trükise, millest olulise osa — üle 800 nimetuse — moodustab algupärane ilukirjandus. Stockholmis hakkas 1954 ilmuma koguteos „Eesti riik

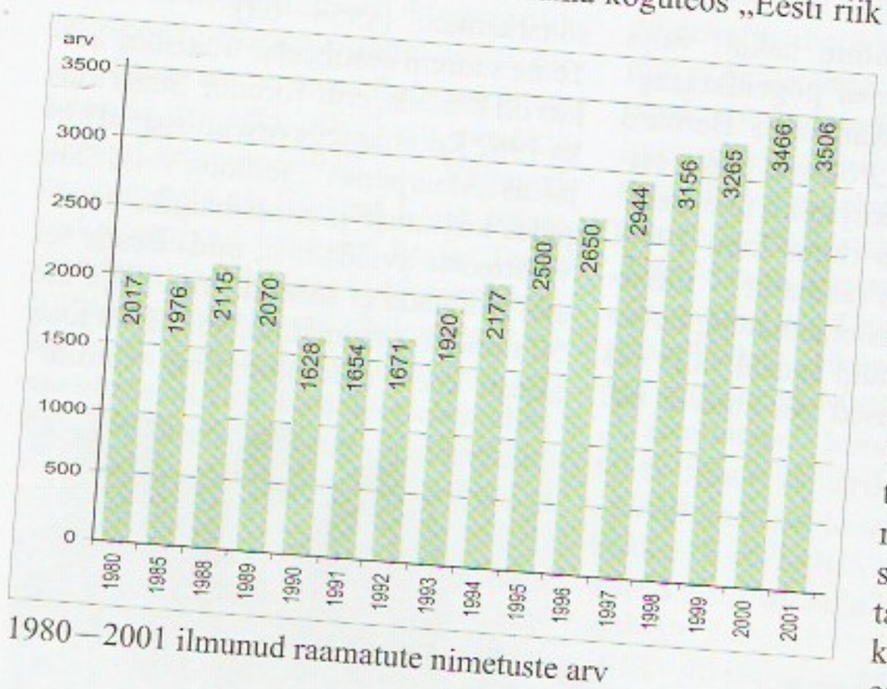

1980—2001 ilmunud raamatute nimetuste arv

Eesti Entsüklopeediakirjastuse teatmeteosed „A ja O. Taskuteatmik" (1999) ja „Väike entsüklopeedia" (2001). Haljand Udami „Orienditeekond" (2001), sarjast „Eesti mõttelugu"

ja rahvas Teises maailmasõjas" (I—X, 19[illegible] ülevaade Eesti rahva saatusest II maailmasõja Kirjanike Kooperatiiv andis Lundis välja [illegible] maa". Toimetajad B. Kangro ja Valev Uibopuu märgiks jäädvustada Eestit sellisena, nagu [illegible] mest Nõuk. okupatsiooni. 1965—69 ilmus [illegible] Aaviku „Eesti muusika ajalugu" I—IV, 1[illegible] hakkasid pagulaskirjanike teosed jõudma [illegible] kirjastuste vahendusel Kodu-Eesti lugejateni.

Taas vabalt. Juba enne Eesti Vabariigi [illegible] gas Eesti raamatuloos suurte muutuste aeg. [illegible] tsensuur. Algas trükivabadus ja raamatuid [illegible] üks. Esimeste iseseisvusaastate trükiste [illegible] juhuslik, kuid peagi tekkisid juhukirjastused [illegible] programmiga kirjastused. Nimetuste arvu [illegible] kuuluvad Eesti suurimate kirjastuste hulka [illegible] sed „Koolibri" ja „Avita". Kirjastuse „Avita" [illegible] väljaannetest moodustab nii eesti kui ka [illegible] koolide õppekirjandus 80 %. Peale õpikute [illegible] ka riikliku õppekavaga seotud ilukirjandust [illegible] janduse klassikat. Kirjastus „Koolibri" [illegible] üldhariduskooli õpikute ja töövihikute [illegible] avaldab ka aime- ja lastekirjandust, [illegible] teatmeteoseid. Kirjastus „Eesti Raamat" [illegible] pms. annab ta välja ilukirjandust, [illegible] duse sarjad „Eesti romaanivara" ja [illegible] Kirjastus „Varrak" üllitab pms. klassikat, [illegible] väärttõlkekirjandust ning ajaviitelugemist. [illegible] kirjastus „Ilmamaa" taaselustas Tartu [illegible] Kirjastuse tähtsaim ettevõtmine on see, [illegible] mis teeb kättesaadavaks väärtusliku [illegible] silma paistnud eestlaste loomingust. [illegible] Juhan Luiga „Mäss ja meelehaigus" (1[illegible] Uku Masingu „Pessimismi põhjendus" ja [illegible] Lennart Meri „Presidendikõned". Kaanon [illegible] riik" I, II jpt. teoseid.

Avatud Eesti Fond algatas kirjastuse „Tänapäeva Raamat". Ilmunud on raamatud, mille [illegible] ilmakuulsad filosoofid, antropoloogid, [illegible] Martin Heideggeri „Sissejuhatus metafüüsikasse", Wittgensteini „Loogilis-filosoofiline traktaat", [illegible] selli, Albert Camus', Umberto Eco jpt. teosed.

Raamatuvalik kujuneb vabalt, kirjastused [illegible] turgu, et tabada lugejaskonna eelistusi. Kõige [illegible] nimetustest moodustab ilukirjandus (koos [illegible] sis 23 %). Et normaalne kirjastustegevus [illegible] takistatud, avaldatakse rohkesti seni [illegible] kirjanduse klassikat ja moodsat kirjandust, [illegible] eeskätt teatmeteoseid, mille suurim [illegible] on Eesti Entsüklopeediakirjastus. [illegible] entsüklopeedia", ilmumist jätkavad [illegible] ja biograafilised leksikonid.

1994 taasloodud Kultuurkapitali [illegible] nüüdiskirjanduse väljaandmist ning [illegible] mist. Olulisi väljaandeid toetavad [illegible] Fond ja eriti Eesti Kultuurifond. A-st [illegible] renenud nimetuste arv, kuid samal ajal [illegible] trükiarv (keskmine on langenud [illegible] 8000 eks-st 2000 eks-ni).

Viimaste aastate uuringud näitavad, et [illegible] aktiivsus on vähenenud. Kahtlemata [illegible] käitumist raamatute hinna tunduv [illegible] on tekkinud ka uusi informatsiooni [illegible] võimalusi. 2001 kasutas Internetti a[illegible]

kui ka autorid tutvustavad oma
kaudu.
raamatu käekäiku elektroonilise
ja selle pakutavad võimalused, säi-
fundamentaalsete tekstide vahendaja
elamuse pakkuja roll.

2001. a. ilmus Eestis 3506 raamatut (kogutiraaž 5 456 000).

B: V. Miller. *Esimesed eesti raamatud.* Tln., 1976; *Eesti raamat 1525—1975*. Tln., 1978; U. Liivaku. *Eesti raamatu lugu.* Tln., 1995; *Eesti raamatu kronoloogia*. [Koostanud T. Reimo.] Tln., 2000; M. Lott, A. Möldre. *Lühike eesti raamatu ajalugu.* Tln., 2000.

Mare Lott

KUNST

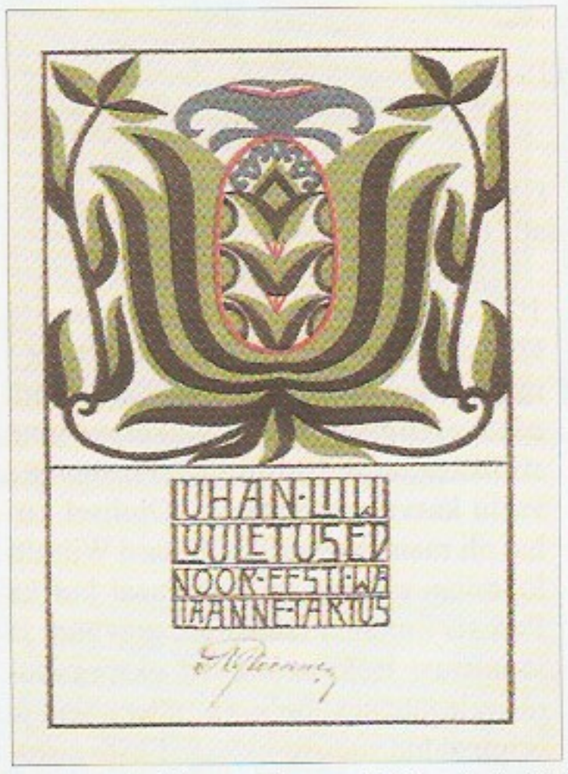

C. R. Jakobsoni „Helmed" (1880), illustratsioon; K. Raud: J. Liivi „Luuletused" (1910), kaas; E. Wiiralt: [illegible]" (1928), illustratsioon. EKM

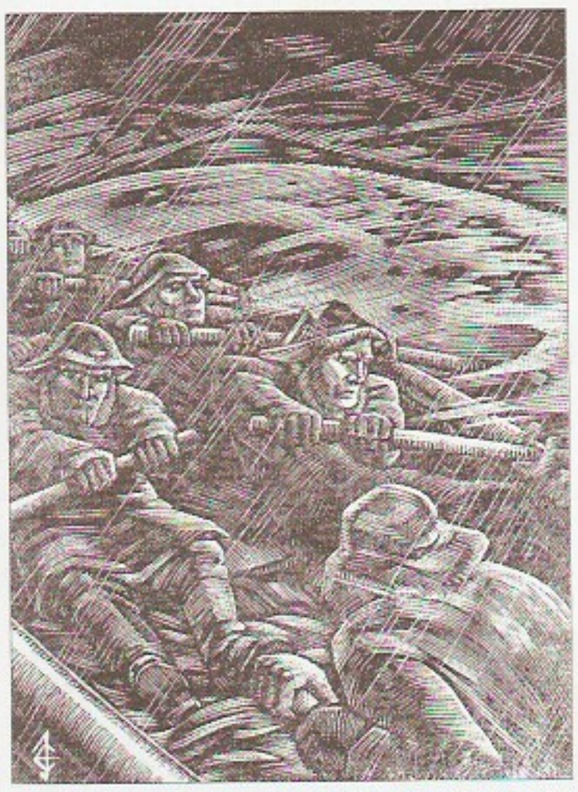

[illegible]" (1914), kaas; E. Järv: A. Mälgu „Rannajutud" (1936),

[illegible] kunsti tekke ja
[illegible] laienna levikuga
[illegible] ka rah-
[illegible]. Selle varasema
[illegible] on ksülo-
Jakobson, kes
C. R. Jakobsoni
[illegible]sega.
[illegible] toimus Eesti
[illegible] areng. Laienes kirjastustegevus, kasvas kodumaal tegutsev kunstnikkond, tekkis vajadus väliselt meeldiva, pilkupüüdva raamatu järele. Sajandi algusaastate raamatugraafikale avaldas olulist mõju tollal uudne juugendstiil. Selle peamised viljelejad olid ajakirja „Linda" ümber koondunud noored kunstnikud Märt Pukits, Gustav Mootse ja Rudolf Lepik. Arenes ka teine, 19. saj. jutustava realismi traditsioone jätkav suund (Toomas Gutmann). Kolmas suund oli pms. Kristjan Raua viljeldud laad, mis rajanes rahvakunsti ja sümbolismi sugemetel. Tema kujundatud Juhan Liivi „Luuletused" (1910) on varase Eesti raamatukunsti suursaavutusi — rahvakunstist innustust saanud terviklik ja harmooniline trükiteos. Paljude selle kümnendi raamatute kujundust on mõjutanud tollal Põhjamaades levinud rahvusromantiline laad (Nikolai Triigi ja Aleksander Uuritsa illustratsioonid ja kaanejoonistused). Märgatavad on ka ekspressiivsus- ja dekoratiivsustendentsid, mille allikad pärinevad Aubrey Beardsley ja vene kunstnikerühmituse „Mir Iskusstva" loomingust (Konrad Mägi, Peet Aren). Lastekirjanduse illustreerijatest tõusis huumori ja siira lastepärasusega esile Karl August Hindrey. Revolutsioonide ja Eesti Vabadussõja aeg tõi intensiivistunud noore kirjanduse taustal esile viljaka ja andeka Ado Vabbe. Tema kujundustes ja illustratsioonides (neil aastail pms. kirjanikerühmituse „Siuru" albumitele) on sugemeid uutest kunstivooludest — futurismist, abstraktsionismist ja ekspressionismist. 1920.—30. a-il lähenes tema paindlik, meisterlik joonistuslaad realismile.

M. Laarman: M. Metsanurga „Punane tuul" (1928), kaas; A. Vabbe: „Siuru" II (1918), kaas; K. A. Hindrey: „Nina-Jass ja Näpp-Mall" (1929), kaas

A. Uurits: M. J. Eiseni „Eesti muistsed jumalad" (1913). Illustratsioon

R. Tiitus: O. Lutsu „Kevade" (1935). Illustratsioon

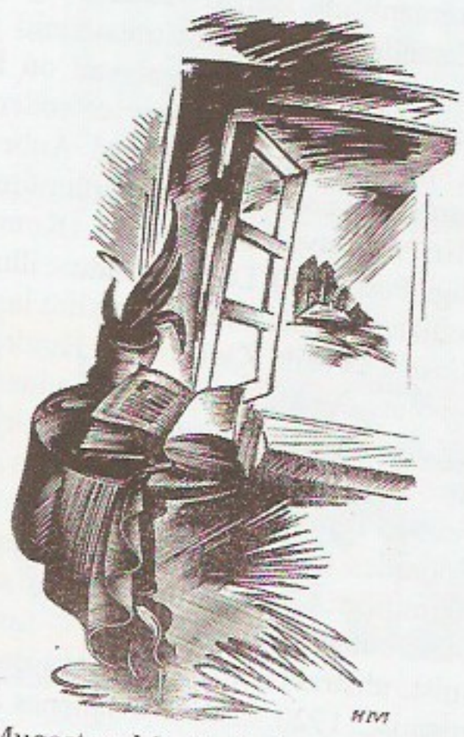

H. Mugasto: M. Underi „Ja liha sai sõnaks" (1936). Illustratsioon

1920. a-te kunstis peegeldusid peaaegu kõik moodsad kunstivoolud ekspressionismist kubismi ja konstruktivismini, edasi elasid ka sajandi algkümnendite stiilikäsitlused. Üldsuse huvi raamatute vastu kasvas märgatavalt. Olulisel kohal oli raamatugraafika Eduard Wiiralti loomingus: tema nii kodumaal kui ka Pariisis ilmunud raamatute gravüüre ja joonistusi iseloomustavad ekspressionismile lähenev jõuline temperament ja originaalne meisterlikkus. Ekspressionismimõjulised on ka P. Areni, Natalie Mei, N. Triigi jmt. illustratsioonid ja raamatukujundused. Dekoratiivseid tendentse, milles kajastusid „Mir Iskusstva", aga ka rahvusromantismi ja juugendi järelmõjud, esindas Günther Reindorffi (tolle aja silmapaistvaimaid kirjakunstimeistreid), Eduard Järve, August Roosilehe jmt. looming; karakteriküllane huumor ilmestas Romulus Tiituse, Richard Kiviti jmt. illustratsioone. Oluline osa raamatugraafikas oli kubismi ja konstruktivismi mõjul, eriti Märt Laarmani ja Jaan Vahtra loomingus avaldus selle mõjuna asjalikult kaine ja tüpograafiapärane käsitluslaad.

1930. a-te kunstis on oluline roll graafikal, eriti suurenes puugravüüri ja sügavtrükitehnikate osatähtsus. Jõudsalt arenevas raamatugraafikas pandi erilist rõhku raamatu kunstilise ja arhitektoonilise terviku kujundamisele. Neil aastail üha rohkem realistlikke jooni omandanud Eesti raamatukunsti populariseeriti näitustel kodu- ja välismaal; mitme maa (NSV Liidu, Saksamaa, Suurbritannia) raamatuid eksponeeriti samal ajal ka suurtel näitustel Eestis. Raamatukultuuri kõrge taseme üheks tõendiks oli 1930. a-te II poolel juurdunud kunstipärase bibliofiilse raamatu viljelemine (M. Laarman, Aino Bach, Paul Luhtein jt.). Puugravüürillustratsiooni tuntuimad esindajad olid Hando Mugasto,

Arkadio Laign, E. [illegible]
Joonistuse võimalu[illegible]
kult oma illustra[illegible]
hani, Ott Kangilaski, Kam[illegible]
tus jt. Suursündmu[illegible]
„Kalevipoeg" ilmu[illegible]
monumentaalsete [illegible]
1940 oli raamatu[illegible]
üldpildis omandu[illegible]
nenud euroopalii[illegible]
liigiks.
1940.–41. a. piir[illegible]
tud raamatutoo[illegible]
veel 1930. a-te [illegible]
okupatsiooni aja [illegible]
valdab varasem [illegible]
Eesti sõjajärgne [illegible]
raldati ümber [illegible]
kohaselt, ka raa[illegible]
illustratsioonide [illegible]
listlikku, sotsiaal[illegible]
truud käsitlusi[illegible]
graafika viima [illegible]
voolusängi. Sellega [illegible]
omanäolised saa[illegible]
Richard Kaljo ja E[illegible]
joonistustega eest[illegible]
nid. 1940.–50. a-[illegible]
oma raamatukuju[illegible]
(muinasjuturaamatud)
1950. a-te keskel [illegible]
leevenes, muutus [illegible]
mitmekülgsemaks, [illegible]
mõjukamaks, kom[illegible]
semaks, suurenes [illegible]
pöörama tüpograafilisele [illegible]
le, trükiteose terv[illegible]
osa oli selles ERKI [illegible]
graafika kateedri [illegible]
tein, Hans Treumann, [illegible]
maid meistreid oli K. [illegible]
puugravüürid F. Tuu[illegible]
(1957–62) kunstiva[illegible]
kunsti klassikuur. [illegible]
P. Luhtein on ka eri[illegible]
nud kunstilise [illegible]
silmapaistvad võlu[illegible]
matukujunduse [illegible]
kõrgetasemeline [illegible]
oma koolkonna [illegible]
meister Villu Toots. [illegible]
20. saj. Eesti [illegible]
minud ka P. Luhtein, [illegible]
Heino Kersna, Silvi [illegible]
terlik kiri. Eesle [illegible]
illustratsioonid – [illegible]
puugravüürid W. [illegible]
gutud teostele" (1[illegible]
üks suurimaid [illegible]
„Kalevipoja" (19[illegible]
autolitod, mis [illegible]
kui Eerik Haamer [illegible]
nistused Toomu[illegible]
suurteosele (vt. [illegible]

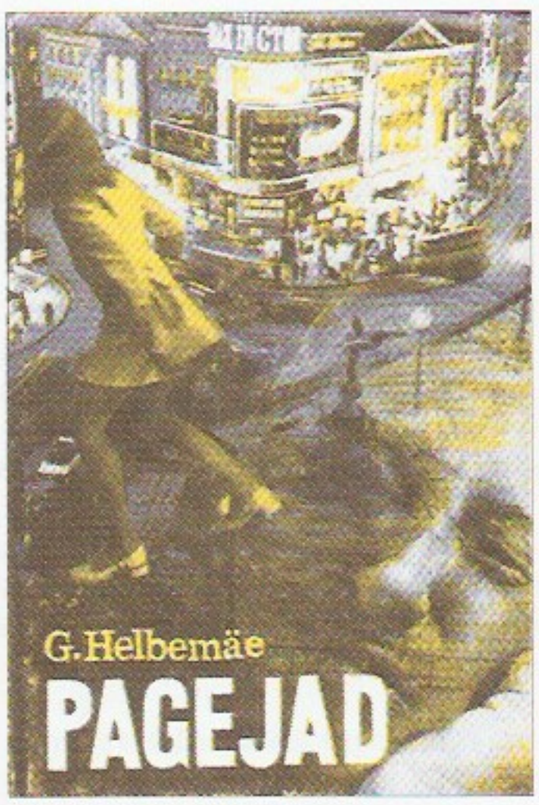

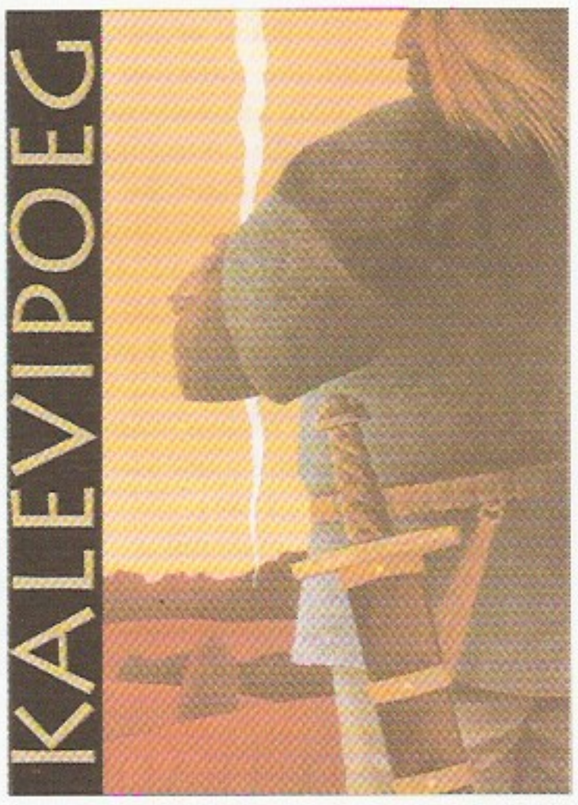

A. Kreutzwaldi „Eesti rahva ennemuistsed jutud" (1953), illustratsioon; A. Vihalemm: G. Helbemäe „Pagejad" [illegible] Tammsaar: „Kalevipoeg", jutustus lastele (1998), kaas

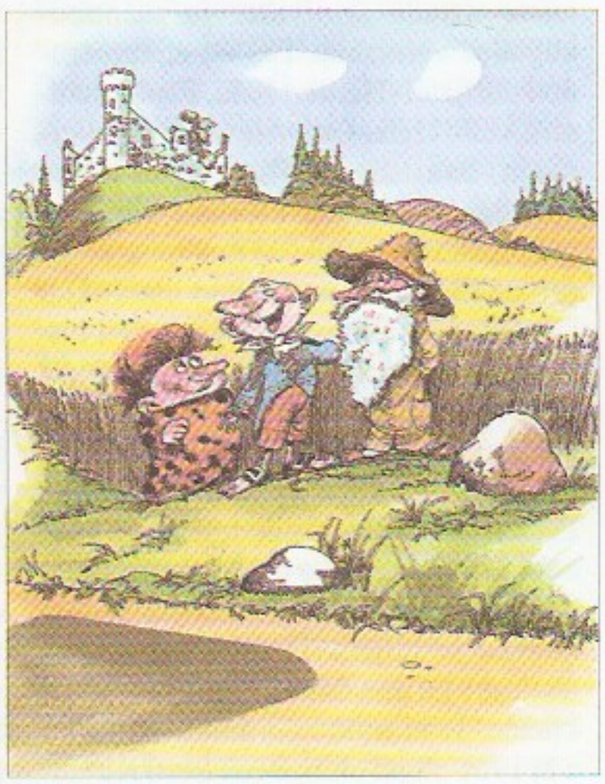

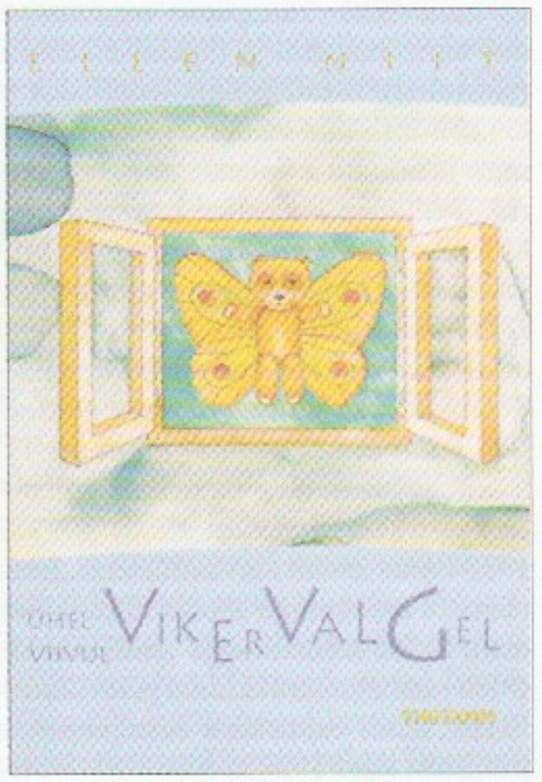

W. Shakespeare'i „Kogutud teosed" (1959—75), illustratsioon; E. Valter: E. Raua „Naksitrallid" (1984), illustratsioon; [illegible] „Ühel viirul vikervalgel" (1999), kaas

[illegible] Esko Lepa, Olev [illegible] illustratsiooni- [illegible] Eesti raamatu- [illegible] uue põlvkon- [illegible]. Suurenenud on [illegible] ja illustratsioonide [illegible], illustratsioo- [illegible] tugeva as- [illegible]duslikkuse, [illegible] ja faktuuri iluga. Vive [illegible] ussisõnu", [illegible] A. H. Tammsaare [illegible] 1964—69; „Kaleva- [illegible] Ülase („Estnische [illegible]) ja Evi Tihemetsa [illegible] muistendid ja

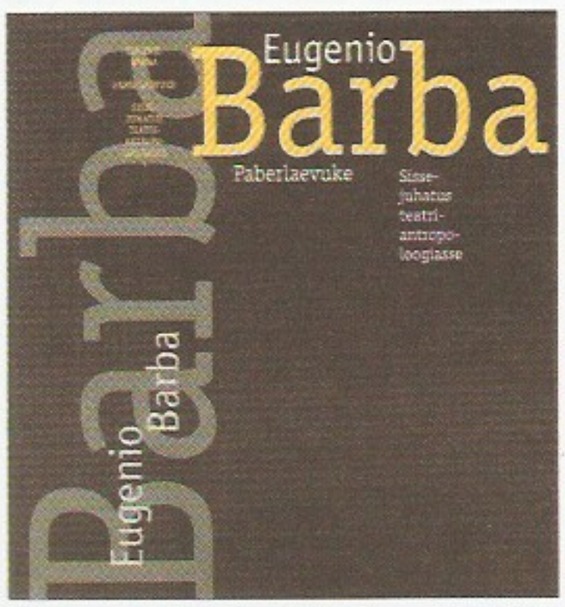

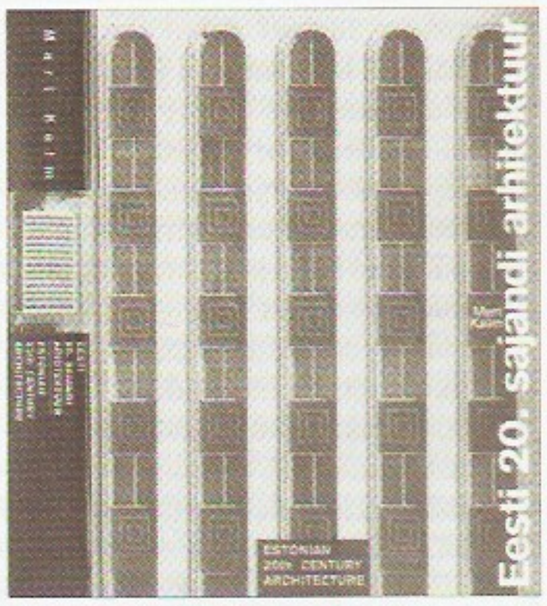

J. Kaarma: E. Barba „Paberlaevuke" (2001), kaas; A. Tali: M. Kalmu „Eesti 20. sajandi arhitektuur" (2001), kaas

pärimused", 1983) tänini arenev, mitmekülgne ja ulatuslik illustratsioonilooming mõtestab ja kaunistab mitut ilu- ja lastekirjanduse teost. Lastekirjanduse illustreerijana on väga populaarne Edgar Valter. Äratuntav käekiri on ka Silvi Liiva, Naima Neidre, Kaisa Puustaki, Ülle Meistri, Henno Käo ja Eve Kase lasteraamatute illustratsioonides, fantaasia- ja kujundirikas ainekäsitlus iseloomustab Jaan Tammsaare illustratsioone ning kujundusi (H. C. Anderseni „Väike meri-neitsi", 1987; J. Kõrvi „Veealused", 1994). Mai Eineri, Villu Järmuti, Kersti Tormise jt. tööde kõrval on erilist tähelepanu köitnud Jüri Kaarma rohked, vaimuka motiivilahendusega ja pilkupüüdvad raamatukujundused (M. Kaarma, A. Voolmaa „Eesti rahvarõivad", 1981).

Kirjastustegevust ja raamatukunsti on elavdanud 1950. a-te lõpust alates iga-aastased kunstiliselt ja polügraafiliselt kujunduselt kaunimate raamatute konkursid „25 parimat", mille 1990 vaibunud traditsioon sajandivahetusel taastus; 1981–88 anti raamatukunsti, plakati ja [illegible] seni nim. aastapreemiat.

Alates 1990. a-test on üldpilt muutunud [illegible] sageli on raamatukujundus koos teosega [illegible] Tehnilised võimalused on avardunud, [illegible] kasut. arvutit. Seoses trükimaterjalide [illegible] sega on raamatud värvikamad kui [illegible] kaduma läinud trükise kunstiline [illegible] individuaalsus. Kujunenud on lõhe [illegible] kommertsliku kujunduse ja eliidile [illegible] vahel. Raamatuid illustreeritakse [illegible] kirjandus (J. Tammsaar, Regina Lukk, [illegible] Noor, Made Balbat, Reti Saks, Kersti [illegible] 1990. a-te II poolest paistavad silma [illegible] like kirja- ja motiivilahendustega ja [illegible] funktsionaalsust rõhutavad raamatud.

RAAMATUTEADUS

Raamatuteadus käsitleb kõike raamatuga seonduvat: raamatu valmistamist, levitamist ja kasutamist nii kaasajal kui ka minevikus. Tänapäeva raamatuteadus uurib raamatu ja lugemise seoseid (sotsioloogilisest, psühholoogilisest ja kaubanduslikust vaatenurgast), pakkumise ja nõudluse vahekorda raamatuturul, analüüsib statistilisi andmeid ning kujundab rahvuslikku raamatupoliitikat. Eesti raamatuteadus sündis eeskätt ajaloolise distsipliinina. 1930. a-il algas eesti raamatuloo teaduslik uurimine. Tooniandvaks uurijaks kujunes Friedrich Puksoo, kes avaldas uurimusi TÜ trükitegevusest ning raamatukauplemisest ja trükiasjandusest Eestis 17. saj. 1933 ilmus temalt ülevaatlik teos „Eesti raamatu arengulugu seoses kirja ja raamatu üldise arenemisega", milles ta käsitleb raamatute trükkimist ja levitamist Eestis alates esimestest eestikeelsetest trükistest kuni 1930. a-ni.

1935 tähistati 400 aasta möödumist sel ajal esimeseks eestikeelseks raamatuks peetud Wanradti ja Koelli katekismuse ilmumisest. Juubeli puhul ilm. väljaannetest olid kaalukaimad Richard Antiku „Eesti raamat 1535–1935. Arenguline ülevaade. Arvulised kokkuvõtted. Reproduktsioonid", mis rajas aastakümneteks raamatustatistika põhialused, ja Daniel Palgi koostatud koguteos „Raamatu osa Eesti arengus", milles keskenduti peaasjalikult raamatu ühiskondliku mõju probleemidele. Teadus- ja kultuuriajakirjades ilmus kirjastamis- (August Annist, R. Antik) ja raamatulevialaseid probleemartikleid (Paul Ambur, Elmar Just), käsitleti ka väljaspool Eestit, pms. Nõuk. Venemaal ilm. eestikeelset raamatut (R. Antik).

Okupatsiooniaastatel jätkus uurimistöö esialgu väljaspool Eestit. Töötamine teiste maade arhiivides ja raamatukogudes võimaldas Eestist emigreerunud uurijatel (Herbert Salu, Paul Johansen, Vello Helk, Otto Alexander Webermann) avastada seni tundmata tekste ning leida kinnitust kahtluse alla seatud eestikeelsete trükiste ilmumise kohta (nt. 1585 Vilniuses trükitud katoliiklik katekismus). Olulisim allikaleid oli Lübecki toomdekaani Johannes Brandesi päevaraamatusse tehtud sissekanne, mis dokumenteeris, et esimene eestikeelne trükitud tekst ilmus (ja hävitati) 1525.

Eestis jätkus teaduslik tegevus 1960. a-tel. Seda soodustas bibliograafiaeriala avamine algul TRÜ filoloogiateaduskonnas ja hiljem TPedI-s. Raamatuteaduse alal on võimalik kaitsta teaduskraade. Teadustöö koordineerimisel on a-st 1961 olnud oluline osa Eesti Kirjandusmuuseumis regulaarselt toimuvatel raamatuteaduse konverentsidel.

1975 tähistati eestikeelse raamatu 450. aastapäeva. Voldemar Millerilt ilmusid teoreetilised käsitlused rahvusraamatu mõistest, raamatuajaloost ja raamatu osast Eesti kultuuriloos. Tähtpäevaks ilmus V. Milleri koostatud illustreeritud lühiülevaade „Eesti esimesed raamatud". Valmis ka Eesti raamatu ajaloo käsikiri, kuid see ilmus alles 1978 — „Eesti raamat 1525–1975. Ajalooline ülevaade". Väärtuslik on vanema raamatuloo käsitlus, milles on esmakordselt eestikeelne raamat seostatud kohapeal trükitud baltisaksa raamatuga. Et raamat ilmuda saaks, tuli loobuda väliseesti raamatu käsitlusest. Eesti raamatuloo panid [illegible] Robert, Mare Lutt, [illegible] Reitsak, Leida Pi[illegible] a-tel keskendusid [illegible] kinduse ajaloole, [illegible] teos ilmumata, [illegible] datud artiklitena (K. [illegible] Jaanson, Ingrid L[illegible] asuti tegelema ka[illegible] mise uurimisega. [illegible] monograafia „Eesti [illegible] statistikale tugine[illegible] keelse raamatu s[illegible] 1990 asutas Eesti [illegible] Raamatukoguhoi[illegible] rich Puksoo aulise[illegible] jooksul ilmunud p[illegible] liku uurimuse eest. [illegible] on uurimistöö [illegible] kumalt on tegel[illegible] mida varem p[illegible] Paguluses ilm. [illegible] tegeldakse Eesti [illegible] matukogus (Aime [illegible] on uurimused, mille[illegible] matukogudes k[illegible] Lotman, Kalju-Ol[illegible] eestikeelse raamat[illegible] takse senisest m[illegible] Eestis trükitud v[illegible] keelsele raamatu[illegible] Aarma jt.). 1990 [illegible] „Eesti piiblitõlke [illegible] T. Reimo koostatu[illegible] mav „Eesti raamatu[illegible] duslikult on [illegible] viimase 50 aasta [illegible] Möldre). Põhjalikke[illegible] jaks Eesti Raa[illegible] tatav raamatustatistika [illegible] kirjastamises.

RAAMATUKOGUD

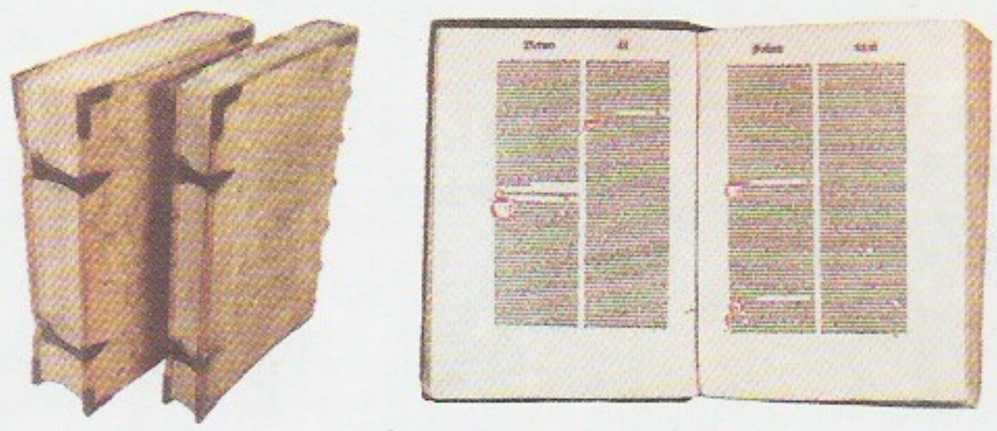

Oleviste kiriku juures asunud Tallinna linna raamatukogu tuumiku moodustasid 1552. a. Oleviste preestri Reinhold Gristi pärandatud raamatud (asuvad Eesti Akadeemilise Raamatukogu baltikaosk-s)

esimese tasulise laenuraamatukogu asutas 1777 Tallinnas Johann Christian Allée. 18. saj. lõppkümnendil tegutses neid peale Tallinna ja Tartu ka peaaegu kõigis maakonnalinnades. Esimese lugemisringi asutas 1772 August Wilhelm Hupel Põltsamaal. Ringi liikmete kasutuses oli pidevalt 500—600 raamatut. Oma ruume ringil ei olnud, raamatud ja ajakirjad liikusid käest kätte. 1800 sulges Hupel lugemisringi. Tagurlikult mõjus laenuraamatukogudele ja lugemisringidele Vene tsensuuripoliitika, nt. keelati 1800 välismaiste raamatute toomine Venemaale.

19. saj. — 1917. a. 19. saj. algul asutati mitu teadusraamatukogu, mis tegutsevad tänapäevalgi. 1802 asutati Tartu ülikooli raamatukogu, 1825 avati Tallinnas Eestimaa Üldine Avalik Raamatukogu (1831 liideti sellega Oleviste raamatukogu, a-st 1842 tegutses Eestimaa Kirjanduse Ühingu hooldusel), praegu kuuluvad selle raamatud Eesti Akadeemilisele Raamatukogule. 1853 asutati Loodusuurijate Seltsi raamatukogu. Tartu ülikooli raamatukogust sai kiiresti nii raamatute arvu (1840. a. 67 000 kd.) kui ka nende teadusliku väärtuse poolest Venemaa tähtsaimaid raamatukogusid. Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES) asutamisega 1838 sai alguse eestikeelse raamatu teaduslik kogumine. ÕES-i raamatukogusse hangiti võimalikult kõik teosed, mis olid eesti keeles ilmunud või mis puutusid eesti rahvasse. ÕES-i raamatukogu täienes oluliselt, kui ta 1846 omandas bibliofiil Johann Heinrich Rosenplänteri raamatukogu. ÕES-i raamatukogu oli Eesti kõige täielikum raamatukogu (60—70 % 1865. a-ks ilm. eestikeelsetest raamatutest). 19. saj. I poolel sai eestlaste lugemisoskus üldiseks, paranesid kooliolud, kasvas raamatuturg, asutati eestikeelse kirjandusega rahvaraamatukogusid.

Rahvaraamatukogud ei saanud toetust ei riigilt ega omavalitsustelt, neid asutati ja peeti ülal omaalgatuslikult. Esimesed rahvaraamatukogud olid nn. koguduste raamatukogud. 1842 asutas esimese koguduse raamatukogu Karuse pastor Alexander Ludwig Baumann. Ärkamisajal rajati raamatukogusid pms. kooliõpetajate algatusel: Tarvastus 1860 kihelkonnakooliõpetaja Hans Wühneri algatusel, Haljala khk-s 1872 Metsiku Õppija Seltsi raamatukogu Danel Pruuli algatusel. Eesti rahvaraamatukogu oli kooli töö jätkaja. Raamatukogude pedagoogilist ja rahvuslikku rolli rõhutasid J. V. Jannsen, F. R. Kreutzwald, J. Hurt, H. Wühner jt. Ärkamisaja tippaastaks (1886) oli maal asutatud vähemalt 135 rahvaraamatukogu (neid tegutses $^{2}/_{3}$ kihelkondades), kõige enam Viljandi-, Tartu- ja Pärnumaal. Linnades oli rahvaraamatukogude areng tagasihoidlikum. Venestusajal, kui rahvakoolid allutati haridusmin-le (1886), jõustusid Eestis määrused, mis kehtisid koolide juures asuvate raamatukogude kohta. Tegevuslubade kontrollimise ajal suleti maal u. 100 raamatukogu. 1890 kehtestatud sisemin-i määrus muutis rahvaraamatukogude tegevuse Venemaa mittevene piirkondades peaaegu võimatuks, lubatud raamatute nimestikes oli ainult venekeelne kirjandus. Alles 1900 ilmus esimene eestikeelsete lubatud raamatute nimestik, kuid see sisaldas vananenud ja tagurlikku kirjandust. Et rahvaraamatukogude tegevuslubade saamine muutus keerukaks (peale vastutaja nõuti õigeusu kiriku ametnike hulgast järelevaatajat), tegutses enamik raamatukogusid maal lubadeta (1895. a. 49, 1900. a. 79 raamatukogu) ja seetõttu pidevas sulgemisohus. Raamatukogude tegevuse piiramisele vastukaaluks hakati sajandivahetusel Villem Reimani õhutusel asutama rohkesti lugemisringe.

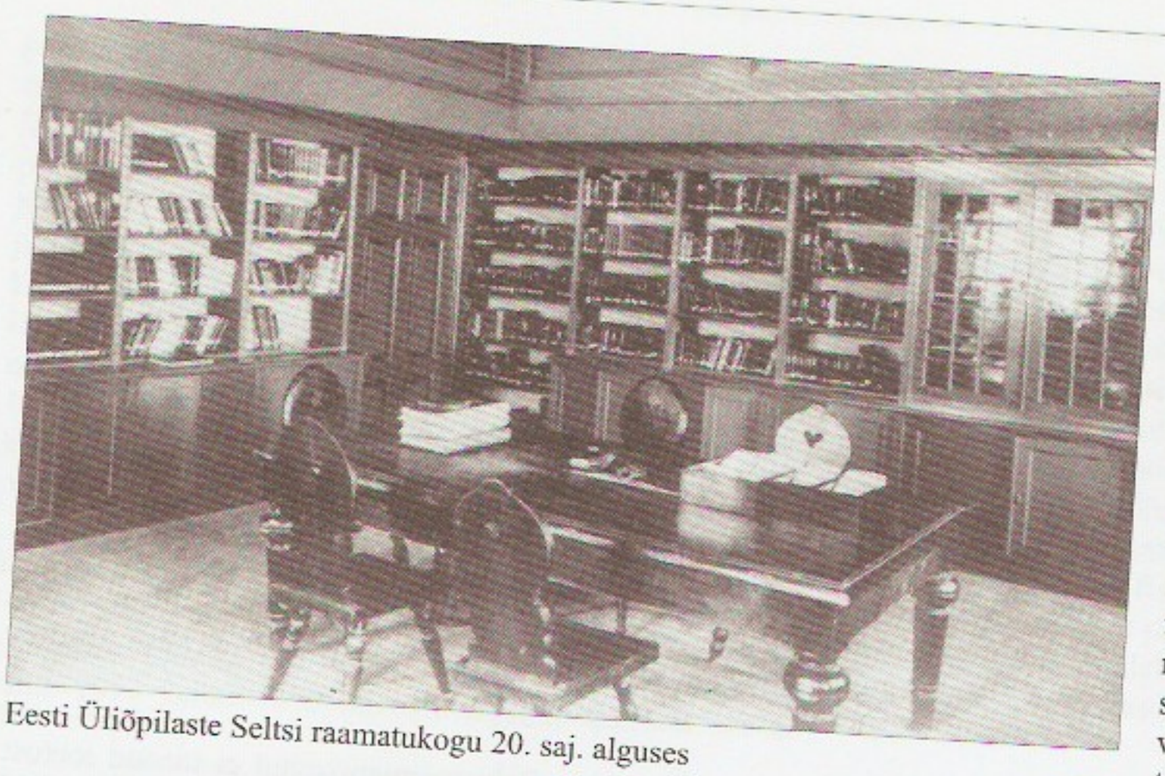

Eesti Üliõpilaste Seltsi raamatukogu 20. saj. alguses

Teadusraamatukogudest kasvas 19. saj. II poolel kõige kiiremini Tartu ülikooli raamatukogu, kuigi ta ei suutnud enam sammu pidada maailma teaduskirjanduse, eriti perioodika kasvuga. Eesti raamatu teadusliku kogumisega tegelesid ÕES ja Eesti Kirjameeste Selts (EKmS, asut. 1872), viimase sulgemise järel jätkas seda Oskar Kallase algatusel Eesti Üliõpilaste Selts (omandas 1894 EKmS-i raamatukogu).

Pärast 1890. a. määruse tühistamist hakkas rahvaraamatukogude arv kiiresti kasvama. 1906—15 asutati 337 raamatukogu, nendest maal 247: Harjumaal 29, Järvamaal 14, Läänemaal 24, Pärnumaal 35, Saaremaal 14, Tartumaal 48, Viljandimaal 29, Virumaal 28 ja Võrumaal 26; enamasti kuulusid nad msg. seltsidele.

Rahvaraamatukogude populariseerijana ja nõuandva keskusena tegutses Tartus rühmitise „Noor-Eesti" juures Raamatukogude Korralduse Osk. (asut. 1912), mille eesotsas olid Kaarel Eenpalu, Juhan Tork ja Helmi Niggol. Linnades asutati linnavalitsuste kulul tegutsevaid avalikke raamatukogusid, nendest olulisim oli Tallinna Linna Maksuta Avalik Raamatukogu ja Lugemistuba (avati 1907, nüüd Tallinna Keskraamatukogu). Tartu sakslaste juhitud linnavalitsus raamatukogu ei asutanud, raamatukogu rajas 1913 Tartu Rahvaraamatukogu Selts. See oli tol ajal kõige eeskujulikuma sisekorraldusega raamatukogu (nüüd O. Lutsu nim. Tartu Linna Keskraamatukogu). Avamise ajal oli raamatukogus 1180 eesti- ja 750 venekeelset teost.

Teaduslikest raamatukogudest oli Tartu ülikooli raamatukogus 1914. a. 479 428 kd., umbes poole sellest (225 000 kd.) moodustas ainulaadne dissertatsioonide kogu. 1909 asutatud Eesti Rahva Muuseumi (juhatuse esimees Oskar Kallas) eesmärk oli peale ainelise vanavara kogumise ka eestikeelsete raamatute kogumine. Eesti Üliõpilaste Selts loovutas talle oma raamatukogu (10 000 kd.). I maailmasõja eel oli Eestis 1650 raamatukogu (531 rahva- ja teaduslikku, 1081 algkoolide ja 38 keskkoolide raamatukogu), neis kokku 1 620 000 kd. Vene keisririigis oli kõige parem rahvaraamatukogude tase Soomes, järgnesid Läti ning Eesti (maal 33 raamatut 100 elaniku kohta).

I maailmasõja ajal evakueeriti palju kultuuriväärtusi, sh. raamatukogusid ja arhiive Venemaale. Tartu ülikool ja osa tema raamatukogust evakueeriti 1915 Nižni Novgorodi, 1916 läks uus saadetis Permi, ülejäänud raamatud saadeti 1918 Voroneži, kuhu asutatava uue ülikooli jaoks koondati hiljem kogu varem evakueeritud vara.

1918—40. Tartu rahulepingu kohaselt reevakueeriti ülikooli raamatukogu sept. 1920 Tartusse. Reevakueerimist juhtisid prof. Nikolai Maim ja ülikooli bibliotekaar Friedrich Puksoo. Paljude asutuste ja koolide, sh. Tartu Veterinaaria Inst-i raamatukogu tagasi ei saadud.

EV-s lõid muutunud olud — eestikeelne riigiaparaat ja asjaajamine, algkoolist ülikoolini eestikeelne kool — raamatukogude arenguks uued sihid. 1919—21 koostasid seltsitegelased ja Haridusmin. rahvaraamatukogude arengukava (raamatukogude võrk, riigi toetussummad jm.). Sellekohase seaduse võttis Riigikogu vastu 23. V 1924, jõustus 1. I 1925. Avalike raamatukogude seadus nõudis omavalitsustelt raamatukogude asutamist niisugusel hulgal, et need oleksid kõigile kättesaadavad. Nii jõutigi plaanitud raamatukogude arvuni (700). Seltside raamatukogud tunnistas seadus avalikeks raamatukogudeks ju-

hul, kui igaüks võ
jaks. Peaosa (3/4
gudest) moodustasid
kuuluvad raamatukogud
raamatukogu mõõt
avalike raamatukogude
ning ta hakkas
raamatute ostmisele
1 el. kohta aastas
raamatukogudele
Haridusmin. raamatute
ma aastas 2 marka
2 senti) 1 el. kohta
isegi tollaste oludes
mused lahendas
seadus ebarahuldavalt
valitsuste lahendada
töötasu jm.). 1938
matukogusid 736
rohkem olnud),
(883 630 eks.),
laenutusi 1 935 000
oli sama suur kui
Soomes 9,3 %),
nis (12,6 %).
koguhoidjaid
matukogud olid
val nädalas. Lugejate
maksu (nt. Tartus ja
nutatud raamatu
ainult Tallinnas.
timisel tegutsenud
tukogu koos oma
ja noortekoguga
ni tegutsenud
võeti vastu
duse täiendusseadus
ni pidama
komisjoni soovitatud
tikest. Nii kehtestati
gude üle kaudne
Suurt edu saavutasid
gud. 1918 oli
valt pooltes
juba kõigis
kooliraamatukogude
keelsed kirjandusteosed
keeleoskust
ja keskkoolide
suuruse, lugejate
lest võrdsed
(1937/38. õ.-a.
lugejat, 2 mln.
matukogudel
misel juhinduda
nimestikest.
mis valdas
keelne, EV-s
kirjandus, selle
keelse kirjanduse
ajutise trükimäärus
remad raamatukogud
Eesti rahvusraamatukogu
Rahva Muuseumi

raamatukogu- Lasta Ploompuu, Helene Thea Koch-Kirsi-

eestikeelse ja Eestit kollektsioon. Koos loodi 1924. a-st „Eesti raamatute Pukso uuendas TÜ nõuetele ülitiindi eeldatava ja passiivseks käsikogu jaoks Raamatu- (1927— saadi korralikud hoidlad. 722 000 kd. kogu, kuhu tööks tar- sõjaal- ja maj. asutati Riigiraamatu- ja Eestis ilm. ning säilitamiseks kogust kuju- kallaku- hakkas kehtima mis muutis ta tegevuse Riigiraamatukogu ei ajalehele, eraisikute juhataja. 1940 oli kd. asut. 1919 Tallin- ja tema 1939/40. õ.-a. võisid kasu- väljaspoolt TTÜ-d. raamatukogu endiselt Eesti- Ühingu raamatukogu, kursusi korraldas Ühing (asut. ilmuma ajakiri „Raa- avaldati ajaloolist,

teoreetilist ja metoodilist materjali raamatuteaduse ja raamatukogunduse valdkonnast. 1927 alustas F. Puksoo TÜ-s raamatukogunduse ja bibliograafia õpetamist. 1939 võeti raamatukogutunnid valikainena Tallinna Pedagoogiumi ja Tallinna Õpetajate Seminari õppekavasse, lektoriks oli A. Sibul.

1940–90. Eesti vägivaldne liitmine NSV Liiduga (1940) tõi kaasa muutusi ka raamatukogude vallas. Raamatuid kõrvaldati sihikindlalt, koostati keelatud kirjanduse nimestikke. Raamatute hävitamise aktsioon algas sisekaitse ülema Harald Habermani otsusega 29. VII 1940. Haridusminister Johannes Semper saatis 16. VIII 1940 koolivalitsustele ja riigikoolide juhatajatele ringkirja, millega kohustas raamatukogude juhatajaid fondidest kõrvaldama „reaktsioonilise, kapitalistlikku kurnamist kaitsva või kommunismi vastu suunatud kirjanduse". Moodustati raamatukogudest kõrvaldatava kirjanduse nimestike koostamise komisjon. 23. X 1940 asutati ENSV Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsus (Glavlit), mille ülemaks määrati Olga Lauristin. Ka Saksa okupatsioonivõimud keelasid ja hävitasid raamatuid, eeskätt nõukoguliku sisuga väljaandeid (seda korraldas Eesti Omavalitsuse haridusdirektoorium). Pärast sõda viis Glavlit EK(b)P KK ideoloogiasekretäride Ivan Käbini, Aleksander Kelbergi ja Leonid Lentsmani juhtimisel 1950. a-iks raamatute hävitamise ja kõrvaldamise lõpuni. Rahvaraamatukogudest ja koolidest kõrvaldati peaaegu kogu EV-aegne kirjandus. 6 teadusraamatukogu erihoiuosk-s tohtis säilitada 2 eks-i igast keelatud raamatust. Nõuk. võim keelas keelatud raamatute nimestikega 90 % EV ajal ilm. eestikeelsete raamatute nimetustest ja kogu perioodika. EK(b)P KK-l oli kavatsus erihoiuosk-a luba andmata jättes hajutada Eestimaa Kirjanduse Ühingu (a-st 1940 kuulus Ajaloomuuseumile) ja Eesti Rahva Muuseumi (Kirjandusmuuseumi) arhiivraamatukogu. Nende raamatukogude allutamine 1946 ENSV TA-le, kellel oli luba erihoiu jaoks, säästis nad sellest. 1947 katkes välismaise kirjanduse (s. t. 1917. a-st väljaspool Nõuk. Liidu mõjuala ilm. kirjanduse) saamine, uuesti hakkasid mõned teadusraamatukogud seda saama 1954. ENSV-s ilmuvast kirjandusest said sundeksemplari ainult Eesti NSV Riiklik Raamatukogu (moodustatud 1940 Riigiraamatukogust) ja Raamatupalat.

Pidades raamatukogusid tähtsateks ideoloogiaasutusteks, tegi Nõuk. võim kir-

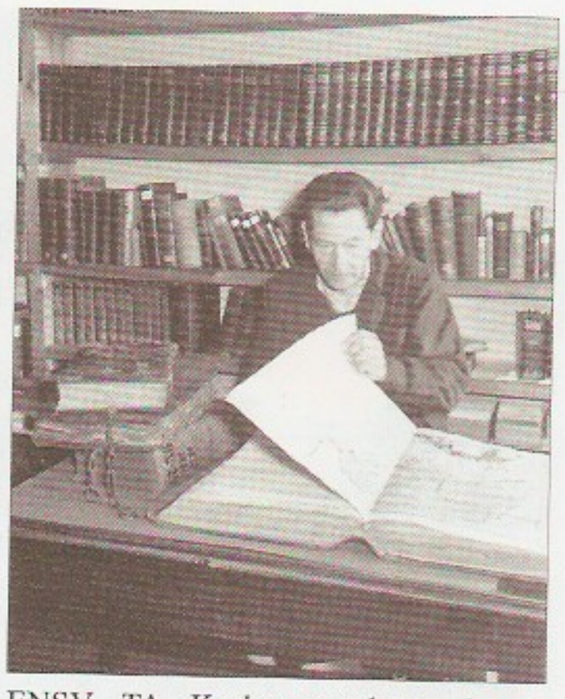

ENSV TA Keskraamatukogu haruldaste ja käsikirjaliste raamatute sektori kauaaegne juhataja Voldemar Miller (1957)

janduse hankimiseks suuri kulutusi. Raamatukogud kasvasid kiiresti, kuid pms. muretseti venekeelset kirjandust (1944—70 moodustasid teadusraamatukogude raamatunimetuste tulemist venekeelsed raamatud 84,6 %, inglis- ja saksakeelsed kumbki 3,8 %, eestikeelsed 2,4 %). Koos teaduse, tootmise ja hariduse arenguga tuli juurde teadus- ja eriraamatukogusid: ENSV Riiklik Teaduslik Meditsiiniline Raamatukogu (asut. 1944, nüüd Eesti Meditsiiniraamatukogu), ENSV TA Teaduslik Raamatukogu (asut. 1946, nüüd Eesti Akadeemiline Raamatukogu), ENSV Vabariiklik Teaduslik Tehnikaraamatukogu (asut. 1968, tänapäeval jaotatud Eesti Patendiraamatukogu, Eesti Standardiraamatukogu ja TTÜ Raamatukogu vahel). F. R. Kreutzwaldi nim. ENSV Riiklikust Raamatukogust (end. Riigiraamatukogu) kujunes suur universaalne raamatukogu, milles üleliidulise tasulise sundeksemplari tõttu valdas venekeelne kirjandus (1980 korraldatud uuringu kohaselt oli venekeelseid raamatuid 85,1 %). Riikliku raamatukogu koosseisus tegutsev Raamatupalat avaldas Eesti NSV terr-l ilmuva kirjanduse registratsioonibibliograafiat.

Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu jäi 1949. a. ilma õigusest saada tasuta sundeksemplari ja sai tasulistki lünklikult, hiljem ei saanud seda hoopiski. Raamatukoguhoidjate jõupingutuste tulemusena hangiti Eesti NSV-s ilmuv kirjandus peaaegu täielikult ja mõningal määral ka väliseesti kirjandust. Arhiivraamatukogu täitis ka Nõuk. ajal Eesti rahvusraamatukogu funktsioone. Eesti NSV TA Teaduslikust Raamatukogust kujunes universaalne teadusraamatu-

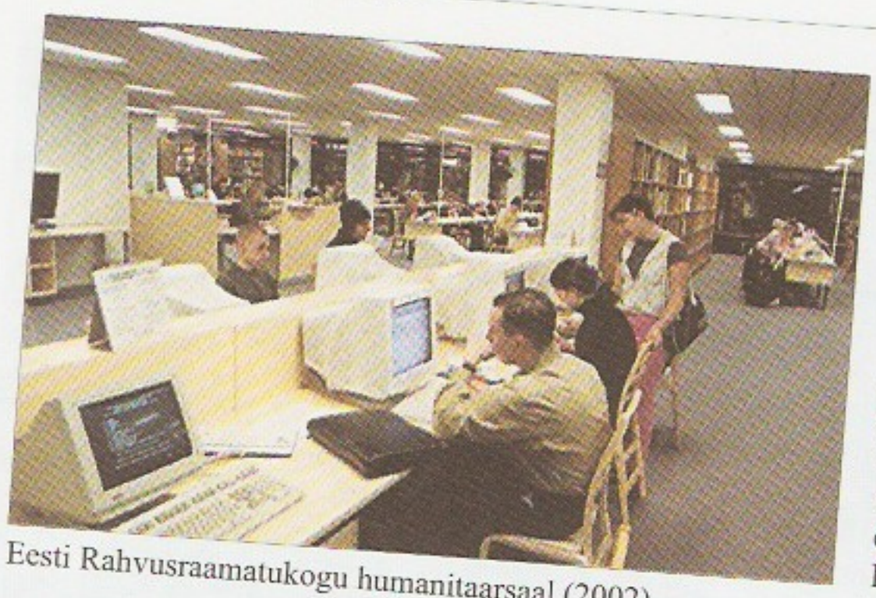

Eesti Rahvusraamatukogu humanitaarsaal (2002)

kogu, mis arvestas Eesti majanduse, teaduse ja kultuuri vajadusi. 1950 sai ta endale Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogu fondid ning ÕES-i raamatukogu võõrkeelse kirjanduse osa, mis andis hea aluse *Baltica* edasikogumiseks. 1974 saadi EKP KK-lt postitsensuuris konfiskeeritud välis-eesti autorite raamatud ja luba moodustada nendest rangelt valitud lugejate jaoks eraldi kogu. 1978 algatati mitme raamatukogu vaheline koostöö — Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamine, esimene köide ilmus 1993.

Kõrgemat raamatukogundusalast haridust sai omandada algul TRÜ-s, seejärel TPedI-s (nüüd TPÜ), keskeriharidust Tallinna ja Viljandi kultuurikoolis (nüüd Viljandi Kultuurikolledž). Teadus- ja rahvaraamatukogudes asus tööle üha rohkem kutselisi raamatukoguhoidjaid.

Juba 1946. a. lõpuks oli rahvaraamatukogudes vaatamata puhastustööle kirjandust rohkem kui EV ajal. 1950. a-te lõpuni kasvas ametkondade raamatukogude arv. Hiljem selgus, et ei isetegevuslikud ametiühingute ega kolhooside raamatukogud ei suuda riiklike rahvaraamatukogudega võistelda, ja nende arv hakkas kahanema. Külade tühjenemise aegu jäi ka riiklikke külaraamatukogusid vähemaks. 1967. a. sotsioloogilise uuringu andmeil kasutas täiskasvanud elanikkonnast rahvaraamatukogusid 40 %. Kõige enam laenutati kirjandust vaba aja sisustamiseks ja õppimiseks.

Raamatukogude areng kulges ebaühtlaselt: Nõuk. võimu lõppkümnendeil asutati palju erialaseid raamatukogusid (eriti tehaste tehnikaraamatukogusid), uutes linnaosades aga avati vähe rahvaraamatukogusid. 1962 otsustasid kultuuri- ja haridusministeerium rahvaraamatukogu lähedal asuvad alg- ja 8-kl. koolide raamatukogud kaotada. Alles jäid keskkoolide ja suuremate 8-kl. koolide raamatukogud. 1971 algas rahvaraamatukogude võrgu tsentraliseerimine. Kirjanduse komplekteerimine tehti keskraamatukogude ülesandeks. Vähekasutatavaid raamatuid tuli tellida keskraamatukogust. Muudatused Eesti raamatukogudes algasid 1988, kui järkjärgult tühistati keelatud raamatute nimestikke. 1988 taastati Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing. 1990 kaotati raamatukogude erihoiuosk-d ja tsensuuriamet (Glavlit). Raamatutoodangu vähenemine kajastus ka raamatukogude töös. Kui varem oli välismaise raamatu saamist takistanud tsensuur, siis nüüd tegi seda rahapuudus. Huvi raamatukogu vastu vähenes ja jõudis madalseisu 1990 (rahvaraamatukogudes oli ainult 350 000 lugejat).

Taasiseseisvunud Eesti. A-st 1991 on raamatukogundu-ses tehtud olulisi ümberkujundusi. Rahvaraamatukogusid rahastavad omavalitsused, nende võrgu püsimiseks ja arenguks võeti vastu rahvaraamatukogu seadus (1992 ja 1998). Eesti Rahvusraamatukogu käsitleti 1990, 1994 ja 1998 antud seadustes, millega määrati Rahvusraamatukogu ülesanded — koguda ja säilitada eesti trükiseid ning [illegible] bibliograafiat. Taastati Rahvusraamatukogu [illegible] raamatukogu staatus. 1997 võeti vastu [illegible] dus. Selle kohaselt peavad kirjastajad [illegible] trükistest 8 sundeksemplari: 2 Eesti Rahvusraamatukogule, 2 TÜ Raamatukogule ja Eesti Kirjandusmuuseumi Akadeemilisele Raamatukogule ja Tallinna Linna Raamatukogule. Veel ei ole seadusi [illegible] tukogude kohta ning kooliraamatukogude [illegible] mõningal määral kooliseadustes. Selle [illegible] erialaraamatukogu põhjendamatult [illegible] Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu [illegible] poolse rahastamiseta ja kooliraamatukogude [illegible] ostmine on jäetud koolidirektori otsustada. Teadusraamatukogudest on keskne Eesti Rahvusraamatukogu. 1993 alustas Rahvusraamatukogu [illegible] Eestile vajaliku teadusinformatsiooni [illegible] lekteerimiseks määrasid 11 raamatukogu [illegible] mille täieliku varustamise eest nad vastutavad. [illegible] eriti väikeste riikide igipõlist probleemi — [illegible] olevate võimaluste juures hankida [illegible] vavast maailma raamatutoodangust — [illegible] ainult nüüdisaegse infotehnoloogia [illegible] nii saab ellu viia põhimõtet — pole [illegible] materjal, peaasi, et ta oleks kättesaadav. [illegible] valmistust läksid Eesti suurraamatukogud [illegible] integreeritud raamatukogusüsteemile [illegible] haldaja Eestis on Eesti Raamatukogude [illegible] (ELNET Konsortsium). Selle kasutuselevõtt [illegible] ja ühtlustab ligipääsu nii Eesti raamatukogudele kui ka kogu maailma andmebaasidele. [illegible] võtmine lähendab teadus- ja rahvaraamatukogu [illegible] Interneti-ühendus 271 rahvaraamatukogus [illegible] lugejate arv on kasvanud (2001 oli [illegible] lugejaid 448 000).

B: K.-O. Veskimägi. *Kahte kappi on [illegible] leivakappi ja ramatokappi. Eesti raamatukogud [illegible]* 2000; *Raamatukogud ja raamatukogundus [illegible] Eestis*. Artiklite kogumik. [Koostanud A. [illegible]

Raamatukogud ja neis olevate arvestusühikud [illegible]

Raamatukogu liik	1. I 1986	
	Raamatu-kogusid	Arvestus-ühikuid
rahva-	643	10,0
kooli-	250	2,9
teadus- ja eriala-	666	31,0
Kokku	1559	44,2

Eesti suurimates teadusraamatukogudes [illegible] arvestusühikuid:

Eesti Rahvusraamatukogus
Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus
Eesti Akadeemilises Raamatukogus
TÜ Raamatukogus
TTÜ Raamatukogus
TPÜ Raamatukogus
EPMÜ Raamatukogus
Eesti Meditsiiniraamatukogus
Eesti Patendiraamatukogus
Eesti Standardiraamatukogus

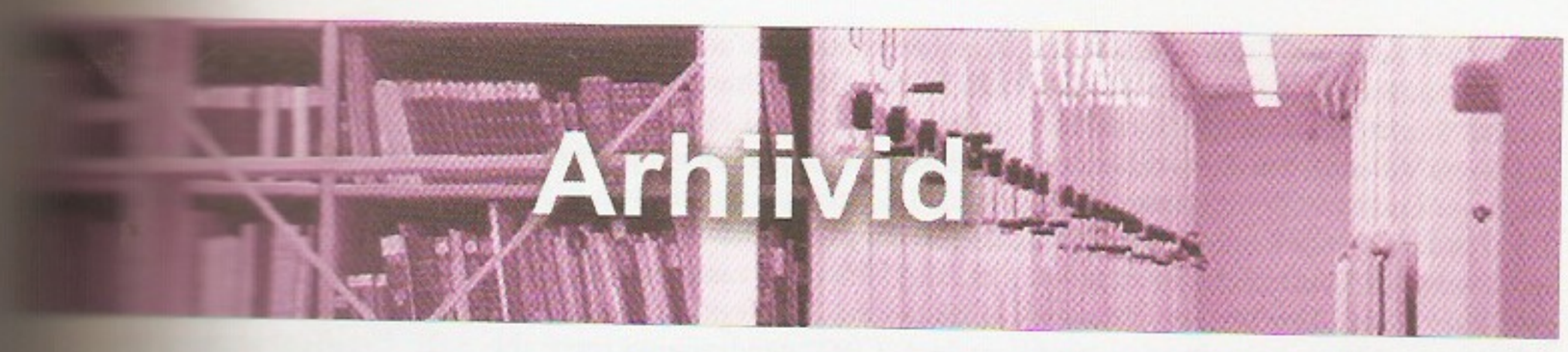

Arhiivid

arhivaalid kajastavad 13. saj. alguses võõrvõimude tegevust. Tallinna Linna 1237. a-st pärinevat paavsti legaadi kirikut, mis keelab takistada varade TÜ raamatukogus on maavalduse kinEesti Ajalooarhiivis Taani kun-a Erik IV kohta, mis on dateeritud 24. VI 1240. tekkisid kirikute, kloostrite, Taani ordumeistrite, seisuslik-korporatiivsete ja linnavalitsuste juurde. Dokumendid varanduslikke ja õiguslikke vahekordi. Et hakati neist valmistama nimestikke, Pärast Vene-Liivimaa sõda oli Vana-Liivihulk arhiivimaterjali hävinud või laiali Liivimaa sõja eelsest ajast on Eestis säilinud vähe, kuid neile võib lisa leida Roomast ja raamatukogust, Saksa Ordu arhiivist

1904 valminud Tartu ülikooli üliõpilaste ühiselumaja, mis EV-s võeti kasutusele arhiivihoonena ja milles tänaseni asub Eesti Ajalooarhiiv

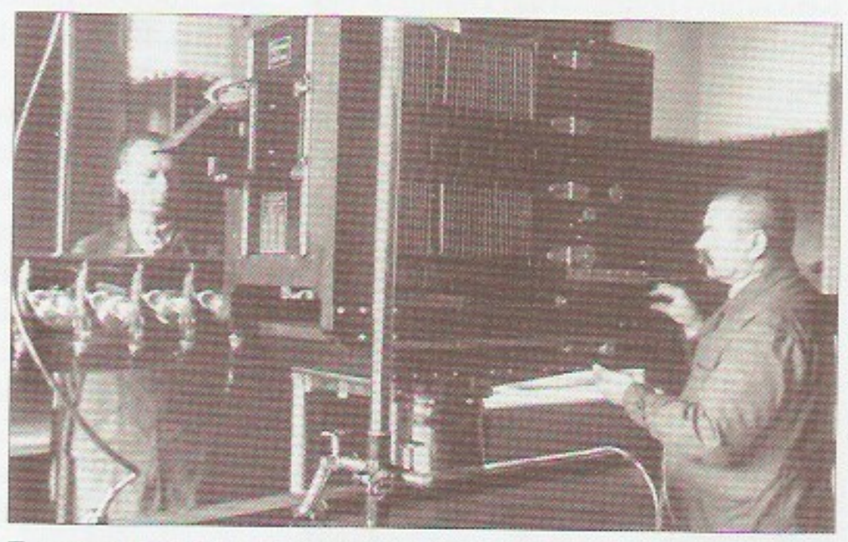

Fotostaat Riigi Keskarhiivis (1930. a-d)

kosseisus olevas Eestis pöörati dokumenhoidmisele varasemaga võrreldes suure. Rootsi Riigiarhiivi asutamine Stockholmis mõju ka Eesti arhiivikorraldusele. ja Riias Liivimaa kindralkuberneri resiväja kesksed arhiivid, mis talletasid provintsivõimude regulaarse kirjavahetuse. järjekindlamalt pidama kirikuraamaha enam kasutama ka ajalooallikatena. aitasid kaasa kirjaoskuse levik ja Tartu ülikool. 1697 põles Stockholmi kuninga- Eesti ajaloo seisukohast olulisi dokumente Põhjasõda tõi kaasa järjekordse suure arhiividokumente evakueeriti Rootsi, pärast Venemaa ja Rootsi rahulepingu tagasi. Tänaseni on Rootsi Riigiarhiivis kus on palju Eesti ajaloo seisukohast

mõnikord tähelepanu pöörama arhiivimaajalooallikana. Seda soodustas eriti kasv oma kodumaa ajaloo vastu, kaasa taasvamine 1802. Mitu kultuuriseltsi (nt. ja Eestimaa Kirjanduse Ühing) seadsid ajalooliste dokumentide kogumise. Alustati teaduslikku publitseerimist, selles olid von Bunge, Carl Schirren, Eduard Pabst Eelkõige publitseeriti ja uuriti vanemaid saj-ni).

arhiivide tekkimise aeg (19. saj. II poolel) ja paljude asutamine andsid tõuke eesti rahvuskeskseste kogumiseks. Tähtsat osa etendasid selles Eesti Eesti Üliõpilaste Selts, Eesti Rahva Muukirjanduse Selts. Vanim teaduslikult korraldaTallinna Linnaarhiiv. 1. X 1883 kinnitas Tallinna linnaarhivaari kohale seni Viljandis kooliõpeja hiljem kogu Euroopas tuntuks saanud ajaloolase Theodor Schiemanni. 1887 määrati Saksamaale lahkunud T. Schiemanni asemele Tallinna linnaarhivaariks Gotthard von Hansen, kes 1896 publitseeris Tallinna Linnaarhiivi kataloogi, mis tegi arhiivi väärtuslikud kogud laialt tuntuks. 1. III 1900 kinnitati Tallinna linnaarhivaariks Otto Greiffenhagen, kes oli selles ametis 34 aastat. 1893 asutati Pärnu ja 1900 Tartu linnaarhiiv, neis hoiti linnavalitsuse, linnaasutuste ja organisatsioonide dokumente. Eestimaa rüütelkonna arhivaariks kinnitati 15. VIII 1909 parun Paul von der Osten-Sacken, kes püüdis kujundada keskset arhiivi.

I maailmasõda põhjustas Eesti arhiivindusele suurt kahju. Juba 1915 hakati arhiivivara Eestist evakueerima. Aug. 1915 evakueeriti Tallinna Linnaarhiivi väärtuslikumad arhivaalid, hõbedakogu ja gobelään id (87 kasti) Moskvasse. Vara evakueerimise kõrgpunkt oli 1917. a., kui rinne lähenes Eestile. Ka Venemaale viidud vara paigutati mitu korda ühest kohast teise ümber, paljud arhiividokumendid läksid kaotsi või hävisid Venemaa kodusõjas ja 1917. a. rev-i sündmustes.

24. II 1918 kuulutati Eesti iseseisvaks. Esialgu takistasid arhiivinduse korraldamist Saksa okupatsioon ja sellele järgnenud Vabadussõda. Tartu rahu nägi ette kogu Eestist väljaviidud vara Eestile tagastamise. Tallinna Linnaarhiivi vara jõudis selle alusel küll kadudeta tagasi, kuid paraku Venemaa endale võetud kohustusi lõpuni ei täitnud ja suur hulk vara on jäänud tagastamata, nt. asub hindamatu väärtusega TÜ kunstimuuseumi kollektsioon tänaseni Voronežis. Haridusmin-i algatusel kutsuti 3. III 1920 kokku Arhiivikomisjon. Komisjoni esmaseks ülesandeks seati laialipillatud ja hävimisohus olevate arhiivide kogumine ja korraldamine. Komisjoni juhatajaks valiti Soomest TÜ-sse kutsutud Eesti ja Põhjamaade ajaloo prof. Arno Cederberg. Riigikantseleile alluv Riigiarhiiv alustas Toompeal tööd 1. IV 1921, eesmärk oli sinna koguda EV riigiasutuste dokumente. 20. IV 1921 kinnitati Riigiarhiivi juhatajaks August Nuth. 6. V 1921 Tartus tööd alustanud Riigi Keskarhiivi (ERKA) juhtis esialgu abijuhataja Friedrich Nineve, 1. VI 1922 määrati juhatajaks August Sildnik. Riigiarhiivi ja Riigi Keskarhiivi põhimääruse kinnitas Riigikogu 11. V 1922. Vabariigi valitsuse otsusega moodustati 4. XI 1921 Arhiivikomisjoni asemele kõrgemaks arhiivialaseks juhtorganiks Riigikantselei juures tegutsev Arhiivinõukogu, mille otsused olid osalt soovituslikud, osalt kohustuslikud. Nõukogu esimeheks kinnitati A. Cederberg. 18. I 1922 võeti vastu EV valitsuse otsus, mis keelas kõigil ametiasutustel arhivaalide hävitamise või müümise ilma Arhiivinõukogu sellekohase loata. 1. I 1924 kehtestati riigiasutuste asjaajamise juhtnöörid. 3. VI 1925 tehti Riigiarhiivile ülesandeks hakata koguma filmidokumente. 19. VI 1925 võeti vastu muinasvarade kaitse seadus, millega kaitsti ka arhivaale. 1. I 1927 pandi riigisekretäri abile ühtlasi Riigiarhiivi ja Riigiraamatukogu juhataja ülesanded ja sellele kohale määrati Richard Övel. 1920.–30. a-il asus Eesti arhiividesse tööle hulk TÜ-s ettevalmistuse saanud ajaloolasi, nagu nt. Otto Liiv, Arnold Soom, Evald Blumfeldt, Nigolas Treumuth-Loone, Erik Tender, Rudolf Kenkmaa ja Adolf Perandi; neist said nii juhtivad arhivaarid kui ka silmapaistvad ajaloolased. 1. X 1929 määrati Riigi Keskarhiivi juhatajaks O. Liiv. 1920. a-il alustas tegevust hulk uusi arhiive. 24. X 1922 asutati Narva Linnaarhiiv, linnaarhivaariks kinnitati Eduard Dieckhoff. 16. VII 1926 moodustati Sõjamin-i alluvuses Vabadussõja Ajaloo Komitee (juhataja major Mihkel Kattai), mille juurde loodi eesti rahvusväeosade moodustamise ja Vabadussõjaga seotud dokumentide koondamiseks arhiiv (korraldaja kapten Hengo Tulnola). 1. VII 1926 alustas Sisemin-i alluvuses Tallinnas Toompeal tegevust Perekonnaseisuarhiiv, kuhu koondati sündi, surma ja perekonnaseisu registreerivad dokumendid. 1929 asutati Tartus Eesti Rahva Muuseumi juurde Eesti Kultuurilooline Arhiiv, millesse koondati Eesti kultuuriloo seisukohast oluliste isikute ja organisatsioonide dokumente ning fotosid. 26. IX 1929 otsusega kinnitati Harju maavalitsuse arhiivi kodukord, seda kuupäeva peetakse selle arhiivi asutamisajaks. 18. XII 1929 moodustas Arhiivinõukogu arhiiviseaduse koostamiseks erikomisjoni (Paul Johansen, O. Liiv, Jüri Uluots, R. Övel). Arhiiviseadus kehtestati riigivanema dekreediga 12. VII 1935. 1938 arhiiviseadust täiendati. Arhivaale lubati lisaks põletamisele hävitada ka neid paberitööstuse tarbeks ümber töötades.

Suur tähtsus oli „Arhiivinduse käsiraamatul" (I osa 1933, II osa 1936), milles antakse ülevaade arhiivinduse arengust, arhivaalide hoiupaikadest ja arhiivialasest seadusandlusest, jagatakse juhtnööre arhivaalide kogumiseks, korraldamiseks ja kasutamiseks ning jooksvaks asjaajamiseks asutustes, lisatud on oskussõnastik ja bibliograafia. „Arhiivinduse käsiraamatus" ja arhiiviseaduses on nimetatud Eesti arhiivikorralduse aluseks provenientsiprintsiipi.

Riigi Keskarhiivi teenija „kitsega" toimikuid vedamas (1920. a-d)

Sellest lähtudes [illegible] arhiiv, Riigi Kes[illegible] na Linnaarhiivi [illegible] 1927). 26. III 1933 [illegible] naarhiivi juures Tallinn[illegible] mis alustas kogumi[illegible] (I—IV kd., 1936—[illegible] 1. VI 1934 kinnitati [illegible] O. Greiffenhagen[illegible] linnaarhivaariks tuun[illegible] ja ajaloolane P. Johan[illegible] toimusid Stockholm[illegible] Põhjamaade arhiivipäe[illegible] das seal O. Liiv. [illegible] Riigiarhiivi ja Riigi[illegible] rektoriks Gottlieb Ney. [illegible] tati kolimist Toompeal[illegible] kordsesse Riigiarhiivi [illegible] 16. X 1938 toimusid Tartus [illegible] vaaride päevad. Seal [illegible] Eesti Arhivaaride Ühing. [illegible] põhikirja kinnitas Siseminister. [illegible] Ühingu esimesel koosolekul [illegible] 21. III 1939, valiti esimeheks [illegible] 1920.—30. a-il tekkinud [illegible] tihedad sidemed nii naaberriikide [illegible] Soome ja Rootsi) [illegible] arhiivide ning teadusasutustega. [illegible] selt vahetati publikatsioone, [illegible] ilmus üheksa numbrit. [illegible] arhiivi väljaandeid ja [illegible] numbrit „Riigi Keskarhiivi [illegible] Arhiivialaseid artikleid [illegible] „Ajaloolises Ajakirjas". [illegible] kodu- ja välismaa võlu[illegible] kesti ilmus arhiivialane [illegible] uurimusi ja monograafiaid [illegible] baltisakslastest keskarhiivi [illegible] loolased rohkem Rootsi [illegible] Eesti arhiivinduse [illegible] katkestas II maailmasõda. [illegible] alanud baltisakslaste [illegible] sega viidi arhivaale ja [illegible] Saksamaale ümberasumise [illegible] tuntud arhivaarid P. Johansen ja G. Ney.

Kui NSV Liit oli [illegible] moodustati arhiivinõukogu [illegible] juhtimiseks ENSV Siseministeeriumi [illegible] komissariaadi Arhiivivalitsus. [illegible] ülemaks määrati Berzin. [illegible] Eesti NSV Rahvakomissaride [illegible] 4. IX 1940 määrusega [illegible] duse organiseerimise kohta [illegible] kogude Sotsialistlikku Vabariiki [illegible] alus Eesti arhiivivõimude [illegible] damisele NSV Liidu [illegible] Kõik dokumentaalmaterjalid [illegible] riigi omandiks ja [illegible] ühtne riiklik arhiivifond. [illegible] meetrite asemel hakati [illegible] materjali arvestust [illegible] lahtiste dokumentide [illegible] mides. Riigiarhiivi [illegible]

Keskarhiivist selle Tartu osk. Arhiivi- Kohe pärast Eesti okupeerimist Välismin-i, Kaitsevägede Peastaabi Moskvasse. 1941. a. suvel jõuti vähseid arhiive, kohapeal hävitati arhiivid.

moodustasid Eesti arhiivinduse direktooriumi juurde arhiivinduse voli- nimetati Riigi Keskarhiivi direktor arhivaale hävis Tallinnas 1944. a. märtsi tagevasti said kannatada ka arhiivi- asunud Riigiarhiivi hoidlas hävis arhivaale ning Rüütli tänaval asunud põles u. 900 riiulimeetrit arhivaale ja Eesti Ringhäälingu fonoteek hävis koos said paljude asutuste ja isikute lahkumist evakueerisid sakslased suure vanematest arhivaalidest. 171 kasti Ida-Preisimaale, kust need pärast Saksamaale. Mitu silmapaistvat arhivaari E. Blumfeldt, A. Perandi, Jaan Jensen- pagulasena kodumaalt.

Nõuk. okupatsiooni alla jätkati ümberkujundamist Nõuk. mallide EKP KK Partei Ajaloo Inst-i Partei- poolsuletud ideoloogilised pro- ja Saksa okupatsiooni aegseid ja isegi 18. saj-st pärinevad asusid kinnistes erifondides, mille eriluba. Arhiivid minetasid osaliselt ja nendes tegeldi repressiivorganite Nõuk. võimu silmis kompromi- sega. Arhiivi võeti tööle ideoloo- paljudel neist polnud arhiivitööks Suur hulk dokumente viidi Eesti stesse arhiividesse kui „mitte- Vabavabariigi väärtuslikke ajalooallikaid. 1948 Liidu arhiivisüsteemi eeskujul ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi Sotsial. Ülesehituse Riik- (ORKA) ja Tartu osk. ENSV Riikli- (RAKA). Kõik enne 1917. a-t koondati RAKA-sse ja hilisemad arhiividesse jäeti ainult II maailma- dokumendid. Tsentraliseerimise- eraldamise kampaania, kus mitme hulgast (vallavalitsused, koo- mõnede dokumendid ja üle- kohaliku ajaloo uurimisele Tsentraliseerimine võimaldas teostada kontrolli dokumentide kasutamise üle. territoriaalsete muudatustega moodustati ja rajoonide arhiive. 1960 viidi arhiivid ENSV MN-i alluvusse, mille juurde Valitsus. Organisatsiooniliselt ja metoo- Moskvas asuvale NSVL Arhiivide Pea- muutusid küll avatumaks, taas alustati kuid endiselt säilisid erifondid ja märkmeid kontrolliti. Eesti arhii- teiste riikide teadusasutustega, Moskva keskasutuse kaudu. Moskvaga ja sinna esitada üksikasjalik oli pms. vene keeles. 1964 asutati Keskarhiiv, 1. I 1971 ENSV Filmi-, Foto- ja Fonodokumentide Riiklik Keskarhiiv ja 1. VII 1975 ENSV Teaduslik-Tehnilise Dokumentatsiooni Riiklik Keskarhiiv. Tallinna Linna Riiklik Arhiiv reorganiseeriti ENSV Tallinna Riiklikuks Keskarhiiviks, et võimaldada selles vanemate dokumentide säilitamine. 1967 hakkas rotaprinditrükis ilmuma ametkondlik väljaanne „Eesti NSV arhiivid". Arhiivipublikatsioonid keskendusid suuremalt jaolt klassivõitluse kajastamisele, hiljem lisandus agraarajalugu. Ametkondlikuks kasutamiseks avaldati ka arhiivijuhte, kuid neis ei kajastunud erifondis olevad andmed. 1980 reorganiseeriti Arhiivide Valitsus ENSV MN-i juures asuvaks üleliidulis-vabariikliku alluvusega Arhiivide Peavalitsuseks. 1981 andis Princetoni Ülikooli (USA-s) kirjastus välja Patricia Kennedy Grimstedi ülevaate „Archives and Manuscript Repositories in the USSR: Estonia, Latvia, Lithuania and Belorussia", mis on tänaseni põhjalikem ingliskeelne ülevaade Eesti arhiividest.

1980. a-te II poolel algasid seoses ühiskonnas toimuvate vabanemisprotsessidega positiivsed muudatused ka arhiivinduses. 1986 asutati Noorte Arhivistide Nõukogu (NAN), mis ühendas poolsada kuni 33-aastast arhiivitöötajat kogu Eestist. NAN-il oli oma osa ka Eesti ajaloo nn. valgete laikude kaotamises. 1987 hakati avama erifonde. Esialgu tehti seda ettevaatlikult, kuid 1988 avati juba suurem osa EV ja Saksa okupatsiooni aegsetest dokumentidest. 1989. a-ks oli jäänud kasutamispiirang üksnes suhteliselt väikesele osale uuematele arhiividokumentidele. Väljaspool riiklikku arhiivisüsteemi olevad hoiupaigad, nagu Parteiarhiiv, KGB ja Sisemin-i arhiiv, jäid endiselt kasutajatele suletuks. 18. XI 1988

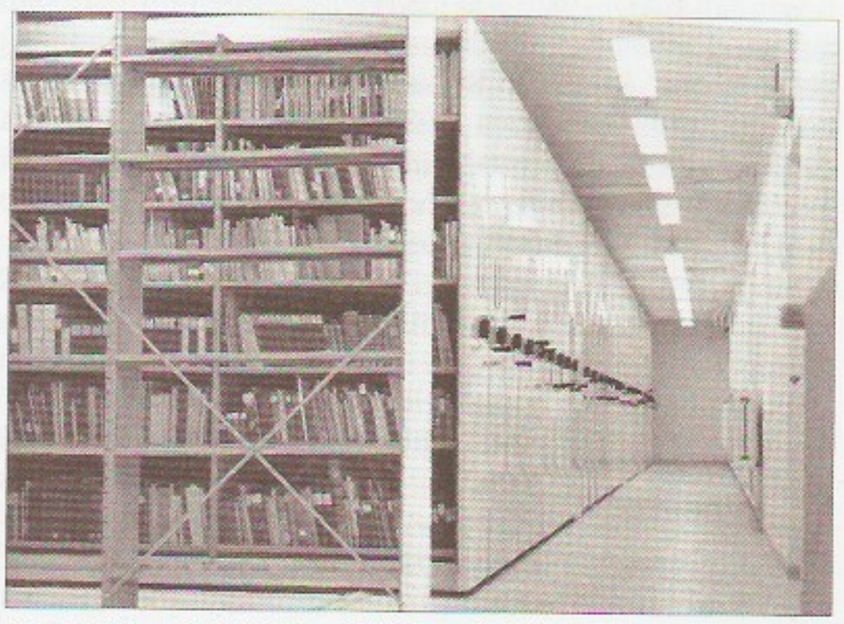

Eesti Ajalooarhiivi lükandriiulitega hoidla (1990. a-d)

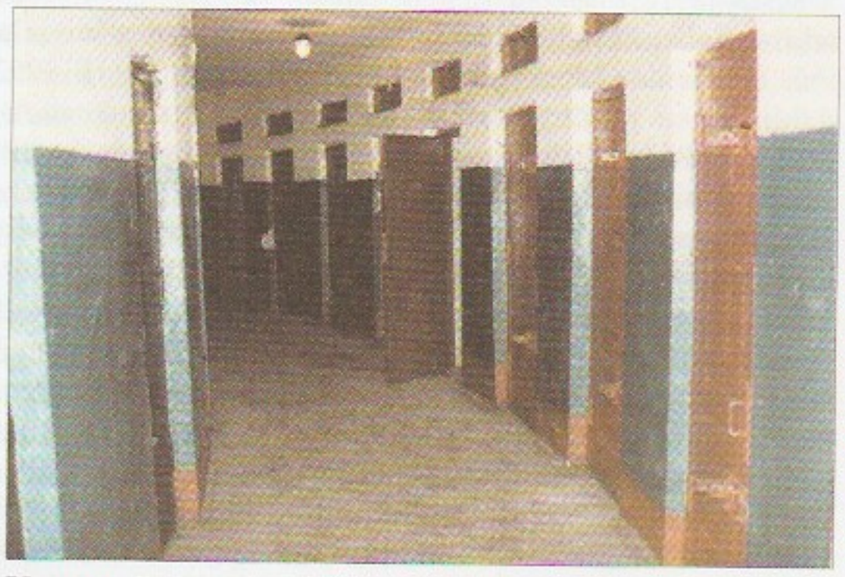

Venemaa Föderatsiooni Tallinna mereväckomandantuuri ja peavahi hoonest Eesti Filmiarhiiviks. Kinnipidamiskongid sobivad pärast remonti suurepäraselt hoidlateks (1994)

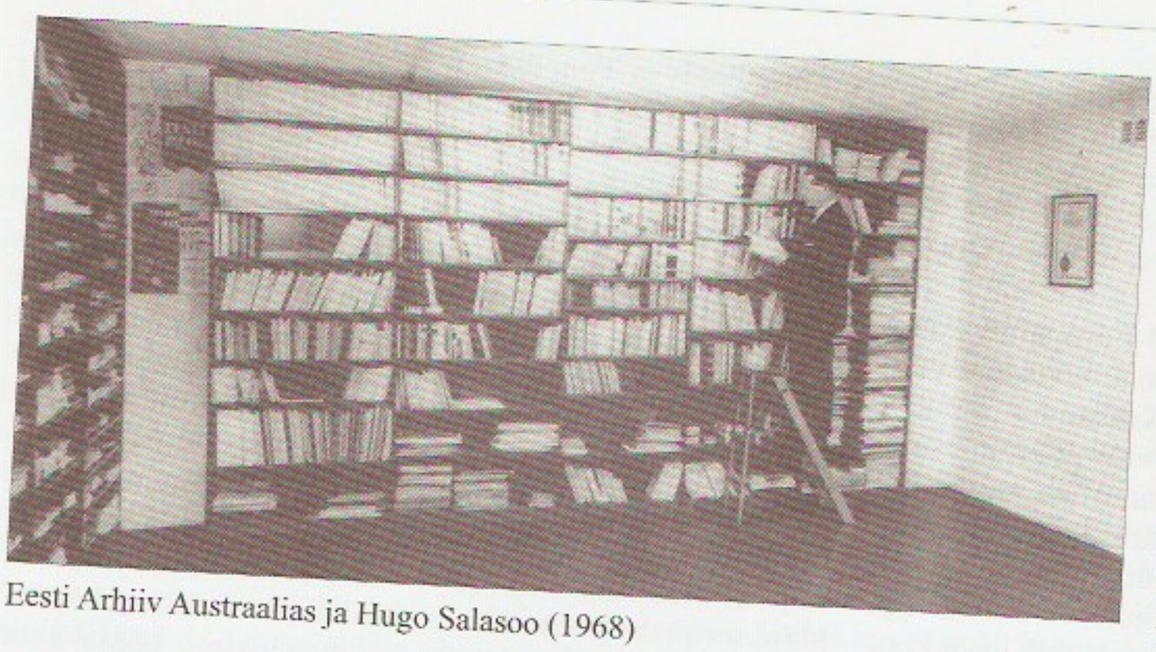

Eesti Arhiiv Austraalias ja Hugo Salasoo (1968)

avati Tallinna Linnamuuseumis arhiivinäitus, kus olid esmakordselt eksponeeritud seni ENSV ORKA erifondis olnud EV silmapaistvate ühiskonnategelaste Konstantin Pätsi, Johan Laidoneri, Jaan Tõnissoni jt. dokumendid. See oli Eesti esimesi nn. sinimustvalgeid näitusi. Veebr. 1989 ilmus ajalehtedes „Sirp ja Vasar" ning „Edasi" kümne Eesti ajaloolase ja arhivaari märgukiri, milles juhiti tähelepanu arhiivinduse katastroofilisele olukorrale ja tehti olukorra parandamiseks ettepanekuid. 14. III 1989 taasasutati EAÜ. 1980. a-te lõpus alustati otsesidemete loomist välismaa, eelkõige Rootsi, Soome ja Saksamaa arhiivi- ja teadusasutustega. 1989 muudeti arhiivide Nõuk-aegsed nimed. 2. X 1990 kirjutasid *Bundesarchiv*'i president Friedrich Kahlenberg ja osakonnajuhataja Wilhelm Lenz ning Tallinna Linnaarhiivi direktor Jüri Kivimäe ja Raimo Pullat Koblenzis alla Tallinna Linnaarhiivist 1944 evakueeritud arhivaalide tagastamise protokollile. Need jõudsid Tallinna 7. X 1990.

9. VII 1990 reorganiseeriti Arhiivide Peavalitsus riigiministri valitsemisalas tegutsevaks Riiklikuks Arhiiviametiks, mille halduses oli 22 riiklikku arhiivi: 5 kesk- ja 17 maakonna- ning linnaarhiivi. Sellega viidi lõpule Eesti arhiivide eraldamine Moskva keskvõimust. Arhiiviameti peadirektoriks kinnitati 21. I 1991 Peep Pillak. Pärast Eesti taasiseseisvumist alustati valitsuse 28. VIII 1991 otsuse põhjal EKP Teaduskeskuse Parteiarhiivi ülevõtmist Eesti riiklikku arhiivisüsteemi ja 25. IX 1991 moodustati Riigiarhiivi Filiaal (Parteiarhiiv), mis avati sama aasta lõpus uurijatele. Ülevõetud ENSV KGB arhiivi andis Hardo Aasmäe juhitud valitsuskomisjon esialgu Politseiametile. Valitsuse korraldusega 19. IV 1993 alustati Politseiameti teabe- ja analüüsibüroolt endiste ENSV KGB ja Sisemin-i arhiivide ülevõtmist ja nende viimist Riigiarhiivi Filiaali. 10. III 1994 võeti vastu KGB dokumente käsitlev „Eestis tegutsenud teiste riikide julgeoleku- ja luureorganite materjalide kogumise, arvelevõtmise, säilitamise ja kasutamise korra seadus". Eestis on juurdepääs repressiivorganite arhiividele Ida-Euroopa liberaalseimaid.

Eesti taasiseseisvumise protsess on suures osas tuginenud arhiivides olevale retrospektiivsele informatsioonile. Reformide läbiviimiseks (Nõuk. võimu represseeritute rehabiliteerimine, omandireform, pensioniseadus, kodakondsuse tõestamine jne.) on arhiivid andnud välja ligikaudu pool mln. arhiiviteatist ja teinud hulgaliselt dokumendikoopiaid, arhiividesse on vastu võetud üle 1 mln. säiliku. Eestil on taas tihedad arhiivindusalased sidemed Põhjamaade ja Balti riikidega: 17. XII 1992 kirjutati Tallinnas alla Baltimaade arhiivialase koostöö lepingutele. Koostöös teiste riikide arhiividega on korraldatud arhiivinäitusi, seminare ja arhivaaride koolitust ning antud välja publikatsioone. Venemaa Föderatsiooni arhiivijuhi Rudolf Pihhoja visiidi ajal kirjutati Tallinnas 15. XI 1991 alla Eesti-Vene arhiivialase koostöö lepingule. 3. XI 1994 sõlmiti Kiievis Eesti-Ukraina arhiivialase koostöö leping. Alates 19. III 1992 on Eesti Rahvusv. Arhiivinõukogu A-kategooria liige.

Arhivaaride koolitamiseks loodi 1993 TÜ juurde arhiivinduse õppetool, mida juhatab Aadu Must. Alates 1998. a. dets-st ilmub kord kvartalis arhiiviasutuste ajalookultuuri ajakiri „Tuna" (peatoimetaja Ott Raun). Valitsuse seaduse põhjal reorganiseeriti Arhiiviamet 1. VII 1996 Riigikantselei arhiivide osakonnaks, mille juhatajaks kinnitati Jaak Rand. 25. III 1998 võttis Riigikogu vastu „Arhiiviseaduse". Senistest riiklikest arhiividest moodustati 1. I 1999 Riigikantselei haldusalas tegutsev Rahvusarhiiv, mida juhib riigiarhivaar, kelle valib Arhiivinõukogu [illegible] riigisekretäri ettepanekul [illegible] ametisse valitsus. Õiguslike [illegible] alastes küsimustes tegutseb [illegible] ri juhtimisel nõuandev [illegible] 15 liikmest koosnev [illegible] Rahvusarhiivis tegutsevad [illegible] kogu ja Nõukoda. [illegible] riigiarhivaariks Jüri [illegible] 14. IV 2000 omal soovil [illegible] Priit Pirsko.

22. VIII 2000 võtsid [illegible] Rahvusarhiivi uue põhimäärus[illegible] XI 2000 kinnitas riigisekretär [illegible] Riigi- ja Filmiarhiivi [illegible] Rahvusarhiivi uus [illegible] alates 1. I 2001. [illegible] valminud Valgas uus [illegible] (2000) ning Tartus [illegible] vahearhiiv (2002). [illegible] on renoveeritud.

Eesti arhiivid pagulas-

Pärast II maailmasõda [illegible] gulased maailma eri [illegible] kuhu koondati Eesti [illegible] kumente, trükiseid [illegible] ja suurim pagulas[illegible] Eesti Org-de Liidu [illegible] Arhiiv Austraalias [illegible] arhiivi Hugo Salasoo [illegible] arhiivi tuntaksegi. [illegible] Eerme algatusel [illegible] võitluse Nõukogude [illegible] Kanadas (a-st 1967 [illegible] Kanadas) ning 1969 [illegible] ti Arhiiv, mille [illegible] Nerman ja juhatus [illegible] kutsus Eesti Rahvuskomitee [illegible] riikides kokku koondatud [illegible] Eesti Arhiiv Ühendriikides [illegible] oli aluse pannud Endel [illegible] 1965 alustas materjalide [illegible] põgenikelaagrite kogu. [illegible] Lakewoodis arhiivi [illegible] juurdeehitus. 1970 [illegible] (a-ni 1935 Adler [illegible] Tartu Inst-i Arhiiv.

B: *Eesti Riigi Kes[illegible] 7.* Trt., 1931—4[illegible]; *ajalooteaduse.* Tln. [illegible] *hiiviasutuste ajalo[illegible]* Tln., 1976; *Eesti Filmi[illegible] mentide annoteeritud* Tln., 1988—95; *Eesti Filmi[illegible] dide teatmik.* I osa 1[illegible] II osa 1940—97. Tln. [illegible] *looarhiivi toimetised* 2002; *Tallinna Linnaarhiivi [illegible] 1—5.* Tln., 1996—20[illegible] *Filiaali (Parteiarhiiv).* Tln., 1998; *Rahvusarhiivi [illegible] vaade 1999—2000.* Tln. [illegible] *Linnaarhiivi kogud.* [illegible]

Muuseumid

koondav Viljandi Kirjanduslik Selts (*Felliner litterarische Gesellschaft*). Paraku suleti muuseum 1910 ruumipuuduse tõttu, 1933 otsustas Viljandi linnavalitsus selle taas avada.

1895 pandi Pärnus alus vanaaja uurimise seltsile (*Alterthumforschende Gesellschaft zu Pernau*), mille põhikiri kinnitati 1896. Selts seadis eesmärgiks Pärnu linna ja ümbruse ajaloo uurimise ning selle põhjal muuseumi loomise. Pärnu muuseumi kogudest on väärtuslikemad arheoloogia-, portselani- ja kunstikogu ning raamatukogu.

1892 pidas Paide Kodanikkude Klubis baltisaksa ajaloolane Axel von Gernet loengu linna ajaloost. See loeng ärgitas Paides tegelema kodupaiga ajalooga. 1904 loodi Järvamaa Muinasasjade Alalhoidmise Selts ning aasta hiljem avas selts muuseumi, mille väärtuslikuma osa moodustasid arheoloogia- ja etnograafiakogu.

Eespool nimetatud muuseumid kuulusid baltisaksa või vene seltsidele. Eesti muuseumi mõtte esitas Holstre koolmeister Jaan Adamson 1869. a. laulupeol. Adamson ja Abja vallakooli õpetaja Jaan Jung olid kogunud esemelist vanavara Vene ja välismaiste muuseumide tarvis. Eesti muuseumi mõtte edaspidine areng seostus tihedalt Eesti Üliõpilaste Seltsiga. Seltsi 1883. a. põhikiri sisaldab sõna „vanavarakogu". 1892 seati EÜS-is sisse „Museumi" nimekiri, milles olid kirjas ka Oskar Kallase koostatud kogumispõhimõtted: „Igaüks asi tähendatagu selle nimega üles, mis ta sääl kohal, kus ta kodu on, pruugitav on. Kirja keele nime võib juurde lisada, kui lisada. 2. iga asja juure tähendatagu võimalikult täielikult üles: kust ta saadud, kes teda tarvitas, millal ta kaduma hakkas, millal ta tehtud, mis ta asemele tarvitatavaks tuli ka, kes ta kinkis." Üldjoontes on need põhimõtted kehtivad ka tänapäeval. 1894 avaldas O. Kallas Eesti muuseumi loomise üleskutse. Muuseumi asutamine sai teoks pärast Jakob Hurda surma 1907. Hurda matusepäeval valiti toimkond, kes koostas tulevase muuseumi põhikirja ja valis talle nimeks Eesti Rahva Muuseum (ERM). Esimene põhikirjakohane koosolek toimus 14. IV 1909, mida loetaksegi ERM-i sünnipäevaks.

Iseseisvunud Eesti esimene muuseum oli 1919 asutatud Eesti Muuseumi Ühing (Tallinnas), mille juhatuse etteotsa valiti kunstnik Kristjan Raud; 1928 nimetati muuseum Eesti Kunstimuuseumiks. 1920. a-il loodi Lääne- ja Virumaal muuseumide selts. 1927 sai alguse Rakvere Muuseumi Selts, mis pidi kultuurilooliste, etnograafiliste ja loodusteaduslike kogude abil õpetama kultuuri, rahvaste ja looduse tundmist. 1929 toimus Haapsalus Läänemaa Muuseumi Ühingu asutamiskoosolek, 1932 oli muuseumil väljapanek raekoja kahes ruumis.

1920.—30. a-il tekkis erialaseid muuseume msg. seltside toel. 1921 avaldati Eesti Arstideseltside Liidu I peakoosolekul Eesti Tervishoiu Muuseumi loomise mõte, esimene väljapanek avati 1924. Muuseumi asukohaks sai Tartu, 1948 lõpetas ta oma tegevuse, aga avati taas 1980 Tallinnas.

1923 moodustasid ärksamad võrulased F. R. Kreutzwaldi Mälestuse Jäädvustamise Seltsi. Selts avas 1926 Tamula järve kaldal Kreutzwaldi mälestussamba, kuid muuseumi asutami-

seni EV ajal ei jõutud. Muuseum loodi ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega 1941 ning avati 28. VI 1941.
Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum sai alguse 1924 asutatud Peeter Süda Mälestuse Jäädvustamise Ühingust. Sellest moodustati 1931 Muusikamuuseumi Ühing ning 1941 liideti muusikamuuseumiga 1937 asutatud Teatrimuuseumi Ühingu kogud.
1935 asutati riigi toel Meremuuseum ja Postimuuseum. Meremuuseum suleti 1940 ning taasavati 1961 Eesti Riikliku Meremuuseumina Suure Rannavärava hooneis. Halvemini läks Postimuuseumil: 1947 kaotati ta iseseisva muuseumina, 1951 osa muuseumi varadest hävitati, osa anti arhiivile ning osa viidi Leningradi Popovi-nim. Side Keskmuuseumisse, kust ei ole õnnestunud 1994 Tartus taasavatud Eesti Postimuuseumil midagi tagasi saada.
1940 lahutati Eesti Rahva Muuseumist Arhiivraamatukogu, Eesti Bibliograafia Asutus, Eesti Rahvaluule Arhiiv ja Eesti Kultuurilooline Arhiiv ning nende kogude põhjal loodi Eesti Kirjandusmuuseum, mis koondab eesti trükisõna, kirjandusloo ja rahvaluule allikmaterjale.
Pärast Nõuk. võimu kehtestamist muuseumid riigistati, osa neist, nt. Eesti Vabadussõja Muuseum ja Politseimuuseum, suleti.
1940 loodud Tartu Kunstimuuseumi kogudele pandi alus ERM-i deponeeritud Kunstiühingu „Pallas" varadega. Neil aastail asutati ka mitu tänini tegutsevat keskmuuseumi. 1957 rajati Tallinna äärelinna Rocca al Maresse Eesti Vabaõhumuuseum. 1963 asutati Tartus Eesti Spordimuuseum. 1968 avati Eesti Põllum-e Akadeemia juures ühiskondlikel alustel töötava institutsioonina Eesti Põllum-muuseum, mis sai 1983 Põllum-ministeeriumile alluvaks riiklikuks asutuseks.
Nõuk. Eestis jälgiti üleliidulist põhimõtet, et igas rajoonis oleks oma muuseum. Nii asutati Valga (1955), Elva (1959) ja Hiiumaa koduloomuuseum (1967) ning Keilas Harjumaa Muuseum (1988). Koolimuuseumidest on maakonnamuuseumideks kasvanud Mahtra ja Põlva talurahvamuuseum. Iisaku koolimuuseumist sai Ida-Virumaa maakonnamuuseum (1998). Varasematest aegadest tuntud Narva ja Tallinna linnamuuseumile (1937) lisandus 1955 Tartu Linnamuuseum. Neil aastail rajati hulk memoriaalmuuseume: 1945 L. Koidula, 1946 E. Vilde, 1948 C. R. Jakobsoni, 1958 A. H. Tammsaare (Järvamaal), 1960 A. Laikmaa, 1962 O. Lutsu, 1964 M. Saare, 1967 A. H. Tammsaare (Tallinnas, 1961 Vilde ja Tammsaare muuseum ühendati, Tammsaare muuseumi ekspositsioon avati 1987), 1971 F. Tuglase, 1973 J. Smuuli, R. Tobiase ja heliloojate Kappide, 1976 K. E. von Baeri, 1983 Adamson-Ericu ja A. Kitzbergi, 1984 K. Raua ning 1989 K. Ristikivi muuseum.
Taasiseseisvunud Eestis on lõpetanud oma tegevuse mitu ainuüksi Nõuk. ideoloogiat propageerivat muuseumi: Eesti 1920.–24. a. töölisliikumist tutvustav Tööliste Kelder (Tallinnas), Tallinna Linnamuuseumi filiaal „M. I. Kalinin Tallinnas", Viktor Kingissepa Muuseum (Kuressaares), Dmitri Uljanovi Muuseum (Tartus), Kahe Punalipu Ordeniga Balti Laevastiku Muuseum (Tallinnas) jmt.
EV-s korraldab muuseumide tegevust 1996 kehtestatud Eesti muuseumiseadus. Selle järgi jagunevad Eesti muuseumid riigimuuseumideks — need omakorda jagunevad kesk- ja maakonnamuuseumideks —, munitsipaalmuuseumideks, avalik-õigusliku isiku muuseumideks ja eramuuseumideks. Eesti muuseumitöötajaid ühendavad kaks organisatsiooni: ICOM-i (*The International Council of Museums*) Eesti Rahvuskomitee ja Eesti Muuseumiühing. Muuseumiühingu väljaandena ilmub a-st 1995 ajakiri „Muuseum".

Keskmuuseume on Eestis 11, maa[illegible]
nitsipaalmuuseumid on Tallinna, Tartu ja [illegible]
seum, J. Liivi Muuseum (Alatskivi vallas), [illegible]
(Koguva külas), Setu Talumuuseum (Värska [illegible]
lik-õigusliku juriidilise isiku muuseumid on [illegible]
muuseumid (kunsti, ajaloo, zooloogia ja [illegible]
Panga Muuseum jmt.; eraisikule kuuluvatest [illegible]
muuseum (Jõgeva maakonnas), Johannes [illegible]
(Saaremaal Kaarma vallas) ja Heino Prozes [illegible]
Muuseum (Tartumaal Nõo vallas). [illegible]
hele Eesti riigimehele — 1994 Johan [illegible]
Konstantin Pätsile — pühendatud muuseum.
Märtsis 2002 oli Eestis 186 muuseumi (koos [illegible]
234).

B: *Tartu Ülikooli ajalugu*, II. Tln., 1982; [illegible]
III. Tln., 1982; I. Rosenberg. *Tallinna muuseumid*. [illegible]
I. Rosenberg. *Tartu muuseumid*. Tln., [illegible]
1989–1993. Artikleid ja aruandeid. Kolga-Jaani, [illegible]
kõrge kõrs. Eesti Põllumajandusmuuseum [illegible]
1968–98. Ülenurme, 1998; *Viljandi Muuseum [illegible]*
1998. Viljandi, 1998; *C. R. Jakobsoni talumuuseum [illegible]*
1998; *Paar sammukest*. — XVI Eesti Kirjanduse [illegible]
taraamat 1999. Trt., 1999; P. Õunapuu. *Eesti [illegible]*
rajamisest. — Akadeemia, 1999, [illegible]
saare. — Läänemaa Muuseumi Toimetised, [illegible]
Dialoog 2000 versus *1940*. *Tartu Kunstimuuseum [illegible]*
Нарва. Культурно-исторический сборник. [illegible]
Muuseum, 1995, 1; 1996, 3; 1997, 3; [illegible]
2000, 8 ja 9; 2001, 10 ja 11.

Kesk- ja maakonnamuuseumid

Keskmuuseumid
Eesti Ajaloomuuseum
Eesti Arhitektuurimuuseum
Eesti Kunstimuuseum
Eesti Loodusmuuseum
Eesti Meremuuseum
Eesti Põllumajandusmuuseum
Eesti Rahva Muuseum
Eesti Spordimuuseum
Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum
Eesti Tervishoiu Muuseum
Eesti Vabaõhumuuseum
Riiklik Ennistuskoda
Ennistuskoda „Kanut"
Maakonnamuuseumid
Harjumaa Muuseum
Hiiumaa Muuseum
Iisaku Muuseum
Järvamaa Muuseum
Läänemaa Muuseum
Mahtra Talurahvamuuseum
Palamuse O. Lutsu Kihelkonnakoolimuuseum
Põlva Talurahvamuuseum
Pärnu Muuseum
Rakvere Muuseum
Saaremaa Muuseum
Tartumaa Muuseum
Valga Muuseum
Viljandi Muuseum
Võrumaa Muuseum

AKIRJANDUS

kus- ja haridus propaganda). Jannsen oli juba 1845. ja 1850. a. taotlenud luba ajalehe asutamiseks, kuid Nikolai I valitsemiskord seda ei võimaldanud. Vabameelsem Aleksander II andis lehe väljaandmiseks loa Friedrich Wilhelm Bormile, kes sai lehe väljaandjaks, toimetaja oli Jannsen.

1857 hakkas Tartus ilmuma ka Heinrich Laakmanni „Tallorahwa Postimees", mida toimetasid pastorid Adalbert Hugo Willigerode, Georg Theol ja Carl Körber, kuid see lõpetas 1859 lugejate vähesuse tõttu ilmumise.

1863 kolis Jannsen Tartusse, kus ta asutas „Eesti Postimehe", mis muutus kiiresti üle-eestiliseks. „Eesti Postimehe" edu peegeldab ajalehe tähtsuse suurenemist Eesti ühiskonnas: Jannsen suunas selle ajalehe juba kogu rahvale. Temast endast sai aga esimene kutseline eesti ajakirjanik. 1866—71 oli „Eesti Postimees" otseselt rahvusliku liikumise häälekandja, millele kujunev eesti haritlaskond (Jakobson, Hurt, Köler, Koidula, Kreutzwald jt.) kaastööd tegi. Ajalehe otstarve mitmekesistus: peale rahva valgustamise-harimise jagati teavet kodu- ja välismaa sündmuste kohta, lehelisad aga pakkusid meelelahutust, eeskätt ilukirjandust.

1860.—70. a-tel jäi ajakirjandus endiselt vähe operatiivseks, värskeimad sõnumid olid keskmiselt nädalavanused. Siiski hoidsid lehed lugejaid kursis rahvuslike organisatsioonide tegevusega, kultuurisündmustega jm. ning pakkusid seltside, koolide ja kirikute kõrval eestlastele võimalust avalikuks mõttevahetuseks. Rahva osavõtt ajakirjandusest ja seeläbi avalikust elust suurenes aasta-aastalt, seda näitab avaldatud kirjade ja kaastööde rohkus. „Sakala" vastas 1880. a. kirjade rubriigis 713 kirjale. „Eesti Postimees" avaldas 1881. a. 621 kirjavastust (osale kirjadele vastas toimetus postitsi). „Olevikule" saadeti ilmumise esimese 6 kuu jooksul (jaan-st juuni lõpuni 1882) 992 kirja, keskmiselt 22—23 kirja nädalas.

Eesti ajakirjanduse esimese suure poleemika (seda kommenteerisid ka balti-

Johann Voldemar Jannsen „Eesti Postimehe" toimetajana

saksa ajalehed) põhjustasid 1870—71 Carl Robert Jakobsoni väljarändamist ja rahvaharidust arvustavad artiklid. Mõisnikud püüdsid takistada Jakobsoni artiklite avaldamist „Eesti Postimehes" ning Jannsen pidi 1871 nende survel tema kaastööst loobuma. Rahvusliku ajakirjanduse mõju vähendamiseks asutasid mõisnikud ka ise eestikeelseid ajalehti („Ristirahva Pühapäeva Leht", 1875, ja „Tallinna Sõber", 1878), mis aga ei saavutanud lugejate poolehoidu, kuid takistasid eestikeelsete ajalehtede levimist.

1878 asutas Jakobson Viljandis ajalehe „Sakala", mille veergudel omandasid seni apoliitilisena püsinud rahvusliku liikumise taotlused pol. kõlapinna. Üldd em. nõudmiste kõrval (eestlased peavad saama maad päriseks osta ja oma kultuuri arendada) esitas „Sakala" ka puhtpol. nõudmisi: eestlastele sakslastega võrdsed õigused ja võimalus osaleda kohalikus omavalitsuses.

Rahvusliku liikumise lõhenemine tõi 1870. a-te lõpul ja 1880. a-te algul kaasa ajakirjanduse eristumise. Selle aluseks oli suhtumine Balti erikorrasse ja rahvusliku liikumise ülesannetesse:

ühel pool radikaalsed „Sakala", „Tartu Eesti Seitung" ja „Perno Postimees", teisel pool alalhoidlikumad „Olevik", „Eesti Postimees" ja mõisnike eestikeelsed lehed.

Tsensuurist hoolimata oli eestikeelsetel lehtedel 1880. a-te keskpaigani võimalik levitada rahvuslikke aateid ning arvustada baltisakslust ja Balti erikorda. Keskvõimu seisukohast tundus see suhteliselt ohutuna. Kampaaniast baltisaksa mõisnike eesõiguste ja Balti erikorra vastu oli haaratud ka Eestis ilmuv Vene vabameelne ajakirjandus. Keisritruudust kuulutav eesti ajakirjandus näis võimude arvates hoidvat sama suunda. Venestamise pealetungi ajal, 1880. a-te II poolel ja 1890. a-te algul tugevdati rahvusliku ajakirjanduse tasalülitamiseks tsensuuri. Tsaarivõim püüdis eestikeelse ajakirjanduse abil avalikku arvamust enda suunas kallutada: apr. 1889 kohustati kõiki ajalehti Trükiasjade Peavalitsuse ringkirjaga avaldama venestusreforme toetavaid juhtkirju. Tsensuuri tõttu polnud venestusajal võimalik käsitleda pol. küsimusi rahvuslikust vaatepunktist. Taas suurenes ajalehe osatähtsus teavitaja ning valgustajana, ilmus palju ilukirjandust, tõlkeid ja populaarteaduslikke artikleid. Ajakirjandusel oli oluline osa Jakob Hurda korraldatud rahvaluule kogumisel, 1888—1900 avaldas Hurt 128 kogumistöö aruannet.

1880.—90. a-teks olid ajalehtede toimetused suurenenud ja tekkis tööjaotus. Selgemad piirid sai toimetaja roll: tema oli põhiline juhtkirjade kirjutaja, lehe suuna kujundaja ja selle eest vastutaja. 20. saj. algul kujunes välja teinegi selgelt eristunud ülesannetega ajakirjanik — karikaturist.

Esimeseks eesti päevaleheks sai 1891 „Postimees". Päevalehe sünd oli pöördepunktiks ka ajalehtede operatiivsuses: uudis ei jõudnud enam vananeda.

1880.—90. a-tel hakkas kujunema Eesti ajakirjandusturg. Kuigi 1880. a-tel oli see veel küllaltki hõre (1888 ilmus üle 20 eestikeelse väljaande: 13 ajalehte, 3 ajakirja ning 7 lisalehte; trükiarv oli nädalalehtedel keskmiselt 3000—4000, suurimatel 6000—7000), tekkis ajalehtede vahel maj. konkurents ning need muutusid turukaubaks. Esimene ajaleht, millest arendati tulutoov ettevõte, oli Jakob Kõrvi „Valgus".

Poliitilise ajakirjanduse teke. Üldise vaimse elavnemise taustal hakkas ajakirjandus 20. saj. algul eristuma maailmavaatelisel ja pol. alusel. Politiseerumise seisukohast oli murranguline 1905. a., kui ajakirjanduses toimus rev-i tõttu tohutu tõus ning tekkis ajalehtede massiturg: 1907 ilmus 112 perioodilist väljaannet (suur osa neist ei jäänud küll püsima). Märkimisväärselt suurenes ajalehtede, eriti päevalehtede trükiarv (nt. „Postimehel" oli see 1902. a. 7000 ja 1905. a. 10 000). I maailmasõja lõpul oli tollase suurima ajalehe „Päevalehe" (asut. 1905 Tallinnas, omanik Andres Pert, toimetaja Peeter Grünfeldt) trükiarv juba 36 000—48 000. Lisandus uusi väljaandmis- ja levitamiskohti. 19. saj. keskpaiku ilmus ajakirjandust vaid Tallinnas, Tartus ja Pärnus, aga vahetult enne I maailmasõda juba 12 kohas: lisandusid Viljandi, Kuressaare, Paide, Vändra, Võru, Valga, Haapsalu, Narva ja Rakvere. Väljaspool Eestit ilmus eestikeelseid väljaandeid Peterburis, Riias, New Yorgis ja Pariisis.

Turu laienemisega kirjastuskapital koondus: suurema osa perioodikaturust hõivas väike hulk kirjastusühisusi, kes ostsid üksikväljaanded endale. 20. saj. algul oli nt. suurima, Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse (1908) omanduses kümmekond väljaannet (tähtsaim neist oli kasumit toov „Päevaleht").

Ajakirjanduse laienemine oli seotud ka trükivõimsuse kasvuga: 20. saj. algul tegutses Eestis üle 40 trükikoja. Trükikodade sisseseade uuendamine (rotatsioonmasina kasutuselevõtt 1906 ja ladumismasina kasutuselevõtt 1909) suurendas tootmisvõimalusi. Turu järjest tihedam kattumine uute väljaannetega suurendas konkurentsi nii lugejate kui ka kuulutuste ja reklaami saamisel. 20. saj. alguseks oli Eesti ajakirjanduse süsteem põhijoontes välja kujunenud: ilmusid nii ülemaalised päevalehed kui ka kohalikud ajalehed ja hulk nädalalehti, väikelinnade ajalehtede hiilgeaeg saabus 1930. a-te algul.

„Postimehe" toimetus 1912, laua taga peatoimetaja Jaan T[illegible]

Pol. jõud hakkasid [illegible] häälekandjaid.

Ka ajalehed ise [illegible] tekkimist: toimetused [illegible] nud sarnaste tüüpi[illegible] sed asutasid re[illegible] „Postimees" ja E[illegible] erakond, „Uudised" [illegible] dem. Tööliste Üh[illegible] teiajakirjandust [illegible] tekkinud, sest E[illegible] parteisüsteem 1[illegible] neda. 1905 p[illegible] esimest korda [illegible] tu: aasta lõpul [illegible] mõnda aega [illegible] suurita. Hiljem [illegible] järeltsensuuriga. Revolutsioonilise [illegible] ilmuma pol. p[illegible] lehtede lisad või [illegible] ilmus 11 satiiri- ja [illegible] -kaasannet (nt. „Ü[illegible] lehed", Vilde „Kuld[illegible] si", „Tapper" ja „Tõ[illegible] mehe" lisana „Sõ[illegible] lisana „Nalja-oma"). Kindlustus ka [illegible] sed erialaajakirjad [illegible] lisadena, aga 1[illegible] juba ajalehtede [illegible]

Ajakirjandus E[illegible] 1917—18 p[illegible] ka ajakirjandust. N[illegible] enamlased eelt[illegible] lõpuks sulgesid [illegible] lehed.

Okupatsioonide [illegible] ajalehed mõne [illegible] dades ka Eesti [illegible] (nt. „Päevaleht"). [illegible] võimud keelasid [illegible] väljaandmise ilm[illegible] lehtedest ilmusid [illegible]

„Tallinna Päevaleht" ja „Maaliit".
1919—21, mil ajalehetootmine olu-
omandisuhete muutumist. Mõjuvat
suure kapitaliga kirjastusühisused
Ühisus, „Vaba Maa"), kelle oman-
nad ajalehed.
rohkesti erakondi, kes kõik hakkasid
lekandjat. Suured parteilehed — „Posti-
„Vaba Maa" (Tööerakond), „Rahva
„Kaja" (Põllumeestekogud) jt. — tõusid
kohale ning hakkasid riigi pol.

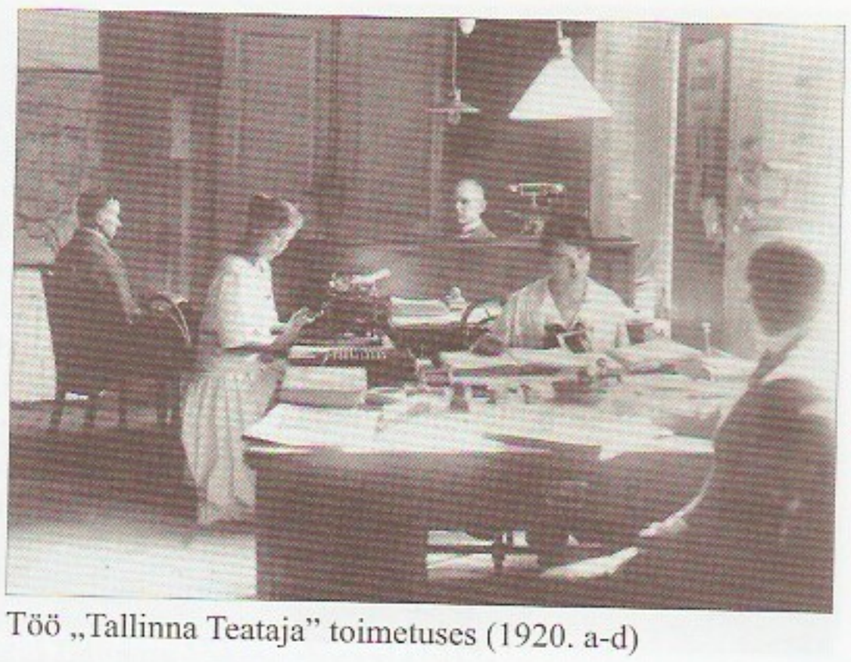
Töö „Tallinna Teataja" toimetuses (1920. a-d)

rangud kirjutati 1938. a. trükiseadusesse, mis reglementeeris üksikasjalikult kogu trükisõna.
1930. a-ks oli trükitööstuses kujunenud tugev konkurents (1930 tegutses Eestis 60 suurt ja 30 väikest trükikoda). Raha paigutamine trükitehnikasse aitas suurendada ajalehtede trükiarvu. Tehnoloogiliste võimaluste laienedes võeti 1920.—30. a-il kasutusele hulk uuendusi: kasutati rohkem klišeeritud pealkirju ja fotosid, materjali hakati lehes paremini esile tõstma, kasutati rubriike, mitmekorruselisi pealkirju, muutus materjali paigutus lehekülgedel. Ilmusid ka uued žanrid (intervjuu, essee, reportaaž). Äriedu määras uudiste operatiivsus ja sensatsioonilisus ning see tõi 1920. a-il ajakirjandusturule esimese eduka Lääne tüüpi kõmulehe „Esmaspäev" (1922), millele hiljem lisandus „Uudisleht" (1927).
Kuna uudised muutusid üha tähtsamaks, tekkis 1920. a-il uudistereporteri amet — sellel kohal oli põhitöö uudiste „jahtimine" ja kiire vahendamine. Värskete sõnumite kõrval suurenes uudist kandva foto tähtsus ja tekkis veel üks uus amet — ajalehe fotograaf.
1920. a-te algul hakkasid „Päevaleht" ja „Postimees" ilmuma iga päev. 1933 katsetas iga päev ilmumist juba seitse päeva-

I kongress (1909)

Ajakirjanike kodu Pirita-Kosel (1930. a-d)

lehte. Päevalehed laiendasid oma levikut, andes teistes linnades välja kõrvallehti („Vaba Maa" Pärnu väljaanne, „Pärnu Päevaleht" jm.). 1930. a-te algul asutati palju kohalikke väikelehti ning väljaannete arv suurenes: 1933 ilmus 121 ajalehte ja 195 ajakirja. Suurimate päevalehtede keskmine trükiarv oli 37 000, suurenes kuulutuste ja reklaami tähtsus.

Ajakirjade turu laienemist 1920.—30. a-tel mõjutasid uute eluvaldkondade teke („Raadiotehnika", „Tehnika Ajakiri", „Auto", „Fotokunst", „Film ja Elu", „Eesti Male", „Turismi Teataja" jt.) ning süvenev suunitletus kindlatele lugejagruppidele (nt. spordiajakirjad, „Eesti Skaut", „Sõdur", „Eesti Noorte Punane Rist", „Rohuteadlane").

20. saj. algul tõusis esimest korda küsimus ajakirjaniku kutselisest identiteedist. 1919 peeti esimene ajakirjanike kongress, kus asutati Eesti Ajakirjanikkude Ühing (alates 1925. a-st Eesti Ajakirjanikkude Liit, EAL). 1920. a-il kuulus sellesse 90—100, 1930. a-il 100—120 liiget. Ajakirjanike arutelus olid põhilised erialased küsimused: haridus ja ametioskused, muud kutsealased nõuded, kutseorg-i kontroll ametisse pääsemise üle, eetikakoodeks, töö- ja palgatingimused. 1930 võeti EAL vastu Rahvusv. Ajakirjanike Föderatsiooni (IFJ). 23. VI 1933 kirjutati Tallinnas alla kolmepoolsele Eesti, Läti ja Leedu Ajakirjanike Liidu vahel sõlmitavale Balti Pressiliidu lepingule.

NSV Liidu okupatsioon (juuni 1940 — juuli 1941). Nõuk. võimuorganid riigistasid trükikojad koos sisseseadega, samuti eraväljaannete vara, ning asusid looma EKP kontrolli all olevat Nõukmeelset ajakirjandust. Esimesena võeti üle „Uus Eesti", mis ilmus juba 22. VI 1940 „Rahva Häälena". Hea trükibaasi ja levisüsteemi tõttu oli kommunistliku propaganda masinat lihtne käivitada. 1940. a. lõpuks olid kommunistid sulgenud kõik iseseisvuse ajal ilmunud ajalehed ja suurema osa ajakirju ning pannud nende asemele asutatud väljaannete toimetustesse omad inimesed. Kiiresti juurutati üleliiduline ajakirjandussüsteem. Iga liiduvabariigi KP-l pidi olema kohalikus ja vene keeles oma häälekandja. Eestis tehti EKP KK häälekandjaks „Päevaleht", mis nimetati ümber „Kommunistiks". Kohalikud ajalehed olid aga EKP maakonna- ja linnaorg-de häälekandjad. 1940. a. lõpul ilmus 7 vabariiklikku ajalehte, umbes sama palju maakonna- ja linnalehti ning mõni uus ajakiri. Kogu trükisõna tsenseeriti rangelt. Igasuguse turukonkurentsi välistas sotsial. plaanimajandus. Toimetajateks said enamasti asjatundmatud, kuid uuele võimule ustavad kommunistid ja nende sabarakud, kelle ülesanne oli ülistada Eesti võtmist NSV Liitu ning levitada Nõuk. ideoloogiat. Iseseisvusaegseist ajakirjanikest jätkasid tööd vaid vähesed (osa otsis teise töö, osal õnnestus põgeneda Läände, paljud küüditati, vangistati või hukati). EAL nõukogustati: aug. 1940 toimunud erakorralisel peakoosolekul „valiti" uus, kommunistidest koosnev juhatus, „ühehäälselt" otsustati välja astuda Rahvusv. Ajakirjanike Föderatsioonist ja astuda Ametiühingute Keskliitu, muudeti põhikirja. II maailmasõja ajal EAL-i tegevus katkes, uuesti asutati organisatsioon alles 1959 ENSV Ajakirjanike Liiduna.

Saksa okupatsioon. Pärast Saksa väe pealetungi 1941. a. suvel hakkasid kogu Eestis järk-järgult taas ilmuma enamlaste suletud ajalehed ja ajakirjad. Esimestena ilmusid 10. VII 1941 Võru leht „Elu" ja Pärnu „Uus Elu", 2 päeva hiljem Viljandis „Sakala" ja Otepääl „Otepää Teataja". Võimuvahetus võimaldas neil mõnda aega ilmuda koguni ilma tsensuurita. Vabadusekujutelm jäi siiski üürikeseks: ka Saksa võim (suvi 1941 — sügis 1944) kehtestas kogu ajakirjanduse üle range tsensuuri. 29. VIII 1941 ilmus Tallinnas ilma tsensuurita „Päevaleht", kuid Eesti-meelsuse tõttu suleti leht juba järgmisel päeval. Majanduslikult mõjutas kõiki Eestis ilmunud väljaandeid paberipuudus. Lõviosa paberist läks Saksa tsiviilvalitsuse häälekandjale „Revaler Zeitung".

Saksa okupatsiooni aja kaks suuremat eestikeelset päevalehte olid Tallinnas ilm. „Eesti Sõna" ja Tartus ilm. „Postimees". 1943 andis suurt osa ajalehti ja mõningaid ajakirju välja Eesti Omavalitsuse haridusdirektooriumi kirjastus Eesti Ajaleht
lehti andsid väl
Keskliit, julge
direktoorium jt.
ilmusid Paides,
res, Otepääl,
Petseris, Valga,
Mõnel neist (nt.
polnud eeltsens
leidnud kohale
Ajakirjadest jät
erialased (mitte
korrapäraselt.

Ulatuslikku põ
kirjandust Eesti
nivõimu ajal ei
tekkis Saksamaal
vähemas ulatu
pagulasajakirjan

Pagulasajakirjan
tit ilmus 1940—50
eestlaste toimet
väljaannet (Sak
Austrias 4, Soo
2). 1940. a-te II
janduse elavam
maal ilmus hul
aga ka mitu hä
lehte („Eesti Pos
numid", „Eesti
ajakirja („Kaun
„Koguja"). Pära
võib esile tõsta
levikuga ajaleht
uudised". „Eesti
Rootsis oli
tippaeg 1950.
algus, mil ilmu
(„Vabariiklane"
ning kultuuri
Looming". „Kod
Enamik 1950.—
lehti-ajakirju j
judest sisukam
lugejateni vaid
3 aastakäiku. P
ning pagulaste
gast teise. Osa
praegugi (nt. S
ajalehe „Lehe
tulijana „Eesti
„Rootsi Sõnum
Eesti Sõna", K
„Võitleja").

Vähesed väljan
äriedu, olulise
siooniolusid ja
ning taastada
osas valitses
taktikalistes
erakondlik ja
eriti Rootsis
kirjandust või
iseseisvusaegse

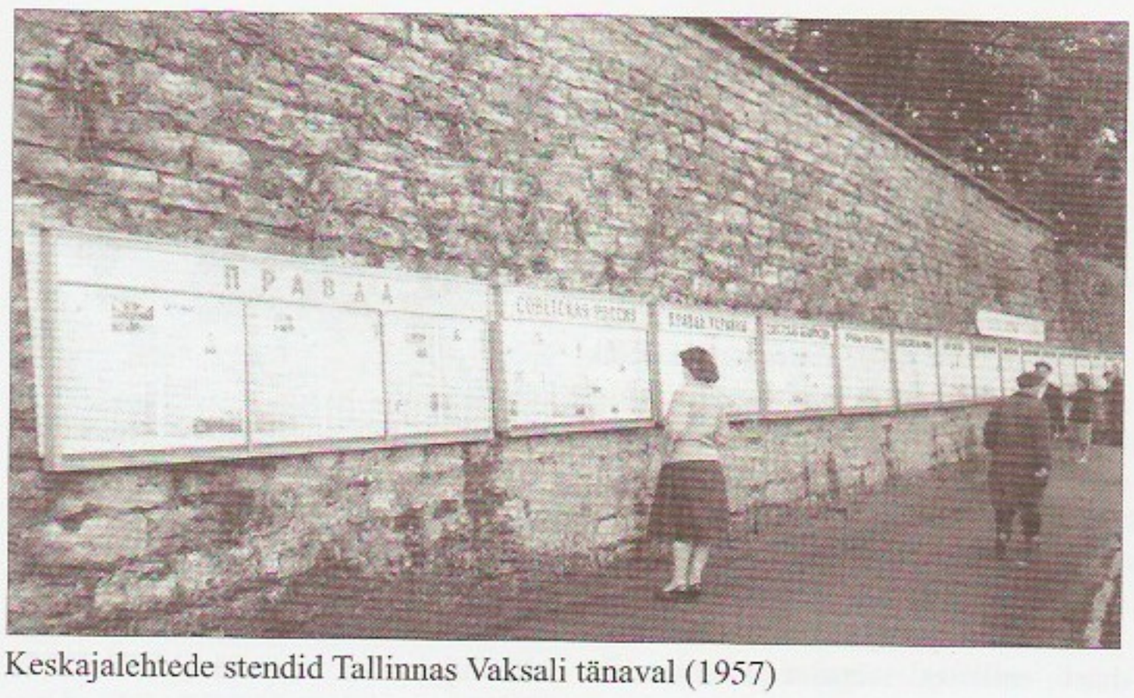

Keskajalehtede stendid Tallinnas Vaksali tänaval (1957)

poliitosk-de lehed (1951 alustas 27 uut väljaannet, nt. „Alatskivi Traktorist", „Karula Stahhaanovlane" jt.). Ajalehtede arv kasvas enneolematult suureks, tipnedes 1953. a. 124-ga, neist 62 olid MTJ-i lehed. Enamik neist suleti 1953 seoses haldusreformiga, vaid mõni ilmus 1959. a-ni.

1950. a-tel asutati uued väljaanded „„Loomingu" Raamatukogu", „Keel ja Kirjandus", „Spordileht", „Kodumaa", „Siluett" jmt., käsitletav temaatika mitmekesistus. Väljaannete trükiarvu suurendati vastavalt tootmisplaanile, turumaj. põhimõtteid ajalehtede-ajakirjade kirjastamisel ei järgitud. Ideoloogia nägi ette rahastada trükiajakirjandust riigieelarvest, seetõttu maksid väljaanded muude hindadega võrreldes väga vähe.

1949 asutati Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus. 1962 eraldati sellest EKP KK Kirjastus, mis hakkas välja andma vabariiklikke ajalehti. 1965 nimetati Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus ümber „Perioodikaks". Sinna oli koondatud rajoonilehtede ja kultuuriväljaannete kirjastamine.

Tsensuur. Leninliku doktriini kohaselt oli ajakirjandus pol. süsteemi olulisimaid osi. Nõuk. pol. ja ideoloogilise aparaadi eesmärk oli saavutada täielik kontroll ajakirjanduse ja avaliku elu üle. Ajakirjanduses väljendus ideologiseerimine nt. ümbernimetamise kampaanias, mille käigus sai ajakirjast „Noorus" „Stalinlik Noorus", „Postimehest" „Edasi", „Eesti Põllumajandusest" „Sotsialistlik Põllumajandus" jne.

Nõuk. tsensuuril oli kaks teineteist täiendavat põhiülesannet: 1) tõkestada inimeste ligipääs alternatiivsele teabele ja kõrvaldada avalikust teabest kõik, mida Nõuk. inimesed ei tohtinud teada; 2) kontrollida avalikku teavet ja muuta selle sisu nii, et see aitaks kujundada nn. õiget mõtlemisviisi. Seepärast olid ka Nõuk. ajakirjanduse uudiste valiku alused vastupidised Lääne omadele. Halb uudis ei olnud uudis. Sotsial. ühiskonnast ja selle elust püüti anda eeskätt positiivset pilti. Nii jäi suur osa tegelikkusest ajakirjanduses üldse kajastamata ning tegeliku elu ja ajakirjanduses kujutatu vaheline lõhe oli väga suur.

Ametlikult tagasid nii NSV Liidu põhiseadus kui ka liiduvabariikide põhiseadused sõna- ja trükivabaduse, kuid üksnes „sotsialistliku korra kindlustamise ja arendamise eesmärgil" (ENSV konstitutsiooni § 48).

Loodi Eesti Nõuk. tsensuuriorgan — Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsus. Asutuse nime muudeti aeg-ajalt (sulgemise ajal 1990 oli see ENSV MN-i juures asuv Trükistes jt. Massiteabevahendites Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus, tuntum venekeelse nimetuse *Glavlit* järgi) ning selle võimupädevusse kuulusid ka raadio ja televisioon. Üldiselt allus tsensuur NSV Liidus NLKP KK propaganda ja agitatsiooni osk-le ja KGB-le. Mõlemas olid avalikku sõna ja teavet kontrollivad üksused.

Kuni tsensuuri lõpetamiseni 1990 pidid kirjastused, ajalehtede ja ajakirjade toimetused ning kõik muud, kes materjale trükiks ette valmistasid ning nende sisu eest vastutasid, juhinduma „Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsetest eeskirjadest" (viimane Eestis kehtinud variant kinnitati dets. 1987, e. k. 1989). Põhidokument, millest tsensorid ja peatoimetajad oma töös juhindusid, oli salajane „Avaldamiseks keelatud andmete loend" (viimane samuti 1987. a-st).

Tsensuuri loata ei pääsenud avalikkuse ette peaaegu ükski trükis, raadio- ega telesaade. Tsenseeriti ka postkaarte, filme ja teatrietendusi. Samuti kontrollisid ametnikud näitusi, muuseume

ning välismaalt tulnud ja sinna lähetatud postisaadetiste sisu. Nii et tegemist oli kõikehõlmava tsensuuriga, mis tungis igasse eluvaldkonda.

1955 pandi kohalike ajalehtede tsenseerimise põhivastutus peatoimetajatele. Vabariiklikes lehtedes täitis valvsa silma osa parteielu osk., ajalehe „õige suuna" eest vastutas peatoimetaja. Kõik olulised teemad ja probleemid kooskõlastati kohalike parteikomiteede propagandaosk-dega. Tähtsaimad küsimused olid EKP KK ideoloogiasekretäri ja propagandaosk-a pädevuses. Nii kujunes lisaks ametlikule tsensuurile ka enesetsensuur: ajakirjanikud teadsid üsna hästi, millisest teemast ja väljendusviisist tuli hoiduda.

Ajalehti tsenseeriti ka pärast ilmumist — kontrolleksemplar tuli saata mitmele Moskva asutusele.

Vastavalt partei poliitikas või valitsuses toimunud muutustele muutus ka järelevalve avaliku sõna üle, ruumi vabale kriitikale siiski ei antud.

Pärast Stalini isikukultuse hukkamõistmist (1956) algas mõnevõrra vabam, nn. sula-ajajärk ja eriti kultuuriajakirjanduses tekkis sotsialismi ideoloogiale ja pol. praktikale varjatud vastuvool. Allegooriat, metafoorilist keelt jm. võtteid kasutades kirjutati ridade vahele pol. sõnumeid. Kultuuri- ja sotsiaalteemalised väljaanded ning nendel teemadel kirjutavad ajakirjanikud muutusid kõige populaarsemaks. Ajakirjandus oli „sula" ja seisaku ajal paljuski kultuurilise vastuseisu väljendamise koht, 1988—89 sai sellest otsese pol. protesti kanal.

NLKP võimu nõrgenemisega hakkas lõdvenema ka tsensuur. 1987 „Sirbis ja Vasaras" ilm. Priit Pärna pilapilt „Sitta kah!" oli ajakirjandusele selge märk, et tsensuur on oma jõu kaotanud. Esimese järeleandmisena vabastati sept. 1987 eeltsensuurist lasteajakirjad ja -ajalehed („Täheke", „Säde"). Eelkontrollist vabanesid ka „Nõukogude Kool", almanahh „Kunst", ajakirjad „Kunst ja Kodu", „Meie Repertuaar", „Siluett", „Laste „Siluett"" ja „Ekraan", Kirovinim. näidiskalurikolhoosi ajaleht „Randlane" ning ENSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee informatsioonilised spordisaated.

Et eeltsensuuri ülesanne oli 1987 suures osas läinud üle EKP KK ideoloogiasekretärile ja propagandaosk-le, hakkas *Glavlit* 1988 tsensoreid koondama. Samal aastal laskis ENSV Kultuurimin. vabaks raamatukogude erifondid ja tühistas keelatud raamatute nimestikud, 1989—90 vabastas NSV Liidu *Glavlit*

Priit Pärna pilapilt „Sitta kah!"

keelu alt kogu seni erihoiule kuulunud kirjanduse ning 1. X 1990 sulges Eesti valitsus tsensuuriameti.

Kohalikud ajalehed hakkasid ennistama oma ajaloolisi nimesid (12. IV 1988 hakkas taas ilmuma „Sakala", alates 20. VI 1988 ilmusid „Viru Sõna", „Läänlane", „Saarte Hääl" ja „Pärnu Postimees"). 26. X 1988 vabanesid eeltsensuurist „Pikker" ning „Keel ja Kirjandus", 15. VI 1989 „Looming" ja „Vikerkaar", 9. VIII 1989 „„Loomingu" Raamatukogu". 1990 hakkasid tsensuurita ilmuma „Rahva Hääl", „Noorte Hääl", „Reede" jt. väljaanded. „Noorte Hääle" toimetus nimetas lehe 1. II 1990 ümber „Päevaleheks". 1. I 1991 hakkas „Edasi" ilmuma taas „Postimehena".

Ajakirjandusturu areng. Eestlased olid Nõuk. ajal agarad lehelugejad, seda soodustas nii väljaannete odavus kui ka pikk lehelugemise traditsioon. Uutmise ja sellele järgnenud pol. sündmuste ajal kasvas inimeste huvi ajakirjanduse vastu tohutult, kuna see kajastas üha julgemalt eestlastele olulisi küsimusi (nt. rahvuse ja eesti keele püsimist, Afganistani sõda jm.).

Nõuk. korra kokkuvarisemine avas turu eraväljaannetele. 1980. a-te lõpul jõudiski trükiajakirjandusse eraettevõtlus, hakkasid ilmuma kõmulehed „Esmaspäev" ja „Nelli Teataja" [illegible] tamiseks polnud [illegible] ning turul olid paljud [illegible] vanuritele mõeldud [illegible] lehed, ristsõnad, [illegible] käsitlevad väljaanded [illegible] 1987—91 ligikaudu [illegible] Suurem osa neist ei [illegible] 2—3 aasta. 1987—[illegible] annete koguarv 3,7 [illegible] kogutrükiarv aga 2 [illegible] mln-ni. Paari järg[illegible] vähenesid need nii[illegible] raskuste tõttu mär[illegible] uus suurenemine algas [illegible] 1991 kuulusid eesti[illegible] kaimate lehelugejate [illegible] kohta levitati ajalehti [illegible] a-ks oli see arv kahe[illegible] oli Eesti maailmas ajalehe[illegible] 19. kohal, edestades [illegible] Hispaaniat ja Itaaliat, [illegible] Põhjamaadest.

Sel ajal asutatud väljaa[illegible] guseni Eesti mõjukam [illegible] gas nädalaleht „Eesti [illegible] esimene number ilmus [illegible] Esimese välisinvesteer[illegible] si kontsern *Bonnier* [illegible] „Äripäev", mis ilmus [illegible] nädalas. Just „Eesti Ekspress" [illegible] päevas" hakati Eestis [illegible] dama Lääne ajakirjandu[illegible] ged, lühikesed, [illegible] artiklid).

Uute väljaannete, eriti [illegible] edu tõestas, et ajalehti [illegible] anda ka erakapitalile [illegible] tulu suurelt trükiarvult [illegible] müügist. 1991. a. [illegible] väljaanded valitsus [illegible] likule enampakkumisele [illegible] (v. a. „Rahva Hääl") [illegible] tegijate omandusse [illegible]

„Õhtulehe" järjekord Tallinnas Võidu väljakul (1983)

lehtede trükiarv

	Trükiarv
	2 000
	1 300
	2 500
	500–600
	3 500
	1 400
	4 600
	4 000
	5 000
	500
	8 000
	10 000
	600
	10 000
	10 000–20 000
	10 000–11 000
	18 000
	12 000–15 000
	3 000
	19 000
	28 000
	31 000–35 000
	31 000–33 500
	12 000
	34 000–44 200
	11 000–14 000
	16 800–25 000
	25 000–27 000
	42 000–46 000
	15 700–20 000
	22 000
	36 000
	13 788
	79 824
	22 967
	136 000
	26 800
	25 300
	103 500
	24 200
	44 500
	15 400
	32 500
	19 500
	38 200
	99 100
	40 500
	35 600
	22 000
	30 600
	13 700
	33 500
	90 085
	90 257
	27 598
	30 366
	31 030

	Советская Эстония*	40 955
	Edasi*	26 341
	Õhtuleht*	56 400
1965	Rahva Hääl*	139 000
	Noorte Hääl*	94 100
	Sirp ja Vasar	39 100
	Spordileht	36 500
	Säde	36 500
	Edasi*	48 400
1970	Rahva Hääl*	149 000
	Noorte Hääl*	123 000
	Sirp ja Vasar	43 400
	Spordileht	41 000
	Säde	34 500
	Edasi*	91 900
1977	Rahva Hääl*	155 000
	Noorte Hääl*	145 000
	Õhtuleht*	90 000
	Edasi*	80 000
1985	Rahva Hääl*	151 000
	Noorte Hääl*	159 000
	Õhtuleht*	96 000
	Edasi*	99 000
1988	Rahva Hääl*	167 000
	Noorte Hääl*	178 000
	Õhtuleht*	115 000
	Edasi*	152 000
1990	Rahva Hääl*	200 000
	Päevaleht (kuni 1. II 1990 Noorte Hääl)*	186 000
	Õhtuleht*	109 000
	Edasi*	154 000
1992	Rahva Hääl*	159 000
	Päevaleht*	51 000
	Õhtuleht*	53 000
	Postimees (kuni 1. I 1991 Edasi)*	110 000
1993	Rahva Hääl*	64 000
	Päevaleht*	32 000
	Õhtuleht*	27 000
	Postimees*	74 000
1995	Eesti Päevaleht*	40 000
	Liivimaa Kuller	25 000
	Maaleht	40 000
	Postimees*	61 000–62 200
	Sõnumileht*	31 000
	Õhtuleht*	19 000
2001	Äripäev*	17 700
	Eesti Päevaleht*	37 200
	Эстония*	8 000
	Молодежь Эстонии*	9 700
	SL Õhtuleht*	67 100
	Postimees*	62 800
	Eesti Ekspress	48 000
	Maaleht	44 700

*päevaleht

vorm oli algul aktsiaselts, kus peamised aktsionärid olid toimetuste töötajad. 1993. a. hakkasid suuremad ajakirjandusettevõtted väikesi, 1–2 väljaandega ettevõtteid üles ostma. 1997. a. lõpuks kontrollisid 5 Eesti firmat (as-d Postimees, Meediakorp, Eesti Päevaleht, Maaleht ja Sõnumileht) suuremat osa ajakirjandusturust.

1998 muutus omanike struktuur oluliselt. Juhtkoha hõivasid 2 firmat, as-d Eesti Meedia ning Ekspress Grupp (a-ni 1998 vastavalt as-d Postimees ja Meediakorp), mis ostsid peale suurlehtede kokku ka peamised ajakirjad ja maakonnalehed. Ettevõtted ise läksid aasta jooksul väliskapitali (vastavalt Norra *Schibsted*'i ja Rootsi *Bonnier*'i firma) kontrolli alla.

Praeguseks on turg veelgi konsolideerunud: mais 2000 hakkasid kaks kontserni tegema koostööd, moodustades kaks ühist as-i — SL Õhtuleht ja Ajakirjade Kirjastus. Pooled on alustanud koostööd ka väljaannete kojukande ja üksikmüügi alal. Alates juulist 2000 ilmub seniste Ekspress Grupile kuulunud „Õhtulehe" ja Eesti Meedia väljaande „Sõnumileht" asemel tabloid „SL Õhtuleht". Ajakirjade Kirjastus ühendab 16 ajakirja, mida seni andsid välja as-le Eesti Meedia kuulunud Eesti Ajakirjade Kirjastus ja Ekspress Grupile kuulunud Ajakirjade Grupp. Ajakirjade Kirjastuse väljaannetest on kõige rohkem lugejaid „Kroonikal", „Telelehel", „Nädalal", „Eesti Naisel" ja „Kodukirjal". Kirjastuse Perioodika ja kultuuri-, noorte- ja lasteväljaannete ning Eesti TA kirjastuse väljaannete ilmumist toetab rahaga riik.

B: T. Pruuli. *Eesti ajakirjandus väljaspool Eestit 1940—1950.* — Eesti ajakirjanduse ajaloost, VII. Trt., 1991; S. Hoyer, E. Lauk ja P. Vihalemm. *Towards a Civic Society. The Baltic Medias Long Road to Freedom.* Trt., 1993; P. Maimik. *Eesti ajakirjandus nõukogude tsensuuri all.* — Eesti ajakirjanduse ajaloost, IX. Trt., 1994; *Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini).* [Koostanud J. Peegel.] Trt.-Tln., 1994; E. Lauk. *Practice of Soviet Censorship in the Press. The Case of Estonia.* — Nordicom-Information, 1999, 3; T. Paju. *Meediafirmad ja meediaturg.* —Meediaorganisatsioon II. Trt., 1999; *Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900—1940.* [Koostanud E. Lauk.] Trt., 2000.

Maret Mälk-Einmann ja Epp Lauk

Baltisaksa

Haritlaskonna ja mitme uue kultuuriasutise kujunemisega sündis Rootsi ajal Baltikumi saksa keelt kõnelnud kõrgkihis ka ajakirjandus. Eesti vanim teada

ORDINARI
Freytags
Post-Zeitung/
Anno 1676. 4.

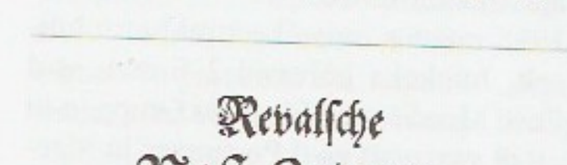
Revalsche
Post-Zeitung
am Montag
Anno 1690. den 6. Octobr.
No. 80.

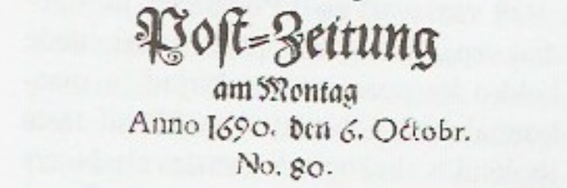
N:o 17.
Narvische
Post-Zeitungen/
Mittwochs/ den 23. April, Ao. 1702.

No. I.
Revalsche
Wöchentliche Nachrichten.
Montag den 2 Januar. 1772.

Dörpt, sche
Zei- tung.

Provinzialblatt
für
Kur-, Liv- und Esthland;
und dessen
Literarischer Begleiter.

Revalsche Zeitung.

Dorpater Zeitung

Baltisaksa ajalehtede päismikke

olev ajaleht on 1675—78 Tallinnas ilm. „Ordinari Freytags (Donnerstags) Post-Zeitung". Selle järglane oli Christoph Brendekeni „Revalsche Post-Zeitung" (ilmus korrapäraselt 1689—1710, a-st 1699 „Revalische Post-Zeitung"), sisuks pms. välispol. sõnumid, hiljem ka Põhjasõja sündmused. Narvas ilmus 1701—02 „Narvische Post-Zeitungen".

Põhjasõjaga katkes saksakeelse ajakirjanduse areng peaaegu pooleks sajandiks ning jätkus alles valgustusajal tänu baltisaksa haritlaskonna kujunemisele ja saksa eeskujudele. 1761 hakkas Riias ilmuma nädalaleht „Rigische Anzeigen" (ilmus a-ni 1852). Tallinnas asutati 1772 nädalaleht „Revalsche Wöchentliche Nachrichten" (1779—1814 „Revalische Wöchentliche Nachrichten", väljaandja raamatukaupmees Johann Jacob Illig, toimetaja Wilhelm Hörschelmann). Väikese formaadiga teateja kuulutusleht kajastas Tallinna kultuurielu. 1789—1867 ilmus Tartus pms. välispol. teavet pakkunud nädalaleht „Dörptsche Zeitung" (algul „Dörptsche Politisch-Gelehrte Zeitung", väljaandja trükkal Michael Gerhard Grenzius, toimetaja linnakooli konrektor F. G. Findeisen). 1810 hakkas trükkal Johann Gotthard Marquardt andma nädalalehte välja ka Pärnus („Pernausche wöchentliche Nachrichten", 1822—68 „Pernausches Wochenblatt").

18. saj. lõpul — 19. saj. alguses loodi Venemaal, sh. Balti provintsides riiklikud tsensuuriasutused. Samal ajal hakkas baltisaksa ajakirjandus uuenema: püüti kajastada oma koduprovintside elu ja arutleda selle probleemide üle. Üks algatajaid oli Liivimaa kindralsuperintendent Karl Gottlob Sonntag, kes hakkas 1823 Riias välja andma nädalalehte „Ostsee-Provinzen-Blatt". Pärast Sonntagi surma (1827) võttis ajalehe üle valgustaja Garlieb Merkel (a-st 1828 ilmus see nime all „Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland"). Leht võitis päevakajaliste küsimuste, sh. talurahva olukorra avaliku arutlemisega haritud kihtide seas suure populaarsuse, kuid tsaarivõim sulges selle 1838.

Pärast Tartu ülikooli taasavamist (1802) kasvas baltisaksa haritlaskond jõudsalt. Lisandus ka harrastusuurijaid, kes asusid valgustus- ja romantismiideede mõjul uurima kodumaa ajalugu ja põlisrahvaste kultuuripärandit. Asutati teadusseltse, mis üllitasid korrapäraselt aastaraamatuid ja toimetisi, hakati välja andma teadus- ja kultuuriajakirju. Üritati välja anda ka Venemaad tutvustavaid saksakeelseid ajakirju (nt. Tartu õppejõudude toimetatud „Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands", 1833—36). Eesti kirjakeele arendamise ning estofiilsete huvidega kirjameeste koondamise seisukohast oli 19. saj. algul eriti tähtis Pärnu pastori Johann Heinrich Rosenplänteri asutatud ajakiri „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache" (1813—32, 20 vihikut, u. 3500 lk.). 1836 asutas [illegible] von Bunge Tartus [illegible] nädalakirja „Das Inland" [illegible] 1863).

Aleksander II [illegible] esimeste aastate [illegible] nas tekkis baltisaksa [illegible] aktiveerunud [illegible] tustama aadli eesõigus[illegible] korda. 1859 asutati [illegible] kuukiri „Baltische M[illegible] Tallinnas esimene pol[illegible] valsche Zeitung", [illegible] Nikolaus Russow ja [illegible] hagen. 1860. a-te algul [illegible] teravalt kehtivat [illegible] nõudis avalikkust, [illegible] talurahva olukorra [illegible] rüütelkonna survel [illegible] taltus. Mõjukaks [illegible] päevaleheks kujunes [illegible] sche Zeitung" (ilmus [illegible] metajad Julius Eckardt [illegible] 1866 asutas Carl Emil [illegible] vabameelse päevaleht[illegible] sche Zeitung" (toimet[illegible] nold Hasselblatt). Mõju[illegible] 1867 Riias asutatud [illegible] für Stadt und Land", [illegible] sist Georg Berkholz, [illegible] Gustav Keuchel. Ajal[illegible] a-te elavnemisega k[illegible] kui žanri õitseng (J. Eck[illegible] Schultz-Bertram. Le[illegible] 1865 allutati tsensuur [illegible] kehtestati uued [illegible] Moskva ja Peterburi [illegible] tati eeltsensuurist, [illegible] kehtima. Umbes samal [illegible] terburi ja Moskva [illegible] fiilne ajakirjandus [illegible] Baltimaade autonoomia [illegible] asutisi ja saksa eripära [illegible] tsaarivalitsuse poliitika [illegible] gevdamise suund. Sel[illegible] ajakirjanduse reformi[illegible] asetati Baltikumi sala[illegible] sele. 1860. a-il trükis[illegible] tipnes Juri Samarin [illegible] tamist nõudvate br[illegible] ны России" (I—II, [illegible] looprofessori Carl Schm[illegible] tulausega „Livländische [illegible] (1869). Ühtsustamise[illegible] noomiaidee, mis ag[illegible] et vanade seisuslike [illegible] guste puutumatus ei [illegible] saksa eripära kindlam[illegible] C. Schirrenist mõjus[illegible] likku avalikku ar[illegible] liberalismi taastõus [illegible] ning ajakirjanduse e[illegible] lehtedes ja rohkete [illegible] omavalitsusreform[illegible]

nii valitsuse kavad kui ka see, et eesajakirjandus nõudis ikka ägedamalt põlisosalemist provintside omavalitsuses. as tavaks ka baltisaksa ja eesti ajalehtede , põhiliseks ajendiks enamasti erinev vaste õigustest ja pol. küpsusest. 1879 Heubel (oli 1871—78 „Revalsche Zeitungi" Mõnud vanameelsete pahameele) Tallinnas uue päevalehe „Revaler Beobachter". E. Heubeli leht 1888 tema lese Theodora Heubeli 05 oli selle toimetaja vabameelne Edwin Ajalehte „Revalsche Zeitung" toimetas Christoph Mickwitz. Baltisaksa ajalehtede trükituhande-paari ümber.

ja kirjastustegevus hakkasid pikkamisi , iseloomustas 19. saj. lõpu kohalikku ajakirjandust väljaannete arvu järjepidev suurealeht oli Pärnus, Viljandis, Võrus, Narvas kultuurielu mitmekesistumisel suurenes erialaneid ilmus teoloogia, meditsiini, põllum-e, ri, majanduse jm. valdkonnas, asutati ka -, spordi- ja naisteajakirjad. Peamiste teaÜhetatud Eesti Selts, Looduseuurijate Selts ja Ühing) kõrval üllitasid oma sariväljade teadusseltsid, üks agaramaid oli Pärnu Selts.

1881—94] aegne pol. reaktsioon, tsentraliseemine tekitasid nii baltisaksa kui ka eesti- ja ajakirjanduses „vaikiva ajastu", uus elavnemine a. rev-i eelõhtul. Venemaal 1906 kehtestatud monarhia andis baltisaksa rüütelkondaõigusele võimaluse taas avalikult kaitsta oma saksa keelt ja saksa identsust. I maailmasõja keelati algul saksa keele avalik kasutagubernerluse saksakeelse trükisõna avaldamine. ajalehed, nt. „Revaler Beobachter", ilmusid Saksa okupatsiooni ajal 1918 ilmus Tallinnas (toimetaja C. Mickwitz).

vähemusrahvuseks, kellele olid aga kultuuriautonoomia seadusega (1925) loodud elamiseks ja eneseteadvuse alalhoiuks Et sakslasi oli Eestis vähe (1922 1,7 %,), ei antud loomulikult saksakeelset välja endises mahus. Korrapäraselt ilmus 2 päevalehte. 1919—30 ilmus „Revaler Bote", „Revalsche Zeitung" (1934—35 „Estsest tollal oli keelatud kasutada saksa-), toimetaja oli Axel de Vries. Oma leht võitlust saksa rahvusrühma kindlustamise eest. Ajalehe lisana ilmus „Aus deutscher Geistesarbeit". Tartus „Dorpater Zeitung" (1920—25 „Dorpater ja 1934—39 „Deutsche Zeitung"). Saksaanti ajuti välja ka Kuressaares, Pärnus päevalehtede ilmusid paljud ajakirjad seltside toimetiste saksakeelsed seeriad. kiriku „Deutsches Kirchenblatt", ajuti või muid kiriklikke, ärialaseid, pedagoogilisi

ärel lakkas kõigi nende ajaajakirjade ilmumine. II maailmasõja ajal üritasid oma asustusalal Poolas Posenis (Poznań) välja anda. Pärast Baltimaade hõivamist taasokupatsioonivõimud saksakeelse ajakirjanduse: Riias ilmus „Deutsche Zeitung für Ostland", Tallinnas „Revaler Zeitung" (1942—44).

Sõjavapustuste järel hakkasid Poola aladelt põgenenud baltisakslased Saksamaa Liitvabariigis taas koonduma, algas msg. organisatsioonide loomine ja taasloomine. Baltisaksa päritolu ajaloolased osutasid huvi Baltimaade ajaloo vastu. Üldiste Ida-Euroopa uuringute raames tegutseb mitu ajaloouuringute keskust (1951 Göttingenis rajatud Balti Ajaloo Komisjon, Marburgis Herderi inst., C. Schirreni Selts, Lüneburgis ühendus *Norddeutsche Kulturwerk* jmt. Need keskused üllitavad ühtlasi perioodilisi teadusväljaandeid. Tähtsaimaid on 1951 asutatud ajakiri „Zeitschrift für Ostforschung".

B: R. Seeberg-Elverfeldt. *Dreihundert Jahre deutschbaltische Presse.* — Zeitschrift für Ostforschung, 1977, 4; *Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675—1940.* [Toim. E. Annus.] Tln., 1993; E. Jansen. *Baltisaksa ajakirjanduse areng XVII—XIX sajandil.* — Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini). [Koostanud J. Peegel.] Trt.-Tln., 1994; B. Fernengel. *Das deutsche Presse- und Verlagswesen in den 20-er und 30-er Jahren in Estland.* — B. Meissner, D. A. Loeber, C. Hasselblatt. Die deutsche Volksgrupe in Estland. Hamburg, 1997.

Ea Jansen

Vene

Et venelasi oli Eestis vähe, tekkis ka venekeelne perioodika siin võrdlemisi hilja. 1832—33 ilmus Tallinnas üsna tagurlik kuukiri „Радуга" ja selle lisa „Ост-Зейские записки", mille toimetaja ja väljaandja oli Andrei Bürger. Tegelik toimetaja oli Mihhail Magnitski. 1833—34 anti Tallinnas välja Vene keisririigi esimest matemaatikaalast ajakirja „Учебный математический журнал", mille toimetaja oli Heinrich Carl Kupffer. 1853—1917 ilmus Tallinnas kubermanguvõimude ametlik häälekandja „Эстляндские губернские ведомости", milles a-ni 1886 avaldati ka saksa- ning eestikeelseid kirjutisi ja mille mitteametlikus osas ilmus aja- ja koduloolisi materjale, nt. 1886—88 „Kalevipoja" venekeelne proosatõlge. Venekeelseid eralehti on 1870. a-test teada kaks — „Нарвский городской листок" (1874—76) ja „Ревельский листок" (1878).

Korrapärasemalt hakkasid vene lehed ilmuma venestamise ajal, alates 1890. a-st: need olid poolametlikud lehed „Ревельский городской листок" (1890) ja selle järglane „Колывань" (1891—92). Pikemalt ilmus „Ревельские известия" (1893—1917), mille toimetaja ja väljaandja oli 1893—1910 Varvara Jantševetskaja ning 1910—17 Feodossi Taruntsov. Kuigi see ajaleht toetas keisrivõimu poliitikat, oli ta siiski võrdlemisi mõõdukas. Samal ajal hakkasid venekeelsed lehed ilmuma ka teistes linnades: Narvas „Нарвский листок" (1898—1917), Tartus „Дерптский листок" (1891—92) ja selle järglane „Прибалтийский листок" (1893—99; a-st 1896 Riias), mille toimetaja oli Mihhail Lissitsõn. „Прибалтийский листок" erines muudest venekeelsetest väljaannetest oma edumeelse suunitluse ning eestlaste elust ja kultuurist huvitumise poolest.

Pärast 1905. a. rev-i venekeelsete lehtede arv suurenes ning nende suunitlus ulatus äärmuslikest paremšovinistlikest vaadetest kuni vasakradikaalseteni. Parempoolsed olid „Ревельский вестник" (1912—15), mille toimetaja oli Valeri Ossokin, Tartu ajalehed „Юрьевский листок" (1911—13, episoodiliselt ka 1914—16) ja „Юрьевский вестник" (1914—16). Mõlemat lehte toimetas ja andis välja Aleksandr Urbanovitš. Mõõdukamad olid „Ревельский листок" ja „Нарвский

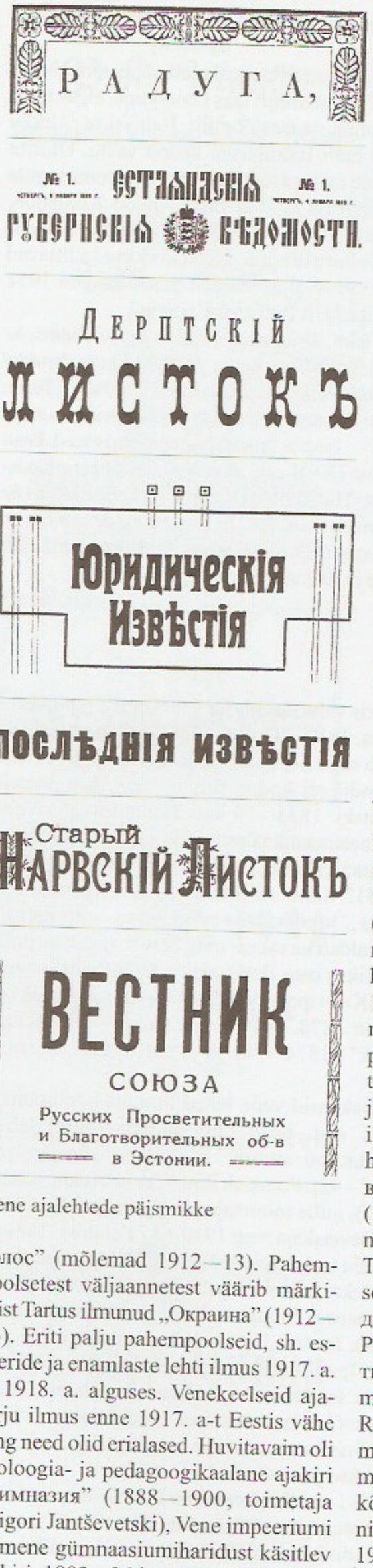

Vene ajalehtede päismikke

голос" (mõlemad 1912—13). Pahempoolsetest väljaannetest väärib märkimist Tartus ilmunud „Окраина" (1912—13). Eriti palju pahempoolseid, sh. esseeride ja enamlaste lehti ilmus 1917. a. ja 1918. a. alguses. Venekeelseid ajakirju ilmus enne 1917. a-t Eestis vähe ning need olid erialased. Huvitavaim oli filoloogia- ja pedagoogikaalane ajakiri „Гимназия" (1888—1900, toimetaja Grigori Jantševetski), Vene impeeriumi esimene gümnaasiumiharidust käsitlev ajakiri. 1893—96 ja 1899—1900 ilmus sellel ka lisa „Педагогический еженедельник".

EV ajal algas siinse venekeelse ajakirjanduse ajaloos uus ajajärk. 1918—40 ilmus Eestis üle 100 venekeelse perioodilise väljaande, enamik neist küll lühikest aega. Ilmumiskoht oli tavaliselt Tallinn või Narva, üksikuid lehti anti välja ka Petseris, Tartus jt. linnades. Väljaanded kajastasid maailmavaateliselt kogu ebaühtlase vene kogukonna laia spektrit. Algul olid ülekaalus pagulaste väljaanded. Ajutise Vene Nõukogu häälekandjaks oli ajalcht „Ревельское слово" (1918—19). Aug. 1919 asutati Venemaa Loodevalitsuse poolametlik ajaleht „Свободная Россия" (hiljem „Свобода России" ja „За свободу России", 1919—20), mis muutus peagi Vene sotsialistide Tallinna väljaandeks. Loodearmee häälekandja oli ajaleht „Вестник Северо-Западной армии" (Narva, 1919). Omad väljaanded olid ka end Eestis sisse seadnud esseeridel, kelle eesotsas oli Viktor Tšernov, nt. „Народное дело" (Tallinn, 1920—21). Üks olulisimaid väljaandeid oli 1920. a-te algupoolel mõõdukalt parempoolne „Последние известия" (1920—27), mille toimetaja ja väljaandja oli Rostislav Ljahnitski. Lehes töötas mitu tuntud ajakirjanikku (Jaroslav Voinov, Pjotr Pilski, Aleksandr Izgojev (Lande)) ja sel oli huvitav kirjanduslik jutunurk. Üks esimesi ajalehti, mis oli mõeldud kogu venekeelsele lugejaskonnale, mitte ainult pagulastele (neid oli Eesti venelastest u. viiendik), oli „Жизнь" (Tallinn, 1922), mille väljaandja ja toimetaja oli Aleksandr Schultz. Edenes ka ajalehtede väljaandmine Narvas, kus 1922. a-st ilmus hulk erineva pol. suunitlusega lehti. 1925—40 ilmus „Старый Нарвский листок", mille toimetajad ja väljaandjad olid Boriss Grünthal ja Oskar Nieländer. 1920. a-te keskel ilmusid Tallinnas lühiealised monarhistide lehed „Ревельское время", „Ревельское слово" (mõlemad 1925), „Час" (1925—26) ja „Наш час" (1926—27), mille tegevtoimetaja oli Aleksandr Tšernjavski, ning veidi hiljem Petseris sotsialistide häälekandja „Голос народа" (1927—32).

Populaarseim venekeelne leht oli „Вести дня" (Tallinn, 1926—40, tegevtoimetaja A. Schultz), mis oli tegelikult Riias ilmuva ja terves Baltikumis menuka „Сегодня" kohalik lisa, lehti müüdi koos. „Вести дня" üritas olla kõikide Eesti venelaste häälekandja ning pooldas tsentristlikke seisukohti. 1934 hakkas sama kirjastusühistu välja andma talunikele mõeldud ajalehte „Русский вестник" (Tallinn, 1934—40). „Сегодня" ja „Вести дня" valitsev seisund ajaleheturul tekitas vene ringkondades rahulolematust. Püüti anda välja teise meelsusega [illegible] газета" (Tallinn, 1927–28, [illegible] ский русский голос" (1932–[illegible] „Русское слово" (Narva, 1932–[illegible] kuid erilise eduta. 1930. [illegible] ilmus ka kommunistlik [illegible] да", Narva, 1932–33, [illegible] lehti („Свет и крест", Tallinn, 1932–[illegible] Venekeelseid ajakirju [illegible] hem kui lehti. Kõige [illegible] „Вестник Союза русских [illegible] тельных и благотворительных [illegible] ществ в Эстонии" (Tallinn, 1930–[illegible] mille vastutav toimetaja [illegible] Aleksandr Tomassov ja [illegible] sei Bulatov. Ajakiri pidi [illegible] haridus- ja heategevusalase [illegible] viste nende kultuuriharitlemise [illegible] da mitu Ida-Eesti [illegible] talupoegadele mõeldud [illegible] põllum. väljaannet („Вестник [illegible] го хозяйства", Tallinn–Narva, [illegible] 32; „Сельское хозяйство" [illegible] 1936—40 jmt.). Pikemat [illegible] ka vaimulikud ajakirjad „[illegible] ный собеседник" (Tallinn, [illegible] toimetaja ja väljaandja [illegible] javlenski — piiskop [illegible] жизни" (Narva-Petseri, [illegible] metajad Aleksandr Kuusberg, [illegible] Buchholtz, Ivan Lagovski). [illegible] ajakirjad „Эмигрант" (Tallinn, [illegible] 25) ja „Гамаюн" (Tallinn, [illegible] mori- ja satiiriajakirjad [illegible] 1924—25) ning „Хлам" (Narva, [illegible] „Полевые цветы" (Narva, [illegible] норама" (Tallinn, [illegible] и новое" (Tallinn, [illegible] korrapäratult ja lühikest aega. [illegible] tähtis kogu vene [illegible] oli kogumik „Нова" (I–VIII, [illegible] 1928—35).

1940. a. juunis-juulis [illegible] võimuorganid kõik Eesti [illegible] keelsed ajalehed ja ajakirjad, [illegible] toimetajaid ja ajakirjanikke [illegible] ti. Asutati uute ajakirjade [illegible] ga uued ajalehed: Tallinnas [illegible] путь" (juuli — okt. 1940), [illegible] tas selle välja „Советская [illegible] Narvas „Советская деревня" [illegible] 41). Need pidid kindlustama [illegible] da ning tegema kommunistlikku [illegible] pagandat. Saksa okupatsiooni [illegible] mitu venekeelset lehte: „Новое [illegible] (Petseri, 1941—44), „Голос [illegible] (Tallinn, 1942—44), „Слово" [illegible] (Narva, 1942).

Nõuk. okupatsiooni [illegible] kasid taas ilmuma [illegible] võimuorganite ametlikud [illegible] jad, esimesena vene [illegible] ская Эстония" (algul [illegible] sept-st Tallinnas). Sama [illegible]

„Нарвский рабочий" (1944—90).
arv suurenes vastavalt venekeelse
1950 sai ELKNÜ venekeelse
молодежь" (a-st 1956 „Моло-
90 ilmus Kohtla-Järvel „Ленинское
Õhtulehe" paralleelväljaanne „Вечерний
ja linnalehtede kõrval oli ajalehti
nt. Eesti Merelaevandusel 1950—93
(a-st 1963 „Моряк Эстонии"), toot-
1962—92 „Рыбак Эстонии" ja
Viru Õhtu" „Шахтер Эстонии" (Kohtla-
Hiljem hakkasid ilmuma ka väiksemate
lehed.

Nõukogude ajal kulges ajakirjade asutamine. 1951—
Kommunisti" paralleelväljaandena EKP KK
ajakiri „Коммунист Эстонии" ja 1958—
ajakiri „Силуэт" (eestikeelse „Silueti"
Esimene kirjandusajakiri „Таллин" asu-
ilmus sellele „Радуга" (ühine toimetus
Vene k-s on ilmunud ka mõni teadusaja-
„Горючие сланцы", a-st 1965 „Советское
(a-st 1991 „Linguistica Uralica"), a-st
Эстония" jmt. Ametlikult said ilmuda vaid
ideoloogiat toetavad väljaanded. Kriitili-
dissidentide ajakirjad „Демократ" (1969—
1971—74) ilmusid põranda all Sergei
nende eksemplaride arv oli väike.
Ametlike väljaannete arv suurenes hüppe-
ajal, 1980. a-te II poolel. Küm-
ideoloogiliselt eristusid. 1988—90 ilmus
„Forum", samal ajal anti välja ka Inter-
Ühisettevõtete Ühendnõukogu väljaandeid.
ilmunud ka linnades, kus neid varem polnud
„Вперед", Sillamäel a-st 1989 „Силла-
jmt.). 1986—90 ilmus Tallinnas laste-
eestikeelse „Sädeme" paralleelväljaanne).
Bibliograafia 111 venekeelset perioo-

Eesti taasiseseisvumisega algas siinse venekeelse ajakirjanduse ajaloos uus ajajärk. Väljaannete arv on vähenenud (1999 55 väljaannet). Põhilised häälekandjad on endiselt Tallinna päevalehed „Эстония" (a-ni 1991 „Советская Эстония") ja „Молодежь Эстонии". Viimasel on olnud mitu lisa, nt. „Купеческая гавань" (1993—99). Need lehed peavad end venekeelse elanikkonna huvide väljendajaks ning EV suhtes lojaalseks. Suurim tiraaž on Tallinna nädalalehtedel „День за днем" (a-st 1991, toimetaja a-st 1998 Jana Litvinova, 1997—2000 ilmus selle lisana naisteajakiri „Астра") ja „Вести неделя плюс" (a-st 1997, toimetaja Boris Tuch, kuulub koos ajalehega „Эстония" as-le Rukon Info). Ajaleht „Русский телеграф" (Tallinn, 1994—99, toimetaja Vladimir Iljaševitš) esindas Venemaale ja kommunistidele orienteeruvaid ringkondi. A-st 1992 ilmub õpetajate ajaleht „Учитель" (Narva, toimetaja Ljudmila Poljakova) ning a-st 1996 majandusalane nädalaleht „Деловые ведомости" („Äripäeva" paralleelväljaanne).

Venekeelseid lehti on ilmunud ka väljaspool Tallinna: Narvas „Нарвская газета" (a-ni 1990 „Нарвский рабочий"), Kohtla-Järvel a-st 1990 „Северное побережье", Sillamäel „Силламяэский вестник", Pärnus a-st 1995 „Пярнуский экспресс", Tartus 1992—97 „Русская газета".

Eestis ilmub kolm venekeelset kirjandusajakirja: „Радуга" (toimetaja Alla Kallas, a-ni 1995 12 nr-t aastas, a-st 1996 — 4), „Вышгород" (a-st 1994, toimetaja Ljudmila Gluškovskaja, 6 nr-t aastas) ja 1995. a-st taas, kuid korrapäratult „Таллинн" (toimetaja Nelli Melts). Riigikantselei väljaanne on „Правовые акты Эстонии" (1990—92 „Ведомости Эстонской республики").

B: S. Issakov. *Ülevaatepilk venekeelsele ajakirjandusele.* — Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini). [Koostanud J. Peegel.] Trt.-Tln., 1994; С. Исаков. *Периодическая печать.* — Русское национальное меньшинство в Эстонской республике (1918—1940). Trt.-Peterburi, 2001.

Sergei Issakov

RAADIOHÄÄLING

Raadiotelegraafijaamu oli Eestis juba enne I maailmasõda. Teada olevalt ehitas Eestis esimese raadiovastuvõtja 1920 Järvamaa telegraafitehnik F. Viedebaum (pärast nime eestistamist Viidalepp). Esimesed 4 ametlikult registreeritud vastuvõtjat seati 1923 üles ETA-s, Tallinna Merekoolis, Prantsuse saatkonnas ja Viljandi tütarlastegümn-s, siis tuli ka kasutusele sõna „ringhääling". 16. I 1924 tehti Haapsalu raadiotelegraafijaamast esimene kõneproov. 11. mail kell 9.35 jõudis sealtsamast eetrisse esimene eestikeelne raadiosaade, milles esines Läänemaa ühisgümn-i õpilaskoor. Seda raadiokontserti kuuldi pikklainel (2500 m) Tallinnas, Pärnus ja isegi naaberriikides. Nädal hiljem loodi raadiohuvilisi ühendav Eesti Raadio Klubi, mis andis välja ühe numbri ajakirja „Eesti Raadio".

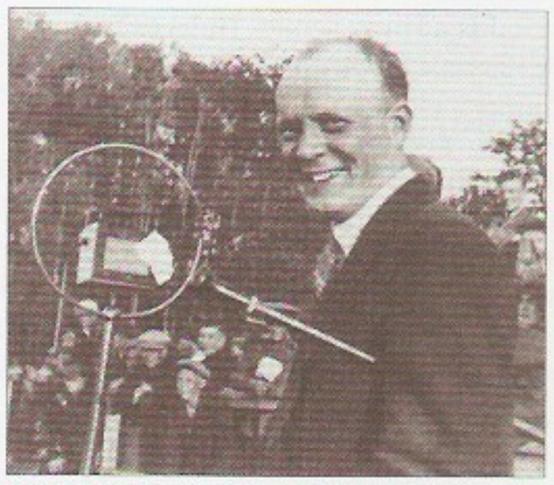

Felix Moor reportaaži tegemas

Raadio-Ringhääling. Rahvusringhääling sai alguse eraettevõttena, 1. XI 1924 asutati oü. Raadio-Ringhääling, mis alustas Tallinnast korrapäraseid raadiosaateid 18. XII 1926. Saatja asus Koplis Sitsi mäel, stuudio Pikk 43. Tartu raadioklubi hakkas 1926 korrapäraselt välja andma ajakirja „Raadio". Veebr.

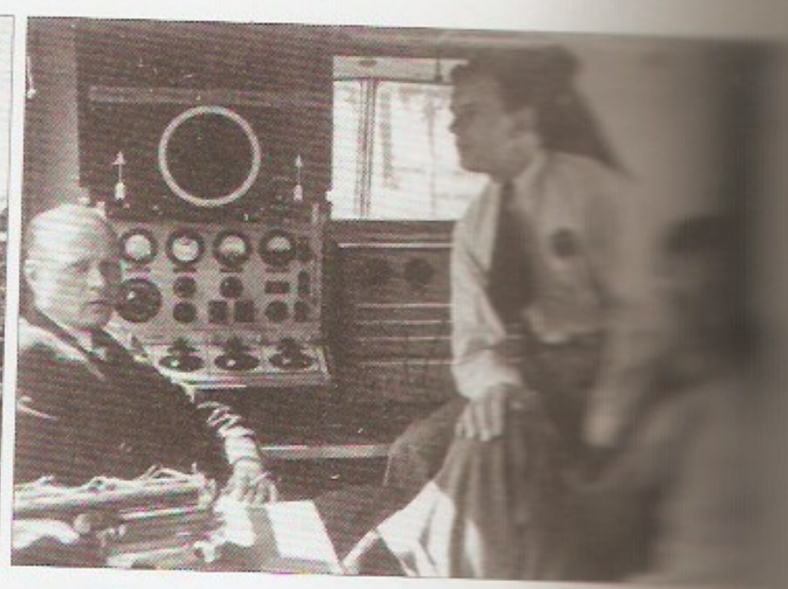

Riigi Ringhäälingu reportaažiauto „Hõbehall" väljast ja seest

1927 koliti Tallinna stuudio ja saatja „Estonia" teatri majja. Tartust hakati saateid edastama okt. 1928. Esimestel aastatel kestis programm vaid 3—4 tundi õhtupoolikul (erandiks olid jõulud jt. pühad, mil jumalateenistus ja temaatiline kontsert olid kavas ka ennelõunal), suvel 1934 hakati saateid edastama tööpäeviti ka hommikul.

Raadio-Ringhäälingu alguspäevil oli programm juhuslik: päevauudised, muusika, kõne (1937 kahandati sõnavõtu pikkus 15—20 minutini, sinnamaani räägiti väga pikalt). Juba kümnendal eetrinädalal õnnestus sõlmida leping mitmekülgse mehe Felix Mooriga, kel oli draamanäitleja häälekool ja tugev emakeelevaist. Moorist sai esimene reporter (19. II 1928 reportaaž I raadionäituselt), kuuldemängude lavastaja, laste- ja kirjandussaadete tegija ning spordireporter (esimene spordireportaaž tehti 20. VI 1930), 28. IV 1929 juhtis Moor „Estonias" esimest avalikku raadioõhtut. Ringhäälingu muusikalise poole sisustamiseks asutati trio, mille eesotsas oli viiuldaja Hugo Schüts. Nelja esimese tegevusaasta jooksul sai rahvas kuulda 60 ooperit ja operetti, enam kui 400 lastetundi, 110 kontserti, u. 2700 loengut, üle 200 reportaaži (laulupeod, aktused, rongkäigud), vähemalt 1600 stuudiokontserti, 250 kirjandus- ja lugemistundi ning avalikku raadioõhtut.

1929 valmis Lasnamäel 5 kW (lainel 296 m) saatja, masti ehitasid NSV Liidu spetsialistid. 1. VI 1932 astus Eesti Rahvusv. Raadioliitu (UIR, 1950 asut. Euroopa Ringhäälinguliidu — EBU — eellane). Oü. Raadio-Ringhääling suutis maj. raskustega heideldes vastu pidada 7,5 aastat ja lõpetas saadete tegemise 30. VI 1934. Raadio-Ringhääling oli lõpuaastatel päevas eetris alla 6 tunni, seal töötas 30 in. Majanduslikult lonkava raadioasjanduse riigistamine oli möödapääsmatu, sest raadiokuulajate arvult oli Eesti 1930. a-te I poolel Euroopas viimaste seas.

Riigi Ringhääling alustas tegevust 1. VII 1934, seda juhtis juulini 1940 sõjaväeinsener Friedrich Olbrei. Tema eestvedamisel sai Eesti ringhääling 1936 Saksamaalt esimesed magnetofonid. Lasnamäe kehva saatja ja masti vahetas välja *Marconi* firma (Suurbritannia) moodne tehnika. 197 m Türi mast (1937) oli Baltikumi kõrgeim ja vaid kolmele jalale toetuvana Euroopas ainulaadne. Suvel 1938 tegi esimese sõidu Baltimaade esimene reportaažiauto „Hõbehall". Riigi Ringhääling sai sissetulekut raadiomaksust, sellest kõrvalehoidjaid nimetati raadiojänesteks. 1938 tehti kesklainel esimesed katsed stereoheliga.

Riigi Ringhääling seadis eesmärgiks tõsta meelelahutuse kõrval esile kõrgkultuuri. Muusika hõlmas 52 % (kerge muusika 37 %) programmist. 1934 kasvas orkester 16-liikmeliseks, 1940. a. 40-liikmeliseks, sinna kuulusid Eesti parimad muusikud, dirigentideks olid Raimund Kull ja Otto Roots. 1939 salvestas ringhäälingu orkester koos parimate solistidega Eesti heliloojate teoseid.

4. XI 1934 kõlas esimene soovikontsert. 28. II 1935 jõudis eetrisse esimene reportaaž välismaalt (Helsingi *Messuhalli*'st), vanim arhiivis säilinud reportaaž pärineb 1936. a. Berliini OM-ilt (reporter Oskar Lõvi). 1936 võttis programmi koostamise enda hooleks F. Olbrei õemees, „Estonia" lavastaja kogemustega Hanno Kompus. Tema algatas aastaid kestnud sarja „Vaimumaailma lätteil".

24. II 1928 oli jõudnud eetrisse esimene eestikeelne kuuldemäng (seade August Tammani näidendist „Koidikul"). Sõna „kuuldemäng" autor on vanemuislane Voldemar Mettus (1930. a-tel). F. Moor valis 1928—44 suhteliselt sisuka repertuaari (nõuandjaks oli Albert Üksip, kes seadis raadiole klassikat), ta ise lavastas 253 kuuldemängu (koos kuuldepilti-

dega 800) ja mängis [illegible]. 1936. a-ni läks kõik [illegible] häält said näitlejad [illegible] esmalt heliplaatidelt, [illegible] juba magnetofonilindilt. [illegible] esimene kuuldemäng [illegible] tänini säilinud [illegible] teatri lavastus [illegible] „Kosjasõit" (1940). Algasid „Koolimuusika" [illegible] tehti ühissaateid [illegible]. 1927 oli alustatud [illegible] tavaid saateid. 1927—40 [illegible] nädalas esperanto[illegible] kuga pooltundi [illegible] 1987). 1940 jõuti [illegible] teni (soome, inglise, [illegible] ja saksa k-s). Nüüd [illegible] lõpetas need, ringhäälingu [illegible] likult meelestatud [illegible] man) jätkas vaid 1939. [illegible] keelseid saateid ja [illegible] gandat, mis suunati [illegible] Soome vastu.

Eesti ringhäälingu [illegible] sid Võrus, Rakveres, Viljandis [illegible] ja Narvas ka põhiprogrammi [illegible]

Riigi Ringhäälingu [illegible]
Esop tabatud [illegible]

oli neid aga Tartus (1931. a. 5 piraat- oli Kapa-Kohila, mis 1932—33 edastas ja reklaami ning kus loeti ette ajalehear- suhteliselt tühi, siis levisid põrandaalused lisna kaugele. Tallinna Ringhäälingusaatjat isegi Helsingis. 1930. a-te alguses Võrus „Ilmamees" kuuldi 50 km raadiuses.

NSV Liit oli Eesti okupeerinud, läks ring- ideoloogilise kontrolli alla. 22. XI 1940 loodi Rahvakomissaride Nõukogule alluv Raadiokomitee, 26. VIII 1941.

Türi raadiomasti, hävisid ka Tal- 12 päeva jooksul eestikeelseid saateid 7. IX 1941 — 20. IX 1944 tegutses Tallinnas ja eesti) *Landessender Reval*. 9. III 1944 õhurünnaku tagajärjel „Estonia" teatri- ringhäälingu stuudiod, fonoteek ja arhiiv. hilissügisel 1944 kostis kutsung „Siin Toruńist (Poola), Danzigist (praegune Ilomoutsist. Eestikeelsete saadete edastamine 13. IV 1945.

andis evakuatsiooni viidud ENSV kom- eestikeelseid saateid eetrisse NSV Liidu Moskvast, Kuibõševist) ja Eesti tagasi- Tallinnast jõudsid need taas eetrisse

1945 hakati väliseestlastele edastama pikkusel 290 m, hiljem lisandus Moskva m, nende kaugeim vastuvõtt on regist- ja Lõuna-Ameerikas. Korrapärased algasid kesklainel märtsis 1947, root-

programmi levitaja oli katoliku kirik. 25. XII *Vaticana* eetrisse esimese eestikeelse Salo) ning need on vaheaegadega (pikim tänini (viimastel aastatel pühapäeviti programmi lõpus). 3. VI 1951 alus- „Ameerika Hääl". 1949 Münchenis „Vabadus" (*Radio Liberty*) hakkas Jaan eestikeelseid saateid edastama 23. VI 1975, raadiojaama „Vaba Euroopa" allu- alustas eestikeelseid saateid ka Hispaania on olnud kohalikke raadiojaamu, nt. Stockholmis (asut. 1980). 1988. ja välisraadiote teemade ringi olulisimad Dets-st 1993 kannab mitu Eesti raadio- „Ameerika Häält".

Stalinismi ajal (1944—56) loeti tsensori sõna-sõnalt ette. Intervjuude puhul olid küsimused kui ka vastused. Sel ajal asu- ja segakoor (1945). ER allutati ENSV MN Raadioinformatsiooni Komi- Raadio ja Televisiooni Komitee). 17. VII Kreutzwaldi tänava pooleliolevasse Elmar Lohk), mida oli hakatud ehitama ja mis lõplikult valmis 1950. Raadio- sh. kuuldemängude plokk (viis erineva ja 15 foonikat. 1952 avati raadioteater, 250 vaatajat ja 150 esinejat.

Eesti Toom kuuldemängude tava ning pani aluse selle realistlikule suunitlusele. kuuldemängude toimetaja oli Lennart Meri, valik ja hakati jälle korraldama kuulde- a-tel hakati Eesti kuuldemänge esi-

Näitlejad purustatud „Estonia" teatri keldris raadiokuuldemängu salvestamas (1944)

tama ka Ida-Euroopas, kõige rohkem Ardi Liivese omi. Esimesena NSV Liidus hakati Eestis edastama stereokuuldemänge (Hans Laansalu „Kõnelused saatusega", 1971). 1980. a-tel oli kuuldemänge eetris keskmiselt 150 korda aastas, neist kolmandik oli mõeldud lastele. Mängituimad olid „Vürst Gabriel" (lavastaja K. Toom) ja „Vigased pruudid" (lavastaja L. Martin). Kaua lavastasid raadios ka Aarne Ruus, Heino Kulvere, Härmo Saarm, Tanel Lään ja Astrid Relve.

Okt. 1949 käivitati Laitses Budapestist sõjasaagina toodud 150 kW kesklainesaatja. Sügisel 1953 võeti kasutusele kantav makk „Reporter 1" (kaalus 5 kg, vändatav nagu grammofon).

Nn. Hruštšovi sula ajal leevendusid ka raadio olud. Eetrisse tuli tagasi vaba vestlus, algasid aastakümneid kestnud sarjad „Perekond ja kodu" (1956) ja „Päevakaja" (1958). 1959 tuli eetrisse taas „Kooliraadio".

Järgmised 30 aastat oli ER emakeelsete saadete tegijana rahvusluse kandja. Valdo Pant, Lembit Lauri, Ene Hion, Toivo Makk, Ivar Trikkel ja Ott Kool hoidsid rahvusringhäälingu mainet kõrgel. Kirjandus-, muusika-, haridus- ja teadussaadetega talletati kultuuri ja ajalugu ning hariti rahvast.

ER alustas järjepidevaid sotsioloogilisi uuringuid (1965) ning sai endale arvutuskeskuse (1969). Ringhäälingu tehnilist poolt edendati muulgi moel. 3. VI 1967 alustas tööd „Vikerraadio".

27. VI 1970 allutati ER liidulis-vabariiklikule ENSV Riiklikule Televisiooni- ja Raadiokomiteele. 1971 valmis Lomonossovi (Gonsiori) tänavas uus raadiomaja. 28. III 1970 läks eetrisse stereo-otseülekanne „Estoniast" (esimene katsetus NSV Liidus), 13. III 1977 tehti kvadrofooniline katsesaade. 1978 said reporterid esimesed kassettmakid, 1983 läks eetrisse venekeelne „Päevakaja". 1986 käivitus III programm (praegune „Klassikaraadio").

Sügisel 1986 algas ER-is uutmine. Üheks selle märgiks sai „Vikerraadios" tehtav saatejuhiga hommikuprogramm (28. VIII 1987). 23. VIII 1989 juhiti ER-i kaudu Balti ketti ja seda kajastati algusest lõpuni.

Allumine üleliidulisele tele-raadiokomiteele lõppes jaan. 1990, Glavliti tsensorid lahkusid raadiomajast. 1. X 1990 muutus ER iseseisvaks asutuseks, mis allub valitsuse asemel parlamendile. 1991 hakati üle kandma USA venekeelse raadiojaama „Vabadus" ja eestikeelse „Vaba Euroopa" saateid, samal ajal taastas Toivo Aare ususaated ning sügisel avati usaldustelefon. Ingliskeelsed saated olid kavva võetud 1989, 1992 lisandusid saksakeelsed.

Pärast Eesti iseseisvuse taastamist 1991 on ER-i tööd palju ümber korraldatud. Tekkinud eraringhäälinguga võistle-

miseks tuli hulk töötajaid koondada (1991 — 720 in., 2000 — 280 in.) ning asutada uusi programme ja raadiojaamu („Raadio 4", „Raadio 2"). Uusim on välismaalastele mõeldud „Raadio Tallinn", mis peale kohalike ingliskeelsete uudiste edastab BBC, *Deutsche Welle* ja *Radio France*'i saateid. 1991 anti ööpäevas eetrisse saateid 48 tundi (3 programmi), 2001 aga üle 123 tunni (5 programmi). 12. IX 1996 alustas „Estonia" kontserdisaalis tegevust digitaalne helitehnikakeskus.

1993 alustas Tallinnas ER-i sagedusel tööd „Raadio 7". Sept. 1997 andis ER EELK ja Rahvusv. Luterlike Ilmikute Liidu (USA) koostöökokkuleppe alusel osa saateaega Eesti Luterliku Tunni Teenistusele, seda programmi toetavad Rootsi kristlik raadiokeskus ja Eesti Kristlik Nelipüha Kirik.

Ringhäälingu heliarhiivis on 25 000 tundi sõna ja muusikat. Heliarhiivi vanim Eesti muusika säilik on 1904. a. heliplaadi koopia. Alates 1947. a-st on salvestatud kõik ülemaalised laulu- ja tantsupeod. 1993. a-st kuulub Eesti EBU-sse.

Eraringhääling. 1989 oli eetris noorte tartlaste piraatjaam „Sunlight". Miilits konfiskeeris aparatuuri, meeskond asus paar aastat hiljem tööle „Tartu Raadiosse". Pärast Eesti iseseisvuse taastamist alustas 30. IX 1991 tegevust vanim seni tegutsev Eesti eraraadiojaam „Tartu Raadio" (asutajad linna- ja maavalitsus ning ER). Sellele tuli peagi lisa: 30. X 1991 Tartu „Tudengiraadio" (tegutses a-ni 1998), 1. III 1992 „Kuku" (oli esimene üksnes reklaamist elatuv raadiojaam) ja jaan. 1992 kakskeelne „Viru Raadio". Kuid juba samal suvel läks mitu kohalikku raadiojaama pankrotti („Viimsi Raadio" ja „Harju Raadio"). Sügisel 1992 läks eetrisse esimene võõrkeelne (vene, soome, inglise) jaam „Raadio Tallinn" (kuulus as-le Trio LSL, laienes 1995 Narva ja sai uue nime „Radio 100 FM"). 1996 alustas „Kaguraadio" korrapäraseid setukeelseid saateid. 1993 rajati esimene väliskapitalil põhinev raadiojaam „Love" (hiljem *rock*muusikajaam „V-6", nüüd „Super FM"; kuulub USA kontsernile *Wodlinger International*).

As-le Trio LSL kuulub suurim raadiojaamade kett (omanikud a-st 1997 USA kontsern *Metromedia*, Rein Lang ja Hans H. Luik): muusikajaamad „Elmar" (vanematele kuulajatele), „Uuno" (noortele), venekeelne „Radio 100 FM" ja automaatjaam „Eeva" (kannab üle ka „Kuku" uudiseid). „Kuku" on mõjukaim Tallinna pol. programmiga jaam; seda kannavad osaliselt üle regionaalraadiojaamad „Tartu Kuku", „Mulgi Kuku" ja „Järva Kuku". Teise keti moodustavad as-le „Taevaraadio" kuuluvad muusikajaamad „Sky Pluss" (eurohitid), „Sky" (venekeelne) ja „Russkoe Radio" (Vene muusika, laadilt võrreldav „Elmariga"). As-le Mediainvest Holding kuuluvad muusikajaamad „Star FM" ja „Power Hit" (ning TV3).

A-st 1994 tegutseb Eestis USA ühingu *Estonian Christian Ministries* toetusel „Pereraadio" kett (algatajad olid väliseestlane Endel Meiusi ning abielupaar Mare ja Paavo Pihlak). Raadiokuulajate annetuste kõrval saadakse abi USA-st, eelkõige raadioseadmetena, koostööd tehakse Eesti Kirikute Nõukogu liikmetega — perekeskne kristlik programm valmib baptisti, luteri ja metodisti koguduste koostöös. Sõnalised saated moodustavad 40—50 % programmist, edastatakse kiriku- ja gospelmuusikat. „Tartu Pereraadiole" kuulub Kavastu lähedal Pajukurmus asuv Eesti kõrgeim eraraadiomast (145 m), sellega vahendatakse kesklainel venekeelset kristlikku programmi, mis on kuuldav kogu Baltikumis ja suurel osal Lääne-Venemaal. „Pereraadio" ketti kuuluvad ka 1992 alustanud vaimuliku programmiga „Tallinna Pereraadio" (saatja asub Oleviste kiriku tornis) ja „Kuressaare Pereraadio" (1993, Siioni baptisti kirikus), mis on kordusjaamade kaudu kuuldav ka Lääne-Eestis ja Hiiumaal. Need jaamad katavad u. 80 % Eestist.

21. V 1997 alustas Delfi portaal „Raadio 2" saadete edastamist Internetis *Real Audio* formaadis, 18. VI 1997 lisandusid sellele „Kuku" saated. 11. I 1999 käivitas Microlink Online senisest võimsama ja paremi *dows Media* serveri, mi kut". 2000. a. jõu „Tartu Raadio", „V mar", „Tartu Pere dio", „Klassikaraadi „Radio 4".

A-st 1994 koondab guettevõtteid Eesti mis annab eetriajakir vate saavutuste eest auhinda.

Raadiod on olemas (vrd. Lätis 89 ja jaamu oli 1999 Leedus 28.

2000. a. lõpul oli gedusel kuulda 21 raadiojaama, Tartus häälingu osatähtsus 1996 kuulas 73 % ramme, 2000. a. lõpul muude raadiojaamade tavad 73 % terr-st). Ringhäälingute Liit, häälingu Saatekeskus sus Türil Eesti Ringhääling (avati 2001).

Eesti raadiojaamad

BRG 108
Energy FM
Hiiu Raadio/ Kuku
Järva Kuku/ Kuku
Kaguraadio
Klassikaraadio
Kuku
Kuma Raadio
Kuressaare Pereraadio
Mulgi Kuku/ Kuku
Nõmme Raadio
Raadio 2
Raadio 7
Raadio Eeva
Raadio Elmar
Raadio Kadi
Raadio Pärnu
Raadio Ring
Raadio Ruut
Raadio Tallinn

TELEVISIOON

Eetri kaudu kujutise edastamise võimalusest hakati Eestis rääkima 1920. a-il, peagi tuli „kaugnägemise" kõrval kasutusele sõna „televisioon". 1930. a-il tegelesid televisiooniga (TV) pms. raadioamatöörid, teada olevalt esimese vastuvõtja konstrueeris 1930 Tallinna Tehnikumis Voldemar Jaakson. 1936 loodi Tallinna Rahvaülikooli juurde TV õppering, mis korraldas ka avalikke telesaadete vaatamisi. Raadioamatöörid (Richard Poroschna, Eduard Normet), Mihkel Aitsam jt.) tabasid ja Berliinist tulnud telepildi edastamise damisega tegeles ka 1934 asutatud avaldas Villem Koern esimese pikema nägemine, pilditelegraaf ja kaugkino" nr. 29).

gori Kromanov). Sama materjali põhjal valmis G. Kromanovil lühimängufilm (seda peetakse „Eesti Telefilmi" alguseks; a-ni 1965 „Tallinna Telefilm"). 1958—59 oli ekraanil vähemalt üks telelavastus kuus, tehti ka teatrietenduste ülekandeid. Algusaastate menukaim telelavastus oli A. Dietli „Seasabakesed" (1960). Virve Aruoja telelavastus „Näitleja Joller" (1960) oli NSV Liidu esimene täispikk telemängufilm. ETV-s lavastasid ka Vello Rummo ja Evi Rauer, 1959 tegi Artur Rinne esimese muusikalavastuse „Muinasjutt kevadest", tema lavastas ka Adolf Vedro ooperi „Kaupo" (1961) ning saatesarja „Eesti ooper". Kujunes ETV lasteteater, selle eestvedajad olid Uno Leies (tegi üle 600 nukulavastuse) ja Elvi Koppel (kaasas etendustesse ka lapsi). Virve Koppel tegi esimese lasteseriaali „Võluraamat" (1956—61, lavastaja Ants Kivirähk).

Okt. 1956 hakati edastama soomekeelseid saateid. Otseülekanneteks soetati liikuv telejaam. Tartusse, Pärnusse, Kohtla-Järvele, Viljandisse ja Sillamäele paigutati retranslaatorid, millega laienes telesaadete vastuvõtt, a-st 1958 võimaldas releeliinide võrk üle kanda Leningradi TV saateid, televõrgu kaudu ühenduti Riia, Vilniuse ja Moskvaga. 1960 ühineti *Intervision*'iga, 1961 ühendati NSV Liidu televõrk Tallinna ja Helsingi kaudu *Eurovision*'iga. Esimene ETV saade rahvusv. televõrgus oli 31. VIII 1962 „Jalutuskäik mööda Tallinna".

Eestile esialgselt ette nähtud telekeskus poleks rahuldanud siinseid vajadusi. Taotleti korraliku Telemaja ehitamist Lomonossovi (praegu Gonsiori) tänavale (3 stuudiot, toimetusruumid, töökojad), selle I järk valmis 1965. Sügisel saadi esimene videomagnetofon, tehnikat edendasid ka ETV insenerid: Leiger Põldma konstrueeris 16 mm filmi sünkroonheli salvestamise seadme, Mihkel Kärner käsikaamera (1963).

Lõuna-Eesti teabekeskuseks muutus Tartu: 1963 alustas tööd kahe kaameraga liikuv saatejaam, loodi korrespondendipunkt, mis muudeti 1967 peatoimetuse õigustega Tartu stuudioks. Orissaare telemasti valmimisega 1965 sai ETV nähtavaks kogu Eestis. Telesaateid edastati 7 tundi päevas, kolmandik sellest oli omatoodang.

1960. a-tel algas telepublitsistika, eriti otsereportaaži võidukäik. Ajakirjanik Rein Karemäe ja režissöörid V. Koppel ja G. Kromanov tegid ehedaid probleemreportaaže (sarjad „Missugused me oleme," „Reportaaž telefoniraama-

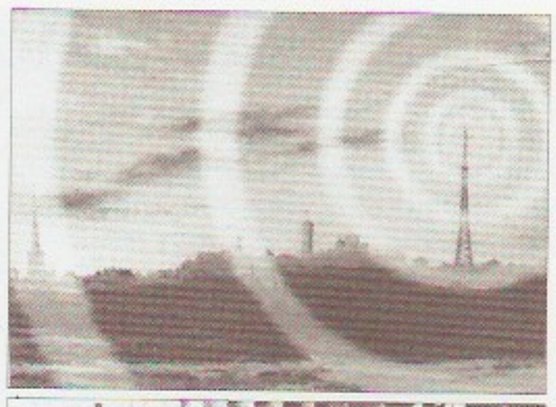

Tallinna televisioonistuudio esimesed tiitrid. Ülemine: autor Enno Lehis. Alumine: autor Ilmar Torn

Inno Vaarandi ja Tiiu Vahi kaamera taga (1955)

tu järgi", „Kahe näoga reportaaž" jpt.), need olid teravad ja tegelikkusesse sekkuvad, intervjuud intensiivsed ja analüüsivad. 1965 algas „Reportaaž mitte millestki" (V. Pant ja Ene Hion), dokumentaalsarjas „Täna 25 aastat tagasi" (1966—70, 313 saadet) tõi Valdo Pant ekraanile II maailmasõja läbi teinud sõdurite tee. Pandi saated tegi haaravaks nende detailinägemine, oskus siduda kaugeid valdkondi ja entsüklopeedilised teadmised. Pant algatas ka filmisaate „Jupiter" (hiljem jätkasid

Televaatajate arv

Aasta	Telereid (tuh.)	Vaatajaid (tuh.)
1955	1,3	4–4,8
1960	38,1	118–141
1965	160,8	490
1970	277	u. 1 miljon
1975	360, sh. 5 värvilist	praktiliselt kogu elanikkond
1980	450, sh. 40 värvilist	
1985	564, sh. 35 % värvilised	

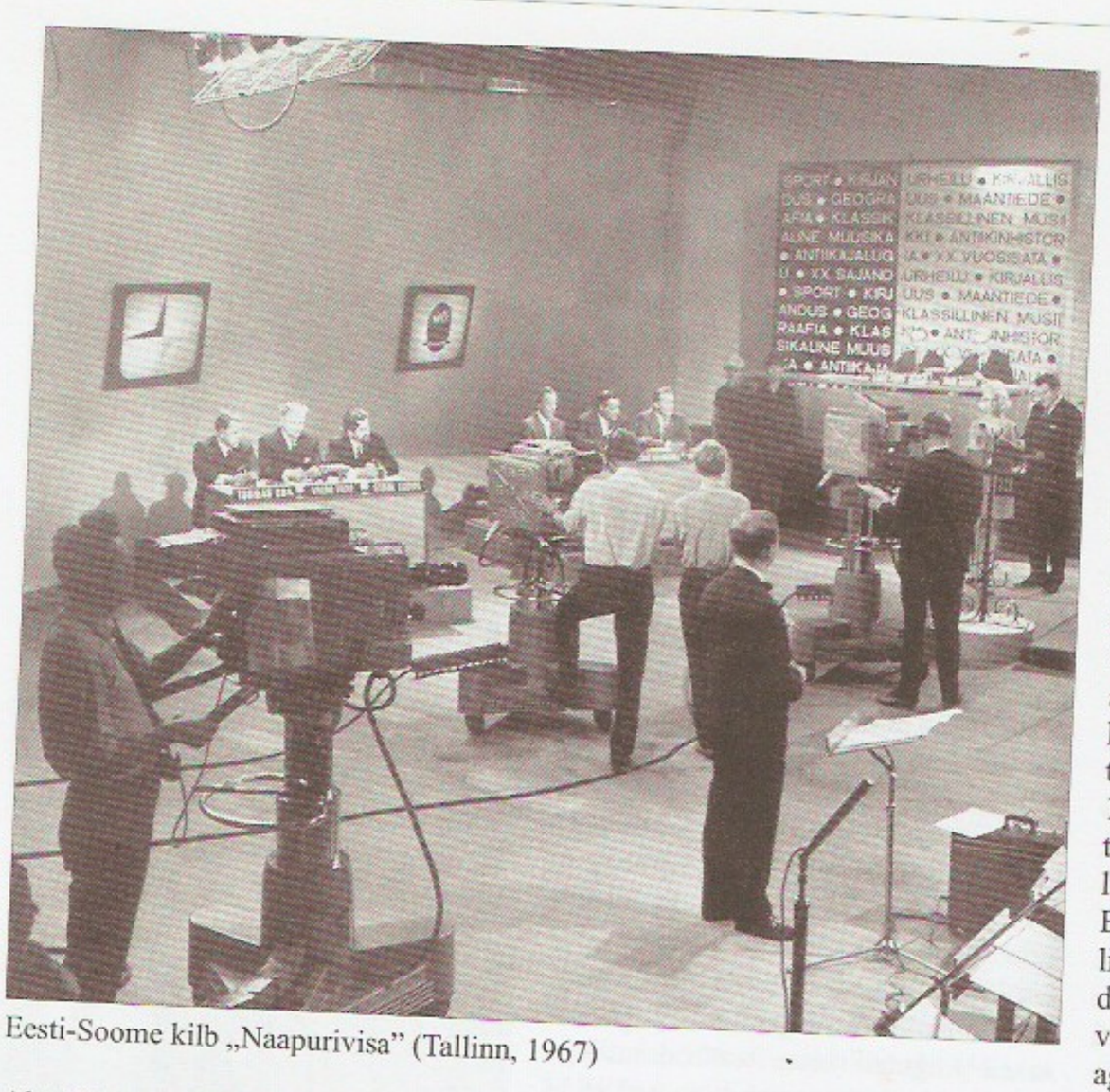

Eesti-Soome kilb „Naapurivisa" (Tallinn, 1967)

Ahto Vesmes ja Enn Eesmaa) ning mitu viktoriini.

Naisajakirjanike huvi koondus isiksusele ja perekonnale. Moidela Tõnissoni sarju „NB!" ja „Tantsusaal" süüdistati kodanliku elulaadi levitamises. Ta algatas ka eakate inimeste saated („Perekonnavalss", „Hõbeking" jt.). Ruth Karemäe pedagoogilis-filosoofilised „Silmast silma", „... ja ilma ja inimesi", „Oh seda inimest" jt. analüüsisid inimsuhteid.

1965—87 oli eetris saatesari „Lugedes looduse raamatut", sellele lisandus 1970. a-tel Rein Järliku loodushoiusaade „Elukeskkond".

Noortestuudio seltskonnaajakirjanduslik vestlussaade „Autogrammi annab" tõi ekraanile silmapaistvaid isiksusi. Noortesaade „Kanal 13" keelati liigse tegutsemislusti ja kriitilisuse pärast ära, suurima vaatajaskonnaga „Horoskoobi" lauluvõistlus sattus samuti ametliku kriitika alla. Kalmer Tennosaare juhitud laste lauluvõistlus „Entel-tentel" levis ka *Intervision*'i televõrgus. 1968—78 „Telekooli" sarjana eetris olnud Leo Soonpää kunstivestluste sari „Ars longa..." osutus sedavõrd vaadatavaks, et tõsteti saatekavas üldauditooriumile sobivamale kellaajale.

V. Pandi ja R. Karemäe töö põhjal kujunes nn. Tallinna koolkond, ETV kujunes NSV Liidu tähtsaimaks publitsistikakeskuseks, kus korraldati õppekogunemisi „Sempore". 1966 hakati põhjalikumalt uurima vaatajaskonda, tehti nii ulatuslikke vaatlus- kui ka päevikküsitlusi. NSVL TA Konkreetsete Sotsiaalsete Uuringute Inst-i algatusel korraldatud ankeetküsitlus (1972) andis Kesktelevisioonile ETV ja Soome TV-ga võrreldes sedavõrd halva hinnangu, et tulemused salastati.

Alates 1965. a-st on tehtud ühissaateid Soome TV-ga, ühisviktoriin „Naapurivisa" (1966—70) vallandas mitmekümneks aastaks viktoriinibuumi.

Helgi Oidermaa seriaal „Mis Koosta peres uudist?" (1965—72, režissöör Tõnis Kask) peegeldas maaelu tegelikkust, valmisid ka seriaalid „Parkinsoni seadus" (režissöör V. Aruoja) ja „Pimedad aknad" (1968, režissöör T. Kask).

Iseseisvunud „Eesti Telefilmi" maht kasvas kiiresti: 1966—70 loodi 90 filmi, need olid pms. dokumentaal- ja muusikafilmid, kuid oli ka 7 mängufilmi. Enamik toodangust jõudis ka NSVL Kesktelevisiooni ekraanile, 20 filmi müüdi välismaale. Tunnustust pälvisid „Mehed ei nuta" (1968, režissöör Sulev Nõmmik) ja „Kolme katku vahel" (1970, stsenarist Jaan Kross, režissöörid V. Aruoja ja J. Tooming). V. Karasjovi seriaal „Lindpriid" (1971) keelati, kuna film kujutas revolutsionääre kõhklejatena.

Enim oli näitlejate ja kultuuritegelaste portreefilme („Kaarel Karm"; „Aino Talvi"; „Jüri Järvet"; „Laulutaat" Gustav Ernesaksast), neist tõusis eriti esile „Meie Artur" (1968, G. K[illegible] Põldre), mis tõi A. Rümm[illegible] inimese ja olude suhe[illegible] otsekohesel viisil esi[illegible] ja Muhu kalurite va[illegible] (1969, R. Karemäe, V. [illegible] Põldre).

Pärast nn. Praha kevade[illegible] 1968 hakkasid võimud T[illegible] terasemalt jälgima. Ku[illegible] vakkias oli TV teemad[illegible] rahvuslaste huve. EKP [illegible] vastu mitu otsust ETV [illegible] süüdistades teda nõ[illegible] suunitluses, saadete [illegible] subjektivismis. Suure[illegible] sete tellimussaadete [illegible] hinnati ankeetide jär[illegible] tumisi tõlgendati te[illegible] 1971 lülitati ETV p[illegible] televisiooni teabep[illegible] lisandus teisigi koh[illegible] ETV-l tekkis Kesk[illegible] likt saatjate jagamise p[illegible] dete levitamiseks o[illegible] võimsamad saatjad. K[illegible] aga kuulutati riikl[illegible] mis pidi olema nähtav l[illegible] ning mis nõudis saat[illegible] liiduvabariikides o[illegible] nähtav laiemalt kui [illegible] ETV põhjendas oma v[illegible] et Kesktelevisiooni [illegible] vaatama pigem Soome [illegible] anti Soomes käiku [illegible] mast, mis tagas Soome [illegible] 50 %-le Eesti elanik[illegible] siooni edastamiseks [illegible] võimsusega saatjaid. [illegible] satelliitvõrku. 1973—[illegible] järgult üle värvipro[illegible] NSV Liidu värvitele[illegible] sõlmede katsetamise [illegible] 1970. a-tel peale k[illegible] nike põlvkond (Rein [illegible] Toomas Uba, Mati [illegible] Ela Tomson, Kalle [illegible] aastakümneiks ek[illegible] („Teadus ja tervis", „[illegible] ja vastu", „Kaks [illegible] tund", „Vaata kõiki"). 1971. a-st on eetris [illegible] „10 olümpiastarti", [illegible] tamise MM-ist (1974 [illegible] reporterid enamikule [illegible] Menukad olid Lilian [illegible] Vahi lastelavastus „[illegible] (1973) ning lavastu[illegible] „Laupäeva õhtul kõ[illegible] ja „Kõige suurem sõber" [illegible] Komissarovi noorte [illegible] „Mõned mõtted" valm[illegible] likkust ja sekkus päe[illegible] 1975 alanud noorte[illegible]

likumiseks ja levis teistessegi maadesse. ja nuljasaadete „Palav puder", „Kitsas king" seltskonnasaade „Reklaamiklubi". Saatesari 1978—82, saatejuhid R. Järlik, H. Šein) suunas arvustama.

1970. a-tel jõudis Jaan Toominga, Evald Mikiveri ja Gunnar Kilgase lavastustega teleteater. Kujunesid kirjandus-, novelli-, ja tagitooliteater, neid väikevorme lavasta- Toomas Kirss, Vilja Palm, Jaan Pihlak ja

valmisid 1970. a-tel Mark Soosaare „Kih- ja „Maised ihad" (1977), Andres Söödi (1975), Olav Neulandi ja Enn Säde „Kuidas (1976), Lembit Lauri ja M. Põldre „Iga- ja Rein Marani loodusfilmid („Nõialoom", „Tavaline rästik"). 1970. a-te lõpul hakati tele- filmidile, üks esimesi oli Ago-Endrik Kerge (1982). Kerge ja tema loominguline rühm (Jüri Pahver, Elle Kull, Urmas Kibuspuu) tõid E. Vilde komöödiaid.

ja TV üle tugevnenud kontroll karmistus püüdsid nii ringhäälingu ajakirjanikud kui avaliku elu tegelased seatud piire üle- ja ETV 1980. a. jalgpallimatšile järgnenud suunati osa Televisiooni- ja Raadiokomitee ja asendati parteiametnikega. Ideoloogi- 1982 hakata isegi uudisteprogrammi (AK) enne eetrisselaskmist salves- ja kontrollida.

veisakuõhkkonnas pöörasid ajaloole ja kul- tähelepanu A. Vihalemma „Akadeemikud", „Rahvakunstnikud" jmt. saa- „Viljaveski" (1982—92) kujunes maaelu mitmesuunaline sihtprogramm (Nunnu lastevõistlus). 1983 alanud „Prillitoosist" sai nagu algase laialdasem liikumine („Prillitoosi" ratastoolide võidusõit jm.).

kaasaskantav videokaamerakomplekt reporterkaamera eelkäija), 1987 asendati see videokaameraga, mis võimaldas võtta kasutusele ümbritsükli. 1980 läks Kloostrimetsas käiku telemast ja vana lammutati.

1986—91 muutus ETV uudiste- ja esikohal olid Baltimaade sündmused, ETV avatud ja kriitiline suhtumine ning erinevate ühiskondlike liikumiste ja kul- sündijate ekraanil esitatud mõtteavaldused hoiakut ka TV enda suhtes. Muutu- ja rahvapoliitikat käsitlevad saated, TV muutus vahetud alast info edastamise ja ühiste prob- lahenduste kohaks. AK vaadatavus suurenes 27,2 %- (1990). Ekraanile jõudsid sotsiaalsetele puudega inimestele, represseeritutele) suunatud ajalookäsitlus, 1974—86 eetris olnud Lembit vahetasid välja Rein Järliku „Viie- (1986—89), rahvuskultuuri tutvustas „Aja- (1986—90). Juhan Aare „Panda" (1986—89) väär- ja loodusvarade säästlikku kasutamist, saatest sai alguse nn. fosforiidisõda. Vaa- saadeteks said tunde kestvad pol. vaidlused (1985—89, saatejuhid Mati Talvik, Uno Maa- „Mõtleme veel" (1987—89, saatejuhid R. Järlik,

ETV juhid Enn Anupõld ja Raimund Penu „Foorumis" (1984)

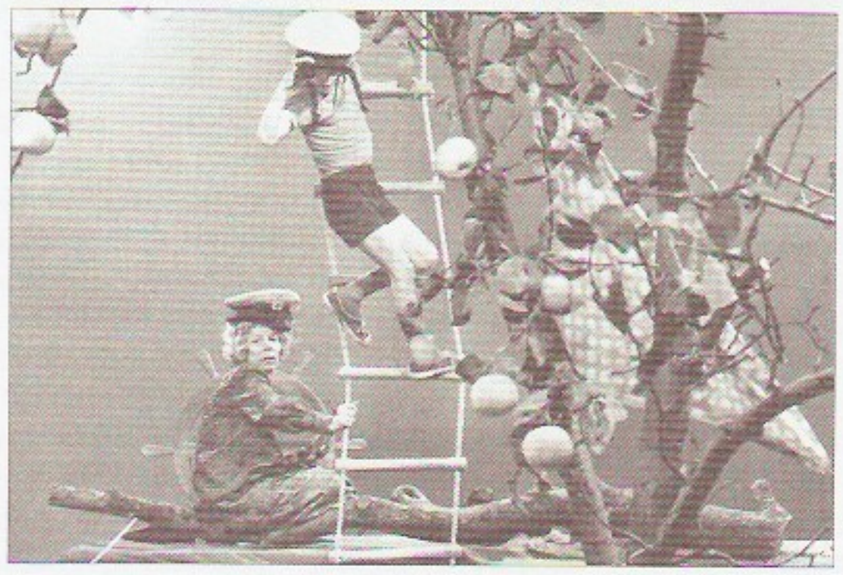
Telelavastus „Vanaema õunapuu otsas". Salme Reek ja Peeter Pirksaar (1977)

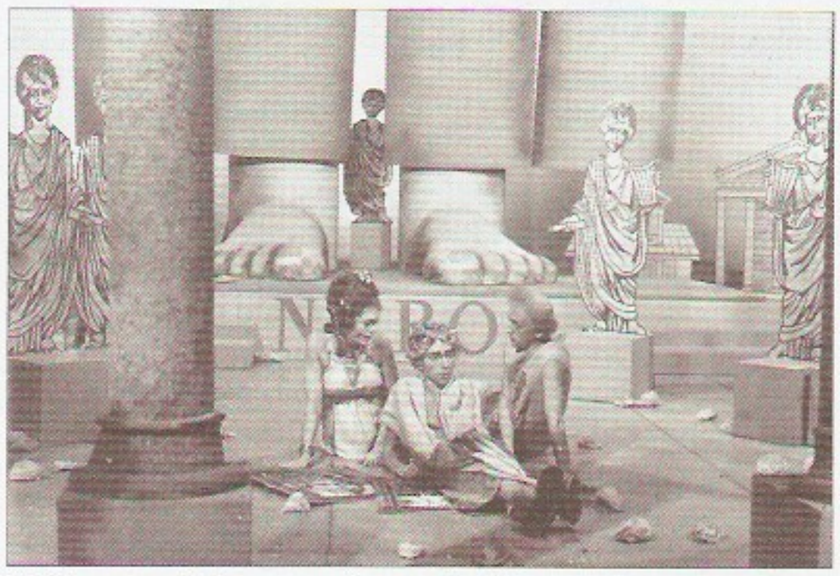

Telelavastus „Nero — parim poeg". Elle Kull, Urmas Kibuspuu ja Sulev Luik (1978)

Teleľavastus „Tabamata ime". Elle Kull, Ago-Endrik Kerge ja Aarne Ükskŭla (1989)

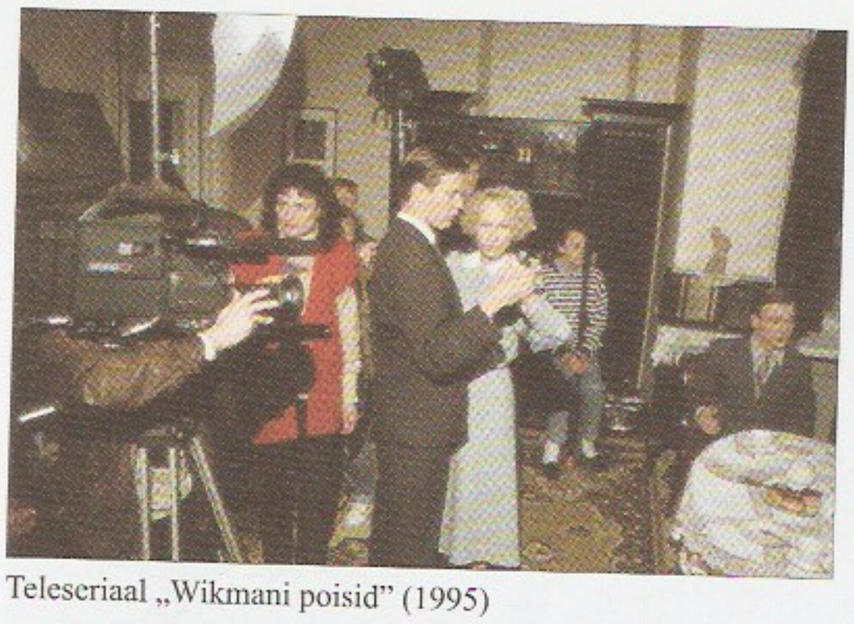

Teleseriaal „Wikmani poisid" (1995)

H. Šein, Feliks Undusk). 13. IV 1988 otsesaates „Mõtleme veel" tuli Edgar Savisaar välja ideega asutada dem. liikumine — rahvarinne, samas moodustati algatusgrupp. Urmas Oti „Teletutvus" (1986—90) oli menusaade, mis lõi läbi ka Kesktelevisioonis. 1989 lõpetati Kesktelevisiooni kohustuslike saadete edastamine ETV-s. Iseseisvumise kriisiaegadel (1990. a. mais Toompeal toimunu, 1991. a. jaan-i Vilniuse ja Riia sündmuste, 1991. a. aug-i riigipöördekatse ajal) kinnistus ETV maine rahvustelevisioonina.

1985 avati uus stuudiokompleks, uudistestuudio sai kaasaegsed tehnilised vahendid. Tehnilised uuendused võimaldasid osaleda rahvusv. projektides — Sofia (1986) ja Belfasti telesillas (1988). 1986 edastas Rootsi TV 12 tundi ETV saateid. 1989 katsetas ETV ööpäevast telekava, 1990 avati Saaremaa korrespondendipunkt, 1991 hakati edastama teleteksti.

22. I 1990 moodustati riiklik tele- ja raadioorg. Eesti Ringhääling, 20. VI 1990 moodustati selle alusel ETV ja ER. 1991 kinnitati ETV struktuur, 1990 moodustati reklaami- ja meelelahutussaadete toimetus „Reklaamitelevisioon" (RTV).

1990—93 püüdsid ETV saated rääkida lahti Nõuk-aegseid paineid. „Aeg annab arutust" tõi ekraanile metsavennad ja Nõuk. repressioonide ohvrid (Enn Tarto, Lagle Parek jt.), „Isamaa kalendris" valgustasid ajaloolased eestlust ja eestlaste msg. ajajärkude vabadusvõitlust. Ekraanile pääsesid Nõuk-aegsed riiulifilmid, eriti dokumentalistika tippteosed, ajastuvõtmes kroonikat näidati uues kontekstis, TV-sse jõudsid ka pagulaste lood, mida oli käidud salvestamas Rootsis, Kanadas ja USA-s.

Majandus- ja maaelusaated tutvustasid turumajandust ning majandus- ja pangandusmõisteid, andsid nõu ja julgustasid oma ettevõtte loomisel. Poliitikasaateid hakkas tegema uus põlvkond, neisse ilmusid mängulised väitlused.

Liikuv ülekandejaam „Magnoolia" tegemas telesülekannet taasiseseisvuspäeva tähistamiselt (1998)

Stuudiokeskse telepublitsistika kõrvale tuli [illegible] kusest" (1992—99), mis koondas Katrin Saks, Tiit Mart Taevere, Jüri Estami jt. väljaspool [illegible] tõsielusaateid.

Tsensuurist vabanenud kultuurisaated [illegible] kuulumist kristlikku kultuuriruumi („Ruumiline [illegible] „Vana Testamendi lood") ning tõid ekraanile [illegible] ja pagulaskirjanikke. Kultuuriruumi [illegible] „Kahekõned", Vallo Kepi portreesaade [illegible] Katrin Seppeli toimetatud kirjandus[illegible] teeb a-st 1991 Eesti teatrikooli arengulool[illegible] Margus Kasterpalu Eesti kirjandusloost [illegible] rott". Eesti kunstnikke portreteeris „Eesti kunst" [illegible] tel kultuuriteemadel arutles „Ars et vita" [illegible] Mälk).

Isiksuse eripära poetiseerisid portreefilmid [illegible] saab" (Peeter Mudistist, 1990, režissöör [illegible] sai õhtu ja sai hommik" (Arvo Pärdist, 1990, [illegible] Supin), „Emil" (1992, režissöör Peep Pähn [illegible] saadik" (Juhan Viidingust, 1999, režissöör [illegible] Vastakaid arvamusi tekitasid Sulev Keedus [illegible] (1993) ja M. Põldre „Antsla. Sügis 1905" [illegible] set autorifilmi väärtustab a-st 1994 mõnik[illegible] soovitab".

1993 sai ETV Euroopa Ringhäälinguliidu [illegible] samal ajal kadus tema eetrimonopol — [illegible] — ja see vallandas sageduste jagamise [illegible] turg muutus põhjalikult: seni Kesktelevisioonis [illegible] TV programme edastanud kanalid [illegible] antud 9 tegevuslitsentsi), senine ETV-RTV [illegible] RTV iseseisvus.

Aug. 1993 erakanalitena alustanud [illegible] 1993—96 samal kanalil eetriaega [illegible] andis eetrisse pms. hankeprogramm. [illegible] valitses seltskondlik vestlus (nt. Mart Siimann [illegible] rias", koos „Äriuudiste" ja „Poliitseisu[illegible] hiljem TV 3-s). Tähelepanu äratas [illegible] 1. X 1993 (igapäevasena 17. dets.) alust[illegible] orienteerus nii eesti- kui ka venekeelsele [illegible] aastatel näidati palju „Tallinnfilmi" [illegible] filmile kommentaar või intervjuu filmi [illegible] seebioopereid („Santa Barbara", „Dallas") [illegible] ja tuttavad Soome kanalitest.

Kõik kanalid ostsid rahvusv. meediafirmadelt [illegible] vormilist toodangut, nt. tohutu menu [illegible] likke mänge („Reisile sinuga", „Kuulus [illegible] seebiooperid lasti kõigis programmides [illegible] Päevase eetriaja tarvis toodetud seriaalid [illegible] programmist 1997—98. ETV-s valmisid [illegible] sed seebiooperid „Salmonid" (1993—95, [illegible] ja olmerealistlik „Õnne 13" (a-st 1995, [illegible] Identiteedikriisi jõudnud ETV-l tuli [illegible] ja määratleda oma roll avalik-õiguslikus [illegible] avalikkuse, riigi ja turuga. 1994 lahutas [illegible] ER-iks ja ETV-ks ja allutati Riigikogu [illegible] häälingunõukogule. 1995 kinnitas ringhäälingu[illegible] põhikirja.

ETV läks täielikult üle Betacam SP standardile, [illegible] paigaldati digitaaltehnika, mis muutis tööpõl[illegible] ramm sai uue kujunduse. Digitaalsest pildimo[illegible] kasutas kõige rohkem mänguline filmiko[illegible] „Friik!" (1996—99, toimetaja Jaak Lõhmus).

U. Oti „Carte blanche" jätkas (1995—97) [illegible] vestlussaate tava, hiljem tulid mängufilmid [illegible]

maht (tundi)	
maht	Omatoodang
	40 (ETV)
	484 (ETV)
	709 (ETV)
	1038 (ETV)
	1203 (ETV)
	1210 (ETV)
	1286 (ETV)
	1825 (ETV)
	1303 (ETV)
Kanal 2)	411 (Kanal 2)
(RTV)	u. 500 (RTV)
(EVTV)	u. 400 (EVTV)
Tipp TV)	1072 (Tipp TV)
	1710 (ETV)
Kanal 2)	1175 (Kanal 2)
TV 3)	1501 (TV 3)
TV 1)	2686 (TV 1)

...uhlikuga vestlussaated. ... ja ETV ühissaatele ... (1996—99) olid ise... eksperimendid ja põnevad ... „Õhtuse Ekspressi" ... Vahur Kersna ja Mih... ETV vaadatavaima saate ... 1999) autorid (mõle... Maire Radsin).

... moodustati EVTV-st ja ...ettevõtete osalusel TV 3 ... Rootsi meediakompa... TV 3 programm kujunes ... ning orienteerub era... ...omatoodangule (1997 ...programmi kogumahust) ja noo... ...uuskommunaale. Tähelepanu... ...ilmakommairooniline seriaal ...muusik Toomas Kall,

režissöör Roman Baskin, 1996—98 TV 3-s, hiljem ETV-s). 1998 suurenes uudiste osatähtsus ning muutus nende vorm (põhisaates 3 saatejuhti, sageli eksperdid). TV 3 tunnussaadeteks on olnud „Kahvel" (1998—2002, saatejuhid Kiur Aarma ja Hannes Võrno) ja lõppenud sajandi tähtsündmusi meenutav E. Eesmaa „Sajandi valgus ja varjud".

Kanal 2 (põhiomanik *Schibsted ASA*) kasutab sageli saatejuhtidena tuntud näitlejaid (Andrus Vaarik, Maria Avdjuško, Anne Veesaar, Andres Dvinjaninov). Erandlik saade on venekeelne „Subboteja" (a-st 1998). 1999—2000 lisandus omasaateid — „Õhtused jutud", mäng „Kes räägib tõtt?" ja dokumentaalsari „Loomakliinik" (Marianna Kaat, M. Põldre).

1995—96 tegutses Tallinnas piirkondlik Tipp TV (levi 100 km Tallinnast). Selle pankrotistumisel sai litsentsi TV 1 (esialgu Eesti Sõltumatu TV, seejärel kuulus *POLSAT Media B. V.*'le), mis alustas tegevust uudiste ja muusikavideotega. Nov. 1997 laienes TV 1 levi kogu Eestisse ja käivitus uus saatekava. Vähenes uudiste osatähtsus, käivitusid mõned omasaated (Maire Aunaste vestlussaade, „Kilpkonn Kipsi lastekas", „Uus viis", „Tahaks lennata") ja rohkesti hankeprogrammi. Rahaliste raskuste tõttu piirdus omatoodang 2000. a. vaid uudistega ning sügisel 2001 lõpetas võlgadesse sattunud kanal saadete edastamise sootuks.

1990 oli Eestis üks üleriigiline telekanal, mille struktuur, programmi tootmistsükkel ja toodangu liigid olid iseloomulikud Nõuk. riiklikule telejaamale, 2002 oli aga kolm üleriigilise levialaga telejaama: avalik-õiguslik ETV ja kaks eratelekanalit. Kõigi kanalite programmides eristuvad üha enam hommikuprogramm, pealelõuna, tippaeg ja hilisõhtu. Mitmed mujal aastaid populaarsed olnud saadete formaadid (mängud, ajakirjad) on omakeelsena ekraanil. ETV struktuur ja toodang on muutunud, kadunud on telefilm, teleteater, lavastuslikud lastesaated ja haridussaated. Erakanalid arendavad tunnuslikke omasaateid.

Kaabel- ja satelliit-TV. 1980. a-te lõpus sai võimalikuks hankida isiklik satelliidivastuvõtja või liituda kaabel-TV võrkudega. Kaabel-TV arenes eelkõige piirkonnis, kuhu Soome kanalite levi ei ulatunud (Tartus ja Lõuna-Eestis). Lõuna- ja Lääne-Eestis oli 1993 satelliit- või kaabel-TV-ga ühendatud üle 25 % peredest, Tallinnas 7 %. Põhja-Eestis, eelkõige Tallinnas, hakati võrke laiendama ja rajama 1994, kui Venemaa kanalite edastamine lõpetati ja venekeelne elanikkond jäi ilma harjumuspärastest programmidest. 2000. a. oli u. 50 %-l peredel kaabel-TV ühendus või satelliitside vastuvõtja. Satelliidi kaudu levivad programmid jagunevad sega- ja spetsialiseeritud programmideks. Üldhuvi- ehk segaprogrammid on põhiosas avalik-õiguslikud, enamik lisanduvaid kanaleid on ühe valdkonna (sport, muusika, loodus) või toodanguliigi (filmid, uudised, sarjad) kesksed.

Voldemar Lindström ja Aune Unt

...TELEGRAAFIAGENTUURID

...telegraafiagentuurid (*Havas*, *Wolff*, *Asso...* *Reuter*) jagasid 1856 maailma ära nii, et Vene ... luba Eesti kuulus, jäi *Wolff*'ile. *Wolff* taotles ...valitsuselt luba Venemaal ametlikult tegutsemiseks ... ei saanud seda kohalike ärimeeste vastuseisu ... alusel loodi Vene Telegraafiagentuur (1866), ...saateid ka *Wolff*'ile läänes edasimüümiseks, ... Rahvusv. Telegraafiagentuur (1872) ja Põhja ...agentuur (1882). Valitsus tsenseeris nende pol. ... Eesti ajalehtedes ilmus 1880. a-teni telegraafi...kumäraselt ning teiste ajalehtede vahendusel, ...kümnelt 2—3 päeva vanad. Esimesena hakkas ...järjekindlalt kasutama „Postimees" (1891; ...agentuur).

...loodi EV valitsusasutuste teadete levitamiseks ...Ajakirjanduse Büroo — Eesti esimene ...teagentuur (märtsist 1919 Estur). Eesti Töö...kommuuni infoasutusena loodi 29. XI 1918 Narvas ...Agentuur (kasutas alates 16. XII 1918 ...), kuid see kaotati koos kommuuniga juba ... a. lõpul muudeti Estur ajalehtede oü-ks

Eesti Telegraafia-agentuur (valitsus jäi osanikuks), millest moodustati peagi (1920) oü. Eesti Telegraafiagentuur (ETA). A-st 1922 oli ETA as., mille enamusaktsiad kuulusid riigile; aktsionärideks olid ka Riigikantselei, Eesti Pank ning mõni suurettevõte. 1922 ühines ETA rahvusv. telegraafiagentuuride org-ga. ETA-l oli otseühendus suurte rahvusv. telegraafiagentuuridega (*Reuter*, *Havas*, *Wolff*, *Stefani*), infot vahetati ka suurte riiklike uudisteagentuuridega. ETA-l oli püsikirjasaatjaid kogu Eestis ja Euroopa suurtes keskustes.

5. VIII 1940 ETA riigistati ja 16. XII 1940 muudeti ENSV võimude ametlikuks infoagentuuriks (ei tegutsenud aug-st 1941 okt-ni 1944, sel ajal ei tegutsenud Eestis ühtegi teabeagentuuri). ENSV MN-i allasutusena edastas ETA vene ja eesti k-s Eesti ajakirjandusele NSV Liidu ametliku teadeteagentuuri TASS-i teavet, ENSV riigiasutuste ametlikke teateid jms. ning ETA enda Eestit käsitlevaid sõnumeid jm. infomaterjale. 1971 viidi ETA TASS-i alluvusse ning ta sai ühtse üleliidulise teabesüsteemi osaks. ETA TASS-i ühendusliinid tagasid valitsusasutustele ja ringhäälingule 1991. a. augustiputši ajal pideva side Moskva jt. keskustega. Eesti taasiseseisvumisel jäi ETA doteeritavaks riigiettevõtteks.

1998 riigiaktsiaseltsiks muudetud ETA jäi majandusraskustesse ning erastati. Operaatorfirma as. ETA Interactive moodustas 2000. a. mais interneti-uudisteagentuuri ETA Online. Kui as. ETA lõpetas uudiste edastamise ja jõudis 19. IX 2000 pankrotini, jätkas uudiste tootmist as. ETA Interactive.

Kuna ETA oli pooleldi TASS-i allettevõte, siis polnud TASS-il pikka aega Eestis eraldi esindust ning see rajati alles veidi enne Eesti taasiseseisvumist 1989 (praegu ITAR-TASS). 1961 asutati NSV Liidu Ajakirjanike Liidu, Kirjanike Liidu, Sõprusühingute Liidu ja ühingu „Teadus" teabeagentuur APN, millel on samast ajast esindus ka Eestis (praegu RIA Novosti).

Apr. 1990 asutasid tollal Moskvas õppinud Balti üliõpilased teabeagentuuri *Baltic News Service* (BNS, algul ENS — *Estonian News Service*), vahendamaks Moskvas paiknenud välismaiste massiteabevahendite esindajatele teavet Baltikumi olukorrast. BNS hõlmab kõiki kolme Balti riiki ja võistleb endistest riiklikest teabeagentuuridest kujunenud infoagentuuride ETA Interactive'i, LETA (Läti) ja ELTA-ga (Leedu). BNS-i peakorter asub Tallinnas, piirkondlikud keskused Riias ja Vilniuses, bürood Moskvas, Kaliningradis, Minskis ja Varssavis. Uudiseid (sh. silmapaistval [illegible] vet) edastab BNS eesti, vene, läti, leedu ja [illegible] töös infotehnikafirmaga Microlink avati [illegible] internetiportaal Online.ee, mis kujunes kõigi [illegible] avatud infoallikana toimiva Delfi portaaliga[illegible].

Välisagentuurid

1990. a-te alguses saabusid Eestisse esimesed [illegible] ajalehtede väliskorrespondendid. Pärast Eesti [illegible] taastamist saatsid Eestisse oma korrespondendi [illegible] tuurid *Reuters* (1991, esindus 1994), *Agence France* [illegible] (1991—95, 1997), *Deutsche Presse Agentur* [illegible] *Associated Press* (1996, 1998 avatud Eesti [illegible] ka Läti ja Leedu korrespondente), Hiina [illegible] *Tidningarnas Telegrambyrå* ja *Suomen Tietotoimisto* (1997, STT-l olid tihedad sidemed ETA-ga [illegible] Nõuk. ajal kahanesid need peaaegu olemasolematuks, pigem eraviisilised, 1987 suurenesid need [illegible] veeti Eestisse otsekaabel, mis teenindas ETA-[illegible] tusi ja Soome saatkonda). A-st 1993 tegutseb [illegible] eraagentuuri *Interfaks* esindus.

ANDMESIDE

Esimesed kohtvõrgud loodi Eestis 1979 ENSV TA Küberneetika Inst-i (KI) tööstusautomaatika tarbeks. 1980—82 rajati Tallinna teadusasutuste jaoks KI suurarvutitega ühendatud kaugterminalide võrk. 1980. a-tel hakati NSV Liidus rajama üleriigilist teadusasutuste andmeside laivõrku Akademset, mis kasutas X.25 protokollistikku, Eestis tegeldi sellega 1982—85, kui käivitus Akademseti sõlm. Võrgu korralik väljaehitamine takerdus pms. organisatsioonilistesse ebakõladesse. Eesti nüüdisaegse andmeside areng sai alguse dets. 1989, mil siin avati (Andrus Suitsu, Tarmo Soodla) esimene ülemaailmse arvutivõrgu FidoNet (tegutses paralleelselt Internetiga, kasutas FTN-i tehnoloogiat ning avalikku telefonivõrku) postkast Opus-POBox. FidoNeti abil sai edastada nii elektroonilisi sõnumeid kui ka andmefaile. Võrgu kasutajate arv suurenes kiiresti ning kevadel 1990 liituti Soome kaudu FidoNeti ülemaailmse võrguga. Sügisel sai Eesti ka oma FidoNeti regiooni identifikaatori R 49. Peagi tõrjus TCP/IP protokollil (*Transmission Control Protocol/Internet Protocol* 'edastusohje protokollistik Interneti protokollistiku peal') põhinev ja rohkemaid andmeedastusvõimalusi pakkuv Internet FidoNeti kõrvale (2000 oli Eestis veel ainult mõni kasutaja). Suvel 1990 tehti ka esimene samm Eesti liitumiseks Internetiga: KI teadurid lõid Helsingiga (täpsemalt Soome Unixi kasutajate seltsiga FUUG) UUCP (*Unix to Unix Copy usability test*) protokollil põhineva modemside. UUCP oli suhtlusprotokoll, mis võimaldas Unixi arvutitel omavahel modemi kaudu sisse helistada ning vahetada elektroonilisi sõnumeid ehk e-kirju. E-posti vahetavate arvutite ja asutuste hulk suurenes järk-järgult nii Tallinnas kui ka Tartus, eeskätt akadeemilistes ringkondades. 1991 jätkati TÜ eestvõttel katseid TCP/IP protokollistiku kasutuselevõtuks (see oli Interneti püsiühenduste loomise eelduseks), mis sügisel lõpuks ka õnnestus.

Pms. UNESCO ja Avatud Eesti Fondi toetusel ning KI ja Eesti TA Keemilise Bioloogia ja Füüsika Inst-i (KBFI) algatusel soetati vajalikke seadmeid ja viidi läbi koolitust.

23. IV 1992 käivitus esimene TCP/IP ühendus välismaaga (satelliitühendus, edastuskiirus 64 Kb/s), täpsemalt KBFI (Andres Bauman, Jaak Lippmaa, Toomas Kadarpik) ja Rootsi Kuningliku Tehnikaülikooli (Stockholmis) vahel. Peagi lisandus teine samasugune Stockholmi ja [illegible] satelliitühendused lõpetasid töö 1996, mil [illegible] vamate lahendustega). Samal aastal [illegible] ja Riiga suunduvad maakanalid (kiirus [illegible] Helsingisse suunduv veealune sideliin ([illegible] lisse võrku FUNET, kiirus 19,2 Kb/s). [illegible] Internetis juurdomeeninime „.ee", mis [illegible] ametlikult liituda ülemaailmse arvutivõrguga [illegible] oli TCP/IP protokollil põhinev arvutivõrk [illegible] KI-s, Eesti Biokeskuses ja KBFI-s. 1993 [illegible] MN-i algatusel Balti riike hõlmava andmeside[illegible] miseks ühendus BALTNET. Jõudsalt jätkus [illegible] ehitamine ning Internet jõudis ka koolidesse: [illegible] gümn-i ja Tallinna 43. keskkooli, kuhu sai [illegible] sisse helistamiskeskus). Põhjamaade eeskujul [illegible] ja Haridusmin-i juures asuv teaduse ja [illegible] sidevõrgu nõukogu Eesti akadeemilise arvutivõrgu [illegible] rimise ja ehitamise kooskõlastamiseks Eesti [illegible] Teaduse Andmesidevõrgu EENet. EENet [illegible] Eesti akadeemilise andmeside huve ka [illegible] matukogus ja arvutiteaduse inst-s käivitati [illegible] Interneti veebiserverid (*WWW — World Wide* [illegible] a. jooksul rajati TTÜ ja TÜ lokaalvõrgu[illegible] käivitati koolide kesksever ning eelkõige [illegible] side jaoks Tallinna—Tartu maakanal (2 Mb/s). [illegible] oli Eestis 659 püsiühendusega arvutit, sh. [illegible] posti (pms. UUCP-ühendusi, mis teisi Internet[illegible] pakkunud) 15 haridus- ja teadusasutust, 8 [illegible] u. 60 kooli ning toimis 11 Eesti-sisest Usenet[illegible] Okt-s võeti EENet vastu Kesk- ja Ida-Euroopa [illegible] võrkude katusorg-i CEENet, käivitusid [illegible] tööprojektid Euroopa abiorg-dega. Et EENet [illegible] „PHARE 1994 R & D Networking", rahastas [illegible] singi ja Tallinna—Riia akadeemilisi võrgu[illegible] Komisjon.

30. XII 1994 moodustasid piirivalve, politsei [illegible] riigiasutuste andmeside kavandamiseks ja [illegible] seks KI juurde andmeside osk-a (ASO). ASO [illegible] võrk kasvas kiiresti Eesti kõige laiaulatuslikumaks [illegible] 1997 viidi ASO KI alluvusest Eesti Infosüsteemide [illegible]

Selleks ajaks haldas [illegible] riigiasutuse andmeside-

Tallinna Telefoni- [illegible] ettevate võrkude neut- [illegible]punkt TIX-LAN, mil- [illegible] a. alguseks liitunud [illegible] Eesti Telefon ja

[illegible] as-d Baltcom ja Eesti [illegible] peilersideteenust. [illegible] peilerkasutajaid oli 1997 [illegible] sidevõrk kattis 95 % [illegible] telefonside kiire aren- [illegible] peilerside tagaplaanile ning [illegible] as-st pakutakse vaid eri-

[illegible] suursaadik USA-s Too- [illegible] lbves esimest korda ava- [illegible] projekti „Tiigrihüpe", mille [illegible] Eesti koolide laiaulatuslik [illegible] Interneti-ühendusega. Sa- [illegible] lähtati 256 Kb/s akadee- [illegible] Soomega (seni oli [illegible] Lätiga olnud 64 Kb/s [illegible] 1995 käivitusid esime- [illegible]loogial (*Frame Relay*, [illegible] põhinevad magistraal- [illegible] Jõhvi, Kärdlasse ja [illegible] 1996—97 asendati need as-i [illegible] (ET) digitaalkanalitega.

[illegible]misele on kaasa aida- [illegible]side (vastutab riikli- [illegible] tükanalite eest), kes on [illegible] TCP/IP liine. 1996. a. [illegible] järgmisi riigisiseseid side- [illegible]Tallinna—Tartu 256 Kb/s, Tal- [illegible] 64 Kb/s, Tallinna—Kärdla [illegible]—Kuressaare 28 Kb/s, [illegible]—Pärnu 64 Kb/s, Tallinna— [illegible] Kb/s ja Tallinna—Haap- [illegible]. Püsiühendust kasutas 3 [illegible], sissehelistamisteenust [illegible]. Sissehelistamiskeskused [illegible] Tallinnas ja Tartus, vähemal [illegible] sissehelistamine võimalik [illegible] Kärdlas. Peale EENeti olid [illegible] eraettevõtetel Data [illegible] (64 Kb/s), EsData (64 Kb/s), [illegible]Online (128 Kb/s) ja Uninet [illegible]. Aug. 1996 sõlmis EENet [illegible] NCC teenuste kasutami- [illegible] akadeemilise arvuti- [illegible]. 1996 liitus Internetiga [illegible] ühiselamu ning 18. XII [illegible] Tiigrihüppe Sihtasutuse [illegible]eelsek. 1995 moodustati esi- [illegible] WWW-teenuseid pakkuv firma [illegible]Online, kes üllitas ka Eesti esi- [illegible] automatiseerituid Interneti-kata- [illegible] Yahk.

[illegible] tõid Eesti esimene Inter- [illegible]ühenduse Neti (omanik ET). [illegible] Interneti kaudu pangatee-

nuseid pakkuma Forekspank, 1997. a. jooksul lisandusid Hoiu- ja Hansapank. 1997. a. alguseks olid TIX-LAN-i kaudu ühendatud järgmised võrgud: EENet, Uninet, Funet, Crebit, Eesti Telefon/ EstpakData, EsData, Microlink Online ja Data Telecom.

Aug. 1997 käivitus ET Tallinna—Tartu kanal (2 Mb/s) ning sept-s Tallinna—Helsingi ATM-i (*Asynchronous Transfer Mode*, multimeediumandmetele sobiv ribalaiuse dünaamilise jaotusega kiire (sadu Mbit/s) edastusmeetod) tehnoloogial põhinev andmesidekanal akadeemilise side jaoks (kanali läbilaskvus oli esialgu 155 Mb/s, millest tegelikkuses kasutati ära u. 3 Mb/s). Okt. 1997 kuulutasid EENet ja Tiigrihüppe Sihtasutus välja koolide püsiühenduse loomiseks projektivõistluse ning Avatud Eesti Fond otsustas luua Eestis 30 avalikku Interneti-punkti (AIP). Võistluse tulemusena said püsiühenduse 66 kooli (11-s Eesti maakonnas). Paljud AIP-d said ühenduse EENeti kaudu.

Esimesed AIP-d avati 26. XI 1997 Pärnus, Kilingi-Nõmmel ja Käru v-s. Jaan-ks 1999 oli kogu Eestis kõigile huvilistele avatud juba 38 AIP-d.

1997 hakati Tarvi Martensi ja Viljar Tuliti algatusel ja UNDP toetusel pakkuma tasuta veebipõhist e-postiteenust Mail.ee koos e-posti aadresside kataloogiga (a-st 1999 kuulub see Tele2-le).

1998 käivitati EENeti ja ET koostöös pilootprojekt Tallinna—Tartu ATM-ühenduse testimiseks.

1997 alustati riigiasutuste magistraalvõrgu (enamik ühendusi 2—10 Mb/s) PeaTee ettevalmistamist ning okt. 1998 see käivitus. PeaTee on riikliku arvutiside sihtprogrammi osa ning seda haldab EIK ASO. PeaTee projekti eesmärk on kogu Eesti riigiasutuste laiaulatuslik varustamine Interneti-ühendusega ning ühtselt hallatava sidevõrgu loomine. 1998. a. lõpuks oli PeaTeega ühinenud 196 riigiasutust ja nende allüksust ning see oli jõudnud kõigisse maakonnakeskustesse, juuliks 2000 oli PeaTeega ühinenuid 539.

1998 algatas valitsus maakonnasisese andmeside arendamiseks uue projekti KülaTee, mis käivitus suvel 1999. 2000. a. lõpuks oli Internetiga ühendatud 95 % omavalitsustest ning paljudes loodud eeldused ühenduse loomiseks.

1999 hakkasid sideettevõtted pakkuma ADSL-i (*Assymetric Digital Subscriber Line* 'asümmeetriline digitaalne abonentliin') tehnoloogial põhinevaid odavaid Interneti püsiühendusi (esimesena kevadel 1999 Uninet), sept-s hakkas Tele2 pakkuma tasuta Interneti sissehelistamise teenust. Kaabelsidefirmád jätkasid katseliselt oma võrkudes Interneti püsiühenduse pakkumist, hakati ka laiemalt pakkuma mobiil- ja raadiosidevõrkudel põhinevaid, nn. traadita ühendusi (esimesed katsed 1996—97). 2000 valmis Unineti ja Soome Finneti koostöös Eestit Soomega ühendav valguskaabliühendus (läbilaskevõime 5 Mb/s) ning Eesti ühines FUNeti kaudu Põhjamaade akadeemilisi võrke ühendava NORDUnetiga. Märtsis 2001 avas Microlink Online Tallinnas uue — Gigabit Etherneti tehnoloogial põhineva — kiire ärisidevõrgu Metroo, mille alusel pakutakse msg. andmesideteenuseid.

Okt. 2001 alustas EENet tehnilisi ettevalmistusi, et liituda Euroopa uue põlvkonna kiire (andmesidekiirus 1 Gb/s ja rohkem) akadeemilise teadusvõrguga GÉANT. Võrguliikluse järkjärguline ümbersuunamine uude võrku algas nov. 2001 (välisühendus Stockholmi kaudu). Aastavahetuseks 2001/02 oli .ee juurserveris registreeritud 11 062 domeeninime. 2002. a. laieneb traadita Interneti-ühenduste kasutamine. *Olev Sepp*

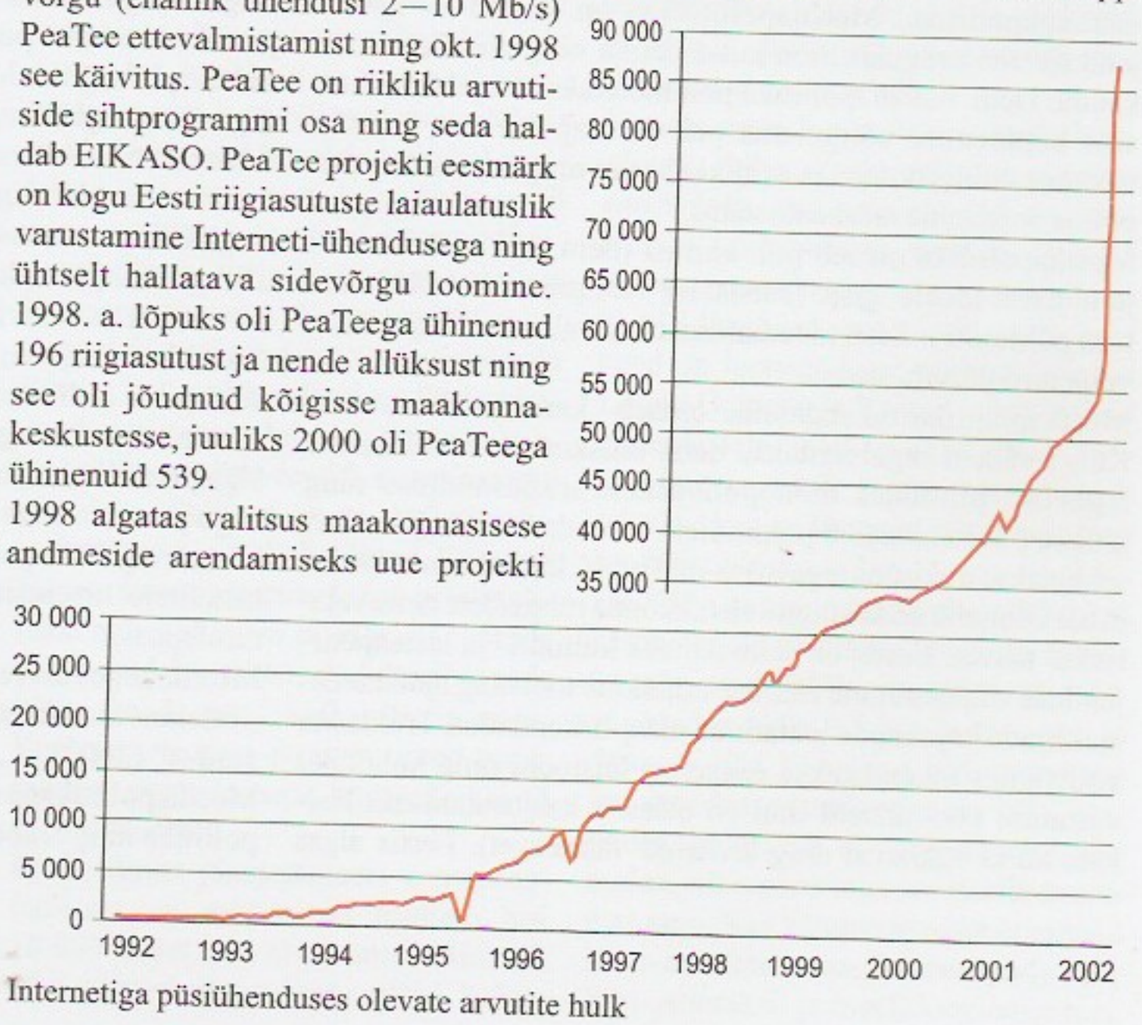

Internetiga püsiühenduses olevate arvutite hulk

UUS MEEDIA

1993—96 arenes andmesideteenuse pakkujate turg Eestis peaasjalikult ettevõtete ja asutuste vajaduste järgi ning Interneti kodukasutajate märgatav kasv algas 1997. Sügiseks 2000 oli Interneti kasutajate arv Eestis kasvanud 15—74-aastaste seas 35 %-ni ja talveks 2002 39 %-ni, see moodustas märkimisväärse kasutajaskonna Interneti rakendustele, nende seas ka uuele meediumile ja uuele meediale. Uue meedia areng on Eestis peegeldanud ühelt poolt rahvusvaheliselt arenenud teenuste analooge, kasutades infotehnoloogia vaba levikut avatuse oludes, ning teiselt poolt vajadust kohalike, eelkõige eestikeelsete teenuste järele. Peale konkreetsetele sihtrühmadele suunatud ning algselt pms. akadeemilist laadi teabe on esimesed märkimisväärsed Eestis valminud ja eestikeelsetele kasutajatele suunatud teenused olnud Interneti kataloogid ja otsisüsteemid, mis on püüdnud struktureerida ja kasutajale mugavalt seostada erinevaid hüpermeedia keskkondi. Tänini toimivatena tuleks esile tuua Eesti WWW Wärki http://www.ee/www ning Netit http://www.neti.ee, milles oli nov. 2000 loendatud rohkem kui 25 000 katalogiseeritud kannet ning sügisel 2001 ületas igapäevane Neti.ee kataloogide poole pöördumiste arv 100 000. Teine laiale kasutajaskonnale suunatud uue meedia rakenduste kogum on trükiajakirjanduse Interneti-peegeldused, mis on Eestis seotud toimetuste kaasaegse infotehnoloogilise töökorraldusega (see võimaldab väheste tehniliste lisavahenditega avaldada [illegible] Internetis) ning eelarvamustevaba suhtumisega [illegible] tasuta levitatavasse teabesse. Nii on peaaegu [illegible] päeva- ja nädalalehtedel täiemahuline Internet[illegible] (esimese päevalehena alustas Interneti versiooni [illegible] leht", arhiveeritud aadressil http://www.epl.ee [illegible] alates 5. X 1995) ning nad võimaldavad [illegible] sena kasutajatel sirvida märksõnade kaudu [illegible] lehenumbrite artikleid.

Uue meedia järgmise lainena on a-st 1999 olnud [illegible] tusel portaalideks ehk võrguväravateks nimetatud [illegible] keskkonnad, mis võimaldavad teabe otsimist ja [illegible] lusvõimalusi ning koondavad ka erinevate [illegible] ride ja trükiajakirjanduse väljaannete olulisi [illegible] 2001. a. lõpul olid Eesti peamised veebiportaalid [illegible] teabe- ja kommunikatsioonitehnoloogiafirmadega [illegible] Delfi http://www.delfi.ee (2001. a. lõpus 65 000 [illegible] vas), Everyday nime all tegutsevad http://www.[illegible] (43 000 külastust päevas) ja http://www.[illegible] külastust päevas) ning Hansapanga [illegible] http://www.hanza.net (38 000 külastust päevas). Portaalide kasutajaskond suureneb pidevalt ning [illegible] lisandub ka portaalide kaudu edastatavaid [illegible]

MEEDIAPOLIITIKA

Meediapoliitika all mõistetakse avaliku võimu tegevust meedia reguleerimisel infrastruktuuri kasutamise, edastatava sisu kvaliteedi ja mitmekesisuse ning kanalite kättesaadavuse seisukohast. Meediapoliitika vahendid saavad olla õiguslikud (seadusandlus, kohus), maj. (omand, meediaturu korraldus, toetused, maksusoodustused), halduslikud (litsentsid, järelevalve) ja tehnilised (kanalite tehnoloogilise infrastruktuuri arendamine). Olulise osa meediapoliitikast moodustab ringhäälingupoliitika. Meediapoliitikaga on seotud ka ajakirjanduse eneseregulatsioon kutse-eetika ning meediakriitika kaudu. Dem. meediapoliitika põhimõteteks on ajakirjanduse sisu kujunemise sõltumatus pol. ja maj. survest, meedia vastutus tarbijaskonna ja avalikkuse ees ning edastatava sisu pol. ja sotsiaalne tasakaalustatus.

Meediapoliitika oleneb pol. korrast (dem. või autoritaarne) ja üldisest ideoloogiast (sotsiaalse vastutuse või teabe vaba turu põhimõte). Eesti meediamaastikul valitsevad liberaalse, vaba turu põhimõtted.

Meediapoliitika rakendamine oleneb kanalite iseloomust. Kõige vähem reguleeritakse dem. ühiskonnas trükikanalite tegevust, piirdudes monopolivastase seadusandluse ning üldiste põhiseaduslike põhimõtete rakendamisega. Erandina sekkutakse trükisõna tegevusse vaid juhul, kui vaba turu oludes ei ole võimalik anda kõigile elanikkonna rühmadele neile vajalikku teavet. Eestis on selle näiteks kultuuri- ja lasteajakirjanduse väljaandmine riiklike vahendite toel ning ajalehtede-ajakirjade kojukande toetamine maapiirkondades. Trükisõna sisu suhtes rakendatakse eneseregulatsiooni ning kohtuliku vastutuse põhimõtteid (kui on otseselt kahjustatud üksikisikute au ja väärikust ning levitatud väärteavet). Eestis algas trükisõna erastamine 1989 ning praegu [illegible] anded peale kultuuri- ja lasteajakirjanduse [illegible] Et tegemist on loomulike piirangutega [illegible] rakendatakse enamikus riikides ringhäälingu [illegible] kasutamisel otseseid meediapol. meetmeid [illegible] sentsid). Euroopa ringhäälingupoliitikat reguleerib [illegible] Nõukogu piiriülese televisiooni konventsioon" [illegible] lega on ühinenud ka Eesti. Sellele vastavalt [illegible] ringhäälingu suhtes eriomaseid programmi [illegible] ja mitmekesisust puudutavaid nõudeid ning [illegible] tamise piiranguid. Meediapoliitika sõlmküsimus [illegible] õigusliku ringhäälingu rahastamine: reklaami[illegible] lubamaksude rakendamine, riigi toetuse ulatus [illegible] toetatava avalik-õigusliku ringhäälingu staatus [illegible] ringhäälingute omast. Eestis reguleerib ringhäälingu [illegible] „Ringhäälinguseadus" (1994), mille alusel avalik-õiguslik raadiot ja televisiooni toetatakse riigieelarvest. [illegible] õiguslik meedia on oma programmipoliitikas [illegible] kuid peab säilitama pol. tasakaalustatuse ning [illegible] nevate sotsiaalsete gruppide teabehuvide rahuldamise [illegible] õigusliku ringhäälingu tegevust juhib seadusest [illegible] kogu poolt määratav Ringhäälingunõukogu. Seadus [illegible] ka eraringhäälingutele litsentside andmise. [illegible] kanalitele litsentsitingimuste täitmise kontrol[illegible] turulepääs.

Meedia tegevust reguleerivad ka „Reklaamiseadus" (1998), „Telekommunikatsiooniseadus" (1998), „Kaabelsaatmise seadus" (2000) ja „Avaliku teabe seadus" (2000). Meediapoliitikaga on tihedalt seotud telekommunikatsioonipoliitika ning teabepoliitika.

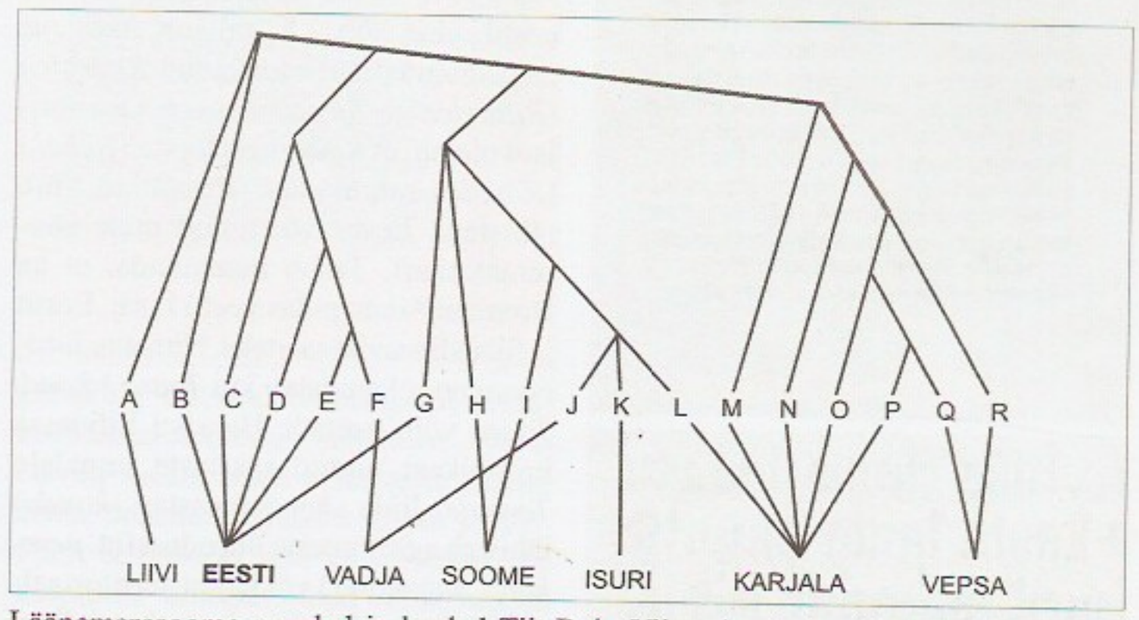

Läänemeresoome murded ja keeled Tiit-Rein Viitso järgi. A — liivi, B — lõunaeesti (ugandi), C — põhjaeesti, D — idaeesti, E — kirdeeesti, F — vadja, G — eesti rannikumurre, H — soome läänemurre, I — soome idamurre, J — Kukkuzi vadja, K — isuri, L — põhjakarjala, M — lõunakarjala, N — aunuse, O — lüüdi, P — Kuud'ärve lüüdi, Q — põhjavepsa, R — vepsa

ja varasemate perioo-
teha kindlaid oletusi,
puuduvad kirjalikud
k-st enne 16. saj-t.
kõik rekonstrukt-
kas teoreetilis-
või teiste teaduste
ajaloo, kvaternaari-
molekulaar-

soome-ugri k-te pärit-
kaks teooriat.
meie keeleteadu-
soome keeletead-
soome-ugri keelepuu
tulid selle kõrvale
põhinevad teoo-
Ka keelepuu teooria
kontakte, kuid annab
kaalu.

põhjal kujunes eesti
jooksul soome-ugri
selle järjestikuse jagu-
Üks osa soome-
lähnelejaist rändas alg-
äärde. Neist saidki
ehk algsoome k-e
k. jagunes oma-
murreteks. Nen-
ja keele-
kujunesid lõpuks tänа-
k-d, nende

väidavad, et soo-
algkeelt pole kunagi
-ugri (uurali) ajajärgul
leksikaalne ja grammati-
millele aitas kaasa
lingua franca. Seda
nn. uurali alg-
mida võrdleva keeleteaduse
rekonstrueeritakse.

läänemeresoomlased on
otsesed järglased, kes
ilmast või edelast pärast
Läänemeresoome
on mõjutanud nii Lääne-
sarnasukate keeleerinevu-
kontaktid. Aastatuhan-
läänemeresoome k-d sarnas-
soome-ugri (uurali) k-tega.
lähtudes eristus eesti
läänemeresoome k-test üsna hiljuti.

Veel tuhat aastat tagasi kõneldi Eesti alal hiliseid läänemeresoome murdeid, mis erinesid üksteisest vähe. Seetõttu on 13. saj. eesti k-t rekonstrueeritud (alg)soome k-ga üsna sarnaseks.

Kontaktiteooriast lähtuvalt on eesti k. vana keel, mis kujunes Eesti alal pärast jääaega. Selle teooria kohaselt ei ole Läänemere ääres kunagi kõneldud algsoome k-t. Järelikult on eesti k. alati erinenud soome k-st. Nii keelepuust lähtuvad kui ka kontaktiteooriad on ühel meelel, et tänapäeva eesti k. on kujunenud eesti murretest, soomepärastest põhjaranniku murretest ning kunagi iseseisva lõunaeesti (ugandi) k-e murretest.

Kontaktiteooria kohaselt võime pidada Kunda kultuuri kandjaid eestlaste kaugeteks esivanemateks ning nende keelest säilinud sõnu eesti k-e vanimateks sõnadeks. Sellised on nt. kalanimetused *siig* ja *vimb*, kohanimed *Peipsi* ja *Pärnu*, loomanimetus *konn*, geograafilised mõisted *neem* ja *saar*, kehaosade nimetused *higi*, *liha*, *nisk* 'turi' ja *selg* ning sõnad, nagu *hull*, *nüri* ja *sugu*. Keelepuu teooria järgi on need tundmatust protoeuroopa k-st pärinevad substraatsõnad.

Et Eestimaa jääajajärgsest esmaasustamisest on möödunud rohkem kui 10 000 aastat, siis ei ole meil võimalik teha oletusi algse keele tüübi kohta, sest selle aja jooksul on keel võib-olla mitu korda oma tüüpi (isoleeriv > aglutineeriv > flekteeriv > isoleeriv > jne.) vahetanud.

Keelepuu teooria pooldajad tunnistavad, et läänemeresoome algk-s võisid olla mõningad murdeerinevused, kontaktiteooriate pooldajad aga väidavad, et eesti k. (murded) on alati erinenud soome k-st (murretest).

Varases eesti k-s saame eristada laensõnade kihte (varased indoeuroopa *satem*-k-te, muinasgermaani, muinasbalti ja muinasslaavi laenud). Varased indoeuroopa laenud, nagu *nimi* ja *vesi*, ei ole laenatud eesti k-de otse, vaid need on laenanud soome-ugri hõimud Lõuna-Uuralite ja Kaspia vahel elanud tohaarlastelt. Sealt on need sõnad levinud lainena ühelt soome-ugri hõimult teisele, kuni on jõudnud läänemeresoome hõimudeni.

Eesti k-e arengu varastest ajajärkudest saame peale muistsete laenude uurida ka mõningaid häälikumuutusi, nt. **ti* > *si* sõnades **käti* > *käsi*, **veti* > *vesi* ja **tilta* > *sild*. Et selline häälikumuutus on vanades omasõnades ja balti laenudes, kuid seda ei ole germaani laenudes, siis saame määrata häälikumuutuse aega. Kui võtame arvesse erinevaid sõnavarakihte (oma- ja laensõnad), hääliku-, süntaksi- ja morfoloogiamuutusi,

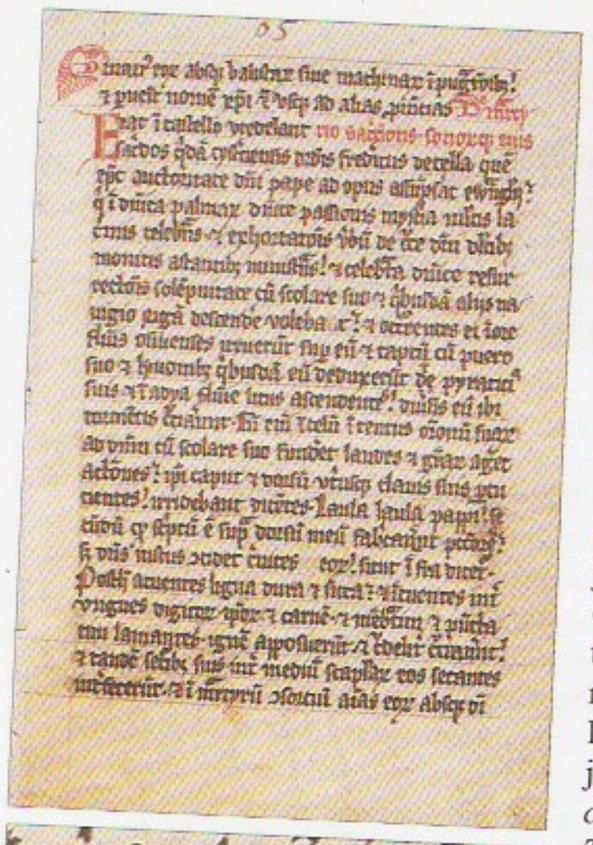

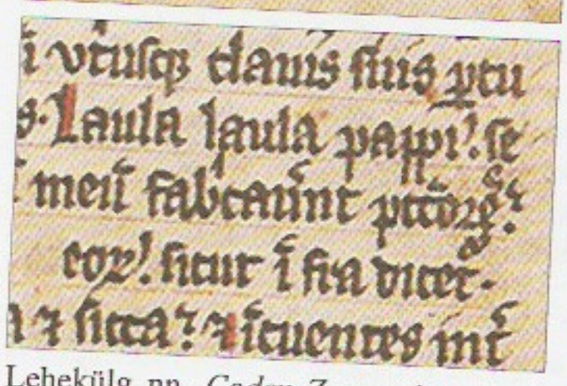

Lehekülg nn. *Codex Zamoscianus*'est, Henriku Liivimaa kroonika teada olevalt vanimast säilinud ümberkirjutusest. Ladinakeelses tekstis on eestikeelne lause *Laula laula pappi!*

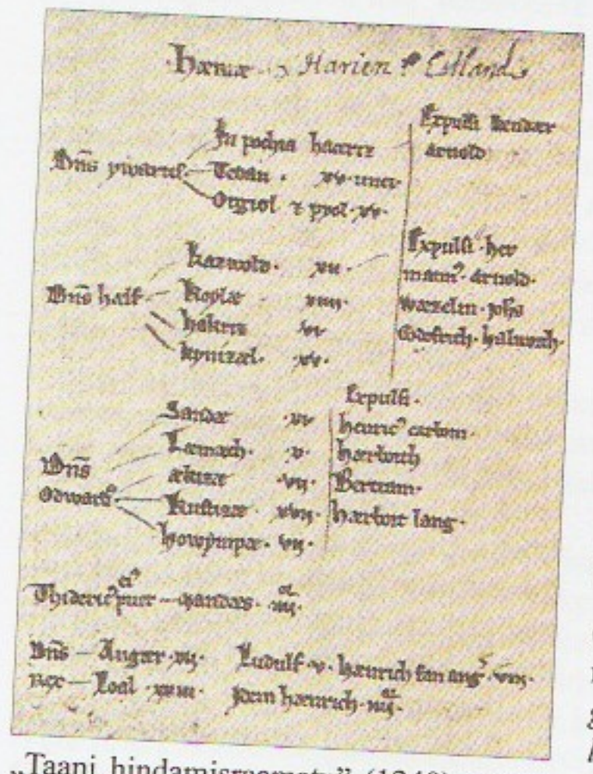

„Taani hindamisraamatu" (1240) suures Eestimaa nimistus olevaid Harjumaa kohanimesid. *Pochia Haccriz* (Põhja-Hageri), *Tedau* (Tõdva), *Orgiol* (Oru) *et Pyol* (Pühali), *Kazwold* (Kassu), *Koylæ* (Kohila), *Hakriz* (Hageri), *Kyuizæl* (Kivise), *Sandæ* (Sõndu), *Læmæch* (Lümandu), *Ækizæ* (Aigitse), *Kustizæ* (Kustja), *Howympæ* (Haiba). Koopia Taani riigiarhiivis säilitatavast käsikirjast

keelekontakte, keelevälist teavet (arheoloogia ja bioloogia andmeid) ning universaalseid keelte arengu seadusi, siis saame juba lähemas tulevikus konstruceerida eesti k-e ajaloo.

1. saj. p. Kr. nimetas Tacitus „Germanias" Läänemere-äärsete rahvaste seas *aesti* hõimu, keda seostatakse eestlastega. Kui *aesti* oli eestlaste omanimetus, siis on see vanim kirjalikult teada olev eestikeelne sõna. 8. saj. on Aethicus „Kosmograafias" nimetanud *Rifargica* (*Rifarrica*) ja *Taraconta* saart. Osa uurijaid oletab, et *Rifargica* tähistab *Rebala* (*Rävala*) rannikuala, *Taraconta* võib tähistada Eestit või mõnd meie suuremat saart. Tasub meenutada, et ka Bremeni Adam pidas veel 11. saj. Eestit ja Skandinaaviat saarteks. Nimetus *Taraconta* on tõlgendatav kui *Taara* + *kond*. *Taara* võib osutada Henriku Liivimaa kroonikast tuntud saarlaste jumalale *Taarale*, liide *-kond* (osastav *-konda*) tähistab aga inimeste ühendust (nt. *perekond*, *sugukond*) või haldusterritoriaalset üksust (nt. *kihelkond*, *maakond*; *Kunda*). Kui see analüüs on õige, siis on meil tegemist kolme eestikeelse sõnaga, mis on üles kirjutatud juba 8. saj. *Taraconta* võis osutada eestlaste kui Taara kummardajate maale. Knythlinga saagas (1168 või 1169) on tõenäoliselt nimetatud saarlaste jumalat Taarapitat kujul *Turupið*.

Paarkümmend aastat varasemast ajast on meil al-Idrīsī araabiakeelsest „Geograafiast" teada mõningaid „Estlanda-(maa)" kohanimesid: *Anheli* linn, *Bernu* jõgi, *Falamuse* (*Flmws*) linnus ja *Kaleweny* (*Qlwry*) ning võib-olla veel mõni kohanimi.

13. saj-st alates küll teated eesti k-e kohta sagenevad, kuid jäävad siiski kuni a-ni 1500 ülimalt nappideks.

Henriku Liivimaa kroonikast (1224—27) teame paari sõna ja lausekest: *malewa* 'malev', *magetac* 'magada', *Maga magamas* (liivi k-s 'maga magades!', s. t. jää igavesti magama!), *maia/maya* 'maleva kogunemiskoht, laagriplats' (praegu 'maja'), *waypa* 'kate, riie, nahk' (praegu 'vaip'), *kilegunda/kiligunda/kylegunda* 'kihelkond', *Laula laula pappi!* ning *Tharapita* 'Taara, avita'.

Neli eestikeelset sõna leiame Johannes Contractuse raamatust „Sermones de tempore et de sanctis per cum communi sanctorum" (u. 1490): *vxpeyue* 'ükspäev', *kulweya* 'külvaja', *ylma* 'ilm' ja *åppetut* 'õpetatud'. Neist säilinud keelenäidetest näeme, et lõpukadu on veel toimumata (*malewa*, *vaypa* ja *-gunda* '-kond'). Samuti on ilmne, et käskiv kõneviis on ainsuse [illegible] sama nagu praegugi [illegible]. Lisaks neile tosinale [illegible] kalikku eesti k-e [illegible] kohanimedes. Henrik[illegible] nikas on kirjas eestlas[illegible] *bitu*, *Meme*, *Wotlele*, [illegible] *pewe*, *Vytamas*, *Kyr*[illegible] ti leidub seal kohu[illegible] *Tarwanpe*, *Sontag*[illegible] sukohast pakuvad [illegible] teks *Unnepewe* = [illegible] 'une- ehk unistusep[illegible] ole selge, kas [illegible] ne või omastavaline, [illegible] omastav *n*-lõputa. K[illegible] *wanpe* ja *Sontag*[illegible] omastavaline, kuu[illegible] *-n* on säilinud: *Tar*[illegible] *taga-na*. Viimases [illegible] koguni kaks käände[illegible] ja oleva *-na*.

Erakordselt palju [illegible] sid leiame Tallinna [illegible] (1365—1458 ja 1505—[illegible] leiame Tallinna [illegible] a-st sissekande (nr. [illegible] *Kaisemalt*: *Kaise* [illegible] Ühe kindla keeleu[illegible] me väita, et kui eesti [illegible] alaltütlev käänd[illegible] alale- ja alalütlev [illegible] käände lõpus *-lt* oli [illegible] kadu (vrd. **-ltaj*). [illegible] on teada keegi *Lau*[illegible] s. t. kavala poeg. O[illegible] *-n* on säilinud.

Meie muistsete k[illegible] sem allikas on „T[illegible] (*Liber Census D*[illegible] Eestimaa lehtedel [illegible] nime, lisaks suure[illegible] nimetusi ja isikunimesid. [illegible] 50 kohanime pole [illegible] nud. Seega on meil [illegible] le muutust saab jälgi[illegible] tänapäevani. Selle [illegible] juba võimalik teha [illegible] eesti k-e morfoloogia [illegible] muutumise kohta.

„Taani hindamisraamatu" nähtub, et 13. saj. [illegible] line omastav eesti k-e [illegible] Asustusloolisel [illegible] lõpulised kohanimed [illegible] *Kirivær* jt., kokku [illegible] eranditult moodustu[illegible] tava alusel. „Taani [illegible] leiduvate Eesti k[illegible] tamiseks on kasut[illegible] (*pää*, *selg*, *lage*, *pank*, [illegible] 'väike küngas', *võ*[illegible] *järv*, *jõgi*, *oja*, *nahk*, [illegible] *võreng* 'sügav koht [illegible]

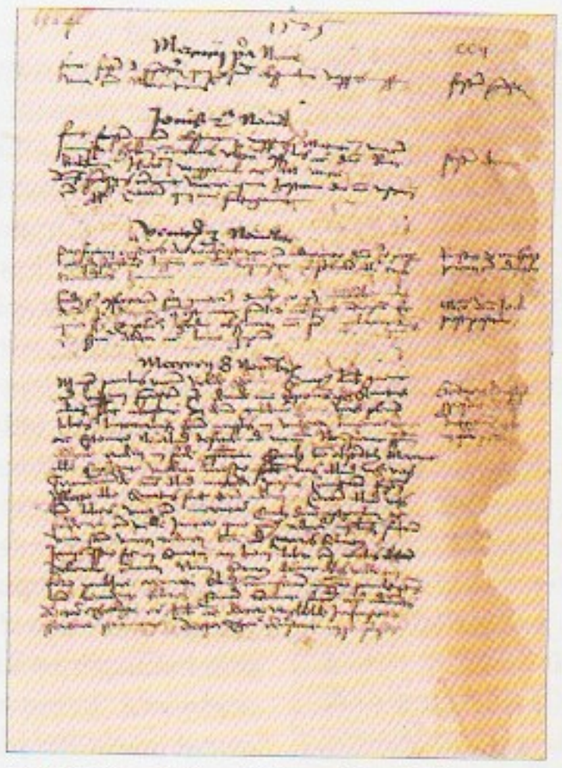

Lehekülg Lübecki toomkapiitli protokolliraamatust (*Actus capitulares*) — teada olevalt vanim teade eestikeelse trükise kohta. Johannes Brandes teatab 8. nov. 1525, et Lübecki raad on arestinud ühe kaupmehe valduses olnud vaadi, mis oli „täis luterlikke raamatuid, samuti liivimaa-, läti- ja eestikeelseid missaraamatuid". Koopia Schleswig-Holsteini Maaarhiivis säilitatavast käsikirjast

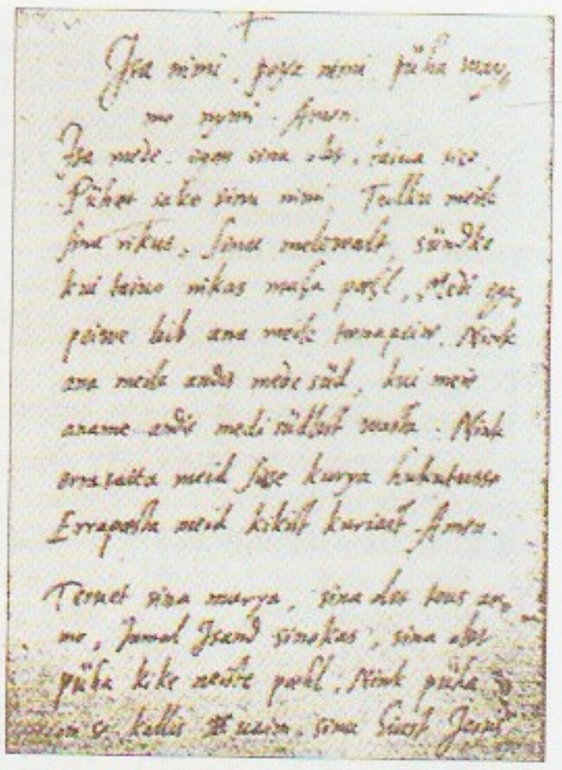

Meiecisapalve. Jutlustaja Johannes Ambrosius Völckeri 16. saj. lõpust säilinud rekatoliseerimisajajärku kuuluv lõunaeestimurdeline käsikirjaleht

lexicon. Teil 1. Estland (einschließlich Nordlivland). — Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 8/1. Köln-Wien, 1985; A. Saareste, A. R. Cederberg. *Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524—1739*. Trt., 1992; *Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik*. Trt., 1997; T. Hennoste. *Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt*. — Pühendusteos Huno Rätsepale. Trt., 1997; J. Kivimäe. *Eestikeelne kiri XVI sajandist*. — Keel ja Kirjandus, 1997, 5; A. Künnap. *Mea culpa, aga 1500. aasta eelsest eesti keelest ei tea me midagi*. — Keel ja Kirjandus, 1999, 7; U. Sutrop. *Eesti keele vanimatest perioodidest*. — Keel ja Kirjandus, 1999, 9.

Urmas Sutrop

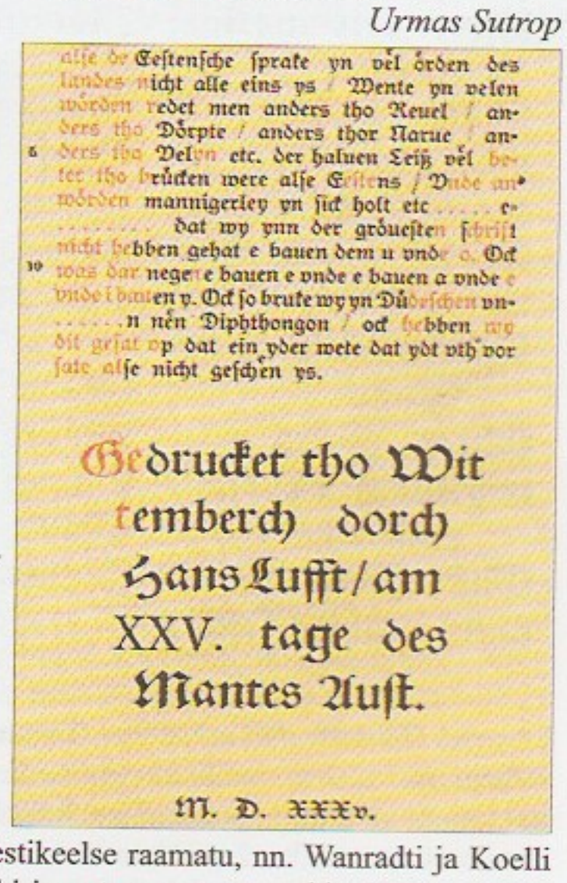

Teada olevalt vanima, osaliselt säilinud eestikeelse raamatu, nn. Wanradti ja Koelli katekismuse viimane lehekülg, kus seisab kirjas, et raamat on „trükitud Wittenbergis Hans Luffti juures 25. augustil 1535". Kõrval sama lehekülje rekonstruktsioon

WIr dancken dir/Almächtiger HErre GOTT/ das du vns durch diese heilsahme Gabe des Leibes vnd Blutes JEsu Christi hast erquicket/ vnd bitten deine Barmhertzigkeit / das du vns solches gedeyen lassest zu starckem Glauben gegen dir/vnd zu brünstiger Liebe vnter vns allen / durch JEsum Christum / deinen lieben Sohn/ vnsern HErren/Amen.

Der HErr gesegne Euch/ vnd behüte Euch;
Der HERR erleuchte sein Antlitz vber euch / vnd sey Euch gnädig;
Der HERR erhebe sein Antlitz vber Euch / vnd gebe Euch seinen Friede/ AMEN.

Tenne Jssand ónnistakut Teit/ nink hoitkut teit;
Se Jssand láutkut omma Pósse ülle Teise / nink olckut Teile armolick;
Se Jssand láutkut omma Pósse ülle teise/nink andkut Teile omma Rahwo/ AMEN.

Joachim Rossihniuse tõlgitud Martin Lutheri katekismus (1632) on esimene täielikult säilinud tartukeelne raamat. Raamatu tekst on paralleelselt saksa ja eesti keeles. Eesti ainus säilinud eksemplar asub Eesti Akadeemilises Raamatukogus. Osa leheküljest

melcken nissama
mengen seckama
mercken lignare tähendama
Mensch Jnniminne
mercken intelligere moistma/ a
mercken notare tähele pannema
messen möhtma/ a
Messer Weitz/ e
mesten söhtma/ a
Methe Mõddo
Meve avis marina, Kayaja
Milch Pim/ e
milde rochk/ e
mieten palkama
Miltze Pärn
mindern wähendama
Mirren Kraut Wessi-Haino
Mirre Mirra
mißbrauchen kurjaste prukma
Mist ßit/ a
mitte dimidia kesck/ e
mittelste keskminne
Mittag Keskpäiw/ Launaik
Molde Moldi
moll talpa mügr/ o
Mohnd Kuh
Manat Idem
Moraß Söh
Mörder Rõwel/ e
morgen Nom. hõmick/ o
Morgenröthe Haggo Päiwa Haggo
Morgẽstern Haotecht
Moß Samla
Motte Karjelaine
Mücke Szähsk/ a
Item Kihhu
müde wessinus
müde werden wessinema erra
Mühle Kiwi
Müller Mõller/ e
Münch Munck/ e
Mund Suh
Müntzmeister Rahha johataja

mürbe

Johannes Gutslaffi „Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam" („Grammatilised vaatlused eesti keelest") (1648) on esimene tartu keele grammatika. Raamat sisaldab saksa-(ladina-)eesti sõnastikku. Eesti ainus lünklikult säilinud eksemplar asub Tartus Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus. Lehekülg sõnastikuosast

Kirjakeel

Kirjakeele vanimast perioodist (13.–16. sajand) on säilinud ühe raamatu katked (u. 10 teada olevast 13 käsikirjalist allikat, lisaks koha- ja isikunimed). Eesti kirjakeele sõnastikus on (ilma nimeainestikuta) 16 000 märksõna. Kirjakeele tegelik algus seostub reformatsiooni ja trükikunsti levikuga 16. sajandil. Kaasaegsest eesti kirjakeelelt: põhjaeestiline (tallinna) ja lõunaeestiline (tartu). Nende teket soodustas lisaks [illegible] maakonnarajadele ka Eesti- ja Liivimaa [illegible] religioosne ja halduspiir. Tallinnakeelsed [illegible] maa käsikiri, Wanradti ja Koelli katekismus [illegible] alamsaksa kirjaviisis (*y*=i, *ß*=s, *e* [illegible] märgina: *ßynnu* 'sinu', *mhae* 'maa') ning [illegible] lääne- kui ka idapoolsete murrakute sugemeid. [illegible] mes tartukeelses tekstis on ka veidi põhjaeestilisi [illegible] dub ladinapärast kirjaviisi ja üksikuid puhtalt [illegible] seid jooni. Vanima kirjakeele tekstid on [illegible] samal leheküljel *piddame*, *piddeme*, *peame*, *peame* 'peame') ja neis leidub varasemate keelemälestiste [illegible] kaalharmooniat, omistusliiteid, pöördumat [illegible] ütleva kujunemist jm.). Tegemist on [illegible] dilise tõlkelise erikeelega, mille loojad on [illegible] või muukeelse hariduse saanud. Nii on [illegible]

Armas Rahwas.

SE Rahwat/ kumbs sinna Schlumelle [illegible] sihn näet/ om meije Jssanda JEsusse Kristusse Wastne Testament/ echk Jummala pöhä Sönna/ kumb perräst Jssanda JEsusse Kristusse [illegible] Sündmist pöhist Ewangelistist nink Apostlist om ülleskirjotetu. Sedsamnast peale sinna seddä teedmä: Kui esimäne Jnnimine Patto sisse olli saddanu/ nink se kibbi tagawerst Hukkamisemist hennes [illegible]

„Meie Issanda JEsusse Kristusse Wastne Testament/ echk Jummala Pöhä Sönna, Kumb Perräst [illegible] KRISTUSSE Sündmist pöhist Ewangelistist [illegible] ülleskirjotetu" (1686). Adrian Virginius [illegible] lähedasemat kirjaviisi ja järgis tõlke [illegible] lieb Forseliuse keeleuuenduslikke [illegible]

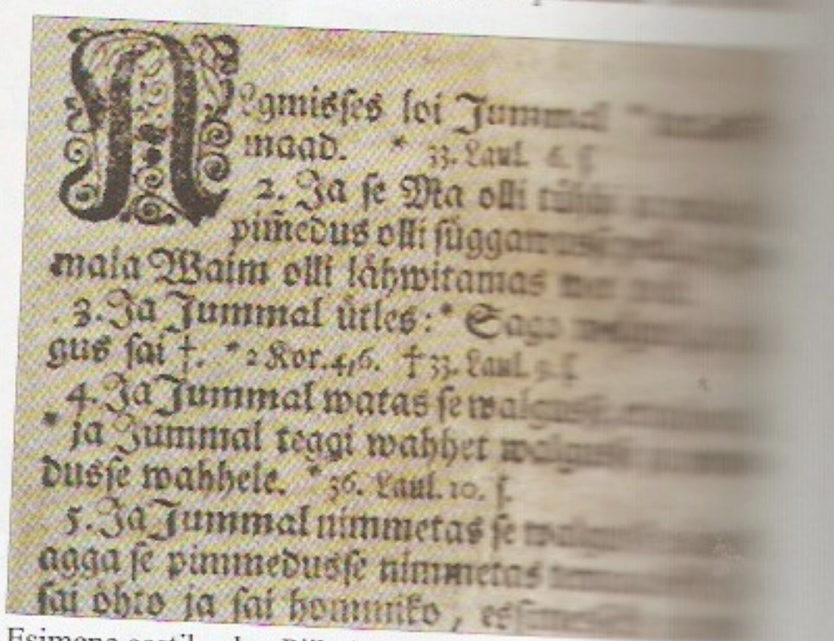

Nägmisses loi Jummal [illegible] maad. * 33. Laul. 6. f.
2. Ja se Ma olli tühi [illegible] pimedus olli süggawa [illegible] mala Waim olli lähwitamas [illegible]
3. Ja Jummal ütles: * Sago [illegible] gus sai †. * 2 Kor. 4, 6. † 33. Laul. 9. f.
4. Ja Jummal watas se walgust [illegible] ja Jummal teggi wahhet walgusse [illegible] dusse wahhele. * 36. Laul. 10. f.
5. Ja Jummal nimmetas se walgus [illegible] agga se pimnedusse nimmetas [illegible] sai öhto ja sai hommiko, es[illegible]

Esimene eestikeelne Piibel (1739). Osa [illegible]

võõraid jooni: *Sina ei peat tachtma* … 'Sina ei pea tahtma oma ligimese naist', … *rystmast* 'ristimise sakrament'.

… perioodil (kuni 1686) tuli kasutusele ülem- … vokaalipikendusmärgina, *y* ja *ß* üksnes … *c*, *ch*, *ck*, *ff*, *tz*, *w*, *x*), … selgelt kujunes välja kaks kirjakeelt, … normeerimine (grammatikad, autoriteetsed … ja normi ühtlustumine. Kirjakeel oli … vaimulik erikeel, mille lugejaks või maa- … oli vaimulik; perioodi lõpu poole hakkas … rahvale suunatud kirjandust. Tallinna keelt … märkigem Georg Mülleri jutluste käsi- …), Heinrich Stahli grammatikat (1637) … tarbetrükiseid; tartu keele olulised näited on … Parva" ja Joachim Rossihniuse luterlik … uuenduslik oli tartu keele grammatika … 1648). H. Stahli ülemsaksa kirjaviisis … murdejoontega tekstid kujunesid mõne- … Variantsus oli tavaline eeskujukeelteski … on variandirohke nii tekstiti kui autoriti … keelte mõjud, kirjaviisiteisendid). Selle … tartukeelne „Wastne Testament" (1686, … Andreas ja Adrian Virginius jt.). See oli … eestlastele ja on tõenäoliselt esimene … trükis. Kirjaviisist on välja jäetud gra- … *y* ja *x*, nimed on rahvapärastatud (*Jahn* …), vormistik ja sõnavara on üsna järjekindlalt … uusi võõrsõnu, tõlkelaene ja tuletisi.

… perioodil (piiriks 1739) püüti välja anda … ja lihtsustada kirjaviisi. Jätkusid H. Stahli … tuvate Eestimaa vaimulike ja uuendusmeel- … vaimulikkonna vahelised keelevaidlused. … lugemaõppimiseks sobivam ortograafia, … Gottfried Forselius ja fikseeris Johann Horn- … keele grammatikas). Viljeldi saksa publi- … eestikeelset juhuluulet, rahvale ilmus aabitsaid … Pärast laastavaid epideemiaid ja Põhjasõda il- … eelne Uus Testament (1715) ja Piibel (1739, … Thor Helle jt.) juba Forseliuse-Hornungi … Selles nn. vanas kirjaviisis (hilisem nimetus vas- … aj. läbi murdnud uuele kirjaviisile) on loobutud … märgina ja võõrtähtedest, kuid *õ* märkimiseks … tähe. Rõhulises lahtises silbis kirjutatakse pikk … tähega (*ramat*), kinnises kahe tähega (*maalt*), … märgib vokaalile järgnev kahekordne kaas- …). Kirjakeele murdeline põhi, mis vahepeal … mitkem idamurrete alale, on Piiblis taas läänе- … Tegemist on kirjakeele ajaloo alus- ja tähtteosega, … pikka aega ka kirjakeele norminguna.

… perioodil (1739–1857) kasvas kirjakeele … mahult nii ainealati kui ka mahult. Pms. eestlaste … uusi kirjakeele kasutajaid, selleks aitasid … tekinguduse liikumine, pärisorjuse kaotamine ja … haridus. Vaimulike teoste kõrvale ilmus ilma- … mitmelaadilisi ning perioodikat (nt. tallinnakeelsed „Lühhike … sees monned head rohhud ning nouud täeda … 1766–67, „Marahwa Näddala-Leht", 1821–23 … ning tartukeelne „Tarto maa rahwa Näddali-Leht", … Saksa literaatide valgustus- ja romantismiideedest … eesti-harrastus (eesti k-e lektoraat Tartu ülikoolis, … Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen … seltsid) ja eestlaste tasapisi lisanduv jõukus

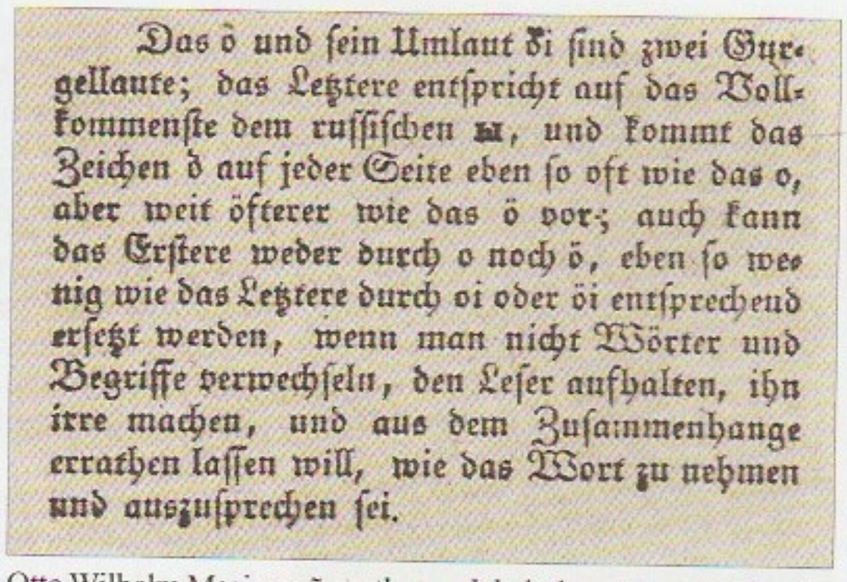

Das ō und ſein Umlaut ȫ ſind zwei Gurgellaute; das Letztere entſpricht auf das Vollkommenſte dem ruſſiſchen ы, und kommt das Zeichen ȫ auf jeder Seite eben ſo oft wie das o, aber weit öfterer wie das ö vor; auch kann das Erſtere weder durch o noch ö, eben ſo wenig wie das Letztere durch oi oder öi entſprechend erſetzt werden, wenn man nicht Wörter und Begriffe verwechſeln, den Leſer aufhalten, ihn irre machen, und aus dem Zuſammenhange errathen laſſen will, wie das Wort zu nehmen und auszuſprechen ſei.

Otto Wilhelm Masingu *õ*-arutlusega lehekülg raamatust „Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift" (Dorpat, 1820)

ning rahvustunne aitasid kaasa sellele, et sugenes oma eesti identiteeti ilmutavaid kirjamehi (Kristjan Jaak Peterson, Friedrich Robert Faehlmann, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Johann Voldemar Jannsen). Poleemikas jõuti veendumusele ühise kirjakeele vajalikkuses ja tartu keel hakkas tagaplaanile jääma: 19. saj. algul oli tartu keeles 40 % , keskpaiku 15 %, 1860. a-te lõpul veel vaid 5 % kirjasõnast. 1857 hakkasid tallinnakeelsena ilmuma „Kalevipoeg", „Tallorahwa Postimees" (Tartus) ja kogu Eestis leviv „Perno Postimees". Mõlema eesti kirjakeele grammatika ja sõnastik (August Wilhelm Hupel, 1780, ²1818) suutis fikseerida ainult osa kirjakeele rahvapärasemaks ja rahvusvahelisemaks muutuvast normist; kirjakeele variantsus suurenes. Päevakorda tuli kirjaviisi muutmine. Otto Wilhelm Masingu mitmest ettepanekust läks läbi *õ* märkimine (trükimärgi autoriks oli Tartu laduja Carl Michler 1819). Senises vanas tavas võis *walli* tähendada nii 'vali', '(selle) valli' kui ka '(seda või sellesse) valli'. Soomepärast häälduspärasemat kirjaviisi soovitasid 1822 Adolf Ivar Arwidsson ja 1843 oma grammatikas Eduard Ahrens.

Kirjakeele 5. perioodil (1857–1905) üldistusid seniste mõistete „maakeel" ja „maarahvas" asemel „eesti keel" ja „eestlased", andes tunnistust uue rahvusidentiteedi tekkest. Hääbusid tartu keel ja vana kirjaviis, viimane eriti tänu menukatele Carl Robert Jakobsoni uuekirjaviisilistele kooliraamatutele. 1872–74 oli uues kirjaviisis u. pool, 1875 u. kolmveerand ja 1879–80 u. 90 % eestikeelsetest trükistest. Jätkus kirjakeele korpuse suurenemine: 1800–49 ilmus keskmiselt 5 raamatut aastas, 1860. a-il 38, 1880. a-il ligi 100 ja 1890. a-il 140. Lisandus ajalehti: 1860–70 ilmus neid 4, 1905 juba 22. Kirjakeele kasutajaid jätkus: 19. saj. lõpus oli üle 90 % Eesti elanikest eestlased, kirjaoskus oli ligi 100 %-line. Kirjakeele kasutusalad täitusid ja täienesid (kool, seltsid, teatriharrastus, omavalitsus), ilmus nõudlikumat ilu- ja teabekirjandust ning õpikuid. Suuline keel oli veel üsna murdeline ja piiblikeele autoriteedi nõrgenemisel tõi iga autor kirjakeelde oma kodukeelt (nt. J. V. Jannsen ja Lydia Koidula läänemurde, F. R. Kreutzwald kesk- ja idamurde, C. R. Jakobson ja Jakob Pärn idamurde, Jakob Hurt lõunaeestilisi jooni) või seda, mida ta pidas teoreetiliselt õigemaks (nt. Mihkel Veske keskmurdele toetuvad soovitused *kieel*, *murded* jms.). Variantsust lisas äsjane siirdumine ühest kirjaviisist ja kirjakeelest teise ning see, et keeleprobleemid kippusid saama erakondlikku värvingut. Keelekollektiivi vajadust standardse kirjakeele järele suurendasid kooliõpetus ja ideoloogilised ootused (reeglikindel kirjakeel kui tugevneva rahvuse üks nurgakive). Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (1869) ja eesti keele grammatika (1875)

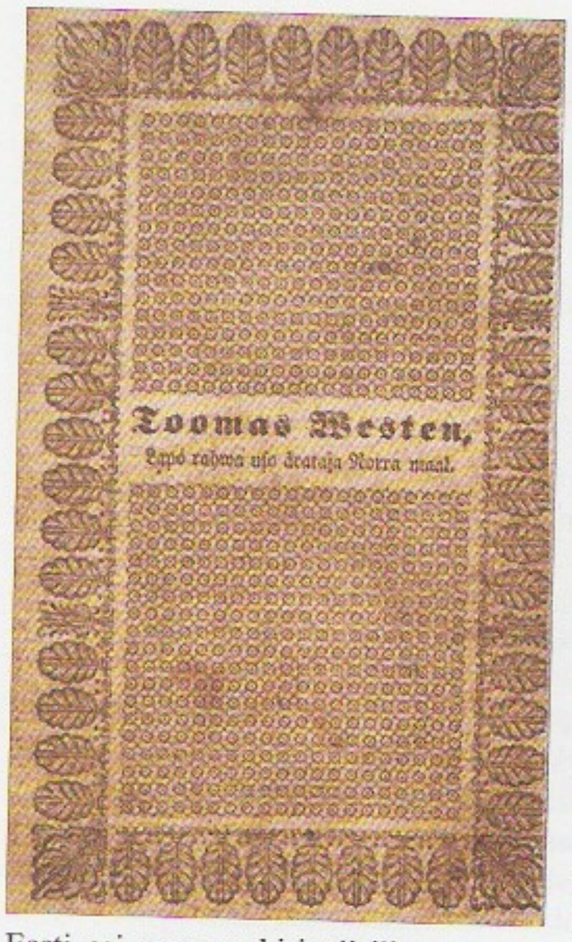
Toomas Westen,
Lapo rahwa uso ärataja Norra maal.

Eesti esimene uuekirjaviisiline raamat, G. H. Schüdlöffeli „Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal" (1844), kaas

olid kirjeldavad, mitte normatiivsed. Eesti Kirjameeste Selts (1872—93) tegi mitu katset kirjakeelt ühtlustada, palju kirjutasid kirjakeelest lehed. Ühtlust taotlesid Juhan Kurriku, Hans Eineri jt. tööd, eriti aga Karl August Hermann oma esimeses eestikeelses grammatikas (1884). Veidi ühtlustas normi uuekirjaviisiline Uus Testament (1889, komisjonis J. Hurt jt.). Tormiliselt lisanduvat sõnavara püüdsid normeerida kakskeelsed ja seletavad leksikonid. Tunnustatud normingutega prestiižikat kirjakeelt luua sel ajal veel ei suudetud. Algkoolist kõrgem haridus oli ikka veel vaid saksakeelne ja 1880. a-il algaval venestusajal venekeelne. Igapäevakeelena oli eesti k. talupoegade või linnaalamrahva keel, kuigi rahvuspropaganda oli juba aastakümneid püüdnud sisendada keeletruudust. On paradoks, et alles venestusaeg murendas seisuslikku hierarhiat ja nõrgestas oluliselt saksa k-e seisundit, nii et kadakasakslus muutus naerualuseks ja eesti tippharitlaste kodukeeleks sai tasapisi eesti keel. Venestuse leevenedes 1905. a. revolutsiooni järel muutus ühtse ja polüfunktsionaalse kirjakeele taotlemine veelgi tähtsamaks.

Kirjakeele 6. perioodi (1905–18) oluline joon on eesti keelekollektiivi ja kirjakeele staatuse kiire tõus. Revolutsioonid ja I maailmasõda liitsid eestlasi rahvusena. Esimesel võimalusel (a-st 1906) kujundati eraalgatuslikult välja eestikeelne koolivõrk, k. a. gümnaasiumid. „Noor-Eesti", Eestimaa Rahvahariduse Seltsi, Eesti Kirjanduse Seltsi jt. ühispürgimustes selgitati välja kirjakeele korralduspõhimõtted: tugineda keeleajaloole, murretele ja rahvakeelele, taotleda korrapära ja otstarbekohasust (J. V. Veski jt. keelekorralduslik ehk ametlik suund), lisaks murretele laenata soome jmt. k-st, moodustada vajaduse korral uusi tüvisõnu, püüelda keele kaunima kõlavuse poole (Johannes Aaviku jmt. keeleuuenduslik suund). Kirjakeele normi ühtlustamisele aitasid kaasa keelekonverentsid, eriti mõjutas seda aga ühistööna valminud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat" (1918, toimetaja J. Tammemägi). Selle normingud võeti aluseks äsja sündinud Eesti Vabariigi koolides, ajakirjanduses ning loodavates riigi- ja omavalitsusasutustes. Vt. ka „Keelekorraldus".

Kirjakeele 7. perioodil (a-ni 1940) arenesid kirjakeele uuenduslik ja ametlik suund kõrvuti ja teineteisega põimudes. 1920. a. põhiseaduse kohaselt sai eesti k-st Eesti ainus riigikeel. Kirjakeele kasutus laienes suhteliselt ruttu riigiasutustesse, kõigi [illegible] ja koolidesse ning kõrg[illegible] duse ja meedia (ringhääling, [illegible] vestised, kino) alale. Kir[illegible] suurenes veelgi: 1919 ilm[illegible] tel 24—29 nimetust a[illegible] 205, raamatuid vastavalt [illegible] raamatueksemplare a[illegible] olevat ilmunud u. 39—[illegible] uuendusliku suuna m[illegible] ilukirjanduse keeles, [illegible] liku suuna tugevus ava[illegible] keele loomisel. Kirjakeele [illegible] seerimisele aitasid kaasa [illegible] sõnaraamatud, J. Aaviku [illegible] õigekeelsuse õpik ja [illegible] (1936) ning kooliõpikud. [illegible] staatusest räägib nt. see, et [illegible] eestistati u. 195 000 p[illegible] (*Berg* > *Ariste*, *Mälson* > [illegible] *berk* > *Saareste*). Haritud [illegible] seks sai korrektse, s. t. [illegible] vastava kirjakeele valdamine [illegible] kui ka kirjas. Suulise [illegible] erinevused hakkasid kii[illegible] ja kohamurded jäid ää[illegible] leks; kirjakeelenormist kõ[illegible] mine omandas sotsiaalse v[illegible] värvingu.

Kirjakeele 8. perioodi [illegible] algust iseloomustavad kir[illegible] liku staatuse järsk langus [illegible] kohaliku terr-i keeleks). [illegible] lektiivi suure osa laialipil[illegible] hukkumine, kirjakeele k[illegible] nemine mahult ja sisult. [illegible] kokku hävitati või sai hu[illegible] kümmend miljonit eestl[illegible] U. 70 000 eestlast pages [illegible] keel jagunes pärast II m[illegible] kaheks paine all olevaks h[illegible] oli ideoloogiline ja vene k[illegible] eksiilis oli probleemiks k[illegible] väiksus ja hajutatus ning [illegible] keele surve. Eksiilis teh[illegible] jätkuvuse seisukohalt o[illegible]

E. R.-l. Kirjanduse-haruseltsi toimetuse nr. 16.
Eesti kirjakeele reeglid.
Johannes Voldemar Veski
EESTLASELE
EESTI NIMI
Joh. Aavik
Keeleuuenduse äärmised võimalused
ÕIGEKEELSUSE
KORRALDUSE

Johannes Voldemar Veski: „Eesti kirjakeele reeglid" (1912), tiitelleht; „Eestlasele eesti nimi" (1921), kaas; J. Aavik: „[illegible] äärmised võimalused" (1924), kaas; Valter Tauli: „Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid" (193[illegible]

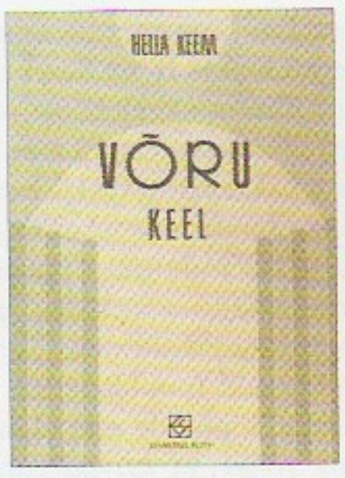

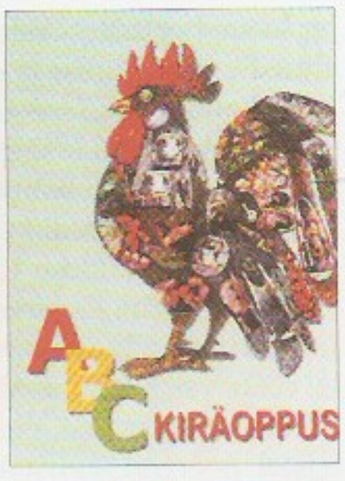

B: A. Kask. *Eesti kirjakeele ajaloost*, I—II. Trt., 1970; J. Mägiste. *Vanhan kirjaviron kysymyksiä.* Helsinki, 1970; P. Ariste. *Keelekontaktid.* Tln., 1981; A. Kask. *Eesti murded ja kirjakeel.* Tln.,1984; *Läänemere rahvaste kirjakeele ajaloost.* [Toim. J. Peebo.] Trt., 1995; U. Liivaku. *Eesti raamatu lugu.* Tln., 1995; *Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik.* Trt., 1997; *Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997.* [Toim. M. Erelt jt.] Trt., 1997; T. Paul. *Eesti piiblitõlke ajalugu.* Tln., 1999; R. Raag. *Från allmogemål till nationalspråk.* Uppsala, 1999; *Eesti rahvaste raamat.* [Koostanud ja toim. J. Viikberg.] Tln., 1999.

Heli Laanekask

Keelekorraldus

Keelekorraldus on kirjakeele teadlik arendamine, rikastamine, stabiliseerimine ja ajakohastamine. Keelekorralduse eesmärk on hea eesti kirjakeel, mis suudab rahuldada eesti k-e kasutajaskonna vajadusi mis tahes elualal ning mõtete ja tunnete väljendamisel. Eesti keelekorraldus on kulgenud normimise vormis eeskätt õigekeelsussõnaraamatute ja -grammatikate kaudu. Keelekorraldus selgitab välja otstarbeka väljendusvara ja soovitab seda kasutamiseks, hoiatades ühtaegu ebasoovitatavate, s. o. keele väljendusvõimalusi halvendavate keelendite eest. Keelekorraldusse kuuluvad ka keele sõnavara arendamine ja keeleline selgitustöö, s. o. nii emakeele väärtustamine kui ka keelesoovituste põhjendamine. Tulemusrikkaks keelekorralduseks on tarvis uurimusi tegeliku keelekasutuse, keele muutumise ja selle mõjurite, varieerumise, kirjaliku ja suulise keele erinevuste, argi- ja kirjakeele erinevuste ning vastastikuse mõju kohta — s. t., et keelekorraldus vajab keelekogusid ja eesti k-e uurimise tulemusi.

Keelekorraldusel on teooria, mis uurib keele eesmärke, põhimõtteid, meetodeid ja taktikat. Eesti keelekorraldusteooriat

on loonud eelkõige Valter Tauli (peateos „Keelekorralduse alused", 1968 inglise ja eesti k-s) ja Henn Saari.

Keelekorraldusega seostub tihedasti keelehoole — keelesoovituste rakendamine igapäevases keeletarvituses. Keelesoovitusi viivad ellu eelkõige emakeeleõpetajad ja keeletoimetajad, aga ka keeleteadlikud inimesed mis tahes töökohal.

Eesti keelekorralduse tinglikuks alguseks peetakse aastat 1872, kui Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul arutati läbi Jakob Hurda tehtud keeletarvituse ühtlustamise ettepanekud ja võeti vastu esimesed otsused (pooldada uut kirjaviisi, kirjutada *ää* ja *pää*, oleviku 3. pöörde aste olgu sama mis teistel pööretel, eelistada *sivad*- ja *ksivad*-vorme, hoida *ta*-~*da*-liiteliste verbide umbisikulises tegumoes alles *ta*-silp, kirjutada sõnaalgulist *h*-d). 1908—11 peeti Tapal, Tartus ja Tallinnas neli keelekonverentsi, s. o. kirjakeele ühtlustamise nõupidamist, kus osalesid Eestimaa Rahvahariduse Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi esindavad keelemehed. Otsustati õigekirja ja vormiõpetuse küsimusi. 1918 anti välja „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat".

1912 alustasid Johannes Aavik ja Villem Grünthal-Ridala keeleuuendust, kirjakeele põhjalikku muutmist ja täiendamist. Selle teoreetilised alused on J. Aaviku raamatus „Keeleuuenduse äärmised võimalused" (1924): keel on riist, masin, mida võib ja saab muuta paremaks. Uuendus hõlmas nii grammatikat kui ka sõnavara ja ligi pool ettepanekuist on kirjakeeles kohanenud (*i*-mitmus, lühike mitmuse osastav, lühike sisseütlev, olev kääne, *i*-ülivõrre, *maks*-vorm, tuletusvõimaluste avaram kasutamine jm., rohkesti uusi soome laensõnu, laene muudest keeltest, murdesõnu, tehissõnu). Keeleuuenduse kõrgaeg lõppes 1920. a-te keskel. 1936 ilmus J. Aaviku „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika".

Samal ajal oli alanud Johannes Voldemar Veski rajatud ja Elmar Muugi jätkatud keelekorraldus (siin teises, kitsamas tähenduses). Selle alused on J. V. Veski artiklites: kõik keele arendamiseks vajalikud sugemed ja seaduspärasused leiduvad keeles eneses, keele arendamisel on kõige olulisemad korrapära, otstarbekus ja rahvakeelsus. Keelekorraldussuuna kõrgaeg oli 1925 („Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" I köite ilmumine) — 1940. E. Muugi suure levikuga „Väike õigekeelsus-sõnaraamat" (1933, [10]1946) ja kooligrammatikad ühtlustasid eesti kirjakeele. 1930. a-te lõpuks keeleuuendus, keelekorraldussuund ja kolmas, Andrus Saareste ühiskeelsuse suund lähenesid üksteisele, moodustades tugeva, mitmekülgse ja arenemisvõimelise keele.

Arenemise pidevuse katkestas II maailmasõda. 1945—60 oli tagasimineku aeg. Keelekorralduse uued juhid Arnold Kask, Elmar Elisto ja Ernst Nurm jätkasid kirjakeele kujundamise algusjärgule sobinud keele ühtlustamist ja rööpkeelendite kõrvaletõrjumist (selle väljendus on 1953 ilm. „Väike õigekeelsuse sõnaraamat", vähemal määral 1960 ilm. „Õigekeelsuse sõnaraamat"). 1930. a-te lõpuks stabiliseerunud kirjakeel seda enam ei vajanuks. Keelekorralduse arenemine jätkus 1960. a-il, algul veel pidurdatuna, kuid 1980. a-ist alates kiirenedes. 1960 asutatud vabariikliku õigekeelsuskomisjoni I koosseis suutis teha vähe, tugev oli vanameelsete vastuseis ka II koosseisu tegevusajal 1972—78, kuid tulemusi siiski oli. Viljakalt töötas 1979—83 III koosseis Huno Rätsepa juhtimisel. Eesti haritlaskond nõudis keele muutumise arvestamist ja uute otsustega sai see teoks (rohkesti süsteemseid, mitte üksiksõnuti rööpvorme kääna-misel ja pööramisel, õigekirjareeglite läbivaatamine jm.). Keelekorralduses on suunaandvalt tegutsenud Rein Kull, H. Saari ja Tiiu Erelt.

Keelekomisjonid

1872	Eesti Kirjameeste Selts
1908—11	keelekonverentsid
1907—40	Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkond
1960—65	vabariikliku õigekeelsuskomisjoni I koosseis
1969—72	Emakeele Seltsi keeletoimkond
1972—78	vabariikliku õigekeelsuskomisjoni II koosseis
1979	keelekorralduse ja keeleõpetuse komisjon
1979—83	vabariikliku õigekeelsuskomisjoni II koosseis
1993—	Emakeele Seltsi keeletoimkond

Keelekorraldusel on välja kujunenud kolm osa. **Tüüpkorraldus** hõlmab kogu keelekorralduse üldpõhimõtted, kõrvale teiste keelekorraldusosade eriprobleemid. Tüüpkorralduse eesmärk on hea eesti kirjakeel. Hea kirjakeel peab olema ühtne kõigi eestlaste keel, et rahuldada kasutajaskonna üldisi suhtlus- ja tarbimisvajadusi, see peab toimima riigikeelena ja seda peab õpetada nii ema- kui ka võõrkeelena. **Oskuskeelekorraldus** on oskuskeele teadlik arendamine, millel on spetsiifilised keele eripärast (ennekõike suuremast täpsusnõudest) jooni. Eesmärk on selge ja ladus oskuskeel, mõtelda, kirjutada ja kõnelda kõigil erialadel. Tüüpkorralduse ja oskuskeelekorralduse ühtsus on üks eesti keele eripärasid mitme teise rahva keelekorraldusega võrreldes. **Nimekorralduse** alla kuuluvad nimeteooria, nimede korrastamise põhimõtete väljatöötamine, nimede keeleline korrastamine. Seda keelekorraldusharu peavad toetama riiklikud meetmed, eelkõige õigekeelsuse ja ametlike nimetuste kasutamise kohta. Tüüpkorraldus algas õigekeelsuskomisjoni II koosseisu juhib nimekorraldust Peeter Päll.

Keelekorraldus on keeleteaduse hinnanguline osa. Kui varem keelekorraldus toonitas oma seisukohti keelt ja uskus suutvat hinnata, mis on õige ja mis vale, nimetati teda õigekeelsuseks (J. V. Veski, A. Kask jt.). Kui keelekorralduse eesmärgiks sai hinnata, mis on keeles hea, mis halb, mis parem, siis kasutatakse sõna „keelekorraldus" (V. Tauli, praegused keelekorraldajad).

Eesti keelekorralduse keskus on a-st 1947 Eesti Keele Sihtasutus (lüh. EKI, varasem nimetus ENSV TA Keele ja Kirjanduse Inst., lüh. KKI). Seal on valminud mitu õigekeelsussõnaraamatut, sh. „Õigekeelsussõnaraamat" (1976, koostajad Kull ja Erich Raiet) ja „Eesti keele sõnaraamat" (toimetaja T. Erelt), oskussõnastikke, nimeloendeid, keelenõuandekogumikke, „Eesti keele käsiraamat" (1997, [2]2000) ja T. Erelti „Eesti ortograafia". 1999. a-l ilmus „Eesti keele sõnaraamat: ÕS 1999" on uut tüüpi sõnaraamat, mis esindab praegust suunavat ja soovitavat keelekasutust, varasema keelava ja käskiva asemel. Samal aastal ilmus ka illustratiivne sõnaraamat, mis koos „Eesti keele sõnaraamatuga" tuleb aluseks võtta kirjakeele normi kindlustamisel (Vabariigi Valitsuse määrus nr. 323, 3. okt. 1999) ja annab olulisemaid keelekorralduslikke suuniseid. Seltsi keeletoimkond, jätkates tervet 20. saj. I poolel kujunenud tiivse keelekorraldusorgani traditsiooni.

Oskuskeelekorraldus. Eesti oskussõnavara hakkas tekkima 19. saj. II poolel, mingil määral varem (põllumajandus, teadus, usuteadus jm.). Terminoloogiakomisjon loodi alguse 1908, kui töötas matemaatika terminoloogiakomisjon (oskussõnastik 1909). Esialgu oli oskuskeelekorraldus eelkõige märk erialade sõnavara keskhariduse tasemest. Alates keelse ülikooli loomisest 1919 pidi oskussõnavara

nõudeid. Paljude alade põhisõnavara osavõtul (üle 30 oskussõnastiku). Kui ellest ka oskussõnavara ja laiemalt oskusning terminoloogia kui oskuskeeleõpetuse Kunt 1980. a-te alguseni tehti kaalukamad ametlikul osavõtul. Oskuskeeleõpetust teeleteadlased T. Erelt („Eesti oskuskeel", ja R. Kull, muude alade eriteadlased Uno Agur, Heido Ots jt. Oskuskeele korrastaterminoloogiakomisjonides, ülikoolides, erialaliitudes, Eesti Õigustõlke Keskuses, terminoloogiatalituses jm. Keeleteadlastest on R. Kull ja T. Erelt (õigus, raamatukogundus, merendus, sõjandus jm.). Hea oskuskeele ja erialaspetsialistide koostöö. 2001 asutati Ühing.

nduse äärmised võimalused. Trt., 1924; *ilgekeelsuse õpik ja grammatika*. Trt., 1936; *Veski keelelisi töid*. Tln., 1958; V. Tauli. *ised*. Stockholm, 1968; A. Kask. *Elmar ijakeele normid*. — Keel ja Kirjandus, 1970, *me harime*. Tln., 1976; T. Erelt. *Eesti keele*. Tln., 2002.

Tiiu Erelt

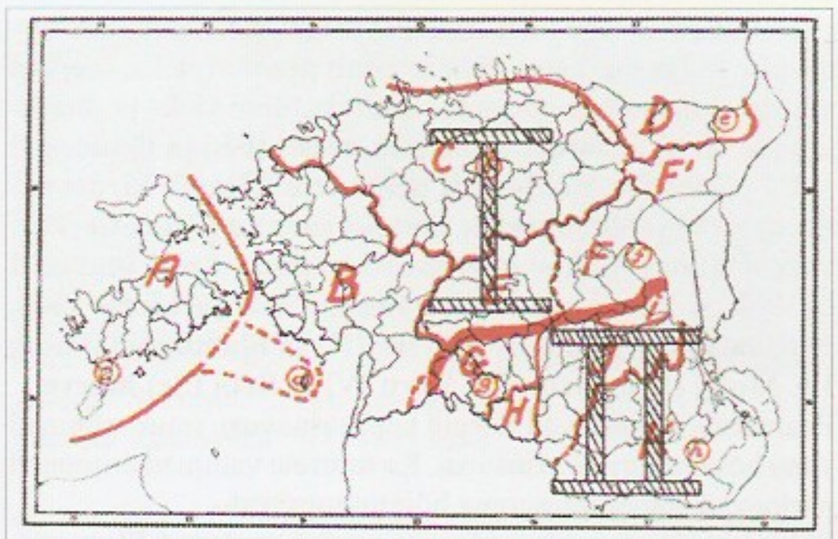

Eesti keeleala murdeline liigendus.

I – põhja-eesti murre. II – lõuna-eesti murre. A, B, C jne. – alamurded.

Andrus Saareste isoglosside kaart (1932)

esoome murrete alast, kus naabermurerinevused suurenevad järk-järgult. Nii on rannikumurre lähedane Soome lahe põhjaranniku kirdemurre vadja k-le, Edela-Eesti murSalatsi liivi k-le. See, milliseid läänemereeetakse eesti murreteks, tuleneb ennekõike pol. ja etnilisest ajaloost, mitte keelelistest kriteeriumidest. Nt. vadja ja setu erinevus eesti kirjakeelest on võrreldavas suurusjärgus, vadja pidamine omaette k-ks ja setu mittepidamine on seletatav nende rahvaste ajalooga.

Eesti kirjakeele aluseks on Põhja-Eesti keskosa murre, mida II a-tuh. p. Kr. on kõneldud laial alal Läänemaa idapoolsetest kihelkondadest Virumaani. Selle ala murdekeelest on pärit kirjakeele põhilised eripärad (nt. kolm väldet). Mõjutusi on tulnud kirjakeelde ka teistest Eesti murretest: olev kääne (*temana*) rannikumurdest, *vat*-tunnusega kaudne kõneviis (*olevat*) lõunaeesti murretest. Teadlikult arendatud kirjakeel on erinev kõigist murretest, ka Kesk-Eesti murdega võrreldes on erinevusi rohkesti ja nende hulk kasvab (nt. sõnaalguline *h* ei ole Kesk- ja Põhja-Eesti murretele omane).

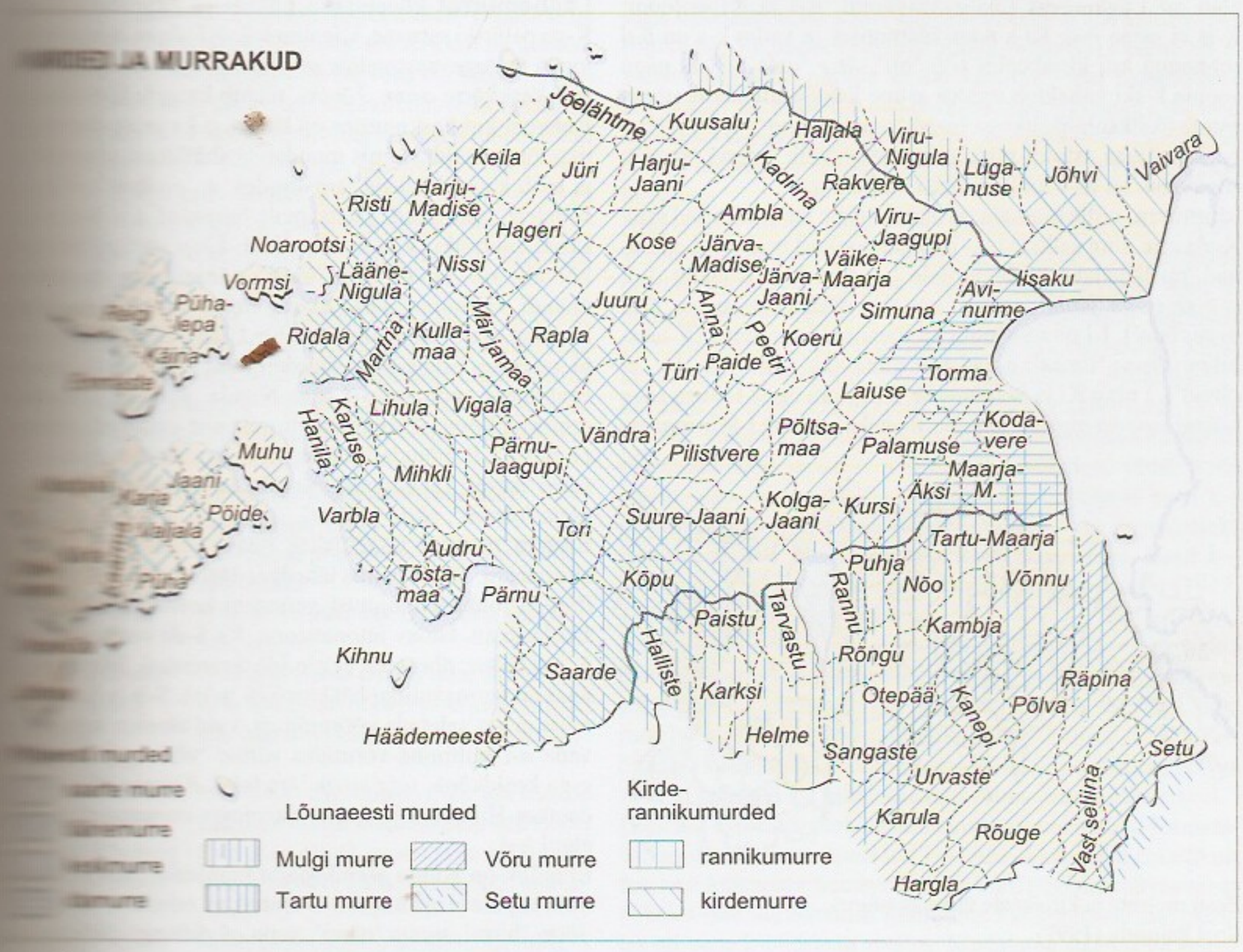

Eesti murdeid, nagu neid kõneldi veel 20. saj. algul, saab sarnasuste hulga järgi jagada kõigepealt peamurreteks, seejärel murderühmadeks, murreteks, murrakurühmadeks ja murrakuteks. **Eesti peamurded on põhjaeesti (PE) ja lõunaeesti (LE) peamurre, põhjaeesti peamurre hõlmab kirderanniku (KiR) ja kirjakeelele aluseks saanud põhieesti (PÕ; varem nimet. põhjaeesti) murderühma. Eesti murdeid on kokku kümme — KiR ranniku- (R) ja kirde- (Ki), PÕ saarte (S), lääne- (L), kesk- (K) ja idamurre (I) ning LE Mulgi (M), Tartu (T), Võru (V) ja Setu (Se) murre.**

Peamurded kajastavad iidseid keeleerinevusi, murderühmad vanu hõimumurrete erinevusi. Ka murrete vanimad erijooned pärinevad läänemeresoome hõimumurretest.

Põhja- ja lõunaeesti murde erinevused osutavad PE suuremale sarnasusele enamiku teiste läänemeresoome k-tega ja LE eripärasele asendile läänemeresoome keelcala kaguserval, seda nii häälikute (PE *kaks*, *kahe*, LE *katś*, *katõ*), vormide (PE *elab*, LE *eläss*; PE *linnas*, LE *liinahn*) kui ka sõnavara poolest (PE *pesema*, LE *mõskma*; PE *oder*, LE *kesv*).

Kirderanniku murderühm sarnaneb soome k-ga selle poolest, et seal puudub mitu eesti kirjakeelele iseloomulikku eriarengut, nagu *i*-eelne peenendus ja üksiksulghäälikute nõrgenemine (vrd. eesti *tädi*, soome ja KiR *täti*), vältevahelduse ja vokaalharmoonia kadu (vrd. eesti *silmad*, soome ja KiR *silmät*); kohati ei ole toimunud sise- ja lõpukadu: *suomelane*, *meresta*. KiR-is on ka ainult talle eriomaseid uuendusi: tugev aste rajavas käändes (*randani*, *rinduni*) ning analoogilised infinitiivi tunnused (*andada*, *laskeda*).

Kirderanniku murderühm lähtub kahest hõimumurdest, mille jätkajateks on ranniku- ja kirdemurre. Rannikumurret on viimati kõneldud Soome lahe äärsetes rannaküladcs Jõelähtmest Viru-Nigulani ja Vaivara rannikualal; kirdemurde alad on Lüganusest Lääne-Vaivarani. R-i ja Ki erijooni: R-is ei esine *õ*-d, Ki-s nagu idamurdes ja vadja k-s on *õ*-d rohkemgi kui kirjakeeles (*õli* 'oli', *õtse* 'otse'); R-is nagu soome k-ski vaheldub tugeva astme kaksiksulghäälik nõrga astme üksiksulghäälikuga (*sebä* 'sepa', *seppä* 'seppa'), Ki-s on ka nõrgas astmes pikk kaksiksulghäälik (*seppä* 'sepa'); sõnavaras on Ki-l rohkem ühist vadja k-ga.

Idamurre, mille tuumala on olnud Peipsi läänerannikul asuv Kodavere ning selle lääne- ja põhjapoolsed naaberkihelkonnad, on lähedane kirdemurdele ja vadja k-le (rohkelt *õ*-d; *st* > *ss*: *issun* 'istun', *vedess* 'veest'; *v* sõnades nagu *õvv* 'õu', *õvve* 'õue'). I-l on ühisjooni ka lõunaeesti murdega (*n*-seesütlev: *ilman* 'ilmas'; eitusverbi mineviku vorm: *ess õle* 'ei olnud'). I ning Ki ja Setu murde ühisjooni on *st*-lõpuga saav kääne: *suurest mehest* 'suureks meheks'. Ainult I-le eriomane

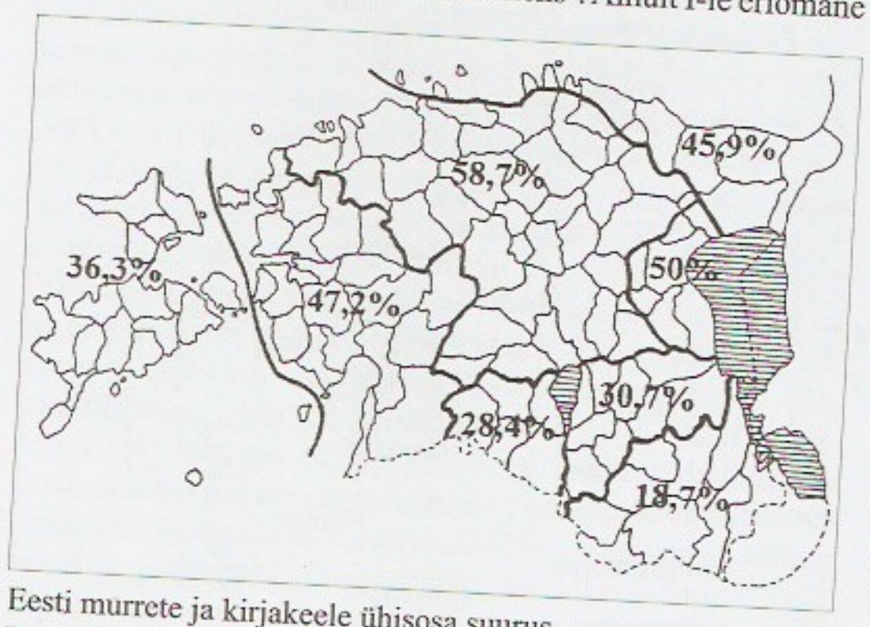

Eesti murrete ja kirjakeele ühisosa suurus.
Karl Pajusalu (1997)

on eitusverbi pööramine minevikus (*esin ole* ~ *esid ole* 'sa ei olnud' jne.), *d* üldistamine [illegible] sõnade nõrgas astmes: *madud* 'maod', *sidu* 'sead' [illegible] rõhulise silbi lõpul: *pusta* 'puhta', *õsta* 'õhtu' [illegible] kuulub I põhieesti murrete hulka (kolm [illegible] gid jmt.).

Keskmurre erineb olemuslikult teistest [illegible] Laialdane murdeala, mis ulatub Harjumaa [illegible] Põhja-Viljandi- ja Põhja-Tartumaani ning [illegible] Järvamaa, ei ole ühtne piirkond nagu [illegible] K on pigem eripalgeliste murdekeskuste [illegible] aga niisugusena andnud aluse eesti kirjakeelele. [illegible] on põhjapoolsed Järvamaa murrakud, lääne[illegible] maamurrakud ja Harjumaa kirdemurrakud. [illegible] suurem ühisosa muude K murrakutega. Siin [illegible] K erijooni: rohked diftongistumised (*pea*, *pi[illegible]* sulghääliku pikenemine *s*-i ees (*antsid*, *ja[illegible]* sõna lühivormid (*teind*, *pand* 'pannud'), *de[illegible]* *majades*), mitmuse osastav *-id* (*aastaid*, *mä[illegible]* osa K uuendusi on tekkinud K ja teiste [illegible] eriti K ja KiR-i murrete piirialal. Ka sõnavara [illegible] liitub K südaala muu Virumaaga, isegi Lõuna[illegible] murrakud ühinevad kirde suunas Viru [illegible] ja Kursi liituvad sõnavaralt idamurdega, [illegible] jälle kirdealaga. Loodepoolsed K murrakud [illegible] murrakutele. Lõunaosa liitub Edela-Eestiga, [illegible] on LE Mulgi murre. Türi ja Pilistvere [illegible] lahkmealaks, mis viib kokku loode- ja [illegible] sõnavaraseosed näitavad, et nagu Eesti kultuuri[illegible] Eesti keelealagi esmalt kolmeks — Lääne, K[illegible] Eestiks. K on nende kolme, eelkõige Lääne- ja [illegible] vaheline ühenduslüli.

Läänemurret kõneldakse Lääne- ja Pärnu[illegible] K-ga paljuski sarnane. Üleminek K-lt L-ile [illegible] joont, nt. tugevaastmeline seesütlev *selgun* [illegible] line keskvõrre *aram*, *kõvam*, ulatub kaugele [illegible] Rohkem kui keskmurdes on lääne- ja ka [illegible] tist, lõtva häädlust, mis muudab täishäälikud [illegible] ja toob kaasa kadusid järgsilpides, nt. *pinikud* [illegible] *saarlest* 'saarlased'. Kitsamalt haaravad L-i [illegible] saarte murretki: *v* > *b*: *kõba kibi* 'kõva kivi'; [illegible] kõrvalt: *sui* 'suvi', *karu* 'karv'; sõnaalgu[illegible] ühendi vältimine: *leit* 'kleit', *rahv* 'trahv'. [illegible] joontest ulatuvad Saaremaalt üle Lääne-Eesti [illegible] ni, osutades Edela-Eesti murdeliidule. Samas [illegible] ebaühtlane, põhjaosa (Lääne-Nigula, Risti [illegible] erinevad Lõuna-Pärnumaa murrakutest tunduvalt [illegible] on peale LE mõjude liivipärasusi: järgsilpides [illegible] *mera* 'mere'; Tahkuranna murraku *ja-*, *je-*[illegible] *oleja* 'olevat', *võtje* 'võtvat'.

Saarte murret kõneldakse Lääne-Eesti [illegible] Hiiumaani. Ta on paljus lähedane läänemurdele, [illegible] ilmneb rohkem mõjutusi germaani keelest. [illegible] saarlaste nn. laulev intonatsioon. Ka S-ile [illegible] *õ* > *ö* (*köva, ölu*; seda ei ole Ida-Saaremaal, [illegible] nus) on germaaniliku häädlusviisi mõju. S-is [illegible] mida ei saa seletada võõrmõjuga, vaid ühtlasi [illegible] vana *n*-i säilimine vormides *võtind* 'võtnud', [illegible] *g*-ga keeldkõne: *tulg mette* 'ära tule'. Ainsana [illegible] datakse Hiiumaal ja Lääne-Saaremaa rannaosades [illegible] algul *h*-d.

Erandlik on Kihnu asend saarte murdealal. Kihnu [illegible] mitu eripära ei ole mujal S-is tuntud, nt. esisilbi [illegible] *jõrm* 'hirm', *njapp* 'näpp', vana *eü*-diftong [illegible]

järjekindel vokaalharmoonia, ka LE-ga harmoonia: *kjõbõ* ‘kibe’.

murded erinevad tunduvalt põhjaeesti murretest tegu erinevate läänemeresoome k-tega. ja LE vahelisest keeleliidust annab aga tunnistunud joonte esinemine mõlemas (3 väldet, liljem PÕ murretest kadus), kaudne kõneviis, ilmnevad analoogiaarengud, arvu-. Mulgi-Tartu ning Võru-Setu murrete tulenevad suuresti sellest, et Võrus ja väiksem. Siiski on kõik LE murded kujulisest kujust ja põhijoontelt sarnased.

nimetakse Lõuna-Viljandimaa kihelkondades. *u* > *e* järgsilpides: *jutusteme* ‘jutustama’, keeldkõne vormid: *ära tettä* ‘ära tee’. Mulgi Salatsi liivi k-ga: *kainus* ‘üsna’, *koldas* ‘seisma’.

mis on olnud Lõuna-Tartumaa rahvakeeleks ja kirjakeelele, on paljuski lähedane Mulgi murdele on omane epenteetiline peenendus, mille ette hääldub *i*: *laits* ‘laps’, *suip* ‘supp’, ja ‘linnas’. Mineviku kesksõnale on Tartu mitmuse pöördelõppe: *ei olluva* ‘nad ei ‘oleme näinud’. Ehttartumurdelik on *de*‘kirikusse’.

murre on säilitanud kõige rohkem ürglõuna-, mida peale ajaloolise Võrumaa on kõneldud ja Lutsi keelesaarel, ning Se-s, mida on kõneldud Pihkvast lõunas Kraasna on säilinud arhailisi jooni: *h* kõigis asendeis: ‘ühenduses’; kõrisulghäälik: *annaq* ‘anna’, *tarõq* *hädsile* ‘sütele’; *i*-minevik: *näi* ‘nägin’, Se-s on eitusverb järjekindlalt tagaasendis V ja Se vahelised erinevused on hilised, eesti k-e mõjust V-le või vene k-e mõjust Se-le. mille järgi võruke tunneb hõlpsalt ära erinevad ka sotsiolingvistilised tunnuslikud vormid: V *häste*, *egä*, *hoonõq*, Se *höste*, *õga*, saav kääne V-s (*jaoss* ‘jaoks’), *st*-ga Setu murdes on palju vene laene (*hot* ‘ehkki’, *tsuuda* ‘ime’), Võru murdes mõjutusi

Eesti murded kadumas, kuid neist on eestlaste piirkondlik aktsent ja ka mõne grammatilise kasutus, nagu lääne-eestlastel tugeva astme ning ida- või lõunapoolse päritoluga eestastme umbisikuline eitus (*ei teha*). Elujõulisem

olevat ööbiku laulu häält kuuldud (A. Saareste järgi, 1955)

	Eillä üösse pidä olema sisokaise lauulo äält kuuldu
	Eille üööse piäb õlema üööbika lauulu ääld kuuldod
	Eelä üüsi õlema sisaski laalu iält kuuldod
	Eele öösse olla ööbiku laulu jealt kuuldud
	Eila üüsi oleja kirigiudu laulu äält kuuldu
	Eille öössa olad ööbigu loulu äält kuultud
	Eilä üüse olevet kirigüüdi laulu äält kuultu
	Eelä üüse olevat sisaski laalu elli kuultu
	Iläq üüse ollõv sisaski laulu hellü kuulda olnuq
	Eeläq üüse kuulduq sisaski laulu hellü

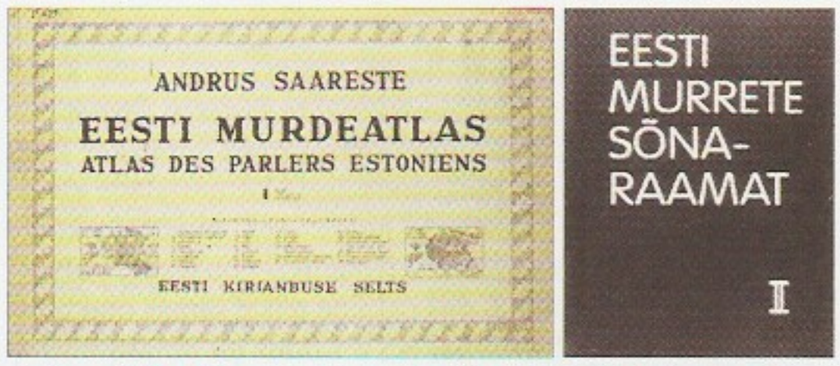

Andrus Saareste: „Eesti murdeatlas” I (1938), kaas; „Eesti murrete sõnaraamat” II (1999), kaas

on murdekeel üksnes ajaloolisel Võru- ja Setumaal, kus seda püütakse säilitada ja arendada kohaliku keelena.

B: A. Saareste. *Eesti murdeatlas, 1.—2.* Trt., 1938—41; A. Saareste. *Väike eesti murdeatlas*. Uppsala, 1955; A. Kask. *Eesti murded ja kirjakeel*. Tln., 1984; K. Pajusalu. *Eesti murded ja murderühmad*. *ESA* 43. Trt., 1999; *Eesti murded*, 1.—8. Tln., 1961—2002; *Eesti murrete sõnaraamat*. Tln., 1994— (ilmub jätkuvalt). *Karl Pajusalu*

Keelepoliitika

Eesti keelepoliitika peamine eesmärk on muuta Eesti keelekeskkond ühiskonna ja riigi stabiilsust toetavaks. See eeldab Eestis ühtse, teistele keeltele avatud eesti keelekeskkonna loomist. Põhiülesanne on määratleda riigikeele kasutus ning reguleerida selle suhted teiste keeltega, suurendades halduse efektiivsust ning vähendades keelekonflikti ohtu. Riigikeele kasutuselevõtt on vajalik, sest kõiki riigi osutatavaid teenuseid ei saa pakkuda ja vajalikke dokumente täita kõigis keeltes, mida elanikkond räägib. Seetõttu piirab riik keelte kasutust asjaajamisel põhiseaduslike või juriidiliste meetmetega, määrates selle jaoks ametlikud keeled või kehtestades riigikeele. Väljaspool õigusaktidega määratud kasutusala ei välista see nõue muude keelte kasutust, sest riigiasutuste töö nõuab ka eesti k-t mitteoskava elanikkonnaga pidevat kontakti, lisaks on nõue järgida keelealaseid inimõigusi. Nende ülesannete täitmine on põhiseaduslikult EV valitsuse ülesanne.

Ajalooliselt arenes eesti k. möödunud aastasadadel madala staatusega keelena diglossaalses situatsioonis, kus kõrgema positsiooni hõivas saksa k. Juhtivkeeleks muutus eesti k. demograafilise ülekaalu (eestlased moodustasid eelmistel sajanditel Eesti elanikkonnast 90—95 %), rahvusliku kirjakeele tekke (ennekõike 1739. a. piiblitõlke, „Meie Matsi” kalendri ja vennastekoguduse liikumise kaudu) ning 19. ja 20. saj. vahetusel kõrge staatusega keele positsiooni pärast toimunud vene ja saksa k-e vahelise võistluse tõttu. Selle tulemuseks oli ebaselge keelelise eliidi olukorras eesti k-e positsiooni tugevnemine. Riigi asjaajamis- ja õppekeeleks muutus eesti k. koos iseseisva Eesti rajamisega. Eesti k-e ja muude keelte kasutust reguleeriti keeleseadusega (1922, 1934) ja muude õigusaktidega.

Kui NSV Liit 1940 Eesti okupeeris, peatus eesti k-e normaalne areng. Massilise venekeelsete inimeste sisserände tõttu vähenesid eesti k-e funktsionaalsed (mitu tööstusharu, sõjavägi, side, merelaevandus jm.) ja piirkondlikud (Ida-Virumaa linnad, Paldiski jt.) kasutusalad. Kõrge staatusega keele positsiooni hõivas vene k. kui eesti k-t mitteoskavate võimu juures olijate keel.

Eesti k-e säilimise mehhanism okupatsiooni ajal oli formaalselt mitte-elitaarne. Eesti k-e kasutust ei keelatud ametlikult ära, sest tolleaegne keelepoliitiline mall nägi nn. rahvusvabariikides ette diglossaalse malli, kus kakskeelsuse tingimustes oli vene k-l kõrgem staatus. Madalama staatusega keelte

väljasuretamine oli ette nähtud järkjärgulise protsessina, mille jooksul luuakse paralleelne (umb)venekeelne keskkond ning vene k-e eelistamise stiimulite süsteem, õpetatakse eestlastele vene k. selgeks ning samaaegselt siiratakse asjaajamine piirkondade ja funktsionaalsete kasutusalade kaupa eesti k-lt vene k-le. Eestlaste hulgas see emakeele kõrge staatuse tõttu aga ei toiminud. Kohaliku põliskeele halvustamine ja selle piiramine, mis paljude teiste samas olukorras olevate rahvaste puhul mujal NSV Liidus oli omaks võetud kui asjade loomulik kulg, toimis Eestis ainult mitte-eestlaste hulgas ja põhjustas eesti-vene rahvussuhetes vaenulikkust. Kuigi osa kultuuri (nt. osa kirjandusest ja ajaloost) muudeti nähtamatuks, traditsioone ja kultuuriinstitutsioone keelustati, keelt stigmatiseeriti (eesti k-t kujutati kui tulevikuta keelt) ning eestlasi kui etnost halvustati (eestlased kui vene k-e oskamatud) samaaegse vene k-e ülistamise taustal, ei olnud see ajajärk piisavalt pikk, et kaasa tuua pöördumatuid tagajärgi. Säilis kaks erinevate huvidega keelelist rühma, mida esindas kaks erinevat keelelist eliiti: venekeelne, mis põhines ideoloogilisel aparaadil ning sellega seotud bürokraatial, ning eestikeelne, mis põhines kultuuritegelastel, kelle mõju bürokraatia keelele oli vähene. Säilis ka emakeelne haridussüsteem: Eesti ja Leedu olid ainsad NSV Liidu vabariigid, kus ei alustatud vene k-e õpetamist esimesest klassist.

Samaaegselt oli eesti keelekorpuse uurimine edukas. Keelekorraldajate abiga võeti kasutusele suurel määral uudissõnu ning kujundati keelestruktuuri — see kõik põhjustas 1970. a-il keeleelu tunduva elavnemise. Eesti k-e säilimise lisapõhjustena võib tuua nt. vene k-st erineva tähestiku (loomulik barjäär), arenenud keelekorpuse ning piisavalt keelekorraldajaid, aga ka psühholoogilise vastupanu, mis põhines kollektiivsel mälul, tsivilisatsioonibarjääri, eesti pagulaskultuuri ja Lääne meedia (eriti Soome televisiooni) mõju ning asjaolu, et ametnikud ei olnud oma kultuuri piiramisest huvitatud.

Tänapäeva eesti k. on Eestis kõrgeima staatusega keel. Selle arendamist rahastatakse riiklikult ja seda õpitakse koolides kohustuslikult. Eesti kirjakeel on hästi väljaarendatud täisväärtuslik kirjakeel, mis on võimeline toimima kõrghariduse- ja teaduskeelena ning täitma kõiki muid ülesandeid. Taasiseseisvunud Eestis jõuti selleni kahe arenguperioodi jooksul, mis erinesid eesti k-e staatuse poolest ning tema ja teiste keelte suhete poolest. Peamine eesmärk oli keelelise olukorra normaliseerimine, sest võõrvõimu nõrgenedes tuli selgelt nähtavale okupatsiooni tekitatud ebanormaalne keeleline olukord, kus suur osa elanikkonnast ei osanud kohalikku keelt ning pidas seda isegi loomulikuks.

Esimene ehk üleminekuperiood algas juba enne iseseisvumist. 6. XII 1988 võeti vastu ENSV konstitutsiooni parandus, millega eesti k. kuulutati riigikeeleks. Et konstitutsiooniline õigus ei jääks deklaratiivseks (ENSV konstitutsioon ei olnud õigusakt), võeti 18. I 1989 vastu „ENSV keeleseadus". Selle põhiseisukohad olid eesti k-le riigikeele staatuse andmine ja laiaulatuslik kakskeelsuse nõue ühiskonnas juhtiv- ja teenindava personali hulgas. Sellisele mallile üleminek oli ette nähtud nelja aasta jooksul. Põhitakistuseks kujunes töötajate vähene eesti k-e oskus. Eesti k-e oskuse nõuete alusel jaotati töötajad kuude kategooriasse, elementaarselt oskustasemelt (800 enamkasutatavast sõnast arusaamine) kuni keele vaba valdamiseni. Keeleõpe oli suunatud lühiajaliste programmide kujul muukeelsele täiskasvanud elanikkonnale, seadustesse viidi sisse ka muukeelses haridussüsteemis eesti k-e kohustusliku õpetamise nõue. Keelepoliitika muudeti nähtavaks siltide ja teabe eestikeelsuse nõude kaudu.

Eesti keelepoliitikuid: (vasakult) Silvi Vare, Mart Laar, Arvo Eek ja Mart Rannut

Rahvuslikku (eesti, vene ja muu rahvuse) tegevus legaliseeriti. Vene k-e roll dei vene k. rahvastevahelise suhtlemise kee venelaste loomulike keeleliste vajadustega.

Teine periood algas Eesti põhiseaduse 1992 toimunud rahvahääletusel. Uus p uued keeleõiguse alused, mille kohaselt ainus riigikeel, kusjuures vähemus- ja tamiseks on tagatud laialdased õigused (kohaliku omavalitsuse kaudu) kui ka tuuriomavalitsuse kaudu, see ei ole põhiseaduslikud normid viidi õigusaktidesse duse vastuvõtmisega märtsis 1995 ning määrustega. Tänapäeva Eesti keeleõigus dusega tagatud õigustest, seadustest ning ja normatiivaktidest (määrused, juhendid. Selle stabiilsus ja pidevus rajanevad EV p seadus kehtestab ka rahvusv. normide p aktide suhtes. Põhiseaduses (§ 2) sisaldub p printsiibi järgi ei ole etniliste autonoomiate olemasolu Eestis võimalik. Keele kui samaaegselt rahvusliku identiteedi kandja tatud põhiseaduses, mis näeb ette kolm k-l põhinev ükskeelsus (üldrežiim) kogu territoriaalomavalitsuse kaudu (territoriaalne ja kultuuriomavalitsuse kaudu (sihtrühmale datav vähemuskeele kasutusrežiim. Kahe kehtestatakse riigikeele-vähemuskeele nõue põhirežiimidele võib olla valdkonniti kaotatud funktsionaalseid võõrkeelerežiime, mille EV valitsuse pädevuses (nt. toll, turism). reguleeriv seadus on **keeleseadus**, mida sätestatakse ja juhendid. Keeleõigusalaseid norme dustes, nt. kodakondsusseaduses, haridusseaduses, omavalitsuse seaduses jm., kokku ligi 70 kümnendil on Eesti keelepoliitika kujunemist ja rahvusv. organisatsioonide abi ning ka avaldanud rahvusv. keskkond, mille tulemusena nenud eesti k-e kaitse. Keele staatuslik kaitse ainult osaliselt, piiratud kontrolli teostab Keeleinspektsioon. Täitevvõimu tasandil puudub Eestis keelekontroll mine täielikult. Mitmed viimaste aastate riigikeele programmid on osutunud ebaefektiivseks. Selle jätkumine toob kaasa eesti k-e kasutamise vähenemise sellega kaasneva staatuse vähenemise ning muutumise tõenäoliseks olukorra, kus eesti k. järjepanu hääbub.

kõnelejaid on Eestis praegu ligikaudu
eesti k-e staatuse tõusu, siiani jätkuva (küll
muukeelse elanikkonna väljarände ning integ-
assimilatsiooniga see osakaal suureneb. Ka
eestlaste hulgas suurem kui mitte-eestlaste
demograafiliste protsesside ja keeleõppe pika
suur osa Nõuk. okupatsiooni ajal tekkinud
praegugi. Ida-Virumaa linnad ja Pal-
valdavalt venekeelsed. Mitmes suuremas
vene keelekogukondade asualad (nn.
nt. Tartus Hiinalinn, Tallinnas Kopli
Lõunapalus end. Panfilovka), mis soodustavad
Ülejäänud Eesti on muutumas eesti-
segaabielud püsivad 6—8 % piirimail.
on seega mõne piirkonna venekeelse ela-
keeleline integratsioon, mille tulemusena
ja venekeelse kogukonna eraldatus ning see
ära ka võimaliku töö- ja elukoha, saadava
tahe- ja väärtussüsteemi.
protsesside puhul on eesmärgipärased
märgatavad. Eesti k-e kui muukeelse ela-
oskus paraneb, eriti noorema põlvkonna
kohaselt on muukeelse elanikkonna riigi-
praegu 18—39 %, sõltuvalt oskuse määratlemise
aastat tagasi 14—18 %). Eesti k-e oska-
on aga kujunemas uus etniline eliit, kes
tuleviku Eestiga.
eesti k-le on praeguseks peaaegu lakanud ja
ingl. k-e mõjuga. See on vastavuses kohus-
nõuete raames omandatava võõrkeelega ja selle
Ometi on võõrkeelepoliitika areng ja selle
suutnud ebapiisavaks ja ähvardab takistada
mahusv. julgeoleku- ja majandusstruktuuri-
muutumisel.
ajajärguga on märkimisväärselt suurene-
sallivus keeleliste erinevuste suhtes. Eelneva
kinnistunud normeeritud kirjakeel on asendunud
eiramisega, põhjustatuna keele ja ühiskonna
vastastikusest sõltuvusest.
probleemne ala seostub riigikeele normaliseerimi-
ja standardimisega nii funktsionaalses kui
vallas, eriti eesti k-e tehnoloogilises arengus.
tehnoloogilises standardimises ja kodifitseerimises
interaktiivsete tehisintellektil rajanevate süsteemide
teenuste pakkumisel suureneb keeletehnoloo-
tähtsus.

Eesti rahvuse raamat. Tln., 1999; *Keelekümblus kui integrat-*
Tln., 1999.

Mart Rannut

Riigi keelepoliitika on riigi keelepoliitika lahutamatu
riigivõimu kaudu on kõige otstarbekam ühiskonda
mõjutada. Riigisisestest ja välissuhtlusega seon-
tegevustest ning keeleliste inimõigustega määratud
kohustustest tulenevalt kuuluvad sellesse valdkonda õppe-
ja keeleõppepoliitika, mis reguleerib riigi-
emakeelena ja teise keelena ning võõrkeelte
õpetamist.
Ühtsuse ja stabiilsuse huvides on oluline riigi-
sõlmitud, mida on kõige hõlpsam saavutada kohus-
riigivõimu kaudu. Riikliku keeleõppepoliitika tähtsa-
ülesanne on **muukeelsete elanike integratsioon**.
Riigivõimu algperioodil (1918–40) kujundati süsteemne
keelepoliitika, mis rajanes rahvusriigi ja dem. ühiskon-
nakorralduse põhimõtetel ning vastas tollasele demograafi-
lisele olukorrale. Rahvusvähemuse lastele hariduse andmisel oli eesmärgiks kakskeelsus. Peeti vältimatult vajalikuks, et muukeelsed lapsed valdaksid eesti k-t juba põhikooli lõpuks vabalt nii kõnes kui ka kirjas. Riigikeele õpetamise üks eesmärke oli kodanikukasvatus ja selle õpe toimus Haridusmin-i otsese kontrolli all. **Võõrkeeleõppe** kavandamisel peeti silmas väikeriigi välissuhtluse vajadusi. Gümnaasiumi lõpuks pidid kõik õpilased omandama vähemalt ühe võõrkeele tasemel, mis võimaldas selles keeles suhelda nii suuliselt kui ka kirjalikult.

II maailmasõda ja sellele järgnenud okupatsioon **(1940–91)** katkestasid senise arengu ning NSV Liitu inkorporeeritud Eestis kehtestati suurriigi huve teeniv hariduse keelepoliitika. Õppekeeltena jäid kasutusele eesti ja vene k., muukeelsed koolid suleti. Ükskeelsusele suunatud venekeelse kooli keelepoliitiline mõte oli toetada vaba ümberasumist ja keelelist assimileerumist. Eesti koolis sai esimeseks võõrkeeleks vene k., mille õpe oli partei hoolika tähelepanu all. Üleliiduline venestamiskava ei suutnud aga eesti k-e seisundit õppe- ja emakeelena kuigivõrd mõjutada, selle nimel tegutses oskuslikult pikaaegne haridusminister Ferdinand Eisen.

Pärast iseseisvuse taastamist (1991) tuli taastada ka dem. haridussüsteem, luua eeldused eesti k-e toimimiseks riigikeelena ning tingimused eesti k-e ja kultuuri püsivaks arenguks. Tugevasti muutunud demograafilise olukorra tõttu oli see ülesanne keeruline. Üldhariduskoolidest oli venekeelseid kokku 36,8, Tallinnas 54,3, Kohtla-Järvel 82,4, Narvas 98,4 ning Sillamäel 99,4 %.

Keeleõppe ümberkorraldamiseks vajalik seadusandlik alus loodi põhiseaduse (1992) ja haridusseadustikuga. Põhiseaduse järgi on igaühel õigus saada eestikeelset õpetust ja haridusseaduse põhjal peab riik tagama eesti k-e õpetamise kõigis muukeelsetes avalikes õppeasutustes ja -rühmades. Eesti k-e õpetamise nõue kehtib ka erakoolis. Eestikeelset haridust on võimalik omandada avalikes haridusasutustes ja ülikoolides kõigil haridustasemeil. Üleüldiseks õppekeeleks oli kehtestatud eesti k. Selle kõrval jäeti võimalus kasutada ka muid keeli, v. a. gümnaasiumiastmes. Õiguse otsustada muude keelte kasutamise üle põhikoolis sai kohaliku omavalitsuse volikogu, kutseõppeasutuses kooli asutaja (1998. a-st haridusminister) ja ülikoolis ülikooli nõukogu. Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse järgi (1993) tehti eesti k-e õpe muukeelses koolis kohustuslikuks alates 3. kl-st. Gümnaasiumi eestikeelsele õppele ülemineku tähtajaks määrati 2000. a., hilisema (1997) seaduseparandusega 2007. a.

Edasiminek on olnud visa, see on takerdunud eeskätt täidesaatva võimu tasandil, kus ei ole järgnenud süsteemseid muutusi. Keeleõppemetoodika uuendusettepanekutesse on suhtutud liiga ettevaatlikult ja areng on kulgenud eeskätt koolide looval algatusel. Riigi tasandil on eesti k-e õpetamist jätkatud pms. väheefektiivselt, tavapärasel võõrkeeleõppe meetodil. Sisuliselt ei ole ka selle õpetamisviisi võimalusi ära kasutatud, eelkõige osa eesti k-e õpetajate endi kehva keeleoskuse tõttu. Õpimotivatsiooni on vähendanud nõuete vasturääkivus ja ebastabiilsus ning riikliku järelevalve lünklikkus, mistõttu vene üldhariduskooli on võimalik lõpetada minimaalse eesti k-e oskusega. Ka riiklik standard, mille järgi põhikooli lõpetajad peavad oskama eesti k-t algtasemel, on seaduses sätestatud eesmärgi saavutamiseks liiga madal. Nende asjaolude tõttu ei valda paljud venekeelse kooli lõpetajad endiselt edasiõppimiseks või tööle asumiseks vajalikul määral eesti k-t. Riikliku haridussüsteemi roll ühiskonna keelelisel integreerimisel on jäänud tagasihoidlikuks. See tekitab ebavõrdsust ja sotsiaalseid pingeid, sest puudulik eesti k-e oskus vähendab

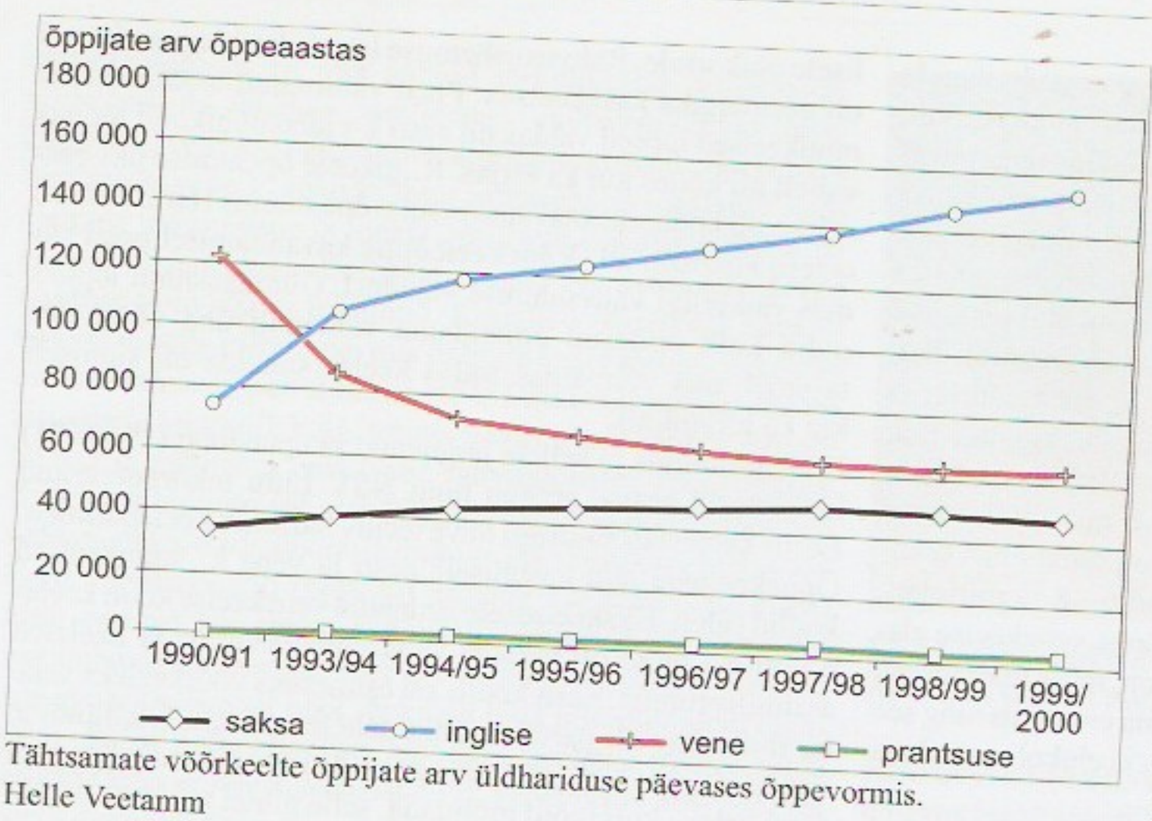

Tähtsamate võõrkeelte õppijate arv üldhariduse päevases õppevormis.
Helle Veetamm

inimese võimalusi nii õppimisel kui ka töö saamisel.

Üldhariduskooli olukord mõjutab kutse- ja kõrgharidust ning nii moodustab venekeelne kutseõpe endiselt u. 1/3. On erialasid, mida on õpetatud kas valdavalt või ainult vene k-s (nt. raamatupidamine, laevaehitus, veondus). Mõnes piirkonnas (nt. Narvas) on kogu kutseõpe venekeelne. Kõrgkoolides võib vastuvõtt venekeelsetesse rühmadesse moodustada kuni 25 % riigieelarvelistest õppekohtadest. Eesti k-e oskuse nõuet ei ole lõpetajatele kehtestatud.

Viimastel aastatel on hariduses rakendatavas keelepoliitikas hakatud agaralt uusi lahendusi otsima. Valminud on muukeelse kooli arenduskava (1998), mis on esimene konkreetseid lahendusi ja vajalikke meetmeid pakkuv dokument. Kavas on põhimõttelist laadi uuendus — a-st 2003 järkjärguline üleminek 1. kl-st alates osalisele eestikeelsele õppele. A-st 1999 on eesti k-e õpe kohustuslik ka lasteaias ja a-st 2000 on eesti k-e õppe algus vene üldhariduskoolis toodud 1. klassi. Tööd on alustanud keelekümblusprogrammiga katsekoolid. Riiklikus integratsiooniprogrammis (2000) on venekeelse kooli uuenduskava kesksel kohal. Valdkonna tugeva politiseerituse tõttu on aga varasematest nõuetest ka taandutud ja eesti k-e tähtsust õppekeelena vähendatud. Nii on põhikoolis eesti k. õppekeelena võrdsustatud muude keeltega (2000). Gümnaasiumis võib õppekeeleks olla ka mis tahes muu keel ja eesti õppekeelega koolis võib muukeelne õpe moodustada 40 % õppekava mahust (2000). Üleminek eestikeelsele gümnaasiumiastmele a-st 2007 on muudetud sisuliselt vabatahtlikuks (2002).

Võõrkeeleõppe uuendus tehti 1992/93. õ.-a., kui võeti kasutusele uus õppekava. Sellega korraldati võõrkeelcõpe ümber ja muutus ka vene k-e staatus eesti koolis. Vene k. kaotas oma senise eriseisundi ja lakkas olemast kohustuslik õppeaine, kuuludes nüüd võrdsena teiste võõrkeelte hulka. Vastavalt õpetamise algusele ja mahule eristatakse A-, B- ja C-võõrkeelt. Riik reguleerib keelte valikut vaid üldiselt, määrates kindlaks ainult kahe esimese võõrkeele võimaliku ringi (inglise, vene, saksa või prantsuse k.). Nende hulgast teevad koolid sobiva valiku, arvestades laste ja vanemate soove ning oma võimalusi. Kolmanda keele valik on vaba. Vene koolis tuleb hakata emakeele järel teise keelena kõigepealt õpetama eesti k-t. Esimese võõrkeelena on järjepidevalt kasvanud inglise k-e eelistamine. Teise võõrkeelena valitakse eesti koolis kõige sagedamini vene k-t, kolmandana saksa k-t. Ka vene üldhariduskoolis õpitakse võõrkeeltest kõige enam inglise k-t.

Vähemuskeelte õpe on seotud riigi kohustusega võimaldada vähemuskeele kõnelejail oma emakeelt säilitada. Rahvusrühmiti on olukord erinev. Täielik emakeelne üldhariduskool, samuti kutse- ja osalise kõrghariduse võimalus on ainult venelastel. Muud rahvusrühmad arendavad oma haridus- ja kultuurielu seltside ja pühapäevakoolide kaudu, mille tegevust riik ja kohalikud omavalitsused võimaluse piires toetavad.

B: *Mitmekultuuriline Eesti: väljakutse haridusele*. Trt., 1998. *Silvi Vare*

Eesti keele uurimine

Eesti k-e uurimine algas 17. saj. Balti-saksa pastorid koostasid ladina ja saksa grammatikate eeskujul praktilisi keele-

õpetusi ja sõnastikke. Esimene [illegible] grammatika koos sõnastikuga [illegible] ung zu der Esthnischen [illegible] Heinrich Stahl 1637. [illegible] põhjaeesti k-t. Järgnesid [illegible] laffi lõunaeesti k-e gramm[illegible] sõnastikuga (1648), Heinrich [illegible] grammatika koos sõnastikuga [illegible] Johann Hornungi grammatika [illegible] Viimane võttis kokku 1686. [illegible] Gottfried Forseliuse alustatud [illegible] reformi tulemused. 18. saj. [illegible] neile käsiraamatuile Anton Thor[illegible] grammatika koos sõnastikuga [illegible] August Wilhelm Hupeli grammatika koos sõnastikuga (1780; [illegible] trükk 1818), mis käsitles [illegible] ka lõunaeesti k-t. Tartu ülikool [illegible] loodi 1803 eesti k-e lektor[illegible] mene lektor oli Friedrich [illegible] 19. saj. algul Eestisse jõudn[illegible] tusideede mõjul tekkis huvi [illegible] laskonna ja sellesse suhtumise [illegible] te eesti päritolu haritlaste [illegible] vam huvi eesti k-e vastu [illegible] rich Rosenplänteri ajakirja „[illegible] zur genauern Kenntniss der [illegible] schen Sprache" (1813–[illegible]) tisi eesti k-e ortograafia, grupeer[illegible] sõnavara kohta Kristjan Jaak [illegible] Otto Wilhelm Masingu, Johann [illegible] rich Johann Knüpfferi, Johann [illegible] Helleri jt. sulest. Jõuti arusaa[illegible] eesti k. on soome k-e sugulaskeel, [illegible] grammatikakirjelduses hakati [illegible] soome eeskujust ja propageeriti [illegible] minekut seniselt saksapärase[illegible] silt soomepärasele. 19. sa[illegible] poole tähtsündmuseks kujune[illegible] Ahrensi soomemõjuline eesti k-e [illegible] matika (1843; täiendatud väljaa[illegible] mis pani aluse uuele kirjakeele [illegible] rensi grammatika II trükk 1853), [illegible] mene põhjalik eesti k-e hääl[illegible] Samal ajal avaldas Tartu ülikooli [illegible] k-e lektor Friedrich Robert Faehl[illegible] Õpetatud Eesti Seltsi väljaanded [illegible] musi eesti k-e morfoloogia ja sõnamoo[illegible] eesti keeleteaduse suurkuju [illegible] Ferdinand Johann Wiedemann. [illegible] koostas põhjapaneva eesti k-e [illegible] raamatu (1869) ning [illegible] rahvakeele deskriptiivse grammatika [illegible] (1875). Rahvusliku liikumise [illegible] rahvuslik keeleuurimine [illegible] lastest keeleteaduse doktorei[illegible] kel Veske, Karl August Hermann [illegible] kob Hurt. Tartu ülikooli eesti k-e [illegible] M. Veske uuris eesti k-e ajalugu, [illegible] eesti k-e uurimisse võttis [illegible] meetodi. Tema sulest pärineb [illegible] ne eestikeelne eesti k-t käsitlev [illegible] „Eesti keele healte õpetu[illegible] viis" (1879). K. A. Hermann [illegible]

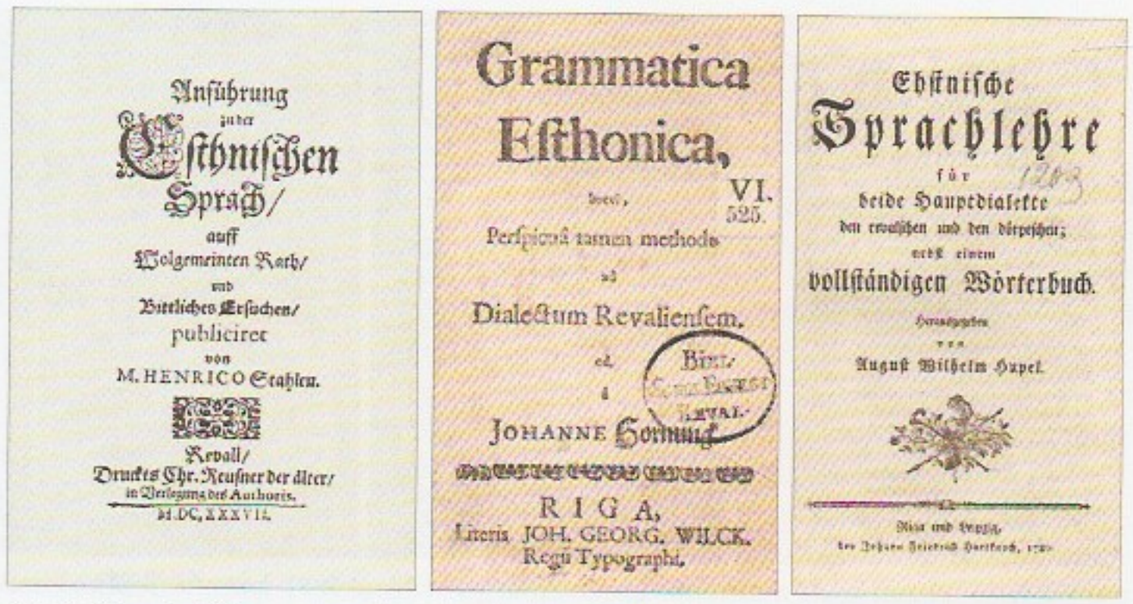

H. Stahl: „Anführung zu der Esthnischen Sprach" (1637), tiitelleht; J. Hornung: „Grammatica Esthonica" (1693), tiitelleht; A. W. Hupel: „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte" (1780), tiitelleht

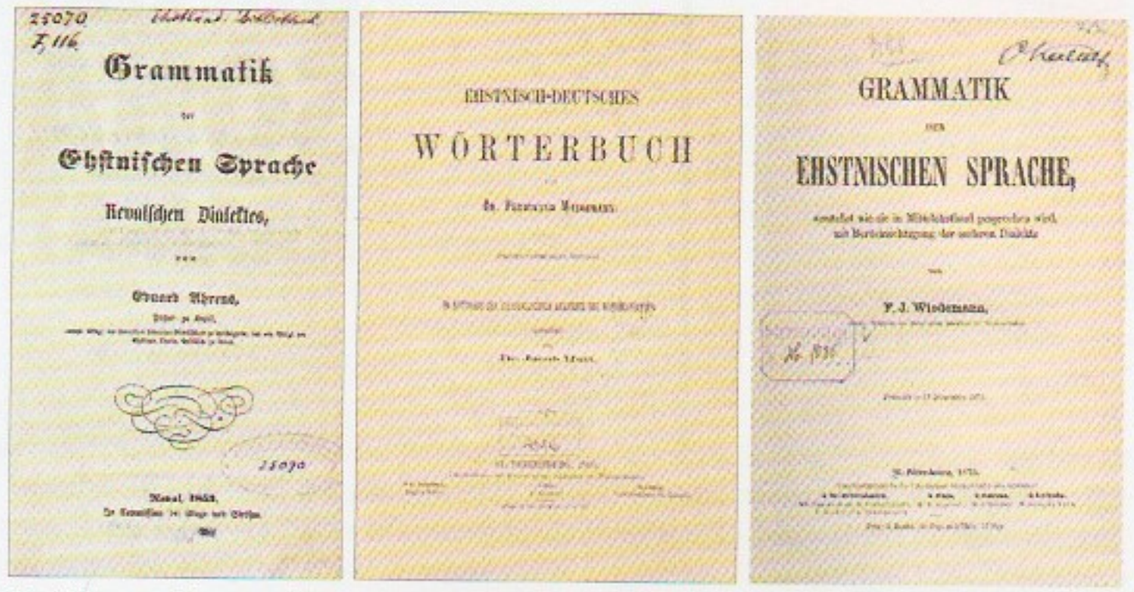

E. Ahrens: „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes" (1843), tiitelleht; F. J. Wiedemann: „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch" (1869), tiitelleht; F. J. Wiedemann: „Grammatik der Ehstnischen Sprache" (1875), tiitelleht

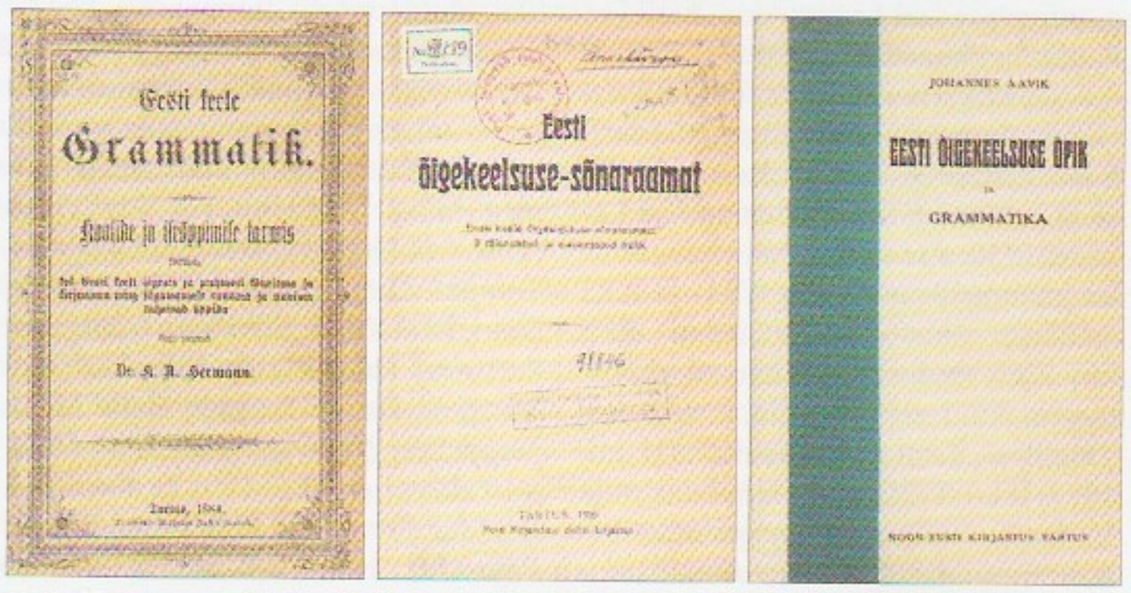

K. A. Hermann: „Eesti keele Grammatik" (1884), kaas; „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat" (1925), tiitelleht; J. Aavik: „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika" (1936), kaas

uurimistööd seal. Vahetult pärast sõda oli eesti k-e uurimises mõõn. Uurimistöö elavnes 1950. a-te teisel poolel, kui oli peale kasvanud esimene sõjajärgne põlvkond keeleteadlasi ning lisaks TRÜ eesti k-e kateedrile ja soome-ugri k-te kateedrile hakanud uurimistulemusi andma ka 1947 asut. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Inst. (lüh. KKI; praegune Eesti Keele Inst., lüh. EKI). 1958 hakkas ilmuma ajakiri „Keel ja Kirjandus" ja 1965 „Sovetskoje Finno-ugrovedenije" (praegune „Linguistica Uralica"). Aktiivselt on tegutsenud Emakeele Selts (organiseerinud murdekogumist, korraldanud kõnekoosolekuid ja keelepäevi). Foneetikaalast tööd jätkas pärast sõda Tartus P. Ariste („Eesti foneetika", 1946). 1960. a-il sai eksperimentaalfoneetika uurimiskeskuseks KKI fo-

A. Saareste: „Eesti keele mõisteline sõnaraamat", 1. vihk (1958), kaas; V. Tauli: „Eesti grammatika" I (1972), kaas; „Õigekeelsussõnaraamat" (1976), kaas

„Eesti kirjakeele seletussõnaraamat", 1. vihik (1988), kaas; M. Erelt jt.: „Eesti keele grammatika" I (1995), kaas; „Eesti keele sõnaraamat: ÕS 1999" (1999), kaas

neetikalabor (hilisem arvutuslingvistika sektor), kus on tegutsenud Georg Liiv, Arvo Eek, Mart Remmel jmt. 1972—87 publitseeriti seal kogumikku „Estonian Papers in Phonetics". 1990. a-il on eesti k-e foneetikat uuritud pms. TTÜ Küberneetika Inst-s (A. Eek, Einar Meister). Suure panuse eesti foneetika arendamisse on andnud USA-s töötanud Ilse Lehiste. 1950. a-te teisel poolel hoogustus ka grammatikauurimine. TRÜ ja KKI teadlaste ühistööna kavandati eesti kirjakeele teadusliku grammatika koostamist, kuid sellest valmis vaid osa. Täieliku „Eesti grammatika" (I kd. 1972, II kd. 1980) andis Uppsalas välja V. Tauli. 1960. a-ist on grammatikauurimises rakendatud ka uuemaid uurimismeetodeid ja teooriaid (strukturaallingvistika, generatiivgrammatika). Suurimad teened on selles 1965—73 TRÜ eesti k-e kateedri juures tegutsenud generatiivgrammatika grupil (väljaanded „Keel ja struktuur", „Keele modelleerimise probleeme"). Grammatikakirjelduse teoreetilist reformimist jätkas 1976 KKI-s moodustatud grammatikarühm (väljaanne „Ars Grammatica"). Rühmal valmis teaduslik „Eesti keele grammatika" (II kd. 1993, I kd. 1995; peatoimetaja M. Erelt). 1980. ja 1990. a-il lisandus eesti grammatikauurimisse uusi suundi, nt. kontrastiivne grammatika, tüpoloogiline grammatika, kognitiivne grammatika, ja uurimistöö on järjest enam hakanud põhinema tekstikorpustel. Eesti k-e grammatika uurimisel on häid tulemusi saavutanud Valmen Hallap, Mati Hint, Tiit-Rein Viitso (kõik fonoloogias), M. Hint, Ülle Viks, Toomas Help (morfoloogias), Henn Saari, Reet Kasik, Silvi Vare (sõnamoodustuses), Huno Rätsep, Ellen Uuspõld, M. Erelt, Henno Rajandi, Helle Metslang ja Peep Nemvalts (süntaksis). 1970. a-ist alates uuritakse TÜ-s ka diskursust (Haldur Õim, Tiit Hennoste, Renate Pajusalu). 1990. a-il alustati suulise kõne tekstikorpuse koostamist ning suulise kõne nähtuste uurimist (T. Hennoste). Eesti kirjakeele sõnavara uurimisega ning sõnaraamatute koostamisega on tegelnud pms. KKI (EKI) uurijad. Lisaks õigekeelsussõnaraamatutele ilmub a-st 1988 kuueköitelisena kavandatud „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat". Avaldatud on ka neologismide, sünonüümide (Asta Õim, Paul Saagpakk), antonüümide (A. Õim) ja fraseoloogiasõnastikke (A. Õim). Eesti kirjakeele sõnavara on uurinud [illegible] ma (onomatopoeetilised [illegible] liks Vakk (fraseoloogia), [illegible] (meeltesõnavara) jt. Eesti [illegible] koostatakse EKI-sse [illegible] kogude põhjal „Eesti [illegible] matut", mille märksõnastik [illegible] rem välja antud omaette [illegible] „Väike murdesõnastik" [illegible] 89). Eesti murrete [illegible] on uurinud Arnold Kask [illegible] vormiõpetus), Helmi Nestor [illegible] sõnamoodustus), Karl Pajusalu [illegible] ku- ja grammatikasüsteem [illegible] jt. On koostatud murdeülesed [illegible] Must „Kirderannikumurre" [illegible] Must, Aili Univere „Põhja-Eesti murre", 2002) ning murdeteksti [illegible] mikke (sari „Eesti murded"). [illegible] TÜ-s on taaselustatud murdeteksti [illegible] uurimine. 1999 loodud TÜ [illegible] ajaloo ja murrete õppetool [illegible] EKI-ga eesti murrete [illegible] EKI-s on kohanimede [illegible] põhjalikult on uuritud Põlva [illegible] (Valdek Pall) ja Saaremaa [illegible] (Marja Kallasmaa). Eesti [illegible] käsitletud häälikulugu (A. [illegible] loolist vormiõpetust (P. [illegible] sep), rahvalaulude keel [illegible] gel) ning sõnavara päritolu [illegible] M. Must, H. Rätsep, [illegible] Raimo Raag, Eino Koponen [illegible] koostas Rootsis põhjalik [illegible] moloogiasõnaraamatu „Estnisches [illegible] mologisches Wörterbuch" [illegible] 1982—83), EKI-s on koostatud [illegible] k-e sõnavara etümoloogiline [illegible] TÜ-s on uuritud eesti kirjakeele [illegible] (A. Kask, Aino Valmet, Ilse Lehiste, Kristiina Ross, Valve-Liivi Kingisepp, Heli Laanekask). Praegu [illegible] vana kirjakeele tekstikorpuse [illegible] põhjal sõnastikke ja grammatikaid [illegible] dusi. On uuritud ka eesti [illegible] muutusi (Martin Ehala) [illegible] rumist sotsiolingvistilisest [illegible] (K. Pajusalu), eesti k-e [illegible] keeltega (Birute Klaas) [illegible] räägitavat eesti k-t (R. Raag, [illegible] berg).

B: A. Saareste. *Kaunis* [illegible] 1952; L. Kettunen. *Eesti* [illegible] *historia*. Helsinki, 1962; P. [illegible] *kontaktid*. Tln., 1981; P. [illegible] *foneetika*, 1.—2. osa. 5. tr. Tln., [illegible] H. Rätsep. *Eesti keele* [illegible] *loogia*. 1. osa. Trt., 1982; T. [illegible] M. Erelt jt. *Eesti keele* [illegible] Tln., 1995, 1993; M. Hint. [illegible] *sõnadeni*. Tln., ²1998; M. Hint, [illegible] K. Ross. *Eesti keele* [illegible] ²2000.

Kirjandus

eestikeelsed tekstid

ajal avaldus Eesti hõimude vaimne ...rahvaluule vormides. 1208—27 Saksa ordu... vastu sõdinud eestlased alistati ja suruti ... Sel viisil kujunenud seisuslikus ühiskonnas ... eestlased kõige madalama seisuse — talu... Seetõttu oli neil raske omandada haridust ja ... algatamine ja edendamine jäi 19. saj-ni ...(pms. sakslastest) literaatide hooleks. Hari... kirjakeelteks olid keskajal ladina ja alamsaksa ... ülemsaksa keel. Selles loodud kirjandus ...saksa kirjanduse.

...selda, et pärast Liivi- ja Eestimaa vallutamist ...sandad ja vaimulikud paari sajandi jooksul ...rahvaste keelte vastu, seepärast eesti kirjakeele ... ja selle esialgne areng oli vaevaline.

...eestikeelseid väljendeid ja hulk kohanimesid ...(Henricus de Lettis) 1224—27 kirjutatud ...„Origines Livoniae sacrae et civilis" („Läti Hen... esmatrükk 1740). Ladinapärases ortograafias ...eestikeelseid kohanimesid leidub 1241 üheks ...loondatud „Taani hindamisraamatus" („Liber ..."), algselt kirjutasid need nimed üles Põhja... ristinud preestrid. 15. saj. algusest on teada ...tõlkida ristiusu palveid eesti keelde, sellest ...Kullamaa käsikiri sisaldab „Meie isa" („Pater ..."„Ave Maria" ja „Credo" kohmakad tõlked.

...anduse ajajärk (1525–1780)

...tekkinud luterliku kiriku nõue pidada ...eestikeelset jumalateenistust tekitas vajaduse soe... eestikeelset kirikukirjandust. Juba reformatsiooni ...suruhutuste ajal hakati kirjastama mitmekeel... raamatuid. Esimest korda leidus eestikeel... liivi- ja lätikeelsega 1525 Lübeckis trükitud ..., mille tiraaži hävitasid reformatsiooni vastased. ...Wittenbergis Simon Wanradti ja Johann Koelli ...luterlik alamsaksa- ja eestikeelne katekismus. ...Eestis kirjutatud teos oli Balthasar Russowi ...„Chronica der Prouintz Lyfflandt ..." (trü... 1578, ³1584), mis käsitleb Vana-Liivimaa ...saj-st kuni 1583. a-ni, hinnates olusid ja ajaloo... ...linnakodaniku seisukohast. B. Russow oli ..., seepärast on küllalt põhjust pidada kroo... ...kirjandusse kuuluvaks. 17. saj. alguse väljakuju... ...kirjakeele kaootilist taset iseloomustavad Georg ...1608—06 koostatud käsikirjalised jutlused. Vene... ...Poola valdusse läinud Lõuna-Eestis alustati ..., selle aja esileküündivaim katoliiklik kiriku... ...„Agenda Parva" (1622), milles ladina keele ...teksti läti, eesti, poola ja saksa keeles. Eesti... ...Tartu-murdeline. Sellega algas lõunaeesti ...kirikukirjandusse. Põhja-Eestis oli 17. saj. ...kirjanduse autor Heinrich Stahl, kellelt ilmusid ...Hauszbuch ..." (4 kd., 1632—38), jutlustekogu „Leyen Spiegel" (2 kd., 1641—49) ja esimene eesti keele grammatika „Anführung zu der Esthnischen Sprach" (1637). Kontrastina kirikukirjandusele tõusis 1630. a-il esile balti-sakslaste eestikeelne juhuluule, mille autorid Reiner Brocmann, Georg Saleman, Heinrich Göseken, Olaus Georg Salenius jt. kirjutasid barokses stiilis ja mõneti frivoolseid pulma-, matuse- ja pühendusluuletusi, toetudes Saksa luuleteoreetiku Martin Opitzi poeetikareeglitele. Nende lühikest aega kestnud luuleharrastus jäi kirikukirjandusest hälbinud hoovuseks, nad ei algatanud järjepidevat ilmalikku Eesti luuletraditsiooni. Kirikukirjandust täiendasid värsivormis kirikulaulude kogud „Neu Ehstnisches Gesangbuch" (1656) ja Lõuna-Eestis „Wastne Tarto mah Keele Laulo Rahmat" (1685). Kui Lõuna-Eesti läks 1629 Rootsi koosseisu, hakati sealgi välja andma luterlikke kirikuraamatuid. Tähtsaim kirikukirjanik oli Joachim Rossihnius, kes avaldas 1632 luterliku katekismuse ja evangeeliumide ning epistlite raamatu. Lõunaeesti keeles ilmus ka „Wastne Testament" (1686), mille tõenäoline tõlkija oli Andreas Virginius. 17. saj. lõppkümnendil jõudis Bengt Gottfried Forselius täpsemalt reeglistatud kirjakeeleni, tema reeglid viis avalikkuse ette Johann Hornungi „Grammatica Esthonica" (1693). 17. saj. lõpul hoogustunud kirjanduselu katkestas 1700 Põhjasõja puhkemine ja sellele järgnenud Eesti ala rüüstamine. Otsene poeetiline reageering sõjasündmustele on Puhja köstri Käsu Hansu 32-salmiline kaebelaul, mis käsitleb Tartu hävitamist 1708 Vene väe poolt. Nõudliku vormi ja rikka sõnavaraga kaebelaul on esimene teada olev eestlasest autori luuletus. 18. saj. I poolel avaldati kirikukirjandust varasemast intensiivsemalt: ilmus põhjaeestimurdeline Uus Testament (1715), „Eesti-Ma Kele Koddo- ning Kirko-Ramat" (1721) ja Anton Thor Helle eestvõttel pärast pikki eeltöid Piibel tervikuna (1739). Piibel oli tõlgitud põhjaeesti keskmurdesse, mis saigi edaspidi kirjakeele aluseks. Vaimuliku kirjanduse omaette liigina tekkis ja levis 18. saj. keskel vennastekoguduste kirjasõna. Seda levitasid esialgu sakslastest literaadid (Johann Christian Quandt jt.), hiljem ka eestlastest kirjamehed Mango Hans, Michael Ignatius, Aleksander Raudjal jmt. Eesti keelde tõlgiti mitu mahukat ja nõudlikku teost (sh. J. Arndti „Neli raamatut tõelisest ristiusust" ja „Paradiisiaiake", J. Bunyani „Ristiinimese teekond" ning Thomas a Kempise „Käimisest Kristuse järel") ning kirjutati ka algupäraseid raamatuid. Oluline oli eestikeelsete kalendrite järjekindel ilmumine alates 1718. a-st, kalendrid muutusid peagi mahukaks, sisaldades õpetlikke kirjutisi, jutukesi ja värsse. 1766—67 ilmus Põltsamaal arst Peter Ernst Wilde väljaandena esimene rahvalik tervischoolduse väljaanne „Lühhike öppetus, mis sees monned head rohhud ning nouud täeda antakse" (ilmus 41 nr-t). Selle tõlkis eesti keelde August Wilhelm Hupel. Silmapaistev teos, mis käsitles Eesti loodust ja olustikku, oli A. W. Hupeli „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland" (3 osa, 1774—82). 18. saj. lõppkümnendeil kaotas vaimulik kirjandus ainuvalitseva positsiooni, hakkasid tekkima teisedki kirjandusliigid.

Õpetliku rahvakirjanduse ajajärk (1780–1820)

Vähesel määral jõudsid 18. saj. lõpul ja 19. saj. algul Eestisse Euroopa valgustuskirjanduse ideed. Baltisaksa literaadid avaldasid ratsionalistlike sugemetega eestikeelseid juturaamatuid, mis ideoloogiliselt suunasid talupoegi leppima pärisorjusliku süsteemiga, kuid andsid juhiseid ja õpetusi arukamaks elukorralduseks. Enamik õpetliku sisuga rahvaraamatuid oli mugandatud või tõlgitud saksa keelest, nende elukujutus oli primitiivne ja keel kohmakas, kuid nad tutvustasid eesti keeles esimest korda süžeelist jutukirjandust. Esimesena ilmus Johann Martin Hehni „Jutto nink Moistukönne …" (1778), seda laadi viljelesid Friedrich Arvelius („Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat", 1782), Johann Wilhelm Ludwig von Luce („Sarema Jutto ramat", 2 osa, 1807–12) ja Otto Reinhold von Holtz („Luggemissed …", 1817). Kirjanduslikult väärtuslikum on Friedrich Wilhelm von Willmanni „Juttud ja Teggud …." (1782), mille põhiline osa on tõlgitud Läti kirjaniku G. F. Stenderi raamatust „Jaunas Pasakkas un Stahsti" ja sellele on lisatud mõistatusi A. Thor Helle grammatikast. 1806 ilmus esimene eestikeelne luuletõlgete kogu, O. R. von Holtzi „Monned laulud", millele järgnes kohe Reinhold Johann Winkleri muganduslik „Eestima Ma-wäe söa-laulud" (1807). Kunstiliselt esileküündivamaid Võru-murdelisi luuletusi kirjutas Gustav Adolph Oldekop, kelle looming tervikuna jõudis trükki hiljem. 1806 andsid pastorid Johann Philipp von Roth ja G. A. Oldekop välja esimest eestikeelset ajalehte „Tarto maa rahwa Näddali-Leht", mida ilmus 41 nr-t, siis sulges ajalehe tsaarivõim.

Rahvusliku kirjanduse tekke aeg (1820–50)

Pärisorjuse kaotamine Eestimaa kub-s 1816 ja Liivimaa kub-s 1819, rahvaharidu se edenemine ja eriti Tartu ülikooli taasavamine 1802 soodustasid oluliselt kultuuri- ja kirjanduselu avardumist. 1820. a-tel hakkasid kirjanduselus domineerima eesti rahvusest literaadid, jättes baltisakslased aegamööda teisejärgulisele kohale. Sellega kaasnes oluline muutus kirjanduses eneses: varasemad baltisaksa literaadid olid eestikeelsele lugejale tõlkinud või mugandanud eelkõige Saksa autoreid, esimesed eesti rahvusest kirjanikud pöördusid aga rahvaluule poole, otsides sealt oma teostele ainestikku. Rahvusliku kirjanduse aluste rajamisel etendasid tähtsat osa Otto Wilhelm Masing, Kristjan Jaak Peterson, Friedrich Robert Faehlmann ja Friedrich Reinhold Kreutzwald. O. W. Masing oli ratsionalistliku mõttelaadiga valgustuskirjanduse esindaja, ta algatas oma väljaannetega „Pühhapäwä Wahhe-lugemised" (1818) ja „Marahwa Näddala-Leht" (1821–23 ja 1825) eestikeelse populaarteadusliku publitsistika. Eesti keele hea tundjana kasutas ta oma väljaannetes loomulikku ja väljendusrikast keelt. K. J. Petersoni luuletused ja arutlevad päevikumärkmed on kirjutatud 19. saj. teise ja kolmanda kümnendi vahetusel, need panid aluse eesti lüürikale ja filosoofilisele kirjandusele. Oodide ja pastoraalide loojana on ta saanud mõjutusi antiikkirjandusest, Saksa romantikutelt ja eesti rahvalaulust, sulandades mujalt omandatu kord hümniliselt suurejoonelisteks, kord lüürilisteks luulepiltideks. [illegible] eestikeelsest kirjasõnast [illegible] ei leidnud tema luule [illegible] terveks sajandiks käsikirja [illegible] manni loomingus tõusevad [illegible] lised muistendid, mõned [illegible] kalendrijutud. Valgustuslik [illegible] alustas loomingut ka F. R. [illegible] oluline on tema „Ma-ilm ja [illegible] (1848–49). Sentimentaalse [illegible] kuna tõusis esile Suve Jaan [illegible] mer) (jutustus „Luige Lota [illegible] baltisakslasest autor kraabi [illegible] Friedrich von Mannteuffel [illegible] likke proosaraamatuid (Aleksandra [illegible] go walgussel", 1838, ja „Wanemuine [illegible] ello-päwad", 1839). Populaarse [illegible] C. W. Freundlichi lihtsakoelised [illegible] uuele rahvalaulule lähedased [illegible] sed ja kalendrijutud. Eesti [illegible] tekkimisele aitas oluliselt kaasa [illegible] Heinrich Rosenplänteri toimetatud [illegible] väljaanne „Beiträge zur genauern [illegible] niss der ehstnischen Sprache" (1[illegible] 32), mis avaldas keele- ja [illegible] nese kõrval ka kirjandusteoseid. [illegible] asutati F. R. Faehlmanni algatusel [illegible] Õpetatud Eesti Selts, kus [illegible] esitas „Kalevipoja" [illegible]

Ärkamisaegne kirjandus (1850–90)

19. saj. keskel jõudis Eesti [illegible] uude arengujärku, millele [illegible] mulik rahvusliku iseteadvuse [illegible] ne, tugevnemine ja valdkondade [illegible] (1870. a-il). Kirjandus [illegible] vaimsel äratamisel juhtroll [illegible] tus ka ise kiiresti: sel ajastul [illegible] sid välja kõik ilukirjanduse [illegible] Ärkamisaja algupoolel [illegible] ja kirjanduselus tähtsat [illegible] tiivne ja religioossete [illegible] Woldemar Jannsen. 1857 [illegible] hega „Perno Postimees" [illegible] pidevale eestikeelsele [illegible] luuletõlgete ja -mugandused [illegible] eesti keelde palju laulu- [illegible] lik", 1860) ning edendas [illegible] jutukirjandust („Sannumees" [illegible] 1848–51). Hiljem tõusis [illegible] loogidena esile feodaalsüsteemi [illegible] Carl Robert Jakobson („Ma-[illegible] kõnet", 1870) ning kuhjuva [illegible] rahvaluule suurkogumise [illegible] Hurt („Pildid isamaa [illegible] 1879). Ärkamisaja [illegible] tati Eesti Kirjameeste Selts [illegible] 1872–93), mis seadis [illegible] eesmärgiks kirjanduse- [illegible] keelealase töö, kuid [illegible] ärkamisaja vastakate [illegible] võitluse areeniks. Ajupõ[illegible] janikuisiksus oli F. R. [illegible] oli ratsionalist ja valgustus[illegible]

Üks Kaunis
Jutto-
ja
Oppetusse-Ramat.

Söbbra poleſt, meie maa-laſſe heaks, ja nendele röömſaks ajawiteks kogutud ja kokko pandud, kes aegſaste öppetud laggenna.

Tallinas
trükkitud Lindwerele kirjaberga. 1782.

Juttud
ja
Teggud
kui ka
Monningad Öppetussed mis maapoldamisse pärrast tarwis lähtwad.
Eestima-rahwale
heaks on ülleſpannud,
Reedik Willem Willmann,
Öpetaja Karja-Kirriko peäle, Saaremaale.
Tallinas
trükkitud Lindwerele kirjaberga.
1782.

Luggemisſed
Eestima Tallorahwa
Moistusſe ja Süddame Juhhatamisſeks.
Tallinnas,
trükkitud J. H. Gregzeli kirjaderaa, aastal 1817.

Friedrich Gustav Arvelius: „Üks Kaunis Jutto- ja Oppetusse-Ramat" (Tallinn, 1782); Friedrich Wilhelm Willmann: „Juttud ja Teggud kui ka Monningad Öppetussed mis maiapiddamisse pärrast tarwis lähtwad …" (Tallinn, 1782), tiitelleht. Esmatrüki ainus säilinud eksemplar avastati 1953. a. Göttingeni ülikooli raamatukogus; Otto Reinhold Holtz: „Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks" (Tallinn, 1817), tiitelleht

Eesti Kirjameeste Seltsi asutajad Tartus 1870 (foto F. Tuglase raamatust „Eesti Kirjameeste Selts", Tartu, 1932)

panelikumaks ühiskondlike vastuolude suhtes. 1890. a-te keskel kasvas olustikurealism kriitiliseks realismiks, selles järkjärgulises muutumises oli tähtis roll August Kitzbergi humoristlikel külajuttudel ja Juhan Liivi proosateostel (jutukogu „Kümme lugu", 1893; jutustus „Vari", 1894). Peaosa kriitilise realismi algatamises kuulus Eduard Vildele. Alustanud põnevus- ja naljajuttudega, omandas ta parimas loomingujärgus sotsdem. maailmavaate ning tõusis Eesti esimeseks silmapaistvaks romaanikirjanikuks. Klassivastuolude temaatika tõi ta proosasse romaanidega „Külmale maale" (1896) ja „Raudsed käed" (1898), erilise kunstilise veenvusega kujutas ta oma realistlikus romaanitriloogias („Mahtra sõda", 1902; „Kui Anija mehed Tallinnas käisid", 1903; „Prohvet Maltsvet", 1908) talurahva saatust teoorjuse kriisiajal 19. saj. keskel. Vilde proosat iseloomustasid elav fabuleerimisoskus, huvitavad karakterid, omapärane rahvakeelne tagapõhi ja erk sotsiaalne närv, mis lubas haarata kujutamiskeskmesse olulisi ainealasid. Tugev ühiskonnakriitiline tagapõhi oli ka Ernst Särgava külaelu kujutaval jutustustesarjal „Paised" (I—III, 1899—1901) ja romaanil „Rahvavalgustaja" (1904). Realistlike külaelupiltide kujutajatena debüteerisid 20. saj. algul A. H. Tammsaare (jutustus „Vanad ja noored", 1903) ja Jakob Mändmets. Ärkamisaja lõpu epigoonlikust ja ilutsevast luulelaadist eemaldus esimesena Jakob Tamm, kes värsistas rahvapärimusi ja argipildistikku. 19. saj. lõppkümnendi luules tõusid rahvalike luuletajatena esile Anna Haava, kes lõi vormiliselt lihtsaid, kuid tundesügavaid armastus- ja loodusluuletusi, ning Karl Eduard Sööt, kes kirjutas mängleva laadiga tundelüürikat ning

„Kalevipoja" teaduslik esmatrükk saksakeelse rööptõlkega, ilmus 1857—61 kolmes osas Tartus Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes; „Kalevi poeg" (Kuopio, 1862). Eestikeelne rahvaväljaanne

F. Tuglas (Mihkelson): „Kahekesi" (Tartu, 1908), kaas K. A. Hindrey; A. H. Tammsaare: „Pikad sammud" (Tartu, 1908), kaas K. A. Hindrey; Mait Metsanurk: „Orjad" (Tallinn, 1912), kaas Peet Aren

kes venestusreformide aja meeleolu kajastas tumedatoonilistes eleegiates. Mõlema luuletusi on palju viisistatud ja need on muutunud rahvalikeks lauludeks. Ajajärgu suurluuletajaks tõusis Juhan Liiv, kes lüürikuna ühendas realistliku loodusekaemuse ja sügava elamuslikkuse ning patriootilises luules lähtus kodumaa saatuse traagikast, vastandudes niimoodi ärkamisaegsele isamaad ülistavale lüürikale. Ta kirjutas ka tumedameelset isikuluulet ja filosoofilisi mediteeringuid, tema luule mõju järelpõlvedele on olnud kestev. Tunduvalt edenes 19. saj. lõppkümnendil maailmakirjanduse klassika tõlkimine, eeskätt vene (A. Tšehhov, L. Tolstoi, A. Puškin), saksa (F. Schiller, J. W. von Goethe) ja prantsuse (G. de Maupassant) keelest. Süvenes huvi Soome ja Põhjamaade kirjanduse vastu.

Voolulise mitmekesistumise aeg (1905–18)

Pärast 1905.–07. a. rev-i mahasurumist muutus tsaarivõim impeeriumi ääremaade rahvaste kultuuri arendamise suhtes sallivamaks. Seda kasutati ka Eesti kirjanduselu edendamiseks. 1906 hakkas ilmuma ajakiri „Eesti Kirjandus" ja 1907 asutati Eesti Kirjanduse Selts, mille tegevus osutus tunduvalt edukamaks kui 1893 suletud Eesti Kirjameeste Seltsil. Osalt rev-iaegse ühiskonna sisemiste vastuolude, osalt kirjanduse enese uude arengujärku jõudmise tõttu algas kirjanduse diferentseerumine. Kiiresti tõusis esile uutele esteetilistele põhimõtetele toetuvaid suundi ja voole. Pms. Vene eeskujude najal tekkis rev-i tõusujärgus vasakpoolne tööliskirjandus, mille eesmärgiks oli teha rev. propagandat. Rev. kirjanduse peamine väljaandja oli Juhan Lilienbach ja silmapaistvaim poeet Hans Pöögelmann. Rev-icelsel ühiskondliku mõtte elavnemise ajal alustas tegevust rühmitis „Noor-Eesti", mille tuumikusse kuulusid Gustav Suits, Friedebert Tuglas, Villem Ridala, Bernhard Linde, Johannes Aavik jmt. Nooreestlaste eesmärk oli kirjanduse tausta avardamine, eelkõige virgutavate mõjutuste saamine Prantsuse ja Skandinaavia kirjandusest, ning kirjandusliku kultuuri süvendamine. Anti välja 5 koguteost „Noor-Eesti" (1905–15), samanimelist ajakirja (1910–11) ja ajakirja „Vaba Sõna" (1914–16). Nooreestlased vastandasid end kriitilisele realismile, kujunedes oma loomingus uusromantiliste voolude impressionismi ja sümbolismi pooldajateks. „Noor-Eesti" esteetiliste põhimõtete ümber tekkis terav kirjanduslik võitlus. Rühmitise sihtmärkide seadja oli G. Suits, kes tõusis ajajärgu silmapaistvaimaks luuletajaks, kajastades ajastu iseloomulikke pürgimusi ja meeleolusid (kogud „Elu tuli", 1905, ja „Tuulemaa", 1913). Oma kõrge vormikultuuriga oli ta Eestis 20. saj. luulesuundade algataja. V. Ridala luulekogud esitasid peenekoelist looduslüürikat. Väljaspool „Noor-Eestit" viljeles sümbolistlikku luulesuunda Ernst Enno („Hallid laulud", 1910), Marie Heiberg kirjutas ajastuga tihedalt seotud isikuluulet („Mure-lapse laulud", 1906), Jaan Oksa luule väljendas ürginstinkte ja kaootilist mõttelaadi. „Noor-Eesti" prosaist F. Tuglas kirjutas impressionistlikus laadis, nüansseeritud hingeelukujutusega novelle ja iroonilise tagapõhjaga romaani „Felix Ormusson" (1915). I maailmasõja ajal jõudis ta koguga „Saatus" (1917) sümbolistlike müütnovellide loomiseni. „Noor-Eesti" kultuurimissiooni tähtsaimad tulemused avalduvad eelkõige eesti lüürika uute väljenduslaadide loomises, novelližanri edendamises ja kriitika nõudlikkuse tõstmises, milles oli oluline osa F. Tuglasel ja G. Suitsul. Jõuliselt esilekerkinud uusromantiliste voolude jätkus realistide looming, [illegible] oli juhtiv E. Vilde, kes [illegible] ja kompositsioonilt [illegible] tustused" (1912) ja [illegible] romaani „Mäeküla [illegible] A. H. Tammsaare [illegible] õpilasnovelli, impressionistlik [illegible] „Varjundid" (1917) [illegible] midele keskendunud [illegible] „Kärbes" (1917). Mait [illegible] tas loomingulist teed [illegible] kujutajana („Vahesaare [illegible] „Toho-Oja Anton", 1916; [illegible] „Kevade" (I–II, 1912–[illegible] Luts klassikalise noorsoo[illegible] listina tuli kirjandusse [illegible] Lintrop. Kiiresti edenes [illegible] teedrajavaks oli nii A. [illegible] ming („Tuulte pöörises" [illegible] hunt", 1912) kui ka E. [illegible] looming („Tabamata ime" [illegible] händ", 1913), mem[illegible] lühinäidendid (sh. „Kapp[illegible] Maaelu kujutava näide[illegible] sed" (1912) alustas [illegible] Murrik, kellest hiljem [illegible] kirjanik Hella Wuolijoki. [illegible] tuaari täiendasid Heino [illegible] tian Rutoffi näidendid. [illegible] puhkemine pidurdas kirjan[illegible] Sõjameeleolud kajastusid [illegible] sistikas (A. H. Tammsaare, [illegible] F. Tuglas jt.). Uudisteosed [illegible] kuid kirjanike loomingulised [illegible] ei katkenud. 1917. a. Vene[illegible] vabanes kirjandus tsensuurist, [illegible] uus elavnemine. Uuest aja[illegible] kirjandus; loomingulised [illegible] re Aadu (Jaan Anvelt, [illegible] ti", 1917), kellest hiljem [illegible] silmapaistvaim esindaja. [illegible] dusid kodumaale tagasi [illegible] F. Tuglas. 20. saj. kaks [illegible] dit olid Eesti kirjandus [illegible] olulised: sellel ajal kujune[illegible] järgule iseloomulikud [illegible] jandusvoolud. Kirjandus [illegible] küpsuseni jõudnud kultuur[illegible] koostisosaks.

Iseseisvuse ajajärk [illegible] Aja- ja kultuuriloo[illegible]

seisvusaja alguse sündmus[illegible] okupatsioon (1918) ja [illegible] Vabadussõda – suurim [illegible] kirjanduse ajutiselt [illegible] desse, kuid sõja võimsa [illegible] arenguks uusi võimalusi. [illegible] Eestis oli kirjandus esmakordselt [illegible] võõra valitsusvõimu survest [illegible] määravaks kirjanduse [illegible] arenguprotsess. Pärast [illegible] elavnes kirjanduselu kiiresti. [illegible] seisvusaja algul oli kirjandus[illegible]

...tekspidamiste poolest suuri lahknevusi, oli ...kirjanikest solidaarne Eesti riigivõimuga. ...ideoloogiast enim mõjutatud kirjanikud ...ja Eessaare Aadu) jäid pärast Vaba- ...Venemaale, kuid pahempoolseid opo- ...Eestis. Vabadussõja-järgsetel aastatel oli ...-de pol. ning ideoloogiline järelmõju Eestis ...kirjanduseski. Pol. ja ideelise arengu ...1924. a. 1. dets. mäss, mis tõi esile kom- ...ideoloogiale allutatud revolutsionääride iseseis- ...eesmärgid. Kirjanduses algas konsolideeru- ...milisi ajakirju ilmus vähem ning rahulikumas ...järjest kirjanike loominguline aktiivsus. ...1925 vastu võetud Kultuurkapitali seadus, ...kirjanikele maksma tööstipendiume. 1934 ...stipendiumide jagamine ümber nii, et kasvas riigi- ...stipendiumide määramisel, kuid stipendiumid ...alanud ülemaailmne majanduskriis pidur- ...arengut Eestiski: raamatute trükiarv vähenes ...maksti eriti luulekogude eest mini- ...autoritaarne riigipööre ning sellega alanud ...mõjutas märgatavalt ka kirjanduse olukorda ...arengut. Teravalt ühiskonnakriitiliste teoste ...raskeks, otsene valitseva võimu kritisee- ...1935. a. trükiseadus keelas võimuvastase ...teoste avaldamise. Otseselt sekkus riigivõim ...siiski harva, keelustamise markantseim ...ajakirja „Tänapäev" numbrite ärakorjamine 1938. ...korraldati 1935—36 raamatuaasta, mille ...poolt kirjanduse propageerimine, aga tei- ...lähendamine autoritaarsele võimule. ...autoritaarne riigivõim kirjanikke mõjutada ...kaudu, jättes võimule ebameeldivaid ...ilma.

..., rühmitused ja nende väljaanded. ...Veebruarirev-i ületati kiiresti I maailmasõja ...tekkinud tardumus. F. Tuglase eestvõttel loodi kirjanike rühmitus „Siuru", mis tegutses 1917—19 ja ühendas peale Tuglase veel 5 kirjanikku (M. Under, H. Visnapuu, J. Semper, A. Adson ja A. Gailit). Hiljem liitusid nendega J. Barbarus ja August Alle. Loodud küll „Noor-Eesti" eeskujul, polnud „Siurul" kindlat kultuuripoliitilist ega esteetilist programmi. Rühmitus tekitas oma esinemistega kirjanduslikku elevust, selle liikmete loomingus domineeris sensuaalne lembelüürika. Rühmitus andis välja 3 „Siuru"-nimelist albumit (1917—19), tema tegevus jäi lühiajaliseks ning liikmeskond oli maailmavaateliste ja esteetiliste tõekspidamiste poolest heterogeenne. „Siuruga" võrreldes hoopis teistel alustel koondas F. Tuglas rühmituse „Tarapita" (1921—22), mille teravalt ühiskonnakriitilisele manifestile kirjutasid alla Artur Adson, A. Alle, J. Barbarus, Albert Kivikas, Jaan Kärner, Johannes Semper, G. Suits, Aleksander Tassa, F. Tuglas ja M. Under. „Tarapita" väljendas teravasõnalist protesti noores riigis vohava kultuurituse, tõusikluse ja sotsiaalse ebavõrdsuse vastu. Ajakirjas „Tarapita" (seda ilmus 7 nr-t) domineeris Barbaruse, Kärneri, Alle ja Semperi ajalaulude vaimsus, Barbaruse ja Semperi vahendusel jõudis sellesse ka rahvusv. kirjanike rühmituse „Clarté" mõju. „Tarapita" tegevus jäi sisemiste vastuolude tõttu lühiajaliseks. 1922 asutati Eesti Kirjanikkude Liit (EKL), asutajaliikmeid oli 33. 1940, kui EKL-i tegevus Nõuk. okupatsioonivõimude käsul lõpetati, oli liikmeid 53. Liidu juhatus tegutses esialgu Tallinnas, a-st 1927 Tartus. 1934 asutati EKL-i Tallinna koondis. Liit ühendas kõiki Eesti kirjanikke, selle peamine eesmärk oli kirjanike huvide kaitsmine ja neile avaldamisvõimaluste loomine. 1923 hakkas ilmuma EKL-i ajakiri „Looming", mis kujunes keskseks kirjandusajakirjaks. Ajakiri säilitas ka „vaikiva oleku" ajal dem. üldsuuna ja etendas luule, lühiproosa ja esseistika arendamisel tähtsat osa. Pärast EKL-i asutamist tegid omaette rühmituste loomise katseid nooremad, radikaalselt meelestatud kirjanikud. Koguteosele „Aktsioon", mida A. Antsoni toimetamisel ilmus 3 köidet (1926—29), oli iseloomulik kriitiline üldhoiak. Selles avaldasid teoseid August Jakobson, Rudolf Sirge, Johannes Ruven,

...kongress 6. septembril 1919

Valter Kaaver, August Mälk jmt. „Noor-Eestist" lähtunud esteetiliste põhimõtetega asusid opositsiooni ajalehe „Kirjanduslik Orbiit" (1929—30) ümber koondunud kirjanikud A. Jakobson, Mihkel Jürna, Erni Hiir, Juhan Sütiste, A. Kivikas ja Peet Vallak, neid toetasid kirjandusteadlased August Annist, Daniel Palgi, Oskar Urgart, Oskar Loorits, Aleksander Aspel jmt. Orbiitlased nõudsid elulähedasemat realistlikku kirjandust ja arvustasid teravalt kunagiste nooreestlaste F. Tuglase ja G. Suitsu esteetilisi seisukohti. „Kirjanduslikku Orbiiti" ilmus 7 numbrit, selles algatatud elulähheduse nõue jäi aktuaalsena püsima kriitikasse ning elu- ja vaimulähheduse vastasseis kestis 1930. a-te lõpuni. Kirjanduse arenguga seotud ajakirju asutati 1930. a-te II poolel mitu. „Tänapäev" (1935—40) oli opositsioonilise üldilmega, kaitstes „vaikiva oleku" ajal sõnavabadust. „Akadeemia" (1937—40) oli laia teadusliku ampluaaga ajakiri, mis kujunes foorumiks, kus arendati elu- ja vaimulähheduslaste vahelisi kirjanduslikke vaidlusi. 1937 hakkas Tallinnas ilmuma kirjandust ja teisi kunstialasid ühendav ajakiri „Varamu", mis oli autokraatse võimu poolt mõeldud vastukaaluks „Loomingule", kuid kujunes sisukaks kultuuriajakirjaks. Et tõsta Tallinna kui kirjandusliku keskuse tähtsust, asutati 1939 Tallinna Kirjanike Ühing ja 1936 Eesti Näitekirjanike Liit. Kogu iseseisvusaja jooksul tegutses 1907 asutatud Eesti Kirjanduse Selts, mille peamine ülesanne oli teaduslike väljaannete koostamine, maailma kirjandusklassika väljaandmine ja kirjanduse propageerimine. Seltsi väljaandel jätkas ilmumist ajakiri „Eesti Kirjandus".

Kirjanduslikud voolud ja suundumused. I maailmasõja eel oli Eestis domineerival kohal nooreestlaste algatatud uusromantism, kuid uusromantilised voolud ei suutnud katkestada realismi arenguliini. „Siuru" jätkas nooreestlaste uusromantilist suunda, tehes seda luules eelkäijatest jõulisemalt ja värvirikkamalt. Siurulased M. Under ja H. Visnapuu andsid Eesti romantilisele tundelüürikale varasemast kirglikuma ja mitmekülgsema sisu. Rühmitustest eemale hoidunud E. Enno kujunes kahe 1920 avaldatud koguga sümbolistliku igatsusluule peamiseks esindajaks, kuid luule üldpildis jäi ta siurulaste varju. Proosas viljeles sümboltegelastega ja osalt fantastilise miljöökujutusega novelle F. Tuglas. Romantilise tagapõhjaga olid ka A. Gailiti põhil. fantastilise sündmustikuga novellid. I maailmasõja lõpul tungisid impressionismi ja sümbolismi kõrvale Saksa ekspressionismi mõjud, eeskätt sellepärast, et Saksa okupatsiooni ajal 1918 ja sõja järel olid kontaktid Saksa kirjandusega tihedad. Ekspressionistlikule luulele omased jooned — inimlikele kannatustele kaasaelamine, vaimsuse esiletõstmine, fantastikasse kalduv teravalt väljajoonistatud kujund ja eksalteeritud tundetoon ning väljenduslaad — kandusid M. Underi, H. Visnapuu, J. Barbaruse ja J. Semperi ajalauludesse. Vähemal määral mõjutas ekspressionism 1920. a-te alguse proosat (M. Metsanurk, P. Vallak) ja näitekirjandust (A. Adson, A. Antson). Kuigi ekspressionism tungis Eesti kirjandusse hoogsalt, jäi tema mõju lühiajaliseks. 1920. a-te II poolel oli kirjanduse edasises arengus olulisim realismi tõusmine domineerivale kohale ja uute joonte tekkimine realismis eneses. Siuruliku uusromantismi vastu tõusis kiiresti opositsioon: juba 1920 avaldas A. Kivikas brošüüri „Maha lüüriline shokolaad", milles ta nõudis kirjanduse tagasipöördumist realistliku loomingumeetodi juurde. Kivikas oligi esimene, kes realistliku loomingulaadi oma külaromaanides ja sõjanovellides uuesti kasutusele võttis, kuigi ta tegi seda möödunud aegade realiste jäljendades. Samasuguses olustikurealismi laadis kirjutas R. Roht oma maa-ainelised romaanid ja O. Luts oma jutustused. Selle kõrvale tõusis uusrealism, mille[illegible] sügavam sissevaade tegelaste psüühikasse, [illegible] kandvam probleemiasetus ning varjundirikkam[illegible] realismi sisulisel rikastamisel oli tähtis osa [illegible] saare kõrgperioodi loomingul, alates „Kõrboja [illegible] (1922), tema kõrval viljelesid süvenenud realis[illegible] nurk ning 1930. a-il P. Vallak, K. A. Hindrey [illegible] Ristikivi jmt. Kahesuguse realismi vaheline [illegible] alati päris selge, aga üldsuundadena on realism [illegible] vust siiski fikseeritavad. Émile Zola algatatud [illegible] koolkonna mõjud jõudsid Eestisse 1920. a-te [illegible] nähtavad eelkõige A. Jakobsoni romaaniloomingus, [illegible] R. Sirge ja Artur Roose teostes. Naturalism [illegible] jäi Eestis kitsaks, piirdudes pms. agulielu kujutamisega, [illegible] nidega, milles ta võimaldas kirjanikel näidata [illegible] ja inimese mandumist. Vähesel määral avaldus [illegible] lõpul Eesti proosas freudismi mõju, mis on [illegible] hoidliku varjundi Leo Anveldi romaanidele ja [illegible] Aadu Hindi teoses „Kuldne värav" (1937). [illegible] jäi J. Madariku (Lauristini) vanglas kirjutatud [illegible] kukutajad", millel oli rev. ideoloogiast mõjutatud [illegible] ilmus 1929 Leningradis ja jäi Eestis tundmatuks. [illegible] sotsial. realismi mõjud sellel ajajärgul Eestis [illegible] küll aga olid kommunistlike ideede ja sotsial. realismi [illegible] mõjuväljas NSV Liidus elanud eesti kirjanikud.

Luule. Ühiskondlike murrangute ajal tõuseb luule [illegible] üldpildis juhtivale kohale ja nii oli see ka 1917. a. [illegible] Vabadussõja ajal. „Siuru" ühendas lühikeseks [illegible] silmapaistvalt andekaid luuletajaid (M. Under, H. [illegible] J. Semper, A. Adson, J. Barbarus ja A. Alle). Ka [illegible] traditsioone hüljates viisid luule nii sisulise [illegible] kui ka vormikultuuri osas uuele arengutasemele. [illegible] enamik alustas lembelüürikaga: M. Underi „Sonetid" [illegible] üllatasid armuelamuste avameelsusega ja emot[illegible] videga, veelgi jõulisemalt ja vastakate tundeto[illegible] värsistas mehelikke armusuhteid H. Visnapuu [illegible] res" (1917) ja „Jumalaga, Ene!" (1918). Tagasi[illegible] kuid peenekoelisemad ja nüansirikkamad [illegible] lembelaulud kogus „Pierrot" (1917). Ka A. [illegible] murdelises kogus „Henge palango'" (1917) [illegible] lüürikal märgatav erikaal. „Siuru" rühmitus [illegible] ja „Tarapita" tegutsemise ajal tungis luulesse [illegible] — reageerimine sõdade põhjustatud kannatustele. [illegible] algas Eesti lüürikas ajalaulude periood. Neist [illegible] „Tarapitast" eemale jäänud poeedid. Nimetatud [illegible] suund J. Kärneri kogu „Aja laulud" (1921) jagu[illegible] tika alla kuuluvad M. Underi „Verivalla" (1920), [illegible] puu „Talihari" (1920), J. Barbaruse „Kaasaegsed" [illegible] A. Alle „Carmina barbata" (1921) ja G. Suitsu [illegible] lise üldistusjõuga „Kõik on kokku unenägu" (1922). [illegible] sisuliselt luulevormiline tagasivaade I maailmasõja [illegible] a. rev-dele. Ajalauludes nähtub kaks põhisuunitlust: [illegible] tundmine inimese hädadele koos sõja julmuste [illegible] esiletoomisega (M. Under, H. Visnapuu) ning [illegible] ja ühiskonna kriitika, milles on paiguti puhtpoliitilisi [illegible] motiive (J. Kärner, J. Barbarus, A. Alle). Ehtsamad [illegible] väljenduslaadiga ajalaulud kadusid küll 1920. aastate [illegible] kuid nende ideeline mõju kestis iseseisvusaja [illegible] järgu lõpuni. Ühiskonnakriitilises laadis luuletas [illegible] J. Barbarus, kes oli kogudes „Geomeetriline inimene" [illegible] ja „Multiplitseerit inimene" (1927) vormiliselt [illegible] osas ajajärgu kõige modernistlikum poeet. Seoses [illegible] kirjanduse elavnemisega hakkas luule osatähtsus [illegible] üldpildis taanduma. Sisuliselt suundusid poeedid [illegible]

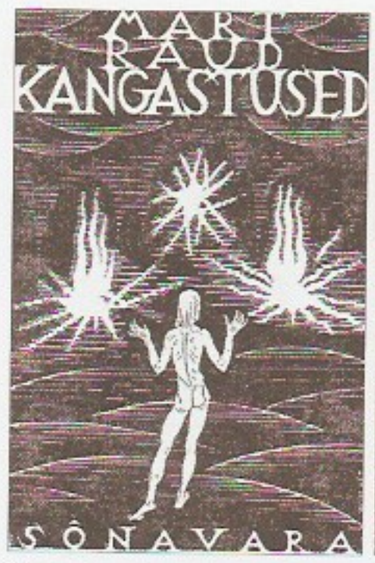

Mart Raud: „Kangastused" (1924). Kaas: Eduard Wiiralt; Albert Kivikas: „Punane ja valge" (Tartu, 1927). Kaas: Peet Aren; August Jakobson: „Vaeste-Patuste alev" (1927). Kaas: Jaan Vahtra

Arbujad. Endel Kõksi sulejoonistus („Tulimuld" nr. 3, 1981). Ees (vasakult) H. Talvik, P. Viiding, B. Kangro ja B. Alver, taga K. Merilaas, U. Masing ja A. Sang

teemade poole: ja mediteeriva ning inimese Domineerisid rõõmsameelsus haruldasem elamus, kogust „Hääl ja ballaadide raamatust (1929). H. Visnapuu negatiivsete ilmin- inimliise hoiaku, kuid kir- iganustavat isamaalüürikat luule üldpilti 1920. luuletajad. Valmar isikuluulet si- „Sõudjus lumme" (1924) mille teoreetiliste kriitikas vaidle- luuletajaks kujunes Hendrik Adam- loorinidi edasiandmise oma luuleringi ka probleeme. Jõuline oli luuleteekonna algus (kogu 1929), temast kujunes pro- ümmetuse värsistaja ja rea- järjekindel kaitsja. Ta- ühiskondlikumaks jäi E. Hiire luuletee algus, melanhoolne esik- (1924). 1930. a-il poeetide kõrgetasemе- juures M. Underi ko- järjest mõjusama filo- ning J. Semperi ja reageeris ühis- muutustele, sh. Eu- fašismiohu ilminгu- rikastasid luule üldpilti debütandid, kelle elu- ja poeetiline kul- varasemate luu- Neist tõusid esile Heiti esikkoguga „Palavik" liirikakoguga „Tolm August Sang roman- väljendava koguga otsib õnne" (1936), tundeelamusi värsis- „Mumtee tuuled" (1938), talupojakultuuri- ja „Soнettidega" (1935) uulis-müstiliste luule- „Neemed Vihmade lahte" ning Paul Viidingu luuletustest koostas Ants „Arbujad" (1938), mil- neid nimetama arbuja- moodustanud omaette loolkonda, neid eraldas tunduvalt aktiiv- vaimsuse ja mineviku poole ning loova suve-

räänsuse rõhutamine, mis eriti ilmekalt avaldub H. Talviku, B. Alveri ja U. Masingu loomingus. Elulähedusliku suuna pooldajad (orbiitlased) heitsid arbujatele ette elukaugust ja romantilise traditsiooni jätkamist, sellest tekkis terav vastasseis arbujate ning Sütiste ja Kärneri realistliku luule vahel. Autoritaarse režiimi kehtestamine mõjutas mõnevõrra luuletajaidki, kellest enamik oli uue riigikorraga opositsioonis. Kriitilisi mõtteid oli võimalik avaldada ainult satiirilistes lühiluuletustes või varjatud vihjetena. Tuntud luuletajatest võttis valitsuse propageeritud tööeestluse ideed omaks E. Hiir, kelle luule omandas seetõttu optimistlikuma põhitooni. Tähelepanuväärne koht värsiloomingu üldpildis kuulus eepilistele suurvormidele: ilmus kaks värssromaani, J. Kärneri „Bianka ja Ruth" (1923) ja H. Visnapuu „Saatana vari" (1937). Ulatuslikumaid poeeme avaldasid A. Alle, J. Sütiste, H. Visnapuu ja V. Ridala, kelle regivärsilisse poeemi „Toomas ja Mai" (1924) oli põimitud eepilisi rahvalaule. B. Alveri poeemidele „Lugu valgest varesest" (1931) ja „Pirnipuu" (1937) oli iseloomulik vaimukas sõnastus ja irooniline käsitluslaad. Luule arenes iseseisvuse ajal eriti intensiivselt: tõusis esile andekaid poeete, mitmekesistusid ja avardusid aineringid, oluliselt tõusis vormikultuur.

Proosa. Iseseisvuse algaastail oli proosas domineerival kohal uusromantiline kujutamislaad, selle peamised viljelejad olid F. Tuglas — novellikogudes „Raskuse vaim" (1920) ja „Hingede rändamine" (1925) — ning A. Gailit — novellides ja hävinguromaanis „Purpurne surm" (1924). A. Gailit jäi uusromantilise kujutamislaadi juurde teistest kauemaks, tema hilisemast loomingust on tuntuim romaan novellides „Toomas Nipernaadi" (1928). Uusromantilisi novelle kirjutasid ka K. Rumor ja A. Tassa ning ajutiselt läksid romantilise hoovusega kaasa põhihoiakult realistlikud prosaistid O. Luts ja M. Metsanurk, viimaselt ilmus ekspressionistlike stiilipaisutustega jutustus „Jumalata" (1921). Siiski oli realistlik elukujutus vaikse hoovusena kirjanduse üldpildis püsinud ka uusromantiliste voolude domineerimise ajal, nii avaldas O. Luts olustikurealistliku „Suve" (I—II, 1918—19). Varsti pärast Vabadussõja lõppu algas realismi uus esiletõus, milles etendas juhtivat osa A. Kivikas novellikoguga „Sookaelad" (1919) ja sõjaainelise novellikoguga „Verimust" (1920). Tõusev realism piirdus esialgu maaelu kujutamisega, jäädes probleemiderингilt kitsaks ja hingeeluvaatlustes pealiskaudseks. Niisugune laad iseloomustab A. Kivika asunikutriloogiat „Jüripäev" (1921), „Jaanipäev" (1924) ja „Mihklipäev" (1924) ning Richard Rohu tetraloogiat „Hümnid Paanile" (1922), „Kurgsoo" (1924), „Maa" (1927) ja „Aeg" (1929). Uusrealismi kunstiliselt nõudlikumat suunda esindasid M. Metsanurk ja A. H. Tammsaare, kes kujunesid 1920. a-il tähtsaimateks prosaistideks. Ajajärgu ühte aktuaalseimat probleemi — rev-ivõitleja hingelist pank-

A. H. Tammsaare „Tõde ja õigus" ilmus aastatel 1926—33 viies köites ühtse kaanekujundusega; August Mälk: „Rannajutud" (1936). Kaas: Eduard Järv; Marie Under: „Ja liha sai sõnaks" (Tartu, 1936). Kaas: Hando Mugasto

rotti — jälgis M. Metsanurk romaanis „Jäljetu haud" (1926), esimesena kujutas ta 1917. a. rev-de ja Vabadussõja kajastumist Eesti külas — romaanides „Valge pilv" (1925) ja „Punane tuul" (1928). Psühholoogiliselt veelgi pingestatumat realismi pakkus A. H. Tammsaare epopöa „Tõde ja õigus" (I—V, 1926—33), mis kujunes Eesti ühiskonna arenguprotsesside peegeldamisega ja meisterlikult väljamaalitud tegelastega ajajärgu silmapaistvaimaks romaanisarjaks. 1920. a-te II poolel debüteeris uusi autoreid, kes etendasid olulist osa järgnevate kümnendite kirjanduses. Peet Vallaku esimestes novellides leidub ekspressionismi mõjutusi, kuid kiiresti kujunes ta realistlikuks novellimeistriks, tema varasema loomingu esileküündivaim teos on „Epp Pillarpardi Punjaba potitehas" (1925). A. Mälk tegi katsetusi impressionistlikus ja naturalistlikus laadis, kuid kujunes peagi rannakülade olustiku ja inimeste meisterlikuks kujutajaks (romaanides „Kivine pesa", 1932, ja „Õitsev meri", 1935). Jõulise naturalistina debüteeris A. Jakobson romaaniga „Vaeste-Patuste alev" (1927), sellega algas agulielu ja vaese proletaarse miljöö kujutamine Eesti proosas. R. Sirge alustas novellikogudega, seejärel ilmus 1917. a. rev-de aega käsitlev naturalistlike sugemetega „Rahu! Leiba! Maad!" (1929). Majanduskriisi ajal süvenes romaanide ühiskonnakriitiline tendents ja koos sellega tõusis jõulisemalt esile linnaühiskonna kujutamine: J. Kärneri „Naine vaesest maailmast" (1930), R. Rohu „Võitluse teel" (1933) ja „Ummiktänav" (1937) ning A. Kivika „Vekslivõltsija" (1931). Kriitiline tendents süvenes O. Lutsu jutustustes („Pankrot", 1929, ja „Tagahoovis", 1933) ning A. Jakobsoni romaanides. 1930. a-il tõusis tähtsale kohale ajalooline temaatika, mille algatas M. Metsanurk romaaniga „Ümera jõel" (1934). Minevikku heroiseerivat suunda esindasid selles vallas A. Mälk („Läänemere isandad", 1936), K. A. Hindrey („Urmas ja Merike", I—II, 1935—36) ja E. V. Saks („Hannibali rahvas", 1936), realistlikuma põhikoega on Enn Kippeli romaanid „Suure nutu ajal" (I—II, 1936) ja „Issanda koerad" (I—II, 1938). Vabadussõja aineil avaldati kaks romaani: A. Kivika „Nimed marmortahvlil" (I, 1936, hiljem paguluses kirjutas ta sellele jätkuks veel 3 köidet) ja A. Gailiti „Isade maa" (1935). Uue romaanitüübina tõusis 1930. a-te II poolel esile tugeva psühholoogilise läbivalgustusega isikuromaan, mis vaatleb eelkõige tegelaste hingekriise või -katastroofe. Selle romaanitüübi viljelejad said mõjutusi Lääne-Euroopa psühholoogilisest romaanist ja mõnevõrra ka freudismist. Üks selle suuna algatajaid oli J. Semper (romaan „Armukadedus", 1934), seda on viljelnud ka M. Metsanurk ja R. Sirge ning nooremaist M. Raud, Reed Morn, L. Anvelt jmt. 1930. a-il debüteerinud prosaistidest olid esiletõusvad Aadu Hint (tema tähelepanuväärseim romaan oli „Tulemees", 1939) ja Karl Ristikivi, kelle „Tuli ja raud" (1938) on psühholoogilise läbivalgustusega töölisromaan, millest sai tema Tallinna triloogia avaköide. Oma loomingulise teekonna lõpetas A. H. Tammsaare romaaniga „Põrgupõhja uus Vanapagan" (1939), mis sisu ja vormi komplitseeritusega tõuseb Eesti romaanikunsti tippteoste hulka. 1930. a-il arenes jõudsalt ka novellistika. Psühholoogilise novelli peamine esindaja oli K. A. Hindrey, detailirohkeid portreenovelle kirjutas Leida Kibuvits. Heatasemelisi novellikogusid avaldasid J. Semper, M. Metsanurk, A. Mälk ja A. Jakobson. Nende kõrvale tulid M. Jürna, J. Ruven, Erni Krusten jmt. Iseseisvus- aja proosakirjanduse silmapaistvam saavutuseks oli uute romaanitüü eriti uusrealistliku ühiskonnaro romaani, psühholoogilise võtmero ja ajaloolise romaani väljakuju ne. Märgatavalt süvenes ka psühholoogiline läbivalgustus romaani- kui ka novellilooming.

Näitekirjandus. Teiste kirjandusliikidega võrreldes oli näitekirjandus tulemustelt vaesem, esiletõusvad ma probleemiasetusega draamade vähesuse tõttu. 1920. a-te II poolel duses esineb ekspressionismi mõjutusi, eriti A. Antsoni näidendites ja M. Metsanurga draamas „Kuningal on kõik" (1925), mille tegevustik lähtub võitluse idee. Omaette sümbolistlik näidend „Surm ja elu" (1928), A. Tassa Piibli-ainelised dendid jäid enamasti lugemisvarast deks. Ajajärgu menukaim näitekirjanik oli Hugo Raudsepp, kes avaldas ideedraamad („Kohtumine Hiidjärvel", 1929, ja „Siinai tähistel", 1931), keskendus pms. vaimukatele linna- ja külaaineliste komöödiate loomisele. Viimastest tuntuim „Mikumärdi" (1929) ja „Jõulumaa" (1932). Suure dramaatilise pinge A. H. Tammsaare Piibli-ainelises dia „Juudit" (1921), ühiskondlikke probleeme komöödias „Kuningal on kõik". Tugev dramaatiline alus on Kallase näidenditel, A. Adsoni dendil „Toomapäev" (1928), „Jumalate mässul" (1933) moodustasid lavakirjanduses vähenõudlikud komöödiad, vabaõhulavastusteks mõeldud did, neid viljelesid kirjanikud valdkondades tunnustust janikud A. Adson, A. Mälk, puu, veelgi rohkem agu pühendunud harrastusnäitlejatele Vaigur, Tõnis Braks, Agu Ellor, Jaan Metua jmt. Sõja režiimi ajal oli raskendatud kriitiliste teoste lavastamine, korda soodustas vähenõudlike tükkide lavalepääsu. Ilmekaim eelõhtul tuli näitekirjanik Tammlaan, kelle draamad dik" (1937) ja „Rauhe käsitlesid ajakajalisi panu äratas A. Jakobsoni ne draama „Viirastused" te repertuaaris oli olulise proosateoste (nt. A. H. O. Lutsu, A. Mälgu ja dramatiseeringutel.

Eesti kirjandus Nõukogude 1918—37 tegutses

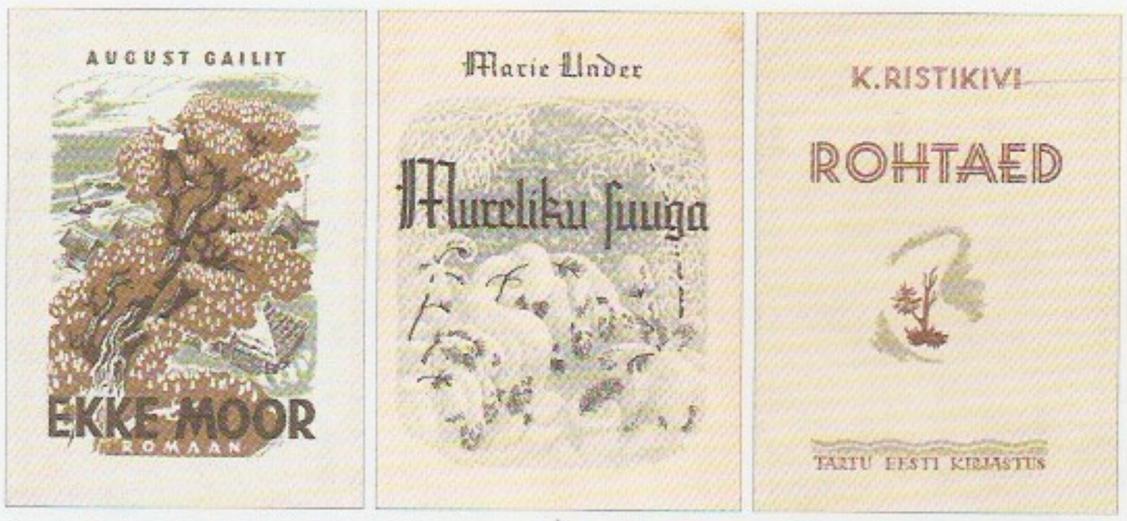

August Gailit: „Ekke Moor". Teine trükk (Tallinn, 1942). Kaas: Günter Reindorff; Marie Under: „Mureliku suuga". Teine trükk (Tallinn, 1943). Kaas: G. Reindorff; Karl Ristikivi: „Rohtaed" (Tartu, 1942)

gia tööriistaks: lõpetati EKL-i tegevus, kirjastused riigistati ja nende tegevus allutati parteiorganite ja Glavliti kontrollile. Algas Nõuk. korrale ebasoodsa kirjanduse keelamine ja käibelt kõrvaldamine. „Looming" jätkas ilmumist, ajakiri „Varamu" suleti, selle asemel hakkas ilmuma „Viisnurk" (vastutav toimetaja A. Hint), asutati ajaleht „Sirp ja Vasar" (peatoimetaja A. Vaarandi), mis pidi propageerima nõukogulikku maailmavaadet ja sotsial. realismi meetodit. 1940—41 ilmus uudiskirjandust vähe, ajasündmused kajastusid ainult luules (J. Sütiste poeem „Maakera pöördub itta", J. Kärneri ja M. Raua luuletused), proosat ei suutnud uued nõuded veel mõjutada, neile vastas vaid 19. saj. lõpu proletaarset miljööd kujutav J. Madariku romaan „Vabariik" (1941). 1940 ilmus K. Ristikivi „Võõras majas" ja 1941 H. Raudsepa „Viimne eurooplane". Sõja alguses 1941 vallandunud Nõuk. terrori ohvriks langes Jüri Parijõgi, kadunuks jäi J. Oengo, vangilaagris suri Johannes Hiiemets.

1941, Nõuk.-Saksa sõja alguses taandus enamik Nõuk. võimuga koostööd teinud kirjanikke koos Punaarmeega ja evakueerus Nõuk. tagalasse. Seal rakendati neid pms. propagandatöötajatena. Kui sõja kulg Nõuk. Liidule soodsaks muutus, hakati tagalas moodustama kultuurikollektiive (sh. Jaroslavli kunstiansamblid). 1943 asutati Moskvas Eesti Nõuk. Kirjanike Liit (EKL) ja avaldati 6 numbrit almanahhi „Sõjasarv" (1943—44). Valdas Saksa-vastast võitlusvaimu õhutav plakatlik luule (J. Kärneri „Viha, ainult viha", 1944), propagandistlikult kasutati ära Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva ja Lydia Koidula 100. sünniaastapäeva. Püsivaid väärtusi leidub võõraid paiku ja koduigatsust poetiseerivas, eelkõige Juhan Smuuli ja Debora Vaarandi kujunevas luules.

Saksa okupatsiooni ajal kirjastamisolud paranesid (tegutsesid Eesti Kirjastus (Tallinnas) ja Tartu Eesti Kirjastus) ja tsensuur ei seadnud ilukirjandusele kuigi rangeid piiranguid. Kuigi „Loomingu" ilmumine oli 1941—44 katkenud, virgutas kirjanduselu H. Visnapuu toimetatud koguteos „Ammukaar" (I—II, 1942—43), millele tegi kaastööd enamik kodumaale jäänud kirjanikke. Luules olid olulisimad teosed Nõuk. terrori ja sõjasündmuste ängistust visuaalse teravusega vahendav M. Underi „Mureliku suuga" (1942, ²1943) ja B. Alveri poeem „Leib" (ilmumata jäänud luulekogust „Elupuu"). Proosas oli valdav psühholoogilis-realistlik suund, tippteostena lisandusid A. Gailiti lüüriline vagabundiromaan „Ekke Moor" (1941), A. Mälgu „Hea sadam" (1942), K. A. Hindrey „Taaniel Tümmi tähelend" (1942), K. Ristikivi Tallinna-triloogiat lõpetav „Rohtaed" (1942) ja A. Kivika „Karuskose" (1943).

Lähimineviku sündmused, kui mitte arvestada üksikuid erandeid (M. Metsanurga „Dora Praats", „Ammukaares" 1943; Pedro Krusteni proosakogu „Otsiv hääl", 1944), proosas veel ei kajastunud. Saksa okupatsioonivõim jälitas pahempoolse meelsusega kirjanikke: vangis olid V. Adams ja J. Sütiste, koonduslaagris suri E. Tammlaan.

1944. a. sügisel viis Nõuk. väe lähenemine ja paljude kirjanike Läände põgenemine Eesti kirjanduse lõhenemise lõpule. Kodumaalt lahkusid A. Adson, A. Gailit, B. Kangro, A. Kivikas, P. Krusten, A. Mälk, K. Ristikivi, G. Suits, M. Under ja H. Visnapuu. K. Rumor oli lahkunud juba varem.

Eesti kirjandus 1945–89 kodumaal

1940—41 pooleli jäänud reorganiseerimine, mis kujunes tegelikult kirjanduselu hävitamiseks, jätkus pärast sõda. 1930. a-il NSV Liidus kujunenud kir-

Juhan Smuul (keskel) augustis 1958 Koguva rannas
Juhan Smuul: „Jäine raamat" (Tallinn, 1959). Kaanepildis: Vive Tolli

janduskäsitlus, mida määratleti kui sotsial. realismi, muutus normiks ka Eestis. Sotsial. realism tähendas eeskätt kirjanduse täielikku politiseerimist ja selle muutmist riigi ideoloogia levitamise vahendiks. Vastavalt ideoloogias toimunud nihetele muutusid aja jooksul ka sotsial. realismi lähteloosungid. Kirjandus pidi olema elujaatav ja parteiliselt printsipiaalne, kujutama parteilises mõttes tüüpilisi elunähtusi ning väljendama selgelt autori klassipositsiooni, soositi sõjajärgse ülesehitustöö ja nn. uue elu rajamise pateetilist kujutamist. Nõuk. kirjandus pidi selgelt vastanduma „kodanlikule", „reaktsioonilisele", „kosmopoliitilisele" jms. kirjandusele. Varasemale teravdatud klassipositsioonile lisandusid sõjajärgsetel aastatel veel Lääne-vastasus ja nn. Vene dem. kultuuri eeskuju andva rolli rõhutamine. Sellest tulenevalt hakati varasemat kirjandust ümber hindama, käibelt kõrvaldati kõik, mis ei sobinud kokku ideoloogia hetkevajadustega. 1946 avaldati ÜK(b)P KK otsus ajakirjade „Zvezda" ja „Leningrad" kohta, mis sõnastas parteilise suhtumise kirjandusse. 1950 toimus EK(b)P KK VIII pleenum, mis käivitas võitluse „kodanlike natsionalistide" vastu. Sõjajärgse terrori ja hirmu õhkkonnas kannatasid kirjanikud ka füüsiliselt: 1945 katkes J. Sütiste elu, H. Talvik arreteeriti, 1951 vangistati H. Raudsepp. Kodanlikus natsionalismis ja kosmopolitismis süüdistatuna heideti 1949—50 EKL-ist välja F. Tuglas, B. Alver, K. Merilaas ja A. Sang, 1950 tagandati EKL-i esimehe kohalt ja heideti välja nii liidust kui ka parteist seni võimuga koostööd teinud J. Semper. Nende liikmelisus taastati 1955—56. Nikita Hruštšovi reformide ajal ja sellele järgnenud aastakümnetel jäi sotsial. realismi ideoloogia ametlikult kehtima, kuid kirjanduse politiseeritus vähenes. Selle ebamäärasust suurendasid msg. peitenimetused ja teoreetilised arendused (Eestis oli mõjukas Roger Garaudy „piirideta realismi" käsitus, veel 1980. a-il lansseeris Vladimir Beekman sotsial. realismi „polümorfsuse kontseptsiooni"). Puhtal kujul järgisid sotsial. realismi ja pol. propaganda hetkevajadusi Hans Leberechti algselt venekeelne romaan „Valgus Koordis" (1948, e. k. 1949 L. Remmelga tõlkes), mõned A. Jakobsoni teosed ja J. Smuuli „Poeem Staliinile" (1949, sellest võib leida ms. kristlikke reminiistsentse). Nõuetekohased olid ka J. Semperi romaan „Punased nelgid" (1955) ja Paul Kuusbergi esikromaan „Müürid" (1957). Mõnikord „parandas" autor oma teost kriitikat järgides: A. Hint kirjutas ümber oma romaani „Tuuline rand" I köite (1951), aja nõuetele vastavaks üritas oma teoseid redigeerida M. Metsanurk. Ajajärgu ideoloogia kajastub J. Smuuli novellikogus „Kirjad Sõgedate külast" (1951—55). Pol. olukorra liberaliseerumine ja sotsial. realismi mõiste ähmastumine andsid 1950. a-te II poolel võimaluse eirata seni kohustuslikke klassivõitluse ja positiivse kangelase klišeesid ning puudutada lähimineviku valusaid teemasid, seetõttu võib kõnelda lihtsalt realistlikust kirjandusest. Elukäsitluse senist politiseeritust hakati taunima kui vulgaarsotsiologismi. R. Sirge käsitles esimesena küüditamist („Maa ja rahvas", 1956), P. Kuusberg püüdis ületada vulgaarsotsioloogilist inimesekäsitust, näidates romaanis „Enn Kalmu kaks mina" (1960) oma peategelase kõhklusi sõjakeerises, ning romaanis „Andres Lapeteuse juhtum" (1963) analüüsis endise rindevõitleja eetilist taandarengut. Sotsial. realismi vaimus arendatud teemasid (nt. Suure Isamaasõja heroiseerimine, rahuvõitlus ja vastasseis kapitalistliku Läänega, Nõuk. rahvaste vennalik pere jms.) leidub veel 1980. a-teni, eriti luules (M. Kesamaa, H. Angervaks).

Eesti kirjanduse traditsiooni kestmajäämine paguluses

II maailmasõja järgseil aast[illegible] jandustraditsiooni säilimise [illegible] pagulaskirjanduse kandu[illegible] kirjanduskultuuri hävitamise [illegible] üritati seda aga säilitada, [illegible] ilma eriliste uuenduskuurem[illegible] das luule püsimist pms. arhaa[illegible] datud klassikalises mallis ja [illegible] viku realistlikku kujutamise [illegible] II pooleni ilmus paguluse [illegible] kirjandust rohkem kui [illegible] tiku ning vormilise ja [illegible] mekesisuse poolest [illegible] luses kirjutatu veel kuni [illegible] mil kodumaa kirjandus [illegible] nemine. Loominguline [illegible] jastamine algas sõjaaegsete [illegible] sete kasinate olude kiusatuste [illegible] laste ajutises peatuspaigas [illegible] ka Rootsi ja Saksamaa põgenikelaag[illegible] rites. Helsingis alustas [illegible] kirjastus „Orto", mis pea[illegible] Rootsi ja jätkas 1951—[illegible] Kanadas. Kirjanduselu [illegible] rõhutas Edgar V. Saks[illegible] toimetatud koguteos „Eesti [illegible] (Helsingi ja Stockholm, [illegible] 1945 asutati Stockholmis [illegible] Eesti Kirjanike Liit, mille [illegible] 1945—82 A. Mälk. Liidu [illegible] 78 liiget. Globaalse kirjan[illegible] dis kontakti maapaos [illegible] Eesti PEN-klubi. Rühmitus [illegible] andis Raimond Kolgi ja [illegible] osalusel välja koguteose [illegible] (1945) ja üllitas kultuu[illegible] (1948—50). Saksamaa põgenikelaagrist kirjastas H. Visnapuu [illegible] sed luulekogud. 1950 [illegible] B. Kangro toimetamisel ilmu[illegible] riajakiri „Tulimuld" [illegible] samal aastal asutati suure [illegible] jastus Eesti Kirjanike Kooperatiiv, [illegible] alustas H. Visnapuu pärast [illegible] tatud fond kirjandusauhindade [illegible] millest kujunes mainekas [illegible] lõpuni kestnud tunnustus [illegible] judes maades elanud kirjanikele [illegible] vaba maailma laiali paisatud [illegible] jaoks omandas postimaksuvaba [illegible] emakeelne kirjandus oluliselt [illegible] suhtlemisvahendi ja rahvuskultuuri [illegible] teeti kinnitava tähenduse. Ilukirjandus [illegible] kirjandus tehtud totalitaarse [illegible] teenriks, paguluses teeni [illegible] tamatuse sunnil rahvuslikku [illegible] muaarne aines, kaotanud [illegible] selle eleegiline taasloomise [illegible] mineviku traagilised [illegible] seetõttu sõjajärgse [illegible] peamised teemad, mille [illegible] eelistati tavapärast [illegible]

Välismaise Eesti Kirjanike Liidu juubelikoosolek 12. detsembril 1970 Stockholmis. Ees (vasakult) Kalju Lepik, Karl Ristikivi, August Mälk ja Helmi Mäelo, taga Arvo Mägi, Valev Uibopuu, Bernard Kangro, Raimond Kolk, Helga Nõu, Enn Nõu, Ilmar Talve, Karin Saarsen, Ilmar Jaks ja Herbert Salu. Foto B. Kangro raamatust „Kirjad romaanist"

valminud teoseid ... „Liiguttsev süda", 1945). ... kaotamine ja ... keskseid teemad Ain ... Kase, Pedro Krusteni, ... Õuna sõjajärgse-... subtiilsemal kujul an-... tagasivaate Eesti ... aastale K. Ristikivi ... „Kõik, mis kunagi oli" ... midagi" (1947), ... põgenemisteekon-... „Ole rahutu vee" (1951). ... jätkas A. Kivikas, ... Vabadussõja-ainelisele ... marmortahvlil" (II— ... meeleolusid ja ... kogemusi väljenda-... kirjastatud eesti ... „Põlenud puu" ... Raimond Kolgi ja Kalju ... „Ütsik täht" (1946) ... (1946). Sõja-... H. Visnapuu (ko-... hauad", 1946, „Ad ... „Peribeel", 1947, „Mare ... ja „Linnutee", 1950), ... „Tuli ja tuul", 1950) ja ... loomingus. Modernis-... kogudes „Sädemed ... ja „Äremail" (1963) ... illusioonideta luule me-... sisse. Produktiivse ... valdas isamaaluule, ... programmiliseks kokkuvõt-... „Veebruar" (1951). Peale ... sõjas pagulaskirjan-... -konservatiivne ... vormiuuendusteta ja ... kirjanduse mõjudeta, ... selleks olid ... kogu „Ankruketi ... (1946) jäi esialgu ... teoseks. 1950. ... märgatavalt ... Vihalemma esikogu ... (1954) ning Ivar ... „Üni lahtiste silma-... ja „Müüdid mülka põhja ... jmt. 1950. a-te ... ja jäi kogu pagulasluule ... K. Lepik, kes laenas ... nii rahvaluulest kui ka ... pärsest modernismist ja ... antoloogilise läbi-... Proosas sai modernismi ... K. Ristikivi „Hingede öö" ... tunnetamise lõid soodsa ... -eksistentsialismist, mil-... kõige rohkem Ilmar ... Eesti „kadunud põlvkon-... pagulaskogemusi kujutavas ... „Ainult inimene" (1949) ja

pol. antiutoopias „Maja lumes" (1952), ning Valev Uibopuu romaanides (okupatsioonide vaheldumist ja nende mõju inimpsüühikale väikelinna elu taustal jälgiv „Keegi ei kuule meid", 1948, ja ruumipsühholoogiline mereromaan „Neli tuld", 1951). Eksistentsialismi manifesteerib Harri Asi romaan „Pärast plahvatust" (1967), mis eri vaatepunktidest analüüsib sõja ja vangilaagri mõju inimesele. Vabadusvõitlus, metsavendlus ja II maailmasõda on kesksed teemad Arved Viirlaiu mahukas loomingus, millest esileküündivaim on modernismi sugemetega somnambuulne romaan „Seitse kohtupäeva" (1957). Sõja ja painava mineviku ületamise humoorika katsena paistab silma Eesti „Švejkina" loetav I. Talve „Juhansoni reisid" (1959). Sõjajärgsete kümnendite pagulasproosa üldpilti rikastasid Ain Kalmuse Piibli-ainelised romaanid „Prohvet" (1950) ja „Tulised vankrid" (1953) ning eestlaste ristiusustamist uudselt mõtestav Tabelinuse-triloogia („Jumalad lahkuvad Maalt", 1956, „Toone tuuled üle Maa", 1958, ja „Koju enne õhtut", 1964), Arvo Mägi vanatestamentlik süü- ja vennatapumotiivil põhinev „Uputus" (1954) ning Gert Helbemäe teosed, eriti usupuhastuseaja-aineline „Sellest mustast mungast" (1957—58). Romaanides „Tee kaevule" (1952—53) ja „Toomas Tamm" (1959) taotles A. Mälk psühholoogilist sümbolismi. Lüürilise, schopenhauerlikku subjektiivsust kultiveerinud B. Kangro pretensioonid proosakirjanikuna ilmnesid A. H. Tammsaare „Põrgupõhja uue Vanapagana" mõttelises järjes „Taeva võtmed" (1956) ning pagulaste ja kodumaalt tulnud turistide kohtumise esimeses kirjanduslikus kajastuses „Sinine värav" (1957). Tema kavatsus kirjutada epopöa Eesti riigi kujunemisest kuni selle kadumiseni jäi pooleli, kuid suurteose idee realiseerus 1958—69 modernse ja meisterliku Tartu-sarja kuues köites. Uusromantilise novellistina tunnustatud K. Rumor üllatas Brasiilia ajaloo ainelise romaaniga „Krutsifiks" (1960).

Arengusuunad 1950. a-te II poolest 1980. a-teni

1950. a-te II poolel muutus Nõuk. võim liberaalsemaks ja tänu sellele tekkis kahe eestikeelse kirjanduse vahel esimesi arglikke kontakte. Sellest alates saab kõnelda mõlemas kirjanduses rööbiti arenevatest nähtustest. Raudeesriie paotus ja Eestisse oli võimalik saata ideoloogiliselt neutraalset pagulaskirjandust. Sellest ajast alates võib kõnelda pagulaskirjanduse vaikivast mõjust Kodu-Eesti kirjandusele. 1957 hakkas ilmuma „„Loomingu" Raamatukogu", samal aastal asutas Ivar Grünthal Rootsis kultuuriajakirja „Mana" (1957—99 ilmus 62 nr-t), milles programmiliselt jälgiti ja arvustati ka kodumaal ilmuvat kirjandust.

Eripalgelise proosakirjanikuna rikastas Ilmar Jaks alates 1958 ilmunud novellikogust „Aruanne" mitme kümnendi vältel pagulaskirjandust modernistlike võtetega, analüüsides allegooriliselt ja assotsiatiivselt ning irooniliselt uuesti läbi traditsioonilise pagulastemaatika ja heites välkvalgust inimpsüühikale. Nii kodu- kui ka välismaal alustas kirjandusse tulemist uus põlvkond. Paguluses toimus see esialgu noorte poleemilise protesteerimisena valdava alalhoidliku maailmavaate ja sellel põhineva realist-

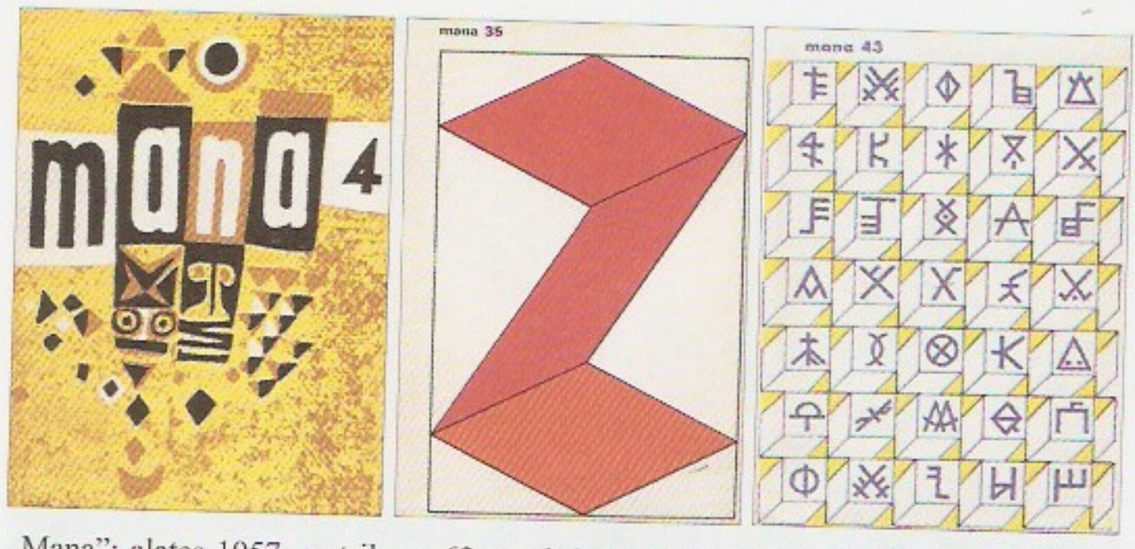

„Mana": alates 1957. a-st ilmus 62 numbrit (nr. 4 kaas: Olev Mikiver; nr. 35 kaas: Osvald Timmas; nr. 43 kaas: Endel Kõks)

liku kirjanduse vastu, uue põlvkonna kirjanduslikud debüüdid teostusid alles 1960. a-il. Kodumaal vahendasid noorematele traditsiooni vangilaagritest ja asumiselt naasnud ning sisepaguluses elanud kirjanikud ja haritlased. Ametliku hariduse kõrval muutus 1960. a-te hakul uuele põlvkonnale oluliseks tutvus vaimuka sõnamänguri ja assotsiatsioonide looja Artur Alliksaarega ja arbujate, eriti U. Masinguga. Poolsalajastes ringides vahetati vastastikku teadmisi, refereeriti loetut ja tutvustati uudisloomingut. Uute inimväärsete aegade tulekut kuulutasid D. Vaarandi ja K. Merilaasi luuletused „sula" algusest ning Uno Lahe bürokraatia vastu suunatud satiir. 1960. a-te luuleuuendust valmistasid ette debüütkogud: ilmusid Jaan Krossi „Söerikastaja" (1958) ja Ellen Niidu „Maa on täis leidmist" (1960), mis tõid kaasa poleemika vabavärsi sobivusest Nõuk. kirjandusse, ning Ain Kaalepi „Samarkandi vihik" (1962). Nimetatud debüütidele ning pärast sunnitud vaikimist kirjandusse naasnud arbujate B. Alveri, K. Merilaasi ja A. Sanga uusloomingule on omane meisterlik vormikäsitlus, intellektuaalsus, sisemise puhastumise püüe, maailma avardumine ning ühtlasi lüüriline oma kodu tunnetus, sundimatu elujaatus ja julge seotus maailmakultuuriga. Sellisel taustal tuli 1962—67 kirjandusse uus, nn. kassetipõlvkond, mille tuumiku moodustasid oma esimestes kogudes lapsemeelne maailmaavastaja Paul-Eerik Rummo, ida usundeist ja loodusest inspiratsiooni saanud Jaan Kaplinski, rahvalik ja laulupärane, eelkõige aga isamaalik Hando Runnel, loodusluulega alustanud ja hiljem urbaniseerunud maastikke kujutama asunud Viivi Luik ning end kandilise maapoisina esitlenud Mats Traat. 1960. a-te lõpus suubus see maailma kosmiliste mõõtmeteni avardumisest rõõmu tundnud põlvkond valdavalt resignatsiooni. 1960. a-te olulisimad luulekogud olid A. Alliksaare vabade assotsiatsioonide mänguröömust pakatav, postuumselt ilmunud „Olematus võiks ju ka olemata olla" (1968), B. Alveri tagasitulekut tähistav „Tähetund" (1966), K. Merilaasi „Kevadised koplid" (1966), P-E. Rummo „Tule ikka mu rõõmude juurde" (1962) ja „Lumevalgus… lumepimedus" (1966), J. Kaplinski „Tolmust ja värvidest" (1967) ja H. Runneli „Avalikud laulud" (1970). Teistest 1960. a-il debüteerinud luuletajatest kõnelesid hiljem mõjukalt kaasa rikkaliku sõnavaraga ja ajuti Mulgi-murdeline Nikolai Baturin, Aleksander Suuman ja I. Laabani kõrval teise järjekindla sürrealistina Andres Ehin. Pagulasluule keskmes püsis K. Lepik, I. Grünthal avaldas viimase luulekogu „Mõõt on täis" (1964) järel pms. mahukat ja memuaarset lüroeepikat, A. Vihalemm avaldas oma peateose „Tsoo-loogia ehk ingel lindudega" (1966). B. Kangro pessimistlikele luulekogudele järgnes 1970. a-tel kirkam periood, uute autoritena tõusid esile erudeeritud ja meditatiivne Ivar Ivask ning kaasaegse kodumaise luulega kahekõnesse astuv trotslik Urve Karuks. Noorima (s. 1940) välismaal eesti keeles kirjutava autorina mitmekesistas Aarand Roos pagulaskirjandust keeleliste eksperimentidega (nii luules kui ka proosas) ning terviklikult komponeeritud novellikogus „Esto-Atlantis" (1974) kirjeldas ta eneseirooniliselt igavese eestlase teekonda läbi aja.

Kodumaal tekitas kirjanduslikku elevust 1960.—70. a-il kujunenud auhindade süsteem. Asutati J. Liivi luuleauhind (1965—69, uuesti a-st 1984) ja iga-aastased žanripreemiad (1970—71 Eesti NSV kirjanduse aastapreemia, 1972—89 J. Smuuli nimeline preemia) ja F. Tuglase novelliauhind (a-st 1971). Taastati romaanivõistlus (1959, 1965, 1967, 1985), kuid tabuteemasid puudutanud käsikirjad jäid ilmumata (nt. Edmond Kaugveri „Võõra miilits[illegible] tuses", 1959) või said avaldatud [illegible] hilinemisega, nt. Heino Kaju „Jõeöömaja" (1967 I preemia, ilmus [illegible]). Uuenduslikus proosas nihkusid [illegible] telt ajastupanoraamidelt [illegible] mese sisemaailmale. Viimastele [illegible] lühiromaani tõid kirjandusse [illegible] ja Enn Vetemaa. M. Unt[illegible] sest „Hüvasti, kollane [illegible]" [illegible] alates omane pihtimuslikkus [illegible] võimaldas analüüsida [illegible] seteostuse püüdeid, näha [illegible] ilma vastuolu ja seada [illegible] tentsiaalsete probleemidega [illegible] hilisemas loomingus [illegible] lev-irooniliseks. E. Vetemaa [illegible] oma tegelaste psüühika ja [illegible] duste uurimise kaudu ka [illegible] süsteemi kriitikat ning [illegible] vapärimusliku aine travesteer[illegible] mise juurde („Kalevipoja [illegible] 1971). Nõuk. argielu kujutamises [illegible] tas rohkesti groteski ja absurdi. [illegible] Valton, kes põhjustas [illegible] „Kaheksa jaapanlannat" [illegible] sioonni nn. võõrandumise [illegible] eksistentsialismisugemelise [illegible] mida oli märgata juba J. Smuuli [illegible] mõttepäevikuis „Jäine raamat" [illegible] ja „Jaapani meri, detsember" [illegible] hiljem avaldus see nii noorema[illegible] kui ka P-E. Rummo luules. Paguluses debüteerisid [illegible] Toona ning Enn ja Helga Nõu[illegible] loomingule omane põlvkonna[illegible] lise vastuolu kujutamine, [illegible] taotlus ja identiteediotsingud [illegible] temast M. Undi sugulasliinid [illegible] laskirjanduses ilmus mitu [illegible] koduskäiku, nt. A. Kivika „Kuldse [illegible] (1963) ja B. Kangro Joomutrilogia (1971—73). 1960. a-id ja [illegible] kümnendeid iseloomustav [illegible] line proosa sai alguse [illegible] ilmuma hakanud K. Ristikivi [illegible] ainelisest romaanisarjast. Sarja [illegible] kirjutas mitu ajaloo taustale [illegible] tud tegevusega romaani ka [illegible] kelle peateoseks sai „Karvaheinik[illegible] nika" (1970—73) — mahukas [illegible] ratsioon Eesti inimese [illegible] seitsme sajandi jooksul. Kaalep [illegible] alustas J. Kross Eesti ajaloo [illegible] laikude täitmist B. Russow[illegible] gu belletriseerimisega romaa[illegible] me katku vahel" (1970—80) [illegible] ajale järjest lähemale liikuv[illegible] nesid sellele T. von Bocki [illegible] aineline „Keisri hull" (1978) [illegible] pannoo Eestiga seotud [illegible] isikutest kuni autobiograafiliste [illegible] liste teosteni 1990. a-tel. [illegible]

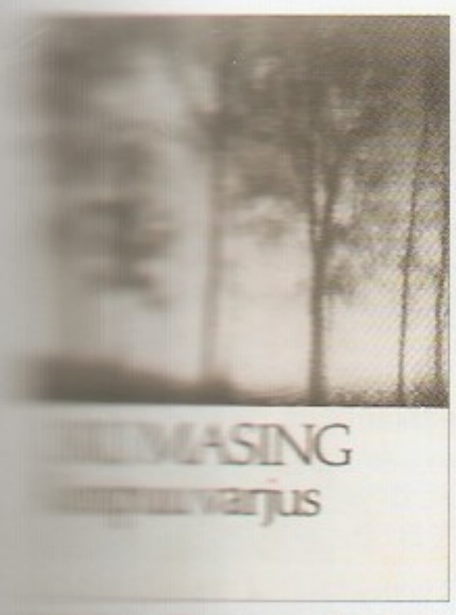

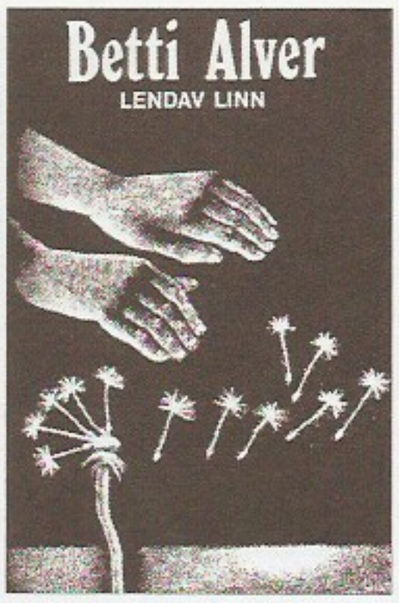

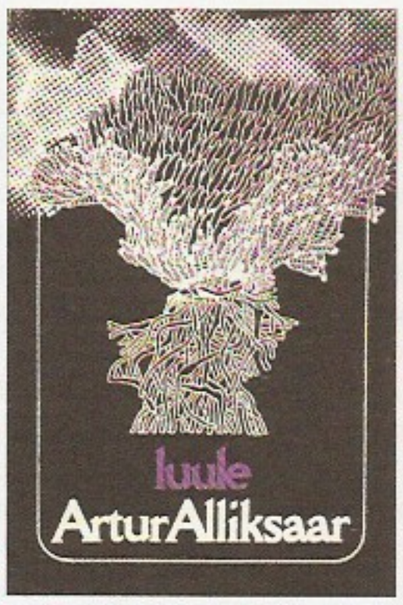

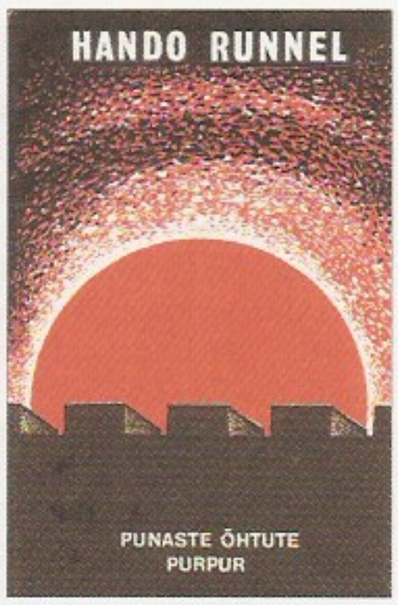

Kümnipuu varjus. Luule 1948—1949" (Scarborough, 1985); Betti Alveri luulekogu „Lendav linn" (Tallinn, 1979). Kaljo Põllu; Artur Alliksaar: „Luule" (Tallinn, 1976). Kaas: Tiina Soo; Hando Runnel: „Punaste õhtute purpur" 1982. Kaas: Jüri Arrak

Lennart Meri jõu- „Hõbevalge" (1976) ja (1984) esseeromaani- muinasaega julgete 1970. a-tel ja hiljem proosat M. omanimelist ümber", 1971; hellad velled", („Teekond lõpmatuse B. Kangro („Kuus jne.

luulesse ilmusid ängstemise tekitatud ja depressioon, väljendas P-E. Rummo „Sinuja aadress ja teised 1968—1972", mis ei saanud ilmus tervikuna alles almanahhidena alternatiivkirjandus, mille olid luuletajad, Johnny B. Isotamm ning prosaist Toomas Vint. Järgmiste kümnendite keskseks luuletajaks sai koos J. B. Isotamme, Toomas Liivi ja Joel Sangaga kogumikus „Närvitrükk" (1971) debüteerinud Jüri Üdi (Juhan Viiding), kelle groteskne ja tähendusrikaste pausidega, ühteaegu teatraalne ning isikliku pingega laetud looming kätkes järjekindlaimat vastuseisu ühiskondlikule surutisele. Hando Runneli isamaaluule rahvalikkus ja laululisus tagasid selle laialdase leviku ka keelamise kiuste. Ent valdavalt muutus alltekste omandanud luulekeel argisemaks ja lähenes proosale, see on tunnuslik 1970 paguluses debüteerinud Ilona Laamani kõnekeelsele konkreetsele ja roonilisele loomingule. 1960. a-te järelpõlve kuuluva Ene Mihkelsoni fragmentaarset proosat meenutav, Eesti ajaloo, mälu ja identiteedi paradokse mõtestav luule jõudis haripunkti 1980. a-tel („Tulek on su saatus", 1987), sellele lisandusi romaanid, mis analüüsisid mineviku ja ühiskondlike protsesside mõju üksikisikule („Matsi põhi", 1983; „Korter", 1985; „Nime vaev", 1994). Klassikalist vormi teisendas ja mitmekesistas eelkõige A. Kaalep, isiksuse suveräänsust ja eetilist maailmasuhtumist manifesteerisid ehtsa arbujaliku selgusega B. Alveri „Korallid Emajões" (1986) ja K. Merilaasi „Antud ja võetud" (1981). 1980. a-te luule paremikku kuuluvad veel Viivi Luige sotsiaalne ja illusioonitu „Rängast rõõmust" (1982) ja H. Runneli isamaalik „Punaste õhtute purpur" (1982), mille arvustamine keelustati. Uute autorite loomingust tõusid 1980. a-te algul esile Doris Kareva kõrge vormikultuuriga intiimne ja vihjeline lüürika (kogud „Päevapildid", 1978, „Ööpildid", 1980, „Puudutus", 1981, „Salateadvus", 1983, ja „Vari ja viiv", 1986) ning Mari Vallisoo ballaadiline ja rollivahetustega mängiv luule (kogud „Kõnelen sinuga kevadekuul",

Ülemnõukogu Eesti juhatus 3. mail 1989. Ees (vasakult) Jaan Kaplinski, Rein Veidemann ja Hando Runnel, taga Rein Raud, Paul-Eerik Rummo, Andres Langemets, Ülo Tuulik, Vladimir Beekman, Teet Kallas, Arvo Valton, Lehte Hainsalu, ja Jaan Kross

1980, „Rändlinnud kõrvaltoas", 1983, ja „Kõnelevad ja lendavad", 1986).
Valdavalt inimsuhete analüüsile keskendunud 1970.–80. a-te proosa argisemad teosed (Aimée Beekman, M. Traadi naisvaatepunktist kirjutatud romaanid) tekitasid diskussiooni nn. olmekirjanduse üle. Teet Kallase, Heino Kiige ja Enn Vetemaa kõrvale tulid Jaan Kruusvall, Mari Saat ja Toomas Vint. Uuest vaatepunktist käsitlesid sõjatemaatikat Juhan Peegel („Ma langesin esimesel sõjasuvel", 1979) ja Ülo Tuulik („Sõja jalus", 1974). Henn-Kaarel Hellat avaldas Eesti kirjanduse esimese sotsiaalse ulmeromaani „Naiste maailm" (1976–78). 1970. a-te silmapaistvaimaid teoseid on žanriliselt mitmekesistunud ja müüdiloogikast ainet laenanud A. Valtoni novellikogu „Läbi unemaastike" (1975) ja linnainimese eksistentsiaalset üksindust mitme tegelase kaudu jälgiv M. Undi „Sügisball" (1978). M. Undi teatriromaani „Via regia" (1975) temaatikat jätkas 1980. a-te viljakas autor Mihkel Mutt oma iroonilis-moraliseerivat laadi romaanis „Hiired tuules" (1982). Kirjanduse ja ühiskonna peatset uuenemist märgistasid V. Luige romaanid: sõjajärgseid aastaid külatütarlapse pilguga vaatlev „Seitsmes rahukevad" (1985) ja nn. Praha kevade kajastumist apokalüptilise elutaju taustal vaatlev „Ajaloo ilu" (1991). Pagulaskirjandust sümboolselt lõpetavaks teoseks sai I. Talve nooreestlaste ja sõjajärgse eksiili kogemusi suhestav kultuurilooline romaan „Maapagu" (1988).

Janika Kronberg

Aastast 1989

1980. a-te II poolel NSV Liidus tehtud reformid (nn. perestroika ja glasnost), rahvuslike meelelolude tõus ja omariikluse taastamine 1991 ning kõige sellega kaasnenud muutused teisendasid oluliselt Eesti kirjanduse olemistingimusi, lagunes senine riiklik tsentraliseeritud kirjandusinstitutsioon. Kadus riiklik eeltsensuur (Glavlit), kirjastus „Eesti Raamat" kaotas oma Eesti ilukirjanduse üllitaja monopoolse seisundi. Taastrükkide ja tõlgenduste kaudu tutvustati eelkõige seda osa kirjanduspärandist, mis oli Nõuk. ajal olnud ebasoosingus, sh. pagulaskirjandust. Pagulaste kirjanduselu kaotas senise haarde, olulisimad välismaal elavad autorid (K. Lepik, I. Talve, I. Laaman jmt.) hakkasid avaldama oma teoseid Eestis.
Lülitumine ülemaailmsesse infovälja tõi kaasa tõlgete osatähtsuse märgatava suurenemise. „Loomingu" kõrvale asutati kirjandusajakiri „Vikerkaar" (1986), Tartus taastati esseistikaajakiri „Akadeemia" (1989), lühikest aega ilmusid kultuurilehed „Vagabund" ja „Kostabi". EKL politiseerus ja sekkus ühiskondlikesse sündmustesse. Kirjanduselus hakkasid tema kõrval olulist rolli mängima väiksemad rühmitused, nagu „Wellesto" (asut. 1987. a. lõpus), Eesti Kostabi $elts (asut. 1989) ja „Hirohall".
1990. a-te alguseks oli kirjanduses osaliselt toimunud põlvkonnavahetus. Ühtaegu leidis lõplikult teadvustamist kirjanduse staatuses aset leidnud muutus: taandus kirjanduse senine ühiskondlik funktsioon, rahvuslike ja pol. küsimuste püstitamiseks ei vajatud enam ilmtingimata kirjanduse vahendust. Uusi jooni tõi hoiakutesse etnofuturism, identiteediküsimuste revideerimist märkis ka Võru-keelse kirjanduse uus tõusulaine. Ühes ühiskonna „läänestumisega" kujunes uut tüüpi kultuuritarbija ning viimasele orienteeritud meedia, milles kõrgkultuurile osutatav tähelepanu oli vähenenud. Mõnedki 1990. a-te keskpaiga suhteliselt polcemikarohke kirjanduselu nähtused on seotud just kõrgkultuuri „getost" väljapääsemise otsingutega.
Kümnendi keskpaigas hakkas kultuurielu toibuma maj. ahistusest, kujunes uus raamatuturg. Võrreldes Nõuk-aegsega

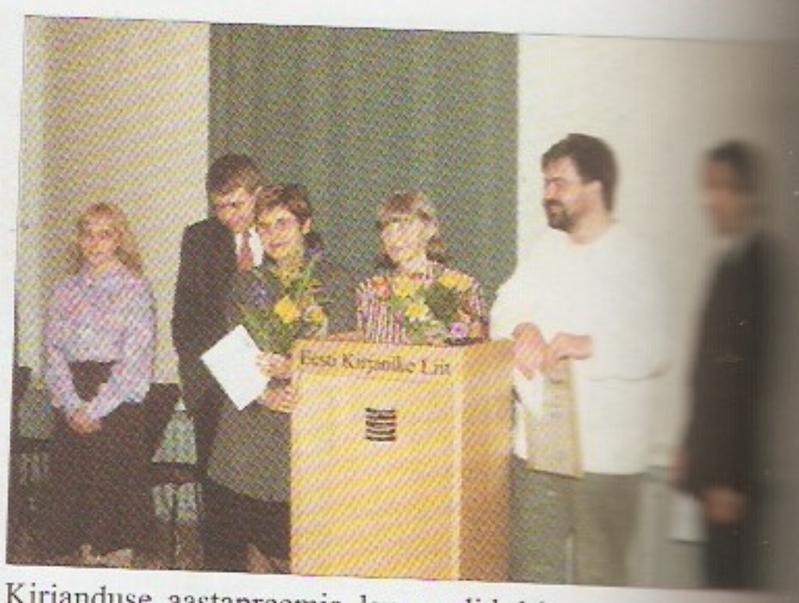

Kirjanduse aastapreemia laureaadid 14. märtsil [illegible] Kirjanike Liidu saalis: (vasakult) Valeria Rämk, [illegible] rähk, Krista Kaer, Maie Kalda, Mart Kivastik ja [illegible]

iseloomustas seda raamatunimetuste arvu järsk [illegible] ja trükiarvu niisama järsk vähenemine. Jalad [illegible] kirjastused ning kirjanduselu hakkas soodsas [illegible] tama Eesti Kultuurkapitali töölerakendumine. [illegible] oma tähenduse rahvuspol. survegrupina ning [illegible] järgult kutseühinguks. Kümnendi lõpuaastail [illegible] hulgas kirjandushuvi märgatav tõus, elevust [illegible] ellu mitmed sõpruskonnad, nagu Erakkond (asut. [illegible] Tartu NAK (asut. 1997), Õigem Valem (asut. [illegible] (Tallinna Noored Tegijad, asut. 1998).
Perestroika aastate muutunud olukord mõjutas [illegible] kirjandusteoste temaatikat: kõige kiiremini reageeris [illegible] ja lühiproosa, võttes kõne alla Eesti 20. saj. ajalo[illegible] Kiiretes ühiskonnamuutustes kaotas aga senise [illegible] keel, mis oli orienteeritud tsensuuritõketest lähtuvalt kiiresti oma tähenduse. Esteetilise muutuse põhi[illegible] mitmesuguste seni Eestis rakendamata jäänud [illegible] võimaluste arendamine ja põimimine postmodernismi[illegible] Kasvas mis tahes laadi teadlike intertekstuaalsete [illegible] osa. Ühtsena käsitatud minakujund lagunes, sõnum[illegible] ilmavaateline relativism ja taandus 1980. a-te II poolel [illegible] duses domineerinud traagiline elutunnetus, ajutiseks [illegible] nähtusteks said irooniline pastišš, *camp* jms. Kirjandus[illegible] mitmeti küsimuse alla senise ettekujutuse kunst[illegible] test, murenes selge piir kõrg- ja massikultuuri vahel. [illegible] a-te keskpaigas hakati taas sagedamini otsima [illegible] klassikalise kirjanduskeele ühendusi, samas kasutati [illegible] teksti võimalusi, sagenesid sotsiaalkriitilised seisukohavõtud [illegible] ning kirjandusse tuli uus debütantide laine.
Luules jätkasid endiselt kõrgtasemel J. Kaplinski, [illegible] man, A. Ehin, E. Mihkelson, M. Vallisoo jmt. 1[illegible] 1990. a-te luuleraamatud ilmutasid väsimuse [illegible] kogu „Mõistatused" (2000) aga andis tunnistust [illegible] muutumisvõimest. Muutusi ilmutas ka D. Kaufmani [illegible] „Maailma asemel" (1992).
Luule murrangu põhilisteks läbiviijateks said [illegible] a-te II poolel või 1990. a-te algul esikraamatu[illegible] autorid. Stiililt on uus luule vägagi mitmekesine, [illegible] „antiluulest" „metaluuleni", uusromantilisest maneerist *rock*laulude tekstideni jne. Klassikalist [illegible] Indrek Hirv jmt., samas said muutuste keskmeks [illegible] modernistliku traditsiooni edasiarenemine, teisest [illegible] sema laululise jm. *underground*-kirjanduse [illegible] nt. Priidu Beieri „mitteametlike" värsside [illegible] nn. punkluule omaette nähtuseks kujunemine (Tanel [illegible] betsky jt.).

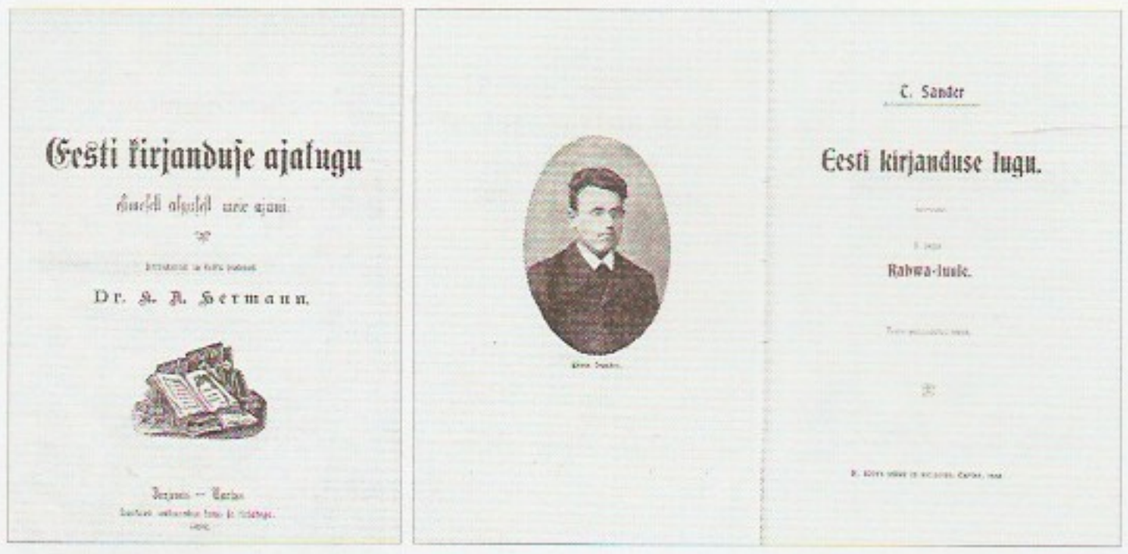
Eesti kirjanduse ajalugu
Dr. A. H. Hermann.
C. Sander
Eesti kirjanduse lugu.
Rahwa-luule.

Karl August Hermann: „Eesti kirjanduse ajalugu" (Tartu, 1898). Tiitelleht; Tõnu Sander: „Eesti kirjanduse lugu". Teine trükk (Tartu, 1908). Ees- ja tiitelleht

lugu ja tänapäeva ning haakus maagilise realismi traditsioonidega.

Sagedasimaks arutlusaineks aga said Peeter Sauteri, Tõnu Õnnepalu ja Andrus Kivirähki teosed. Sauteri debüüt („Indigo", 1990) oli *beat*-kirjandusetaustaline, esikteosele tunnuslik eluvooluvaatlus jätkus ka tema hilisemates tekstides. T. Õnnepalu (pseudonüüm Emil Tode) tekstid eristusid stiililise lihvituse poolest. Tema romaanide motiivistik küündis homoseksuaalsest kristlikuni, eriti tuntuks sai romaan „Piiririik" (1993). A. Kivirähki ajalehefõljetonide sarjast väljakasvanud raamat „Ivan Orava mälestused" (1995) oli 1990. a-te mõjukaimaid teoseid, mis õõnestas rahvuslikke valvehoiakuid, luues muinasjutu- ja absurdikirjanduse võtteid kasutades omamoodi alternatiivse Eesti ajaloo. Rahvusliku mütoloogiaga tegeleb ka tema romaan „Rehepapp" (2000). Võru-keelse romaani edukat algust kuulutas Kauksi Ülle „Paat" (1998). 1990. a-te II poolel sagenesid katsetused kriminaal-, õudus- ja ulmeromaani žanris. Sajandilõpu proosadebütantidest on pälvinud enim tähelepanu Kaur Kender, Aarne Ruben, Hiram (Mari Laaniste), Matt Barker (Urho Abramov), Kerttu Rakke (Kadi Ruus), Mehis Heinsaar ja Mihkel Samarüütel. Näitekirjanduses ei tekkinud 1990. a-tel veel proosa ja luulega võrreldavat uut lainet, kuigi olulisi üksiktekste ilmus. Ettekujutust Eesti draama tipptasemest hakkasid kujundama M. Kõivu näidendite sagedased lavastused, osa tema tekstidest ilmus ka raamatutena („Põud ja vihm …" (koos A. Lõhmusega), 1987; „Kolm näitemängu", 1997). Näidendite kirjutamist jätkasid J. Kruusvall jmt. vanema põlvkonna autor. Noorematest on tähelepanu äratanud Andrus Kivirähk, Mart Kivastik, Jaan Tätte ja Jaan Undusk.

Mart Velsker, Kajar Pruul

Eesti kirjanduse uurimine

Eesti kirjandusteaduse algus. Eesti kirjandusteaduse tekke vajalikeks lähtematerjalideks olid 19. saj. I poole kirjanduskriitika ja bibliograafia. Arvestatavat kirjanduskriitikat avaldas J. H. Rosenplänter oma ajakirjas „Beiträge…" (1813—32). Esimese Eesti kirjanduse bibliograafia koostas Dietrich Heinrich Jürgenson, kes kirjutas ka esimese kirjandusloolise üldistuse „Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur" (ilmus ÕES-i toimetistes 1843—44). Sellele toetudes avaldas Soome kirjandusteadlane August Ahlqvist ülevaate „Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta". Juhan Kunderi kirjutised koondati postuumselt raamatusse „Eesti kirjandus. Koolile ja kodule" (1890), mida võib analüüsiva alge poolest pidada esimeseks Eesti kirjandusteaduslikuks tööks. Karl August Hermanni „Eesti kirjanduse ajalugu" (1898) on pigem andmete kogum kui süsteemipärane kirjanduslugu. Tõnu Sanderi „Eesti kirjanduse ajaloost" ilmus ainult 2 vihikut (1899 ja 1901).

20. sajandi algus. 1890. a-te teravate ühiskondlike ja vaimsete vastuolude taustal süvenes huvi mineviku kirjanduse vastu. Seda virgutas oluliselt ajakirja „Eesti Kirjandus" ilmuma hakkamine (1906) ja Eesti Kirjanduse Seltsi asutamine (1907). Viljakas oli Villem Reimani uurijatöö: ta avaldas käsitlusi kirikukirjanduse kohta ja tõi unustusehõlmast eestlaste teadvusse Kristjan Jaak Petersoni loomingu. Ta oli esimene järjekindel allikate uurija ja toimetas ajakirja „Eesti Kultura" (1911—15). Oluliselt mõjutas Eesti kriitikat ja kirjandusteadust „Noor-Eesti" (1905—15), selle loominguliselt aktiivsed liikmed (G. Suits, F. Tuglas, V. Ridala) arendasid kõik ka kirjandusteadust. Nad suhtusid minevikku kriitilisemalt ja lähtusid uurimistöös kindlapiirilistest (pms.

Eesti wanem ilukirjandus

M. Kampmann

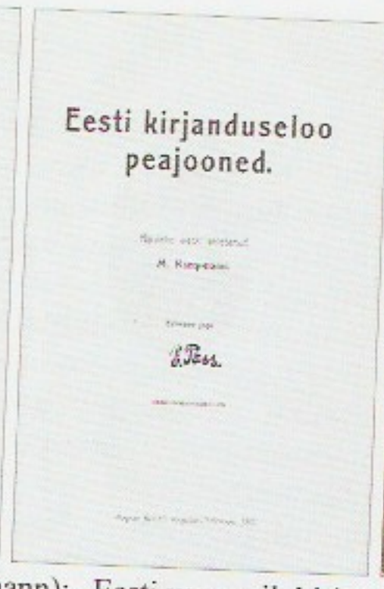
Eesti kirjanduseloo peajooned.

M. Kampmann

Mihkel Kampmaa (Kampmann): „Eesti vanem ilukirjandus" (Tartu, 1908). Tiitelleht; Mihkel Kampmaa: „Eesti kirjanduseloo peajooned" (Tallinn, 1912). Tiitelleht; F. Tuglas: „Lühike Eesti kirjanduslugu" (Tartu, 1936). Kaas

vooluloolistest) meetoditest. Rööpselt nooreestlastega alustas uurimistööd Mihkel Kampmaa. Tema „Eesti vanem ilukirjandus" (1908) oli eeltööks 4-köitelisele „Eesti kirjanduse peajoontele" (1. osa 1912, 2. osa 1913).

Iseseisvuse ajajärk 1918–40. TÜ Eesti ja üldise kirjandusteaduse õppetooli asutamine (selle juhatajaks kutsuti G. Suits) 1919 pani aluse professionaalsele kirjandusteadusele. 1924 asutati TÜ juurde Akadeemiline Kirjandusühing, mis andis välja oma toimetiste seeriat. Ajakirjad „Looming" (asut. 1923) ja „Varamu" (asut. 1937) avaldasid kirjandusteaduslikke uurimusi. Uurimistegevusse lülitusid G. Suitsu õpilased Daniel Palgi, August Annist, August Palm, Villem Alttoa, Mart Lepik, Oskar Urgart, Rudolf Põldmäe, Paul Ambur, Liis Tohver-Raud, Erna Tillemann (Siirak) jmt. G. Suits algatas ärkamisaegse kirjanduse välismaiste ceskujude uurimise, selle tulemusena avastati J. W. Jannseni, F. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula teoste algallikaid. Ärkamisaja kirjanduse uurimisest kasvas A. Annisti „Kalevipoja" analüüs (3 kd., 1934—44); Annist oli ka viljakas kirjandusteoreetilise mõtte arendaja. Selle ajajärgu kõige olulisemad tööd olid M. Kampmaa „Eesti kirjandusloo peajooned" (3. osa 1923, 4. osa 1936) ning F. Tuglase monograafiad „Juhan Liiv" (1927) ja „Eesti Kirjameeste Selts" (1936). Kirjandusloolisi uurimusi sisaldab ka F. Tuglase „Kriitika" (8 kd., 1935—36). Kultuuriloolise tausta täpne käsitlus ja peenekoeline analüüs, mis on esitatud köitvas stiilis, tegid Tuglasest Eesti mõjukaima kirjandusloolase. Kirjandusloolisi esseid avaldasid Ants Oras, Johannes Semper, Aleksander Aspel, Hugo Raudsepp, A. H. Tammsaare, Marta Sillaots jmt. Kirjandusteaduse loomuliku arengukäigu katkestas 1940 alanud Nõuk. okupatsioon. Kirjandusteaduses kehtestati Nõuk. Venemaa ametlik ideoloogia ja kirjanduskäsitlus, nn. sotsial. realism, mis pidas kirjandust pelgaks pol. propaganda vahendiks. Sellesse tegevusse lülitus ka Eesti kirjandusteadlasi (Oskar Urgart, Karl Taev, Nigol Andresen). Pärast 1944. a-t jätkus Eesti kirjanduse uurimine kahes osas: okupeeritud Eestis ja välismaal paguluses.

Eesti NSV aeg. II maailmasõja järel ja külma sõja ajal jätkus kirjandusteaduses Nõuk. ideoloogia juurutamine. Selle jäikust süvendasid 1946 veelgi A. Ždanovi sõnavõtud ning ÜK(b)P otsused kirjanduse ja kunsti kohta. Neile järgnes nn. kodanlike natsionalistide vastase võitluse kampaania. Kehtestati nõue hinnata kultuuripärand ümber marksismi ja klassivõitluse positsioonilt. Selle suuna juhtideks olid Max Laosson ja Endel Sõgel. 1950. a-te keskel (nn. sulaperioodil) muutusid olud vabamaks, oli võimalik teha sisukat uurimistööd ka marksistliku meetodi raamides. Kujunes 2 teaduslikku keskust: ENSV TA Keele ja Kirjanduse Inst. (KKI) ja TRÜ. KKI-sse koondus rühm võimekaid kirjandusteadlasi (Aarne Vinkel, Rudolf Põldmäe, Erna Siirak, Endel Nirk, Heino Puhvel, Oskar Kruus, Maie Kalda, Ülo Tonts, Naftoli Bassel, Pärt Lias, Lehte Tavel, Jaan Undusk jmt.). E. Sõgla peatoimetamisel koostati akadeemiline „Eesti kirjanduse ajalugu" (5 kd., 7 raamatut, 1965—91), mille köidete toimetajad (A. Vinkel, E. Nirk, H. Puhvel, M. Kalda) püüdsid pealesunnitud ideoloogilisest ühekülgsusest hoolimata jõuda objektiivse käsitluslaadini. 1970 ilmus E. Nirgi „Estonian Literature" (seejärel ka eesti (1983) ja soome k-s (1986)). Uurimuslikult on kaalukad E. Nirgi „Kreutzwald ja eesti rahvuslïku kirjanduse algus" (1968), A. Vinkeli „Eesti rahvar[illegible] ja Pärt Liase „Eesti nõukog[illegible] (1985). Koostati „Eesti kir[illegible] graafiline leksikon" (1975, [illegible] E. Nirk ja E. Sõgel; 607 [illegible] eesti kirjanduse ja rahvalu[illegible] töötanud Harald Peep ja Karl [illegible] dasid uurimusi Eesti luule[illegible] ta, A. Järv käsitles draa[illegible] teoreetiliselt kaalukas oli Juri [illegible] „Eesti värsiõpetus" (1978), [illegible] loolist pilti avardasid V. Alt[illegible] sed. Artiklikogumikes, [illegible] ajakirjades avaldasid uurimu[illegible] Alekõrs, August Eelmäe, Edu[illegible] Olev Jõgi, Ain Kaalep, Re[illegible] Kalju Kääri, Mart Lepik, T[illegible] Mart Mäger, August Palm, R[illegible] Eduard Päll, Paul Rummo, [illegible] misker, Ello Säärits, Eerik [illegible] Tonts, Aino Undla-Põldmäe, [illegible] demann jmt. Eesti-Vene kir[illegible] teid uuris Sergei Issakov, [illegible] tüpoloogilisi ühisjooni N. Bu[illegible] kirjanduse retseptsiooni S[illegible] Kuldsepp. Ilmusid lühim[illegible] sari „Eesti kirjamehi" (19[illegible] raamatut 18 autorilt) ja Kir[illegible] seumi kogumik „Paar sam[illegible] kirjanduse uurimise teed" ([illegible] 1958—89), uurimusi avald[illegible] toimetised. Publitseerimise [illegible] saavutused olid „Kalevipoja" [illegible] väljaanne (2 kd., 1961—6[illegible] „Luuletuste" tekstikriitiline [illegible] (1969) ja A. H. Tammsaare [illegible] teosed" (18 kd., 1978—9[illegible] teaduslikke käsitlusi on j[illegible] avaldanud ajakirjad „Loom[illegible] ja Kirjandus" (ilmub a-st [illegible]

Välis-Eesti kirjandusteadus. Eestist põgenenud teadlased [illegible] uurimistööd paguluses ja rajasid [illegible] Eesti kirjandusteaduse. Nende [illegible] TÜ õppejõud G. Suits ja A. [illegible] TÜ-s õppinud Helmi Ellert, [illegible] Bernard Kangro, Arvo Mägi, [illegible] nas, Herbert Salu ja Otto [illegible] Webermann. Noorema põlv[illegible] lased Ivar Ivask, Maire [illegible] Kurman, Tiina Kirss ja Mart [illegible] mäe said hariduse välismaal, [illegible] Saksamaal, USA-s ja Kanad[illegible] kirjandusteadlaste peamiseks [illegible] miskohaks olid kultuuriajakir[illegible] muld" ja „Mana". Sisuliselt [illegible] Eesti kirjandusteadus iseseis[illegible] uurimistöö otsene jätk. Esim[illegible] ENSV-s loodud kirjandus[illegible] kuid 1960. a-il, kui sotsial. [illegible] taandunud, hakati käsitlema [illegible] Eesti kirjandust. 1959 asut[illegible] holmis Eesti Keele ja Kirjan[illegible] ning USA-s Eesti Teadu[illegible]

Gustav Suitsu ja Mart Lepiku koostatud „Eesti kirjandusajalugu tekstides" (Tartu, 1932); Gustav Suits: „Eesti kirjanduslugu" (Lund, 1953); Ants Oras, Bernard Kangro: „Estonian Literature in Exile" (Lund, 1967)

kivi, H. Runneli, Jaak Rähesoo, G. Suitsu, Jüri Talveti, Peeter Toropi ja Ilmar Vene kirjandusteaduslike tööde kogumikud. On koostatud üldistavad leksikonid: „Eesti kirjarahva leksikon" (1995, toimetaja O. Kruus; 1250 artiklit) ja selle täiendatud trükk „Eesti kirjanike leksikon" (2000, toimetaja H. Puhvel; 1400 artiklit). Tekstoloogia ja publitseerimise vallas on kaalukaimad „Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814—1832" (1995—97, koostajad Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask ja Abel Nagelmaa) ja F. Tuglase „Kogutud teosed" (a-st 1986 on ilmunud köited 1—7 ja 9).

Heino Puhvel

B: M. Kampmaa. *Eesti vanem ilukirjandus*. Trt., 1908; M. Kampmaa. *Eesti kirjanduseloo peajooned*, 1.—4. kd. Tln., 1912—36; G. Suits, M. Lepik. *Eesti kirjandusajalugu tekstides*. Trt., 1932; F. Tuglas. *Kriitika*, 8 kd. Trt., 1935—36; F. Tuglas. *Lühike eesti kirjanduslugu*. Trt., 1936; F. Tuglas. *Kriitiline realism*. Trt., 1947; G. Suits. *Eesti kirjanduslugu*. Lund, 1953; K. Ristikivi. *Eesti kirjanduse lugu*. Vadstena, 1954; A. Mägi. *Lühike eesti kirjanduslugu*, 1.—2. Lund, 1965; *Eesti kirjanduse ajalugu*, I—V (7 raamatut). Tln., 1965—91; A.Vinkel. *Eesti rahvaraamat*. Tln., 1966; A. Oras. *Estonian Literature in Exile. With a Bio-bibliographical Appendix by B. Kangro*. Lund, 1967; E. Nirk. *Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus*. Tln., 1968; A. Mägi, K. Ristikivi, B. Kangro. *Eesti kirjandus paguluses 1944—1972*. Lund, 1973; *Eesti kirjanduse biograafiline leksikon*. Tln., 1975; E. Nirk. *Eesti kirjandus. Arengulooline ülevaade*. Tln., 1983; B. Kangro. *Eesti kirjakuulutaja eksiilis. Biblio- ja biograafiline teatmik aastaist 1944—1986*. Lund, 1989; Õ. Kepp, A. Merilai. *Eesti pagulaskirjandus 1944—1992: Luule*. Tln., 1994; *Eesti kirjarahva leksikon*. Tln., 1995; O. Kruus. *Eestiga südames võõrsil: kir-*

„Eesti kirjanike leksikon" (Tallinn, 2000). Kaaneümbrise esi- ja tagakülg: Rudolf Pangsepp

jutisi eesti pagulaskirjandusest. Tln., 1996; *Eesti kirjanike leksikon*. [Koostanud O. Kruus ja H. Puhvel.] Tln., 2000; T. Hennoste. *Kaanonist lahti*. — Looming, 2000, 2; M. Velsker. *Kaks lainet*. — Looming, 2000, 4; P. Viires. *Etnofuturismist küberkirjanduseni*. — Looming, 2000, 11; *Eesti kirjanduslugu*. Tln., 2001.

Kirjanduskriitika

Eesti kirjanduskriitika tekkimine. Kriitika kujunes Eestis nii ajaliselt kui ka keeleliselt lahus eesti kirjanduslikust praktikast. Kirjandusarusaamad arenesid pms. baltisaksa haritlaste seas ja neid mõjutas klassitsistlik ja valgustuslik vaim. 17.—18. saj. Eesti talupoegadele mõeldud vähene ilmalik kirjandus (kalendrikirjandus, õpetliku sisuga juturaamatud) oli seetõttu olemuselt sotsiaal-pedagoogiline. Et 1739 ilm. Piibel oli põhjaeestikeelne, siis tähendas see ühtlasi, et kirjakeeleks jäi just see keel. Kuigi kirjutati ka Lõuna-Eesti murretes, hakati seda kirjavara edaspidi tõlgendama põhjaeesti k-e (s. t. kogu eesti k-e) taustal. Asjaolu, et kirjandus ei saanud keeleliselt konsolideeruda ja et 17.—18. saj. eksisteeris kõrvuti kaks raamatukultuuri, põhjaeesti- ja lõunaeestikeelne raamatukultuur, määras ära ka 19. saj. kriitika taotluse võidelda kirjasõna keelelise adekvaatsuse ja heakõlalisuse eest.

Varaseimaks kirjanduskriitiliseks tekstiks võib pidada Michael Grenziuse „Eesti-Ma-Rahwa Kalendris" 1806 ilm. kirjastajapoolset soovitust Peter Heinrich von Frey „Arropiddamise ehk Arwamise-Kunstile". Soovitusliku iseloomuga kriitika, millele lisandusid märkused raamatu keelelise külje kohta, valitses kogu 19. saj. vältel. Esimene eestlasest kriitik oli Tori koolmeister Andres Jervitson, kes 1816 avaldas Johann Heinrich Rosenplänteri ajakirjas „Beiträge…" kirjavormilise arvustuse vaimuliku raamatu „Maenitsussed ennese läbbikatsumisse juhhatamisseks" kohta. „Beiträge…" sarjal (20 vihikut, 1813—32) oli oluline koht eesti kriitikatraditsiooni kujunemisel. Ligi poole arvustustest kirjutas sarja väljaandja Rosenplänter ise, tema tuntuimad kaastöölised, kes avaldasid kriitikat, olid Arnold Knüpffer, Johann Wilhelm Ludwig von Luce ja Otto Wilhelm Masing. Masingult pärineb ka esimene laiaulatuslik ülevaade eestlaste jaoks avaldatud lugemisvarast, mis Masingu arvates oli kaugel eestlaste eneste keeletundest ja mõtteviisi omapärast.

Pöördeline 19. sajand. Eesti kriitikaloos toimunud murrang seostub Friedrich Reinhold Kreutzwaldiga. Tema avalikkusele määratud kirjanduskriitiline tegevus jäi napiks, piirdudes paari episoodilise sõnavõtuga, kuid laialdase kirjavahetuse tõttu kujunes temast kirjanduselu autoriteet. „Kalevipoja" avaldamine (1857—61) vallandas ajakirjas „Das Inland" arvamustevahetuse juba enne teose täielikku ilmumist.

Pärast järjepideva ajakirjanduse algust (1857 „Perno Postimees", 1863 „Eesti Postimees") sai ka kriitika avaldamisvõimaluse ja -koha. 1860.—70. a-il oli kirjanduskriitika keskmeks võitlus alaväärtusliku kirjanduse vastu ja rahvaluule eluõiguse eest.

Algjärgus (19. saj. algusest 1860. a-teni) oli eesti kriitika puhtalt ajakirjanduslik. Ta oli päevakajaline, vaadeldes ilmunud raamatu sobivust ja tähendust hetkeolukorras ja juhindudes ühest kitsast või domineerivast kriteeriumist, kaldus vaidlustesse ning oli hinnanguid andes väga kõikuv.

Et suur osa ajalehtede ja ajakirjade toimetajatest ja väljaandjatest olid ise ka loovkirjanikud (Carl Robert Jakobson, Ado Grenzstein, Karl August Hermann, Jaak Järv, Jakob Kõrv, Karl Krimm), siis aitasid nad ülal hoida ajakirjanduse hüvi kirjanduse käekäigu vastu. Paljudes [illegible] töötas literaate (nt. Eduard Vilde „Virulases", [illegible] mehes" ja „Virmalises", Juhan Liiv „Virulases" [illegible] ja „Olevikus", Karl-Eduard Sööt „Olevikus", G[illegible] Luiga „Olevikus", Mihkel Kampmaa „Sakalas", [illegible] „Postimehes").

Kirjanduselu käsitlemine elavnes märgatavalt [illegible]. Ilmus kirjandusele pühendatud juhtkirju ja probleem[illegible] 1877 alustas „Eesti Postimees" ilmuvate teoste j[illegible] retsenseerimist. 1850.—60. a-te tagasivaatelise ja [illegible] riva kriitika kõrval tähtsustus selle korrigeeriv ja [illegible] See tähendas kriitika eneseteadvuse kasvu ja alg[illegible] institutsionaliseerumise. Nt. 1879. a. kirjandus[illegible] õhutas Matthias Johann Eisen kasutama kriitikat [illegible] taseme tõstmiseks.

Romantismi ja realismi vastasseis. Kirjandus[illegible] ja koha tajumisel oldi endiselt valgustuslikul [illegible] Seetõttu vaadeldi teose sisu ja vormi, ideed ja sell[illegible] teineteisest lahus. Kirjandust käsitati võrdselt mi[illegible] ka õpetusena.

1880. a-il, kui rahvusromantika esimene puhang [illegible] bunud, muutus kriitika eesti kirjanduse võimal[illegible] pessimistlikuks. Sellest sugenes romantilise ja [illegible] loomingumeetodi üle peetud vaidlus, mille osap[illegible] J. Liiv ja E. Vilde. Nende vaidlus, mille algatas J. Liiv[illegible] kõne ilmumine „Valguses" 1887 (toetas J. Kõrv[illegible] „Kindel eesmärk") ja selle omakordne arvustam[illegible] mehes", oli tähiseks kogu eesti kriitika ja kirjand[illegible] arenguloos. Selles vaidluses esitas Vilde oma [illegible] kreedo, mis rõhutas lähtumist realistlikust elukuj[illegible] nagu elu tõesti on, mitte aga nii, nagu see olema p[illegible] lus meetodi üle tekitas vastasseisu, milles ühte p[illegible] „Postimees" ja teist „Sakala".

Pms. ajalehetoimetustes arenev kriitika ei esind[illegible] lõppkümnendeil mitte niivõrd lugejate ootusi, ku[illegible] ande taga seisvat kildkonda. 1880. a-te lõpus [illegible] (nt. „Valguses") kirjanduskriitika eneseanalüüsi [illegible] Kriitika suutmatust täita temale esitatavaid oot[illegible] kildkondliku ülekohtuga, eeskujude puudumise[illegible] harimata maitsega. 1887 avaldas „Postimees" [illegible] arvustusele pühendatud juhtkirja, mis pidas kri[illegible] deks teose hindamist sisulise kõlblikkuse järgi ja [illegible] kaalutlevam. See nõue nihutas kriitikat lähemale [illegible] kui kunstiliigi suveräänsuse mõistmisele.

„Noor-Eesti" aeg. Kriitika paradigmaatilise muut[illegible] tas „Noor-Eesti": selle I albumis (1905) ilm. G[illegible] artiklit käsitati kui manifesti, milles oli sõn[illegible] kirjanduse modernistlik ja Euroopa-keskne are[illegible] tähendas kriitika programmilisuse ja ühtlasi sell[illegible] lisuse kasvamist ning iseloomustas 20. saj. kait[illegible] kümnendit tervikuna. Ilmus manifesti- (nt. Jaan [illegible] tilised tundmused", 1909) ja antimanifestilaad[illegible] (A. H. Tammsaare „Instinktide pillerkaar", 1[illegible] diaid (August Alle „Lilla elevant", 1919), följet[illegible] Gailiti „Klounid ja faunid", 1919), autoretsensioon[illegible] Adamsi „Paar sõna vormiharrastajaile" luulekogu [illegible] lumme" (1924) järelsõnana) jms. See märgist[illegible] põlvkonna ilmumist, selle tuumiku moodust[illegible] Eesti" ja selle lähedal asuvad ning „Siuru" ja [illegible] rühmitusega seotud kirjanikud (G. Suits, Friedeb[illegible] Johannes Aavik, Villem Grünthal-Ridala, Bern[illegible] Aino Kallas, A. H. Tammsaare, Henrik Visnap[illegible] A. Alle). Varem tooni andnud kriitikutest jätkas [illegible] vaid Anton Jürgenstein, kes 1899 oli avaldanud [illegible]

„Kriitika" I (Tartu,

programmilise
ja jooned eesti kirjandu-
kutee kujundasid
algul Hugo Raudsepp

almanahhidega eden-
ilmuma hakanud
Kirjandus". Tänu Eesti
Sellele juurdus kriitika
ajalehevaade. Kriitilist
kirjandussuhete avar-
Suitsu kui ka F. Tuglase
vaadete kujunemist suu-
Georg Brandese ideed.
kriitikuks kuju-
arvustuslik tege-
viljukas ajavahemikul
Tuglase retsensioonides,
autorikäsitlustes, loo-
esseedes ja prob-
avalduv kriitikuposit-
eesti kirjanduselu, sh.
sisuliselt 20. saj.
seetõttu sai Tuglase
kirjanduskriitika ajaloos
mõõtme. Tema kir-
oli keskne koht loo-
„plastilisel kujutamisel"
kirjandusemõistmisse
", millest lähtudes
loomingut
ka omaenda kirjan-
Tuglas ei vastandanud
kriitikale, käsitades ka seda

Eesti aeg 1918–40. Kir-
omavaheline võitlus
III aj. esimeste kümnendite
põhilaadi. Objek-
püüses mõjule alles
Kriitika profes-

sionaliseerumist edendas 1923 ilmuma hakanud ajakiri „Looming". Seni vallanud kirjanikukriitika kõrval hakkas olulist rolli etendama kirjandus- või teatriteadusliku ettevalmistusega kriitikute-literaatide põlvkond (Marta Sillaots, Nigol Andresen, August Annist jt.), kriitika arenes suurema üldistusjõu suunas. Tutvustati Lääne kogemust, tõlgiti sealseid autoreid ja viljeldi kultuuri- ja kirjandusfilosoofilist esseistikat.

1930. a-il saavutas kriitika professionaalse taseme. Üha enam andsid tooni akadeemilise taustaga arvustajad (A. Annist, Oskar Urgart, Harald Parrest (Paukson), Daniel Palgi, Aleksander Aspel, Ants Oras), kelle kriitikaloomingut iseloomustas erudeeritus ja avarapilguline objektiivsusetaotlus. Kirjandust käsitlesid jätkuvalt „Looming" ja „Eesti Kirjandus", neile lisandusid ajakirjad „Tänapäev", „Akadeemia" ja „Varamu".

Nõukogude okupatsiooni esimene aasta. 1940—41 püsis kriitika oma traditsiooniliste ülesannete kõrgusel, rõhutades kunsti arengu suhtelist iseseisvust. Kuid tegevjõud vahetusid märkimisväärses ulatuses. Tegevust jätkasid A. Annist, Karl Taev, Eduard Hubel, H. Raudsepp ja H. Parrest, arvustusi hakkasid avaldama ka Debora Hint (Vaarandi), Erna Aavasaar (Siirak), Paul Viires, Max Laosson jmt. Kirjandust hakati nüüdsest hindama sotsial. realismi nõuete järgi. Esialgu aga hoiduti marksismi esteetikaprintsiipide vulgariseerimisest (nt. K. Taevi artikkel „Vulgariseeritud marksism kirjandusteaduses" ajakirjas „Viisnurk", 1940). See oli ootuspärane, sest 1930. a-te lõpul oli Eestis mõjukas vasakideoloogiat sümpatiseeriv haritlasliit, kes väärtustas kirjanduse ja kunsti ühiskondlikku mõõdet.

Avaldati NSV Liidu kirjanduskogemust tutvustavaid ülevaate- ja tõlkeartikleid. Uutes oludes aktualiseerunud ühiskondliku kriteeriumi ja 1930. a-te professionaalse kunstianalüüsi ühendamine oli tulemuslik (nt. August Sang, E. Aavasaar ja H. Raudsepp J. Kärnerist, E. Aavasaar A. H. Tammsaarest). Kuid esines ka liialdusi, mis mõnikord päädisid nihilismis (nt. Leo Soonpää „Libahundi" kohta, A. Sang A. H. Tammsaarest). „Viisnurga" avanumbris alustas M. Laosson „Noor-Eesti" kui kodanliku ideoloogia tüüpjuhtumi ümberhindamist. Peale ideoloogilise põhimõttekindluse hakati kriitikalt nõudma ka rahvahariduslikku tegevust.

Kuni 1950. a-teni oli looming nõukogude võimu tingimustes seatud polaarsele väärtusteljele: selle negatiivsel poolel olid tagurlus, idealism ja romantism, positiivsel poolel progressiivsus, materialism ja realism. Kirjanduskriitika muudeti totalitaarse režiimi propagandamasina osaks ja võimu tööriistaks. Suurt osa kirjanikest süüdistati natsionalismis ja dekadentsis, süüdistatavaid karistati avaldamiskeelu ja põlustamisega.

Kirjanduskriitika paguluses. Jõulisem osa Eesti vaimueliidist, kes oli jäänud 1941 Eestisse ja jätkanud või alustanud tegutsemist Saksa okupatsiooni ajal, eelistas 1944 minna pagulusse. Sealne sõjajärgne kirjanduselu kujunes nii kvantiteedilt kui ka kvaliteedilt märksa rikkamaks Nõuk. Eesti omast. Kuid kriitika oli paguluseski angažeeritud. Teoste jooksva arvustamise kõrval tegeldi pms. iseenda ja pagulaskirjanduse enesemääratlemisega. Otsiti vastust küsimusele, milline on pagulaskirjanduse roll ja suhtumine Kodu-Eesti kirjandusse. Teoseid hinnati enamasti lähtudes sellest, kuivõrd need aitavad kaasa eestluse säilimisele. 1930. a-te parimad traditsioonid elasid edasi ajakirjas „Tulimuld" avaldatud kirjanduskriitikas, pagulaskonna noorem põlvkond koondus ajakirja „Mana" ümber. 1960.—70. a-te pagulaskriitikas

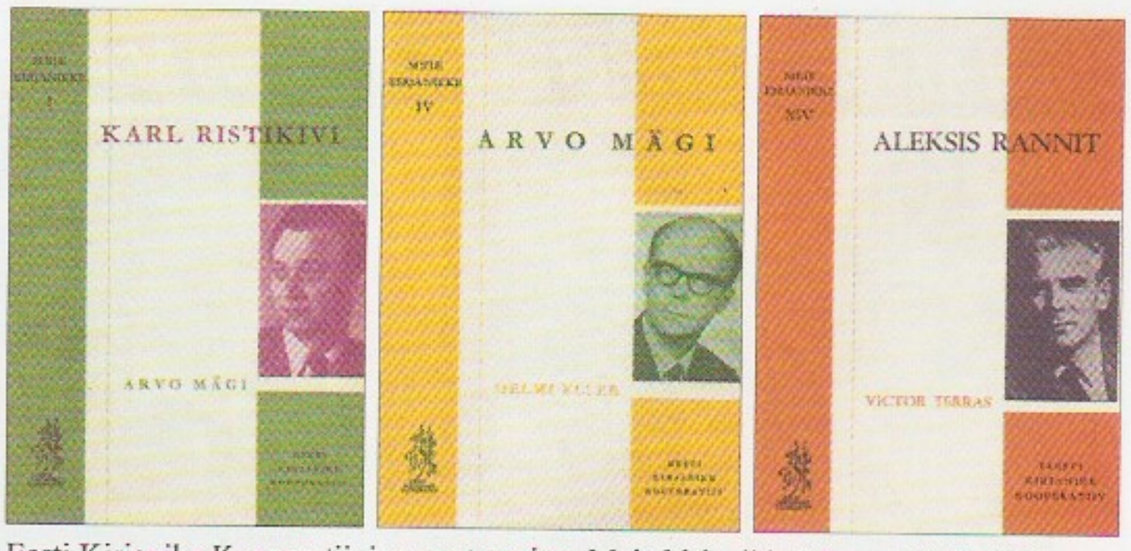

Eesti Kirjanike Kooperatiivi raamatusarjas „Meie kirjanikke" ilmus 1962—86 15 raamatut

süvenes lõhe rohkem Kodu-Eesti poole hoidjate ja selle kirjanduselust huvitunute ning nende vahel, kes pidasid seesuguseid kontakte mööndusеks kommunistlikule režiimile. 1980. a-il hakkas kirjanduselu paguluses hääbuma ja algas pagulaskirjanduse paremiku avaldamine Kodu-Eestis (pms. kordustrükkidena). A. Oras, Valev Uibopuu ja Arvo Mägi avaldasid oma kirjanduskriitilist toodangut kokku võtvaid teoseid. Kriitikutena olid olulised ka Karl Ristikivi, A. Aspel, Ilmar Laaban, Bernard Kangro, Ivar Grünthal, Ivar Ivask, Mardi Valgemäe, Helmi Eller, Mall Jürma ja Fanny de Sivers. I. Ivask, M. Valgemäe, I. Laaban ja kriitikuna viljakas olnud Hellar Grabbi on käsitlenud ka Kodu-Eesti kirjandust. 1980.–90. a-il kujunesid mõjukateks kriitikuteks ja kirjandusteadlasteks Maire Jaanus ja Tiina Kirss.

Eesti NSV aeg. Eestis algas kriitika vabanemine režiimi surve alt 1950. a-te keskel, kuid jäi siiski 1980. a-te II pooleni ideoloogilise eel- ja järelkontrolli mõju alla. 1950. a-te II poolel ja 1960. a-te alguses sisustasid kriitikat vaidlused kirjanduse kaasaegsuse, novaatorluse, kujundilisuse ja kunstimeisterlikkuse üle, need väljusid aga pahatihti küsimuse enda piiridest ja jõudsid ideoloogia ja poliitika valda. Uuendusmeelsust tõid arvustamispraktikasse teadlaskriitikat esindavad Maie Kalda, Harald Peep, Ülo Tonts ja Hilja Välipõllu. Varem alustanud Helene Siimiskeri, Endel Nirgi ja Olev Jõe kriitikutegevuse põhitulemus oli vulgaarsotsioloogilise meetodi mõjul vääriti hinnatud kirjanduse rehabiliteerimine. Eriasendisse jäid Paul Kuusberg ja Lembit Remmelgas, kes kirjandust ideoloogiale allutavast paradigmast küll deklaratiivselt lahti ütlesid, kuid tegid mööndusi Nõuk. arvustamispraktikale. Selle aja kriitikast annab ülevaate M. Laossoni koostatud antoloogia „Kirjanduse radadelt" (3 kd., 1960–62). 1950. a-te lõpul ja 1960. a-te algul uuenenud luule algatas vaidluse vabavärsi ümber. Hermelini (E. Nirk) paroodiaga „Porikuu sonaat" (1960) käivitunud vaidlusest sai kriitika uuenemisvõime proovikivi.

Nii see kui ka 1960. a-te algul ja keskel jätkunud noorte luulekassettide ümber keerdunud diskussioon tähtsustas kirjanduse suveräänse õiguse kajastada tegelikkust. Diskussioon laienes ka proosa valdkonda: 1960. a-te keskel hakkas see üha selgemalt nihkuma mudeldava ja tingliku elukujutuse poole. Tõstatus küsimus, kuivõrd on see õigustatud ja kas see on vastavuses sotsial. realismi kaanoniga.

Arvo Valtoni lühiproosale heideti 1968–69 ette eksistentsialismi. Toonases käibeideoloogias tähendas see Lääne väärmõjude järgimist. Kuid kriitikute paremik väljus sellest vaidlusest võitjana, see kõneles kriitika toetusest kirjanduse arengusuundadele, kuid avas ka kriitikale võimaluse mahutada sotsial. realismi mõistesse kõik järgnevad eesti kirjanduses toimuvad elukujutuse muutused. Sotsial. realismi mõiste muutus sel viisil iseenda vastandiks.

1960.–70. a-te kirjanduselu kajastub Kalju Kääri koostatud raamatusarjas „Kirjandus kriitiku pilguga" (5 kd., 1975–82). Kriitika arengut ilmestavad taustana ka Endel Mallese koostatud aastaraamatud „Kirjanduse jaosmaa" (1978–88, 13 raamatut; ilm. 1979–92).

1970. a-te kriitikas hakkas kajastuma taas põlvkonnavahetus: arvustusi kirjutasid Sirje Kiin, Andres Langemets, Mall Jõgi, Toomas Liiv, Mihkel Mutt, Joel Sang, Rein Veidemann jmt. Kuna oma kaasajal poleemikatuhina varju jäänud 1960. a-te luule- ja proosauuendus vajas üldistamist, siis keskendus osa kriitikuid selle aja kogemuse kanoniseerimisele. Kaasaegsest kirjandusest hakati üha rohkem rõhutama [illegible] tuse ambivalentsust ja ar[illegible] kes tegid seda pingeta ja pr[illegible] Mõistega „olmekirjandus" [illegible] tati lihtsustavat ja mõtte[illegible] tamist. 1970. a-te lõpul ja [illegible] algul süvenenud Nõuk. [illegible] surve (parteipol. mallide [illegible] järgimine, venestamine ning [illegible] rahva kujundamise loosung [illegible] tsensuur) oludes käsitles [illegible] jandust kui olulist vastupan[illegible] See tähendas sisuliselt [illegible] muutumist poliitika vaben[illegible]

Postmodernismi tulek. [illegible] keskpaiga pol. reformide (ni[illegible] ka ehk uutmise) tulemusena [illegible] avalikkus, mis hakkas sem[illegible] Nõuk. režiimi pöördumatult [illegible] See andis kriitikale võimalu[illegible] omaenda tegevusvälja p[illegible] a-te keskel algas kriitika m[illegible] line uuenemine. Domineer[illegible] digmaks muutus postmode[illegible] eestvedajaks ja kogu kriitik[illegible] ideoloogiks sai Hasso Krull. [illegible] sete muutuste tribüüniks kuju[illegible] „Vikerkaar" (hakkas ilmu[illegible] 1990. a-te algul, seoses jär[illegible] janike põlvkonna esiletõ[illegible] hetkeline dissonants nen[illegible] retseptsioonis, kuid 1990. [illegible] oli kirjandus täidetud kõige [illegible] mate loomenatuuride, tra[illegible] elukujutusvõtete ja eksp[illegible] Erakirjastuste kiire areng ja [illegible] turu teke 1990. a-te keskel [illegible] kirjanduskriitika staatust. Ole[illegible] muutus raamatu eelreklaamis[illegible] kihistus ja mitmekesistus ni[illegible] kui ka arvustajate ea ja [illegible] poolest. Kriitikas osaleb ni[illegible] alustasid oma kriitikutee[illegible] kui ka neid, kes kirjutasi[illegible] arvustused alles 1990. a-te [illegible]

B: M. Kalda. *Kirjandusest* [illegible] Tln., 1976; V. Alttoa. *Eesti kr[illegible] jandil*. Tln., 1977; *Eesti kirjan[illegible] 1875–1900*. [Koostanud ja [illegible] rinud K. Taev ja V. Veem[illegible] R. Veidemann. *Olla kriitik*. [illegible] *Kirjanduse tõe poole*. Tln. [illegible] *pagulaskirjandus 1944–*[illegible] R. Veidemann. *Kriitikakaun*[illegible]

Lühimonograafiate sarjas „Eesti kirjamehi" ilmus 1959–93 24 raamatut

Eesti lastekirjandus

Lasteluule ja -proosa [illegible] eestikeelseks lasteraamatuks [illegible] 1782 ilm. kogumikku „[illegible] Jutto- ja Öppetusse-Ramat" [illegible] koostanud Friedrich Ar[illegible] muganduste kõrval sisaldu[illegible] mesi eesti algupärandeid. [illegible]

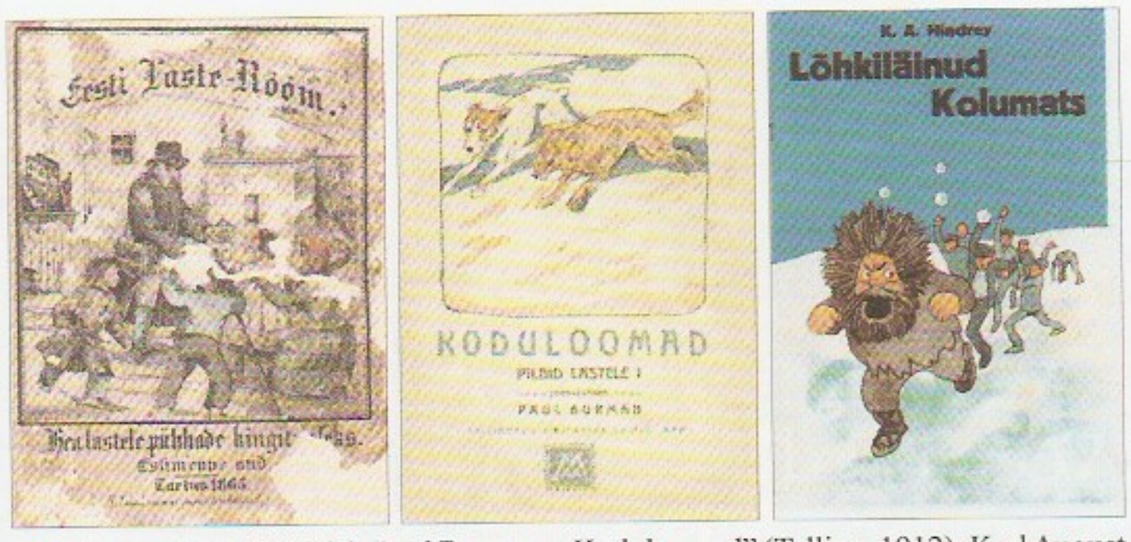

„Eesti Laste Rõõm" (1865); Paul Burman: „Koduloomad" (Tallinn, 1912); Karl August Hindrey: „Lõhkiläinud Kolumats" (Tallinn, 1979). Autori kaas ja ill-d

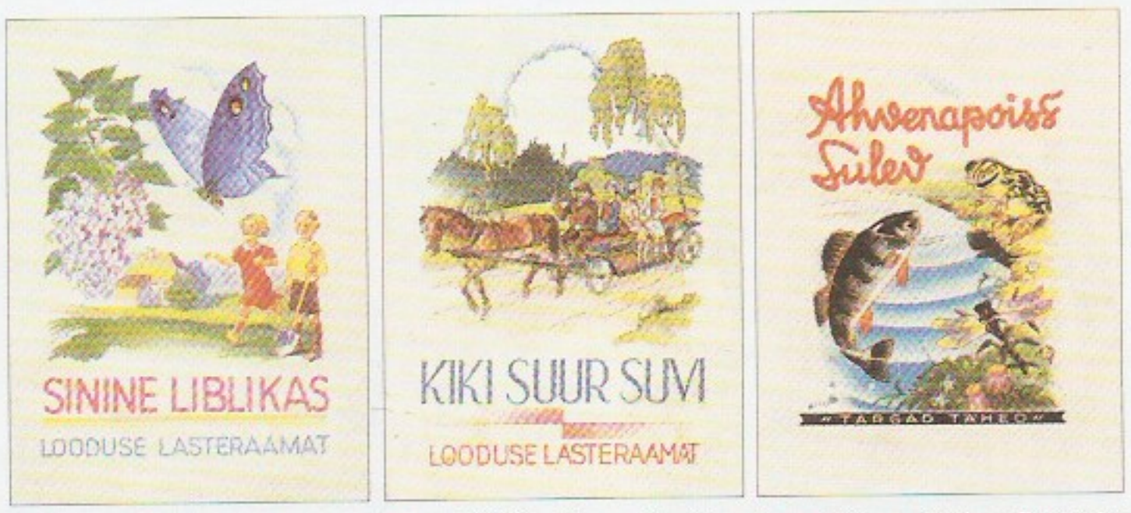

Karl Ristikivi: „Sinine liblikas" (1936). Kaas: Pauline Leps-Estam; Valve Saretok: „Kiki suur suvi" (1936). Kaas: Richard Kivit; Johannes Selg: „Ahvenapoiss Sulev" (1939). Kaas: Ernst Kollom

Silvia Rannamaa: „Nösperi Nönni natuke" (Tallinn, 1977). Ill. Silvi Väljal; Ellen Niit: „Pille-Riini lood" (Tallinn, 1963). Ill. Vive Tolli; Astrid Reinla: „Teofrastus" (Tallinn, 1985). Ill. Lea Malin

Tiia Toomet: „Lapikirja ja lastekirja" (Tallinn, 1984). Ill. Vive Tolli

algus 19. saj. [illegible] Juhan Kunder, [illegible] Paul Undritz). 20. saj. algupärased mängulised [illegible] ehitatud koomiksi elavnes rahvajuttude [illegible] Ernst Peterson-Särgava [illegible] Reinuvader Reba- [illegible] 1920.–30. a-te proosas [illegible] ja paljuski ühiskon- [illegible] laste argielu kujutav ju- [illegible] Jaanimo ja Jüri Parijõgi) [illegible] looduse- ja loomalugu [illegible] A. H. Tammsaare). Sa- [illegible] ka lasteluule esime- [illegible] Karl Eduard Sööt, Ernst [illegible] rajati alus kogu hilise- [illegible] sõlmitud süsteemile (rahva- [illegible] mõttekordused, so- [illegible] illustratsioon, kõlaväljendused [illegible] II poole luulet ilmestas [illegible] lastepärase sisu ja liht- [illegible] värsiga („Kallis kodu", [illegible] Hanno Nõuk. võimu oludes [illegible] lastekirjanduse kohustuslikuks [illegible] parteiline ja ideoloogi- [illegible] Proosas enamasti nii ka [illegible] 1940.–50. a-te lasteluule [illegible] parimad traditsioonid, luu- [illegible] Felix Kotta, Heljo Mänd, [illegible] „Jõngisilt", 1957) ja Ralf [illegible] alustas Kalju Kangur. [illegible] II poolel hakkas valdama [illegible] mida uuendasid Lall Kahas [illegible] Ille, Ilo Maran), Jüri Piik, [illegible] Silvia Rannamaa, Eno [illegible] Tigane, Robert Vaidlo, [illegible] ja Heino Väli. Vladimir [illegible] Georg Ots ja Madis Raju [illegible] algupäraseid ulmelugusid. [illegible] uuenus proosakirjanduses [illegible] esinemine, väikelapse sise- [illegible] avama uutmoodi (E. Nii- [illegible] lood", 1963, E. Raua [illegible] 1962, ja „Anu ja Sipsik", [illegible] kajastati avameelselt [illegible] Rannapi „Salu Juhan ja [illegible] 1964), peresuhetest kirjuta- [illegible] ja julgemalt (Holger Puki [illegible] Algupärased lavateosed [illegible] kuuda suuremal hulgal [illegible] lõbusamale ja pälvisid rah- [illegible] (Boris Kaburi „Rops", [illegible] „Rops armab kõiki", 1965; Uno [illegible] mõistatused). 1970. a-d tõid [illegible] olulisi muutusi, viljeldi [illegible] lasututi tänapäeva rahva- [illegible] suurenes sõna- ja mõtte- [illegible] (Virvi Luik, Tiia Too- [illegible] Kaplinski, E. Raud, Paul- [illegible] Hando Runnel), alal-

Jakob Kõrv: „Veealused" (Tallinn, 1994). Kaas: Jaan Tammsaar (Merevaigu auhind, Vilnius '90); J. Tammsaare ill-d „Eesti muinasjuttudele" (1986, auhind *IBBY Honour List* 1994)

Edgar Valter: „Pokuraamat" (Tallinn, 1994). Autori ill-d (auhind *IBBY Honour List* 1996)

hoidlikumal viisil oli viljakas Leelo Tungal. Proosas arenes jõudsalt autorimuinasjutu viljelemine (K. Kangur, Asta Kass, Elar Kuus, E. Raud, Aino Pervik, H. Pukk, Juhan Saar jmt.). Oluline osa oli ka koolielu kajastaval ainesel (J. Rannapi „Agu Sihvka annab aru" (1973), Heljo Männi „Toomas Linnupoeg" (1968, 1978), Heljo Rammo), peresuhete (Viivi Luige „Leopold" (1974) ja selle järgnevad osad (1974, 1976), Iko Marani „Londiste, õige nimega Vant" (1972) ja „Pikk päev" (1975), Ellen Niidu „Triinu ja Taavi jutud" (1970) ja „Triinu ja Taavi uued ja vanad lood" (1977), L. Tungal) ja looduse kujutamisel (Harri Jõgisalu, J. Rannap) ning emakeele väljendusvõimaluste kasutamisel (A. Perviku „Väikesed vigurijutud", 1972, ja „Umbluu. Uusi ja vanu vigurijutte", 1980). Tulemuslikult viljeldi algupärast tüdrukuteraamatut (Silvia Truu „Silja, päikesekiir ja maailm. Sünnipäevad", 1967) ja poiste seiklusjuttu (E. Raua „Lugu lendavate taldrikutega", 1973). Omapärase vaatenurga alt käsitleti ka ajaloosündmusi (Jaan Krossi „Mardileib", 1973).

1970. a-il pälvisid kriitika soosingu laste- ja noorsookirjanduse viljelemist alustanud V. Luik, Asta Põldmäe, Andres Jaaksoo, Rein Põder, Rein Saluri ja Oskar Tanner (õieti Lembit Rattus). 1980. a-te lastekirjandust kujundasid põhiosas senised autorid. Esmikutega pälvisid tähelepanu Meri-Liis Laherand ja Henno Käo. 1970.—80. a-te Eesti lastekirjandus levis laialdaselt ka tõlgetena. Enim on Eesti lastekirjandust tõlgitud vene, saksa, soome, läti ja leedu k-de.

1980. ja 1990. a-id iseloomustab ennekõike mälestusraamatute rohkus (Elss Järvi, Helvi Jürisson, Heljo Mänd, H. Pukk, E. Raud, Julius Ungru). 1990. a-il kirjutamist jätkanud vanade autorite teoste kõrvale on vähegi tõsiselt võetavat lastekirjandust loodud üsna napilt (Marika Johanson, Andrus Kivirähk, Milvi Panga, Peep Pedmanson, Liili Remmel, Valeria Ränik ja Aidi Vallik). Üllatusautoriks oli seni lasteraamatukunstnikuna tuntud Edgar Valter („Pokuraamat", 1994, „Kassike ja kakuke", 1995, „Kuidas vaadata asju", 2000, „Pokuaabits", 2002). Tõlkekirjanduse survel on algupärandite avaldamine tunduvalt vähenenud (1991—99 oli algupärandeid kogu laste ilukirjandusest vaid 19,5 %).

Lastekirjandus paguluses. 1918—40 loodi lastekirjandust ka Venemaal. Seda avaldati pms. laste- ja noorsooperioodikas ning selle eesmärk oli kommunistliku meelsuse levitamine.

1944, kui cestlasi hulgaliselt põgenes, hakati nende asu… avaldama ka lasteraamatuid, … sed ja noorukid vajasid … keeleoskuse tõttu emakeel… Esimesed raamatud ilmusid … Algupärane lastekirjandus … selt ja žanriliselt kirev, autor… oli rahvusliku identiteedi … cestluse edasikandmine.

Algupärase lasteluule me… värsslugu (Aleksander … Roman Toi), Salme Mets … Krusten), Aale Oengo-Kin… ma). Enamasti trükkimata … näidendid on kirjutatud … tarbeks ja nad märgivad … kalendritähtpäevi. Seikl… rika ja mõnikord pagulas… alltekstiga näidendite te… kõrvuti lastega ikka tra… loomad (Tiiu Haamer, … Vernik, Gert Helbemäe, … Ada Otema, Ene Runge, … Ao Vaks, Agnes Vesilo (… Mai Kai)). Koolinäidend… tanud tippnäitlejadki (nt. … Proosas valdasid mine… teosed, mis eestluse s… märgil tutvustasid and… lugu, kultuuri, tavandeid … Ajalooainelist kirjandust … nud G. Helbemäe, I. Ivan… Kaup, Veli Kudres ja Eesti … Kaasajaainelist (laste elu, … täiskasvanute suhted) p… tanud Keete Ainver, Helmi … ga Nõu, Magda Pihla, Sõ… Konstantin Reemets (ka Elmar … Alma Teder ja Elin Toom. … lepanu on pälvinud ka … looduse- ja loomalood (G. … Katrin Jakobi (õieti Livia … Silvia Airik-Priuhka, Elmar … lus- ja põnevuslugusid … Raimond Kolk, H. Nõu … autorimuinasjuttu on välj… ma, S. Raatma, Agnes … Valgma. Lastekirjanduse … riaga on tegelnud H. Nõu, … jmt. Algupäraseid ilukirj… oli a-ni 1995 ilmunud … olid esmatrükid. Seoses … vähenemisega on algupä… janduse kirjastamine … poolest lõppenud.

B: A. Jaaksoo. *A Guide …* *Children's Literature*. Tar… ja 1987; A. Jaaksoo. *Kes … on mis eesti lastekirjan…* A. Järv. *Eesti lastekirj… ne ja areng kuni a-ni …* R. Krusten. *Eesti lastekirj…* 1995; M. Kalda, P. Vi…

1944—1992. Tln., 1995; M. Müüri- *Eesti lastekirjandus 1970—1990.* Tln., 1995; *lastekirjanduse lühileksikon.* Tln., *Halfway to the Moon: Children's Literature in* State University, 2000; *Eesti lastekirjanduse* 1997–).

Andres Jaaksoo

algas täiskasvanute perioodikas ilmuvate 19. saj. sisaldasid neid kõigepealt kalend- anda välja algupärast lastekirjandust tegi rubriigiga „Laste-leht". Lasteperioo- ka 1898—1902 ilmunud 4 aastaraamatut , mida andis välja Martin Lipp. Lühikest ilmus perekonnalehes „Linda" lastenurk algusk ümnendil ilmus teisigi lastelisasid, kuukaasanne „Laste-rõõm" (1906—07), Ernst Enno.

lasteajakirjanduse algatajaks sai „Posti- sensori loal 8. XII 1900, algul ajalehe kuu- lehest eraldi, välja andma ajakirja „Laste- emakeelse perioodilise lasteväljaande ehkalt toimivad põhimõtted, liigendused kasvatas esimese põlvkonna elukutselisi lastekirjanikke ja illustraatoreid. Samuti ilukelastekirjandust. Kõike seda tegi aja- toimetaja Jaan Bergmann. „Lastelehe" ilmuma järsult lasteväljaannete üllitamine. sisuga kui ka kindlat ainevaldkonda lasteliikumist) käsitlevaid. 1921 tuli kirjandusväljaandena võistlejaks „Laste 1940). Vähendades tunduvalt algupärase ja suurendades selle arvel laste kirjade ja ilmust, kaotas ajakiri 1930. a-te lõpus oma kirjanduse avaldamisele panid pearõhu ka aja- 1922—25, 1930—34), „Päike" (1937—38) 1938—39). Ajaloost, kultuuriloost, päevapoliiti- soovitustest teavitajana oli märkimisväärne „Õpilasleht" (1932—39).

hakkas välja lastelisasid. Enamik neist pühen- algupärase ilukirjanduse avaldamisele. väärivad märkimist „Laste Maailm" (ilmus ajakirjas „Taluperenaine"), „Laste Sõber" a „Lugemist Lastele" (1937—40, mõlemad Kõigile"). Need on olulised eeskätt kui üsna põhjalikud kajastajad. „Noorte 40, ajakirjas „Kodu") ja „Noorte-Uudisleht" ajalehes „Uudisleht") olid pühendunud pms. mängu avaldamisele.

perioodikas olid edukaimad usuväljaan- Euroopa Kristliku Misjoni väljaande Leht" vahendusel ilmuma „Kristlik Laste Eesti lastekirjanduse ajaloos kõige pikemalt väljaanne (ta oli sunnitud oma tegevuse 1940). 1920 asutati lastele mõeldud kristlik Tähed". 1921 ilmus Pärnus 6 numbrit tellitas Kristlik 7-da päeva Adventistide Tallinnas ajakirja „Laste Sõber wanematele ja armastawad". 1922 hakkas Eesti Misjoni „Meie Kirik" (ilmus 1920—30) lisana ilmuma 1927 hakkas ilmuma EELK Konsistooriumi „Laste Sõber". See oli Nõuk. võimu kehtestamise ilmumise lõpetama, uuesti hakkas ta Eesti Kirikuga" 1990. a-il. Karskusliikumist tutvustas ajakirja „Eesti Naine" lastelisa „Väikeste Sõber" (1925/1926—37). Noorsooliikumist kajastavatest ja propageerivatest ajakirjadest olid edukaimad „Eesti Skout" (1921—40, a-st 1927 „Eesti Skaut", ilmumine taastati 1990) ja „Noor Kotkas" (1938—40).

1940. a. Nõuk. okupatsiooni järel tulid seniste lastele mõeldud jätkväljaannete asemele uued. Ajakiri „Mäng ja Töö" (1940—41) oli kavandatud noorema kooliea laste lugemisvaraks. Ajakiri „Pioneer" (1940—41 ja 1944—89) asutati kui pioneeriorg-i häälekandja, kuid säilitas Eesti lasteajakirjanduse aastakümnetega kujunenud traditsioonilise struktuuri, milles keskmeks oli algupärane ilukirjandus. Tänu rohketele publitsistikapaladele oli ta ka laste elu kajastaja. Toimetuse algatusel 1989 „Pioneeri" avaldamine lõpetati ja selle asemel hakkas ilmuma ajakiri „Põhjanael" (1990—94, a-st 1995 „Põhjatäht"). Ajaleht „Säde" (1946—90) sai võimudelt ülesandeks kajastada ja propageerida oktoobrilaste ja pioneeride tegevust ning Nõuk. elu ja mõttelaadi, seetõttu ilmus ajalehes väga palju kõlukirjandust. 1991 asendus „Säde" teismelistele mõeldud ajalehega „Meie Meel" (ilmus a-ni 2001). Ajakirja „Täheke" (ilmub a-st 1960) võib pidada omalaadseks algupärase väikelastekirjanduse ajalooks, sisukuselt on ta olnud Eesti kõigi aegade parimaid väikelasteajakirju.

Pärast taasiseseisvumist hakkas ilmuma mitu uut lastele ja noortele mõeldud ajalehte ja ajakirja. Huvitavaimaid oli Tartus ilmunud „Põmmu" (1994), millest oleks võinud saada Lõuna-Eesti „Täheke". Hakkasid ilmuma tütarlasteajakirjad „Teele" (1992—93) ja „Stiina: teeviit tüdrukutele" (1998). Laste omaloomingu õhutajana hakkas 1994 ilmuma ajakiri „Hea Laps" (1995—96 „Nipitiri").

Eesti laste- ja noorsookirjanduse omaette lõiguks on pagulasväljaanded. 1918—40 ilmus neid pms. NSV Liidus. Esimene selline eestikeelne lastele ja noortele määratud ajakiri oli 1920 Petrogradis ilmuma hakanud kirjandusliku kallakuga kuukiri „Noored Kommunaarid". Siberis ilmusid ajakiri „Noor Asunik" (1920—21), ajakiri „Säde" (1924—26), noorteleht „Säde" (1927—29) ja ka Eestis salaja levitatud „Noor Proletaarlane" (1926—30). Kooliprogrammiga olid kohandatud omalaadsed ajakirjad-õpikud „Oktoobri lapsed Tööl" (1932), „Alati Valmis!" (1931—33) ja „Noored Kollektivistid" (1932—33). Kõige tähtsamaks neist on peetud ajakirja „Alati Valmis!", mis püüdis olla eestikeelne lasteajakiri ja avaldas õppematerjali kõrval ilukirjandust ja lehekülgi väikelastele.

Pärast II maailmasõda hakkas ilmuma laste- ja noorsooperioodikat Läänes elavate eestlaste asukohamaades. USA eestikeelsed ajalehed „Meie Tee" ja „Vaba Eesti Sõna" on järjekindlalt avaldanud lastenurki. Sama on teinud Kanadas „Vaba Eestlane" ja „Meie Elu", Austraalias „Meie Kodu", Saksamaa LV-s „Eesti Rada" ja „Võitleja" ning Suurbritannias „Eesti Hääl". Lastelembesim on olnud Rootsi eestikeelne ajakirjandus: on välja antud lastelisasid „Noorte Teataja" (ajaleht „Teataja") ja „Noorteleht" („Eesti Päevaleht"). Paguluses jätkati skautlust propageerivaid perioodikaüllitisi, millest olulisim on „Tulehoidja" (alustas ilmumist 1946 Göteborgis).

B: A. Jaaksoo. *Kes on kes ja mis on mis eesti lastekirjanduses.* Tln., 1987; A. Jaaksoo. *Lastelisa „Laste Maailm" koondbibliograafia.* Tln., 1999; A. Jaaksoo. *Ajakirja „Laste Rõõm" koondbibliograafia.* Tln., 1999; A. Jaaksoo. *Ajakirja „Lasteleht" koondbibliograafia.* Tln., 1999; A. Jaaksoo. *Ajakirja „Mäng ja Töö" koondbibliograafia.* Tln., 1999; A. Jaaksoo. *Ajakirja „Pioneer" koondbibliograafia.* Tln., 2000; A. Jaaksoo. *Ajakirja „Päike" koondbibliograafia.* Tln., 2000; A. Jaaksoo. *Ajakirja „Täheke"*

koondbibliograafia. Tln., 2000; A. Jaaksoo. *100 aastat eesti lastekirjandust*. — Haridus, 2000, 5. *Andres Jaaksoo*

Vene kirjandus Eestis

Eestit ja eestlasi on mainitud juba vanavene kirjanduses. Kroonikas „Jutustus möödunud aegadest" (12. saj.) on kirjeldatud eesti nõidu. „Püha preestermärtri Isidori ja temaga koos seitsmekümne kahe märtri vaevamine" (16. saj.) kirjeldab tervikuna 1472 Tartus toimunud sündmusi. Vene-Liivimaa sõja ajal viibisid Eestis kirjanikud Aleksei Adašev (elas Tartus 1560—61 ja suri seal) ja Andrei Kurbski (elas Tartus 1563—64). Esimene kohalik vene kirjanik oli narvalane Leonti Belous (17. saj. keskpaik), patcetilise luuletuse „Itk Naroova jõest" (1665) autor. Eesti teema muutus vene kirjanike seas populaarseks 19. saj. esimesel kolmandikul. Eesti minevikust ja kaasajast kirjutasid kaasaelamisega A. Bestužev-Marlinski, W. Küchelbecker, N. Bestužev, F. Bulgarin, V. Sollogub, P. Vjazemski, I. Lažetšnikov jmt. 1820.—30. a-il kujunes Tartus vene üliõpilaspoeetide koolkond (N. Jazõkov jmt.), ka A. Puškinil olid sidemed Tartu vene kultuurikoldega. Ilmuma hakkasid esimesed kohalike vene autorite teosed (N. Benetski „Valmid ja paraboolid", 1830) ja venekeelsed kirjandusajakirjad („Raduga", 1832—33). 19. saj. II poole ja 20. saj. alguse märkimisväärseimad venekeelsed teosed pärinevad siiski autoreilt, kes elasid Eestis ajutiselt (P. Boborõkin) või suvitasid siin (N. Leskov, D. Mamin-Sibirjak, V. Brjussov jmt.). Meelissuvituskohaks oli Narva-lähedane rannik (Narva-Jõesuu, Meriküla, Sillamäe, Toila). Siin veetsid suve K. Slutševski, K. Balmont, F. Sologub, Saša Tšornõi ja Igor Severjanin, kelle loomingus on kajastusi kohalikust loodusest. A-st 1898 tegutses Tallinnas vene Kirjandusring. Kohalikus perioodikas avaldasid oma loomingut enamasti asjaarmastajatest kirjanikud, nt. Mihhail Lissitsõn, antiikkirjanduse tõlkija Grigori Jantševetski, Nikolai Aleksejev ja Pavel Kudrjašov, kes olid esimesi eesti kirjanduse tõlkijaid. Eestis alustasid loometegevust kirjanikud V. Veressajev ja V. Jan. Eesti omanäolisest vene kirjandusest saab kõnelda alles alates iseseisva Eesti Vabariigi ajast, 1918—40 oli see osa Eestis elava vene rahvusvähemuse kultuurist ja ühtlasi osa vene pagulaskirjandusest. Tegevust jätkas Kirjandusring (a-ni 1940), Tartus asutati Jurjevi poeetide tsunft (1928—32), Tallinnas Reveli poeetide tsunft (1933—35) ning

David Samoilov vene-eesti luuleõhtul 1977. Taga vasakult: Viiu [illegible], Rummo, Jaan Kross, Ellen Niit ja Svetlan Semenenko

Narvas seltsi „Svjatogor" ja mitme vene gümnaasiumi juurde kirjandusring. Ilmus venekeelne kirjandusperioodika. 1918—40 elas Eestis u. 30 märkimisväärset vene literaati. Nende teosed ilmusid raamatutena, ajakirjanduses, kogumikes ja almanahhides. Enamik autoreid olid noored, vanematest võib nimetada vaid Igor Severjaninit ja Vera Krõžanovskaja-Rochesterit. Esindatud olid msg. voolud ja koolkonnad ning ideoloogilised suundumused: monarhistid (Aleksandr Tšernjavski), euraaslased (Vladimir Guštšik) ja õigeusklikud autorid (Vassili Nikiforov-Volgin). Rahvusvaheliselt enim tuntud oli Igor Severjanin, kes 1920. a-il tegi läbi arengu modernismi ja ekstravagantse keerulisuse juurest lihtsa ja omapäraselt realistliku poeetilise süsteemi juurde. Sümbolismi esindas Aleksei Baiov (A. de Hauteville), ekspressionistlikku avangardismi viljelesid Ivan Beljajev, Valmar Adams, kes hiljem hakkas kirjutama eesti k-s, ja Boriss Pravdin. Erisuguseid stiilielemente ühendas Jaroslav Voinov. Selle ajajärgu kõige olulisemad proosakirjanikud olid V. Guštšik ja V. Nikiforov-Volgin. 1920. a-te lõpus ja 1930. a-te alguses tuli kirjandusse uus luuletajate põlvkond: Jelizaveta Roos-Bazilevskaja, Boris Vilde, Boris Taggo-Novossadov, Pavel Irtel, Karl Hoerschelmann, Meta Roos, Maria Karamzina, Boris Semjonov, Jüri Šumakov jmt. Selle põlvkonna saatus oli traagiline, V. Guštšik, V. Nikiforov-Volgin, B. Taggo, M. Karamzina ja B. Semjonov surid stalinismi ohvritena, B. Vilde hukkasid sakslased. Osa kirjanikke (sh. J. Roos, M. Roos, P. Irtel, K. Hoerschelmann) emigreerus Läände. II maailmasõja ajal Läände emigreerunud Juri Ivask ja Boriss Nartsissov kujunesid vene pagulaskirjanduse silmapaistvateks esindajateks.

Kõige selle tagajärjel [illegible] sõja lõpuks vene kirjan[illegible] mast. Üksikud alles jä[illegible] Borman, Leopold Ab[illegible] cemaldusid kirjandusest [illegible] nide ja sõja põhjustatud [illegible] vene haritlaskonna seas [illegible] red, et isegi sõjajärgsete [illegible] kerkinud esile noori [illegible] ei soodustanud ka [illegible] Kirjanduselu taastasid [illegible] tulnud literaadid, kuid [illegible] ajajärgu kirjandusega [illegible] katkenud, selle tra[illegible] uue võimu ja kom[illegible] Vene k-s kirjutasid [illegible] väelased, seetõttu [illegible] gus sõja- ja mere[illegible] tegelikkusega polnud [illegible] loogiliselt olid nad [illegible] loogia positsioonil. [illegible] nult Grigori Skulski [illegible] 60. a-il olude muutu[illegible] jutama oma elukog[illegible] Nõuk. tegelikkust [illegible] kajastades prosaistid [illegible] ja Gennadi Gerodnik, [illegible] Zrjanina jmt. 1960.—70. [illegible] jandusse noorema p[illegible] kes olid kommunistlik[illegible] sotsial. realismi tau[illegible] või polnud seda [illegible] avatumad kaasaja k[illegible] likele suundadele [illegible] Boriss Štein, Svetlan [illegible] Skulskaja ja Iveta [illegible] Eestis oli vaimne [illegible] mujal NSV Liidus [illegible] avaramad, siis tuli [illegible] likke kirjanikke: [illegible] linnas Sergei Dovlatov, [illegible] Pärnus David Samoilov, [illegible] hakkasid tõlkima [illegible] k-de (nt. S. Semenenko, [illegible] B. Štein). Taasiseseisvunud [illegible] vene kirjanikke [illegible]

B. Safonov), siin jätkab tegevust enam kui neist on Eesti Kirjanike Liidu, osa Vene ühenduse (asut. 1997, esimees R. Titov) liikmed. kirjandusajakirja: „Радуга" (a-st 1986), 1994) ja „Таллинн" (1978—91 ja a-st nimetud proosakirjanik on Mihhail Veller, kelle Venemaal kui ka Läänes. Silmapais- Krjatško. Postmodernistlikus laadis kir- luuletaja J. Skulskaja, loometegevust jätkab S. Semenenko. Märkimist väärivad veel Vinejeva ja Ivan Ivanov, luuletaja Andrei luuletaja ja tõlkija Boriss Baljasnõi. Tatjana Miljutina ja Ksenija Smirnova-Hlebnikova ühelepanuväärseid memuaarteoseid. Eesti ilu- vene k-de on jätkanud Natalja Kalaus, Olga Nael, Jelena Pozdnjakova, Tatjana Tervonen, Tatjana Verhoustinskaja jmt. Edukalt rühm vene kirjandusteadlasi: Juri Lotman, Valeri Bezzubov, Sergei Issakov, Naftoli Bassel, Mihhail Lotman jmt.

Писатели Советской Эстонии. Биобиблио- Таллинн, 1984; С. Г. Исаков. *Русские в 1940). Историко-культурные очерки.* Тарту, *Литература.* — Русское национальное в Эстонской Республике (1918—1940). Ст. Тарту, 2000.

Sergei Issakov

Kirjandus

Kirjanduse mõiste ja piirid. Baltisaksa kir- Vana-Liivimaa geograafilistes piirides, Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa kub-s (Vene ehk Balti provintsides) ning 20. saj. ja Läti alal viljeldud, põhil. saksakeelne Baltisaksa kirjanduse sümboolseks alguseks loe- Henriku Liivimaa ehk Läti Henriku kirjutatud 1224—27 (ilm. 1740), ja tema lõpetab baltisakslaste viimase osa massiline Eestist ja Lätist 1939—41 (nn. ümberasumine Lasnas mõttes kuuluvad baltisaksa kir- Baltikumist pärit, kuid hiljem mujale siirdunud autorite teosed, eriti kui nende poeetilises Balti temaatika või lokaalkoloriit. Sel- baltisaksa kirjandus 20. saj. veel ka pärast

baltisaksa kirjandus üks saksakeelseid -ki lokaalkirjandusi ning ses suhtes kõrvutatav -baltisaksa kirjandussaarega (nt. saksa kirjandus Balti olude eripära tulenes sellest, et kirja- hõlmava nähtusena tekkis siin üle- Seetõttu võib ka Eesti ja Läti puhul rääkida -aegsest baltisaksa kirjaruumist, mis 18. saj. arenema mitmekeelsuse suunas ning ja mille osadena tekkisid ka eesti- ja lätikeelne Viimis oli baltisaksa kirjandus Põhja-Baltikumi -kultuuride ühine juur, mistõttu ka eesti 19. saj. viimase veerandini baltisaksa -eelseks osaks. Baltisaksa kirjandusruumi mitmekeelsus — keeled märkisid siin pigem -ühtsust kui rahvuslikke vahekordi — aitab selgi- miks osa eesti rahvuskirjanduse alustekste (nt. Wanemuise mõõdid) on saksakeelsed. Samuti tuleb -ajaliselt nõudlikumad 19. saj. alguse eestikeelsed J. Petersoni käsikirjalised oodid, 1818—19, O. W. „Baltische Originalblätter für Deutsche", 1816),

mõeldud suuresti sakslastele, ei väljendanud mitte niivõrd rahvusliku, kuivõrd keelelise emantsipatsiooni tunge oludes, kus kõrgkirjanduslik ala oli eranditult reserveeritud saksa k-le ning kus eesti ja läti k. pidid teenima alamuskultuuri huve. Need tungid ohustasid tookord tõsiselt saksa k-e seisuslikku esmasust ja ei pälvinud baltisaksa kirjandusavalikkuse heakskiitu.

Baltisaksa kirjandust saatsid algusest lõpuni identsusprobleemid. Ühelt poolt tahtis ta ääremaise ilminguna igati rõhutada enda ühtekuuluvust Saksa emamaa kirjandusega, teiselt poolt aga vältida ripatsi staatust ja tõestada oma erilist geokultuurilist baltilikkust, mis oli Vene riigi koosseisus ka poliitiliselt vajalik. Oma maiskondliku terviklikkuse taju hakkas baltisaksa kirjandusel kujunema alles 1840. a-il seoses tugevneva venestussurvega (siis võeti ka käibele mõiste „baltisakslus"). Sellest tulenevalt on temas täheldatavad nii rõhutatult „saksalikud" puhtusetaotlused, mis võivad päädida loomingulises alalhoidlikkuses (esteetilis-moraalne idealism, keelelise innovatsiooni puudumine, kõrge epigoonluse aste, vähene vastuvõtlikkus Euroopa kirjanduse uutele vooludele), kui ka Baltikumi erioludest johtuvad omapära ja kultuurilise hübriidsuse vormid (luterlikult soositud mitmekeelsus, humoristlik saksa-eesti-läti-vene segakeelsus nn. poolsaksa luules, Balti patriotism, tundlik loodusetaju, olmeline lokaalkoloriit, eestlane või lätlane enamasti trafaretse tegelaskujuna). Alates 18. saj. lõpust oli baltisaksa kirjandus otsinud endale nii isiklike kui ka loominguliste kontaktide pinnal moraalset tuge Goethe ja Schilleri juurest. Schilleri puhul saab rääkida baltisaksa kirjanduse kultusisikust (kaks vanimat mälestusmärki temale püstitati Eestis 1805 ja 1813), kelle looming määras ära siinse luuleharrastuse peavoolu, Goethe aga inspireeris ennekõike otsivat vähemust, kelle isiklik kokkupuude klassikuga osutus sageli pettumuseks. Balti kirjaruumi geokultuuriline piirimaisus põhjustas ka seda, et oldi aktiivsed vene kirjanduse vahendajad saksa k-de.

Siiski siirdusid peaaegu kõik Baltikumist pärit võimekamad saksa autorid mingil ajal elama Saksamaale või mujale, mistõttu nende seotus baltisaksa kirjandusega jääb, eriti uuemal ajal, vaieldavaks. Ehkki kogu baltisaksa kirjaruumi iseloomustas suhteliselt kõrge keskmine kirjutustase, ei olnud esteetiline individualism feodaalseis väärtuspiires soositud ning originaalsemaid eneseväljendustunge tõrjuti vaistliku umbusuga. Palju enam kui ilukirjanduses saavutati seetõttu ajalookirjutuse ja -uurimise ning kultuuri- ja loodusloolise, osalt ka filosoofilise esseistika vallas, kus tulemuste maht on baltisaksa väikest kogukonda arvestades otse erakordne. Päritolumaalt väljarändamist soodustasid ka vana aristokraatliku asundusühiskonna nõrgenemine ja rahaliste suhete pealetung, mis sundis literaate otsima suure Saksa raamaturu vahetut lähedust, samuti venestuslained ning eesti ja läti rahvusluse tõus.

Baltisaksa kirjanduse sajanditepikkune järjekindel alalhoidlus teeb raskeks, osalt ka ebainformatiivseks tema periodiseerimise. Rohkem kui kirjandusmaailma liikumised on baltisaksa kirjanduse käiku mõjustanud ühiskondliku elu sündmused, õieti küll vajadus leida endale muutlikes oludes püsivam identsusalus. Võib nt. rääkida orduaja (kuni a-ni 1561), Rootsi ja Poola aja (kuni 1710, Kuramaal kuni 1795), Vene aja (kuni 1918) ning Eesti ja Läti aja (kuni 1940) baltisaksa kirjandusest, ent samas ei tähista pol. piirid mingeid järske üleminekuid. Saksa emamaa ning Balti isamaa ajaloo ja looduse motiivid, paatose tüübilt esmajoones sentimentaalne idealism ja mõningane ääremaiselt groteskitundlik huumor on baltisaksa kirjanduse püsivaid tunnusjooni. See

Johann Gottfried Herder: „Briefe zu Beförderung der Humanität" („Kirjad humanismi edendamiseks", Riga, 1793); „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit" („Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast", Carlsruhe, 1794)

Friedrich Maximilian von Klinger: „Theater" 2. osa (Riga, 1786); Eesleht gravüüriga ja tiitelleht; August von Kotzebue: „Die edle Lüge" („Õilis vale", Leipzig, 1792)

Jacob Michael Reinhold Lenz: „Dramatischer Nachlass von J. M. R. Lenz" („J. M. R. Lenzi näitekirjanduslik pärand", Frankfurt a. M., 1884). Eesleht siluettportreega ja tiitelleht; Juliane von Krüdeneri portree „Valérie" prantsuskeelse teise trüki eeslehel (1804)

kirjandus ei seadnud endale kunagi — nii nagu seda tegid hilisemad läti ja eesti kirjandus — euroopalikke (maailmakirjanduslikke) ülesandeid, vaid piirdus baltisaksaliku identsusloomega emakultuurist kaugel asuvas Kirde-Euroopas. Euroopalikkuse ja baltilikkuse teatav süntees saavutati alles mõningate hiliste autorite (Eduard von Keyserling, Hermann Keyserling, Werner Bergengruen) toodangus, mis sündis põhil. välismaal ja mida ei käsitata sageli enam baltisaksa kirjandusena.

Vanem baltisaksa kirjandus. Baltisaksa kirjanduse kõige esileküündivamaks varajaseks žanriks on ajalookroonika. Läti Henriku ajaraamatule järgnesid luulevormilise ordukirjanduse näited, kesksaksamurdeline Liivimaa vanem (kirjutatud 13. saj. lõpus, ilm. 1876) ja Bartholomäus Hoeneke alamsaksakeelne Liivimaa noorem riimkroonika (kirjutatud [illegible] tekst ei ole säilinud). Esimene Balti kroonikana ilmus [illegible] varase baltisaksa kirjan[illegible] Balthasar Russowi a[illegible] „Liivimaa provintsi k[illegible] järgmistest 16.–17. saj. (J. Renner, T. Hjärne, C. [illegible] enam kunstilise kujundi [illegible] tilise haardeni ei küü[illegible] kirjasõnaga edenes la[illegible] jäi aastasadadeks pms. [illegible] algul katoliku, seejärel [illegible] kuulutuse teenistusse. [illegible] tianiseerimise juhatas sis[illegible] jõuludeks piiskop Alb[illegible] le toodud ladinakeelne [illegible] millele järgnes hilisemal [illegible] sa- kui ka ladinakeelset [illegible] mitmel pool mujal, sh. Tal[illegible] esietendati Riias ka va[illegible] tud Burkard Waldise a[illegible] paastumängu „Tähendu[illegible] nud pojast", üht saksa [illegible] teatri esimestest enese[illegible] Lüürilisest luulest on 15. saj. [illegible] linud nii vaimulikke (Tallinna [illegible] laul") kui ka ilmalikke [illegible] maa käsikiri), 16. saj. algul [illegible] geelne kirikulaul (Anthem [illegible] Liivi sõja koledusi [illegible] Jaani kiriku eesti kogu[illegible] mann Brakeli „Kristlik [illegible] ning anonüümne „Liivi[illegible] (1584). Tänu tollase [illegible] Paul Flemingi lühiajalise [illegible] ke haritlaste loovust [illegible] Tallinnas viibimisele (1633) [illegible] levis siin barokse selt[illegible] mes mitmekeelne jut[illegible] ning a-st 1637 pärinev [illegible] teada olev trükitud eesti[illegible] kui ka eesti kirjanduse [illegible] line manifest (Reiner Brocm[illegible] sama sümboolse aastaga [illegible] luule kõrval dateerib [illegible] vaimuliku luule algus [illegible] proosatõlked kirikulaulik[illegible] mitmekeelsuseviljelus, [illegible] värsikatsetusi ka läti k[illegible] osaks oli uusladina [illegible] 1632 asutatud Tartu [illegible] *demia Gustaviana* juure[illegible] akadeemiline laad [illegible] domineerivale pastoraal[illegible] algu kitsama ringi m[illegible] toonud kaasa kirjakul[illegible] list multilingvistilisus[illegible] niite ka juba 19. saj. [illegible] letofiilse kultuurinõue[illegible] päevakorrale eesti ja [illegible] ja stilistiline võrd[illegible] (J. H. Rosenplänter, [illegible] jmt.).

laastas maa, ent tõi kaasa teatava
18. saj. alguse kultuuriline vaakum
mitmelainelise sisserännuga, mis
kultuuripildi uuenemise. Eriti tuleks mainida
kõrgharidusega koduõpetajaid (oma üli-
Läänemere provintsides ei olnud), kes paigale
valdava osa uuest haritlaskonnast ehk
(*Literatenstand*). Paljuski tänu neile levis
seas pietism, mida ühiskonna alamkihtides
tärganud vennastekogudused, tollase Balti-
religioon. Alles nüüd, Vene riigi koosseis-
isoleeritult ja kõiki assimileerimis-
jõgeneva autonoomiahoiakuga vastusta-
kuju võtma baltiliku elu erilaad, mis
nn. Balti erikorraks.
elavamad Tallinn ja Tartu, 18. saj. II poo-
Baltikumi kultuuripealinnana Riia; vähemal
talle Kuramaa hertsogiriigis Miitavi
1775 avati kõrgkooli staatuses *Academia*
õppejõududest väärib märkimist Home-
Theokritose, Horatiuse jmt. tõlkija Karl August
naeharra Johann Christoph Berensi ümber
tähtsamatest peadest nn. Berensi ring, mil-
a-il lülitusid ka hilisema Saksa „tormi
peaideoloogid Johann Georg Hamann
Herder ning Baltikumi esimene täis-
kuulsaim — kirjastaja Johann Friedrich
andis välja Saksa idealismi metafüüsilised
filosoofilised tüvitekstid, I. Kanti „Puhta mõistuse
ja „Praktilise mõistuse kriitika" (1788). See
mõjustamata baltisaksluse hiljem valdavalt
Herder kirjutas Riias 1764—69 mitu
uurpõlvetööd ja kirjastas need nagu paljud
suurteose „Mõtteid inimkonna ajaloo filo-
91) Hartknochi juures, mis aga peamine
tähtsusele rahvaluule olemusest, käi-
kultuuriprotsessi, mis hilisema tagasimõju
J. H. Rosenplänteri, Heinrich Georg
vahetalitusel) lõi aluse ka eestlaste ja lätlaste
tärkamisele.
turmlejate põlvkonna Baltikumiga seotud
tähtsaimad näitekirjanikud Jacob Michael
Lenz ja Friedrich Maximilian von Klinger. Vii-
näitemäng „Torm ja tung" (1776) andis suunale
Tartu ülikooli kuraatori ametis olles (1803—17)
juba tagasi tõmbunud. Lenz seevastu on nime-
päritolu saksa kirjanik. Nii nagu mõned teised
(A. von Kotzebue, G. H. Merkel), kes
Goethe-vastasesse opositsiooni, nii taotles
Lenz kogu oma lühikese teadliku elu (vaimse
a-st 1778) asjatult Goethe soosingut, tehes
kui ka elulisi jõupingutusi, mis üle-
piiri. Goethe „Wertheri" järellaines paberile
(kirjutatud 1776, ilm. 1797) on peetud
baltlase romaaniks, kuid kirjanduslukku
dramaatikuna („Koduõpetaja", 1774;
Ehkki ulatuslikke Balti motiive tekstides
Lenzi elu ja looming tunnustamata pro-
tragilist märki. Rahvusv. levikuga Lenzi-
Georg Büchneri novaatorliku
„Lenz" (1839) mõju.
Tallinna 18. ja 19. saj. vahetuse kultuurisuhtlust
tollase Euroopa näitekirjanduslik super-
Kotzebue, kes Goethe-aegsest teatraalsest

Weimarist tulnuna juhtis Tallinnas 1784—90 enda rajatud asjaarmastajate teatrit ning 1812—13 kutselist saksa teatrit (asut. 1809). Viljakas ja menukas Kotzebue (tema rohkem kui 300 näitemängust lavastati Euroopa ühes tähtsaimas teatrilinnas Viinis ajavahemikul 1789—1881 tervelt 114) elas aastakümnete vältel mitmes Eesti mõisas, kirjutades siin hulganisti näidendeid ning tuues neist mõned (sh. „Inimvaen ja kahetsus", kirjutatud 1787) esimest korda lavale just Eestis. Tema laulumäng „Isalik ootus", mis lavastati 1788 ja trükiti 1789 Tallinnas, sisaldas eestikeelseid dialooge ja aariaid; 1816 etendati Pärnus Kotzebue ja Johann Ludwig von Knorringi saksa-eesti segakeelset näidendit „Talgud". See oli eesti teatri algus. Nagu tänu P. Flemingile eestikeelne kunstluule, nii tärkas ka eesti lavakunst vahetus kokkupuutes oma aja mainekate saksa meistritega.

19. saj. alguse vaimuelus mängisid jälle olulist rolli sisserännanud haritlased, kes koondusid taasavatud Tartu ülikooli ümber. Tartust, Baltikumi „muusade linnast", hakati kujundama baltisaksa vaimuühtsuse kantsi. 18. ja 19. saj. vahetusel lõi baltisaksa kirjanduses esimest korda laiemalt õitsele lüürika, rahvusvaheliselt tähtsuselt tõusis aga esirinda esseistika, mis kujuneski baltisaksa kirjanduse tugevaks küljeks.

Lüürilise elutunde intensiivsust kiirgas nüüd ja hiljemgi kuni a-ni 1795 iseseisva hertsogiriigina püsinud ja arhailisi jooni säilitanud Kuramaalt: Elisa von der Recke oli esimesi baltisaksa kirjanduse tugevas naistraditsioonis; Saksamaal — Hölderlini, Goethe, Schilleri jmt. juures — käis nagu Lenzki asjatult oma andele tuge otsimas sama traagilise saatusega Casimir Ulrich Boehlendorff; suuresti schillerlike kalduvustega oli Ulrich von Schlippenbachi looming. Läti alal äratas lootusi Karl Grass, Eesti alal K. J. Petersoni varasurnud saatusekaaslane Peter Alexander Rydenius, kel oli kontakte estofiilidega. Haritlasringides oli populaarne ülikooli bibliotekaar Karl Petersen, esimene tugeva lokaalkoloriidiga balti humorist ja Tartu buršivaimu luulesse põlistaja, kes tõlkis ka eesti rahvalaule. Sajandi esimese poole lüürikutest väärivad veel nimetamist Tallinna Kotzebue-teatri direktori poeg, kirju elukäiguga Wilhelm Smets, Rannamõisast pärit Roman von Budberg-Bönninghausen, tallinlane Andreas von Wittorf, Piiumetsas sündinud Karl von Stern, buršilaulukuningas tartlane Georg von Grindel jmt. Isikupärasema ilminguna tõusis 1840. a-il oma ennekuulmatu baironismiga esile Saku krahv Nikolai Rehbinder, kirjutades isamaalist tülpimuspoeesiat, mis näitas kaudselt teed J. Liivi ja G. Suitsu loomingu juurde. Tema andis välja ka mitu olulist ühisbalti kirjandusalmanahhi ning koostas baltisaksa kirjanduse esimese kronoloogilise ülevaate (1853).

Baltikumi sotsiaal- ja kultuurikriitiline esseistika hakkas pihta kahe Saksamaalt tulnud *Hofmeister*'ina oma karjääri alustanud mehe, Johann Georg Eisen von Schwarzenbergi enamasti käsikirja jäänud ja August Wilhelm Hupeli laialdase temaatikaga kirjatöödest. Esimese kõrgpunkti saavutas see žanr kohalikku päritolu Garlieb Helwig Merkeli teostes. Oma pikema kihutuskirjaga „Lätlased esmajoones Liivimaal filosoofilise aastasaja lõpus" (1796), millele järgnes „Liivimaa esiaeg" (1798—99), äratas Merkel elavat vastukaja ka Saksamaal ja tegi rev-i Baltikumi ajaloo mõistmisel. Pöörates pea peale senise Saksa kristliku messianismi, käsitles Merkel ristivallutuse ajalugu Baltikumi vabaduse allakäigu loona, millele järgmises tsüklis võiks järgneda uus tõus. Sulandades pärisorjuse kriitikasse herderliku ajaloofilosoofia elemente, pani Merkel aluse eestlaste ja lätlaste rahvusromantilisele ajalootajule ja historiograafiale ning valmistas ette pärisorjuse kaotamist ja rahvuslikku ärkamist. Merkeli kiiluvees töötas

Garlieb Helwig Merkel: „Die Vorzeit Lieflands" („Liivimaa esiaeg. Mälestusmärk papi- ja rüütlivaimule", Berlin, 1798). Tiitelleht ja eeslehe gravüür „Väinämöinen, soomlaste Orpheus"

Johann Christoph Petri: „Ehstland und die Ehsten" („Eesti ja eestlased" 1. osa, Gotha, 1802).

sotsiaalkriitilise esseistina Johann Christoph Petri. Seda särava esseismi joont, mille oli algatanud Merkel, jätkasid 19. saj. jooksul hoopis teistes valdkondades veel Pärnust pärit keelekriitik ja -filosoof Carl Gustav Jochmann, Tartus sündinud Victor Hehn, kes oli kestva väärtusega Goethe-uurija ning kultuuriteoreetik, ründava baltluse manifesti „Liivimaa vastus" (1869) autor, ajaloolane Carl Schirren, Baltikumi vaimu- ja kultuuriloo sugestiivne kujutaja Julius Eckardt jmt. Juba 17. saj. algupoolel hakati baltisaksa kirjaruumis, vähesel määral ka kunstilistel eesmärkidel, kasutama avalikus käibes eesti kirjakeelt. 18. saj. lõpus avardus seoses rahvaraamatu levikuga eesti k-e kirjalik tarvitus, mis andis märku arenevast mitmekeelsusest (J. M. Hehni, F. W. von Willmanni, F. G. Arveliuse, O. R. Holtzi jmt. jutukogud). Ühest küljest võimaldas see rääkida pms. luterlike pastorite haridusliku vastutustundest, teisest küljest kinnistus ühes sellega veelgi enam eesti k-e alamseisuslik staatus. Eestikeelne kirjasõna lähtus infantiilsest lugejamudelist, selle adressaat oli teadlikult intellektuaalselt alahinnatud. See selgub kas või võrdlusest rahvaluulega, mille esteetiline ja vaimne küpsus ületas estofiilse kirjasõna mitmekordselt. Alahinnatud fiktiivne adressaat eesti jutukirjanduses, mis ennast julgelt taastootis ja vaid aeglaselt teisenes, mõjutas kogu järgnevat kirjandusprotsessi ning aeglustas täisealise eesti kirjakultuuri teket.

Baltisaksa kirjanduse eestikeelset osa on [illegible] eesti kirjanduse osana.

Esimeseks Balti pinnal trükitud romaan[illegible] peetakse Johann Friedrich Ernst Albrechti R[illegible] „Wallerit ja Natalie'd" (1779—80); selle autor [illegible] samas ka kolm köidet oma Rousseau'-tõlkeid. [illegible] 19. saj. I poole tuntuimad prosaistid kirjutasid [illegible] ja teadlikult Euroopa turule. Suurejooneline L[illegible] seltsidaam, pärastine Aleksander I usaldusisik [illegible] prohvetlik vagausuline Juliane von Krüdener [illegible] prantsuskeelse kiriromaaniga „Valérie" (1803) [illegible] kirjanduslikku kui ka kirjandusvälist kõmu. [illegible] saima baltisaksa päritolu autori romaaniga, mis [illegible] päevani huvi meenutustehnilisest küljest. Paul [illegible] sündinud Alexander von (Ungern-)Sternberg [illegible] elukutseline baltlasest kirjanik, kelle eklektilis[illegible] andekus ja väle sulg kindlustasid tema prooside [illegible] enamasti esindab romantilis-rokokoolikku [illegible] jandust, Saksa biidermeierpubliku seas menu. Ballod [illegible] seostuvad tema biograafiline romaan „Kuramaa [illegible] (1859) ja mälestused (1855—60).

19. saj. keskpaik ja II pool on baltisaksa kirjandus [illegible] baltilikumad. Mida jõudsamalt tõstis pead [illegible] vuslus ning mida tugevamaks läks venestus[illegible] tähtsamaks said kirjanduses kogukondlikud [illegible] gud, jõudes sageli baltilikkust stiliseeriva [illegible] Kuramaa, Liivimaa ja Eestimaa individuaalse [illegible] mel hakati rõhutama ühisbaltilikku, keskse[illegible] paigaluule (*Heimatdichtung*), mis aga baltisaksa [illegible] hõreduse ja seisusliku kitsuse tõttu ei [illegible] inimest, kuivõrd loodust ja miljööd, sel[illegible] või idüllilises stiilis, andes eeskuju ka eesti [illegible] Lüürikutest on mainimisväärseimad [illegible] Adolphi, Viljandimaalt pärit Jegór von Sivers, [illegible] mese balti kirjandusloo koostamise katse [illegible] lise impulsiga Karl von Fircks, vene luule [illegible] Andreas Ascharin, 19. saj. baltisaksa kirjan[illegible] naisluuletajaks peetud Helene von Engelhardt [illegible] hümni autor, Tartu ülikooli eesti keele lektor [illegible] Mickwitz, „Postimehele" kaastööd teinud. [illegible] dust tõlkinud religioosselt tundlik narvalane [illegible] läti rahvaluulet tõlkinud Viktor von Andrejanoff, [illegible] silma paistnud Jeannot Emil von Grotthuß, [illegible] kõige esinduslikuma baltisaksa luule antoloogia [illegible] Prosaistidest tõusevad esile kuramaalanna [illegible] kes riivas ka kodumaa sotsiaalseid olusid, [illegible] täisverelise ja tüseda balti jutukirjanduse [illegible] läti koguduse pastori poeg Theodor Hermann [illegible] kelle peateosed „Üksi ja vaba" (1875) [illegible] loolise romaani musternäide „Kelleste omad" [illegible] varakult ka eesti k-de.

Aeg-ajalt tehti katseid haarata ka eestlasi ja [illegible] ühistunde kujunemisse, mille üheks aluseks [illegible] rahvaste keelelist saksastamist. Juba 18[illegible] germaniseerimisalase dispuudi Kuramaa [illegible] Selts; 1840.—60. a-il, mil reaalne saksastamine [illegible] des hoogu võttis, tõusis küsimus taas päevakorrale. [illegible] mulik on, et germaniseerimisel puudus [illegible] vägivaldne sisu ja teda pooldasid eelkõige [illegible] ralismi esindajad, konservatiivid seevastu [illegible] jal pole saksa haridust tarvis. Alles [illegible] ideoloogia, mis käsitas emakeelt rahvuse [illegible] hariduspüüdlusi järk-järgult siduma eesti [illegible] laiendamisega ning kokkuvõttes kõige [illegible]

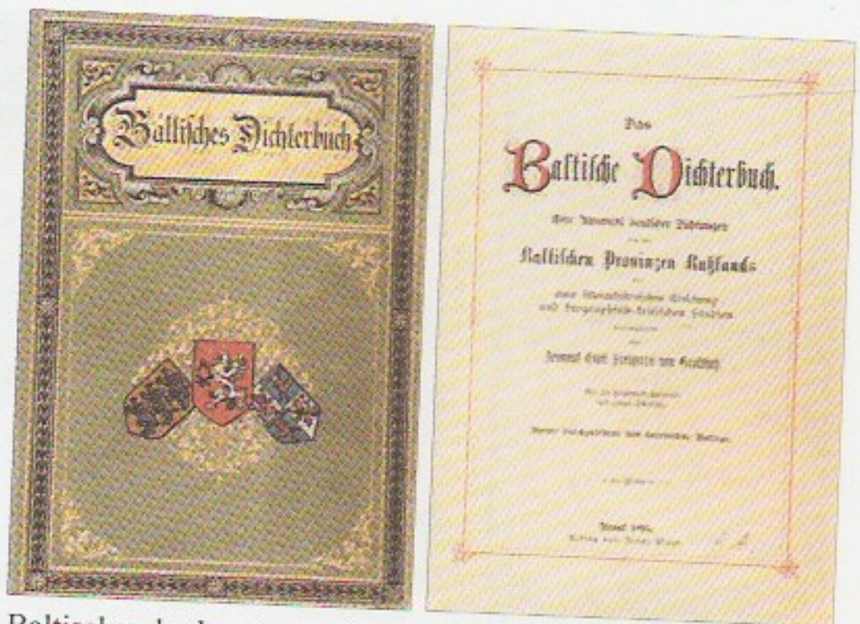

Baltisaksa luule antoloogia „Baltisches Dichterbuch" (Reval, 1895). Kaas ja tiitelleht

Keyserlingile tunnetustüübilt lähedased, kuid kunstiliselt vähem pakkuvad on Tallinnas sündinud Theophile von Bodisco romaanid (sh. „Vana vabahärra majas", 1913, e. k. 2001), ajastu vaimse dokumendina äratavad huvi tema mälestused (ilm. 1997). Balti ajaloo ja motiivistikuga tihedalt seotuks jäid Kuramaa jutustajad Carl Worms ja Mia Munier-Wroblewski, kelle peateos on 6-osaline perekonnasaaga „Vahelduva kuu all" (1927—31), samuti virumaalane Eberhard Kraus ning Narvas lapsepõlve veetnud Monika Hunnius, üks populaarseimaid mälestusliku proosa autoreid („Minu onu Hermann", 1921, e. k. 2000). Oma Kaukaasia-aineliste juttudega sai tuntuks Woldemar von Uexküll, kes 1890. a-il suhtles vennastekogudusliikumise raames Laitses aktiivselt eesti talurahvaga (e. k. „Jumala imesid", 1937). 1905. a. päevist kirjutas novelle Frances Külpe („Punased päevad", 1911).

Eesti ja Läti vabariigi tekkides kaotas baltisakslus oma privilegeeritud kultuurilise kasvupinna, baltisaksa kirjaruum lakkas eksisteerimast ning asendus baltisaksa päritolu autorite kooslusega, kelle parim osa elas hajutatult Saksamaal. Baltisaksa kultuur keskendus Eestis alates 1925. a-st rahvusliku kultuuriomavalitsuse (kultuuriautonoomia), Lätis aga 1921 Riias asutatud (eraülikooli õigustes) Herderi Inst-i ümber. Sajandi esikümnendeil kerkis Saksamaal esile terve plejaad tähelepanuväärseid ja produktiivseid baltisaksa päritolu prosaiste, kes jäid oma sünnimaaga seotuks temaatiliste valikute kaudu. Manfred Kyber saavutas kuulsuse allegooriliste loomajuttudega („Loomade keskel", 1912, 1926, e. k. 1924). Siegfried von Vegesacki peateos on baltisaksluse ajaloolist lõppfaasi kujutav romaanisari „Balti triloogia" (1933—35, hiljem pealkirja all „Balti tragöödia"), üks baltisaksa enesetunnetuse monumentaalseid väljendusi. Frank Thiessi hiiglaslik universalistliku kallakuga proosatoodang jaguneb ühevõrra tähtsaks ilukirjanduslikuks ja esseistlik-kultuurifilosoofiliseks pooleks, mille vahel pole teravat piiri; varasemas järgus ei puudunud Balti teemad („Neetud", 1922). 20. saj. tähtsaimate kristlike autorite hulka kuuluvad viimane suur baltisaksa päritolu kirjanik, Riias sündinud Werner Bergengruen ja Tallinnas sündinud Otto von Taube ning 1930—40 Eestis elanud ja siin oma vaimse kodumaa leidnud Edzard Schaper. Taube esindas baltisaksa traditsioonide vaimus — küll veidi frantsiskliku varjundiga — protestantismi, Bergengruen ja Schaper aga pöördusid keskeas katoliku usku. Bergengrueni suurte ajalooliste romaanide kõrval saavutasid erilise lugejamenu tema emotsionaalselt laetud ja südamlikust baroksest elukujutusest kantud, pisut veiderdavat suupruukimismõnu kajastavad Balti-lood, mida iseloomustab piiri-

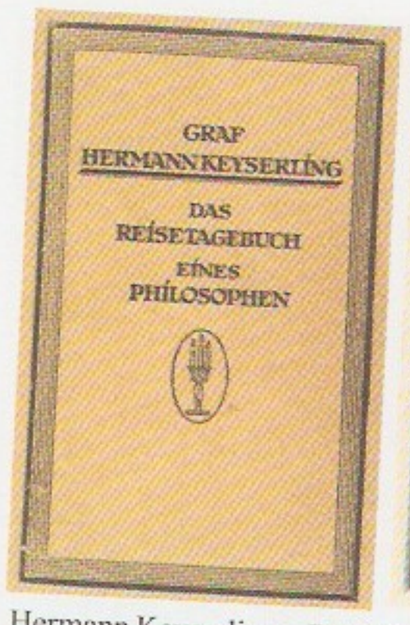

Hermann Keyserling: „Das Reisetagebuch eines Philosophen" („Filosoofi reisipäevik", Darmstadt, 1920). Kaas; Theophile von Bodisco: „Aus einer verklingenden Welt" (mälestused „Ühest hääbuvast maailmast", Berlin, 1921). Kaas; Else Hueck-Dehio: „Ja, damals" („Jah, tookord", Heilbronn, 1963). Kaas

elaniku loomulik absurdianne („Surm Tallinnas", 1939, e. k. 1966, täiskujul 1998). Schaperi romaanidest tõusevad Eesti-ainestikult esile 1905. a. sündmuste keskel mängiv „Timukas" (1940, e. k. 2001), Põhjasõja-aegsesse Tallinna paigutuv „Kuberner" (1954), 1939.—40. a. pol. taustale viidud „Õiglase vastuhakk" (1963) jmt.; 1950. a-il oli Schaper kõige järjekindlam Baltikumi vabaduse eestkostja Lääne kirjanikeseas. Esmajoones lüürikuna ja romaanik-test tõlkijana sai tuntuks Taube, kelle proosas esineb hulganisti Balti aadlimotiive. Oma põlvkonnale iseloomulikult tõlkisid nii Vegesack, Bergengruen ja Taube kui ka eelkõige esseistina tuntud Valerian Tornius, luuletajad ja prosaistid Bruno Goetz ning Herbert von Hoerner, prosaist ja dramaturg Korfiz Holm jmt. saksa k-de vene kirjandust, elutööks kujunes see 20. saj. algul „Noor-Eesti" ringkonnaga suhelnud Johannes von Guentherile, kes on saksandanud mh. Puškini, Gogoli, Turgenevi, Leskovi, Tšehhovi ja Bloki suured teostekogud.

Luuletajatest tõusevad esile veel Kurt Bertels, läti kirjandust tõlkinud Elfriede Eckardt-Skalberg, varackspressionistide saatusekaaslane Paul Keyserlingk, siurulikku kohvikuboheemlust esindav tartlane Hellmuth Krüger ning 20. saj. silmapaistvaim baltisaksa poetess, kuramaalanna Gertrud von den Brincken, kes Tartus elades tõlkis mõneti ka eesti luulet. Draamažanris oli saavutusi varasurnud tartlasel Karl von Freymannil, kelle „Rahva päev" (1907) asetub 1905.—07. a. Vene rev-i aega, kujutades ka baltisaksa-läti konflikti. Selle paralleelilminguks Eesti poolel oli filosoofiliste pretensioonidega Elisar von Kupfferi näidend „Tulelõõm idas" (1908), milles seisuste konflikti teravdavad eestlastest tegelased nii aadli kui ka alamate leeris.

Erandina leidus ka Baltikumi paigale jäänud autoreid. Kuni 1939. a-ni elas Nõmmel Peter Zoege von Manteuffel, kes ainsa baltisakslasena viljeles 1920. a-il järjekindlalt talupojakirjandust, saades vormiliselt ainet Eesti külaelust ning keskendudes müütilis-primitiivsete kirgede jõulisele eneseavaldusele (e. k. „Mäss", 1936). Kuni 1922. a-ni viibis vaheaegadega oma Raikküla mõisas Hermann Keyserling, endisaegse Euroopa filosoofilise seltskonnaelu viimaseid alustalasid ning filosofeeriva reisikirja ja autobiograafia suurmeistreid („Filosoofi reisipäevik", 1919; „Euroopa spekter", 1928; „Lõuna-Ameerika meditatsioonid", 1932; „Reis läbi aja", 1948—63, e. k. „Loov tunnetus", 1998). Keyserlingi härrandlik-esteetiline rahvusülesus kutsus esile tema kokkupõrke natsirežiimi juhtidega ja tõi kaasa esinemiskeelu, tallinlane Alfred Rosenberg aga sai oma rassimüstikal põhineva peateosega „20. sajandi müüt" (1930) natside tähtsaimaks kultuurifilosoofiks. Saksakeelse autorkonna viimane, karikatuurne esindaja Eesti pinnal oli eesti kirjanikegagi suhelnud tallinlane Louis Burlandt (e. k. „Puhtast südamest", 1937), kes arendas baltisaksa kirjanduse tugevad epigoonlikud jooned plagieeriva äärmuseni (jäljendas nt. P. Altenbergi ja F. Nietzschet), sümboliseerides otsekui baltisaksa kirjanduse loomejõu fataalset allakäiku.

Pärast II maailmasõda jätkus baltisaksa kirjandus esmajoones mälestusliku kirjasõna tulvas, seda suuremal või vähemal määral belletriseeritud kujul. Eestiga seonduvas poeetilises aegruumis liikusid nt. tartlanna Else Hueck-Dehio, kelle „Jah, tookord" on populaarseimaid baltisaksa raamatuid, Võrumaalt pärit von Hubatius-Himmelsjerna, Tartus pastorina töötamud bicht, tallinlane Traugott berg, kuuldemänguautor haapsalulane Fred von balti tondijutte kogunud dust tõlkinud Josi von ka keelelisi eestipärasusi Margarete Schultz, muth von Ulmann, balti skitsidega" (1983) Bertrami algatatud baltisakslaste *Umsiedlung* nud tallinlane Winifred baltisaksa ajaloo- ja väljaannete autor ning kirjandust tõlkinud ja kirjanduse ajaloo (1973) lane Erik Thomson jmt. kirjutus on algusest peale saksa kultuuri tugevaid Arthur Behrsingi toimetatud jandusloo põhijoontele" nud ühtki uut originaalteost vat katset. 1990. a-il kirjanduse uuringuis tiivi teatav ülekandumine Eestisse.

B: J. von Sivers. *Deutsche Dichter in Russland*. Berlin, 1855; *Das baltische Dichterbuch*. [Hrsg. J. E. Reval, 1894 (²1895); J. von *Bemerkungen über baltische* — A. von Engelhardt. *Die deutschen* Ostseeprovinzen Rußlands. 1916; *Grundriß einer Geschichte der baltischen Dichtung*. [Hrsg. H. Leipzig, 1928; J. Nadler. *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften*, Bd. 4. 3. tr. Regensburg, K. K. Klein. *Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland*. München, O. A. Webermann. *Deutsch-baltische estnische Literatur*. — Baltische Hefte, 1960, 1; M. Redlich. *Lexikon baltischer Literatur*. Köln, 1990; *Die Literaturen des Baltikums*. 1990; J. Undusk. *Saksa-eesti suhete tüpoloogia*. — Keel ja Kirjandus, 1992, 10—12; J. Undusk. *Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst*. — Vikerkaar, 10; *Tausend Jahre Nachbarschaft. Völker des baltischen Raumes und die Deutschen*. [Hrsg. W. Schlau.] München, 1995; L. Lukas. *Eesti rahvuslik eneseteadvustumine baltisaksa kirjanduse* tuste mehhanismid. [Koostanud S. Olesk.] Trt., 2000; *Das Baltikum im Spiegel der deutschen Literatur*. Hrsg. M. Schwidtal, A. Guttmann. Hamburg, 2001.

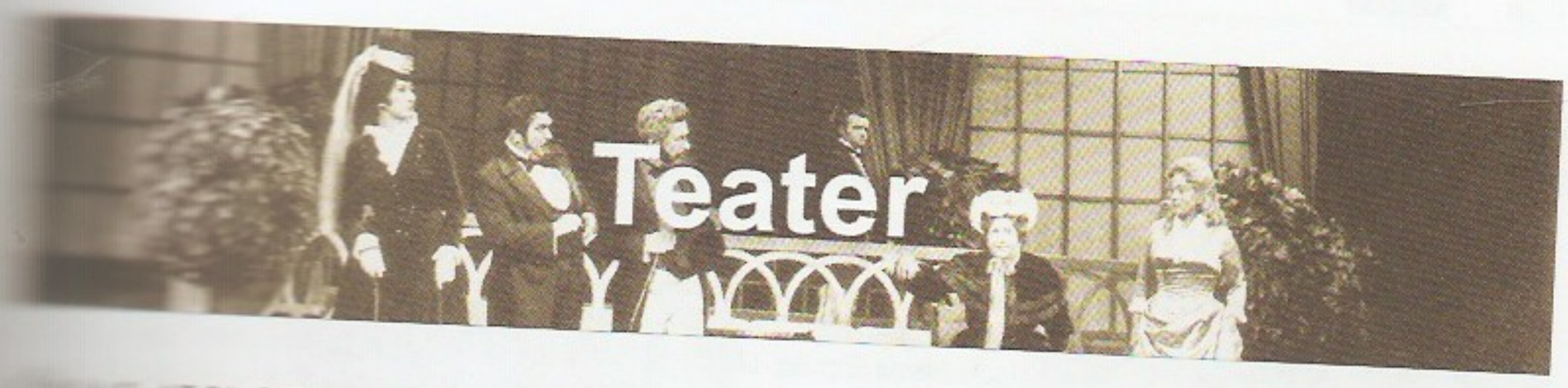

...LAVASTUSTEATER

...ttpomi a-ni 1940

...eestlaste kombestikus ...ja rituaale, tõid päris... ...alused, ning sedagi ...ja hilja. Läti Henrik ...ma rüütlisõdijate korralda... ...est, ent oluliselt ei ...vormirikas usuline ...Renessansiteat... ...nule ainult natuke õppe... ...lakeelset koolidraa... ...teatri ühel hiilgeajal, ...mujalt tulnud rändtrupid ...külastuste ja hõreda ...Baltisaksa teatri põhikes... ...August von Kotze... ...Tallinna andis siin... ...etendustsüklile 18. saj. lõpul ...viies 1804 kutselise saksa ...kuid selle repertuaar ...ja tegijad pärinesid väl... ...olid ainult teatri ...nende maitse üldiselt ...ehkki klassikud seisid ...mängukavas ja muu... ...sajandi lõpul ...koguni paar Wag... ...„Baltisaksa teater").

Selline oligi teater, mida eestikeelse näitemängu algatajad vahetuimalt tundsid ja jäljendasid.

Lydia Koidula „Saaremaa onupojaga" 1870 „Vanemuise" seltsis hakatuse saanud eesti teater oli algjärgus veelgi vähenõudlikuma maitsega kui baltisaksa teater. Samas üllatavad ind ja kiirus, millega linnade eestlastest alamrahvas ja talupojad selle seni võõra kunstiliigi omaks võtsid, sest 1880. a-ist on teada juba üle saja mängupaiga. Nagu laulu- ja pasunakoorid, olid näiteringidki eeskätt rahvusliku liikumise vormiks ja uuetüübilise seltskondliku suhtlemise kooliks, kuid ei puudunud ka puhas mängulust. Kogu selle asjaarmastajaliku tegevusjärgu vältel jäi suundaandvaks „Vanemuine", mis August Wiera juhtimisel (1878—1903) kujunes etenduste arvult, järjepidevuselt ja tasustamiselt poolkutseliseks. Kunstinõudlikkuselt oli kõrgaeg 1880. a-il, kui tehti katseid ka maailmaklassikaga (Shakespeare, Molière, Voltaire). Hiljem piirdus Wiera jantide ja laulumängudega, jäädes üha kasvava harituma kihi nõudmistele kõvasti alla.

Ka algupärane näitekirjandus arenes teistest kirjandusliikidest aeglasemalt, häid rahvatükke suutsid kirjutada ainult Juhan Kunder ja August Kitzberg.

Ometi kannustasid teatri edenemist ajastu üldine modernistlik vaimsus ja asjaolu, et Ibsenist peale oli Euroopa teater taas astunud ühte oma hiilgejärku ning äratas kõikjal elavat huvi. Kutseliste truppide rajamine 1906 „Vanemuises" ja „Estonias" ning 1911 „Endlas" muutis neile üldrahvalike korjanduste toel püstitatud suurejoonelised hooned rahvuslike pürgimuste sümboleiks. Endiselt oli eriti oluline „Vanemuise" areng, nüüd Karl Menningu juhtimisel (1906—14). Seal rajati süstemaatilise näitlejakoolituse, ansamblimängu ja järjekindlalt realistliku mängulaadi alused. Mängukavva võttis Menning nii kaasaegset kunstiväärtuslikku tõlkedraamat (Ibsen, Hauptmann, Sudermann) kui ka algupärast lavakirjandust, eriti tulemuslikuks osutus koostöö Kitzbergiga („Tuulte pöörises", 1906, „Libahunt", 1911, „Kauka jumal", 1912). Leppimatu vastuseis publiku operetijanule viis lõpuks Menningu lahkumiseni.

...trupp 1911. Seisavad Hartius Möller, Taavet Mutsu, Karl Triipus, ...Aleksander Teetsov, Ferdinand Pettai, Eduard Türk, M. Lind ja Liina ...Amalie Konsa, Mari Möldre, Karl Menning, Olly Teetsov, Ants Simm, ...ja Leopold Hansen

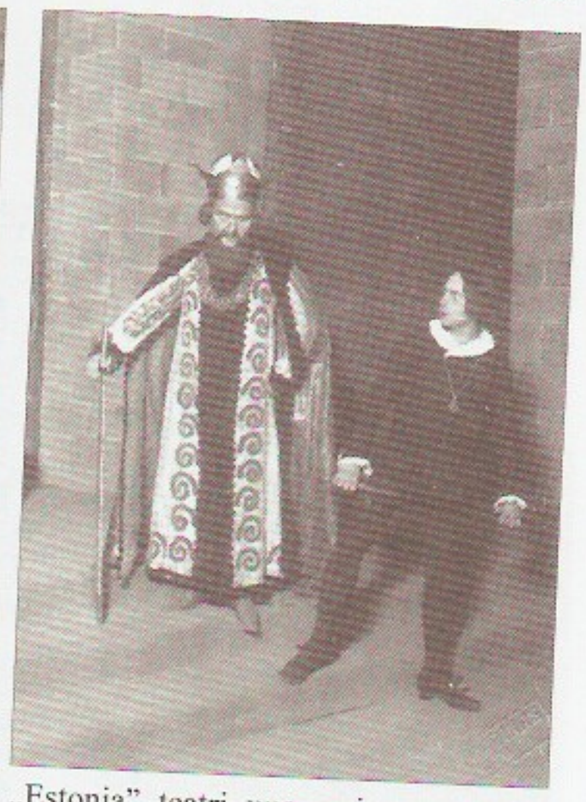

„Estonia" teatri uue maja avaetendus 1913: Shakespeare'i „Hamlet" (lav. Karl Jungholz). Paul Pinna ja Theodor Altermann

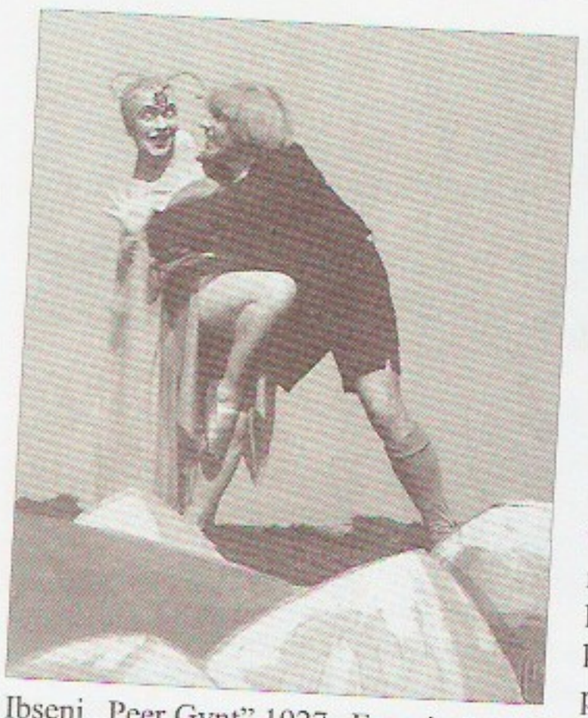

Ibseni „Peer Gynt" 1927 „Estonias" (lav. Paul Sepp). Netty Pinna ja Ants Lauter

Kasulikult täiendas „Vanemuise" ranget lavastajateatrit vabam ja artistlikum „Estonia", kus hiilgasid ennekõike esinäitlejad, nt. Paul Pinna ja Theodor Altermann. Seal kulges areng hüplikumalt, katse ja eksituse meetodil. Mängukavas segunesid vanem klassika (Shakespeare, Schiller, Gogol), kaasaegne probleemnäidend (Ibsen, Tolstoi, Gorki) ja vähenõudlik meelelahutus, mängustiilis vaheldusid mujal Euroopas juba stamplikuks muutunud romantika ja uuem realism. Tänu tippvormi tõusnud Kitzbergi ja ka Eduard Vilde näidenditele kujunes kutselise teatri esikümnend üllatavalt eesti näitekirjanduse üheks kõrgajaks. Samas jäid see põhil. realistlik teater ja draama stiililiselt siiski teiste kunstide arengust pisut maha, sellele reageeris kriitiliselt noor-eestlaste „Teatriraamat" (1913).

Eesti iseseisvumine (1918) vabastas teatri tsensuuri kammitsaist ning tõi kaasa riigi- ja omavalitsustepoolse maj. toetuse. Järgneva u. 20 aasta jooksul asutati mitmel pool Eestis uusi kutselisi teatreid. Pidevalt paranesid teatrite tehniline varustus ja ametioskused ning mängukavades suurenes omanäidendite osakaal. Lavastuste mängukordade kasvades võis vähendada nimetuste arvu ja teha mängutaseme tõstmiseks iga lavastusega rohkem proove. Iseseisvusaja lõpuks oli Eestis juba igati euroopalik kaasaegne „normaalteater", mida ei pruukinud vanemate teatrirahvaste ees häbeneda. Sotsiaalselt oli Eesti publik märgatavalt demokraatlikum ning laiemalt ja ühtlasemalt jaotunud kui paljude tuntud teatrimaade publik; kino tulek ei vähendanud näitelava populaarsust. Kokku oli kümmekond kutselist või poolkutselist teatrit, mis paiknesid kogu maal ning kujunesid sellisena tänapäevani kestva lavategevuse aluseks. Väljaspool Tallinna hakkasid neil aastail täiskutselisena tegutsema Viljandi „Ugala" (1926) ja Narva Teater (1931) ning poolkutselisena (väike kutseline tuumik koos punktitasu alusel rakendatud asjaarmastajatega) Võru „Kannel" (1927), Valga „Säde" (1933), Kuressaare Teater (1935) ja Rakvere Teater (1940). Juhtseisundis oli tol ajajärgul kolme eesti teatriga Tallinn. Muusikalis-sõnaliseks esindusteatriks tõusis Hanno Kompuse ja Ants Lauteri juhtimisel „Estonia" oma „tähtede ansambliga", kuid olulised olid ka paljutõotava tähelennu teinud Tallinna Draamateater (1916—24) ning seejärel püsivamalt kestma jäänud Draamastuudio Teater (asut. 1925, a-st 1937 Eesti Draamateater), mis teatrijuht Leo Kalmeti ja lavastaja Kaarli Aluoja käe all arendas jõudsalt algupärast repertuaari (Hugo Raudsepa näidendid, A. H. Tammsaare ja Oskar Lutsu teoste dramatiseeringud), ning 1926 rajatud Tallinna Töölisteater, kus Priit Põldroos (Kitzbergi ja Simmi „Kosjasõit", 1932, Brechti [illegible] „Kolmekrossiooper", 1957 [illegible] Särev (Lutsu „Tagahoovis", [illegible] dasid õnnestunult rahvaliku [illegible] sate võõritusvõtetega. Se[illegible] „Vanemuises" kestis Me[illegible] heitlik mõõnaaeg ligi 20 [illegible] lest ei suutnud üle saada ka [illegible] vahetu järglane Ants Si[illegible] 1914—21) ega seda päri[illegible] katsetusaldis Voldemar Me[illegible] 32). Alles 1930. a-te lõpu [illegible] „Vanemuine" Aluoja ja [illegible] timisel uut tõusu. Teatri[illegible] professionaalsemaks muu[illegible] dasid Eesti Näitlejate L[illegible] (1934) ja selle eestvõtt[illegible] kuukiri „Teater" (1934—[illegible] Stiililiselt sööstis noor ees[illegible] a-tel teiste kunstide kaa[illegible] vooludesse. Sümbolismi ja [illegible] nismi sissetoomisel oli t[illegible] lejate koolitajana mõjuk[illegible] kes lavastas nt. Leonid A[illegible] gust Strindbergi ja Oscar [illegible] sapärane ekspressionism j[illegible] asjaarmastajalikku Hom[illegible] kuid peagi lavastati Georg [illegible] Tolleri jt. ekspressionistl[illegible] ka „Estonias" ja mujal. [illegible] ses moodne tõlkenäidend [illegible] ka vanemat maailmakl[illegible] tõid realismi taastõusu ja [illegible] vutas omarepertuaar. Üh[illegible] arengul olid siiski ka va[illegible] teisteski kunstides, paist[illegible] vaim tükati taltuvat, puhil[illegible] elulaad) muutus järjest [illegible] maks ning maitsevalikud [illegible] Üheülbalisuse muljet [illegible] vintsiteatrite tava pealin[illegible] üle võtta. Omanäidendite [illegible] gast küündisid tipptase[illegible] Tammsaare ja Raudsepa [illegible] Raudsepa „Mikumärdi" [illegible] esile pöörde külamiljöö[illegible] mi. Maa-ainestiku puhul [illegible] masti tavalisi rahvatüki[illegible] ainestiku puhul oli valdav [illegible] naalne salonginäidend. S[illegible] palju lavastati suhteliselt [illegible] lisi romaanidramatiseering[illegible] Tammsaare ja Lutsu [illegible] Kuid 1930. a-te lõpul [illegible] poeetilisematest püüetest, [illegible] nenud Shakespeare'i-[illegible]

1940–80

II maailmasõda tõi kõigepealt [illegible] (hooaeg 1940/41) nõukogulik [illegible] repertuaari, seejärel kolm [illegible] režiimi piiranguid. Kuni [illegible] olude kiuste kihas kultuu[illegible] vil palavikuliselt, pakkudes [illegible] tegevusalana mingitki [illegible]

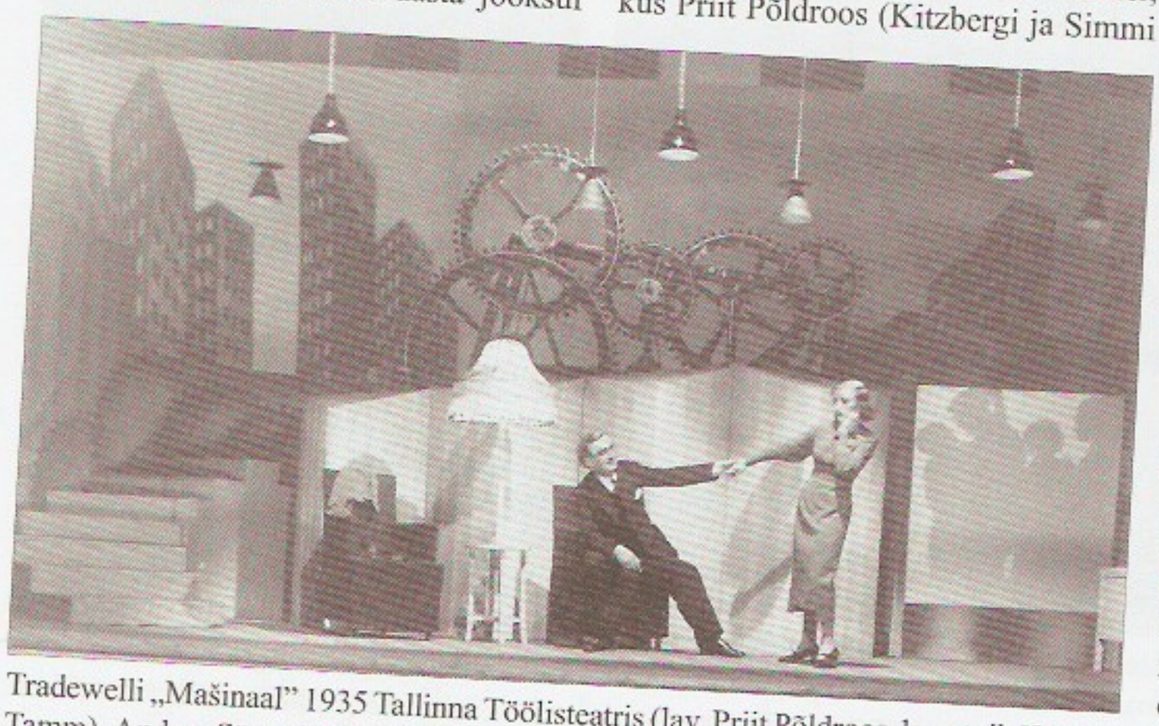

Tradewelli „Mašinaal" 1935 Tallinna Töölisteatris (lav. Priit Põldroos, kunstnik Herbert Tamm). Andres Särev ja Erna Villmer

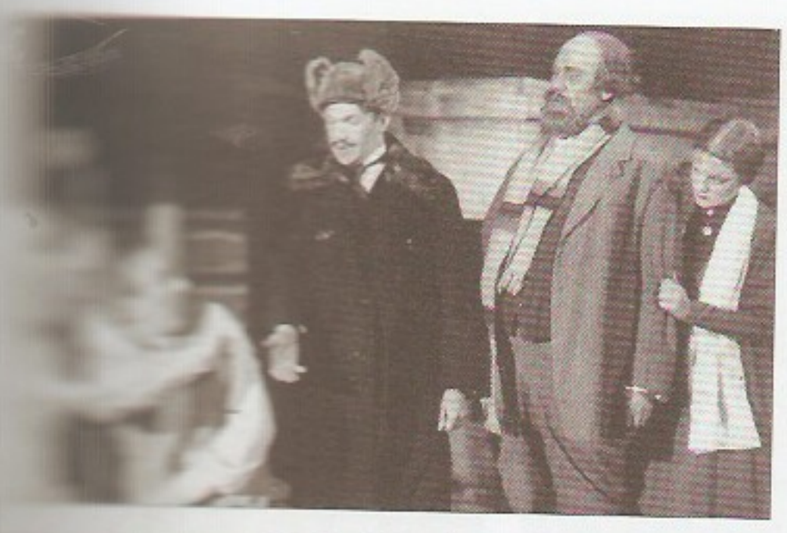

...Elu tsitadell" 1934 „Estonias" (lav. Ants Lauter). ... Ilma Kuusi, Ants Lauter, Kaarel Karm, Sergius ...

... Viluk. okupatsiooni taastulek 1944 lõhestas ... pagulas- ja koduharuks. Erinevalt nt. kirjandu... 1960. a-teni säilitas ülekaalu ja andis ... impulsse, suretas suurem sõltuvus materiaal... lutselise pagulasteatri kiiresti välja. Nagu ... said pagulaste taidlusringid taas rohkem ...ühtehoidmise ja ühtehoidmise kui kunstitegemise ... Enamasti on paguluses mängitud sõjaeelset reper... pagulaskirjanduse nõrgemaid liike, mainida ... Bernard Kangro näidendeid. Pagulasteatrist ... koduteatrit kaudselt ehk mõjutanud Mardi ... (vt. „Väliseesti teater").

... sõjajärgne stalinistliku terrori kümnend nii... nagu teisteski eluvaldkondades. Enamik ... purustatud ja tegevus jätkus ajutistes ... taastati (1947) üksnes „Estonia". Osa ... põgenenud või represseeritud, 1949. ja ... hävingulised nõiajahid tõid represseeritutele lisa. ... teatrijuhte (Lauter, Põldroos, Kalmet, ... ametist. Loomulik areng asendus jäiga käsu... ... tugevaimaid ... elutud Nõuk. näidendid; oma... ... ametlike nõuetega hästi kohaneda üksnes ... kes saigi just näidenditega („Elu tsita... „Võitlus rindejooneta", 1947) stalinismiaja ... Publikuhuvi äratasid põhil. vähesed amet... ... muusikateosed. Stiililiselt allutati lavastused ... nimetatud kroonurealismile, mis ideoloo... ... oli tulvil õõnsat paatost. Natukegi elu ... anda pigem näitleja kui lavastaja. Väikse... ... oli paremas olukorras muusikateater, ... läbi ühe oma menuaja (vt. „Muusikatea... ... oli, et teatrisüsteem säilis, kuigi väikesi ... (Narvas, Valgas, Võrus, Kuressaares) suleti. ... Draamateater 15 aastaks ainsaks eestikeelseks ... lisandusid siin riiklike teatritena 1948 ... ja 1952 Nukuteater (mille peaasjalikult ... Ferdinand Veike). „Estonia" muudeti 1949 ... muusikateatriks, draamatrupp liideti Draama... ... oli Eesti teatrivõrk tihedam ja maad ... kui mujal NSV Liidus. Kuna jätkus ... muutusid teatrid aegapidi puhteesti ...

... suhteline liberaliseerumine vähendas ... otsepropagandat, tõi mängukavva laiema ... ning kaasaegseid tõlke- ja omanäidendeid, ... uusi teema- ja aineringe ning taastas mingil ... õiguse isiklikule stiilile ja nägemusele.

Suurejooneliste klassikalavastustega (Lermontovi „Maskeraad", 1954, Shakespeare'i „Antonius ja Kleopatra", 1955) paistis silma Ilmar Tammur. Neil aastail andsid oma parima ka Epp Kaidu ja Enn Toona, taas pääsesid lavastama Kalmet ja Särev. Teater muutus jälle huvi- ja arutlusaineks, sõjaeelne külastatavus (700 000 külastajat aastas) taastus ja edaspidi suurenes tunduvalt. Otsinguis eristus kaks põhisuunda. Ühelt poolt taotleti ehtsat ja poeetilist realismi, mis vastandus eelnevale võltsrealismile ja pateetikale ning keskendus eelkõige nn. väikeste inimeste rõõmudele ja muredele. Kõige selgemalt esindas seda suunda „Ugala" Aleks Satsi ja Karl Adra juhtimisel. Teiselt poolt algasid uue, teatraalsema lavastiili otsingud. Neid kehastas kõige õnnestunumalt (eriti oma „Inimese ja jumalaga" 1962 alanud Tammsaare-seerias) Voldemar Panso, kes koos „Vanemuist" aastakümneid (1944—50 ja 1955—86) juhtinud Kaarel Irdiga (Kitzbergi ja Oja „Rätsep Õhk ja tema õnneloos", 1962, Tormise „Meestelaulud", 1966) kujunes 1955—69 suundaandvaks lavastajaks. Panso ka taastas Eestis kõrgema näitlejakoolituse (1957) ning juhtis esimese peanäitejuhina Noorsooteatrit (1965—70;

Kaarel Ird, Voldemar Panso ja Juhan Smuul 1960 „Vanemuises" Smuuli „Lea" ettevalmistamisel

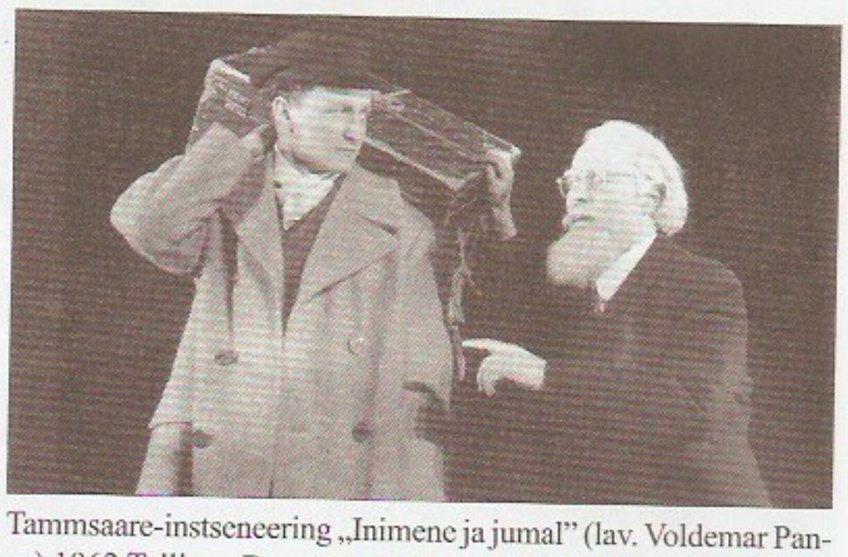

Tammsaare-instseneering „Inimene ja jumal" (lav. Voldemar Panso) 1962 Tallinna Draamateatris. Mati Klooren ja Ants Eskola

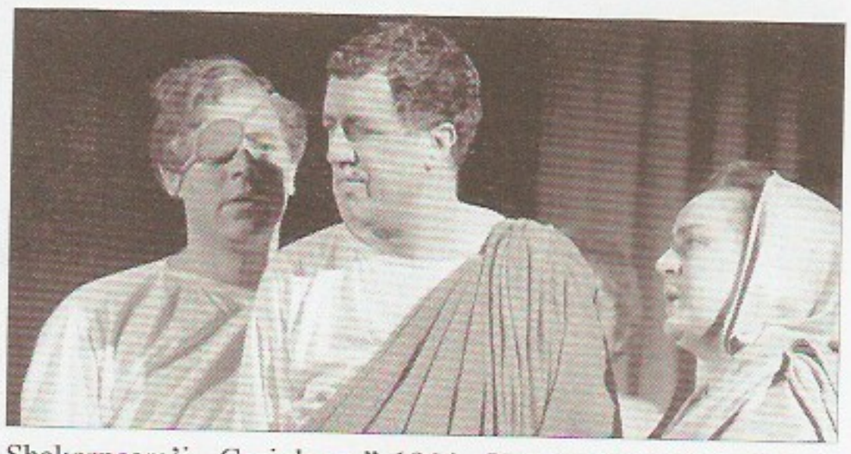

Shakespeare'i „Coriolanus" 1964 „Vanemuises" (lav. Kaarel Ird). Enn Adusson, Einari Koppel ja Elo Tamul

Tammsaare „Juudit" 1960 Tallinna Draamateatris (lav. Ilmar Tammur). Aino Talvi, Kaarel Karm ja Voldemar Alev

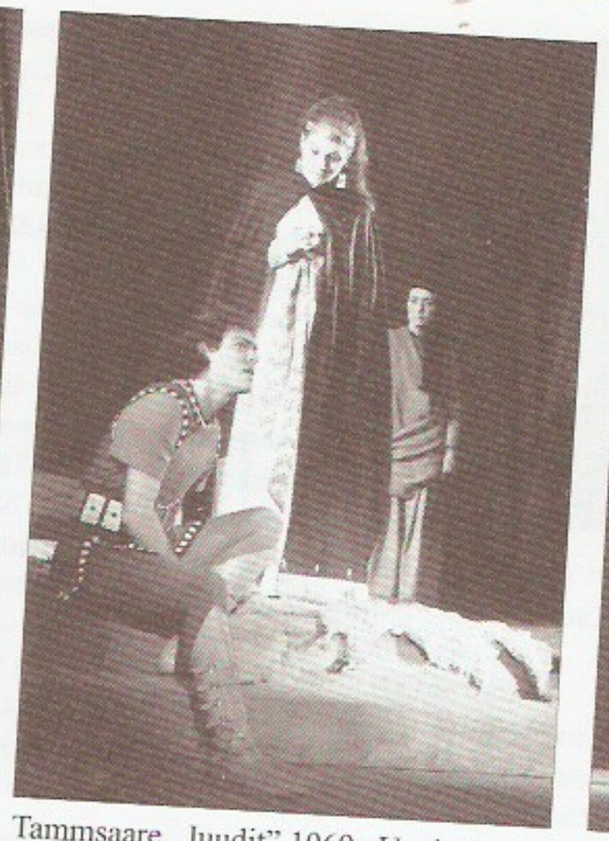

Tammsaare „Juudit" 1969 „Ugalas" (lav. Aleks Sats). Rein Malmsten, Leila Säälik ja Evi Rauer

Madáchi „Inimese tragöödia [illegible] nemuises" (lav. Epp Kaalep, [illegible] Evald Hermaküla ja Juan Tooming

Tammsaare „Põrgupõhja uus Vanapagan" 1976 „Vanemuises" (lav. Jaan Tooming, kunstnik Georg Sander). Herta Elviste, Lembit Eelmäe ja Heikki Haravee

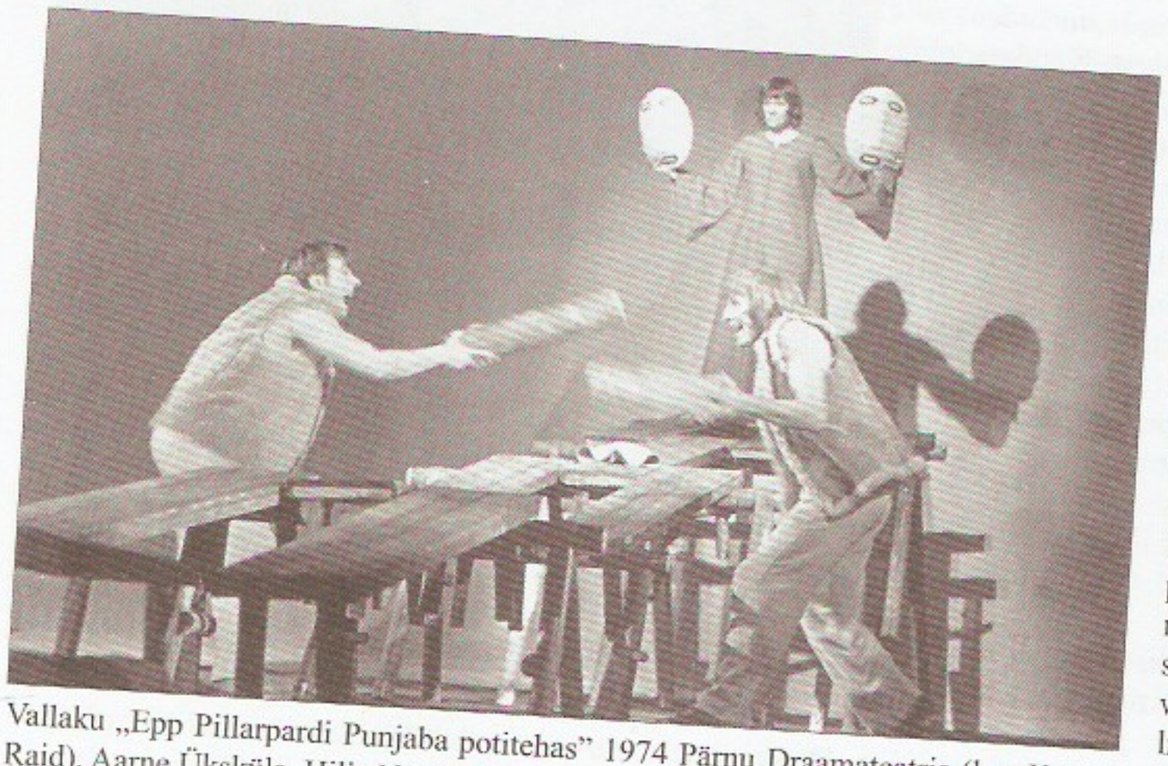

Vallaku „Epp Pillarpardi Punjaba potitehas" 1974 Pärnu Draamateatris (lav. Kaarin Raid). Aarne Üksküla, Hilja Varem ja Ago Roo

lavastusi: Shakespeare'i [illegible] 1966, Lutsu „Kevade" [illegible] mata Nõuk. teatri mängustiil sioonile (isegi nn. rahvalavastused maadega võrreldes), jõudsalt mahendatud kujul sisse tollase maailmateatri mõtted, Brechti ideed (nt. Brechti „Ema Courage ja tema sulane Mutt" [illegible] lavastuses, Brechti „Galileo Galilei" ja Shakespeare'i „Cymbeline" Irdi lavastuses), askeetlikum dusideaal ja lakoonilisem jundi taotlus. Nii või teisi paljud neist otsinguist [illegible] omanäidendiloomingus, Smuuli, aga ka Egon [illegible] Liivese näidendites.

Märksa ilmsemalt (ja [illegible] tal üsna erandlikult) [illegible] teatri avangardse tiivaga [illegible] radikaalsem uuendus, mis [illegible] tollal „Vanemuises" [illegible] lavastajad Jaan Tooming [illegible] „Laseb käele suud anda" [illegible] Evald Hermaküla [illegible] triinumäng", 1969 [illegible] sa saad kõrvakile", 1971 [illegible] ka Kaarin Raid [illegible] 1974, Vallaku „Epp Pillarpardi potitehas", 1974). Vormilt [illegible] siline, agressiivne, mängulis-[illegible] foorne, väljendas see [illegible] põlvkonna ühiskondlike [illegible] mise raevu ja valu. Sisuliselt soodustas tinglikumat [illegible] väike laine 1960. a-te [illegible] liseid kirjutasid nt. Paul-Eerik [illegible] Ain Kaalep ja Mati Unt. [illegible] vahemõõna [illegible]

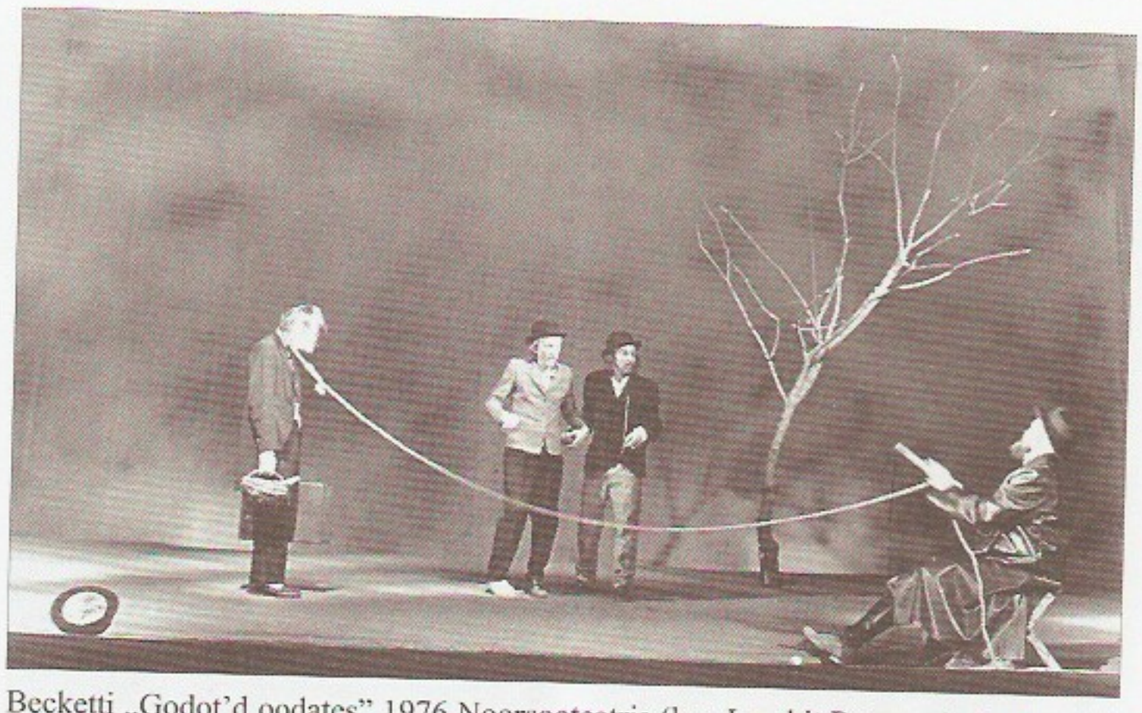

Becketti „Godot'd oodates" 1976 Noorsooteatris (lav. Lembit Peterson). Peeter Volkonski, Sulev Luik, Aleksander Eelmaa ja Eero Spriit

...J. Toominga 1970. ...tustes (Tammsaare ...Vanapagan", 1976, ...1978, Andzejewski ...1976), kus kajas- ...aalsetesse otsin- ...oli vabam meta- ...tegi lavastajate ...juba lahjenenud. ...-d lavastuste sisu ...poolest ...nilisemas, psüh- ...detailitäpsemas laa- ...suurlavastused ...Inimene ja ini- ...Tants aurukatla ...„Ehitusmeister ...Ird (Lutsu „Taga- ...impulsse ...Adolf Šapiro ..., 1971, ja „Kolm ...„Kes kardab Virgi- ...Eesti dramaturgias ...Mikiver (Kitzbergi ..., 1979). Uuendajate ...nihmale, kuhu kuu- ...Komissarov (Undi „Pea- ...Dõgarovi „Prokurör", ...Vormet (Vahingu „Suve- ...„Puutuvid", 1977) ...Sauberi „Virumaa leib", ...kümnendi lõpu poole ...(Tuglase „Popi ja Hu- ...„Üks 13-aastane", 1980), ...(Becketti „Godot'd ...ning 1980. a-il olulii- ...Jaan Viiding ja ...uute annete pidev ja ...oli Nõuk. jäigas ...erandlik. Vähenes ...provintsiteatrite taseme ...tipplavastused provint- ...lõpul täienes Eesti ...asutati puhtakujuli- ...„Vanalinnastuudio". ...ajaga sai teatrikriitika ...väljundi — ajakirja ...Kino" (asut. 1982). ...muutunud ...ajajärgu tuntuimate ...Vetemaa, Vaino Va- ...Saluri näidendites.

...ühest ...ja publikurohku- ...ilmutasid ühiskondlik ...end 1980. a-te ...ihimuses, sihituses ja stii- ...Mõningane vastupanu ...rahvusliku aja- ...selgemini avaldus see ...jäänud Eesti-sarjas, eriti ...teemasid riivavas ...„Pilvede värvid"

(1983), samuti Jaan Krossi ja Mats Traadi teoste lavastustes. Samas sunniti taas usinamalt peale Nõuk. tõlkerepertuaari. Nagu poliitiliselt ebakindlatele aegadele iseloomulik, toodi ka siis lavale rohkem klassikat, nt. Shakespeare'i (teatrivõtetelt huvitavaim oli E. Hermaküla lavastatud „Torm", 1986), kuid ei puudunud ka pol. sõnumiga lavastused (Feuchtwangeri „Vennad Lautensackid", 1985, lavastaja K. Komissarov; Majakovski „Saun", 1982, lavastaja I. Normet). Ebakindlust süvendas mitme kauase teatrijuhi vahetumine: Pärnu teatris lahkus peanäitejuhi kohalt Vello Rummo (1982), „Ugalas" J. Tooming (1983), Draamateatris M. Mikiver (1984), „Vanemuises" K. Ird (1985), Rakvere Teatris R. Trass (1985) ja Noorsooteatris K. Komissarov (1986).

Perestroikal kulus paar aastat, kuni see 1988 paisus Eestis „laulvaks revolutsiooniks". Tsensuuri varisedes haarasid kirjanikud ja teatrid seniste tabuteemade järele. Olulisimateks kujunesid kaks küüditamisnäidendit: J. Kruusvalli „Vaikuse vallamaja" (1987) Draamateatris (lavastaja M. Mikiver) ja „Vanemuises" (Ago-Endrik Kerge) ning R. Saluri „Minek" (1988) „Endlas" (Priit Pedajas) ja Draamateatris (M. Mikiver). Kuid sündmuste arenemise kiirus tegi ajakajalisuse teatris peagi võimatuks ja inimeste hõivatus poliitikas hõrendas publikut. Lisaks muutis maj. laos piletid paljudele kättesaamatuks. 1985. a. 1,6 mln. vaatajalt vähenes külastatavus 1992. a-ks 690 000 vaatajale. Teatrid leidsid iseseisvuse taassaabudes 1991 end kriisiolukorrast, kus senised sihid ja harjumused tuli ümber mõelda. Esimeseks vastuseks tühjadele saalidele oli kergekaaluliste ja kiiruga lavale toodud komöödiate uputus paaril hooajal; koondati truppe ja suurendati lavastuste arvu. Seejärel hakkas repertuaar paranema, tööolustik normaliseeruma ja publik naasma. Temaatiliselt ja

Kitzbergi „Libahunt" 1986 Rakvere Teatris (lav. Mikk Mikiver). Vasakult: Eva Novek, Eldor Valter, Helgi Annast, Terje Pennie, Madis Kalmet ja Rein Olmaru

stiililiselt ei ole teatrielus ometi olnud selgeid murranguid ega uusi valitsevaid ideid, kuigi vahepeal on lavastajas- ja näitlejaskond suuresti noorenenud. Stiili osas on see maailmateatri viimaseaegse postmodernistliku killunemise taustal ootuspäranegi. Paar hooaega 1990. a-te keskel torkasid silma romantiliste hoiakute ja kangelastega, ent samas jõudis Eesti lavale suure hilinemisega absurdilaine. Muutusterohkel üleminekuajastul on teater üldiselt hoidunud päevakajalisest, realistlikust ja argiselt rämedast materjalist ning pakkunud varjupaika abstraktsemale, üldinimlikumale, kujundlikumale mõtteviisile (M. Karusoo nn. sotsioloogiline teater Pirgu Arenduskeskuse näitetrupis ja mujal torkab silma just oma erandlikkusega). Omadramaturgia vallas kõrgub erilisena Madis Kõiv, viimasel ajal on leidnud tunnustust ka nooremad autorid Andrus Kivirähk, Mart Kivastik ja Jaan Tätte.

Endistest mainekatest lavastajatest on J. Tooming jätkanud oma spirituaalset hoiakut, ent varasemast vaoshoitumas, kujundivaesemas ja tavamõttes autoritruumas laadis; laiemat tähelepanu on pälvinud vaid mõni tema lavastus, nt. Ibseni „Metspart" (1990) ja „John Gabriel Borkman" (1996; mõlemad „Vanemuises"). Pärast pausi on viljakalt ja jõuliselt naasnud M. Mikiver (Milleri „Vaade sillalt" ja Kruusvalli „Hullumeelne professor", mõlemad 1996, Frayni „Kopenhaagen", 2002, kõik Eesti Draamateatris; Tolstoi „Sõda ja rahu", 1999 „Vanemuises"), ka ooperilavastajana (Puccini „Tosca", 1995 „Vanemuises"). Hilinenult, kuid kindlalt on lavastajana tõusnud esile M. Unt, kelle lähenemist on enim iseloomustatud postmodernistlike märksõnadega; irooniline distants ja viiterohkus on omane nii tema ühiskondliku pöördeaja lavastustele (Mrożeki „Tango", 1989; Tammsaare järgi „Priius – kallis anne. Taeva kingitus", 1991; Weissi „Marat/Sade", 1992 Noorsooteatris) kui ka hilisemaile klassikatõlgendustele („Taevane ja maine armastus" Tammsaare „Tõe ja õiguse" järgi, 1995, Shakespeare'i „Hamleti tragöödia", 1997, Gombrowiczi „Iwona, Burgundia printsess", 1994, ja „Laulatus", 2000, kõik „Vanemuises"). Enim kiitust on pälvinud P. Pedajas (a-st 1999 Eesti Draamateatri peanäitejuht) ja Elmo Nüganen (a-st 1992 Tallinna Linnateatri (a-ni 1994 Eesti Noorsooteater) peanäitejuht). Pedajas kujundas oma musikaalse, mediteeriva meeleoluteatri välja Pärnu teatris (Frieli „Tõlkijad", 1984, Lutsu „Soo", 1985, Vallaku „Epp

Tšehhovi ainetel „Pianoola ehk Mehhaaniline klaver" 1995 Tallinna Linnateatris (lav. Elmo Nüganen). Raivo Trass, Tõnu Oja, Anu Lamp ja Indrek Sammul

Pillarpardi Punjaba potitehas", 1991); järgnenud, Eesti Draamateatris tehtud lavastustest on eriti olulised M. Kõivu teoste tõlgendused („Kokkusaamine", 1991, „Tagasitulek isa juurde", 1993, „Filosoofipäev", 1994, „Peiarite õhtunäitus", 1997). Nüganen alustas „Ugalas" (Gozzi „Armastus kolme Apelsini vastu", 1991), seejärel jätkas Tallinna Linnateatris säravate, tempokate, mängulustiliste lavastustega (Shakespeare'i „Romeo ja Julia", 1992, Dumas' „Kolm musketäri", 1995); näitlemis- ja kujundiintensiivsust säilitades on ta seejärel teinud pöörde tõsisema laadi poole (Tšehhovi ainetel „Pianoola", 1995, Dostojevski „Kuritöö ja karistus", 1999, Shakespeare'i „Hamlet", 1999).

Frieli „Aristokraadid" 2000 Eesti Draamateatris (lav. Priit Pedajas, [illegible] Joa mõisahoones). Laine Mägi, Sulev Teppart ja Harriet Toompere

SÕNALAVASTUS

Tallinna Linnateater ja Eesti [illegible] teater olidki 20. saj. [illegible] nendi liidrid. Linnateater [illegible] ruumikitsikusest teha põhi[illegible] *ment*-teatriliku vooruse, ehitis pima truppi ja lavastuste [illegible] on truppi taas täiendanud [illegible] näitlejatega ja lisandunud [illegible] vasid; kogu hoonekompleks [illegible] neda üheks Põhjamaade [illegible] esinemispaigaks. Nüganen [illegible] Linnateatris edukalt lavastanud Kalmet (Enquisti „Ilvese [illegible] Albee „Kes kardab Virginia [illegible] 1993) ja Jaanus Rohumaa [illegible] „Ainus ja igavene elu", 1996, [illegible] „Arkaadia", 1997, Tätte „Sild" [illegible] Manni järgi „Võlumägi". 2001. Draamateater on rõhunud [illegible] rohkusele ja stiililisele [illegible] sele, kasutades oma [illegible] suurt ja võimekat truppi [illegible] lavastajarühma, kuhu [illegible] pikemat aega kuulunud [illegible] M. Mikiver, E. Hermaküla, [illegible] pms. lastelavastusi ja [illegible] nud Ivo Eensalu, noorem[illegible] Toompere jun. (Garcia „Kodu 2001) ja Katri Kaasik-[illegible] teatrijuhina (1998–99) [illegible] kes jätkas seal oma [illegible] („Kured läinud, kurjad [illegible] „Küüdipoisid", 1999). Teistel teatritel on olnud [illegible] kohanemisraskusi. Vanemuises [illegible] dest püsis 2000. a-ni „Vanemuise" [illegible] dio" rajaja Eino Baskin, [illegible] juhtimise üle Roman Baskin, [illegible] ril on olnud Nõuk. sattumuslik [illegible] semaga asendamisel [illegible] 2000. a-ni ei olnud [illegible] Veelgi omapärasemas [illegible] heitliku arenguloogaga Eesti Vene Draamateater, mis ühest [illegible]

Gombrowiczi „Laulatus" 2000 „Vanemuises" (lav. Mati Unt). Raivo Adlas, Karin Tammaru, Külliki Saldre

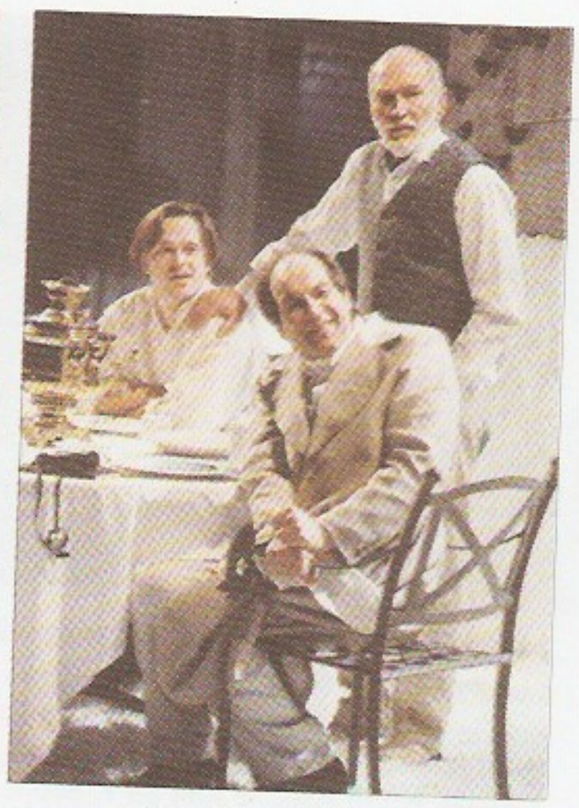

Turgenevi „Isad ja pojad" 2002 Tallinna Linnateatris (lav. Adolf Šapiro). Lembit Peterson, Indrek Sammul, Mikk Mikiver

muutus äkki Eesti kutseliseks vene teat- („Vene teater Eestis"). Enami- juhtkond mitu korda sajandivahetusel val- „Vanemuise" kuns- 1985–90 A.-E. Kerge ja Lumar Priimägi, seejärel on Jaak Viller, draamajuht Luiste ja a-st 1999 Ain kasvas „Vane- „Endlat" juhtis 1982– a-st lavastajaks ol- samal kümnendil kuju- välja P. Pedajas; varem väga stabiilse Ülev Aaloe (1991– (a-st 1997) juhtimi- juhtinud pikka aega –95 ja a-st 2001) Jaak 1995–98 Andres Lepik Andres Noormets; tihe- koostöö Viljandi teatrikateedriga; muret teatrimaja ülalpidami- Vahepeal kaua vindunud ägi äkilise hüppe 1996, mitu noort näitlejat lavastajad Ain Prosa ja teatri direktoriks sai ning kunstiliseks juhiks Ridamisi on vahetu- Nukuteatri juhid (a-st Dvinjaninov). Kõigis neis aeg-ajalt huvitavaid la- ilmselt jätavad repertuaar juhusliku mulje. Vahe Tal- Eesti vahel on jälle suu-

Ida-Euroopa taustal on saa- mikkilkult subsideeritavat on säilinud. 1999 taastati poolesajandilist tühikut pool- Kuressaare Linnateater (juht Väino Uibo, a-st 2002 Kutt Kommel). Suhteliselt uudne nähtus on kõigi teatrite suvelavastused, otsitakse ka tavatuid esinemispaiku. Viimase kümnendi teine uudsus on väikesed vabatrupid. Avangardistlikema hoiakuga on neist Von Krahli Teater (asut. 1992, juht Peeter Jalakas), mis huvitub eelkõige uutest audiovisuaalsetest võimalustest ning pakub esinemispaika ka moderntantsijaile ja *rock*muusikuile. Selle tuumrühma 1990 algatatud festival „Baltoscandal" (esmalt Pärnus, hiljem Rakveres) on toonud Eestisse huvitavaid esinejaid. Askeetlikku ja spirituaalset „vaest teatrit" on esindanud „Theatrum" (asut. 1994, juht L. Peterson) ning J. Toominga ja Ülo Vilimaa stuudiost välja kasvanud Tartu Lasteteater (1989–2000). Põhil. lasteetendustele on keskendunud mitu väiketruppi (VAT Teater, Salong Teater, Jõhvi „Tuulevaiki"). Taidlusvallas on elavnenud eriti koolirühmade tegevus (vt. „Harrastusteater").

On avanenud võimalused enesetäienduseks välismaal ja tihenenud välisesinejate gastrollid. 1996, 1997, 1999 ja 2001 peeti Tartus Eesti teatrite festivali; 2000 lisandus Tallinna Linnateatri eestvõttel rahvusv. esinejaskonnaga festival „Talveöö Unenägu". Alternatiivteatreid kaasavad festivalid on lisaks „Baltoscandalile" Tartu „Dionysia" ja lasteteatrite „Banaanikala". Enim auhindu on kodu- ja välisfestivalidel võitnud E. Nüganeni, P. Pedajase ja J. Rohumaa lavastused.

2000 ja 2001 on kutseliste teatrite külastajate arv olnud 800 000 ringis.

Jaak Rähesoo

LAVASTUSTEATRI NÄITLEJATE KOOLITUS

Eesti teater sündis 1906 iseõppijate toel. Lühiajalist väljaõpet olid Saksamaal saanud ainult Karl Menning (1905–06 Max Reinhardti juures) Unglaubi, põgusalt ka näitleja ja näitejuht Theodor Tennen. Teised algusaegade esinäitlejad, Paul ja Netty Kuuskemaa, Ants Simm, Mari Möldre, Eduard Laine-Reiman, Toomas Tondu jt., olid kõik praktilisest tegevusest välja kasvanud arengujõulised talendid, kelle ümber piirdus juhuslike lühikursustega välismaal. Stuudiot kulges ka nendega varsti liitunud kolleegide, nt. Ants Lauter, August Sunne, Hilda Gleseri, Ruts Baumani, Hugo Laur ja Ruut Tarmo lavatee. Esimene süstemaatilist väljaõpet saanud professionaal oli Erna Villmer (õppis 1907–10 Moskva Akadeemilise Kunstiteatri juures Aleksandr Adašev'i erakoolis, kus üks tema õpetajaid oli Venemaal legendaarne pedagoog Leopold Suleržitski). Esimesed katsed Eestimaal teatriharidust anda olid lühiajalised kursused: Lulu Kitzberg-Pappeli (oli ise käinud Lääne-Euroopas kursustel) teatrikursused (1917–20 Tallinnas, 1920–22 Tartus, 1924–26 Võrus) ja Elise Kevendi (lõpetas 1916 Petrogradis teatrikooli) ilulugemise kursused (1918–23 Tallinnas). Esimene pidevalt tegutsev ja regulaarse õppetsükliga teatrikool oli 1920 alustanud Paul Sepa erastuudio (Sepp opteerus Venemaalt, kus oli õppinud ning töötanud näitleja ja pedagoogina), a-st 1921 oli see kool Draamastuudio Ühingu alluvuses. Draamastuudio teatrikool (ametlikult Eesti Draamastuudio Teatrikunsti Kool) töötas ühekordsete toetuste ja õppemaksu najal juhuslikes üüritud ruumides. Peale näitlemistundide olid juba siis õppekavas liikumistunnid, kõne- ja keeleõpetus, teatri-, kirjandus- ja kunstiajalugu, psühholoogia, jumestus,

Jaan Saul, Tõnu Aav ja Mati Klooren TRK lavakunstikateedri I lennust (1961)

III lennu õppelavastus „Näitleja sünd" (196[illegible]. Ago Saller, Jaan Tooming ja Helle-Reet Helem[illegible]

stiiliõpetus, anatoomia jm. Õppeaeg oli 3 aastat. Kooli sisuline juht oli P. Sepp, a-st 1924 töötas seal erialaõpetajana H. Gleser, a-st 1927 juhatajana Leo Kalmet. 1933 suleti kool maj. põhjustel, selle lõpetas 5 lendu ning see tõstis oluliselt Eesti lavade mängutaset ja kultuuri. Ajalooliseks kujunes I lennu lõpetamine: 1924 asutasid lõpetanud (L. Kalmet, Priit Põldroos, Felix Moor, Ly Lasner, Rudolf Engelberg, Otto Aloe, Kaarli Aluoja, Johannes Kaljola jt.) Draamastuudio Teatri (avati 1925; a-st 1937 Eesti Draamateater). L. Kalmet, P. Põldroos ja F. Moor tegutsesid hiljem püsivalt lavapedagoogidena, ajuti õpetasid näitlejaid ka teised I lennu vilistlased. Järgmised lennud andsid teatritele tugevat lisa: tööle asusid Arno Suurorg, Aado Hõimre, Alfred Mering, Eduard Tinn, Els Vaarman, Made Varango, Voldemar Alev, Salme Reek, Oskar Põlla, Katrin Välbe, Lo Tui, Reet Aarma, Jussi Romot jt. Eesti teater professionaliseerus. Siiski tuli 1920.—30. a-il veel palju näitlejaid teatrisse otse, eelkoolituseta. Osa neist võeti tööle katsete põhjal (Ants Eskola, Kaarel Karm, Meta Luts), osa kasvas välja koorist (Aino Talvi, Olli Ungvere, Endel Pärn) ja lauluõppest (Linda Tubin, Elo Tamul, Hugo Malmsten), osa tantsijate seast (Lisl Lindau, Velda Otsus, Teet Koppel); alustati kas kõrvalosadega kutselises teatris (Hilda Sooper, Olev Eskola, Franz Malmsten) või peaosadega harrastusteatris (Albert Üksip, Marje Parikas, Helend Peep); tuldi ülikoolist (Valdeko Ratassepp) ja sõjakoolist (Alfred Rebane). Kuigi heitlikult, tegutses 1934—40 taas ka P. Sepa erastuudio (lõpetasid Oskar Liigand, Lydia Vohu jt.). 1934—37 töötanud Tartu Draamateatri Seltsi Näitekunsti Stuudio eesmärk oli pigem hariduse kui näitlejaõppe tagamine: selle organiseerisid ja seal õpetasid Aino ja Gustav Suits, Juhan Sütiste, Paul Kangro, Viktor Hion jt., stuudios õppis mitu tule[illegible]jat (Epp Kaidu, Kaarel Ird[illegible] Enn Toona, Leo Mart[illegible] elupõlist näitlejat (Paul R[illegible] Mikkal, Eeva Vahur, Eem[illegible] teatrite juures tegutses [illegible] rühmi, neist tulid kutse[illegible] Helmut Vaag, Rudolf [illegible] Leet, Kadi Taniloo, Evi R[illegible] Kivilo. 1938 avati TK [illegible] Lavakunstikool. Selle juh[illegible] Kalmet, õppejõududena t[illegible]ter, P. Põldroos, L. Kal[illegible] F. Moor, Gerd Neggo, [illegible] õpetasid Voldemar Me[illegible]pus, Leo Soonpää jt. R[illegible] kool oli suuresti Draa[illegible] kooli jätkuks. Õppeaeg [illegible] 3 aastat (neist üks p[illegible]ris), oli kehtestatud ka [illegible] Lavakunstikooli (1938—4[illegible] ne sõda lõpetada üksai[illegible] mar Panso, Ellen Liiger, [illegible] Heli Viisimaa, Lembit [illegible] Toom, Aarne Ruus jt.). [illegible] tas nad laiali, osa lõpeta[illegible] pagulusse (Edmar Kuus, [illegible] vt. „Väliseesti teater"). [illegible] lejakoolitust jätkata, viie[illegible] õpilasi, kuid õppetöö jä[illegible] tõttu heitlikuks. Kooli [illegible] Tallinna Teatrikooliks, [illegible] õpperühmaks, siis tekki[illegible] kem paus. Rühm (Heino [illegible] nand Veike, Lia Tarmo, [illegible] Meil, Valter Luts jt.) lõpe[illegible] liku Draamastuudio e[illegible] Õpetas taas L. Kalmet, [illegible] li Aluoja jmt. Pärast sõda [illegible] nas Eesti Riiklik Te[illegible] Eesti esimene ametlikult [illegible] andev näitlejakool. Esimes[illegible] lekteeriti aasta enne [illegible] (Riikliku Draamastuudio [illegible] kursusena), instituudi [illegible] neist kohe II kursus. [illegible]

Lavakunstikateedri VII lend (1976). Seisavad (vasakult) Sulev Luik, Toomas Ots, Kadri Tamberg, Urmas Kibuspuu, Külliki Tool, Tiit Berg, Ago-Endrik Kerge, Lembit Peterson, Peeter Volkonski, Jüri Krjukov, Merle Karusoo ja Aare Laanemets, ees Priit Pedajas, Reet Neimar (õppejõud) ja Kalju Orro, nende taga Anne Paluver ja Eero Spriit

...Õpperuumid asusid laiali kogu linnas, oma ... Õppeaeg oli 4 aastat. 1949 lõpetasid (I lend) ... Haravee, Gunnar Kilgas, Ellen Kaarma, ... Elsi Alaküla, Johannes Rebane, Evald Tordik ... suunati Võrru, Lõuna-Eesti Teatrisse). ... olid Linda Rummo, Einari Koppel, Eva ... Leida Rammo, Olev Tinn jmt. Teatri-...lemana töötasid P. Põldroos (ühtlasi dir.), ... F. Moor, K. Aluoja, Helmi Tohvelman, ... Eduard Tinn, Alfred Rebane, Oskar Põlla ... lugesid ka A. Üksip, L. Soonpää, ... ja Karin Kask. 1950. a. nn. kodanliku nat-...võitluses vallandati A. Lauter, arreteeriti ... Kask, samal aastal instituut ka likvideeriti, ... III lend (Eino Baskin, Kulno Süvalep, ... lõpetas 1951 vormiliselt TRK-sse kuulu-... Eestis vastuvõtukatsed Moskva GITIS-e ... GITIS-es olid tollal kõigi liiduvabariikide ... stuudiod). Mitu üliõpilast läks sinna Eesti ... GITIS-e eesti stuudio (juhendaja Ilja Sudakov, ... F. Moor ja V. Rummo) tegutses a-ni 1953, ... Ilu Ever, Silvia Laidla, Jaanus Orgulas, Kaljo ... Ervin Abel, Grigori Kromanov, Vello ... Kruusement, Virve Aruoja, Tõnis Kask, Ben ... Ellu Puudist, Endla Hermann jt., seal õppis ... Kõik 24 Moskvast Tallinna tulnud noort ... Kingissepa-nim. Tallinna Riiklikku Draama-...kolme Tallinna draamatrupi liitmise tule-... kogunenud liiga palju näitlejaid ja üli-... ja loomeperspektiivi puudumise tõttu läks ... varsti Tallinna Kinostuudiosse ja äsja asut. ... mõnelegi tähendas see näitlejakutsest loobu-...ust. Tänes sõjajärgne režiipõlvkond. 1940. ja ... lõpetanud lõunaeelsele lavale inimesi ka ajutistest õppe-...teatrite juures olevatest stuudiotest (Lia Laats, ... Laine Vaga, Olaf Paesüld, Ants Kivirähk, Lembit ... Lauter, Aksel Küngas, Ester Pajusoo jt.) ning ...õppijaid (Herta Elviste, Laine Mesikäpp, ... Karl Kalkun, Heino Raudsik, Leonhard Merzin, ... Milvi Koidu jt.). Osa neist jõudis teatrisse aja-...lises näitlejakoolituses suur auk (1953—61 ei ... ihesäki koolist). Olukorda asus parandama ... lõpetanud TK Lavakunstikoolis näitlemist ja ... GITIS-es režiid (1950—55). Esimese Eesti diplo-...tanna saavutas ta selle, et 1957 avati TRK-s ... Sealt sai alguse nüüdne EMA Kõrgem ...kool, siiaeelse TK Riikliku Lavakunstikooli ... Panso juhtis lavakunstikateedrit 1957—77, ... lõpetas seitse lendu (I lend 1961). Edaspidi on ...kunstiõpetajate süsteem, kateedrijuhatajad on ... Üleküla (1978—82), Eduard Tinn jun. (1982— ... Komissarov (1986—95). 1995 nimetati lava-...kateedri ümber EMA Kõrgemaks Lavakunstikooliks ... (alates 1995 Ingo Normet). Õppeaeg on endiselt ... nõnda kokku toimub a-st 1966 üle aasta. 1972—76 ...ühendamise katsena kõrgema näitlejahariduse andmise ...lõpetamist (Panso õpilastena lõpetasid selles (VII) ...lavakunstikateedri Merle Karusoo, Ago-Endrik Kerge, ... Lembit Peterson ja Peeter Volkonski). Näitlejad ... koos ühel kursusel — see oli eriloaga ekspe-...ment, sest lavastajakoolitus oli NSV Liidus koondatud ... ja Leningradi. Järgmised lavastajadiplomid anti ... (XVII lennu koosseisus lõpetasid Ain Prosa, ... Peeter Raudsepp). Vahepealsetel aastakümnetel

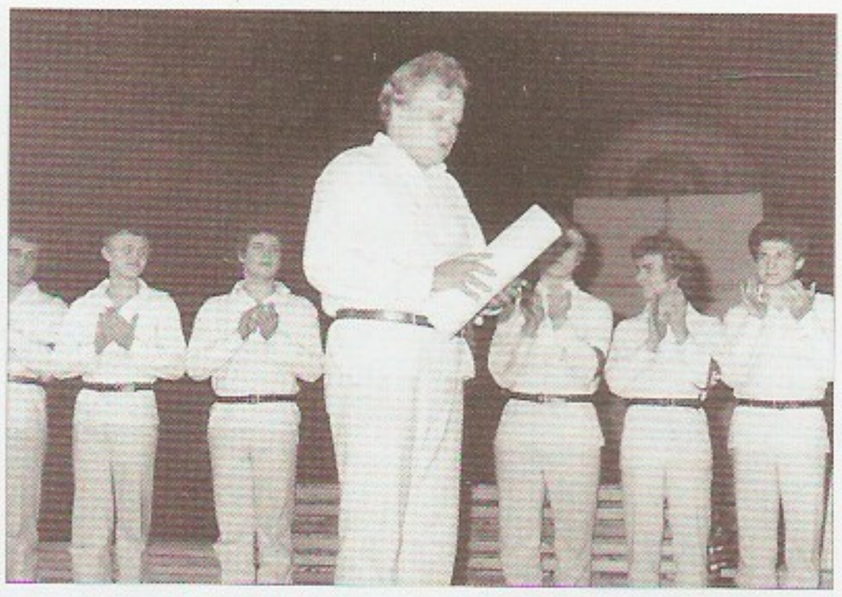

V. Panso preemia üleandmine Ain Lutsepale (IX lend) diplomilavastuse „Makarenko koloonia" etendusel (1979). Taga (vasakult) Roman Baskin (IX lend), Margus Oopkaup, Jaan Rekkor, Sulev Teppart, Andres Lepik ja Jaak Johanson (X lend)

kasvas enamik Eesti lavastajaid välja näitlejatest (Mikk Mikiver, Jaan Tooming, K. Komissarov, Raivo Trass, Roman Baskin, Madis Kalmet, Andres Lepik, Elmo Nüganen, Andres Noormets, Jaanus Rohumaa, Katri Kaasik-Aaslav jt.) ning lavastajatäiendust saadi ka väljastpoolt Eestit: Mai Mering, Rein Olmaru, Kaarin Raid ja I. Normet on lõpetanud GITIS-e. A-st 1996 on Kõrgemas Lavakunstikoolis kaks lahkneva õppekavaga suunda: näitleja ja lavastaja eriala (esimesed lavastajad — Vahur Keller, Urmas Lennuk, Tõnu Lensment, Tiit Ojasoo — lõpetasid 2000). Põhiline on olnud näitlejakoolitus. Nüüdisaegse Eesti teatri näitlejatest moodustavad üle 80 % lavakooli vilistlased. 2002 lõpetas XX lend, samal ajal kui I lennus (1961) lõpetanud M. Mikiver, A. Ükskülа, Tõnu Aav, Ines Aru, Siina Ükskülа jt. on juba meie näitlejate vanem põlvkond. Ka keskmise põlvkonna tippnäitlejad, nagu Maria Klenskaja, Kersti Kreismann, Lembit Ulfsak, Martin Veinmann, Ain Lutsepp, Ülle Kaljuste, Anu Lamp, Andrus Vaarik, Guido Kangur, Rein ja Tõnu Oja, Aivar Tommingas, Merle Jääger, Kalju Orro, Peeter Tammearu, Marko Matvere, Jaan Rekkor, Laine Mägi, Üllar Saaremäe jt. on pärit samast koolist. 1965 moodustati II lennu alusel (Luule Komissarov, Marje Metsur, Enn Kraam jt.) ENSV Riiklik Noorsooteater, mis a-st 1994 kannab nime Tallinna Linnateater ja kuhu koondus tollal lavakooli XIII lennu tuumik (E. Nüganen, Anne Reemann, Epp Eespäev, Piret Kalda, Allan Noormets, Rain Simmul). Toompeal asuvast teatrikoolist tulnud suuremad rühmad on aeg-ajalt andnud uut energiat „Ugalale", „Endlale", Rakvere Teatrile ja „Vanemuisele". Ka noorema põlvkonna esinäitlejad Indrek Sammul, Mait Malmsten, Riho Kütsar, Piret Rauk, Katariina Lauk-Tamm jt. on selle teatrikooli kasvandikud. Traagiliselt pikk on lavakunstikateedri kasvandike noorelt lahkunud andekate näitlejate nimekiri: Jaan Saul, Ago Saller, Juhan Viiding, Urmas Kibuspuu, Sulev Luik, Jüri Krjukov, Aare Laanemets, Heiko Sööt jt. Õppejõududena on peale Panso tegutsenud ka tema enda õpetaja L. Kalmet ning gitislased G. Kromanov ja V. Rummo, liikumisõpetaja oli pikka aega H. Tohvelman ja lavakõnekoolkonna juht Karl Ader. Edaspidi on erialaõpetajatena tegutsenud juba oma kooli kasvandikud A. Ükskülа, M. Mikiver, M. Karusoo, K. Komissarov, P. Pedajas, E. Nüganen, K. Orro, L. Mägi, Meeli Sööt, M. Veinmann, Andres Ots jt. ning ka GITIS-es õppinud K. Raid ja I. Normet, teistelt erialadelt Riina Roose, Inge Põder, Erkki Tann, Mait Agu, Tatjana Jakobson, Lea Tormis,

Lavakunstikateedri XIII lend (1988). Esireas (vasakult) Andres Noormets ja Andres Dvinjaninov, teises reas Toomas Vooglaid, Rain Simmul, Anne Reemann, Elmo Nüganen, Dajan Ahmetov, Piret Kalda, Hendrik Toompere ja Artur Talvik, tagareas Kalju Komissarov (õppejõud), Mart Nurk, Allan Noormets, Külli Palmsaar, Raivo E. Tamm, Merle Jääger ja Epp Eespäev

Reet Neimar, Mati Unt, Aime Unt, Kustav-Agu Püüman jt. Eesti teatrikoolide ajaloolise traditsiooni kohaselt on lavakoolis antud alati laiapõhjalist haridust. Õpetatud on kõrvalaineid kunsti- ja muusikaajaloost psühholoogiani, võõrkeeltest kompositsiooniteooriani, akrobaatikast filosoofiani. Lavakunstikateedri (-kooliga) üheaegselt on olnud teisigi, küll väiksemamahuliste õppekavadega teatriõppeasutusi. 1963 lõpetas „Tallinnfilmi" juures õppestuudio, sealset L. Kalmeti jt. juhitud näitlejakoolitust said nt. Ülle Ulla, Eili Sild, Tiia Kriisa, Peeter Kard, Arvi Hallik ja Enn Kose. Viljandi Kultuurikooli ja „Ugala" õppestuudio kaudu on tulnud kutselisse teatrisse Leila Säälik, Rein Malmsten, Arvo Raimo jt. 1961—71 töötas nii Tallinnas Draamateatri juures (juhendajad A. Lauter, I. Tammur jt., lõpetajaid: Helgi Sallo, Lii Tedre, Hans Kaldoja, Jüri Karindi, Feliks ja Tõnu Kark) kui ka Tartus „Vanemuise" juures (tööd juhtis K. Ird; lõpetajaid: Evald Hermaküla, Raine Loo, Kais ja Raivo Adlas, Evald Aavik, Ao Peep) ENSV Teatriühingu õppestuudio. Hiljem tegutsesid „Vanemuise" stuudiod E. Hermaküla (nt. Hannes Kaljujärv, Jüri Lumiste) ning J. Toominga juhtimisel (Liina Olmaru), neist viimase põhjal moodustati 1989 Tartu Lasteteater. Õppestuudioid on aeg-ajalt olnud teistegi teatrite (sh. Vene Draamateatri) juures. Kutselisse teatrisse on jõudnud TPedI (amatöörteatri) [illegible] eriala lõpetanuid (näitlejat[illegible] Carmen Mikiver, Marika [illegible] Mägi, Sepo Seeman jt., [illegible] Jalakas). 1990. a-il on [illegible] koole, kus valmistatakse [illegible] Viljandi Kultuurikolledž [illegible] (1994—99 juhataja A. [illegible] 1999 K. Komissarov) on [illegible] lasknud välja kolm lendu [illegible] miga lõpetanuid (Viljandis, [illegible] Rakveres töötavad nt. Meelis [illegible] Meelis Sarv, Kersti Tamm, [illegible] Taimre, Tanel Ingi), Eesti [illegible] inst-i teatriõppetool (a-st 1[illegible] L. Peterson) on kasvatanud [illegible] oma stuudioteatrile „Theatrum" [illegible] Rei, Marius ja Maria Peterson, [illegible] Adamson). Sisuliselt pole [illegible] ternatiivkoolitusega, vaid [illegible] konna harudega, pealegi on [illegible] koolide juhid ise lavakunstikoolide [illegible] kasvandikud. Lavakunstikateedri [illegible] hariduse saanud ka TPÜ kultuuri[illegible] konna režiiõppetooli pedagoogid [illegible] mas Lõhmuste, Margus Tamm, [illegible] dolf Allabert), kes õpetavad [illegible] raadiorežii üliõpilasi. Hoolimata [illegible] kooli olemasolust võib isegi [illegible] pääseda teatrisse näitlejaid, [illegible] seljataga erialast koolitust. [illegible] Aleksander Eelmaa, Ülle [illegible] Teatrikunstnikke on ette [illegible] EKA-s (vt. „Lavakujundus"). [illegible] teadlasi õpetatakse Eesti [illegible] 1992 (varem õppisid [illegible] haridust saanud teatriteadlased [illegible] vas ja Leningradis). TÜ [illegible] duse õppetooli juures juhib [illegible] haru tööd Luule Epner (vt. „Teatri[illegible] teadus").

MUUSIKATEATER

Muusikateater kui institutsioon on Eestis suhteliselt hiline nähtus. Mõningaid muusikaetendusi anti 17. saj. II poolel, esimene Eesti alal kirjutatud ja ettekantud ooper — Johann Valentin Mederi „Kindlameelne Argenia" („Die beständige Argenia") — pärineb a-st 1680. Pidev teatritegevus algas 18. saj. lõpul ja oli kuni 19. saj. viimaste kümnenditeni saksalaste kanda. Saksa seltskonna teatrihuvi oli eeskujuks Eesti laulu- ja mänguseltsidele. 1883 esitati Tartus August Wiera eestvedamisel Weberi „Preciosa".

1899–1944

Esimese eestikeelse ja Eesti jõududega lavastatud ooperini jõuti „Vanemuises" 1899 (Méhuli „Joosep ja ta vennad") ja „Estonias" 1908 (Kreutzeri „Öömaja Granadas"). Enne seda olid kavas laulumängud ja operetid. 20. saj. alguses saksakeelne teatritegevus nõrgenes ja tekkis Eesti kutseline teater. Erinevalt kiiresti arenevast sõnateatrist arenes kutseline muusikateater oma spetsiifiliste nõuete tõttu (orkester, lauljate koolitus) algul aeglaselt. Esmajoones esitati operette („Estonias" esimest korda 1907 Hervé „Mamzelle [illegible] eestvedajaks Paul Pinna), sest neis aitasid kaasa [illegible] näitlejad. „Estonia" uue maja avanädalal (1913) [illegible] ooper — Humperdincki „Hänsel ja Gretel" — [illegible] tegijatele üle jõu. Eesti lauljatest oli suur puudus, [illegible] laenati peaosatäitjaid Soomest (nt. 1916 Verdi „Ilmar[illegible] jaoks). Nii lauljate kui ka pillimeeste osas [illegible] pärast Tallinna Kõrgema Muusikakooli ja Tartu [illegible] Muusikakooli (mõlemad asut. 1919) esimeste [illegible] tamist. Enne seda olid lauljad saanud põhil. Tallinn[illegible] buris jm. eraõpetust. Ka edaspidi oli lauluõpe[illegible] osa erastuudiotel (Barbara Malama, Armand[illegible] 1920. a-te alguses toetas riik teatreid ebaregu[illegible] valdaja oli selts, kes pidi tagama maj. toi[illegible] tuaar oli juhuslik. Teadlikult hakkas mängukava [illegible] Hanno Kompus, kellest sai 1923 „Estonia" ooper[illegible] mesena Eesti teatris käsitles ta ooperit muusikal[illegible] tervikuna, millel on oma estceetiline väärtus. [illegible]

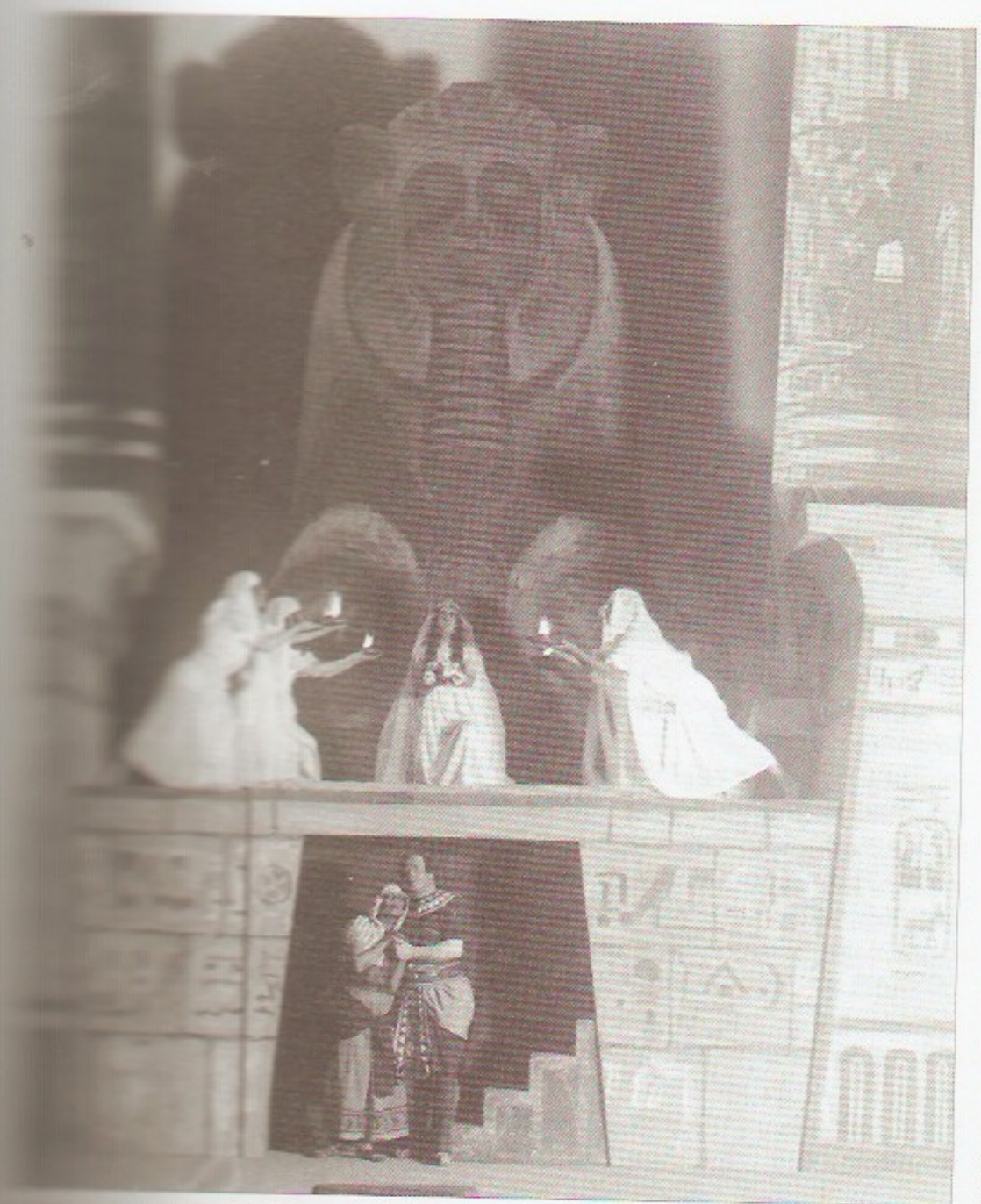

„Aida" 1923 „Estonias" (lav. Karl Jungholz, kunstnik Albert Vahtramäe). Aidat laulavad Linnet, all Olga Mikk-Krull ja Karl Jörn

Juhan Aavik ja Rai- ist-kontsertmeis- Lauljaist tõusid Linnet, Olga Mikk-Krull, Karl Viitol ja Karl Ots, noorematest Olga Torokoff-Tiedeberg, Aleksander Arder ja Aarne Viisimaa. Orkestris oli tollal alalisel palgal mängijaid u. 35, ent vajaduse korral orkestrit suurendati. 1920. a-tel pandi alus „Estonia" teatri mitmekesiscle repertuaarile: Verdi (publikumenuga „Aida", 1923), Wagneri („Lendav Hollandlane", 1925, „Lohengrin", 1927), Tšaikovski, Bizet', Massenet', Merikanto, Mozarti jt. ooperid. Esimese Eesti algupärandina jõudis tellimustööna lavale 1928 Evald Aava „Vikerlased".

Eesti muusikateatri esimene kõrgaeg oli 1930. a-il, sest selleks ajaks oli muusikaline külg ühtlustunud. Eesti lauljad said Viinis rahvusv. võistlusel preemiaid (Tooni Kroon, Elsa Maasik, Georg Taleš, Eedo Karrisoo, Tiit Kuusik) ja esinesid külalislavadel (Viinis, Stockholmis, Riias). „Estonias" pälvis mitmekülgse ja tehniliselt kindla lauljana tunnustust Ida Aav-Loo (Loo-Talvari), kelle rollid ulatusid Öökuningannast („Võluflööt") Leonorani („Trubaduur") ja Turandotini („Turandot"). Tosca ja Carmenina hiilgas sopran Els Vaarman. Tenorirolle laulsid A. Viisimaa, K. Ots ja Martin Taras. Dirigentidena asusid tööle Verner Nerep ja Olav Roots, mõlemad täiendasid end palju kordi välismaal. Ka 1937 „Estoniasse" tulnud lavastaja Eino Uuli oli käinud õppereisidel (Moskvas, Berliinis, Prahas). Ta pööras suurt tähelepanu psühholoogilisele tõepärale ning töötas peensusteni välja kooristseenid (Bizet' „Carmen", 1940). Uuli peamiseks koostööpartneriks sai Nerep, ent tulemusrikas oli ka Donizetti „Don Pasquale" (1938), mida dirigeeris Roots.

Rahvusv. tasemele tõusis „Estonia" operett. Teatri algusaegadel tegelesid sellega Pinna ja Sällik, 1930. a-tel pühendas end operetile Agu Lüüdik. Tal oli hea ülevaade Euroopa operetikeskustes toimuvast. Uued operetid (Kál-

„Tristan ja Isolde" 1933 (lav. Hanno Kompus). Karl -Tiedeberg

Lehári operett „Lõbus lesk" 1936 „Estonias" (lav. Agu Lüüdik). Alfred Sällik ja Milvi Laid

mäni „Montmartre'i kannike", Ábrahámi „Savoy ball" jt.) jõudsid kiiresti estoonlaste mängukavva. Algul valitses Lüüdiku lavastustes revüülik joon, 1930. a-te II poolel psühholoogilisem mängulaad. Säravateks tähtedeks kujunesid primadonna Milvi Laid ja subrett Riina Reinik.

„Vanemuises" esitati EV esimestel aastakümnetel ooperit perioodiliti (1919—21, 1925—27), olenevalt maj. võimalustest ning teatri juhatuse huvidest. Eelistatud oli operett (primadonna Elli Põder-Roht). Pidevalt hakati ooperit viljelema 1933, tähiseks sai E. Uuli lavastatud Puccini „Boheem" (1935). Muusikataseme eest kandsid hoolt dirigendid Juhan Simm ja Eduard Tubin. Oma lauljakarjääri alustas seal sopran E. Maasik. Oopereid ja operette toodi lavale ka väiksemates linnades (Pärnus, Viljandis).

Nõuk. okupatsioon tõi kaasa teatrite riigistamise. Seltside tegevus lõpetati. Saksa okupatsiooni ajal oli teater ülimalt populaarne. „Estonias" toodi lavale Aava „Vikerlased", Wagneri „Tannhäuser", d'Albert'i „Madalik" jmt. ooperit. Operetietendusi anti eesti ja saksa keeles (Straussi „Nahkhiir", Lehári „Lõbus lesk"). „Vanemuise" ooperile aitas tugevasti kaasa Tubina töö muusikajuhina. 1944. a. märtsipommitamises süttis „Estonia" teatrimaja. Veelgi rohkem sai sõjas kannatada Tartus „Vanemuise" hoone. 1944 suundus enamik muusikateatri juhttegelasi pagulusse, kõige rohkem Rootsi. Seal üritati kuni 1950. a-te lõpuni anda muusikaetendusi omal käel.

1944–91

Uus Nõuk. okupatsioon katkestas rahvusv. kontaktid. Jäigad kitsendused puudutasid esmajoones repertuaari. Siiski õnnestus 1940. a-te II poolel ja 1950. a-tel vene teoste kõrval lavastada ka Lääne autorite ooperi- ja operetiklassikat. Omaette suuna moodustasid algupärandid (Eugen Kapi „Tasuleegid", Gustav Ernesaksa „Tormide rand"), milles olid ühendatud rahvusromantiline käsitlusviis ja Nõuk. ideoloogiale omased rõhuasetused. 1949—58 lavastas „Estonias" põhil. leningradlane Aleksandr Viner, dirigeerisid Kirill Raudsepp ja Priit Nigula. Tollane „Estonia" oli lauljakeskne teater, kus särav isiksus võis korvata isegi mõne kohustusliku teose puudujäägid. Repertuaari kandsid Georg Ots (Onegin, Don Juan, Deemon, Figaro), Tiit Kuusik (Boriss Godunov, vürst Igor, Lendav Hollandlane), Ott Raukas, Aaro Pärn, Vootele Veikat, E. Maasik, Veera Nelus, Aino Külvand, Viktor Gurjev, G. Taleš ja M. Taras. Armastatud operetipaar oli Meta Kodanipork ja G. Ots. Opereti vallas püüdis lavastaja Paul Mägi hoida ja arendada Lüüdiku-aegset stiiliühtsust. Kodumaistest operettidest oli omapäraseim Leo Normeti ja Edgar Arro „Rummu Jüri". 1950. a-te II poolel äratas „Estonia" ka üleliidulist tähelepanu.

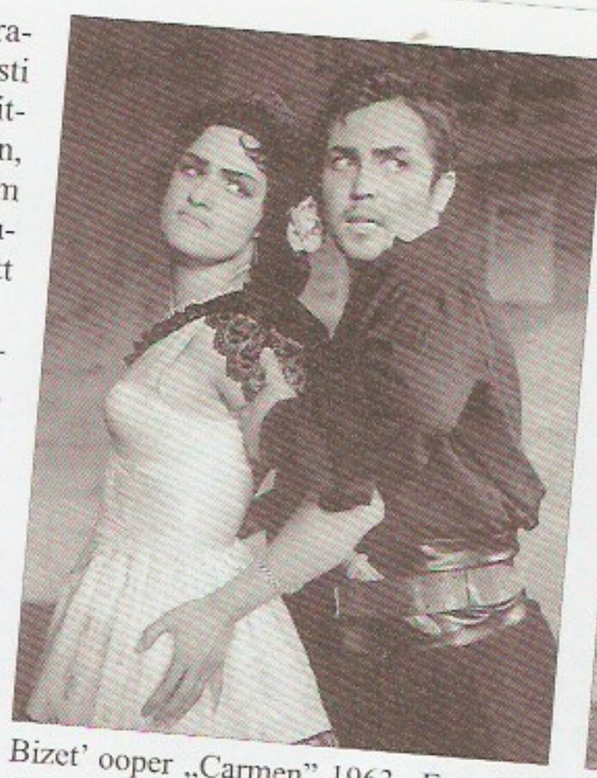

Bizet' ooper „Carmen" 1963 „Estonias" (lav. Udo Väljaots). Urve Tauts ja Hendrik Krumm

Verdi ooper „Othello" 196[illegible] (lav. Paul Mägi). Aleksan[illegible] Georg Ots

„Estonia" sunniti 1949 oma draamatrupist loobuma, aga „Vanemuine" jäi edasi kombinaatteatriks (vastas Kesk-Euroopa linnateatrile). See soodustas „Vanemuises" draamalavastajate ja koreograafide osalemisel tugeva ooperi- ja operetirežii arengut, ent viis 1970. a-te lõpul muusikalise külje nõrgenemisele. Pärast seda on muusikaharus taas püüeldud paindliku ansambliteatri poole. „Vanemuisega" võrreldes on „Estonia" olnud lauljakesksem.

1950. a-tel lavastasid „Vanemuises" oopereid Kaarel Ird (Tšaikovski „Padaemand", Ernesaksa „Tor[illegible] Udo Väljaots. Uus tõus algas [illegible] dirigendina asus tööle Erich [illegible] solistidena tulid Aino See[illegible] Ani kõrvale Valentina Hein, [illegible] ja Evald Tordik. Kõlari ja [illegible] ühistööna äratasid tähelepanu [illegible] „Nõidkütt", Mozarti „Cosi [illegible] ning Glucki „Orpheus ja Eu[illegible] „Vanemuise" maja oli põlem[illegible] endise saksa teatri maja (nüüd [illegible] muise" väike maja). Uus [illegible] valmis 1967.

1960. ja 1970. a-d olid Eesti [illegible] muusikateatri kõrgaeg. Esile [illegible] lauljatepõlvkond (Margarita [illegible] Kaal, Maarja Haamer, Urve Ta[illegible] Tammel, Ivo Kuusk, Hendrik [illegible] Teo Maiste, Mati Palm), kelle [illegible] tulekust andis märku juba 19[illegible] nias" lavastatud Bizet' „Carmen" (Krumm). Repertuaar täienes [illegible] dega („Estonias" Loewe' „Mõ[illegible]

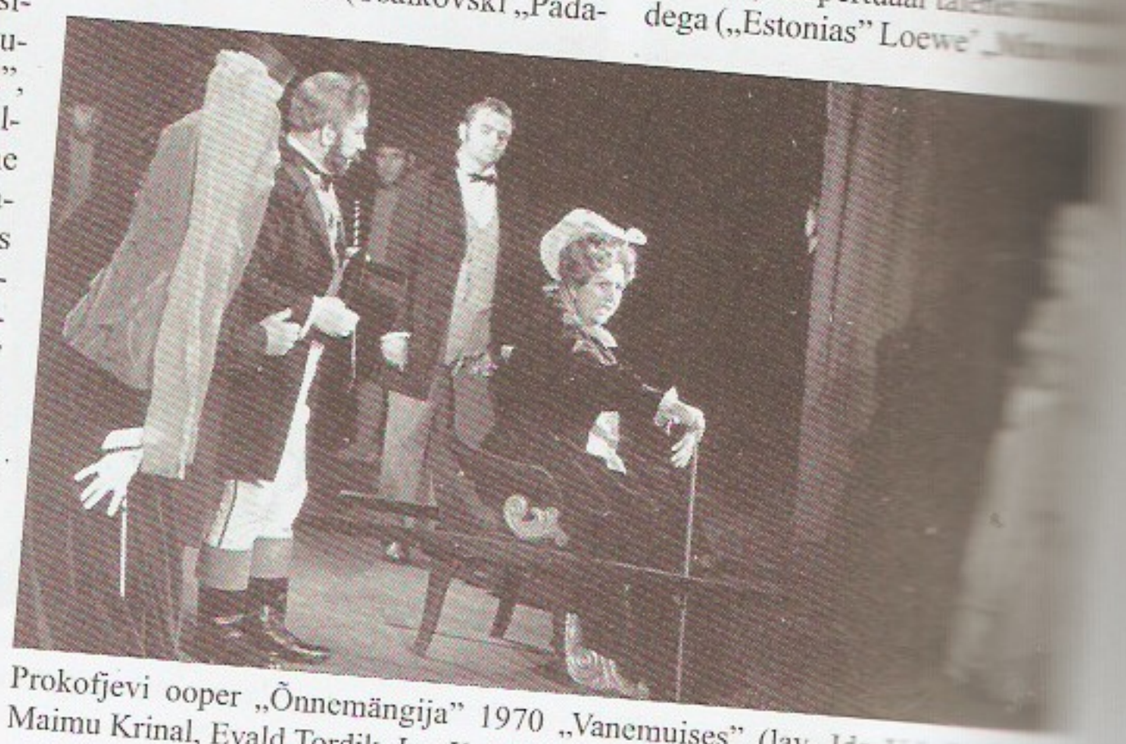

Prokofjevi ooper „Õnnemängija" 1970 „Vanemuises" (lav. Ida Ut[illegible] Maimu Krinal, Evald Tordik, Ivo Kuusk, Lehte Mark ja Valentina Hein

„Meestelaulud" 1966 „Vanemuises" (lav. Kaarel Ird). Esiplaanil

Vilhelmur Panso legendaarne alles alustanud Eri Klas. Hea stiilitundega lavastaja P. Mägi pööras suurt tähelepanu Itaalia 19. saj. ooperitele (Verdi „Othello", 1963, „Aida", 1964, „Trubaduur", 1967, „Rigoletto", 1968, ja „Don Carlos", 1971) ning vähemtuntud (Rossini „Türklane Itaalias", 1971) ja varasematele ooperitele (Pergolesi „Teenija-käskijanna", 1966). Väljaots hakkas huvituma 20. saj. oopereist, paljudest plaanidest teostusid Gershwini „Porgy ja Bess" (1966, esmaesitus NSV Liidus) ning Britteni „Albert Herring" (1978 „Vanemuises", nimiosas I. Kuusk). 1970. a-te algul jõudsid esimest korda lavale Richard Straussi ooperid („Roosikavaler", 1971, „Salome", 1973). Operette ja muusikale (1969 Ülo Vinteri ja Ülo Raudmäe ülipopulaarne „Pipi Pikksukk") hakkas lavastama Sulev Nõmmik, uuteks lavatähtedeks said Helgi Sallo ja Voldemar Kuslap. Peakunstnikuna tegutses põhjalikult ajastusse süvenev Eldor Renter.

Vello Rummo lavastatud „West Side'i lugu") ja tol- 20. saj. ooperitega. paistis silma eriti Kodály „Háry János", „Kihlus kloostris", Šosta- Izmailova", Prokofjevi (esmaesitus NSV Lii- K. Ird ja Ida Urbel ning Uuenemist võis märmärgiti: lavale toodi niksused ning psühholoo- tulle omased konfliktid „Raudne kodu", Veljo „Estonial" õnnes- ooper Rootsis (Barbara von Tisen-

ja muusikalist kül- kujundada 1963—75 tänud Neeme Järvi, Järvi ja oma dirigenditeed

Tambergi ooper „Lucia di Lammermoor" (lav. Paul Mägi). Marga- Tiit Kuusik

Tambergi ooper „Cyrano de Bergerac" 1976 „Estonias" (lav. Udo Väljaots). Anu Kaal ja Teo Maiste

1970. a-te keskpaiku sai „Estonias" juhtivaks lavastajaks Arne Mikk (1975—94 peanäitejuht), peadirigendina asus tööle E. Klas, dirigendina oli juba alustanud Peeter Lilje. Mikk oskas hästi valida repertuaari, mängukavva tulid taasavastatud Itaalia ooperid (Donizetti „Rügemendi tütar", Verdi „Attila" ja „Luisa Miller"). Miku parimad lavastused olid poeetilis-psühholoogilises võtmes Verdi „Traviata" (1974, peaosas Kaal ja Voites) ning võimudraamana lahendatud Mussorgski „Boriss Godunov" (algvariant; 1980; nimiosas Maiste, Palm ja külalisena Moskvast Jevgeni Nesterenko). 1985 tõi Mikk esmakordselt Eesti ooperilavale barokkooperi — Händeli „Alcina" (dirigent Paul Mägi). E. Klasi dirigenditemperament avaldus eriti jõuliselt 19. saj. ooperites. „Estonia" käis esinemas NSV Liidu liiduvabariikide pealinnades, Leningradis, Halles, Savonlinna festivalil, Stockholmis jm., „Boriss Godunoviga" ka Pariisis. Viimistletud muusikalise tõlgenduseni jõuti Lilje dirigeerimisel Stravinski „Elupõletaja tähelennus" ja Weberi „Nõidkütis" (lavastaja Boris Tõnismäe). Huvitavad ideed olid V. Tormise kantaat-ballett „Eesti ballaadid" (1980, dirigent Tõnu Kaljuste, lavastaja Mai Murdmaa), Raimo Kangro „Ohver" (1981, A. Mikk) ja Alo Põldmäe „Raeooper" (1986, A. Mikk; etendati Raekojas).

Detailitäpsete ja dünaamiliste lavastustega kerkis 1980. a-te I poolel nii ooperi („Vanemuises" Rossini „Sevilla habemeajaja", „Estonias" Mozarti „Teatridirektor") kui ka opereti (Ábrahámi „Savoy ball") ja muusikali vallas (Kanderi „Kabaree") esile koreograaf ja draamalavastaja Ago-Endrik Kerge. Külalistena lavastasid „Estonias" moskvalased Grigori Ansimov (Prokofjevi „Kihlus kloostris") ja Boriss Pokrovski (Mussorgski „Hovanštšina") ning Rootsi lavastaja Georg Malvius (Bocki „Viiuldaja katusel", peaosas Jüri Krjukov). Lauljaist tõusid esile Helvi Raamat, Marika Eensalu, Väino Puura ja Tarmo Sild, kergemas žanris võitis järjest enam tunnustust subretipaar Katrin Karisma ja Tõnu Kilgas.

„Vanemuise" muusikataset, mis eriti orkestri osas oli muutunud nõrgemaks (vaid vähestel mängijatel oli muusikaline kõrgharidus), püüdsid tõsta Toomas Kapten (peadirigent 1984—87; koostöös Ülo Vilimaaga Menotti „Konsul") ja Endel Nõgene (peadirigent 1980—81 ja 1987—99). Lauljatest kandsid repertuaari Silvia Vestmann, L. Mark (Köstriemand Janáčeki „Jenůfas") ja

Dobrzanski operett „Kuninga loož" 1969 „Estonias" (lav. Sulev Nõmmik). Helgi Sallo ja Voldemar Kuslap

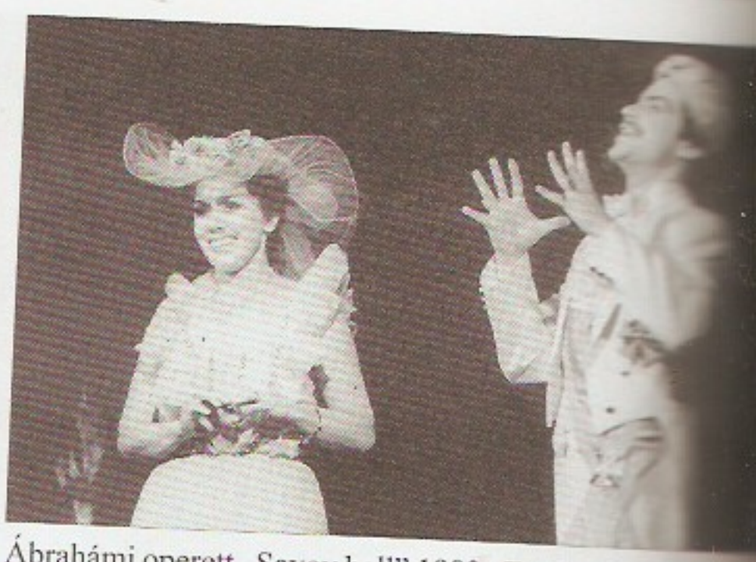

Ábrahámi operett „Savoy ball" 1982 „Estonias" (lav. [illegible] rik Kerge). Katrin Karisma ja Tõnu Kilgas

Evi Vanamölder, noorematest paistsid silma Taisto Noor, Vivian Kallaste, Eugen Antoni ja Eve Randkivi.

Aastast 1991

1980. a-te lõpul hakkas tunda andma lauljate vähene järelkasv, mis tulenes laulukooli puudujääkidest. Nappis ka lavastajaid.

1990. a-te alguses hakkas vähenema etenduste külastatavus (üleminekuaja maj. raskused, piletihinna tõus). Muusikateatris andsid arenguimpulsse „Estonias" Neeme Kuninga lavastatud „Albert Herring" (nimiosas Mati Kõrts) ja „Vanemuises" Vilimaa julge katsetus — Schönbergi „Kuu-Pierrot" (dirigent E. Nõgene, kunstnik Kustav-Agu Püüman, solist V. Kallaste). 1990. a-te keskel sai „Estonia" peadirigendiks P. Mägi ja pealavastajaks N. Kuningas. Uue ja samas paratamatu nähtusena hakati sobilike osatäitjate leidmiseks korraldama konkursse, kus osalevad nii Eesti kui ka naaberriikide lauljad. Eesti lauljatest tõusid 1990. a-il esile Nadia Kurem, Pille Lill, Pirjo Levandi, Valentina Täluma, M. Kõrts, Vello Jürna, Rauno Elp ja Ain Anger. Avardunud on ooperilavastajate ring. Mikk Mikiver tegi oma esimese ooperilavastuse 1995, selleks oli Tambergi „Cyrano de Bergerac". Välislavastajatest on „Estonias" lavastanud sellised meistrid nagu G. Malvius, Joachim Herz, Viini opereti spetsialist Monika Wiesler ja moskvalane Dmitri Bertman (Dargomõžski „Näkineid"). Järjest enam eelistatakse laulda originaalkeeles.

P. Mägi dirigendiks oleku ajal on märgatavalt tõusnud orkestri tase ja ühtlustunud lavastuste muusikaline ettevalmistus. Uued kandvaid rolle esitavad lauljad on Jassi Zahharov (Nabucco, Macbeth) ja Riina Airenne (Carmen). N. Kuninga suurimad õnnestumised on groteskses laadis lavastatud ooperid („Albert Herring", Kangro „Süda", Orffi „Tark naine") ning Olav Ehala muusikal „Nukitsamees". Uut arengujärku tähistab „Boriss Godunovi" (2001) psühholoogilis-kujundlik režii. A-st 2002 on teatri loominguline juht A. Mikk

„Vanemuises" äratasid 1990. a-te keskel huvi M. Mikiveri ooperitõlgendused (Puccini „Tosca"). Barokkooperi — Händeli „Xerxese" — lavastas Tartus esimesena 1997 J. Herz. Lavastajatest tegutsevad „Vanemuises" edukalt T. Noor („Traviata") ja Mare Tommingas (Leigh' „Mees La Manchast"). A-st 1999 on peadirigent Hamburgis õppinud Mihkel Kütson („Così fan tutte", 2000), kes püüab jätkata „Vanemuise" kui ansambliteatri traditsioone.

1990. a-test on uudsena teostatud msg. muusikateatri projekte. Rahulolematus ooperi olukorraga põhjustas Pärnu Ooperi rajamise (juht Andrus Kallastu), mille esimene lavastus, Mozarti „Figaro pulm" (1994, Elmo Nüganen; Pärnu Linnaorkestriga), osutus menukaks. Kõige otsingulisem on Peeter Jalaka ju-

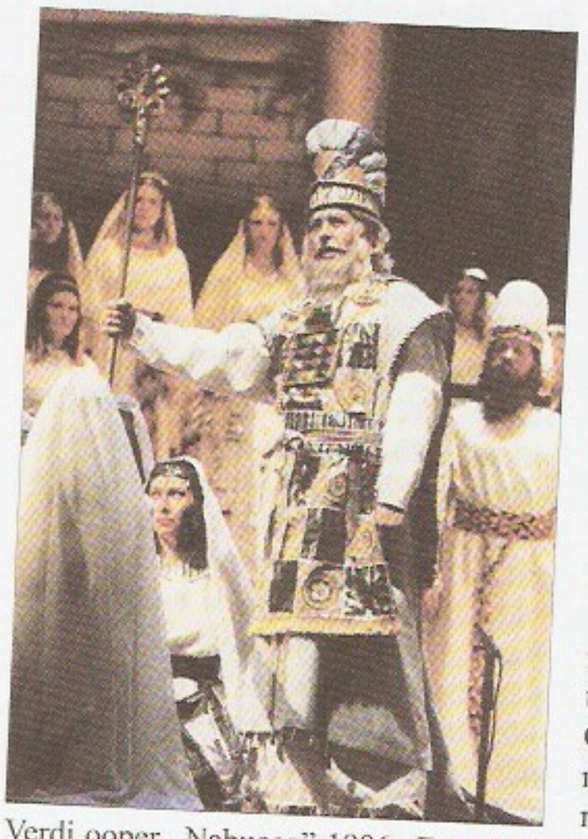

Verdi ooper „Nabucco" 1996 „Estonias" (lav. Arne Mikk). Keskel Mati Palm

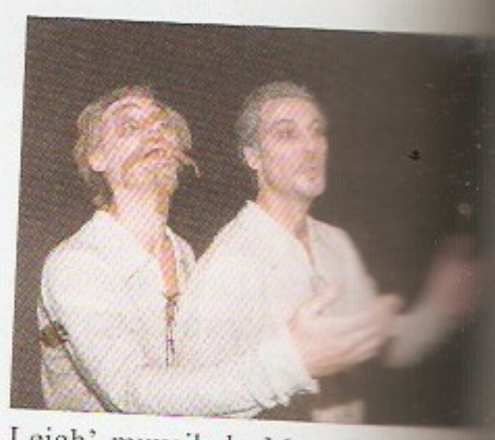

Leigh' muusikal „Mees La [illegible] 1995 „Vanemuises" (lav. Mart [illegible] gas). Aivar Tommingas ja [illegible]

de Falla ooper „Lühike elu" [illegible] tonias" (lav. Neeme Kuninga [illegible] Zahharov ja Nadia Kurem

hitud Von Krahli Teatri ja [illegible] hitud *NYYD Ensemble*'i kontsert vinski „Sõduri lugu", Mart [illegible] „Lugu klaasist", Lepo Sumera meistriklass", Luis Andriessen Man, Music, Mozart" jm. vitavaid ideid kätkevad n. „Depressioon baaris" ja U. „Südameasjad". EMA nab periooditi etendusi [illegible] aias. Paljusid muusikale ja Hammersteini „Kuningas Steinmani ja Kunze „Vanemuise Bublil' ja Schönbergi „Hiljaisuse takse projektlavastustena [illegible] nahallis. A-st 1999 toimub [illegible] igasuvine ooperifestival.

TS JA BALLETT

Delibes'i ballett „Coppélia" 1922 „Estonias". Keskel Viktorina Kriger (ka lav.)

...ne tants pärineb ilm-...st jupiitlikest kultustest ja ...ega seotud kalendritavan-...st kombetalitustest. Aja-...s on teateid eestlaste ...ilminguid ürgseid liikumis-...ja -mupiraseid samme võib ...päritoluga rahvatant-...). 17. saj-st on and-...esinesid kutselised ...rupid, 19. saj. esinesid ...s ka Vene balletitant-... hakkas kujunema ...ste lavažanridega ja jäi ...ks ka pärast iseseisvate ...teket. Vanimad Eesti ...ine" ja „Estonia", olid ...kombinaatteatrid ning ...ade teatrid tegid aeg-...si. 20. saj. alguskümn. moderntantsu (nimet. ...või plastiliseks tant-...) ...ud huvi jõudis Ees-...ühel ajal klassikalise ...tsuelule avaldasid ...ult moderntantsu täht-... Isadora Duncan, Émile ..., Mary Wigman, Rudolf ... Kurt Jooss, Soome tantsi-... Grippenberg ja balti-... M'Ahesa, teiselt poolt ... ja Vene balletikooli ... Cecchetti ning lisaks ...tantsude viljelejad. ...seisva tantsuõhtu Eesti ...ine tantsijatar Ella Ilbak ... Partsi juures ja ...koolides), kes viljeles ...moderntantsu ja lüü-...kku lühikomposit-...suse tõttu esinesid ...tantsusolistid (Aino ..., baleriin Anna Ekston) ena-...1918 avas Peterburi ...ine baleriin Eugenia ... balletistuudio, pan-...alusele klassikalise bal-... Tallinnas, Tartus ja ...tantsustuudioid, nt. avas ...uudio Gerd Neggo, ... Dalcroze'i rütmilise võim-...ga ja kes oli olnud La-... E. Litvinova ja G. Neg-...tundlikud otsingud mõju-... omal kombel lavatantsu ... Litvinova ja 1930. a-il ... Tšernjavskaja balletistuudio ...tehnilise aluse, Neggo ... tantsukunsti vaim-... Neggo tegi koostööd teat-... õpilast suundus tööle ... ja Draamastuudio Teat-

risse. Neggo õpilane oli ka Tallinna Töölisteatri tantsujuht, hilisem tantsulavastaja ja -pedagoog Helmi Tohvelman.

„Estonia"

„Estonia" teatrisse palgati esimene balletitrupp 1918, tantsujuhiks sai Sessy (Jenny) Smironina-Sevun, tantsijad olid Litvinova õpilased Lilian Looring, Rahel Olbrei, Robert Rood ja Emmy Holz. Vajaduse korral tegid kaasa kooriliikmed ja draamanäitlejad (ühtlasi osalesid tantsijad sõnalavastustes). Esimene balletilavastus oli 1922 esietendunud „Coppélia", selle tõi lavale Tallinnas külalisesinemistel viibinud Moskva Suure Teatri baleriin Viktorina Kriger. 1925 sai „Estonia" ballettmeistriks Labani koolis õppinud Rahel Olbrei, kes asutas 1926 trupi, kuhu valis noored algajad tantsijad (Klaudia Maldutis, Artur Koit, Boris Blinov, Verner Hagus, Vally Kuurman, Elli Kubjas). Olbrei tugines algul moderntantsule ning dramaturgiliselt täpsele kompositsioonimeetodile. Samal ajal ta ka koolitas järjekindlalt tantsijaid, tantsutrupile seni omane olnud juhuslikkus asendus järjekindla treeninguga. 1928 tõi Olbrei lavale Mozarti muusikaga ballett-pantomiimi „Roheline flööt", aasta hiljem originaalkoreograafiaga, trupi võimeid arvestava „Giselle'i". Järgnevail majanduskriisi aastail olid balletirühma põhitööks operettide ja ooperite tantsud. Olbrei tolle aja parimateks töödeks peetakse „Fausti" („Walpurgi öö"), „Carmeni", „Lakmé", „Vürst Igori" jmt. ooperi tantsuseadeid.

1930. a-te algusest kasvas klassikalise balleti treeningusüsteemi osatähtsus. Murrang sai teoks 1936, kui lavale toodi Tšaikovski „Pähklipureja" — selles pääsesid mõjule klassikalise balleti elegants ja sära, eriti K. Maldutise ja A. Koidu esituses. Tantsulavastused hakkasid kasvatama oma publikut ja tõestasid žanri eluõigust. Eesti teatrielu suursündmusteks kujunesid Olbrei lavastatud originaalkoreograafiaga Glieri „Punane moon" (1939) ning Tšaikovski „Luikede järv" (1940), mõlema peaosas priimabaleriin K. Maldutis.

Esimesel Nõuk. hooajal (1940/41) ei toimunud ühtki balleti esietendust. Teatritöö elavnes taas Saksa okupatsiooni ajal — nii palju etendusi nädalas ei olnud „Estonias" enne ega pärast sõda. Balletitrupp tõi välja kaks uuslavastust — „Giselle'i" (1942) ja „Krati" (1944). Viimane oli nii helilooja Eduard Tubina kui ka Eesti esimene ballett (esmalavastuse tegi „Vanemuises" Ida Urbel). „Krati" etenduse ajal sai „Estonia" teatrihoone Nõuk. õhurünnakutes pihta. Ühtpähklipureja"

Tšaikovski ballett „Pähklipureja" 1936 „Estonias" (lav. Rahel Olbrei). Klaudia Maldutis ja Artur Koit

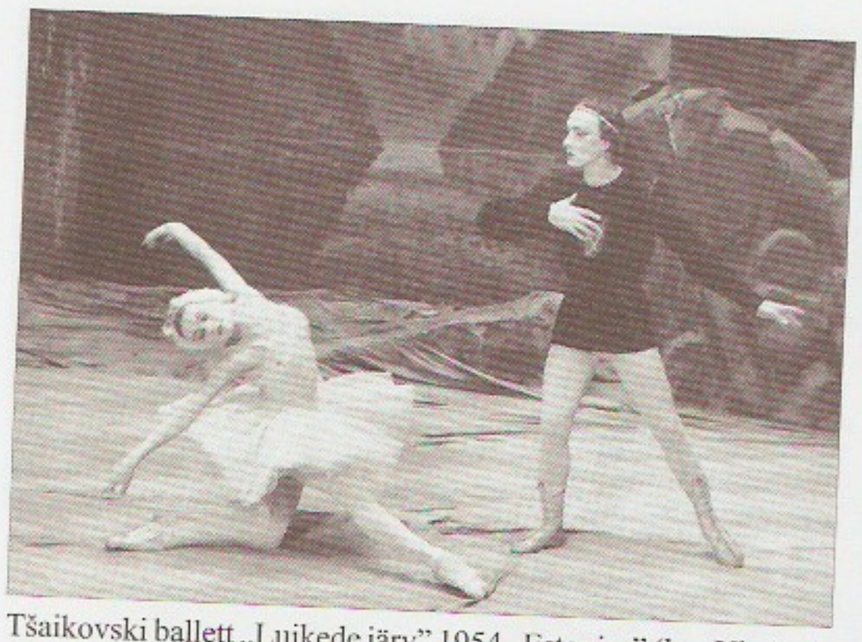

Tšaikovski ballett „Luikede järv" 1954 „Estonias" (lav. Vladimir Burmeister). Helmi Puur ja Artur Koit

lasi lõppes sellega üks etapp teatri elus, sest suur hulk artiste eesotsas Olbrei ja Maldutisega põgenes 1944 Eestist.

Uue Nõuk. okupatsiooni ajal hakati teatrielu järk-järgult ümber korraldama. 1947 taastatud „Estonia" teatrimajas (a-ni 1949 ka „Glorias") jätkati esialgu senises, Kesk-Euroopale omases kombinaatteatri laadis (sõnalavastus, ooper, operett ja ballett). Jätkus ka nn. draamaballeti laad. Juba a-st 1940 teatris pedagoogi ja ballettmeistrina (eelnevalt Antwerpeni Flaami Ooperis balletisolistina) töötanud Anna Ekstoni ülesandeks sai taastada balletitrupp ning rajada balletikool. See asutati 1946, A. Ekston oli selle esimene dir. (a-ni 1948). „Estonia" stuudiona (1945) alustanud kooli õppekava oli esialgu mitmekesine, kuid see ühtlustati peagi üleliiduliste standarditega, mis absoluudistasid klassikalise balleti suuna ja välistasid moderntantsu koolkonnad.

„Estonia" balletitrupi uuestisünd sai teoks 1945 A. Ekstoni lavastatud Assafjevi balletiga „Bahtšisarai purskkaev". Ekstoni eesmärk oli klassikalisel balletil põhinev süžeeline tantsulavastus, samas arvestas ta trupi võimeid. 1947 tuli „Estoniasse" Litvinova juures alustanud ja Moskva koreograafiakooli lõpetanud Lia Vink-Leetmaa, kes nii tantsijana kui ka balletikooli pedagoogina edendas olulisel määral klassikalist balletti. Peale tema kuulusid trupi tuumikusse Juta Arg, Veera Leever, Inge Põder, Geeni Raudsepp jmt.

Sõjajärgsete aastate Eesti balleti tähtsündmuseks sai 1948 esietendunud Eugen Kapi „Kalevipoeg". Lavastaja-ballettmeister Helmi Tohvelman lõi suurejoonelise koreograafilise poeemi. Nimiosalist kehastasid Ferdinand Veike ja V. Hagus.

1949. a. stalinistlike ümberkorralduste ajal sai „Estoniast" puht muusikateater. Paraku ei jätkunud võimekaid koreograafe ega soliste, eriti valuliselt andis ligemale viieteistkümne aasta jooksul tunda võimeka peaballettmeistri puudumine (A. Ekston töötas a-st 1951 taas koreograafiakooli dir-na). Paljude „Estoniast" läbirutanud külalisballettmeistrite seast tõusid esile Boriss Fenster (Leningradist) ja Vladimir Burmeister (Moskvast). Muinasjutuliste ja koomiliste ballettide meistrina tuntud Fenster jättis Eesti balletilukku Morozovi „Doktor Aiboliti" (1950) ja koos H. Tohvelmaniga lavastatud Lydia Austeri „Tiina" esimese variandi (1955). Burmeisteri suursaavutusteks kujunesid „Esmeralda" (1951), „Luikede järv" (1954) ning lühiballetid „Chopiniana", „Bolero" ja „Straussiana" (1959). Balletilavastuste ja -trupi juhtimise kaootilisusest hoolimata oli ballett 1950. a-tel „Estonia" olulisim žanr, seda osaliselt ka sellepärast, et ooperi- ja operetirepertuaar oli üleideologiseeritud.

1953 lõpetas Eesti Riikliku Koreograafilise Kooli [illegible] lend (sh. Aime Leis ja Ülle Ulla), siis tuli teatrisse [illegible] koolis alustanud, aga Leningradi koreograafiakooli [illegible] Helmi Puur. Nende ja ballettmeister Burmeisteri [illegible] sest sündis 1954 legendaarne balletilavastus „Luikede [illegible] H. Puur, kelle partneriks oli kolm tantsijapõlvkonda [illegible] püsinud A. Koit, tõestas end meistrina. Draamateatri [illegible] klassikalist traditsiooni ühendav lavastus jäi aastaid [illegible] kavva, sama kaaluka järgmise lavastuseni kulus [illegible] aastat. Koreograafiakooli 1954 lõpetanud meesteline [illegible] sid juhtsolistideks Verner Loo ja Uno Puusaag.

Värske koreograafilise mõtte puhang jõudis Eestisse [illegible] vahendusel. 1950. a-te lõpul hakkas Vene ballett [illegible] tilisest käsitlusest vabanema, Moskvas andsid [illegible] etendusi Euroopa ja Ameerika tuntud balletitrupid [illegible] ajal õppis Moskva GITIS-es mitu Eesti balletimaastiku [illegible] letipedagoogi ja kriitikut: Mai Murdmaa, Enn Soosaar, [illegible] Tann, Ago Herkül, Iraida Generalova, Vello Kõlar [illegible] balleti alal kaitses väitekirja Lea Tormis. Nende tegevus [illegible] Eestisse 1960. a-tel tähistas elukutselises tantsukunstis [illegible] astet: Tallinna Koreograafiakooli etteotsa asusid [illegible] (1965—74 dir.) ja A. Herkül (1968—98 kunstiline [illegible] 1974—77 ka dir.), „Estonia" peaballettmeistriks [illegible] (1967—73) ja ballettmeistriks M. Murdmaa [illegible] 1974—2001 peaballettmeister). 1960. ja 1970. a-tel [illegible] Eesti balleti läbimurre: esineti Moskvas, Leningradis, [illegible] vis, Thbilisis, Helsingis, Stockholmis, Budapestis, Varssavis [illegible] jm. Solistide esinemisgeograafia ulatus Jaapanist [illegible] ja Mehhikost Indiani. Sisuliste uuenduste üheks [illegible] sai Murdmaa ja Eino Tambergi „Ballettsümfoonia" [illegible] millega toodi lavale koreograafilise sümfonismi [illegible] ühtlasi oli see ballett Tiiu Randviiru esimene [illegible] teostus. Kaasaminek nüüdisaegse balletiga jätkus [illegible] lühiballettides: de Falla „Suur võlur — armastus" [illegible] Barberi „Medeia" (1966), Raveli „Daphnis ja Chloe" [illegible] ning sündmuseks saanud Bartóki „Võlumandariin" [illegible] Neis särasid peaosades Ü. Ulla, T. Randviir, [illegible] jmt. Uudne repertuaar ja mõttetihe isikupärane koreograafia [illegible] soodustasid balletirühma arengut ning oma näo [illegible] Silmapaistvaiks solistideks arenesid Tamara Soone, [illegible] (Ago-Endrik) Kerge, Jüri Lass jt.

E. Suve „Estonia" peaballettmeistri aastaid jääb [illegible] nutama Bizet' ja Štšedrini „Carmen" (1969), mille [illegible] osas oli T. Randviir. Enne oli Suve edu saavutanud [illegible] groteskses vormivõtmes lahendatud kaasaegsete [illegible] nagu Stravinski „Lugu sõdurist" (1963) ja Tubina [illegible] (1966).

1974 asus peaballettmeistri kohale M. Murdmaa, [illegible] nimi tähistas kogu toonase NSV Liidu piires [illegible] foonilist koreograafiamõtet. Suured kordamiseksamid [illegible] bergi „Joanna tentata" (1971), Tormise „Eesti [illegible] (1980), Lazarevi „Meister ja Margarita" (1985), [illegible] ja sünni laulud" (1988) ja „Maarjamaa lumest" [illegible] mõlemad K. Singi muusikale) ning „Kuritöö ja [illegible] (1991, A. Pärdi muusikale). Murdmaa loomingu [illegible] sid esile erineva andelaadiga tantsijad: J. Lehiste, [illegible] T. Soone, Elita Erkina, Vjatšeslav Maimusson, [illegible] jmt.

Eesti balleti suurkujuks kujunes pärast H. Puur [illegible] T. Härm, kes kaasaegse koreograafia tippteostes [illegible] dariin", „Joanna tentata", „Antonius ja Kleopatra", [illegible] „Prometheus" (1976) jmt. jäädvustas balletilukku [illegible] artistlikud ja hingestatud osatäitmised. Esimest [illegible] balleti ajaloos saavutasid meestantsijad [illegible]

ballett „Carmen" 1969 Suve). Tiiu Randviir

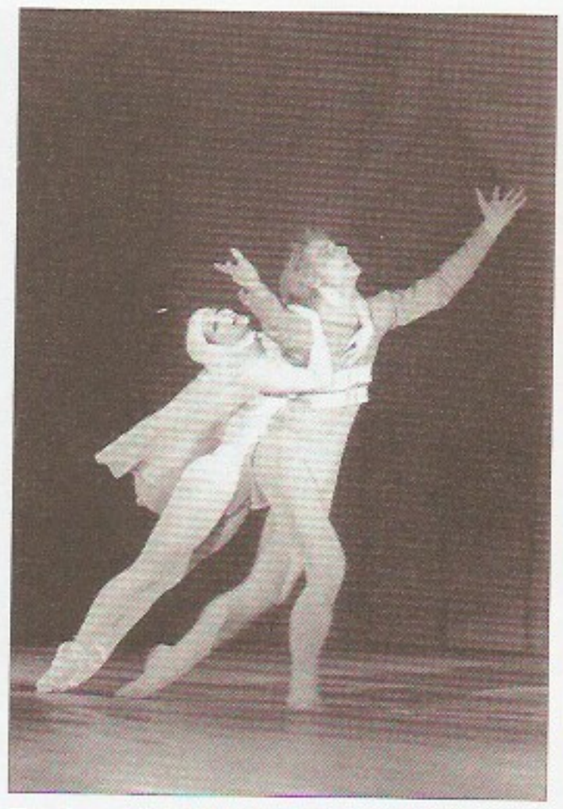

Tambergi ballett „Joanna tentata" 1971 „Estonias" (lav. Mai Murdmaa). Juta Lehiste ja Tiit Härm

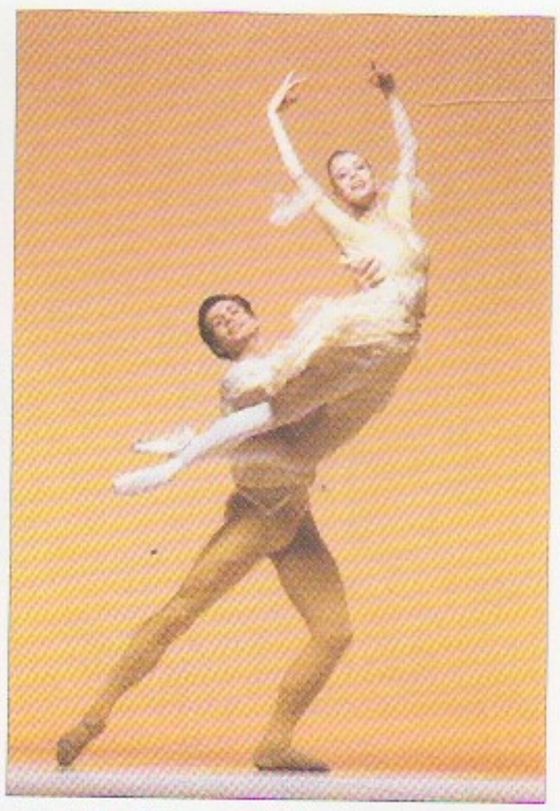

Age Oks ja Toomas Edur Londoni *National Ballet*'s

T. Härmi kõrvale tõusid V. Maiu, Jevgeni Neff, Juri Jekimov, Toomas Edur jmt.

Eesti balletis eristavad heitlike aegade aloomustasid klassiuslavastused („Asjatu „Raimonda", „Coppélia", „Pähklipureja", „Romeo ja Julia" ning romantilise „Sülfiidi" (1982). Juhuslik külalisvalik muutis repertuaari mõnevõrra ebaühtlaseks. Vaid mõned jõudsid „Estomaailma tippteosed: Fokini (1981), Béjart'i „Bhakti" (1982), Balanchine'i „Serenaad" (1988) Dalbergi „Preili Julie" (1991, juhendamisel).

1980. a-te keskpaiku tõusis keskseks tantsijaks Kaie Kõrb. Kahekümne aasta jooksul on Kõrb tantsinud klassikalise balleti kullafondi osi (Luik, Giselle jm.), ent tema repertuaari tippudeks on olnud just nüüdisballettide dramaatilised ja jõulised kangelannad — Kleopatra („Antonius ja Kleopatra"), Prostituut („Võlumandariin") ning nimiosa „Preili Julie's".

Eesti taasiseseisvumine tõi kõigi muude muutuste seas ka liikumispiirangute kadumise. „Estonia" on rakendanud külalislavastajaid, ent maailma tippkoreograafide loomingu ostmiseks ei ole jätkunud maj. võimalusi. Teater on katsetanud uute autorite ja väljendusvahenditega, kuid publik eelistab traditsioonilisi ballette. M. Murdmaa lõi Tubina „Krati" uue tõlgenduse (1999), rõhutades sisulisi seoseid tänapäevaga.

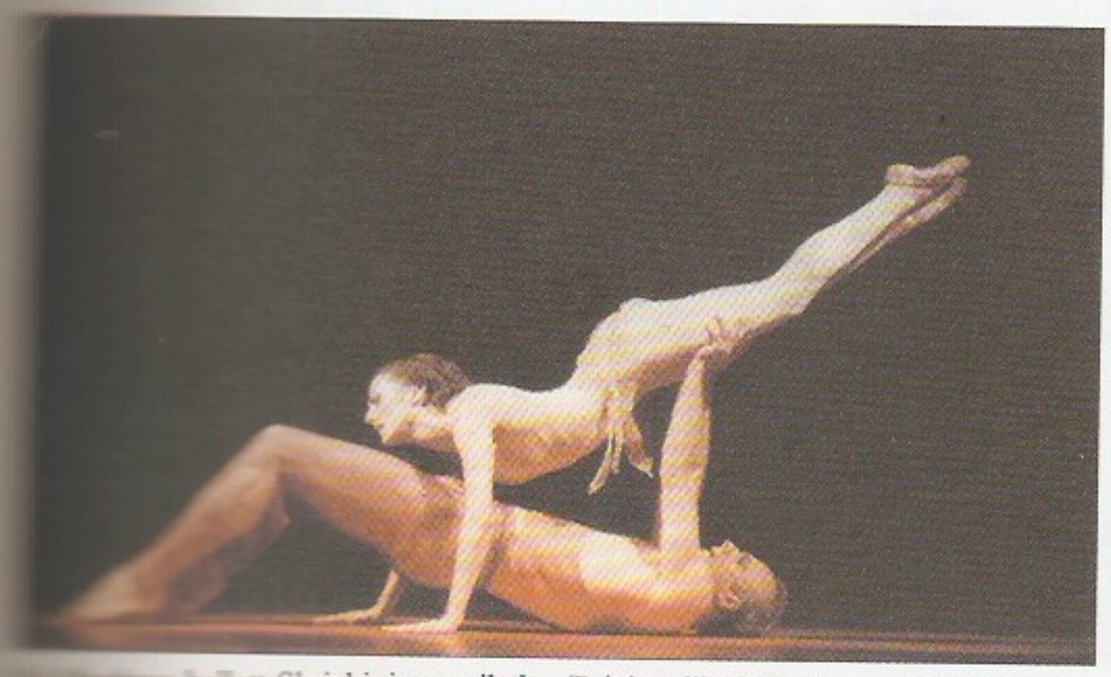

ballett Skrjabini muusikale „Tuleingel" 1998 „Estonias". Kaie Kõrb

Tallinna Balletikool annab endiselt häid akadeemilise klassika valdkonna tantsijaid, kuid pole pärast pikka vaheaega suutnud piisavalt rõhku panna erilaadsetele tantsustiilidele. 1990. a-tel siirdus märgatav osa noorema põlvkonna tantsijaid välismaa balletiteatritesse. Suurt karjääri on Londonis teinud Age Oks ja T. Edur, Oslos Teet Kask, Antwerpenis Priit Kripson ja Artur Lill, Šveitsis Stanislav Jermakov, USA-s Meelis Pakri ja Igor Vassin, Birminghamis Tiit Helimets ja Saksamaal Kati Ivaste. Eelmise põlvkonna meistritest on pedagoogi või ballettmeistrina välismaal töötanud T. Randviir (Austrias, Saksamaal), T. Härm (Itaalias), M. Murdmaa (USA-s) ja Saima Kranig (Soomes, Lõuna-Koreas).

A-st 2001 on Rahvusooperi „Estonia" balleti kunstiline juht T. Härm.

Klassikalise balleti valdkonnas on uus julge ettevõtmine eraballetikooli „Fouetté" alusel Tallinnas 2000 asutatud balletiteater „Fouetté", mida juhib Tõnu Veiler.

„Vanemuine"

Tartu tantsuelule panid aluse Elmerice Partsi 1913 ja Tiina Kapperi 1919 asutatud tantsustuudiod. Sealsed õpilased osalesid „Vanemuise" operetilavastuste tantsunumbrites. Kui 1935 teatri juhtkond uuendati, võeti tööle alaline liikumisjuht, G. Neggo stuudios õppinud ja „Ugalas" tantsujuhina töötanud Ida Urbel. Ühtlasi palgati esimene kutseline tantsutrupp: Velda Otsus, Udo Väljaots, Ella Lukk-Kudu, Elfriede Saarik-Tubin jmt. — kõik T. Kapperi stuudio kasvandikud. Esialgu piirdusid nende üles-

Pugni ja Drigo ballett „Esmeralda" 1941 „Vanemuises" (lav. Ida Urbel). Velda Otsus ja Udo Väljaots

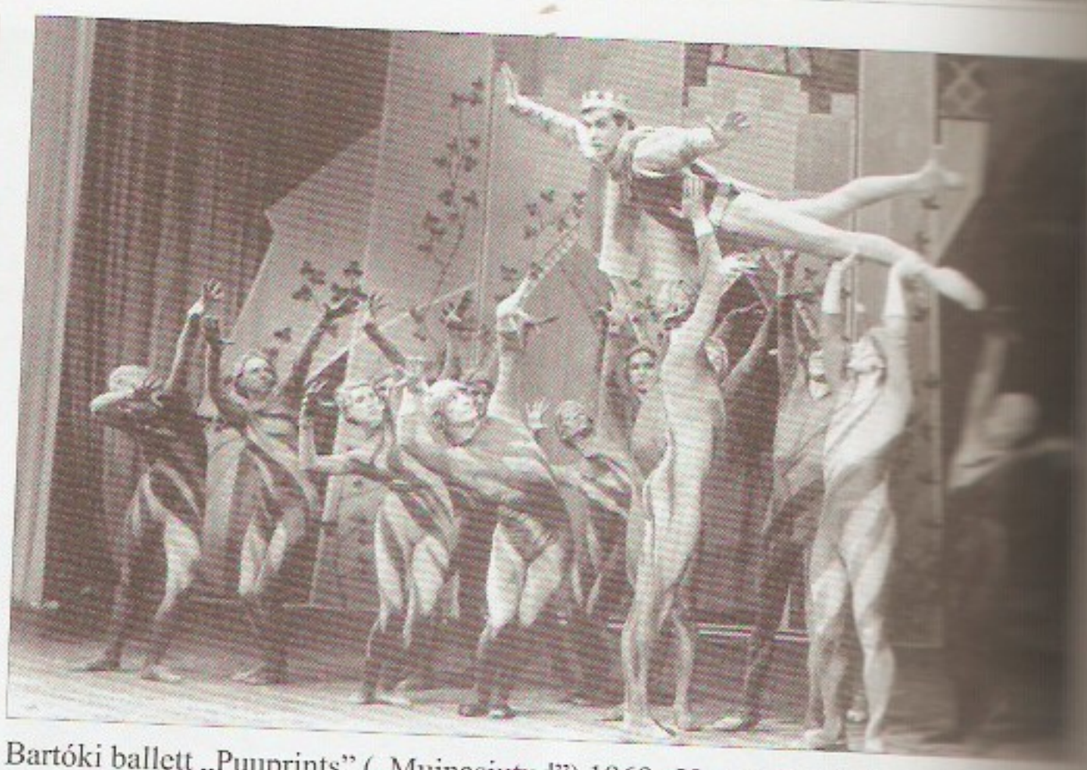

Bartóki ballett „Puuprints" („Muinasjutud") 1969 „Vanemuises". Üleval (ka lav.)

anded opereti, ooperi ja draamalavastuste tantsunumbritega. Esimene iseseisev balletiõhtu toimus 1939 ja esimene õhtut täitev balletietendus 1941 (Pugni ja Drigo „Esmeralda", peaosas V. Otsus). 1943 esietendus E. Tubina „Kratt", mis valmis tihedas koostöös koreograaf I. Urbeli ja stsenarist E. Saarik-Tubinaga. Ka edaspidi oli Urbelile omane rahvuslikust karakterist lähtuv loomelaad, mida ta sünteesis moderntantsu ja klassikalise balleti elementidega. Esimene balletilavastus, milles kasutati osaliselt varvastantsu tehnikat, oli Prokofjevi „Romeo ja Julia" (1946), peaosades V. Otsus ja U. Väljaots. Tantsutehnika puudujääke korvasid loominguline õhin ja vaimustus. Urbel kujundaski „Vanemuise" balleti näo, olles 1957—74 teatri peaballettmeister. Tema loomingus olid kõrvu klassika („Giselle", 1949) ja kaasaegne Eesti ballett (Kapi „Kalevipoeg", 1950, Austeri „Tiina", 1958). Esitantsijaiks tõusid Leningradi koreograafiakooli lõpetanud Maie Maasik ja Urbeli kasvandik Ülo Rannaste. U. Väljaots tõi koostöös autoriga 1960 lavale murranguliselt uudse E. Tambergi „Ballettsümfoonia".

1960. a-tel arendasid „Vanemuise" balletti juba Tallinna Koreograafiakooli lõpetanud artistid, eriti Jelena Poznjak (Elena Poznjak-Kõlar) ja Ülo Vilimaa. Omamoodi järjepidevuse märk on, et Vilimaa esimene tähelepanuväärne tantsijaroll oli nimiosa Urbeli loodud balletis „Paganini" (1963). Vilimaa arenes omanäoliseks ja „Vanemuisesse" sobivaks koreograafiks ja lavastajaks. 1974 [illegible] peaballettmeistri töö üle Vilimaale, kes oli sellel [illegible] 1997. Kõrvu klassikalise tantsuga on Vilimaa [illegible] palju moderntantsu ja etnilise tantsu elemente. Tähe[illegible] heli- ja balletikeele sünkroonsust ning impressio[illegible] filosoofilist lähenemist oli eriti rikkalikult lühiballe[illegible] („Kontrastid", 1967, „Muinasjutud", 1969, „Maalid" [illegible] „Portreed", 1975). Solistidena paistsid silma E. [illegible] Kõlar, Regina Tõško, Tiia ja Maie Saealle, Alla [illegible] (Lilleorg), Aivar Kallaste, Rufina Noor jmt. Kühi[illegible] jate loomingust on silmapaistvaimad olnud lühiballe[illegible] (M. Murdmaa „Kirgastumine", 1985, Dmitri Bu[illegible] „Konserv", 1996).

A-st 1997 juhib „Vanemuise" balletti Tallinna [illegible] graafiakooli kasvandik Mare Tommingas, kes on [illegible] oma loomingu esitaja ning lavakujunduse ja kostüü[illegible] autor. Ta juhib ka 1990 asutatud „Vanemuise" [illegible] diot. Isikupärane ja väga jõuline laad väljendus [illegible] Tommingase esimeses töös, Orffi „Carmina burana" [illegible] Ka klassikalavastustele on ta leidnud uue lähenemis[illegible] („Pähklipureja", 1994). Mitmel moel jätkab Tommingas „Vanemuise" balleti senist arengukaart, leides truppi [illegible] ja vaataja soovide vahel kompromissi. A-st 1996 [illegible] Tartus Ida Tantsukool, mida juhivad Alla ja Tiit Lilleorg. „Estonia" tantsutehnilisele paremusele seab „Vanemuise"

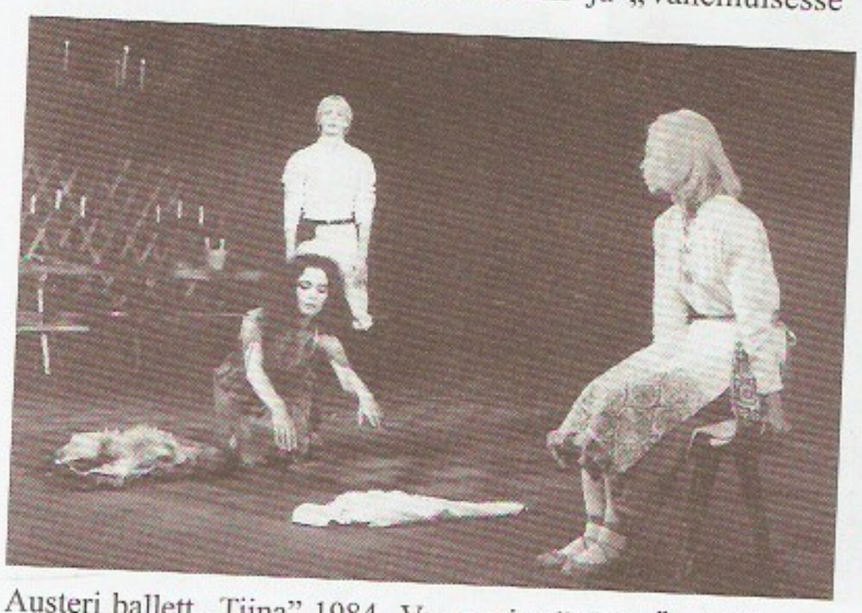

Austeri ballett „Tiina" 1984 „Vanemuises" (lav. Ülo Vilimaa). Elena Poznjak-Kõlar, Aleksander Kikinov ja Rufina Noor

Mare Tommingase tantsulavastus „Kadunud [illegible] „Vanemuises"

mõjuvuse ja žanrilise leidlikkuse. Eesti iseloomulik omane, et üks isik tegutseb mitmes tantsijaid-draamanäitlejaid (nt. V. Otsus, on silmapaistvalt lavastanud muudes U. Viljaots, I. Urbel, Ü. Vilimaa, M. Tom-

moderntants

oli moderntants žanrina keelatud, kuid ka vabamat ja klassikalisest balletist eri- elasid teatris edasi (nt. „Vanemuises" mit- Ü. Vilimaa lavastuses), neid kasutati ka (nt. Mait Agu *folkshow*'d). Omalaadset, moderntantsule omast liikumiskeelt viljelesid Maret Kristal („Mimeskid", 1981 ja Adolf Traks (juhendas 1976—86 stuudiot

üldise vabanemise laines sündis mitu millest enamik tegutses riikliku toetuse vaid lühikest aega. Uuele suunale annab tantsuerialade õpetamine TPÜ-s ja Viljandi 1991 alustas „Estonia" baleriini Saima tööd esimene mitteriiklik moderntantsu- (a-st 1992 „Nordstar"). Kolme tegevus- välja neli lavastust (enamik koostöös USA 1992 asutasid mõned „Nordstarist" lahku- Fine 5 Tantsuteatri, mida on a-st 1997 juhtinud ja René Nõmmik (mõlemad ka koreograafid). esinenud rahvusv. moderntantsufestivali- oma tantsukooli, kus on end täiendanud moderntantsu viljelejaid (Mart Kango, Merle Saarva, Raido Mägi, Krõõt Juu- Tantsuteater on suundunud tavapärasest modern- „Lõõtsujad", „Langevad lehed", „1994") muid siduva teatri poole („Sandwater" koostöös Anu Juurakuga). Kindla esituskoha jaoks tantsuetendustega on välja tulnud 1996 Viljandi Kul-

Fine 5 Tantsuteatri etendus „Two trains" (2002). Tiina Ollesk ja René Nõmmik (mõlemad ka lav.)

tuurikolledžis sündinud ja kolm aastat tegutsenud „Box RM" (ühistöö „Sisukond" Pärnu uue mudaravila lõpetamata hoones, M. Saarva „Lõd" tänavatel, Irene Hütsi „Kuus kaheksateistkümnest" Viljandi lagunevas rannarestoranis). Viimastel aastatel on omanäolisi tantsuetendusi teinud ühendused SPA (eestvedajad Katrin Essenson ja Taavet Jansen) ning ZUGA (liidrid Tiina Mölder ja Jarmo Karing), nad üritavad argiliikumist siduda erinevatest treeningusüsteemidest pärit tantsuliikumistega.

Moderntantsu edendamisele on tõhusalt kaasa aidanud Priit Raua ja Heili Einasto eestvedamisel sündinud Eesti Tantsuinfo Keskus (1991—98), millest kasvas välja Von Krahli Teatris töötav tantsuagentuur „2.tants promotion". Nende organisatsioonide eestvedamisel on Eestis korraldatud moderntantsupedagoogide õpikodasid, produtseeritud Eesti nüüdisaegse tantsu etendusi (ka välismaal) ja toodud Eestisse tantsutruppe mujalt maailmast.

Ago Herkül, Lea Tormis ja Heili Einasto

KUJUNDUS

märgistavad lavastuse visuaalset külge terminid „kujundus", „lavastuskunst" ja „stsenograa- kasutus on aegade jooksul muutunud nagu Rahvusliku teatri algusaegade maalitud eelsiandmisest on lavapilt arenenud keeru- elementide kogumiks, mis ühendab ruumi jaotust, lavakujundust ja valgustust.

kujunduse ajalugu on napilt sajandipikkune. Vara- faktid nii lavakujunduse kui ka kunstnike teatri algaastail tegid „Vanemuise" ja „näiteseinu" kohalikud maalermeistrid (Carl Rosenberg, A. Rosin). Laialdaselt kasutati fundusdekoratsioone.

teatrikunstnikud alustasid tööd 20. saj. 1901 töötas Tallinna saksa teatris Viinist pärit kes avas 1902 Tartus oma ateljee, kus val- dekoratsioone „Estoniale" ja „Vanemuisele". Seal said Eduard Poland, Aleksander Tuurand ja Riias maalrikutse omandanud Karl Woldemar aastaid Tallinna saksa teatris ning tegi külali- ka mitmes Tallinna eesti teatris (1910—35), oma loominguga kohalikke teatrimaalijaid.

eriilmelisusega eestlasest teatrikunstnik Roman Ny- õppis Peterburis A. Stieglitzi kunsttööstuskooli ning tõi Eestisse „Mir Iskusstvo" kunstnike uuenduslikke põhimõtteid. Nyman kujundas „Estonia" teatrimaja avaetenduse „Hamlet" (1913). Hiljem oli ta pikka aega (1919—40) Tallinnas Riigi Kunsttööstuskoolis teatridekoratsioonimaali õppejõud. Peterburis õppisid ka E. Poland, Albert Vahtramäe, Peet Aren ja Natalie Mei. Ka Tartu kunstikoolis „Pallas" (1919—44) on hariduse saanud mitu hiljem teatrile pühen-

Aleksander Tuurand: Benatzky „Adieu, Mimi" 1928 „Estonias"

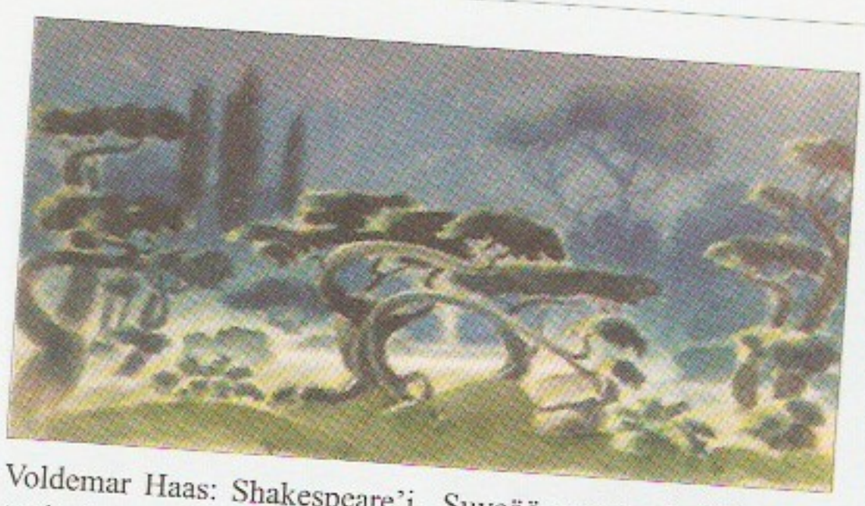

Voldemar Haas: Shakespeare'i „Suveöö unenägu" 1937 „Estonias"

Natalie Mei: Shakespeare'i „Suveöö unenägu" 1937 „Estonias" ja Kapi „Kalevipoeg" 1953 „Estonias"

Meeri Säre: balletiõhtu „Maalid" 1969 „Vanemuises"

Ingrid Agur: Kruusvalli „Vaikuse vallamaja" 1987 Tallinna Draamateatris

LAVAKUJUNDUS

dunud kunstnikku, nagu Voldemar Haas, [illegible] Aleksander Möldroo, N. Mei ja Aleksander [illegible], kostüümikunstnikud Karin Siim-Juse ja Silvia [illegible]. Eesti teatri lavakujunduses avaldub selgelt [illegible] tuuride kokkusulamine. Kunstnikud käisid end [illegible] Euroopa kunstikeskustes. V. Haas hakkas Max [illegible] teatriuuenduste mõjul kasutama ringhorisonti, [illegible] projektsioone. Pariisis õppinud ja töötanud Peeter [illegible] tõi lavakujundusse lakoonilise laadi, sümbolid [illegible] tumeda kontrasti.

1920. a-il paistsid paljude kunstnike tööd silma [illegible] guse ja teatri visuaalse külje kunstilise isevääri[illegible] poolest, oluliseks märksõnaks sai ekspressionism. [illegible] avaldus see Hommikteatris ning kunstnike Hen[illegible] bert Tamme ja P. Areni loomingus. Üldistatud [illegible] sega toodi kujundlikult esile lavastaja idee. Kunstnikud sageli ise nii valmistama valgusaparatuuri ja [illegible] kui ka dekoratsioonid. 1920. a-il hakati eraldi [illegible] pöörama kostüümikujundusele. Draamateatris ja [illegible] töötas terve kümnendi Peterburist tulnud kostüümikunstnik Olga Oboljaninova-Krümmer. Kostüümi karakteristikule [illegible] kujundusega haakumist rõhutas siinsetest teatrikunstnikest esimesena P. Aren. Teatrikostüümi viis kõrgele [illegible] tasemele N. Mei, tema eeskujul jätkasid K. Siim-Juse, Lydia [illegible] tu, Leida Klaus jmt.

1930. a-il tõusis ausse elulähedus, dekoratsioon [illegible] tõepärase keskkonna mulje. Kümnendi iseloomulikud [illegible] loojaid oli maalitud dekoratsioonide meister Pä[illegible]. V. Haas paistis silma jõulise ja monumentaalse [illegible] ning V. Peil perspektiivmaali võtetega, P. Lindbach [illegible] elegantse dekoratiivse tinglikkuse. Tollal hakati [illegible] kostüümide žanripärasust ja omavahelist sobivust [illegible]. 1930. a-te lõpuks oli Eesti lavakujundus jõudnud [illegible] sest lavastusse kasutusel olnud fundusdekoratsioonide [illegible] originaalse kunstiloominguni. Aasta-aastalt paranes [illegible] toetamiseks teatrite tehnilised võimalused.

Esimese Nõuk. ning Saksa okupatsiooni aeg [illegible] maj. kitsikuse tõttu lavakujunduse arengusse tagasilöögi. [illegible] 1940. a-te II pool algas teatrimajade taastamisega. Siiski [illegible] kunstnikkond küll oluliselt ei muutunud, kuid muutus [illegible] duslaad. Nõuk. kultuuripoliitika surus kunstnikud [illegible] sotsial. realismi. Lavakujunduse ilme muutus [illegible] kujundused olid literatuursed, kirjeldavad. Peagi [illegible] loobuti lavaruumi plastilisest ülesehitusest, [illegible] väga loomutruult maalitud dekoratsioonid. Väliselementide [illegible] lide lihtsustamine või üldistamine võis [illegible] formalismisüüdistuse.

Pärast II maailmasõda jätkus teatrikunstnike [illegible] ne tollases Tallinna Riiklikus Tarbekunsti Inst-is [illegible] Eesti NSV Riiklik Kunstiinst., a-st 1996 Eesti [illegible] deemia). Selleks lõi V. Haas 1944 maaliosk-a juurde [illegible] dekoratsiooni eriala, kus ta ise ka õpetas; kostüümi[illegible] oli N. Mei.

1950. a-te algust iseloomustas lava esemeline [illegible]. Originaalloomingu osatähtsus vähenes, vahel [illegible] nikud jäljendama Moskva teatrite lavakujundusi. [illegible] keks illusiooniloojateks kujunesid V. Peil, Leonhard [illegible] Georg Sander. Oluline osa tolle ajajärgu lavakujundamisel [illegible] gus oli lavamaali meistritel Fritz Matil ja Uno [illegible]. Muutumiste ahel algas 1950. a-te II poolel, kui [illegible] side Euroopaga, esialgu küll ainult sotsialismimaade [illegible] jade kaudu. Teatrites alustasid tööd Eldor Reemer, [illegible] ja Mari-Liis Küla, kes suutsid end kiiresti [illegible] test vabastada. Üha rohkem oli lakoonilisust ja [illegible]

Eldor Renter: Tšaikovski „Luikede järv" 1984 Riia ooperi- ja balletiteatris

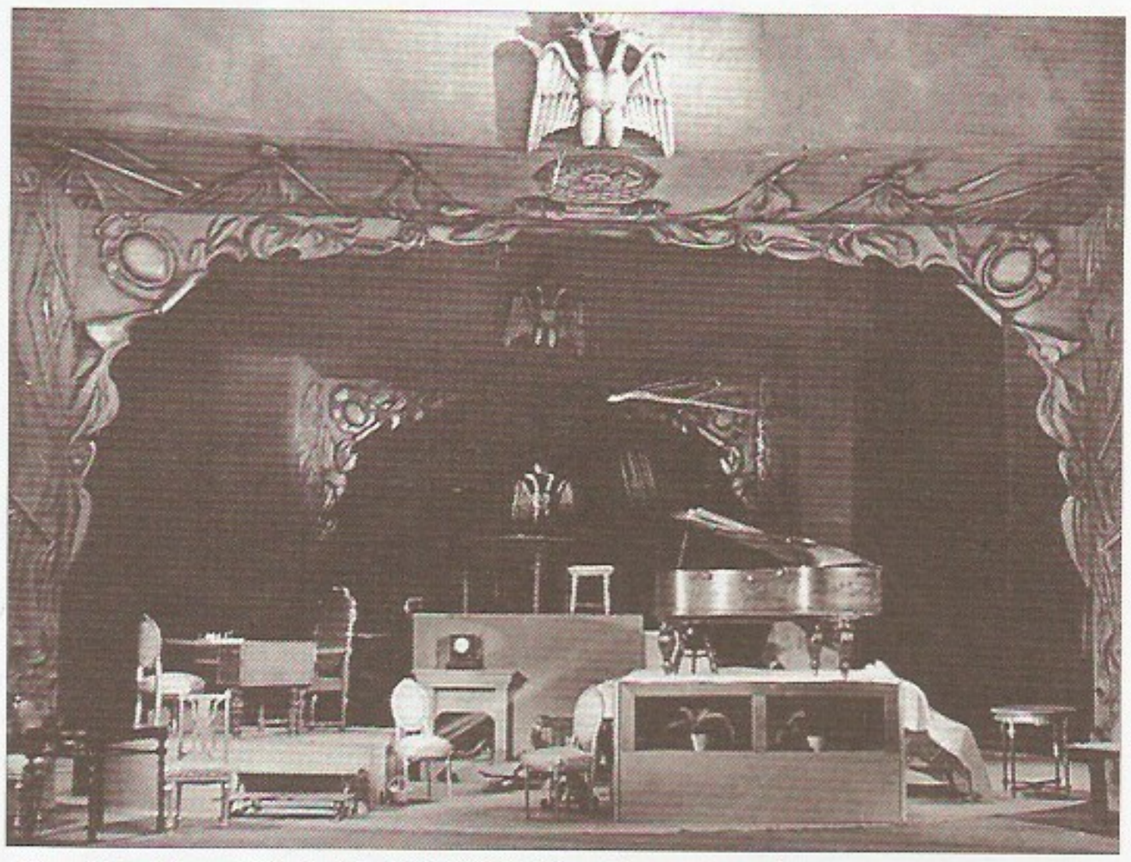

Aime Unt: Krossi „Keisri hull" 1984 Tallinna Draamateatris

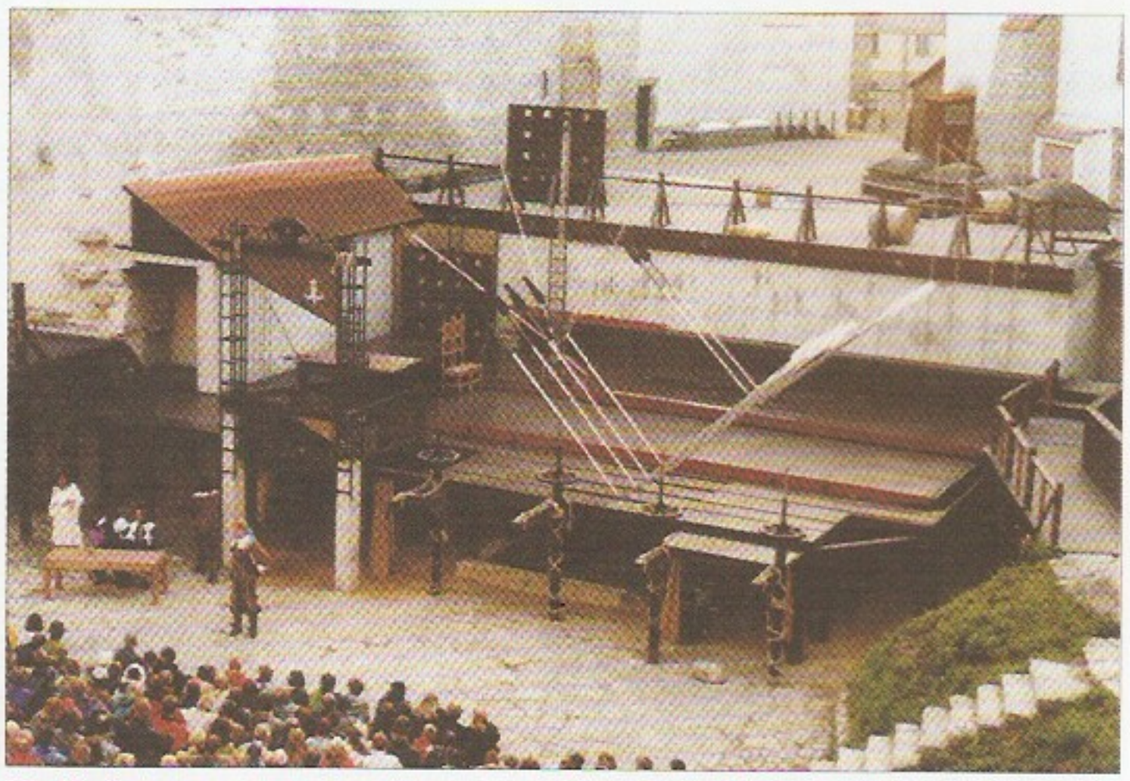

Vladimir Anšon: Dumas' järgi lavastatud „Musketärid. Kakskümmend aastat hiljem" 2001 Tallinna Linnateatris

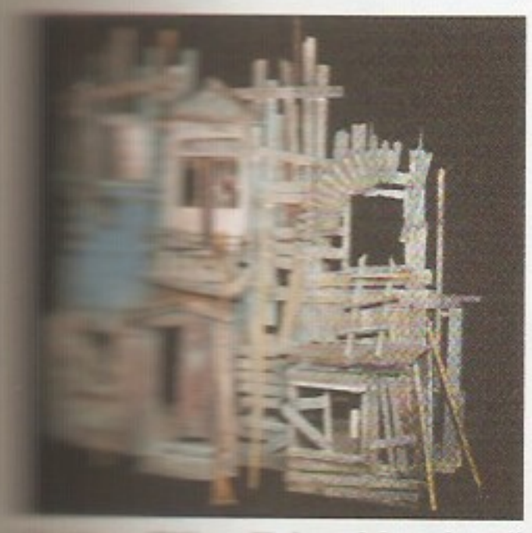

„Kui me Moondsundi
pükleid kauplesime,
ostad" 1999 Eesti

musiks lakonism ja konstruktivism. Suurenes *ready-made*-esemete ja tehnikauuenduste kasutamine lavakujunduses, projektsioon ja film asendusid järk-järgult videoga, valgustuses tuli kasutusele laserkiir. Kunstnikena tõusid esile Vadim Fomitšev, Lilja Blumenfeld, Ervin Õunapuu, Hardi Volmer, Marianne Kuurme jmt.

1990. a-ile omasest süvenenumast tekstianalüüsist lähtuvalt taotlesid kunstnikud tegevuskoha tähistamise kõrval ka lavaruumi filosoofilis-psühholoogilist mõtestamist. Senisest pilkupüüdvamaks sai vaba mäng erinevate ajastute ja stiilidega. Tähelepanu võitsid Pille Jänese, Vladimir Anšoni, Ene-Liis Semperi jmt. kunstniku tööd. Uueks väljendusvahendiks kujunes multimeedia. Valguse tähtsustamine kujunduselemendina tekitas vajaduse valguskunstnike järele (Ene Valge, Airi Eras). Kümnendi lõpus on kunstnikkonda lisa[nd]noori (Liina Keevallik, Liina Unt, Hille Ermel, K[a]Liina Tepand, Reili Evert, Jule Käen, Maret K[a]Lomp, Kristiina Nikkel).

1994 moodustati EKA-s iseseisev stsenograafi[a]selt lavastuskunsti kateeder; juhataja A. Unt, [va]L. Blumenfeld). Õpetuses on rõhuasetus lava-[ja]teatrikostüümikujundusel, algteadmisi saadakse [ka]videokunstist. A-st 1949 on EKA-s lõpetanud [ke]2—3 noort teatrikunstnikku aastas (2002. a-ks [o]Osa lõpetajaid (Valve Pukk, Gunta Randla, Ainu [Ra]Übi, Sirje Merimaa, Karmo Mende, Inga Vares[a]televisioonikunstnikuna.

Kustav-Agu Püüman ja Monika [L]

HARRASTUSTEATER

Teatriharrastuse algeid leidub dialoogi ja tegevusega laulumängudes ning rahvakalendriga (mardi-, kadri-, vastla- ja jaanipäev) ning elusündmustega (eriti pulmadega) seostuvates tavandites. Esimest korda kõlas eesti keel laval 1789 August von Kotzebue saksa asjaarmastajate teatri (*Revaler Liebhabertheater*) kakskeelses rahvatükis „Isalik ootus". 19. saj. levisid rahva seas eestlasest näitleja Peter Steinsbergi õpetliku sisuga eestikeelsed näidendid „Häbbi sellel, kes petta tahab!" (1819), „Permi Jago unne-näggo" (1824) jmt. 1865 asutatud „Vanemuise" lauluseltsis etendusid Lydia Koidula „Saaremaa onupoeg" (1870) ja „Kosjakased" (1871). 1871 anti esimene teatrietendus ka „Estonia" seltsis (asut. 1865), 1873 Viljandi „Koidus", 1874 Narva „Ilmarises", 1876 Kuressaares ja 1878 Pärnu „Endlas". 1880—85 korraldati näitemänguõhtuid ligi sajas paigas. Mängiti rehealustes, küünides ja koolitubades. Maameeste hulgas oli entusiaste, kes ehitasid omal kulul teatrimaju (nt. Toilas Abram Siimon, Liigustes Jakob Länts). 1878 asutas August Wiera „Vanemuise" seltsis esimese püsitrupi. 19. ja 20. saj. vahetusel tegutses Eestis paarsada isetegevuslikku näitetruppi. 20. saj. alguseks oli harrastusteatrite kunstiline tase kujunenud selliseks, et soodustas kutseliste teatrite rajamist. 1923—27 asutati Tallinnas, Narvas, Pärnus ja Viljandis töölisteatreid. Näiteringide nõustamiseks kasutas 1923 loodud Eesti Haridusliit 14 konsultandi abi. Kultuurkapitali toetusel korraldati näitekunstialaseid kursusi (keskmiselt 40 kahenädalast kursust aastas), mida juhendasid kutselised lavastajad, eriti populaarseks said Karl Adra ja Felix Moori lavakõnekursused. 1930. a-il tegutses Eesti seltsides 304 näiteringi. Haridusliidu koosseisuliste lavakunstnike juhendamisel kaasajastati rahvamajade lavatingimusi, regulaarselt korraldati maateatripäevi. Uute lavateoste saamiseks algatas Haridusliit 1928 näidendivõistlused, parimaks tunnistatud näidendid (kokku 122) kirjastati, a-st 1935 maksis riik ka autorihonorari. Eriti populaarseks said Enn Vaiguri „Kraavihallid" ja Arvi Koeli (pseud. Arnold Rahula) koolinäiteringidele mõeldud lavalood. 1928 moodustati Haridusliidu juurde näitekunstinõukogu, seda juhtis teatrinõunik Paul Sepp. 1935 asutati Maateatri Näitejuhtide Ühing, mis seadis oma peaeesmärgiks näitekunstialase hariduse andmist. Avaldati näidendite lavastamisjuhiseid ja õpperaamatuid. Lavakujunduse arengut mõjutas oluliselt Mart Perdi asutatud fundusdekoratsioonide valmistamise keskus.

Pärast Eesti okupeerimist (1940) paljude seltside tegevus keelustati, nende asemele loodi Rahva Kunstilise Isetegevuse Keskmaja. 1944 alustas Kultuurimin-i allasutusena

Tallinna Pioneeride Palee Teater (1987). Põrandal [...] Rednar Annus, Marti Kalda, Tarvo Krall, Madis [...] lis Holsting, istub Ene-Liis Semper, seisavad Siiri [...] Pille Minev, Toomas Rebane, Tamur Tohver, Maret [...] Männard, Antti Lepik, Andres Puustusmaa ja Tam[...]

tööd ENSV Rahvaloomingu Keskmaja (a-st [...] loomingu Maja, a-st 1979 Rahvaloomingu ja [...] Teaduslik Metoodiline Keskus, a-st 1990 [...] Arenduskeskus, a-st 1994 Rahvakultuuri Aren[...]

Sillamäe tantsuteater „Art Paradise" (2001). [...] loodud lavastus „Silmad"

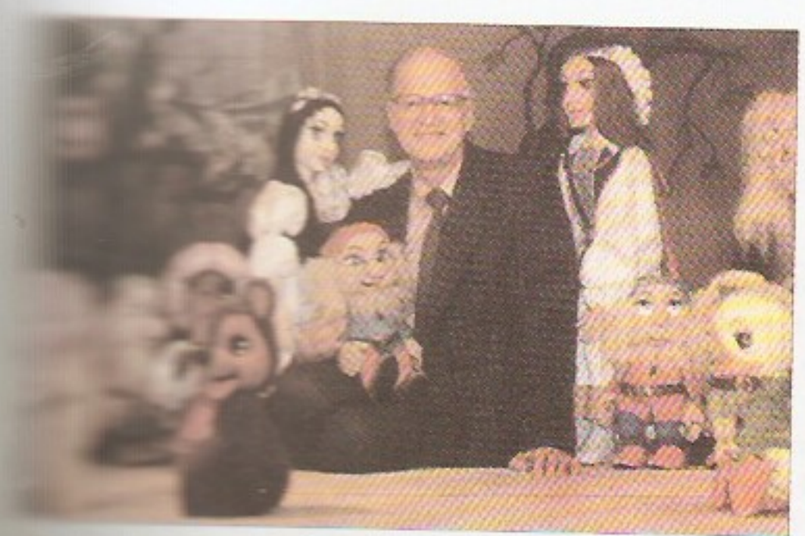

"Marionett": kunstiline juht ja nukuskulptor Harri

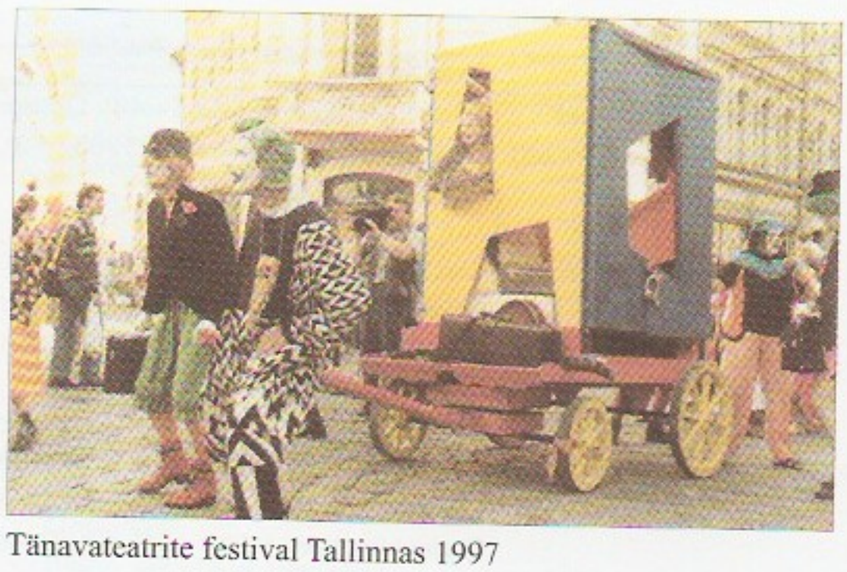

Tänavateatrite festival Tallinnas 1997

-st 1945 moodustati taas ka näiteringe. Rahva- Maja korraldas ülevaatusi, festivale, sõnakunsti- ja lavarentse ning andis välja „Repertuaari- 1962—89 „Meie Repertuaar"), populaarsed olid (Bernhard Lülle, Valter Soosõrv, Paul Pirn) juhendatud seminarid ja suvekoolid. tugevamatele näiteringidele rahvateatri

Ametiühingute Nõukogu allasutusena Kuns- Maja, sealt juhiti 20 aastat näiteringide ning näitetruppide tegevust. 1984—94 tegutses Täienduskool, a-st 1987 korraldatakse taas kursusi. Näitejuhieriala on õpetatud Tallinna Koolis (1952—60), Viljandi Kultuuri- Viljandi Kultuurikolledžis (a-st 1991) ja

päevad, kooliteatrite vilistlaste festivalid, Rapla festival „Mitteteater" ja Peipsi-äärse Ranna suvine koolituslaager. Eesti kirjanike elu- ja loomepaikades korraldatakse a-st 1996 kooliteatrite kirjanduslikke projektüritusi. A-st 1992 on kooliteatrite delegatsioonid osalenud Euroopa laste ja noorte draamakohtumistel.

Täiskasvanute teatriharrastus oli elavaim ja massilisim 1970. a-il ja 1980. a-te esimesel poolel, a-st 1987 on tähel- datud näiteringide arvu vähenemist. Lisaks tänaseni tegutse- vaile harrastusteatreile olid heatasemelised ja silmapaistvad E. Vilde nim. Tartu Rahvateater (1959—91; peanäitejuhid Aksel Kallas, Venda Päi), Rahvateater „Noorus" (1959—70; Hannes Kelder, Ben Drui, Adolf Traks, Leida Rammo), Narva V. Gerassimovi nim. Kultuuripalee Rahvateater (1950—90; Dmitri Aleksejev, Juri Mihhaljov), P. Pinna nim. Rahvatea- ter (1949—89; Valter Luts, Jürgen Kajak), Nukurahvateater „Käpik" (1950—91; Gottfried Falk, Jaan Urvet, Riho Räni, Helle Laas), Kehtna Operetirahvateater (1976—97; Tiit Tralla, Tiiu Iling) jmt. Harrastusteatrid on käinud esinemas ligi

koolinoorte teatritegevus. Igal aastal teatrite üleriigilised festivalid, populaarsed „Minuteatripäevad", Jõgeva Betti Alveri luule-

projekt „Mahtra sõda" ajaloolises tegevus-

Vabaõhuetendus „Circulus" 1993 Otepääl. Keskel lavastaja Merle Karusoo

Harrastusteatrid

Teater	Peanäitejuhid	Varasemad nimed
Teatriühendus „Junost" (nimi a-st 1994; Tallinnas)	Valentin Arhipenko (1945–48), Georgi Tugolessov (1946–66), Pjotr Ljubarov (1966–73), Niina Popova (a-st 1973)	1945–48 Punalipulise Balti Laevastiku Teater, 1948–59 Tallinna Ohvitseride draamaring, 1959–94 Tallinna Ohvitseride Rahvateater
A. H. Tammsaare nim. Teater (nimi a-st 1996; Tallinnas)	Enn Toona (1947–54), Raido Murss (1954–70), Feliks Urve (1970–90; 1994–98), Jaan Urvet (1991–94), Riho Sarapik (1998–2000), Allan Kress (a-st 2000)	1947–57 ENSV Tööndusskooperatsiooni baasi Isetegevuslik Teater, 1957–91 A. H. Tammsaare nim. Rahvateater, 1991–96 Tallinna Linnateater (koos Nukuteatriga „Käpik")
Salme Teater (nimi a-st 1987; Tallinnas)	Bernhard Lülle (1947–57), Kaarli Aluoja (1957–58), Priit Ratas (1958–64), Ants Korv (1964–66), Leo Kalmet (1966–67), Hanno Kalmet (1967–69), Endel Nõmberg (1969–71), Ellu Puudist (1971–85), Aime Lutsar (a-st 1985)	1947–57 J. Tombi nim. Kultuurihoone draamaring, 1957–59 J. Tombi nim. Kultuurihoone tegevuslik Teater, 1959–65 J. Tombi nim. Kultuurihoone tegevuslik Noorsooteater, 1965–87 J. Tombi nim. Rahvateater
Teoteater (asut. 1991; Tallinnas)	Piret Viisimaa (a-st 1991)	moodustati Salme Teatri jagunemisel
Stuudioteater „Teine Taevas" (nimi a-st 1994; Sillamäel)	Zinaida Tšistjakova (1947–64), Aleksei Moskaljov (1964–66), Nikolai Fomitšev (1966), Vassili Võskrebentsev (1966–69), Lidia Iljina (1969–71), Ljudmila Viljanskaja (1971–80), Gennadi Verhušin (1980–82), Vladimir Vaikert (a-st 1982)	1947–59 Sillamäe S. M. Kirovi nim. Kultuurihoone draamaring, 1959–94 Sillamäe S. M. Kirovi nim. Kultuuripalee Rahvateater
Saaremaa Rahvateater (nimi a-st 1963; Kuressaares)	Heino Kivi (1951–64), Rein Rooväli (1965–95), Tõnis Kipper (1995–97), Ellen Teemus (a-st 1997)	1951–63 Kingissepa Rajooni Kultuurihoone draamaring
Võru Rahvateater (nimi a-st 1962)	Rudolf Adelmann (1952–98), Kalev Kudu, Zoja Mellov (1998–2000), Taago Tubin (a-st 2000)	1952–62 Võru Kultuurimaja draamaring
Viljandi Nukuteater (nimi a-st 1994)	Vootele Kuusik (1955–77), Altmar Looris (a-st 1977)	1955–65 Viljandi Isetegevuslik Nukuteater
Otepää Teater (nimi a-st 1997)	Kalju Ruuven (1957–96), Valdur Sepp (1996–99), Margus Möll (a-st 1999)	1957 Otepää Kultuurimaja näitering, 1957–97 Otepää Rahvateater
Nukuteater „Marionett" (nimi a-st 1980; Tallinnas)	Harri Vasar (1962–94)	1962–80 „Kommunaari" aü-u klubi näitering
Harrastusteater „Kehra Nukk" (nimi a-st 1999)	Lea Sibul (1963–90), Sirje Põlendik (1990–96 ja a-st 1999), Margit Aasmaa (1996–99)	1963–68 Kehra sovhoosi aü-u klubi näitering, 1968–99 Nukurahvateater „Kehra Nukk"
Teater „Randlane" (nimi a-st 1996; Haapsalus)	Erich Jaansoo (1978–94, vaheaegadega), Eeri Kuhi (1979–81), Marina Sillaste (1991–92, 1994–99), Ülo Koemets (1992), Indrek Pangsepp (1999–2000), Anneli Aken (a-st 2000)	1978–91 Rahvateater „Randlane", 1991– Harrastusteater „Randlane"
Kärdla Nukuteater (asut. 1994)	Lea Sibul-Poola (a-st 1994)	
Nukuteater „Lepatriinu" (asut. 1994; Jõhvis)	Aare Vaher (a-st 1994)	
Stuudioteater „Minerva" (asut. 1988; Tartus)	Meelis Hansing (a-st 1988)	

poolesajas välisriigis (esimesena Pinna-nim. Rahvateater 1975 Tšehhoslovakkias).

1959 sai Tallinnas teoks esimene vabariiklik rahvateatrite ülevaatus, 1969 Viljandis esimene isetegevuslike nukuteatrite festival. 1963–78 korraldati rahvateatrite sõnakunstnike vabariiklikke võistlusi. A-st 1997 on iga kahe aasta tagant Põlvas üleriigiline näiteringide festival ja a-st 1999 Võrus harrastusteatrite festival „Kontraviht". 1986 toimus Viljandis esimest korda rahvusv. harrastusteatrite festival, 1995 Haapsalus esimene rahvusv. teatrifestival „Interteaterfest", 1997 Viljandis esimene rahvusv. nukuteatrite festival „Teater kohvris". Populaarsed on õpetajate näitetruppide festivalid (a-st 1998 Viljandis), rahvusv. tänavateatrite festivalid (a-st 1996 Tallinnas) ja harrastusteatrite suvised suurprojektid („Circulus", 1993, „Mahtra sõda", 1998, „Kevad. Suvi. Sügis. Talv", 1999, „Tagaaetav", 2000).

1989 asutati Eesti Harrastusteatrite Liit (EHL, esimees J. Urvet), mis korraldab üleriigilisi festivale, välissuhtlust ning õpikeskuse (asut. 2000) kaudu koolitust. Pakub teatrialast koolitust ka Rahvakultuuri Koolituskeskus. 1996 moodustati näiteringide juhtide suvekooli alusel Eesti Näitejuhtide Teater (ENT). 1991 võeti Eesti Ülemaailmse Harrastusteatri (IATA) liikmeks, a-st 1997 töötab Tallinnas IATA (eelnevalt töötas Kopenhaagenis). 1999 osales Harrastusteatrite maailmafestivalil Tabivere Huvi...

Kooliteatreid

Nimi	Asutamis-aeg
Tallinna Kanutiaia Noortemaja Teater (end. Tallinna Pioneeride Palee Teater)	1958
Nõmme Noortemaja kooliteater (Tallinnas)	1960

	1974	Reet Sinimaa, Maarika Malmsten
„Ave Vita"	1982	Ave Alavainu
	1986	Aare Laanemets, Ahti Puudersell
Teatritrupp	1987	Tiina Rumm, Aili Teetla
gümnaasiumi	1989	Tiina Kippel
„Karla"		
	1989	Merle Vaidla
	1990	Lianne Saage
Lõikepiiluja"		
„Jätte Valik"	1990	Ingrid Pukk
(Pärnus)	1991	Katrin Nielsen
gümnaasiumi	1991	Rita Ilves
(Paplas)	1993	Krista Olesk
gümnaasiumi	1993	Sirje Kreismann
Tallinnas)	1994	Virko Annus
	1994	Külli Talmar
	1994	Katrin Luts
Tartus)		
	1994	Lea Mändmets
	1995	Sende Lipu
	1997	Heido Sinivee
	1997	Rain Mikser
on Paradise"	1998	Regina Baranova

Näiteringe ja teatritruppe

Nimi	Asutamis-aeg	Kunstiline juht (2001)
Salme valla näitering	1901	Maire Sillavee
Taritu näitering	1912	Helle Kesküla
Lümanda näitering	1925	Helle Kesküla
Kunda Linna Klubi Huviteater	1973	Tiit Alte
külateater „Virvendus" (Moostes)	1980	Kaie Koser
Harry Gustavsoni pere-nukuteater (Tallinnas)	1984	Harry Gustavson
Rapla Teatritegemise Selts	1986	Lea Purga
Koeru Huviteater	1888	Herbert Last
Tornimäe Rahvamaja Näitemängu Selts	1989	Ingla Leis
Käina Valla Teater	1992	Ants Korv
Paide Huviteater	1992	Erich Einstein
Palamuse teatritrupp	1994	Raivo Adlas
Teatritrupp „Ellunäolised" (Põltsamaal)	1994	Ain Saviauk
Eesti Näitejuhtide Teatritrupp	1995	Vendo Peebo, Viivi Metslaid
Lasteteater „Grotesk" (Tallinnas)	1995	Tatjana Bujnova
Tabivere Huviteater	1996	Pilvi Pindma
Põlva Linna Harrastusteater	1996	Sirje Vill
Peraküla teatritrupp (Nõval)	1997	Viive Ernesaks

SAKSA TEATER

19. sajandi enne 19. saj-t

kombeks esitada kirikutes liturgilisi ...ülejakutel müsteeriume. Nii toimus see ..., Tartus jm. Eesti linnades. Populaarsed ... rollijaotusega mängud. Renessansi ...mängud, mida sageli esitati „teatrivankril" ... ehitis) läbi linna sõites. (Üks vanimaid ...ustlamängu tekste, a-st 1430 pärit „Õnne- ...") on hoiul Tallinna Linnaarhiivis.) Koo- ...kunsti harjutamiseks ja moraali tugevdami- ... — Vana-Rooma autorite ladinakeelseid ... „Androslanna" kanti 1529 ette ka ... ning õpetlikke piibli- ja pühakulugusid. ... jesuiitide gümn-s esitati a-st 1583 kuni ... koolidraamasid ja teatraliseeritud dialooge.

... Saksa, Hollandi ja oletatavalt Inglise ... tegevusest Tallinnas ja Tartus. Sageli asusid ... Pärnu-Saksamaalt, jõudsid Kopenhaageni ja ... meritsi Tallinna ning läksid siit edasi ... Varaseim teade on marionetinäitleja Jacob ... 1630 (kavas oli lugu jumalakartli- ... ja seejärel verine lugu kahest Burgundia ... Ühe kuulsa esinesid 17. saj. lõppkümnenditel ... „Ülemsaksa Komödiandid" (*Hochteutsche* ... Christian Buckhäuseri juhtimisel. Tallinnas ... ja Suurgildi saalis. Teatrihuvi ja soov ise eten- ... ka linnakodanike seas. Tallinnas Kanuti ... asjaarmastajad tantsuõpetaja Hinrich Moosi ... lavale tollase menutüki, Johann Risti ... Saksamaa" („Das Friedwünschende Teutsch- ... gümnaasiumiõpilased esitasid 1680 oma kantori Johann Valentin Mederi Tallinnas kirjutatud ooperi „Kindlameelne Argenia" („Die beständige Argenia" — see on üks kolmest varaseimast säilinud Saksa ooperipartituurist).

Ka Tartus 1632 avatud ülikooli juures leidus teatrihuvilisi üliõpilasi ja õppejõude, kes ise kirjutasid näidendeid või tutvustasid praktikas nt. Molière'i teoseid. Põhjasõja ajast on teada fakt, et Tartu läh. Laiusel 1701 sõjalaagri püstitanud Karl XII nõudis oma nimepäeva tähistamiseks külla Stockholmi teatritrupi. Pärast Põhjasõda kulus paar aastakümmet, et linnad kosuksid ja suudaksid teatritruppe vastu võtta. 18. saj. keskpaiku teatritegevus hoogustus: Tallinnas, Tartus, Narvas ja Pärnus mängisid heatasemelised Johann Peter Hilferdingi ja Joseph Scolari trupid. Paljud Saksa trupid saabusid Tallinna Peterburist, tuldi ka Riiast, Helsingist ja Viiburist. Nagu tollal kombeks, mängiti nii näidendeid kui ka oopereid ja laulumänge. 1777—80 esines Tallinnas ja Tartus korduvalt Nathanael Ernst Hündebergi näiteseltskond, kelle muusikadirektor oli laulumänguhelilooja Carl Christian Agthe. Kavas olid ms. Lessingi, Goethe, Voltaire'i ja Shakespeare'i („Romeo ja Julia") näidendid. Publiku moodustasid haritlased (nn. akadeemikud ehk literaadid), kaupmehed, jõukad käsitöölised ning Tallinnas ka garnisoni ohvitserid ja aadlikud. Tallinlaste teatrihuvi viis selleni, et innukas seltskonnategelane ja menukirjanik August von Kotzebue asutas Tallinna Asjaarmastajate Teatri (*Revaler Liebhabertheater*), mis tegutses 1784—95. Mängukavas olid ülekaalus näidendid, vähem esitati laulumänge (nt. 1789 Kotzebue ja Ernst August Wilhelm Hörschelmanni „Isalik ootus" („Die väterliche Erwartung"), milles leidus ka eestikeelseid laule).

Otsustava tõuke kutselise püsiteatri tekkeks Eestis andis Lübeckist pärit Mme Tilly ooperiseltskonna (*Tillysche*

Operistengesellschaft) külaskäik 1795. a. suvel. Tallinnas esitati Mozarti „Don Juani" ja „Võluflööti" ning Salieri, Paisiello, Dittersdorfi jt. heliloojate tuntud oopereid. Tänu publikumenule jäi osa Tilly trupi liikmeid Tallinna ja moodustas 1795. a. sügisel esimese pidevalt tegutseva kutselise teatritrupi, mis püsis koos a-ni 1798.

Teatritegevus 19. saj.

18. saj. lõpp ja 19. saj. algus oli aeg, mil saksa keeleruumis hakkasid paremad teatritrupid võimaluse tekkides kinnistuma püsiteatriks. Teatrihuvilised kodanikud asutasid teatri- või aktsiaseltsi, mis ostis või ehitas teatrimaja ning üüris seda teatridirektoritele. Kui linna osa teatri rahastamisel suurenes, hakati seda teatrit nimetama linnateatriks. Selline areng toimus Tallinnas ja mõningal määral ka Tartus. 19. saj. alguses tegutses Tallinnas Johann Wilhelm Stollmersi ja Tilly trupi siia jäänud liikmete eestvedamisel „Saksa Näiteseltskond" (*Deutsche Schauspieler*). Juba 1799 asutatud teatriselts jõudis 1804 eesmärgini: taasasutati alaline professionaalne teatritrupp (dir. Benedikt Leberecht Zeibig). Laia ja Nunne tänava nurgale, aadlike klubi kõrvale ehitati teater, mis avati 1809 Kotzebue proloogi ja Ifflandi näidendiga (võrdluseks: Riias valmis teatrihoone 1782, Helsingis 1812). Teatri nimeks sai Tallinna Teater (*Revaler Theater*), a-st 1860 Tallinna Linnateater (*Revaler Stadttheater*). Kui kõrval tugevnes eestlaste teatritegevus, hakati teatrit kutsuma Tallinna Saksa Teatriks (*Deutsches Theater in Reval*). Tallinna trupp esines teisteski Eesti linnades ning Helsingis, Viiburis ja Kroonlinnas. Teatri repertuaar olenes esmajoones direktorist ja maj. võimalustest palgata lauljaid ja orkestrante (viimaste arv kõikus 20 ümber). Palju näitlejaid ja lauljaid tuli Saksamaalt, aga ka Riiast ja Peterburist. Kogu sajandi saatis publikumenu jante ja lustmänge, ent ka klassikat (Schiller, Goethe, Lessing, Kleist, Shakespeare) ja moodsaid olustikunäidendeid ja romaanide ümbertöötlusi. Sageli järgnes tõsisemale näidendile päevakajaliste vihjetega jant, mille tegelaskujud olid mõnigi kord eestlased, nii et saksa näitlejate suus kõlas eesti keel. Tallinna teatri näitlejatest on teada ka vähemalt üks eestlane, Peter Steinsberg (laval 1817–24), tehnilise personali hulgas oli eestlasi ilmselt rohkem. Publik oli väga huvitatud muusikalavastustest. Trupi liikmed oskasid enamasti mingil määral laulda, nii et piisas paarist heast ooperilauljast, et kindlustada ooperite kavvavõtmine. Oletatavasti

Meyerbeeri ooperi „Robert Kurat" etendus Tallinna Teatris 1833 (joonistus

jagas Tallinna näitlejatele lauluõpetust kunagine Euroopa kuulsus Gertrud Mara, kes veetis siin vanaduspäevi. Sageli esinesid staarid Riiast, Peterburist, Saksa linnadest ja Viinist. Uute autorite (Auberi, Meyerbeeri, Weberi, Lortzingi, Rossini, Bellini, Donizetti jpt.) lavateosed jõudsid Tallinna publikuni kiiresti. Rohkesti oopereid esitati dir. Wilhelm von Kestelootti ajal, tema abikaasa Mariane von Kesteloott oli silmapaistev lauljanna. Rikkalik ja moodne oli Heinrich Wilhelm Gehrmanni ja muusikadir. Richard Genée (hilisem tuntud operetihelilooja ja -libretist) mängukava 1840. a-te lõpus.

Tartus muutus teatritegemine 19. saj. I poolel raskeks: pärast ülikooli taasavamist 1802 keelati seal teatritegevus, sest see pidavat kahjustama üliõpilaste moraali. Esimesed kümme aastat õnnestus mõnel rändtrupil

Theater in Reval.

Vorstellung.

Montag, den 21. December 1853

Zum ersten Male:

Der Tannhäuser,

oder:

der Sängerkrieg auf der Wartburg.

Große romantische Oper in 3 Akten von Richard Wagner.

Die neuen Decorationen:

1) Das Innere des Venusberges (Hörselberg bei Eisenach.)
2) Die Sängerhalle.
3) Ein Thal, im Hintergrunde die Wartburg, [illegible]

Tallinna Teatris 1853 etendunud Wagneri ooperi „Tannhäuser" kavalleht

luba saada – linnarahvas ja
kooli õppejõude olid teatri
1812–67 valitses range
Tallinnas olid sajandi
kõige mõjuvõimsamat
Carl Nielitz (1856–62
ja Eduard Berent (1869–
paistvate muusikute seas
laste esimese laulupeo
Johann Joseph Schramek
ja pianist Louis Saar.
1850. a-te algus, mil
kordselt lavale Wagneri
häuser", 1853). Raske
justas 1855. a. sügisel
kuni 1860. a-ni mängiti
Suurgildi) saalis.
eestlastest vaatajate arv
enne ooperi „Nõidkütt"
keelset sisuseletust).
tusse muutus nõudlikumaks
etendas oopereid pms.
kui oli võimalik palgata
ooperitrupp. Linnateatri
standardrepertuaar,
lavadel tänaseni („Troubadur",
men", „Lohengrin"
reid esitati vähe („Elu
Sussanin"), „Jevgeni
aja kõige menukamad
ooperid ja operetid („Nabucco",
mastel aastakümnetel
nii Verdit kui ka Wagnerit.
mängukava oli nimetuste
lustmängude ja juba
teoste kõrval esitati
(Dumas'-noorema „Kameeliadaam"
ning vähemal määral
Külalisena esinesid
lauljad Saksamaalt ja
Nielitz ja Berent
teatrielu taastamisel.

1857—69 mängis tema trupp väljas- ... anti suviti, mai lõpust augusti lõpuni. ... pärast teatrikeelu kaotamist: 1870 ... Seltsi suveteater, mida a-ni 1891 ... mängisid Tallinna teatri näitlejad. ... tänavale ajutine teatrihoone. 1918 sai ... uus hoone (praegu „Vanemuise" väike ... oli palju eestlasi, ka tulevasi teatrimehi. ... ja näidenditele (sh. Ibseni, Sudermanni ... kavva oopereid. Suur publikumenu

Tallinna sakslaste teatritegemisele andis ootamatu löögi 1902. a. tulekahju, mis hävitas Laia tänava teatrimaja täielikult. 1905 tabas põleng ka Suurele turule püstitatud ajutist teatrihoonet. Ent sakslastest teatrisõbrad ühendasid jõud ja ehitasid uue teatri, mis avati 1910 (praegu Eesti Draamateater). Järjekindla ja mitmekesise teatriviljelemiseni ei jõutud. Maja küll jäi a-ni 1939 saksa teatriseltsi valdusse, seda üüriti Draamastuudio Teatrile, seal esines sageli Riia saksa teater ja vahel andsid etendusi ka kohalikud saksa asjaarmastajad.

Kristel Pappel

TEATER EESTIS

– 20. saj. algus

... püsis Eestis kaua asja- ... Esimene tuntud ja ... oli Aleksei ... Tallinnas asutatud ja ... „Gusli" (*Гусли*). ... „Reveli Draama- ... *драматический* ... ja toetaja oli ... tuntud Eestimaa ... Šahhovskoi. Aeg-ajalt ... lavastustes ... keiserlike teatrite ... Lihtrahva hulgas oli ... (*Каменный* ... Tallinna Keskturu alal) ... Söduriteater (*Со-* ... 1890. a-il suurenes ... arv, eriti suve- ... Aleksandra teatri ... Ühendus" (*Товари-* ... esines suviti ... *Bade-Salon*'is. Tal- ... ja Narvat külastasid sa- ... kutselised teatri- ... tegutses antrepre- ... juhtimisel pool- ... Näitlejate Ühendus" ... *товарищество артис-* ... asutada ka statsionaar- ... Venemaa teatrite tippnäit- ... truppidega käisid siin ... Komissarževskaja, ... Pavel Orlenjev jpt. ... tegutses töö katkes- ... majas Vene Teater, ... Oskar Linnebergi juhtimi- ... jms. külalistruppide esi- ... Venemaa ooperi-, opereti- ja

... üliõpilasrahutusi ava- ... 1812—67 täieli- ... mängiti erasalongides ja ... *Ressource*'is, ... Klubis). Poola päritolu ... ja metseen Jossif Zmig- ... kulul 1892 Tartusse ... kutsuti esinema ka

„Meie Teater" 1927. J. Lipp ja Leo Öberg lavastuses „Minu väike sõber"; „Gusli" näitetrupp Gogoli-ainelises näidendis „Vii" (19. saj. viimane veerand)

vene truppe. Narva elanikele andsid 1840. a-ist etendusi kooliõpilaste näiteringid ja sõjaväelased, mängiti „Võitleja" ja „Ilmarise" seltsi ruumides. Suviti elavnes teatrielu märgatavalt, sest siis esinesid Narvas ja Narva-Jõesuus Venemaalt tulnud trupid.

1918—40

EV-s moodustasid esimese vene teatritrupi 1918. a. lõpus Pihkvast revolutsiooni eest põgenenud Vladimir Vladimirov ja Georgi Rahmatov, mängupaigaks üüriti Tallinna saksa teatri maja. Riigilt toetust ei saadud, aga piletid olid tulumaksust vabastatud. 1919 tuli Tallinna teisigi Nõuk. Venemaalt põgenenud tuntud teatriinimesi, nt. Stella Arbenina, Aleksandr Pronikov, Andrei Kuskovski, Leo (Lev) Öberg. 1920—29 tegutses teater A. Pronikovi Direktsiooni (*Дирекция А. В. Пропикова*) nime all. Lavastustes osalesid ka eesti (Paul Pinna, Ants Lauter) ja saksa näitlejad. V. Vladimirov jätkas teatritegevust miniatuuriteatri „Kirev Mask" (*Пестрая маска*) juhina, kus esines kuulus paar Nadežda Volkonskaja ja Aleksander Meermann (Morskoi). Teatritegevus jätkus eelmise sajandi stiilis: iga nädal uus esietendus (5 aastaga üle 200 lavas-

Aleksandr Pronikovi teatritrupp 1920. a-il

tuse), lavastajast olulisem oli esinäitleja (staari) olemasolu, kavas põhil. Lääne ja vene klassika. Kui 1924 mõned nimekad näitlejad (Varvara Moskvina, A. Kuskovski, Anatoli Trahtenberg) ei saanud uut töölepingut, moodustasid nad ühenduse „Vene Etendused" (*Русские спектакли*) ning asusid tööle P. Pinna Rahvateatris. 1920. a-il andsid Tallinnas külalisetendusi Moskva Akadeemilise Kunstiteatri II ja III stuudio, a-st 1925 nägi Eesti publik (Tallinnas, Tartus, Narvas) igal aastal Riia Vene Teatri võõrusetendusi. Selle teatri esinäitleja Jelizaveta Žihhareva elas ja töötas 1921—24 Tallinnas, näitlemise kõrval andis ta kontserte ja organiseeris teatri- ja filminäitlejate stuudio. 1926 asutas lavastaja ja näitleja L. Öberg lavategelaste ühenduse „Meie Teater" (*Наш театр*). 1930—34 esines Tallinna Töölisteatris järjepidevalt Maria Merjanskaja trupp „Üldarusaadavad Vene Etendused" (*Общедоступные русские спектакли*). 1934—40 esinesid Öbergi ja Merjanskaja trupp koos. Eesti valitsus kinnitas 1934 vene teatritegelaste liidu põhikirja (sinna kuulus algul 12 ja 1939 juba 57 inimest). Vene teater käis mängimas kõigis suuremates Eesti linnades ning Peipsi-äärsetes külades, Petserimaal ja Narva ümbruses. Ka Narvas tegutses 1920—41 vene teater, kus vahepeal olid eraldi draama- ja operetitrupp. 1940 suurem osa vene teatritegelasi represseeriti, osa põgenes Läände.

Pärast 1944. aastat

Pärast Nõuk. võimu taaskehtestamist andsid allesjäänud näitlejad ainult mõne etenduse. 1945. a. sügisel moodustati ENSV Riikliku Filharmoonia juurde

Anastassia Bedredinova ja Valentin Arhipenko lavastuses „Armastus ja elu" (Tammsaare järgi, 1959)

Vene Teatri Kollektiiv. 1940—41 ja 1945—48 tegutses Tallinnas Kroonlinnast siia toodud Punalipulise Balti Laevastiku Teater, kus oli tugev professionaalne näitlejaskond. M. Merjanskaja asutas 1951 Rakvere Teatri juurde vene trupi, mille ta peagi reorganiseeris Kohtla-Järve Vene Draamateatriks (1952—62).

1948 alustas end. kino „Gloria-Palace" ruumides tegevust Eesti esimene riiklik vene teater — Eesti NSV Riiklik Vene Draamateater. Trupi tuumiku moodustasid Moskva GITIS-e lõpetajad Vladimir Jermolajev, Vjatšeslav Sirin, Veera Fjodorova, Elvira Ennok jmt. ning siin enne sõda tuntud näitlejad Maria Zahharova-Bruns, Valentin Arhipenko, Agofonika Miropolskaja jmt., kokku 34 näitlejat. Peanäitejuht oli 1948—51 Vjatšeslav Aksjonov, peakunstnikuna asus tööle Peeter Linzbach. Aasta 11—12 uuslavastusest olid suurem osa ideoloogilised näidendid. Peanäitejuht Veniamin Lange ajal (1951—58) loominguline olukord paranes, edu tuli klassikalavastustega (Tšehhovi „Kolm õde", lavastaja Aleksandr Viner, ja „Kirsiaed", lavastaja V. Lange; Ostrovski „Süüta [illegible] lavastaja V. Lange). 1950. [illegible] koostöö Eesti lavastajatega ([illegible] Voldemar Panso, Leo Kalmet, [illegible] vene teatrisse eesti dramaturgi[illegible] „Tabamata ime", Tammsaare [illegible] mastus ja elu", Kitzbergi „[illegible] Neis peaosi mänginud Anastassia Bedredinova ja Jevgeni Vlassov, [illegible] eesti publikule tuntuks. A-st 19[illegible] igal suvel ringreisietendusi [illegible] kuud) kogu NSV Liidus. Teatri [illegible] välja kujunenud professionaalne [illegible] palgeline ja tugev näitlejaansambel. [illegible] Bedredinova, J. Vlassov, V. Sosnovski, [illegible] geni Pavlov, Paul Varandi, Jelena [illegible] nova, E. Ennok, Ninel Järvoon, Anatoli [illegible] Poljakov, Nikolai Jegorov jt.). [illegible] I poole madalseisust viis teatri [illegible] peanäitejuht Semjon Lerman (1966—72), kes kujundas ajakohase repertuaari teatri. Tema parimate lavastuste hulka kuuluvad Gorki „Väikekodanlased", „Barbarid" ning Rozovi „Traagiline kokkutulek". Juurde tuli uusi näitlejaid (Erik Romanov, Leili Kongo, Tamara Solodnikova, Leonid Jarmolnik, Herardo Contreras, Boriss Tenno, Jevgeni Gaitšuk, Lidia Golovanova, Aleksandr Iljin jt.). Teatri loomingulist [illegible] seostus peanäitejuht Vitali Tšernov ajaga (1972—81), temalt tuli [illegible] õnnestunud lavastusi (Druse „Jõmmsuse ruse linnud", Bokarevi „Tegusad jad" (kunstnik Voldemar Panso), Hemingway „Kellele lüüakse [illegible] Tammsaare järgi „Indrek ja [illegible] Vetemaa „Õhtusöök vinele"). Tõusid esile uued näitlejaisikud: Alexsei Zahharov, Svetlana Orlova, Orlov, Rein Aren, Vladimir [illegible] Noortest lavastajatest paistis silma Aleksandr Zukerman (Różewicz „Punane teek", Tendrjakovi „Tasumine", peanäitejuht Nikolai Šeikin (1981—87) tuli teatrisse taas palju noori näitlejaid: Toman, Andrei Teneta, Vassili [illegible] Bezdušnõi, Igor Rogatšov, Larissa [illegible] vankova, Aleksandr Ivaškevitš jt. [illegible] tema väljapaistvaimaks lavastuseks [illegible] junes Kuliši „Õndsuse saar" (kunstnik Mart Kitajev). Roman Viktjuk [illegible] 1983 F. Sologubi romaani „Saatanlik gidik" ainetel näidendi „Väike [illegible] mis äratas tähelepanu kogu NSV Liidus. Helilooja Avi Nedzvetski [illegible] teatris vokaal-instrumentaalmuusikat, kirjutas populaarseks saanud [illegible] „Mängime Maršakki" ja [illegible] „Lõbusad kerjused". 1980. [illegible] lavastustest küündisid esile [illegible] „Prügimägi" (lavastaja A. Zabolotski), Voinovitši „Keskmiselt karmid [illegible] kass" (lavastaja Grigori Mirimski).

ENSV Riikliku Vene Draamateatri kollektiiv 1958. Istuvad Jevgeni Miromanov, Maria Zahharova-Bruns ja Viktor Tsõpluhhin, seisavad Valentin Arhipenko, Vjatšeslav Sirin, Veera Fjodorova, Vladimir Jermolajev, Elvira Ennok, Ivan Rassomahhin ja Sergei Tinkov

…Irina Leonova, Ljubov Aga-… „Moskvasse! Moskvas-… „Kolme õe" järgi, 1994)

Aleksandr Ivaškevitš, Larissa Savankova ja Eduard Toman lavastuses „Idioot" (Dostojevski järgi, 2001)

… teatri peanäitejuht). … varasemad tabuteed… … Nabokovi „Lolita" … algul, pärast EV … taasiseseisvumist, tekitas suurt kõmu Moskva lavastaja Juri Jerjomihi Eesti olustikku ülekantud Tšehhovi „Kolme õe" lavastus „Moskvasse! Moskvas-se!". 1993 sai teatri kunstiliseks juhiks populaarne näitleja E. Toman, tema lavastustest on seni silmapaistvaim Popova „Saatuse pailapsed". Tihenenud on koostöö eesti lavastajate ja näitlejatega, vene teatris on lavastanud nt. Ingo Normet, Kalju Komissarov, Ago-Endrik Kerge, Jaak Allik ja Lembit Ulfsak. A-st 1995 kasutatakse mängupaigana ka teatri peeglifuajeed. Aastas tuleb välja 10—11 uuslavastust, külalislavastajaid on käinud Moskvast ja Peterburist, aga ka Rootsist (Maria Fridh lavastas 1995 Strindbergi „Damaskusesse I"). Viimaste aastate silmapaistvaimad lavastused ongi külalistelt, neist menukaim J. Jerjomini lavastatud Dostojevski „Idioot".

Svetlana Jantšek

…-EESTI TEATER

… alates suurenes Pe… … Krimmis, USA-s jm. … suurematesse kolooniates … omakeelne seltskond… … huviringid, laulukoorid, …

… eestlased tegutsesid algul … seltsi „Palme" osakonna… … Hermann tõi seal 1873 … „Linnas ja maal". … Välis-Eesti teat… … korraldati eestikeelseid … Peterburi Eesti Heate… … Peterburi Eesti Haridus… … Peterburi Eesti Näitemängu … (1903—16) juu… … ning selle näit… … Põdram-Taggo, Ferdinand … (Otto Peterson, … sest tuli hiljem Eestis… … tegijaid. 1921 rajatud … Eesti Kollektiivteater püsis … ühe trupi alusel asutatud … Rüütel-Agit-Teater (hiljem … Kolhoositeater, juht Val… … tegutses a-ni 1938, seejärel … lavastasid teatri ja repres… … teatritegelasi. 20. saj. … oli eesti asunduste … Vladivostokis, Novgorodis, … Tomskis jm. 1941 NSV … evakueeritud teatri… … loomisid 1942 Jaroslavli … Eesti Kunstiansambli… … ansamblirühma juhtis Ants …

… loomisid pms. laulu- ja … „Ilmarine" (asut. 1880) ning … Päästmise ja Abiandmise Selts … 40), endises näiteringis on osa… … mujem Eestis tuntud inimest (Aleksander Hellat, Hanno Kompus, Kaarel Ird jmt.).

Lääne-Euroopasse ja meretagustesse maadesse 20. saj. I poolel välja rännanud eestlased asutasid oma seltse, kus vähenõudlik näitemänguharrastus oli tegevuse loomulik osa. Täiesti uus olukord tekkis pärast II maailmasõda, kui Läände oli põgenenud üle 70 000 eestlase. Rootsi ja Saksamaa põgenikelaagrites asutatud laulukoorid, näitetrupid jms. kollektiivid lõid aluse paljutähenduslikule nähtusele — pagulaste kultuurielule. Põgenike hulgas oli mitme teatri jagu mainekaid ja parimas loomejõus teatritegelasi.

Rootsis koondus Stockholmi lähedale Saltsjöbadeni põgenikelaagrisse üle 40 estoonlase (sh. Paul Olak, Verner Nerep, Rahel Olbrei, Els Vaarman, Aarne Viisimaa, Milvi Laid, Marje Parikas, Teet Koppel) ja teiste teatrite tegelase (sh. Lensi Römmer, Jussi Romot, Boris Peensaar). Kutselised näitlejad asutasid Stockholmi Eesti Seltsi Näiteringi ja etendasid 1945 „Pisuhända" (lavastas H. Kompus). 1945 põgenikelaagrid suleti ning eestlased asusid laiali üle Rootsi. 22 keskuses (Malmös, Uppsalas, Eskilstunas jm.) tekkisid eesti näitetrupid. Sihiteadlikumaks tegevuseks asutati 1946 Stockholmis Eesti Pagulasteater Rootsis (EPR). Draamatrupis lavastasid H. Kompus, Rein Andre, L. Römmer jmt., muusikatruppi juhtisid V. Nerep, R. Olbrei jmt. 1950 lahkus osa tegijaid Rootsist, teater lõhenes, uus rühmitis kasutas nime Eesti Teater Rootsis (ETR). Iseseisvana tegutses Eedo Karrisoo moodustatud Eesti Ooperisõprade Selts. Mõnel eesti näitlejal (Harri Kaasik, Mari Kamp jmt.) õnnestus lühikest aega töötada Rootsi teatrites, mõni (E. Kuus, E. Vaarman) tegi kaasa Ingmar Bergmani filmis „Seda ei juhtu siin" (1946), M. Laid ja Liina Reiman esinesid Soome teatrites. M. Laid, L. Römmer ja Ao Vaks juhendasid

Stockholmi Eesti Teater 1968. Signe Pinna ja Edmar Kuus Ilmar Külveti näidendis „Lamp ei tohi kustuda"; Eesti Pagulasteater Rootsis 1948. Priit Ardna opereti „Kalurineiu" tegelased: Teet Koppel, Riina Reinik, Priit Hallap, Milvi Laid, Harri Kaasik, Agnes Lepp-Kaasik ja Jussi Romot

Stockholmi Eesti Algkooli kooliteatrit. 1954 asutati Stockholmi Eesti Teater (SET), mida aastakümneid juhtis L. Römmer. Ta lavastas üle 30 põhil. väliseesti kirjaniku näidendi, dramatiseeris proosateoseid, kirjutas lastenäidendeid ning tegi noortega stuudiotööd. SET andis külalisetendusi Rootsi linnades, USA-s, Kanadas, Saksamaal, Austraalias ning 1989 ja 1991 ka Eestis. See kogu maailma eestlastele tuntud soliidse kunstitaseme ja algupärase repertuaariga teater lõpetas tegevuse 1998. Kunstinõudlik teater oli ka Stockholmis Signe Pinna stuudiotegevusest alguse saanud Pinna Stuudio (1969—81). S. Pinna julge repertuaarivalik (Külveti „Sild üle mere", 1980, Kaugveri „Rong väljub hommikul", 1981) põhjustas poleemikat. Teistes Rootsi keskustes tegutsenud teatrirühmadest kerkisid esile Göteborgi Eesti Seltsi Näitering (asut. 1954, juht Tiiu Viires-Haamer) ja Lundi Eesti Noorte Näitering (1957—74). Noorema põlvkonna Eesti Kabaree Teater (asut. 1985 Stockholmis) ning Lõuna-Rootsi Eesti Noorte Teatriselts (asut. 1989 Lundis) ei tegutsenud püsivalt. 1986 asutasid Helju Broberg jmt. teatrihuvilist Göteborgi Eesti Teatri (seal on hiljem lavastanud nt. Eino Baskin, Tõnu Aav, Gunnar Kilgas).

1944 **Saksamaale** jõudnud eestlaste hulgas oli ligi 50 teatritegelast. „Estonia" dirigent Peeter Paul Lüdig koondas samal sügisel Berliinis ooperilauljaid (Helmi Aren, Maret Pank, Arno Niitof jt.) nn. rindetruppi. USA okupatsioonitsoonis rajasid eestlased 1945 kutselise Geislingeni Eesti Rahvuskoondise Teatri (GET), tippajal kuulus selle koosseisu üle 130 inimese. Lavastajad olid Reet Aarma, Salme Lott, Veli Kudres, Ravo Hannura jmt., muusikajuht oli P. P. Lüdig, tantsujuht Ella Kudu-Lukk, laulukoori juhtisid Parfeni Valgemäe ja Roman Toi. Eestlaste operetilavastused meeldisid ka kohalikele sakslastele ja sõjaväevõimudele (eriti „Mariza", mida etendati 34 korda, vaatajaid rohkem kui 23 000). Orkester andis iseseisvaid kontserte, tantsurühm esines enne Saksamaalt lahkumist *Estonian Ballet*' nime all, draamatrupp tõi välja 15 lavastust. GET-il oli korralik teatrimaja ja võimud tunnustasid teda, ent maj. raskused ning suure osa näitlejate meretagustesse maadesse siirdumine sundis 1949 teatri tegevust lõpetama. Geislingenis tegutses ka iseseisvaid näiteringe, eestlaste teatritegevus lõppes seal 1950 trupi „Näitlejad" lühinäidendite õhtuga.

Briti okupatsioonitsoonis Schwarzenbekis asutasid Kaarel ja Magda Söödor jmt. eesti teatritegelane 1945 kutselise Eesti Rahvusteatri (ER), mis peagi kolis Oldenburgi. Truppi tuumikusse kuulusid nt. Jaan Mürk, H. Aren, Arvo [illegible], Eti Sirg, M. Pank, Maie Suurallik, Lydia Vohu, Leida [illegible] ja Kadi Taniloo. ER-i avaetendusega (Koidula „Sõjamees ja tema minia", 1946) tähistati eesti teatri 75. aastapäeva. ER seadis oma ülesandeks rahvusliku repertuaari [illegible]. Pelgalt ideeks jäi GET-i ja ER-i ühendamine. ER [illegible] 1949 tegevuse. Oli tehtud 40 lavastust ja antud 2[illegible] ligi 70 000 pealtvaatajale. Näitetrupid tegutsesid [illegible] (juht Hilda Heister), Memmingenis (Endel Kuik), [illegible] (Johannes Västrik), Löwensteini lossis (Leida [illegible]) veel paarikümnes põgenikelaagris. Elav teatritegevus [illegible] nikelaagrites tõestas, et teatril on omakeelse kultuuri[illegible] jana võõrsil eriline tähendus. Hilisematest paiku[illegible] truppidest paistis silma Kölni Eesti Rahvuskoo[illegible] ring (1975—95), mida juhtis Raoul Laev.

Inglismaal Londoni Eesti Seltsis (asut. 1921) [illegible] mängitud naljamänge. Inglismaa Eestlaste Ühing[illegible] 1947) teatritegevuse käivitasid Saksamaalt tulnud [illegible] allik, A. Vabamäe jmt. teatritegelane, 1950. a-il [illegible] set teatriharrastust Niglas Hindo, 1960. a-il Johan[illegible] Teatrimängutekste koostas Gert Helbemäe. Londo[illegible] viimase lavastuse tegi 1970 Liki Toona. Vilgas [illegible] Londoni Eesti Koolis, seal said algharidust mitu [illegible] teatritegijat (Linda Pakri, Elmar Maripuu). Inglis[illegible] laste oluline keskus oli Bradfordi sealse näitering[illegible] dus 1950 „Libahunt") kõrget taset hinnati ka lai[illegible] tiline juht oli üle 30 aasta Lea Holst-Muranyi ning [illegible] ja näitleja Aino Engelberg. Leicesteris tegutses [illegible] näitering Elli Toomse juhtimisel.

Austraalias elas eestlasi juba 19. saj., aga selts[illegible] jõuti hiljem: Sydneys 1912 ja Melbourne'is 1913. [illegible] kas Austraalia vastu võtma Euroopa pagulasi, [illegible] ka üle 6000 eestlase (neist vaid mõni teatritegelane). [illegible] ümbruse eestlaste ajutist teatritegemist juhtis [illegible] Thirlmere'is (Sydney läh.) asutati „Koidu" selts[illegible] seltsimaja ja 1952 alustas tegevust näitering [illegible] Villem Ojamets ja Meta Vaher, muusikajuht Erik [illegible] mis tegutses a-ni 2000. Sydney oli juba enne II [illegible] sõda Austraalia eestluse vaimne keskus (1920. a-[illegible] Ernst Straussi näitetrupp). 1951 asutati Sydney Eesti [illegible] selle põhijõud olid Alfred ja Edith Tanimäe, Eugen[illegible] J. Mürk, Priit Prillup, Juta Viire, Lea Arp ja Erik [illegible] virgutavalt mõjus 1966 Eestist ümberasunud näit[illegible] Varts-Prillupi kaasamine. Teatritegevuse lõppe[illegible] teatrist saanud Sydney Eesti Seltsi Näitering. Mel[illegible] Eesti Ühingu „Kodu" Näitering (asut. 1950, lav[illegible] Piik, Edmund Taves, Taevo Vaikma) sai uut hoogu[illegible] osteti Eesti Maja. Austraalia eestlaste teovõimelisi[illegible] vuslikke organisatsioone on olnud Adelaide'is, [illegible] seal näitering (Ene-Mai Reinpuu, Lembit Härm, [illegible] Salme Ranniko, Johanna Tennosaar jt.) ja 1969 [illegible] Eesti Seltsi Teater. Uuemal ajal pole noori juurde [illegible] nii on teatritegevus sealgi hääbumas. A-st 1954 [illegible] iga kolme aasta tagant Austraalia Eesti päevad, mis [illegible] tegijaile olnud omamoodi festivaliks. A-st 1990 [illegible] kutsutud teatritruppe ka Eestist.

Lõuna-Ameerikasse asunud eestlased koondusid [illegible] a-il seltsidesse ja ühendustesse, tänapäevani on [illegible] jäänud 1933 asutatud Buenos Airese Eesti Selts. [illegible] Teatrihuvilisi juhendas algul lühikest aega Eestist [illegible] nud Salme Liiv. Juba enne II maailmasõda jäi alalise[illegible] Airesesse osa Tamara Becki ning Alma ja Linda [illegible] elukutseliste tantsurühmade liikmeist. Põgenikum[illegible]

Eesti Rahvusteater Oldenburgis 1946. Esireas Jaan Mürk, Leida Lepik, Priit Prillup, Irma Kalvet, Karin Prii, Maret Pank, nende taga Kadi Taniloo, Lydia Vohu, Dagmar Kokker ja Robert Sildnik, seisavad hr. Villart, Alonie Sildnik, Johannes Ranna, Evi Järvis (?), Ernst Kaldma, Ralf Vinsten ja Egon Ranna

Vilde „Pisu-. Ene Harju, Kadi Tani-, Aime Andra, Ralf Sams, ja Jaan Kuuse

-priimabaleriin Klaudia -osalenud. 1948 sinna elavdasid ühistege-Mettus ja Jaan Eduard 1950. a-il mitu näiden-nimel harrastati -ja melodeklamatsioone.

-alustati eestikeelse 1906 Ameerika Eesti -Selts. „Edu" selts (asut. -tegevuse elus, kuni Haridusseltsi (asut. -tegutsema püsiv -Louise Tobias, 1930. a-il tehti vasak-lavastusi New -Klubis. Saksamaa -saabunud teatriini-kutselist teatrit, -Henrik Visna-võttel rajati 1950 Teater (NYET, esime-„Vaese mehe utu-näitlejaiks S. Lott, Seliaru, H. Aren, -Viljur, F. Pettai jmt.

Lavastajana olid tegevad ka E. Sirg, Urmas Kärner, Alvard Andra, L. Pakri jmt. Ilmar Mikiveri juhtimisel tegutses 1960. a-il näitlejate õpperühm (Aime Andra, Velly Kerjan). Nii Mikiver, Asta Willmann kui ka paljud teised pidasid teatrit rahvusliku missiooni oluliseks kandjaks, eeldades sellele rahvusorgdelt tõhusat tuge. Uusi sihte seadnud Mardi Valgemäe ja Ilmar Külvet põrkusid vanameelsete tugevale vastuseisule. 1970. a-il lülitusid teatritegemisse juba võõrsil sündinud ja teatrihariduse saanud noored, samast ajast on uute ideede vabaks foorumiks kujunenud eestlaste kultuuripäevad New Yorgis (esimene lavastus oli ingliskeelne P.-E. Rummo „Tuhkatriinumäng" *La Mama* teatris 1971). E. Maripuu on NYET-is noortega lavastanud oma näidendeid ja rühmaga „Toronto Lavatehas" luulekavu. L. Pakri asutatud *Arts Club Theatre*'s on mänginud ka eestlased (E. Maripuu, Jaan Kuuse jmt.). Tegusaid näiteringe on USA eestlastel olnud teisigi: Long Islandi (New Yorgis) Eesti Seltsi Näitering (Aadam Pääro), Lakewoodi Eesti Teater (L. Lepik, Lembit Koorits), Chicago Eesti Seltsi Näitering (Olly Teetsov, Helbe Mikkelsaar), Minneapolise Eesti Teater (Endel Kuik), Los Angelese Eesti Maja Teater (Eduard Kikas), Los Angeleses lühemat aega ka Linnutee Teater ja Lo Jolla Eesti Teater (mõlemas Lembit Palm-Leis). Läänеranniku Eesti päevad (a-st 1953 üle aasta) on teatritegevust elus hoidnud.

Kanada eestlaste näitemänguharrastusest on kindlamaid teateid 20. saj. algusest. Maailmasõdade vahel tegutsesid seltsid „Side" (Winnipegis, asut. 1929), „Koit" (Montréalis, 1933) jmt. Pagulased asusid elama põhil. Torontosse, mis on tänini suurim väliseestlaste keskus. Toronto Eesti Seltsi (asut. 1939) juures korraldas R. Andre teatrihuvilistele kursuse (1949), tema juhtimisel moodustati ka trupp Eesti Näitlejad Kanadas. Oldenburgi Eesti Rahvusteatri järglasena asutasid M. ja K. Söödor, R. ja Valve Andre, Edgar Kink, L. Vohu, M. Suurallik jmt. 1951 Torontos Eesti Rahvusteatri Kanadas (ERK), millest kujunes tegus ja heatasemeline teater. Õpperühm andis juurde andekaid harrastajaid (Alma Oad, Evelyn Koop, Endla Komi, Endel Loo), kes läbisid ka R. Andre Teatristuudio (asut. 1955, kujunes lõpuks stuudioteatriks). Seal õppisid hiljem mujalgi Välis-Eesti teatrielus silma paistnud August Tomband, Silvia Preem ja Alar Aedma. Tähelepanu väärib R. Andre asutatud paljurahvuseline *New Canadian Theatre* (1963—77), kus toodi lavale ka eestlaste (Vilde, Kangro) näidendeid (ingliskeelseina). R. Andre juhtis 1975—81 ka Kanada Eesti Teatrit, mille mainekaimaks lavastuseks sai B. Kangro „Kohtumine vanas majas" (ESTO '80 kavas). ERK-ga 1957 liitunud lavastajad ja näitlejad Riina Reinik ja Rudolf Lipp panid 1960 aluse populaarsetele vabaõhulavastustele eestlaste suvituspaigas Seedriorul. Erimeelsustest johtuvalt lahkusid Söödorid ERK-st ja asutasid 1972 oma trupiga (L. Vohu, S. Preem, Ernst Vähi jt.) Eesti Rahvusteatri, mis tegutseb tänaseni (lavastajad Ain ja Taavo Söödor). Torontos tegutsesid lühemat aega ka Eesti Täienduskooli lasteteater, Noorte Kultuurikolde näitering, Eesti Maja Näitering (juhendaja Endel Loo) ja „Savi" teatrirühm. 1951—56 tegutses Montréali Eesti Teater, mille kunstitase-

Teatri seltskond 1954. Esireas Salme Lott, Reet Aarma, Polli Mõtus, Kadi Tamiloo ja Eti Sirg, 2. reas Jaan Nutt, Netti Suga, Heili Veetõusma, Valli Martin, Agnes Türin ja Rene Schmidt, 3. reas Oskar Seliaru, Eduard Erich Tõnisson, Ott Walter, Johannes Mosin, Ernst Roost, Ants

Eesti Rahvusteater Kanadas 1958. Rudolf Lipp, Lydia Vohu ja Riina Reinik Cowardi komöödias „Vallatu vaim"

me tagasid H. Kompus, R. Reinik, T. Koppel jmt., pikemat aega oli elujõuline Montréali Eesti Täienduskooli lasteteater (õpetajad Karl Vaikla ja E. Komi). Ligi 50 aastat tegutsenud Vancouveri Eesti Seltsi Teatriringi (asut. 1950) juhtis kaua Kusto Pikkor, tema järel Laine Pütsep. Lisaks piirkondlikele Eesti päevadele on omamoodi teatrifestivalina toiminud a-st 1972 korraldatud ESTO-d. 1990. a-il esines [illegible] toetusel Kanadas mitu Eesti teatrit ja truppi. [illegible] tuhande algul on väliseestlaste teatreid ja näit[illegible] vähesecks. Elujõulisemad on veel Toronto Eesti R[illegible] ja Göteborgi Eesti Teater.

TEATRIELU. TEATRIKRIITIKA. TEATRITEADUS

Teatrielu

1918–40. Mais 1917 peeti Tallinnas esimene Eesti elukutseliste näitlejate ja teatritegelaste kongress, kus pandi alus Eesti Näitlejate Liidule ja kinnitati selle põhikiri, kuid 1920. a-te algul liidu tegevus soikus. Teatrite haldamisel säilis varasem teatriseltside süsteem. Maj. olukorda parandas Kultuurkapitali Näitekunsti Sihtkapital (asut. 1925), mis toetas teatreid, näitekunstikoole ja -kursusi, andis autasusid ja stipendiume, abistas haigeid ja vanu lavajõude ning määras nende surma korral perekonnale abiraha. 1930. a-tel pööras Näitekunsti Sihtkapital erilist tähelepanu kutseoskuste arendamisele — korraldati lavakunstiseminare, teatripäevi ja -nädalaid. Teatritele eraldati raha ka riigieelarvest: 1920. a-il toetati „Estoniat" ja „Vanemuist", 1920. ja 1930. a-te vahetusel hakkas raha saama ka Tallinna Töölisteater, alates 1930. a-te keskelt Draamastuudio Teater ja mõni heatasemeline maakonnateater. Teatritegelaste maj. õigusi ja huve kaitses taasasutatud Eesti Näitlejate Liit (ENL, 1934–40; 1940 oli 300 liiget). ENL korraldas töölepingute sõlmimist, asutas teatrite hoiu- ja abikassade võrgu ning võimaldas sellekohase fondi abil parandada teatriinimeste elamistingimusi. 1936, Eesti kutselise teatri 30 aasta juubeli puhul autasustati 36 teatritegelast ENL-i teenete kuldrinnamärgiga. 1934 asutas ENL ajakirja „Teater" (peatoimetaja Paul Olak, tegevtoimetaja Eduard Reining; ilmus a-ni 1940). Vastupidiselt mitmele varasemale teatriajakirjale („Näitelava", 1909–10, „Walge Raamat", 1918–19, „Draamateater", 1922–23, „Rahvanäitelava", 1931–34) tõusis uus teatriajakiri kiiresti professionaalsele tasemele, hoides kaasaegse teatrieluga distantsi ja taotledes üldistavat lähenemist.

1940–90. 1940 teatrid natsionaliseeriti ning liidud ja ühingud likvideeriti. Saksa okupatsiooni ajal tegutsesid teatrid omavalitsuse haldusalas, püüti taastada ENL-i tegevust. 1945 loodi teatritöötajate loominguline organisatsioon Eesti NSV Teatriühing (ETÜ), kus esialgu oli u. 70 ja tema tegutsemise lõpus (1986) u. 1200 liiget. ETÜ eestvõttel tähistati 1963–88 msg. üritustega teatrikuud, mis on Eesti teatriloo suurejoonelisimaid üritusi. 1987 sai ETÜ-st Eesti Teatriliit (ETL). Ajajärgu olulisimad teatripreemiad on olnud 1984 asutatud Kultuurimin-i ja ETÜ aastapreemiad (ETÜ alustas oma aastapreemiate väljaandmist juba 1962). Hiljem lisandusid ETÜ nimelised preemiad: kuni 10 aastat teatritööd teinud noorele näitlejale või lavastajale Ants Lauteri preemia (asut. 1974), väljapaistvale ooperisolistile Georg Otsa preemia (1975) ning teatrimõtte arendajale, teatripedagoogile või -uurijale Priit Põldroosi preemia (1984). 1978 asutas Kultuurimin. lavakunstikateedri üliõpilastele Voldemar Panso preemia. Eesti teatrid osalesid ka NSV Liidu teatrielus — käisid külalisetendustel ning võtsid osa ülevaatustest ja festivalidest. Lisaks üleliidulistele üritustele korraldati piirkondlikke festivale, kus peale Balti liiduvabariikide teatrite osalesid hrl. ka Valgevene teatrid. Üks pikaajalisemaid festivale oli sõnalavastusteatrite festival „Balti teatrikevad" (1956–58, 1984–92). Eraldi festival oli Balti liiduvabariikide ja Valgevene nukuteatritel. Vabariiklikest teatriüritustest [illegible] a-tel olulised algupäraste lavateoste ülevaatused [illegible] seoses A. H. Tammsaare 100. sünniaastapäeva [illegible] alguse ülevabariigilise teatrifestivali traditsioon. ETÜ andis välja almanahhi „Eesti Nõuko[illegible] (1954–63) ja hooajakogumikku „Teatrimärkmed" 62–1985; a-st 1980 aastaraamat, a-st 1982 pealkirjaga elu"). 1982 hakkas ilmuma ajakiri „Teater. [illegible] (väljaandmise algataja ja esimene peatoimetaja [illegible]

Pärast 1990. aastat. Taasiseseisvunud EV-s [illegible] riiklik toetus säilinud, asutatud on ka fonde. [illegible] sim, Eesti Kultuurkapitali Näitekunsti Sihtkapital 1994), sarnaneb ülesannetelt oma 1920.–30. [illegible] jaga, rohkem tähelepanu pööratakse teatrikoolidele. Ka on Eesti Rahvuskultuuri Fondi [illegible] moodustatud teatrikunsti toetuseks allfonde. ETÜ [illegible] 1990. a-tel kutseorganisatsiooniks ning ühtlasi [illegible] ja -ühenduste katusorganisatsiooniks. Uue [illegible] seks võeti 1934 kinnitatud Eesti Näitlejate Liit. [illegible] ETL jätkab teatrikunsti aastapreemiate (end. Kultuurimin-i ja ETÜ aastapreemia) ning A. Lauteri, G. Otsa ja P. Põldroosi preemia väljaandmist. Lisandunud on näidendite [illegible] Aleksander Kurtna tõlkepreemia (1988) ja lastele tegijaile Salme Reegi preemia (1996). Näitekunstikool asutas 2000 Helmi Tohvelmani preemia (liikumisõpetajatele misseade eest näitlejale või liikumisjuhile). ETÜ-s [illegible] on ka teatrialaste raamatute kirjastamine. A-st [illegible] taas aastaraamat „Teatrielu" (1986–94 ei ilmunud). 1990. a-tel on Eesti teatrid osalenud mitmel rahvusvahelisel festivalil, neist olulisimad on „Kontakt" (Poola Torun), „Balti kodu" („Baltiiski dom"; Peterburis). A-st [illegible] datakse Tartus vabariiklikku konkurssfestivali „Teater".

Teatrikriitika

Eesti kultuuriruumis on teatrikriitika ja teatriuurimine [illegible] vahel tihedalt põimunud ning teravat vahejoont pole [illegible] nende vahele tõmmata. Teatrikriitika sai alguse [illegible] kui nn. tundmusarvustustes (Karl Menningu [illegible] kenduti eeskätt esitatavale tekstile. Esimesed [illegible] olid Eduard Bornhöhe, Eduard Vilde ja K. Menningu [illegible] on nimet. ka esimeseks teatriteoreetikuks. [illegible] pms. saksa teatrit, sillutasid nad teed rahvuslik[illegible] teatri (1906) ning kunstitundlikuma arvustuse [illegible] 20. saj. alguses kirjutasid arvustusi pms. Hugo [illegible] Jaan Kärner, Eduard Hubel, Karl August Hindrey [illegible] Linde. Teatrimõtet virgutasid ajakiri „Näitelava" [illegible] ning 1913 ilm. murranguline „Teatri-raamat". [illegible] kunstinõudliku arvustuse kriteeriumid. 1918–[illegible] numbrit ajakirja „Walge Raamat".

1920.–30. a-tel kriitika kandepind laienes [illegible] saavutas asjatundliku taseme (H. Raudsepp, [illegible] Rasmus Kangro-Pool, Voldemar Mettus, Johannes [illegible] Nigol Andresen, Juhan Sütiste, Oskar Kurmus, [illegible]

põhil. muusikateatrit arvustasid Hanno ja Theodor Lemba). 1930. a-tel saavutasid muljeline ja pikem, ülevaatlik akadeemiline Teatrimõtte professionaliseerumist kinloomine (1934—40), kus ilmus kriitiknii probleemartikleid kui ka loomingumuse rolliportreed).

mujal maailmas tegutsenud eesti pagu- analüüsi (E. Reining, Mardi Valgemäe) muljeline ja lühivormiline kriitika.

1940.—50. a-id normatiivne ja ette- 1949 sattusid ideoloogilise rünnaku ohvrikriitikutena R. Kangro-Pool, Karin Kask jmt. Sel ajal, eriti 1950. a-tel kaotas elava teatriga, tema jäädvustav funktsioon ja vulgaarsotsioloogilise mõtlemise elusarnasuse nõuet) kohtas veel 1960. a-te Üldiselt valitses lavastuse üksikvaatlus, probleemkäsitluste ja ülevaadete arv. 1954— „Eesti Nõukogude Teater", a-st 1963 62) on välja antud kogumikku „Teatri- 1982 „Teatrielu").

pärast sõda tegevad R. Kangro-Pool, Johannes Feldbach, Huko Lumet, K. Kask, Priit Põldroos (Teatraal), 1950. a-il lisandusid Tormis, Endel Link, Elem Treier ja Ülo kümnendi I poolel alustasid Maris Balbat, Arts Järv, Kalju Haan ja Vello Kõllu, 1960. tulid rööbiti teatriuuenduse eellaine kritikasse Mati Unt, Kadi Vanaveski (Helen Veimar, Lilian Vellerand, Jaak Rähesoo, Jaak Mutt, Rein Heinsalu ja Enn Siimer. Muuon arvustanud Vilma Paalma, Helga Aassalu, Merike Vaitmaa. 1970. a-d olid kümnend, siis muutus ka kriitika üldmaks. Nõuk. ühiskonnas pidi arvustus tihti „pimesikumängu". Kirjandusega teatris vägikaikavedu ametlik-ideoloogilise mitmeplaanilisemalt: vihjelise allteksti omanäitlejate lausutu, vaid ka mõni misanstseen) või detail (pilk, žest, intonatlavasõnumit mitte ohtu seada, oli kriitikul vaatajatele kõnekas metafoorne vihje otsesõnu

mitme kriitiku (nt. V. Tobro, L. Velle- M. Undi) autorikogumikud. 1982 asutati Muusika. Kino" ning suuresti just selle kaukümnendil end Teatriliidu juures tegutsenud seminarist välja kasvanud uus põlvkond Andres Heinapuu, Pille-Riin Purje, Hans Ene Paaver, Andres Laasik, Jaahiljem lisandusid uute nimedena Meelis Sven Karja. 1990. a-tel tulid kriitikasse Kadi Margus Kasterpalu ja Kaia Sisask. esietendusjärgse kiirarvustuse (teatriga ja taandus süvenenum analüüs, torkab ehitada teatrikunsti najal üles iseseisvaid fiteoreetilisi mõttekonstruktsioone (And- Valle-Sten Maiste). Süvitsiminevate käsitlusIvika Sillar. Oma panuse on andnud TÜ teatriteaduse eriharu lõpetajad (Kristiina Kolk).

Eesti Teatrikriitikute Ühendus.

Piret Kruuspere

Teatriteadus

Teatriteaduse eripära määrab teatrikunsti spetsiifika, eeskätt etenduse kaduvus, seetõttu nõuab teatriuurimine teoreetilise analüüsi ühendamist lavastusi ja teatriprotsessi jäädvustava kirjeldamisega.

Esimene teatrilooalane üldistuskatse, Sergei Parmi „Lühikene eesti näitemängu ajalugu" (1904), oli veel üsna põgus ja algeline. Teatriloo alusepanijaks võib pidada Jaan Kärnerit, kes avaldas 1920. a-tel faktitihedad lühiuurimused, mis käsitlevad 19. saj. teatrit ja „Estoniat". Hugo Raudsepp kirjutas ülevaateid üldise teatriajaloo vallast. Teatriteoreetilist mõtet ergastas nooreestlaste artiklikogumik „Teatri-raamat" (1913, toimetajad Bernhard Linde ja Gustav Suits), hiljem ilmus näitlemiskunsti põhialustest paar pedagoogilise sihiasetusega raamatut (Elise Kevend, Albert Üksip). 1910.—30. a-il uurisid teatrit pms. kirjanikud ja kriitikud, institutsioonilisi tugistruktuure polnud.

Akadeemiline teatriteadus tekkis 1960. a-te alguses. Keskuseks kujunes ENSV TA Ajaloo Inst., kus 1962 alustati teatriajaloo uurimist. Tähtsaimaks uurimisbaasiks sai Teatri- ja Muusikamuuseum, mille teatriosk. oli rajatud 1941. Teatriloo alal tegutsesid Karin Kask, Lea Tormis, Nigol Andresen, Lilian Kirepe, Ants Järv, Heivi Pullerits jmt. Kummatigi oli akadeemilise teatriteaduse kandepind väike ning uurijad ei saanud endale lubada kitsast spetsialiseerumist. Samuti polnud teatriteadus ja -kriitika selgelt eristunud, paljud töötasid viljakalt mõlemas valdkonnas.

Hakati välja andma kaht üksikuurimuste sarja: „Teatriajaloo vihikuid" (a-st 1963) ning teatritegelaste biograafiate sarja „Teatriteed" (a-st 1965). Keskenduti Eesti teatri algusaegadele, eriti „Vanemuise" seltsi ja teatri ajaloole (Rudolf Põldmäe) ning Karl Menningu tegevusele (Kalju Haan). Pärnu teatrilugu on uurinud Leida Talts. Tegeldi ka balleti (L. Tormis, Heino Aassalu), muusikateatri (Helga Tõnson, Vilma Paalma jmt.) ja lavakujunduse ajalooga (Fritz Matt). Erandlikuks publikatsiooniks jäi lavastuse monograafia „A. H. Tammsaare — V. Panso „Inimene ja jumal", 1962" (1988, koostaja L. Tormis). 1990. a-teni oli uurimine lahutatud teatriteadusalasest haridusest, mille eestlased omandasid Leningradi ja Moskva kõrgkoolides. Vanema põlvkonna teatriuurijatel on enamasti filoloogi või ajaloolase ettevalmistus ning teatriuurimisse võeti üle sellele vastavaid lähenemisviise. Levinud oli kirjeldav ja biograafiline meetod. Eesti teatri arengulugu on hõlmatud kolmes põhjapanevas uurimuses, milles teatriprotsesse on vaadeldud sotsiaalpol. kontekstis: K. Kase „Teatritegijad, alustajad" (1970), L. Tormise „Eesti teater 1920—1940" (1978) ja K. Kase „Eesti nõukogude teater 1940—1965" (1987). Subjektiivsemast vaatenurgast annab Eesti teatriloo ülevaate Artur Adsoni „Teatri raamat" (Stockholm, 1958).

1970.—80. a-il pöörati rohkem tähelepanu kaasaja teatrile: valmisid Kadi Vanaveski „Voldemar Panso režissuur" ja Rein Heinsalu „Eesti noor režii 1965—1980" (mõlemad käsikirjas). Jaak Rähesoo käsitles mitmes artiklis üldistavalt 1960.—70. a-te teatriuuendust. Oluliseks uurimissuunaks kujunes teatrisotsioloogia: 1964 alustati publiku-uuringuid, mille võttis kokku K. Kase ja Lilian Velleranna „Inimesed teatrisaalis" (1980). Siiski ilmneb tolleaegseis uurimustes etenduse analüüsi ja sellega seotud teoreetiliste paradigmade väljaarendamatus. Tartu kultuurisemiootikakoolkonna tööd (Juri Lotmani „Lavasemiootika", 1980, e. k. 1990) ei suutnud kuigivõrd Eesti teatriteadust mõjutada. Mõnel määral korvasid teatriteaduse vajakajäämisi teatriarvustustes ilmnev analüüsi sügavus ja teoreetiline lähenemine, kriitika tipmi-

ne osa (J. Rähesoo, Reet Neimar, L. Tormis, L. Vellerand, K. Kask, K. Vanaveski jmt.) on iseloomult uurimuslik. Teatriteoreetilise mõtte arengus on tähtsat osa etendanud ka lavastajad (Priit Põldroos, Kaarel Ird, Voldemar Panso, Mati Unt, Ingo Normet jmt.). Väga oluline on Voldemar Panso uurimus „Töö ja talent näitleja loomingus" (1965). Teatrimõtet rikastasid Bertolt Brechti, Antonin Artaud', Peter Brooki ja Vsevolod Meierholdi teoste tõlked eesti keelde, samuti Tartu teatriuuendajate käsikirjaline almanahh „Thespis" (1997). Välis-Eesti nimekaim teatriuurija Mardi Valgemäe on avaldanud rohkesti artikleid Kodu-Eesti draama ja teatri kohta ning monograafia ekspressionismist Ameerika draamas (1972).

1980. a-il teatriteaduse areng pidurdus: uusi tegijaid tuli juurde vähe, uurimuste kirjastamine takerdus. 1990. a-tel muutusid teatriuurimise institutsioonilised alused: Ajaloo Inst-i teatriajaloosektor kaotati (1992), uurimiskeskusteks hakkasid kujunema ülikoolid. TÜ-s avati 1992 eesti kirjanduse õppetooli juures teatriteaduse eriharu, käivitus kraadiõpe. 1993 loodi Eesti Teatriuurijate Ühendus, mis liitus Rahvusv. Teatriuuringute Föderatsiooniga (FIRT). Esile on kerkinud uusi uurijaid ja uurimissuundi: retseptsiooniuuringud (Anneli Saro), proosatekstide teatriretseptsioon (Piret Kruuspere, Luule Epner), baltisaksa teater (Evald Kampus, Eva Raud, muusikateatri alal Kristel Pappel), stsenograafia (Monika Läänesaar). Noortest uurijatest on silma paistnud Madis Kolk, Kristel Nõlvak jmt. Täidetakse teatriloo tühikuid: on ilmunud ülevaateid Välis-Eesti teatri ja draama kohta (P. Kruuspere, A. Järv) ning J. Rähesoo ingliskeelne käsitlus „Estonian Theatre" (1999). Väitekirja on kaitsnud ka lavastajad ja teised teatripraktikud (Katri Kaasik-Aaslav, Merle Karusoo, Anne Türnpu, Riina Roose jmt.). Taas on saanud hoo sisse teoreetiliste võtmetekstide tõlkimine (Konstantin Stanislavski, Vsevolod Meierhold, Mihhail Tšehhov, Edward Gordon Craig, Jerzy Grotowski, Eugenio Barba). Teatrisemiootika, teatriantropoloogia ja retseptsiooniteooria õpetamine ülikoolides loob eeldused teatriteaduse paradigmavahetuseks.

Luule Epner

B: S. Parmi. *Lühikene eesti näitemängu ajalugu: algusest meie ajani.* St. Peterburg, 1904; E. Rosen. *Rückblicke auf die Pflege der Schauspielkunst in Reval.* [Tln.], 1910; *Teatri-raamat.* [Toim. B. Linde ja G. Suits.] Trt., 1913; J. Kärner. *Eesti teatri ajalugu* I. Tln., 1922; J. Kärner. *Eesti näitelava 19. aastasajal.* Tln., 1923; J. Kärner. *„Estonia" kuuskümmend aastat: kroonika 1865–1925.* Tln., 1925; *Vanemuine 1865–1925.* Trt., 1925; *„Endla" 1878–1928.* Pärnu, 1928; J. Pert. *Draamastuudio 1920–1930.* Tln., 1931; A. Üksip. *Teaatrikunsti aluseid.* Tln., 1931; *Töölisteatri kümme aastat, 1926–1936.* Tln., 1936; *Kakskümmend aastat Eesti iseseisvusaegset teatrit, 1918–1938.* [Toim. E. Reining.] Tln., 1938; A. Adson. *Vilet ja loorbereid. 20 aastat eesti teatrit jälgimas.* Trt., 1938; R. Kangro-Pool. *Eesti teater algaastail.* Tln., 1946; A. Adson. *Teatri raamat. Ajalugu ja isiklikke kogemusi.* Stockholm, 1958; *Eesti nõukogude teater 1940–1960.* [Koostanud A. Päiel.] Tln., 1960; *Eesti NSV teatribibliograafia (alates 1975: Eesti teatribibliograafia) 1960–1989; 1991.* Tln., 1961–1997; 1998; R. Põldmäe. *Koidula teater.* Tln., 1963; *Teatrimärkmik* (a-st 1982 *Teatrielu*) 1961/62 – 1985; 1995–2001. Tln., 1963–1991; 1996–2002; K. Kask. *Shakespeare eesti teatris.* Tln., 1964; V. Panso. *Töö ja talent näitleja loomingus.* Tln., 1965, ²1995; K. Ird. *Ceterum censeo ehk Jahedate suvede jutte.* Tln., 1965; N. Andresen. *August Bachmann ja Hommikteater.* Tln., 1966; K. Ird. *Tartu Töölisteater 1937–1939.* Tln., 1966; L. Tormis. *Eesti balletist.* Tln., 1967; F. Matt. *Eesti [illegible] pilt.* Tln., 1969; *„Vanemuine" täna ja eile. Märk[illegible] jale.* [Koostanud E. Kampus.] Trt., 1970; K. Kask. *[illegible] hooaeg 1940/41.* Tln., 1970; K. Menning. *Kunst[illegible] sama püha kui vaimustuski. Valimik K. Menninga [illegible]* Tln., 1970; K. Kask. *Teatritegijad, alustajad. Eesti [illegible] ∞ –1917.* Tln., 1970; K. Ird. *Semper idem ehk M[illegible] ränmumõtteid.* Tln., 1970; *Rahvateatrid 1957–197[illegible]* L. Tormis. *Teatrisuhted üle idapiiri. Eesti teatri sid[illegible] kogude teatriga 1920–1940.* Tln., 1973; J. Sütiste. *[illegible] loov. Valimik J. Sütiste teatrikirjutisi.* Tln., 1974; L. Ta[illegible] *teater.* Tln., 1975; I. Sikk. *Saarlaste teatriluga.* Tln., R. Põldmäe. *„Vanemuise" selts ja teater 1865–[illegible]* 1978; S. Levin. *Valik teatriartikleid.* Tln., 197[illegible] Л. Тормис, В. Паалма. *Эстонский театр.* Москва, L. Tormis. *Eesti teater 1920–1940. Sõnalavastus.* Tln., K. Ird. *Cogito ergo sum ehk Mõeldes oma mõtteid.* Tln., A. Lauter. *Käidud teedelt I–II.* Tln., 1979–82; M. [illegible] *Mida on õpetanud Voldemar Panso.* Tln., 198[illegible] *Teatriartikleid ... kas see on eilne või tänane laul?* Tln., K. Kask, L. Vellerand. *Inimesed teatrisaalis.* Tln., 198[illegible] *nia" lauluteatri rajajaid.* Tln., 1981; N. Andresen. *[illegible] kesklööni. Valik teatriartikleid.* Tln., 1982; V. Tal[illegible] *ja film. Artiklivalimik 1962–1975.* Tln., 1982; L. Vah[illegible] *Tundelised teatriportreed.* Tln., 1984; K. Ird. *Per [illegible] Olnust ja tänasest.* Tln., 1984; R. Põldmäe. *„Vanemuise" teater 1881–1906.* Tln., 1985; M. Mutt. *Kõik on ilu[illegible] Kirjandusest ja teatrist 1975–1985.* Tln., 1986; K. Ha[illegible] *Menning ja teater „Vanemuine".* Tln., 1987; K. Kask. *[illegible] kogude teater 1940–1965. Sõnalavastus.* Tln., 1987; [illegible] *Theater.* Tln., 1988; *A. H. Tammsaare – V. Pan[illegible] ja jumal", 1962. Dokumendikogumik V. Kingissepa [illegible] Draamateatri lavastusest.* [Koostanud L. Tormis.] Tln., K. Kask. *Teatriaeg liigub kiirelt. Valik teatriartikleid.* Tln., M. Unt. *Kuradid ja kuningad. Teatri- ja filmikirjutisi 1965–1980.* Tln., 1989; M. Valgemäe. *Ikka teatrist. Esseid, päevikumärkmeid ja arvustusi.* Stockholm, 1[illegible] *kümmend aastat Rakvere Teatrit.* Tln., 1990; V. Sa[illegible] *Peterburi eesti seltside teatritegevus 1873–1917. Ü[illegible] ülevaade.* Tln., 1991; A. Järv. *Väliseestlaste teater [illegible]* Trt., 1991; J. Semper. *Teater iseseisva kunstialana. [illegible] esseid.* Tln., 1992; K. Leichter. *„Estonia" muusikal[illegible] keskusena.* Tln., 1992; P. Kruuspere. *Eesti pagu[illegible] 1944–1992. Näitekirjandus.* Tln., 1993; M. Va[illegible] *ja teater. Lavamärkmeid mitmelt maalt.* Tln., 199[illegible] *Hecuba pärast. Kirjutisi teatrist ja draamast 1[illegible]* 1995; K. Pappel. *Muusikateater Tallinnas XVIII [illegible] ja XIX sajandi esimesel poolel. Mozartist Wagnerini.* Tln., M. Mutt. *Meedia mu meedia. Iseseisvusaegseid [illegible]* 1996; H. Kompus. *Maailm on sündinud tantsust. Tea[illegible] Teatrikroonika 1986, 1987, 1988.* Tln., 1997; Eesti [illegible] Helsinki, 1997; *Kes lavastavad eesti teatrites?* Tln., [illegible] *deutschsprachige Theater im baltischen Raum [illegible]* Frankfurt am Main, 1997; *Thespis. Meie teatriaastaraa[illegible] 73.* [Toim. V. Vahing.] Trt., 1997; *Русская сцена в Эстонии. I. Очерки истории русского театра.* [Под ред. [illegible] чек.] Таллинн, 1998; P. Põldroos. *Oma teatri [illegible]* 1998; M. Valgemäe. *Kaugekõne. Artikleid, arvustusi ja [illegible] duskriitilisi kiasme.* Tln., 1999; J. Rähesoo. *Estonian Th[illegible]* Tln., 1999; L. Talts. *Pärnu teatrilugu 1875–1940.* Pärnu, [illegible] *Eesti teatri biograafiline leksikon.* Tln., 2000; A. [illegible] *kenud laulukaar. Estoonlaste muusikalavastused [illegible] 1946–1958.* Tln., 2000; *Lavastajaraamat. 12 [illegible] lavastajatega.* Tln., 2001.

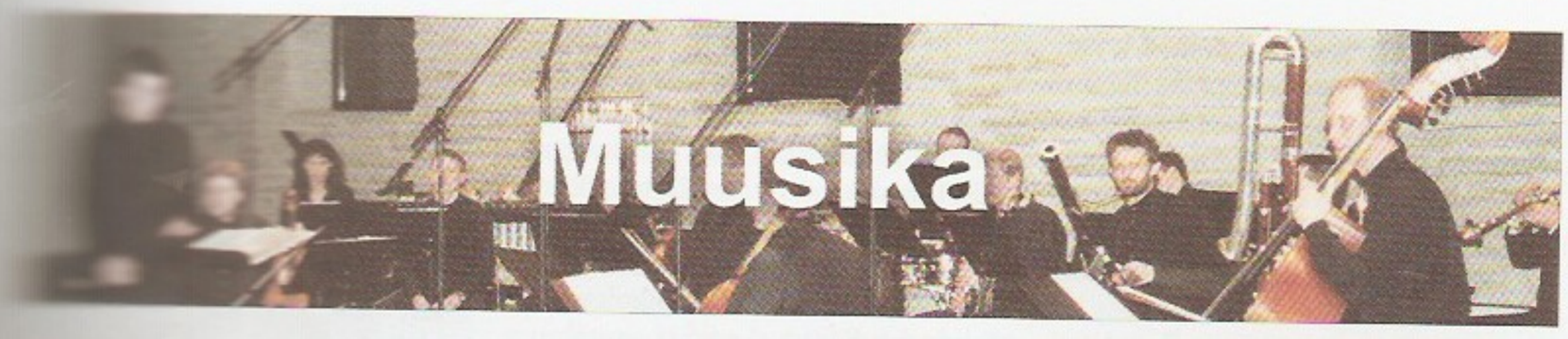

Muusika

HELILOOMING

Heliloominguga tekkis Eestimaal ühelt poolt [illegible] ja teiselt poolt baltisaksa aadelkonna musitseerimistraditsiooni pinnal. Kui palju baltisakslaste musitseerimisharjumusi kuuluvad kaasa haaras ja loomingule õhutas, jääb [illegible]. Vaga jääb küllap selgusetuks ka nii mõnegi muusikateose.

[illegible]muusika oli eelkõige regilaul. Hiljem lisandusid [illegible] ja veel hiljem vennastekogudusliikumise [illegible] mugusad saksa meloodiad. Need nn. *liederid* [illegible] 19. saj. keskpaigast sajandi lõpuni esimestele eesti heliloojatele tugevat mõju.

[illegible]muusika üks algushetki on Tallinnas tegutsenud Valentin Mederi ooper-laulumängu „Kindlameelne Argenia" loomine ja selle etendamine Tallinnas [illegible] vanaseimaid tänini säilinud saksakeelseid [illegible].

[illegible]muusikuharrastusest rääkides ei tohi unustada [illegible], mis jõudis Eestis 17. saj. heale järjele. Koolimuusikaõpetuse kõrvuti oli välja arendatud mitmehäälne [illegible] pinnalt tekkisid 19. saj. esimese poole [illegible], kellele hakati kohe ka nn. omaloomingut [illegible].

[illegible] sündiski osaliselt anonüümsena — esimesed [illegible] või lihtsalt viisid) lõid või mugandasid koolmeistrid [illegible]petajad ja köstrid. Sellisena jõudsid esimesed [illegible] (Emil Heinrich Hörschelmann) ka trükki. [illegible]li vajadus oma muusikat luua tunduvalt [illegible], nagu Lydia Koidulale omistatakse kaks viisi, [illegible] August Hermann oma „Laulu ja mängu lehes" ka [illegible] Esimesed eesti heliloojad (Aleksander Kunileid-[illegible], Friedrich Saebelmann, Aleksander Thomson), [illegible] tänaseni kooride kavas, said muusikalise [illegible] Viljandi reputsenud Jānis Cimze seminaris.

[illegible] pinnaski muusika areng pms. koorilauluga. [illegible] — sellele žanrile oli tellimus. Koolmeistrid [illegible] „Laulu ja mängu lehe" järgi komponeerima. Ka [illegible] jäi nn. kunstmuusikasse püsima lauludega [illegible], „Oh, laula ja hõiska", „Kungla rahvas"). [illegible] oli 1869 Tartus peetud esimene üldlaulupidu. [illegible] olid ka A. Kunileid-Saebelmanni laulud [illegible] armu arm" ja „Sind surmani", mõlemad Lydia [illegible]. Laulupeo muutumine traditsiooniks andis [illegible]muusikale eelise, nn. sotsiaalse tellimuse, ning eks [illegible]koori lauldu jäänud tänapäevani paljudele [illegible]ks.

[illegible] muusikud hakkasid eesti muusikat kujundama [illegible] saj. vahetusel. Esimesed professionaalid Miina [illegible] Tampu olid lõpetanud Peterburi konservatooriumi [illegible]. Mõlemad olid koorihelilooojad ning [illegible] organisti, koorijuhi või muusikaõpetajana. [illegible] eesti heliloojate põhitööks ka 20. saj.

[illegible]kompositsiooniharidusega heliloojate põlv-

J. V. Mederi ooperi „Kindlameelne Argenia" kontsertlavastus „Estonia" kontserdisaalis (1999)

kond — Rudolf Tobias, Artur Kapp, Artur Lemba, Mihkel Lüdig, Peeter Süda, Mart Saar, Heino Eller, Cyrillus Kreek — lõi aluse eesti muusika püsimiseks kõrgtasemel.

20. saj. teise kümnendi lõpuks oli muusikaline maastik kujunenud žanriliselt ja stiililiselt mitmekülgseks. Loodud olid kõigi klassikaliste žanride — sümfoonia, oratooriumi, kontserdi, ooperi, paljude kammermuusika vormide — esikteosed. Ühtlasi oli eesti muusika arenedes läbinud Euroopa olulisimad muusikavoolud rahvusromantismist ekspressionismini. Lisaks rahvuslikule helikeelele olid heliloomingusse jõudnud tollased Euroopa uuendusvoolud, isegi atonaalsus. Suurvormide osas on eriti oluline R. Tobiase looming: avamäng „Julius Caesar" (1896), kantaat „Johannes Damaskusest" (1897), oratoorium „Joonase lähetamine" (1909, tuntuks sai teos alles kolmveerand sajandit hiljem), keelpillikvartett nr. 1 (1899). Esimese sümfoonia (1908) ja ooperi (1908, „Lembitu tütar") lõi klassikalist väljenduslaadi esindav A. Lemba.

Heino Eller oma nn. Tartu koolkonna õpilaste keskel. Vasakult: Eduard Tubin, Olav Roots, Heino Eller, Karl Leichter ja Alfred Karindi (1930. a-d)

Haritud muusikutele ei jätkunud kodumaal erialast tööd. R. Tobias lahkus 1908 Eestist jäädavalt, ta läks Saksamaale, M. Härma ja Artur Kapp tegutsesid pikka aega Venemaal. 1920 suri P. Süda, kelle loominguline pärand on üsna väike, aga ometi väga oluline, eriti oreliteoste osas.

Eesti muusika esimesed sümfoonilised teosed jõudsid publikuni Peterburis. Kui aga 1900 asutati Tartus Aleksander Läte eestvedamisel sümfooniaorkester, hakkasid need kõlama ka Eestis.

1907 hakkasid eestlased Tallinnas korraldama regulaarselt sümfooniakontserte, kavva võeti ka eesti loomingut. Kaks tähtsaimat üritust olid 1909 Tartus peetud eesti muusika päev ja 1910 Tallinna laulupeol toimunud kolm sümfooniakontserti, kus eesti heliloomingul oli oluline roll. Orkestrite arenedes kasvas ka orkestrile kirjutatu hulk.

1918–50. 1919 asutati Tallinnas ja Tartus kõrgem muusikakool ning see viis peagi sümfooniaorkestri, ooperiteatri ning kammer- ja koorimuusika Euroopa tasemele. Sellest alates saab rääkida ka kahest heliloojate koolkonnast. Tartu Kõrgemas Muusikakoolis lõi oma koolkonna Heino Eller. Sinna, nn. Tartu koolkonda kuulusid Eduard Tubin, Eduard Oja ja Alfred Karindi, hiljem on lisandunud neile Elleri õpilastena TK-st Villem Kapp, Anatoli Garšnek, Jaan Rääts, Valter Ojakäär, Uno Naissoo, Arne Oit, Jaan Koha, Arvo Pärt, Heino Jürisalu, Alo Põldmäe ja Lepo Sumera. See koolkond orienteerus instrumentaalmuusikale ja selle seosele rahvuslikkusega ning Euroopa uutele muusikavooludele. TK-s tekkinud nn. A. Kapi koolkond (Tuudur Vettik, Riho Päts, Gustav Ernesaks, Edgar Arro, Eugen Kapp) põhines pms. klassikalisel mõttemaailmal, nad pidasid oluliseks ka koorimuusikat.

Toonase muusikaelu seisukohast oli oluline ka Kultuurkapitali asutamine (1925), sihiks toetada kultuuri aineliselt (Helikunsti Sihtkapitali toel saadi Eestisse Tobiase teoste käsikirjad). Kultuurkapitali juures tegutses ka noodikirjastus. 1932 alustas Berni konventsiooni alusel tööd Eesti Autorikaitse Ühing. Nende kahe organisatsiooni tegutsemise tulemusena hakkas muusika loomine vähehaaval heliloojatele aineliselt sisse tooma.

Aastat 1926 loetakse praeguse Eesti Riikliku Sümfooniaorkestri sünniaastaks. Eesti sümfoonilise muusika seisukohast on eriti olulised aastad 1939–44, kui orkestri peadirigendi Olav Rootsi juhatusel kanti ette E. Tubina, C. Kreegi jt. orkestriteoseid. Just sel ajal jõudsid loomingulise küpsuseni E. Tubin (III ja IV sümfoonia) ning E. Oja („Ajatriloogia", „Ilupoeem"), oma esimesed teosed lõid G. Ernesaks, E. Kapp ja E. Arro. 1928 esietendus esimene eesti rahvuslik ooper, Evald Aava „Vikerlased". Edasine ooperi arengutee on kulgenud läbi 1939. a. ooperivõistluse ja stalinismiaja plakatlikkuse E. Tubina Rootsis loodud sümfoniseeritud draamadeni „Barbara von Tisenhusen" ja „Reigi õpetaja" ning Eino Tambergi kirgast romantikat kandva „Cyrano de Bergeracini". 1990. a-tel tõusis heliloojate huviorbiiti kammerooperi žanr.

1940. a-ks oli muusikaelu rohkemal või vähemal määral tasakaalustunud ning omamaine helilooming kindla koha leidnud. II maailmasõja aastatel kulges nii Tallinnas kui ka Tartus vilgas tegevus, kuigi osa nimekaid muusikuid evakueerus Nõuk. tagalasse. Seal koondati nad 1942 Jaroslavlis moodustatud Eesti NSV Riiklikesse Kunstiansamblitesse. Sinna kuulus ka mitu noort heliloojat, nagu G. Ernesaks, E. Kapp, E. Arro ja Hugo Lepnurm. Jaroslavlis sündis olulisi teoseid, nimetagem vaid G. Ernesaksa laulu „Mu isamaa on minu arm".

1944. a. sügisel, kui Nõuk. vägi oli jõudnud taas Eestisse, algas põgenemine Läände. Muusikute read hõrenesid tuntavalt ja Läände läinud heliloojate looming osutus Kodu-Eesti omast lahutatuks. Eesti sõjajärgse ajajärgu muusikaelu kannatas tugevasti repressioonide tõttu, mis jõudsid haripunkti kevadel

Arvo Pärt (paremal) ja Ye[illegible]

Lea ja Veljo Tormis (2000)

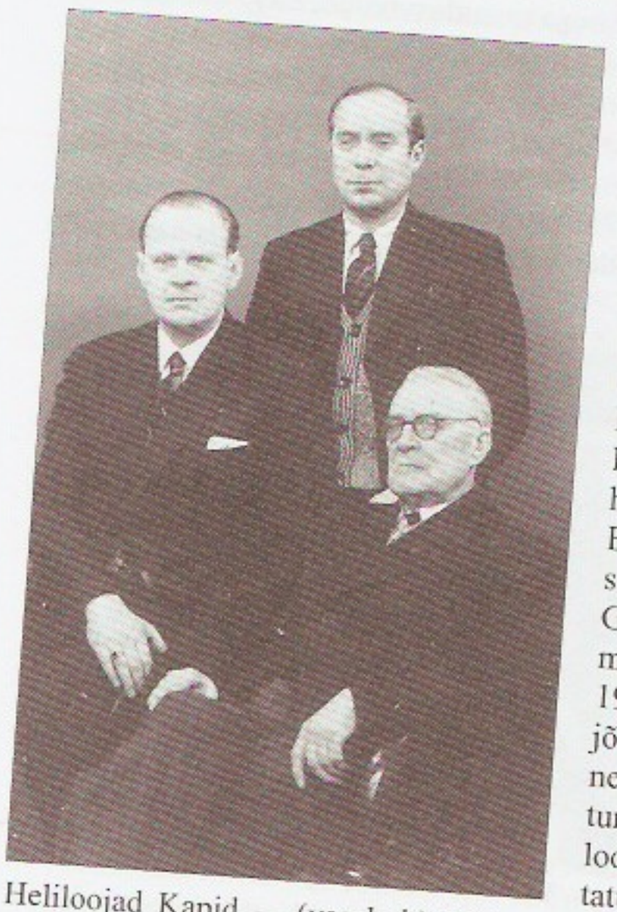

Heliloojad Kapid — (vasakult) Villem, Eugen ja Artur Kapp (1940. a-te II pool)

1950, kui „kodanlikus [illegible] süüdistatuna arreteeriti [illegible] tik, R. Päts ja A. Karindi. [illegible] surve alla sattusid ka H. Eller [illegible] jpt. Ka heliloomingu seisukohast [illegible] aeg traagiline.

„Sotsialistliku sisu ja rahvuslik[illegible] nõue tabas heliloojaid [illegible] situd oli nn. massi- ehk [illegible] laul, mille kirjutamisest ei [illegible] ei M. Saar ega C. Kreegi [illegible] intonatsioonid kandusid [illegible] nilisse muusikasse (A. Kapi [illegible] pseudorahvuslikkus ja -[illegible] 20. saj-le omased moodu[illegible] dusvahendid kuulutati „formalismi".

Pärast 1950. aastat. Pärast [illegible] surma tõusis esile uus [illegible] kond. Rahvuslik Lydia [illegible] „Tiina" ja klaverikontsert [illegible] peenekoeline Ester Mägi [illegible] sika), runoviise sümfoonia [illegible] Anti Marguste, koorisümfoonia [illegible] Veljo Tormis (kantaat-[illegible]

...Raua needmine", tsükkel „Unusta-... dramaturgivaistuga Eino Tamberg oma ...Ilusime kodu", „Cyrano de Bergerac", „Lend") ...loominguga („Concerto grosso", 1956, ...sitsismi avateoseks), rütmistiihiast kantud ...kontsert kammerorkestrile, 1961, eesti muu... teoseid), 1980 Eestist lahkunud ja üheks ...maks nüüdisheliloojaks kujunenud Arvo ...Nekroloog", 1960, oli esimene Eesti dodeka... ning mitmeid stiilipöördeid läbi teinud Kul... „Surma ja sünni laulud", ballett ...missa") on heliloojad, kes määrasid eesti muu... kümnenditel ja määravad suuresti veel ...heliloojate helikeel on kohati äärmuslikult ...võrdluseks kas või A. Pärdi ja V. Tormise ...-mine on jõudnud gregoriaani koraali kaudu ...stiilini ja teine arhailise soome-ugri ürgelemendi ...stiili-, vormi- ja tämbriläteteni.

...stiilis kirjutavatele erinevate põlvkon... oli inspiratsiooniallikaks Herbert Tampere ...„Eesti rahvalaule viisidega" (1956—65). ...tulid eesti muusikasse uued nimed: alati ...samas dramaatiline Lepo Sumera (6 süm... ...iseärasusest pakatav Raimo Kangro (enim oope... ...heliloojа, neist olulisimad „Imelugu", „Ohver" ...instrumentaalmuusikat loov Mati Kuulberg, ...Tarmo Lepik ning lüüriline ja helivärve otsiv Alo ...lõpu poole lisandus neile heakõlalise laa... ...Tampere. See oli taas ühtse põlvkonna läbimurre. ...uudest johtuvalt on muusikamaailm olnud ...sellest tulenevad ka otsesed mõjutused ...eelnevast heliloomingust. Samas on peaaegu ...tulle põlvkonna eesti heliloojate loomingut ...nimetaja alla. Heliloojad ise muutuvad pidevalt ...tuleb muusikasse ajastule iseloomulikke ...elektronmuusika), sh. levimuusika vallast ...

...Eesti muusikaelus nii selget uue põlvkonna tulekut ...a-tel jõudsid kuulajani oma loomingus tonaal... ...sulatav Erkki-Sven Tüür ja muu... ...ning astroloogiaga seostav Urmas Sisask, ...Vihmand, Tõnu Kõrvits, Toivo Tulev, Tõnis Kaumann ja Helena Tulve. Üha enam pööratakse tähelepanu kõlavärvidele, vähem traditsioonilistele vormidele, rohkem hakkavad kaasa mängima muudest kunstivaldkondadest pärit võtted (multimeediaetendused). Omamoodi kulmineerub see Lepo Sumera kammerooperis „Olivia meistriklass" (1997), kus kõrvuti muusikaga on võrdselt tähtsad sõna ning kujutava kunsti ja filmi elemendid.

Operetiloomingus oli 1930.—40. a-tel viljakaim Priit Ardna („Tütarlaps kodumaata", „Kalurineiu"), 1950. a-tel aga Boris Kõrver („Ainult unistus", „Laanelill"). Muusikalidest on olnud kõige edukamad lastele loodud teosed: Ülo Vinteri ja Ülo Raudmäe „Pipi Pikksukk", Tõnu Raadiku „Puhh", Olav Ehala „Nukitsamees".

Balletile pani tugeva muusikalise aluse E. Tubin, kelle „Kratt" (1940) on siiani jäänud esindusballetiks. 1970. a-tel loodi ning etendus koreograafide Mai Murdmaa ja Ülo Vilimaa lavastatuna mitu õhtuttäitvat balletti: E. Tambergi „Joanna tentata", A. Põldmäe „Merineitsi," M. Kuulbergi „Mont Valerién" ja „Pöördlava" ning L. Sumera „Anselmi lugu".

Vokaalsümfoonilises muusikas jõuti 1990. a-il taas vaimuliku temaatika juurde (U. Sisaski „Gloria Patri" ja missad). Esimene eesti reekviem pärineb Cyrillus Kreegilt (1927), hiliseimaist olgu nimetatud E.-S. Tüüri „Reekviem Peeter Lilje mälestuseks" (1994).

Tänaseks on eesti helilooming muutunud kirevaks — tõsisest filosoofilisest süvenemisest efektse mängulustini ulatuvaks. Juurde on tulnud elektronmuusika ja multimeedia vahendeid. Hea edu on saatnud eesti heliloomingut rahvusv. heliloomingu raadiovõistlusel ROSTRUM, kus on auhinnatud E.-S. Tüüri, L. Sumera, M. Vihmandi, T. Tulevi, H. Tulve ja Jüri Reinvere teoseid. Oluliselt on eesti muusikaloomingu hulka ja kvaliteeti mõjutanud msg. koosseisudega kammeransamblite sünd ja edukus (Tallinna klaveriduo, Tallinna saksofonikvartett, „Hortus Musicus", „Camerata Tallinn"). Paljud V. Tormise ja A. Pärdi teosed on sündinud koostöös Eesti Filharmoonia kammerkoori ja Tõnu Kaljustega.

Eesti muusika kõlab sageli nii rahvusv. uue muusika festivalidel kui ka kontserdisaalides. Paljudes maades on A. Pärdi, E.-S. Tüüri, V. Tormise, E. Tambergi, L. Sumera, P. Vähi, R. Kangro ja U. Sisaski teoseid rohkesti plaadistatud.

Mare Põldmäe

...TERPRETATSIOONIKUNST

...koolkondade tekkimiseks vajaliku kasvu... ...ja 20. saj. vahetusel silmapaistvate külalis... ...ning kohalike baltisaksa ja vene pärit... ...pedagoogide üldkultuuri edendav tegevus. ...Antropoff-Hörschelmanni, Johannes Paulseni, ...Sergei Mamontovi, Armanda degli Abbati, ...jmt. tegevus aitas kujundada Tallinna jt. ...kontserdielu ning edendada muusikaalase era... ...andmist (Eugenie Meyeri muusikakool, ...ja Heinrich Stuckey muusikakool, Tallinna ja ...muusikakoolid).

...saj. esimesel kümnendil lõpetas Peterburi ...mitu eesti soost muusikut, nende seas ven... ...Theodor ja Artur Lemba. Nemad saavutasid ...nii kodu- kui ka välismaal. A. Lemba jõudis ...nim. võistlusel 8 preemiakandidaadi hulka. ...-romantilisest traditsioonist pärinevad inter... ...põhimõtted kandusid Lembade kaudu nende õpilastele, kellest tuntuimad (Karl Sillakivi, Tekla Koha, Elsa Avesson, Olav Roots, Veera Lensin, Tarsina Alango) asetasid pearõhu ansamblimängule ja pedagoogitööle. Pms. soleerimisele pühendusid Aino Kõrb ja K. Sillakivi. Märgatava jälje jätsid kontserdiellu ka Peterburis, Pariisis, Berliinis ja Leipzigis õppinud Erika Franz ja Irmgard Kaudre.

1930.—40. a-il võis soolo-, kammer- ja sümfooniakontsertidel kuulata mitut võimekat pianisti (Karin Priid, Dagmar Kokkerit, Juta Kippastot); pärast noorte pianistide võistlusel Londonis 1938 Briti Muusikanõukogu auhinna võitmist tõusis kontserdipianistide esiritta Heljo Sepp.

II maailmasõja ajal lahkusid kodumaalt u. 440-st aktiivselt tegutsenud muusikust enam kui pooled, sh. pianistidest S. Antropoff-Hörschelmann, Adele Brosse, Käbi Laretei, K. Prii, J. Kippasto, Hilja Saarne, Valentine Riives ja D. Kokker.

Sõjajärgseil aastail edukalt pedagoogitööd teinutest (Anna Klas, H. Sepp, Laine Mets, Aleksandra Semm-Sarv jmt.) oli tipp-pianistide kujundajana eriti viljakas Bruno Lukk, kes

lõi silmapaistva koolkonna, pani koos A. Klasiga aluse Eesti klaveriduo-traditsioonile ja rikastas meie kontserdielu kõrgetasemeliste esinemistega. Enamik B. Luki õpilastest on tegutsenud üheaegselt nii solisti, ansamblisti kui ka pedagoogina. Siiski saab nad tinglikult jagada soleerimisele keskendunuiks (Eugen Kelder, Arbo Valdma, Ivo Sillamaa, Kalle Randalu, Lauri Väinmaa, Vardo Rumessen), rohkem kontsertmeistrina tuntuiks (Vaike Vahi, Riina Gerretz) ja õpetajana B. Luki metoodiliste põhimõtete edasikandjaiks (Mall Sarv, Erna Saar, Leelo Kõlar, Toivo Nahkur, Matti Reimann). Heal tasemel on ka Ada Kuuseoksa ja Valdur Rootsi (õpetaja A. Klas), Lilian Semperi ja Peep Lassmanni (H. Sepp), Rein Rannapi (Virve Lippus) ja Ivari Ilja (Laine Mets) kontserditegevus. Esimesena eesti pianistidest suutis end tollase NSV Liidu ulatuses tõestada P. Lassmann (1968, II koht üleliidulisel pianistide võistlusel). Rahvusv. võistlustel on silma paistnud K. Randalu (1981, II koht Zwickaus; 1985, I koht Münchenis). B. Luki ja A. Klasi duotraditsiooni on eduga jätkanud Nata-Ly Sakkos — Toivo Peäske; nende kõrvale on tulnud Piret Habak — Reet Kopvillem ja Kai Ratassepp — Mati Mikalai (2000, I koht Münchenis).

Noorimat pianistide põlvkonda (Toomas Vana, Tanel Joamets, Ralf Taal, Marko Martin, Ave Nahkur, Indrek Laul) iseloomustab avatus Lääne-Euroopa interpretatsioonikunstile, paljud täiendavad end välismaal ja osalevad rahvusv. interpreetide võistlustel.

Organistid. Paljud 19. saj. lõpul Peterburi konservatooriumis hariduse saanud eesti muusikud õppisid põhiainena orelit (Artur Kapp, Miina Härma, Johannes Kappel, Konstantin Türnpu, Rudolf Tobias), ent solistina rakendasid oma oskusi vähesed (Peeter Süda, A. Kapp, M. Härma). Eesti orelikooli rajas August Topman, kelle õpilased olid ühtaegu organistid, heliloojad, koorijuhid, pedagoogid ja muusikategelased (Juhan Jürme, Johannes Hiob, Edgar Arro, Villem Kapp jmt.). Orelisolistidena tõusid esile Paul Indra, Peeter Laja ja Hugo Lepnurm. Viimane andis palju soolokontserte, oli hinnatud ansamblipartner ja pärandas oma silmapaistvad teadmised mitmele organistide põlvkonnale (Rolf Uusväli, Andres Uibo, Kristiina Hoidre, Urmas Taniloo, Ines Maidre). Ta uuris ka orelikultuuri ajalugu ja tegi palju selleks, et Eesti orelid säiliksid järgmistele põlvkondadele.

Klavessinistid. Klavessiini kasutuse kohta Eestis selle pilli õitseajal on andmed napid. Kontsertpillina hakati seda mängima alles 20. saj. lõppkümnenditel, kui tärkas huvi vanamuusika vastu. Enamik silmapaistvaid klavessiniste (Imbi Tarum, I. Sillamaa, Marju Riisikamp) on mänginud vanamuusikaansamblites („Hortus Musicus", „Tallinn Baroque"). Õppeainena on klavessiinimäng EMA-s a-st 1994.

Keelpillisolistid kerkisid esile pärast Tallinna Kõrgema Muusikakooli asutamist (1919), seega alles 1930. a-il. Erandlikuna tegutsesid 20. saj. algul põhil. autodidaktidena solistideks pürginud viiuldaja Eduard Sõrmus ja kontrabassist Ludvig Juht. Mõlemad siirdusid välismaale ning L. Juht saavutas maailmakuulsuse.

Viiuldajate ja tšellistide koolkonnale panid aluse Moskvas prof. J. Hřimaly juures õppinud Johannes Paulsen ja Peterburis prof. A. Veržbilovitši klassis õppinud R. Böödcke. J. Paulsen lõi cesti rahvusliku viiulikoolkonna, millesse kuulus omanäolisi viiuldajaid ja pedagooge: Hubert ja Zelia Aumere, Carmen Prii, Evi Liivak, Vladimir Alumäe, Herbert Laan, Evald Turgan, Jossif Šagal, Villem Õunapuu. Kõik nad täiendasid end erialaselt välismaal — Pariisis, Londonis, Budapestis, Brüsselis jm. — ning osalesid rahvusv. võistlustel. II maailmasõda sundis kodust lahkuma hulga häid viiuldajaid (J. Paulsen, Z. ja H. Aumere, C. Prii, E. [illegible]. Pärast sõda kasvatasid viiuldajaid pms. H. Laan ja [illegible]. Soolokontserte andsid alates 1950. a-st V. Alumäe, [illegible], Endel Lippus ja Ines Rannap.

Järgmistel aastakümnetel õppis hulk viiuldajaid [illegible] ja Moskvas (Jüri Gerretz, Lemmo Erendy, [illegible], Mare Teearu, Tiiu Heinsalu, Urmas Vulp, Ülo Kaasik, Kristian, Anu Järvela). Ergutavalt mõjusid noortele toimunud vabariiklikud interpreetide võistlused, [illegible] põlvkonna esindajate Arvo Leiburi, Leho Ligandi [illegible]. Haava puhul on raske repertuaari valdamine võrreldes osavõttu rahvusv. võistlustest.

R. Böödcke nõudlikul juhendamisel kujunes August [illegible] sest silmapaistev solist ja pedagoog, kes ise ja oma [illegible] Laine Leichteri kaudu kasvatas mitu põlvkonda [illegible] tšellosoliste (Jaan Reinaste, Ivo Juul, Toomas [illegible], Toomas Velmet). Aastakümneid Tallinna Muusikakooli õpetanud L. Leichter on andnud paljudele headele [illegible] dele tugeva algõpetuse (Teet Järvi, Mart Laan, Leho [illegible], Henry-David Varema, Kristjan Saar), millel on [illegible] mistlustööga on edukalt tegelnud Peeter Paemurru, T. [illegible] ja I. Juul.

Aldisolistina on seni kontserte andnud vaid H. Laan, [illegible] orkestriga on soleerinud Andrus Järvi.

Kontrabassistide hulgas on häid solistiomadusi [illegible] Aare Suss, Roland Lill, Jüri Lepp ja Mati Laik.

Eesti esimeseks professionaalseks keelpillikvartetiks [illegible] pidada Tartus 1905—07 tegutsenud Heino Ellert [illegible]. 1926 asutati kvartett Eesti Akadeemilise Helilooming [illegible] si juurde (Rudolf Milli, H. Laan, S. Sorgato ja R. [illegible] hiljem Rudolf Palm, H. Laan, August Saat ja R. [illegible]. 1930. a-te lõpul olid tunnustatuimad C. Prii [illegible], Evald Turgani kvartett (Tartus). 1944 loodi Tallinna Konservatooriumi kvartett (V. Alumäe, Artur [illegible] ja A. Karjus), mis hiljem kandis ENSV Riikliku [illegible] nia kvarteti nime (A. Väriku asemel oli siis Endel [illegible]. 1961 alustas tegevust uus kvartett — E. Lippus, [illegible], H. Laan ja T. Tummeleht.

Puhkpillisolistid. Puhkpillimängijate [illegible] mine sai alguse 20. saj. keskel, kui silmapaistvad [illegible] Samuel Saulus ja Jaan Õun, metsasarvemängija [illegible] talu, saksofonist Olavi Kasemaa jt. võrdsustati [illegible] orkestri- ja ansamblipillidena tunnustatud [illegible] siooniliste soolopillidega.

Harvu sooloesinemisi oli juba 20. saj. I poolel [illegible] solist Albert Kõhelik), ent siis oli olulisem [illegible] rajamine ja ansamblite moodustamine. Nii [illegible] metsasarvekooli looja Jaan Tamme nim. puhkpillikvintett, aastakümnete jooksul mitu võimekat solisti — [illegible] Herman Talmre, Eugen Saanpere, U. Uustalu [illegible]. Klarnetikoolkonda juhtis Juhan Kaljaspoolik, [illegible] jaadi Elmar Peäske.

Põhil. kergema žanri solistidena on paistnud [illegible] Rjabov (klarnet), Richard Mölder ja Abi Zeider [illegible] Leningradi konservatooriumi kasvandik, trompetist [illegible] Birk on esimene rahvusv. võistlusel võitu [illegible] puhkpillimängija (1988 Gdańskis I auhind). Noorem [illegible] trompetist Jüri Leiten. Noorema põlvkonna [illegible] vutanud edu klarnetist Toomas Vavilov, flöödi [illegible] oboist Kalev Kuljus (2001 I koht Prahas) ning [illegible] Lembit Saarsalu, Villu Veski ja Virgo Veldi. Puhkpilliansamblitest on edukad olnud Jaan Tamme [illegible] puhkpillikvintett (asut. 1955) ja Tallinna [illegible] (asut. 1983, asutaja ja juht Olavi Kasemaa).

Klassikaline kitarr tuli ...ele 20. saj. IV veerandil ...ärtiku aktiivsuse tule... ...ansambel „Camerata Tallinn", ... Tunnustust väärib täp... ...esindaja Tiit Peterson.
... Eesti rahvapilli kandle ...-akordiliseks kromaatili... ...võimaldas mängida reper... ...kuni tänapäeva teos... ...heaks on palju tei... ...Temale ja tema juhitud ...ansamblile „Kaleviine" on loonud algu... ...minu Eesti heliloojat. ...lõpetanud Helsingi Sibeliuse ... ja Vilniuse Muusikaaka... ...õpinguväliduse saanud kandle... ...Mihkling ja Tuule Kann.
... Rahvusliku ärkamis... ...koorilaulu- ja üldlaulu... ...ajajärgul polnud Eestis ...laulusoliste (kui mitte ...välismaal õppinud ja ...Jakobsoni ja Lydia Müllerit). ...mujal õpetust saanud esi... ...soost lauljataridele Aino ...Paula Brehmile, Mathilde ...Ludmilla Hellat-Lem... ...sajandivahetusel laule ...F. Saebelmann, J. Kap... ...võetava soololaulu aja... ...võib lugeda A. Kapi 1895 ...ansamblit „Metsateel".
... koolitasid Tallinna ja ...haridusasutuste pedagoogid ...(G. Nasimova, A. Tamm, ... Lüdig-Sinkel ning ...õpetajad A. degli Abbati, ...

... ja operetiga tegeldi üks... ...Eesti linnas, tuli osa lava... ...asjaarmastajate hulgast ...(Alfred Sällik), teine osa ...emigreerunud Venemaal ja Läänes... ...Bruno Hansen, Aleksander ...Pits-Jakobson, Olga Mikk... ...(Liidia-Lemba). 1920.—30. a-te ...kontserdielu vajas soolo-, ...ansamblite ja sümfooniakontsertidel esi... ...Menu saavutasid Olga ...Tenno Vironi, Ru... ...Mart Rungi, Milvi Laid, ...Ida Aav-Loo ja Ott ...

...1930. a-il rahvusv. võist... ...said Tooni Kroon 1933 ...ja Elsa Maasik diplomi, ...Tõnu proeks- ja Eedo Karri... ...Suurima võidu — esi... ...1938. a. Tiit Kuusik. ...T. Kuusik said lepingu ...Viini Riigiooperis. Eesti ...tõrgele tasemele viitasid ...kurjäär Euroopas ja

USA-s ning sõjajärgsel ajal Naan Põllu kui oratooriumi- ja kontserdilaulja rahvusv. tunnustamine.
Sõja põhjustatud kaotused olid ka laulukultuurile valusad. Lahkusid juhtsolistid H. Betlem, M. Laid, E. Vaarman, Andrei Christiansen, E. Karrisoo, Aarne Viisimaa ja I. Aav-Loo.
Sõjajärgsel ajal eristus neli laulukooli: A. Arderi nn. looduse kooli eelistav (Hendrik Krumm, Ervin Kärvet, Uno Kreen, Evald Tordik) ja T. Kuusiku samu põhimõtteid rakendav (Georg Ots, Aino Külvand, Endel Ani), J. Siimoni laia kantileeni ja fraseerimispeenust esiletõstev (Ellen Laidre, Lehte Mark, Teo Maiste, Mati Palm) ja Linda Sauli tugevale tehnilisele alusele tuginev kool (Margarita Voites, Mare Jõgeva, Helvi Raamat, Taisto Noor). M. Pätsi õpilase Viktor Gurjevi juures said lauljaiks Anu Kaal, Ivo Kuusk ja Voldemar Kuslap.
Seni „Estonia" teatris laulnute (Olga Lund, Elsa Maasik, G. Ots, Karl Ots, Veera Nelus, Georg Taleš, T. Kuusik, Martin Taras, Aaro Pärn) kõrvale hakkas 1960. a-tel tulema uus põlvkond (Aino Külvand, Urve Tauts, Liidia Panova, Maarja Haamer, Aleksander Püvi, H. Krumm, E. Kärvet, T. Maiste, Tiit Tralla). Kammerlaulule pühendusid E. Laidre, Tiiu Levald, Ludmilla Dombrovska ja Kaie Konrad. 20. saj. lõppkümnendeil tõusid esile Leili Tammel, Tarmo Sild, Pille Lill ja Pirjo Levandi. Noorimast põlvkonnast on tunnustatud Jassi Zahharov, Aare Saal, Vello Jürna, Mati Kõrts, Ain Anger, Taimo Toomast, Annely Peebo ja Mart Mikk, kes on saanud lauluharidust ka väljaspool Eestit.

Neeme Järvi ja Astrid Lindgren „Estonia" kontserdisaalis (1989)

Koorijuhid. 19. saj. lõpu ja 20. saj. alguse eesti soost koori- ja orkestrijuhid said mitmekesise hariduse oreli, klaveri ja kompositsiooni alal põhil. Peterburis või Riias. Need olid J. Kappel, M. Härma, Cyrillus Kreek, Otto Hermann jmt. Otseselt koorijuhtimist olid õppinud või end sel alal täiendanud Juhan Simm, K. Türnpu ja A. Topman. TK-s jagati algul koorijuhiteadmisi koolimuusikafakulteedis. Selle lõpetanutega (Tuudur Vettik, P. Laja, Johan Tamverk) suutsid edukalt võistelda ka teistel erialadel (orel, kompositsioon) õppinud ja praktilises töös koorijuhikogemusi omandanud Riho Päts, Enn Võrk, Joosep Aavik, Alfred Karindi ja Ado Velmet.
Suunamäärajaks sai 1930. a-te lõpus Gustav Ernesaks. Tema detailne süvenemine ja nõudlikkus kujundasid Riiklikust Akadeemilisest Meeskoorist (RAM, asut. 1944) kõrge professionaalsusega koori. Ta lõi ka enda põhimõtteid järgiva koolkonna, millesse on kuulunud Jüri Variste, Artur Vahter, Harald Uibo, Uno Järvela, Kuno Areng, Olev Oja ja Alo Ritsing. Koorijuhtimiskultuuri on oluliselt arendanud ka Ants Üleoja, Lembit Verlin, Arvo Ratassepp, Enn Oja ja Uno Uiga.
Väga häid tulemusi on saavutanud laste- ja noortekooridega Karl Leinus, Uno Järvela, Peeter Perens, Ene Üleoja, Heino Kaljuste ja Venno Laul. Tütarlastekoor „Ellerhein" on saanud rahvusv. võistlustel peaauhindu. Selle koori asutaja ja esimene juht oli H. Kaljuste, tema tööd on jätkanud Tiia Loitme.
Orkestrijuhid. Kuigi paljudel koorijuhtidel ning muusikaõpetajatel tuli omal ajal ka kooliorkestreid juhatada (R. Päts, J. Aavik, A. Pung), saab esimeseks professionaalseks dirigendiks lugeda siiski 1927. aastal heliloojana TK lõpetanud ja end põhjalikult välismaal täiendanud Verner Nerepit. Tema juhatas „Estonia" teatri orkestrit 1933—44. 1939—44 oli Eesti Ringhäälingu orkestri juht Olav Roots, kes põgenes 1944 Rootsi ning töötas 1952. a-st kuni surmani (1972. a.) Colombias Bogotà sümfooniaorkestri peadirigendina. Teised samal ajajärgul „Estonia" teatri, Ringhäälingu ja muid orkestreid juhatanud — Raimund Kull, Arkadius Krull ja Priit Nigula — olid põhil. autodidaktid.
Sõjajärgsel ajal tunnustuse omandanud orkestrijuhid (Paul Karp, Sergei Prohhorov) ja osa koorijuhte peavad oma olulisimaks õpetajaks TK sümfooniaorkestrit juhatanud J. Paulsenit.
1946 sai NSV Liidu noorte dirigentide võistlusel II preemia Roman Matsov.

Eri Klas juhatamas ERSO proovi (1999)

Paljud hilisemad orkestrijuhid (Vallo Järvi, Erich Kõlar, Olev Oja, Peeter Lilje, Endel Nõgene, Vello Pähn) on kujunenud R. Matsovi tõsist suhtumist nõudvas õpetuslaadis.

20. saj. viimaste kümnendite säravaim koori- ja orkestrijuht Tõnu Kaljuste on Eesti Filharmoonia Kammerkoori viinud maailma parimate hulka.

KOORILIIKUMINE

Kooride tegevus 19. saj. Eesti mitmehäälse koorilaulu alguse ja varase arengu kohta on andmeid vähe. Vennaste-kogudustes püüti mitmehäälselt laulda juba 18. saj. lõpul, kuid tõeliselt sai koorilaul alguse alles 19. saj. I poolel kihelkonnakoolides. Et eestlastel sellealaseid oskusi polnud, panid koorilaulu traditsioonile aluse estofiilsete huvidega sakslastest pastorid, kes Saksamaa eeskujudele tuginedes harrastasid enamasti vaimuliku sisuga muusikat, mida oli võimalik esitada kirikutes. 1805. a. paiku asutas koori Kanepi praost Johann Philipp von Roth. Tema eeskujule järgnesid teiste kihelkondade pastorid ning neile alluvad köstrid ja kooliõpetajad. Laiusel, Simunas, Tormas, Põltsamaal, Põlvas jm. asutati koorid kihelkonnakoolide juurde. 19. saj. keskel oli Eestis juba palju koore, neid asutama innustas ka Jānis Cimze oma kihelkonnakooliõpetajate seminaris (Valgas). Selles koolis omandasid teadmisi-oskusi ka esimesed eestlastest poolkutselised heliloojad-koorijuhid (Aleksander Kunileid-Saebelmann, Friedrich Saebelmann, Aleksander Thomson jt.). Tõhusamaks muutus kooride ühistegevus. Eeskuju võeti Kesk-Euroopast, kus mitmel pool (Saksamaal, Šveitsis) korraldati ka ühislaulmisi — laulupidusid. Baltimaades pidasid kohalikud saksa koorid laulupidusid Tallinnas (1857 ja 1866) ning Riias (1861). Nende laulupidude eeskujul hakkasid laulupühi korraldama ka eestlased (Ansekülas 1863, Jõhvis 1865, Simunas 1866, Uulus 1867), hiljem võrsusid neist üldlaulupeod.

Ajastut iseloomustab eestlaste koondumine msg. seltsidesse ning laulu- ja mängukooridesse. Kuigi linnades oli saksluse mõju tugevam, edenes sealgi eestlaste seltsielu. Nii loodi Tallinnas lauluseltsid „Revalia" (1863), „Estonia" (1865) ja „Lootus" (1877), Tartus „Vanemuine" (1865), Viljandis „Koit" (1869), Narvas „Ilmarine" (1873) ning Pärnus „Endla" (1878). „Vanemuise" seltsi ja Johann Woldemar Jannseni algatusel peeti 1869 Tartus I ülemaaline laulupidu, see lisas nii kooriliikumisele kui ka algupärase heliloomingu tekkele uut hoogu. Selle ajajärgu keskseimad muusikaüritused olidki traditsiooniliseks muutunud laulupeod — 1879 Tartus, 1880

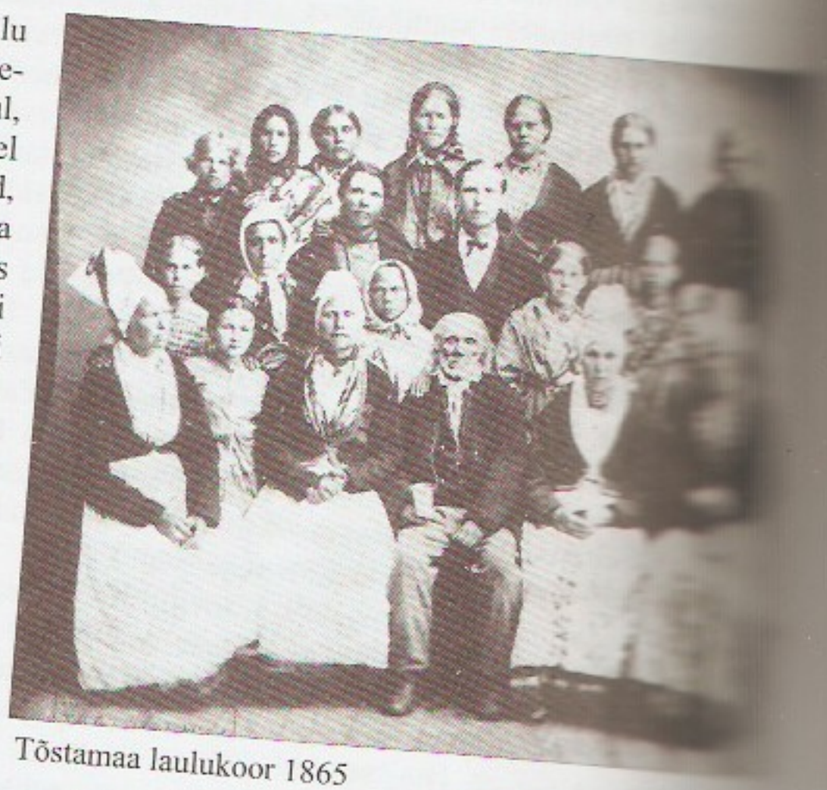

Tõstamaa laulukoor 1865

Tallinnas, 1891 ja 1894 Tartus ning 1896 Tallinn[illegible] keskustes asutati palju laulu- ja mänguseltse[illegible] seid laulmisi ning peeti maakondlikke laulupi[illegible] oli Karl August Hermanni muusikaline tegevus[illegible] koorilaulu tasemesse ja repertuaari valik[illegible] valitses peaaegu 19. saj. lõpuni asjaarmastajalik[illegible]

Kooriliikumine 20. saj. I poolel. V[illegible] kooriliikumisse Peterburi konservatooriumi[illegible] nud Johannes Kappel, Miina Hermann (Härma[illegible] Türnpu, Rudolf Tobias, Artur Kapp, Mart Saar, M[illegible] jt. Suurenes huvi rahvalaulu kogumise ja selle[illegible] kasutamise vastu, jõudsalt arenes algupärane koo[illegible] tõusis kooride kunstiline tase ja asutati hulgaliselt [illegible] tiive. Koos sümfoonilise muusika arenemisega [illegible] mesed vokaalsümfoonilised suurvormid (R. Tob[illegible] Uue tasandi näiteks olid suurejooneline Tartu [illegible] (1909) ja 7. üldlaulupidu (Tallinnas). Tege[illegible]

meeskoor (1912, juht J. Simm) ja Tallin-Selts (1916, K. Türnpu). Koorid püüdsid
. Isid selleni jõuti alles pärast Eesti Vabariigi
tegutsev Tallinna Meestelaulu Selts
X 1921 kokku Eesti lauljate kongressi, kus
Eesti Lauljate Liit (ELL). Koostati põhikiri
. ELL kujunes kõiki koore hõlmavaks
koondiseks, kuhu 1940 kuulus ligi 800
ligi 25 000 liiget). ELL pidas oma põhiüles-
muusikakultuuri arendamist ja rahvusliku ühtsuse
. Selle teostamiseks korraldati üld- ja
laulupidusid, kirjastati ja levitati muusikakir-
„Muusikaleht"), edendati muusikaharidust,
, korraldati heliloomingu võistlusi ja loodi
sidemeid. Keskse organisatsioonina suunas
muusikaelu, tähtsaim tema pädevusse kuuluv
laulupidude korraldamine, need peeti 1923,
ja 1958. Liidu juurde moodustati sektsioonid:
, 1931 puhkpilliorkestrite ja 1935 nais-
. Edukad koorid olid „Estonia" Muusika
(EMO segakoor), „Vanemuise" Muusika
, Tallinna Rahvaülikoolide Seltsi segakoor,
Meeskoor, Tallinna Meestelaulu Seltsi
meeskoor), Tartu Meestelaulu Seltsi mees-
Naislaulu Seltsi ja Tartu Naislaulu Seltsi koor.
juhtidena tegutsesid Juhan Aavik, J. Simm,
Verner Nerep, Evald Aav, Tuudur Vettik ja
. Koorid koondusid iseseisvatesse seltsi-
teise organisatsiooni (kirikute, Kaitseliidu,
Haridusseltsi) alluvusse. Lastekooriliikumi-
alusse Karl Leinus, moodustades 1919 Tal-
, millesse kuulus mitu koori, neist suurima
lastekoor „Eesti Laululapsed".
suleti võimule tulnud kommunistliku valit-
seltsid ja ühendused. ELL ühendati
Eesti Töölismuusika Liiduga, tema juhatus ter-
. Eesti Töölismuusika Liit lõpetas
tegevuse ja tema asemele asutati Rahva
Keskmaja.
ajal moodustati 1943 Jaroslavlis Venemaale
Eesti NSV Riiklikud Kunstiansamblid
tegutsesid G. Ernesaksa, hiljem Jüri Variste
- ja meeskoor. Eestis püüti Saksa okupatsiooni
ELL-i (J. Aavik) ja korraldada 1943 laulupidu,
ja toimumata. Läheneva punaväe eest siirdu-
sõjasel paljud lauljad ja dirigendid (J. Aavik,
A. Kasemets, R. Toi jt.) pagulusse. Uutes
sealgi kooridesse, püüti elustada ELL-i
ning korraldada laulupidusid-laulupäevi. Jõuline
tekkis Rootsis, nimekaim kollektiiv oli 1944
Eesti Meeskoor. Ka USA-s tegutses
eestlaste koore ning korraldati ühislaulmisi
Tõmpis naislaulupäev ja San Franciscos Lääneran-
, edaspidi ka Idaranniku Eesti päevad). Kuigi
, korraldasid eestlased Rootsis, USA-s,
, Austraalias ja Inglismaal ühislaulmisi. Kanada
eestvõttel pandi 1973 alus ühisorganisatsioonile,
sai Eesti Lauljate Liit Põhja-Ameerikas.
1940.–48. aastad. II maailmasõja lõpus moodustati Eestis
– Riikliku Filharmoonia meeskoor (1944,
hilisem Riiklik Akadeemiline Meeskoor,
Raadioinformatsiooni Komitee segakoor (1945,
hilisem Eesti Raadio segakoor) –, konser-
ja muusikakoolides avati 1944 koorijuhtimise

RAM-i dirigendid (vasakult) Kuno Areng, Gustav Ernesaks ja Olev Oja

osk-d. Tööle asus Rahvaloomingu Maja ja Kunstide Valitsuse (hilisem Kultuurimin.) kureerimisel Üldlaulupeo Büroo, moodustati hulgaliselt taidluskoore.

Kooriliikumine allutati kommunistliku partei ja valitsuse kontrollile. Eriti pingelisteks kujunesid 1950. a-d, kui lauljaid ja dirigente tabasid rohked repressioonid (arreteeriti A. Karindi, R. Päts, T. Vettik). Kuigi järgnevatel aastatel korraldati palju rajoonide laulupäevi ja isetegevuse ülevaatusi, tekkis kooride tegevuses seisak. Laostavalt mõjus pisikeste ansamblite moodustamine. Organisatsiooniliselt juhtisid kooriliikumist Rahvaloomingu Maja ja laulupidude ajaks moodustatud Üldlaulupeo Büroo. Viimane tegutses a-st 1963 alaliselt, koondades enda ümber koorijuhid. G. Ernesaksa juhtimisel moodustati 1965 koorisektsioonide nõukogu, kus lõid kaasa J. Variste, Karl Leinus, Lembit Verlin, Arvo Ratassepp, T. Vettik, Harald Uibo, Uno Järvela, Richard Ritsing, Heino Kaljuste jpt. 1960. a-il kooriliikumine hoogustus: moodustati Vabariiklik Koorijuhtide Segakoor (VKS, 1958), hakati korraldama eri liiki kooride laulupäevi, tõhustus üliõpilaskooride tegevus ja üldlaulupeod muutusid suurejoonelisteks pidustusteks. 1962 alustas tegevust Tallinna Kammerkoor, kes sai 1971 Arezzo rahvusv. kooride võistlusel I preemia, see avas tee teistele edukatele välisesinemistele ja võitudele.

Aastast 1980. Kaalukas oli noorte koorijuhtide (Kuno Areng, Olev Oja, Ants Üleoja, Venno Laul, Tõnu Kaljuste) tegevus ja uudse helikeelega koorilooming (Veljo Tormis, Ester Mägi, Eino Tamberg, Anti Marguste). 1982 asutati Eesti Kooriühing. Ühingu põhilised eesmärgid olid koorielu mitmekülgne edendamine, repertuaari muretsemine ja paljundamine, väliskooridega sidemete loomine ning koorijuhtide kvalifikatsiooni tõstmine (a-st 1983 Vana-Vigalas igasuvised seminarlaagrid). 1987 liitus ühing Rahvusv. Koorimuusika Föderatsiooniga (IFCM, *International Federation for Choral Music*) ja 1990 astus EUROPA CANTAT-i (*European Federation of Young Choirs*) liikmeks.

Eesti taasiseseisvumisega vabaneti nõukogulikust sundrepertuaarist, tihenes suhtlemine väliskooridega, kontserdid hakkasid toimuma ka kirikutes, korraldati rahvusv. koorivõistlusi. Muutunud olud võimaldasid Eesti kooride esinemisi mitmel pool Euroopas, USA-s, Kanadas ja Austraalias, tunnustuse pälvisid segakoor „Noorus" (Ene Üleoja), Eesti Poistekoor (Venno Laul), Tallinna Õpetajate Naiskoor (Ants Sööt), EKE Inseneride Meeskoor (A. Üleoja), Tartu Ülikooli naiskoor (Vaike Uibopuu), Tartu Akadeemiline Meeskoor (Alo Ritsing), tütarlastekoor „Ellerhein" (H. Kaljuste, hiljem Tiia

1999. a. üldlaulupeo tuli on jõudnud Toila lauluväljakule

Loitme) ja kutselisena tegutsev Eesti Filharmoonia Kammerkoor (Tõnu Kaljuste, hiljem Paul Hilliard). 20. saj. lõpuks oli kooride kunstiline tase tõusnud ja juurde tulnud nõudlikuma repertuaariga kammerkoore. Osavõturohked on olnud kammerkooride võistulaulmised. Sageli esinetakse kirikutes (Tallinna Kaarli kirikus, kirikumuusika festival Raplas), kantakse ette suurvorme, tegutsevad noorte ülemaailmsed [illegible] (poistekoor, neidude koor, koolinoorte segakoor). 1988 taasasutati Eesti Meestelaulu Selts, 1992 [illegible] sikaõpetajate Liit, 1994 Eesti Naislaulu Selts ja [illegible] kooride Liit, 1997 Eesti Kammerkooride Liit. Kõigi [illegible] katusorg. on Eesti Kooriühing.

VARASEM MUUSIKAELU

Teated Liivimaal tegutsenud kutseliste muusikute kohta seonduvad sakraalmuusika levikuga Balti ruumis, s. t. need pärinevad ajast, kui alustati palvehoonete ja kirikute ehitamist. Teatest, et pärast leedulaste 1329. a. rüüsteretki hävisid Paistu ja Helme kiriku „toredad orelid", võib eeldada muusikaliste võimetega inimeste olemasolu. Et oreliehitus mitmes Eesti linnas ja maakoguduses järgmistel sajanditel hoogustus, kasvas ka tabulatuuri (noodikirja) lugevate orelimängijate arv. Pärast Tallinna 1433. a. suurpõlengut taastati orelid 1439 Saksamaalt, Rootsist ja Poolast saabunud orelimeistrite abiga. 1502 mainitakse ka kohalikku oreliehitajat, domiiniklaste kloostri munka Peterit. Oma oreli said pühakojad Haapsalus (1500), Tallinnas (1588, Oleviste) ja Kuressaares (1644). Eestlasest orelimeister Johann Thal ehitas Kambja kirikusse oreli 1772.

17. saj. hakati sakraalmuusikale esitama kõrgemaid nõudeid. Tartu Jaani koguduse juures tegutses kuni Põhjasõjani poistekoor. Suuremate koguduste organistidelt nõuti head pillikäsitsust ja oreli korrashoidmist. Parimate organistide aastapalk oli 17. saj. keskel kuni 140 taalrit ja linnamuusikutel samal ajal 20. Tallinnas tekitas see rivaalitsevate muusikute vahelisi vastuolusid, millesse 1674 sekkus isegi raad. Aeglid, kelle liikmed olid enamikus sissesõitnud.

Nimekaimad organistid olid 1587—1610 Tartus [illegible] Grabienski ja Tallinnas Pühavaimu kirikus [illegible] Busbetzki. Viimase kaks poega õppisid [illegible] Buxtehude juures ja hiljem töötas Ludwig [illegible] ja Christian Busbetzki Tallinnas Niguliste [illegible] keskpaigas töötas Tallinna toomkirikus [illegible] Polack, Põhjasõja ajal aga Peeter Trump, [illegible] eestlane. 1721—50 oli Niguliste organist [illegible] berg.

Pärast Põhjasõda deporteeriti Tartu [illegible] Siberisse, uueks linnamuusikuks ja Tartu [illegible] nistiks sai eestlane Georg Selge.

18. saj. lõpul sagenesid Tallinnas üleeuroopalise [illegible] muusikute esinemised (abt Georg Vogleri [illegible] F. Duloni flöödikontserdid). Paljud sisserändajad [illegible] taotlesid raelt privileege, töötamaks muusikaõpetajana. [illegible] teatas taanlane J. Hanke, et annab klaveri- [illegible] õpetust generaalbassis. 1788 pakkus oma [illegible] mõisas elanud Carl Henning. Samal [illegible] maal Weimari ajakirjas „Der Teutsche Merkur" [illegible] Schlegeli ülevaade eestlaste kohta „Etwas über [illegible] Charakter, Sprache, Musik und Tanz der Esthen", [illegible] milles on huvitavaid tähelepanekuid ka eestlaste [illegible] tegemisest.

muusika

Balti identiteedi
elavate muulastest
hulgas. Saksa päri-
hakkas levima maa-
Neist muusikalembe-
Philipp von Roth
Wilgerode (Tartus),
(Pärnus), Emil
(Pilistamaal), Martin
ja Friedrich Holl-
Kõik nad lõid laule
jaoks, sh. eesti-
suhtluskeelena do-
keel, hakkas levima
„baltisaksa" (*deutsch-bal-*
seisev etnilis-kultuu-
Hakati rajama mitme-
ja seltse, milles lõi
tegusenud muusikuid
1857 peeti Tallinnas
laulupidu.
19. saj. keskel silma
— Oleviste kiriku
heliloojana, eesti ja saksa
ning esimeste eesti-
autorina. Sil-

mapaistev oli Tallinna organistide Heinrich Stiehli, Heinrich Greiffenhageni ja Ernst Reinecke tegevus, nad olid ka heliloojad. Nende juures sai õpetust osa maakoguduste eestlastest köstreid.

Tartu sõpruskondades lõi kaasa ülikooli kirurgiaprof. Johann Moyer, keda tunti tubli pianistina. Ta esitas esimesena Eestis kontsertidel kõik Beethoveni klaverisonaadid. Samas tegutses oma viljakamatel loomeaastatel poeedi ja heliloojana August von Weyrauch. Tema loomingust ilmunud 5 kogumikku sisaldavad 53 laulu.

1793. a-st kuni surmani (1845) tegutses Eestis arsti, maanõuniku ja heliloojana Johann Friedrich de La Trobe. Elades Tartus, esines ta Lipharti muusikaõhtutel ja avalikel kontsertidel, asutas lauluseltsi ja tõusis muusikaelu juhtkujuks. Ta lõi erinevais žanreis teoseid, sh. variatsioone, sonaate, divertismente, saategа kooriteoseid ja arvukalt laule. 1894 ilmuma hakanud ja 7-osalisena kavandatud Balti noodikogumikud sisaldavad temalt 51 tööd.

Muusikaloolisi jälgi jättis Tartusse ülikooli muusikaõpetajana töötanud Friedrich Brenner. Estofiilist literaadi Georg Schultz-Bertrami tütrest Ella Schultz-Adajęwskyst kujunes rahvusv. mainega pianist, helilooja ja Vana-Kreeka muusika uurija, kelle loomingus on ka Eesti-ainelisi töid.

J. F. de La Trobe abikaasaga

Tartumaalt võrsunud ja 19. saj. üheks Euroopa nimekaimaks tenoriks saanud Raimond von zur Mühlen oli J. Brahmsi

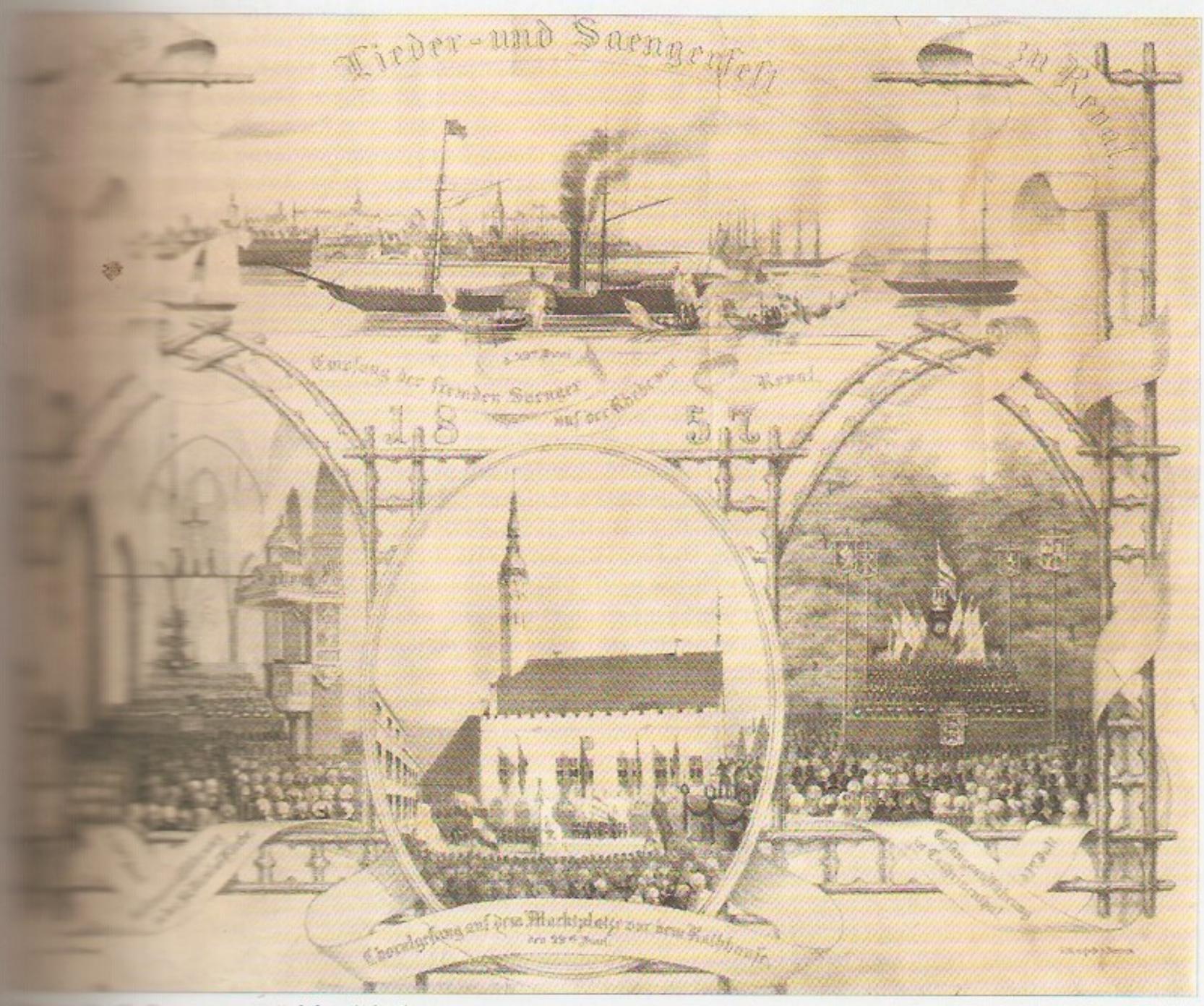

montaažplakat (1857)

sõber ja tema viimaste laulutsüklite esmaesitaja, kellele Anton Rubinstein pühendas ooperi „Kristus", mida etendati Berliinis zur Mühleniga peaosas. 1904—05 korraldas ta suviti lauljatele Viljandis esimesed meistrikursused, seejärel töötas hinnatud laulupedagoogina Saksamaal ja Inglismaal.

19. saj. lõpul ja 20. saj. algul avasid mitmed baltlased oma erastuudio. 1903—16 tegutses Tallinnas Alice Segali ja 1909—19 Tartus Adele Brosse klaveristuudio. Tartus tegutses 1897—1919 ka Rudolph Griwingi eramuusikakool, Tallinnas E. Kunze-Daehne ja Varvara Malama laulustuudio. Kõigi nende juures õppis ka eestlasi.

Pärast Eesti iseseisvumist 1918 tuli baltisaks[a] muusikuid veel juurdegi, nt. pianistid-pedagoo[gid] Antropoff-Hörschelmann ja Adele Hippius. Mainitu[d] googe oli teisigi: pianistid Arthur Oettingen ja [Hans] Andreae, viiuldajad Johannes Paulsen ja Alfred [Wittenberg], Hollandi päritolu tšellist Raimond van Bööcke. Iseseisvusaastail lisandus neile noori, kes said harid[use] Tallinna ja Tartu kõrgemates muusikaõppeasutustes [ja] Wilhelm Tilting ja Friedrich von zur Mühlen, [tšellist] Intelmann ja heliloojad Emil Mattiesen, Heinrich [Greb]ning Helmuth von Ulmann. Kõik viimati nimetatud [läk]sid 1939 Saksamaale.

VÄLIS-EESTI MUUSIKA

Miliza Korjus

Üks varaseimaid teateid teistes maades tegutsenud Eestist pärit muusikute kohta on a-st 1654. See räägib USA-s elanud Tallinnast tulnud trummarist Johan Schalbrickist.

Alates 19. saj. lõppkümnendist tegelesid väliseestlased pms. koorilauluga, loodi eestlaste laulu- ja mänguseltse. Mitmed kodumaal tuntuks saanud ja enne I maailmasõda välja rännanud muusikud sulasid kiiresti uude keskkonda. Selle ajajärgu nimekaim väljaspool Eestit tegutsenud muusik oli 1908—18 Saksamaal töötanud organist ja heliloo[ja] Rudolf Tobias.

1920. a-tel siirdus kutselisi muusikuid Austraaliasse (viiuldajad August Liiv ja Arvid Mielen, klarnetist Eduard Simson). USA-sse läks laulja Olga Kukepuu, kes oli kaua aega New Yorgi eestlaskonna muusikajuht. 1930. a-tel läksid USA-sse pianist Vladimir Padva, kontrabassist Ludvig Juht, laulja Miliza Korjus ja tšellist Karl Lamp, kes kõik teostasid end erialaselt.

Suur pagulaskond tekkis II maailmasõja järel, kui 1944 lahkus kodumaalt palju oma ala tippmuusikuid.

Rootsis jätkasid loometööd heliloojad Eduard Tubin ja Juhan Aavik, seal valmis suurem osa nende loomingust. Rootsi läksid ka dirigendid Olav Roots ja Verner Nerep, lauljad Milvi Laid, Aarne Viisimaa, Eedo Karrisoo, Helmi Betlem ja Ida Loo-Talvari (H. Betlem ja E. Karrisoo siirdusid hiljem Ameerikasse), pianistid Juta Kippasto, Käbi Laretei, Hilma Nerep-Mossin ja Hilja Saarne, organist Priit Ardna, viiuldajad Hubert ja Zelia Aumere ning Alfred Pisuke. Mitmekülgsena tõuseb Rootsis esile Harri Kiisk — pianisti, koorijuhi, muusikateadlase ja muusikaelu korraldajana. Ka uue põlvkonna eestlaskonnas on heliloojana esilekerkinuid, nagu Harri Olt, Diana Krull ja Toomas Tuulse. Eestlaste rohkuse tõttu rajati rahvuslikke organisatsioone (Stockholmi Eesti Teater, kus tegutses orkester, lavastati operette ja oopereid; Eesti Muusikute Ühing; Eesti Kultuurikoondise Muusikatoimkond). Jõuliselt arenes kooriliikumine, korraldati laulupidusid (I 1948, II 1954, III 1958, IV 1961, V 1965, VI 1969, VII 1973, VIII 1977, IX 1980, ühtlasi III ESTO laulupidu). A-st 1983 on toimunud ühislaulmised Estivalide raames. Laulupidusid on juhatanud J. Aavik, E. Tubin, H. Kiisk, Rein Tubin, Eero Tarjus, Harri Truus ja Lembit Leetmaa.

Saksamaale pagenuil kujunes 1945—46 kaks olulist muusikakeskust — Blomberg ja Geislingen. Briti okupatsioonitsoonis paiknenud Blombergi pagulaslaagrisse (vahetult enne seda tegutseti Lübeckis) koondusid omaaegsed tipud: viiuldaja Carmen Prii, viiolamängija ja muusikute trupi juht Endel Kalam, tšellist Kirill Tatar, lauljad Lydia Aadre, Andrei Christiansen, Naan Põld jmt., eestlaste naiskvartett ja [-]tett „Heli 4", pianistid Lea [-] Prii-Raudsepp, Dagmar [-] Vaska ja Erika Kalam. [-] tasemelised kontserdid [-] tavaid arvustusi. Eesti [-] salvestati Hamburgi, [-] ringhäälingus.

Teises keskuses, USA tsoon[-] Geislingeni laagris, lavastu[-] ning tegutses Peeter Paul [-] tatud sümfoniettorkester. [-] sikakool. Geislingenis tegu[-] loojad Valdeko Loigu, [-] haus, Udo Kasemets, Roma[-] Tobias-Duesberg, muusika[-] ton Kasemets, pianist The[-] lauljad Arno Niitof, Helm[-] Heinz Riivald ning viiuld[-] Avasalu. Eesti koore juhat[-] mets ja R. Toi.

Eesti muusikuid tegutses [-] laslaagrites: pianist D. [-] burgis, helilooja Jüri [-] stettenis, helilooja ja org[-] Känd Dettendorfis, organ[-]

Ludvig Juht, klaveri taga [-]

näitetruppides operette (nt. I. Mikiveri ja J. Mandre laulumäng „Nipernaadi teelahkmel").

Uue põlvkonna muusikutena on tõusnud esile dirigendid ja heliloojad Taavo Virkhaus, Tõnu Kalam ja a-st 1980 Neeme Järvi ning tema pojad Paavo ja Kristjan, pianistid Arvi Sinka, Elisabeth Cox-Pridonoff ja Maaja Roos, helilooja ja muusikateadlane Avo Sõmer, lauljad Ive Patrason-Leesment, Ellen Parve-Valdsaar, Epp-Karike Jürima, Veera-Viiu Allik ja Mati Riivald. Kergemate žanrite esindajaist on saanud oma lauludega tuntuks Harri Verder ja René Ufer.

1950—80 oli USA-s rohkesti eestlaste koore, mille alusel korraldati ühislaulmisi (1953 New Yorgis naislaulupäev, San Franciscos Lääneranniku Eesti päevad, edaspidi ka Kesk-, Lääne-, Idaranniku jt. Eesti päevad). Tuntuim koor oli New Yorgi Eesti Meeskoor, mida on juhatanud A. Ruut, M. Loite, Endel Stafenau, M. Roos ja V. Kangro.

USA-s elavatest eesti muusikutest on kaitsnud doktorikraadi Malle Schultz-Mägi, J. Tall, T. Virkhaus, A. Sõmer, A. Sinka, E. Cox-Pridonoff ja Rein Peeter Vaga.

Kanada eestlaste kultuuriline keskus on Toronto, kuid eestlastest muusikuid on elanud mujalgi. Eestis baashariduse saanutest nimetagem eeskätt lauljaid H. Betlemit, A. Niitofit ja Hella Teder-Juriksoni, kellel olid ka oma laulustuudiod. Pianistidest tegutsesid Stella Kerson-Pahapill, Olga Nurk-Määr, Salme Lohuaru, Asta Mitt, Aino Waldin, D. Kokker ja Armas Maiste. 1972 asutati Kanadas Eesti Kunstide Keskus, hiljem selle juurde ka Kontserdibüroo, mis hakkas korraldama nimekate eesti interpreetide esinemisi, milleks üüriti Toronto esindussaale (*Massey Hall, Roy Thomson Hall*). Palju oli kirikukontserte, kus esitati klassikalisi ja algupäraseid suurvorme.

H. Betlemi stuudio tõttu kujunes Torontos aktiivseks lauljate tegevus. Korraldati ooperite ja operettide läbilõikelavastusi ning temaatilisi kontserte. Eestlastest lauljaid tuli ka muusikaülikoolidest: E. Kuuskne, Erika Veskimets, L. Vohu-Viksten, Leida Järvi, I. Loosberg, Avo Kittask ja Ingemar Korjus. Lauljate lai valik võimaldas Toronto Eesti Rahvusteatril lavastada ka operette. Mõned lauljad lõid kaasa Kanada ooperikompaniides (I. Loosberg, A. Kittask). Üksikuid operette lavastati mujalt saabunud külalistega Montréali Eesti Teatris.

Viljakas on olnud helilooming, milles tõusevad esile K. Raid (Kanadas alates a-st 1954), U. Kasemets, R. Toi ja Lembit Avesson, noorematest Kristi Allik, Elma Miller, Jan-Erik Järvlepp, Omar Daniel ja J. Puhm. Enamik neist kuulub Kanada Autorite ja Kirjastajate Assotsiatsiooni (CAPAC) või Kanada Heliloojate, Autorite ja Kirjastajate Ühingusse (SOCAN). Uuema põlvkonna interpreetidest on silma paistnud pianistidest Charles Kipper, viiuldajaist Jaak Liivoja ja tšellistidest J.-E. Järvlepp. Eestlastest muusikuist on Kanadas jõudnud doktorikraadini R. Toi, K. Allik, J.-E. Järvlepp, O. Daniel ja Tiiu-Anne Haamer.

1957 asutati eestlaste puhkpilliorkester (1960. a-st orkester „Estonia", dirigent Uno Kook). 1975 asutati Torontos keelpilliorkester (juhatas J. Liivoja), 1987 kammerorkester „Lyra Borealis" (Norman Reintam, hiljem on seda juhatanud ka Viljar Puu-Veimann ja Paavo Järvi).

Pagulaskultuuri kõrghetkedel tegutses Kanadas üle saja eestlaste koori, neist osa kõrgel kunstilisel tasemel. Nimetagem 1950 asutatud Toronto Eesti Meeskoori (juhid August Kiilaspea ja R. Toi) ja 1951 asutatud Toronto Eesti Segakoori (juhid Magda Söödor, L. Avesson, U. Kasemets, R. Toi ja U. Kook). 1958 loodi teinegi segakoor — „Cantate Domino". Veel nimetagem segakoori „Estonia" (R. Toi).

Kõik see võimaldas korraldada ühislaulmist (I eesti laulupäev toimus 1956 Seedriorul), mis peagi võttis Põhja-Ameerika Eesti päevade vormi (esimesed 1957 Torontos) ja varsti omandas isegi ülemaailmsete Eesti päevade (ESTO) mastaabid (I 1972 ja IV 1984 Torontos, II 1976 Baltimore'is, III 1980 ja V 1988 Melbourne'is, VI 1992 New Yorgis, VII 1996 Stockholmis ja Tallinnas, VIII 2000 Torontos). 1973 panid Kanada eestlased aluse ka ühisorganisatsioonile, mis sai nimeks Eesti Lauljate Liit Põhja-Ameerikas.

Muusikaelu lõbusamat poolt on sisustanud mitmed ansamblid, nagu „Montreali Poisid" ja Toronto „Külapoisid" Andres Raudsepa juhatusel. Meelelahutusliku poole klassikasse kuuluvad Olaf Kopvillemi suure üldistusega kupleelaulud.

Teistes maades elanud muusikutest tuleks mä… tás 1952. a-st kuni surmani elanud ja töötanud … Rootsi, kes peagi saavutas kogu Ladina-Ame… paistva positsiooni. Buenos Aireses tõusis oma … hulka viiuldaja Lemmi Reet Vilms. Itaalias tegut… ja pedagoog Lydia Agosti-Styx. Uus-Meremaal … sopran Anne Reissar, Norra Raadio juures töötas … looja Peeter Rammo. Uruguays elab ja töötab … Pea, Kopenhaageni ooperis laulab Guido Pä…

LEVIMUUSIKA

Esimesi vihjeid eestlaste olmemuusikale võib kohata Balthasar Russowi 16. saj. „Liivimaa kroonikas". Alguspunkti otsides oleks õige keskenduda eesti rahvalaulus toimunud olulisele murrangule, kui regilaululine traditsioon asendus 19. saj. saksapärase stiili ja vormiga, laulude tekst muutus lõppriimiliseks ja vemmalvärsilikuks ning tekkis sentimentaalitsev iluviisiline laul. See pärines kas otse Saksamaalt või loodi sealse eeskuju järgi.

Muutuse põhjustas linnastumine ja linlike väärtushinnangute jõudmine maapiirkondadesse. Kogu Eesti levimuusikat võib vaadelda kui saksapärase alge ja ameerikaliku mõju kooseksisteerimist, milles ürgsel eesti regilaulul on olnud vähe kaasa rääkida. Ka Vene meelelahutusmuusika on siinset muusikatraditsiooni vähe mõjutanud.

Soomes on eriti 20. saj. meelelahutusmuusikale olulist mõju avaldanud nukra alatooniga Lõuna-Ameerika tango ja melanhoolne vene romanss, eestlaste muusikamaitset on aga enam mõjutanud euroopalikud nähtused.

19. saj. II poolel (Saksa eeskujude järgi) alanud laulupidude traditsioon ning lauluseltside ja pasunakooride teke olid seotud ärkamisaja identiteediotsingutega. Just ärkamisaeg kinnistas siinsesse kultuuri uue, saksapärase rahvalaulu.

Umbes samasse aega mahub Eesti meelelahutusliku muusikateatri algus. 1883 etendus „Vanemuise" teatris P. A. Wolffi näitemäng-operett „Preciosa ehk Mustlase tüdruk".

1900–18. Esimese eestikeelse heliplaadi sal… a. sügisel Peterburis Inglise firma *The Gra… Typewriter Co*, lauljaks oli Vene tenor Mihhail … Plaatidele salvestati eelkõige seda, millele lei… seetõttu oli tegemist eelkõige kergema repertuaa… 20. saj. alguse populaarseimad plaadiartistid … näitlejad, menukaim neist oli Paul Pinna, kes … operetiviise ja kupleesid.

Valter Ojakääru arvates sai esimeseks Eesti le… August Hermanni pala „Süda tuksub", ent sel… mil „The Murphy Band" laulu Victor Comp… repertuaari võttis ja Aleksander Arder selle … Just „The Murphy Bandi", mille 1918 asutas … aastane Kurt Strobel, võib pidada esimeseks … ansambliks, kuigi selles osalesid saksa koo… a-te populaarseim tantsuorkester mängis Saksa … laule ja Ameerika *Tin Pan Alley* laululoojate … loomingut. Selle aja ookeanitagust moodsat … mis tugevasti vormis kogu Euroopa meelelahutu… mõjutanud džässmuusika.

1918–40. 1930. a-tel oli Eestis tantsuorkestrid … kesti. Enamik neist esitas rahvalikku repertuaari … valsse. Muu maailma moetantsud, nt. fokstrot … jäid tagaplaanile.

Heliplaatidele jõudsid linnalik tantsumuusika … ilma moodsad rütmid visalt. Plaatidel leidsid …

Ansambel „Bi-Ba-Bo" (1930. a-d)

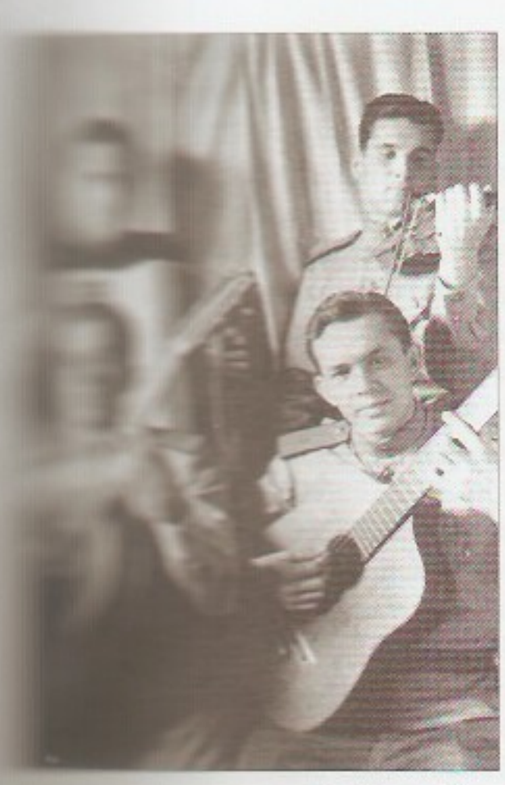

[illegible] (ülal vasakul) eesti las-[illegible]ansamblis

[illegible] populaarseimad levilaulude [illegible] Sirak, Priit Veebel ja [illegible]. Neist viimase laule [illegible] enam. Muusika [illegible] oli 1930. a-tel eriti [illegible] populaarseimad laulvad [illegible] Rinne, Ants Eskola ja [illegible] Rinne lauljamenu jätkus [illegible] maailmasõda.

[illegible] esile kerkinud [illegible] stiilis Saksa löök-[illegible] swingmuusikat.

[illegible] tõi esile uusi muu-[illegible] teistsuguseid laule, mis [illegible] ka välismaiste raadio-[illegible] vahendusel. Peale R. Valgre [illegible] poole 1936 moo-[illegible] „Kuldne 7". Samal [illegible] P. Veebel „Estonia" [illegible] Eesti esimese džässi-[illegible].

[illegible] oli 1940. a. võimu-[illegible] okupatsioon. Seni oli [illegible] muusikat teadlikult [illegible] suhtlemist Euroopa ja [illegible] moevooludega, [illegible] tõrjusid aga või-[illegible] ja lihtsakoelna suletus selle [illegible].

[illegible] a-tele vajutas ränga [illegible] Euroopat haaranud sõda. [illegible] lakkas ning kerge muu-[illegible] said ideoloogiline kaa-[illegible] kasvanud piirangud. [illegible] Eesti Raadio estraadior-[illegible] koosseisust käis järgmis-[illegible] läbi enamik parimaid [illegible]. Et suurem osa [illegible] salvestati raadio tarbeks, [illegible] 1950. a-te meelelahu-[illegible] tähtpunkt ja kogu 54-aas-

tase tegutsemisaja jooksul andis ta (põhil. dirigentide R. Merkulovi ja P. Sauli käe all) levimuusika arendamisse märkimisväärse panuse.

Koos sõja lõpuga jõudsid filmide vahendusel Eestisse taas Ameerika lööklaul ja tollal ikka veel populaarne sving. Kuid külma sõja algus tõmbas sellele kriipsu. „Lääne ideoloogia teenistuses" olevad stiilid pandi põlu alla, põlu alla sattus ka džäss. Kurikuulsaks sai lause „Täna mängid saksofoni, homme reedad kodumaa".

Raadios musitseerimine, kontserditegevus ja plaadistamine olid tsentraliseeritud ja allutatud kindlatele eesmärkidele. Kuid käsk „vormilt rahvuslik" andis ka positiivseid vilju, sest sundis populaarmuusika loojaid rohkem pöörduma folkloorsete allikate juurde. Olulisim erinevus Lääne popmuusikast oli see, et muusika uuenemist ja levikut ei dikteerinud mitte niivõrd turg ega ärikaalutlused, kuivõrd ideoloogia.

1940. a-tel kirjutas oma tuntuimad laulud R. Valgre, kes oli sõjajärgsetel aastatel rahva lemmik. Valgre laulude esitamisega sai üldsuse silmis veel suuremaks Georg Ots, kes sarnaselt sõjaeelse aja laulukuulsustega jagas ennast ooperiteatri ja estraadilava vahel. Just teda võib pidada üheks legendaarseimaks Eesti lauljaks.

Kerge muusika heliloojatest andsid 1950. a-tel kõige enam tooni V. Ojakäär, Uno Naissoo ja Arne Oit. Kõik nad said 1950. a-tel TRK-s kõrgema komponistihariduse. V. Ojakäär ja U. Naissoo asusid aktiivselt tegutsema ka muusikapropagandistide ja -pedagoogidena. 1949 korraldas U. Naissoo Tallinnas esimest korda väikese džässifestivali, mis pani aluse tänini kestvale traditsioonile.

Oluline tähis oli 1959 alguse saanud lauluvõistlus „Tippmeloodia", millest sai hulgaks aastateks laululoomingu innustaja ja loominguliste väärtuste kandja.

1960–70. Kõige olulisemad muusikalised uuendused olid 1960. a-tel seotud U. Naissooga. Ta tõi siinsesse laululoomingusse tollal maailmas populaarse bossanoova, ning innustudes Ameerika *west coast jazz*'i põhimõtetest, muutis oma seadete kaudu komplitseeritumaks Eesti džässmuusika harmoonia. Selles liinis väärib märkimist ka Evald Vainu ja Aleksander Rjabovi tegevus.

1960. a-tele oli iseloomulik Lääne pophittide töötluste järjest sagedasem ilmumine estraadilavale. Estraadimuusika peavoolus tegid endale nime Vello Orumets, Uno Loop ja Heli Lääts.

Kuigi 1950. a-te lõpus olid Eestis tekkinud esimesed noorte subkultuuride ilmingud, ei kaasnenud nendega sellist *rock'n'roll*'i puhangut nagu mujal maailmas. Alles 1960. a-te keskpaigaks oli ideoloogiline sula nii kaugel, et ülemaailmse „Beatles'i"-vaimustuse mõjul tekkisid Eestis esimesed kitarriansamblid, mis vastandusid ametlikule liinile. Ansambli „Juuniorid" moodustumist Tallinnas 1964 võib tinglikult lugeda Eesti pop- ja rokkmuusika alguseks. Kitarre saeti välja vineerist ja nendele helipeade hankimiseks rüüstasid noored pillimehed telefoniautomaate. Põhilised muusikalised eeskujud olid pärit Briti biitmuusika lüürilisemast, nn. *merseybeat*'i harust. Uus popmuusika oli sageli tehniliselt küündimatu, kuid entusiasmi kiirgav ja noori köitev. Ansamblite repertuaari mõjutasid välismaised raadiojaamad. Sellest lainest kerkisid esile lauljad Jaak Joala, Ivo Linna, Tõnis Mägi, Gunnar Graps ja Tarmo Pihlap.

1968. a. Eesti Televisioonis alanud ja 5 aastat väldanud ülipopulaarne saatesari „Horoskoop" tähistas vana levimuusika ja uue popmuusika sujuvat sulandumist.

1967 toimus Tallinnas rahvusv. džässifestival, mille peaesineja oli saksofonisti Charles Lloydi ansambel (USA-st). Kuigi festival oli väga edukas, jäi järg ideoloogilise surve tõttu tulemata. Järgmine suur rahvusv. festival toimus Tallinnas alles 1990.

1970–80. 1960. a-te lõpus polariseerus angloameerika popmuusika *rock*'iks ja *pop*'iks, stilistika avardus plahvatuslikult ning muusikas hakati taotlema sõnumlikkust, kõik see kajastus ka Eesti noortemuusikas. Selle laine harjale tõusis 1971 Rein Rannapi ja Urmas Alenderi moodustatud, selgete rokitunnustega ansambel „Ruja". Tekkisid eestimaine psühhedeelia („Väntorel"), *hard rock* („Ornament"), hipi-idealismiga segatud afroameerika popmuusika („Fix" ja Silvi Vrait), *jazz rock* („Psycho"), *country pop* („Palderjan"), elektrooniline rokkmuusika („Mess" ja Sven Grünberg) jmt. stiil. Samasse lainesse kuuluvad ka folk- ehk holalauljad, kelle juhtkujusid oli Peeter Tooma. Teatava mööndusega võib öelda, et ansambel „Collage" (kui 20. saj. lõpu pärimusmuusika eellane) esitas folkloorset (ka regilaululist) popmuusikat ehk *folk rock*'i. 1970. a-tel alustasid tegevust rahvaliku muusika tuntuimad esindajad — ansamblid „Kukerpillid" ja „Apelsin".

Oluline muusikalise aktiivsuse suurenemise märk oli rokk- ja folkmuusika

festivalide sagenemine. Üha selgemini joonistusid 1970. a-tel välja kehtiva korra poolt soositud pretensioonitu estraadimuusika ning rokist mõjutatud noortemuusika vahelised erinevused. Uue popmuusika üks jooni oli varjatud poliitilisus, mis eristas teda välismaistest eeskujudest. Nagu selle aja Eesti kultuuris tervikuna, peideti vastandumine mitmemõttelistesse kujunditesse ning see tõi popmuusikasse intellektuaalse tasandi. Ideoloogilise surve tõttu olid laulud eranditult eestikeelsed.

Paradoksaalsel kombel lõid just uus läänelik popmuusika ja rokisuundumused eelduse Eesti solistide ja ansamblite edukaks invasiooniks NSV Liidu meelelahutusmuusika suurele turule. Paljudele muusikutele korraliku sissetuleku ja töö taganud kommertslik laine vältas kümmekond aastat — 1970. a-te II poolest 1980. a-te lõpuni.

1975 võitis Sopoti lauluvõistlusel peapreemia Jaak Joala ning temast sai üleliidulise kuulsusega staar, kelle menu jätkus kuni 1980. a-te lõpuni.

Välismaailmast eraldatud NSV Liidus olid Eesti ansamblid Lääne rokk- ja popmuusika aseaineks. Pikkadel ringreisidel viibisid „Apelsin", „Vitamiin", „Magnetic Band", „Radar" ja „Laine", solistidest Anne Veski ja Vello Orumets. Eesti popmuusika oli NSV Liidu suletud taustsüsteemis eesrindlik.

1980–90. 1979 alanud iga-aastased Tartu levimuusikapäevad mõjusid rokihoiakuga muusikuile innustavalt. Poolkinnise ürituse tarvis ette valmistatud muusika jõudis hiljem ühel või teisel moel (kontsertide, raadio või plaatide kaudu) ka kuulajateni.

Tartu levimuusikapäevad kajastasid 1980. a-te alguses siinsete muusikute ideaale, ühest küljest püüdlemist mängutehnilise virtuoossuse poole (*jazz rock*'i kaudu) ja teisest küljest vaimse sisukuse poole, mis väljendus nn. intellektuaalset rokkmuusikat mängivate ansamblite tegevuses. Viimastes osalesid ka noored heliloojad Erkki-Sven Tüür (ansambel „In Spe", 1979), Igor Garšnek ja Alo Mattiisen.

Tartu levimuusikapäevade väärtushinnangud kujundasid välja uue peavoolu, milles oli olulisel kohal muusika tehniline teostus.

Koos kümnendi keskel saabunud perestroikaga ja piirangute kahanemisega ilmus laiema üldsuse jaoks nähtavale ka protestivalt sotsiaalse sisuga ning muusikapäevade ideaalidele vastanduv *punk rock*, mille tipuks said ansamblid „J.M.K.E." ja „Vennaskond".

See oli Eesti džässmuusika õitseaeg, sest üleliidulise saavutasid tunnustuse saksofonistid Lembit Saar Pilliroog, kitarrist Tiit Paulus ja pianist Tõnu N sai alguse tänini tegutsev festival „Tudengijazz". Välismaailma järkjärguline avanemine tõi kaasa *rock*- ja *metal*-muusikat. Esialgu ei olnud tegemist mertslike püüdlustega, vaid pigem noorte muusikute väljendada oma muusikalisi ideaale.

Perestroika vallandas ühiskonnas surutud olnud rahva vabanemist ihkavad meeleolud kajastusid popmuusikas nii võimsalt, et 1980. a-te lõpu liikumist „laulvaks revolutsiooniks". Ei enne ega pärast pole sikal olnud Eestis nii suurt inimesi ühendavat jõudu rolli etendas selles Ivo Linna esitatud A. Mattiisen „Viis isamaalist laulu" (1987), mis oli inspireeriv esimese ärkamisaja lauludest. T. Mägi laul „Kui aga rahva vabadusliikumise mitteametlikuks hümniks ajajärgu Eesti popmuusika oli selgelt poliitiline.

Aastast 1990. Kümnend algas ärkamisajale mistlikus vaimus. Mitmed esinejad hellitasid soodsat vastukaja ja edu piiri taga. Tähelepanu rahvusv. festivalid „Rock Summer" (1988–9 põhil. džässile orienteerunud „Fiesta" (1985–9 „Jazzkaar" (a-st 1990, Tallinnas jm.).

Popmuusika kommertsialiseerus kiiresti ja kuped dama kohaliku meelelahutusturu vajadusi. Ehitati võimalikult odavalt ning müüma võimalikult palju. Odava tantsumuusika buum tipnes 1990. a-te II poolel. Toimus uus polariseerumine: ühelt poolt selgelt suunatud lihtne, pretensioonitu meelelahutusmuusika, poolt ülemaailmse pop- ja rokkmuusikaga sünkroonis püüdev esitajate laine.

Probleemiks on see, et globaalmuusika pääseb vähe sisse, kuid siinne muusika ei saa välja.

1993 hakkasid Eesti laulud ja lauljad osalema Eurovisiooni lauluvõistlusel ja see suurendas lootusi pääseda rahvusv. konkurentsis. 2000. a. lauluvõistlusel saavutas (esitaja Eda-Ines Etti), 2001. a. saavutasid aga Tanel Dave Benton Ivar Musta lauluga „Everybody". Tallinnas toimunud *Eurovision*'il sai III koha Ruja Ilmar Laisaare ja Pearu Pauluse laul „Runaway" Rootsi lauljanna Sahlene).

Üksikutel lauljatel ja ansamblitel on välismaised õnnestunud pääseda rahvusv. areenile: Tanel dest Maarja, ansamblitest „Caater").

HELIPLAADITOODANG

Heliplaaditööstust pole Eestis kunagi olnud, kui mitte arvestada üksikplaate ja pisiseeriaid, mida valmistas mõni Tallinna raadiokauplus või amatöör, ning Riigi Ringhäälingus alates 1930. a-te keskelt saadete tarbeks ja arhiveerimiseks tehtud salvestisi. Kõik Eesti esinejaid ja repertuaari kandvad müügiks mõeldud heliplaadid on toodetud välisfirmades, kohapeal tehti ainult lähtesalvestised — pressimismatriitside valmistamise vahaoriginaalid (sageli tehti ka need välismaa stuudiotes). Esimene eestikeelset muusikapala kandev heliplaat (August Weizenbergi laul

Eesti esimene heliplaat (1901)

Aleksei Koltsovi sõnadele „ gisel ka päikene" tenor M. ettekandes ja tõenäoliselt klaverisaatega) salvestati buris ning paljundati roopa esimeses heliplaadi võtte tegi Londoni firma *phone & Typewriter* W. Sinklar Darby). Hiljem firma toodang kaubamärgi *Voice*.

1904 korraldati salvestus Valmistati 57 plaati, esinejaks seltsi koor, hulk taidlusühingu professionaalina Paula

senisest vabamad käed. Töö algjärgust tuleb esile tõsta nii Eesti oma esinejate sihipärast jäädvustamist (esitasid eesti ja rahvusv. repertuaari) kui ka varem tehtu taastutvustamist (restauraator-helirežissöör H. Pedusaar). Ilmusid väljapaistvate vokalistide ja sõnakunstnike ennistatud salvestiste sarjad ning teadussuunitlusega plaadikomplektid nii eesti jm. soome-ugri rahvaste kui ka teiste rahvaste murdekõne, muusika ja folkloori näidistega (koostajad Mari Must, Ingrid Rüütel, Herbert Tampere jt.). Mahukas plaadikomplekt pühendati Eesti ajaloolistele orelitele ja oreliloomingule (helirežissöör Enn Tomson). Tallinna eeskujul hakati samalaadseid temaatilisi sarju välja andma ka mujal NSV Liidus.

Tallinna Heliplaadistuudios helindati 30 tegutsemisaasta jooksul materjal ligi 1000 heliplaadi jaoks. Aastas tehti keskmiselt 35 nimetust plaate. Nii helirežissöörid kui ka plaadiümbriste kujundajad said üleliidulistel võistlustel auhinnalisi kohti. Suurima läbimüügi saavutas populaarne lasteplaat „Entel-tentel".

1990. a-te algul muutus seoses poliitika ja majanduse muutumisega ka olukord heliplaaditurul. Monopoolne suurfirma „Melodija" lõpetas 1989 tegevuse ja asemele tulid väiksemad. Vinüülplaadid asendusid laserplaatidega (CD). CD läbimurdeaasta oli Eestis 1994, kui firma „Forte" esimesed 500 CD-d R. Tobiase motettidega „Eesti Projekti" Kammerkoori esituses müüdi läbi kahe kuuga.

Varasemail kümnendeil oli rõhk süvamuusikal, kuid viimaste aastate plaaditoodangut iseloomustab levimuusika osa suurenemine. Lisaks kohalikele firmadele („Forte", Eesti Raadio) salvestavad eesti süvamuusikat ka välismaised plaadikompaniid — *Antes, Finlandia, ECM, Erdenklang* jt. Suurte plaadifirmade eeliseks on oma sissetöötatud turundusvõrk. Eesti muusika ja interpreetidega salvestisi ilmub aastas ligi 300.

Heino Pedusaar ja Katre Riisalu

EHITUSEST

valmistama oreleid ja positiive. 19. saj. lõpuks olid paljudes suurperedes oma positiivorelid. Orelid muretseti ka koolidesse ja vennastekoguduste palvemajadesse. Esimene eesti soost silmapaistvaim orelimeister oli Gustav Normann. Ta ehitas orelid Tallinna Pühavaimu (1847), Jaani (1869) ja Kaarli kirikusse (1870).

Eesti vanimaid koduoreleid — Johann Thali positiiv (1795)

Parimad 20. saj. alguse orelid valmistasid 1913 Tallinna toomkirikule firma „Sauer" ja 1923 Kaarli kirikule firma „Walcker".

19. ja 20. saj. vahetusel kerkis esile kaks eestlastest oreliehitajate perekonda. Tallinnas alustas 1882 tööd Gustav Terkmann, kelle oreleid võib leida kogu Eestis. Neil pillidel on mehaaniline traktuur ja meeldiv kõla. Ka tema pojast, väga musikaalsest ja hea tehnikataibuga August Terkmannist kujunes väljapaistev orelimeister. A. Terkmann kasutas oma pillide juures oreliehituse uusimaid saavutusi. Tema töökojas valmistati hulk suuri oreleid, paljud neist läksid Lätisse ja Venemaa linnadesse (Peterburi, Astrahani, Simbirskisse). 1913 valmis „Estonia" kontserdisaali orel ja 1914 Tallinna Jaani kiriku orel.

Eesti oreliehituse suurima dünastia rajasid Võrumaalt Haanjast pärinevad vennad Kriisad — Tannil, Juhan ja Jakob Kriisa —, kes ehitasid Paides, Petseris,

Vastseliinas, Võrus, Raplas, Suure-Jaanis, Rakveres ja Kaarmal üle 20 romantilise kõlaga oreli. Enamik neist on heas korras tänini. Võru orel on nende töö tippsaavutus. Kriisade teist põlvkonda esindav Harry Kriisa oli oreliehitajana tegev USA-s (18 orelit). Kolmandat põlve esindav Hardo Kriisa jätkab suguvõsa traditsiooni ja juhatab a-st 1977 Rakveres oreliehitus- ja restaureerimistöökoda.

Praegu on Eestis tegevuses üle 200 oreli, osa neist on kogu maailmas unikaalsed (nt. Tallinna Jaani kiriku ja toomkiriku orel). 1990. a-il on hoogu saanud orelite restaureerimine. Ühena viimastest on restaureeritud Tallinna toomkiriku „Saueri" orel.

Klaveriehitusest. Esimesed saksa klaverimeistrid tulid Eestisse tööd otsima 18. saj. lõpul. 19. saj. keskpaigani töötasid siin klaverimeistritena enamasti baltisakslased. Kuid nii mõnigi klaverimeistrite juures õppinud sellidest oli eestlane ja nende hulgast tulid 19. saj. keskel juba esile mõned eesti soost meistrid. Mitu meistrit õppisid ja töötasid 1880. a-ist 1917. a-ni rahvusvaheliselt kuulsates Peterburi klaverivabrikutes („Schröder", „Becker", „Diedrichs" jt.). Eesti klaveriehituse kahe sajandi jooksul on valmistatud enam kui 40 erineva nimetusega pilli.

Klaverid said nime valmistaja meistri või töökoja omaniku nime järgi. Ainult kõige viimased klaverimargid on kandnud teisi nimesid („Estonia", „Vanemuine").

Esimesed teated Eesti klaveriehituse kohta pärinevad a-st 1779, kui Tallinna saksa ajalehes kirjutati, et meister Johann Heinrich Gräbner valmistab mh. klavereid ja tšembaloid.

18. saj-st on teada ka meistrid J. G. Neidhardt, N. Möhring ning eestlane Johann Thal. 1815—24 töötas Tallinnas Peterburist tulnud meister L. Erich, temaga üheaegselt tegutses F. Lorenz. Silmapaistev meister oli Amblast pärit Hans Heinrich Falck. 1818 avas ta Tallinnas oma töökoja, mis muutus kiiresti vabrikuks. Enamik pille olid tahvelklaverid. 19. saj. I poolel on Tallinnas tegutsenud ka meistrid F. Hasse, C. L. Goenson, Meyer, Mirsalis ja Wiesner. 19. saj. II poolel said tuntuimaiks Tartu klaverimeistrid. Enim paistsid neist silma Robert Rathke ja J. Moritz. Rathke valmistas 1868—91 160 pianiinot ja tiibklaverit. Tema juures töötas 65 töölist. 1892 tema vabrik põles ning pärast seda jätkas ta edukat tegevust Peterburis. Moritzi vabrik tegutses 1872—1918. Ajavahemikus 1896—1926 val-

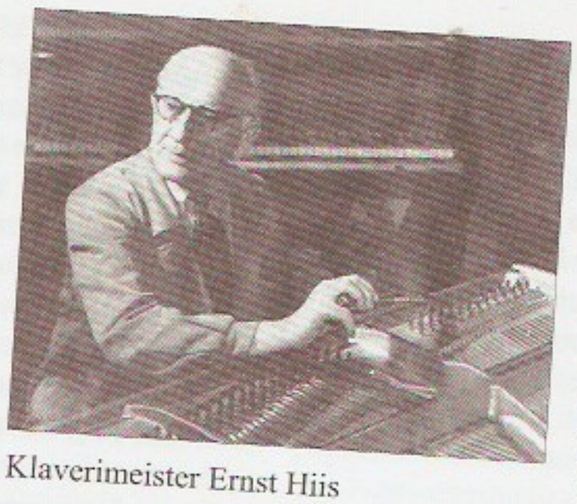

Klaverimeister Ernst Hiis

mistas Tartus klavereid Jaan Rässa, tema pianiinod said rahvusv. auhindu (1907 Madridis *grand prix*). Tallinnas 1896—1916 tegutsenud Julius Tusty sai USA-s maailmakuulsa Steinway tehase meistriks.

Eesti klaveriehituse viljakaim aeg oligi 20. saj. I pool. 1892 asutasid vennad Jaan ja Tõnis Olbrei Tallinnas pillitöökoja. Nendega liitusid August Kraemann ja klaverimeister Hermann Romm. 1905—18 valmistati ligi 500 heakõlalist pianiinot ja harmooniumi. Rahvusv. ülevaatustel võideti hulgaliselt auhindu, nt. 1907 Madridis pianiino eest *grand prix*. H. Romm keskendus tugevakõlaliste pianiinode tootmisele ja neid tellisid temalt põhiliselt kohalikud mõisnikud.

Tartus tegutses 1910—40 pianiinotööstus „J. Hermann". Selle hilisem omanik H. Jurak ehitas pille ilma abilisteta. Ta katsetas edukalt kahekordset kõlalauda. Pärast Eesti Vabariigi sündi (1918) tuli ligi 40 eesti meistrit Venemaalt kodumaale tagasi. Lühikese ajaga loodi Ees-

Viiulimeister Feliks Villaku töötuba eksponeerituna Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis

PILLIEHITUS

tis tugev klaveriehituse koolkond. ... veriehitus sai Eesti kultuuripõlis... matuks osaks.

Peterburis alustanud Mihkel ... avas 1922 Kuressaares oma ... tema pillid osutusid eriti nõu... odava hinna tõttu. 1926 ... vabriku Eduard Sprenk-Lätt ... päris vabriku tema vend, ... Aleksander Läte, kes tegi ... dusi klaveri kõla parandamis... kirjutas ta oma raamatus „Kl... selle ehitusest".

1927 asutas Tallinnas vabriku Lät... Tema klaveritel oli hea turg ... esitati ka välismaalt.

Eesti silmapaistvaimaid ... reid oli Ernst Hiis. 1903 ... (Hiisi tolleaegne nimi) Peterburi ... töökoja ja see tegutses I ... Revolutsiooni ajal kaotas ... randuse ja tuli 1918 Eestisse. ... avas ta Tartus oma as-i „Ernst ... pianiinod leidsid kiiresti ... 1923—41 valmistas ta ... 1929 avas Hiis Tallinnas ... „Ernst Hiis".

Kahe maailmasõja vahel ... M. Ossi, O. Heine, J. Vilms ... geri klaverifirmad. Kõrvuti ... ja vabrikutega valmistasid ... meistrid, kes panid üksikuid ... kokku: Past, Selberg, Nüt, ... Nõuk. võim kaotas enamiku ... veriettevõtteist. Järelejäänud ... alusel asutati 1950 Tallinna ... vabrik, mille peakonstruktor ... Ernst Hiis. Tema juhtimisel ... kontsertklaver „Estonia". ... märkimisväärset tunnustust ... a-te alguseks oli „Estonia" ... ligi 70 riiki. Ehitama hakati ... sid, kuid peagi suunati ... 1958—65 tootis pianiinosid ... verivabrik.

1994 Tallinna Klaverivabrik ... seeriti ja ta sai nimeks ... 1999 kannab ettevõte nime ... verivabrik. Tänase põhitoo... dustavad kontsertklaverid ... porditakse põhil. USA-sse, ... Euroopa riikidesse.

Viiuliehitusest. Viiul hakkas ... levima 17. saj. Et välismaa viiulid ... liiga kallid, hakkasid rahvapillimeistrid ... viiulilaadseid pille ise valmistama. ... Eesti viiulimeistrite koolkonna ... oli August Kristal. Tema ... eestlasest keelpillimeister, ... võib leida rahvusv. viiulikonkursside ... peediast. A. Kristal avas ... koja kodutalus ja viis ta ... Viiulite jt. keelpillide ... 30 auhinna, sh. rahvusv. ...

...Brüsselis (1909) *grand prix*'. Kristali viiulid ...kõla ja kauni viimistluse poolest.
...tas TRK pillitöökojas ja lauljana Eesti ..., valmistas üle 100 keelpilli, sh. ligi 70 ... keelpillide koopiaid ansamblile „Hortus ... on ta saanud rahvusv. pillide võistlustel ... ja Belgias rohkesti auhindu. Paljud praegu- ... viiuldajad mängivad Villaku pillidel.

Ligi 50 viiulit ja 20 poognat on valmistanud Eugen Meri. Ta sai 1972 Poznańis viiulite võistlusel diplomi.
Nõuk. võimu ajal keelati töö eratöökodades ning keelpille ehitati ja remonditi põhil. TRK pillitöökojas. Enamik Tallinna sõjajärgseid pillimeistreid on töötanud just seal. Väljaspool TRK töökoda on tegutsenud Armin Sepp (1909) ERSO ja Aaro Altpere (1952) „Estonia" pillimeistrina. Altperel on nüüd ka omaette töötuba.

Alo Põldmäe

...SKAELU

...1918 toimus peaaegu ... ja teatrielu seltside ... neist olid Tallinnas ... (1865) ja Tartus „Vane- ... (1865).
... Seltsi algatusel ... Tallinnas Eesti Lauljate ... mille peaülesandeks sai ... ja puhkpillimuusika ... koordineerimine, üld- ... ettevalmistamine ja nende ... Korraldati 1923., 1928., ... üldlaulupidu, rohkesti ... laulupidusid, koorivõist- ... ja orkestrijuhtide kursusi. ... eriõpetuste eripära arvestades ... erialasektsioone. Nii ... naislaulu ja puhk- ...sektsioon.
... ELL välja kuukirja ... A-ni 1940 32-lehekül- ... ajakiri oli Eestis ainu- ... väljanne. Kirjastati uut ... ja muusikakirjandust. ... väljaandeks kujunes An- ... Eesti muusika arene- ...
... liikmeskollektiivide esin- ... nõukogu, volikogu ja ... kuulus liitu 992 koori ja ... ning 20 010 üksik- ... juhtusutajaid ja esimene ... Tõnu.
... lõpetas 1940 ELL-i tege- ... ülesandeid täitis kaua aega ... Laulumängu Maja. ELL-i ... uni 1982 asutatud Eesti ... mille kõrgeim organ ... valis juhatuse ja see ... presiidiumi. 1987—91 kuu- ... ühing-nu ENSV Muusika- ... A-ni 1986 oli kooriühingu ... Ernesaks. A-st 1991 ... ühing uue põhikirja kohaselt ... Ühingul on voli- ... juhatuse. Esimeesteks ... Laul (1986—94), Ants ... 2000) ja Aarne Saluveer ... Ühing annab a-st 1993 ... koorimuusikapreemiat.
... Eesti Akadeemiline Heli- ... (EAHS). Selts ühendas

Eesti Nõukogude Heliloojate Liidu delegatsioon NSVL Heliloojate Liidu kongressil Moskvas 1948

endas pms. Tallinna kutselisi muusikuid — heliloojaid, interpreete ja muusikateadlasi. Seltsi esimeheks valiti Artur Kapp. Tegevus koondus kammermuusika arendamisele, sest see žanr oli seni leidnud kõige väiksemat tähelepanu. Seltsi juures tegutsesid keelpillikvartett ja puhkpillikvintett. Korraldati muusikalisi loenguid ja heliloomingu võistlusi, kirjastati seltsi muusika-aastaraamatut ja muusikateaduslikke töid. Esindusväljaandeks kujunes Karl Leichteri koostatud „Kakskümmend aastat eesti muusikat" (1938). Selts tegutses 1940. a-ni.
1944 pandi alus Eesti Nõuk. Heliloojate Liidule (a-st 1957 Eesti NSV Heliloojate Liit), mis kuulus (vabariikliku org-i õigustega) NSVL Heliloojate Liitu. Liikmed olid professionaalsed heliloojad ja muusikateadlased. Kõrgeim juhtimisorgan oli kongress ja see valis juhatuse. Esimehed olid Eugen Kapp (1944—66), Boris Kõrver (1966—74) ja Jaan Rääts (1974—89).
Uue, 1989 kinnitatud põhikirja kohaselt sai liidu nimeks Eesti Heliloojate Liit (EHL) ja ta tunnistati EAHS-i õigusjärglaseks. Juhtimisorganiks on üldkogu, see valib esimehe, esimees nimetab juhatuse koosseisu. 2000. a. oli liikmeid 91. Esimehed on olnud J. Rääts (1989—93), Lepo Sumera (1993—2000), Raimo Kangro (2000) ja Olav Ehala (a-st 2002). EHL-i liikmete ainelist olukorda toetab liidu juures asuv Eesti Muusikafond (a-st 2000 dir. Timo Steiner).
1993 loodud Eesti Muusikateaduse Selts koondab muusikateadlasi ja -kriitikuid. Esimees on a-st 2000 Margus Pärtlas.
Eesti heliloojate ja nende loomingu kohta informatsiooni levitamiseks asutati 1995 Eesti Muusika Infokeskus, mille kollektiivliikmeiks on muusikaga tegelevad institutsioonid. Esimene direktor oli Mare Põldmäe (a-ni 2002). 1992 asutatud Eesti Muusikanõukogu ülesandeks on olnud riigi muusikaelu nõustamine. Nõukogu president on a-st 1995 Peep Lassmann.
Loovisikute, sh. muusikute maj. toetamise seisukohalt oli oluline Eesti Kultuurkapitali loomine 1925, see tegutses 1940. a-ni. Kultuurkapitali Helikunsti Sihtkapital pidas ülal Tallinna Konservatooriumi, toetas heliloojaid nende loomingu ostmise ja kirjastamisega, andis muusikaauhindu ning enesetäiendamise ja andekate üliõpilaste stipendiume ja määras muusikute surma korral nende perekondadele toetusi. Siht-

NYYD Ensemble esinemas Tallinnas Rotermanni soolalaos

kapitali valitsusse kuulus 10 in.: 4 Helikunstnike Seltsist, 4 Lauljate Liidust ning 1 Tallinna Konservatooriumist ja 1 Tartu Kõrgemast Muusikakoolist.
1994 Eesti Kultuurkapital taastati. Tegutseb 8 sihtkapitali. 2001 jagati toetusteks 82 mln. kr., sellest muusikale 9,1 mln. kr. Helikunsti Sihtkapital toetab muusikaala loovisikuid ja muusikaelu edendavaid ühinguid ning institutsioone ja abistab aineliselt teenekaid muusikuid.

Muusikaajakirjad ja -ajalehed. Esimene muusikaajakiri oli K. A. Hermanni toimetatud „Laulu ja mängu leht" (1885—97 ja 2 nr-t 1908). Kõrvuti Eesti ja muu maailma muusikasündmusi edastava infoga avaldati selles ka teadmisi pillide, muusikaajaloo ja -teooria kohta. Lehe lisana trükkis Hermann arvukalt koori- ja soololaule, viiuli- ja klaveripalu ning ansamblimuusikat. Ajakirjal oli suur rahvavalgustuslik tähtsus.
24-aastase pausi järel ilmus 1922 4 nr-t muusikakuukirja „Sireen" ja 1923 8 nr-t ajakirja „Helikund".
Püsivaks kujunes ELL-i 1924 asutatud väljaanne „Muusikalcht", mis ilmus 16 aasta vältel. „Muusikalehe" vastutavaid toimetajaid: Juhan Aavik, Anton Kasemets, Mart Saar, Mihkel Lüdig, Riho Päts ja Eduard Visnapuu. Tartus ilmus a-st 1929 „Eesti Muusika Kuukiri" (toimetaja M. Hermann (Härma)). Nõuk. aja algul (1941) ilmus 6 nr-t ajakirja „Teater ja Muusika", sealtpeale muusikaajakirja ei ilmunud. Mõneti kompenseeris selle vajadust 1982 ilmuma hakanud ajakiri „Teater. Muusika. Kino". EV taasisesesisvumise järel ilmus 1992—2000 ajakiri „Muusikalcht", selle toimetajaks oli Mart Vainu[illegible] ilmub ajakiri „Muusika", mille[illegible] taja on Reet Marttila.

Hetk Eesti Muusikaakadeemia uue oreli avamiselt (2001)

Kontserdiorganisatsioonid ja -hääling. 1941 asutatud Eesti [illegible]lik Filharmoonia oli 1990. [illegible] paigani Eesti ainuke kontserdi[illegible] organisatsioon. Tema põhi[illegible] on tänini jäänud hoida ja [illegible] süvamuusika publikut, [illegible] Eesti muusikat ja interpreet[illegible] raldada rahvusvaheliselt [illegible] solistide ja kollektiivide [illegible] muusikafestivale.
Tavapäraste kontsertide kõrval [illegible] 1950. a-te keskel tegema [illegible] loengkontserte. Omapärane [illegible] tasuta antavad „šefluskontserdid" [illegible] korraldati koguni väljaspool [illegible] mes tolleaegses NSV Liidu [illegible] Esineti sõjaväelastele, kolhoosnikele ja töölistele. Nõuk. aja suurmeistrid [illegible] moonia korraldatud üritused [illegible] tes liiduvabariikides (Armeenias, [illegible] maal Irkutskis) toimunud [illegible] janduse dekaadid. Filharmoonias [illegible] kuulunud erinevaid muusikažanre [illegible] džässorkester (Vladimir Saprõkin [illegible] tusel), rahvapilliorkester, [illegible] RAM (Eesti Rahvusmeeskoor), [illegible] Filharmoonia Kammerkoor, [illegible] sikaansambel „Hortus Musicus", [illegible] me nim. puhkpillikvintett, [illegible] kvartett jmt.
Oluline koht on olnud sümfoonia[illegible] sertidel. 1960. a-il hakkas kõlama [illegible] nementsarjade süsteem („Mozarti [illegible] fooniaid", „Beethoveni [illegible] jpt.).
Probleemiks on jäänud kammer[illegible] sikakontsertide korraldamine, [illegible] pole olnud selle žanri jaoks [illegible] saali.
Eriti aktiivne tegevus oli filharmoonia [illegible] 1970. a-il, kui tekkis arvukalt [illegible] rokkansambleid ning osa neist [illegible] filharmoonia alluvuses („Laine[illegible] dar", „Mahavok", „Vitamiin"). [illegible] ajast pärineb kontserdikülastajate [illegible] —1,5 mln. in. aastas. Populaarse [illegible] džässikontsertide tarvis avati [illegible] hukas Linnahall.
A-st 1993 kannab filharmoonia [illegible] „Eesti Kontsert" (EK). Tartus [illegible] käsutuses „Vanemuise" kontserdi[illegible] see taasavati renoveerituna [illegible].
Viimase kümne aasta jooksul [illegible] laarseks saanud suvised [illegible] serdid (Võru järvemuusika, Pärnu [illegible] lossi hoovi muusika, Tallinna [illegible] duse väljakul muusikatelk, Kuressaare [illegible] lauluväljaku kontserdid).
EK direktorid on olnud Paul Kaerdi, [illegible] Ivalo, Tiit Koldits, Oleg Sapõtnikov.

2000 Aivar Mäe; kunstilised juhid on Kulno Raide, Olga Rudneva, Boriss ja Lauri Väinmaa.
ad ka 1994 asutatud munitsipaalettevõte Filharmoonia" ja a-st 1993 kontserdiagentuur
muusika levitamisel on olnud kõige suurem kontserdiorg-i omaga.
„Eesti Ringhääling" alusel moodustus ringhäälingu. Juba siis tegutses ringhäälingu juures ektiivi, nende esinemise tavaliseks vormiks Kaalukaim kollektiiv oli ringhäälingu mille dirigendid olid Raimund Kull, Koos „Estonia" orkestriga korraldati kontserdisaalis.
1939 rohkesti Eesti heliloomingut

Raadio I programmis rõhuasetus süva- Vikerraadios" aga levimuusikal. Raadio juures sümfooniaorkester (nüüdne ERSO), estraadi-
„Klassikaraadio" põhieesmärk on süva- (dir. Tiia Teder).
Üks esimesi laia kõlapinnaga muusika- Tallinnas toimunud varajase ja nüüdismuu- said ENSV Heliloojate Liidu organiseeri- ENSV Riikliku Filharmooniaga) alguse Eesti Sellest üritusest on kujunenud iga-aastane uudisloomingut tutvustav üritus.
rahvusv. Tallinna orelimuusika festival, kunstiline juht on Andres Uibo, ja a-st 1993 muusika festival NYYD (kunstilised juhid Olari Elts, Madis Kolk).
traditsioon sai alguse 1967 toimunud Tal- A-st 1990 korraldatakse igal aastal džässi- (asutaja ja peakorraldaja Anne Erm) ja laialdast huvi kogu maailmas. Kaalukateks Tallinna suvemuusika festival (a-st Tubin ja tema aeg"; kunstiline juht N. Järvi, Rumessen), Ida muusika festival „Orient" muusika päevad (A. Mustonen), D. Oist- Pärnus; A. Kaasik), Rapla kirikumuusika festi- Haapsalu vanamuusika festival (T. Siitan),

Jaapani hiidtrummide mäng Tallinnas festivalil „Orient" (2001)

festival „Klaver" (L. Väinmaa), Viljandi vanamuusika festival (N. Punder), Suure-Jaani muusikapäevad (A. Uibo) jt. A-st 1999 toimub Saaremaal rahvusv. festival „Kuressaare ooperipäevad" (peakorraldaja Ludmilla Toon). 1995—98 korraldati Tartu uue muusika päevi (O. Elts), 1988—97 Tallinnas rokkmuusika festivali „Rock Summer".
2002 asutatud mittetulundusühing „Eesti Muusikafestivalid" (esimees Jaan-Eik Tulve) koondab endas 30 festivale korraldavat institutsiooni.

Interpreetide võistlused ja preemiad. ENSV Riikliku Filharmoonia korraldusel toimusid 1968—90 vabariiklikud interpreetide võistlused. Pianistide, keelpilli- ja puhkpillimängijate ning lauljate võistlused toimusid erinevail aastail. Parimate noorte interpreetide selgitamiseks korraldatakse a-st 1993 aastase vahega võistlust „Con brio". A-st 1992 toimub nelja-aastase vaheajaga H. Elleri nim. rahvusv. viiuldajate võistlus.
1974—91 andsid ENSV Kultuurimin. ja ENSV Heliloojate Liit muusikaalast aastapreemiat, seda said heliloojad, muusikateadlased ja Eesti muusikat propageerivad interpreedid. Kultuurkapitali taastamise järel tuli selle preemia asemele Kultuurkapitali aastapreemia. 1993 asutas Eesti Kooriühing koorimuusika preemia. Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum asutas 1998 H. Elleri testamendi järgi Heino Elleri muusikapreemia, mida antakse noortele heliloojatele ja H. Elleri loomingu tutvustajatele.

Alo Põldmäe

KAHARIDUS

Kuni lõpuni. 13. ja 14. saj., mil Eesti ala olid Taani ja Saksa ordu ning suuremates keskustes -ja kloostrikoole, kuulus koolihariduse õpetamine koos mõningase noodiõpe- Tartus ja Tallinnas avatud gümnaasiumides muusikaõpetaja — kantor, kes õpetas õpilastele sündmustel muusikategemise eest. töötas 1674—83 kantorina saksa helilooja Johann Valentin Meder, kes lõi Tallinnas Argenia", mille ettekandmisel osalesid õpilased.
seoses köstrikoolide asutamisega, mil- oli Forseliuse seminari lõpetanutel, maalastel muusikalisi teadmisi kösterkoolmeistritelt muusikakogemusele).
Vähesed said kihelkonnakoolides muusikaaineid õpetajad. Nii oli laulmine igapäevane õppeaine Kanepi kihelkonnakoolis, mille oli 1804 asutanud pastor Johann Philipp von Roth.
Osa köstreid pööras erilist tähelepanu koolipoiste mitmehäälsele laulule, nõudes ka nooditundmist. Silmapaistvaid tulemusi saavutas Laiuse kösterkoolmeister Wilhelm Nieländer, kes kandis oma koolikooriga ette Bachi ja Händeli motette ja isegi fuugasid.
Oluliseks sammuks muusikahariduse arengus oli esimese ulatusliku eestikeelse muusikaõpiku „Musika õppetus. Üks nodi, laulmisse ja mängimisse selletusse ramat, isseärranis koolmeistridele ja keigile laulo- ja mängo-söbradele" ilmumine, selle kirjutas ja avaldas 1864 Helme köster ja kihelkonnakooliõpetaja Andreas Erlemann. Muusikaharidusele aitasid kaasa trükisena ilmunud koraaliviiside albumid ja esimesed koolilaulikud — Friedrich Kuhlbarsi „Laulik koolis ja kodus" (1868) ja Carl Robert Jakobsoni „Rõõmus laulja" (1872). Neist viimane muutus eriti armastatuks, sest sisaldas

Karl Leinus oma „Eesti Laululastega" solfedžotunnis (1924)

rahvale lähedasi laule: „Meil aiaäärne tänavas", „Miks sa nutad, lillekene", „Kiigu, liigu, laevukene", Aleksander Kunileid-Saebelmanni Lydia Koidula luuletusele loodud „Mu isamaa on minu arm" jmt.

19. saj. I poolel andis tugeva tõuke muusikahariduse edendamisele õpetajate seminaride avamine. Tartu õpetajate seminar avati 1828, Valga kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminar toodi Valmierast Valka 1849. Mõlemas õppeasutuses pöörati muusikaharidusele suurt tähelepanu. Seminarides õpetati süvendatult oreli-, klaveri- ja viiulimängu. Märkimist väärib eriti läti pedagoogi, koorijuhi ja helilooja Jānis Cimze muusikaõpetuslik ja direktorina ka kasvatuslik töö Valga seminaris. Tema õpilastest on tuntud C. R. Jakobson, Ado Grenzstein, Joosep Kapp, Aleksander Läte, Friedrich Saebelmann ning A. ja Robert Erlemann. Seal kujunes heliloojaks ja orelivirtuoosiks A. Kunileid, kelle Valga ajajärgu loomingu tipuks olid koorilaulud „Mu isamaa on minu arm" ja „Sind surmani". A. Kunileid oli 1869 toimunud I Eesti üldlaulupeol Johann Woldemar Jannseni kõrval teine dirigent, ta esines ka kirikutes organistina.

Muusikahariduse edasikandjateks olid ka Ataste, Jädivere, Kuuda, Kaarma ja Paslepa vallakooliõpetajate seminarid. Väga tähtis oli meie rahva muusikahariduses orel. Väikeorel, mida tollal nimetati kodu- või kooliореliks, oli kasutusel seminarides ja rahvakoolides ning paljudes kodudes. 1—4 registriga orelite levik Eesti alal 19. saj. on omamoodi fenomen. Neid ehitasid puusepad, talupojad, kooliõpetajad ja isegi õpilased. Paljudes koolides olevate orelite abiga said õpetajad pöörata tähelepanu mitmehäälsele laulule.

19. sajandi II poole puhkpilliorkestrid – hea pinnas muusikaharidusele. 19. saj. keskpaigas sai pilliõppimine lihtrahva hulgas uue tähenduse, tekkisid viiulikoorid ja puhkpilliorkestrid. Orkestrijuhid, kes ise olid enamikus kooliõpetajad, õpetasid andekamatele poistele msg. muusikariistu. 1848 õpetas Adam Jakobson Torma khk-a poistele erinevaid puhkpille, ja kohalikke noormehi appi võttes moodustas ta puhkpilliorkestri, mis saavutas ümbruskonnas suurt edu. Tartus laienes pilliõpetamine 19. saj. keskel niivõrd, et ülikooli muusikadirektori Friedrich Brenneri juhatusel tegutses 1863. a. 100-liikmeline sümfooniaorkester.

Huvitav muusikahariduse näide on orkestri loomine Sindi kalevivabriku juurde. 1891 asus Sindi vabrikukooli õpetajaks muusikaharrastaja, populaarse laulu „Õrn ööbik" viisi autor Karl Ramm. Kõik orkestri kulud võttis enda kanda vabrikuvalitsus. Tekkis omalaadne muusikakool, kus K. Ramm õpetas välja 45 12—14-aastast poissi. Suvehooajal töötas orkestriga Moskva Suure Teatri kontsertmeister R. Feodorov (Fjodorov). Nii on poiste puhkpilliorkester ajakirjanduse andmetel 24. VII 1894 üsna rasked palad Pärnu kõlakojas külaliskontserdil kandnud „nõnda puhtalt ette, et midagi enam soovida järele ei jäänud".

Narva Muusikaselts avas 1884 vaestest peredest pärit lastele muusikahariduse andmiseks muusikakooli. Seal said 8—12-aastased poisid muusikahariduse koos üldharidusega. Õppetöö kestis 4 aastat ja selle ajaga pidi omandama orkestris mängimise oskuse.

Kutselise muusikahariduse teke. Esimesed andmed kutselise muusikahariduse kohta pärinevad Tallinna raevanadest dokumentidest. [illegible] muusikul (printsipaalil) oli [illegible] selli ja 2—3 õpipoissi. 16. [illegible] peamuusik noori 3 aastat [illegible] lele järgnesid õpingud Rüm[illegible] maal. 1815 asutas Tallinnas [illegible] stuudio Euroopas lauljana [illegible] nud Gertrud Elisabeth Mara. [illegible] soololaulu pms. kohalikele [illegible] rukeile, kes esinesid rikastes [illegible] muusikasalongides. 19. saj. [illegible] scoses haamerklaveri levikuga [illegible] pms. Saksamaal õppinud [illegible] soovijaile klaveriõpetust. [illegible] sel alal Tallinnas Clara Schumann [illegible] Alwin Wieck.

Muusikahuvilistest rikkas [illegible] 1897 Liivimaa rüütelkonna [illegible] toetusel omanimelise muusika[illegible] päritolu muusikaõpetaja [illegible] wing, kelle koolis koolitati [illegible] duse köstreid-organiste. Õpe[illegible] klaverimängu, muusika [illegible] sikateoreetilisi aineid ja [illegible] Koolis said hariduse u. 50 [illegible] ja mitukümmend pianisti. [illegible] Ramul, Peeter Laja, Rüdiger [illegible] Püttsepp, Priit Ardna ja [illegible] Kool tegutses 1920. a-ni, [illegible] Tartu Kõrgema Muusikakooliga. [illegible] 19. ja 20. saj. vahetusel [illegible] kaõppeasutusi ka Tallinnas. [illegible] ja tegutses eraõpetajana [illegible] muusikuid. 1896 avati Otepää [illegible] väepolgu juures poeglastele [illegible] kool. 1898 asutas muusikahuvi[illegible] buri konservatooriumi lõpetanud [illegible] Eugenie Meyer. Õpetati klaver[illegible] viiuli-, tšello- ja trompetimängu, [illegible] laulu ja muusikateooriat. Lapsed [illegible] läbis ettenähtud 3-aastase [illegible] jooksul pidi õpilane saavutama [illegible] ri konservatooriumi astumiseks [illegible] miinimumtaseme. 1900. [illegible] tegevus lõppes. Aasta varem [illegible] tulnud Alice Segal — Peterburi [illegible] pedagoogi C. van Arcki õpilane. [illegible] nas omandas A. Segal kõrgema [illegible] ning tal oli palju õpilasi [illegible] seltskonnast. 1903 asutas [illegible] tšellist Heinrich Stukeyga Tallinna [illegible] muusikakooli, mis tegutses [illegible] Koolis õpetati pms. klaverit, [illegible] ja viiulimängu. Populaarseim [illegible] veriklass, kus õpetajana [illegible] ise.

1920. a-teni oli muusikaõppeasutuste [illegible] enamasti vaimulik muusika. Iseseisvudes sai selleks [illegible] looming. Pms. Juhan Aavik, [illegible] Pätsi · koolilaulikute [illegible] lapsed tundma Eesti muusika, [illegible] siis rahvalaulude või algupäraste [illegible] tööde vahendusel. Kogu [illegible]

väärset struktuuriüksust: klaveri-, keelpilli-, puhkpilli-, laulu-, dirigeerimis-, kammermuusika-, kompositsiooni- ja muusikaajaloo osk., instrumentaal- ja vokaalpedagoogika inst., koolimuusika inst. ning kõrgem lavakunstikool. 1997 avati H. Elleri nim. Tartu Muusikakooli juures muusikaakadeemia filiaal.

1919 avati ka Tartus Kõrgem Muusikakool, mis 1924—27 kandis konservatooriumi nime. 1930. a-te lõpuks oli koolist saanud Tartu muusikaelu keskpunkte, seal tegutsesid tollal tuntud õppejõududena H. Eller, Olav Roots, Evald Turgan, Rudolf Jõks, Wilhelm Tilting, Adele Brosse jmt. Nõuk. võimu tulekuga 1940 võeti asutuselt ära kõrgkooli staatus ja ta sai nimeks Tartu Muusikakool. A-st 1971 on kooli nimi Heino Elleri nim. Tartu Muusikakool.

Alam- ja keskastme muusikaharidus. 1954 toimus TRK-s struktuuriline muudatus: konservatooriumist lahutati noorem ettevalmistusosa ja selle alusel tekkisid Tallinna Muusikakool ning Tallinna Lastemuusikakool. Tallinna Muusikakool kujunes tehnikumilaadseks keskõppeasutuseks ja see hakkas valmistama ette õpetajaid lastemuusikakoolidele ja üldhariduskoolidele ning tagas eelhariduse konservatooriumi astujatele. A-st 1975 kannab kool Georg Otsa nime. Populaarseks erialaks sai levimuusika.

1961 avati TRK juures Tallinna Muusikakeskkool, mis andis noortele muusikutele parema ettevalmistuse, mille alusel sai astuda kõrgemasse muusikaõppeasutusse.

NSV Liidu muusikaalgkoolide eeskujul kujunesid a-st 1945 Eesti lastemuusikakoolid pilliõppimise kohaks, kus pöörati suurt tähelepanu ansamblimängule, muusikaliteratuuri tundmisele ja solfedžole. 1988 oli Eestis 47 lastemuusikakooli. Tuhanded lapsed on saanud nendes koolides muusikalise hariduse, mille alusel on olnud võimalik edasi õppida teistes muusikaõppeasutustes: Tallinna ja Tartu muusikakoolides, Tallinna Muusikakeskkoolis või EMA-s. 1992 nimetati lastemuusikakoolid ümber muusikakoolideks ja 2001. a. oli neid 82. Muusikakoolidele antavad riigi- ja munitsipaaltoetused on säilinud.

Muusikakollektiivide antav muusikaharidus. Süstemaatilise muusikahariduse tulemusena esinesid koolikoorid ja orkestrid 1970. a-il silmapaistvalt hästi koolinoorte laulupidudel ja välismaa kontserditurneedel. Omalaadseks kooristuudioks kujunes Heino Kaljuste 1951 loodud lastekoor, mis kannab a-st 1969 nime „Ellerhein". Muusikateooria, hääleseade ja pilliõppimine annavad mudilaskoori, ettevalmistuskoori ja „Ellerheina" põhikoori liikmetele küllaldase oskuse laulda noodist ja kujundada häält vastavalt muusikastiilide nõuetele. Stuudio on tutvustanud oma töömeetodit nii Eesti muusikaõpetajatele kui ka Venemaal, Armeenias, Gruusias, Ukrainas, Tšehhis, Leedus ja Lätis. Kõikjal on koor näidanud JOLE-MI meetodil põhinevat väga head noodilugemisoskust ja rõõmustanud kuulajaid teoste kunstipärase esitusega. „Ellerhein" on tütarlastekoor, ehkki aegajalt on kooris laulnud ka poisse. Koor on saanud palju preemiaid rahvusv. koorivõistlustelt.

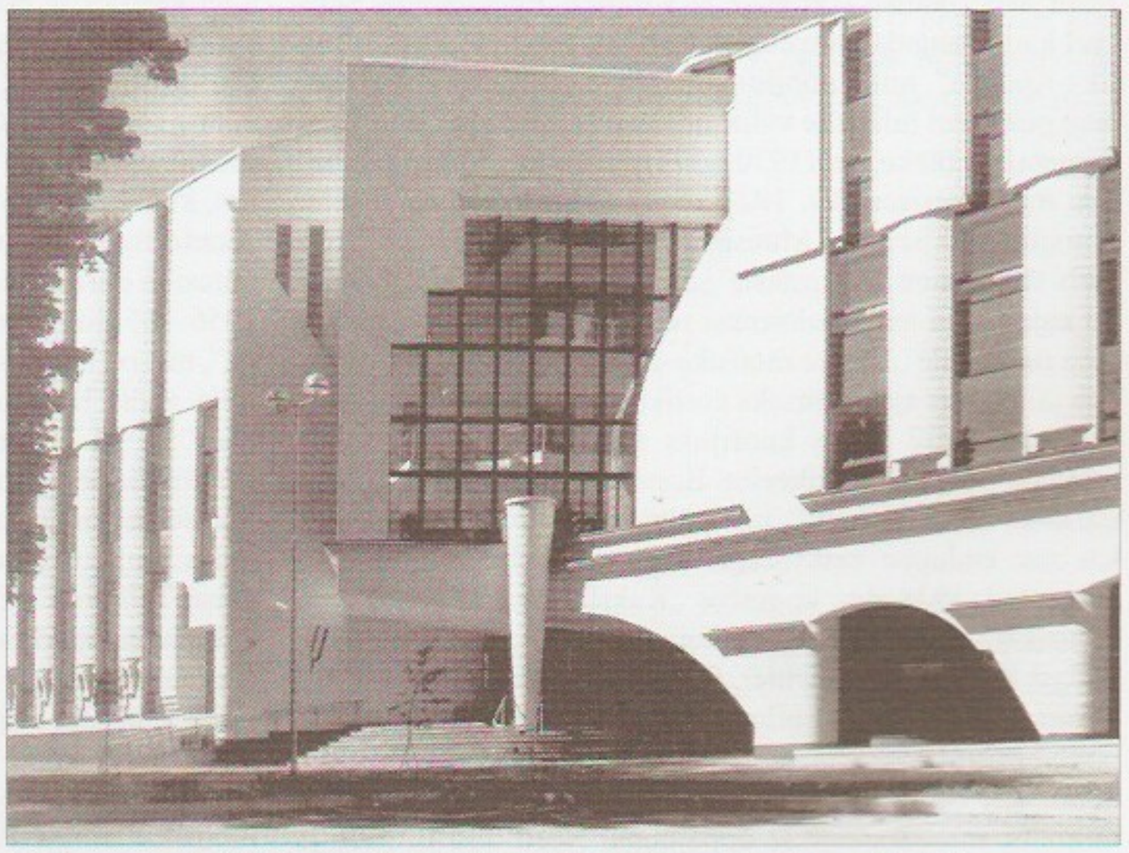

EMA uus hoone (2000, arh-d Kalvi Voolaid, Kalju Luts ja Urmas Elmik)

1967 kinnitas Haridusmin. üldhariduskooli muusikaklassi põhimääruse. Peatselt asutati muusikaklasse paljudes Eesti koolides. See võimaldas tuua rohkesti lapsi aktiivse musitseerimise juurde. Sellelt pinnalt pärineb suuresti Eesti muusikahariduse kvaliteet ja massilisus.

Meestelaulu ergutamiseks ja Riiklikule Akadeemilisele Meeskoorile (RAM) järelkasvu kindlustamiseks asutati 1969 RAM-i stuudiokoor ja 1971 RAM-i Poistekoor (a-st 1990 Eesti Poistekoor), mille kunstiline juht ja peadirigent on prof. Venno Laul. Täiendhariduse — solfedžo, hääleseade ja pilliõpetamise — abil on koor kujunenud [illegible] tuntuimaks poistekooriks.

Silmapaistvaid muusikahariduse saavutusi on [illegible] kooril, Tallinna Vanalinna Poistekooril ja mitmel [illegible] likul poistekooril. Orkestrite seas on edukas [illegible] Noorte Puhkpilliorkester (asutaja ja kauaaegne [illegible] Tõnisson). Kõrgetasemeliseks üksuseks kujunes [illegible] sikakoolide ja muusikakoolide õpilastest koosnev [illegible] Noorte Viiuldajate Ansambel, mida pikka aega [illegible] Loit.

MUUSIKATEADUS

17. saj. õpetati Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas muusikat ja see kuulus matemaatiliste ainete professuuri kohustuste hulka. 1640 on trükitud ka üks töö, Jacobus Lotichiuse „Oratio De Musica". 19. saj. õppis ja hiljem õpetas mõnda aega Tartu ülikoolis füüsikaprof. Arthur von Oettingen, kes oli ka oma aja silmapaistev muusikateoreetik. Eestikeelse muusikakirjanduse loomisel oli oluline Karl August Hermanni tegevus — „Laulu ja mängu lehe" (1885—97 ja 2 nr-t 1908), kompositsiooniõpetuse ja viiulimängu õpetuse väljaandmine. Eesti muusikalise mõtte arengu seisukohalt oli tähtis Oskar Kallase juhitud rahvalaulude kogumise aktsioon (1904—16, EÜS-i toetusel), mille ajal paljud tollased noored muusikud (Mart Saar, Peeter Süda, Cyrillus Kreek, Johannes Muda jpt.) rahvaviise kogumas käisid. Esialgsed juhendid kogujatele oli koostanud Soome muusikateadlane Ilmari Krohn ning nende ekspeditsioonidega teadvustus rahvalaul kui tervik, milles sõnu viisist lahutada ei saa. Sajandi alguse muusikalises kirjasõnas on olulised Rudolf Tobiase artiklid. Mitmed tema seisukohad rahvusliku muusika, muusikažanride hierarhia ja muu kohta ilmnevad esimeses ajaloolises Eesti muusika ülevaates — Leenart Neumanni artikliseerias „Veerud eesti muusika ajaloost" („Looming", 1924, nr. 2—6) — ja on tuntavad järgmisteski Eesti muusikaloo käsitluste väärtushinnangutes.

1918—40 tehti mitu katset rajada muusikaajakirja („Sireen" 1922, „Helikund" 1923), elujõulisemaks osutus Eesti Lauljate Liidu häälekandja „Muusikaleht" (1924—40). 1929 tegi Tartu Muusikalise Hariduse ja Kultuuri Edendamise Selts veel katse asutada muusikateaduslikku ajakirja „Eesti Muusika Kuukiri", mille põhiline toimetaja oli Elmar Arro, kuid maj. põhjustel tuli selle väljaandmine katkestada. Riho Pätsi toimetajaks oleku ajal (1930—32) muutus ka „Muusikalehe" sisu mitmekesisemaks. 1928 ilmus „Muusikalehes" Peeter Ramulilt artikliseeria „Muusikalis-teaduslik elu Saksas", mis toob tähelepanu alla mõiste „muusikateadus". Need artiklid kajastavad tema Saksamaa-reise, kus ta korjas materjali oma raamatule „Üldise muusika-ajaloo põhialused" (1930), mis jäi pikaks ajaks ainsaks eestikeelseks Euroopa muusika ajalooks. 1937 ilmus koorijuht Anton Kasemetsa sulest esimene põhjalik eestikeelne Eesti muusika käsitlus „Eesti muusika arenemislugu", mis pälvis juba ilmumisajal kriitikat oma laulupeo-kesksusega. Seda täiendab Karl Leichteri koostatud, 1938 ilm. koguteos „Kakskümmend aastat eesti muusikat", milles erinevate autorite (Juhan Aavik, Paul Indra, Alfred Karindi, K. Leichter, Olav Roots, Mart Saar, Eduard Tubin, Tuudur Vettik) pilguga võetakse läbi Eesti muusika paljud žanrid.

1930. a-il oli Tartus kaks inimest, kes võinuks tegutseda ülikoolis muusikateaduse õppejõuna. Need olid E. Arro ja K. Leichter. E. Arro oli 1930. a-te algupoolel Eestis ainus erialase kõrgharidusega muusikateadlane. Ta [illegible] Berliini Ülikooli, kus õppis muusikateadust ja [illegible] ning jätkas seejärel Viinis Guido Adleri juures [illegible] 1928 dissertatsiooniga „Über das Musikleben [illegible] im 19. Jahrhundert". Seejärel asus ta Tartusse, [illegible] „Eesti Muusika Kuukirja" ja a-st 1931 õpetas Lutheri- [illegible] (väike saksa teoloogiainst.), hiljem ka Riia [illegible] (1936—38). See kümnend oli tema kõige produktiivsem [illegible] mistöö aeg ja ta on üks väheseid muusikateadlasi, [illegible] enne sõda Tartu ja Riia linnaarhiivi muusikalist [illegible] Tema peamine huvi oli Eesti- ja Liivimaa vanem [illegible] lugu. 1932 avaldas ta oma kõige ulatuslikuma [illegible] käsitles Tartu linnamuusikuid („Die Dorpater Stadt- [illegible] 1587—1809". — Sitzungsberichte der Gelehrten [illegible] Gesellschaft 1931, 1932). Järgmisel aastal [illegible] ajaloo põhimõtetele ülesehitatud Eesti muusika [illegible] „Geschichte der Estnischen Musik I". Mitmed [illegible] mõned neist käsikirjas, toetuvad nende aastate [illegible] gutele. E. Arro siirdus baltisakslaste järelt [illegible] ajal Saksamaale ja pärast sõda oli tema [illegible] rajada Kieli ülikooli juurde Ida-Euroopa muusika [illegible] gute keskus (*Johann-Gottfried-Herder-Forschungs- [illegible] Musikgeschichte*). Sel keskusel oli suur raamatukogu, [illegible] andis välja toimetisi „Musik des Ostens" („Sammelbuch [illegible] J.-G.-Herder-Forschungstelle für Musikgeschichte"). [illegible] oli esimese nelja köite toimetaja (1962—67).

K. Leichteri haridustee oli E. Arro omast palju [illegible] a-tel käsitles ta esteetikat, rahvamuusikat ja muusika- [illegible] kat. Tema magistritöö oli „Richard Wagneri [illegible] filosoofilis-esteetilised alused" („Keset muusika- [illegible] Pärast sõda uuris K. Leichter Eesti varasemat muusika- [illegible] sellealane artikkel „Tallinna muusikaelu XIX [illegible] ilm. kogumikus „Valik artikleid" (1982).

Akadeemilise muusikateaduse algusloku [illegible] muusika uurija Herbert Tampere. Tema töödest [illegible] 1956—65 ilm. viieköiteline kogu „Eesti rahvalaule [illegible] ga", mis on tänini suurim ja parim regilaulude [illegible] sõda andis H. Tampere välja „Eesti rahvaviisi- [illegible] gia I" (ERA Toimetused, 1935) ja koos Rudolf [illegible] „Valimiku eesti rahvatantse" (1938).

Varasemat muusikalugu on uurinud ka Hillar [illegible] muusikaajaloo lugemik" I, 1934, ja II, 1940, „[illegible] vanas Tallinnas", 1972), kes on koostanud ka [illegible] Tallinna noodikirjandusest — trükkimine, [illegible] tamine" (1945).

Eesti Vabariigi aegses TK-s muusikateadust [illegible] tatud, kuigi kõigi erialade õppekavad sisaldasid [illegible] teoreetiliste ainete tsüklit ning kõrgemal kursusel [illegible] muusikaajalugu. Pärast II maailmasõda avati [illegible] sikateaduse eriala. K. Leichter oli konservatooriumi [illegible]

juhtimise usaldas ta H. Tamperele. katkestas isikukultuseaegne surutus. kutsutati rahvavaenlasteks ja muusikaaega praktikud-muusikud, kes olid osas asjaarmastajad. Muusikateadlaselt õpetada muusikakoolis teoreetilisi aineid muusikatutvustusi.

Artur Vahteri toimetamisel uus Eesti muusika" I ja II (1968 ja 1975), selle aktiivsed muusikauurijad K. Leichter, Leo Kärvits, Vilma Paalma, Johannes Jürisson, Ofelia Tuisk jmt. 1951. a. kevadest (Harry Strutzkin) kuni 1989. a. kevadeni lõpetas eriala 87 in. Muusikateaduse erialal kaitsti Leningradis, Moskvas või Vilniuses (L. Normet, J. Jürisson ja Helju Tauk. Uus toimus 1980. a-tel ja praegu õpetavad U. Lippus ja J. Ross ning dotsendid Toomas Siitan, M. Pärtlas, Vaike Sarv ja on neist U. Lippusel, J. Rossil ja TRK-s tööd muusikaajaloo kateeder. muusikateooria kateedriga ja mooosk., kus koostati uued õppekavad. lõputööd esimene muusikateaduse Pappel), järgmisel aastal avati muusikatea-

muusikateadlasi Eesti NSV Heliloojate sektsioon, mille olulisim ettevõtmine konverents, mida korraldati kordamööda muusikateadlastega. 1980. a-te lõpus hakati kutsuma külalisi väljastpoolt (Soomest, Venemaalt) ja töökeelteks said vene k-e k. Anti välja muusikateaduslike tööde muusikalisi lehekülgi". Peale juba õppejõuduaktiivseimad muusikateadlased O. Tuisk, Priit Kuusk ja Tiina Vabrit. H. Tampere 1970. a-tel korraldama rahvamuusikaKüütli juhtimisel neist rahvamuusika konverentsid. 1970. a-te TA Keele ja Kirjanduse sektor, mis a-st 2000 kuulub Eesti alla (etnomusikoloogia osk.).

1992. a. märtsis asutati Eesti Muusikateaduse Selts (EMTS) ja sellel on praegu ligi 40 liiget. EMTS korraldab ettekandekoosolekuid ja annab välja infolehte.

1990. a-il on korraldatud rahvusv. konverentse nii muusika ajaloo (1992, 1995, 1997, 1999) kui ka teooria (1996, 1998) vallas, eestvedajaiks on olnud EMA muusikateaduse osk. ja EMTS. Iseseisvuse ajal on suuresti avardunud trükivõimalused ning praeguseks on ilm. kuus köidet „Eesti muusikaloo toimetisi" (toimetanud Urve Lippus), kaks köidet muusikateoreetiliste konverentside ettekandeid (toimetanud M. Humal) ning palju muid raamatuid. EMA juures tehakse akustika- ning muusikapsühholoogiaalast eksperimentaalset uurimistööd.

Urve Lippus

B: E. Arro. *Geschichte der estnischen Musik*, I. Trt., 1933; A. Kasemets. *Eesti muusika arenemislugu*. Tln., 1937; *Kakskümmend aastat eesti muusikat*. [Koostanud K. Leichter.] Tln., 1938; J. Aavik. *Eesti muusika ajalugu*, I—II. Stockholm, 1965; J. Aavik. *Eesti muusika ajalugu*, III—IV. Stockholm, 1969; *Eesti heliloojad ja muusikateadlased. Biograafiline leksikon*. [Koostanud A. Vahter.] Tln., 1966; V. Ojakäär. *Džässmuusika*. Tln., 1966; *Eesti muusika*, I. [Koostanud A. Vahter.] Tln., 1968; R. Põldmäe. *Esimene Eesti üldlaulupidu 1869*. Tln., 1969; H. Saha. *Muusikaelust vanas Tallinnas*. Tln., 1972; H. Olt. *Modern Estonian composers*. Tln., 1972; H. Rannap. *Muusika eesti perekonnas ja rahvakoolis*. Tln., 1972; *Eesti muusika*, II. [Koostanud A. Vahter.] Tln., 1975; R. Põldmäe. *Kaks laulupidu*. Tln., 1976; V. Ojakäär. *Popmuusikast*. Tln., 1978; H. Olt. *Estonian Music*. Tln., 1980; K. Leichter. *Valik artikleid*. Tln., 1982; A. Erm. *Polkast rokini*. Tln., 1984 ja 1989; H. Rannap. *Tee muusikasse*. Tln., 1984; *Heino Eller oma aja peeglis*. [Koostanud M. Humal.] Tln., 1987; I. Rannap. *Meie interpreete. Vladimir Alumäe, Herbert Laan, August Karjus, Evald Turgan*. Tln., 1989; T. Nahkur. *Vestlusi Bruno Lukiga*. Tln., 1989; *Eesti muusika biograafiline leksikon*. [Toimetuskolleegiumi esimees A. Hirvesoo.] Tln., 1990; K. Leichter. *Seitse sajandit eestlaste lauluteel. Kultuuriloolisi andmeid aastaist 1172—1871*. Tln., 1991; *Rudolf Tobias oma aja peeglis*. [Koostanud V. Rumessen.] Tln., 1995; *Rudolf Tobias. In puncto musicorum*. [Koostanud V. Rumessen.] Tln., 1995; A. Hirvesoo. *Kõik ilmalaanen laiali. Lugu eesti pagulasmuusikutest*. Tln., 1996; K. Leichter. *Keset muusikat*. [Koostanud M. Kirme.] Tln., 1997; *Eesti jazzi giid*. [Koostanud T. Lauk.] Tln., 1997; V. Salumets. *Rockrapsoodia*. Tln., 1998; V. Ojakäär. *Vaibunud viiside kaja. Eesti levimuusika ajaloost*, I. Tln., 2000.

ARHITEKTUUR

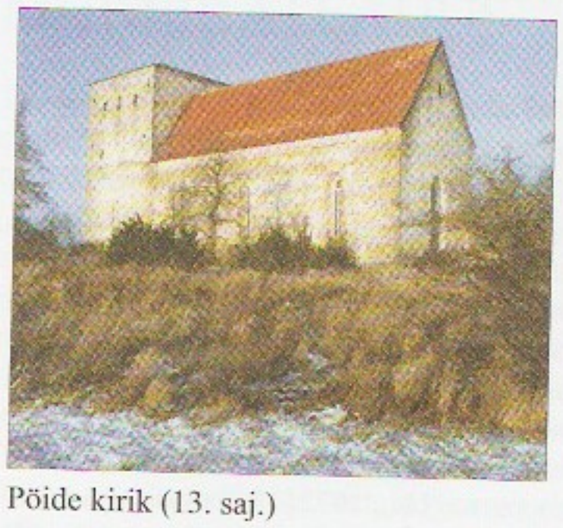
Pöide kirik (13. saj.)

Muhu kirik (u. 1280)

Suurgildi hoone (võlvitud 1410). Tallinn

13. saj. I pool kuni 16. saj. I veerand

13. saj. I poolel oli Eestis valitsev romaani stiil, 13. saj. III veerandil varagootika, 13. saj. lõppveerandist kõrggootika ja 14. saj. keskpaigast 16. saj. I veerandini hilisgootika. Viimast ajajärku peetakse Tallinnas ja Tartus Eesti keskaja ehituskunsti õitsenguks.

Koos ristisõdijatega jõudis 13. saj. algul Eesti alale sakraal- ja linnusehitus, milleks kasutati seni vähe tarvitatud kivi (pae- ja põllukivi) ning uusi ehitusmaterjale (tellist, lupja) ja -konstruktsioone (lubimördiga seotud müüri, kaart, võlvi). 13.—14. saj. Skandinaavia, Saksa ja Kesk-Euroopa päritolu ehitusmeisterkonnad olid kloostri, piiskopi või ordu teenistuses. Ehitusisanda vahetumisel komplekteeriti uus meisterkond, mis tõi kaasa ka ehitusstiili muutumise ja oli ühtlasi pol. eelistuste väljenduseks. 15. saj. kujunesid linnades kohalikud meisterkonnad, kes ehitasid ka muudes Eesti paikades.

Linnusetüüpidest oli 13. saj. peamine loodusesse sobituv vaba kavatisega kaitseehitis (Otepää, Lihula). Tornlinnuseid ehitati 13.—14. saj. ka pidevaks elamiseks (Paide, vt. ill. lk. 280), 15.—16. saj. rajati neid kaitseväravateks ja väi-

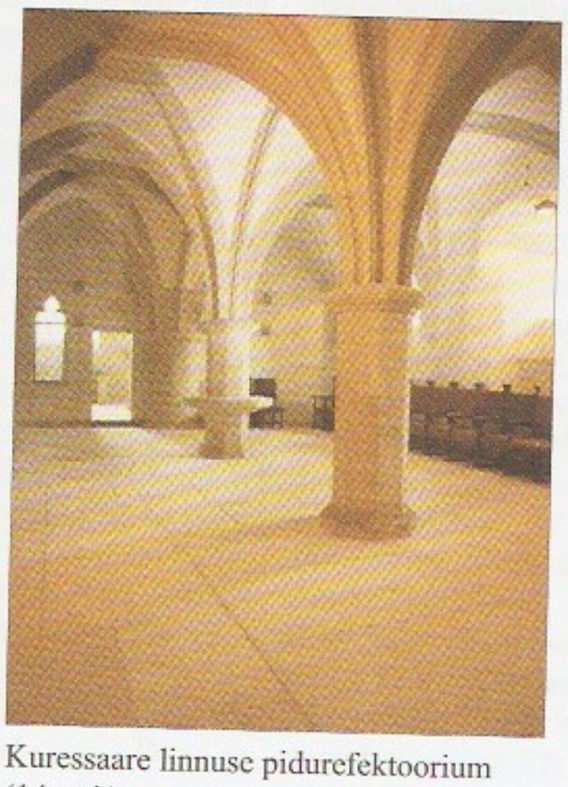
Kuressaare linnuse pidurefektoorium (14. saj.)

kesteks läänilinnusteks (Vas
ka nelinurkse põhiplaaniga
linnuseid ehk kastelle (Ta
linnus, Kuressaare ja Pi
nuse algkavatis). 13. saj. lõp
ehitati Saksa Ordu linn
mulikke konvendihoone
Viljandis, Narvas, Pärnus, P
Kuressaares). 15. saj.
linnused seoses tulirelvade
guga suurteks ringmüüri
tellideks (Vastseliina, L
Kuressaare, Haapsalu). 16.
Eesti ala üldisse kaitses
linnust, 2 tugevat linnus
se ja Kärkna), kümmekond
ja 6 ringmüüriga linna (Ta
Pärnu, Viljandi, Narva ja
Hiliskeskajal mõjutas Ees
tektuur Soome ja Skandi
ehitust.

Esimesed **kirikud**, mis e
I poolel, olid enamasti puu
ka kivist (Pöide, Kaarma,
jooksul asendati puust ki
netega — hrl. 1-löövilise s
vilise kodakirikuga, harv
(pms. linnades). 13. saj.
kirikute hulgas on 2 põ
kese pikihoonega, tsister
kunsti järgiv (Juuru ja K

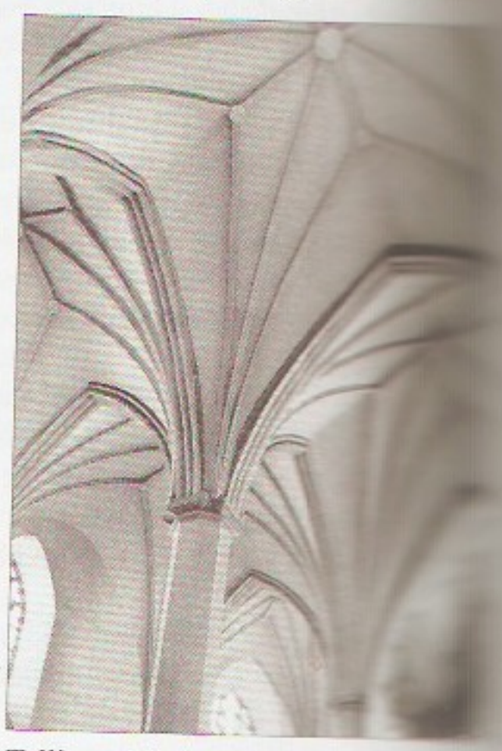
Tallinna Oleviste kiriku
tähtvõlvid (15. saj.)

viimases võlvid 17. saj.), kuid põhiplaanilt sarnanevad nad siiski rohkem Kesk-Eesti kirikutega (v. a. Jõhvi ja Lüganuse kirik ning Viru-Nigula Maarja kabel).

Neljanda kirikuterühma, s. o. Lõuna-Eesti kirikute omanäolisuse määrab ehitusmaterjal — põllukivi ja tellis. Tellisarhitektuuri keskused olid Tartu, Pärnu ja Viljandi. Eeskujud pärinesid Liivimaalt Riiast, Põhjamaadest ja Kesk-Euroopast. Tartu toomkiriku I ehitusjärk lõppes arvat. 13. saj. lõpus; 14. saj. ehitati kirik basiilikaks ja lisati 3-lööviline kodakirikuline koor, 15. saj. püstitati linnuslik tornidega läänefassaad. 14. saj. I poolel ehitati basiilikana Tartu Jaani kirik. Tartu kirikuile on iseloomulik petiktrifoorium. 13. saj. ehitatud Nõo kiriku eeskujul püstitati kodakirikuid mujalgi Lõuna-Eestis (Paistus, Tarvastus, Helmes); 15. saj. tehti kesklööv külglöövidest laiem, kaeti koor tähtvõlviga ja kaunistati läänefassaad petikniššidega (Rannus, Karulas, Puhjas, Põlvas). Maakirikuist on erandlikult basiilika Urvaste kirik.

Jõukais kaubalinnades (pms. Tallinnas ja Tartus) ehitati ka **ühiskondlikke hooneid**, **elamuid**, aitu ja veskeid. Esindushoonetel — Tallinna raekojal (1404), Suurgildi (võlvitud 1410) ja Oleviste Gildi hoonel (1422) — on 2-lööviline saal, polügonaalsed piilarid ja lihtsad konsoolid. Tallinna tuntuimad ehitusmeistrid olid Andreas Kulpesu, Ghercke, Hans Kotke ja Pirita kloostri kavandaja Heinrich Swalberg (Swalbart). Tavaline Tallinna elamu kujutas endast otsapidi tänava ääres seisvat viilmaja, mille põhiruumid olid suure mantelkorstenköögiga eeskoda (*diele*) ja väiksem, kuuma õhuga köetav elutuba (*dörnse*); ruumikat keldrit ja katusekorruseid kasutati laoruumidena. Tallinna gootika kunstiline mõju ei piirdunud ainult Eesti paekivialaga, vaid ulatus ka Rootsi, Soome ja Novgorodi. *Kersti Markus*

16. saj. I veerand kuni 16. saj. keskpaik — renessanss

Renessanssarhitektuuri vormid võeti Eestis kasutusele 16. saj. algul. Nagu mujalgi Läänemere-äärsetes Põhjamaades, levisid need kõigepealt nn. väike-

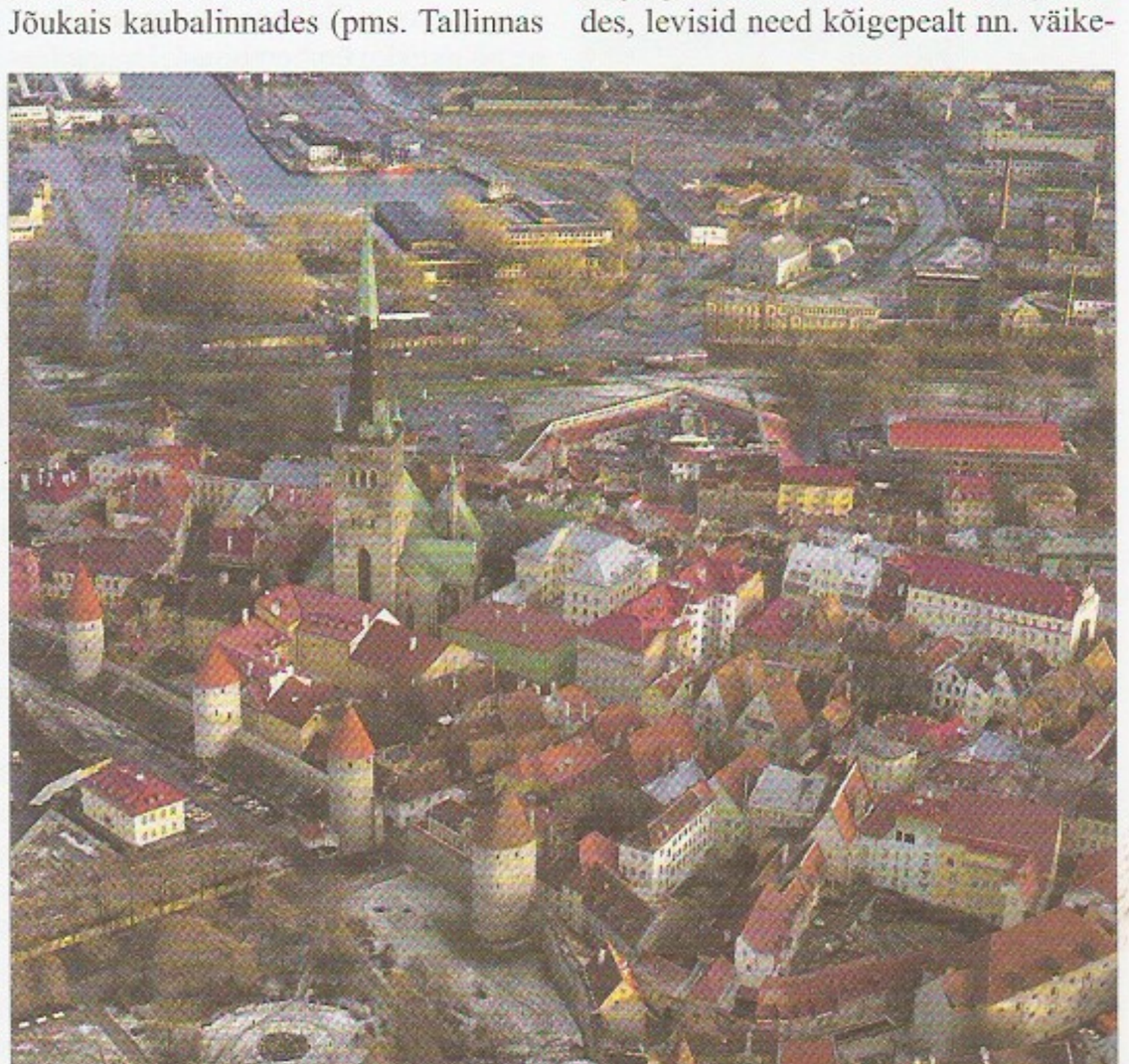

Vaade Tallinna linnamüüri tornidele

Purtse vasallilinnus (16. saj. keskpaik)

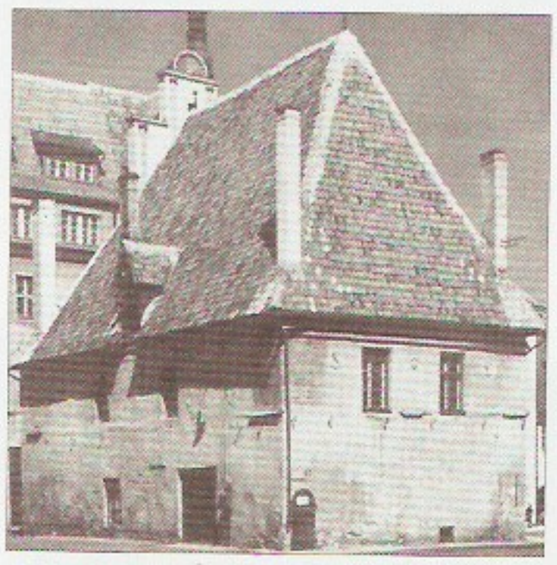

Tallinna vaekoda (1554/55, hävinud)

kunstides, nii arhitektuuriga seotud kui ka sidumata raidkivikunstina: Michel Sittowi kavandatud Hans Ballivi hauakivil (u. 1520) on kujutatud selgelt antiigipärast portaali, renessansstahvlitega etiku (rae kiviraidur Jacob, hävinud) tellis 1549 Tallinna Suurgild, Tallinna raeapteegi hoone sai 1550 fassaadile

Mustpeade maja (Arent Passeri kavandi järgi, 1597). Tallinn

moodsa ärkli. Terviklike hoonete ehitamiseni jõuti 16. saj. keskel. Tallinna vaekoja (1554—55, hävinud) kuubiline ehitusmaht, korrapärane akenderütm, segment- ja ümarkaarsed portaalid, fassaadi kaunistavad medaljonid ja kelpkatus osutavad uue arhitektuurimaitse omaksvõtule. Seoses Vene-Liivimaa sõjaga ja sellele järgnenud pol. ning maj. ebastabiilsusega jäi uushoonete ehitamine 16. saj. II poolel väheseks. Rootsi võim jättis endast jälje Toompeale, ehitades linnusesse uue riigisaali (1585—92, Antonius ja Johannes Poliensis, Hans von Aken).

16. saj. II pool kuni 17. saj. keskpaik – manerism

16. saj. II poolel jõudis Eestisse Põhjamaade manerism. Sellele olid iseloomulikud juba renessansis esinev kuubiline ehitusmaht, efektne raidportaal ning jõuline rullisornament, kartušid, fantastilised-grotesksed maskid jms. rõhutatult plastiline dekoor. Uue stiili silmapaistvaim esindaja oli oletatavasti Madalmaadest tulnud Arent Passer. 1597 alustas Passer Tallinna Mustpeade hoone põhjalikku ümberehitust. Hoone fassaadiskeem on laenatud Cornelis Florise kavandatud Antwerpeni raekojalt. Hoone voluutviilu motiiv pärineb samuti Madalmaadest ning selle populaarsus jätkus kuni 17. saj. keskpaigani ka Tartus, Pärnus, Narvas ja Kuressaares. Maneristlikku arhitektuuri iseloomustavad ka suured raidraamistuses aknad, sirged võlvimata laed ning ruumipolükroomia.

17. saj. alguse hilismaneristlikust arhitektuurist pole peaaegu midagi alles: Tallinnas ja Haapsalus jätkas tööd Arent Passer (ehitas kuberner Jakob De la Gardie'le Tallinnas Viru 11 maja, hävinud), kuberneri teenistuses tegutses ka Kuramaalt pärit Zacharias Hoffmann sen., kelle kõik tööd on hävinud (ehitas Tallinnas maja Kullassepa ja Niguliste tänava nurgale, rajas Kolga mõisa kahekorruselise peahoone ja oli hiljem Narva linna müürsepp, ehitas sinna Jaani kiriku (1641—49) ning kaupmees Laurens von Numensi võimsa raidportaaliga maja, mis oli *palazzo*-päraselt paigutatud tänava poole pikiküljega (1650) ja kujutas endast hilismanerismi hiilgavat näidet). Uusi kirikuid ehitati vähe (Sutlepa puukirik, 1627, ja Ruhnu puukirik, 1644).

Mõisaarhitektuuris kujunes 17. saj. üsna aktiivseks ehitusajaks. Alles on sellest vähe, nt. Kiltsi mõisa kolm maneristlikku portaali (1630.—40. a-d).

Manerism püsis Eesti arhitektuuris üsna kaua ning selle üksikmotiive kasutati veel 17. saj. lõpupoolel (Hans Kindler tulnud meistri Winant Nachte liste kiriku uus eeskoda ja 1676—78, ning aknasamb Pikk 45/Vaimu 2 elamu ehtes Viiteid manerismile leidub saj. lõpu elamute portaali- (Capelle) ja ärklikujundus

17. saj. keskpaik kuni 17[illegible] barokk, palladionism

Barokkarhitektuurile on ordersüsteemi järjekindel ne, toimus tagasipöördum truu dekoori juurde. Eesti tuli barokk 1660. a-tel pall (Andrea Palladio loomingu hitektuurilaad), mis võeti Hollandi arhitekti Philips arhitektuuriraamatust (16[illegible] tas tugevasti ka Rootsi Palladionism tähendas ri põhimõtete ja võttestiku kasutamist: hoone kompo plaan pidid lähtuma ordersüsteemi sümmeetriast, maja pea telge rõhutas läbi kahe kolossaalorderi motiiv, kolmnurkne frontoon. Stiili vaoshoituse tõttu nimetatud seks klassitsismiks. 18. saj Rooma barokiga.

Eesti väheseid varabarokseid Kuressaare raekoda (1654—[illegible] koda (1663—64).

Eesti 17. saj. palladionistliku tuuri parim näide on Narva mille kavandas Lübeckist pärit meister Georg Teuffel (1668—[illegible] laadi esindasid Narvas ka Hans (1695—1705, Hans Kindler, Georg Heroldt), C. von Kochen (1693) jmt. hoone (hävinud

Kadrioru lossi peosaal (stukk[illegible] ja M. Scheitinger)

esiarhitektiks kujunes kohalikku päritfortifikatsioonimeister Jacob Stael von projekteeris Tallinna ilmselt Axel von Roseni (1670—74), Toompeale enda elumaja (Komandandimaja), Tartusse Otto Reinhold von hävinud) ja Maardu mõisa (1660. a-te poolvenda Johann Stael von Holsteini on Palmse mõisa (1697—98) arhitektiks. olnnes on lahendatud ka mitu imposantset uut Narva, Pärnu, Tallinn), mis kuulusid Rootsi kaitsesüsteemide juurde. Tallinnas, Tartus ja Rootsi kindlusmeistrite Erik Dahlbergi, jt. projektide järgi võimsad kaitseehitised. oli ehitustegevus 17. saj. II poolel üsna arhitektuuri vallas toimus aga suhteliselt tähelepanu uue sisustuse muretsemisele. endale barokselt volüümika kiivriga torni, (1688, Daniel Bickel, Andreas Jahn) 95, Hans Dorsch, Georg Winkler).

mitu uue võimu sümbolit: Peeter I Kadriorgu ja Narva, Tallinna ka linnapa- Trezzini, 1713) ja Kadrioru loss (Niccolò 23). Neist viimane esindab Itaalia barokki, joonteks on villalik ja ilma auhoovita pilasterfiigendusega fassaad ja poolteist korrust Itaallase Antonio Quadri teostatud rikkalik kõrgmeisterlik.

edenemise ja pol. stabiilsusega elavnes saj. keskpaigas. Linnades jätkus keskaegehitamine: maja pöörati külje ja katusega fassaadid kujundati pilastritega. Ehitati uusi kirikuid (Suur-Kloostri tänavas asunud kirik ehitati ümber Tallinna Issandamuutmise a-d; Pärnu Jekateriina kirik, 1764—68, Tartu Uspenski kirik, 1776—82, P. Spekle). kõikidest oli silmapaistvaim Pärnu Eliisabeti Joachim Heinrich Güterbock Stralsundist). elavnes ka mõisade ehitamine ning algas rajamine. Valmisid Saare (1730, hävinud), Jõulise rokokoodekooriga Sagadi (Tallinna J. N. Vogel, 1749—53) ja Prantsuse paleearhiviitav, auhoovi ja keskse paraadtrepiga mõisa (1755—72) mõis. Baroki arhitektuurikohata veel 18. saj. lõpulgi. *Krista Kodres*

Hiiu-Suuremõisa mõisaansambel (1755—72)

Georg Teuffel: Narva raekoda (1668—71)

1830. aastad – klassitsism

saj. keskpaigaks majanduslikult kosunud vastu võtma suuremates kunstikesideid ja stiiliimpulsse, avaldusid need siis või taas korra uuele elule ärkava klassiarhitektuuri ja vitruviusliku orderiarhitektuurina ordersüsteemil põhineva arhitektuumis algas 1775, on nimetatud „Balti kunsti Wilhelm Neumann). Uuele elule ärkas aadli*villa rustica* kujunes välja nii kauni elu kui siniverelise kultuuri Euroopa ühe viiLiivimaa muutus „maaks, kuhu tasus jääda" Hiiumaa"), samas võis Balti aadlit üha enam kui ka uueks Ateenaks ristitud Dresdeni saalides ja salongides. Eestis varaklassitsismina tuntud paleusteks said Rousseau' ja Voltaire'i teosuundumusi kujundasid Johann Joachim „mõõduliku lihtsuse ja kauni suursugususe" konkreetset ehituspraktikat tollased traktaadid

Elamu Tallinnas Lai 17 (nn. Pahleni linnamaja, u. 1685)

ja eeskujuraamatud (nt. Goldmanni ja Sturmi, Hirschfeldti ja David Gilly eeskujuraamatud).

18. saj. tõi Eestisse uue põlvkonna kunstnikke ja arhitekte. Põltsamaa lossi — Eesti suurima ja ainsa valgustusajastu lossi — ehitamisest (1772—80) võtsid osa Berliinis (oletatavasti Georg Wenzeslaus von Knobelsdorffi juures) ja Kuramaal Rundales tegutsenud stukimeister Johann Michael Graff ning Frankfurdist pärit tunnustatud rokokoo-peisažist Gottlieb Christian Welté (nende tööd pole säilinud).

Pärast 1775. a. tulekahju ehitati Tartu üles kui Emajõe Ateena, kus üheskoos tegutsesid Põhja-Saksamaa keskustest pärinevad meistrid. Dresdenis õppinud Johann Walther kavandas Tartu raekoja (1778—89), oma olemuselt konservatiivse ja pigem 17. saj. ehitustavadega seostuva hoone. 1775—84 valmis Kivisild (hävis II maailmasõjas), mille kaared ja triumfiväravatena mõjuvad arkaadid olid antiigipärased, pärast tulekahju ehitati ka raekojaesise platsi hooned.

Kõige enam impulsse saadi Saksimaalt. See avaldus end Dresdenis täiendanud Riia linnaarhitekti Christoph Haberlandti loomingus, kelle stiilinäidetena võib muu kõrval esile tõsta kolme Lõuna-Eesti kirikut: baroki sugemetega varaklassitsistlik Valga linnakirik (alustati 1787), Võru kirik (ehit. 1788—93) ja arvat. ka Räpina kirik (1785). Tallinnas Toompea linnuse idatiivas valmis Jenast pärit arhitekti ja stukimeistri Johann Schultzi juhtimisel Kubermanguhoone (1767—73, vt. ill. lk. 25), mille pikk ja telgsümmeetriline fassaad meenutab mõneti Louvre'i idafassaadi. J. Schultzi tolleks ajaks juba vananenud stiilist jutustavad Saue (u. 1775), Ääsmäe (1770. a-d) ja Roosna-Alliku härrastemaja (1780—86), kus rokokooelemendid sulanduvad saabunud antiigivaimustusega. Neid mõisahooneid iseloomustab risaliitidega liigendatud fassaad ning teise korruse ruumide rikkalik interjöörikujundus: küpsetes toonides kunstmarmori taustal särab seintel valge stukkdekoor, putostseenid vahelduvad loorberipärgadega, portreemedaljonid trofeekimpudega.

Stiilis võib täheldada muutusi. Schultzi kõrval tegutses Johann Caspar Mohr, kelle kavandatud kohtuhoone ehk Stenbocki maja (1787—92, nüüd Eesti Vabariigi valitsuse residents, vt. ill. lk. 29) vastas oma selge ja ratsionaalse vormikõnega klassitsismi raames üha enam maad võitvatele purismitaotlustele.

Murrang Eesti klassitsismi ja siinse vaimse kultuuri kujunemisloos seostub Tartu ülikooli taasavamisega 1802. Ajastu visuaalse kultuuri metafoorina kerkis esile „Kreeka taassünni" arhitektuur, igavese ilu reeglid, mis realiseerusid ülikooli arhitekti Johann Wilhelm Krause kavades. Ajastu kokkuvõtvaks metafooriks said *alma mater*'i kuus dooria orderis sammast, mis koos Tähetorni, iidse Toomkiriku varemetesse rajatud raamatukogu, Vana Anatoomikumi, pargi ja sinna juurde kuuluvate nn. filosoofiliste alleedega kujundasid ainulaadse koosluse (vt. ill-d lk. 456, 473 ja 474). Karlsruhe, Helsingi, Virginia, Amhersti, Moskva ja Kaasani ülikooli kõrval on Tartu oma üks kogu maailma väheseid terviklikke klassitsistlikke ülikooliansambleid.

1808 saabus Tallinnasse Berliini Ehitusakadeemia kasvandik, Friedrich Gilly ja Karl Friedrich Schinkeli põlvkonnakaaslane Carl Ludwig Engel — mees, kes oli hiljem Helsingi jt. Soome linnade väljaehitajaks. Engeliga vabanes Tallinn talle ajaloo ja asukohaga määratud provintsilinna staatusest. Siia ehitatud hooned (Kohtu 8, Uus 16) ja Saksa teatriühingu saal (Lai 3, hävinud) tähistasid klassitsismi õitsengut Eestis. Revolutsiooniarhitektuur, mida Kreeka retseptsiooni kõrval Engeli loomingus täheldame, lähendas Balti kultuuri Prantsuse eeskujude põhjal väljakujunenud rahvus- traditsioonile.

Riisipere mõisa peahoone (19. saj. I pool)

Ääsmäe mõisa peahoone vestibüül (1770. a-d)

1820.—30. a-il valmisid Aasperes, Riisipere ja [illegible] 1825—30, C. Rossi?) rohkete kõrvalhoonete ja [illegible] tarite suuruste parkidega mõisaansamblid. Kõrgemate kuuluvad ka Hõreda ja Raikküla ilmekad mõ[illegible] Paradoksaalsel moel jõudsid Prantsusmaal 17[illegible] senud teoreetikute ja arhitektide (Marc Antoine [illegible] Jacques Germain Soufflot jt.) esteetilised ambitsioonid liseerumiseni Vene keisrilinnades ja nende vahetus piirkonda kuuluvates Baltimaades.

1830. aastad kuni 20. sajandi algus – historitsism

Historitsism hakkas levima eelkõige aladel, mis [illegible] sismi ajal seisnud mõneti tagaplaanil (sisekujundus, [illegible] sakraalarhitektuur), sest linnaehituses pärsu[illegible] laialdasemat levikut 1858. a-ni püsinud kehtinud klassitsistlikke näidisprojekte. Tähtis osa historitsismi nemisel oli romantismil, mille mõjul hakkas [illegible] nete vabam, maalilisusest lähtuv kompositsioon, neeringusüsteem ning kasvas võimalus võtta [illegible] antiigi vormide kõrval kasutusele ka teiste [illegible] piirkondade, samuti rahvakunsti vormivara, mis [illegible] kujunesid pms. keskaja ehituspärandist lähtuvalt [illegible] ceskätt neogootika ja neoromaanika. Neis [illegible] projekteeriti kirikuid, nt. pärast 1820. a. [illegible] Tallinna Oleviste kirik (1828—40, A. J. Fel[illegible] rich Ludwig von Maydell), Viljandi Pauluse kirik [illegible] M. von Holst), Tallinna Kaarli kirik (1862—[illegible]

gi ehitati kogu Eestis hulk õigeusu kirikuid. *Ants Hein*

Sajandivahetuse silmapaistvaim **mööblitootja** oli 1877 tegevust alustanud A. Lutheri mööblivabrik. Tootevalik polnud omapärane mitte niivõrd vormikeele (juhinduti välismaistest kataloogidest), kuivõrd materjali poolest: 1885. a., Venemaal esimesena, hakati seal tootma liitvineeri.

20. sajandi algus

Venestamispoliitika hakkas 19. saj. lõpus mõjutama ka Eesti arhitektuuri. Kõik kolm ehitiste tellijarühma — Vene riik, end ohustatult tundvad baltisakslased ja pead tõstev eestlaskond — soovisid arhitektuuri kaudu väljendada oma rahvuspol. eesmärke. Seetõttu püsisid siinses arhitektuuris historitsismi msg. suundumused kaua ja puhtakujuline juugendstiil levis suhteliselt vähe (Ammende villa Pärnus Mere pst. 7, 1904—05, F. Mieritz ja J. Gerassimov). Kuna kohalik arhitektkond oli suhteliselt nõrk, siis korraldati suuremate hoonete jaoks rahvusv. arhitektuurivõistlusi. Neil paistsid silma Helsingi, Peterburi ja Riia koolkondade arhitektid, mis kokku muutis kohaliku arhitektuuripildi mitmekülgseks ja kõrgetasemeliseks.

Oma kauaaegse kohaloleku rõhutamiseks rakendasid sakslased siinse keskaegse arhitektuuripärandi puhul romantilist restaureerimist (Tallinna linnamüür Kuldjala ja Saunatorni vahel, 1896—97, Wilhelm Neumann; Kuressaare linnus, 1904—12, Herman Seuberlich) ja vanade detailide uusehitistesse sulandamist (Scheeli pank Tallinnas Vana turg 2, 1903—04, W. Neumann). Sakslust toonitavad neostiilid ei lähtunud alati kohalikust pärandist. Tallinnale jäid võõraks nii puhta kivilao ja valgendatud krohvipindade kontrastil põhinev Põhja-Saksa-pärane tellisgootika (Aadlipank Tallinnas Estonia pst. 11, 1902—04, August Reinberg) kui ka lopsakalt voluudiküllaste viiludega neomanerism (Reichmanni maja Pikk 23/25, 1908—09, Jacques Rosenbaum, Ernst Boustedt).

Neoromaanikast väljakasvanud Soome rahvusromantilises laadis töötasid mõnede baltisaksa ja Peterburi arhitektide kõrval ka eestlased. Sakslaste tellimustööks on Tallinnas Lutheri villa (Pärnu mnt. 67, 1909—10, Nikolai Vassiljev ja Aleksei Bubõr) ja vabriku klubi (Vana-Lõuna 37, 1904—05, Gesellius, Lindgren ja Saarinen), saksa teater (Draamateater Pärnu mnt. 5, 1909—10, N. Vassiljev ja A. Bubõr) ja Masina tänava pritsimaja (1911, J. Rosenbaum) ning Taagepera mõis (1907—12, Otto Wildau).

20. saj. I kümnendil hakkas eestlaskond ehitama avalikke hooneid; rahvusliku ärkamise sümbolitena kerkisid ümbruskonnas domineerivad seltsimajad. Kuna oma arhitekte oli veel vähe, siis telliti suuremad tööd Soomest. Ent selleks ajaks, kui eestlaste tellimused Soome jõudsid, oli seal rahvusromantismi aeg juba läbi ja nii esindavad Tartu „Vanemuine" (hävinud) ja ehitamata jäänud Tallinna Pauluse kiriku projekt (mõlemad 1906, Armas Lindgren) rohkem Viini-pärast juugendit. Juugendklassitsistlikud on Tallinnas „Estonia" (1908—13, A. Lindgren ja Wivi Lönn, taastatud 1945—51 muudetult), F. Akeli silmakliinikuga linnamaja Roosikrantsi 10 (1912, A. Lindgren) ja Tartus O. ja A. Kallase eramu Raja 31a (1914, V. Thomé). Monumentaalsust rõhutavad Eliel Saarise kavandatud eestlaste esimene rahapalee — Tallinna Krediidipanga hoone Pärnu mnt. 10 (1911—12) — ja Tartus võimsa torniga Pauluse kirik (1913—19, lõpetamata). E. Saarinen võitis 1913 Tallinna planeerimise võistluse, seejärel telliti temalt ka raekoja projekt, kuid see jäi ehitamata.

20. saj. I kümnendil hakkasid maju kavandama esimesed eestlastest ehitusinsenerid. Insener Georg Hellati 1901 kavandatud EÜS-i majast (Tartus J. Tõnissoni 1, vt. ill. lk. 72) on loetud Eesti arhitektuuri algust. Inseneride projektide järgi ehitati nii suuri kivist linnamaju (Tallinnas Paldiski mnt. 3, 1911, V. Lender; Pärnus Rüütli 27, 1903, Valgas Vabaduse 26, 1908, mõlemad G. Hellat) kui ka tavalisi puust üürimaju (Tallinnas pms. Voldemar Lender, Tartus Fromhold Kangro), insener Anton Uesson kavandas Tallinnas avarate korteritega hilisjuugendlikke puumaju (Koidula 7 ja 9, 1912). Kerkis ka rahvamaju

Sangaste loss (1879—83)

Wilhelm Neumann: Scheeli pank (1903–04). Tallinn

Jacques Rosenbaum: elamu Pikk 23/25 (1908–09). Tallinn

Karl Burman: „Kalevi" jahtklubi (1912, hävinud). Pirita

(Vaivara, 1910, Karl Jürgenson; Valga „Säde" [illegible] lat, vt. ill. lk. 73) ja koole.

1910 alustas Tallinnas tegevust esimene eestlastest [illegible] Peterburi KA-st hariduse saanud Karl Burman. Tuginedes romantismi peateoseks kujunes spordiselts „Kalev" [illegible] klubihoone (Tallinnas Pirital, 1911–12, hilisemad [illegible] mansardkatusega ja eenduva räästaga ümarpalkidest [illegible] ehtisid seest August Janseni, Peet Areni, Aleksander [illegible] ja arhitekti venna Paul Burmani rahvusromantilised [illegible] Rahvusromantilise varjundiga hilisjugendlikud [illegible] K. Burmani villad Tallinnas Kose tee 24 ja 26 (1913), [illegible] maja Viljandis Koidu 10 (1914). Juugendlikku [illegible] elavalt liigendatud ja romantiliselt sopilised [illegible] üürimajad Tallinnas Tatari 21b (1912) ja Raua [illegible] Burman kavandas 1913–14 koos Riias õppinud [illegible] Artur Pernaga nende ühisbüroos Tallinnas [illegible] Kreutzwaldi 7 ja Viru 4 (mõlemad 1914).

1918–40

Sajandi algul õppis Riia Polütehnilises Instituudis [illegible] terve rida noori, kes nn. riialaste põlvkonnast [illegible] 1920.–30. a-tel arhitektide kandva jõu: Elmar Lohk, Eugen Habermann, Erich Jacoby, Anton Soans, Gustav Wasik. 1918 asutatud Tallinna Tehnikumis koolitus [illegible] suunitlusega tegevarhitekte (August Volberg, Hans [illegible] Edgar Velbri, Jaagup Linnakivi, Harald Armas [illegible] kavandasid maaehitisi. 1920. a-tel õpiti arhitektuuri [illegible] Euroopa saksakeelsetes tehnikaülikoolides ([illegible] Elmar Lohk, Konstantin Bölau, Friedrich Vendelin [illegible] asutati Eesti Arhitektide Ühing.

Silmapaistev sissejuhatus iseseisva Eesti arhitektuuri [illegible] on Toompea lossi kerkinud Riigikoguhoone (H. Johansen, E. Habermann, 1920–22, vt. ill. lk. 26). Hiiumaa [illegible] vendihoone kohale ning seetõttu restaureerimata [illegible] sein. Traditsionalistlikult suletud fassaadil [illegible] aknapiiretest ja karniisi kolmnurkadest ekspressionistlik [illegible] Päris ekspressionistlikud on huvitava valgus- [illegible] büül ja siniste seinte kohal kummuv kollane [illegible] saal.

Ekspressionismi mõju Eesti arhitektuurile [illegible] Põhja-Saksa telliseekspressionismist lähtunud [illegible] Natuse projekteeritud klinkerfassaadidega [illegible] duse platsil (1929–32, nüüd Linnavalitsuse [illegible] Pärnu mnt. ja Roosikrantsi teravnurgal ([illegible] Enam levis 1920. a-te arhitektuuris traditsionalism [illegible] tus kohaliku luterliku baroki lihtsakoelisele [illegible] dile. 1920. a-te traditsionalismile on iseloomulik [illegible] kivist kelpkatus ning väheste ja väikeste akendega [illegible] mata ehituskehand. Tallinna vanalinnas, mis [illegible] oli peamine ehitustanner, seostus traditsionalism [illegible] rimisega (Mustpeade maja ümberehitus, [illegible] koguduse maja Pikk 10, 1922, mõlemad Ernst [illegible] 1920. a-te traditsionalism kui kümnendi [illegible] hoovus realiseerus arhitektuuri professionaalsete [illegible] tavate hoobade kaudu, milleks olid linnale [illegible] riiklik ehituslaen ja ehitusühingud. Iseloomulik [illegible] like väikeelamuasumite rajamine, neist silmapaistvamad [illegible] H. Johansoni ja E. Habermanni kavandatud [illegible] „Oma Kolle" majaderühm Tallinnas Kolde- [illegible] 25) ja H. Johansoni elamurühmad kesklinnas [illegible] Herne tänaval (1924–26), suletud kvartali [illegible] teenistujate elamurühm Mulla 2 (1925–27, [illegible] datust äratab tähelepanu Kohtla-Järvele ehitatud [illegible] ekspressionistlike detailidega kaksikmajade [illegible] „Siidisuka" (1920–21, E. Habermann).

...nalism hõlmab ka avalikke hooneid. Mai... kavandatud Tallinna linna lasteaeda ...ning Pelgulinna koolimaja (1927—29). ...ised on lakooniliselt tõsised Adventkirik ...3 (1923, E. Jacoby) ja Kunda kirik (1928, ...hoonete seas on stiilne Abja-Paluoja ...hoone postkontor, 1929, E. Kuusik).

...nalismi eriharuna kujunes maale kavanda... ...m. talutraditsionalism. Taluhooned, koo... ...kannavad endas ühtepidi vana taluehitiste ...sumas võimaldavad kaasaegset elulaadi. ...mele arvukalt maju kavandades peamised ...sh. rahvuslikult mõjuva kelpkatuse ja ...Velbri maja.

...nalismi esteetika osutus oma minimalismis ...ele liiga moodsaks. K. Burman viljeles ...andelaadi tõttu uusbarokselt elavamat ...Tallinnas kortermaja Tehnika 16, 1924; Eesti ...maja, 1927, taastatud muudetult). 1920. a-tel ...A. Perna kavandas edasi eelmise kümnen... ...(Tallinnas linnamaja Suur-Karja 18, ...Raua 6, 1924). Selgelt uusklassitsistlik on ...(mudaravila, 1927, Olev Siinmaa, Erich ...Nürnberg).

...jõudis Eestisse 1920. a-te lõpul. Madalakatu... ...vorm avaldus ekspressionismiga põimu... ...tööstusehitistes: Ülemiste Filterveevärk ...) ja Põhja puiesteel „Rauaniidi" tehas ...linna elektrijaama turbiinitsehh (1928—29, ...).

...listlikuks majaks on traditsiooniliselt ...väikeelamut Tallinnas Toompuiestee ...kuks said lame katus, heledad siledad ...-, nurga- ja ümaraknad. Eriti populaarne ...villade arhitektuuris: Tallinnas Roosikrant... ...O. Siinmaa), Nurme 40 (1935—40, E. Kuu... ...(1935—36, A. Soans), Lahe 6 (1934—35, ...O. Siinmaa enda kodu Rüütli 1a (1931—33) ...kavandatud Lõuna 2a (1933—36) ja Tar... ...waldi 6 (1932—36, Alvar Aalto) ja Aardla ...Kusmin). Modernistlikku elamiskultuuri ...1930. a. väikeelamute võistluse au... ...1932 Tallinnas hoonestatud Vaarika ja ...A. Volberg, E. Jacoby, E. Lohk, E. Kuusik ...Kortermajade puhul on tähelepanuväärsed ...tavapärase tänavakoridori ümbermõtes... ...25—35 umbsopp, 1932—36; Tõnismägi 16a, ...funktsiooniku organismi lõi nn. Urla maja Tallinnas ...1932—33, E. Habermann).

...leidis funktsionalism koolimajades, mis ...kohased, hõlpsad hooldada ja progressist ...Tallinna elitaarsetele erakoolidele (H. Johansoni ...gümnaasium, 1933—35, ja Prantsuse Lütseum, 1936 ...maakoolid (Rakvere gümnaasium, 1935—39, ...modernistlik, kuid J. Raudsepa klassikaliste fas... ...Tallinna Kunstihoone (1933—34, E. Kuu... ...Tarinduslikult tähelepanuväärne on konsoolse ...konstruktsiooniga Kadrioru staadioni tribüün (1936—37, ...inimene August Komendant). Funktsionalism oli ...arhitektuuris: Pärnu rannahotell (1935—37, ...A. Soans), rannakohvik (1938—39, O. Siinmaa), ...sanatoorium (1935—37, A. Volberg).

...II poole ehitusbuumis vahetas funktsionalismi ...traditsionalism. Nii nagu kõikide tollaste auto-

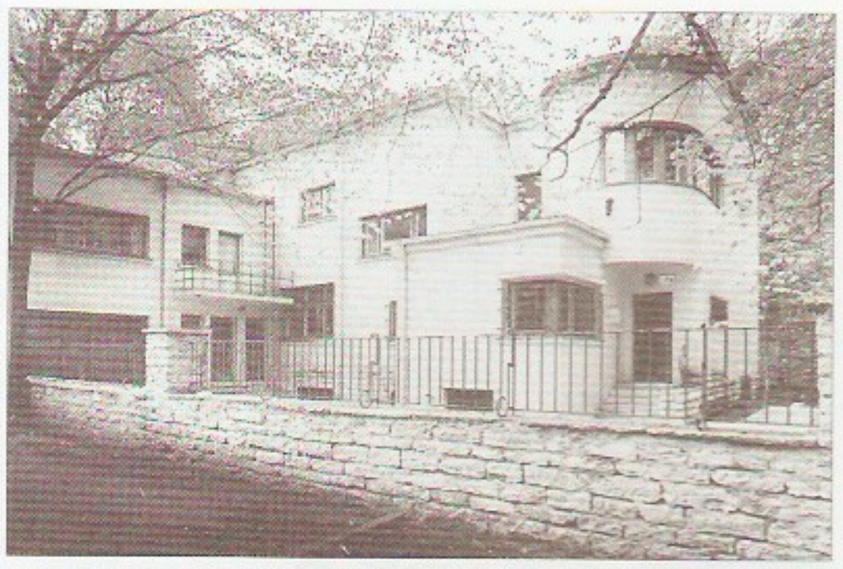

Olev Siinmaa: elamu Tallinnas Roosikrantsi 4b (1932)

Edgar Kuusik ja Anton Soans: Eesti Panga Võru maja (1939)

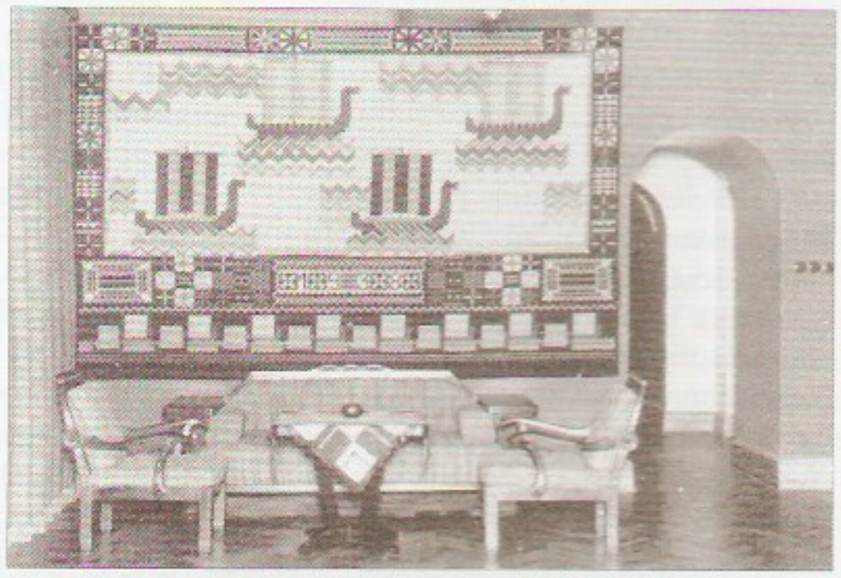

Olev Siinmaa: Oru lossi külalistetuba (1935—36, hävinud)

N. Willer: Tartu kohviku „Athena" sisevaade (1931, seintel Peet Areni maalid, hävinud)

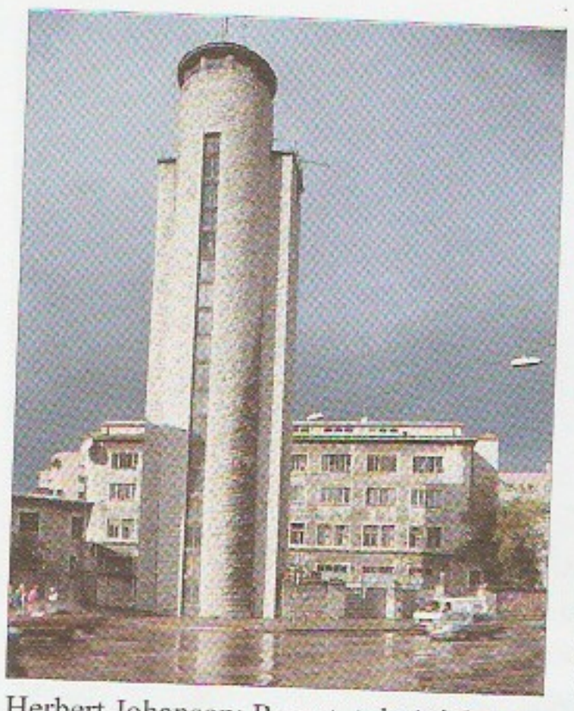

Herbert Johanson: Raua t. tuletõrjehoone (1936—39). Tallinn

ritaarsete režiimide arhitektuur, eelistas ka Pätsi vaikiv ajastu traditsioonilisi väärtusi, rahvuslikkust ja saavutatu eksponcerimist. Toompea lossis ehitati Sisemini-i jaoks paleelikult ümber lõunatiib (1935, A. Kotli), uue, eklektiliselt historitsistliku kujunduse sai Valge saal (1936, A. Perna, J. Ostrat) ja plaaniti laiendada Lossi platsi (1936—37, A. Kotli). Riigipea residentsiks kohandati Kadrioru loss, mille taha kerkis ansambliliselt ühel teljel presidendi kantselei (1937—38, A. Kotli, vt. ill. lk. 27), ulatuslikult korrastati parki. Oluliseks sai paraadväljak: Tallinnasse kavandati Vabaduse väljakut (1937 I auhind A. Kotli ja Ernst Kesa), Tartus plaaniti laiendada ülikooli peahoone esist (1938, H. Sultson, Paul Mielberg). Uue, stiliseeritud dekooriga arhitektuuri ilmekad näited on Eesti Panga hooned Pärnus (1939—42, A. Soans, A. Kotli) ja Võrus (1937—39, A. Soans, E. Kuusik). Tallinna kesklinna perimetraalsed kortermajad, mida enim kavandas Eugen Sachariase büroo, kaeti terrasiitkrohviga või kohalikust kivist plaatidega.

Omapäraseim ilming oli H. Johansoni paefunktsionalism: Tallinna linna ehitatud mitmed funktsionalistlikud hooned on klomppaest. Koolimajade jaoks on klomppaas liiga sünge (Lasnamäe algkool, 1932—36), aga kalmistu kabelites loob materjal sobiva meeleolu (Liiva 1934—35; Metsakalmistu 1935—36). Hästi sobiv on klomppaas ka kõrge torniga tuletõrjehoonele Raua 2 (1936—39).

1930. aastate silmapaistvaim **mööblikunstnik** oli Richard Wunderlich, kelle ettevõttes „Uus Mööbel" kavandati elitaarseid *art déco* laadis esemeid.

1940–90

II maailmasõda kahandas oluliselt Eesti arhitektkonda. 1939 lahkusid baltisaksa arhitektid (sh. E. Jacoby, E. Kühnert), 1943 pages Läände E. Lohk ja 1944 põgenesid H. Johanson, E. Habermann, O. Siinmaa jpt. Pärast sõda asus Eestisse Venemaa eestlastest arhitekte (K. Tihase, P. Koidu) ja siia saadeti tööle venelasi (G. Šumovski, O. Ljalin), kes küll pärast Stalini surma tagasi tõmbusid. 1945 alustati arhitektide ettevalmistamist TPI-s, 1951 viidi arhitektuurieriala üle ENSV Riiklikku Kunstiinst-i. Arhitektid asusid tööle riiklikesse suurbüroodesse. 1945 moodustati Eesti Nõuk. Arhitektide Liit. Stalini ajal anti välja ENSV arhitektide almanahhe, a-st 1962 bülletääni „Ehitus ja Arhitektuur", almanahhide traditsioon taastus 1980. a-tel „Ehituskunstiga".

Vahetult pärast sõda rajati tasandatud varemetele haljasalasid ja koostati säästlikke planeeringuid. 1930. a-te lõpu esindustraditsionalismi laad jätkus. Lõpetati poolelijäänud maju (E. Kuusik kavandas Tallinnas uue, nõukoguliku dekoori 1939 alustatud Sakala tänava Ohvitseride Kasiinole, mis 1947 valmis Töötava Rahva Kultuurihoonena). Demonstratiivse suurejoonelisusega taastati ja laiendati „Estonia" (1945—51, A. Kotli). „Estonia"-esise Tallinna Kultuurikeskuse kava (1945—48, H. Arman) järgi valmisid E. Velbri luksuslike korteritega nn. Teadlaste maja Rävala pst. 11—15 (1947—54) ja Enn Kaare saksapärane TA Inst-de hoone Estonia puiesteel (1948—53). Äärelinna kerkis suhteliselt funktsionalistlikke maju (Pirita jahtklubi, 1949, P. Tarvas).

EKP VIII pleenumi (1950) järel võimendunud nõiajahi käigus kõrvaldati ametist enamik sõjaeelseid arhitekte ja asendati need Venemaalt tulnutega. Projektid muutusid dekooriküllaseks, toretsevaid Vene eeskujusid [illegible] vaks. Kõige väljatõõtatumad [illegible] vasse Üleliidulisele [illegible] saavutuste Näitusele ehitatud [illegible] like motiividega vürtsitatud [illegible] viljon (1949—54, H. Arman, [illegible] P. Tarvas) ja Tallinna [illegible] (1952—55, A. Volberg, P. Tarvas) kavandati H. Armani [illegible] poosne Pärnu oblastikeskus [illegible] millega hävitati suurem osa [illegible] vanalinna.

Erandi moodustab 1950. a-te [illegible] individuaalelamute ehitus, [illegible] liku kaanoni puudumise [illegible] risid Saksa-maitselised [illegible] lahendused (E. Velbri, P. Tarvas).

Mööblitootmist jätkati [illegible] a-te II poolel ja 1950. a-te [illegible] II maailmasõja eelsete [illegible] Tootmise arendamise [illegible] käitisi liitma. Olulisimad [illegible] tevõtted olid Lutheri [illegible] kujunenud Tallinna Vineer- [illegible] kombinaat, eksperimentaalne [illegible] rik „Standard" ning Pärnu [illegible] Stalini ajal koostati [illegible] Moskva ja Leningradi [illegible] ginedes üleliidulistele [illegible] kavandati neis Kohtla-Järve [illegible] paraadsed linnasüdamed.

1950. a-te keskel kuulutati [illegible] historitsism liialduseks ja [illegible] lema industriaalset [illegible] noloogiline kohmakus, [illegible] -materjalide nigelus ning [illegible] põud ahistasid arhitekte. Vaidlus [illegible] puni. Esmalt jäeti poolelioleva [illegible] del ära dekoor („Eesti Ekspress" [illegible] nas Estonia pst-l, 1955—58, [illegible] ja U. Tölpus). Kuna esitaja [illegible] ei teadnud, kuidas maailm [illegible] tuur vahepeal on arenenud, [illegible] 1930. a-te päraselt (Narvaloomade [illegible] hoosidevaheline publikuum, [illegible] N. Kusmin, M. Noor).

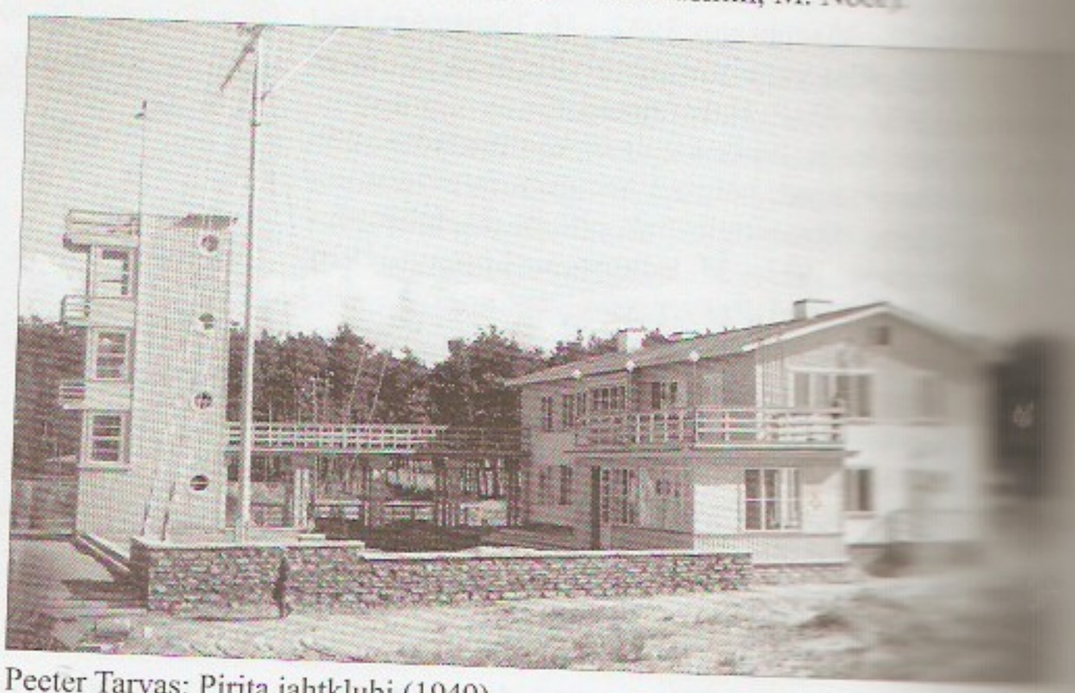

Peeter Tarvas: Pirita jahtklubi (1949)

pärast Stalini sur-
eskujudest tõukunud
eelistama la-
lahendusi.
algus massiline tüüp-
esialgu oli põhi-
loodud elamuseeria
Ivanštšovka. Kui 1961
elamuehituskombinaat,
monteerima suurpanee-
vabaplaneeringuliste
ümber Tallinna 1960.
a-tel Õismäe ja
modernistlik uuen-
ehitis on Tallinna
1958—60, A. Kotli), mille
moodustab akustilise
modernismi tradit-
Pärnus sanatooriumi
osa (1966—71, Ell
Vainaselja), Tallinnas
1965—72, Jüri Jaama,
„Viru" (1964—72,
M. Port).
1960. a-te arhitektuu-
Põhjamaade, eriti Soo-
eeskujul loodu (Lille-
1958—60, ja kohvik „Tuljak"
1965—66, Kurtna linnukas-
1965—66, kõik Valve
Tallinna Trummi t.,
spordihoone, 1970—
millemad Raine Karp).
Põhjamaade mo-
1920. a-te moder-
Le Corbusier' loomingut)
lähtes kavandas Vändrasse
eelsusest kantud
rühma (1969—78)
tee äärde linnaku
elamurühmad E. Väärtnõu,
mahukast mahtu taot-
peahooned Tsoo-
ja Kobelas (1969—73)

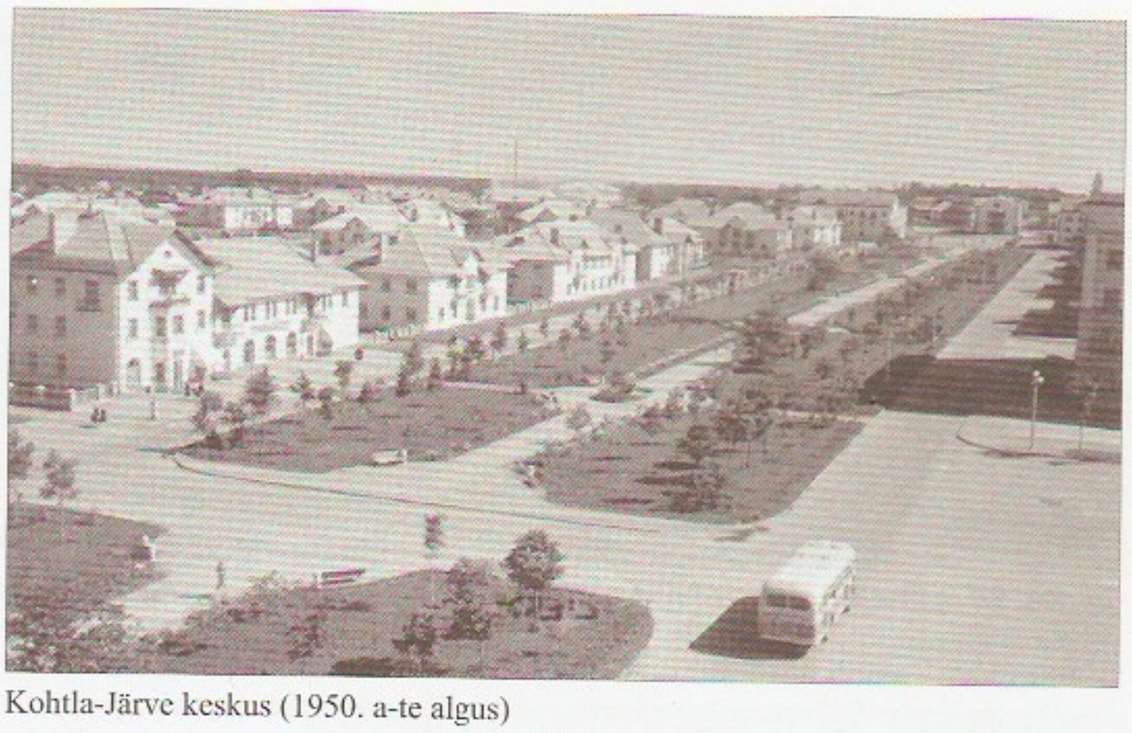

Kohtla-Järve keskus (1950. a-te algus)

ning Paide (1971—74) ja Rapla KEK-i haldushooned (1971—77).

Ka **mööblikunstis** otsiti taas eeskujusid Skandinaaviast. 1960. a-tel oli olulisimaks ruumikujundajate paariks Väino Tamm ning Vello Asi. Lisaks kujundustööle oli mõlemal suur mõju sisekujundajate koolitusele. Uudset, minimalistlikku esteetikat esindasid kohvikud „Pegasus" (1963; A. Murdmaa, L. Pärtelpoeg, V. Tamm), „Tallinn" (1967—69) ja „Tuljak" (1967; mõlemad V. Asi, V. Tamm). 1969 toimus aga Eestis (vist esimest korda Nõuk. Liidus) disaineri kui keskkonna kujundaja rolli rõhutav näitus „Ruum ja vorm", millel eksponeeriti kaasaja unikaaldisaini paremikku.

1970. a-il reformisid Eesti arhitektuuri Leonhard Lapini ja Vilen Künnapu juhtimisel rühmitise „Tallinn 10" arhitektid (T. Rein, Veljo Kaasik, Jüri Okas, Avo-Himm Looveer, Ain Padrik, Tiit Kaljundi, Jaan Ollik, Ignar Fjuk). Nad kritiseerisid vanemate kolleegide mugandumist ja käsitlesid arhitektuuri kui ruumikunsti, haakudes operatiivselt rahvusv. modernismi kriitikaga. Neofunktsionalismist (villa „Valeri" Laagris, alates 1976, L. Lapin; Käravete eramud, 1974—77, V. Künnapu) arenesid nad ajalooga suhestuvasse postmodernismi (Värska mudaravila, 1976—79, hävinud, J. Ollik; lillepood Tallinnas Väike-Karja 6, 1978—83, V. Künnapu). Isikupärast kahe arhitektuurisuuna vahel olekut näitavad J. Okase projekteeritud Mäo bensiinijaam (1977—80) ja V. Kaasiku „Venna maja" (Meriväljal, 1975—85). 1980. a-tel levis lopsakavormiline postmodernism laialt, eriti maal, kus jõukad majandid palju ehitasid.

1970. a-te **sisekujunduse** pilt oli stiili seisukohast eelmiste kümnenditega võrreldes üsna kirev. Jätkus modernismi võidukäik, kuid seni vallanud kergesti teisaldatavat mööblit ning õhulisemat ruumimõju hakkas asendama massiivsem garnituur. Eelistati tumedaid toone, kunstmaterjale, poleeritud metalli ja polsterdust. Sellist suunda esindasid Taevo Gansi ja Mait Summataveti

ja Mutivald Noor: Narva-Jõesuu kolhooside-
(1954—61)

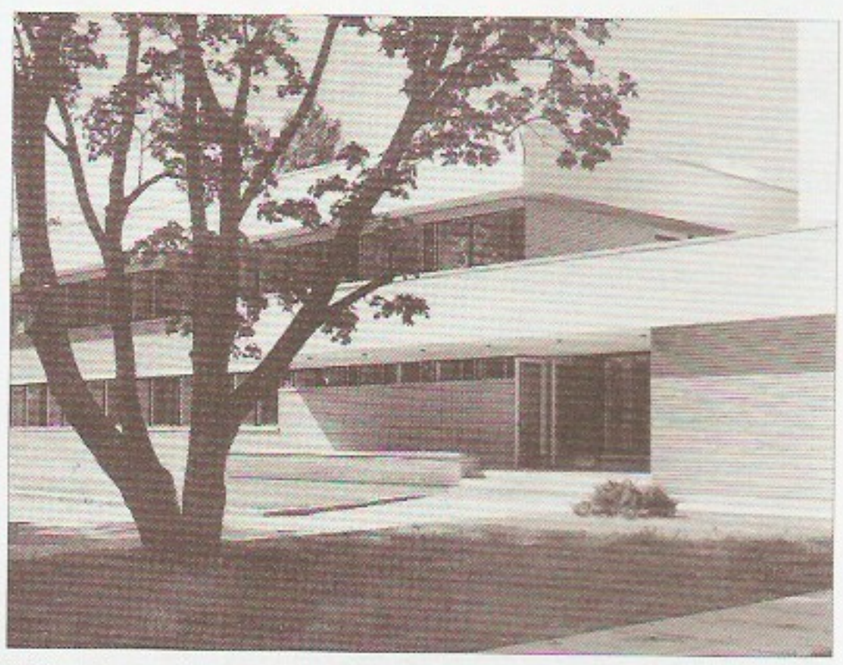

Valve Pormeister: Kurtna linnukasvatuse katsejaama hoone (1965—66)

Toomas Rein: Pärnu KEK-i elamu „Kuldne kodu" (alates 1972)

hotelli „Viru" numbritoad ja restoran (1972), R. Karbi Tallinna peapostkontor ning sama autori projekteeritud ja Ülo Sirbi kujundatud Tallinna Linnahall (1981). Popkunsti laines paistsid uute materjalide ning kirgaste värvikombinatsioonidega eksperimenteerimisel silma Maile Grünberg, Helle Gans ja Juta Lember, kes kavandasid nii unikaal- kui ka standardmööblit. Kolmandaks suunaks oli ajaloolisi eeskujusid interpreteeriv kujunduslaad. Ühelt poolt oli eeskujuks rahvakunst (Aet Maasiku Audru trahter „Kuldlõvi", 1978, ja Kuressaare kohvik „Veski", 1974), teiselt poolt aga kõrgstiilid (Leila Pärtelpoja paljude mõisade sisekujundused).

1980. a-te keskel viljelesid noored arhitektid — Raoul Kurvitz, Urmas Muru ja Peeter Pere — neoekspressionismi ning erilise tähtsuse omandas projektigraafika. Andres Siim, Hanno Kreis, Emil Urbel, Ülo Peil ja Raivo Puusepp võitsid paljudel võistlustel neomodernistlike projektidega.

1980. a-te välisarhitektuuriga haakus postmodernne **sisekujundus**. Eelistati ajaloole viitavaid vorme, kirevaid värve ning uue ja vana kombinatsioone. Kümnendi kõrgtaset näitavad Toivo Raidmetsa, Eero Jürgensoni, Tea Tammelaane ning Taso Mähari kujundatud esemed.

Omaette tegevusväljaks kujunes restaureerimine. 1960. a-tel vaimustuti Tallinna vanalinna romantikast ja 1966 kehtestati kaitsevöönd. Esialgu tehti uued osad vanadele vastanduvalt (Tallinna linnamüüri toestused [illegible] a-tel, Villem Raam, Rein [illegible] linna raekoja interjöörid, [illegible] Pärtelpoeg, Udo Umbeng[illegible] ehitati hävinud ehitisi ole[illegible] üles (Narva Hermanni linna[illegible] 86, Henno Potti, Inna Wi[illegible] Kaljundi; Kuressaare linna[illegible] Kalvi Aluve). 1970. a-tel [illegible] tama mõisu (Palmse, Rägavere, Saku).

Taasiseseisvunud Eesti

1991 hakkasid arhitektid [illegible] erabüroosid, samal aastal [illegible] Arhitektuurimuuseum. Pärast [illegible] kapitali tegutsemise taastamist [illegible] osaleti jälle arhitektuurivõistlustel. [illegible] a-te algul tehti raha vähe[illegible] väikesi ümberehitusi, kuid [illegible] vallandus ehitusbuum. Väli[illegible] rimise tõttu on süvenenud [illegible] kaootilisus ja fragmentaarsus. [illegible] kesklinna kontorihooneten[illegible] silma Ühispanga hoone (1[illegible] R. Puusepp), raadiotehase [illegible] tatud Forekspanga maja (nüüd [illegible] Pank, 1996–97, J. Oks[illegible] Lõoke) ja EVEA Panga [illegible] Sampo Pank, 1994–98, V. [illegible] Intrigeerivalt sobitub Talli[illegible] De la Gardie' kaubamaja (1[illegible] Andres Alver, Tiit Trumm[illegible] Elamuehitus on piirdunud [illegible] nisvarakülade eramutega. [illegible] nistlikke villasid on kavan[illegible]

Väike-Õismäe elurajoon (detailplaneering Mart Port ja Malle Meelak, 1968)

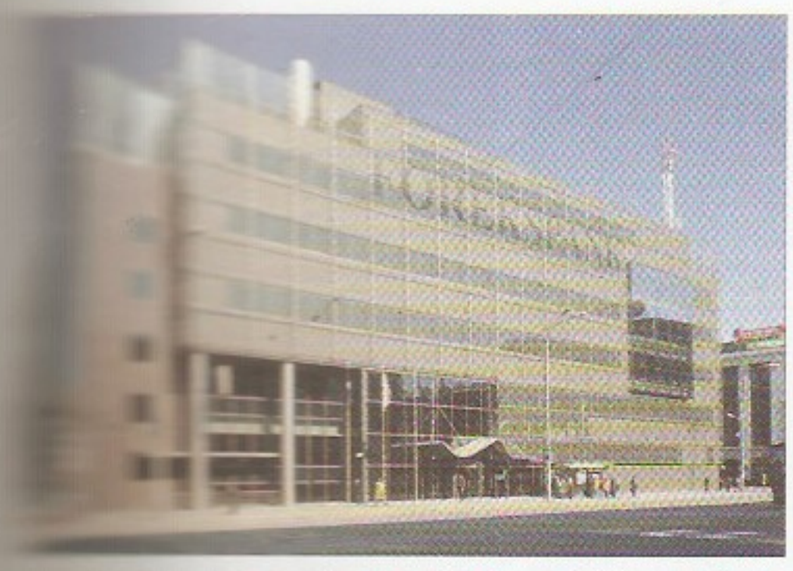

Lõoke: Sampo panga hoone Tallinnas Narva

Emil Urbel: villa „Vigand" (1996). Viljandi

„Sumberg" Nõmmel, 1993—94; villa „Mägi" 1998—99; villa „Vigand" Viljandis, 1996). Noore püstitatud ideaalidele vastavad hästi Eesti Viimuses (1996—98, Markus Kaasik, Andres Ilmar Valdur) ja Eesti paviljon Hannoveri Andrus Kõresaar, Raivo Kotov).

sisekujunduses jätkus lopsakas postmo- Kohaliku mööblitööstuse hääbumisega kadus võimalus valmistada unikaalesemeid, seetõttu tellima välismaiste kataloogide kaudu. Elatus- on tasapisi suurenenud kohaliku toodangu loe ladis elegantset pehmet mööblit on kavan- Tiina Mang, praktilist kontorimööblit Martin Pärn, Tarmo Luisk). Viimaste aastate kujunduse nihkunud lakoonilisuse suunas, rõhutatakse materjalide omadusi ja ruumi otstarvet.

Mart Kalm ja Karin Paulus
(sisekujunduse ja mööblikunsti osa)

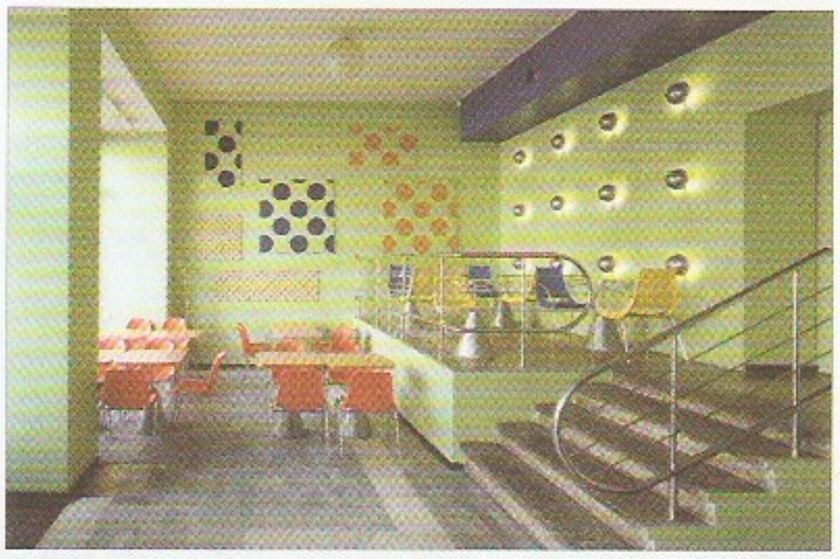

Maile Grünberg: kohvik „Ebell" (1997). Tallinn

Krista ja Jaak Roosi: Tartu hotelli „Pallas" interjöör (1999)

Andrus Kõresaar: EXPO 2000 Eesti paviljon.

Tiina Mang: komplekt „Leelo" (1997)

KUJUTAV JA TARBEKUNST

13. saj. II pool kuni 16. saj. algus

Eesti kujutavas kunstis on üldjoontes samad arengujärgud, mis arhitektuuris: 13. saj. II poolel ja 14. saj. on vara- ja kõrggootika, 15. saj. ja 16. saj. alguses hilisgootika.

Karja kiriku koori võlvide maagilised märgid (u. 1280); Karja kiriku võidukaare skulptuurigrupp

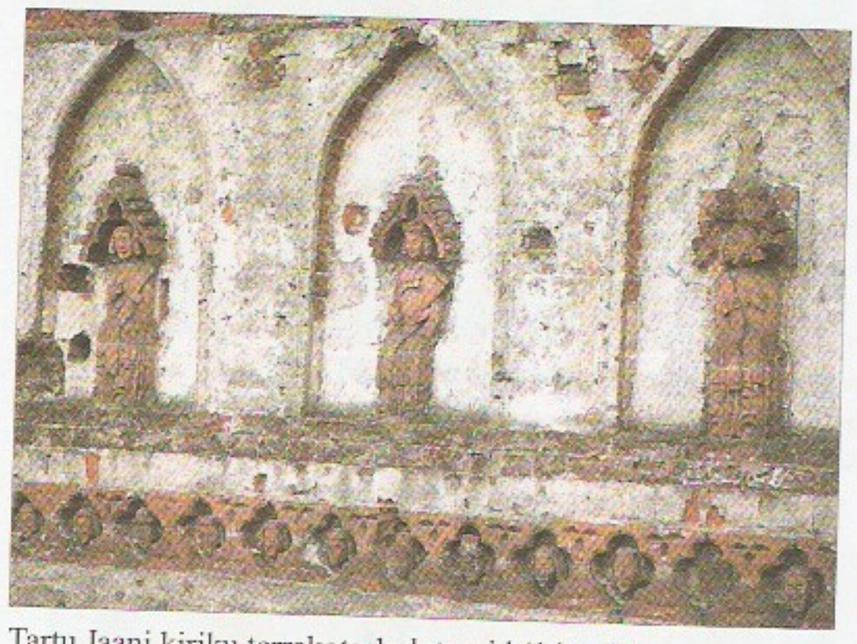

Tartu Jaani kiriku terrakotaskulptuurid (14. saj.)

13. saj. pol. sündmused lülitasid Eesti kunst[i] Lääne-Euroopa kultuuriringi. Kuigi mitu vana [tra]püsis keskaja lõpuni, muutusid valitsevaks [kun]gid: seina- ja tahvelmaal ning raidskulptuur. [Ill] Eestis pms. rändmeistrid ehitusmeisterkond[ade] (Saksamaalt, Skandinaaviast), 14. saj. koond[umi]kohalikesse tsunftidesse.

Raidkivikunstis oli olulisim ehitusplastika. [Ill] Tallinna ja Kesk-Eesti ehitusplastikale avald[as] varagootika (Niguliste kiriku pikihoone por[taal]; tsistertslaste kloostri ja Ambla kiriku kap[iteelid]). Eesti raidkunstis segunevad Gotlandi, Westfa[leni] ala kunsti mõjud (Karja kiriku skulpturaalsed [konsoolid], Haapsalu linnusekiriku kapiteelid, Valjala kiriku [portaal]; vt. ill. lk. 76). Karja kiriku Püha Nikolausi ja P[ühade] legendi ainelised skulptuurigrupid on Eesti [keskaja] silmapaistvaimad teosed. Ristimiskive toodi [Saa]kuid osa tahuti ka kohapeal (nt. Gotlandi meist[rite] valmistatud Anseküla ristimiskivi). 14. saj. [muutus] kunstikeskuseks Tartu. Sealse Jaani kiriku [terra]kotaplastika on Põhja-Euroopas nii vormilt [ja] erandlik. Sajad terrakotapead, -figuurid ja -[reljeef]seinu sise- ja välisküljel, paiknesid piilaritel, [konso]piteelidel ja päiskividel. Kõrggooti raidkunsti [hea] on ka Tallinna dominiiklaste kloostrikiriku [portaal], reljeefide hea ja kurja võitlust sümboliseer[ivad] jutised ning Padise kloostrikiriku konsoolide [kaun]sümboolikaga looma- ja maskpeakujutised. [Ill] oli Tallinnas kujunenud omapärane lamereljeef[ide] na raekoja päiskivi, 1403; Suurgildi kapiteelide [ja] lohedega reljeefid, 1410), mille mõju raidkunsti [ulatus] 100 aastat ja ulatus ka teistesse linnadesse (nt. [Viru]-Cēsisesse). Tallinna kiviraidureid — need olid [ju] — hinnati ka väljaspool Eestit (nt. haua- ja [põranda]eksporditi juba 14. saj.). Hauaplastikas [valitses] raiutud, uurend- või lamereljeefsete kujutis[tega] dega lihtne hauaplaat. Vanimaid, trapetsikujulisi [hauda]-(13. saj.) on säilinud Lääne-Eestis.

Hermen Rode: Niguliste kiriku altar (1481). EKM; Tallinna raekoja raepink (Simson ja Delila ning Aristotelese ja [Phyllise], 15. saj. algus)

„Kristus ristil" (u. 1220).

Bernt Notke: detail maalist „Surmatants" (15. saj. lõpp). EKM

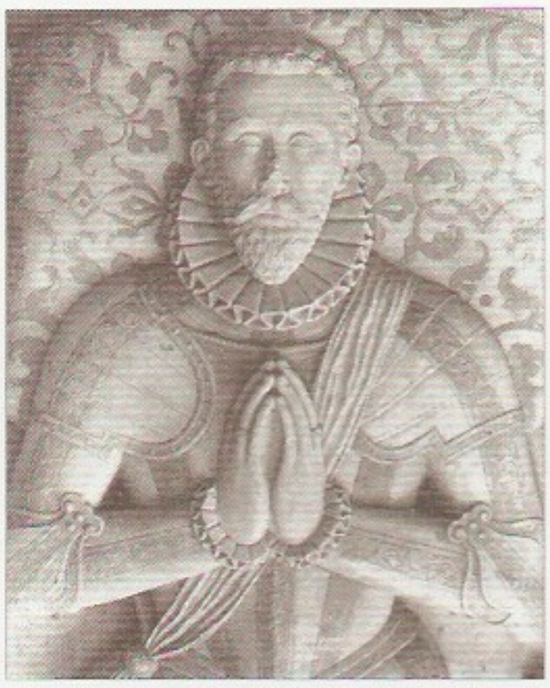

Arent Passer: detail Pontus De la Gardie hauamonumendist (1589—95). Tallinna toomkirik

Puunikerdajad valmistasid altareid, triumfikaarte figuure, avalikele hoonetele sisustust ning ehitusdetaile. Tuntud olid hrl. mitmevärvilised puuskulptuuridest on „Kristus ristil" (u. 1220, Saaremaa kirik, kõrggooti realismi lähedane), Kolgata-grupp (u. 1300, Tallinna muuseumis). Ilmalikus kunstis tõusevad esile Tallinna raekoja ja mõnede bürgermeistrite pingi (1374), millel on kujutatud allegoorilis-moraliseeriva sisuga Tristani ja Isolde lugu, Simsoni ja lõvi lugu. Tähtsaim Eesti puunikerduse hilisgooti II poole olulisim töö on Tallinna Niguliste kiriku noorema bürgermeistri pingi (1481), mille külgnurgedel paiknevad Taani kuninga Hans ning Simsoni ja Delila ning Taani kuninga Erik II poole tuntuima meistri Hermen van der Sittow' ürikuliselt kõrgetasemelised reljeefid pole säilinud. Lübecki päritolu olevad Hermen Rode Niguliste kiriku peaaltari (1481), Bernt Notke Niguliste kiriku peaaltari (1483) ja Tallinna Oleviste kiriku Hermen van der Heide Läänemaa kiriku peaaltari kujud (u. 1510).

Luukunstiteoseid on säilinud suhteliselt vähe. Vanemast ajajärgust on ornamentaalsed ja figuraalsed (Valjala, Muhu, Riguldi, Kuusalu, Kuusalu, 13. saj.). Karja kirikus Saaremaal on Eesti rahvakunstiga seotud maagilise märke (u. 1280). Lääne-Harjumaa kohapeal ning Lübeckist pärineb Niguliste kiriku tiibaltari Bernt Notke „Surmatants" (15. saj. lõpp), Brüsseli Pühavaimu kiriku kolmkorra altar (u. 1490), Pühavaimu kiriku Pühast Lucia legendi meistri (15. saj. lõpp) ning Adriaen Isenbrantiga seostatud Kannatusaltar (u. 1515). Miniatuurmaali esindavad Lübecki õiguse Tallinna koodeksi (1282) illuminatsioonid, mis kujutavad Taani kuningat Erik V Klippingit ja kuninganna Margretet.

Kunstkäsitöö olulisim alaliik on kullassepakunst (ehted, kirikuriistad). Selle õitsenguaja — 15. saj. II poole — tuntuimaid meistreid on H. Ryssenberg sen. (Niguliste kiriku monstrants, 1474) ja J. Luban. Pronksivalu head taset näitavad Suurgildi hoone uksekoputid (1430) ja Pühavaimu kiriku Maarja kell (1433, Merten Seifert). *Kersti Markus*

16. saj. algus kuni 17. saj. keskpaik — renessanss ja manerism

Renessanss ei ilmnenud Euroopas kõigil kunstialadel ühel ajal ja ühtlaselt. Põhja-Euroopasse jõudis see alles 15. ja 16. saj. vahetusel ning eksisteeris 16. saj. paralleelselt uue stiili — manerismiga — veel 17. saj. alguseski. Nii renessanssi kui ka manerismi iseloomustab pöördumine antiigi poole. Põhjamaades, ka Eestis, olid renessanss ja manerism otseselt sõltuvad 16. saj. laialt levinud mustriraamatutest. Sageli kombineerisid tsunftikäsitöölised erinevaid allikaid, ja et raamatuturul liikus korraga nii „vanamoodsaid" kui ka „moodsaid" eeskujuraamatuid, segunesid ka stiilid. Renessansi vormid ja kujutamisviis olid natuuritruud ja harmoonilised, manerism seevastu rõhutas teadlikult kunstniku fantaasiat ning püüdles oma groteskse te vormide ja plastilise käsitlusega ekspressiivsema väljenduslaadi poole.

Raidkivikunst. Eestis oli nii renessansi kui ka manerismi põhiliseks kunstiliigiks raidkivikunst. Levis memoriaalplastika (epitaaf, vapp, hauamonument jms.). Memoriaalplastika varaseimaid näiteid on Oleviste kiriku Maarja kabeli idaseinal olev Hans Pawelsi kenotaaf (1513—16, Clemens Pale (Poolakas) ja Hinrik Byldensnyder), mida peetakse Eesti esimeseks renesanss-stiilis raidkiviks. Samas esineb 16. saj. I poole tähtsaimate kiviraidurite Gert Koningki ja meister Reynkeni vapitahvlites veel hilisgooti ornamenti. Põhjamaade manerismi (16. saj. II pool) silmapaistvaim kiviraidemeister oli Arent Passer, tema peateos Pontus De la Gardie hauamonument (1589—95) asub Tallinna toomkirikus. Maneristlikus laadis teostasid

Winandt Nack(e): aknasammas Tallinnas Pikk 45/Vaimu 1 (1676)

oma töid ka Hans von Aken (O. Ryningi hauamonument, 1594, Tallinna toomkirikus) ja Joachim Winter (Haapsalu linnakiriku altar, 1630). Peale memoriaalplastika valmistasid kiviraidurid hoonete tarindus- ja ehisdetaile: aknaraame ja -sambaid (A. Passeri teostatud Tiesenhausenite maja elutoa kolmikaken, 1600, Tallinnas), siseportaale, allegooriliste kujudega kartušše nii eksterjööride kui ka interjööride tarbeks, vappidega etikukive jms. Tallinna hilismaneristlikest meistreist on silmapaistvaim Winandt Nack(e) (Niguliste kiriku eeskoja viilufiguurid — evangelistid ja *Salvator Mundi*, 1678).

Puunikerduses valitses 16.—17. saj. värviline reljeef, mis renessansi puhul oli lame ja peen, aga manerismis jõuliselt plastiline. Seoses reformatsiooniga telliti kirikuisse uued altarid, kantslid ja kogudusepingid. Esimene suurejooneline renessanss-stiilis teos oligi 1556—57 Tallinna Niguliste kirikule valmistatud pingistik. 16. saj. lõpus ja 17. saj. alguses töötanud Berent Geistmann (Mustpeade hoone portaalilünett, u. 1604) ja Tobias Heintze (Niguliste kiriku kantsel, 1624; Keila kiriku altar ja kantsel, 1632) esindavad juba Põhjamaade manerismi. Kopenhaagenist tulnud Elert Thiele loomingus (Ridala kiriku kantsel, u. 1655; Pühavaimu kiriku väärid ja Vormsi kiriku kantsel, u. 1660; Tallinna raesaali friis, 1667) saavutas õitsengu põhjamaine hilismaneristlik pahkmikstiil.

Maalikunst. Renessanslikku maalikunsti esitles esimesena Eestis sündinud ning hiljem Taani, Austria ja Hispaania õukondades maalinud Michel Sittow. Eestis maalis ta Pirita kloostri altarimaali ja Oleviste kiriku Maarja kabeli kaunistused (mõlemad hävinud) ning tema kavandi järgi teostati klassikalise ideaali heale tundmisele viitav Niguliste kiriku Ballivi hauakivi. Enamasti on 16. ja 17. saj. Eesti maalikunst meile jäänud anonüümseks. Selle põhilised tellijad olid uusi altareid vajanud kirikud (Kihelkonna, 1591, Harju-Madise, 1631). Altarimaalide põhiteema oli „Püha õhtusöömaaeg". Levinud olid ka portree-epitaafid ja majaseintele paigutatud polükroomsed medaljon-portreed ning allegoorilised figuurid (Mustpeade epitaaf, 1561, Lambert Glandorf).

17. saj. alguses tulid ruumikaunistamises moodi maalitud talalaed (moreski ja rullisornamendiga) ja drapeeringutesse sätitud tekstiili imiteerivad seinamaalingud (Tallinnas Vene 12, Suur-Karja 2).

Tarbekunsti arenenuim ala oli 16. ja 17. saj. endiselt kullassepakunst. Valmistati ehteid, karikaid, veinipeekreid ja -kanne, lõigati pitsateid. Tähtsaimad meistrid olid Balzer Schlichtekrull jun. (tegutses 1554. a-st 1567. (1568.) a-ni) ja Johann (?) Goldsmit (töötas Tallinnas 1538—54). Ehistekstiilist on säilinud Tallinna raesaali Vana Testamendi Saalomoni lugude teemalised Madalmaadest pärit piltvaibad (1547).

17. saj. keskpaik kuni 18. saj. lõpp — barokk ja rokokoo

17. saj. keskel hakkas manerism kunstis taanduma ning selle kõrvale tõusis barokk. Eestis jäi barokk nagu Põhjamaadeski võrdlemisi vaoshoituks. 18. saj. stiil teisenes, muutudes vormilt peenemaks, 18. saj. keskel tuli baroki kõrvale rokokoostiil.

17. saj. Eesti põhilisteks kunstiliikideks jäid kivi- ja puunikerdus, kuid olulise koha saavutas ka portreemaal. Tsunftimeistrite kõrval hakkasid tegutsema vabameistrid. Tooni andsid Madalmaadelt, Saksamaalt ja Skandinaaviast sisserännanud meistrid. Kunsti tellijate hulgas oli peale aadlike järjest enam jõukaid kodanlasi. Tallinna kõrval kujunes Rootsi ajal oluliseks kunstilinnaks Narva.

Raidkivikunst. 17. saj. II pool oli Eestis raidkunsti viimane viljakas ajajärk. Loodi pms. hoonete ehisosi (portaale, aknasambaid) ja hauamärke. Kõrgbarokki esindab Narva raekoja portaal (1686). Silmapaistev skulptuuriteos on ka Tallinnas zur Mühleni perekonnale kuulunud Vene t. 8 maja kunagine siseportaal (1687, Tallinna Linnamuuseumis). Võimekamad Narva [illegible] meistrid olid Johann Georg [illegible] Jan van der Capelle, kelle [illegible] II maailmasõjas. 18. saj. [illegible] ne traditsioon hääbus, [illegible] stukki. Kadrioru kuppelsaali [illegible] ornamentaalplastika (Antonio [illegible] Matthias Scheitinger, [illegible] Põhja-Euroopa selle ala parimaid.

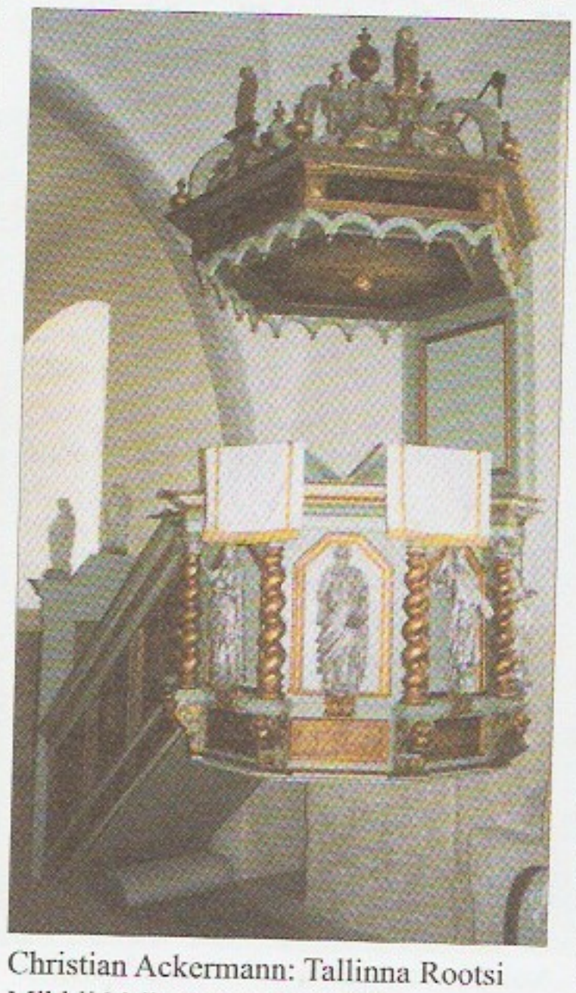

Christian Ackermann: Tallinna Rootsi Mihkli kiriku kantsel (1707)

Puuskulptuur ja nikerdus. [illegible] endiselt olulised kirikuk[illegible] jooksul sai enamik Eesti [illegible] altari, kantsli ja pingistik[illegible] seintele kinnitati rohkest[illegible] Valmistati ka profaanh[illegible] se jm., mille dekoratiiv[illegible] polükroomiaga. 17. saj. [illegible] asendus abstraktne-fantastilise [illegible] mikornament baroksete [illegible] motiividega. Figuraalskulptuur [illegible] vutas kõrgtaseme Kõrgtaseme [illegible] Christian Ackermann (Viljandi [illegible] maa kiriku altarid, 1680 [illegible] linna toomkiriku kantsel, [illegible] 1696). Ackermanni töökoja [illegible] ka vappepitaafe, millest [illegible] Tallinna toomkiriku seinal. [illegible] dinikerdust valdasid kõrgtaseme [illegible] Schleswig-Holsteinist tulnud [illegible] Armbrust (Tallinna raekoja [illegible] sid, 1696) ning Lübeckist tulnud [illegible] Valentin Rabe (Rakvere, [illegible] geri altar, 1731). Põhjamaise [illegible] nikerduse väärtuslikem [illegible] Issandamuutmise kiriku [illegible] ne ikonostaas (1720, arvat. [illegible] arhitekti Ivan Zarudnõi [illegible]

Maalikunst. 17. saj. [illegible] kõrval võrdselt nõutud maal[illegible] reemaal. Seda virgutas [illegible] galeriide asutamine ja [illegible] kirikule epitaafe. 17. saj. [illegible] poolel töötasid Tallinn[illegible] nud Albrecht von Hem[illegible] lane Johann Aken, kes [illegible] raalkompositsioone (Tallinna [illegible] Vana Testamendi lugude [illegible] lünetimaalid, 1667), ja [illegible] Ernst Wilhelm Londi[illegible] esindusportreid. 18. saj. [illegible] portretist lüübeklane Johann [illegible] Wedekind, viljakad [illegible] Ludwig Claus ning Christian [illegible] Welté, viimane valmistas [illegible] Põltsamaa lossi saalide [illegible] kujunduse juurde (1772—76). [illegible] 17. saj. II poole laemaalingud [illegible] davalt ornamentaalsed ja [illegible] laetaladele (Tallinnas elamu [illegible] t. 1). 17. saj. lõpul — 18. saj. [illegible] hakati maalima ka laele [illegible] dile ning teostati esimesed [illegible] süžeega, kindlale [illegible] plafoonid (Narva raekoja [illegible]

…eeskoda (u. 1740—50)

Theodor Gehlhaar: Kadrioru vaade Lasnamäe poolt (1828, koloreeritud akvatinta). EKM

…(„Diana ja Akteon"), elamus Lai t. 29 („Eu-…

…saj. II poolel saavutas Eesti kullassepakunst …tasemne. Valmistati rikkalike ornamentaal- ja …tega veini- ja õllekanne, ringjoogikarikaid, …tugeva etnograafilise ilmega hõbeehteid. …silmapaistvad kullassepad olid Gabriel Lübken …meister, Lübeckist), Franz Dreier (kodanik a-st …ja Christofer Mansfeld sen. (kodanik a-st …). Narvas töötas Ludolf Zander (1664—97). …Tallinnas asuv C. C. Ficki fajansimanufak-…serviise ja pisiplastikat. *Krista Kodres*

…kuni 19. saj. lõpp

…skulptuuriteoseist leidub Eestis väärtuslikke …tööd, nt. Tallinna toomkirikus olev admiral …marmorsarkofaag, mis valmis Ivan Martose …arhitekti Giacomo Quarenghi koostööna. …Vlalinovski lõi Barclay de Tolly hauamonu-…1823, arh. Apollon Štšedrin) ja ausamba …). Kohalikest skulptoritest paistsid silma …Salemann ja Johann Gottfried Exner (viimane …koos abilistega Oleviste kiriku altari, kantsli …).

…maalikunstist pärineb ms. kodu- ja välismaa maas-…etnograafilisi ja kultuuriloolisi joonistusi (Jo-…Brotze, Johann Wilhelm Krause). Kohalikud …maalisid põhil. piibliainelisi kompositsioone (maakirikute altarimaalid). Viljeldi ka klassitsistlike arhitektuuri- ja varemetemotiividega seinamaali, antiiksüžeega kompositsiooni (Norra ja Lohu mõisas), miniatuuri- ja siluetikunsti, akvarelli ja klaasimaali. Maal ja graafika edenesid hoogsasti 19. saj. I poolel.

Baltisaksa kunstiks peetakse Baltimaadel 18. saj. lõpust 19. saj. lõpuni mitte-eesti kunstnike loodud kunsti. 18. saj. lõpus ja 19. saj. alguses elavnes kunstielu Tartus (Tartusse saabusid Johann Wilhelm Krause, Karl August Senff jmt.). Baltisaksa kunsti arengut soodustas 1803 Tartu ülikooli juurde rajatud joonistuskooli (juhatajad K. A. Senff, August Matthias Hagen ja Woldemar Friedrich Krüger) ja 1881 asutatud Saksa Käsitööliste Seltsi joonistuskooli tegevus (Rudolf von zur Mühlen).

Sisult ja vormilt alalhoidlikus baltisaksa kunstis avaldus idealiseeriva klassitsismi ja biidermeieri mõju.

Silmapaistvad baltisaksa kunstnikud siirdusid kohaliku tellimuse puudumise tõttu võõrsile ja lülitusid Venemaa või Saksamaa kunstiellu. 1798 saabusid Eestisse kaksikvennad Gerhard Franz von Kügelgen ja Karl Ferdinand von Kügelgen, kelle ajutised viibimised Eestis ja K. F. von Kügelgeni klassitsistlikud Tallinna kujutavad panoraammaalid ning litograafiaharrastus mõjutasid oluliselt siinset baltisaksa kunstielu. K. F. von Kügelgeni ja Johannes Hau detailitäpseid Tallinna ja Narva vaateid kopeeriti (akvatinta, lito) vaategraafikasarjades (Theodor Gehlhaar, É.-J. Hostein, V. V. Adam jt.).

Saksa romantismi natsareenliku suuna mõjud jõudsid Eestisse 1830. a-il. Friedrich Ludwig von Maydelli keskajaiha-

…Väejuht Barclay de Tolly portree (1816, vasegravüür). TÜ Raamatukogu graafikakogu; Gustav Adolf Hippius: …(1852, õli). EKM; Woldemar Hau: F. J. Wiedemanni portree (1878, õli). EKM

lust kajastav looming ja puugravüüritöökoja tegevus Tartus leidis õpilasi ja järgijaid (Aleksander Otto Gern, Bogdan Gottlieb Friedrich Kally, M. Michelson, August Daugell). Tallinnas esindas romantismi suundumusi toomkooli joonistusõpetaja Ernst Hermann Schlichting (portreed, maastikumaalid ja litosari rannarootslasi kujutavaist akvarellidest).

1832 asutas Georg Friedrich Schlater Tartus esimese litograafiatöökoja. G. F. Schlateri enda kultuurilooliselt väärtuslike vaatesarjade kõrval (pms. Tartu ja selle lähiümbruse vaated) trükiti ka tema kaasaegsete teoseid. Tallinna vanalinna ja aguleid jäädvustas detailitäpsetes realistlikes joonistustes maalija ja graafik Carl Friedrich Buddeus. Vene riigi esimesi litotehnika viljelejaid Carl Sigismund Walther pidas 1818–27 Tallinnas litograafiatöökoda. Tema loomingu põhiosa moodustavad mitme Eesti kiriku nn. Kolgata-gruppi kujutavad altarimaalid. Pms. Peterburis tegutsenud Gustav Hippius, kelle portreeloomingusse kuulub ka kaks eesti rahvarõivais naise portreed, on läinud kunstiajalukku Vene riigitegelaste ja loovisikute litoportreedega. *Estica*-teemat on maalides ja graafikas rikkalikult käsitlenud August Pezold, kes talupojatüüpide kõrval on loonud ka arsti ja kirjaniku F. R. Faehlmanni portree. Süstemaatilise Saaremaa rahvarõivais talupoegade kujutamisega sai tuntuks Kuressaare joonistusõpetaja Friedrich Sigismund Stern. Salonglikromantilises laadis on eesti talunaisi kujutanud Peterburi õukonnale lähedane Carl Timoleon von Neff, kelle peateosed on Peterburi Iisaku katedraali ja Helsingi toomkiriku ikonostaasid.

19. saj. II poolel õppis mitu baltlast Düsseldorfi kunstiakadeemias. Eestist pärines kolm akadeemia professorit. Eduard von Gebhardt viljeles realistlikku protestantlikku kirikumaali. Eugen Dückeri vene koolkonna realistlike sugemetega maastikumaalil oli akadeemias rohkesti järgijaid. Gregor von Bochmanni olustikumaalidel on kasutatud Eesti motiive. Viimase eeskuju väljendub Düsseldorfis õppinud Oskar Hoffmanni loomingus, kelle eesti talupoegade portreed ja rühmapildid ning kõrtsi- ja laadastseenid kajastasid kõige ehedamalt Düsseldorfi koolkonna ideaale ja olid 19. saj. lõpul reprodutseeritud Saksa ning Vene kunstiajakirjades. Tärkava eesti ja läti kunstiga oli baltisaksa kunstil vähe kontakti. Puututi kokku vaid kunstipedagoogika, kunstinäituste ja raamatuillustratsiooni alal ning mõningal määral toetati ka eestlaste kunstiõpinguid välismaal. *Juta Kivimäe*

Eesti professionaalse kunsti sünd. Eesti professionaalsele maalikunstile pani aluse Peterburi Kunstide Akadeemias õppinud ja pms. Peterburis töötanud Johann Köler. Tema loomingu suurem osa kuulub Vene akadeemilise maalikooli traditsiooni ja lähtub romantilise varjundiga hilisklassitsismist. Itaalias ja oma kodumaareisidel lõi J. Köler ka vabama käsitlusega akvarellitehnikas maastikuvaateid ja žanrimaale. Tuntuse ja tunnustuse saavutas kunstnik Vene keisrikoja ja Peterburi kõrgseltskonna liikmete portreedega.

J. Köleri kõrval loetakse Eesti professionaalse maalikunsti rajajaiks Eesti päritolu Karl Ludwig Maibachi, Tõnis Grenzsteini ja Alfred Hirve. Maalija ja graafikuna tegutses [illegible] Berendhoff.

Berliini, Peterburi ja [illegible] akadeemias omandas [illegible] printsiipidele toetuva [illegible] esimene eesti skulptor [illegible] berg. Tema idealiseeritud [illegible] lised marmorfiguurid [illegible] allegooriaid ja kirjandus[illegible] tegelasi, hiljem lisandusid [illegible] mütoloogiast. Weizenberg [illegible] valitseb natuurilähedane [illegible] Realistlikum ja emotsionaalsem [illegible] se eesti skulptori, Peterburi [illegible] ja end Pariisis täiendanud [illegible] Adamsoni looming. Nii temalt [illegible] sed allegoorilised kompositsioonid [illegible] ka Eesti-ainelised teosed [illegible] uusbarokse laadi ning ilmutab [illegible] vate materjalide tehnilisel [illegible] kasutust. Venemaal kujunes [illegible] tunnustatud monumentaalsete [illegible] retistiks.

1900–18

20. saj. alguse rahvus[illegible] kujudeks ning uute ideede [illegible] kujunesid Ants Laikmaa [illegible] Raud; 1903 asutas A. Laikmaa [illegible] nas ateljeekooli (1905–[illegible] K. Raud Tartus õppestuudio. Noorema põlvkonna esindajate [illegible] sajandi esimestel aastatel [illegible] dust saama Peterburi (Nikolai [illegible] Günther Reindorff, Aleksander [illegible] Aleksander Tassa, August [illegible] Eriti alates 1905. a-st rändasid [illegible] elati mitmel pool mujal Euroopas [illegible] mes, Norras, Prantsusmaal, Saksamaal, Itaalias). Soomes peatusid [illegible] pikemat aega A. Laikmaa, N. Triik, [illegible] rad Mägi, A. Tassa jmt.

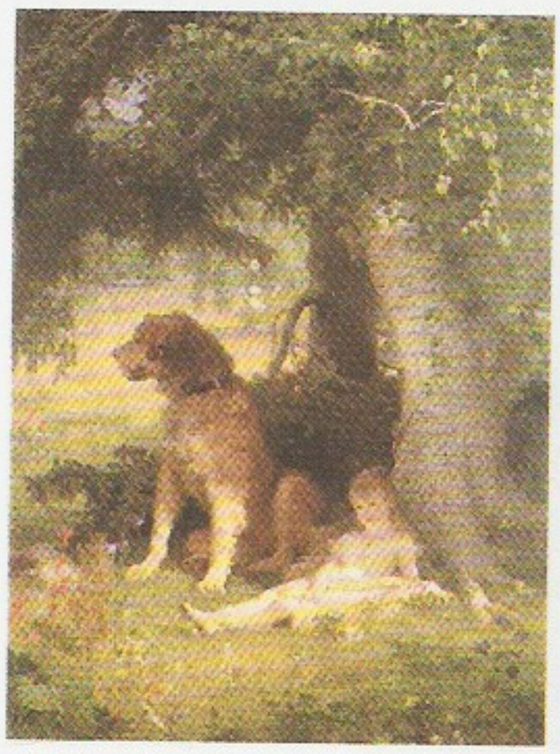

Johann Köler: Truu valvur (1878, õli). EKM

August Weizenberg: Suvi (1880–82, marmor). EKM

Amandus Adamson: [illegible] biskviit). EKM

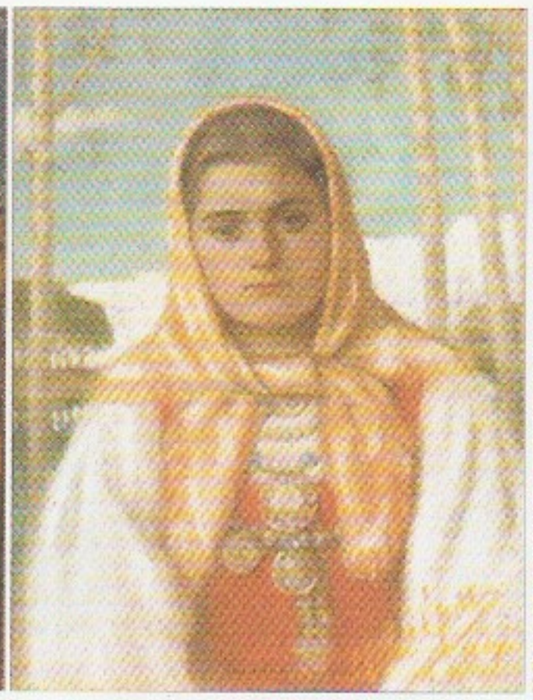
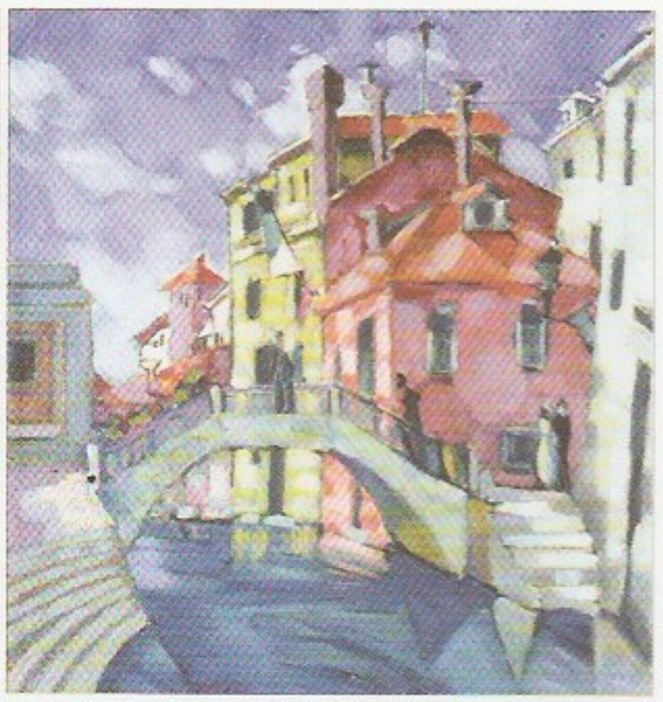

Bernhard Linde portree (1909, õli). EKM; Ants Laikmaa: Lääne neiu (1903, pastell, paber). EKM; Konrad Mägi: [illegible] (1922–23, õli). EKM

enamasti ajutiselt, K. Mägi, Jaan Koort, Eduard Taska, Stark[illegible]kopf jmt.), moo- koloonia. Olu- ännakud Norrasse N. Triik) ja õpin- kus puututi kokku -ismiga (Ado Vabbe, Ludvig Oskar,).

loomingut ku- kuid selles aval- (Münchenist levis sümbolism), kui ka postimpres- Kriimike-nooreestlaste seadis noor kunst- sioonitundeliseks ees- Euroopa mood- hakkas „Noor-Eesti" mõõdusmeelse kunsti näi- kestis Eesti kuns- sõjani.

esimene kunstiühing — —, mis 1912 avas joo- millest omakorda 1914 Tallinna Kunsttööstus-

pandi 1906 välja positsioon. 1909 toimus Tartus esimene iseseisev

Kunsti jõudis küpsuseni loodusmüstika väljendus hõõguvusele rajatud kui ka N. Triigi loodusekujutus- maastikke iseloomustab Paul Burman tõi maastiku- impressionismi.

uus uuendama N. Triik, värvilähedased värvid; tema figuuride karakteersust rõhutasid monumentaalsed poosid.

Kunsti üldpilti ilmestas oluliselt rahvusromantism; see toetus nii Põhjamaade (Akseli Gallen-Kallela, Gerhard Munthe) kui ka Venemaa kunstile (Nikolai Roerich), kuid ainest ammutati pms. „Kalevipojast". Oskar Kallis kasutas oma pastellides etnograafial põhinevat ornamentikat, Aleksander Prometi folkloriainelistele kompositsioonidele oli iseloomulik painajalik kummalisus, K. Raud lõi „Kalevipoja"-ainelisi sügavmõttelisi pilte, N. Triigi eeposeteemalised teosed põhinesid fantastikal. Rahvusromantismi laadis olid ka Pirital asuvale „Kalevi" seltsimajale loodud pannood (A. Uurits, Peet Aren, A. Jansen, 1912, hävinud).

Sümbolismi mõjul kerkisid esile inimese eksistentsiaalsed probleemid: K. Raud süvenes elu ja surma igavikulisse ainestikku, O. Kallise päikesetsükkel väljendas igatsust valguse kui abstraktse ülevuse järele, Erik Obermanni joonistustes avaldus erootilisus.

A. Laikmaa, kes täitis olulist rolli kunstipropagandistina, jäi hoolimata impressionismi kaldumisest realistiks.

Skulptuurisse tõi suunamuutusi J. Koort, kes pööras selja A. Weizenbergi ja A. Adamsoni historitsistlikule laadile ning sünteesis Prantsuse moodsa skulptuuri rajajate Auguste Rodini ja Antoine Bourdelle'i ning Egiptuse kunsti mõjudest stiili, mida iseloomustab rahulik ilu.

Tarbekunst. 1915 avaldas O. Kallis rahvusromantilises laadis ja rahvakunsti motiividest lähtuvaid mööbli- ja vaibakavandeid. Sellel aastakümnel sai alguse Eesti professionaalne tarbekunst, mille edasise arengu jaoks oli oluline kohalike kunstikoolide asutamine.

1918–40

1917 asutati Tallinnas kunstiühing „Vikerla", 1918 asutasid Tartu kunstnikud „Pallase" ühingu, 1922 loodi Tallinnas Eesti Kujutavate Kunstnikkude Keskühing ning 1923 Eesti Kunstnikkude Ryhm (EKR) ja Eesti Kunstnikkude Liit.

1919 avas kunstiühing „Pallas" samanimelise kunstikooli, millest 1924 sai kõrgem kunstikool. 1919—40 õppis „Pallases" enamik Eesti silmapaistvaid kunstnikke.

Eesti Kultuurkapitali kujutava kunsti sihtkapitali loomisega 1925 võttis riik

Peet Aren: Tallinna vaade (1921, õli). EKM

Eduard Ole: Laud (1924, õli). EKM

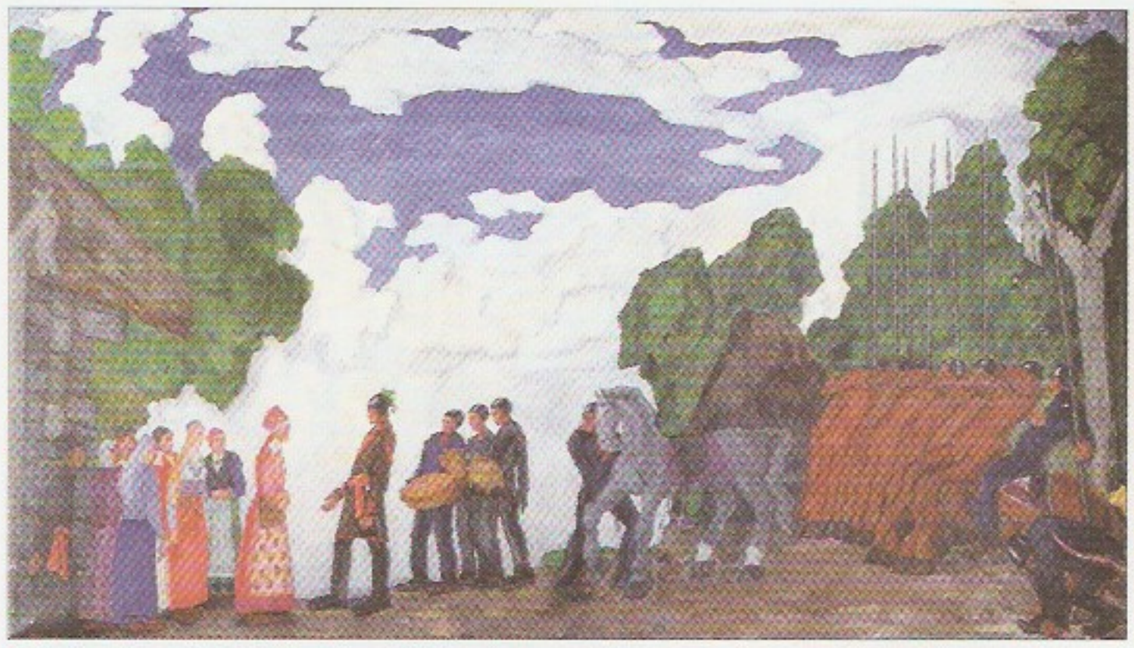

Kristjan Raud: Kalev kosjas (1933, tempera). EKM; Felix Randel: Kontsert (1924, õli). EKM

enda kanda näituste korraldamise, kunstiteoste ostude rahastamise, stipendiumide ja pensionide määramise jms. Kultuurkapitali toetusega ehitati Kunstihoone (1934) ja ilmus ajakiri „Taie" (1928—29).

I maailmasõja ajaks olid Eesti kunstisse ulatunud Saksa ekspressionismi mõjud, vähem toimis verismi eeskuju, kuna Eesti kunstnike sotsiaalne tundlikkus oli tagasihoidlik, ka polnud vastuvõetav ekspressionismi rõhutatud antiestetism. 1920. a-te **maalis** olid esindatud ekspressionistlik, avangardistlik, konstruktivistlik ja uusasjalik suund.

N. Triigi väikeseformaadilised allegoorilised kompositsioonid ja portreed püsisid juugendi ja varaekspressionismi piiril. 1920. a-te iseloomulikuks ekspressionistiks kujunes P. Aren. Ta rakendas pms. Tallinna linnavaadetes teravdatud perspektiivivõtet ning teatraalset dekoratiivsust. Ka K. Mäe maastikumaalid muutusid ekspressionistlikult pingestatuks, ta kasutas intensiivseid, kontrastseid värve, dominandiks oli sinine. Varaseimad olid A. Vabbe assotsiatiivsed abstraktsed tööd, edaspidi taandus futurismi ja kubofuturismi mõjul spontaansus.

EKR-i liikmed (Märt Laarman, Arnold Akberg, Edmond Arnold Blumenfeldt, Eduard Ole, Juhan Raudsepp, Henrik Olvi, Felix Randel, Friedrich Hist, Jaan Vahtra) esindasid pms. ratsionaalset suunda. Rühma almanahhi „Uue kunsti raamat" kujunduses võeti eeskujuks *Bauhaus*'i looming ja Vene konstruktivism ning see mõjutas tuntavalt Eesti raamatugraafikat. Rühma kunstnikud kujutasid pms. lihtsaid tarbeesemeid, mille puhul nad rõhutasid selgeid mahte, rütmi ja geomeetriat. M. Laarmani maalides ja puulõigetes esines nii puristlikku lakoonilisust kui ka irratsionaalset vormikäsitlust. A. Akberg arendas radikaalset pinnalis-geomeetrilist laadi, mitmes teoses järgis ta ka neoplastitsismi põhimõtteid. E. A. Blumenfeldti loomingule on iseloomulik *Novembergruppe* kubismi, futurismi ja abstraktsionismi süntees, Aleksander Krimsi teosed olid *art déco*'likud. EKR-ile omane radikaalne avangardism taandus 1920. a-te lõpul ja 1930. a-te algul. Cézanne'ilikud olid K. Veeberi portreed ja figuraalkompositsioonid.

1920. a-te II poolel jõudis Eesti kunstisse uusasjalikkus. Aleksander Vardi, Adamson-Ericu, Juhan Muksi, Kristjan Tederi ja Natalie Mei loomingus avaldus see natüürmortides ja portreedes. Inimtüüpe kujutati veidi kentsakatena. Paralleelselt uusasjalikkusega arenes ka realism (August Jansen, R. Nyman, Andrei Jegorov).

Ekspressionism levis eelkõige **graafikas**. Vallandus katsetuslike graafika-albumite buum, neisse koondati pms. puugravüüre ja linoollõikeid (M. Laarman, Paul L[illegible] sander Mülber, A. Vabbe, J. Vahtra, Eduard W[illegible] sisaldasid maastiku-, linna-, sadama- ja [illegible] portreid ja nägemuspilte.

Eesti graafika suurmeistriks kujunes E. Wiiralt. [illegible] tehnikates viljeldud looming kajastab suurlinna [illegible] boheemlaste elu. Varasema loomingu ekstaatilis[illegible] asendus hiljem klassikalise selguse ja harmoonia[illegible] oli side ekspressionismiga, 1920. a-il ka [illegible] siiski võib tema loomingut pidada vooluloolis[illegible] eraldi seisvaks.

Estampgraafika viljelemine jäi 1920. a-te kesk[illegible] kuna mappidele ei leidunud ostjaid.

Skulptuur. J. Koorti loomingus ilmneb ek[illegible] mõju vaid dünaamilisemates ja emotsionaalse[illegible] A. Starkopfi skulptuuridele on iseloomulik ek[illegible] omane paatoslikkus. Tema karkaslik kompositsioo[illegible] skulptuuris uuenduslik.

Tarbekunst. Peterburist naasid G. Reindorff, E. [illegible] Klara Zeidler, Soomest oli juba mõni aasta [illegible] keraamikaõpingutelt kodumaale saabunud Juli[illegible] nad asusid tööle Riigi Kunsttööstuskooli (RKTK) [illegible] na; 1923 kutsuti Ungarist sinna keraamikat õp[illegible] keraamik Géza Jakó. Tartus avati 1918 mitut [illegible] Eesti Naisühingu Käsitöökool.

1925 pani E. Taska aluse oma nahakunsti-[illegible] jale, mis kõrvuti RKTK-ga etendas väga tähtsat [illegible] nahakunsti arengus. 1920. a-te II poolel lõpe[illegible] juba esimesed õpilased, neist Adele Reindorff [illegible] tama kooli naha- ja köitekoda ja Valli Eller [illegible] osakonda.

Eesti 1920. a-te tarbekunsti üldilme oli veel [illegible] rahvakunsti motiive mehaaniliselt jäljendav. Alles [illegible] lõpul püüdis Eesti tarbekunst end suhestada [illegible] populaarse konstruktivistlik-kubistliku kunstisuu[illegible] jooni kannavad noorte kunstnike — Adamson-Eric[illegible] Mõttuse, Jaan Siiraku — loodud vaibad ja mööbel.

1920. a-te lõpul alustas keraamikaalast tegevust [illegible] J. Koort, kelle pöördumine kõrgkuumuskeraamik[illegible] ja esteetiliste võimaluste poole määras Eesti [illegible] arengusuuna.

Eesti kunsti esimene ülevaatlik välisnäitus oli 1[illegible] gis. Samal aastal toimus ülevaatenäitus ka L[illegible] Königsbergis, Pariisis ja Brüsselis, 1930 Berliin[illegible] Kopenhaagenis, 1935 Moskvas ning 1939 Roomas, [illegible] pestis, Varssavis ja Antwerpenis.

...Eesti kunst lülitunud ...Euroopa stiilide arengusse, ...valdus tema regionaalne ...omas koolkond, mis ...eeskujult „Pallases" hari... ...Üldist Prantsuse ...ulatunud mitme kunst... ...Pariisis õppimine või ...Pariisi 1930. a-te ..., mida võib vaadelda ...liine muutumise taus... ...ena, ei pakkunud ... see tegi enesestmõis... ...kunsti realismi pöördu... ...traditsionalism hindas ...professionaalsust.

...vahis aja mentaliteeti ..., mida esitati klassika... ...ismist veidi erinevalt ...A. Vardi, A. Vabbe). ...tegi impressionistli... ...monumentaalseks, ...peeni värvinüans... ...kellele on iseloo... ...kus laadis fovis... ...jõudis hilisemas ...impressionistliku laadini. ...maastikumaalides pri... ...suunda ja prant... ...doseeritud mängu... ...koolkonnale iseloo... ...värvilisi maastikke ...Nõmmik, Albert Kesner ...Eduard Ole lahendas oma ...kompositsioonid pannoolikult. ...karakteersete tüüpi... ...ilguse juurest siirdunud ...mide nüansseerimise ...armastusväärseks ja

...mõningate pallaslas... ...naisuse teema. Andrus ...jõuline ja kohati isegi

...portree ...EKM

Ado Vabbe: Kompositsioon figuuriga (1916, akvarell, tušš). EKM; Jaan Vahtra: Interjöör (1921, puulõige). EKM; Märt Laarman: Vares (1938, värviline puulõige). EKM

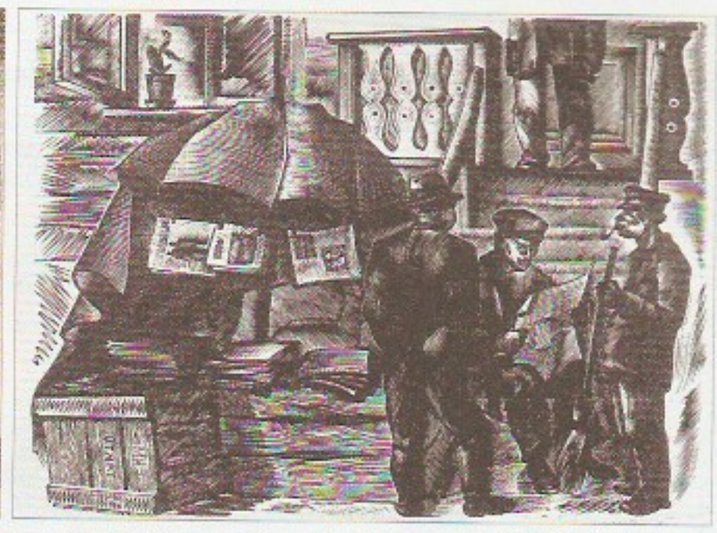

Eduard Wiiralt: Pead (1926, monotüüpia). Tartu Kunstimuuseum; Hando Mugasto: Päevauudised (1936, puugravüür). EKM

...robustne, Nikolai Kummitsa agulipildid väljendasid raskemeelsust ja nukrust. Kaarel Liimandi maailmanägemine eristus hoogsa värviromantikaga, selle juurde kuulus faktuuri rikastamine pahtlimaaliga — võte, mida rakendasid ka „Pallase" maastikumaalijad. Nii K. Liimand kui ka A. Johani olid mõjutatud Belgia realistide loomingust. Mõnevõrra erines teistest Eerik Haameri ekspressiivne ja dramaatiline laad. Mitmeid maastikumaalijaid (Johannes Võerahansut, Richard Uutmaad, Juhan Püttseppa) köitis looduses tööd tegev inimene. R. Uutmaa kujutas põhjaranniku kalurielu, J. Püttsepp Lõuna-Eesti loodust ja talurahvast ning J. Võerahansu andis poetiseerivalt edasi rannakülade, eriti Saaremaa miljööd. Akvarellistidena teotsesid Karl Burman vanem, Lydia Mei, Eduard Timbermann ja Nigul Espe. Näitustel hakkasid esinema järgmistel kümnenditel olulised maalijad, nagu Elmar Kits, Ellinor Aiki, Alfred Kongo, Endel Kõks, Lepo Mikko, Evald Okas, Olga Terri jmt.

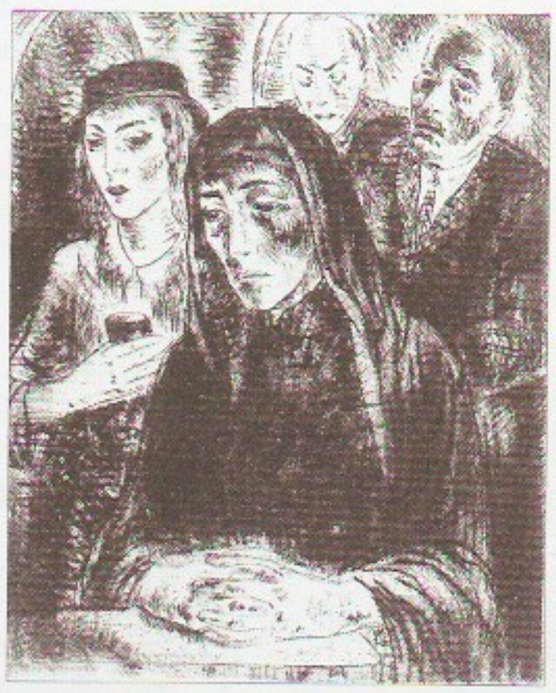

Agaate Veeber: Kirikus (1939, kuivnõel). EKM

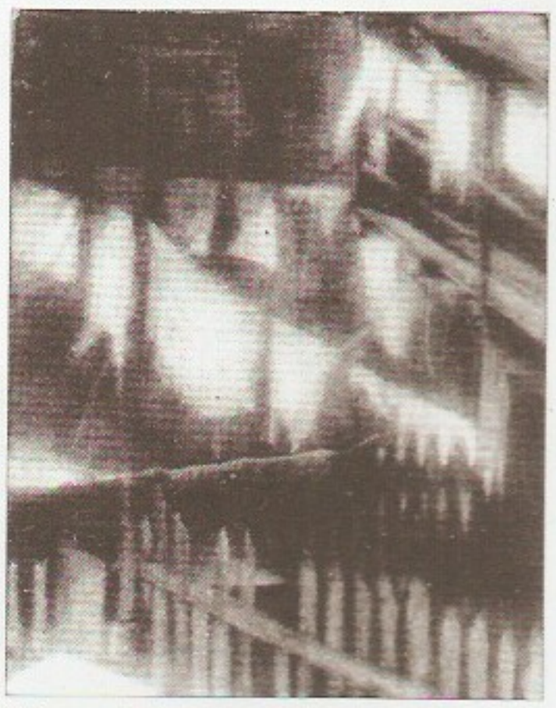

Salome Trei: Hoov (1936, metsotinto). EKM

Aleksander Vardi: Montmartre (1937, õli). EKM; Adamson-Eric: Kohver vana saapaga (1928, õli). EKM

Arnold Akberg: Rand (1931, õli). EKM; Karin Luts: Koridor (1935, õli). EKM; Eerik Haamer: Viljakoristajad. P EKM

Graafika jäi 1930. a-te algul teiste alade kõrval mõnevõrra tagaplaanile. Jätkuvalt meisterlik oli Pariisis töötava E. Wiiralti looming, kelle kujutluslaad muutus realistlikuks. Wiiralti leebunud laad otsis aktides klassikalist täiuslikkust, portreteeritavateks valis ta rikkumatuid inimtüüpe. Ta eelistas maalilisust võimaldavaid tehnikaid — pehmelakki, kuivnõela ja itaalia pliiatsit.

1930. a-te II poolel tõusis graafika maine, see tugines mh. E. Wiiraltit saatvale rahvusv. edule. Oli ka K. Raua monumentaal-eepilise laadi kõrgaeg: tema „Kalevipoja" söemaalid püüdsid tabada rahvaluule kujundi sionaalset külge.

„Pallase" kooli puugravüürile olid iseloomu valge kontrastid ja kalligraafiline teostus. E. W saavutasid puugravüüris, eriti toongravüüris, s tulemusi Hando Mugasto, Arkadio Laigo ja H. Mugasto gravüürides oli talle iseloomulik kõrval ka verismi ilminguid. A. Laigo grav realism oli lakoonilisem — mannekeenlike kasutamisega vältis ta otsest olustikulisust. „P konda kuulusid graafikutest ka Ella Mätik, Erich Pehap ja Richard Kaljo.

1930. a-te lõpu poole muutusid graafikas popul trükitehnikad. Noored paljutõotavad naisgraa Veeber, Salome Trei ja Aino Bach kasutasid metsotintot, kuivnõela ja oforti. A. Bach viljel monotüüpiat. Süvenes romantiline ja lüüriline l

1930. a-te II poolel peeti graafikat kõige r kunstiliigiks.

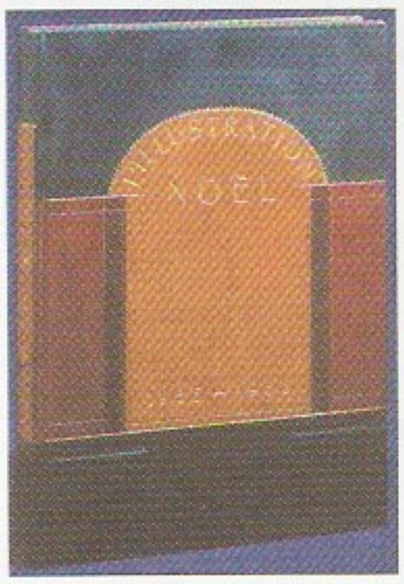

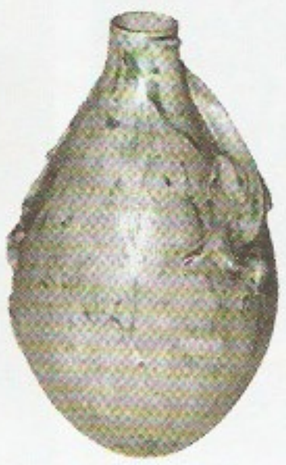

Eduard Taska: Köide (1937, taimparknahk, käsi- ja presskuldamine, hõbetamine). EKM; Jaan Koort: Vaas sisalikuga (1928—32). EKM

Skulptuuris oli levinuim žanr portree. Ede dekoratiiv- ja loomaskulptuur. A. Starkopfi l ekspressiivsest-monumentaalsest laadist stil nas. Tema rahulikus poosis, lopsakate keh aktidele on iseloomulik vormi kompaktsus. hallis graniidis teostatud dekoratiivskulptuu hästi looduskeskkonda. Silmapaistvaimad

kelle pronksis valkarakteerselt deWaldemar Mellik eelistas graniiti; tema naisvalleaegset ilutsevat viljelesid ka Herand Martin Saks. Ernst Jõeskulptuurisse uue realistvõimalusena kirjanike ja mälestustahvetid. Juhan Raudgraniidist kubistlik-konstkompositsioonide järelkajana 1905. Monumentaal- ja skulptuure tegi ka Roman Aleksander Eller lõi relmonumente. Näitustel hakAugust Vomm, Enn Roos, Mikk ja Johannes Hirv.
kunsti kiiret arengut kinnisulemine 1937. a. Pariisi ja 1938. a. Berliini läsihõõnäitusel. E. Taska tunnud Eesti nahkehistööle tunnustuse ja andnud sellele tugevusmõju. Neil aastail panMaks Roosmaga alus Eesti ning Otto Tammeraid oli kunstist lähtuvate jõuliste ja hõbenõudega eeskujuks tarbekunstile. Adamson-Eric viis II poolel oma fantaamõnemõnemõõgemuse ja särava tehnikaga loodud portselani, ja nahkehistöödega Eesti Deco'likule arenguteele. tarbekunsti edasisele arenkunstnikuna kui ka õpetaEsimesel kolmel aastakümnel nagu oli seda ka neil aasloometeed alustanud teksMari Adamsoni ja Leesi

Ermi, metallikunstnik Ede Kurreli ning keraamikute Ellinor Piipuu ja Aino Alamaa loominguline ja pedagoogiline tegevus.

1932 asutasid Eesti tarbekunstnikud oma kutseorg-i Rakenduskunsti Ühingu (RaKÜ), mis 1933—40 korraldas 8 tarbekunstierinäitust. *Ene Lamp ja Inge Teder (tarbekunsti osa)*

1940–90

Peale Eesti okupeerimist 1940 hakati kogu kultuuri kiiresti allutama nõukogulikele seadustele. Loomemeetodiks sai sotsial. realism ning indiviidi loomingut hakkas kontrollima tsentraliseeritud loomeliitude süsteem. 1940 kaotati senised kunstnike organisatsioonid. Samal aastal jõustus otsus Kunstide Valitsuse loomise kohta, millega meie kunstielu juhtimine lülitati otseselt üleliidulisse süsteemi. Eesti Nõuk. Kunstnike Liidu tegeliku (kuigi sellekohane otsus oli tehtud juba 1940) asutamiskoosoleku pidasid 1943 Jaroslavlis Eesti Riiklike Kunstiansamblite koosseisu kuuluvad kunstnikud (esimeseks esimeheks valiti Adamson-Eric). Saksa okupatsiooni ajal toimus Eestis elav näitusetegevus, kuid kunstiharidusele tegid võimud takistusi. Senise suhteliselt liberaalse ajajärgu lõpuks võib pidada 1946. a-t.

Esimesel sõjajärgsel aastal ei muutunud kunstnike loomingus palju — jätkus kümnendivahetuseks väljakujunenud, pms. „Pallase" kooli esteetikat kandev maalimislaad; teemadeks olid maastiku- ja linnavaated (A. Vardi), maaelu (J. Võerahansu, L. Mikko, Richard Sagrits) ja rannaelu (R. Uutmaa). Süngemaid eksistentsialistlikke töid maaliti

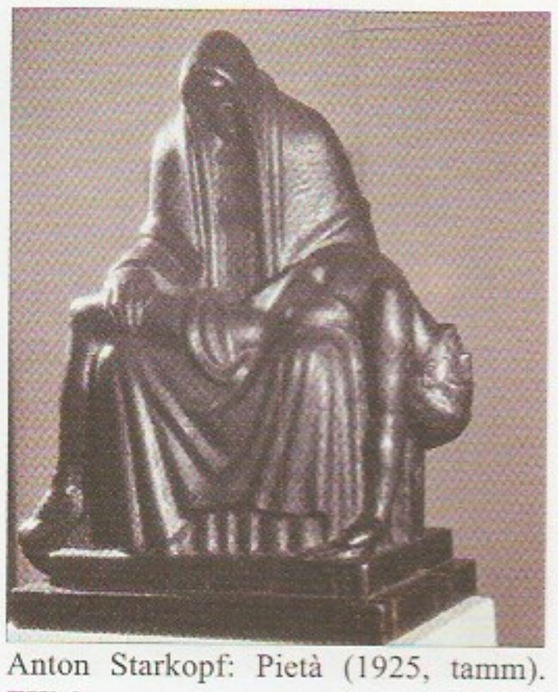

Anton Starkopf: Pietà (1925, tamm). EKM

Ferdi Sannamees: Naine ülestõstetud kätega (1925, pronks). EKM

Ärkamine EKM

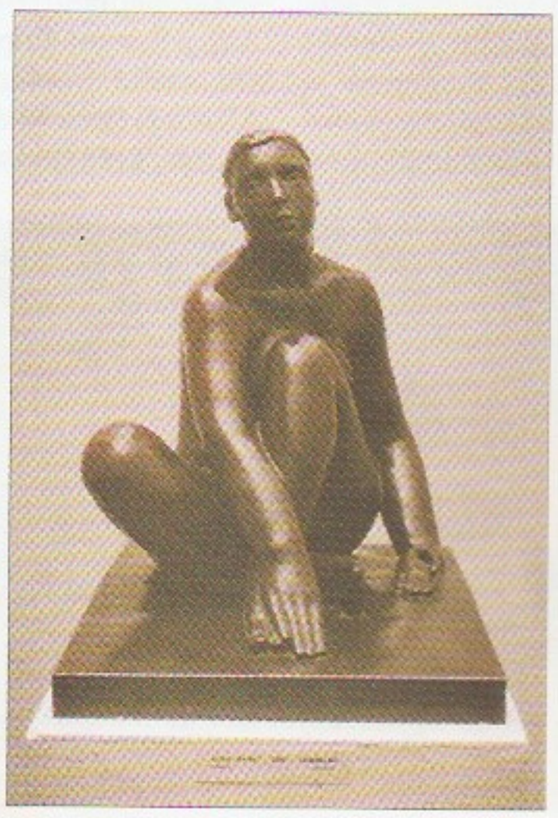

Jaan Koort: Istuv naine (1926, pronks). EKM

Juhan Raudsepp: Tallinna Tornide väljaku purskkaev „Tütarlaps vaagnaga" (1936)

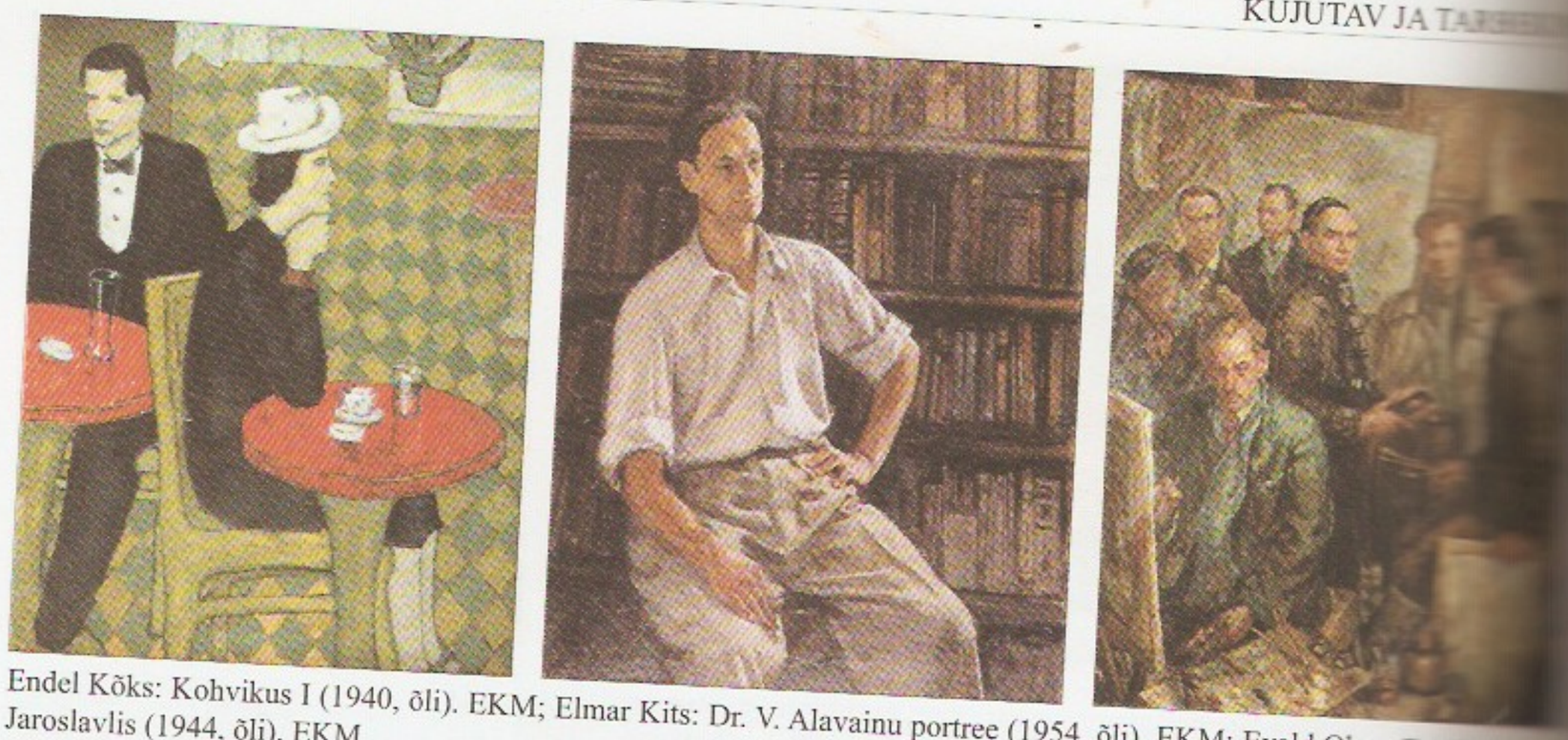

Endel Kõks: Kohvikus I (1940, õli). EKM; Elmar Kits: Dr. V. Alavainu portree (1954, õli). EKM; Evald Okas: Eesti [illegible] Jaroslavlis (1944, õli). EKM

harva (O. Terri, J. Greenberg). Ametlikult kiideti kollektiivset tööd, mille märgiks valmis 1947 „Estonia" teatris E. Okase, R. Sagritsa ja E. Kitse laemaal. Samal ajal hakkas tööle kollektiivne kontroll, alustati uut tüüpi kunstiarutlusi, milles lähtuti sellest, mida kõrgemalseisvad otsustajad võiksid töö kohta arvata. Alates 1946. a-st nõuti üha rangemat sotsial. realismi meetodi järgimist, eeskätt temaatilise figuraalmaali viljelemist ja tugevat joonistust. Nende aastate olulisimad maalijad olid peale eelnimetatute ka Viktor Karrus, Valerian Loik, Roman Treuman, E. Okas ja Ilmar Kimm. Hakati soosima monumentaalkunsti: 1947 valmis Tallinnas Vabastajate monument (Enn Roos, Arnold Alas).

1940. a-d olid estampgraafika languseaeg, endisel tasemel püsis vaid raamatugraafika (G. Reindorff, Richard Kaljo). Ka sel ajal loodud tarbekunst välistas tehnikate ja materjalidega eksperimenteerimise, nõuti rahvakunsti motiivide matkimist ja akadeemiliselt ranget realistlikku vormikõnet.

Kunstnike pol. tagakiusamine algas 1949, arreteeriti Ülo Sooster, Olev Subbi, Henn Roode, Esther Raudsepp, Valdur Ohakas, Lembit Saarts, Endel Palmiste, Heldur Viires jt., 1945 olid juba arreteeritud Varmo Pirk ja A. Eller. Sünge ajajärk Eesti kunstis kestis 1950. a-te keskpaigani, kuni algas Stalini surmale järgnenud nn. sulaperiood. Kunstinäituste ainsaks korraldajaks jäi Kunstnike Liit; vabariiklikele kujutava ja tarbekunsti näitustele ning Tartu ja Tallinna kunstnike näitustele lisandusid 1959 noortenäitused. 1957 asutatud kirjastus „Kunst" hakkas 1958 välja andma samanim. [illegible]

Sulaperiood andis võimaluse taastada kunstis [illegible] kriteerium ja tegelda taas kunsti spetsiifilise [illegible] alates tekkis kaks erinevat koolkonda (Tartu ja [illegible] milles väljendus erinev suhtumine kaasaegsusse[illegible] tustesse. Tartu kunstnikud taastasid eeskätt nn. [illegible] maaliväärtusi. Tähelepanuväärne on asjaolu, et [illegible] tike, linnavaadete ja natüürmortidega maalis [illegible] nikke abstraktseid kompositsioone (Valve Jürgenson, L. Saarts, Lola Liivat), mis sarnanesid muu Euroopa [illegible] sete kunstinähtustega. Loomulikult ei pääsenud [illegible] kunstinäitusele, sest Nõuk. Liidus peeti eriti alates [illegible] (Moskva Manežis toimunud näitusest) absoluutseks [illegible] kõige ohtlikumaks formalismiks. Uusi ideid tõi [illegible] 1956 vangilaagrist vabanenud, kuid Moskvasse elama [illegible] Ü. Sooster, kellest sai üks Moskva dissidentliku [illegible] looge. Soosteri initsieerivat rolli Tartu kunstielus [illegible] hinnata. Samas hoidusid Tartu kunstnikud nn. abstraktsusega [illegible] madega kaasa minemast, jäädes neutraalsete motiivide [illegible] ning hindasid kõrget professionaalset tehnikat. Tüüpilised olid natüürmordid (A. Vardi, Linda Kits-Mägi, H. Jaanson), loodusmotiivid ja linnavaated (L. Mikko, Juhan Mänd, Alfred Kongo). Eripärased olid E. Aiki erksavärvilised [illegible] sed maalid. Nooremast kunstnikkonnast tõusid esile [illegible] Allsalu ja Ilmar Malin. Viimane oli 1960. a-te lõpul [illegible] esimesi, kes hakkas kasutama sürrealistlikku kujutusviisi.

Enn Põldroos: Akt roosas kübaras (1982, õli). EKM; Olev Subbi: Kompositsioon interjööris (suvine interjöör) (1970, [illegible]). Mudist: Müller pojaga (1980, õli). EKM

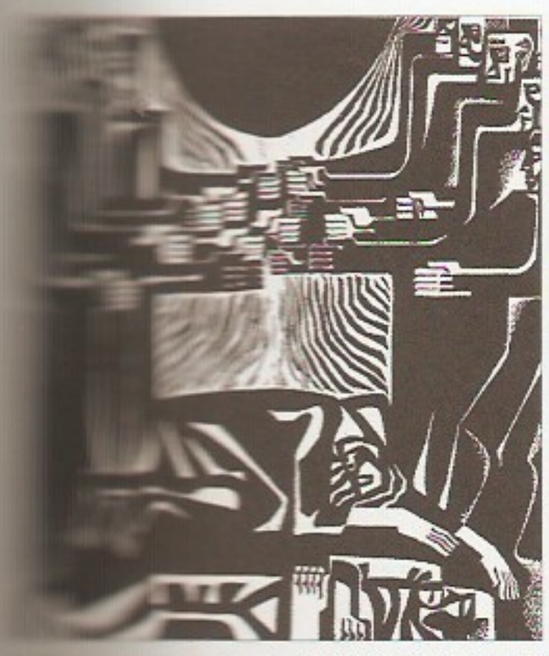
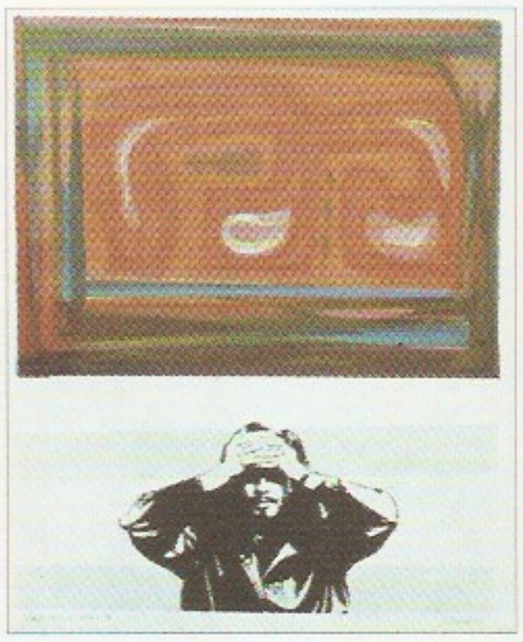
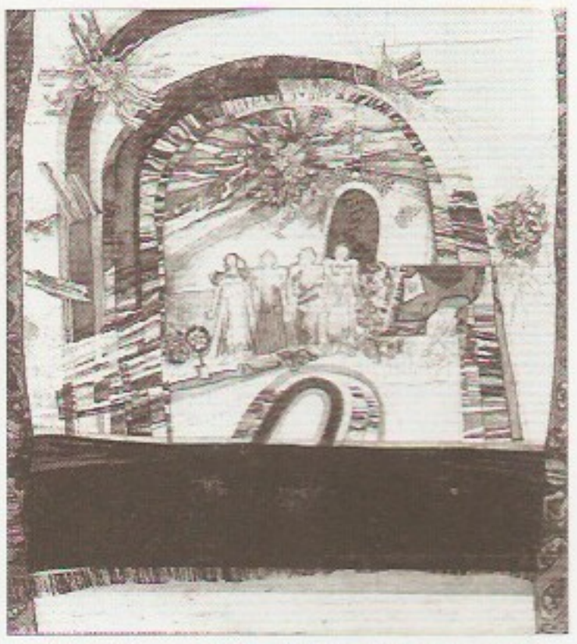

XX sajand II (1967, linoollõige). EKM; Evi Tihemets: Poeet (1971, värviline lito, serigraafia). EKM; Vive Tolli: ...ilvitus). EKM

...ja 1960. a-te Tallinna kunstielus mängis ... ERKI 1957—59 lõpetanute looming (Herald ...Kormašov, Heldur Laretei, Olav Maran, Enn ...Roode, Evi Tihemets, Peeter Ulas, veidi hiljem ...ja Kaljo Põllu). Noor kunstnikkond pidas olulisemaks ...nnurist vabama vormi suunas — vabanemist ...realismi mõistest. Maalis kasutati stilisatsioonilisi pindade rõhutamiseks ultramariinkontuuri. ...kaudselt seotud tol ajal Nõuk. Liidus alguse ...stiiliga", mis Eesti kunstis siiski ei kodunenud. ...oli tööstus- ja linnavaadete (N. Kormašov, ...stiliseeritud natüürmortide (L. Mikko) ja inimgruppide ...(E. Põldroos). Need teemad andsid võimaluse ...uusi kompositsioonivõtteid, muuta ruumi ...ruumikamaks. Kunsti üldpildis olid olulised ka ...suundumused: intiimsem ja romantilisem loodusesse ...ja figuurimaal (O. Subbi), lüüriline portreemaal ...Muuga) ja rõhutatult naivistlik suhtumine kujundisse ...Lembit Sarapuu). Kadunud ei olnud ka järelimpressionismi ...mõju (Adamson-Eric). H. Roodele ja O. Maraabstraktsuse probleem kunstis tähtis: nende maalid ...olid olulised kunsti teoreetilise mõtte arengus. ...kunsti eksponeeriti avalikult 1966. a. noorte-

...1950. a-te lõpul algas Eesti graafika tõus, uue ...ja vormirikkuse tõi graafikasse Vive Tolli loo... ...Kesrend alustas 1960. a-te keskpaigas abstraktse graafika viljelemist. Noortele graafikutele oli samuti oluline vormi stilisatsioon, rõhutati rohmakust ja pinnalisust. Tehnikatest olid sobivaimad puu- ja linoollõige. Graafika kiiret arengut hoogustas Eesti NSV Kunstifondi Graafika Eksperimentaalateljee asutamine Tallinnas 1947.

Skulptuuris toimunud muutused olid analoogsed maali ja graafika teisenemisega. Hakati kasutama uusi materjale ning tehnikaid (alumiinium, teras, keevitus), tavakohase figuraalse jutustava skulptuuri kõrvale tuli abstraktsem, kohati sürrealistliku keelega skulptuur (Olav Männi, Edgar Viies). Olulisel kohal olid portreeskulptuur (Albert Eskel, Erika Haggi) ning figuraal- ja dekoratiivskulptuur (Endel Taniloo, Kalju Reitel, Lembit Tolli), moodi läks reljeefskulptuur (Lagle Israel). Riiklikult soositi ennekõike monumentaalskulptuuri (Aleksander Kaasik).

Ka **tarbekunstis** algas 1950. a-te lõpul ja 1960. a-tel uus intensiivne arengujärk. Sellele oli iseloomulik pöördumine vaba kompositsiooni ja stiliseerimise poole, temaatiline mitmekesisus ning individuaalne lähenemine rahvakunsti eeskujudele. Selle nimel pöördusid keraamikud tagasi kõrgkuumuse glasuuride maaliliste efektide juurde, metallikunstis ja ehetes astusid enim valitsenud filigraantehnika ja rahvusliku lillornamendi kõrvale maalilised söövitustehnikad ja emailid. Vaibakunstis kasutati rüiutehnikat, nahkehistöös asendasid voolitehnikat lõiketehnika ja batika. Suurt osa selles protsessis etendasid tarbekunstnike M. Adamsoni, L. Ermi, E. Kurreli ja E. Piipuu kõrval 1940.—50. a-tel kunsti-

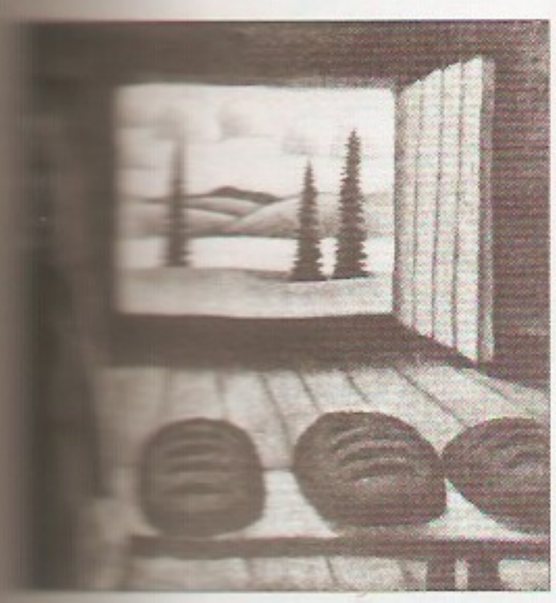
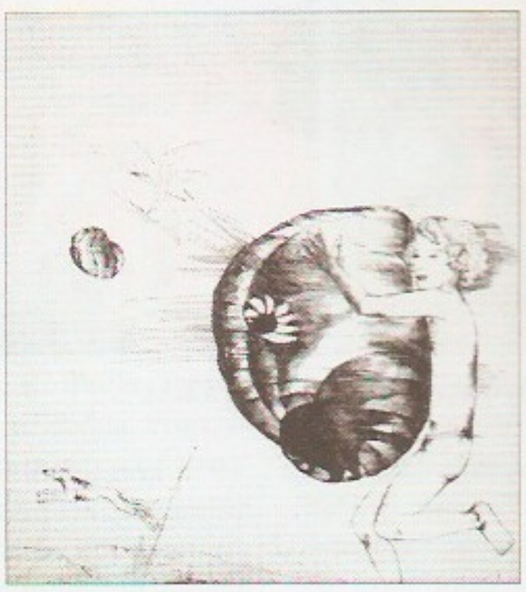

...Leib (sarjast „Kodalased") (1974, metsotinto). EKM; Marju Mutsu: Suvi (1977, ofort). EKM; Tõnis Vint: Kahekesi ...1976, tušš, guašš, paber). EKM

Andres Tolts: Laud (1978). EKM; Ando Keskküla: Maastik noaga (1982, õli). EKM; Malle Leis: Noored
Tartu Kunstimuuseum

Olev Maran: Vaikelu sinise riidega (1976, õli). EKM; Tiit Pääsuke: Allegooria (1987, õli). EKM

Toomas Vint: Mäng (1972). EKM; Jüri Arrak: Karoona (1975, õli). EKM

kooli lõpetanud: Elgi Reemets, Ellen Hansen ja Lea Valter (tekstiilikunst), Salme Raunam ja Lilian Linnaks (metallikunst), Ella Külv, Silvi Kalda, Aino Lehis ja Endel Valk-Falk (nahakunst), Mari Rääk ja Helene Kuma (keraamika).

Nõuk. Liidu suletuse oludes oli Eesti kunsti väljaspool NSV Liitu võimalik esitada vaid Moskva suurnäituste koosseisus.

1956 korraldati Moskvas iseseisev Eesti
toimus näitus Leningradis. Kontaktid
samuti väga oluliseks: 1968 algatati Tallinn
naali, 1969 Vilniuse maalitriennaali, 1972
tuse ning 1979 Tallinna tarbekunstitrienn
Riikliku preemia kõrvale asutati 1973

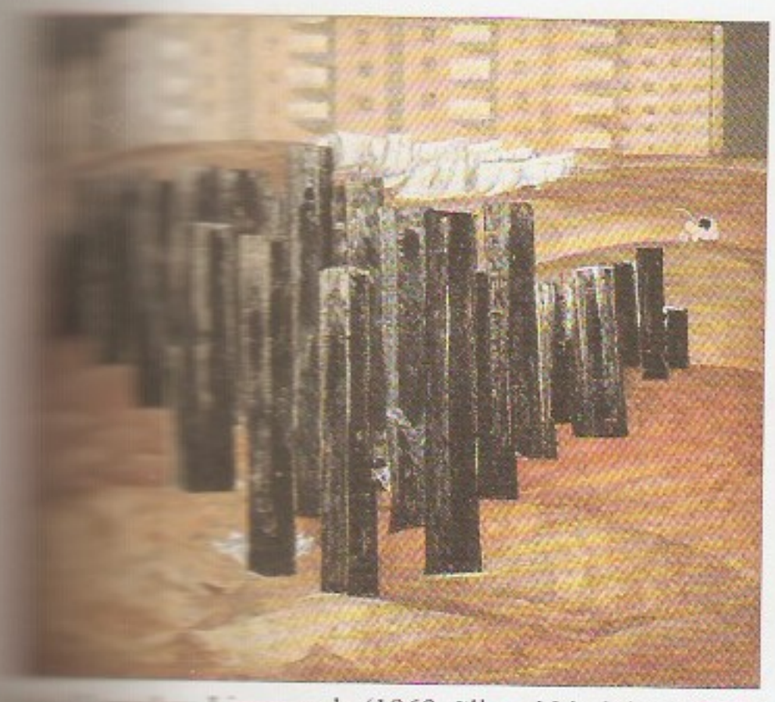

...: Linnavaade (1969, õli, puitkiudplaat). EKM

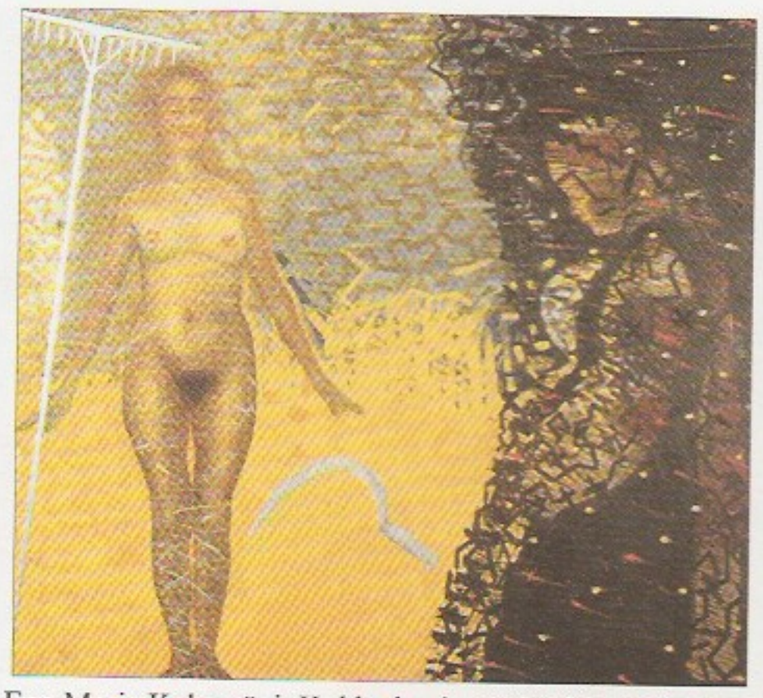

Epp Maria Kokamägi: Kuldnaine ja põld (1986, õli). EKM

...jagatakse kunstnikele ja kunstiteadlastele, ning ...nimeline medal, mida antakse maalikunst... ...jagatakse praeguseni).

...mis väljendusid nii abstraktse kunsti poole ...ka stiliseeritud pinna ja vormiga tegelemi... ...pinna noortele kunstnikele. 1964 loodud ...'64 (ERKI Üliõpilaste Teadusliku Ühingu ...grupp), mille eesotsas oli Tõnis Vint, tegeles ...ka abstraktse kunstiga, kuid ANK-i pea... ...tema selges ideoloogias, mis käsitles ...seisva esteetilise süsteemina. Rühma liikmed ...laadides, kuid ei läinud kaasa sotsial. ...ega stiliseeriva monumentaalsusega. ANK ...rühmitisena umbes viis aastat; sinna kuulunud ...Vint, Marju Mutsu, Tõnis Laanemaa, Malle ...Ootsing, Tiiu Pallo-Vaik, Jüri Arrak, Kristiina ...Tamm) looming leidis kiiresti aktsepteerimist. ...näitus SAKU '73 võttis kokku omaaegsed ...ning näitas nende ERKI-järgset arengut. ...kogu see areng Nõuk. süsteemi sees ning ...otsida otseseid paralleele sel ajal Lääne ...muud muutustega. 1960. a-te lõpul kunsti... ...noorte kunstnike mässumeelsus oli oluliselt ...eelmise põlvkonna „läbimurdjate" omast, kes ...loomingus sõjaeelse modernismi loogikat. Uus ...enam vormiuenduslikest otsingutest, vaid ...figma muutustest ning kunsti sotsiaalse rolli ...1960. a-te lõpul tekkinud noortekultuuris ...Eesti sõjajärgne avangardism. Noores kunstis ...*happening*'id, popkunst, maakunst jms.

...embris loodi rühmitis „Visarid" (K. Põllu (TRÜ ...kunstikabineti juhataja), Rein Tammik, Enn ...Peeter Urbla, Peeter Lukats, Lembit Karu, Asta Põld... ...Altnoa, Toomas Raudam, Jaak Olep). „Visarid" ...1968—72 seitse näitust; nende manifest (1971) ...sõltumatust, hindas kõrgelt kaasaegse kunsti ...informeeritud olemist ning pidas oluliseks tege... ...ajalise problemaatikaga. Koos K. Põllu Tartust ...kadus kunstikabineti senine tähendus, viimase ...võib rääkida alates 1980. a-test.

...võis popkultuuri ilminguid märgata a-st 1968 ...„Pop-68", Ando Keskküla ja Andres Tolts). 1969. a. ...kohvikus „Pegasus" näitus, millega esitles end ...SOUP '69. See koosnes 1966—68 ERKI-sse õppima ...disaineritest ja arhitektidest, rühmitise ideo-loogideks olid A. Keskküla, A. Tolts ja Leonhard Lapin, kuid SOUP '69 polnud kindla koosseisuga rühmitis, see oli pigem põlvkonnakaaslaste seltskond, kelle tegevus tähistas noore ja seniste väärtustega avalikult konfronteeruva, normatiividest lahti ütleva kultuuri teket.

1970. a-te kunsti arengus oli näha radikaalsemate ja traditsioonilisemate vormide sünteesi, popkunsti kaudset mõju oli tunda paljude maalijate loomingus (J. Arrak, M. Leis, A. Vint, K. Kaasik, Tiit Pääsuke, Jüri Palm, Toomas Vint). Samas iseloomustab 1970. a-te maali tugev traditsiooniline esteetiline lähenemine (J. Võerahansu, A. Vardi, O. Subbi, Luulik Kokamägi, E. Okas, Uno Roosvalt, O. Terri jpt.). Kümnendi keskpaigas jõudis Eesti maali hüperrealism, mis kohalikus kontekstis oli laiema tähendusega kui tehnitsistliku maailma ja selle reprodutseerimise viiside suhestumise märk (Tõnu Virve, A. Keskküla, Heitti Polli, Urmas Pedanik, Jaan Elken, Miljard Kilk, Ilmar Kruusamäe).

1970. a-te **graafikale** on iseloomulik traditsiooniliste tehnikate hea valdamine, kasutati siiditrükki (Raul Meel, Olev Soans), linoollõiget (Ilmar Torn, H. Eelma), pehmelakki (P. Ulas, Concordia Klar), söövitustehnikaid (V. Tolli, Allex Kütt) ning puugravüüri (E. Ootsing). Väga tundlikult kasutasid oforditehnikat ANK-i rühmitisse kuulunud naisgraafikud (M. Mutsu, S. Liiva), lüüriline visionaarne graafika muutus nagu koolkonna tunnuseks (N. Neidre, Mare Vint).

Graafikas oli tunda ka sürrealismi mõju (Vello Vinn, Henno Arrak). 1968 alustati Tallinna graafikatriennaalide korraldamist, 1989 muudeti need rahvusvaheliseks, nende olemasolu tähtsustab graafika positsiooni üldises kunstihierarhias. Üldiselt lüürilise suuna kõrvale tekkis kümnendi keskpaigas ratsionaalsem, asjalik-dokumenteeriv laad, millele saab paralleeli tõmmata maalis tekkinud hüperrealismiga (Urmas Ploomipuu, Illimar Paul, Kaisa Puustak, Marje Üksine). See suund muutis väga populaarseks serigraafiatehnika kasutamise (Ülo Emmus). Tõnis Vindi koolkonna ideede toetusel arenes välja nn. geomeetriline abstraktne graafika, mille kokkuvõttev näitus toimus 1977. Graafikaga hakkas oma fotodes ning 1970 alustatud filmide põhjal tegelema Jüri Okas, kes oma 1976. a. näitusega tutvustas Eesti publikule *environment*'i mõistet. Eesti graafikute tööd olid korduvalt mitteametlikult esindatud rahvusv. näitustel (R. Meel, L. Lapin, Tõnis Vint).

Skulptuuri arengus olid 1970. a-d tähtsad, kõrvuti realistliku (Arseni Mölder) ja üldistava laadiga (L. Tolli, Endel Taniloo) eksperimenteeriti palju vormi abstraheerimise (Lembit Palm), tingliku vormi (Erika Haggi, Riho Kuld) ja ekspressiivse,

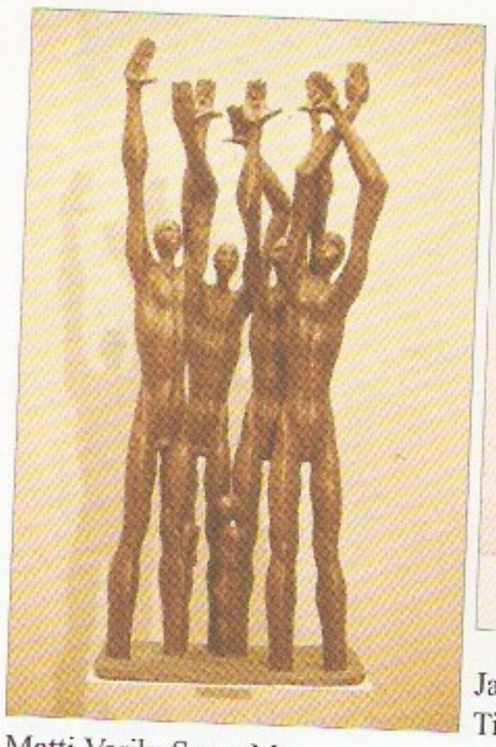

Matti Varik: Song-My (1972, pronks). EKM

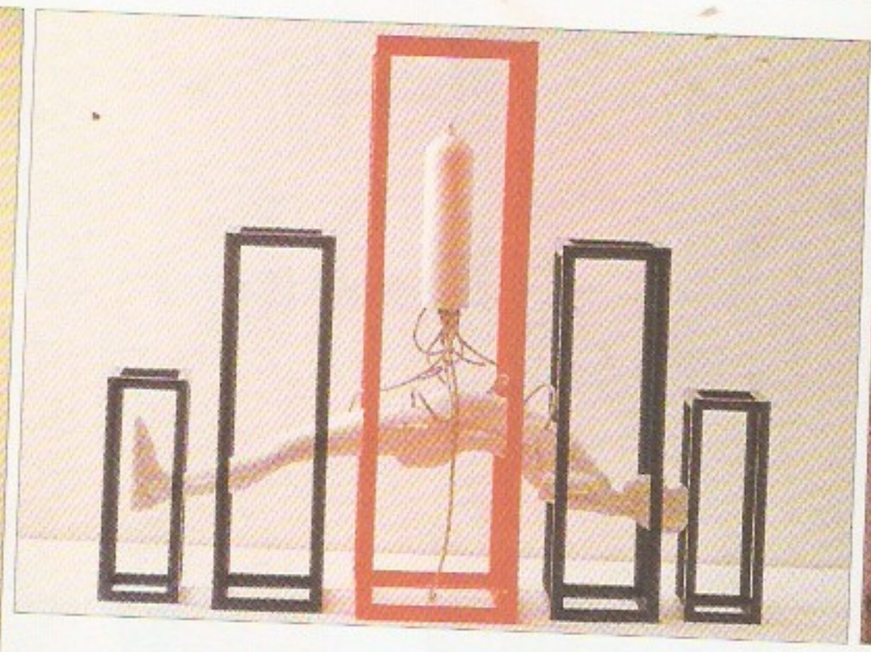

Jaak Soans: installatsioon „Tsivilisatsiooni püramiid" (1972, kips, raud). EKM
Tilk (1973, sulababiit). EKM

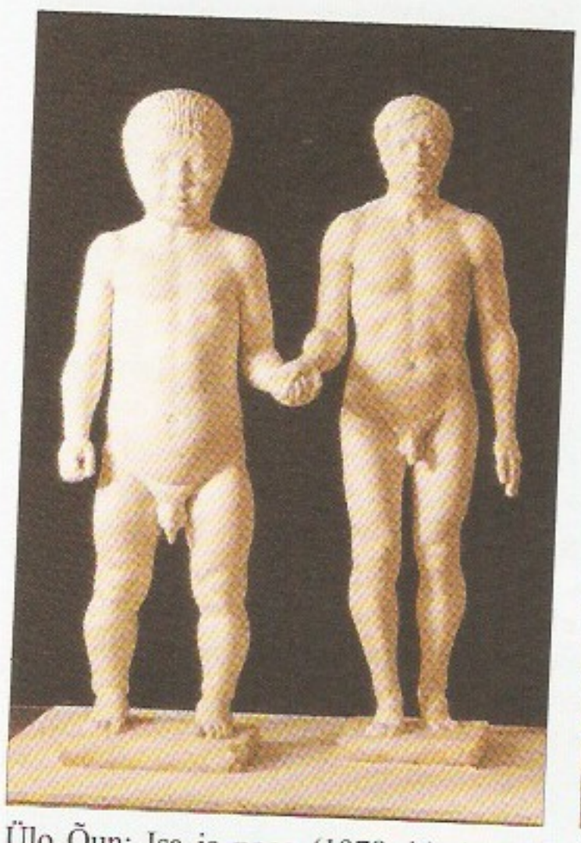

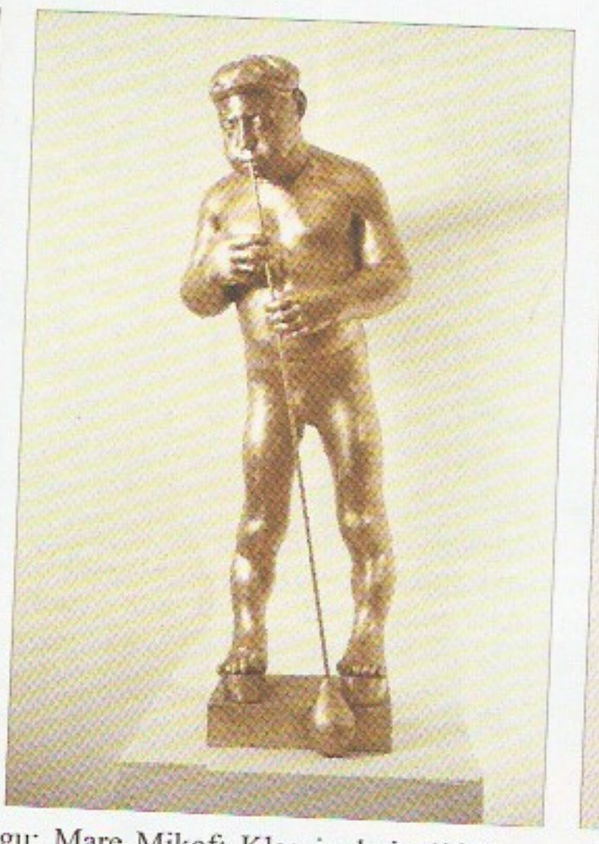

Ülo Õun: Isa ja poeg (1978, kips). Erakogu; Mare Mikof: Klaasipuhuja (1977, pronks). Eesti Ajaloomuuseum
Madonna (1974, jalakas). EKM

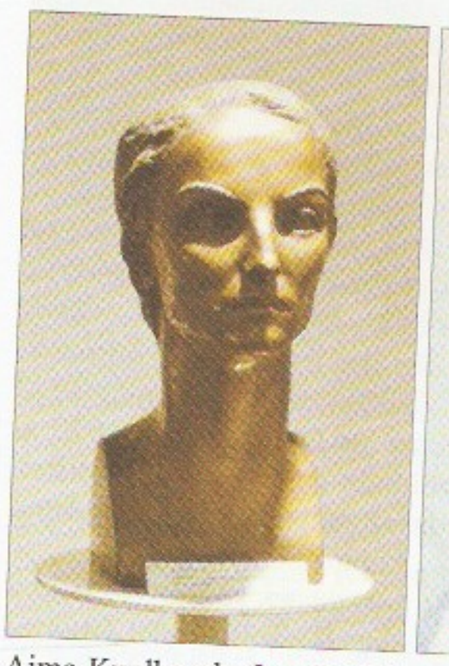

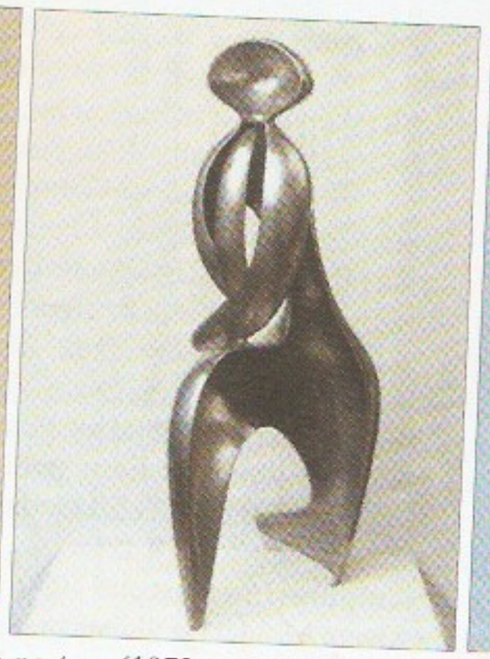

Aime Kuulbusch: Juta Lehiste portree (1972, pronks). Tartu Kunstimuuseum; Edgar Viies: Siluett (1966, alumiinium
omand; Riho Kuld: Peatumatu aeg (1992, plastiliin). Autori omand

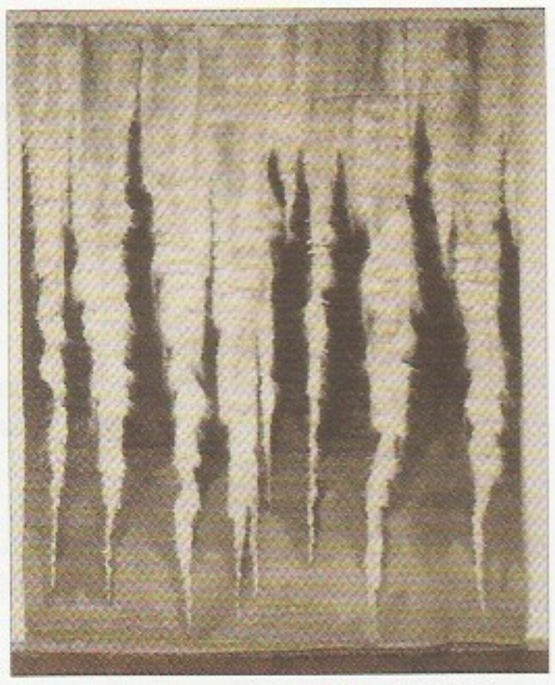

Vaip „Tallinn" (1956, vill, lina, põime). EKM; Elgi Reemets: vaip „Kristjan Jaak Peterson" (1978). EKM; Leesi „Punkad" (1973, vill, hõbeniit, sünteetiline kiud, põime). EKM

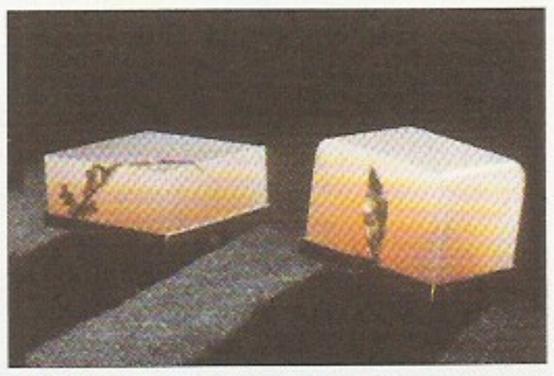

Rinnanõel „Linnud" (1973, hõbe, kullatud hõbe, merekarp). EKM; Ella Külv: karpide komplekt „Karukellad" (1978, hõbe). EKM; Leili Kuldkepp: Rinnanõelad (1978, hõbe, kaltsedon). EKM

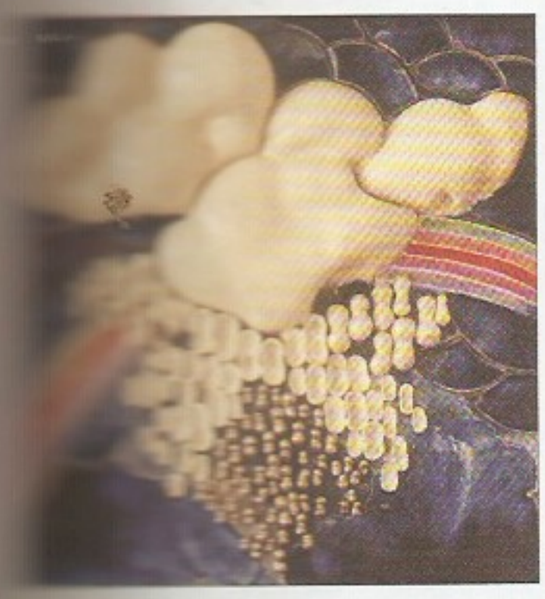

Seinaplaat „Vihm Päikese paistel" (1975, kõrgkuumus, madalkuumus); Helene Kuma: vaas „Luik" (1971, kõrgkuumus); Mall Tomberg: vaip „Kodumaastik" II (1973, vill, põime, silmkude). EKM

stilisatsiooniga (Matti Varik). Kasutades küll loobudes traditsioonilisest ainekäsitlusest tõusis Soansi ja Ülo Õuna looming. Nende kunst konfliktsust ja sotsiaalset problemaatikat. Klasskulptuuri esindasid Ellen Kolk, Hille Kuulbusch. Skulptoreid ei jätnud puudutamata kasutati nii popkunsti kui ka hüperrealismi Tiiu Ditman, Mare Mikof, Anu Põder).

mõnekesistus **tarbekunsti** üldilme. Hakati looma seinamaalisi ja metallpannoosid (keraamik Leo Rohlin, Salme Raunam ja Arne Uustalu), ilmusid pannoovaibad (Mall Tomberg) ja ruumilikompositsioonid (Merike Männi, Ilme Neemre).

Kõigil tarbekunsti aladel intensiivistusid vormi- ja värviotsingud, kasvas ka ornamendi osatähtsus. Meelisteemaks oli loodus oma rikkaliku motiivivalikuga (E. Kurreli, Heivi Raadiku, Leili Kuldkepi ja Leida Ilo ehted, Saima Sõmera, Tiiu Lassi, Luule Kormašova ja H. Kuma keraamika, L. Ermi, M. Männi ja Miralda Pajumaa vaibad).

Klaasehistöös pürgiti aktiivsete värviotsingute kaudu jõulisemale dekoratiivsusele (Silvia Raudvee, Maie-Ann Raun) ning nahakunstis tunti huvi monumentaalse arhailise käsitluslaadi (Esta Voss, Ivi Laas), rikkaliku nahamaali (Aino Lehis) ja tehniliste võtete senisest eksperimenteerivama käsitelu vastu (Luule Maar, Silvi Kalda, Ella Summatavet, Naima Suude, Külli Grünbach, Maarja Undusk jmt.). Teiselt poolt hak-

kasid Eesti tarbekunstnikud 1970. a-tel reageerima otsesemalt kunsti üldistele liikumissuundadele. Mai Järmut, Ülle Rajasalu ja Irja Kändler tõid keraamikasse popkunsti rämedust. Elo Järv huvitus oma nahkskulptuurides sürrealismi salapärasusest ning tekstiilikunstnikud M. Männi ja M. Tomberg slaidimaali võtete kasutamisest vaibakunstis. Esile tõusid geomeetrilis-konstruktivistlikule ja minimalistlikule kunstile iseloomulikud püüdlused (keraamikas Anu Soans, L. Rohlin ja Anne Keek; ehetes ja metallehistöös Tõnu Riit ja Nora Raba; vaibakunstis Bruno Tomberg, Peeter Kuutma ja Milvi Pärnamägi; klaasikunstis Vello Soa, Ivo Lill ja Eve Koha).

1980. a-d ei toonud kunstisse uuendusi, pigem võiks rääkida kõrgel professionaalsel tasemel püsinud seisakuajast. Eriti puudutab see kümnendi esimest poolt. Kümnendi keskel astus kunstiellu hulk noori kunstnikke (Siim-Tanel Annus, Jaak Arro, Epp Maria Kokamägi, Raul Rajangu, Eve Kask, Anu Juurak, Andres Tali, Raoul Kurvitz), kelle looming kinnitas postmodernismi kohalolekut Eesti kunstis. Sellega haakusid kohaliku rahvusromantika kõrglaine ning sajandilõpu dekadentlikud meeleolud. Noortekunstis muutusid oluliseks *happening* ja *performance* (S.-T. Annus, R. Kurvitz) ning installatsioonikunst (J. Okas, L. Lapin). Olulised olid eriti 1983 ja 1986 korraldatud *happening*'i-laadsed Tartu kunstielu sündmused. „Rühm T" (R. Kurvitz, Urmas Muru, hiljem Peeter Pere) korraldas dekadentsi [illegible] tüüpi *performance*'eid. Alates 1986. a-st toim[illegible] tele kunstnikele olulist näitust („Rühm T", 1986; ja [illegible] noortenäitused „Uue graafika näitus", 1988 [illegible] niline „Ma ei ole kunagi käinud New Yorgis"). [illegible] nud maalijate (T. Pääsuke, P. Mudist, O. Subbi, E. [illegible] A. Tolts, A. Keskküla) kõrvale astusid noorem[illegible] sid vaba neoekspressionistlikku maali (J. Arro, [illegible] Kreg A. Kristring, Lilian Mosolainen, Anne Parmann).

Graafikas toimusid muutused 1980. a-te k[illegible] ülitäpset tehnikat hindav, põhil. must-valge või [illegible] likult värviline graafika asendus suureformaatlise [illegible] graafikaga. Noored graafikud töötasid msg. tehnil[illegible] mõõduliste pindadega ning kasutasid palju värv[illegible] berg, Mall Nukke, Maria-Kristiina Ulas, Liina Siib, [illegible] Viik). E. Kase intensiivses koloriidis ja värvi[illegible] teostatud müütiline maailm — nn. oma stiil — [illegible] postmodernistliku arengu tipul. U. Viigi suurefo[illegible] teostes domineerisid zoo- ja antropomorfsed [illegible] Anu Juurak lõi sootuid ja näotuid olevusi.

Skulptuur. Kuigi noorte skulptorite looming ja [illegible] maali ja graafika varju, võis nende loomingu [illegible] üha enam klassikalisest skulptuurist kõrvale[illegible] Pms. oli tegemist modelleerimisega, maj. põhi[illegible] materjalidest mh. kipsi. Figuraalskulptuuris [illegible]

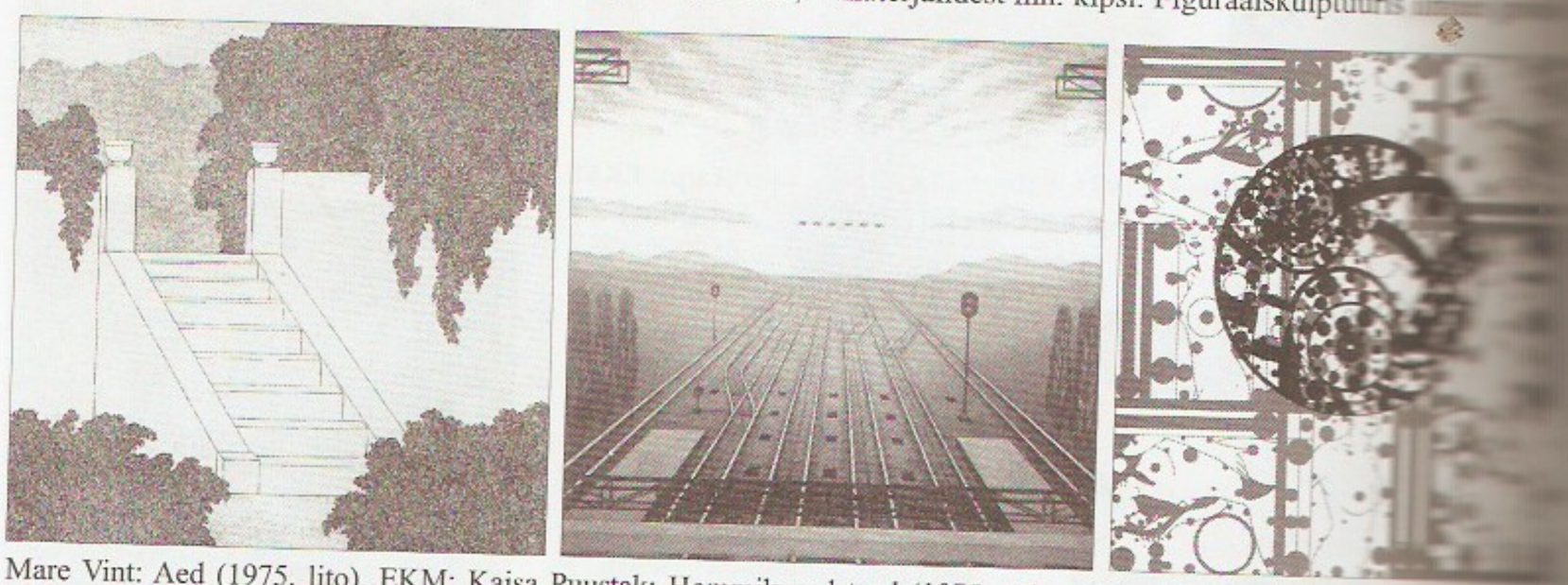

Mare Vint: Aed (1975, lito). EKM; Kaisa Puustak: Hommikused teed (1975, pehmelakk, akvatinta). EKM; [illegible] Naine-masin XXVII (1979, kõrgtrükk). EKM

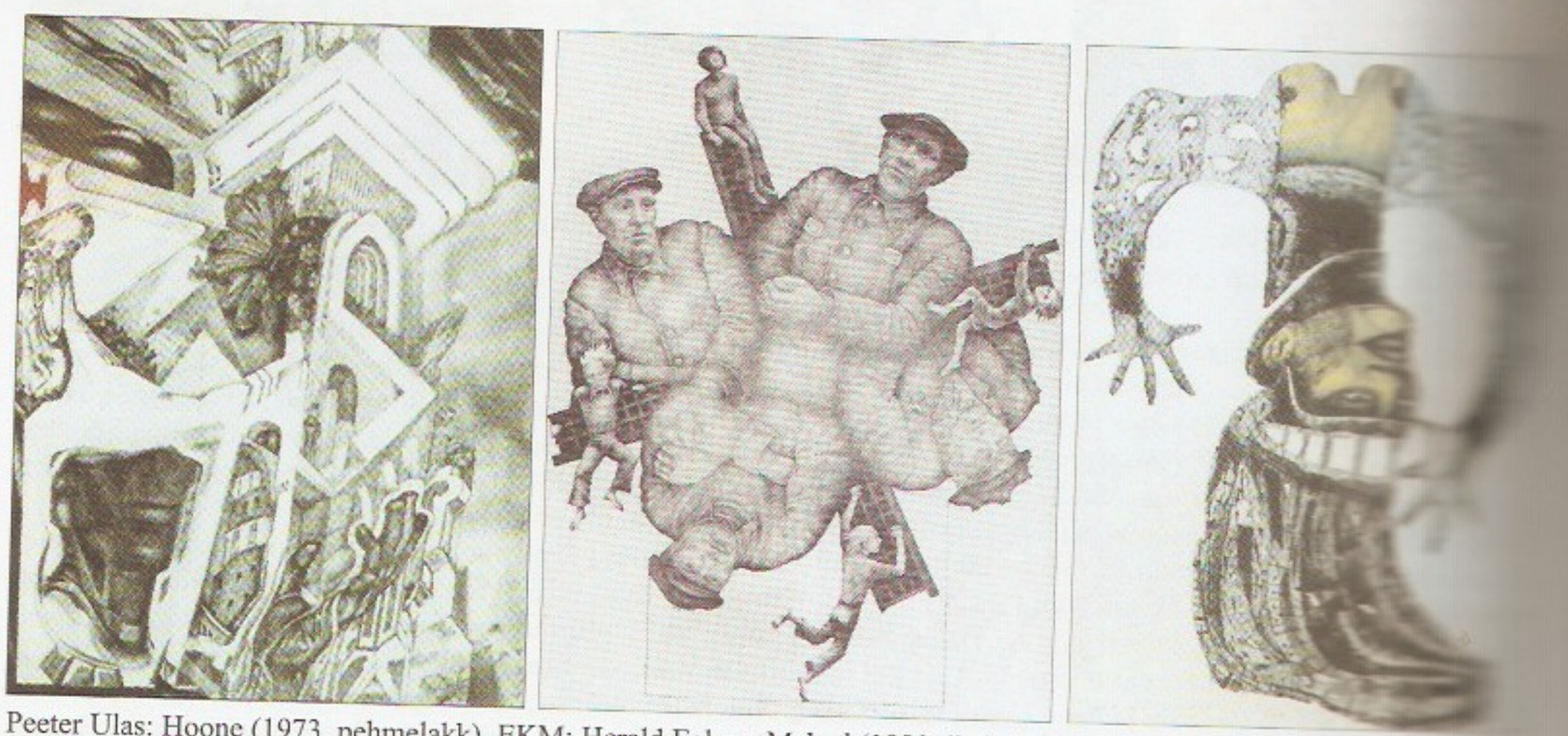

Peeter Ulas: Hoone (1973, pehmelakk). EKM; Herald Eelma: Mehed (1980, lito). EKM; Urmas Viik: Lange[illegible] nõel). EKM

Dekoratiivvorm (1990, madalkuumus). EKM; Eino Mäelt: dekoratiivvormid „Lainemurdjad" (1975). EKM; mmõel „Kotka pea spektroliidist silmaga" (1989). EKM

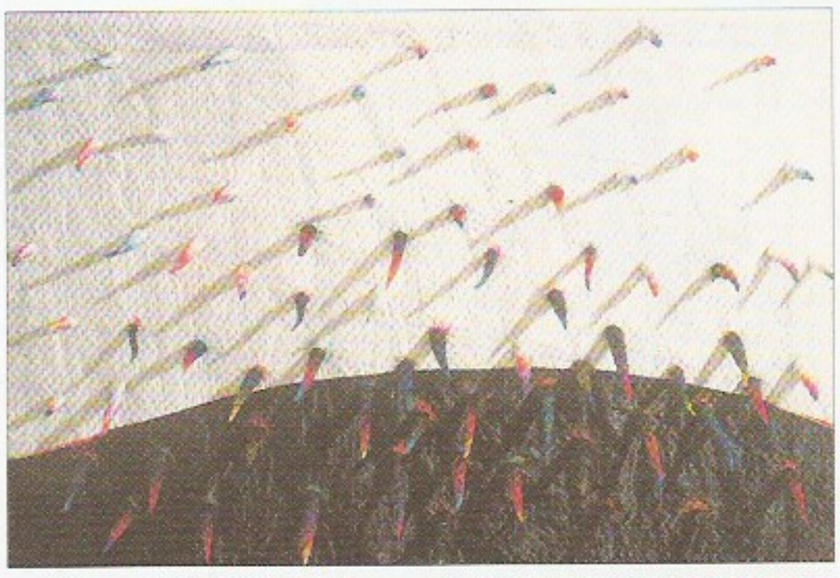

dekoratiivvorm
tehnika).

Luule Kormašova: dekoratiivvorm „Virumaa" (1989, kõrgkuumus). EKM; Katrin Pere: tekstiil „Välja" (1996). EKM

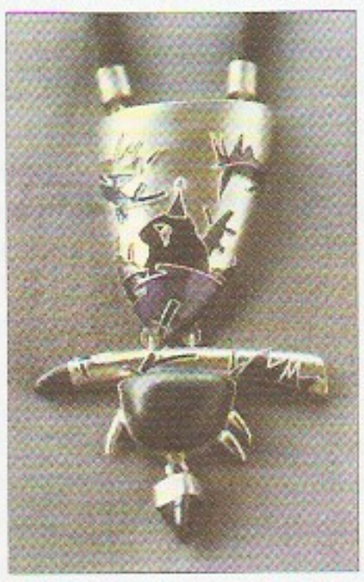

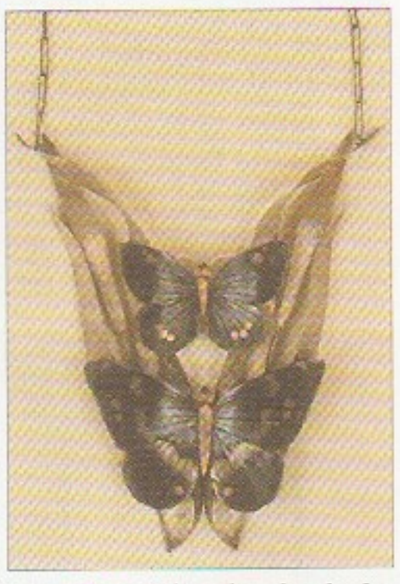

Kadri Mälk: rinnanõel „Kuningas" (1988, hõbe, email, puu, granaat). EKM; Lilian Linnaks: kaelaehe „Linnuparv" (1974, hõbe, kuldamine, kivid). EKM; Ede Kurrel: kaelache „Mustad liblikad" (1978, hõbe, vask, kuldpanus). EKM

dekoratiivvorm „Maastik" (1987, kristall, graveering). EKM; Maarja Undusk: Album (1991). EKM; Ivo Lill: Target
poleer, liivaprits)

Kaido Ole: Untitled CXLV (2000, õli). EKM; Marko Mäetamm: Eesti kui märk (1995, õli)

Peeter Allik: Meie kontseptsioon on vabadus (1996, õli, puitkiudplaat). EKM

ja huumorit (Tiiu Kirsipuu, Ahti Seppet, Mati Karmin).
Tarbekunstis püsis 1980.—90. a-tel elujõulisena geomeetriline, väljenduslikult täpne stiil (Katrin Amose ja Ülle Kõutsi ehted, Elna Kaasiku kangad). 1980. a-tel sai alguse kontseptuaalne lähenemine.
Juba 1970. a-te lõpul tõi Rein Mets teravdatud väljenduslikkuse nimel oma ehetesse tavatuid materjale ja ehete kohta ootamatuid teemasid. Kadri Mälk ja tema koolkond otsisid eriliste materjalide kaudu maagilisust ja sügavat mütoloogilist allteksti. 1980. a-tel pöördusid rahvakunsti ainese poole Anu Paal, Ü. Kõuts ja Krista Laos. Tekstiilikunstnikud hakkasid kasutama mittetraditsioonilisi materjale ja
(Katrin Pere, Ülle Raadik). 1980. a-te II poolel
kangamaal, mis võimaldas kergemini eksp
(Signe Kivi, Lylian Meister, Liivia Leškin,
Samal ajal tärkas taas huvi rahvusromantilise
vastu.
Teiste alade kõrval muutus sel kümnendil
katikunsti roll — plakat sai noortekultuuri
fotomontaažil põhinev plakat võimaldas va
taaži ja kujundimänge, mis „kõrges" kunstis
polnud (Villu Järmut, Margus Haavamägi,
Kalle Toompere, Ruth Huimerind, Andrei
a-tel tuli kunstplakati asemele juba reklaam
1989 toimus Soomes esimene sõltumatutel
kunstinäitus „Struktuur ja metafüüsika",
tähendus Eesti kunsti eneseteadvuse seisu

Sirje Helme ja Inge Teder

Taasiseseisvunud Eesti

Jätkusid Eesti kunstielus seoses pol. ja
tustega 1980. a-te II poolel alguse saanud
protsessid. Toimus sisenemine Lääne kunst
rusid Eesti oma kunstiorg-d ja tekkisid uued
Samal ajal leidis aset kunstisisene ümberh
kajastab eelkõige poleemika kunsti piiride ja
teemadel.
1990. a-te alguse Eestis kinnistas oma pos
kunstiliigina fotograafia, revideerides nii „kõrge"
kui ka dokumentaalse ja fiktiivse suhet
lidesse jõudsid moefoto (Toomas Volkmann,
Varres), dokumentfoto (Peeter Linnap, Eve
tused (Ly Lestberg) ja -montaažid (L. Siib,
autobiograafiline foto (Mark Raidpere).
laarseks väljendusvahendiks video, mida
ka paljud traditsioonilise kunstihariduse
Kujunesid erinevad suunad: meditatiivne ja
(Jaan Toomik, Ene-Liis Semper, R. Kurvitz),
filine ja poeetiline (Kai Kaljo, Anu Juurak),
imagoloogiat kasutav video (Kiwa, Jasper
kasutati sotsiaalsete teemade käsitlemiseks
se materjalina kunstiteostes. 1994 Eesti
loodud E-meedia keskusest kasvas välja
arvutikunstiga tegelejate tuumik (Raivo
Johannson, A. Keskküla, Mare Tralla).
mustab suure osa kunstnike loobumine
ning erinevate väljendusvahendite kasutamine
liigi ühendamine installatsioonis või *performa*
Samal ajal tegutsesid 1990. a-tel aktiivselt
noorema põlvkonna hulgas traditsioonilistele
dele kindlaks jäänud loojad. Varasemate
arenenud ja kinnistunud kujundikeeles
T. Pääsuke, J. Arro ja E. M. Kokamägi,
geomeetrilisele suunale jäid kindlaks Sirje
Lill, ekspressiivset abstraktsionismi esindasid
Kreg A. Kristring, oma spetsiifilise abstraktse
lõi Urmo Raus. Kontseptualistina jätkas
ühendas kollaaži ja tekstielementidega
Popkunsti elementidel põhineva isikliku
Kaido Ole. Nooremas kunstis levisid neopopi
vormikeel (Peeter Allik, Marko Mäetamm,
Tommy & Laurentsius; skulptuuris Hannes
fikas eksperimenteerisid uute tehnikate,
jalitöötlusega U. Viik, Andres Tali ja
kasutati kollaaži ja assamblaaži ning

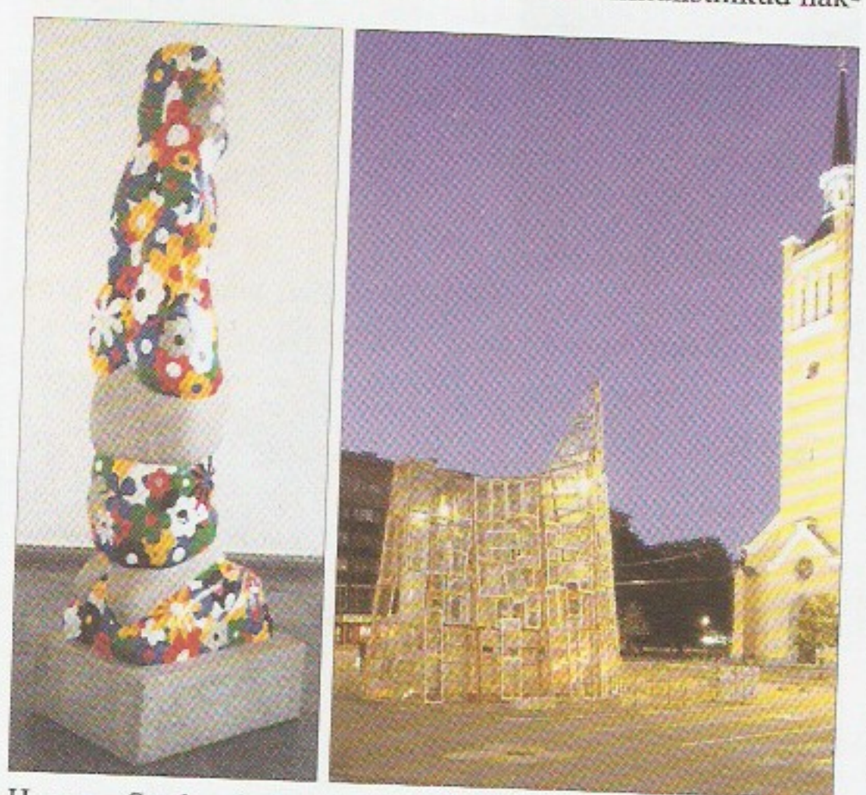

Hannes Starkopf: Päevitab Pärnu rannal (1994, dolomiit, alküüdemail). EKM; Raoul Kurvitz: installatsioon „Katedraal" (1999, Tallinn)

Senisest enam pöörati …, jõulisi ja lakoonilisi … Eve Kask. Installat-…petsiifilisi objekte lõid …Jüri Ojaver, Anu Põder, … Monumenditellimusi täi-… M. Karmin, monumendi-…kujunes ka oluliseks tee-…-te kunstiväitlustes.

…Eesti kunsti märkimisväär-…iseloomulik teravdatud …, uue kollektiivse enese-…Eesti märgi konstrueeri-…Eesti ajaloo ja Nõuk-aegse …ümberhindamine. Selle …tegelnud nii vanem, …nike põlvkond (L. La-…K. Põllu) kui ka noorem, …aastal P. Linnapi mõju-…„[mobil] galerii" selts-…Laimre, Lennart Mänd, …

…1990. a-te Eesti kuns-…vaatenurk, mille maale-…stamisel mängisid olu-…kunstikriitikud ja -kuraatorid …Reet Varblane). Fe-…vastepunkti leidub paljude …töödes, programmilise-…arendanud Mare Tralla …F.F.F. (Berit Teeäär, Kristi …Ketli Tiitsar, Maria …Mõnevõrra tegeldi kümnendi …ka seksuaalvähemuste ja …temaga (Mark Raidpere, …ametliku ja alterna-…pigem võib rääkida …vaatenurkade paljusest, …erinevate suundumuste vahe-…tsiooni häiretest. Noo-…said eelkõige kümnendi …mõjuriks klubikultuur …kunsti-, muusika- ja …ühendavad projek-

…Mõnel nr. 15 (1991, õli, …ERM

tid (*Backdoor Media* linnakultuuri festivali raames, 1998 ja 1999). Kujunes välja Eesti Kunstiakadeemiale alternatiivi pakkuva kunstiõpetuse spetsiifika ja suunitlus (Pärnu *Academia Non Grata*, Tartu kunstikool, Tartu Ülikooli maaliosk.). Tegutsesid ka end ametlikust kunstimaailmast väljapoole asetanud kunstnikud (Raul Rajangu, Erki Kasemets, Andrus Joonas, Margus Tiitsma *alias* Sorge).

1990. a-te kunstielus toimusid muutused kõigil tasanditel. Kinnistus kuraatori positsioon näituste ja projektide korraldamisel, tekkis hulk eragaleriisid („Vaal", „Draakon", Linnagalerii, „Haus" jt.), hakkas arenema kunstiturg, sh. -oksjonid. Reformeeriti kunstiprojektide rahastamine, alates 1994. a-st sai üheks olulisimaks finantseerijaks Kultuurkapital, rahastajate seas olid ka nii Eesti kui ka rahvusv. fondid (Eesti Rahvuskultuuri Fond, Avatud Eesti Fond).

Korraldati hulk retrospektiive seni varjus olnud lähimineviku avangardkunstist (SOUP '69 1990, ANK '64 1995, Harku '75 1995, „Visarid" 1997). Traditsioone jätkas Tallinna graafikatriennaal (1992, 1995, 1998, 2001). 1992 alustas tegevust Sorose Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus (SKKEK), mille näitused kujunesid kunstiaasta tippsündmusteks („Aine-aineta" 1993, „Olematu kunst" 1994, „Biotoopia" 1995, „Eesti kui märk" 1996). 1995 ja 1997 korraldasid Peeter Linnap ja Eva Kiiler Saaremaa rahvusv. biennaali. Alates 1995. a-st toimub SKKEK korraldusel rahvusv. elektroonilise kunsti festival ja digitaalkultuuri konverents „Interstanding", alates 1998. a-st Eesti Kunstiakadeemias Raivo Kelomehe eestvõttel meediakunsti festival online@offline.

1990. a-d tähistavad Eesti kunstis ka liitumist oluliste rahvusv. festivalide ja biennaalidega. Esimene suursündmus selles osas oli J. Toomiku ja L. Lapini esinemine São Paulo biennaalil 1994. Alates 1997. a-st osaleb Eesti ühel Euroopa suurimal ja mõjukaimal kultuurisündmusel, Venezia biennaalil (1997 R. Kurvitz, S.-T. Annus, J. Toomik, 1999 A. Keskküla, P. Pere, J. Ojaver, 2001 M. Laimre, E.-L. Semper), alates 1996. a-st Euroopa kaasaegse kunsti biennaalil *Manifesta* (1996 J. Toomik, 1998 Inessa Josing, 2000 E.-L. Semper).

Anu Allas

Välis-Eesti kunst

Eestist lahkunud kunstnikud hakkasid ühiselt tegutsema kõigepealt Saksamaal,

Olev Mikiver: Püha Franciscus (1991, õli). EKM

hiljem ka Rootsis, Kanadas, USA-s ja Austraalias.

Esimene suur pagulaskunstnike näitus oli 1946 Rootsis. Samal aastal Saksamaal toimunud kujutavate kunstnike päevadel moodustati Eesti Kujutavkunstnike Keskus (EKKK), mille juhatuse esimeheks valiti Endel Kõks; a-st 1950 asub EKKK juhatus USA-s. 1946—50 korraldas EKKK 62 näitust, neist 51 Saksamaal. 1952 uuskanadalaste kunstiklubist võrsunud kunstnike organisatsioon *Colour and Form Society* hõlmab ka eesti kunstnikke, selle presidendid on olnud ms. Abel Lee, Osvald Timmas ja Ruth Tulving. 1956 asutati Eesti Kunstnike Koondis Torontos (EKKT), millest kujunes Kanada eestlaste tegusaim kunstiorg., ja 1962 Eesti Kultuuri Koondis Stockholmis, 1974 moodustati eesti kultuuri arendamiseks, säilitamiseks ja tutvustamiseks Eesti Kunstide Keskus Kanadas.

Väliseestlastest kunstnike toetamiseks ja esiletõstmiseks on asutatud mitu fondi, sh. New Yorgi Eesti Kultuurifond (1958), Eesti Kultuuri Koondise Kultuurifond (1966, selle juurde moodustati 1987 Renate Jõesaare ja 1991 Hedda Hakkeri fond) ning Kanada Eestlaste Kultuurifond (1969). Vanema põlve kunstnikel, kelle hulka kuulusid juba enne sõda väljakujunenud loomeisiksused Eduard Ole, Eerik Haamer, Juhan Nõmmik, Jaan Grünberg, Karin Luts ja Ernst Jõesaar, tõi uude kultuurikeskkonda sattumine kaasa senise poeetilisel realismil, hilisimpressionismil ja Prantsuse kolorismil põhineva kunstikeele ümbermõtestamise ning uue motiivide ringi (nt. E. Haameril Lofootide ja Lyrö, J. Nõmmikul Rootsi ranniku, Bornholmi saare, Provence'i ja Põhja-

Kalev Mark Kostabi: Backlash (1991, õli). EKM

Aafrika motiivid). Konkreetse motiivi ja esemelise maailmaga sidemeid lõplikult katkestamata rakendasid nad 1960. a-il tugevalt stiliseeritud vormi (K. Luts, J. Nõmmik). Religioossete teemade käsitlemist jätkasid USA-sse siirdunud graafik Agaate Veeber ning nii maalija kui ka graafikuna tuntud Herman Talvik.

Rootsis kunstihariduse omandanud noorema põlve kunstnikest on katsetanud traditsioonilise, kuid juba Rootsi kunstitavadele tugineva maalilisusega Kristiina Kauri ja Mart Org. USA-s tegutseva kunstniku Ilse Leetaru tehniliselt täiuslikku hilisrealistlikku graafikat iseloomustab siiras loodusetunnetus. Vahetult enne eksiili asumist Eestis kunsti õppinuist jätkasid Silvia Leitu ja Raoul Lind peenekoeliste romantikutena, missioonitundelised eesti kunsti uuendajad aga sõjajärgse avangardismi vaimus (Eduard Rüga). Abstraktse ja figuratiivse kunsti piirimaile jääb E. Kõksi, Arno Vihalemma, Olev Mikiveri, Gustav Mäe, Leida Rives-Elfwéni, Maire Männiku jpt. looming. O. Mikiveri, A. Vihalemma ja Ville Topsi teostes võib leida ka sürrealismi jooni. Valguse ja värvi suhteid uuriv L. Rives-Elfwén ja informalistlike abstraktsioonide looja Merike Patrason on sidunud end puhta esemetu kunstiga. Omapärast mikro- ja makrokosmiliste vormide sünteesi on taotlenud akvarelli ja segatehnikaid kasutavad Kanada kunstnikud O. Timmas ja A. Lee.

Välis-Eesti kunstnikkonna kõige läbilöögivõimelisema osa on moodustanud mitmel pool Rootsis, USA-s ja Kanadas õppinud keskmise ja noorema põlve kosmopoliitilised kunstnikud, keda ei ole kammitsenud nende päritolu ega eesti kultuuri traditsioonid: mõnda aega Rootsi popkunsti esirinnas olnud Enno Hallek, USA-s mitmekülgse kunstnikuna silmapaistnud Hardu Keck, keda võib pidada üheks minimalistliku installatsioonikunsti teerajajaks, ning popkunsti banaalse kujundikeelega alustanud, kuid hiljem paljusid kujundeid ja tehnikaid katsetanud Kanada graafik R. Tulving. Eriti edukas on olnud eesti päritolu, a-st 1982 New Yorgis elav Kalev Mark Kostabi, kes lõi 1988 New Yorgis ateljee „Kostabi World", kus töötab hulk palgalisi kunstnikke.

Tiina Abel

Kunstikogumine ja -äri

Eestis algas kunstikogumine 17. saj., mil aadelkond, jõukamad linnakodanikud ja organisatsioonid rajasid portreegaleriisid. Galeriidesse koondatud maalidel oli kujutatud perekonnaliikmeid, Euroopa valitsejaid ja tuntud vaimuinimesi. Oluliseks ei peetud niivõrd kunstiväärtust, kuivõrd isikute jäädvustamist. Silmapaistvaimad portreekogud olid Huecki perekonnal (Tallinnas) ja Tallinna Mustpeade vennaskonnal. 19. saj. tõusis kogumisel esiplaanile esteetiline põhimõte, kunsti omandamisest sai aristokraatliku elustiili lahutamatu osa. Koguti valdavalt Lääne-Euroopa vanemat ja kaasaegset kunsti, teoseid osteti pms. Saksamaalt, Itaaliast ja Prantsusmaalt, harvemini Peterburist. Baltimaade suurimad [illegible] gusid oli Raadi mõisas paiknenud Liphartite pere[illegible] lektsioon. Juba 20. saj. alguses hakati seda kogu [illegible] viima, osa teoseid jõudis peagi Lääne-Euroopa [illegible] Liphartite kogu pärliks oli Firenze renessansime[illegible] da Settignano marmorreljeef „Püha Hiero[illegible] (arvat. 1461, nüüd Washingtonis *National Gall[illegible] Collection*'is). Mõni teos kogust on jõudnud [illegible] (Lichtensteini meistri altaritahvel „Templi[illegible] B. Strozzi „Kontsert"). Kõrgetasemeline kogu [illegible] bergide aadliperekonnal Vääna mõisas, se[illegible] maid teoseid oli hollandlase Pieter de Hooch[illegible] dami rackoja interjöör" (nüüd Luganos Thyssen-[illegible] kogus). Tuntud erakogud olid ka Ernst von S[illegible] ja Uexküllide perekonnal Vana-Vigala mõisas. [illegible] apteekri Johannes Burcharti 1802 rajatud [illegible] „Mon Faible" ja Tartu ülikooli muuseumile [illegible] Karl Morgensterni erakogu. Vene kunsti kogus [illegible] abielupaar Narvas, pannes oma kollektsioonid [illegible] Linnamuuseumile.

20. saj. silmapaistvaimaid erakogusid rajas [illegible] kes keskendus kaasaegse Eesti kunsti kogu[illegible] K. Raud, E. Wiiralt). Rõude oskas peale [illegible] ka joonistusi, akvarelle, kavandeid ja visan[illegible] kas proovitrükke. Rõude kogusse kuulus [illegible] teost; ta müüs neid Eestis ja korraldas kunstnik[illegible] (1936 Tartus ja Tallinnas, 1937 Helsingis). [illegible] sümpaatia kuulus ennekõike realismile (O. Hu[illegible] K. Raud, A. Johani), suutis ta siiski adekvaat[illegible] mõõdukat modernismi (K. Mägi, A. Vabbe). [illegible] hoiul EKM-is.

TÜ prof. Peeter Arumaa kogus samuti Eesti [illegible] kunsti ja graafikat ning alustas 1938 biblio[illegible] kirjastamist (A. Bachi, A. Vardi jt. illustrat[illegible] tasemelisi väiksemaid kogusid omasid a[illegible] Tamm (A. Starkopfi skulptuuride aed Jõ[illegible] Maurits (J. Köleri portreed, A. Laikmaa). [illegible] Genss (A. Vabbe), lavastaja ja kunstikriitik [illegible] (K. Mägi, E. Haamer), pangaametnik Luise [illegible] A. Johanilt), bibliograaf Richard Antik ning [illegible] kunsti kogus ka mõni kirjanik (F. Tuglas ja A. [illegible] II maailmasõja järgsel ajal rajas markantse [illegible] Tallinnas Johannes Mikkel, kes eelistas [illegible] Euroopa vanemat maalikunsti ja omandas [illegible] teoseid Lääne-Euroopa vanemast graafikast [illegible] vanema puulõiked, Rembrandti neli oforii[illegible] (Meisseni, Sèvres'i, Viini manufaktuuride [illegible] ja Vene portselani). 1994 kinkis Mikkel oma [illegible] teose EKM-ile ja a-st 1997 eksponeeritakse [illegible] Mikkeli muuseumis.

Selma Lepp kogus Eesti kunsti kõrval 19. saj. [illegible] ning USA maalijate graafikat (A. Renoir, J. A. M. [illegible] tema poeg Mart Lepp on kogumistraditsiooni [illegible] kendunud Eesti 20. saj. kunstile. Selles rubriigis [illegible] on paljude kunstnike looming esindatud mo[illegible] lektsioonidega (E. Ole, A. Vardi, E. Kõks, E. Kuu[illegible] E. Wiiralti loomingu kogumine oli August Jakobsoni [illegible] teost) ja bibliofiil Felix Kauba (u. 100 graafi[illegible] keskmes. Tõlkija Helga Viira ja kunstnik Olga Terri[illegible] on hulgaliselt J. Greenbergi teoseid. Eesti [illegible] on kogunud helilooja Eino Tamberg. Mitte [illegible] ebaühtlase tasemega kollektsiooni väärtusli[illegible] dustavad vene avangardi hilisemad kõrgtee[illegible] kov, E. Neizvestnõi), sama teema vastu on [illegible]

Richard Saaremets on kogunud pallaslaste
maalikunstnik Nikolai Kormašov vanu ikoone
Tassa ja Gustav Mark huvitusid „Pallase"
ingust.
kogutud pms. eesti pagulaskunstnike loomin-
kogud rajasid kirjastaja Andres Laur Toron-
teosed), Harry Must USA-s Lakewoodis
Märt Roosma Austraalias (pärandas oma
kogu EKM-ile) ja Harri Männil Venezuelas.
kogudest on silmapaistvaimad Niina Poomi ja
omad. H. Männil ja N. Poomi poeg Henry
1996 Tallinna linnale Wiiralti teosed, mis
Eesti Rahvusraamatukogu „Wiiralti" gale-
hõbedakogu on deposiidina eksponeeritud
fondi alus pms. kavakindlale Eesti kunstiklas-
Silmapaistvad kogud on Rene Kuulmannil
L. Mikko, A. Derain) ja Guido Sammelseljal.
silmapaistvaimat osa on kogunud Viktor
Endel Kruusma. Mõned kogujad — M. Lepp,
R. Kuulmann — on oma teostest korraldanud
1992 avas Jaan Manitski Viinistu külas oma kunsti-
galerii.
hinda kujundavad oksjonid (galeriid „Haus",
„Ilmar"), kunstiturule on ilmunud Eesti kunstiteoste
20. saj. kunsti on müünud graafikanäitustel
galerii „Vaal" (P. Picasso, Chagall, J. Miró), kunsti
diiler. Kunstikogude omanikud ning kunsti-
hindajad on Eestis suurimad pangad (Eesti Pank,
Ühispank); esinduslikud kogud on ka mõnel
firmal (Saku Õlletehas, „Sadolin" jt.).

Mart Lepp

Tartu ülikooli juurde joonistuskool, mis oli
ja Vene keisririigi kolmas ametlik kunstikool.
tööliste Seltsi joonistuskoolis, mis asutati
lahkusakslaste kõrval kunstiharidust juba ka mitu
kunstnikku: Konrad Mägi, Jaan Koort, Tõnis
Aleksander Tassa, Mart Pukits jmt.
kunsti esimesed õppeasutused olid Ants
1905—07 ja 1913—26 Tallinnas asunud ateljeekool
1904—14 Tartus ateljeekoolina tegutsenud
Võrreldes ametlike õppeasutustega, oli neis
õppekorraldus ja õpilastel suurem iseseisvus.
rahvusliku stiili otsimise ja uue kunstimaitse
hakati Euroopas, eeskätt Saksamaal, asuta-
tööstuskoole. Peterburis A. Stieglitzi Kunsttööstus-
lähemat või pikemat aega rohkesti eestlasi:
Nyman, J. Koort, Günther Reindorff jt. 1914
Kunsttööstuskool, mille eelkäijaks olid 1912
asutatud vene õppekeelega graafiliste kuns-
Seltsi juhtivad liikmed olid ühtlasi nende kur-
R. Nyman, Theodor Ussisoo, Eduard Poland,
Konstantin Kivi ja Osvald Jungberg; hiljem liitus
Triik. Põhil. olid nad A. Stieglitzi Kunst-
tööstuskasvandikud. 1920 muudeti Tallinna Kunst-
tööstuskuks õppeasutuseks ning 1924 nimetati
tööstuskooliks. 1938 moodustati koolist Riigi
Kunstikool ja selle algaste Riigi Tarbe- ja Kujutava
Kooli. Kooli eesmärk oli ette valmistada korralikke
ning käsitöö- ja joonistusõpetajaid. Riigi Kunst-
tööstuskoolis sai hariduse valdav osa 1920.—30. a-il tegevust alustanud tarbekunstnikest. Tarbekunstiosk-d — dekoratiivmaal, tarbeskulptuur, graafika, tekstiil, sise- ja aiandusarhitektuur, keraamika, nahkehistöö ja raamatuköide ning metallehistöö — püsisid ka sõjajärgsetel aastatel Tarbekunstiinst-i erialadena. Kujutava kunsti alal olid ette nähtud maali- ja skulptuuriosk. Kunsttööstuskooli direktor oli 1914—34 Voldemar Päts, 1934—37 August Kilgas ja 1937—40 Hans Kuusik.

1918 registreeriti vanim Eesti kunstnike organisatsioon, Kunstiühing „Pallas". Aasta hiljem avati „Pallase" ateljeed, mille ettevalmistavaks etapiks võib pidada K. Mäe ateljee tegevust Tartus 1916—19. „Pallase" ateljeedena sündis kunstikool, mille esimesed õppejõud olid K. Mägi, Ado Vabbe ja Anton Starkopf. Koolis pidid olema üldine joonistus- ja maaliklass ning ateljeed. Eriõppekava järgi oli ette nähtud joonistusõpetajate kursuste avamine. Esialgu avati joonistus- ja maaliateljee ning skulptuuriateljee. 1921 alustasid tööd graafikaateljee ja keskkooli joonistusõpetajate kursused. 1922 avati ka üldklassid. 1924 sai kunstikool kõrgemaks kujutavate kunstide kooliks. Kursuse kestuseks määrati 6 aastat: 1 aasta ettevalmistusklassi, 2 aastat üldateljeed, 2 aastat eriateljeed ja 1 aasta meistriklassi. Graafika- ja skulptuuriateljeesid oli kumbagi üks, maaliateljeesid mitu (portree ja akt, dekoratiivmaal, maastik ja natüürmort). A-st 1924 kandis kool Kõrgema Kunstikooli „Pallas" nime. Kooli juhataja oli 1919—21 ja 1923—24 K. Mägi, 1924—31 A. Vabbe ning 1921—23 ja 1931—40 A. Starkopf.

II maailmasõja ajal kandis kool järgmisi nimesid: 1940—41 K. Mäe nim. Riigi Kõrgem Kunstikool, 1942—43 Kõrgemad Kujutava Kunsti Kursused, 1943—44 Kõrgem Kunstikool „Pallas". 1944 avati Tartu Riiklik Kunstiinst., kus õpetasid endise „Pallase" õppejõud. Pol. põhjustel suleti 1951 õppeasutus Tartus ning maaliosk. viidi Tallinna Riikliku Kunstiinst-i juurde. See samm mõjus rängalt Tartu kunstielule ja kultuurielule laiemalt.

Tartu Riiklik Kunstiinst. lõpetas Tartus kõrghariduse tasemel vastuvõtu ja jätkas 1950 Tartu Kujutava Kunsti Koolina, mis andis keskerihariduse ja pidi ka ette valmistama õpilasi ERKI-le. 1960 nimetati kool Tartu Kunstikooliks.

1940 ühendati Riigi Kõrgem Kunstikool ja Riigi Tarbe- ja Kujutava Kunsti Kool Koorti-nim. Riigi Rakenduskunsti Kooliks. Saksa okupatsiooni ajal muudeti see taas keskastme kooliks, 1944 moodustati sellest Tallinna Riiklik Tarbekunsti Inst. Võrreldes sõjaeelse olukorraga kooli struktuur ei muutunud. Vormi „fakulteedi" dekaaniks sai Ferdi Sannamees, värvi „fakulteeti" hakkas juhtima Evald Okas, ruumi „fakulteeti" Edgar Kuusik, raamatu „fakulteeti" Paul Luhtein. 1944—45 oli instituudi direktor F. Sannamees ja 1945—49 Adamson-Eric.

1951 Tallinna ja Tartu instituut ühendati. Ühendatud kooli etteotsa Tarbekunsti Inst-i direktori kohale määras Moskva 1949 kaadri tugevdamiseks Friedrich Lehe (1949—59). 1951 sai kool jälle uue nime — Eesti NSV Riiklik Kunstiinst. (ERKI). 1959 astus (ja jäi 30 aastaks) instituudi rektori ametisse Jaan Vares, kelle juhtimisel kujunes instituut euroopaliku tasemega pidevalt arenevaks õppeasutuseks. 1960. a-te kultuurielu muutused avaldasid mõju ka kunstiharidusele, pealiskaudne dekorativism hakkas asenduma loovama lähenemisega õppeülesannetele. Kujutavas kunstis avaldunud uuenduslikud tendentsid hakkasid omakorda mõju avaldama tarbekunstile.

1959 avati E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogilises Inst-s (praegu TPÜ) joonistamise, joonestamise ja tööõpetuse eriala, kus

© Eesti Kaitsekõrgkool

5-aastase õppeajaga hakati keskkoolidele ette valmistama kunstiõpetuse, joonestamise ja tööõpetuse õpetajaid. Joonistе ja graafika kateeder loodi 1960. Selle esimene juhataja oli vanemõpetaja Aleksander Ridali, hiljem on kateedrit (1992. a-st kunstiosk.) juhatanud Boris Lukats, Silvia Hanson, Hans Gabral, Senta Kivistik, Aime Kuresson, Kaalu Kirme, Tiina Veisalu, Peeter Ulas ja Linda Elken. Alates 1998. a-st võetakse üliõpilasi vastu 4-aastase õppeajaga kunstiõpetaja erialale.

1988 võeti ERKI-sse vastu esimesed 5 üliõpilast, kes hakkasid õppima Tartu filiaalis. Moodustati TÜ maaliosk., mille eelkäijaks on Kõrgem Kunstikool „Pallas". Algselt oli ette nähtud 6-aastane õppeaeg, kuid järk-järgult siirduti 4 aastat kestva nominaalajaga ainesüsteemile. Maalikunsti õppetooli tööd on korraldanud Saskia Kasemaa, Vano Allsalu, Tiina Viirelaid ja Jaan Elken.

Keskeriõppeasutus Tartu Kunstikool võttis 1990. a-tel suuna taastada kõrgem kunstikool ja 2000 moodustati rakenduskõrgkoolina Tartu Kõrgem Kunstikool.

ERKI nimetati 1989 Tallinna Kunstiülikooliks (TKÜ) ja 1996 Eesti Kunstiakadeemiaks (EKA). EKA on üks Eesti kuuest avalik-õiguslikust ülikoolist ja selle õppekavad on rahvusv. ekspertkomisjon 1999 heaks kiitnud. *Mari Vallikivi*

Kunstiteadus ja -kriitika

Harrastuslik kunstiajaloohuvi tekkis Eestis 19. saj., mil mõningad baltisaksa arhitektid ja ajaloolased hakkasid romantismi vaimus kirjeldama keskaegseid linnuseid.

Baltisaksa kunstiajaloo uurimise keskuseks sai Riia. Seal koostas Wilhelm Neumann leksikone, sh. Eestis tegutsenud kunstnike biograafiaid, esmaülevaate Liivi- ja Eestimaa kunsti ja käsitöö arengust ning koos Eduard von Nottbeckiga ülevaate Tallinna kunstimälestistest. Faktoloogilist materjali lisasid uurijad Karl von Löwis of Menar ja Reinhold Guleke. Eesti vanema kunsti uurimine tõusis rahvusv. tasemele 1930. a-tel. 1919 loodi Tartu Ülikooli juurde kunstiajaloo õppetool, kus õppejõududeks olid Tor Helge Kjellin, Sten Karling ja Armin Tuulse. Nende tegevus pani aluse Tartu kunstiajaloolaste koolkonnale. Nad asendasid senise deskriptiivse kunstiajalookäsitluse võrdleva meetodiga ja tõestasid Skandinaavia kontaktide mõju olulisust meie keskaegsele kunstile. S. Karling on käsitlenud Pirita kloostri ja Tallinna keskaegsete kirikute ehituslugu, rõhutanud Gotlandi mõju Eesti keskaegsele arhitektuurile ning uurinud Eesti keskaegset puu- ja kiviskulptuuri. A. Tuulse on avaldanud Eesti ja Läti keskaegsete linnuste tüpoloogia.

20. saj. I kümnendil asusid kaasaegsest Eesti kunstist kirjutama kunstnikud ise (Ants Laikmaa, Kristjan Raud, Jaan Koort). I maailmasõja ajal sündis koos Friedrich von Stryki, Hanno Kompuse ja Johannes Semperi arvustustega ka professionaalne kunstikriitika. Väheste eranditega jäi kriitika 1920.—30. a-il kirjeldavaks. Teravamalt väljendusid Rasmus Kangro-Pool ja Alfred Vaga, ajajärgu keskseid kriitikuid oli Hanno Kompus.

Avaldati kunstnikumonograafiaid (A. Vaga, Rudolf Paris), Voldemar Vagalt ilmus 1937—38 mahukas „Üldine kunsti ajalugu", mis oli esimene eestikeelne originaalkäsitlus, ja 1940 raamat Eesti kunsti ajaloost.

1930. a-tel ilmus heade reproduktsioonidega lühimonograafiate sari (silmapaistvaimad olid R. Kangro-Pooli ja A. Vaga kirjutised).

1940. a-te II pool ja 1950. a-te algus oli nii kunstiteadusele kui ka -kriitikale äärmiselt ebasoodne — mõju avaldasid politiseerimine ja tendentslikkus. Keskaja kunsti uurimine soikus; nõuti Vene mõjude [illegible]
20. saj. algupoole realismile mittetuginevat [illegible] kritiseeriti, hiljem püüti see hoopis maha [illegible]
1950. a-te II poolel algas suhteline virgumine. [illegible] oli 1950 kaotatud kunstiajaloo kateeder, [illegible] ala õpetamist ja teadustööd. Ta viis edasi [illegible] traditsiooni.

1950 asutatud Teadusliku Restaureerimise [illegible] maldasid pms. arhitektuuri uurimise [illegible] tektuuriarheoloogia alusel. Viimasele tuginev [illegible] olulisimaks arhitektuurimedievistiks peetud [illegible] uurimused. V. Raam huvitus iseäranis Pühja-[illegible] Lääne sakraalehitusajaloo kunstisidemete ja -[illegible] maatikast. Restaureerimistöös koolituse saanud [illegible] ja arhitektuuriajaloolaste põlvkond (Kalvi [illegible] Böckler, Rasmus Kangropool, Rein Zobel) [illegible] miste aastakümnete jooksul oma seisukohti [illegible] Helmi Üprus uuris Tallinna keskaegseid elamuid [illegible] tuslikuks uurimisvaldkonnaks sai talle 1970. [illegible] arhitektuur. Mai Lumiste uuris Tallinna kirikute [illegible] keskaegset maalikunsti, muu hulgas tõestas [illegible] Tallinnas asuva „Surmatantsu" fragmendi [illegible] Niina Raid on uurinud Tartu tänavate ajalugu ja [illegible] ehitusmeistreid. Kaur Alttoa põhiline uurimus [illegible] Lõuna-Eesti sakraalarhitektuur — tellisgotika. [illegible] Restaureerimise Töökojad olid peamiseks [illegible] arhitektuuriala teadlasi ühendavaks keskuseks. [illegible] osa uurimisandmeid nende tegevuse praktilise [illegible] arhiivi jäänud.

1960.—70. a-il valmisid kollektiivsete töödena [illegible] tektuuri ajalugu" (peatoimetaja Harald Armas, [illegible] kaheköiteline „Eesti kunsti ajalugu" (peatoimetaja Solomõkova, 1970—77). Need teosed kajastasid [illegible] kunsti käsitlustes ideoloogilist pitserit, kuid [illegible] rohke materjali esituses asjalikud.

1961 asutati ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi [illegible] ajaloosektor, mida juhtis I. Solomõkova. Sellest [illegible] 20. saj. kunsti ja tarbekunsti ajalugu. 1960.—[illegible] duti Eesti ja muu Euroopa kunsti vooluloolistest [illegible] 1980. a-il nõuti tegelemist kaasajaga.

Kujunes ka väiksemaid oma temaatikaga [illegible] Tartu Kunstimuuseumis sai traditsiooniks [illegible] kunstielu (Virve Hinnov, Taimo Kuusik, Tiina [illegible] Nõmmela, Eha Ratnik, Tiiu Talvistu, Vaike Tätte) [illegible] 1960. a-tel tekkis elav huvi ka tarbekunsti [illegible] lene Kuma, Ella Vende, hiljem Kaalu Kirme, Kaarel [illegible] ja Inge Tederiga on K. Kirme olnud peamised [illegible] kriitikuid.

1950. a-te II poolel alustas ilmumist kaasaja [illegible] käsitlev napi kirjeldava tekstiga lühimonograafiate [illegible] Alates 1960. a-test muutusid käsitlused ulatuslikumaks, [illegible] kunstnike ring laienes Eesti 20. saj. I kolmandiku [illegible] Sisukaimad on Leo Gensi (1964, 1995, Mai Lumiste [illegible] 1998), Hilja Läti (1990), Heini Paasi (1969, [illegible] (1969, 1979) ning Lehti Viiroja monograafiad [illegible] a-test alates avaldati eri valdkondi käsitlevaid [illegible] musi: dominiiklaste kloostri (Elfriide Tool-Hamm) [illegible] saksa kunsti (V. Vaga) ja rahvusliku kunsti [illegible] demar Erm) kohta. 1976 alustas ilmumist [illegible] artiklikogumik „Töid kunstiteaduse ja -kriitika [illegible] „Kunstiteaduslikke uurimusi").

Hakati huvituma kunstiteooriast. Esimesena [illegible] kriitika ja kunstiteaduse ideede süstematiseerimisele [illegible] štein. Tähelepanu hakati pöörama kunsti retseptsioonile [illegible]

uurimise loole: Rein Loodus on uuri- kunstiajaloo kunstielu, Juta Keevallik Eesti 19. saj. Mart Eller Eesti kunstiajaloo historiograa- Jurgilaski on tutvustanud avangardikunsti ja

kritikas jätkasid eelmisel kümnendil koos ülustanud B. Bernštein ja L. Gens. Eriti 1960. kritik tähti kunstniku eestkostja rolli, oli seletav kunstnikku võimalike ideoloogiliste süü- Eriti 1970. a-te artiklid paistavad silma Jüri Haini ja M. Levini kirjutised Eesti graa- kirjutised maalikunstist. 1960.—70. a-il on rohkesti näitusearvustusi. 1970. a-tel Mirjam Peil ja Jaak Olep. Sirje Helme hakkasid kirjutama noorima põlvkonna a-test on nende kirjutised tutvustanud välismaal. 1980. a-il tõusis kriitikas päevakor- problemaatika. Esseistlikku suunda on Tamara Luuk, Ants Juske seob oma hinnan- argumentatsiooniga, feminismiproblemaa- Reet Varblane ja Katrin Kivimaa. Aktiivsed arvustajad on Harry Liivrand, Johannes Saar, Vappu Vabar. Arhitektuurikriitikat avaldavad Murula, Mart Kalm, Krista Kodres, Andres Tammet, Karin Paulus jmt.

uurijatena esile põlvkond, kellel pärast vumist avanes võimalus täiendada end välis- EKA-s kunstiajaloo kateeder (a-st 1995 Inst.). Eriti on arenenud arhitektuuriajaloo jätkab V. Raami õpilasena Lõuna-Eesti ja linnuste uurimisel ehitusarheoloogilist Markus käsitleb keskaegse Saaremaa ja Got- arhitektuuri sidemeid pol. ajaloost ja kiriku- Anneli Randla uurib kerjusmungaordude Kodres on keskendunud Eesti Rootsi- kunstile ja interjöörile. Juhan Maiste on kirju- kuigi tema eelisvaldkonnad on olnud ja klassitsism. Ants Hein on väärtustanud ja juugendit Eesti mõisaarhitektuuris. Karin jälgib historitsismi arengut pms. Tallinna arhi- Eesti Arhitektuurimuuseumi asutajana lõi ta noori uurimiskeskuse. 20. saj. arhitektuuritead- Kalm pööranud tähelepanu funktsionalismile, mõjule Eesti arhitektuuris.

alast uurimist jätkab nooremast põlvkonnast on leidnud uusi aspekte „Pallase" koolkon- 1930. a-te maali võrdlemisel.

ilmunud mitu olulist üldkäsitlust: neljaköite- arhitektuur" (1996—99, üldtoimetaja V. Raam), ja arhitektuuri biograafiline leksikon" (1996, M. Eller) ja „Lühike eesti kunsti ajalugu" (1999, J. Kangilaski).

Rootsis jätkas oma teaduslikku karjääri S. Kar- artikleid Baltikumi ja Rootsi arhitektuuri- suhetest. Rootsis jätkas teadustegevust ka saavutas rahvusv. tunnustuse keskaegse kind- uurijana. Robert Rebas käsitles uurimustes loomingut ja kriitikuna vaatles järgmise pagulaseestlaste loomingut. Ajakirjades „Mana" avaldasid R. Paris, Evi End ja Ilmar Laaban Eesti kunstnike kohta. Vanema hõbedakunsti uurija- Mai Raun. Üldkäsitlustest ilmusid 1980 „Väl- leksikon" ning 1990 ja 1996 Ervin Pütsepa käsitlused.

Ene Lamp

B: W. Neumann. *Grundriß einer Geschichte der bildenden Künste und des Kunstgewerbes in Liv-, Est- und Kurland*. Reval, 1887; W. Neumann ja E. von Nottbeck. *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*, I—II. Reval, 1896—1904; W. Neumann. *Baltische Maler und Bildhauer des XIX Jahrhunderts*. Riga, 1902; W. Neumann. *Lexikon baltischer Künstler*. Riga, 1908; T. H. Kjellin. *Die Hallenkirchen Estlands und Gotland*. Lund, 1928; T. H. Kjellin. *Die Kirche zu Karris auf Oesel und ihre Beziehungen zu Gotland*. Lund, 1929; R. Paris. *Uuem eesti kunst*. Trt., 1935; S. Karling. *Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung*. Stockholm, 1936; V. Vaga. *Üldine kunsti ajalugu*. Trt., 1937—38, Tln., ²1999; V. Vaga. *Eesti kunst*. Trt.-Tln., 1940; A. Tuulse. *Die Burgen in Estland und Lettland*. Trt., 1942; S. Karling. *Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland*. Dorpat, 1943; S. Karling. *Medeltida träskulptur i Estland*. Göteborg, 1946; A. Tuulse. *Die spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland*. Helsinki, 1948; A. Tuulse. *Borgar i Västerlandet*. Stockholm, 1952; H. Kuma. *Eesti NSV tarbekunst*. Tln., 1955; V. Vaga. *Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst in Lettland und Estland*. Tln.-Trt., 1960; L. Gens. *Jaan Koort*. Tln., 1964; *Eesti arhitektuuri ajalugu*. [Peatoimetaja H. Arman.] Tln., 1965; R. Zobel. *Tallinna linnamüür*. Tln., 1966; E. Vende. *Väärismetalltööd Eestis 15.—19. sajandini*. Tln., 1967; *Eesti skulptuur*. [Koostanud L. Soonpää.] Tln., 1967; E. Pihlak. *Nikolai Triik*. Tln., 1969; *Eesti kunsti ajalugu*, 1.—2. kd. [Peatoimetaja I. Solomõkova.] Tln., 1970—1977; V. Vaga. *Kunst Tartus XIX sajandil*. Tln., 1971; H. Üprus. *Tallinna etikukivid*. Tln., 1971; E. Tool-Marran. *Tallinna Dominiiklaste klooster*. Tln., 1971; K. Kirme. *Eesti nahkehistöö*. Tln., 1973; V. Toots. *Eesti kirjakunst 1940—1970*. Tln., 1973; B. Раам. *Архитектурные памятники Эстонии [XIII—XIX вв.]*. Ленинград, 1974; M. Lumiste. *Tallinna Surmatants*. Tln., 1976; V. Vaga. *Kunst Tallinnas XIX sajandil*. Tln., 1976; K. Aluve. *Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis*. Tln., 1976; E. Pihlak. *Konrad Mägi*. Tln., 1979; K. Aluve. *Kuressaare linnus*. Tln., 1980; R. Zobel. *Tallinna keskaegsed kindlustused*. Tln., 1980; L. Viiroja. *Kristjan Raud*. Tln., 1981; R. Kangropool. *Tallinna raekoda*. Tln., 1982; V. Erm. *Lähtemeistrid*. Tln., 1984; *Välis-Eesti kunstielu bibliograafia*. [Koostanud E. Kõks.] Stockholm, 1984; H. Üprus. *Raidkivikunst Eestis 13.—18. sajandini*. Tln., 1987; N. Raid. *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani*. Tln., 1987; K. Kirme. *Eesti sõled*. Tln., 1987; M. Lumiste ja R. Kangropool. *Niguliste kirik*. Tln., 1990; H. Läti. *Johannes Greenberg*. Tln., 1990; K. Aluve. *Eesti keskaegsed linnused*. Tln., 1993; A. Juske, J. Kangilaski ja R. Varblane. *XX sajandi kunst*. Tln., 1994; J. Maiste. *Linnoissa kreivien*. Helsinki, 1995; J. Gens. *Karl Burman*. Tln., 1995; E. Pütsepp. *Kunstielu Eestimaal*, I—II. Stockholm, 1990, 1996; *Eesti arhitektuur*. [Üldtoimetaja V. Raam.] Tln., 1996—99; A. Hein. *Hüljatud mõisad*. Tln., 1996; *Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon*. [Peatoimetaja M.-I. Eller.] Tln., 1996; J. Maiste. *Eesti mõisad*. Tln., 1996; J. Maiste. *Die Renaissance in Tallinn*. Vammala, 1997; M. Levin. *Eduard Wiiralt*. Tln., 1998; M. Kalm. *Eesti funktsionalism. Reisijuht*. Tln., 1998; L. Gens. *Karl Burman*. Tln., 1998; T. Böckler. *Tallinna raekoda: uurimine ja restaureerimine 1952—1996*. Tln., 1999; *Sten Karling and Baltic Art History — und Kunstgeschichte in Ostseeraum*. Tln., 1999; S. Helme ja J. Kangilaski. *Lühike eesti kunsti ajalugu*. Tln., 1999; H. Paas. *August Weizenberg*. Tln., 1999; *Johann Wilhelm Krause. Kunstnikust arhitektiks*. Tln., 1999; K. Markus. *Från Gotland till Estland*. Tln., 1999; K. Kirme. *Eesti hõbe: 800 aastat hõbe- ja kullassepakunsti Eestis*. Tln., 2000; M. Kalm. *Eesti 20. sajandi arhitektuur*. Tln., 2001.

© Eesti Kirjandusmuuseum

Fotokunst

Terminit „fotograafia" kasutas Eestis esimest korda Tartu Tähetorni juhataja Johannes Mädler 1839. Esimene fotograafiaga seonduv fakt on kaupmees J. V. Martinseni ajalehes „Revalsche wöchentliche Nachrichten" 5. VIII 1840 dagerrotüüpilise kaamera ja näidispiltide müügi kohta avaldatud kuulutus. Mõni aasta hiljem hakkasid tegutsema kutselised fotograafid ja ateljeed. Esimene oli arvat. Lipschützi ja Tensi fotoateljee (asut. 1843), 1844 avas Tallinnas fotoateljee baltisakslane Carl Borchardt. Eestis tegutsesid ka Peterburi piltnikud: Carl Neupert ja Schemfeld ja Rakveres, Theodor Gerwien 1848 Tartus, F. Tallinnas ja C. Knoch samal aastal Tartus. 1840—53 olid enamik Eestis tegutsenud davad välismaalased. Vanimad säilinud fotod — bid — pärinevad 1844. a-st ning kujutavad konda, 1850. a-st pärit dagerrotüübid kujutavad nerit. 1853—69 tekkisid litograafiatöökodade ateljeed ja rahvusliku ärkamise ajal hakkasid esimesed eestlastest fotograafid.

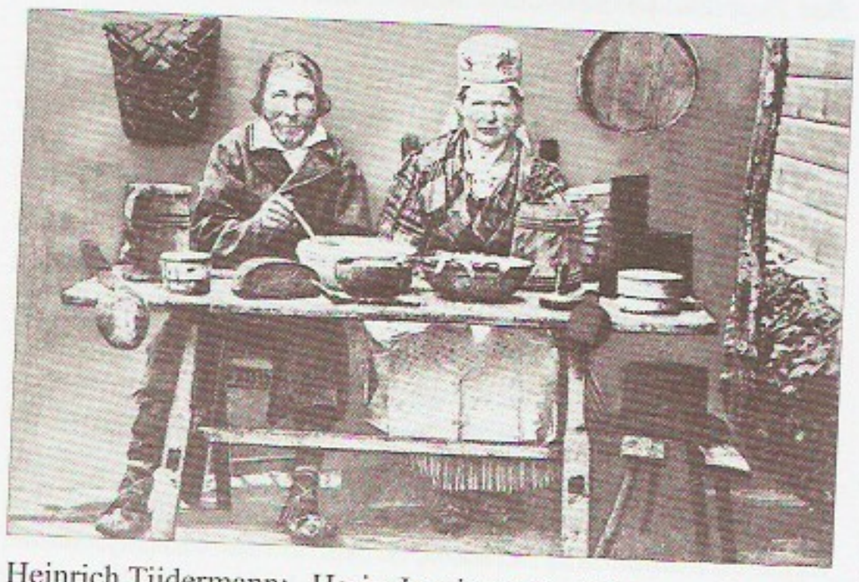

Heinrich Tiidermann: „Harju-Jaani saunikud" (arvat. 1888)

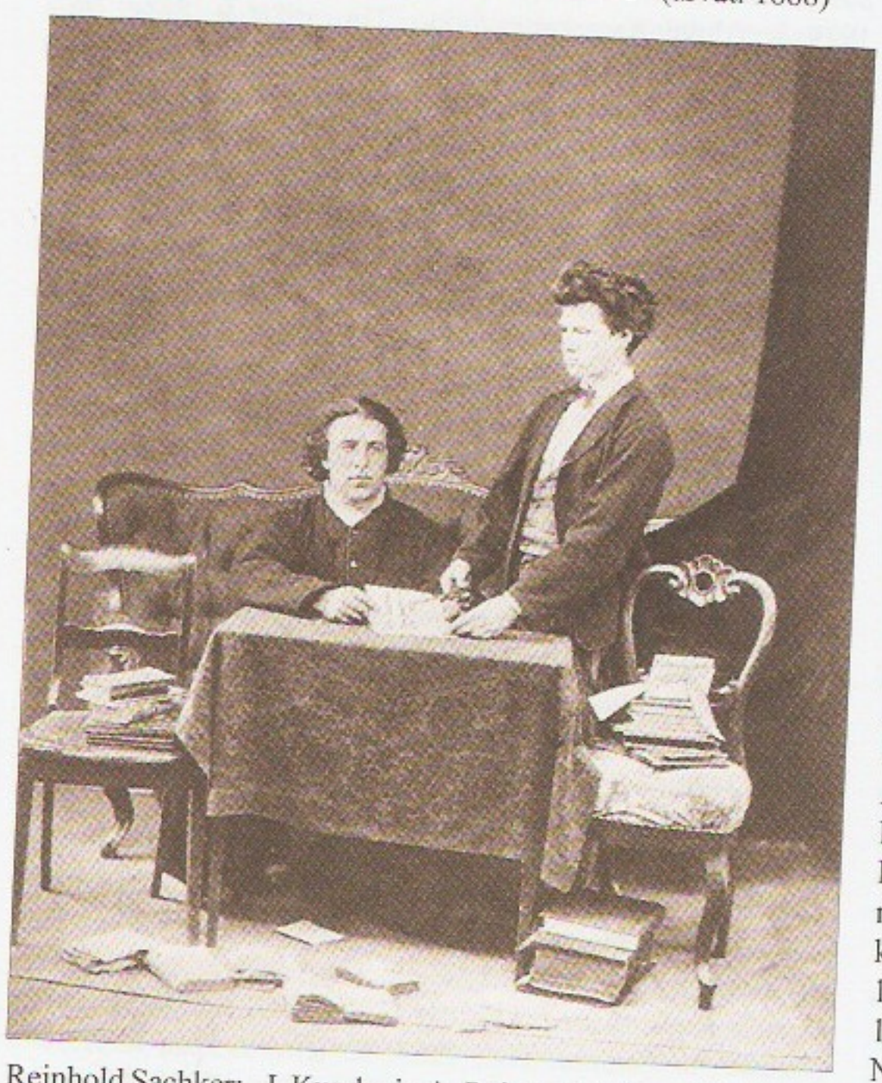

Reinhold Sachker: „J. Kunder ja A. Reinvald lõikavad kääridega katki Paistu pastori kõne teksti" (1871)

19. saj. II poolel jäädvustati tõetruult reaalset portreedes hakati kujutama nn. inimtüüpe. Carl (Charles) Amandus Borchardti 1867. a tüübid", mida auhinnati ülevenemaalisel hõbemedaliga. Esimesed eesti rahvusest terid olid Justus Thomson, Kristjan Assafrey, Aleksander Roberg ja Reinhold Sachker. I üldlaulupidu (1869) ja rahvusliku liikumise tegi koostööd maalija Oskar Hoffmanniga. nikuna tegutsesid ka Jakob Jobso (Liivoja-Luvennad Kristinid.

Fotoateljeesid asutati 19. saj. II poolel ka väljades (nt. Kuressaares ja Paides) ja maakohtades. 27 suuremat ateljeed. 1891 ja 1892 sai Bernhard toimunud rahvusv. näitusel Tallinna vaadete lit, ta pildistas ka Charles Leroux' Tallinna sooritatud traagilist langevarjuhüpet. Heinrich katsetas fotomontaažidega ning tegi hoomeid rohkesti etnograafilisi võtteid (2 albumit „Ilmusid esimesed eestikeelsed fotoõpikud (A. Kunder „Päevapildistamise Õpetus", 1898; H. Tiidermann „päevapildi õpetus", 1898 ja 1903; Siegfried „Väike päevapildi kunsti õpiraamat", 1901; „Päewapilditegemise õpetus", 1902). Kohalikke hakati Eestis korraldama 1892 ja rahvusvahelisi asutati esimene fotoorg. Eestimaa Fotoamatöörid. Järgnesid Päevapildikunsti Ettevõtjate Ühistu, Foto Klub (1921), Tallinna Fotoühing (1928), Tallinna klubi (1933) ning Eesti Meisterfotograafide Ühing. 20. saj. alguses hakati trükkima fotopostkaarte, alustasid esimesed kiirfotograafid (1906). Ots graafe tegutses ka välismaal (Leopold Austraalias, Carl Bulla, Aleksander Funk, August Peterburis, Aadu Treufeldt a-st 1906 Manchuurias, Arhangelskis, K. Mattal Brasiilias, Andres Saul Karl Luckin Aafrikas). 1913—14 tegi Johannes Rahva Muuseumile 1134 fotot ja 33 filmipala rannikust, Saaremaast, Muhust ning Tartust, kajastasid Eesti olustikku. Otto Edgar Kärsner 1919. a. Vabadussõda.

1910 avasid ateljee vennad Johannes Georg ja Nad kirjastasid õpikuid („Fotograafia õpperaamat", 1923, 1929 ja 1936; „1-he tunniga fotograaf", „Väike fotoamatöör", 1924, 1929 ja 1937).

...Parikas, „Teaduseline Foto... ja J. Parikas, „Päevapilt ..., milles rääkisid foto... tunnustamise vaja... kirjastasid „Filmi... asutasid „Estonia... ja juhtisid Eesti Foto Klu... Klubi korraldas rahvusv. ...) ning Soome-Ees... ...30). 1920.—30. ...fotoelu suurim organi... ...Ta andis 1926—32 ...Eesti Foto-Almanakki", ...numbrit ajakirja „Foto... ...32 „Fotograafia os... ...1928 asutas H. Malm ...ühingu ja 1933 Tallinna ...

...seloomustasid fotograa... ...esteetilised pürgimused. ...fikke ja rahvusv. näitusi ...fotokunstnike rühmi... ...Tartu Fotoklubi, 1926 ...„National Geographic ...Kristini Peterburi... ...mad ja rahvast tutvus... ...1923 Parikaste „Eesti ...ning 1926 August Van... ...Vabariigi loomispäevilt". ...Viljandis Anton Tekko kir... ...„Fotograafia Eestis I" ja ...Edgar Kalamehe „Õpime ...ja „Kuidas pildistada". ...Viljandis tootma fotoplaate ...konstrueeris Walter Zapp ...nese minikaamera „Mi... ...tegi Carl Sarap Rak... ...elisi postkaardiseeriaid. ...olid Eestis fotograa... ...rakendusalad etnograafia,

Johannes Mülber: „Sajuga" (1926)

Ajalehes „Päevaleht" ilmunud fotomontaaž (1930. a-d)

turism ja teenindus. 1920—40 tähtsustus fotograafia kui kunst, ilmnes impressionismi, sümbolismi ja isegi konstruktivismi mõju. Tuntuimad fotokunstnikud olid Johannes Mülber (Eesti edukaim tolleaegsetel rahvusv. näitustel osalenud fotograaf), Nikolai Nyländer, Herbert Eggert, Richard Olbrei, August Vannas ja Hans Vanaveski, kes kasutasid oma töödes eritehnikaid, pms. broomõlitrükki. Selle aja tuntuim fototeos oli N. Nyländeri „Memento Mori". Fotograafiat käsitleti ka kunstikriitikas, põhjalikud olid Hanno Kompuse „Päevalehes" ilmunud näitusearvustused (1925, 1928, 1929). Žüriides osalesid August Jansen, Peet Aren, Ants Laikmaa jpt. kunstnikud. 1930. a-tel töötasid Eestis ka mõned kutselised fotoreporterid, nt. Artur Kalm (ajalehtedes „Esmaspäev" ja „Päevaleht"), Hans Soosaar („Vaba Maa"), Udo Loigum („Esmaspäev") ja Agu Kask. Iseseisvusaja fotograafias kujunesid kõige moodsamaks 1930. a-te „Päevalehe" (ka „Muusikalehe" jmt.) fotomontaažid, mis olid mõjutusi saanud Vene ja Saksa konstruktivismi ideedest.

1939—40 pidasid H. Malm, J. Kiivit, J. Raag ja E. Nielson Riigi Ringhäälingus fotoalaseid loenguid. 1940. a. sügissemestril võeti fotograafia nn. vaba ainena Riigi Kõrgema Kunstikooli õppekavasse, lektor oli H. Malm. 1940. a. hilissügisel korraldati Seltskondlikus Majas Nõuk. fotoamatööride näitus. 1941 kaotati sundkorras Tallinna Fotoklubi. Seoses sõja ja Eesti okupeerimisega läks suur osa tippfotograafe välismaale. Paguluses tegi enamik endisi fotograafe juhutöid. Fotograafina jätkasid N. Nyländer (Californias), L. Kustring ja Jakob Hart. Eestisse jäid J. G. Parikas ja H. Soosaar. 1941—44 pildistati Marburgi ülikooli linnaarhiivi algatusel kogu Baltikumi (5000 negatiivi).

...Parikas: „Paul Pinna" (1926)

Eric Soovere: „Registreerimine „Lapplandil"" (27. sept. 1944)

Vitali Gorbunovi pressifoto (ETA, 1956)

Heinrich Ifflandi sama aja fotodest anti Saksamaal välja Eesti-aineline pildialbum. 1948 kirjastas Karl Kesa Detmoldis fotoalbumi „Kaunis Kodumaa". 1943 ja 1944 jäädvustas Lõuna-Eesti olustikku, sõjasündmusi (20 000 negatiivi) ning põgenikelaagreid (10 000 negatiivi) õpetaja Karl Hintzer. 1944–49 dokumenteeris fotograaf Eric Soovere põhjalikult Eestist põgenemise teekonda (raamat „Käru ja kaameraga", 1999). 1946 korraldas Eesti Tehnikum Geislingeni pagulaslaagris fotokursuse, mida juhendasid H. Malm ja A. Kask. Samas ilmus ka 2-osaline õpperaamat „Fotograafia". Rootsis kirjutas Armin Tuulse 1951. a. teooriaartikli „Fotograafia ja kunst". Olulisi kirjutisi avaldati 1956, 1962, 1969, 1970 ja 1978 ka New Yorgis ilmuvas „Väliseestlase kalendris".

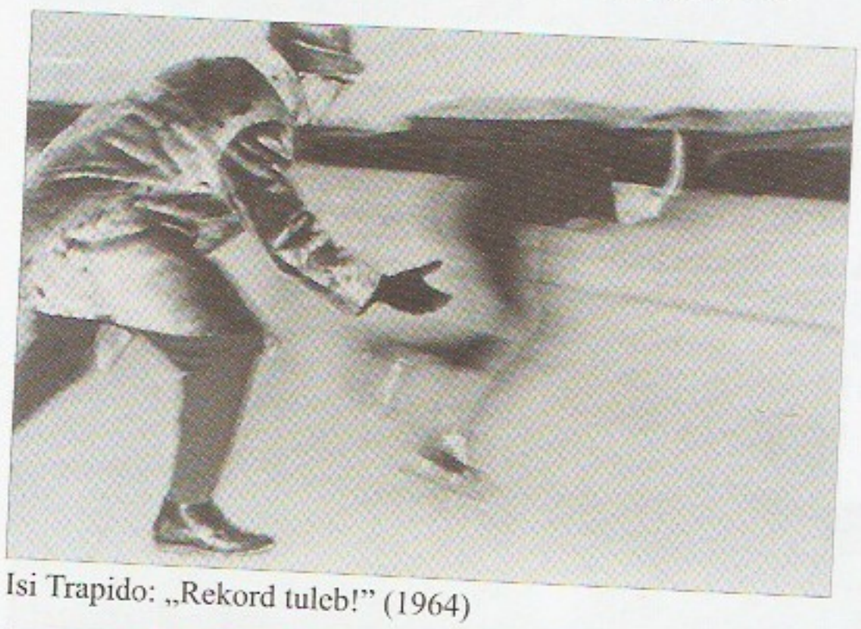

Isi Trapido: „Rekord tuleb!" (1964)

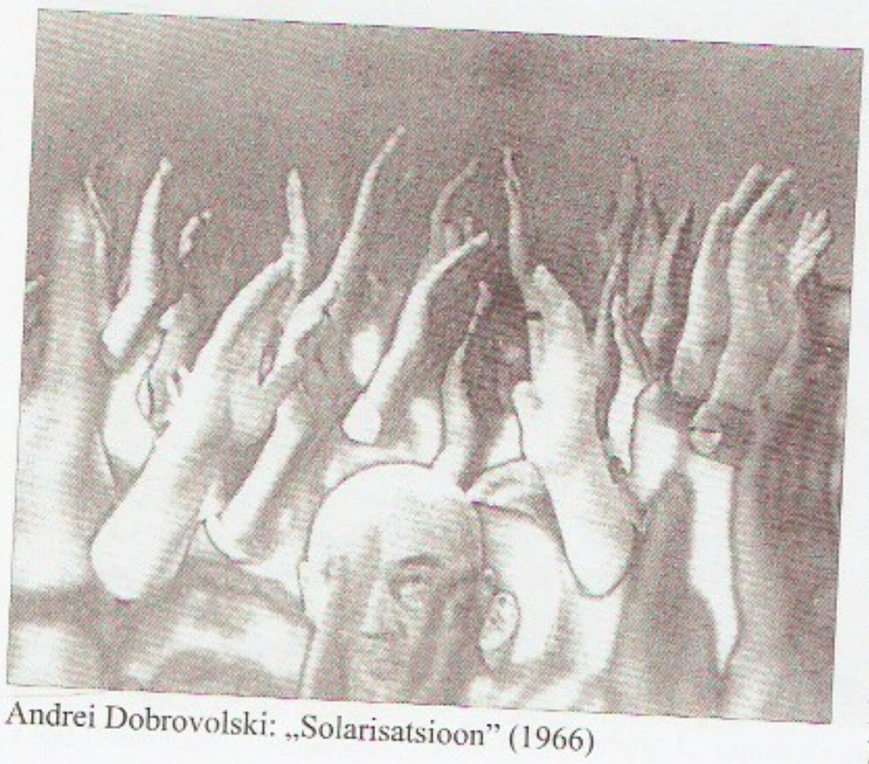

Andrei Dobrovolski: „Solarisatsioon" (1966)

II maailmasõja sündmusi pildistama eestlasi [illegible] datud. Sõja dokumenteerimine õnnestus [illegible] sõjaväes oleval Donald Koppelil ja ametlikul sõjafo[illegible] dendil Kalju Taadal. Sõjafotosid avaldas „Eesti [illegible] (1943–44). Artur Rätsep tegi mais 1945 Kuramaal [illegible] eesti sõdurite olmefotosid, mida ei avaldatud. [illegible] venelase Grigori Akmolinski samateemalised pildid. Stalinistliku ajajärgu (1944–53) Eesti fotograafia [illegible] mustab propagandistlikkus. Keskmesse mitte [illegible] dusfoto ning oluliseks sai fotode ideoloogiline [illegible] Varasematest pildiajakirjadest jätkas ilmumist [illegible] asutatud „Nädal Pildis", ilmuma hakkasid „Pil[illegible] (1941; 1946–66) ning „Fotoleht" (1944–46). [illegible] annetes defineeriti ümber mõiste „tegelikkus" [illegible] maj., pol. ja kultuurilisi ümberkorraldusi, mida [illegible] tööprotsessi, miitinguid ja rahvaste sõprust [illegible] Kodanlik-liberaalne ajakirjandusfoto (õnnetus[illegible] fide, kuritegevuse, ohvrite, kaunitaride ja eduka[illegible] kujutamine) asendus tööeesrindlasi (stahhanovlasi) [illegible] fotoga. Nõuk. tegelikkuse kajastamine ja lavastamine [illegible] lus täielikult ajakirjanduse valdkonda, seda tegid [illegible] pressifotograafid ning selle eest vastutasid toimetu[illegible] suur. Tolleaegsetest oludest hoolimata õnnestus fotograafidel [illegible] stalinismi varjatud külgede, sh. Siberisse küüditamise [illegible] jäädvustamine kõige mahukamalt Ants Leitmäel [illegible] Säilinud on ka metsavendade elu kujutavaid fotosid. Isetegevuslik fotolooming suruti 1950. a-tel ametlike ajakirjanduse raamidesse (ajakirja „Pilt ja Sõna" [illegible] lused 1948, 1954 ja 1956). 1945 alustasid tegevust fotograafide koolitus- ning täienduskursused. Kasutati [illegible] ja Kalamehe raamatuid, hiljem vene k-st tõlgitud [illegible] (sh. V. P. Mikulini „Fotograafia 25 õppetundi"). [illegible] alaseid artikleid ilmus ajakirjanduses 1944–50 [illegible] 1950. a-te II poolel avaldati mõningate Eesti fotograafide [illegible] fotosid ajakirjas „Sovetskoje Foto". Loomingumeetodilt [illegible] kuulusid stalinistliku ajajärgu fotod sotsiaal. realismi [illegible] fotomontaažide ja „dokumentaalsete lavastuste". Tuntud [illegible] Eestisse põgusalt ka Vene konstruktivism.

1960. a-id võib pidada Eesti modernse fotokunsti [illegible] taiks. 1958 asutati Ajakirjanike Liidu fotosektsioon, [illegible] korraldati Tallinna Kunstihoones ülevaatenäitus „[illegible] kunstiline foto 1959" (141 autorit, 540 fotot). [illegible] tähendas väljapanek EV-aegsete „kunstfoto" [illegible] lide jätkumist: romantiline looduskäsitlus, linnafo[illegible] keskkonnast, etüüdilik portreekäsitlus jms. 1960. [illegible] põhil. harrastusfotograafe ühendav Tallinna Fotoklubi [illegible] meheks sai Herman Pappel. Klubi tegevuse [illegible] junditeks kujunesid aasta-aruandenäitused, mis [illegible] 1960. a-tel (u. 50 autorit, kuni 500 tööd). Samal [illegible] fotograafia ajaloo uurimist Valdeko Vende, Kalju [illegible] Ain Kimber. Isikunäitustega esinesid Armin Tuulse, [illegible] A. Kimber, Harald Leppikson, Rein Maran, Kalju [illegible] Peeter Tooming. Rahvusv. ja üleliidulistel fotonäitustel [illegible] osalesid Andrei Dobrovolski, Gustav Germann, Viktor [illegible] Isi Trapido, Hillar Uusi, Valdur Vahi, Gunnar Vahtra, [illegible] Veliste, Oskar Vihandi jmt. Taas elavnes Tallinna fotoklubi [illegible] tegevus 1970. a-te lõpul ja 1980. a-te algupoolel [illegible] koondusid (neo)modernse fotoesteetika põhimõtteid [illegible] vad autorid Peeter Langovits, Jaan Rõõmus, Kaupo Kikkas, [illegible] Jaak Veiderma, Ülo Josing, Josif Braslinski, Ilmar Laaban, [illegible] Peeter Sirge, Jaan Künnap jpt. 1962 ja 1965 korraldati [illegible] II üleliiduline fotokunstinädal, regulaarselt hakati [illegible] NSV Liidu liiduvabariikides korraldatavaid näitusi. [illegible] leti televisioonisaadetes ja trükiti hulgaliselt [illegible]

Peeter Tooming: „Kaldal" II (1973)

Kalju Suur: „Arvo Pärt" (1988)

mööda maneerlikuks, kümnendi esimest poolt võib pidada Eesti fotograafia mõõnaajaks.

1972 ilmus Kaljula Tederi „Eesti fotograafia teerajajaid", mis käsitles Eesti fotograafia ajalugu kuni 1940. a-ni. Samal aastal hakati välja andma fotograafide autoribrošüüre, ilmus ka 2 koondalbumit — „Eesti foto 70" (1974) ja „Eesti foto 72" (1976). „Sirbis ja Vasaras" hakkas ilmuma rubriik „Fotoalbum" ja ajakirjas „Noorus" rubriik „Fotosajand". 1978 hakkas P. Tooming „Fotorondo" nime all korraldama Eesti väiksemais asulais rändnäitusi. Uuenduslikud olid 1975 asutatud rühmitise „BEG" (J. Klimov, B. Telitsõn, Galina Kuljus, hiljem ka Tiit Paalmäe ja Ene Kärema) suurejoonelised fotolavastused (J. Klimov) ja „subjektiivne dokumentalistika" (J. Klõšeiko, P. Langovits ja T. Tormis).

1970.—80. a-il uuris Eesti fotopärandit P. Tooming ja võitles fotomuuseumi asutamise eest ning tutvustas Eesti fotot välismaal. Ajalehes „Noorte Hääl" korraldati fotograafiast kirjutavate autorite väljaselgitamiseks Pressifotoklubi kirjutiste võistlus. Teoreetiliselt ja ajalooliselt analüüsisid fotograafiat Valdeko Vende, Ilmari Karro, P. Langovits, Anne-Malle Hallik, Ene Paaver, Andres Rünk, Peeter Linnap jmt. Fotograafiast kirjutas sel ajal pms. P. Tooming (raamat „Foto! Foto? Foto…", 1983), vähem avaldasid kirjutisi Leo Gens, Jüri Hain, Sirje Helme ja Tamara Luuk. 1980. a-tel korraldati teoreetilisi seminare: „Foto ja film" (ENSV Kinoliit, 1982), „Fotograafia ja kunst" (Tartu KM, 1984) jmt. Korraldati retrospektiivseid näitusi, nt. „99 fotograafi" (1982), „Vana foto ja fototehnika" (1982), „Eesti foto '84". Kujutavas kunstis saavutas 1980. a-te keskel kõrgpunkti nn. fotolavastuslik plakat (Villu Järmut, Enn Kärmas, Margus Haavamägi, Jüri Kass, Ruth Huimerind, Ülo Emmus jpt.), mis põhines fotograafika tehnikatel, montaažil ja lavastusel.

Tallinna Fotoklubi 1981.—83. a. aruandenäitustel kulmineerus nn. uue nägemise esteetika (P. Langovits, J. Rõõmus, J. Brashinski), sagenesid uue põlvkonna fotograafide (T. Tormis, A. Saar, K. Ainsalu, J. Veiderma jt.) grupi- ja isikunäitused (1985. a. Peeter Sirge, T. Tormis, Malev Toom ja Meelis Lokk, Toomas Kalve jt.).

1983 asutati Eesti foto aastapreemia, 1986 noortefoto aastapreemia ja 1988 fotokriitika aastapreemia. 1985 koondus osa „uue foto" esindajaid (P. Sirge, Ann Tenno, Toomas Kaasik, Ülo Josing, T. Tormis ja P. Tooming) rühmitisse

© Eesti Kaardikeskus

Peeter Laurits: „Kain ja Abel" (1994); Peeter Linnap: „Suvi 1955" (1993, detail fotoinstallatsioonist)

„Fotoring 0". 1986 ja 1988 korraldas P. Linnap Eesti fotograafide I ja II seltsinäituse (Tõnu Valge, Rein Kotov, P. Laurits, Urmas Sepp, P. Sirge, T. Kalve, M. Toom, Herkki-Erich Merila, P. Linnap, Toomas Kaasik, Ann Tenno, Ain Protsin, Mart Viljus, J. Kadarik) ning 1988 Baltimaade I fototriennaali. 1987 asutati Eesti Fotokunsti Ühing, mille algatusel korraldati fotograafide kokkutulekuid, üritusi („Päev Tallinnas", 1988; „Päev Eestis", 1989, Jüri Vendelin; „Päev Tartus", 2001, Valeri Parhomenko) ja fotomuuseumi fondide kogumist („Eesti foto varamu", 1989; E. Linnap ja P. Linnap). Nagu 1970. a-tel (P. Tooming, Rahvusv. Fotokunsti Föderatsiooni (FIAP) kuldmedal 1971 ja 1976), nii auhinnati Eesti fotograafide töid FIAP-i medalitega ka uuel kümnendil (T. Noorits, A. Tenno, Juhan Lasman). 1989 avaldas meie fotograafide töid New Yorgis ilmuv, üks maailma mainekaim fotograafiaajakiri „Aperture" (nr. 116; K. Suur, R. Kotov, P. Linnap, P. Laurits, H.-E. Merila, T. Kaasik, T. Valge, T. Kalve). 1980. a-te fotograafiat iseloomustab mõningane tagasiminek modernselt fotolt neoromantilisse manerismi, mis tugines dekadentlikele hoiakutele ja mille puhul kasutati laborimenetlusi: topeltkopeerimist, toonimist, koloreerimist jmt.

Lisaks 1970. a-tel Saksamaal õppinud Enn Kärmasele, Ülo Emmusele ja Alar Ilole avanes fotograafidel ka 1990. a-tel võimalus õppida ja end erialaselt täiendada välisriikides (Kaido Teesalu õppis Göteborgi *Fotohögskolan*'is, Peeter Laurits New Yorgis ICP-s, Toomas Volkmann Londonis). Eesti foto jõudis rahvusv. kunstiajakirjadesse („Art in America", „European Photography", „Art & Design", „Art News", „Neue Bildende Kunst" — P. Linnap; „Pinhole Journal" ja „Afterimage" — P. Laurits ja T. Kalve; SIKSI — „mobil" galerii, „Flash Art" — M. Raidpere). Suurenes rahvusv. huvi Eesti tõsielukunsti vastu. 1990. a-te I poolel oli ridamisi Eesti ja Baltimaade fotonäitusi välisriikides: Taanis Odense Fotokunstimuuseumis, Suurbritannias („Borderlands: Contemporary Baltic Photography", 1993—95), Saksamaal („Das Gedächtnis der Bilder", 1993—94) ja USA-s („Out of the Shadow: Photobased Art from Baltics", 1998). Fotograafe kaasati nii Eestis kui ka välisriikides kunstinäitustele. 1992. a. Saaremaa fotofestival esitas 1980.—90. a-te tippautorite (J. Okas, T. Tormis, S.-T. Annus, P. Tooming, P. Laurits, P. Linnap jmt.) töid esinduslikul rahvusv. taustal, Sorosi Kaasaegse Kunsti Keskuse näitusel „Aine-Aineta" (1993) oli foto kesksel kohal ning peapreemia sai Mart Viljus. EKM ja Tartu Kunstimuuseum hakkasid oma kogudesse hankima fotograafide töid ja fotonäitusi hakkas arvustama enamik Eesti kunstikriitikuid. Postmodernsetest ideedest (dekonstruktsioon, nüüdisaja arheoloogia, ühiskonnakriitika jm.) lähtuval uuemal fotol oli kunsti kaasajastumisel oluline roll. Rahvusv. kunstielu ja Eesti kunsti kokkuviimisel on suur teene Peeter ja Eve Linnapi korraldatud, fotofestivalina alustanud Saaremaa biennaalidel (1995 „Ajaloo vabrik" ja 1997 „Invasioon"). 1990. a-te alguses asutatud DeStudio (P. Laurits ja H.-E. Merila) andis massimeedia valmiskujundeile nihestatud sisu. 1990. a-te keskel tekkis rühmitus „Faculty of Taste"/„mobil"-galerii, mis lähtus dekonstruktivismist: tarbe- ja isiklike fotode ning valmisesemete ümbermõtestamisest, foto ja teksti sümbioosidest ning installatsioonidesse fotode kaasamisest. Silmapaistvaimad viljelejad olid Marko Laimre ja M. Viljus ning kunstikriitikutest Mari Laanemets ja Anders Härm. Sotsiaal-kontseptuaalse fotokasutuse kõrval lähtus osa kunstnikke popkultuurist (peale DeStudio ka

Tarvo Hanno Varres ja [illegible] ja nüüdisaegsest [illegible] Volkmann, Mark Raidpere, [illegible] jpt.). A-st 1998 jätkuvad [illegible] sed fotograafide [illegible] aastast korraldatakse [illegible] aastakonkursse. Tuntumad [illegible] graafid on Fred Jüssi, Tiit [illegible] Kask, Ingmar Munsiste, [illegible] jmt. Trükitud on autorialbumid [illegible] mis, H.-E. Merila, A. Tenno, [illegible] T. Leito, K. Suur jmt.). [illegible] 1990. a-tel on pööratud [illegible] kui kunstile rohkem [illegible] tutsionaalsel tasemel. [illegible] deti Fotomuuseumiks (Tallinna [illegible] muuseumi filiaal), [illegible] Kõrgemas Kunstikoolis [illegible] graafiat (Vallo Kalm[illegible] EKA Avatud Akadeemias [illegible] diplomiõpe, fotograafe [illegible] Kunstnike Liidu jmt. [illegible] meks. Ilmumist on alustanud [illegible] (1993, Juris Moks) ja [illegible] Tiit Lepp). 1994. [illegible] autoritele (DeStudio [illegible] E. ja P. Linnap, T. Kalve [illegible] „Fotovisioon", kunstimuuseumi [illegible] hakanud korraldama [illegible] kunstiteadusalased [illegible] ma fototeoreetilisi [illegible] foto- ja fotokunstikogud [illegible] Rahva Muuseumis, Eesti [illegible] sikamuuseumis, Eesti Kunstimuuseumis, [illegible] mis, Eesti Ajaloomuuseumis, [illegible] vusarhiivi Filmiarhiivis, [illegible] muuseumis ja Raevalli [illegible] mis (Tallinna Linnamuuseumis). [illegible] 21. saj. alguses on fotoalbumeid [illegible] tunud, selles toimivad [illegible] sionaalsed institutsioonid [illegible] rastuslikud erialaühendused. [illegible] eriilmelisi näitusi ning [illegible] stimuleeritakse tegelemist [illegible] riikliku jne. imagoloogiaga. [illegible] ja digitaalsed vahendid [illegible] foto kasutamisvõimalusi.

B: K. Teder. *Eesti fotograafia [illegible] Sada aastat (1840—[illegible]* Tln., 1972; H. Malm. [illegible] *ajaloost.*— Väliseestlane [illegible] York, 1978; P. Tooming. [illegible] *Foto...* Tln., 1983; P. Tooming. [illegible] *tost.* Tln., 1995; P. Linnap. [illegible] *tõde: fotograafia staatusest.* [illegible] Kunstiteaduslikke uurimusi. [illegible] 2000; P. Linnap. *Modernistlikud [illegible] graafias (1960—1980. —* [illegible] 1, ja 2001, 1; P. Linnap. [illegible] *1990ndate kunstis.* — Ülevaade [illegible] nendad. Tln., 2001; *Eesti Vaba [illegible] 2000.* [CD-Rom.] Tartu Ülikooli kirjastuskool, 2002.

Film ja kino

„Karujaht Pärnumaal" (1914, rež. Johannes Pääsuke)

näitasid rändavad laadatrikimehed fotograafilisi valguspilte, ajalehekuulutused udupiltidena. 1896 toodi Berliini näituselt uudisena" Eestisse Edisoni kinega Tallinnas ja Tartus näidati kümmet lühi- said meresuplus, Pariisi tänavapildid, ja naisakrobaadid. 1897 toodi Riiast Tal- Lumière'ide kinematograaf. On teada, et toi- kinoetendused: 1898 Pärnus, 1901 Narvas, 1904 Viljandis, 1906 Kuressaares ja 1909 jäi pikaks ajaks Tallinnasse Poola aladelt pärit elektrobiograaf"'. Tartus Kivisilla juures avati Eesti paikkinona „elektri teater „Illusioon"". paikkino, „elavate ja laulvate piltide teater uksed 1908 Viruvärava mäe vastas selleks (saalis 888, loožides 64 kohta). 20. saj. filmide pikkus kiiresti kasvama. Peafilmina minutist mängufilmi, lisafilmidena kroo- ja reisifilme, loodusvõtteid ning naljastseene. välja paikkinode võrk: 1909 Viljandis Tartus (kolm kino), Rakveres, Pärnus ja Tapal. Kuigi kino oli n.-ö. laadalõbustus, kasulik äri. Enne I maailmasõda oli Tallinnas sisustus nagu teatris. Kinodes näidati ka (nt. Nikolai II ja Inglise kuninga Edward Tallinna reidil, Rootsi kuninga Gustav V saabumist Tallinna 1908, ajaloolist Narvat, avapidustusi 1913). Riia filmikontor võttis lõõtsamängija Tallinna rdtj-s ja Kadriorus üles u. komöödia „Naine laenu peale".

Esimesest filmitegijaks sai fotograafina tuntud Pääsuke, kes võttis 1912 Tartu kino „Imperial" figurilendur Sergei Utotškini esinemise. Osaliselt „Ajaloolised mälestused Eestimaa minevikust" 3000 m) ja „Retk läbi Setumaa" (mõlemad 1913). aluse pannud ja esimese Eesti „kinopiltide rajanud (tegutses 1912—15) J. Pääsuke Tartu sündmusi. Ta saatis neid ka mujale ja Prantsuse filmifirmadele. Tallinnas sa- tegutsenud fotograafidest vendade Peeter ja Georg Purikase filmivõtted on seni dokumenteeri- esilinastus Tartu kinos „Ideal" esimene Eesti u.15-minutine farss „Karujaht Pärnumaal" — mõistupila Pärnu baltisakslasest linnapea ja Ees- esindaja Jaan Karu pol. konfliktist. Selle võttis I. Pääsuke. Pärnus keelas kohalik politseiülem (tollasel Venemaal polnud filmitsensuu- mobiliseeriti sõjaväkke ja ta hukkus rongi-

populaarne meelelahutusasutus: 1914 käis Tal- 980 173 vaatajat (1915 oli linnas 133 850 el.). ajal (1919) tegi siseminister korralduse, et filmidel peavad olema eestikeelsed vahetiitrid (tegemist oli tummfilmidega, mida saatsid hrl. klaver jmt. pillid, orkester oli vaid suurtes kinodes).

1920—40

Iseseisvusaja kinoringvaadetele panid aluse fotograafid P. ja G. J. Parikas ning Konstantin ja Theodor Märska. 1920 tutvustati avalikkusele oü-u „Estonia-Film" esimest ringvaadet, mille tuumikuks olid kaadrid Tartus peetud Eesti-Vene rahuläbirääkimistest. 1919—32 tegutsenud „Estonia-Film" jõudis u. 140 ringvaates kajastada VIII ja IX üldlaulupidu, paraade, väliskülalisi, spordisündmusi, linnapilte jms. Rahvuslikku eneseteadvust tõstsid Eestit tutvustavad ülevaatefilmid „Filmikaameraga läbi Eesti" (1924, uus variant 1926, operaator Rudolf Unt, režissöör-administraator Oskar Villandi), „Kas tunned maad …" (1931, Theodor Luts), „See on see maa, kus minu häll …" (1935, Armas Hirvonen).

Tummfilmi aegadel (1930. a-te alguseni) üritasid asjaarmastajate klubid ja väikestuudiod lavastada mängufilme. Esimene täispikk mängufilm oli rahvuslikku vabadusvõitlust käsitlev ajalooline kostüümidraama „Mineviku varjud" (1924, režissöörid Valter Palm ja A. Nugis, operaator K. Märska). Ka Vabadussõda käsitlev „Noored kotkad" (1927, režissöör T. Luts), seiklusfilm „Jüri Rumm" (1929, režissöör Johannes Loop) ja sõjaväeteenistuse pildistus „Vahva sõdur Joosep Toots" (1930, režissöörid T. Luts ja Arnold Vaino) rõhutasid rahvuslikkust. 1923 avas Balduin Kusbock Tallinnas esimese filmikooli „1. Eesti Filmi Stuudio". Samal aastal avati ka venekeelne Vera Holodnaja nim. õppestuudio. Filmides mängisid nii asjaarmastajad kui ka teatrinäitlejad, nt. Ants Lauter, Paul Pinna, Eduard Türk, Ruut Tarmo ja Betty Kuuskemaa.

1926 tegutses Eestis 38 kino. Järgmisel kümnendil see arv kasvas. 1928 imporditi 631 filmi, sh. 374 USA-st, 170 Saksamaalt ja 23 Prantsusmaalt. 1926 avas Tallinnas Vabaduse väljakul uksed 900-kohaline luksuslik esietenduskino „Gloria Palace" (nüüd Eesti Riiklik Vene Draamateater). Seal linastati 1929 ka esimest „täielist kõne ja laulu helifilmi" „Laulev

© Eesti Kogutööline

Tartu kino „Apollo" (1935, Aleksandri t., arh. Nikolai Kusmin, hävinud)

narr" („The Singing Fool"), mis oli USA-s esilinastunud aasta varem. Esimese Eesti helifilmi „Kuldämblik" tegid 1930 K. Märska ja Boriss Jaanikosk. K. Märska kasutas selles enda konstrueeritud heliseadmeid ning peaosaliste Aleksander Arderi ja Olga Torokoff-Tiedebergi heliplaadilaulu. Helimängufilmikatsed olid ka „Kire lained" (1930, Eesti ja Saksamaa, režissöör Vladimir Gaidarov, Eestis näidati tummfilmina) ja „Päikese lapsed" (1932, Eesti ja Soome, režissöör T. Luts, peaosades Ants Eskola ja Nadežda Peedi-Hoffmann). Omamaise mängufilmi tõrjusid kõrvale tootmise kallidus ja mittetasuv turg ning lavastajate puudumine. T. Luts siirdus 1932 Soome ning tegi oma küpsemad tööd seal. Kinoeeskavades olid pms. Hollywoodi ja Saksa suurstuudio UFA filmid. 1931 lavastas V. Päts Aleksander Teppori fotoateljees kunstnik Elmar Janimägi (Jaanimägi) karikatuurjooniste alusel esimese (u. 5-minutise; säilinud 4 min 5 s) joonisfilmi „Kutsu Juku seiklusi", kuid see jäi juhutööks.

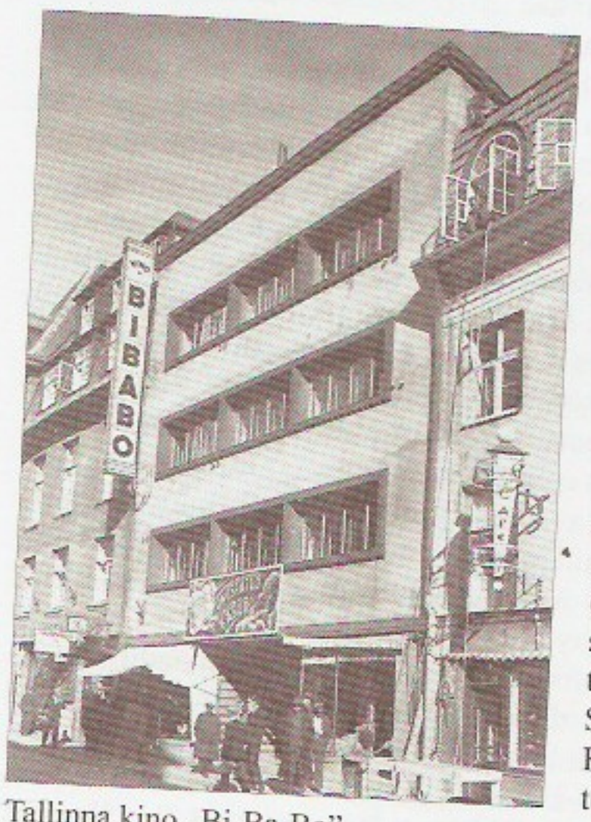

Tallinna kino „Bi-Ba-Bo" (1933, Viru t., hävinud)

Kodumaisele riiklikule filmikroonikale pani aluse stuudio „Eesti Kultuurfilm". 1931–36 tegutses see iseseisva, kuid majanduslikult nõrgal järjel sihtasutusena, a-st 1936 riikliku propaganda organina. 1936 rajati Riigiarhiivi juurde filmiarhiiv. 1937 tegi „Eesti Kultuurfilm" 56 ringvaadet ja 18 kultuurfilmi (esimene heliringvaade jäädvustas Riigikogu, uuele põhiseadusele allakirjutamist ja Konstantin Pätsi kõnet tuletõrjujate paraadil). Mõjuv kultuuridokument on „XI laulupidu" (1938, režissöör-administraator Juhan Kuslap, operaatorid K. Märska, Vladimir Parvel, Noel Envald ja Nikolai Kusmin). „Eesti Kultuurfilmis" tegutsesid operaatoritena ka Tarmo Meristu, Harald Viikmann, August Eljari jmt. „Eesti Kultuurfilmi" filmidele on omane vaoshoitud lähenemine ja tagasihoidlik poetiseeritus. Inimlikele ja sotsiaalsetele külgedele pööras tähelepanu K. Märska filmides „Pühad Petseris" (1936) ja „Kalurid" (1936, täiendatud variant „Vaateid Osmussaarelt", 1937). Kinoseadus (1935) sätestas filmide näitamise reeglid ja nõudis, et „kinod on kohustatud võtma igasse eeskavasse kodumaa kroonikat". Selline sundkroonikareegel toimis tollal paljudes Euroopa riikides. Rõhutati filmi vastavust „kaasaja filmitehnilistele nõuetele". Reklaamfilm ei tohtinud ühel seansil kesta üle 5 minuti. Uus kinoseadus (1938) seadustas ka filmide eeltsensuuri, mis siseministri määrusega oli toiminud juba a-st 1925 (1935–40 oli Sisemin-i filmiinspektor Artur Adson). Ka tõsteti vanusetsensust „alacalistele ohtlikult mõjuvatele filmidele" seniselt 16 eluaastalt 18-le. Tehti ettevalmistusi, et koolide jaoks viia „Eesti Kultuurfilmi" toodang kinnufilmi 1930. a-te II poolel toodi Eestisse 250 mängufilmi aastas, neist kõigepealt USA-st. Tallinnas valmisid kinod „Modern" (1930), „Rahvaste" (hiljem „Helios"), „Bi-Ba-Bo" (1933), „Roxy" (1933), Tartus kaubanduskeskuses „Kaubamaja" 1926 Ferdi Sannamehe kinoteatri dega. 1932 töötas Tallinnas 6, Valgas 5 ja Pärnus 3 kinoteatrit. ses Eestis juba 56 kinoteatrit, 7 mln. vaatajat.

Dokumentaalfilm 1940–

Eesti annekteerimine NSV Liidu tõi kaasa „Eesti Kultuurfilmi" nimetamise Kinokroonika filmistudioks (jaan. 1941). II maailmasõja lutas kineastid laialt. Sõja sioon ajal filmiti mõningaid palu tagalaelust, hiljem ka nal toimuvast sõjategevusest idaalade filmitalituse „Sõdalane" peakorter asus Riias, see mituga sõdiva riigi propagandakaid. Ringvaadet „Ostmaa" giti ka eesti k-de. Tallinnas val asunud „Eesti Kultuurfilm" hävis 1944. a. pommitamises taasokupatsiooni oludes kroonika Tallinna Stuudios määrama Leningradist ja Moskvast nud dokumentalistid Vladimir Semjon Školnikov, Vitali kolai Dolinski ja Aleksandr samuti Nõuk. tagalast Nende filmid ülistasid partei poliitikat, esitades likkuse pähe („Kolhoosis 1951; „150 aastat Tartu Kõiki filme läbis stalinlik kõigutamatus progressiusk vas paatoses (ülevaatefilmid de Eesti", 1946 ja 1950). tegutsesid ka Nikolai Sazonov, Dorovatovski ning a-st 1948 režissöörina töötas Arnold 1947 koondati kogu filmitootmine linna Kinostuudiosse (a-st 1948 linnfilm"). Esialgu teisi vaateid ja mõned dokumentaalfilmid. Tuli juurde operaatorid Evald Eljas, Harry Mart

„511 paremat fotot Mamist" (1968, rež. Andres Sõber)

filmi „Kolhoosis „Uus Elu”” (1951) võtetel

(1974) võtetel. Rež. Mark Soosaar (paremal) ja

a-te II poolest täienes stuudio pms. Üle- Kinematograafiainst-i (Reet Kasesalu, , Andres Sööt, Hans Roosipuu, Toivo Vladimir Maak, Mati Kask, Rein Maran, Mark ka TRÜ lõpetanutega (Ülo Tambek, Peep Tooming). Hruštšovi „sulaaeg” lõdvendas haaret. Noored kineastid üritasid anda filmile tagasi tema dokumentaalsust ja samas võimalikult isikupäraselt. Kahe näiliselt vastandmunisel tekkis nn. Eesti autorifilm. Filmides ajastu probleeme, kasvasid üldistusvõime loomise oskus. 1960. a-te keskpaigast Eesti kunstilisest dokumentaalfilmist. Just moodustasid Eesti kinematograafia arvuosa (sõjajärgseil aastail kuni 8, 1970—80 kuni 15 filmi aastas). Lisandusid telefilmid, osa moodustasid muusikafilmid. 1965 asutati Telefilm”. A-st 1977 pidi stuudio kogu oma le andma Moskva Kesktelevisioonile. See tagas hastamise, kuid ranged ideoloogilised nõudfilmid skemaatiliseks.

vastemängulisi, sageli lavastuslikke filme läbib mise teema ning uue ja vana konflikt, Soosaar õigust olla omapärane („Kihnu naine”, 1974; maailm”, 1981; „Kihnu mees”, 1986). A. Söödi koorub eheda ja võltsi, näilise ja tõelise vahe- parimat fotot Marsist”, 1968; „Enderby valge

maa”, 1969; „Dirigendid”, 1975; „Jaanipäev”, 1978; „Reporter”, 1981). Dokumentalistid mõtestasid ajaloopöördeid (Vladimir-Georg Karasjovi (Karassev-Orgusaare) „Pööripäev”, 1968), juurdlesid keskkonnaprobleemide üle (Ü. Tambeki „Eldoraado”, 1971) ja tegid sotsiaalkriitilisi vaatlusi (Ü. Tambeki „Talupojad”, 1968, linastus 1989; Jüri Müüri ja Enn Säde „Künnimehe väsimus”, 1983; V. Andersoni „… ja supp on valmis õigel ajal”, 1983). Peale kohustuslike töölistegelaste ja revolutsionääride käsitleti ka kunstiinimeste elu (P. Puksi „A. H. Tammsaare”, I—III, 1971—74, „Juhan Liivi lugu”, 1975; Grigori Kromanovi „Meie Artur”, 1968; Mati Põldre „Igavesti Teie”, 1976; M. Soosaare „Maised ihad”, 1977) ning jäädvustati laulupidusid (Ü. Tambeki ja M. Põldre „Mitte üksnes leivast”, 1969; J. Müüri „Leelo”, 1969). R. Maran pani aluse Eesti loodusfilmile („Tutkad”, 1976; „Tavaline rästik”, 1978; „Nõialoom”, 1981), H. Roosipuu jäädvustas sportlasi. Kinoringvaadet „Nõukogude Eesti” tehti a-st 1944 (1950. a-tel 52, hiljem 48 ja 24 nr-t aastas) ja sellele esitati samu pol. nõudmisi, mida ajakirjandusele. Siiski suudeti ringvaadetes 1960. a-te algusest vältida lausnõmedust.

Tehti ka aimefilme, millest silmapaistvaimad olid Lennart Mere etnoloogilised, soome-ugri rahvaid käsitlevad „Veelinnurahvas” (1970), „Linnutee tuuled” (1977) ja hilisem „Toorumi pojad” (1990) ning R. Marani rohked loodusfilmid. 1967—95 Peedu Ojamaa juhtimisel tegutsenud stuudio „Eesti Reklaamfilm” soodustas oma filmi-, tele- ja raadioreklaamiga ning telesaadetega kapitalistlike tarbimismallide tekkimist ja soosis meelelahutuskultuuri süvenemist. Stuudio laiendas oma tegevust ka Venemaale ja Lätti.

Gorbatšovi perestroika ajal asuti ajakirjanduse jälgedes filmima seni keelatud teemasid (nn. Eesti aeg, mustlased, kurttummad, prostituudid, rahvusvähemused, vangid, geid jms.). P. Tooming võitles oma filmidega kavandatava fosforiidi suurtootmise vastu, Olav Neuland seostas filmis natsismi ja stalinismi kuritööd („Hitler & Stalin 1939”, 1989), M. Soosaar otsis eeskujusid minevikust („Miss Saaremaa”, 1988; „Riigivanem”, 1991), Hannes ja Renita Lintrop avastasid vastupanujõudu reakodanikes („Cogito, ergo sum”, 1989; „Šurale”, 1990), A. Sööt filmis ühiskondlikke sündmusi („Draakoni aasta”, 1988).

Dokumentaalfilm a-st 1991

Iseseisvusajal filmilt videole ümber asetunud Eesti dokumentaalfilm ei ole suutnud adekvaatselt reageerida ühiskonnas toimunud pol. ja sotsiaalsetele muutustele. Päevakajaliselt jäi ta ajakirjandusest maha ja ei korvanud seda ka käsitluse põhjalikkuse ega köitva visualiseerimisega. Üksnes mõne

„Isamaa ilu” (2001, rež-d Jaak Kilmi ja Andres Maimik)

© Eesti Kaardikeskus

„Elu tsitadellis" (1947, rež. Herbert Rappaport). Lia Laats ja Rudolf Nuude

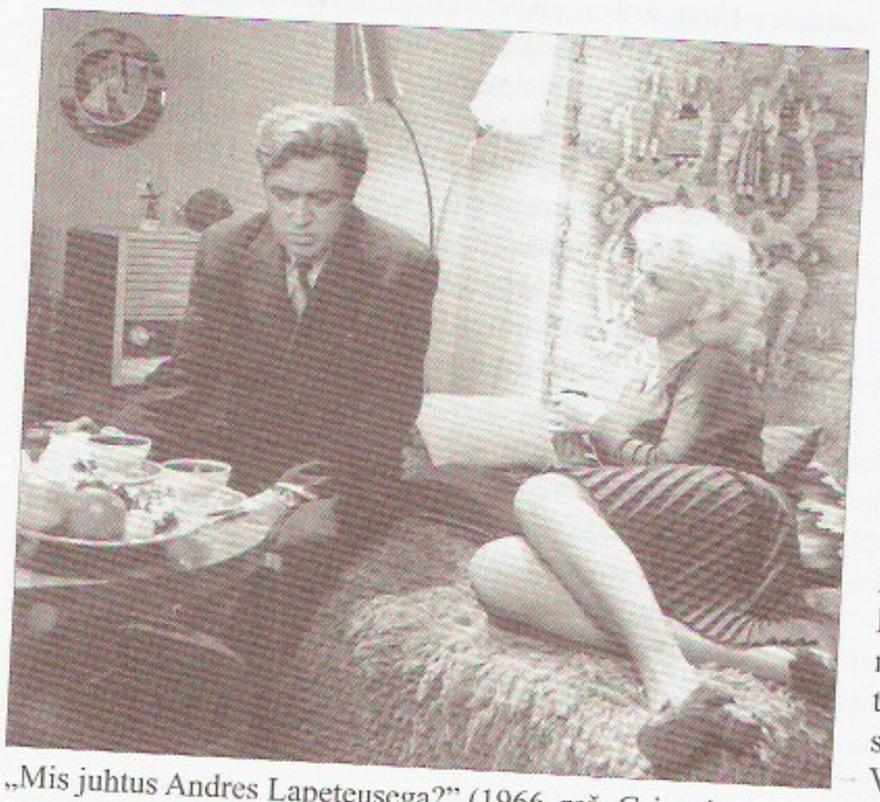

„Mis juhtus Andres Lapeteusega?" (1966, rež. Grigori Kromanov). Einari Koppel ja Ada Lundver

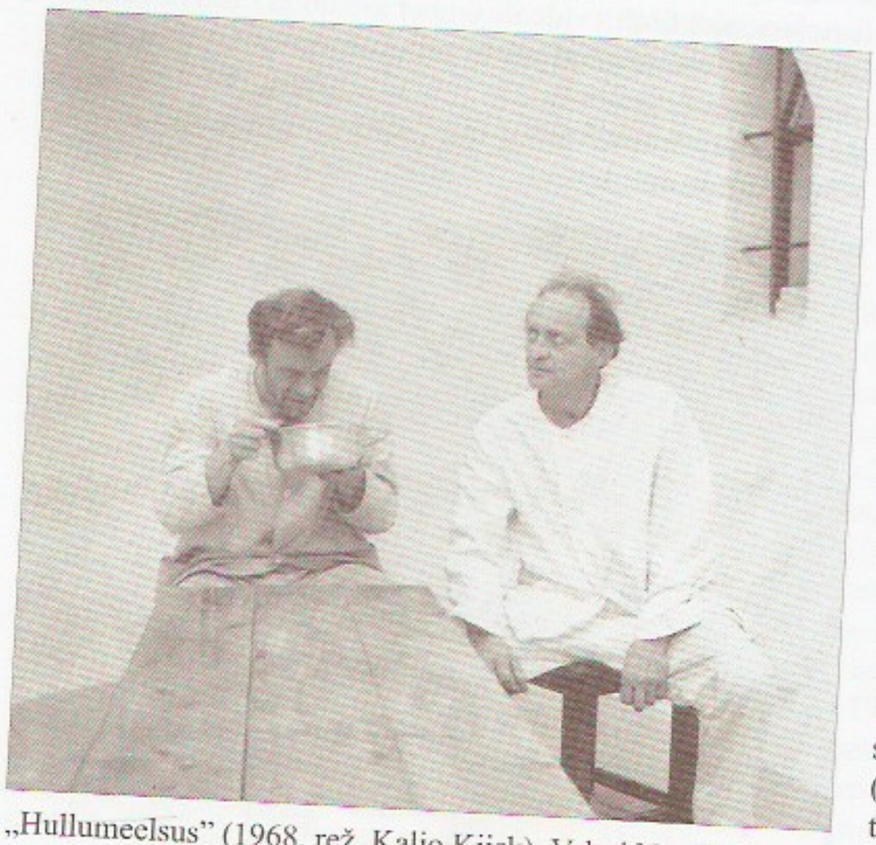

„Hullumeelsus" (1968, rež. Kaljo Kiisk). Valeri Nossik ja Jüri Järvet

juba varem end näidanud dokumentalisti
mõjuvad (A. Söödi jäädvustatud isesei
ka „Hobuse aasta", 1991; „Emakala sum
nud sajandi Eestist", 2001; Sulev Keedus
1993; M. Soosaare „Isa, Poeg ja Pilla
E. Säde „Nelli ja Elmar", 1998). Sajandi
TPÜ lõpetanud kineasti filmides olnud
siaalset hoiakut (Andres Maimiku ja
2000) ja teravmeelset mõtlemist (Marko
põhjustel", 1999). Kinokroonika (end.
a-st 1989 „Eesti kroonika") tegemine
lindile tehakse ainult mängu- ja anima
takse ja helindatakse videos. Seni vaid
nud audiovisuaalkunst on videotehnika
vuse tõttu olulisel määral demokratiseer
on jäänud väheütlevaks. Eesti videok
kunstiharus on saavutusi kunstnikel,

Mängufilm 1940–90

Esimesed sõjajärgsed mängufilmid tehti
vabariikides 1947. Moskvast ja Leningra
tooma professionaalsed ja riigitruud kine
Leningradist Austria-Ameerika pärit
Rappaport. Ta lavastas „Lenfilmi" mängu
soni näidendi „Elu tsitadellis" alusel pol
intelligentsi Nõuk-meelseks ümberka
ekraniseeris ka tollase juhtivkirjaniku
pagandistliku, kolhooside asutamist käsi
gus Koordis" (1951). Tallinna Kinostud
filmide tootmist värvilise kontsertfilmiga
(1955, režissöör A. Mandrõkin). Pms. A.
Viktor Nevežini lavastatud 1950. a-te
valmisklišeede abil, sageli melodraamal
uut ja vana, indiviidi ja kollektiivi, kuid
küündimatuks. NSV Liidu Riiklik Kino
Moskvas) tagas mängufilmide tegemise
nõudis endale õiguse filmide üle otsustada
tulemused paranesid 1960. a-il, kui stuudio
sid kujundama Moskvas filmi- (Jüri Mäe
Veljo Käsper, Igor Jeltsov) või teatrilaval
saanud lavastajad (Kaljo Kiisk, Grigori
Kruusement). Tempokas äravahetamiskomöödia
kurvid" (1959, režissöörid Juli Kun ja K.
lootust. Eesti lähiajalugu ja inimeste
Eesti viljakaimaks mängufilmilavastajaks
(„Jääminek", 1962; „Jäljed", 1963; „Me
kümneaastased", 1965), naise maailma ja
eritlema L. Laius („Mäeküla piimamees",
1968), sotsiaalse elu käsitlemisel jõudis
G. Kromanov („Põrgupõhja uus Vanapagan"
J. Müüriga; „Mis juhtus Andres Lapeteusega?"
naariumide osas otsis „Tallinnfilm" tuge
ja pöördus ka tegutsevate kirjanike poole.
kunsti tõusu viisid haripunkti võimumeelsuse
tinglik mudeldraama „Hullumeelsus" (1968, K.
puhas romantilis-irooniline ajalooline seikluslik
ne reliikvia" (1969, G. Kromanov) ja sõjateemaline
„Kevade" (1969, A. Kruusement). Sellesse
„Eesti Telefilmi" esimesed mängufilmid (
1960, Virve Aruoja), mille seast võitsid
se komöödiad „Mehed ei nuta" (1968) ja
(1972, mõlema režissöör Sulev Nõmmik)
tolle aja tuntuimad teatrinäitlejad (Hugo
Ants Lauter, Jüri Järvet, Ants Eskola, Ol
Heino Mandri, Rudolf Nuude, Katrin

ned. Leida Laius). Lembit Ulfsak ja Elle Kull

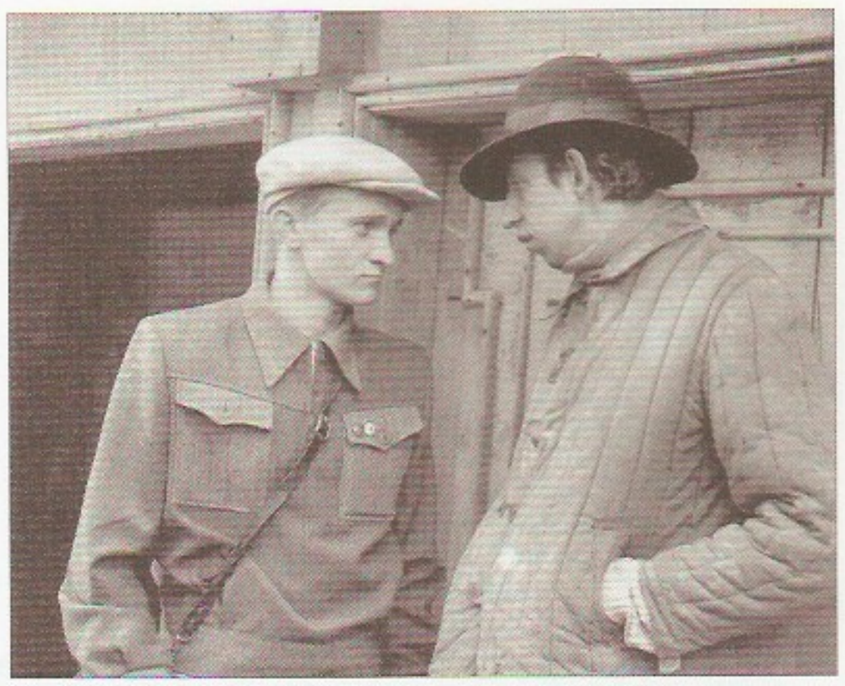

„Ideaalmaastik" (1980, rež. Peeter Simm). Arvo Kukumägi ja Urmas Kibuspuu

Tõnu Aav, Aarne Üks- filmikunsti Eesti teatri psühholoogilise mängu- filmides on mänginud ka tüüpide (pms. Leedu ja

järsk külmenemine pärast Moskvast otseses sõltu- filmikunstile halvavalt. Karassev-Orgusaare Kurnsjov) kinematograafi- suhtlemisvahendeid rõhutav, pö- kommunistidest rääkiv mängufilm „Lindpriid" Eesti Telefilmi" riiulile ja algas stagnatsioon. Esile lavastatud külaolus- (1973). Filmidega teatrilavastajad Jaan Too- päev", 1969), Kalju („Valge laev", 1970) ja („Lindrek", 1975). Melo- filme lavastas Veljo Käsper armastada", 1976). Sti- draamaga „Surma hinda (1977, stsenarist Mati ajaloovalikute käsitlust -pilvkonna tulekut märkis kassettfilm „Karikak- Peeter Simm, Toomas Urbla). P. Simmi „Ideaal- vaatleb irooniliselt Sta- Olav Neulandi de- „Tuulte pesa" (1979) käsit- teemat. Mõlemas tegijad vabaneda litera- teatrilikkusest ning taot- tõsielulist väljen- filmide jaoks ebatra- labendatud kommunist- kujud („Ideaalmaas- Kukumägi ja „Tuulte pesas" Arvo Iho jõuline lavastus- „Tuuleja" (1987) lahkab eri- nevaist kultuuridest pärit mehe ja naise suhteid. Psühholoogilistest vahekorda- dest huvitus lavastaja Valentin Kuik, Helle Murdmaa (Karis) lõi muusikali- laadseid lastefilme („Nukitsamees", 1981). L. Laius ekraniseeris psühho- loogilises käsitluslaadis „Kõrboja pere- mehe" (1979) ja K. Kiisk romantilises tundelaadis „Nipernaadi" (1983). Selles- se aega kuuluvad ka ulmefilmid „„Huk- kunud Alpinisti" hotell" (1979, G. Kro- manov) ja „Navigaator Pirx" (1978, Marek Piestrak). Operaator Jüri Sillart rakendas rafineeritud pildikeelt („Sur- ma hinda küsi surnutelt", „„Hukkunud Alpinisti" hotell", „Metskannikesed"). Perestroikaaeg ei toonud Eesti mängu- filmi järsku murrangut. Küll aga tegi see võimalikuks Moskva viseerijate tõttu seni välditud sotsiaalse proble- mistiku käsitlemise (L. Laiuse ja A. Iho noorsoofilm „Naerata ometi", 1985; A. Iho väikekodanliku vaikelu vastane pro- test ja erinevate kultuuritüüpide vas- tandamine filmis „Ainult hulludele ehk Halastajaõde", 1990). Ajalugu asuti kä- sitlema ausalt (P. Simmi „Tants aurukat- la ümber", 1987, ja „Inimene, keda pol- nud", 1989; J. Sillarti „Äratus", 1989, ja „Noorelt õpitud", 1991; Roman Bas- kini „Rahu tänav", 1991). Kuigi riiklik tsensuuriamet 1990 kaotati, võis märgata mängufilmis otseütlemise asemel üldis- tusi taotlevat tinglikkust, seda just möö- danikku käsitlevais filmides. Kaasaja käsitluses jäädi põgusalt refereerivaks (P. Urbla „Ma pole turist, ma elan siin", 1988). Oma filmiosadega äratasid tähe- lepanu Lembit Ulfsak, Elle Kull, Tõnu Kark, Mikk Mikiver, Arvo Kukumägi,

„Nipernaadi" (1983) võtteplatsil. Esiplaanil rež. Kaljo Kiisk, operaator Jüri Sillart ja stsenarist Juhan Viiding

© Eesti Kaardikeskus

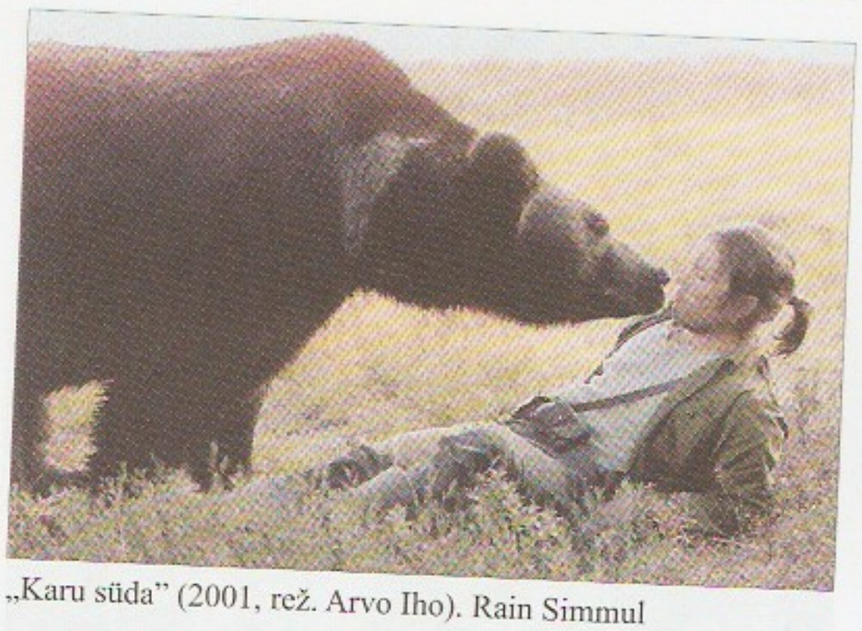

„Karu süda" (2001, rež. Arvo Iho). Rain Simmul

„Nimed marmortahvlil" (2002, rež. Elmo Nüganen)

Rudolf Allabert, Ada Lundver, Sulev Luik, Ülle Kaljuste, Evald Aavik ja Erik Ruus, hiljem on tõusnud esile Rain Simmul ja Taavi Eelmaa.

Mängufilm 1991–2001

Iseseisvuse taastamine tõi kaasa seni NSV Liidu Kinokomitee kaudu toimunud rahastamise lõpu. 1988 likvideeriti Eesti NSV Kinokomitee. 1989. a. filmide arvuni („Tallinnfilmis" 4 täispikka ja 3 lühimängufilmi, 5 joonis- ja 5 nukufilmi, 14 dokumentaali filmilindil ja 24 ringvaadet „Nõukogude Eesti") iseseisvas Eestis enam ei ole jõutud. Moskva-poolse finantseerimise lõpulainel jõuti teha veel mõned head lastefilmid (psühholoogiline „Tule tagasi, Lumumba", 1992, Aare Tilk; lüürilis-seikluslik „Lammas all paremas nurgas", 1992, L. Ulfsak). 1992–95 koraldas filmide rahastamist Kultuuri- ja Haridusmin., 1996–97 Kultuurimin. A-st 1993 loobuti institutsionaalsest finantseerimisest ja asuti filme rahastama projektide alusel. Tekkis uus amet – produtsent –, kelle ülesandeks oli ühendada kunst ja raha. Riikliku „Tallinnfilmi" viimaseks mängufilmiks jäi „Tulivesi" (1994, koos „Faama Filmiga"). Kiirelt tekkinud paljud väikestuudiod (1996 oli äriregistris 95 filmi ja videoga tegelevat ettevõtet, neist tegevaid polnud üle 25) on jäänud majanduslikult nõrgaks. Kui jätta kõrvale vähesed telereklaami lavastavad stuudiod, saadakse filmikunstiks minevad vahendid peaaegu eranditult riigilt, 1997 asutatud ja Kultuurimin-i haldusalas tegutseva Eesti Filmi Sihtasutuse kaudu. Filmiraha annab ka Eesti Kultuurkapital (a-st 1995).

Mängufilmide laad on olnud üleminekuajale omane: endistviisi on taotletud kunstilist üldistust, kuid publiku poolehoiu võitmiseks on laenatud selleks meelelahutuszanride võttestikku. Esile on tõusnud rahvuslikkuse teema. Sellesse aega kuuluvad dokumentaalse ainestikuga melodraama „Need vanad armastuskirjad" (1992, M. Põldre) ja erinevate põlvkondade ellusuhtumist käsitlev „Vana mees tahab koju" (1991, Tõnis Kask). Seiklusfilme esindavad ajalooline „Jüri Rumm" (1994, Jaan Kolberg), salapiiritusevedajateteemaline eestilik gangsterifilm „Tulivesi" (1994, Hardi Volmer) ja sõjacelset aega käsitlev põnevik „Saatana pisar" (1993, Marek Piestrak, Poola rahastamisel). Üleminekuaegade kõikuvaid väärtushinnanguid peegeldavast tragikomöödiast „Ameerika mäed" (1994, P. Simm) sai Eesti esimene rahvusv. koostööfilm, kui jätta kõrvale täielikult soomlaste rahastatud psühholoogiline „Balti armastuslood" (1992, P. Urbla) ja põnevik „Tallinn pimeduses" (1993, Ilkka Järvilaturi), mis käsitlevad samuti pol. muutuste aegu. Moraliseeriv ajapeegeldus „Ma olen väsinud vihkamast" (1995, R. ja H. Lintrop) näitab kohkumust kättejõudnust ja osutab uute aegade mõtestamise vajalikkusele. 1996 ei tehtud ühtki mängufilmi. Groteskne revolutsioonikomöödia „Minu Leninid" (1997, H. Volmer) naerab musta huumoriga välja endisaegade iidoleid. Raha laastavat mõju moraalile vaatleb absurdistlik „Ristumine peateega" (1999, Arko Okk). Rahvusv. festivalidel edukalt linastunud eksistentsiaalne ajastudraama „Georgica" (1998, S. Keedus) otsib inimlikkust ja igavesi väärtusi olnud aegadest ja ka väljastpoolt Eestit, probleemi asetuselt ja laadilt on see uusklassitsistlik kaemus seostatav Vene möödunud kümnendite filmikunsti paremikuga. TPÜ filmi ja video eriala esimese lennu parimad lühifilmid on koondatud maneristlikuks groteski taotlevaks filmikassetiks „Kass kukub käppadele" (1999, Jaak Kilmi, Peter Herzog, Rainer Sarnet). Illusioonivabad noored kineastid otsivad tähendusi vormiuuenduste kaudu, kasutavad palju laenatut ja tulemused on üsna kaootilised, ent on märgata [illegible] filmi uue arengujärgu algus. [illegible] nus võimalus toime tulla [illegible] mise kallinemisega [illegible] seim eelarve sajandivahetuse [illegible] kr.) näib olevat rahvusv. [illegible] tööfilmidena on valminud [illegible] möödia „Head käed" [illegible] 2001, P. Simm) ja eelmise [illegible] junemislugu „Karu süda" [illegible] Tšehhi ja Saksa, 2001, A. Iho). Mängufilmi operatsioonitsükkel [illegible] senud pms. Moskva [illegible] tuse saanud Jüri Garšnek, Mihhail [illegible] vatovski, Harry Rehe, I. Sildos, [illegible] Ruus, A. Iho, Mait Mäesalu, [illegible] ja Rein Kotov. Filmilooming [illegible] töötanud Peeter Linzbach, [illegible] Imbi Lind, Tõnu Virve, [illegible] man, Priit Vaher, Toomas [illegible] Filmimuusikat on enim komponeeris Kõrver, Arvo Pärt, Jaan [illegible] Tamberg, Veljo Tormis, Lemmit [illegible] Lepo Sumera, Andres Valkonen, [illegible] Grünberg, Olav Ehala jpt. Keskmiselt on aastas valminud [illegible] filmi kinode jaoks, lisaks [illegible] gufilm. Filmide väike arv [illegible] võimalust pidevaks [illegible] võimaldanud arendada [illegible]

Animafilm 1958–90

Nukufilme asuti Eestis [illegible] Elbert Tuganovi eestvõttel [illegible] valmis tema käsikirja [illegible]

„Kutsu Juku seiklusi" (1931, rež. Voldemar Pinn)

(1958). Rež. Elbert Tuganov võtteplatsil

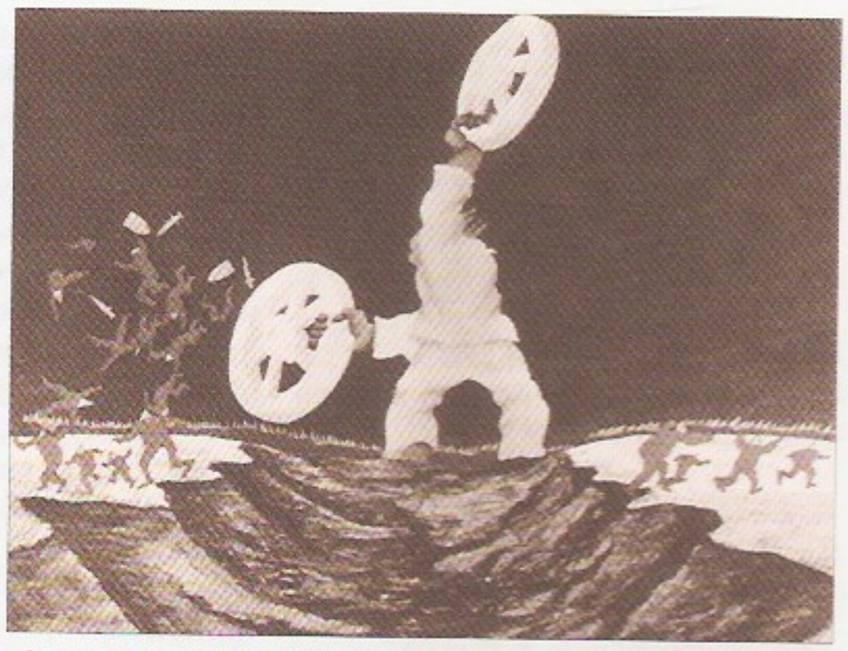

„Suur Tõll" (1980, rež. Rein Raamat, kunstnik Jüri Arrak)

film „Peetrikese unenägu" (kunstnik operaator Aimée Beekman). Tuganovi laste- sad ja humoorikad („Ott kosmoses", 1961) mõeldud filmid satiirilis-grotesksed 965; „Park", 1966; „Autosõitjad", 1972) või piiravad („Eesel, heeringas ja nõialuud", 1969; 1974). Filmide laad vastas tollase Euroopa male. 1963 lavastama asunud Heino Pars on gelast ja loodust (operaator Kõpsu 4-filmi- film „Operaator Kõps seeneriigis", 1964; mängud", 1971) või taotlenud üldistust väga vahenditega („Nael" I, 1972). Traditsioonii- tele lavastajatele (Aarne Ahi, Tõnis Sahkai) 1970.–80. a-tel kätt proovinud karikaturistid Heinz Valk, Kalju Kurepõld, Kaarel Kurismaa, Erinevate materjalide kasutamist katsetas Kalju a-tel nukufilmi tulnud lavastajad Riho Unt ja ühid kaasa vormiuuendusi ja sotsiaalset alle- saar", 1985; „Sõda", 1987), Rao Heidmets mastunud maailmakäsitlust („Papa Carlo tea- „Noblesse oblige", 1989).

esimese **joonisfilmi** stsenarist ja režissöör kunstnik K. Kurepõld. 1964 valmis neil sele ringvaatele „Fitil" lühipala „Käbid" neli lühifilmi). Ants Kivirähk lavastas „Eesti joonisfilmid „Huviline filmikaamera" (1971) ja (1973; mõlema stsenarist Eno Raud, operaa- kunstnik Jaak Palmse). Kivirähk oli tele- tud ka nukufilmiga („Põial-Liisi", 1960). Rein Raamat kui tugev organisaator suutis panna „aluse joonisfilmide järjepidevale tootmisele nežii- ja kunstnikutöö oli „Veekandja. Tüütu tunnustab", 1972). R. Raamat korraldas animaatorite hulgas andekaid kunstnikke, kellest osa on lavas- Ando Keskküla, Rein Tammik). R. Raamatut on situatsioonis olev inimene, uue ja vana konflikt „Kerjus", 1985), ta on rakendanud mõjusalt vahendeid („Kütt", 1976; „Antennid jääs", 1977; 1980). „Suures Tõllus" lõi ta visuaalselt monu- kunstnik Jüri Arrak) arhetüüpse rahvuskangelase. elustanud ja interpreteerinud graafika- ja puu- („Põrgu", 1983, E. Wiiralti kolme graafilise lehe 1988, Frans Masereel). Priit Pärna filmid on indiviidi vabastamisele tema ühiskondlikust Spontaanselt liikuv karikatuurijoon teeb tema filmides fantaasiarikkaid uperpalle ja loob lõpu-

tuid visuaalseid paradokse, lõhkudes sel moel mõtlemise stereotüüpe („Kas maakera on ümmargune?", 1977; „…ja teeb trikke", 1979; „Aeg maha", 1984). P. Pärna „Eine murul" (1987; enim rahvusv. auhindu saanud filme) tõusis totalitaarajastu painete hirmutavaks kunstiliseks üldistuseks. 1970. a-te Eesti absurdikarikatuurist ja Jugoslaavia joonisfilmikoolkonnast mõjutatud filme lavastasid Avo Paistik („Tolmuimeja", 1978; „Hüpe", 1985) ja Mati Kütt („Labürint", 1989). A. Paistik on lavastanud pms. lastele („Klaabu", 1978, „Naksitrallid", I 1984, II 1987, koos 1990). Heiki Ernits proovis kätt sarifilmi kangelasega („Ramsese vembud" I—IV, 1985—87). Animafilmi tinglikkus võimaldas luua maailmu, mis mõistukõneliselt vastandasid end valitsevale kultuuripoliitikale.

Animafilm aastast 1991

Iseseisvusajal on animafilm suutnud hoida oma kunstilist taset ja jäänud Eesti filmikunstis eliitkultuuri kandjaks. Säilinud on otsinguvaim, liigutakse tuntu ja tundmatu piiril. Rahvusv. festivalidel on Eesti animafilmi rohkesti pärjatud. NSV Liidu lõpujärgus võis animafilmis näha sootsiumi mudelite mängulist edastamist groteskse allegooria kujul, iseseisvuse ajal on filmidesse tulnud vabamat huumorit. R. Unt pilab talupojarahvuslust („Kapsapea" triloogia, 1993—2000), H. Volmer tarbimisühiskonda („Incipit vita nova", 1992). P. Pärna „Hotell E" (1992) kõrvutab illusioonitult pseudosotsial. ida ning lääne elustiili, „Porgandite öö" (1998) loob vaimukaid inimsuhete võimalusi ühineva Euroopa kultuuri- ja poliitikamaastikul, „1895" (1995, koos Janno Põldmaga; saanud rohkesti rahvusv. auhindu) lahkab sarkastiliselt kino arengulugu seda demüstifitseerides ja isikupärasele ajaloonägemisele üles kutsudes. M. Küti filmid on sürrealistliku allhoo-

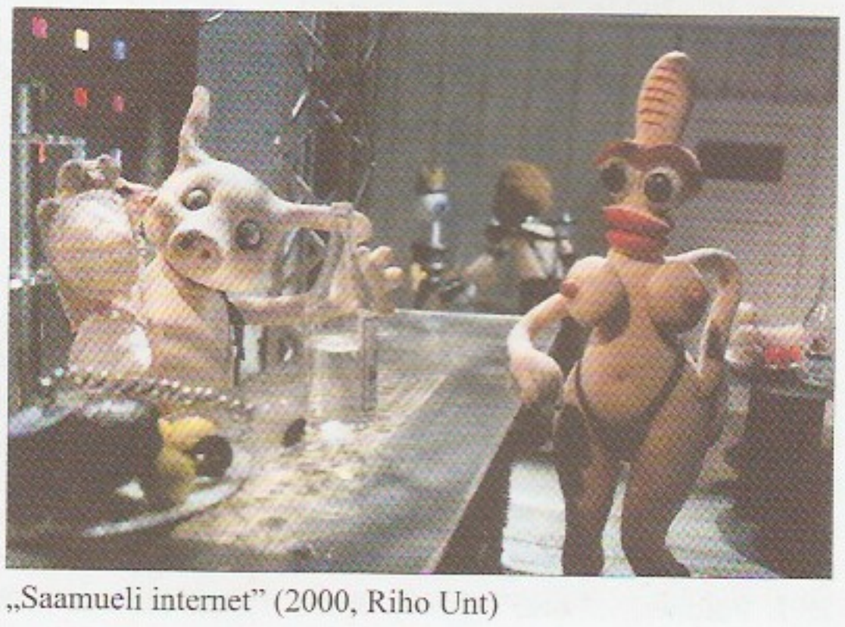

„Saamueli internet" (2000, Riho Unt)

© Eesti Kaardikeskus

„1895" (1995, rež-d Priit Pärn ja Janno Põldma)

„Mont Blanc" (2001, rež. Priit Tender)

„Lotte" (2000, rež-d Heiki Ernits ja Janno Põldma)

vusega („Sprott võtmas päikest", 1992; „Põrandaalune", 1997), Peep Pedmanson visualiseerib alateadvust ja lapsepõlvekaemusi („Kilpkonnade lõppmäng", 1990; „Eesel heliredelil", 1993; „Just märried", 1998). Mängulise groteskiga esitavad inimese eneseteostust ja nurjumisi Priit Tender („Gravitatsioon", 1996; „Viola", 1999; „Mont Blanc", 2001), Ülo Pikkov („Bermuda", 1998) ja Kaspar Jancis („Weizenbergi tänav", 2002). Samalaadsed, kuid ratsionaalsemad ja vaoshoitumad on J. Põldma filmid („Armastuse võimalikkusest", 1999). Mait Laas näeb indiviidi ja maailma suhet tundlik-naivistlikult („Päevavalgus", 1998; „Teekond Nirvaanasse", 2000), Mikk Randi nägemus on primitivistlik („Vares ja hiired", 1998, koos P. Tenderiga; „Sääsk ja hobune", 2001). R. Raamat katsetas lastele joonistatud seiklusseriaaliga („Ohtlikud lennud", 1989–92), selleks rajas ta omaenda joonisfilmistuudio „Stuudio B". Filmides „Tom ja Fluffy" (1997, režissöörid H. Ernits, Leo Lätti ja J. Põldma), „Lotte" (2000, Ernits ja Põldma) ja „Lepatriinude jõulud" (2001, Ernits ja Põldma) on teleseriaali mõte leidnud vaimukama ja läbitöötatuma, aga ka äriliselt läbilöövama edasiarenduse. A-st 1999 on animatsioonis rakendatud ka arvutitehnikat, a-st 2000 nn. 3-D animatsiooni. Nõuk. ajajärgul valmis aastas keskmiselt 3 nuku- ja 3 joonisfilmi, iseseisvusajal on see arv olnud väiksem. Animafilme valmistavad stuudiod „Eesti Joonisfilm", „Nukufilm" ja meediastuudio „Multi Film". Tegutseb Taani „A-Filmi" Eesti esindus.

Eestlased teiste maade filmikunstis

1933–46 Soome firmas *Suomi-Filmi* töötanud Theodor Luts oli 26 mängufilmi (sh. „Siltala mõisa valitseja", „Tuletikke laenamas", „Veebruarimanifest") operaator ning paari sõjaaegse propagandafilmi (nt. „Salarelv") lavastaja. A-st 1946 elas ta Brasiilias ning tegi seal reklaamfilme ja oli ka kahe mängufilmi operaator (1948 ja 1950).

USA mängufilmis „Suur valss" (1938) mänginud lauljatar Miliza Korjus oli „Oscari" naiskõrvalosa nominent. 1916 USA-sse läinud Ivan Triesault (Juhan Treisalt) mängis Hollywoodis 1940.–60. a-il u.100 filmis värvikaid, sageli paheliste tegelaste osi. Rootsis elavaid eesti näitlejaid rakendas oma filmis „Sånt händer inte här" („Seda ei juhtu siin", 1950) Ingmar Bergman.

Alates 1950. a-ist mängis eesti näitlejaid mitme NSV Liidu stuudio filmides. Esimesed olid Ants Eskola („Rumjantsevi lugu", 1955, „Lenfilm"; „Mihhailo Lomonossov", 1955; „Nõukogude Liidu suursaadik", 1969) ja Eve Kivi („Sampo", 1959, „Mosfilm" ja Soome; „„Tobago" muudab kurssi", 1965; „Ferdinand Lüssi elu ja surm", 1976). 1960. a-ist mängisid teiste Nõuk. liiduvabariikide filmides Olev Eskola, Rein Aren, Einari Koppel, Heino Mandri, Ada Lundver, 1970. a-ist sageli Leonhard Merzin ja Lembit Ulfsak. E. Kivi, L. Ulfsak ja Mikk Mikiver jätkasid mängimist a-ni 1990. Valdavalt olid need seiklus- ja kriminaalfilmid. Suurosi tegid Jüri Järvet („Kuningas Leari" nimiosa, 1970, „Lenfilm", režissöör Grigori Kozintsev; „Solaris", 1972, „Mosfilm", Andrei Tarkovski) ja L. Ulfsak (4-seerialise „Legend Ulenspiegelist" nimiosa, 1976, „Mosfilm", Aleksandr Alov ja Vladimir Naumov; „Need meie aastad" peaosa, 1980, „Uzbekfilm", Eljar Išmuhamedov; „Kapten Granti otsinguil", 1986, Odessa stuudio ja Bulgaaria, Stanislav Govoruhhin). Tõnu Kark sai 1988 Läti parima meesnäitleja auhinna („Kõik ne"). Bruno Oja (ka O'tuntuks vastupanuvõitlus „Keegi ei tahtnud surra" stuudio, Vytautas Žalakevhiljem Poola ja Tšehhoslolusfilmides. M. Mikiver mängima Soome reežissöör berg („Sõbrad, selts Soome filmides on mängi Kull, Kärt Tomingas ja teised Uuspõld.

Eesti siirdeajastust on osavõtul lavastatud põgenevpimeduses" (1993, USA, Schell, produtsent Ilmar Väliseestlaste tähtsaid kõiki Eesti päevi) on a-st 1menteerinud Kanadu teleprogegar Väär. Ta on teinud dokumentaalfilmi „Eestlased – nii see oli" (1986) ja mängufilmi „Eesti Kultuurfilmi" lavastaja J. Martin lavastas New Yorgis „Seitse vihta" (1956) ja mõnitava melodraama „Tuuli" osas Valli Martin, Aleksander Virkhaus). Kanada eestlane Tõnu Kõrvits lavastas ja filmis Torontos. Eestis toimunud metsavendlust kajastava „Legendi koorja" (1991) ja mõned mängufilmidel on siiski kunstiline tuuripol. väärtus. Hollywoodi *mainstream*-filmide õpetaja päritolu kanadalane Allan Kaval (1988; „Saatuslik side", 2000, sõda", 2002).

Kino aastast 1940

Nõuk. ajajärgul oli kino külastatav meelelahutus, kinopileti odavuse tõttu (1965 miselt 30 kopikat). 1968.–80. Eestis aasta jooksul kinno läks inimese (*per capita* kasutust). NSV Liidu filmiloome *kinoprokat* saatis oma filmid du (asut. 1940) kinodesse mängufilmi aastas, sellest letult jaotatud u. 150 filmi, 100 välismaiseks filmiks ümbertöödeldud korda pooled olid kapitalistlikest led sotsial. riikidest. Tollased midest jõudsid ekraanile, mis sobisid ideoloogilisest olid dubleeritud vene k-de eestikeelsete subtiitritega. näidati eesti k-s venekeelsetega (üleliidulise levi Moskvas või Leningradis k-s). Eesti k-de dubleerimine joonisfilmid ja mõningad 1950.–60. a-tel dubleeriti ka teiste NSV Liidu vabariikide Tallinna ehitati esimene kahe saaliga „Sõprus"

	Kino-seadmeid	Vaatajaid (mln.)	Kinokülastusi 1 el. kohta	Piletitulu (mln. rbl. või kr.)	Keskm. pileti hind
56	...	7	6	...	...
56	2	...	...	...	...
–	...	5,808	...	...	...
–	...	7,69	...	...	...
61	21	4,5	5	...	...
207	116	8,1	7,39	...	...
253	138	16,0	13,83	...	...
417	197	22,6	18,59	...	...
514	117	22,6	17,51	...	...
514	40	23,0	16,86	...	...
609	13	20,9	14,6	...	...
619	10	21,3	14,44	...	...
675	10	19,237	12,62	5,807	0,30
641	8	10,851	6,91	6,286	0,58
617	6	7,311	4,67	9,394	1,28
452	–	3,407	2,21	5,975	1,75
288	–	1,0815	0,71	...	...
176	–	1,3725	0,92	12,010	8,75
214	–	1,0118	0,68	15,857	16
197	–	1,005	0,68	25,869	26
179	–	0,9609	0,66	29,064	30
172	–	1,0605	0,73	46,499	44
172	–	0,8745	0,61	40,512	46
74	–	1,0736	0,75	49,336	46
75	–	1,3038	0,91	75,414	58

...vad. Allikad: Statistika aastaraamatud, kultuurikogumikud

...tsus 1994–2002 (kroonides)

Kultuurimin.	Eesti Filmi Sihtasutus	Kultuurkapital	Kokku
5 704 500	–		5 704 500
7 419 500	–	2 052 800	9 472 300
19 600 000	–	6 298 400	25 898 400
18 590 000	–	7 408 000	25 998 000
7 380 000	17 610 000	8 241 000	27 831 000
7 980 000	19 370 000	5 721 000	27 071 000
4 380 000	19 370 000	8 244 000	31 994 000
4 980 000	19 370 000	8 379 000	32 729 000
4 580 000	34 337 400	8 901 000	47 818 400

...haga „Kosmos" (1963). ...tüüpprojektide alusel ...ii rajoonikeskustesse kui ...Näitajate parandamiseks ...kinoteatrite arvu ase... ...kinoseadmete arvu. Pärast ...mõõda Eestit ka rändkinod, ...1960. a-ks tõusnud 200 ...läges siis järsku 1970. a-ks ...traditsioonil mängivad nn. ...a-st 2001 suvel tehtavad ...

...ali 1960.–80. a-il oma pub... ...mängufilmi vaatajate arv ...–250 000 (rekordarvuni jõud... ...elilkvia" ja „Kevade", esi... ...tsiaasta jooksul vastavalt ...558 000) oli 20. ja 21. saj. ...kahanenud 3000–12 000-... ...ole omamaiste filmide vaa... ...kumagi ületanud 3 % aasta ...tatest, nüüdisajal on see isegi kuni 1 %, põhjuseks on muidugi ka filmide vähesus. Lühifilme näeb ainult televisioonist.

Kinode täielik erakätesse andmine 1990. a-tel tähendas nende hulga järsku vähenemist. Statistikas märgitud ligi 200 kinopunktist tegutses kuni kaks kolmandikku (2001. a. vaid 12 püsikino). Tallinnas on filmide näitamise võimalusi tunduvalt avardanud 2001 avatud Soome *Finnkino*'le kuuluv tehniliselt hea 11 saaliga kobarkino „Coca-Cola Plaza". Tallinn annab vaatajate arvust ligi $^2/_3$ ja Tartu u. $^1/_8$. Levitajatepoolne (pms. *Finnkino*'le kuuluv *Motion Picture Distribution of Estonia*, kellele kuulub USA suurte stuudiote filmilevi monopol ja $^3/_4$ Eesti piletitulust) iga-aastane kinopileti hinna hüppeline tõstmine on aga vähendanud publikut. 1999 käis Eestis kinos sama palju vaatajaid kui 1914 või 1924 ainuüksi Tallinnas. Taasiseseisvumise algusest on igal aastal kinodesse tulnud veidi üle 80 uue mängufilmi, millest $^4/_5$ moodustab ameerikalik meelelahutus. Võrreldes 1990. a-tega on 21. saj. algul kinokülastatavus suurenenud. 2001. a. käis kinos 1,304 mln. inimest (*per capita* 0,91 kinokülastust). Kinode piletitulu oli 75,414 mln. kr., keskmine piletihind 58 kr. Eestlane kulutas 2001. a. kinole keskmiselt 60 kr.

Filmiajakirjandus ja -kriitika

Esimestest Tallinna kinoseanssidest (1896) kirjutasid saksa- ja venekeelsed ajalehed, Tartu seansse kajastas ka „Postimees". Pärast paikkinode tekkimist (1908) ja külastajate arvu kasvamist hakati filmidest ka rohkem kirjutama. Iseseisvusaja filmide tegemiskäiku kirjeldati päevalehtedes, valminud filme arvustasid Karl August Hindrey, Rasmus Kangro-Pool, Juhan Jaik, Richard Roht jmt. Lehekirjutised olid sageli anonüümsed või nimemärgi all. 1920. a-ist võtsid filmi teemal aeg-ajalt sõna ka A. H. Tammsaare, Johannes Semper, Mait Metsanurk, Jaan Lintrop ja Evald Tammlaan. Tehti katseid välja anda filmiajakirju („Kino Leht", 1922, „Ekraan", 1924), kuid enamasti ei jõutud esimesest numbrist kaugemale. Püsivamalt ilmus vendade Parikaste „Filmileht" (1926–31). Publiku jaoks kinnistus kino kui meelelahutuskultuur, ajakirjandus tervikuna jälgis seda malli (nädalaleht „Film ja Elu", 1935–40), kinoreklaam täitis suurte päevalehtede esikülgi. Ajakirjad „Maret", „Huvitav Žurnaal" ja „Ajakiri Kõigile" seadsid sisse sensatsioonile orienteeritud staarileheküljed, mis olid trükitehniliselt heal tasemel. Karikaturistidki kasutasid kino temaatikat.

Sõja järel ilmunud kirjutised olid propagandistlikud nagu filmidki. Omamaise mängufilmi teke 1950. a-te lõpus tõi kaasa ka ajakirjanduses ilmuvad arvustused. Kunstinõudlikule filmikriitikale panid aluse Endel Link, Veste Paas ja Ivar Kosenkranius. 1960. a-te lõpus tõusis loogilise ja terava analüüsiga esile Valdeko Tobro. Samal ajal filmikunstis toimunud elavnemine tõi ajakirjandusse diskussiooni, milline on filmi osa Eesti kultuuris. Pärast 1968. a-t järsult tugevnenud võimusurve summutas teravused. 1970. a-tel tuli filmikriitikasse Tatjana Elmanovitš. 1982 hakkas ilmuma ajakiri „Teater. Muusika. Kino" (filmiosk-s Jaan Ruus). Kriitikutena astusid avalikkuse ette Tiina Lokk, Lauri Kärk, Jaak Lõhmus ja Sulev Teinemaa. Jõudumööda püüdsid

© Eesti Kaardikeskus

filmikunsti tutvustada reklaamväljaanded „Kino" (1956–81) ja „Ekraan" (1959–90).

Perestroika ajal ja iseseisvuse esimestel aastatel käsitles ajakirjandus filmikunsti aktiivselt ja huviga. Kuid kino ja ajakirjanduse kasvava kommertsialiseerumisega 1990. a-te lõpus jäid päevalehtedesse valdavalt lühiretsensioonid („Päevaleht" Andres Laasik, „Postimees" Jaak Lõhmus, hiljem Tiit Tuumalu), mahukamaid kirjutisi on ilmunud ajakirjas „Teater. Muusika. Kino" (filmiosk-s S. Teinemaa) ja nädalalehes „Sirp" (filmiosk-s Tarmo Teder), retsensioone avaldab arvukalt „Eesti Ekspress". Kuna teleprogrammides on filmid olulisel kohal, siis avaldavad telekavad filmitutvustusi ja -kriitikat, otsides tasakaalu meelelahutuslikkuse (Lauri Kaare, pseud. Laurence Lumière) ja tõsiteabelisuse (Aare Ermel) vahel. Filme arvustavad ka mõned kirjanikud (Mati Unt, Mart Kivastik, Toomas Raudam) ja noored režissöörid (J. Kilmi, Rainer Sarnet, Marko Raat). 1990. a-te lõpus tõusid esile noorema põlvkonna kriitikud, filosoofilise käsitluslaadiga Karlo Funk ja Jan Kaus ning poleemiline Andres Maimik. Eesti Filmiajakirjanike Ühing annab a-st 1993 parimale Eesti filmile mõeldud auhinda „Aasta film" ning hindab ka Eesti kinodes ja telekanalitel (neis esitatakse aasta jooksul kuni tuhatkond mängufilmi) näidatavaid mängufilme. ETV-s alustati filmikunsti tutvustavate saadete tegemist 1960. a-il: I. Kosenkraniuse saatesarjad „Maailma kinokaart", „Miljonite kunst" ja „Film ja aeg" (1962–68), V. Paasi „Film ja kultuurilugu" (1965–68) ning Õie Orava „100 väärtfilmi", „Portreed" ja „Kuidas valmib film" (1965–85). Hiljem lisandusid Valdo Pandi, Ahto Vesmese, Enn Eesmaa (kestvaim filmisaade „Jupiter", 1970–90), Lembit Lauri („Stoppkaader", 1974–86), J. Ruusi („Staarid", 1974–75; „Teised linnud, teised laulud", 1993–95), M. Soosaare („Suure Tumma elulood", „X muusa", „Mark Soosaar soovitab", a-st 1994) ja Peeter Urbla saated („Filmikanal", 1986–88). 1993–98 oli ETV-s Eesti filme tutvustav memuaarsaade (toimetaja J. Lõhmus). Sajandi lõpuaastail said populaarseks filmiuudiseid löövalt esitlev „Ffriik!" (1996–98) ja sellele järgnenud „Ffriigi teataja" (1998–99; saatejuht Ilmar Raag, toimetaja J. Lõhmus, režissöör René Vilbre). Raadios on filmiprobleeme tutvustanud Riina Sildos („Filmipeegel", Raadio 2), J. Ruus („Eesti filminäitlejaid" ja „Eesti filmilavastajaid", Raadio 2; „Filmikommentaar", raadio „Kuku", 1995–2000) ja Olle Mirme („Filmodroom", Vikerraadio).

Filmiajalugu on uurinud I. Kosenkranius, V. Paas, T. Elmanovitš, Õ. Orav ja L. Kärk, filmiteooriasse on oma panuse andnud Tartu semiootikakoolkonna rajaja Juri Lotman ning temalt mõjutusi saanud Peeter Torop, Mihhail Lotman ja Linnar Priimägi. Õppefilmi on uurinud Viivi Grossschmidt, telefilmi T. Elmanovitš. Filmiraamatuid anti Nõuk. ajal välja pms. sarjas „Väike filmiraamat" (esimene oli 1972 V. Paasi „Teerajajad"), 1990. a-ist on avaldatud valdavalt tõlkeraamatuid (1–2 aastas). Filmi- ja televisioonialaseid kirjutisi ilmus 2001. a. 2345, neist olid Eesti-ainelised 920 (2000 olid need arvud vastavalt 2650 ja 837).

Organisatsioonid

Eesti kineaste koondab 1962 asutatud Eesti Kinoliit (a-ni 1965 ENSV Kinematograafiatöötajate Liit, a-ni 1980 Eesti Kinematografistide Liit). See ühendab kõiki filmialaseid ameteid, Nõuk. ajal tegeles ta ka filmiloomingu analüüsiga ja jagas hüvesid (korterid, autod, turismireisid). Liidu liikmete keskmine vanus on aasta-aastalt kasvanud, ka on paljud liidu liikmed loobunud filmitööst. Kinoliit kuulub ka NSV Liidu Kinoliidu õigusjärglasena loodud Kinematografistide Liitude Konföderatsiooni, mis koondab endise NSV Liidu kineaste. Iseseisvuse ajal on tekkinud ka uued liidud. Filmi[illegible]kud ja -kriitikud asutasid 1993 Eesti Filmiajakir[illegible] (2001. a. 28 liiget), mis kuulub Rahvusv. Film[illegible] Föderatsiooni (FIPRESCI). Filmiprodutsendid [illegible] 1992 Eesti Filmi- ja Videostuudiote Liidu. Te[illegible] koondusid 1999 Eesti Kaamerameeste Liitu. Üle[illegible] alased liidud (2001 toimis neid kaksteist) on [illegible] esindamisel ja avaliku arvamuse kujundamisel [illegible] hoidlikumad (v. a. autorikaitse ühendused).

Koolitus

1920. a-il alustanud kineastid olid iseõppijad. [illegible] tuurfilmi" ärijuht Edmund Martin sai filmi[illegible] 1950. a-te lõpust on Eesti filmitegijad peale [illegible] filmihariduse saanud Moskvas Üleliidulises K[illegible] Inst-s. Arvo Iho cestvõttel avati 1992 TPÜ [illegible] duskonna juures filmi ja video eriala (1992–[illegible] juhataja A. Iho, a-st 1996 juhib õppetooli [illegible] 1997–2001 lõpetas kooli 13 üliõpilast, 2002 [illegible] helirežissööride lend. A-st 1999 on animafilmi[illegible] töö kaitsnud ka kuus EKA vabade kunstide [illegible] stsenograafiaosk-a üliõpilast.

Filmiarhiiv

Riigiarhiivi juurde 1936 moodustatud filmi- ja [illegible] ostis fotograafidelt avaliku elu sündmuste [illegible] andis „Eesti Kultuurfilm". 1940 oli arhiivil [illegible] 700 fotot. II maailmasõja ajal, kui „Eesti Kultuurfilm" [illegible] Venemaale viidi, hävis palju negatiive. Pärast [illegible] ja fotosid keskses riiklikus arhiivis, kuhu [illegible] deeritud asutuste ja muuseumide foto- ja filmi[illegible] 1970.–80. a-il oli arhiivil u.15 suurt kogu[illegible] filmi alal „Tallinnfilm", „Eesti Reklaamfilm", [illegible] Telefilm", Eesti Puhkeparkide Direktsiooni Filmi[illegible] Klubi ja ER; fotosid saadi Eesti Telegraafi[illegible] lehtede ja ajakirjade toimetustest jm. Arhiivis [illegible] kroonika- ja dokumentaalfilme (vanimad on „[illegible] maalt", 1912, ja neli 1913. a. kroonikafilmi, kõigi [illegible] J. Pääsuke), väheseid a-ist 1914–32 säilinud [illegible] esimest joonisfilmi, mis pärineb a-st 1931. 1[illegible] kat on säilinud vähe, kuid „Eesti Kultuurfilmi" [illegible] toodang (318 nimetust filme) on säilinud. [illegible] Eesti mängufilmid koondati kohe pärast [illegible] NSV Liidu filmiarhiivi (nüüd *Gosfilmofond* [illegible] ja animafilmide koopiad ja algmaterjalid [illegible] filmiarhiivis, filmide eestikeelsed koopiad [illegible] hiivi Filmiarhiivis. Kommertslevis olnud [illegible] filmide ning laenu- ja müügivideote arhiivi[illegible] filmiarhiiv ei tegele (erinevalt paljudest Euroopa [illegible] Rahvusarhiivi filmikogus on 8620 nimetust ([illegible] karbis), videokogus 803 nimetust (filmide [illegible] ja arhiivi omavõtted 1990–94). Fotosid on [illegible] filmifotosid paar tuhat), heliülesvõtteid [illegible] hoiavad oma filme ja nende juurde kuuluvat [illegible] montaažilehed) vabatahtlikult arhiivis ka mõ[illegible] diod. Filmifotosid (alates a-st 1914, kuid põhil[illegible] mängu-, nuku- ja joonisfilmidest 1955–[illegible] Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumi kogud (u. [illegible] Algupäraste müügivideote sundeksemplari saab [illegible] raamatukogu (a-st 1997 110 videot).

Festivalid ja filminädalad

Filminädalaid korraldati alates 1950. a-te [illegible] üleliiduliste ürituste eeskujul toimusid ka Eesti [illegible] vabariikide, Moskva ja Leningradi suurstuudiote, [illegible] idabloki riikide, kuid ka Prantsuse, Soome, [illegible] britannia, Jaapani jmt. riigi filmide nädalad. [illegible]

aastal toimunud regionaalsetest festivalidest Läti, Leedu ja Valgevenega) ja seadis e festivali. 1982 jõudis see ringi rändav Tallinna. Eesti filmide festivalidel (1980, 1983, ndati ära kogu kohalike kineastide looming. elle tava üle võtnud iga-aastased Eesti filmide korraldatakse a-st 1997 Theodor Lutsu

riikide filminädalatel esitatud sageli juba kujunenud filme, mida polnud Eestis varem korraldatakse Pärnus M. Soosaare juhvisuaalse antropoloogia festivali, kus esitasid ja sotsiaalselt kaalukaid tõsielufilme. filmifestival (Tallinnas, a-st 1997, juht eesmärgiks sadakonna kunstiliselt heavälismaise mängufilmi publikututvustuse. festival ka üliõpilastöid ja animafilme.

(filmide koosvaatamiseks, kohtumisteks ja seltskondlikeks aruteludeks) tekkis 1966 aastal hinnati seal Eesti dokumentalistikat lõpetamiseni 1991). Klubide eeskava aitas Kinoliidu juures tegutsenud Nõuk. Filmikunsbüroo Eesti osk. 1980. a-il olid suurimad filmilaste filmiklubi „Lõke" (1241 liiget), Tartu liiget), TRÜ filmiklubi (800 liiget) ja TPI liiget). Viimane (tegutses 1966—93) hankis filme ka väljaspool ametlikku võrku saatkondaNSV Liidu filmiklubidest jm. Seitse filmiklubi Eesti filmide festivale. Esinduslikemad olid TPI filmiklubi festivalid. TPI filmiklubi hindas igal Eesti filmiloomingut (k. a. harrastusfilmid) ja Suurt ja Väikest Hammasratast (12 korda). oli 1983—84, mil Eestis tegutses 44 filmi- 13 000 liiget. 1988 asutati Eesti Filmiklubide tutleb filmikultuuri edendamist nii eesti- kui ka koolides.

lõpus hakkasid fotograafid jäädvustama kohaomodlikke sündmusi filmilindile ning näitama Tehti ka pikki reisifilme (Eduard Riisman, 1928, Wõrk, 1929). Harald Viikmann, Mihkel Õnnis Kalamees saatsid filmitut ka „Eesti Kultuurfil- 35 mm, hiljem 16, 9,5 ja 8 mm filmi. Kaamera oli filmiharrastajaid vähe.

järel tegutsesid edasi paljud varem alustanud Tippel, Max Reikter, Ernst Anton). Filmiharrastus a-il, asutuste juurde tekkisid huviliste rühmitihakati tootma kitsasfilmikaameraid ja -proharrastusfilme tegid Tallinnas Anatoli Bogdanov, Ammikvee, Gustav Ernesaks jmt., Võrus Hillar korraldati regulaarseid amatöörfilmide ülenimetati neid festivalideks). A-st 1959 (vahetegutses Eesti Kinoliidu juures filmiamatööride loodi Tallinna Filmiamatööride Klubi (a-st RSN TK Puhkeparkide Direktsiooni Klubi). lõpust haldas filmiamatörismi ENSV Ametiühinukogu, 1975. a-st toimis koordineerijana aü-u- filmiamatööride klubi-laboratoorium. 1960. a-il amatörismi pärnulased Arnold Kiil ja Kalju Pruul, tallinlased Eini Lepa, Pjotr (Peeter) Perelmuter, Kaupo Klooren, Tõnu Aru ja Ülo Keedus ning kohtlajärvelane Aavo Kõiv, 1970. a-il tallinlased Jüri Varus, Igor Glazistov ja Jaak Järvine, 1980. a-tel raplalased Krista ja Jaan Urvet. 1980. a-il tegutses Eestis u. 50 filmiamatööride rühmitist, millel oli enam kui 600 liiget. Kasutati 16 mm ja 8 mm filmi. Kõige rohkem tehti n.-ö. turismifilme, kuid dokumenteeriti ka koduümbrust ja tööpaiku, lavastati väikesi mängufilme. Rahvusv. harrastusfilmide festivalidel saadi rohkesti auhindu. 1980. a-ist on üha enam kasut. videot (esimesena 1986 Viktor Siilats). 1988 asutati Eesti Filmi- ja Videoamatööride Ühing ning 1991 Eesti Filmiamatööride Liit (juhataja J. Järvine; a-st 1995 on liikmeks organisatsioonid), mis on a-st 1991 Rahvusv. Mitteprofessionaalsete Kinematografistide Liidu (UNICA) liige. 1950.—60. ja 1980. a-il oli Eesti harrastusfilmil lai kandepind. 1990. a-il kaotasid senised amatöörfilmistuudiod oma harjumusliku maj. toetuse, uues pol. olukorras amatööride huvid teisenesid, filmikaamera asemele tuli mugavam videokaamera. Huvi audiovisuaalse väljenduse vastu on siiski püsinud. A-st 1997 korraldatakse üleriigilisi koduvideote ülevaatusi, 2000. a. festivali lõppvoorus näidati 90 filmi, sh. 35 dokumentaalfilmi, 22 mängufilmi ja 12 animafilmi. Amatöörvideoga katsetajate hulgas on palju koolinoori. Endistviisi võetakse osa rahvusv. festivalidest (enim auhindu on saanud Tõnu Aru). 2000 tegutses 9 harrastusfilmijate rühmitust, peale selle üksiktegijad, kokku ligi 200 in. Stuudiote juhtidena tegutsevad P. Perelmuter, Olev Viitmaa, Juri Meštšerjakov, Igor Glazistov jmt. Harrastusfilmijatena on alustanud hilisemad elukutselised kineastid Olav Neuland, Enn Säde, Mark Soosaar, Jüri Sillart, Mihkel Ratas, Sulev Keedus, Rein Kotov, Hannes Lintrop, Gunnars Friede, Mait Mäekivi, Erik Norkroos jmt.

Tallinnas peeti 1986 ja 2001 UNICA festivali.

B: I. Kosenkranius. *Eesti kino minevikuradadelt.* Tln., 1964; I. Kosenkranius. *Film ja aeg. Esseid, etüüde, portreevisandeid.* Tln., 1974; И. Козенкраниус. *Эстонское кино.* — История советского кино, том 3. Москва, 1975; Т. Элманович. *Образ факта.* Москва, 1975; Õ. Orav. *Jüri Järvet.* Tln., 1977; V. Paas. *Olnud ajad.* Tln., 1980; V. Tobro. *Teater ja film.* [Koostanud I. Sillar.] Tln., 1982; K. Hallas. *„Metropolist" musterkinoni, Funktsionalistlikud esinduskinod, Sõjajärgne kinoarhitektuur. Kino „Sõprus".* — Teater. Muusika. Kino, 1984, 1, 3 ja 7; T. Elmanovitš. *Eesti mängufilmi žanrijooni.* — Teater. Muusika. Kino, 1984, 10 ja 11; Ы. Орав. *Кальё Кийск.* Москва, 1984; J. Järvine, K. Birkan. *Eesti amatöörfilm.* Tln., 1986; V. Paas. *Ajahetked. Eesti dokumentaalfilm 1920—1940.* Tln., 1987; K. Robert. *Mõnda Tallinna kino möödanikust.* — Teater. Muusika. Kino, 1988, 3; S. Assenin. *Etüüde Eesti multifilmidest ja nende loojatest.* Tln., 1988; J. Ruus. *I am Estonian Filmmaker, Who Are You?* Tln., 1988; Ы. Орав. *Юри Ярвет.* Москва, 1988; A. M. Orlov. *Animatograph and Its Anima.* Moscow, 1995; V. Paas. *The Development of Estonian Documentary Films from 1912—1940.* Tln., 1996; J. Järvine. *Eesti amatöörfilm*, II. Tln., 1997; C. Robinson. *Puppets, Parables and Paradoxes. Estonian Animation before and after Independence.* — Animation Journal [USA]. Fall, 1999; J. Järvine. *Eesti amatöörfilm*, III. Tln., 2000; *Eesti film. Estonian film. 1991—1999.* [Koostanud K.-E. Rääk.] Tln., 2000; L. Kärk. *Pildi sisse minek.* Tln., 2000; J. Ruus. *Estonia.* — Variety International Film Guide. London, 1994—2002 [igal aastal].

Jaan Ruus

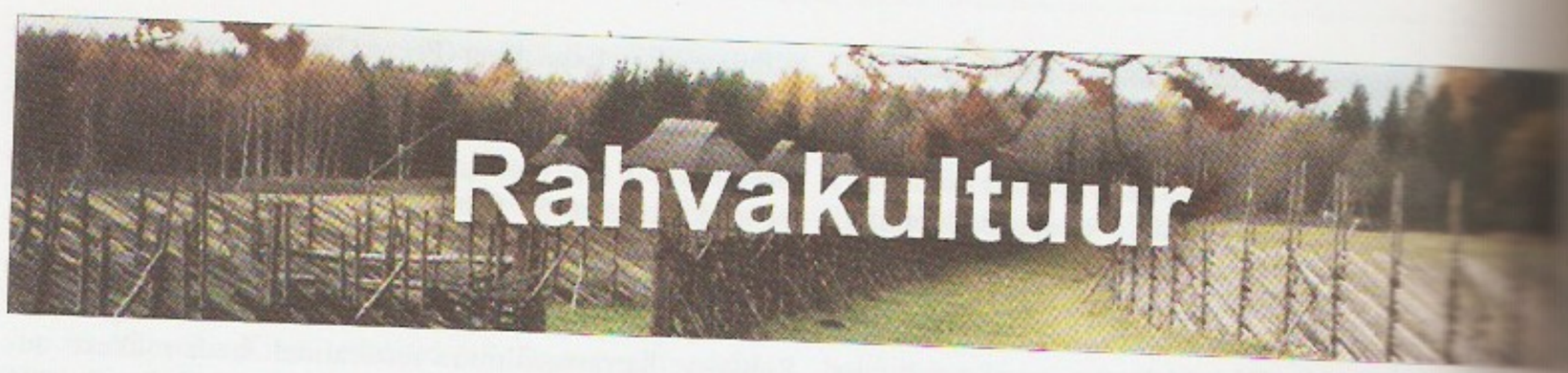

Rahvakultuur

Üldine ülevaade

Rahvakultuuri kandja oli Euroopas pikka aega talurahvas, kes moodustas elanikkonna enamiku, kuni uusaegne industrialiseerumine tõi kaasa ühiskonna linnastumise ja talurahva osatähtsuse järkjärgulise vähenemise. Eestis algas see 19. saj. lõpupoolel ja kulges 20. saj. aina suureneva hooga, põhjustades lõpuks linnarahvastiku märgatava ülekaalu. Et moodsas linnakultuuris on rahvusv. element tohutult suurem kui omaaegses vanas talupojakultuuris, siis on mõistetav, miks eesti rahvakultuuri uurimisel keskenduti kaua just talupojakultuurile, milles avaldusid selgesti eesti kultuuri eripära alused. Rikkalike rahvaluule- ja muuseumikogude tõttu on meil põhjalik ülevaade selle arengust 19. saj. ja 20. saj. algul. Varasemat arengukäiku aitavad valgustada arheoloogilised ja ajalooallikad, keeleaines ning 17. saj-st peale ka trükised.

Eesti talupoegliku rahvakultuuri olulised elemendid hakkasid kujunema hiljemalt paar tuhat aastat tagasi, kui eestlaste põhiliseks elatusalaks muutus põllumajandus. Temas võib leida palju ühist teiste Baltimaade ja Soome rahvakultuuriga. Ajalooliselt ja kultuuriliselt moodustavad need maad üleminekuvööndi ühelt poolt Ida-Euroopa metsavööndi, teiselt poolt Kesk-Euroopa ja Skandinaavia vahel, mille talupojakultuurid üksteisest tugevasti erinevad. Kohalikud ning ida ja lääne päritolu elemendid on siin tihedasti põimunud, kujundades paljus kokkukuuluva omanäolise piirkonna, kuigi iga rahva kultuuril on olulisi erijooni. Kogu Eestis levinud vanad idapoolsed nähtused on nt. leilisaun, spetsiaalne köetav ruum (rehi) viljakuivatamiseks ja -peksuks, hobuse lookrakend, pehme hapendatud rukkileib, hapupiim ja ehtsa juustu puudumine, läänepärasused on omaaegne veohärgade kasutamine ja kuklaike, hoonete paks tihe õlgkatus, sammasjalgadega riidekirstud, söögi valmistamine koldel, või kirnumine jms. Kohalikest ja baltipärastest või läänemeresoomelistest nähtustest on eesti rahvakultuurile eriti tunnuslikud regivärsiline rahvalaul ja rehielamu, kirivööd ja -kindad, suveköögid ja rikkalik pärimuslik kombestik alates pulmakommetest kuni rohkete aastaaja- ja kalendrikommeteni, mis tipnesid jõulu- ja jaanipäevakommetega (noorte kiigepeod kevadel ja varasuvel, suveõine ehalkäiming, hilissügisene hingedeaeg, mardi- ja kadrisanditamine jms.).

Alates 13. saj-st kujunes Eesti koos Lätiga omalaadseks saksa provintsiks, kus baltisaksa valitsevat kihti eraldas alistatud mittesakslastest järsk keeleline ja seisuslik lõhe. Seetõttu jäi läänelise saksa mõju mõneti piiratuks, avaldudes pms. selles, et kirik tegutses paljude vanade uskumuste, kommete ja tavade muutmisel ja kaotamisel ning et linnade kui kaubandus- ja käsitöö[illegible] du levisid msg. uued [illegible] ning rõivastuselemendid, [illegible] muutusi rahvakunsti aren[illegible] Eesti lääne- ja idaosa rahva[illegible] täheldada märgatavaid erine[illegible] tulenevad need pikaaegse[illegible] teist lääne- ja idapoolsete [illegible] tega, osalt aga erinevaist [illegible] test oludest ja nende põhj[illegible] iseärasustest. Lääne-Eesti [illegible] kond haarab põhiosa jääja[illegible] vee all olnud vähem viljak[illegible] Eestist. Karjapidamine oli [illegible] tähtsam kui maaviljelus. Ent [illegible] segamajandus saartel ja r[illegible] lisaelatist saadi kalapüügist, [illegible]

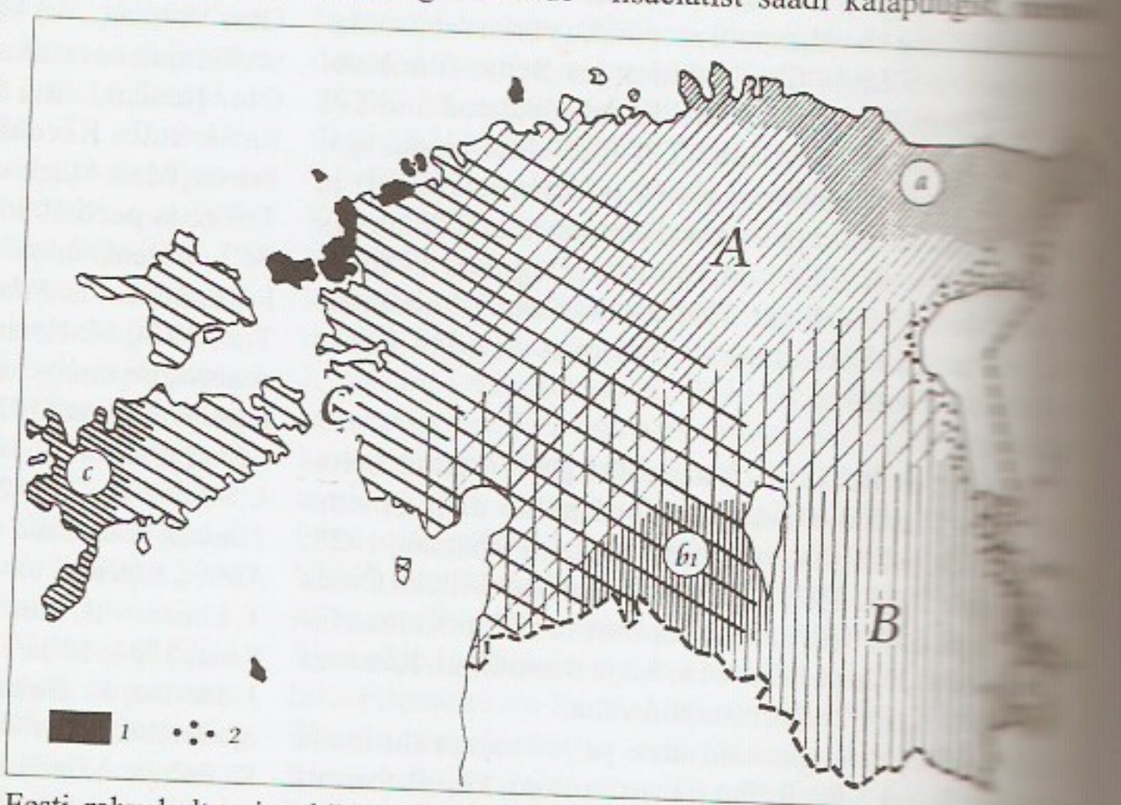

Eesti rahvakultuuri valdkonnad 19. saj. *A* Põhja-Eesti, *B* Lõuna-Eesti, *C* [illegible] Eesti. *a* Kirde-Eesti rannikuvöönd, b_1 Mulgimaa, b_2 Setumaa, *c* Lääne-[illegible] *1* eestirootslased, *2* vene asustus- ja kultuurielemendid Peipsimaal

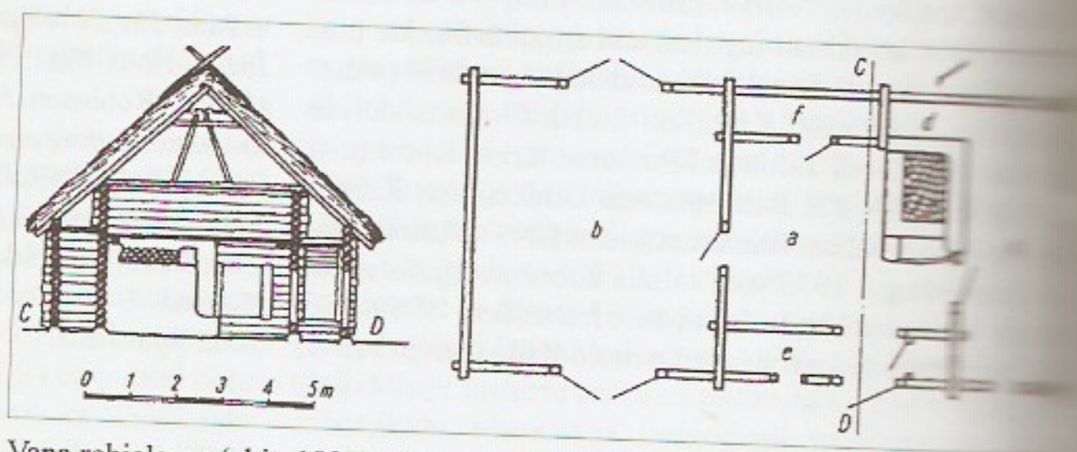

Vana rehielamu (ehit. 1837) lõige ja plaan: *a* rehetuba, *b* rehealune, *c* [illegible] tagune, *e* eeskoda, *f* sahver. Kruusiaugu talu, Purge k., Hageri khk.

ja ulgtööl käimisest. Idapoolne ala, kus oli Kõrg-Eesti, oli puhtakujulise talupojakultuuri kultuuriliselt jagunes Põhja- ja Lõuna-Eestiks. juba muistsest hõimu- ja murdejaotusest, säilitada sajandeid kestnud Eesti- ja Liivi- Üleminekud ühest kultuurivaldkonnast teise kogu laias siirdevööndis, mis ida ja lääne Tallinnast Pärnuni ning põhja ja lõuna vahel põhjaosani.

kultuurilised erinevused avaldusid eriti elatusala põllum-e vanas rahvapärases olid kasutusel vannas- ja konksader ja pikäke (see oli tunginud küll kaugele ida poo- tera ja kõvera varrega sirp, madala pea ja side- idas seevastu harkader, pikapiiline karuäke, tera ja sirge varrega sirp ja idaeuroopaliku pindlik regi.

kultuurivaldkonna tuumala moodustavad ja mandril Läänemaa, millega liituvad nüüdse ja Pärnumaa lääneosad. Peale nimetatud olid selle piirkonna vanale rahvakultuurile rohked muudki teiste Läänemere maadega, -Soomega, kuid ka Lääne-Kuramaa ja Lõuna- jooned. Need olid õlgpõhjaga raamtoolid, ja laekroonid, suured õlgedest punutud villa- ja jõululeivad, puust ruunikalendrid, olevi- tähistamine jms. Rootsipärasusi on aidanud 13. saj-st saartel ja Loode-Eesti rannikul rootslaste asustus, mis säilis nende Rootsisse II maailmasõja päevil. Lääne-Eestis leidub kujunenud erijooni, nagu kerge ehitusega suve- ja lubja segust rehetoapõrandad, naiste kabi- hoidjate Metsiku ja Tõnni kultus jm.

tõttu jäi Lääne-Eesti 19. saj. lõpul ja algupoolel taandalaks, kus eriti põllum. tegevuse ja kultuuri valdkonnas säilis visalt hulk vanapäraseid kõrgade kasutamine, sepavikatid, käsitsi rehepek- ühest puust vardad, laialdane kodukäsitöö mõnedes korstnata suitsuelamu, lahtise kerisega jpm.). Teiselt poolt tõi rahvastiku suurem ja nõrgem seotus põllutööga kaasa vaimse kultuuri -Eestis puhkes 19. saj. eriti õitsele rahvakunst, edasi veel 20. saj. algupoolelgi.

kultuurivaldkonna moodustavad vanad Eesti- maakonnad Järva- ja Virumaa ning nüüdse Harju- idaosa, kuna **Lõuna-Eesti kultuurivaldkonda** Lääne-Virumaa kub-u jäänud Tartu-, Võru- ja Viljandimaa osa Pärnumaast, kusjuures valdkonna tuumala -Eesti murde levila kuni Tartu—Viljandi jooneni. pool laiub juba esiajast pärinev siirdevöönd, aga põimub laialdaselt kõigile kolmele kultuuri- omaseid jooni.

rahvakultuuri elemendid kannavad Põhja- ja -Eestis eri ilmet. Nii olid külanoorte kiiged Lõuna-Ees- tiselt väikesed ja kiikumas käidi kevadiste lihavõtte- ajal, kuid Põhja-Eesti külakiiged olid suured ning neil jms. suvistepühade ajal ja jaanipäeval. Lõuna-Eestile *kuusike*- ja *kaske*-refräänilisi tavandilaule Põhja- tuntud. Lõunas kuivatati suvivilja lahtiselt pikka- (sardades), põhjas vihku köidetult aunades või lõunas söödi kanepitoite ja sõira, põhjas mitte, neidude pead peapael, põhjas pappalusel pärg aasta kesksed pühad kandsid erinevaid nimetusi: pühad ja nelipühad, lõunas talviste- ja suvistepühad.

Eri ilme olid omandanud ka mitmed ühised idapoolsed mõjustused. Lõuna-Eestis püsis kasutusel ida- ja lõunapool- sete naaberalade adraga ühesugune lühiaisaline harkader, kuna Põhja-Eesti iseärasuseks oli vana konksadra eeskujul kujundatud pikaaisaline ja tagant üleskäänduva käsipuuga (kurgedega) harkader, mis sobis paremini sealsete õhukese mullakihiga põldude kündmiseks. Karuäket kasutati põhjas palju vähem kui lõunas.

Uuemate nähtuste levimisel ja vanade säilimisel kuulus olulise osa mõlemat valdkonda lahutavale kubermangupiirile, mis oli teataval määral ka majanduspiiriks. Põhja-Eestis levisid kubermangukeskuse Tallinna ja osalt ka Peterburi vahendusel (algselt poekaubana) naiste rahvariidena lillkirjalised käised ja tanud, pottmütsid ja värvirikas pikitriibuline seelik, mees- te rahvariidena põlvpüksid, potisinine riidevärv jms., millest osa jäi pidama kubermangu piiril, osa kandus aegamööda kaugemalegi lõuna poole. Teiselt poolt ei ulatunud uuemaist müügikaupadest punane maagelõng ja kaaruspael, mida Lõuna-Eestis levitasid vene harjuskid, kuigivõrd kaugele põhja poole. Kubermangukeskuse Riia kauge erikeelse taga- maana säilitas Lõuna-Eesti hoopis visamalt vanapäraseid joo- ni: siin püsisid rahvarõivastes esiaega ulatuvad naiste sõbad ja vaipseelikud, linikud ja puusapõlled, meeste pikad püksid, iidsed loodushaldjate nimetused *isa*, *ema*, *vana* (põhjas sai üldiseks ühissoomeline *haldjas*), talude kodused ohvriaiad, joogiohver kahi, uhmris odratangude tegemine, semmipuuga villa vatkumine (kraasimise eelkäija) jms.

Talupoegade sajandeid püsinud sunnismaisuse tõttu oli vanale eesti rahvakultuurile omane tugev paikkondlik killustatus, mis avaldus eriti rahvaluulerepertuaari, rahvarõivaste ja rahvakunsti kihelkondlikus omapäras. Kihelkonnajaotusest olulisemad on mõned suuremad paikkondlikud rühmitused. Nii moodustab idas omaette piirkonna **Peipsimaa** (Peipsi ma- dal rannikuala), kuhu sajandite vältel siirdus idast venelasi, vadjalasi ja isureid ning kus kujunes muust Eestist märga- tavalt erinev, naabruses asuvale Loode-Vene alale lähedane segamajandus koos sellest tuleneva eriilmelise kultuuriga. Eriti palju venepärast on Peipsimaa vanades kalapüügivahen- dites ja -viisides.

Kagu-Eestis on selle ala omalaadseks jätkuks **Setumaa**, mis 13. saj-st 20. saj. alguseni oli poliitiliselt muust Eestist eraldatud, kuuludes Pihkva valdusesse. Vene mõju avaldus setu rahvaluules (eriti muinasjuttudes), kommetes, rahva- muusikas, ehitistes, rõivastuses jm. Samas aga säilis setude eraldatuse tõttu eriti vaimses kultuuris ja kombestikus roh- kesti vanu lõunaeestilisi jooni, millel on eesti rahvakultuuri ajaloo uurimise seisukohalt suur tähtsus.

Kirde-Eesti rannikuvööndi rahvakultuuri on mõneti mõjus- tanud tihedad sidemed soomlastega, vööndi idaosas ka Ingeri- maaga. Siin said omaseks sügisene jaguaeg, tabanipäeva tähistamine, Uku kultus, Soome susskingad, kaldkodaratega sõiduregi, viljapuhastamisel tuulilehviku kasutamine, eri laadi rannaelamud ja uuema nähtusena kiiktoolid.

Lõuna-Eesti kultuurivaldkonna lääneosas asuva **Mulgimaa** omapära on kujundanud ühelt poolt läti asustuselement, teiselt poolt selle piirkonna iseteadlik alalhoidlikkus, mida omal moel toetasid sealse talumajanduse 19. saj. tehtud jõud- sad edusammud. Just Mulgimaal püsisid visalt keskaegset päritolu mustrid, vaipseelik ja puusapõll, suvise ülerõivana linased rüüd ja naistesadul ning omapärased õitsikombed ja -laulud, seal tõusis muust Lõuna-Eestist kõrgemale tase- mele puutöökunst. Mõni Mulgimaale omane toit (korbid, kama, Mulgi kapsad) on hiljem Eestis laiemaltki tuntuks saanud.

© Eesti Kaardikeskus

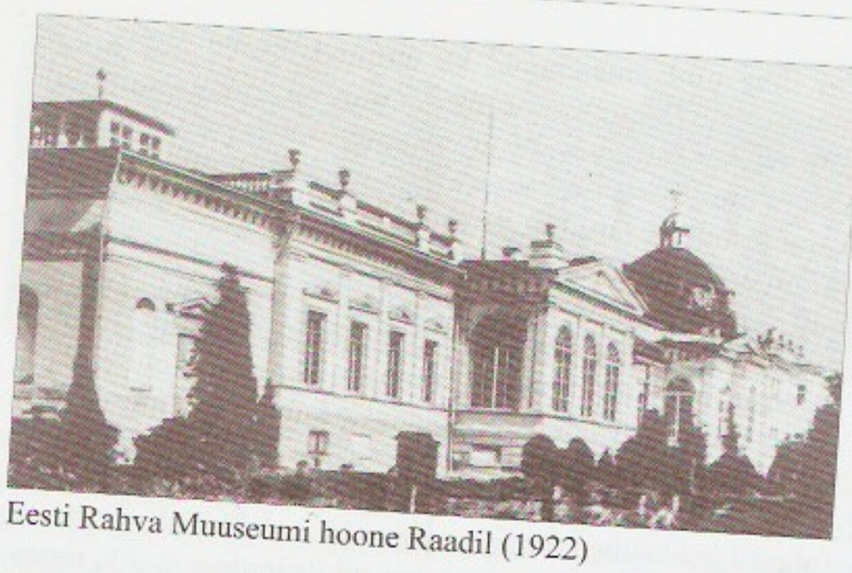

Eesti Rahva Muuseumi hoone Raadil (1922)

Lääne-Eestis leidus olulisi erinevusi saarte ja mandriosa vahel, mõneti erinev oli rahvakultuur igal suuremal saarel. **Hiiumaal** jättis varasem rootslastest elanikkond eriti rõivastusse ja kombestikku märgatavaid rootsipärasusi, sidemed Turu ümbrusega tõid kaasa ka mõningaid Soome elemente (kiiktoolid, kappkellad, rüiuvaibad). Selgesti eraldub muust alast **Lääne-Saaremaa**, mille elanikkonna kauaaegsed sidemed Kuramaa ja Gotlandiga lõid aluse arvukaile läänepärastustele (roovialusega elamu, kahehobuserakend, õhukesest tammelaastust painutatud maalitud veimevakad).

Kõik need kohalikud iseärasused andsid eri varjundeid eesti rahvakultuurile, mis on kujundanud eesti rahvusliku omapära. 19. saj. keskpaiku hakkas vana eesti talupojakultuur koos kogu ühiskonna struktuuriga järjest kiiremini murenema ja muunduma. Kooliharidus ja omakeelne ajakirjandus avardasid silmaringi ja tõid rahva hulka uusi arusaamu, suhteliselt odav tööstustoodang muutus laialdaselt kättesaadavaks, tõrjudes järk-järgult kõrvale senise kodukäsitöö, inimesi siirdus aina rohkem maalt linnadesse, mistõttu tihenesid maa ja linna suhted. Linnade osatähtsus Eesti ühiskonnas kasvas pidevalt. Senist suitsutoaga rehielamut hakati taludes ümber kujundama uusaja nõuetele vastavaks korstnaga eluhooneks, mille tubadesse ilmus aina rohkem linlikku mööblit ja muid sisustuselemente kuni toalilledeni välja. Ilmusid ka rehest täiesti lahku ehitatud omaette elumajad. Elamu kõrvale rajati lillepeenarde, sirelite ja teiste ilupõõsastega iluaed. Lahtisel koldel pajas keetmiselt mindi üle hoopis mitmekesisemale pliidil toiduvalmistamisele ja seetõttu muutusid ka toitumistavad.

Elulaad võttis järk-järgult uue ilme. Ühiskondlikus elus tõusid tähtsale kohale kohalikul saksa eeskujul rajatud kultuuri- ja majandusseltsid, põhil. muusikaseltsid ja põllumeeste seltsid. Regivärsiline rahvalaul taandus saksamõjulise uuema riimilise laulu ees. Tekkisid laulu- ja pasunakoorid. Hakati pidama kohalikke ja ülemaalisi laulupidusid. Vanad pulmakombed asendusid linlike kommetega, milles oli kesksel kohal kiriklik laulatus. Suur murrang toimus jõulukommetes. Seniste põrandale laotatud jõuluõlgede või -heinte asemel ilmus tuppa küünlasäras jõulukuusk ning lastele hakkas kingitusi jagama jõuluvana.

Kogu selles ümberkujunemisprotsessis oli eesti rahvakultuur 20. saj. alguseks juba olulisel määral uue ilme võtnud, kuigi paikkondlikud erinevused olid veel selgesti nähtavad. Majanduslikult mahajäänumates piirkondades, eriti Lääne-Eestis, oli vanadel joontel veel tunduvalt suurem osa kui mujal. Setu alal algasid suuremad muutused alles siis, kui see 1920 liideti Eestiga. 20. saj. vastuolulises arengus võttis aina suurema hoo kaubalise massikultuuri pealetung, mille tõttu on eesti rahvakultuurisse järjest rohkem tunginud rahvusv. elemente. Ometi on neistki suur osa põimunud iselaadseks tervikuks.

Selle tulemusena on Eesti kultuuriline ilme [illegible] näolisena, olles oluliselt erinev naaberrahvaste [illegible] Venemaa omast.

Et vanu rahvakultuuri nähtusi säilitada, alustas [illegible] kogumistööd. Esialgu pöörati tähelepanu [illegible] kogumisele, mis sajandi lõpul kujunes Jakob Hurda [illegible] võttel üldrahvalikuks ürituseks. 20. saj. algul [illegible] panu osutama ka vana rahvakultuuri teistele [illegible] asutati Tartus Eesti Rahva Muuseum, mille [illegible] oli vanavara, s. o. rahva vana ainelise [illegible] Oskar Kallas algatas ka rahvaviiside ja [illegible] rahvatantsude kogumise. Hakkas kujunema [illegible] tuuri elementide (rahvarõivaste, rahvatantsude [illegible] sika ja -kommete) kasutamine rahvuslikel ja [illegible] puhkudel. Ka minevikku vaibunud dekoratiivkunst [illegible] elustama, et valmistada rahvuslikke kodukaunistusi [illegible] ja turismikaupa. Nii kujunes eestlaste nüüdisaegne [illegible] teedi olulise osisena tänapäeva folklooriliikumine, [illegible] tegevus, mis tugineb pms. vana rahvakultuuri [illegible] küljele.

B: *Etnograafiamuuseumi aastaraamat*, 16.—37. Tln., [illegible] 89; G. Ränk. *Vana Eesti: Rahvas ja kultuur.* Tln., [illegible] *rahvakultuur*. [Toim. A. Viires.] Tln., 1993; *Selts[illegible] muutumine*. [Toim-d E. Jansen ja J. Arukaevu.] Tln., [illegible] *Eesti rahvakultuur*. [Koostanud ja toim. A. Viires.] Tln., 1998; A. Viires. *Puud ja inimesed.* Tln., 2000; *Eesti kultuuri leksikon*. [Koostanud ja toim. A. Viires.] Tln., ²2000; *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat*, I.—[illegible], 47, ja 38.—44. Trt., 1990—2000.

Talurahvaarhitektuur

Varasel rauaajal (I a-tuh. II poolel e. Kr.), kui [illegible] tähtsaimaks elatusalaks maaviljelus, ei kujunenud [illegible] muinaspõldude äärde rajatud väikestest ühe pere [illegible] veel külasid. Need hakkasid tekkima vanemal [illegible] 5. saj.), kui rajati pidevalt väetatavaid põllu[illegible] arvu kasvades eraldusid väikepered suurpere[illegible] pere majapidamistest, s. o. taludest, kujunes [illegible] külavormid said alguse tõenäoliselt juba [illegible] 13. saj. alguseks olid külad oma klassikalise [illegible] omandanud. Küla oli maj. ja sotsiaalne terv[illegible], mida kolm põhitunnust: taluperedest koosnev küla[illegible] kasutuses olev maa ehk külasaras ja asula ku[illegible] asemete kogum. Nende tunnuste ühtsus püsis [illegible] keskpaigani. 19. saj. alguseks olid külad arenenud [illegible] planeeringult väga erinevaks.

Iseloomuliku välisilme andsid külale rohked [illegible] mishooned ja õued koos tarade ja aiamaaga. [illegible] saanud ehitusviis ja hoonete arhitektuurne väl[illegible] sid pikaajalise arengu tulemusena need jooned, [illegible] mulikud ka 18. saj. lõpul ja 19. saj. ehitatud [illegible] 18.—19. saj. oli Eesti alal valitsevaks elamu[illegible] **elamu.** Selle keskel oli rehetuba, ühel pool [illegible] teisel pool kamber või mitu kambrit. See ainuke [illegible] täitis elamu, rehe, lauda, töö- ja hoiuruumi ning [illegible] sauna ülesandeid. Peale Eesti oli rehielamuid [illegible] Lätis endise Liivimaa kub. alal (Vidzemes) ja [illegible] usutavasti ka vadjalastel Ingerimaal. Eesti [illegible] 19. saj. veel teisigi elamutüüpe, mis kõik [illegible] ürgsest Kirde-Euroopa **suitsutoast** nagu rehielamu [illegible] olid suitsutuba ehk sauna tüüpi elamu koos [illegible] ruumidega ja kambrist või esikust köetava [illegible] (Saaremaal), kalamaja ehk kalurite ajutine [illegible] ning Mandri-Eesti ranniku suuremates kalap[illegible]

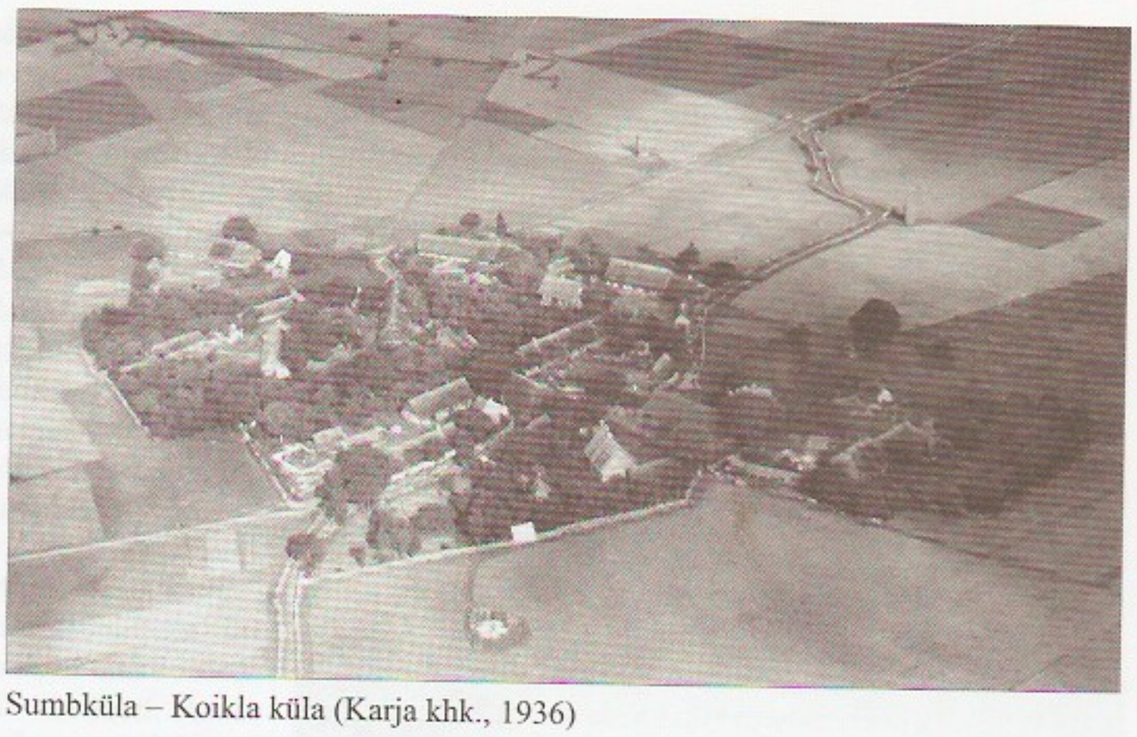

Sumbküla – Koikla küla (Karja khk., 1936)

(kogu Eestis) ning
põhjaranniku kaluriküla-
Lääne- ja Põhja-Saare-
kõrvalhoonetes asetses
rõivalune. Sellele lähe-
oli omane linna-
kõrtsidele, köstri-
hoonetele. Setudel olid
elamud nagu ümber-
Ainult setude asu-
(osaliselt Võrumaad) on osa-
rehielamus. Alates
lääneranniku elama
on nii elamute kui ka
kujundamisel kinni pidanud
ehitustavadest. Ka loo-
saartel elanud eestirootslased oma põlise elamu-

usetses taluõuel ka teisi
hooneid. Vanimaid oli koos-
püstkoda, milles suvi-
lahtisel koldel perele
ajal piduroogi. Püstkojas
muid tulega seonduvaid
19. saj. II poolel ka-
küresti kasutuselt. Kõige
ajal neljakandiline palk-
ja Loode-Eestis ka kivi-
ehitamine oli Eestis üldlevinud veel 19. saj. püsis laial alal
Ülevamaani tava vihelda
eraldi hoonena seal saunu
Mujal Eestis oli saun olemas,
ja Lõuna-Eestis peaaegu igas
ka sünnitati, raviti ja tehti
suitsumistõid, Ida-Saaremaal
isegi lambaid. Sageli ela-
vaesed ja maata inimesed,
pidid sealt oma vähese
ka kolima. Saunaga oli seotud
kombeid ja tavasid.
Talus oli talus vähemalt kaks **aita**
ja rõdeait. Paljudes taludes
ait — liha, kala ja piima-
Suvisel soojal ajal maga-
rõdeaidas. Rannakülades
kaluriperel kalasadamas veel

nimest ruumist koosnev palk-
hoone. Selles hoiti nii loomi
ja heina. Lääne-Eestis
ja Muhumaal ehitati ka
elautu.
oli Lõuna- ja Kesk-Eestis
vähe. Seal tegutsesid pms.
kelle sepikojad olid rajatud
ende elamuga ühe katuse
ning Lääne- ja Põhja-Ees-
töötasid külasepad, hakati
poolel ehitama väikesi talu-
kus iga peremees sai suure
rauatööst ise ära teha.

Eraldi ehitati rehi ainult neis paigus, kus polnud rehielamut, s. o. Setumaal, Saaremaal ja eestirootslaste alal.

19. saj. II poolel, eriti selle viimasel veerandil, hakkasid taluarhitektuuri arengut mõjutama muutunud elukorraldus, ehitustehnika täiustumine ja uued ehitusmaterjalid. Ehitamisel tuli kasutusele saag, üha enam levis pähikuteta puhas- ehk tappnurk, eluhoonete seinu hakati siledaks tahuma. Aknad ja uksed tehti endisest märksa suuremad. Üldiseks said raudhinged ja -lingid. Uksi, kambripõrandaid ja -lagesid, väiksemate kõrvalhoonete katuseid jms. hakati tegema saelaudadest. Rehielamute kambriteosa ja teiste elamute seinu hakati väljastpoolt katma laudvoodrigа. Lubimördi üha laienev kasutamine võimaldas eluruumidele ja lautadele teha korralikke vundamente ning ehitada kiviseintega lautu jm. majapidamishooneid. 19. saj. lõpus hakati Lõuna-Eestis katuseid katma laastudega, veidi hiljem ka sindlitega. See võimaldas suurematele elu- ja majapidamishoonetele teha viil- või (mõisahoonete eeskujul) poolkelpkatuseid. Eluruumide välisukse ette ehitati väike trepikoda. Lisaks korstnata reheahjule tehti kambrite poolele uued küttekolded: pliit, soemüür, lõõridega ahi ning korsten, mis muutis kambrid suitsuvabadeks ja soojadeks eluruumideks. Rehetuba jäi püsima pms. majandusruumina, ainult Lääne-Eestis kasutati teda veel kaua peretoana. Vanade kambrite asemele ehitati mitu uut ja suuremat, kusjuures üks ruum muudeti köögiks. Lõuna-Eestis ehitati 1860. a-st alates rehest eraldi paiknevaid elamuid, milles olid 2—4 tuba, köök, sahver ja esik, suuremates oli tube rohkem ja lisaks veranda. Selliseid suuri, väliselt mõisahooneid meenutavaid ja linlikult sisustatud elumaju hakati Lõuna-Viljandimaal (Mulgimaal) nimetama häärberiteks.

Talusaunas elanud kehvikutele ehitasid paljud talud sauna kõrvale elukambri. Tekkivate sauna- ja popsikülade elanikud ehitasid enesele väikese rehielamu või paari toaga eraldi elamu.

Ridaküla – Painaste küla, põllul pukktuulik (Muhu, 1913)

© Eesti Kaardikeskus

Talu Haanjas Mäe-Kõo külas (1953)

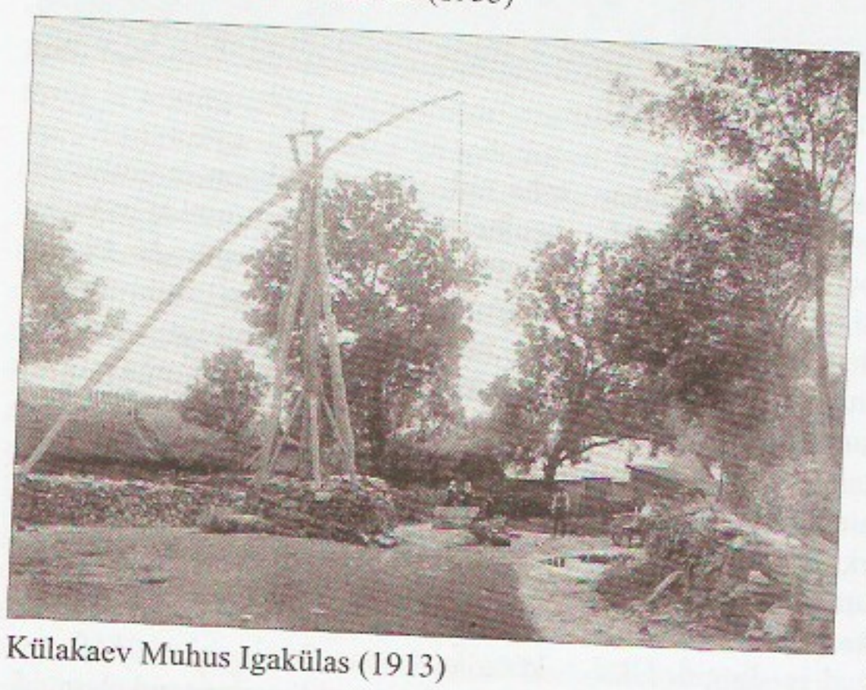

Külakaev Muhus Igakülas (1913)

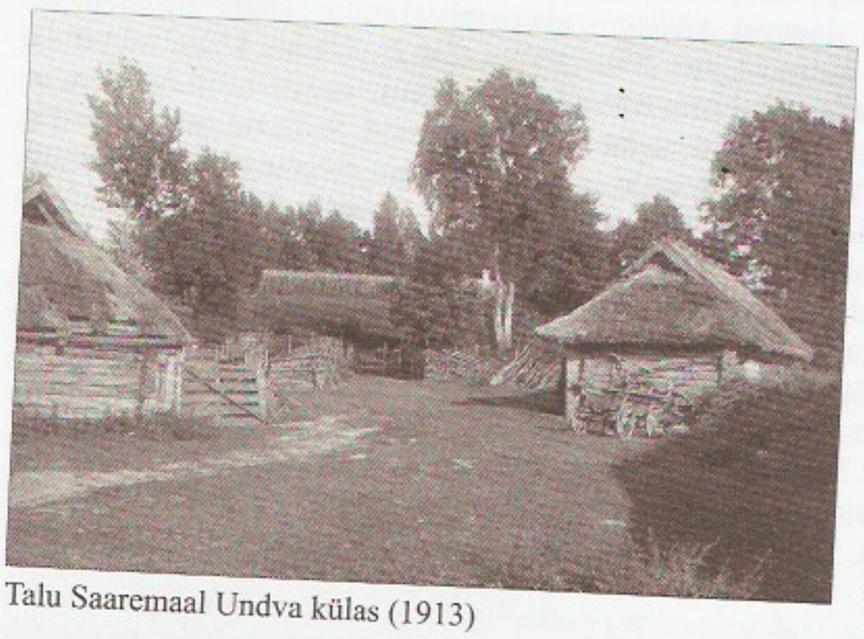

Talu Saaremaal Undva külas (1913)

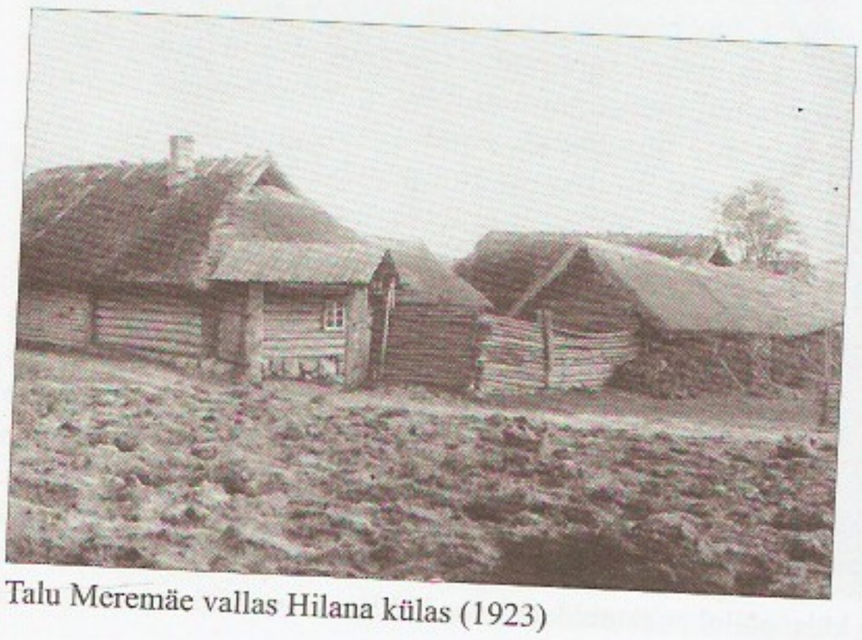

Talu Meremäe vallas Hilana külas (1923)

Uue ilme said ka kõrvalhooned. Taluõuedelt kad
jad ja palkseintega suvekõögid. Eraldi elamuga
taludes püstitati õuest kaugemale uus rehi. Üld
ehitatud aidad tehti ruumikamad. Uued laudad
üheruumilised, väikeste akendega ja paljudel
vundament, Lõuna-Eestis oli ka üleni kiviseintega
hoonetena ilmusid hobusetallid, muldkattega ja
keldrid ning kerged laudseintega küünid.
20. saj. algupoolel püsisid vanad taluhooned
hästi, vajaduse korral neid täiendati ja paranda
vaibus aga rehielamute ja rehtede ehitamine,
ehitati kuivateid või kohaldati nendeks vanu
kogu Eestis ehitatavad elamud sarnanesid üldiselt
samatüübiliste hoonetega. Laienes ka tüüpprojektide
jõukamates taludes isegi ainuprojektide järgi
mis tõi taludesse moodsaid, tugevasti linnlike
muid. Sama laadi olid ka kümnete tuhandete
talude hooned. Taluhoonete projekteerimisel
kasutada vana taluarhitektuuri vorme ja rahvapärast
nistusvõtteid, kuid mingit uut rahvapärast
kujunenud.
Kõik taluhooned — rehielamu, ait, laut jm.
— paiknesid korrapäratult elamu juures lahtise
Üksikhooneid oli 1—20 ja enamgi, tavaliselt 3—
majapidamise suurusest, pere sotsiaalsest
nete vanusest, tüübist, ehitusviisist jm. Õue
vinnaga kaev. Ka eestirootslaste taluõued olid
tised. Hoonete, varjualuste ja taradega ümbritsetud
setu õued, kuhu pääses vaid kõrge värava kaudu
ehitised kujunesid ümberkaudsete venelaste
mõjul. Sama laadi kinnised õued olid iseloomulikud
äärsetele vene küladele.
Taluõue juurde kuulus kindlasti aiamaa, kus
ja juurvilja. Puid oli vähe, praegu vanadele
mulikud põlispuud on hoonete ümber ja aeda
100—150 aastat tagasi. Ka viljapuu- ja iluaedu
rajama alles 20. saj. algul. Osa majandus- ja
asus väljaspool õuesid ja sageli küladestki
Arvat. kasutati juba muinasaja lõpul teravilja
vee jõudu. Vanim teade Eesti alal asuva
pärineb 13. saj. keskelt. **Tuulikute** kohta on
14. saj. I poolest. Need olid ilmselt väikesed,
maal kasutatud pukktuulikud. Mõnevõrra hiljem
red hollandi tuulikud, tõrjudes pukktuulikud
Mandri-Eestis kõrvale.
Lubjapõletamine sai Eestis alguse 13. saj.
lubjaahjude ehitamiseks said talupojad
hoogustus mõnevõrra talude väiketööndusliku
see hääbus lõplikult 1930.—40. a-tel.
Kodutööndusliku tõrvaajamisele pani aluse
lel mõisa eeskujul **tõrvaahjude** ehitamine.
ala hääbus 1930. a-il. Oma tarbeks ajasid
tõkatit pajas.
Vanemas taluarhitektuuris leiduvate
konkreetseid andmeid pole. Muinasajal
matele ja loodushaldjatele pühades hiites.
Alates 13. saj. keskpaigast võõrvallutajate
konnakirikutest asus veel 19. saj. algul
küladest eemal tähtsamate liiklusteede
tides, paljudes kohtades kõrgendikul. Ka
hilisemategi **kabelite** kohta on meil rohkelt
legendide ja rahvajuttude põhjal. Alles 18. saj.
seoses hernhuutliku liikumisega, hakkas
talupoeglik sakraalarhitektuur. Vanemad, 18. saj.

asusid tavaliselt mõne talu õuel, sest mujale ehitada.

vahel oli tähtis koht **kõrts**, kus käidi pühade pidutseti ja tantsiti puhkepäevadel, suheldi kaubeldi sulaseid ja tüdrukuid ning sõlmiti Kõrtsidesse koguneti ka talupoegi puudu- arutama ja vastuhakuplaane pidama. Vanimad kõrtside kohta pärinevad 15.—16. saj-st. Laialda- kõrtse aga 18. saj. Siis hakati ehitama kogu mitmekõrtsikke pikki kõrtsihooneid, millel oli kõrtsitoa sillutatud sammasualune ja otstes üks või

asutatud kihelkonnakoolid, 18. saj. keskpaigast mõisa- ehk külakoolid ja 19. saj. tegutsenud asusid esialgu tavaliselt mingiks muuks ots- hoonetes. Alles 19. saj. II veerandil hakkas koolide kui ka nende jaoks ehitatud **koolima-**

astat kestnud viljaikaldust hakati tsaari 1799. a. kõigis mõisavaldades looma laenuvilja taga- ehitama **magasiaitu**, mille tööd korraldasid talu-

sulaste, nn. moonakate arvu kasvades hakati nende jaoks ehitama uut tüüpi elumaju — 4—12 moonamaju. Nende eeskujul ehitasid Viljandi- ka oma sulastele väikesi, 1—2 pisikorte- maju.

alevikes, vaid ka maal asutati 19. saj. lõpul ja talumanikelt renditud, ostetud või päritud väi- eesärsetele maatükkidele külapoode — väikesi, puuruumi või töötoaga elamuid.

pidasid mõisnike eestkostel tegutsevad valla- istungeid mõisas. Pärast 1866. a. vallaseaduse pidid vallakogukonnad ehitama endale **valla- kohtumaja**. See püstitati tavaliselt vabale valla- kõdavama tee äärde.

veerandil asutatud rohked seltsid tegutsesid kooli- majades ja pastoraatide leeritubades või üürisid kaupmeestelt või mõisalt. Et need nõudsid üsna algas hoogne **seltsimajade** ehitamine. Vanemad tuletõrjeseltsid püstitasid 19. saj. lõpul ja algul suuri seltsimaju, mille juures olid pritsikuur

hakkasid projekteeritud kolhoosi- ja sovhoosiasu- ehitama uutest ehitusmaterjalidest 2—3-korruselised lõrvalhooneteta kortermajad, moodsad avalikud ja suured majandushooned. 1980. a-tel hakati taas ühepereelamuid.

tänini on vanade taluhoonete asemele ehitatud uusi, vajadustele vastavaid elamuid ja tootmishooneid. Eesti rahvakultuuri ühe olulise osa — taluarhitektuuri — kõige tüüpilisemaid ja paremaid näidiseid säilitatakse nende algsel asukohal või vabaõhumuuseumides. Suurim taluhooneid eksponeeriv muuseum on 1957 Tallinna Rocca al Maresse rajatud Eesti Vabaõhumuuseum.

B: G. Ränk. *Saaremaa taluehitised*, I. Trt., 1939; K. Tihase. *Eesti talurahvaarhitektuur*. Tln., 1974; T. Habicht. *Rahvapärane arhitektuur*. Tln., 1977; G. Troska. *Eesti külad XIX sajandil*. Tln., 1987; *Eesti rahvakultuur.* Tln., 1998. *Gea Troska*

Rahvakunst

Rahvakunst on rahvakultuuri valdkond, kunstilooming, mis laiemas mõttes hõlmab rahva tava ja vajaduse kaunistada esemeid, laulda, mängida pilli ja tantsida. Kitsamas tähenduses seostub rahvakunst kaunistava käsitööga. Vanas ehk seisuslik-hierarhilises agraarühiskonnas oli rahvakunst talupoegade tarbeline kunst, puht iluesemeid ei tehtud. Peamine kunstiline väljendusvahend oli ornament (kiri). Kujutav kunst oli tagasihoidlik (nt. hobupead õllekannu kõrvadel ja rangipuude otstes) ning ornamendiga põimunud.

Kõik tarbeesemed ja tööriistad (härjaikked, rehad, koodid, höövlipakud jms.) olid hoolikalt töödeldud. Olulised olid esemete proportsioonid ja üldkujundus ning käsitsemise ja kasutamise otstarbekus. Talupoegade vaba looming oli nende elulaadi koostisosa, selle esteetilist väärtust ei teadvustatud. Autorit ei fikseeritud, kuigi võimekaid rahvakunstimeistreid (tikkijaid, vaibakudujaid, ehte-, kannu- ja toolimeistreid) tunti.

Baltisaksa kutselisest kunstist erines talurahva tarbekunst nii sotsiaalsete, piirkondlike, ajaliste kui ka kunstiliste tunnuste poolest, kuid nende kunstinähtuste vahelised piirid olid ähmased ning kumbki ei arenenud eraldatuses. Rahvakunstis avaldusid eri ajastute kõrgkunsti moe- ja maitsemuutused, kõrgkultuurisse (nt. mõisaarhitektuurisse, tarbevarasse) on kandunud ka rahvakultuuri elemente.

Sotsiaalsed ja maj. olud (pärisorjuslik sõltuvus ja suitsune rehetuba) piirasid talupoegade huvi oma ehitiste ja majakraami kaunistamise vastu. Tavapärane taluarhitektuur oli dekoratiivelementideta (v. a. unkalauad), olulised olid hoonete vastupidavus ja proportsioonid. Lihtne majakraam koosnes gootipärasest ristjalgadega lauast, magamislavatsitest, seinapinkidest ja järidest (seljatoega tool oli uuem nähtus, tuli kasutusele pruuditoolina). Kaunistamise seisukohalt olid esiplaanil neidude ja naiste rõivastus ja ehted ning msg. tarbevara. Vaibakunst avaldus sõidutekkide dekooris, voodivaibad (v. a. pruuditekk) tulid kasutusele alles 19. saj. Enim kaunistati siirderiitustega (pulmad, matused) seotud ja võõraste silma puutuvaid ning kinkimiseks mõeldud esemeid. Esteetilisuse kaudu väljendati varanduslikku jõukust, taotleti lugupidamist, toonitati siirderiituste tähtsust ja olukorra

härber (Helme, 1968)

Viljandimaa piipkann. Anseküla ja Kullamaa õllekann

© Eesti Kaardikeskus

Helme puusapõll; Setumaa pruudilinik

Kirivööd (alt: Risti, Põide, Karuse, Viru-Jaagupi, Halliste)

Jõhvi käistealase lilltikand

pidulikkust, taotleti jumala jm. kõrgemate olendite poolehoidu. Nt. saajasõit kui tähtis siirderiitus eeldas jõulise hobupeadekooriga rangipuid ja ornamenteeritud sõidutekke, mis laotati peiukodus pruudile enne sõidukist mahaastumist jalge ette. Saartel ja Mulgimaal oli ratsa sõitval pruudil sadulgi kaunistatud. Rikkaliku ja sümboolse dekooriga olid kõik pulmasemed: pruudirõivad, veimevakk, pruudikirst ja -tool, küünla-

Vändra veimevakk, Rõngu vöömõõk, Jõelähtme koonlalaud

lühtrid, laekroonid, peiu kingitused pruudile (
kurikad, koonlalauad), veimed ja enamik k
19. saj. oli esteetilise meele üldtuntud av
suhted jumala ja kõrgemate olenditega. U
seotud vargsi tehtud ja salajas hoitud jumal
Tõnn, Peko), 17. saj. levima hakanud kal
ristid, 19. saj. lõpu raudristid ning hoonete
unkalauad.

Rahvakunstiesemete seost käitumisvormistik
kommetega väljendasid nende materjal, vär
tus ja ornament. Algselt olid uskumustega
ornamendimotiivid. Tõrjemaagilise sisuga o
ustele, nõudele ja leivale tehtud nõiamärgid
nelinurk (hoiatus, toetus, manala märk) ja
nõiduse, kuradi, õnnetuse ja kurja silma
tähendusega motiivid olid päikese, maa,
aja ringkäigu ja nelja algelemendiga (tuli,
seotud motiivid rist, ring ja ruut, haakrist (
kolmnurk (tule, viljakuse märk) ja siksak
valvuri ja kodukaitsja sümbol). Keskajal lisa
dile kirikukunsti motiivid — elupuu (maailma
kasvu, õnne ja surematuse sümbol), kaksik
risti sümbioos, Kristuse märk, Petlemma täht
(universaalne õnnetäht, jõulu- ja Neitsi Maarja
roos (kannatuse ja vaikimise märk), viinam
guduse sümbol) ja rõngasrist (pühitsemisrist).
paganlikud ja kristlikud sümbolid oma algse
kaotanud ning segunenud kutselise kunsti
lele viitavad 18.—19. saj. ornamendist igiva
(haakrist, silmusnelinurk) taandumine, asso
susele osutavate nimetuste (ristilised, pöörd
lapilised, männakiri) kasutamine ning ren
moemustrite võidukäik. Vaid õigeusklike
loomes — pühaserättide jm. tekstiilide tik
ehetes — on otseseid seoseid religioosse
ja kogu Lõuna-Eestis, Mulgimaal ja Kihnus
edasi muinasaja tekstiilileidudest tuttavad
keskaegsed taimkirjad; kuigi metall asendus
võtted (mähkimine) ja vormid (spiraal)
aja ornamendimotiivide markantseimaid
levinud kaheksakand, Muhu männakiri,
kaheksaharuline õis ja elupuumotiivid.
kiri järgib nii esi- kui ka keskaja keraamika
templimenetlust.

Talurahva tarbekunst saavutas õitsengu 18.—
sikaline rahvakunst oli dekoratiivsusesse
piirkondlike erijoontega sünkretistlik
pärimuslikud jooned olid põimunud Euroopa
käsitöö elementidega.

Uuenemisprotsessid ja ajalooliste kunstistiilide
jälgitavad ehete arengus. Muinasaja ehetele
rinnanõelad, keed) lisandusid 15. saj. vits- ja
(Maarja roos, katoliku inskriptsioon) ja
(krõllidel). 16. saj. sagenes ristiusu sümboolne
fiks) kasutamine ja ilmus renessansskunsti
arabesk, moresk, akantus). 17. saj. hakati ehete
barokse lillkirjaga, mille sees oli sageli
kcesid täiendasid kodarvõruga kaelarahad.
omandas kaelaraha medaljoni kuju, sõlgedele
kujutis.

Tarbeesemete ornamendis ja tekstiilikunstis
roopa kunstkäsitöö stiilide mõju. Romaani ja
dekoori sugemeid leidub metalltikandeis (
konstruktsiooniga kirstudes, voldistiklõikega

rangipuudel, sadulatel, eriti hiliskeskaeg-
17.—18. saj.) Lõuna-Eesti (Mulgi, Setumaa) ja
Muhu, Hiiumaa) taimgeomeetrilises orna-
ornamendid levisid Euroopas eelkõige renes-
vahendusel. Renessansi horisontaalse
geomeetrilisi poort- ja võrksüsteemis
leidub 18.—19. saj. rist-, kast- ja madalpistes
Põhja- ja osalt Lääne-Eestis, uuendustega
kõrvatel aladel, kodunesid tanude, linukate
kiiresti 17. ja 18. saj. barokk- ja roko-
värvirikkad pitsilised lillornamendid.
omandasid tina- ja hõbekannude eeskujul
puukunstis. 18. saj. II ja 19. saj. I poole
(empiir, biidermeier) oli eeskujuks toolide ja
ažuursetele lõikeornamentidele (ärtu-
Eestis levima hakanud triibulistele, hiljem
seelikukangastele, Põhja- ja Lääne-Eestis
vaipade ornamendile.
(tekstiilikunst) oli nende suhteliselt
ja sotsiaalse elu käitumisreeglite tõttu roh-
(sageli kihelkondlikke) jooni. Esindusliku
moodustavad mahedate taimevärvidega,
geomeetriliste kirjadega kangakudumid
sõbakirjalised, Põhja- ja Lääne-Eesti naast- ja
vaibad; põiki- ja pikitriibulised seelikud),
kirjadega kirivööd ning pitsilised, roositud
Pärnumaal) ja geomeetriliste võrksüsteemis kir-
(sukad, kindad). Eriti rikkalik ja mitme-
ornamendi kui ka tehniliste võtete poolest
ja taimeaineline tikandikunst, veidi tagasi-
pitsikudumine (sõlm- ja nõelapitside kõrval
). Uuendusi on tekstiilikunstisse sugenenud
abritega (Setumaa kootud kangakirjad) ning
kokkupuutumise aladel (Saare- ja Hiiumaa
tikandid).
kunstiloome, eeskätt puukunst, mille areng oli
saartel ja Lääne-Eestis ning talupoegliku
tuntud Mulgimaal, oli mõnevõrra lihtsam,
piirkondlike erinevustega, vaid kaudselt sõltuv
linnakäsitööst (v. a. ehtekunst). Puu pinnailustus-
lõike-, täkke- ja põletuskiri (siksak, ring,
piitsring, väädid). Plastilisel modelleerimisel
harjuste ja õllekannude käepidemete
Ažuurseid lõikekirju leidub õllekannude
koonlalaudadel ja toolikorjudel. Võrreldes
tõuseb suurima omapärana esile põletus-
viljelemine.
pole Eestis kujunenud omaette kunstiks (Setumaa
toodang piirdub laiatarbekaubaga). Naha-
esile noatuped ja värviliste naharibadega
kasukad (Muhu, Pärnu- ja Viljandimaa). Kuju-
skulptuur, maal) ei etendanud vähemasti viimaste
protestantlikus õhkkonnas mingit olulist rolli.
Oad, Paul Kondas, Ants Jõgi) loomingusse
alles 20. saj.
hakkas talupojakunst ühiskonna moderniseeri-
tööstuseks ja linnastumisega kaasnenud uue
alles taanduma. Uute moeideaalide mõjul loobuti
Ununesid paljud vanad käsitööviisid. Talu-
ise isevarustamine asendus vähehaaval tööstus-
omase massikaupade tarbimisega.

Kõpu kirikinnas, Muhu männakirjadega labakinnas, Saarde roositud sukk

Linn oma moeesemete, trükiste ja vastuoluliste ideaalidega (ratsionaalsus, otstarbekus *versus* mugavus, intiimsus ja dekoratiivsus) ning traditsioonilisi kogemusi ja väärtusi kandev maakäsitöö lõid soodsa pinnase talurahva käsitöö loominguliseks arenemiseks. Vana kõrvale või asemele sündis täiesti uus käsitöökunst. Elujärje ja elamiskultuuri paranemine avardas käsitöö kasutamise valdkonda (linlik mööbel, eluruumide kaunistamise tekstiilid, voodipesu). Kodukaunistamise kõrvale ilmus sünkretistlik, linlikule üleminev ja moerõivas. Uhkus- ja tarbeese sõidutekk sai iseseisvunud talupoegadel veelgi olulisemaks. Ehitustegevuse kõrval elavnesid paljud käsitööharud (majapidamistarvete ja mööbli valmistamine; kanga- ja silmkudumine, heegeldamine, tikkimine), arenes kodutööndus. Algas aniliinvärvide, odavate vabrikumaterjalide ja käsitööalaste trükiste (mustrilehed, reklaamilisad, kaubakataloogid, ajakirjad, käsitööõpikud) laialdane vastuvõtt. Koos uue ajastu moesuundade ja historitsismi lainega jõudsid uustrükkidena väljaantud renessansi mustriraamatute ning barokk-, rokokoo- ja biidermeierstiili ornamendid taas eesti rahvakunsti, nüüd uutes seostes ja uute tulemustega.

Uus, linlik käsitöö levis esmalt suuremate tööstuskeskuste läheduses ja 19. saj. viimasel veerandil kogu Mandri-Eestis. Piirkondliku eripära üldise taandumise kõrval jätkus vana käsitöö viljelemine äärealadel, kus tekkis huvitavaid siirdelisi väljendusvorme. Nt. Kihnus ja Setumaal kui tugevasti endassesulgunud aladel säilis ja arenes edasi tavapärane tekstiilikunst. Põhja-Eestis kestis eredavärviliste pindpõimes kompositsioonvaipade kudumine 19. saj. lõpuni. Ainulaadse rahvakunstilaadiga tõusid 19. saj. lõpul ja 20. saj. algupoolel esile Läänemaa ja Muhu. Uued moeimpulsid töötati siin tavapäraste loomingupõhimõtete ajel loovalt ümber. Erilise värvi-, vormi- ja fantaasiarikkusega lõi särama tekstiilikunst (põimetehnikas tehtud ja piltvaibad, lillkirjalised tikitud vaibad, rahvarõivatikandid, kangad). Kasutades julgelt aniliinvärve, trükimustreid, postkaarte, etikette, reklaamümbriseid ja looduslillede eeskuju, lõid käsitöömeistrid (Läänemaal Marie ja Adele Mustkivi, Vilhelmine Jõgi, Mari Plaamus, Liisa Muru; Muhus Erina ja Maria Keskküla, Akilina Keinast, Raissa Saaremäel, Ekaterina Noot) üldise moesuuna piires (historitsism, juugend, *art déco*) oma ornamendilaadi. Omapärased on peened, õrn-õhulised villased Haapsalu rätid. Muhus ja Läänemaal elavnes historitsistliku linnakultuuri mõjul mööblivalmistamine (toolid), puukunstis (õllekannudel, kirstudel) taaselustus sirkliornamentika, teisenesid hobupeamo-

© Eesti Kaardiladu

Audru rangipuud

Naastpõimetehnikas piltvaip (Vigala)

Segatehnikas vaip (Kuusalu)

tiivid. Muhus sündis historitsismist ja juugendist inspireeritud dekoratiivsete fassaadidega raudkiviehitus ning uste ja mööbli ornamenteerimine. Omaette jäid sel ajajärgul Saare- ja Hiiumaa, kus vana käsitöö taandus, kuid uus moekäsitöö ei toonud eriti silmapaistvaid muutusi (v. a. Hiiumaa rahvarõivad).

20. saj. moderniseerumisprotsess süvenes ja algas harrastuskäsitööle ülemineku. Eesti populaar(massi)kultuuri iseloomulikuks jooneks kujunes käsitsi tehtu ja isikupärase väärtustamine.

19. saj. lõpust alates hõlmas rahvakultuurihuvi ka rahvakunsti. Rahvakultuuri, sh. ka rahvakunsti mütologiseerimine ja elustamine said eesti rahvusliku eneseteadvuse tõstmise ja eesti professionaalse rahvuskultuuri loomise alustoeks. Nimetust „Eesti rahvakunst" hakati kasutama alles 20. saj. alguses, kui vanavara kogumist ja tutvustamist alustasid Kristjan Raud, Oskar Kallas, Johannes Gahlnbäck ja E. von Stryk. Esimesed Eesti rahvakunsti uurijad olid rahvateadlased Helmi Neggo, Ilmari Manninen ja Ferdinand Linnus. 20. saj. lõpupoolel ja 21. saj. algul on rahvakunsti uurimist edendanud pms. Kaalu Kirme, Ants Viires, Elle Vunder, Helmi Üprus ja Anu Kannike. Rahvakunsti on oluliselt populariseerinud Eevi Astel, Tamara Habicht, Kalju Konsin, Karl Tihase ja Tiina Võti.

B: T. Kadak. *Eesti rahvakunst.* Trt., 1936; *Eesti rahvakunst.* Tln., 1970; *Eesti kunsti ajalugu*, 1. kd. Tln., 1975; *Eesti rahvakultuur.* Tln., 1998.

Elle Vunder

Rahvarõivad

Talupojarõivaste areng. Kõige varasemad andmed eestlaste rõivastuse kohta pärinevad arheoloogilistest leidudest. Kuni 11. saj-ni valitsenud laibapõletuskombe tõttu on väheseid rõivajäänuseid säilinud alles 11.–13. saj-st. Enim on andmeid naiste piduliku riietuse kohta, mis oli ka matmisriietus, vähem meeste rõivastuse ja argipäeval kantu kohta.

Muinasajal olid naise rõivastuse peamised osad linane varrukatega särk ja selle peal kantav villane varrukateta umbkuub või ümber puusade mähitud riidelaid — villane või linane vaipseelik —, mis kinnitati vööga. Õlgadel kanti villasest riidest sõba või linasest riidest kaali ehk palakat. Peas kandsid neiud usutavasti peapaela, võimalik, et ka võrukujulist pärga, abielunaised pikka linikut või seotud rätti. Rohkesti kanti ehteid: hoburaudsõlgi, rinnanõelu, pronkskeesid, klaashelmeid, kaela- ja käevõrusid, sõrmuseid. Vööl rippusid nõelakoda ja pronksplekiga kaunistatud tuppe asetatud nuga.

Ka 13.–17. saj. rõivastuse kohta pärinevad andmed pms. arheoloogilistest leidudest, neile lisanduvad pildimaterjal (alates 16. saj. lõpust) ja reisikirjades leiduvad lühikirjeldused (17. saj.).

Selle ajajärgu alguse rõiva[illegible] üldjoontes sakslaste vall[illegible] rõivastusega. Peamised e[illegible] nesid kaunistustes — p[illegible] vaselisi asendasid tinu[illegible] — sõlgedes, preesides ja [illegible] mesed silmkoes valmistu[illegible] kendid pärinevad 14. saj-st. [illegible] kudumine oli 17. saj. Eest[illegible] 17. saj. toimusid rahva[illegible] gus eelnevast suuremad [illegible] kõige Põhja-Eestis. Juba [illegible] poolel kandsid naised seal [illegible] lühikest linast pluusi k[illegible] mähitava vaipseeliku asem[illegible] kokkuõmmeldud ümbrik, [illegible] kaunistasid pidupuhkudel [illegible] üha enam levinud lai h[illegible] kudrustükk ehk kõverik, [illegible] peakatteks sai tanu, mis h[illegible] tõrjuma senist linikut.

17. saj-st on rohkem teateid [illegible] teriietuse kohta. Vanapärase [illegible] pükste asemel hakati alg[illegible] tis, hiljem kogu Eestis [illegible] pükse. Varasemad umbkuued [illegible] tatavasti juba 15.–16. saj. [illegible] hõlmadega pikk-kuubedega, [illegible] oli meestel ja naistel ühesugune. [illegible] pidulik peakate oli kõrge [illegible] kübar.

Jalas kanti pms. ühest [illegible] tehtud pastlaid, suvistel [illegible] koorest punutud viiske. Sa[illegible] ecskujul kantavad ummik[illegible] sid talurahva rõivastusse [illegible] diks olid saared, eriti S[illegible] kingade kandmine oli 17. sa[illegible] tavaline.

18. saj. eelnevast rikkalikum [illegible] materjal (ka üksikud rõivaesemed [illegible] seumikogudes) võimaldab jälgida [illegible] tuse arengut ja piirkondlikke [illegible] vusi.

Uuendusena levis 18. saj. [illegible] kahar, vöö juurest voldituna [illegible] nimetused „seelik", „kõrts[illegible] ruk"). Varasemate ühevärv[illegible] mele tulid alates sajandi [illegible] rõõmsavärvilised pikitriibu[illegible] kud, mis 19. saj. algupoole[illegible] tunud üldiseks kogu Ma[illegible] jõudnud mõningal määral [illegible] 18. saj. keskel võtsid Tal[illegible] talunaised tarvitusele linn[illegible] kõval pappalusel oleva m[illegible] kattega pottmütsi, mis 19. [illegible] poolel vallutas kogu Põhja-[illegible] ja tanude kaunistusena s[illegible] rahvaomaseks värviline lilli[illegible] pihakattena tulid pms. Saa[illegible] Lääne-Eestis, juba 18. saj. [illegible] lühike jakitaoline kamp[illegible] (Saaremaal abu).

ja naine 19. saj. II poole

Kadrina neiud 19. saj. algupoole rõivastuses

Põhja-Eesti naine 19. saj. II poole rõivastuses

astes säilis arhailisus, uuendusi tuli 18. saj. lunnistustesse. Linaste rõivaesemete tikkimisel valge linase või värvilise villase lõnga lumma venelastest rändkaubitsejate vahendatud llast lõnga, maagelõnga. Pikk-kuubedele hakati sest neljatahulisest villasest nöörist — kaaru-nistusi.

kaubalisuse kasvu tõttu suurenes 18.—19. saj. astuses ostukaupade osatähtsus. Suur osa eh- esemeid, nagu siidpaelad, pearätid, nööbid, jms., saadi rändkaubitsejatelt ja poodidest. nud linna ja küla tihenenud majandussidemed astust mõjutama aina rohkem, üha enam tungis elemente. Moerõivaste eeskujul hakati naiste ja liistikuid õmblema liibuva piha ja seesidega. sse tulid vatid ja vestid. Koos uut tüüpi üle- kasutusele poevärv — potisinine (indigo).

ad on oma arengus traditsioonide säilitamise sajandite vältel mõjutusi nii moerõivailt kui astes rõivailt. Saksa rõivamoodide mõju väljen- alamsaksa laenud eestikeelses rõivastusalases Lühike pihakate käised on Eesti talupojarõivas- motslaste vahendusel. Kõnelemata setude rõi- pärastest joontest, on idaslaavlastega ühised nt. rippuvate otstega pealinikud ning Kagu-Eesti ja särgi kandmine vöötatult pükste peal. on Ida- ja Lõuna-Eestis levinud punasest puu- lõngast tikandid ja sissekootud kaunistused. on Mulgimaal meeste tagant krookesse kogutud – keeruga kaltsad —, Pärnumaal tornikujulised maal Hargla khk-s kogu rõivakomplekt. Eesti ja astes leiduvad ühised elemendid (pikitriibuline kampsun) on tulenenud ühelaadsest baltisaksa mõjust.

oli rohkesti **paikkondlikke erinevusi**. Nelja võib eristada Lõuna-, Põhja- ja Lääne-Eesti rahvarõivaid.

rahvarõivaile oli iseloomulik mitme väga vana püsimine. Eriti paistis vanapärasustega silma nistel algelise lõikega särgid, kokkuõmblemata pearätid, arhailise taimornamendiga puusa- linased ja villased õlakatted, meestel pikad püksid. Põhja-Viljandimaa ja Põhja-Tartumaa olid uutele moodidele vastuvõtlikumad, sealt levisid need lõuna poole. Naiste rõivastusele oli Lõuna-Eestis eriti iseloomulik pikkade varrukatega särk, mis oli kaunistatud pilu või geomeetrilise tikandiga. 19. saj. I poolel muutusid üldiseks pikitriibulised seelikud. Meeste särgist, pükstest ja vatist (viimast ei kantud Mulgimaal) koosnenud ülikond sarnanes lõike ja potisinise värvi poolest Põhja-Eestis kantuga, eriti ala põhjaosas.

Põhja-Eesti oli rõivastuse poolest suhteliselt ühtlane ja uuendustele vastuvõtlik piirkond. Siin kodunesid ja levisid seejärel mujale mitugi moerõivastusega seotud nähtust: meeste põlvpükstest ja vatist koosnev ülikond, naiste pikitriibuline seelik, indigoga tumesiniseks värvitud villased rõivad. Kõige iseloomulikum Põhja-Eesti rahvarõivastele oli naistel varrukateta särgi peal kantav lühike varrukatega pihakate käised, alates 18. saj. lõpust nii käiste kui ka abielunaiste valgest linasest riidest tanude kaunistamine lillkirjaga ning 19. saj. algusest naiste peakattena üldiselt kasutusele tulnud pottmüts.

Lääne-Eestile olid iseloomulikud lambapruunid ülerõivad. Pärnumaal olid pruunid ka meeste ülikonnad, mille omapäraks olid vasknööpidest hõlmakaunistused. Naiste rõivastusse kuulus pikkade varrukatega särk, mille peal kanti kampsunit või liistikut (Läänemaal) ning kolmnurkseks kokkumurtud õlarätti. Pikitriibulise seeliku omapäraks võib pidada sissekootud neolõnga ja sissepressitud volte.

Omaette rühma moodustasid Kihnu rõivad. Siin kandsid naised varrukateta särki ja sellel käiseid.

Saarte rahvarõivad olid igal saarel ja Saaremaal koguni igas kihelkonnas mõneti erinevad. Palju ühisjooni oli neil eestirootslaste riietusega, nt. kurrutatud seelikud. Põlle kandsid saartel ka täiskasvanud neiud, kuid ainult piduliku riietusega.

Hiiumaal kandsid naised käiseid, Saaremaal aga pikkade varrukatega särke ja liistikuid. Muhus säilisid käised 19. saj. veel vaid pruudi- ja noorikurõivastusena. Ülerõivad ja meeste ülikonnad olid lambapruunid või -mustad, Sõrves hallid.

Rahvarõivaste taandumine. Rahvarõivaste taandumine linnamoelise rõivastuse eest algas 19. saj. keskpaiku.

Üleminek uuele moele kulges eri paikkondades ning erineva jõukuse, kultuuritaseme ja vanusega inimeste juures erinevalt. Mehed kui liikuvam külarahva osa võtsid linnamoe

© Eesti Kaardikeskus

Tartu kihelkonna mees 19. saj. II poole talverõivastuses; Tarvastu naine 19. saj. II poole rõivastuses; Karuse neiu 19. saj. II poole rõivastuses

omaks juba sajandi keskel. Traditsioonidega seotud naisterõivas läbis taandudes veel mitu ülemineku vormi. 19. saj. keskpaiku asendusid pikitriibulised seelikud kohati põiktriibuliste ja ruudulistega, 1860.–70. a-il kandsid paljud Põhja-Eesti talunaised põiktriibulisest või ruudulisest riidest kleiti — kaapotkleiti, mis oli juba linnamoele lähedane rõivaese.

Kõige kiiremini taandus rahvarõivas suuremate linnade ja käsitöökeskuste läheduses. Nii läksid Põhja- ja Kesk-Eesti naised moerõivastusele üle 19. saj. III veerandil. Veidi kauem kanti traditsioonilist rõivast Lõuna-Eestis. Äärepiirkondades ja teataval määral eraldu-ses olnud aladel, nagu Kihnu saarel ja Setumaal, jätkus traditsioonilise rõiva kandmine ja selle aeglane areng ka 20. saj.

Talurahva riietumistavad. Külaühiskonna rõivastust mõjutasid väljakujunenud rõivastustraditsioonid ja riietumistavad. Rõivad jaotati kolme ossa: töörõivad ehk pidamise riided, mida kanti iga päev, käimise rõivad ehk käimariided vähem pidulikeks käikudeks ja pidulikud rõivad ehk seisuriided, mida kanti ainult pidulikel puhkudel, hoiti hoolega ning pärandati sageli lastelegi.

Töörõivaste puhul oli esikohal vastupidavus ja mugavus. Naiste igapäevane töörõivas oli suvisel ajal särk, millele olid köidetud vöö ja põll, meestel särk ja linased püksid. Tööl kantavad riided erinesid piduriietest pms. materjali poolest. Lõikes tuli erinevusi harva ette. Töörõivad õmmeldi linasest või takusest, talveks ka poolvillasest riidest ning neid ei kaunistatud. Tööl kanti ka vanu pidulikke rõivaesemeid, millelt nende ilustused olid ära harutatud. Kohustuslik rõivaese töö juures oli vöö, mille kandmist põhjendati nii tervise hoidmise kui ka maagiliste uskumustega. Üldlevinud arvamuse kohaselt andis vöö raskel tööl tugevust ja hoidis ära venitusi.

Rõivaste pidulikkus väljendus materjali kvaliteedis ja hinnas ning kaunistuste ja ehete rohkuses. Kohustuslik oli pikk-kuub. Veel 19. saj. keskel ei mindud kuueta külla, kirikusse ega pulma. Teine piduliku ülikonna juurde kuuluv rõivaese oli õlakate — sõba. Sõba kuulus kirikuriietuse juurde, sooja ilmaga hoiti teda lappesse panduna käel. Jõukamate inimeste pikk-kuub oli peenemast villasest riidest, Lõuna-Eestis kaunistati see rikkalikumalt kaarusnööriga, Põhja-Eestis rohkemate voltidega kuue hännal. Hinnalisi helmeste, siid- ja kardlõngaga tikandeid, värvilisest ostuvillasest või siidriidest põlli, litreid ja kardpaelu ning nahkpükse võisid endale lubada vaid jõukad talupojad. Sulasrahval oli riideesemeid vähe, iseäranis vähe oli kalleid villaseid rõivaid. Kõige selgemini avaldus talurahva kihistumine ehetes, mis olid naiste piduliku rõivakomplekti kõige hinnalisem osa. Pruudirõivastuses tõusis esikohale maagiline kaitse- ja tõrjeotstarve, millega ühenduses säilisid paljud vanapärased rõivaesemed. Mulgi pruudi traditsioonilisse pulmarõivastusse kuulusid veel 19. saj. I poolel 11.–13. saj-st tuntud vaseliste ja tinulistega kaunistatud vaipseelik sõuke ja vanapärane vöökohast küljele rippuv puusapõll küllerätt. Mandri põhja- ja keskosas laialdaselt kantud sabaga tanu linuk säilis möödunud sajandil pms. linutamispeakattena. Muhu kõrge harjutanu, mis oli 18. saj. tõenäoliselt abielunaise pidulik peakate, pandi 19. saj. keskpaiku p… pähe ainult pruudile.

Otsest maagilist ülesann… ehted ja pruudi näo kaun… piduliku kombetalituse aja… te rohkus pidi noorpaarile … eriti aga kaitsma pruuti kõ… Samal põhjusel oli pruudi … teel peiukoju kaetud sõba … se linikuga (saartel ja Lääne… Setumaal kaal).

Eestlaste **suririided** olid … ajal rikkalikult kaunistatud … lihtsad valged. Valgeid rõiva… viimsele teekonnale saatmi… ja 20. saj. vahetusel. Lapse… vanasti kuus nädalat ja või… vastuses pms. värvi kandi… ei kantud kaunistusi ega … mal ajal oli leinavärv valge… valged suririided. Must sai … 19. saj. II poolel linnakultuu… 19. saj. II poolel hakkasid … Hiiumaa ning kohati Lääne… sed kandma eraldi leinarõi… oli tumedatooniline, punane… värvi välditi.

Lein peegeldus eelkõige … tes, mida kanti matustel ja … kirikus käies. Meeste leina… ta andmeid pole.

Laste riided piirdusid … ka poiste puhul põhil… ga. Jahedama ilmaga pandi … kuub. Laste riietus täiendas … tavalt vanusele ja tavadele. … poiss 10–11-aastaselt. Tüdr… dus rõivastus linase särgi … detud vööga 14.–15. eluaas… liku saamine sümboliseeris … lapseeast neiuikka, sugulis… Täiscaliseks saamist tähis… listel alates 18. saj-st leerip… leks puhuks said noormees … esimese piduliku rõivakomp… Neiud eristusid külas selgel… naistest. Peakatte järgi võis … du abielunaisest, tunda ära … tüdrukut, mõnel pool ka … Neiud käisid nii suvel kui … vel külmagagi paljapäi, … hoidmiseks ja ehtimiseks … nult peapaela või pärga, … pea pidi kombekohaselt … Peakattega märgiti ka … naiseni. A. W. Hupeli teatel … ja laulatusest pulmalõu… äärega talvemütsi, mis … selle kandja polnud … ka mitte veel tõeline … remoonia keskne sümbol … jale naise peakatte (linäu… mütsi) pähepanek — linu… nutamine. Alles selle …

seks ja teda hakati pidama noorikuks. On nooriku peakatete kohta. Näiteks Mustjalas kuni lapse sünnini ülli ja alles seejärel sai ta

komme püsis 20. saj. alguseni kui perenai- nõutav tunnus. Abielunaise peakate pandi tüdrukule. Pott- ja kabimüts olid lapsega paelteta ja abielunaise mütsi äärt kaunistava — treemlita.

viitav märk oli põll, vähemalt Mandri-Eesti Põlle kui naise tunnuse sai pruut linutamisel peakattega ja pärast seda ei tohtinud ega peol olla. Neidudele oli põlle kandmi- sest põll seoti ette ka last ootavale tüdrukule. kuulus põll ka neiu rõivakomplekti. Saartel põlle leeriks ja kandsid seda edaspidi ainult ülestusega. Andmeid, et tüdrukud põlle kandsid, -Eestist.

järgi polnud külas võimalik määrata selle naiskonnaseisu.

ülesanne oli **talurahvarühmade ühtekuu-** mine, „omade" ja „võõraste" eristamine kihel- konna tasandilt seisuse ja rahvuse tasandini ühtekuuluvust tähistav sümbolsisu sai rahva- edaspidise väärtustamise aluseks.

20. sajandil. Linliku elulaadi levimisega 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses tekkis rahvusliku ärkamisaja juhid hakkasid propageerima rahvarõivaste kandmist pidupuhkudel — rahvuslikel üritustel ja igapäevaelus. Talupojarõivas kaasati rahvusliku eneseteadvuse kujundamise.

Rahvarõivaste vastu saavutas kõrgpunkti rahva enese- teadvusliku ärkamisega 1880. a-tel. Venestusajal hakkas ta vaibuma ja jõudis languseks seisus 20. saj. algul. 1920. a-te II poolel, rahvuslike eeskujule tuginedes algas laiaulatuslik oma- rahvuslik liikumine, hakati tähelepanu pöörama ka rahvarõi- vaste kvaliteedile aitasid kaasa 1928. ja 1933. a. üldlaulupidu, mille üldsuse huvi rahvarõivaste elustamise vastu.

Nüüdisajal kantakse rahvarõivaid laulu- ja tantsupeo ning peorõivana, folkllooriliikumise üritustel ning pidupäevadel.

Talupojarõivast on nüüdseks saanud rahvussümbol.

Eesti rahvariiete ajalugu. Trt., 1927; H. Kurrik. *Eesti rahvarõivad*. Trt., 1938, Borås, ^{3}1979; *Eesti rahvarõivaid 19. ja XX sajandi algult*. Tln., 1957; M. Kaarma, *Eesti rahvarõivad*. Tln., 1981; R. Piiri. *Rahvarõi- vastest rõivana*. — Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat, 1992; E. Vunder. *Eesti rahvusrõivas — müüt või tege- likkus*. — Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat, 41. Trt., 1996; *Eesti rahvakultuur*. Tln., 1998.

Ellen Värv

Sündmused

Inimelus on neli väga olulist sündmust: sünd, täisealiseks saamine, abiellumine ja surm. Neid tähistavaid tavasid nimet. sünnikommeteks.

Sünnikommetes (ka sünnieelsetes) kajastub lapse vastuvõtt perekonda, tema tuleviku mõjutamine ja tema eest hoolitse- mine. Lapseootel naisel olid keelatud need toimingud, mis võisid põhjustada lapse välimuses või iseloomus puudusi või kõrvalekaldeid. Levinud uskumus sageli analoogiamaagia (ei tohi pangest suhu — laps tuleb suure suuga, ei tohi looma jalaga lüüa — laps saab looma omadused jne.). Nõuti, et ema olgu pu- has mõtetes ja korralik (sõnas ja teos), lapse viga (puue) arvati olevat ema eksimusest. Lapse sugu ennustati mitmeti. Levinud mõjutamisvõtteks oli meeste või naiste tööriistade panemine sünnitaja sängi kohale või selle päitsisse või alla. Usuti, et teisipäeval, neljapäeval ja laupäeval sündinud lapsi ootab õnnelik elu. Pühapäeval sündinule eriti õnneliku elu ennustamine on suhteliselt hiline rahvusv. uskumus. Nüüdisajalgi usutakse, et isa nägu tütar ja ema nägu poeg on õnnelikud. Sündiv laps võeti üldiselt vastu vastassugupoole rõivatükki. Kohati peeti tähtsaks esimest pesuvett (sellesse pandi hõberaha, -sõlg või hõbevalget, vesi valati kõrvalisse kohta jms.).

Sünni tähistamise esimene aste olid katsikud (kaejatsid). Katsikul käisid sama küla abielunaised (kaugemalt lähemad sugulased) siis, kui nurganaine veel lamas. Põhja-Eestis võeti katsikutoiduks kaasa tanguputru, 19. saj. lõpul manna- või riisiputru. Lõuna-Eestis tapeti katsikutoiduks suleline (kukk, kana, part), mis keedeti ja viidi koos klimpide, porgandite ja kaalikatega (ka supina) kostiks. Esimesed katsikulised ei tohtinud olla vaesed ega vanad. 19. saj. keskelt alates võib täheldada kommet tuua kingitusi: Põhja-Eestis hambaraha, Lõuna-Eestis riideesemeid. Katsikulistele pakuti nn. titejalga (viina). Lapse jaoks kõige ohtlikumaks ajaks peeti aega sünnist ristseteni: kardeti kuradit (vahetab lapse), kurja silma (kaetamist) ja sõnumist. Tõrjevõtteid oli kaks: last ei jäetud üksi ja kambris põles tuli. Järgmine aste oli ristimine ja seda tähistav pidu — varrud (ristsed, joodud). Laps sai nime kas vanavanema, vaderi või sünnipäevale lähima tähtpäeva järgi (isa-ema nime ei pandud, et ei jääks viimaseks lapseks). Kirik nõudis kolme vaderit (rahvapäraselt polnud arv piiratud). Vader ei võinud olla rase, imiku ema ega lapsega tüdruk. Lap- se vaderiks ei võinud olla abielupaar (pruut-peig), isa-poeg ega ema-tütar, küll aga võisid olla isa-tütar, ema-poeg või õde-vend. Ristiti pühapäeval. Varrudele koguneti laupäeva õhtul. Varrulistel oli kaasas toidumoon — nn. varrukott. Var- rudeks tapeti loom ja tehti õlut. Varrutoiduks oli Põhja-Eestis tangupuder, Lääne-Eestis klimbisupp, Lõuna-Eestis praetud või keedetud kana. Ristiti kirikus, hiljem ka kodus, ristis köster või koolmeister. Kirikusse viisid lapse vaderid, kes pidid teda hoidma kuni vanematele tagasiandmiseni. Koju jõudnud vaderitelt püüti last „varastada", et nad ta välja lunastaksid. Vaderite ja vanemate teretamine toimus kindla rituaali järgi, terekäsi pidi olema kindas. Vaderitele pakuti kohe süüa. Pärast sööki kinkisid vaderid lapsele või emale hambaraha (metallist), vastu kingiti kindaid-sukki. Kodusel ristimisel oli oluline ristimisvesi: vaderid, hiljem teisedki, viskasid sellesse raha, mille sai vee väljaviija — ämm või vanaema. Pärast ristimist jagati titejalga (algselt leivaviil, hiljem viinapits). Järgnes lõbustuslik osa (pärimuslik „hälli ülesseadmine" koos raha kogumisega „laeva (s. o. hälli) õigeks kaalumisel"). Varrud kestsid mitu päeva. Nüüdisajal on sünnikommetest säilinud katsikud.

Muistsete **initsiatsioonikommete** asemele on tulnud kiriklik leer (esimene armulaud koos eelneva õpetusega). Leeripidu muutus tavaks 19. ja 20. saj. vahetusel (poiss sai vanematelt või vaderitelt esimese ülikonna, tüdruk valge kleidi). Vana ja omapärane tava täisealiseks saamisel oli õigus ehal käia. See kestis Eestis paastumaarjapäevast mihklipäevani igal neljapäeva ja laupäeva öösel ja tähendas tüdruku-poisi koosmagamist (mitte seksuaalakti). Ehalkäimisel oli oma kord, mida kiivalt jälgiti (võõras ehaline kihutati minema, võis peksagi saada). Ehalkäimine oli pulmade eelaste.

Pulmad olid kaheastmelised. Esimeseks astmeks olid kosjad. Kosjadele eelnes kuulamine — eelkosjad ehk väikesed viinad (komme hakkas kaduma 19. saj. III veerandil). Kuulamas käis kuulueit (isamehe naine, peiu ema) neljapäeva õhtul,

© Eesti Kaardikeskus

Ambla tütarlaps leerikleidis (1928)

kaasas nn. kuuluviin. Jutt oli kaudne, mitte otsene küsimine. Kui pudel vastu võeti, oli see märk, et kosjad võivad tulla. Kuulamisele järgnesid kosjad ehk suured viinad. Kosja mindi täkkhobusega noore kuu teisipäeva, neljapäeva või laupäeva õhtul. Läksid peig ja isamees (vanem abielus mees, algselt suguvõsa vanem). Kaasas oli õllelähker (hiljem viinapudel). Peig oli vait, kõneles isamees. Kosjajutt oli metafoorne: esineti kaotsiläinud looma (nt. mullika) või linnu (kana, hane vm.) otsijatena või ostjatena. Kui anti luba loom-lind üles otsida, tõi isamees (peig) mõrsja esile ja pani joogi lauale. Sellest rüüpamine oli kosjade vastuvõtmise märk. Pärast sööki vahetati kingitusi (nn. kihlad). Kinkide juurde käis käsiraha (relikt omaaegsest naise ostmisest). Lääne-

Eestis järgnes kosjadele **kihlus**. 19. saj. lõpul olid kosjad ja kihlus kokku sulanud ja algsed kosjad hääbusid kiiresti. 19. saj. keskpaigani ei tarvitsenud kiriklik laulatus ja pulmad kokku langeda. Pulmade-eelset aega täitis veimevaka valmistamine. Külatüdrukud või pruutneitsid käisid neljapäeva õhtul ja pühapäeva pärastlõunal mõrsjal abiks ketramas-kudumas. Selline pruudi aitamine püsis 20. saj. alguseni. Pulma kutsus mõrsja oma ja peig oma külalised eraldi. Pulmas saatis laul kombetalituse kõiki lõike neid kas seletades või kommenteerides. Pulmi peeti üldiselt talvel ja noorel kuul, need kestsid 3–4 päeva. Mõlemat pulmapoolt — mõrsjapoolset, s. t. vakarahvast ja peiupoolset, saajarahvast — esindas(id) oma(d) laulik(ud), kes oli(d) ühtlasi hea(d) kombetundja(d). Vakarahva juhiks oli kaasanaine ehk kõrvane — vanem abielus naine; saajarahva juht oli isamees ehk mõõgaisa. Kaasanaist aitasid pruuttüdrukud (pidid arvult vastama peiupoiste arvule) ja pruudivend ehk veli. Isamehe abilisteks olid peiupoisid ja mõõgaema (isamehe naine). Algselt kutsuti pulma ainult sugulastest paarisrahvast. Tuttavad ja noorrahvas pääsesid pulma ainult kontvõõraste ehk lapulistena. Esimese pulmapäeva keskne tava oli saajarahva sõit mõrsja järele. Vanema kombe järgi läks mõrsjat tooma saajarahva esindus: isamees, peig, peiupoisid, hiljem teisedki pulmalised, v. a. isa ja ema. Varased teated kõnelevad ratsutamisest, 18. saj. liitus sõiduk — regi või saan. Sõideti suure kära ja hõiskamisega. Esimene laulurohke episood oli saaja sissesõit. Üks pool küsis (lauluga), kes nii hilja tulevad ja miks, teine pool seletas ja vabandas hilinemist. Sissesõitnud saaja-

Tanutamine Põhja-Eestis. Pruudile pannakse pähe abielunaise pottmüts. T. Gehlhaari lito (u. 1840)

lised viidi kohe lauda. Nad [illegible] söömast ja nõudsid mõrsjat. [illegible] sood — mõrsja väljatoomine — [illegible] meterohke ja paikkonniti ernm[illegible] Eestis pakuti ebamõrsjat). [illegible] söömise või söötmisega on [illegible] kombed ja uskumused. Esimene [illegible] päeva hilisõhtul või teise [illegible] toimus mõrsja lahkumine, [illegible] laulurohke sündmus. Lahkumisel [illegible] medas. Sellega on seotud [illegible] erinevad kombed: mängiti [illegible] ja ostmist (sabarahaga) või [illegible] Mõrsjat viis peiupoiss või [illegible] püüdis mõrsjat röövida, [illegible] seda takistada. Lahkuti kõnes[illegible] mõrsja oli sõbaga kaetud, [illegible] kaetamist või muud paha. [illegible] teele oli tehtud tõkkeid, mille [illegible] üle passi, s. o. õlle või viinu [illegible] sega. Väga tavaderohke oli [illegible] vastuvõtt: mõrsja jalge ette [illegible] või kasukas, millele mõrsja [illegible] ma vöö. Vaibale astunud [illegible] tati või kanti tuppa, kus tuled[illegible] ma. Igale lävele heitis mõrsja [illegible] paari. Tarre pidi mõrsja astuma [illegible] jalaga. Järgnesid uju hein[illegible] eemaldamine) ja söömaaeg. [illegible] pandi rüpepoiss (peiu kõige [illegible] meessugulane), et esimene [illegible] poeg. Söömisele järgnes [illegible] vustamine: ämm viis mõrsja [illegible] ruumide ja ehitiste. Mõrsja [illegible] andeid koldele, kaevule ja [illegible] tavale loomale (ohver majahoidja tamiseks). Teine pulmapäev [illegible] rahva saabumisega (kombed [illegible] olid samasugused kui saajarahva [illegible] bumisel, ainult osad olid [illegible] Vakarahvas nõudis mõrsjat [illegible] dusid esimese päeva tavad, [illegible] mõrsjat). Kui mõrsja esile [illegible] söömine. Sel ajal (või juba [illegible] mus tanutamine ehk linutamine [illegible] lega loeti abielu sõlmituks [illegible] pandi pähe naise tanu ja sent[illegible] Sellega muutus ta nooriku[illegible] oli paikkonniti ja ajaliselt [illegible] enamasti neiu ema või [illegible] Põlletamisega kaasnes põlletamine [illegible] — üks rahakogumise kombed. [illegible] pulmapäev lõppes noorpaar [illegible] magamaviimisega (paikkonniti [illegible] valt). Kolmanda pulmapäeva [illegible] sündmus oli veimevaka jagamine. [illegible] tuli lahti laulda ja välja osta. [illegible] olid sukad ja kindad. Järgnesid [illegible] rahakogumiskombed (põrandal [illegible] mine, nooriku tantsitamine [illegible] kutsumine), pulmanaljad ja [illegible] heatahtlik kemplemine lapulistega. [illegible] made lõpetamine oli tavaliselt [illegible] pulmade „lõhki tantsimisega".

Ristimärk haual on sajanditevanune traditsioon. Rõngasristidega kalmukivi Tarvastus (1912); mälestussöömaaeg „kääpä pääl" Setumaal Tailovo surnuaial (1913)

Perenaine pühkis toa ja viskas pühkmed (ka koldest tuhka) surnule järele. Jälgiti tuult: vastutuule puhul jäi maja õnn püsima, pärituule puhul viis surnu selle kaasa. Vana tava järgi istus kirstul kaks surnusõitjat. Kiriku mõjul see tava 19. saj. kadus — jäi üks sõitja, kes istus kirstu ees või paremal kõrval. Tee ääres olevas metsatukas tehti peatus (söödi, löödi puusse nael, lõigati puusse rist). On teateid kihutamisest ja peateelt põikamisest, et eksitada kodukäijat. Ei sõidetud (ka taliteega) üle põllu. Surnurongi möödumisel katkestati töö. Uuem tava on pea paljastamine. Omaksed surnut ei kandnud. Maeti üldiselt pea hommiku suunas, rist pandi peatsisse (õigeusklikel jalutsisse). Kui kardeti kodukäimist, kanti surnut kolm korda vastupäeva ümber haua (ka maeti kummuli või asetati kirstule 3 kivi või seoti ümber kirstu punane lõng). Mõjus tõke oli haavapuust vaia löömine läbi haua, kirstu ja surnukeha. 15. saj-st on teateid haual söömise-joomise kohta, 19. saj-st on selliseid teateid juba vähe (tava on püsinud Setumaal). Tagasipöördunud pesid käsi, kohati on neid kadakasuitsuga suitsutatud. Sellega katkestati lõplikult side elavate ja surnu vahel. Mälestussöömaajaks ehk peiedeks tapeti ohverdamise reliktina alati loom (mida olulisem pereline, seda suurem loom, lapse puhul võis olla ka lind). Söödi tublisti — peietoitu ei tohtinud üle jääda. Peiedki olid algselt mitmepäevased, kuid juba 19. saj. olid need taandunud ühele päevale. Peiedele järgnes leinaaeg — meestel 6 nädalat, naistel 6 kuud, millal välditi surnu nimetamist ja (hõbe)ehete kandmist. Surnut mälestati esimesel pühapäeval pärast matmist ja aasta pärast matuseid. Tava püsib nüüdisajalgi.

B: L. von Schroeder. *Die Hochzeitsbräuche der Esten und einiger anderer finnisch-ugrischer Völkerschaften im Vergleichung mit denen der indogermanischen Völker*. Berlin, 1888; M. Raud. *Eesti armuilmast*. — Eesti Kultura, IV. Jurjev, 1915; H. Reiman. *Eestlaste matusekombed*. — Eesti Kultura, IV. Jurjev, 1915; Ü. Tedre. *Eesti pulmad. Lühiülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest*. Tln., 1973; V. Kalits. *Eesti pulmad: traditsioonid ja nüüdisaeg*. Tln., 1988; *Eesti rahvakultuur*. Tln., 1998. *Ülo Tedre*

Rahvakalender

Rahvakalendri mõistesse kuulub rahvapärane ajaarvamissüsteem ja sellega seonduv pärimus, mille põhiosa on tähtpäevade tähendus ja nende pühitsemine ning mille juurde kuuluvad uskumused ja kombestik, msg. maagilised toimingud, ennete jälgimine, tavanditoidud, meelelahutused jms. Rahvakalendri kujunemise aluseks on aja liigendatus osisteks. Sellest tuleneb rahvakalendri tähtpäevade jt. erineva kestusega ajalõikude (nt. kesköötund, videvikuaeg, lõikuspüha, talihari, jõulud) tajumine tähendusliku, tavalisest erineva ajana. Rahvapärimus rõhutab aja kvaliteedierisusi vastanduste kaudu: tavandiliste toimingute puhul on määravaks lähtekoht, kas tegemist on hea või halva, millekski soodsa või ebasoodsa, püha (sakraalse) või argise (profaanse) ajaga.

Pikki ajalõike (aasta ja selle osad) on tajutud tsüklilistena ja korduvatena: aastaring saab täis, kevad kordub taas. Eestlase arusaam aja kulgemisest ühtlase, pidevalt edasi suunduva vooluna kujunes 17. saj.

Päikesekalendri aastapoolitajad — jaanipäev (24. juuni) ja jõulupühad — on aastajaotustähiste seas kõige rikkalikuma tavandiga. Jaanipäeva ristiusueelne ajatähis on suvise pööripäeva aegne kõrgeim päikeseseisak. Selle päeva tähendust on kandunud ka viidipäevale (15. juuni), suvisele peetripäevale (29. juuni) ja heinamaarjapäevale (2. juuli). Madalaima päikeseseisakuga seonduv pärimus on liitunud luutsinapäeva

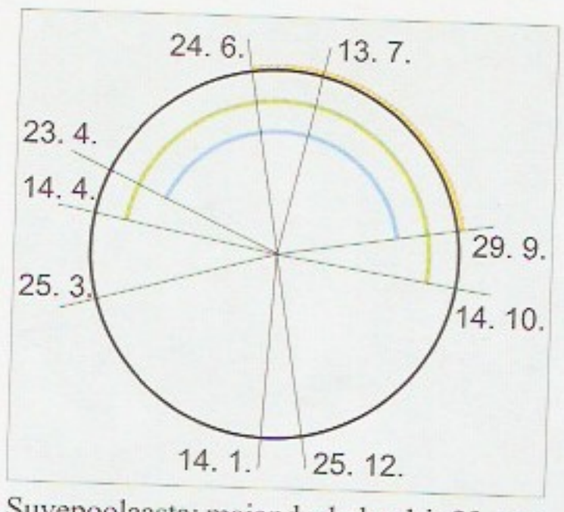

Suvepoolaasta: majanduskalendris 23. apr. — 29. sept., taimekasvukalendris 14. apr. — 14. okt., päikesekalendris 24. juuni — 29. sept.

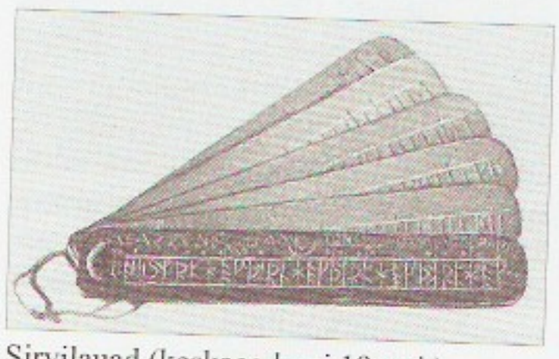
Sirvilauad (keskaeg kuni 19. saj.)

Tuhkapoiss. Karksi (1960)

Näärisoku pea. Kirbla (1969)

(13. dets.), talvise pööripäeva ja jõuluajaga, mis kestab toomapäevast (21. dets.) kolmekuningapäevani (6. jaan.), läänesaartel ja põhjarannikul nuudipäevani (7. jaan.). Talviste pööripäevapühade u. 12-päevane kestus tuleneb päikeseaasta kokkuviimisest kuukalendri aastaga.

Majanduskalendri aastajaotus seostub pms. maaviljeluse ja karjakasvatusega. Aastat mõõdetakse ühest viljasaagist teiseni. Suvepoolaasta algab jüripäevaga (23. apr., põllutööde algus) ja lõpeb mihklipäevaga (29. sept., põllutööde lõpp).

Loodusekalendri aasta lähtealuseks on taimeriigi sügisene koltumine (kolletuspäev, 14. okt.) ja kevadine roheluse ilmumine (künnipäev, 14. apr.). Looduse hääbumine määrab ka hingedeaja, mida konkretiseerivad mihklipäeva ja kadripäeva (25. nov.) vahel paiknevad tähtpäevad või jõulueelne aeg. Kuukalendriga seotud ajajärgu kujutlust kajastab põhjaranniku jaguaja (2.—9. nov.) pärimus. Kliimaerisusi märgib taliharjapäev (14. jaan.), kuid talveharja tähendus on üle kandunud kirikukalendri tähtpäevadele — tõnisepäevale (17. jaan.), paavlipäevale (25. jaan.) ja küünlapäevale (2. veebr.). Taliharjapäeva suvise vastasdaatumi — mareta- ehk karusepäeva (13. juuli) — pärimus suvekeskme tähendust ei rõhuta. Oluline on agraarkalendri suvepoolitaja jaagupipäev (25. juuli).

Lugunädalate arvestamisel alustatakse loendit mingist aastajaotuse tähisest, nt. „mihklist 6 marti, mardist 2 kadrisse, kadrist 4 jõulu, jõulust 6 nädalat küünlapäeva, küünlapäevast 7 maarjapäeva, maarjast 4 jüripäeva, jürist 9 jaanipäeva, jaanipäevast 4 jaagupisse, jaagupist 9 mihklisse". Enim tuntud alguspunktideks on mihklipäev, jõulupühad ning küünlapäev. **Külvinädalaid** loendatakse kevadisest põllutööde tähisest — künnipäevast või jüripäevast — alates kahanevas järjestuses, vastavalt 10, 9 jne.

Ristiusueelsest kalendrist on enim jooni säilinud Põhjala kultuurivaldkonnaga ühises pärimuses — päikesekalendri aastalõpu pühitsemises jõulupühadel ja uusaastal: jõulud, jõuluõlgede tuppatoomine, järgmise aasta viljasaagi ennustamine, seakujulise jõululeiva küpsetamine, rohke õllejoomine, õlgedega jõulumängud ning näärisokkude ja -poiste perest peresse käimine. Läänemeresoome ja balti hõimude ühisajast on pärit mitugi eestlaste ja teiste läänemeresoomlaste lõunarühma ning lätlaste rahvakalendri ühist joont. Kevadiste põllutöödega seotud keeld maast kasvavat mitte puutuda („ei tohi lille … murda") on neil rahvastel … pms. ristipäevale ehk … pühale. Võrreldes teiste … eestlastel kõige omapärasem … aeg ning maskeeritult … käimise kombe seostumine … kadripäevaga, mille keskmes … ning karjaõnne taotlus.

Ristiusueelsetest tähtpäevanimetustest … on rahvakalendris säilinud … Küll aga on toimunud ristiusustamise käigus sissetoodud tähtpäevanimetuste … keeleomane mugandumine … tuselevõtt üldkeeles, nt. … pärtlipäev (24. aug.) ja ussisõnnipäev (8. sept.). Kasut. mitut paralleeltähtsust, nt. ülestõusmispühade … lihavõtted, kevadpühad, … ja kiigepühad. Rohkesti nimetusi … kalendrikuude kohta, nt. … ka sügiskuu, mihklikuu, rehekuu … bikukuu ja pohlakuu.

Muistses rahvakalendris … tsükli või tööde alustamise aeg … seselt, seejuures kasutati … nt. looduse fenoloogiliste … samaaegsust (rohttaimede … rändlindude ülelend) ja kuufaasi … me" või „kõva" aeg). Kuukalendrit … toetub neljapäeva pidamine … võtmiste sobivaimaks päevaks … liste loomuldasa paindlike … vale tulid kirikukalendri … pühakutähtpäevad, leidsid … töökalendris. Rukki, 11. … olulisema teravilja külviaeg, … loogilisi orientiire olid … lend ja kanarbiku õitsemine … tiseerus enam kui ühele … tähtpäevale: lauritsapäevale … rukki- ehk külvimaarjapäevale … aug.), rollapäevale (18. … päevale (24. aug.).

Kalendri ristiusustamisprotsessi … aegsusest annavad tunnistust … Kalendritriivi tõttu on kõige … käsitlev vanasõnavormel … daga mitu tähtpäeva. Nüüs … „Öö on nii pikk, et kotkas … ei jõua magada ja kukub … alla" kehtiv olnud peaaegu … tähtpäevade kohta, mida … luutsinapäev (13. dets.) ja … gapäev (6. jaan.). Leidub … seid vormeleid, mis seostuvad … mitme daatumiga. Vanasõna … päeval) niigi palju päikest … mees jõuab hobuse selga … tuleb hea heinaaeg" liitub … tähtpäevaga. Vanasõnade … oluliselt suunanud algriimitsejate … pärib pääsukesed"), mille … kohatised sisulised vasturääkivused …

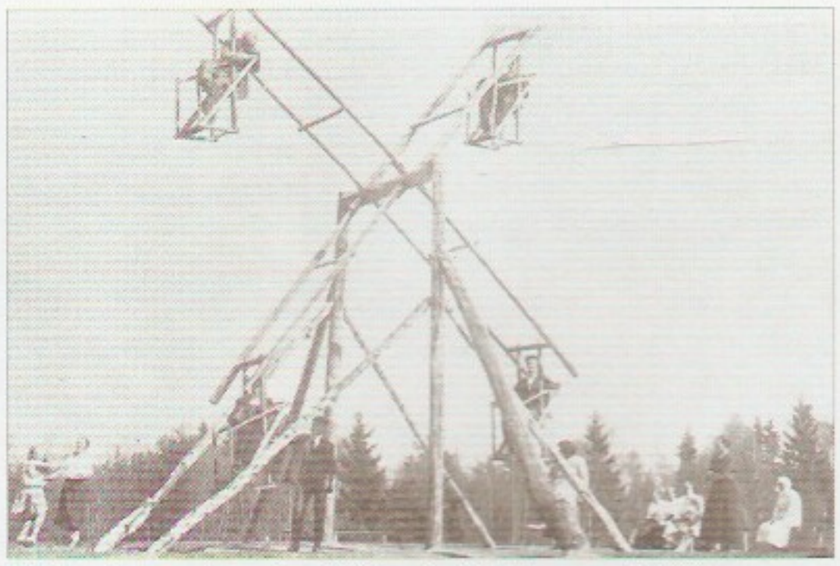

Kiikumine suvistepühadel Saarde kihelkonnas (1923)

määndab"), „kadri katab" („tuleb kasukaga", arutab" („harutab").

...ilikidest seostub rahvakalendriga ka pühakule- ... Laurits rehte peksmas) ja usundilisi muistendeid ...ie leidmisest või järve põhja vajunud kiriku ...kellahelinast). Hoiatavad jutud, mis räägivad ...sest, levivad sageli memoraadi kujul (heina- ...tehtud kuhja tabab välk, jõuluööl jahile läinu ...olendeid). Usundilise tähenduse kadumist ...gilistest toimingutest pajatavad humoristlikud ...peab Tõnisele ohvrianniks toodud seapea ...peni Tõnniks). Kalendripärimust iseloomus- ...- ja tõrjemaagilised loitsusõnad: urbepäeva ...magajate urbimisel „Terveks, terveks!", madise- ...veebr.) dialoogloits „Mida jahvad?" — „Kärbseid ...taotada talust kärbseid. Loitse sisaldavad kalend- ...lauludki. Peale jaanilaulude ning ülipikkade ...laulude kuulub regivärsivormiline laul veel ...päeva juurde (jõulud, tabanipäev (26. dets.), ...päev, lihavõttepühad). Kõik need ei ole siiski ...seotud (nt. „Jüri taskus taevavõtmed", „Siim ...Kikumiskombega pühade (lihavõtted, suvisted, ...juurde kuuluvad kiigelaulud.

...ipärane ristiusustamine sai Eestis alguse 11. saj. ...poolelt — ja jätkus 13. saj. — ristisõdalaste ...rahvakalendris teada olevast ligi sajast täht- ...kalendaarsetest perioodidest on oma daatumi(d) ...kalendrist. Püsima on jäänud ning tavandit ...tähtpäevad, millel on olnud selleks eeldusi: ...tusaladega ja töötsüklitega (külv, lõikus, karja- ...jms.), tähtpäeva olulisus teistel rahvastel, ...aastajaotustähise koht ajaarvamises, seos kiri- ...pühakutega. Laurentsiusele pühendatud ...Kuusalusse rahva muistse kooskäimiskoha ...kaasa kooskäimistraditsiooni kauase jätkumise ...päeva innukama pühitsemise kui mujal. Viru- ...kabeli juures kooskäimisel oli kaks aja- ...maarjapäev ja rukkimaarjapäev. Suure-Jaani ...Risti kabeli juures toimus veel 18. saj. lõpul ...päeva — ristileidmispäeva (3. mai) — eelõhtul ...kogunemine. Tehti tuld, ohverdati ja pidutseti. ...erinevuse tajumisest tulenevad töökeelud said ...jätku kiriklikus pühapäevade pühitsemise nõudes. ...kandus ristiusueelse haldjateusu jooni. Vanemas ...ja ajalooürikutes leidub teateid 17. saj. II poolel ...tõnisepäevastest rahvakogunemistest ja ohverda- ...Tõuna-Tartumaal ja Võrumaal. Mujal Eestis kinnistus ...minne tõnnivakka koduhaldjas Tõnnile samuti aina ...tõnisepäevale.

...ajajärgu lõpupoole olid kirikupühad juba saa- ...kalendri lahutamatuks osaks ning pühakukultus ...–17. saj-ks rahvakalendrisse sulanud tugevamini, ...kajastab 19.–20. saj. arhiividesse talletatud rahva- ...Osa tähtpäevi oli siiski tuntud vaid Eesti äärealadel. ...merepiiriga alal tabanipäev (26. dets.), nuudi- ...(13.) jaan.), paavlipäev (25. jaan.), klaasmusepäev ...ka jõuluaja lõpu püha tähenduses), luuvalupäev ...), eerikupäev (18. mai) ja olevipäev (29. juuli). ...rahvakalender oli tõenäoliselt kõige värvikam ...Seejärel kalendripilt stabiliseerus, seoses **luterluse** ...misega hakkas katoliku pühakute tähtsus algul ...Eestis ja siis Lõuna-Eestis aegamööda taanduma. Nii ...Neitsi Maarjale pühendatud tähtpäevadest olnud ...aktuaalsed viis, teised aga, nagu leemetimaarjapäev (21. nov.) ja nigulamaarjapäev (8. dets.), on unustusse jäänud. 17. saj-st 18. saj. viimase veerandini (a-ni 1774) kehtis kümme ametlikku kalendripüha: uusaasta, kolmekuningapäev, küünlapäev, paastumaarjapäev (25. märts), lihavõtted, nelipühad, jaanipäev, heinamaarjapäev, mihklipäev ja jõulupühad. Nende ajal ei tohtinud talurahvast mõisa- ega riigitööle sundida.

17.–18. saj. rändas rohkesti inimesi Venemaalt Peipsiäärsetele aladele, Vaivarasse, Iisaku, Torma, Kodavere ja Räpina khk-a ning Setumaale, seoses sellega said senisest suurema kandepinna **õigeusu** kiriku pühad: kassianipäev (29. veebr.), oudakei (1. märts), sorokasveet (tsirgupäev, 9. märts), alaksei (17. märts), mikul (kevadine nigulapäev, 9. mai), ilja- (elia-) päev (20. juuli), annepäev (26. juuli), makavei (1. aug.), paasapäev (6. aug.), rollapäev (18. aug.), sahharipäev (5. sept.), vissenja (14. sept.), midrusk (26. okt.), nahtsipäev (29. okt.) jms. Vastavalt kirikukonventsioonile tähistatakse õigeusu pühi kalendrireformiga (Eestis 1918) kehtestatud kuupäevanihet arvesse võtmata, seega 13 päeva võrra hiljem (jüripäeva mitte 23. apr., vaid 6. mail, rukkimaarjapäeva mitte 15. aug., vaid 28. aug., jne.).

18. saj. trükiti esimesed kalendrid. Pühakutähtpäevade trükkimine aitas ära hoida nende unustusse jäämist, ent kalendrites leidus ka selliseid tähtpäevi, mis rahvakalendris ei kajastunud. Kalendrite koostajad võtsid eeskuju teiste maade, eriti Saksa trükikalendreist, vahendasid teiste rahvaste pärimust ning kirjutasid ka ise ilma- ja saagiendeid. Eesti rahvakalendri mõjustatus trükikalendreist on täheldatav seoses üldise kirjaoskuse suurenemisega 19. saj. keskpaigas. Kalendripärimust vahendasid ka kooliõpikud ja lõid niiviisi eeldusi sekundaartraditsiooni levimiseks.

Linnades elavate võõramaalastest käsitööliste ja keskklassi tähtpäevapidustused jäid eestlastele võõraks (nt. maipidustused maikrahvi valimisega, mardihane söömise komme). Mõisa mõjutused olid märksa ilmsemad. Majanduskalendrile andsid kaalu jüripäev (rendilepingutest tulenevalt kohavahetuse päev) ja mihklipäev (suvise teolkäimise lõpu päev). Mardipäev tähistas rehepeksuaja lõppu. Teoorjuse kaotamisega muutusid mõisa ja talurahva suhted leebemaks. Rahvakalendri meelelahutuslik pool sai eeskuju mõisa jaanituledest, mõisa kaudu levis jõulukuuse ja -kingituste komme, said tuntuks saksa jõululaulud („Oh kuusepuu").

19. saj. hakkas rahvakalendri usundiline pärimus taanduma, kuid rahvusliku liikumise ja eneseteadvuse kasvuga kaasnes rahvakultuuri väärtustamine. Seltsielu hoogustumine 19. saj. lõppkümnenditel tõi kaasa uusi võimalusi rahvakalendri tavandi rakendamiseks (nt. vastla- ja kadrikarnevalid, lõi-

© Eesti Kõrgkool

Rahvakalendri tähtpäevi

Jaanuar – 1. uusaasta, 6. kolmekuningapäev, 7. (13.) nuudipäev, 14. taliharjapäev, 17. tõnisepäev, 25. paavlipäev
Veebruar – 2. küünlapäev, 3. klaasmusepäev, 9. luuvalupäev, 14. valentinipäev, 15. tiinapäev ehk neitsipäev, 22. peetripäev, 24. madisepäev, 29. liigpäev
Märts – 12. korjutsepäev, 17. käädrepäev, 21. pendipäev, u. 21. kevadine pööripäev, 25. paastumaarjapäev
Aprill – 1. karjalaskepäev ja naljapäev, 14. künnipäev, 23. jüripäev, 25. markusepäev
Mai – 1. volbripäev, 9. nigulapäev, 18. eerikupäev, 25. urbanipäev
Juuni – 15. viidipäev, u. 21. suvine pööripäev, 24. jaanipäev, 27. seitsmemagajapäev, 29. peetripäev
Juuli – 2. heinamaarjapäev, 10. seitsmevennapäev, 13. karuseehk maretapäev, 20. eliapäev, 22. madlipäev, 25. jaagupipäev, 26. annepäev, 29. olevipäev
August – 10. lauritsapäev, 15. rukkimaarjapäev, 24. pärtlipäev
September – 8. ussimaarjapäev, 21. madisepäev, u. 23. sügisene pööripäev, 29. mihklipäev
Oktoober – 14. kolletuspäev, 18. luukapäev, 28. simunapäev
November – 2. hingedepäev, 10. mardipäev, 25. kadripäev, 30. andresepäev
Detsember – 6. nigulapäev, 8. nigulamaarjapäev, 13. luutsinapäev, 21. toomapäev, u. 22. talvine pööripäev, 24. jõululaupäev, 25.–27. jõulupühad, 26. tabanipäev, 28. süütalastepäev, 31. vana-aasta

Liikuvad pühad

lihavõtted – esimene täiskuujärgne pühapäev pärast kevadist pööripäeva (22. III – 25. IV)
vastlapäev – teisipäev 7 nädalat enne lihavõtteid (3. II – 9. III)
tuhkapäev – vastlapäeva järelpäev (4. II – 10. III)
palvepäev – kolmapäev 6 nädalat enne lihavõtteid (11. II –17. III)
palmipuudepüha – lihavõtte-eelne pühapäev (15. III – 18. IV)
suur neljapäev – lihavõtte-eelne neljapäev (19. III – 29. IV)
suur reede – lihavõtte-eelne reede (20. III – 23. IV)
tuuleristipäev – neljapäev 3 nädalat enne suurt ristipäeva (9. IV – 13. V)
linnuristipäev – neljapäev 2 nädalat enne suurt ristipäeva (16. IV – 20. V)
leheristipäev – neljapäev 1 nädal enne suurt ristipäeva (23. IV – 27. V)
suur ristipäev ehk taevaminemispüha – neljapäev 40 päeva pärast lihavõtteid (1. V – 3. VI)
suvisted ehk nelipühad – pühapäev 7 nädalat pärast lihavõtteid (10. V – 13. VI)

kuspüha ühislaud). Piltpostkaartide käibeletulek kajastus ka 20. saj. rahvakalendris: populaarseks said lihavõttejänesed, jõuluvana ja päkapikud, aprillikaartide trükkimisega kasvas 1. aprilli aktuaalsus. Tulevase abikaasa ennustamise soodusajaks sai vana-aasta kõrval samuti endelisi unenägusid pakkuv andresepäev (30. nov.). Suur osa maagilisi toiminguid minetas oma usundilise tähenduse ja kadus käibelt, osa muutus meelelahutuslikuks (nt. vastlasõit, karjase kastmine karja esmakordsel väljalaskmisel, maarjapuna joomine), usundilise taustaga atribuutikast jäi osa kasutusele tähtpäevamecleolu andjana (nt. suviste- ning jaanikased, õlgedest jõulukroonid jms. seaded). Mineviku rituaalsetest toitudest jäid mitmed püsivalt kasutusele ning omandasid isegi senisest suurema tähtsuse (nt. lihavõttekombestikus pühademunad, jõulupühadel verivorstid, soolaoad kui vastlatoit). Põllu-

harijarahva toidusümbolina jõuluks lauale asetatu[d] leiva asemele tulid piparkoogid.
Oluliselt pärssisid eesti rahvakalendri elujõudu [1]masõda ja sellele järgnenud **Nõuk. võimu aeg**. [K]soositi vaid vastlapäeva, jaanipäeva ja uusaasta [t]Lõikuspüha asemele tuli põllum-töötajate päev. [K]tauniti lihavõtteid ning jõulupühi. Nende tähista[mi]koduseinte varju, püsides eriti visalt lastega pe[re]aegsest kirikuskäimisest sai noorte demonstratiivne [a]avaldamise viis. Taotlusest rõhutada oma rahvuse [i]annab tunnistust talurahvakultuuri esindavate e[t]esemete (rahvarõivavööde, puust õllekannude, k[ä]kujutamine eesti autorite uusaastakaartidel. 1[9]sai hoogu seni piirkondlikult levinud komme s[ü]depäeval (2. nov.) toaaknal või kalmistul mäle[s]**20. saj. lõpukümneil** jäi põllu- ja karjakas[v]looduseilmingutega seonduv pärimus unustusse, [s]vanema põlvkonna mälus. Selle peamisi põhju[si] [o]sioonide järjepidevuse katkemine Nõuk. ajal ja [t]majapidamiste arvu kiire vähenemine. Arhailine [t]enim püsinud läänesaartel ja Setumaal. Rahvakal[en]mus on nihkumas maalt linna ja suurematesse [a]pere tasandilt rühma tasandile – folkloorifes[ti]massiüritustele (nt. mihklilaat, lihavõtteoksjon, [m]dus, Värska jüripäevakirmas). Rahvakalendri tähtp[ä]arvestatakse kommertstegevuses, eriti suuremaid [m]ki kaasavate ürituste puhul (nt. vastlakuklid, lihav[õ]jõuluglögi), ja nende reklaamis (nt. jõuluteemaline [k]allahindlus). Eesti taasiseseisvumine 1991 tõi kaas[a]hõlpsama ligipääsu Lääne-Euroopa ja Ameerika [k]tavandile. Maailmamoe järgi joondutakse pms. [l]advendiaja ning jõulupühade kombestikus, tähist[a]hakatud valentinipäeva (14. veebr.), kultuuriline[n]kommertshuvidest mõjustatud püha. Selle omanäo[li]püha kõrvale on eesti rahvakalendris astumas [v]õ(1. mai), mida on tähistama hakanud juba ka lasteaed[a]

B: *Eesti rahvakalender*, I. [Koostanud S. Lätt.] Tln., 1[9]*Eesti rahvakalender*, II–VIII. [Koostanud M. Hüdem[a]1981–99; L. Vahtre. *Eestlase aeg. Uurimus eesti rah[va]ajaarvamise ajaloost*. Tln., 1991, ²2000; E. Õpik. *Pühad[e]aasta*. – Eesti talurahva ajalugu, I. Tln., 1992; M. Hüdem[a]*estnische Volkskalender*. – FF Communications, 2[6]Mall

Rahvausund

Eesti teadustraditsioonis on rahvausundit peetud [m]ehk folkloori osaks ning seda on valdavalt uurinud [f]tid. Nii rahvaluule kui ka -usundi mõiste on aja jook[s]tunud. Rahvausundit ametlikule religioonile vast[a]kauge mineviku reliktidele keskenduv käsitlus on [a]dünaamilise arusaamaga, mille kohaselt rahvausund [o]dele avatud ja uuenev kujutelmade kompleks, mis [p]inimese elu ning käitumistavasid. Rahvausund käi[b]traditsioonil, kuid tema sisuks pole mitte ainult [m]mütoloogiast välja kasvanud kujutlused ning [u]tavad, vaid ka ristiusu ja teiste religioonide mõ[j]vormid. Peamistena võib Eestis eristada muinasaeg[se]liiklikku, luterlikku ning nüüdisaegset, *new age*'i [m]usundit. Need on osalt läbi põimunud, osalt kõr[va]kusjuures mõned varasemast ajajärgust pärit [m]looduslikes pühakohtades ohverdamine ja surnu[te] [k]on kandunud läbi ajaloo, hoides rahvausundi järj[e]Nii folkloori kui ka rahvausundi määratlemisel on [o]küsimus, milline sotsiaalne rühm on pärimuse [k]

selgunud, et romantiline
nähvast kui folkloori kollek-
ei vasta tõele, sest
lmakse ning antakse edasi
rühmades, kusjuures olu-
mingib ka üksikisiku mõtte-
abadus. Eestis on olnud
usundilisi erinevusi kala-
levates rannakülades ja põl-
sentud sisemaal, linna- ja
erinevate kristlike usu-
ning etniliste rühmade vahel.
võib märgata ka meeste ja
esuguste elualade esinda-
vanuserühmade pärimuses;
adne on olnud õigeusklike
usund.
rühma on rahvausundi
määrav selle liitsõna teise
mida meie oludes ku-
ning läänemeresoomeli-
usundi suhete dialektika.
saj. luterlikud kirjamehed
eraldusjoone, vastandades
usku katoliiklikule
puganlikule „ebausule", mis
nimetaja alla. Saksa rah-
ning varased folkloristid
rahvaluulest indoeuroopa
ning muinasgermaani mü-
peegeldust. Sellest lähtuvalt
aasaamad ka Eestis ning
hakkasid rahvausundit pi-
muinasusundi jätkuks,
vastandudes püsis kon-
kogu ajaloo jooksul. Esi-
Eesti rahvausundi uurijatest
mõjuvaim Matthias Johann
20. saj. algul andis sellest
hõlmatusliku ning süsteemse
(„Eesti mütoloogia", I—IV,

usundi uurimist mõjutas ka
Euroopas alguse saanud evolut-
lähenemine, mis nägi folkloo-
aegade uskumuste relikte.
indoeuroopa ühispärandi
hakati otsima teiste Uurali
pärandiga ühiseid jooni ning
ühiseid vorme. Eesti rahvausun-
mõjulisi skeeme on visanda-
Oskar Loorits, kelle võrdlevad
püüdnud selgitada algupärase
hilisse vahekorda Eesti rahva-
ning näidata selle allakäiku,
keskajal läänest tulvanud
germaanipäraste mõjude sur-
Loorits on seni jäänud Eesti
suurimaks uurijaks, kellelt
pärineb laiaulatuslikke töid
usundi kohta (need sisaldavad
Eesti ainest). Põhja-Eu-
usundite uurija Ivar Paulsoni
teos „Vana eesti rahvausk"

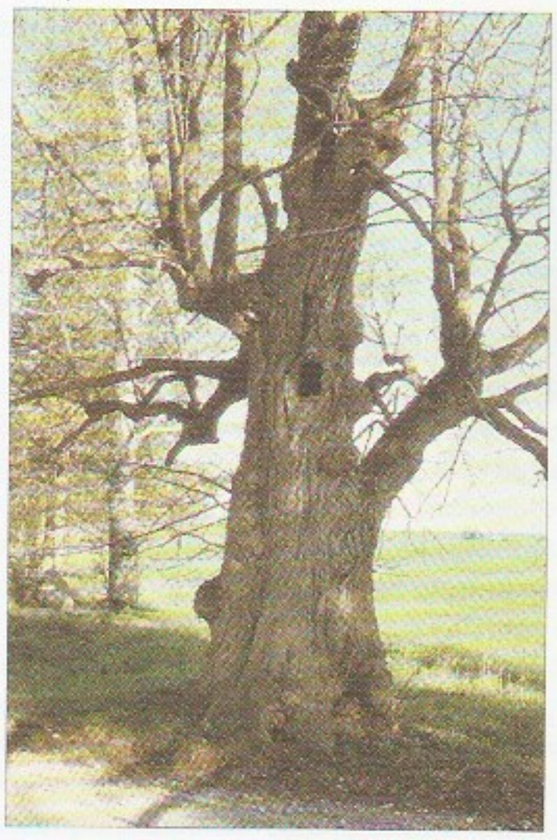

Vedu ohvripärn (Tartumaa, Tabivere v.)

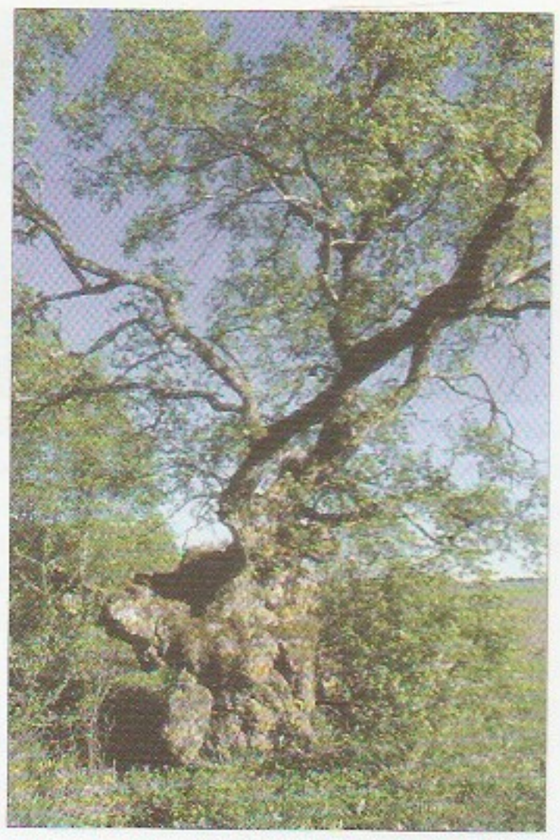

Palivere hiiepuu (Läänemaa)

Eesti rahvausundile on tunnuslik looduse pühadus, mis avaldub maastiku üksikobjektides. Hiiepuude lähedus nõudis rituaalset käitumist ning neile toodi ohvriande

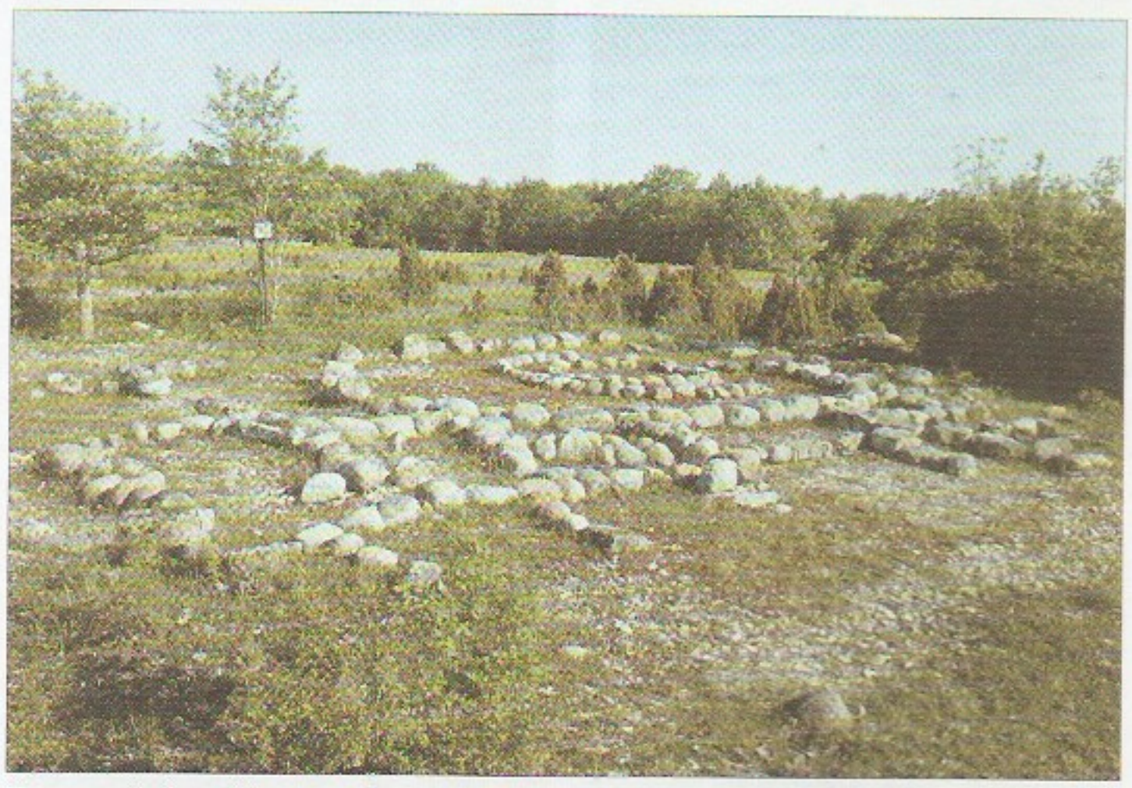

Kurevere kalme (Saaremaa)

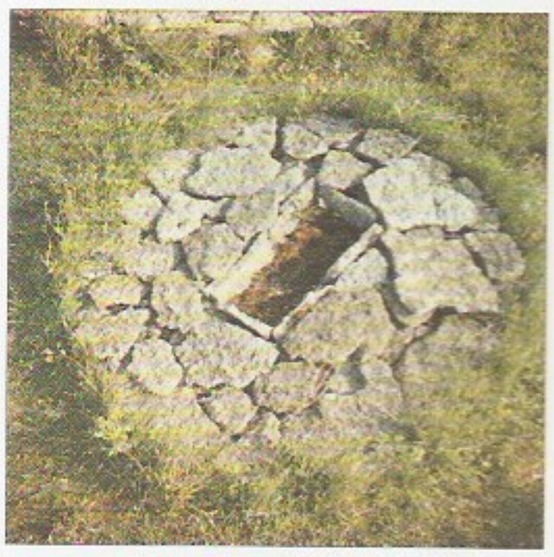

Võhma kivikirstkalmed (Lahemaa)

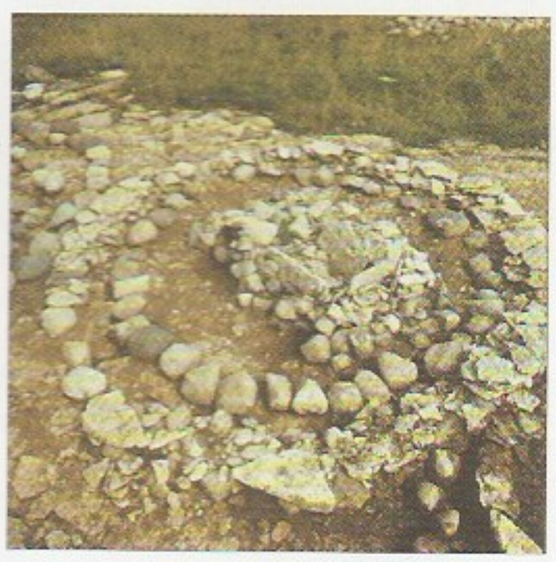

Muuksi kivikirstkalme (Lahemaa)

Kalmed ja surnuaiad on eesti muistendites sagedased üleloomulike kohtumiste paigad. Usuti elu varjatud jätkumist matusepaikades ning suhtlemise võimalikkust surnutega

© Eesti Kaardikeskus

Viljandi Sinialliku; Koila ohvriallikas (Lääne-Virumaa)
Ohvriallikad on Eestis laialt levinud kultuslikud veekogud

(1966) esindab traditsiooniökoloogilist lähenemist ning on kõnesolevale ainevallale objektiivseks ja usaldusväärseks sissejuhatuseks.

Püüd rekonstrueerida Eesti muinasusundit selle „algsel" kujul on kaotanud aktuaalsuse ning asendumas dünaamilise arusaamaga, mis peab Eesti rahvausundit kultuuriliseks ja ajalooliseks protsessiks, mis põhineb pärimustekstide edasiandmisel ning nende jätkuval loomisel. Eesti rahvausundi uurimise põhiallikaks olevad Eesti Rahvaluule Arhiivi kogud pärinevad 19. saj. lõpust ja 20. saj-st ning seetõttu on ka uurimise fookus nihkumas hilisemale ajale. Uurali ühispärandi asemel on tähelepanu keskendumas läänemeresoome piirkonnale ning suhetele naaberrahvastega.

Assaku Nõiakivi (405 lohku, Harjumaa)

Kumna kultuskivi (Harjumaa, Keila läh.)

Haeska ohvrikivi ehk Maa-aluste kivi ehk Pastlejälgiga maa-aluste kivi Läänemaal Matsalu lähedal

Virtsu kitsejäljega ohvrikivi

Vatla ohvrikivi (Läänemaa)

Kividest räägivad paljud Eesti kohamuistendid. Nende hulgas on hiidude visatud rändrahne ning ohvri- ja arstikivisid, millest mõned on kunstlike süvenditega

Rahvausund hõlmab nii
tekstide edasiandmist kui
tavat käitumist (rituaale,
avaldumine argielus ning
tumine pärimusse on Eestis
dokumenteeritud, sest
huvi on olnud lugude üles
mitte kontekstil. Et meil
kujutus sellest, kuivõrd
vid käitumist mõjutanud,
sustada, millisel määral
lõpu folkloor tõsiselt võetud
likkus uskuda üleloomulikke
aja jooksul kahanenud ja
usundilistena arvesse ka
rahvajutud, mida 19. saj.
lismile kalduvas luterlikus
dis kõik enam tõeks ei
libahundist, virmaliseks
üleloomulikust lennust,
mistamisest ning paljud
vad kajastada nende üles
eelnenud aja uskumusi.
Usundiline mõtlemine
loorižanrides erinevalt,
saim kujutelmade edasi
kinnistamise vahend on
rahvajutud on tavaliselt
lised ning kõnelevad üleloo
ilmaga kokkupuutumisest,
munud lähiminevikus ning
ja kuulajale tuttavas ko
Muistendid annavad edasi
norme, õpetades näiteks,
end ohtlike üleloomulike
(meieisapalve, ristimärk),
da nendega kokkupuutumist
juda koduringist ööpime
rüvetada pühakohti) ja
da üleloomulikke konf
(targa või vaimulikuga
et vabaneda kodus käivast
Muistendi lähimaks sugula
pidada minavormilist
les keegi räägib oma
elamustest. Legendide all
loristikas mõeldud lugusid
nevad ristiusu tegelased.
rahvajutud põhinevad
mõnikord ei väljendatagi
vaid vabavormiliste väidete
bekohase käitumisena (eksi
miseks tuleb riided
pühapäeviti on töötamine
Muistendid on selliseid
lustreerivad lood, mille
veenab nende olustikuline
ning viitamine reaalsetele
on olnud vastavaid
gemusi. Teistest Eesti
kajastavad usundit ka
ning palve. Vähem peegeldab
nasjutt, mille kunstilised
luvad fantastika valda,

stifitseeritud usundilisele ainele. Usund kajastub kalendri ja inimelu tähtpäevadega seotud kommetes, ka vanasõnades ja kõnekäändudes.

rahvausundi põhijooni on olnud taeva ning all-mine, mida personifitseerivad taevane jumal jõud ja elavatele ohtlik allilma valitseja. Eriti avaldub see opositsioon juttudes ja uskumus-kes püüab välgunoolte eest varjuda kaitsvasse Kristlikus rahvausundis transformeerub see andite paar taevaseks isaks ja põrguvürstiks, kel-ulatuvad ka maisesse maailma ning ohustavad hetut suhet taevajumalaga väljendab meieisapalve usundi populaarseim tekst, mis ühendab Eestit kõi-da kristlike kultuuriareaalidega. Ristiusu Jumala ka põlluviljakust andev pikne arvestatav kõrgem mõnikord on ta selgelt Jumalale allutatud. Sarna-teiste rahvastega on taevajumalat Eesti pärimuses vana)mehena, maad on personifitseeritud naisena. kujutelmad on olnud kiriku stabiliseeriva kont-Rahvausundi folkloorne varieeruvus aga avaldub loodus- ja kultuurikeskkonna puhul, kus ini-end elavat kõrvuti paljude isikustatud jõududega. loomulike olendite paljus koos ühte taevajumalasse ongi Eesti rahvausundi peamisi tunnusjooni. Üks kujundavatest tekstidest on Eestis nagu mujalgi olnud Piiblil põhinev legend langenud inglitest, mässu käigus taevast välja kihutati. Jumal ülemvõimu, mässulisi juhtinud Luciferist sai taevast allasadanud inglitest said metshaldjad, -alused jt. loodust hingestavad olendid, kes on seega kurjade deemonitega samastatud. on kunagi kindlasti kasutatud misjonitöös, et hinnang loodusjõudude kummardamisele. Risti-mendi kaudu sõlmib inimene Jumalaga lepingu, paratamatult maises maailmas, mida asustavad teisedki olendid, kes võivad olla inimesele Eesti rahvausundis valdab alalhoidlik suhtumine ning püüd säilitada positiivne suhe seda valitse-ga. Tähtsaimad pühakohad on olnud hiiepuud, ning -allikad. Ristiusu mõju kasvades on aga Eesti loodust demoniseeritud, mis avaldub näiteks ja kärnkonnade kui deemonlike olendite tapmises, loodetakse patud andeks saada.

sajandite rahvausundi dominantolend on kurat, kes erinevates folkloorižanrides, süžeedes ning mo-Ta on inimeste poolt tõrjutud olend, üks vähestest, ei ole olnud ohvri- ega palvesuhet. Kurat on erandlik poolest, et ta ei seostu ühe või teise loodusvaldkonna paigaga, vaid võib ilmuda kõikjal. (Muistendite ja varasemates ohvrikohtades elavad vanapaganad haldjad, kellele on pandud teine nimi.) Muistendites leiame ka ühiskondlike suhete peegeldusi ning kriitikat, mis avaldub näiteks kuradi saksas-— tema kujutamises mõisahärrana — ning põrgu ja samastamises. Kurat on sümboliseerinud mõisakul-ning linnatsivilisatsiooni.

rahvausundis on tähtsal kohal territoriaalsed omandi-Ründava eluviisiga küttide ja kalurite kultuuris domi-loomaliikide kaitsehaldjad, ent paikse asustusega valitsevad paljud üleloomulikud olendid oma kindlaid Metshaldjad elavad muistendites perekonnaelu, marjulistele ning teekäijatele, võivad neid eksi-ka õigele teele juhatada. Näkid on rahvapärimu-desse ja järvedesse uppunud inimesed, kes ründavad suplejaid ja püüavad ka kaldal viibijaid vette meelitada, et neid uputada. Lastefolklooris elab näkk kaevus, täites siin hirmutusolendi funktsiooni, et lapsi ohtlikust kohast eemal hoida. Veelgi selgemalt kui metshaldjamuistendid kajastavad näkilood talurahva hirmu võõra looduskeskkonna ees. Maad asustavatest üleloomulikest olenditest on Eesti folklooris tuntuimad kääbusekasvu maa-alused, kes on jõukad ja töökad ning hiilgavad oma sepakunsti poolest. Nende elupaikadele sattumist püüti aga vältida, sest nad kippusid inimestele haigusi saatma. Eestis on maa-alustega seostatud eriti naha-haigusi, neile on toodud lepitusohvreid seal, kus neid usuti elavat. Talus elavaid inimesi ja kariloomi kaitsvast kodu- või majahaldjast pole kuigi palju muistenditekste, kuid on teateid talle ohverdamisest. Tema nägemine või kuulmine võis olla halb enne, mis kuulutas ette suuremat õnnetust. Osalt on majahaldja kaitsvad ülesanded üle kantud „kodu-ussidele" nastikutele, keda toideti piimaga. Pärnumaal peeti talu kaitsjaks Tõnni või Tõnist, kellele loeti palveid ning toodi ohvriande. Ainelisel kujul esindas teda vakas hoitud kaltsunukk või vahaküünal. Neis kommetes ja uskumustes võib näha katoliikliku püha Antoniuse kultuse transformatsiooni. Setumaal oli tuntud küla kaitsehaldjas Peko, kelle kuju hoiti varjatult aidas ning kelle auks korraldati salajasi pidustusi.

Muistendite üks dominantolendeid on kodukäija, kes ei saa hauas rahu ning kimbutab elavaid. Ometi ei saa nende lugude populaarsusest teha järeldust, nagu olnuks surnute demoniseerumine valdav nähtus. Hoiatusmuistendeid on kindlasti räägitud sellekski, et kinnitada matusekommete konservatiivse järgimise vajadust (rahulolematu surnu jääb elavaid tülitama). Sügisesel hingedeajal, mis mitmel pool kestis mihklipäevast mardipäevani (29. sept-st 10. nov-ni), usuti, et surnud külastavad oma endisi kodusid, ning neid kostitati toiduga.

Eesti rahvausundi andmed hauataguse elu kohta on vastuolulised ning varieeruvad nagu folklooris ikka. Leiame uskumist elu varjatud jätkumisse kalmistul ning võimalusse surnutega seal dialoogi astuda (regilaul „Vaeslaps ema haual"). Teispoolsuse kirjeldusi võib leida just poeetiliste väljendusvahendite poolest rikkas regilaulus, kus on muuhulgas juttu toonelas toimuvast põllutööst ning kariloomade hoidmisest. Surnuid on peetud ka pikale teekonnale minejateks, niisamuti on usutud taevasesse paradiisi ning patuste karistamisse maa-aluses põrgus.

Varasemas Eesti folkloristikas valitses arusaam, et seoses hariduse levikuga, linnastumisega ning traditsioonilises külaühiskonnas toimunud suurte muutustega sureb rahvausund välja. See eksitus tulenes evolutsionistlikust kultuuriteooriast, mis pidas usundit hääbuvaks reliktnähtuseks. Rõhutati küll rahvausundi visadust, konservatiivsust ning vastuseisu ristiusule, kuid selle kaduvust ajas. Rahvusliku liikumise tekke ja rahvuskultuuri tähtsustamisega rööpselt on Eestis tekkinud liikumisi, mis taotlevad velmata pärimuslikku rahvausundit (maausku) ja seda institutsionaliseerida (Taara usk; a-st 1995 Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda).

B: O. Loorits. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*, Bd. 1—3. Lund, 1949—57; O. Loorits. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tln, ³1990; M. J. Eisen. *Eesti mütoloogia*. Tln., ²1995; U. Masing. *Eesti usund*. Trt., 1995; M. J. Eisen. *Esivanemate ohverdamised*. Tln., ²1996; I. Paulson. *Vana eesti rahvausk. Usundiloolisi esseid*. Trt., ²1997; Ü. Valk. *Allilma isand: Kuradi ilmumiskujud eesti rahvausus*. Trt., 1998; Ü. Valk. *Inimene ja teispoolsus eesti rahvausundis*. — Eesti rahvakultuur. Tln., 1998; O. Loorits. *Liivi rahva usund*, I—III. Trt., ²1998; O. Loorits. *Liivi rahva usund*, IV—V. Trt., ²2000.

Ülo Valk

© Eesti Kaardikeskus

Rahvamuusika

Rahvapärimuslik vokaal- (laul) ja instrumentaalmuusika koosneb mitmest ajaloolisest kihistisest ja paljudest žanridest. Osa neist on msg. sünkretistlikud nähtused. Mõni žanr on nii vokaalne kui ka instrumentaalne (nt. jahimehe peibutused). Kolm suurt muusikalise folkloori piirkonda — Põhja-, Lõuna- ja Lääne-Eesti — jagunevad väiksemateks aladeks (kihelkondadeks ja nende osadeks). Erilaadne, kuigi Kagu-Eestiga tihedas seoses on setude muusika, omaette nähtus on eestirootslaste ja Peipsi venelaste pärimusmuusika. Eesti rahvamuusika vanemates kihtides on palju ühist läänemeresoome ja balti rahvaste muusikaga, vanu kontakte on idaslaavi muusikaga, saksa, rootsi, vene jt. rahvaste muusika mõjutused on hilisemad.

Vokaalne rahvamuusika jaguneb lauluks ja nn. arhailisteks vokaalžanrideks (loitsud, itkud, ahellaulud, lastehüpitused, karjaste helletused ja huiked, looduse ja muude häälte jäljendused). Rahvalaul koosneb kahest selgelt eristuvast ajaloolisest kihistisest — vanemast, enamasti regivärsilisest laulust (regilaul) ja uuemast, lõppriimilisest laulust. Nende vahel on mahult tagasihoidlikum, nn. siirdevormiline laul. Regilaul (ka runolaul) kuulub eestlaste jt. läänemeresoome rahvaste ühisesse muistsesse kultuuripärandisse ning on eestlaste laululoomingu omapäraseimaid väljendusi. Regilaulu 8-silbiline kvantiteeriv värsivorm on kujunenud arvat. I a-tuh. e. Kr. Uuema teooria järgi polnud selle aluseks mitte ainult balti jt. rahvaste laulude värsimõõdud, nagu seni arvatud, vaid regivärss tekkis iseseisvalt läänemeresoome algkeele häälikuliste ja prosoodiliste muutuste tagajärjel. Regilaulueelne nähtus on 3—4 rõhualaga värss, mis esineb ahellaudes (nt. „Kits kile karja, üle mere mar-

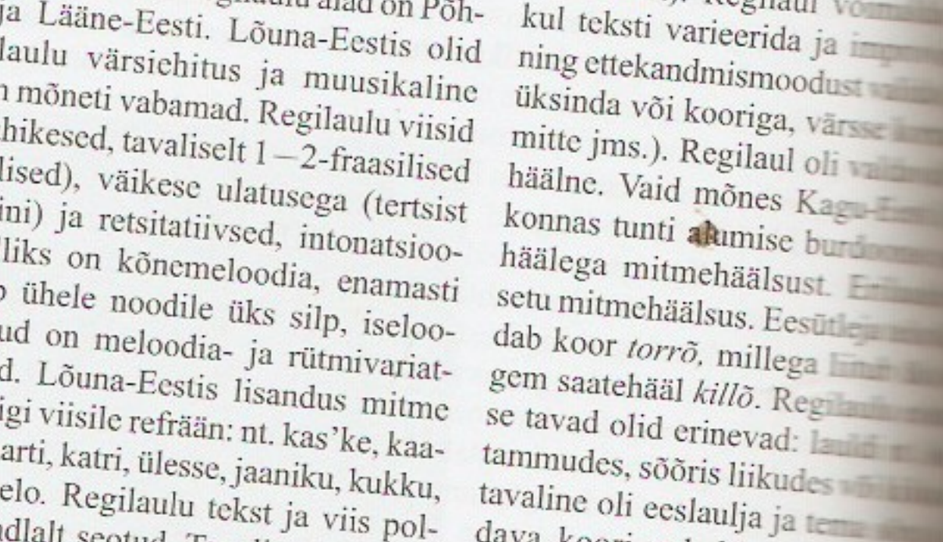

Regilaul (noodinäidis, I. Tõnurist)

Lõppriimiline laul (noodinäidis, I. Tõnurist)

ja"), lastelauludes, loitsudes jm. Regilaulule on iseloomulikud alg- ja mõtteriim. Klassikalise regilaulu alad on Põhja- ja Lääne-Eesti. Lõuna-Eestis olid regilaulu värsiehitus ja muusikaline vorm mõneti vabamad. Regilaulu viisid on lühikesed, tavaliselt 1—2-fraasilised (-realised), väikese ulatusega (tertsist sekstini) ja retsitatiivsed, intonatsioonimalliks on kõnemeloodia, enamasti vastab ühele noodile üks silp, iseloomulikud on meloodia- ja rütmivariatsioonid. Lõuna-Eestis lisandus mitme laululiigi viisile refrään: nt. kas'ke, kaasike, marti, katri, ülesse, jaaniku, kukku, leelu, lelo. Regilaulu tekst ja viis polnud kindlalt seotud. Tavalised olid nn. rühmaviisid, s. t. samal viisil lauldi kõiki mingi laulurühma laule (nt. tavandi-, kiige-, lõikus- või mängulaule; tunti ka nn. meestetooni, karjatooni jt.). Mõne laululiigi viisides (nt. Põhja-Eesti kiigeviisides) kujunes msg. eripärasusi. Kõige enam oli liigiiseärasusi Lõuna-Eestis, eriti Setumaal. Setu laulule on omased rohked lisasilbid, mis laiendavad värssi ja sellele vastavat viisi. Erilisel viisil lauldi setu surnu- ja pulmaitke (itkude vorm ja värss erine regivärsist). Regilaul võ kul teksti varieerida ja im ning ettekandmismoodust v üksinda või kooriga, värsse mitte jms.). Regilaul oli v häälne. Vaid mõnes Kagu-E konnas tunti ahumise burd häälega mitmehäälsust. E setu mitmehäälsus. Eesütlej dab koor *torrõ*, millega l gem saatehääl *killõ*. Regi se tavad olid erinevad: laulid tammudes, sõõris liikudes v tavaline oli eeslaulja ja te dava koori vaheldumine sisseastumisega (*liegajus* Üldiselt on regilaul käibelt kuid elab veel Setumaal lauluna Kihnus. Regilaulu se aga taidlus(folkloori)rüh kasut. koorimuusika seade 19. saj. jooksul siirduti u milisele rahvalaulule, mille siiski varasemas ajas. See kui ka vormilt täiesti uus n põhinesid rõhulisel värsim mõõte oli mitu) ja stroofil

Tori pillimehed (1898)

Karjapasuna puhuja (1940)

…seloomulik oli lõppriim. …võidulepääsemist soodusta… …ruduslikud eeskujud, sh. ki… …Uuem laulustiil levis ka ko… …lauluõpetusega rahvakoolide …Võrreldes regilauluga oli …rahvalaulus viisi osatähtsus …tekste lauldi neile ainu… …viduaalviisil, vemmalvärsse …rühmaviisil. Tunduvalt laienes …kolmkõladel rajanevate vii… …(kvindist oktavini ja enam) …valitsema funktsionaalsel …põhinev mažoori-minoori …Lühikeste regiviiside asemel …pikki, sagedamini 4-realisi vii… …koosnesid kahest 2-lauselisest …Erinevalt regilaulust oli uue… …tüüpiline kinnine vorm. …kujunes valdavalt saksa …osalt ka rootsi, soome, läti …muusika mõjul. Uuendused olid …sed, et on osutatud koguni …muusikalise emakeele muutu… …Paiguti, nt. Saaremaal, asendus …rimilise lauluga siiski üsna …Paikonniti elasid tavandiline …pulma-, mardi- ja kadrilaulud) …laul koos üsna pikka aega. …kirjaoskuse levik mõjutas rahva …trükitud laulikute kaudu. …rahvalaulu ja rahvasuus tuntud, …likast pärit rahvalikku laulu …eristada. Kirjaoskus soo… …laualbumite kirjutamist. …nähtus oli luterlike koraa… …pärane varieerimine, nn. kee… …laulmine (tuntud ka Põhja… …ekslikult nimet. vaimulikeks …sideks).

…jagunesid otstarbelt töövа… …(nt. karjaste ja jahimeeste pil… …signaalpillid), mänguasjadeks ning …listeks ja meelelahutuslikeks pil… …Sõltuvalt funktsioonist on säili… …aega ka mõne pilli arhailine …(nt. karjuste või laste musit… …). Eriti palju oli rahvapäraseid …pille: eri tüüpi vilepille, puust ja …karjapasunaid, mänguaukude… …sarvi, roopille ja torupille. 19. …oli torupill populaarseim tavan… …ja tantsumuusikapill ning mõjutas …osutati ka uuema rahvalaulu arengut. …- ja **rütmipillid** ei ole vanemale …rimusele kuigi omased. Nn. soo… …šamaanitrummist eesti rahva… …andmeid pole. Tamburiini… …väike trumm levis muusika… …alles 19. saj. lõpul. Signaalpil… …kasutati erilist lokulauda. Rütmi on …ka luuavarrega (tuhkapill). …rütmipill umba (jauram) …arendus saksa *Bumbass*'ist.

Vanim **keelpill** on 6-keelne (varem 5-keelne) kannel, mis on läänemeresoome ja balti rahvaste muistne ühine pill. 19. saj. II poolel arenes võõramaiste tsitrite ja psaltrite eeskujul uuem, nn. tsitri tüüpi kannel (Põhja-Eestis simbel). Selle kandle areng jätkub nüüdisajalgi. Kasut. eri kandletüüpe, sh. erilisi akordidega saatekandleid, harrastatakse msg. mängustiile. Vanim **poogenpill** on Hiiu- ja Läänemaal tuntud ja eestirootslastelt laenatud Hiiu kannel (kirjanduslik nimetus, rahvapäraselt kannel). 18. saj. muutus populaarseks viiul (kiik). Viiul on võtnud endale mitu torupilli tavandilist funktsiooni ning osalt ka mängustiili. Naljapill on seapõiest resonaatoriga ühekeelne põispill. 19. saj. levis Põhja-Eesti kodudes ja rahvakooli vaimulikus musitseerimises rootsi päritolu ühe(kahe)keelne poogenpill psalmodikon (eesti mollpill). Põhja-Eesti traditsiooni kuulus ka metallist parmupill, mis on Eestis arheoloogiliselt jälgitav alates 13. saj-st. Selgesti eristub setude pillimängupärimus (muust Eestist erinevad pillid ja pillimuusika). Omalaadne nähtus on vokaliseerunud pillimuusika, nagu sarveviiside imiteerimine, torupillipärased laulud jms.

19. saj. lõpu poole levis **lõõtspill**, mis muutus valitsevaks tantsumuusikapilliks, võttes endale ka tavandipilli ülesanded. Lõõtspill levis koos uuema rahvalauluga ning üldise tantsukultuuri arenguga. Tüüpiline on olnud soolomäng (pulma kutsuti üks hea pillimees). 19. saj. mõjutas rahvapärast pillimuusikat rohke puhk- ja keelpilliorkestrite teke. See soodustas pärimuslikus musitseerimises ansamblimängu arengut.

Vanim eesti rahvalaulukatkend avaldati trükis 1632, torupilli- ja sarveviise on teada 18. ja 19. saj. vahemailt. Ula-

Hiidlane Avo Tamme torupilliga

Endrik Visla lõõtspilliga

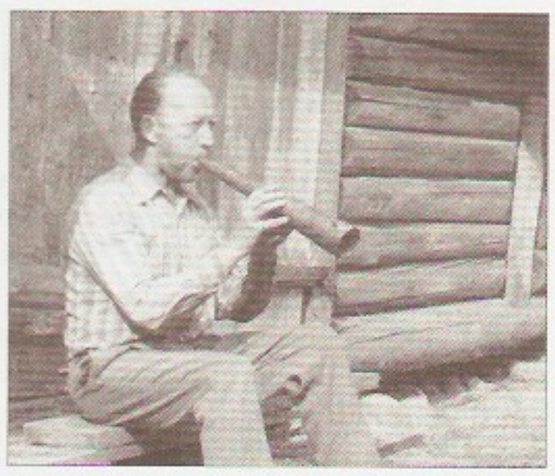

Endel Kukk piibarit mängimas (1983, Misso)

Rahvamuusikaorkester „Vilar" (Viiratsi)

© Eesti Kaardikeskus

tuslikumalt hakati rahvaviise koguma 19. saj. lõpu poole ja 20. saj. alguses, eriti rohkesti kogus 1904–15 Eesti Üliõpilaste Selts. Ainulaadne ja suuremahuline oli 1936–39 Eesti Rahvaluule Arhiivi ja Eesti Ringhäälingu korraldatud rahvamuusika heliplaadistamine.

B: H. Tampere. *Eesti rahvalaule viisidega*, 1.–5. kd. Tln., 1956–65; H. Tampere. *Eesti rahvapillid ja rahvatantsud*. Tln., 1975; *Eesti uuemad laulumängud*, 1.–2. kd. [Koostanud I. Rüütel.] Tln., 1980–83; I. Tõnurist. *Pillid ja pillimäng eesti külaelus*. – Scripta ethnologica, I. Tln., 1996; *Eesti rahvakultuur*. Tln., 1998; I. Rüütel. *Varafolkloorsetelt vokaalžanridelt lauluni*. – Mäetagused, 8, 9, 10. Trt., 1998 (8), 1999; V. Sarv. *Setu itkukultuur*. – Ars musicae popularis, 14. Trt.-Tampere, 2000; V. Tormis. *Lauldud sõna*. Trt., 2000.

Igor Tõnurist

Rahvatants

Vanimad kirjalikud teated eestlaste tantsulise liikumise kohta leiduvad Saxo Grammaticuse kroonikas „Gesta Danorum" (mainitud on sõdalaste laulmist ja rütmilist liikumist tapluse-eelsel ööl 1170). Edasised teated eestlaste tantsimise kohta pärinevad kirikuraamatutest, kus eestlasi sarjatakse liiga agara tantsimise eest. 1578 kirjeldab Balthasar Russow „Liivimaa kroonikas" eestlaste tantsimist pühade ajal, eriti jaanipäeval. Tantsiti torupilli saatel. Mõnevõrra täpsemaid kirjeldusi eestlaste tantsude kohta leidub alles 18. ja 19. saj. vahetuselt.

Eesti rahvatantsus eristatakse tavandi-, matkimis-, akrobaatilisi ja meelelahutustantse. Viimased liigitatakse voor- ja sõõrtantsudeks ning rühma- ja paaristantsudeks. Paaristantsud jagunevad omakorda valsi-, labajalavalsi-, polka-, reinlendri- ja galopitantsudeks. Eesti rahvatants on rahulik, väärikas ja selgepiiriline, ülesehituselt ja sammustikult lihtne, talle on iseloomulik seos kombestikuga: tantsiti pulmas, kalendripühade ajal ja mängutubades.

Eesti tantsuvara vanimad tantsud on **voor- ja sõõrtantsud** (nende hulka kuuluvad ka erinevat liiki kolonntantsud). Nendes võib eristada iidsete tavanditantsude sugemeid. Mõningad nende tantsude teisendid on säilinud tänini, kuid nende mütoloogiline funktsioon on aja jooksul asendunud lõbustuslikuga. Teada on, et mõningate voortantsudega on tantsitud pulmas läbi kogu taluõue ja taluhoonete ruumide, taotledes sel viisil pererahvale õnne ja viljakust. Mitmeid voor- ja sõõrtantse saatsid tantsijad lauluga või oli pillimees ise juhttantsijaks. Enamikus tantsudes alustati [illegible] päripidises sõõris päripäeva, s. o. päikese liikumise [illegible]. Usuti, et vastupidi teches oleks viljasaak kannatanud („Kihnu ratas", „Muhu kannanöör", „Kuu[illegible] tants" jpt.).

Matkivates tantsudes jäljendatakse mõnd tegevust [illegible] da, loomade käitumist või liikumist. Algselt oli matkivatel tantsudel mütoloogiline sisu. Hilisemal ajal tekkisid [illegible] gad imitatsioonid ka pulma- või kõrtsinaljadest („Kiitsakas" ehk „Harakas" ja „Kivikasukas").

Akrobaatilisi tantse on Eestis vähe harrastatud. Põhiosa on arvatavasti eestlaste põhjamaine vaoshoitus ja [illegible] sõjakus. Teada on mõningad risti maha asetatud pulkade hüppamise kombinatsioonid („Ristpulkade tants", pulgatants, milles hüpakutega samal ajal tuleb pulk[illegible] viisil kokku lüüa („Pulgatants"), ja tants, milles kaks [illegible] jat, hoides pikka latti käes, ise sellest jalgu üle [illegible] ja hundirattaid teevad („Kandali"). Akrobaatikaelemente esineb ka Setumaal populaarsetes kadrilli tüüpi [illegible] kadrelites. Osavust nõudvat akrobaatikat kohtab ag[illegible] eesti rahvamängus.

17. saj. hakati üha enam harrastama tantsu pelgalt [illegible] liku meelelahutusena, milles avaldusid enim ka [illegible] mõjud. Rahvusv. moevooludest võttis eestlane [illegible] selle, mis sobis tema karakteri, riietuse, kommete ja [illegible] mustega, lisades omalt poolt tantsule ainult [illegible] omaseid tunnusjooni ja detaile. Inglismaalt alguse [illegible] 17. saj. lõpupoole Prantsuse õukonna kaudu Euroopa [illegible] lutanud **kontratantsud** on Eestis eriti tuntud põhj[illegible] („Oige ja vasemba", „Pikk ingliska" jt. ingliskad ehk [illegible] tüüpi tantsud), kuid kontratantsude variante tantsitakse [illegible] Pärnumaal kolmepaaritantse („Inglisjakk", „Kolmepaar"), ning Setumaal kolmikutantse ja kadreleid. Eesti kontratantsud on ülesehituselt lihtsad, kuid nõuavad kindlat [illegible] hulka või tantsupaare.

Paaristantsudest on meil kõige põhjalikum ülevaade [illegible] need tulid moodi 19. saj. I veerandil. Eelneva taustal võrreldes oli paaristants oma olemuselt demokraatlik [illegible] eraldus rühmast, paarilist võis valida. Paaristantsudest [illegible] tuimad olid labajalavalss, valss ja polka.

Eriti populaarne oli paljude teisenditega (labajala lõe, labajala kõrge jms.) **labajalavalss**, mis on eestlaste [illegible] valsist, mis tuli Eestisse pärast valsi levimist Euroopas

Eesti rahvatants „Sõrmelugu" „Leigarite" esituses

Kristiina Kapper tantsib ristpulk[illegible]

rahvatantsupeo proov Tallinnas Komsomoli-nim. staadionil

…valss paaristantsuna oli tuntud pms. saartel („Hiiu- … „Kassari laudpõrand") ning Põhja- ja Lääne-Eestis. Viru- … labajalavalss segunenud polkamasurkaga („Viru … Labajalavalss oli tantsu nimetusena tuntud kogu … see tähendas hoogsalt pööreldes tantsimist.

… algul Tšehhimaalt alguse saanud ja kogu Euroopas … **polka** (piirkonniti erinevad teisendid) on Eestis … tunnustatud tants („Tursamäe polka", „Pirupolka", …polka", „Juudipolka" jpt.).

…nähtus eesti tantsuharrastuses on 20. saj. kahe … tekkinud **moetantsud**. Euroopa kirev ja eba- … pol. olukord kajastus ka tantsumoes. Tekkis palju …nimega tantse („Aissa", „Karobuška", „Kurtu- … „Matlott", „Minjoon", „Padekaater", „Hiowatha" … Paljude eluiga oli lühike, kuid mõned jäid kasutuse- …maks ajaks („Aleksandra valss", „Krakovjakk", …", „Tuustepp" jmt.).

…kas Anna Raudkats rahvatantse koguma ja üles kir- … ning 1926 avaldas ta esimese rahvatantsukogumiku …rahvatantsud". Rahvatantse on kogunud ja avaldanud …Põldmäe, Herbert Tampere ja Ullo Toomi, 20. saj. … Kristjan Torop ja Kalev Järvela. Esimene rahvatant- …esinemine sai teoks 1934 Eesti mängudel.

…rahvapärimuslike tantsude sihipärane taaselustamine … 1969 loodud rahvakunstiansambli „Leigarid" tege- …mida juhtis K. Torop, kes ametlikust vastuseisust … võttis oma põhirepertuaari rahvatantsud nende …kujul. Tähtsat osa folkloori, sh. ka pärimuslike …taaselustamisel etendas 1980. a-te lõpul hoogustu- …klooriliikumine. 1985 toimus Tallinnas Rahvusv. Folk- …festivalide ja Rahvakunstiorg-de Nõukogu (CIOFF-i) …maailmakongress. Selle otseseks tulemiks oli rahvusv. …festival „Viru säru" (1986) ja Balti riikides CIOFF-i … all toimuv rahvusv. folkloorifestival „Baltica" (a-st …). 1987—89 tekkis Eestis üle 100 rahvapärimuslikku …ja laulu) harrastava ning festivaliks valmistuva folk- …rühma. Peale selle pandi alus paljudele kohalikele folk- …pidudele ja -festivalidele.

…rahvatants hõlmab folkloorsetest tantsudest ainest saa- …autoritantse ja folkloorsete tantsude seadeid. Tema …peituvad 1920.—30. a-tes, pms. A. Raudkatsi ja …Toomi soveldatud (laval esitamiseks järjekorda seatud) tant- …õpetamises rühmadele, kes soovisid esineda. U. Toomi …rahvatantsu peamisi normeerijaid ja stiliseerijaid. Stiiliühtsust on soodustanud massiesinemised, alates Eesti mängudest kuni nüüdisaegsete üldtantsupidudeni (vt. tabel lk. 768), ning tantsupidudele pääsemiseks korraldatud ülevaatused ja konkursid.

Rahvatantsurühmade liigitus:

1) A-rühmad ehk nn. ansamblid (vähemalt kaks 8-paarilist segarühma (algajad ja edasijõudnud) ja üks 12-liikmeline naisrühm) („Sõprus", „Kuljus", TRÜ Rahvakunstiansambel, „Tuisuline", „Randlane", „Tarvanpää", „Leigarid", „Kajakas", „Virulane" jmt.), 2) B-rühmad (täiskasvanute vähemalt 8-paarilised segarühmad), 3) C-rühmad (kesk- ja kutsekoolide vähemalt 8-paarilised segarühmad), 4) D-rühmad (eakamate tantsijate 8-paarilised segarühmad), 5) N-rühmad (vähemalt 12-liikmelised naisrühmad).

Pärast Eesti taasiseseisvumist on paljud rühmad laiendanud oma liikmeskonda ning arendanud seltsitegevust.

Laste rahvatantsu näidiskollektiivid on „Sõleke" ja „Lee". Kooliõpilaste tantsurühmad on jaotatud vanuseastmete järgi.

Eesti lavarahvatantsualase loomingu autorid on püüdnud rahvapärimuslikke motiive ühendada ja põimida teistest tantsuliikidest (klassikaline tants, karaktertants jmt.) pärit võtete ja liikumisega. Rahvatantsust lähtuva loominguga, mis on sobiv harrastustantsurühmadele, on silma paistnud

I. Adamsoni „Lõbus labajalg" „Sõpruse" esituses

Helmi Tohvelmann, Ullo Toomi, Ott ja Salme Valgemäe, Helju Mikkel, Ilma Adamson, Mait Agu, Ene Jakobson, Maie Orav jpt. Rahvatantsul põhinevaid massilavastusi on tantsupidudeks loonud Heino Aassalu, Alfred ja Niina Raadik, Linda Raus, Nelli Uustalu, Naima Ebrok jpt. Klassikalises balletis on eesti rahvatantsu ainest kasutanud Rahel Olbrei, Helmi Tohvelmann, Ida Urbel jmt.

B: A. Raudkats. *Eesti rahvatantsud.* Trt., 1926, Tln., 2001; R. Põldmäe, H. Tampere. *Valik eesti rahvatantse.* Trt., 1938, Tln., 2001; U. Toomi. *Eesti rahvatantsud.* Tln., 1953; K. Torop. *Eesti rahvatantsu oskussõnastik.* Tln., 1966, 1990, 2000; H. Tampere. *Eesti rahvapillid ja rahvatantsud.* Tln., 1975; K. Torop. *Viron vakka.* Tampere, 1991; K. Torop. *Kontratantsud.* Tln., 1995; H. Aassalu, P. Luht ja K. Torop. *Valimik XX sajandi I poole seltskonnatantse.* Tln., 1997.

Kalev Järvela

Eesti rahvatantsupeod (kõik Tallinnas)

I (I Eesti mängud) 1934	XIV üldtantsupidu 1990
II (II Eesti mängud) 1939	XV üldtantsupidu 1994
III (rahvakunstiõhtu) 1947	XVI üldtantsupidu 1999
IV (rahvakunstiõhtu) 1950	**Noorte rahvatantsupeod**
V (rahvakunstiõhtu) 1955	I – 1962
VI (rahvakunstiõhtu) 1960	II – 1967
VII (I Eesti rahvatantsupidu) 1963	III – 1972
VIII (rahvakunstiõhtu) 1965	IV – 1977
IX (II rahvatantsupidu) 1970	V – 1982
X (III rahvatantsupidu) 1973	VI – 1987
XI 1975	VII – 1992
XII (IV rahvatantsupidu) 1981	VIII – 1997
XIII üldtantsupidu 1985	IX – 2002

Rahvaluule

Rahvaluule ehk folkloor on talurahva vaimne looming, kitsamalt sõnaline pärimus — rahvalaul, rahvajutt ja nn. lühivormid. Eesti rahvaluule ainestik ulatub aastatuhandete taha. Mõni müüdiaine, nt. maailma loomine ilmalinnu munast, pärineb juba kiviajast. Läänemeresoomlaste ühisajal (II a-tuh. e. Kr.) lauldi usutavasti saami ja karjala joigude taolisi laule ja vesteti muistendilaadseid jutustusi. Eesti rahvaluule on üheilmeline kihelkonna piires. Nii murrete kui ka pärimuse poolest jaguneb Eesti ala Põhja- ja Lõuna-Eestiks. Põhja-Eesti jaguneb omakorda kolmeks: Põhja-Eesti kitsamas mõttes, Kesk-Eesti ja Lääne-Eesti. Ka Lõuna-Eesti jaguneb kolmeks: Mulgi, Tartu-Võru ja Setu ala. Põhja-Eesti on klassikalise regivärsi ala. Muistendite tegelased on haldjad (germaani laen) ja hiidvägilase nimi Kalevipoeg. Kesk-Eesti on siirdeala, kus põhja- ja lõunapoolsed pärimused põimuvad. Lääne-Eestit iseloomustab pulmakommete keerukus ja pulmalaulude ohtrus, hiidvägilane on Suur Tõll oma perega (eriti läänepoolsetel saartel). Lõuna-Eesti pärimusele on üldiselt omased vanemad jooned (regivärss pole klassikalisel tasemel). Iseloomulik on loodus- ja tavandilaulude rohkus. Setu erijooneks on mitmehäälne laul ja suhteliselt rohke eepiline aines. Haldjate asemel kohtame ürgseid isasidemasid: metsaisa, järveema jms., loodushiid on Vanapagan. Neis joontes avalduvad nii muistsed hõimuerinevused kui ka feodaalaja sunnismaisus ja omaaegsest haldusjaotusest sõltuvad kultuurisuhted.

Algselt ühe isiku sõnastatud teos sai rahvaluuleks tänu kollektiivi omaksvõtule. Rahvaluule levib nii vertikaalselt (ühelt sugupõlvelt teisele) kui ka horisontaalselt (ühest kohast teise). Sama süžee või motiivi esinemist eri rahvaste folkloris on seletatud kas laenamise või taastekkega. Levides teos paratamatult muutub (varieerub). Kuidas ja miks, on

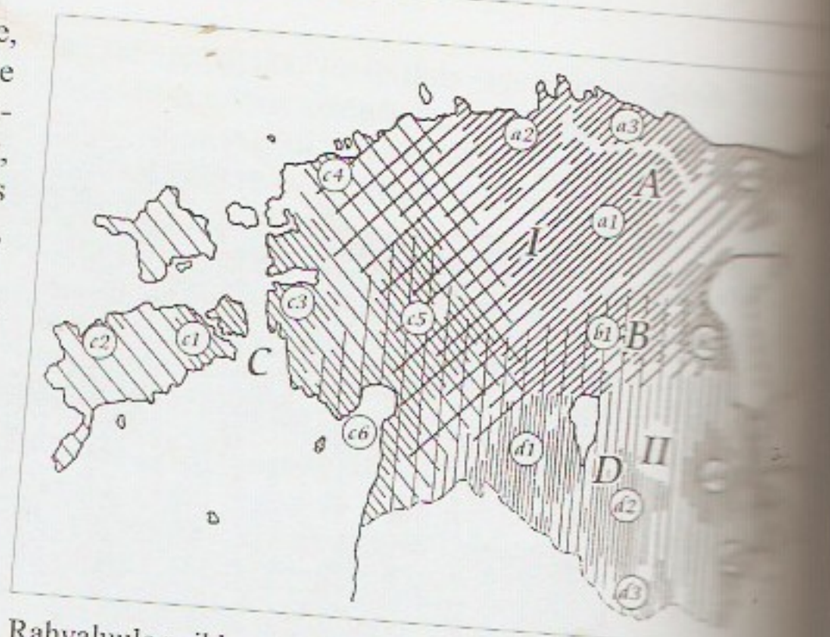

Rahvaluule paikkondlik jagunemine (H. Tampere järgi). Eesti paikkond: *A* Põhja-Eesti (a_1 – a_4 alljaotised), *B* Kesk- ja põhja- ja lõunaeestiliste nähtuste segunemisala (b_1 – b_6 alljaotised), *C* Lääne-Eesti (c_1 – c_6 alljaotised). *II* Lõuna-Eesti (d alljaotised on selgepiirilisemad kui Põhja-, Kesk- ja Lääne-Eesti paikkonnas)

põhjalikult selgitanud Kaarle Krohn. Teose esitus[illegible] tuse jäädvustust, nimet. teisendiks ehk variandiks, [illegible] süžeed või teemaarendust tüübiks. Rahvaluuleteos [illegible] eksisteerib variantide kaudu. Teost ei õpitud üldiselt [illegible] vaid improviseeriti igal esitusel (improvisatsioon mängib [illegible] teose loomist, aga ka teose uut, varieeruvat esitamist. [illegible] on teatav abstraktsioon nagu ka liik ja žanr. Igal folk[illegible] sel oli hrl. oma otstarve, ta seostus rituaaliga või [illegible] saatis tööd, vahendas teadmisi või lahutas meelt. [illegible] võis muutuda. Kui teose otstarve kadus, siis hääbus [illegible]

Rahvalaul. Vanem ehk regivärsiline rahvalaul [illegible] ürglaulu ja balti hõimudelt saadud neljajalalise värsi [illegible] ühitamisel. Selle klassikalist kuju tunnevad Soome [illegible] ümbritsevad rahvad, sest regivärsi vorm tekkis ajal, [illegible] need hõimud olid eristumata (u. I a-tuh. e. Kr). Regi[illegible] on iseloomulik neljajalaline trohheus, aluseks on [illegible] ehk silbi pikkus, värsis seob sõnu algriim (pearõhu[illegible] vokaali kordus ehk assonants ja sõnaalgulise konsonandi kordus ehk alliteratsioon) ning värsse seob paralleelsus, mõttekordus. Kolme- ja ühesilbiliste sõnade puhul [illegible] värsirõhk ei ühtinud. Algselt lauldi skandeerides (Paul Anderson), s. o. sõna värsirütmi järgi rõhutades, nt. *vihúle*, *vírved* või *kúmisé*, *kumíse*, *kõrbe*. Kujunesid [illegible] teedireeglid: lühike pearõhuline silp ei tohi asetseda [illegible] tõusus, pikk pearõhuline silp ei tohi asetseda värsijala [illegible] ses, neljasilbiline sõna on kas värsi alguses või lõpus, [illegible] keskel, ja esimene värsijalg on vabalt täidetav. Esimene [illegible] kolmandas värsijalas on mõnikord kolm, harva neli sõna: *kúi mina hakkan láulemáie* või *ühe pani kúuksi kúllemáie*. [illegible] mõnikord aga üks silp, nt. *vöö vööle, kiŋgad jálga*. Kuue [illegible] jalas on 3–4 silpi, siis on nad lühikesed ja üks pikk [illegible] võib täita terve värsijala. Sõna- ja värsirõhu lahkuminek [illegible] tagab regivärsi rütmi elavuse. Headel laulikutel oli [illegible] kolmandik murdvärsse, s. o. selliseid, kus sõna- ja [illegible] ei kattu. Regilaulu kujunditest kõige olulisem on [illegible] mis mõnikord omandab lausa perifraasi (*kenning*) [illegible] (Juhan Peegel). Metafooriküllusele rajatud „poeetiline [illegible] dus" ühelt poolt, hääliku-, sõna- ja mõttekorduselt [illegible] stereotüüpsus teiselt poolt ning regilaulu rütmiline [illegible] tegid regivärsist mõjuka kunstilise ilmingu. Arvat. [illegible] arvamise algul on läänemeresoomlased värsistanud [illegible] müüdimotiive (nt. „Loomine" ja „Kandle tegemine").

Ansambli „Kihnumua" tüdrukud 2001. a. „Baltical"

neist u. 25 000 muinasjutud ja naljandid (R. Viidalepp). ERA kartoteegis on 342 muinasjututüüpi, peale selle 334 loomamuinasjututüüpi (P. Kippar). Muistendid ja pajatused on veel tüübistamata.

Jutustamist harrastati taluperes sügisõhtutel videvikku pidades, noorte käsitööõhtutel (nn. istjatsed) ja Põhja-Eesti rannikualal jaguaega pidades (nov-i algusest kadripäevani). Jutustati töö- (nt. metsatöölised) ja harrastuskollektiivides (jahimehed, kalastajad). Jutukohad olid veskid, sepapajad ja külakõrtsid. Jutustasid ka koolimajades ööbivad õpilased. Jutustajateks olid sageli rändkäsitöölised (rätsepad) ja -kaupmehed. Eesti suurim jutustaja oli pime Kaarel Jürjenson, kellelt on üles kirjutatud 256 rahvajuttu. 19. ja 20. saj. vahetusel hakkas raamat jutustamist kõrvale tõrjuma. Praeguseks on muinasjutt elavast käibest kadunud, muistendist on jäänud teade, taandumas on pajatus. Püsib veel (valdavalt rahvusv.) anekdoot.

Muinasjutt on väljamõeldis, mida jutustati emotsionaalse huvitavuse ja kaasaelamisrõõmu rahuldamiseks. Muinasjutuuurija Antti Aarne on koostanud tüübiregistri (1910), mida täiendas Stith Thompson (1928 ja 1961). Muinasjuttude tegelased jagunevad kolmeks: peategelane ehk kangelane on inimsfäärist, peategelase vastane ja kõrvaltegelased sageli teisest ilmast. Tegelaskond ulatub kuningast kerjuseni, hõlmates kõiki inimkonna esindajaid. Tegelased on stereotüüpsed. Muinasjutt on kompenseeriv: madalamast sotsiaalsest sfäärist pärit või nõrgem kangelane võidab alati vastase.

Loomamuinasjutte pole päris muinasjuttudeks peetud. Nad on üheepisoodilised (sageli liituvad) lood, mille tegelasteks on loomad-linnud, harva taimed, ja nad meenutavad naljandit.

Kihnu laulja Virve Köster ja regilaulude esitaja Kai Tingas (Vihula) 2001. a. „Baltical"

Värska setude koor „Leiko" 2001. a. „Baltical"

Meie loomajuttude peamine tegelane on hundile vastandatud rebane.

Imemuinasjuttudele on iseloomulikud imepäraste võimetega tegelased või esemed ja üleloomulikud sündmused. Imemuinasjutt on seiklusjutu eelkäija. Meie imemuinasjuttude lemmiktegelane on suure jõuga poiss või orvust tütarlaps.

Legendmuinasjuttude tegelased (Peetrus, Kristus jmt.) lähtuvad kristlikust religioonist. Moraliseeriva lõpuga legendmuinasjutte on meil vähe.

Novell- ehk olustikulises muinasjutus võidab kangelane tänu tarkusele ja kavalusele. Meie novellmuinasjuttude lemmiktegelane on tark talutüdruk või kolmas, lolliks peetud vend.

Muinasjutud rumalast kuradist on meil tuntud Kaval-Antsu ja Vanapagana lugudena. Need muinasjutud on asetatud taluolustikku: Vanapagan on peremees, Kaval-Ants sulane. Laadilt on lood robustsed, isegi jõhkrad.

Naljandid on enamasti üheepisoodilised ja kalduvad liituma, kuid võivad keskenduda ühe isiku, elukutse või rahvuse ümber.

Muistend edastab tõest või tõeks peetud sündmust, ta on rahva naiivne teadus ja meie jutupärimuse peamine liik. Enamasti räägib ta üleloomulikust ilmingust. Muistend on valdavalt üheepisoodiline, liitumist on harva. Muistendeid käsitletakse viie rühmana: ühelt poolt tekke- ja seletus-, koha- ning hiiu- ja vägilasmuistendid, teiselt poolt rahvausundilised ja ajaloomuistendid. Esimestest on sageli püsima jäänud ainult muistendiline teade (tegelase ja loodusobjekti nimi, nt. „Painovas on Kalevipoja kivi"). On ka väheseid legende ja müüte. Legend on muistend, mille tegelane pärineb kristlikust usundist. Müüt jutustab muistsetest jumalatest või vägilastest, meie jutupärimuses neid õigupoolest ei olegi. Muistendite liigitus on tinglik, sama muistend võib olla kas tekke-, hiiu- või kohamuistend. Tekke- ja seletuslood ehk etioloogilised muistendid põhjendavad püsiva omaduse või konkreetse objekti teket. Kohamuistendid olid populaarsed, kuid neid on oluliselt kahjustanud okupatsiooniga seostuvad rahvastikumuutused. Hiiu- ja vägilasmuistendid seostuvad eeskätt kolme tegelasega: Vanapagan on inimvaenulik loodushiid, Kalevipoeg loodushiiu ja vägilase vahepealne ning Suur Tõll vägilane, kes kaitseb rahvast, ehitab ja lubab pärast surmagi appi tulla, „kui vaen on maal" (väga iseloomulik eeposte motiiv). Rahvausundilised muistendid on kõige muinasjutupärasemad, kõneldes üleloomulikest olenditest, peidetud varandustest, nõiast ja nõidumisest jms. Väga populaarsed on olnud lood libahundist ja varavedajast (kratt, pisuhänd, puuk). Ajaloomuistendeid on vähe (mõned lood Karl XII-st ja Peeter Suurest), ähmaselt mäletatakse suurt näljaaega ja Põhjasõda. Hilisemast ajast pärineb jutustusi talurahva ülestõusudest, õigemini ülestõusnute karistamisest. Uuemad ajaloopärimused on pigem pajatused kui muistendid.

Pajatus on lugu, mis põhineb reaalsel, kuid eripärasel sündmusel. Ta käibib väikeses ringis (kõige lokaalsem rahvajutt) ning suubub kas muistendisse või naljandisse. Pajatuste seas eristatakse memoraate (lood üleloomulikest elamustest), kronikaate (erakordsest sündmusest rääkiv mälestuslik jutustus) ja lugusid nn. vägilaste prototüüpidest (suure jõuga, isuga või unega inimestest).

Lühivormideks nimetatakse mõistatusi, vanasõnu ja kõnekäände (kaht viimast on nimet. ka retoorilisek[illegible] riks, A. Krikmann).

Mõistatus on millegi (nähtuse, [illegible] eseme) napisõnaline ja kaudne [illegible] dus. Mõistatusi on u. 150 000 [illegible] ja u. 3000 tüüpi. Mõistatusi ([illegible] seid) esineb juba regilauluna [illegible] kihistises) ning nn. mõistatus[illegible] tuna. Mõistatused jaotuvad [illegible] pärismõistatused ja keerdk[illegible] Mõistatuse objektiks võib [illegible] keskkond, inimesest loodus[illegible] Teisendite arvult on tuntuim [illegible] inimesest — *hark all, paun p*[illegible] tüüpide arvult on enim mõis[illegible] metest, nagu veskist, vinnag[illegible] vokist ja äkkest. Vormilt on [illegible] sed metafoorid, võrdlused või [illegible] tiivsed laused (rohke ono[illegible] Keerdküsimused on hilisemad [illegible] nende lahendus on naiivne, k[illegible] line (*Kellele annad tuppa t*[illegible] *enne kätt? — Ukselingile!*). K[illegible] muste alaliik on sõnamäng[illegible] natiivsed pakkumised (*K*[illegible] *lid* ...). Mõistatusi võib nimet[illegible] te poeesiaks. Mõistatamisel [illegible] enne jõule) oli maagiline tähe[illegible] edendas karja. Tänapäeval on [illegible] seks saanud piltmõistatused. [illegible] on neis *pars pro toto*.

Vanasõna on lühike, tabava s[illegible] ja õpetliku sisuga ütlus (15 [illegible] 81 500 teisendit). Vanasõnad [illegible] kahte rühma: pärisvanasõnad [illegible] dusalased vanasõnad ehk kale[illegible] sõnad. Viimased on talletamu[illegible] jälgimisest saadud talupoeglik[illegible] musi (nende kasutamisel tuleb [illegible] da kalendrinihet). Pärisvanasõ[illegible] levad inimese suhteid sotsiaa[illegible] lusega, taunivad inimese e[illegible] tavaid omadusi (lollust, la[illegible] või kiidavad voorusena tarb[illegible] ja töökust. Vanasõna on k[illegible] ne, jutlustab mõõdukust, e[illegible] tiivsusele passiivsust. Vanasõ[illegible] mas kihistises on regivärsi[illegible] mas lõppriimi. Aluseks on s[illegible] sõnapaar (nt. *suu — süda, kald* [illegible] kohtame sõnakordust. Poeet[illegible] tetest on esmane allegooria, [illegible] personifikatsioon. Struktuur [illegible] erinev (lihtlaused, võrdlus[illegible] dus-järelduslaused). Vanasõ[illegible] resti rahvusvahelised (900 p[illegible] mast läänemeresoome vanasõ[illegible] on ainult Eestile omaseid 8, nt. *[illegible] ees, õnnetus taga*, läänemeres[illegible] eesti vanasõnu on 84 (Matt [illegible] Piiblist pärineb 194 vanasõn[illegible] mõjutajaist on olulisim Saksa[illegible] disajal on vanasõnade kõrval [illegible] mele astunud tsitaadid või k[illegible]

reklaamist, multifilmi- Neid nimet. paroolideks ja seas laialt tuntud, ent

on piltlik ütlus, kujund, ilmneb alles kontekstis. ja kõnekäänul on sageli sama Vanasõna on mõtteline tervik, pelgalt lause osa. Kõnekään- u. 200 000 teisendit, nad 12 400 tüüpi. Liigina on kõ- mitmepalgeline. Selge vapärased võrdlused.

on pakkunud eesti ilukir- vormilis-stilistilist eeskuju loovaks töötluseks. Seda Friedrich Robert Faehl- Friedrich Reinhold Kreutzwald, Matthias Johann Eisen, Gustav Suits, Marie Un- Tammsaare, Hugo Raudsepp, Hando Runnel jpt.

Vana Kannel. Täieline kogu rahvalauluzid, II. Trt., 1886; *Setukeste laulud. Pihkva-Eest- rahvalaulud ühes Räpina ja lauludega*, I—III. Helsinki, 1907; S. Lätt. *Eesti rahva- Mõis ja kirik*. Trt., 1957; M. J. *Eisenemate varandus*. [Koosta- H. Tampere.] Tln., 1958; E. Normann. *Muistendid* — MEA II. Eesti muistendid. vägilasmuistendid, I. Tln., 1959; E. Liiv, E. Normann. *Muis- Tõllust ja teistest*. — MEA muistendid. Hiiu- ja vägilasmuis- Tln., 1963; E. Laugaste, E. Liiv. *rahapaganast*. — MEA II. Ees- Hiiu- ja vägilasmuistendid, M. Hiiemäe. *Vainoköis. Va- pajatusi*. — LR 1. Tln., 1974; *laulumängud*, I—II. [Koos- Rüütel.] Tln., 1980—83; A. Krik- V. Sarv. *Eesti vanasõnad*. — MEA Estonica, I—V. Tln., 1980— Piho, V. Sarv. *Setu surnuitkud*, Tln., 1981, 1982; *Vana Kannel regilaulud*, 1—2. — MEA carmina popularia, VI: 1—2. E. Laugaste.] Tln., 1989; *Eesti katkupärimus*. — MEA muistendid. Mütoloogilised hai- Tln., 1997; O. Kõiva, I. Rüütel. *Kannel VII: Kihnu regilaulud*, 1. Estonum carmina popularia, Trt., 1997.

Ülo Tedre

Rahvaluuleteadus

Rahvaluuleteadus ehk folkloristika tege- rahvaluule kogumise, korraldami- mise ja üllitamisega. Rahva- tekkis valgustusfilosoofia romantismi koosmõjul 18. saj. lõpul ja 19. saj. algul (pms. Johann Gottfried von Herderi tööde najal, tema „Volkslieder" (1778—79) sisaldab ka 8 eesti rahvalaulu).

Eesti pärimusi hakati kirja panema ja trükis avaldama 17. saj. (vanim teade a-st 1660 — 3 orjuslaulu) eksootilise huvi tõttu või taunimaks ebausku (Johann Gutslaff, Johann Forselius) ning grammatikaraamatute keelenäidetena (Heinrich Göseken, Anton Thor Helle jmt.). 19. saj. huvituti rahvaluulest kui minevikku kajastavast luulest, mis ajendas estofiile (Johann Heinrich Rosenplänter, Arnold Friedrich Johann Knüpffer, Alexander Heinrich Neus) ja esimesi eesti haritlasi (Friedrich Robert Faehlmann, Friedrich Reinhold Kreutzwald) seda üles kirjutama. Tähelepanu keskmes olid mütoloogia ja rahvalaulud. Eesti k-e ja rahvaluule kogumiseks ja uurimiseks asutati Tartus Õpetatud Eesti Selts (ÕES, 1838) ja Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Ühing (EKÜ, 1842). Eesti folkloristika **esimest ajajärku** iseloomustab eesti pseudomütoloogia loomine. ÕES ja EKÜ kogusid u. 9000 lk. rahvaluuleainest. Kogumistöö kokkuvõtteks on Neusi koostatud „Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung" (3 vihku, 1850—52).

Eesti rahvaluuleteaduse **teist ajajärku** iseloomustab kogumistöö nihkumine eestlaste kätte. Eesti Kirjameeste Seltsi (EKmS, 1872—93) kogumistöös osales 67 kihelkonnast 149 isikut, koguti u. 7600 lk. ehk 18 000 folklooriteksti, neist 6000 olid rahvalaulud. Jakob Hurt avaldas kogumiku „Vana Kannel" I ja II osa (1875—86), Mihkel Veske kaks rahvalauluantoloogiat (1879 ja 1883) ja Juhan Kunder muinasjuttude kogu (1885). Venestuse harjal EKmS suleti. Kavakindla suurkogumise algatas 1888 J. Hurt üleskutsega „Paar palvid". Kogumistööd ergutas põhjalik küsitluskava, perioodiline aruandmine ajakirjanduses ja osalejate vastuste kaudu sisendatav võistlusmeeleolu. Kogumistöö kestis Hurda surmani (1907) ja selles osales ligi 1250 isikut, kes lähetasid kokku 114 696 lk. (u. 244 000 pärimusteksti). Hurt ise käis suviti kogumas Setumaal ning avaldas 3 köidet „Setukeste laule" (1904—07). Hurda tööd hindas kõrgelt Kaarle Krohn, kes Hurda kogu põhjal lõi nn. soome ehk geograafilis-ajaloolise uurimismeetodi. Hurda kõrval kogus korrespondentide abil rahvaluulet Matthias Johann Eisen. Tähelepanu pälvivad tema „Eesti rahva mõistatused" (1890), viieosaline „Rahva raamat" (1893—95) ja viieosaline „Rahva nali" (1895—97). Eisen jätkas kogumist ka pärast I maailmasõda. Kolmas suurkoguja oli Oskar Kallas, kes avaldas kogumikud „Lutsi maarahvas" (1894) ja „Kraasna maarahvas" (1903). Kallas huvitus viiside kogumisest, kuid vabatahtlikud kogujad ei osanud viise üles kirjutada. EÜS-i juurde loodi komisjon (juht O. Kallas), et otsida kutselisi muusikakogujaid, muretseda raha nende tasustamiseks ja avaldada aruandeid. Kogujad tegutsesid paarikaupa: viiside kirjutaja (enamasti Peterburi konservatooriumi eestlasest üliõpilane) ja sõnade kirjapanija (enamasti Tartu ülikooli üliõpilane). 1904—16 saatis O. Kallas kogumistööle 68 isikut ja tasus neile 5632,06 rbl. Kogumistööst jäid välja 13 kihelkonda, 30-s käidi rohkem kui korra (Kuusalus viis korda). Esimest korda kasutati rahvalaulu auditiivseks jäädvustamiseks ka fonograafi (Otto Väisänen). Kogumistööga laekus u. 20 000 lk. (u. 13 000 rahvaviisi, tekste mõnevõrra rohkem). Teisel ajajärgul rajati meie suured rahvaluulekogud (H (Hurt), E (Eisen), EÜS).

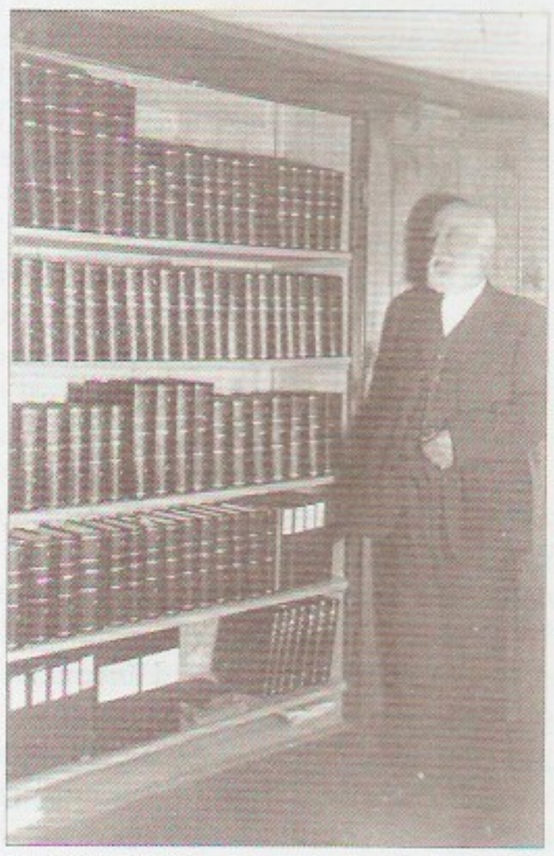

Prof. M. J. Eisen Eesti Rahvaluule Arhiivis oma rahvaluulekogu juures (1932)

Eesti rahvaluuleteaduse **kolmas ajajärk** sai võimalikuks EV-s. 1919 loodi TÜ-s eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Rahvaluule professoriks kutsuti rahvajuttude hea tundja Walter Anderson. Isiklikuks professoriks sai M. J. Eisen. Emakeelse kooli jaoks ilmus hulk rahvalauluvalimikke (koostajad Karl Peterson, Johannes Aavik, Villem Ridala, Andrus Saareste, M. J. Eisen). Eisen avaldas 1920 kolm osa „Eesti kohalikke muistejutte" ja lisaks kordustrükkidena 9 muinasjutu- ja muistendiraamatut. 1918—20 ilmusid Eiseni „Eesti müto-

loogia", „Eesti uuem mütoloogia", „Esivanemate ohverdamised" ja 1927 „Eesti vanem usk", seejärel kaks kombeloolist käsitlust („Meie jõulud", 1931, ja „Kevadised pühad", 1932). Kogumistööd jätkas Eesti Kirjanduse Selts (EKS) (1924. a-ni) ja alustas Eesti Rahva Muuseum (ERM). Õpetajate abiga kogus lastelaule W. Anderson. Lõpetamaks O. Kalda tööd, rahastas EV Haridusmin. stipendiaatide kogumistööd. Töö juhendaja M. J. Eisen ei huvitunud rahvaviisist ning kogu E (Eisen) ja StK (Stipendiaatide kogu) (1921–27) jäi vähe-ütlevaks. Piirimaade Seltsi ülesandel juhtis Samuel Sommer setu rahvaluule kogumist. Teadustöö langes W. Andersoni õlgadele (väitekiri „Kaiser und Abt. Die Geschichte eines Schwankes", 1922, jt. uurimusi). Tema õpilane Oskar Loorits kaitses doktoriväitekirjana esimese osa kolmeköitelisest „Liivi rahva usundist" (1926–28), O. Looritsa tööde hulgas väärib esiletõstmist ka rahvapärimuskogumik „Endis-Eesti elu-olu" I–II (1939–41). O. Loorits rajas ERM-i juurde 1927 Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA). ERA ülesanne oli kõigi käsikirjaliste rahvaluulekogude koondamine, nende kasutatavaks tegemine (registrite, koopiate, kartoteekide abil), järelkogumise organiseerimine, materjali üllitamine ja uurimine. ERA kogu (u. 265 000 lk.) on suurem kui varasemad kogud kokku. EKS-i avaldatud sari „Eesti rahvalaulud" I–II ilmus 1926–32. Jätkati taas Hurda „Vana Kannelt" („Kuusalu vanad rahvalaulud" I, 1938, ja „Karksi vanad rahvalaulud", 1941). Uurimistöö raskust kandsid eeskätt W. Anderson ja O. Loorits. Uurimismeetodis oli erinevusi. Eisen jätkas kirjeldaval moel, W. Anderson ja tema õpilased (Elmar Päss jmt.) kasutasid soome meetodit, ERA töötajad (O. Loorits, Herbert Tampere, Richard Viidalepp, Rudolf Põldmäe) järgisid kultuuriloolist aspekti.

Neljas ajajärk seostub Eesti NSV-ga. Likvideeriti või kujundati ümber senised asutused ja organisatsioonid. ERA-st sai Riikliku Kirjandusmuuseumi (RKM) folkloristika osk. Õnneks olid rahvaluulekogud jäänud sõjatulest puutumata (suuresti tänu R. Viidalepale). Teadlaskaader hajus: W. Anderson läks Saksamaale, O. Loorits Rootsi. Selle ajajärgu töö jaguneb kaheks: välismaal ja Eestis tehtud. Rootsis ilmusid O. Looritsa kolmeköiteline „Grundzüge des estnischen Volksglaubens" (1949–57) ja kaks monograafiat (1954 liigaastalegendist ja 1955 eestivenelaste püha Jüri pärimusest). Etnograaf Gustav Ränk avaldas rahvausundit käsitleva uurimuse („Die heilige Hinterecke...", 1949). Noore uurija Ivar Paulsoni silmapaistev töö „Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeuropäischen Völker" äratas rahvusv. tähelepanu. Oluline on tema „Vana eesti rahvausk" (1966), mis on Eiseni järel esimene eestikeelne kompaktne rahvausundi kokkuvõte. USA-s tegutsev Felix Oinas on uurinud slaavi ja soome-ugri folkloorisuhteid. Eestis tegelesid rahvaluule uurimise ja kogumisega RKM, Keele ja Kirjanduse Inst. (KKI) ja TRÜ. ERA lõpetamisel alustati uut kogu (tähisega RKM), mis kasvas Nõuk. okupatsiooniaja lõpuks peaaegu 446 000 lk-ni. Kasutades võimalusi, koguti rahvaluuleainest ka teistelt soomeugrilastelt, eriti vadjalastelt (Paul Ariste) ja vepslastelt (Maire Joalaid, Kristi Salve). Uurimistööd takistas ideoloogiline surve, mõne valdkonna eiramine (rahvausund), mitme teadlase irrutamine materjalist (KKI loodi RKM-i kõrvale ja toodi Tallinna) ja uurimuste aeglane avaldamine. Üldkäsitlustest on parim R. Viidalepa toimetusel ilmunud „Эстонский фольклор" (1980). Allikpublikatsioonidest on olulised Herbert Tampere „Eesti rahvalaule viisidega" I–V (1956–65), Ülo Tedre toimetatud tüpoloogiline „Eesti rahvalaulud. Antoloogia" I–IV (1969–74) ja R. Viidalepa toimetatud „Eesti muinasjutud" (1967, saksakeelsena 1980). Selma Lätt alustas ja Mall Hiiemäe jätkas sarja „[illegible] kalender" I–VIII (1970–99). A. Vissel avaldas 4 [illegible] jasehuikeid ja -laule (1982–92). Antoloogiate kõr[illegible] akadeemiline sari „Monumenta Estoniae antiquae" [illegible] Eduard Laugaste, Erna Normanni ja Ellen Liivi [illegible] kolm köidet hiiu- ja vägilasmuistendeid (1959–[illegible] Krikmanni ja Ingrid Sarve toimetatuna „Eesti [illegible] I–V (1980–88), Herbert ja Erna Tampere „M[illegible] laulud" („Vana Kannel" V, 1989), E. Laugaste „H[illegible] laulud" („Vana Kannel" VI: 1–2, 1989) ning V[illegible] toimetatuna „Vadja vanasõnad" (1976), „Liivi [illegible] (1981) ja „Vepsa vanasõnad" (1992). Vanasõnade [illegible] olid aluseks ka Matti Kuusi võrdlevale väljaandele [illegible] avaldati 900 populaarseimat läänemeresoome va[illegible] vene, balti, saksa ja Skandinaavia vastetega (1985) [illegible] alalt on ilm. rohkesti lühiuurimusi, ulatuslikum[illegible] graafiaid on ainult 4: V. Mälgu „Eesti Kirjameeste [illegible] eesti folkloristika arengus" (1963), August Ann[illegible] Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad" [illegible] E. Laugaste „Sõnaalguline ja sisealliteratsioon ees[illegible] laulus" (1969) ja M. Hiiemäe „Kodavere pajatused" [illegible] Olulised on Loreida Raudsepa saksakeelne pastor[illegible] tüübiregister (1969), Pille Kippari loomamuinasju[illegible] register (1986) ja Juhan Peegli sõnastik „Nimisõnu [illegible] sed sünonüümid eesti regivärssides" I–V (1982–[illegible]

Viies ajajärk algab EV taasiseseisvumisel. RKM [illegible] Eesti Kirjandusmuuseumiks (EKM), selle osak[illegible] tagasi oma vana nime (ka ERA). Kirjandusteadl[illegible] kusid KKI-st ning sellest sai Eesti Keele Inst. (EK[illegible] 2000 viidi seni EKI-s töötanud folkloristid EKM-i [illegible] ühendati ka KKI ja EKRK (Eesti kirjanduse ja r[illegible] kateeder) rahvaluulekogud. Teaduse sisuline are[illegible] kiirele arvutivõrgu ja elektroonilise andmepanga l[illegible] MEA sarjas ilm. tekstikogud, samuti kogu „Eesti r[illegible] Antoloogia" I–IV osa tekstid on salvestatud. K[illegible] Soome Kirjanduse Seltsiga (SKS) on salvestatud [illegible] „Suomen kansan vanhat runot" ilm. tekstid. Tohu[illegible] toimunud publitseerimisel. Hoolimata majandus[illegible] on taasiseseisvumisaastail ilm. rohkem raamatu[illegible] okupatsiooniaasta jooksul. Akadeemilistest välja[illegible] ilm. Ottilie Kõiva ja Ingrid Rüütli koostatud „Va[illegible] VII osa esimene raamat („Kihnu regilaulud", 1997) [illegible] Tedre (ka toim.), Hilja Kokamägi ja Enda Tuvi [illegible] „Vana Kannel" VIII („Jõhvi ja Iisaku regilaulud" [illegible] muistendisarjast on ilm. Reet Hiiemäe „Eesti kat[illegible] (1997). Anu Korb on koostanud 4 kd-t Siberi ees[illegible] musi (1995–99). Ilmuvad ajakirjalaadsed lühi[illegible] sarjad „Pro folkloristica" (1993–) ja „Mäetagused" [illegible] ning selle ingliskeelne versioon „Folklore" (ka hü[illegible] jana). Koostöös balti folkloristidega ilmub „Jou[illegible] Baltic Institute of Folklore" (1996–). Kapitaalsete[illegible] olulisim on Karin Ribenise koostatud „Eesti r[illegible] bibliograafia (1918–92)" I–II (1997–98), mis hõ[illegible] 6000 kirje. Monograafiatest võtab M. Hiiemäe „Der [illegible] Volkskalender" („Folklore Fellows Communications" [illegible] kokku autori aastatepikkuse kalendriuurimise. A. K[illegible] „Sissevaateid folkloori lühivormidesse I. Põhimõistete [illegible] suhteid, üldprobleeme" (1997) on sisukas kokkuvõ[illegible] tööst. R. Mirovi „Regivärsilise ekspositsioonlaulu [illegible] mängud" (1998) analüüsib vanemaid laulumänge [illegible] neis esinevaile draamaelementidele. Ü. Tedre „M[illegible] berg ja rahvalaul" (1999) jälgib uuema (lõppriimi[illegible] laulu vahekorda Martin Sohbergi laululooming[illegible] monograafiate on ilm. hulk kogumikke (4 kd-t [illegible]

toimetajad Mare Kõi- Kalmre, 1995—2000), k. a. Studies in Folklore and Popu- I—III (1996—99). 1995 Hinemäe ja M. Kõiva toime- rentsiettekannete kogumik tänapäeval" (ka inglis- samal aastal anti välja ka „Eesti usund", aasta hil- Paulsoni eelnimetatud teose II a. „Sator I. Artikleid usun- beloost". Uurimine on vilgas. uusi uurimismeetodeid — analüüsi ja vormelianalüüsi uurimisel). Märkimisväärne stest ilmub inglise k-s.

Die Wiederholungslieder der Volkspoesie, I. Helsinki, 1901; *Studien zur Wortsilbender älteren estnischen Volksliedes*. 1935; I. Sarv. *Rahvapärane võrdlemisekäänu eriliik*. — TRÜ toimetised, 94. Trt., 1960; O. Kõiva. *Kihnu jutustamisest*. — TRÜ toimetised, 159. 1964; A. Annist. *Friedrich Reinholdi muinasjuttude algupära ja laad*. Tln., 1966; M. Hiie- *Vadjalaste pajatused. Kujunemine ja rahvajututraditsioonis*. Tln., 1978; *Kuld on jäänud jälgedesse. Rehvastest ja poeetikast*. Trt., 1997; *Sissevaateid folkloori lühi- I. Põhimõisteid, žanrisuhteid,* Trt., 1997; R. Mirov. *Regiekspositsioonlauluga voormänd* — EKI toimetised, 2. Tln., 1998; *Folkloor. Mütoloogia. Tänapäevarist*, III. [Toim. M. Kõiva.] Trt.,

Ülo Tedre

Rahvakultuuri kogumine ja uurimine

Esimesikust huvist rahvusteadu- saj. tekkis Euroopas riigi- mis kirjeldas riigi majandust, haridust, rahva eluolu jms. esindajana avaldas Põltsa- pastor August Wilhelm Hupel Baltimaade ajalugu, majan- geograafiat käsitleva kolme- kogumiku „Topographische von Lief- und Ehstland", kirjeldab üksikasjalikult päris- eesti talupoegade eluviise, ja ainelist kultuuri. Siitpeale baltisaksa literaatide hulgas suu- huvi kohaliku talurahva elulaadi Väärtuslikemad on Christian Schlegeli ja Johann Christoph Petri lõpul ja 19. saj. algul avaldatud Eesti ja eestlaste etnograafilised kirjeldused.

algul hakati tähtsustama eelkõi- rahvaluulet, mida Johann Gottfried von Herderi mõjul käsitleti kui rahva vaimu ja ürgse loova jõu avaldust. 1838 Tartus asutatud Õpetatud Eesti Seltsis kogusid ja uurisid keelelist ja rahvaluuleainest Friedrich Robert Faehlmann ja Friedrich Reinhold Kreutzwald. Nad töötasid rahvaluule materjale tugevasti ümber, püüdes taastada nende „muistset ilu".

1870. a-tel kogus andmeid eesti talurahva traditsioonilise kultuuri muutumise kohta Mihkel Veske. Teadusliku suuna sai rahvakultuuri kogumine 19. saj. lõpul Jakob Hurda juhitud ülemaalise rahvaluulekogumisega. Hurda ja Matthias Johann Eiseni kogumistegevus pani aluse Eesti rikkalikele folkloorikogudele ja korrespondentide abil kogumise meetodile. 1890. a-tel hakkas etnograafilisi esemeid koguma Oskar Kallas (Õpetatud Eesti Seltsi kaasabil). Kallas tegi ka paar uurimisreisi Lätis ja Loode-Venemaal elavate eestlaste juurde. Esimese Eesti folkloristikadoktorina tõi Kallas Eesti folkloristikasse Soome geograafilis-ajaloolise meetodi, 1904—16 koguti tema juhtimisel ka hulk rahvaviise.

Esimesed eestlaste ainelist kultuuri käsitlevad uurimused (monograafiad ehitiste ja rahvarõivaste kohta) avaldas 19. ja 20. saj. vahetusel Soome etnograaf Axel Olai Heikel.

Kogumistööd hoogustas 1909 Tartus Eesti Rahva Muuseumi (ERM) asutamine. O. Kallase ja kunstnik Kristjan Raua juhtimisel muutis muuseum kogumistöö üle-eestiliseks ürituseks. I maailmasõja alguseks oli kogutud ligi 20 000 etnograafilist eset.

20. saj. algul lähtus talupojakultuuri talletamise mõte Eesti esimese põlve linnaintelligentsi kujutlusest, et rahvakultuur on rahvusliku vabanemise ja kultuuriidentiteedi taasavastamise tugi. Traditsioonilises kultuuris nähti harmoonilist ja looduslähedast minevikku, rahvusliku kaalu sai vana, värvikas või haruldane, eriti seati eeskujuks rahvakunsti.

Rahvateadus: talurahvakultuur kui rahvuskultuur. 1919 loodi TÜ-s eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. 1922 kutsuti ERM-i direktoriks Soome rahvateadlane Ilmari Manninen, kes 1923 alustas TÜ-s tegevust etnograafiadotsendina. Rahvakultuuri uurimise keskuseks jäi ERM.

Noor teadus sai Põhjamaade ja Saksamaa eeskujul nimeks rahvateadus ehk etnograafia. Oma uurimisobjekti — rahvakultuuri — mõistis etnograafia talurahvakultuuri sünonüümina. I. Mannineni käsitluses oli etnograafia ainelist

I. Manninen (paremal) ja joonistaja A. Mõtus tulemas üle raba Soontagana maalinnast (1925)

kultuuri kirjeldav ja võrdlev teadus, mis tegeleb esemetüüpide, nende päritolu ja leviku piiride määramisega ning selle põhjal kultuurilaenude ja etnograafiliste kultuuripiirkondade kindlakstegemisega. Tegemist oli eelkõige koguva ja dokumenteeriva teadusega.

1923 algatas I. Manninen esemekogude plaanipärase täiendamise etnograafiliste kirjelduste, jooniste ja fotodega. Nii sai alguse Etnograafiline Arhiiv (EA). 1931 loodi ERM-i üle-eestiline korrespondentide võrk, mis töötab tänini.

I. Manninen kinnistas Eesti rahvateadusse ajaloolis-geograafilise meetodi, pani aluse eestikeelsele etnograafiaalasele terminoloogiale ning alustas kultuurinähtuste leviku kaardistamist. Tema õpilane ja järglane Ferdinand Linnus (ERM-i direktor 1929—41) esitas Eesti maa-ala etnograafilise liigenduse.

Nii F. Linnus kui ka esimene Eesti etnograafiaprofessor (1938) Gustav Ränk toetusid oma uurimistöös 1930. a-tel pms. Mannineni rajatud uurimismeetodile. Nad rõhutasid ka rahvakultuuri kui terviku ning Eesti rahvusvähemuste ja väikeste läänemeresoome rahvaste kultuuri uurimise vajadust. Märkimisväärseid tulemusi saavutati eri kultuuripiirkondade uurimisel (Ränga monograafiad Peipsi kalastuse ja Saaremaa taluehitiste kohta). F. Linnus pidas oluliseks arhiiviainese kasutamist (uurimus Eesti vanema mesinduse alalt).

1920.—30. a-te Eesti etnograafiale tervikuna on iseloomulik ajaloolise esemelise ainese süstematiseerimine. Kultuuri sotsiaalne aspekt jäi etnograafide vaateväljast eemale.

© Eesti Kaardikeskus

Nõukogude Eesti etnograafia: kultuurimõiste diferentseerumine. Eesti okupeerimisega NSV Liidu poolt 1940 sattus etnograafia kui „natsionalistlik" distsipliin ebasoosingusse. TÜ etnograafia õppetool suleti. ERM-ist sai kaks iseseisvat muuseumi: Riiklik Kirjandusmuuseum koos arhiivraamatukogu, rahvaluule- ja kultuurilookogudega ning Raadil paiknev Riiklik Etnograafiline Muuseum koos rahvateaduslike kogudega. ERM-i dir. F. Linnus arreteeriti 1941, ta hukkus 1942 vangilaagris.

II maailmasõja päevil hävis ERM-i hoone ning osa kogusid. 1943—44 põgenes mitu nimekat Eesti etnograafi, sh. prof. G. Ränk ning tulevane Turu ülikooli etnoloogiaprofessor (1962—86) Ilmar Talve, Rootsi. Väliseestlastest etnograafide sidemed kodumaaga sugenesid alles 1950. a-te lõpul, neile oli kodumaine aines suurelt osalt kättesaamatu. Vaid G. Ränk jäi uurimistöös mõneti Eestiga seotuks, avaldades põhjalikke uurimusi eestirootslaste rahvakultuuri, Baltimaade taluelamute (Rootsi arhiivimaterjalidele tuginedes) ning Eesti mõisaehitiste ja kõrtsihoonete kohta.

Eestis hakkas etnograafiaalast uurimistööd suunama NSVL Teaduste Akadeemia Etnograafia Inst. Muutust väljendab selgesti Eesti Rahva Muuseumi nimetuse kaotamine ja Riiklikuks Etnograafiamuuseumiks ümbernimetamine, millega võeti etnograafialt rahvusteaduse staatus. Etnograafia taandati ajaloo abiteaduseks.

Pärast sõda juhtis TRÜ-s etnograafiaalast õppe- ja teadustööd arheoloogiaprof. Harri Moora. Tema käsitluses oli etnograafia ajalooteadus, mille uurimisobjekt on feodalismiaegne rahvakultuur. Samas ei piiranud Moora rahvakultuuri mõistet üksnes ainelise vanavaraga, vaid käsitles seda kui vaimset, sotsiaalset ja ainelist tervikut. Ta kritiseeris õigustatult 1920.—30. a-te etnograafide suhtumist rahvakultuurisse kui talupojaühiskonna harmoonilisse, ühtsesse ja ajatusse loomingusse ning taunis rahvakunsti ülemäärast rõhutamist.

Kodanlikus natsionalismis süüdistatuna vallandati 1950 paljud etnograafiamuuseumi töötajad, H. Moora tagandati professori kohalt. Baltimaade etnograafia konverentsil (1950) anti suund uurida Baltimaade rahvaste etnogeneesi ning „tööliste ja kolhoosirahva kultuuri ja eluolu sotsialistlikku ümberkujunemist" (a-st 1952 tehti etnograafilis-antropoloogilisi ekspeditsioone koos arheoloogide, folkloristide ja keeleteadlastega). Ekspeditsioonide eesmärk oli uurida eestlaste, lätlaste ja leedulaste päritolu, etnilist ajalugu ning suhteid naaberrahvastega, eriti venelaste ja valgevenelastega. Oluline oli tõestada venelaste ja nende kultuuri positiivset osa Baltimaade rahvaste arengus. Uurimistöö põhiraskus koondus seetõttu Ida-Eestisse. Peamine tulemus oli Aliise Moora asustusajalooline-etnograafiline käsitlus „Peipsimaa etnilisest ajaloost" (1964), milles on põhjaliku vaatluse alla võetud Peipsi ümbruse Eesti-Vene kontaktala.

Kultuurikontaktide ning etnilise päritolu uurimise kõrval oli etnograafide ülesanne rahvakultuuri piirkondlike erijoonte selgitamine. See põhines Moskva etnograafide Maksim Levini ja Nikolai Tšeboksarovi 1955 sõnastatud majanduslik-kultuuriliste tüüpide ja ajaloolis-etnograafiliste valdkondade teoorial. Selle kohaselt moodustasid Baltimaad omaette, sisemiselt liigendatud ajaloolis-etnograafilise valdkonna, mis võimaldas seda ka muust NSV Liidust eraldi vaadelda.

1950. a-te lõpuks oli etnograafia sõjajärgsest madalseisust üle saanud. Etnograafiat õpetati mõningal määral TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedri juures (Jüri Linnus, Ants Viires, Aleksei Peterson jmt., a-st 1970 dotsent Arved Luts). 1957 asutati Tallinnas Eesti Vabaõhumuuseum, 1958 sai Etnograafiamuuseumi direktoriks etnograaf A. Peterson. Taastati kontaktid Soome kolleegidega, hakati pidama teaduslikke konverentse ning taas välja andma muuseumi aastaraamatut. Etnograafiamuuseumi kõrval hakkas uurimistööga tegelema ka TA Ajaloo Inst-i etnograafide rühm, kellest 1983 moodustati etnograafia sektor (1983—88 ja 1992—96 juhataja A. Viires).

Metoodiliselt jätkus uurimistöö ajaloolis-geograafilise käsitlus[illegible]sel. Palju tegeldi etnograafilise [illegible]tamisega. 1960. a-te keskpaik[illegible] NSVL TA Etnograafia Inst-i k[illegible]ritud Baltimaade ajaloolis-etnograa[illegible]se atlase koostamist, mida E[illegible] juhtisid A. Viires ja A. Peterson. [illegible] a-tel ilmusid maaviljeluse ja [illegible]köide, avaldamata jäi külasid [illegible] käsitlev osa.

Etnograafia keskendus pms. [illegible] rahvakultuuri ainelise poole u[illegible]. Enim on uuritud taluehitisi, [illegible] elamut. Märkimist väärivad [illegible] Habichti rahvapärase arhitek[illegible] saunakultuuri monograafia, A. [illegible] A. Petersoni, Ildike Jaagosilla [illegible] Tihase ehituslooartiklid ning G[illegible] ka Eesti külade arengu ja tüü[illegible]tus. Silmapaistvad on A. Viires[illegible] pärase puutööonduse ja veo[illegible] monograafiad ning A. Moora k[illegible]teline rahvapärase toidu ülevaa[illegible] isa F. Linnuse tööd (arhiiviain[illegible]sel) jätkas J. Linnus, kelle u[illegible] käsitlevad 16.—19. saj. maak[illegible]. Käsitööliste kõrval pöörati t[illegible] ka teistele sotsiaalsetele kih[illegible]kaluritele, keda rahvapärase k[illegible] sega seoses uuris A. Luts.

Oluliseks peeti ka rahvakunsti [illegible] ja populariseerimist.

Ametlik kultuuripoliitika nägi et[illegible] rahvaste välise etnograafilise [illegible] esiletõstmist pidupäevadel. Eesti[illegible] rõivaste uurimisel saavutas h[illegible] musi Aino Voolmaa, keskend[illegible] vaesemete ja -komplektide aja[illegible] arengule. Kunstiajalooga seotu[illegible] andis rahvakunsti uurimisele H[illegible] rus, kes seostas rahvakunsti [illegible] ja arengu ajalooliste kunstis[illegible]

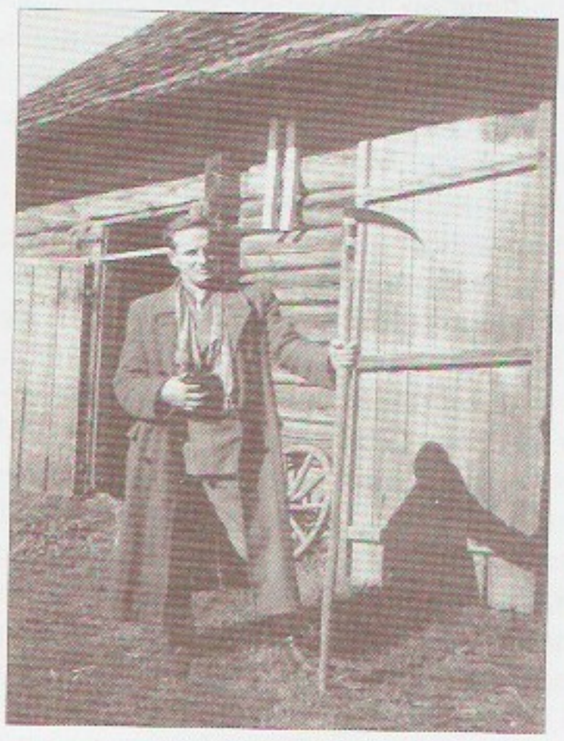

A. Viires võsavikatiga Avinurme vallas Kõrve külas Tolmumetsa talus (1947)

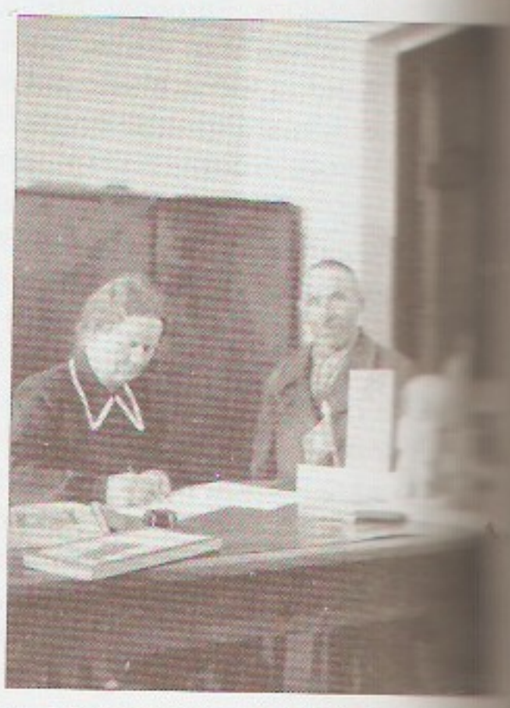

A. Moora võtab nikerdaja H. [illegible] käest vastu Etnograafiamuuseu[illegible] esemeid (1951)

Muusemi etnograaf G. Ränk Saaremaal reesõidul

Etnograafiamuuseumi töötajad sõidavad tutvuma muuseumile pakutavate taluhoonetega. Paremalt: V. Kalits, A. Luts, T. Habicht. Vasakult esimene direktor A. Peterson (1963)

ornamendiga on põhjalikult tegelnud Elle Vun- tiedes rahvakunsti arengut laiemas sotsiaal-maj. ja ses kontekstis. Eesti ehtekunsti, eriti aga sõlgede on uurinud Kaalu Kirme, selgitades mh. rahva- professionaalse kunsti vahelisi seoseid. Mare Piho d põhjalikult Setu ehtekunsti.

. a-st oli ideoloogiliselt tähtis ülesanne „sotsia- viisi" uurimine. Selle jälgimist peeti eriti oluliseks des, kus „üleminek kapitalismilt sotsialismile" oli hiljuti ning kus muutused olid seetõttu „hästi ad". Küüditamise ja kolhooside asutamise järgse urjus Etnograafiamuuseumi (EM) 1952. a. üle- küsimustikule toetuv materjalikogumine.

tehti uus katse EM-i kogude ja etnograafilise arhii- miseks nüüdisaja materjalidega. 1962—64 koguti andmeid asulate, elamute, toidumajanduse, riietu- kunsti, uue kombestiku kujunemise ning perekonna Rõhutati ankeetide ning statistilise meetodi tööliskultuuri ja linnaolustiku uurimisel. Kahjuks sotsioloogilist ja etnograafilist käsitlust ühitada. osalt ebaõnnestus ka 1980. a-tel Aravete aleviku mille tulemusi täielikult ei avaldatudki. Mõnin- tulemusteni jõuti nüüdisaja linnauurimises Soome- 1988.—91. a. ühisprojektiga, mille eesmärk oli ühise programmi alusel uurida kaherahvuseliste väikelinnade, Loviisa ja Võru nüüdisaja perekonda.

Nüüdisaja ja lähimineviku uurimine jäi Eesti nõukogulikus etnograafias tagasihoidlikuks. Sellest peletas eemale sotsiaalne tellimus oma rõhutatult propagandistliku ideoloogilise suundumusega. Seetõttu ei leidnud kuigivõrd rakendust läänemaailma uusimad kultuuriuurimuslikud suunad, mida arendati eriti nüüdisaja ühiskonna uurimisel. Ometi polnud etnograafia staatiline. Alates 1960. a-test rahvakultuuri mõiste laienes. Seda ei käsitletud enam pelgalt talurahva kultuurina, vaid laiendati ka teistele sotsiaalsetele kihtidele. Ka ajalooline dimensioon avardus. Ene Mäsak uuris tööliste eluolu, maa- ja linnarahva suhteid ning Tallinna lihtrahva elu (kuni 1940. a-ni). 1960. a-il hakkasid Ajaloo Inst-i etnograafid A. Viirese juhtimisel põhjalikult käsitlema ka eesti rahvakultuuris 19. saj. keskpaiku alanud industrialiseerumise ja linnastumisega kaasnenud murrangut. Traditsiooniliste etnograafiliste teemade kõrval leidsid käsitlemist uued suhtlemisvormid. Ellen Karu uuris seltsitegevust, millel oli 19. saj. II poolest alates maaelu ümberkujundamisel oluline osa.

Industrialiseerumise ja linnastumisega kaasnevate kultuurimuutuste kõrval käsitles A. Viires ka eesti rahvusliku identiteedi ja mentaliteedi kujunemise, folklorismi sünni ja pseudomütoloogia ning 20. saj. kultuurimudeli moodustumise küsi-

(Vunder) uurimas Etnograafiamuuseumi kogude tikandeid (1960. a-te lõpp); Üliõpilased välitööpraktikal. Etnograafia- direktor A. Peterson (keskel istumas) kontrollib üliõpilaste välitööpäevikuid. Kadrina kihelkond, Saksi vald, Kiku küla, talu (1960)

© Eesti Kaardikeskus

musi. Kuigi rahvakultuuri ainelise ja vaimse aspekti ühtne ja inimkeskne käsitlus oli Nõuk. Eesti etnograafias erand, mitte reegel, leidis see järgimist nt. A. Viirese rahvakunsti-, usundiloo- ja keeleetnograafiaalastes artiklites.

Etnoloogia: rahvakultuurist argikultuurini. 1988 sai Eesti Rahva Muuseum tagasi endise nime. 1992 taastati TÜ-s Eesti ajaloo õppetool ning laiendati tunduvalt etnograafia õpetamist. Et etnograafia tähendab Euroopa etnoloogias vaid kultuuri uurimise üht, kirjeldavat etappi, Eesti senises uurimistegevuses aga tähendas see pms. ainelise kultuuri uurimist, võeti teaduse nimetusena kasutusele sõna „etnoloogia". 1994 loodi TÜ-s etnoloogia õppetool, mille professoriks valiti Elle Vunder.

Märgatavalt elavnes publitseerimistegevus. 1993 hakkas ERM peale aastaraamatu välja andma ajakirja „Pro Ethnologia". 1998 lisandus sellele „Eesti Rahva Muuseumi sari", milles avaldatakse monograafilisi uurimusi. 1996 pani Ajaloo Inst. aluse uurimuste sarjale „Scripta ethnologica" ning 1998 TÜ etnoloogia õppetool sarjale „Studia ethnologica Tartuensia".

Senise uurimistöö kokkuvõtetena on A.Viires toimetanud ja avaldanud kogumikud „Muunduv rahvakultuur" (1993) ja „Eesti rahvakultuuri leksikon" (1995). 1998 ilmus etnoloogide, folkloristide, ajaloolaste ja inimgeograafide koostöö tulemusena põhjalik teaduslik ülevaade „Eesti rahvakultuur" (toimetajad A. Viires ja E. Vunder), mille allikaiks olid pms. 19. ja 20. saj. muuseumi-, arhiivi- ja teatrimaterjalid ning nende alusel tehtud uurimistööd.

Taasiseseisvumine lõi soodsad võimalused rahvusv. teadusdiskussiooni elavnemiseks ning uurimismeetodite uuenemiseks. Etnoloogiline uurimis- ja kogumistöö hakkas ainekesksusele eelistama probleemikesksust, vaadeldes kultuurinähtuste sümbolilisi, maailmavaatelisi ja tunnetuslikke aspekte ning rõhutades kultuuriprotsessis indiviidi loovat osa. Hakati ümber mõtestama Eesti etnoloogia senist peamist uurimisvaldkonda — talurahva traditsioonilist ainelist kultuuri. E. Vunder on avaldanud mitu suunda näitavat uurimust rahvakunsti vormi ja struktuuri, tähenduse ja kontekstisidusa kasutamise ning semantiliste protsesside kohta ning mõtestanud moderniseerumisprotsessist mõjutatud talupojakultuuri. Anu Kannike on uurinud rahvakunsti pildiuurimise ja kunstikommunikatsiooni aspektist, Ene Kõresaar on keskendunud ühe esemeliigi — kattevaiba — kultuurilisele biograafiale ning selles avalduvate sotsiaalsete normide ja väärtuste mikroanalüüsile.

Oluline metodoloogiline uuendus on olnud kultuurikandjate endi vaatenurga kaasamine analüüsi. Terje Anepaio laadainstitutsiooni rolli ja miljöö alane uurimus põhineb laadaliste endi kogemustel. Heiki Pärdi on käsitlenud talupojakultuuri hügieeni ning talupoegliku ajakäsitluse muutumist.

Avaramad tõlgendusvõimalused on saanud ka rahvusluse ja etnilise identiteedi käsitlemine (I. Jäätsi uurimused setude etnilise identiteedi kohta). Põhjalikumalt on hakatud käsitlema eestlaste diasporaa küsimusi. Aivar Jürgenson on avaldanud mitu artiklit Siberi eestlaste etnilisest identiteedist ning väljarändest, Marika Mikkor on tegelnud Kaukaasia eestlaste usu- ja perekonnakombestikuga. Väga intensiivselt on ajaloolises ja kaasaegses perspektiivis tegeldud põhjarahvaste identiteedi muutuste uurimisega. Art Leete on avaldanud põhjaliku uurimuse obiugrilaste ja neenetsite teadusliku kirjeldamise muutumise kohta ning mitu artiklit, mis käsitlevad põhjarahvaste maailmapilti. Liivo Niglas on keskendunud neenetsite eluviisi ja maailmapildi, I. Jääts komi ning E. Saar handi rahvakultuuri küsimustele.

Uus uurimisvaldkond on religioonietnoloogia. Jaanus P[illegible] on avaldanud uurimuse Lääne- ja Hiiumaa usu[illegible] muutumise kohta.

1990. a-tel huvitusid etnoloogid Eesti lähiajaloost ja m[illegible] aja kultuurist, mille uurimine varem oli raskendatud. [illegible] viis neil aastatel läbi mitu suurt kogumisaktsiooni, [illegible] keskendusid eestlaste repressiooni- ja paguluskogemu[illegible] 1950. a-te külaelule ning 20. saj. kodu- ja koolielule. [illegible] a-te keskpaigas hakkasid etnoloogid koguma ka elulugu[illegible] Seoses sellega tõstatus küsimus mälu osast kultuuri[illegible] sides. Esemelise kultuuri kogumine ja dokumenteer[illegible] korraldati ümber, arvestades lähiajaloo ja nüüdisaja kultuuri uurimist ning muuseumi muutuvat funktsiooni.

Etnoloogilise kultuuriuurimise muutusi väljendab [illegible] kultuuri mõiste muutus. Traditsioonilise termini „rahvakultuur" asemel, mis seni tähendas valdavalt kindlate [illegible] (esemete, ehitiste, kommete jms.) kanoonilist, [illegible] staatilist kogumit, võeti kasutusele avaramat tõlgendust võimaldav mõiste „argikultuur". Argikultuuri väljendu[illegible] mid hõlmavad kõike inimese loodut — esemeid, sotsiaal[illegible] suhteid ja institutsioone, käitumisvorme, uskumusi, [illegible] jms. Argielu uurimise seisukohast pole asjad ja nähtused omaette uurimisobjekt, vaid nad on kindlate maj[illegible] siaalsete suhete indikaatorid, kultuuriloojate — indiv[illegible] — maailmakäsituse, kujutluste ja kogemuste väljen[illegible] Oluline argikultuuri uurimise meetod seisneb selles, et [illegible] kendutakse eelkõige sellele, mis on kultuuriliselt tähenduse[illegible] tav ja loomulik — argine.

Kaasaja argikultuuri uuringute raames on A. Kannike [illegible] nud, kuidas Tartu linlaste sotsiaalsed grupid kohan[illegible] tänapäeva linnakeskkonnaga ning kasutavad kodu[illegible] avaliku sfääri võimalusi. Eesti etnoloogilises kultuuriuu[illegible] ses on hakatud käsitlema ka elulugusid, keskendudes [illegible] kuidas indiviidid mõtestavad oma elu muutuvas sotsiaal[illegible] ajaloolises ja pol. kontekstis. T. Anepaio uurimused käsi[illegible] vad küüditatute kohanemisprobleeme ja küüditamiste[illegible] retseptsiooni Eesti ühiskonnas ning E. Kõresaare uurim[illegible] eri ajaloojärkude kujutamist eakate eestlaste elulugude[illegible]

B: A. Viires. *Etnograafilise mõtte arengu põhijooni.* — L[illegible] etapp Eesti ajalooteaduses. [Koostanud ja toim. E. Laul[illegible] 1970; A. Viires. *Etnograafia arengust Eesti NSV päevil (1940–1990).* — Muunduv rahvakultuur. Tln., 1993; U. Johansen. *Ethnologen und die Ideologien. Das Beispiel der estnischen Ethnographen in der Sowjetzeit.* — Zeitschrift für Ethnologie 121, 1996; E. Vunder. *Ethnology at the University of Tartu: Historical Perspective.* — Pro Ethnologia, 1996, 4; *Eesti rahvakultuur.* Tln., 1998; E. Vunder. *On the Interpretation of Folk Art: Ants Viires as Transformer of the Discourse.* — Kultuur mõõdupüüdes. Trying to Understand Culture. [Toim. T. Anepaio, A. Jürgenson.] Scripta ethnologica, 1998, 3; E. Vunder. *Mõtteid eesti etnoloogia.* — Ajalooline ajakiri, 1999, 1.

Ene Kõresaar

Folklooriliikumine

Folklooriliikumine on pärimuskultuuri sihipärane hoid[illegible] ja arendamine, mille eesmärk on kindlustada rahvuslik[illegible] paikkondlikku identiteeti ning säilitada rahva ajaloo[illegible] kultuurimälu. Folklooriliikumise peamised vormid on [illegible] tegevus, kunstiline harrastustegevus, koolitus, semi[illegible] konverentsid ja festivalid, osaletakse rahvusv. koostöö[illegible] rammides. Pärimuslikke elutavasid järgitakse järjep[illegible] ainult Setumaal ja Kihnus, mujal järgitakse pärimuskultuu[illegible] vaid seltsitegevuse ja harrastuskunstina. Üle-eestilist folk[illegible] riliikumist edendavad Eesti Folkloori Selts (asut. 1988), [illegible]

ja Rahvamuusika Selts
ja Eesti Kodutööstuse Eden-
Keskselts (1929—40, taasasut.
Folklooriliikumise katusorgani-
on kultuuri-, haridus- ja tea-
seltse, ühinguid jms. ühen-
Rahvuslik Folkloorinõukogu
mis esindab Eestit Rahvusv.
festivalide ja Rahvakunstiorg-
(CIOFF) rahvussektsiooni
Suure panuse folkloorialasesse
on andnud Rahvakultuuri
ja Koolituskeskus. Kutselisi
muusikuid-pilliõpetajaid ning tant-
tööõpetajaid koolitavad Vil-
kultuurikolledž ja TPÜ. Folkloori-
peamised toetajad on riik,
used, Eesti Kultuurkapital ja
Rahvuskultuuri Fond. Eesti folk-
hinnatuim külg rahva-
autentsuse hoidmisel on tead-
praktikute koostöö. Folkloorilii-
suursündmused on rahvuslikud
folkloorifestivalid.
Tallinnas CIOFF-i 16. maa-
kongress. Rahvusv. sidemete loo-
kongressil avaldatud „Baltica"
korraldamise mõtte reali-
ning Balti riikide taasiseseis-
on soodustanud rahvuslikku
kumist. Folklooriliikumise
välmimisel osalesid nii tead-
Ingrid Rüütel, Kristjan Torop,
Sarv, Igor Tõnurist) kui ka päri-
kultuuri viljelejad ja liikumise kor-
(Kalev Järvela, Kristin Kuut-
Ene Lukka, Mikk Sarv, Katrin
Sirje Osipov, Alar ja Anne
1989 asutati Riias folkloori-
tsioon „Baltica", mis 1990 oli
assotsieeruv liige. 1991 võeti
Läti ja Leedu CIOFF-i täieõigus-
liikmeteks (rahvussektsiooni õi-
Eesti folkloriorg-d teevad koos-
Rahvusv. Rahvakunsti Org-ga
Internationale Organisation für Volks-
lüh. IOV) ja Põhjamaade-vahe-
korraldava folkloriorg-ga
dek". Peale nimetatute on nii Eu-
kui ka kogu maailmas iga vald-
rahvamuusika, rahvusliku käsi-
alased katusorg-d, kuhu kuulu-
Eesti folkloriorg-d.
toimub maailmas hulgaliselt
folkloorifestivale, neist ainu-
CIOFF-i egiidi all u. 250. Pms.
tutud rahvatants, -laul ja -muu-
ning käsitöö. Ainus Balti riikides
CIOFF-i egiidi all toimuv festival on
folkloorifestival „Baltica". Ees-
mene folkloorifestival oli „Viru
" (1986). Tuntud ja hinnatud rah-
festivalid on Viljandi pärimus-
muusika festival, Võru folkloorifestival

Tõnis Taul esinemas 1998. a. „Baltical"; Ingrid Rüütel ja Rein Maran kirjutavad alla Pärimuskultuuri Fondi asutamise lepingule (16. nov. 2000)

ja torupillimuusika festival „Lahemaa torupill". Folklooriliikumise elujõudu näitavad maakondades ja linnades toimuvad eriilmelised folkloriüritused: festivalid „Pärnumaa pirand", „Viljandimaa virred", „Kirde killad" (Ida-Virumaal), „Vaiga jaskar" (Jõgevamaal), „Kassari kiigepidu" (Hiiumaal) jmt.,

Folklooriliikumise kroonika

1977	I Setu leelopäevad (seejärel 1980, 1983, 1986, 1989, 1992, 1995, 1998)
1985	Tallinnas toimub CIOFF-i 16. maailmakongress
1986	I rahvusv. folkloorifestival „Viru säru" (seejärel 1987, 1989, 1990, 1992, 1995, 1997, 2000)
1988	Lätis toimub II „Baltica" festival (seejärel 1991, 1994, 1997, 2000) 16. nov. asutatakse Eesti Folkloori Selts I rahvusv. folkloorifestival „Pärnumaa pirand" (toimub iga kahe aasta järel) Põlvas toimub I lastefestival „Pedäjä pido" (iga kahe aasta järel)
1989	asutatakse folklooriassotsiatsioon „Baltica" Eestis toimub III „Baltica" festival (seejärel 1992, 1995, 1998) Eesti Folkloori Selts, Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Selts, Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus, Noorte Moosekantide Selts ja Soome Rahvamuusika Liit sõlmivad koostöölepingu Eesti Folkloori Selts võetakse IOV liikmeks
1990	Folklooriassotsiatsioon „Baltica" võetakse CIOFF-i assotsieeruvaks liikmeks (Kanadas 21. maailmakongressil) Folklooriassotsiatsioon „Baltica" ja Põhjamaade Rahvakunsti Organisatsioon „Nordlek" sõlmivad koostöölepingu
1991	Eesti, Läti ja Leedu võetakse CIOFF-i täisliikmeteks (Iisraelis 22. maailmakongressil) I võistutantsimine „Pärnu labajalg" (toimub igal aastal) Tartus toimuvad I üle-eestilised lõõtspillimuusika päevad (toimusid igal aastal kuni a-ni 1998)
1992	9. märtsil asutatakse Eesti Rahvuslik Folkloorinõukogu ehk CIOFF-i Eesti Rahvussektsioon Tartus korraldatakse I laste rahvakunstipäev „Taaralinna taaderant" (toimub igal aastal)
1994	I Viljandi pärimusmuusika festival (toimub igal aastal) I laste folkloorifestival „Porkuni pillar" (toimub iga kahe aasta järel) Saaremaa I külapillimeeste kokkutulek (seejärel 1995, 1997, 1999) Pikendatakse Soome Rahvamuusika Liiduga ja „Nordlekiga" tehtava koostöö lepingut
1995	I Võru folkloorifestival (toimub igal aastal)
1997	I rahvusvaheline torupillimuusika festival „Lahemaa torupill" (toimub iga kahe aasta järel)
1998	I Virumaa lõõtspillimuusika päevad (toimuvad igal aastal)
1999	Põlvas korraldatakse I rahvamuusikatöötluste festival (toimub igal aastal)
2000	Eesti Folkloori Selts ja Soome Rahvatantsuõprade Ühing sõlmivad koostöölepingu Põlvas toimub I lastemängude festival Asutatakse pärimuskultuuri auhind

© Eesti Kaardikeskus

võistutantsimine „Pärnu labajalg" jpt. Populaarsed on külade ja valdade ning lasteaedade ja koolide folklooripäevad. Üle-eestilistest žanripäevadest on tuntuimad rahvaliku viiulimuusika, rahvakandle- ja lõõtspillimuusika päevad. Omanäoline on üle aasta Saaremaal peetav külapillimeeste kokkutulek „Lustikummut". Rahvamuusikaseadeid esitatakse üle-eestilistel rahvamuusikapidudel. Suuremates linnades on eriti noorte seas populaarsed vabas klubivormis ja kõigile huvilistele avatud tantsutoad. Pikaajaline tava on Eesti üldtantsupidu, kus esitatakse rahvapärimuslike tantsude seadeid ja töötlusi ning pärimuslikel elementidel põhinevat autoriloomingut. Tähelepanuväärne on Eesti Vabaõhumuuseumi, Eesti Rahva Muuseumi, Setu Talumuuseumi jpt. kohalike muuseumide tegevus rahvakalendri ning muude tähtpäevade, kommete ja tavade tutvustamisel. Eesti pärimuseharrastusele on iseloomulik mitme põlvkonna koostegutsemine ja laste osavõtt kõikidest üritustest (lapsed moodustavad $^1/_3$ kõigist pärimuseharrastajaist). Korraldatakse ka ainult lasteüritusi: Põlvas lastemängude festival „Kes aias" (varasem folklooripäev „Pedäjä pido"), Lääne-Virumaal lastefestival „Porkuni pillar" (1994), Tartus laste rahvakunstipäevad jpt. 2000. a. asutati Eesti Rahvuskultuuri Fondi juurde Pärimuskultuuri Fond. Kõrgeima rahvusv. tunnustuse — Euroopa rahvakultuuri auhinna — on oma kodupaiga kultuuripärandi hoidmise eest pälvinud Setu leelokoor „Helmelaala" (1992) ja ansambel „Kihnumua" (1999). Eestis on u. 130 autentset folkloori harrastavat rühma, sh. Eestis elavate rahvusvähemuste rühmad (nt. vene, ukraina ja korea rühm).

B: *Rahvakultuuri aastaraamat*. Tln., 1998, 1999 ja 2000; I. Rüütel. *Pärimus pärijale*. Trt., 2000.

Anne Ojalo

Hõimuliikumine

Soome-ugri rahvaste hõimuliikumisele panid 19. saj. II poolel aluse Soome ja Ungari keeleteadlased Matias Aleksanderi Castrén ja Antal Reguly. Esimesed hõimuliikumise organisatsioonid asutati Soomes ja Ungaris: Soome-Ugri Selts (1883), Soomluse Liit (1906) ja Turaani Selts (1910).

Eestis tekkis hõimuliikumine 19. ja 20. saj. vahetusel, selle peamised ideoloogid ja eestvedajad olid Jakob Hurt, Oskar Kallas ja Lydia Koidula, idapoolseid soomeugrilasi tutvustas Mihkel Veske (1887—90 Kaasani Ülikooli õppejõud). 20. saj. alguses edendasid soome-ugri hõimuliikumist Johannes Aavik, Gustav Suits, Friedebert Tuglas jmt., põhil. „Noor-Eesti" tegelased. Hõimuliikumisel oli Eestis laialdane vastukaja, see väljendus soomlaste ja ungarlaste tormilistes vastu-

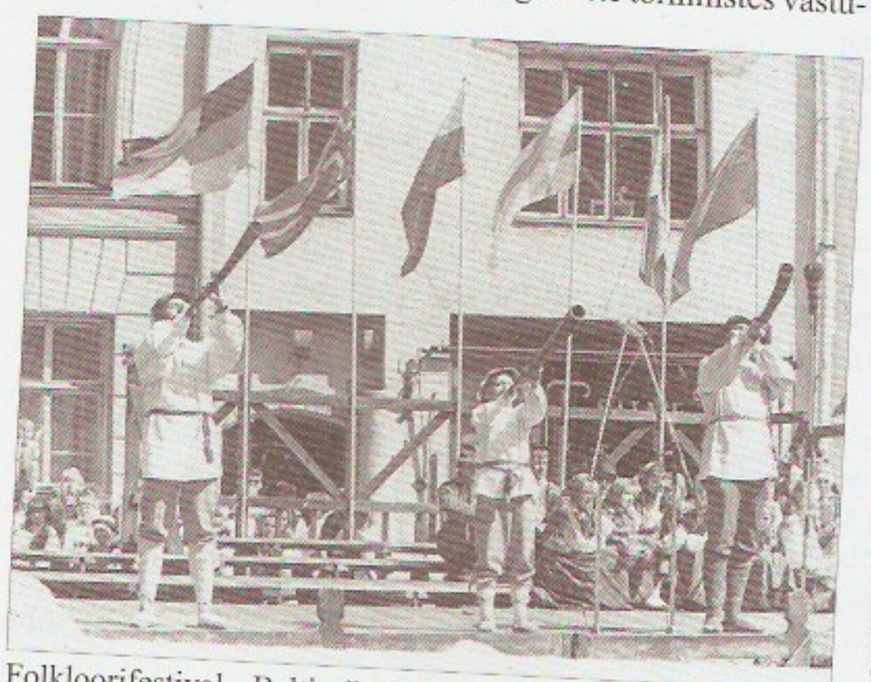

Folkloorifestival „Baltica". Karjapasunaid puhuvad „Piibari" poisid (1989)

Udmurdid Tartus VI soome-ugri rahvaste folkloorifestivalil

võttudes esimeste laulupidude ajal ning mõttevõhutas rahvuslikus arengus eeskuju võtma soome-ungarlastest. Soomest ja soome k-st sai tugi võitluses kasaksluse ja pajuveneluse vastu.

Eesti, Soome ja Ungari iseseisvumine lõi eelduse hõimukumise edasiseks arenguks, mis väljendus eelkõige soome-ugri haridus- ja kultuurikongresside korraldamises. Esimene kongress (nimetati hariduskongressiks) toimus koolihoone algatusel 1921 Helsingis. Edaspidi hõimuliikumises suurem hulk laienes ning järgmised kongressid toimusid juhuslikus järjekorras rikongressi nime all: 1924 Tallinnas, 1928 Budapestis, Helsingis ja 1936 taas Tallinnas. Kongressid olid soome-ugri hõimuliikumise tähtsaimad ja suurimad sündmused, mis koordineerisid kolme hõimumaa ja liivlaste koostöö. Liidus elavaid sugulasrahvaid polnud võimalik seal nõukogude vate repressioonide tõttu hõimuliikumisse kaasata. Seetõttu otsustati Eestis, Soomes ja Ungaris asutada hõimuliikumise kooskõlastavad asutused. Eestis sai selleks Fenno-Ugria Asutis (asut. 1927), mis ühendas ligi 40 organisatsiooni. Seejärel otsustati hakata hõimupäevi (toimusid esimest korda 1925) korraldama iga aasta oktoobrikuu 3. nädalavahetusel. Hõimuliikumise sümboliks sai Eesti, Soome ja Ungari ühismaja Mäzirbesse ehitatud Liivi rahvamaja. Peale Fenno-Ugria Asutise tegutsesid Eestis Akadeemiline Hõimukhut (asut. 1920), Eesti-Soome-Ungari Liit (asut. 1925) ja Hõimuklubi (asut. 1927). 1928—33 andis Fenno-Ugria Asutis korda aastas välja ajakirja „Eesti Hõim", 1937—39 ka see aastaraamatuna.

1940 sulges Nõuk. okupatsioon Eestis tegutsevad hõimurahvaste organisatsioonid ja nende ajakirjad. Hõimuliikumise suunasid ja arendasid Nõuk. ajal keeleteadlased. Paul Ariste juhtimisel loodi TRÜ-s fennougristika keskus. A-st 1960 korraldatakse iga viie aasta järel fennougristide kongress (kuni 500 osavõtja), see on omaaegse kultuurikongressi järglane. 1965 hakkas korra kvartalis ilmuma keeleteaduslik ajakiri „Sovetskoje Finno-ugrovedenije", mis a-st 1990 on kandnud nime „Linguistica Uralica". Nõuk. ajal laienesid teadus- ja kultuurisuhted Venemaal elavate soome-ugri rahvastega. Uus hõimuliikumise mõiste oli põlu all. Uut hoogu sai hõimuliikumine perestroika ajal, mil elavnes rahvuslik liikumine ka Eestis ja Venemaa soome-ugri aladel hakati asutama soome-ugri rahvaid siduvaid organisatsioone. 1988—90 asutati Eesti-Soome Selts, Eesti-Ungari Selts, Eesti Udmurdi Selts, Eesti Mari Selts ja Eesti-Saami Ühendus. 1988 korraldati ellu iga aasta oktoobrikuu 3. nädalavahetusel korraldatud hõimupäevad ja 1991 taastati Fenno-Ugria Asutis (saanud Sihtasutis Fenno-Ugria, a-st 1998 kannab nimetust Fenno-Ugria Asutus). 1996 asutati selle organisatsiooni juurde Soome-Ugri Rahvaste Infokeskus, mis edendab soome-ugri

...ühalast koostööd. Sihtasutis ...ugra on arendanud Eesti Vaba... ...Venemaal elavate soome... ...ga, kusjuures esiplaanil ...haridus- ja kultuurikontaktid. ... Soomes soome-ugri rah... ...töö arendamiseks ja nende ...*M. A. Castrénin Seura* ...Castréni Selts), Ungaris *Reguly* ...(Reguly Selts) ning Vene... ...Ugri Rahvaste Noorte As... ...(SURNA) ja Soome-Ugri ...Kultuuride Arendamise Fond. ...sai alguse peaaegu igal aas... ...soome-ugri rahvaste folk... ...traditsioon. 1991 asutati ...Ugri Rahvaste Kirjanduste As..., mis korraldab regulaarselt ...ugri kirjanike kongresse. 1992 ...Venemaa soome-ugri rahvaste ..., kus moodustati Soome-Ugri ...Assotsiatsioon. Viimane otsus... ...kokku ülemaailmse soo... ...rahvaste esindusorgani, mis ...valitsustest ega parteidest — ...Ugri Rahvaste Maailmakong... ...esimene kogunemine toimus ...Uuriigi pealinnas Sõktõvkaris ..., järgmised on toimunud Buda... ...1996) ja Helsingis (2000). Sõk... ...asutati Soome-Ugri Rahvaste ...tiivkomitee, mis on Soome... ...Rahvaste Maailmakongressi koor... ...organ ning kaitseb soome-ugri ...õigusi ja huve. A-st 1995 annab ...tiivkomitee neli korda aastas ...vene- ja ingliskeelset soome-ugri ...infobülletääni. 1999 asutati ...kaasosalusel soome-ugri rah... ...ajalehte „Kudo + Kodu", mis ilmub ...korda kuus pms. vene keeles. 1994 ...Soome ja 1998 Eesti hõimurah... ...toetamise programmi. Toetatakse ...rahvuslikku kirjanduse ja ajakirjanduse ...väljaandmist, raamatuvahetust, ema... ...stipendiumist ja stipendiaatide vahetust. ...H. Kõnap, P. Palmeos, T. Seilenthal. ...*Meie ...ita*. Tln.,1974; V. Uibopuu. *Meie ...hõimud*. Lund, 1984; *Eesti rah... ...raamat*. Tln., 1998; K. Põllu. *Eesti ...Teaduste Akadeemia kakskümmend soome... ...uurimisreisi*. Tln., 1999; R. Taage... ...*Soomeugri rahvad Venemaa Föde...*. Trt., 2000; A. Veiderma. *Elu ...Venemaa radadel*. Tln., 2000.

Jaak Prozes

Klubiasutused

Klubiasutuste eelkäijad olid 19. saj. ...poolel loodud laulu- ja mängukoo... ...Seltsitegevuse hoogustudes (asuta... ...muusika- ja näiteringe ning laulu- ja ...tarbeseltse) 19. saj. II poolel tekkis ...ühiskondlike hoonete järele.

Esimese seltsimaja rajas 1887 Kanepi lauluselts. 20. saj. alguses asutati ligi 55 seltsimaja, 1930. a-te lõpus oli kõikvõimalikele organisatsioonidele kuuluvaid seltsimaju 252 ning kohandatud rahvamaju 188. Kultuuriasutusena võeti kasutusele ka muid hooneid.

„Rahvamajade seaduse" (1931) kohaselt sisaldasid rahvamajad järgmisi ruume: saal (120 m²), kõrvalruumidega näitelava, ringiproovide, kursuste ja õpperingide tuba (30 m²), riidehoid ja jalutusruum. Soovituslikud olid raamatukogu koos lugemissaaliga, puhvet, juhatuse koosolekute tuba, majahoidja kórter, õppeköök, üüritoad, iluaed ja spordiplats. Maja pidi olema kivihoone. Rahvamaja ja seltsimaja mõiste erinevus tulenes suhtest avalikkusega. Rahvamaja pidi olema avatud kõigile, kuid seltsimaja kasutamise eelis kuulus temas tegutseva seltsi liikmetele. Rahvamajade võrk kujundati territoriaalse jaotuse järgi (mõjusfääri raadius vähemalt 7 km) ja maakoolivalitsuste ettepanekute alusel. Rahvamaju võisid rajada sihtasutused, seltsid, omavalitsused, seltside liidud jm. ühendused ning ka eraisikud.

1930. a-tel hakkas ka Eestis juurduma Venemaal levinud klubivorm. See rahuldas kitsama seltskonna vajadusi ja oli odavam ülal pidada. Külaklubid rahvamajade hulka ei kuulunud ega saanud riigilt toetust.

Hiljem rahvamaja ja seltsimaja tähenduslik vahe kadus ja neid asendas klubi ehk klubiline asutus. Seda rahastas valdavalt Eesti Kultuurkapital (1925). Nt. kulus 4 aasta jooksul 54 seltsimaja ehitamise toetamiseks 50 000 kr. 1930. a-test toetasid rahvamajade ehitamist riik (nelja aasta jooksul sai 250 maaseltsi 73 000 kr.) ja erakapital. A-ks 1937 oli rajatud 533 rahvamaja, millest 222 asus projektikohastes erihoonetes ning 235 koolimajades.

Maakonnavalitsused rahastasid rahvamaju erinevalt: Virumaal kattis vald või linn 15 % ja ühing või selts 82 % kuludest, Saaremaal finantseeris omavalitsus u. poole rahvamajade eelarvest, Harjumaal kattis omavalitsus 69 % ja seltsid ise 30 % kuludest.

Nõuk. ajal allusid riigi finantseeritavad klubiasutused kultuurimin-le, täitevkomiteedele, aü-le (Tallinna Tombi-nim. Kultuuripalee) jm. ametkondadele (Tallinna Kreuksi-nim. Noorsoo Kultuuripalee). Klubitööd juhtisid metoodiliselt ENSV Rahvaloomingu ja Kultuuritöö Teaduslik Metoodikakeskus ja ENSV Aü-te Nõukogu Kunstilise Isetegevuse Maja (asut. 1968).

Nõmme kultuurimaja

1990. a-te alguses anti klubiasutused omavalitsuste alluvusse, harrastus- ja huvialategevust ning üritusi hakkasid korraldama kohalike omavalitsuste kultuuriasutused. Majandusprobleemide tõttu (majade ülalpidamine, juhatajate, ringijuhtide jt. töötajate töötasu, remondikulud jms.) klubiasutuste arv esialgu vähenes. 1987 oli Eestis 457 klubi, a-ks 1993 oli neid jäänud 338, a-ks 1995 oli nende arv tõusnud 373-ni. 1998. a. oli Eestis 342 klubiasutust, neis tegutses 2922 ringi, milles oli 163 424 osavõtjat.

A-st 1996 toimub statistiline vaatlus territoriaalsel alusel (valla või linna andmete järgi), sest paljud kollektiivid on saanud iseseisvaks (mittetulundusühinguteks) või tegutsevad kooli vm. asutuse juures.

Riik on jätkanud pooleliolevate klubiasutuste ehitamist ning olemasolevate remontimist. Rahvamajad on saanud riigilt toetust, kui nad on täitnud riiklikku tellimust (laulupeo eelproovid, rahvusv. või üleriigilised festivalid jms.). Suured maakonna kultuurikeskused tegutsevad Võrus, Põlvas, Paides, Haapsalus ja Jõhvis, Tallinnas tegutsevad linnaosade kultuurikeskused, nt. Pelgulinna Rahvamaja, Nõmme Kultuurikeskus ja Lindakivi Kultuurikeskus, linna valdusse kuulub Salme Kultuurikeskus, ametkondlikud on Mustpeade Maja ja Õpetajate Maja.

Tinglikult kuulub kultuuriasutuste hulka ka 161 vabaõhulava. Enamik neist on vaid katuse ja tagaseinaga ehitised, kuid on ka mitmeotstarbelisi kultuuriasutusi, nagu Tallinna Lauluväljak ja Tartu Lauluväljak ning Võru-Kubija Laululava.

Kultuuritöötajaid koolitatakse TPÜ-s ja Viljandi Kultuurikolledžis.

Alar Ojalo

© Eesti Kaardikeskus

LÜHENDID

a. — aasta
apr. — aprill
arh. — arhitekt
arvat. — arvatavasti
as., AS — aktsiaselts
asut. — asutatud
a-tuh. — aastatuhat
aug. — august
aü. — ametiühing
B: — Bibliograafialoetelu
cand. phil. — filosoofiakandidaat
dem. — demokraatlik
dets. — detsember
dir. — direktor
dots. — dotsent
dr. — doktor
dr. phil. — filosoofiadoktor
ehit. — ehitatud
EAÕK — Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik
EELK — Eesti Evangeelne Luterlik Kirik
EKM — Eesti Kunstimuuseum
EKP — Eestimaa Kommunistlik Partei
e. Kr. — enne Kristuse sündi
eks. — eksemplar
el. — elanikku, elaniku
EL — Euroopa Liit
ELKNÜ — Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing
EM — Euroopa meistrivõistlused
EMA — Eesti Muusikaakadeemia
end. — endine
ENSV — Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
EPA — Eesti Põllumajanduse Akadeemia
ER — Eesti Raadio
ERKI — ENSV Riiklik Kunstiinstituut
ESA — Eesti Statistikaamet
ETK — Eesti Tarbijaühistute Keskühistu
ETV — Eesti Televisioon
EV — Eesti Vabariik
FV — Föderatiivne Vabariik
GITIS — A. V. Lunatšarski nim. Riiklik Teatrikunstiinstituut (Moskvas)
gümn. — gümnaasium
hej. — hüdroelektrijaam
hmk. — hõimkond
hrl. — harilikult
ill. — illustratsioon, illustreerinud
ilm. — ilmunud
in. — inimest, inimese
inst. — instituut
ip. — idapikkus
jaan. — jaanuar
jm. — ja muu; ja mujal
jms. — ja muu selline
jmt. — ja mõni teine, ja mitu teist
jne. — ja nii edasi
jpm. — ja palju muud
jpt. — ja palju teisi, ja paljud teised
jsk. — jaoskond
jt. — ja teised
jun. — *junior*, noorem
k. — keel; küla
k. a. — kaasa arvatud
kasut. — kasutatakse, kasutatud
kd. — köide, köidet
KEK — Kolhooside Ehituskontor; Kooperatiivne Ehituskoondis
keskm. — keskmiselt
KGB — Riikliku Julgeoleku Komitee
khk. — kihelkond
KK — Keskkomitee
kl. — klass, -klassiline
kn. — külanõukogu
KP — Kommunistlik Partei
kr. — kroon, krooni
kt. — kohusetäitja
kub. — kubermang
lav. — lavastaja, lavastanud
LAV — Lõuna-Aafrika Vabariik
lk. — lehekülg
LK — on looduskaitse all, looduskaitse-
LKA — looduskaitseala
LP — looduspark
läh. — lähedal
lüh. — lühend, lühendatult
mag. artium — kunstide magister
mag. phil. — filosoofiamagister
maj. — majanduslik
min. — ministeerium
mk. — maakond
MKA — maastikukaitseala
mln. — miljon
MM — maailmameistrivõistlused
MN — Ministrite Nõukogu
mnt. — maantee
mrd. — miljard
ms. — muu seas
msg. — mitmesugune
NFSV — Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik
nim. — nimeline
nimet. — nimetatakse, nimetatud
NKVD — NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaat
nn. — niinimetatud
nov. — november
nr. — number
NSV — Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
NSVL, NSV Liit — Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit
nt. — näiteks
Nõuk. — Nõukogude
n.-ö. — nii-öelda
obl. — oblast
okt. — oktoober
OM — olümpiamängud
org. — organisatsioon
osk. — osakond
oü., OÜ — osaühing, osaühisus
Ph. D. — filosoofiadoktor
p. Kr. — pärast Kristuse sündi
pl. — põhjalaius
pms. — peamiselt
pol. — poliitiline
PR — punane raamat, on ... punane raamatus
prk. — perekond
prof. — professor
pst. — puiestee
põhil. — põhiliselt
põllum. — põllumajandus, põllumajanduslik
rahvusv. — rahvusvaheline
raj. — rajoon
rbl. — rubla
rdt. — raudtee
rdtj. — raudteejaam
rež. — režissöör
rev. — revolutsioon, revolutsiooniline
RP — rahvuspark
RT — „Riigi Teataja"
RTL — „Riigi Teataja Lisa"
RV — Rahvavabariik
RÜ — Riiklik Ülikool
s. — sündinud
SA — Sihtasutus
saj. — sajand
sej. — soojuselektrijaam
sen. — *senior*, vanem
sept. — september
sgk. — sugukond
sh. — sealhulgas
SKT — sisemajanduse kogutoodang
s. o. — see on
sots-dem. — sotsiaaldemokraat, sotsiaaldemokraatlik
sotsial. — sotsialistlik
srn. — surnud
SRÜ — Sõltumatute Riikide Ühendus
s. t. — see tähendab
süg. — sügavus
t. — tänav
t°— temperatuur
TA — Teaduste Akadeemia
terr. — territoorium
tk. — tükki
TK — Tallinna Konservatoorium
TK — Täitevkomitee
TSN — Töörahva Saadikute Nõukogu
tuh. — tuhat
TUI — Teadusliku Uurimise Institut
u. — umbes
USA — Ameerika Ühendriigid
v. — vald
v. a. — välja arvatud
veebr. — veebruar
VF — Venemaa Föderatsioon
vkj. — vana kalendri järgi
vm. — või muu
vms. — või muu selline

— Vene Nõukogude Föderatiivne
Vabariik
— hindle
— tuhat
— ühe aasta
— ühe merepinna
— Ühinenud Rahvaste Organi-

Numbriühendid

— ja
— aga
— koos
— poolsaar
— suur
— või
— veeboidla

Bibliograafiakirjelühendid

— Bibliograafialoetelu
— Tallinn
— toimetanud, toimetaja
— Tartu

Mõõtühikute tähised

a — aar; aasta
°C — Celsiuse kraad
cm — sentimeeter
cm² — ruutsentimeeter
cm³ — kuupsentimeeter
d — ööpäev
el/km² — elanikku 1 km² kohta
g — gramm
Gb/s — gigabitt sekundis
g/cm³ — gramm kuupsentimeetri kohta
GWh — gigavatt-tund
h — tund
ha — hektar
hj — hobujõud
hl — hektoliiter
K — kelvin
kbit/s (kb/s, Kb/s) — kilobitt sekundis
kg — kilogramm
kg/ha — kilogramm hektari kohta
km — kilomeeter
km² — ruutkilomeeter
km³ — kuupkilomeeter
km/km² — kilomeeter ruutkilomeetri kohta
kV — kilovolt
kW — kilovatt
kW·h, kWh — kilovatt-tund
l — liiter
l/s — liiter sekundis
m — meeter
m² — ruutmeeter
m³ — kuupmeeter
Mbit/s (Mb/s) — megabitt sekundis
m³/d — kuupmeeter ööpäevas
mGal — milligall
mg/l — milligramm liitri kohta
mg/m³ — milligramm kuupmeetri kohta
mgO/l — milligramm hapnikku liitri kohta
m³/h — kuupmeeter tunnis
MHz — megaherts
min — minut
MJ — megadžaul
MJ/kg — megadžaul kilogrammi kohta
MJ/m² — megadžaul ruutmeetri kohta
m/km — meeter kilomeetri kohta
mm — millimeeter
mm/a — millimeeter aastas
mm/km — millimeeter kilomeetri kohta
m/s — meeter sekundis
m³/s — kuupmeeter sekundis
µS — mikrosiimens
MW — megavatt
MW·h, MWh — megavatt-tund
PJ — pentadžaul
s — sekund
t — tonn
t/ha — tonn hektari kohta
TJ — teradžaul
t·km, tkm — tonnkilomeeter
tm — tihumeeter
t/m³ — tonn kuupmeetri kohta
tm/ha — tihumeeter hektari kohta
ts — tsentner
ts/ha — tsentner hektari kohta
TW — teravatt
TWh — teravatt-tund
V — volt
W — vatt

FOTOGRAAFID. ASUTUSED. ERAKOGUD

Fotograafid

Ader lk. 203 (1., 2.), 216 (2., 4.); Anu Ansu 749 (2.), 750 (3.–5.), 751; Ivar Arold 165 (1., 2.), 166 (1., 2.), 167; Märt-Bernadt 769 (1.—3.), 770; Malcolm Crowthers 670 (2.); Dobrovolski 730 (3.); Veera Fuchs 774 (1.); Gustav 322 (2.), 692 (4.), 694 (1.), 695 (1.); Vitali Gorbunov Priit Grepp 640 (1.), 641 (2.), 655 (4.); Kaido Haagen 442 (2.), 703 (2.—6.), 722 (5.); Annika Haas 434 (2.); Habicht 748 (1.); Anne-Malle Hallik 516, 669 (1.), 670 (1., 2.), 687; Peeter Hütt 765 (1., 2.); Alari Ilo 173; Mati 148, 149 (1.); Ülo Josing 584 (2.); Aavo Juus 488 (1.); Jüssi 195 (4.), 196 (1.), 205 (3.), 217 (7.); Inga Kanošina Arp Karm 749 (2.), 750 (1.—5.), 751; Edgar Kask 162, 180 (1.), 184 (2.), 191 (1.), 193 (2.), 195 (2.), 196 (2.), 5.), 206 (1., 2.), 213 (2.), 216 (3.), 217 (5.), 219 (2., 225 (1.), 226 (2.), 235, 279 (1.); Toivo Kaskpeit 131 (1.), Enn Kaup 181 (2.); Arne Kiin 258, 260; Jaak Kilmi Lauri Klein 203 (4.); Tõnu Koger 542 (1.); Märten 738 (2.); Bellis Kullman 185 (1.); Elmar Köster 643; Reet 189 (2.—4.); Peeter Laurits 732 (1.); Reigo Lehtla 241 Aivar Leito 204 (3.); Harald Leppikson 18, 25, 321 (1., 322 (1.), 324 (1.—3.); Vello Liiv 185 (3.), 186; Margus 639 (2.); Peeter Linnap 732 (2.); Jüri Linnus 775 Arved Luts 775 (2.); Erich Lõhmus 176 (1.), 178 (1.), 369 (1., 2.), 370 (1.); Heidi Maasikmets 583 (2.—4.); Teet Malsroos 79 (3.), 560; Ilmari Manninen 748 (4.); Tiit Maran 216 (1.); Riina Martverk 223 (1.—3.), 224 (1.—3.); Sven Meresmaa 470; Väino Meresmaa 361; Mati Merioja 557; Enno Merivee 195 (1., 3., 5.); Lembit Michelson 27 (1.), 31, 40, 95, 96 (1.—4.), 111 (1., 3.), 112, 117, 125 (1., 2.), 126, 163, 238 (1.), 240, 346 (1.—4.), 347, 348, 349, 350 (1.—3.), 353 (1., 2.), 354, 357 (1., 2.), 363, 372, 373, 376, 377 (1., 2.), 378, 379, 381, 382, 383 (1., 2.), 384, 389 (1., 2.), 391, 405 (2., 3.), 407 (2., 3.); Avo Miidel 129, 227 (2.); Aare Mäemets 102 (3.), 142 (3.); Boris Mäemets 51 (1.—3.), 52 (1., 3.), 53; Raivo Mänd 488 (2.); Tõnu Noorits 652 (3.); Uko Nõulik 369 (3.); Loone Ots 440 (1.—9.); Raimo Pajula 149 (2.—4.), 153; Lembit Peegel 417 (3.), 418 (1.—3.), 419, 420 (1.—3.), 421 (1., 2.); Erik Peinar 24, 27 (2.), 52 (2.), 65 (2., 3.), 66 (1.—3.), 67; Jüri Pere 219 (4.); H. Perten 314 (1., 2.); Helmut Piirimäe 461 (2.); Peep Pillak 308 (1., 2.), 309 (1.), 563 (2.); Enn-Aavo Pirrus 226 (1.); Ain Protsin 420 (4.); Harry Põldsam 204 (2.), 208 (1., 2.); Aavo Põlenik 217 (2., 9.); Helje Pärnaste 101, 105 (1.); Johannes Pääsuke 747 (2.), 748 (2., 3.), 754 (3.), 757 (1.); Villem Raam 76 (1.), 704 (2.); Erik Raiküla 705 (3.); Mikk Raude 365, 366 (1.), 737 (3.); Anto Raukas 93, 105 (2.); Hendrik Relve 207, 229, 230; Rene Riisalu 49; Udo Rips 774 (2.); Kaarel Roht 205 (2.), 212, 213 (1.), 217 (1.); Andres Rohtla 689; Harri Rospu 640 (2.), 648 (4., 5.), 651 (4.),

© Eesti Kaardikeskus

655 (3.), 657 (4.); Jaan Rõõmus 55; Ants Rööp 58; Tõnu Saadre 98, 146, 147, 227 (3.); Andres Saag 187 (4.); Lauri Saag 188 (2.); Pauli Saag 187 (1.—3.), 188 (1.); Arno Saar 738 (1.); Asmu Saar 12, 14 (1., 2.), 76 (3.), 131 (2.), 132, 136 (1.), 238 (2.), 267 (2.); Eduard Sakk 133, 405 (1.), 406, 407 (1.), 456 (repro), 472 (1.—2. repro), 473 (repro), 474 (2. repro), 501 (repro), 502 (1., 2.), 503 (1., 2.), 504, 505 (1., 2.), 522 (1.—3. repro), 531;Vambola Salupuu 541; Olaf-Gunnar Schmeidt 171 (1.—6.), 172, 174 (2., 3.), 175 (1., 2.), 176 (2.—4), 177 (1.), 178 (2., 3.), 181 (1.), 185 (2., 5.), 190 (1.—4.), 191 (2., 3.), 192 (1.—3.), 193 (1., 3., 4.), 208 (3.), 216 (6.), 217 (3., 6., 8.), 222, 232 (2.), 236 (1.—3.); Tiit Sillaots 241 (2.); Väino Silm 352; Alo Soone 487 (1.); Eric Soovere 729 (4.); Rudolp Stamer 150 (1., 2.); Stanislav Stepaško 709 (1.), 710 (1.), 714 (2., 5.), 716 (1.), 718 (8.), 722 (1., 2.), 723 (1., 2.), 724; Kalju Suur 731 (2.); Peeter Säre 26, 692 (2., 3.), 693, 694 (3., 4.), 695 (3.), 696 (2.), 697, 698 (2.), 700 (1.), 703 (1.), 704 (3.—5.), 705 (4.); Andres Sööt 734 (3.); Herbert Tampere 758 (4.); Raivo Tasso 157, 367 (1., 2.); Heinrich Tiidermann 753 (3.); Reet Tiirmaa 227 (1.); Ove Tikk 366 (2.); Henn Timm 140 (1.—4.), 141 (1.—3.), 142 (1., 2.), 143 (1.—3.); Heidi Tooming 102 (1.), 124 (3.), 127 (2.), 128, 136 (2.), 137 (1.—3.), 145 (1., 2.), 152 (1., 2.), 180 (2., 3.), 185 (4., 6.), 189 (1.), 190 (5.), 197, 200, 201, 204 (1.), 205 (1.), 209, 216 (5.), 221, 231, 232 (1., 3.), 233, 275 , 280 (2.), 464 (1.), 487 (2.), 524, 525, 526 (1., 2.), 527 (1., 2.), 529, 530 (1., 2.), 600, 653 (2.), 654 (1.—5.), 655 (1., 2.), 676, 704 (1.), 706; Peeter Tooming 731 (1.); Marc Torm 464 (2.); Isi Trapido 730 (2.); Toomas Tuul 11 (1., 2.); Igor Tõnurist 765 (4.); Andres Tüür 692 (1.); Eduard Ubaleht 707 (1.); Riho Unt 739 (3.); Rein Urbel 641 (1.), 652 (4.); Jaan Urvet 656 (1., 2.), 657 (2., 3.); Hillar Uusi 72, 78, 91, 102 (2.), 111 (2.), 124 (4.), 127 (1.), 134 (1., 2.), 177 (2.), 179, 219 (3., 6.), 225 (2.), 274, 370 (2.); Gunnar Vaidla 412 (repro), 414 (2. repro), 415 (1. repro), 417 (2.), 422, 642 (1.—3.), 647 (2., 3.); Endel Veliste 644; Endel Viiding 219 (1.); Anu Vissel 765 (3.); Armas Otto Väisänen 757 (2.); Enno Väljal 124 (1., 2.), 184 (1.), 216 (7.), 273 (1.), 276, 279 (2.), 761 (1.—5.), 762 (1.—7.).

Asutused

Ajaloo Instituudi arheoloogia osakond 273 (2., 3.). Eesti Ajaloomuuseum 37 (1.), 59, 73 (1.), 289, 329 (2.), 331, 427 (1.), 436, 728 (1.), 758 (2.). Eesti Akadeemilise Raamatukogu baltikaosakond (reprod Mati Merioja) 435, 437 (1.—6.), 438 (1., 2.), 439 (1.—9.), 448 (2., 3.), 472 (3.), 474 (1.), 477, 547 (3.), 548 (1.—3.), 549 (2., 3.), 557, 590 (2.), 591 (2., 4.), 592 (1., 3., 4.), 593, 594 (1.—5.), 595 (1., 2., 4., 5.), 597 (1.), 603 (1., 4., 5., 7.—9.), 604 (1., 4.), 607 (2., 3.), 630 (1.—6.), 632 (1.—3.), 633 (1., 2.), 634 (1.—3.); väliseesti kirjanduse osakond 480 (1.), 481 (1.), 492, 552 (1.); üldosakond 479; näituste osakond 481 (2.). Eesti Arhitektuurimuuseum 442 (1.), 692 (5.), 694 (2.), 696 (1.), 698 (3.), 699 (1., 2.), 701 (3.), 702 (1.). „Eesti Joonisfilm" 740 (1.—3.). Eesti Juudi Kogudus 75. Eesti Kirjandusmuuseum 297, 300 (1., 4.), 301 (2.), 312, 316, 360, 538, 539, 540, 542 (3.), 543 (2.), 567, 569 (2.), 592 (2.), 609, 758 (3., 4. Eesti Rahvaluule Arhiiv), 759 (Eesti Rahvaluule Arhiiv), 771. Eesti Kunstimuuseum 553 (3.), 555 (4.), 705 (2.), 707 (2.—5.), 708 (1.—3.), 709 (1.—5.), 710 (1., 2.), 711 (1.—8.), 712 (1.—5.), 713 (1.—5.), 714 (1.—6.), 715 (1.—6.), 716 (1.—7.), 717 (1., 2.), 718 (1.—6.), 722 (1., 3.), 723 (1., 2.), 724; Tarbekunstimuuseum 712 (7.), 719 (1.—9.), 721 (1.—11.). Eesti Omavalitsuste Ühendus 34. Eesti Raadio Muuseum 577 (1., 2.). Eesti Rahva Muuseum 295, 330, 747 (1., 2.), 748 (1.—4.), 749 (1.—5.), 751, 752 (1.—3.), 753 (1.—3.), 754 (1.—3.), 774 (1., 2.), 775 (1.—4.). Eesti Rahvusarhiivi Ajalooarhiiv 44 3.), 279 (3.), 285, 561 (2.), 562, 563 (1.). Eesti Rahvusarhiivi Filmiarhiiv 17, 37 (2.), 46 (2., 3.), 56 (1., 2.), 79 (1., 2.), 293 (1., 2.), 294, 296, 299, 301 (1.), 302, 304, 3. 3.), 310 (1., 2.), 311, 313 (1.—3.), 399 (1., 2.), 401, 402 (1.), 413, 414 (1.), 415 (2.), 429 (1., 2.), 430 (1., 2.), 431 (1.—3 (1., 2.), 446, 448 (1.), 451, 454, 459, 460 (1., 2.), 461 (1. 468 (1., 2.), 478 (2.), 480 (2.), 482, 483, 542 (2.), 543 (1. 558, 559 (2.), 561 (1.), 568, 569 (1.), 570, 571, 572 (2. (1.—3.), 579, 581 (1.), 628, 637 (2.), 698 (1.), 699 (3., 4. (2.), 701 (1., 2.), 733, 735 (1., 2.), 736 (1.—3.), 737 (1., 2. (3.), 739 (1., 2.). Eesti Rahvusliku Folkloorinõukogu fo 777 (1., 2.), 778 (1.). Eesti Rahvusraamatukogu 77 (1., 2. 546, 547 (1., 2., 4.), 549 (1., 4.), 550 (1.—3.), 551 (1.—3. (4.), 555 (2., 3., 6.), 590 (1.), 591 (1., 3.), 603 (2., 3., 6. (2., 3.), 607 (4.), 613 (2.), 623 (1.), 625 (1., 3.). Eesti Rah Vene Draamateatri arhiiv 661 (1.—3.), 662 (1., 2.), 663 (1. Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum 73 (2.), 635 (1., 2. (1., 2.), 637 (1., 3., 4.), 638 (1.—5.), 639 (1., 2.), 645 (1. 646 (1., 2.), 649 (1., 2.), 650, 651 (1., 2.), 664, 665 (1., 2. (2.), 670 (1.), 673, 674 (1., 2.), 675, 677 (1., 2.), 678 (1. 680, 681, 682, 683, 684 (1., 2.), 685, 688, 729 (3.), 764 (1. Eesti Televisiooni arhiiv 581 (2.—4.), 583 (1.—4.), 584 (1. Eesti Tervishoiumuuseum 398, 402 (2.), 403, 404. Eesti Vab riigi Välisministeerium 61 (1., 2.), 62 (1., 2.), 64 (1.—3 (1.). Eesti Vabaõhumuuseum 749 (1.). Kaitsejõudude Pe 49. „Leigarite" fotokogu 766 (1., 2.). Maa-amet 11 (1. „Maalehe" arhiiv 361. Nõmme Kultuurikeskuse fotokogu Pedagoogika Arhiivmuuseum 444, 463, 465, 469 (2.). Pä valveamet 11 (3.). Päästeamet 58. Riigikohus 39. Saa Muuseum 705 (1.). „Sõpruse" fotokogu 767 (2.). Tall Linnaarhiiv (reprod Ervin Sestverk) 280 (1.), 426, 427 (2. (1.). Tallinna Linnamuuseum 288; Raevangla — Foto 729 (1.). „Tallinnfilm" 736 (2., 3.), 737 (1., 2.). Tant „Fine5" 648 (1.), 653 (1.). Tartu Ülikooli Füüsika Inst (1., 2.), 507. Tartu Ülikooli Raamatukogu 564. Tartu Ülik usuteaduskonna arhiiv 537. Teatri „Estonia" fotoarhiiv 64 3.). Teatri „Vanemuine" fotoarhiiv 646 (3.), 647 (1.), 64 652 (1.—4.). Turismiagentuur 432.

Erakogud

Riina Aro 767 (1.); Mati Graf 298; Ants Järve 663 (1. 665 (3.); Tõnu Kaalep 728 (2.); Sven Karjahärm 428; Kaa Kiisk 737 (3.); Kuisk 756 (1., 2.); Ivo Lill 721 (12.); Peet Linnap 729 (2., 4.), 730 (1.—3.); Juri Lotman 532; Vahur Mä 478 (1.); Age Oks ja Toomas Edur 651 (3.); Kristel Pap 660 (2.); Jaak Prozes 778 (2.); Tõnu Raid 83, 84 (1. (2., 3.); Urmas Salo 45, 46 (1.), 47 (1.—3.); Kadi Tanilso 665 (1., 2.); Villu Toots 734 (1., 2.), 746; Lembit Võm (1., 2.).

ILLUSTRAATORID

Jüri J. Dubov, Lui Hubel, Elo Kuks, Ott Rammo.

SISUKORD

5 *Marko Tuurmann, Ülle Vaht, Kaili Viilma, Matti Viisimaa*)
7 **Rahvastik** (*Arvo Kuddo, Kaljo Laas*) 244
Asustus (*Asmu Saar*) 258
16 **Haldusjaotus** (*Asmu Saar*) 266
19 **Ajalugu** (*Lembit Jaanits, Toomas Karjahärm,* 273
21 *Enn Tarvel, Evald Tõnisson*)
Majandus
21 Majanduse arengulugu aastani 1940 (*Maie Pihlamägi*) 328
23 Eesti majandus 1940–90 (*Teet Rajasalu*) 334
25 Majanduspoliitika (*Teet Rajasalu*) 335
27 Regionaalpoliitika (*Rait Roosve*) 339
28 Välismajandussuhted (*Ele-Merike Pärtel*) 340
31 Tööstus (*Rünno Lumiste*) 345
32 Energeetika (*Villu Vares*) 354
33 Põllumajandus (*Ivar Etverk, Ants Laansalu, Ervi Lauk,* 359
Ilmar Lemetti, Kai Maran, Harald Tikk)
37 Ehitus (*Tiit Masso*) 372
39 Veondus (*Jüri Laving*) 374
41 Kaubandus (*Viive Metsis*) 379
42 Post (*Tarmo-Jaan Tõeleid*) 383
45 Telekommunikatsioon (*Jüri Jõema*) 385
54 Rahandus (*Uno Silberg*) 387
55 Pangad (*Mart Sõrg*) 388
57 Kindlustus (*Ellen Ridaste*) 390
Tööturg (*Toomas Piliste*) 392
58 Tarbijakaitse (*Anu Roosalu*) 394
Tööstusomandi kaitse (*Matti Päts*) 396
Tervishoid (*Raul-Allan Kiivet, Liis Nurk*) 398
Kehakultuur ja sport (*Tiit Lääne*) 410
Turism ja puhkemajandus (*Piret Kallas*) 426
Haridus
Eesti kooli ajalugu (*Lembit Andresen, Loone Ots*) 435
Eesti koolid välismaal (*Mai Meriste*) 444
Kutscharidus (*Tiina Annus, Ahto Kennik, Väino Sirk*) 444
Tehnikaharidus (*Vahur Mägi*) 451
Pedagoogikaharidus (*Lembit Andresen, Loone Ots*) 453
Kõrgharidus (*Väino Rajangu*) 455
Üliõpilaskond (*Helmut Piirimäe*) 459
Eripedagoogika (*Jaan Kõrgesaar*) 463
Koolieelne kasvatus (*Mare Torm*) 464
Vabaharidus (*Tiina Jääger*) 466
Pedagoogiline ajakirjandus (*Ilmar Kopso*) 467
Laste- ja noorteorganisatsioonid (*Kadi Bruus*) 467
Huviharidus (*Toivo Sikk*) 469
Eesti osalemine Euroopa Liidu haridus-, teadus- ja 471
noorsooalastes koostööprogrammides (*Kaire Sõmer*)
Teadus (*Arno Köörna, Tiit Laasberg, Karl Martinson,* 472
Vahur Mägi)
Loodusteadused
Matemaatika (*Ülo Lumiste*) 488
Füüsika (*Henn Käämbre, Ivar Piir*) 489
Astronoomia (*Tõnu Viik*) 490
Keemia (*Aavo Aaviksaar, Ilmar Koppel, Ülo Lille,* 491
Ants Tuulmets, Mihkel Veiderma)
Geoloogia (*Dimitri Kaljo*) 493
Geograafia (*Ott Kurs*) 494
Bioloogia (*Anu Sillaots*) 495
Tehnikateadused
Ülevaade (*Rein Küttner*) 497
Materjaliteadus (*Andres Öpik*) 498
Mehaanika (*Mati Kutser*) 498
Mäendus (*Enno Reinsalu*) 498
Energeetikateadus (*Arvo Kull, Mati Valdma*) 499

© Eesti Kaardikeskus

Keemiatehnika (*Valdek Mikkal*) 499
Biotehnoloogia ja toiduainete tehnoloogia (*Toomas Paalme*) 499
Ehitustehnika ja geodeesia (*Valdek Kulbach*) 499
Masina- ja aparaadiehitus (*Enn Hendre, Valdur Tiit*) 500
Elektrotehnika (*Toomas Rang*) 500
Biomeditsiinitehnika (*Hiie Hinrikus*) 500
Keskkonnatehnika (*Kaido Hääl*) 501
Süsteemitehnika ja infotehnoloogia (*Hanno Sillamaa*) 501
Arstiteadus (*Ain-Elmar Kaasik*) 501
Põllumajandusteadused
Taimekasvatusteadus (*Ervi Lauk*) 508
Metsateadus (*Ülo Tamm*) 508
Loomakasvatusteadus (*Harald Tikk*) 509
Loomaarstiteadus (*Enn Ernits*) 509
Sotsiaalteadused
Majandusteadus (*Valner Krinal*) 510
Õigusteadus (*Peeter Järvelaid*) 512
Sotsioloogia (*Mikko Lagerspetz*) 513
Rahvastikuteadus (*Kaljo Laas*) 514
Pedagoogika (*Inge Unt*) 514
Psühholoogia (*Jüri Allik*) 515
Semiootika (*Kalevi Kull, Peeter Torop*) 516
Politoloogia (*Eiki Berg, Raivo Vetik*) 518
Humanitaarteadused
Ajalugu (*Tiit Rosenberg*)
Arheoloogia (*Lembit Jaanits*) 519
Filosoofia (*Eduard Parhomenko*) 520
Germanistika (*Krista Vogelberg*) 521
Romanistika
Hispaania ja iberoromaani filoloogia (*Jüri Talvet*) 523
Prantsuse filoloogia (*Anu Treikelder*)
Itaalia filoloogia (*Ülar Ploom*)
Klassikaline filoloogia (*Marju Lepajõe, Epp Tamm, Kristi Viiding*) 525
Fennougristika (*Ago Künnap*) 526
Slavistika (*Sergei Issakov*) 527
Orientalistika (*Tarmo Kulmar*) 528
Teoloogia (*Tarmo Kulmar, Alar Laats, Urmas Petti*) 530
Kirjastamine (*Tõnu Koger, Anne Valmas*) 531
Trükindus (*Hugo Alas*)
Raamatulugu 533
Raamatulugu (*Mare Lott*) 534
Raamatukunst (*Rein Loodus*) 538
Raamatuteadus (*Mare Lott*) 542
Raamatukogud (*Kaljo-Olev Veskimägi*) 545
Arhiivid (*Peep Pillak*) 553
Muuseumid (*Heivi Pullerits*) 556
Meedia 557
Trükiajakirjandus 561
Eesti (*Epp Lauk, Maret Mälk-Einmann*) 565
Balti (*Ea Jansen*)
Vene (*Sergei Issakov*)
Ringhääling (*Vello Lään*)
Televisioon (*Voldemar Lindström, Aune Unt*)
Teabeagentuurid (*Tiit Maksim*)
Andmeside (*Olev Sepp*)
Uus meedia (*Linnar Viik*)
Meediapoliitika (*Marju Lauristin*)
Eesti keel
Ajalooline areng (*Urmas Sutrop*)
Kirjakeel (*Heli Laanekask*)
Keelekorraldus (*Tiiu Erelt*)
Murded (*Karl Pajusalu*)
Keelepoliitika (*Mart Rannut*)
Hariduse keelepoliitika (*Silvi Vare*)
Eesti keele uurimine (*Mati Erelt*)
Kirjandus
(*Janika Kronberg, Kajar Pruul, Heino Puhvel, Mart Velsker*)
Kirjanduse uurimine (*Heino Puhvel*)
Kirjanduskriitika (*Rein Veidemann*)
Lastekirjandus (*Andres Jaaksoo*)
Lasteajakirjandus (*Andres Jaaksoo*)
Vene kirjandus Eestis (*Sergei Issakov*)
Baltisaksa kirjandus (*Jaan Undusk*)
Teater
Sõnalavastusteater (*Jaak Rähesoo*)
Sõnalavastusteatri näitlejate koolitus (*Reet Neimar*)
Muusikateater (*Kristel Pappel*)
Tants ja ballett (*Heili Einasto, Ago Herkül, Lea Tormis*)
Lavakujundus (*Monika Läänesaar, Kustav-Agu Püüman*)
Harrastusteater (*Jaan Urvet*)
Baltisaksa teater (*Kristel Pappel*)
Vene teater Eestis (*Svetlana Jantšek*)
Välis-Eesti teater (*Ants Järv*)
Teatrielu. Teatrikriitika. Teatriteadus (*Luule Epner, Piret Kruuspere, Tiina Ritson*)
Muusika
Helilooming (*Mare Põldmäe*)
Interpretatsioonikunst (*Ines Rannap*)
Kooriliikumine (*Enn Oja*)
Varasem muusikaelu (*Avo Hirvesoo*)
Baltisaksa muusika (*Avo Hirvesoo*)
Välis-Eesti muusika (*Avo Hirvesoo*)
Levimuusika (*Immo Mihkelson*)
Heliplaaditoodang (*Heino Pedusaar, Katre Riisalu*)
Pilliehitusest (*Alo Põldmäe*)
Muusikaelu (*Alo Põldmäe*)
Muusikaharidus (*Heino Rannap*)
Muusikateadus (*Urve Lippus*)
Kunst
Arhitektuur (*Ants Hein, Mart Kalm, Krista Kodres, Juhan Maiste, Kersti Markus, Karin Paulus*)
Kujutav ja tarbekunst (*Tiina Abel, Anu Allas, Sirje Helme, Juta Kivimäe, Krista Kodres, Ene Lamp, Kersti Markus, Inge Teder*)
Kunstikogumine ja -äri (*Mart Lepp*)
Kunstiharidus (*Mari Vallikivi*)
Kunstiteadus ja -kriitika (*Ene Lamp*)
Fotokunst (*Peeter Linnap*)
Film ja kino (*Jaan Ruus*)
Rahvakultuur
Üldine ülevaade (*Ants Viires*)
Talurahvaarhitektuur (*Gea Troska*)
Rahvakunst (*Elle Vunder*)
Rahvarõivad (*Ellen Värv*)
Tavandid (*Ülo Tedre*)
Rahvakalender (*Mall Hiiemäe*)
Rahvausund (*Ülo Valk*)
Rahvamuusika (*Igor Tõnurist*)
Rahvatants (*Kalev Järvela*)
Rahvaluule (*Ülo Tedre*)
Rahvaluuleteadus (*Ülo Tedre*)
Rahvakultuuri kogumine ja uurimine (*Ene Kõresaar*)
Folklooriliikumine (*Anne Ojalo*)
Hõimuliikumine (*Jaak Prozes*)
Klubiasutused (*Alar Ojalo*)
Lühendid
Fotograafid. Asutused. Erakogud
Illustraatorid

HALDUSJAOTUS 2002

1: 1 100 000

22°00' 22°30' 23°00' 23°30' 24°00' 24°30'

59°30' 59°00' 58°30'

L Ä Ä N E M E R I

S O O M E

L I I V I L A H T

TALLINN
HARKU
PALDISKI
Keila-Joa
Karjaküla
Klooga
Ämari
KEILA
Rummu
Vasalemma
VASALEMMA
PADISE
NÕVA
NOA-ROOTSI
KERNU
NISSI
Riisipere
Turba
RISTI
Risti
RAPLAMAA
ORU
Pürksi
Linnamäe
TAEBLA
Uuemõisa
Taebla
Pällivere
HAAPSALU
Paralepa
LOODNA
MÄRJAMAA
Sipa
LÄÄNEMAA
RIDALA
MARTNA
KULLAMAA
VORMSI
Hullo
Kõrgessaare
KÄRDLA
Tempa
KÕRGESSAARE
PÜHALEPA
HIIUMAA
KÄINA
Käina
EMMASTE
VIGALA
Kivi-Vigala
LIHULA
Kõmsi
HANILA
Virtsu
Liiva
ORISSAARE
Orissaare
MUHU
Leisi
LEISI
PÕIDE
Tornimäe
KOONGA
HALINGA
PÄRNU-JAAGUPI
LAVASSAARE
MUSTJALA
SAAREMAA
LAIMJALA
VALJALA
Valjala
VARBLA
PÄRNUMAA
SAUGA
AUDRU
Sauga
Audru
KIHELKONNA
Kihelkonna
Kärla
KAARMA
Aste
PIHTLA
KÄRLA
TÕSTAMAA
Tõstamaa
PÄRNU
KURESSAARE
LÜMANDA
SALME
Salme
TAHKURANNA
Linaküla
KIHNU
TORGU
Iide
RUHNU

maakond
linn
alevvald
TALLINN pealinn
PÄRNU maakonna keskus
riigipiir
maakonna piir
valla piir
LIHULA
PÄRNU-JAAGUPI
Palivere

Valla keskuse märk on keskuseks oleva linna, alevi või aleviku märgi taustal. Kui vallal ja selle keskuseks oleval külal on sama nimi, e
Kohtla-Järve lahusosad: 1 Sompa, 2 Kukruse, 3 Ahtme, 4 Viivikonna, 5 Sirgala, 6 Oru
Narva lahusosad: 7 Kudruküla, 8 Olgina

VENEMAA FÖDERATSIOON
© Eesti Kaardikeskus
57°30'
58°00'
58°30'
59°00'
59°30'